Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı

ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK DÖNEM'DEN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR DİKİLİTAŞLAR VE STELLER

Süheyla ZIMMERMANN

Doktora Tezi

Ankara, 2022

ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK DÖNEM'DEN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR DİKİLİTAŞLAR VE STELLER

Süheyla ZIMMERMANN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Süheyla ZIMMERMANN tarafından hazırlanan "Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller" başlıklı bu çalışma, 21.04.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İ. Tunç SİPAHİ (Başkan)

Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Ayşegül AYKURT (Üye)

Doç. Dr. Halil TEKİN (Üye)

Doç. Dr. H. Levent KESKİN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan ***"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"*** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. (1)
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ….. ay ertelenmiştir. (2)
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. (3)

22/04/2022

Süheyla ZIMMERMANN

[1] *"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"*

*(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*

*(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*

*(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

***** Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.***

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Süheyla ZIMMERMANN

Annem ve Babama …

TEŞEKKÜR

"Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller" isimli bu tez çalışmasında çok sayıda kişinin desteği ve katkıları olmuştur.

Tez çalışmamın bilimsel danışmanlığını yürüten, başlangıcından sonuna kadar her türlü yardım ve desteğini gördüğüm, engin bilgisiyle her zaman beni yönlendiren çok değerli hocam Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ'a, lisans ve lisansüstü eğitim hayatım boyunca engin bilgisiyle her zaman büyük desteklerini gördüğüm hocam Prof. Dr. Sevinç GÜNEL'e, eğitim hayatım boyunca bilgisinden çok yararlandığım, engin bilimsel tecrübeleriyle beni yönlendiren ve Tez İzleme Komitesi ve jüri üyesi olan Doç. Dr. Halil TEKİN'e, Tez İzleme Komitesi ve jüri üyesi olan, büyük sabırla beni dinleyen, her soruma karşılık veren, çözüm üreten ve bilimsel tecrübeleriyle büyük katkı sağlayan Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU'na, tezimin okunmasında ve değerlendirilmesinde büyük emeği ve katkısı olan ve her zaman desteklerini yanımda hissettiğim, beni her zaman sabırla dinleyen ve yüreklendiren Prof. Dr. Ayşegül AYKURT'a, tezimin okunmasında ve değerlendirilmesinde büyük emeği geçen Prof. Dr. İ. Tunç SİPAHİ'ye, tezimin okunmasında ve değerlendirilmesinde büyük emeği olan Doç. Dr. H. Levent KESKİN'e, her zaman büyük desteklerini gördüğüm bölüm hocalarımızdan Doç. Dr. Yiğit H. ERBİL'e, Dr. Öğretim Üyesi Nazlı ÇINARDALI'na, Doç. Dr. Neyir KOLONKAYA-BOSTANCI'ya, çok teşekkür ederim. Tezimin yazım aşamasında beni her zaman yüreklendiren sevgili arkadaşlarım Dr. Öğretim Üyesi Kadir BÖYÜKULUSOYA'a, Dr. Öğretim Üyesi Gökhan MUSTAFAOĞLU'na, Dr. Öğretim Üyesi Ümit ÇAYIR'a, burslu olarak gittiği kütüphanede bir stel kaynağı bulup haber veren, desteklerini üzerimde hissettiğim Dr. Öğretim Üyesi Umay OĞUZHANOĞLU AKAY'a çok teşekkür ederim. Tezimin teslim edilmeden önceki aşamasında, gözden geçirilme zamanında, büyük desteklerini gördüğüm çok değerli can arkadaşlarım MA (Doktorant) M. Gökçe DEDE'ye ve Dr. Azer KESKİN'e sonsuz teşekkür ederim.

Her zaman desteklerini gördüğüm, hep yanımda olan ve beni yüreklendiren çok değerli can arkadaşlarım Pınar ARSLAN'a, Uzman Serap KURT'a, Müjde YAZAR'a, Sibel AKCAN'a, Mahir AKCAN'a, Necla DULKADİROLU'na, Sibel YÜKSEL'e, Aysel ELTAYEP'e, Esra UZUNAL KAZAN'a, Filiz BAŞBUĞ'a, Sevinç BİLGİN'e, Fatma

TEKİN'e, Zübeyde YILDIRIM SAĞLIK'a, Reyhan ŞANAL TEKERTARLA'ya, Seçil KAYMAZ YILDIRIM'a, Zehra GÜRLER'e, Zeliha DEMİRCİ'ye, Mertcan YILMAZ'a, Mehmet DOĞAN'a, Mesut DİLAVER'e, en stresli anlarımda öğrettiği nefes teknikleriyle bana huzur veren Ankara'nın en iyi yoga eğitmeni sevgili hocam Özlem KALKAN'a, ruhumu dinlendiren Wolfgang Amadeus MOZART'a ve Philippe Jaroussky'e çok teşekkür ederim.

Tüm hayatım boyunca her an yanımda olan, beni destekleyen ve hep yüreklendiren canım ailem, ablalarım Leyla SOYLU ve Mualla ONUR'a, ağabeyim kadar sevdiğim merhum Cafer ONUR'a, yeğenlerim Funda ESEN, Kenan ESEN, Umut Oğuzhan ONUR, Özge ONUR, Uğur Fırat SOYLU, Pınar ATEŞ'e, gönlümü şenlendiren küçük anneannesi olduğum canım Ahmet Arda ESEN'e, küçük babaannesi olduğum canım Balamir Han ONUR'a, ikinci ailem Theresia ZIMMERMANN ve Klaus ZIMMERMANN'a ve sevgili eşim Doç Dr. Thomas ZIMMERMANN'a sonsuz teşekkür ederim.

Hayatımın her anında ve tüm kararlarımda beni çok destekleyen, yüreklendiren, bana güç veren, çok istedikleri halde tezimin bittiğini göremeden ebedi âleme geçen, yüreğimde derin yara olan, her an yanımda, canımın içinde varlıklarını hissettiğim, canım annem Hatice GEDİK ve canım babam Hasan GEDİK'e çok çok teşekkür ederim. Huzur içinde uyuyun sizi çok seviyorum. Sizin Çidanız…..

Süheyla GEDİK ZIMMERMANN

Ankara, 2022

ÖZET

ZIMMERMANN, Süheyla. *Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller,* Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Tez çalışmamızın ana amacı Trakya Bölgesi ve adalar haricinde, günümüz Türkiye sınırları içerisindeki dikilitaş ve stellerin ilk ortaya çıkışları, dikilmiş oldukları yerler, gelişimleri, benzerlikleri ve farklılıklarının ortaya konmasıdır.

ÇÇÖN Dönemden Demir Çağı sonuna kadar olan süreç oldukça geniş bir zaman aralığını kapsamaktadır. Bu nedenle kronolojik bir sıralamayla günümüz coğrafi bölgeleri başlığı altında, arkeolojik kazı çalışmaları ve tekil buluntu yerlerine göre tüm dikilitaşlar ve steller incelenmiştir.

Ham maddesi sadece taş olan dikilitaşlar Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Dicle Vadisi ve Fırat Havzası'nda, ÇÇÖN Dönemde öncülleri olmadan yaklaşık eş zamanlı olarak birdenbire ortaya çıkmıştır. Bunlar form ve yüzeylerinin işlenişleri açısından farklılıklar göstermektedir. ÇÇN Dönem, ETÇ ve OTÇ'de de varlıklarını sürdüren dikilitaşların en geç örnekleri GTÇ'de tespit edilmiştir. ÇÇÖN Dönemden sonra dikilitaşların yüzeylerinde herhangi bir tasvir olmaksızın anikonik olarak işlendikleri anlaşılmaktadır.

Stellerin en erken örnekleri ETÇ'de görülmektedir. Ham maddesi kil ve taş olmak üzere iki gruptadır. Kilden şekillendirilen steller sadece İç Ege Bölgesi'nde mevcuttur ve ETÇ ile sınırlı kalmaktadır. Ham maddesi taş olan ve çeşitli formlarda şekillendirilen steller ETÇ'den Demir Çağı sonuna kadar varlıklarını sürdürmüştür. Steller anikonik ve ikonik olmak üzere iki ana grupta değerlendirilmektedir. Ayrıca yüzeyleri yazıtlı olanlar da mevcuttur.

Dikilitaşlar ve steller ataların, tanrı ve tanrıçaların ruhlarının yaşamış olduğu ebedi ikametgâhlar olduğu gibi, kimi durumda da tanrı ve tanrıçaları temsil etmektedir. Ayrıca steller kralların kahramanlıklarının anlatıldığı, propagandalarının yapıldığı anıtlar olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte sadece mezar taşı işlevine sahip dikilitaş ve steller de mevcuttur. Bu amaç için hazırlanan dikilitaşlar sadece anikoniktir. Steller ise hem ikonik hem de yazıtlı olmak üzere ayrılmaktadır.

Stellerin yüzeyindeki tasvirler sayesinde farklı kültürler arasındaki etkileşimler anlaşılmaktadır. Ayrıca yazıtlarla da diplomatik ilişkilerin ortaya konduğu gibi, savaş ve barış zamanları ve imar faaliyetleri belirlenebilmektedir.

Tüm bu veriler Türkiye'nin zengin kültür mozaiğini ÇÇÖN Dönemden Demir Çağı sonuna kadar dikilitaşlar ve steller aracılığıyla bize yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dikilitaş / Stel, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Erken-Orta ve Geç Tunç Çağı, Demir Çağı.

ABSTRACT

ZIMMERMANN, Süheyla. *Standing Stones and Steles From The Pre-Pottery Neolithic to the End of Iron Age*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2022.

The objective of this thesis is, excluding Trace and the Aegean islands, to review the emergence, spatial context, development, similarities and differences of steles and menhirs within the borders of modern Turkey.

The spatial-chronological framework from the Pre-Pottery Neolithic to the end of the Iron Age is quite extensive. Following a rigid chronological approach and a coherent grouping of archaeological excavations and single findspots, all steles and menhirs were thoroughly analysed.

Lacking any predecessors, stone menhirs occur simultaneously in the Southeastern Anatolian Euphrates and Tigris regions in the PPN, however differ in shape and surface treatment. Menhirs are likewise attested for the Pottery Neolithic, the Early- and Middle Bronze Ages, with their latest examples dating to the Late Bronze Age. After the PPN, menhirs lack any surface decoration and are understood as aniconic monuments.

The earliest clay and stone steles appear in the Early Bronze Age. Clay steles are limited to the Aegean littoral and only seen in the EBA. Stone steles worked in different shapes are known from the EBA until the Iron Age. They are both designed as aniconic, decorated and inscribed monuments.

They testify to being vessels for the souls of forefathers, gods and goddesses, but can also relate to the presence of the deities themselves. That aside, they inform us about the deeds of kings, and occasionally contain plain political propaganda.

Steles and menhirs are also confirmed as having served as funeral monuments. Menhirs prepared for that purpose are generally aniconic. Steles, however, can be separated into iconic and inscribed monuments.

Their decorations betray cross-cultural nurturing and multiregional stylistic influences. Inscriptions inform us about diplomatic relations, but also building projects in times of war and peace.

All these features testify to Turkey’s rich cultural mosaic from the Pre-Pottery Neolithic until the end of the Iron Age.

Keywords: Menhir / Stele, Neolithic, Chalcolithic, EBA, MBA, LBA, Iron Age.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ..... **i**
YAYINLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKKI ..... **ii**
ETİK BEYAN ..... **iii**
TEŞEKKÜR ..... **v**
ÖZET ..... **vii**
ABSTRACT ..... **ix**
İÇİNDEKİLER ..... **xi**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **xxviii**
TABLOLAR DİZİNİ ..... **xxix**
GRAFİKLER DİZİNİ ..... **xxxvi**
HARİTALAR DİZİNİ ..... **xxxvii**
ŞEKİLLER DİZİNİ ..... **xl**

GİRİŞ **1**
1. BÖLÜM: DİKİLİTAŞ VE STELLER **6**
1. 1. DİKİLİTAŞ VE STEL KAVRAMI **6**
2. BÖLÜM: NEOLİTİK ÇAĞ **18**
2. 1. ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK DÖNEM **19**
2. 1. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde 23
2. 1. 1. 1. Siirt 23
2. 1. 1. 1. 1. Gusir Höyük 23
2. 1. 1. 2. Batman 30
2. 1. 1. 2. 1. Hasankeyf Höyük 30
2. 1. 1. 3. Mardin 33
2. 1. 1. 3. 1. Boncuklu Tarla 33
2. 1. 1. 4. Diyarbakır 39

2. 1. 1. 4. 1. Gre Fılla (Ambar I) 40
2. 1. 1. 4. 2. Çayönü 46
2. 1. 1. 5. Şanlıurfa 69
2. 1. 1. 5. 1. Göbekli Tepe 69
2. 1. 1. 5. 2. Karahantepe 151
2. 1. 1. 5. 3. Sayburç 160
2. 1. 1. 5. 4. Harbetsuvan Tepesi (Çakmak Harabesi) 164
2. 1. 1. 5. 5. Nevali Çori 167
2. 1. 1. 5. 6. Yeni Mahalle Höyüğü 176
2. 1. 1. 5. 7. Sefer Tepe (Yukarı Darik Harabesi) 178
2. 1. 1. 5. 8. Kurt Tepesi (Kuça Gura) 179
2. 1. 1. 5. 9. Besta Fakı Mevkii (Tahtari Mevkii) 180
2. 1. 1. 5. 10. Hamzan Tepe 181
2. 1. 1. 5. 11. Taşlı Tepe 182
2. 1. 1. 5. 12. Kocanizam Tepe 183
2. 1. 2. Değerlendirme 183
2. 2. ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM 226
2. 2. 1. Ege Bölgesi İlinde 226
2. 2. 1. 1. İzmir 227
2. 2. 1. 1. 1. Ege Gübre 227
2. 2. 2. Değerlendirme 230
3. BÖLÜM: KALKOLİTİK ÇAĞ……232
3. 1. AKDENİZ BÖLGESİ İLİNDE 232
3. 1. 1. Burdur 232
3. 1. 1. 1. Kuruçay 232
3. 2. DEĞERLENDİRME 238

4. BÖLÜM: ERKEN TUNÇ ÇAĞI……240
4. 1. MARMARA BÖLGESİ İLİNDE 240
4. 1. 1. Çanakkale 240
4. 1. 1. 1. Troya 240
4. 2. EGE BÖLGESİ İLLERİNDE 247
4. 2. 1. İzmir 247
4. 2. 1. 1. Helvacıköy-Höyücek 247
4. 2. 1. 2. Liman Tepe 250
4. 2. 2. Denizli 253
4. 2. 2. 1. Beycesultan 253
4. 3. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 264
4. 3. 1. Eskişehir 264
4. 3. 1. 1. Küllüoba 264
4. 4. AKDENİZ BÖLGESİ İLİNDE 268
4. 4. 1. Burdur 268
4. 4. 1. 1. Kuruçay 268
4. 4. 1. 2. Hacılar Büyük Höyük 268
4. 5. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 271
4. 5. 1. Diyarbakır 271
4. 5. 1. 1. Pir Hüseyin 271
4. 6. DEĞERLENDİRME 278
5. BÖLÜM: ORTA TUNÇ ÇAĞI ……291
5. 1. EGE BÖLGESİ İLİNDE 291
5. 1. 1. Denizli 291
5. 1. 1. 1. Beycesultan 291
5. 2. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE 292

5. 2. 1. Ankara 292
5. 2. 1. 1. Ilıca Mezarlığı 293
5. 2. 2. Kayseri 294
5. 2. 2. 1. Kültepe 294
5. 2. 3. Nevşehir 308
5. 2. 3. 1. Avanos-Akarca 308
5. 3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE 326
5. 3. 1. Gaziantep 326
5. 3. 1. 1. Tilmen Höyük 326
5. 3. 2. Kilis 330
5. 3. 2. 1. Oylum Höyük 330
5. 4. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 332
5. 4. 1. Elazığ 332
5. 4. 1. 1. Harput Steli 333
5. 5. DEĞERLENDİRME 348
6. BÖLÜM: GEÇ TUNÇ ÇAĞI 358
6. 1. MARMARA BÖLGESİ İLİNDE 358
6. 1. 1. Çanakkale 358
6. 1. 1. 1. Troya 358
6. 2. EGE BÖLGESİ İLLERİNDE 362
6. 2. 1. İzmir 362
6. 2. 1. 1. Karakuyu/Torbalı 362
6. 2. 2. Afyonkarahisar 364
6. 2. 2. 1. Kocaoğuz 364
6. 3. KARADENİZ BÖLGESİ İLİNDE 365
6. 3. 1. Çorum 365

6. 3. 1. 1. Alaca Höyük Gölpınar Hitit Barajı 365
6. 3. 1. 2. Boğazköy / Hattuşa 369
6. 3. 1. 3. Delihasanlı 385
6. 4. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE 386
6. 4. 1. Eskişehir 386
6. 4. 1. 1. Yağrı 386
6. 4. 2. Yozgat 388
6. 4. 2. 1. Çalapverdi 3 388
6. 4. 2. 2. Karga 389
6. 4. 3. Sivas 389
6. 4. 3. 1. Kuşaklı/Sarissa 389
6. 4. 3. 1. 1. Šuppitaššu Kutsal Alanı 391
6. 4. 3. 2. Altınyayla 393
6. 4. 4. Konya 402
6. 4. 4. 1. Fasıllar 402
6. 5. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 407
6. 5. 1. Malatya 407
6. 5. 1. 1. Malatya-Atabey Köyü 407
6. 6. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 409
6. 6. 1. Gaziantep 409
6. 6. 1. 1. Çağdın/Ahçaköy (Akçaköy) 409
6. 7. AKDENİZ BÖLGESİ İLİNDE 411
6. 7. 1. Mersin 411
6. 7. 1. 1. Kilise Tepe 411
6. 8. DEĞERLENDİRME 414

7. BÖLÜM: GEÇ TUNÇ ÇAĞI SONU-DEMİR ÇAĞI BAŞLARI STELLERİ 429

7. 1. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 429

7. 1. 1. Niğde 429

7. 1. 1. 1. Tavşan Tepe 1 429

7. 1. 1. 2. Tavşan Tepe 2 431

7. 2. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE 431

7. 2. 1. Hakkâri 431

7. 2. 1. 1. Hakkâri 431

7. 2. 2. Erzurum 438

7. 2. 2. 1. Erzurum/Şenkaya 438

7. 3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE 440

7. 3. 1. Batman 440

7. 3. 1. 1. Hanlı/Hanik 440

7. 4. DEĞERLENDİRME 440

8. BÖLÜM: DEMİR ÇAĞI 447

8. 1. GEÇ HİTİT DÖNEMİ 447

8. 1. 1. İç Anadolu Bölgesi İllerinde 450

8. 1. 1. 1. Kayseri 457

8. 1. 1. 1. 1. Çiftlik 457

8. 1. 1. 1. 2. Sultanhan 458

8. 1. 1. 1. 3. Kululu 1 460

8. 1. 1. 1. 4. Kululu 2 461

8. 1. 1. 1. 5. Kululu 3 462

8. 1. 1. 1. 6. Kululu 4 462

8. 1. 1. 1. 7. Kululu 5 463

8. 1. 1. 1. 8. Kayseri Merkez 464

8. 1. 1. 1. 9. Eğrek 465
8. 1. 1. 2. Konya 466
8. 1. 1. 2. 1. Türkmen Karahöyük 466
8. 1. 1. 2. 2. İvriz 2 469
8. 1. 1. 3. Niğde 470
8. 1. 1. 3. 1. Keşlik Yayla 1 470
8. 1. 1. 3. 2. Bor 1 473
8. 1. 1. 3. 3. Niğde 2 477
8. 1. 1. 3. 4. Bor 2 479
8. 1. 1. 3. 5. Andaval 482
8. 1. 1. 3. 6. Veliisa 483
8. 1. 1. 3. 7. Dikilitaş Mevkii 484
8. 1. 1. 4. Aksaray 484
8. 1. 1. 4. 1. Aksaray 484
8. 1. 1. 5. Nevşehir 485
8. 1. 1. 5. 1. Bohça (Bahçeköy) 485
8. 1. 1. 5. 2. Ovaören-Yassıhöyük 486
8. 1. 1. 6. Sivas 488
8. 1. 1. 6. 1. Gemerek 488
8. 1. 1. 7. Değerlendirme 489
8. 1. 2. Doğu Anadolu Bölgesi İlinde 505
8. 1. 2. 1. Malatya 505
8. 1. 2. 1. 1. Malatya B/4 (MALATYA 13) 509
8. 1. 2. 1. 2. Darende 1 515
8. 1. 2. 1. 3. Malatya D/1 (MALATYA 14) 524
8. 1. 2. 1. 4. İspekçür 526

8. 1. 2. 2. Değerlendirme 533
8. 1. 3. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde 539
8. 1. 3. 1. Adıyaman 539
8. 1. 3. 1. 1. Adıyaman 2 539
8. 1. 3. 1. 2. Adıyaman 1 541
8. 1. 3. 1. 3. Ancuzköy 1 543
8. 1. 3. 1. 4. Samsat 1 544
8. 1. 3. 2. Şanlıurfa 545
8. 1. 3. 2. 1. Yaylak 545
8. 1. 3. 2. 2. Şekerli 546
8. 1. 3. 2. 3. Gölpınar 548
8. 1. 3. 2. 3. 1. Gölpınar 1 548
8. 1. 3. 2. 3. 2. Gölpınar 2 551
8. 1. 3. 2. 4. Birecik 1 554
8. 1. 3. 3. Gaziantep 557
8. 1. 3. 3. 1. Karkamış 557
8. 1. 3. 3. 1. 1. Karkamış Kubaba [(K/1) (A31)] 563
8. 1. 3. 3. 1. 2. Karkamış A17b 572
8. 1. 3. 3. 1. 3. Karkamış A4b 573
8. 1. 3. 3. 1. 4. I. Suhi 574
8. 1. 3. 3. 1. 5. Karkamış A16c 576
8. 1. 3. 3. 1. 6. Karkamış A12 578
8. 1. 3. 3. 1. 7. Karkamış A18j 579
8. 1. 3. 3. 1. 8. Karkamış A18a 579
8. 1. 3. 3. 1. 9. Karkamış A18h 580
8. 1. 3. 3. 1. 10. Karkamış A5a 580

8. 1. 3. 3. 1. 11. Karkamış A5b 581
8. 1. 3. 3. 1. 12. Karkamış A4c 582
8. 1. 3. 3. 1. 13. Yunus 582
8. 1. 3. 3. 2. Kelekli 583
8. 1. 3. 3. 3. Gürçay 585
8. 1. 3. 3. 4. Dülük Baba Tepesi 587
8. 1. 3. 3. 5. Körkün 591
8. 1. 3. 3. 6. Aydınkaya 595
8. 1. 3. 3. 7. Asmacık (Til Halit) 597
8. 1. 3. 3. 8. Tünp 1 597
8. 1. 3. 3. 9. Tilsevet (Ekinveren) 598
8. 1. 3. 4. Kilis 599
8. 1. 3. 4. 1. Kilis/Göllüdağ 599
8. 1. 3. 5. Değerlendirme 600
8. 1. 4. Akdeniz Bölgesi İllerinde 617
8. 1. 4. 1. Kahramanmaraş 617
8. 1. 4. 1. 1. Kürtül 620
8. 1. 4. 1. 2. Karaçay Köy 623
8. 1. 4. 1. 3. Maraş B/5 (MARAŞ 11) 628
8. 1. 4. 1. 4. Maraş B/4 (MARAŞ 5) 629
8. 1. 4. 1. 5. Maraş 630
8. 1. 4. 1. 6. Hacıbebekli 633
8. 1. 4. 1. 7. Maraş 17 637
8. 1. 4. 1. 8. Maraş B/16 (MARAŞ 8; C1) 639
8. 1. 4. 1. 9. Maraş B/11 (C7) 641
8. 1. 4. 1. 10. Pazarcık (C5) 643

8. 1. 4. 1. 11. Maraş C/7 (C9) 644
8. 1. 4. 1. 12. Maraş D/5 (C10) 647
8. 1. 4. 1. 13. Maraş C/6 (C68) 649
8. 1. 4. 1. 14. Maraş D/4 (MARAŞ 9; C65) 652
8. 1. 4. 1. 15. Maraş C66 657
8. 1. 4. 1. 16. Maraş B/18 (C61) 659
8. 1. 4. 1. 17. Maraş A/1 (C29) 662
8. 1. 4. 1. 18. Maraş C59 667
8. 1. 4. 1. 19. Maraş B/9 (C55) 684
8. 1. 4. 1. 20. Maraş B/10 (C56) 686
8. 1. 4. 1. 21. Söğütlü 1 (C8) 688
8. 1. 4. 1. 22. Maraş D/1 (C13) 690
8. 1. 4. 1. 23. Maraş C/4 (C12) 692
8. 1. 4. 1. 24. Maraş C19 694
8. 1. 4. 1. 25. Maraş C20 696
8. 1. 4. 1. 26. Maraş C69 698
8. 1. 4. 1. 27. Maraş B/15 (C44) 700
8. 1. 4. 1. 28. Maraş B/17 (C42) 706
8. 1. 4. 1. 29. Maraş B/12 (C54) 710
8. 1. 4. 1. 30. Maraş B/14 (C53) 712
8. 1. 4. 1. 31. Maraş C/5 (C51) 714
8. 1. 4. 1. 32. Maraş C50 719
8. 1. 4. 1. 33. Maraş B/7 (MARAŞ 2; C33) 723
8. 1. 4. 1. 34. MARAŞ 15 730
8. 1. 4. 1. 35. Maraş B/19 (C64) 731
8. 1. 4. 1. 36. Maraş A/2 (MARAŞ 12; C27) 734

8. 1. 4. 1. 37. Maraş B/8 (C23) 739
8. 1. 4. 1. 38. Maraş C22 741
8. 1. 4. 1. 39. Maraş C21 745
8. 1. 4. 1. 40. Maraş C/2 (C25) 750
8. 1. 4. 1. 41. Maraş C24 753
8. 1. 4. 1. 42. Maraş D/3 (C34) 755
8. 1. 4. 1. 43. Maraş B/21 (C63) 757
8. 1. 4. 1. 44. Maraş B/20 (C62) 758
8. 1. 4. 1. 45. Maraş C/1 (C60) 762
8. 1. 4. 1. 46. Elbistan Karahöyük 768
8. 1. 4. 1. 47. Izgın 772
8. 1. 4. 2. Osmaniye 774
8. 1. 4. 2. 1. Domuztepe 774
8. 1. 4. 2. 1. 1. Domuztepe 3 774
8. 1. 4. 2. 1. 2. Domuztepe 2 775
8. 1. 4. 2. 1. 3. Domuztepe 1 776
8. 1. 4. 3. Adana 776
8. 1. 4. 3. 1. Adana Müzesi 776
8. 1. 4. 4. Hatay 778
8. 1. 4. 4. 1. Erzin 778
8. 1. 4. 4. 2. Arsuz 1 ve 2 779
8. 1. 4. 5. Değerlendirme 799
8. 2. ARAMİ DÖNEMİ 833
8. 2. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlinde 835
8. 2. 1. 1. Gaziantep 835
8. 2. 1. 1. 1. Zincirli 835

8. 2. 1. 1. 1. 1. Zincirli J/ 2 (C72) 843
8. 2. 1. 1. 1. 2. Zincirli K/2 (C46) 849
8. 2. 1. 1. 1. 3. Katumuwa 856
8. 2. 1. 1. 2. Pancarlı 1 863
8. 2. 1. 1. 3. İslahiye 2 866
8. 2. 1. 1. 4. İslahiye 1 868
8. 2. 1. 1. 5. Örtülü (C26) 870
8. 2. 1. 1. 6. Ördekburnu 873
8. 2. 1. 1. 7. Keller (C47) 879
8. 2. 1. 1. 8. Karaburçlu (C32) 881
8. 2. 1. 1. 9. Gözlühöyük 885
8. 2. 1. 1. 9. 1. Gözlühöyük 1 (C30) 885
8. 2. 1. 1. 9. 2. Gözlühöyük 2 (C28) 889
8. 2. 1. 1. 9. 3. Gözlühöyük 3 892
8. 2. 2. Değerlendirme 896
8. 3. FENİKE DÖNEMİ 906
8. 3. 1. Akdeniz Bölgesi İlinde 913
8. 3. 1. 1. Kahramanmaraş 913
8. 3. 1. 1. 1. İncirli 913
8. 3. 2. Değerlendirme 916
8. 4. FRİG / MUŞKİ DÖNEMİ 918
8. 4. 1. İç Anadolu Bölgesi İllerinde 930
8. 4. 1. 1. Eskişehir 930
8. 4. 1. 1. 1. Eski Cami Höyük 931
8. 4. 1. 2. Ankara 933
8. 4. 1. 2. 1. Gordion 933

8. 4. 1. 2. 2. Etlik 936
8. 4. 1. 2. 3. Bahçelievler 939
8. 4. 1. 2. 4. Sincan 945
8. 4. 1. 2. 5. Faharet Çeşme 946
8. 4. 1. 3. Kayseri 947
8. 4. 1. 3. 1. Beydeğirmen 947
8. 4. 1. 4. Yozgat 948
8. 4. 1. 4. 1. Kerkenes 948
8. 4. 1. 4. 1. 1. Kapadokya Kapısı 951
8. 4. 1. 4. 1. 1. 1. Anikonik 951
8. 4. 1. 4. 1. 1. 2. Yarı İkonik Stel/Basamaklı İdollü Altar/(Basamaklı Anıt ve Stel) 951
8. 4. 1. 4. 1. 2. Saray Kompleksi ile Bağlantılı 955
8. 4. 1. 5. Niğde 957
8. 4. 1. 5. 1. Tyana'nın Siyah Taşları 957
8. 4. 2. Karadeniz Bölgesi İlinde 959
8. 4. 2. 1. Kastamonu 959
8. 4. 2. 1. 1. Daday 959
8. 4. 3. Değerlendirme 959
8. 5. URARTU DÖNEMİ 969
8. 5. 1. Doğu Anadolu Bölgesi İllerinde 983
8. 5. 1. 1. Erzincan 983
8. 5. 1. 1. 1. Altıntepe 984
8. 5. 1. 2. Van 986
8. 5. 1. 2. 1. Kalecik "Dikilitaş Tarlası" 986
8. 5. 1. 2. 2. Karahan 988

8. 5. 1. 2. 2. 1. Karahan 2 989
8. 5. 1. 2. 2. 2. Karahan 8 989
8. 5. 1. 2. 2. 3. Karahan 1 990
8. 5. 1. 2. 2. 4. Karahan 3 990
8. 5. 1. 2. 2. 5. Karahan 4 991
8. 5. 1. 2. 2. 6. Karahan 5 + Berkri 991
8. 5. 1. 2. 2. 7. Karahan 6 992
8. 5. 1. 2. 2. 8. Karahan 7 993
8. 5. 1. 2. 2. 9. Karahan 9 993
8. 5. 1. 2. 2. 10. Karahan 10 994
8. 5. 1. 2. 2. 11. Karahan (?) 11 994
8. 5. 1. 2. 3. Surp Pogos Kilisesi 995
8. 5. 1. 2. 4. Kasımoğlu Steli /Güşnents 996
8. 5. 1. 2. 5. Karagündüz 997
8. 5. 1. 2. 5. 1. Karagündüz 1 997
8. 5. 1. 2. 5. 2. Karagündüz 2 998
8. 5. 1. 2. 6. Salmanağa/Artsovaberd 999
8. 5. 1. 2. 6. 1. Artsovaberd 1 (Salmanağa 1/Tırmıklı) 999
8. 5. 1. 2. 6. 2. Salmanağa 2 999
8. 5. 1. 2. 7. Keçikıran / Şebitu 1000
8. 5. 1. 2. 8. Berkri /Muradiye 1000
8. 5. 1. 2. 9. Köşk / Güsak (Gjusak) 1001
8. 5. 1. 2. 10. Akdamar Adası 1002
8. 5. 1. 2. 11. Kurşun/Korşun/Kurşunlu Camisi 1002
8. 5. 1. 2. 11. 1. Kurşun/Korşun/Kurşunlu Camisi 1 1002
8. 5. 1. 2. 11. 2. Kurşun/Korşun/Kurşunlu Camisi 2 1003

8. 5. 1. 2. 12. Yedi Kilise 1003
8. 5. 1. 2. 12. 1. Yedi Kilise 1 (Erek / Varag / Warrak / Varak) 1004
8. 5. 1. 2. 12. 2. Yedi Kilise 2 1004
8. 5. 1. 2. 13. Sihke / Bostaniçi 1005
8. 5. 1. 2. 14. Surp (Surb) Sahak Kilisesi 1005
8. 5. 1. 2. 14. 1. Surp (Surb) Sahak Kilisesi 1 1006
8. 5. 1. 2. 14. 2. Surp (Surb) Sahak Kilisesi 2 1002
8. 5. 1. 2. 15. Analıkız Kutsal Alanı / Hazine Kapısı ve Surp Pogos Kilise'si 1009
8. 5. 1. 2. 16. Van (Aygistan) 1021
8. 5. 1. 2. 17. Çelebibağı 1022
8. 5. 1. 2. 18. Topraklı (Haki / Hagi) 1023
8. 5. 1. 2. 19. Keşiş Göl 1024
8. 5. 1. 2. 19. 1. Keşiş Göl 1 (Gövelek + Berlin) 1024
8. 5. 1. 2. 19. 2. Keşiş Göl 2 (Savacık) 1027
8. 5. 1. 3. Ağrı 1027
8. 5. 1. 3. 1. Anzavurtepe (Kot Tepe) 1027
8. 5. 1. 3. 2. Patnos (Karagündüz 2?) 1029
8. 5. 1. 3. 3. Kızılkaya 1030
8. 5. 1. 3. 4. Astvacaşin (Astvadzašin / Methsovay-Vank) 1030
8. 5. 1. 3. 5. Bulutpınarı 1031
8. 5. 1. 4. Bitlis 1031
8. 5. 1. 4. 1. Kavuştuk 1031
8. 5. 1. 5. Erzurum 1032
8. 5. 1. 5. 1. Zivin /Süngütaşı 1032
8. 5. 1. 6. Muş 1032

8. 5. 1. 6. 1. Tirmet / Tırmet/ Alazlı / Trmerd / Trmit 1033
8. 5. 1. 6. 2. Muş 1037
8. 5. 1. 6. 3. Koçaklar (Marmos / Marmus) 1038
8. 5. 1. 6. 4. Hotanlı (Hotanlu / Hotaplu) 1038
8. 5. 1. 7. Tunceli 1039
8. 5. 1. 7. 1. Palın (Palin)/Bağın (Balin) 1039
8. 5. 1. 8. Kars 1040
8. 5. 1. 8. 1. Sarıkamış 1040
8. 5. 2. Değerlendirme 1041
8. 6. YENİ ASSUR DÖNEMİ 1047
8. 6. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde 1048
8. 6. 1. 1. Şırnak 1048
8. 6. 1. 1. 1. Babil 1048
8. 6. 1. 1. 2. İdil 2 1052
8. 6. 1. 2. Diyarbakır 1059
8. 6. 1. 2. 1. Kurkh Stelleri 1059
8. 6. 1. 2. 1. 1. II. Assurnasirpal 1059
8. 6. 1. 2. 1. 2. III. Şalmaneser 1063
8. 6. 1. 3. Gaziantep 1070
8. 6. 1. 3. 1. Turlu 1070
8. 6. 1. 3. 2. Zincirli (Esarhaddon) 1073
8. 6. 1. 4. Şanlıurfa 1081
8. 6. 1. 4. 1. Ali Gör 1081
8. 6. 1. 4. 2. Anaz 1082
8. 6. 1. 4. 3. Aşağı Yarımca 1084
8. 6. 1. 4. 4. Sultantepe 1085

8. 6. 1. 4. 5. Kap 1 1087
8. 6. 1. 4. 6. Kap 2 1088
8. 6. 1. 4. 7. Çıkrık 1 1089
8. 6. 1. 4. 8. Çıkrık 2 1089
8. 6. 1. 5. Kilis 1089
8. 6. 1. 5. 1. Göktaş (Göktaşköyü) 1089
8. 6. 2. Akdeniz Bölgesi İllerinde 1090
8. 6. 2. 1. Kahramanmaraş 1090
8. 6. 2. 1. 1. Pazarcık 1090
8. 6. 2. 2. Hatay 1092
8. 6. 2. 2. 1. Antakya 1092
8. 6. 3. Değerlendirme 1094
SONUÇ……...1105
KAYNAKÇA ……1129
ŞEKİLLER……1307
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU……1700
EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU……..1702

KISALTMALAR DİZİNİ

ÇÇÖN : Çanak Çömlek Öncesi Neolitik

ÇÇÖNA : Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A

ÇÇÖNB : Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B

ÇÇN : Çanak Çömlekli Neolitik

Ed. / Eds. : Editör / Editörler

ETÇ : Erken Tunç Çağı

GÖ : Günümüzden Önce

GTÇ : Geç Tunç Çağı

Ha : Hektar

Lev. : Levha

In Press. : Yayın Aşamasında

Km : Kilometre

M : Metre

MÖ : Milattan Önce

Nr. : Numara

OTÇ : Orta Tunç Çağı

Pl. : Plate

PPN : Pre-Pottery Neolitik

Res. : Resim

Şek. : Şekil

Tab. : Tablo

Taf. : Tafel

v.dev. : ve devamı

vd. : ve diğerleri

yak. : Yaklaşık

yy : Yüzyıl

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1: Boncuklu Tarla C14 Tarihlendirmeleri (Kodaş 2019: Tablo. 1; Kodaş ve Erdoğan 2019: 694, Tablo. 1). 34
Tablo 2: Boncuklu Tarla Tabakaları ve Kronolojisi (Kodaş vd. 2022: 2-3, Tablo 1).... 35
Tablo 3: Gre Fılla Yerleşimi Tabakaları ve Kronolojisi (Ökse 2022a)..... 41
Tablo 4: Gre Fılla Yerleşmesinde Tabaka Düzeni ve Dönemleri (Muşkara ve Aydın 2022: Tab. 1). 41
Tablo 5: Çayönü Yerleşimi Tabakaları ve Dönemleri (Erim-Özdoğan 2011: 189-190). 48
Tablo 6: Çayönü I. Evre Kronolojisi (Erim Özdoğan 2007: 63)..... 49
Tablo 7: Çayönü Yerleşmesi Kalibre Edilmiş C14 Tarihlendirmeleri (Erim-Özdoğan 2007: 64). 49
Tablo 8: Çayönü Mimari Evreleri, Dönemler ve Kültürler Arası Paralellikler (Erim-Özdoğan 2007: 64-65). 50
Tablo 9: Çayönü I. Evre Kronolojisi (Bıçakçı 2001: Tablo 1)..... 50
Tablo 10: Çayönü I. Evre Stratigrafi ve Kronolojisi (Sicker-Akman 2007: Abb. 2)..... 51
Tablo 11: Çayönü I. Evre Kronolojisi (Binders 2008: Tablo 1). 51
Tablo 12: Çayönü Kalibre Edilmiş Tarihler, Dönemler/Evreler, Safhalar, Yapı Tipleri ve Yerleşmedeki Özel Yapılar (Kurapkat 2015b: Abb. 294)..... 52
Tablo 13: Çayönü I. Evre Tabakaları ve Kronolojisi (M. Özdoğan 2010: 30-31)..... 52
Tablo 14: Göbekli Tepe Kronolojisi (Schmidt 2008c: 59-61). 70
Tablo 15: Göbekli Tepe Safha Düzeni, Dönem ve Tarihlendirme (Kinzel ve Clare 2020: 32-33). 71
Tablo 16: A Yapısı Dikilitaşlarının Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Busacca 2017: Tablo. 4). 82
Tablo 17: A Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 82
Tablo 18: B Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 87
Tablo 19: B Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 87
Tablo 20: C Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 102
Tablo 21: C Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 103
Tablo 22: D Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 121
Tablo 23: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki Hayvan Tasvirlerinin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 122

Tablo 24: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki Minyatür Hayvanlar ve Soyut Sembollerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 124
Tablo 25: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki Bitkisel Motifler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 124
Tablo 26: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki İnsan ile İlgili Tasvirler ve Bu Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 125
Tablo 27: H Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 133
Tablo 28: H Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 133
Tablo 29: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Hayvan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 135
Tablo 30: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Minyatür Hayvan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 135
Tablo 31: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Semboller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 135
Tablo 32: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki İnsan Figürleri, El ve Kol Tasvirleri ve Kıyafetler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 136
Tablo 33: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Doğa ve Ev Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 136
Tablo 34: F Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 140
Tablo 35: F Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 140
Tablo 36: Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki Dikilitaşların Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 145
Tablo 37: Göbekli Tepe II. Tabaka Dikilitaşları Yüzeyindeki Hayvan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 150
Tablo 38: Göbekli Tepe II. Tabaka Dikilitaşları Yüzeyindeki El ve Kol Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 151
Tablo 39: Nevali Çori Yerleşimi Kronolojisi (Hauptmann 2012: 101). 168
Tablo 40: Nevali Çori Yerleşimi Radyokarbon Örnekleri ve Kalibre Edilmiş Zaman Aralıkları (Morsch 2002: 146). 168
Tablo 41: Nevali Çori Yerleşiminde Tabakalara Göre Alınan Radyokarbon Örnekleri ve Kalibre Edilmiş Zaman Aralıkları (Lösch vd. 2006: 183, Tab. 1). 169
Tablo 42: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 185
Tablo 43: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Dikilitaşlarının Zamansal Dizilimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 186
Tablo 44: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Dikilitaşlı Özel Yapıların Planları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann) 197

Tablo 45: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Dikilitaş Formları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....198
Tablo 46: Fırat Havzası ÇÇÖN Dönem Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....200
Tablo 47: Göbekli Tepe, III. Tabaka Boğa Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....206
Tablo 48: Göbekli Tepe, III. Tabaka Yaban Domuzu Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....206
Tablo 49: Göbekli Tepe, III. Tabaka Tilki Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....207
Tablo 50: Göbekli Tepe, III. ve II. Tabaka (Aslanlı Dikilitaş Yapısı) Leopar/Aslan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 208
Tablo 51: Göbekli Tepe, III. Tabaka Ayı Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....208
Tablo 52: Göbekli Tepe, III. Tabaka CeylanTasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....208
Tablo 53: Göbekli Tepe, III. Tabaka Tavşan Tasviri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....208
Tablo 54: Göbekli Tepe, III. Tabaka Akbaba Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....209
Tablo 55: Göbekli Tepe, III. Tabaka Büyük Boytlu Kuş (Akbaba) Tasviri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 209
Tablo 56: Göbekli Tepe, III. Tabaka Turna Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....209
Tablo 57: Göbekli Tepe, III. Tabaka Toy Kuşu Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....209
Tablo 58: Göbekli Tepe, III. Tabaka Kısa Bacaklı Kuş/Ördek Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 210
Tablo 59: Göbekli Tepe, III. Tabaka Yılan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....210
Tablo 60: Göbekli Tepe, III. Tabaka *Bukranion* Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....212
Tablo 61: Fırat Havzası ÇÇÖN Dönem Dikilitaşlı Özel Yapıların Planları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 221
Tablo 62: Fırat Havzası ÇÇÖNB Evresi Diklitaşların Yüzeyindeki Tasvirler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 222
Tablo 63: Ege Gübre Kronolojisi (Sağlamtimur 2012: 197; Ozan ve Sağlamtimur 2020: 6; Sağlamtimur ve Ozan 2021: 66). 228
Tablo 64: Kuruçay Kronolojisi (Duru 1982: 1-38; 1994: 1-2, 6). 234
Tablo 65: Troya Stratigrafisi (Korfmann 2001a: 347). 242
Tablo 66: Liman Tepe Stratigrafisi (Aykurt 2020: 1-2).....252

Tablo 67: Beycesultan Stratigrafisi (Lloyd ve Mellaart 1962: 17-58; Lloyd ve Mellaart 1965: 69, 73-75; Mellaart 1970: 55-67; Mellaart ve Murray 1995: 93-98). 254
Tablo 68: Beycesultan Stratigrafisi (Dedeoğlu ve Abay 2014: 1-39, Tablo. 1)..... 255
Tablo 69: Beycesultan Eski ve Yeni Stratigrafinin Karşılaştırılması (Dedeoğlu ve Abay 2014: 1-39, Tablo. 1)..... 256
Tablo 70: Küllüoba'nın Stratigrafisi (Efe ve Fidan 2008: Fig. 8)..... 265
Tablo 71: Küllüoba'nın ETÇ Kronolojisi (Fidan 2012: 6). 265
Tablo 72: Küllüoba'nın Kronoloji ve Stratigrafisi (Türkteki vd. 2021: Fig. 3). 266
Tablo 73: Hacılar Büyük Höyük Stratigrafisi (Umurtak ve Duru 2017b: 27). 269
Tablo 74: Hacılar Büyük Höyük Radyokarbon Verileri (Umurtak ve Duru 2014: 19, Dip not. 3). 269
Tablo 75: Kültepe Kaniş Karum'u Stratigrafisi (Kulakoğlu 2011: 1019; 2012: 211-212). 296
Tablo 76: Kültepe Kaniş Stratigrafisi (Kulakoğlu 2017: 217-224)..... 296
Tablo 77: Tilmen Höyük Stratigrafisi (Marchetti 2006a: 276). 327
Tablo 78: Boğazköy/Hattuşa Kronoloji ve Stratigrafisi (Seeher 1999b: Abb. 12; 2000b: Çizelge 2; Schoop ve Seeher 2006: 55-74; Schachner 2012b: 115-120; 2018a: 1-38; 2018b: 84-107). 372
Tablo 79: Hitit Kral Listesi (van den Hout 2013: Fig. 3)..... 373
Tablo 80: Kilise Tepe Stratigrafisi (Jackson, Postgate ve Şerifoğlu: 2013: 5-10). 412
Tablo 81: Kuzey Tabal Kralları Listesi (Bryce 2012: 141). 451
Tablo 82: Tuwana Kralları Listesi (Bryce 2012: 141). 452
Tablo 83: Atuna Kralları Listesi (Bryce 2012: 141). 452
Tablo 84: İştu(a)nda Kralları Listesi (Bryce 2012: 141). 452
Tablo 85: Şinuhtu Kralları Listesi (Bryce 2012: 141). 452
Tablo 86: Hupişna Kralları Listesi (Bryce 2012: 141)..... 453
Tablo 87: Yassıhöyük Kronolojisi (Şenyurt ve Akçay 2017: 573). 487
Tablo 88: Kuzey Tabal Krallığı (Kayseri) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 498
Tablo 89: Hartapu ve Tuwana Krallıkları (Konya) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 498
Tablo 90: Tuwana Krallığı (Niğde) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 500
Tablo 91: Şinuhtu Krallığı (Aksaray) Steli (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 500
Tablo 92: Atuna Krallığı (Nevşehir) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 501
Tablo 93: Sivas İlinden Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 501
Tablo 94: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 502
Tablo 95: Yönetici Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 503

Tablo 96: Yüzeyinde Sadece Luvi Hiyertoglifi Yazıt Olan Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 505
Tablo 97: İdol Şeklinde Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 505
Tablo 98: Malatya (Melite, Melid, Milidiya) Şehir Devleti Kral Listesi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 508
Tablo 99: Malatya Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 537
Tablo 100: Tanrısal Çiftin Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 537
Tablo 101: Tanrı, Tanrıça ve Yönetici Üçlüsünün Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 538
Tablo 102: Tanrı ve Yönetici İkilisinin Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 538
Tablo 103: Tanrılaşmış Atalar ve Yönetici Üçlüsünün Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 538
Tablo 104: Hattuşa ve Karkamış'ın Ortak Krali Tablosu (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014b: Tab. 1). 561
Tablo 105: Karkamış ve Malatya'nın Ortak Krali Tablosu (Hawkins ve Peker 2014: Tab. 1). 562
Tablo 106: Sangara Hanedanı Yöneticileri (Marchetti ve Peker 2018: 97). 562
Tablo 107: Suhi Hanedanı Yöneticileri (Marchetti ve Peker 2018: 97). 562
Tablo 108: Karkamış Kral, Bey ve Yönetici Listesi (Marchetti ve Peker 2018: 98). 563
Tablo 109: Adıyaman İli Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 606
Tablo 110: Şanlıurfa İli Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 607
Tablo 111: Gaziantep İli Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 610
Tablo 112: Kilis İli Steli (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 611
Tablo 113: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 612
Tablo 114: Boğa Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 613
Tablo 115: Geyik Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 613
Tablo 116: Tek Başına Ayakta Duran Tanrıça Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 614
Tablo 117: Tek Başına Oturan Tanrıçaça Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 614
Tablo 118: Karşılıklı Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 614
Tablo 119: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Yönetici Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 615
Tablo 120: Luvi Hiyeroglifi Yazıtlı Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 617

Tablo 121: Gurgum (Kahramanmaraş) ve Assur'un Ortak Krali Tablosu (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: Tablo). 620
Tablo 122: Kahramanmaraş İli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). .. 817
Tablo 123: Osmaniye İli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 817
Tablo 124: Adana İli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 818
Tablo 125: Hatay İli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 819
Tablo 126: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 820
Tablo 127: Boğa Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 820
Tablo 128: Geyik Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 821
Tablo 129: Sfenks Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 821
Tablo 130: Tek Başına Ayakta Duran Tanrıça Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 821
Tablo 131: Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 822
Tablo 132: Boğa Üzerinde Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 822
Tablo 133: Palmet Üzerinde Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 823
Tablo 134: Tek Başına Ayakta Duran Yönetici Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 823
Tablo 135: Mezar Stelleri (Tekli, İkili ve Birden Fazla Figürün Tasvir Edildiği Yemek Sahnesi Olmayan Steller) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 826
Tablo 136: Mezar Stelleri (Tekli, İkili ve Birden Fazla Figürün Tasvir Edildiği Yemek Sahneli Steller) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 831
Tablo 137: Yazıtlı Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 832
Tablo 138: Zincirli ve Yeni Assur Dönemi Kral Listesi (Schloen 2014: 37, Tablo 1). 843
Tablo 139: Gaziantep İli Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann)..... 902
Tablo 140: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 903
Tablo 141: Tek Başına Oturan Tanrıça Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 903
Tablo 142: Yönetici ve Yardımcısı ya da Halefinin Olduğu Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 903
Tablo 143: Mezar Stelleri (Tekli, İkili ve Birden Fazla Figürün Tasvir Edildiği Yemek Sahneli Steller) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 905
Tablo 144: Frig Devleti Kronolojisi (Akurgal 1955: 133. sayfada yer alan tablo). 929
Tablo 145: Frig Kültürü Kronolojisi (Prayon 1987: 20-31, Abb. 2). 930

Tablo 146: Frig Kronolojisi (Berndt Ersöz'ün 2006: 90; 2012a: 21). 930
Tablo 147: Ayakta Duran Tanrıça Kybele Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....965
Tablo 148: Tanrıça Kybele'nin Baş, Yüz ve Boyun İşlenişi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....966
Tablo 149: Tanrıça Kybele'nin Vücut Yapısı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....966
Tablo 150: Tanrıça Kybele'nin Kıyafeti (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).967
Tablo 151: Tanrıça Kybele'nin Atributları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 967
Tablo 152: Yarı İkonik Formlu Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)...968
Tablo 153: Yeni Assur Dönemi Kral Listesi (Schachner 2007: 289). 1048
Tablo 154: Boğa Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1100
Tablo 155: Ejder Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1100
Tablo 156: Kral Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1101
Tablo 157: Tanrı ve Vali (Yönetici) Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....1102
Tablo 158: Vali (Yönetici) Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1102
Tablo 159: Vali (Yönetici) ve Yardımcısı (Halefi) Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1102
Tablo 160: Harran'ın Sin'i, Kral ve Vali (Yönetici) Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1103
Tablo 161: Harran'ın Sin'i Sembollü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....1104
Tablo 162: Sin Sembollü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 1104

GRAFİKLER DİZİNİ

Sayfa

Grafik 1: A Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 82
Grafik 2: B Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 87
Grafik 3: C Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 104
Grafik 4: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 123
Grafik 5: H Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 134

HARİTALAR DİZİNİ

Sayfa

Harita 1: Dicle Vadisi Dikilitaşların Görüldüğü ÇÇÖN Dönem Yerleşmeleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 184
Harita 2: ● Çayönü-Gre Filla Arası Mesafe: 64,46 km; ● Gre Fılla-Hasankeyf Arası Mesafe: 103,54 km; ● Hasankeyf-Gusir Höyük Arası Mesafe: 36,44 km; ● Gusir Höyük-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 21,95 km; Hasankey-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 42,56 km; Çayönü-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 200,52 km; Gre Filla-Boncuklu Tarla Arası Esafe: 145,75 km'dir (Hepsi Yaklaşık Kuş Uçumu Ölçülerdir (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 184
Harita 3: ● Çayönü-Gre Filla Arası Mesafe: 64,46 km; ● Gre Fılla-Hasankeyf Arası Mesafe: 103,54km; ● Hasankeyf-Gusir Höyük Arası Mesafe: 36,44 km; ● Gusir Höyük-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 21,95 km; ● Hasankey-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 42,56 km; ● Çayönü—Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 200,52 km; ● Gre Filla-Boncuklu Tarla Arası Esafe: 145,75 km'dir (Hepsi Yaklaşık Kuş Uçumu Ölçülerdir (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 185
Harita 4: Fırat Havzası T biçimli Dikilitaş Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 199
Harita 5: ÇÇN Dönem Dikilitaş Merkezi (Hazırlayan Süheyla Zimmermann). 230
Harita 6: Kalkolitik Çağ Stel Geleneği (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). . 238
Harita 7: ETÇ Steller ve Dikilitaşların Olduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 278
Harita 8: ● (Taş Steller): Troya, Helvacıköy-Höyücek, Liman Tepe ve Pir Hüseyin; ● (Kil Steller): Beycesultan ve Kuruçay; ● (Dikilitaşlar: Küllüoba ve Hacılar Büyük Höyük (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 279
Harita 9: ETÇ Tasvirli Taş Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 279
Harita 10: Troya, Helvacıköy-Höyücek Stellerinin Paralellerinin Görüldüğü Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 280
Harita 11: Troya 1 Numaralı Stelin Yakın Benzerlerinin Bulunduğu Merkezler: Kranida (Kozanı, Yunanistan), Skala Sateros (Thasos/Taşoz) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 281
Harita 12: Troya 1 Numaralı Stelin En Yakın Benzerlerinin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 282
Harita 13: Troya 3 Numaralı Stelin Yakın Benzerlerinin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann). 283
Harita 14: ETÇ Kilden Şekillendirilen Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 286
Harita 15: ETÇ Dikilitaşların Olduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)..... 288
Harita 16: OTÇ Dikilitaş ve Stellerinin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 348

Harita 17: OTÇ Dikilitaş ve Stellerin Buluntu Yerleri (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).....348
Harita 18: OTÇ Dikilitaş Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 349
Harita 19: OTÇ İkonik Stellerin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).....352
Harita 20: ● GTÇ Dikilitaş ve ● GTÇ Stellerin Buluntu Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 415
Harita 21: GTÇ Anikonik Dikilitaşları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). .415
Harita 22: Yazıtsız Anikonik Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 417
Harita 23: Yazıtlı Anikonik Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 419
Harita 24: Yazıtlı Anikonik Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 419
Harita 25: Tanrı Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).....422
Harita 26: Tanrı ve Tapan Şahıs/Kral İkilisi (Tanrıya Libasyon Sahnesi) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 423
Harita 27: Kral/Yönetici Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 424
Harita 28: Tanrısal Çift/Yemek Sahnesi (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).....426
Harita 29: Geç Tunç Çağı Sonu-Erken Demir Çağı Başı Evresi Steller, (Hazırlayan: Süheyala Gedik Zimmermann). 441
Harita 30: Hakkâri ve Erzurum/Şenkaya Stellerinin Benzerleri, Antropomorfik Stellerin En Erken Örnekleri ile Birlikte Dağılım Alanları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....446
Harita 31: İç Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)...489
Harita 32: İç Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)...490
Harita 33: ● K/Hartapu Krallığı; ● Şinuhtu Krallığı; ● Atuna Krallığı; ● Tuwana Krallığı; 491
Harita 34: Doğu Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 533
Harita 35: Doğu Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 533
Harita 36: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....600
Harita 37: Akdeniz Bölgesi Stellerin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....799
Harita 38: Geç Hitit Dönemi Stellerin Buluntu Yerleri; ● İç Anadolu Bölgesi; ● Akdeniz Bölgesi, ● Doğu Anadolu Bölgesi ve ● Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 832
Harita 39: Arami Dönemi Stellerin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....896
Harita 40: Arami Dönemi Stellerin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....896

Harita 41: Fenike Dönemi Stel Buluntu Yeri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....916
Harita 42: Frig Dönemi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann). 960
Harita 43: Urartu Dönemi Stelleri Dağılımı (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 1041
Harita 44: Urartu Dönemi Stelleri Dağılımı (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 1042
Harita 45: Yeni Assur Dönemi Stelleri'nin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....1095
Harita 46: Yeni Assur Dönemi Stelleri'nin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).....1095
Harita 47: • ETÇ Anikonik Dikilitaşları; • OTÇ Anikonik Dikilitaşları (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann). 1117

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Gusir Höyük, Ana Kazı Alanı Yapı Katları (Karul 2020: Fig. 4).

Şekil 2: Gusir Höyük, Ana Kazı Alanı Planı (Karul 2020: Fig. 5).

Şekil 3: Gusir Höyük 2 Numaralı Yapı (Karul 2020: Fig. 7'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 4: Gusir Höyük, 2 Numaralı Yapı ve Mekân İçerisinde Dikilitaş ve Kaidesi (Kabukçu 2021: Fig. 2'den Tarafımca Düzenlendi)

Şekil 5: Gusir Höyük, Çukur Tabanlı, 3 Numaralı Yapı, Mekânın Yaklaşık Merkezi Bölümünde Yer Alan Dikilitaş ve Duvar Kenarlarında Çatıyı Taşıyacak Direk Yerleri (Karul 2020: Fig. 8).

Şekil 6: Gusir Höyük 4 Numaralı Yapı (Karul 2020: Fig. 9).

Şekil 7: Gusir Höyük, Dikilitaşlı 5 Numaralı Yapı ve Çağdaşı 4 Numaralı Yapı (Karul 2020: Fig. 4) (Tarafımca düzenlendi)

Şekil 8: Gusir Höyük, 5 Numaralı Yapı İçerisinde Kilden Kaide Üzerindeki Dikilitaş (Karul 2020: Fig. 10).

Şekil 9: Gusir Höyük Ana Kazı Alanı, En Üst Evredeki Köşeleri Yuvarlatılmış Çukur Tabanlı 7 Numaralı Merkezi Yapının Olduğu Yapı Kompleksi (Karul 2020: Fig. 11).

Şekil 10: Gusir Höyük, 7 Numaralı Merkezi Yapı, Mekân İçinde Dört Adet Dikilitaş, Seki ve Taş Teknenin Görüldüğü Fotoğraf Detayı (Karul 2018: Fig. 5).

Şekil 11: Gusir Höyük, Dörtgen Planlı Çukur Tabanlı Yapı, Köşe Dönüşleri Hafif Yuvarlatılmış, Mekânlardan Birisinin Köşesinde Dikili Durumdaki Dikilitaş (Karul 2020: Fig. 13'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 12: Gusir Höyük'te Çukur Tabanlı Yapıya Giriş Sağlayan Rampa ve Rampa ile Mekân Arasındaki Yuva İçerisine Oturtulan Dikilitaş (Karul 2017: Fig. 29).

Şekil 13: Gusir Höyük, Dörtgen Planlı Mimari ve Sığlaşmış Yapı Çukuru, Mekân İçindeki Dikilitaşlar Ok ile İşaret Edilmektedir (Karul 2020, Fig. 14'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 14: Hasankeyf Höyük Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem Yapı Kalıntıları Şematik Plan (Miyake 2017).

Şekil 15: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapının Detay Çizimi (Maeda 2018: Fig. 2)

Şekil 16: Hasankeyf Höyük'te 3 Numaralı Yapıda Dikilitaşın Kırılarak Taban Altına Gömüldüğü Üst Yapı Evresi (Miyake 2016).

Şekil 17: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapı ve Dikilitaşın Açığa Çıktığı En Alt Taban Seviyesi (Uluçam ve Miyake 2018: Şek. 2).

Şekil 18: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Dikilitaşlı Yapı (Miyake 2017).

Şekil 19: Hasankeyf Höyük 3 Numaralı Yapıdaki Dikilitaş (Miyake 2016).

Şekil 20: Hasankeyf 3 Numaralı Yapıdaki Dikilitaş ve Delikli Önündeki Kap http://arkeofili.com/hasankeyf-hoyukte-neler-oluyor/ (Erişim Tarihi 8.5.2019).

Şekil 21: Boncuklu Tarla, Google Earth'ten https://earth.google.com/web/search/Boncuklu+Tarla/@37.52928884,41.83413616,461.76567229a,755.26692152d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCXynDsjxEUNAEcz6_Bm7vEFAGSG5KlV-lUVAIfcg8P0pIUJA, Erişim tarihi: 10.4.2022,Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 22: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Dikilitaşlar, ÇÇÖNA2 Evresi (Kodaş 2022).

Şekil 23: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Dikilitaşlar, ÇÇÖNA2 Evresi (Kodaş 2022'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 24: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Sekiye Yerleştirilen Dikilitaşın Detayı (Kodaş 2022).

Şekil 25: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Sekiye Yerleştirilen Dikilitaşın Detayı (Kodaş 2022).

Şekil 26: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, "Stelli Bina" Olarak İsimlendirilen 1 Numaralı Özel Yapı (Çiftçi 2021: Res. 8).

Şekil 27: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, "Stelli Yapı" (İpek ve Çiftçi 2020: Ek: 7).

Şekil 28: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş evresi, 1 Numaralı "Stelli Yapı" (Kodaş 2021: Fig. 5).

Şekil 29: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Evresi, 1 Numaralı "Stelli Yapı" ve Etrafındaki Domestik Konutlar (Kodaş 2021: Fig. 3'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 30: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Evresi, 1 Numaralı "Stelli Yapı", Etrafındaki Domestik Konutlar, Binalar Arasındaki Avlu ve Geçitleri Gösteren Kırmızı İle Boyanmış Alan (Kodaş 2022'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 31: Boncuklu Tarla, Kamu Binası Olarak Gösterilen *Terrazo Binası,* Batısında Domestik Konutlar ve Doğu ve Güneydoğusunda Depolama Alanları (Kodaş 2022).

Şekil 32: Boncuklu Tarla, Dikilitaşlı *Terrazo Binası*(Orta ÇÇÖNB) (Kodaş 2019a: Fig. 5).

Şekil 33: Gre Fılla'nın Konumu (Ökse 2022b'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 34: Gre Fılla, ÇÇÖN Dönem Kazı Alanı (Ökse 2022b).

Şekil 35: Gre Fılla, ÇÇÖN Dönem Kazı Alanı (Ökse 2022b).

Şekil 36: Gre Fılla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 7, 8 ve 15 Numaralı Özel Yapılar (Ökse 2022a'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 37: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, 7 Numaralı Özel Yapı ve İki Paye Arasında Dikilmiş Olan Dikilitaş, (Ökse 2022a).

Şekil 38: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, (Ökse 2022b).

Şekil 39: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, (Ökse 2022a).

Şekil 40: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, (Ökse 2022a).

Şekil 41: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, (Ökse 2022a).

Şekil 42: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, Mekân içerisinde Doğu Alanı, Doğu Platform ve Üzerinde Yer Alan Kireç taşından Objeler ve Taban Üzerindeki Yüksek Ayaklı Altarlar (Ökse 2022b).

Şekil 43: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, Doğu Platform ve Üzerinde Yer Alan Kireçtaşından Objeler (Ökse 2022b).

Şekil 44: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı, Platform ve Seki Arasındaki Ortası Delikli Çukur Altar (Ökse 2022a).

Şekil 45: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapı Çatı Örtüsü (Ökse 2022a).

Şekil 46: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 15 Numaralı Özel Yapının Gömülmesi, (Ökse 2022b).

Şekil 47: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Dönemi, 8 Numaralı Özel Yapı (Ökse 2022b'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 48: Çayönü Yerleşiminde Saltaşı Döşemeli Yapı, Kafataslı Yapı ve Terrazo Yapısının konumları (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: Fig. 1).

Şekil 49: Çayönü Hava Fotoğrafi, güneyde Dicle'nin kolu olan Boğazçay ve sebep olduğu erozyon, (Braidwood, Çambel, ve Schirmer 1981: Figür: 2).

Şekil 50: Çayönü, Saltaşı döşemeli yapı, güney yönden görünümü, (Schirmer 1983: Taf. 97.2)

Şekil 51: Çayönü, Saltaşı Döşemeli Yapının Günümüzdeki Durumu, (Erim-Özdoğan 2021).

Şekil 52: Çayönü Saltaşı Döşemeli Yapı, İsometrik Taş Plan, (Schirmer 1983: Abb. 8'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 53: Çayönü, Saltaşı Döşemeli Yapı, Canlandırma, (Schirmer 1990: Fig. 11).

Şekil 54: Çayönü Kafataslı Yapı, İki Yapım Evresi. Söbe Planlı Yapı ve Dörtgen Planlı Yapı, (Özdoğan 2014: Fig. 3.9).

Şekil 55: Çayönü, Kafataslı Yapı, BM 1 (b,c) ve BM2, (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 21).

Şekil 56: Çayönü, Kafataslı Yapı, BM2a ve Arkasındaki BM1a-b, (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 27).

Şekil 57: Çayönü, Kafataslı Yapı, a) BM 1 (b,c) ve b ve c) BM2, (Schirmer 1990: Fig. 12).

Şekil 58: Çayönü *Terrazo Yapısı,* (Çambel ve Braidwood 1983: Taf. 28.1).

Şekil 59: Çayönü, *Terrazo Yapısı'*nın Batı Tarafında Yer Alan ve Bir Duvarı İçerisine Kırılmış Dikilitaşların Yerleştirildiği "Özel Yapı" (Erim-Özdoğan 2021).

Şekil 60: Çayönü Hücre Planlı Yapılar Evresi, Toprak Meydan ve Dikilitaşlar, (Özdoğan 2018b: Fig. 3).

Şekil 61: Çayönü, Hücre Planlı Yapılar Evresi, Hücre Planlı Evler, Terrazo Yapısı, Toprak Meydan ve Dikilitaşları, (Bıçakçı 2001: Abb. 68).

Şekil 62: Çayönü, Toprak Meydan, Dikili Olan ve Sonradan Gömülen Dikilitaş, (Özdoğan 2018: Fig. 4).

Şekil 63: Çayönü, Toprak Meydan, Dikili Olan ve Sonradan Gömülen Dikilitaş, (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 46).

Şekil 64: Çayönü, Toprak Meydan, Dikili Olan ve Sonradan Gömülen Oluklu Taş, (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 45).

Şekil 65: Çayönü, Toprak Meydan "ASS 1" Numaralı Dikilitaş, (Bıçakçı 2001: Abb. 66).

Şekil 66: Çayönü, Toprak Meydan "ASS 2" Numaralı Dikilitaş, (Bıçakçı 2001: Abb. 67).

Şekil 67: Göbekli Tepe Kazı Alanları Görüntüsü, (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: Fig. 1).

Şekil 68: Göbekli Tepe, III. Tabaka D, C, B ve A Yapıları, (L. Dietrich 2019: Fig. 1)

Şekil 69: Göbekli Tepe Planı, (Piesker 2014: Abb. 1).

Şekil 70: Göbekli Tepe, III. ve II. Tabaka Mimarisi Genel Görünüm, (Schmidt 2010c: Abb. 2).

Şekil 71: Göbekli Tepe, Tüm Yapı Katları ile Birlikte Planı, (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.2)

Şekil 72: Göbekli Tepe, III. Tabaka, ÇÇÖNA/EÇÇÖNB, Kurapkat (2015b: Abb. 247) tarafından hazırlanan rekonstrüksiyon.

Şekil 73: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, A1, A2 ve A3 İnşaat Evreleri (Kurapkat 2015b: Abb. 72'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 74: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı Genel Görünümü, (Schmidt 1999a: Abb. 1).

Şekil 75: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, A1, A2 ve A3 İnşaat Evreleri (Kurapkat 2015b: Abb. 74'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 76: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, Üst Çatı Örtüsü ve Yapıya Giriş Rekonstrüksiyonu, (Kurapkat 2015b: Abb. 237).

Şekil 77: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 1 Numaralı Merkezi Dikilitaş Geniş Yan Yüzeyi (Sol taraf), (Dietrich, Heun vd. 2012: Fig. 10a).

Şekil 78: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 1 Numaralı Merkezi Dikilitaş Ön Dar Yüzey, (Dietrich, Heun vd. 2012: Fig. 10b).

Şekil 79: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 5 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 1998a: Abb. 14).

Şekil 80: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 5 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 1998a: Abb. 13).

Şekil 81: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 2 Numaralı Merkezi Dikilitaş Geniş Yüzeyi, (Schmidt 2007b: Res. 44).

Şekil 82: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 2 Numaralı Merkezi Dikilitaş Arka Dar Yüzeyi, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 12).

Şekil 83: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı 2, Numaralı Merkezi Dikilitaş Ön Dar ve Yan Geniş Yüzeyi, (Schmidt 1997: Fig. 1).

Şekil 84: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, 5 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 1998a: Abb. 12).

Şekil 85: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı 5 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 1997/98: Abb. 14).

Şekil 86: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.5).

Şekil 87: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, (Kurapkat 2015b: Abb. 89'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 88: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı Genel Görüntüsü, (Schmidt 2010b: Fig. 23).

Şekil 89: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, Üst Çatı Örtüsü Rekonstrüksiyonu, (Kurapkat 2015b: Abb. 235).

Şekil 90: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, Yapı İçerisine Giriş Rekonstrüksiyonu, (Kurapkat 2015b: Abb. 238).

Şekil 91: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, Çevre Duvarlarında Yer Alan Nişler, (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.8).

Şekil 92: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 9 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Becker vd. 2012: Abb. 14).

Şekil 93: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 10 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Schmidt 2007b: Res. 52).

Şekil 94: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 10 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Schmidt 2000c: Abb 10a-b).

Şekil 95: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 6 Numaralı Dikilitaş, Önden Görünüş, (Kurapkat 2015b: Abb. 82).

Şekil 96: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 6 Numaralı Dikilitaş, Arka Yüzey, (Schmidt 2007b: Res. 54)

Şekil 97: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 14 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2007b: Res. 53).

Şekil 98: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı 58 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2013: Resim. 9).

Şekil 99: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Genel Görünüm, (Piesker 2014: Abb. 3).

Şekil 100: Göbekli Tepe III. Tabaka, C Yapısı, (Piesker 2014: Abb. 14).

Şekil 101: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Merdivenler ve Dromoslu görüntüsü, (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 30).

Şekil 102: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Şekil: Merdivenler (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2014: Fig. 3).

Şekil 103: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, Üst Çatı Örtüsü ve Yapıya Girişin Rekonstrüksiyonu, (Kurapkat 2015b: Abb. 240).

Şekil 104: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, Çok Evreli Girişin Rekonstrüksiyonu, a: Duvar Örgüsü İçine Yerleştirilmiş Monolitik Kapı Pervazı, b: Girişin Hemen Önüne Yerleştirilmiş Üst Bölümünde Hayvan Protomalrı Olan "U" Şeklindeki Yekpare Bir Geçit Yolunun Eklenmesi, c: "U" Şeklindeki Giriş Taşının Devrilmesinden Sonra Girişin Geçici Olarak Hazırlanması, (Kurapkat 2015b: Abb. 168a-c).

Şekil 105: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Genel Görünüm, (Becker vd. 2012: Abb. 5).

Şekil 106: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, P37 Numaralı ve Karşısındaki P35 Numaralı Merkezi Dikilitaş Çifti, https://medyaveiletisim.kulup.tau.edu.tr/gobeklitepe-nerede-hikayesi-tarihi/ (Erişim Tarihi: 01.042022).

Şekil 107: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 35 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Piesker 2014: Abb. 7).

Şekil 108: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 37 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Piesker 2014: Abb. 6).

Şekil 109: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 37 numaralı Merkezi Dikilitaşın Kaidesi, (Schmidt 2011b: Res. 2).

Şekil 110: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 37 numaralı Merkezi Dikilitaşın kaidesi, (Schmidt 2011b: Res. 3).

Şekil 111: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 37 Numaralı Merkezi Dikilitaş, Ön Yüzeydeki Tilki Figürü, https://medyaveiletisim.kulup.tau.edu.tr/gobeklitepe-nerede-hikayesi-tarihi/ (Erişim Tarihi: 01.04.2022).

Şekil 112: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 36 Numaralı dikilitaş ve doğusundaki A35 numaralı yırtıcı hayvan protomu, (Schmidt 2008d: Abb. 3).

Şekil 113: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, P37 numaralı Merkezi Dikilitaşın Arkasındaki P13, P27 ve P39 Numaralı Dikilitaşlar, (Piesker 2014: Abb. 6).

Şekil 114: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P27 numaralı Dikilitaş, (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: Abb. 7).

Şekil 115: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P27 Numaralı Dikilitaş Detay, (Schmidt 2008b: Fig 4 ve Schmidt 2009b: Abb. 5).

Şekil 116: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, Ön Tarafta 35 Numaralı Merkezi Dikilitaş ve Arka Tarafındaki P28 ve P29 Numaralı Dikilitaşlar, (Piesker 2014: Abb. 7).

Şekil 117a: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaş, (Peters ve Schmidt 2004: Fig.14).

Şekil 117b: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2003: Fig. 6).

Şekil 118: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 28 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2008b: Fig 5).

Şekil 119: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı 26 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2003: Fig 5).

Şekil 120: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P26 (sol taraftaki) ve P40 (sağ taraftaki) numaralı dikilitaşlar (Piesker 2014: Abb. 10).

Şekil 121: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P11 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2008a: Res. 7).

Şekil 122: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P12 Numaralı Dikilitaş, (Peters ve Schmidt 2004: Fig 13).

Şekil 123: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P23 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2007a: Res. 8).

Şekil 124: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı Genel Görünüm, (Becker vd. 2012: Abb. 6).

Şekil 125: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 numaralı Merkezi Dikilitaş, (Dietrich, Heun vd. 2012: Fig. 8).

Şekil 126: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Dikilitaşın kaide detayı, (Schmidt 2013: Res. 2).

Şekil 127: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P18 Numaralı Merkezi Dikilitaş http://arkeofili.com/gobeklitepe-hakkinda-bilinmeyenler-dr-lee-clare-roportaji/ Lee Clare Röportajı (Alıntı Tarihi 8.05.2019).

Şekil 128: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Merkezi Dikilitaş Kol Kıvrımındaki Tilki Detayı, (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2012: 62-63).

Şekil 129: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Dikilitaş Boynundaki Kabartma Detayı, (Schmidt 2011a: Fig. 32; Dietrich vd. 2014: Fig. C).

Şekil 130: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Dikilitaş Kemer Detayı, Kemer tokası ve ellerin duruşu, (Watkins 2015: 73 ve Schmidt 2011a: Fig. 33).

Şekil 131: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P31 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: Abb. 9).

Şekil 132: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P31 numaralı Merkezi Dikilitaş Boyundaki Figür Detayı, (Schmidt 2011a: Fig. 36).

Şekil 133: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P31 numaralı Merkezi Dikilitaş Boyundaki Figür Detayı, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 20).

Şekil 134: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P19 Numaralı Dikilitaş (Sağ Tarafta), (Schmidt 2007b: Res. 82).

Şekil 135: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P33 (soldaki) ve P38 (sağdaki) Numaralı Dikilitaşlar, (Schmidt 2013b: Abb. 1).

Şekil 136: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, 33 Numaralı Dikilitaşta Turnaların Detay Gösterimi, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 9).

Şekil 137: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Sol Geniş Yüzeyi, (Schmidt 2004: Abb.5).

Şekil 138: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Ön Dar Yüzeyi, (Schmidt 2004: Abb.6).

Şekil 139a: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Ön Dar Yüzeyinin Alt Bölümü, (Schmidt 2004: Abb.7).

Şekil 139b: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Ön Dar Yüzeyinin Alt Bölümü, (Schmidt 2006: Fig. 6).

Şekil 140: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P38 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2013b: Abb.3).

Şekil 141: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P38 Numaralı Dikilitaş, Ön Dar Yüzey, (Schmidt 2013b: Abb.1).

Şekil 142: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P42 Numaralı Dikilitaş Önden Görüntüsü, (Göbekli Tepe, Newsletter 2014).

Şekil 143: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı 43 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2017: Fig. 5.18).

Şekil 144: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı 43 Numaralı Dikilitaş Alın Kısmı, (Notroff vd. 2017: Fig. 2).

Şekil 145: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P43 Numaralı Dikilitaş Başın Arka Kısmı, (Notroff vd. 2017: Fig. 2).

Şekil 146: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı Dikilitaş Parçası (On İkinci Dikilitaş?), (Schmidt 2012: Res. 5).

Şekil 147: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P30 Numaralı Dikilitaş Yandan ve Önden Görünüş, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 7, 11).

Şekil 148: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P22 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2003: Fig. 4).

Şekil 149: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P22 Numaralı Dikilitaş Ön Dar Yüzey, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 10).

Şekil 150: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı 21 Numaralı Dikilitaş Sol taraf Geniş Yüzey, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 21).

Şekil 151: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P20 Numaralı Dikilitaş Sol Geniş Yüzey ve Ön Dar Yüzey, (Schmidt 2003: Fig. 2).

Şekil 152: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı 20 Numaralı Dikilitaş Ön Dar Yüzey, (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 8).

Şekil 153: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, (Dietrich vd. 2016: Abb. 6).

Şekil 154a: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı 63 Numaralı Merkezi Dikilita, (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: Fig. 6).

Şekil 154b: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısına İniş Sağlaması Muhtemel Olan Basamaklar, Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2014: Abb. 14).

Şekil 155: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P51 Numaralı Merkezi Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 7).

Şekil 156: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P55 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 9).

Şekil 157: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P64 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 12).

Şekil 158: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P57 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 11).

Şekil 159: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P57 Numaralı Dikilitaş Detayı, (Becker vd. 2014: 6).

Şekil 160: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P66 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 13).

Şekil 161: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P54 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 8).

Şekil 162: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P69 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 14).

Şekil 163: Göbekli Tepe, III. tabaka, H Yapısı, P56 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: Abb. 12).

Şekil 164: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı P56 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 10).

Şekil 165: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P56 Numaralı Dikilitaş, (Dietrich vd. 2016: Abb. 10).

Şekil 166: Göbekli Tepe, III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş, F Yapısı, (Schmidt 2008c: Abb. 10).

Şekil 167: Göbekli Tepe, III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş, F Yapısı, XXV Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2009a: Res. 4).

Şekil 168: Göbekli Tepe, III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş, F Yapısı, XXVI Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2009a: Res. 3).

Şekil 169: Göbekli Tepe, II. Tabaka Köşeli Yapıları, (Kurapkat 2015b: Abb. 13'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 170: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı (Oda 38), (Kurapkat 2015b: Abb. 26).

Şekil 171: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, (Dietrich vd. 2016: Abb. 3'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 172: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, 1 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 1999a: Taf. 8.2).

Şekil 173: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, 2 Numaralı Dikilitaş, (Schmidt 2007d: 35).

Şekil 174: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, Güney Duvarında Yer Alan V Numaralı dikilitaş, (Schmidt 2007b: Res. 101).

Şekil 175: Göbekli Tepe, II. Tabakaya Ait L10-71 (Aslanlı Dikilitaş Yapısı), L9-80 ve L9-60 Açmalarındaki Dikdörtgen ya da Kare Planlı Yapılar ve Mekân İçlerindeki T Biçimli Dikilitaşları, (Becker vd. 2012: Abb. 2).

Şekil 176: Göbekli Tepe, II. Tabakaya Ait L9-56 ve L9-55 Açmalarındaki Dikdörtgen Planlı Yapılar ve Mekân İçlerindeki T Biçimli Dikilitaşları, (Becker vd. 2012: Abb. 2).

Şekil 177: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, 9 Numaralı Yapı, (Kurapkat 2015b: Abb. 40)

Şekil 178: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, 9 Numaralı Yapı, (Kurapkat 2015a: Abb. 35).

Şekil 179: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, PXIII Numaralı Dikilitaşın Bulunduğu 8 Numaralı Yapı, (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.4a).

Şekil 180: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, XIII Numaralı Dikilitaşın Bulunduğu 8 Numaralı Yapı, (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.4b).

Şekil 181: Göbekli Tepe II. Tabaka, L9-56 Açması; RA (A Mekânı) ve RC Yapısı (C Mekanı), (Schmidt 2000c: Abb. 13b).

Şekil 182: Göbekli Tepe II. Tabaka, Kırık Bir Dikilitaş Yüzeyindeki Akbaba Tasviri, (Schmidt 2014: Res. 4).

Şekil 183: Göbekli Tepe, Güneybatı Alanı, II. Tabaka Yapıları ve Dikilitaşlar, (Schmidt 2010a: Res. 2).

Şekil 184: Göbekli Tepe II. Tabaka, L9-17 Açması, (Schmidt 2010a: Res. 5).

Şekil 185: Göbekli Tepe II. Tabaka, L9-27 Açması, (Schmidt 2010a: Res. 6).

Şekil 186: Göbekli Tepe Totem Direği, (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: Fig. 1).

Şekil 187: Taş Ocağından Çıkarılan Dikilitaşların Taşınması, (Kurapkat 2015b: Abb. 24).

Şekil 188: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.2.2022).

Şekil 189: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.2.2022).

Şekil 190: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AA Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022)

Şekil 191: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022)

Şekil 192: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AA Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 193: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AA Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 194: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AA Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022)

Şekil 195: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 196: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı içinden bulunan T biçimli Dikilitaş, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 197: Karahantepe AA ve AB yapıları ile AD yapısının bir bölümü, (Karul 2021: Fig. 5).

Şekil 198: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AB Yapısı, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 199: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AB yapısı, batıdan görünüş, (Karul 2021: Fig. 6).

Şekil 200: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AB Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 201: Karahantepe, AB yapısı, ana kayadan şekillendirilen *fallus* biçimli dikilitaşlar ve batı duvarda, ana kayadan biçimlendirilen erkek başı (Karul 2021: Fig. 7).

Şekil 202: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, Etrafındaki Çağdaş Yapı Katları ve ÇÇÖNB Evresi Dörtgen Planlı Yapılar, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 203: Karahantepe, ÇÇÖNB Evresi, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 204: Karahantepe, ÇÇÖNB Evresi, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 205: Karahantepe'den Kaçak Kazılardan çıkan Dikilitaş (Çelik 2015a: Res. 11).

Şekil 206: Karahantepe, kaçak kazılardan çıkan dikilitaş, (Çelik 2011: Fig. 8 ve 9).

Şekil 207: Karahantepe, kaçak kazılardan çıkan dikilitaş (Çelik 2011: Fig. 10)

Şekil 208: Karahantepe, kaçak kazılardan çıkan dikilitaş, (Çelik 2011: Fig. 12)

Şekil 209: Karahantepe, kaçak kazılardan çıkan, hayvan kabartmali dikilitaş parçası, (Çelik 2011: Fig. 14).

Şekil 210: Sayburç "özel yapı"
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili (Erişim Tarihi: 21.11.2021).

Şekil 211: Sayburç "Özel Yapı" ve tasvirler
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili (Erişim Tarihi: 21.11.2021).

Şekil 212: Sayburç "Özel Yapı" ve tasvirler
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili (Erişim Tarihi: 21.11.2021).

Şekil 213: Sayburç "Özel Yapı" merkezi erkek figürü detayı
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili (Erişim Tarihi: 21.11.2021).
Şekil 214: Sayburç, "Özel Yapı"nın 70 m. güneyindeki ikinci kazı alanında açığa çıkartılan yapılar ve T biçimli dikilitaşları.
Şekil 215: Harbetsuvan Tepesi, (Çelik 2020: Kapak Fotoğrafı).
Şekil 216: Harbetsuvan Tepesi Yuvarlak Planlı Yapının temel kalıntısı, (Çelik 2016b: Fig. 5).
Şekil 217: Harbetsuvan Tepesi Yuvarlak Planlı Yapının havadan görüntüsü, (Çelik 2016b: Fig. 6).
Şekil 218: Harbetsuvan Tepesi K4 Açması havadan görünümü, mekânlar, dikilitaşlar ve taş bank, (Çelik 2019: Res. 10).
Şekil 219: Harbetsuvan Tepesi K4 Açması yarısı duvar içinde yer alan dikilitaş, (Çelik 2019: Res. 13).
Şekil 220: Harbetsuvan Tepesi K4 Açması mekânlar, dikilitaşlar ve taş bank, (Çelik 2019: Res. 11).
Şekil 221: Harbetsuvan Tepesi (Çakmak Harabesi) T Biçimli Dikilitaş, (Çelik 2016b: Fig.4).
Şekil 222: Harbetsuvan Tepesi, K 11 Açmasından T biçimli Dikilitaş, (Çelik 2019: Res. 3)
Şekil 223: Harbetsuvan Tepesi, K 11 Açması, bir köşesi açığa çıkartılan yapı ve merkezinde (?) yer alan dikilitaş, (Çelik 2019: Res. 5).
Şekil 224: Harbetsuvan Tepesi,K 11 Açması, bir köşesi açığa çıkartılan yapı ve merkezinde (?) yer alan dikilitaş, (Çelik 2019: Res. 4).
Şekil 225: Harbetsuvan Tepesi, K7 Açması havadan görünüm ve *in situ* durumdaki dikilitaşlar (Çelik 2019: Res. 7).
Şekil 226: Harbetsuvan Tepesi, K7 duvarlar ve *in situ* durumdaki diklitaşlar, (Çelik 2019: Res. 8).
Şekil 227: Harbetsuvan Tepesi, Payandalı, Dikilitaşlı Dörtgen Planlı Yapı, (Çelik 2020: Res. 5).
Şekil 228: Nevali Çori Kült Yapısının yerleşimdeki konumu, (Hauptmann 2011: Fig. 1)
Şekil 229: Nevali Çori, Kült Yapısı II, (Hauptmann 1993: Abb.6).

Şekil 230: Nevali Çori, Kült Yapısı II, (Hauptmann 1993: Abb.7).

Şekil 231: Nevali Çori, Kült Yapısı II,(Hauptmann 1993: Abb.8).

Şekil 232a: Nevali Çori Totem Direği (Schmidt 2010b: Fig. 16).

Şekil 232b: Nevali Çori totem Direği, (Hauptmann 2011: Fig. 24b).

Şekil 233a: Nevali Çori, Totem Direği, (Hauptmann 2011: Fig. 24a)

Şekil 233b: Nevali Çori, Totem Direği, (Schmidt 2010b: Fig. 17).

Şekil 234: Nevali Çori, Kült Yapısı III, (Hauptmann 1993: Abb.11).

Şekil 235: Nevali Çori, Kült Yapısı III, (Hauptmann 1993: Abb.10).

Şekil 236: Nevali Çori, Kült Yapısı III ve II, (Hauptmann 2011: Fig. 10).

Şekil 237: Nevali Çori, III Nolu Kült Yapısı, T biçimli Merkezi Dikilitaş, (Hauptmann **1991-1992:** Abb. 21).

Şekil 238: Nevali Çori, III Nolu Kült Yapısı, T biçimli Merkezi Dikilitaş, (Hauptmann 2011: Fig. 37).

Şekil 239: Nevali Çori, Başını bir kuşun kavramış olduğu Totem Direği, (Hauptmann 2011: Fig. 14a/b).

Şekil 240: Nevali Çori, Yüzeyi kazıma bezemeli dikilitaş parçası (?), (Hauptmann 2011: Fig. 23).

Şekil 241: Şanlıurfa-Yenimahalle Höyüğü'ne ait olduğu düşünülen dikilitaş Parçası, (Moetz ve Çelik 2012: Fig. 7).

Şekil 242: Sefer Tepe T biçimli Dikilitaş, (Güler, M. ve diğerleri 2012: Fig. 9).

Şekil 243: Sefer Tepe Kazısı T Biçimli Dikilitaşlar
Sefertepe Projesi (@sefertepeproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları (Erişim Tarihi: 21.11.2021).

Şekil 244: Sefer Tepe Kazısı T Biçimli Dikilitaşlar
Sefertepe Projesi (@sefertepeproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları (Erişim Tarihi: 21.11.2021).

Şekil 245: Sefer Tepe Kazısı T Biçimli Dikilitaşlar
Sefertepe Projesi (@sefertepeproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları (Erişim Tarihi: **21**.11.2021).

Şekil 246: Kurt Tepesi'nden T Biçimli Dikilitaş, (Çelik 2014: Fig. 5).

Şekil 247: Kurt Tepesi'nden T Biçimli Dikilitaşın detay resmi, (Çelik 2014: Fig. 5).

Şekil 248: Kurt Tepesi'ne ait Kösecik Köyünden Bulunan T Biçimli Dikilitaşlar, (Çelik 2014: Fig. 4).

Şekil 249: Besta Faki Mevkii, Dikilitaş Gövdesi, (Çelik 2016: Res. 11).

Şekil 250: Hamzan Tepe Dikilitaş, (Çelik 2014: Fig. 10).

Şekil 251: Taşlı Tepe Dikilitaş, (Çelik 2014: 15).

Şekil 252: Kocanizam Tepe, T biçimli Dikilitaşın Gövde Parçası, (Güler, M. ve diğerleri 2012: Fig. 6).

Şekil 253: Ege Gübre Yerleşim Planı, (Sağlamtimur 2011: Fig.3).

Şekil 254: Ege Gübre, Merkezi Yapının hemen güneyindeki Stel/Dikilitaş, (Ozan ve Sağlamtimur 2020: Fig. 6a).

Şekil 255: Ege Gübre, Merkezi Yapının hemen güneyindeki Stel/Dikilitaş, (Ozan ve Sağlamtimur 2020: Fig. 6b).

Şekil 256: Kuruçay 6A2 Katının Tapınağı (8. Yapı), (Duru 1996: Lev. 33).

Şekil 257: Kuruçay 6A Katının Tapınağı (8. Yapı) orta bölüm, Adak Masası ve kerpiçten stel, (Duru 1996: Lev. 14.1).

Şekil 258: Kuruçay 6A Katının Tapınağı (8. Yapı) Kerpiç Stelin yandan görünümü (Duru 1996: Lev. 14.2).

Şekil 259: Kuruçay 6A Tapınağı'nın aksonometrik restitüsyon denemesi (8. Yapı), (Duru 1996: Lev. 43).

Şekil 260: Kuruçay 6. Tabaka, 6c evresi, 29 numaralı ev ve stelli ocak/sunak, (Duru 1996: Lev. 35).

Şekil 261: Kuruçay 6. Tabaka, 6b evresi, 29 ve 34 numaralı evler ve stelli ocak/sunaklar, (Duru 1996: Lev. 36).

Şekil 262: Kuruçay 6. Tabaka, 6a evresi, 34, 35 ve 40 numaralı evler ve stelli ocak/sunaklar, (Duru 1996: Lev. 37).

Şekil 263: Kuruçay 3. Yapı Katı Planı ve Stelli/Ocaklı Tapınak Yapısı (Duru 1996: Lev. 40).

Şekil 264: Kuruçay 3. Yapı katı Tapınağı'nın aksonometrik restitüsyon denemesi , (Duru 1996: Lev. 45).

Şekil 265: Troya II Dönemi FN Girişinde Devşirme Malzeme Olarak Kullanılan 1 Numaralı Stel Parçası, (Aslan 2020: Res. 5).

Şekil 266: Troya I Evresine Ait ETÇ Stelinin Buluntu Alanı, (Blegen vd. 1950: Fig. 436).

Şekil 267: Troya I, IW Duvarı ve R Kulesi ile stel ve sunu masalarının (?) *in situ* durumu, (Blegen vd. 1950: Fig. 186).

Şekil 268: Troya I ETÇ Stel, (Blegen vd. 1950: Fig. 190).

Şekil 269: Troya VI'da Ev 630'un merkezi odasının doğu duvarında ikincil kullanılan Troya I ETÇ Steli, *in situ* durumda, (Blegen vd. 1953: Fig. 107).

Şekil 270: Troya ETÇ Stel, (Blegen vd. 1953: Fig. 108).

Şekil 271: Helvacıköy-Höyücek Stel, (Doğer 1995: Fig. 2).

Şekil 272: Helvacıköy-Höyücek Stel, (Doğer 1995: Fig. 1).

Şekil 273: Liman Tepe, V.2. Mimari tabakasında bulunan stel (ETÇ II), (H. Erkanal ve diğerleri 2018: Res. 5).

Şekil 274: Beycesultan "SX" Sondajı, ETÇ I Tapınak ve steller, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 8).

Şekil 275: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ I, XVII. Tabaka Tapınak Yapısı (1 numaralı Mekân) ve bir bölümü korunan kilden stel, (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. VIa).

Şekil 276: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ I, XVII. Tabaka Mabet Yapısı, ve Mekân İçindeki Stel Parçası, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 9'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 277: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XVI. Tabaka, A (Sol Tarafta) ve B (Sağ tarafta) Mabetleri, (Lloyd ve Mellaart 1962: Plate VIIa).

Şekil 278: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XVI. Tabaka, A Mabedi, (yakın çekim altar: Kilden ikiz steller ve önündeki kilden yapılan boynuz çifti), (Lloyd ve Mellaart 1962: Plate VIIc).

Şekil 279: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XVI. Tabaka, A (1 ve 2 Numaralar) ve B (4 Numara) Mabetleri, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 10'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 280: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XV. Tabaka, A (1 Numaralı) ve B (3 Numaralı) Mabetleri, (sağ üst seviyede XIV. Tabakanın B Mabedi de korunmuş), (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. VIIIa).

Şekil 281: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi (Altar Yakın Çekim), (Lloyd ve Mellaart 1962: Plate VIIIc).

Şekil: 282: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XV. Tabaka, A (1 Numaralı) ve B (3 Numaralı) Mabetleri, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 13'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 283: Beycesultan ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 14'Ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 284: Beycesultan ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi Stelli Altar, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 15'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 285: Beycesultan ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi Canlandırma, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 16).

Şekil 286: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka, B (1 Numaralı mekân) Mabedi, (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. Xb).

Şekil 287: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka, B (1 Numaralı mekân) Mabedi (Altar Yakından Görünüş), (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. Xa).

Şekil 288: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka, B (1 Numaralı mekân) Mabedi (Altar Arka Taraftan Görünüş), (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. XIa).

Şekil 289: Beycesultan "S" ve "SX" Açması, ETÇ II, XIV. Tabaka, A (7 Numaralı-Sol taraf) ve B (1-3 Numaralı-Sağ Taraf) Mabetleri, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 17'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 290: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka ve B Mabedi Altarı, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 19).

Şekil 291: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka ve B Tapınağı Canlandırma, (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 20).

Şekil 293: Küllüoba Doğu Kapısı Giriş Detayı (ETÇ II'nin erken evresi), (Fidan 2011: Çizim 9'dan Tarafımca Düzenlenmiştir).

Şekil 294: Küllüoba ETÇ II, Doğu Kapısı ve merkezi avlu arasındaki giriş odasında yer alan dikilitaş, (AF 18 Açması), (Efe ve Ay-Efe 2001: Res.18).

Şekil: 295: Küllüoba ETÇ II Yerleşimi (ETÇ II sonu ve ETÇ III başı), (Fidan 2012: Res. 21'den Tarafımca Düzenlenmiştir).

Şekil 296: Küllüoba ETÇ II, sur dışında, C Yapısı yakınlarında yer alan dikilitaş, (Efe 2007b: Res. 5).

Şekil 297: Kuruçay Höyük Stel, ETÇ, Kerpiç Stel ve Platformu (Altar), (Duru 1996: Lev. 48'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 298: Hacılar Büyük Höyük (Google Earth'tan Tarafımca Düzenlendi. Erişim Tarihi: 8.4.2022).

Şekil 299: Hacılar Büyük Höyük ETÇ I Yerleşimi, (Umurtak ve Duru 2017b: Plan 1).

Şekil 300: Hacılar Büyük Höyük İçinde stel olan G8 kazamatı ile G9 ve G10 numaralı kazamatlar, (Umurtak 2021: Fig. 19).

Şekil 301: Hacılar Büyük Höyük G8 numaralı kazamat ve içindeki dikilitaş, (Umurtak 2021: Fig. 6).

Şekil 302: Hacılar Büyük Höyük Kazamatlı Savunma Suru (ETÇ I) ve Dikilitaşlar, (Umurtak 2020: Fig. 9).

Şekil 303: Hacılar Büyük Höyük Dikilitaşlar Detay, (Umurtak ve Duru 2014: Res. 9).

Şekil 304: Pir Hüseyin Steli, (Barrelet 1959: Fig. 6).

Şekil 305: Beycesultan, OTÇ, Yanık Saray (Lloyd ve Mellaart 1965: Fig. A.2'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 306: Beycesultan, D Açması, OTÇ Dikilitaşlar, (Lloyd ve Mellaart 1965: Fig. A.12'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 307: Beycesultan, OTÇ Dikilitaşlar, (Lloyd ve Mellaart 1956: Pl. Xb).

Şekil 308: Ilıca Mezarlığı, Dikilitaşlı Mezarlar (Akyurt 1998: Şekil 50-51).

Şekil 309: Ilıca Mezarlığı 25 ve 26 numaralı Dikilitaşlar, (Orthmann 1967: Taf. 8d).

Şekil 310: Ilıca Mezarlığı 25 numaralı ve 26 Numaralı Dikilitaşlar, (Orthmann 1967: Taf. 8c ve 8b).

Şekil 311: Kültepe Ib Yapı Katı, 1 numaralı Dikilitaş, (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. I.2).

Şekil 312: Kültepe Ib Yapı Katı Stel 1 ve buluntu yeri, (Heffron 2016: Fig. 3'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 313: Kültepe Ib Yapı Katı, 1 Numaralı Dikilitaş (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. VII.25).

Şekil 314: Kültepe Ib Yapı Katı B Ocağından Dikilitaşın Çizimi, (Heffron 2016: Fig. 2).

Şekil 315: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaş ve Açığa Çıktığı Yapı, (T. Özgüç 1954: Plan 2).

Şekil 316: Kültepe Ib Yapı Katı 2 Numaralı Dikilitaş ve Ait olduğu Yapı, (Heffron 2016: Fig. 5'Ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 317: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaş (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. VII.22).

Şekil 318: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaş, (Heffron 1016: Fig. 4).

Şekil 319: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaşın Açığa Çıktığı Yapının Canlandırılması, (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. XX.73).

Şekil 320: Kültepe Ia Yapı Katı, 3 Numaralı Dikilitaş, (T. Özgüç 1994: Taf. XXIII, Fig.a).

Şekil 321: Kültepe Ia Yapı Katı, 3 Numaralı Dikilitaş Çizimi, (Heffron 2016: Fig. 7)

Şekil 322: Kültepe 4 ve 5 numaralı Dikilitaşlar, (T. Özgüç 1986: Lev. 57.2).

Şekil 323: Kültepe 5 numaralı Dikilitaşın Çizimi, (Heffron 2016: Fig. 9).

Şekil 324: Avanos-Akarca Steli, (Genç ve Yanar 2019: Fig. 4a).

Şekil 325: Avanos-Akarca Steli Çizimi, (Genç ve Yanar 2019: Fig. 4).

Şekil 326: Tilmen Höyük Stel, Ön Yüzey, (Marchetti 2007a: Fig. 9).

Şekil 327: Tilmen Höyük Stel, Ön Yüzey, (Marchetti 2007a: Fig. 21).

Şekil 328: Oylum Höyük OTÇ Stel, (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: Abb 9).

Şekil 329: Harput Steli, (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3).

Şekil 330: Troya Savunma Suru İle İlişkili Steller, (Korfmann 1998a: Abb. 1).

Şekil 331: Troya Kule Önündeki Steller, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 452).

Şekil 332: Troya VIi Kulesi Önünde Dikilitaşlar (Kişisel Arşiv).

Şekil 333: Troya VIi Kulesi Önünde Dikilitaşlar, (Kişisel Arşiv).

Şekil 334: Troya VIi Kulesinin güneydoğu köşesinde dikey olarak yerleştirilmiş dikilitaş, (Korffmann 1998a: Abb. 4).

Şekil 335: Troya VIi kulesinin iç tarafında yer alan 7 Numaralı dikilitaş, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 55).

Şekil 336: Troya VIi kulesinin iç tarafında yer alan 7 Numaralı Dikilitaşın Çizimi, (Korfmann 1998a: Abb. 14).

Şekil 337: Troya VI T Girişinin sağında, giriş köşesi ile Anteli Ev Arasındaki 8 Numaralı Dikilitaş, (Korfmann 1998a: Abb. 6).

Şekil 338: Troya VI T Girişinin sağında, giriş köşesi ile Anteli Ev Arasındaki 8 Numaralı dikilitaş, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 471).

Şekil 339: Troya VI T Girişinin sağında, giriş köşesi ile Anteli Ev Arasındaki 8 Numaralı Dikilitaşın Çizimi, (Korfmann 1998a: Abb. 7).

Şekil: 340 Troya VI Anteli Ev İçindeki 9 Numaralı Dikilitaş, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 471).

Şekil 341: Troya VI Anteli Ev İçindeki 9 Numaralı Dikilitaş, (Korfmann 1998a: Abb. 8).

Şekil 342: Troya VI Anteli Ev İçindeki 9 Numaralı Dikilitaş Çizimi, (Korfmann 1998a: Abb. 9).

Şekil 343: Troya VI V / Batı Kapısı Yanındaki 10 Numaralı Dikilitaş, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 74).

Şekil 344: Troya VI h kulesinin Güney Köşesindeki 12 Numaralı Dikilitaş, (Klinkot ve Becks 2001: Fig. 466).

Şekil 345: "Pillar House"un dış tarafında, güneybatı köşesinde yer alan 14 Numaralı Dikilitaş, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 465).

Şekil 346: Troya "Pillar House"un dış tarafında, güneybatı köşesinde yer alan 14 Numaralı Dikilitaş, (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 127).

Şekil 347: Troya "Pillar House"un dış tarafında, güneybatı köşesinde yer alan 14 Numaralı Dikilitaşın Çizimi, (Korfmann 1998a: Abb. 16).

Şekil 348: Troya VIIb2'de bir evin pencerisini kapatan Troya VI /VIIa dönemi 15 Numaralı Dikilitaş, (Korfmann 1998a: Abb. 17).

Şekil 349: Troya VIIb2'de inşa edilen bir evin pencerisini kapatan Troya VI /VIIa dönemi 15 Numaralı Dikilitaşın Çizimi, (Korfmann 1998a: Abb. 18).

Şekil 350: Karakuyu / Torbalı Stel parçası Ön ve Yan Yüzeyler (Işık ve Atıcı 2012: Res. 8-9).

Şekil 351: Karakuyu / Torbalı Stel Parçasının Yazıtlı Dar Yüzeyi, (Oreshko 2013:Fig. 12).

Şekil 352a: Karakuyu / Torbalı Stel Paraçsının Yazıtlı Dar Yüzeyin Çizimi (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2011: Taf. 4).

Şekil 352b: Karakuyu / Torbalı Stel Paraçsının Yazıtlı Dar Yüzeyin Çizimi (Oreshko 2013: Fig. 13).

Şekil 353: Kocaoğuz Steli, (Şahin ve Takaoğlu 2003: Fig. 4).

Şekil 354: Gölpınar Hitit Barajı Stel Parçası, (Dinçol ve Dinçol 2008: Abb. 4a).

Şekil 355: Boğazköy / Hattuşa "A Evi"ndeki 1 Numaralı Tudhaliya a Steli Önden Görünüş, (Kişisel Arşiv).

Şekil 356: Boğazköy / Hattuşa "A Evi"ndeki 1 Nmaralı Tudhaliya Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 357: Boğazköy / Hattuşa "A Evi"ndeki 1 Numaralı Tudhaliya Steli Önden Görünüş, (Neve 1987: Abb. 17).

Şekil 358: Boğazköy / Hattuşa Yukarı Şehir Bizans Kilisesinden 2 Numaralı IV. Tudhaliya Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 359: Boğazköy / Hattuşa Büyükkale, C binasındaki 3 Numaralı IV. Tudhaliya Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 360: Boğazköy / Hattuşa Büyükkale, J Binası'ndan 4 Numaralı Stel(?), Neve 1965: Abb. 6).

Şekil 361: Boğazköy / Hattuşa Nişantepenin Kuzeyinde Saray Molozundan 5 Numaralı IV. Tudhaliya Steli, (Neve 1993: Abb. 8).

Şekil 362: Boğazköy / Hattuşa Büyükkale Yuvarlak Planlı Yapı ve Steller, (Savaş 2006: Res. 5).

Şekil: 363: Boğazköy / Hattuşa Büyükkale Yuvarlak Planlı Yapıdan 6 nUmaralı Stel Parçaları, (Savaş 2006: Res. 4).

Şekil: 364: Boğazköy / Hattuşa Büyükkaya Üst platodan 7 Numaralı Stel parçası, (Seeher 1997: Abb. 10).

Şekil 365: Boğazköy / Hattuşa Büyükkaya'dan Stel Parçası, 7 Numaralı Stelin Diğer Parçası, (Otten 1955: Abb. 1).

Şekil 366: Boğazköy / Hattuşa, Güney Alanı Kanaldan Bulunan 8 Numaralı Stel, (Kişisel Arşiv).

Şekil 367: Boğazköy / Hattuşa 2 Nolu Oda ve Šuppiluliuma Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 368: Delihasanlı Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 369: Yağrı Steli, (Özcan 2012: Lev. Ia).

Şekil 370: Çalapverdi 3 Steli, (Taş ve Weeden 2010: 349, Fig. 3).

Şekil 371: Karga Steli, Önden Görünüş, (Gelb 1939: 33-34; Pl. LV.37).

Şekil: 372: Sivas Altınyayla Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil: 373: Sivas Altınyayla Steli, (Müller-Karpe 2003: Abb. 2).

Şekil 374: Fasıllar Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 375: Fasıllar Steli, Tanrı Figürünün Detayı, (Kohlmeyer 1983: Taf. 17).

Şekil 376: Fasıllar Steli, (Kohlmeyer 1983: Fig. 14).

Şekil 377: Atabey Köy Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 378: Atabey Köy Steli, (Ussishkin 1993: Lev. 122-123).

Şekil 379: Çağdın/Ahçaköy Steli, (Güterbock 1947: Res. 13).

Şekil 380: Çağdın/Ahçaköy Steli, (Kurt Bittel 1976).

Şekil 381: Kilise Tepe, Stelli Bina, (Postgate ve Thomas 2007: Fig. 492).

Şekil 382: Kilise Tepe, Stelli Bina, 3 Numaralı Oda, *in sitı* durumdaki Stel, (Postgate ve Thomas 2007: Fig. 108).

Şekil 383: Kilise Tepe Stel, (Postgate ve Thomas 2007: Fig. 469).

Şekil 384: Tavşantepe 1 Steli, (Lanaro 2015: Fig. 6).

Şekil 385: Tavşantepe 1 Steli Çizimi, (Lanaro 2015: Fig. 7).

Şekil 386: Tavşantepe 2 Steli, (Lanaro 2015: Fig. 15).

Şekil: 387: Tavşantepe 2 Steli Çizimi, (Lanaro 2015: Fig. 16).

Şekil 388: 1 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 17)

Şekil 389: 2 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 19).

Şekil 390: 3 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 21)

Şekil 391: 4 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 23).

Şekil 392: 5 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 25).

Şekil 393: 6 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 28).

Şekil: 394: 7 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 30).

Şekil 395: 8 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 33).

Şekil 396: 9 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 35).

Şekil 397: 10 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 38).

Şekil 398: 11 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 40).

Şekil 399: 12 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 42).

Şekil 400: 13 Numaralı Hakkâri Steli, (Sevin 2005: Res. 45).

Şekil 401: Erzurum Steli, (Erzurum'da 2 bin 500 yıllık 'Taş Baba' heykeli bulundu - Son dakika haberleri (sozcu.com.tr) Erişim Tarihi 22.12.2021).

Şekil 402: Hanik Stelleri, (Barın, Akın ve Şahin 2004: 131, Res. 15 ve Res. 14).

Şekil 403: Çiftlik Steli, (Gelb 1939: Pl. XXX.17).

Şekil 404: Sultanhan Stel, (Hawkins 2000: Pl. 258).

Şekil 405: Sultanhan Stel, (Hawkins 2000: Pl. 259).

Şekil 406: Kululu 1 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 244).

Şekil 407: Kululu 2 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 272).

Şekil 408: Kululu 3 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 273).

Şekil 409: Kululu 4 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 246).

Şekil 410: Kululu 5 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 270).

Şekil 411: Kayseri Merkez Stel, (Kişisel Arşiv).

Şekil 412: Eğrek Steli, (Hawkins 2000: Pl. 274).

Şekil 413: Türkmen-Karahöyük 1 Steli, (Osborne, Massa ve Diğerleri 2020: Fig. 17a).

Şekil 414: Türkmen-Karahöyük 1 Steli, (Goedegebuure ve diğerleri 2020: Fig. 1).

Şekil 415: İvriz 2 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 300).

Şekil 416: Keşlik Yayla 1 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 305).

Şekil 417: Bor 1 Steli, (https://www.hittitemonuments.com/bor/bor07.jpg Erişim Tarihi: 9.03.2020).)

Şekil 418: Niğde 2 Steli, (Şahin 1999: Abb. 8).

Şekil 419: Bor 2 Steli, (Muscarella 1967: Pl. V, Fig. 6).

Şekil 420: Bor 2 Steli Çizimi, (Hawkins 2000: Pl. 296).

Şekil 421: Andaval Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 422: Veliisa Steli, (Hawkins 2000: Pl. 303).

Şekil 423: Dikilitaş Mevkii Stel, (Çınaroğlu 1989: Pl. III.1).

Şekil 424: Dikilitaş Mevkii Stel, (Çınaroğlu 1989: Pl. III.3 ve Pl. III.2).

Şekil 425: Aksaray Steli, (Hawkins 2000: PL. 264).

Şekil 426: Bohça (Bahçeköy) Steli , (Hawkins 2000: Pl. 265).

Şekil 427: Nevşehir Ovaören Stel, (Akçay 2015: Res. 5).

Şekil 428: Gemerek Stel, (Hawkins ve Akdoğan 2011: 315).

Şekil 429: Malatya B/4 (MALATYA 13), (Kişisel Arşiv).

Şekil 430: Darende Steli , (Hawkins 2000: Pl. 145).

Şekil 431: Darende Steli, (Hawkins 2000: Pl. 146).

Şekil 432: Malatya D/1 (MALATYA 14), (Hawkins 2000: Pl. 152).

Şekil 433: Malatya D/1 (MALATYA 14), (Hawkins 2000: Pl. 152).

Şekil 434: İspekçür Steli, (Hawkins 2000: Pl. 143).

Şekil 435: Adıyaman 2 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 177).

Şekil 436: Adıyaman 1 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 169).

Şekil 437: Ancuzköy Steli, (Mellink 1960: Pl. 12: 7).

Şekil 438: Samsat 1 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 179).

Şekil 439: Yaylak Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 440: Şekerli Steli, (Poetto 2015: Tav. 3).

Şekil 441: Urfa Gölpınar 1 Steli, (Kulakoğlu 1999: Pl. 1).

Şekil 442: Urfa Gölpınar 1 Steli, (Kulakoğlu 1999: Pl. 2).

Şekil 443: Birecik 1 Steli, (Bryce 2012: Fig. 8).

Şekil 444: Karkamış K/1, (Marchetti ve Peker 2018: Fig. 16).

Şekil 445: Karkamış A17b, (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.66a).

Şekil 446: Karkamış A4b Steli Buluntu Durumu, (Hawkins 2000: Pl. 1).

Şekil 447: Karkamış A4b Steli Müzede Teşhir (Kişisel Arşiv).

Şekil 448: Karkamış I.Suhi'nin Steli, (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: Fig. 2-3).

Şekil 449: Karkamış A 16c Stel, (Kişisel Arşiv).

Şekil 450: Karkamış A 12 Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 451: Karkamış A 18j Steli, (Hawkins 2000: Pl.76).

Şekil 452: Karkamış A18a Steli, (Hawkins 2000: Pl. 74.56).

Şekil 453: Karkamış A18h, (Hawkins 2000: Pl. 63).

Şekil 454: Karkamış A5a Steli, (Hawkins 2000: Pl. 64).

Şekil 455: Karkamış A5b Steli, (Hawkins 2000: Pl. 66).

Şekil 456: Karkamış A4c Steli, (Hawkins 2000: Pl. 67.49).

Şekil 457: Yunus Steli, (Peker 2014: Tav. XVII.2).

Şekil 458: Kelekli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 459: Gürçay Steli, (Marchetti ve Peker 2014: Tab. XV.2-3).

Şekil 460: Dülük Baba Steli, (Blömer ve Winter 2013: Res. 5).

Şekil 461: Körkün Stel, (Orthmann 1971: Abb. 38f).

Şekil 462: Aydınkaya Steli, (Öğüt 2012: Abb. 2).

Şekil 463: Asmacık Steli, Ön Yüzey Detay, (Hawkins 2000: Pl. 322).

Şekil 464: Tünp 1 Steli, (Hawkins 2000: 45).

Şekil 465: Tilsevet Steli, (Hawkins 2000: Pl. 62).

Şekil 466: Kilis/Göllüdağ Steli, (Balcıoğlu 1998: Res. 2).

Şekil 467: Kürtül Steli, (Genge 1979: Abb. 22).

Şekil 468: Karaçay Steli, (Çifçi 2020: Fig. 2).

Şekil 469: Maraş B/5 (Maraş 11) Steli, (Hawkins 2000: Pl. 121).

Şekil 470: Maraş B/4 (Maraş 5) Steli, (Hawkins 2000: Pl. 118).

Şekil 471: Maraş Steli, (Bruno ve Messerschmidt 1992: Abb. 9).

Şekil 472: Maraş Steli, (Bruno ve Messerschmidt 1992: Abb. 10).

Şekil 473: Hacıbebekli Steli, (Hellenkemper ve Wagner 1977: Pl. XXXIIb).

Şekil 474: Maraş 17 Stel Ön ve Arka Yüzey, (Denizhanoğulları vd. 2018: Res. 1).

Şekil 475: Maraş B/16 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 106d).

Şekil 476: Maraş B11, C7 Steli, (Bonatz 2000: Taf. IX.C7).

Şekil 477: Maraş Pazarcık Steli (C5), (Bonatz 2000: Taf. VIII.C5).

Şekil 478: Maraş C/7 (C9) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 47.C/7).

Şekil 479: Maraş D/5 (C10) Steli, (Bonatz 2000: Taf. IX.C10).

Şekil 480: Maraş C/6 (C68) Steli, https://www.hittitemonuments.com/maras/maras11-t.htm (Erişim Tarihi 18.09.2020).

Şekil 481: Maraş D/4 (MARAŞ 9; C 65) Steli, (Akurgal 1966: Abb. 29).

Şekil 482: Maraş C66 Steli, https://www.hittitemonuments.com/maras/maras36.jpg (Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Şekil 483: Maraş B/18 (C 61) Steli, (Bonatz 2000: Taf. XXI: C61).

Şekil 484: Maraş A/1 (C29) Steli, (Akurgal 1966: Abb. 26).

Şekil 485: Maraş C 59 Steli, (Schachner ve Schachner 1996: Fig. 1).

Şekil 486: Maraş C 59 Steli, (Schachner ve Schachner 1996: Abb. 1a ve 1b).

Şekil 487: Maraş C 59 Steli, (Schachner ve Schachner 1996: Abb. 1c ve 1d).

Şekil 488: Maraş B/9 (C55) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 45e).

Şekil 489: Maraş B/10, (C56) Steli, (Przeworski ve Zakharov 1934: Pl. XXVII.1).

Şekil 490: Maraş Söğütlü 1 Steli (C8) https://www.hittitemonuments.com/sogutlu/sogutlu01.jpg (Erişim tarihi: 21.09.2020).

Şekil 491: Maraş D/1 (C13) Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 492: Maraş C4 (C12) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 47e).

Şekil 493: Maraş C19 Steli, (Bonatz 2000: Taf. XI.C19).

Şekil 494: Maraş C20 Steli, (Bonatz 2000: Taf XI. C20).

Şekil 495: Maraş C69 Steli, (Bonatz 2000: Taf. XXIII: C69).

Şekil 496: Maraş B/15 (C44) Steli, (Bonatz 2000: Taf. XVII: C44).

Şekil 497: Maraş B/17 (C 42) Steli, (Bonatz 2000: Taf. XVI: C42).

Şekil 498: Maraş B/12 (C 54) Steli, (Przeworski 1936: Taf. X.3).

Şekil 499: Maraş B/14 (C53) Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 500: Maraş C/5 (C 51) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 47f).

Şekil 501: Maraş C50 Steli, (Bonatz 2000: Taf. XVIII: 50).

Şekil 502: Maraş B/7 (MARAŞ 2; C33) Steli, (Hawkins 2000: Pl. 124).

Şekil 503: Maraş 15 Steli, (Hawkins 2000: Pl. 132).

Şekil 504: Maraş B/19 (C64) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 46d).

Şekil 505: Maraş A/2 (MARAŞ 12; C27) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 43i).

Şekil 506: Maraş B/8 (C23) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 44g).

Şekil 507: Maraş C22 Steli, (Bonatz 2000: Taf. XII: C22).

Şekil 508: Maraş C21 Steli, (Bonatz 2000: Taf. XII.C21).

Şekil 509: Maraş C/2 (C25) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 47c).

Şekil 510: Maraş C24 Steli,
(https://www.hittitemonuments.com/maras/maras68.jpg Erişim Tarihi: 18.09.2021).

Şekil 511: Maraş D/3 (C34) Steli, (Bonatz 2000: Taf. XIV: C34).

Şekil 512: Maraş B/21 (C63) Steli, (Przeworski 1936: Pl. X.1).

Şekil 513: Maraş B/20 (C62) Steli, (Orthmann 1971: Taf. 46b).

Şekil 514: Maraş C/1 (C60), (Orthmann 1971: 368, Taf. 47d).

Şekil 515: Elbistan Karahöyük Stel, (Özgüç ve Özgüç 1949: Plan 4).

Şekil 516: Elbistan Karahöyük Stel, (Özgüç ve Özgüç 1949: Lev. X. Res. 2).

Şekil 517: Elbistan Karahöyük, (Hawkins 2000: Pl. 133).

Şekil 518: Izgın Steli, (Hawkins 2000: Pl. 153)

Şekil 519: Domuztepe 3 Steli, (Alkım 1950: LXX. Res. 18).

Şekil 520: Domuztepe 2 Steli, (Akman ve Çambel 2007: Res. 10).

Şekil 521: Domuztepe 1 Steli, (Akman ve Çambel 2007: Res. 9).

Şekil 522: Adana Müzesi Steli, (Hawkins ve diğerleri 2013: Fig. 1).

Şekil 523: Erzin Steli, (Ensert vd. 2008: Fig. 1).

Şekil 524: Arsuz 1 Steli, (Dinçol vd. 2015: Fig. 1).

Şekil 525: Arsuz 2 Steli, (Dinçol vd. 2015: Fig. 3).

Şekil 526: Zincirli J/2 Steli, (Orthmann 1971: Taf. 66b).

Şekil 527: Zincirli K/2 Steli, (Akurgal 1966: Abb. 13).

Şekil 528: Katumuwa Stelin Açığa çıktığı A/II Numaralı Bina ve ait olduğu oda, (V. R. Herrmann 2014a: Fig. 5.2'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 529: Katumuwa Steli, (Struble ve V. R. Herrmann 2009: Fig. 3).

Şekil 530: Pancarlı 1 Steli, (Orthmann 1971: Taf. 48h).

Şekil 531: İslahiye 2 Steli, (Orthmann 1971: Taf. 14c).

Şekil 532: İslahiye 1 Steli (Orthmann 1971: Taf. 14b).

Şekil 533: Örtülü Steli (Bonatz 2000: Taf. XIII.C26).

Şekil 534: Ördekburnu Steli (Lemaire ve Sass 2013: Fig. 1a).

Şekil 535: Keller Steli, (Bonatz 2000: Taf. XVII: C47).

Şekil 536: Karaburçlu Steli (Hawkins 2000: Pl. 127).

Şekil 537: Gözlühöyük 1 Steli (Bonatz 2000: Taf. XIII.C30).

Şekil 538: Gözlühöyük 2 Steli (https://www.hittitemonuments.com/gozluhoyuk/gozluhoyuk03.jpg Erişim Tarihi: 22.10.2021)

Şekil 539: Gözlühöyük 3 Steli (https://www.hittitemonuments.com/gozluhoyuk/gozluhoyuk01.jpg Erişim Tarihi: 14.03.2020).

Şekil 540: İncirli Steli, (Kaufmann 2007: Pl. III).

Şekil 541: Eski Cami Höyük'ten Yarı İkonik, İdol biçimli Stel, (Polat ve diğerleri 2020: Fig. 4).

Şekil 542: Gordion Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 543: Etlik Steli (Roller 2013: Res. 9).

Şekil 544: Bahçelievler Steli (Akurgal 1961: Abb. 60).

Şekil 545: Sincan Steli (Berndt Ersöz 2006: Fig. 115).

Şekil 546: Faharet Çeşme Steli (Prayon Kat. Nr. 47, Lev. 15c).

Şekil 547: Beydeğirmen Steli (Naumann 1983: Taf. 8.2).

Şekil 548: Kerkenes Kapadokya Kapısı (G. Summers ve F. Summers 2011b: Fig. 10'dan tarafımca Düzenlendi).

Şekil 549: Kerkenes Duvara dayalı ayakta duran anikonik stel (Summers ve Summers 2009: Şek.42a).

Şekil 550: Kerkenes Kapadokya Kapısı Anikonik Stel Çizimi (Osborne ve Summers 2014: Fig. 5b).

Şekil 551: Kerkenes, Kapadokya Kapısı, Basamaklı anıt / yarı ikonik stel rekonstrüksiyonu, (G. Summers ve F. Summers 2009: Şek. 43b).

Şekil 552: Kerkenes, basamaklı anıt / yarı ikonik stel ve rekonstrüksiyonu, (Summers 2008: Çizim 4).

Şekil 553: Kerkenes Saray Yapı grubu Anıtsal Girişindeki Yarı İkonik steller ve anikonik stellerin buluntu yerleri, (Osborne ve Summers 2014: Fig. 6'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 554: Kerkenes Saray Yapı grubu Anıtsal Girişindeki, Omega Biçimli Yarı İkonik Stel, (Summers vd. 2012: Res. 11).

Şekil 555: Tyana'nın Siyah Taşları Stel, (Garstang 1908, plate XIII Fig. 1).

Şekil 556: Tyana'nın Siyah Taşları Stel, (Garstang 1908, plate XIII Fig. 2).

Şekil 557: Daday Steli, (Naumann 1983: Taf. 8.1).

Şekil 558: Altıntepe Açık Hava Tapınağı Steller, (Özgüç, T. 1969: Lev. XXVI.1).

Şekil 559: Altıntepe Açık Hava Tapınağı Steller, (Özgüç, T. 1969: Lev. XXVII.2).

Şekil 560: Altıntepe Açık Hava Tapınağı Stellerden geriye kalanlar, steller yerinde tahrip edilmiş (Karaosmanoğlu 2010: Res. 10).

Şekil 561: Kalecik Dikilitaş Tarlası ve Taş Halkalar, (Çavuşoğlu ve Biber 2012: Fig. 2).

Şekil 562: Kalecik Dikilitaş Tarlası, (Çavuşoğlu ve Biber 2008a: Res. 2).

Şekil 563: Kalecik "Dikilitaş Tarlası", (Çavuşoğlu 2006: 72).

Şekil 564: Kalecik Dikilitaş Çizimleri, (Çavuşoğlu ve Biber 2012: Fig. 16).

Şekil 565: Karahan 2 steli, (Salvini 2008: CTU A2-9A, Res. 63).

Şekil 566: Karahan 8 steli, (Salvini 2008: CTU A2-9B, Res. 64).

Şekil 567: Karahan 1 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-28, Res. 140b).

Şekil 568: Karahan 3 Steli, Ön Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 5-24, Res. 138c).

Şekil 569: Karahan 4 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-75, Res. 178).

Şekil 570: Karahan 5 + Berkri Steli, Stelin orta ve alt parça, (Salvini 2008: CTU A 5-30, Res. 142).

Şekil 571: Karahan 6, (Salvini 2008: CTU A 5-76, Res. 179a).

Şekil 572: Karahan 7 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-29, Res. 141).

Şekil 573: Karahan 9 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-74, Res. 177b).

Şekil 574: Karahan 10 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-80, Res. 182a).

Şekil 575: Surp Pogos Kilisesi Steli, Ön ve Arka Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 3-4, Res. 77).

Şekil 576: Kasımoğlu/Güşnents Steli, Ön yüzey, (Salvini 2008: CTU A 3-5, Res. 79a).

Şekil 577: Kasımoğlu/Güşnents Steli, Arka yüzey, (Salvini 2008: CTU A 3-5, Res. 79b).

Şekil 578: Karagündüz 1 Steli, Ön Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 3-9, Res. 84).

Şekil 579: Karagündüz 1 Steli, ArkaYüzey, (Salvini 2008: CTU A 3-9, Res. 85).

Şekil 580: Karagündüz 2 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-86, Res. 185c).

Şekil 581: Artsovaberd 1 / Salmanağa 1 / Tırmıklı Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-17, Res. 133).

Şekil 582: Salmanağa 2, (Salvini 2008: CTU A 5-82, Res. 183).

Şekil 583: Keçikıran/Şebitu Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-84, Res. 184b).

Şekil 584: Berkri/Muradiye Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-16, Res. 132b).

Şekil 585: Köşk / Güsak Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-33, Res. 143).

Şekil 586: Akdamar Adası Stel, (Salvini 2008: CTU A 5-23, Res. 138a-b).

Şekil 587: Kurşunlu Camii 1 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-71, Res. 175b).

Şekil 588: Kurşunlu Camii 2 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-79, Res. 181).

Şekil 589: Yedi Kilise 1 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-73, Res. 177a).

Şekil 590: Yedi Kilise 2 Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-81, Res. 182b).

Şekil 591: Sihke / Bostaniçi Steli, Ön ve Arka Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 5-91, Res. 188).

Şekil 592: Surb Sahak Kilisesi 1 Steli, Ön ve yan yüzey, (Salvini 2008: CTU A 8-1, Res. 196a-b).

Şekil 593: Surb Sahak Kilisesi 1 Steli, Arka ve yan yüzey, (Salvini 2008: CTU A 8-1, Res. 196c-d).

Şekil 594: Surb Sahak Kilisesi 2 Steli, Ön Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 8-2, Res. 197).

Şekil 595: Surb Sahak Kilisesi 2 Steli, ArkaYüzey, (Salvini 2008: CTU A 8-2, Res. 198).

Şekil 596: Analıkız Kutsal Alanı Kuzey yönden genel görünüm, (Genç ve Konyar 2019: Res. 2).

Şekil 597: Analıkız Kutsal Alanı Doğu ve Batı Nişler, (Genç ve Konyar 2019: Res. 9).

Şekil 598: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş Stel Yuvası, (Genç ve Konyar 2019: Res. 10).

Şekil 599: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş Muhtemel stel, (Salvini 2010d: Tav. II.6).

Şekil 600: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş İçindeki Stelin Sol Kısmı CTU A9-1 (Van Müzesinde Sergilenmesi), (Salvini 2010d: Fig. 7-8).

Şekil 601: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş İçindeki CTU A9-1 nolu Stelin Sağ Kısmı (Van Müzesinde Sergilenmesi), (Genç ve Konyar 2019: Res. 17).

Şekil 602: Analıkız Anıtı, Doğu Nişin Doğu duvarındaki Ermenice yazıt (949 Tarihi), (Marr-Orbeli 1922: Taf. XVII.1).

Şekil 603: Analıkız Anıtı, Batı nişi kazısı yapılırken, *in situ* durumda stel ve kaidesi, (Marr-Orbeli 1922: Taf. IX.1).

Şekil 604: Analıkız Anıtı, Batı nişi kazısı yapılırken, *in situ* durumda stel ve kaidesi, (Marr ve Orbeli 1922: Taf. X).

Şekil 605: Analıkız Kutsal Alanı Batı Nişi Stel ve Stel Kaidesi, (Marr-Orbeli 1922: Taf. IX.2).

Şekil 606: Analıkız Anıtı, Batı Nişin Doğu Duvarı, (Marr-Orbeli 1922: Taf. XIV).

Şekil 607: Analıkız Kutsal Alanı Batı Nişi günümüzdeki görünmü, (Genç ve Konyar 2019: Res. 11).

Şekil 608: Analıkız Kutsal Alanı Batı Niş Önündeki Stel Kaidesi günümüzdeki görünümü, (Genç ve Konyar 2019: Res. 15).

Şekil 609: Analıkız Kutsal Alanı Batı Nişindeki stelin Van Müzesi'ndeki Durumu, (Salvini 2010d: Tav. 1.1).

Şekil 610: Analıkız Anıtı, Tarhan Tarafından Çizimi, (Tarhan 2005: Res. 6.3).

Şekil 611: Van Aygistan Steli, (Salvini 2008: CTU A 10-7, Res. 321b).

Şekil 612: Çelebibağı Steli, (Salvini 2008: CTU A 11-1, Res. 324a).

Şekil 613: Topraklı (Haki/Hagi) Steli, Ön ve Arka Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 11-2, Res. 326 ve 327).

Şekil 614: Keşiş Göl 1 Stelinin Üst bölümü, Gövelek Steli, (Salvini 2008: CTU A 14-1, Res. 368).

Şekil 615: Keşiş Göl 1 Stelinin Orta bölümündan parça, Gövelek Steli, Orta Parça, ÖnYüzey, (Salvini 2008: CTU A 14-1, Res. 370a).

Şekil 616: Keşiş Göl 1 Stelinin Orta bölümündan parça, Gövelek Steli, Orta Parça, ÖnYüzey, (Salvini 2008: CTU A 14-1, Res. 370b).

Şekil 617: Keşiş Göl Steli, (Salvini 2007: Abb. 2).

Şekil 618: Keşiş Göl 2 (Savacık Steli) (Ön Yüzey), (Salvini 2008: CTU A 14-2, Res. 372a).

Şekil 619: Keşiş Göl 1 ve Keşiş Göl 2 (Savacık Steli), (Salvini 2008: CTU A 14-1 ve CTU A 14-2, Res. 379).

Şekil 620: Anzavurtepe/Kot Tepe Steli, (Uysal 2007).

Şekil 621: Patnos Steli, Ön ve Arka Yüzey, (Salvini 2008: CTU A 5-25, Res. 139).

Şekil 622: Kızılkaya Steli Baskısı, (Salvini 2008: CTU A 5-77, Res. 179b).

Şekil 623: Astvacaşin Stel, (Salvini 2008: CTU A 5-83, Res. 184a).

Şekil 624: Bulupınarı Stel, (Salvini 2008: CTU A 11-8, Res. 336b).

Şekil 625: Zivin/Süngütaşı Steli, Alt Parça, (Salvini 2008: CTU A 5-4, Res. 118b).

Şekil 626: Tirmet Steli, I Numaralı Parça Ön ve Arka Yüzey, (Biber ve diğerleri 2015: Tab. XLVII.2 ve 3).

Şekil 627: Tirmet Steli, II Numaralı Parça, (Biber ve diğerleri 2015: Tab. XLVII.4).

Şekil 628: Tirmet Steli, IIIa ve IIIb Numaralı Parçalar, (Biber ve diğerleri 2015: Tab. XLVIII.2-3).

Şekil 629: Tirmet Steli IIIb parçasının arka yüzeyi, (Biber 2018: Res. 243).

Şekil 630: Tirmet Steli, IV Numaralı Parça Ön ve Arka Yüzey, (Biber ve diğerleri 2015: Tab. XLVIII.1 ve Tab. XLVII.5).

Şekil 631: Tirmet Steli I Numaralı parçanın ön yüzeyi, (Biber ve diğerleri 2015: Tab. XLII/2).

Şekil 632: Tirmet Steli I Numaralı parçanın arka yüzeyi, (Biber ve diğerleri 2015: Tab. XLII/3).

Şekil 633: Tirmet Steli Restitüsyon Denemesi, (Biber ve diğer. 2015: Fig. 1).

Şekil 634: Muş Steli, (Salvini 2008: CTU A 5-7, Res. 121b).

Şekil 635: Koçaklar Steli Baskısı, (Salvini 2008: CTU A 5-22, Res. 137).

Şekil 636: Palın/Bağın Stel, ön ve arka yüzey, (Salvini 2008: CTU A 5-8, Res. 122).

Şekil 637: Sarıkamış Steli, (Salvini 2008: CTU A 8-6, Res. 220).

Şekil 638: Babil Steli, (Köroğlu 2018a: Fig. 4a).

Şekil 639: Babil Steli Çizimi, (Köroğlu 2018a: Fig. 4b).

Şekil 640: İdil 2 Steli, (Schachner 2012c: Abb. 4).

Şekil 641: İdil 2 Steli, (Schachner 2012c: Abb. 5).

Şekil 642: İdil 2 Steli, (Schachner 2012c: Abb. 9).

Şekil 643: İdil 2 Steli, (Schachner 2012c: Abb. 11).

Şekil 644: Kurkh Stellerinden II. Assurnasirpal Steli, (Köroğlu 2018a: Fig. 5a).

Şekil 645: Kurkh Stellerinden III. Şalmaneser Steli, (Köroğlu 2018a: Fig. 6a).

Şekil 646: Turlu Steli, (Köroğlu 2018a: Fig. 7a).

Şekil 647: Zincirli Steli / Eserhaddon'un stelinin buluntu yeri, (Koldewey 1898: Taf. XIII).

Şekil 648: Zincirli Steli / Eserhaddon'un Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 649: Zincirli Steli / Eserhaddon'un Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 650: Zincirli Steli / Eserhaddon'un Steli, yan dar yüzey, (Kişisel Arşiv).

Şekil 651: Zincirli Steli / Eserhaddon'un Steli, Yan Dar Yüzeyler Çizimi, (Pottier: Fig. 111).

Şekil 652: Ali Gör Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 653: Anaz Steli, (Unger 1932: Taf. 14).

Şekil 654: Anaz Steli, (Kişisel Arşiv).

Şekil 655: Aşağı Yarımca Sin Steli, (Köroğlu 2018a: Fig. 9).

Şekil 656: Sultantepe Sin Steli, (Lloyd ve Gökçe 1953: Plate IV: 1).

Şekil 657: Sultantepe Sin Steli, (Köroğlu 2018a: Fig. 10).

Şekil 658: Kap 1 Steli, (Kulakoğlu 2006: Fig. 13).

Şekil 659: Kap 2 Steli, (Kulakoğlu 2006: Fig. 12).

Şekil 660: Çıkrık 1 Steli, (Kulakoğlu 2006: Fig. 10).

Şekil 661: Çıkrık 2 Steli, (Kulakoğlu 2006: Fig. 9).

Şekil 662: Göktaşköyü (Göktaçköyü) Steli, (Keel 1994: 182, No. 8).

Şekil 663: Pazarcık Steli, (Harmanşah 2019: Fig. 6).

Şekil 664: Antakya Steli, (Donbaz 1990: Fig. 3).

GİRİŞ

"Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller" başlığı altında sunulan bu çalışmada, Trakya Bölgesi ve adalar hariç tutulmak üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nde, günümüz siyasi sınırları içerisinde tespit edilmiş olan dikilitaşlar ve steller incelenmiştir. Bu çalışmada, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin dahil olduğu Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na Geçiş Evresi ve Demir Çağı'na tarihlenen tüm dikilitaşlar ve steller araştırma konusuna dahil edilmiştir.

Araştırılan konu, zaman açısından Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönemden başlayıp, Demir Çağı sonuna kadar olan bir süreyi kapsadığı için geniş bir tarihi çerçevenin araştırılmasında ve belgelerle ortaya konmasında etkili olmuştur. Bu zaman aralığında yapılan incelemeler, dikilitaş ve stel gelenekleri bakımından farklı kültürlerin mevcut olduğunu görmemizi sağlamıştır.

Günümüz siyasi sınırları içerisinde olmak üzere, Türkiye coğrafyasında ilk dikilitaşların kullanımlarının nerelerde olmaya başladığı, dağılımı, kendi döneminde ve sonraki çağlarda dikilitaşların, varsa herhangi bir gelişim ya da süreklilik gösterip göstermediği kronolojik bir çerçevede ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bununla birlikte en erken stel örneklerinin ne zaman görülmeye başladığı dikilitaşlarda olduğu gibi ortaya konmuştur. Erken Tunç Çağı ile başlayarak Demir Çağı'nda devam etmek suretiyle, stellerin sadece kültsel amaçlarının olmadığı, siyasi anlamda da bir tür politika aracı olarak kullanılmış olduğu yapılan çalışmalar neticesinde görülmüştür.

Bu verilerle birlikte steller anlamında, Türkiye sınırları içerisinde yaşam sürdüren yerel yerleşimciler, beyler, krallarla birlikte istilacıların da var olduğu anlaşılmıştır.

Türkiye coğrafyasında bulunmuş olan dikilitaş ve stellerin sadece kültsel ve siyasi anlamlarının olmadığı mezar taşı olarak da işlev gösterdikleri de saptanmıştır. Bu mezar taşlarının hangi dönemlerde kullanılmış oldukları belirlenmiştir.

"Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller" isimli tez çalışmasında, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı sonuna kadar uzanan süre oldukça geniş bir zaman dilimini kapsadığı için detaylı bir literatür taraması yapılmıştır.

Tez çalışması giriş ve sonuç kısımları haricinde 8 bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümü başlığı altında Türkiye Trakyası haricinde bölgesel coğrafi tanımlamalar yapılmıştır.

Birinci ana bölümde, tezimizin çatısını oluşturan dikilitaş ve stel kavramı detayları ile incelenmiştir.

Çalışmamızın 2-8. bölümlerinde dikilitaşlar ve stellerin açığa çıkmış olduğu arkeolik kazılar ve tekil buluntu yerlerine göre başlıklar meydana getirilmiştir. Arkeolojik kazılardan çıkan dikilitaşlar ve stelleri tanımlamadan önce yerleşimlerle ilişkili bilgiler verilmiş daha sonra o merkezlerde açığa çıkmış olan dikilitaşlar ve steller ayrıntılı olarak tüm özellikleriyle sunulmuştur. Tekil buluntu yerleri ile ilgili olmak üzere de steli ilk olarak bulanlardan başlamak kaydıyla konu ile ilgili olan tüm bilgiler toplanarak kayda geçirilmişir.

Her bölümün sonunda ayrıntılarıyla "Değerlendirme" başlığı altında tüm veriler incelenmiştir. Bu bölümlerde dikilitaşlar ve stellerin buluntu yerleri haritalar üzerinde işaretlenmiştir. Bu sayede dikilitaşlar ve stellerin ait oldukları dönemlerde dağılım haritaları ortaya çıkmıştır. Söz konusu bölümde ayrıca diklitaşlar ve steller yüzeyindeki tasvirler ve yazıtlarla ilgili olmak üzere tablolar hazırlanmıştır.

Tüm değerlendirmelerden elde edilen verilerden yapılan sentezleme sonuçları kaleme alınmıştır.

Türkiye Coğrafyası

Türkiye Cumhuriyeti, coğrafi konum, iklim özellikleri, yeryüzü şekillleri, bitki örtüsü ve toprak özellikleri açısından 7 coğrafi bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar: Marmara,

Karadeniz, Ege, Akdeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleridir.

Marmara Bölgesi Türkiye'nin kuzeybatısında yer almakla birlikte Asya ve Avrupa kıtaları arasındadır. Marmara Denizi bu bölgenin bir iç denizi olup, İstanbul Boğazı ile Karadenize, Çanakkale Boğazı ile de Ege Denizine açılmaktadır. Doğu sınırında Karadeniz ve Karadeniz Bölgesi, batısında Bulgaristan ve Yunanistan, güneyinde Ege Bölgesi, güneybatısında Ege Denizi ve güneydoğusunda çok küçük bir alan ile İç Anadolu Bölgesi ile komşudur. Sakarya, Meriç ve Ergene Irmakları ile Karamenderes ve Kocabaş çayları bölgenin önemli akarsularıdır. Marmara Bölgesi'nin en önemli dağları arasında, Uludağ, Yıldız Dağları, Samanlı Dağları, Biga Dağları ve Kaz Dağlarını saymak mümkündür. Marmara Bölgesi, Yıldız Dağları, Ergene, Çatalca-Kocaeli ve Güney Marmara olmak üzere 4 coğrafi bölüme ayrılmaktadır (Atalay 1997: 82-140).

Karadeniz Bölgesi ismini kıyısında yer alan Karadeniz'den almaktadır. Bölge doğusunda Gürcistan ve batısındaki Sakarya Ovası arasında uzanmaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu ve Marmara Bölgelerine de komşudur. Güneyindeki Kuzey Anadolu Dağları İç Anadolu ile olan sınırını belirlemektedir. Ayrıca bu dağların denize paralel olacak şekilde doğu-batı doğrultusunda uzanmaları kuzeye bakan yamaçların bol miktarda yağış almasında etkili olmaktadır. Kendi içinde doğu, orta ve batı Karadeniz olmak üzere 3 coğrafi bölüme ayrılmaktadır. Bölgede, Yeşilırmak, Kızılırmak, Çoruh ve Filyos önemli akarsularıdır (Atalay 1997: 8-32).

Ege Bölgesi kuzey tarafında Edremit Körfezi ve güneyinde Köyceğiz Gölü olmak üzere Türkiye'nin en batısındaki bölgedir. Ege ve İçbatı Anadolu olmak üzere 2 coğrafi bölüme ayrılmaktadır. Batı sınırını Ege Denizi meydana getirmektedir. Bölge ismini de bu denizden almaktadır. Ege Denizi Yunanistan ve Türkiye arasında bir adalar denizi görünümüne sahiptir. Bölgenin doğusunda İç Anadolu Bölgesi, güney-güneydoğusunda ise Akdeniz Bölgesi yer almaktadır. Bölgede doğu-batı doğrultusunda uzanan dağlar aracılığıyla iç bölümlere ulaşım daha kolaydır. Gediz, Büyük Menderes, Küçük

Menderes ve Bakırçay önemli akarsularıdır. Madra, Yunt, Bolkarlar, Aydın, Menderes ve Alaçam-Demirci dağlarıdır (Atalay 1997: 141-197).

Akdeniz Bölgesi adını komşusu olduğu denizden almaktadır. Antalya ve Adana olmak üzere 2 coğrafi bölüme ayrılmaktadır. Güney sınırı Akdeniz kıyıları boyunca uzanmakta olup bölge aynı zamanda Batı ve Orta Toros Dağ sırasını da kapsamaktadır. Kuzeyindeki İç Anadolu Bölgesi ile olan sınırı Toros Dağları belirlemektedir. Doğusunda Güneydoğu Anadolu, kuzeydoğusunda Doğu Anadolu ve batı-kuzeybatısında Ege Bölgeleri ile komşudur. Akdeniz Bölgesi'nin doğusunda, kuzey-güney yönde uzanan Amanos (Nur) Dağları yer almaktadır. Bölgenin batısında çok sayıda gölün olduğu Göller Yöresi mevcuttur. Ceyhan, Seyhan ve Asi önemli akarsularıdır (Atalay 1997: 198-235).

İç Anadolu Bölgesi Türkiye coğrafyasının yaklaşık merkezi kısmında bir çanak şeklindedir. Yukarıda da belirtildiği üzere kuzey sınırını Kuzey Anadolu Dağları, güney sınırını da Orta ve Batı Toros dağları belirlemektedir. Doğu ve batı taraftan da yine yüksek olmayan plato ve dağlarla çevrelenmektedir. Doğu yönde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, batıda Ege, kuzeybatı'da Marmara ve güneyde Akdeniz Bölgesi ile komşudur. İç Anadolu Bölgesi; Yukarı Sakarya, Orta Kızılırmak, Yukarı Kızılırmak ve Konya olmak üzere 4 coğrafi bölüme ayrılmaktadır. Erciyes, Hasandağı, Melendiz, Karacadağ ve Karadağ önemli volkanik dağlarıdır. Kızılırmak, Sakarya, Porsuk ve Delice önemli akarsularıdır (Atalay 1997: 349-369).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Toros yayı ile güneyde Suriye ve güneydoğu ucunda Irak arasında kalan bir bölgedir. Ayrıca doğuda Doğu Anadolu ve batıda Akdeniz Bölgeleri ile komşudur. En önemli akarsuları olan Dicle ve Fırat Bölgeyi Dicle ve Orta Fırat olmak üzere 2 coğrafi bölüme ayırmaktadır (Atalay 1997: 259-272).

Doğu Anadolu Bölgesi, doğuda Ermenistan, İran, kuzeyde Gürcistan, güneyde Irak ülkeleri, güney-güneybatıda Güneydoğu Anadolu, güneybatıda Akdeniz, batıda İç Anadolu ve kuzeyde Karadeniz Bölgeleri ile komşudur. Ayrıca kuzey tarafta sınırını

Kuzey Anadolu dağlarının bir bölümü ile güneyinde Güneydoğu Toros Yayı meydana getirmektedir. Yukarı Fırat, Erzurum-Kars, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri olmak üzere 4 coğrafi bölüme ayrılmaktadır. Nemrut, Ağrı, Süphan ve Tendürek Önemli volkanik dağlarıdır. Van Gölü en önemli göllerinden birisidir. Aras, Kura, Fırat, Dicle, Karasu ve Murat Çayı'da önemli akarsuları arasındadır (Atalay 1997: 297-314).

1. BÖLÜM
DİKİLİTAŞ VE STELLER

1. 1. DİKİLİTAŞ VE STEL KAVRAMI

Dikilitaşlar ve steller belirli bir amaç için dikilmiş olan taşlardır. Arkeoloji literatüründe dikilitaşlar ve steller yazılı kaynaklar da temel alınmak suretiyle farklı isimlerle tanımlanmaktadır. Bu tanımlar en eskiden geçe doğru *Bétyle/Bätylien*, *maşşeba*, *sikkanum, narú*, ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši, *waniza* ve $^{(NA4)}$ *pulusi* isimleriyle bilinmektedir.

Bétyle/Bätylien/Baitylos: Bu terim Yunanca βαιτύλια'dan türetilmiştir (Wenning 2001: 80). Damaskuslu felsefeci İsidorus, *baitylos* terimini gökyüzünden ateş topu gibi yeryüzüne düşen göktaşı için kullanmıştır. İsidorus Şam'dan Heliopolis'e gittiği zaman bir *baitylos* gördüğünü bildirmektedir. Bu *baitylos*'un hikâyesini, onu gören Eusebios aktarmaktadır (Asmus 1911: 121-122: 1-10; Cook 1940: 888):

> *"Eusebios bir gece yarısı Emesa kasabasından Atena tapınağının olduğu tepeye doğru tırmanırken dinlenmek için oturmuş ve o esnada da gökyüzünden alevler içinde bir kürenin yeryüzüne indiğini ve kürenin yanında da büyük bir aslanın olduğunu görmüştür. Aslan hemen gözden kaybolmuştur. Ateş sönünce küreye doğru koşmuş ve onu* ***baitylos*** *olarak bulmuştur. Evine götürdüğü bu taş durduğu yerde renk ve boyut değiştirmiştir. İlk önce beyaz olan taş daha sonra mor renge dönüşmüştür. Eusebios taşa dilek ve dualarını sunmuştur ve taş da kehanet ile yanıt vermiştir*."

Byblos'lu Philos, Klasik Yunan ve Roma mitolojisine göre, *baitylos*'u, gökyüzünden düşen, sihirli güce sahip olan ve Ouranos'un yarattığı "yaşayan taşlar" olarak tanımlanmaktadır (Baumgarten 1981: 182). Hikâyede Ouranos'un oğlu Kronos ile mücadelerinin sonucunda uğradığı yenilgi ve *baetly'*i yarattığı yani "canlı kayalar" yaptığı anlatılmaktadır (Baumgarten 1981: 182; Wenning 2001: 80).

Göktaşı ile temsil edilen en ünlü baitylos'dan birisi de Pessinus'taki Kybele'yi temsil eden göktaşıdır (Cook 1940: 893-907). Doğu Roma'da kırmızı ya da siyah renklerde yuvarlak formlardaki göktaşları, kutsal taş olarak saygı görmüştür. Kınal'ın bildirdiği üzere (1981: 235), Romalı Tarihçi Titus Livius "Ab urbe condita" adlı eserinde Kybele'yi temsil eden ve βαιτύλια (*baitylos)* olarak isimlendirilen göktaşının, kült merkezi olan Pessinus'tan Roma'ya götürülüşünü şöyle anlatmaktadır:

> *"Romalıların Kartaca savaşlarında yenilgisi üzerine Sybill kitaplarına başvuruldu. Kutsal heyet "Yabancı ırktan düşman, savaşı İtalya topraklarına kaydırdığı zaman, onu kovmak için Pessinus'tan "İda Anasını getirmek lazımdır" yanıtını aldı. Bunun üzerine beş adet "Quinque Remis" (beş sıra kürekli) ağır savaş gemisinden oluşan Roma filosu, ilkin*

> *Korinthos Körfesine gitmiş, bir defa da Delfoi Kâhininin fikri sorulmuştu: Oradan da Kybele, Pithia, Apollon'un birleşme çabaları cevabını almıştı.*
> *Bunun üzerine Romalı Senatörler Korintos'tan doğruca Bergama'ya gitmişler ve Roma'nın sadık vassali Bergama Kralını da yanlarına alarak Büyük Phrygia'daki kült merkezi Pessinus'a (Ballıhisar) varmışlardı. O zamanlar (MÖ 3-2. yüzyıllarda) burada, harabeleri hâlâ ayakta duran Büyük bir Meteororium vardı. Zira Tanrıça Kybele bir meteor taş ile sembolize ediliyordu. Romalılar bu göktaşını alıp, Roma'ya götüreceklerini söyleyince, Galler (Kybele Rahipleri) itiraz edememişler ve kutsal, siyah taşı onlara teslim etmişlerdi.*
> *Böylece Roma Heyeti, kutsal taşla birlikte MÖ 4 Nisan 204 tarihinde Roma'ya vasıl olmuş, Ostia Kapısı'nda heyet görülmedik bir kalabalık tarafından karşılanmıştı. Scipio Optimus tarafından taşınan "Kara İdol" Palatinus Tepesi'ne götürülmüş ve oradaki bir mabede konulmuştu. Roma'da beş gün bayram ilan edilmiş ve "Kara Tanrıça"ya 120 yetişkin insan kurban edilmişti*."[1]

Diğer yandan Wenning (2001: 80), Sfire'den bulunmuş olan ve MÖ 8. yy'a tarihlenen üç adet Arami stelinin yüzeyindeki *Beytel* kelimesi ile dikme taşlar arasında bağlantının olduğunu bildirmektedir. Dikilitaşların yüzeyinde Kuzey Suriyedeki Arpad ve KTK krallarının antlaşma metni yazılıdır. Bu metinde bir yemin tanrısı olarak Fenike-Arami tanrısı *Beytel*'in ismi geçmektedir (Wenning 2001: 80). Ayrıca *Baitylos* ismi, Uranos'un kızkardeşi Ge ile evliliğinden doğan oğullarından birisinin, yani bir titanın adı olarak da görülmektedir (Cook 1940: 887; Wenning 2001: 80; López-Ruiz 2012: 113-114).

Bununla birlikte Yunancada *Baitylos*/*Bétyle/Bätylien* olarak isimlendirilen ve kutsal olduğuna inanılan yuvarlak formlu göktaşlarının ilk olarak ne zaman İbranice'de *Beytel* olarak isimlendirilen, anikonik formlu, "Tanrının Evi" olarak tanımlanan (Baudissin 1911: 30; William'a 1969: 170-173) dikme taşlar için kullanılmış olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Söz konusu *Bétyle* kelimesinin Tevrat'ta geçen *Beyt-el* kelimesinden geldiği düşünülerek söz konusu dikilitaşlar, Tevrat'ta da yer aldığı üzere "Tanrının evi" olarak yorumlanmıştır. Bu kelime, Tevrat'taki Yaratılış (Sefer Bereşit) Kitabında, "Yakup'un Düşü"nün anlatıldığı bölümdedir (Kitabı Mukaddes 2011: Yaratılış (Sefer Bereşir), Bab 28: 28):

> "……. *Yakup uyanınca, "RAB burada, ama ben farkına varamadım" diye düşündü. Korktu ve, "Ne korkunç bir yer!" dedi. "Bu, Tanrı'nın evinden başka bir yer olamaz. Burası göklerin kapısı."*

[1] Bu metinde ve tezin devamında yapılacak olan blok alıntıların *italik/eğik* yazılması tezin yazarına aittir.

> *Ertesi sabah erkenden kalkıp başının altına koyduğu taşı anıt olarak dikti, üzerine zeytinyağı döktü. Oraya* ***Beytel (Beyt-el / Elohim evi)***[2] *adını verdi. Kentin önceki adı Luz'du.*
> *Sonra bir adak adayarak şöyle dedi: "Tanrı benimle olur, gittiğim yolda beni korur, bana yiyecek, giyecek sağlarsa, babamın evine esenlik içinde dönersem, RAB benim Tanrım olacak.* ***Anıt olarak diktiğim taş Tanrı'nın evi olacak.*** *Bana verdiğin her şeyin ondalığını sana vereceğim.*"

Tevrat'ta, *Beyt-el* kelimesinin geçtiği ve anıt taş dikilmesi ile ilgili diğer bir bölüm de aşağıda sunulmaktadır (Kitabı Mukaddes 2011: Yaratılış (Sefer Bereşir), Bab: 35: 36-37):

> "*……Sonra Tanrı Yakup'tan ayrılarak onunla konuştuğu yerden yukarı çekildi.* ***Yakup Tanrı'nın kendisiyle konuştuğu yere taş bir anıt dikti****. Üzerine dökmelik sunu ve zeytinyağı döktü. Oraya, Tanrı'nın kendisiyle konuştuğu yere* ***Beytel***[3] *adını verdi."*

Arkeolojik kazı çalışmalarında açığa çıkarılan anikonik dikme taşlar da *bétyle* olarak isimlendirilmektedir (Wenning 2001: 80). Mari'de, MÖ 2250-2240 yıllarına tarihlendirilen (Castel 2011: 69), Nini-Zaza Tapınağı'nda kazı çalışmaları yapan A. Parrot, tapınağın 12 numaralı avlusunda bulduğu ve özgün halinde avluda dikili olması gerektiğini düşündüğü, gri renkli bazalttan yapılmış konik formdaki taşın bir anikonik idol, *masseba* olduğunu bildirerek *bétyle* işlevi gördüğünü kaydetmektedir (Parrot 1954: 156-157, Pl. XIV.1; 1967: 13-14, 25-26, Fig. 18-19, Tab. VII.1-2).

Maşşeba: Eski Ahitteki *baitylos*'un İbranice ismi "*Mazzebon*"dur (Baudissin 1911: 29-30; Graesser 1972: 34).

Graesser'a (1972: 34), göre Tevrat'ta geçen *masseba'*nın etimolojik kökeni "*nşb*"dir ve o da "*dikmek*" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Baudissin (1911: 29-30) ve Graesser (1972: 34) tarafından, yüzeyinde herhangi bir yazıt ya da tasvir olmayan dikilmiş durumdaki taşlar tekil halinde *masseba/maṣṣēbāh,* çoğul halinde ise *massebot/maṣṣēbót* olarak da isimlendirilirken, yüzeyinde yazı bulunan dikili durumdaki taşlar da "*steller*" olarak tanımlanmaktadır.

---

[2] "Beytel" bu cümlede "Tanrının Evi" anlamındadır (Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, (Tevrat, Zebur), Bab 28: 28, Dip not: u).
[3] "El-Beytel"in bu cümlede "Tanrının Evi" anlamına geldiği bildirilmektedir (Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, (Tevrat, Zebur), Bab 35: 37, Dip not: ş).

Yukarıdaki tanımlamalardan da anlaşılabileceği üzere maşşebalar anikonik dikme taşlardır.

Tevratta Yakup ve Musa'nın ilk zamanları ile ilgili metinlerde maşşeba olarak isimlendirilen dikme taşların geçtiği bölümler ve taşıdıkları anlamlar aşağıda sunulmaktadır (Kitabı Mukaddes 2011: Yaratılış (Sefer Bereşir), Bab: 31: 32-33):

> *"……. Eğer kızlarıma kötü davranır, başka kadınlarla evlenirsen, yanımızda kimse olmasa bile Tanrı tanık olacaktır."*
> *Sonra, "İşte taş yığını, işte aramıza diktiğim anıt dedi. Bu yığın ve anıt birer tanık olsun. Bu yığının ötesine geçip sana kötülük etmeyeceğim. Sen de bu yığını ve anıtı geçip bana kötülük etmeyeceksin. İbrahim'in, Nahor'un ve babalarının Tanrısı aramızda yargıç olsun……."*

Tevratta kabileleri temsil eden dikilitaşlardan söz edilmektedir (Kitabı Mukaddes 2011: Mısır'dan Çıkış Bab: 24: 81-82):

> *"Musa RAB'bin bütün buyruklarını yazdı. Sabah erkenden kalkıp dağın eteğinde bir sunak kurdu, İsrail'in on iki oymağını simgeleyen on iki taş sütun dikti. Sonra İsrailli gençleri gönderdi. Onlar da RAB'be yakmalık sunular sundular, esenlik kurbanları olarak boğalar kestiler. Musa kanın yarısını leğenlere doldurdu, öbür yarısını sunağın üzerine döktü."*

Sikkanum ve Narú: Hutter (1993: 88) ve Castel (2011: 78-79), *Bétyle/baitylos* olarak isimlendirilen dikilitaşların, Ebla'da açığa çıkarılan ve MÖ 19. yy'a tarihlenen metinlerde *si-dù, zi-ga-na-tim, na-rú* olarak kaydedildiğini bildirmektedirler.

Durand (1988: 469-470), Zimri-Lim'e (MÖ 1775-1760), yani MÖ 18. yy'a ait bir metinde yer alan *"sikkanum/sikkannâtum*" kelimesinin, "*bétyles*" terimi ile eş anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Hutter (1993: 90) *sikkanum*'un kökeninin "*dikmek ve dikilmek*" anlamındaki *ŠKN* değil, "*yaşamak, oturmak*" anlamındaki *SKN* olduğunu belirterek kült stelinin kendisinin tanrılaşmış olduğunu ifade etmektedir.

Michel (2011: 103, dip not 3) ise, *sikkanum*'un kökü *skn* ile *sakânum* yani "*yaşamak*" fiili arasında bir bağlantı olmadığını, s*ikkanum*'un etimolojik olarak "*çivi, direk/kazık*" anlamına gelen Akatça "*sikkatu*" ile bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir (Michel 2011: 103, dip not 3). Michel'e (2011: 103) göre *bétyle* ve *sikkanu* eşanlamlı olup, kaba bırakılmış ya da şekillendirilmiş, formları çeşitli olan anikonik dikme taşlardır. Bu taşlar

sadece kutsal dünyaya ait olup, dini alanlara dikilmekte ve tanrısallığı somutlaştırmakla birlikte onun varlığına da işaret etmektedir. Ayrıca kutsal bir alanı sınırlandırma görevine de sahiptir (Michel 2011: 103).

Michel (2011: 103) steller ile dikilitaşları, yani *sikkanum*'un anlamını kesin olarak ayırmaktadır. *Narû* yani stelin, yüzeyinde antropomorfik tasvirler ya da yazıtlar olan, süslü bir taşı ifade ettiğini bildirmektedir. Michel'e (2011: 103) göre, *narû* yani steller yüzeylerindeki tanrı figürleri ile birlikte tanrının görünümünü stilize ettikleri gibi, din dışı anlamlar da içerebilmektedir.

Söz konusu dikme taşların kutsal taş repertuvarına ait olduğu, özellikle *sikkānu* ve stel anlamındaki *narû* terimlerinin MÖ 3. binyıla ait Ebla metinlerinden bilindiği de kaydedilmektedir (Michel 2011: 103).

Scheyhing (2018: 95) de, Emar, Mari ve Ugarit'te bulunmuş olan çeşitli çivi yazılı belgelerde *sikkanum* teriminin mevcut olduğu ifade etmektedir. Mari'de bulunan çivi yazılı belgelerde, Akkatça "*SKN*" terimini, Michel'in (2011: 103, dip not 3) aksine, *sikkanum* terimiyle ilişkilendirmektedir (Scheyhing 2018: 95). Scheyhing (2018: 95) ayrıca, Akatça "*SKN*"nın birisi "*kurmak, dikmek*", diğeri ise "*yaşamak veya oturmak*" olmak üzere iki anlamı olduğunu da belirtmektedir. Mari'de açığa çıkarılan bir metinde, Mari Kralı Zimrilim'in İštar onuruna düzenlediği bir törende *sikkanum'*un bir obje olduğuna atıf yapılmaktadır. Kral ayrıca, Dagan ve Addu tanrıları için de iki adet *sikkanum* daha sağlamayı planlamaktadır (Durand 1988: 469-470; Scheyhing 2018: 95). Söz konusu metnin başka bir pasajında ise *sikkanum*'un taştan işlenmiş büyük bir nesne olduğu belirtilmektedir (Durand 1988: 469-470; Scheyhing 2018: 95). Bu nedenlerden dolayı Durand (1988: 469-470) ve ardından Scheyhing (2018: 95), *sikanum*'u Yunancada "*kült stelleri*" için kullanılan *baitylos* ile eş anlamlı olarak tanımlamaktadırlar.

Emar ve Ugarit'te açığa çıkarılan belgelerde, *sikkanum* kutsal bayramlar ve kurbanların yapılması ile ilgili kült faaliyetleriyle ilişkilendirilmektedir (Hutter 1993: 88-89; Scheyhing 2018: 98). *Sikkanum*'un önünde kurban yapılması, adakların sunulması,

onların tanrıların bir temsilcisi olarak görülmüş olduklarını düşündürmektedir (Scheyhing 2018: 98). Emar'da bir metinde, bir Entu Rahibesi'nin, başlangıç töreninde Tanrıça Ḫepat Tapınağında, tanrıçayı temsil eden bir stelin önünde kurban ve libasyonun yapılmış olduğu yer almaktadır (Scheyhing 2018: 98).

Akatça "*SKN*"nin yaşamak ve oturmak anlamına dikkat çekildiğinde ise, dikilmiş olan taşların hayali bir *ikametgâh/yerleşim* yeri olabileceği düşünülmektedir (Scheyhing 2018: 98).

*Sikkanum'*un tanrılarla ilişkisinden başka üçüncü bir anlamı üzerinde de durulmaktadır ki o da atalara saygı anlamında kullanılmış olabilecekleridir (Hutter 1993: 88-89; Scheyhing 2018: 98). Ugarit'ten "Aqhat'ın Hikayesi"nin anlatıldığı bir metinde ataların ruhları için stel dikildiği kaydedilmektedir (Pritchard 1969: 150).

Ataların ruhları için dikilen stellerin olması aynı zamanda *kispum* törenlerini de akla getirmektedir. Suriye-Mezopotamya geleneğine göre ölen kişinin öbür dünyada beslenebilmesi için *kispum ritüeli* gerçekleştirilmektedir. *Kispum ritüelinde* ölen kişi ritüel nesnesidir. Bu uygulama için ölen kişi için bir stel dikilir, bu stelde ölenin ruhu yaşamaktadır. Onun ve tanrılar adına adaklar sunulur ve cenaze yemeği verilir. Bunu gerçekleştirecek olan kişi de ölenin varisi, yaşayan oğlu olmalıdır. Ruha sunulan yiyecek ve içecekler sayesinde ölen kişinin ruhunun uzun süre yaşadığına inanılmaktadır. Bunun için de stellerin belirli yerlere dikili olması gerekmektedir. Atalara tapma değil, ölen kişinin bakımı anlamında gerçekleştirilen *Kispum ritüeli* (Charpin 2012: 32), ölenle yaşayanlar arasında devam eden ilişkiyi yansıttığı gibi, tanrılarla olan bağlantıları da göstermektedir (Charpin 2012: 11, 32; Bonatz 2016: 184-187).

^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*: Suriye'de kullanılan *sikkanum*'un Anadolu'da, Hitit İmparatorluğu çivi yazılı belgelerinde bulunan Hitiçesi ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*'dir (Hutter 1993: 91). ZI=hayat ve KIN=yapı anlamında olup, ikisi birlikte kullanıldığında da bir tanrı için yapılan yapı olması gerektiği öngörülmektedir (Hutter 1993: 91).

^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*'lerin taştan ve çeşitli malzemelerden yapılmış oldukları bildirilmektedir (Darga 1969: 496). Çoğunlukla taş determinatifi ile kullanılan ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*'lerin, tahta determinatifi ^{GIS}*ḫuwaši* ile kullanılması da söz konusudur (Darga 1969: 496). Dolayısıyla ana malzeme her ne kadar taştan olsa da ahşap, metal gibi malzemeler de kullanılmış olmalıdır (Darga 1969: 496, Dip not: 1; Hutter 1993: 92). *Karahna* şehri kült envanterinde ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*'nin anlamının É.DINGIR^{LIM}="Tanrının Evi" anlamı ile eş anlamlı olması gerektiği belirtilmektedir (Darga 1969: 497). Söz konusu metin aşağıda sunulmaktadır (Darga 1969: 494-495):

"1)……
2)[……] erzak kabının, iki testi bira
3)[ilk]bahar [bayramında] verilir
4)[……] ev (ile) yedi sivil esir
5)"Güneşimin" sarayı[ndan], tahta tablet yazıcılarının başı ver[di].
6)Bir "Tanrı Adamı" ona (tanrıya) tahsis edilmiştir.
7)Durra şehrinin Güneş Tanrısı, ^{D}Ḫatipuna, ^{D}[……]
8)Ḫapidduini dağı, ^{D}Ḫašuma, [……]
9)MAḪ-tanrıçalarının üç heykeli: ^{D}Alinalli, ^{D}[……]
10)^{D}İyaya. Toplam dokuz tanrı, onlar
11)bir kenara atılmıştı. Sonradan onlar
12)gümüş kaplanmış yeni heykeller (olarak) yapıldı.
13)Fakat onlar için yedi tapınak inşa edildi.
14)Fırtına Tanrısı Takkantipa, Koruyucu Tanrı ^{D}Kippamula
15)^{D}Kupapa, Kummaḫa şehri Fırtına Tanrısı, kartal Fırtına Tanrısı,
16)şehir kapısının Šalawani tanrıları, içeri giren Fırtına Tanrısı,
17)Tarmaliya şehri Fırtına Tanrısı, "Yeni" İštar, Fırtına Tanrısı piḫaššašši,
19)şimşek Fırtına Tanrısı, Fırtına Tanrısı piḫaimi, büyümenin Fırtına Tanrısı,
20)^{D}İyarri, Gazzarunaili Nehri (tanrısı),
21)^{D}Šarruma, Hububat Tanrısı: on yedi tanrı
*22) "**baitulos" (^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši)** ile(dir). Büyük toplam: yirmi altı tanrı,*
*23)içinde dokuzu (9 tanrı) tapınak ile (ve) ondördü (14 tanrı) **"baitulos" ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši** ile(dir).*
24)(Tanrı kültü) GIŠ.ḪUR pitarḫaita bayramları (ile) zenginleştirilmiştir.
25)Fakat her şene dört sığır, otuz dokuz koyun,
26)yirmi dört yarım ölçü un, yirmibeş testi bira, Ka[rahna] şehri sakinleri
27)verirler."

Yukarıdaki metinde sayılan tanrılardan 14 tanrı ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši* ile ilgilidir (Darga 1969: 497). Hitit dünyasının insan görünümündeki tanrıları yine insansı özellikler taşımaktadırlar. Bu tanrıların yaşadıkları yerler, bir başka deyişle yeryüzündeki evleri tapınaklardır. Bu evlerinde yaşarlar, yiyip içerler ve dinlenirlerdi (Darga 1969: 497). Hititler "1000 tanrılı" bir panteona sahip oldukları için de bu tapınakların sadece kült merkezlerinde değil, her yerde olması gerektiği kaydedilmektedir (Darga 1969: 497). Bu fikirden hareket ile bazı tanrıların evlerinin, yani yaşadıkları yerlerin ^{NA4}ZI.KIN taşları olması gerektiği bildirilmektedir (Darga

1969: 497). Hatta Hitit İmparatorluk Dönemine ait metinlerde, kült merasimleri esnasında, ^{NA4}ZI.KIN taşlarının tanrı heykelleri ile birlikte kullanıldığı görülmektedir (Darga 1969: 497). Çeşitli tanrıların taşınabilir heykelleri tapınaklardan çıkarılarak, tören esnasında, bu taşların önlerine ya da arkalarına konmaktadır (Darga 1969: 497-498). ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši taşları* da açık havada, ormanda, korulukta, yüksek yerlerde dikilidir (Darga 1969: 498). Darga (1969: 499) ve Hutter (1993: 92) bu ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši taşları*nın çeşitli boyutlarda olması gerektiğini, sabit olabildikleri gibi taşınabildiklerini de belirtmektedirler. Tanrılar için tapınak inşa edilemediği durumlarda bu taşların dikilmek suretiyle tanrının yaşayacağı bir yer, "tanrı evi", meydana getirilerek tanrılara çeşitli kurbanlar sunmak mümkün olmuştur (Darga 1969: 499). Bunları, kurban kesilmesi, libasyon sunuları, dikilmiş durumdaki taşın çeşitli yerlerine ekmek sunusunun yapılması olarak saymak mümkündür (Darga 1969: 499-500).

Darga (1969: 501-502) açık havada yer alan ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši taşları* ile yanlarına tanrı-tanrıça heykellerinin yerleştirilerek kurban kesilmesine, Boğazköy'den ele geçen bir tablet yüzeyindeki aşağıdaki metni örnek göstermektedir:

> *"2) Ertesi gün Fırtına Tanrısını, Arinna'nın Güneş Tanrıçasını, Koruyucu Tanrıyı, Pišqarana dağını kaldırırlar.*
> *3) Kurban ekmekleri ve erzak kabı onların önüne takdim edilir ve hazqarayaza kadınları, tanrıları*
> *4) Warwataliyanza pınarına* ***"baitulos"*** *lara* ***(^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši)*** *taşırlar. Tanrıları* ***"baitulos"****ların* ***(^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši)*** *önüne*
> *5) yerleştirirler. Bir koyun Fırtına Tanrısı (için), bir koyun Arinna'nın Güneş Tanrıçası (için), bir koyun gökyüzünün Güneş Tanrısı (için), bir koyun Koruyucu Tanrı (için), bir koyun Piš[qarana] dağı (için)*
> *6) kurban ederler, "****baitulos****" lara* ***(^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši)*** *keserler (kült bakımından) temiz (eti) koyarlar".*

Tüm araştırmalarının neticesinde Darga (1969: 502), ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši taşları*nın, "tanrının evi" olduklarını bildirmekle birlikte, aslında bunların anıtsal yapılardan ziyade, açık havada kurulan küçük boyutlu tesisler olması gerektiğini ifade etmektedir.

Boğazköy'de 1957 yılında yapılan kazılar esnasında, Büyükkale'de yer alan K Binası'nın arşiv odasında bulunan tabletlerde, A Binası'nda bulunan bir tablette ve H. Wincler'in kazı çalışmaları esnasında bulunan bir tablette AN.TAḪ.ŠUM Festivali anlatılmaktadır (Güterbock 1960: 80-89). Hititler'in bu AN.TAḪ.ŠUM Festivali'nin yer

aldığı metinlerde ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši* ifadesi kaydedilmiştir (Güterbock 1960: 82, 85). Tamamlanan bir metinde ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*'nin geçtiği bölüm aşağıda sunulmaktadır (Güterbock 1960: 80, 82, 85-86, A Kopyası: arazi numarası 126/p+271/p+433/p+444/p); B Kopyası: *KUB* XXX 39; C Kopyası: *KUB* X 94 (496, 3)):

> *"(27-29) 14. gün: Ertesi gün Kral, Yeryüzünün Güneş Tanrıçasını [kutlarken (?)], akşam bir rahip büyülü sözlerle tarnu-evi içi[ne?] [girer (?)] ve ……. şimşir ağaçlarının yanındaki* ***stelde (*^{NA4}*ḫuwaši)*** *(olan) Fırtına Tanrısı'nın ……*
> *(30-31) 15. gün: Ertesi gün Kral, [şimşir] ağaçlarının tarnu-evine [gider]; Fırtına Tanrısı'nın* ***stelinde (*^{NA4}*ḫuwaši)*** *öküzleri ve koyunları kurban ederler (keserler)".*

IV. Tudhaliya'nın katıldığı AN.TAḪ.ŠUM Festivali'nin anlatıldığı bir başka metinde de (KUB XX 63+=KUB XX 42 I 1 ve devamı) aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Singer 1989: 250):

> *"Tudhaliya, Büyük Kral ….., tarnu-evi yakınındaki, şimşir ağaçlarında, Hatti'nin Fırtına Tanrısı için baharın AN.TAḪ.ŠUM Festivalini gerçekleştirdiğine / Fırtına Tanrısı'nın* ***ḫuwašisi*** *şimşir korusunun yakınındaki tarnu-evinde duruyor".*

Börker-Klähn (1982: 83) da Darga (1969: 496) gibi ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*'lerin taştan, ahşaptan ve değerli madenlerden yapılmış olduklarını kaydetmektedir.

Hutter'in (1993: 103) bildirdiği üzere, ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši, sikkanum, waniza, maşşeba* terimleriyle isimlendirilen dikme taşlar, öncelikli olarak bir tanrıyı temsil etmektedir, bu nedenle çeşitli ritüel eylemlerinin de odağıdır. Yani steller, yıkanıp meshedilebilir, onlara ekmek ve kurban sunularında bulunulabilirdi (Hutter 1993: 93-94). Yine Hutter'a (1993: 93-94) göre tanrı bu taşların içinde yaşamaktadır, başka bir deyişle steller tanrının evidir.

Ünal'da (2003: 76), Hititlerin çok tanrılı dini inanışları sebebiyle bazı tanrıların *ḫuwaši taşı* denilen steller ile temsil edildiklerini kaydetmektedir. Bu tanrıların *ḫuwaši taşları*nın da ormanların içine, pınar ve ırmak kenarlarına dikilmekte olduğunu belirtmektedir; ayrıca IV. Tudhaliya zamanında en önemli *ḫuwaši taşları*nın Hattuşa'da toplandığını ifade ederek yer darlığı nedeniyle çoğunun büyük tapınakların avlularına dikilmiş olduğunu bildirmektedir.

Tasvirli Steller: Diğer yandan steller yüzeyinde figürlerin de tasvir edildiği yazılı metinlerde mevcuttur. Boğazköy'den bir metinde, bir stel yüzeyindeki tasvir anlatılmaktadır (KBo II 1 ii 21-23) (Hutter 1993: 93):

> *"Wattarwa'nın Fırtına Tanrısı: 1 stel: 1 kalay kaplamalı erkek, 0,50 m (1,5 span), sağ elinde bir topuz taşıyor, sol elinde her zamanki gibi bakırdan bir henzu taşıyor: eski zamanlardan."*

Boğazköy'den bir metinde (KUB VII 24: 1-5) de dağlarda yer alan stelin bahsi geçmektedir (Hutter 1993: 93):

> *"Malimaliya Dağı: Çok eski zamanlarda herhangi bir tanrı resmi yoktu. Majesteleri (Kral) Tudhaliya, 0,50 m boyunda, bir adamın demirden heykelini yaptı, gözleri altındandı; o bir demirden yapılan aslanın üzerinde duruyor. Dağ Tanrısı Kukumuša'nın tapınağına götürülüyor; Tuhniwara'da bir kayanın üzerine stel olarak dikiliyor."*

Waniza: Hitit İmparatorluk Dönemi sonrasında, Geç Hitit Döneminde Luvi Hiyeroglifinin kullanılmasıyla *ḫuwaši* teriminin yerine *waniza* kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla *ḫuwaši* ile Luvi Hiyeroglifi ile yazılmış olan *waniza*nın[4] eş anlamlı kelimeler olduğu tespit edilmiştir (Bossert 1952: 512; Hutter 1993: 96).

Kazı çalışmalarında ve tekil buluntular olarak belirlenmiş olan *waniza*lar, üst kısımları kemer şeklinde yuvarlatılmış, yüzeyi yazıtlı ya da tasvirli olan stellerdir (Scheyhing 2018: 99). Stellerin yüzeyinde yer alan yazıt ve kabartma tasvirler sayesinde de söz konusu stellerin işlevleri hakkında daha kesin bilgi elde edinilmiştir (Hutter 1993: 96).

Pulusi: Urartu metinlerinde stel, önünde taş yani "NA_4" determinatifi olan *pulusi* kelimesi ile adlandırılmaktadır (Genç ve Konyar 2019: 5). Urartularda çoğunluğu Haldi adına dikilen steller yazıtlarda "^{d}*ḫaldiei* $^{(NA4)}$ *pulusi*" terimiyle yer almaktadır (Grekyan 2015: 391).

Mezar Stelleri: Yukarıdaki tüm verilerin yanı sıra birtakım dikilitaşlar ve steller mezar taşı işlevi de görmektedirler. Bu dikilitaşlardan bazıları sadece mezarın yerini işaretlemek için kullanılmışken kimi dikilitaş ve stel de ölen kişiyi anma özelliği göstermektedir (Hutter 1993: 105).

[4] Bossert (1952: 512), bu kelimeyi (ă)u̯anai olarak kaydetmiştir.

Yine Hutter'in (1993: 103) kaydettiği üzere, bu mezar stelleri ya ölüyü ya da herhangi bir ölünün ruhunun evi anlamına gelmektedir. Bu durumda söz konusu steller ölü kültünün merkezi noktasını teşkil etmektedir (Hutter 1993: 104). Bu nedenle fonksiyon olarak mezar taşlarını yukarıda bahsi geçen ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}*ḫuwaši*, *sikkanum*, *waniza*, *maşşeba* kategorisinden ayırmak gerekmektedir (Hutter 1993: 103). Bununla birlikte *maşşeba* kelimesinin bazı Fenike yazıtlarında mezar taşı olarak da kullanılmış olması birtakım anlam karışıklıklarına yol açmaktadır. Bunlara bir örnek olarak bir stelde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Hutter 1993: 105):

> *"Ben Abdosir, Abd-SSM'ın oğlu, Ḥors'un oğlu, ben hayattayken sonsuz yatma yerimde bir stel (mṣbt) diktim – benim eşim Anot-Aštart için de, Abd(i)-Milks oğlu, T'Ms'nin kızı".*

Anı Taşları: Diğer yandan steller için başka bir grup olarak anı taşı işlevi görenleri eklemek gerekmektedir (Hutter 1993: 105). Söz konusu anma stelleri için Hitit İmparatorluk dönemi yazıtlarında ^{NA4}*ḫuwaši* ve Eski Ahitte (Kitabı Mukaddes'te) *maşşeba* terimi kullanılmamıştır (Hutter 1993: 105). Geç Hitit Dönemine ait Luvi Hiyeroglifi yazıtlarda ve Aramicede bu anı taşı fonksiyonunu gösteren terimlerin varlığı kaydeden Hutter'a (1993: 105) göre Anadolu ve Kuzey Suriye'de görülen bu gelenek Mezopotamya kaynaklıdır; çünkü Mezopotamya'da söz konusu anma stelleri daha yaygındır. Bu grup steller bir zaferin sonucunda, zaferin kazanılmasını sağlayan tanrı ya da kral adına dikilmişlerdir. Adına stel dikilen tanrı ya da kişi bu şekilde yüceltilmiş olmaktadır.

Yukarıda sıralanan tüm tanımlamalardan sonra tez kapsamında kullanacağımız dikilitaş ve steller için tarafımızdan yapılan tanımlama aşağıda sunulmaktadır:

Dikilitaş: Dikilitaşlar, uzun dikdörtgen, eşkenar dörtgen, "T" ve ters "L" formunda şekillendirilmiş; kimi örnekte yukarı doğru daralan ve üst kısmı sivriltilerek sonlandırılan elips veya dikdörtgen kesitli; yarı işlenmiş ya da tamamen kaba halinde bırakılmış olan dikme taşlardır. Dikilitaşların alt bölümleri dikdörtgen tabanlı olabildiği gibi az sayıda örnekte, bir yere dikilmesini sağlayacak olan zıvanaya da sahiptirler. Taştan hazırlanmış kaide içerisine ya da etrafı taşlarla çevrelenmiş yuvalara dikilmelerinin yanı sıra, alt kısımları taşlarla desteklenerek mekân tabanlarına sabitlendikleri de görülmektedir. Dikilitaşların yüzeyleri tasvirli ya da tasvirsiz olarak

ayrılmaktadır. Tasvirsiz olan dikilitaşlar anikonik dikilitaş olarak da isimlendirilebilmektedir.

Stel: Steller, genel olarak dikdörtgen ya da konik formlarda, üst bölümleri kemer şeklinde yuvarlatılmış; az sayıda da olsa, üst kısmı düz aşağı doğru genişleyen konik şeklinde veya silindirlik formlarda olan dikme taşlardır. Steller çoğunlukla ince levha halinde biçimlendirilirken, kare veya dikdörtgen-blôk halinde şekillendirilmiş olanlar da mevcuttur. İlk hazırlanma aşamalarında, ön ve arka yüzeyleri düz kesilmiş steller olduğu gibi, ön yüzeyleri düz, arka yüzeyleri ise dışa doğru kavislileri de görülmektedir. Stellerin çoğunluğunda, bir kaide ya da hazırlanmış bir zemine dikilmelerini sağlayacak olan zıvanalar bulunmaktadır. Stellerin yüzeyleri tasvirli, tasvirsiz ya da yazıtlı olmak üzere ayrılmaktadır. Tasvirsiz stelleri anikonik stel olarak tanımlamak da mümkündür.

2. BÖLÜM
NEOLİTİK ÇAĞ

Terimin 1865'te John Lubbock (1865: 2-3) tarafından ilk defa kullanılmasından bu yana, Neolitik Çağ olarak isimlendirilen zaman dilimi, son bir buçuk yüzyıl boyunca çeşitli kavramsal ve kronolojik iyileştirmeler yaşamıştır.

Neolitik Çağ'ın mimarı ve günümüz insan türü olan *modern Homo sapiensin* Afrika dışındaki en erken fosil kayıtları İsrail'deki Misliya Mağarası'ndan 194.000 ile 177.000 yıl önceki bir zaman diliminde görülmektedir (Hershkovitz vd. 2018: 456; Slimak vd. 2022: 1). Bununla birlikte coğrafi konumu ve ekolojik özellikleri sayesinde Levant'ın modern insan türünün Avrasya'ya dağılımında önemli bir yere sahip olduğu düşünülür (Güleç ve Açıkkol 2002: 65; Hershkovitz vd. 2018: 456). Levant bölgesinde modern *Homo sapiens* türüne ait 120.000 ile 90.000 yıllarına tarihlendirilen kalıntılar, Levant Skhul ve Qafzeh'ten gelmiştir (Hershkovitz vd. 2018: 456). Anadolu'da modern *Homo sapiens* türüne ait olması gerektiği düşünülen fosil kalıntıları Üst Paleolitik Döneme tarihlenen Beldibi Kayaaltı Sığınağı'nda (Bostancı 1963: 18, 27; Aytek 2017: 25), Üst Paleolitik Dönem tabakalarına sahip (Kuhn vd. 1999: 505, 509-516) Kanal Mağarası'nda (Bostancı 1971: 29-35; Aytek 2017: 25-26) ve GÖ 41.000-29.000 yılları arasına tekabül eden (Kuhn vd. 1999: 509-516; 2009: 87, 90-91, 108-110; Güleç vd. 2014: 17) Üçağızlı Mağarası'nda (Güleç vd. 2007: 122; Kuhn vd. 2009: 108; Aytek 2017: 26-27) bulunmuştur. Avrupa'da ise Yunanistan'daki yaklaşık 210.000 yıl öncesine ait bir kayıt dışında, modern *Homo sapiens*'in Avrupa'ya varışını temsil eden en erken fosil kayıtları 56.800 ile 51.700 yıl önce Fransa'daki Grothe Mandrin'den gelmektedir (Slimak vd. 2022: 1).

Yapılan araştırmalara göre 25-30 kişilik gruplar halinde yaşayan (Kartal 2009: 29) modern *Homo sapiens* türü, göçebe ve yarı göçebe olmak üzere, avcı-toplayıcı bir yaşam tarzını sürdürmüşlerdir. Bu insanlar, alet ve silah yapımında yeni teknolojileri kullanmak suretiyle çeşitli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Yeni icatlarla birlikte ihtiyaca göre bunları geliştirebilme kapasiteleri de oldukça artış göstermiştir (Torrey 2018: 19,

33, 112). Modern *Homo sapiens*te *"otobiyografik bellek"*[5] gelişmeye başlamıştır (Torrey 2018: 19). Bu şekilde insanoğlu geleceği öngörebilme ve onu ustaca planlayabilme aşamasına gelmiştir (Torrey 2018: 19, 33). Bu sayede, onlarla birlikte sanatın, özellikle de görsel sanatın ortaya çıkışı gözlemlenmektedir (Torrey 2018: 120).

Türkiye toprakları dahilinde bölgelere göre Neolitik Çağ için önerilen tarihler değişmekle birlikte genel bir tarih verilecek olursa MÖ 10.500-6000 yılları arasındaki süreyi kapsadığı belirtilebilir (M. Özdoğan 2014: 1510; Sagona ve Zimansky 2015: 33-115). Bu çağdaki avcı-toplayıcı, göçebe ve yarı göçebe bir yaşam tarzını sürdüren insan topluluklarının kalıcı yerleşim serüvenine adım attıkları ve zamanın da ilerlemesiyle tarımsal faaliyetlere ve hayvancılığa geçtikleri bilinmektedir.

İki etap halinde yaşanan Neolitik Çağ farklı bilim insanları tarafından kendi içinde iki farklı isimle tanımlanmaktadır: Çanak Çömlek Öncesi Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönem.

2. 1. ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK DÖNEM

Yaklaşık olarak MÖ 10.800/10.600-9600/9200 (Akkermans ve Schwartz 2003: 42; Hauptmann ve Özdoğan 2007: 404-410) yılları arasında, "Genç Dryas/Yeni Dryas" adı verilen, soğuk ve kurak iklimin hüküm sürdüğü son buzul çağında dünya çapında hızlı bir soğuma yaşanmıştır. Bu dönemde yıllık ortalama sıcaklık düşmüş, yaylalarda yer alan buzullar ilerlemiştir. Soğuklar geri dönmüş ve yağış miktarında azalmayla birlikte dünya çapında artan bir kuraklık söz konusu olmuştur. Bu durum ormanların geri çekilmesiyle birlikte bitki örtüsünde bir değişikliğe neden olmuş, soğuğa ve kuraklığa dayanıklı ağaçların ilerlemesinde etkili olmuştur. MÖ 10. binyılın sonlarından itibaren ise iklimde kademeli bir iyileşme ile birlikte sıcaklıklar artmış, kuraklık yerini daha yağışlı bir ortama bırakmıştır. Dolayısıyla günümüzden daha nemli bir ortam yaşanmaya başlamıştır. "Genç Dryas/Yeni Dryas" zamanında oluşan buzullar eriyerek geri çekilmeye başlamış, akarsuların seviyelerinde bir artış meydana gelmiştir. Fırat ve Dicle Vadisi kenarlarında da, günümüze oranla, zengin bir bitki örtüsü, kamış bataklıkları ve ağaç çeşitliliği (kavak, söğüt, ılgın, dişbudak, karaağaç, çınar ve

[5] Otobiyografik bellek, kendimizi geçmiş ve gelecekte düşünebilme yetisidir (Torrey 2018: 19).

kızılağaç) oluşmuştur. Bu sayede de özellikle yabani sığır, yaban domuzu, alageyik, küçük memeliler ve kuşlar bu alanlarda yoğunlaşmaya başlamıştır (Akkermans ve Schwartz 2003: 44-45).

Türkiye sınırları içinde, MÖ 10.500-7000 yılları arasında (M. Özdoğan 2014: 1510) devam eden bu süreç Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem (ÇÇÖN)[6]; Orta ve Batı Anadolu'da ise Akeramik ya da Prekeramik Dönem olarak isimlendirilmektedir (M. Özdoğan 2014: 1510).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki arkeolojik kazılarda tespit edilen bu süreç de kendi içerisinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A (ÇÇÖNA), Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B (ÇÇÖNB) ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C (ÇÇÖNC) evresi olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Hauptmann ve Özdoğan 2007: 404-410). Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A MÖ 10.200-8800, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B ise 8800-6900 yılları arasını kapsamaktadır (Ökse 2020: 4).

Üst Paleolitik Çağ'ın ardılı olan Epipaleolitik Dönemin avcı toplayıcı, göçebe ve yarı göçebe bir yaşam süren insan toplulukları, günümüzde kesin olarak anlaşılamayan bir ya da birden fazla sebep ile yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Sürekli göç eden ve av hayvanları peşinde yer değiştiren insanlar mutlaka çevre ve doğayı yakından tanıdıklarından, kendilerine göre yerleşebilecekleri en uygun alanları seçmişlerdir. Türkiye sınırları içerisinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazıların

[6] Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem, arkeoloji literatüründe Pre-Pottery Neolitik (PPN) olarak isimlendirilmektedir. Akkermans ve Schwartz'ın (2003: 45) ve ayrıca M. Özdoğan'ın (2007: 16) aktardığı üzere söz konusu ismin kaynağı Eriha (Jericho) kazılarıdır. 1950'li yıllarda Filistin'de yer alan Eriha (Jericho)'da arkeolojik kazı çalışmalarını yürüten Kathleen Kenyon, Neolitik kültürün başlangıcı olarak tespit edilen büyük yapıların olduğu ancak çanak çömleğin bilinmediği bir dönem açığa çıkartmıştır. Söz konusu bu dönemin de buluntu topluluklarında gözlemlenen değişiklikler nedeniyle kendi içerisinde iki aşaması olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle söz konusu dönemi, Eriha (Jericho)'daki Çanak Çömlekli Neolitik Dönemden ayrılması için, günümüz arkeoloji literatüründe hâlâ kullanılmakta olan, Pre-Pottery Neolithic A/PPNA (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A) (MÖ 10.000-8700) ve Pre-Pottery Neolithic B/PPNB (Çanak Çömleksiz Neolitik B) (MÖ 8700-6800) olarak isimlendirmiştir. Diğer yandan, M. Özdoğan'ın (1995: 276) bildirdiği üzere Yakın Doğu'da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönemden Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e geçişi temsil eden bir kültür basamağına daha ihtiyaç duyulduğu için, Pre-Pottery Neolithic C/PPNC (Çanak Çömleksiz Neolitik C) eklemesi yapılmıştır. Bununla birlikte, söz konusu dönem için, Tekin'in (2017: 146) ve Ökse'nin (2020: 4) yayınlarında kullanmış oldukları "Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem" tanımlamasını daha uygun bulduğumuz için tez çalışmamızda da "Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem" isimlendirmesinin yerine kullanacağız.

da ortaya koyduğu gibi, Güneydoğu Torosların güneyinde kalan topraklarda, özellikle Dicle Vadisi ile Fırat Havzası'nın yerleşim yeri için tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu insanların refah, bolluk bereket nedeniyle mi, ya da zorunluluk karşısında mı bahsedilen alanlara gelerek yerleştikleri sorusu hâlâ güncelliğini korumaktadır. Ne sebeple olursa olsun Güneydoğu Anadolu Bölgesi topraklarında yerleşik hayata başlayan toplulukların kalıcı konutlar inşa etmelerinin yanı sıra, çok güçlü bir simgesel dünyalarının olduğunu görmek, şaşkınlık uyandıran bir gerçektir.

Avcı toplayıcı grupların kendileri için ilk olarak çukur tabanlı, yuvarlak planlı basit evler inşa ettikleri tespit edilmiştir. Bu durum yerleşik hayata geçişin mimari açıdan henüz emekleme aşamasıdır. Barınak niteliğindeki yapıların zaman içerisinde konuta dönüşmüş olduğu, inşaat tekniği ve yapı planlarından anlaşılmaktadır. Konut inşasında kazanılan tecrübeler mutlaka bu konuda uzmanlaşmış kişilerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kurulan köylerin mimarlarının, ilerleyen zaman içerisinde inşa ettikleri yapılar, yuvarlak plandan köşeliye doğru bir gelişim sergilemiştir. Mimaride yaşanan bu aşamaların yanı sıra, kalıcı sanat eserleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Mimarlıktaki gelişmeler ile ritüel alışkanlıkların birleşmesi, kültsel anlamları olan "özel yapılar"ın doğuşunu da beraberinde getirmiştir. Bu duruma bağlı olarak, güçlü bir sembolizm kendini hissettirmektedir. Yerleşimlerde özel bir konumu olan ve iç düzenlemeleriyle çoğu zaman diğer konutlardan ayrılan yapılarda, sembolizmin en güçlü temsilcilerinden birisi olan dikilitaş geleneğinin de ortaya çıkması, bu insanların gizemli dünyası hakkındaki soru işaretlerini çoğaltmaktadır.

Dikilitaşların malzemelerinin taş ocaklarından çıkarılması, taşınması, yüzeylerinin düzleştirilmesi ve tasvirlerin yapılmış olması uzmanlık gerektirmektedir. Özellikle taşı taşa vurarak yapılan şekillendirme ve doğal bir üslûp ile figüratif sanatın uygulanması profesyonel bir işin ürünüdür.

Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda açığa çıkarılan dikilitaşlar "*özel yapılar*" olarak isimlendirilen binaların içlerinde ve açık alan, yani meydanda bulunmaktadır.

"***Özel yapılar***" araştırmacılar tarafından kimi zaman birbirine yakın anlamda tanımlanmaktadır:

A. Özdoğan'ın (1994: 45) Çayönü yerleşimine göre yaptığı *"özel yapı"* tanımlamasının genel özellikleri aşağıdaki maddelerde sunulmaktadır:

> *"**1.**Yerleşiminin belirli bir bölümünde olmaları*
> ***2.**Diğer yapılara göre daha özenli inşa edilmiş olup, iç dizaynları ile farklı karakterlere sahip olmaları*
> ***3.**Tek bir büyük mekân olarak inşa edilmeleri (Kafataslı yapı haricinde)*
> ***4.**Bir bölümlerinin çukur içine oturtulmaları (Terrazo yapısı haricinde)*
> ***5.**İşlevlerinin sona ermesi ile içlerinin tamamen temizlenerek gömülmeleridir."*

Daha sonraki tarihlerde M. Özdoğan (2006: 156; 2010: 33) **"özel yapı"** ya da **"kült yapıları"**nı ***"tapınak öncüleri*/öncü tapınaklar"** olarak tanımlamaktadır. 2015 yılındaki makalesinde (M. Özdoğan 2015: 46) ise ilk zamanlarda "özel yapı", sonraları ise "kült yapısı" olarak tanımlanan binaların, artık kesinlikle **"tapınak yapısı"** olarak isimlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İsmi nasıl anılmış olursa olsun, bu yapıların özellikleri M. Özdoğan tarafından (2006: 152-156; 2010: 33; 2015: 48) aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır:

> *"MÖ 11.000 yıllarından itibaren bazı yerleşmelerde konut olarak kullanılmayan, farklı plan ve mimari özelliklere sahip, özel işlevi olan yapılar görülmeye başlanmıştır. Bu yapılarda ana duvarlar normal konut yapılarının duvarlarına göre daha masiftir ve ana duvarlar birkaç metre yüksekliğe kadar taşla örülmüştür. Duvarlarında mekânın iç kısmında olacak şekilde nişler mevcuttur. Yine mekânın iç kısmında, duvarlara birleşik olarak yapılan sekiler ya da törenleri izleyecek kişilerin oturmaları için uygun yükseltide oturma yerleri mevcuttur. Yapıların tabanlarında, törenlerde sıvıların kullanılmış olduğunu gösterecek şekilde suyu tutmayan özel malzemeler kullanılmıştır. Taş levhalarla (sal taşı) döşeme, terrazo taban ya da ana kayanın düzeltilmesiyle yapılmış tabanlar bunların güzel örnekleridir. Bazen sıvıyı yönlendirecek kanallar yapılara eklenmiştir. Bazı yapılarda veya meydanlarda seki ve nişlerin yanı sıra bezemeli ya da bezemesiz dikilitaşların varlığı da diğer bir göstergedir."*

A.Özdoğan ve M. Özdoğan'ın ardından bu konuda Karul'un (2019: 39-41) da "*özel yapılar*" ile ilgili bir tanımlaması bulunmaktadır. Bu tanımlamaya göre:

> *"Özel yapılar konutlardan bir çok yönüyle ayrılmaktadır. Bu yapıların dönemin inançlarıyla ilgili ögeleri barındırdıklarından kuşku duyulmamakla birlikte işlevleri yoruma açıktır. Başka bir deyiş ile bir inanç sisteminden söz etmemize olanak sağlayan bu yapıların içlerinde ibadet yapılıp yapılmadığını söylemek güçtür. Yine de bu yapıların bir grup insanı bir araya getiren ve içerisinde çeşitli etkinliklerin/ritüellerin yapıldığı mekânlar olduğunu söyleyebiliriz. Özel yapılar Neolitik Dönemin ilk aşamasında, diğer yapılar gibi yuvarlak planlıdır, dörtgen planlı mimarinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu yapılar da dörtgen inşa edilir. Dolayısıyla mimarideki bu köklü değişiklik özel yapıların işlevini değiştirmemiştir.*
> *Söz konusu yapıların ortak özelliklerinin başında, ustaca yapılmış, oldukça anıtsal ve tek odalı olmaları gelir. Her zaman masif, özenle örülmüş taş duvarlara sahiptirler. Çoğu kez*

duvarların içerisine yerleştirilen dikilitaşlar bulunmaktadır. Bir diğer ortak özellik, tabanların oldukça özenli ve sert bir yüzey oluşturacak şekilde yapılmış olmasıdır. Tabanların sert ve geçirimsiz olması su ile ilgili birtakım aktiviteleri düşündürmektedir.
Özel yapılar iç düzenlemelerinde de ortaklıklar taşır. Bunların başında dikilitaşlar gelir. Duvar içindeki dikilitaşların arasında ya da içerisinde dikilitaş bulunmayan yapılarda duvar boyunca giden sekiler bir diğer ortak özelliktir. Oturma sekileri yapıların içerisine girme ayrıcalığı olan insanlara hizmet etmiş olmalıdır.
Yapı ögeleri kadar dönemin sembolik dünyasını yansıtan hayvan boynuzları kimi zaman bir dikilitaşın etrafına yığılmış şekilde, kimi zaman bir sekinin üzerinde olmak üzere mekân içlerinde ya da açık alanlarda karşımıza çıkmaktadır."

Tez kapsamında araştırılan dikilitaşların ilk adımını, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem yapıtları oluşturmaktadır. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönemde, Anadolu'da dikilitaş geleneği, yukarıda da değinildiği üzere, sadece Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülmektedir.

2. 1. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde dikilitaşlar, Yukarı Dicle Vadisi'nde Siirt, Batman, Diyarbakır illeriyle; Yukarı Fırat Havzası'nda Şanlıurfa ilinde tespit edilmiştir.

2. 1. 1. 1. Siirt

Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda Siirt ilinde, tek bir merkez olmak üzere, Gusir Höyük'te dikilitaş geleneği saptanmıştır.

2. 1. 1. 1. 1. Gusir Höyük

Siirt ilinin 40 km güneyinde yer alan Gusir Höyük, Eruh ilçesi sınırlarındaki Ormanardı köyünün 2 km batısındadır. Botan Nehri'nin bir kolu olan Kavaközü Deresi'nin güney kıyısındaki yerleşim, doğu yönünde Gusir Gölü[7] tarafından sınırlanmaktadır. Konumu itibarıyla Torosların eşik bölgesinde yer almakta olup, su ve çeşitli kaynaklara erişim açısından elverişli bir ortama sahiptir. Höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 535 m'dir. Yerleşim 150 m çapında bir alanı kaplamaktadır ve kültür dolgusunun yüksekliği 7-8 m'dir (Karul 2011: 1-2; 2013a: 25-26; 2018: 2; 2020: 80).

Gusir Höyük ilk kez 1989 yılında, G. Algaze ve ekibinin yapmış olduğu Dicle-Fırat Arkeolojik Araştırmaları Projesi kapsamında tespit edilmiştir (Algaze vd. 1991: 189-

[7] Bir obruk olan Gusir Gölü'nün prehistorik dönemde de mevcut olup olmadığı henüz araştırılmamıştır (Karul 2013: 25).

190). Ilısu Barajı suları altında kalacak olan höyükte, 2009 yılında N. Karul ve ekibi tarafından yüzey araştırması yapılmış olup, 2010, 2012-2014'te aynı ekip tarafından dört sezon arkeolojik kurtarma kazıları yapılmıştır (Karul 2011: 1, 2018: 2).

Höyükte yapılan yüzey araştırması ve kurtarma kazıları neticesinde birkaç adet Orta Çağ çanak çömlek parçasının dışında yerleşimin tamamıyla ÇÇÖN Döneme tarihlendiği tespit edilmiştir (Karul 2018: 2).

ÇÇÖNA evresine tarihlenen en az dört mimari tabakanın olması gerektiği bildirilmektedir (Karul 2011: 2-4; 2018: 3). Kazılar esnasında alınan örneklerin radyokarbon ölçümleri GÖ 9975±50 (KIA44178 4GSR) ve GÖ 9590±45 (KIA44180 6GSR) arası bir zaman dilimine işaret etmektedir (Karul 2011: 2, 6). Altınbilek-Algül (2013: 290) bu verilerin ışığında kalibre edilmiş tarihlerin GÖ 9975±50 yak. MÖ 9746-9305 ve GÖ 9590±45 yak. MÖ 9188-8798'e karşılık geldiği belirtmektedir. Karul (2018: 3) ise kalibre edilmiş C14 verilerine göre MÖ 9700-8800 aralığında bir zaman dilimini işaret ederek, bu sonuçların ÇÇÖNA evresini gösterdiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, höyüğün en üst seviyesinde açığa çıkarılan bir yapıdan elde edilen verilerin MÖ 8430-8270 tarihiyle ÇÇÖNB'ye işaret ettiği de açıklanmaktadır (Karul 2018: 3).

Gusir Höyük'te, Gusir Gölü'nün batı yamacında, bu alanın kuzeybatısında ve güneyinde olmak üzere üç farklı sektörde kazı çalışmaları yürütülmüştür (Şekil 1) (Karul 2018: 3). Çalışılan alanlardan birisi 1750 m^2'lik bir kesimi kapsarken (Karul 2020: 84, Fig. 4); ikinci büyük sektör ise bu alanın 50 m kuzeybatısındaki 800 m^2'lik bir bölümdür (Karul 2020: 84, Fig. 5).

İki farklı kazı alanında açığa çıkarılmış olan yapıların stratigrafik olarak karşılaştırılmaları henüz gerçekleştirilmemiştir. Karul (2020: 84) iki alandan ele geçen tüm malzemeler tamamıyla değerlendirilerek analiz edildiğinde bu karşılaştırmanın yapılabileceğini ifade etmektedir.

Gusir Höyük'te stratigrafinin kesin olarak belli olmamasına rağmen, en az dört yerleşim tabakasının olduğu kaydedilmektedir (Şekil 2). Yapı katlarının ayrımında, binaların inşaat tekniği ve yontmataş teknolojisi açısından değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır (Karul 2018: 3; 2020: 84-87). Yerleşimdeki yaklaşık 800 yıllık yaşam süreci boyunca zemine gömülü/çukur tabanlı mimariden, toprak seviyesindeki mimariye doğru bir geçiş süreci izlenmekle birlikte, bu duruma paralel olarak yuvarlak planlı yapıdan dörtgen planlı yapılara doğru bir gelişimin de olduğu saptanmıştır (Karul 2018: 3; 2020: 84-87).

Gusir Höyük'te en erken yapı evresini temsil eden binalardan birisi 2 numaralı yapıdır (Karul 2020: 84-85, Fig. 5) (Şekil 2-3). Söz konusu bina 4 m çapında yuvarlak planlı ve 1 m kadar zemine gömülü çukur tabanlıdır. Duvarları 0,70 m yüksekliğinde korunmuştur. Binanın göle bakan bölümü tamamen erozyona uğramıştır (Karul 2011: 3, Fig. 9; 2013a: 28-29; Kabukçu vd. 2021: Fig. 2). Bina, birbirini saran, içi içe yapılmış taş duvarlara sahiptir. Bu duvarların örgüsünde büyük taşlar kullanılmıştır. İç içe inşa edilen taş duvar örgüsü merkezde çok küçük bir alan kalana kadar sürdürülmüştür. Yenileme evrelerinden birinde, duvarın içine, geniş yüzeyleri mekânın içine bakacak şekilde, 1-1,5 m boyutlarında taş bloklar dikey yerleştirilmiştir. Yapının tabanı da duvarları gibi her bir yenileme evresinde tekrar yapılmıştır ve her seferinde kalker içerikli bir malzeme ile sıvanmıştır (Şekil: 3-4). Mekânın içerisinde, doğu kısma yakın bölümde, etrafı çeşitli boylarda taşlarla desteklenmiş, 1,3 m uzunluğunda, köşeleri yuvarlatılmış, dikdörtgen biçimli bir kaide mevcuttur. Kaidenin üst ve yan yüzeyleri düzeltilmiştir. Kaidenin üst kısmının merkezinde köşeleri yuvarlatılmış, elips şeklinde bir yuva mevcuttur. Bu yuvaya mekânın içinde devrilmiş durumda tespit edilen dikilitaşın oturtulmuş olduğu öngörülmektedir. Korunan ölçüleri 1 x 0,60 m olan dikilitaş dikdörtgen biçimli olup, kenar kısımları yuvarlatılmıştır. Yüzeyinde 4 adet oyuk vardır. Eksik olan alt ve üst bölümleri nedeni ile dikilitaşın orijinal ölçü ve biçimi tam olarak belirlenememiştir (Şekil 4) (Karul 2011: 3, Fig. 9; 2013a: 28-29; 2018: 3-4; 2020: 84-85, Fig. 5, 7; Kabukçu vd. 2021: Fig. 2). Karul (2020: 85), söz konusu yapının iç içe geçmiş duvarları, duvar örgüsü içindeki dikme taşları, mekân içindeki dikilitaşı ve döşemesi nedeniyle domestik konuttan çok özel bir bina olması gerektiğini bildirmektedir (Şekil 3). Bu yapının 4 m kuzeyinde yer alan ve çağdaşı olduğu

düşünülen 1 numaralı binada ise her ne kadar dikilitaş olmasa da taban altı gömütleri dikkati çekmektedir. 9 m çapındaki çukur tabanlı yapı iki inşaat ya da yenileme evresine sahiptir. Her yenileme evresinin tabanı üzerinde büyük boyutlu öğütme taşları bulunurken; her iki evrenin tabanları altında da gömütlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Söz konusu gömütler duvar boyunca dizilmişlerdir (Karul 2018: 3-4, Fig. 3-4; 2020: 84, Fig. 6).

Bir sonraki yapı katına ait 3 numaralı bina açığa çıkarılmıştır (Şekil 5). Yarı yer altına gömülü olarak inşa edilen yapı 6 m çapındadır. Taş duvar, iki sıra halinde küçük taşlarla inşa edilmiştir. Binanın iç kısmında, duvarları takip eden, at nalı şeklinde direk delikleri de taşların üst üste yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu direk deliklerine yerleştirilen direkler de çatıyı taşıma görevine sahiptir. Mekânın içinde, merkeze yakın olacak şekilde yerleştirilmiş bir adet dikilitaş mevcuttur. Kaba işlenmiş olan bu dikilitaş 1,5 m yüksekliğindedir ve etrafına yaban koyunu boynuzları yerleştirilmiştir. Söz konusu boynuzların çoğunun çift boynuz olduğu bildirilmektedir (Karul 2017: Fig. 27; 2020: 85, Fig. 5, 8).

Devam eden yapı katı iki adet bina ile temsil edilmektedir. Bunlardan birisi 4 (Şekil 2, 6-7) ve diğeri 5 numarası ile tanımlanmaktadır (Şekil 2, 7). Her iki yapı da yuvarlak planlı olup 9 m çapındadır. 1 m genişliğe sahip duvarları vardır ve tabanları yeryüzü seviyesinden 1,5 m aşağıdadır (Karul 2020, 85, Fig. 5, Str. 4 ve Str. 5). Bu binaların inşasında, diğer safhalardan farklı olarak uzun nehir taşları kullanılmıştır. 4 numaralı yapıda (Karul 2020: 85, Fig. 9), mekânın içerisinde, taştan bir platform bulunmaktadır. Platformun üzerinde de taşlarla yükseltilmiş olan bir kaide ve onun da üzerinde bir adet yabani koyun boynuzu mevcuttur. 5 numaralı yapıda (Karul 2020: 85, Fig. 10), özel işlenmiş bir dikilitaş mevcuttur (Şekil 8). Dikdörtgen biçimli dikilitaşın kenarları yuvarlatılmış olup, dört yüzeyi de özenli bir şekilde düzleştirilmiştir. Geniş ve dar yüzeylerine yuvarlak delikler açılmıştır. Dikilitaş 0,50 m kalınlığında, kilden yapılmış bir dolgu ya da platform içine yerleştirilmiştir (Karul 2011: 3; 2013a: 28; 2020: 85, Fig. 10). Karul (2020: 85) yapının içinde tekrarlanan kil ve külden meydana gelen dolgu nedeniyle binanın birkaç kez terk edilip yeniden kullanılmış olabileceğini ya da bilinçli olarak doldurulmuş olması gerektiğini öngörmektedir.

Bir üstteki evre tek bir yapı ile temsil edilmektedir. Bu evrede yapıların çukur tabanlarının sığlaşmış olduğu görülmektedir. 4 m çapındaki binanın derinliği 0,60-0,70 m'dir. Binanının yerleştirildiği çukurun etrafı düz taşlarla kaplanmıştır ve taban döşemesinde de yassı taşlar kullanılmıştır. Yapının içerisinde 1 m yüksekliğinde dikilitaş açığa çıkarılmıştır. Her ne kadar dikilitaşın formu belirtilmemiş olsa da tanımından dikdörtgen biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Dikilitaşın kenarları yuvarlatılmıştır ve tüm yüzeyleri düzleştirilmiştir. Dikilitaşın mekân içerisinde bulunmuş olan konkav şekilli taştan bir tabağın içerisine yerleştirilmiş olması gerektiği düşünülmektedir (Karul 2020: 85).

Gusir Gölü'ne bakan yamacın en üst seviyesindeki mimari tabakada, yerleşim şemasını bir yapı kompleksi temsil etmektedir (Karul 2011: 2, Fig. 4, 11, 2013a: 27; 2020: Fig. 5, 11-12) (Şekil 2, 9). Bu yapı kompleksi, 7 numarası verilmiş, çukur tabanlı merkezi bir yapı ve bu merkezi yapıya Gusir Gölü'ne bakan doğu tarafından radyal şeklinde eklenmiş, 8-10 numaraları verilmiş, üç adet dikdörtgen planlı odadan meydana gelmektedir (Şekil 9). 7 numaralı merkezi yapı 9 m çapında olup köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlıdır (Şekil 10). Çukur tabanı yeryüzü seviyesinden 1 m aşağıdadır. 1 m genişliğe sahip kalın duvarı orta boy taşlarla örülmüştür. İç kısmı killi bir çamurla sıvalı olan duvarların üst bölümü dal-örgü tekniğinde yükseltilmiştir. Merkezi yapıda, mekânın iç kısmında duvarlara paralel dönen bir seki, yassı taşlarla belirlenmiş ve kille sıvanmış bir alan, taş tekne ve öğütme taşları tespit edilmiştir (Karul 2011: 2, Fig. 4, 11, 2013a: 27; 2020: 85-86, Fig. 11-12) (Şekil 9-10). Doğu yarısı toprakla, batı yarısı ise taş ve toprak karışımı ile yapılmış olan seki, 0,50-0,60 m yükseklik ve genişliğe sahiptir . Taşlarla örülen bölümün cephesi kille sıvanmıştır ve üzerine de yabani koyun boynuzu yerleştirilmiştir. Merkezi yapının içinde, mekânın ortasında kare bir alan oluşturacak şekilde karşılıklı olarak simetrik yerleştirilmiş 3 adet dikilitaş açığa çıkarılmıştır. 4'üncü dikilitaş ise korunamamıştır. Dikilitaşlar, küçük taşlarla çevrelenerek desteklenen birer yuva içerisine oturtulmuştur. Korunan dikilitaşlardan ikisi kaba bir şekilde biçimlendirilmiş olup dikdörtgen formdayken, üçüncüsü oval biçimlidir ve daha özenli şekillendirilmiştir. Bir adetinin 0,80 m, genişlikte ve 0,20 m kalınlıkta olduğu belirtilmekle birlikte dikilitaşların üst bölümleri kırık olduğu için orijinal yükseklikleri bilinmemektedir. Dikilitaşlardan birisinin geniş yüzeyine küçük daireler işlenmiştir

(Karul 2011: 2; 2013a: 27; 2018: 4; 2020: 86, Fig. 11-12). Diğer bir dikilitaşın geniş yüzeyine ise küçük daireler şeklinde oyuklar açılmıştır. Bunlar bezeme öğesi olarak yorumlanmaktadır (Karul 2013a: 27). Yapı kompleksini meydana getiren dikdörtgen biçimli odalar, merkezi yapıya bir geçitle bağlanmaktadır ve geçitlerden birisi merkezi yapıya doğru eğimlidir. Bu odalar, 8 x 4-5 m ölçülerinde olup bir sıra taş örgü ile inşa edilmiştir. Duvarlara yakın olacak şekilde direk çukurlarının olduğu tespit edilmiştir. Yapıların tabanları küçük, dere taşları ile döşenmiştir (Karul 2020: 86). Dikdörtgen planlı mekânlardan birisinin içinde dikilitaş tespit edilmiştir. Söz konusu dikilitaş dikdörtgen biçimli olup merkezi yapıdakilerle benzer özelliktedir (Karul 2011: 2). Odalardan birisinin içinde de taban altı gömütler tespit edilmiştir (Karul 2020: 86).

Kazısı yapılan alanda benzer şekilde başka merkezi yapı ve onu çevreleyen dikdörtgen planlı yapılar içlerinde dikilitaşlarıyla birlikte bulunmuştur. Karul'a göre (2013a: 27) bu dokunun tekrarlanmış olabileceği öngörülmekle birlikte kazı alanı küçük olduğu için kesin bir yargıya varılamamıştır.

Höyükte, kazı alanının en üst bölümünde, dörtgen mimariye geçişin temsilcisi olan yapılardan birinde de dikilitaşların varlığı belirlenmiştir (Şekil 11). Söz konusu yapı 1 m derinliğinde çukur tabanlıdır. Kareye yakın planlı olup 7 x 6 m boyutlarındadır. Yerleşim mimarisinde, köşe örülebilmesi için taşların birbirine alıştırılması henüz bilinmediği için binanın köşe bölümleri taşların yığılmasıyla meydana getirilmiştir. Yapının içi dikdörtgen biçimli mekânlara bölünmüştür. Bu mekânlardan birisi sıvalıdır ve köşesinde dikdörtgen biçimli bir dikilitaş mevcuttur (Karul 2018: 4, Fig. 6; 2020: 86, Fig. 5, 13). Aynı yapıdaki diğer bir dikilitaşın yanına da boynuzlar bırakılmıştır (Karul 2020: 86). Söz konusu bina ile birleşik olan ve bu yapıya giriş sağladığı öngörülen rampada duvar içerisine yerleştirilen, kaidesi ile birlikte bir adet dikilitaş daha tespit edilmiştir (Şekil 12) (Karul 2017: Fig. 29; 2018: Fig. 6; 2020: Fig. 13).

Gölün batı tarafında diğer bir kazı alanında, derinliği yaklaşık 0,50 m olan sığ çukur tabanlı, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı yapılardan birinde dikilitaşların varlığı belirlenmiştir. Duvarların yapımında dere taşları kullanılmıştır. Yapıda, mekânın içinde olacak biçimde 4 adet dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil 13). Bunlardan iki tanesi bir

duvarın iki köşesine yakın, geniş yüzeyi mekânın içine bakacak şekilde duvar içine yerleştirilmiştir. Diğer 2 adeti ise mekânın içerisinde, duvarlara yakın, aynı çapraz eksen üzerine, serbest duracak şekilde yerleştirilmiş olarak tespit edilmiştir. Tepe kısımları kırık olan dikilitaşlar dikdörtgen biçimli olup, kabaca şekillendirilmiştir (Karul 2018: 4-5, Fig. 7; 2020: 86, Fig. 14). Mekân içerisinde serbest duran dikilitaşlardan bir tanesi iki geniş yüzeyinden taşlarla desteklenmiştir (Karul 2018: Fig. 7; 2020: Fig. 14). Bu binanın etrafında çapları 1-1,5 m olan taş platformlar vardır. Bunların silo olabilecekleri öngörülmüştür (Karul 2018: 4-5; 2020: 86).

Höyükte dikilitaşlı, sekili, içerisinde teknelerin bulunduğu yapılar "özel yapı" olarak tanımlanmaktadır[8]. Bu yapılar büyüklükleri ve içlerinde dikili olan dikilitaşlarıyla diğer yapılardan ayrılmaktadır (Karul 2013b: 82-96; 2019: 40). İlk evrelerde yuvarlak planlı olan bu binalar dörtgen planlı yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte dönemin özelliklerini yansıtacak şekilde köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı olarak inşa edilmiştir[9]. Höyükte her evrede dikilitaşlar tespit edilmiştir. Bazı dikilitaşlar özenle biçimlendirilirken bazıları daha özensiz yapılmıştır. Etrafı taşlarla desteklenen bir yuva içine oturtulan örnekler olduğu gibi, bazı durumlarda büyük taştan bir teknenin ya da içi oyulmak suretiyle hazırlanmış olan taş altlıklar da kaide olarak kullanılmıştır (Karul 2013b: 82-96). Dikilitaşlı olduğu belirlenen bazı yapılarda, yukarıda da belirtildiğ üzere, dikilitaşların etrafına hayvan kafatasları ya da sadece boynuzların bırakılmış olması inançla ilgili ritüellerin yapılması şeklinde yorumlanmıştır[10] (Karul 2017: 11, 13). Karul (2013a: 27; 2013b: 82-96), yayınlarında söz konusu dikilitaşların Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönemin sonraki aşamalarında görülen ve yüzeyinde hayvan tasvirleri de olan

[8] Karul (2019: 40), bu yapıları bir grup insanı bir araya getiren ve içlerinde çeşitli etkinliklerin / ritüellerin yapıldığı mekânlar olarak yorumlamaktadır.

[9] Neolitik Dönemin ilk aşamasından itibaren görülmeye başlayan "özel yapıların" ortak özellikleri şu şekilde sıralanmıştır: Mimarideki her değişiklik özel yapılara da yansımıştır. İlk evrelerde çukur tabanlı ve yuvarlak planlı inşa edilen bu binalar yukarda da bahsedildiği üzere dönemin mimari anlayışına uygun olarak zaman içerisinde dikdörtgen planlıya kadar bir aşama göstermiştir. Ustaca inşa edilmiş olup, anıtsal görünümlü ve tek mekânlıdırlar. Daima özenle örülmüş taş duvarlara sahiptir. Bazıları "*terrazo tabanlı*"dır. İç düzenlemelerinde tasvirli ya da tasvirsiz dikilitaşların varlığı dikkat çeker. Dikilitaşların arasında ya da dikilitaş olmayan binalarda duvarlara bitişik olarak yapılan sekiler mevcuttur. Bu mimari özelliklerin dışında yapı içinde, gerek dikilitaşların etrafına gerekse sekilere ya da zemine konan hayvan boynuzları yer alır (Karul 2019: 40-42).

[10] Karul'un bildirdiğine göre (2013b: 82-96): "*Yapı içine ya da duvar diplerine bırakılan veya asılı oldukları yerlerden düşen yabani koyun boynuzları inançla ilgilidir. Neolitik Dönem'de Çatalhöyük'te de görüldüğü üzere koyun kafatası ve boynuzunun yerini inek kafatası ve boynuzu almıştır. Dikilitaşlar ve yabani hayvan kafatasları önceleri konutta görülmekteyken ilerleyen aşamalarda, tapınak olması muhtemel özel yapılarda görülmektedir".*

T biçimli dikilitaşların öncüleri olduklarını savunmuştur[11]. Hangi yapıda olduğu bildirilmemekle birlikte, dikilitaşlardan birisinin, belirli bir yüksekliğe kadar kalın bir kil tabakası ile kaplandığı kaydedilmektedir (Karul 2019: 41).

2. 1. 1. 2. Batman

Batman ilinde, Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Hasankeyf Höyük'te yürütülen kazı çalışmalarında dikilitaş geleneğinin varlığı tespit edilmiştir.

2. 1. 1. 2. 1. Hasankeyf Höyük

Hasankeyf Höyük Batman il sınırları içinde, Hasankeyf'in kuş uçumu 1,5 km doğusunda, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısındaki doğal bir yükselti[12] üzerinde yer almaktadır. Höyük, yaklaşık 200 x 160 m boyutlarında olup, ova seviyesinden 8 m yüksekliktedir (Uluçam 2008-2009: 58; Miyake 2013: 42; 2016: 28-29). Höyükte yapılan sondaj çalışmaları neticesinde kültür dolgusunun 9,5 m olduğu anlaşılmıştır (Miyake 2016: 30; Uluçam ve Miyake 2018: 25).

Höyük, ilk defa A. Uluçam başkanlığındaki Hasankeyf kazı ekibi tarafından yapılan bir yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir. Ilısu Barajı suları altında kalacak olan höyükte, 2009 yılında G. Kozbe'nin bilimsel danışmanlığında kurtarma kazıları başlatılmıştır (Uluçam 2008-2009: 58). 2011-2014 yılları arasındaki arkeolojik kazılar Japonya Tsukuba Üniversitesi'den Y. Miyake yönetiminde bir ekiple, Hasankeyf Kazı Başkanlığı adına gerçekleştirilmiştir (Miyake 2013: 42; 2016: 28; Uluçam ve Miyake 2018: 25).

Y. Miyake yönetiminde sürdürülen çalışmalarda höyükte ÇÇÖNA evresi, Demir Çağı ve Hellenistik Döneme ait buluntular tespit edilmiştir (Miyake vd. 2012: 3; Miyake 2013: 42; 2016: 30-31; Uluçam ve Miyake 2018: 25). Sondaj çalışmaları da dahil olmak üzere höyükten alınan örnekler sayesinde 72 adet radyokarbon ölçümü yapılmıştır. Bu

[11] Karul 2013 yılındaki bir yayınında (2013b: 94) Gusir Höyük'te ele geçen dikilitaşlardan bir örneğin biçim olarak Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlara benzer olduğunu belirtmiş olsa da söz konusu dikilitaşın resmi yayınlarda bulunamamıştır.

[12] Söz konusu doğal yükseltinin, oldukça ince ve temiz bir kumdan meydana geldiği belirtilmiştir (Miyake 2016: 30).

ölçümlerin neticesinde en erken GÖ 10.118±37 ve en geç GÖ 9527±71 tarih aralığı elde edilmiştir (Uluçam ve Miyake 2018: 25). Bu verilere dayanarak günümüze kadar iki evresi[13] tespit edilen ÇÇÖN Dönem tabakaları MÖ 10. binyılın ikinci yarısına (MÖ 9600-9000) ÇÇÖNA'ya tarihlendirilmektedir (Miyake 2013: 42; 2016: 30-31; Maeda vd. 2016: 42; Itahashi vd. 2017: 41-42; Uluçam ve Miyake 2018: 25). MÖ 10. binyılın ortalarında başlayan höyükteki yerleşim MÖ 10. binyılın sonunda terk edilmiş ve takip eden ÇÇÖNB evresinde yerleşime sahne olmamıştır (Miyake 2016: 47).

Hasankeyf Höyük ÇÇÖNA mimarisinde, toprağa yarı gömülmüş çukur tabanlı ve yuvarlak planlı yapıdan, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen plana geçişin evreleri[14] rahatlıkla tespit edilebilmektedir (Şekil 14) (Uluçam ve Miyake 2018: 25-26, Şek. 2). Köşeleri yuvarlatılmış binaların, yuvarlak planlı yapıları kısmen keserek inşa edilmesi nedeniyle, yerleşimde en az iki ana yapı evresinin olması gerektiği ileri sürülmektedir (Miyake 2016: 32). Genel görüntü açısından Hasankeyf'te, özel yapı, domestik konut ve depolama yerlerinden oluşan bir yerleşim şeması söz konusudur. Höyükte yapılan jeofizik araştırmalar yerleşmede meydan olarak işlev görebilecek bir açık alanının bulunmadığına işaret etmektedir (Miyake 2016: 32).

Yerleşmede dikilitaş geleneği höyüğün zirvesine yakın bir yerde açığa çıkarılan 3 numaralı yapıda tespit edilmiştir (Şekil: 14-15). Bu yapı, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı mimarisi (Şekil 14-18) ile ÇÇÖNA evresinin en geç safhasına tarihlendirilmektedir (Miyake vd. 2012: 3; Miyake 2013: 43-44, 47; Uluçam 2015; Miyake 2016: 34; Uluçam ve Miyake 2018: 26-27). Kenar uzunlukları yaklaşık 9 m olup oldukça büyük boyutludur. Bu ölçüleriyle aynı seviyedeki diğer yapılardan farklılık göstermektedir. Mekân içerisinde, farklı seviyelerde olmak üzere üç sıvalı

[13] Yuvarlak planlı yapı evresi ve dikdörtgen planlı (köşeleri hafifçe yuvarlatılmış dikdörtgen planlı) yapı evresidir. Hasankeyf Höyük'te yuvarlak planlı yapılarda olduğu gibi dikdörtgen planlı yapılar da toprağa yarı gömülü inşa edilmiştir ve söz konusu yapıların dörtgen plana dönüşümü MÖ 10. binyılın sonuna doğru gerçekleşmiştir (Miyake 2016: 33).

[14] Miyake (2016: 33) Yakın Doğu Neolitik Çağ binalarında, toprağa yarı yarıya gömülü yuvarlak planlı yapıdan toprak üstünde inşa edilen dörtgen planlı yapıya dönüşümün ÇÇÖNA evresinden ÇÇÖNB evresine geçiş esnasında yani MÖ 9. binyılın ortalarında olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Hasankeyf'te bu dönüşümün, Yakın Doğu'daki diğer merkezlerden daha erken yani, MÖ 10. binyılın sonuna doğru olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı her ne kadar planda bir değişiklik olduğunu belirtse de, yapı malzemesi kullanımında ve inşaat tekniğinde bir sürekliliğin olduğuna dikkat çekerek Hasankeyf Höyük'teki dörtgen planlı yapı evresinin, genel değişim sürecindeki geçiş aşamasında olduğunu belirtmektedir (Miyake 2016: 32-33).

tabanın varlığı tespit edilmiştir[15] (Maeda 2018: 58). En iyi korunmuş olan en alttaki taban seviyesinde, ham maddesi kireç taşı olan bir dikilitaş *in situ* durumda dikili olarak bulunmuştur (Şekil: 17-20) (Miyake 2016: 34; Uluçam ve Miyake 2018: 26-27, Şekil 7-8). Binanın yenileme evresinde, yaklaşık 0,30-040 m yukarıda yeni bir taban yapılırken dikilitaşın üst bölümü kırılmış, kalan kısım ise tabanın altına gömülmüştür (Şekil: 16). Bu nedenle dikilitaşın korunan yüksekliği 1,5 m genişliği ise 0,85 m'dir (Miyake 2016: 29, 34; Uluçam ve Miyake 2018: Şek. 8). Ön ve arka tarafından taşlarla desteklenmiş olan dikilitaşın ön tarafında, tabana gömülmüş durumda, orta kısmı delik gibi görünen ve muhtemelen kireç taşından yapılmış olan bir kap[16] mevcuttur (Şekil: 19-20) (Uluçam ve Miyake 2018: 27, Şek. 8). Dikilitaşla aynı seviyede, üstü kapak taşlarıyla kapatılmış, çift taş sırasından yapılmış bir kanal açığa çıkarılmıştır. Bunun dışında ayrıca, kilden yapılmış bir platform ile iç kenar duvarları ve en üst sırası taşla örülmüş bir çukurun varlığı belirlenmiştir (Miyake 2016: 34; Uluçam ve Miyake 2018: 27, Şek. 7). Dikilitaşla birlikte mekân içinde yukarda bahsedilen unsurların varlığı, binanın özel yapılar sınıfına dahil edilmesini sağlamaktadır (Miyake 2016: 34; Uluçam ve Miyake 2018: 27, Şek. 8). Bu konudaki diğer bir etken de, diğer yapılarda 3 numaralı binada görülen özelliklerin tespit edilmemiş olmasıdır. Bu verilere ek olarak bu yapının tam altında olacak biçimde, çapı yaklaşık 7 m olan bir bina sürekli aynı yere üst üste inşa edilmiştir. Bahsi geçen bu yapıların, etrafındaki diğer binalardan her zaman daha büyük boyutlu olduğu tespit edilmiştir. Bir tanesinin içinde de taban kısmı taş döşeli kilden yapılmış bir platform açığa çıkarılmıştır. Erken evre verileri de dikkate alındığında 3 numaralı binanın, sıradan bir ev olmayıp, o yerleşimde yaşayan topluluk tarafından ortak kullanılan ve törensel amaçlara hizmet eden bir bina olduğu düşünülmektedir (Miyake 2016: 34; Uluçam ve Miyake 2018: 27).

Dikilitaşlı tabanın üzerindeki 2. tabanın altında, hem mekân içerisinde, hem de binanın etrafında olacak biçimde 25 adet gömütün varlığı da tespit edilmiştir (Miyake 2013: 44). Bireylerin kimi *hocker* kimi de uzun yatırılmış şekilde gömülmüştür. Bu bireylerden

[15] Maeda (2018: 58) üç farklı sıvalı tabanın olmasını yapının en az üç kere yeniden inşa edilmesine bağlamıştır.
[16] Bu taş kapla ilgili olarak, yayınlarda resmin dışında herhangi bir bilgi yoktur.

birisinin uzun kemiklerinin üzerinde siyah renkte boya[17] izleri tespit edilmiştir (Miyake 2013: 44).

2. 1. 1. 3. Mardin

Mardin ilinde Boncuklu Tarla yerleşmesinde dikilitaş geleneğinin varlığı belirlenmiştir.

2. 1. 1. 3. 1. Boncuklu Tarla

Boncuklu Tarla (halk arasındaki ismiyle Zeviya Maherk) Mardin ili, Dargeçit ilçesi, Ilısu köyü sınırları içerisindedir. Nevala Zeviya Maherk ve Bike Mahmut derelerinin iki tarafından aktığı, yarımada şeklindeki doğal bir tepenin üzerindeki düzlükte konumlanmaktadır. Doğu, kuzey ve güney yönü dereler tarafından oldukça derin kesilmiştir (Şekil 21). Dicle Nehri'nin 2 km batısında kalan ve düz bir yerleşim alanı karakteri gösteren Boncuklu Tarla 3,5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (Ökse vd. 2014: 104; Kodaş ve Erdoğan 2019: 693; Kodaş 2020: 22; 2022; Çiftçi 2021: 77; Kodaş vd. 2022: 2).

Boncuklu Tarla ilk olarak "Ilısu ve HES Projesi Etkileşim Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar Kapsamında", Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda, 2008 yılında, A. T. Ökse tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında keşfedilmiştir (Ökse vd. 2010: 333-334, 341). Aynı yıl içerisinde, "Ilısu Baraj Gövdesi Alanı Yüzey Araştırması" kapsamında, H. Taşkıran ve ekibi yerleşime ikinci ziyareti gerçekleştirerek yüzeyden malzeme toplamışlardır (Taşkıran ve Kartal 2010: 233, 239-241). 2012 yılında, Mardin Müze Müdürlüğü başkanlığında, A. T. Ökse ve H. Taşkıran tarafından kurtarma kazısı yapılmıştır (Ökse vd. 2014: 102). 2016 yılından itibaren kazılar, Mardin Müzesi başkanlığında ve Ergül Kodaş'ın bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür. 2021 yılından itibaren ise E. Kodaş'ın başkanlığında arkeolojik kazılar devam etmektedir (Kodaş ve Erdoğan 2019: 693).

Yerleşimdeki arkeolojik kazılar, Batı, Orta ve Doğu Alan olmak üzere üç sektörde yapılmaktadır (Çiftçi 2021: 77, Res. 1-2).

[17] Yapılan analizlerde siyah renkte boyanın yüksek oranda karbon içermiş olduğu tespit edilmiştir (Miyake 2016: 36).

Boncuklu Tarla'da elde edilen buluntuların C14 analizlerinin sonuçlarına göre, Epipaleolitik Dönemden (MÖ 12.000-10.000) Geç ÇÇÖNB evresi (MÖ 7000) sonuna kadar kesintisiz bir yerleşim olduğu belirlenmiştir. Bu özelliği ile avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik yaşam biçimine geçişi göstermesi bağlamında büyük önem taşımaktadır (Kodaş 2018a: 601; 2018b: XIX; Kodaş ve Erdoğan 2019: 694; Kodaş, Genç vd. 2019: 3).

Yerleşimde farklı tabaka ve kontekstlerden alınan örneklerin C14 sonuçları aşağıda sunulmaktadır (Kodaş 2019: Tablo. 1; Kodaş ve Erdoğan 2019: 694, Tablo. 1):

Tabaka	Örnek No	Cinsi	C14 Yaşı (GÖ)	Kalibrasyonlu Tarih (MÖ)
3. Tabaka	K9 Sondaj	Kömürleşmiş Ahşap Malzeme	9207±39	MÖ 8496-8302 (%83,1) MÖ 8546-8502 (%12,0)
2. Tabaka	P9/0012	Yanmış Toprak/Kül	8508±37	MÖ 7592-7522 (%95,4)
5. Tabaka	O10/0035	Yanmış Toprak/Kül	10389±41	MÖ 10.471-10.109 (%95,4)

Tablo 1: Boncuklu Tarla C14 Tarihlendirmeleri (Kodaş 2019: Tablo. 1; Kodaş ve Erdoğan 2019: 694, Tablo. 1).

Epipaleolitik Dönemden Geç ÇÇÖNB'ye kadar olan yerleşim sürecinin 7 ayrı tabaka içermiş olduğu saptanmış ve C14 örneklerinden sağlanan tarihlendirmeler ile tabakalar birleştirilmiştir (Kodaş ve Erdoğan 2019: 694; Kodaş 2021: 159-160; Çiftçi vd. 2021: 58; Kodaş vd. 2022: 2-3, Tablo 1; Kodaş 2022):

Tabaka	Dönem/Evre	C14 (MÖ)	E. Kodaş Tarihlendirme (2022)
I (1)[18]	Geç ÇÇÖNB	-	1.Evre ÇÇÖNB
II (2)	Orta ÇÇÖNB	8297-8235 7592-7522	
III (3)	Erken ÇÇÖNB	8546-8503/8502 8496/8495-8302 8297-8235	
IVa (4a)	ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş	-	2.Evre ÇÇÖNA
IVb (4b)	ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş	-	
Va (5a)	ÇÇÖNA 2	-	
Vb (5b)	ÇÇÖNA 2	-	
VIa (6a)	Erken ÇÇÖNA	-	
VIb (6b)	Geç Epipaleolitik / Proto Neolitik	10.389 ±41	3.Evre

[18] Tabakalanma düzeni Romen Rakamlarıyla yazıldığı gibi Arabik Rakamlar da kullanılmaktadır.

VII (7)	Geç Epipaleolitik / Proto Neolitik /	-	Proto Neolitik

Tablo 2: Boncuklu Tarla Tabakaları ve Kronolojisi (Kodaş vd. 2022: 2-3, Tablo 1).

Günümüze kadar yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde yerleşimde dikine bir höyükleşmenin olmadığı belirlenmiştir. Boncuklu Tarla'nın konumlandığı yarımadada, belirli alanlarda, belirli dönemlerde yerleşme olup daha sonra bu alanların terk edildiği saptanmıştır. Bu nedenle de yukarıda da belirtildiği üzere dikine ve tek bir höyükleşmeden ziyade, birbirinden farklı küçük höyüklerin oluştuğu görülmektedir. Bu veriler ışığında Boncuklu Tarla'nın doğu alanında ÇÇÖNA ve ÇÇÖNA'dan ÇÇÖNB'ye geçiş yoğunken, merkezi alanda ÇÇÖNB ve aynı alanın kuzey yönünde ÇÇÖNA'nın erken evrelerinin olduğu tespit edilmiştir (Kodaş 2022).

Yerleşmede, özel yapılar içerisinde dikilitaş geleneğinin varlığı saptanmıştır.

A) Güneydoğu Alanındaki "Özel Yapı"

Boncuklu Tarla'nın güneydoğu alanında, ÇÇÖNA2'ye tarihlenen, 5b tabakasındaki GD4 numaralı özel yapı içerisinde iki adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir (Şekil 22-23). Çukur tabanlı, oval planlı yapının tabanı kireç taşından ana kayanın düzleştirilmesi ile şekillendirilmiştir. Mekânın doğu yarısında, birisi kuzey diğeri ise güney tarafta olmak üzere, iki adet karşılıklı ve serbest duran paye örgüsü yer almaktadır. Bu payeler, kireç taşı ve çamurdan örülmüştür. Yaklaşık iki paye arasına denk gelecek şekilde, etrafı taşlarla sınırlandırılmış bir ocak yer almaktadır. Ocağın ön tarafında, içi alçı ile sıvanmış, yuvarlak bir çukurluk vardır. Sonraki bir yapım evresinde iptal edilen ocağın arka tarafında, taban üzerinde, doğu duvarına dayandırılmış ve bir sıra taştan örülmüş bir basamak mevcuttur. Doğu duvarının üst kısmında, bir havalandırma açıklığı gibi kullanılmış olması gerektiği öngörülen ve bir bölümü korunan yuvarlak bir taş yer almaktadır. Bu taşın hemen kuzeyinde de kapalı bir nişin varlığı belirlenmiştir. Duvar dibindeki basamak hemen bu nişin alt tarafına denk gelmektedir. Mekânın batı yarısında, batı duvarına dayandırılmış, kireç taşı ve çamurdan örülmüş, iki adet payanda vardır. Payandalardan birisi kuzey diğeri ise güney yöndedir. Mekânın güney yarısında, güneydoğu yöndeki paye ve güneybatı yöndeki payanda arasında, taştan örülmüş bir seki mevcuttur. Sekinin geniş kenar kısmına yakın, kireç taşından yapılmış bir kaide

içerisine oturtulmuş, dar yüzeyi mekânın içine bakacak şekilde yerleştirilmiş, uzun dikdörtgen formlu, kireç taşından bir dikilitaş *in situ* durumda bulunmuştur. Dikilitaş, alt kenarlarından küçük taşlarla desteklenerek kaide içerisine sabitlenmiştir. Köşeleri yuvarlatılmış ve dört yüzeyi de düzeltilmiştir. Dikilitaşta herhangi bir tasvirin olmaması dikkat çekicidir; ancak geniş yüzeylerinden birisinde, bir adet dairesel oyuk vardır (Şekil 24-25). Sekinin hemen önünde, güneydoğu bölümüne yakın bir ocak alanının varlığı belirlenmiştir. İlk dikilitaşın hemen karşısında, mekânın ortasına doğru devrilmiş, ilki ile aynı form ve özelliklere sahip, kireç taşından ikinci bir dikilitaş tespit edilmiştir. Bu dikilitaşın da özgün halinde, kireç taşından bir kaide içerisine dikili olduğu anlaşılmıştır. Mekân içerisindeki simetri düşünüldüğünde, yapının kuzey duvarı önünde, güney duvarı önündeki ile benzer bir sekinin olması gerektiği ve bunun sonradan kaldırılmış olabileceği kazıcısı tarafından öngörülmektedir. Mekânın batı yarısında, iki payanda arasında, batı duvarının hemen ön tarafında olmak üzere iki hücrenin varlığı belirlenmiştir. İlk hücre, ortasında büyük ve kenarlarda küçük taşlar ile çevrelenmiş bir duvar sırası ile sınırlandırılırken, ikinci hücre ise, ikincil kullanım durumundaki bir dikilitaşın yatay yerleştirilmesi ile sınırlandırılmaktadır. Bu hücrelerin önünde, mekânın içine doğru olan yükseltilmiş alanda, sığır başı ve çok sayıda koyun ve keçi kemiklerinden meydana gelen bir yığın bulunmaktadır (Şekil 22-23) (Kodaş 2022).

B) Doğu Alandaki "Stelli Bina"[19]

MÖ 10. binin sonlarına doğru yerleşim doğu alanına taşınmıştır (Kodaş 2022). Doğu alanında, 4b ve 4a tabakalarında, domestik konutların ortasında, "Stelli Bina" olarak isimlendirilen dikilitaşlı özel yapı açığa çıkarılmıştır (Şekil 26, 29). Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan yapı, 8,50 x 8,30 m boyutlara sahip, yaklaşık karemsi planlı[20] tek mekânlı ve çukur tabanlıdır. 2 m derinliğinde kazılan çukurun içerisine inşa edilen yapının duvarlarında çeşitli boyutlardaki yassı doğal taşlar ve çamur harç kullanılmıştır (Kodaş 2019: 7-8; Kodaş ve Erdoğan 2019: Res. 1, 5a; Kodaş 2020: 24-25; 2021: 161, Fig. 3). Yapının duvarları farklı kalınlıklarda olmakla birlikte yenileme

[19] Boncuklu Tarla'nın kazıcısı Kodaş (2020: 22) bu yapıyı "Stelli Bina" olarak isimlendirmektedir ve Çiftçi (2021: 79-80) de 2021 yılında hazırlamış olduğu yayımlanmamış doktora tezinde aynı bina için "Stelli Bina" isimlendirmesini kullanmaktadır. Bu yapıya yerleşimin mimari planlarında Str 1 numarası verilmiştir (Çiftçi 2021: Res. 9b; Kodaş 2022).

[20] 2017 yılındaki kazı sezonunda 4. tabakada açığa çıkarıldığı bildirilen yapı, 8,50 m yarıçapında yuvarlak planlı kamu binası (özel bina) olarak tanımlanmaktadır (Kodaş 2019: 7; Kodaş ve Erdoğan 2019: 696-697).

ve sağlamlaştırma işlerinin yapılmış olduğu bildirilmektedir (Çiftçi 2021: 89). Binanın doğu taraftaki duvarında iki, batı taraftaki duvarında ise üç adet payanda yer almaktadır. Bu payandalar karşılıklı bir simetride inşa edilmemiştir. Kodaş'a (2021: 161) göre söz konusu payandaların mimari bir işlevi yoktur; daha çok mekânın içinde, mekânsal bir farklılaşma yaratmak suretiyle, yapının doğu ve batısında yer alan, 0,40 m genişliğindeki nişleri sınırlandırmaktadır (Şekil 26-29).

Yapının kuzey taraftaki duvarında, kuzeydoğu köşeye yakın, 0,40 x 0,40 m ölçülerinde kapalı bir niş vardır. Mekânın merkezi kısmında dikdörtgen bir alan oluşacak şekilde, simetrik yerleştirilmiş, karşılıklı ve serbest duran 4 adet dikilitaş *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır. Bir adeti kırık durumda olan dikilitaşlardan 3 adeti sağlamdır ve yaklaşık 1,50 m yüksekliğindedir (Kodaş 2019: 7-8; Kodaş ve Erdoğan 2019: Res. 1, 5a; Kodaş 2020: 24-25; 2021: 161, Fig. 3). Mekânın kuzey yarısındaki, birbirinden 2,50 m uzaklıkta yerleştirilen iki adet dikilitaş kare, güney yarısındaki, yine aynı mesafede yerleştirilen iki adet dikilitaş ise yassı-dikdörtgen kesitlidir. Yüzeylerinde herhangi bir bezeme bulunmayan dikilitaşlar diplerinden taşlarla desteklenmişlerdir. Yapının payandaları ve dikilitaşlarının aynı simetride olmadıkları görülmektedir (Şekil 26-30) (Kodaş 2021: 161, Fig. 3; Çiftçi 89-90).

4b tabakası, özel yapı, etrafını çevreleyen köşeleri yuvarlatılmış yarı yuvarlak, yuvarlak ve köşeleri yuvarlatılmış uzun dikdörtgen planlı yapılarla birlikte ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Evresine[21] (MÖ 9400-9300) tarihlendirilmektedir (Kodaş 2019a: Fig. 6; Kodaş ve Erdoğan 2019: 697). "Özel Yapı"nın doğu ve batı duvarına birleşik durumda, 7 ve 2 numaralı iki bina yer almaktadır. 7 numaralı yapının köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlıdır (Kodaş 2020: 25; 2022). "Özel Yapı" ve domestik konutların arasında avlu benzeri küçük alanların ve geçitlerin olduğu belirlenmiştir (Kodaş 2022). "Özel Yapı"yı çevreleyen binaların tabanı altında gömütler yer almakla birlikte günlük aktivitelere işaret eden buluntular da tespit edilmiştir. Bununla birlikte "Özel Yapı"da bu buluntuların hiçbirinin olmadığı görülmüştür (26-30) (Kodaş 2020: 25).

[21] Kodaş (Kodaş 2019a; Kodaş ve Erdoğan 2019: 697) bu evreyi ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Dönemi olarak isimlendirmekle birlikte biz Geçiş Evresi olarak kullanmaktayız.

4a tabakasında özel yapının ızgara planlı bir yapı evresiyle kullanılmaya devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tarımsal faaliyetler nedeniyle söz konusu ızgara planlı yapı ve bu tabaka oldukça tahrip olmuştur. Binadan alınan karbon örneklerinden kesin bir sonuç alınamamış olsa da ÇÇÖNA'nın sonuna tarihlenebileceği öngörülmektedir (Kodaş 2021: 160; 2022).

"Stelli Yapı"nın terk edildiğinde iri ve kaba kaya parçaları ve kahverengi bir toprak ile tamamen doldurulmuştur (Kodaş 2021: 161).

C) *Terrazo* Yapısı

Terrazo Yapısı, 15 x 13 m ölçülerinde, Boncuklu Tarla yerleşiminin orta alanında açığa çıkarılmış olan özel yapı kompleksinin merkezi birimini meydana getirmektedir (Şekil 31-32). Duvarları büyük ve küçük boyutlu kireçtaşlarıyla örülmüştür. Bu kompleks, merkezi bölümde, tabanı kırmızı renkte *terrazo*[22] kaplı tek bir mekân ile onu batı, kuzey ve güney taraflarından çevreleyen ve her birinin kendi girişi olan, yan yana dizilmiş odalardan meydana gelmektedir. *Terrazo* Yapısı'na girişin doğu taraftaki merdivenler aracılığıyla yapıldığı öngörülmektedir. Mekânın içinde, simetrik olarak yerleştirilmiş, serbest duran 4 adet dikilitaş ya da payenin olması gerektiği yekpare taş kaidelerden anlaşılmaktadır. Bu dikilitaş ya da payelerin tarımsal faaliyetler esnasında tahrip oldukları düşünülmektedir (Kodaş 2019: 6-7, Fig. 5a-b; Kodaş ve Erdoğan 2019: 696, Res. 3; Çiftçi 2021: 85-86).

2. tabakaya ait *Terrazo* Yapısı'na ekli odaların bazılarının içlerinde öğütme taşları, bazılarında ise havan ellerinin varlığı belirlenmiştir. Kuzeybatıdaki odanın içerisindeki yan yana üç hücre içerisinden de havan elleri ele geçmiştir. Merkezi Özel Yapı'nın etrafında, tek ve çok odalı hücre planlı yapılardan meydana gelen bir yerleşim şemasının olması da dikkat çekicidir. Tüm bu alanın doğu ve güneydoğusunda ise depolama amaçlı kullanılmış olduğu düşünülen alanların varlığı belirlenmiştir (Kodaş 2022).

[22] *Terrazo* taban yapılmadan önce, zemin iri molozlarla doldurulmuştur. Mekânın güneybatı köşesinde büyük işlenmemiş molozlar kullanılmıştır. Molozun üzeri küçük kireçtaşlarıyla tesviye edildikten sonra en üst kısma kırmızı renkli *terrazo* taban yapılmıştır (Kodaş ve Erdoğan 2019: 696).

Terrazo Yapısı en erken, Orta ÇÇÖNB'de inşa edilmiş olup, Geç ÇÇÖNB'de de kullanıma devam etmiştir (Kodaş ve Erdoğan 2019: 696) ve MÖ 7590-7220'ye tarihlendirilmektedir (Kodaş 2022).

Geç ÇÇÖNB'de binanın bir yenilenme evresi söz konusudur. Bu evrede batı taraftaki hücrelerden birisinin üzeri *Terrazo* Yapısı'nı büyütmek amacıyla kapatılmıştır. Söz konusu bu ek kısımda *terrazo* taban beyaz renkte yapılmıştır (Kodaş 2018: 601-602; 2019a: 6-7, Fig. 5a-b; Kodaş ve Erdoğan 2019: 696, Res. 3). Batı tarafında ise hücre planlı tek odalı ya da çok odaya sahip mimarinin olduğu bir şema dikkati çekmektedir (Kodaş 2022). Geç ÇÇÖNB evresi yerleşim, Orta ÇÇÖNB'ye göre daha küçük ve daha düzensiz bir yapı göstermekle birlikte daha kısa süreli olmuştur.

Boncuklu Tarla'da Holosen öncesi, MÖ 11. binyılda, yani Epipaleolitik/Protoneolitik Dönemde başlayan yerleşik yaşam Geç ÇÇÖNB sonuna kadar kesintisiz olarak devam etmiştir. Yerleşmede, Epipaleolitik Dönemden itibaren domestik konutlar ile birlikte, mekân içlerinde payandaların olduğu özel yapıların varlığı belirlenmiş ve bu özel yapılar Geç ÇÇÖNB sonuna kadar hemen hemen her tabakada tespit edilmiştir. Bununla birlikte mekân içerisinde dikilitaşın olduğu en erken özel yapı, yerleşimin güneydoğu alanındaki ÇÇÖNA2'ye tarihlenen 5b tabakasındaki GD4 binası, en geç olan da Orta ÇÇÖNB'den Geç ÇÇÖNB'ye kadar kullanım görmüş olan *Terrazo* Yapısı'dır (Kodaş 2022).

Boncuklu Tarla'daki tüm bu verilerle birlikte, litik endüstrisi ve küçük buluntular hep bir arada değerlendirildiğinde yerleşimin, Zagros-Toros Kültür bölgesi içerisinde kalmakta olduğu kazıcısı tarafından öne sürülmektedir (Kodaş 2022).

2. 1. 1. 4. Diyarbakır

Diyarbakır ilinde Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Gre Fılla ve Çayönü'nde dikilitaş geleneğinin varlığı tespit edilmiştir.

2. 1. 1. 4. 1. Gre Fılla (Ambar I)

Gre Fılla, Diyarbakır ili, Ambar köyünde, Dicle Nehri'nin kollarından birisi olan Ambar Çayı'nın 140 m batısında yer almaktadır (Şekil 33) (Ökse 2020: 4a; 2020b: 28; Canbolat vd. 2020: 302). Deniz seviyesinden 709 m yüksekliktedir (Peasnall 2004: 36). Kültür tabakası 8 m olan höyük, yaklaşık 0,5 ha'lık bir alanı kaplamaktadır (Ökse 2020: 4a; Canbolat vd. 2020: 302). Gre Fılla, Bingöl Solhan ilçesi obsidiyen yataklarına yakındır; ayrıca Ambar Çayı hattı sayesinde de Mezopotamya ana ticaret yoluna ulaşım sağlayabilecek bir konumda yer almaktadır. Ambar Çay'ın da içinden aktığı kanyonun kireç taşı kaynağı olarak kullanılmış olabileceği öngörülmektedir (Ökse 2022b).

Gre Fılla, ilk olarak 2002 yılında B. L. Peasnall ve M. Roosenberg tarafından gerçekleştirilen, "Diyarbakır Küçük Çaylar Arkeolojik Yüzey Araştırması" kapsamında keşfedilmiş ve kayıtlara "Küçük Ambar Höyük" olarak geçmiştir (Peasnall 2004: 29, 31-32, 36, Fig. 1:2). Ambar Çayı üzerine inşa edilecek olan barajın su tutma alanı içerisinde kalacak olan höyükte, 2018 yılında, Kurtarma Projesi kapsamında, Diyarbakır Müzesi başkanlığı ve T. Ökse'nin bilimsel danışmanlığında arkeolojik kazılara başlanmıştır (Ökse vd. 2020: 299; Ökse 2022a; 2022b).

Gre Fılla'da yapılan çalışmalar sonucunda 4 tabakanın varlığı tespit edilmiştir. En alttan başlamak üzere V. tabaka ÇÇÖNA evresi (MÖ 10.500-8800), IV. tabaka ÇÇÖNB evresi (MÖ 8800-7550), III. tabaka ÇÇN evre (MÖ 7000-6000)[23] olarak belirlenmiştir (Ökse 2020a: 4; 2020b: 30; 2022a). Neolitiğin sonunda yerleşme terk edilmiştir. Geç Roma-Bizans dönemlerinde mezarlık alanı olarak kullanılmış olan (Ökse 2020a: 4; 2020b: 28) höyükte, Orta Çağ sonunda yeniden yerleşimin olduğu belirlenmiştir. Gre Fılla'da geç dönem tabakaları karışık malzeme vermekle birlikte, II ve I olmak üzere numaralandırılmaktadır (Ökse 2022a).

	Tarih	Dönem	Tabakalanma
MS	1450-1000		
	450-1450		I
	300-450		II

[23] Bu dönem tabakaları geç antik çağ mezarları tarafından tamamen tahrip edilmiştir. Mezarların dolgularında Neolitik seramikler ile karşılaşılmıştır (Ökse 2022a; 2022b).

MÖ			
	1000-300		
	3000-1000		
	5000-3000		
	7000-6000	ÇÇN	III
	10.000-7000	ÇÇÖNA-ÇÇÖNB	V-IV

Tablo 3: Gre Fılla Yerleşimi Tabakaları ve Kronolojisi (Ökse 2022a).

Gre Filla'nın tabakalanma düzeni aşağıda sunulmaktadır (Muşkara ve Aydın 2022: Tab. 1):

Tabaka	Dönem
GF I	Geç Antik-Orta Çağ Mezarları
GF II	Orta Çağ Tabakaları
GF III	Tahrip Olmuş ÇÇN Tabakaları
GF IV	ÇÇÖNB
GF V	ÇÇÖNA

Tablo 4: Gre Fılla Yerleşmesinde Tabaka Düzeni ve Dönemleri (Muşkara ve Aydın 2022: Tab. 1).

Gre Fılla'da dikilitaş geleneği ÇÇÖNB evresinde görülmektedir. 2021 sonuna kadar yapılan kazı çalışmaları sonucunda, kuzey kazı alanında 3, güney kazı alanında ise 1 adet özel yapı açığa çıkarılmıştır (Şekil 34-35). Zemine gömülü ve çukur tabanlı olan yapılar, köşeleri yuvarlatılmış oval ya da dörtgen planlıdır. Bunların ölçüleri 7,5-10 m arasındadır. Her bir yapının içerisinde, karşılıklı duran kireç taşı ve çamur ile örülmüş, tavanı destekledikleri muhtemel, 4 adet paye yer almaktadır. Her bir yapı etrafını çevreleyen dörtgen planlı domestik konutlarla bir birim meydana getirmektedir. Gerek özel yapılarda gerekse etraflarındaki domestik konutlarda, ÇÇÖNB evresi boyunca birden fazla yapım evresinin olduğu belirlenmiştir. Çukur tabanlı özel yapılarda, her bir yapım evresinde mekânların içerisindeki dört adet paye yıkılmış, toprakla doldurularak kapatılmış ve üstlerine yeniden 4 adet paye inşa edilmiş ve duvarları yükseltilerek inşa edilmiştir. Hemen hemen her tabakada etraflarındaki dörtgen planlı konutların da yeniden inşa edilmiş oldukları saptanmıştır. Söz konusu özel yapılar içerisinde, 7 ve 15 numaralı binaların içlerinde dikilitaşlar açığa çıkarılmıştır (Ökse 2022a; 2022b).

7 Numaralı Özel Yapı: 7 numaralı özel yapı, çukur tabanlı olup, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlıdır (Şekil 36-37). Mekânı çevreleyen iç içe 3 duvarın olması, yapının en az 3 kere yeniden inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Mekân içerisinde, kireç taşı ve çamur ile inşa edilmiş 4 adet paye vardır. Bu payeler ile bağlantılı olmak üzere 4 adet köşe mekânı oluşturulmuştur. Bu yerlerde *terrazo* taban kalıntıları tespit edilmiştir. Mekânın doğu yarısında, yaklaşık iki payenin arasında, bir sıra taş ile örülen kare formlu bir yuva ve bu yuva içerisinde dikili olması gereken bir adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Söz konusu dikilitaş yuvanın üzerinde yatık durumda açığa çıkarılmıştır ve bina terk edilmeden önce dikilitaşın üzeri başka dikilitaş parçaları ve çatıdan girişi sağlayan dörtgen delikli giriş taşının kırılan parçaları ile kapatılmıştır. Uzun dikdörtgen formlu dikilitaş, kaba şekillendirilmiş levha şeklinde, kireç taşından yapılmış olup yüzeyinde herhangi bir bezeme yer almamaktadır. Yapı kapatılmadan önce başka dikilitaşların da varlığı kırık parçalardan anlaşılmaktadır. Bu parçalardan birisi mekânın güney tarafında, duvar önünde açığa çıkarılmıştır (Ökse 2022a; 2022b). ÇÇÖNB'ye ait olan bu yapının en alt evresinin ÇÇÖNA'nın en geç evresine ait olduğu saptanmakla birlikte yapı plan geleneği açısından bir devamlılığı göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

15 Numaralı Özel Yapı: 7 numaralı özel yapının batı tarafında konumlanan 15 numaralı özel yapı da köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı olup 10,5 x 10,5 m boyutlarındadır (Şekil 36, 38-41). Özel yapı, mekânı çevreleyen iç içe 3 adet duvara sahiptir ki bu nedenle birden fazla yapım aşamasının olduğu anlaşılmaktadır. En geniş olan dıştaki duvar sırası ilk inşa evresini temsil etmektedir. En içteki 3. taş sırası da en geç özel yapıyı göstermektedir. Bu hali ile özel yapının dıştan içe doğru küçüldüğü anlaşılmaktadır. Yapının 2. tabakasını temsil eden yapı katında, mekân içerisinde kireç taşı ile çamurdan örülmüş olan 4 adet payenin üzeri sıvalıdır ve alt bölümleri kırmızı renkle boyanmıştır. Mekân içerisinde doğu bölümü platform grubunu, batı bölümü ise sunak grubunu teşkil etmektedir. Yapıyı içten, kuzey, güney ve batı yönlerden olmak üzere bir seki çevrelemektedir. Sekilerin ve geniş platformun kenarı taş örülerek sınırlandırılmıştır. Bu sekilere toplamda 25 kişinin oturabileceği düşünülmektedir. Bina içerisinde toplam 8 adet dikilitaş bulunmaktadır (Şekil: 38-41). 6 adeti seki içerisine, 2 adeti ise yükseltilmiş platform içerisine, bir geniş yüzeyleri mekânın içine bakacak

şekilde, diğer geniş yüzeyleri ise duvara dayandırılmış olarak dikilmişlerdir. Dikilitaşlar uzun dikdörtgen levha şeklinde olup kaba şekillendirilmiştir ve yüzeylerinde herhangi bir bezeme yer almamaktadır. Platformun olduğu doğu yöndeki iki dikilitaş arasında, duvar örgüsü içerisinde bir niş vardır. Nişin içerisinde 10 adet havan eli bulunmuştur (Şekil: 42). Yine bu platformdaki payelerin kenarlarına, karşılıklı olarak iki domuz heykeli parçalar halinde bulunmuştur. Güney taraftaki domuz heykelinin bacakları *in situ* durumda tespit edilmiştir. Restore edilen üst kısmı da ayakların üzerine yerleştirilmiştir. Bu haliyle domuz heykelleri mekânın içine doğru bakmaktadır. Heykellerin arasında, kireç taşından büyük boyutlu bir havan ve onun yanında da yüksek kaideli bir çanak vardır. Çanağın kaide bölümünde, mekânın içine bakacak şekilde, kabartma insan yüzü betimlenmiştir. Platformun önünde, taban üzerinde, karşılıklı yerleştirilmiş dört adet, yüksek silindirik gövdeli ve üst bölümü dışa çıkık halka şeklinde yuvarlatılmış altarlar/sığ çanaklar yer almaktadır. Bu altarların bir tanesinin gövde yüzeyine, platform üzerindeki yüksek ayaklı çanakta olduğu gibi, insan yüzü tasviri kabartma olarak betimlenmiştir (Şekil 42-43) (Ökse 2022a, 2022b). İnsan yüzü tasvirli bir örnek, bölge kapsamında, Çayönü *Terrazo* Yapısı'nda da açığa çıkarılmıştır. Çayönü'nde kireç taşından bir teknenin kenarına betimlenen insan yüzü, Gre Fılla'daki örneklerle yüz detayları açısından benzerlik göstermektedir. Mekânın kuzeydoğusunda, platform ve seki arasındaki boş alanda, taştan yapılmış, ortasında yine taştan yapılmış bir tıpa ile kapatılmış bir deliği olan, yüzeyi çukurlaştırılmış bir libasyon sunağı görülmektedir. Bu sunak yerleştirilmeden önce 1 m derinliğinde çukur kazılmış, çukurun içerisi aralarında boşluk olacak şekilde taşlarla doldurularak bir drenaj sağlanmıştır (Şekil 42, 44). Libasyon sunağına dökülen sıvı, tıpa kaldırıldıktan sonra toprağın derinliklerine akmıştır. Platformun güneydoğusunda, güneydeki payenin önüne gelecek şekilde, kollarını göğsüne doğru çapraz tutan, kireç taşından, bebek büyüklüğünde bir insan heykeli durmaktadır. Mekânın batı yarısında ise, batıdaki payelerin arasına, taş levhaların "L" şeklinde yerleştirilmesiyle bir altar meydana getirilmiştir. Bu altarın doğusuna ham maddesi kireç taşı olan bir kap yerleştirilmiştir. Batı alandaki payelerden birisinin arkasında bir adet *fallus* yatık durumda bulunmuştur (Şekil 38- 41) (Ökse 2022a; 2022b).

15 numaralı özel yapının bu tabakası kullanımdan kalktıktan sonra, doğu platform üzerindeki domuz heykelleri ile, gerek platform gerekse mekânın tabanı üzerindeki yüksek ayaklı çanakların/altarların bir kısmı kırılmıştır. Yapının batı tarafındaki sunak grubunda da *fallus* yan yatırılmış, onun karşısındaki ortası delikli libasyon çanağı ve "L"şeklindeki diğer sunak da dahil olmak üzere hepsinin üzerine dikilitaşlar kırılarak yerleştirilmiştir. Kırık taşlar yüzeyinde tasvirlerin olduğu belirlenmiş olup nitelikleri henüz anlaşılamamıştır. Sonrasında, çatının tomrukları ve bütün ahşap aksamı taban üzerine yığılarak bilinçli olarak hepsi yakılmıştır. Sekilerin dışındaki alanın tamamen yandığı görülmektedir. Bu yangın neticesinde, kireç taşı buluntularla birlikte, sekilerin üzerinin belirli bir yüksekliğe kadar bu yangından etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kireç taşından yapılan dikilitaşların alt kısımları da yanmıştır. Tüm alan yakıldıktan sonra hepsinin üzeri belirli bir yükseltiye kadar toprak ile kapatılmıştır. Bu dolgu da yapı molozları içermektedir. Bu dolgunun üzerine karşılıklı yerleştirilen taş levhalar ile iki adet ocak yapılmıştır. En son olarak bunların üzeri önce taşlardan oluşan bir molozla sonrasında da dönüşümlü olarak katman katman olacak şekilde steril toprak ve moloz ile tamamen doldurulmuştur (Şekil 46) (Ökse 2022b).

8 Numaralı Özel Yapı: 7 ve 15 numaralı yapıların güneyinde, onlarla üçgen bir alan oluşturacak şekilde inşa edilmiş olan 8 numaralı özel yapı yer almaktadır (Şekil 36). Diğer iki özel yapıda olduğu gibi çukur tabanlı ve köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı yapı birkaç yenileme evresine sahiptir. Her bir yenileme evresinin kanıtı ise, iç içe inşa edilmiş olan çevre duvarları ve her yapım evresinde payelerin yaklaşık aynı yere yeniden inşa edilmiş olmasıdır. Yapının güneydoğu köşesine yerleştirilmiş durumda ortası delik bir giriş kapısı bulunmaktadır. En alt yapım evresinden itibaren mekân içerisinde karşılıklı 4 adet paye inşa edilmiştir. Yapının güney yarısındaki iki payenin arasındaki sunak da, payelerde olduğu gibi, her yapı evresinde, yaklaşık aynı yerde konumlanmıştır. Üst yapım evrelerinden birisinde bu sunak, etrafı taşlarla çevrelenmiş içi oyuk, dairesel formda bir ocak ve onunda üzerini kapatan levha şeklinde yatay yerleştirilmiş bir taştan meydana gelmektedir. 8 numaralı özel yapının içerisinde dikilitaşların varlığı belirlenmemiş olsa da doğu ve batıdaki duvarların önüne, dikilitaşlar gibi, karşılıklı olarak dikilmiş, yaklaşık 0,50 m yüksekliğinde, kireç taşından birer *fallus*un tespit edilmiş olması önemlidir (Şekil 46). Yapım evrelerinden birisinde,

mekânın kuzeydoğu tarafında, etrafı taşlarla çevrelenmiş direk ya da bir totem yuvasına benzeyen taş ile çevrelenmiş küçük alanlar vardır. Bu yerlerin, o seviyenin kapatılma aşamasında, içlerinin sürtme ve yontma taş aletler ile doldurulduğu ve geyik boynuzları ile birlikte kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu özel yapının her tabakası kapatılırken hayvanların kurban edilmiş olduğu saptanmıştır. Özellikle, sunağı kapatan taşların üzerine bir domuz parçalanarak dağınık olarak bırakılmıştır. Sunaklı bu tabaka ÇÇÖNB'nin geç evresinde tamamıyla kapatılarak gömülmüştür. Yapının son evrelerinden birinde kireç taşından bir taban yapılmış ve bunun da üzeri taş dolgu ile doldurulmuştur. Taş dolgunun içerisine malahitler ve kil topaklar atılmıştır; ayrıca dolguda çok sayıda hayvan kemiğinin de olduğu belirlenmiştir. Payelerin tamamıyla kapatıldığı son yapı evresinde ise çok çeşitli hayvan kemikleri ile birlikte yontma taş parçaları belirlenerek atık bir alandan getirilmiş olabileceği düşünülen bir moloz ile doldurulmuştur. Söz konusu yapıların işlevi bittikten sonra üzerine yeniden bir yapı inşa edilmemiş olması kalan alanın belki de bir işlik olarak kullanılmış olduğunu düşündürmektedir. Nihayetinde bu alanın da üzeri moloz ile kapatılarak tamamen düzleştirilmiştir (Ökse 2022a, 2022b).

Çukur yapıların planları ve mekân içlerindeki kireç taşı ve çamur ile örülmüş olan 4 adet paye Boncuklu Tarla yerleşiminde yer alan özel yapılar ile benzerliğe sahiptir. 15 numaralı özel yapının doğu platformu üzerinde, payelerin iç kenarlarında yer alan domuz heykelleri Göbekli Tepe ÇÇÖNA evresine ait olan C Yapısı'nda, merkezi dikilitaşın kaidesi üzerine bırakılmış olan hayvan heykellerini anımsatmaktadır. Yine 15 numaralı yapıda bulunmuş olan insan heykelinin yaklaşık birebir benzeri Fırat Havzası yerleşimlerinde görülmektedir.

Ökse (2022a), üstleri kapalı olan, çukur tabanlı, payeli yapıların içlerinin karanlık olması gerektiğini ifade ederek, bu yapıların içerisinde, kabilelerin büyüklerinin yer altı dünyasıyla ilişki kurmak için ritüeller gerçekleştirmiş olabileceklerini öngörmekle birlikte; bu yapılar içerisinde ritüellerin yapıldığı, insanların birbirleriyle sosyalleştiği ortak alanlar olarak da yorumlanmaktadır (Ökse 2022b). Gre Fılla'da gerek kuzey alanında açığa çıkarılan 3 adet özel yapı gerekse güney alanındaki 1 adet özel yapının çevresinde onlar ile eş zamanlı olan domestik konutlar yer almaktadır. Özel yapılar ile

domestik konutların her tabakası eş zamanlı olarak inşa edilmiştir. Ökse'ye (2022b) göre bu şekilde küçük mahalle birimleri meydana getirilerek belki de sosyal açıdan yatay bir hiyerarşi oluşturulmuştur.

Gre Fılla'daki özel yapılar MÖ 8. binyılın ilk yarısında tamamıyla kullanımdan kalkmış olsalar bile, söz konusu yapıların üzerine hiçbir zaman yapı inşa edilmediği bu alanların boş bırakıldıkları belirlenmiştir. Bu durum da Göbekli Tepe'de III. yapı katındaki özel binaların üzerlerine II. tabakada bina inşa edilmemiş olmasını hatırlatmaktadır.

2. 1. 1. 4. 2. Çayönü

Çayönü (eski adıyla Koteberçem), Diyarbakır ili, Ergani ilçesinin 7 km güneybatısında, Hilar (günümüzde Sesverenpınar) köyünün kuzeyindedir. Yerleşimin güney sınırını Dicle'nin bir kolu olan Boğazçay belirlemektedir. Kuzey ve doğusu mevsimlik akarsu olan Bestakot Çayı[24] tarafından çevrelenmiştir (Çambel ve Braidwood 1980b: 121; 1983: 155; Erim-Özdoğan 2011: 188; 2019: 80). Hilar kayalıklarının önünde konumlanan yerleşim ovaya doğru bir gelişim göstermiştir (A. Özdoğan 1994: 10; Erim-Özdoğan 2007: 60). Höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 832 m'dir (Erim-Özdoğan 2007: 60; 2011: 188). Günümüz itibarıyla yerleşimin boyutları, kuzey-güney doğrultusunda 160 m, doğu-batı doğrultusunda ise 350 m'dir. Kültür dolgusunun kalınlığı, güney kesimde 4,5 m, kuzey kesimde ise 6,50 m'dir (A. Özdoğan 2007: 89; Erim-Özdoğan 2011: 188). Daha yüksek bir koniye sahip olduğu düşünülen yerleşimin Demir Çağı'ndan sonraki bir dönemde tesviye edilerek bugünkü şeklini aldığı bildirilmiştir (M. Özdoğan, A. Özdoğan ve Davis 1991: 78).

Çayönü yerleşimi konum olarak ham madde kaynaklarına yakın bir alandadır. Çayönü yerleşimcileri ihtiyaçları olan ham maddeleri kısa mesafelerden sağlamış olmalıdır. Ergani ve Çermik arasından bakır ve malahit, Karacadağ'dan bazalt, Hilar Kayalıkları'ndan kireç taşı ve mermer, 10-20 km'lik bir alandan çakmaktaşı, dere yataklarından obsidiyen, Zülküf Dağı'nın arkasından pembe kuvars temin etmeleri

[24] Bestakot Çayı'nın yatağında çeşitli sebeplerle meydana gelen değişimler, gölleşmeler ve su taşkınları yerleşimin mimarisi ve düzenlenmesinde belirleyici faktörlerden olmuştur (Erim-Özdoğan ve Yalman 2004: 69).

mümkün olmuştur. Yerleşmenin ilerleyen aşamalarında obsidiyen Bingöl yataklarından sağlanmıştır (Erim-Özdoğan 2007: 59).

Çayönü, ilk defa 1963 yılında, İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin ortaklaşa yapmış olduğu *"Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi"* çerçevesinde tespit edilmiştir. Tarım ve hayvancılığın nerede ve nasıl başladığının belirlenebilmesi amacıyla 1964 yılında H. Çambel ve R. J. Braidwood başkanlıklarında Çayönü'nde kazı çalışmaları başlatılmıştır (Çambel ve Braidwood 1980a: 5-6; 1980b: 121; M. Özdoğan 2015: 45). Kazı başkanlığını uzun bir süre H. Çambel ve R. J. Braidwood yürütmüştür. 1985 yılından itibaren kazıların yönetimini M. Özdoğan üstlenmiştir. Yerleşimde gerçekleştirilen kazılar, 17 kazı mevsimi boyunca sürdürülmüştür (Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1987: 39; M. Özdoğan, A. Özdoğan, Bar-Josef ve Van Zeist 1994: 103). 2015 yılında A. Erim-Özdoğan tarafından başlatılan arkeolojik kazılar günümüzde de devam etmektedir.

Çayönü, mimari ve kültürel açıdan avcı-toplayıcı bir yaşamdan besin üretimine dayalı ilk köy yerleşimine geçişi tüm hatlarıyla göstermesi açısından önem taşımaktadır (A. Erim Özdoğan 2012: 108-117). Yerleşim Ergani yakınlarındaki bakır maden yataklarının 20 km kadar güneyinde konumludur. Burada ortaya çıkarılan buluntu toplulukları ve mimarî kalıntılar ilkel bir köy yerleşiminden çok, gelişkin bir yapılaşma ve planlamayı göstermektedir (Çambel ve Braidwood 1983: 157; Çambel, Braidwood ve Özdoğan 1983: 19; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1985: 37; M. Özdoğan vd. 1994: 105-106).

Yerleşimin bulunduğu bölgenin doğal ham madde kaynaklarına yakınlığı ve uygun çevre koşulları gelişime elverişli unsurlar göstermektedir. Merkez, ÇÇÖNA evresinden Demir Çağı'na kadar kesintisiz bir yerleşim ve tabakalanma sunmaktadır (M. Özdoğan vd. 1991: 76; A. Özdoğan 1994: 10; Erim-Özdoğan 2011: 188). Erken dönem kazı ve yüzey araştırmalarından ele geçen malzemenin değerlendirilmesi sonucunda 3 ana evrenin varlığı belirlenmiştir (Çambel ve Braidwood 1980a: 13, 21-22, 52; M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 66). Bu ana evreler aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1993: 90-91; Erim-Özdoğan 2007: 61-62; 2011: 189-190):

I. Evre:	"Çayönü Esas Evresi" Çanak Çömlek Öncesi Neolitik (ÇÇÖN) Dönem
II. Evre:	Çanak Çömlekli Neolitik'ten Erken Tunç Çağı I'e
III. Evre:	Erken Tunç Çağı II'den Orta Çağa kadar olan zaman dilimi

Tablo 5: Çayönü Yerleşimi Tabakaları ve Dönemleri (Erim-Özdoğan 2011: 189-190).

Çayönü'nün en uzun süreli yerleşim sürecini I. Evre temsil etmektedir. ÇÇÖN Dönemde bu yerleşim 200 x 110 m'lik bir alana yayılmaktadır (Şekil 48) (A. Özdoğan 1994: 29). I. Evre, ÇÇÖNA[25], ÇÇÖNB[26] ve ÇÇÖNC[27] olmak üzere üç alt evreyi kapsamaktadır. Yapılan 39 adet C14 ölçümüne göre I. Evre, yaklaşık olarak GÖ 10.200-8.100/8000'e tarihlendirilmektedir (Özdoğan vd. 1994: 106; Erim-Özdoğan 2011: 192).

Çayönü'nde I. Evre ile temsil edilen ÇÇÖN Dönemi basit yuvarlak ya da oval planlı kulübe benzeri basit yapılardan, taş temelli kerpiç duvarlı, çok katlı, düz damlı dikdörtgen planlı yapılara doğru bir gelişim göstermektedir (M. Özdoğan 2018b: 35). M. Özdoğan ve diğer araştırmacıların (M. Özdoğan vd. 1994: 106) da bildirdiği üzere yerleşimde her bir tabakada sadece tek bir konut tipi uygulanmış ve bir başka yapım evresine geçildiğinde bütün konut planları birlikte değişmiştir. Bu denli köklü değişimlerin olması güçlü bir karar verme mekanizmasının olmasına bağlanmaktadır;

[25] ÇÇÖNA (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A) yerleşimin en eski ve en uzun süren dönemi olduğu belirtilmiştir. Bu dönem mimari olarak, Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar Evresi'nden (r 1-4) Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin son çeyreğine (g 1-4) kadar sürmektedir (Erim-Özdoğan 2007: 64, 65, 67-68). Yontmataş tipolojisi açısından Kuzey Zagroslar Kültür Bölgesi içindedir. Beslenme ekonomisi avcı ve toplayıcılığa dayanmaktadır (Hongo vd. 2004: 107-119; Erim-Özdoğan 2007: 64-65).

[26] ÇÇÖNB'de (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'de) yerleşmenin en görkemli döneminin hüküm sürdüğü bildirilmiştir. Bu Dönem yontma taş teknolojisine göre iki alt basamağa ayrılmıştır. **a)** Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'dan (PPNA) Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye (ÇÇÖNB) geçiş sürecini temsil etmektedir (Erim-Özdoğan 2007: 64-65, 68). Mimari düzenleme açısından, Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin son çeyreğinden (g 5-7) Kanallı Yapılar Evresi'nin (ch 1-3) sonuna kadar sürer. Yontmataş tipolojisine göre Yukarı Mezopotamya Kültür Bölgesi'ndedir. *Bu dönemde köyün büyümesi, el zanaatlarında uzmanlaşma, uzak mesafe ticaret, yeni inanç sistemleri, evcilleştirmenin ilk adımları* yaşanmıştır (Hongo vd. 2004: 107-119; Erim-Özdoğan 2007: 64-65, 68-72). **b)** ÇÇÖNB (Orta ve Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'dir). Mimari düzenleme açısından Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nin (cp 1-3) başından Hücre Planlı Yapılar'ın son alt evresinin ilk yarısına (c 1-3a) kadar süren dönemdir. Yontmataş tipolojisine göre Orta Fırat Kültürü ile ilişkilidir (Erim-Özdoğan 2007: 65, 72). Beslenme ekonomisinde avcılık devam etmekle birlikte ağırlıklı olarak evcil koyun ve keçi tüketilmiştir. Bitkisel beslenme açısından yabani emmer buğdayının ekilip biçilmesinden kültüre alınan emmer buğdayının ekilmesine doğru bir gelişim söz konusudur (Hongo vd. 2004: 107-119; Erim-Özdoğan 2007: 64-65, 72-77).

[27] ÇÇÖNC (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C), yerleşmede Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Kültürün "çöküş ve yozlaşma" süreci olarak açıklanmıştır. Mimari düzenleme açısından, Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin ikinci yarısından (c3b) Geniş Odalı Yapılar Evresi'nin (lr 1-6) sonuna kadar süren dönemdir. Beslenme ekonomisinde evcil koyun ve keçinin yanı sıra tarıma alınmış emmer buğdayı görülmektedir. Bu dönemde su baskınları olmuş ve taşkınların olumsuz etkileri artmıştır (Erim-Özdoğan 2007: 65, 79-81).

çünkü mimari gelişimlerle paralel olarak, her bir tabakanın planlı olarak yeniden inşa edilmesi büyük bir organize iş gücünü gerektirmiş olmalıdır. Dolayısıyla tüm bu işleri organize edecek ve yönetecek olan bir yönetim organının[28] olması gerektiği de ifade edilmektedir (M. Özdoğan 2018b: 35).

Çayönü'nde, ÇÇÖN Dönem kronolojisi öncelikli olarak yapıların biçimine, temel yapı tipine ve belirgin mimari özelliğine ve bunlara ek olarak yontmataş endüstrisine göre de belirlenmiştir (A. Özdoğan 1994: 30-31; M. Özdoğan vd. 1994: 106; Erim-Özdoğan 2007: 62-63, 65; 2011: 192). Farklı araştırmacıların sunduğu kronolojik tablolar aşağıda sunulmaktadır:

Evre Adı	Yak. Tarih (GÖ)	Dönem
Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar (r 1-4)	GÖ 10.200-9.400	ÇÇÖNA
Izgara Planlı Yapılar İlk Evre (g 1-4) Son Evre (g 5-6)	 GÖ 9.400-9.200 GÖ 9.200-9.100 (?)	 ÇÇÖNA Erken ÇÇÖNB
Kanallı Yapılar (ch 1-4)	GÖ 9.100-9.000	Erken ÇÇÖNB
Taş Döşemeli Yapılar (cp 1-3)	GÖ 9.000-8.600 (?)	Orta ÇÇÖNB
Hücre Planlı Yapılar (c1-3a-b)	GÖ 8.600-8.300	Geç ÇÇÖNB
Geniş Odalı Yapılar (lr 1-6)	GÖ 8.200-8.000?	ÇÇÖNC
Çanak Çömlekli Evre	GÖ 8000-7500?	ÇÇN

Tablo 6: Çayönü I. Evre Kronolojisi (Erim Özdoğan 2007: 63).

Yerleşimden alınan örnekler ile kalibre edilmiş tarihler aşağıda sunulmaktadır (Erim-Özdoğan 2007: 64):

Evre Adı	Numune No	Tarih GÖ	Tarih (MÖ)
Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar (erken evresi)	GrN 19481 GrN 19482	10.020±240 10.230±200	8070±200 80280±200
Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar (geç evresi)	GrN 10359	9050±40	7100±40
Izgara Planlı Yapılar Evresi (evrenin son dönemi)	GrN 14861 GrN 16462	9090±50 9040±70	7140±50 7090±50

Tablo 7: Çayönü Yerleşmesi Kalibre Edilmiş C14 Tarihlendirmeleri (Erim-Özdoğan 2007: 64).

[28] M. Özdoğan (2018b: 36) Çayönü'nde bir sosyal tabakalanmanın olduğunu belirterek, organize gücüne sahip yetkili grubun, daha sonraki Mezopotamya toplumlarındaki rahiplerin öncüleri olan din adamları olması gerektiğini öngörmektedir.

Çayönü yerleşiminde yapı evreleri ve dönemleri yontmataş endüstrisi ile birlikte değerlendirilmiş ve aşağıdaki tablo hazırlanmıştır (Erim-Özdoğan 2007: 64-65):

Evre Adı	Dönem	Kültürler Arası İlişkiler
Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar Evresi (r1-4)'ten Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin son çeyreğine (g1-4) kadar süren dönem	ÇÇÖNA	Kuzey Zagroslar Kültür Bölgesi
Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin son çeyreğinden (g5-7) Kanallı Yapılar Evresinin (ch1-3) sonuna kadar süren dönem	ÇÇÖNB	Yukarı Mezopotamya Kültür Bölgesi
Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nin (cp1-3) başından Hücre Planlı Yapılar son alt evresinin ilk yarısına (c1-3a) kadar süren dönem	ÇÇÖNB	Orta Fırat Kültürü
Hücre Planlı Yapılar son alt evresinin ikinci yarısından (c3b) Geniş Odalı Yapılar Evresi'nin (lr1-6) sonuna kadar süren dönem (çöküş ve yozlaşma)	ÇÇÖNC	

Tablo 8: Çayönü Mimari Evreleri, Dönemler ve Kültürler Arası Paralellikler (Erim-Özdoğan 2007: 64-65).

E. Bıçakçı 1998 yılında yaptığı yayınında (1998: 138-144) ve 2001 (12-14, Tablo 1) yılında hazırladığı doktora tezinde Çayönü I. Evreyi 8 alt evreye ayırarak tarihlendirmesini şu şekilde vermiştir:

Evre	Evre Adı	Yak. Tarih (MÖ)	Dönem
1	Çukur Barınaklar	MÖ 8300-8000	ÇÇÖNA
2	Izgara Planlı Yapılar	MÖ 8000-7500/7400	ÇÇÖNA-ÇÇÖNB
3	Basal Çukurlar (Sondaj)	MÖ 7500/7400-7300	ÇÇÖNA-ÇÇÖNB
4	Kanallı Yapılar **(Saltaşı Döşemeli Yapı FA) (Kafataslı Yapı BM1) (Sekili Yapı BK)**	MÖ 7300-7000	erken ÇÇÖNB
5	Taş Döşemeli Yapılar **(Kafataslı Yapı BM2A-C)**	MÖ 7000-6800	orta ÇÇÖNB
6	Hücre Planlı Yapılar **(Terrazo Yapısı T)**	MÖ 6800-6300/6200	geç ÇÇÖNB
7	Hücre Plandan Geniş Odalı Yapılar'a Geçiş	MÖ 6300/6200-6100	ÇÇÖNC
8	Geniş Odalı Yapılar	MÖ 6100-5700	ÇÇÖNC

Tablo 9: Çayönü I. Evre Kronolojisi (Bıçakçı 2001: Tablo 1).

Sicker-Akman'ın 2007 yılında hazırladığı doktora tezindeki Çayönü I. Evre stratigrafisi aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Sicker-Akman 2007: 12, Abb. 2):

Evre	Evre Adı	Kalibre EdilmişTarih (MÖ)
1	Çukur Barınaklar (r)	MÖ 8300-8000
2	Izgara Planlı Yapılar (g)	MÖ 8000-7500/7400
3	Basal Çukurlar (Sondaj) (Bp)	
4	Kanallı Yapılar (ch)	MÖ 7500/7400-7000
5	Taş Döşemeli Yapılar (cp)	MÖ 7000-6800
6	Hücre Planlı Yapılar (c)	MÖ 6800-6300/6200
7	Geniş Odalı Yapılar Evresi	MÖ 6300/6200-5700

Tablo 10: Çayönü I. Evre Stratigrafi ve Kronolojisi (Sicker-Akman 2007: Abb. 2).

Taş alet endüstrisi üzerine çalışmalar yapan Binder 2008 yılındaki yayınında güvenilir stratigrafi ve mekânsal alanlardan elde edilen 7 numunenin analizi sonucunda aşağıdaki şekilde bir tarihlendirme sunmaktadır (Binders 2008: Tablo 1):

Evreler	Yapılar	C14 Verilerine Göre Yaklaşık Tarihler	KalibreEdilmiş MÖ Tarih	Muhtemel Tarih Aralığı
Yuvarlak Evler	Basal Çukur	GrN19481:10.020±240 GrN19842:10.230±200	10.500-8600 10.600-9000	10.000-9200
Erken Izgara Yapılar	GG Yapısı			
Orta Izgara Yapılar	GG Yapısı	GrN 16462: 9040±70 GrN 14861: 9090±50	8450-7980 8460-8210	8300-8200
Kanallı Yapılar	DI Yapısı	GrN 6244: 8980 ±80 GrN 6241: 9275±95	8200-7700 8600-8050	8200-8100
Hücre Yapılar	DS Yapısı	GrN 8078: 8355±50	7500-7260	7500-7300

Tablo 11: Çayönü I. Evre Kronolojisi (Binders 2008: Tablo 1).

Kurapkat (2015b: Abb. 294), Bıçakçı'nın (2001: Tab. 1) hazırlamış olduğu tabloyu kendi doktora tezinde uyarlamak suretiyle kullanmıştır. Kurapkat'ın (2015b: Abb. 294) uyarlaması aşağıdadır:

Kalibre Edilmiş Tarih (MÖ)		Alt Safhalar	Yapı Tipleri	Özel Yapılar
ÇÇÖNC		7	Büyük Yapılar	
GÇÇÖNB	yak. 7600 yak. 7800	6	Hücre Planlı Yapılar	Terrazo Yapısı CT-T b
OÇÇÖNB	yak. 8000 yak. 8200	5		BM2c BM2b Kafataslı Yapı BM2a
EÇÇÖNB	yak. 8400 yak. 8600	4	Kanallı Yapılar	Saltaşı Döşemeli Yapı BM1b BM1a
	yak. 8800	3		

ÇÇÖNA	yak. 9000	2	Izgara Planlı Yapılar	
	yak. 9200	1	Çukur Barınaklar	

Tablo 12: Çayönü Kalibre Edilmiş Tarihler, Dönemler/Evreler, Safhalar, Yapı Tipleri ve Yerleşmedeki Özel Yapılar (Kurapkat 2015b: Abb. 294).

M. Özdoğan'ın (2014: 1511) bildirdiği üzere Çayönü ÇÇÖN Dönem MÖ 9500 ile 6600 arasındaki bir zaman aralığını kapsamaktadır. Aynı araştırmacının Çayönü'nün mimari tabakalanması ile ilgili olmak üzere verileri aşağıda yer almaktadır (M. Özdoğan 2010: 30-31):

Evre	Dönem	Tarih
Yuvarlak ya da oval planlı kulübeler	ÇÇÖNA	-
Erken Izgara Planlı Yapılar Evresi	ÇÇÖNA	MÖ 8500
Geç Izgara Planlı Yapılar Evresi	ÇÇÖNB	-
Kanallı Yapılar Evresi	erken ÇÇÖNB	-
Taş Döşeli Yapılar Evresi	erken ÇÇÖNB	-
Hücre Planlı Yapılar Evresi	orta veya klasik ÇÇÖNB	erken evresi MÖ 7500

Tablo 13: Çayönü I. Evre Tabakaları ve Kronolojisi (M. Özdoğan 2010: 30-31).

A. Erim Özdoğan'a göre bir merkezde kalıcılığın/yerleşik hayatın en önemli göstergelerinden birisi süreklilik gösteren mimarinin yanı sıra o yerleşmede "özel yapılar"ın da inşa edilmiş olmasıdır (A. Erim Özdoğan 2012: 113; 2019: 81). Araştırmaların gösterdiği üzere, Çayönü'nde Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin sonlarından itibaren özel yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Çayönü'nde dikilitaşlar "özel yapılar"da ve yerleşimin meydanı olan Toprak Meydan/Plaza'da açığa çıkarılmıştır.

Çayönü'nde Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin sonundan itibaren her evrenin bir özel yapısının olduğu belirlenmiştir (A. Özdoğan 1994: 45). Bu özel yapılar yerleşimin normal konutlarından, konum, plan, inşa tekniği ve malzeme açısından farklılık göstermektedir (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 70).

Çayönü'nde yapılan incelemeler neticesinde, en alt tabaka olan Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi'nden, en üst tabaka olan Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin sonuna kadar yerleşimin en doğu tarafı Kült Yapılarına ayrılmıştır (Özdoğan 2018b: 33). Bunlar:

Kafataslı Yapı, Saltaşı Döşemeli Yapı, Sekili/Banklı Yapı, R Yapısı ve *Terrazo* Yapısıdır (Özdoğan 2018b: 33).

Söz konusu kült yapılarından "Saltaşı Döşemeli Yapı (FA/Flagstone Building)", "Kafataslı Yapı (BM/Skull Building)" ve "*Terrazo* Yapısı (T)"nda dikilitaşların varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca yukarıda da belirtildiği üzere Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde Toprak Plaza'da da dikilitaşlar mevcuttur.

A) Saltaşı Döşemeli Yapı (FA/Flagstone Building)

Saltaşı Döşemeli Yapı, Izgara Planlı Yapılar Evresi sonu/Kanallı Yapılar Evresi başına tarihlendirilmektedir (A. Özdoğan 1994: 45). Yerleşimin doğu kısmında konumlanan yapı, güney yamacın kesilmesiyle, kuzeydoğu köşesi haricinde ana toprağın içine[29] oturtulmuştur[30] (Şekil: 48-53). Duvarları çukur çeperine dayandırılan yapı, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlıdır (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 71; Schirmer 1983: 464, 472-476, Abb. 8-10; 1990: 378, Fig. 11; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1990: 62; M. Özdoğan, A. Özdoğan, Bar-Josef ve Van Zeist 1994: 108; Erim-Özdoğan 2007: 70, Fig. 18). Güney tarafı erozyon nedeniyle tahrip olmuştur[31]. Korunduğu kadarıyla 11 x 7,5 m boyutlarındadır (A. Özdoğan 1994: 45). Yapıya girişin tahrip olan bu güney tarafta olduğu öngörülmektedir. Kuzey duvarı, korunan diğer duvarlara oranla daha kalın inşa edilmiş olup 1 m. genişliğe ulaşmaktadır. Yaklaşık 1,3 m yüksekliğinde korunan kuzey duvarının mekâna bakan iç kısmında 1,2 x 0,5 m ölçülerinde iki adet payanda yer almaktadır. Tabanı, en büyüğü 1,70 m uzunluğunda, geniş ve yassı taşlarla kaplıdır. Taşların arası kille doldurulmuştur. Duvarlar ile tabanın birleştiği kesimlerde duvar, yassı taşların dik olarak yerleştirilmesiyle kaplanmıştır [32]. Yapının içinde olmak üzere üç adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Mekânın orta kısmında, kuzey duvardaki payandalarla aynı eksen üzerinde olmak üzere, serbest duran iki adet dikilitaş mevcuttur. Üçüncü dikilitaş ise yapının kuzeydoğu köşesinde, doğu

[29] ÇÇÖNA'nın sonlarından itibaren konut yapıları yer seviyesinden yüksekte inşa edilmesine rağmen "özel yapılar" ın inşasında çukur tabanlı yapı (barınak) geleneği devam etmektedir (Erim-Özdoğan 2007: 70; 2012: 114).

[30] Bu dönemin normal konutları yer düzleminden daha yüksek seviyede inşa edilmiş olmasına karşın özel yapılarda hala çukur barınak geleneği devam etmektedir (Erim-Özdoğan 20007: 70).

[31] Saltaşı Döşemeli Yapının daha sonraki dönemlerde Boğazçay'ın neden olduğu sel baskınları ve ETÇ teraslaması esnasında tahrip olduğu belirtilmiştir (Erim-Özdoğan 2007: 70).

[32] A. Özdoğan (1994: 45) bu bölümleri "süpürgelik" olarak tanımlamaktadır.

duvarına bitişik durumdaki sekinin (?) hemen önünde dikili durumdadır (Şekil 50-53) (Braidwood vd. 1981: 254-255; Schirmer 1983: 464, 472-476; 1990: 378, Fig. 11, Plate 5; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1990: 62; A. Özdoğan 1994: 44-45; M. Özdoğan, A. Özdoğan, Bar-Josef ve Van Zeist 1994: 108; Schmidt 2007b: 67; Erim-Özdoğan 2007: 70; 2011: 200, Fig. 20; Bıçakçı 2009: R20). Çayönü'nün en eski dikilitaşları olduğu belirtilen, Saltaşı Döşemeli Yapı'daki bu dikilitaşlar yerlerinden kanırtılmak suretiyle oynatılmış ve tepe kısımları kırılmıştır. Bu eylemden sonra yapının içi temiz toprakla doldurularak dikilitaşlarla birlikte gömülmüştür[33] (A. Özdoğan 1994: 45-46; Erim-Özdoğan 2007: 70-71). Yapıyı dıştan çevreleyen bir taş sırasının olduğu belirlenmiştir (Schirmer 1990: 378). Çatı sistemiyle ilgili bir veri olmamasına karşın üzerinin çalı, çırpı ve saz benzeri hafif malzeme ile kapatılmış olabileceği de öngörülmüştür (Erim-Özdoğan 2007: 70-71).

B) Kafataslı Yapı (BM/ Skull Building)

Kafataslı Yapı[34], Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin ikinci yarısı (g), Kanallı Yapılar Evresi (ch) ve Taş Döşemeli Yapılar Evresi olmak üzere geniş bir kullanım sürecini kapsamaktadır[35] (A. Özdoğan 1994: 46).

Söz konusu yapı yerleşimin doğu kesiminde, dereye bakan güney yamacın teraslanarak kısmen kesilmesiyle yamaçtan araziye gömülü inşa edilmiştir. Çukur tabanlı inşa edilen bu yapı, ana toprağın üzerindedir. Bu konumu ile dereye, yani güneye doğru açılmaktadır (Şekil: 48) (Çambel vd. 1985: 42; Schirmer 1983: 469, Abb. 5-6; 1986-88: 49; 1990: 378; A. Özdoğan 1994: 46). "Saltaşı Döşemeli Yapı"nın birkaç metre kuzeydoğusunda ve kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen yapı, tüm yapı evreleriyle

[33] Yapıların gömülme geleneğini A. Erim-Özdoğan, yapıların kimliğe sahip olmasıyla bağdaştırmıştır. Araştırmacıya göre: "*Çayönü yerleşimcilerinin hafızasında yer-yurt edinme olgusu süreklilik kazanmıştır. Bu nedenle yapılar o topluluğun bir parçası, bir ruhu olarak görülmüştür. Bunun dışında yaşamının sonunda doğayla sembolik bütünleşmesinin sağlanması için gömülmüştür*" (Erim-Özdoğan 2019: 84)). Kanallı Yapılar Evresi'nden itibaren yapılar gömülmeden önce yakılmıştır. Erim-Özdoğan (2019: 84) bu yakılma işleminde kötü ruhların kovulması, yapıyı temizleme ve arındırma duygusunun yatmış olabileceğini ileri sürmüştür.

[34] Erken dönem çalışmalarında, yapının en üst tabakasında, mekân içlerinde çok sayıda insan kafatasının bulunması nedeniyle bu isimle adlandırılmış ve devam eden çalışmalarda da aynı ismin kullanılması devam etmiştir (Çambel vd. 1983: 13-14; M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 71; Schirmer 1990: 378).

[35] Kafataslı Yapı'nın en erken evresi her ne kadar Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin ikinci yarısına tarihlendirilsede, yapının en erken evresi olan BM1c'nin Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi'ne ait olabileceği yönünde de görüş bildirilmiştir (Özdoğan vd. 1994: 107-108; Yılmaz 2010: Tablo 2).

birlikte 12 x 10[36] m'lik bir alanı kaplamaktadır (Çambel vd. 1985: 43; Schirmer 1983: 464, 469-472, Abb. 5-7; 1990: 378; A. Özdoğan 1994: 46).

Yapı, yerleşimde uzun bir süre boyunca kullanılmış olması nedeniyle, ihtiyaca ve mimari yeniliklere göre, kendi içinde yenileme evreleri olan, birbirinden farklı iki plana sahiptir (BM1a-d ve BM2a-c) (Şekil: 54-57) (Schirmer 1990: 378; A. Özdoğan 1994: 46). Kanallı Yapılar Evresi'nde söbe/apsidal plan gösterirken, Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde dörtgen planlı inşa edilmiştir. Erken seviyeye ait yapı, üç evreli, BM1(a-c) yapısıdır. Geç seviye yapısı da yine üç evreli BM2(a-c) yapısıdır (A. Özdoğan 1994: 35-36, 46-48).

Kafataslı Yapı yangınla tahrip olmuştur. Yapının terk edilmeden önce bilinçli olarak yakılmış olabileceği yönünde görüşler vardır (Çambel ve Braidwood 1983: 161; Çambel vd. 1985: 44-45; A. Erim Özdoğan 2012: 114-115). Kafataslı Yapı işlevi bittikten sonra tümüyle gömülmüştür. Bu gömülme işleri esnasında kapı girişleri taşla doldurularak kapatılmıştır. Binanın üst taş sırası sökülerek yapının üzerine serilmiştir. Söz konusu taş dolgu bazı yerlerde iki, bazı yerlerde ise üç taş sırası yüksekliğindedir. Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde bir bölümünün üzerine toprak meydanın dolgusu serilmiştir ve hatta kuzeybatı köşesi üzerinde Toprak Meydan'a ait bir dikilitaşın dikilmiş olduğu da tespit edilmiştir (Çambel vd. 1985: 45). Kafataslı Yapı'nın bu denli gömülerek tamamen kapatılması ve işlevinin sonlandırılması Hücre Yapılar Evresi'yle birlikte toplumun inanç sisteminde bir değişimin olduğu yönünde yorumların yapılmasında etkili olmuştur (Erim-Özdoğan 2007: 78).

a) BM1 Yapısı:

Kafataslı Yapı'nın erken evresini temsil eden bu yapının planı açısından farklı değerlendirmeler yapılmıştır (Şekil: 54-57). Schirmer (1990: 378) erken seviye yapısını (BM1) apsidal planlı olarak tanımlamaktadır. Schirmer'e (1990: 378, Fig. 12a) göre yapının kuzey kısmı çift duvarlı ve apsidal planlıdır. Dış duvar ilk yapım aşamasında inşa edilmiştir. Belli bir kullanım aşamasından sonra arada 0,30 m'lik bir boşluk bırakılarak ikinci duvar inşa edilmiştir. Boş bırakılan iki duvar arasındaki tabanın da

[36] Bıçakçı 2009 (2009: 42) yılında yapmış olduğu yayınında binanın ölçülerini 8 x 11 m olarak vermiştir.

büyük taşlarla döşenmiş olduğu belirtilmiştir. Söz konusu ikinci duvarda, iç kısımda olacak şekilde, iki adet payanda yer almaktadır. Bu apsidal planlı yapıda ikinci duvarın ilk yapılan duvara yaslanması nedeniyle bu planın terk edilerek yeni binanın inşa edildiği belirtilmiştir (Schirmer 1990: 378-379). Apsidal yapının güney kısmında yeni bina yer aldığı için yapının güney kısmındaki duvarın nasıl sonlandığı hakkında yorum yapılamamıştır (Schirmer 1990: 378-379, Fig. 12a; Yılmaz 2010: Şekil 7-8).

A. Erim Özdoğan ise 1994 yılında hazırlamış olduğu doktora tezinde ve devam eden yayınlarında (A. Özdoğan 1994: 46-48; Erim Özdoğan 2012: 114), Kafataslı Yapı'nın BM1a-c evrelerinde, çukurun içerisine oturtulmuş ve duvarları çukur çeperine dayandırılmış, söbe plana sahip bir yapı olduğunu belirtmiştir. Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin sonundaki ilk yapım evresinde (BM1c'de), yapının tabanında iki mezar çukuru bulunmaktadır. Kanallı Yapılar Evresi'nde (BM1b evresinde) dıştaki duvarın önüne, iki payandası olan, ikinci bir duvar örülerek mekân daraltılmış ve toprak tabanla önceki evreye ait mezar çukurları tamamen kapatılmıştır (A. Özdoğan 1994: 46-48; A. Erim Özdoğan 2012: 114). BM1b ve c yapıları bir yangınla tahrip olunca köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı olması muhtemel BM1a yapısı inşa edilmiştir (A. Özdoğan 1994: 46-48; Yılmaz 2010: Şekil 7-8). Söbe planlı olan bu ilk yapının (BM1) güney bölümü, kısmen içine oturtularak inşa edilen dörtgen planlı BM2 yapısı nedeniyle tahrip olmuştur (Erim-Özdoğan 2007: 70-71, Fig. 21).

M. Özdoğan (2018a: 12-13) da Kafataslı Yapı'nın en erken evresinin yuvarlak planlı olduğunu bildirmektedir. İki yapım evresine sahip olan binanin ikinci evresinin duvarları daha küçük ölçekte olup ilk binanın içine oturtulmuştur (M. Özdoğan 2018a: 13, Fig. 5).

Erken evreye ait bu yapının içinde[37] dikilitaşların mevcut olduğu ileri sürülmüştür (Çambel, Braidwood ve Özdoğan 1983: 14; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1987: 47; 1988: 41; Erim-Özdoğan 2011: 200). Bunun dayanak noktası, söbe plandan sonra, Taş Döşemeli Yapılar Evresi'ndeki, söbe planlı yapının hemen üzerine inşa

[37] A. Erim Özdoğan 2012 yılındaki (2012: 114) yayınında, Kanallı Yapılar Evresi'nde, söbe plana sahip yapının ortasında dikilitaş dikili olduğunu belirtmiştir.

edilen dörtgen planlı Kafataslı Yapı'da (BM2c)[38], ikincil kullanım dikilitaşların tespit edilmesidir. Kırık durumdaki bu dikilitaşlar, BM2c yapısında, avlu ve hücreleri birbirinden ayıran sekinin dolgusu içinde iki adet ve doğu hücre dolgusunda tepesi kırılmış şekilde bir adet açığa çıkarılmıştır (Çambel, Braidwood ve Özdoğan 1983: 14; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1987: 47; 1988: 41; M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1998: 601, Fig. 8; Erim-Özdoğan 2007: 70, Fig. 21; Erim-Özdoğan 2011: 200).

Yukarıda da kaydedildiği üzere BM1c evresinde, yapı içerisindeki iki adet sığ çukur içerisinde birincil ve ikincil gömütler açığa çıkarılmıştır. Büyük olan çukurun içerisinde iskeletlerin yanında dağılmış durumda sığır kafatası parçaları ve boynuzları bulunmaktadır (Le Mort vd. 2000: 40). Küçük çukurdaki kemiklerde yapılan incelemeler neticesinde 15 bireye ait kemiklerin bazılarında derinin yüzüldüğü ve kesildiğini gösteren izlerin olduğu belirlenmiştir. Bu çukurların üzeri toprak tabanla kapatılmıştır (A. Özdoğan 1994: 46; Le Mort vd. 2000: 38-40; Erim-Özdoğan 2007: 71; 2011: 201-202).

b) BM2 Yapısı:

Yukarıda da belirtildiği üzere Kafataslı Yapı, Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde dikdörtgen planlı inşa edilmiştir (Şekil: 54-57). Arazide kuzeybatı-güneydoğu yönde konumlanan yapının korunan duvar yüksekliği 1,50 m'dir. Arka duvarının kalınlığı 1,30 m, ara duvarları ise 0,80 mdir. Duvarların inşasında iri taş bloklar ve yassı taşlar kullanılmıştır. Bu şekli ile Kafataslı Yapı oldukça anıtsal bir görünüm sergilemektedir (Çambel vd. 1985: 43; Çambel vd. 1991: 73).

[38] Kafataslı Yapı Çayönü'nün en önemli özel yapılarından bir tanesidir. İlk zamanlarda "ölü evi" olarak kullanıldığı düşünülen yapının her yenileme aşamasında, bir önceki evrenin kemiklerinin taşındığı ve özellikle kafatası ve bazen de uzun kemiklerin ayrı depolanmış olduğu belirtilmiştir. Yapının avlusunda kireç taşından bir musalla taşı/sunak da yer almaktadır. Yapının bir diğer işlevinin ölülerin bu binada çürütülerek farklı gömme işlemlerine hazırlanması olduğu düşünüldüğünde bu musalla taşının söz konusu işlemler esnasında kullanımış olabileceği öngörülmüştür. Kafatası Yapısı'nın duvarlarından birinden avluya düşmüş olduğu belirtilen boynuzlu bir boğa başı bulunmuştur. Bu buluntuyla da "boğa kültü" ve "ata kültü" ilişkisi vurgulanmış ve yapının özel törenler için kullanılmış olabileceği de ileri sürülmüştür. Bu yapı Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nin sonunda gömülmüştür. Kanallı Yapılar Evresi'nde inşa edilen ve Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde yoğun olarak kullanılan bu yapının, evrenin sonunda gömülmüş olması halkın inanç sisteminde radikal bir değişimin olduğunu düşündürmüştür (Erim-Özdoğan 2007: 77-78).

Kendi içerisinde üç yenileme evresine sahiptir. Genel anlamda bakıldığı zaman kuzey yarısı en erken evrede taban altı hücre odalara sahipken sonraki evrelerden itibaren birbirine geçişi olan odalar şeklindedir. Güney yarısındaki sıvalı avlu ve bu avluda bir "sunak taşı" ile kendini göstermiştir. Avlunun güney kısmı zaman içerisinde erozyona uğramıştır. Bu tahribatın dışında, ÇÇN Dönem tabakalarının tahribatının da eklenmesiyle güney bölümünün kapalı mı yoksa açık mı olduğu bilinmemektedir (A. Özdoğan 1994: 46; M. Özdoğan 2018a: 14).

Bu yapının evreleri aşağıda sunulmaktadır:

b.1) BM2c olarak tanımlanan ilk evrede, söbe planlı BM1 yapısı kısmen kesilerek, kuzey tarafta olmak üzere, oldukça derine inen bir duvar inşa edilmiştir. Kuzey yarıda, ana toprağın içine, yan yana 1 m derinliğe sahip hücre şeklinde dört adet oda inşa edilmiştir. Bu hücrelerin duvarları düzgün ve iri taş blokların dik olarak yerleştirilmesiyle yapılmıştır. Bu bloklar içinde bir önceki kafataslı yapıya ait dikilitaşların kullanılmış olabileceği öngörülmüştür. Bu odaların üst kısmı iri ve yassı levha taşların yatay olarak yerleştirilmesiyle kapatılmıştır (Şekil: 54-55). Bu şekli ile bir çeşit "saltaşı döşeme" yapılmıştır (Çambel vd. 1987: 47; Schirmer 1986-88: 49, Abb. 34; 1990: 381, Fig. 12b, Plate 6; A. Özdoğan 1994: 46-47). Bu hücre dizisinin güney tarafında bir avlu mevcuttur. Avlunun zemini, hücre mekânlardan bir basamak aşağıdadır. Hücrelerin üzerini örten saltaşı döşemeli kısımdan, kerpiçten yapılmış bir eşik ile güney bölümdeki avluya inilmektedir. Kerpiçten eşiğin içinde tepe kısımları kırık durumda iki adet dikilitaş[39] açığa çıkarılmıştır. Saltaşı Döşemeli Yapı'daki dikilitaşlarla aynı yönde ve aynı aralıkta yerleştirilmiş olan bu iki dikilitaşın arasında koyu kırmızı renkte ince taneciklere sahip bir dolgu bulunmaktadır. Dikilitaşların olduğu eşiğin hemen ön kısmında, tabanın içinde, taban ile birlikte, kireçli bir sıva ile sıvanmış olan bir çukur vardır. Tabanda olduğu gibi yapının duvarları da sıvanmıştır. Güneydeki bu avlunun iki yanında, yan duvarlara paralel olacak biçimde birisi taştan diğeri ise kerpiçten iki adet seki görülmektedir. Bu yapı evresine ait olduğu öngörülen

[39] A. Özdoğan (1994: 47; 2007: 70; Erim-Özdoğan 2007: 70, Fig. 21; Erim-Özdoğan 2011: 200) bu dikilitaşların BM1 yapısına ait olduklarını düşünmüştür. Çambel ve diğer araştırmacıların 1987 yılında yayımlanan kazı sonucunda ise (1987: 47) bu dikilitaşların yapı inşa edilirken yerleştirildiği ve yapı tahrip edilip terk edilirken tepe kısımları kırılmak suretiyle yapı ile birlikte gömülmüş oldukları kaydedilmiştir.

“sunak taşı”na ait parçalar üst evreye ait duvarlar sökülürken ele geçmiş ve birleştirilmiştir (Şekil: 54-55, 57) (Çambel ve Braidwood 1983: 161; Çambel vd. 1987: 47-48; Çambel vd. 1988: 41; Schirmer 1986-88: 49; 1990: 381, Fig. 12b, Plate 6; A. Özdoğan 1994: 47; Yılmaz 2010: Şekil 9).

Kuzey yarıdaki hücrelerde kazı çalışmasını gerçekleştiren Çambel ve ekibi (Çambel vd. 1990: 62) bu çalışmaları esnasında kuzey bölümün tanımlamasını farklı biçimde yapmıştır. BM2c evresinde, kuzey kısımda 2 x 1,10 m ölçülerine sahip mahzen, kuzey güney doğrultusunda yerleştirilen, bir saltaşı ile enlemesine doğu ve batı yarı olmak üzere ortadan ikiye ayrılmıştır. Bu saltaşı, üstteki döşemenin bir parçasıdır (Yılmaz 2010: Fotoğraf 10). Bu taşı alt kısmından mahzenin kuzey ve güney duvarına yerleştirilen birer adet dikilitaş desteklemektedir. Bu hücreyi batıdan sınırlayan duvar 0,75 m derine inerken, mekânı bölen saltaşını destekleyen dikilitaşların ana toprağın içine girdiği bildirilmiştir (Çambel vd. 1990: 62).

Bu evreye ait hücrelerdeki çalışmalarda karışıklık olmaması için birkaç seviye halinde, başka bir deyişle düzlemler halinde kazı ve belgeleme çalışmaları yapılmıştır (Çambel vd. 1988: 40-41; 1990: 62-63). Doğu taraftaki hücrelerin kazısında, üstten itibaren, ilk seviyelerde uzun kemiklerden oluşan bir dolgu, bu dolgunun altında kafatası dizilerinin olduğu bir seviye açılmıştır. Batı tarafta, doğu taraftaki kafataslarının olduğu seviyede, doğudan farklı olarak karışık, uzun kemiklerle birlikte her türlü kemik ve kafatası parçaları içeren bir dolgu tespit edilmiştir. Bu dolguya göre kemiklerin yukarıdan hücrelere dökülmüş olduğu düşünülmüştür. Doğu taraftaki kafatasları kaldırılarak doğu ve batı tarafta aynı düzleme inilmiştir. İlk seviyede her türlü kemik ve kemik parçalarının olduğu kalın bir dolgu belirlenmiştir. Bu seviyenin altında batı tarafta diğer kemiklerle birlikte ayak hizasında yeni doğmuş bir bebek iskeleti ile yan yatan ve kafatası olmayan bir kadın iskeleti bulunmuş; doğu tarafta ise tekrar özenle yerleştirilmiş kafatasları açığa çıkarılmıştır. Bu seviye kaldırıldıktan sonra, yeniden, dökülmüş izlenimi veren karışık kemik ve kafatası parçalarının olduğu dolgu açığa çıkarılmıştır. Bu düzlemin altına çok küçük kemik parçalarından oluşan bir dolgu daha ele geçmiştir. Bu dolgununda altında küçük kemiklerle birlikte istiflenmiş izlenimi veren öbekler halinde uzun kemikler bulunmuştur. Uzun kemiklerin altında ise ana

toprağa inilmiştir (Çambel vd. 1988: 41-42, Res. 4-6; 1990: 62-63). Araştırmacılar kuzey yarıdaki hücrelerin içinde açığa çıkarılan kemiklerin durumuna göre bir değerlendirme yaptıklarında şu yargıya varmışlardır (Çambel vd. 1990: 63):

> *"Doğu yarıdaki kemikler önceleri düzenli olarak yerleştirilirken batı taraftaki odalarda kemikler yukarıdan dökülmüştür. Kemikler ayrı zamanlarda getirilip dökülürken de daha fazla kemik sığdırabilmek amacıyla doğuya doğru bir itme yapılmıştır."*

Kazılar esnasında bu kemik dolgusunun içinde kaliteli işçilik gösteren çift delikli silindirik boncuklar bulunmuştur (Çambel vd. 1990: 64). Avlunun sıvalı tabanı altında sığ bir çukurda gömülü yabani sığıra ait kafa ve boynuzlar açığa çıkarılmıştır. Yine avlu tabanı altına açılan başka bir çukurda ise birçok insan kemiği parçaları ve kafataslarıyla birlikte insan iskeletlerinin gömülmüş oldukları tespit edilmiştir (Çambel vd. 1987: 47-48; 1988: 41-42).

b.2) BM2b evresinde, dikilitaşların yer aldığı kerpiç sekinin üzeri, dikilitaşları da çevreleyecek şekilde taşla örülerek yapının iç dizaynı değiştirilmiştir (Şekil: 57). Yapının kuzey yarısındaki dört adet hücrenin yerini taş duvarlarla örülmüş 3 adet mekân almıştır. Bu odalara geçiş dar geçitlerle sağlanmıştır. Kuzey yarıdaki bu odaların tabanları içine açılmış sığ çukurlarda parça halinde insan iskeletine ait kemikler bulunmuştur. Bu çukurların üzerinin taşla kapatılmış olduğu orta odadaki çukurun üzerinde yana kaymış olan levha şeklindeki kapak taşından anlaşılmıştır. Yine orta odada, batı taraftaki odaya geçilmesini sağlayan kapının önünde, törensel işlevi olduğu düşünülen, içi ve dışı kırmızı renk boyalı, akıtacaklı, alçıdan bir kap[40] bulunmuştur. (Çambel vd. 1985: 44; A. Özdoğan 1994: 47-48). Doğu hücredeki iskelet dikkat çekicidir. Burada sığ çukurda bulunan iskeletin yapının tahribatı esnasında içeride bırakılmış bir bireye ait olduğu ileri sürülmüştür (Çambel vd. 1987: 46). BM2a yapısı tarafından büyük ölçüde tahrip olan binanın üstteki evre yapısından biraz daha küçük boyutlu olduğu anlaşılmıştır. Güney yarıdaki tabanı sıvalı avlu değişime uğramadan aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Dikilitaşların hemen önündeki sıvalı çukur bu evrede de yerini korumuştur. BM2b evresinin duvarları kaldırılırken sunak parçaları tespit edilmiştir. Tümlenebilen sunak taşının BM2c evresine ait olduğu ve BM2b evresinde de kullanıldığı öngörülmüştür (Çambel vd. 1990: 62; A. Özdoğan 1994: 47-48; Erim-Özdoğan 2007: 76; Yılmaz 2010: Şekil 10).

[40] Bu alçıdan yapılan kap, türünün en eski örneğidir (Özdoğan vd. 1994: 109).

b.3) BM2a yapım evresinde Kafataslı Yapı alt evre yapısına göre biraz daha büyük boyutlu inşa edilmiştir. Bu şekli ile diğer yapı evrelerine göre daha anıtsal bir görünüme sahip olmuştur (Şekil: 56-57). Yapının kuzey kısmında, dikilitaşların yer aldığı bölümde, dikilitaşların üzerini de kaplayacak şekilde duvar örülerek yapının iç dizaynında bir değişiklik daha yapılmıştır. Üzeri kaplanan dikilitaşların yerini, duvarın avluya bakan tarafında, duvarla birlikte örülen iki payanda almıştır. Yeni duvar örgüsüyle birlikte, güney taraftaki avluya kapılarla geçişi olan, her biri 2 x 2 m boyutlarında, 3 mekânlı bir bölüm meydana getirilmiştir. Güney yarıdaki tabanı sıvalı avlu aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Avludan iki yan odaya geçiş eşikli birer kapı geçidi ile sağlanmıştır. Kuzey taraftaki 3 mekânın da tabanları yassı taşlarla döşenmiş ve duvarları sıvanmıştır. Korunan bir sıva parçasında kırmızı renkte boya tespit edilmiştir. Bu 3 mekânın birbirine geçişi bir önceki evrede olduğu gibi dar geçitlerle sağlanmıştır. Güneydeki avlu kısmında yan duvarlarda iki uzun taş seki mevcuttur. BM2a evresinde avlunun güneybatı köşesinde, 2,20 x 1,60 x 0,20 m ölçülerinde pembe renkli[41] bir taş levha bulunmuştur. Yüzeyi ve kenarları parlatılmış olan bu taşın bir sunak olarak kullanılmış olabileceği öngörülmüştür (Çambel vd. 1983: 14; Çambel vd. 1985: 44; Çambel vd. 1987: 46; Çambel vd. 1990: 61; Schirmer 1986-88: 50, Abb. 34; 1990: 382; A. Özdoğan 1994: 47; Yılmaz 2010: Şekil 11). Taş yüzeyinde yapılan analizlerde hemoglobin kristalleri şeklinde korunmuş olan hem insan kanı hem de omurilik sıvısı tespit edilmiştir (Schirmer 1986-88: 50; 1990: 382). BM2a evresinde kuzey yarıdaki odaların içlerindeki dolguda çok sayıda insan kafatası parçaları[42] bulunmuştur. Çene kemiği olmayan bu kafatası parçalarının tabanda olmayıp dolgu içinde bulunmuş olması bunların oda içinde yüksek bir yerde dizili olmuş olabileceğini düşündürmüştür (Çambel vd. 1985: 44).

Tüm bu verilerle birlikte, erken dönem çalışmalarında Kafataslı Yapı ile ilgili varılan sonuçlar şunlardır: yapının ilk dönemlerinde insan iskeletleri tümüyle korunmaya çalışılmıştır. Yapı her yenilendiğinde kemiklerin bir kısmı yeni yapıya taşınmış, taşınamaz durumda olanları ise çukurlara doldurulmuştur (Çambel vd. 1988: 42). Yapının en son kullanım evresi olan BM2a'da ise sadece kafatasları depolanmıştır

[41] Bu taşın bölgeye yabancı olduğu belirtilmiştir (Çambel vd. 1985: 44).
[42] İlk belirlemelere göre 40-50 adet kafatasının varlığı saptanmıştır (Çambel vd. 1985: 44).

(Çambel vd. 1988: 42). Bu yapıda farklı evreleriyle birlikte toplamda 295 kadar iskelet bulunmuştur. Buna göre çok sayıda bulunan kafatası, ve iskelet parçalarına dayanarak kafataslı binanın ölüm kültlerinde kullanılmış olduğunun netleştiği ileri sürülmüştür (Schirmer 1990: 382; M. Özdoğan vd. 1994: 108).

Y. Yılmaz da 2010 yılında hazırladığı doktora tezinde Kafataslı Yapı'yı değerlendirmiştir (Yılmaz 2010). Yılmaz'a (2010: 1344) göre yapı "ölüler evi" adlandırmasına uygun olacak biçimde sadece ölülere ayrılmış bir mekândır. Mimarideki değişikliklere rağmen kullanım işlevinde sürekliliğe sahiptir. Yılmaz'ın (2010: 1287-1288) belirttiğine göre ölü, ceset halindeyken mekâna getirilmiş daha sonra iskeletin belirli bölümlerine müdahale edilerek yerleri değiştirilmiş ve süreç içinde başka alanlara taşınmıştır. Yapının kuzey yarısındaki oda/odalarda uzun kemikler, kafatası dizileri ve aradaki dolgulara bakılarak zaman zaman düzenlemelerin yapılmış olduğu ileri sürülmüştür (Yılmaz 2010: 784). Her ne kadar odalar karışık dolgular içermiş olsalar da odalar içinde belirgin bir ayrımın olduğu bildirilmiştir (Yılmaz 2010: 785). Yapının kuzey yarısında yer alan doğu-batı ve orta odaları incelendiğinde kafatası kemiklerinin doğu ve orta odalarda yoğunken batı odada az sayıda olduğu vurgulanmıştır. Çoklu gömütlerin olduğu hücrelerde her bir yeni gömüt yapılacağı zaman batıdaki odaya kuzeybatı köşedeki açıklıktan girilmek suretiyle kemiklerin ileri doğru itildiği ve yeni gömüt veya gömütlere yer açıldığı öngörülmüştür (Yılmaz 2010: 785, 1284).

Bu verilerin ışığında Yılmaz (2010: 1341) Kafataslı Yapıyı şu şekilde değerlendirilmiştir:

> *"Kafataslı Bina'da açığa çıkartışan gömütler erken, orta ve geç PPNB'ye tarihlenmektedir. Bina'daki gömüt uygulamaları farklılıkların birlikteliği ile oluşmuş bir bütün olarak değerlendirilebilir. Birincil tekil gömüt, ikincil gömüt, cesetlerin ilk konduğu alan başka bir ifadeyle 'çürütme/dağılma alanları', art zamanlı toplu gömütler, gövdeye aynı yerde sonradan yapılan müdahaleler, gömütlüklerin düzenlenmesi, kafatası ve uzun kemik dizileri. Bina içerisinde, kafatası olmayan gövde kemiklerinin bulunduğu kısımlar, gövde kemikleri olmayan kafataslarının gruplandığı, dizildiği alanlar. Olasılıkla cesedin dağılma/çürüme sürecine insanalrın aktif müdahalesinin göstergesi olan kemik yüzeylerde kesme izleri, kemik yüzeylerde ateşin etkisini gösteren izler gibi birçok uygulama bir yerleşme içersinde değil sadece bir Bina'a açığa çıkarılmıştır."*

Taş Döşemeli Yapılar Evresi boyunca da kullanılan Kafataslı Yapı, dönemin sonlarında kapıları örülerek kapatılmış ve yakılmıştır. Yakma işleminden sonra da taş yığılmak suretiyle diğer özel yapılarda olduğu gibi gömülmüştür (A. Erim-Özdoğan 2016: 84).

C) *Terrazo* Yapısı (C1)

Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde, Toprak Meydan'ın kuzeydoğusunda[43] özel yapılar grubuna ait *Terrazo* Yapısı (C1) yer almaktadır (Şekil: 48, 58, 60-61) (Çambel vd. 1983: 11, Res. 5,9-10; Schirmer 1983: 464-469, Abb. 2-4). *Terrazzo* Yapısı'nın dış ölçüleri 12 x 9,25 m[44], iç ölçüleri ise 7,5 x 9,8 m'dir. En az 3 yapı katı[45] tespit edilen yapı, tek bir mekândan oluşmaktadır. Dış duvarları kaba taşlardan inşa edilen yapının duvarlarının dış kısmı düzdür. İç kısımlarında ise mekâna bakacak şekilde duvarlara belirli aralıklarla 1 x 025 m boyutlarında payandalar[46] yerleştirilmiştir. Yapıya adını veren ve parlak bir görüntüye sahip olan *terrazo* taban kırmızımsı-portakal (somon-pembe) renktedir (Çambel ve Braidwood 1983: 161; Schirmer 1990: 382; A. Özdoğan 1994: 49, Pl. 7, Fig. 13; Braidwood vd. 1971: 1236, Fig. 6-7; 1981: 255). 0,35 m kalınlığındaki tabanın yapımında oldukça ustalık gereken aşamalar gerçekleştirilmiştir (Çambel vd. 1986: 54-55; Braidwood vd. 1981: 255; Erim-Özdoğan 2007: 76):

> *"İlk aşamada kaba kireç taşı parçalardan bir yatak oluşturulmuş ve üzerine 0,12 m kalınlığında serilen, grimsi-beyaz minik kireç taşı parçaları açık renkli kireç harcıyla birbirine bağlanmıştır. Onun üzerinde, kırmızımsı-turuncu[47] kireç taşı parçacıklarından (bu renk kireç taşının kalsit kristalleri etrafında doğal olarak oluşan hematitten gelmektedir) ikinci bir tabaka[48], aynı renkli malzemenin kireç harcı içine uygulanmıştır. Bu kırmızımsı turuncu üst tabakaya, kuzey-güney doğrultuda olmak üzere, çizgi çiftlerini oluşturan ince taneli beyaz kireç taşı parçaları eklenmiştir. Son aşamada, malzeme sertleştikten sonra tüm yüzey parlatılmıştır. Tabanın düzgün olması için "düzeç" olarak sudan yararlanılmış olduğu öngörülmüştür."*

Kırmızımsı portakal renkli t*errazo* taban mekânın doğu ve batı sınırında iki çift beyaz çizgi ile süslenmiştir. Yapının kuzey-güney eksenine koşut olan bu hat beyaz taşlardan yapılmıştır (M. Özdoğan, A. Özdoğan, Bar-Josef ve Van Zeist 1994: 108; Schmidt 2007b: 68; Erim-Özdoğan 2007: 76, Fig. 49-50). Üç yapı evresine sahip yapıda, evrelerin birinde kuzey duvarı boyunca uzanan bir kanalın varlığı tespit edilmiştir. Açığa çıkarıldığı dönemde tahrip olmakla birlikte kapı girişinin güney yönde olduğu

---

[43] Toprak Meydan'ın kuzeyinde ayrıcalıklı kişilerin konutlarının yer aldığı düşünülmektedir (Erim-Özdoğan 2007: 75-76).

[44] Schirmer (1990: 382) ve Bıçakçı 2009 (2009: 42) yayınlarında binanın ölçülerini 11,75 x 9 m olarak vermişlerdir.

[45] Bu yapı katlarından birinde, kuzey duvar boyunca devam eden muntazam yapılmış bir kanal açığa çıkarılmıştır (Çambel vd. 1983: 14).

[46] Bu payandaların çatıyı taşımaktan ziyade dekoratif ya da özel amaçlı yapılmış olabileceği belirtilmiştir (Schirmer 1990: 382).

[47] Bu kırmızımsı-turuncu renkli kireç taşının Zülküf Dağı'nın arkasındaki bir kaynaktan getirildiği düşünülmektedir (Erim-Özdoğan 2007: 76).

[48] Bu tabaka alttaki beyaz renki kireç taşı tabakasına göre daha ince uygulanmıştır. Bunun sebebinin de malzemenin uzak yerden tedarik edilmesi ve kıymetli olmasıdır (Braidwood vd. 1981: 256).

belirlenmiştir Mekânın içinde, kuzeydoğu köşede olmak üzere, *terrazo* kaplı olmayan 1,25 m çapa sahip bir çukur bulunmuştur. Bu çukurun dışbükey taş levhayla çevrili kenar kısmında insan kanına ait kristal izlerinin varlığı tespit edilmiştir (Schirmer 1990: 384). Mekânın kuzeybatı köşesinde, yan yüzeyinde alçak kabartma tekniğinde insan yüzü[49] işlenmiş sığ bir tekne parçası bulunmuştur (Çambel vd. 1983: 15; Erim-Özdoğan 2007: 76, Fig. 51; 2011: 207, Fig. 51). Schirmer (1990: 384) bu teknede de insan kanı kalıntılarının varlığının tespit edildiğini belirtmiştir. A. Özdoğan (1994: 154) da bu teknenin, yapıdaki sıvı ile yapılan törenler esnasında kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Bu yapının, orta alanının tahrip edildikten sonra üstü örtülerek başka bir deyişle yapı gömülerek terk edildiği belirtilmiştir (A. Özdoğan 1994: 154). Yan yüzeyinde insan kabartması olan tekne de yapı gömülmeden önce kırılarak tahrip edilmiş ve kalan parça özellikle bırakılarak yapıyla birlikte gömülmüştür (Erim-Özdoğan 2021). *Terrazo* Yapısı'nın olduğu evrede yerleşimde çok sayıda sel ve taşkınların olduğu belirlenmiştir. A. Erim-Özdoğan (2021), *Terrazo* Yapısı içerisinde olması muhtemel dikilitaş ya da yontuların bu felaketler sonucunda orada yaşayan insanlar tarafından bina ile birlikte tahrip edilmiş olabilecekleri hakkında bir varsayımda bulunmaktadır. Schmidt (2007b: 68) de daha erken bir zamanda *Terrazo* Yapısı'nın tahrip edilmiş olan orta alanında dikilitaşların olması gerektiğini öngörmüştür. M. Özdoğan ve A. Özdoğan (1989: 71) *Terrazo* Yapısı'nın, Kafataslı Yapı yıkılıp işlevini yitirdikten sonra alanın daha kuzeyine, onun yerine yapılmış olabileceği ihtimali üzerinde de durmuşlardır.

D) *Terrazo* Yapısı'nın Batısında Yer Alan Özel Yapı

Terrazo Yapısı'nın yaklaşık 5-6 m batısında, 2016 kazı sezonunda açılmaya başlanan ve "özel yapı" olabileceği öngörülen bir bina açığa çıkarılmaya başlanmıştır. Bu yapının bir duvarı içerisine iki adet dikilitaşın kırılarak yerleştirilmiş olduğu belirlenmiştir (Şekil: 59). Söz konusu duvar Çayönü'nün yerleşme düzenindeki geleneksel kuzey-güney ekseninden farklı bir yönelime sahiptir ve ait olması muhtemel yapının duvarını keserek oturtulmuştur. Dolayısıyla söz konusu dikilitaşlı duvarın o dönemdeki sel ve

[49] Stilize işlenmiş olan insan yüzü, Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de bulunan insan heykellerindeki tasvirlere benzetilmiştir. Bu benzerlikle ilgili olarak da Fırat Bölgesi ile olan ilişkiler gösterilmiştir (Erim-Özdoğan 2007: 76).

taşkınlarına karşı *Terrazo* Yapısı ve çevresindeki yapılarla birlikte, Plaza yani Toprak Meydanı korumak için inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir ve ait olduğu yapının da özel yapılar sınıfında değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Erim-Özdoğan'ın 2021). Bu yapının duvarlarının parlak kırmızı renkte sıvanmış olması gerektiği de duvar diplerinde bulunan küçük parçalar nedeniyle düşünülmektedir. Yapının birinci evresinin hediyeler bırakılarak, ritüel eşliğinde doldurularak gömüldüğü belirlenmiştir. Söz konusu binanın *Terrazo* Yapısı ile çok yakın olması, ya o yapıya eklenmiş bir bina ya da ondan daha erken inşa edilmiş bir özel yapı olabileceğini düşündürmektedir (Erim-Özdoğan 2021).

E) Toprak Meydan (Earth Plaza)

Taş Döşemeli Yapılar Evresi'ni izleyen Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde, yerleşmenin doğusunda 60 x 20 m boyutlarında Toprak Meydan (Earth Plaza)[50] yer almaktadır (Şekil: 60-61). Bu evrede, yerleşimin önceden tasarlanan bir plana göre yapılmış olduğu öngörülmektedir. Toprak Meydan'ın kuzeyi büyük boyutlu Hücre Planlı yapılarla, doğu ve güneydoğusu da *Terrazo* Yapısı ve Kafataslı Yapı ile sınırlandırılmıştır. Meydanın kuzeyinde yer alan büyük boyutlu hücre planlı yapılar, birbirinden bağımsız olmakla birlikte bitişik olarak inşa edilmiş ve kullanımdan kalkınca kült yapıları gibi içleri doldurularak gömülmüştür. Bu yapılarda prestij eşyaları olarak nitelendirilen kilden ev modelleri, büyük boyutlu obsidiyen dilgiler ile birlikte odalarda oldukça büyük boyutta ham madde olarak obsidiyen blokları depolanmış olarak bulunmuştur (M. Özdoğan 2018b: 34). M. Özdoğan'a (2018b: 34) göre yükseltilmiş bir teras üzerine inşa edilen hücre planlı evlerde yaşayan sakinler, Toprak Meydan'da olan faaliyetleri gözlemleyebilecekleri bir konumdadır. Hücre Planlı Yapılar Evresi boyunca kullanımda kalan Toprak Meydan, Taş Döşemeli Yapılar Evresi'ne ait olan Çakıllı Meydan'ın üzerine yapılmıştır. Yapıların gömülmesi geleneği yerleşimin doğu bölümünde geniş,

[50] Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde höyüğün doğu kısmında Toprak Meydan/Plaza ile birlikte açığa çıkarılan yapılar sosyal tabakalaşmanın varlığı açısından önemli olduğu belirtilmiştir (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 73-74). Meydanın kuzey kenarı boyunca, hemen hemen düz bir hat halinde, yükseltilmiş platformların arka tarafında hizalanmış durumda bir grup yapı açığa çıkarılmıştır. Her ne kadar bu binalar yerleşimin aynı evresine ait yapılarla plan açısından benzerlik gösterse de diğer yapılara göre daha büyük ve anıtsal bir görüntüye sahiplerdir (Çambel vd. 1983: 16; M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1998: 74). Meydanın batı tarafında ise binaların boyutları küçülerek daha mütevazi bir görünüm sergilemektedir. Binaların arasında boyutları büyüyen açık alanlar çakmaktaşı ve obsidiyen yongalamak gibi çeşitli günlük faaliyetlerde kullanılmıştır (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 74). Bu veriler de Hücre Planlı Yapılar Evresi'ndeki sosyal tabakalaşmayı göstermesi açısından önem taşımaktadır.

taşlarla kaplı bir alan elde edilmesine yardımcı olmuştur. Çakıllı Meydan'ın ilk yapım aşamasında da Kanallı Yapılar Evresi'nin açık alanları ve yapıları düzeltilerek düz bir alan elde edilmeye çalışılmıştır. Bu işlemler esnasında açıkta kalan yapıların çukur kısımları taş ve çakılla doldurulmuştur. Bu şekilde taş ve çakıllardan oluşan bir dolgu elde edilmiştir. 50 x 30 m[51] ebatlarındaki bu alana ilk aşamada orta boy taşlardan bir döşeme serilmiştir, arası sert killi toprakla doldurularak Çakıllı Meydan'a sağlamlık kazandırılmıştır. Üç kez yenilenen Çakıllı Meydan en son aşamasında 0,45-0,50 m arasında dolgu kalınlığına ulaşmıştır (Çambel ve Braidwood 1983:162; Çambel, Braidwood ve Özdoğan 1983: 13; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1985: 41-42; A. Erim Özdoğan 2012: 115; M. Özdoğan 2018b: 1512). Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde bu dolgunun üzerine, 0,10-0,35 m kalınlığında, kırmızı renkli yanık kerpiç[52] ve toprak karıştırılarak serilmesiyle Toprak Meydan yapılmıştır. Serilen toprağın yüzeyi de özenle düzeltilerek hemen hemen yatay bir zemin elde edilmiştir (Çambel vd. 1983: 13).

Meydanın ortasında, ilk yapım evresinde, doğu-batı yönünde iki sıra (dizi) halinde dikilitaşlar dikilmiştir (Şekil: 60-66). Bunlardan 10 adeti tespit edilmiştir ve "ASS 1-10" olarak adlandırılmıştır. Kuzey taraftakiler "ASS 1-6"; güney taraftakiler ise "ASS 6-10" numaralı olanlardır. Hafif kavisli olan bu iki dizinin arasında 11 m mesafe vardır. Yaklaşık 2,5[53] m aralıklarla dizilen bu dikilitaşların yükseklikleri 1,50-2,80[54] m arasında değişmektedir. Kabaca işlenen dikilitaşların kenarları ve tepe kısımları hafifçe yuvarlatılmıştır. Taşların enine kesitleri dikdörtgen ve elips (oval) biçimlidir. Kuzey taraftaki dikilitaşlar "CU" ve "CX" Yapılarının güney ekseninin 4 m güneyine yerleştirilmiştir. En batı taraftaki "ASS 1" (Şekil: 66) ve "ASS 7" numaralı dikilitaşlar, "CU" Binası'nın batı uzun duvarı ile aynı eksen üzerindedir. Kuzey yöndeki dikilitaşlar: "ASS 1", "ASS 2" ve "ASS 3" "CU" Binasının güney tarafında, "ASS 4" "CX" binasının güney tarafında, "ASS 5" *Terrazo* Yapısı'nın batı duvarının dışında ve ön tarafında olmak üzere yerde yatık durumda, ASS6 *Terrazo* Yapısı'nın içinde ve kuzey

[51] Bıçakçı alanın 20 x 40 m boyutlarında olduğunu belirtmiştir (Bıçakçı 2001: 117).
[52] Meydanın üst döşemesinde yanık kerpiç molozu kullanılması, çamur tutmaması için yapılan bir ugulama olarak yorumlanırken (Çambel vd. 1983: 13), M. Özdoğan (2014: 1512) ise özellikle ırmızı renk elde etmek için kullanıldığını ifade etmektedir. Bu yanık kerpicin yanmış evlerin molzundan elde edilmiş olduğu belirtilmiştir (Bıçakçı 2001: 117).
[53] Bıçakçı (2002: 117) dikilitaşlar arasındaki mesafenin 3-4 m arasında değiştiğini belirtmektedir.
[54] Bıçakçı (2002: 117) dikilitaşların 1,80-2,20 m yüksekliğe sahip olduklarını kaydetmektedir.

duvarının ön tarafında, “ASS 5” numaralı dikilitaşın da 7 m doğusunda dikili durumda bulunmuştur. Güney yöndeki dikilitaşlar: “ASS 7”, “ASS 1” in tam karşısındadır, doğusuna doğru “ASS 8”, “ASS 9” ve “ASS 10” numaralı dikilitaşlar tespit edilmiştir. En sondaki “ASS 10”, “ASS 9”un 4 m doğusundadır (Şekil: 61) (Çambel, Braidwood ve Özdoğan 1983: 13, Res. 3; Çambel, Braidwood, Özdoğan ve Schirmer 1985: 41-42, 45; 1988: 43; M. Özdoğan, A. Özdoğan, Caneva, Davis ve Koyunlu 1992: 101-102; M. Özdoğan, A. Özdoğan, Bar Josef ve Van Zeist 1994: 108; M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1998: 592; Bıçakçı 2001: 117, Fig. 66-68; Erim-Özdoğan 2007: 75). Çoğunluğu bezemesiz olan dikilitaşlardan en az bir tanesinde kırmızı boya izlerinin olduğu belirtilmiştir. Bir diğerinde de detay verilmemekle birlikte dikilitaşın yüzeyinde modelleme izlerinin olduğuna dikkat çekilmiştir (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 74; M. Özdoğan 2014: 1511; 2015: 48). Güney taraftaki dikilitaş sırasının en batısındaki yan yana bir çift dikilitaş A. Özdoğan tarafından (1994: 51) meydanın batı sınır taşları olarak adlandırılmıştır. Taş Döşemeli Yapılar Evresi’nin sonunda yangın geçirdikten sonra gömülmüş olan Kafataslı Yapının avlusunun içine sonradan bir çift dikilitaşın dikilmiş olduğu bildirilmiştir (A. Özdoğan 1994: 51). A. Özdoğan’a göre (1994: 51) söz konusu bu çift dikilitaş da güneydoğu sınır taşları olmalıdır. Güneydeki dikilitaşlar dizisinin en doğusuna iki adet oluklu dikilitaş yerleştirilmiştir (Şekil 64). Toprak Meydan ilk yapım evresinde oldukça temiz tutulmuştur. İkinci yenileme işlemleri esnasında, yani c2 alt evresinde, dikilitaşlar bilinçli bir şekilde kırılarak yatırılmış ve oluklu taşlarla birlikte meydana gömülmüştür. Bu evrede meydana dikilitaşların da üstünü kapatacak biçimde toprak serilmiş ve meydan yeniden düzenlenmiştir. C3 alt evresinde tekrar yenilenen ve 15 x 30 m boyutlarına düşen meydan oldukça temiz bir görünüme sahiptir (Çambel vd. 1983: 13; A. Özdoğan 1994: 51; Bıçakçı 2001: 121). Hücre Planlı yapıların her yenileme evresinde Toprak Meydan’ın da yenilenmiş olduğu düşünülmektedir (Çambel ve Braidwood 1983: 162; A. Özdoğan 1994: 52, 205-207; M. Özdoğan vd. 1994: 108). Toprak Meydan açık bir tören alanı olarak korunmuş ve yapı faaliyetlerinden uzak tutulmuştur (Özdoğan 2018b: 33). Hücre Planlı Yapılar Evresi’nden Geniş Odalı Yapılar Evresi’ne geçişte ise Toprak Meydan eski önemini kaybetmiştir. Bu evreden itibaren meydanda günlük işler yapılmaya başlanmış ve yenileme işlemleri esnasında temizlenmeden bırakıldığı tespit edilmiştir. Geniş Odalı Yapılar Evresi’nin üçüncü alt evresinden (lr 3) itibaren eski önemini tamamen

kaybetmiş olan Toprak Meydan'ın kullanım amacının değişikliğe uğramış olduğu belirtilmiştir (Çambel ve Braidwood 1983: 162; A. Özdoğan 1994: 52, 205-207; M. Özdoğan vd. 1994: 108). Bu evreden itibaren Hücre Yapılar Evresi'ndeki görkem ve işlevini kaybeden meydanda her tarafa dağılmış durumda koyun ve keçilere ait kemiklerle, kemikten yapılmış çeşitli aletlere ve tanımlaması yapılamayan nesnelere rastlanmıştır. Bu verilerin ışığında Toprak Meydan'ın artık günlük işlerin yapıldığı, hayvanların kesildiği, aletlerin yapıldığı bir açık alan haline geldiği öngörülmüştür. Önemini kaybeden Toprak Meydan zamanla çöplüğe dönüşmüştür (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: 72; A. Özdoğan 1994: 52, 205-207; Erim-Özdoğan 2011: 213).

Geniş Odalı Yapılar Evresi'ne kadar olan kült yapıları ve Toprak Meydan'ı değerlendiren M. Özdoğan (2018b: 34), özel yapılarla Toprak Meydan'ın kullanılması yönünde şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

> *"Hücre yapılar evresinde binaların yükseltilmiş bir teras üzerine inşa edilmeleri, bu binalarda yaşayan seçkin insanların Meydanda gerçekleştirilen faaliyetleri izleme olmasa da en azından gözlemleyebilecekleri bir konumda olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla kült binalarına giremeyen bu normal insanlar, Meydanda toplanmış, ritüelleri uzaktan izlemiş ve yer altı yapılarında yankılanan sesleri dinlemiş olmalıdır. Meydanın yenileme evreleri esnasında da kasıtlı olarak kırılarak gömülmüş olan dikilitaşların varlığı, bu açık alanın ritüel işlevine ima etmektedir. Statü evlerinin sakinlerinin Meydandaki kalabalıklar üzerinde otoriter bir konuma sahip olmaları mümkündür."*

F) Geniş Odalı Yapılar Evresi

Hücre Planlı Yapılar Evresi'nden sonra gelen Geniş Odalı Yapılar Evresi'nde[55] özel yapılar devam etmekle birlikte erken evrelere göre mimari açıdan daha sadedir. Bu özel yapılar, farklı yapım evrelerinde birbirinin üzerine inşa edilmiş olup dikdörtgen planlıdır ve **DK, EA ve DT** olarak adlandırılmıştır[56]. İki mekânlı olan DK (lr 1) Yapısı'nda, güneydeki mekânın tam ortasından başlayıp Toprak Meydan'ın ortasına kadar uzanan bir yassı taş dizisi bulunmaktadır. Taş dizisinin mekân içinde kalan ve dikilitaş (?) olarak yorumlanan bölümünün çevresi taş döşemeyle kaplanmıştır. EA Yapısı (lr 2) dikdörtgen planlı olup tek mekânlıdır. Mekânın orta bölümünde üç adet

[55] Bu evrede mimari yarı çukur tabanlı, tek mekânlı konutlar şeklindedir. Yapıların duvarları dıştan dikken içten köşeleri yuvarlatılmıştır. İskân yerleşmenin doğu kesimindedir. Son üç evresinde su baskınları ve taşkınlar nedeniyle gelişigüzel olarak kuru alanlara inşa edilmiştir. Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin Toprak Meydanı bir süre daha kullanıldıktan sonra çöplüğe dönüşmüştür (Erim-Özdoğan 2007: 80-81; 2011: 212-213). Bu köklü değişikler iklimsel değişimle birlikte insanların tekrar yarı göçebe hayata dönmüş olabileceği ile ilişkilendirilmiştir (A. Erim-Özdoğan 2019: 86-87).

[56] Önceki evrelerde özel yapılar normal konutlarda ayrı olarak, yerleşmenin biraz dışına inşa edilirken, bu evrede konut yapılarının hemen yanına inşa edilmiştir (Erim-Özdoğan 2007: 80).

karemsi, kütlesel dikilitaş altlığı (dikme altlığı?/paye) bulunmaktadır. Üst seviyede yer alan DT Yapısı (lr 3) plan olarak EA yapısına benzemektedir; ancak mekânın ortasındaki payelerin (dikilitaş altlıkları / dikme altlığı) yerine yüzeyleri tabanla birlikte sıvanmış, birbirine paralel üç adet kısa duvar yapılmıştır (A. Özdoğan 1994: 201-202; Erim-Özdoğan 2007: 80; 2011: 212-213, Fig. 56).

2. 1. 1. 5. Şanlıurfa

Şanlıurfa ilinde kazı ve yüzey araştırmalarında dikilitaş geleneğinin mevcut olduğu saptanmıştır. Bu merkezler Göbekli Tepe, Nevali Çori, Kurt Tepesi, Harbetsuvan Tepesi, Karahantepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Sefer Tepe, Kocanizam Tepe'dir.

2. 1. 1. 5. 1. Göbekli Tepe

Toros Dağları'nın güneyinde yer alan Göbekli Tepe, Şanlıurfa il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda ve Karaharabe (Örencik) köyünün de 2,5 km kuzeydoğusundadır (Schmidt 2000a: 45, 2007c: 115; 2010b: 239; 2011c: 917). Yıldız biçimli kireç taşı bir plato üzerinde konumlanan Göbekli Tepe, deniz seviyesinden 800[57] m yükseklikte olup, Germuş Dağ silsilesinin ikinci en yüksek noktasını (kodunu) oluşturmaktadır. Höyük, 300 x 300 m'lik bir alanı kaplamakla birlikte, 15 m yüksekliğinde kültür dolgusuna sahiptir. Arazideki konumu sayesinde, güneyinde Harran Ovası ve kuzeyinde Culap Suyu Havzası'na hâkim bir görünüm sergilemektedir (Schmidt 2009a: 169; 2011a: 41; 2011c: 917; Kurapkat 2012: 158; Notroff vd. 2015: 54; Dietrich vd. 2017: 98; Knitter vd. 2019: 11, Fig. 8; Kinzel ve Clare 2020: 30, Fig. 3.1).

Göbekli Tepe ilk kez 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Projesi kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir (Benedict 1980: 137). İlk keşfinden 31 yıl sonra, 1994 yılında, K. Schmidt bölgeyi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin ardından, 1995 yılında, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden H. Hauptmann, Şanlıurfa Müzesi'nden A. Mısır ve E. Bucak'ın destekleri ile K. Schmidt ve ekibi kazılara başlamıştır. Kazılar 2014 yılına kadar kesintisiz olarak devam ettirilmiştir (Schmidt 1995: 9-10; 1996: 2-3; 2000b: 3; 2007b: 17, 19; 2011a: 41; 2013: 79). Günümüzdeki kazılar M. Özdoğan, N. Karul, G.

[57] Kinzel ve Clare'in (2020: 30) yayınında deniz seviyesinden yüksekliği 786 m olarak kaydedilmiştir.

Kozbe ve Şanlıurfa Müzesi'nin oluşturduğu komisyonun denetiminde L. Clare tarafından gerçekleştirilmektedir (Kinzel ve Clare 2020: 39-48).

Göbekli Tepe'de 2014 yılına kadar yapılmış olan sistemli kazılardan elde edilen verilere göre en az üç tabakanın varlığına işaret edilmiştir (Dietrich ve Schmidt 2010: 82-83; Schmidt 2011a: 41-48; 2011c: 919-925; Becker vd. 2012: 16-18; Notroff vd. 2017: 57). Bununla birlikte, 2014 yılından sonra başlatılan ve günümüze kadar devam eden ikinci dönem kazılarında, üç tabakanın yerine 8 yapı katının olduğu yönünde görüş bildirilmektedir (Kinzel ve Clare 2020: 32-33).

Bu nedenle, Göbekli Tepe stratigrafisi ile ilgili olmak üzere iki farklı tablo sunulmaktadır. Bunlardan ilki Schmidt (2008c: 59-61) tarafından hazırlanan, ikincisi ise son dönem kazı çalışmalarını yürüten Clare (Kinzel ve Clare 2020: 33) tarafından hazırlanmış olandır.

Schmidt (2008c: 59-61) tarafından ortaya konulan tabakaların sıra düzeni, eskiden yeniye doğru, aşağıda sunulmaktadır (Schmidt 2008c: 59-61):

Tabaka	Dönem ve Tarih (MÖ)
III. Tabaka :	ÇÇÖNA/Erken ÇÇÖNB (MÖ 9600-8800[58])[59].
II. Tabaka :	Erken/Orta ÇÇÖNB (MÖ 8800-8000)[60].
I. Tabaka :	Tahrip olmuş, karışık malzeme, Neolitik sonrası, Orta Çağ ve günümüz malzemesi.

Tablo 14: Göbekli Tepe Kronolojisi (Schmidt 2008c: 59-61).

Kinzel ve Clare'in ana kazı alanı, bir başka deyişle güneydoğu çukurunda yaptıkları değerlendirmeler sonusunda Göbekli Tepe'de sadece dikey bir stratigrafinin olmadığı, aynı zamanda yatay bir stratigrafinin de görüldüğünü bildirilmektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'nin stratigrafisinin daha da karmaşık bir hale geldiği ifade edilerek,

[58] Clare'in 2017 yılınındaki yayımında (Clare 2017: 29) III. tabakayı MÖ 9600-8700'e, II. tabakayı MÖ 8700- 8200' e tarihlendirilmektedir. Knitter (Knitter vd. 2019: 2) ilk adıyla yayımlanan 2019 yılına ait diğer bir makalede III. tabaka MÖ 9500-8700'e, II. tabaka ise MÖ 8700-8000'e tarihlendirilmektedir.

[59] Bu tabakada oval ve daire biçimli anıtsal yapılar karşımıza çıkar. Bunlar A, B, C, D ve H olarak adlandırılmıştır.

[60] Bu tabakanın yapıları genelde dikdörtgen planlıdır ve küçük mekânlardan oluşur. Geçiş mimarisi olarak yuvarlak planlı yapılar da vardır. Bunlar F, G Yapıları, Aslanlı Dikilitaş Yapısı ve Totem direği isimleri ile tanımlanmaktadır.

merkez ile ilgili, eskiden yeniye doğru, aşağıdaki tabakalanmanın olması gerektiği ileri sürülmektedir (Kinzel ve Clare 2020: 32-33):

Safha	Dönem ve Tarih (MÖ)
1. Safha	ÇÇÖNA (MÖ 10. binin ikinci yarısı) (A-D Yapıları)
2. Safha	ÇÇÖNA/EÇÇÖNB (MÖ erken 9. yy)
3-5. Safha	EÇÇÖNB
6-7. Safha	MÖ geç 9. yy
8. Safha	Son yapı evresi

Tablo 15: Göbekli Tepe Safha Düzeni, Dönem ve Tarihlendirme (Kinzel ve Clare 2020: 32-33).

Tablo 14'ten de anlaşılacağı üzere Göbekli Tepe Orta ÇÇÖNB'den sonra tamamen terk edilmiştir. Yapılan bu tez çalışmasında Schmidt'in tabakalanma düzeni kullanılmaktadır.

Erken dönem kazılarında bir yerleşim yerinden çok, dini karakter taşıdığı bildirilen Göbekli Tepe[61], dairesel, oval ve dikdörtgen biçimli anıtsal yapıları ve T biçimli dikilitaşlarıyla Anadolu Arkeolojisine kazısına başlanıldığı zaman itibarıyla yeni bir pencere açmıştır[62].

Schmid'ten sonra yapılmaya devam eden ikinci dönem kazı ve araştırmalarında ise Göbekli Tepe'nin sadece ritüel amaçlı kullanılan bir merkez karakteri taşımadığı, domestik karakterli yapıların da olduğu yönünde görüşler bildirilmektedir (Clare, Kinzel, Sönmez ve Uludağ 2019: 15; Kinzel ve Clare 2020: 35).

Bu görüşle ilgili en önemli dayanak noktası da Göbekli Tepe'de açığa çıkarılmış olan sarnıçlardır. Kuzeybatı çukurda yapılan araştırmalarda, K10-55 numaralı açmada,

[61] Schmidt (2005: 13-21) araştırmaları sonucu elde ettiği verilere göre Göbekli Tepe'yi "Ritüel Merkez" olarak tanımlamıştır. Schmidt'in ifadesine göre (2005: 13-14) Göbekli Tepe'nin de dahil olduğu ritüel merkezler şu özellikleri taşımaktadır: *a) Yerleşik toplulukların ortaya çıkmasından önce de mevcuttur, b) Erken yerleşik topluluklar için temel bir rol oynamıştır, c) Yerleşim yerlerinden ayrı coğrafi ortamları ve genel arkeolojik buluntuları ile kolayca ayırt edilebilirler, d) Daha sonraki dönemlere ait dini merkezi yerlere benzeyen özelliklere sahiptir, f) Neolitik yaşam tarzını yaymasıyla kültürel bir katelizör görevi üstlenir".*

[62] Göbekli Tepe'de aktif kazı çalışmalarında bulunan araştırmacılar bu merkezi dini karakter taşıyan bir inanç merkezi olarak tanımlasalar da M. Özdoğan burayla ilgili olarak, sadece kült yapılarının kazıldığı ve konut alanlarının da olduğu bir yerleşim şeklinde tanımlama yapmaktadır (M. Özdoğan 2015: 48-49).

yağmur suyunun toplanabileceği, sarnıç olarak yorumlanan, kayaya oyulmuş çukur bir yapı tespit edilmiştir. Söz konusu yapı 10 m çapında ve 2,8 m derinliğindedir. Çukurun üst tarafı kireç taşı ile örülmüştür. Batısında da taşlardan yapılmış dar ve uzun bir kanal vardır. Bu kanal ile çukur yapının içine yağmur suyu tahliyesinin yapılmış olabileceği yönünde görüş bildirilmiştir. Araştırmacılar bu yapının Göbekli Tepe'de bulunmuş olan en büyük sarnıç olması gerektiğini ifade etmektedir (Clare, Dietrich ve Notroff 2015: 150; Clare, Kinzel, Sönmez ve Uludağ 2019: 15-16, Fig. 3; Clare 2020: 84-85, Fig. 6). Bu sarnıcın 12 m batısında, K10-35 numaralı açmada, ana kayaya açılmış ve üzeri taş levhalar ile özenli bir şekilde kapatılmış kanalın varlığı tespit edilmiştir. Bu kanalın da Göbeklitepe'de su elde etme ve depolama amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir (Clare, Kinzel, Sönmez ve Uludağ 2019: 16; Clare 2020: 85). Su sarnıcı olması muhtemel yapıların yanı sıra Göbekli Tepe'de domestik mimari ile ilişkilendirilen oluşumların olduğu da ileri sürülmektedir. Kuzeybatı çukurunda, K10-13 ve K10-23 açmalarında derin sondaj çalışmalarında açığa çıkarılan yapılar domestik nitelikli binalar olarak yorumlanmaktadır (Clare, Kinzel, Sönmez ve Uludağ 2019: 16, Fig. 4; Clare 2020: 83, Fig. 2). Kireç taşından ana kaya üzerine inşa edilmiş olan yapılar oval planlı olup birbirine eklenmişlerdir. Bu grubun işlik alanı olması gerektiği düşünülmektedir; çünkü söz konusu alanda yapılan kazı çalışmalar neticesinde birkaç adet ocak, taş ve kemik boncukların üretilmesi için kullanılan aletler bulunmuştur (Clare, Kinzel, Sönmez ve Uludağ 2019: 16; Clare 2020: 83, Fig. 2). Bu alanın diğer kazısı yapılan yerlerle stratigrafik karşılaştırmaları ve çakmaktaşı aletlerin incelenmesi neticesinde erken bir yerleşim evresine ait olduğu ve ÇÇÖNA (MÖ 9500-8700)'ya tarihlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Clare, Kinzel, Sönmez ve Uludağ 2019: 16; Clare 2020: 83). Göbekli Tepe'deki yuvarlak-oval planlı anıtsal mimariden sonra dikdörtgen planlı yapılar kademeli olarak ortaya çıkmaya başlamıştır (Clare 2020: 83, Fig. 1C, 4). Clare (2020: 83-84), erken ÇÇÖNB'ye yani MÖ 8700-8200'e tarihlendirilen bu binaların yoğun bir şekilde domestik faaliyetlere işaret etmiş olduklarını ileri sürmektedir. Clare'in Göbekli Tepe'deki domestik kalıntılarla ilgili öne sürdüğü görüşlere ek olarak bir mezarın da açığa çıkarılmış olması dikkat çekicidir (Clare 2020: 84, Fig. 5). 2017 yılı kazı sezonunda, yağmur suyu dreneaj kanalının açığa çıkarılmasına yönelik çalışmalar esnasında, birden fazla yapı evresine ait dikdörtgen plana sahip bir binanın tabanının altında böbrek şeklinde bir mezar alanı tespit edilmiştir. Söz konusu mezarda

karıştırılmış olarak insan kemiklerinin varlığı belirlenmiştir. En az üç bireyin gömülü olduğu bu taban altı mezarın, ÇÇÖNB evresinde evsel nitelikli yapıların bir özelliği olduğu Clare (2020: 84, Fig. 1D, 5) tarafından vurgulanmaktadır.
Araştırmacıların bilim dünyasına sundukları verilerden anlaşıldığı üzere, bu merkez MÖ 9600-8000 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Schmidt 2009a: 174; 2010a: 243; 2010b: 240; Schmidt ve Terberger 2011: 33-34; Dietrich vd. 2012: 66; Notroff vd. 2017: 57).

Göbekli Tepe'nin III. ve II. tabakalarında, tamamıyla kireç taşından yapılmış, T biçimli dikilitaşların[63] varlığı saptanmıştır.

III. tabakadaki dikilitaşlarla bağlantılı olarak tespit edilen binalar açığa çıkarılış sırasına göre A, B, C, D, G ve H harfleri ile tanımlanmıştır. Bu sıralama yapılar arasındaki zaman farkına değil bulunma önceliğine işaret etmemektedir. Bu yapılardaki her bir dikilitaş da, buluntu sırasına göre, ilk rakamdan ve yapı ayrımı gözetilmeksizin numaralandırılmıştır. Bu numaralandırma sisteminde Arabik numaralandırma kullanılmıştır (Schmidt 2008c: 59-61; Dietrich vd. 2012: 70).

III. tabakadan II. tabakaya geçişi gösterdiği düşünülen "F Yapısı" III. tabaka yapılarında olduğu gibi F harfiyle isimlendirilirken; II. tabakaya tarihlendirilen yapılar ise iki farklı şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan ilki dikilitaş yüzeyindeki tasvirlere göre "Aslanlı Dikilitaş Yapısı"; ikincisi de açma numaralarına göre belirlenmiştir. Bu tabakaya ait T biçimli dikilitaşlar da bulunma sırasına göre Romen rakamlarıyla adlandırılmıştır (Schmidt 2008c: 59-61; Dietrich vd. 2012: 70). Eldeki bu çalışmada kazıcıların numaralandırma sistemine sadık kalınmıştır.

[63] Schmidt (2010c: 16), Göbekli Tepe'de açığa çıkarılan dikilitaşların stel olarak değil, özellikle dikilitaş şeklinde tanımlanması gerektiğini vurgulamıştır. Schmidt'in (2010c: 16) bu konudaki açıklaması şu şekildedir: "*T şekilli sütun insan vücudunun oldukça stilize edilmiş halidir. Üç boyutlu olarak tasvir edilen bu eserler iki boyutlu olarak tasarlanan "stel" kelimesi için uygun değildir. T biçimli enine şekillendirilen bölüm, insanın kafasının, çenesinin ve başının arka kısmının dışarı çıkık olacak biçimde yandan görünüşüdür. Ön dar yüzey gövdeyi temsil eder. Gövdenin geniş yan yüzeylerindeki el ve kol tasvirleri de antropomorfik yorumu tamamıyle destekler*".

Göbekli Tepe'de ÇÇÖN Dönemde hizmete konan yapılar ve dikilitaşlar zaman içerisinde ortaya çıkan bir takım ihtiyaçlar doğrultusunda çeşitli değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler esnasında dikilitaşların yerlerinin değiştirildiği gibi bazı durumlarda yüzeylerindeki tasvirlere de müdahaleler yapılmıştır (Notroff vd. 2017: 59; L. Dietrich vd. 2019: 4).

Dönem içerisinde kullanımdan kalkan yapıların, terk edilmeden önce, şölenler yapıldıktan sonra bilinçli bir şekilde içlerinin doldurularak kapatıldığı ileri sürülmektedir (Schmidt 2010b: 242). 5 m kalınlığa ulaşan dolguda yumruk büyüklüğünde kireç taşı parçalar, çakmaktaşından aletler[64], taş kap parçaları, kireç taşından doğal büyüklükte insan heykelleri başı[65], öğütme taşı parçaları, küçük çakıl taşları, bol miktarlarda hayvan kemiklerinden[66] ve az sayıda da olsa parçalanmış insan kemiğinden[67] oluşmaktadır (Schmidt 2008a: 418; 2009: 164; Dietrich vd. 2012: 72; Notroff vd. 2015: 54, 60-61; Gresky, Haelm ve Clare 2017: 1-8).

Bilinçli dolgu işlemlerinden sonra yapıların ve özellikle dikilitaşların dış hatlarının uzun bir süre yüzeyden görünür oldukları hakkında görüş bildirilmektedir. Buna en büyük dayanak noktası olarak da bazı dikilitaşların tepe kısımlarındaki kap çukurları gösterilmektedir (L. Dietrich vd. 2019: 9).

Kinzel ve Clare (2020: 32) ise son dönemde yapmış oldukları çalışmalarda, yapıların bilinçli olarak doldurulmadığını, bir başka deyişle anıtsal binaların gömülmediğini ileri sürmektedir. Aynı araştırmacılara göre, anıtsal yapılar muhtemelen binaların çökmesi ve merkezin yüksek kesimlerinden, su baskınlarının da etkili olduğu erozyonla gelen çöp

[64] Bu alet grubunu ÇÇÖNA'ya tarihlendirilen Nemrik, Helwan ve Aswad tipi uçlar oluşturmaktadır (Dietrich 2011:13-14).

[65] Söz konusu heykel başlarının Urfa/Yenimahalle Heykeli'nde olduğı gibi büyük heykellerin birer parçası oldukları düşünülmektedir (Dietrich vd. 2012: 72). Araştırmacılara (Dietrich vd. 2012: 72) göre, yapıların içleri doldurulup üstleri kapatılırken bu heykel başları merkezi dikilitaşların altına bilinçli olarak yerleştirilmiştir.

[66] Tüm kemik kalıntılarının avlanarak Göbekli Tepe'ye getirilen yabani hayvanlara ait olduğu belirtilmektedir (Notroff vd. 2015: 61). Bölgeye özgü bu yabani hayvanlar içinde en büyük miktarı yabani öküz (boğa) ve ceylan oluşturmaktadır. Onun dışında, ala geyik, yaban eşeği, yaban domuzu, tilki, yabani tavşanlar, av kuşları (kınalı keklik, güvercin, ördek), kuzgun ve karga sayılmaktadır (Notroff vd. 2015: 61). Araştırmacılar çok sayıda hayvan kalıntısının ele geçmiş olmasını da Göbekli Tepe'de bol miktarda etin tüketildiği sosyal etkinliklerin varlığına dayandırmaktadır (Dietrich 2011: 15; Notroff vd. 2015: 61).

[67] Bu insan kemikleri içinde kafatası parçaları tespit edilmiştir. Bu parçalar yüzeyinde de kazıma hatlarla işlemler uygulandığı belirlenmiştir (Gresky, Haelm ve Clare 2017: 1-8, Fig. 3).

yığınlarıyla birlikte tortuların birikmesi ile dolmuştur (Clare 2020: 85-86; Kinzel ve Clare 2020: 32, 36). Kinzel ve Clare'in (Kinzel ve Clare 2020: 32) bu varsayımı, anıtsal yapıların törenlerle gömülmüş olduğu fikrine tamamen karşıt bir görüş teşkil etmektedir. Daha önceki yayınlarda hayvan kemiklerininin şölenlerden sonra arta kalanlar oldukları ileri sürülmekteydi. Kinzel ve Clare (Kinzel ve Clare 2020: 36-37) ise bunların çöp artığı olan kemikler olduklarını ve yapı içlerine bir şekilde sürüklendiklerini ifade etmektedir.

Her ne kadar tepe kısımları yüzeyden görülebilmekteysede, dolgu içinde mühürlendikleri için, iyi durumda korunan T biçimli dikilitaşların antropomorfik özelliklere sahip olduğu belirlenmiştir. Bu tespitte en önemli unsur bazı dikilitaşların yüzeylerinde kollar, eller, kıyafetler, kemerler ve peştemallerin betimlenmiş olmasıdır. Bu saptamalara göre, dikilitaşların yatay ve dikey bölümleri, insanın baş ve vücudunu temsil etmektedir. Ön ve arka yüz, sağ ve sol tarafın tanınması mümkün olacak şekilde yapılmışlardır (Schmidt 2007a: 98; 2010c: 16; 2011c: 921; Notroff vd. 2017: 57). Tüm bu ayrıntılara karşın özellikle yüz detayları ve cinsiyetin tasvir edilmesinden özellikle kaçınılmıştır.

Göbekli Tepe'nin yer aldığı kireç taşı platoda yapılar ve dikilitaşların haricinde taş ocaklarının varlığı da belirlenmiştir. Anıtsal dikilitaşların tümü taş ocağından kesilmiştir. Ayrıca hala yerinde duran *in-situ* durumda, çıkarılmayı bekleyen anıtsal dikilitaşlar da mevcuttur. Bunlardan bir tanesi 7m uzunluğuyla dikkat çekmektedir (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 101).

A) III. Tabaka

III. tabaka ÇÇÖNA/Erken ÇÇÖNB'ye ait olup yaklaşık MÖ 9600-8800 yıllarına tarihlendirilmektedir**.** III. tabakaya ait yapılar, ana kazı alanı olarak isimlendirilen, tepenin güney (güneydoğu) yamacında (A, B, C, D, G yapıları) (Şekil: 67-72) ve kuzeybatı çöküntüsünde (H yapısı) (Şekil 67) ortaya konmuştur. Birbirinden bağımsız olan yapılar konum itibarıyla birbirine çok yakındır. Bu tabakaya ait "T" biçimli dikilitaşlar ve ait oldukları yapılar anıtsal bir görünüme sahiptir. III. tabakada genel kural, merkezi kısımda yer alan anıtsal boyuttaki T biçimli dikilitaş çiftinin etrafının

kendisinden daha küçük boyutta ancak yine de anıtsal görünümde T biçimli dikilitaşlarla, dairesel veya oval bir alan oluşturacak biçimde çevrelenmesidir. Merkezi kesimde karşılıklı yerleştirilen, 4-5 m boyutlarındaki, T biçimli dikilitaşlar bir kaide üzerinde serbest durmaktadır. Onu çevreleyen, en az 3 m boyutundaki T biçimli dikilitaşlar ise, yönleri merkezi dikilitaş çiftine bakacak biçimde, gerek duvar ve gerekse duvarın iç kısmına dayalı sekilerle birbirine bağlanmıştır. Bu şekilde boyutları 10-20 m arasında değişen oval ve dairesel yapılar meydana gelmiştir (Schmidt 2006: 343; 2008a: 418; 2008c: 59-60).

Merkezi dikilitaş çifti kural olarak daima tasvirlidir. Bu tasvirler insansı özellikler gösteren el kol motifleri, hayvan tasvirleri ve soyut semboller olabilmektedir. Onu çevreleyen dikilitaşlar ise bazen bezemesiz bırakıldığı gibi çoğunlukla hayvan tasvirleri ve soyut sembollerle bezenmiştir.

1) A Yapısı ("Schlangebäude" "Snake Building", "Yılan Yapısı")

A Yapısı (Yılanlı Dikilitaş Yapısı[68]) kısmen açığa çıkarılmış ve kazısı henüz tamamlanmamıştır. Yarı yer altına gömülü olan A Yapısı, A1, A2 ve A3 olarak üzere 3 ana inşa evresine sahiptir[69] (Şekil: 73, 75) (Kurapkat 2015a: 57, 2015b: Abb. 72, 74). A1 evresinde yarı oval planlı olup 200 m^2 ölçüsündedir. P1, P2, P3, P4, P17 ve P61 numaralı dikilitaşların ilk inşa evresine ait oldukları düşünülmektedir. Söz konusu dikilitaşlar kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda iki sıra halinde ve yaklaşık birbirine paralel olacak şekilde yerleştirilmiştir (Kurapkat 2015a: 57-58).

Bir üst seviyedeki A2 evresi, 2a, 2b ve 2c olarak üç alt evreye sahiptir ve mekânın iç ölçüsü 70 m^2'ye kadar düşmüştür (Şekil: 73, 75). Yapının güneybatı tarafında yer alan P4 numaralı T biçimli dikilitaşın 25º'lik bir açıyla eğimlendiği ve bunun neticesinde de güneybatı taraftaki duvarın 2 m kadar içeriye doğru inşa edildiği saptanmıştır. Bu nedenle de P4 numaralı T biçimli dikilitaş 2a evre duvarının arkasında kalmıştır. P1, P2 ve P3 numaralı T biçimli dikilitaşlar mekân içerisindeki yerleşrini korumaya devam

[68] Dikilitaşların yüzeyindeki tasvirlerin çoğunluğunun yılan olması nedeni ile bu yapı "A Yapısı" adının yanı sıra, "Yılanlı Dikilitaş Yapısı" şeklinde de adlandırılmştır (Schmidt 1997: 8; 1999a). eldeki bu çalışmada ilerleyen bölümlerde söz konusu yapı için "A Yapısı" tanımlaması kullanılacaktır.
[69] Kinzel ve Clare'nin (2020: Fig. 3.2) ortak yayınlarınaki planda 4 inşaat evresi olduğu görülmektedir.

etmiştir. Yeni oluşturulan mekânın güneybatı sınırına P5 numaralı dikilitaş, ön dar yüzeyi mekânın içine bakacak şekilde duvara yerleştirilmiştir. 2a inşa evresinde bir önceki evrenin simetsinin bozulduğu tespit edilmiştir. 2b ve sonraki 2c inşaat evrelerinde P3 numaralı T biçimli dikilitaşa bağlanarak, gövdesinin alt kısmının yeni duvarların içerisinde kalmasına neden olmuştur. Her bir yenileme evresi mekânın iç yapısında değişikliklere neden olmuştur (Kurapkat 2015a: 58-59).

A3 evresi A Yapısı'nın en son inşaat evresini meydana getirmektedir ve 3a-b olmak üzere iki alt evre ile temsil edilmektedir (Şekil: 73-75). Mekânın içerisinde kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerde olmak üzere yeni duvarlar inşa edilmiştir ve bu nedenle de mekânın ölçüsü yaklaşık 27 m^2'ye kadar düşmüştür (Kurapkat 2015a: 59). Son hali ile yapının kuzeybatı yönü apsisli, diğer yönleri kareye yakın[70] olup, kuzeybatı-güneydoğu yönünde bir doğrultuya sahiptir. Antik dönemde tahrip edilmiş olsa da yapının bu evresinde 2 adet girişinin olduğu öngörülmektedir. Bunlardan birisinin batı[71], diğerinin ise güneydoğu yönde[72] olduğu düşünülmektedir (Şekil: 73-76). Açığa çıkarıldığı kadarıyla, 15 x 10 m boyutlarındadır (Schmidt 1999a: Abb. 1; 2007b: 126; 2008: 418; 2009: 164).

A3 evresinde yapısının iç düzenine bakıldığı zaman kuzeybatı yöndeki apsis biçimli duvar iç kısımdan bir seki ile çevrelenmektedir. Bu seki büyük boyutlu sal taşları ve küçük boyutlu taşların birlikte kullanılmasıyla yapılmıştır. Söz konusu yapı iç dizaynının diğer özellikleri açısından da, güney yamacındaki diğer yapılardan farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Yapının apsis bölümünde, seki ile duvar arasında, karşılıklı birbirine bakar konumda olan P1 ve P2 numaralı dikilitaşlar merkezi dikilitaş konumuna gelmiştir. P3 numaralı dikilitaş da, P4, P17 ve P61 numaralı dikilitaşlarda olduğu gibi mekânın dışında kalmıştır (Schmidt 1999a: Abb. 1; 2007b: 117- 116, Res. 41).

A Yapısı'nın tarihlendirilebilmesi amacıyla radyokarbon ölçümler yapılmıştır. Bunun için L9-75 numaralı açmadaki dolgu topraktan 2 örnek alınmıştır. Locus 48.1'den alınan

[70] Yuvarlaktan ziyade kareye yakın planlı olan A yapısı, yuvarlak planlı yapılara dahil edilerek III. Tabakaya tarihlendirilmiştir (Schmidt 2008c: 62; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 95).
[71] Bu kısımda girişe yönelen merdivenler tespit edilmiştir (Schmidt 2007b: 126).
[72] Güneydoğu girişi oluşturacak biçimde, yaka çerçevesi olmayan, orta kısmı delik bir taş levha yerleştirilmiştir (Schmidt 2007b: 126).

ilk örnek (Hd-20036) GÖ 9559±53, Kalibre edilmiş tarihi ise MÖ 9175-8759'a tarihlendirilmekte; Locus 44.3'ten alınan ikinci örnek (Hd-20025) GÖ 9452±73, Kalibre edilmiş tarihi ise MÖ 9131-8559'a işaret etmektedir (Kromer ve Schmidt 1998: 8-9; Dietrich ve Schmidt 2010: 82-83; Dietrich vd. 2013: 38-40). Bu tarihler dolgu malzemesinden geldiği için belki de yapının doldurma işlemleri esnasında, A yapısının ait olduğu tarihlerden daha eski malzemelerin kullanılmış olabileceği ihtimaline de dikkat çekilmektedir (Dietrich vd. 2013: 340).

A Yapısı'nın tarihlendirilmesi için alınan bir diğer örnek, L9-75 numaralı açmada düşmüş bir dikilitaşın büyük bir parçasının altındaki topraktan çıkan kömür örneğinden gelmektedir. Burdan alınan örneğin tarihi (KIA-28407) GÖ 9250±55, Kalibre edilmiş tarihi ise MÖ 8617-8315'tir (Kromer ve Schmidt 1998: 8-9; Dietrich ve Schmidt 2010: 82-83; Dietrich vd. 2013: 40). Söz konusu bu tarihin yapının terk edildiği zaman olabileceği de düşünülürken, belki de söz konusu dikilitaşın doldurma işlemleri yapılıktan sonra II. tabaka faaliyetleri esnasında da kırılmış olabileceği de varsayılmaktadır (Dietrich vd. 2013: 40).

A Yapısı'nın, T biçimli dikilitaşlarının olduğu apisisli kareye yakın planı dikkate alındığında III. tabakanın en geç yapısı olması gerektiği öngörülmektedir (Dietrich vd. 2013: 41; 2017: 103-104). Bu görüşe dayanak noktası olarak da, III. tabakanın en erken daire ya da oval biçimli yapıları ile, II. tabakanın küçük dikdörtgen planlı yapıları arasında bir geçiş mimarisi olabileceği ihtimali de dikkate alınmaktadır (Dietrich vd. 2013: 40).

Söz konusu yapıda dikilitaşlardan başka, yapının yıkılan duvarlarından birisinin üst yüzeyinde, kaburgaları ve ereksiyon halindeki penisi belirgin yapılmış bir adet aslana benzeyen heykel bulunmuştur (Schmidt 1998b: 2, Fig. 2; 2007b: 115, Res. 41). Yapının dolgusu içinde bir hayvan heykelinin arka gövde parçası ele geçmiştir. Bu hayvan figürü arka pençeleri ile bir insan başını tutmaktadır (Schmidt 1998b: 2, Fig. 1). Bunlardan başka doğal büyüklükte yapılmış bir yaban domuzu heykel başı ile yine doğal büyüklükte, boyun kısmından kırılmış bir kurt heykel başı (A28) açığa çıkarılmıştır (Schmidt 2007b: 115; 2008d: 63, Abb. 2a).

Tüm inşaat evreleri ile birlikte A Yapısı ile ilişkili olmak üzere 7 adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir.

a) Merkezi Dikilitaş Çifti

A Yapısı'nın apsis bölümünde yer alan P1 ve P2 numaralı T biçimli merkezi dikilitaşlar, karşılıklı durmaktadır (Schmidt 1998a: 32, Abb. 11; 2007b: 115).

P1 Numaralı Dikilitaş: P1 numaralı merkezi dikilitaş 3,15 m yüksekliğe sahiptir. Dikilitaşın mekâna bakan geniş sağ yüzeyinde, alçak kabartma tekniğinde işlenen tasvirler bulunmaktadır (Şekil: 77, 79) . Bu tasvirler, üstte 17 adet yılanın iç içe geçmesiyle oluşan ağ şeklinde[73] dokuma benzeri bir nesne ve hemen altında bir koç kabartmasıdır. Yılan ağında üst kısımda 8, alt kısımda ise 9 adet yılan başı tasvir edilmiştir. Bu başlar yaklaşık üçgen formdadır. Yılan ağının altında sol tarafa yani mekânın dış tarafına doğru yönlendirilmiş küçük boyutta bir koç kabartması bulunmaktadır. Koç figürünün baş ve gövdesi profilden gösterilmiş olup çökmüş tarzdadır. Dikilitaşın sol taraftaki geniş yüzeyinde herhangi bir tasvir yer almamaktadır (Schmidt 1997: 8; 1998a: 32, Abb. 13-14, 16; 1999a: 13-14, Taf. 5; 2000c: 20-21; Peters ve Schmidt 2004: 184, Fig. 12; Schmidt 2007b: Res. 45; 2011a: 44, Fig. 21).

Dikilitaşın ön dar yüzeyinde dikey olarak inen iki paralel şerit (stola)[74], bu şerit üzerinde ve arasında, hareket halinde 5 adet yılan betimlemesi vardır (Şekil: 78, 80). Başları üçgen biçimli olan yılanların gövdeleri hareketli olduklarını ifade eder şekilde kıvrımlı gösterilmiştir. Bu yılanlardan 4 adeti aşağı doğru ilerlerken bir adeti yukarı doğru hareket halindedir. Arka dar yüzeyinde herhangi bir tasvir bulunmamaktadır (Schmidt 1997: 8; 1998a: 32, Abb. 13-14, 16; 1999a: 13-14, Taf. 5; 2000c: 20-21; Peters ve Schmidt 2004: 184, Fig. 12; Schmidt 2007b: Res. 45; 2011a: 44, Fig. 21).

[73] 2013 yılında kuzeybatı çöküntüdeki K10-13 açmasında yapılan sondaj çalışmalarında, taştan bir plaket parçasının yüzeyinde bu yılan ağına benzer tasvir mevcuttur. Burada P1 numaralı dikilitaş yüzeyinden farklı olarak yılanların başları daha yuvarlaktır ve iki gözü matkap deliği ile belirtilmiştir (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: 15-16; Fig. 12).

[74]Schmidt (2007b: 117-118; 2008c: 61), "stola"nın dikilitaşta işlenmiş bir kıyafet olması gerektiğini ifade ederek, bu bezemeyi papaz atkısı olarak adlandırmaktadır.

P2 Numaralı Dikilitaş: P2 numaralı merkezi dikilitaşın T biçimli baş kısmında tarımsal faaliyetler esnasında kırıklar oluşmuştur, ancak yincde de yüksekliğinin 3,15 m olduğu saptanmıştır. Dikilitaşın mekâna bakan sol geniş yüzeyinde, üstten aşağıya doğru sıralanan bir boğa (auroch: yaban öküzü), bir erkek tilki ve bir turna kabartması mevcuttur (Şekil: 81, 83) (Schmidt 1998a: Abb.15, 17; 2007b: Res. 46; Peters vd. 2005: 226-227, Fig. 6). Boğanın başı *bukranion* tarzda cephedendir. Boynuzlarının arkasında küçük kulaklar iki yana doğru gösterilmiştir. Başın cepheden tasvir edilmesine karşılık gövdesi profildendir. Figürün ensesindeki hörgüç hafif bir koni oluşturacak biçimde betimlenmiştir. Bacaklarda, özellikle arka taraftakilerde, dizler gösterilmiştir. Bu durum boğaya hareket kazandırmıştır. Toynakları belirgindir. Kuyruğu, bacaklarının arkasından aşağıya doğru dikey olarak inmektedir. Ortadaki tilki tasviri boğa tasvirine göre daha alçak kabartma tekniğinde işlenmiştir. Baş ve gövdesi profildendir. Baş detayları gövdeye göre daha belirgindir. Uzun burunludur ve burun deliği işlenmiştir. Açık ağızda dişler belirgin ve kulakları arkaya doğru yatıktır. Gövdesi ince uzun ve arkaya doğru hatları silikleşmiştir. Uzun kuyruğu diyagonal olarak uzanmaktadır. Pençeleri de tasvir edilmeye çalışılmıştır. Tilki genel görünüm itibarıyla atlamaya hazır ve pusuya yatmış bir tarzda tasvir edilmiştir. En alttaki turna tasviri[75] tilkinin bacakları arasında gösterilmiştir. Diğer iki figüre göre hatları daha siliktir. Profilden gösterilen baş ve gövde gerçekçi üslûptadır. Bacakların duruş şekline göre turna da boğa ve tilki figürlerinde olduğu gibi hareket halinde işlenmiştir. Hayvan tasvirlerinin tümü, yapının güneydoğu bölümünde olduğu varsayılan girişe yöneliktir (Schmidt 1997: 8; 1998a: 34, Abb. 15-17; 1999a: 14-15, Taf. 6, 7.1; 2000a: 49, Fig. 3; 2000c: 20, 23; 2007b: 120-121, Res. 46; 2011a. 44, Fig. 14; Dietrich vd. 2012: 66).

Dikilitaşın ön dar yüzeyi ve geniş sağ geniş yüzeyi bezemesizdir. Arka dar yüzeyi ise tasvirlidir. Bu kısımda dikey olarak inen iki paralel şerit ve T biçimli başın hemen altına gelecek şekilde, yüksek kabartma tekniğinde bir *bukranion* kabartması[76] vardır (Şekil:

[75] Schmidt (2007b: 121-122) turna tasvirinin sol tarafındaki kalıntılara göre, söz konusu turna figüründen önce burada başka bir kuş figürünün olduğunu ve dikilitaşın yüzeyindeki eski tasvirlerin silinerek yerine turna tasvirinin yapıldığını belirtmektedir. Aynı durumun turnanın üstündeki tilkide de olabileceğine işaret edilmektedir.

[76] Schmidt (2007b: 122; 2008c: 61-62) tarafından *bukranion* kabartmasının ön dar yüzeyde değil de arka dar yüzeyde olması nedeniyle de söz konusu dikilitaşın ikincil kullanım olduğunu bildirmektedir. Dikilitaşın yeri ve yönü değiştirilmesinin yanı sıra yüzeyindeki figürlerde de değişikliğe gidilmiş olduğu öngörülmektedir.

82-83). Bir yere asılmış görüntüsü veren boğa başında, boynuzlar aşağı doğru yay şeklinde kıvrılmaktadır[77] (Schmidt 1997: 8; 1998a: 34, Abb. 15-17; 1999a: 14-15, Taf. 6, 7.1; 2000a: 49, Fig. 3; 2000c: 20, 23; 2007b: 120-121, Res. 46; 2011a. 44, Fig. 14; Dietrich vd. 2012: 66).

b) Çevre Duvarıyla İlişkili Dikilitaşlar

A Yapısı'nda merkezi dikilitaş çiftinden başka, yapı ile ilişkilendirilen 5 adet T biçimli dikilitaş daha mevcuttur (Schmidt 1998a: Abb.11).

P3 Numaralı Dikilitaş: P3 numaralı dikilitaş, P2 numaralı merkezi dikilitaşın hemen arkasında ve onunla aynı eksendedir (Schmidt 1997: 8; 1998a: 32; 1999a: 15; 2000a: 49; 2000c: 20-21, 23; 2007b: 122).

P4 Numaralı Dikilitaş: P1 numaralı merkezi dikilitaşın arkasında ve onunla aynı eksende olan dikilitaş P4 numara olarak adlandırılmaktadır (Schmidt 1997: 8; 1998a: 32; 1999a: 15; 2000a: 49; 2000c: 20-21, 23; 2007b: 122) .

P5 Numaralı Dikilitaş: Yapının güneydoğuya doğru uzanan duvarında yer alan P5 numaralı dikilitaş, bankın üzerinden itibaren 1,98 m yüksekliği sahiptir. P5 numaralı dikilitaşın ön dar yüzeyinde, çenenin hemen altından başlayıp, aşağı doğru hareket halinde bir yılan tasviri yer almaktadır (Şekil: 84-85). Yılanın baş kısmı üçgen, vücudu ise kıvrımlı gösterilmiştir. Yılanın bu şekilde tasvir edilmiş olması ona hareket kazandırmıştır (Schmidt 1997: 8; 1998a: 32, Abb. 12; 1998b: 3; 1999a: 15, Taf. 8-1; 2000a: 49; 2000c: 20-21, 23; 2007b: 122, Res. 47; 2011c: 922).

P17 ve P61 Numaralı Dikilitaşlar: Yapının kuzey tarafındaki duvarın örgüsünde kullanılmış olan dikilitaşlar P17 ve P61 ile numaralandırılmıştır. P17 numaralı dikilitaşın oldukça tahrip olan baş kısmı açığa çıkarılmıştır (Schmidt 2007b: 122). 2012 yılı çalışmalarında, önceki kazı sezonunda bırakılan yürüme yolunun temizliği çalışmalarında P61 numaralı dikilitaşın bulunmuştur (Schmidt 2014: 331).

[77] Schmidt (2007b: 118) aşağı doğru bükülen boynuzlar nedeniyle bu hayvan başının bir koç başı olabileceğini de yorumları arasında belirtmektedir.

P5 numaralı dikilitaşın dışında, adı geçen diğer dikilitaşların yüzeyinde herhangi bir tasvir yer almamaktadır (Schmidt 1997: 8; 1998a: 32, Abb. 11-12; 1999a: 15, Taf. 8.1; 2000a: 49; 2000c: 20-21, 23; 2007b: Res. 47; 2011c: 922; 2014: 331).

No	DT. Konumu	Tasvir	Yeri	Yönü
P1	Merkezi	Yılan Ağı	Sağ Geniş Yüzey	-
P1	Merkezi	Koç	Sağ Geniş Yüzey	İçeri doğru
P1	Merkezi	Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P1	Merkezi	Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P1	Merkezi	Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P1	Merkezi	Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P1	Merkezi	Yılan	Ön Dar Yüzey	Yukarı Doğru
P2	Merkezi	Boğa	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P2	Merkezi	Tilki	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P2	Merkezi	Turna	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P2	Merkezi	Bukranion	Arka Dar Yüzey	-
P5	Çevre Duvarı	Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru

Tablo 16: A Yapısı Dikilitaşlarının Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Busacca 2017: Tablo. 4).

No	Yılan	Yılan Ağı	Boğa	Tilki	Turna	Minyatür Koç	Bukranion	Stola
P1	5	1				1		1
P2			1	1	1		1	1
P5	1							
Topl.	6	1	1	1	1	1	1	1

Tablo 17: A Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

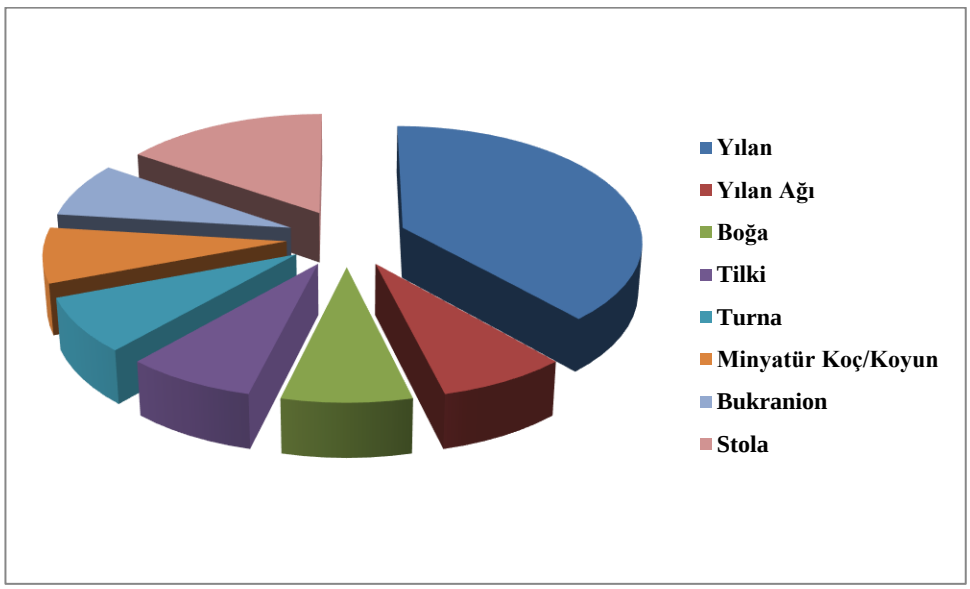

Grafik 1: A Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

2) B Yapısı (“Fuchspfeilergebäude”, “Fox Building”, “Tilki Yapısı”)

B Yapısı (Tilkili Dikilitaş Yapısı[78])’nın büyük bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Ortaya konduğu kadarı ile oval biçiminde bir plana sahip olup çukur tabanlıdır (Şekil: 86-88). Doğu-batı doğrultusunda 9 m’dir. Kuzey-güney doğrultusunda ise 10-15 m boyutunda olması gerektiği belirtilmiştir. Yapının merkezindeki alan iki adet oval biçimli çevre duvarı ile çevrelenmektedir (Şekil: 87) (Schmidt 2000c: 23; 2009: 164; 2012: 319; Kurapkat 2015b: Abb. 89). Mekân içerisinde tabanının *terrazo* olduğu kaydedilmekle birlikte (Becker vd. 2012: 16; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 95), ikinci dönem çalışmaları sonucunda Kinzel ve Clare (2020: 38, 41) söz konusu tabanın *terrazo* zemini taklit eden bir kireç sıva olduğunu ileri sürmektedir.

Kinzel ve Clare’e (2020: 41, Fig. 3.2, 3.5) göre B Yapısı en az dört yapı evresine sahiptir (Şekil: 86). Binanın güney taraftaki (A Yapısı’na yakın olan bölüm) en dış çevre duvarının tamamıyla yok olduğu kaydedilmektedir. Aynı araştırmacılara göre binanın ilk yapım evresinde tabanının C ve D Yapıları’nda olduğu gibi ana kayanın düzleştirilmesi sonucu elde edildiği öngörülmektedir. Diğer yandan ana kayanın böyle bir taban yapısı elde etmek için uygun olamayacağı da seçenekler arasına dahil edilmektedir (Kinzel ve Clare 2020: 41).

Yapının en dış duvarında, kuzey yönünde, iki merkezi dikilitaşın orta aksına denk gelecek şekilde bir niş yer almaktadır (Kinzel ve Clare 2020: 41, Fig. 3.7, 3.8). Söz konusu niş B Yapısı’nın tüm inşaat safhalarında görülmektedir; ancak her yeni duvar ile birlikte nişin konumu biraz daha batıya ve aşağı doğru kaymaktadır. Üçüncü inşaat aşamasında söz konusu niş P58 numaralı dikilitaşın batı tarafına konumlandırılmıştır. Bununla birlikte son inşaat aşamasını temsil eden duvarda nişin olup olmadığı bilinmemektedir; çünkü yapının bu duvarı henüz kazılmamıştır. Bu nişlerden, ikinci inşaat aşamasındaki niş bir portal taşı ile işaretlenmektedir. Niş çerçevesinin üst bölümünde bir *bukranion*, iki yan kenarda birer adet dikey yerleştirilmiş tilki tasvirleri yer almaktadır (Şekil: 91) (Kinzel ve Clare 2020: 41, Fig. 3.7, 3.8).

[78] Dikilitaşların yüzeyindeki tasvirlerde baskın motifin tilki olması nedeniyle B Yapısı tanımlamasının yanı sıra bu adla adlandırılmıştır (Schmidt 2007b: 124).

Yapıyı içten 1,10 m yüksekliğinde ve 0,50-1 m genişiğinde bir seki çevrelemekle birlikte söz konusu sekinin sadece bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Kurapkat 2015a: 65; 2015b: Abb. 90).

B Yapısı'nın içinde karşılıklı, fakat bağımsız olan 2 adet T biçimli dikilitaş mevcuttur. Bunların dışında yine aynı mekân içinde olmak üzere kısmen iç çevre duvarının örgüsünün içine giren 10 adet T biçimli dikilitaş olduğu öngörülmekle birlikte kazılarda 8 adedi açığa çıkarılmıştır. Schmidt'in (2001: 9-10; 2007b: 110, 125, 128) görüşüne göre bu taşlar hemen hemen eşit aralıklarla yerleştirilmişlerdir. B yapısının ikinci çevre duvarının örgüsünde de 1 adet T biçimli dikilitaş mevcuttur. B yapısının dolgusunun içinde, merkezi dikilitaşlardan birinin önünde gömülü olarak taştan bir adak kabı, mekânın ortasında "kapı deliği-dikilitaş kaidesi" (Şekil: 89-90) olarak adlandırılan bir taş levha[79] ve kuzeybatı yöndeki dolgunun içinden bir taş *fallus* açığa çıkarılmıştır (Schmidt 2001: 9-10, Fig. 2-3; 2007b: 110, 125, 128, Res. 3; 2008c: 63; 2011a: 44; 2013: 81; 2014: 331).

a) Merkezi Dikilitaş Çifti

P9 ve P10 Numaralı Merkezi Dikilitaşlar: B yapısında P9 ve P10 numara ile adlandırılan T biçimli merkezi dikilitaş çifti kuzey-güney doğrultusundadır (Schmidt 2000c: 23; 2007b: 128). Doğu tarafta olan P9 numaralı dikilitaş 3,4 m yüksekliğe sahipken, batı taraftaki P10 numaralı dikilitaşın yüksekliği 3,6 m'dir (Schmidt 2007b: 127). Bunların birbirine bakan geniş iç yüzeylerinde, doğal büyüklükte işlenen birer erkek tilki kabartması yer almaktadır. Figürler, güneydoğuda olduğu varsayılan girişe doğru zıplar tarzdadır (Şekil: 92-93) (Schmidt 2011a: 44). Zıplar durumdaki tilkiler anotomik yapılarına uygun olarak uzun burunlu tasvir edilmişlerdir. Açık ağızlarında dişleri işlenmiştir. Kulakların üst kısmı yuvarlatılmıştır. Sırtları zıplama pozisyonuna uygun olacak biçimde kavislidir. Karınları düzdür. Ön ve arka bacakları kütlevi gösterilmiş olmakla birlikte kıvrık olması ile hareket kazanmıştır. Pençeleri işlenmiştir. Arka bacaklarının gerisinde düz bir şekilde inen kuyrukları kalındır. Erkek cinsiyet organları belirtilmiştir. P10 numaralı merkezi dikilitaşta, tilki kabartmasının alt tarafında çizi bezeme tekniği ile yapılan bir adet yaban domuzu ve onu takip eden 3 adet

[79] Kurapkat'ın (2015b: Abb. 235, 238) hazırlamış olduğu rekonstrüksiyonlarda bu levha B Yapısı'nın giriş taşı olarak görülmektedir (Şekil: 89-90).

köpek tasviri de yer almıştır (Şekil: 94). Bu tasvirlerin av sahnesini canlandırıyor olabileceği yorumu yapılmıştır (Schmidt 2000c: 23, Abb. 10a-b; 2007b: 128-129, Res. 71-72; 2011a: 44). P9 numaralı dikilitaşın T biçimli başının arka yüzeyinin alt köşesinde çifte delikler mevcuttur (Schmidt 2000c: 23, Abb. 10a-b; 2007b: 128-129, Res. 71-72; 2011a: 44). P9 numaralı dikilitaşın önünde, *terrazzo* tabana gömülü kireç taşından bir kap bulunmaktadır. Dışarıdan küçük bir kanal yatay olarak kabın merkezine doğru ulaşmaktadır. Schmidt (2007b: 128) bu taş kabı konum ve benzer yüzey buluntuları nedeniyle "adak kabı" olarak tanımlamıştır[80]; ancak P10 numaralı dikilitaşın önünde herhangi bir taş kap bulunamamıştır (Schmidt 2007b: 128, 2011a: 44).

b) Çevre Duvarıyla İlişkili Dikilitaşlar

B Yapısı'nın içinde yer alan dikilitaşlar, güneydoğu yönünde olması muhtemel görülen giriş baz alınarak saat yönünde sıralanacak olursa, güney bölümde P7 ve P6 numaralı; güneybatıda P14 numaralı; batı bölümde P15 numaralı; kuzeybatı bölümde P16 numaralı ve kuzey bölümde P34 numaralı ve güneydoğuda P8 numaralı T biçimli dikilitaşlar bulunmaktadır.

P6 Numaralı Dikilitaş: P6 numaralı dikilitaşın sadece T biçimli başının arka dar yüzeyinde bir leopar[81] tasviri mevcuttur ve diğer yerler düzdür (Şekil: 95-96). Hayvanın başı yuvarlak gösterilmiş olmakla birlikte baş kısmında hiçbir detay işlenmemiştir[82]. Kalın kuyruğu hafifçe sağa doğru kıvrılmaktadır. Hayvanın pençeleri derin olmayan çizgilerle gösterilmiştir. Bunun altında bir yılan tasviri dalgalı betimlenen vücudu ile aşağı doğru hareket halindedir. Baş kısmı yuvarlak tasvir edilen yılanın kalın gösterilmiş gövdesi kuyruğa doğru incelmektedir (Schmidt 2000c: 23-24, Abb. 11a; 2007b: 129, Res. 54; 2007c: 119; 2008c: 63; Kurapkat 2015b: Abb. 82).

[80] Schmidt (2008c: 63) bu buluntuya dayanarak dikilitaşlar arasında gerçekleştirilen eylemlerde sıvı kullanılmış olması gerektiğini öngörmektedir.

[81] Schmidt 2000 yılında yayımladığı makalesinde (Schmidt 2000c: 23-24 bu kabartmayı sürüngen olarak tanımlamıştır. Schmidt 2007 yılındaki yayınında (Schmidt 2007b: 129-132) ise söz konusu kabartmanın sürüngenden ziyade leopar ya da panterlerin resmedilmiş olabileceğini de belirtmiş ancak kesin bir yargıya varmamıştır.

[82] Bu tasvirin 1995 yılında yüzeyden bulunan, yüksek kabartma tekniğinde tasvir edilmiş buluntuya çok benzediği bildirilmektedir (Schmidt 2007b: 129); ancak diğer kabartmada ağız ve dişlerde tasvir edilirken, dikilitaş yüzeyindeki figürde bu detaylar işlenmemiştir.

P14 Numaralı Dikilitaş: P14 numaralı dikilitaşın geniş gövde yüzeyinde mekânın içine doğru yönlendirilen bir tilki kabartması vardır (Şekil: 97). Başı ön tarafa eğik olan hayvanın kulakları arkaya yatıktır. Ağzı hafif açık olmakla birlikte dişleri gösterilmemiştir. Gözü badem biçimlidir. Ense ve sırtının ön kısmı kafasıyla aynı hizada olacak biçimde düzken sağrı kısmına doğru kavislenmektedir. Ön bacakları düz olarak tasvir edilmiştir. Hayvan kabartmasının arka tarafı, çevre duvarı tarafından kapatılmıştır (Schmidt 2000c: 24, Abb. 11b; 2007b: 129, Res. 53).

P15 Numaralı Dikilitaş: P15 numaralı dikilitaş, çevre duvarında yer alan diğer dikilitaşların pozisyonlarından farklı olarak merkezdeki dikilitaşlara paralel olacak şekilde konumlanmaktadır. Bunun T biçimli baş kısmında kol genişliğinde bir delik bulunmaktadır; ancak bu deliğin boydan boya devam etmediği bildirilmiştir. Aynı dikilitaşın geniş yüzeyinde beş parmaklı ayak kalıntısının olması, muhtemelen burada -bir ayı, aslan ya da leopar- ayağı olan bir hayvanın olduğunu düşündürmektedir (Schmidt 2000a: 50; 2000c: 23; 2007b: 125, 139).

B Yapısı içinde kabartmalı dikilitaşların yanı sıra çevre duvarında yer alan P8, P7, P16 ve P34, numaralı T biçimli dikilitaşlar üzerinde herhangi bir tasvir görülmemektedir (Schmidt 1999a: 15; 2000c: 23-24; 2011a: 44). 2011 kazı sezonunda açığa çıkarılan P58 numaralı dikilitaş ile 2012 kazı sezonunda açığa çıkarılan ve ikinci çevre duvarında olduğu belirtilen P62 numaralı dikilitaş hakkında yayınlarda ayrıntılı bilgi verilmemektedir (Şekil: 98) (Schmidt 2013a: 81, Res. 9; 2014: 331).

No	D.T. Konumu	Tasvir	Yeri	Yönü
P9	Merkezi	Tilki	Sol Geniş Yüzey	İçeri doğru
P10	Merkezi	Tilki	Sağ Geniş Yüzey	İçeri doğru
P10	Merkezi	Minyatür Yaban Domuzu	Sağ Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P10	Merkezi	Minyatür Köpek	Sağ Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P10	Merkezi	Minyatür Köpek	Sağ Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P10	Merkezi	Minyatür Köpek	Sağ Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P6	Çevre Duvarı	Leopar/Panter[83]	Başın Arka Tarafı	Aşağı Doğru
P6	Çevre Duvarı	Yılan	Arka Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P14	Çevre Duvarı	Tilki	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru

[83] Busacca, Tablo 4'te bu figürü sürüngen olarak yorumlamaktadır (Busacca 2017: Tablo 4)

P15	Çevre Duvarı	Ayı (?)	? Geniş Yüzey	Belirtilmemiş

Tablo 18: B Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Tilki	Leopar /Panter	Yılan	Ayı (?)	Minyatür Yaban Domuzu	Minyatür Köpek
P9	1					
P10	1				1	3
P6		1	1			
P14	1					
P15				1		
Top.	3	1	1	1	1	3

Tablo 19: B Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

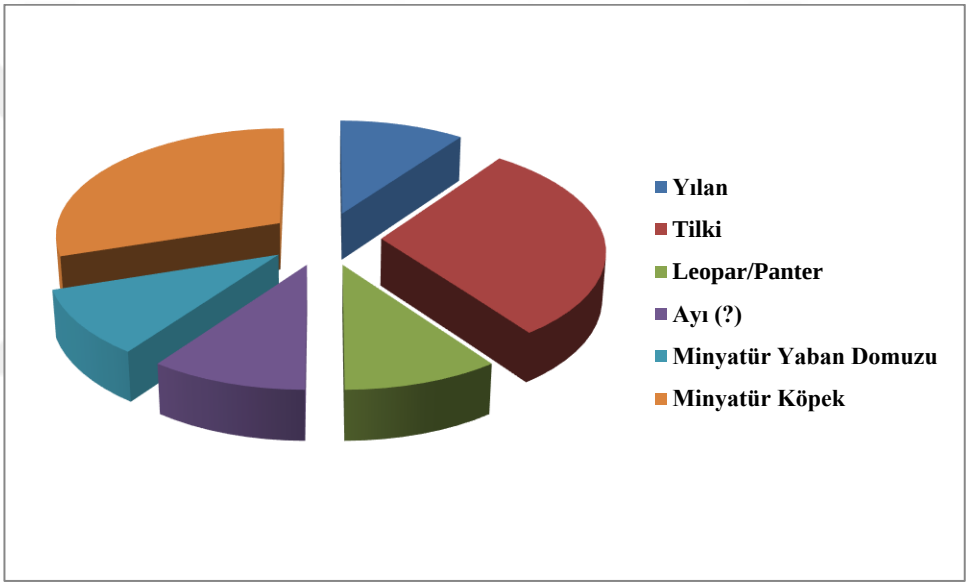

Grafik 2: B Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

3) C Yapısı ("Wildschweinpfilergebäude" "Wild Boar Building" "Erkek Yabandomuzu Evi")

C Yapısı'nın (Erkek Yabandomuzu Evi[84]) kazısı tamamlanmıştır. Çukur tabanlı olan yapının büyük bölümü yer altına inşa edilmiştir. Bu yapının dış çapı yaklaşık 30 m olup, merkezindeki alan üç (ya da dört) adet[85] daire biçimli duvar ile çevrelenmektedir. En içte kalan mekânın çapı 12 m kadardır (Şekil: 99-101, 105) (Schmidt 2008c: 63-64;

[84] Dikilitaşların yüzeylerinde çok sayıda yaban tasvirinin olmasının yanı sıra, yapıda yaban domuzu heykellerin sayıca fazlalığı nedeniyle bu isimle de adlandırılmıştır (Schmidt 2007b: 138).
[85] Söz konusu duvarları Kinzel ve Clare (2020: Fig. 3.2) farklı inşa evreleri olarak yorumlamaktadır.

2009a: 164; 2011a: 44; Dietrich, Heun vd. 2012: 679; Piesker 2014: 20; Kurapkat 2015a: 69). Söz konusu duvarların arasında koridorlar mevcuttur (Schmidt 2010a: 252; 2011a: Fig. 2; Becker vd. 2012: Abb. 2, 5). C Yapısı'nın tabanı ana kayanın kesilerek düzeltilmesiyle oluşturulmuştur bu işlemler esnasında dikilitaşların oturtulacağı kaideler de ana kayadan kesilmiştir (Şekil: 100, 105-109) (Schmidt 2011a: 44; 2011b: 211; 2011c: 923). Tüm çevre duvarlarıyla birlikte toplamda 500 m^2'lik bir alanı kaplayan C Yapısı'nın Göbekli Tepe'de açığa çıkarılmış olan yapılar içerisinde en büyük bina olduğu ifade edilmektedir (Kurapkat 2015a: 69).

C Yapısı'nda zaman içinde birtakım köklü değişikliklerin yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Yapının dış iki çevre duvarı üç büyük yapı evresi, iç halka da dört ana yapı evresine sahiptir. Yeni evrenin duvarları her zaman içeriye doğru, eski evre duvarlarının önüne inşa edilmiştir. Bu nedenle ilk inşaat evresinde büyük boyutlu olan bina sonlara doğru ebat açısından küçülmeye başlamıştır. Diğer yapılardan farklı olarak duvarlar arasında, yukarıda da belirtildiği üzere koridor şeklinde boşluklar yer almaktadır (Kurapkat 2025a: 73-74). Yapının ilk evrelerinde, ilk dairenin güney tarafındaki, P24 ve P36 numaralı dikilitaşların arasında olması gereken girişin daha sonraki evrede bir duvarla kapatılmış olduğu tespit edilmiştir (Schmidt 2007b: 142; Notroff vd. 2015: 56; L. Dietrich vd. 2019: 4). Bu girişten başka, güney tarafa doğru uzanan ve yuvarlak yapıya geçişi sağlayacak olan dromoslu bir girişin de geç dönemde taş yığılarak kapatılmış olduğu belirlenmiştir. Bu giriş yolunun birbirine paralel iki duvarın dikdörtgen biçimli kollara ayrılmasıyla yapıldığı düşünülmektedir. Girişi oluşturan koridorun yapımında güzel işlenmiş oldukça büyük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Dromosun ucunda, giriş koridoruna geçişi sağlayacak olan bir giriş taşı *in* situ durumda tespit edilmiştir. Bu taş levhanın güney tarafında, başka bir deyişle, C Yapısı'na girecek kişinin görebileceği şekilde, sırt üstü yatmış bir yaban domuzu kabartması tasvir edilmiştir. Giriş taşının da güney tarafında "U" şeklinde büyük bir monolit *in situ* durumda bulunmuştur. Dromos girişinin her iki tarafında çıkıntı yapan bu monolitin sol tarafında, taşın tepe kısmında olacak biçimde ağzını büyükçe açmış, dişlerini gösteren aslan ya da ayı olması muhtemel, yırtıcı bir hayvan protomu yer almaktadır. Sağ taraftaki protom kırıktır; ancak 0,80 m uzaklıkta bulunan kırık durumdaki benzer hayvan protomunun bu "U" şeklindeki monolitin diğer kısmına ait olduğu

düşünülmüştür Şekil: 104) (Schmidt 2007b: 142; Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 30-31; Notroff vd. 2015: 56). 2012 kazı sezonunda dromoslu girişin dış tarafında, güneydoğu tarafa doğru sekiz basamaklı bir merdiven açığa çıkarılmıştır (Şekil: 101-102). Bu merdiven C Yapısı'nın kaya zemininden 3,20 m yüksekliktedir. İlk basamak 0,60 m genişliğindeyken alt basamağa doğru olan daralma neticesinde 0,50 m genişliğe kadar inmiştir. İlk inşa edildiği dönemde merdivenin dar bir koridora açıldığı belirlenmiştir. Koridor batı tarafa doğru 90˚ dönüş yaparak kuzey-güney yönünde uzanan dromosun "U" şeklindeki giriş bölümüne ulaşılmaktadır. Söz konusu merdivenin C Yapısı'nın orijinal girişi ve ana kaya üzerinde bir köprü oluşturulması amacıyla yapılmış olduğu araştırmacıları tarafından öngörülmüştür (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 31; 2014: 11-12, Fig. 2-3; Piesker 2014: 43-44, Abb. 24).

C Yapısı'nın tarihlendirilmesinde L9-97 alanından yapılan sondajda ana kaya yakınlarından gelen numuneden (UGAMS-10797) faydalanılmıştır. Burdan elde edilen tarih GÖ 9700 ± 30, kalibre edilmiş olarak MÖ 9261-9139'dur (Dietrich, Köksal-Schmidt, Notroff ve Schmidt 2013: 38).

Yapı içinde, kaide üzerinde yükselen ve karşılıklı serbest duran 2 adet T biçimli merkezi dikilitaş mevcuttur (Şekil: 99-100, 105). Mekânı içten, 1,45-1,60 m yüksekliğinde taş örgülü bir bank çevrelemektedir. Bu bank, mekânın güney yönünde, iki adet niş ile kesintiye uğramaktadır. Söz konusu nişler doğu ve batı taraf olmak üzere, iki yönden, birer plâka taşı[86] ile sınırlandırılmıştır. Plâka taşlarından birinin yan yüzeyinde, kabartma olarak işlenen bir yılan tasviri, yapı bazında tek örnek olarak kalmaktadır (Schmidt 2011b: 212-213, Res. 6; Piesker 2014: 23). C Yapısı'nın içindeki bank ve arkasındaki çevre duvarı 11 adet T biçimli dikilitaş tarafından bölümlendirilmiştir. Merkezi dikilitaşlar ve etrafını çevreleyenler, çok belirgin bir orta açıya göre simetrik bir şekilde yerleştirilmişlerdir. İlk çevre duvarında 11 adet T biçimli dikilitaş mevcuttur. Bu dikilitaşların alt bölümleri bankın; T biçimli başları ise iç çevre duvarında kalmaktadır. C Yapısı'nın ikinci çevre duvarının örgüsünde olmak üzere 8 adet T

[86] Schmidt bu taşları "sunak benzeri taşlar" şeklinde de tanımlamıştır (Schmidt 2011b: 212, Res. 6). Doğu yöndeki levhanın yan tarafında C Yapısı'nın yegane yılan tasviri yer almaktadır. Bu yılan figürü diğer yılan figürlerine benzer şekilde dalgalı gösterilmiş vücutlarıyla hareket halindedir. Bu taş levhalı sekilerin desteklediği nilşlerin içinde özel anlamları olan nesnelerin yerleştirilmiş olabilecekleri ileri sürülmüştür (Schmidt 2011b: 231, Res. 5).

biçimli dikilitaşın varlığı anlaşılmaktadır. Bu duvarın dışında kalan üçüncü çevre duvarının örgüsünde, Piesker'in (2014: 21, Abb. 3) belirttiği üzere güneydoğu taraftaki PMA ve batı taraftaki PMB olarak adlandırılan iki adet dikilitaş mevcuttur.

C Yapısı'nda mekânın içinde, dolgusunda ve iki çevre duvarı arasındaki koridorda yaban domuzu ve hırlayan yırtıcı hayvan heykellerinin varlığı tespit edilmiştir. Mekânın iç kısmında, doğu yöndeki kaidenin güneybatı tarafında, ana kaya üzerinde[87] iki adet büyük ve ortası delikli taş kap ile birlikte bir adet yaban domuzu heykeli (A62) tespit edilmiştir. Taş kaplardan birisi oval formdayken diğeri yayvan tabak formundadır. Heykelin ayaklarının altında kırık geniş bir yüzey bulunması nedeniyle kullanımdan önce bir dikilitaşa ait olduğu izlenimi vermektedir (Schmidt 2010a: 250; Becker vd. 2012: Abb. 15; Piesker 2014: 22). P39 ve P28 numaralı dikilitaşlar arasındaki bankta[88], başı mekânın içine bakacak şekilde yerleştirilmiş durumda bir yaban domuzu protomu (A61) ile oldukça tahrip olmasına karşın burun, kulak ve bıyıkları (?) seçilebilen bir aslan (?) protomu bulunmuştur. A61 numaralı yaban domuzu protomunun baş ve üst gövde detayları ayrıntılarıyla işlenmiş olmakla birlikte arka tarafının konik formda bir tıpayı andırdığı kaydedilmiştir (Schmidt 2008b: 29, Fig. 6; 2010a: 251, Res. 8; Piesker 2014: 26). P39 numaralı dikilitaşın doğusunda, normal insan boyutlarında bir kafatası üzerinde yırtıcı bir hayvanın oturduğu bir heykel (A82)[89] tespit edilmiştir (Piesker 2014: 25). P24 ve P36 numaralı dikilitaşların arasında, çökmüş bir duvarın altından hırlayan bir yırtıcı hayvan heykeli (A63) bulunmuştur (Schmidt 2010a: 252, Res. 12). P36 numaralı dikilitaşın doğusunda iç duvarda olmak üzere bir levha üstünde duran, hırlayan bir yırtıcı hayvan heykeli (A35) açığa çıkarılmıştır (Schmidt 2008d: 63, Abb. 3; 2011b: 212-213). P24 numaralı dikilitaşın güneydoğusunda düz bir levhanın üzerine basar durumda bir yaban domuzu heykelinin (A34) varlığı belirlenmiştir (Schmidt 2008b: 31). P24 numaralı dikilitaşın kuzeydoğusunda yaban domuzu heykeli (A36) tespit edilmiştir (Schmidt 2008b: 31). P13 numaralı dikilitaşın yakınlarında hırlayan bir

[87] Schmidt 2010 yılındaki yayınında söz konusu buluntuların doğu taraftaki kaide üzerinde bulunduğunu yazmışken, Piesker 2014 yılına ait yayınında (Piesker 2014: 22) buluntuların ana kaya üzerinde bulunduğunu kaydetmiştir. Piesker, özellikle, kaplar ve yaban domuzu heykelinin kaide ya da direkt ana kaya üzerinde değil, ana kaya üzerindeki 0,10 m yüksekliğindeki sıkıştırılmış toprak üzerinde olduğunu vurgulamıştır.

[88] Bu alandaki bankın yüksekliği 1,10 m'dir (Piesker 2014: 25).

[89] Pieskerin (2014: 25).yayınında, 39 numaralı dipnotta bu heykelin kaybolan insan kafası olduğu belirtilmiştir.

yırtıcı hayvan heykeli (A38) bulunmuştur (Schmidt 2008b: 31; 2008d: Abb. 2c). Birinci ve ikinci çevre duvarı arasındaki koridorda, ikinci dairesel çevre duvarının kuzey iç çeperine yerleştirilmiş ve koridora bakar şekilde, *in situ* durumda hırlayan yırtıcı bir hayvan protomu (A64) açığa çıkarılmıştır (Schmidt 2010a: 252, Res. 9). P12 numaralı dikilitaşın yakınlarında A62 numaralı heykele tıpatıp benzeyen bir yaban domuzu heykeli (A25) tespit edilmiştir. Bu heykelin ayaklarının altındaki kırıklara göre bir dikilitaşın yüksek kabartma tekniğinde yapılan parçası olabileceği de öngörülmüştür (Schmidt 2007b: 140, Res. 60; 2008b: 28-29; 2008d: Abb. 2b; 2010a: 250). P23 numaralı dikilitaşın önündeki dolguda hırlayan yırtıcı hayvan heykeli (A31) tespit edilmiştir (Schmidt 2008b: 31; 2008d: 63, Abb. 2f). C Yapısı'nın yeniden doldurma işlemleri esnasına ait olduğu düşünülen, P37 numaralı merkezi dikilitaşın doğusunda[90], çakmaktaşından yapılmış, 0,045 m yüksekliğinde bir adet minyatür maske bulunmuştur[91] (Dietrich vd. 2018: 6).

a) Merkezi Dikilitaş Çifti

C yapısında merkezi dikilitaşlar P35 (doğudaki) ve P37 (batıdaki) numaralarıyla adlandırılmaktadır (Schmidt 2002b: 9) (Şekil: 106). Kuzeybatı-güneydoğu yönünde hizalanan dikilitaşlar, ana kayadan şekillendirilen trapez biçimli kaidelerin içine oturtulmuşlardır. Her iki kaide arasındaki uzaklık 3,50 m'dir.

Yapıda, merkezi dikilitaşların olduğu kısımda, prehistorik dönemde olduğu öngörülen, yaklaşık 10 m'lik bir çukur kazılarak büyük çaplı bir tahribat yapılmıştır. Görüldüğü kadarıyla amaç dikilitaşların yok edilmesidir. Açılan çukurla birlikte büyük bir ateş de yakılarak bu tahribata ateş unsuru da eklenmiştir. Elde edilen verilere göre bu tahribat yapının sadece merkeziyle sınırlı kalmıştır (Schmidt 2008b: 27; 2011b: 212; Dietrich, Heun vd. 2012: 675; Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 30-31).

P35 Numaralı Dikilitaş: Doğu taraftaki P35 numaralı merkezi dikilitaş tahribattan etkilenmesine rağmen, ana kayadan şekilllendirilmiş kaidesinin üzerinde, alt gövdesinin

[90] Yayında hangi merkezi dikilitaş olduğu bildirilmemiştir.

[91] C Yapısı'nın merkezi dikilitaşları prehistorik dönemde açılan büyük bir çukur ve müdahalelerle tahrip edilmiş olsa da minyatür maskenin taban yakınında tahribat esnasında el değmemiş bir alanda bulunduğu bildirilmiştir (Dietrich vd. 2018: 6).

yaklaşık 2 m'lik bir kısmı dik duracak şekilde, *in situ* durumda korunmuştur (Şekil: 107). Kaide 3,80 x 2,60 m ölçülerindedir; güneydoğu köşesi 0,45 m, kuzeydoğu köşesi ise 0,15 m yüksekliğindedir. Söz konusu kaidenin kuzeybatı köşesindeki 0,60 x 0,20 m boyutlarındaki bir alanı silex parçalarıyla doldurulmak suretiyle düz bir alan oluşturacak biçimde düzenlenmiştir. Bu şekilde ana kaya yüzeyindeki kusurun kapatılmış olduğu belirtilmiştir (Piesker 2014: 21-22, Abb. 7). Kaidenin iki adedi batı tarafta ve bir adedi de güneydoğu köşesinde olmak üzere, bişeyler takılması için yapılmış, üç adet halka yer almaktadır. Kaidenin üst yüzeyinde, bir tane batı tarafta, diğeri güneydoğu köşede olmak üzere iki adet çanak biçimli çukurluk mevcuttur. Batı taraftaki çukurluk 0,20 m çapında ve 0,18 m derinliğindeyken, güneydoğu köşesindeki 0,25 m, çapında ve 0,04 m derinliğindedir. Bunlardan başka kaidenin güneybatı tarafında ana kaya üzerinde olmak üzere 0,17 m çapında ve 0,05 m derinliğinde çanak biçimli üçüncü bir çukurluk mevcuttur (Piesker 2014: 22, Abb. 7). Dikilitaşların oturtulacağı yuva dikdörtgen biçimli açılmıştır. Kaide yuvası 1,75 x 0,65 m'dir. Dikilitaş kaide yuvasına, küçük taşlarla desteklenerek oturtulmuş ve son olarak da toprak harcı ile sıkılaştırılmıştır (Piesker 2014: 21-22, Abb. 6).

Tahribat esnasındaki şiddetli vurmalar nedeniyle dikilitaşın T biçimli baş ve gövdesinin üst Kısmı birçok parçaya ayrılmıştır. Tahribat çukurunda bulunan parçaların sanal tümlemesi ile dikilitaşın gerçek yüksekliğinin 5 m olduğu tespit edilmiştir. Bu dikilitaşın geniş gövde yüzeyinde kabartma tekniğinde yapılmış bir boğa figürü bulunmaktadır. Ancak tahribat çukuru döneminde hemen bu kabartma önünde büyük ateşin oluşturduğu yüksek ısı nedeniyle dikilitaşın yüzey dokusunda yoğun çatlamalar ve kopmalar meydana gelmiştir. Yoğun ateş, boğa kabartmasının baş ve ön gövde kısmının tamamen tahrip olmasına neden olmuştur. Boğa tasvirinin arka gövde kısmı seçilebilir durumda günümüze kadar korunmuştur[92]. Ayakta betimlenen boğanın sırtı düz bir hat ile devam etmektedir ve sağrı kısmında hafif kavislenmektedir. Boğanın uzun kuyruğu bacaklarının arkasından aşağı doğru dik olarak inmektedir. Karın kısmı tamamen tahrip olmuştur. Arka bacak hatları derin olmayan bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır ve ayak tırnakları da işlenmiştir. Boğa kabartmasının üst kısmında, başka tasvirlerin olup olmadığı tahribat nedeniyle anlaşılamamıştır. Dikilitaşın doğu yönüne

[92] Schmidt (2010a: 250; 2011b: 211) boğa kabartmasının sırt çizgisi, kuyruk ve arka ayaklarının duruşunu P2 ve P21 numaralı dikilitaşlara benzetmektedir.

bakan geniş yüzeyi betimsiz bırakılmıştır. Güneydoğu yönüne bakan ön dar yüzeyinde dikey olarak inen iki paralel kabartma şeritin olduğu ağır tahribata rağmen belirlenebilmiştir (Schmidt 2007a: 99; 2008b: 28; 2008c: 65; 2010a: 249-250; 2011a: 44; 2011b: 211-212; 2011c: 923; Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014:11).

P35 numaralı merkezi dikilitaşın ana kayadan şekillendirilmiş olan kaidesi üzerinde, kireç taşından yapılmış buluntular ele geçmiştir. Bunlar, iki adet büyük ve ortası delik yayvan tabak, bir adet küresel formda kap ve bir adet bütün detayları ile işlenmiş olan yaban domuzu heykelidir (A62) (Schmidt 2010a: 250, Resim: 11). 0,48 m boyutlarında olan heykelin ayakları altında geniş kırık bir yüzeyin olması nedeniyle, Schmidt tarafından (2010a: 250) bir dikilitaşın yüksek bir kabartmasına ait olarak yorumlanmıştır.

P37 Numaralı Dikilitaş: Batı taraftaki P37 numaralı merkezi dikilitaş tahribat nedeniyle kaidesinden eğik ve iki parça olarak, doğu yöne yatık durumda, bulunmuştur. Bu iki parça birleştirilerek ana kayadan şekillendirilmiş olan kaide içine oturtulmuştur. Bu kaideye yerleştirme çalışmaları esnasında dikilitaşın orijinalinde kaideye yerleştirildiğinde sağlamlaştırmak için küçük taşlar ve balçıktan meydana gelen bir dokunun kullanılmış olduğu da tespit edilmiştir (Şekil: 108-110) (Schmidt 2008a: Res. 6; 2010a: 249, Res. 7; 2011b: Res. 2). Kaide 3,40 x 2,30 m ölçülerindedir ve yüksekliği 0,35-0,40 arasında değişmektedir. Dikilitaşın oturtulacağı yuva doğu yöndeki kaidede olduğu gibi dikdörtgen biçimli açılmıştır ve 1,85 x 1,20 x 0,40 m'dir. Bu dikilitaşta kaide yuvasına küçük taşlarla desteklenerek oturtulmuş ve son olarak da toprak harcı ile sıkılaştırılmıştır (Piesker 2014: 21-22, Abb. 6).

Büyük tahribat çukuru döneminde kırılan dikilitaşın T biçimli baş kısmı yapılan kazı çalışmalarında bulunamamıştır (Schmidt 2011b: 211-212). Söz konusu dikilitaşın geniş yüzeyinde bir tilki kabartması vardır (Şekil: 111). Başı öne doğru eğik tasvir edilen tilkinin uzun burnu, ağzı, dişleri ve iki kulağı betimlenmiştir. Sırt kısmı yay şeklindedir kıvrımlıdır. Karnı da sırtına doğru bir kavis oluşturmaktadır. Görüntü itibarıyle gövdesi oldukça ince yapıdadır. Kalın kuyruğu, gövdesi ile bir bütünlük göstermek suretiyle uca doğru incelerek sonlanmaktadır. Ön ve arka bacakları diz kapakları da belirtilecek şekilde işlenmiştir (Schmidt 2007a: 99; 2008c: 64; 2010a: 249-250; 2011a: 44; 2011b:

211-212). Dikilitaşın güneydoğuya bakan ön dar yüzeyinde ise dikey olarak inen iki paralel şerit yer almaktadır (Schmidt 2007a: 99; Schmidt 2010: 249; 2011b: 212). Schmidt'e göre (2011b: 212) merkezi dikilitaşın T biçimli baş kısmı bulunamamış olsa da tilki ve dikey paralel şeritler dışında eser yüzeyinde başka kabartma yoktur.

b) Çevre Duvarıyla İlişkili Dikilitaşlar

C Yapısı'nda ilk iki çevre duvarında dikilitaşlar mevcuttur.

b.1) İç Çevre Duvarı

C Yapısı'nın birinci çevre duvarına ait 11 adet dikilitaşın varlığı tespit edilmekle birlikte toplamda on iki adet olması gerektiği öngörülmüştür. Bunlardan 9 adeti *in situ* durumdadır, iki adeti yerinden düşmüştür, bir tanesinin de sadece duvarda izi tespit edilmiştir (Piesker 2014: 20, Abb. 8). Bu dikilitaşlar, güney yönünde olması muhtemel görülen giriş baz alınarak saat yönünde sıralanacak olursa, güney bölümde P36 ve P24 numaralı; batı bölümde P13 ve P27 numaralı; kuzey bölümde P39, P28 ve P29 numaralı; kuzeydoğu bölümde P46 numaralı; doğu bölümde P47, P26 ve P40 numaralı T biçimli dikilitaşlar yer almaktadır.

P36 Numaralı Dikilitaş: P36 numaralı dikilitaşın T biçimli baş kısmı oldukça tahrip olmuştur (Şekil: 112) (Schmidt 2008d: Abb. 3). 3,10 m yüksekliğe sahiptir (Piesker 2014: 29). Geniş olan sağ gövde yüzeyinde, bir adet yaban domuzu ve onun arkasında da iki adet turna figürü vardır. Bu grubun üzerinde de başka bir kuş tasvirinin kalıntıları görülebilmektedir (Schmidt 2008b: 30; 2010a: 252). Schmidt'in belirttiği üzere, yatay düzlemde işlenmiş olan kuş tasvirlerinin yanında ilk defa farklı olarak dört ayaklı bir memeli hayvan tasvir edilmiştir (Schmidt 2008b: 30).

P24 Numaralı Dikilitaş: P24 numaralı dikilitaşın T biçimli başı korunamamıştır. Bununla birlikte yüksekliği 3,10 m'dir (Piesker 2014: 29). Sol taraftaki geniş gövde yüzeyinde kazıma tekniği ile işlenen bir leopar tasvirinin olduğu [93]tilki tasvirinin olduğu belirlenmiştir (Schmidt 2010a: 252). Leopar yapının içine doğru atlar şekilde hareket halinde betimlenmiştir. Kısa tasvir edilen ön bacakları arka bacaklarına oranla daha

[93] Schmidt (2010a: 252) bu figürü tilki olarak tanımlamakla birlikte gövde şekli daha çok leopara benzerlik göstermektedir.

yukarıdadır. Kulakları yan yana işlenmiştir. Açık ağzında ön dişleriyle kesici sivri dişi betimlenmiştir. Boynu yok denecek kadar kısa ve sırtı düzdür. Bacak ayrımları derin birer yiv ile sağlanmıştır. Karın bölgesi de sırtında olduğu gibi düz bir hatla betimlenmiştir. Kalın kuyruğu bacaklarının arkasından aşağı doğru işlenmiştir. Schmidt (2008b: 30), sağ taraftan yaklaşık 0,12 m küçültüldüğünü tespit ettiği dikilitaşın orijinalinin değiştirilmesi suretiyle ikinci kez kullanılmış olduğunu ileri sürmüştür.

P13 numaralı dikilitaş: Yüzeyinde herhangi bir tasvirin olup olmadığı bildirilmeyen P13 numaralı dikilitaş 2,35 m yüksekliğinde ve 0,25 m genişliğindedir (Şekil: 113). Alt bölümü kırık ve eksiktir. Diğer dikilitaşlarla aynı yüksekliğe getirebilmek amacıyla, seki örgüsü içerisinde, kireç taşından levha şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuştur. Bu levhanın da dikilitaşın ağırlığını dağıtma amacını taşıdığı öngörülmektedir (Piesker 2014: 23, Abb. 6).

P27 Numaralı Dikilitaş: P27 numaralı dikilitaşınn gövdesinin alt kısmı ana kayaya değil, yapının iç duvarında yer alan taşların üzerine basmaktadır (Şekil: 113-114) (Schmidt 2008b: 29; Piesker 2014: 24). 3,30 m yüksekliğinde ve 0,43 m genişliğindedir (Piesker 2014: 24). Gövdesinin sol taraftaki geniş yüzeyinde bir tavşan kabartması görülmektedir (Schmidt 2008b: 29).

Bu dikilitaşın ön dar yüzeyinde, yüksek kabartma tekniğinde işlenen, leopar/kaplan (dört ayaklı yırtıcı hayvan)[94] tasviri bulunmaktadır (Şekil: 114-115). Üç boyutlu ve derinlik gösteren bir teknikle işlenen bu figür dikilitaşla birlikte yekpare olarak tasvir edilmiştir. Dikilitaş bu özelliği ile diğerlerinden farklılık göstermektedir. Leopar/kaplan, baş aşağı bakacak şekilde, ön dar yüzeyin sol tarafına doğru yerleştirilmiştir. Avına gizli yaklaşan sinmiş pozisyondadır. Hayvanın güçlü çenesi, yarı açık ağzında keskin dişleri, burnu, burnun iki yanında bıyıkları, kabartma yuvarlak gözleri, kulakları, bacak kasları, pençeleri belirgindir[95]. Sırt kemiği yüksek kabartma tekniğinde tam ortada olacak

[94] Schmidt (2008a: 421-422; 2008b: 31; 2009b: 49; 2010a: 250-251; 2011a: 44; 2011c: 923), bu hayvan tasvirini dört ayaklı yırtıcı olarak tanımlamaktadır ve A60 olarak numaralandırmaktadır (Schmidt 2008b: 31).

[95] Yırtıcı hayvanın görünüm olarak kedigiller ya da köpekler arasında olduğu Schmidt (2009b: 49) tarafından bildirilmiştir. Düşmanca ve saldırgan bir duruşla temsil edilen figürün, antik çağdaki cehennem köpeği "kerberos" ile ilişkilendirilmiştir (Schmidt 2009b: 49).

biçimde tasvir edilmiştir. Kemiğe bağlanan kaburgaları da detaylı olarak işlenmiştir. Sırt kemiğinin bir devamı gibi betimlenen kuyruğu uca doğru kalınlaşmakta ve üçgenimsi bir sivrilikle sonlanmaktadır. Aşağı doğru yönelen kuyruk, gövdesiyle yaklaşık 45º'lik bir açı oluşturmaktadır. Kuyruğun uç kısmında ve başlangıç yerinde muhtemelen bir şey takılmasını sağlayacak olan çift taraflı birer delik vardır. Anılan figürün altında alçak kabartma tekniğinde işlenen bir yaban domuzu tasviri yer almaktadır. Yaban domuzu figürü ön dar yüzeyi ortalamaktadır. Sıçrıyor tarzda ön ayakları yukarı kalkık olarak tasvir edilmiştir. Yüz hatlarında, burnu, ağzı, dişleri, gözü, kulakları belirgindir. Gövdesi şişman ve tıknazdır. Kuyruğu küçük ve yukarı kalkıktır. Ayaklarında toynakları işlenmiştir. Hayvanın tüm detayları verilmeye çalışılmış olsa da yukarıdaki leopar/kaplan tasviri kadar özenli değildir. Bu ön dar yüzeyde, her iki tasvirin altından devam eden ve dikey inen iki paralel şerit bulunmaktadır. Dikilitaşın çenesinin altından başlayan ve silik olarak işlenen bu şerit dikilitaşın dibine kadar devam etmektedir. Kompozisyona genel bakıldığı zaman leopar/kaplanın gücü ve üstünlüğüyle, yaban domuzunun zayıflığı ve korkmuş görüntüsü hissedilebilmektedir. Dikilitaşın sol taraftaki geniş yüzeyinde mekânın içine doğru yönlendirilmiş ve vücudunun büyük bölümü duvar tarafından gizlenmiş olan bir kedigil (?) kabartması yer almaktadır. Öne doğru betimlenen başı büyük ve kütlevi bir görünüme sahiptir. Kulağı yaprak şeklinde işlenmiştir. Açık ağzında kesici dişleri görülmektedir. Boynu yok denecek kadar kısa olup, ensesi uzundur. Ön dar yüzeydeki figürlerin işlenişine göre daha kabataslak betimlenmiştir (Schmidt 2008a: 421-422, Res. 8; 2008b: 29, Fig. 4; 2009b: 49, Abb. 5; 2010a: 250-251; 2011a: 44, Fig. 28; 2011c: 923, Fig. 42.4; Piesker 2014: 24).

P39 Numaralı Dikilitaş: 3,30 m yüksekliğinde olan P39 numaralı dikilitaşın tüm gövdesi açığa çıkarılmış olmakla birlikte yüzeyinde herhangi bir hayvan tasviri bulunmamaktadır[96] (Şekil: 113) (Schmidt 2010a: 251). Dikilitaşın batı tarafında çok

[96] Birçok yayında ve özellikle Piesker'in yaptığı yayında P39 numaralı dikilitaşın bezemesiz olduğu vurgulanmış olsa da Schmidt'in 2010 yılındaki makalesinde (Schmidt 2010a: 251) dikilitaş yüzeyi şu şekilde tanımlanmıştır: "*Dikilitaşın ön dar yüzeyine iki adet soyut sembol işlenmiştir. Sembollerden biri "H" biçimindedir ve iki "yarım daire" ile birlikte gösterilmektedir. Bu grubun altındaki, ikinci sembol 90˚ çevrilmiş "H" şeklindeki semboldür. Bu sembolün alt kısmından itibaren dikilitaşın gövdesi kırık durumdadır. Kırık yüzey ikincil olarak yapılmış olan bir duvar üzerine yerleştirilmiştir ve dikilitaşın alt gövdesi bulunmamasına rağmen bu şekilde yerleştirilmesi ile ayakta duran bir dikilitaş görüntüsü oluşturulmuştur*".

sayıda aşınmış yivlerin olduğu belirtilmiştir ki bu da dikilitaşın ikincil kullanımına işaret etmektedir (Piesker 2014: 25). Doğu taraftaki yüzeyinin de özellikle baş kısmı olmak üzere oldukça kaba işlenmiş olduğuna dikkat çekilmiştir (Piesker 2014: 25).

P28 Numaralı Dikilitaş: 2,27 m yüksekliğe sahip olan P28 numaralı dikilitaşın alt kısmı kırık ve eksiktir, bu nedenle seki örgüsünün en üst sırasında yer alan büyük boyutlu bir taşın üzerine oturtulmuş ve alt kısımdan küçük taşlar ile desteklenmiştir (Şekil: 116). Dikilitaşın T biçimli başının alın kısmı olarak tanımlanan üst dar yüzeyinde, küçük bir erkek yaban domuzu kabartması bulunmaktadır (Şekil: 117a-b). Tıknaz tasvir edilen figürün ağız ve göz detayları betimlenmiştir. Bacaklar ileri doğru uzatılmıştır. İnce kuyruğu bacaklarının arkasından aşağı doğru inmektedir. T biçimli başın hemen altından, başka bir deyişle çene kısmından başlayıp aşağı doğru devam eden, dikey inen iki paralel şerit mevcuttur. Ön dar yüzeyin orta kısmında büyük bir "H" sembolü vardır (Şekil: 118). "H" sembolünün iki kenarı kabartma bantların üzerindedir. Aynı sembolün yatay çizgi kısmının üst ve altında olacak biçimde, ayna simetrisinde, birer hilâl tasvir edilmiştir (Schmidt 2002b: 9; 2003: Fig. 6[97]; 2004: 96, Abb: 2; 2007a: 100, 2007b: 138-139; 2008b: 29, Fig. 5; Piesker 2014: 25). Bu üçlü sembolün aşağısında, dikey inen paralel şeritlerin çukur kısmında, 90˚ derece çevrilmiş bir "H" sembolü[98] bulunmaktadır. Bu sembolün altında başka semboller olup olmadığı bilinmemektedir; çünkü dikilitaşın bu kısmından sonrası kırıktır (Schmidt 2008b: 29).

Dikilitaşın sağ yüzeyinde, baş ve gövdenin birleşme kısmında mekânın içine doğru yönlendirilmiş uzun kulaklı bir hayvan tasviri mevcuttur (Şekil: 117) (Schmidt 2007a: 100; 2007b: 138-139; 2008b: Fig. 5). Hayvanın kimliği belirtilmemiş olsa da görünüm olarak tavşana benzemektedir. Bacakları öne doğru betimlenen tavşan hareketli bir görünüm sağlamaktadır. Piesker (2014: 25) sağ geniş yüzeyde bir tanesi tavşanın üst kısmında diğeri de tavşanın alt bölümünde yer almak üzere iki tane yaban domuzu

[97] Schmidt'in 2003 yılındaki yayınında Fig. 6 numaralı resimde yer alan P28 numaralı dikilitaş yanlışlıkla D Yapısı'nda gösterilmiştir (Schmidt 2003: Fig 6).

[98] Schmidt (2010a: 251)'in makalesinde yanlışlıkla P39 numaralı dikilitaş olarak anlattığı ancak aslında P28 numaralı dikilitaşın ön dar yüzeyinde "H" sembolünün iki hilâlle birlikte gösterilmesini sembollerin kompozisyonu açısından bir ilk olarak nitelemektedir. "H" sembolü karşılıklı el ele tutuşan iki insana benzemektedir. Bu şekli ile D Yapısı'nda P18 numaralı merkezi dikilitaşın boynundaki kolyede yer alan tasviri andırmaktadır (yazar notu).

tasvrinin olduğunu belirtmektedir (Şekil: 118). Üstteki yaban domuzu figürü oldukça aşınmıştır. Tavşanın alt kısmındaki ise daha iyi durumda korunmuştur. Yaban domuzu (?) mekânın içine değil, çevre duvarına bakacak şekilde tasvir edilmiştir. İki dik kulağı görülmekle birlikte uzun burnu çevre duvarı tarafından kısmen kapatıldığı için ağız detayları anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte kısa kuyruğu yukarı doğru dik betimlenmiştir ve bu tarzı ile alın üzerinde tasvir edilne domuz figüründen ayrılmaktadır (Schmidt 2008b: Fig. 5).

P29 numaralı dikilitaş: P29 numaralı dikilitaş 3,55 m yüksekliğindedir. Dikilitaşın ön dar yüzeyinde dikey inen iki paralel şerit mevcuttur. Ön dar yüzeyde aşağı kısımlara doru, kabartma şeritlerin arasında bir "H" sembolü yer almaktadır. Batı taraftaki geniş yüzeyinde tam belirgin olmayan bir hayvan tasviri ve doğu taraftaki geniş yüzeyinde düz bir yiv mevcuttur (Piesker 2014: 26, Abb.4).

P46 ve P47 Numaralı Dikilitaşlar: P46 ve P47 numaralı dikilitaşlar 1,90 m yüksekliğindedir. Her iki dikilitaş da yapının içine düşmüş olarak bulunmuştur. Piesker (2014: 26-27) her iki dikilitaşın boyutlarının küçük olması nedeniyle duvara ya da banka taşlarla desteklenerek yerleştirilmiş olabileceğini, bu nedenle de duvara sağlam bağlanmadığı için düşmüş olması gerektiğini ifade etmektedir. Her iki dikilitaşın da yüzeyinde hayvan kabartması olmamakla birlikte, Nevali Çori tipi el ve kol tasvirlerine yer verilmiştir (Schmidt 2010a: 252).

P26 Numaralı Dikilitaş: T biçimli dikilitaş 2,50 m yüksekliğe ve 0,45 m genişliğe sahiptir. Dikilitaşın alnının orta kısmında küçük bir erkek yaban domuzu kabartması görülmektedir (Şekil: 119-120). Sıçrar pozisyonda tasvir edilen figürün ağzı, kulakları ve yukarı kalkık minik kuyruğu işlenmiştir. Sırtı ve karnı şişkin olarak tasvir edilmiştir. Dikilitaşın gövdesinin alt kısmı duvar önündeki seki tarafından gizlenmiştir (Schmidt 2002b: 9; 2003: 5, Fig. 5[99]; 2007b: 138; Piesker 2014: 27, Abb. 10).

P40 Numaralı Dikilitaş: P40 numara ile tanımlanan dikilitaş tamamıyla duvar önündeki sekinin içine yerleştirilmiş ve sadece baş bölümünden duvara bağlanmıştır

[99] Schmidt'in 2003 yılındaki yayınında Fig. 5 numaralı resimde yer alan P26 numaralı dikilitaş yanlışlıkla D Yapısı'nda gösterilmiştir (Schmidt 2003: Fig 5).

(Şekil: 120). Dikilitaş, 2,50 m yüksekliğe sahiptir. Alın kısmı oldukça tahrip olmuştur. Dikilitaşın ön dar yüzeyinde üst bölümde, "V" şeklinde kabartma şerit vardır. Geniş yüzeyde kollar ve ön dar yüzeyinde karın kısmında ellerin parmakları karşılıklı duracak şekilde tasvir edilmiştir[100]. Parmaklar alçak kabartma tekniğinde işlenmişken yan taraftaki kollar sadece kazıma olarak betimlenmiştir. Parmakların arası yivlerle belirginleştirilmiştir. Ön dar yüzeyde el parmaklarının olmasına rağmen dikey paralel şeritler gösterilmemiştir (Schmidt 2008b: 30; 2011c: 923; Piesker 2014: 27, Abb. 10).

Piesker (2014: 27) ilk çevre duvarında yer alan P40, P46 ve P47 numaralı dikilitaşlar yüzeyinde betimlenen Nevali Çori tipindeki el ve kol betimlenmelerine dikkati çekmektedir. III. yapı katında söz konusu betimlenmeler merkezi dikilitaş çiftinde mevcuttu; ancak C Yapısı'nda bu tasvirlerin çıkması soru işaretlerine neden olmaktadır. Bu durum iki olasılığı düşündürmektedir: İlki, aslında ÇÇÖNA evresinde, D Yapısı'nda (P18 ve P31) olduğu gibi, sadece merkezi dikilitaşlarda el ve kol betimlemeleri mevcutken C Yapısı'nda çevre duvarlarında yer alan dikilitaşlarda da antropomorfik özellikleri yansıtan el ve kol tasvirleri işlenmiştir. Diğer bir olasılık da boyutları itibarıyla da küçük olan bu dikilitaşların aslında II. tabakaya ait olması gerektiği; ancak C Yapısı'nın yenilenme evresi sırasında buraya yerleştirilmiş olabileceği yönündedir. Hatta bu konuda F Yapısı'nda PXXXVI ve PXXVII numaralı merkezi dikilitaşları örnek göstererek P40 numaralı dikilitaşın da bir eşi olup olmadığını sorgulamaktadır.

b.2) Dış Çevre Duvarı

C Yapısı'nın ikinci çevre duvarında 8 adet dikilitaşın varlığı tespit edilmiştir. Bunlar da yukarıda olduğu gibi saat yönünde sıralanacak olursa, güneybatı bölümde P11 ve P12 numaralı; batı bölümde P49 ve P44 numaralı; kuzeybatı bölümde P25 ve P45 numaralı; kuzeyde P59 numaralı; güneydoğu bölümde ise P23 numaralı T biçimli dikilitaş yer almaktadır.

P11 Numaralı Dikilitaş: P11 numaralı dikilitaşın, T biçimli başı parçalanmıştır. Sol taraftaki geniş yüzeyinde, mekânın içine doğru yönlendirilen ve ayı (?) olması

[100] Dikilitaş yüzeyinde el tasvirlerinin olmasına dikkat çeken Piesker, bu insana ait özelliklerin merkezi dikilitaşlara ait olduğuna dikkat çekerek söz konusu dikilitaşın C Yapısı'na dönemin sonlarına doğru ikincil kullanım olarak mı getirildiği hakkında sorular sormuştur (Piesker 2014: 27).

muhtemel bir hayvanın sadece 5 parmak ile gösterilen ayaklarının seçilebildiği bildirilmiştir (Şekil: 121) (Schmidt 1999b: 13, 2000a: 51; 2000c: 25; 2007a: 100, 2007b: 139; 2007c: 119; 2008a: 421, Res. 7).

P12 Numaralı Dikilitaş: P12 numaralı dikilitaşın alın kısmında bir yaban domuzu tasviri yer almaktadır. T biçimli başın sağ taraftaki (güneydoğu taraftaki)[101] geniş yüzeyinde, aynı yöne bakan yedi[102] adet ördeğe benzeyen kuş kabartması, tüm yüzeyi kaplayan ağ benzeri desenlerle birlikte tasvir edilmiştir (Şekil: 122). Hareket halinde bir görünüme sahip olan kuşların ağ benzeri bir tuzakta değil de kayalık bir alanda zıpladıkları ya da hareket ettikleri yönünde de görüş bildirilmiştir (Schmidt 1999b: 12, Fig. 7; 2000a: 51; 2000c: 25, Abb. 12b; 2002b: 9; 2007a: 100; 2007b: 139-140). Dikilitaşın sağ taraftaki geniş gövde yüzeyinde üst üste olmak üzere 2 hayvan figürü tasvir edilmiştir. En üstte bir yaban domuzu ve bunun altında bir tilki kabartması işlenmiştir. Erkek yaban domuzu oldukça gerçekçi tarzda tasvir edilmiştir. Büyük başında uzun ve küt burnu, açık ağzında tüm dişleri, kısık durumda gözü, iki kulağı gösterilmiştir. Boynu yoktur. Enseden başlayacak şekilde yapılan kabarıklıkla sırtı yay şeklindedir. Karnı hafif çıkıntılıdır. Kıvırdığı diz kapakları ile hareket halinde gösterilmiştir. Toynakları belirgindir ve erkek cinsel organı işlenmiştir. Yaban domuzu figürünün altında bir tilki tasvirinin olduğu anlaşılmaktadır; ancak tilki figürünün ense hizasında *terrazo* bir tabanın çıkması nedeniyle tasvirin geri kalan bölümü açılmamıştır. Her ne kadar tamamı açılmasa da tilkinin tüm yüz hatları ile işlenmiş olduğu görülebilmektedir (Schmidt 1999b: 12, Fig. 7; 2000a: 51; 2000c: 25, Abb. 12b; 2002b: 9; 2007a: 100; 2007b: 139-140).

P49 Numaralı Dikilitaş: P12 ve P44 numaralı dikilitaşlar arasındaki sondaj çalışmasında tespit edilmiştir. T biçimli baş kısmı kırık ve eksiktir. Dikilitaşın sadece alt kısmı açığa çıkmıştır (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 30; Piesker 2014: 36-37, Abb. 16).

---

[101] Busacca (2017) Tablo 4'te, P12 nolu dikilitaşın tasvirlerinin sol tarafta olduğunu belirtmiştir (Busacca 2017: Tablo. 4).

[102] Yayınlarda (Schmidt 1999b: 12, Fig. 7; 2000a: 51; 2000c: 25, Abb. 12b; 2002b: 9; 2007a: 100; 2007b: 139-140) ördek sayısı 5 adet kaydedilmekle birlikte resim büyütülerek bakıldığında daha küçük boyutlarda 2 ördeğin daha olduğu anlaşılmaktadır.

P44 Numaralı Dikilitaş: P44 numaralı dikilitaş yüzeyinde herhangi bir tasvir olmadığı bildirilmektedir (Schmidt 2008b: 32). Sadece söz konusu dikilitaşın sonradan isimlendirilen PMB numaralı dikilitaşa yerleştirildiği ifade edilmektedir; ancak PMB numaralı dikilitaşın yeniden mi kullanıldığı ya da *in situ* durumda kırık mı olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır (Piesker 2014: 21, dip not: 26).

P25 Numaralı Dikilitaş: P25'in 2,60 m yüksekliğe sahip olması gerektiği öngörülmektedir (Piesker 2014: 37). Dikilitaşın ön dar yüzeyinde, dikey olarak yerleştirilen ve yüzü aşağı tarafa bakan bir yaban domuzu tasviri yer almaktadır (Schmidt 2002b: 9; 2008a: 421; Piesker 2014: 37, Abb. 18). P25 numaralı dikilitaşın güneye doğru eğimli olduğunu bildiren Piesker (2014: 37), bu eğimin neden olduğu basınç nedeniyle P45 numaralı dikilitaşın kırılmış olabileceğini ileri sürmektedir.

P45 Numaralı Dikilitaşlar: P45 numaralı dikilitaşın T biçimli baş kısmı kırık ve eksiktir Piesker 2014: Abb. 18). Dikilitaş yüzeyinde herhangi bir tasvir olmadığı bildirilmektedir (Schmidt 2008b: 32).

P59 Numaralı Dikilitaş: Çevre duvarının kuzeyinde yer alan P59 numaralı dikilitaş yapının planında gösterilmiş olmakla birlikte yayında detaylı bilgi verilmemiştir (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 30).

P23 Numaralı Dikilitaş: P23 numaralı dikilitaşta, T biçimli baş kısmının sağ yüzeyinde[103], yatay bir sıra halinde düzenlenen 3 adet kuş tasviri C yapısının iç mekânına doğru atlar tarzda tasvir edilmiştir (Şekil: 123). Baş, gaga, kısa bacaklar ve vücutlarının betimlenme şekli ile ördeğe benzemektedirler. Dikilitaşın sol taraftaki geniş gövde yüzeyinde, yaklaşık doğal büyüklükte işlenen bir yaban domuzu kabartması görülmektedir; ancak hayvanın gövdesi tamamen çevre duvarı tarafından kapatılmıştır. Açıkta kaldığı kadarıyla yaban domuzunun gözü, sivri kulağı, uzun burnu, burun deliği ve kesici dişleri de dahil olmak üzere açık ağzında tüm dişlerinin detaylı olarak tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Arka dar yüzeyinde de bir kabartma tespit edilmiş olmakla

[103] P23 numaralı dikilitaşın T biçimli baş kımının sol tarafında hiçbir tasvir yer almamaktadır. Bu dikilitaşla birlikte Schmidt (2007a: 100), dikilitaşların T biçimli baş kısmımlarında genel olarak sol tarafların boş olduğunu, tasvirlerin ise sıklıkla başın sağ tarafına betimlendiğine dikkat çekmiştir.

birlikte içeriği belirlenememiştir (Schmidt 2002b: 9; 2007a: 100, Fig. 8; 2007b: 139; 2014: 330).

No	DT. Konumu	Tasvir	Yeri	Yönü
P35	Merkezi	Boğa	Sol Geniş Yüzey	Merkeze doğru
P37	Merkezi	Tilki	Sağ Geniş Yüzey	Merkeze doğru
P36	Çevre Duvarı	Turna	Sağ Geniş Yüzey	İçeri doğru
P36	Çevre Duvarı	Turna	Sağ Geniş Yüzey	İçeri doğru
P36	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sağ Geniş Yüzey	İçeri doğru
P24	Çevre Duvarı	Leopar	Sol Geniş Yüzey	İçeri doğru
P27	Çevre Duvarı	Leopar	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P27	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P27	Çevre Duvarı	Kedigil	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru
P28	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Alın Kısmı	Sağa Doğru
P28	Çevre Duvarı	Tavşan	Sağ Baş ve Sağ Gövde Arasında	İçeri doğru
P28	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P28	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sağ Gövde Yüzeyi	Dışarı Doğru
P29	Çevre Duvarı	Hayvan (?)	(Batı?) Gövde Yüzeyi	Belirtilmemiş
P26	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Alın Kısmında	Sağa Doğru
P11	Çevre Duvarı	Ayı (?)	Sol Gövde Yüzey	İçeri Doğru
P12	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Alın Kısmında	Belirtilmemiş
P12	Çevre Duvarı	Bir Dizi Ördek (7 Adet)	Başın Sağ Yüzeyinde	İçeri Doğru
P12	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P12	Çevre Duvarı	Tilki	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P25	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P23	Çevre Duvarı	Ördek sırası (3 Adet)[104]	Sağ Baş	İçeri doğru
P23	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sol Gövde Yüzey	İçeri doğru

Tablo 20: C Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

[104] Busacca (2017: Tablo 4) ördek sırasının sol yüzeyde olduğunu kaydetmektedir.

Dikilitaşlar Yüzeyindeki Tüm Tasvirler ve Sayıları															
Dikilitaş Nosu	**Yaban Domuzu**	**Boğa**	**Tilki**	**Leopar**	**Kedigil**	**Ayı (?)**	**Tavşan**	**Turna**	**Ördek**	**Nevali Çori Tipi eE ve Kol Tasviri**	**3'li Sembol (H ve iki Yarım Daire)**	**3'li Sembol (H ve iki Hilâl)**	**90° Çevrilmiş H Sembolü**	**"V" Şekli**	**Stola**
P35		1													1
P37			1												
P36	1							2							
P24				1											
P27	1			1	1										1
P39											1		1		
P28	1						1					1	1		1
P46										1					
P47										1					
P26	1														
P40										1				1	
P11						1									
P12	2		1						7						
P25	1														
P23	1								3						
Top.	8	1	2	2	1	1	1	2	10	3	1	1	2	1	3

Tablo 21: C Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

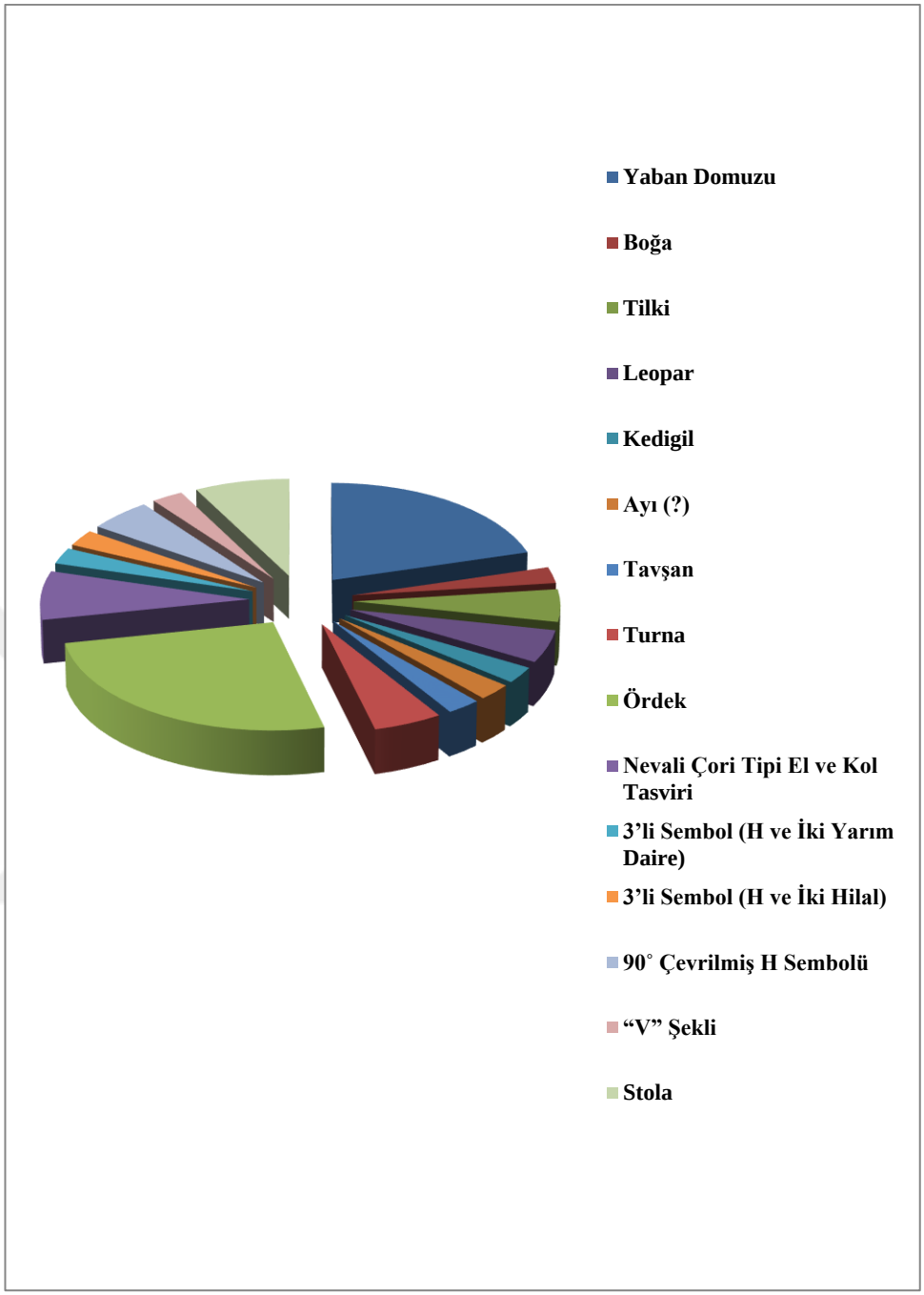

Grafik 3: C Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

4) D Yapısı ("Kranichpfeilergebäude", "Crane Building" "Turna Yapısı")

D Yapısı Göbekli Tepe'nin en büyük yapılarından olup, oval planlıdır (Şekil: 124) (Schmidt 2007a: 101). Maksimum uzunluğu 30 m olan bu yapının merkezi alanı iki adet çevre duvarı ile çevrelenmektedir. Her iki duvarın da 0,10 m yüksekliğinde kaya kenarı

üzerine oturtulmuştur[105]. Tabanı, C Yapısı'nda olduğu gibi ana kayanın kesilerek pürüzsüz hale gelene kadar işlenmesiyle oluşturulmuştur, merkezi dikilitaşların yerleştirileceği kaideler de ana kayadan kesilerek şekillendirilmiştir (Schmidt 2009a: 164; 2011b: 214; Piesker 2014: 20; Dietrich vd. 2017: 101-102, Fig. 5.6).

D Yapısı'nın tarihlendirilmesinde karbonlaşmış organik malzemelerden faydalanılmıştır. L9-78 Açmasında, Yapının çevre duvarının bitişiğinde bir sondaj çalışması yapılmıştır. Bu sondajdan tabana yakın bir kısımdan elde edilen üç örnekten (UGAMS-10795, 10796, 10799) kalibre edilmiş olarak MÖ 9664'ten 9311'e kadar bir tarih elde edilmiştir. Bu tarihler daha önce D Yapısı'nda P41 ve P42 numaralı dikilitaşların arasındaki, duvar sıvasından alınan numunenin (KIA-44149) tarihleriyle uyum göstermektedir. O tarihler de GÖ 9984 ± 42, Kalibre edilmiş tarihi ise MÖ 9745-9314'tür. D Yapısı'nın yeniden doldurulma işlemlerine ait olarak, P33 numaralı dikilitaşın kuzeyinde bir hayvan dişinden yapılan numuneden (KIA-44701) GÖ 9800 ± 120, Kalibre edilmiş tarihi MÖ 9746-8818 elde edilmiştir. Aynı dolgudan L9-69 alanından alınan bir başka numuneden (UGAMS-10798) GÖ 9540 ± 30, Kalibre edilmiş MÖ 9127-8763 tarihleri tespit edilmiştir. Eldeki bu verilerden D Yapısı'nın MÖ 10. binyılın ortalarında kullanımda olduğu ve MÖ 10. binyılın sonları ya da erken 9. binyılın başlarındaki bir zaman diliminde de gömülmüş olduğu öngörülmüştür (Dietrich vd. 2013: 37, 40-41).

D Yapısı içinde, C Yapısı'nda olduğu gibi kaide üzerinde yükselen ve karşılıklı duran 2 adet T biçimli dikilitaş yer almaktadır. Söz konusu merkezi dikilitaşlar, T biçimli dikilitaşların antropomorfik özelliklerini göstermesi açısından önem taşımaktadır (Dietrich vd. 2017: 101, Fig. 5.7). Yapının mekânı içinde olmak üzere, kısmen çevre duvarının örgüsünün içine giren 11 adet T biçimli dikilitaş bulunmaktadır (Dietrich, Heun vd. 2012: 679); ancak 12. dikilitaşın da olması gerektiği Schmidt (2010b: 245) tarafından önerilmektedir. Birinci çevre duvarının dışında, güneybatı yönde, planlarda görüldüğü üzere daha düzensiz bir çevre duvarının olduğu anlaşılmaktadır. Plan üzerinde görülen güney yöndeki boşluk girişe işaret etmektedir (Schmidt 2011a: Fig. 2). Mekânın iç kısmında P31 numaralı merkezi dikilitaşın doğusundaki dolgu toprak

[105] Bu durumu ile ilk araştırmalara göre "Kaya Tapınağı" son dönem çalışmalarına göre "E16" olarak adlandırılan yapıya benzetilmiştir (Piesker 2014: 20).

içinden, büyük boyutlu heykele ait iki adet insan başı bulunmuştur. Her ikisi de boyun kısımlarından kırıktır. P42 numaralı dikilitaşın olduğu alandaki dolgu topraktan tüm olarak bir adet tilki kuyruğu kemiği ele geçmiştir (Schmidt 2012: 323). Yapının dolgusunda olmak üzere, kireç taşından yapılmış, 0,057 m yüksekliğinde minyatür bir maske bulunmuştur. İç bükey işlenen maskede göz ve ağız detayları işlenmemiştir (Dietrich vd. 2018: 4).

a) Merkezi Dikilitaş Çifti

D Yapısı'nda ana kayanın oyulması ile yüksekte kalan iki bölüme kaide işlevi verilmiştir. Bu kaidelerin içleri 0,15 m derinliğinde oyularak P18 ve P31 numaralı T biçimli merkezi dikilitaşlar oturtulmuştur (Schmidt 2011b: 214, Res. 9; 2012: 322). Her iki dikilitaş da *in situ* durumdadır. Kaidelerinden yaklaşık 10º eğik durumda bulunmuş olsalar da her ikisinin de tüm ve sağlam olduğu tespit edilmiştir (Schmidt 2011c: 924; 2012: 322).

P18 Numaralı Dikilitaş: P18 numaralı dikilitaş, D Yapısı merkezi dikilitaşlarının doğu tarafta olanıdır (Şekil: 124). Dikilitaş, ana kayadan şekillendirilmiş, 0,45 m yüksekliğinde dikdörtgen biçimli kaidede 0,15 m'lik bir yuvaya oturtulmuştur. Kaidenin güney kenarında, ard arda sıralanan 7 adet yaban ördeği kabartma tekniğinde işlenmiştir (Şekil: 125-126). Batıya doğru yönelen yaban ördeklerinin aralarındaki mesafe eşittir. Kaidenin üst yüzeyinde grafiti tarzında çizilmiş bir köpek ve kuş tasviri mevcuttur (Schmidt 2011b: 214-215; 2013: 79-80, Res. 2). Dikilitaşın T biçimli baş kısmı bezemesizdir. Geniş olan her iki yüzeyinde dirsekten bükülmüş kollar[106] alçak kabartma ve kazıma tekniğinde betimlenmiştir. İki geniş yüzeyden başlayan parmaklar ön dar yüzeye devam ederek karşılıklı durmaktadır. Beş parmak da işlenmiş olup, parmak araları derin yivlerle ayrılmaktadır. Sağ taraftaki geniş gövde yüzeyinde, kol dirseğinin iç kısmında bir erkek tilki tasviri yer almaktadır (Şekil: 127-128). Giriş kısmına doğru yönlendirilmiş olan tilkinin uzun başında kulakları gösterilmiştir. Aralık ağzında dişleri belirgindir. Gövdesinin üst kısmı kavisliyken karnı düzdür. Uca doğru incelen kalın kuyruk dirseğin iç kısmında sonlanmaktadır. Düz bir hatta gösterilmesine karşın

[106] Schmidt'e göre (2007b: 149) dikilitaşın üzerindeki kolların ön kısımlarının yerleri heykeltıraşı tarafından değiştirilmiştir. Kolların ilk yapıldığında dikilitaş gövdesine doğru uzadığı, daha sonra ise biraz toparlanarak, özgün yerinin altından başlayarak yeniden işlendiği belirtilmiştir.

bacakların duruşu atlar şekilde kıvrık tasvir edilmiştir. Patileri belirgindir. Dikilitaşın ön dar yüzeyinde dikey iki paralel şerit vardır. Söz konusu dikilitaşın boynunda, "V" şeklindeki kabartma ve bu kabartmaya yatay bir bant ile asılmış olan kolye mevcuttur (Şekil: 129). Bu kolye; "H" biçimli bir sembol[107] , altında ortası çukur bir daire ve onun da altında hilâl tasvirlerinden oluşmaktadır. Belin orta kısmına işaret eden parmakların alt kısmında, yüzeyi "C" ve "H" biçimli motiflerle bezenen ve tüm gövdeyi saran bir kemer görülmektedir (Şekil: 130). Sağ tarafta "C" ve "H" sembolleri dönüşümlü olarak birbirini izlerken, sol tarafta ise iki adet "C" sembolünün arasında bir tane "H" sembolü yer almaktadır. Kemerin iç içe geçmiş "U" şekline sahip bir kemer tokası vardır. Tokanın her iki tarafında üst üste yerleştirilmiş, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sol tarafta 3, sağ tarafta ise 2 adet "H" sembolü bulunmaktadır. Sol taraftaki "H" sembollerinden üstteki 90º çevrilmiş, alttaki ikisi dzü durmaktadır. Sağ taraftaki "H" 90º çevrilmiştir. Kemerin "U" şeklindeki tokasının altından başlayan peştamal şeklinde, tilkiye ait olabileceği düşünülen bir post kabartması cinsel bölgeyi örtmektedir[108]. Dikilitaşın sol taraftaki geniş gövde yüzeyinde sadece kol tasviri mevcuttur (Schmidt 2002a: 24, Fig. 3-4; 2007b: 149-150, Res. 80; 2011a: 44, Fig. 32-34; 2011b: 215, Res. 10; 2011c: 925; Notroff vd. 2015: 56; Watkins 2015: 73).

P31 Numaralı Dikilitaş: P31 numaralı dikilitaş, D Yapısı merkezi dikilitaşlarının batı tarafta olanıdır. Dikilitaş, ana kayadan şekillendirilmiş, 0,37 m yüksekliğinde dikdörtgen formlu kaidede 0,15 m'lik bir yuvaya oturtulmuştur. Dikilitaş kaidesinin mekâna bakan yönünde, belki bir tahribattan sonra oluşan kırıklar nedeniyle üç parça halinde olduğu anlaşılmaktadır (Şekil: 131). Dikdörtgen şeklinde parçalar ile kaidenin kalan kısmının birbirine alıştırılması için aralar minik taşlar ile sağlamlaştırılmıştır. Dikilitaşın T biçimli baş kısmı bezemesizdir. Ön dar yüzeyinde dikey iki paralel şerit mevcuttur. Boyun kısmında iki adet "V" şeklinde kabartmadan oluşan kolye vardır ve bu kolyeye de bir *bukranion* üst kısmındaki yatay dikdörtgen şeklinde bir kabartmadan asılmaktadır (Şekil: 132-133) (Schmidt 2011a: 46). *Bukranion* simgesinde, boğanın

[107] Schmidte göre (2007b: 150), H sembolü yakından bakıldığı zaman karşılıklı yerleştirilmiş iki kişiye, belki de dik duran iki hayvana işaret etmektedir. Şahsi kanaatime göre, "H" biçimli sembolün yatay çizgisinin olduğu kısımda bir çukurluk görülmektedir. Bu nedenle "H" sembolü, karşılıklı duran ve birbirine ellerini uzatan iki figüre de benzemektedir (Schmidt 2011a: Fig. 32).

[108] Dikilitaşların bu şekli ile açığa çıkarılmasıyla birlikte Schmidt (2011b: 214) dikilitaş kavramının ötesinde bu eserleri, formları ile insan vücudunu, şimdiye kadar bilinmeyen bir tarzda üç boyutlu olarak betimleyen stilize tarzda yontular olarak adlandırmıştır.

cepheden gösterilen başının alın kısmında oval biçimli bir çukurluk mevcuttur. Yay şeklindeki boynuzlar iki tarafındaki kabartma şerit bantın üzerinde aşağı doğru durmaktadır (Schmidt 2007b: 150, Res. 81; 2011a: Fig. 36; 2011b: 214). Schmidt (2007b: 150) bu çukurluğa günümüze ulaşmamış bir nesnenin yerleştirilmiş olduğunu öngörmüştür. Dikilitaşın her iki geniş yan yüzeyinde, alçak kabartma olarak şekillendirilmiş kollar dirsekten bükülmüştür ve yan taraftan başlayan parmaklar dikilitaşın ön dar yüzeyinde karşılıklı durmaktadır. Her iki elde de 5 parmak kabartma olarak işlenmiş olup parmak araları derin yivlerle belirginleştirilmiştir. Ön dar yüzeyde, belin orta kısmına işaret eden parmakların alt kısmında, iç içe "U"lardan oluşan kemer tokasına sahip tüm vücudu saran, bezemesiz bir kemer vardır. Kemerin tokasının altından başlayan peştamal şeklinde, tilkiye ait bir post kabartması P18 numaralı dikilitaşta olduğu gibi cinsel bölgeyi örtmektedir (Schmidt 2007b: 150-151, Res. 81; 2011a: 46, Fig. 36; 2011b: 215; 2011c: 925; Notroff vd. 2015: 56).

b) Çevre Duvarıyla İlişkili Dikilitaşlar

D Yapısı'nda çevre duvarı ile bağlantılı olan T biçimli dikilitaşlardan P19, P32 ve P33 numaralı olanlar güneyde; P38 numaralı dikilitaş güneybatı bölümde; P41 numaralı batı bölümde; P42 ve P43 numaralı dikilitaşlar kuzeybatı bölümde; P30 ve P22 numaralı dikilitaşlar kuzeydoğu bölümde; P21 numaralı dikilitaş doğu bölümde ve P20 numaralı dikilitaş güneydoğu bölümde yer almaktadır.

P19 Numaralı Dikilitaş: P19 numaralı dikilitaşın T biçimli başının bir bölümü sağlamdır. T biçimli baş kısmı, geniş bir taş levha üzerindeki, büyük ve küçük boyutlu taşlardan örülerek yapı duvarına dayandırılan bir kaide üzerine oturtulmuştur ve bu hali ile D Yapısı'ndaki diğer T biçimli dikilitaşların yüksekliği ile aynı seviyeye getirilmiştir. Schmidt (2007b: 151) dikilitaş yüzeyinde tahribat izleri olduğunu bildirmiştir. Söz konusu T biçimli baş kısmının alın bölümünde bir adet yılan kabartması bulunmaktadır (Şekil: 134) (Schmidt 2007b: 151). Dalgalı vücudu ile aşağı doğru hareket halindeki yılanın başı kalp şeklindedir. Ön dar yüzeyinde, korunduğu kadarıyla, dikey olarak inen iki sıra kabartma şerit bant mevcuttur.

P32 Numaralı Dikilitaş: P32 numaralı T biçimli dikilitaşın dekore edilmediğinden başka herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir (Schmidt 2007b: 155). Dikilitaş duvar önündeki seki içerisine yerleştirilerek yapının duvarına dayandırılmıştır.

P33 Numaralı Dikilitaş: P33 numaralı T biçimli dikilitaşın iki geniş yan yüzey ve ön dar yüzey olmak üzere toplamda 3 yüzeyi de tasvirlidir. T biçimli başın sağ taraftaki geniş yüzeyinde, mekânın iç tarafına doğru yönlendirilmiş, 3 adet toy kuşu[109] tasviri yer almaktadır (Şekil: 135). Yaklaşık üst üste konumlanan bu kuşlardan dördüncüsü dış konturları ile vurgulanmaktadır (Schmidt 2007b: 156). Dikilitaşın sağ taraftaki geniş gövde yüzeyinde, mekânın iç tarafına doğru yönlendirilen ve yaklaşık üst üste betimlenen iki adet doğal büyüklükte turna[110] tasviri işlenmiştir (Şekil: 135-136). Turnaların ardında, üçüncü bir kuşun tasviri belirgindir (Schmidt 2004: Fig. 4, 2006a: 344; 2007b: 157; Peters vd. 2007: 227-228, Fig. 4). Mevcut turnaların başlarının önlerinde ve arkasında 90˚ döndürülen ve yükseklikleri 0,14 m olan toplamda 6 adet (?) "H" sembolü[111] ve bu sembollerin arasında da iki adet minyatür, 0,12 m uzunluklarında, sağ tarafa bakan tilki kabartmasına yer verilmiştir. Alttaki turnanın gövdesinin önünden başlayan ve dalgalı hatlarla gösterilen kalp biçimli başlı yılan tasvirleri, dikilitaşın ön dar yüzeyindeki göğse doğru devam etmektedir (Schmidt 2006a: 344; 2007b: 158-159; 2007d: 37-38; 2013b: 146-147, Abb. 1). Turna figürlerinin arka ve üst taraflarında, muhtemelen silinmiş olan tasvir kalıntıları olmakla birlikte ne oldukları tam olarak seçilememektedir. Bu da dikilitaşın yeniden kullanılmış olmasının bir kanıtını teşkil etmektedir.

---

[109] Peter ve çalışma arkadaşlarının 2005 yılında yaptıkları yayında (Peters vd. 2005: 228) bu kuşlar parantez içinde olmak üzere (turna, devekuşu ve kuğu?) şeklinde yorumlanmışlardır. Stilistik açıdan diğer turna tasvirleri ile karşılaştırıldığında farklılıklar gösterdiği belirlenmiştir. Bu farklılıklarda kuşların farklı zamanlarda tasvir edilmiş olabileceği üzerinde de durulmuştur (Peters vd. 2005: 228). Schmidt 2007 yılındaki yayınında ise (Schmidt 2007b: 156) yukarda da belirtildiği üzere bunları toy kuşu olarak tanımlamıştır.

[110] Schmidt (2007b: 157) her iki turna figürünün tasvir edilişinde bacak kısımlarına dikkat çekmek isteyerek genel olarak kuşların bacak anotomisini şu şekilde tanımlamıştır : "*Bütün kuşlarda diz mafsalı vücudun oldukça yukarı kısmında görülmekte ve dışardan fark edilememektedir. Bir kuş bacağı görüntüsünde ayak mafsal kemiği dize göre bükülme olanağıyla daha çok ön plana çıkmaktadır"* Schmidt (2007b: 157), Göbekli Tepe örneğinde ise iki turna tasvirinde figürlerin insan bacağında olduğu gibi çok belirgin dizlere sahip olduğunu ve bacakların kuş tasvirine göre çok kalın olduğunu belirtmiştir. Bu diz özeliğine rağmen ayakların kuş ayağı şeklinde tasvir edilmiş olduğuna da dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu turna tasvirlerinin turna kostümü giyinmiş insanlardan ziyade, törende turna dansı yapan ve dans ile turna olma düşüncesini benimseyen insanın turnaya dönüşümünü göstermiş olabileceğini ileri sürmüştür (Schmidt 2007b: 157).

[111] Schmidt (2007b: 158) söz konusu "H" sembollerinin neredeyse her zaman yılan figürleriyle birlikte tasvir edilmiş olduklarına dikkat çekmektedir.

Dikilitaşın sol taraftaki geniş gövde yüzeyinde, dişi bir tilki betimlenmiştir (Şekil: 137). Tilki figürü neredeyse dik durumdadır ve mekânın içine doğru atlayan bir görünüme sahiptir. Tilkinin penisinin olması gereken yerinden[112] bir yılan yumağı dışarı doğru çıkmaktadır. Bir nevi tilki yılan doğurmaktadır. Söz konusu yılan yumağı bölümlere ayrılarak dalgalı hatlar şeklinde ön dar yüzeydeki göğüs kısmına devam etmekte ve kabartma bir bantın üzerinde kalp şeklindeki başlarla sonlanmaktadır (Schmidt 2006a: 344; 2007b: 158-159; 2007d: 37-38; 2013b: 146-147, Abb. 1).

Dikilitaşın T biçimli başının alın kısmı boştur. Başın altında, göğüs (karın) kısmı olarak tanımlanan ön dar yüzey dikey bir şekilde yerleştirilmiş olan kabartma sembollerle kaplıdır (Şekil: 138-139ab). Bu semboller dikey inen kenarlardaki kabartma şeritlerde ve bu şeritlerin ortasındaki çukur alandadır. En üst bölümden aşağıya doğru sıralanan semboller, kenarlardaki şeritlerde birbirine ters durumda yerleştirilmiş köşe dizisinden oluşmakta iken aynı hizadaki orta alanda yay biçimli işaretler şeklindedir. Bunların alt kısmında, kenar şeritlerde yönü aşağı doğru balık kılçığı tarzında iç içe açılar aynı hizadaki orta kısımdada, bir "H" sembolü, altında aşağı doğru hareket halinde üçgen kafalı, dalgalı vücutlu 3 adet büyük boyutlu yılan vardır. Dördüncü daha küçük boyutta olan bir yılan sağdaki büyük yılan ile kabartma bantın arasına girmeye çalışmaktadır. Beşinci bir tane daha olan yılan da yer darlığı nedeni ile sadece kuyruk bölümü ile temsil edilmektedir. Yılan tasvirlerinin altında ikinci bir "H" sembolü mevcuttur. Bu grubun altında, kenar kabartma şeritlerde, sol tarafta 11 ve sağ tarafta 13 adeti seçilebilen, üst üste yerleştirilmiş ve çukurluğa bakar şekilde dizilmiş kalp şeklinde yılan başları[113] mevcuttur. Birbirine bakar şekilde yerleştirilen yılan başlarının hizasında orta çukurlukta, üstte 0,20 m uzunluğunda altı ayaklı, antenli üçgen kafalı, şişman batınlı örümcek benzeri bir hayvan, 3 adet üçgen başlı, aşağı doğru hareket halinde büyük boyutlu yılan, altında çok küçük, 0,10 m uzunluğunda, sol tarafa bakan bir koyun ve onun altında yine 0,20 m uzunluğunda, sekiz ayaklı, antenli üçgen kafalı, şişman batınlı örümcekten oluşmaktadır. Sol taraftaki kabartma şeritte, örümceğin hizasında olacak biçimde, 90˚ çevrilmiş bir "H" sembolü yer almaktadır. Bu kısımdan itibaren

[112] Göbekli Tepe'de ilk defa erkek cinsiyetinde olmayan bir tilki figürünün tasvir edildiği belirtilmiştir (Schmidt 2006a: 344).

[113] Sol şerit üzerindeki yılan başları daha büyük ve daha belirginken, sağ şerit üzerindeki yılan başları hem boyut olarak daha küçüktür hem de daha silik bir görünüm sergilemektedir.

seki levhaları başladığı için tanımlama burda bitmek zorunda kalmıştır (Schmidt 2003: 6-7, Fig. 10-11; 2006a: 344, Fig. 8; 2007b: 159-161; 2011a: 45, Fig. 9).

P38 Numaralı Dikilitaş: P38 Numaralı T biçimli dikilitaş, ana kayadan yapılan taban üzerinde 0,1 m yüksekliğinde bir podyum üzerine yerleştirilmiş olup 2,51 m yüksekliğindedir. Dikilitaşın güneyinde, duvara bitişik olarak örülmüş ve üzeri büyük bir taş levha ile örtülmüş olan bir taş bank bulunmaktadır. Tasvirler çoğunlukla dikilitaşın sağ tarafında mevcuttur (Şekil: 140). Dikilitaşın T biçimli başının sağ taraftaki geniş yüzeyinde bir boğa kabartmasının olduğu bildirilmektedir. Oldukça kötü durumda korunan boğanın sadece ayakları ve baş kısmı seçilebilmiştir. Dikilitaşın geniş olan sağ gövde yüzeyinde, mekânın içine bakacak şekilde ve üst üste yerleştirilen üç sıra hayvan kabartması bulunmaktadır (Schmidt 2006a: 344, Fig. 7-8; 2007b: 155; 2011b: 215; 2013b: Abb: 3). En üstte, yatay duran bir tilki kabartması mevcuttur. Kötü korunduğu gözlemlenen tilki figürünün sırt kısmında iki kabartma hat görülmektedir; ki bu da tilki figürünün yapımında ya bir düzeltmenin olduğuna ya da eskiden mevcut olan bir kabartmanın üzerine betimlendiğine işaret etmektedir. Tilkinin karnı düzdür ve erkeklik organı belirgindir. Dört bacağında da dizler ve pençeleri işlenmiştir. Altındaki yaban domuzu tasviri[114] tilkiye göre daha iyi korunmuştur. Figür gerçekçi üslûpta betimlenmiştir. Büyük gösterilen başında, ağzını çevreleyen dudakları, dişleri ile birlikte diğer tüm dişleri, uzun burnu, gözü ve iki kulağı işlenmiştir. Kulakların içi oyularak vurgulanmıştır. Kalın boynu sadece bir yiv ile hantal gövdesinden ayrılmaktadır. Ensesi yukarı doğru olup sırtı yay şeklinde uzanmaktadır. Figürün karnı şişman olduğuna işaret edecek şekilde aşağı doğru sarkmaktadır. Küçük kuyruğu yukarı doğru kalkıktır. Bacaklarında dizleri işlenmiştir ve genel olarak hareketli bir anlatımda tasvir edilmiştir. Ön bacakları kıvrıktır. Bu da ona koşuyor izlenimi katmaktadır. Ayaklarında çift tırnağı da işlenmiştir. Tırnakların arası derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Yaban domuzunun altında, yatay bir sıra halinde ve birbirini takip eden üç adet kuş tasviri vardır. Düz bir zemine basar durumda betimlenen figürlerden önde görülen iki turnayı bir ördek takip etmektedir. Üç kuşun da gözleri yuvarlak olarak tasvir edilmiştir. Özellikle iki turnanın betimlenmesinde perspektife dikkat edildiği

[114] Yaban domuzu tasviri P12 numaralı dikilitaş yüzeyinde yer alan yaban domuzu tasvirine çok benzetilmiştir (Schmidt 2006a: 344).

anlaşılmaktadır (Schmidt 2003: 6, Fig. 8; 2004: 96; 2006a: 344; 2007b: 155-156; 2007c: 120; 2013b: Abb. 1).

Dikilitaşın ön dar yüzeyinde, dikey iki paralel şerit ve en üst bölümde bir *bukranion*[115] kabartması vardır (Şekil: 141). Boynuzlar sağ ve sol taraftaki kabartma şeridin üstünde gösterilmiştir (Schmidt 2003: 6, Fig. 8; 2004: 96; 2006a: 344; 2007b: 155-156; 2007c: 120; 2013b: Abb. 1).

Dikilitaşın sol taraftaki geniş gövde yüzeyinin de işlenmiş olduğu; ancak bu kısmın çevre duvarı tarafından kapatıldığı için tasvirlerin görülemediği bildirilmiştir (Schmidt 2007b: 156). Bu tarafta sadece büyük bir kuşun kafasının ve yuvarlatılmış uzun gagasının olduğu belirtilmiştir. Bu kuş Schmidt (2007b: 156) tarafından karaleylek olarak tanımlanmıştır.

P41 numaralı dikilitaş: P41 numaralı dikilitaş 3,25 m yüksekliğinde olup, yüzeyinde herhangi bir kabartma tespit edilememiştir (Schmidt 2006c: 149; 2007b: 156; 2011b: 213). Kazılar esnasında söz konusu dikilitaşın baş kısmının gövdeden ayrı ve kırık olduğu belirlenmiştir. Ait olduğu dönemde yapılan onarım çalışmaları esnasında, dikilitaşın kırık olan baş kısmı orijinal pozisyonundan yaklaşık olarak 0,25 m geriye itilmiş olarak yerleştirilmiş ve bu şekilde gövde ve T biçimli baş kısmı hemen hemen aynı doğrultuya getirilmiştir. Dikilitaşın baş ve gövde kısmında geniş yüzey kopmalarının olduğu da saptanmıştır (Schmidt 2011b: 213).

P42 numaralı dikilitaş: P42 numaralı dikilitaşın ön dar yüzeyinde, T biçimli baş kısmının hemen altında kabartma tekniğinde yapılmış bir yılan tasviri vardır (Şekil: 142). Aşağı doğru hareket halindeki yılanın başı kalp şeklindedir; gövdesi ise hareketini vurgulayacak şekilde dalgalı olarak betimlenmiştir. Yılan başının hemen altında yaban ördeği benzeri bir kuş tasviri mevcuttur. Yılanın kuyruğuna yakın üst yarısının silik de olsa dikey inen iki paralel şerit arasında işlendiği anlaşılmaktadır. Dikilitaş tasvirlerin bulunduğu bu seviyeden itibaren iç mekân duvar dokusu içine yerleştirilmiştir. Söz

[115] Schmidt (2006a: 344; 2007b: 155-156) P31 ve P2 numaralı dikilitaşlarda mevcut olan dikey paralel şeritler ve *bukranion* tasvirinin gösterilişi sahnesinin bu dikilitaşla birlikte üçlendiğini belirtmektedir.

konusu dikilitaşın alt bölümü henüz açığa çıkarılmadığından kabartma motiflerin devamında başka bir tasvirin olup olmadığı belirlenememiştir (Schmidt 2012: 323).

P43 numaralı dikilitaş: P43 numaralı dikilitaşın, T biçimli baş kısmı da dahil olmak üzere, sağ tarafı tamamen tasvirlerle kaplıdır (Şekil: 143). T biçimli başın sağ taraftaki geniş yüzeyinde, kabartma figürler sıralar halinde üst üstedir. En üstten başlamak kaydıyla, tek sıra halinde ters ve düz duran "V" sembolleri vardır, bu sembollerin altında tek bir sıra halinde, yüksek kabartma tekniğinde yapılmış üç adet kulplu nesne (ev/barınak) bulunmaktadır. Bu nesnelerin sağ köşesindeki boşluklara sırasıyla, aşağı doğru yönlendirilmiş, üstten görünüşü tasvir edilmiş minyatür bir leopar[116], başı aşağı doğru bakan ve profilden tasvir edilen minyatür bir leopar ve başı aşağı doğru bakan minyatür bir kuş figürü yerleştirilmiştir[117]. Kulplu nesnelerin altında, üstten ve alttan iç içe "V" sembolleriyle sınırlandırılmış tek sıra halinde kare motifleri görülmektedir. Alt sıradaki "V" sembolleri ince bir kabartma bant ile sınırlandırılmaktadır. Bu motiflerin alt ve sol tarafındaki boşluğu kaplayacak biçimde, tüm sahneye hâkim durumda ve dikilitaşın baş kısmındaki en büyük tasviri oluşturan bir akbaba figürü yer almaktadır. Akbabanın gövdesinin bir kısmı çevre duvarı tarafından kapatılmıştır. Yönü sağ tarafa yani mekânın içine bakacak şekilde tasvir edilmiştir. Başı kel ve yuvarlak gösterilmiştir. Gagası çok güçlü vurgulanmıştır. Boynunda akbabalara özgü olan halkalar kabartma olarak işlenmiştir. Kanatları açıktır. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafta duran kanadı ileri doğru uzatılmış ve kanadın üst kısmında duran yuvarlak bir sembolü işaret eder gibidir. Sol tarafta duran kanadını yukarı doğru kaldırmıştır. Her iki kanadının tüyleri de detaylı betimlenmiştir. Karın kısmı yuvarlaça gösterilmiştir. Sırt bölümü çevre duvarı tarafından gizlenmektedir. Uzun bacakları ileri doğru, birbirine paralel bir şekilde dümdüz uzatılmıştır ve pençeleri gösterilmemiştir. Akbabanın ve dikilitaşın sağ üst köşesinde olmak üzere iki kuş tasvir edilmiştir. Üstteki büyük kuş bir turnadır. Gagası ve boynu uzundur. Karnı şişkindir. Bacakları akbabada olduğu gibi düz bir biçimde ileri doğru uzatılmıştır; ancak turnanın pençeleri gösterilmiştir. Gagasının altından başlayan ve boynunun önünde devam eden bir yılan aşağı doğru hareket

[116] Schmidt (2007a: 102-103; 2007e: 123; 2008a: 420-421; 2011a: 46; 2013b: 147), bu figürü minyatür bir kurbağa olarak tanımlasa da söz konusu tasvir B Yapısı P6 numaralı dikilitaş başının arka dar yüzeyindeki üstten betimlenmiş leopar tasvirine birebir benzemekteir (Schmidt 2007b: 54).
[117] Bu minyatür hayvan figürleri kabile armalarını andırmaktadır.

halindedir. Yılanın başı üçgen biçimlidir. Turnanın başının üst sağ köşesine ve aynı zamanda dikilitaş başının sağ köşesinde olacak biçimde biri dikey diğeri yatay olmak üzere iki adet "H" sembolü yerleştirilmiştir. Turnanın alt kısmındaki boş alana da bir yavru kuş figürü (turna yavrusu) tasvir edilmiştir. Kuş uzun gagalı ve uzun boyunludur. Uzun boynunda akbaba figüründe olduğu gibi halkaya benzer bir şişkinlik mevcuttur. Kanatları ön tarafa doğru sanki bir bacak gibi kıvrılmıştır. Bununla birlikte bacak ve ayakları tasvir edilmemiştir (Schmidt 2007a: 102-103; 2007e: 123, Res. 15; 2008a: 420-421; 2011a: 46, Fig. 29; 2013b: 147, Abb. 2).

T biçimli başın hemen altında, sağ gövde yüzeyinde de büyük boyutlu tasvirler yer almaktadır. Gövdenin üst kısmında, sağ tarafı kaplayacak biçimde, büyük boyutlu bir akrep figürü tasvir edilmiştir. Gerçekçi üslûpta işlenen akrep yukarıya doğru yönlendirilmiştir. Üstten ve tam cepheden tasvir edilen akrebin başında antenleri belirgindir. Kıskaçlı kolları iki yana açıktır. Gövdesinden iki tarafa doğru dörderli ayakları işlenmiştir. Hafif yay şeklinde kıvrılan kuyruğu dört boğumludur ve ucu sivri bitmiştir. Bu figürün sol tarafında betimlenen yılan ve tilki[118] tasvirlerinin bir bölümü çevre duvarı içinde kalmaktadır. Üçgen başlı yılan dalgalı vücuduyla, akrep tasvirinde olduğu gibi, yukarı doğru hareket halindedir. Yılanın altındaki tilki figürü mekânın içine bakacak biçimde dik olarak yerleştirilmiştir. Figürün sadece başının bir kısmı ve ileri doğru uzattığı bacakları görülmektedir. Hafif aralık ağzında dişleri belirgindir. Ön patileri aşağı doğru hafifçe kıvrılmıştır. Akrep tasvirinin altında ve tilki figürünün de karşısında olacak biçimde, büyük boyutlu bir kuşun, baş, boyun ve kısmen gövdesi görülebilmektedir. Yalnız burada dikkati çeken unsur, büyük boyutlu olarak işlenmiş kuş, diğer tasvirlerin tersine mekânın içine doğru değil, çevre duvarına doğru bakmaktadır. Kısa ve güçlü görünen gagası vurgulanmıştır. Gözü iç içe yuvarlak işlenmesiyle karşsıında duran kişiyi izler pozisyondadır. Boynu oldukça uzun tasvir edilmiştir. Bu kuşun boynunun sağ tarafında sanki kuşun sırtına binmiş gibi gösterilen bir erkek figürü tasviri vardır. Figür başsızdır, kolları havaya kalkık ve cinsel organı

[118] Bu figür Schmidt'in (Schmidt 2006b: 39-40, Fig. 2; 2007e: 123, Res. 15; 2008a: 421; 2011a: 46, Fig. 29) çoğu yayınında tilki olarak tanımlanmaktayken, 2013 yılına ait yayınlarından birisinde (Schmidt 2013b: 147) sırtlan olarak tanımlanmıştır. Buna dayanak olarak da dikilitaş yüzeyindeki figürün alnının kasıtlı olarak şişkin betimlenmiş olmasını göstermiştir. Ayrıca D Yapısı'nda bir dikilitaş parçası yüzeyinde yer alan, alnı şişkin bir şekilde tasvir edilmiş hayvan da Schmidt (2010b: 245, Abb. 11; 2013b: 147) tarafından sırtlan olarak kaydedilmiştir.

ereksiyon halinde işlenmiştir. İnsan figürünün yönü de büyük boyutlu kuşta olduğu gibi sol tarafa doğrudur, ancak insan figürünün sağ tarafı tahrip olmuştur. Bu figürün bitiminde dikilitaş, taş bankla desteklenmiştir. Bu nedenle büyük kuşun gövdesi de kapanmıştır ve aşağısında başka figürlerin yer alıp almadığı bilinmemektedir (Schmidt 2006b: 39-40, Fig. 2; 2007e: 123, Res. 15; 2008a: 421; 2011a: 46, Fig. 29; 2013b: 147, Abb. 2).

Dikilitaşın T başının ön yüzünde, alın kısmında aşağı doğru bakan bir aslan tasviri vardır (Şekil: 144). Oturur tarzda betimlenmiş aslanın, ağzı, burnu, gözü ve iki kulağı işlenmiştir. Ön bacakları düz bir şekilde ileri uzatılmıştır, arka bacakları görülmemektedir. Gövdesi dikilitaşın alın kısmına sığdırılabilmesi için, sırtı hafif içbükey olacak biçimde uzun dikdörtgen işlenmiştir. Ense ve sırtında yele çizgilerini andıran hafif çentikler görülmektedir. Kuyruğu sırtının üzerinden kıvrılarak ileri doğru uzanamaktadır. Saçaklı kuyruk ucu başının üzerinden ileri doğru işlenmiştir. Aslan tasvirinin hemen aşağısında, yönü aslana bakar biçimde olmak üzere, altı ayaklı, şişman batınlı, antenleri olan üçgen kafalı bir böcek tasviri vardır. Örümcek olarak değerlendirilen böceğin ayağının yönü P22 ve P33 numaralı dikilitaşlarda görülen böceklerin tersi yönünde, yani akrep figüründe olduğu gibi, tasvir edilmiştir (Schmidt 2007a: 102, Fig. 9-10; 2007e: 123, Res. 14).

Dikilitaşın başının arka kısmında, tam ortaya gelecek biçimde bir yılan tasvir edilmiştir (Şekil: 145). Figür dalgalı gösterilen kalın gövdesi ile aşağı doğru hareket halindedir. Dikilitaşın gövde yüzeyindeki yılan başlarından farklı olarak bu yılanın başı yuvarlak betimlenmiştir. Yılan figürünün altında başka bir figür daha görünmektedir; ancak bu kısımdan itibaren çevre duvarı ile kapatıldığı için tasvirin ne olduğu anlaşılamamıştır (Notroff vd. 2017: Fig. 2).

On ikinci Dikilitaş: Yapı içerisinde P18 numaralı merkezi dikilitaşın kuzeyinde, P43 ve P30 numaralı dikilitaşlar arasında bulunan kabartmalı parça numaralandırılmamış olmakla birlikte, yapının on ikinci dikilitaş parçası olduğu düşünülmektedir (Schmidt 2010b: 245; 2012: 323). Eser yüzeyinde bir insan figürü ile birlikte yırtıcı hayvanların olduğu bir kompozisyon görülmektedir (Şekil: 146). Parçadaki sahnede, en üst bölümde

aşağı doğru bakan ve sol kolu aşağı doğru kıvrılan bir insan figürü vardır. İnsan figürünün yüzünde burun ve alın kısmı "T" şeklinde kabartma olarak betimlenmiştir. Onun aşağısındaki sahnede sol tarafa doğru yönlendirilmiş bir ayı[119] figürü ve ayının arka tarafı üzerinde bir akbaba tasviri yer almaktadır (Schmidt 2010b: 245, Fig. 11; 2012: 323, Fig. 5). Ayının yüz detayları belirgindir; alnı dışa doğru kavislidir, uzun burnunun ucu yukarı kalkıktır ve burun deliği işlenmiştir. Açık ağzında yan yana iki kesici diş ile birlikte diğer dişler de betimlenmiştir. Cepheden görünüşü ile tasvir edilen iki kulağın üst kısmı yuvarlatılmış olup, içi çukur olarak vurgulanmıştır. Ayının boynu kısa ve kalındır. Ensesinden başlayan yelesi sağrısına kadar devam etmektedir. Ensesindeki dışbükey kabartıdan sonra sırt bölümü içbükey kavisli işlenmiştir. Karnı şişman olup aşağı doğru sarkmaktadır. Kuyruğu kısa gösterilmiştir. Ön bacakları kısa ve kalındır, arka bacaklarının olduğu bölüm diz kapaklarından itibaren kırıktır; ancak bacakların görüntüsü ayıya hamle yapan bir görünüm kazandırmıştır. Pençeleri işlenmitir ve parmak araları tek yiv ile belirginleştirilmiştir. Kuyruğu kısa olup aşağı doğru kıvrılmaktadır. Ayının sırt kısmında, sağ köşeye yerleştirilmiş olan akbaba da detaylarla tasvir edilmiştir. Aşağı kıvrık gagası güçlü betimlenmiştir. Yuvarlak gözü vurgulanmıştır. Sol taraftaki kanadını ileri uzatırken sağ taraftaki kanadını yukarı doğru kaldırmıştır. Her iki kanadın tüyleri de çizgilerle detaylandırılmıştır. Kuyruk tüyleri de kanatlarda olduğu gibi belirgindir. Bacakları kısa betimlenmiştir. Akbabanın görüntüsü itibariyla P43 numaralı dikilitaşın yüzeyindeki akbabaya benzemektedir; ancak buradaki fark P43 numaralı dikilitaş yüzeyinde daha durağan bir görünümdeyken bu parça yüzeyinde uçuyor görüntüsü vermektedir. Ayının başının üzerindeki alanda, ayının ve akbabanın tersi yönde, sağ tarafa yönlendirilmiş, dört ayaklı bir hayvan tasvirinin sadece gövdesinin alt kısmı ve bacakları korunmuştur (Schmidt 2012: 323, Fig. 5). Schmidt'e göre (2010b: 245, Fig.11) bu parça muhtemelen yapının eksik olan **on ikinci dikilitaşına** aittir ve yapının kuzey bölümünde P43 numaralı dikilitaş ile P30 numaralı dikilitaş arasında durmaktadır.

[119] Schmidt (2012: 323), söz konusu figürü çizgili sırtlan olarak tanımlanmaktadır; ancak sırtlanın kulakları yaprak şeklinde sivridir, boynu ince ve uzun olduğu gibi kuyruğu da uzundur. Bununla birlikte tasvir edilen figürün küçük kulakları yuvarlaktır. Ayrıca kafa ve yüz işlenişi, kısa ve kalın boynu, vücut hatları ve kısa kuyruğu çizgili sırtlandan çok ayı figürünü temsil ediyor görünmektedir.

P30 Numaralı Dikilitaş: P30 numaralı dikilitaşın baş kısmı "T"den ziyade ters "L" şeklindedir. Baş kısmında yan taraftan olmak üzere baştan başa yuvarlak bir delik mevcuttur (Şekil: 147) (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 7). Gövdesinin alt bölümü kırık ve eksik olan dikilitaş, taştan bir levha üzerine küçük taşlar ile desteklenerek oturtulmuştur; ancak talın ağırlısından kaide görevi üstlenen taş levhanın kırıldığı görülmektedir. Ters "L" biçimli başının alın kısmında olmak üzere, üstte 90˚ çevrilen bir "H" sembolü, bu sembolün alt çaprazında, hareket halinde bir yılan tasviri vardır. Kalp şeklinde baş ile betimlenen yılanın açılı gösterilen gövdesi ile aşağı doğru sürünüyor şeklindedir. Başı aşağı doğru çıkıntı yapmıştır[120]. Dikilitaşın göğüs kısmını oluşturan bölümdeki tasvirler alın kısmındaki tasvirlere göre daha yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiştir. Çenenin hemen altından başlamak üzere, göğüs bölümünün sağ tarafında, aşağı doğru hareket halinde 4 adet yılan tasviri mevcuttur. Başları kalp şeklinde ve vücutları hareketlerini yansıtacak biçimde dalgalıdır. Yılanlardan ikisi büyük boyutludur. Üçüncü yılan oldukça küçük olup, iki büyük yılanın arasından aşağı doğru sürünmektedir. Sağ kenarda yer alan dördüncü yılanın aşağı ve yukarı uçta olmak üzere birer başı vardır. Bu şekilde yılan hem aşağı hem de yukarı doğru sürünüyor şeklinde gösterilmiştir. Dörtlü yılan grubunun sol tarafında, daha küçük boyutta işlenen ve dik duran bir yabani eşeğin / boğanın tasviri yer almaktadır. Bu figürün başı kütlevi betimlenmiştir. Gövdesi uzundur. Sırtı dikilitaşın kenarın ageldiği için düzdür; ancak karnı aşağı doğru hafifçe sarkmaktadır. Bacakları dizleri işe birlikte betimlenmiştir. Yer nedeniyle ön bacaklar arka bacaklara oranla daha kısa işlenmiştir. Kuyruğu bacaklarının arkasından aşağı doğru uzanmaktadır ve ucunda püsküle benzer bir detay göze çarpmaktadır. Yabani eşeğin / boğanın hemen yanındaki büyük boyutlu yılanın gözü kabartma şeklinde betimlenmiştir; hafif aralık gösterilen ağzı ile de yabani eşeğin / boğanın arka ayağını ısırıyor şeklinde tasvir edilmiştir[121]. Alt kısımlarında başka bir kabartma görülmekle birlikte bu bölümden sonrası açığa çıkarılmadığı için ne olduğu anlaşılamamıştır (Schmidt 2002b: 11; 2007a: 101; 2004: 97, Abb. 3; 2007b: 154).

P22 Numaralı Dikilitaş: P22 numaralı dikilitaşın geniş olan sağ gövde yüzeyinde, tavşan olması muhtemel bir kabartma, geniş sol gövde yüzeyinde ise bir tilki kabartmasının sadece ileri doğru uzanan baş ve ayak kısımları görülebilmektedir (Şekil:

[120] Bu durum T baş yapılmadan önce yılan figürünün tasvir edilmiş oduğunu düşündürmektedir.
[121] Belki de yılanın baş kısmındaki minik bir kırık bu şekilde görülmesine neden olmaktadır.

148). Mekânın içine doğru atlayacak şekilde verev betimlenen tilkinin burnu uzundur ve hafif aralık ağzında kesici sivri dişleri ile birlikte diğer dişleri de tasvir edilmiştir. İki kulağı da cepheden görülecek şekilde işlenmiştir. Söz konusu dikilitaşın ön dar yüzeyindeki göğüs kısmında, dikey iki paralel şerit ve bunların arasında bir yılan tasviri vardır (Şekil: 149). Üçgen başlı yılan sık dalgalı vücuduyla aşağı doğru hızla sürünüyor görüntüsüne sahiptir (Schmidt 2002b: 11; 2003: Fig. 4; Peters ve Schmidt 2004: 183-184, Fig. 10; Schmidt 2007b: 154, Res. 85).

P21 Numaralı Dikilitaş: P21 numaralı dikilitaşın sol taraftaki geniş gövde yüzeyinde, mekânın içine doğru zıplar pozisyonda, üst üste olmak üzere bir erkek ceylan ve onun hemen altında da bir adet dişi ceylan figürleri[122] vardır (Şekil: 150). Dişi ceylan (ya da yavru ceylan)[123], erkek ceylanın ayakları altındaki boşluğa tasvir edilmiştir. Her iki figürün de gövdelerinin büyük bir kısmı çevre duvarı tarafından gizlenmiştir. Yaklaşık doğal boyutlarda betimlenen erkek ceylan neredeyse dik pozisyondadır. Boynuzları yukarı doğru kıvrımlıdır[124]. Öne doğru uzanan başı yaklaşık elips şeklindedir. Göz ve ağzı gösterilmiştir. İki küçük kulağı boynuzların arkasında ense üzerinde cepheden görünüşü ile işlenmiştir. Uzun boynu kalın gösterilmiştir. Ön bacakları yukarı zıplar şekilde diz kapaklarından kıvrıktır. Her iki toynağı da işlenmiştir. Onun ön ayakları altında betimlenen dişi ceylan/yavru ceylan da erkek ceylan figürü gibi neredeyse dik durumda ve zıplar pozisyonda tasvir edilmiştir. Başı, öne doğru uzatılan ve diz kapaklarından kıvrılan ön ayakları görülebilmektedir. Gövdesinin geri kalan bölümü çevre duvarının içinde kalmıştır. Dişi ceylan / yavru ceylanın göz, burun, ağız ve iki küçük kulağı betimlenmiştir. Kulaklar orantılı olacak biçimde başın üzerindedir. Boynu uzun ve kalın tasvir edilmiştir. Yelesine ait tüyler gösterilmeye çalışılmıştır. Zıplar durumdaki ayaklarıda toynakları işlenmiştir. Erkek ve dişi ceylan figürlerinin altında, leopar olması muhtemel üçüncü bir hayvanın yalnız burun kısmı görülebilmektedir (Peters ve Schmidt 2004: 206, Fig. 21; Schmidt 2007b: 152). Dikilitaşın ön dar yüzeyinde, üst üste iki adet örümcek figürünün tasvir edildiği bildirilmiştir (Schmidt

[122] Bu figürlerin baş işlenişlerine göre yaban keçişi / dağ keçisi olma ihtimalleri de söz konusudur. Bununla birlikte dağ keçilerinde mevcut olan sakal kısmı bu figürlerde işlenmediği için ceylan tanımlamamıza devam edeceğiz.

[123] Peters ve Schmidt (2004: 206) dişi ceylanı oneger yani yabani eşek olarak tanımlamışlardır.

[124] Schmidt (2007b: 152), boynuzları lir şeklinde gösterilen ceylanın Yukarı Mezopotamya'da görülen Dorkas ceylan türüne ait olduğunu bildirmiştir.

2007b: 153, 162). Sağ gövde yüzeyinde de bir hayvan tasviri olsa da çevre duvarı tarafından kapatıldığı için ne olduğu anlaşılamamaktadır.

P20 Numaralı Dikilitaş: P20 numaralı dikilitaşın sol taraftaki geniş gövde yüzeyinde, aşağı bölümde, üst üste olmak üzere iki adet tilki figürü yatay olarak tasvir edilmiştir (Şekil: 151). Üstteki tilki mekânın iç kısmına yönlendirilmiş olup erkek cinsiyetindedir (Peters ve Schmidt 2004: 184, Fig. 8; Schmidt 2007b: 152). Uzun yüzü ve uzun burnu tilki özelliklerini tamamen yansıtmaktadır. Açık ağzında ya dili dışarı doğru sarkar durumdadır ya da dişleri büyük dilimler halinde betimlenmiştir. Uzun gövdesinde sırt kısmı dışbükeydir. Öne eğik kafası ile kamburumsu bir görünüm vermektedir. Karnı düzdür. Uzun kuruğunun büyük bir bölümü çevre duvarı tarafından kapatılmaktadır. Bacakları hafif kıvrık tasvir edilmeye çalışılmıştır, ayak kısmında patileri çok belirgin değildir. Alttaki ikinci tilki figürü üsttekine oranla sadece kontur olarak tasvir edilmiştir; ancak yine de baş ve uzun burnunun işlenişi sayesinde kimliği anlaşılabilmektedir (Peters ve Schmidt 2004: 184, Fig. 8; Schmidt 2007b: 152).

Dikilitaşın alın kısmında hiçbir kabartma yoktur. Dikilitaşın ön dar yüzeyinde, göğüs kısmına işlenen kabartmalar dikey bir düzende yerleştirilmişlerdir. Göğüs kısmında dikey olarak inen kabartma çifte bantlar her iki tarafta da dar olarak yapılmıştır ve ortada tasvirler için geniş bir alan bırakılmıştır. Şeritler arasında, üst bölümde bir yılan tasviri ve onun altında çökmüş durumda bir boğa figürü tasvir edilmektedir (Şekil: 152). Boğa figürünün de altında, dik duran bir tilki tasviri sahneyi tamamlamaktadır (Peters ve Schmidt 2004: 184, Fig. 8; Schmidt 2007b: 152). En üstte kalp şeklinde başı olan bir yılan kabartması kıvrılarak aşağı doğru inmektedir. Yılanın hemen aşağısındaki boğa ise tamamen yılanla karşı karşıya gelmiştir. Boğa figüründe baş *bukranion* tarzda üstten görünmektedir. Boynuzları yukarı doğru yay şeklindedir. Boynuzların arka tarafındaki kulaklar iki yanda, yaklaşık boyun kısmında betimlenmiştir. Baş, üst cepheden gösterilmesine rağmen gövde profilden tasvir edilmiştir. Sırtı düz karnı şişkindir. Kalın kuyruğu bacakların arkasından düz bir şekilde aşağı doğru inmektedir ve uç kısmında püskül kısmı işlenmiştir. Çökmüş tarzdaki bacaklarda, ön bacaklar kısayken arka bacakların üst kısmı genel anotomiye uygun olmayacak biçimde uzundur. Ayaklarda çift tırnaklı toynaklar gösterilmeye çalışılmıştır. Boğanın aşağı kısmındaki dik duran

tilki figürü ile sahne tamamlanmaktadır. Burnu ve ağız kısmı uzundur. Aralık ağzında dişler gösterilmeye çalışılmıştır. İki kulağı işlenmiştir. Kulaklarının arka kısmından itibaren tüm gövdeyi de kaplayan bir kırık ve tahribat olduğu için tilkinin geri kalan bölümü yoktur. Sadece ön ayakların bi kısmı korunmuştur. Orada da patilerin gösterilmiş olması dikkat çekmektedir (Peters ve Schmidt 2004: 184, Fig. 8; Schmidt 2007b: 152). Genel görüntü itibarıyla sahnenin yorumlanmasında Schmidt (2007b: 152) dar alanda sıkıştırılmış olan boğanın yılan ile olan kavgasını kaybettiğini belirtmektedir.

No	DT. Konumu	Tasvir	Yeri	Yönü
P18	Merkezi	Ördek Dizisi (7 adet)	Kaide	Sola Doğru
P18	Merkezi	Tilki	Sol Gövde Yüzeyi	Merkeze Doğru
P19	Çevre Duvarı	Yılan	Alın Kısmı	Aşağı Doğru
P33	Çevre Duvarı	Toy kuşu Dizisi (3)	Başın Sağ Yüzeyi	İçeri doğru
P33	Çevre Duvarı	Turna	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P33	Çevre Duvarı	Turna	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P33	Çevre Duvarı	Minyatür Tilki (2)	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P33	Çevre Duvarı	11 Ayrı Başı Olan Yılan Yumağı	Sağ Gövde Yüzeyi	Merkeze Doğru
P33	Çevre Duvarı	Tilki (Dişi)	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P33	Çevre Duvarı	13 Ayrı Başı Olan Yılan Yumağı	Sol Gövde Yüzeyi	Merkeze Doğru
P33	Çevre Duvarı	Üçlü Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı Doğru
P33	Çevre Duvarı	Altı Bacaklı, Örümcek Benzeri Böcek	Ön Dar Yüzey	Yukarı Doğru
P33	Çevre Duvarı	Üçlü Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı doğru
P33	Çevre Duvarı	Minyatür Koyun	Ön Dar Yüzey	Sol Tarafa Doğru
P33	Çevre Duvarı	Örümcek	Ön Dar Yüzey	Yukarı Doğru
P38	Çevre Duvarı	Boğa	Başın Sağ Yüzeyi	İçeri Doğru
P38	Çevre Duvarı	Tilki	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P38	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P38	Çevre Duvarı	Leylek / Turna (2 Adet)	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri doğru
P38	Çevre Duvarı	Ördek	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri doğru
P38	Çevre Duvarı	Karaleylek	Sol gövde yüzeyi	İçeri Doğru
P38	Çevre Duvarı	Bukranion	Ön Dar Yüzey	-
P42	Çevre Duvarı	Yılan	Ön Dar Yüzey	Aşağı doğru
P42	Çevre Duvarı	Ördek	Ön Dar Yüzey	-
P43	Çevre Duvarı	Minyatür Turna	Başın Sağ Yüzeyi	İçeri Doğru
P43	Çevre Duvarı	Minyatür Leopar	Başın Sağ Yüzeyi	Aşağı Doğru
P43	Çevre Duvarı	Minyatür	Başın Sağ Yüzeyi	Aşağı Doğru

		Leopar		
P43	Çever Duvarı	Akbaba	Başın Sağ yüzeyi	İçeri doğru
P43	Çevre duvarı	Yılan	Başın Sağ Yüzeyi	Aşağı doğru
P43	Çevre Duvarı	Turna Yavrusu	Başın Sağ Yüzeyi	İçeri Doğru
P43	Çevre Duvarı	İbis	Başın Sağ Yüzeyi	İçeri Doğru
P43	Çevre Duvarı	Yılan	Sağ Gövde Yüzeyi	Yukarı Doğru
P43	Çevre Duvarı	Tilki	Sağ Gövde Yüzeyi	YukarıDoğru
P43	Çevre Duvarı	Akrep	Sağ Gövde Yüzeyi	Yukarı Doğru
P43	Çevre Duvarı	Büyük Kuş	Sağ Gövde Yüzeyi	Dışarı Doğru
P43	Çevre Duvarı	Aslan (?)	Alın	Aşağı Doğru
P43	Çevre Duvarı	Böcek /Örümcek	Alın	Yukarı Doğru
P43	Çevre Duvarı	Yılan	Başın Arka Tarafı	Aşağı doğru
On İkinci	Çevre Duvarı	Ayı	?	?
On ikinci	Çevre Duvarı	Akbaba	?	?
P30	Çevre Duvarı	Yılan	Alın Kısmı	Aşağı Doğru
P30	Çevre Duvarı	4'lü yılan	Ön Dar yüzey	Aşağı Doğru
P30	Çevre Duvarı	Minyatür yabani eşek / boğa	Ön Dar Yüzey	Yukarı Doğru
P22	Çevre Duvarı	Tavşan (?)	Sağ Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P22	Çevre Duvarı	Tilki	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P22	Çevre Duvarı	Yılan	Ön Dar Yüzeyi	Aşağı Doğru
P21	Çevre Duvarı	Erkek Ceylan	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P21	Çevre Duvarı	Dişi /Yavru Ceylan	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P21	Çevre Duvarı	Leopar (?)	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P21	Çevre Duvarı	İki Böcek (Örümcek ?)	Ön Dar Yüzey	?
P20	Çevre Duvarı	Tilki	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P20	Çevre Duvarı	Tilki	Sol Gövde Yüzeyi	İçeri Doğru
P20	Çevre Duvarı	Yılan	Ön Dar Yüzeyi	Aşağı Doğru
P20	Çevre Duvarı	Boğa	Ön Dar Yüzeyi	Yukarı Doğru
P20	Çevre Duvarı	Minyatür Tilki	Ön Dar Yüzey	Yukarı Doğru

Tablo 22: D Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Erkek Tilki	Dişi Tilki	Yaban Domuzu	Boğa	Leopar / Aslan (?)	Dişi /Yavru Ceylan	Erkek Ceylan	Ayı	Tavşan	Yılan	Yılan Yumağı	Akbaba	Turna	Turna Yavrusu	Leylek / Turna	İbis / Turna	Karaleylek	Toy Kuşu	Büyük Kuş / Akbaba (?)	Ördek	Örümcek	6 Ayaklı Böcek	Akrep	Minyatür Hayvanlar
Kaide																				**7**				**2**
P18	**1**																							
P19										**1**														

P33		**1**								**8**	**2**		**3**					**3**			**1**	**1**		**3**
P38	**1**		**1**	**1**											**2**		**1**			**1**				
P42										**1**										**1**				
P43	**1**				**1**					**3**		**1**		**1**		**1**			**1**			**1**	**1**	**3**
On İkinci								**1**				**1**												
P30										**5**														**1**
P22	**1**								**1 ?**	**1**														
P21					**1**	**1**	**1**														**2**			
P20	**2**			**1**						**1**														**1**
Top.	**6**	**1**	**1**	**1**	**2**	**1**	**1**	**1**	**1**	**20**	**2**	**2**	**3**	**1**	**2**	**1**	**1**	**3**	**1**	**9**	**3**	**2**	**1**	**10**

Tablo 23: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki Hayvan Tasvirlerinin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

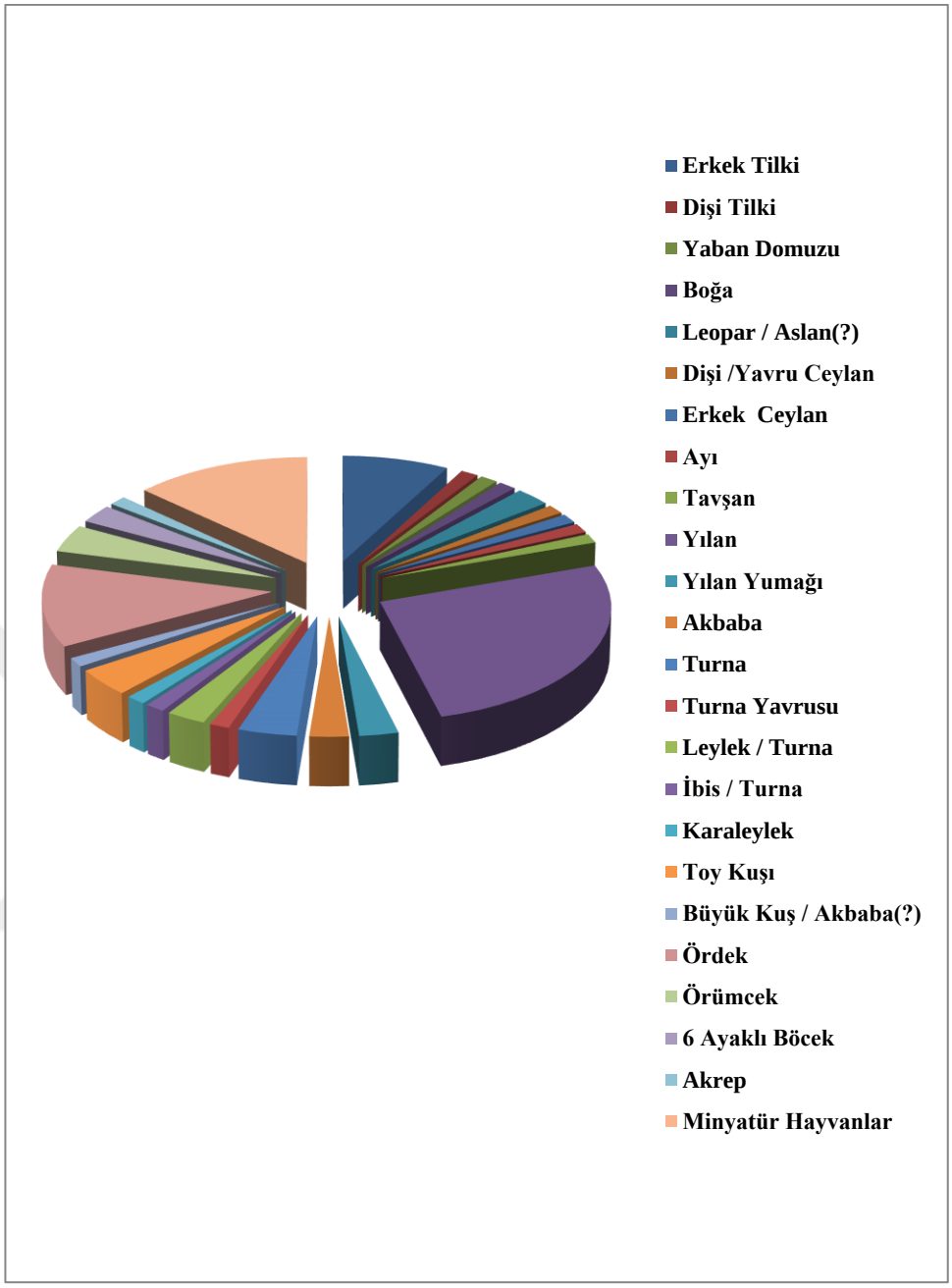

Grafik 4: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	"H" Sembolü ya da Karşılıklı Dik Duran İki Hayvan	Hilâl ve Üzerinde Ortası Çukur Daire	"V" Şeklinde Kabartma Kolye (Tek ya da İki Sıralı)	Bukranion	Köpek	Kuş	Minyatür Üstten Görünüşüyle Leopar	Minyatür Leopar	Minyatür Kuş (Turna)	Minyatür Tilki	Minyatür Yabani Eşek / Boğa	Minyatür Koyun	Dikey Yerleştirilmiş "H" Sembolü	90° Çevrilmiş "H" Sembolü	Kulplu Dikdörtgen Nesne (Ev)	Yuvarlak Nesne
Kaide					1	1										
P18	1	1	1													
P31			1	1												
P33										2		1	2	7		
P38				1												
P43							1	1	1				1	1	3	1
P30											1			1		
P20										1						
Topl.	1	1	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1	3	9	3	1

Tablo 24: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki Minyatür Hayvanlar ve Soyut Sembollerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Bitkisel Motifler	"V" Şekkşinde Bitkisel Motifler	"V" ve Karelerden Bitkisel Motifler
P33	1		
P43		2	1

Tablo 25: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki Bitkisel Motifler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	İnsan	Başsız insan	Nevali Çori Tipi El ve Kol Tasviri	Kolye (H, Daire ve Hilâlli)	Kolye (Bukranionlu)	Kemer (C ve H'lerle Süslü)	Kemer (Sade)	Peştamal	Stola
P18			1	1		1		1	1
P31			1		1		1	1	1
P33									
P43	1	1							
P22									1
P20									1
On İkinci Dikilitaş	1								
Top.	2	2	2	1	1	1	1	2	4

Tablo 26: D Yapısı Dikilitaşları Yüzeyindeki İnsan ile İlgili Tasvirler ve Bu Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

5) G Yapısı

G Yapısı ana kazı alanının (güney yamacın) en batı sınırında yer almaktadır. Sadece doğu bölümü açığa çıkarılmış olmakla birlikte yuvarlak planlı olduğu öngörülmektedir. Batı bölümü II. tabakaya ait yapıların altında kaldığı için açığa çıkarılamamıştır. *Terrazo* tabana sahip yapının kuzey ve doğu taraftaki duvarlarına yerleştirilmiş birer adet dikilitaş açığa çıkarılmıştır. Doğu taraftaki dikilitaş PXXII, kuzey taraftaki dikilitaş ise PXLIII ile numaralandırılmıştır. PXII numaralı dikilitaş sadece gövde kısmı ile temsil edilirken yüzeyinde hiçbir tasvir bulunamamıştır. Kuzey yöndeki dikilitaşın etrafı taş levhalarla çevrili olduğu bildirilmiş olmakla birlikte yüzey işlenişi konusunda detaylı açıklama yapılmamıştır. Her iki dikilitaş arasında yapının dışına doğru devam eden kanal benzeri[125] bir yapının olduğu tespit edilmiştir (Schmidt 2009a: 168; 2010a: 247; 2011b: 216; Dietrich 2011: 14; Notroff vd. 2014: Fig. 5.2, 5.3).

[125] Schmidt (2010a: 247), bu kanalın sıvı ya da kum gibi materyallerin yapıdan dışarı atılmasını sağlamış olabileceğini bildirmiştir.

6) H Yapısı

Göbekli Tepe'nin kuzeybatı çöküntüsünde açığa çıkarılan H Yapısı'nın kazısı tamamlanmamış olmakla birlikte oval planlı olduğu öngörülmektedir (Şekil: 153). Yapının açığa çıkarılmış bölümü dikkate alınarak iç ölçüsünün 10 m'den daha büyük olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Yapıda yapılan sondajlardan, duvarların ve dikilitaşların önünde olmak üzere, kaba ve büyük taşlardan yapılmış bir bankın (sekinin) yer aldığı tespit edilmiştir (Schmidt 2012: 327; Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: 14; Dietrich vd. 2016: 56-70; 2017: 100). Yapının güney kısmında yaklaşık dört basamağı korunan bir merdivenin olduğu tespit edilmiştir (Şekil: 154b) (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: Fig. 6; Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2014: Abb. 14).

H Yapısı için 3 adet C14 tarihlendirmesi mevcuttur. Örneklerden birisi 54 ve 66 numaralı dikilitaşların arasındaki bankın kil sıvasından alınmıştır. UGAMS-21060 numaralı örneğin verdiğ tarih: GÖ 9280 ± 30, kalibre edilmiş tarih MÖ 8520 ± 60'tır. Diğer iki örnek yapının yeniden doldurulduğu dolgudan alınmıştır. Bunlardan ilki; UGAMS-21059 numaralı örnek: GÖ 9370 ± 30, kalibre edilmiş tarih MÖ 8650 ± 50; ikinci örnek ise Poz-72870 numaralı örnek GÖ 9400 ± 60, kalibre edilmiş tarih MÖ 8680 ± 80'dir. Tarihlere bakıldığı zaman yapının bankından alınan örneğin Erken ÇÇÖNB, binanın en son inşaat faaliyetlerinin olduğu tarih olarak belirtilmiştir. Burda ilginç olan dolgunun verdiği tarihin daha erken bir döneme yani Geç ÇÇÖNA'ya ait olmasıdır. Yapının ilk inşaatın daha erken bir tarihte olması gerekmektedir (Dietrich vd. 2016: 64-65, Abb. 17). Burda önemli olan diğer bir sonuç, ana kazı alanındaki D Yapısı'ndan daha geç, A Yapısı'ndan ise daha erken inşa edilmiş olmasıdır (Dietrich vd. 2016: 65).

H Yapısı içinde, bağımsız duran bir adet T biçimli merkezi dikilitaş vardır. Karşısında olması gereken diğer dikilitaş antik dönemde tahrip edilmiştir. Kazısı yapıldığı kadarıyla aynı mekân içinde olmak üzere, kısmen çevre duvarının örgüsü içine giren 7 adet T biçimli dikilitaş bulunmaktadır (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: 14, Fig. 6-7; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2014: 5-7, Fig. 2; Notroff vd. 2015: 58). P54 ve P56 numaralı dikilitaşlarının arasında seki üzerinde olacak şekilde yüzeyinde yılan

kabartması olan büyük bir taş parçası bulunmuştur (Dietrich vd. 2016: 67-68, Abb. 21). P51 numaralı merkezi dikilitaşın yakınlarında çakmaktaşından yapılmış, 0,047 m yüksekliğinde minyatür bir maske bulunmuştur[126]. Maskenin alın kısmında, dövme ya da vücut süslenmesinde deriye yapılan müdahaleyi gösteren, içi içe açı şeklinde benzer süsleme mevcuttur. Maskenin arka yüzeyi bitirilmemiştir (Dietrich vd. 2018: 4). Aynı dikilitaşın parçalarından birinin altından, yeşil taştan yapılmış bir adet düğme bulunmuştur. Söz konusu buluntu II. yapı katı binalarından bilindiği için yapının doldurma işlemleri zamanına ait olma ihtimali üzerinde durulmuştur (Dietrich vd. 2016: 63, Abb. 16).

a) Merkezi Dikilitaş Çifti

P51 Numaralı Dikilitaş: H Yapısında, doğu taraftaki merkezi dikilitaş P51 numarasıyla adlandırılmıştır. C Yapısı merkezi dikilitaşlarında olduğu gibi, bu yapının her iki merkezi dikilitaşı da antik dönemde tahrip edilmiştir. Yana yatık ve kırık durumda tespit edilen dikilitaşın, T biçimli baş kısmı ağır tahribata uğramıştır (Şekil: 154a). Bununla birlikte tüm kırık parçaları dikilitaşın ön ve arka tarafındaki dolgularda bulunmuştur. 2,7 m yüksekliğindeki dikilitaş, 1,26 m genişliğinde ve 0,52 m kalınlığındadır. P51 numaralı merkezi dikilitaşın ön dar yüzeyinde, dikey iki paralel şerit mevcuttur. Dikilitaşın batı tarafa bakan geniş yüzeyinde, atlamaya hazır büyük bir erkek leopar / aslan kabartması yer almaktadır (Şekil: 155) (Schmidt 2012: 327; 2013a: 80, Res. 4-5; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2014: 6, Fig: 3; Dietrich vd. 2016: 59, Abb. 6-7). Sıçrar durumdaki leoparın tıknaz bir görüntüsü vardır. Kütlevi başında kulaklar hafif arkaya yatıktır, ağzında sivri kesici dişleri ve diğer dişler özenle belirtilmiştir. Göz ve burun detayları işlenmiştir. Boynu kısadır. Ensesi pusuya yatıp sıçrayan bir aslanda olduğu gibi yukarı doğru tümsek yapmıştır. Sırtı düz bir hatla gösterilmiştir. Karnı şişman ve aşağı doğru sarkık tasvir edilmiştir. Karnının altında, sol bacağının önünde penis ve

[126] H Yapısı'nın merkezi dikilitaşlarının da C Yapısında olduğu gibi olaslıkla prehistorik dönemde bilinçli olarak bir çukur açmak suretiyle tahrip edilmiştir. Bu tahribata karşı minyatür maske merkezi dikilitaş yakınındaki dolguda bulunmuştur. Araştımacıların bildirdiği üzere, yapıların geri doldurulma işlemleri esnasında, çoğu zaman merkezi dikilitaşların yakınlarındaki dolgunun içine, çoğunlukla (maskeli?) başlar, ve tam maskelerden oluşan bir grup parça yerleştirilmiştir. Taş maskelerin insanlar tarafından giyilen ve organik malzemelerden yapılan gerçek boyutlu maskelerin üç boyutlu temsili olabileceği öngörülmüştür. Dolayısıyla bu buluntulardan yola çıkarak Göbekli Tepe'de ritüel etkinlikler esnasında insanların karmaşık bir mitolojinin parçalarını harekete geçirmek için maskeler kullandıkları düşünülmüştür. Yapılar kullanım dışı bırakıldığında, maske ve minyatür boyutlu olanların yanlarında gömülmek suretiyle zaman ve mekânda ritüelleri dondurmuş olabilecekleri konusunda görüş bildirilmiştir (Dietrich vd. 2018: 8).

testisleri işlenmiştir. Kuyruğu yukarı kalkık olup sırtına doğru kıvrılmıştır. Ön bacakları diz kapaklarıyla betimlenmiş ve sıçrar pozisyondadır. Bacaklar birbirinden derin bir oluk ile ayrılmıştır. Her iki pençesinde de parmakları ince ve kısa dikdörtgenler şeklinde işlenmiştir ve parmak ayrımları yivlerle belirginleştirilmiştir. Birleşik arka bacakları da diz kapakları ile birlikte tasvir edilmiştir. Bacak ayrımı derin yiv ile sağlanmıştır. Ön bacaklarda olduğu gibi arkada da pençeleri işlenmiş ve pençelerdeki parmak ayrımları yivlerle gösterilmiştir. Sağrısından çıkan kuyruğu yukarı doğru yükselmekte ve boynuna doğru kıvrılmaktadır. Kuyruğu uç kısma doğru incelmiştir; ancak püskül detayı işlenmiş olsa da anlaşılamamktadır (Dietrich vd. 2016: Abb. 7). Dikilitaşın ön ve arka dar yüzeyleri hakkında bilgi verilmemiştir.

P63 Numaralı Dikilitaş: 2013 kazı sezonunda, K10-24 numaralı açmanın kuzey köşesinde bir dikilitaş parçası tespit edilmiş ve buna P63 numarası verilmiştir. Yüzeyinde herhangi bir tasvir bulunmayan parçanın, H Yapısı'nın batı taraftaki merkezi dikilitaşa ait olduğu öngörülmüş ancak detaylı bilgi verilmemiştir (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: 14, Fig. 6).

b) Çevre Duvarıyla İlişkili Dikilitaşlar

H Yapısı'nda çevre duvarında yer alan dikilitaşlar, güney taraftan başlayıp saat yönü esas alınarak sıralandığı zaman, P55, P64 ve P57 numaralar güney tarafta, P54 ve P66 numaralılar kuzey tarafta, P69 numara kuzeydoğuda ve P56 numaralı dikilitaş güneydoğu tarafta yer almaktadır.

P55 Numaralı Dikilitaş: P55 numaralı dikilitaşın kazısı tamamlanmamıştır. 2,25 m yüksekliğinde olup T başının genişliği 1,28 m, kalınlığı ise 0,48 m'dir. Tespit edilebildiği kadarıyla, T biçimli baş kısmı ağır hasar görmüştür. Ön taraftaki dar yüzeyinde dikey olarak inen iki paralel şerit kısa gösterilmiş olup aşağı kadar inmemektedir (Şekil: 156). Başlangıç kısmında yuvarlağımsı bir kabartma mevcuttur (Schmidt 2013a: 80; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2014: 6; Dietrich vd. 2016: 60, Abb. 6, 9).

P64 Numaralı Dikilitaş: P64 numaralı dikilitaş P55 ve P57 numaralı dikilitaşların arasında olup, çevre duvarının örgüsü içinde kırık gövdesiyle tespit edilmiştir (Şekil: 157). Ön taraftaki kırık ve yatık durumdaki dikilitaş parçasının bu dikilitaşa ait olduğu düşünülmektedir (Dietrich vd. 2016: 61-62, Abb. 6, 12).

P57 Numaralı Dikilitaş: P57 numaralı dikilitaşın 1,65 m yüksekliğine kadar olan bölümü kazılmıştır. Ön taraftaki dar yüzeyinde, karın kısmı olarak tanımlanan bölümde, ortadaki yuvarlak (hafif ovalimsi) bir nesneye[127] iki taraftan yaklaşan birer yılan tasvir edilmiştir (Şekil: 158-159). Antitetik tarzda gösterilen ve ortadaki nesneyi kuşatır durumdaki yılanların kalp (üçgen) şeklindeki başları aşağı doğrudur. Kalp şeklinde tasvir edilen baş zehirli olduklarına işaret etmektedir. Yılanların gövdesi dikilitaşın her iki geniş yan taraftaki yüzeyinde devam etmektedir. Dikilitaşın geniş tarafında kalan gövdelerinin aşağı doğru hafif kıvrımlı gösterilmesi yılan figürlerine hareket kazandırmıştır. Bu sahnenin altında çok az kısmı açığa çıkarılan üçgen bir nesnenin bir yılan ya da kırkayak olabileceği öngörülmüştür (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2014: 6; Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: 14, Fig. 7; Dietrich vd. 2016: 61, Abb. 6, 11).

P66 Numaralı Dikilitaş: P66 numaralı dikilitaşın geniş yüzeyi P51 numaralı merkezi dikilitaşa bakacak şekilde, yapının duvarına paralel olarak yerleştirilmiştir (Schmidt 2013a: 80; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2014: 6; Dietrich vd. 2016: 62). Bu konumda yerleştirilmesiyle radyal yönelimden sapma göstermektedir. Bu hali ve seki benzeri bir duvarın üstüne konmasıyla ikincil kullanım olduğunu düşündürmektedir. T başın üstüne büyük boyutlu oval formlu ortası delik olan bir taş yerleştirilmiştir (Dietrich vd. 2016: 62, Abb. 6, 13). Dikilitaşın T biçimli başının geniş yüzeyinde dış konturları çizilmiş iki hayvan bulunmaktadır (Şekil: 160). Boğa olduğu düşünülen[128] ve sağ tarafa yönlendirilen büyük boyutlu hayvanın yüz detaylarında gözü yağmur damlası şeklinde

[127] Yılanların kuşattıkları hafif ovalimsi nesne belki de sadece başıyla temsil edilen üçüncü bir yılanın varlığına işaret etmektedir.

[128] Baş ve gövdesinin işlenişine göre bir boğa olduğu düşünülmüştür. Boynuzları iki yana açık, "V" biçiminde gösterilmesi nedeniyle geyik olabileceği yorumu yapılsa da, başın masif görüntüsü sebebiyle boğa olması gerektiği yönünde görüş birliğine varılmıştır (Dietrich vd. 2016: 62).

işlenmiştir. Açık gösterilen ağzında dili dışarı sarkıktır[129]. Boynuzları "V" şeklindedir. Başı, ense gösterilmeden sert bir açı ile direkt gövdesine bağlanmaktadır. Sırtı başına göre daha yukarıda ve neredeyse hörgüçlü işlenmiştir. Karnı hafif şişkindir. Ön ve arka bacaklar diz kapaklardan bükülü olacak şekilde çökmüş pozisyondadır[130]. Ayaklarında çift tırnaklı toynakları belirgin işlenmiştir. Kuyruğu bacaklarının arkasından düz bir hatla aşağı doğru inmektedir. Büyük boyutlu boğa tasvirinin başının altındaki boşluğa yerleşecek şekilde küçük bir hayvan tasviri yer almaktadır. Üstteki figüre oldukça benzerdir. Diğeri gibi sağ tarafa yönlendirilen bu figür de boynuzludur. Boynuzları sağ ve sol tarafa açık durumda, neredeyse düz bir hatla betimlenmiştir. Göz ve ağız detayları belirgindir. Bu figürün de kuyruğu bacaklarının arkasından düz bir şekilde aşağı doğru inmektedir. Bu hayvanın da geyik ya da boğa olabileceği berlirtilmiştir (Dietrich vd. 2016: 62, Abb. 6, 13). T biçimli başın hemen gövdeyle birleştiği yerde, gövde üzerinde olacak şekilde, dairesel bir oyuk açılmıştır. Bu oyuk büyük boyutlu hayvanın sağ ayak toynağının zarar görmesine neden olmuştur. Büyük boyutlu hayvanın hörgüce benzer sırt kısmında ve başının arkasında bir kuş tasvirinin hatları seçilebilmektedir. Boğa tasviri bu kuş tasvirinin üzerine çizilmiştir. Kuş tasvirinden başka, gövdenin üst kısımlarında olacak biçimde çentikler seçilebilmektedir. Bu tasvirlerin dikilitaşın önceki kullanımda yer alan kabarmalar olması gerektiği düşünülmektedir (Dietrich vd. 2016: 62). Diğer dikilitaşlarda hayvan tasvirlerinin arka kısmı düzenlenmiş pürüzsüz bir görüntüye sahipken, bu dikilitaş yüzeyinde kontur hatlarla gösterilen hayvan tasvirlerinin arka planı henüz pütürlü görünümdedir. Bu nedenle dikilitaşın ikincil kullanım için hazırlanıp buraya yerleştirildiği bildirilmiştir (Dietrich vd. 2016: 62).

P54 Numaralı Dikilitaş: Büyük bir bölümü duvar örgüsü içerisinde yer alan dikilitaşın boyutları hakkında bilgi verilmemiştir. P54 numaralı dikilitaşın, mekâna bakan ön dar yüzeyinde dikey olarak inen iki paralel şerit mevcuttur (Şekil: 161) (Schmidt 2013a: 80; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2014: 6; Dietrich vd. 2016: 59, Abb. 8).

[129] Dilin dışarı sarkık olması ile ilgili, ÇÇN Dönem Çatalhöyük duvar resimlerinden bilinen, dili dışarı sarkık büyük boyutlu ve kırmızı renk resmedilmiş boğa figürü ile karşılaştırma yapılmıştır (Russel 2012: 79-82, Fig. 2). Göbekli Tepe'de de boğanın dilinin dışarı sarkık olması nedeniyle resmedilen hayvanın ölü olabileceği görüşü kabul edilmiştir (Dietrich vd. 2016: 62-63).

[130] Hayvanın bu şekilde tasvir edilmiş olması öldüğü veya ölüyü çağrıştıryor olabileceği bildirilmiştir (Dietrich vd. 2016: 62).

P69 Numaralı Dikilitaş: P69 numaralı dikilitaş da P66 numaralı dikilitaşta olduğu gibi H yapısınıın kuzeydoğu duvarına neredeyse paralel olarak yerleştirilmiştir. Bu şekliyle mekâna doğru yönledirilen dikilitaşlarda radyal yönelimi bozmuştur. Kazısı henüz tamamlanmamış dikilitaşın T biçimli baş kısmı tahrip olmuştur. Başın altındaki gövdenin geniş yüzeyine üst üste iki adet leopar figürü tasvir edilmiştir (Şekil: 162) (Dietrich vd. 2016: 63, Abb. 14). Üstteki, sağ tarafa yönlendirilmiş olan leopar sıçrar pozisyondadır. Yukarıya doğru kaldırdığı başında detaylı bir betimleme söz konusudur. Yukarı doğru sivrilen kulağı kalp şeklindedir, kaş ve alın çıkıntısı belirgindir. Gözü aşağı doğru kısık gösterilmiştir. Bıyıkları işlenmiş ve kükreyen ya da hırlayan hayvana özgü burun kıvrımı belirtilmiştir. Ağzında tüm dişleri, sivri ve yan dişler dahil olmak üzere tüm detaylarıyla verilmiştir. Bu haliyle ürkütücü bir görüntüye sahiptir. Çenesi güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Boynu kısadır. Kalın ensesinde yelesinin tüyleri tek tek işlenmiştir. Sırtı içbükey olacak şekilde çukurlaştırılmıştır ve şişkin karnı aşağı doğru sarkıktır. Ön iki bacağı yukarı zıplar pozisyondadır; ancak diz kapakları betimlenmemiştir. Birbirine birleşik olan bacaklar derin yiv ile ayrılmaktadır. Her iki pençesi de işlenmiştir. Arka bacakları duvar nedeniyle kapatılmış olduğu için bir bölümü görülebilmektedir. Arka bacaklarının önünde penisi gösterilmiştir. Hayvanın sağrısı duvar örgüsü tarafından kapatılmış olsa da kuyruğunun çıkış şekli görülebilmektedir. Kuyruk sırtına doğru kıvrılmaktadır. Leoparın / aslanın bu kadar detaylı tasvir edilmesine rağmen pençeleri daha sade işlenmiştir (Dietrich vd. 2016: Abb. 14).

P56 Numaralı Dikilitaş: P56 numaralı T biçimli dikilitaş, 2,15 m yüksekliğinde, T biçimli başı 1,55 m gövdesi 0,94 m genişiliğinde ve 0,37 m kalınlığındadır. Dikilitaşın güneybatıya bakan, sol tarafının bütün yüzeyi kabartma betimlenmiş hayvan figürleriyle tamamen kaplıdır (Şekil: 163, 165). Bu nedenle baş ve gövde ayrımı belirgin değildir. Toplam 58 adet hayvan tasviri mevcuttur. Dikilitaşın T biçimli baş kısmının geniş yüzeyinde olmak üzere, ana sahneye hâkim bir akbaba[131] figürü sağ tarafa, mekânın dışına doğru, yönelmiş olarak tasvir edilmiştir. Diğer tüm figürler ise sol tarafa, merkezi dikilitaşlara, doğru yönelik olarak betimlenmiştir. 58 adet hayvan tasvirinden dört adetinin kimliği belirlenememiştir, ancak baskın motifleri yılanlar ve kuşlar

[131] Bu figür tüm yayınlarda akbaba/kartal (Schmidt 2013a: 80-81, Res. 6-7; Dietrich vd. 2016: 60-61, Abb. 10) olarak kimliklendirilmiş olsa da biz bu figürün akbaba olduğunu düşünmekteyiz.

oluşturmaktadır. Kanatları iki yana doğru açmış olan akbaba figürü pençeleriyle büyük bir yılanı kavramaktadır. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, akbaba figürünün 3 adet sağında, 1 adeti başının üzerinde ve 1 taneside sol tarafında olmak üzere 5 adet leopar figürü görülmektedir. Sağ taraftaki leoparların altında, bir tanesinde çok belirgin yay şeklinde boynuzları olan 2 adet ceylan (?) figürü vardır. Yine karşıdan bakış yönüne göre, akbabanın sol tarafında 6 adet turna (?) mevcuttur. Dikilitaşın baş kısmındaki tüm bu hayvanların arasında ve alt kısımlarında olmak üzere hareket halinde sürünen 14 adet yılan figürü yer almaktadır. Yılanların altında büyük ve küçük boyutlarda 18 adet turna[132] betimlenmiştir. Turnalar iki grup meydana getirmektedir. Üst gruptaki turnaların arasına boynuzlarıyla dikkat çeken 1 adet ceylan figürü ve ön taraflarına 1 adet yılan tasviri yerleştirilmiştir. Alt gruptaki turnaların önünde ise 11 adet yılan hareket halinde işlenmiştir. Tüm yılan figürlerinin başları kalp şeklinde işlenmiştir (Schmidt 2013a: 80-81, Res. 6-7; 2013b: 148, Fig. 4-5; Schmidt ve Köksal-Schmidt 2014: 73-74, Fig. 1-2; Dietrich vd. 2015: 100, Abb. 12; 2016: 60-61, Abb. 10; 2017: 108, Fig. 5.19).

Dikilitaşın ön dar yüzeyinde, alın kısmında aşağı doğru hareket halinde, büyük kalp şeklinde başlı ve salınımlı gösterilen büyük boyutlu bir yılan figürü vardır (Şekil: 164). Dikilitaşın boyun kısmında, çenesinin hemen altında olacak şekilde, ortada bir yere asılı görüntüsüne sahip bir *bukranion* (bir boğa ya da koç başı), aşağı doğru hareket halindeki iki yılan tarafından kuşatılmaktadır. Boğa ya da koç başında boynuzlar aşağı doğru yay şeklindedir. Yılanların başları da kalp biçiminde gösterilmiştir. Dikilitaşın kuzeydoğuya bakan sağ geniş yüzeyinde de ördek olması muhtemel bir kuş tasviri yer almaktadır (Schmidt 2013a: 80-81, Res. 6-7; Dietrich vd. 2016: 60-61, Abb. 10).

No	DT. Konumu	Tasvir	Yeri	Yönü
P51	Merkezi	Leopar/Aslan	Batı (?) Gövde Yüzey	Merkeze
P55	Çevre Duvarı	Yuvarlak Kabartma	Ön Dar Yüzey	Merkeze
P57	Çevre Duvarı	Yılan	Geniş Yan Yüzey ve Ön Dar yüzey	Aşağı Tarafa
P57	Çevre Duvarı	Yılan	Geniş Yan Yüzey ve Ön Dar yüzey	Aşağı Tarafa
P57	Çevre Duvarı	Yuvarlak	Ön Dar Yüzey	Aşağı Tarafa

[132] Küçük boyutlu olan kuşların ördek ya da başka bir tür olma ihtimali de söz konusudur.

		Nesne		
P57	Çevre Duvarı	Yılan/Kırkayak	Ön Dar Yüzey	Yukarı Tarafa
P66	Çevre Duvarı	Boğa	Baş Kısmı	Sağ tarafa
P66	Çevre Duvarı	Boğa	Baş Kısmı	Sağ tarafa
P69	Çevre Duvarı	Leopar	Gövde Yüzeyi	Sağ Tarafa
P69	Çevre Duvarı	Leopar	Gövde Yüzeyi	Sağ Tarafa
P56	Çevre Duvarı	Akbaba	Başın Sol Yüzeyi	Dış Tarafa
P56	Çevre Duvarı	Kuş (Turna / Ördek) (6 Adet)	Başın Sol yüzeyinde	İç Tarafa
P56	Çevre Duvarı	Kuş (Turna / Ördek) (7 Adet)	Baş ve Gövde Birleşimi (Sol Yüzey)	İç Tarafa
P56	Çevre Duvarı	Kuş (Turna / Ördek) (11 Ad.)	Sol Gövde Yüzeyi	İç Tarafa
P56	Çevre Duvarı	Yılan	Alın Kısmı	Aşağı Doğru
P56	Çevre Duvarı	Karşılıklı İki Yılan	Boyun Kısmı	Aşağı Doğru
P56	Çevre Duvarı	Bukranion	Boyun Kısmı	Mekâna

Tablo 27: H Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

No	Leopar	Boğa	Ceylan	Akbaba	Turna	Yılan	Karşılıklı İki Yılan ve Bukranion	Karşılıklı İki Yılan ve Yuvarlak Nesne	Yılan / Kırkayak (?)	Yuvarlak Nesne	Stola
P51	**1**										**1**
P55										**1**	**1**
P57								**1**	**1**		
P66		**2**									
P54											**1**
P69	**2**										
P56	**5**		**3**	**1**	**24**	**26**	**1**				
Topl.	**8**	**2**	**3**	**1**	**24**	**26**	**1**	**1**	**1**	**1**	**3**

Tablo 28: H Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

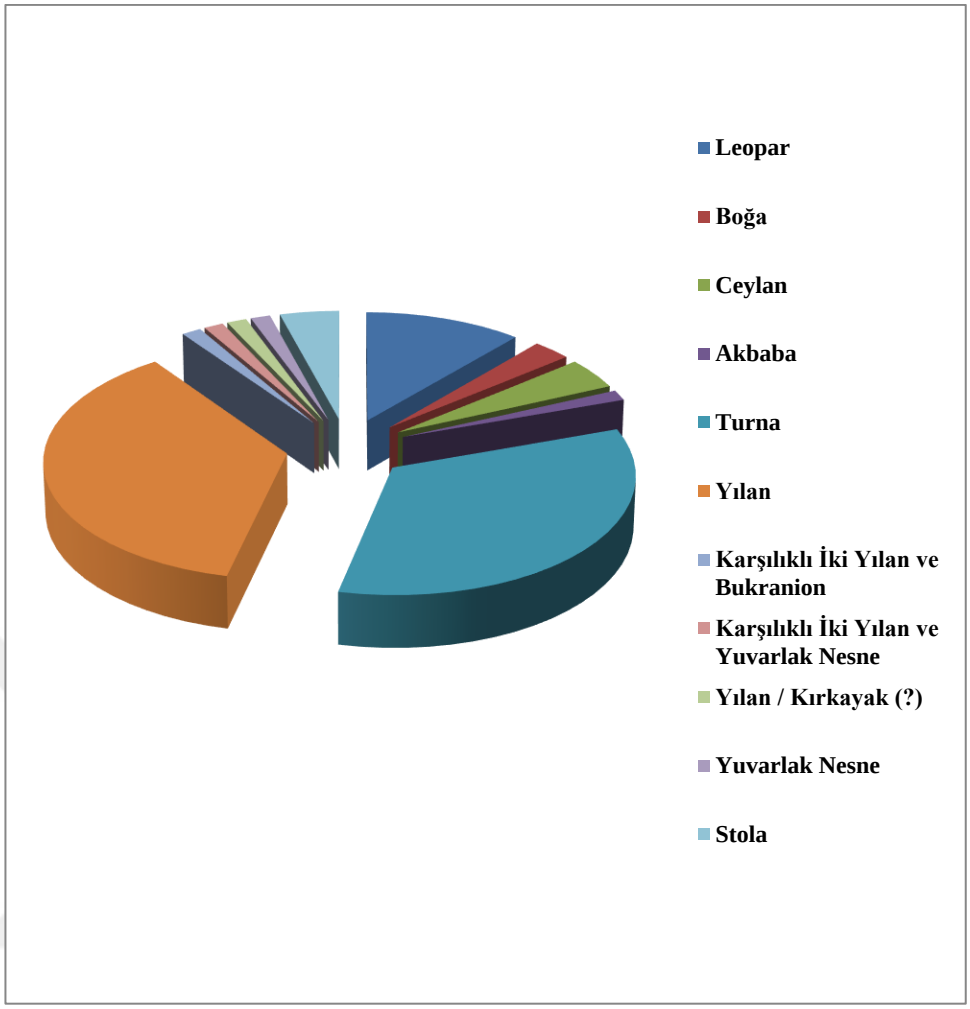

Grafik 5: H Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Göbekli Tepe III. yapı katına ait binalardaki tasvirlerin bütünü karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tablolarda sunulmaktadır:

	D Yapısı	C Yapısı	B Yapısı	H Yapısı	A Yapısı
Tilki (Erkek)	X	X	X		X
Tilki (Dişi)	X				
Yaban Domuzu	X	X			
Boğa	X	X		X	X
Ceylan (dişi)	X				
Ceylan (Erkek)					
Eşek	X				
Aslan	X			X	
Leopar	X	X	X	X	
Ayı	X	X	X		
Çizgili Sırtlan	X				
Yabani Eşek	X				
Dört Ayaklı Hayvan (boğa ya da aslan)				X	

Tavşan	X	X			
Yılan	X		X	X	X
Yılan Yumağı	X				
Yılan ağı (Şal)					X
Akbaba	X			X	
Turna	X	X		X	X
Leylek	X				
Karaleylek	X				
İbis	X				
Toy Kuşu	X				
Ördek	X	X		X	
Örümcek	X				
6 ayaklı Böcek	X				
Akrep	X				

Tablo 29: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Hayvan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	D Yapısı	C Yapısı	B Yapısı	H Yapısı	A Yapısı
Minyatür Turna	X				
Minyatür Leopar	X				
Minyatür Aslan	X				
Minyatür Köpek			X		
Minyatür Yaban Domuzu			X		
Minyatür Koyun					X

Tablo 30: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Minyatür Hayvan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	D Yapısı	C Yapısı	B Yapısı	H Yapısı	A Yapısı
Bukranion	X			X	X
Yuvarlak kabartma	X				
H	X				
90º Çevrilmiş H	X				
C	X				
Üçlü sembol (H ve iki hilâl)					
Üçlü sembol (H ve iki yarım daire)					

Tablo 31: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Semboller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	D Yapısı	C Yapısı	B Yapısı	H Yapısı	A Yapısı
İnsan	X				
Eller ve kollar	X	X			
Kemer (Düz)	X				

Kemer (H ve C Süslü)	**X**				
Peştamal	**X**				

Tablo 32: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki İnsan Figürleri, El ve Kol Tasvirleri ve Kıyafetler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	D Yapısı	C Yapısı	B Yapısı	H Yapısı	A Yapısı
Ev Modeli	**X**				
Bitkiler	**X**				

Tablo 33: Göbekli Tepe III. Yapı Katı Dikilitaşları Yüzeyindeki Doğa ve Ev Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

B) III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş

Bu tabaka F Yapısı ile temsil edilmektedir. Her ne kadar tarihi kesin olarak belirlenmemiş olsa da söz konusu bina III. tabakadan II. tabakaya geçişi ortaya koymaktadır (Schmidt 2011a: Fig: 2).

F Yapısı

F Yapısı güneybatı tepenin en batı yamacında yer almaktadır. Yuvarlak planlı olan yapı iç kısımdan yaklaşık 10 m çapındadır[133] (Şekil: 166). *Terrazo* bir tabana sahiptir (Schmidt 2008c: 68; 2009c: 194; Abb. 4; Dietrich vd. 2015: 99; 2017: 100). Bina, boyutları ve *terrazo* tabanı ile B yapısına benzetilmektedir (Dietrich vd. 2015: 99).

F Yapısı'nın içinde karşılıklı, fakat bağımsız olan iki adet T biçimli dikilitaş yer almaktadır. Yuvarlak planlı yapıyı içten 0,70-0,85 m yüksekliğinde taş örgü bir seki çevrelemektedir. Sekinin üzeri geniş taş levhalarla kaplanmıştır. Her ne kadar F yapısının kazısı tamamlanmamış olsa da merkezi dikilitaşların dışında, yine mekân içinde olmak üzere, kısmen seki içine yerleştirilen 6 adet T biçimli dikilitaş tespit edilmiştir. Bu dikilitaşlar arasındaki mesafe hemen hemen eşit gibi görünmektedir. Yapıda tespit edilen dikilitaşların sadece gövde kısımları *in situ* olarak korunmuştur. Birkaç örnekte dikilitaşların T biçimli baş kısımları gövdelerinin yanında yatık durumda saptanmıştır. Yapının iç kısmını çevreleyen sekinin batı yönündeki toprak dolgusunda

[133] Yüzeyin hemen altında açığa çıkarılan yapı plan ve boyutları açısından III. Tabakanın B Yapısı'na benzemektedir. Bununla birlikte yapı içindeki dikilitaşların boyutları II. tabaka dikilitaşları ile uyumludur. Bu nedenle yapının tarihlendirilmesi için C14 verilerine ihtiyaç vardır (Schmidt 2008c: 68; 2009c: 194; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 99). Piesker (2014: 20), hem III. hem de II. tabaka özellikleri gösteren bu yapıdan yola çıkmak suretiyle, III. ve II. tabakanın bir dönemde eş zamanlı olup olmadığı konusunda sorular sormuştur .

dikey duran levhalar bulunmuştur. Bu levhalardan birisinin üzerinde, insan tasviri mevcuttur (Schmidt 2010a: 244; Dietrich vd. 2015: Res. 11).

a) Merkezi Dikilitaş Çifti

F Yapısı'nın en önemli özelliği merkezi iki dikilitaşın yönüdür. Merkezi dikilitaşlar diğer yapılarda olduğu gibi güney-güneydoğu yönünde değil, güneybatı yönündedir (Schmidt 2008c: 68, Abb. 10; 2010a: 244). Bu merkezi dikilitaşları PXXXVI ve PXXXVII numaraları ile tanımlanmaktadır (Schmidt 2010a: 244; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 99).

PXXXVI Numaralı Merkezi Dikilitaş: PXXXVI numaralı dikilitaş yapının güney yöndeki merkezi dikilitaşıdır. Parçalar halinde korunmuş olup büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Korunan yüksekliği 0,90 m'dir. Dikilitaşa ait parçalar yüzeyinde kabartma betimlenmiş parmakların olduğu tespit edilmiştir. Eller ön dar yüzeyde birleşerek "V" şeklini meydana getirmektedir ki bu da merkezi dikilitaştaki kol ve el tasvirlerinin varlığına işaret etmektedir (Schmidt 2010a: 244; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 99).

PXXXVII Numaralı Merkezi Dikilitaş: PXXXVII numaralı merkezi dikilitaşın korunan gövde yüksekliği 1,70 m'dir. Dikilitaşın geniş yüzeyinde alçak kabartma tekniğinde işlenen kollar ön dar yüzeyde daha yüksek kabartma tekniğinde betimlenen eller ile birleşmektedir. Ön dar yüzeydeki dikey inen kabartma şerit bantların altında karşılıklı birleşen eller, diğer merkezi dikilitaşta olduğu gibi "V" şeklini meydana getirmektedir. Dikilitaşın sol taraftaki geniş yüzeyinde, dirsek kıvrımının iç kısmında başı korunmamış bir erkek tilki kabartması yer almaktadır. Tilkinin *fallusu*, testisi, arka bacakları, pençeleri ve karnının olduğu bölüm korunmuştur. Dizleriyle betimlenen bacaklarda iki bacak arası derin bir yiv ile ayrılmaktadır ve gövde ile bacakların duruş pozisyonu, B yapısındaki merkezi dikilitaşların yüzeyindeki tilkilerde olduğu gibi mekânın içine doğru atlar bir görünüm sergilemektedir. Tilkinin dirsek içinde tasvir edilmesiyle de D Yapısı P18 numaralı merkezi dikilitaşa paralellik göstermektedir (Schmidt 2010a: 244; Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: 99-100).

b) Çevre Duvarıyla İlişkili Dikilitaşlar

F Yapısı'ndaki PXXIII, PXXIV, PXXV, PXXXV, PXXVI ve PXXXIV numaralı T biçimli 6 adet dikilitaş, mekân içindeki sekinin kısmen içine yerleştirilmiştir.

PXXIII Numaralı Dikilitaş: PXXIII numaralı dikilitaş, T biçimli baş hizasına kadar ortaya konabilmiştir. Bunun T biçimli baş kısmının sağ yüzeyinde[134], kabartma tekniğinde işlenen, fakat ne oldukları anlaşılamayan motiflerin izleri görülebilmektedir (Schmidt 2009a: 165).

PXXIV Numaralı Dikilitaş: PXXIV numaralı dikilitaşın tasvirli olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

PXXV Numaralı Dikilitaş: PXXV numaralı dikilitaş, üç kırık parça halinde olup, tümlenebilir niteliktedir. Dikilitaşın geniş yüzeyinde kazıma çizgi ile hatları belirlenmiş kol ile ön dar yüzeyde karşılıklı duran parmaklar kabartma tekniğinde betimlenmiştir. Parmak uçları "V" oluşturacak şekilde birbirine dokunmaktadır. Dikilitaşın mekânın içine bakan ön dar yüzeyinde, iki sıralı kabartma "V" motifi ve dikilitaşın boynunun hemen altından başlayan ve parmakların üzerinde sonlanan, dikey inen iki paralel şerit mevcuttur. Arka dar yüzeyinde ise figürlü bir anlatım söz konusudur. En üstte 0,10 m ölçüsünde, kuyruğu yukarı kıvrık bir leopar[135] figürü vardır. Leopar figürünün 0,25 m aşağısında kabartma betimlenen bir insan figürü görülmektedir (Şekil: 167). Bu figür tamamen cepheden betimlenmiştir. Başı yuvarlak olup alnı kabartma bant şeklindedir ve alınla birleşen burun dikey kabartma işlenmiştir. Gözlerinin birer elip çukurluk olarak işlenmiştir. Boynu oldukça uzun ve incedir. Omzu başları yukarı doğru kalkık olup yuvarlatılmıştır. Omuzlar boyna doğru, ortada "V" oluşturacak bir hat ile eğimli betimlenmiştir. Figürün üst gövdesi kalınlen beli oldukça ince işlenmiştir. Bu duruşu ile ya omzunda bir şal vardır ya da belinde geniş bir kemer sarılıdır. Kolları gövdenin iki yanında aşağı doğru sarkıktır ve elleri de işlenmiştir. Kollar ve gövde arasında boşluk vardır. Başka deyişle kolları gövdeye yapışmamıştır. Diz hizasına kadar açığa çıkarılmış

[134] Schmidt (2009: 165) dikilitaşın, T biçimli baş kısmının sağ yüzeyinde yer alan tasvirinin III. tabakadan itibaren T biçimli başların sağ kısmının bezenmesi geleneğinin devamı olarak görmektedir.

[135] Bu figür Schmidt (2008c: 68; 2009a: 165-166) tarafından köpekgiller familyasına ait olarak tanımlanmıştır.

olan bacaklar kalındır ve iki bacak arası olukla ayrılmaktadır (Schmidt 2008c: 68; 2009a: 165-166, Res. 2).

PXXVI Numaralı Dikilitaş: PXXVI numaralı ikinci kere kullanılmış olduğu yüzeyindeki kabartmalardan çok belirgin olarak anlaşılmaktadır. Dikilitaşın gövdesi *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır. T biçimli baş bölümü kırık ve eksiktir, sadece arka kısmında küçük bir yeri korunmuştur. Dikilitaşın bir geniş yüzeyinde ilk kullanımdan kalan kol tasviri kabartma tekniğinde betimlenmişken, ikincil kullanımda dikilitaşın yönü değiştirilmiş bu nedenle de kolların da yönü değişmiştir (Şekil: 168). Bu nedenle yeniden süzenlenen kol kazıma hat ile konturlanmıştır. Eller ön dar yüzeye doğru uzanmaktadır ve ön dar yüzeyde parmak uçları "V" oluşturacak şekilde birleştirilse de parmak ayrımları işlenmemiştir. Ön dar yüzeyin üst bölümünde, koların başlangıç yeri ile birleşik olarak, çift sıra halinde kabartam işelnmiş "V" motifi yer almaktadır. İkincil kullanımda özellikle kol ve el tasvirlerine bakıldığı zaman dikilitaşın işlenmesinin yarım kalmış olduğu anlaşılmaktadır (Schmidt 2009a: 166, Res. 3).

PXXXIV Numaralı Dikilitaş: PXXXIV numaralı dikilitaşın T biçimli baş kısmı ile gövdesinin üst kısmı kırık ve eksiktir. Dikilitaşın sol taraftaki geniş yüzeyinde, mekânın içine bakacak şekilde kazıma tekniğinde sadece dış konturları belirlenmiş dört ayaklı bir hayvan tasviri yer almaktadır. Hayvan figürünün burnunun uzun yapılması ve ayaklarındaki çift tırnak işlenişi bu figürün yaban domuzu olması gerektiğini düşündürse de boynunun uzun işlenmesi nedeniyle leopar olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu figürün altında, kabartma tekniğinde betimlenmiş ve büyük figür ile aynı yöne bakan bir akbaba tasviri yer almaktadır. Akbabanın gözü yuvarlak çukur şeklindedir, gagası kıvrıktır ve boynu uzundur. Bu tasvirin gövde kısmı, taş banka ait levhaların ardında kalmaktadır. Dikilitaşın sağ geniş gövde yüzeyi ise oldukça tahribata uğramıştır (Schmidt 2010a: 244). Büyük figürün taslak halinde kalması bu dikilitaşın da yarım kalmış ola fikrini akla getirmektedir.

PXXXV Numaralı Dikilitaş: PXXXV numaralı dikilitaşın arka yüzeyinde dikey inen iki paralel şerit vardır. Bu da ikincil kullanım olduğuna işaret etmektedir.

No	DT. Konumu	Tasvir	Yeri	Yönü
PXXXVI	Merkezi	Eller	Ön Dar Yüzey	Merkeze
PXXXVII	Merkezi	Tilki	Sol Geniş Yüzey	İçeriye Doğru
PXXXVII	Merkezi	Nevali Çori Tipi Kolar ve Eller	Sol Geniş Yüzey	Merkeze
PXXXVII	Merkezi	Stola	Ön Dar Yüzey	Merkeze
PXXV	Çevre Duvarı	Leopar	Arka Dar Yüzey	Dışarı Doğru
PXXV	Çevre Duvarı	İnsan	Arka Dar Yüzey	Dışarı Doğru
PXXV	Çevre Duvarı	Nevali Çori Tipi Kolar ve Eller	Geniş Yan Yüzeyler ve Ön Dar Yüzey	İçeri Doğru
PXXV	Çevre Duvarı	"V" Şekli	Ön Dar Yüzey	İçeri Doğru
PXXV	Çevre Duvarı	Stola	Ön Dar Yüzey	İçeri Doğru
PXXVI	Çevre Duvarı	Nevali Çori Tipi Kolar ve Eller	Geniş Yüzey	İçeri Doğru
PXXXIV	Çevre Duvarı	Yaban Domuzu	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru
PXXXIV	Çevre Duvarı	Akbaba	Sol Geniş Yüzey	İçeri Doğru
PXXXV	Çevre Duvarı	Stola	Arka Dar Yüzey	Dışarı Doğru

Tablo 34: F Yapısı Dikilitaşları, Dikilitaşların Konumu, Yüzeylerindeki Tasvirler, Tasvirlerin Yeri ve Yönelimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

No	Tilki	Yaban Domuzu	Leopar	Akbaba	İnsan	Nevali Çori Tipi El ve Kol Tasvirleri	"V" Kabartması	Stola
PXXXVI						**1**		
PXXXVII	**1**					**1**		**1**
PXXV			**1**		**1**	**1**	**1**	**1**
PXXVI						**1**		
PXXXIV		**1**		**1**				
PXXXV								**1**
Topl.	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**	**4**	**1**	**3**

Tablo 35: F Yapısı Dikilitaşlarının Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

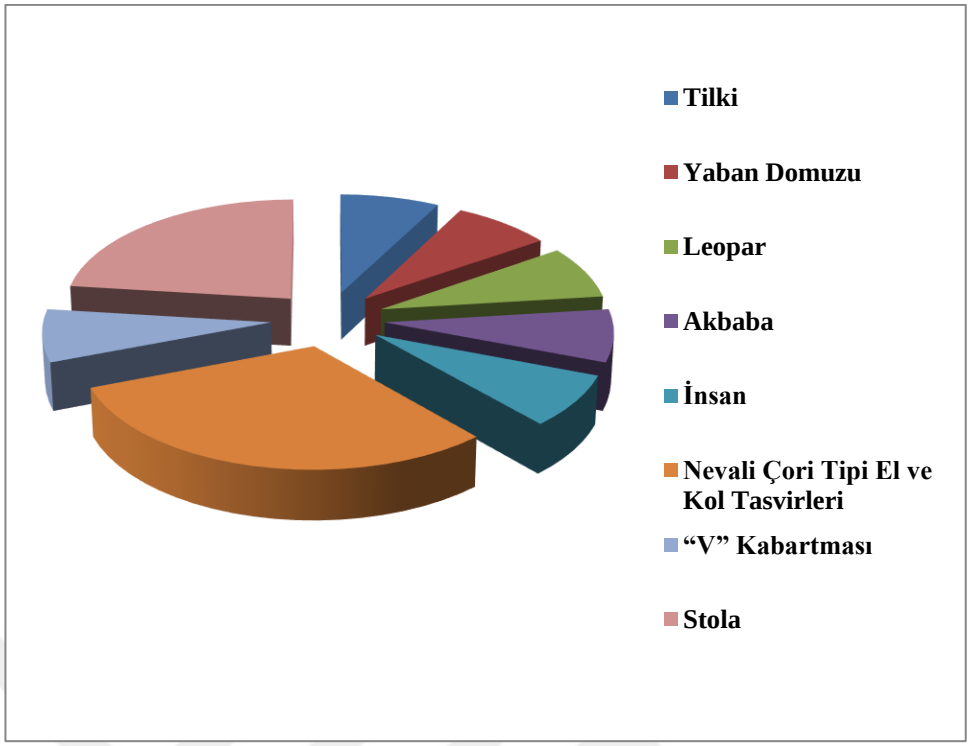

Grafik 5: F Yapısı Dikilitaşları Yüzeyinde Yer Alan Tasvirlerin Oranları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

C) II. Tabaka

II. tabaka ÇÇÖNB'ye ait olup yaklaşık MÖ 8800-8000 yıllarına tarihlendirilmektedir[136] (Becker vd. 2012: 18). III. tabakanın anıtsallığı bu tabakada görülmez. Bu tabakaya ait yapılar kazı alanının güney yamacı, güneybatı, kuzeybatı ve kuzeydoğu tepelerinde konumlanmaktadır. Genellikle 4-6 m uzunluğunda ve 2-4 m genişliğinde dikdörtgen ve yamuk biçimli[137] odalar şeklindedir (Şekil: 169). Yapıların en büyüğü 29 m^2, en küçüğü ise 5 m^2'dir. Genellikle *terrazo* tabanlıdır. Yan yana inşa edilen binaların bazılarında ortak duvarların kullanılmış olduğu belirlenmiştir. Kısmen 1 m yüksekliğe kadar korunmuş olan duvarlar nispeten küçük kaba taşlarla inşa edilmiştir. Büyük boyutlu olan mekânların içlerinde duvarlara bitişik sekiler yer almaktadır. Tek katlı olan yapılara düz damlardan girildiği ileri sürülmüştür (Schmidt 2007b: 259; Schmidt 2008c:

[136] Bu tabakaya ait alet tipolojisini Erken ve Orta ÇÇÖNB'ye tarihlendirilen, özellikle Byblos tipi aletler ve birkaç adet de Nevali Çori tip uçlar oluturduğu için tarihlendirme yapılmasında büyük etkenlerden birisi olmuştur (Dietrich 2011: 14).

[137] Hauptmann (2002: 266), ÇÇÖNB'de yeni bir yapı tipi olan bağımsız tek başına ayakta duran dikdörtgen planlı yapıların ortaya çıkmasının yeni bir yaşam tarzının ortaya çıkmaıyla ilşkilendirmektedir. Bu dönemde dikdörtgen planlı yapıların olması Göbekli Tepe'deki bu dönem ait yapılarda da kendini göstermiş olmalıdır.

61; Notroff vd. 2014: 85; Schmidt 2011a: Fig. 2; Dietrich vd. 2017: 99-100; L. Dietrich vd. 2019: 6, Fig. 3).

Son dönemlerde yapılmış olan çalışmalardan III. tabakaya ait bazı dairesel binaların Erken ÇÇÖNB'de bir başka deyişle II. tabakanın başlarında da kullanıma devam ettiği tespit edilmiştir. Bu durumda bazı dikdörtgen binaların III. tabakanın "özel binaları"yla çağdaş konutlar olduğu düşünülmektedir[138].

III. tabakanın güney (güneydoğu) yamacındaki A-D Yapıları bir teras duvarıyla çevrilmek suretiyle II. tabakanın yapılarından ayrılmıştır. Bu duvarın yuvarlak ve dikdörtgen planlı yapılar arasındaki örtüşme döneminde yapılmış olduğu öngörülmüştür (L. Dietrich vd. 2019: 9-10, Fig. 1, 6).

II. tabakanın dikilitaşları III. tabakada olduğu gibi form olarak "T" şeklindedir. Sayı olarak oldukça azaldığı dikkat çeken diklilitaşlar çoğunlukla merkezde bulunan bir çift dikilitaşa indirgenmiştir. Mekânların ikisinin ortasında dörder dikilitaşın olduğu görülmektedir. Açığa çıkarılan dikilitaşlar III. tabaka dikilitaşlarına göre daha küçük boyutlu olmalarıyla da bir alt tabakadan ayrılmışlardır. Form olarak "T" şeklinde biçimlendirilen dikilitaşların ortalama yükseklikleri 1,5 m olmakla birlikte, 2 m'yi geçmemektedir (Schmidt 2006: 344; 2007b: 259; 2007c: 118; 2010b: 241). 2 m'ye ulaşan T biçimli dikilitaşların da nispeten büyük boyutlu olan yapılarda yer aldığı saptanmıştır (L. Dietrich vd. 2019: 6).

1) Aslanlı Dikilitaş Yapısı

Göbekli Tepe'nin güneydoğu tepesinde yer alan Aslanlı Dikilitaş Yapısı dört köşeli bir mekândır (Şekil: 170-171). Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olup, 6,60 x 4,40 m ölçülerindedir. Çukur içerisine inşa edilen yapının taş duvarı çukur çeperine dayandırıldığı için serbest duran duvarı yoktur. Bu hali ile korunan duvar yüksekliği 2 m'ye kadardır. Pencere ve kapı açıklığı yoktur ve *terrazo* bir tabana sahiptir. Mekânda ikişerli grup halinde dört adet serbest duran T biçimli dikilitaş mevcuttur. Söz konusu dikilitaşlardan doğu tarafta olanlar tek basamakla çıkılan, taştan yapılmış bir seki içine

[138] L. Clare'in 2019 yılında CerModern'de verdiği konferans sonrası şahsi görüşme.

yerleştirilmiştir. Mekân dolgusunda bulunan çok sayıda taş levhaya göre, söz konusu dikilitaşların çatıyı desteklemiş olabileceklerini ileri sürülmüştür. Yapı içindeki serbest duran dikilitaşlardan başka, güney ve kuzey duvarlarının ortalarında, karşılıklı gelecek şekilde duvar içine örülmüş ikincil kullanım olmak üzere birer dikilitaş daha bulunmaktadır (Şekil: 170-171) (Schmidt 1998b: 4; 1999a: 16, Abb. 2; 2007b: 261-262, Res. 99-105). Kuzey duvarında, tabandan 1,20 m yukarıda bi niş yer almaktadır. Belirli bir kullanımdan sonra söz konusu niş yüzeyinde baklava deseni olan kaide benzeri bir taş ile kapatılmıştır. Anılan yapının doğu taraftaki basamağın üzerinde yer alan taş levhalardan birisinin yüzeyinde, dikilitaşların arasında kalacak şekilde, kazıma tekniğinde yapılmış çıplak bir kadın tasviri[139] bulunmaktadır (Schmidt 1999a: Taf. 10.1; 2007b: 263-266, Res. 104; Kurapkat 2015a: 31-33; 2015b: Abb. 26-34). Aslanlı Dikilitaş Yapısı sürekli yenilenmiş olmakla birlikte 4 yapı evresine sahiptir (Kurapkat 2015a: 36).

a) Aslanlı Dikilitaş Yapısıyla İlişkili Dikilitaşlar

Aslanlı Dikilitaşlı Yapısı'nda mekânın içinde, doğu kısımdaki seki içinde yer alan ve karşılıklı bir şekilde serbest duran iki T biçimli dikilitaş P1 ve P2 numarası ile adlandırılmıştır. Her iki dikilitaşın da T biçimli baş kısmının iç yüzeyine büyük kedigillerden birer erkek hayvan tasviri betimlenmiştir. Tasvirler ince bir işçiliğin örneklerinden olmakla birlikte 2 numaralı dikilitaş daha özenlidir (Schmidt 1998b: 3-4, Fig. 6; 1999a: 16, Taf. 8.2, 9.1; 2007b: 262, Res. 102-103).

PI (P1) Numaralı Dikilitaş: Sağ tarafa yönlendirilmiş olan aslanın (kaplan ya da leopar)[140] figürü yer almaktadır (Şekil 172). Hayvanın kulağı kontür şeklinde bırakılmıştır. Gözü yüz konturundan da taşacak biçimde çukurlaştırılmıştır. Burnu küt gösterilmiştir. Üç telli bıyığı aşağı doğrudur. Açık ağzında dudağı kabartma şeklindedir. Çenesi güçlü işlenmiştir. Alt ve üstte ayrı ayrı gösterilmesi gereken sivri dişleri düz bir

[139]Schmidt (2007b: 265) bu kadın tasvirinin yapının ilk yapım aşamasın aait olmadığı sonradan eklenmiş olması gerektiğini ileri sürmektedir. Çıplak tasvir edilmiş olan kadın figürü çömelmiştir. Her iki kolu da dirsekten kıvrıktır. Bir eli aşağı diğer eli yukarı doğru tasvir edilmiştir. Göğüsleri iki taraftan sarkmaktadır. Cinsel organı belirgindir. Schmidt (2007b: 263-264, Res. 104) cinsel organın betimlenme biçimine göre doğum sahnesinden ziyade cinsel ilişkiye hazırlığı ifade ettiğini bildirmektedir. Göbekli Tepe'deki tek kadın tasvirinin, ilk zamanlardaki mimari donanıma ait olmadığı, sonradan buraya ikincil kullanım olarak yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir (2007b: 265).

[140] Söz konusu figür her ne kadar aslan olarak isimlendirilse de, hayvanda yele bulunmaması nedeniyle leopar olabileceği yönünde de bilgi verilmiştir (Schmidt 2007b: 262; 2007d: 118).

hatla gösterilmiştir. Sivri dişin arkasında, alt ve üstte olmak üzere birer diş daha betimlenmiştir. Bu şekli ile hayvana kükreyen bir görüntü verilmiştir. Boynu şişkindir, ensesi kısadır. Hafif bir omuz çıkıntısından sonra sırtı belirgin bir biçimde içbükeydir. Sağrısı belirgindir. Karnı aşağı doğru sarkıktır ve erkek cinsel organı betimlenmiştir. Atlar pozisyondaki bacaklarda, üst bacak kasları şişkindir. Penceleri işlenmiştir. Yukarı doğru kalkık kuyruğu keskin bir açı yapmaktadır. Kuyruğun ucunda püskülün betimlenmiş olduğu bu kısım tahrip olsa da seçilebilmektedir (Schmidt 2007b: Res. 103).

PII (P2) Numaralı Dikilitaş: Sol taraf yönlendirilmiş olan aslan P1 Numaralı dikilitaştakine oranla daha ince bir işçilikle tasvir edilmiştir (Şekil: 173). Yüz hatları daha belirgindir. Konik biçimli kulağı diktir. Kaş ve alın çıkıntısı vurgulanmıştır. Burnu yukarı doğru kalkıktır. Üç adet bıyığı aşağı doğrudur. Açık ağzında ön sivri dişlerin haricinde, alt ve üstte olmak üzere üçer adet diş daha işlenmiştir. Çenesi çok güçlü betimlenmiştir. Bu hali ile kükreyen ürkütücü bir görünümdedir. Kısa boynu şişkindir. Dışbükey ensesi kalındır. Sırtı tamamıyla içbükeydir. Karnı aşağı doğru sarkıktır. Erkek cinsel organı belirgindir. Zıplar durumdaki bacakları P1 numaralı dikilitaşa oranla daha küt gösterilmiştir. Pençeleri belirgindir. Yukarı kalkık kuyruğunda hafif bir kıvrımla izleyiciye dalgalanma görüntüsü vermektedir. Kuyruğun ucundaki püsküller de işlenmiştir (Schmidt 2007b: Res. 102).

PIII (3) ve PIV (P4) Numaralı Dikilitaşlar: Yapının batı tarafında, seki içine yerleştirilmiş, karşılıklı ve serbest duran T biçimli dikilitaşlardır (Şekil: 171). Bu dikilitaşlar bezemesizdir (Schmidt 1999a: 16, Abb. 2; 2007b: 261-262).

PV Numaralı Dikilitaş: Yapının güney duvarına yerleştirilen dikilitaşın ön dar yüzeyinde karşılıklı duran 5 parmaklı insan eli mevcuttur (Şekil: 174). Ellerin hemen üst kısmında kravat şekli vardır[141]. Ellerin bağlı olduğu kollar yüksek ihtimalle dikilitaşın geniş yüzeyinde mevcuttu; ancak bu kısım duvar örgüsünde kaldığı için yan yüzeyler hakkında bilgi sahibi değiliz (Schmidt1997/98: 163, Abb. 13; 1999a: 19, Taf. 9.2; 2007b: 261, Res. 101).

[141] Bu kravat tanımlamasını ilk defa Schmidt (1999a: 19) kullanmaktadır.

PVI Numaralı Dikilitaş: Kuzey duvarı içindeki bu dikilitaş hakkında detaylı bilgi verilmemiştir (Schmidt 2011a: Fig. 2).

	Aslan / Leopar	El ve Kol Tasviri	Stola (Kravat)
PI	1		
PII	1		
PV		1	1
Top.	2	1	1

Tablo 36: Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki Dikilitaşların Yüzeyindeki Tasvirlerin Sayıları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

2) L9-80 Açmasındaki Dikilitaşlar:

Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nın güneyinde, kare planlı bir mekânda dört adet dikilitaş tespit edilmiştir. Bu dikilitaşlardan iki adeti mekânın doğu duvarı içinde, diğer ikisi ise batı tarafta serbest durmaktadır. Tasvirsiz olan dikilitaşlardan mekânın batı tarafında serbest duranlar PVII ve PVIII numara ile, tam karşılarında doğu duvarına yerleştirilmiş olanlar ise IX ve X Rakamları ile tanımlanmışlardır (Şekil: (Schmidt 2000c: 32; 2007b: 262; 2011a: Fig. 2).

3) L9-60 Açmasındaki Dikilitaşlar:

Güneydoğu Tepesi'nde, Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nın batı tarafında, kare planlı olduğu belirlenen bir mekânda iki adet dikilitaş tespit edilmiştir. Bu dikilitaşlar PXX ve PXXI rakamları ile numaralandırılmıştır (Şekil: 175) (Schmidt 2008a: 419-420, Res. 4; 2009a: 168; 2011a: Fig. 2). Her iki dikilitaşın da baş kısmı kırıktır. PXX numaralı dikilitaşın baş bulunamamıştır. Dikilitaşın ön dar yüzeyinde dikey inen iki paralel şerit yani atkı motifinin olduğu belirlenmiştir. Mekânın kuzeybatı köşesindeki PXXI numaralı dikilitaşın T biçimli baş kısmı yan tarafında bulunmuştur (Schmidt 2009a: 168). Bu dikilitaşın yüzey işlenişi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu dikilitaşların tam karşısında olması gerekn iki adet dikilitaş da L9-50 açmasının yüzeyinde tespit edilmiştir (Schmidt 2009a: 168-169). Bu şekli ile Schmidt (2009c: 169) bu yapının da, Göbekli Tepe II. tabakadan çok iyi bilinen dörtgen planlı bir yapı olduğunu bildirmiştir.

4) L9-57, L9-56 ve L9-55 Açmalarında Yer Alan Dikilitaşlar

Her üç açma da Göbekli Tepe'nin güney alanında yer almaktadır. Bu açmalarda trapez planlı yapıların içinde dikilitaşlar tespit edilmiştir.

A Yapısı (9 Numaralı Yapı[142]): L9-56 açmasının kuzey yarısında, doğu-batı doğrultusunda, geniş tarafı batı yönde olan trapez biçimli yapıdır (Şekil: 169, 176-178, 181). 5,80 x 3,60 m ölçülerindedir. Bu yapı ile bağlantılı dört adet dikilitaş mevcuttur. PXLVI numaralı dikilitaş, ön dar yüzeyi mekâna bakacak şekilde kuzey duvarına yerleştirilmiştir. Bu dikilitaşın tam karşısında PXLVII numaralı dikilitaş güney duvarına, ön dar yüzeyi mekâna bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Mekânın batı tarafında, PXI ve PXII numaralı dikilitaşlar karşılıklı duracak biçimde dikilmişlerdir. Alt kısımları *in situ* korunan dikilitaşlar bina aksına uygun olacak biçimde doğu-batı eksenindedir (Schmidt 2000c: 30, Abb.8, 13b; Becker vd. 2012: Abb. 2; Kurapkat 2015a: 38, Abb. 35).

C Yapısı / 8 Numaralı Yapı[143]: A Yapısı'nın güney tarafında ve ortak uzun duvara sahip tek odalı bir yapıdır. Trapez planlı olup doğu batı doğrultusundadır (Şekil: 169, 176, 179-180-181). Doğu-batı yönünde 4,05 m, kuzey-güney yönünde 3,23 m uzunluğa sahip olup 7,4 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır. Tabanı alçı kaplamadır. Yapının daha sonraki bir inşaat aşamasında, batı ucuna 0,97 ile 1,95 m genişliğinde bir seki yapılmıştır. Bu sekinin içine de 1,58 m yüksekliğe sahip T biçimli, serbest duran bir dikilitaş yerleştirilmiştir (Schmidt 2000c: 30, Abb.8, 13b, Kinzel ve Clare 2020: 35, Fig. 3.4a-b). PXIII numarası verilen T biçimli dikilitaş sekiyi iki eşit parçaya bölmektedir ve bina aksına uygun olacak şekilde doğu-batı eksenindedir (Schmidt 2000c: 30, Abb.8, 13b). Sekinin yüzeyi ince bir alçı kaplama ile sıvanmıştır. Binanın duvarları 1,7 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Yapının kuzeydoğu köşesinde bir niş yer almaktadır. Niş, ana odadan alçak bir duvarla ayrılmıştır ve bu duvarın yapımında ikincil olarak bir dikilitaş parçası yeniden kullanılmıştır. Söz konusu binada ayrıca çatı/taban çöküntüsü içerisinde öğütücü bulunmuştur. Tabanda yer alan alçı döşeme üzerinde devam eden duvar kalıntıları belirlenmiştir. Bu nedenle söz konusu yapının iki katlı olması ve T

[142] Bu yapı Kurapkat'ın (2015b: Abb. 13) mimari planında 9 numarası ile tanıtılmaktadır.
[143] Söz konusu yapı Kurapkat'ın (2015b: Abb. 13) planı ile Kinzel ve Clare'in (Kinzel ve Clare 2020: 35, Fig. 3.4a-b) yayınında 8 numaralı yapı olarak isimlendirilmektedir.

biçimli dikilitaşın da ikinci katı destekleyebileceği yönünde görüş bildirilmiştir (Kinzel ve Clare 2020: 35). İlerleyen aşamalardaki araştırmalar eğer bu yapıların iki katlı olduğunu gün yüzüne çıkarırsa ÇÇÖNB evresinde Göbekli Tepe'de yeni tip yapıların varlığından söz etmenin mümkün olacağı bildirilmektedir (Kinzel ve Clare 2020: 35).

A Yapısı'nın (9 Numaralı Yapının) Kuzeyindeki Yapı: Bir bölümü L9-57, kalan kısmı L9-56 açmasında olan binadır (Şekil: 169, 176). A mekânının kuzey yönündeki uzun duvarı ortak kullanılmaktadır. Mekânın batı tarafında, PXIX numaralı, doğu batı aksında yerleştirilmiş serbest duran bir adet dikilitaş mevcuttur (Becker vd. 2012: Abb. 2).

D Yapısı (7 numaralı Yapı[144]): Büyük Bir bölümü L9-56, çok küçük bir kısmı , L9-66 ve L9-55 numaralı açmalarda açığa çıkarılmıştır ve C Yapısı'nın güneyindedir (Şekil: 169, 176). Kuzeydoğu-güneybatı aksta trapez planlıdır. C mekânının güney yöndeki uzun duvarının bir bölümü ortak kullanılmıştır. Mekânın batı tarafında, binanın aksına uygun olacak biçimde, PXIV numaralı, kuzeydoğu-güneybatı yönde yerleştirilmiş serbest duran bir adet dikilitaş mevcuttur (Schmidt 2000c: 31, Abb.8; Becker vd. 2012: Abb. 2).

F Yapısı (3 Nolu Yapı[145]): L9-55 açmasının büyük bir bölümünü kaplayan mekândır. Kuzeydoğu-güneybatı aksında, trapez biçimlidir (Şekil: 169, 176). Tabanının *terrazo* olduğu bildirilmiştir. Kuzeydoğu duvarı, D Yapısı'nın batı duvarıdır. Mekânın geniş olan kuzey bölümünde, PXV ve PXVI numaralı dikilitaşlar karşılıklı duracak biçimde dikilmişlerdir. Serbest duran bu dikilitaşlar mekânın doğrultusuna uygun olacak biçimde kuzeydoğu-güneybatı akstadır (Schmidt 2000c: 26, Abb.8, 13a; Becker vd. 2012: Abb. 2).

G Yapısı (5 Nolu Yapı[146]): L9-55 Açmasının kuzeydoğusundadır ve mekânın bir bölümü L9-65 açmasında açığa çıkarılmıştır (Şekil: 169, 176). Kuzeydoğu-güneybatı aksındaki mekân trapez biçimlidir. Batı duvarı, F Yapısı'nın doğu duvarı ile ortaktır.

[144] Bu yapı Kurapkat'ın (2015b: Abb. 13) mimari planında 7 numarası ile isimlendirilmektedir.
[145] Yapı, Kurapkat'ın (2015b: Abb. 13) mimari planında 3 numarası ile adlandırılmaktadır.
[146] Söz konusu yapı Kurapkat'ın (2015b: Abb. 13) mimari planında 5 numarası ile görülmektedir.

Tabanı *terrazo* döşelidir. Mekân içindeki PXVII numaralı dikilitaş kırılmış ve düşmüş olarak bulunmuştur; ancak orijinalinde orta kısma yakın olarak dikildiği belirtilmiştir (Schmidt 2000c: 26, Abb. 8, 13a; Becker vd. 2012: Abb. 2).

I Yapısı (1 Nolu Yapı[147]): L9-55 numaralı açmanın güneybatı köşesindedir ve iç mekânın kuzeybatı köşesi kazılmıştır (Şekil: 169, 176). *Terrazo* tabana sahip mekânda dört parça halinde PXVIII numaralı dikilitaş tespit edilmiştir. Bu diklitaşın kuzeybatı köşeye kaın bir şekilde dikilmiş olduğu bildirilmiştir (Schmidt 2000c: 29, Abb. 8, 13a; Becker vd. 2012: Abb. 2).

5) L9-65 Numaralı Açmada Yer alan Dikilitaş

Güney alanda koruma çatısını taşıyacak olan direklerden 7c noktası için yapılan çalışmalar esnasında *terrazo* tabanlı bir mekân tespit edilmiştir. Bu mekânın güney profiline yakın tabanının üzerinde, yüzeyindee akbaba tasviri olan bir dikilitaş parçası bulunmuştur (Şekil: 182) (Schmidt 2014: 330-331, Res. 4). Sağ tarafa yönlendirilen akbaba figürünün kanatları iki yana açık uçar pozisyonda tasvir edilmiştir. Figürün ön tarafı işlenmeden kaba bırakılmıştır. Akbabanın kanca şeklinde gagası betimlenmiştir. Başı tüysüz ve yumurta şeklidedir. Gözü minik bir çukurluk şeklinde gösterilmiştir. Uzun boynun iri gövdeyle birleştiği kısımda boynundaki halka işlenmiştir. Sol kanat daha yukarı da tasvir edilmişken biraz daha aşağı doğru gösterilen sağ kanatta omuz kısmı görülebilmektedir. Her iki kanatta da tüyler tek tek işlenmiştir. Gövdenin arka kısmı kırık olduğu için bacakların duruş şekli anlaşılamamıştır.

6) L9 – 17 Açmasında Yer Alan Dikilitaşlar

Güneybatı Tepesi'nde, L9-17 açmasında açığa çıkarılan ve uzantısı L9-16 açmasında olan dörtgen planlı bir mekânın batı yarısında PXXVIII ve PXXIX numaralı iki dikilitaş tespit edilmiştir (Şekil: 183-184). Her iki dikilitaşın da T biçimli baş kısımları kırıktır (Schmidt 2009a: 167; 2010a: 246; Res. 5). Bunların geniş yüzeylerinde kol tasvirleri, ön dar yüzeylerinde ise dikey inen iki paralel şerit mevcuttur. Dikilitaşların ait olduğu mekânın içinden minyatür boyutlarda bir adet T biçimli dikilitaş açığa çıkarılmıştır. Söz

[147] Bu yapı Kurapkat'ın (2015b: Abb. 13) mimari planında 1 numarası ile tanıtılmaktadır.

konusu minyatür dikilitaşın ön dar yüzeyinde, büyük dikilitaşlarda görülen dikey paralel şerit vardır (Schmidt 2009a: 167; 2010a: 246).

7) L9 – 27 Açmasında Yer Alan Dikilitaşlar

Bu açmada mekân numarası verimemiş olsa da planlardan görülebildiği kadarıyla kare ve trapez biçimli mekânlarda dikilitaşlar açığa çıkarılmıştır (Şekil: 185) (Schmidt 2011a: Fig. 2).

Açmanın güneybatısındaki kare planlı mekânda, batı duvarına yakın bölümde PXL numaralı dikilitaş tespit edilmiştir Yüzey işlenişi ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir (Schmidt 2010a: 246, Res. 6; 2011a: Fig. 2) .

Açmanın güneydoğu köşesinde trapez biçimli mekânın kuzey yarısında karşılıklı duran XLI ve XII numaralı dikilitaşlar yer almaktadır (Schmidt 2010a: 246, Res. 6; 2011a: Fig. 2) .

8) L9-46 Açmasında Yer Alan Totem Direği

Totem Direği dörtgen planlı bir mimari oluşum içinde, mekânın duvar örgüsü içine yerleştirilmiş olarak açığa çıkarılmıştır. Söz konusu buluntu, II. tabakanın erken ÇÇÖNB evresine tarihlendirilmektedir. Bunun yüzeyinde bileşik kompozisyon ve figürler yer almaktadır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 74, Fig. 1; Schmidt 2012: 325).

Totem Direği tepe kısmındaki bir özellikten başka, üç ana motiften oluşmaktadır (Şekil: 186). En üstteki motif muhtemelen bir ayı veya büyük kedigillere ait –bir aslan veya bir leopar- yırtıcı bir hayvandır. Başın iki tarafında kulaklar ve gözler belirgindir. Başın ön tarafı antik dönemde tahrip olmuş ve kırığın yüzeyi ince kireç taşı bir tabakayla kaplıdır. Başın altında bir boyun, bükülmüş kollar ve ön tarafta eller görülebilmektedir. Bütün özellikleriyle Totem Direği bir insanı andırmaktadır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 74, Fig. 1).

En üstteki figürün kolları (veya bacakları) ön tarafta başka bir başı tutmaktadır. Bu başın yüzü de antik dönemde tahrip olmuştur. Köksal-Schmidt ve Schmidt'e (2010: 74) göre muhtemelen Aslan Adam (veya ayı/aslan/leopar) tarafından tutulan başın kayıp yüzü bir insana ait olmalıdır; çünkü var olmayan yüzün aşağısında bükülmüş insan kolları yer almaktadır. Bu insanın elleri, diğer figürün tam karşısına ve ana figürün karnı üzerine gelmektedir. Bu tarzdaki tasvirler T biçimli dikilitaşların ön gövde bölümündeki elleri hatırlatmaktadır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 74).

Kollar ve ellerin altında ikinci bir kişi görülmektedir. Bu bireyin yüzü tamamen korunmuştur. Tahrip olmuş ilk insan başı ile karşılaştırıldığında, ikinci kişi nispeten küçüktür. Ayrıca eller ve kollar dahil olmak üzere, bu insan figürünün üst kısmı tasvir edilmiştir. Bunun ellerinin aşağısında ne olduğu tam anlaşılamayan bir nesne vardır. Köksal-Schmidt ve Schmidt'in görüşlerine göre (2010: 74), söz konusu nesne muhtemelen bu kişinin doğum sahnesini betimlemekte veya bu kişi bir *fallus*'u sunmaktadır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 74, Fig. 1).

Ana figür olan yırtıcı hayvanın (veya Aslan Adam) kollarının aşağısında, direğin her iki tarafında büyük yılanlar görülmektedir. Yılanların başları direğin ön tarafındadır. Bu yılanların büyük başlarından biri kısmen hasar görmüş olup, alttaki küçük bireyin başının üzerinde yer almaktadır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 74, Fig. 1). Yılanların başlarının altındaki oluşum, Köksal-Schmidt ve Schmidt'in görüşlerine göre (2010: 74), daha yukarıda yüzü tahrip olan insanın bacakları olmalıdır. Her ne kadar Totem Direği erken ÇÇÖNB II. tabakada ele geçmiş olsa da, yukarıda anılan araştırmacılara göre, direğin kendisi daha eski, yani ÇÇÖNA'ya ait olması olasıdır; çünkü Totem Direği bir duvarın arkasına görünmeyecek şekilde yerleştirilmiştir (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 74).

	Aslanlı Dikilitaş Yapısı	L9-80 Açması	L9-60 Açması	L9-57, L9-56, L9-55 Açması	L9-65 Açması	L9-17 Açması	L9-27 Açması
Aslan	X						
Akbaba					X		

Tablo 37: Göbekli Tepe II. Tabaka Dikilitaşları Yüzeyindeki Hayvan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Aslanlı Dikilitaş Yapısı	L9-80 Açması	L9-60 Açması	L9-57, L9-56, L9-55 Açması	L9-65 Açması	L9-17 Açması	L9-27 Açması
El ve Kol	X						
Kollar						X	

Tablo 38: Göbekli Tepe II. Tabaka Dikilitaşları Yüzeyindeki El ve Kol Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

2. 1. 1. 5. 2. Karahantepe

Karahantepe, Şanlıurfa ili şehir merkezinin 55 km doğusunda, Harran ve Viranşehir Ovaları arasında yer alan Tek Tek Dağları'nı meydana getiren kalker (kireç taşı) plâtoları arasında yer almaktadır (Çelik 2000: 6; 2011: 241; M. Güler ve Çelik 2015: 85; Karul 2021: 22). Karahantepe'nin deniz seviyesinden yüksekliği 705 m'dir. Arkeolojik kültür tabakası 10 hektarlık bir alanı kaplamakla birlikte hemen yanındaki taş ocağı da eklendiği zaman 15 hektarlık bir ölçüye ulaşmaktadır (Çelik 2014a: 15; 2015a: 316; 2015b: 92, 94; Karul 2021: 22). Merkeze en yakın bazalt kaynağı 15 km kuzeydedir (Çelik 2000: 6).

1997 yılında keşfedilen Karahantepe'de ilk yüzey araştırması B. Çelik tarafından 2000 yılında yapılmış, 2011 ve 2013 yıllarında Şanlıurfa İl Kültür Envanteri kapsamında yeniden araştırılmıştır (Çelik 2000: 6; 2011: 241; 2014a: 15). N. Karul başkanlığında 2019 yılında başlatılan arkeolojik kazılar günümüzde de devam etmektedir (Karul 2021a: 22; 2022).

Karahantepe'deki yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazı çalışmaları geç ÇÇÖNA (MÖ 9400-8800) ve erken ÇÇÖNB (MÖ 8800-8200) evresine ait veriler ortaya koymaktadır (Karul 2021a: 22; 2021b; 2022).

<u>Karahantepe Kazı Çalışmaları</u>

Karahantepe'de devam eden arkeolojik kazı çalışmaları yeni veriler elde edilmesine olanak sağlamaktadır.

Yerleşim yerinde yapıların bir kısmının, oyulan ana kayanın içine inşa edilmiş oldukları anlaşılmaktadır (Karul 2021a: 22).

Merkezi Yapı Kompleksi

Devam eden kazı çalışmalarında, Batı Teras'ın kuzeyinde, aynı dönemde inşa edildiği öngörülen ve henüz üç yapısı açığa çıkarılan bir yapı kompleksi yer almaktadır[148] (Şekil: 188-189). Her bir yapı söz konusu kompleksin bölümlerini meydana getirmektedir (Karul 2021: 22-23).

Bu yapılar, AA, AB, ve AD olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu yapılardan en büyüğü, AD Yapısı'dır. Tüm yapılar çukur tabanlı olup ana kayaya oyulmuş ve geç ÇÇÖNA ve erken ÇÇÖNB'ye tarihlendirilmektedir. Tamamen ana kaya içerisine oyulmuş olan AA ve AB Yapıları'nın bilinçli olarak doldurulduğu tespit edilirken, içlerinde en büyük olan ve bir kısmı ana kayaya oyulan AD Yapısı'nda doldurma işlemi yapılmadan önce bilinçli bir yıkımın gerçekleştirilmiş olduğu belirlenmiştir (Karul 2021a: 23).

Yapı kompleksinin merkezi birimini meydana getiren AD Yapısı, iç içe ardışık duvarlara sahiptir (Şekil: 188-189). İç çapı 23 m olup, oval bir planı vardır. Eğimli bir arazide inşa edilmiştir ve bu nedenle batı yarısı, eğimden faydalanmak suretiyle ana kayadan kesilmiştir ve bu bölümün yüksekliği 4,3 m'dir. Alçakta kalan karşı taraftaki diğer yarısı ise kısmen ana kayaya oyulmuş ya da eğimin yetmediği yerlerde çukur çeperine yaslandırılarak örülen taş duvarla çevrelenmiştir. Söz konusu taş duvar 1,5 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Yapının tabanı ana kayanın düzleştirilmesi ile meydana getirilmiştir. Mekânı içten iki basamaklı seki çevrelemektedir. Tamamıyla ana kayadan oyulan batı bölümünde, iki basamaklı seki ve dört adet dikilitaş ana kayanın kesilmesi suretiyle şekillendirilmiştir (Şekil: 190). Bu bölümün haricinde kalan kısımda ise iki basamaklı seki, öncelikle küçük boyutlu taşlarla örülmüş, üst bölümü ise bu yapının eski evrelerine ait olan ya da başka yapılardan sökülen dikilitaşlar ile kaplanmıştır (Şekil: 191-192). Bu sekilere belirli aralıklarla dikilitaşlar yerleştirilmiş ve dikilitaşlar duvar boyunca devam etmektedir (Şekil: 191-194). Günümüzde her ne kadar yıkılmış olsa da, merkezi bölümde karşılıklı ve dik olacak şekilde serbest duran ve sığ çukurlara yerleştirilen iki adet dikilitaşın varlığı da tespit edilmiştir (Şekil: 191-192). Dıştan içe doğru halka şeklinde sıralanan duvarlarda, toplamda 18 adet dikilitaş saptanmıştır.

[148] Karul (2022), bu kompleksin henüz kazısı yapılmamış olan yerlere de devam etmek suretiyle daha fazla yapıdan meydana gelmiş olabileceğini düşünmektedir.

Duvarları iç taraftan çevreleyen sekilerden, mekânın kuzey tarafında yer alan ve iki büyük dikilitaş arasında yere yatırılarak seki işlevi verilen dikilitaşın hayvan başlı olduğu saptanmıştır. Bunun arka tarafında sunak yeri gibi bir alan meydana getirilmiştir. Söz konusu alanın önünde de *in situ* durumda buluntular ele geçmiştir. Bunlar, taştan yapılmış tabak ve kaplarla birlikte kompozit bir heykeldir. Söz konusu heykelde oturan bir erkek sırtında leopar olabileceği bildirilen bir hayvan taşımaktadır. İnsan figürünün ön taraftan görüntüsünde iki bacak ayrımı işlenmiştir. Sırtında taşıdığı hayvanın da arka tarafında, başı yuvarlak betimlenmiş, aşağı doğru sarkan kolları ve elleriyle bir insan ya da ön bacakları ve pençesi işlenmiş bir hayvan figürü yer almaktadır (Karul 2021a: 23; 2022). Yukarıda bahsi geçen ve seki olarak kullanılan dikilitaşın ön dar yüzeyinde leopar postuna ait bir kabartma mevcuttur (Şekil: 195). Bu leopar tasvirinin aynısı yapı içindeki dik durumdaki dikilitaşlar yüzeyinde de görülmektedir. Leoparların benekleri küçük oyuklar şeklinde işlenmiştir (Şekil: 195). Ayrıca, ana kayadan şekillendirilmiş dikilitaşlardan birisine yakın olacak şekilde, ters duran bir kompozit heykel de açığa çıkarılmıştır. Bu heykelde oturan bir insan sırtında leopar olması gerektiği ifade edilen yırtıcı bir hayvan taşımaktadır. Oturan figürün ön taraftan bacaklarının ayrımı işlenmemiştir. Mekânın içinde, kuzeybatı ve doğu yönde, duvarlara birleşik olarak ana kaya içine oyulmuş iki havuz bulunmaktadır. Ayrıca taban içerisine açılmış, ancak daha sonra kapatılmış birtakım alanlar olmakla birlikte, buraların kazısı henüz yapılmamıştır (Karul 2022). AD Yapısı'nın kullanımdan sonra yıkılarak işlevine son verildiği de tahmin edilmektedir (Karul 2021a: 23). AD Yapısı'nın duvarında yer alan pencere şeklindeki bir açıklıktan, hemen bitişiğindeki AB Yapısı'na giriş sağlanmaktadır (Karul 2022).

AD Yapısı'nın kuzeyine bitişik durumdaki AB Yapısı, 3-3,5 m derinliğinde, tamamen ana kaya içerisine oyulmuş olup, 8 x 6 m boyutlarında, köşeleri yuvarlatılmış yamuk bir plana sahiptir (Şekil: 197-198). Yapıya, yukarıda da belirtildiği üzere güney tarafından 0,70 m çapında bir daireden giriş yapıldıktan sonra 5 basamaklı bir merdiven ile iniş sağlanmaktadır. Yapının kuzeydoğu köşesinde ise, zeminden itibaren 4 basamaklı bir merdiven daha yer almaktadır. Basamakların oldukça yıpranmış olduğu tespit edilmiştir. Güney bölümdeki merdivenlerle mekâna inildiği, kuzeydoğu yönündeki merdivenlerden ise çıkış sağlandığı düşünülmektedir. Giriş olduğu düşünülen güney taraftaki

merdivenlere hem bitişiğindeki AD Yapısı'ndan hem de zeminden ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu nedenle girişin AD Yapısı'yla ilintili olduğu düşünülmektedir (Karul 2021a: 23-24; 2022). AB Yapısı'nın batı duvarınıın üst bölümünde, yukarıdan bakıldığında, sırt şeklinde bir çıkıntı mevcuttur. Bu çıkıntının orta bölümü yapının içine doğru uzanan bir insan kafası biçimindedir (Şekil: 199-200). İnsan kafasında yüz cepheden tasvir edilmiştir. Geniş alnı çıkıntılıdır. Burnu yüksek kabartma olarak şekillendirilmiştir. Burnun iki yanında gözleri elips şeklinde oyuk olarak işlenmiştir. Geniş yüzünde elmacık kemikleri öne doğru çıkıntılıdır. Hafif aralık olan büyük ağzında dudakları etlidir. Alt ve üst dudak arası elips şeklinde bir girinti ile vurgulanmaktadır. Çene kemiği yanaklara doğru köşelidir ve kısa çenesinin merkezi kısmı oval biçimde sonlanmaktadır. Mekânın içine doğru uzanan boynu oldukça kalındır (Şekil: 200-201) (Karul 2021a: 23-24). Çenesinin altındaki, yaklaşık üçgen biçiminde olan kabartma, sakal olarak yorumlansa da (Karul 2021a: 23-24), insan figürünün boynunun ön kısmındaki çıkıntıyı temsil etmesi de muhtemeldir. Bu insan başı, mekânın güney yönündeki giriş merdivenlerine doğru hafifçe çevrilmiştir. Karul (2022), erkek başının gövdesinin yılan şeklinde kabartma yapıldığını ve yapıyı içten çevrelemiş olabileceğini belirtmektedir. Başın hemen kuzey tarafında, yapıyı içten çevreleyen ve ana kayadan biçimlendirilmiş olan sekide, iki adet küçük niş yer almaktadır. Yapının doğu duvarının en üst kısmında, duvar boyunca uzanan girinti şeklinde bir yatak açılmıştır. Bu yatak kısmı binanın üst örgüsü ile ilişkilendirilmiştir. Söz konusu yapının kuzey tarafında, binaya doğru, ana kaya içine açılan bir kanalın varlığı da tespit edilmiştir (Karul 2021a: 24, Fig. 6-7; 2022). Yapı içinde, insan kafasının baktığı yönde toplam 11 adet dikilitaş mevcuttur (Şekil: 198). Bunlardan 10 adeti *fallus* biçimindedir ve yapı inşa edilirken yerinde bırakılan ana kayadan şekillendirilmişlerdir. İnsan kafasının baktığı yön ilk sıra kabul edilirse, başın ön bölümü boş kalacak şekilde ön sıradaki 4 adet dikilitaş diğerlerinden daha özenli işlenmiş olup 1,6-1,7 m yüksekliğe sahiptir. Diğer 6 adet dilkilitaş ise 1-1,4 m yüksekliğinde olup, 0,30-0,50 m çapındadır. İki sıra arasında yer alan bir adet dikilitaş ise düz levha biçimindedir ve sığ bir yatağın içine yerleştirilmiştir. Yüzeyindeki kabartmasıyla stilize bir hayvan ya da insanı canlandırmaktadır (Karul 2021a: 24, Fig. 5-6, 8; Karul 2022). Yukarıda da belirtildiği üzere yapının içerisine doğru eğimli, yılan şeklinde bir kanal mevcuttur. Bu kanala bir sıvı döküldüğü zaman, bu sıvının mekânın

içine doğru aktığı belirlenmiştir. Yapı içerisinde biriken sıvının, bina içini tam doldurmadan, belirli bir yüksekliğe geldikten sonra, güney duvarındaki bir açıklıktan, AD Yapısı'ndaki, hemen bitişiğinde yer alan havuza doğru aktığı düşünülmektedir. Dolayısıyla buranın bir sarnıç olamayacağı öngörülmektedir (Karul 2022). İlk yapım aşamasında tasarlanarak inşa edilen ve tamamen ana kayadan şekillendirilmiş olan yapının bilinçli olarak belirli bir düzen içinde doldurulduğu tespit edilmiştir; bu dolguda hiçbir şekilde arkeolojik malzeme kullanılmamıştır (Karul 2021a: 24, Fig. 5-6, 8). Söz konusu dolgu işleminin rastgele yapılmadığını bildiren Karul (2021a: 24-25), binanın iç bölümü ile sınırlandırılan dolguda, yapının dış çerçevesinin belirgin olduğunu ve bina içerisindeki *fallus* biçimli dikilitaşların da yerlerininin ayırt edilecek şekilde en üst bölümün sal taşlarıyla kapatıldığını ifade etmektedir. Aynı araştırmacıya göre (Karul 2021a: 24-25), yapılar yeniden açılmak üzere doldurulmamış, yapılar yaşanmışlıkları da koruyacak şekilde gömülmüşlerdir.

AB Yapısı'ndan geçilen AA Yapısı da kenarları yuvarlatılmış 8,5 x 7 m ölçülerinde yamuk planlı bir yapıdır (Şekil: 197). AD ve AB yapılarına kıyasla daha sığ olan üçüncü yapı 1,1 m derinliğe sahiptir. Batı cephesinde yapının iç kısmında olmak üzere, 6,6 m uzunluğunda bir seki bulunmaktadır. Söz konusu sekinin kuzey ucunda yer alan iki basamak ile dışarıya çıkış sağlanmaktadır. Bu basamakların hemen ön tarafında, 0,20 m genişliğinde ve 0,10 m derinliğinde, birbirine birleşik olarak iki dairesel çukur vardır. Alttaki sekinin mekâna bakan ön tarafına bir yılan ile bu tasvirin hemen sonunda, basamakların altına gelecek şekilde bir tilki tasviri betimlenmiştir. Tilki figürünün çenesinin altında bir adet küçük niş yer almaktadır. AA Yapısı'nın kuzey yarısında, düzensiz kenarları olan bir çukur mevcuttur. Bu çukurun içinin büyük boyutlu taşlar ile doldurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Çukurun dışında kalan bölüm ise içerisinde birkaç adet taştan üretilmiş kap parçalarının da bulunduğu malzeme ile doldurulmuştur. Söz konusu dolgunun da, iri taşlar ile çevrelenmiş olduğu tespit edilmiştir (Karul 2021a: 25).

Bu yapı kompleksine ana girişin, AD Yapısı'ndan sağlandığı düşünülmektedir. AB Yapısı'na da AD Yapısı'ndan ulaşılmaktadır. Ayrıca AB Yapısı ile AA Yapısı arasında da bağlantı bulunmaktadır (Karul 2021a: 25). Yapı kompleksi içerisinde en büyük

yapının AD Yapısı olması ve asıl girişin de, bu yapıdan sağlanması nedeniyle söz konusu bina, yapılan etkinliklerin asıl yeri olarak düşünülmektedir. Yerleşimde kazı çalışmalarını yürüten Karul (2021a: 25; 2022) tarafından, bu yapı kompleksinde gerçekleştirilen törenlerde, AD Yapısı'na bir uçtan girilerek, AB Yapısı'na geçildiğini ve orada *fallus* sembollerinin de olduğu insan başının huzurunda geçit töreni yapılmış olabileceği ifade edilmektedir. Diğer bir görüş olarak da, AD ve AB Yapısı arasındaki geçidin hemen yakınında yer alan merdivenlerden yapı içerisine girildiği ve karşı duvarında yer alan merdivenlerden çıkılmış olabileceği yönündedir. Yapıya giriş ve çıkışın farklı merdivenlerden yapıldığı düşünüldüğünde de, giren kişinin yapıdan çıktıktan sonra farklılaştığı, dolayısıyla *falluslu* AB Yapısı içerisinde geçen süreçte kişi üzerinde ruhsal bir değişimin yaşanmış olması gerektiği belirtilmektedir (Karul 2022).

AD Yapısı'nın etrafında konumlanmış, genel olarak düzensiz plana sahip küçük boyutlu ve barınak olarak kullanılmış olabileceği varsayılan yapılar açığa çıkarılmıştır (Şekil: 202). Merkezi yapı ile çağdaş olduğu düşünülen binaların tarihlendirilmesi için C14 sonuçlarının beklendiği bildirilmektedir (Karul 2022). Karul'a (2022) göre, yapı kompleksini meydana getiren "özel yapılar" ile barınak niteliğindeki binalar, çağdaş olduğu durumda, yerleşmenin bir kült merkezi değil, etrafında insanların da yaşadığı yerleşim yerinin olmasını göstermesi açısından önem taşıyacağı düşünülmektedir. Söz konusu yapılar çukur tabanlı olup zeminleri taş döşelidir. Bu yapıların mekânlarının içlerinde, büyük boyutlu tekneler, öğütme taşları, taş kaplar ve çakmaktaşı aletler ele geçirilmiştir. Bazı yapıların içlerinde küçük boyutlu dikilitaşların olduğu da saptanmıştır. Kimi yapının içinde söz konusu dikilitaşların 2 tane olduğu belirlenmiştir. Bu da, dikilitaşların sadece özel yapılarda değil, domestik konutlarda da yer aldıklarını göstermesi açısından önem taşımaktadır (Karul 2022)[149].

Karahantepe'de yukarıda anlatılan yapı kompleksinin üst evresinde, Göbekli Tepe II. yapı katı ile çağdaş olan yapılar açığa çıkarılmıştır (Karul 2022). Söz konusu evrede binalar bir dizi halinde, bitişik düzende yan yana inşa edilmişlerdir (Şekil: 202-203). Bunların bir duvarları ortak kullanılmıştır. Kazı çalışmaları sırasında söz konusu bu yapılardan biri tümüyle, diğeri de kısmen açığa çıkarılmıştır. Karışıklığın önüne geçmek

[149] M. Özdoğan (2022: 24) ise Karahantepe'de "özel yapılar" ile domestik konutların birbirine yakın inşa edilmediklerini bildirmektedir.

amacıyla, tarafımızdan bu binalar I ve II olarak isimlendirilmiştir. Her iki yapı da, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı ve çukur tabanlıdır. Binaların duvarları, çukurlara yaslanacak şekilde inşa edilmiştir (Karul 2022).

I Numaralı Yapı: Yapı iç taraftan, duvarlar boyunca devam eden, ana kayadan şekillendirilmiş, iki basamaklı bir seki ile çevrelenmektedir (Şekil: 203). Alt basamak dikdörtgen biçimli uzun taşlarla yapılmıştır. Üst basamağın üzeri kerpiç toprağı ile sıvalıdır. Sekilerin dışında kalan orta alan büyük boyutlu taşlar ile döşelidir. Mekân içerisinde, bir bölümleri sekilerin içerisine yerleştirilen, karşılıklı ve simetrik duran 4 adet T biçimli dikilitaş bulunmaktadır. Olasılıkla yapı gömülmeden önce dikilitaşlar oldukları yerde bilinçli olarak kırılmışlardır. Dikilitaşıların ön dar yüzeylerinde, oldukça muntazam işlenmiş bir stola bulunmaktadır. Stolanın üst kısmında, "V" şeklinde iç içe iki kabartma mevcuttur (Şekil: 204). Dikilitaşların geniş yüzeylerinde kollar betimlenmiştir. Kolların devamındaki omuz başları öne doğru uzanmaktadır. Elleri 8 parmaklıdır ve parmaklar dar yüzeyde karşılıklı durmaktadır. Mekânın kuzey tarafında, dikilitaşın arkasına gelecek şekilde, seki üzerine yerleştirilen ve taştan yapılmış büyük boyutlu bir tepsi yer almaktadır. Tepsinin üzerinde bir niş, nişin de üzerinde, duvar içine yerleştirilen büyük bir taş kap vardır. İki yapı arasında ortak kullanılan duvarda bir pencere açıklığı olmakla birlikte, bunun daha sonra kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu binanın duvarının içine yerleştirilmiş, yüzü mekâna doğru bakan ve bir mask görünümü veren insan başı yer almaktadır (Karul 2022).

II Numaralı Yapı: Bu yapının sadece küçük bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Mekân içi düzenlemesi, I numaralı yapı ile benzemektedir (Şekil: 203). Kazısı yapılan alanda, seki içerisine yerleştirilmiş karşılıklı ve serbest duran iki adet T biçimli dikilitaş tespit edilmiştir (Karul 2022).

Karul (2022), arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan ve kullanıldıkları dönemin sonunda bilinçli olarak doldurulmak suretiyle kapatılan yapıların, kullanım sürelerinde üstlerinin kapalı olması gerektiğini savunmaktadır.

Tabakası belirtilmeyen T biçimli bir dikilitaşın göğüs bölümü olduğu bildirilen dar kısmında bir adet örümcek betimlenmektedir (Şekil: 196). Örümceğin altındaki alanda, karşılıklı ve dikey yerleştirilen, uzun burunlarının uçları, ön ve arka ayakları birbirine temas eden iki tilki tasviri bulunmaktadır. Dikilitaşın geniş yüzeyinde, omuz başları öne doğru betimlenen ve kabartma tekniğinde işlenen kollar yer almaktadır. Dört parmak ile betimlenen kabartma eller de dikilitaşın geniş yan yüzeylerindedir (Karul 2022). Bu dikilitaşın ÇÇÖNA evresine ait olması gerekmektedir.

Karahantepe'de, kazı çalışmaları neticesinde dikilitaşlar yüzeyinde leopar, tilki, akbaba, çöl varanı tasvirlerinin de olduğu belirtilmektedir (Karul 2022).

Karahantepe yerleşiminin batı tarafındaki alanda bir taş ocağı yer almaktadır. Söz konusu alanda 4,5[150] x 1,50 x 0,80 m ölçülerinde T biçimli bir dikilitaş, ana kayadan çıkarılmak üzere hazır durumda tespit edilmiştir. 30 derecelik bir eğimle anakayadan çıkarılmaya hazır durumdadır. Önce kayaya "T" biçimi verildikten sonra, bir taraf 1 m derinliğinde ve 0,40 m genişliğinde oyularak hazırlanmıştır. Bu teknikle ana kayadan ayrılan sağlam durumdaki dikilitaşın, eğim yardımıyla ocaktan kolaylıkla çıkarılmış olacağı düşünülmektedir[151] (Çelik 2011: 242; 2014a: 16; M. Güler ve Çelik 2015: 85, Res. 19).

Karahantepe Yüzey Araştırmaları

Karahantepe'de kazı çalışmaları başlatılmadan önce kapsamlı yüzey araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda Karahantepe'nin kuzey ve doğu yamacında, *in situ* durumda olmak üzere, 266 adet T biçimli dikilitaş tespit edilmiştir (Çelik 2000: 6; 2014a: 315-316; 2015b: 94). T biçimli dikilitaşlar, 1,5-2 m aralıklarla sıra halinde dizili olup, yüzeyden görülen bölümleri 0,50-0,60 m arasında değişmektedir. Bir çoğunun ön dar yüzeylerinde derin yivler bulunmaktadır (Çelik 2011: 242).

[150] 2015 yılı yayınında 5 m uzunluğunda yazmaktadır (M. Güler ve Çelik 2015: 85).
[151] Karahantepe'de taş ocağının dışında bu ölçülerde dikilitaş bulunamamıştır. Çelik (2011: 242), bu ölçüdeki dikilitaşların alt seviyelerde çıkabileceğini öngörmüştür.

Arazide yapılan çalışmalarda kaçak kazılarda açığa çıkarılan T biçimli dikilitaşlar tespit edilmiştir (Şekil: 205). Bunlar 1-2 m arasında yüksekliğe sahiptirler. İki adet T biçimli dikilitaşın ön dar yüzeylerinde kabartma tekniğinde yapılmış, tekli yılan tasvirlerinin olduğu belirlenmiştir (Şekil: 206-207). Yılan figürleri dalgalı gösterilen vücutları ile yukarı doğru hareket halinde betimlenmiştir. 1,28 x 0,75 x 0,21 m ölçülerinde korunmuş olan bir örnekte yılanın başı yuvarlak işlenmişken, ölçüsü verilmemiş olan ikinci örnekte üçgen biçimde gösterilmiştir. Yuvarlak başlı tasvir edilen yılanın korunan uzunluğu 0,70 m'dir. Üçgen başlı yılanın ise gövdesi toprak altında kaldığı için uzunluğu belirlenememiştir (Çelik 2000: 7, Fig. 1; 2011: 242, Fig. 8-11; 2015a: 316).

0,40 x 0,86 m'lik bir bölümü korunmuş olan bir dikilitaş parçasının yüzeyinde, diğerlerinden farklı olarak kazıma tekniğinde işlenmiş figürler görülmektedir. Bunlar, arka tarafta bir tavşan ve tavşanın ön ve üst kısmında birer tane ceylan olması muhtemel hayvanlara ait figürlerdir (Şekil: 208) (Çelik 2000: 7, Fig. 2; 2011: 243, Fig. 12a, b; Çelik 2015a: 315-316).

Küçük bir parçası korunmuş olan bir diğer dikilitaşın ön dar yüzeyinde, dikey inen paralel şeritler mevcuttur. Geniş olan iki yan yüzeyinde de hayvan bacakları görülmekle birlikte tamamen kırık olduğu için hangi türe ait olduğu tespit edilememiştir (Şekil: 209) (Çelik 2000: 7, Fig. 3; 2011: Fig. 14).

Karul (2022) Karahantepe'de dikey bir hiyerarşinin olduğunu gösterebilecek kanıtlara rastlanmamış olduğunu ifade etmektedir. Yatayda olacak bir farklılaşmanın da, sanatsal beceriler, teknolojik bilgi ve şekillendirilen buluntular üzerinden mümkün olabileceği görüşü hâkimdir. Ayrıca topluluk içrisinde birtakım işlerin yapılmasına karar veren ya da sorumlu kılınan insanlar olabileceği gibi, "özel yapılar"da gerçekleştirilen ritüelleri yönetecek kişi ya da kişilerin de olması gerektiği yönünde fikir beyan edilmektedir (Karul 2022).

2. 1. 1. 5. 3. Sayburç

Sayburç, Şanlıurfa ili, Karaköprü ilçesi, Yoğunburç köyünde Sayburç mahallesinde yer almaktadır. Bu alanda 2021 yılında, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi ve E. Özdoğan ortaklığında kazı çalışmalarına başlanılmıştır.

Sayburç'ta, kireç taşından ana kaya içerisine oyulmuş dairesel planlı "özel yapının" bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Şekil: 210). Tabanı ana kayadan şekillendirilmiştir. Açığa çıkarıldığı kadarıyla 11 m çapında olduğu öngörülen yapının üst bölümünün taş örgü ile yükseltildiği anlaşılmaktadır. Tek mekânı içten 1 m yüksekliğinde ve 0,60-0,70 m genişliğinde bir seki çevrelemektedir. Sekinin üzerinde dikilitaş yuvalarının olduğu bildirilmekte birlikte bu şekilde bölümlere ayrılmış olduğu ifade edilmektedir. Sekinin mekânın içine bakan yüzeyinde iki insan, bir boğa ve kedigiller familyasına ait iki hayvandan meydana gelen beş figür yer almaktadır (Şekil: 211-213). Figürler işlenirken kazıma ve kabartma tekniği birlikte kullanılmıştır. Tamamıyla cepheden tasvir edilen erkek figürünün iki yanında, insan figürüne dönük olarak, kedigiller familyasından leopar (?) olduğu öngörülen birer hayvan tasviri mevcuttur. Erkek figürünün başı gövdesine oranla yüksek kabartma betimlenmiştir. Başının üst kısmı sekinin oturma yeri ile aynı seviyededir. Çene kemiği iki taraftan belirgin oval bir yüze sahiptir. Burun bölümü kırık olsa da yüksek kabartma olduğu anlaışmakatdır. Karşıdan bakış yönüne göer sol gözü yuvarlak sağ gözü daha beyzidir. Gözleri ince kabartma şerit ile konturlanmıştır ve gözün beyaz bölümü kabartmadır. Ağzı derin bir oluk ile gösterilmiştir. Elmacık kemikleri belirgindir. İki yana açılan kulaklar kabartma betimlenmiştir. Kulakların dış hattı konturlanarak iç bölümde çukurluk oluşturulmuştur. Boyun ile üst gövde derin bir oluk ile ayrılmaktadır. Vücut yapısı başına oranla daha küçüktür. Dar omuzları yuvarlatılmıştır. Üstünde yakası, iç içe iki paralel kabartma "V" ile süslü bir bluz (?) vardır ya da çıplak olup bu şekilde bir kolye taşımaktadır. Kollları üst gövdesine yapışıktır. Sağ eli ile penisini kavramaktadır. Penisi başparmak ile kapalı diğer parmaklar arasındadır. Kapalı olan dört parmağın ikisi görünmektedir ve derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten büktüğü sol kolunu karnı üzerine getirmektedir. Üst kol bölümü ince, dirsekten sonrası ise bileğe doğru kalınlaşmaktadır. Sağ koluna yakın olacak şekilde karnında duran eli açıktir. Beş parmağı da işlenmiştir ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sağ kol sol kola oranla daha

yüksek kabartma betimlenmiştir. Arası açık olarak betimlenen iki dik bacağın üst bölümü dışa doğru genişlemektedir. Bu görünümü ile erkek figürü ya bir yere oturmakta ya da üst bacak ve alt bacak ayrımı bu şekilde belirginleştirilmektedir. Ayakların olduğu kısım aşınmış olmakla birlikte sağ ayak dışa doğru yatık betimlenmiştir. Erkek figürünün iki tarafında kedigiller familyasından birer hayvan vardır. İzleyicinin bakış yönüne göre sağ taraftaki figür dişi sol taraftaki ise erkektir. Her ikisi de ön ayakları havada sıçrar pozisyondadır. Başları kütlevi işlenmiştir. Kulakları kalp şeklinde olmakal birlikte sağ taraftakinin uç bölümü daha sivridir. Burun , ağız, yanak ve çene hatları işlenmiştir. Ağzıları açıktır ve üst ve alt dişleri tek tek işlenmekle birlikte bir kedigil familyasının en önemli özelliği olan sivri köpek dişleri betimlenmemiştir. Sağ taraftaki figürün ağzı daha kapalıdır ve dili çok seçilememektedir. Bununla birlikte sol taraftakinin ağzı daha açık olup dişlerinin arasında dili işlenmiş olup çok hafifi dışarı doğru çıkmaktadır. Dil ve dişlerin arası derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Sağ taraftakinin baş ve ense arası içbükey bir hat ile belirginleştirilmiş ancak sol taraftakinde bu ayrım görülmemektedir. Enseleri yay biçiminde dışa doğrudur. Boyunları kısa ve kalındır. Sırt hatları içbükey, sağrıları hafif yukarı kalkıktır. Gövdeleri arkaya doğru daralmaktadır. Karın bölümleri bu daralmaya uygun olacak şekilde dışbükey hat ile belirginleştirilmitir. Ön bacaklar birleşik olup iki bacak ayrımı derin yiv ile sağlanmıştır. Atlar pozisyondaki bacaklarda sağ tarafta olanın daha kütleviyken sol tarafta betimlenen figürün diz kıvrımı verilmiştir. Pençeleri bacaklarından yatay bir yiv ile ayrılmaktadır ve parmakları kısa dikdörtgenler şeklinde işlenmiştir. Birbirine birleşik betimlenen arka bacakların ayrımı da derin yiv ile sağlanmıştır. Sağ taraftaki figür dişidir. Sol taraftaki figürün penisi ve testisleri karnın altında betimlenmiştir. Yukarı kalkık kuyrukları sırtlarına doğru kıvrılmaktadır ve uçalrı yukarı doğru kalkıktır. Sağ taraftaki figürün kuyruğu ensesine doğru daha uzun olup, kuruk ve sırt arasındaki mesafe daha dardır. Karşıdan bakıldığında sağ taraftaki kedigil sol taraftakine göre hafifçe daha yukarıdadır ve kabartması daha belirgindir. Bu sahnenin solunda ise ikili bir anlatım vardır. Karşıdan bakış yönünde göre, kedigilin hemen arkasında bir erkek figürü ile karşısında boğa tasviri yer almaktadır. Erkek figürü tamamen çıplak betimlenmiştir. Figürün başı profilden gövdesi ve kolları cepheden bacak ve ayakları tekrar profilden betimlenmiştir. İki yana açık kolları ve karnına doğru çekik bacakları ile hareket halinde bir anlatıma sahiptir. Bu figürün de başı vücuduna oranla daha küçük

görünmektedir. Profilden betimlenen başı yuvarlak hatlıdır. Alnı dışarı doğru kabartma hat ile vurgulanmıştır. Alnı ve başı arasında iki kısa paralel kabartma şerit vardır. Sivri burnu muntazam görünmektedir. Açık ağzında ince dudakları ">" şeklinde işlenmiştir. Öne doğru uzatılmış çenesi sivridir. Kulak detayı seçilememektedir. Boynu kısadır. Sağ omzu yuvarlatılmış ve aşağı doğrudur. Sol omzu ile kolu arasında bir ayrım yoktur ve düz uzanmaktadır. Bu hali ile sol kol direkt boyundan çıkıyor görünmektedir. Sol kolunu dirsekten kıvırarak yukarı doğru kaldırmıştır ve elleri açıktır. Açık elinde altı/yedi parmak işlenmiş ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmıştır. Açık elinin duruş yönü hatalıdır. Başparmak ve serçe parmak yer değiştirmiş görünmektedir. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ eliyle mızrak benzeri bir silahı sap bölümünden tutmaktadır. Sağ kol sol kola göre daha ince işlenmiştir; ancak sağ elin duruş yönü doğrudur. Avuç içi izleyiciye dönüktür. Bununla birlikte ele tam olarak kavrama görüntüsü verilememiştir. Tüm parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Erkek figürünün cepheden işlenen üst gövdesi uzundur. Bacaklar karına doğru çekiktir ve gövde ile kalça ayrımı işlenmiştir. Figürün *itefallik* penisi karnından çıkıyor görünmektedir. Sanatçı figürün yandan görünüşünü göstermeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştur; çünkü sol bacak dışarı çıkık kalça ve hatları ile tamamıyla profildendir. Karşıdan görünüşe göre sağ bacak yukarıda, sol bacak daha aşağıdadır. İki bacak ayrımı üst bölümde derin bir yiv ile diz kapaklardan aşağıda ise oluk ile vurgulanmaktadır. Diz kapaklar sivri işlenmiştir. Sağ ayak sol ayağa göre daha kalınve büyük işlenmiştir. Sol ayağında başparmak ayrımı seçilebilmektedir. Erkek figürünün karşsıındaki boğa oldukça büyük betimlenmiştir. Boğanın profilden, boynuzları cepheden *bukranion* görünümlüdür; ancak sadece tek kulak işlenmiştir. Boynu çok kısadır. Ensesi yukarı doğru çıkıntılı olduğu için hörgüçlü bir görünümü vardır. Sırtı içbükeydir ve sağrısı yukarı doğru kalkıktır. Karnı hafif aşağı doğru sarkmaktadır. Ön bacakları arka bacaklarına oranla hafif yukarı kalkıkt ve daha kısa işlenmiştir. Bu hali ile orantısız bir görünümü vardır. Ön bacaklarda dizler çok yukarıda, neredeyse alt gövde ile birleşiktir. Bacak ayrımı derin yiv ile sağlanmıştır. Toynaklar ile bileğin olması gerektiği yerde hiçbir ayrım olmamakla birlikte tırnak ayrımları derin oluk ile vurgulanmıştır. Arka bacaklar da birbirine birleşik olup dizler işlenmiştir. İki bacak arası derin yiv ile sağlanmıştır. Ön bacaklarda olduğu gibi arka bacaklarda da bilek ve tırnak ayrımı yapılmamıştır. İki tırnak arası derin yiv ile sağlanmıştır. Arka bacaklar

önünde betimlenen penisi karnına yapışıktır. Sağrısından çıkan kalın kuyruğu bacakalrının arkasından aşağı doğru inmektedir ve boğanın diz hizasına gelmeden ucu küt bir şekilde sonlanmaktadır. Kuyruk ucunda püskülün olup olmadığı tam anlaşılammaktadır (Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili Erişim Tarihi: 21.11.2021).

Kedigillerle betimlenen erkek figürünün yüz işlenişi, kıyafeti ve penisni tutması Urfa / Yenimahalle Heykeli olarak isimlendirilen tasvire benzerlik göstermektedir. Leopar olarak tanımlanan kedigillere ait figürler Göbekli Tepe II. yapı katındaki Aslanlı Dikilitaşlı yapıda T biçimli dikilitaşların T başlarına betimlenen kedigillere benzerlik gsötermekle birlikte Sayburç figürlerinde sivri dişlerin betimlenmemesiyle birlikte detaylarda farklılıklar söz konusudur. En önemli farklardan birisi de ait oldukları yapıdır. Göbekli Tepe'de kare planlı bir yapı içerisnde serbest duran dikilitaşlar yüzeyindeyken, Sayburç'ta, yuvarlak planlı yapıda sekinin mekânın içine bakan dik yüzeyinde betimlenmişlerdir.

Karşıdan bakış yönünde göre bu sahnede, başarılı geçen bir av ile hayvanlar hâkimi konumunda bir erkek figürü tasvir edilmiştir. Belki de betimlenen erkek figürleri aynı kişidir ve bu kişinin başarıları ve toplumdaki yeri tasvir edilmiştir. Tamamıyla eril bir anlatım söz konusudur. Kedigillerin özellikle sivri dişlerinin işlenmemiş olması, boğa figüründeki birtakım eksiklikler, sanatçının bu hayvanları yakından görmeyip bir eser üzerinden görerek betimlendiği fikrini akla getirmektedir.

Sayburç'ta, "özel bina"nın yaklaşık olarak 70 m güneyindeki ikinci kazı alanında içerisinde T biçimli dikilitaşların olduğu apsidal planlı yapılar tespit edilniştir (Şekil: 214). Yuvarlak planlı yapı geleneğinden köşeli yapılara geçişi temsil eden bu binalar 18-20 m boyutlarında olup, henüz köşe bağlantısını örmek bilimediği için duvarların payandalar ile desteklendiği bildirilmektedir. E. Özdoğan bu yapıların açığa çıkarıldığı yerin "özel yapı"nın olduğu alandan farklı bir yerleşim alanı olduğunu ifade ederek burada daha çok domestik nitelikli bir yerleşim olması gerektiğini öngörmektedir Sayburç (@sayburcarchaeologicalproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları Erişim Tarihleri: 21.11.2021 ve 29.11.2021).

2. 1. 1. 5. 4. Harbetsuvan Tepesi (Çakmak Harabesi)

Harbetsuvan Tepesi[152] Şanlıurfa ilinin 53 km güneydoğusunda[153], Eyyübiye ilçesi sınırlarında, Kıriçi köyünün 1,5 km kuzeyinde, Tek Tek Dağları'nın batı kıyısındaki kireç taşı plato üzerinde yer almaktadır (Şekil: 215) (Çelik 2014a: 12-14; 2016a: 411; 2020: 21, Harita: 1). Harran Ovası'nın doğu sınırındaki merkez konumu itibarıyla ovaya hâkim bir görünüme sahiptir ve deniz seviyesinden 714 m yüksekliğindedir. Tepedeki yerleşim 6.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (Çelik 2014a: 12; 2016b: 421-422; 2019: 25-26, 28; 2020: 22). Bölgenin tek su kaynağının şiddetli yağmurlardan sonra akan dereler olduğu bildirilmiştir. Dolayısıyla günümüzde dahi bölgedeki köylerde su sarnıçlarının kullanıldığı bildirilmiştir (Çelik 2016b: 422). En yakın bazalt kaynağı merkezin 15 km kuzeybatısındadır (Çelik 2016b: 422).

B. Çelik tarafından 2014 yılında, Şanlıurfa İli'nde gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında keşfedilmiş ve 2017 yılında, kaçak kazıların vermiş olduğu tahribatın öğrenilebilmesi amacıyla, B. Çelik başkanlığında kurtarma kazıları yapılmaya başlanmıştır (Çelik 2014a: 12; 2019: 29; 2020: 21-23).

Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan araştırmalardan elde edilen verilere göre merkez, MÖ 9100-8200 yılları arasındaki bir zaman dilimine tarihlendirilmektedir[154] (Çelik 2019: 28). Etrafında yapılan araştırmalarda yakın çevresinde yamaç yerleşimleri, tuzak alanları ve kaya altı sığınaklarının varlığı tespit edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda Harbetsuvan Tepesi'nin bu av sahaları ve yamaç yerleşimleriyle bağlantısı olan bir merkez olması gerektiği ileri sürülmüştür (Çelik 2019: 26).

Yapılan yüzey araştırması neticesinde, yerleşimde, çapı yaklaşık 20 m[155] olan yuvarlak planlı bir yapının varlığı tespit edilmiştir (Şekil: 216-217). İlk araştırmalarda yapının iç

[152] Harbetsuvan Tepesi'nin dikilitaşlı diğer ÇÇÖN merkezlerle uzaklığı şu şekildedir: Karahantepe (7 km kuzeydoğu), Kurt Tepesi (20 km kuzey), Taşlı Tepe (35 km kuzeydoğu), Sefer Tepe (26 km kuzeydoğu), Şanlıurfa-Yenimahalle (43 km batı) ve Göbekli Tepe ile Hamzan Tepe (40 km kuzeybatıda), Recmelsuvan olarak adlandırılan çakmaktaşı yataklarının olduğu alan 10 km güneyindedir (Çelik 2016b: 424; 2019: 27).

[153] Çelik'in 2019 yılında yapmış olduğu yayınında Şanlıurfa'nın 55 km doğusunda olduğu yazmaktadır (Çelik 2019: 26).

[154] Çelik (2014a: 12-14), daha önceki yayınlarında Harbetsuvan Tepesi'ni Geç ÇÇÖNA ve Erken ÇÇÖNB'ye tarihlendirmektedir.

[155] Çelik 2019 yılındaki yayınında (2019: 28), bu yapının çapının yaklaşık 25 m olduğunu kaydetmiştir.

kısmında, duvarlara bitişik olarak 1,5-2 m aralıklarla dizilmiş dikilitaşların varlığı belirlenmiştir. Baş kısımları kısmen kırık olan ve yüzeyden yaklaşık 0,20-0,30 m'lik bölümleri görülebilen dikilitaşlar toplam 14 adettir (Çelik 2016b: 423, Fig. 5-6). Yapı plan olarak Göbekli Tepe "F Yapısı'na" benzetilmiş ve dikilitaşların varlığı nedeniyle bir kült yapısı olması gerektiği öngörülmüştür (Çelik 2014a: 12-13; 2016b: 423, 425). Söz konusu yapının olduğu alanın kaçak kazılarla tahrip edilmeye başlanması nedeniyle 2017 yılında bu alanda, K4 açma numarası ile çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Çalışmalar ilerlediğinde yüzeyden görülen bu duvarda taşların tek sıralı olduğu tespit edilmiştir. Yukarıda, yapının içerisinde 14 adet dikilitaşın varlığından bahsedilirken (Çelik 2016b: 423), kazı çalışmaları sonrasında, açma içerisinde bağımsız durumda çok sayıda dikilitaş parçasının belirlendiği ve bunların çoğunluğunun da dikilitaşların baş kısımları olduğu belirtilmektedir (Çelik 2019: 28, Res. 11). K4 açmasında *in situ* durumda, yarısı duvar içine yerleştirilmiş, T (?) biçimli bir adet dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil: 218-220). Duvar içine yerleştirilen bu dikilitaş Göbekli Tepe II. tabaka ve Nevali Çori Kült Yapısı'ndakilere benzetilmiştir (Çelik 2019: 28, Res. 10, 11, 13). Aynı açmanın güneybatısında, 1,65 x 1,16 x 0,20 m ölçülerinde bir taş bank da tespit edilmiştir (Çelik 2019: 28, Res. 10, 11, 14).

Harbetsuvan Tepesi'nde kaçak kazılar yapıldığı ve bu kazılardan T biçimli dikilitaşların açığa çıkarılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu dikilitaşlar yaklaşık 1-1,50 m yüksekliğinde, 0,40-0,50 m genişliğinde ve 0,20-0,25 m kalınlığındadır. Bu eserlerin tahrip edilmiş oldukları belirlenmiştir. T biçimli, gövdesinin alt kısmı kırık olan dikilitaşlardan ilkinin yüzeyi bezemesizdir (Şekil: 221). Korunduğu kadarıyla ölçüleri 1,60 x 0,50-0,60 x 0,22 m'dir (Çelik 2016b: 223, Fig. 4).

İkinci T biçimli dikilitaş ortadan ikiye kırılmıştır. Geniş yüzeylerinden birinde kemer olduğu belirlenmiştir. Ön dar yüzeyinde dikey iki paralel şerit[156] ve altında kabartma tekniğinde yapılmış parmak tasvirleri mevcuttur. Bununla birlikte geniş yan yüzeylerinde kol tasvirlerinin olmadığı saptanmıştır (Şekil: 222) (Çelik 2014a: 12-13; Fig. 7-8; 2016b: 423-424, Fig. 4). Bu durumu Göbekli Tepe "Aslanlı Dikilitaşlı

[156] Çelik (2014: 12-13; 2016b: 423-424) ön dar yüzeydeki bu dikey paralel şeridi kravat olarak tanımlamaktadır.

Yapıyla" karşılaştıran Çelik (2016b: 423-424) dikilitaşın bir duvar örgüsünde kullanıldığını ve bu nedenle de kolların tasvir edilmesine gerek duyulmadığı yorumunu yapmıştır. Bu dikilitaşın olduğu yerdeki kaçak kazı çukurunda, 2017 yılında, K11 açması adı altında kurtarma kazısı yapılmıştır (Çelik 2019: 27). Bu çalışmalarda *in situ* durumda iki adet dikilitaş tespit edilmiştir (Şekil: 223-224) (Çelik 2019: 27, Res. 4). Tahribat çukurunun orta kesiminde yapılan seviye inme çalışmaları esnasında, *in situ* durumda bir dikilitaş parçası bulunmuştur. Üst bölümü kırık olan dikilitaşın etrafındaki kazı çalışmalarında, mekânın köşe yapan iki duvarı açığa çıkarılmıştır. Duvarların birleşme yerinde belirlenen niş görünümünde bir açıklık yapıya giriş sağlayan kapı olarak yorumlanmıştır (Çelik 2019: 28, Res. 5-6).

İkinci tahribat çukurunun olduğu alanda K7 numarası verilen açma ile kazı çalışması yapılmıştır (Çelik 2019: 28). Yapılan çalışmalar netticesinde duvar sıraları ve duvarların iç kısmında olacak biçimde *in situ* durumda dikilitaşlar açığa çıkarılmıştır (Şekil: 225-226) (Çelik 2019: 28, Res. 7-8). Aynı açmanın kuzeybatı köşesinde, kaçak kazı alanında, *in situ* durumda, karşılıklı duran iki dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Üst bölümleri kırık olan bu dikilitaşların karşılıklı durması nedeniyle aynı yapıya ait olması gerektiği yönünde görüş bildirilmiştir (Çelik 2019: 28, Res. 9).

Harbetsuvan Tepesi'nde açma numarası verilmemiş olmakla birlikte, dörtgen planlı bir yapı tamamen açığa çıkarılmıştır. Yapının doğu, batı ve güney yönlerdeki duvarlarında, aralarında boşluk olmak kaydıyla ikişer adet payanda vardır (Şekil: 227). Mekânın kuzey tarafına yakın, karşılıklı ve serbest duran iki adet dikilitaş bulunmaktadır. Batı yöndeki dikilitaşın kuzey tarafında, T biçimli baş kısmıına dört adet yuvarlak oyuğun açıldığı ve boyun bölümünden kırılmış bir dikilitaş parçası zemin üzerinde yatık durumdadır. Ayrıca dikilitaşların yakınında, ortasında yuvarlak oluk bulunan bir sunu taşı mevcuttur. Mekânın içinde, güneydoğu köşesine yakın olamk üzere, yapımı tamamlanmamış taslak durumda heykel bulunmuştur (Çelik 2020: 25, Res. 5). Binaya batı tarafından girişinin olduğunu bildiren Çelik (2020: 25) söz konusu yapının ÇÇÖNB evresine ait olduğunu kaydetmektedir.

Yüzey araştırmaları esnasında tespit edilen bir diğer dikilitaş ters “L” biçiminde görünmektedir (Çelik 2016b: Fig. 11). Araştırmacısı detaylı bilgi vermediği için bu dikilitaşın “T” biçiminde mi ya da ters “L” biçiminde mi olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte yüzey işlenişi hakkında da bilgi verilmemiştir. Bu durum dikilitaş yüzeyinin bezemesiz olduğunu düşündürmüştür.

Dikilitaşlar boyut olarak Göbekli Tepe II. tabaka ve Karahantepe örnekleriyle paralellik göstermektedir (Çelik 2016b: 223; 2019: 29).

Çelik (2020: 25), Harbetsuvan Tepesi’nde açığa çıkarılmış olan tüm yapıların kült yapısı işlevi gördüğünü ifade etmekle birlikte, söz konusu merkezin Karahantepe’nin küçük bir uydu yerleşimi olabileceği gibi, Karahantepe’nin son evrelerinde ondan ayrılmış bir kült merkezi olma ihtimalini de ileri sürmektedir.

2. 1. 1. 5. 5. Nevali Çori

Nevali Çori, Şanlıurfa ili Hilvan ilçesinde, Kantara (Güluşağı/Argaç) köyü yakınlarındadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 490 m olan yerleşim, doğu ve batı olmak üzere, Kantara Çayı’nın iki yakasında yer almaktadır. (Gebel 1984: 240; Hauptmann 2007a: 136, 2011: 90; Hauptmann 2012: 98). Çayın doğu tarafındaki ÇÇÖN Dönem tabakaları korunmuş olmasına rağmen, batı taraftaki tabakalar erozyon nedeniyle kısmen aşınmıştır (Hauptmann 2012: 99).

Nevali Çori ilk defa 1980 yılında, H. Gebel yönetiminde yapılan yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir (Gebel 1984: 240, No: 3,7). 1983, 1985-1987 ve 1989-1991 yıllarında olmak üzere 7 kazı sezonu boyunca Heidelberg Üniversitesi adına H. Hauptmann ve Şanlıurfa Müzesi Müdürü Adnan Mısır’ın işbirliğinde, Aşağı Fırat Kurtarma Kazıları Projesi kapsamında çalışılmıştır. Yerleşim 1992 yılından itibaren Atatürk Barajı’nın suları altında kalmıştır (Hauptmann 2007a: 137).

Nevali Çori’de yapılan araştırmalar neticesinde tabakalanma ve kronoloji aşağıdaki şekilde sunulmuştur (Hauptmann 2007a: 137; 2007b: 97; 2011: 90, 103; 2012: 99):

Tabaka	Dönem
I-V	ÇÇÖN
VI	Geç Neolitik / Kalkolitik (Orta Halaf Kültürü'ne ait çanak çömlekli yapılar)
VII	ETÇ (bir ev kompleksi ve mezarlık alanı)
	Roma Dönemi

Tablo 39: Nevali Çori Yerleşimi Kronolojisi (Hauptmann 2012: 101).

ÇÇÖN Dönem, yukarıdada belirtildiği üzere, Kantara Çayı'nın doğu yakasında, mevsimlik derelerle sınırlanmış olan 90 x 40 m'lik bir yamaçta (terasta) tespit edilmiştir. Bu yamaç "Yangıntepe Kireç Taşı Tepesi" olarak adlandırılan alanın altında uzanmaktadır. Adı geçen ÇÇÖN Dönemi 5 yapı katı (I-V) belirlemektedir (Hauptmann 2007a: 137; 2007b: 97; 2011: 90, 103; 2012: 99). Kazılar esnasında alınan örneklerden radyocarbon ölçüm yapılmıştır. Bu ölçümler aşağıdaki verilerle sunulmuştur (Morsch 2002: 146):

Hd-16782-351: 9243 BP±55; MÖ 8345-8235 MÖ 8275-8125 MÖ 8110-8095
Hd-16781-835: 9261 BP±181; MÖ 8470-8080
Hd-16783-769: 9212 BP±76; MÖ 8340-8295 MÖ 8270-8085
Hd-16784-768: 9882 BP±224; MÖ 9775-8950'dir.

Tablo 40: Nevali Çori Yerleşimi Radyokarbon Örnekleri ve Kalibre Edilmiş Zaman Aralıkları (Morsch 2002: 146).

Nevali Çori'de C14 tarihlendirmeleri için farklı örnekler kullanılmıştır. Bu örneklere dayanarak sunulan kronoloji aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Lösch vd. 2006: 183, Tab. 1):

Tabaka	Kültür	Materyal	Lab. No	C14,BP	Cal.BC 68	Cal.BC 95
I/II	EÇÇÖNB	İns.Kem.	OxA-8303	9280±55	8490±110	8720-8270
		Hayv.Kem.	KIA14756	9263 ±42	8470 ±100	8670-8270
		Tahıl	Hd.16782-351	9243 ±55	8450 ±100	8650-8250
		Tahıl	Hd.16783-769	9212±76	8440±110	8660-8220
		Hayv.Kem.	KIA14762	9207±43	8420±90	8600-8240
		İns.Kem.	OxA-8235	9180±60	8410±90	8590-8230

		Hayv.Kem.	KIA14760	9100±43	8340±70	8480-8200
		İns.Kem.	OxA-8236	8960±60	8120±110	8340-7900
		İns.Kem.	OxA-8234	8930±60	8090±110	8310-7870
III	Geç Erken ÇÇÖNB	Hay. Kem.	KIA14757	9020±41	8180±90	8360-8000
	Erken Orta ÇÇÖNB	İns.Kem.	OxA-8382	8990±90	8130±140	8410-7850
		İns.Kem.	OxA-8381	8710±100	7810±160	8130-7490
		Hay. Kem.	KIA14758	8864±48	8020±140	8300-7740
IV	Orta ÇÇÖNB	Hay. Kem.	KIA14761	8778±46	7860±110	8080-7640
		İns.Kem.	OxA-8247	8610±90	7690±110	7910-7470

Tablo 41: Nevali Çori Yerleşiminde Tabakalara Göre Alınan Radyokarbon Örnekleri ve Kalibre Edilmiş Zaman Aralıkları (Lösch vd. 2006: 183, Tab. 1).

Bu verilerin ışığında Nevali Çori I-V tabakaları, erken ve orta ÇÇÖNB ile temsil edilmektedir. Hauptman (2007a: 149; 2011: 103) yaptığı değerlendirmelerde özellikle I/II tabakalar için kalibre edilmiş şekliyle MÖ 8550-8350 ve 8550-7950 tarihlerini önermektedir. Bununla birlikte Nevali Çori'deki en erken yerleşmenin ÇÇÖNA içinde başlamış olabileceği de ileri sürülmüştür (Hauptmann 2007a: 149; 2011: 103).

Nevali Çori'de saptanan "T" biçimli dikilitaşlar, Kült Yapısı (*Terrazo Yapısı/Taş Yapı*)' olarak tanımlanan binada açığa çıkarılmıştır (Hauptmann 2011: 95; 2012: 101-103).

Kült Yapısı, yerleşimin I. tabakasından itibaren, diğer yapılardan bağımsız olarak, batı taraftaki terasın kuzeybatı ucuna inşa edilmiştir (Şekil: 228) (Hauptmann 2011: 95). Bina, planı, özenli yapısı ve dekorasyonu ile yerleşimdeki diğer dikdörtgen planlı yapılardan ayrılmaktadır (Hauptmann 2012: 101). Farklı tabakalarda, sürekli aynı yere, üst üste gelecek şekilde inşa edilen Kült Yapısı, en alttaki tabakadan itibaren I, II ve III olarak numaralandırılmıştır[157] (Hauptmann 1993: 41-56). Söz konusu yapı tüm yapı evreleri ile birlikte Erken ve Orta ÇÇÖNB'ye tarihlendirilmektedir (Hauptmann 1993:

[157] Bu yapıların her biri birbirinin içine oturtulacak biçimde inşa edildiği için sona doğru Kült Yapısı'nın boyutları ve iç alanı küçülmüştür.

41-42, Abb. 4-13; Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430). Bunlar arasında en iyi korunan Kült Yapısı, II ve III'tür.

En eski Kült Yapısı inşa edilmeden önce vadi tarafındaki yamaca, kuzeydoğu tarafta derinliği 3 m olacak şekilde bir çukur kazılmıştır. Bu çukur kazılırken yapı ile arkasındaki kireç taşı kayalık arasında 2 m'lik bir mesafe bırakılmıştır. Bu şekilde hazırlanan düz alana, binanın arka tarafı kazılan yamaca yaslandırılacak şekilde bina inşa edilmiştir[158]. İnşaat malzemesi olarak yumuşak yapılı beyaz kireç taşı kullanılmıştır. Kült binasının ön tarafı vadiye bakmaktadır. Bu pozisyonu ile vadiden bakıldığı zaman diğer yapılardan ayrı monümental bir görünüm sergilemiş olabileceği bildirilmiştir (Hauptmann 1993: 41-42).

A) Kült Yapısı I

Kült yapılarının en eskisidir ve çok az bir bölümü korunmuştur. Bu binaya ait güneydoğu tarafta yaklaşık 4 m uzunluğunda bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bu duvarın güneydoğu taraftaki yamaca karşı yapılmış bir dış duvar olduğu düşünülmüştür. Kuzeydoğu tarafta, yukarıda bahsi geçen yamaç eğiminin düzeltilmesi suretiyle 3 m yüksekliğinde, teras duvarı şeklinde, dış duvarı örülmüştür. Duvar kalıntılarından belirlendiği kadarıyla yapının birkaç kez yenilendiği anlaşılmıştır (Hauptmann 1991-92: 27; 1993: 41-42, Abb. 4; 2007a: 141). Bu yapıya ait kırılmış dikilitaş ve heykel parçaları bir sonraki Kült Yapısı II'de ve bu binaya ait nişin zemininde ikincil olarak kullanılmıştır (Hauptmann 1993: 41-42, 47; 2011: 95-96).

B) Kült Yapısı II

Söz konusu yapı, planı ortaya konabilecek şekilde korunmuştur. Dış taraftan yaklaşık kare planlı olup, 13,90 x 13,50 m boyutlarıyla yaklaşık 188 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır (Şekil: 229). Kuzeydoğu taraftaki dış duvarı 2,80 m yükseklikte korunmuştur. Binanın ilk yapım evresinde, kuzeydoğudaki dış tarafta, yamaçtan akan suyun drenajı için taşlardan bir kanal yapılmış; ancak sonraki yapım evrelerinde bu kanal kapatılmıştır. Yapının iç ölçüleri 9,15 x 8,40 x 9,20 m olup yaklaşık trapezoid bir

[158] Karul'a (2017: 16) göre de tapınak, üzerinde bulunduğu yamacın içine oturtulmak suretiyle zemine gömük olarak, başka bir deyişle çukur tabanlı inşa edilmiştir.

plan göstermektedir. Mekâna, güneybatı taraftaki bir girişten iki basamakla inilmektedir (Şekil: 229). Taban döşemesi *terrazo* tekniğindedir. Binanın iç duvarlarının beyaz kireçli kille sıvandıktan sonra kırmızı ve siyah renklerde boyanmış olduğu saptanmıştır. Mekânı içten, kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneydoğu yönlerden bir seki çevrelemektedir. Kireç taşı ve kilin birlikte kullanılmasıyla yapılan sekinin üzeri sert kireç taşından büyük taş levhalarla[159] kapatılmıştır. Yüksekliği 1,00 m olan bu sekiye, 2,30-2,40 m aralıklarla T biçimli dikilitaşlar[160] yerleştirilmiştir. Bu monolitik dikilitaşların 13 adet olduğu ileri sürülmüştür (Hauptmann 1991-92: 27, Abb. 19; 1993: 42-45; Abb. 4-6; 2011: 95; Fig. 8, 10; 2012: 101). 13 adet olduğu varsayılan dikilitaşlardan 5 adedinin alt kısmı korunmuştur (Şekil: 229-231). Mekânın ortasında ise 2 adet serbest duran T biçimli dikilitaşın[161] var olduğu öngörülmüştür (Hauptmann 1991-92: 27-28; 1993: 44; 2007a: 142; 2011: 95, Fig. 10; 2012: 101). Mekânın güneydoğu duvarında 1,85 x 2,50 m ölçülerinde bir niş bulunmaktadır. Nişin arka duvarını bir önceki yapının çevre duvarı oluşturmuştur. Nişin tabanına "T" biçimli dikilitaş parçaları yerleştirilerek bir kaide meydana getirilmiştir (Hauptmann 1991-92: 28, Abb. 19; 1993: 44; 2007a: 142; 2011: 95). Hauptmann (1993: 47; 2011: 96), bu dikilitaş parçalarının, Kült Yapısı I'e ait olabileceğini ileri sürmektedir. Kaide şeklinde görünüm veren bu taşların üzerinde kült heykelinin yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir[162]. Kült Yapısı II'nin doğu ve kuzey köşelerine, daha yeni bir yapı evresinde, taş sekinin üzerine olacak biçimde, birer kaide eklenmiştir. Doğu köşedeki kaide 1,70 x 1,30 m boyutlarındadır. Yüzeyi ince taş levha ile kaplı olan kaideye, yapının köşesine de gelecek biçimde "T" biçimli başı olan 1,70 m yüksekliğinde bir dikilitaş yerleştirilmiştir. Dikilitaşın ön taraftaki dar yüzeyine bir yivin kazınmış olduğu belirtilmiştir ve ayrıca bu yüzey mekânın iç tarafına doğru bakmaktadır. Dikilitaşa ait kaidenin örgüsü içinde büyük bir kuş heykeli bulunmuştur (Hauptmann 1991-92: 28; 1993: 47-48, Abb. 6-7; 2007a: 142, Fig. 15; 2011: 96, Fig. 25; 2012: 101). Kuzeydoğudaki kaide ve dikilitaşın ön tarafına gelecek biçimde ikinci

[159] Sekinin yüzeyini kapatan bu taşlar sadece yapının kuzey köşesinde *in situ* olarak bulunmuştur. Diğer yerlerdeki taşların sonraki yapının inşaatında kullanılmak üzere alınmış oduğu öngörülmüştür (Hauptmann 1993: 44).

[160] Hauptmann (1993: 44; 2003: 627; 2007a: 144) sekiye yerleştirilmiş olan bu "T" biçimli dikilitaşları her ne kadar antropomorfik dikilitaşlar olarak tanımlasa da bunların düz bir çatıyı desteklemekte olduğunu belirtmektedir. T biçim baş kımını, alt bölüm de gövde kısmını oluşturmaktadır.

[161]Hauptmann 1993 yılındaki yayınında (1993: 44) mekânın yaklaşık merkezindeki "T" biçimli dikilitaşları stel olarak tanımlamaktadır. Takip eden yıllardaki yayınlarında ise dikilitaş olarak anlatmıştır (2003: 627; 2007a: 142).

[162] Kült Yapısı III'te ikincil kullanım olarak bulunan yılanlı başın ait olduğu heykel ya da dikilitaşın bu nişe yerleştirilmiş olabileceği Hauptmann (2007a: 144) tarafından ileri sürülmüştür.

bir dikilitaş yerleştirilmiştir. Bu dikilitaş ters "L" biçiminde olup 1,95 m boyutundadır ve ön dar yüzeyi arkadaki dikilitaşta olduğu gibi mekânın iç tarafına doğru bakmaktadır. Mekânın kuzey köşesine de, aynı yapım evresine ait olması muhtemel, ön dar yüzeyi merkeze bakacak şekilde, bir dikilitaş yerleştirilmiştir (Hauptmann 1993: 48, Abb. 6, 8; 2007a: 142; 2011: 96, Fig. 25).

Bu yapının kuzeydoğu sekisine[163] gömülü durumda, dört parça halinde kireç taşından heykel benzeri parçalar bulunmuştur (Hauptmann 1993: 66, Abb 24, 25 a-b; 2007a: 145, Fig. 14, 2011: 99, Fig. 24a-b; Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430). Her ne kadar birbirinden bağımsız parçalar halinde ele geçmiş olsa da söz konusu buluntular birleştirildiğinde, yaklaşık 1 m yüksekliğinde, farklı figürlerden bileşik kompozisyon oluşturan bir sahne meydana gelmiştir (Şekil: 232-233). (Hauptmann 2011: 99, Fig. 24a-b). Schmidt (2007b: Res. 16) tarafından rekonstrüksiyonu yapılan, eser totem direği benzeri bezenmiş, yekpare bir dikilitaşın üst kısmı[164] şeklinde yorumlanmıştır (Hauptmann 1993: 66; 2007a: 145; 2011: 99). Dikilitaşın tepe kısmında, yani en üstte, baş kısmı olmayan tüme yakın bir yırtıcı kuş tasviri[165] vardır. Akbaba şeklinde yorumlanan bu kuş iki insan kafasının üzerinde durmakta ve sadece birisinin başının üzerine basmaktadır. Bu insan figürleri, iki kadın olarak tanımlanmaktadır. Simetrik olarak, sırt sırta birleşik gövdeleri ile bağdaş kurmuş bir durumdadır. Saçları, çizik çapraz tarama şeklinde, ağ görüntüsünde betimlenmiştir[166] ve kulaklar kabartma olarak belirgindir (Hauptmann 1993: 66, Abb. 24, 25 a,b; 2002: 266; 2007a: 145, Fig. 14a-b; Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430; 2007b: 21-22; Hauptmann 2011: 99, Fig. 24a-b).

---

[163] Hauptmann sadece 2007 yılına ait yayınında (2007b: 21), bu direğin buluntu yeri olarak doğu sekisini göstermektedir. Schmidt de 2007 (2007b: 79) yılına ait yayınında eserin buluntu yeri olarak doğu sekisine işaret etmektedir. Konu ile ilgili yorumuna devam eden Schmidt (2007 b: 79) eserlerin bu alana özenli bir şekilde gömüldüklerini ve başka buluntu yerlerinde de yapıların doğu yönünün özellikle gömü alanı olarak kullanıldığını hatırlatmaktadır.
Hauptmann ve Schmidt'in 2007 yılında yapmış oldukları ortak yayınlarında (Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430) söz konusu dikilitaş parçalarının biririnden bağımsız olarak doğu sekisinin duvarı örgüsünde kullanıldıkları belirtilmiştir.

[164] Söz konusu dikilitaş üç boyutlu olacak şekilde birden fazla figürün üst üste gelecek biçimde işlenmesiyle oluşturulmuştur. Bu hali ile totem direklerine benzerik gösteren esere dayanarak, dönem içinde ahşaptan yapılmış totem direklerinin de olma ihtimalini göz önünde bulundurulmuştur (Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430). Bu eserlerin heykel gibi üç boyutlu işlenmesi nedeniyle etrafı açık sergilenmiş olduğu düşünülmektedir (Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430).

[165] Dikilitaşın en üst bölümünü bu kuş tasvirinin meydana getirdiği belirtilmektedir. Her ne kadar kuşun boynundan üst kısmı kırıksada, kuşun boyun kısmının ince olması nedeniyle üst kısmında başka bir figürü taşıyamayacağı öngörülmektedir (Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430).

[166] Hauptmann (2007a: 145, Fig. 14a-b) kadınların saç dizaynında, file içine toplanıp omuzlara dökülen saçlar tanımlamasını yapmaktadır.

Her iki figürün de kabarık yuvarlak hatlı karınları ve cinsel organları işlenmiştir. Araştırmacılarına göre (Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430), yuvarlak karınları ve cinsel organlarının gösterilmesiyle doğurganlığı sembolize etmektedir. Bu kısımdan sonra parçalar eksiktir. Kuzeydoğu sekisinde[167] açığa çıkarılan beşinci bir heykel parçasında antitetik tarzda iki kuş motifi tasvir edilmiştir. Bu parçanın alt ve üst bağlantı kısımları kırık ve eksiktir; ancak diğer parçalarda olduğu gibi aynı kireç taşından yapılması ve işleniş tarzı açısından dikilitaşın devamı olarak düşünülmektedir (Hauptmann 1993: 66, Abb. 24; 2007a: 145, Fig. 14A; Hauptmann ve Schmidt 2007a: 430; 2007b: 21-22; Hauptmann 2011: 99, Fig. 24a-b). Kült yapısı II'de seki örgüsü içinde gömülü olan bu bileşik tasvirli dikilitaşın en eski Kült Yapısı I'e ait olduğu öngörülmüştür (Hauptmann 1991-1992: 30; 1993: 66-67).

C) Kült Yapısı III

Bir önceki yapının hâlâ ayakta duran duvarları korunarak iç kısmına, daha küçük olmak üzere Kült Yapısı III inşa edilmiştir[168] (Şekil: 234-236). 12,10 x 12,80 m boyutlara sahiptir ve dıştan 155 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır. En az iki yapı evresinin olduğu bildirilmiştir (Hauptmann 1993: 48, Abb. 9-11; 2007a: 142; 2011: 96). Eski yapının dış duvarları ve yeni yapılan duvarlar arasında 0,60-0,140 m arasında koridor şeklinde bir boşluk kalmıştır. Bu açıklık moloz ve kırık taşlarla kapatılmıştır. Kült Yapısı II'den farklı olarak III. yapının dış duvarı yuvarlaktır (Hauptmann 1993: 49, Abb. 9-11). *Terrazo* taban kullanılmaya devam etmekle birlikte bazı kısımları yenilenmiştir. Mekâna, iki basamakla giriş sağlanmaktadır. Bir önceki evreye ait olan güneydoğu duvarındaki niş kapatılmıştır. Bu yapıda, basamaklı girişin tam karşısındaki duvarda 0,70 x 0,60 m boyutlarında bir niş bulunmaktadır[169] (Hauptmann 1993: Abb. 10-13). Nişin arka duvarında, ikincil kullanım, dikey durumda duvar örgüsü içinde, iri boyutlarda saçsız ve arka kısımda yılan tasviri olan bir insan başı[170] bulunmuştur

[167] Bu parçanın buluntu yerinin doğu sekisi olduğu hakkındayayınlar mevcuttur (Haauptmann ve Schmidt 2007a: 430).
[168] Bir başka deyişle Kült Yapısı III, Kült Yapısı II'nin içine oturtulmuştur (Hauptmann 1993: 48).
[169] Basamaklardan inerek mekâna giriş yapan kişi direkt olarak nişi görecek şekilde düzenleme yapılmıştır (Hauptmann 2007a: 142).
[170] Kireç taşından yapılmış olan insan başı saçsızdır, yüz kısmı kırıktır (yak. 0,37 m). Kulakları belirgin ve büyükçe kabartma olarak yapılmıştır. Başın arkasında yüksek kabartma tekniğinde yapılmış bir yılan yukarı doğru kıvrılarak hareket halindedir. Boyun kısmından kırık olan bu başın daha büyük bir heykele ait olabileceği belirtilmiştir (Hauptmann 1993: 55). Kült Yapısı III'te devşirme malzeme olarak kullanılan bu insan başına göre, bu parçanın ait olduğu büyük heykelin Kült Yapısı II'de (ve hatta nişinde)

(Hauptmann 1993: Abb. 12-13; 2007a: 142, Fig. 10). Nişin ön tarafındaki dolguda ise bir torso[171] ele geçmiştir. Özenli bir işlenişe sahip eserin bir zamanlar bu nişte yer almış olabileceği öngörülmüştür (Hauptmann 1993: 57, Abb. 22a-b). Yapıyı içten çevreleyen, 1,30 m genişliğinde, üzeri taş levhalarla kaplanan seki[172] bu yapıda da mevcuttur. Kült Yapısı II'de olduğu gibi burada da "T" biçimli dikilitaşlar[173] vardır. Dikilitaşların 10 adedi 2,5 m aralıklarla sekinin içine, olacak biçimde yerleştirilmiştir. Girişteki basamakları desteklemek için girişin her iki yönüne de birer adet dikilitaşın konmasıyla toplamda 12 adet olmaktadır (Hauptmann 1991-92: 28; 1993: 49-50; 1999: 125-126, Res. 11-12, 18; 2007a: 142, ; 2011: 96, Fig. 9-11a/b; 2012: 101-102). Sekide yer alan T biçimli dikilitaşlardan bir adeti taban üzerinde düşmüş bir şekilde bulunmuştur. 2,35 m yüksekliğindeki dikilitaşın, yan geniş yüzeylerinde de alçak kabartma tekniğinde tasvir edilmiş dirsek ve kollar, ön dar yüzeydeki beş parmaklı ellerle birleşmektedir (Şekil: 237-238). Diğer dikilitaşların korunan bölümlerinden, onların da aynı biçimde tasvir içerdiği belirtilmştir (Hauptmann 1993: 50). Odanın ortasına iki adet T biçimli dikilitaş yerleştirilmiş olduğu belirtilmiştir ve böylece kuzeydoğu duvarının önündeki niş girişten görünür bir durum sergilemektedir. Mekânın ortasında karşılıklı durması gereken T biçimli iki dikilitaştan sadece batı yöndekinin alt yarısı *in situ* durumda korunmuş; üst yarısı ise batı terasta bulunmuştur. Birleştirildiğinde 3 m yüksekliğe ulaşan dikilitaş sert kireç taşından yapılmıştır[174] (Hauptmann 1991-92: 28, Abb. Abb. 20-21; 1993: 51-52, Abb 11, 16). Güneybatıdaki girişe doğru yönlendirilen bu T biçimli dikilitaşta, geniş yan yüzeyde alçak kabartma tekniğinde, dirsek ve kollar ön dar

---

kullanılmış olduğu öngörülmüştür (Hauptmann 1993: 55; 2003: Abb. 6). Büyük boyutlu bir heykelin başı olarak değerlendirilen eserdeki başın arkasındaki yılan tasvirine göre, yılanın yer altı dünyasını simgelediğine vurgu yapılarak bu figürün iki dünya arasında arabuluculuk görevini üstlenen bir şaman heykeli olabileceği yorumu da yapılmıştır (Hauptmann 2007a: 144-145).

[171] 0,37 m yüksekliğindeki eser kireç taşından yapılmıştır. Torsonun ön tarafında "V" şeklinde kabartma mevcuttur (Hauptmann 1993: 57). 1993 yılından sonraki yayınlarda bu buluntunun insandan ziyade, bir kuş ve insan karışımı heykeli yansıttığı belirtilmiştir (Hauptmann 2007a: 14 Fig. 11a-b; Hauptmann ve Schmidt 2007a: 431). Heykelin ön tarafı kaba işlenmişken, arka tarafta omuzlar ve özellikle omurga belirgindir. Boynunda "V" şeklinde bir kabartma vardır, kabartma üzerindeki üçgen çıkıntının bir kuş gagası olduğu belirtilerek burası kursak olarak yorumlanmıştır. Kollar ve bacaklar kırıktır, ancak kolların olması gereken yerlerde küt şekillendirilmiş kanatlar olduğu belirtilmiştir (Hauptmann ve Schmidt 2007a: 431).

[172] Seki taş ve kil karışımı ile yapılıştır. En üst kısmı uzunluğu 1,90 m'ye kadar ulaşan sert kireç taşıyla döşenmiştir. Bu üst kısım parlatılmıştır. Söz konusu kireç taşının vadinin 3 km yukarısındaki Bedirdikmen Tepesi'ne yakın alandan getirilmiş olduğu öngörülmüştür (Hauptmann 1993: 50).

[173] Hauptmann (1993: 44) sekiye yerleştirilmiş olan bu "T" biçimli dikilitaşların, Kült Yapısı II'de olduğu gibi, çatıyı desteklemek üzere kullanılan payandalar (sütunlar) olduğunu belirtmiştir.

[174] Merkezi dikilitaşın ham maddesi olan sert kireç taşının yerel olmadığı belirtilmiştir (Hauptmann 1993: 52).

yüzeydeki beş parmaklı eller ile birleşmektedir[175] . Dikilitaşın ön dar yüzeyinin üst kısmında "V" şeklinde kabartma[176] ve bu kabartmanın altından başlayıp ellere kadar uzanan birbirine paralel inen iki dikey kabartma bant görülmektedir (Hauptmann 2003: 627, Fig. 6; 2011: 96, Fig. 37). Bu dikilitaşın karşısında olması gereken ikinci T biçimli dikilitaşın yerinde büyük bir çukur vardır. Bu çukur içinde T biçimli bir baş kısmı bulunmuştur (Hauptmann 1993: 52-53, Abb. 11, 15). Mekân içinde, hem sekilere yerleştirilen hem de girişin iki yanında bulunan dikilitaşlar merkeze doğru diğer bir deyişle, biri korunan diğeri kayıp olan iki merkezi T biçimli dikilitaşa doğru yönlendirilmiştir.

Nevali Çori'de, Kült Yapısı'nın 70 m güneydoğusunda, 3 numara ile tanımlanan domestik konutta, kompozit (bileşik figürlü) bir dikilitaşa ait olduğu düşünülen bir parça tespit edilmiştir (Hauptmann 1993: 66-67, Abb. 20; 2007a: 145, Fig. 13a-b, Hauptmann ve Schmidt 2007a: 431; 2007b: 22). Bu dikilitaş parçasının arka yüzeyi plaka şeklinde düz, ön yüzeyi ise yüksek kabartma tekniğinde yapılmıştır. Ana motifi bir kadın başı oluşturmaktadır (Şekil: 239). Saçları belirgin bir şekilde işlenmiş olup, alın hizasında sınırlanmaktadır. Kaşları çıkıntılıdır, gözleri badem şeklinde oyuk hatlarla belirginleştirilmiştir. Yanakları dolgundur, burun iri kabartma şeklinde işlenmiş olmakla birlikte kırıktır. Dudaklarının olduğu bölüm ile yüzün bir kısmı tamamen tahrip olmuştur. Oval işlenmiş yüz detayının altından başlayan boyun ince ve zariftir. Söz konusu kadın başının üzerinde yer alan bir kuş ise pençeleri ile başı tutmaktadır. Baş kısmı kırık olan kuşun pençeleri kadın figürünün yanak hizasına denk gelmektedir. Kadın yüzünün zarif işlenmiş olmasına karşılık kuş figüründe, korunduğu kadarıyla detaylar vurgulanmamıştır (Hauptmann 2007a: 145, Fig. 13a-b; 2011: Fig. 14a-b;

[175]Hauptmann'ın T biçimli dikilitaşları antropomorfik dikilitaşlar olarak tanımladığını yukarıda belirtmiştik. Bu tanımlamayı yapmış olmasındaki en büyük etken (1993: 52, Abb. 16; 2003: 627-628; 2007a: 142) yüzeylerine alçak kabartma tekniğinde işlenen dirsekli kol ve ellerin tasvir edilmiş olmasıdır. Ellerin tasvir edilişinde Urfa / Yenimahalle Heykeli'ne dikkat çekilmiştir. Bu şekliyle dikilitaşları ataları, ölülerin ya da kötü ruhların suretleri olarak yorumlayarak, bunların insan biçimli stilize varlıkları temsil ettiklerini belirtmiştir (Hauptmann 2003: 628, Abb. 1-2; 2007a: 142).

[176] Bu "V" şeklindeki kabartma da Urfa /Yenimahalle Heykeli'nin boynundaki "V" şeklindeki takıya (ya da yakaya) benzetilmektedir (Hauptmann 2003: 628, Abb. 1-3; 2007a: 144). Hauptmann 2007 yılındaki (2007b: 28-29) yayınında bu "V" şeklini atkı motifi olarak şu şekilde tanımlamaktadır: *Boyun hizasında atkı motifi "V" biçiminde birleşik olarak gösterilmiştir; bu da boyun çevresinden dolanarak, gövdenin iki yanından sarkıtılan giysi parçasıdır. Bu giyim eşyası, sembolik anlamlar taşıyan önemli ve etkili bir tekstil ürünü olmalıdır.*

Hauptmann ve Schmidt 2007a: 431; 2007b: 22). Bu dikilitaş parçasının da Kült Yapısı I'e ait olması gerektiği Hauptmann (1993: 67) tarafından ileri sürülmüştür.

Nevali Çori'de buluntu yeri belirtilmeyen "T biçimli" bir dikilitaşa ait baş kısmın yüzeyindeki tasvir nedeniyle önem taşımaktadır. "T" biçimli başın geniş yüzeyinde alçak kabartma tekniğinde stilize figürler işlenmiştir. Açık ağızlarıyla koşar durumda tasvir edilen figürlerin bir av sahnesini gösterdiği ileri sürülmektedir (Şekil: 240) (Hauptmann 2007a: 146, Fig. 17; 2011: 100, Fig. 23).

I, II ve III numaralı Kült Yapıları'nın konumu, inşa tekniği ve içindeki buluntulara dayanarak, bu binaların inanç sistemiyle ilgili, ayinsel törenlerin düzenlendiği, kültsel yapılar olduğu belirtilmiştir (Hauptmann 2007a: 143; 2012: 102). Hauptman, her ne kadar bu binayı kült yapısı olarak adlandırmış olsa da, özellikle bu ve benzeri yapıların tapınak yapısı olarak tanımlanmaması gerektiğini vurgulamaktadır: *"templum"un belirli bir tanrının ya da değişik tanrıların hizmetine ya da tapınılmasına adanmış bir yapı"* olduğunu belirtmiştir (Hauptmann 2007a: 144). Oysa ki ÇÇÖN Dönemdeki bu tip yapıların "avcı-toplayıcı ya da Nevali Çori'de olduğu gibi yeni besin üretimi ve hayvancılık[177] yapan toplumlarda özel ritüel törenlerin ya da farklı etkinliklerin yapıldığı yerler oldukları" vurgulanmıştır (Hauptmann 2007a: 144). Nevali Çori'deki Kült Yapıları'na döndüğümüzde, söz konusu yapılar içindeki buluntulardan "T biçimli dikilitaşların haricinde, büyük boyutlu insan figürlerine ait heykel parçalarının olması da, Neolitik yaşam biçiminde, insan temsilinin de ön plana çıkmış olmasıyla açıklanmaktadır (Hauptmann 2003: 628).

2. 1. 1. 5. 6. Yeni Mahalle Höyüğü

Şanlıurfa sınırları içindeki eski kent merkezinde yer alan höyüğün üzerine günümüzdeki Yeni Mahalle semti kurulduğu için höyük bu adla anılmaktadır. Mahallenin bulunduğu alanın doğusunda Harran Ovası, batısında ve güneyinde Fatik Dağları, kuzeyinde ise Kaşmir Dağları yer almaktadır. Karakoyun Deresi'nin kenarında konumlanan yerleşim

[177] Nevali Çori yerleşiminde devam eden avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra kültüre alınmış einkorn ve baklagiller tarımı yapmaktadır. Bitkisel üretimin yanı sıra koyun ve keçi de evcil olarak beslenmiştir (Hauptmann 2007a: 148-149).

ayrıca su kaynakları açısından da zengin bir bölgededir[178] (Çelik 2007: 165; 2014a: 19; 2014b: 101). Bu alandaki Neolitik yerleşim, akarsu kenarında yer almasının yanı sıra, su kaynaklarının da yer aldığı bir alandadır. En yakın bazalt kaynakları 3 km mesafede yer alan Kaşmir Dağı'ndadır. Çakmaktaşı kaynaklarının ise Karakoyun Deresi'nin kenarlarında olabileceği belirtilmektedir (Çelik 2007: 165). Çelik (2007: 165), Neolitik Çağ yerleşimcilerinin su ihtiyaçlarını Balıklıgöl kutsal alanındaki pınarlardan karşılamış olabileceklerini düşünmektedir (Çelik 2007: 165).

Yeni Mahalle semtini ikiye ayıran Yeni Yol Caddesi üzerinde yer alan höyüğün kesitinde, 1997 yılında Şanlıurfa Müzesi ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü işbirliği ile B. Çelik tarafından kısa süreli bir araştırma yapılmıştır. Yol kesitinde yapılan incelemeler neticesinden ÇÇÖN Dönem'e ait 13 tabakanın olduğu saptanmıştır. Araştırmalar neticesinde kesitte terrazo tabanların olduğu belirlenmiştir (Çelik 2007: 166-167).

Kesitte ele geçen kömür örneklerinden iki tane kalibre edilmiş radyokarbon analizleri yapılmıştır. Yapılan analizlere göre:

1-RTT 3870: 11.270 ± 85 GÖ
2-RTT 3871: 9.400 ± 60 GÖ

tarihleri elde edilmiştir (Çelik 2007: 174-175). Bu veriler ışığında yerleşimin MÖ 8600'lere tarihlendirmesi yapılmıştır (Çelik 2014a: 19; 2014b: 101-102).

Yeni Mahalle'nin batısında yer alan Kızılkoyun mahallesinde kaya mezarlığın içindeki nişin örülmüş duvarında bir dikilitaşın kullanılmış olduğu belirlenmiştir (Şekil: 241) (Çelik 2007: 169, Fig. 18; 2014a: 20; Fig. 21). Dikilitaşın ön dar yüzeyinde dikey inen paralel şeritler olduğu bildirilmektedir (Çelik 2014a: 20; Fig. 21; Moetz ve Çelik 2012: Fig. 7). Bu dikilitaşın yanı sıra Yeni Mahalle'deki çeşitli inşaat çalışmaları esnasında T biçimli dikilitaşların olduğuna dair kanıtlar tespit edilmiştir (Çelik 2007: 169, Fig. 19).

[178] Karakoyun Deresi'nin yaklaşık 1500 yıl öncesine kadar Yeni Mahalle yerleşiminin batısında Halepli Bahçe ve güneyindeki Balıklıgöl kutsal alanından akmakta olduğu bildirilmiştir (Çelik 2007: 165).

2. 1. 1. 5. 7. Sefer Tepe (Yukarı Darik Harabesi)

Sefer Tepe[179], Şanlıurfa ili, Viranşehir ilçesinin 25 km batısında ve deniz seviyesinden 700 m yüksekliktedir. Buradaki yerleşim 10.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (Güler M. vd. 2012: 161; Çelik 2014a: 18). Kültür dolgusu ana kaya üzerinde 7 m'ye ulaşmaktadır. Sefer Tepe'nin doğu ve kuzey yönleri Viranşehir Ovası'na bakmaktadır. Güneyi kısmen engebelidir ve batı tarafı Tek Tek Dağlarının yüksek platosuna doğru uzanır (Çelik 2014a: 18). Yukarı Cırcıp olarak adlandırılan en yakın su kaynağı yerleşime 1,5 km uzaklıktadır. En yakın bazalt kaynağı da 1 km doğuda yer almaktadır (Güler M. vd. 2012: 161; Güler, G vd. 2013: 296).

2003 yılında B. Çelik başkanlığında gerçekleştirilen Viranşehir İlçesi Kültür Envanteri çalışmaları sırasında keşfedilmiş, 2011 yılında Şanlıurfa İl Kültür Envanteri çalışmaları çerçevesinde yeniden ziyaret edilmiştir. Söz konusu merkez Geç ÇÇÖNA (MÖ 9100-8800) ve Erken ÇÇÖNB'ye (MÖ 8800-8400) tarihlendirilmektedir (Güler G. vd. 2013: 297; Güler M. vd. 2012: 161; Çelik 2014a: 18, 22).

İn situ durumda 16 adet T biçimli dikilitaşın tespit edildiği Sefer Tepe'de, dikilitaşların sadece T biçimli baş kısımlarının 0,30-0,40 m'lik bölümü yüzeyden görülebilmektedir. Araştırmalar sırasında bunların yaklaşık 1,5-2,00 m aralıklarla karşılıklı gelecek şekilde, yan yana dizildikleri anlaşılmıştır. Dikilitaşların yerleştiriliş pozisyonları Göbekli Tepe II. tabaka'ya benzetilmiştir (Güler G. vd. 2013: 296).

Yerleşimin güneydoğu köşesinden bir evin inşaatı sırasında, tüm durumda T biçimli bir dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil: 242). 1,98 m uzunluğunda, T biçimli başı 0,72 m, gövde genişliği 0,54 m ve 0,30 m kalınlığındaki dikilitaş bezemesiz olup, yüzeyinde herhangi bir kabartma ve tasvir yoktur. İkinci bir dikilitaş iki parça halinde bulunmuştur. 2 m yüksekliğindeki dikilitaşın baş kısmı 0,75 m dir ve kalınlığı da 0,40 m'dir. Ön dar yüzeyinde bir *bukranion* tasvirinin eskizinin yapılmış olduğu bildirilmiştir. Bunlardan başka çeşitli dikilitaş parçalarının da bulunduğu belirtilse de detaylı bilgi verilmemiştir (Çelik 2006b: 23-24, Fig. 2-3; Güler M. vd. 2012: 161, Fig.

[179] Sefer Tepe'nin diğer T biçimli dikilitaşlı merkezlere uzaklığı şu şekildedir: Karahantepe'den 20 km, Taşlı Tepe'den 28 km, Göbekli Tepe'den 50 km Yeni-Mahalle ve Hamzan Tepe'den 63 km uzaklıktadır (Güler, G. vd. 2013: 296).

8-9; Güler G. vd. 2013: 296, Fig. 21; Çelik 2014a: 18, Fig. 17). Erken ÇÇÖNB'ye tarihlendirilen dikilitaşların Göbekli Tepe II. tabaka ve Karahantepe dikilitaşlarına benzerlik gösterdiği bildirilmektedir (Güler G. vd. 2013: 296; Çelik 2014a: 18).

Bununla birlikte 2021 yılında Sefer Tepe'de başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarında, dörtgen planlı yapıların içerisinde birer ya da karşılıklı duran ikişer adet T biçimli dikilitaşların varlığı belirlenmiştir (Şekil: 243-245). Sefer Tepe kazı çalışmaları ile ilgili olmak üzere ilerleyen zamanlarda yapılacak yayınlarla birlikte daha detaylı bilgiler edinilecektir.

YÜZEY ARAŞTIRMALARI

2. 1. 1. 5. 8. Kurt Tepesi (Kuça Gura)

Kurt Tepesi (Kuça Gura) Şanlıurfa ilinin 47 km[180] doğusunda, Sumaklı köyünün[181] 3 km güneyindedir (Çelik 2014: 11-12). Deniz seviyesinden yüksekliği 730 m'dir. Konumu itibarıyla Harran Ovası ve Viranşehir Bölgesi arasındaki geçit olan Çoban Deresi Boğazı'na hâkim bir tepe üzerindedir (Çelik 2014a: 11; 2015a: 315; 2015c: 354). Yüksek kalker platonun oluşturduğu bir sırtın üzerinde yer alan Kurt Tepesi yaklaşık 7 dekarlık bir alanı kaplamaktadır (M. Güler ve Çelik 2015: 78).

Merkez, 2013 yılında B. Çelik tarafından Şanlıurfa yöresinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir (Çelik 2014a: 10-11).

Kurt Tepesi'nde yapılan araştırmalar Geç ÇÇÖNA (MÖ 9100-8800) ve Erken ÇÇÖNB'ye (MÖ 8800-8400) ait veriler sunmaktadır. Bundan başka Roma dönemine tarihlendirilen birkaç adet tümülüs mezarın da varlığı belirlenmiştir (Çelik 2014a: 12, 22; 2015c: 354).

[180] 2015 yılı yayınında 45 km doğuda yazmaktadır (M. Güler ve Çelik 2015: 78).

[181] Sumaklı köyü hem Siverek hem de Viranşehir Bölgesi'ne açılan bir geçit üzerinde yer aldığı bildirilmektedir (Çelik 2016: 416). Köyün etrafında Neolitik yerleşimleri ile birlikte ceylan avlama alanları olarak kullanıldığı düşünülen yerler bulunmuştur (Çelik 2016: 416). Bu nedenle bu geçitlerin insanlar kadar yabani hayvanlar içinde çok önemli olduğu ve insanların buraya avlanmak üzere gelmiş olabilecekleri yorumu yapılmıştır. Bu nedenle Sumaklı köyü konumu açısından oldukça önem taşımaktadır (Çelik 2016: 414-416).

Adı geçen tepede T biçimli dikilitaşlar kaçak kazılarla açığa çıkarılmıştır. Bu eserlerden iki tanesi 7 km güneydoğudaki Kösecik köyüne taşınmıştır. T biçimli dikilitaşlardan birisinin ön dar yüzeyinde üstte, kabartma şeklinde "V"[182] sembolü ve devamında aşağı doğru dikey inen iki paralel şerit kravat şeklini meydana getirmektedir[183] (Şekil: 246-247) (Çelik 2014a: 12, Fig. 5; 2015a: 315; 2015c: 354, Fig. 4). Kurt Tepesi'nde tespit edilen diğer T biçimli dikilitaşlar bezemesizdir (Şekil: 248) (Çelik 2014a: 12, Fig. 4; 2015a: Res. 9). Kurt Tepesi'ndeki dikilitaşlar Göbekli Tepe II. tabaka ve Nevali Çori kült binasında açığa çıkarılan dikilitaşlara benzetildiği için Geç ÇÇÖNA ve Erken ÇÇÖNB'ye tarihlendirilmiştir (Çelik 2015c: 358). Kurt Tepesi'nin Karahantepe ve Taşlı Tepe'ye eşit mesafede olduğu bildirilmiştir (Çelik 2015c: 358).

2. 1. 1. 5. 9. Besta Fakı Mevkii (Tahtari Mevkii)

Şanlıurfa ilinin 50 km doğusunda, Sumaklı köyünün 2,5 km kuzeyindedir (Çelik 2016a: 414).

Merkez, 2014 yılında, B. Çelik tarafından yapılan "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırmaları Projesi" kapsamında keşfedilmiştir (Çelik 2016a: 414). Araştırma çerçevesinde incelenen materyallerden ÇÇÖN Döneme tarihlendirilen bir merkez olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Roma Dönemine ait tümülüs mezarların da varlığı tespit edilmiştir (Çelik 2016a: 414).

Yerleşim içinde bir dikilitaşa ait olması muhtemel bir gövde parçası bulunmuştur (Şekil: 249). Eserin yüzeyinde herhangi bir tasvirin bulunduğuna dair bilgi verilmemiştir (Çelik 2016a: 414, Res. 11).

[182] Nevali Çori merkezi dikilitaşında "V" sembolü iç içe iki adettir. Kurt Tepe'deki "V" sembolü tek kabartma şeklinde olduğu iiçin Göbekli Tepe D Yapısı merkezi dikilitaşlarının boyun kısımlarındaki kolye olduğu düşünülen kabartma şeklindeki "V" sembollerine benzetilmiştir; ancak boyut olarak ise Göbekli Tepe II. tabaka dikilitaşları ile uyumludur (Çelik 2015c: 358).

[183] Çelik (2014: Fig. 5) dikilitaşın ön dar yüzeyindeki tasviri: kravat ve *chevron* motifi olarak tanımlamıştır.

2. 1. 1. 5. 10. Hamzan Tepe

Hamzan Tepe[184], Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 12 km güneyinde, İkizce köyünün 2 km kuzeyinde ve Fatik Dağları olarak adlandırılan bir bölgede, ana kaya üzerinde yer almaktadır. Konumu itibarıyla Harran Ovası'nın batı tarafındadır. Deniz seviyesinden 600-700 m yükseklikteki yerleşim, yaklaşık 17.000 m²'lik bir alana yayılmaktadır (Çelik 2004: 3; 2010: 257; 2014: 14). Çakmaktaşı kaynaklarına oldukça yakın olan Hamzan Tepe'nin 400 m batısında ise bazalt kaynakları mevcuttur (Çelik 2006a: 222).

Hamzan Tepe ilk defa B. Çelik tarafından 2000 yılında "Şanlıurfa Kültür Envanteri Araştırmaları" kapsamında keşfedilmiştir. Tepe ile ilgili ikinci yüzey araştırması 2010 yılında yapılmıştır (Çelik 2010: 257, 259).

Adı geçen tepede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda, yerleşimin Alt Paleolitik'te bir açık hava istasyonu niteliğinde olduğu, Geç ÇÇÖNA (MÖ 9100-8800) ve Erken ÇÇÖNB (MÖ 8800-8400) evresinde ise küçük bir yerleşim yeri olma özelliği gösterdiği öngörülmektedir (Çelik 2006a: 222; 2014: 15, 22). Tepenin çakmaktaşı kaynaklarına yakın olması yerleşimi daha da önemli kılmaktadır (Çelik 2010: 257).

Hamzan Tepe'de yürütülen araştırmalar mimari kalıntıların çok zayıf olduğunu göstermektedir. Sadece tek bir yuvarlak planlı yapı tespit edilebilmiştir. Ana kaya üzerine oturtulan bu yapı, 8-9 adet büyük boyutlu taş bloğunun daire şeklinde dizilmesiyle inşa edilmiştir. Bu yapının dışında *in situ* durumda bir adet dikilitaş bulunmuştur. 0,50 m genişliğinde ve 0,20 m kalınlığında olan dikilitaşın kaçak kazılar esnasında açığa çıkarıldığı belirlenmiştir (Şekil: 250). T biçimli olduğu belirtilen dikilitaşın yüzeyi bezemesizdir. Boyut ve işleniş bakımından Göbekli Tepe II. tabaka, Karahantepe ve Nevali Çori dikilitaşlarıyla paralellik kurulmuştur (Çelik 2006a: 222-223; 2010: 259; 2014a: 15, Fig. 10; 2015a: 316-317; M. Güler ve Çelik 2015: 84, Res. 16).

[184] Şanlıurfa'daki Yeni Mahalle'den 10 km, Göbekli Tepe'den ise 25 km uzaklıktadır (Çelik 2006a: 223).

2. 1. 1. 5. 11. Taşlı Tepe

Taşlı Tepe Şanlıurfa ili, Siverek ilçesi, Başbük köyünün 1 km kuzeyinde ve deniz seviyesinden 740 m yükseklikte‌dir. Yaklaşık 12.000 m²'lik bir alanı kaplayan yerleşim, ana kayadan itibaren 4,00 m yükselmektedir. En yakın bazalt kaynağı, yerleşimin 2 km güneyindedir. Taşlı Tepe günümüzde sürdürülen tarımsal faaliyetler sırasında tahribata uğramıştır (Çelik vd. 2011: 226). Yerleşimin kuzey, güneybatı ve doğu kısmı 800-850 m yüksekliğinde platolarla çevriliyken, güney ve batı bölümü nispeten daha düz bir yapı göstermektedir (Güler vd. 2013: 292; Çelik 2014a: 16).

İlk defa 2011 yılında B. Çelik tarafından yürütülen "Şanlıurfa İl ve İlçelerindeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının Tespiti, Envanteri ve Değerlendirilmesi Projesi" kapsamında tespit edilmiştir. Taşlı Tepe, sadece ÇÇÖN Dönem tespit edilmiştir. Yüzey araştırmasından ele geçen malzemelerin değerlendirilmesi sonucu da Geç ÇÇÖNA (MÖ 9100-8800) ve Erken ÇÇÖNB'ye (MÖ 8800-8400) tarihlendirilmiştir (Çelik vd. 2011: 227; Güler vd. 2013: 292; Çelik 2014a: 16-18, 22).

Taşlı Tepe'nin güneydoğu yamacında, sulama için açılmış olan 7 x 8 m boyutlarında ve 1 m derinliğinde olan bir çukurdan kireç taşından yapılmış 4 adet dikilitaş ve parçaları bulunmuştur. Bunlardan sadece bir adeti tümlenebilmiştir (Şekil: 251). Birleştirilen parça 1,52 m, yüksekliğindedir, T biçimli baş kısmının genişliği 0,93 m, gövdenin kalınlığı ise 0,22 m'dir. Dikilitaş ve parçalardan hiç birisinin yüzeyinde bezeme yer almamaktadır. Aynı alandan dikilitaş parçaları ile birlikte *terrazo* taban[185] parçaları da bulunmuştur (Çelik vd. 2011: 226-227; Güler vd. 2013: 292, Fig. 2).

Başbük Köyü'nde bir evin avlusunda bulunan T biçiminde dikilitaş ve parçaları Taşlı Tepe yerleşmesinden getirilmiştir.

Taşlı Tepe'deki[186] dikilitaşlar boyutları itibarıyla Göbekli Tepe'nin II. tabaka dikilitaşlarına benzemektedir (Çelik vd. 2011: 227, Res. 7a-7b).

---

[185] Benzer *terrazo* taban Göbekli Tepe, Nevali Çori ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle Tepesi'nde de görülmektedir (Güler vd. 2013: 297).

[186] Taşlı Tepe'nin diğer T biçimli dikilitaşlı merkezlere uzaklığı şu şekildedir: Göbekli Tepe'ye 35 km, Nevali Çori'ye 62 km, Karahantepe'ye 30 km, Sefer Tepe'ye 28 km, Şanlıurfa-Yenimahalle'ye 50 km ve Hamzan Tepe'ye 5' km'dir (Çelik vd. 2011: 226).

2. 1. 1. 5. 12. Kocanizam Tepe

Kocanizam Tepe, Şanlıurfa ili Viranşehir ilçesi, Kocanizam köyünde yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 653 m olan tepedeki yerleşimin kapladığı alan 15.000 m²'dir (Güler M. vd. 2012: 167; Güler G. vd. 2013: 296). Yerleşmenin 1,5 km uzaklığında su kaynağı bulunmaktadır. En yakın bazalt kaynağı da yerleşimin 1 km doğusundadır (Güler M. vd. 2012: 167).

2011 yılında, Şanlıurfa İl Kültür Envanteri çalışmaları sırasında tespit edilen Kocanizam Tepe, ÇÇÖN (Geç ÇÇÖNA ve Erken ÇÇÖNB) ile erken Bizans Dönemine tarihlendirilmektedir (Güler G. vd. 2013: 291, 296).

Tepe'deki yerleşimin orta alanında, kaçak kazılar sırasında açığa çıkarılan, bir dikilitaş parçası, dikdörtgen ve yassıdır (Şekil: 252). Söz konusu buluntu araştırmacıları tarafından T biçimli dikilitaşın gövde parçası olarak tanımlanmaktadır. Dikilitaşın yüzeyi düzdür ve herhangi bir kabartma ya da tasvir bulunmamaktadır (Güler M. vd. 2012: 160, Res. 6; (Güler G. vd. 2013: 296, Fig. 17). Kocanizam Tepe'deki ÇÇÖN Dönem buluntuları Göbekli Tepe II. tabaka, Nevali Çori'nin III. tabaka, Karahantepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Hamzan Tepe ile çağdaş olduğu bildirilmiştir (Güler G. vd. 2013: 297-298).

2. 1. 2. Değerlendirme

ÇÇÖN Dönem dikilitaşları Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde iki farklı alanda görülmektedir. Bunlar Dicle Vadisi ve Fırat Havzası'dır.

Dicle Vadisi

Dicle Vadisi'nde dikilitaşların bulunduğu ÇÇÖN Dönem yerleşmeleri, Siirt'te Gusir Höyük, Batman'da Hasankeyf Höyük, Mardin'de Boncuklu Tarla, Diyarbakır'da Gre Fılla ve Çayönü olmak üzere 5 adettir. Bu yerleşmeler deniz seviyesinden 535-832 m yükseklikteki alanlarda, Dicle Nehri'nin kollarının kenarlarında, sulak alanlara yakın yerlerdedir.

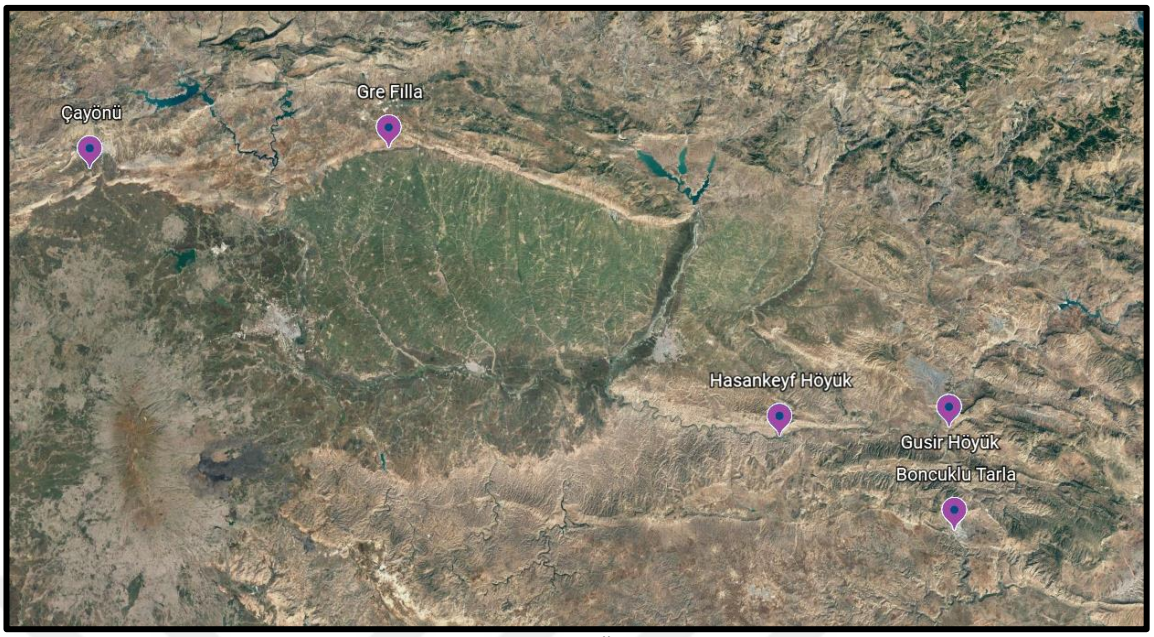

Harita 1: Dicle Vadisi Dikilitaşların Görüldüğü ÇÇÖN Dönem Yerleşmeleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

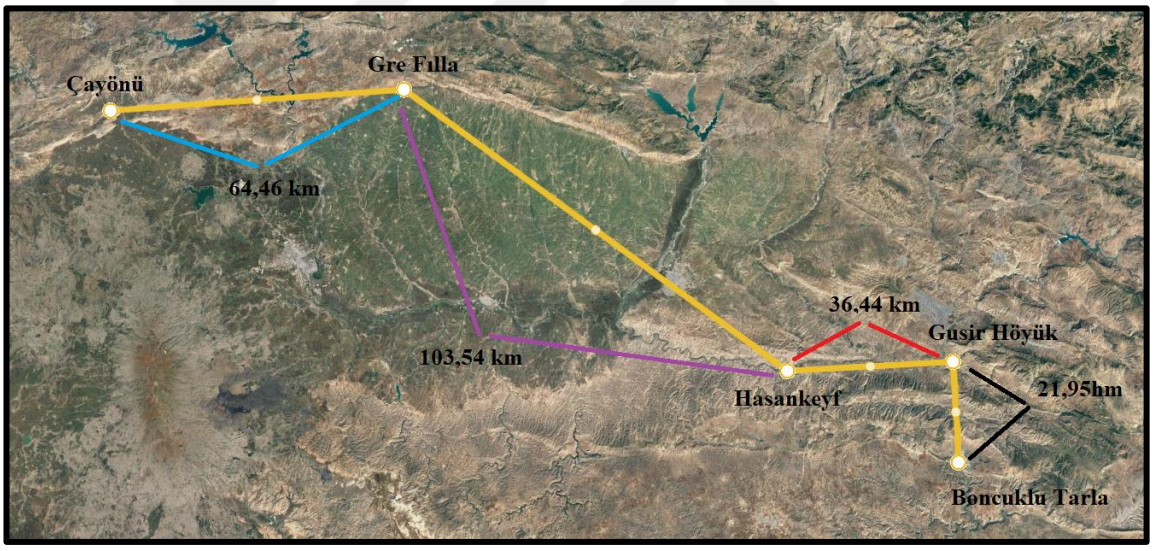

Harita 2: Çayönü-Gre Filla Arası Mesafe: 64,46 km; Gre Fılla-Hasankeyf Arası Mesafe: 103,54 km; Hasankeyf-Gusir Höyük Arası Mesafe: 36,44 km; Gusir Höyük-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 21,95 km; Hasankey-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 42,56 km; Çayönü-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 200,52 km; Gre Filla-Boncuklu Tarla Arası Esafe: 145,75 km'dir (Hepsi Yaklaşık Kuş Uçumu Ölçülerdir (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

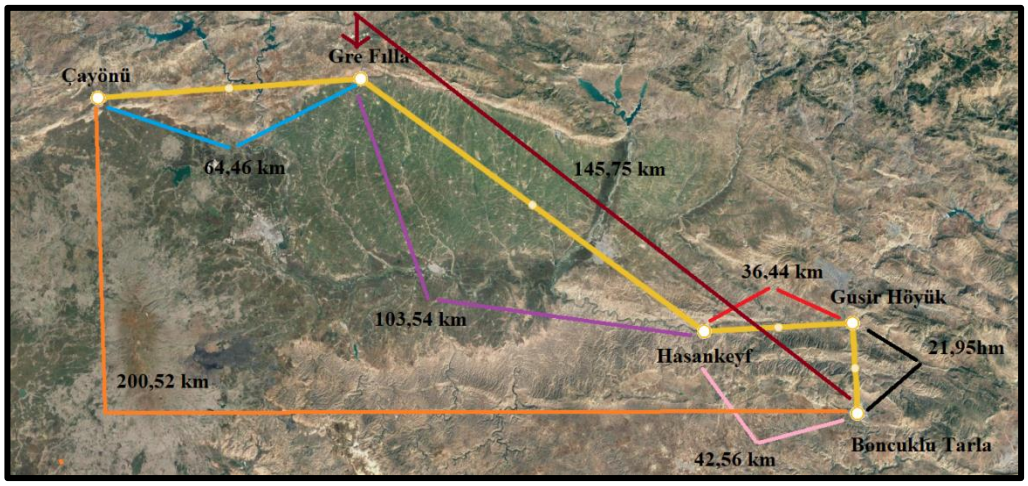

Harita 3: Çayönü-Gre Filla Arası Mesafe: 64,46 km; Gre Fılla-Hasankeyf Arası Mesafe: 103,54km; Hasankeyf-Gusir Höyük Arası Mesafe: 36,44 km; Gusir Höyük-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 21,95 km; Hasankey-Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 42,56 km; Çayönü—Boncuklu Tarla Arası Mesafe: 200,52 km; Gre Filla-Boncuklu Tarla Arası Esafe: 145,75 km'dir (Hepsi Yaklaşık Kuş Uçumu Ölçülerdir (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Dicle Vadisi'nde yaklaşık eş zamanlı olarak yerleşilen merkezlerden elde edilen C14 sonuçlarına göre yerleşimlerin tarihleri aşağıda sunulmaktadır:

Merkez	Tarih (MÖ)	Dönem / Evre
Gusir Höyük	9746-9305 9188-8798	ÇÇÖNA
Hasankeyf Höyük	9600-9000	ÇÇÖNA
Boncuklu Tarla	10.389 ±41 - 8297-8235 / 7592-7522[187]	Geç Epipaleolitik - Geç ÇÇÖNB
Gre Fılla	10.000-7000	ÇÇÖNA-ÇÇÖNB
Çayönü	9500-6600	ÇÇÖNA-ÇÇÖNC

Tablo 42: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Bu verilere göre Dicle Vadisi'nde en erken yerleşim Geç Epipaleolitik'te Boncuklu Tarla'da olsa da, bu yerleşimde dikilitaşlar ÇÇÖNA evresinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla yerleşmelerle ilintili dikilitaşların C14 sonuçlarına göre dönemleri aşağıda verilmektedir.

[187] Söz konusu tarih orta ÇÇÖNB evresine aittir; çünkü geç ÇÇÖNB evresine ait C14 verileri henüz açıklanmamıştır.

Merkez	Dönem / Evre	MÖ, Tarih Aralığı
Gusir Höyük	ÇÇÖNA	9746-9305 9188-8798
Hasankeyf Höyük	ÇÇÖNA	9600-9000
Boncuklu Tarla	ÇÇÖNA ÇÇÖNA-ÇÇÖNB (Geçiş Evresi) Orta ve Geç ÇÇÖNB	(?) 9400-9300 8297-8235 7592-7522- (?)
Gre Fılla	ÇÇÖNB	8800-7550
Çayönü	ÇÇÖNB	8200-7300

Tablo 43: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Dikilitaşlarının Zamansal Dizilimi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Yukarıdaki Tablo 43'e göre en erken dikilitaşlı merkez Gusir Höyük olarak görünse de, Boncuklu Tarlada ÇÇÖNA evresine ait C14 verileri henüz olmadığı için ilerleyen kazı çalışmaları bu verileri değiştirme eğilimindedir.

Tablo 43'teki verileri dikkate aldığımız zaman en erken dönem dikilitaşların tespit edildiği yer Gusir Höyük olmakla birlikte diğer yerleşimler ile aralarında büyük zaman farkı görülmemektedir ve neredeyse eş zamanlı bir dönemi ifade etmesi ihtimal dahilindedir. Gusir Höyük'ün en alt seviyesinden itibaren dikilitaş geleneği vardır. Höyükte iki farklı alandaki çalışmalarda dikilitaşlı yapılar tespit edilmiştir; ancak bu alanların stratigrafik olarak birbirleriyle bağlantısı henüz gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle, bu iki alanın birbirinden ayrılabilmesi için tarafımızdan A ve B alanları olmak üzere iki farklı isimlendirme yapılmaktadır.

A alanında yapılan çalışmalarda, 5 yapı katından 14 adet dikilitaşın varlığı bilinmektedir. B alanında ise toplam 4 adet dikilitaş bulunmaktadır.

A alanında, en alttaki yapı katından en üst seviyedeki yapı katı da dahil olmak üzere, binaların içinde dikilitaşlar yer almaktadır. Bir bölümünün üst kısımları kırık ve eksik olan dikilitaşlar çoğunlukla uzun, dikdörtgen formdadır. Tüm olarak korunan dikdörtgen formdaki dikilitaşların köşeleri yuvarlatılmıştır. Kaba şekillendirilen dikilitaşların yanı sıra, görülen bir adet oval formlu dikilitaş da mevcuttur. Üçüncü yapı katındaki bir adet dikilitaşın geniş ve dar yüzeylerindeki yuvarlak çukurluklar ve beşinci yapı katındaki bir adet dikilitaşın geniş yüzeyindeki küçük dairelerin dışında, diğer

dikilitaşların yüzeylerinde herhangi bir tasvir belirlenmemiştir. Diğer yandan tabakası ve ait olduğu yapı bildirilmeyen bir adet dikilitaşın yüzeyinin belirli bir seviyeye kadar kille kaplanmış olduğu ifade edilmiştir.

B alanında sadece bir yapıda açığa çıkarılan dikilitaşlar da A alanındakilere benzer şekilde uzun dikdörtgen bir forma sahip olup, yüzeylerinde herhangi bir tasvir bulunmamaktadır.

A alanında dikilitaşlar en alttaki birinci yapı katından dördüncü yapı katına kadar çukur tabanlı, yarısı yer altına gömülü, yuvarlak planlı binalarda, iç mekânın yaklaşık merkezi bölümüne denk gelecek şekilde dikilmiştir. Dikilitaşlar aynı alanda, yuvarlak plandan köşeli plana geçişi temsil eden bir bina içinde, mekânları birbirinden ayıran duvarların köşe yaptıkları bölüme ve bu binaya geçişi sağlayan bir rampanın duvarı içine dikilmiştir. Tüm bu dikilitaşlar, gerek kilden yapılmış bir platform içine, gerekse de büyük taştan bir teknenin içine ya da içi oyularak hazırlanmış taştan bir kaideye yerleştirilmişlerdir. En üstteki beşinci tabakayı temsil eden yapı kompleksinde ise merkezi yapıda, mekânın iç kısmında kare oluşturacak şekilde karşılıklı ve simetrik olarak taşlardan oluşturulan yuva içerisine dikilmişlerdir. Alt tabakalardaki binaların merkezi yapı olup olmadıkları basamaklı açma nedeniyle tam anlaşılamasa da en üst seviyedeki binanın, etrafındaki dörtgen planlı yapılarla merkezi bir bina olduğu görülmektedir.

B alanında ise sığ çukur tabanlı, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı, merkezi yapı olması muhtemel binada, mekânın içerisinde dört adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Bunlardan iki adedi yapının köşelerine yakın, duvarlar içine ve geniş tarafları mekâna bakacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Diğer iki tanesi de mekân içinde, çapraz eksen üzerinde, duvarlara yakın serbest durmaktadır. Bunlardan bir adedi iki geniş yüzeyinin olduğu kısımlardan taşlarla desteklenmiştir.

Gusir Höyük ikinci yapı katındaki bir dikilitaşın yanına çift halinde koyun boynuzu bırakılmıştır. Bundan başka yuvarlak plandan köşeli binaya geçişi temsil eden binadaki dikilitaşlardan birinin yanında küçükbaş hayvana ait boynuzlar bulunmaktadır. Üst

seviyedeki merkezi yapıda ise boynuzlar dikilitaşların yanında değil mekân içerisine inşa edilen bir sekinin üzerinde yer almaktadır. ÇÇÖN Dönemde Hallan Çemi'de, bir özel yapı içerisinde, her ne kadar dikilitaş bulunmamış olsa da, girişe yakın olmak üzere, boynuzlarıyla birlikte bir sığır kafası bulunmuştur (Rosenberg 2007a: Fig. 11). Bunun asılı olduğu duvardan düştüğü saptanmıştır. Ayrıca Hallan Çemi (Rosenberg 2007a: Fig. 9), Demirköy (Rosenberg 2007b: Fig. 1) ve Körtik Tepe'de (Özkaya ve San 2007: Fig. 20) taştan yapılmış küçük boyutlu boynuz biçimli nesneler de oldukça önem arz eden bir durumdur. Bu da söz konusu geleneğin Dicle Vadisi yerleşmelerinde yaygın olduğunu göstermesi açısından dikkati çekmektedir.

Bu veriler ışığında, Gusir Höyük'te dikilitaşlı iki merkezi yapı tespit edilmiştir. Bunlardan birisi A alanında, diğeri ise B alanındadır. Ayrıca dikilitaşlar bir binaya "özel yapı" olma karakterini sağlamaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Dicle Vadisi'nde en erken dikilitaş ve dikilitaşlı yapı Gusir Höyük'te tespit edilmiş olsa da, etrafında kendisinden başka yapılarla açığa çıkarılan en erken merkezi yapının, Boncuklu Tarla'nın C14 verileri yayınlanana kadar, şimdilik Hasankeyf Höyük'te olduğu görülmektedir. Köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı merkezi yapı ÇÇÖNA evresinde, MÖ 9600-9000 arasındaki bir zaman dilimine tarihlenmektedir. Üç farklı yapı katına sahip olan merkezi özel yapının en alt tabakası bir dikilitaş ile temsil edilmektedir. Üst bölümü kırık ve eksik olan dikilitaş dikdörtgen formdadır. Yüzeyinde herhangi bir bezeme yoktur. Arka geniş yüzeyi taşla desteklenmiştir. Dikilitaşın ön tarafındaki zemine, merkezi kısmında dairesel bir çukurluk olan taştan tabağın gömülü olması, aynı mekân içerisinde öğütme taşlarının varlığı, taştan yapılmış olan bir kanal, kilden yapılmış bir platform ve iç kenarı taş ile örülmüş olan bir çukurun varlığı, yapı içerisinde ritüel törenlerin gerçekleştirilmiş olabileceğine dolaylı da olsa kanıt sunmaktadır.

Hasankeyf Höyük'te etrafında yapı grupları ile merkezi özel yapının varlığı, tarihi açısından Dicle Vadisi'nde en erken örnektir. Ayrıca dikilitaşın önüne taştan bir kabın yerleştirilmesi ve taştan yapılmış olan kanal da, Dicle Vadisi için diğer bir ilki teşkil etmektedir.

Hasankeyf Höyük'teki bu merkezi yapı bir sonraki yapı katında farklı bir kimliğe bürünmüş ve işlevi değişmiştir. Mekânın içindeki dikilitaş bilinçli olarak kırılmış ve yapılan tabanın altına gömülmüştür. Bu seviyeden itibaren dikilitaşlı merkezi yapı ölülerin gömüldüğü özel bir bina halini almıştır. Bununla birlikte yapı içinde ve etrafında açığa çıkarılmış olan bireyler üzerinde herhangi bir DNA çalışmasına ait sonuç yayımlanmamıştır. Dolayısıyla bu özel yapıya gömülmüş olan kişilerin birbirleriyle ilişkileri, kan bağları, toplumdaki olası kimlikleri –yerli ya da yabancı olarak- henüz bilinmemektedir; ancak dikilitaşı gömülmüş olsa da hâlâ merkezi yapı olarak işlev taşıması açısından oldukça önem taşımaktadır.

Dicle Vadisi'nde dikilitaşlı özel yapıların olduğu üçüncü yerleşim Boncuklu Tarla'dır. Bu yerleşimde, dikilitaşlı üç adet merkezi özel yapı bulunmaktadır. Bunlardan ilki ÇÇÖNA evresine ait olup çukur tabanlı, oval planlı ve kireç taşı ile çamurdan örülmüş payeleri olan bir yapıdır. Mekânın iç düzenlenmesinde karşılıklı sekiler içerisine, bir kaide ile birlikte yerleştirilmiş olan kireç taşından dikdörtgen biçimli iki dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Dikilitaşların yüzeyinde herhangi bir tasvir olmamakla birlikte bir geniş yüzeyine bilinçli açılmış dairesel bir oyuğun bulunması Gusir Höyük dikilitaşlarını hatırlatmaktadır. İki adet dikilitaşın haricinde mekânın içinde sekilerin varlığı, duvarlardan birinde yer alan kapalı niş ve ona ulaşım sağlayan bir basamak, ocak ve bir duvar önündeki hücrelerin en ön kısmında yığılı olarak hayvan kemiklerinin bulunmuş olması bu yapıda gerçekleştirilen ritüellere işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca yapı içerisinde dört adet payenin varlığı dönem için önemli bir özelliktir ve yerleşmede Epipaleolitik Dönemden itibaren bu gelenek devam etmektedir. Bu hali ile Dicle Vadisi için en erken örneği bize göstermektedir.

Aynı yerleşmedeki ikinci özel yapı, Doğu Alanında, MÖ 9400-9300 zaman aralığına tarihlenen ve ÇÇÖNA'yı temsil eden bir yapıdır. Söz konusu yapı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB geçiş evresini de kapsamaktadır. Köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı, çukur tabanlıdır ve içerisinde serbest duran dört adet dikilitaşın ikisi kare, diğer ikisi ise dikdörtgen kesitlidir. Dikilitaşların yüzeyinde herhangi bir bezeme mevcut değildir. Yapı içerisinde seki ve duvarında üç adet niş vardır. Dicle Vadisi'nde ÇÇÖNA ve ÇÇÖNA-ÇÇÖNB

geçiş evresine tarihlenen ve dörtgen planlı yapılar arasında, mekân içinde serbest duran dört dikilitaşın var olduğu en erken örnektir.

Boncuklu Tarla'da dikilitaşlı üçüncü özel yapı "*Terrazo* Yapısı"dır. Ait olduğu ikinci tabaka MÖ 7592-7522'ye tarihlenmekte olup, Orta ÇÇÖNB'de inşa edilip, Geç ÇÇÖNB'de de kullanılmaya devam etmiştir. Kırmızı renkli *terrazo* tabana sahip yapının içinde dört adet serbest duran dikilitaşın varlığı yuvalarından anlaşılmaktadır. Bu *terrazo* taban, kullanım tarihi açısından Dicle Vadisi için en erken örneği temsil etmektedir.

Dicle Vadisi'nde dikilitaşlı özel yapıların tespit edildiği dördüncü yerleşim Gre Fılla'dır. Yerleşmede dikilitaş geleneği ÇÇÖNB evresinde, çukur tabanlı, köşeleri yuvarlatılmış oval ya da dörtgen plana sahip 3 adet özel yapıda görülmektedir. Bu yapıların hepsi de payelidir. 7 numaralı merkezi özel yapıda mekânın doğu yarısında payelerin arasında taş ile çevrili bir yuva içerisinde dikilitaş yer almaktadır. Uzun dikdörtgen formlu dikilitaşın yüzeyinde herhangi bir tasvir bulunmamaktadır.

Gre Fılla 15 numaralı merkezi özel yapıda, mekân içerisinde 8 adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Bu dikilitaşlardan 6 tanesi mekânı içten çevreleyen sekilerin içlerine, 2 adeti ise platform içine yerleştirilmiştir ve bir geniş yüzeyleri mekâna bakmaktadır. Söz konusu dikilitaşlar uzun dikdörtgen levha şeklinde, kaba şekillendirilmiştir ve yüzeylerinde herhangi bir tasvir yoktur. 15 numaralı özel yapıda mekân iç düzenlenmesi ve buluntuları açısından özel törenlerin yapılmış olduğuna işaret etmektedir.

Gre Fılla 8 numaralı özel yapı içerisinde her ne kadar dikilitaşların varlığı belirlenmemiş olsa da Fırat Havzası'ndaki Karahantepe'de olduğu gibi, mekân içerisinde karşılıklı dikilmiş olan iki adet *fallus*un bulunması dikkat çekmektedir.

Dicle Vadisi'nde dikilitaşlı özel yapıların olduğu beşinci ve son yerleşim Çayönü'dür. Çayönü'nde dikilitaşlar iki farklı özel yapıda tespit edilmiş olmakla birlikte üçüncü bir yapıda da olması gerektiği tarafımızdan da ön görülmektedir. Bu yapılar Saltaşı Döşemeli Yapı, Kafataslı Yapı ve *Terrazo* Yapısı'dır.

Saltaşı Döşemeli Yapı, Kanallı Yapılar Evresi'ne ait olup, MÖ 9100-9000 yıllarına, yerleşimin Erken ÇÇÖNB evresine tarihlenmektedir. Çukur tabanlı ve tek mekânlı olan bu yapı içerisinde, bir adedi kuzeydoğu duvarı önündeki sekinin ön tarafında ve iki adedi de mekân ortasında yan yana ve serbest duran dikilitaşlar yer almaktadır. Dikdörtgen biçimli dikilitaşların yüzeylerinde herhangi bir bezeme yoktur. Binanın tabanının dikilitaşların etrafını da saracak şekilde büyük boyutlu taşlarla döşeli olması oldukça önemlidir. Bu tarzda taş döşeli yapılar Hallan Çemi 2. tabakası yuvarlak planlı yapılarında görülmekle birlikte içlerinde "özel yapı" olduklarını kanıtlayacak herhangi bir buluntu tespit edilememiştir (Rosenberg 2007a: 2-3, Fig. 6). Dolayısıyla Dicle Vadisi'nde "özel yapı" olarak tanımlanan bir yapının tabanının taş döşeli olması bir ilki teşkil etmektedir.

Kafataslı Yapı'nın, Kanallı Yapılar Evresi'ne ait ilk iki evresini temsil eden söbe planlı yapı, Saltaşı Döşemeli yapı gibi MÖ 9100-9000'e, yani yerleşimin ÇÇÖNB evresine tarihlenmektedir. Söbe planlı yapılar içerisinde dikilitaşların olduğu, bir üst evredeki Kafataslı Yapı'da kırılmış dikilitaşların ikincil olarak kullanılmasından anlaşılmaktadır. Söz konusu yapı, içerisinde gömütlerin olmasıyla önem taşımaktadır.

Yuvarlak planlı özel bir yapı içerisinde bireylerin gömülü olduğu en erken yapı Hasankeyf Höyük'teki merkezi yapıda görülmektedir; ancak Çayönü'ndeki yapının farkı içerisinde dikilitaşların da yer almış olmasıdır.

Kafataslı Yapı'nın kullanım amacı aynı kalmakla birlikte, Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde tamamen plan değişikliğine uğramıştır. Kanallı Yapılar Evresi'nin söbe planlı binasının bir bölümünün içine oturtulan dikdörtgen planlı bir yapıya sahip olmuştur. Söz konusu yapı, planıyla Orta ÇÇÖNB'ye tarihlenmektedir. Kafataslı Yapı içinde, dikilitaşlar, binanın kuzeyindeki hücreler ile güney bölümündeki avlu arasında yer alan kerpiçten yapılmış bir basamak içinde yan yana dikili durumdadır. Dikdörtgen formundaki dikilitaşların hemen ön tarafında, avlu üzerinde sıvanmış bir alan bulunmaktadır. 3 yenileme evresinin sonuncusunda hücrelerin yerini avlulardan direkt geçilen odalar ve dikilitaşların yerini de yan yana iki adet payanda almıştır. Avlu bölümünde mevcut olan pembe renkli bir sunak taşı Kafataslı Yapı'nın işlevini ayrıca

vurgulamaktadır. Taş üzerinde yapılan analiz çalışmalarında insan kanı ve insan omurilik sıvısına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Tüm bu veriler Kafataslı Yapı'da özel uygulamaların olduğu ve belki de bir ritüelin gerçekleştirildiğine dolaylı da olsa dayanak oluşturmaktadır. Bu veriler ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa söz konusu yapının planlamasında hücre şeklinde odacıkların eklenmesiyle bir yeniliğin olduğunu da görmekteyiz.

Taş Döşeli Yapılar Evresi'nden sonra yerleşimde bir kez daha tamamen plan değişikliği olmuştur. Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde *Terrazo* Yapısı ve Toprak Meydan'ın varlığı dikkat çekicidir. Her ne kadar *Terrazo* Yapısı'nda dikilitaşlar bulunmamış olsa da Boncuklu Tarla'daki *Terrazo* Yapısı referans alınırsa, binanın tahrip edilmiş orta kısmında dikilitaşların olması gerekmektedir. Bununla birlikte yapının mekânı içinde, etrafı taş ile çevrili bir çukurun kenar taşının üzerinde ve yan yüzeyinde insan yüzü kabartması olan bir tekne parçasında insan kanının tespit edilmiş olması önem taşımaktadır. Bu konuda, iki varsayım akla gelmektedir. Bunlardan biri, *Terrazo* Yapısı'nın tahribi sırasında istenmeyen bir kaza sonucu kanın buraya aktığını, diğeri ise Türkiye sınırları içerisinde başka merkezlerde bu dönem için karşımıza çıkmayan insan kurban edilme olgusunu düşündürmektedir. Jerf el Ahmar yerleşiminde MÖ 9119-8484 (ÇÇÖNA evresinden ÇÇÖNB evresine geçiş)'e tarihlenen EA30 numaralı yarı çukur tabanlı yuvarlak planlı merkezi kamu yapısında binanın erken evresine ait taban üzerinde başsız bir kadın iskeletinin kolları ve bacakları iki yana açık sırt üstü yattığı tespit edilmiştir (Stordeur ve Abbés 2002: 583-585, Fig. 15; Kodaş 2013: 12). Ayrıca aynı mekân içerisinde, kadın iskeletinin hemen yanında, bir çukur içerisine başka bir bireye ait kafatasının gömülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu işlemlerden sonra yapı bilinçli olarak yakılmış ve sonrasında kapatılarak üzerine yeni evrenin özel yapısı inşa edilmiştir. Bu durum dönem içinde, özel yapısının gömülme ritüelinde insan (kadın) kurban edildiğinin önemli bir göstergesidir. E. Kodaş (2013: 16) Jerf el Ahmar'daki bu kadın iskeletinin boyun omurlarında kesme izlerinin olmadığını tespit etmiştir ki, bu da kadının kafatasının yumuşak dokuları yok olduktan sonra alınmış olduğuna karşılık gelmektedir. Buna göre söz konusu yapının kapatılma evresinde yapılmış olan ritüellere işaret etmektedir. Çayönü'ndeki *Terrazo* Yapısı'nda bulunan kan kalıntıları da bize bu olguyu düşündürmektedir.

Taş Döşemeli Yapılar Evresi'ndeki ikinci büyük değişiklik bir Toprak Meydan'ın olmasıdır. Bu meydan, kuzey tarafından, elitlere ait büyük boyutlu iki katlı Hücre Planlı yapılarla, kuzeydoğu yönden ise *Terrazo* Yapısı ile sınırlanmaktadır. Toprak Meydan, erken evrelerin Saltaşı Döşemeli Yapı ve Kafataslı Yapısı'nın üzerine gelmektedir. Bu meydanın ilk kullanım evresinde, avlunun orta bölümüne iki sıra halinde dikilitaşlar yerleştirilmiştir. Bunlar 10 tane olup, kesitleri dikdörtgen ve oval arasında değişmektedir. Çoğu bezemesiz olan dikilitaşların bir tanesinde boya kalıntıları ve bir diğerinin yüzeyinde de modelleme izleri belirgindir. Meydanın batı ve güneydoğu sınırlarına birer çift dikilitaş yerleştirilmiştir. Güneydoğu yöndeki bu sınır taşları beşgen formlu olup, geniş yüzeylerinde dikine oluk yer almaktadır. Aynı meydanın yenilenme evresinde dikilitaşlar kırılarak gömülmüştür ve meydan yeniden temiz toprakla tesviye edilmiştir. Dikilitaşların yer aldığı ilk yapım evresinde, kuzeydoğusunda *Terrazo* Yapısı'nın bulunmasıyla, burada özel ritüellerin gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir.

Çayönü'nde başlangıcından sonuna kadar yerleşimin her evresinde özel yapıların merkezin doğu kesiminde konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. Batı yönleri daha çok normal konut ve işliklere ayrılmıştır. Bununla birlikte Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde Toprak Meydanın kuzey yönünü sınırlayan büyük boyutlu yapıların içlerinde prestij malzemelerinin de bulunmasıyla, insanlar arasında belirli bir düzeyde sınıf farkının olduğu gözlemlenmektedir. M. Özdoğan'ın (2021) *elit evleri* olarak tanımladığı yapıların Toprak Meydan'ı kuzey yönden sınırlandırması ve iki katlı olmaları, meydanda gerçekleştirilen ritüel törenlerini görme olanağı sağlamış olmalıdır (M. Özdoğan 2021). Elit evleri ve *Terrazo* Yapısı ile sınırlandırılan dikilitaşlı bu meydanın kullanım gördüğü dönemde günlük işlere açık olmayacağı aşikârdır.

Toprak Meydan'da yer alan iki sıra halindeki dikilitaşların işlevleri ne olmalıdır? Bu konuda birkaç yorum yapmak mümkündür:

1) Toprak Meydan, *Terrazo* Yapısı'nda gerçekleştirilen ritüel ya da toplantıların başlangıç ve bitiş kısmı olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Töreni gerçekleştirecek insanlar Toprak Meydan'a giriş yaptıktan sonra dikilitaşların huzurunda *Terrazo* Yapısı'na girerek orada ritüellerini gerçekleştirerek, tekrar bu alandan çıkış yapmış

olmalıdırlar. Dikilitaşların bu alanda bulunmaları, törenin yapıldığı *Terrazo* Yapısı'na giriş için bir gösteriş niteliği taşımış olmalıdır.

2) Bir başka olasılık, tören esnasında özel yapıya girme izinleri olmayan kişilerin göstermiş oldukları saygıyı dikilitaşların önünde gerçekleştirmiş olabilecekleridir.

3) En son olasılık ise Toprak Meydan'ın sadece Çayönü elitleri için değil, Dicle Vadisi yerleşimlerindeki elitlerin toplanma, ortak tören yapma yeri olma yönündedir. Burada toplanan liderler için her bir dikilitaş bir anlam ifade etmektedir. Meydanda toplanan kişilerin son durakları da esas ritüellerin gerçekleştirileceği *Terrazo* Yapısı'dır. Gerçek her ne olursa olsun dikilitaşlar ve Toprak Meydan o dönem için oldukça öneme sahiptir. Dikilitaşların Toprak Meydan'ın yenilenme evresinde kırılarak bulundukları yere gömülmeleri de, toplum için hâlâ bir anlam taşıdıklarını ifade etmekte, ayrıca meydanın bu ikinci evrede de kullanımı devam etmektedir.

Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin sonunda yerleşimde tekrar bir plan değişikliği söz konusudur. Geniş Odalı Yapılar Evresi'nde Toprak Meydan eski önemini kaybetmiş ve artık çöplerin de döküldüğü bir alan haline gelmiştir. Bu değişikliğin nedeni, yerleşime yeni gelen insanlardan mı yoksa bir önceki dönem elitlerine bir tepki mi olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu yapı evresinde de yerleşimin doğu bölümünde inşa edilen özel yapılar sürekliliğini korumaktadır. Aynı yere üst üste 3 kez inşa edilmiş yapıların gösterdiği gibi, hâlâ yerleşimdeki doğu kesiminin özel yapılara tahsis edilmesindeki sürekliliği yansıtmaktadır. Aynı alanda, ilk evredeki iki mekânlı binanın bir odasının merkezi bölümünde, dikilitaş olduğu düşünülen bir bölümün etrafı taşlarla döşenmiş ve avluyla bağlantı sağlayan önündeki taş sırası çöplük olarak kullanılan eski meydanın ortasına kadar uzanmıştır. Bu evreye ait iki mekânlı yapının hemen üzerine ikinci özel yapı inşa edilmiştir. Tek mekândan oluşan bu yapının içinde, dikilitaşlara ait olması gereken 3 adet kaide saptanmıştır. Bunlarla ilintili olan dikilitaşlar ise bugüne kadar ele geçmemiştir. Bu yapının da üzerinde, üçüncü evrenin tanımlanmasını sağlayan bir başka özel yapı yer almaktadır. Bu özel yapı da tek mekânlıdır. Bu mekânda kaide ya da dikilitaş olma özelliği gösteren veriler bulunmamakta; bunun yerini daha alçak, tabanla birlikte sıvanmış olan kısa duvar parçaları almaktadır. Bu duvar parçalarının daha önceki evrelerde olduğu gibi dikilitaş manasında mı kullanıldıkları konusuna bugünkü veriler ışığında açıklık getirilememekle birlikte, Kuzey Irak'taki Qermez

Dere'de (MÖ 8000-7900/ ya da MÖ 8000'lerin biraz daha öncesi (Watkins vd: 1989: 23; Watkins 1995: 29) RAF, RAA, RAB ve RAD isimli çukur tabanlı yuvarlak planlı özel yapıların içinde, kilden şekillendirilen, yüzeyleri sıvanmış stelleri hatırlatmaktadır (Watkins 1992: 178-179; 1995: 29; Watkins vd. 1995: 3-8, Fig. 2.2-2.7, 2.10-2.13). Watkins (1992: 179), bunları her ne kadar stel olarak isimlendirse de, merkezi kısımlarında uzun levha taşlar bulunup, bu taşların etrafı kil ile sıvanmıştır. Çayönü'ndeki belirgin olan bu değişiklik en azından burada yaşayan toplumun hafızasında eski geleneklerin tamamen yok olmadığını; ancak yeni düşünce ile harmanlanan ve belki de hâlâ dikilitaş işlevi gören bu duvar parçalarının giderek önemini kaybeden dikilitaşların yerini sembolik olarak da olsa koruduğunu ve bu değişikliğin de, bu dönemde yaşayan toplumun dışarıdan gelen bir etkiden çok ritüel etkinliklere olan inançlarının zayıflamaya başladığını gösterdiğini önermek mümkündür.

Bu durum Dicle Vadisi'nde ÇÇÖNA'dan itibaren görülmeye başlanılan dikilitaş yapma fikrinden yavaş yavaş uzaklaştıkları, yani ardılı olan ÇÇN Dönemde tam anlamıyla devreye sokulan yerleşik düzende, ön plana çıkacak olan geçim ekonomisinin kaygısını taşımaları nedeniyle, odaklandıkları konunun dinsel amaçtan çok geçim ve üretim kaygısına dönüşeceğinin habercisidir.

Dicle Vadisi'ndeki dikilitaşlı özel yapıların paylaşılan ve farklılaşan özelliklerinin daha rahat algılanması bağlamında aşağıdaki tabloda görselleri sunulmaktadır:

DİCLE VADİSİ, ÇÇÖN DÖNEM DİKİLİTAŞLI ÖZEL YAPILAR			
MERKEZ	**ÇÇÖNA**	**ÇÇNA-ÇÇNB GEÇİŞ**	**ÇÇÖNB**
GUSİR			

HASANKEYF			
BONCUKLU TARLA			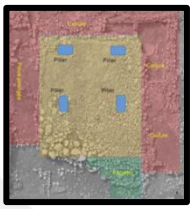
GRE FILLA			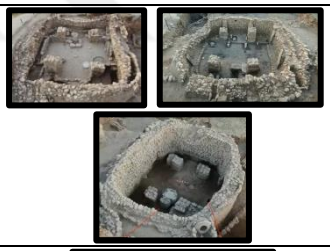
ÇAYÖNÜ			

			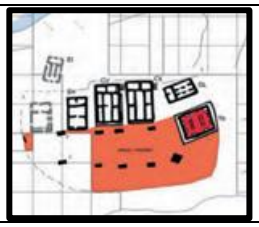

Tablo 44: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Dikilitaşlı Özel Yapıların Planları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann)

DİCLE VADİSİ-DİKİLİTAŞ FORMLARI			
MERKEZ	**ÇÇÖNA**	**ÇÇNA-ÇÇNB GEÇİŞ**	**ÇÇÖNB**
GUSİR			
HASANKEYF			
BONCUKLU TARLA			
GRE FILLA			

ÇAYÖNÜ			

Tablo 45: Dicle Vadisi ÇÇÖN Dönem Dikilitaş Formları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Fırat Havzası

Fırat Havzası dikilitaşlarının tümü, günümüz Şanlıurfa ili sınırları içinde tespit edilmiştir. Bu merkezler Göbekli Tepe, Karahantepe, Sayburç, Harbetsuvan Tepesi, Nevali Çori, Sefer Tepe, Yeni Mahalle Höyüğü, Kurt Tepesi, Besta Fakı Mevkii (Tahtari Mevkii), Hamzan Tepe, Taşlı Tepe ve Kocanizam Tepe'dir.

Harita 4: Fırat Havzası T biçimli Dikilitaş Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Fırat Havzası'nda dikilitaşların bulunduğu merkezler, su kaynaklarından uzakta, deniz seviyesinden 500-800 m yükseklikte, kireç taşı kayalıkların olduğu alanlardadır. Kireç taşı, kimyasal bileşiminde %95 oranında kalsiyum karbonat ($CaCO_3$) bulunduran bir kayaç türüdür (Oates 1998: 1-2). Sertlik derecesi 2-4 Mohr arasında değişen bir kayaç olduğu için mukavemet değeri de düşüktür (Turan 2010: 5-8). Bu da kolay işlenebilmesine yardımcı olmaktadır.

Fırat Havzası'nda da eş zamanlı olmak üzere yerleşilen merkezlerden elde edilen verilere göre yerleşimlerin yaklaşık tarihleri aşağıda sunulmaktadır:

Merkez	Tarih (MÖ)	Dönem / Evre
Göbekli Tepe	9600-8800 8800-8000	ÇÇÖNA/Erken ÇÇÖNB Erken-Orta ÇÇÖNB
Karahantepe	9400-8800 8800-8200	Geç ÇÇÖNA Erken ÇÇÖNB
Sayburç	?	?
Harbetsuvan Tepesi	9000-8200	Geç ÇÇÖNA (?) Erken ÇÇÖNB
Nevali Çori	? 8550-8350 / 8550-7950	ÇÇÖNA(?) Erken ve Orta ÇÇÖNB
Sefer Tepe	9100-8800 8800-8400	Geç ÇÇÖNA Erken ÇÇÖNB
Kurt Tepesi	9100-8800 8800-8400	Geç ÇÇÖNA Erken ÇÇÖNB
Hamzan Tepe	9100-8800	Geç ÇÇÖNA

	8800-8400	Erken ÇÇÖNB
Taşlı Tepe	9100-8800 8800-8400	Geç ÇÇÖNA Erken ÇÇÖNB
Kocanizam Tepesi	9100-8800 8800-8400	Geç ÇÇÖNA Erken ÇÇÖNB
Yeni Mahalle Höyüğü	8600	ÇÇÖNB
Besta Fakı Mevkii		ÇÇÖNB

Tablo 46: Fırat Havzası ÇÇÖN Dönem Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Fırat Havzası'nda dikilitaş geleneği ÇÇÖNA evresinden ÇÇÖNB evresi sonuna kadar varlığını sürdürmüştür.

Bu merkezlerden Göbekli Tepe, Karahantepe, Sayburç, Harbetsuvan Tepesi, Nevali Çori ve Sefer Tepe'de arkeolojik kazı çalışmaları yapılırken; Kurt Tepesi, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kocanizam Tepesi, Yeni Mahalle Höyüğü ve Besta Fakı Mevkii yüzey araştırmalarında tespit edilmiş ve arkeolojik kazı çalışmaları henüz yapılmamıştır.

Göbekli Tepe ve Karahantepe'de sürdürülen arkeolojik kazılar ÇÇÖNA ve ÇÇÖNB evrelerini diğer merkezlere göre daha detaylı ortaya koymaktadır.

Göbekli Tepe'de ÇÇÖNA evresine ait dikilitaşların çoğunluğu "T" biçimli olmakla birlikte az sayıda da olsa ters "L" formunda dikilitaşlar da vardır. ÇÇÖNA evresindeki tüm dikilitaşlar anıtsal boyutlardadır. Bu dikilitaşlar merkezin en alt tabakalarından birisi olan III. yapı katındaki binalarda tespit edilmiştir. Bu yapılar A, B, C, D ve H olarak isimlendirilmektedir. T biçimli dikilitaşların olduğu bu binalar, plan olarak farklılık gösteren A Yapısı haricinde, yuvarlak ya da oval planlı "özel yapılar" niteliğindedir. Tüm yapıların ortak özellikleri çukur tabanlı tek mekânlı olmalarıdır. Yapıların içinde, merkezi bölüme yerleştirilmiş bir çift "T" biçimli dikilitaş yer almaktadır. Bu dikilitaşlar ana kayadan şekillendirilmiş kaideler içine oturtulduğu gibi *terrazo* tabana da dikilmişlerdir. Hepsi de kural olarak, giriş olduğu ön görülen yerlere doğru yönlendirilmiştir. T biçimli, anıtsal boyutlu ve mutlaka yüzeyleri tasvirli olan merkezi dikilitaş çiftini ise tasvirli ya da tasvirsiz ve daha küçük boyutta, ancak yine de anıtsal görünümlü T biçimli dikilitaşlar çevrelemektedir. Bu dikilitaşlar kimi durumda mekânı çevreleyen duvarların içerisine yerleştirilirken, bazı binalarda ise, yapıları içten

çevreleyen taştan örülmüş sekiler ile çevre duvarları arasına konumlandırılmıştır. A Yapısı haricinde, merkezi dikilitaşları çevreleyen tüm T biçimli dikilitaşlar merkezi dikilitaş ikilisine doğru yönlendirilmiştir. İstisnai durum A Yapısı'nın son yapım evresinde görülmektedir; çünkü söz konusu bina *apsidal* planlıdır. Merkezi dikilitaş çifti yapının içinde ve *apsidal* bölüme yakın olarak yerleştirilmiştir. Diğer T biçimli dikilitaşlar da yapının planına uygun olarak merkezi çiftin etrafını sarmaktadır. Bu nedenle söz konusu yapı ÇÇÖNA evresinin en geç yapısı ya da ÇÇÖNB evresine geçişi temsil eden bina olarak görülmektedir.

Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalara göre Göbekli Tepe ÇÇÖNA evresi yapılarının en erkeni D Yapısı'dır ve MÖ 9745-9314'e tarihlenmektedir. D Yapısı'nda, merkezi dikilitaşlar da dahil olmak üzere yapının çevre duvarında yer alan 12 adet dikilitaşın hepsinde de tasvirler mevcuttur. T biçimli merkezi dikilitaşlardan 18 numaralı olanda bir adet erkek tilki tasviri vardır. Çevre duvarında yer alan dikilitaşların yüzeylerinde toplamda, 6 erkek tilki, 1 dişi tilki, 1 yaban domuzu, 1 boğa, 2 leopar, 1 erkek ceylan, 1 dişi/yavru ceylan, 1 ayı, 1 tavşan, 20 yılan, 2 yılan yumağı (ağı), 3 turna, 1 turna yavrusu, 2 leylek, 1 ibis, 1 karaleylek, 3 toy kuşu, 1 büyük kuş, 9 ördek, 3 örümcek, 2 altı ayaklı böcek, 1 akrep ve 10 minyatür hayvan figürü yer almaktadır. Sayı açısından bakıldığı zaman hayvan figürlerinin çoğunluğunu yılan tasviri oluştursa da çeşitlilik oldukça fazladır. Yılan figürleri aşağı ve yukarı hareket halinde tasvir edilirken, dört ayaklı figürlerin bazıları da atlar durumda betimlenmiştir. Bu durum da dikilitaşların yüzeyindeki figürlerin hareketli bir görünüm içinde olmalarını sağlamaktadır. Bu hayvan tasvirlerinin dışında sadece D Yapısı'na has bir özellik olarak ev olması muhtemel tasvirlerle, bitkisel motiflerin de varlığı dikkat çekicidir. Yapı içerisindeki dikilitaşlara bütün olarak baktığımız zaman, günümüzde tam olarak anlamını çözemediğimiz bir öykünün anlatılmış olduğu görülmektedir. D Yapısı merkezi dikilitaş çifti bir varlık olmanın göstergelerine sahip olan en erken dikilitaşlardır; çünkü dikilitaş yüzeyinde kollar ve eller kabartma olarak işlenmiştir. Yapının en önemli hayvan figürünün tilki olması gerekmektedir; zira merkezi dikilitaşta hem varlığın kol girintisine bir tilki figürü işlenmiş hem de beline tilki postunu peştamal olarak takmıştır. Binanın çevre duvarında yer alan P33 numaralı dikilitaşta dişi tilkinin yılan yumağı doğururken betimlendiği de izlenmektedir. Ayrıca yapı içerisinde tüm

durumda tilki kuyruğu kemiğinin bulunması da önemlidir. Tilki tasviri, Türkiye sınırları içerisinde, ÇÇÖN Dönem haricinde kullanılan bir figür değildir. Bununla birlikte Üst Paleolitik Dönemde tilkinin dişlerinin süs eşyası olarak kullanıldığı görülmektedir (Camarós vd. 2016: 805-806, Fig. 9). Ayrıca Natufyen (MÖ 10.500-8.300) topluluklarda da tilki dişlerinden *pandantif*lerin yapılmış olduğu tespit edilmiştir (Belfer-Cohen 1991: 569, 571; Goring-Morris ve Belfer-Cohen 2002: 70, Dip not: 1). ÇÇN Dönem Çatalhöyük'te ise duvarlardaki çıkıntılara tilki dişleri yerleştirilmiştir (Hodder ve Meskell 2011: 241). Bu durum da her ne kadar figüratif olarak kullanılmasalar da mitsel anlamda önemlerinin olduğuna işaret etmektedir.

Göbekli Tepe'de en erken evreye D Yapısı tarihlendiğinden yapı içerisinde tasvir edilen hayvanların hepsi, dikilitaşların yüzeyindeki betimlemeler açısından en erken örnekleri de temsil etmektedir.

D Yapısı ile aynı zaman diliminde ya da ondan biraz daha geç olan C Yapısı MÖ 9261-9139 arasına tarihlenmektedir. C Yapısı'nda, merkezi dikilitaşlar da dahil olmak üzere 15 adet dikilitaş tasvirli, 8 tanesi ise tasvirsizdir. P35 numaralı merkezi dikilitaş yüzeyinde boğa, P37 numaralı merkezi dikilitaş yüzeyinde ise tilki figürü vardır. Yapının çevre duvarları dikilitaşlarında, 8 yaban domuzu, 2 erkek tilki, 2 leopar, 1 kedigil, 1 ayı (?), 1 tavşan, 2 turna, 10 ördek figürü yer almaktadır. C Yapısı'nda yaban domuzu ve ördek sayısı birbirine yakın görünse de yaban domuzları 8 farklı dikilitaş yüzeyindeyken, ördek tasvirleri iki farklı dikilitaş yüzeyinde toplu olarak betimlenmiştir. Bu nedenle yapı içerisinde hâkim figürü yaban domuzu oluşturmaktadır. Bu yapıda ilginç olan dikilitaşlardan hiçbirisinin yüzeyinde yılan ve böcek figürlerinin yer almamış olmasıdır. Tasvir edilen hayvan figürleri hareketli bir anlatıma sahiptir. Figürlerde bir durağanlık görülmemektedir. C Yapısı'nda, mekânı içten çevreleyen sekinin olması, mekân içinde ya da duvar örgüsünde, yırtıcı hayvan heykel ya da protomlarının bulunması, merkezi dikilitaşın kaidesi üzerindeki taş kaplar yapı içerisinde ritüellerin yapıldığına dolaylı da olsa kanıt oluşturur niteliktedir.

B Yapısı, C Yapısı ile aynı dönem ya da biraz daha geç bir zamana işaret etmektedir. B Yapısı'nda açığa çıkarılan dikilitaşlardan, merkezi dikilitaşlar da dahil olmak üzere 5

adedi tasvirli, 3 adedi ise tasvirsizdir. P9 ve P10 numaralı merkezi dikilitaşların yüzeyinde hareket halinde, yani mekânın içerisine doğru atlayan birer erkek tilki figürü bulunmaktadır. Çevre duvarında yer alan dikilitaşlarda ise 1 tilki, 1 yılan, 1 leopar/panter, 1 ayı (?) figürleri kabartma tekniğinde işlenmiştir. Bu figürlerin dışında, merkezi dikilitaşlardan birisinde 1 adet minyatür yaban domuzu, 3 adet de minyatür köpek figürü kazıma tekniğinde yapılmıştır. B Yapısı'ndaki figürlerin hepsi hareket halinde gösterilmiştir. Dikilitaşlar yüzeyinde hayvan çeşitliliğinde ve figür sayısında bir azalmanın olması dikkat çeken bir durumdur. Aynı yapıda, ana figürü her iki merkezi dikilitaşta betimlenen tilki figürü oluşturmaktadır. B Yapısı P6 numaralı dikilitaşta üstten görünüşüyle tasvir edilen leopar, boyutunun büyüklüğü açısından en erken örnektir; ancak D Yapısı'nda P43 numaralı dikilitaşta üstten görünüşü ile betimlenen minyatür örneği yer almaktadır. Leopar figürünün üstten görünüşüyle işlenmesi MÖ 9284-8837 arasında bir zaman dilimine tarihlenen Tell'Abr 3'teki B2 numaralı özel yapıdaki kireç taşından levhalar yüzeyinde görülmektedir (Yartah 2004: 144, 146-147, Fig. 9: 1-2, 11-13; 2013b: 72, Tablo: 4; 2013b: Fig. 112.1-3, 121.2-3, 122, 123, 195.1-2). Ayrıca aynı tarzda işleme stili ÇÇN Dönemde Çatalhöyük'te üstten görünüşüyle tasvir edilen ve ayı olarak yorumlanan kabartma figüre kuyruğu dışında benzerlik göstermektedir (Hodder 2014: Şek. 87).

H Yapısı ise MÖ 8650 ± 50 / 8520 ± 60 / 8680 ± 80'lere verilmektedir. Kazısı henüz tamamlanmamış olan yapının korunan merkezi dikilitaşı yüzeyinde atlayan bir leopar figürü vardır. Çevre duvarında yer alan P56 numaralı dikilitaşın tüm yüzeyinin, boşluk bırakmaksızın, hayvan figürleri ile tasvir edilmesi Göbekli Tepe için şimdiye kadar elde edilen verilere göre tektir. Doğayı anlatan bu dikilitaş yüzeyinde akbaba, leopar, ceylan, turna, ördek, yılan olmak üzere toplamda 58 adet hayvan figürü betimlenmiştir. Bu dikilitaşta doğanın anlatıldığı tasvirlerde hayvan figürlerinin merkezi konumunda, hayvanlar hâkimi gibi duran ve kanatlarını iki yana açmış akbaba figürü işlenmiştir. Boynu kısa olduğu için kartal figürüne benzese de, boyun bölümünde yer alan boğumlar onun bir akbaba olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Akbaba figürünün en erken temsilcisi D Yapısı'ndaki bir dikilitaş yüzeyindedir ve orada da merkezi konumda yer almaktadır. Yapı içerisinde, diğer T biçimli dikilitaşların yüzeyinde, 2 leopar, 3 (?) yılan ve 2 boğa figürü vardır. H Yapısı dikilitaşlarında tasvir edilen tüm hayvanlar hareket

halindedir. D Yapısı'ndaki hayvan çeşitliliğinden sonra, bir dikilitaş yüzeyinde en zengin hayvan tasvirlerinin olduğu yapı H Yapısı'dır. Bu yapıda merkezi dikilitaşta görülen leopar figürünün en erken örneği D Yapısı'nda mevcuttur. H Yapısı'nda P51 numaralı merkezi dikilitaş ile çevre duvarındaki P69 numaralı dikilitaş yüzeyindeki leopar figürleri genel olarak birbirine benzese de detaylarda farklılıklar vardır. En önemli farklılık ön bacakların betimlenme şeklidir. P51 numaralı merkezi dikilitaşta ön ve arka bacaklar dizleriyle birlikte gerçekçi betimlenmiştir. P69 numaralı dikilitaşta ise ön bacaklar düz ve kütlevi bir görünüme sahiptir. Bu da iki leopar figürünün farklı sanatçılar tarafından işlenmiş olduğunu göstermektedir. H Yapısı açığa çıkarılana kadar dikilitaş yüzeyinde betimlenen hayvanların hepsi hayatta ve canlı bir görünüm sergilerken bu yapıda P66 numaralı dikilitaş yüzeyinde ilk defa ölmüş bir boğa figürünün işlenmiş olduğu görülmektedir. Hayvanın dili ölü hayvanlarda olduğu gibi dışarı sarkıktır. Vücudunda mızraklar saplanmış ve muhtemelen ölü olarak betimlenmiş boğa figürünün Türkiye'de en erken örneği Öküzini Mağarası'nda, MÖ 13.000 ya da daha sonrasına tarihlenen (Epipaleolitik Dönem), bir çakıl yüzeyinde işlenmiş olarak görülmektedir (Kartal 2009: 111-112, Res. 37). Göbekli Tepe örneğinde olduğu gibi dili dışarıda ölmüş olarak tasvir edilen benzeri ise ÇÇN Dönem Çatalhöyük V. tabakaya ait boğa avının betimlenmiş olduğu duvar resminde izlenmektedir. Bu tasvirde de ölen boğanın dili dışarı doğru sarkmaktadır (Hodder 2014: Lev. 15, Şek. 38).

A Yapısı MÖ 9175-8759 / 9131-8559'a tarihlenmektedir. A Yapısı'nda merkezi dikilitaşlar dahil olmak üzere toplamda 3 adet dikilitaş tasvirli, dört tane dikilitaş ise tasvirsizdir. Merkezi dikilitaşlarda P1 numaralı olanda 5 adet yılan, yılan ağı ve minyatür koyun ile P2 numaralı dikilitaşta dikey yerleştirilmiş 1 boğa, 1 tilki ve 1 adet turna figürü bulunmaktadır. Çevre duvarındaki 1 adet dikilitaşta ise 1 tane yılan figürü vardır. Hayvan tasvirlerinin oranları karşılaştırıldığında yapı içerisinde çoğunluğu meydana getiren figür yılanlardır. Dikilitaşlar yüzeyinde betimlenen yılanlar aşağı ve yukarı doğru sürekli hareket halindedir. Bununla birlikte boğa, tilki ve turna üçlemesindeki başrolü boğa üstlenmiş olarak görünmektedir. Göbekli Tepe'de boğa tasvirlerinde baş *bukranion* görünümünde cepheden, gövdesi ise profilden tasvir edilmiştir. Boğanın, özellikle başının bu şekilde betimlenmesiyle, belki de saldırı halinde bir görünüm anlatılmaya çalışılmıştır; çünkü boğalar karşısındaki herhangi bir

şeye saldırıya geçtikleri zaman başlarını öne eğdikleri için karşı taraftan cepheden görülmektedir. Bunun en erken örneğini Van ilindeki Tırşin Yaylası Kaya resimleri üzerinde görmek mümkündür (Uyanık 1968a: 93-95; 1968b: 99-101; Tümer 2018: 23-25). Göbekli Tepe'de ise en erken boğa tasviri D Yapısı P20 numaralı dikilitaşta vardır. P20 numaralı dikilitaş yüzeyinde betimlenen boğanın tüm vücudu profilden başı ise *bukranion* görünümünde üstten işlenmiştir; A Yapısı'ndaki P2 numaralı dikilitaşta da boğanın tüm vücudu profilden başı ise *bukranion* görünümündedir. Bu da boğa figürünün tasvir edilme tarzındaki geleneğin D Yapısı'ndan itibaren devam ettiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Muhtemelen Göbekli Tepe'deki boğa figürleri saldırıya hazır görünümde betimlenmeye çalışılmıştır.

Daha önce de vurgulandığı üzere, Göbekli Tepe ÇÇÖNA evresine tarihlendirilen T biçimli dikilitaşlardan yapıların merkezinde yer alan dikilitaş çifti her zaman tasvirlidir. Bu dikilitaş çiftini çevreleyen diğer T biçimli dikilitaşlar ise tasvirli olduğu gibi yüzeyi düz bırakılan örnekler de mevcuttur.

Dikilitaşlar yüzeyindeki tasvirlerde durağanlık yoktur adeta yaşamı, canlılığı simgelemektedir.

ÇÇÖNA evresi dikilitaşlarında hayvan figürleri çoğunluklu grubu oluşturmaktadır ve tamamıyla gerçekçi üslûpta betimlenmişlerdir. Hayvan figürlerinin yanı sıra insan figürü, soyut semboller, bitkiler ve dikilitaşların bir varlık olarak tanımlanmasını sağlayan el ve kol gibi uzuvların olduğu antropomorfik tasvirler ile kıyafetlerin de olması dikkat çekicidir. ÇÇÖNA evresine ait tasvirli dikilitaşlar Göbekli Tepe ile temsil edilmektedir.

Hayvan motifleri: Dört ayaklılar (memeliler), kuşlar, böcekler, sürüngenlerdir. Dört ayaklılar: Boğa, yaban domuzu, tilki, aslan/leopar/panter, ayı (?), yabani eşek, ceylan, tavşandır. Kuşlar: akbaba/kartal, turna, ibis, toy kuşu, leylek, karaleylek, ördek ve türü belirlenemeyen büyük boyutlu bir kuştur. Sürüngenler: Yılandır. Böcekler: Akrep, örümcek ve altı ayaklı örümcek benzeri hayvandır.

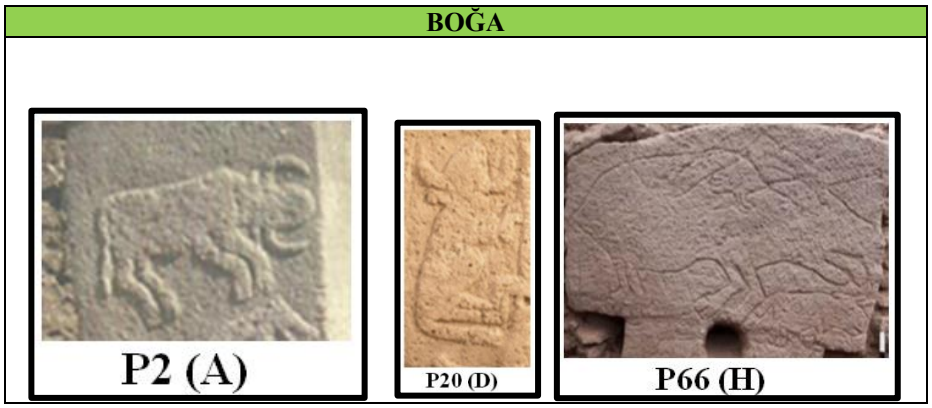

Tablo 47: Göbekli Tepe, III. Tabaka Boğa Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

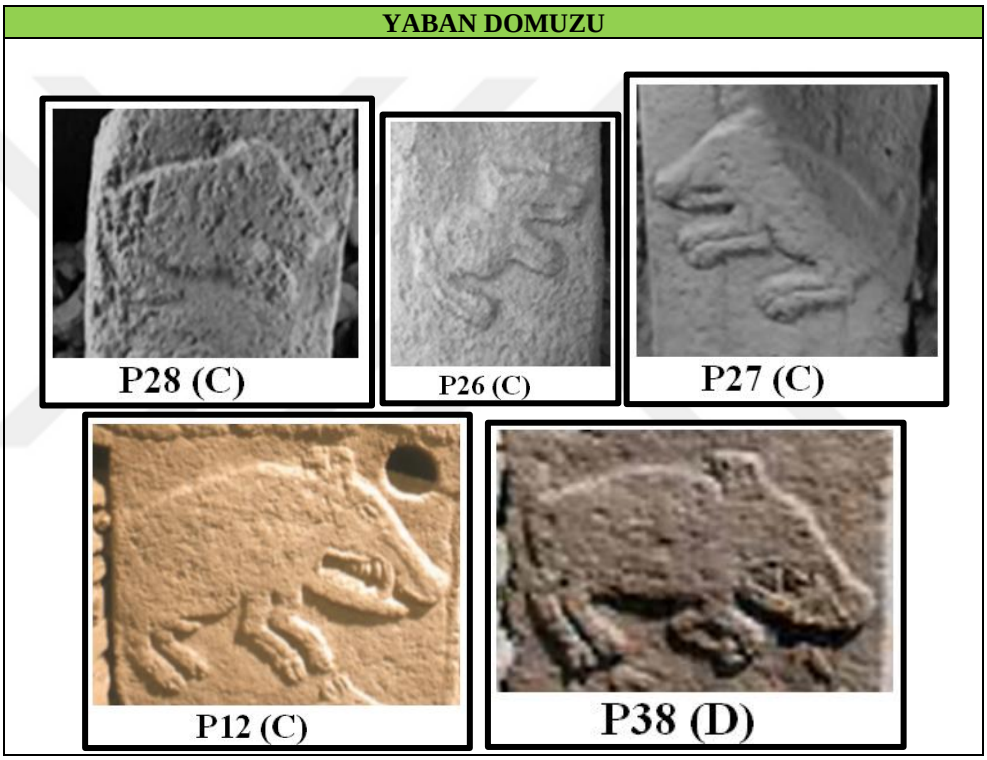

Tablo 48: Göbekli Tepe, III. Tabaka Yaban Domuzu Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

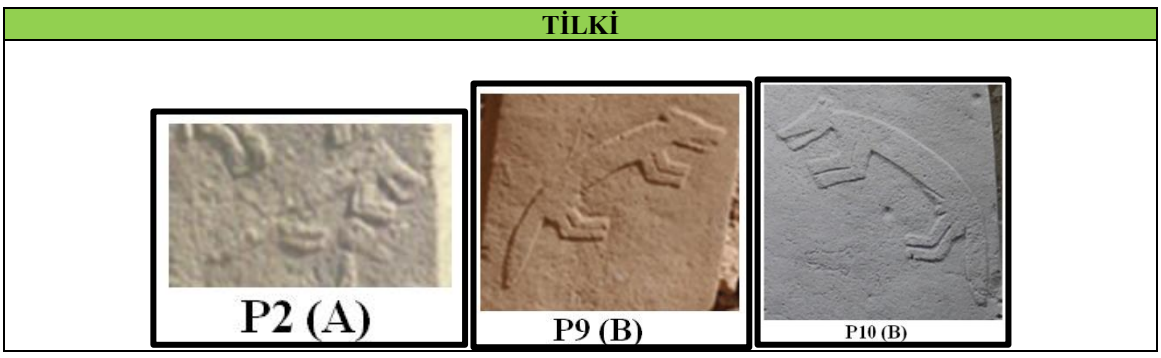

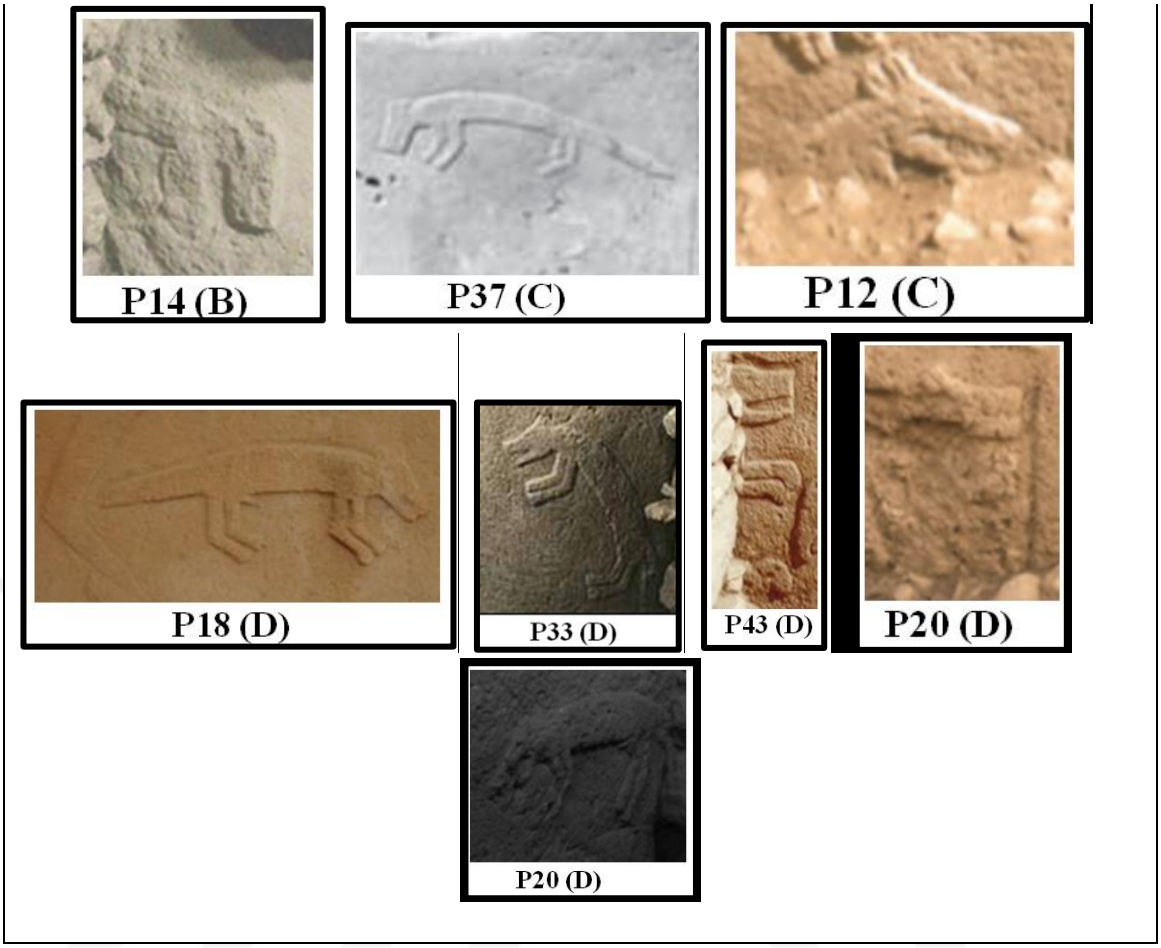

Tablo 49: Göbekli Tepe, III. Tabaka Tilki Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

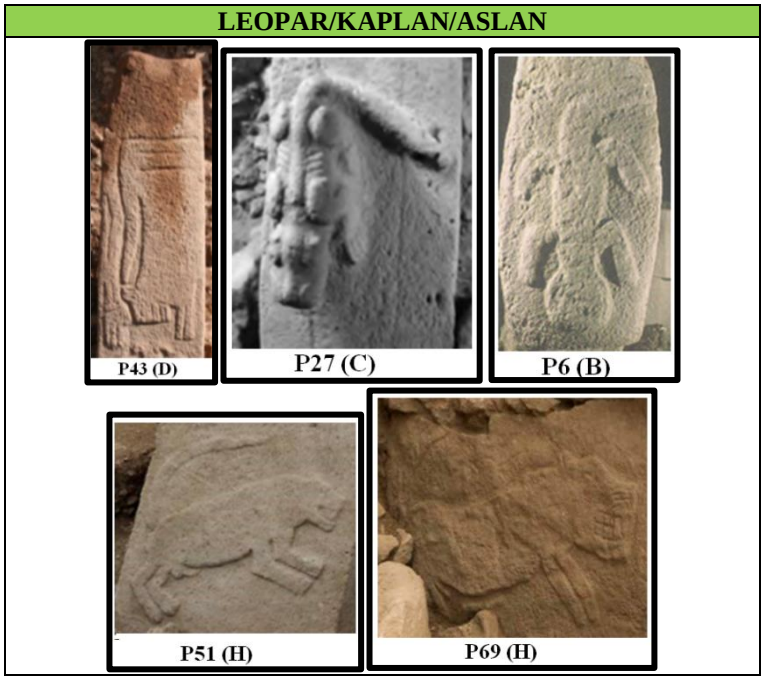

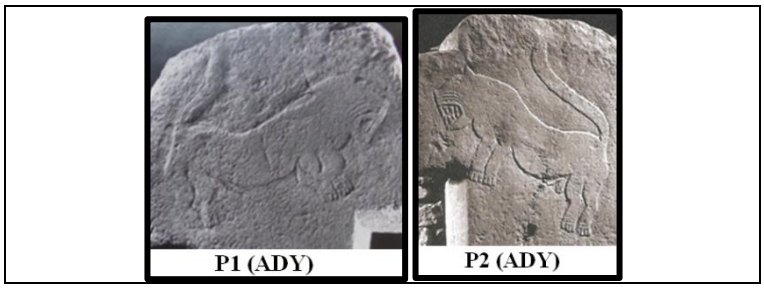

Tablo 50: Göbekli Tepe, III. ve II. Tabaka (Aslanlı Dikilitaş Yapısı) Leopar/Aslan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

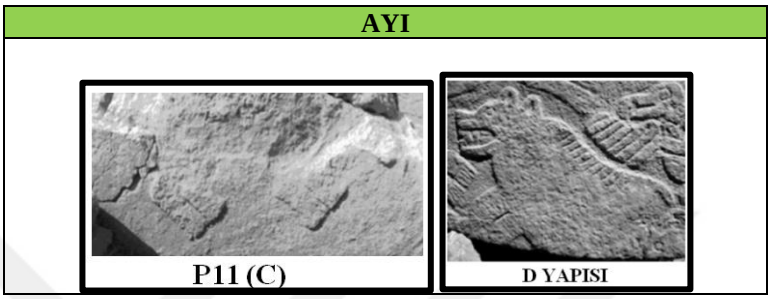

Tablo 51: Göbekli Tepe, III. Tabaka Ayı Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Tablo 52: Göbekli Tepe, III. Tabaka CeylanTasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

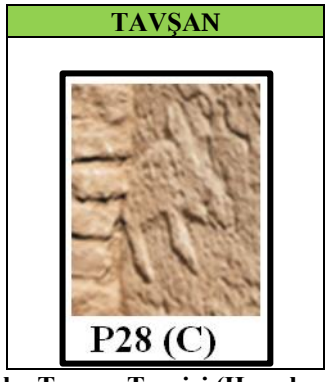

Tablo 53: Göbekli Tepe, III. Tabaka Tavşan Tasviri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

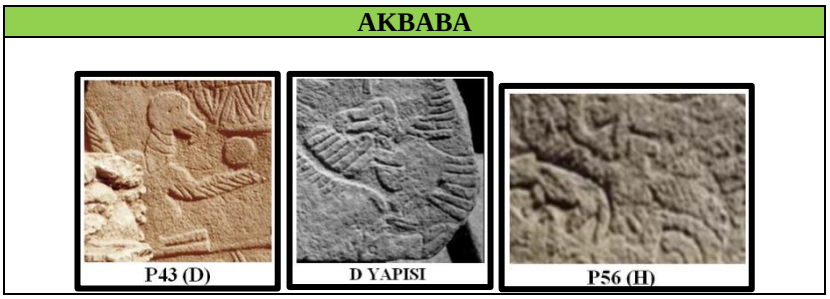

Tablo 54: Göbekli Tepe, III. Tabaka Akbaba Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

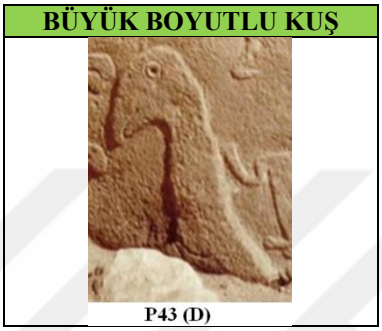

Tablo 55: Göbekli Tepe, III. Tabaka Büyük Boyutlu Kuş (Akbaba) Tasviri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

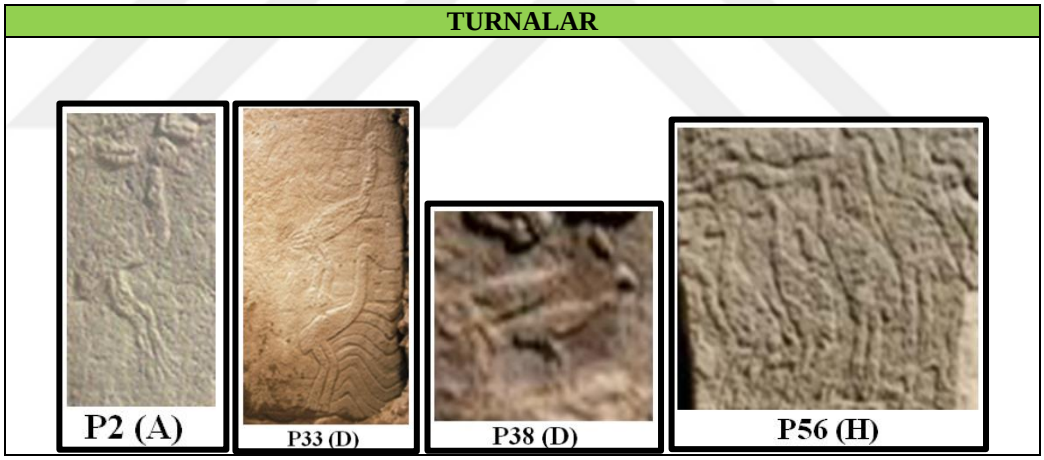

Tablo 56: Göbekli Tepe, III. Tabaka Turna Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Tablo 57: Göbekli Tepe, III. Tabaka Toy Kuşu Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

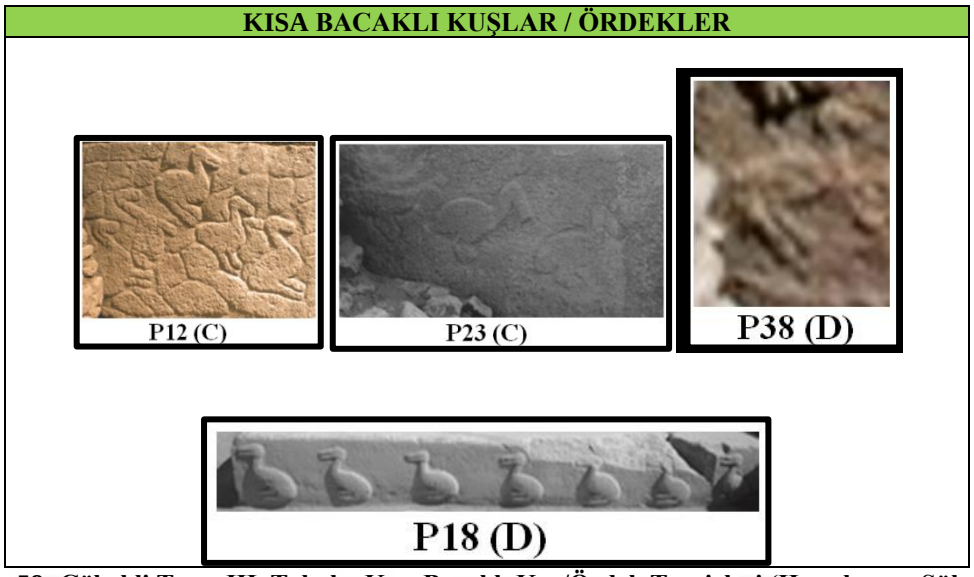

Tablo 58: Göbekli Tepe, III. Tabaka Kısa Bacaklı Kuş/Ördek Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

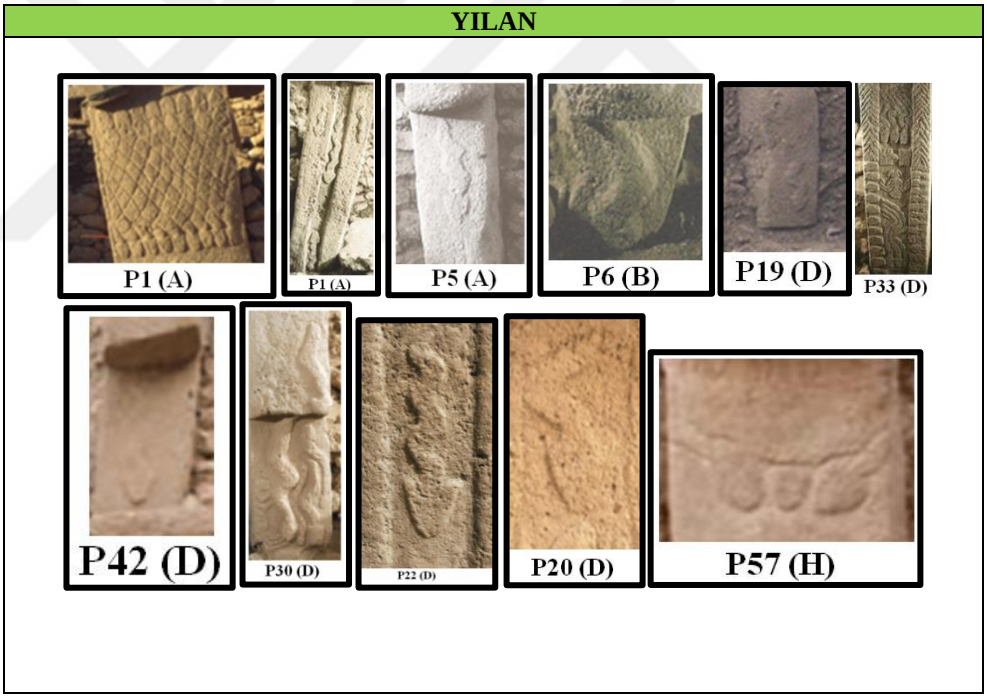

Tablo 59: Göbekli Tepe, III. Tabaka Yılan Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Natüralist üslûpta betimlenen hayvan motiflerinin alt grubunu minyatür boyutta işlenmiş hayvan figürleri oluşturmaktadır. Bunlar da koç/koyun, köpek, yaban domuzu, turna, leopar tasvirleridir.

Soyut semboller: *Bukranion*, H sembolü, 90º çevrilmiş H sembolü, yuvarlak kabartma, C sembolü, H ve 2 hilâl motifinden meydana gelen üçlü sembol, H ve 2 yarım daireden meydana gelen diğer üçlü semboldür.

Göbekli Tepe ÇÇÖNA evresine ait dikilitaşlardan 3 adedinde *bukranion* betimlemeleri mevcuttur. Bu figür, dikilitaşın T biçimli başının hemen altında, dar yüzeydeki boyun olarak kabul edilen kısmın en üst bölümünde yer almaktadır. *Bukranion* tasvirinin en erken örneği D Yapısı P31 numaralı merkezi dikilitaşında görülmektedir. D Yapısı'nın ardından gelen H Yapısı zaman bakımından ikinci sıradadır. Bu yapıda, çevre duvarına yerleştirilmiş olan P56 numaralı dikilitaşın dar yüzeyinde *bukranion* tasviri vardır. H Yapısı'ndaki *bukranion* figürü en erken örnek olan D Yapısı'ndakinden farklıdır; çünkü bu figürün iki tarafından aşağı doğru yılanlar inmektedir. Yılanların *bukranion*u koruduğu bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Zaman açısından üçüncü sıradaki örnek, A Yapısı'nın P2 numaralı merkezi dikilitaşında yer alan *bukranion*dur. A Yapısı örneğinde D Yapısı örneğine dönüş görülmektedir; zira *bukranion* figürü D Yapısı'ndaki ile aynı yerde ve aynı şekildedir. Bu *bukranion*ların yatay bir nesneye asılı olarak betimlenmiş olmaları dikkat çekicidir. Görünümleri dikkate alındığında söz konusu figürün küçükbaş hayvanlardan birisini koyun ya da keçiyi temsil ediyor olması gerekmektedir. Günümüze kadar yapılmış olan kazılarda Göbekli Tepe dikilitaşlarının yanlarında küçükbaş ya da büyükbaş hayvan boynuzlarının bırakılmış olduğu tespit edilmemiştir; ancak Dicle Vadisi yerleşim yerlerinden Gusir Höyük'te dikilitaşların yanlarına koyun/keçiye ait boynuzların bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gusir Höyük'te dikilitaşların yüzeyinde herhangi bir hayvan başı ya da boynuz tasviri mevcut değildir. Bu nedenle Göbekli Tepe dikilitaşları, tasvir olarak koyun ya da keçi başlarından olan *bukranion* figürlerinin betimlendiği en erken örneklerdir.

B Yapısı yenileme evrelerinden birisine ait olan niş yüzeyinde bir *bukranion* betimi vardır. Bu figür şimdiye kadar olan dikilitaşlar yüzeyindeki *bukranion*dan farklıdır; çünkü onlar küçükbaş hayvanı temsil ederken, bu niş yüzeyindeki baş bir boğa başını simgeliyor görünmektedir. Boğa başının üzerindeki düz kabartma hat bir yere asılı olduğunun temsilcisidir. Boğa başını temsil eden *bukranion* için en erken örnektir. Dicle Vadisi'ndeki Hallan Çemi'de de "özel yapı" içerisinde giriş kapısına yakın tespit edilen

ve boynuzlarıyla birlikte bulunan boğa başının duvardan düşmüş olduğu kaydedilmiştir. ÇÇÖN Dönemden sonra ÇÇN Dönemi en iyi temsil eden Çatalhöyük'teki boğa başları da bu *bukranion*ları hatırlatmaktadır. Bu merkezin evlerinin doğu ve batı taraflarındaki duvarlarında *bukranion*ların yaygın olduğu görülmektedir (Hodder 2014: 137). Tamamıyla alçıdan yapılan örnekler olduğu gibi (Hodder 2014: Şek. 56), VI.10 numaralı yapının batı duvarında, boynuzları özgün bırakılıp kafaları alçı ile sıvanmış olanlar da vardır (Hodder 2014: Lev. 17, Şek. 66).

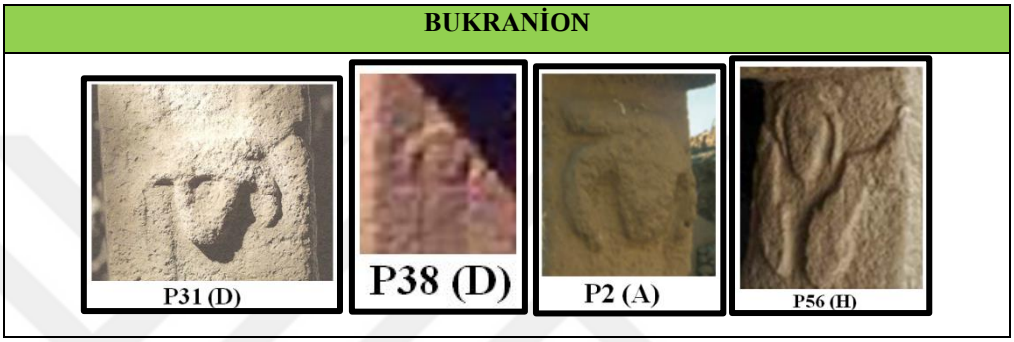

Tablo 60: Göbekli Tepe, III. Tabaka *Bukranion* Tasvirleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

A Yapısı'nda merkezi dikilitaşlardan birinde, *bukranion* tasvirinin olduğu arka yönde, T biçimli başın köşe kısmında alt ve üstte olmak üzere karşılıklı birer delik yer almaktadır. Delikler küçük boyutlu olduğu için buradan ip benzeri bir nesne geçirilip olasılıkla ucuna da tören ya da toplantı esnasında kullanılan ya da işlevi olan bir nesne asılmaktadır.

ÇÇÖNA evresi dikilitaşlarında, T biçimli dikilitaşlara varlık olma özelliği kazandıran el ve kol tasvirleri D Yapısı merkezi dikilitaş çiftinde, C Yapısı'nda çevre duvarında yer alan iki dikilitaşta mevcuttur. Her ne kadar kazısı yapılan merkezlerde ilk defa Nevali Çori'de bu tipte el kol betimleri çıkıp, Nevali Çori tipi olarak isimlendirilse de, en erken örnekler Göbekli Tepe D Yapısı merkezi dikilitaşlarında ve sonrasında C Yapısı'nda görülmektedir. Antropomorfik betimlemelerin yanı sıra D Yapısı merkezi dikilitaşlarında, boyun kısmında "V" şeklinde kıyafet yakası ya da kolye, el tasvirlerinin hemen altında bütün vücudu saran tokalı bir kemer ve bu kemerin ön bölümünden geçirilmiş, tilki postundan yapılmış peştamallar da günümüze kadar yapılan çalışmalarda sadece bu yapı içerisinde belirlenmiştir.

C Yapısı'nın ilk göze çarpan özelliği merkezi dikilitaş çiftinde varlık olma özelliklerini simgeleyen kol ve ellerin betimlenmemiş olmasıdır. Bunun yerine çevre duvarına ait olan iki dikilitaşta el ve kol tasvirleri yer almaktadır ki bu durum ilginç bir noktaya işaret eder; çünkü D Yapısı'nda bu tasvirler sadece merkezi dikilitaş çiftinde işlenmiştir. Bu durumda Piesker'in (2014: 26-27) yorumuna katılmak mümkündür. Araştırmacı, C Yapısı'nda çevre duvarında yer alan bu tasvirlerin ikincil kullanım dikilitaşlara ait olması gerektiğini ileri sürmektedir; çünkü bunlar Göbekli Tepe dikilitaşlarında III. tabaka ve III. tabakadan II. tabakaya geçişi temsil eden yapılarda merkezi dikilitaşlara özel bir durumdur.

ÇÇÖNA evresinde en erken insan tasviri Göbekli Tepe D Yapısı'nda P43 numaralı diklilitaş ile yapının on ikinci dikilitaşında mevcuttur. İnsan figürü, yazı ile on ikinci dikilitaş şeklinde adlandırılan parçanın yüzeyinde akbaba ve ayı figürleriyle birlikte betimlenirken; P43 numaralı dikilitaş yüzeyinde, kafası profilden gösterilen büyük boyutlu bir kuşun sırt bölümüne yakın ve başsız işlenmiştir. Sağ kolu büyük boyutlu kuşun boynuna doğru uzanmaktadır. Karnından çıkan penisi ereksiyon halindedir. Bu figürün işlenme biçimi, yukarı kalkık sağ kolu, gövde şekli ve karnından çıkarılan ereksiyon halindeki penisi Sayburç'taki "özel bina" sekisinde yer alan ve boğanın karşısında betimlenen insan figürü ile neredeyse birebir benzerlik göstermektedir. Dikilitaş yüzeyindeki bu sahnenin üstünde de bir akbaba figürünün olması oldukça önemlidir. ÇÇN Dönem Çatalhöyük duvar resimlerinden birisinde akbabaların saldırısına uğrayan başı olmayan insan figürleri yer almaktadır (Hodder ve Meskell 2011: 240-241; Hodder 2014: Şek. 22 ve 57); ancak Çatalhöyük iskeletlerinde herhangi bir gaga izinin olmaması da oldukça önemlidir (Düring 2008: 604-605). Diğer yandan Çatalhöyük'teki duvarlarda yer alan çıkıntılara akbaba gagasının yerleştirilmiş olması da önemli bir konudur (Hodder ve Meskell 2011: 241). En erken örneği ÇÇÖNA evresi Göbekli Tepe'de mevcut olan bu tasvirin ÇÇN Döneme kadar uzanması ortak hafızanın bir yansımasıdır. Günümüz Tibet budistleri de ölülerini akbabaların yemesi için sessizlik kulelerine bırakmaktadır. İlk defa Göbekli Tepe ÇÇÖNA'da görülen bu geleneğin kökeninin daha eskilerde aranması gerekmektedir; ancak günümüze kadar yapılan kazılarda henüz daha erken bir örnek tespit edilememiştir.

Göbekli Tepe, III. yapı katında mevcut olan hayvan figürleri neredeyse tüm özellikleriyle tasvir edildikleri için bu hayvanların tanımlanmaları oldukça kolay olmaktadır. ÇÇÖN Dönem insanları, özellikle ÇÇÖNA evresinde yaşayan avcı toplayıcıların sanatçıları doğaya o kadar hâkimdir ki tüm hayvanları detaylarıyla betimlemişlerdir. Dikilitaşların yüzeyindeki kanatlı tür olan kuşlar ve yılanların haricindeki hayvanların hepsi, bir tilki tasviri dışında erkek cinsiyetinde ve dişlerini gösterecek şekilde saldırgan görünümde tasvir edilmişlerdir. Hepsinde de cinsel organları ereksiyon halindedir.

F Yapısı C14 verileri olmasa da yapı planı ve dikilitaş boyutları açısından ÇÇÖNA'dan ÇÇÖNB evresine geçişe veya ÇÇÖNB evresine tarihlenmektedir. F Yapısı'ndaki merkezi dikilitaşta kol tasvirinin olması oldukça önemlidir. Ayrıca bu kol tasvirinin kıvrımına da bir tilki figürü işlenmiştir. Bütün olarak aynı tasvirin en erken örneği ÇÇÖNA evresinin D Yapısı merkezi dikilitaşında mevcuttur. Bu dönem insanları arada zaman farkı olmasına rağmen bu betimlemeyi nereden bilmektedir? Bu, inanış ile ilgili bir devamlılığın yansıması olabileceği gibi, ÇÇÖN Dönemi sanatçılarının birbirlerine aktarmış oldukları bir gelenek olması da imkân dahilindedir.

F Yapısı'nda görülen bir ikili tasvir de dikkatleri çekmektedir. Bu yapının çevre duvarında yer alan PXXV numaralı dikilitaşta insan figürü tamamen cepheden tasvir edilmiştir. Cepheden tasvir edilen erkek figürü Sayburç "özel yapısı"ndaki seki yüzeyinde de görülmektedir; ancak her iki figürün tasvir detaylarında farklılıklar vardır. Göbekli Tepe'de betimlenen erkek figüründe hiçbir kıyafet detayı yer almazken Sayburç figürünün boynunda kabartma "V" lerin olduğu bir yaka ya da kolye bulunmaktadır. Diğer yandan Sayburç figürü mekânın içine doğru penisini tutarken betimlenmiş, ancak F Yapısı figüründe böyle bir detay izlenmemiştir.

Göbekli Tepe'de ÇÇÖNB evresinde görülen T biçimli dikilitaşlar, merkezin II. tabakasını temsil eden kare ya da dikdörtgen planlı, *terrazo* tabanlı yapılarda, mekânların içinde görülmektedir. Bu dikilitaşlar, yapıların içerisinde bir adet, iki adet karşılıklı serbest duran, ya da dört adet karşılıklı serbest duracak şekilde konumlandırılmıştır. ÇÇÖNB evresindeki dikilitaşların büyük çoğunluğunda yüzeyler

düz bırakılırken, kimi örneklerde tasvirlerin de yapıldığı belirlenmiştir. Bu tasvirler hayvan, insan ve ÇÇÖNA evresinde görüldüğü üzere, dikilitaşların birer varlık olduklarını simgeleyen el ve kollardan oluşan insan uzuvları şeklindedir.

Göbekli Tepe ÇÇÖNB evresine ait Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki, taş basamakla çıkılan ve yine taştan yapılmış bir seki içerisine yerleştirilmiş olan iki dikilitaşın T biçimli başlarının yüzeyinde de kedigiller familyasından birer örnek işlenmiştir. Aslan/kaplan/leopar olarak tanımlanan bu figürlerin en erken örneği ÇÇÖNA evresindeki D Yapısı P43 numaralı dikilitaşın alın kısmında ve H Yapısı'nda P51 numaralı merkezi dikilitaş ile çevre duvarındaki P69 numaralı dikilitaşın gövde yüzeylerinde mevcuttur. Kedigillerin betimlenmesinde detaylarda farklılıklar görülmekle birlikte ortak özelliklerin ÇÇÖNA evresinden ÇÇÖNB evresi de dahil olmak üzere devam etmesi oldukça önem arz etmektedir. Hem ÇÇÖNA evresi hem de Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki figürlerin en dikkat çeken ortak özellikleri kuyruklarının sırtlarının üstüne doğru kıvrılmasıdır. Söz konusu yapı içerisindeki tasvirlere ulaşmak için taş basamağın da bulunması bu tasvirlerin önemini daha da artırmaktadır. Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki aslan/leopar/kaplan tasvirlerinin genel görünüm olarak en yakın benzeri H Yapısı'ndaki P69 numaralı dikilitaş yüzeyinde betimlenen figürdür. Her ne kadar dikilitaş yüzeyinde olmasa da Sayburç'ta "özel yapı"da seki yüzeyine betimlenen çift leopar figürünü de bu kapsamda değerlendirmekte fayda vardır. Sayburç leoparlarının vücut görüntüsü hem H Yapısı'nda P69 numaralı dikilitaştaki figüre, hem de Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki aslan/leopar/kaplan tasvirlerine benzerlik göstermektedir. Ayrıca Göbekli Tepe ÇÇÖNA evresine tarihlenen H Yapısı'ndaki P51 numaralı merkezi dikilitaşta yer alan aslanın bacakları ile Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki aslanların bacakları benzer şekilde betimlenmiştir. Sayburç aslanlarından sol tarafta betimlenen aslanın bacakları da P51 numaralı dikilitaş ile Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndakilerin bacak işlenişiyle paraleldir. Bununla birlikte H Yapısı dikilitaşlarındaki ve Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki aslanların açık ağızlarında tüm dişleri ile birlikte sivri kesici dişleri de betimlenirken, Sayburç leoparlarında sivri dişler işlenmemiştir.

Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nda ayrıca bir basamak üzerindeki taş levhada yer alan, Göbekli Tepe'nin en erken ve tek kadın figürü çıplak olarak betimlenmiştir. Göbekli Tepe'de ÇÇÖNA evresinden itibaren ÇÇÖNB evresi de dahil olmak üzere bütün hayvan ve insan figürleri, D Yapısı'nda bir tilki figürü haricinde tamamen erkek cinsiyetinde tasvir edilmişlerdir. Bu figürlere göre ÇÇÖN Dönem için erilliğin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. O zaman neden ÇÇÖNB evresinde bir kadın figürü yapmaya ihtiyaç hissedilmiş ve neden hiçbir dikilitaş yüzeyinde kadın tasviri yer almamıştır? Bu konu ile ilgili Kuzey Suriye yerleşmelerinden birisi olan Jerf el Ahmar bize yardımcı olmaktadır. Dicle Vadisi yerleşmelerinden Çayönü bölümünde de anlatıldığı üzere Jerf el Ahmar EA30 numaralı özel yapı içerisinde taban üzerinde başı yerinde olmayan, sırt üstü yatan kadın kurbanı vardır (Stordeur ve Abbés 2002: 583-585, Fig. 15.1; Kodaş 2013: 12). Yine aynı yapı içerisinde bulunan kireç taşından levhaların yüzeyine kolları vücudunun iki yanında bacakları açık ve sırt üstü yatan, başı olmayan kadın figürleri tasvir edilmiştir (Stordeur ve Abbés 2002: 583, 585, Fig. 15.4-5). Göbekli Tepe'de de eğer bu dönemde erillik her zaman ön planda idi ise kadın figürünün olmasında bir iyi niyet aramamak gerekmektedir. Çıplak kadının bulunduğu seki, törenlerde kadının da rol oynadığı bir ritüelin mi uygulandığı sorusunu akla getirmektedir. Zira kadın figürü yüceltilen değil, basamakta üzerine basılan yerdedir. Jerf el Ahmar ve Göbekli Tepe'deki kadın figürlü buluntu karşılaştırıldığı takdirde soru şimdilik açık kalmakta; ancak önümüzdeki yıllarda kazıların bölge kapsamında artması ile sorunun giderileceği beklenmektedir.

Göbekli Tepe II. tabakaya ait kırık bir dikilitaş yüzeyinde kanatlarını açmış uçar durumda bir akbaba figürü betimlenmiştir. ÇÇÖNA evresinin dikilitaşları yüzeyinde görülen ve oldukça önemli bir konuma sahip olan akbaba figürünün ÇÇÖNB evresinde de betimlenmiş olması ve kesintiye uğramaması dikkat edilmesi gereken hususlardan birisidir.

Göbekli Tepe'de olduğu gibi hem ÇÇÖNA hem de ÇÇÖNB evresini yansıtan ikinci merkez Karahantepe'dir. Bu merkezde yapılan kazı ve yüzey araştırmalarına göre ÇÇÖNA evresine tarihlenen dikilitaşlar "T" biçimli ve *fallus* formunda olmak üzere iki farklı biçimi yansıtmaktadır. Bu dikilitaşların bir yapı kompleksini meydana getiren

birimlerde oldukları görülmektedir. Merkezi yapı kompleksinin en büyük birimi olan AD Yapısı dikilitaşları yüzeyinde üstten görünüşü ile betimlenen leopar figürleri dikkat çekicidir; bu figürlerin kürklerindeki benekler çukurluklar ile tasvir edilmiştir. Fırat Havzası dikilitaşlarında bunu ilk defa görmekle birlikte, Kuzey Suriye'de ÇÇÖNA evresine tarihlenen Tell 'Abr 3 yerleşmesindeki B2 numaralı özel yapı içerisinde bulunan kireç taşından levhalar yüzeyinde mevcuttur. Söz konusu levhalarda üstten görünüşü ile betimlenen leoparların/panterlerin kürkündeki benekler küçük yuvarlaklar ve yivlerle gösterilmektedir (Yartah 2004: 146-147, Fig. 9, 11-12; 2005: 4, Fig. 2.1-3; 2013a: 130-132, 166, 242; 2013b: Fig. 112.1-3, 121.2-3, 122, 123, 195.1-2).

Karahantepe ÇÇÖNB evresini temsil eden "T" biçimli dikilitaşlar önce yüzey araştırmaları esnasında tespit edilmiş, daha sonra ise arkeolojik kazı çalışmalarında açığa çıkarılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda belirlenen dikilitaşlar, ortak duvar kullanan ve özel yapı olması gereken tek mekânlı bina dizilerinde yer alırlar.

ÇÇÖNB evresine tarihlenen dikilitaşlar yüzeyinde münferit de olsa hayvan tasvirleri görülmektedir. Bunlar arasında bir dikilitaşın dar yüzeyinde yılan figürü, başı yukarı gelecek şekilde dikey olarak betimlenmiştir. Bu yılan tasviri Göbekli Tepe III. tabakada görülen yılanlardan farklı olarak yuvarlak başlı ve dikilitaşın dar yüzeyi boyunca uzanacak şekilde işlenmiştir. Göbekli Tepe'deki ÇÇÖNA evresine ait yılanların hareketli vücutları keskin dalgalar ile betimlenmişken, Karahantepe figürünün vücudunda çok hafif bir dalgalanma olması dikkati çekmektedir. Yine Karahantepe'den bir başka dikilitaşın dar yüzeyindeki yılanın başı yarım daire şeklinde tasvir edilmiştir. ÇÇÖNA evresine tarihlenen D Yapısı'nda P43 numaralı dikilitaşın T başının arkasında tek olarak işlenen yılanın da başı bu şekilde yuvarlatılmıştır. Karahantepe'den, az bir bölümü korunan dikilitaş yüzeyinde üçlü bir sahne vardır. Ceylan olması muhtemel hayvanların yanında bir adet de tavşan betimlenmiştir. Ceylan ve tavşan figürlerinin en erken örnekleri ÇÇÖNA evresinin D Yapısı dikilitaşlarında yer almaktadır. Bununla birlikte üçlü anlatımların olduğu tasvirler ÇÇÖNA evresinde de mevcutken belli bir dizilime sahiptir. Söz konusu evrede çoklu tasvirler ya yatay ya da dikey bir düzende işlenmişlerdir; ancak ÇÇÖNB evresini temsil eden bu dikilitaş yüzeyindeki figürler, doğadaki doğal görünümleriyle tasvir edilmiş olmaları açısından önem arz etmektedir.

Henüz hangi evreye ait olduğu açıklanmayan ancak ÇÇÖN Döneme tarihlenen Sayburç'ta iki farklı alanda yapılan çalışmalar neticesinde ilk alanda yuvarlak planlı bir özel yapıda dikilitaşların varlığı ön görülmüş olsa da henüz tespit edilmemiştir. Bununla birlikte yuvarlak planlı yapının sekisinde yer alan tasvirlerde bir öykünün anlatılmış olduğu görülmektedir. Söz konusu tasvirlerde leoparların özellikleri ve benzerlikleri ile ilgili detaylar Göbekli Tepe Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndaki leopar figürleri ile birlikte değerlendirilmiştir.

Kişisel kanaatimize göre ÇÇÖNB evresine daha yakın görünen Sayburç'ta, tasvir edilen erkeklerden birisi profilden betimlenirken diğerinin mekânın ortasına doğru, penisini de tutarak, tamamen cepheden gösterilmesinin bir anlamı olmalıdır. Bu tasvir ediliş tarzı belki bereketi belki de vahşi/saldırgan gücü simgelemektedir. Bereketin ya da gücün kaynağının erkek olduğunu da bu şekilde sembolize etmiş olmaları imkân dahilindedir. Nihayetinde Sayburç'taki ereksiyon halindeki penisini tutan erkek figürü bir nevi hayvanlar hâkimi gibi iki leoparın arasında durmaktadır. Öyküsel anlatımlar her ne kadar Göbekli Tepe III. tabaka dikilitaşlarında görülse de Sayburç'ta bu tarz anlatım bir ilki teşkil etmektedir.

MÖ 9000-8100 arası bir zaman dilimine tarihlendirilen Harbetsuvan Tepesi'nde ele geçirilen T biçimli dikilitaşlar, yuvarlak planlı tek mekânlı bir yapı içerisinde, ve dörtgen planlı yapılar içerisinde görülmektedir. Yuvarlak planlı yapıda belirli aralıklarla dizilmiş olan dikilitaşlar toplam 14 adettir. Yerleşmedeki diğer T biçimli dikilitaşlar ise yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır. Tek mekânlı yuvarlak planlı yapı içerisinde belirlenen T biçimli dikilitaşların varlığı söz konusu binaya özel yapı niteliği kazandırmaktadır. Aynı dönem diğer yerleşmelerle karşılaştırıldığı zaman yuvarlak planı açısından Göbekli Tepe F Yapısı'na benzese de, dikilitaş sayısının fazlalığı açısından bir ilki temsil etmektedir. Bununla birlikte dikilitaşların yüzeylerinde tasvirlerin olmamasıyla Göbekli Tepe'den ayrılmaktadır; ancak yüzey araştırması esnasında bulunan T biçimli bir dikilitaşın üzerinde yer alan kemer, kravat, kol ve el betimlemeleri hem Göbekli Tepe III. ve II. yapı katlarındaki örneklere, hem de Nevali Çori'de bu tarzda betimlenen dikilitaşlara benzerlik göstermektedir. Bu durum bölgede

geçerli olan hem bezemeli hem de bezemesiz örneklerin üretimine sadık kaldıkları anlamına gelmektedir.

ÇÇÖNB evresine tarihlendirilen ve kazısı yapılan diğer bir merkez Nevali Çori'dir. Konum olarak yerleşimdeki yapılardan ayrı bir yerde inşa edilen ve üç yapım evresine sahip olan, çukur tabanlı, kare planlı "Kült Yapısı"nda, T biçimli ve ters "L" biçimli dikilitaşların varlığı belirlenmiştir. Nevali Çori ÇÇÖNB evresinde de T biçimli bir dikilitaşa ait baş bölümünün yüzeyindeki sahnede, doğada koşan stilize insan tasvirlerinin olması dikkate değerdir; çünkü ÇÇÖNA evresi dikilitaşlarının hiçbirisinin yüzeyinde aktif halde, koşar durumda betimlenen insan figürleri bulunmamaktadır. Bu tarzda hareketli anlatımlar ancak ÇÇN Dönem Çatalhöyük duvar resimlerinde yer almaktadır (Hodder 2007: Fig. 17 ve 18). Nevali Çori'de stilize betimlenmiş koşan insan figürlerinin bulunması ÇÇÖN Dönem için bir ilki göstermektedir. Diğer yandan Nevali Çori ÇÇÖNB evresine ait kült yapısı içinde, merkezi dikilitaşta kol ve eller betimlenmiştir ve ÇÇÖNA evresi Göbekli Tepe D Yapısı merkezi dikilitaşları yüzeyindeki tasvir ile benzerlik göstermektedir. Aradaki farklılık D Yapısı merkezi dikilitaşlarında birer kemer ve kemerden sarkan, tilki postundan peştamalin olmasıdır; ancak Nevali Çori örneğinde bu betimlemeler yoktur. İlginç olan ÇÇÖNA evresi C yapısı çevre duvarındaki dikilitaşlarda da kıyafet ile ilgili detaylar yoktur. Bununla birlikte Göbekli Tepe ÇÇÖNB evresine ait Aslanlı Dikilitaş Yapısı'nda, güney duvarı içine örülen dikilitaşın dar yüzeyindeki kısa stola ve el tasvirleri Nevali Çori'ye benzerlik göstermektedir. Harbetsuvan Tepe'sinde de Nevali Çori'dekinin aynısı kol ve ellerin tasvir edildiği görülmektedir.

Sefer Tepe'de yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında ÇÇÖNB evresine ait "T" biçimli dikilitaşlar köşeli yapılar içerisinde tespit edilmiştir. İlerleyen zamanlarda merkez ile ilgili yayınlar daha aydınlatıcı bilgiler verecektir.

Fırat Havzası'nda, ÇÇÖNB evresine tarihlendirilen ve T formunda olan dikilitaşlar arkeolojik kazı çalışmalarının dışında yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Bunları Yeni Mahalle Höyüğü, Kurt Tepesi, Besta Fakı Mevkii (Tahtari Mevkii), Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kocanizam Tepe olarak saymak mümkündür.

Kurt Tepe'den ÇÇÖNB evresine tarihlenen ve kaçak kazılardan çıkarılan bir adet dikilitaşın dar yüzeyinde "V" şeklinde kabartma yakanın altında kısa dikdörtgen biçimli bir girinti betimlenmiştir ve genel görünüm olarak kravat biçimine benzemektedir. Bu betimin aynısı yukarıda bahsi geçen Nevali Çori merkezi dikilitaşında olsa da, Kurt Tepesi dikilitaşında kollar ve ellerin tasvir edilmemiş olması farklılıktır. Bu "V" şeklindeki yaka Urfa/Yenimahalle Heykeli'nde, Sayburç'ta cepheden tasvir edilen çıplak erkek figüründe de görülmektedir. Göbekli Tepe ÇÇÖNA evresi D Yapısı'nda merkezi dikilitaşların boyun bölümünde "V" şeklinde yaka ya da kolye vardır. Kolye olabileceği yönündeki yorumun nedeni P18 numaralı dikilaşta "V" şeklinin uç kısmında "H" sembolüne benzer karşılıklı duran iki figür ve altında hilâl ve daireden oluşan ikinci bir tasvir ile P31 numaralı merkezi dikilitaşta ise aynı yerde bir *bukranion* sembolünün asılı olmasıdır. ÇÇÖNA evresinde birçok figürün kombine edildiği görülürken ÇÇÖNB evresinde bunlar görülmemektedir. Bu detaylardan başka aynı merkezi dikilitaşların T biçimli başlarının hemen altından başlayan stola ellerin olduğu bölümde sonlanmaktadır. Göründüğü kadarıyla ÇÇÖNA evresine ait III. tabaka dikilitaşlarının dar yüzeylerinde betimlenen stola, ÇÇÖNB evresi dikilitaşlarında kısalmış ve neredeyse kravat görünümü almıştır.

Yukarıda detaylarıyla anlatıldığı üzere ÇÇÖNB evresinin merkezlerindeki dikilitaşların yüzeyinde münferit de olsa hayvan tasvirleri vardır ki bunlar: leopar, ceylan, köpek, tavşan, akbaba ve yılandır.

Bununla birlikte ÇÇÖNB evresine ait dikilitaşlar yüzeyinde ÇÇÖNA evresinde betimlenen soyut sembollerden bir adet *bukranion* tasvirinden başka hiçbirisi görülmemektedir. Söz konusu *bukranion* Sefer Tepe'den bir dikilitaşın dar yüzeyinde kazıma tekniğinde betimlenmiştir.

Günümüze kadar yapılan çalışmalardan elde edilen verilere kadar ÇÇÖNB evresine ait betimlemeler hiçbir zaman ÇÇÖNA evresinin ihtişamlı görünümüne sahip olmamışlardır.

Fırat Havzası'ndaki dikilitaşlı özel yapıların görselleri aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

FIRAT HAVZASI–DİKİLİTAŞLI ÖZEL YAPILAR			
MERKEZ	**ÇÇÖNA**	**ÇÇNA-ÇÇNB GEÇİŞ**	**ÇÇÖNB**
GÖBEKLİ TEPE	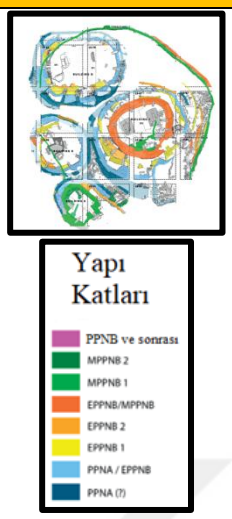	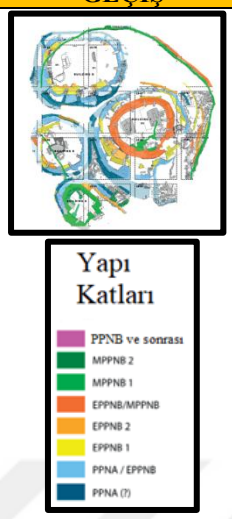	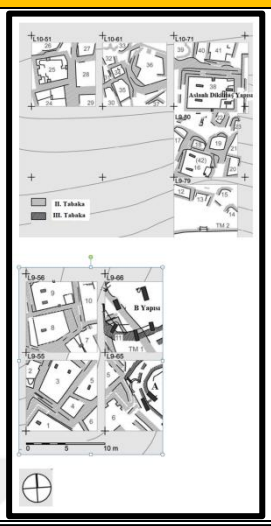
KARAHANTEPE			
SEFER TEPE			

Tablo 61: Fırat Havzası ÇÇÖN Dönem Dikilitaşlı Özel Yapıların Planları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Yukarıda tanımlanan verilere göre Fırat Havzası için genel bir değerlendirme yapılacak olursa; ÇÇÖNA evresinde yuvarlak ya da oval planlı, çukur tabanlı özel yapılarda, anıtsal boyutlarda olan dikilitaşlar, ÇÇÖNB evresinde kare ya da dikdörtgen planlı yapılarda görülmekle birlikte bir önceki evreye göre daha küçük boyutlardadır.

Fırat Havzası'nda ÇÇÖNA evresinde güçlü bir hayvan sembolizması dikkati çekmektedir. Bu evrede doğal çevrede yaşayan hayvanların neler olduğunu, kısmen de olsa tasvirli sanatta görmemiz oldukça önemlidir. Dört ayaklı betimlenen hayvan tasvirlerinde erillik ön plandadır. Bununla birlikte dikilitaşlar yüzeyinde, büyük çoğunluğu erkek cinsiyetinde tasvir edilen hayvanların hepsinin karada yaşadıkları görülmektedir. Bir tane bile suda yaşayan hayvan figürünün betimlenmemiş olması

ilginç bir durumu teşkil etmektedir. Nihayetinde bu insanlar mutlaka suda yaşayan canlıları da tanıyor olmalıdır. Bu hayvan sembolizmasından başka, ÇÇÖNA evresinde, dikilitaşlar yüzeyinde, sadece D Yapısı'nda, iki farklı dikilitaş yüzeyinde erkek figürü betimlenmiştir. Bunlardan birisinin yalnızca baş ve kolunun bir bölümü korunduğu için av sahnesinde mi ya da başka bir anlatıma mı dahil olduğu anlaşılamamakla birlikte, aynı yapı içerisinde başka bir dikilitaş yüzeyinde ölmüş bir bireyi temsil etmektedir. ÇÇÖNB evresinde ise bir önceki evrenin güçlü hayvan sembolizması yoktur. Mevcut hayvan figürleri de az sayıdadır. Görüldüğü kadarıyla ÇÇÖNB evresinde odak noktası hayvan figürleri değildir. O zaman şöyle bir durum akla gelmektedir. Bu evrede dikilitaşlarda çoğunluğu hayvan olan figürlerin yapılmamış olması bunu beceremekten değil bir tercih meselesidir. Sonuçta alanında uzman olan sanatçılar olmasaydı, ÇÇÖNB evresine ait T biçimli dikilitaşların yüzeyinde hiçbir hayvan ya da insan tasviri görmememiz gerekirdi. Ayrıca bir önceki evrede ölmüş bir erkek birey betimlenirken ardılı evrede hayatta olan bir erkek tasvir edilmiştir. Bu durum da bir sürekliliği göstermektedir.

	Göbekli Tepe	Karahantepe	Sayburç	Harbetsuvan	Nevali Çori	Yeni Mahalle	Sefer Tepe	Kurt Tepesi	Besta Faki Mevki	Hamzan Tepe	Taşlı Tepe	Kocanizam
Koşan İnsanlar					X							
Eller ve Kollar	X				X							
Eller				X								
V Yaka					X							
Kemer				X								
Aslan/Leopar	X											
Ceylan		X										
Tavşan		X										
Yılan		X										
Akbaba	X											
Bukranion							X					
Tasvirsiz	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

Tablo 62: Fırat Havzası ÇÇÖNB Evresi Diklitaşların Yüzeyindeki Tasvirler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Fırat Havzası ÇÇÖNA evresinin diğer önemli buluntu grubu totemlerdir. Göbekli Tepe, Nevali Çori ve son dönem kazılarında Karahantepe'de tespit edilen bu totem direklerinde hayvan ve insan birlikteliği göz alıcı bir şekilde yorumlanmaktadır. Diğer

yandan Fırat Havzası'nda dikilitaşlar yüzeyinde kadın tasvirlerinin olmadığını bildirsek de, Nevali Çori ÇÇÖNB evresi totem direklerinin yüzeyinde kadın tasvirlerinin olması dikkat çekicidir. Hatta bir dikilitaş yüzeyindeki yüksek kabartma figür bir kadının başıdır. Bu hali ile yerleşim Türkiye sınırlarındaki diğer ÇÇÖN Dönem merkezlerinden ayrılmaktadır; çünkü Göbekli Tepe'deki tek kadın figürü, yukarıda da anlatıldığı üzere bir levha yüzeyindedir ve olasılıkla ölmüş bir kadını canlandırmaktadır.

Dicle Vadisi ve Fırat Havzası'nda dikilitaşların yer aldığı yapıların ortak özellikleri olabildiği gibi birbirinden farklılıklar da göstermektedir. En belirgin ortak özelliklerinden birisi yarı çukur ya da çukur tabanlı özel yapıların birden fazla inşaa evrelerine sahip olmasıdır. İlk inşa edildiği zaman büyük boyutlu olan bu yapılar zaman içerisinde iç içe yeniden inşa edilerek boyut olarak küçülmektedir. Hodder (2011: 645-646) bu durumu "Babushka doll process" ya da "Matruşka Bebek" fenomeni olarak isimlendirmektedir ve bu fenomen özel evlerin sürekli aynı yere inşa edilmesidir (Hodder 2011: 646; Kurapkat 2012: 158).

Yukarıdaki verilere göre, gerek Dicle Vadisi gerekse Fırat Havzası'ndaki dikilitaşlar değerlendirildiğinde düşünsel ve inanç dünyaları farklı olan insanlar, iki farklı akarsu kenarında görülmektedir.

İki nehir boyunca tespit edilen bu dikilitaşlar arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar: formları, boyutları ve yüzeylerinin tasvirli ya da tasvirsiz olmalarına dayanmaktadır.

Fırat Havzası dikilitaşları gerek ÇÇÖNA gerekse ÇÇÖNB evresinde, çoğunluğu oluşturacak şekilde "T" formundadır. Bunun yanı sıra ters "L" biçiminde ve *fallus* formunda olanlar da görülmektedir. Dicle Vadisi dikilitaşları ise çoğunlukla dikdörtgen formundadır. Diğer yandan, kesiti dikdörtgen ya da oval, yukarı doğru sivrilen ancak tam işlenmeden, kaba işçilikleriyle dikkat çeken örneklerle de temsil edilmektedir. Dicle Vadisi'nde T biçiminde ya da *fallus* biçimli dikilitaşlar bulunmamıştır.

Fırat Havzası dikilitaşları, özellikle ÇÇÖNA evresinde anıtsal boyutlarda yapılırken Dicle Vadisi dikilitaşları hiçbir zaman anıtsal boyutlara ulaşmamışlardır.

Fırat Havzası dikilitaşlarında özellikle ÇÇÖNA evresinde olmak üzere az da olsa ÇÇÖNB evresinde hayvanların, soyut sembollerin ve insanların olduğu güçlü bir sembolik anlatım söz konusudur. Fırat Havzası dikilitaşlarında, dikilitaşların varlık olma özelliklerini yansıtacak şekilde el ve koldan oluşan insan uzuvları ile kıyafet detaylarının olması oldukça önemlidir. Bununla birlikte Dicle Vadisi dikilitaşlarında bu sayılan tasvirlere yer verilmemektedir. Dicle Vadisi dikilitaşları yüzeyinde az sayıda olmakla birlikte yuvarlak desenler ve birtakım boyamaların olması dikkat çekicidir. Fırat Havzası dikilitaşlarında ise günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda hiçbir boya kalıntısının olduğuna dair kanıt bulunmamıştır.

Peki Fırat Havzası dikilitaşlarının bu denli zengin tasvirli ve belki abartılı diyebileceğimiz boyutta görünümünün nedeni ne olmalıdır? Nihayetinde anıtsal boyutlarda dikilitaşların taş ocaklarından çıkarılması, şekil verilmesi, taşınması, yüzeylerinin işlenmesi oldukça büyük bir iş gücü ve emeğin olması gerektiğini gözler önüne sermektedir. Sanatın zirve yaptığı ÇÇÖNA evresinde bu denli bir gösteriş kendini ispat etme ve güç gösterisi anlamlarına gelse de, yine de ilk akla gelen Fırat Havzası'nda yaşayan insanları ortak bir inanç ve yaşayış tarzı altında bir arada tutma isteği olmalıdır. Geniş coğrafyadaki insanları bir arada tutmak için sebepler olması gerekmektedir. Her ne sebeple olursa olsun bir nedenle yerleşik hayata geçen avcı-toplayıcı insanların birlikte yaşayabilmeleri için ortak bir ideolojilerinin olması, aynı inanç çerçevesinde birleşmeleri ve ortak bir yaşamı paylaşmaları gerekmektedir. Aksi durumda topluluklarda anlaşmazlıklar baş gösterecektir. Bu nedenle de günümüz zaman kavramına göre yılın ya da ayların belirli dönemlerinde bir takım etkinlikler yapmak suretiyle topluluğa bir olma inancının, ortak ideolojinin yerleştirilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde toplulukların bir arada tutulması ile beraber hareket edebilmeleri sağlanmış olmalıdır. Bunun için de gerek Dicle Vadisi ve gerekse Fırat Havzası'nda da görüldüğü üzere içinde dikilitaşların yer aldığı "özel yapıların" olması kaçınılmaz bir durumdur. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda, her ne kadar son dönemde Göbekli Tepe'de domestik konutların da olduğu kayıtlara geçse de, Fırat Havzası T biçimli

dikilitaşların olduğu "özel yapılar" halk için midir, ya da toplumun belirli üyeleri için mi tahsis edilmiştir sorusu cevapsız kalmaktadır. Bunu günümüz verilerinde ispatlamak zor olsa da Fırat Havzası dikilitaşlarının yer aldığı özel yapıların da bu toplumların temsilcilerinin ya da ileri gelenlerinin bir araya geldiği, ritüellerini gerçekleştirdikleri ve kararlarını aldıkları bir tür meclis görevi üstlenmiş olmaları imkân dahilindedir.

Dicle Vadisi'nde neden bu kadar ihtişamlı yapılar ve dikilitaşlar ortaya çıkmamıştır? Acaba burada yaşayan toplumların buna ihtiyaçları yok muydu? Sonuçta Dicle Vadisi merkezlerinde de, içerisinde dikilitaşların olduğu özel yapılar bulunmaktadır. Buna verebileceğimiz cevap söz konusu bölge insanlarının bu kadar gösteriş ve ihtişama gerek duymamış olmalarıdır. Bu insan toplulukları da avcı toplayıcı bir yaşam sürseler de ekonomik anlamda Fırat Havzası'nda yaşayanlara oranla farklı güçleri ve topluluklar arası ilişkileri vardır. Nihayetinde Dicle Vadisi'nde dönem için güçlü ekonomik değeri olan bakır ve obsidiyen kaynaklarına yakın olunması belki de bir şekilde farklı malzemelerin de dahil olduğu uzun mesafeli ticareti ellerinde tuttukları ve büyük boyutlu eserlerden ziyade daha küçük ebatlardaki objelerde uzmanlaştıklarıdır. Bu da onların yaşam şekline ve inançlarına yansımıştır. Belki de gösterişten uzak ve her yerleşimin kendi içerisinde inançlarını gerçekleştirdiği bir toplum düzenine sahiplerdi; Dicle Vadisi dikilitaşlarında tasvirlerin olmaması o bölgede yaşayan insanlar arasında usta zanaatkarlar ve sanatçıların olmadığı anlamına gelmemelidir. Dicle Vadisi yerleşmelerinde bulunan kloritten yapılmış taş kapların ve bir takım taştan ya da kemikten üretilmiş nesnelerin yüzeylerinde zengin bezemelerin olması dikkat çekicidir. Bu da bize, Fırat Havzası'nda olduğu gibi Dicle Vadisi'nde de uzman sanatçıların olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Bununla birlikte her zirvenin bir çöküşü olduğu gibi ÇÇÖN Dönemin sonuna gelindiğinde de her iki vadi içinde artık dikilitaş geleneğinin ortadan kalktığı, en azından günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda kendini göstermiştir. Her iki nehir boyunca da avcı-toplayıcı bir yaşam tarzı sürdüren insanların aşamalı olarak besin üretimi ile birlikte belki de hayvancılığa da başlamış olmalarıyla ekonomik şartların değişimini beraberinde getirmiştir. Bu değişimle birlikte de insanların yaşam

kaygılarında farklılaşmaların olmaya başlaması emek ve iş güçlerini başka bir yöne yani tarıma yansıttıklarını ifade ediyor olmalıdır.

Bu durumu da en azından Güneydoğu Anadolu Bölgesi için daha sonra yaşanacak Neolitik Dönem'in örf ve âdetlerinde ortadan kaybolan dikilitaş dikme geleneğinden uzaklaşıldığının ön habercisi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

2. 2. ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM

Türkiye coğrafyasında ÇÇÖN Dönemin ardından tarım ve hayvancılığın ana geçim kaynağını meydana getirmiş olduğu, kilden yapılan çanak çömleğin üretilerek kullanıldığı bir süreç başlamıştır (Düring 2016: 66). Taş kapların yerine taşınabilirliği daha kolay olan kilden kapların yapılmış olması besinlerin hazırlanma ve tüketilmesinde sulu aş aşamasına geçildiği ve bunun da beslenme alışkanlıklarında değişimleri beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır (Tekin 2017: 238, 241-242). Bu süreçte ÇÇN yaşam biçimi farklı bölgelerde farklı zamanlarda görülmeye başlanmıştır (Sagona ve Zimansky 2015: 77). Bu nedenle de Anadolu'da ÇÇN Dönem farklı kültürler ile temsil edilmektedir. Bunlardan bir tanesi de günümüz Ege Bölgesi'nde görülmektedir.

Tez kapsamımızda değerlendirilen ÇÇN Dönem dikilitaş geleneği yalnızca Ege Bölgesi'nde bulunmaktadır.

2. 2. 1. Ege Bölgesi İlinde

Neolitik Çağ'da Ege Bölgesi'nin Kıyı Ege Kültürü ve İç Ege Kültürü olmak üzere farklılaştığını görmekteyiz.

Konumuz kapsamında değerlendirdiğimiz dikilitaş, Ege Bölgesi'nin Kıyı Ege kesiminde yer almaktadır.

Kıyı Ege Kültürüne sahip bölgenin sınırları kuzey ve kuzeybatı yönde, Gökçeada'da Uğurlu ve Meriç Nehri'nin Ege Denizi'ne döküldüğü yerde konumlanan Hoca Çeşme meydana getirirken güney sınırını ise Büyük Menderes havzası belirlemektedir. Doğu

yöndeki yüksek plâtolar Kıyı Ege Kültürü'nün bu yöndeki doğal sınırını teşkil ederken batı da ise deniz ile belirginleşmiştir. Bununla birlikte Kıyı Ege ve İç Ege kesimini birbirinden ayıran yüksek platolar arasındaki dağ arası ırmak havzaları ise Kıyı Ege Kültürünün iç kesimlere kadar uzanmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla İç Ege kültürüne dahil olan ve yükseklikleri 10 m'ye kadar ulaşan höyükler ovalarda ve dağlık kesimlere yakın yamaçlarda konumlanırken, birkaç tabakalı ve yaklaşık 1 m'lik kültür tabakasına sahip düz yerleşimler ise kıyıya yakın olarak konumlanmışlardır (Sağlamtimur ve Ozan 2021: 65; Ozan 2015: 461-462).

Yapılan araştırmalar neticesinde Ege Bölgesi'nin Kıyı Ege Kesiminde Neolitik yaşamın başlangıcı MÖ 7. binyılın ilk yarısına işaret etmektedir. Söz konusu kültürün MÖ 6. binyılın ortalarına kadar kesintisiz olarak devam ettiği saptanmıştır (Derin vd. 2009: 12-16; Ç. Çilingiroğlu 2012: 10; Erdoğu ve Çevik 2015: 34-36; Ozan ve Sağlamtimur 2020: 5).

2. 2. 1. 1. İzmir

İzmir ili sınırlarında yer alan Ege Gübre Kıyı Ege Kültürüne dahildir. Söz konusu merkezde dikilitaş geleneğinin varlığı saptanmıştır.

2. 2. 1. 1. 1. Ege Gübre

Ege Gübre yerleşimi, İzmir'in Aliağa ilçesine bağlı, Kendirci Mevkiindeki Ege Gübre Fabrikası'nın sahası içinde yer almaktadır (Sağlamtimur 2007: 373; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 223, Res. 1 ve 2). Holosende Ege kıyılarında olan değişim nedeniyle, günümüzde denizden 1 km içeride olan yerleşim Geç Neolitik Dönemde denizden daha uzakta, küçük bir göl ve Hayıtlı Deresi arasında yer alır (Sağlamtimur 2011: 77; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 223, 225). Yerleşimin batı sınırını günümüzde kurumuş ve alüvyon dolgunun altında kalmış göl, doğu sınırını ise Hayıtlı Deresi belirlemiştir (Ozan 2012: 38; Sağlamtimur ve Ozan 2013: 587). Kültür dolgusunun kalınlığı yaklaşık 1 m olduğu için, deniz kıyısına yakın konumlanan düz yerleşimler sınıfına girmektedir (Sağlamtimur ve Ozan 2021: 65). Ege Gübre, tarım yapmaya elverişli verimli bir alanda yer almaktadır (Sağlamtimur ve Ozan 2013: 587).

Ege Gübre'nin ilk kazı çalışmaları sondaj niteliğinde olup, 1994 ve 2000 yıllarında İzmir Müzesi ve S. Lagona başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir (Tiné ve Traverso 2004: 53-57). Daha sonra aynı alanda 2004-2008 yılları arasında İzmir Müzesi ile Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden H. Sağlamtimur ve ekibi tarafından kurtarma kazıları yapılmıştır (Sağlamtimur 2012: 197; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 223-224). Çalışmalar neticesinde günümüz tarla yüzeyinin 3-4 m aşağısında açığa çıkarılan yerleşimin Hayıtlı Deresi'nin taşıdığı alüvyon dolgusunun altında kilitli kaldığı tespit edilmiştir (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 224; 2013: 596).

Konumu sebebiyle kara ve deniz yoluyla olacak her türlü etkileşime sahip bir alanda olduğuna özellikle dikkat çekilmektedir (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 238).

Düz yerleşim sınıflamasına dahil olan Ege Gübre'de günümüze kadar elde edilen veriler, üç dönem boyunca kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bunlar eskiden yeniye doğru, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ve Hellenistik Dönem şeklinde sıralanmaktadır (Sağlamtimur 2012: 197; Ozan ve Sağlamtimur 2020: 6; Sağlamtimur ve Ozan 2021: 66) :

Çağ / Dönem	Tabaka
Neolitik Çağ	Ege Gübre IV (Yuvarlak yapılı mekânlar)
Neolitik Çağ	Ege Gübre IIIb (Tek odalı dikdörtgen ve yuvarlak yapılı mekânlar, erken çevre duvarı)
Neolitik Çağ	Ege Gübre IIIa (Tek odalı dikdörtgen mekânlar, iki odalı mekânlar, yuvarlak yapılı mekânlar, 2. geç evre çevre duvarı)
Kalkolitik Çağ	Ege Gübre II
Hellenistik Dönem	Ege Gübre I

Tablo 63: Ege Gübre Kronolojisi (Sağlamtimur 2012: 197; Ozan ve Sağlamtimur 2020: 6; Sağlamtimur ve Ozan 2021: 66).

Ege Gübre'nin Neolitik yerleşimine ait C14 sonuçları MÖ 6220 ile 5220 tarihleri arasını işaret etmektedir. Yerleşimin en erken tabakası olan IV. tabaka MÖ 6200/6100-6000, III. tabakası ise MÖ 6000-5700'e tarihlendirilmektedir (Sağlamtimur ve Ozan 2012: 227; 2013: 588; 2021: 67). Ayrıca III. tabakanın iki evreli olduğu saptanmıştır.

Kalkolitik Çağ tabakasından alınan numunelerin MÖ 4. binyılın ilk yarısına tarihlendirildiği bildirilmiştir (Sağlamtimur ve Ozan 2013: 588).

Ege Gübre'de, ana toprak üzerine inşa edilen yuvarlak planlı yapı geleneğinden dikdörtgen planlı yapılara doğru bir gelişimin olduğu saptanmıştır (Ozan 2015: 460; Sağlamtimur ve Ozan 2021: 69).

Ege Gübre'de dikilitaş geleneği yerleşimin IIIb tabakasında karşımıza çıkmaktadır (Sağlamtimur 2012: 198-199, Fig. 8; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 231-232, Res. 9).

III. tabakanın her iki evresinde de kullanılan ve kuzeybatıya doğru eğimli olan merkezi bir avlu ve bu avlunun da çevresinde dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapılar sıralanmaktadır[188]. Avlu IIIb tabakasında, 950 m²'lik[189] bir alanı kaplamaktadır. Avlunun etrafındaki yapıların kapı girişleri merkezi avluya bakmaktadır. Avluda işlikler, pişirme işlerinin yapıldığı ocaklar ve günlük faaliyetlerin yürütüldüğü bölümler vardır. Avlunun doğu tarafında, surun hemen önünde inşa edilen merkezi ya da "özel yapı" özelliği taşıyan bir bina yer almaktadır (Şekil: 253). Dikdörtgen planlı olan bu yapı, hem ölçüsü hem de bir üst tabakada iç içe aynı yere inşa edilmesiyle diğerlerinden ayrılmaktadır[190]. Konumu itibarıyla yerleşime hâkim bir pozisyonda yer alan bu yapnın her iki yanında, beraber kullanılmış olduğu öngörülen, birer adet yuvarlak planlı yapı da yer almaktadır. "Özel yapı"nın (?) hemen güneyinde, merkezi avlunun doğu tarafına yakın olan kesiminde, bir adet dikilitaş/stel açığa çıkarılmıştır[191] (Şekil: 254-255) (Sağlamtimur 2012: 198-199, Fig. 8; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 231-232, Res. 9; Ozan ve Sağlamtimur 2020: 6-8, Fig. 1-6).

Ham maddesi kireç taşından olan dikilitaş 0,78 x 0,36m boyutlarında olup, söğüt yaprağı biçiminde bir forma sahiptir. Ön ve arka yüzeyleri geniş, yan yüzeyleri ise

[188] Merkezi avlu etrafında sıralanan evlerden oluşan yerleşim şeması IV. tabakadan itibaren mevcuttur. Söz konusu tabakada avlunun etrafını yuvarlak planlı yapılar çevrelemiştir. Avlunun konumunun Neolitik Dönem boyunca değişmediği bildirilmiştir (Ozan 2012: 86).
[189] IIIa evresinde yeni inşa edilen yapılar nedeniyle avlunun boyutu 700 m²'ye inmiştir (Ozan 2012: 81).
[190] IIIb evresinde 8 x 10 m boyutlara sahip olan yapı 47,5 m²'lik bir alanı kaplarken, bir üst evre olan IIIa evresinde ise 6 x 8 m ölçülerinde olup, 28 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (Ozan ve Sağlamtimur 2020: 7-8).
[191] Stelin bir yapıdan değil de ortak kullanılan bir merkezi avludan açığa çıkarılması ev içi tapınımdan ziyade ortak bir ayin geleneğinin varlığı şeklinde yorumlanmıştır (Ozan 2012: 277).

dardır (Şekil: 255). Alt kısmında yaklaşık 0,25 m'lik bir bölümü toprağa gömülebilmesi amacıyla inceltilmiştir. Dikilitaşın yüzeylerinde herhangi bir tasvir yer almamaktadır. Ön ve arka yüzeyinin birbirinden ayırt edilmesinin zor olduğu bildirilmekle birlikte, geniş olan bir yüzeyinin daha düzgün ve parlak işlendiği ifade edilmektedir (Sağlamtimur 2012: 198-199, Fig. 8; Sağlamtimur ve Ozan 2012: 231-232, Res. 9).

2. 2. 2. Değerlendirme

Tez kapsamı içerisinde değerlendirilen ÇÇN Dönem dikilitaşı bir Kıyı Ege yerleşimi olan Ege Gübre'de bulunmuştur.

Harita 5: ÇÇN Dönem Dikilitaş Merkezi (Hazırlayan Süheyla Zimmermann).

ÇÇÖN Dönemde de gördüğümüz üzere, bir açık alan, meydan ya da bina içerisinde dikilitaşın yer alması, orada ritüel törenlerin gerçekleştirildiğinin dolaylı da olsa kanıtı niteliğindedir. Ege Gübre'de dikilitaş, yerleşimin merkezi avlusunun doğu kesiminde, "özel yapı" olması muhtemel binaya yakın bir alana dikilmiştir. Avluda yapılan incelemelerde işlik olarak kullanılmış olmasının yanı sıra yabani hayvanlara ait kemiklerin bulunması da oldukça dikkat çekicidir (Sağlamtimur 2007: 375; Ozan 2015: 463). Ege Gübre'nin besin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Yerleşimde evcil koyun, keçi ve sığır kemikleri bulunmuştur. Ege Gübre'nin evleri içerisinde yabani hayvanlara ait kemikler bulunmazken, avluda geyik, yabani domuz ve yabani sığıra ait kemiklerin varlığı belirlenmiştir (Sağlamtimur 2007: 375). Yabani hayvan kemiklerinin sadece avluda bulunmuş olması kolektif bir avcılıkla birlikte belki de avluda gerçekleştirilen ve herhangi bir tören esnasında tüketilmiş olan yiyecek kalıntılarına işaret ediyor olabilir.

Dolayısıyla “özel yapı” olabileceği vurgulanan bir binanın olması, bununla birlikte ortak kullanılan meydanda bir dikilitaşın mevcudiyeti, alanda yabani hayvan kemiklerinin ele geçmesi burada bir takım ziyafetlerin ya da ritüellerin gerçekleştirilmiş olma ihtimaline dayanak teşkil etmektedir. Nitekim bu dikilitaş da ritüel aktivitelerinin bir parçası olmalıdır.

Ege Gübre’de yapılarla çevrili meydanda dikilitaşın varlığı Çayönü Hücre Planlı Yapılar Evresi’ndeki Toprak Meydan ve içerisinde dikili olan dikilitaşları anımsatmaktadır; ancak iki yerleşim arasında zaman farkı ile birlikte coğrafi anlamda birbirinden oldukça uzak merkezlerdir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ÇÇÖN Dönem için dikilitaşların varlığı özel ritüelleri işaret ediyorsa ÇÇN Dönem Ege Gübre’deki dikilitaşın varlığı da aynı anlama gelmelidir.

3. BÖLÜM
KALKOLİTİK ÇAĞ

Anadolu'da ÇÇN Dönemden sonra Kalkolitik Çağ'a geçişte hâlâ belirsizliklerin olduğu bildirilmektedir (During 2015: 219). Sagona ve Zimanski'nin (2015: 115) tanımladığı üzere, Kalkolitik Çağ "tarım devrimi" ve "kent devrimi" arasında kalmış olan bir zaman dilimidir. Türkiye sınırları içerisinde Erken, Orta ve Geç Kalkolitik olmak üzere farklılıklar göstermektedir (During 2015: 219-275, Sagona ve Zimanski 2015: 115-149). Her ne kadar Neolitik Çağ'da bakır ham madde olarak kullanılmış olsa da bu dönemde ergitilmesi ile bir ayrım göstermektedir. Bununla birlikte yine de hâlâ köy yaşantısı devam etmektedir (Sagona ve Zimanski 2015: 116). Diğer yandan Türkiye'de bu dönem zarfında güçlü denebilecek kadar bölgesel farklılıkların olduğu izlenmektedir. Özellikle Geç Kalkolitik Dönem, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yönetim konusunda yenilikler, güçlü ticari organizasyonların olduğu yerleşimler ve yeni teknolojik ilerlemelerin görülmesi açısından önem taşımaktadır (Sagona ve Zimansky 2015: 131-147).

Tez kapsamında değerlendirilen Kalkolitik Çağ stelleri ise sadece Akdeniz Bölgesi sınırlarında yer alan Burdur ilinde görülmektedir.

3. 1. AKDENİZ BÖLGESİ İLİNDE

Türkiye Kalkolitik Çağı için Akdeniz Bölgesi'ndeki Göller Yöresi oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu Bölgede Kalkolitik Çağ'ın üç evresi de görülmektedir.

3. 1. 1. Burdur

Göller Bölgesi sınırlarında yer alan Burdur ilinde Kuruçay yerleşimi Kalkolitik Çağ için stel geleneğinin olduğu tek merkezdir.

3. 1. 1. 1. Kuruçay

Kuruçay Höyük, Burdur ili, Kuruçay köyünün 1 km batısında ve Burdur Gölü bölgesindeki, göle doğru inen sırtlardan birisinin en son tepesi üzerindedir. 90 x 60 m boyutlarındaki höyüğün kültür dolgusunun yüksekliği 8 m'dir. Höyüğün tepesinin deniz seviyesinden yüksekliği ise 960 m'dir. Höyüğün iki yanında mevsimlik akan Bağderesi

ve Kapuzluderesi yer almaktadır, ancak höyük adını köy içindeki Kuruçay'dan almıştır (Özsait 1976-1977: 78-79, Lev. XIX-XXII; Duru 1994: 1, Levha: 1-5).

Kuruçay Höyük'te ilk yüzey araştırmasının, Hacılar kazı ekibinde yer alan J. Birmingham tarafından yapıldığı, ancak toplanan seramik ile ilgili herhangi bir yayın yapılmadığı bildirilmiştir (Duru 1994: 1). 1972, 1974 ve 1975 yıllarında M. Özsait, höyüğü ziyaret ederek yüzeyden malzeme toplamıştır (Özsait 1976-1977: 78-83). Kuruçay'a ilk ziyaretini 1976 yılında gerçekleştiren R. Duru, 1978-1988 yılları arasında geniş ölçekte kazılar yaparak, yerleşimin karakterinin belirlenmesini sağlamış ve aşağıda sunulan stratigrafiyi oluşturmuştur (Duru 1982: 1-38; 1994: 1-2, 6):

Yapı Katı	Dönem
1.yapı katı 2.yapı katı	ETÇ II ETÇ II/I
3.yapı katı 3A yapı katı	GKÇ GKÇ
……	
4.yapı katı 5.yapı katı 6.yapı katı 6A(6A1 ve 6A2) yapı katı	GKÇ GKÇ GKÇ GKÇ
7.yapı katı 8.yapı katı 9.yapı katı 10.yapı katı	EKÇ EKÇ EKÇ EKÇ
……	
11.yapı katı	GNÇ
……	
12.yapı katı	ENÇ II
13.yapı katı	ENÇ I

Ana toprak	

Tablo 64: Kuruçay Kronolojisi (Duru 1982: 1-38; 1994: 1-2, 6).

Geç Kalkolitik Döneme tarihlenen 6. yapı katından alınan altı adet radyo karbon örnekleri MÖ 3600-3200 yılları arasını göstermektedir (During 2015: 244; Duru 2016: 32).

Kuruçay'da Geç Kalkolitik Dönemde, kazıcılarının dinsel yapılar olarak tanımladıkları binalar ile bazı konutlarda stel geleneğinin varlığı tespit edilmiştir. Bunlar "Kerpiç Stelli Ocak" ya da "Sunak" olarak tanımlanmışlardır. Bunların açığa çıkarıldığı yapılar 6A ve 3. tabakalarda tapınak olarak tanımlanan "özel yapı"lardır. "Kerpiç Stelli Ocak"lar özel işlevi olan binaların dışında 6a-c yapı katlarında konut yapılarında da belirlenmiştir.

"Kerpiç Stelli Ocak"/"Sunak" lar, kısa duvar şeklinde kerpiçten yapılmış bir stel ve önlerindeki yakma yerinden meydana gelmektedir. Steller 0,60-0,70 m yükseklikte, 0,80-0,90 m genişlikte ve 0,18-0,21 m kalınlıktadır. Yüzeyleri özenli bir şekilde sıvanmıştır. Önlerindeki yakma yeri 0,05-0,06 m yüksekliğinde, yarım daire şeklinde kilden yapılmış kabartma bordürle çevrelenmiştir. Bu şekilde, ocaktaki ateşin oda tabanına taşması engellenmiştir. Dini yapılarda stellerle birlikte ağaç dikmeler mevcutken normal konutlarda bu dikmeler yer almamaktadır (Duru 1996: 19). Duru (1996: 19) söz konusu dikmelerin sadece kutsal yapılara özgü olması gerektiğini belirtmiştir. Stelli Ocak/Sunakların normal konutların içinde bulunmasını da ev içi ritüel törenleriyle bağdaştırarak, evin kutsal ateşinin sürekli yandığı bir ocak olarak nitelendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Duru 1996: 19).

A) 6A Yapı Katı

6A yapı katı 6A2 ve 6A1 olmak üzere iki alt yapı evresi sergilemiştir. 6A yapı katında 8 numaralı bina[192], içindeki özel buluntuları ve iç düzenlemesiyle tapınak ya da kutsal yapı olarak tanımlanmıştır.

[192] 8 numarası verilen tapınak/özel yapı 1980'li yıllardaki yayınlarda XXII numarası ile tanımlanmıştır (Duru 1985: 597-599).

a) 6A2 Evresi Tapınak Yapısı: 8 numarası verilen dikdörtgen planlı yapı kuzeydoğu-güneybatı aksında konumlanmıştır (Şekil: 256). Plan açısından yerleşimin diğer yapılarına benzerlik göstermektedir. İç ölçüleri 5 x 7 m'dir. Kerpiç duvarları 2,10 m'ye kadar korunmuştur. Batı duvarının kuzey köşesi yakınlarında kapı girişi mevcuttur. Kapının kilden sıvalı eşiği korunmuştur. Girişin tam karşısında pencere yerinin olduğu belirlenmiştir. Duvarları beyaz renkte sıvanmıştır. Tabanı hasır serilidir. Kapı ve pencere arasında odanın tam ortasına gelecek biçimde yuvarlak bir ağaç dikmenin gömülü olduğu kömürleşmiş kalıntılardan tespit edilmiştir. Kuzeybatı köşede ince bir kil duvarla ayrılmış bölme yer almaktadır. Mekânın güney yarısına yakın bölümünde kerpiçten stelli bir sunak/ocak bulunmaktadır (Şekil: 257-259). Kerpiçten yapılmış olan stel, 0,70 m yüksekliğinde ve 0,20 m kalınlığındadır. Ön kısmı at nalı biçiminde kilden bir bordürle çevrelenmiştir. Sunağın ön ve arka bölümünde yuvarlak kesitli birer kalın ağaç dikme mevcuttur. Arka kısmındaki dikme stele dayanmaktadır ve yüzeyi kille sıvanmıştır. Mekânın güney yarısında olmak üzere, sunağın arkasında 0,20 x 0,35 m boyutlarında, içbükey kenarlı ve dörtgen planlı kilden bir masa vardır (Duru 1985: 597-598, Res. 12-14; 1996: 12, Lev. 13-15.1, 32, 43-44). Duru (1985: 597-598) tarafından "kutsal masa" olarak tanımlanan nesnenin yüzeyi itinalı bir biçimde sıvanmıştır. Mekânın güneydoğu köşesinde bir fırın, güneybatı köşesinde ise önünde at nalı biçiminde çevrelenmiş ateş yeri bulunan bir ocak mevcuttur. Fırın ve ocağın arasında içi kille sıvanmış 0,25 m çapında ve 0,20 m derinliğinde içi kille sıvanmış temiz durumda bir çukurun varlığı belirlenmiştir. Bu çukur da sıvı sunuların yapıldığı "libasyon çukuru" olarak tanımlanmıştır. Mekân içinde 15 adetten fazla kabın olduğu tespit edilmiştir (Duru 1985: 597-598, Res. 12-14; 1996: 12, Lev. 13-15.1, 32, 43-44). Duru'ya göre (1996: 12) tapınağın/özel yapının en kutsal yeri stelli ocak/sunağın ve arka kısmının olduğu alandır ve ibadetler stelli ocak/sunağın önündeki boş alanda yapılmaktadır. 6A2 evresindeki bu bina bir yangın nedeniyle çökmüştür; ancak yangından önce yapıda birtakım değişikliklerin yapılmış olduğu saptanmıştır. Binanın kapısı ve pencere açıklığı kerpiç örülerek kapatılmıştır. Bundan başka kapının açılmış olduğu sokak da üç taraftan enine duvarlarla geçişe tamamen kapatılmıştır (Duru 1985: 599).

b) 6A1 Evresi Tapınak Yapısı: Tapınağın giriş kapısının kerpiç örgüyle kapatılması nedeniyle girişi sadece damdan mümkün olabilmiştir. Bu evrede binanın doğu duvarına bitişik durumda, tapınak yapısıyla aynı eksende, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, trapez biçimli bir bina eklenmiştir. 24 numaralı binanın içinde ele geçen depolama ve erzak kapları nedeniyle özel yapının depo odası olması gerektiği öngörülmüştür (Duru 1996: 12, Lev. 15.2, 33-34). 6A1 döneminin sonunda evlerin kapıları sokaklar ve avlu geçişleri de kerpiç örülerek kapatılmıştır. Özel yapı da bir anda kullanımdan kalkmış ve hiçbir şeyine el sürülmeden terk edilmiştir (Duru 1996: 12).

B) 6. Yapı Katı

6A yapı katının tahribatından sonra aynı yerde yerleşim yeniden başlamıştır ve bu tabakaya ait mimari ve buluntular 6. tabaka olarak tanımlanmıştır. 6. tabaka da 6a-c olmak üzere 3 alt yapı evrelerine ayrılmıştır (Duru 1996: 12-13).

a) 6c Evresi: 6c alt yapı evresinde 29 numarası ile tanımlanan tek mekânlı binada stelli ocak/sunak tespit edilmiştir (Şekil: 260). Kuzeybatı-güneydoğu aksında yerleştirilen yapının iç ölçülerinin 7,20 x 6 m olmasının dışında başka bilgi verilmemiştir (Duru 1996: 13, Lev. 35).

b) 6b Evresi: 29 numaralı ev bu evrede de devam etmiştir (Duru 1996: Lev. 20.1,2, 36).

6b evresinde 29 numaralı binanın güneydoğusuna, kuzey-güney doğrultuda 34 numaralı, tek mekânlı yapı inşa edilmiştir. Mekânın orta kısmına yakın bölümünde stelli ocak/sunak bulunmaktadır (Şekil: 261). Kerpiçten yapılmış olduğu bildirilen stelin önündeki yakma alanı at nalı biçiminde olup, kenarları 0,10 m kalınlığında çamurdan yapılmıştır. Yakma alanındaki yanık izi ve kırmızılığın yaklaşık 0,30 m derinliğe sahip olduğu belirlenmiştir. Kuzeydoğu köşesinde de bir fırın yer almaktadır (Duru 1982: 12, Lev. 12, 15.1,2; 1996: 13, Lev. 19.2, 21.2, 36).

c) 6a Evresi: Söz konusu evrede 34 numaralı yapı, evin konumu aynı kalmakla birlikte birtakım değişikliklere uğramıştır. Konutun tabanı yükseltilmiş ve bir önceki evredeki stelli ocak/sunak eski tabanın dolgusu içinde kalmıştır. Yeni tabanın üzerine ve stelli

ocak/sunağın yeri ve yönü değiştirilerek yeniden yapılmıştır (Şekil: 262). Bir önceki evrede mekânın merkezi kısmına yakın durumdaki stelli sunak, güney ve doğu duvarlarına daha yakın olacak biçimde yapılmıştır. Bir önceki evrede kuzeydoğudaki fırın bu evrede güneybatı tarafa taşınmıştır. Kuzeybatı köşesi ince bir duvarla mekânın geri kalan bölümünden ayrılmıştır. Doğu uzun duvarına payanda benzeri iki çıkıntı yapılmıştır. (Duru 1996: 14, Lev. 21.1, 37).

34 numaralı konutun kuzeyine, bu binayla aynı eksende olmak üzere 40 numaralı yapı inşa edilmiştir. Bu bina da diğerlerinde olduğu gibi tek mekânlıdır ve mekânın orta kısmına yakın bölümde stelli ocak/sunak yer almaktadır. Evin fırını kuzeydoğu köşesine konumlandırılmıştır (Duru 1996: Lev. 37).

6b evresindeki, bir bölümü yamaçtan uçmuş olan 35 numaralı evde, 6a evresinde doğu kısa duvarına yakın olacak biçimde stelli ocak/sunak ve güneydoğu köşesine de bir fırın eklenmiştir (Duru 1996: Lev. 36-37).

C) 3. Yapı Katı

Kuruçay'da Geç Kalkolitik Çağ'ın son yerleşim katıdır. Bu yapı katında 56 (XVII) numarası verilmiş olan ve tapınak olarak tanımlanan bir "özel yapı" mevcuttur. Yaklaşık kare planlı olan yapı iki mekânlıdır (Şekil: 263-264). Özenli bir işçilikle inşa edilmiş olan yapının iç duvarları sıvalıdır. 5,5 x 6 m boyutlarındaki ana odanın kuzeybatısındaki giriş iyi korunmuştur. Büyük odadan bir kapı ile güneydoğu köşedeki ikinci küçük odaya ve oradan da bir ara kapı ile üçüncü küçük odaya geçiş sağlanmaktadır. Ana odanın batı duvarına bitişik durumda, iki adet kilden yapılmış kanal ve aynı hizada yine duvara bitişik yapılmış bir ocak mevcuttur. Kuzeydoğu köşesine, kapının yakınına gelecek biçimde ikinci bir ocak yer almaktadır. Bu mekânın güneyinde, küçük odaların duvarına yaslanacak biçimde stelli bir yakma yeri vardır. Taban seviyesinde 0,10 m yükseklikteki yakma yeri 1,40 x 1,60 m ölçüleriyle yaklaşık didörtgen biçimlidir. Yoğun ateş nedeniyle beyazlaşmıştır. 56 numaralı binadan yukarıda bahsi geçen kuzeybatıdaki girişle 57 (XVI) numaralı yapıya geçilmektedir. Taban seviyesi 56 numaralı binadan aşağıda olduğu için bir-iki basamaklı bir merdivenle inilmiş olduğu düşünülmektedir. Her iki binanın bir duvarı ortak

kullanılmıştır. 57 numaralı binanın da iki mekânlı olduğu saptanmıştır. Binanın içinde ele geçen 20 adet kap nedeniyle bu yapının 56 numaralı özel yapının depo binası olması gerektiği öngörülmüştür (Duru 1983: 87-88, Lev. 8.1,2, 9.1,2; 1985: 600, Res. 21, 26; 1996: 17-19, Lev. 40.2, 45).

Kuruçay 3. yapı katında ele geçen çanak çömlek repertuarı Beycesultan GKÇ ve ETÇ I seramik grubu ile benzetilmiştir (Duru 1985: 603-605).

3. 2. DEĞERLENDİRME

Kalkolitik Çağ'da Türkiye'de sadece Burdur ili sınırlarında yer alan Kuruçay'da stel geleneğinin varlığı bildirilmektedir.

Harita 6: Kalkolitik Çağ Stel Geleneği (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Yerleşimdeki steller ocaklarla bağlantılıdır. Dikdörtgen formunda, kısa duvar olarak kerpiç toprağından yapılmış olan stellerin yüzeyi sıvanmıştır; ancak bu sıva yüzeyinde herhangi bir bezeme ya da tasvir yer almamaktadır. Stellerin ön bölümünde yer alan yakma yeri ise kabartma bordür ile çevrelenmektedir. Stellerin ön kısımlarında ocak bölümü yer aldığı için stelli ocak/sunak olarak tanımlanmışlardır ve Türkiye coğrafyası için en erken örnekleri temsil etmektedir.

Stelli ocaklar, Kuruçay Geç Kalkolitik 6A ve 3. yapı katlarında birer adet "özel yapı"da ve 6. yapı katındaki domestik konutlarda mevcuttur.

Stelli ocaklar, hem “özel yapılarda” hem de domestik konutlarda mekânın yaklaşık orta bölümünde konumlanmaktadır.

Kuruçay 6A yapı katındaki yerleşim şemasına göre “özel yapı”nın diğer binalardan ayrıcalıklı bir konumda ve planda olmadığı görülmektedir. “Özel yapı”, iç dizaynının farklılıkları ve buluntuları ile diğer binalardan ayrılmaktadır.

Kuruçay 6A yapı katının hemen üzerindeki 6. yapı katında bir önceki yapı katının “özel yapı”sından bahsedilmemektedir. Onun yerine bir önceki tabakada olduğu gibi domestik konutların içerisinde stelli ocakların varlığı saptanmıştır. Bu durum sosyal dengede bir farklılaşmanın olmasına işaret etmektedir.

Geç Kalkolitik 3. yapı katında ise tekrar ‹tapınak› olarak tanımlanan “özel yapı” içerisinde stelli ocağın varlığı belirlenmiştir. 6A tabakasında dikdörtgen planlı ve tek mekânlı olan “özel yapı” 3. yapı katında kare planlı olup iki mekândan meydana gelmektedir. Bununla birlikte stelli ocak geleneğinde bir devamlılığın olması önem taşımaktadır.

Diğer yandan Kalkolitik Çağ’da, tırnak içerisinde, Kuruçay dışında stel geleneğinin olmaması dikkati çeken bir durumdur. Bunun farklı nedenleri olması imkân dahilindedir. İlki araştırmacıların Kalkolitik Çağ’dan ziyade farklı dönemlerin araştırmalarına yönelmiş olmaları nedeniyle Kalkolitik Çağ yerleşimlerine gereken ilginin gösterilmemiş olmasıdır. Diğerinin kaynağında ise Kalkolitik Çağ ile birlikte metal işleme sanatının gündeme gelmesiyle artık insanların taş ve pişmiş toprak eserlerden çok, defalarca kullanabilecekleri metallere ilgi duymuş olmaları yatabilir.

Biz ocağın arka tarafındaki stel olarak tanımlanan dikdörtgen formdaki kilden oluşumlara ihtiyatla yaklaşmaktayız.

4. BÖLÜM
ERKEN TUNÇ ÇAĞI

Kalkolitik Çağı takip eden ETÇ yeni gelişmelerin yaşandığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zaman zarfında, karmaşık toplum yapılarının artık mimaride de kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Güçlü savunma surlarıyla çevrili olan ve artık kent diyebileceğimiz yerleşimlerde tanımlanabilir kamu yapılarıyla birlikte, yöneticin oturduğu etrafı surla çevrelenmiş olan bir "Yukarı Yerleşim" ve halkın yaşadığı "Aşağı Yerleşim" olgusu görünmeye başlamaktadır. ETÇ'de *elit* ayrımı hem kamusal binalar hem de değerli madenlerden yapılmış olan zengin buluntular sayesinde daha kesin yapılabilmeye başlanmaktadır. Maden işleme teknolojilerinde görülen yenilikler lüks tüketim maddelerine talebin de artmasına neden olmuştur. Bu da organize uzun mesafe kara ve deniz ticaretinin gelişmesinde etkisini göstermiştir. ETÇ'nin ikinci yarısından itibaren daha büyük boyutlarda merkezi kentler ve etrafında uydu yerleşimler görülmeye başlamıştır (Sagona ve Zimansky 2015: 161).

ETÇ stelleri ise Marmara, Ege, İç Anadolu, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tespit edilmiştir.

4. 1. MARMARA BÖLGESİ İLİNDE

Marmara Bölgesi'nde Çanakkale ilinde stel geleneği mevcuttur.

4. 1. 1. Çanakkale

Troya, Çanakkale ilinde ETÇ stellerinin temsil edildiği tek yerleşimdir.

4. 1. 1. 1. Troya

Troya, Çanakkale il merkezinin yaklaşık 30 km güneyindedir. Kara Menderes (Skamender) ve Dümrek (Simois) Çayları'nın oluşturduğu kıyı ovasına hâkim ve Hisarlık Tepesi diye bilinen Troya'nın, doğusunda Tevfikiye, güneyinde ise Kalafatlı köyleri yer almaktadır (Korfmann 2003a: 132).

Troya yerleşimi yaklaşık 200 x 150 m boyutlarında olup, Kara Menderes Nehri'nin taşıdığı alüvyonun oluşturduğu ovadan yaklaşık olarak 20-25 m yüksekliktedir. Kalkerli

bir platformun eteğinde, bir burnun üzerinde yükselmeye başlayan yerleşim, yalnız tepeyi değil, güneyindeki yamaçları da kapsamaktadır. Troya, günümüzde 15 m kalınlığında bir kültür dolgusuna sahiptir (Korfmann 2003a: 132).

Bir zamanlar Hisarlık Tepe diye adlandırılan Troya, F. Calvert tarafından saptanmış ve 1863-1865 yıllarında küçük çaplı kazılara sahne olmuştur (Easton 1991: 111-112). 1871-1873, 1878-1879, 1882-1883, 1889-1890 yıllarında H. Schliemann tarafından uzun süre kazılar yürütülmüştür (Schliemann 1884: 29-52). Troya'da W. Dörpfeld 1893-1894 yıllarında kazının başkanlığını üstlenmiştir (Dörpfeld 1894: 1-8; 1902: 1-25). Schliemann ve Dörpfeld'in ardından 1932-1938 yıllarında Cincinnati Üniversitesi adına C. W. Blegen Troya'daki çalışmaları sürdürmüştür (Blegen vd. 1950). Blegen'in çalışmalarından 50 yıl sonra 1988-2005 yılları arasında, Tübingen Üniversitesi adına M. O. Korfmann yönetiminde Troya'da kazılar yeniden başlatılmıştır (Korfmann 1989: 283; 2005: 161). M. O. Korfmann'ın ölümünden sonra Tübingen Üniversitesine mensup E. Pernicka kazı başkanlığını üstlenerek çalışmaları 2012 yılına kadar devam ettirmiştir (Pernicka ve Aslan 2012: 505).

M. Korfmann'ın, Troya kazıları sırasında elde ettiği veriler ışığında yeniden değerlendirilen yerleşimin stratigrafisi aşağıda sunulmaktadır (Korfmann 2001a: 347; 2006: 2-8) :

Tabaka	**Tarih**
Troya I	MÖ 2920- 2200
Troya II	MÖ 2550-2250
Troya III	MÖ 2250-2200
Troya IV - V	MÖ 2200-1750
Troya VI - VII	MÖ 1750-950
Troya VIa-h	MÖ 1750-1300
Troya VIi-VIIa	MÖ 1300- 1190/1180
Troya VIj-VIIb1	MÖ 1190/1180- 1150
Troya VIIb2-VIIb3	MÖ 1150- 950
Kesinti	MÖ 950-720/700
Troya VIII	MÖ 700-85
Troya IX	MÖ 85 – MS 500

Troya X	Bizans

Tablo 65: Troya Stratigrafisi (Korfmann 2001a: 347).

Troya'da ETÇ'ye ait 3 adet stelin varlığı tespit edilmiştir.

1 Numaralı Stel: Troya'da 2018 yılı temizlik çalışmaları esnasında, Troya II FN girişinin içerisine bilinçli bir şekilde devşirme malzemesi olarak konulmuş olan kireç taşından yapılmış bir stele ait üst bölüm tespit edilmiştir (Şekil: 265) (Aslan 2020: 71-72, Res. 5). Şematik görüntü olarak antropomorfik stel grubuna dahil edilebilecel buluntunun baş ve omzu olması gereken kısım derin yiv ile biribirinden ayrılmak suretiyle boyun kısmı oluşturulmuştur. Troya II girişinde bulunduğu için söz konusu buluntunun, Troya I Dönemine ait bir stelin parçası olması gerekmektedir.

Bu stelin en yakın benzeri Yunanistan'ın kuzeyinde, Kozani yakınlarında Kranidia'da GTÇ'ye ait bir mezarlıkta, ikincil olarak kullanılan stellerde görülmektedir (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 97, Fig. 35). Diğer yandan Thasos Adası'nın kuzeybatısında yer alan Skala Soteros'tan IIa (MÖ 3. binyılın ortalarından biraz daha önce) yapı evresindeki, yerleşimin sur duvarının içinde inşaat malzemesi olarak ikincil kullanılan sağlam durumda ya da parçalı halde bu tipte steller bulunmaktadır (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 94 Fig. 19; Koukouli-Chrysanthaki ve Papadopoulo 2016: 339-358, Fig. 31). Stellerin bulunduğu savunma suru Skala Soteros'ın IIa evresine ait olup MÖ 3. binyılın ortalarından biraz daha önceye tarihlenmektedir. Bu nedenle de stelin, yerleşimde bulunması muhtemel olan ETÇ I'e ve hatta Geç Neolitik Dönem'e ait olması gerektiği düşünülmektedir (Koukouli-Chrysanthaki ve Papadopoulo 2016: 339-358. Dolayısıyla Troya II dönemi (MÖ 2550-2250) kapı dolgusunda bulunan stelin kullanım tarihinin de daha erken dönemde, olasılıkla Troya I zamanında aramak gerekmektedir. Eğer düşündüğümüz gibiyle Troya ve Skala Soteros'tan ele geçen stellerin çağdaş olması gerektiği görülmektedir. Bu durum da Yunanistan'ın kuzeyi ve Kuzey Ege Adaları ile olan kültürel ilişkileri göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Benzer stellerin varlığı ETÇ'nin başlarında inanç sistemi, ritüel gelenekler açısından bir kültür birliği olması gerektiğini de yansıtmaktadır.

2 Numaralı Stel: Yukarıda tarihleri belirtilen Troya I'de, bir savunma suru ile çevrili olan yerleşim, yan yana dizili uzun evlerden oluşmaktadır (Korfmann 2001a: 347).

Savunma sisteminin bir parçasını oluşturan R kulesinin önünde, köşe yaptığı yer ile bağlantılı, doğu tarafa devam eden bir bariyer yer almaktadır. İşlevi, kazıcısı tarafından anlaşılamayan söz konusu bariyer, üç adet kireç taşı levhadan oluşmaktadır (Şekil: 266-267). Bu levhalardan birisinin yüzeyinde insan yüzü kabartması mevcuttur (Şekil: 268). Blegen tarafından stel olarak tanımlanan levha, orijinal konumunda olmayıp, ikincil kullanım sırasında bu alana yerleştirilmiştir (Blegen vd. 1950: 38-39, 46, 155-158, Fig. 190-194).

Gri renkli kireç taşından yapılmış olan stelin alt kısmı kırık olması nedeniyle orijinal yüksekliği ve formu bilinmemektedir. Korunduğu kadarıyla köşeleri yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen dikdörtgen formludur. Buluntunun ön yüzeyinde, kabartma tekniğinde yapılmış ve cepheden tasvir edilmiş bir insan yüzü mevcuttur (Şekil: 268). Kabartma bant ile çerçeve içine alınan yüz kalp şeklinde olup sivri bir çeneyle sonlanmaktadır. Yüzün üst bölümündeki, her iki yönde olmak üzere yay şeklinde kaşları meydana getiren bu kabartma bant kaşların birleşim yerinden aşağı doğru hafifçe genişleyerek inmekte ve yüzün ortasına denk gelecek biçimde kabartma tekniğinde geniş ve küt bitimli bir burnu meydana getirmektedir. Burnun her iki yanında gözler iki yuvarlak çukurluk halindedir. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sol taraftaki göz yukarıda sağ taraftaki göz ise daha aşağıdadır. Burnun hemen altındaki “v” şekilli kısa yiv ağzı vurgulamaktadır. Çene bölümü haricinde yüzü çevleyen ikinci bant saçları oluşturmaktadır. Saçlar ortadan ikiye ayrılmış bir görünüme sahiptir ve kulakları olabilecek hizada sonlanmaktadır, ancak kulaklar gösterilmemiştir. Saçların olduğu bant, alnın üst bölümü haricinde, her iki yanda, bir sıra halinde matkapla delinmiştir. Bu delikler sol tarafta dokuz ve sağ tarafta on adettir ve sığ yapıda olmaları nedeniyle bir şeylerin takılmasından ziyade saçın dokusunu göstermekte olabilecekleri öngörülmektedir. Yüzün sol taraf çaprazında diyagonal/verev yükselen uzun kabartma bant olasılıkla topuz başlı bir asayı temsil etmektedir. Uç kısmında kırıklar olduğu halde yuvarlak bir kabartmanın yer aldığı seçilebilmektedir (Blegen 1937: 569, Pl. XX; Blegen vd. 1950: 155-156, Fig. 190-192).

Stel hakkında Blegen’in 3 yorumu olmuştur (Blegen vd. 1950: 156): Bunlardan ilk olasılık stelin bir mezar steli mahiyeti taşımasıdır. Önemli bir şahsın mezarı için kullanılmak üzere hazırlanmasıdır. İkinci olasılığı bir kral tarafından sarayının ya da

kale duvarının önüne dikilmesi için hazırlanmış dinsel olmayan bir anıt. Üçüncü ve son olasılığı ise koruyucu bir tanrı kültüne adanmış olan anıt niteliğinde bir stel olmasıdır.

Stel yüzeyindeki insan figürünün tasvir edilmesinde bir stilizasyon söz konusudur (Blegen vd. 1950: 157). Bu stilizasyon Blegen (Blegen vd. 1950: 157) tarafından yerli Troya ya da Batı Anadolu sanatının bir etkisi olarak değerlendirilmektedir. Özellikle ortada birleşen kaşlar ve aşağı doğru uzanmak suretiyle meydana getirilen burun yapısı Troya ETÇ idolleri (Blegen vd. 1950: Fig. 127: Tip 3, 5, 7, 216: 37-374,) ve antropomorfik kaplarında görülmektedir. Antropomoorfik kaplar her ne kadar stelin ait olduğu Troya I'de görülmese de, Troya II'den Troya V'e kadar olan süre zarfında (Blegen vd. 1950: 157, Fig. 132: D.13) Troya II (Blegen vd. 1950: Fig. 370b: D13, 405) ve Troya III'te (Blegen vd. 1951: Fig. 46: D.13, 59b, 79) karşımıza çıkmaktadır.

Blegen (Blegen vd. 1950: 156, Fig. 186-187, 193-194) söz konusu stelle birlikte bulunan ve üzerinde dairesel oyuklar bulunan iki levhanın da sunak masası olabileceklerini bildirmektedir (Şekil: 267).

Bu levhalardan ilki sert gri konglemeradan yapılmıştır ve 0,89 x 0,77 x 0,19 m ölçülerindedir. Taş üç yönünden kırıktır. Levhanın her iki yüzeyi de düzgün bir şekilde düzeltilmiştir. Üst yüzey olduğu düşünülen tarafta iki büyük ve iki küçük olmak üzere dört adet sığ çukurluk bulunmaktadır. Taşın yüzeyinde olan renk değişimi de eğer toprak altında kaldığı için oluşmadıysa yapılan sunular sonucunda meydana gelmiş olabileceği öngörülmektedir (Blegen vd. 1950: 157, Fig. 193). Sunu masası olduğu öngörülen ikinci levha beyazımsı-gri kırılgan kireç taşındandır. 1,37 x 0,50 x 0,19 m boyutlarındadır. Tüm kenarları kırık ve düzensizdir. Ayrıca üst ve alt yüzeyleri de düzeltilmemiştir; ancak üst yüzey olduğu düşünülen tarafta insan eliye yapıldığı düşünülen sekiz adet sığ çöküntü bılınmaktadır. Bunlardan beşi bir grup oluştururken üçü de ikinci grubu meydana getirmektedir. Stel ve diğer sunu masası olduğu düşünülen taş ile birlikte bulunduğu için bu da sunu masası olarak değerlendirilmektedir (Blegen vd. 1950: 157-158, Fig. 194).

Stel ve iki sunak masası beraber değerlendirildiği zaman Troya'da bir ibadethanenin ya da bir açık hava tapınağının olabileceği öngörülmektedir. Stel ve sunu masaları bulundukları alanda ikincil kullanılmışlardır. Dolayısıyla her üçünün de ilk

kullanımlarının IW Duvarı'nın yapımından önceki bir zamanda olması gerektiği ileri sürülmektedir (Blegen vd. 1950: 158).

2 numaralı Troya Steli, Troya I savunma surunun R numaralı bastionu dibinde bulunduğu için yaklaşık tarihi konusunda yorum yapmak mümkün olmaktadır. Bir bloğun ön yüzeyine betimlenen erkek figürünün belinden aşağı bölümü kırık ve eksik olduğu için gövdenin nasıl sonlanmış olabileceği bilinmemektedir. Troya Steli'ndeki erkek figürünün en yakın benzeri Thasos (Taşoz) Adası'nın güneybatısında yer alan Potos yerleşiminden gelmektedir; ancak Potos Steli bir blok şeklinde değil antropomorfik formdadır (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 95, Fig. 32). Söz konusu stelin sakallı olarak yorumlanan yüzünün kalp şeklinde olup etrafının kabartma bant ile konturlanması, yüzünün ortasında, kabartma betimlenen burnu, yuvarlak gözleri, neredeyse birebir Troya Steli ile benzerdir (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 95, Fig. 32). İtalya'nın Puglia Bölgesi'ndeki Arnesano'dan MÖ 3. binyılın başına tarihlenen bir heykelciğin yüz işlenişi de hem Troya 1, hem de Potos Steli'ndeki figürlerin yüz işlenişine paralellik göstermektedir. İtalya'nın Kalkolitik Çağı'na tarihlenen bu heykelcikte de yüz kalp şeklinde olup, uzun burun küt bir şekilde sonlanmaktadır (Leone 2000: 121, Fig. 2). Tekrar Troya Steli'ne döndüğümüzde figürün başının iki yanından sarkan ve saç olarak yorumlanan bölüm Potos Steli'nde yoktur. Potos Steli'ndeki figür savaşçı olarak yorumlanmakta olup, omzuna dayadığı ve mızrak olarak tanımlanan verev kabartma bant Troya Steli'nde görülenin aynısıdır; fakat bu silah Potos Steli'ndeki figürün omzu hizasında sonlanırkan, Troya Steli'ndeki kabartma bant figürün başının üst bölümüne kadar uzanmaktadır. Troya Steli'nde eller ya tasvir edilmemiş ya da steldeki kırıklar nedeniyle tamamen yokolmuştur. Potos Steli'nde savaşçı figürün kollarını dirsekten kıvırarak ellerini karın hizasına getirdiği görülmektedir. Potos Steli'nde ayrıca figürün belindeki kemerde bir hançer takılıdır. Eğer kırıklar olmasaydı belki Troya Steli'ndeki figürün de ellerini ve beline takılan kemerdeki hançeri görme ihitimalimiz olacaktı. Potos Steli ne yazık ki yüzey buluntusu olduğu için tarihlendirmesi yapılamamıştır (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 95, Fig. 32). Bununla birlikte Thermi'den bir stel de bu gruba benzemektedir, ancak arkaik dönem mezarlığında bir mezarın kapak taşı olarak kullanıldığı ve *in situ* durumda olmadığı için tarihlendirmesi net yapılamamıştır (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 95, Fig. 33). Diğer yandan Bulgaristan'da Kalişte'den bulunan bir stel, Potos'ta ve Thermi'de bulunan

stellerin tarihlendirilmesi için yardımcı olmaktadır (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 95-96, Fig. 34). Baş bölümü kırık olup, antropomorfik biçimde olan stelin ön yüzeyinde kazıma tekniğinde betimlenmiş olan erkek figürünün belinde bir kemer vardır ve kemerden çıkan kabartma şerit ya da mızrak, diğer üç stelde olduğu gibi figürün sağ omuzuna dayanmaktadır. Ayrıca kemere önden bir hançer takılmış olup, hançerin altında da bir adet baltanın betimlendiği görülmektedir. Kaliş Steli'ndeki figürün elleri de Potos Steli'ndeki figür ile aynı betimlenmiştir. Bununla birlikte adı geçen stel, GTÇ'na tarihlendirilmektedir ki bu zaman dilimi Troya ve diğer steller için oldukça geç bir tarihtir. Troya Steli ikincil olarak kullanılsa da bulunduğu alan itibarıyla ETÇ'ye tarihlenmektedir.

3 Numaralı Stel: Troya VI'nın en erken evresine tarihlendirilen 630 numaralı evin doğu duvarı örgüsü içinde bir adet stel açığa çıkarılmıştır. Yassı taş levhalarla örülmüş olan duvarın en üst sırasına ikincil kullanım olarak stel yerleştirilmiştir (Şekil: 269) (Blegen vd. 1953: 120, Fig. 107). Kaba kırılgan kireç taşından yapılmış olan stel oldukça kötü korunmuş olup, alt kısmı kırıktır. Korunduğu kadarıyla düzensiz kenarlı dikdörtgen formdadır. Ön geniş yüzeyine, stelin üst alanına bir insan yüzü tasvir edilmiştir (Şekil: 270). Aşağı doğru daralan insan yüzünde, kaşlar kabartma tekniğinde, ince yay şeklinde betimlenmiştir. Ortada birleşen kaşlar aşağı doğru uzayarak ince burnu meydana getirmektedir. Badem biçimli gözde göz bebekleri yuvarlak kabartmalar olarak gösterilmiştir. Burnun altında dudaklar ince çizgi halindedir. Çenenin aşağı kısmında, iç içe beş sıra halinde, kabartma tekniğinde işlenen bölümün, bir sakal veya etli bir çene olabileceği öngörülse de bir kolyeye daha çok benzemektedir (Blegen vd. 1950: 157; Blegen vd. 1953: 124, Fig. 107-108). Bu stel, OTÇ'ye tarihlenen bir yapının duvarında ikincil kullanım olsa da Troya I Döneminde imal edilmiştir (Blegen vd. 1953: 124).

Söz konusu stelin en yakın benzeri Yunanistan'dan Soufli Magoula'dan çıkan ve günümüzde Larissa Müzesi'nde sergilenen steldir (Koukouli-Chrysanthaki 2004:86, Fig. 2). Stelin yüzeyindeki betimlemenin bir kadını temsilettiği düşünülmektedir. Souli Magula'da yapılan kazılar neticesinde, Yunanistan'ın Orta Neolitik Çağı'na tarihlenen bir kremasyon mezarlık tespit edilmiştir ve bahsi geçen stelin de bu mezarlığa ait olması

gerektiği bildirilerek MÖ 5. binyıla tarihlendirilmiştir (Koukouli-Chrysanthaki 2004:86-87). Boyun bölümünde benzer kolyelerin olduğu ve tasvirlerin kadın olarak yorumlandığı steller, İber Yarımadası'nda İspanya'da Badajoz şehrindeki, Jerez de los Caballeros Bölgesi'ndeki Granaj de Toniñuelo'da bulunan bir stelde, Fransa'da Aveyron İli'ndeki Saint-Sernins/Rance'de bir stelde (Corboud 2011: 15) ve Almanya'da bir stel de mevcuttur (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 98). Dolayısıyla, dönem modasına uyacak şekilde, Troya Steli'nde betimlenen figürün de kadın olma ihtimali yüksektir.

4. 2. EGE BÖLGESİ İLLERİNDE

Ege Bölgesi'nde İzmir ve Denizli illerinde steller açığa çıkarılmıştır.

4. 2. 1. İzmir

İzmir'de Helvacıköy-Höyücek ve Liman Tepe ile temsil edilmektedir.

4. 2. 1. 1. Helvacıköy-Höyücek

Helvacıköy-Höyücek Höyüğü, İzmir ili, Aliağa ilçesi, Helvacı köyün 4 km batı-güneybatısında ve antik Larissa (Buruncuk) kenti yakınındadır (Mellink 1956: 376).

Helvacıköy-Höyücek'te, M. S. Şenyürek başkanlığında bir ekip tarafından kısa süreli sondaj niteliğinde kazılar yapılmıştır (Şenyürek vd. 1950: 487-494). Yürütülen kazı çalışmaları ve malzeme değerlendirmelerinden Helvacıköy-Höyücek'in bir ETÇ yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır (Mellink 1956: 376; Şenyürek vd. 1950: 487-494; Yakar 1985: 152).

DSİ tarafından açılan bir kanalla kısmen tahrip olan yerleşimden, 1990 yılında M. Mutlu adında bir vatandaş kanal içerisinde iki parçalı bir stel bulmuştur ve parçalardan küçük olanını evine götürmüştür. Stelin büyük parçası 1992 yılında N. Çakmak tarafından ele geçirilmiş ve bölgede incelemeler yapan E. Doğer'e, İzmir Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmek üzere verilmiştir (Doğer 1995: 51, Lev. VI. Fig. 1-2).

Kenarları aşınmış olan stelin, alt kısmı kırıktır (Şekil: 271-272). Sağ tarafa yakın yerinden de ikiye bölündüğü anlaşılmaktadır. Stelin orijinal yüksekliği bilinmemekle

birlikte, uzun dikdörtgen biçiminde olması gerektiği öngörülmektedir (Doğer 1995: 51-52Lev. VI. Fig. 1-2). Buluntunun ön cephesinde bir çerçeve belirgindir. Bu çerçeve, yanlarda ikişer kazıma çizgi ile vurgulanmakta, alt bölümde ise bir bordürle sınırlanmaktadır. Söz konusu bu bordürün içi birbirine paralel dikey zikzaklardan oluşan üç adet metop biçimindedir. Üst kenarda ise çerçeve sınırı yer almamaktadır. Çerçevenin sınırlandırdığı alan içinde insan figürü tasvir edilmektedir. Figürün yüzünü oluşturan dış konturlar, çene, kulaklar, saçlar belirtilmemiş olmasına karşın, göz, kaş, burun ve dudak detayları belirgindir. Uçları kapalı yay şeklinde iki paralel çizgi halinde kazınan kaşlar ortada birleşerek aşağı doğru inmekte ve burnu oluşturmaktadır. Burnun altında ağız paralel iki kazıma çizgi ile gösterilmiş olmakla birlikte hafif dışbükeydir. Ağzın kenarları da burun bitiminde olduğu gibi kapatılmamış ve açık bırakılmıştır. Gözlerin yuvarlaklığı, araştırmacısının da dikkat çektiği üzere, pergelle çizilmiş kadar muntazamdır ve tam ortasında iris de nokta şeklinde vurgulanmıştır. Figürün dirsekleri alt bordüre temas etmekte ve elleri göğse doğru kıvrılmaktadır. İki kazıma çizgi ile meydana getirilen kollar oldukça incedir. El parmakları, figürün göğsünün üzerinde, ağzına yakın durumdadır ve parmaklar açık tasvir edilmektedir. Başparmaklar diğer parmaklardan açık durmaktadır ve avuç içleri göğse doğrudur. Parmak uçları tam belirgin olmamakla birlikte sağ elin başparmağı dışında açık olarak kazındığı izlenimi uyanmaktadır. Bu nedenle tırnak detaylarının vurgulanmamış olduğu anlaşılmaktadır (Doğer 1995: 52-54, Fig. 1-2).

Genel görünüm olarak bu betimleme tarzı hatırlatan stellerin küçük boyutlu da olsa en erken örnekleri Geç Neolitik Dönem Hacılar'ında VI. tabakada görülmektedir (Mellaart 1961: 46-47, Pl. Vd; 1970: Fig. 236: 1-3, 237: 1). Taştan (gri kireç taşı ya da hematit) levhalar şeklindeki stellerin yüzeylerinde kazıma tekniğinde yüz tasvirleri bulunmaktadır. Söz konusu steller P1, P2 ve Q3 numaralı evlerde bulunmakla birlikte ev kültüyle ilişkilendirilmektedir (Mellaart 1961: 46-47, Pl. Vd; 1970: Fig. 236: 1-3, 237: 1)

Helvacıköy-Höyücek Steli'nin kendi dönemi içerisinde, Anadolu'daki en yakın benzeri Troya I Dönemine ait olan ve surda ikincil olarak kullanılan steldir (Blegen 1937: 569-570, Pl. XX). Her iki stelin ortak noktasına baktığımız zaman ikisinde de cinsiyetin

belirtilmemiş olduğu anlaşılmaktadır; ancak Troya I Dönemi stelinde figürün bir asa ile betimlenmiş olması onun erkek olduğunu düşündürmektedir. Troya I stelindeki figür kabartma tekniğindedir; buna karşın Helvacıköy-Höyücek Steli'nde kazıma tekniği kullanılmıştır. Troya I Dönemi stelinde yüz konturu kabartma tekniğinde işlenmiş ve yüzün etrafında saçlar da gösterilmiştir. Bununla birlikte Helvacıköy-Höyücek Steli'nde yüz konturu ve saçlar gösterilmemektedir (Doğer 1995: 54).

Helvacıköy-Höyücek Steli'nde kollarının işlenmesi, ellerinin açık olarak yüzüne doğru kaldırılması ve belindeki kemeri Kuzey Ege Adaları ve Avrupa ülkelerinde tespit edilen antropomorfik stellerle karşılaştırma yapılmasına olanak sağlamaktadır. Belinde kemer olan antropomorfik steller, İsviçre'de Geç Neolitik'e (MÖ 3. binyıl) tarihlenen Petit-Chasseur nekropolünde, mezarların inşasında ikincil kullanımdaki stellerde (Corboud 2009: 1-2, 20, Fig. 24-25, 27-31, 34-35), Thasos Adası Skala Soteros'tan bir stelde (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 94-95, Fig. 31), Thermi'deki bir stelde (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 95, Fig. 33), Bulgaristan Kalişte Steli'nde[193] (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 96, Fig. 34), Romanya Hamangia'dan bir stelde (Koukouli-Chrysanthaki 2004: Fig. 39) ve Karadeniz-Kırım'da Kazanki Steli'nde (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 102, Fig. 40) görülmektedir. Bununla birlikte Skala Soteros'taki ve Romanya Hamangia'daki figürlerin bellerindeki kemerlerin alt bölümlerinde penis koruyucu da takılıdır; ancak Helvacıköy-Höyücek'te en azından stelin korunduğu bölümde bu ayrıntı yer almamaktadır. Kemerin yüzeyinin taramalarla bezenmiş olması da Bulgaristan Kalişte Steli ve İsviçre'deki Petit-Chasseur nekropolünde bulunan stellerdeki figürlerin bellerinde yer alan kemerler ile paraleldir. Helvacıköy-Höyücek Steli'nde ellerin yukarıya doğru ve beş parmağın da açık olarak betimlenmesi, Kazanki Steli ile benzerlik taşımaktadır. Diğer yandan, Helvacıköy-Höyücek Steli'nin antropomorfik formda bir stel olmayıp Troya Steli'ndeki gibi bir levha yüzeyine betimlenmesiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu durum, Troya örneğinde olduğu gibi Anadolu özelliği olabileceğine işaret etmektedir.

Helvacıköy-Höyücek Steli'nin tarihlendirilmesi hususunda Troya'daki antropomorfik kaplar ile ve Yortan Mezarlığı'ndan ele geçen mermerden iki idol dikkate alınmıştır

[193] Bu stel GTÇ'na tarihlendirilmektedir (Koukoli-Chrysanthaki 2004: 96).

(Doğer 1995: 58). Yay şeklinde ortada birleşen kaşların aşağı doğru uzamasıyla oluşturulan burun ve kaşların altında yuvarlak gözlerin olduğu ve hatta bazen ağzın da betimlendiği antropomorfik kaplar Troya I (Blegen vd. 1950: Fig. 132 D.13) Troya II (Blegen vd. 1950: Fig. 370b D13, 405) ve Troya III'te (Blegen vd. 1951: Fig. 46 D.13, 59b, 79) tespit edilmektedir. Hatta bu tipte kapların Troya III-V arasında kesintisiz devam ettiği de ifade edilmektedir (Doğer 1995: 58). Antropomorfik kaplardan başka Yortan Mezarlığı'nda bulunan ve yüz işlenişi "kuş benzeri yüz" olarak tanımalanan mermerden iki idol de (Sheer 1992: 110, Fig. 290-291), Helvacıköy-Höyücek Steli ile karşılaştırılmaktadır (Doğer 1995: 54). Özellikle idollerdeki gözlerin dairesel betimlenmesi ile steldeki göz işlenişi arasında bağlantı kurulmaktadır (Sheer 1992: Fig. 290-291; Doğer 1995: 54). Bununla birlikte Helvacıköy-Höyücek Steli yüzeyindeki insan yüzü her ne kadar Anadolu'da başka stellerde görülmese de Küllüoba'da ETÇ III dönemine tarihlenen ve "baykuş yüzlü idol" olarak tanımlanan (Türkteki vd. 2021: Fig. 13) idolde kaşlar ve gözlerin betimlenmesi açısından birbirine çok benzemektedir.

Tüm bu veriler ışığında ve yerleşimde araştırma yapan arkeologlar (Şenyürek vd. 1950: 491) tarafından Helvacıköy-Höyücek'te Troya II'den sonra yerleşimin olmadığını ifade etmeleri nedeniyle söz konusu stel Troya I ya da Troya II'nin erken safhalarıyla çağdaş olabileceği ifade edilmektedir (Doğer 1995: 58-59)

4. 2. 1. 2. Liman Tepe

Liman Tepe İzmir'in Urla ilçesinin İskele mahallesinde, Karantina Adası'nın tam karşısında yer almaktadır. İzmir-Çeşmealtı yolu Liman Tepe'yi doğu ve batı istikametinde olmak üzere ikiye bölmektedir (Erkanal ve Hüryılmaz 1993: 361; H. Erkanal 2008: 179).

Liman Tepe'de prehistorik dönemlerin varlığı ilk olarak E. Akurgal tarafından 1950 yılında tespit edilmiştir (Akurgal 1950: 4). 1979 yılında Ç. Anlağan başkanlığında başlatılan kurtarma kazılarında iki sondaj çukuru açılmak suretiyle araştırmalar yapılmıştır ve bu çalışmalar esnasında Prehistorik kültürlere ait ilk mimari kalıntılar açığa çıkarılmıştır (Anlağan ve Bakır 1980: 88-89; A. Erkanal ve H. Erkanal 1983: 163-171). 1980-1981 yıllarında çalışmalar H. Erkanal başkanlığında yürütülmüştür (Bakır

1983: 63-65). Kazı çalışmalarına 10 yıl ara verilmiş, 1992 yılında H. Erkanal tarafından başlatılan kazılar 2019 yılında H. Erkanal'ın vefatıyla V. Şahoğlu tarafından devralınmıştır (Erkanal ve Hüryılmaz 1993: 361-369; Erkanal vd. 2020: 417-430). Kazı çalışmaları günümüzde V. Şahoğlu başkanlığında devam etmektedir (Erkanal, Şahoğlu ve Tuğcu 2020: 43).

Liman Tepe'de günümüe kadar yapılan kazı çalışmaları sonucunda Orta Kalkolitik Dönemden başlayıp, Geç Roma Dönemine kadar devam eden 7 mimari tabakanın varlığı belirlenmiştir (Erkanal, Şahoğlu ve Tuğcu 2020: 43). Sayılı liman kentlerinden birisi olan Liman Tepe, stratejik konumu sayesinde ETÇ'de, hem kara hem de deniz ticareti anlamında önemli merkezlerden biri haline gelmiştir (Şahoğlu 2004: 97-104; Erkanal, Şahoğlu ve Tuğcu 2020: 44-45). İzmir Bölgesi'nde mevcut olan zengin maden yatakları sayesinde ekonomik anlamda büyük gelişmeler yaşanmıştır (Şahoğlu 2021: 52). Yerleşim ETÇ I'den itibaren güçlü savunma surları ile çevrelenmiştir. ETÇ II'den itibaren (Aykurt 2020: 1-7; Erkanal, Şahoğlu ve Tuğcu 2020: 44-48).

Kazı çalışmalarıyle birlikte ortaya konulan Liman Tepe stratigrafisi aşağıda sunulmaktadır (Aykurt 2020: 1-2):

Tabaka Düzeni		Dönem	
I. Tabaka		Geç Dönemler	
	I.1. Mimari Tabaka		Roma Dönemi
	I.2. Mimari Tabaka		MÖ 4. yy
	I.3. Mimari Tabaka		MÖ 6. yy
	I.4. Mimari Tabaka		Protogeometrik Dönem
II. Tabaka		Geç Tunç Çağı	
	II.1. Mimari Tabaka		GH IIIC
	II.2. Mimari Tabaka		GH IIIB
	II.3. Mimari Tabaka		GH IIIA
III. Tabaka		Orta Tunç Çağı	
	III.1/2. Mimari Tabaka		OTÇ III
	III.3. Mimari Tabaka		OTÇ II
	III.4-5. Mimari Tabaka		OTÇ I
IV. Tabaka		Erken Tunç Çağı III	
	IV.1. Mimari Tabaka		ETÇ IIIB
	IV.2. Mimari Tabaka		ETÇ IIIA
V. Tabaka		Erken Tunç Çağı II	

VI. Tabaka	Erken Tunç Çağı I
VII. Tabaka	Kalkolitik Çağ
VIII. Tabaka	Neolitik Çağ ?

Tablo 66: Liman Tepe Stratigrafisi (Aykurt 2020: 1-2).

Liman Tepe'de ETÇ II'ye yarihlenen LMT V.3. mimari tabakasına ait kuzey-güney doğrultusunda uzanan sokağın bir üst yapı katı olan LMT V.2 zamanında üzerinin taşla doldurulmak suretiyle kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır. Taş dolgunun en üst seviyesinde devşirme malzeme olarak kullanılan bir stel tespit edilmiştir. Stel kenarları düzensiz işlenmiş yaklaşık konik formludur ve geniş olan yüzeyinde kazıma tekniğinde yapılmış olan yatay, verev ve dalgalı yivler bulunmaktadır (Şekil: 273) (H. Erkanal vd. 2018: 435, Res.).

Stel yüzeyinde betimlenen tasvir eğer bir güneşi simgeliyorsa birebir benzeri olmasa da yakın benzeyen güneş sembolleri İtalya'da Bakır Çağı olarak tanımlanan, MÖ 3. binin ilk yarısına tarihlenen stellerin yüzeylerinde (Casini, de Marinis ve Fossati 2014: 147-149, Fig. 3-6) ve İsviçre'de Petit-Chasseur nekropolünde ikincil kullanımdaki stellerde (Corboud 2009: Fig. 48-52) görülmektedir.

Casini'nin (2015: 110-111) ifadesine göre ataları ya da tanrıları simgeleyen steller yüzeyindeki güneş, silah ve süs eşyaları tasvirleri tanrıların sembollerdir. Güneş sembolü de bir tanrının simgesini ifade etmektedir. Dolayısıyla stellerin dikili oldukları yerlerde yerel, küçük toplulukların dini anlamda odak noktalarını oluşturmakta olup, kabileler arasındaki ilişkiler ve sınırlar açısından oldukça önem taşımaktadır. İtalya örneklerinde olduğu gibi güneş, silah, takılar ve kıyafetler dini inançların bir simgesiyken bunlarla birlikte betimlenen hayvanlarında toplumsal organizasyonun sembolleri olarak görülüp, toplumdaki hiyerarşiyi temsil ettiği kaydedilmektedir (Cassini 2015: 110-111).

4. 2. 2. Denizli

Denizli ilinde yalnızca Beycesultan'da stel geleneği vardır.

4. 2. 2. 1. Beycesultan

Beycesultan Höyüğü, Denizli ili, Çivril ilçesinin 5 km güneybatısında ve Menteşe köyü yakınlarındadır (Mellaart 1954: 180; Lloyd ve Mellaart 1955: 39). Beycesultan, Menderes Nehri'nin günümüzde kurumuş olan bir kolunun hemen yakınında yer almaktadır. Ova seviyesinden yüksekliği 25 m'dir. Çift konili bir tepeden oluşan yerleşim 25 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Batıdaki konisinin yüksekliği 25 m, doğudaki koninin yüksekliği ise 24 m'dir. Deniz seviyesinden yüksekliği 824 m'dir. Beycesultan'ın batı konisi Bizans Döneminde düzeltilmiş; doğu konisi ise aynı dönemde mezarlık alanı olarak da kullanılmıştır (Helbaek 1961: 77; Lloyd ve Mellaart 1962: 7; Abay 2012: 40; Dedeoğlu 2014: 25; Dedeoğlu ve Abay 2014: 2).

Beycesultan'da ilk kazılar 1954-1959 yılları arasında S. Lloyd ve J. Mellaart tarafından gerçekleştirilmiştir (Mellaart 1954: 180; Lloyd ve Mellaart 1962: 7; 1965: 3; Lloyd 1972: 3). 2007 yılında E. Abay yönetiminde ikinci dönem kazı çalışmaları başlatılmıştır ve kazılar günümüzde de sürdürülmektedir (Abay ve Dedeoğlu 2009/1: 53; 2016: 183-198; Abay vd. 2019: 65-84).

İlk dönem kazıları yerleşimin doğu ve batı konisinde gerçekleştirilmiştir. 6 sezon boyunca yapılan çalışmalar neticesinde batı konisinde ana toprağa kadar inilmiştir. Höyükte Geç Kalkolitik Çağ'dan başlayıp, GTÇ sonuna kadar 40 kültür tabakasının varlığı ortaya konmuştur (Lloyd ve Mellaart 1958: 93-125; 1962; 1965; Lloyd 1972). Bu ilk dönem kazılarından elde edilen verilere göre yerleşimin stratigrafisi aşağıdaki şekilde verilmiştir (Lloyd ve Mellaart 1962: 17-58; Lloyd ve Mellaart 1965: 69, 73-75; Mellaart 1970: 55-67; Mellaart ve Murray 1995: 93-98) :

Tabaka	Dönem	Tarih
I II III	GTÇ	
IVa		MÖ 1550-1450

IVb IVc V	OTÇ	MÖ 1650-1550 MÖ 1750-1650 MÖ 1900-1750
VI VII VIII IX X XI XII	ETÇ III	
XIII XIV XV XVI	ETÇ II	
XVII XVIII XIX	ETÇ I	
XX-XL	Geç Kalkolitik Çağ	

Tablo 67: Beycesultan Stratigrafisi (Lloyd ve Mellaart 1962: 17-58; Lloyd ve Mellaart 1965: 69, 73-75; Mellaart 1970: 55-67; Mellaart ve Murray 1995: 93-98).

İkinci Dönem kazılarında yerleşimin doğu konisinin batısında ve ağırlıklı olarak batı konisinde çalışılmaktadır. Devam eden araştırmalarda elde edilen yeni verilerle bir tabakalaşma düzeni yapılmaya başlanmış ve aşağıdaki veriler sunulmuştur (Abay 2011: 12-18; 2012: 46-62; Abay ve Dedeoğlu 2012: 304-306; 2014: 386-391; 2016: 183-189; Dedeoğlu ve Abay 2014: 1-39, Tablo. 1; Dedeoğlu 2016: 13-32; Abay vd. 2017: 273-281; Abay vd. 2018: 507-514; Abay vd. 2019: 65-77):

Tabaka	Dönem
1	Selçuklu-Osmanlı Beylikler Dönemi
2a-b	Bizans Dönemi
3	Demir Çağı[194]
4	

[194] Demir Çağı Höyüğün batısında, 320 m uzaklıkta olan mezarlık alanında, tek bir mezarla temsil edilmiştir. İlerleyen çalışmalarda mimari kalıntıların da bulunabileceği öngörülerek Demir Çağı 3. tabaka ile adlandırılmıştır (Abay 2012: 46).

5a-b	GTÇ
6	
7	OTÇ
8	OTÇ[195]
9a-b	OTÇ
10	OTÇ

Tablo 68: Beycesultan Stratigrafisi (Dedeoğlu ve Abay 2014: 1-39, Tablo. 1).

İkinci dönem kazılarının yeni verileriyle eski stratigrafisinin karşılaştırması aşağıdaki şekilde sunulmuştur (Abay ve Dedeoğlu 2012: 304-306; 2014: 386-391; 2016: 183-189; Dedeoğlu ve Abay 2014: 1-39, Tablo. 1; Dedeoğlu 2016: 13-32; Abay vd. 2017: 273-281; Abay vd. 2019: 65-77):

Eski Stratigrafi (Lloyd ve Mellaart)	**Dönem (Lloyd ve Mellaart)**	**Yeni Stratigrafi (Abay ve Dedeoğlu)**	**Dönem**	**Relative Kronoloji (Yeni Dönem Kazıları)**	**Absolute Kronoloji (Yeni Dönem Kazıları)**
		1	Selçuklu-Osmanlı Beylikler Dönemi	M.S. 13-14. yy	
		2a1-2	Bizans Dönemi		
		2b		M.S. 11-12. yy	
		3	Demir Çağı	M.S. 9. yy	
Ia	GTÇ	4	GTÇ		
Ib	GTÇ	5a	GTÇ		MÖ 1600-1500
II	GTÇ	5b	GTÇ		MÖ 1700-1595
III	GTÇ	6	OTÇ		MÖ 1880-1688 / MÖ 1830-1662
IVa-b	OTÇ	7	OTÇ		MÖ 1955-1870 / MÖ 1845-1810 /

[195] 8. Tabaka Abay ve Dedeoğlu'nun 2014 yılındaki yayınında (Abay ve Dedeoğlu 2014: 2014: 391) ETÇ III'e tarihlendirilmişken, Abay vd. başlıklı 2017 yılı yayınında OTÇ'ye tarihlendirilmiştir (Abay vd. 2017: 277-278).

					MÖ 1800-1775
IVc	OTÇ	8	OTÇ		
V	OTÇ	9	OTÇ		MÖ 2000/1900-1800/1700
VI	ETÇ III				
VII	ETÇ III				
VIII	ETÇ III				
IX	ETÇ III				
X	ETÇ III				
XI	ETÇ III				
XII					
XIII	ETÇ II				
XIV	ETÇ II				
XV	ETÇ II				
XVI	ETÇ II				
XVII	ETÇ I				
XVIII	ETÇ I				
XIX	ETÇ I				
XX-XL	Gç Kalk.				

Tablo 69: Beycesultan Eski ve Yeni Stratigrafinin Karşılaştırılması (Dedeoğlu ve Abay 2014: 1-39, Tablo. 1).

Elde edilen verilere göre Beycesultan'ın MÖ 2. binyılda Arzawa Ülkesi'nin önemli şehirlerinden birisi olduğu düşünülmektedir (Lloyd ve Mellaart 1965: 73; Mellaart ve Murray 1995: 93-98; Abay 2012: 44).

Beycesultan'da en erken stel, eski kronolojiye göre ETÇ I'e ait XVII. tabakada ortaya çıkmakta ve ETÇ II'nin XIII. tabakasına kadar gelişerek devam etmektedir (Şekil: 274) (Lloyd ve Mellaart 1962: 27-60). Höyükte ETÇ tabakaları kısıtlı alanda çalışılmıştır. Bu nedenle stellerin açığa çıkarılmış olduğu binalar hakkında çeşitli araştırmacılar farklı görüşler bildirmiştir. Lloyd ve Mellaart (1962: 29-60) bu binaları XVII. tabakadan, XIII. tabakaya kadar "dini/kutsal yapılar" olarak tanımlamışlardır. İlk araştırmacıların verilerine göre bu yapılar anteli girişi olan merkezi bir oda, rahip odası ve geç tabakalarda tabakalarda yan mekânlardan oluşmaktadır. Merkezi odanın ana aksında kompozit bir altar bulunmaktadır. Kilden yapılmış ve yüzeyi sıvanmış ikiz stellerden oluşan bu altarda steller, arasında açıklık kalacak biçimde düzenlenmiştir. Stellerin ön tarafında kilden bir kaide üzerinde ve yine kilden yapılmış boynuz çifti yer almaktadır[196]. Stellerin arka taraflarında sıklıkla sıvı sunular için yerleştirilmiş hazne ve içinde çömlekler bulunmaktadır. Sunular ya da adaklar için kullanılan diğer kaplar stellerin ön tarafında, etrafında ya da odanın çeşitli yerlerinde görülmektedir. Stelin ön tarafına alçak bir kil bordürle, stelleri ön taraftan kaplayacak şekilde bir çeyrek daire yapılmıştır. Daha küçük, kilden yapılmış bir daire de hemen kil boynuzların önündedir. Bunların dışında ana oda ve yan mekânlarda, duvarla birleşik kilden sekiler, tahılların konması için etrafı kille çevrelenmiş hazneler, ön tarafı açık ocaklar, yuvarlak fırınlar mevcuttur. İki örnekte stellerin hemen önünde dikme, ya da ahşap kazık için yuvarlak çukurluk vardır. Bunlardan başka ana odada hemen duvarın dibinde olacak biçimde sıvı ya da küçük kurbanlar için hazırlanmış drenaj kanalı olan kilden yapılmış hazneler mevcuttur. Bunlar "kan altarları" olarak adlandırılmıştır. İki örnekte stellerin arkasındaki kısmın odanın geri kalanından bir paravanla ayrılmış olduğu açığa çıkarılan çiftler halinde düzenlenmiş ahşap direkler için hazırlanan çukurlardan (deliklerden) anlaşılmıştır (Lloyd ve Mellaart 1962: 29,31, Fig. 8).

[196] Bu kilden yapılmış olan boynuzlara Minos ve Miken uygarlıklarında "kutsama boynuzları" olarak adlandırılmaktadır. Bu tipteki boynuzlar Minos saraylarında ve Miken uygarlığına ait tasvir ve buluntularda görülmektedir (Evans 1901: 18, 25, 37-40, 86, 93-94, Fig. 11, 18, 18-19, 58, 66; 1921: 56, 101, 220, 443, 479, Fig. 319, 532; 1930: XIV, 84, 524, Fig. 1b, 47, 367). Bununla birlikte Düring 2016: 302-303) Beycesultan'da "ikiz mabetler" olarak yorumlanan konutsal yapılar olduklarını bildirerek, "boynuzlar" olarak isimlendirilen bölümlerin basit ocak ayakları olduklarını ileri sürmektedir. Ayrıca, "ikiz stellerin" de mekânı ocağın ateşinden koruyacak olan dikme ayaklıkları olduğunu ifade etmektedir.

Dedeoğlu 2010 yılında hazırlamış olduğu doktora tezinde (2010: 197-198, 209-) ve 2014 yılında yapmış olduğu yayınında (2014:29-30) bu binaların sadece dinsel içerikli olduklarına şüpheyle yaklaşarak yapıları farklı bir açıdan değerlendirmiştir. Dedeoğlu'na göre (2010: 304-305) her bir tabakada tespit edilen binaların planları detaylı bir biçimde incelendiklerinde söz konusu binalar tek bir yapıya ait olmayıp, çok odalı bir yapı kompleksinin bir parçasını temsil etmektedir (Dedeoğlu 2010: 304-305, Fig. 125, 129, 133). Bu duruma dayanak noktası olarak stelli ve boynuz eklentileri olan altarın bulunduğu mekânın dışındaki diğer odalarda, sekiler, ocaklar, depolama alanları ve domestik işleve sahip buluntuların ele geçmesini göstermiştir. Araştırmacıya göre (2010: 304-305):

> *"Beycesultan'da "kutsal yapı" olarak tanımlanan mimari, içerisinde kutsal alanı da barındıran ve belki de seçkin kişilerin yaşadığı büyük bir yapı kompleksine ait olmalıdır. Ya buradaki seçkin sınıf aynı zamanda dini seramonileri ile ilgili rolü de üstlenmiş ya da ETÇ sürecinde yaşam alanları ile iç içe geçmiş kutsal alan geleneği devam etmiştir. Söz konusu yapı kompleksinde yaşayanların zengin olmasına koşut olarak kutsal alan da daha gösterişli inşa edilmiş olabilir. Gerek mimarisi ve gerekse mekân içi tasarımı nedeniyle bu yapı kompleksleri birbirleri ile akrabalık ilişkileri olan geniş aileler tarafından inşa edilmiş olmalıdır*."

Beycesultan'da ikinci dönem kazı çalışmalarını başlatan Abay (2012: 42) da ETÇ I'den itibaren görülmeye başlayan bu binalarla ilgili olarak, Beycesultan'a özgü tapınakların ilk örnekleri tanımlamasını yapmıştır.

ETÇ I'den itibaren stel ve ait olduğu yapılar şu şekilde incelenmiştir:

A) ETÇ I Stelleri

Beycesultan XVII. tabakaya ait mabette[197], araştırmacıları tarafından "ikiz steller" olarak adlandırılan yan yana duran iki stel mevcuttur (Lloyd ve Mellaart 1962: 32-33). Megaron planlı olan yapı 5 x 11,5 m boyutlarındadır. Anteli bir girişten sonra ana (planda 1 numara) ve yan olmak üzere (planda 2 numara) iki mekânlıdır (Şekil: 275-

[197] Fidan, Sarı ve Türkteki'nin 2015 yılına tarihlenen ortak yayınlarında (2015: 68), dini yapı/tapınak olarak tanımlanan bu bina ile ilgili farklı görüş bildirmişlerdir. Adı geçen araştırmacılara göre Beycesultan'da ETÇ I tabakası çok dar bir alanda araştırılmıştır. Tapınak olarak tanımlanan yapının yerleşimdeki diğer yapılarla olan ilişkisinin bilinmediğini belirterek, çağdaş yapılardan ayırıcı bir özelliğinin olmadığına vurgu yapmışlar ve söz konusu yapının normal konut olarak tanımlanması gerektiğini belirtmişlerdir. Düring (2016: 289) orijinali 2011 de yayımlanan ancak ülkemizde 2016 yılında Türkçeye çevrilen eserinde söz konusu binanın tapınak olarak yorumlanabilmesi için verilerin az olduğuna değinerek binanın konutsal bir yapı olması gerektiğini belirtmiştir.

276). Steller, ana oda içinde, yaklaşık merkezi alandaki altarın bir parçasıdır. Kilden yapılmış ikiz stelden, batı taraftakinin kalıntıları belirgin olmakla birlikte, doğu taraftaki tamamen tahrip olmuştur. Batı tarafta yer alan stel oldukça iyi sıvanmıştır. Bunların ön taraflarında, daire biçimli, içi külle dolu bir alan mevcuttur (Lloyd ve Mellaart 1962: 32-33, Fig. 8-9). Güneybatı köşesinde bir seki vardır. Kuzeybatı tarafından bir geçişle doğu uçtaki 2 numaralı "rahip odası"na geçilmektedir. Erozyon nedeniyle büyük bir kısmı tahrip olan odada çeşitli adak objeleri ve minyatür kapların bulunduğu bildirilmiştir (Lloyd ve Mellaart 1962: 33, Fig. 8-9; Dedeoğlu 2010: 197-198, Fig. 116).

B) ETÇ II Stelleri

a) XVI. Tabaka

Beycesultan'da ETÇ I'in son evresi olan XVII. tabaka bir yangınla sona ermiş ve sonrasında yerleşim yeniden inşa edilmiştir (Abay 2012: 43). ETÇ II'de stelli mabet geleneği gelişmiş olarak devam etmiştir (Abay 2012: 43). ETÇ II döneminde XVI. tabakadan itibaren, yan yana inşa edilen ikiz mabet geleneği uygulamaya konmuştur[198] (Çiz. 5). Bu gelenek XIV. tabakaya kadar devam etmektedir. İkiz mabetler her üç tabakada da "A" ve "B" harfleriyle adlandırılmıştır. Bu mabetlerde stel yapma âdeti, küçük farklılıklarla da olsa, her tabakada devam etmektedir.

XVI. tabakaya ait "A" mabedi anteli bir giriş, ana (planda 1 numaralı) ve yan mekândan (planda 2 numaralı) oluşmaktadır. Ana mekânın ortasında, bu dönem için de "ikiz steller" olarak adlandırılan, yan yana iki stel mevcuttur (Şekil: 277-279). Burada yer alan ve kilden yapılan ikiz steller, arka yönden küçük yuvarlak kaidelerle desteklenmektedir. Dik duran ikiz stellerin 0,30 m önünde "boynuz çifti" mevcuttur. İkiz steller ve "boynuz çifti"nin dikildiği alan ön taraflarından alçak bir bordürle çevrelenmektedir (Lloyd ve Mellaart 1962: 36, 38, Fig. 10-11). Kuzeyindeki 2 nolu odada kapısının hemen yanında olmak üzere 9 adet çeşitli formlarda adak kapları

[198] Fidan, Sarı ve Türkteki 2015 yılına ait yukarıda bahsi geçen ortak yayınlarında (2015: 71) ikiz tapınakların da normal konutlar olarak tanımlanması gerektiğini bildirmişlerdir. Bunun nedeninin de Beycesultan ikiz tapınaklarında tespit edilen stelli altarların, Seyitömer yerleşimindeki yaklaşık her evde açığa çıkarılan ocaklarla benzerlik gösterdiğini belirtmeleridir. Bahsi geçen araştırmacılara göre ikiz tapınaklardaki altarlar dini nitelik taşımayan ve bölgenin mimari geleneğin bir parçası olan ocaklardır. Düring (2016: 302-303), söz konusu yapıların mekân düzenlemesi ve iç dizaynları açısından yaptığı incelemeler neticesinde bu binaların konut olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

bulunmuştur. Ayrıca bu odanın içinde bir fırın da yer almaktadır (Lloyd ve Mellaart 1962: 36, Fig. 10).

XVI. tabakaya ait, "B" mabedinin ana mekânının (planda 4 numaralı) sadece bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Söz konusu tapınaktaki "ikiz steller" "A" tapınaktakine oranla daha büyük boyutludur, ancak daha az bir bölümü korunmuştur (Şekil: 279). Stellerin üst kısımları oldukça tahrip olmuştur. "A" mabedinde, ikiz stellerin önünde yer alan "boynuz çifti" bu binada yoktur ya da kazıcısı "boynuz çifti"nin korunamamış olduğunu öngörmektedir. "B" mabedinde ikiz stellerin ön tarafı alçak bir bordürle çevrelenmektedir. Stellerin arka tarafında, dairesel bir çöküntü içinde, bir testi ve bir domuzun alt çene kemiğine rastlanmıştır (Lloyd ve Mellaart 1962: 38). Bunlardan başka mekânın içinde, ocak, fırın ve etrafa dağılmış durumda adak kapları bulunmuştur (Lloyd ve Mellaart 1962: 38, Fig. 10).

b) XV. Tabaka

Beycesultan XV. tabakasına ait "A" mabedinde batı taraftan anteli bir girişle ana mekâna (planda 1 numaralı) girilmektedir (Şekil: 282-283). Ana mekânın doğusundaki girişle "rahip odası"na geçilmesi gerektiği bildirilmesine rağmen bu oda tamamen erozyon nedeniyle yok olmuştur. Mekânın (1 numaralı oda) merkezinde altar yer almaktadır. Altarı oluştran ikiz steller 0,70 x 0,15 m ve 0,65 x 0,15 m boyutlarındadır. Hafif bir açı ile birbirinden ayrı olan ikiz stellerin arasındaki boşluk 0,42 m'dir ve yüzleri doğrudan batı duvardaki ana girişe yöneliktir. Bunların özü sıradan kerpiç toprağı ve kilden olup 0,47 x 00,8 m'dir. Ön ve yanlardan üzerleri üç kat çamurla sıvalıdır. Sıvanın da üzerine mavimsi akışkan bir kil sürülmüştür. Sol taraftaki ve sağ taraftaki steller 0,70 ve 0,50 m'ye kadar korunmuş olmasına rağmen, üst kısımlarının, diğer bir deyişle tepe bölümlerinin nasıl biçimlendirilmiş olduğu ile ilgili herhangi bir belirti yoktur. Her bir stel arka tarafından, kaide ile desteklenmektedir. Söz konusu kil desteklerin içinde büyük boyutlu depolama kapları mevcuttur (Şekil: 284-285). Sol taraftaki kap, kısa boyunlu, omuzda dört tünel kulbu olan bir çömlektir; sağ taraftaki ise düz ağızlı ve dört hilâl biçimli kulplu basit bir kaptır. İkiz stellerin 0,15 m önünde "boynuz çifti" bulunmaktadır. Boynuz da özünde basit kerpiç toprağı ve kille yapıldıktan sonra üzeri sıvanmış ve en üst kısmına stellerde olduğu gibi mavimsi

akışkan kil sürülmüştür. Boynuzların önünü, bir dairenin dörtte üçünü oluşturan ve 0,50 x 0,65 m'lik bir alanı kaplayan kilden yapılmış alçak bir bordür çevrelemektedir (Lloyd ve Mellaart 1962: 40-41, 43, 45, Fig. 13, 14, 15-16). Lloyd ve Mellaart (1962: 40), diğer tapınakları göz önüne alarak ikiz stellerin genişliğine denk gelecek şekilde daha geniş yarım ay bir bordürün bir zamanlar burada da yer almış olabileceğini öngörmektedirler. İkiz stellerin 1,60 m arkasında, rahip odasının görülmesini engelleyecek şekilde kurulduğu düşünülen bir paravanı destekleyecek, 3 adet serbest duran ahşap dikme izleri belirlenmiştir. Bunlardan ortadakinin 0,20 x 0,10 m ölçülerinde olduğu belirlenmiştir. Kenarlarındakiler ise 0,10 m çapında çiftlerden oluşmaktadır. Her bir destek 0,05 m yüsekliğinde dikdörtgen biçimli, kilden kaidelere sahiptir. Bunlardan başka paravanın güney uçtan desteklemek üzere, güney duvarı içinde de bir başka dikme yerleştirilmiştir. Bunlardan başka mekân içinde 0,20 m çapında tavanı desteklemek için kullanıldığı düşünülen büyük boyutlu dikme çukurları da belirlenmiştir. Sunağın 1 m kadar batısında kuzey duvarına birleşik durumda "kan altarı" olarak adlandırılan içi sıvalı drenaj kanalı bulunan hazne yer almaktadır. Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerde, kapı girişinin iki yanında olmak üzere depolama kapları için podyum ve kilden yapılmış olan tahıl haznesi mevcuttur. Mekân içinde çoğu sağlam durumda elliden fazla adak kabı ve küçük objeler bulunmuştur. Ana grup stellerin arkasında olmak üzere, yan taraflarında, iki stelin arasında da mevcuttur. Boynuzların ön tarafında kazıldığı dönemde dik bir pozisyonda duran adak kapları da tespit edilmiştir. Odanın çeşitli yerlerinde karbonlaşmış kırmızı renkte dokuma kalıntıları bulunmuştur. Bazı kapların da bu dokumaların üzerinde durduğu saptanmıştır. Mekânın doğu duvarı ve paravan arasında 4 adet uzun depolama kabı yan yana dizili durumda açığa çıkarılmıştır. A Mabedi ağır bir yangınla tahrip olduğu tespit edilmiştir (Lloyd ve Mellaart 1962: 40-41, 43, 45, Fig. 13, 14, 15-16).

XV. tabakanın, "B" mabedinin ana mekânı (planda 3 numara) açığa çıkarılmış olmakla birlikte rahip odası olarak tanımlanan yan odanın sondaj alanı içinde tespiti mümkün olmamıştır (Şekil: 282). Ana mekânın yaklaşık ortasına denk gelecek şekilde tasarlanan altarın ikiz stelleri, "A" mabedinde olduğu gibi mavimsi bir kille kaplıdır. İkiz stellerin arkasında olması gereken kilden kaideler sadece kalıntılardan anlaşılabilmektedir. Stellerin ön kısmına yerleştirilen "boynuz çifti" ise tahrip olmuştur. Gerek "boynuz

çifti"ni, gerekse ikiz stelleri çevreleyen kil bordür sağlam kalmıştır. En dıştaki büyük dairenin içinde, mekânın ana aksına gelecek şekilde, döşeme içinde bir yuva mevcuttur. Bu yuvanın içinde 0,20 m çapında, serbest duran bir ahşap dikmenin var oluğu öne sürülmektedir. Bu oda içinde yirmi adet adak kabı ve kuzeydoğu köşedeki bir platform üzerinde de küçük bir grup minyatür kaplar bulunmuştur (Lloyd ve Mellaart 1962: 45-46, Fig. 13).

c) XIV. Tabaka

Beycesultan'ın XIV. tabakasına ait **"**A" ve "B" adlı ikiz mabetler ilk defa bitişik inşa edilmemiştir. Bunlar, bir mekân dizisiyle (4, 5 ve 6 numaralı) birbirlerinden ayrılmıştır. "A" mabedinin sadece ana mekânı (planda 7 numara) ortaya konabilmiştir (Şekil: 289). Yapının yaklaşık merkezinde yer alan altarda ikiz stellerden birisi neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Söz konusu stellerin aralarında boşluk mevcuttur ve her ikisi de kilden kaidelerle desteklemektedir. Bu stellerin ön kısmında "boynuz çifti" yer almaktadır. Stelleri ve "boynuz çiftini ön taraftan çevreleyen dairesel kil bordür korunmuştur. Mekânın içinde dağılmış durumda adak kapları yer almaktadır. Bir önceki tabakada olduğu gibi kuzey duvarına bitişik olarak "kan altarı" da yer almaktadır. Kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu köşelerde, girişin iki yanında olacak şekilde kilden tahıl hazneleri yapılmıştır. Altarın etrafında çeşitli boyutlarda adak kapları dağınık durumda tespit edilmiştir (Lloyd ve Mellaart 1962: 53, Fig: 17).

XIV. tabakanın "B" mabedinin ana mekânı (planda 1 numara) ve yan oda durumunda olan rahip odasının (planda 2 numara) bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Şekil: 286, 289). İkiz stellerin olduğu altar ana mekânın ortasındadır. Kuzey-güney doğrultuda olan altar 0,88 x 0,15 ve 0,80 x 0,16 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Stellerinin korunan yükseklikleri 0,45 ve 0,50 m'dir. Her ikisinin arasında 0,58 m bir boşluk bulunmaktadır. Kilden yapılmış olan bu stellerde bir kat sıvadan sonra, üst bölümleri mavimsi likit kille kaplandığı tespit edilmiştir. Stellerin arkasında, dikdörtgen biçimli birer kil kaide yer almaktadır (Şekil: 287-288, 290-291). Kaideler ikiz stellerden birkaç santimetre daha geniştir. Kilden yapılan kaidelerin üst kısımları dikdörtgen biçimli olup, içi oyuk tekneler şeklindedir. Derinlikleri 0,20 m olan kilden haznelerin iç kısımları sıvanmıştır. Güneydeki stelin arkasında yer alan kaide, bir drenaj kanalı ile bağlantılı olup, sıvı

adaklar için kullanılmıştır. Kuzey taraftaki kaidenin arkasında yer alan bir depo kabı döşemenin içine gömülüdür. Bu kap, yassı taş blokla desteklenmektedir. İkiz stellerin önünde bulunan "boynuz çifti" 0,80 x 0,35 m ölçülerinde olup, 0,40 m yüksekliğe sahiptir. İyi korunan boynuz çifti kilden bordürle çevrelenmiştir. Bu bordürü ve ikiz stelleri içine alan, ön taraftaki ikinci bordür ise dairesel biçimli ve kildendir. Dıştaki bordürün hemen üzerinde, ana eksen ile kesişecek 0,20 m çapında bir ahşap direk deliği mevcuttur. Bu direk deliğinin ahşap kütüğü, döşemenin altına gömülü olup, ahşap kalıntıları karbonlaşmış olarak tespit edilmiştir. İkiz stellerin arka tarafında, çapları 0,11 m olan yan yana ikiz direk delikleri mevcuttur. Bu direk deliklerinden kuzey taraftaki haznenin üzerindeyken güney taraftaki hazneden biraz uzaktadır. Paravanın kuzey ucunu desteklemek için kuzey duvarından birkaç cm uzaklıkta bir direk deliği vardır. Bu direklerle desteklenen paravanın alt tabakalardakinden farklı olarak üç bölümlü olduğu ve orta kısmında rahibin giriş çıkışını sağlayacak bir boşluğun bırakılmış olduğu öngörülmüştür. Altarın ön ve yan taraflarında çeşitli formlarda adak kapları, arka tarafında ise iki adet depolama kabı tespit edilmiştir. Rahip odası olarak tanımlanan 2 numaralı odanın zemininde de çeşitli formlarda minyatür adak kaplarıyla depolama kabı bulunmuştur (Lloyd ve Mellaart 1962: 49, 50, 52-53, Fig. 17, 19-20).

ETÇ II yerleşimi büyük bir yangınla sonbulduktan sonra tekrar ETÇ III yerleşimi kurulmuştur (Abay 2012: 43). Bununla birlikte ETÇ III yerleşiminde kısıtlı alanda yapılan çalışmalarda mimari olarak tipik megaron planlı, içlerinde ocakları olan binaların mevcut olduğu bildirilmiştir (Lloyd ve Mellaart 1962: 58-70). Söz konusu yapılardan ve kazı alanından elde edilen çanak çömleklerde çömlekçi çarkının kullanıldığı tespit edilmiştir. Kap repertuvarına *depaslar* ve *tankartlar* eklenmiştir (Lloyd ve Mellaart 1962: 58-70, 199-264, Fig. 22, 47-48, 50, 52, 55, 67; Abay 2012: 43). Bu yeniliklere rağmen mabet yapısından bahsedilmemektedir. Sonuç itibarıyla ETÇ III ile ilgili yayınlarda önceki tabakalarda mevcut olan stellere ait herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4. 3. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

İç Anadolu Bölgesi'nde Eskişehir'de dikilitaş geleneği mevcuttur.

4. 3. 1. Eskişehir

Eskişehir ilinde Küllüoba kazıları dikilitaş geleneğinin mevcudiyetine yanıt vermiştir.

4. 3. 1. 1. Küllüoba

Küllüoba, Eskişehir ili, Seyitgazi ilçesi sınırları içerisinde ve Yenikent köyünün 1,3 km güneyindedir. Sakarya Havzası'nın batı ucunda yer alan höyük, 350 x 150 m boyutlarındadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 930 m olup, kültür dolgusunun ova seviyesinden yüksekliği ise 10 m'dir. Höyük doğu, batı ve güney konisi olarak adlandırılan belli belirsiz üç koniye sahiptir (Efe 1998: 152; 2006: 1; Efe ve Fidan 2008: 67; Efe, Fidan, Sarı ve Türkteki 2013: 195; Türkteki vd. 2021: 106-107).

Küllüoba'da 1993 ve 1995 yıllarında T. Efe tarafından yüzey araştırması yapılmıştır (Efe 1995: 251; 1997: 216). Höyükte 1996-2019 arası T. Efe başkanlığında yürütülen kazı çalışmaları 2019 yılından itibaren M Türkteki'nin başkanlığında devam etmektedir (Efe 1998: 152-172; Efe, Türkteki, Fidan, Sarı ve Türkteki 2016: 233-242; Efe, Türkteki vd. 2019: 317; Türkteki vd. 2021: 107).

Söz konusu merkezde, günümüze kadar yapılan kazılarından elde edilen verilere göre, Geç Kalkolitik Dönemi sonlarından OTÇ'ye Geçiş Dönemine kadar hemen hemen kesintisiz bir yerleşim söz konusudur (Efe 2000: 117-128; 2001: 105; 2007a: 71; Efe ve Türkteki 2005: 119-144; Türkteki 2012: 49; Efe, Fidan, Sarı ve Türkteki 2012: 485-500; 2013: 195-200; Efe, Türkteki, Fidan ve Sarı 2014: 290-295).

Höyüğün stratigrafisi aşağıdaki şekilde sunulmuştur (Efe ve Fidan 2008: Fig. 8):

Dönem	Doğu Sektör	Batı Açmalar	C14 tarihleme (Kalibre Edilmiş) MÖ
İslami Gömütler	IA		
Klasik Dönem	IB		
	IIA		2044-1937

Geç ETÇ III	IIB IIC IID		
Erken ETÇ III	IIIA IIIB IIIC		2314-2197
ETÇ II	IVA IVB IVC IVD IVE IVF IVG		2603-2487
		1	
ETÇ I		2 3	2862-2809
ETÇ'ye Geçiş		4 5	
Geç Kalkolitik		6	

Tablo 70: Küllüoba'nın Stratigrafisi (Efe ve Fidan 2008: Fig. 8).

Fidan (2012: 6) Küllüoba ETÇ kronolojisini aşağıdaki şekilde sunmaktadır:

Dönem	Tarih, MÖ
ETÇ'ye geçiş	3200-3000
ETÇ I	3000-2700
ETÇ II	2700-2400
ETÇ III	2400-2200

Tablo 71: Küllüoba'nın ETÇ Kronolojisi (Fidan 2012: 6).

Son dönem çalışmaları ile birlikte höyüğün kronoloji ve stratigrafisi aşağıda sunulmaktadır (Türkteki vd. 2021: Fig. 3):

Tarih	Dönem	Doğu Koni	Batı Koni
MS. 13-15. yy	İslami Gömütler	IA	
MÖ 1.yy-MS. 1. yy	Geç Hellenistik-Erken Roma	IB	
MÖ 1850	Geç İTÇ III	IIA IIB	

MÖ 2200		IIC IID IIE	
MÖ 2450	Erken İTÇ III	IIIA IIIB IIIC	
MÖ 2800	İTÇ II	IVA IVB IVC IVD IVE IVF IVG	 1
MÖ 3000	İTÇ I	VA VB VC	2 3
MÖ 3200	İTÇ'ye geçiş evresi		4 5
MÖ 3300	Geç Kalkolitik		6

Tablo 72: Küllüoba'nın Kronoloji ve Stratigrafisi (Türkteki vd. 2021: Fig. 3).

Merkezin MÖ 3300-1850 yılları arasında kesintisiz olarak yerleşime sahne olduğu belirlenmiştir (Türkteki vd. 2021: 107).

Küllüoba, ETÇ yerleşimleri arasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle ETÇ II'de, Yukarı Sakarya Ovası'nın bir kısmına hâkim bir yöneticinin ikametgâhının[199] olduğu bir merkez olarak tanımlanmaktadır (Fidan 2018: 71-72, Fig. Fig. 5-6). Bu dönemde yerleşim şeması "Yukarı Yerleşim" ve Aşağı Yerleşim" olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Yukarı Yerleşme'de savunma sistemi, belirli aralıklarla zikzaklar yaparak dönen bir savunma suru şeklindedir. Zikzak biçimli sur duvarını, iç kısımda birbirine bitişik olarak inşa edilmiş trapez ve dikdörtgen biçimli binaların arka duvarları oluşturmaktadır (Fidan 2012: 10; 2015: 179; Efe vd. 2015: 35; 2016: 238). Söz konusu surda, doğu, batı, kuzey, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı yönünde kapı girişleri mevcuttur (Fidan 2011: 33-35, 50; Efe vd. 2016: 238). Türkteki ve ekibinin yorumuna göre Yukarı Yerleşimin surunda bu sayıda kapı girişinin olması söz konusu surun savunmadan ziyade Yukarı ve Aşağı Yerleşmeleri birbirinden ayırmak için yapılmış olduğu ifade edilmektedir (Türkteki vd. 2021: 111).

[199] Söz konusu ikamet Kompleks II olarak tanımlanan ve bir avlu etrafında konumlanan yapı grubundan meydana gelmektedir (Fidan 2018: 71-72).

Bu surun içerisinde Kompleks I ve Kompleks II olarak tanımalanan yapı birimleri yer almaktadır (Şekil: 292). Kompleks I ile ilişkili olan bir küçük avlu mevcutken, Büyük Avlunun ortasına ise yönetici binası olarak yorumlanan Kompleks II bulunmaktadır.
ETÇ II'nin erken evrelerinde, Kompleks I ile ilişkili iki adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir (Şekil: 293). Bunlardan ilki *in situ* durumdadır. Söz konusu dikilitaş, savunma surunun ana girişlerinden birisi olan Kompleks I'in 25 x 20 m boyutlarındaki avlusuna geçiş sağlayan Doğu Kapısı ile ilişkilidir. Doğu Kapısı'ndan Kompleks I'in avlusuna (18 numara) geçiş zikzak oluşturacak şekilde kademeli inşa edilmiştir. Üç mekândan oluşan giriş kısmında, avluya geçişi sağlayan 16 numaralı mekânın, 18 numaralı avluya geçişi sağlayan kapısının sağ tarafında, bahsi geçen dikilitaş avluya bakacak şekilde yerleştirilmiştir. 2 m yüksekliğindeki dikilitaş dikdörtgen biçimlidir ve kaba bir şekilde yontulmuştur (Şekil: 294). Söz konusu dikilitaşın yüzeyi bezemesizdir (Lev. 49) (Efe 1998: 155-156, Res. 14-15; 1999: 169; 2002: 319; 2003: 463; 2004a: 20; 2004b: 21; Efe ve Ay-Efe 2001: 48, Res. 12; Fidan 2011: 54-55, 74-82, Çizim 9; 2014: 20).

Kompleks I avlusunun (18 numaralı) kuzey tarafında, üst bölümü kırılmak suretiyle büyük oranda tahrip edilmiş olan ve *in situ* durumda bulunan büyük boyutlu yassı bir dikilitaş yer almaktadır (Efe 2004b: 21). Söz konusu dikilitaş avluya geçişte olandan sonra direkt avlu ile ilşkili olması açısından önem taşımaktadır.

Küllüoba ETÇ II'nin son evresinde, diğer bir deyişle erken ETÇ III geçiş evresinde, Kompleks I'in kuzeyindeki C Evi'nin dışında bir dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil: 295) (Efe 2006: 6, Res. 6; 2007b: 6, Res. 5; Fidan 2011: 107-108). *İn situ* durumda tespit edilen dikilitaş yapının doğu duvarına bitişik bir konumdadır. Büyük avlunun L biçimdeki uzantısında yer almaktadır. Bu dikilitaş tepe kısmı eğik dikdörtgen formdadır ve işlenmeden bırakılan yüzeyinde doğal oyuklar ve pürüzler mevcuttur. 1,5 m yüksekliğindeki dikilitaşın batı tarafına destek amaçlı olarak 0,80 m yüksekliğinde yassı büyükçe bir taş dikili bir biçimde yerleştirilmiştir (Şekil: 296) Efe 2006: 6, Res. 6; 2007b: 6, Res. 5; Fidan 2011: 107-108; 2014: 20).

Küllüoba'nın batı konisinde U9/10 açmasında, ETÇ I surunun kuzeyinde ve dış tarafında kalacak şekilde iki adet çömlek mezar ve 1,5 m yüksekliğinde bir dikilitaş *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır (Efe 2001: 107). ETÇ I ve II dolgusunun içinde açığa çıkarılan bu buluntular, Efe'ye göre (2001: 107) surun kuzey ve batısındaki tarlalara doğru höyüğün mezarı olduğuna işaret etmektedir.

4. 4. AKDENİZ BÖLGESİ İLİNDE

Akdeniz Bölgesi'nde Burdur ilinde ETÇ stelleri açığa çıkarılmıştır.

4. 4. 1. Burdur

Kuruçay Höyük ve Hacılar Büyük Höyük ETÇ stel ve dikilitaş geleneğinin temsil edildiği yerleşmelerdir.

4. 4. 1. 1. Kuruçay

Kuruçay Höyük'te ETÇ'ye ait mimari ve kalıntılar oldukça azdır. Bunun en büyük nedenlerinden birisi höyük üzerinde tarımsal faaliyetlerin uzun süre devam etmesi ve yakın zamanlarda höyükten taş çekilmesidir (Duru 1996: 65).

Kuruçay'ın ETÇ'nin 1. yapı katında, herhangi bir mimari ile bağlantılı olup olmadığı anlaşılamayan bir altar tespit edilmiştir (Şekil: 297) (Duru 1996: 65, Lev. 47). Bu altar dörtgen biçimli bir platform ile onun kuzey kenarına paralel olarak yapılan kerpiç stelden meydana gelmektedir. Bir kısmı korunan stelin yüzeyi sıvalı, düzeltme izli ve perdahlıdır. Stelin önünde yer alan platform da perdahlı olup, üzerinde ateş yandığı için çok iyi pişmiştir. Altar kazı sırasında kaldırılırken stelin arka tarafında ve pâtformun altında, yaklaşık çapı 0,10 m olan bir kanal açığa çıkarılmıştır. Altar çevresinde ya da kanal içinde *in situ* durumda hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Duru'ya göre (1996: 66), etrafta dağınık şekilde çok sayıda tüm kerpiçlerin yer alması, altarın bir yapı içinde olduğuna dayanak oluşturmaktadır.

4. 4. 1. 2. Hacılar Büyük Höyük

Hacılar Büyük Höyük, Burdur ilinin 27 km güneybatısında, Hacılar köyünde yer almaktadır. Hacılar Höyük'ün 400-500 m kuzeyindeki höyük oval şeklinde ve yaklaşık

280 x 240 m boyutlarındadır (Şekil: 298). Höyüğün bulunduğu topografyanın zorluğu nedeniyle yüksekliği net tespit edilememiştir. Doğu yamacın yüksekliği yaklaşık 13 m, batı yamacın ise 4-5 m olarak belirtilmiştir (Umurtak ve Duru 2012a: 21; 2012b: 45; Umurtak 2013: 49; Umurtak 2015: 148; Duru 2016: 33).

2011 yılından itibaren G. Umurtak yönetiminde ve R. Duru'nun onursal başkanlığında kazılar sürdürülmektedir (Umurtak ve Duru 2014: 1).

Hacılar Büyük Höyük, yeni bir kazı olmakla birlikte, aşağıdaki stratigrafi sunulmuştur (Umurtak ve Duru 2013: 5; 2014: 3; 2017a: 412; 2017b: 27) :

Kültür Evresi	Yerleşme Katı
Erken Tunç Çağı III	?
Erken Tunç Çağı II	ETÇ II / 1-3 Yapı Katları
Erken Tunç Çağı I	ETÇ I / 1, 2 Yapı Katları
———	———
Erken Kalkolitik Çağ	?
Ana Toprak	

Tablo 73: Hacılar Büyük Höyük Stratigrafisi (Umurtak ve Duru 2017b: 27).

2012 ve 2013 kazı sezonlarında, savunma sistemine ait yapılardan bulunan yanmış tahıl ve bir adet odun parçası üzerinde C14 testi yapılmış ve ETÇ I için alınan sonuçlar Tablo 74'te açıklanmıştır (Umurtak ve Duru 2014: 19, Dip not. 3) :

Örnek 1 (Yanmış Tahıl)	2 Sigma Kalibre edilmiş, MÖ 3010-2980, MÖ 2960-2950, MÖ 2940-2890 (%95 olabilirlik) 1 Sigma Kalibre edilmiş, MÖ 2920-2900 (%68 olabilirlik)
Örnek 2 (Yanmış Ağaç Parçası)	2 Sigma Kalibre edilmiş, MÖ 2915-2880 (%95 olabilirlik) 1 Sigma Kalibre edilmiş, MÖ 2905-2890 (%68 olabilirlik)

Tablo 74: Hacılar Büyük Höyük Radyokarbon Verileri (Umurtak ve Duru 2014: 19, Dip not. 3).

Tablo 74'teki veriler ışığında, Hacılar Büyük Höyük ETÇ I savunma suru MÖ 3010-2880 arasına tarihlenmektedir (Umurtak 2021: 33).

Günümüze kadar yapılmış olan ve devam eden kazı çalışmalarında, Hacılar Büyük Höyük'te, ETÇ I'e tarihlendirilen surla çevrelenmiş yerleşimde üç adet dikilitaş tespit edilmiştir (Umurtak ve Duru 2013: 7-15; 2014: 6-8, Res. 8-9; 2016: 150; Duru 2016: 81, Res. 212, 218-220; Umurtak 2016: 8, Res. 2-3; Duru ve Umurtak 2017b: 30).

Yerleşimi çevreleyen savunma suru, en dış kısımda iri "testere dişli" kalın bir dış duvar ile iç kısımda bu duvara dayanan megaron/megaronumsu planlı odalar dizisinden meydana gelmektedir (Şekil: 298-299). Bu odalar kazamat olarak adlandırılmaktadır (Umurtak ve Duru 2013: 7-15; 2014: 6-8, Res. 8-9; 2016: 150; Duru 2016: 81, Res. 212, 218-220; Umurtak 2016: 8, Res. 2-3; Duru ve Umurtak 2017b: 30). Bazı kazamatların ortalarında at nalı şeklinde ocak; kimisinde ise taş temel üzerine kerpiten yapılmış olan sekilerin varlığı belirlenmiştir. Genel olarak yapının güney duvarına, kapı arkasına ya da avlu ortasına yapılan bu sekilerin üzerine kapların konulmuş olduğu ifade edilmektedir (Umurtak 2021: 39). Bu kazamatlardan G8 numaralı olanın içerisinde, kireç taşından yapılmış bir adet anionik stelin varlığı belirlenmiştir (Şeklil: 300-301) (Umurtak 2021: 39-40, Fig. 6, 19). Mekân içerisinde stelden başka herhangi bir buluntu tespit edilmemiştir.

Şehrin Batı Kapısı'nın (BK) güneyinde, savunma surunun iç kısmında, G3-5 numaralı kazamatların ön kısmında yuvarlak planlı iki yapı, bu yapıların ön tarafında iki adet dikilitaş ve dikilitaşları doğu taraftan çevreleyen kavisli bir duvar *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır[200] (Şekil: 302-303) (Umurtak ve Duru 2013: 7-15; 2014: 6-8, Res. 8-9; 2016: 150; Duru 2016: 81, Res. 212, 218-220; Umurtak 2016: 8, Res. 2-3; Duru ve Umurtak 2017b: 30).

Yuvarlak planlı yapılardan birisinin iç çapı 2,53 m, diğerinin ise 3,20 m'dir. Her ikisinin arasında 1 m boşluk yer almaktadır. Doğu ve batı akslarında giriş benzeri geniş açıklıklar bulunmakta ve kuzey ve güney yönlerindeki kavisli duvarlar karşılıklı yay

[200] Bademağacı'nda ETÇ II'ye tarihlendirilen çok odalı bina kompleksinin bitişiğinde de bir adet taştan dikilitaşın dikilmiş olduğu bildirilmekle birlikte henüz yayını yapılmamıştır (Umurtak 2021: 39).

şeklinde bir görüntü sergilemektedir. İçlerinde herhangi bir buluntu tespit edilmemiş olan yapılardan kuzey taraftakinin tabanı kirli beyaz renkte sıvalıdır. Bu yapının batı açıklığı sonraki evrelerde kapatılmıştır. G4 numaralı kazamatın önü ve iki yuvarlak yapının arasındaki geçit taş döşelidir. Bu taş döşemenin ilerisinde birisi 0,90 m diğeri ise 0,50 m yükseklikte olan ve 0,80 m aralıkla yerleştirilmiş dikilitaşlar *in situ* durumdadır. Dikdörtgen biçimli olan dikilitaşların yüzeyleri bezemesizdir. Dip kısımlarından taşlarla desteklenen stellerin üst bölümleri kırık olduğu için gerçek boyutları bilinmemektedir (Şekil: 302-303) (Umurtak ve Duru 2014: 6-9, Res. 7-9; Umurtak 2020: 40, Fig. 2, 9-10). Bu dikilitaşların analizlerinden yerleşimin mimarisinde kullanılan taşlardan farklı bir taş cinsinin kullanılmış olduğu tespit edilmiştir (Umurtak ve Duru 2014: 8).

Duru 2016 yılındaki yayınında (2016: 19-20) yuvarlak planlı iki yapı ve dörtgen kesitli iki dikilitaşın bulunduğu yeri "açık hava kutsal alanı" olarak tanımlamıştır.

4. 5. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Diyarbakır ilinde ETÇ'ye ait 1 adet stel vardır.

4. 5. 1. Diyarbakır

Pir Hüseyin, ETÇ stelinin tespit edildiği tek merkezdir.

4. 5. 1. 1. Pir Hüseyin

Pir Hüseyin Steli[201], Diyarbakır ili, Sur ilçesi, Pir Hüseyin köyü (günümüzdeki adı Alibardak köyü)'nde açığa çıkarılmıştır (King 1910: 244; Naab ve Unger 1934: 6; Haspolat 2013: 18). 1890 yılında, ev yapımında kullanılacak taş bulmak amacıyla, köyün yanına kurulduğu alçak bir höyüğün aşağı kısımlarında kazı yapan köylüler tarafından bulunmuştur. Ağırlığı nedeniyle bulunduğu yerde bırakılan taş daha sonraki zamanlarda Hayri Bey olarak adlandırılan bir şahıs tarafından taşınarak bir su kuyusunda ikincil malzeme olarak kullanılmıştır. Avukat Natık Efendi kuyu duvarı içinde tespit ettiği steli 1893 yılında bir tutanakla birlikte İstanbul Eski Şark Eserleri

[201] Erken dönem yayınlarda "Diarbekr Steli" olarak isimlendirilmiştir (King 1916: 244).

Müzesi'ne sevk etmiştir (King 1910: 244-245, Dip not: 2; Naab ve Unger 1934: 6, 10-12, 16).

Stel dioritten yapılmıştır[202]. Kırık durumda olan stelin korunan yüksekliği 0,57 m'dir; ancak özgün halinde 0,70-75 m olması gerektiği öngörülmektedir (Börker-Klähn 1982: 10). Arka ve yan yüzeyi düz ve perdahlı olan stelin ön yüzeyinde Akad Kralı Naramsin'in tasviri kabartma olarak işlenmiştir (Şekil: 304) (Hilprecht 1896a: 67, Pl. XXII.64; Meyer 1906: 11, Taf. III; Naab ve Unger 1934: 16, Lev. 1, Res. 2; Barrelet 1959: 33-35, Fig. 6; Börker-Klähn 1982: 10, 133-134, Nr. 25). Kralın başının arka kısmında korunan kemer şeklindeki bölüm, figürün üst kısmı kemer şeklinde olan bir çerçeve içine alınmış olduğunu düşündürmüştür (Börker-Klähn 1982: 10). Natüralist olarak tasvir edilen figürün başı sol profilden, gövdesi ise cephedendir. Başında, kenar kısmı kabarma halinde geniş bir bordürle vurgulanan ve yukarıya doğru daralan konik bir başlık vardır. Yüzeyi üste doğru daralan dilimlerle bezenmiştir ve tepe kısmı kırıktır. Başlığın hemen altındaki verev taramalarla bezenmiş kabartma bant alnın üstünden geçerek kulağın arka kısmında, ense üzerindeki saça doğru sonlanmakta ve bir çizgi halinde devam etmektedir. Alnı çevreleyen ince şerit şeklindeki diademin altından alna dökülen dalgalı saçlar kulağın arkasına doğru devam etmektedir. Hafif çıkıntılı ve kavisli işlenen burnun bir bölümü tahrip olmuştur. Kapalı ağızda dudaklar belirgindir. Yuvarlak ve derin bir göz çukurluğunun ortasında, badem biçimli ve kabartma olarak tasvir edilen göz cephedendir. Gözün etrafı ince bir bordürle sınırlandırılmıştır. Üst kısımda göz pınarına doğrı inen ve açılı işlenen kaş kabartma şeklindedir. Elmacık kemiği güçlü bir şekilde çıkıntı yapmaktadır. Yüz proporsiyonlarına göre yukarıda tasvir edilen kulak gerçekçi bir görünüme sahiptir. Dudağın üst kısmında bıyık betimlenmiştir. Yüzünü kaplayan sakal konik biçimli olup sivrilerek sağ göğsü üzerinde sonlanmaktadır. Sakalın üst kısmı üç sıralı buklelerle betimlenmişken göğse inen alt kısmı ince şeritler halinde buklelidir. Alından dalgalı hatlarla devam eden saçlar kulağı açıkta bırakmakta ve kafes ya da ağ şeklinde taramalarla devam etmektedir. Topuz olması muhtemel saç arka bölümde tamamen kırık olduğu için detayı anlaşılamamaktadır. Topuzun altında, ense üzerinde kısa bukleler işlenmiştir (Hilprecht 1896a: 67, Pl. XXII.64; Meyer 1906: 11, Taf. III; King 1910: Fig. 59; Naab ve Unger

[202] Unger'e göre stelin yapılmış olduğu diorit taşı Magan'dan getirlmiş olmalıdır (Naab ve Unger 1934: 16).

1934: 16, Lev. 1, Res. 2; Barrelet 1959: 33-35, Fig. 6; Börker-Klähn 1982: 10, 133-134, Nr. 25).

Naramsin'i betimleyen figürün üzerinde sağ omzunu açıkta bırakan ve kat kat gösterilen pileli/saçaklı bir elbise vardır (Şekil: 304). Yaklaşık dört katı korunan elbise muhtemelen uzundur. Yuvarlak kabartma biçimindeki sağ göğüs kası elbisenin altından görülebilmektedir. Açıkta olan ve kaslı betimlenmiş sağ kolu gövdesi hizasında aşağı doğru inmektedir ve eliyle bir silahı sap kısmından kavramıştır. Avuç içi izleyiciye dönük, kapalı parmaklarında tırnaklar belirgindir. Bileğinde süslü bir bilezik takılıdır (Hilprecht 1896a: 67, Pl. XXII.64; Meyer 1906: Taf. III; King 1910: Fig. 59; Naab ve Unger 1934: 16, Lev. 1, Res. 2). Naab'a göre (Naab ve Unger 1934: 16, Lev. 1, Res. 2) Naramsin'in sağ elinde tuttuğu silah bir baltadır ve onunla önünde yatan yenilmiş bir kralın başına vurmaktadır. Sol kolunu dirsekten kıvırmak suretiyle beli hizasında tutmaktadır. Kolu tamamıyla elbisesine uygun pilelerle devam eden bir elbise parçası ya da bir şalla örtülüdür. Açıkta kalan bileğinde rozetli bir bilezik takılıdır. Bu eliyle de silah ya da kısa asa benzeri bir nesneyi kavramıştır. Kavrama pozundaki el ve parmakların birleştiği yerdeki kemik çıkıntıları ve başparmaktaki tırnak işlenniştir. Tutulan nesnenin aşağı uç kısmında hayvan başı protomu vardır. Bunun arka tarafında da ince çubuk şeklinde ikinci bir nesneyi tutmaktadır (Meyer 1906: Taf. III; Naab ve Unger 1934: 16-18, Lev. 1, Res. 2; Barrelet 1959: 33-35, Fig. 6). Barrelet (1956: 33) de Naab (Naab ve Unger 1934: 16, Lev. 1, Res. 2) gibi Naramsin'in iki elinde de silah tuttuğunu ancak kırık olduğu için bu silahların cinsinin anlaşılamadığını bildirmektedir. Stelin alt bölümü kırık ve eksiktir.

Kralın başının ön tarafında, omzuna kadar olan bölümde bir kısmı kırılmış yazıt mevcuttur (Hilprecht 1896a: 63, Pl. 50.120; Naab ve Unger 1934: 16-18). Söz konusu yazıtın ilk okuması Scheil (1893: 62-64) tarafından yapılmıştır. Bu çeviri aşağıdaki şekildedir:

> ***"I.****[NAR]A-AM[S]IN, ……. Kudretli Kral, Anum'un sevgilisi, Šamaš'ın gözdesi ……. tarafından seçilen kral*
> ***II.****Tanrı Enki (Ea?)*
> *Yeryüzünün dört bölgesi,*
> *…….*
> *Bu benim ……*
> ***IIII.****Ülkenin yaylası ve ortası.*
> *Bir tapınak inşa ettim.*

Bu yazıtı her kim kırarsa, heykeli yok ederse .....
IV.*(Ona) kızsınlar, ……"*

Diğer yandan Hilprecht (1896b: 88) Scheil'in yaptığı okumanın yanlış olduğunu bildirmiştir.

Daha sonra Thrau-Dangin (1907: 166-167) stel yüzeyindeki yazıtı şu şekilde okumuştur:

"1.*Narâm-sin, güçlü olan,* (kırık)
2.*En-ki, dünyanın dört bölgesinde göğsü çeviren olan [....]* (kırık)
3.*koymuş ve alt yapısını dökmüş. Kim bu yazıyı değiştirirse İnnina (ve)* (kırık)
4.*yırtsın(söksün) ve onun tohumunu yok etsin [....] ve [....] .....* (kırık)"

Naab ve Unger'in (1934: 16-18) ortak yayınındaki metin çevirisi ise şu şekildedir:

*" **I.** 1.İlâh Naram-Sin*
2.Kuvvetli,
3.Kral
4.Akad şehrinin
……..
II*.1.İlâh Enki (Ea)*
2.Dünya kıt'aları "kıyılar"ında
3.dört
4.Arkaya dönen
5.göğse
6……
……

III.*1.Koymuş*
2.ve
3.temel (yer altında)
4.Yığmış
5.hangi lâvhayı
6.bunu
7.değiştirirse
8.İnnina (İştar) ilâhe
9.[onun temelini]
……
IV*.1.çıkarsın*
2.ve
.soyunu
4.gaspetsin
5.ahfadı
6.ve
7.adı
8.ile
9……
10.mahvetsin"

Naab ve Unger'in yayınındaki çeviriye göre yazıt, Akad kralı Naramsin'in (MÖ 2260-2223) burada bir bina inşa ettirmiş olduğu ve söz konusu yazıtta adı geçen İştar'ın da

kendisine ait olan bu binayı lanetiyle düşmanlarından koruduğu şeklinde yorumlanmıştır (Naab ve Unger 1934: 17-18).

Frayne (1993: 86, 128)'e göre bu yazıt bir bina yazıtı değil, Naramsin'in askeri zaferini anlatan bir yazıttır. E.2.1.4.24 olarak numaralandırılan metnin okunuşu aşağıda sunulmuştur (Frayne 1993: 128-129):

> *"i 1-2) Güçlü [Nar]ām-Sîn*
> Kırık/boşluk
> *ii 1-6) Tanrı Ea [ona] dünyanın dört köşesinde bir rakip [ve]r][me]di.*
> Kırık/boşluk
> *ii 1'-iii4) Tamamen y[ok etti]… ve bir tümülüs (mezar tepesi) yığdı.*
> *iii 5-12) Bu yazıyı kaldıran kişi Tanrıça Aštar [ve X ve Y tanrıları]*
> Kırık/boşluk
> *iii 1-ıv.4) [temellerini] söksün ve soyunu (sonraki gelen neslini) yok etsin.*
> *iv 5-8) [Ona] bir erk[ek] (varis) ya da çoluk çocuk [vermesinler].*
> *iv 9-11) [(Kişisel) tanrısının önünde yürümesin]."s*

King (1916: 245-246) tarafından *in situ* bulunmuş olduğu öngörülen stelin varlığı Naramsin'in kuzeye doğru etkisini göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Stelin Diyarbakır sınırlarında açığa çıkarılması Naramsin ve ordusunun Dicle'nin yukarısında kazanmış olduğu zaferle birlikte, ilk çevirilere göre, burda bir bina da inşa ettirmiş olması yapılmış olan işgalin başarısı ve bir dönem burdaki Akad varlığını açığa çıkartmaktadır (King 1916: 246).

Rigg (1937: 417) de stelin Pir Hüseyin'de dikilmiş olduğunu kabul etmektedir. Bu alanın yazıtlarda ismi geçen *Armânum* toprakları olması gerektiğini ifade ederek bu bölgede bir Akad Kolonisi olabileceğini öngörmektedir (Rigg 1937: 417).

Hirsch (1963: 18) de Naramsin'in stel yüzeyindeki metninin bir inşaat yazıtı olduğunu kaydetmektedir.

Yukarıdaki çeviriler ve onu takip eden yayınlarda yazıt, genel olarak aynı anlama gelecek durumda sürekli bir inşaat yazıtı olarak değerlendirilmiştir; ancak sadece Frayne (1993: 86, 128) bunun bir zafer yazıtı olduğunu ifade etmektedir.

Mezopotamya'da Er Hanedanlar Dönemi sonrasında çok sayıda kenti bir araya toplamak suretiyle tek bir yönetim altında toplama girişimleri olmuştur ve yaklaşık olarak MÖ 2340-2159 yılları arasında Akad İmparatorluğu adı altında bu süreç

gerçekleştirmiştir. İmparatorluğun kurucusu Sargon (MÖ 2340-2284) ve torunu Naramsin (2260-2223) zamanında büyük başarılara imza atılmıştır (Kuhrt 2009: 57-59). İmparatorluğun ilk beş kralı önemli ölçüde yazılı eserler bırakmışlardır ve bu sayede de icraatlerini öğrenme imkânımız olmuştur. Özellikle Assur İmparatorluğu'nun kurucusu olan Sargon ve sonrasında torunu Naramsin'in Anadolu'ya yapmış oldukları seferler bizim açımızdan önem taşımaktadır. Sargon ve Naramsin'in belgeleri sayesinde sadece onların icraatlerini değil Anadolu'da mevcut olan siyasi yapılanma hakkında da bilgi edinmemiz sağlanmıştır. Sargon saltanatı boyunca 34 savaş kazanmıştır. Sargon'un sefer düzenlediği, savaştığı ve fethettiği yerler arasında Anadolu'da Amanos Dağları, bu dağlardaki Sedir ormanları, Karkamış, Ḫaḫḫu, Kaniš, Ḫatti ve en kuzeybatı yönde Purušḫanda'yı saymak mümkündür (Soysal 2017: 218).

Kültepe arşivlerinde bulunmuş olan ve Sargon'un icraatlerinin anlatıldığı bir metnin Eski Assurca kopyasının (Kt. j/k 97), bir bölümünde, Amanoslara yapılan sefer ile ve bir günde 70 şehri yendiğinin anlatıldığı kısımda, Anadolu'ya yaptığı seferi anlatırken Amanos Dağlarına Heykeli'ni diktirdiği kaydedilmiştir (Günbattı 1997: 136-137, 147-148). Ayrıca ünlü *Šar tamhari* (Savaş Kralı) metninde Sargon ve torunu Naramsin'in, Anadolu'ya yaptıkları seferlerin anlatıldığı bölümler yer almaktadır (Güterbock 1938: 42, 46, 89, 91; 1964: 1-6). Söz konusu metne göre Akad Kralı Sargon ile Anadolu sınırlarında yer alan Purušḫanda/Burušḫattum/Buršaḫanda'nın yerel kralı olan Nūr-Dagan arasında gerçekleştirilen savaş anlatılmaktadır. Bu savaşın nedeni olarak da Anadolu'da bulunan Samili tüccarların kendisinden rica etmeleri ve onların haklarını koruma amacıdır (Soysal 2015: 254). Sargon'un Anadolu'ya gerçekleştirilmiş olduğu seferler *Šar tamhari* metninden başka I. Hattuşili'nin yıllıklarıda geçmektedir ve Hitit kralı, Akad Kralı Sargon'un Fırat (Mala) Nehri'ni geçmiş olduğundan bahsetmektedir (Gütterbock 1964: 1-6).

Sargon'dan sonra, MÖ 2260-2223 yılları arasında tahta gelen torun Naramsin'in saltanatı zamanında Akad İmparatorluğu en zirve dönemini yaşamıştır ve en çok yazılı belge onun zamanında bırakılmıştır. Naramsin kazandığı zaferler ve yönetim şekli ile tanrısallaştırılan bir kral olduğu hem yazıtlardan hem de bıraktığı tasvirli sanat eserlerinden analaşılmaktadır (Kuhrt 2009: 66-69). Anadolu'da steli bulunmuş olan

Naramsin ile Anadolu toprakları ile ilgili bilgiler *Šar tamhari* metninin bir bölümünde kaydedilmiştir. Söz konusu metinde Akad kralı Naramsin'in 17 kral ile savaştığı anlatılmaktadır (Güterbock 1938: 67-76). Metinde geçen ifade aşağıda sunulmaktadır (Soysal 2015: 256-257):

> *"Zorl[u] savaşı[ma] giren [topla]m 17 kralı yen[dim] . [Ö]lü asker küme[lerini is]tifledim, üzerlerine şarap sun[dum]."*

Soysal'ın (2015: 256-259; 2020: 108-110) bildirdiği üzere, Naramsin'in Anadolu'da 17 kraldan meydana gelen bir koalisyon ile değil, saltanatı boyunca 17 farklı düşman kral ile savaştığının anlaşılması gerekmektedir.

Naramsin, kendisini tanrılaştırımış ya da tanrılaştırılmış ilk Mezopotamya Kralıdır (Soysal 2020: 102). Bunu hem yazılı belgelerinde hem de, Naramsin Steli'nde olduğu gibi, kendi tasvirlerinin yapılmış olduğu eserlerde görmek mümkündür. Naramsin, saltanatının başlarında, Dicle Nehri'nin kaynak sularına doğru sefer düzenlemiştir. Bu seferlerdeki amacının Akad'ların Simanum Bölgesi'nden Dicle Havzası'ndaki yerleşimler üzerinde kontrolünü genişletmek olduğu ifade edilmiştir (Frayne 1993: 128). Bu durumda Diyarbakır'da bulunan Pir Hüseyin Steli oldukça önem taşımaktadır. Ökse (2020: 15) tarafından da Pir Hüseyin Steli, Naramsin'in Subartu Ülkesi'nin "Yukarı Ülkeler"e yaptığı sefer ile ilişkilendirilmektedir.

Pir Hüseyin Steli Akad başkentinden bu kadar uzak bir yerde bulunmuş olmasına karşın Naramsin Dönemi sanat özelliklerini belirgin bir şekilde göstermektedir. Bu durum Naramsin Döneminde sanat standartlarının çok yüksek olduğu ve sadece kralın ünü için çalışan sanatçıların varlığının olması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır (Barrelet 1959: 35). Kralın yüz, saç, saçın üzerine takıan bant, alındaki diadem ve sakal işlenişi açısından Ninive'de bulunan bronzdan başa oldukça benzerlik göstermektedir (Barrelet 1959: 36). Bundan başka Ur Kral mezarlığından çıkarılan ve Er Hanedanlar III'e tarihlendirilen Meskalamdug'un altın miğferinde de aynı şekilde saçı saran bant ve diadem görülmektedir (Nissen 2004: 176, Res. 49).

Kralın üzerindeki kıyafet barış zamanlarında giyilen elbisedir (Meyer 1906: 62, Taf. III; Meissner 1920: 50, Taf. Abb. 13), çünkü Naramsin savaş zamanında "Naramsin'in Zafer Steli"nde de görüldüğü üzere askerlerde olduğu gibi peştamalle kısa bir kıyafet

giymektedir (Meyer 1906: 62, Taf. IV). Meyer (1906:88), kralın sağ elinde tuttuğu nesnenin bir fırlatma asası olabileceğini de belirtmektedir.

Börker-Klähn (1982: 10) kral figürünün sağ kısma çok yakın adeta sıkıştırılmış olduğunu kaydetmektedir. Bunun sonucunda da kompozisyonun dengesi açısından Naramsin'in karşısında, yani stelin sol tarafında, bir figürün olması gerektiğini öngörmüştür.

4. 6. DEĞERLENDİRME

ETÇ dikilitaş ve stelleri geniş Türkiye coğrafyasında farklı kültür bölgelerinde açığa çıkarılmıştır. Kuzeybatı Anadolu'da Troya; Ege Bölgesi, Kıyı Ege'de Liman Tepe ve Helvacıköy-Höyücek, İç Ege bölümünde Beycesultan; İç Anadolu Bölgesi'nde Küllüoba; Akdeniz Bölgesi'nde Kuruçay ve Hacılar Büyük Höyük; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise Pir Hüseyin dikilitaş ve stellerin bulunduğu merkezlerdir.

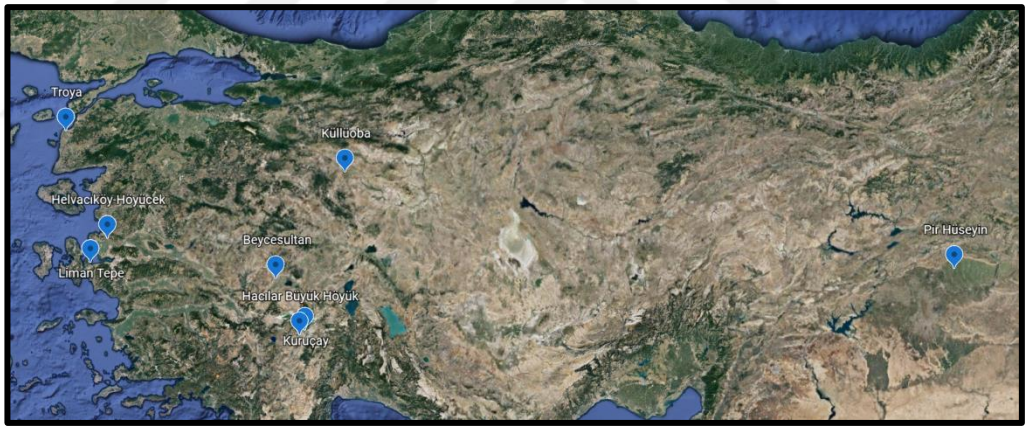

Harita 7: ETÇ Steller ve Dikilitaşların Olduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

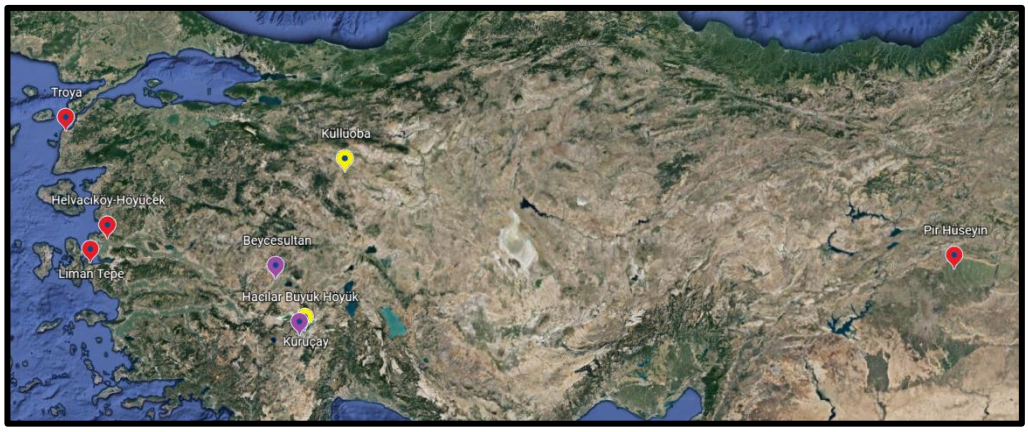

Harita 8: 🔴 (Taş Steller): Troya, Helvacıköy-Höyücek, Liman Tepe ve Pir Hüseyin; 🟣 (Kil Steller): Beycesultan ve Kuruçay; 🟡 (Dikilitaşlar: Küllüoba ve Hacılar Büyük Höyük (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Troya ve Liman Tepe Stelleri ikincil kullanıldıkları alanda, Helvacıköy-Höyücek Steli inşaat çalışmaları sonrasında, Pir Hüseyin Steli inşaat malzemesi için taş aramaları esnasında bulundukları için işlevlerinin anlaşılması zorlaşmaktadır.

Harita 9: ETÇ Tasvirli Taş Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Kıyı Ege yerleşmelerindeki stellerin paralelleri ya da kaynaklarına bakmak için yönümüzü Avrupa'ya çevirmemiz yerinde olacaktır. MÖ 5. binyıldan itibaren batı ve güneydoğu Avrupa'da özellikle maden ergitme ve bakır işleme hususunda önemli atılımlar olmuş ve bu işlerin yapılacağı merkezler kurulmuştur. MÖ 4. binyılın ortalarında bakırın yoğun bir şekilde kullanılmasıyla birlikte köklü dönüşümler meydana gelmeye başlamıştır. Bunlarla eş zamanlı olarak da metalürji anlamında yeni teknikler geliştirilmiştir. Bu sayede arsenikli bakır alaşımlarıyla birlikte, yeni döküm

teknikleri daha karmaşık olan şekiller üretilmesini sağlamıştır. Tecrübeler arttıkça, arsenikli bakırı daha dayanıklı olması ve renginden dolayı bakırın yerini almaya başlamıştır. Dolayısıyla yüksek sosyal statüye sahip kişilerle birlikte metalden yapılmış prestij malzemeleri daha etkin bir şekilde insanların hayatına girmiştir (Hansen 2013: 147-151; Vierzig 2020: 111-112). Söz konusu durumla yaklaşık eş zamanlı olarak da özellikle MÖ 4. binyıldan MÖ 2. binyılın sonuna kadar olan bir zaman içerisinde (yaklaşık MÖ 3500-2200), yüksek sosyal statüye sahip kişilerin temsil edildiği antropomorfik steller yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Vierzig 2020: 111-112).

Türkiye coğrafyasında da MÖ 3. binyılda gelişen madencilik ve maden işçiliği ile birlikte sosyo ekonomik anlamda da gelişmeler olmuş ve siyasi anlamda değişiklikler yaşanmıştır. Bu sayede savunma surları ile çevrelenmiş güçlü yerleşimler görülmeye başlanmıştır (Şahoğlu 2021: 52). Türkiye sınırları içerisinde yer alan Ege kıyısında deniz ticareti de yapan önemli yerleşimler kendisini hisstermeye başlamıştır. Bunlara paralel olarak da söz konusu bölgede, MÖ 3. binyıla tarihlenen yerleşmelerde ham maddesi taş olan ve yüzey işlenişleri açısından Avrupa ile ilişkileri yansıtacak şekilde stellerin varlığı dikkati çekmektedir.

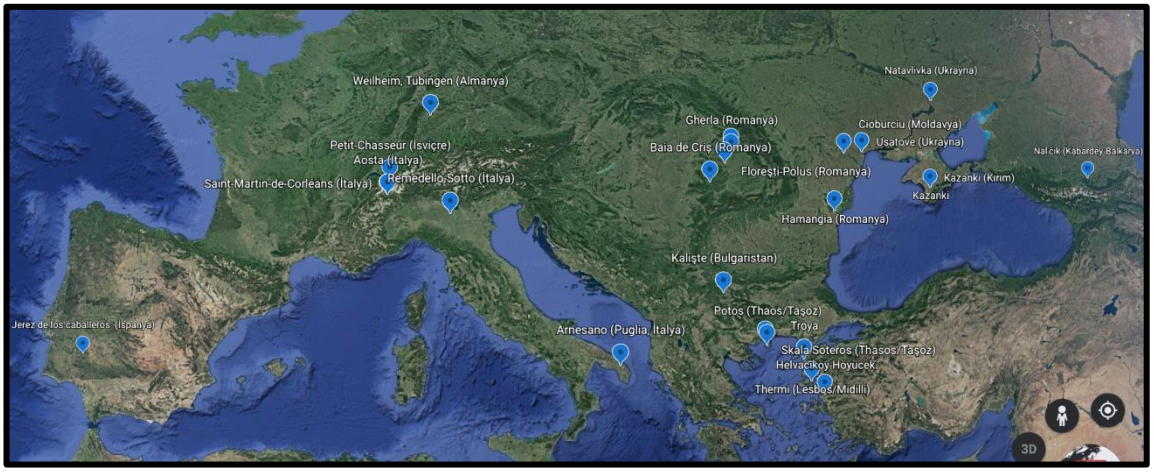

Harita 10: Troya, Helvacıköy-Höyücek Stellerinin Paralellerinin Görüldüğü Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Troya'da ham maddesi taş olan 3 adet stel açığa çıkarılmıştır. ETÇ'de devşirme malzeme olarak kullanılan **1 numaralı** stelin çok küçük bir bölümü korunmuştur. Yarı ikonik stel gurubundaki bu eserin her ne kadar yüzeyinde herhangi bir tasvir yer almasa

da baş, boyun ve gövdenin işlenmesi açısından antropomorfik gruba dahil etmek mümkündür. Söz konusu dönem ve sonrasında Anadolu'da bu tip ve formda stel mevcut değildir. Troya'da 1 numaralı stelin en yakın benzerleri Yunanistan karasında (Kranida), Yunan adalarından kuzeyde Thasos Adası'nda (Skala Soteros) tespit edilmiştir. Kuzeybatı Anadolu'da bu tip stel sadece Troya'da karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de münferit bir buluntu niteliğindedir. Troya I dönemine ait olması gereken bu stelin yakın benzerleri de MÖ 3. bine tarihlendirildikleri için 1 numaralı Troya Steli ile aynı ya da yaklaşık zaman dilimini paylaşmaktadır. Bu durum da Yunanistan'ın kuzeyi ve Kuzey Ege Adaları ile olan kültürel ilişkileri göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Benzer stellerin varlığı ETÇ'nin başlarında inanç sistemi, ritüel gelenekler açısından bir kültür birliği var mıydı sorusunu akla getirmektedir; ancak Anadolu'da Troya buluntusu tek bir örnek olması nedeniyle kesin bir yargıya varmak güçtür.

1 numaralı Troya Steli'nin benzerlerinin olduğu merkezler aşağıdaki sunulmaktadır:

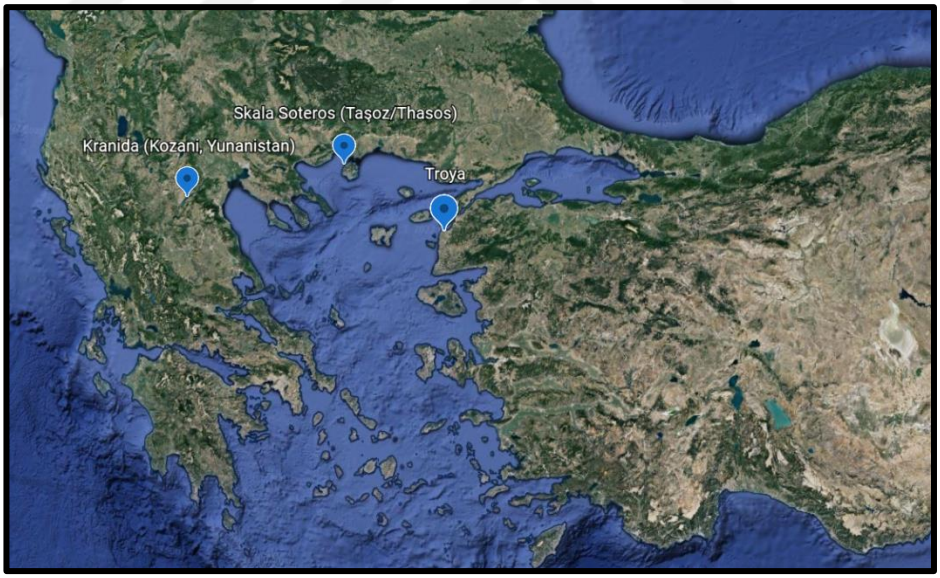

Harita 11: Troya 1 Numaralı Stelin Yakın Benzerlerinin Bulunduğu Merkezler: Kranida (Kozanı, Yunanistan), Skala Sateros (Thasos/Taşoz) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

2 numaralı Troya Steli, Troya yerleşimin savunma surunun R kulesinin dibinde bulunduğu için yaklaşık tarihi konusunda yorum yapmak mümkün olmaktadır. Bir bloğun ön yüzeyine betimlenen erkek figürünün belinden aşağı bölümü kırık ve eksik olduğu için gövdenin nasıl sonlanmış olabileceği bilinmemektedir. 2 numaralı stelin

Türkiye'de, Helvacıköy-Höyücek Steli'nden başka yakın benzeri bulunmamaktadır. Onunla arasında da detaylarda farklılıklar görülmektedir. Troya'daki 2 numaralı stelde betimlenen erkek tasvirinin en yakın benzerleri, Kuzey Ege Adaları'ndan birisi olan Thasos (Taşoz) Adası'ndaki Potos yerleşiminden; Lesbos (Midilli) Adası'ndaki Thermi yerleşiminden, Bulgaristan'da Kalişte'den bilinmektedir. Tüm stellerde betimlenen figür, taşıdığı silahlarla birlikte bir savaşçıyı temsil etmektedir; ancak Troya Steli'nde sadece omza dayanan ve mızrak olabileceği düşünülen silah görülmektedir. Tasvir edilen figürün belinin olması gerektiği yerde stel kırık ve eksik olmasaydı belki de paralellik gösterdiği diğer stellerde olduğu gibi alt bölümlerde başka silahların da olduğunu görme imkânımız olabilecekti. Her ne kadar ikincil kullanıldığı yerde bulunmuş olsa da Troya Steli ETÇ'ye tarihlenmektedir. Diğer yandan Troya Steli diğer stellerden, figürün blok yüzeyine tasvir edilmesiyle de ayrılmaktadır. Ancak ne yazık ki Troya Steli'nin Anadolu'daki kökenini gösterecek en erken örnek henüz tespit edilememiştir. Belki de Türkiye coğrafyasında köken Troya Steli'ne dayanmakta ve bu stel bir ilki temsil etmektedir. Kuzey Ege Adaları ve Bulgaristan'da benzer stellerin varlığı Kuzeybatı Anadolu'nun bu bölgelerle olan ilişkilerine işaret etmektedir.

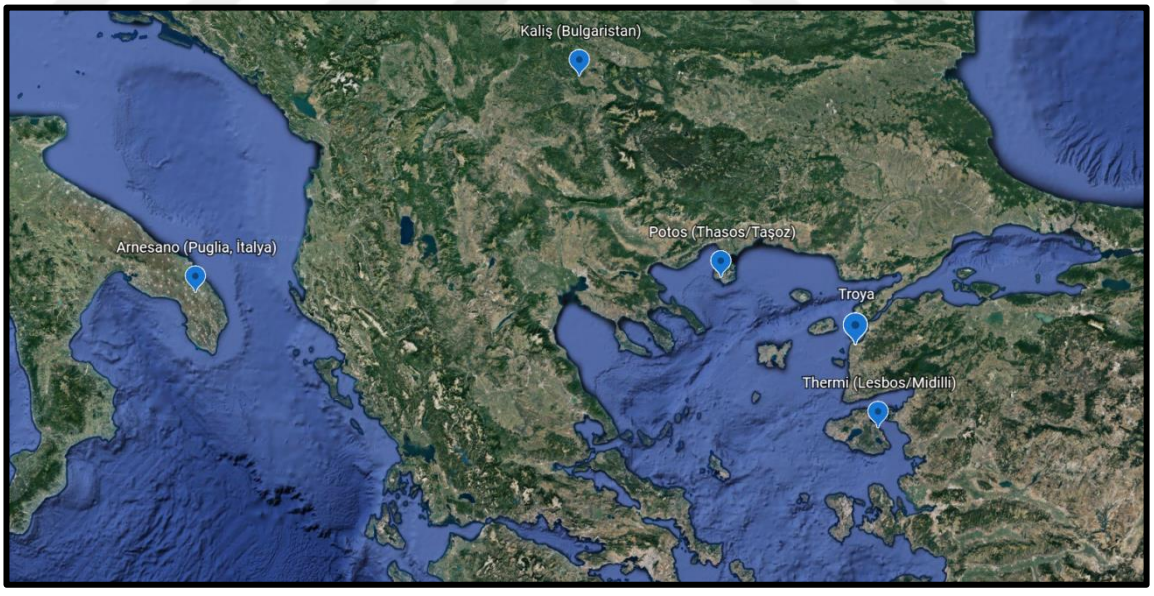

Harita 12: Troya 1 Numaralı Stelin En Yakın Benzerlerinin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

3 numaralı Troya Steli, Troya VI'nın en erken evresine tarihlendirilen bir evin duvar örgüsünde bulunmuştur. Bu stelin ön yüzeyinde, boynunda kat kat kolyesi olan bir

kadın figürü tasvir edilmiştir. Bu tasvirle birlikte stelin en yakın benzerleri Yunanistan'da Soufli Magoula'da açığa çıkarılmıştır. Bununla birlikte boynunda kolye şeklinde takılarıyla betimlenen benzer figürlerin olduğu steller ayrıca İspanya'da Badajoz şehrinde Jerez de los Caballeros Bölgesi'ndeki Granaj de Toniñuelo'da, Fransa'da Aveyron ilindeki Saint-Sernins-sur-Rance'de ve Almanya'da görülmektedir.

Harita 13: Troya 3 Numaralı Stelin Yakın Benzerlerinin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).

Helvacıköy-Höyücek'ten bulunan stel de birtakım farklarla birlikte Troya'dan bilinen 2 numaralı tasvirli stelle benzemesi açısından önemlidir. En büyük benzerliği Troya Steli'nde olduğu gibi taştan bir levha yüzeyine işlenen insan figürüdür. Bu stelin de alt bölümü kırık ve eksik olduğu için gövdenin nasıl devam ettiği bilinmemektedir. Helvacıköy-Höyücek Steli'ndeki figür kazıma tekniğinde betimlenmiştir. Bu stel yüzeyindeki erkek figürünün benzerleri İber Yarımadası'nda, Portekiz ve İspanya'da, Fransa'da, İsviçre'de, İtalya'da, Bulgaristan'da, Romanya'da, Ukrayna'da, Karadeniz Kazanki'de; Kuzey Ege Adaları'ndan Thasos'ta ve Lesbos'da mevcuttur. Bununla birlikte Helvacıköy-Höyücek Steli'nin Avrupa'da sayılan benzerleri gibi antropomorfik formda bir stel olmayıp 2 numaralı Troya Steli'ndeki gibi bir levha yüzeyine betimlenmesiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu durum, Troya örneğinde olduğu gibi Anadolu özelliği olabileceğine işaret etmektedir.

Avrupa'da Geç Neolitik ve Kalkolitik Çağ boyunca prestij, zenginlik gösterisi ön plana geçmiştir. Silahlar ve süs eşyaları ticareti yapılan malzemelerden üretilip zenginliği vurgulayacak prestij sembolleri olarak ön plana çıkmışlardır. Dolayısıyla zengin kimliklerini tasvirli sanat eserlerinde bu prestij sembolleriyle birlikte sunmuşlardır. Bunlar içinde ön planda gelen de steller olmuştur. Erkek figürleri silahlarıyla, bellerindeki süslü kemerlerle birlikte kıyafetleriyle, kadınlarda da takılarıyla kendisini göstermiştir (Rodd 2009: 169-172, 176-177). Türkiye'nin kuzeybatısındaki Troya ve Ege kıyısında yer alan Helvacıköy-Höyücek bu zenginlik gösterisinde kendisine yer edinmiş ve Avrupa modasına uyarak stelleri kullanmışlardır.

İber Yarımadası'nda yapılmış olan çalışmalarla, yüzeyinde insan figürlerinin betimlenmiş olduğu stellere silahların da eklenmiş olmasının MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren mevcut olduğu bildirilmektedir (Bueno Ramirez ve de Balbín Behrmann 2006: 47). Bu şekildeki tasvirler ata kültü ile ilişkilendirilmekte olup, atalarının fiziksel ve ideolojik güçlerini sergileyerek, hiyerarşi ve prestijin bir sembolü olarak kullanılmış olduğu ortaya konmaktadır (Bueno Ramirez ve de Balbín Behrmann 2006: 47; Bueno Ramirez, de Balbín Behrmann vd. 2015: 91).

Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda, Türkiye'de benzeri olmayan başka bir stel ise Liman Tepe kazısında tespit edilmiştir; ancak bu stel de ne yazık ki *in-situ* durumda değildir. ETÇ II'ye ait tabakada dolgu malzemesi olarak kullanıldığı için özgün halinin daha erken zamanda aranması gerekmektedir. Liman Tepe'de bulunan stelin benzeri Türkiye sınırları içerisinde yer almayıp, benzer sembolizmin deniz aşırı İtalya'da görülmesi ilişkiler yönünden Batı Akdeniz dünyasına bakmak gerektiğini düşündürmektedir. Nitekim güneş sembolü yine Anadolu'da değil Avrupa sınırlarında yer alan İtalya ve İsviçre stellerinde tasvir edilmektedir.

Troya'da, Liman Tepe'de ve Skala Soteros'ta stellerin tahrip edilmek suretiyle inşaat malzemesi olarak kullanılmaları ayrıca dikkat çekicidir. Bu durum kültürde radikal bir değişimin olduğunu göstermekle birlikte (Koukouli-Chrysanthaki 2004: 106-107) tamamen stellerin tahrip edilmemiş olmaları da üzerinde durulması gereken bir konudur. Stelleri tahrip ederek bir önceki kültürü, ritüellerini, sembollerini tamamen

yok mu sayıyorlardı? Eğer nefret edilen bir kültür olsaydı stellerin tamamen yok edilmeleri gerekmez miydi; ancak bunun yerine duvarlarda inşaat malzemesi ya da dolgu malzemesi olarak kullanılması tercih edilmiştir. Bu durum o dönem insanları için bir aşağılama göstergesi miydi; ya da duvarlarda kullanarak bir çeşit saklama yöntemine mi gidilmişti? Bu sorulara cevap verebilmek şu anki bilgilerimiz doğrultusunda çok olanaklı görülmemektedir ve aslında bu durum ÇÇÖN Dönemden beri aşina olduğumuz bir olaydır; ancak ÇÇÖN Dönemde ömrü tamamlanan kutsalı saklamak ve yenisini yapmak için bu yönteme başvurulmuştur. Bu nedenle ETÇ'deki anlayış farklı olmalıdır.

İkonik stellerden sonuncusu olan Pir Hüseyin Steli Türkiye'de yine bir ilki temsil etmektedir. Bu stelle birlikte ilk defa bir kral figürünün stel yüzeyine betimlendiğini görmemiz açısından önem taşımaktadır; ancak stel yüzeyindeki kral figürü Anadolulu değil bir Akad kralı olan Naramsin'dir. Çok sert bir malzeme olan diyoritin işlenmesi ve tasvirdeki kalite o dönemde Anadolu'da henüz görülmeyen bir stil özelliği olduğu için dışardan Diyarbakır'a getirilerek yerleştirilmiş olması gerekmektedir. Eğer stel hazır durumda getirilmediyse steli işleyecek sanatçının Mezopotamya'dan bu iş için getirilmiş olması lazımdır. Söz konusu stel bir "zafer steli" özelliği göstermektedir. Bu stelin varlığı ritüel anlamın dışında siyasi anlamda bir güç göstergesi olan "ben güçlüyüm ve bu topraklara hâkimim" ifadesinin sembolik olarak anlatımıdır.

Özgün konumlarında olmayan ve ikincil kullanıldıkları alanlarda bulunan bu stellerin dışında Türkiye'de *in situ* durumda bulunmuş olan steller bizim için oldukça önem taşımaktadır.

ETÇ'de yukarıda anlatılan ve ham maddesi taş olan stellerden başka binalar içerisinde kerpiç toprağı ve kilden şekillendirilmiş stellerin varlığı da dikkate değerdir.

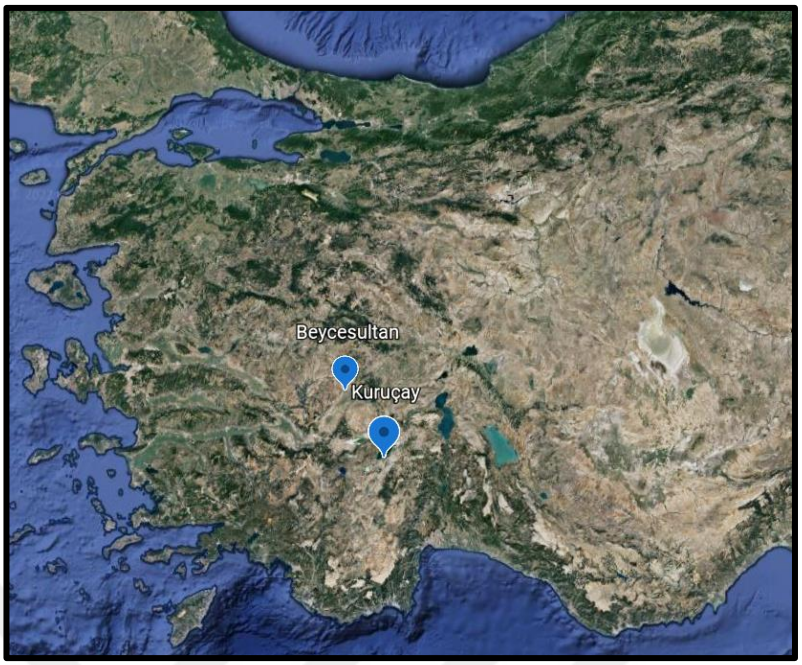

Harita 14: ETÇ Kilden Şekillendirilen Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Göller Yöresi'nde yer alan Kuruçay'da ETÇ'yi temsil eden 1. yapı katında, kerpiç stelli bir altar açığa çıkarılmakla birlikte bir yapı ile bağlantısı belirlenmemiştir. Bununla birlikte aynı yerleşimde Kalkolitik Çağ "özel yapı" ve domestik konutlarında kerpiç toprağından yapılan stellerin varlığı bu altarın da bir yapının içerisinde olması gerektiğini ve Kalkolitik Çağ geleneğinin bir devamı niteliğinde olduğunu düşündürmektedir. Ancak yine de biz Kalkolitik Çağ stellerinde olduğu gibi, Kuruçay'daki ETÇ ocaklı stellere temkinli yaklaşmaktayız.

İç Batı Anadolu Bölgesi'nde Beycesultan'da, bina içerisinde kilden yapılmış olan stellerin varlığı belirlenmiştir. İlk kazıldığı dönemlerde mabet olarak tanımlanan bu yapılar günümüze yakın çalışmalarda ise bir yapı kompleksi ile ilişkili mekânlar şeklinde yorumlanmaktadır. İster ayrı mabet yapısı olsun isterse bir yapı kompleksinin parçası olsun, önemli olan stel geleneğinin varlığıdır. Her ne kadar Kuruçay'da Kalkolitik Çağ'da tapınak olarak yorumlanan ve ocaklarla ilişkili stellerin varlığı bilinse de Beycesultan'dakiler, ait oldukları yapıların megaron planlı olmaları, stellerin formları ve etrafındaki buluntuların çokluğu ve çeşitliliği açısından farklılıklar göstermektedir. Bu steller, ETÇ I ve ETÇ II'de mevcut olup ETÇ III'te kısıtlı alanda çalışıldığı için bilgi yoktur. İlk açığa çıktığı tabakadan itibaren küçük değişikliklerle, yaklaşık aynı formda olan bu steller "ikiz steller" olarak isimlendirilmişlerdir. Bunun

nedeni ise yan yana duran iki adet stelden meydana gelmekte olup bir altarın parçasını oluşturmalarıdır. Stellerin üst bölümleri kırık ve eksik olduğu için gerçek formları bilinmemektedir. ETÇ I'e tarihlenen XVII. tabakada, sadece tek bir mekânda, ETÇ II'ye tarihlenen XVI-XV. tabakalarda "ikiz mabet" olarak tanımlanan, yan yan iki mekân içerisinde, yine ETÇ II'ye tarihlenenen XIV. tabakada ise üçlü mekân dizisinde, iki yan kenardaki yapılarda tespit edilmiştir. Beycesultan stellerinin boynuzlarla ilişkisi, ön taraflarına yerleştirilen ve kilden yapılan boynuz şeklindeki çıkıntılarda görülmektedir. ÇÇÖN Dönemin *bukranionları*nın, ÇÇN Dönem boğa başlarının ve boynuzların temsil ettikleri kutsallığı aradaki bunca zamandan sonra ilk defa ETÇ stelleri ile ilişkili olmak üzere Beycesultan stellerinde görmekteyiz. Stellerin ait olduğu altarın önünün yarım daire şeklinde bir bordürle çevrelenmesi, stellerin ön kısmındaki sınırlandırmayı göstermesi açısından önemlidir. En erken stelin görüldüğü XVI. tabakada, ikiz stellerin arka tarafında bir çöküntüyle birlikte sadece bir testi ve yaban domuzu kemiği mevcutken, XV. tabakada stellerin arka tarafları kilden kaidelerle desteklenmekte ve bu desteklerin de içinde birer adet depolama kabı yer almaktadır; XIV. tabakada ise stellerin arka tarafında drenaj kanalları da olan kilden hazneler yapılmıştır. Ayrıca stellerin olduğu odalarda çok sayıda kap da açığa çıkarılmıştır. Tüm bu veriler, stellerin bulunduğu mekânlarda gerçekleştirilen törenlere işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Bununla birlikte bu alanlarda nasıl bir törenin yapılmış olduğu dönem içerisinde yazılı belgelerimiz olmadığı için sadece yorumlardan ibaret kalacaktır; ancak önemli olan her üst yapı katında adak eşyalarının zenginleşmiş olmasıdır ki bu da inanç sisteminde daha köklü bir yapılanmaya işaret etmektedir.

Stellerin dışında ETÇ'de dikilitaş geleneğinin de varlığı bilinmektedir ve Hacılar Büyük Höyük ve Küllüoba yerleşmeleri ile temsil edilmektedir.

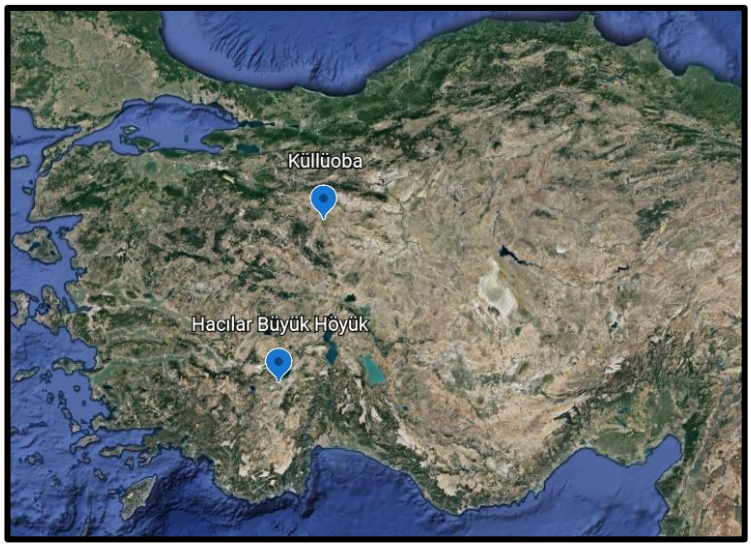

Harita 15: ETÇ Dikilitaşların Olduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Söz konusu merkezlerde yer alan dikilitaşların hepsi anikoniktir.

Hacılar Büyük Höyük'te ETÇ I'e tarihlenen, savunma surlu yerleşimde üç adet anikonik dikilitaş mevcuttur. Bunlardan iki tanesi şehrin içinde, arka duvarları savunma surununun dış sınırını oluşturan, G3-5 numaralı megaron planlı yapıların önlerindeki açık alanda, yuvarlak ve yarım yuvarlak planlı duvarların çevrelemiş olduğu yerde yan yan dikili durumdadır. Diğeri de G8 numaralı megaron planlı yapının içerisinde, devrilmiş durumda yer almaktadır. ETÇ'de ilk defa savunma suru yakınlarında dikilitaşların varlığı belirlenmiştir. Yukarıda da belirtiltiği gibi dikilitaşların hiçbirsinin tasvir yoktur.

Dikilitaşların savunma surunun dışında değil de şehrin içerisindeki alanda olmaları oldukça önemlidir. Bundan anlaşılan şehrin surunun dışında herhangi bir ritüel işlem gerçekleştirilmeyip, her şey sur içerisinde güvenlikli alanda yapılmaktadır. ETÇ'de bir şehrin sınırı savunma surunun olduğu alan kadardır. Hacılar Büyük Höyük'te iki farklı yerde, bir başka deyişle hem açık alanda hem de bir oda içerisinde yer alan dikilitaşlar iki farklı ritüel uygulamaya işaret etmektedir. Açık alanda yer alan dikilitaşlar tamamıyla şehri ilgilendiren bir durumdur ve herkesin ulaşım sağlayabileceği giriş yakınlarında bir alanda yer almaktadır. Dikilitaşlar kendisine saygı duyulan ya da korkulan veya şahitlik görevi üstlenen sembolik anlamları olan nesnelerdir. Açık

alandaki dikilitaşlar, belki şehre giriş ve çıkışlarda yapılan belirli ve rutin ritüeli ya da belirli zamanlarda o yerleşimde yaşayan kişilerin katılımıyla gerçekleştirilen ve haftanın, ayın ya da yılın belirli zamanlarında uygulanan, belki de daha fazla sayıda kişinin katılmasını sağlayan törenlere işaret ederken; megaron planlı yapı içerisinde yer alan diğer dikilitaş ise daha özele indirgenmiş olduğu için belkide sadece belirli kişilerin yaptıkları bir ibadete, törene işaret ediyor olması imkân dahilindedir.

Küllüoba'da Yukarı Yerleşim'de kamu yapılarıyla ilişkili dikilitaş geleneğinin varlığı belirlenmiştir. Belkide bunun nedeni kazıların bu alanlarda yoğunlaşmış olmasıdır. Küllüoba'da, şehrin yöneticilerinin ve muhtemelen akrabalarının yaşadığı ve idari işlerin yürütüldüğü binaların yer aldığı Yukarı Yerleşim'de dikilitaş geleneğinin varlığı önem taşımaktadır. Aşağı Yerleşim'de yapılan çalışmalarda henüz dikilitaş tespit edilmediği için bu geleneğin şimdilik Yukarı Şehrin giriş ve avlularıyla ilişkili olması dikkat çekicidir. ETÇ II'nin erken safhalarında Yukarı Yerleşim'de Kompleks I'in avlusuna geçiş sağlayan doğu kapısında, avlu ile geçiş odası arasında bir adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Bundan başka aynı avlunun kuzey bölümünde ikinci dikilitaş yer almaktadır. Yukarı Yerleşim'deki üçüncü dikilitaş ise Kompleks I'in kuzeyindeki C Yapısı'nın dışında, Kompleks II'nin de içinde yer aldığı büyük avlunun "L" bölümünde dikili olduğu anlaşılmaktadır. Dikilitaşların etrafında herhangi bir hazne, ya da buluntu olmadığı için bu alanlarda ne türde törenlerin gerçekleştirilmiş olduğu yorum esasına dayalı olabilir. Bununla birlikte Yukarı Yerleşim'de doğu girişinde yer alan dikilitaş bu bölümde yaşayan yönetici sınıfı ve şehri koruma görevine sahip olmalıdır. Kapılarda dikili olan dikilitaşlar belki de bir güce duyulan inancın verdiği, kendilerini güvende hissetme duygusunun bir yansıması olabileceği gibi, bu alana giriş yapacak kişilerin kötü niyetlerini bertaraf ettiğine inanılmış olması da imkân dahilindedir. Mutlaka bu dikilitaş önünde her giriş çıkışta olmasa da belirli zamanlarda ritüel işlemler gerçekleştiriliyor olmalıydı ki onlar da görevlerini yerine getirebilsinler.

Yukarı Yerleşim'in doğu girişi dışında avlularda yer alan dikilitaşlar ise bu bölümde ikamet eden ve avlulara girme imtiyazı olanların gerçekleştirmiş olduğu törenlerde bir işlevinin olması gerekmektedir. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda, sadece Yukarı Yerleşim'de dikilitaşların varlığı, birtakım ritüellerin veya törenlerin

gerçekleştirilmesinin de bu grubun liderliğinde olduğuna dolaylı da olsa kanıt oluşturur niteliktedir. Belki de belirli zamanlarda aşağı şehirde yaşayan kişilerin de bu alanlara girebilme şansları olup törenlere katılma olasılıkları da mevcuttur.

İster şehri, isterse de yöneticinin oturduğu alanı koruyan ve önünde ritüellerin gerçekleştirildiği dikilitaşların hepsinin anikonik olması ve yüzeylerinde herhangi bir tasvir bulunmaması iki farklı bölge olan, Hacılar Büyük Höyük'ün olduğu Göller Yöresi ve Küllüoba'nın yer aldığı İç Anadolu'nun batısı için ortak bir özellik olması açısından da önem taşımaktadır.

Günümüz Antalya sınırlarında yer alan ve ETÇ'nin önemli yerleşimlerinden birisi olan Bademağacı'nda da çok odalı yapı kompleksinin bitişiğinde, Hacılar Büyük Höyük'teki kazamatın içinde bulunan anikonik formdaki dikilitaşın çok benzerinin dikili olduğu bildirilmekle birlikte yayınlarda yer verilmediği için yorum yapma fırsatımızı engellemektedir (Umurtak 2021: 39).

5. BÖLÜM
ORTA TUNÇ ÇAĞI

OTÇ olarak tanımlanan MÖ 2. binyılın ilk yarısında (MÖ 2000-1650), Anadolu'da kent devletlerinin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Her ne kadar ETÇ'de bir kentleşme sürecinin başlamış olduğunu görsekte OTÇ'de kentsel özellikler daha da belirgin hale gelmiştir (Sagona ve Zimansky 2015: 1999). OTÇ'de, Mezopotamyalı tüccarların Anadolu'ya gelmesi ve büyük çaplı organize bir ticaretin başlamasıyla birlikte Assur Ticaret Kolonileri olarak isimlendirilen önemli bir zaman dilimi yaşanmıştır. MÖ 1725-1700'den itibaren de Kuššaralı Anitta ile Eski Hitit Dönemi başlamıştır (Darga 1992: 12).

OTÇ'de Ege, İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde dikilitaşlar ve stellerin varlığı tespit edilmiştir.

5. 1. EGE BÖLGESİ İLİNDE

Ege Bölgesi'nde Denizli ilinde dikilitaşlar mevcuttur.

5. 1. 1. Denizli

Beycesultan Denizli ilinde OTÇ dikilitaşlarının tespit edildiği tek yerleşimdir.

5. 1. 1. 1. Beycesultan

Beycesultan'da, eski stratigrafiye göre V-IV. mimari tabakalarda, OTÇ'ye tarihlendirilen kamu yapılarının varlığı belirlenmiştir (Abay 2021: 44). Bunlardan V. tabakaya ait olan ve "Yanık Saray" olarak isimlendirilen yapı kompleksinin bir bölümü kazılmak suretiyle açığa çıkarılmıştır (Lloyd ve Mellaart 1956: 116-117, Pl. Xb; 1965: 3-34, Fig. A.2, A.3, A.4, A.12, Pl. XIXa).

Bu yapı kompleksinin iki katlı ve dikdörtgen planlı olması gerektiği öngörülmektedir. Üç giriş kapısı tespit edilen saray yapısı, "Güneydoğu Kanadı", "Doğu Kanadı" ve "Batı Kanadı" olmak üzere üç bölümde incelenmiştir (Lloyd ve Mellaart 1956: 116-117, Pl. Xb; 1965: 28-29, Fig. A.12, Plt. XIXa). Elde edilen verilere göre de, yaklaşık merkezi kısımda portikolu büyük bir avlu ve onun etrafında dizilmiş mekânlar ve

koridorlardan meydana geldiği anlaşılmıştır (Lloyd ve Mellaart 1965: 3-34, Fig. A.2; Abay 2021: 44-45).

Batı yönünde, "Batı Kanadı" olarak tanımlanan, D açması ve K Açması'nın güneybatıdaki küçük bir bölümünde, saraya doğru çıkan toprak bir rampanın varlığı tespit edilmiştir. Bu rampa güney yönünden, bir duvar ile desteklenmektedir. Söz konusu duvarın 1 m önünde kireç taşından yapılmış üç adet dikilitaş, bir sıra halinde yan yana dikili durumda saptanmıştır (Şekil: 305-307). Taşçı ustası tarafından oldukça kaba işlenen dikilitaşlar yaklaşık uzun dikdörtgen formlara sahiptir. Dikilitaşların yüzeylerinde bezeme yoktur. Bunlar, sıkıştırılmış toprak döşeme içinde oldukça derin bir yatağa sahiptir. Güney yönlerinden düzensiz biçimli taşlarla desteklenmektedir. Lloyd'a göre güney yönündeki bu taşlar, dikilitaşların önünde olması gereken bir sunu masasının temel bölümünü oluşturmaktadır (Lloyd ve Mellaart 1956: 116-117, Pl. Xb; 1965: 28-29, Fig. A.12, Pl. XIXa).

Hitit yazılı metinlerinde kayıtları yer alan Arzawa Ükesi ya da Arzawa Ülkesi Konfederasyonu coğrafi olarak Batı Anadolu'ya yerleştirilmektedir (Ünal 2003: 1-47). Araştırmacılar da Beycesultan'ın, Hitit yazılı kaynaklarında ismi geçen MÖ 2. bin, Arzawa Ülkeleri Konfederasyonu ya da Arzawa Ülkesi içerisinde yer alan önemli bir şehir olması gerektiğini öngörmüşlerdir (Lloyd ve Mellaart 1965: 73; Mellaart ve Murray 1995: 93-98; Abay 2012: 44). Lloyd ve Mellaart (1965: 73-74), ayrıca bu sarayın Hitit krallarından Labarna ya da diğer ismiyle I. Hattuşili'nin Arzawaya yaptığı sefer esnasında yakılarak tahrip edilmiş olması gerektğini ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla yaklaşık olarak MÖ 1900 ya da hemen sonrasında inşa edilen yapı kompleksinin MÖ 1615±150'lerde en uzatılabilecek tarih olarak MÖ 1765'lerde başka bir deyişle, MÖ 18. yy'ın ortalarında yıkılmış olabileceği kaydedilmektedir.

5. 2. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE

İç Anadolu Bölgesi'nde Ankara ve Kayseri illerine dikilitaş geleneği mevcuttur.

5. 2. 1. Ankara

Ilıca Mezarlığı, Ankarada OTÇ dikilitaş geleneğinin temsil edildiği tek yerdir.

5. 2. 1. 1. Ilıca Mezarlığı

Ilıca Mezarlığı, Ankara ili, Ayaş ilçesinin 12 km kuzeybatısında, Ilıca köyünde yer almaktadır (Orthmann 1967: 5; Akyurt 1998: 44). 1945 yılında, TTK adına yapılan araştırma gezisi sırasında, Ilıca köyündeki höyük (Asarcık Höyük) ve mezarlık alanı K. Kökten tarafından tespit edilmiştir (Kökten 1946: 223). Ilıca Mezarlığı'nda ilk kazılar Kökten başkanlığında kısa süreli sondaj niteliğinde yapılmıştır (Kökten 1947: 443). 1963-1964 yıllarında W. Orthmann ikinci dönem kazılarını gerçekleştirmiştir (Orthmann 1965: 107-113; 1967). Mezarlık alanı 200 x 70 m boyutlarındadır ve kuzey bölümü günümüz Ilıca köyü yerleşimi tarafından tahrip edilmiştir (Orthmann 1967: 7; Emre 1978: 57-58).

Kökten'in araştırma yaptığı dönemde, köy sakinlerinden sağladığı bilgilerden anlaşıldığı üzere mezarlıktan pek çok dikilitaşın alındığı anlaşılmaktadır (Kökten 1947: 442-443). Bu tahribat nedeniyle de yüzeyde az sayıda dikilitaş kalmıştır. Kökten, mezarlık alanında iki adet sondaj çalışması yapmıştır. Bunlardan ilki 2,5 m yüksekliğinde bir dikilitaşın 1 m doğu tarafıdır. Diğer sondaj çalışmasını mezarlığın orta alanında, devrilmiş durumda olan bir dikilitaşın 1 m ilerisinde yapmıştır (Kökten 1947: 443). Her iki çalışmasından elde edilen verilen dikilitaşların mezarlarla ilgili olduğudur; ancak mezarların dönemleri ile ilgili yayında net bilgi verilmemiştir.

Orthmann tarafından gerçekleştirilen ikinci dönem kazılarında, tüm mezarlık alanında yapılan çalışmalardan elde edilen verilere göre dikilitaşlar kremasyon (yakma) mezarlara aittir (Orthmann 1964: 107-113, Abb. 2-3; 1967: 10-35). Bu dikilitaşlar, büyük ve yassı kaya bloklar şeklindedir ve yüzeyleri bezemesizdir (Orthmann 1964: 107, Abb. 1). Dikilitaşlar bir çukur içine gömülmüş ve etrafı küçük taşlarla desteklenmiştir (Şekil: 308). Gaga ağızlı testi biçimindeki mezar kapları da bu dikilitaşların dibine yerleştirilmiştir. Kremasyon mezarların mezarlıktaki yayılım alanları söz konusu dikilitaşlar sayesinde saptanmıştır (Orthmann 1967: 7, 11, 18, Abb. 1, 3-4, Taf. 9b). Mezarlığın orta kesiminde kremasyon mezarlar, bir dikilitaşın etrafını saracak biçimde yoğunlaşmakta iken güney bölümünde ise tek bir dikilitaşın dibine bir kremasyon mezar gelecek şekilde gömülme işlemi yapılmıştır (Şekil: 308). Mezarlık alanının en kuzey bölümü ise köy yerleşimi tarafından tahrip edildiği için kesin

bilgilerin elde edilmesi güçleşmiştir (Orthmann 1967: 38, Plan: 12). Söz konusu dikilitaşlar doğada kaba halde bulundukalrı şekli ile kullanılmışlardır (Şekil: 309-310).

Mezarlardan elde edilen verilere göre, B evresi mezarları grubuna dahil edilen dikilitaşlı kremasyon mezar geleneği yaklaşık MÖ 16. yy'a tarihlendirilmektedir (Orthmann 1967: 59-64; Herbordt 2011: 140).

5. 2. 2. Kayseri

Kayseri ilinde Kültepe OTÇ dikilitaşlarının açığa çıkarıldığı merkezdir.

5. 2. 2. 1. Kültepe

Kültepe, Kayseri ilinin 21 km kuzeydoğusunda, Erciyes Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır (T. Özgüç 2005: 6, 8).

Yerleşim, saray, tapınaklar ve resmi binaların olduğu bir Tepe (Kaniş) ve Aşağı Şehir (Karum) olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Tepe, etrafındaki ova seviyesinden 21 m yüksekliktedir. Kuzey-güney yönünde 550 m, doğu-batı yönünde ise 500 m'dir (T. Özgüç 1999: 1; 2005: 8). 2 km çapında olan Aşağı Şehir ise ova seviyesinden 2 m yüksekliktedir (T. Özgüç 2005: 8).

Kültepe'de ilk kazılar E. Chantre tarafından 1893-1894'te gerçekleştirilmiştir (Chantre 1898: 71 vd.). 1906 yılında H. Winckler (T. Özgüç 2005: 8) ve H. Grothe (Grothe 1911: 290-292) Tepe'de kısa süreli kazılar yapmışlardır. 1925 yılında F. Hrozny önce Tepe'de daha sonra da Karum'da çalışmıştır (Hrozny 1927: 4-5). 1948-2005 yılları arasında kazılar T. Özgüç başkanlığında yürütülmüştür (T. Özgüç 1999: 2; 2005: 9). 2006 yılından itibaren kazılar F. Kulakoğlu başkanlığında devam ettirilmektedir (Kulakoğlu 2015: 9).

MÖ 20. yy'ın sonları ve 19. yy'ın başlarında Anadolu ve Kuzey Mezopotamya arasında çok güçlü ve yaygın, uzun mesafeli bir ticaret ağının kurulmuş olduğu görülmektedir (Michel 2014: 69). Mezopotamya'da, Sumerlilerin kurmuş olduğu, III.Ur/Yeni Sumer'in (MÖ 2112-2038) yıkılmasından sonra, *İlušuma*'nın oğlu I. *Erišum* (MÖ 1974-

1935) zamanında Assur bağımsızlığını kazanmıştır (T. Özgüç 2005: 4; Günbattı 2017: 30). Assur'da hızlı bir kalkınma ekonomisi yaratılmak istenmesi nedeniyle, çeşitli refomlar yapılmıştır. Ticari reformlar direkt olarak Anadolu'yu ilgilendirmektedir. Ticarette devlet tekelinin kaldırması, serbest ticaretin aile fertleri ve onların kuracağı firmalar tarafından yapılması ve kolektif ticaret esas alınmıştır (T. Özgüç 2005: 4; Günbattı 2017: 30). Yapılan reformların sonucunda gelişen ekonomi sayesinde büyük sermaye sahibi olan tüccarlar, en başta çeşitli kumaşlar olmak üzere, ülkelerinde üretilen ya da pazarlamak amacıyla Assur'a getirilen malların ihracı ve bu ihraçların yanı sıra özellikle ham madde kaynakları açısından çok fakir olan Mezopotamya'nın ihtiyacı olan malların ithalatı için çevre ülkelere yönelmişlerdir. Bunlar arasında gerek zengin ham madde kaynakları ve gerekse siyasi anlamda sağlanan kolaylıklar nedeniyle Anadolu, tüccarlar için tercih edilen bir bölge olmuştur (Günbattı 2017: 30).

Assurlular Orta ve Güney Anadolu'da, buluna 40 kadar yerleşimde çoğunluğu "Karum" ve "wabartum" olarak adlandırılan ticaret kolonileri kurmuşlardır. Karumlar ticaret merkezleriyken; "wabartumlar" daha küçük çaplı, tüccarların konakladıkları, yüklerin depolandıkları, yük hayvanlarının dinlendirildikleri yerler olarak tanımlanmaktadır. Karumlar yerli krallıkların merkezinde ya da önemli şehirlerde kurulmuşlardır. Anadolu'da kurulan bu Karumların başkenti/idari merkezi ise Kültepe olmuştur (T. Özgüç 2005: 4-6; Günbattı 2017: 30-31).

Eski adı Kaniş veya Neşa olan Kültepe, MÖ 2. binin ilk çeyreğinde hüküm süren Kaniş Krallığı'nın başkenti ve Anadolu'daki ticaret kolonilerinin merkezidir (T. Özgüç 2005: 6). Yönetici seçkinler Kaniş adı verilen Yukarı Höyük'te ikamet etmekteyken, Assur'dan gelen tüccarlar ve yerel Anadolulu gruplar Karum olarak adlandırılan "Aşağı Şehir"de ikamet etmişlerdir (Heffron 2016: 24). Aşağı şehrin Assurca Karum olarak isimlendirilmesi ise bu yerin Akkatça isminin bilinmiyor oluşudur (Michel 2014: 70).

Yönetim açısından Anadolu'daki tüm karumlar Kaniş'e, o da doğrudan Assur'a bağlıdır. Kaniş, başkent Assur ile kendisine bağlı bütün Anadolu Karumları arasında bağlantıyı sağlamaktadır (T. Özgüç 2005: 6).

Kaniş Karumu'nda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde 4 yapı katı saptanmış olup, yerleşimin stratigrafisi aşağıda sunulmaktadır (Kulakoğlu 2011: 1019; 2012: 211-212) :

Yapı Katları	Tarih
IV-III	M Ö 2050 / 2000 – 1950 / 1920
II	MÖ 1950 / 1920 – 1836 / 1835
Boşluk	MÖ 1836 / 1835 – 1833 / 1830
Ib	M Ö. 1833 / 1830 – 1720 / 1719 (?)
Ia	MÖ 1720 / 1719 - 1685 (?)

Tablo 75: Kültepe Kaniş Karum'u Stratigrafisi (Kulakoğlu 2011: 1019; 2012: 211-212).

Kaniş adıyla da bilinen Tepe'nin stratigrafisinde yer alan 18 yapı katının dönemlerine ait tablo aşağıdadır (T. Özgüç 1999: 5, 2005: 12; Kulakoğlu 2011: 1014; 2012: 208-210; 2015: 9-19; 2017: 217-224) :

Yapı Katları	Dönem
1-2	Roma Dönemi
3	Hellenistik Dönem
4-5	Geç Hitit Dönemi
6	Kaniş Karumu Ia ile çağdaş
7	Kaniş Karumu Ib ile çağdaş
8	Kaniş Karumu II ile çağdaş
9	Kaniş Karumu III ile çağdaş
10	Kaniş Karumu IV ile çağdaş
11-13	ETÇ III
14-17	ETÇ II
18	ETÇ I'in sonu

Tablo 76: Kültepe Kaniş Stratigrafisi (Kulakoğlu 2017: 217-224).

Bu tarihlendirmelerle birlikte Tepe'deki Warsama Sarayı ve Eski Saray'da kullanılan kerestelerde dendrokronolojik tarihlendirme yapılmıştır. Bir yangın ile tahrip olan Eski Saray'ın kalıntılarının tam üzerine Warsama Sarayı inşa edilmiştir. Warsama Sarayı inşa edilirken de sarayda kullanılacak kerestelerin yeni kesilmiş olmaları gerektiğinden yola çıkılmak suretiyle dendrokronolojik tarihlendirme uygun görülmüştür. Buna göre

Eski Saray'ın MÖ 2027/2024, Warsama Sarayı'nın ise MÖ 1835/1832 yıllarında inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 29-30). Warsama Sarayı'nın onarımında kullanılan keresteler üzerinde yapılan ölçümler de MÖ 1813/1810, 1811/1808, 1774/1771 yıllarını vermektedir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 29, DN. 87). Dolayısıyla saraylarda ele geçen çanak çömlekler, yazılı tabletler ve mühürlerle Aşağı Şehir'de açığa çıkarılan bu türdeki buluntular arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu karşılaştırmanın neticesinde 8. tabakaya tarihlendirilen Eski Saray Aşağı Şehrin II. tabakasına ve 7. tabakaya verilen Warsama Sarayı'nın da Aşağı Şehrin Ib tabakasına karşılık gelmiş olduğu saptanmıştır (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 29-30).

Kaniş Karumu'nun en parlak zamanı, yukarıda da ismi geçen Assur Kralı I. *Erišum* (MÖ 1974-1935)[203] zamanında kurulmuş olan II. tabaka (MÖ 1945-1835) ve onu izleyen Ib tabakası (MÖ 1800-1730) yerleşimleri temsil etmektedir (T. Özgüç 2005: 9).

Kaniş'e gelen Assurlu tüccarların, tepeyi çevreleyen yaklaşık 2 km çapındaki Aşağı Şehrin belirli bir bölümüne toplu halde yerleşmiş oldukları saptanmıştır. Yapılan kazılar neticesinde yaklaşık 87.500 m^2'lik bir alanı kaplayan ve II. tabakaya verilen bu Assur yerleşim alanı yazılı belgelerde "Kaniş Karumu-Ticaret Merkezi" olarak isimlendirilmektedir (T. Özgüç 2005: 8). Karumun ana resmi binası Bīt Karim (bēt kārum) günümüze kadar yapılan kazılarda açığa çıkarılamamıştır (T. Özgüç 2005: 16; Michel 2014: 70). Bazı metinlerde yasal işlemlerin gerçekleştirildiği yer olarak geçen "bāb karim"in (Karum Kapısı) ana girişe atıfta bulunuyor olabileceği yorumu yapılmaktadır (Michel 2014: 70). Aşağı Şehirde yaşayan çeşitli etnik gruplar Assur arşivleri aracılığı ile saptanmaktadır. Assurlular yerel nüfusu *nu'ā'um* "Yerli Anadolulu" olarak adlandırmaktayken, Anadolulular, Assurlular için *tamkārum* "tüccar" kelimesini kullanmışlardır. Bunun yanı sıra yerli sakinlerin bir bölümünün de tüccarlık yapmış oldukları belirlenmiştir (Michel 2014: 72). Diğer yabancılar da ticaret amacıyla ara sıra ya da düzenli olarak şehri ziyaret etmişlerdir ve bunlar da konuştukları dillere göre isimlendirilmiştir. Örneğin bazı tüccarlar Ebla yerlileri olarak tanımlanmıştır (Michel 2014: 72). Bu dönemde Kaniş'te beş yüz ile sekiz yüz arasında Assurlu

[203] Kaniş Karumu II. tabakada I. Erišum'a ait aynı tabletin iki adet kopyası ele geçmiştir Landsberger ve Balkan 1950: 171vd.).

yaşamıştır (Michel 2014: 72). Kaniş'e yerleşen ilk Assurlular genellikle ticaret yapan ailelerin en büyük oğullarıdır ve aile şirketlerini temsil etmek üzere Anadolu'ya gelmişler, eşlerini ve ailelerini Assur'da bırakmışlardır (Michel 2014: 78). Assurluların yerel halk ile olan ilişkileri ticari çıkarlara dayanmaktadır (Michel 2014: 78). Assurlu tüccarların kendi siyasi örgütlenmeleri bulunmaktadır. İdari ve yasal olarak yerel yönetimden bağımsızlardır ve Karumdaki temsilciler aracılığıyla yöneticilerle iletişim halinde olmuşlardır. Assur hükûmetinin bir uzantısı olan karum ofisi, kervanlar için vergi koydu, kredi faiz oranlarını sabitledi, üyeleri tarafından yatırılmış olan krediyi yönetti ve hesapların periyodik olarak kapatılmasını organize etmiştir. Mahkeme olarak çalışmış ve kararlar vermiştir. Aynı zamanda yerel yöneticilerle temas ve antlaşmalardan da sorumlu olmuşlardır (Michel 2014: 70-72). Assurlulara aynı zamanda şehirde ve Anadolulu'lar (yerliler) tarafından denetlenen krallık yollarında korumalar sağlanmıştır; bunun karşılığında tüccarlar da Anadolu saraylarına vergi ödemek zorunda kalmışlardır (Michel 2014: 72). Yerliler de aşağı şehirde Assurluların yaşadığından çok daha geniş bir alana yayılmış olan ayrı mahallelerde yaşamışlardır. Bununla birlikte Assurlularla iş, ticaret ve evlilik ilişkileri içerisinde olan yerlilerin de Assur mahallesinde, onlarla yan yana evlerde yaşamış oldukları belirlenmiştir (T. Özgüç 2005: 8). Kaniş'e fazla sayıda Assurlu'nun yerleşmesi ve uzun süreli kalmalarıyla birlikte çoğunlukla Anadolulu bir kadın ile ikinci evlilikler yapılmaya başlanmıştır. Assurlular emekli olup Assur'a döndükleri zaman ise Anadolulu eşlerinden ayrılarak boşanma sözleşmesi imzalamışlar, bununla yaşadıkları evleri, mobilyaları kadına bırakırken Anadolulu kadına da tazminat ödemişlerdir (Michel 2014: 78-79). İlerleyen zamanlarda Assurlu tüccarlar Kaniş'e eşleriyle beraber gelmişlerdir. Bazı Anadolulular eşlerini Assurlular arasından seçmek suretiyle ticari ilişkilerini evlilik sözleşmesiyle de birleştirmişlerdir. Bu dönemde Anadolu'da kadın ve erkeğin evlendikten sonra hukukta eşit olmaları nedeniyle Assurlu dullar yerli Anadolulularla evlenmişlerdir. Bu şekilde II. tabakada Assurlular ve Anadolulular arasındaki temaslar ticari ilişkileri aşmış ve karma evliliklerin artmasıyla birlikte Aşağı Şehir topluluğunda kültürleşme artmıştır (Michel 2014: 79).

Söz konusu II. tabakada 19.000'den fazla, Akadça'nın Eski Assur lehçesinde yazılmış tablet ele geçmiştir. Bu tabletler özel evlerde, tüccarların ve ailelerin özel arşivlerinde

bulunmuştur. Adı geçen bu tabaka yaklaşık olarak MÖ 1835'lerde şiddetli bir yangın ile tahrip edilmiştir. Bu olayın Kral II. *Naram-Sin*'in iktidarı zamanında olduğu bildirilmektedir (T. Özgüç 2005: 4, 9).

MÖ 1835-1800'de Karum Ib yerleşimi kurulmuştur ve Assur'da I. *Šamši-Adan*'ın hâkimiyet yıllarıyla çağdaş olması gerektiği ileri sürülmektedir (T. Özgüç 2005: 4, 9). Bu katta da 520 adet tablet bulunmuştur (T. Özgüç 2005: 9). Bu tabakaya ait metinlerin az bir bölümünün yayımlanmış olması nedeniyle bilgi eksikliği olduğu ifade edilmektedir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 73). Bununla birlikte yayımlanmış olan metinlere göre ticaret organizasyonunda önemli değişiklilerin olduğu kaydedilmektedir. Metinlerde kervan kayıtları ya da çok taraflı anonim şirketlere atıflar ve teknik kelimeler yoktur. Ticaret ortaklıkları *be'ulatum* ya da *tappā'uttum* olarak adlandırılan kısa vadeli ortaklıklar şeklindedir. Her ikisinde de belirli bir ticari görev ile ilgili olan kısa süreli düzenlemeler mevcuttur. Bu dönemde Assur'dan Anadolu'ya gönderilen mektup yoktur. Bu nedenle II. tabakada mevcut olan, Assur'daki yatırımcıların Kaniş'te ya da diğer karum ya da wabartumlarda konumlanmış, daimi aracı sisteminin baskın olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Anadolu ve Assurlu gruplar arasında ticaret söz konusudur; ancak ilişkiler kökten değişmiştir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 75-76). Ele geçen tablatlerde, aradaki ticareti korumak ve Assurluları güvence altına almak amacıyla borç ve azat metinleri çoğunluğu oluşturmaktadır (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 76). Kuzey Suriye'de bulunmuş olan bir mektupta Assur'dan Kaniş'e giden 300 adam ve 300 eşekten oluşan bir kervandan bahsedilmektedir. Bu zenginlikte bir konvoyun varlığının kayda geçmiş olması Ib tabakası döneminde ticaretin zaman zaman yüksek bir seviyeye ulaştığını göstermektedir. *Hahhum* ile yapılan bir antlaşma metninde de 50 ya da 100 eşekten oluşan bir kervan kaydı yer almaktadır. Bu durumda canlı bir ticaretin varlığını göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 76). Ib tabakası döneminde Assurla aktif ticaretin devam ettiği halde neden belgelerde bir azalma olduğu ve ticaretin şeklinin değişmesine dair şöyle bir görüş öne sürülmektedir: Ticaret öncelikle kısa vadeli sözleşmeler üzerine inşa edilmiş bir risk ticareti haline gelmiştir. Diğer yandan bir asırdan fazla süredir bir Assur kara ticareti olduğu halde bazı Assurlu kolonistler fakirleşmeye maruz kalmıştır. Bunun en önemli

etkeni bazı Assurluların kara ticaretinde uzmanlaşırken bir bölümünün ise evlenmeler suretiyle melez bir topluluğun parçası haline gelmiş olmalarıdır. Ib tabakası metinlerinden şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Assur topluluğu üç farklı gruba ayrılmıştır. Bunlar elit ya da seçkin tüccarlar (*šāqil dātim*), yani koloni ofisinde hesapları olup ücret (*dātum*) ödeyen adamlar; ikincisi yerleşik Assurlular (*wašbutum*) ve sonuncusu Assur ile kervan ticaretine aktif olarak katılanlardır (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 78). Yerleşik olan Assurluların (*wašbutum*) bazılarının Anadolu'dan bakır ve yün alarak nakletmek suretiyle ticari hayata devam etmiş oldukları düşünülmektedir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 80). Yerleşik Assurlular II. tabaka'nın ikinci seviyesinden itibaren ortaya çıkmış olan karma evliliklerin ürünleri oldukları öngörülmektedir ve bunlar ayrıcalıklı yabancı statülerini korumuşlardır. Ib Döneminden kalan arşivlerin çoğunluğu da muhtemelen bu Assurlu sakinlere aittir (Barjamovic, Hertel ve Larsen 2012: 80).

Ib'yi takip eden Ia tabakasında ise Kaniş'in önemi azalmakla birlikte yazılı belgeler ortadan kalkmıştır. Bu durum Assur ile bağlantıların kesilmiş olduğu yorumuna neden olmuştur (T. Özgüç 2005: 9).

Günümüze kadar yapılmış olan araştırmalarda, yukarıda da belirtildiği üzere, Aşağı Şehirde herhangi bir kamu yapısının varlığı tespit edilememiştir (T. Özgüç 1994: 221). Bununla birlikte inanç ile ilgili olan dikilitaş geleneği, Kaniş-Karumu'nun yani "Aşağı Şehrin" Ib ve Ia yapı katlarında, dört ayrı evde, dört odada tespit edilmiştir (T. Özgüç 1994: 224; Heffron 2016: 24, 26).

Bunun sonucu olarak da Aşağı Şehir'de toplam altı adet dikilitaşın varlığı belirlenmiştir. Dikilitaşlardan üçü çok odalı evlerin kutsal bölümleri olduğu düşünülen odalardan birinin bir köşesinde ve dikili durumda tespit edilmiştir; diğer üç adeti ise özgün yerlerinden alınarak taş temellerde ikincil olarak kullanılmıştır. Bu dikilitaşlar yaklaşık olarak aynı tiptedir (T. Özgüç 1994: 224). Ortalama 1 m yüksekliğe sahip dikilitaşlar yukarıya doğru incelen bir forma sahiptir. Dört yüzeyleri de düzgünce işlenmiştir. En tepe bölümleri az ya da çok olmak üzere yuvarlatılmıştır. Taban kısımlarında ortalama 0,30-0,35 m, üst kısımda ise 0,10-0,15 m genişliğe sahiptir. Dikilitaşların ön taraflarına,

etrafı adak kapları ile çevrelenmiş olan taştan bir hazne yer almaktadır. Dikilitaşları olan iki odada taban altında birer mezarın olduğu tespit edilmiştir (T. Özgüç 1994: 224).

Kaniş-Aşağı Şehir'de *in-situ* durumda açığa çıkarılan dikilitaşların numaralandırılmasında herhangi bir karışıklığın önüne geçmek amacıyla, Heffron'un 2016 yılında yayınlanmış olan makalesindeki (Heffron 2016: 26-31) numaralandırma sistemi kullanılmaktadır:

1 Numaralı Dikilitaş: P/19-20 plankareli açmada[204], Ib yapı katına ait bir odada 1 numaralı dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil: 311-312, 315). Odanın kuzeydoğu duvarı Ia yapı katının altında kalmıştır. Batıya yani caddeye bakan duvarın sadece bir köşesi belirgindir. Odanın kuzeybatı köşesinde at nalı biçimli bir ocak yer almaktadır. Güneybatı tarafında dörtte birlik bölümü olacak şekilde, çanak çömlek parçaları ve küçük taşlarla düzensiz olarak yapılmış bir döşeme mevcuttur. Söz konusu döşeme odanın güneydoğu köşesine doğru yükselmektedir. Odanın bu güneydoğu köşesine yakın, güneydoğudaki duvarlara 1'er m mesafede olacak biçimde bir adet dikilitaş dikili durumda açığa çıkarılmıştır (Özgüç ve Özgüç 1953: 4, Lev. I. 2-4, 25).

Yukarıya doğru daralan dikilitaşın ön yüzeyi düzleştirilmiş, arka yüzeyi ise düzeltilmeden bırakılmıştır (Şekil: 313-314). Ön yüzeyi kuzeybatıya, arka yüzeyi ise güneydoğu yönüne bakmaktadır. Dikilitaş, yan taraflarından irili ufaklı düzensiz taşlarla desteklenmektedir. Dikilitaşın arka tarafındaki alanda, yani odanın köşesine yakın olacak biçimde, çeşitli boyutlarda yassı taşlar bulunmaktadır. Dikilitaşın hemen önünde andezitten bir tekne yer almaktadır. Tekne 0,40 x 0,40 x 040 m boyutlarındadır ve ne dipte ne da yan bölümlerinde bir delik ya da akıtacağa sahip değildir. Etrafı, dikilitaşta olduğu gibi iri taşlarla desteklenmektedir. Bu teknenin doğusunda, dört kulplu iri bir çömlek ve birkaç adet küçük kap vardır (Özgüç ve Özgüç 1953: 4, Lev. VII, Res. 25). Dikilitaş arka tarafında ve iri yassı taşların arasında olacak biçimde, toplamında 25 adet kulp ele geçmiştir. T. Özgüç ve N. Özgüç'e (1953: 4) göre, bu kulplar önceden kırılmıştır ve adeta perdahlama işlemlerinde kullanılmışlar gibi her tarafı düzleştirilmiş ve keskinlikleri giderilmiştir. Kazıcılara göre bu kulplar özel bir anlamı olması

[204] Tahsin Özgüç B Ocağı olarak isimlendirmektedir (Özgüç ve Özgüç 1953: 4).

nedeniyle bu alana bırakılmıştır (Özgüç ve Özgüç 1953: 4). Aynı odanın kuzeybatı köşesinde at nalı şeklinde bir ocak da açığa çıkarılmıştır (Özgüç ve Özgüç 1953: 4).

T. Özgüç ve N. Özgüç'e (1953: 4-5) göre dikilitaşlı oda, ait olduğu yapının kültle ilgili bölümünü yani, araştırmacıların kullandığı kelime ile *shrine*'ı temsil etmektedir. Dikilitaşın önündeki tekneye içki sunusunun yapılmış olduğu ve bir altar görevi görmüş olabileceği öngörülmektedir. Dikilitaşın arka tarafına yerleştirilen kulpların da birer adak eşyası olması gerektiği ifade edilmiştir (Özgüç ve Özgüç 1953: 4-5).

Dikilitaş açığa çıktığı oda ve dikilitaş Ib yapı katı zamanında inşa edilmiş olmakla birlikte, Ia yapı katı sürecinde de kullanılmış olduğu ileri sürülmektedir (Özgüç ve Özgüç 1953: 4). Ia yapı katında, dikilitaşlı odanın güneyinde ikinci bir oda açığa çıkarılmıştır. Söz konusu yapı katında, dikilitaşlı yapının iki odalı olduğu öngörülmüştür (Özgüç ve Özgüç 1953: 3-5).

2 Numaralı Dikilitaş: D-F/6-7 Plankaresinde Ib tabakasına ait yapı içinde dikilitaş açığa çıkarılmıştır. Dikilitaşın olduğu odaya kademeli bir geçiş söz konusudur. Dikdörtgen planlı yapı doğu-batı doğrultusundadır (Şekil: 315-316, 319). Bina, üstü açık ve toprak tabanlı büyük bir avlu ve beş adet odadan meydana gelmektedir. Batı bölümü revaklı olan avlunun doğu yönünde, tabanı taş döşeli ve üstü kapalı olan bir işlik bulunmaktadır. Avlunun kuzey duvarında birisi kuzeybatı yönde diğeri ise kuzey yönde olmak üzere iki kapı girişi vardır. Bunlardan kuzeybatı yöndeki girişle bir merdiven odasına geçiş yapılmaktadır. Odadaki merdiven kalıntıları sayesinde yapının iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Avlunun kuzeydoğu yöndeki girişi ile dikdörtgen biçimli küçük bir odaya geçilmektedir. Bu odanın tabanında çok sayıda sağlam kap bulunmuştur. Bu odanın kuzeydoğu kısmındaki kapıylada koridor şeklindeki bir bölüme, oradan da 5,70 x 4,20 m boyutlarında, yapının en büyük odasına geçiş yapılmaktadır. Odanın iç kısmına geçiş yapabilmek için kısa bir bölme duvarını aşmak gerekmektedir. Başka bir deyişle odanın içine direkt geçiş bir bölme duvarı ile önlenmiştir yani kısa bir duvarla odanın içi iki bölüme ayrılmıştır. Bu şekilde kapıdan giren önce bir koridora yönlendirilmekte direkt ana odanın içine geçememektedir. Bu kısa bölme duvar inşa edilirken öncelikle toprak üzerine hava delikli ve iki gözlü büyük

boyutlu bir kap yerleştirilmiştir. İçi temiz toprakla doldurulan kapların tam üzerine gelecek biçimde, muntazam işlenmiş dört adet taş üst üste yerleştirilmek suretiyle taştan bir direk meydana getirilmiştir. Bu kısa bölme duvarından sonra odanın esas alanına geçiş yapılmaktadır (Özgüç ve Özgüç 1953: 5-9, Lev. XV.59-61; T. Özgüç 1959: 12-13, Res. 16). Odanın güneybatı köşesinde, etrafı taşlarla örülerek, içi toprakla doldurulmuş bir bank/platform/sedir yer almaktadır. Bu bankın iç kenarına dikilmiş bir dikilitaş mevcuttur. Andezitten yapılmış olan dikilitaşın dört yüzeyi de işlenmiştir (Şekil: 317-318). Alt kısmı, dikilitaşın kaidesini de oluşturacak biçimde geniş ve öne doğru çıkıntılıdır. Dikilitaş yukarıya doğru daralmaktadır ve üst kenarı yuvarlatılmıştır. Yüzeyinde herhangi bir tasvir bulunmamaktadır. Dikilitaşın beden kısmının yüksekliği 0,97 m, kaidesinin yüksekliği 0,20 m, tepe genişliği 0,12 m'dir. Dikilitaşın kaideye yakın olan bölümünün genişliği 0,21 m, kaidesi 0,33 m, üst bölümü ise 0,11-0,145 m genişliğindedir (Özgüç ve Özgüç 1953: 5-9, Lev. V.11, Lev. VII. 22, 24 ve 73:2).

Dikilitaşlı odanın kuzeydoğu köşesinde, tabanın altına gömülü bir küp mezar vardır (T. Özgüç 1954: 367-368, Res. 5; 1959: 54, Lev. XXVI,2). Mezar içerisinde iskeletin kalça kemiğine dayanmış olan fildişinden yapılmış bir adet çıplak kadın heykelciği açığa çıkarılmıştır (T. Özgüç 1954: 368, Res. 20a-ç; 1959: 54, Lev. XXXIV,2; 2005: 205, 207, Fig. 242). Kaniş'in Ib katıyla çağdaş Acemhöyük Sarayı'nda bulunmuş olan zengin fildişi objeler arasında bu heykelciğe benzeyen ve aynı üslûbu paylaşan örnekler, bu çağda Anadolu'da fildişi işçiliğinin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Heykelciğin Mari'de bulunmuş olan çıplak tanrıça heykellerini andırmasının sebebi iki bölge arasındaki ticaret ve kültürdür. Bu çağda Anadolu'da Suriye'den ithal edilen ham fildişi işleyen yerli atölyeler ve becerikli ustalar olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Anadolu'da Hitit İmparatorluk Döneminde de yerli atölyelerin fildişi işçiliğini devam ettirdikleri Hitit metinlerinden ve az sayıdaki örnekten bilinmektedir. Başı disk biçimli, serpuşlu, doğal tarzda dolgun, etli yüzlü fildişi heykelcik, MÖ 17. ve 14-13. yüzyıllar Alacahöyük, Çiftlik ve Eskiyapar tunç ve altın heykelciklerinin kaynağı ve öncüsüdür. Fildişi figürin basık alnı ve düz burnu tipik Anadolu fizik yapısına uygundur (T. Özgüç 2005: 207). Bir tanrıçayı temsil ettiği düşünülen eserin en yakın benzerinin sadece Kültepe'de bulunan alabastardan yapılmış bir heykelcik olduğu bildirilmektedir (T. Özgüç 1954: 368). T. Özgüç fildişi heykelciğin bu çağda yerli halkın baş tanrıçası olan

Kubaba'nın özelliklerine, yani bereket sembolüne, üretken karakterine uyduğunu belirtmektedir. (T. Özgüç 2005: 205)

Bu odada dikilitaş ve çömlek mezarın dışında en dikkati çeken buluntu topluluğu tabletlerdir. Zarflı ve zarfsız olan tabletler toprak tabanlı olan odanın orta bölümünde ve doğu duvarına yakın, dağınık durumda ele geçmiştir. Çok az pişirilmiş olan ve kolay dağılan tabletlerin içeriği ile ilgili olarak ne yazıkki bilgi verilmemiştir. Dağılan tabletlerin yanında evin en güzel ve incelikle işlenmiş çanak çömlekleri bulunmuş; ancak detaylı bilgi verilmemiştir (Özgüç ve Özgüç 1953: 6-7; T. Özgüç 1959: 13; 2005: 205, 207). Dikilitaşlı odanın güneydoğu köşesindeki bir kapı ile hemen bitişiğinde yer alan ve hücre olarak tanımlanan küçük bir odaya geçiş sağlanmaktadır. Bu odada sağlam durumda iki adet kap ve birkaç adet tablet açığa çıkarılmıştır (Özgüç ve Özgüç 1953: 7).

Şiddetli bir yangın nedeniyle tamamen tahrip olan evin yapısı ve kullanımı ile ilgili olarak T. Özgüç ve N. Özgüç'ün (1953: 8-9) görüşü şu şekildedir:

> *"İşliği, değirmen taşları, havan elleri, buğday küpleri, banyo kabı, furun, çeşitli çanak çömleği, bu binanın kalabalık bir aileyi barındırdığını, onların ikametine tahsil edildiğini gösterir. Ev sahibi yazılı belgelerini, yani muhaberatına, alış verişine ait tabletlerini evin içinde sunağı da bulunan mutena bir hücresinde saklamış ve burasını mukaddes bir mahal, binanın shrine'ı olarak kullanmıştır. Böylece alt kat mukaddes mahalle, iş ve hizmet yerlerine, kilerlere, mutfaklara tahsis edildiğine göre, üst kat da oturma ve yatak odalarına ayrılmıştır."*

T. Özgüç ve N. Özgüç (1953: 7) yapmış oldukları incelemeler neticesinde binalarda, özellikle bir odada dikilitaşın dikili olmasının evin bir bölümünün kutsal işlere ayrılmış olduğunu göstermesi açısından önemli olduğuna özellikle dikkat çekmektedirler. Bununla birlikte yazılı belgelerde Assurlu tüccarların yaşadıkları Karum'da bir Bit-Karim'in varlığının bahsi üzerine Özgüç'ler (Özgüç ve Özgüç 1953: 7), Karum'da varlığı öngörülen bir mabedin dışında belirli evlerin de *shrine* olarak tanımladığı kültsel mekânların varlığını da kaydetmektedir.

Heffron'un (2016: 30) bu yapı ile ilgili olarak dikkat çektiği önemli bir husus daha mevcuttur. Kazılar esnasında binanın kuzeydoğu köşesinin hemen dışarısında kalacak biçimde bir sandık mezarın varlığının tespit edilmiş olmasıdır.

3 Numaralı Dikilitaş: 3 numaralı dikilitaş, LXI/130 numaralı açmada, Ia tabakasına ait dört odalı bir evin küçük bir odasının tabanı üzerinde yatar durumda tespit edilmiştir (Şekil: 320) (T. Özgüç 1994: 224, Taf. XXIII, Fig. a; Heffron 2016: 30). Stelin özgün durumunda bu odada dikili olması gerektiği belirtilmektedir; ancak kazılar esnasında yan yatmış olarak bulunmuştur (T. Özgüç 1994: 224, Taf. XXIII, Fig. a). Ön yüzeyi düz, arka yüzeyi hafif kavisli ve dikdörtgen kesitli olan stelin tepe kısmı düz kesilmiştir ve aşağı bölümünde yine dikdörtgen bir kesite sahip, ön tarafa doğru çıkıntı yapan kendisinden kaidesi mevcuttur (Şekil: 321). Stelin ön yüzeyi ve kaidesinde kırıklar ve eksiklikler mevcuttur (T. Özgüç 1994: Taf. XXIII, Fig. a; Heffron 2016: Fig. 7). Aynı oda içerisinde stelin hemen yakınlarında, taban üzerinde, zoomorfik protomlara sahip emzikli bir çanak bulunmuştur (T. Özgüç 1994: 224-227, Taf. XXII; 2005: 200-202, Res. 235-236). Gövdesi ve dip bölümü yuvarlak olan çanağın ağız kenarları hayvan protomlarına sahiptir. Bunlardan iki tanesi çanağın kenarına uzanmış ve yukarı kalkık kuyrukları birbirine değen aslanlardır. Çanağın bir iç kısmımda bir de dış bölümünde olmak üzere iki akıtacağı vardır. Aslan başların karşısında çanağın içine yönelik olan bir boğa başı vardır. Boğanın çenesinin hemen altında, boyun kısmıından çıkan, içeri doğru, emzik şeklinde bir akıtacak bulunmaktadır. Emziğin yan tarafına, çanağın içinde olacak biçimde yerleştirilen bir erkek figürü elindeki çanak ya da fincan benzeri kabı akıtacağın altına doğru tutmaktadır. Bu boğa başının iki tarafında olmak üzere yatmış durumda birer antilop figürü görülmektedir. Çanağın içinde, iki aslanın gövdesinin alt hizasına gelecek biçimde bir aslan başı yapıştırılmıştır. Çanağın dış tarafa uzanan emziği ise koç başı biçimindedir. Koçun silindirik biçiminde uzatılmış ağzı aynı zamanda akıtacağı meydana getirmektedir (T. Özgüç 1994: 224-227; 2005: 200-202, Res. 235-236). Evin kült odası olduğu düşünülen alanda, stel ile birlikte bulunan bu eserin ünik olduğu kaydedilmiştir ve MÖ 18. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (T. Özgüç 2005: 202).

4 ve 5 Numaralı Dikilitaşlar: T. Özgüç'ün 1986 yılına ait yayınında (T. Özgüç 1986: 17, 99, Lev. 57.2) resmi bulunan iki dikilitaş "mezar taşı stelleri" olarak tanımlanır. T. Özgüç, "*Orta Anadolu'da mezar taşı-stel ilk defa bu çağda görülmektedir*" ifadesini kullandıktan sonra vermiş olduğu dip notun haricinde dikilitaşlar ve buluntu durumları hakkında detaylı bilgi vermemektedir (T. Özgüç 1986: 17, 99). Dikilitaşların, yanında

dikili olduğu mimari oluşum resimlerde net görülmemekle birlikte, Heffron (2016: 31) tarafından taş kaplı sanduka mezar olarak yorumlanmaktadır (Şekil: 322).

4 numaralı dikilitaş görülebildiği kadarıyla yukarıya doğru hafifçe incelen dikdörtgen biçimlidir. Stelin üst bölümü trapez kesitli alt kısma doğru ise dikdörtgen kesitli olması ihtimal dahilindedir (Şekil: 322). Dikilitaşın resimde görülen geniş ve yan dar yüzeyi düzgünce işlenmiştir. Dikilitaş tam olarak açığa çıkarılmadığı için alt bölümünün nasıl sonlanmış olduğu bilinmemektedir (T. Özgüç 1986: Lev. 57.2).

5 numaralı dikilitaş yukarıya doğru daralan konik biçimlidir ve tepe kısmı kırık görünmektedir (Şekil 323) (T. Özgüç 1986: 17, 99, Lev. 57.2). Resimden görülebildiği kadarıyla, izleyicinin karşıdan baktığı yönde dikilitaş, dip kısmından sol tarafa doğru hafifçe genişlemektedir; ancak diğer detaylar anlaşılamamaktadır.

Karşılıklı dikili durumdaki bu dikilitaşlar her ne kadar "mezar stelleri" olarak tanımlanmış olsalar da daha yüksek olan konik biçimli dikilitaş, dip bölümü olduğu tahmin edilen kısım dahil açığa çıkarılmışken, karşısında duran dikdörtgen biçimli dikilitaşın aşağı doğru devam ettiği, belki de alt tabakaya ait olması gerektiği görülmektedir (T. Özgüç 1986: 17, 99, Lev. 57.2).

Heffron'a (2016: 31) göre, dikilitaşların yanında dikili durduğu mezarla ilşkilendirilmiş olmaları sorun teşkil etmektedir; çünkü mezarın taban seviyesinin kesildiği yerde dikilitaşların devam etmekte olduğunu öngörmektedir. Bu nedenle mezarın, dikilitaşların ait olduğu tabakanın üst seviyesine ait olması gerektiğini ifade etmektedir (Heffron 2016: 31).

T. Özgüç'ün (1986: 17, 99) yayınında bu dikilitaşların tabakası verilmemektedir. Bununla birlikte atıf yapmış olduğu yayındaki dikilitaş Ib tabakasına aittir. Diğer yandan dikdörtgen formlu ve karşısındaki silindirik formlu stelin dikilme durumlarına göre seviye farkları mevcuttur. Konik formlu olan dikilitaş Ib tabakasına aitse, dikdörtgen formlu olan dikilitaşın II. tabakayı temsil etmiş olması gerekmektedir.

Dolayısıyla dikilitaşların hangi tabakaya ait oldukları yargısına varmak da güçleşmektedir.

Kültepe'de açığa çıkarılmış olan ve yayınlarda geçen beş adet dikilitaşa baktığımız zaman hepsinin de anikonik olduğunu görmekteyiz. Bu dikilitaşlar, içlerinde yaşamsal alanların bulunduğu normal konutlarda tespit edilmiştir. Bununla birlikte 2 ve 4-5 numaralı dikilitaşların bulunduğu alanlarda mezarların da olması dikkat çekicidir. Diğer yandan 1 numaralı ve 3 numaralı dikilitaşların açığa çıkarılmış olduğu evlerde mezarların varlığından söz edilmemektedir. 1 numaralı dikilitaşın hemen önünde bir teknenin, 3 numaralı dikilitaşın da yanında, muhtemelen özel kullanım amacına sahip bir çanağın bulunmuş olması ev kültü ile ilişkilendirme açısından oldukça önem taşımaktadır.

2 numaralı dikilitaşın hem odanın köşesine yerleştirilmiş olması hem de diğer köşesinde bir pithos mezarın olması ile karma törenlerin yapılmış olabileceği akla gelmektedir. Bu karma törenlerdeki kasıt hem tanrılara yapılan ibadet ya da sunular hem de ev içinde cenaze törenlerinin yapılmış olmasıdır.

Heffron (2016: 32-33) yayımlamış olduğu makalesinde evlerde dikili olan dikilitaşlar için *sikkanum* geleneğine dikkati çekmektedir.

Kaniş'te evde yapılan törenlerle ilgili olarak, Aşağı Şehirde *Šalim Aššur*'un arşivinden ele geçen bir belge sayesinde bilgi almaktayız (Barjamovic ve Larsen 2008: 153; Heffron 2016: 37-38). Söz konusu metinde şu ifadeler yer almaktadır (Barjamovic ve Larsen 2008: 153, **kt 94/k 670**):

> *"tanrıların önündeki masalar [X]. Aššur'un önündeki 1 sandalye. Šarru-mātēn'in önündeki bir fincan. Ukur'un önündeki 2 hawiru tuz, gümüş bir fincan/bardak ve bir parfüm şişesi. Ennam- Aššur ana binasını açtığı zaman, o gitti/ayrıldı….. Kura için 5 silah, 2 qablītu-konteyner(sandık/kap), 1 gümüş "kalp", 1 nikkassu amblemi (Šamaš'ın) ve 1 balmumu tablet –bunların hepsi Kura'nın oğluna ait. Kukkuwa ve Mannu-kī-iliya şahitlik etti."*

Barjamovic ve Larsen'e göre (2008: 153-154) söz konusu metin özel bir evde, bir şapelde neler olması gerektiğini anlatmaktadır. Yine aynı araştırmacılara göre metnin başında adı geçen tanrılar o evde yaşayan ailenin atalarını temsil eden aile tanrıları olabilirler. Barjamovic ve Larsen'in (2008: 154) bu yorumu evlerin içinde kült

uygulamalarını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu törenlerin de dikilitaşların bulunmuş olduğu odalarda yapılmış olmaları imkân dahilindedir.

5. 2. 3. Nevşehir

Nevşehir ilinde Avanos ilçesinde bu döneme ait bir adet stel bulunmuştur.

5. 2. 3. 1. Avanos-Akarca

Bazalttan yapılmış bir stelin üst parçasıdır (Şekil: 324-325). Nevşehir ili, Avanos ilçesinin 25 km kuzeydoğusunda, Akarca köyünün 1,5 km güneybatısında bulunmuştur. 2014 yılında, köylülerin su kuyusu açmak için, günümüzde kurumuş olan bir su kaynağının çöküntüsünde yapmış oldukları kazı çalışmasında, yüzeyden 5-6 m derinlikte tespit edilmiştir. Taştan inşa edilmiş bir duvarın köşesine yerleştirilmiş durumdadır (Genç ve Yanar 2019: 61, 63, Fig. 2-3).

Stel, korunduğu kadarıyla tepe kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, yukardan aşağı doğru genişleyen konik formdadır. Stelin dört yüzeyi ve yuvarlatılmış tepe kısmı tasvirlidir. Alçak kabartma tekniğinde işlenen figürlerde detaylar kazıma tekniğinde yapılmıştır (Genç ve Yanar 2019: 61, 64, Fig. 4).

Ön Taraftaki Geniş Yüzey: Stelin ön yüzeyinde ana konu bir sunum sahnesidir (Şekil 324a, 325a). Ön yüzeydeki sahnenin etrafı bir bantla çerçeve içinde alındığı için tasvirler bir niş içerisinde görünmektedir. En üstte, yuvarlatılmış kısımda, büyük boyutlu bir güneş diski ve altında hilâl mevcuttur. Güneş diski olarak tanımlanan (Genç ve Yanar 2019: 64, 66, Fig. 4a), en dıştan olmak üzere, iç içe geçmiş iki büyük daire, dairenin içinde dört ışınlı bir yıldız ve yıldızın dört köşesinden yani merkezi bölümden çıkan ve yanlara doğru açılan zikzak şeklinde dört adet ışın demetinden oluşmaktadır. Işın demetleri ile yıldızın kolları arasındaki boşluklara toplamda sekiz adet olmak üzere birer tane küçük daire yerleştirilmiştir. Bu güneş diski ve hemen altında, ona birleşik olan hilâl motifi, sahnenin üst yuvarlak kısmını tamamen kaplamaktadır. Hilâlin altında ona yaslanmış olan ve sol tarafa yönlendirilmiş, oturur durumda küçük bir koç figürü mevcuttur. Profilden tasvir edilen koçun yüz detayları belirgindir. Alın ve öne doğru

uzanan ağzının arasındaki bölüm içbükeydir. Gözü badem şeklindedir. Göz bebeği yuvarlak kabartmadır. Sol kulağının ön kenarı iç, arka sınırı ise dışbükeydir ve aşağı doğru sarkmaktadır. Kulağın altından çıkan kabartma tekniğinde işlenen sol boynuzu yay şeklinde kıvrılmaktadır ve sivriltilmiş uç bölümü alt çenesine yaklaşmaktadır. Boynu kısa ve kalındır. Başı gövdesinden dikey ve üzerinde sık kabartmalar olan bir bant ile ayrılmaktadır. Başın arkasından itibaren kısa ensesi, derin içbükey sırtı ve sağrısı kabartma hat ile betimlenmektedir. Sırt bölümündeki bu kabartma hatta dikey sık çizgilerle post gösterilmektedir. Uç bölümü sivri kısa kuyruğu sağrısına birleşiktir. Boynu göğsünden ince bir kabartma bant ile ayrılmaktadır. Bu banta asılı durumda yan yana üç adet yağmur damlası şeklindeki minik kabartmalar mevcuttur. Ön ve arka bacaklarını altına kıvırarak oturmaktadır. Ön ve arka dizi yuvarlak kabartmadır. Bacakları ince ve uzundur ve toynakları belirgindir. Toynaklar ve ayak birbirinden ince bir yiv ile ayrılmaktadır. Koçun arka bölümünde, koç figürü gibi küçük boyutta sekiz köşeli bir yıldız betimlenmektedir. Yıldızın yuvarlak orta bölümünde, bir sıra halinde, bu yuvarlağı çevreleyen dairesel zincir mevcuttur. Yıldızın kollarının tasvir edilişinde düzensizlik göze çarpmaktadır. İç kısımları yatay ve dikey taramalarla bezenmektedir (Genç ve Yanar 2019: 64, 66, Fig. 4a).

Bu astral sembollerin altında bir ibadet sahnesi yer almaktadır. Sağ tarafa yönlendirilmiş ve sahneye hâkim olan figür büyük boyutludur. Baş ve yüzü profilden gövdesi cephedendir. Başında ön tarafı sivri çıkıntılı (*"peaked cap"*) bir başlık giyilidir. Alın kısmında rozet ve dil şeklinde bezemesi olan diadem, başlığın üzerinden de geçecek biçimde tüm başını çevrelemektedir. Bu detay belki de başlığın bir parçasıdır. Başlığın altından çıkan kısa dalgalı saçları ense üzerinde sonlanmaktadır. Alınla birleşen, kabartma yapılmış içbükey kavisli iri burnun ucu yukarı kalkıktır. Burnun uzantısı olarak gösterilen kabartma şeklindeki yay biçimli kaş, su damlası biçimli iri gözün üst sınırını oluşturmaktadır. Göz bebeği kabartmadır. Gözün sivriltilmiş arka ucu kulağın önünden aşağı inen saça oldukça yakındır. Ağzı kapalı ve dudakları belirgindir. Birkaç sıradan oluşan dikey dalgalı uzun sakalı göğse doğru inmektedir ve sol omzuna yakın sivrilerek sonlanmaktadır. Bıyığı yoktur. Orta yükseklikteki ensesi ve sakalın arka tarafında boynun bir bölümü görülebilmektedir. Cepheden tasvir edilen gövdede sol omuz köşeli ve geniş betimlenmektedir; sağ omuz duruş pozisyonuna uydurulacak

biçimde daha kısa ve yuvarlatılmıştır. Kralın üzerinde sağ omzunu açıkta bırakan düz bir elbise ve elbisenin üzerinde, kenarı saçaklı ve yine sağ omzunu açıkta bırakan bir manto ya da pelerin vardır. Dirsekten kıvırarak ileri doğru uzattığı sağ elinde, uzun kaidesinden kavradığı bir kadeh kaldırmaktadır. Üst kolun yuvarlaklığı gösterilemeye çalışılmıştır; ancak alt kol ince betimlenmektedir. Parmakları belirgindir ve bileğinde bir adet bilezik takılıdır. Göğsü üzerinde kıvırdığı, mantonun altında kalan sol kolunda dirseğin sivriliği ve kolun hatları belirgindir ve bir pazubent takmış olduğu anlaşılmaktadır. Yumruk şeklinde sıkılı eli bileğinden itibaren mantonun dışındadır ve göğsünün üzerinde görülmektedir. Başparmağı üsttedir ve tırnak detayı belirgindir. Dizlerine yaklaşan kısımda stel kırıldığı için elbisenin nasıl devam ettiği belirgin değildir; ancak bu tip elbise ve üzerindeki mantonun ayak bileklerine kadar uzaması gerekmektedir. Başlık ve duruş pozisyonuna göre bu figürün krali/yönetici bir kimliğinin olduğu anlaşılmaktadır (Genç ve Yanar 2019: 67).

Krali figürün karşısında, sol tarafa, yani krala doğru yönlendirilmiş ve sunu yapan iki tapan şahış görülmektedir. Başları profilden gövdeleri ise cephedendir. Erkek olan bu tapan şahıslar kırali figürden daha küçük boyutludur. Üzerlerindeki kıyafetleri kralınkiyle aynı olmakla birlikte sadece başlıkları farklıdır. Başlarında yarım daire şekinde, yuvarlatılmış bir başlık vardır. Ya da saçları başlık şeklinde gösterilmektedir. Eğer bunlar başlıklar ise yüzeyleri taramalıdır. İç bükey kavisli burunlarının ucu yukarı kalkıktır. Kapalı ağızlarında dudakları belirgindir. Uç kısmı sivriltilmiş, dalgalı uzun sakalları göğüslerine kadar inmektedir. Boyunları görünmemektedir ve enseleri kısadır. Bu nedenle başları direkt gövdeleri üzerine oturtulmuş gibi görünmektedir. Omuzları köşeli hatlıdır. Sağ omuzları sol omuzlarından biraz daha aşağıdadır ve bu durum arkadaki figür de daha belirgindir. Her iki figür de bir omuzlarını açıkta bırakan elbiselerinin üzerinde kenarları saçaklı bir manto/pelerin giymektedir. Öndeki tapan şahsın sağ omzu ve kolu açıktayken arkadaki figürün sol omzu ve kolu açıktadır. Öndeki tapan şahıs krali figüre doğru uzattığı sağ elinde, üst kısmı üçgen formunda sivriltilmiş bir nesneyi alt kısmındaki dikdörtgen biçimli uzantısından kavramaktadır. Gövdesi üzerinde kıvırdığı sol kolunda sadece yumruk yaptığı eli dışarda kalmıştır. Mantonun altından dirseği arkaya doğru hafif çıkıntı yapmaktadır ve kolunun hatları seçilebilmektedir. Arka taraftaki ikinci tapan şahıs da aynı kıyafet içindedir. Diğerinden

farklı olarak yukarıda da belirtildiği üzere sol kolu ve sol omzu açıktadır. Aşağı doğru, gövdesine paralel bir şekilde uzatılmış olan sol elinde situla benzeri bir kap taşımaktadır. Sağ kolunu göğsü üzerinde kıvırmıştır ve onun da sadece yumruk yaptığı eli mantonun altından çıkmaktadır. Bu figürün de sağ dirseği mantonun arka tarafına doğru hafifçe çıkıntı yapmaktadır. Ön taraftaki tapan şahıs ile kralın arasında, iki adet üçgen/konik nesne durmaktadır; ancak stel bu kısımdan kırık olduğu için bu nesnelerin nasıl devam ettikleri belirgin değildir. Bununla birlikte öndeki tapan şahsın elinde tuttuğu nesneye benzemektedir (Genç ve Yanar 2019: 67).

Stelin bu yüzeyindeki tasvirlerin karşılaştırmalı olarak değerlendirmesi aşağıda sunulmaktadır:

Avanos-Akarca Steli'nin form ve tasvirler açısından en yakın benzeri Tell Afis'te görülmektedir. Demir Çağı'na ait tabakada parça halinde bulunan stelde korunan sahne itibarıyla, muhtemelen bir astral üçlemenin alttaki hilâl, ve üstündeki güneşin dış konturu korunmuştur. Sembolün altında sol tarafa yönlendirilmiş ve çökmüş pozisyonda küçük bir boğa figürü yer alır. Onun da altında stelin sol tarafında muhtemelen ayakta duran "*Peaked Cap*" başlıklı figür sağ tarafa yönlendirilmiştir ve karşısında muhtemelen oan hizmet eden figür Avanos-Akarca Steli'ndeki hizmet eden figür ile aynı başlığa sahiptir. Söz konusu stel parçası MÖ 1800'lere, Eski Suriye Dönemine tarihlendirilmektedir (Mazzoni 2008: 17, Fig. 20; 2016: 309, 311, Fig. 12). Tell Afis'in erken Eski Suriye Dönemi yani yaklaşık MÖ 1800'lerde, Ebla güçlü bir başkentken geliştiği ve Ebla'nın siyasi alanı içinde olduğu bildirilmektedir (Mazzoni 2008: 17; 2016: 311). Dolayısıyla Mazzoni (2008: 17; 2016: 311), stel yüzeyindeki "*Peaked Cap*" başlıklı ana figürü Ebla Kralı ile özdeşleştirmektedir ve sadece başlığı korunan figürün de Ebla kralına saygısını sunan Afis yöneticisi olabileceğini kaydetmektedir.

Bununla birlikte ön yüzeyde büyük boyutlu tasvir edilen güneş kursu[205] ve hilâl[206] N. Özgüç (1965: 32-33) tarafından tüm tanrıları temsil eden bir astral sembol olarak

[205] **Güneş Diski/Güneş Kursu:** Bir daire içerisinde dört köşeli yıldız ile yıldızın kolları arasındaki üçerli dalgalı ışık demeti Akad Döneminden Geç (Yeni Babil Dönemine kadar Güneş Tanrısı Šamaš'ın (Utu'nun)) sembolü olmuştur (Black ve Green 1992: 168).

[206] **Hilâl:** Bir sembole yaslanmış hilâl ya da bir disk ile birklikte tasvir edilen hilâl Ay Tanrısı *Sin*'in (*NANNA-SUEN*) sembolüdür. Sahne yüzeyinde bağımsız tasvir edilebildiği gibi bazen de bir direk

yorumlanmaktadır[207]. Di Paolo (2006: 147), bu astral sembolü "Büyük Tanrıların Astral Üçlüsü" olarak tanımlamaktadır. Di Paolo'nun bildirdiğine göre (2006: 147), Hilâl: *Sin*'in; Güneş Diski: *Şamaş*'ın ve Yıldız da *İştar*'ın sembolüdür ve III. Ur Döneminden itibaren mühür geleneğinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu dönemde ya da MÖ II. binyılın başlarında bu sembolün Anadolu'ya girmiş olduğu öngörülmüştür (Di Paolo 2006: 147-148). N. Özgüç'te (1965: 33, Lev. V, 15a), dört şualı merkezi yıldızın kollarına doğru gelen, çoklu, üç paralel çizgi ile işaretlenen şuaların Anadolu'ya Babil'den getirilmiş olduğuna işaret etmektedir. Yine N. Özgüç (1965: 33), yıldız motifi temel olmak suretiyle, açıları muhtelif desenlerle doldurulmuş olan kursların Assur Ticaret Kolonileri Döneminden önce Anadolu'da çok kullanılan damga mühür motiflerine çok benzediğini ifade etmektedir. Kurslardan bir bölümü dört (N. Özgüç 1965: I, 3), bir bölümü ise daha fazla şualara sahip yıldız motifini çevrelemektedir (N. Özgüç 1965: 33, XXIV, 71; XXVI, 79). Aynı zamanda dört şualı yıldız ile şualarına veya merkezine inen dört adet "S" helezonunun meydana getirdiği kursun Anadolu'ya ve özellikle yerli üslûplara özgü bir özellik olduğuna dikkati çekmektedir. Kaniş Karumu'nda bu sembolün sadece II. katın mühürlerinde görüldüğünü belirten N. Özgüç (1965: Lev. II, 6; III, 8; IV, 11a, XIV, 40; XIX, 57); Ib katı vazolarının da bu semboller ile damgalanmış olduğunu kaydetmektedir (N. Özgüç 1965: 33). Teissier ise bu sembolle ilgili Kültepe Karum II. tabakada Suriye Üslûbu mühür baskılarına dikkati çekmektedir (Teissier 1993: 609-611, Fig. 1,3-9). Mühürlerin dışında, Avanos-Akarca Steli'ndeki bu astral üçleme sembolünün benzerleri Suriye'de bulunan iki stel yüzeyinden bilinmektedir (Genç ve Yanar 2019: 66). Bunlardan ilki Mardikh Köyü'nde bir evin temelinde bulunan bazattan bir stelin üst sağ parçasıdır. Sembol, korunduğu

---

üzerine de yerleştirilmitir. Eski Babil Döneminden itibaren bir disk ya da güneş diski ile birlikte tasvir edilmiştir (Black ve Green 1992: 54-55). Sumerlerde Ay Tanrısı Nanna ya da Suen denmiştir. Bazen her iki isimle Nanna-Suen olarak da adlandırılmıştır. Akadlarda Suen, Sin olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Sin, Enlil ve Ninlil'in oğludur. Karısı Ningaldir. Çocukları, Güneş Tanrısı UTU ve aşk ve şavaş tanrıçası İnanna/İştar'dır (Black ve Green 1992: 135, 164).

[207] N. Özgüç (1965: 32-33) Kültepe Assur Ticaret Kolonileri dönemine ait mühür ve mühür baskılarından yola çıkmak suretiyle hilâlli kursu şu şekilde tanımlamaktadır: "*Eski Babil sanatında olduğu gibi Kültepe'nin mühürlerinde de çeşitli astral semboller vardır. Bunlardan en çok rastlanılanı hilâlli kurstur. Bu sembol belli bir tanrıdan ziyade, boynuzlar gibi, bir tanrılık alâmeti olarak nuhtelif tanrıların ya yanında yer alıyor veya külâh ve takke şeklindeki tanrı başlıklarının tepelerine yerleştiriliyor. Mühürlerin bir kısmında bu kursların içindeki bölümleri bile tesbit etmek mümkündür. Hilâlli kurs Savaş Tanrısının, Ea'nın, Koruyucu Tanrının, boğanın, Kaniş'in baş Tanrıçasınıın yanında görülüyor. Tanrı alaylarında yalnız Hava Tanrısı bu sembole sahiptir. Hilâlli kurs verdiğimiz misallere göre, Adad müstesna, yerli yabancı hemen hemen bütün tanrılarla ilgilidir. Anadolu grubunda boğa adamların taşıdığı alemin baş kısmı da, çoğunlukla, hilâlli kurs şeklindedir. Assur Kolonileri devrini takib eden devirlerde Suriye ve Mitanni üslûplarında alemin tepesine kanatlı güneş kursu oturtulmuştur"*.

kadarıyla, Avanos-Akarca Steli'ndeki ile aynı şekilde olup boyut ve konum açısından da benzerdir (Matthiae 1993: 397, No. TM.85.S.450, pl. 69.2; Di Paolo 2006: 142, Pl. 2a). Diğeri ise Chicago'daki Alsdorf Koleksiyonu'nda yer alan, Alsdorf Stel parçasıdır ve OTÇ'nin ilk iki yüzyılına tarihlendirilendirilmektedir (Di Paolo 2006: 143, 149). Bu stelde astral sembol konum olarak Avanos-Akarca ve Mardikh/Ebla Stelleri'nden farklıdır. Bir ziyafet sahnesi, Hava Tanrısı ve Boğa Adam'ın da tasvir edildiği sahnede astral sembol stelin sağ tarafına büyük boyutlu betimlenmiştir (Di Paolo 2006: 143, 147-149, Pl. 1.1).

Avanos-Akarca Steli'ndeki büyük boyutlu astral sembolün altındaki sekiz kollu yıldız Tanrıça İştar'ın sembolüdür[208] (Black ve Green 1992: 169-170)**.**

Yukarıda anlatılan tanrısal sembollerin altında, bir krala/yöneticiye sunum yapan iki adet tapan şahıs vardır. Bu sahnede büyük boyutlu betimlenen krali figürün başındaki ön tarafı sivri başlık ve bir omzunu açıkta bırakan uzun kıyafet dikkat çekicidir. Arkeoloji literatüründe "*Peaked Cap*" olarak adlandırılan bu özel başlığın ön tarafında sivri bir çıkıntı mevcuttur. Bu tip başlık giyen figürler "Ebla kralı" olarak yorumlannaktadır (Pinnock 2004: 97-98; 2012: 94). Bu tip başlıklı figürlerin yakın benzerleri Anadolu'da, Kültepe Karum II. tabakaya ait Suriye-Koloni/Suriye-Kapadokya Üslûbu[209] mühür baskılarında (Özgüç ve Özgüç 1953: 102-103, Lev. LXII, No. 690-693,699; Teissier 1993: 601-612, Fig. 2-13; 1994: No: 526-530, 533, 536, 539, 563 (?); Özgüç, N. 2006: 195, 239, Lev. 54, CS 597, Kt.n/k 1833B, Lev. 68, CS 704, Kt.n/k 1887B); Kültepe II. tabaka Suriye ve Suriyelileşmiş mühür baskısında (Teissier 1993: No: 1; 1994: No: 581); Tell Hammam-et Turkman'daki bir silindir mühürde (Meijer 2010: Fig. 4; Genç ve Yanar 2019: Fig. 8); Louvre Müzesi'nde sergilenen bir mühürde (Genç ve Yanar 2019: Fig. 8); Tell Mardikh/Ebla'daki tapınak yapılarındaki

[208] **Sekiz Kollu Yıldız:** Sekiz kollu yıldız Tanrıça İştar/İnana'nın sembolüdür. Bazen bir diskin içinde de betimlenmiştir (Black ve Green 1992: 169-170). Tanrıça İnana/İştar Mezopotamya'nın tüm dönemleri için önemli bir tanrıçadır. Sumerlerde adı İnana (Nin-ana) olarak geçer ve anlamı "Cenne"in Leydisi"dir. Akadça ismi İştar(Eştar: daha erken zamanlarda)'dır. Sanat eserlerinde savaşçı-tanrıça olarak tasvir edilir. Sıklıkla kanatlı olarak gösterilmiştir. Hayvanı aslandır. Sekiz kollu yıldız, yıldız diski ve bazen de rozet motifi ile sembolize edilmiştir (Black ve Green 1992: 108-109).

[209] N. Özgüç (2006: 195, 239) bu figürün olduğu kil baskıları seçkin Suriye-Koloni Üslûbu olarak tanımlamaktadır.

bazalttan yapılmış teknelerin yüzeylerinde ve Byblos'tan bir altın plâkada görülmektedir (Pinnock 2012: 87, Fig. 4a-b).

Kültepe II. tabaka kazılarında, *Adad-sūlūli*'nin (Teissier 1994: No: 530, 536), *Aššur-taklāku*'nun (T. Özgüç ve N. Özgüç 1953: Lev. LXII, No. 692; Teissier 1993: Fig. 1; 1994: No: 581), *Šu-Adad*'ın (Teissier 1994: No: 546) arşivinde ele geçen mühür baskılarında bu figür tahtta ya da arkalıklı sandalyede otururken, tanrıya sunu yaparken ya da ayakta dururken tasvir edilmiştir. Bu figür ayakta dururken, bir omzunu açıkta bırakan, etek kısmı saçaklı, diz üzerinde biten elbisesinin üzerine yine bir omzu açıkta kalacak biçimde, kenarları uzun saçaklı bir manto ya da şal giyilidir (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. LXII No. 692, 699; Teissier 1994: No. 526, 529a, 529b, 530, 536, 581; N. Özgüç 2006: 195, Lev. 54 CS 597 Kt.n/k 1833B9; 205, Lev. 57 CS 222 Kt.n/k 1842B; 292, Lev. 83 CS 819 Kt.n/k 1963E). Ayakta durur tarzda tasvir edildiği iki örnekte elbisesinin üzerindeki şal ya da mantonun yüzeyi balık pulu desenlidir (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. LXII No. 691, 693; Teissier 1994: No 530; N. Özgüç 2006: Lev. 76 CS 767 Kt.n/k 1926C). Yine Kültepe II. tabaka mühür baskılarından görülen örneklerde (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. LXII, No 690; Teissier 1994: No 526, 527, 539, 546 (?), 563; N. Özgüç 2006: Lev. 68 CS 704 Kt.n/k 1887B) ve çeşitli koleksiyonlardaki Kültepe kökenli mühürlerin yüzeylerinde (Teissier 1993: Fig. 9-13) bir tahtta otururken betimlenmiştir. Aynı tarz başlık takılı figür bu örneklerde bir omzunu açıkta bırakan kat kat saçaklı uzun bir elbise giyilidir ve kendisine bir tanrı gibi sunu yapılmaktadır (Özgüç ve Özgüç 1953: 102-103, Lev. LXII, No. 690-693, 699). N. Özgüç Kültepe Mühür baskılarındaki bu figürleri "pullu elbiseli tanrı" olarak tanımlamaktadır (Özgüç ve Özgüç 1953: 102-103). Teissier (1993: 605-607, Fig. 1-13) söz konusu figürü N. Özgüç'ten farklı olarak yönetici kimliğinde kaydetmektedir. Bu tip başlıkların da Levant'a özgü olması gerektiğini belirterek MÖ 2. binyılın başlarına tarihlendirilebileceğini ifade etmektedir (Teissier 1993: 606).

Teissier'den sonraki araştırmacılar da aynı figürü kral/ya da yönetici olarak kimliklendirmeye devam etmektedir. Bunlardan birisi Pinnock'tur (Pinnock 2004: 87-118, Fig. 6-8; 2006: 487-505). Suriye Üslûbu'nda işlenmiş Kültepe mühürlerindeki tasvirleri değerlendiren araştırmacı, "ön tarafı sivri başlık" takan figürlerin kesinlikle bir

Ebla Kralı olduğunu belirtmektedir. Buna dayanak noktası olarak da sadece Ebla'da, birisi güney taraftaki Aşağı Şehirde *Reşhep/Rashap*'a adanan B1 Tapınağı'ndan, diğeri de Akropol'deki *İštar*'a adanan D Tapınağı'nın *cella*sından çıkan dini içerikli bazalttan yapılmış tekneleri göstermektedir (Pinnock 1992: Fig. 3a-b; 2004: 97-98, Fig. 7-8; 2006: 490-49, Fig. 14-15, 26-27, 31; 2012: Fig. 21; Matthiae 2012: 981-992, Fig. 23). Bu her iki teknenin geniş yüzeyinde, merkezi sahnede bir ziyafet masasında tasvir edilen krali figürdür. B1 Tapınağı'ndaki teknede (MÖ 1900-1800), merkezi sahnede, üzeri yiyeceklerle dolu bir masanın önünde kral tek başına oturmaktadır. Sol elindeki kadehi yukarı doğru kaldıran krala askerler, hizmetliler eşlik etmektedir. D Tapınağı'ndaki teknede (MÖ 1800) ise merkezi sahnede, üzeri yiyeceklerle dolu bir masanın iki yanında kral ve kraliçe çifti oturmaktadır. Her ikisi de ellerindeki kadehleri yukarı doğru kaldırmaktadır. Kral ve kraliçe çiftine askerler ve hizmetliler eşlik etmektedir[210] (Pinnock 1992: Fig. 3a-b; 2004: 97-98, Fig. 7-8; 2006: 490-49, Fig. 14-15, 26-27, 31; 2012: Fig. 21; Matthiae 1989: Fig. 127; 2012: 981-992, Fig. 23). Kral figürünün başlığı ve kıyafeti Kültepe Karum II. tabakada açığa çıkan silindir mühür baskılarına birebir benzemektedir ve MÖ 1900-1850 ve MÖ 1850-1800'e (OTÇ I) tarihlendirilmektedir (Pinnock 2004: 97-98, Fig. 7-8; 2006: 490-49, Fig. 14-15, 26-27, 31; 2012: Fig. 21).

Bu tarz bir başlık ve kıyafet Kültepe Karum II. tabaka ve Ebla'dan başka, Byblos'ta "Obelisk Tapınağı"nda bulunan altın yapraktan bir adak levhası üzerinde tahtta oturan krali bir figürde tespit edilmiştir. Bu figürün olduğu altın levha MÖ 2000-1850'ye tarihlendirilmektedir (Teissier 1993: 606; Pinnock 2004: 99; Pinnock 2012: 87, Fig. 4a-b; 2016: Fig. 22d-e). Tell Hammam-et Turkman'dan açığa çıkan bir silindir mühür yüzeyinde de oturan tanrıya sunum yapan figürde aynı başlığın olması dikkat çekicidir (Meijer 2010: 203, Fig. 4). Başlık ve kıyafet özelliklerinin yanı sıra Kültepe Karum II. tabakadaki tüccar *Adad-sūlūli*'nin arşivinde bulunan mühür baskısı yüzeylerinde yönetici figürün tanrıya sunu yaptığı kadeh biçimli kap ile stel yüzeyindeki figürün tuttuğu kap da birbirine benzemektedir (Teissier 1993: Fig. 1, 3).

[210] Matthiae (2014: 223-224) bu teknede tasvir edilen konunun kutsal evlilik sahnesi olabileceğini öngörmektedir.

Avanos-Akarca Steli'nde, kralın karşısında, ön taraftaki tapan şahsın sağ elinde tuttuğu nesne, *Marduk*'un[211] sembolü olan üçgen başlı çapaya/küreğe benzetilmektedir (Genç ve Yanar 2019: 67). Paris'te Ulusal Kütüphane'de yer alan *Seyrig Koleksiyonu*'ndaki bir silindir mühür yüzeyinde, bu figürün tuttuğu nesnenin aynısı mevcuttur (Matthiae 2014b: 107, Fig. F5). Mühür yüzeyinde oturan tanrıya doğru ilerleyen bir kadın figürünün önünde, üçgen başlı ve uzun kaideli bir nesne durmaktadır (Matthiae 2014b: 107, Fig. F5). Bu nesne ilk tapan şahsın elinde tuttuğu ve tanrıya sunu yaptığı objeye birebir benzerlik göstermektedir. Bu tasvirlerin yanı sıra İştar Steli'nde, D olarak numaralandırılan arka yüzeyde, D4 numaralı registerde, kral olarak tanımlanan ve kendisinden daha kısa boyda çıplak bir figürü kurban ettiği ya da öldürdüğü ifade edilen figür elinde, tapan şahsın elindeki nesneye benzer bir obje tutmaktadır (Pinnock 2007: 11, Fig. 6; Matthiae 2011a: Fig. 28). Önündeki çıplak figürü öldürme niyetinde olduğu için bu obje olasılıkla bir silahtır; ancak detaylı tanımlaması yapılmamaktadır.

Kral ve tapan şahısların arasında, alt kısmı kırık olduğu için tam anlaşılamamakla birlikte üst kısmı üçgen şekilde olan iki nesne bulunmaktadır (Genç ve Yanar 2019: Fig. 4). Bu nesneler, ilk tapan şahsın elinde tutup yöneticiye sunu yaptığı objeye benzemektedir. Onun dışında, Mardikh köyünden bulunan Hadad Steli'nde (yak. MÖ 1850-1750), kraliçe figürü ve tanrı arasında bir platform üzerinde duran tütsü kabı benzeri nesnenin de üst kısmı üçgen biçimlidir (Matthiae 1993: Pl. 69.1, 70.1; 2014a: Fig. 10; Pinnock 2004: Fig. 22). Belki de Avanos-Akarca Steli'nde de üçgen biçimli nesneler benzer bir kabı temsil etmektedir.

İkinci tapan şahsın elinde tuttuğu sepet kulplu kabın alt bölümü kırık olduğu için formu tam anlaşılamamaktadır. Bununla beraber yukarıda bahsi geçen *Adad-sūlūli*'nin arşivindeki mühür baskısında yönetici/tanrıya hizmet eden figür, elinde sepet kulplu bir

[211] Tanrı *Marduk* 3. Ur Hanedanlığı'ndan itibaren Babil Şehri'nin koruyucu tanrısıdır. *Marduk* kültünün yükselişi Babil'in siyasi açıdan bir şehir devletinden imparatorluk başkentliğine yükselişiyle yakından ilgilidir. Kasit Döneminden itibaren *Marduk* gittikçe artan bir şekilde önemli bir tanrı haline gelmiştir. Diğer yandan MÖ 14 yüzyılda Assurda da popüler bir tanrıdır. Senherip Döneminden itibaren *Marduk* kültünün aspektleri, mitoloji ve ritüelleri Assur'un devlet tanrısı olan tanrı *Assur*'a ithaf edilmiştir. *Marduk*'un sembolü üçgen başlı bir kürek veya çapadır. Yerel bir tarım tanrısı olarak tanrının kökenini yansıtmış olabileceği düşünülmüştür (Black ve Green 1992: 128-129, 168). Diğer yandan *Marduk*'un başka bir sembolü de yılan-ejderi'dir. Aslında Esnunna'nın yerel tanrısı *Tišpak*'ın hayvanı olan yılan-ejderinin, bu şehrin Babil tarafından fethinden sonra Tanrı *Marduk*'un da sembolü olarak kullanılmaya başlandığı belirtilmiştir (Black ve Green 1992: 129).

kap tutmaktadır (Özgüç ve Özgüç 1953: 235, Pl. LXII no. 690; Teissier 1993: Fig. 9; N. Özgüç 2006: Lev 68. Kt.n/k 1887B). Ebla'da, IIIA tabakasındaki, D Tapınağı'nın *cellası*ndaki ziyafet sahneli teknede de bu tipten kapları taşıyan görevliler vardır (Pinnock 1994: Pl. VIa). Tasvirli sanat eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla "ön tarafı sivri başlıklı" figüre hizmet eden görevliler ya da tapan şahıslar benzer formda, sepet kulplu kap taşımaktadır. A. Erkanal (1995: 593-605), Kültepe ve Ebla örneklerindeki sepet kulplu kapları bereket ile ilgili "kült kabı" olarak değerlendirmekte ve bunların madeni kaplar[212] olduğunu öngörmektedir. Bu kap, bir kadının bel kısmından dizine ya da ayaklarına (belde aşağısına) kadar olan vücut bölümü biçimindedir (A. Erkanal 1995: 594). Erkanal'a (A. Erkanal 1995: 597-598) göre Kültepe ve Ebla'da yer alan örnekler buluntu tabaklarına göre MÖ 1850'li yıllara tarihlendirilmelidir. Mühür baskılarında ve diğer tasvirli sanat eserlerinde görülen bu kapların bronzdan yapılmış bir benzeri Kültepe II. tabakada bir taş sanduka mezar içerisinden bulunmuştur (Sipahi 1995: 711-713, Şek. 1). Ayrıca Kültepe'den bakırdan yapılmış çok yakın başka bir benzeri de Ib tabakasında bulunmuştur (T. Özgüç 2005: 215, Fig. 254). Kültepe II. tabaka mezarından çıkan kap MÖ 1850'lere tarihlendirilmektedir (Sipahi 1995: 717). Byblos'ta Tanrı *Reshef*'e adanan "Obelisk Tapınağı'nda" bir çömlek içinde gömülü olarak çıkan toplu buluntularda[213], bu formda bir kabın altından yapılmış örneği ele geçmiştir (Pinnock 2012: 86-87, Fig. 2; 2016: 270). Pinnock (2012: 96, Fig. 2, 19, 21) altından yapılan ve situla olarak tanımladığı bu kabın Ebla teknelerindeki kaplara benzerliği nedeniyle OTÇ I'e ait olması gerektiğini bildirmektedir. Stel yüzeyindeki kabın tam formu bilinmemekle birlikte sepet kulplu olmasından hareketle diğer formlar incelendiği zaman Kültepe'de Ib tabakasında, bakırdan/bronzdan yapılmış sepet kulplu situla (T. Özgüç 2005: 216: 255), aynı tabakada pişmiş topraktan sepet kulplu kap/kandil (T. Özgüç 1959: 50-51, Lev. XXXI. 2), yine Kültepe'den Ib tabakasından, pişmiş topraktan sepet kulplu ve üzüm salkımı biçimli gövdeli kap ile (T. Özgüç 1999: 52, 54, Lev. 105.2) benzerlik kurmak da mümkündür.

[212] Sepet kulplu madeni kap örnekleri Anadolu'da Kültepe dışında, Kastamonu Kınık'ta, Troya'da da görülmektedir (Dörpfeld 1902: 350-351, Fig. 276-278; Collon 1982b: Fig. 1-2; Emre ve Çınaroğlu 1993: 677, 679-680, Fig. 6).

[213] Pinnock (2016: 270-271), çömlek içinde gömülü bu toplu buluntuda yer alan eserlerin Byblos atölyelerine yabancı olduklarını belirterek, bunların Ebla'lılar tarafından sunulan ve Tanrı *Reshef*'e adanmış eşyalar olabileceğini öngörmektedir.

Arka Taraftaki Geniş Yüzey: Stelin bu yüzeyinde de kenarlar bir bantla çerçeve içinde alınmıştır (Şekil: 324c, 325c). Ana konu bir ziyafet/yemek sahnesidir (Genç ve Yanar 2019: 64, Fig. 4c). Bu yüzey dört sıra yatay bantla iki sahneye ayrılmıştır. Üst bölümde, stelin bütün yuvarlaklığını kaplayan astral bir sembol vardır. Bu sembol iç içe geçmiş üç adet daire, en içteki dairenin merkezinde bir dikdörtgen nesne ve ikinci dairenin içinde de altı adet dikdörtgen nesne şeklindedir. Büyük bir rozet görünümüne sahip bu sembolde dikdörtgen şekiller kaba bir durumda betimlendiği için tamamlanmamış olduğu öngörülmektedir (Genç ve Yanar 2019: 64-65, 71, Fig. 4c).

Aşağıdaki sahnede bir masanın iki tarafında karşılıklı oturan iki erkek figürü ve sağdaki figüre sunu yapan ve yüzü ona dönük olan üçüncü bir şahış bulunmaktadır. Çok kötü durumda korunmuş olan bu yüzeyde, her iki oturan erkek figürünün aynı tarzda tasvir edildiği bildirilmektedir (Genç ve Yanar 2019: 64). Sol taraftaki figür çapraz bacaklı (?) bir tabure üstünde oturmaktadır, ancak tabure tam korunamamıştır. Her iki oturan figürün de başlarında yuvarlatılmış, yarım daire biçiminde bir başlık vardır. Uzun sakalları göğüslerine kadar inmektedir. Görülebildiği kadarıyla bir omuzlarını açıkta bırakan uzun bir elbise giymişlerdir. Elbisenin üzerindeki mantonun altından çıkan bir ellerini ileri doğru uzatmışlardır. Bu ellerinde bir fincan tuttukları bildirilmektedir (Genç ve Yanar 2019: 64-65). Sol taraftaki figürün bir ayağı diğer ayağının önündedir. İkisinin de arasında ancak biraz daha yukarıda betimlenen masa boğa ayaklarına sahiptir. Masanın üzerinde iki adet konik nesne vardır ve bunlar üst üste yığılmış ekmek olarak yorumlanmıştır (Genç ve Yanar 2019: 64-65). Soldaki figürün önünde, masanın aşağısında olacak biçimde, yüksek kaideli bir çömlek durmaktadır. Sağ taraftaki oturan figürün karşısında, yüzü ona dönük olan ve ayakta duran üçüncü bir figür yer almaktadır. Bu figür kısa saçlı ve sakalsızdır. Uzun bir elbise giymektedir. Yüzü hizasında kaldırıp oturan şahsa doğru uzattığı sağ elinde bir fincan tutmaktadır (Genç ve Yanar 2019: 64-65, Fig. 4c).

"Ziyafet Sahnesi" Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Döneminin başından itibaren gerek adak levhalarında ve gerekse silindir mühür yüzeylerinde (Frankfort 1935: 50, Fig. 58; 1954: 32-33, Pl. 33A; Hansen 1963: 161; Amiet 1980: 121-130, Pl. 88-90, 92, Fig. 1152-1194, 1213, 1218-1219, 1221); Güneydoğu Anadolu

Bölgesi'nde Kilis Oylum Höyük'te, ETÇ'ye ait silindir mühür yüzeylerinde (Özgen 1993: 468-472, Fig. 4a-c; Gedik 1996: Kat. No: 16, Lev. VIII)-IXa) görülmektedir. Paris Louvre Müzesi'nde bulunan bir mührün bu sahnelerin öncülü olabileceği de ileri sürülmektedir (Hansen 1963: 161-162, Pl. V-VI). Kuzey Suriye ve Mezopotamya'daki ziyafet sahnelerinde tek başına ya da karşılıklı oturan figürler bir çömlek içinden çıkan kamışla sıvı içmekte ya da ellerindeki kadehi yukarı doğru kaldırmaktadır (Frankfort 1955: 38-39, Fig. 316, 334, 351, 358-359, 415-416, 485, 519, 578, 586-587, 605, 615, 620, 981). Bu tasvirlerde içki içme sahnesi mevcutken yemek yenildiğine dair bir masanın olduğu belirlenememiştir. Bununla birlikte, Oylum Höyük'te ETÇ'nin ikinci yarısına tarihlendirilen, Erken Hanedanlar Dönemi Üslûbu'nda oyulan 3 adet silindir mühürdeki ziyafet sahnesinde üzerinde yiyeceklerin olduğu masa yer almaktadır (Özgen 1993: 468-472, Fig. 4a-c; Gedik 1996: Kat. No: 16, Lev. VIII)-IXa). Ziyafet sahnelerinin haricinde Kültepe II. tabakadan bir silindir mühür baskısının yüzeyinde, sivriltilmiş başlık takan krali (?) figür karşısında ayakta duran çıplak tanrıçaya, ikisinin arasındaki bir kap içine sıvı sunusu yaparken tasvir edilmiştir (T. Özgüç ve Nimet Özgüç 1953: 693; Teissier 1994: No. 533). Bu kap Avanos-Akarca Steli'nde sol tarafta oturan figürün önünde duran kaba neredeyse birebir benzerlik göstermektedir.

Ziyafet sahneleri mühürlerden başka, yukarıda anlatılan ve OTÇ'ye tarihlendirilen "Ebla teknelerinde" ve Anadolu dışında bulunan birtakım stellerde görülebilmektedir. Bu steller *Hama* (Pinnock 1992: Fig. 1), Alsdorf (Di Paolo 2006: 141, Fig. 1-2) ve Tell Furacijah (Orthmann 1971: 104, 483, Pl. 7c), İştar (Matthiae 2011a: Fig. 28) Stelleri'dir ve OTÇ I-II yani yaklaşık MÖ 2000-1600'e tarihlendirilmektedir (Di Paolo 2006: 142).

Hama'dan bulunan bir stelin ön yüzeyinde hilâlli kursun altında, üzerinde yiyecekler dolu olan bir masaya doğru oturan figür ve eşlikçisi yer almaktadır. Çapraz bacaklı bir taburede oturan figür ile ayakta duran figür karşılıklı olarak kadehlerini kaldırmışlardır. Masanın boğa ayağı biçimindeki ayakları da Avanos-Akarca Steli'ndeki masaya benzerlik göstermektedir (Pinnock 1992: Fig. 1). Hama Steli'nde stelin formu, en üst kısımda astral sembol ve altındaki yemek sahnesi ve sahnenin ana ögelerinden boğa ayaklı masa Avanos-Akarca Steli'ne benzerlik göstermektedir. Pinnock (1992: 119), Hama Steli'ni MÖ 1950-1750 yıllarına tarihlendirmektedir.

Alsdorf Steli'nde, stelin sağ tarafında büyük boyutlu bir astral sembol, sol tarafında: üst kısımda üzeri yiyeceklerle dolu bir masanın sağında oturan ve kadeh kaldıran bir figür ile alt kısımda arabasıyla birlikte bir Fırtına Tanrısı ile boğa adam yer almaktadır (Di Paolo 2006: 143-148, Fig. 1-2, Pl. 1). Alsdorf Steli MÖ 2. binyılın başına tarihlendirilmektedir (Di Paolo 2006: 149).

Üçüncü stel Tell Furaijah/Fredje Steli'dir. Konik formda olması gereken stelin sadece orta bölümü korunmuştur. Ön yüzeyinde üzeri yiyeceklerle dolu masanın iki yanında bir erkek ve kadın tasviri ve kadının kucağında da bir çocuk yer almaktadır (Di Paolo 2006: Pl. 2c). Figürlerin arasındaki masa da Avanos-Akarca Steli'ne benzerlik göstermektedir. Stel, Di Paolo (2006: 142, Dip Not: 15) tarafından OTÇ'nin başlarına, OTÇ I'e tarihlendirilmektedir. Üzeri yiyeceklerle dolu boğa ayaklı masaların en erken örneklerinden birisi Akad Dönemine ait bir silindir mühür yüzeyinde yer almaktadır (Delaporte 1923: 114, Pl. 74.6 (A177)).

Dördüncü stel Ebla'da açığa çıkarılmış olan İştar Steli'dir (Matthiae 2011: Fig. 28). Söz konusu stel OTÇ I-II'ye yani yaklaşık olarak MÖ 1850-1700'e tarihlendirilmektedir (Matthiae 2011a: 767, Fig. 28). Stelin A olarak tanımlanan geniş ön yüzeyinde, A3a registerinde, bir masa üzerindeki üçgen formda yiyecekler, Avanos-Akarca Steli'ndeki masa üzerinde yer alan yiyaceklere benzerlik göstermektedir (Pinnock 2007: 11, Fig. 6; Matthiae 2011a: 767, Fig. 28).

Ebla Arkeoloji Müzesi'nde yer alan bir eserin üst bölüm parçasının ön yüzeyindeki yemek sahnesiyle de bağlantı kurmak mümkündür (Matthiae 2011a: 770, Fig. 29). OTÇ I, yani yaklaşık olarak MÖ 1900-1800'e tarihlenen eserde Avanos-Akarca Steli'ndeki yemek sahnesinde yer alan masa ve üzerindeki yiyeceklerle paralellik gösteren bir sahne mevcuttur. Bunun yanı sıra, Ebla Müzesi'ndeki eserde masanın sağ tarafında oturan figür, silindirk ağızlı, elips gövdeli ve orta yükseklikte kaidesi olan bir çömleğin içinde kamış vasıtasıyla sıvı tüketmektedir (Matthiae 2011a: Fig. 29). Avanos-Akarca Steli'nde her ne kadar aşınmanın yoğunluğu nedeniyle tüm hatlar belirgin olmasa da sol tarafta oturan figürün önünde dışa çekik ağızlı, elips gövdeli ve yüksek kaideli bir

çömlek yer almaktadır. Bu figür belki de bu çömlek içindeki sıvıyı bir kamış yardımıyla tüketmektedir; ancak aşınmadan dolayı kamışın hatları belirgin değildir.

Sol Dar Yüzey: Stelin bu yüzeyi kötü korunmuştur. Fırtına Tanrısı ve bir tanrıça ya da rahibe figürü ana sahneyi teşkil etmektedir (Şekil: 324d, 325d). Tüm figürler sağ tarafa yönlendirilmiştir. Dağlarla çevlenmiş bir alanda Fırtına Tanrısı önündeki boğanın sırtına sağ diziyle çökmüştür. Göğsüne kadar inen dalgalı sakalın dışında yüz detayları belirgin değildir. Başında bir başlığın olduğu seçilebilmektedir. Cepheden betimlenen gövdesi üçgen biçimindedir ve dış konturu kabartma hatla belirginleştirilmektedir. İnce belinde düz bir kemer takılıdır. Sol eliyle boğanın kalın yularını/dizginlerini tutmaktadır. Sağ kolunu dirsekten kıvırmaktadır. Üst kolu yuvarlak hafif kaslı gösterilmekteyken kolunun alt bölümü ve bileği incedir. Sağ elinde uç kısmı kanca şeklinde eğri bir silahı kavramaktadır ve bu silahı sağ omzuna dayamaktadır. Tanrının üzerinde durduğu boğa sağ tarafa doğru hareket halindedir. Başı profilden ve boynuzları cephedendir. Boynuzlar, karşılıklı duran hilâl şeklinde betimlenmektedir. Başı boynuzlarına oranla küçüktür ve ensesi kalındır. Boğanın ense bölümü haricinde gövdenin dış konturları kabartma bir hat ile belirginleştirilmektedir. Sol ön ve sol arka bacağı öne adım atma pozisyonundayken sağ ön ve sağ arka bacağı bu harekete uygun olacak biçimde geride durmaktadır. Boğanın toynakları ayaklarından ince bir kabartma bant ile ayrılmaktadır (Genç ve Yanar 2019: 65, Fig. 4d).

Bu sahnenin alt bölümünde, sağ köşeye yakın, dağların önünde bir kadın tasviri yer almaktadır. Bu figürün sadece baş kısmı ve omzu korunmuştur. At kuyruğu biçiminde bir görünüme sahip saçları uzun ve dalgalıdır. Alnının üzerinden geçen, ön bölümü süslü bant başını çevrelemektedir. Gözü badem biçimlidir ve kabarta şeklinde betimlenmektedir. Küçük bir burnu ve kapalı bir ağzı vardır. Yüzünde hafif bir gülümsemenin olduğu bildirilmiştir (Genç ve Yanar 2019: 65, Fig. 4d). Boynu oldukça kısa gösterilmektedir. Yaklaşık olarak çenenin hemen altından omuzları başlamaktadır. Bu kısımdan sonra stel kırıldığı için figürün devamında nasıl olduğu görülememektedir (Genç ve Yanar 2019: 65, Fig. 4d).

Elinde ucu kanca şeklinde eğri bir silah taşıyan Fırtına Tanrısı figürlerine Eski Suriye Üslûbu[214] silindir mühür yüzeylerinde görmek mümkündür (von der Osten 1934: Fig. 324, 327; 1936: Fig. 94; Eisen 1940: Pl. XIV Fig. 147; Erkanal 1993: 59, Lev. 22, V_2-X/05). Eski Suriye Üslûbunun geç ya da ikinci grubuna dahil edilen mühür yüzeylerinde Fırtına Tanrısı boynuzlu başlık, at kuyruğu biçimli uzun saç ve kısa etek ile betimlenmektedir. Fırtına Tanrısı bir elinde gürz, diğer elinde savaş baltası ve eğri silah tutmaktadır (von der Osten 1934: Fig. 324, 327; 1936: Fig. 94; Eisen 1940: Pl. XIV Fig. 147; Erkanal 1993: 59, Lev. 22, V_2-X/05. Bazı örneklerde de bir boğanın yularından kavramaktadır (von der Osten 1934: Fig. 324, 327; Eisen 1940: Pl. XIV Fig. 147). Elinde eğri silahla betimlenen tanrının karşısında ya da arkasında Kanatlı Tanrı ile birlikte betimlenmektedir. Bu tanrı da cepheden gösterilen boynuzlu başlıklıdır. Genel olarak bir bacağını açıkta bırakan, uzun saçaklı kısa bir etek giymektedir. Bu tanrı bir örnekte N. Özgüç (Özgüç 1966: 161, Lev. XLVII, 2) ve A. Erkanal (Erkanal 1993: 59, Lev. 22, V_2-X/05) tarafından *İştar* olarak tanımlanmış olsa da Tanrı *Yam* olması daha büyük bir olasılıktır; çünkü bu tanrı hem Fırtına Tanrısı ile mücadele halindedir hem de elinde Tanrı *Yam*'ın taşımakta olduğu bir mızrak tutmaktadır.

Tanrı figürünün aşağı bölümünde betimlenen kadın figürünün "Çıplak Tanrıça" ya da "Suriyeli kadın/rahibe" olması gerektiği yönünde görüş bildirilmektedir (Genç ve Yanar 2019: 77-78). Kültepe Kaniş Karum II. tabakada Eski Suriye Üslûbu mühürlerde, Avanos-Akarca Steli'ndeki sivriltilmiş başlık takan krali figürün yanında at kuyruğu saçlı çıplak kadın figürü (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. LXII: 691-692; Teissier 1993: Fig. 1-2, 7,10; N. Özgüç 2006: Lev. 57 CS 222 Kt.n/k 1842B, Lev. 221 CS 222 Kt.n/k 1842B, Lev. 68 CS 704 Kt.n/k 1887B, Lev. 246 CS 704 Kt.n/k 1887B, Lev. 76 CS 767 Kt.n/k 1926C, Lev. 263 CS 767 Kt.n/k 1926C, Lev. 83 CS 819 Kt.n/k 1936E, Lev. 276 CS 819 Kt.n/k 1936E; Genç ve Yanar 2019: 77-78) ve uzun saçlı kıyafetli kadın figürü görülmektedir (N. Özgüç 2006: Lev. 54 CS 597, Kt.n/k 1833B, Lev. 212 CS 597, Kt.n/k 1833B). Yukarıda da bahsedildiği üzere Hammam et Turkman'dan ele geçen bir silindir mühür yüzeyinde sivriltilmiş başlık takan krali figürün oturan tanrıya sunu yaptığı

[214] von der Osten (1934: 12, 50) yayınında 324 ve 327 numarası ile ve diğer yayınında (von der Osten 1936: 1, 26, 31) 94 numara ile tanımladığı ve bizim bu gruba dahil ettiğimiz silindir mühürleri "Hitit Mühürleri" olarak tanımlamaktadır.

sahnede uzun saçlı ve kıyafetli kadın figürünün olması dikkati çekmektedir (Meijer 2010: 203, Fig. 4).

Avanos-Akarca Steli'nde kadın figürünün başından aşağı bölümü korunamadığı için net bir yargıya varmaz zordur ancak Genç ve Yanar (2019: 77-78) belki de bu figürün Fırtına Tanrısı'nın yanında olan kızkardeşi ve karısı *Anat* olabileceği yorumunu da yapımaktadır (Özgüç 2006: 195; Genç ve Yanar 2019: 77-78). 1931 yılında Ugarit kazılarından açığa çıkarılan tabletlerde *Ba'al*'in eşi olarak *Anat* isimli bir tanrıçayı görmekteyiz. *Anat* bu metinlerde savaş tanrıçası olarak tanımlanmaktadır ve aşk ve doğurganlıkla bir ilişkisi kurulmamaktadır (Gibson 2004: 4). Ugarit'ten ele geçen CTA2 numaralı bir tablet parçasında *Ba'al/Hadad*'ın Tanrı *Yam/Nahar* ("deniz" ve "ırmak") ile olan savaşında Tanrıça *Adad*'ın adı birkaç yerde geçmektedir. *Baal*'in *Yam*'ı yendiği ve öldürdüğü bu savaşta *Anat* da *Ba'al*'le birlikte savaşmıştır ve hatta bu savaşta "ejderha" veya "yılanı" öldürdüğünü de iddia etmiştir (Gibson 2004: 4-7). Diğer yandan Ugarit'ten 1931 yılında keşfedilen CTA 3 numaralı tablette ise *Anat*'ın *Ba'al*'in kızkardeşi olduğu kaydedilmektedir (Gibson 2004: 8-11). Söz konusu metinde *Yam*'ı yenen ve sarayında oturan *Ba'al*'in elinde kız kardeşi *Anat*'ın lirini tuttuğu yazmaktadır. Metnin başka bir yerinde ise *Athirat* kocasıyla birlikte deniz kenarındayken gözlerini kaldırdığında *Ba'al*'in kızkardeşi *Anat* ile birlikte yaklaşmakta olduğunu gördüğü kaydedilmektedir (Gibson 2004: 8-9).

Sağ Dar Yüzey: Stelin kenarları bir bantla çerçeve içinde alınmıştır. Üst bölümde yarım daire biçiminde, üst üste dizilmiş dağ sıraları mevcuttur. Dağ sıralarının alt kısmındaki sahne bir niş içerisine yerleştirilmektedir. Sahnenin ana figürü sağ tarafa yönlendirilmiş kanatlı bir tanrıdır (Şekil: 324b, 325b). Tanrının arkasında, aynı tarafa yönlendirilmiş ve daha küçük boyutlu betimlenmiş tapan şahıs yer almaktadır. Tanrının başlığı ve gövdesi cepheden, yüzü ise profildendir. Cepheden gösterilen ve tepe kısmı konik biçiminde çıkıntılı başlığın her iki kenarında yukarı doğru kıvrılan birer boynuz vardır. Tanrı kısa dalgalı saçlıdır. Dalgalı sakalı göğse kadar inmektedir ancak bıyığı yoktur. Alınla birleşen içbükey kavisli burnunun ucu yukarı kalkıktır. Tam belirgin olmamakla birlikte kralın burnuna benziyor olmalıdır. Ağzı kapalıdır. Boynu sakalın altından görülmemektedir ve ensesi oldukça kısadır. Başı direkt omuzları üzerinde

oturtulmuş gibi görünmektedir. Omuzları aşağı doğru düşüktür. Daha dar olan sağ omzu sol omzuna göre biraz daha yukarıdadır. Kolları oldukça incedir. Her iki kolunu da dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirmiştir. Yumruk yaptığı her iki elini göğsü üzerinde, neredeyse birbirine değecek biçimde tutmaktadır. Elleri kolların ince görüntüsüne orantuısız olacak biçimde daha büyüktür. Sağ elinde (?) sol omzuna doğru göğsü üzerinde diyagonal duran tüy (?) benzeri bir nesne tutmaktadır ve üzerinde "V" şeklinde yakalı bir kıyafeti bulunmaktadır. Sırtından çıkan ve her iki omzunun arkasından yanlara doğru açılan dalgalı kanatları yukarı doğru yükselmektedir. Kanatların içi, sivrilen uç kısımları haricinde, verev çizgilerle taranmıştır. Sahnenin sol tarafında, tanrıdan oldukça küçük boyutta tasvir edilen ikinci bir figür mevcuttur. Sağ tarafa yönlendirilen bu tapan şahsın kadın ya da erkek mi olduğu anlaşılamamıştır. Bu figürün kısa saçları dalgalıdır. Profilden betimlenen yüzünde burnu yukarı kalkıktır ve ağzı kapalı betimlenmiştir. Çenesi sivriltilmiştir. Bu figürün de boynunun alt kımından itibaren stel kırık olduğu için devamı bilinmemektedir (Genç ve Yanar 2019: 64, Fig. 4b).

Eski Suriye Üslûbu silindir mühür ikonografisinde, kanatlı ve bazı örneklerde sakallı tasvir edilen tanrı, denizlerin efendisi Tanrı *Yam/Yammu* kimliğinde tanımlanmaktadır (Matthiae 1992: 169-170; 2007: 188, Dip not: 12, Fig. 10; 2011b: 167-168, Fig. 13.1; 2015a: 211, Fig. 1). Deniz tanrısı olan Tanrı *Yam* genellikle değişmeyen bir ikonografik görüntüye sahiptir (Matthiae 1992: 177). Boynuzlu başlıklıdır, başlığın formları bazen farklılıklar gösterse de boynuzlar başlığın iki yan kenarından çıkmaktadır. Her iki omzundan yukarıya kanatlar yükselmektedir. Tanrının göğsü çıplaktır, üzerine giydiği eteği her zaman aynı biçimdedir. Bu etek öne attığı bacağını açıkta bırakıp arkadaki bacağını örtmektedir. Eteğin belden aşağı bölümü yatay taramalarla, arkadaki bacağını örten kısmı ise dikey saçaklarla betimlenmektedir (Matthiae 1992: 170-171, Fig. 1-20). Ugarit mitolojisinde Tanrı *Yam/Yammu* ile Tanrı *Hadad/Ba'al*'in birbirine rakip tanrılar olduğu anlatılmaktadır (Mathiae 1992: 174-175; 2007: 188; 2016: 288-294). Bu iki tanrının kavga ve mücadelesi Eski Suriye Üslûbu silindir mühür yüzeylerinde tasvir edilmektedir (Matthiae 1992: 169-192; 2007: 188, Dip not. 12, Fig. 10; 2015b: Fig. 30; 2016: 288-294, Fig. Fig. 19-20). *Yam*, *Hadad/Ba'al* ile savaşırken elinde bir balta ve bir mızrak taşımaktadır (Matthiae 2016: Fig. 19-20); ancak stel yüzeyindeki tasvirin elinde

herhangi bir silah görülememektedir. New York Metropolitan Müzesi'nde, Moore Koleksiyonu'nda bulunan ve MÖ 1750-1650'ye tarihlendirilen bir silindir mühür yüzeyinde, Tanrı *Rashap*'ın karşısından tasvir edilen *Tanrı Yam*'ın duruşu Avanos-Akarca Steli'ndeki tanrının duruşuna benzemekle birlikte başlık işlenişleri farklılık göstermektedir (Matthiae 2015a: Fig. 1). Avanos-Akarca Steli'ndeki tanrının kanat işlenişi diğer tüm tasvirlerdeki tanrı figürlernin kanat işlenişinden farklılık göstermektedir (Matthiae 2016: Fig. 13-20). Diğer yandan steldeki kırık ve eksik bölümler nedeniyle tanrının kıyafet detayları görülememektedir.

Stelin Tepe Kısmı: Stelin iki yan dar kenarından başlayıp tepe kısma doğru, kat kat, yarım daire biçiminde düzenlenen dağ sıraları, eserin tepe kısmında karşılıklı birleşmişlerdir (Şekil: 324e, 325e). Yan yana 5-6 sıra, üst üste ise 15 sıradan oluşmaktadır. Dağ sıralarının arsında boş yer bırakılmamıştır (Genç ve Yanar 2019: 65, Fig. 4b, d, e).

Avanos-Akarca Steli'nin yukarıda da anlatıldığı üzere dört yüzeyi de tasvirli olduğu için özgün konumunda her yönden görülmesini sağlayacak bir yere dikilmiş olmalıydı (Genç ve Yanar 2019: 79). Stel yüzeyinde tasvir edilen konular, ön yüzeyinde kralın da dahil olduğu krali sahne, arka yüzeyinde ziyafet sahnesi, yan yüzeylerde Fırtına Tanrısı ve tanrıça ya da rahibe ve diğer yüzde Kanatlı Tanrıdır. Genç ve Yanar (2019: 80) söz konusu sahnelerde kral için düzenlenen bir ziyafet kültü ya da kral için adanmış bir stel olabileceğini öngörmektedirler. Diğer yandan yan dar yüzeylerdeki tanrısal figürlerin de, yukarıda bahsi geçen Ugarit efsanelerindeki *Ba'al* ve *Yam* mücadelisini temsil etmiş olabileceği belirtilerek söz konusu figürlerin, kadın figürü *Anat* da dahil olmak üzere tanrısal üçlüyü temsil etmiş olabilecekleri ifade edilmektedir (Genç ve Yanar 2019: 80).

Avanos-Akarca Steli yüzeyindeki tasvirler ve konular, Ebla Kült Tekneleri, İştar Steli ve Mardikh Köyü Steli ile olan stil ve ikonografik paralellikleri açısından Eski Suriye Kültürü'ne bağlanmaktadır (Genç ve Yanar 2019: 80). Bununla birlikte, Kuzeybatı Suriye kültürünü temsil eden bir kült anıtı olması yönünde önemli kanıtları bulunan stelin Anadolu içlerinde, Avanos'ta bulunmuş olması enteresan bir durum oluşturmaktadır. Eski Hitit Döneminden itibaren Hitit kralları askeri seferleri sonrasında

elde ettikleri ganimetlerle birlikte o şehirlerin tanrılarını da Hattuşa'ya taşıdıklarını yazıtlarında anlatmaktadır (Korošec 1963: 160; Kuhrt 2009: 312-348). Genç ve Yanar (2019: 80-82) da söz konusu stelin Hitit krallarının yaptığı seferler sonucunda, Ebla'dan ya da Kuzey Suriye'den ganimet eşyası olarak taşınmış olabileceği yönünde görüş bildirmektedirler; ancak stel Hattuşa'da değil Avanos'ta bulunmuştur. Stelin bulunduğu Akarca köyü, Kültepe-Kaniş Karum'a yaklaşık 56 km uzaklıktadır ve stel yüzeyindeki özellikle kral tasviri Karum II. tabaka'dan ele geçen Eski Suriye Üslûbu'nda yapılmış mühürlerdeki figürlere benzerlik göstermektedir. Genç ve Yanar'ın (2019: 80-82) diğer bir görüşü ise stelin Kültepe'den gelmiş olması yönündedir; ancak yüzeyinde krali bir figür olan stelin dikilmesine Kaniş'li yöneticilerin ne kadar sıcak bakmış olabileceği de tartışmaya açık bir konudur. Kaynağı her neresi olursa olsun, stelin yüzeyindeki betimlemelerin ikongrafik özelliklerine göre Eski Suriye Kültürü'nün bir kült anıtı olan eser OTÇ I ve II'ye, MÖ 1900-1750'ye tarihlendirilmektedir (Genç ve Yanar 2019: 82).

5. 3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Gaziantep sınırları içinde yer alan merkezlerde tespit edilmiştir.

5. 3. 1. Gaziantep

Tilmen Höyük Gaziantep'te OTÇ stel geleneğinin mevcut olduğu tek merkezdir.

5. 3. 1. 1. Tilmen Höyük

Tilmen Höyük, Gaziantep iline bağlı, İslâhiye ilçesinin 10 km doğusunda, Amanos ve Kurt Dağları arasında, engebeli dar bir fay ovası içinde konumlanmaktadır. Höyük 175 x 225 m ölçülerinde bir tepe ile batıdan doğuya doğru genişleyen 175 x 100 m ölçülerinde bir Aşağı Kent/Teras'tan oluşmaktadır. Höyüğün ova seviyesinden yüksekliği 21 m, aşağı şehrin yüksekliği ise 4 m'dir (Alkım 1962: 448; Duru 2013: 11).

Tilmen Höyük'te ilk yüzey araştırması 1958 yılında, U. B. Alkım başkanlığında yapılmıştır (Alkım 1960: 8-9). Höyükte 1959 yılında yapılan sondaj çalışmasının ardından, 1960-1963, 1969-1972 yıllarında U. B. Alkım başkanlığında geniş çaplı kazılar yürütülmüştür (Alkım 1960: 7-9; 1961: 5-6; 1974b: 23-30). 2002 yılında

höyükte R. Duru denetiminde küçük çaplı kazı, onarım ve çevre düzenlemesi yapılmıştır (Duru 2004: 289-296). 2003-2007 yılları arasında ikinci dönem kazıları N. Marchetti tarafından gerçekleştirilmiştir (Marchetti 2009: 387).

Tilmen'in MÖ 2. binyılın ilk yarısında, bölgede *Yamhad* Krallığı'nın egemenliğini kabul etmiş olan 20 küçük krallıktan birisi olması gerektiği öngörülmüştür (Marchetti 2006a: 276; Duru 2013: 49). Yerleşimde yapılan kazı çalışmaları sonucunda yapı katları yeniden eskiye doğru aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Alkım 1962: 450; Duru 2013: 12; Marchetti 2006a: 276):

Yapı Katları	Dönem
Karışık Birikim	Roma – Bizans ve İslami Dönemler
Ia, b yapı katları	Demir Çağları ve daha geç dönemler
IIa yapı katı	GTÇ (?) ve OTÇ III
IIb, c yapı katları	OTÇ II
IIIa, b yapı katları	OTÇ I
IIIc, f yapı katları	ETÇ III
IIIg, h yapı katları	ETÇ II
IIIi yapı katı	ETÇ II / I
IIIj, k yapı katları	ETÇ I
IVa-d yapı katları	GKÇ

Tablo 77: Tilmen Höyük Stratigrafisi (Marchetti 2006a: 276).

Tilmen Höyük'te aşağı şehrin batısında (M alanında) etrafı temenos duvarı ile çevrili bir tapınak yapısının varlığı tespit edilmiştir. Ana kaya üzerine inşa edilen tapınağın konumu itibarıyla şehrin dışından da görülebileceği ifade edilmiştir (Marchetti 2007a: 153). Ayrıca kutsal alanın akropolisin güney bölümüyle de bağlantılı olması gerektiği öngörülmüştür (Marchetti 2007a: 153; Bitelli vd. 2009: 91). Geç OTÇ (OTÇ II)'de inşa edilen tapınağın Erken GTÇ'de de kullanımda kaldığı ve bu nedenle iki yapı evresine sahip olduğu belirlenmiştir. 10 x 13,5 m boyutlarında ve masif duvarlara sahip tapınağın kuzey duvarı payandalıdır ve giriş kısmı güneydendir (Marchetti 2006b: 201-202; 2007a: 153). Tapınağın, *cella* bölümünde, girişin hemen önünde, ön yüzeyi tabanın üzerine gelecek biçimde bir stel tespit edilmiştir (Marchetti 2007a: 153, Fig: 4; 2007b: 357, Fig. 10). Stelin orijinalinde de bu cella bölümünde durmuş olacağı ancak

erozyondan dolayı *cella*da gerçekleşen zemin kaybı nedeniyle ikincil durumda göründüğü belirtilmektedir (Marchetti 2007a: 153).

Stelin ham maddesi bazalttır (Marchetti 2007a: 154). Tepesi yuvarlatılmış stel aşağı doğru hafifçe daralan konik formludur (Şekil: 326-327). Ön ve arka yüzeyi işlenmiştir. Arka bölümün üst kısmı inceltilmiştir ve sağ tarafında da kırıklar mevcuttur (Marchetti 2007a: 154, Fig. 5-11). Ön yüzeyde sahne, iki yan kenar ve alk kısımdan olmak üzere kabartma bant ile çerçeve içine alınmıştır. Alt bölümdeki basma düzlemi yanlardaki bantlara göre biraz daha kalındır.

Ön yüzeyinde karşılıklı duran iki figür yer almaktadır. Her iki figürün de baş, bacaklar ve ayakları profilden üst gövdeleri ise cephedendir (Marchetti 2007a: 154, Fig. 5, 9, 21). Sol taraftaki figür görünüm itibarıyla Fırtına Tanrısı (*Haddu*), sağ taraftaki ise ona tapan şahıstır. Tanrı figürünün profilden gösterilen başında, ön ve arka tarafında yukarı doğru yay şeklinde kıvrılan birer boynuzu olan, tepe kısmı yuvarlatılmış bir başlık giyilidir. Başlığın ön tarafında, boynuz ve tepe kısmıı arasında sivri bir çıkıntı vardır. Muhtemelen bu çıkıntı tepe kısmında olması gerekirken yer darlığı nedeniyle yan tarafa kaydırılmıştır. Başlığının altında düz alınla birleşen, aynı şekilde düz ve uzun bir burnu vardır. Ağzı küçük ve dudakları kapalıdır. Gözü badem biçimlidir ve üzerinde yay biçiminde kaşı kabartma olarak işlenmiştir. Bıyıklı ve tüm yüzünü kaplayan sakallıdır. Sakalı aşağı doru sivrilerek, sivri bir uçla göğsü üzerinde sonlanmaktadır. Saçı ensesinin üzerinde topuz şeklinde kıvrılmıştır. Boynu görünmese de saçının altından ensesi betimlenmiştir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, dizlerinin yukarısında, başka bir deyişle baldırlarında sonlanan bir tunik giyilidir. Omuzları yay şeklinde yuvarlatılmıştır ve sağ omzu diğerine göre daha geniştir. Tuniğin kısa kollarının kenarları ince bir kabartma şerit ile bele kadar çerçevelenmiştir. Bu kabartma şerit sol kol kenarında daha belirgindir. Tuniğin etek kısmı birbirine paralel kabartma bantlarla beşe bölünmüştür. İnce belinde sıkıca bağlanan enli bir kemer takılıdır. İki kenarı kabartma bantlı kemerin ön kısmı tokalıdır. Bu kemere, vücudun ön tarafından geçen, kabzası sol, ucu sağ tarafta bir kılıç ya da uzun bir hançer takılıdır. Sağ kolunu dirsekten göğsüne doğru kıvrımıştır ve elinde sağ omzuna dayadığı bir topuzu tutmaktadır. İleri doğru uzattığı ve dirsekten hafifçe kıvırdığı sol elinde, kesici kısmı tapan şahsa doğru olan bir baltayı

uzun sapından kavramıştır. Sol elinin avuç kısmı izleyiciye doğrudur. Tanrının ileri doğru adım atar biçiminde betimlenen bacaklarının üst ve alt kasları belirgindir. Ayaklarında ayakkabıların varlığı seçilemmektedir. Tanrı genel olarak estetik ve atletik bir görünüme sahiptir (Marchetti 2007a: 154, Fig: 9-10, 21).

Tanrının tam karşısında ve ona dönük betimlenen erkek figürünün profilden gösterilen başında tepe kısmı yuvarlatılmış takke biçiminde bir başlık vardır. Kaş kısmı öne doğru hafif çıkıntılı betimlenen alından sonra iri bir burun, iri badem biçimli göz, dudaklar, dar çene ve iri bir kulak vurgulanmıştır. Yanağı dolgun gösterilmiş olup sakalsızdır. Boynu tasvir edilmemiştir, başının hemen altından omuzları başlamaktadır. Sol omzu ve kolunun olduğu kısım kırık ve eksik olmakla birlikte, gövdesine doğru kıvırdığı elinde ucu kanca biçiminde kıvrık olan bir asa tuttuğu anlaşılmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı ve öne doğru kaldırdığı sağ eli tapınma pozundadır. Figür, yuvarlak yakalı, diz kapaklarından aşağı kadar uzanan ve etek kısmı ince sarmal kenarlı bir elbise giymektedir. Sağ omzunda, eteği gibi, ince sarmal kenarlı bir şal bulunmaktadır. Şalın uçları ön ve arka taraftan gösterilmiştir. Elbisenin altından bacaklarının az bir bölümü açıkta bırakılmıştır ve ayaklarında ne giyili olduğu seçilememektedir (Marchetti 2007a: 154, Fig: 5-10, 21). Genel görünüm olarak tapan şahsın yüzü tanrı figüründen daha kaba işlenmiştir ve başın oranı vücut oranlarına göre büyüktür.

Marchetti'ye göre (2007a: 155), stel yüzeyindeki tanrı figürünün kimliği tam belirgin değildir. Söz konusu figürün boynuzlu başlık taşıması onun bir tanrı olduğunun göstergelerindendir. Marchetti (2007a: 155, Fig. 14, 16-17), Eski Suriye Üslûbu'ndaki mühürlerde yer alan Fırtına Tanrısı figürleri ile karşılaştırmalar yapmaktadır. Stelde tasvir edilen tanrının boynuzlu başlığı, silahları ve eteğinden dolayı Fırtına Tanrısı olabileceği ancak bu konuda kesin bir yargıya varılamadığı belirtilmektedir (Marchetti 2007a: 155). Tanrının karşısındaki tapınma durumunda gösterilen erkek figürünün de Eski Suriye Üslûbu'ndaki mühürlerle karşılaştırması yapılmıştır (Marchetti 2007a: 155, 12-16). Karşılaştırma yapılan örneklerde kral olarak tasvir edilen figürler kenarlıklı silindirik bir başlık taşımakta ve etek uçları kalın bordürlü uzun elbise giymektedir (Marchetti 2007a: 155, 12-13). Stel yüzeyindeki erkek figür ne krali bir başlık ne de krali bir elbise taşımamaktadır. Marchetti (2007a: 155-157, Fig. 12-16) aynı mühür

baskılarında refakatçi olarak yorumlanan figürlerin kıyafetleri ile stel yüzündeki figürün arasında benzerlik kurmuş ve burada tasvir edilmiş olan erkek figürün de bir kral tasvirinden ziyade krali olmayan bir lider ya da refakatçi olduğu yorumunu yapmıştır. Marchetti (2016a: 61) geç Eski Suriye Döneminin sonlarından (OTÇ'nin sonları) kalan stel yüzeyindeki tasvirlerin Fırtına Tanrısı ve onu onurlandıran yüksek statüye sahip bir kişi olduğunu belirtmektedir.

Özel bir koleksiyonda yer alan VA 518 numaralı, MÖ 2. binyıl Suriye Üslûbu'nda oyulmuş bir silindir mühür yüzeyinde, karşılıklı duran bir Fırtına Tanrısı ve boynuzlu başlıklı tanrıça figürünün arkasında ayakta duran bir hizmetli ya da tapan şahıs figürü yer almaktadır. Hizmetli figürün başındaki takke biçimli başlığı ve üzerinde giydiği kıyafetinin tamamen Surileyi bir kıyafet olduğu bildirilmekle birlikte (Moortgat1966: 52), stel yüzeyindeki figürün kıyafetine benzerlik göstermektedir. Mührün yüzeyindeki yazıtta: *"Iḫlibšarri, Adad'ın hizmetkârı"* yazmaktadır (Moortgat 1966: 52, 132, No. 523, Taf. 62). Smyrna'dan satın alındığı kaydedilen ve MÖ 2. binyıl Suriye Üslûbu'nda olan başka bir silindir mühür (VA 2291) yüzeyinde de aynı kıyafeti giymiş olan figürün Fırtına Tanrısı karşısında tapınma sahnesini görmekteyiz (Moortgat 1966: 52, 132, No. 524, Taf. 62).

5. 3. 2. Kilis

Kilis sınırları içindeki Oylum Höyük OTÇ stelinin mevcut olduğu bir yerleşimdir.

5. 3. 2. 1. Oylum Höyük

Oylum Höyük, Kilis ili, Merkez ilçesi, Oylum mahallesi (eski Oylum köyü) sınırları içerisinde yer almaktadır (Özgen vd. 2012: 497). Höyük, 460 x 370 m boyutlarında olup, birbirine bir boyunla bağlanan 22 m ve 37 m yüksekliklerinde iki tepeden oluşmaktadır (Özgen 1988: 95).

Yapılan araştırmaların neticesinde Oylum Höyük'te Neolitik Çağ'dan Bizans Dönemine kadar bir yerleşimin olduğu tespit edilmiştir (Engin vd. 2019: 271-292).

Oylum Höyük'te ilk araştırmalar, 1968 yılında U. Bahadır Alkım tarafından gerçekleştirilmiştir (Alkım 1968: 40-41). Aynı yıl içinde höyük ikinci defa A. Archi, P. E. Pecorella ve M. Salvini tarafından araştırılmıştır (Archi vd. 1971: 87-109). 17 yıllık aradan sonra, 1985 yılında, E. Özgen höyükte yüzey araştırması yapmıştır (Özgen 1987: 241-243). 1986 yılından 2011 yılına kadar E. Özgen başkanlığında kazılar yürütülmüştür (Özgen 1988: 95; Özgen vd. 2012: 497). 2012 yılından itibaren ise kazılar A. Engin başkanlığında devam ettirilmektedir (Engin vd. 2019: 271-292).

Oylum Höyük'te 1996 yılı kazı sezonu çalışmalarında, Y11b/Z11a açmasında, GTÇ'na ait bir yapının temeli içerisinde, ikincil kullanım olarak bir stel açığa çıkarılmıştır (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 57, Abb 9, Taf. 3:3). Söz konusu stel yumuşak kalker taşından yapılmıştır. Bir bölümü kırık ve eksiktir. Korunan kısmına göre tepe kısmı yuvarlatılmış olan stelin kenarları kavisli olup, alt kısmı düzdür (Şekil: 328). Stel kenarlarından kabartma şeklinde bir bordürle sınırlandırılmıştır. Bordür içinde tasvir edilmiş olan insan figürünün başı ve belden aşağısı profilden; omuzları ise cepheden gösterilmiştir (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 57-58, Taf. 3:3). Figür, başında, boynuzlu konik bir başlık taşımaktadır; ancak boynuz kısmı kırılmıştır. Aynı şekilde figürün yüzünün bir bölümü kırık ve eksiktir. Boynu uzun belirtilmiştir. Omuzları düz ve geniştir. İleri doğru uzattığı sol kolu, omuz bölümünden ve kıvırdığı dirseğinden itibaren kırılmıştır. Gövdesine göre ince betimlenmiş olan sağ kolu dirsekten gövdeye doğru kıvrılmıştır. Sağ elinde, omzuna dayadığı bir balta tutmaktadır. Figür, bir bacağını açıkta bırakan, ön kısmı açık, alt kısmı dikine pileli uzun bir etek giymektedir. Belinde karşılıklı gelen uç kısımları yay biçiminde gösterilen bir kemer vardır. Kemerine takılı olan hançerin sadece kabza kısmı figürün sağ tarafında gösterilmiştir, diğer bölümü vücudun arka kısmında kaldığından görünmemektedir (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 58). Figürün, eteğin altından ileri doğru uzattığı, sol bacağı kaslıdır, ayak bölümü kırık ve eksiktir. Sol bacağın aksine, sağ bacağı bilek kısmından itibaren işlenmiş ve ayak profilden gösterilmiştir. Figürün sağ omzundan çıkan ve ucu yukarı kıvrılan bir kanat vardır, sol omzundan çıkan bir kanadın olup olmadığı stel bu bölümden kırık olduğu için bilinememektedir. Stelin sol yönünde ve figürden bağımsız olarak duran, tepesi yuvarlatılmış ve sap kısmı dikey duran bir asa yer almaktadır, bunun bir topuz olduğu öngörülmektedir (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 58).

Bu stelin tarihlendirilmesinde araştırmacılar çevre kültür bölgelerindeki buluntuları inceleyerek paralellikler kurmaya çalışmışlardır (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 58-59). Söz konusu stel yüzeyinde betimlenen figürün belindeki kemer ile çeşitli bronz heykelciklerin bellerindeki kemer tasvirleri arasında paralellikler saptanmıştır. Bunlar, Damaskus Ulusal Müzesi'nde sergilenen ve Hama civarından olduğu belirtilen bronz heykelcik (Negbi 1976: 16, 150, Fig 19, Nr. 96), Megiddo BB Alanı, 013 açması, IX-VII tabakasından ele geçen heykelcik (Negbi 1976: Fig. 47, Nr. 1360), ve Paris Louvre Müzesi'nde Suriye buluntusu olarak sergilenen heykelcik (Negbi 1976: fig. 50, Nr. 1388) üzerindeki kemerlerdir. Kuzey Suriye buluntularının dışında GTÇ'de Hitit İmparatorluk Döneminde, Doğantepe ve Lazkiye heykelcikleri, ve Boğazköy'de Kral Kapısındaki Savaşçı Tanrı figürünün belindeki kemer ile benzerlik gösterdiği saptanmıştır (Bittel 1976: Abb. 148, 267; Darga 1992: Fig. 100, 102, 129). Stel yüzeyinde tasvir edilen Tanrıça figürünün üzerindeki ön kısmı açık, bir bacağını açıkta bırakan, uzun pileli eteği ile MÖ 2. binyıl Suriye Üslûbu mühürler üzerindeki tanrıça tasviri arasında paralellik kurulmuştur (Porada 1948: 128, Nr. 958-959; Collon 1982a: 54-55, Nr. 20-21; Erkanal 1993: 28, 59, Lev. 9: Nr. I-X/19, Lev. 22: V2-X/05). Bu paraleliklerin dışında Tanrıça figürünün omzuna dayadığı üç kaburgalı balta, batı Suriye'de, OTÇ'ye tarihlendirilen madeni buluntular arasında görülmektedir (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 58). Bu balta tasviri ile en iyi paralellik, Oylum Höyük'teki baltanın kesici kısmı daha kısa olsa da, Ugarit buluntuları ile sağlanmıştır (Schaeffer 1938: 239, Abb. 32). Tüm bu verilerin ışığında stel yüzeyindeki figürün başlığının, kıyafetinin, taşıdığı silahların ve sırtındaki kanadın özelliklerine dayanılarak bunun Tanrıça *İštar*'a yani *Anat*'a ait olabileceği ve OTÇ II'ye tarihlenmesi gerektiği öne sürülmektedir (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: 58-59).

5. 4. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

Bölge sınırları içerisinde sadece Elazığ ilinde 1 adet stel tespit edilmiştir.

5. 4. 1. Elazığ

Elazığ ilinde Harput kabartması stel geleneğinin temsil edildiği tek veridir.

5. 4. 1. 1. Harput Steli

Stel Elazığ ili, Merkez ilçesine bağlı Harput mahallesi sınırlarındaki Kureyin Tepesi mevkiinde, ağaçlandırma çalışmaları esnasında bulunmuştur. Eserin özgün yerinin tespit edilmesi amacıyla Elazığ Müzesi tarafından, 1372 rakımlı bu tepenin güney yamaçlarında çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmaların neticesinde bu alanda OTÇ I malzemesi veren, iki evreli bir yerleşim yeri tespit edilmiştir. Toplanan çanak çömlek grubu Elazığ-Malatya Bölgesi OTÇ I malzeme grubu ve özellikle Malatya/Arslantepe Va, Norşuntepe III, Tepecik ve İmikuşağı 14. yapı katı malzemesi ile çağdaş olduğu kaydedilmiştir. Anılan bu yerleşim güçlü bir yangın ile son bulmuştur. Stelin de sal taşı kaplamalı bir tabanın üzerinde dört parça halinde olduğu belirlenmiştir (Demir, Abay ve Sevin 2016: VII-VIII, Res. 1 ve 2; Demir 2017: 45-47, Res. 1b-c).

Yerel kumtaşından yapılan stel 2,75 x 2,42 m boyutlarında ve 0,15 x 0,2 m kalınlığındadır. Beş köşeye sahip buluntunun geniş olan ön tarafı tasvirlerin işlenmesi için pürüzsüz bir hale getirilmiştir (Demir, Abay ve Sevin 2016: VIII, Res. 3).

Stelin ön yüzeyi dikey kabartma bir bantla iki ana sahneye bölünmüştür (Şekil: 329). Sol ve sağ taraf olmak üzere ana sahneler kabartma bantlarla beşer panele ayrılmıştır. Stel yüzeyindeki ana konu, nehir kenarındaki bir kalenin işgal edilme aşamaları ve kazanılan zaferdir (Demir, Abay ve Sevin 2016: VIII-XV, Res. 3-8).

Stel yüzeyindeki sahnede hareketli bir anlatım vardır. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sol taraftaki panelde iki kişinin düştüğü anlaşmazlık sonucu başlayan bir savaş ve savunma surlu kaleye yapılan saldırı anlatılırken, sağ taraftaki panelde ise kazanılan zafer, işgal edilen kalenin boşaltılması, üst düzey yöneticilerin ailelerinin sürgün edilmesi ve ganimetlerin taşınması betimlenmiştir (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3)

Sol taraftaki ilk frizde, en alt sahnede, arkalıksız taburelerde karşılıklı oturan iki erkek figürü vardır. Sol taraftaki tabure yatay bantlarla üçe bölünmüştür. Her iki erkek figürü de yarım yuvarlak başlık (miğfer) takmaktadır. Kısa kollu uzun elbiseleri ayak bileklerine kadar uzanmaktadır ve etek uçları bordürlü/saçaklıdır. Omuzlarında şal

vardır. Sol taraftaki figürün yüz detayları daha belirgindir. Bu figür, sağ kolunu dirsekten kıvırarak elini boynuna doğru götürürken, sol elini ise alnı üzerinde tutmaktadır. Sol kolu diğerine göre daha uzun betimlenmiştir. Sağ taraftaki figür de sol kolunu dirsekten kıvırarak elini boynuna doğru yaklaştırmıştır. Daha uzun betimlenen sağ kolunu ise dirsekten kıvrıp ileri doğru uzatılmıştır ve eli açık olarak betimlenmiştir. Bu görünümleri ile aralarında hararetli bir konuşma yapıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Sol tarafta oturan figürün arkasında, yüzü yukarı bakacak şekilde yatay durumda çıplak bir erkek figürü işlenmiştir. Olasılıkla ölmüş olan bu figürün sağ kolu vücuduna paralel olarak uzanmaktadır ve eli sağ eli yumruk şeklinde sıkılıdır; sol kolu ise dirsekten kıvrılmak suretiyle kaslı göğsü üzerine getirilmiştir ve bu eli yumruk şeklinde değil açık görünmektedir. Bu sahnede, muhtemelen ölmüş bir kişi nedeniyle karşılıklı yapılan konuşma ya da tartışma anlatılmaktadır (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3).

İkinci frizin en sol tarafında arkalıksız sandalyelerde sırt sırta oturan iki erkek figürü görülmektedir. Başlarında yarım yuvarlak başlık taşımaktadırlar. Ayak bileklerine kadar uzanan elbiseleri kısa kolludur. Her ikisi de ileri doğru uzattıkları bir ellerinde yere dayadıkları mızraklarını tutmaktadır. Genel görüntü olarak aşağıda tartışan iki figür bu sahnede görüş ayrılığına düşmüş imajı vermektedir. Sağ taraftaki boşluklarında ise ayakta duran üçlü erkek figürleri yarım yuvarlak başlıklı kısa kollu kısa tunik eteklidirler. Eteklerinin uçları bordürlü/saçaklıdır ve üçü de hareket eder tarzda tasvir edilmiştir. Hareketli olduklarını destekleyecek şekilde bir bacakları ileri doğru uzatılıdır. Kaslı betimlenen bacaklarında diz kapakları da hareketlerine uygun olacak şekilde işlenmiştir. Üçlü erkek figürlerinden birisi küskü-murç şeklindeki kesici aletle zemini ya da surun duvarını kazarken, ikinci figür elinde çift kulplu, sivri dipli sepet benzeri bir nesne tutmakta, üçüncü figür ise bu sepete kürekle toprak doldurmaktadır (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3-4).

Üçüncü frizde, ortada yer alan büyük sahnede, iki sıralı, her sırasında dikdörtgen biçimli mazgalları olan ve savunma suru ile çevrelenmiş bir kale mevcuttur. Kalenin tek penceresi vardır. Kale gibi dikdörtgen biçimli mazgalları olan savunma surunun üç pervazlı bir kapı girişine sahip olduğu görülmektedir ve kalenin bazı yerlerinde duvar örgüsü de betimlenmiştir. Kapıdan çıkar durumdaki bir boğa sağa doğru hareket

halindedir. Tamamıyla profilden tasvir edilen boğanın karşılıklı yarım ay şeklindeki boynuzları cepheden işlenmiştir. Kapının üst kısmında, ellerini başına götürmüş, muhtemelen saçlarını yolan iki kadın figürü vardır. Her ikisi de kısa kollu, olasılıkla uzun elbiseler giymektedir ve bellerinde dar ve düz bir kemer takılıdır. Sağ taraftaki kadın uzun saçlı, sol taraftaki kadın ise kısa saçlı betimlenmiştir. Bu ikilinin hemen sağında, kalenin sur duvarına basan erkek figürü de onlara hamle yapmaktadır; ancak steldeki kırık nedeniyle elindeki silah net anlaşılamasa da ya uzun bir mızrak tutmakta, ya da gerdiği yaydan ok fırlatmaktadır. Sur kapısının sol tarafında kısa kollu kısa etekli figürün belinde kalın kemer vardır, bu kemere, vücudunun önünden geçen bir hançer takılıdır. Hançerin kabzası yarım yuvarlaktır. Yukarı kaldırdığı elleriyle pencereden sarkan figürün uzattığı kazanı altından tutmaktadır. Kalenin ilk sırasında bir savaşçı başlığından tuttuğu bir erkeğin başını kesmek için baltasını savurmaktadır. Yarım yuvarlak başlık takan figürün tüm yüz detayları işlenmiştir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu kıyafetinin belinde enli ve düz bir kemer takılıdır. Her iki kolu da saldırı hareketini yansıtacak şekilde betimlenmiştir. Başı kesilmek üzere tutulan erkek figürü de yarım yuvarlak başlıklıdır. Onun da yüz detayları işlenmiştir. Üzerinde yuvarlak yakalı kısa kollu bir kıyafet vardır ve kolları savunmacı bir duruşla betimlenmiştir. Eli, parmakları da görünecek durumda işlenmiştir. Başları kesilmiş diğer iki erkek de kalenin duvarından aşağı doğru sarkmaktadır ve kesik başları da aşağı düşer durumda gösterilmiştir. Kalenin sol tarafında, duvara dayadığı kancalı merdivenden yukarı doğru, kalenin en üstüne tırmanan ve elindeki baltayı savuran bir savaşçı görülmektedir. Kalenin sağ tarafında ise sırtında taşıdıkları toprakla rampa yapan askerler mevcuttur. Bu askerler de diğerlerinde olduğu gibi yarım yuvarlak başlıklıdır. Yuvarlak yakalı kıyafetleri kısa kollu ve kısa eteklidir. Kolları ve bacakları hareketlerine uygun olarak betimlenmişlerdir. Kaslı bacaklarında diz kapakları işlenmiştir. Yükseltilmiş zemin üzerinde ahşaptan, tekerlekli bir kuşatma kulesi vardır. Kule üstündeki iki savaşçıdan öndeki büyük, arkadaki ise daha küçük boyutta tasvir edilmiştir. Her ikisin de başında yarım yuvarlak başlık vardır. Yüzleri diğer figürlerden daha detaylı işlenmiştir. Öndeki büyük boyutlu figürün başlığın altından geçen ince kabartma şerit diadem ya da saçını temsil etmektedir. Dar alnıyla birleşen burnu iridir ve burun kanadı da betimlenmiştir. Kapalı ağzında dudakları kalındır. Alt dudağı ve çenesinin arası derin bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Çenesi önden yuvarlak, çene hattı ise köşelidir. Bir ucu burun

köküne bindirilmiş olan kabartma kaşı yay şeklindedir. Badem biçimli gözü üstten ve alttan kabartma hat ile konturlanmıştır. Üst göz kapağının kabartma hattı kulağın tragus bölümüne kadar uzatılmıştır ve burun kemiğine yaslandırılmış olan göz pınarı hafif yukarı doğrudur. Kulağı hafif öne doğru meyillidir. Kulağın üst yarısı başlığın altında kalırken, tragusu, kulak deliği ve kulak memesi işlenmiştir. Sakalsız yüzünde, ağzı ve yanağı yay şeklinde derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Boynu ince ve orta yüksekliktedir. Sağ omzu yuvarlatılmış, yukarı doğru olan sol omzu ise düzdür. Yuvarlak yakalı, kısa kollu kıyafeti baldırlarında sonlanmaktadır. Etek uçları bordür/saçak ile sınırlandırılmıştır. Beli kalın ve düz bir kemer ile sıkılmıştır. Kemer konturu üstten ve alttan derin yatay yiv ile sağlanmıştır. Kaslı bacaklarında diz kapakları işlenmiştir. Sağ eliyle vücudunun ön tarafını siper alacak şekilde bir kalkan tutarken, yukarı kaldırdığı sol eliyle ise kalede duran kişilere doğru taş savurmaktadır. Her iki ayağı da çıplak görülmektedir ve özenle biçimlendirilmiş ayak başparmaklarında tırnakları da işlenmiştir. Arka tarafında daha küçük boyutta betimlenen erkek figürünün de başında yarım yuvarlak başlık vardır. Başlığın altından geçen ince kabartma şerit diğer figürde olduğu gibi bir diadem ya da saçını göstermektedir. Yüz detayları diğerine göre daha az betimlenmiştir. Burun köküne dayana kaşı kabartmadır. Badem biçimli gözü üstten va alttan kabartma kontur ile sınırlandırılmıştır. Göz pınarı hafif yukarda olup burun kemiğine dayandırılmıştır. Gözün arka ucu göz pınarı görünümünde işlenmiştir. Gözün beyazı kabartmadır. Küçük burnu muntazamdır. Ağzı kapalıdır ve dudakları da kalındır. Kısa çenesi ve çene kemiği kulağa doğru yuvarlatılmıştır. Küçük kulağı arkaya doğru hafifi meyilli yerleştirilmiştir. Kulak detayları işlenmiştir. Boynu ince ve yüksektir. Yuvarlak yakalı kısa kollu kıyafeti baldırlarında sonlanmaktadır. Beli orta yükseklikte düz bir kemer ilse sıkılmıştır. Bacakları öndeki figüre göre daha kassızdır ve ayakları çıplak işlenmiştir. Sağ ayağı arkada kaldığı için görülmemektedir. Sağ kolu aşağı doğru durmaktadır ve elinde bir taşı kavramıştır. Elin duruş yönü doğru işlenmiştir. Sol kolunu dirsekten bükerek yukarı doğru kaldırmıştır ve eliyle kaleye doğru savuracağı bir taşı kavramaktadır. Yuvarlak taş başparmağı ve diğer parmakları arasındaki boşluğa yerleştirilmiştir. Karşıdan bakıldığında her iki figür de aynı görünümde tasvir edilmiştir. Bu ikilinin tam karşısında, kalenin en üst sırasında, sağ tarafa yönlendirilmiş iki figürden öndeki büyük arkadaki ise küçük boyutludur. Öndeki büyük boyutlu figürün yüz bölümünde meydana gelen aşınmalar nedeniyle detaylar tamamen yok olmuştur.

Başında, muhtemelen, konik formlu bir başlık vardır. Kısa kollu elbisesi baldırlarında sonlanmaktadır. Beli enli ve düz bir kemer ile sıkılmıştır. Bacakları kaslı betimlenmiştir. Ön tarafta duran sol bacağında diz kapağı işlenmiştir. Öne doğru uzattığı sol eliyle bir kalkan tutarken sağ eliyle ise kuşatma kulesinde duran askerlere doğru, içinde taş bulunan bir sapanı savurmaktadır. Onun arkasındaki daha küçük boyutlu figürün yüz detaylaı korunmuştur. Bu figürün başı üzerinde bir nesne vardır ancak ne olduğu tam anlaşılamamaktadır. Belki de büyük boyutlu figürün savurduğu sapan taşlarının dolu olduğu bir kabı taşımaktadır. Uzun burnu muntazamdır. Ağzı kapalıdır. Çenesi öne doğru sivridir. Dikey yerleşitirilen kulağında kulak deliği deliği işlenmiştir. Boynu ince ve uzundur. Yuvarlak yakalı elbisenin kolları dirseklerinden aşağı doğru uzanmaktadır. Belinde, ince ve düz bir kemer takılıdır. Bu figür sol kolunu ndirsekten kıvırarak yukarı doğru kaldırmıştır ve eliyle oval biçimli bir sapan taşını tutmaktadır. Sağ kolunu ise dirsekten kıvırarak başı hizasından yukarı doğru kaldırmıştır ve sağ eliyle de başında duran bir nesneye destek yapar ya da tutar tarzdadır. Stelin ilk yayınını yapan araştırmacılar bu figürün sorguçlu bir başlık taktığını ve öndeki büyük boyutlu askerin de onu koruduğunu kaydetmişlerdir (Demir, Abay ve Sevin 2016: X). Bunların aşağısında büyük kartal ya da akbaba olması muhtemel bir kuş uçmaktadır. İki figürün arkasında gökyüzüne doğru alevler yükselmektedir. Alevlerin diğer tarafında, kalenin ilk sırasında görüldüğü gibi bir savaşçı başlığından yakaladığı ve öne doğru eğdiği bir erkeğin başını kesmek için baltasını savurmaktadır. Her iki figür de yarım yuvarlak başlık takmışlardır ve yüz detayları betimlenmiştir. Her ikisi de yuvarlak yakalı, kısa kollu ve baldırlarında biten kıyafetlidirler. Bellerinde ise düz bir kemer takılıdır. Başı kesilecek olan figür de savunma hareketini yansıtacak şekilde betimlenmiştir. Baltalı askerin aşağısında, kalenin duvarından sarkan başı kesilmiş bir figür de bulunmaktadır (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3-4).

Dördüncü ve beşinci frizlerde ise askerler tarafından çıplak esirlerin götürülüşü tasvir edilmiştir (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3-4).

Stel yüzeyindeki sahnenin, karşıdan bakış yönünde göre sağ tarafındaki panel de beşe bölünmüştür. En alt, yani birinci frizden başlayan ve stelin sağ kenarı boyunca devam ederek sahneleri sınırlandıran ırmağın içerisinde bir kaplumbağa ile tek sıra halinde on

iki adet balık yüzmektedir. Ayrıca ikinci frizin hizasına denk gelecek şekilde ırmak içinde bir teknede iki erkek figürü teknenin içerisinde kayık çekmektedir. Sırt sırta oturan bu figürlerin de başlarında askerlerde olduğu gibi yarım yuvarlak başlık bulunmaktadır (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3).

İkinci frizde iki boğa sağ tarafa doğru yürümektedir. Öndeki küçük arkadaki ise büyük boyutlu ve erkek cinsiyetinde betimlenmiştir. Boynuzları cepheden işlenmiş olan boğaların kuyrukları arka bacaklarının gerisinde sarkmaktadır ve ucu püsküllüdür.

Üçüncü frizde çift pervazlı ve iki pencereli gösterilen kale iki sıralı olup mazgallıdır. Kapıdan çıkan bir at sol tarafa doğru yönlendirilmiştir. Tamamen profilden tasvir edilmiş olup gövdesinin ön yarısı betimlenmiştir. Başında iki kulağı da işlenmiştir. Burnu, ağzı, ağzın içinde dişleri ve yanağı tasvir edilmiştir. Bacak kasları belirgindir ve toynakları da gösterilmiştir. Kapının sol tarafında, sahnenin soluna doğru yürür pozisyonda iki kadın figürü tasvir edilmiştir. Başlarında basık, polos biçimli birer başlık vardır. Yüz detayları tam anlaşılamasa da oval yüzleri vardır. Öndeki figürün yanağı daha dolgundur ve arkadaki figürün de muntazam burnu seçilebilmektedir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbiseleri ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Arkadaki figürün belinde dar ve düz bir kemer takılıdır. Öndeki kadın kucağında erkek olması muhtemel bir çocuğu taşımaktadır. Çocuğun yüzü kadına doğru dönüktür ve büyük ihtimalle çıplak betimlenmiştir. Arkadaki kadın ise başının üzerinde bir testi taşımaktadır. Sağ kolunu dirsekten bükerek elini yukarı doğru kaldırmıştır ve eli açık betimlenmiştir. Başına doğru kaldırdığı sol eliyle ise, kısa boyunlu, oval gövdeli ve sivri dipli testiye altından destek yapmaktadır. Kapının sağ tarafında iki erkek figürü ise sağ tarafa doğru hareket halindedir. Öndeki çıplak betimlenen erkeğin esir alınmış olduğu ellerinin bağlanmasından anlaşılmaktadır. Baş, bacakları, ayakları profilden gövdesi ise cepheden betimlenmiştir. Başındaki yarım yuvarlak başlığın dışında çıplaktır. Yüz detayları aşınmıştır. Boynu uzundur. Göğüs kasları işlenmiştir. Kolları dirsekten bükülerek yumruk şeklindeki iki eli de göğsü üzerine getirilmiş ve bileklerinden kelepçe benzeri bir bağ ile bağlanmıştır. Kelepçeden uzanan ip arka taraftaki asker tarafından tutulmaktadır. Asker figürü de yarım yuvarlak başlıklıdır. Üst gövdesi çıplak görünmektedir. Kısa eteği baldırlarında sonlanmaktadır ve belinde dar ve düz bir kemer

vardır. Kemere ibir hançer bir adet de kılıç takılmıştır. Kılıç gövdesinin önünden geçmekte olup kabzası sahnenin sol tarafına yönlendirilmiştir. Dirsekten bükerek kaldırdığı sol eliyle esirin bağlandığı ipi tutmaktadır. Sağ kolunu ise dirsekten büküp yukarı doğru kaldırmıştır ve bu elinde de sap delikli bir baltayı savurmaktadır. Kapı üzerinde, vücutları birbirine dönük olup başları aksi istikamete bakan iki çıplak asker tasvir edilmiştir. Askerlerin başlarında yarım yuvarlak başlıkları vardır. Bu iki figürün başlarının üzerine basarak yükselen bir tanrıça figürü merkez sahneyi oluşturmaktadır. Başında Mısır etkili tüylü bir başlık taşımaktadır. Yüz detayları aşınma nedeniyle tam anlaşılamamakla birlikte oval yüzlüdür. Boynu ince ve uzundur. Kanadı aşağı doğru sarkmaktadır. Tek göğsü işlenmiştir. Bacakları iki yılan gibi birbirine dolanmış olup kartal pençesi şeklinde ayaklarının biri bir askerin diğeri de öbür askerin başının üzerine basmaktadır. Cinsel organı üçgen şekilde betimlenmiştir (*Pubic triangle'ı ifade edilmiştir)*. Tanrıça figürü küçük boyutlu çıplak bir erkeği yukarı doğru kaldırmıştır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sol eliyle erkek figürünün boynu ve ensesinden, ileri uzattığı sağ eliyle de bacağından tutmaktadır. Bu figür de bir eliyle taş benzeri bir nesne tutmaktadır (?). Kanatlı yılan bacaklı tanrıçanın sağ tarafında ona doğru bakan ve dua eder şekilde ellerini yukarı kaldıran bir figür yer alırken sol tarafında ise elleri önden bağlanmış çıplak bir erkek figürü görülmektedir. Sahnenin sol tarafında ise sol eliyle kalkan, sağ eliyle ise sap delikli balta taşıyan bir asker yer almaktadır. Bu sahnenin üzerinde yine kalenin mazgalları arasında savaşan askerler ve esir alınan, başlarında sadece yarım yuvarlak başlıkları olan ve çıplak betimlenen erkekler vardır. Tüm figürler sağ tarafa doğru hareket halindedir. Esir alınan askerlerin elleri ya vücutlarının ön tarafından ya da arka taraftan bağlanmıştır. Elleri vücutlarının arkasından bağlanan askerlerin el bağları da hemen arkalarından yürüyen askerler tarafından tutulmaktadır. Bu askerler bir elleriyle esirlerin ipini tutarken diğer elleriyle ise yukarı kaldırdıkları sap delikli baltaları savurmaktadırlar. Mazgalların arasından ise iki tane ölmüş asker aşağı doğru sarkmaktadır.

Dördüncü frizde en sağda askerle mücadele eden muhtemelen sakallı olan bir erkek figürü yer almaktadır. Mücadele halindeki figürü askerden daha küçük boyutta betimlenmiştir. Üzerinde baldırlarında biten kısa bir etek vardır. Belinde dar ve düz bir kemer takılıdır. Kaslı bacakları hareketlidir. Sol eli göğsü üzerinde dururken, sağ elinde

tuttuğu hançer ile karşısındaki askere hamle yapmaktadır. Bu figürün karşısındaki asker de çıplak gibi görünmekle birlikte belinde takılı olan kemere vücudunun önünden geçen bir hançer yerleştirilmiştir. Sol elindeki baltayı önünde mücadele eden erkeğin başına saplamıştır. Yukarı kaldırdığı sağ eliyle de başka bir balta savurmaktadır. Bu ikili mücadelenin arkasında, bellerinden geçen iplerle birbirine bağlanmış olan ve bir sıra halinde sağ tarafa doğru yürüyen çıplak askerler yer almaktadır. Askerlerin başlarında başlıkları durmaktadır. Öndeki üç esirin elleri arkadan bağlanırken, en arkadaki dördüncü esirin elleri önden bağlanmıştır. Esirleri birbirine bağlayan ipin ucu da en arkada yürüyen askerin elinde taşınmaktadır. Stel bu bölümden aşındığı için bu askerin yüz detayları anlaşılamamaktadır.

En üstteki beşinci firizde zaferle sonuçlanan savaşın ardından ana sahnede, arkalıksız, dikey tek kayıtlı bir sandalyede, yüzü sağ tarafa dönük oturan bir kral tasviri vardır. Başındaki tepe kısmı ponponlu, konik biçimli başlıktan bir püskül sarkmaktadır. Başlıktan inen kulak kapatıcı kulağı muhafaza etmektedir. Burnu iri ve kavisli olup burun kanadı işlenmiştir. Ağzı büyüktür; dudakları kapalı ve gülümser tarzda gösterilmiştir. İki dudağın arası yatay yiv ile belirginleştirilmiştir. Gözü iri ve badem şeklinde olup, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun kemiğine dayanmıştır. Gözün beyaz bölümü kabartma işlenmiştir. Boynu ince ve uzundur. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan uçları saçaklı bir elbise giymektedir. Elbisenin yuvarlak yakası kabartma şerit banttır ya da boynunda metalden yapılmış bir kolye takılıdır. Omuzlarından geçip tüm vücudunu saran şalın kenarları kısa dikdörtgenler şeklinde saçaklıdır. Kolları birbirine çapraz durmaktadır. İleri uzattığı sağ elinde eğri sapı olan, çift gözlü bir balta tutmaktadır. Kendi gövdesi üzerinde kıvırdığı sol kolunun bir kısmı kenarları püsküllü şal altında gizlenmiş olmakla birlikte açıktakı eli yumruk şeklinde sıkılıdır. Kralın ön tarafında, çıplak bir esiri kralın huzuruna getiren bir asker vardır. Kıyafet ve başlığı nedeniyle üst düzey bir asker belkide general olması gerekmektedir. Başındaki konik biçimli başlıktan kralda olduğu gibi bir püskül sarkmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu ve kısa etekli bir kıyafet giymektedir; kısa etek arkaya doğru hafif uzamaktadır. Omuzlarına şal örtülmüştür. Belindeki kemere vücudunun ön tarafından geçen bir hançer takılmıştır. Sol eliyle önündeki çıplak askerin başını tutarken sağ elindeki mızrağı da saplar tarzda temsil

edilmiştir. Bu generalin arkasındaki çıplak askerleri onların arkasındaki kısa etekli daha kısa boylu bir asker kontrol etmektedir. Elleri arkadan kelepçeli, bir halatla boyunlarından ve bellerinden bağlanan çıplak savaş esirleri dördüncü frizin devamı olarak silahlı askerler tarafından sol tarafa doğru yönlendirilmiş olup kralın huzuruna götürülmektedir. Kralın arka tarafında ise kısa etekli, mızrak, topuz ve kalkan taşıyan iki asker görülmektedir. Her ikisi de kısa kollu kısa etekli kıyafet giymiştir. Elbiselerinin üzerinden geçen şallarının kenarları kısa dikdörtgen şeklinde saçaklıdır. Ana sahnede betimlenen çıplak esirlerin haricindeki tüm figürler, yere yatay uzanmış çıplak esirlerin üzerine basmaktadır (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3, 5, 7).

Stel hakkında yapılan araştırmalar neticesinde, eserin OTÇ I malzemesi veren bir mimari kalıntı içinde bulunması nedeniyle, tasvir edilen figürlerin saç ve başlık işlenişleri de dikkate alınarak MÖ 2. binyıla tarihlendirilmektedir (Demir, Abay ve Sevin 2016: XIV-XV).

Arkalıksız sandalyede oturan kral figürünün ellerinin çapraz duruşu ve sol kolunun kıyafetinin altında olup sadece bileğinden itibaren elinin açıkta olması “Hammurabi Steli”inde yer alan Kral Hammurabi’nin duruşuna benzerlik göstermektedir (Kuhrt 2009: Şek. 11). Bu stelden başka Acemhöyük Sarıyaka Sarayı’nda bulunan Eski Babil silindir mühür baskılarında (CS 20a=Ac.i-982b, CS 20b= Ac.i-999a- CS 37=Ac.i-933a) (N. Özgüç 2015: 79-81, Res. 50, 98-99, Res. 67), yönetici/kral olması muhtemel figürlerin ellerinin duruşu da Harput Steli’ndeki yönetici figüre benzemekle birlikte aradaki fark Acemhöyük mühür baskılarında sol kolun kıyafetin altında kalmamasıdır.
Harput Steli yüzeyinde yenilmiş askerlerin çıplak olarak betimlenmesi ve zaferi kazanan yöneticinin sandalyesinin altında yere uzanmış çıplak askerlerin varlığı Tello’da (antik Girsu) açığa çıkarılan, EH III Dönemi krallarından, Lagaşlı Eanatum’un (MÖ 2450) Umma kentine karşı kazandığı askeri zaferinin anlatıldığı “Akbabalar Steli”ndeki (Kuhrt 2009: 46-47), askerlerin zafer yürüyüşünü yerde yatan çıplak askerlerin üzerinde yapmasıyla benzerlik taşımaktadır (I. J. Winter 1985: Fig. 2, 8, 10). “Akbabalar Steli”nde ölen askerlerin kesik başlarını yakalayarak yiyen akbabaların varlığı Harput steli yüzeyinde sol taraftaki panellerden birisinde askerlerin kesik başlarının kaleden düşmesi ve o alanda akbabanın uçması ile paralellik taşımaktadır; ancak Harput

Steli'ndeki akbaba "Akbabalar Steli"ndeki akbaba figürleri kadar detaylı betimlenmemiştir (I. J. Winter 1985: Fig. 8-9; Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3-4).

Bu verilerle birlikte yenilmiş çıplak askerlerinin hem ellerinin bağlanması hem de bir iple bellerinden birbirine bağlanarak zafer kazanmış olan kralın huzuruna getirilmesi EH III Dönemine tarihlenen Ur Standardı/Ur Sancağı (Kuhrt 2009: 44) yüzeyinde betimlenen konu ile paralellik göstermektedir (I. J. Winter 1985: Fig. 13).

"Yılan Tanrıça"nın başındaki başlık, "Akbabalar Steli"nde (Kuhrt 2009: 46-47), şehrin Tanrısı *Ningirsu*'nun arkasında sadece başının bir bölümü korunmuş olan ve tanrıça olması gerektiği öngörülen figürün başındaki başlık ile benzerlik göstermektedir (Heuzey 1902: No. 10B2; Parrot 1948: Fig. 23B; I. J. Winter 1985, Fig. 1, 3).

"Akbabalar Steli"nden başka, tanrıçanın boynuzsuz başlığı, her ne kadar birebir olmasa da, Acemhöyük'ten çıkan damga mühür baskılarında görülmektedir. Bu yerleşmede Assur Ticaret Koloni Dönemine tarihlenen, Eski Anadolu Stilinde (MÖ 1800-1750) oyulmuş damga mühür baskılarında, ayakta ya da bir tahtta oturan tanrı (N. Özgüç 1980: 84, Fig. III-30, III-31 a, b) ve tanrıça (N. Özgüç 1980: 73, Fig. III-33) figürleri; Eski Hitit stilindeki (MÖ 1800-1750) damga mühür baskılarında, tahtta oturan tanrıça (N. Özgüç 1980: 84, Fig. III-33, III-36, III-37) figürlerinin takmış oldukları başlıklara benzerlik göstermektedir.

Larsa'dan çıkmış olan bir tablet yüzeyindeki silindir mühür baskısında "*Yılanlı Tanrıça*" figürü mevcuttur. Söz konusu figür, başı profilden, saçı rüzgarda uçuşuyor gibi arkaya doğru uzanmış, gövdesinin üst bölümü çıplak ve profilden, göbek deliği dairesel bir çukurluk ve cinsel organı ise üçgen biçiminde betimlenmiştir. Belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde bacakları birbirine sıkıca sarılmış, ayaklarının olması gereken bölüm yılan kuyrukları gibi uzamıştır. Tanrıçanın her iki eli de göğsü hizasında kalkmaktadır. Sırtından çıkan çift kanatlıdır (Buchanan 1971: 1 v.dev. Pl. Ia). Yılanlı tanrıçanın arkasında da akrobat olarak tanımlanan ikinci bir figür yer almaktadır. Bu figürün de saçları arka tarafa uzamaktadır ve çıplaktır. Ayrıca tanrıça figüründe olduğu gibi kanatlıdır. Belinden yere doğru eğildiği için bir kolu ve kanadı aşağıda diğeri ise

yukarıdadır. Mührün basılı olduğu tablet, Babil Kralı Hammurabi'nin ilk saltanat yılından (MÖ 1792), 34 yıl öncesine, Orta Kronoloji'ye göre MÖ 1826'da, Larsa'nın Warad-sin saltanatının 9. yılına tarihlenmektedir (Buchanan 1971: 1-5). Tablet her ne kadar Larsa'da bulunmuş olsa da *Yılanlı Tanrıça* ve arkasındaki akrobat figürünün saç işleniş tarzı nedeniyle Suriye kökenli olması gerektiği öngörülmektedir (Buchanan 1971: 1, Pl. Ia, Ib). Bununla birlikte silindir mührün Eski Babil Üslûbu'na ait olması gerektiği, MÖ 1700'lere tarihlenebileceği öngörülmektedir (Buchanan 1971: 16). Buchanan (1971: 8) söz konusu tanrıçanın yer altı dünyasıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir.

British Museum'da sergilenen, Eski Babil Dönemine tarihlendirilen, 134773 numaralı hematitten bir silindir mühür yüzeyinde, saçları geriye doğru, üst bölümü çıplak, sırtından yukarı doğru kanatları çıkan, bacakları yılan sarmalı şeklinde birbirine dolanmış olan *Yılanlı Tanrıça* akrobat figürü ile birlikte betimlenmektedir (Buchanan 1971: 9, Pl. Ie).

Hammurabi'nin 14. saltanat yılına (MÖ 1779) tarihlendirilen ve günümüzde British Museum'da sergilenen bir tabletin yüzeyinde 2 adet silindir mühür baskısı görülmektedir. Tablet Babil ticaretinin önemli bir merkezi olan Sippar'daki bir rahibenin işleriyle ilgilidir. Tablet yüzeyindeki baskılardan sol tarafta olan Eski Babil Üslûbu'ndayken, sağ tarafta olanın Suriye Üslûbu'nda olduğu bildirilmektedir (Buchanan 1971: 14, Pl. IIc). Suriye Üslûbu'ndaki baskıda, ana sahnede iki geyik tarafından çekilen bir araba ve sürücüsü yer almaktadır. Geyiklerin üstündeki alanda, yan yerleştirilmiş *Yılanlı Tanrıça*nın belden aşağısını oluşturan yılan sarmalı görülmektedir (Buchanan 1971: 14, Pl. IIc). Bu sarmal Harput Steli'ndeki figürün belden aşağı kısmına benzerlik göstermektedir.

Morgan Koleksiyonu'nda yer alan, 118 numaralı hematitten, Babil silindir mührü yüzeyinde, cepheden tasvir edilmiş yüzü ve üst gövdeli, gövdesinin her iki yanında yukarı doğru kalkık kanatlı ve vücudunun alt bölümü yılan sarmalı şeklinde olan figür, Gudea tarafından tapılan ve onun ilahi koruyucusu olan Tanrı *Ningizzida/Ningišzida* ile ilişkilendirilmektedir (Ward 1909: 63-64, Pl. XVII, Fig. 118; van Buren 1934: 61, 75,

Pl. Xe). Söz konusu mührün MÖ 2000'li yıllara tarihlenmesi gerektiği öngörülmektedir (Ward 1909: 63-64, Pl. XVII, Fig. 118). Tanrı *Ningizzida*'ya tapınım Gudea'nın ölümüyle azalmakla birlikte III. Ur Dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Tanrı Ningizzida şifa veren bir tanrı olarak tapınım gördüğü belirtilmekle birlikte (van Buren 1934: 61); ismi "Gerçeklik ağacının lordu/efendisi" "şifanın efendisi" su ile kehanet efendisi" olarak anılmak suretiyle babası *Ninazu* ile annesi *Ningirda/Ereškigal* gibi yer altı dünyası tanrısı olduğu bildirilmektedir (van Buren 1934: 63-64; Wiggermann 1997: 34, 39).

British Museum'da sergilenen BM 29841 numaralı bir Amarna tableti yüzeyindeki silindir mühür baskısında, üst sahnede, birer bölünmüş alan içerisinde, ense kısımlarından aşağışı korunmuş, kanatları vücudunun her iki yanından aşağı sarkan ve bacakaları üç boğum halinde birbirine yılan gibi dolanmış tanrıça tasviri mevcuttur. Üç boğum halindeki dolanık bacakların arasında boşluklar vardır. Bu figürün altındaki alana birer aslan motifi onalarında altında palmet motifi yer almaktadır (Porada 1974/77: 141-142, Abb. 1a-1b). Söz konusu mühür baskısında diğer figürlerinde incelikli işlenmiş olmaları ve çivi yazısı kalıntılarına dikkat çekilerek, bu mührün Mitanni Kraliyet ailesinden bir kişiye ait olması gerektiği ifade edilmektedir (Porada 1974/1977: 141-142). Tablete göre silindir mühür Kral Tušratta'ya aittir (Porada 1974/1977: 142). Bacakları birbirine dolanmış olan kanatlı tanrıçanın yeraltı dünyası tanrıçası *Šauška* olabileceği öngörülmekle birlikte mührü taşıyan kişiyi de kötülüklerden koruyacağına inanılmış olması gerektiği vurgulanmaktadır. Söz konusu mührün yer aldığı tabletin MÖ 1370 ile 1360'a tarihlendirilmesiyle, baskısı yapılan mührün Mitanni İmparatorluğu'nun başkenti Waššukanni'de yapılmış olabileceğiyle birlikte, yaklaşık bu tarihlere yani MÖ 14. yy'a tarihlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir (Porada 1974/1977: 142).

Moore Koleksiyonunda sergilenen 159 numaralı bir silindir mühürde de aynı figür tasvir edilmiştir. Bu mühür yüzeyinde, ön tarafı sivriltilerek yükseltilmiş başlık giyen ve silahlı bir erkek figürünün karşısında, silahıyla nişan almış olduğu, vücudunun iki tarafında kanatları yukarı kalkık, bacakları yılan şeklinde, iki boğum oluşturarak dolanmış bir figür, büyük bir yılan ya da ejderin üzerindeki bir podyum üzerinde

durmaktadır. Bu figürün dolanık bacakları arasında boşluk mevcuttur (Eisen 1950: 35-37, 62, No. 159). Söz konusu mühür İkinci Suriye (Second Syrian) Üslûbu'nda değerlendirilmektedir (Eisen 1950: 35-37, 62, No. 159).

St. Petersburg'ta, Hermitage'deki bir silindir mühür yüzeyinde, başında konik biçimli başlıklı, iki kahraman tarafından desteklenen, yuları kaldırdığı elleriyle güneş kursunu yücelten, kadın üst gövdeli, bacakları iki yılan gibi birbirine dolanmış, kanatları gövdesinin iki yanında aşağı sarkık tanrıça figürü yer almaktadır. Bacakları iki boğumludur ve aralarında hafif boşluk bulunmaktadır (Ward 1910: 304-305, No: 955; Porada 1974/1977: Abb. 7). Porada (1974/1977: 141-142) söz konusu figürün yeryüzü ve yer altı dünyası arasında bir arabulucu olarak yorumlandığından bahsetmektedir. Mühür yüzeyinde betimlenen bu tasvirin de yer altı tanrıçası olması gerektiğini ifade ederek, söz konusu varlıkların mühür taşıyıcısını koruduğuna inanılmış olabileceğini de belirtmektedir. Porada (1974/1977: 141-142) söz konusu eserin Babil resim tarzına uyduğunu da ifade etmektedir.

İki yılan gibi bacakları birbirine dolanmış, Kanatlı Tanrıça figürünün benzeri Geç Kasit Dönemi (MÖ 1225-1155) (Paulus 2017: 236), Babil'in Kasit Kralı Melišipak Dönemine (MÖ 1176-1162)[215] (Reade 2009: 244) ait kudurru yüzeyinde mevcuttur (King 1912: Pl. XXX, no: 90829, Face D). Günümüzde British Museum'da sergilenen kudurru yüzeyinde tanrıçanın başı profilden, üst gövdesi cephedendir, her iki bacağı iki kalın boğum oluşacak durumda, iki yılan gibi birbirine dolanmaktadır ve ayakları kartal pençesi şeklindedir. Cinsel organı üçgen biçiminde betimlenmektedir. Şapkasız olan başıda saçları ense üzerinde sonlanmaktadır ve kanatları her iki tarafa açılmaktadır. Kudurru: Melišipak tarafından Sumê'nin oğlu Khasardu'ya Bît-Pir'Amurri vilayetinde elli *gur* mısır tarlası hibe kaydıdır. Mülkün devri dört memur tarafından gerçekleştirilmiştir (Sütun I, 11.$_{I-II}$) ve tapu, isimleri belirtilen yedi yüksek memurun huzurunda düzenlendi (King 1912: 19, Pl. XXIII-XXX).

Kudurrunun üzerinde çağırılan, yani adı geçen 13 adet tanrı bulunmaktadır. Bu tanrıların isimleri şunlardır: 1) *Anu*, 2) *Enlil*, 3) *Ea*, 4) *Şamaş*, 5) *Marduk*, 6) *Nabû*, 7)

[215] Paulus (2017: 237), Melišipak'ın saltanat yıllarını MÖ 1186-1172 olarak vermektedir.

Anunitum, 8) *Ninib,* 9) *Ninkarrag* (*Gula*), 10) *Adad,* 11) *Nergal,* 12) *Shuḳamuna,* 13) *Shumalia*. Kudurru yüzeyindeki semboller: **A Yüzeyinde**: İnsan baş ve gövdeli, konik şapkalı, sivri biten sakallı, at vücutlu, kanatlı ve at kuyruğunun yanı sıra akrep kuyruklu "*centaur*" olarak tanımlanan figür ön ayakları üzerine kalkarak elindeki yayı germektedir, yayı gerdiği eli de akrep kıskacı biçimindedir. **B Yüzeyinde**: Tazı olması muhtemel, arka ayakları üzerine kalkmış, zıplayan bir köpek, tüneğin üzerinde bir kuş, arka ayakları üzerine kalkmış insan başlı, insan üst gövdeli, gövdesinin kalan bölümü at vücutlu karışık yaratık iki eliyle bir üçgen başlı bir standart ya da mızrak tutmaktadır, hemen önünde daha küçük boyutlu, mızrak başlı standart vardır, mızrak başının iki yanından püsküller sarkmaktadır. **C Yüzeyinde**: Güneş diski, onun altında, her iki yanında aslan başı olan bir standart, önünde mardukun simgesi, sağ tarafa yönlendirilmiş ayakta duran bir insan figürü, bu figür her iki elinde birer nesne taşımaktadır, onun önünde kartal başlı standar, ikili yıldırım çatalı ve üzerinde ay sembolü vardır; **D Yüzeyinde**: Merkezde iki bacağı yılan gibi birbirine dolanmış olan, kanatlı, çıplak ve pençeli tanrıça vardır, önünde koç başlı bir standart, sekiz köşeli yıldız sembolü ve aşağı kısmında tam anlaşılamayan figürler görülmektedir (King 1912: 19, Pl. XXIII-XXX).

van Buren (1935-1936: 53-54)'a göre, iç içe geçmiş yılan tasviri tamamen doğal yılanları temsil etmekte olup, fantastik özellikler göstermemektedir. Yılanın her yıl derisini değiştirmesi ile birlikte, gençliğini yenilemesi ve dolayısıyla sonsuz bir yaşam gücüne sahip olduğuna inanıldığını bildirmektedir. Diğer yandan bazı efsanelerde yılanın doğal iyileştirici gücü olduğuna da inanıldığı öne sürülmektedir. Aynı şekilde yılanın deri değiştirmesi gibi insanın eski yıpranmış cildini ve bununla beraber tüm hastalıkları ve sakatlıklarını üzerinden atarak ölümsüzlüğü kazanabileceğine de inanılmıştır (van Buren 1935-1936: 53). Yılanların yerdeki deliklerden veya nehir ve kanalların sularından dışarıya süzülmeleri, su kaynakları ve su yolları ile de ilişkilendirilmesine neden olmuştur (van Buren 1935-1936: 54). Bu durum da onların yer altı dünyasından akan gizli su kaynaklarına dolayısıyla orada bulunan yaşam suyuna bağlı oldukları inancının gelişmesinde etkili olmuştur (van Buren 1935-1936: 54). Bu sayede yılan, yaşam ve ölüm, şifa ya da yıkımın büyük güçlerine sahip yer altı dünyasıyla ilişkili bir ruh olarak görülmeye başlanmıştır (van Buren 1935-1936: 54).

Yılanların yer altı dünyasıyla olan ilişkileri nedeniyle, yeryüzünde saklı olan minerallerin efendileri oldukları düşüncesiyle zenginlik bahşettikleri de düşünülmektedir. Nehirler ve derelerin kaynaklarıyla özdeşleştirilmesi de bereket ile bağlantılı oduğu inancını beraberinde getirmiştir (van Buren 1935-1936: 54). Locher'in (1932: 10-11) yapmış olduğu araştırmalara göre Kuzey-batı Amerika yerlileri yılan kültüne inanmaktadır. Anılan yerliler bir ön tarafında bir de kuyruğunun olması gereken yerde başı olan, iki başlı ve biseksüel bir yılana inanmaktadır. Bu inanca göre; yılanın bir yarısı yer üstü dünyasını temsil ederken diğer yarısı yer altı dünyasını temsil etmektedir.

Barrelet (1952: 285-293, Fig. 8-10) yayınında, boynuzlu başlıklı, kanatlı, çıplak ve kartal pençelerine sahip tanrıçanın kimliği ile ilgili bir araştırma yapmıştır. Harput Steli'nde *Yılan Tanrıça*'nın ayaklarının olduğu bölümde kuş pençelerinin olması nedeniyle konu dikkat çekicidir. Barrelet'in belirttiğine göre (1952: 293), Tanrıça *İštar* ölüm krallığına girdikten sonra bu krallığın kanununa tâbi olmuştur. Ard arda üzerindeki kıyafetlerini ve süslemelerini terk etmek zorunda kalmış hatta üç gün boyunca da hayatını kaybetmiştir. Yer altı dünyası sakinleri kanatlı bir kuş gibi giyinmektedirler. Bu nedenle Tanrıça *İštar*'da dünyevi giysilerini çıkardıktan sonra ölüler dünyasının kıyafeti olan kanatlı giysiyi giymiştir. Kanatlar daima aşağı doğru gösterilmektedir. Barrelet'e (1952: 293) göre, aşk ve savaş tanrıçası olan *İštar*'a üçüncü bir özellik eklenmek suretiyle yer altı dünyasında kanatlı ve çıplak betimlenmiştir. Buna göre Harput Steli'ndeki "*Yılan Tanrıça*"nın da yer altı dünyasını temsil eden bir tanrıça olması güçlü bir ihtimaldir.

Stel yüzeyinde betimlenen "*Yılan Tanrıça*" tarihlendirme açısından oldukça önem arz etmektedir. En erken görüldüğü tarih yaklaşık olarak MÖ 19. yy'a işaret ederken en geç örneği ise Geç Kasit Dönemi kralı Melišipak Dönemine (MÖ 1176-1162), yani MÖ 12. yy'a tarihlendirilmektedir. Bununla birlikte, stel yüzeyindeki diğer figürlerin özelliklerinin Eski Babil Dönemi Kralı Hammurabi zamanının üslûp özelliklerini göstermesi dikkate alınmak suretiyle Harput Steli'nin, araştırmacılarının da öngördüğü üzere OTÇ'nin başlarına tarihlenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

5. 5. DEĞERLENDİRME

OTÇ dikilitaş ve stelleri Türkiye coğrafyasında farklı bölgelerde tespit edildikleri için her biri farklı özellikler taşımaktadır.

Bu çağın dikilitaşları ve stelleri İç Batı Anadolu'da Beycesultan; İç Anadolu Bölgesinde, Ilıca Mezarlığı, Kültepe ve Nevşehir'den Avanos-Akarca; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Tilmen ve Oylum Höyük'lerinden; Doğu Anadolu Bölgesi'nde Elazığ'da Harput Steli'nden bilinmektedir.

Harita 16: OTÇ Dikilitaş ve Stellerinin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

OTÇ dikilitaş/stelleri iki ana grupta temsil edilmektedir. Bunlardan ilki anikonik dikilitaşlar diğeri ise ikonik stellerdir.

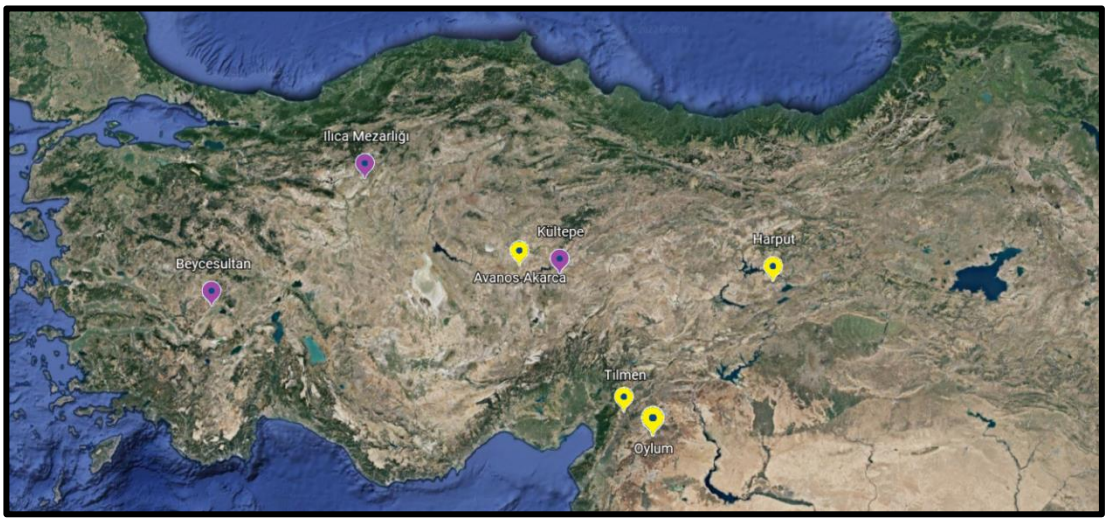

Harita 17: OTÇ Dikilitaş ve Stellerin Buluntu Yerleri (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).

1) Anikonik Dikilitaş: Bu gruptaki dikilitaşlar Beycesultan, Kültepe-Karum ve Ilıca Mezarlığı'nda mevcuttur. Bu grup da kendi içerisinde alt gruplara ayrılmaktadır:

Harita 18: OTÇ Dikilitaş Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

1a) Kenarları Şekillendirilmemiş Uzun Dikdörtgen Formlu: İç Batı Anadolu Bölgesi Beycesultan'daki dikilitaşlar bu grupta yer almaktadır. Üç adet olan bu dikilitaşlar, günümüzde "Yanık Saray" olarak isimlendirilen OTÇ saray kompleksine gidiş yolundaki rampada, yan yana dikili durumda bulunmuştur. Etraflarında herhangi bir buluntu tespit edilememiştir; ancak buradaki mevcudiyetleri sarayla ilişkili olan ritüel ya da törenlere işaret etmektedir. Girişe yakın bir alanda konumlanmış olmaları yöneticilerin bu alanda, dikilitaşların temsil ettikleri varlıklar için gerçekleştirdikleri rütüellerin ya da törenlerin bir kanıtını teşkil etmektedir. Bu törenler saraya her giriş-çıkış zamanlarında olabileceği gibi, belirli zaman dilimlerini de içeriyor olmaları gerekmektedir. Dikilitaşların saray yolundaki varlıkları sayesinde, o şehrin sarayını, yöneticilerini ve dolayısıyla şehri koruma özellikleri taşıdıklarını söylememiz mümkündür.

1b) Ters "T" Formlu: Bu formdaki dikilitaşlar, Kültepe-Karum yerleşiminde bulunmaktadır. Ev kültü ile ilgili olmak üzere dikilmiş olan Ib tabakasına ait 1 numaralı stelin önünde taştan yapılmış olan bir haznenin varlığı bu bölümde törenlerin ya da ev içi ritülelerin gerçekleştirilmiş olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Söz konusu dikilitaşın etrafındaki kaplar ve özellikle bırakılmış olan, pişmiş topraktan

kulplar da bu törenlerin varlığına dolaylı da olsa kanıt oluşturur niteliktedir. Bir dikilitaşın yanına kulp bırakılma geleneği ilk defa Kültepe'de görülmektedir. Bu durum ÇÇÖN Dönemde Gusir Höyük'te görüldüğü üzere dikilitaşların etrafına bırakılan küçükbaş hayvan boynuzlarını akla getirmektedir. Kulplar da muhtemelen evin bereketi ya da başka bir amaç için sunulmuş olan, Kültepe hafirinin de belirttiği gibi adak nesneleri olmalılardır.

Bu grupta yer alan, Kültepe-Karum'daki 2 numaralı dikilitaş, iki katlı domestik yapının alt katta yer alan odalarından birinde, seki içerisine dikilmiş olarak görülmektedir. Aynı odada yer alan, taban altına gömülü çömlek mezarın varlığı söz konusu dikilitaşın işlevi ile ilgili olarak ölen kişinin ruhu için yapılan töreni bir başka deyişle *kispum* ritüelini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte tanrıya adanmış dikilitaş olma olasılığı da yüksektir. Oda içindeki tören ya da ritüel, dikilitaşın bulunduğu seki önünde uygulanmış olmalıdır. Söz konusu yerde günün, haftanın, ayın ya da yılın belirli zamanlarında ölen kişi ya da tanrılar için sunuların yapılmış olması imkân dahilindedir. Eğer söz konusu dikilitaş *kišpum* ritüeli için dikilmiş ise Türkiye sınırları içinde en erken örneği teşkil etmektedir.

1c) "L" Formlu: Kültepe-Karum Ia tabakasına ait bir yapının odalarından birinde yer almaktadır. 3 numaralı dikilitaşın yanında zoomorfik protomlara sahip bir tören kabı da bulunmuştur. Oda içerisinde başka buluntu yer almamış olsa da dikilitaş ve tören kabı ev içi ritüele kanıt oluşturması açısından dikkate değerdir.

1d) Dikdörtgen Plaka Formlu: Kültepe-Karum'da 4 numara ile temsil edilen dikilitaşın ait olduğu yapı ile ilgili bilgi verilmemekle birlikte mezar steli olarak yorumlanmaktadır; ancak ilişkilendirilmiş olduğu mezar ile aynı seviyede olmadığına Heffronn (2016: 31) tarafından dikkat çekilmektedir. Eğer bir mezar ile ilişkili değilse diğerlerinde olduğu gibi ev kültü ile ilgili olması gerekmektedir.

1e) Aşağı Doğru Hafifçe Genişleyen Konik Formlu: Kültepe-Karum'da 5 numara ile tanımlanan dikilitaşın da 4 numaralı dikilitaşta olduğu gibi ait olduğu bina ile ilgili bilgi yoktur. Bununla birlikte 4 numaralı dikilitaş ile birlikte "mezar steli" olarak yorumlanmıştır; ancak ilişkilendirilmiş olduğu mezar ile aynı seviyede olmadığı yine

Heffron (2016: 31) tarafından kaydedilmektedir. Bu formdaki dikilitaşın en yakın benzeri Mari'deki ETÇ'ye tarihlenen Nini-Zaza tapınağında mevcuttur. Dolayısıyla ETÇ'de tapınak ile ilişkilendirilen bu formdaki dikilitaşın Kültepe-Karum örneğindeki temsilcisinin de bir mezar ile değil, Mari'deki gibi kültsel törenlerle ilişkili olabileceğini önermekteyiz.

1f) Doğal Formda Bırakılmış Büyük Boyutlu Taşlar: Bu gruptaki dikilitaşlar Ilıca Mezarlığı'nda bulunmaktadır. Ilıca Mezarlığı'nda ilk defa mezarlık ve mezarlarla ilişkili dikilitaşların *in situ* durumda tespit edilmiş olmaları önemlidir. Mezarlıkta yer alan *kremasyon* mezarlarla ilişkili dikilitaşların etrafında grup halinde gömütlerin belirlenmiş olması, aile mezarları için işaret ve yer belirleyici işleve sahip olmalarına kanıt oluşturur niteliktedir.

Tüm bu verilerin ışığında OTÇ Anadolusunda anikonik dikilitaşlar hususunda ilklerin yaşanmış olması dikkat çekici bir durumdur. OTÇ'de Beycesultan örneğinde olduğu gibi şehrin içerisinde; ancak saray kompleksine giden yol üzerine yan yana dizilmiş 3 adet dikilitaşın varlığı bir ilki teşkil etmektedir. ETÇ'nda Küllüoba'da kamusal binaların yer aldığı Yukarı Yerleşim'de dikilitaşlar mevcuttu; ancak onlar yapı kompleksine girişte ve avlularda yer alması ile diğer OTÇ dikilitaşlarından ayrılmaktadır.

Türkiye coğrafyasında ilk defa domestik konutların bir odalarında dikilitaş geleneğinin varlığı önemlidir. Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda Kültepe'de, dikilitaşlı binalar sadece Aşağı Yerleşme olan Karum'da bulunmaktadır. Kaniş-Karumu'nun genel yerleşim şemasına bakıldığı zaman dikilitaşlı binaların diğer tüccar binalarından ayrılacak belirgin bir özelliğinin olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte dikilitaşların yerleştirilmiş olduğu odalarda, uygulamalarda farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. 1 numaralı dikilitaşın önünde haznenin olması bu alanda yapılan sunuların birikebileceği bir yerin bulunması anlamında önemlidir. Bu ister sıvı isterse yiyecek anlamında sunular olsun bırakılan adaklar bu hazne içine rahatlıkla dökülme veya konulma olanağı sağlamaktadır. Diğer yandan 2 numaralı odadaki dikilitaş bir platform içine dikilmiştir ve aynı odada mezar da yer almaktadır. Bu durumda söz konusu binada karma

törenlerin yapılmış olabileceği imkân dahilindedir. Bu odalarda tanrılara yapılan tören ve sunu uygulamaları olabileceği gibi, mezarda yatan kişi için de belirli zamanlarda törenlerin yapılabileceği ihtimaline dayanak oluşturmaktadır. 3 numaralı dikilitaşın olduğu odada ise ne bir hazne ne de bir platform yer almamaktadır. Bununla birlikte direkt törenlere işaret eden hayvan protomlarıyla süslenmiş bir kabın bulunması ritüel uygulamalarının dolaylı da olsa kanıtını teşkil etmektedir. Dolayısıyla domestik konutların belirli odalarında açığa çıkarılan dikilitaşlar, ev kültü ya da ölüm törenleri bir başka deyişle *kišpum* ritüelleri ile ilgili olmalıdır.

OTÇ için diğer bir ilk de mezar yerlerini belirlemede kullanılan kaba şekillendirilmiş ya da doğal bırakılmış olan dikilitaşların varlığıdır. Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda, Ilıca Mezarlığı'nda mevcut olan dikilitaşlar bir ilki temsil ediyor görünmektedir.

2) İkonik Steller: OTÇ'de Anadolu'daki ikonik steller Avanos-Akarca Steli, Tilmen Höyük Steli, Oylum Höyük Steli ve Harput Steli'dir. Dört stel de form ve konuları açısından birbirinden farklılıklar göstermektedir.

Harita 19: OTÇ İkonik Stellerin Bulunduğu Merkezler (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).

Avanos-Akarca Steli üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru çok hafif daralan konik formda olup, dört yüzeyi de tasvirlidir. Tilmen Höyük Steli, üst kısmı

kaba da olsa kemer şeklinde yuvarlatılmış ve aşağı doğru daralan konik formdadır ve sadece ön yüzeyi tasvirlidir. Oylum Höyük Steli de diğer stellerde olduğu gibi form olarak üst bölümü kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formda olup sadece ön yüzeyi tasvirlidir. Harput Steli ise üst kısmı eğik, iki yan kenarı aşağı doğru hafifçe daralarak inen ve alt kısmı üçgen şeklinde köşeli sonlanan forma sahiptir, onun da sadece ön yüzeyi kabartmalıdır.

Söz konusu steller formlarında olduğu gibi tasvirleri açısından da tamamen birbirinden farkılıklar göstermektedir. Steller yüzeyinde betimlenen konular:
1) Tek Tanrı Tasvirli,
2) Tanrı ve Yönetici Tasvirli,
3) Öyküsel bir anlatımın olduğu stellerdir.

1) Tek Tanrı Tasvirli Stel: Bu gruba ait olan eser Oylum Höyük Steli'dir; ancak ne yazıkki *in situ* durumda değil ikincil kullanıldığı alanda ele geçmiştir bu nedenle özgün konumu bilinmese de kültle ilgili olduğu yüzeyindeki figürden anlaşılmaktadır. Tek olarak betimlenen figür Tanrıça *Anat* yani *İştar* olarak yorumlansa da bizim kanaatimiz bu figürün Tanrı Yam da olabileceği yönündedir; çünkü Tanrı *Yam* elinde her zaman bir mızrak ile betimlenmektedir. Oylum Höyük buluntusundaki figürün de arkasında Tanrı *Yam*'ın taşımış olduğu mızrak benzeri silah dik duracak şekilde yerleştirilmiştir. Söz konusu stel yüzeyinde bir tanrı/tanrıçanın tek olarak betimlenmiş olması Anadolu için bir ilki göstermektedir.

2) Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel: Tilmen Höyük Steli bu gruptadır. Tilmen Höyük Steli yerleşimin mabedinde açığa çıkarılmıştır. Söz konusu stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde Fırtına Tanrısı ve yönetici olması muhtemel bir figür karşılıklı ayakta duracak şekilde betimlenmiştir. Atributları açısından bakıldığı zaman Fırtına Tanrısı bir eliyle balta tutarken diğer eliyle sağ omzuna dayadığı topuzu kavramaktadır. Bu betimlemede ilginç olan Fırtına Tanrısı'nın hem topuz hem de baltayı aynı sahnede taşımış olmasıdır. Başka tasvirlerde Fırtına Tanrısı sağ eliyle balta, topuz ya da orak biçiminde silah taşırken ileri uzattığı sol eliyle yıldırım demeti tutmaktadır. Bu nedenle Fırtına Tanrısı diğer tasvirlerinden farklılık göstermektedir. Aynı zamanda tanrının

başındaki başlığı da farklıdır. Karşısındaki yönetici figür ise Eski Suriye Üslûbu mühürlerindeki üst düzey tapan şahısların kıyafetleri ile paralel bir elbise giymektedir. Tilmen Höyük, saray yapısıyla birlikte MÖ 2. binyıl için önemli merkezlerden birisidir. Bu nedenle stelin de ithal olmayıp yerel yönetici tarafından yaptırılmış olması ve mabede dikilmesi imkân dahilindedir. Genel olarak bakıldığı zaman bu stel Anadolu için bir ilktir.

3) Öyküsel Anlatımın Olduğu Steller: Bu grupta değerlendirilecek olan stelleri de iki alt gruba ayırmak mümkündür: **3a)** Hizmetkârları ile betimlenen kral figürü ile tanrı tasvirlerinin olduğu stel, **3b)** Savaş sahnesi ve zaferin anlatıldığı steldir.

3a) Hizmetkârları ile betimlenen kral figürü ile tanrı tasvirlerinin olduğu stel, Avanos-Akarca Steli'dir. Dönemi içerisinde ünik bir eserdir. Stelin ön geniş yüzeyinde Ebla Kralına sunum yapan iki görevli yer almaktadır. Başlarının üzerindeki bölüm ise bir adet güneş diski altında hilâl ile taçlandırılmıştır. Arka yan yüzeyinde ana konu, iki kişinin karşılıklı oturduğu bir ziyafet sahnesidir. Bu sahnenin üstünde de bir astral motif yer almaktadır. Dar olan yüzeylerden birisinde denizlerin efendisi Tanrı *Yam*; diğer dar yüzeyde ise boğanın sırtındaki Fırtına Tanrısı bir tanrıça ya da rahibeyle birlikte betimlenmiştir. Stelin alt bölümü kırık ve eksik olduğu için konunun nasıl devam ettiği bilinmese de korunduğu kadarıyla söz konusu figürler Anadolu özellikleri taşımamaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere betimlenen ana figür Ebla Kralıdır. Assur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolulu olmayan bir krala ait stelin bulunmuş olması normal bir durum değildir. Her ne kadar Kültepe Kaniş Karumu'nda Eblalı tüccarların da olduğu kayıtlarda yer alsa da, bir yerde kral tasvirli stel dikilmesi demek o bölgedeki hâkimiyete işaret edeceği için, hiçbir Anadolulu yerel yönetici bu tarzda bir imtiyaza kendi rızası ile izin vermeyecektir. Bu nedenle, Genç ve Yanar'ın (2019: 80-82) da vurguladığı üzere, söz konusu stelin bir ganimet eşyası olarak taşındığı sırada bulunduğu alana terkedilmiş olduğu yönündeki görüşe katılmak mümkündür.

3b) Savaş sahnesi ve zaferin anlatıldığı stel, Harput Steli'dir. Stelin ön yüzeyindeki sahnede, karşılıklı konuşan iki kişinin düştüğü anlaşmazlık sonucunda çıkan bir savaş, savaş sonunda galip gelen taraf, kalenin boşaltılarak ganimetlerin taşınması ve

nihayetinde zaferi kazanan kral huzuruna getirilen kalenin yöneticisi ve esir askerler betimlenmektedir. Bu stel de diğerlerinde olduğu gibi Anadolu için ilkleri temsil etmektedir. Stelin bulunduğu tabaka OTÇ I'e tarihlendirilmektedir. Stel yüzeyinde bir savaşın anlatılması, yenilen tarafın askerlerinin çıplak olarak betimlenmeleri ve zaferi kazananların çıplak askerlerin ölüleri üzerinde oturmaları Mezopotamya'da Er Hanedanlar Döneminden itibaren görülen ve Akad Döneminin ünlü Kralı Naramsin'in eserlerinde zirveye ulaşan bir anlatım olarak dikkati çekmektedir. Stel yüzeyindeki tasvirlerin kalitesi de Akad Döneminden itibaren görülmektedir. Bununla birlikte stelde tasvir edilen figürlerin özellikleri, kıyafetleri ve "*Yılan Tanrıça*"nın varlığı bizi Eski Babil Dönemi eserlerine götürmektedir; çünkü bu tanrıça figürünün en erken örneği Eski Babil Dönemine aittir. "*Yılan Tanrıça*"nın dışında, figürlerin tasvir edilmesindeki üstün kalite, yüzler dahil her detayın incelikle betimlenmiş olmasında, stelin hazırlanmasında, GTÇ Hitit yazılı belgerinde övgüyle bahsedilen Babil'li sanatçıların eli var gibi durmaktadır. Stel yüzeyindeki tasvirlerin de Hammurabi Dönemine ait eserlerle gösterdiği paralellikler nedeniyle, Demir vd.'nin (2016: VIII-XV) de belirttiği üzere stelin OTÇ'nin başlarına tarihlendirilmesi gerektiği yönündeki görüşlerine katılmaktayız. Tarihi yaklaşık olarak belirlenen, Eski Babil Dönemi özellikleri gösteren ve Anadolulu olmayan bu stel Elazığ'da yer alan bir yerleşimde nasıl bulunmuştur? Stelin özgün yeri mi buradadır ya da ganimet eşyası olarak taşınırken bu alanda mı bırakılmıştır? Stelin bulunduğu yerleşimde yapılacak olan detaylı kazılar bu sorulara daha kesin cevaplar verecektir; ancak Hammurabi'nin saltanatı dönemine bakmak da birtakım bilgiler edinmemizi sağlayacaktır. Birinci Babil Hanedanlığının 6. ve en ünlü krallarından olan Hammurabi, başarılı askeri seferleri ardından Dicle'nin doğu yakasında, İran yaylasını Mezopotamya'ya bağlayan Diyala yolunu kontrol altına almak suretiyle önemli bir ticaret ağı geliştirmiştir. Bu hâkimiyetinden sonra da günümüz Şırnak iline bağlı olan Cizre üzerinden Fırat boyunca batıya doğru hâkimiyet alanını genişletmiştir (Kuhrt 2009: 141-142). Dolayısıyla Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan ve Harput Steli'nin bulunduğu Elazığ yöresine de, bir savaş sonrasında hâkim olduysa, bu alanda Eski Babil Dönemine ait bir zafer stelinin bulunmuş olması oldukça mantığa yakın görünmektedir.

Nitekim daha erken bir tarih olan Akad İmparatorluğu zamanına ait olan bir metin bize bu konuda ışık tutmaktadır. Boğazköy'de bulunmuş olan KBo 22.6 IV 23'-25' (//KBo 12.1 IV 4-7)'teki tasvirde/metinde geçen, Akad Kralı Sargon'un, Nūr-Dagan yönetimindeki Burušḫattum/Purušḫanda şehrini zaptettikten sonra şehrin kapısı ile ilgili verdiği emirde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Soysal 2015: 255-256):

> *"Purušḫanda şehri surları (ve) şehir kapısını ayrı ayrı yıksınlar. Onların (=Sargon ve Nurdaḫḫi'nin) [res]imlerini yap ve onları şehir kapısına yerleştir. Nurdaḫḫi(nin) [tas]viri senin(kinin) önünde hazı[r] dursun ve sana kadeh tutsun."*

Söz konusu metne göre Soysal'ın (2015: 255-256) da bildirdiği üzere ya bir zafer stelinden ya da kapıya asılacak olan bir panodan bahsedilmektedir. Dolayısıyla Harput Steli de bu tipte hazırlanış olan bir zafer steli olmalıdır.

Tüm bu verilerin sonucunda, OTÇ ikonik stelleri için genel anlamda bir değerlendirme yapmak gerekirse, Anadolu'da tamamen ilklerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu yenilikler aşağıda maddelerle sunulmaktadır:

1) Tanrı/Tanrıça tasvirlerinin insan görünümünde betimlenmesi (Oylum Höyük, Tilmen Höyük, Avanos-Akarca ve Harput Stelleri).
2) Fırtına Tanrısı figürünün ayakta dururken atributları ile gösterilmesi (Tilmen Höyük Steli).
3) Fırtına Tanrısının boğanın çektiği arabasında tasvir edilmesi (Avanos-Akarca Steli).
4) Tanrıça ya da rahibe figürünün arabalı Fırtına Tanrısı ile işlenmesi (Avanos-Akarca Steli).
5) Tanrı *Yam* kültünün Anadolu'da görülmeye başlaması (Oylum Höyük ve Avanos-Akarca Stelleri).
6) Tanrı *Yam*'ın insan görünümünde betimlenmesi (Oylum Höyük ve Avanos-Akarca Stelleri)
7) Kanatlı *Yılanlı Tanrıça*nın ilk defa bir stel yüzeyinde betimlenmesi (Harput Steli).
8) Tanrıların güç gösterisinin mitolojik olarak anlatılması (Avanos-Akarca Steli).
9) Tanrı figürleri insan olarak tasvir edilmeseler de sembolleri ile kimliklerinin tanınabilmesi (Avanos-Akarca Steli).

10) Tanrı/Tanrıçanın savaş sırasında krala zaferi kazanabilmesi için yardım etmesi (Harput Steli).

11) Fırtına Tanrısı ve yöneticinin karşılıklı birbirine bakar durumda aynı sahnede tasvir edilmeleri (Tilmen Höyük Steli).

12) Kral figürünün işlenmesi (Avanos-Akarca ve Harput Stelleri).

13) Kralın karşısında hizmetkârları ile betimlenmesi ve onlardan hizmet alması (Avanos-Akarca Steli).

14) Kral ve hizmetkârların giydiği kıyafetler ile kimliklerinin tanınabilmesi (Avanos-Akarca Steli).

15) Üst düzey yönetici tasvirinin yer alması (Tilmen Höyük Steli).

16) Öyküsel bir üslûpla konuların anlatılması (Avanos-Akarca Steli, Harput Steli).

17) Mitolojik anlatım (Avanos-Akarca ve Harput Stelleri)

18) Savaş, zafer, sürgün, kutlamanın aynı stel yüzeyinde betimlenmesi (Harput Steli).

19) Savaşa katılan askerlerle birlikte kralın/yöneticinin de beraber tasvir edilmesi (Harput Steli).

20) Savaşta kullanılan silahlara göre tarih belirlenebilmesi (Harput Steli).

21) Savaş teknikleri (Harput Steli).

22) Kazanılan zaferin gösterilmesi (Harput Steli).

23) Yemek sahnesi anlatımı (Avanos-Akarca Steli).

24) Yemek sahnesinde hizmetkârların hizmet etmeleri (Avanos-Akarca Steli).

25) Kazanılan zafer sonrası çıplak askerlerin ayaklar altında ezilmesi ve değersizleştirilmesi (Harput Steli).

26) Yenilen ülkenin askerlerinin çıplak olarak taşınarak zaferi kazanan ülkenin kralının huzuruna kendi krallarıyla birlikte taşınmalarıdır (Harput Steli).

6. BÖLÜM
GEÇ TUNÇ ÇAĞI

GTÇ, MÖ 2. binyılın yaklaşık ikinci yarısı olan MÖ 1650-1180 yılları arasını kapsamaktadır. Bu çağda Anadolu'da Hitit İmparatorluğu tarih sahnesine çıkmıştır. Hititler Anadolu'da Kızılırmak Havzası'nda Hattuşa'yı başkent yapmak suretiyle küçük beylikleri birleştirerek Suriye'ye doğru genişleyen dönemin süper güçlerinden birisi olmuştur (Sagona ve Zimansky 2015: 223; Schachner 2019: 13).

GTÇ stelleri, Marmara, Ege, Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri'nde tespit edilmiştir.

6. 1. MARMARA BÖLGESİ İLİNDE

Marmara Bölgesi'nde yer alan Çanakkale GTÇ dikilitaşlarının temsil edildiği tek ildir.

6. 1. 1. Çanakkale

Bu ilde Troya yerleşiminde, çeşitli konumlarda dikilitaş geleneğinin varlığı belirlenmiştir.

6. 1. 1. 1. Troya

Troya'da yerleşimin VI. döneminde dikilitaş[216] kullanım olgusunun varlığı anlaşılmaktadır.

1-4 numaralı dikilitaşlar: Söz konusu dikilitaşların ilk grubu, VIi kulesi ile bağlantılı olanlardır (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 96-98, Fig. 33, 35, 47-51, 451-452; Korfmann 1998a: 471, Abb. 1-5; 2004a: 80-81, Res. 7; 2004b: 14-15, Abb. 8). VIi kulesi, Troya VI kalesinin güney girişi olan VI T kapısının batı kısmında yer almaktadır (Şekil: 330-331) (Dörpfeld 1902: Fig. 43-44; Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 96-98, Fig. 451-452). Kulenin güney yönünde, bir sıra halinde, yan yana dizilmiş 4 adet dikilitaş mevcuttur (Şekil: 332-333) (Dörpfeld 1902: 134-135, Fig. 44; Blegen, Caskey

[216] Söz konusu dikilitaşlar tüm yayınlarda (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 96-98, Fig. 33, 35, 47-51, 451-452; Korfmann 1998a: 471, Abb. 1-5; 2004a: 80-81, Res. 7; 2004b: 14-15, Abb. 8; Birgit, Schickert ve Jablonka 2004: 58-59; Klinkott 2004b: 57-58) stel olarak anlatılmakla birlikte biz bunların hepsinin dikilitaş olduğu kanaatindeyiz.

ve Rawson 1953: 96-98, Fig. 35, 47-51, 451-452; Korfmann 1996: 12-13, Abb. 7, 2003c: 15-17; 2004a: 80-81; Birgit, Schickert ve Jablonka 2004: 58-59). Dikilitaşlardan 3'ü sert kalkerden, 1 adedi ise kumlu kireç taşından yapılmıştır. Korunduğu kadarıyla dikdörtgen biçimli olan dikilitaşların üst bölümleri Hellenistik ve Roma Dönemlerinde tahrip edildiği için, nasıl biçimlendirildikleri bilinmemektedir. Yüzeyleri bezemesiz olan dikilitaşlar, büyük boyutlu köşeli kaideler içine oturtulmuştur (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 96-98, Fig. 35, 47-51, 451-452; Korfmann 1996: 12-13, Abb. 7; 2003c: 14-15; Klinkott 2004b: 57-58, Abb. 20, Taf. 16-17).

5 numaralı dikilitaş: VIi kulesinin güneydoğu köşesinde dikey olarak yerleştirilmiş olan taş (Blegen vd. 1953: Fig: 47), Korfmann (1998a: 472; Abb. 3-4, 10; 2003c: 15-16, Abb. 16) tarafından stel olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu dikilitaş diğerlerinden küçük boyuttadır. Bunun tepe kısmında 0,04 m çapında ve 0,02-0,03 m derinliğinde iki oyuk yer almaktadır (Şekil: 333-334) (Korfmann 1998a: 472; Abb. 10).

6 numaralı dikilitaş: VIi kulesinin güney yönünde kalan ve bundan bağımsız olan bir duvarın üzerinde ele geçirilen bir başka dikilitaş, Korfmann (2003c: 16) tarafından VIi kulesinin geç evresi zamanında inşa edilen bir eve ait olması gerektiği öngörülmüştür. Anılan ev yerleşime güney yönden girişi sağlayan ana kapının doğu yönünde bulunan Anteli Ev ile benzeştirilmiştir (Korfmann 2003c: 16).

7 numaralı dikilitaş: İlk defa Blegen tarafından kazılan ve bulunduğu dönemde bir kaide ya da altar olabileceği belirtilen (Blegen vd. 1953: 99, Fig. 44-46, 55, 452); ancak daha geç bir tarihte Korfmann (1998a: 473, Abb. 13-14) tarafından stel olarak yorumlanan dikilitaş VIi kulesinin içinde yatar vaziyetteki taşların arasında yer almıştır (Şekil: 335-336). Dikilitaş uzun dikdörtgen formunda ve sert kireç taşından yapılmıştır. Korfmann'a (1998a: 473) göre, VIi kulesinin içindeki bu dikilitaş, belki de bir zamanlar kapı steli/dikilitaşı işlevi görmüş olmalıdır.

8 numaralı dikilitaş: VI T olarak numaralandırılan kale girişinin sağ tarafında, Anteli Ev ile söz konusu giriş arasına yerleştirilmiş, yukarda tanımlanan dikilitaşlardan daha küçük boyutlu bir dikilitaş tespit edilmiştir (Şekil: 337-339). Alt bölümü toprağa

gömülü durumda olan dikilitaş, yaklaşık trapez biçimindedir ve üst bölümü kırıktır (Dörpfeld 1902: Fig. 44; Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig: 152-155, 163, 451-452, 471; Korfmann 1998a: 471; Abb. 1, 6-7).

9 numaralı dikilitaş: Kaleye ana girişi sağlayan kapının doğu yönünde bulunan "Anteli Ev" içinde ham maddesi kireç taşı olan bir dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil: 340-342) (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 251, Fig. 162, 471; Korfmann 1993: Fig. 4). Uzun dikdörtgen formda olan dikilitaşın, tepe kısmına yakın yerde, her iki tarafta olacak biçimde birer girinti mevcuttur. Arka yüzeyinde 0,04 m çapında ve 0,01 m derinliğinde iki adet oyuk vardır (Korfmann 1998a: 471, Abb. 8-9). Söz konusu dikilitaş ilk açığa çıkarıldığı dönemde, Blegen tarafından, ikincil kullanım eşik taşı olarak yorumlanmıştır (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 251). Korfmann ise (1998a: 471, Abb. 8-9) bu taşı dikilitaşı stel olarak yorumlamakta ve "Anteli Ev" içine özellikle gömülmüş olduğunu belirtmektedir. Klinnkott (2006: 57) da bunun, "Anteli Ev"de ikincil kullanım olarak eşik taşı görevi gören bir stel olduğunu ve orijinal konumunun da söz konusu yapının sağ ön tarafında olabileceğini ileri sürmektedir. Korfmann (1998a: 471), Troya VI T kapısındaki steller/dikilitaşlar ile, "Anteli Ev"in genel bir ritüel birlik oluşturduğunu belirtmektedir.

10 numaralı dikilitaş: Troya VI V olarak adlandırılan dar bir geçit şeklindeki batı kapısı yanında, savunma duvarının köşesine gelecek şekilde, dikili durumda bir dikilitaş yer almaktadır (Şekil: 343). Dikdörtgen formda olan dikilitaşın yüzeyi bezemesizdir; üst bölümü korunmadığı için orijinal boyutları bilinmemektedir (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 105, Fig. 71-76, 78; Korfmann 1998a: 472, Abb. 1, 12; Klinkott 2004: 70-71, Taf. 27). 2000 yılında VI V kapısının olduğu alanda yapılan kazı çalışmalarında, kale duvarının iç kanatlarına gelecek şekilde iki adet dikilitaşın olduğu tespit edilmiştir; ancak detaylı bilgi verilmemiştir (Korfmann 2002: 4).

11 numaralı dikilitaş: Troya VI'nın sonuna doğru ya da VIIa'nın başlangıcında kapatılmış olduğu öngörülen VIU kapısının olduğu yerde dikili durumda bir dikilitaş mevcuttur (Korfmann 1997a: 216; 2003b: 114; Klinkott 2004: 67).

12 numaralı dikilitaş: Troya VI S kapısının güneyinde yer alan VIh kulesinin (Blegen, Caskey ve Rawson 1953, Fig: 472) güney köşesinde bir dikilitaş mevcuttur (Şekil: 344) (Klinkott ve Becks 2001, Res. 466). Söz konusu dikilitaş Korfmann'ın tanımlamasına göre yumurta biçimindedir (1998a: 472). Yuvarlak kısmı yukarıda olup, sivri kısmı toprağa gömülüdür. Dikilitaşın kuleye bakan yüzeyinde, taşın yapısından kaynaklanan doğal oyuklar mevcut iken, dış tarafa bakan yüzeyinde ise 0,26 m çapında dairesel bir kabartma mevcuttur (Korfmann 1998a: 472-473).

13 numaralı dikilitaş: Troya VI R kapısının olduğu bölümde dikilitaş benzeri (?) bir taş açığa çıkarılmıştır (Korfmann 1998a: 473, Abb.1). Söz konusu dikilitaşın etrafı düz taşlarla çevrelenmiştir. Korfmann (1998a: 473) bu buluntunun Troya VII'nin erken evrelerine ait olduğunu belirtmektedir.

14 numaralı dikilitaş: Kale içindeki "Pillar House" (Sütunlu Ev)'un dış tarafında olacak şekilde, güneybatı köşesinde bir dikilitaş açığa çıkarılmıştır (Şekil: 345) (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: 191, Fig. 127, 465). Bu örnek elipsoid biçimlidir (Şekil: 346-347). Bir tarafı düz, diğer tarafı ise dışbükey profillidir. 1996 kazı sezonunda dik duruma getirilen dikilitaşın arka yüzeyinin tamamen düz olduğu belirlenmiştir. Dikilitaşın yaklaşık orta kısmına gelecek şekilde, 0,35 m uzunluğunda – dikilitaşın bir yüzeyinden diğer yüzeyine devam eden- bir delik vardır. Bu delik dış kısımlarda 0,05-0,06 m iken iç kısımda 0,02 m'ye kadar daralmaktadır (Korfmann 1998a: 473, Abb. 15-16). Korfmann'a göre (1998a: 473) söz konusu buluntu "Pillar House"a ait olmayıp, Troya VI dönemine tarihlendirilen bir kapıya aittir ve "Pillar House" da bu kapı üzerine inşa edilmiştir.

15 numaralı dikilitaş: Troya VI/VIIa dönemine tarihlendirilen kapıları dışında, kalenin iç kısmında, 1995 yılında, E 9 Açmasının kuzeyinde, bir adet dikilitaş bulunmuştur (Korfmann 1997b: 29, Abb. 17; 1998b: 433, Res. 13). Söz konusu dikilitaş Troya VIIb2 zamanında inşa edilen bir evin kapı bölümünün kapatılmasında ikincil malzeme olarak kullanılmıştır. Bu dikilitaş form olarak üst kısma doğru daralan, uzun dikdörtgen şeklindedir (Şekil: 348-349) (Korfmann 1997b: 29, Abb. 17; 1998a: 473, Abb. 17-18).

Yukarıda da tanıtıldığı üzere Troya VI/VIIa döneminde kaleye girişleri sağlayan tüm kapılarda dikilitaşlar dikilidir. Bu nedenle Korfmann (2001b: 400-401, 2001c: 412) girişlerin hem bir kült alanı olduklarını hem de dikilitaşların Tanrı *Appaliunaš/Apollon*'la özdeşleştirilebileceğini öngörmektedir. Korfmann'ın (2001b: 400-401; 2004a: 81) yayınlarından elde edilen veriler değerlendirildiğinde *Apollon'*un taş kültü ile sıkı bağlantıları söz konusudur. Aslında Hellenistik Dönemde Tanrı *Apollon* "*Agyieus*" sıfatını taşımaktadır (Fahrenz 1993: 124). "*Agyieus*" giriş kapılarını, surları ve meydanları koruyan tanrı olarak bilinmektedir (Fahrenz 1993: 124-126, 135). Bu veriler ışığında Korfmann, Troya'nın *Apollon*'la ilişkilendirilebileceğini öne sürmektedir (Korfmann 2004a: 81). Bu bağlamda Korfmann'a (2001b: 400-401; 2004a: 81) göre Wilusa'nın koruyucu Tanrısı *Appaliunaš* olmalıdır. *Appaliunaš*'ın, II. Muwatalli ve Wilusa Kralı Alaksandus (Alexandros) arasında yapılan antlaşmada (Garstang ve Gurney 1959: 101-105; Latacz 2002: 478), Wilusa tarafında sayılan tanrılar arasında adı geçmektedir (Güterbock 1986: 42-43). Yukarıda belirtilen verilerin ışığında *Appaliunaš* ile *Apollon*'un eş gösterilmesi nedeniyle Troya'daki bahsi geçen dikilitaşlar Tanrı *Appaliunaš* kültü ile özdeşleştirilmektedir (Korfmann 2001b: 400-401; Klinkott ve Bencks 2001: 412; Korfmann 2002: 3; 2004a: 80-81).

6. 2. EGE BÖLGESİ İLLERİNDE

Ege Bölgesi'nde İzmir ve Afyonkarahisar illerinde stel geleneğinin varlığı belirlenmiştir.

6. 2. 1. İzmir

Karakuyu/Torbalı'da 1 adet stel tespit edilmiştir.

6. 2. 1. 1. Karakuyu/Torbalı

Stel, 2007 yılında, İzmir ili, Torbalı ilçesi, Karakuyu köyünde M. Atıcı tarafından keşfedilmiştir (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2011: 1; 2012: 24). Stel ikincil kullanım olarak köyün girişindeki bir alanda, oturma taşı olarak yakın zamanlara kadar kullanılmıştır. Atıcı, stelin bu alana, birkaç yüz metre uzaklıktaki Eski Mezarlıktan getirilmiş olduğunu öngörmektedir (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2012: 24, Res. 6-8). Gri renkli yerel kireç taşından olan stelin alt yarısının bir bölümü korunmuştur. Ön yüzeyinde kabartma

tekniğinde tasvir edilmiş bir figür mevcut olup, arka yüzeyi işlenmeden bırakılmıştır (Şekil: 350) (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2012: 24-59, Res. 8-9, 24-25). Ön yüzeyin korunan bölümünde, yukarı doğru genişleyen kabartma bir bandın çevrelediği alan içinde bir figürün adım atan sol bacağı ve eteğinin bir kısmı seçilebilmektedir. Figür dizleri üzerinde biten kısa bir etek giymektedir. Araştırmacılarına göre (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2012: 25) kısa eteğin üzerinde pile detayları belirgindir. Eteğin altında bacağın üst ve alt bölümleri adaleli gösterilmiştir. Diz kapağı detayı vurgulanmıştır. Figürün ayak bileği normalden ince işlenmiştir. Ayağında ucu kıvrık bir ayakkabı bulunmaktadır. Figürün ön tarafında, stelin en sağında, yere dayalı olarak kabartma tekniğinde işlenmiş, üst tarafa doğru hafifçe genişleyen asa veya mızrak olması muhtemel bir nesnenin bir bölümü korunmuştur (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2011: 22-25, Taf. 4; 2012: 25, 33, Res. 8-9, 24-25).

Stelin sağ taraftaki dar yüzeyinde Luvi hiyeroglifi ile yazılmış bir yazıtın bir bölümü korunmuştur (Şekil: 351-352) (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2011: 22-25, Taf. 10: 2-3; 2012: 25, 49-51, Lev. 4: 24-25). Bu yazıtı ilk olarak R. Tekoğlu okumuştur. Tekoğlu'na göre (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2011: 22-25, Taf. 4, 10: 2-3; 2012: 25, 49-51, Lev. 4: 24-25) söz konusu yazıtta:

> *"MAGNUS.REX│TAR[KASNA?] –wa/i mi_x+ra/i-a REG[IO] L24-PA [ ] SUPER? CAPERE[(-)?]│",*
> *"Büyük Kral Tarkasnava (?), dava / ihtilaf / isyan dan (?) Mira Ülkesi aldı"* ibaresi yazmaktadır.

Anılan araştırmacılar tarafından stel, Hitit İmparatorluk Döneminin çöküşünden sonraki döneme tarihlendirilmiştir (Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2012: 32-34).

Stelin dar yüzeyindeki yazıtla ilgili ikinci araştırma R. Oreshko tarafından yapılmıştır (Oreshko 2013: 345-420; 2020: 109-125). Yazıtın yeniden çizimini yaparak incelemelerde bulunan Orehko, Tekoğlu ve ekibinden tamamen farklı düşünceler ileri sürmüştür. Söz konusu araştırmacıya göre yazıtta -tümlemelerin ışığı altında- aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

> *"1.1.[*a-wa/i-t]ú ┗(TANRI/DE┛ [US) FIRTINA/TO]NITRUS […] [(TANRI/DEUS)]k ┗u┛ - […] BÜYÜK.KRALİÇE/MAGNUS.DOMİNA-h[a…*
> *2.2. …..]-ka TANRI/DEUS *430+ra/i YARGILAYICI/DAVACI/LIS-l[i]-sa-t ú"*

Oreshko'ya göre metinde "*Büyük Kral Tarkasnava"* ve "*Mira"* ifadeleri yer almamaktadır (Oreshko 2013: 345-420; 2020: 122). Anılan araştırmacı, stelin ön yüzeyinde yer alan kabartma tasvire ve gramer araştırmalarına dayanarak eserin yerli Luvi halkı tarafından yapılmış olduğunu ve yak. MÖ 1250-1150 yılları arasına tarihlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Oreshko 2013: 386; 2020: 125).

6. 2. 2. Afyonkarahisar

Kocaoğuz Steli ile temsil edilmektedir.

6. 2. 2. 1. Kocaoğuz

Kocaoğuz Steli ile ilgili ilk bilginin gazeteci Özgen Acar tarafından, 1999 yılında, "Antik Dekor" adlı dergide verilmiş olduğu belirtilmiştir (Şahin ve Takaoğlu 2003: 540). Konu ile ilgili makalenin ardından stel ile ilgili araştırmalar yapılmıştır. Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'ne getirilen eserin buluntu yerinin ilk olarak Afyonkarahisar ili Çay ilçesi ve Sultandağ arasındaki yolun 3 km kuzeyinde olan Deveyolu olduğu belirtilmiştir. Müze tarafından yapılan yüzey araştırmalarında alandan Roma Dönemine ait parçalar bulunmakla birlikte hiçbir Htit Dönemi parça tespit edilememiştir. Belirtilen alanın yaklaşık 250-300 m kuzeybatısında Kocaoğuz Tepesi adlı bir Roma nekropolü alanında da araştıma yapılmış ve burdan da Hitit Dönemine ait hiçbir buluntu tespit edilememiştir. Tüm yapılan araştırmalardan sonra stelin olasılıkla Roma Döneminde özgün yerinden inşaat malzemesi olarak kullanılmak için taşınmış olduğu yargısına varılmıştır (Şahin ve Takaoğlu 2003: 540-544).

Kocaoğuz Steli adı verilen eserin özgün buluntu yerinin, Afyonkarahisar ilinde, Akşehir Gölü, Eber Gölü-Akar Çay ve Sultandağı[217] arasında bir üçgen olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Burasının coğrafik açıdan İç Anadolu'dan Batı Anadolu'ya geçiş güzergâhı olması gerektiği belirtilmiştir (Şahin ve Takaoğlu 2003: 544; Oreshko 2013: 386-387).

[217] Şahin ve Takaoğlu yazdıkları makalede (2004: 544) Sultan Dağları demişlerdir; ancak Oreshko(2013: 386) bu alanın Sultan Dağları değil, Konya ve Afyonkarahisar arasındaki karayolu üzerinde yer alan Sultandağı olması gerektiğini belirtmiştir.

Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formludur (Şahin ve Takaoğlu 2003: Fig. 4) (Şekil: 353) Eserin ön yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıt 5 satırdan oluşmakta olup, her bir satır 2 ya da 3 adet işaret içermektedir. Stel, 2 m yükseklikte, 0,48 m genişlikte ve 0,24 m kalınlıktadır. Bu boyutları açısından Hitit İmparatorluk Dönemi stellerinden farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Bu fark, eser yüzeyinde yüksek kabartma tekniğinde işlenen yazıtta, işaretlerin normal boyutlardan büyük ve açılı olması ile de belirginleşmektedir (Şahin ve Takaoğlu 2003: 540, Fig. 4; Oreshko 2013: 386-387; 2020: 126).

Stel üzerindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Oreshko 2013: 386-400):

> *"Walma'nın Fırtına Tanrısı'na (şükürler olsun ki), prens Tarba-Zunauli fethetti/gücü elinde tuttu ....-hwa/i-li şehri üzerinde. Bu dikilitaş/stel prens Tarba-Zunauli tarafından Walma'nın Fırtına Tanrısı'na ithaf edilmiştir/adanmıştır."*

Kocaoğuz Steli ile ilgili araştırma yapan Oreshko (2013: 397, 401) stelin tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte yüzeyindeki yazıtın işlenişi ve gramer özellikleri açısından yerel üretim olduğunu ileri sürmektedir. Hawkins (2013: 112-114) stelin tarihine ışık tutacak şekilde, söz konusu buluntunun Hitit İmparatorluk Dönemine tarihlendirilen bir zafer steli olduğunu belirtmektedir.

6. 3. KARADENİZ BÖLGESİ İLİNDE

Karadeniz Bölgesi'nde Çorum ilinde stel geleneği tespit edilmiştir.

6. 3. 1. Çorum

Gölpınar Hitit Barajı, Boğazköy/Hattuşa, Delihasanlı GTÇ Stelleri'nin buluntu yerleridir.

6. 3. 1. 1. Alaca Höyük Gölpınar Hitit Barajı

Gölpınar Hitit Barajı, Çorum ili Karamahmut köyü sınırları içindedir ve Alaca Höyük'ten 1 km uzaklıktadır (Arık 1937a: 10, Şek. 12-13; Emre 1993. 7-8, Fig. 9-10). Baraj 1935 yılında R. O. Arık tarafından keşfedilmiştir (Arık 1937a: 10).

Günümüzdeki adıyla Alaca Höyük'ün, AN.TAH.ŠUM Bayramı'nın yapıldığı Arinna Şehri olması gerektiği öngörülmektedir (Çınaroğlu ve Çelik 2013: 198-199; Erkut

2017a: 24-33). Arinna Şehri'nin ideografik yazılışında "pınar, kaynak" anlamına gelen "PÚ" Sumerogramı kullanılmaktadır. Dolayısıyla Arinna, yakın çevresinde su kaynakları, pınarları olan bir yerdedir (Erkut 2017a: 29). Boğazköy'den ele geçen metinlerde (KBo XI 43 I) Arinna'ya gelen kral ve kraliçenin su ve temizlik ile olan bağlantısı şu şekilde sunulmaktadır (Erkut 1990: 138-139):

> **"29)***Kral, Arinna Kentine yaklaştığında*
> **30)***gazziduri-'ye varır. Kral gazziduri'nin*
> **31)***içine girer ve ellerini yıkar."*

Boğazköy'den ikinci bir metindeki (Bo 2897 11) anlatım aşağıdadır (Erkut 1990: 139):

> **"4-8)**……. *(kral) gazzituri'ye girer sonra gazzituri'den çıkar sonra kral arabasına oturur."*

Bu verilere göre Alaca Höyük'te, girişin sağ tarafında yer alan ve içinde pınar ve yıkanma yeri olan bir alana dikkat çekilmesinin yanı sıra, Sfenksli Kapı'nın karşısında olacak biçimde ismine "Gölpınar" adı verilen bir alanda su kaynakları ve bir su bendinin olmasına vurgu yapılmaktadır (Erkut 2017a: 29).

Gölpınar Hitit Barajı'nda, A. Çınaroğlu başkanlığındaki bir ekip tarafından, 2003 yılında yapılan temizlik çalışmaları sırasında, andezitten yapılmış bir adet stel parçası kaidesi ile birlikte bulunmuştur (Çınaroğlu ve Genç 2005: 265, Res. 4-5; Çınaroğlu ve Çelik 2010: 172, Lev. XCVII b, c). Barajın doğusundaki bir alana, kaidesiyle birlikte dikilmiş olduğu düşünülen stel parçasının yüzeyinde, bir bölümü korunmuş, Hitit Hiyeroglifi ile yazılmış bir yazıt mevcuttur (Şekil: 354). Bu yazıt A. Dinçol ve B. Dinçol tarafından okunmuştur (Dinçol ve Dinçol 2008: 170, 173, Abb. 4a-b). Yazıtın ilk sırasında, üçte ikisi korunmuş işaretin *L.360 (DEUS)*, ikinci sırada bir bölümü korunan işaretin de *L.215 (he / ha)* olabileceği düşünülmüştür (Dinçol ve Dinçol 2008: 170, 173). A. Dinçol ve B. Dinçol (2008: 170, 173) söz konusu işaretlerin ^{D}*Hepat* yani, *"Tanrıça"* ve *"Hepat"* şeklinde tamamlanabileceğini öngörmektedir.

Tanrıça Hepat Hititlerin çok tanrılı inanç sistemlerinde yer edinmiş baş tanrıçadır. Hititler çok tanrılı bir dini inanç sistemine sahip olmaları sayesinde geniş bir panteonları vardı. Bu nedenle tanrılarına "*Hatti'nin Bin Tanrısı*" demişlerdir (Taracha 2009). Tanrıların bu kadar çok sayıda olmaları De Martino (2013: 410) tarafından 2 sebebe bağlanmaktadır. Bunlardan birincisi; Hitit İmparatorluğu'nun Kizzuwatna, Suriye ve

Batı Anadolu'ya genişlemesiyle birlikte fethettikleri ülkelerin tanrı ve tanrıçalarını devlet kültlerine dahil etmeleri; diğer ikinci neden de Anadolu'da fethedilen topraklarda yaşayan insanların, resmi devlet tanrılarının yanı sıra kendi tanrılarını da terk etmemeleri gösterilmektedir (de Martino 2013: 410). Hititlerin baş tanrısı, Fırtına Tanrısı *Tarhuna*' dır (*tarhu-* "güçlü olmak" fiil kökünden). Luviler bu tanrıyı *Tarhunza,* olarak isimlendirmiştir. Hurriler de benzer tanrılarını *Teşup* olarak çağırmaktadır. Hitit Fırtına Tanrısı'nın eşi de Hatti kökenli Güneş Tanrıçası'dır. Bu tanrıçanın kutsal yeri Arinna Şehri olduğu için *Arinna'nın Güneş Tanrıçası* olarak da isimlendirilmiştir. MÖ 15. yy'dan ititbaren II. Tudhaliya'nın Hurrili karısı, kraliçe Nikalmati ile birlikte Hurri Kültürü Hitit dünyası içine girmeye başlamıştır ve Nikalmati'nin halefleriyle birlikte de Hurri Kültürünün yanı sıra, tanrı ve tanrıçaları da Hitit Panteonuna dahil olmuştur. Bu tanrıçalar arasında büyük tanrıça *Hebat,* onun annesi *Allatum* veya *Allani* ve Karkamış'ın Tanrıçası *Kubaba* sayılmaktadır (Gurney 1977: 14).

Bununla birlikte Hurri ritüellerinin I. Arnuwanda zamanından beri Hitit saraylarında kutlandığı Archi (2013: 20) tarafından ifade edilmektedir. Šapinuva Sarayı'nda tutulan el yazmalarından, bir kopyası Hattuşa arşivleri (CTH 777) için çıkarılan *itḫaki* ve *ithalzi* ritüellerinde *Teşup* ve *Hepat*'ın isimleri geçmektedir ve metin şu şekildedir (Archi 2013: 20):

> *"Tudhaliya, Büyük Kral, Arnuwanda'nın oğlu, babasının tahtına [oturduğu] zaman" "Kral, [Teššub] için krallık ritüeli (SİSKUR šarrašian[za]'yı [gerçekleştirdi] ve [ardından] [Hebat] için kraliçelik ritüeli ([SİSKUR] allašiyanza)'yı [kutladı]."*

Yukarıda adı geçen tanrıça *Hebat/Hepat* Hurri kökenli yerel bir tanrıçadır ve *Teşup* ile birlikte bir tanrı ailesini meydana getirmişlerdir (Archi 2013: 9, 17).

Diğer yandan Halep'te Hurri Panetonunun kurulması ve yerleşmesi sağlanmıştır ve I. Šuppiluliuma zamanında da Halep'de kurulduğu biçimiyle, *Teşup* ve eşi *Hepat* kültünün Hattuşa'ya tanıtılmış olduğu öngörülmektedir (Archi 2013: 20).

II. Muwatalli'nin kendisine "Hatti'nin Büyük Kralı" olarak hitap ettiği büyük dua metninde Tanrıça *Hepat*'ın da ismi yer almaktadır. Duanın başlangıç bölümünde hazırlık paragrafından sonra *Hepat*'ın adının geçtiği bölümler aşağıda verilmektedir (Singer 1996: 33-45):

Sunu ritüeli için hazırlıkların yapılması (i4-9):

"Çatıya, güneşe bakacak şekilde, iki adet örtülü, hasırdan yapılmış masa yerleştirir: Arinna'nın güneş tanrıçası için bir masa ve erkek tanrılar için [bir ma]sa koyar. Üstlerinde: 35 kalın ekmek, (bir) tarna nemli undan, ince bir [kâs]e ince yağ ile karıştırılmış bal, bir dolu tencere yağlı ekmek, bir kâse kabuğu çıkarılmış tahıl, otuz sürahi şarap. Ve bunları h[azırladığın]da, kral çatıya çıkar ve [Cen]netin Güneş Tanrısı önünde eğilir."

Hatti'nin tanrılarına dua etmeye başlar (i10-16):

"Şöyle der: Cennetin güneş tanrısı ve Kraliçe, leydim, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, leydim, Hatti'nin Kraliçesi, Lordum, Cennetin Kralı, Fırtına Tanrısı, leydim, Kraliçe Ḫebat, lordum, Hatti'nin Lordu, Cennetin Kralı, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Hatti topraklarının lordu, Fırtına Tanrısı'nın sevilen oğlu, Ziplanda'nın Fırtına Tanrısı, Šeri ve Ḫurri, Hatti'nin tüm erkek tanrılar ve tüm kadın tanrıları, bütün dağlar, ve bütün ırmaklar, benim lordlarım."

Tüm topraklarının tüm tanrılarına duası:

"(i37-39)Cennetin Güneş Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Arinna'nın Fırtına Tanrısı, Mezzulla, Ḫulla, Zinduḫiya, Arinna'nın erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları, selametin Fırtına Tanrısı, Hayatın Fırtına Tanrısı

(i40) "Fırtına Tanrısı piḫaššašši (ḪI.ḪI), Šamuḫa'nın Ḫebat'ı, Šamuḫa'nın erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

(i41-42) "Fırtına Tanrısı piḫaššašši, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Cennetin Kraliçesi, Ḫebat, Ruin'in Fırtına Tanrısı, büyükbabanın sraylarının tanrıları.

(43) Halep'in Fırtına Tanrısı, Halep'in Ḫebatı, Šamuha'nın arazisinin IŠTAR'ı, "Ayakku'nun leydisi", Šamuha'nın Apara'sı, Šamuha'nın erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

(i46-47) Cesur Fırtına Tanrısı, Ḫebat, Šaḫpina'nın Fırtına Tanrısı, Kadapa'nın erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

(i50-53) Hatti'nin Fırtına Tanrısı, ünlü (önemli) buzağı, Army'nin Fırtına Tanrısı, hatti'nin Güneş Tanrısı, Hatti'nin koruyucusu, Halep'in Hatti'nin Ḫebatı, Aya, Damkina, ZABABA, Ḫalmašuit, Allatum, Ninive'nin IŠTAR'ı, lulḫi tanrıları, Kubaba.

(i62-65) Kummanni'nin [Fırtına Tanrısı], Kummanni'nin Ḫebat'ı, šinapši'nin Fırtına Tanrısı, šinapši'nin Ḫebat'ı, Manuziya Dağları'nın Fırtına Tanrısı, NIN.GAL, Pišanuḫi, Gallištapa Dağı, Kummanni Bölgesinin ve Kummanni'nin erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

"(i74-75) Ḫurma'nın Fırtına Tanrısı, Ḫurma'nın Ḫandidaššu'su, Halep Ḫurma'nın Fırtına Tanrısı ve Ḫebat'ı, aynı şekilde erkek tanrılar, kadın tanrılar, dağlar ve ırmaklar.

(i78-79) [Pittiyarik (?)'in Fırtına Tanrısı, Uda'nın Fırtına Tanrısı, Ḫebat-Šarruma, Uda'nın erkek tanrıları, kadın tanrıları, dağları ve ırmakları.

(ii41-42)Wašuduwanda'nın IŠTAR'ı, Wašuduwanda'nın Ḫebat'ı, Innuwita'nın IŠTAR'ı.

(ii72-73) Büyümenin Fırtına Tanrısı, Apzišna'nın Fırtına Tanrısı ve Ḫebat'ı, Apzišna'nınerkek tanrıları ve kadın tanrıları."

Hatti'nin tanrıları için sunu ritüelleri:

"(iv13-17) Daha sonra Ḫebat için, biri kırmızı olmak üzere, üç beyaz kalın ermek kırar; onları ince yağla karıştırılmış bala batırır ve Ḫebat'ın masasına koyar. Daha sonra kalın ekmeklerin üzerine yağlı ekmek ve kabuğu çıkarılmış tahıl döker. Önlerinde bir sürahi şarap içiyor."

Yukarıdaki büyük dua metninin bir bölümünden de anlaşıldığı üzere II. Muwatalli döneminde *Hepat* önemli tanrılar arasında sayılmaktadır; hatta bir bölümde *Hepat* ve oğlu *Šarruma* birlikte anılmıştır.

MÖ 13. yy'da, Hitit Kralı III. Hattuşili'nin Kizzuwatnalı bir rahibe olan Puduhepa ile evlenmesiyle birlikte, Kizzuwatna'da tapınılan Suriye-Hurri kökenli tanrı ve tanrıçalar Hitit panteonunda daha güçlü bir şekilde varlıklarını göstermeye başlamıştır (Gurney 1977: 17). Dolayısıyla III. Hattuşili Döneminden itibaren daha yaygın olarak Fırtına Tanrısı'na *Teşup, Teşup*'un karısına yani ana tanrıçaya Hurrili ismiyle *Hepat* ("Halpa'dan gelen) olarak hitap edilmiştir. Bu dönemden itibaren "Arinna'nın Güneş Tanrıçası" değil ana tanrıça olarak *Hepat* ön plana çıkmaktadır (de Martino 2013: 410-411).

Boğazköy'den çivi yazılı bir tablette, III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa'nın bir dua metninde (KUB XXI 27 I), Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve *Hepat*'ın adı şu şekilde yer almaktadır (Goetze 1957: 137; Erkut 2017a: 25):

> **"3.)***Arinna'nın güneş tanrıçası, sahibem, sen bütün ülkelerin kraliçesisin.*
> **4.)***Sen kendine Hatti ülkesinde Arinna kentinin güneş tanrıçası adını taktın.*
> **5.)***Ayrıca sedir ülkesi yaptığın (ülkede)*
> **6.)***Kendine Hepat adını koydun.*
> **7.)***Ben Puduhepa ise, eskiden beri senin hizmetkârınım."*

Tanrıça *Hepat*, Puduhepa'nın baş tanrıçası olması nedeniyle de yukarıda anlatılan barajın, III. Hattuşili zamanında inşa edilmiş olabileceği kazıcıları tarafından ileri sürülmektedir (Çınaroğlu ve Çelik 2008: 529; Çelik 2008: 90-91; Çınaroğlu ve Çelik 2009: 97-98; 2013: 203-205). Hitit İmparatorluk Döneminde tarım ve hayvancılıkta kullanılmak ve ihtiyaç durumlarında içme suyunu karşılamak amacıyla barajlar inşa edildiği bilinmektedir (Hüser 2007: 130-148; Schachner ve Wittenberg 2012: 5-22; Sipahi 2012 175-178). Gölpınar Barajı'nda bulunan Hitit Hiyeroglif yazıtta, barajın Tanrıça *Hepat*'a atfedildiği ve III. Hattuşili zamanında yaptırılmış olduğu kabul edildiği takdirde söz konusu buluntunun Orta Anadolu'da dönem için en erken stel olarak değerlendirilmesi gerekecektir.

6. 3. 1. 2. Boğazköy / Hattuşa

Boğazköy/Hattuşa, Çorum ili sınırları içinde, günümüzdeki adı Boğazkale olan ilçenin doğusunda yer almaktadır. Boğazköy/Hattuşa, 6,6 km uzunluğa sahip surların çevrelediği 180 ha'lık bir alanı kapsamaktadır. Yerleşim, en büyüğü Büyükkale olmak üzere, Deliklikaya, Mihraplıkaya, Büyükkaya, Minarekaya/Ambarlıkaya, Kürekaya, Kesikkaya, Kızlarkayası, Nişantaş, Taanıkkaya, Sarıkale, Kartalkaya ve Yenicekale'den

oluşan kayalık tepelerin mevcut olduğu bir alana yayılmaktadır (Bittel 1970: Plan: 3; 1976: Fig. 97; Neve 1986a: 365-370, 403-406; Seeher 2004: 62; 2011: 11; Schachner 2010: 161-164, 183-188, Abb.4-5, 2011: Res. 1; Schachner ve Seeher 2016: 1-29, Abb.1-5; Seeher 2018: 1-145).

Boğazköy/Hattuşa, ilk defa 1834 yılında, C. Texier tarafından keşfedilmiştir (Texier 1839: 77-93, Pl. 73-83). Bu keşfin ardından yerleşime çok sayıda gezgin ve araştırmacı tarafından geziler yapılmıştır. 1894 yılında E. Chantre ve E. Schäffer küçük ölçekli sondajlar yaparak çivi yazılı kil tabletler bulmuştur. 1906, 1907, 1911 ve 1912 yıllarında H. Winckler ve Th. Makridi kazı çalışmalarını yürütmüştür (Puchstein 1912: 1-4). 1907 yılında ekibe katılan O. Puchstein Boğazköy'ün topografik planını çıkartmıştır (Puchstein 1912). Savaşlar nedeniyle ara verilen kazılara 1931 yılında K. Bittel tarafından yeniden başlanmış ve kazılar İkinci Dünya Savaşı yılları haricinde 1967 yılına kadar devam ettirilmiştir (Bittel ve Güterbock 1935: 62-87; Bittel ve Naumann 1938: 5-49; Bittel, Naumann vd. 1957: 6-70; Bittel 1970: 8-10). Bittel'in ardından kazılar 1994 yılına kadar P. Neve (1994a: 289-323), 2005 yılına kadar J. Seeher tarafından yürütülmüştür (Seeher 2006a: 171-182). 2006 yılında A. Schachner denetiminde başlanan kazılar günümüzde hâlâ devam etmektedir (Schachner 2015: 217; 2019a: 179-200).

MÖ 2. binyılda, Hitit Devletine başkentlik yapmış olan Boğazköy / Hattuşa'da en erkeni Kalkolitik Çağ olmak üzere sırasıyla ETÇ, OTÇ, GTÇ, Demir Çağı, Hellenistik Dönem, Roma Dönemi ve Bizans Dönemini kapsayan bir tabakalaşma söz konusudur (Bittel 1970: 28; Seeher 1999a: 418; 1999b: 317-344; 2000a: 300; 2000b: 15-34, Çizelge 2; 2002: 461-463; 2006b: 197-211; Schoop 2005: 15-24; Schoop ve Seeher 2006: 55-74; Schachner 2012a: 84-96; 2017: 219-234; 2018a: 1-38; 2019a: 179-180).

Büyükkaya ve Büyükkale kronolojisi ve stratigrafisi karşılaştırmalı olarak, son dönem çalışmalarındaki eklerle birlikte aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Seeher 1999b: Abb. 12; 2000b: Çizelge 2; Schoop ve Seeher 2006: 55-74; Schachner 2012b: 115-120; 2018a: 1-38; 2018b: 84-107):

	BÜYÜKKAYA	BÜYÜKKAYA'NIN	BÜYÜKKALE'NİN
TARİHLEME	DÖNEM	VERİLER	
	Bizans		Tabakasız buluntular
	Roma	Tabakasız buluntular, mezarlar	Sur, evler
MÖ 3., 1. yy.	Galat-Hellenistik	Tabakasız buluntular	Tabakasız buluntular
	Geç Demir Çağ ("Geç Frig")	Tabakasız buluntular?	Ia
	Geç Demir Çağ ("Geç Frig")	Tabakasız buluntular	Ib
MÖ 700/650' den evvel	Orta Demir Çağ ("Erken Frig")	Tabakasız buluntular	IIa
	Orta Demir Çağ ("Erken Frig")	Üst Platoda Sur ve Yerleşme; Doğu Kapı'da bir sıra yapı	IIb
MÖ 9. yy.	Orta Demir Çağ (Büyükkaya Evresi)	Her üç platoda geniş yerleşim aktiviteleri	?
	Erken Demir Çağ (Karanlık Çağ 2)	Orta Platoda yerleşme, Alt Platoda çukurlar; tabakasız buluntular (kırmızı boyalı ç.ç)	Tabakasız buluntular
MÖ 1200/1180' den sonra	Erken Demir Çağ (Karanlık Çağ 1)	Orta Platoda yerleşme	
MÖ 1200	Büyük İmparatorluk Çağı – Son Dönem	Tahıl siloları; kuzeyde ön sur; Kuzey Kapı'da çömlekçilik atölyesi; çeşitli yerleşim kalıntıları	(IIIa)
	Büyük İmparatorluk Çağı – Geç Dönem	Doğu Surun yeniden inşası, Kuzey Sur, tahıl siloları; Aşağı Platoda çeşitli yapılar	III
	Büyük İmparatorluk Çağı – Erken Dönem	Doğu Sur ve poternler; Üst Platoda büyük bir yapı; diğer iki platoda yerleşim kalıntıları	IVa-b
MÖ 1650/1600' den	Eski Hitit Krallığı	İlk Doğu Sur ?; Her üç	IVc

sonra		platoda da yerleşim kalıntıları	
MÖ 1700'den evvel	Karum Dönemi	Aşa Şehrin Güneyi, Büyük Kale Plâtosu ve dibinde, kuzeye doğru alçalan kuzeybatı yamacında, ana kaya üzerinde evler ve Ambarlıkaya Plâtosunda pitoslu Yapı (Silolar)	IVd
MÖ 2000'den evvel	İlk Tunç Çağı 3	Üst Platoda yerleşme	V
	Erken Kalkolitik Çağ 2	Çok sayıda tabakasız buluntular özellikle Orta ve Alt Plato'da	
MÖ 6. Binyıl	Erken Kalkolitik Çağ 1	Üst Platoda yerleşme, yanık yerleşim tabakaları	

Tablo 78: Boğazköy/Hattuşa Kronoloji ve Stratigrafisi (Seeher 1999b: Abb. 12; 2000b: Çizelge 2; Schoop ve Seeher 2006: 55-74; Schachner 2012b: 115-120; 2018a: 1-38; 2018b: 84-107).

Hattuşa'da Hitit Krallık listesi aşağıda sunulmaktadır (van den Hout 2013: Fig. 3):

	Hitit Kral Listesi	Yaklaşık Tarihler (MÖ)
Eski Krallık Dönemi	Hattuşili I	1650-1620
	Murşili I	1620-1595
	Hantili I	1595-
	Zidanta I	
	Ammuna	
	Huzziya I	-1500
	Telipinu	1500-1425
Orta Krallık Dönemi	Tahurwaili ?	-1425
	Alluwamna	
	Hantili II	
	Zidanta II	-1450
	Huzziya II	1450-
	Muwattalli I	
	Tudhaliya I	1420-
	Arnuwanda I	
	Tudhaliya II	

	Tudhaliya III (?)	
İmparatorluk Dönemi	Šuppiluliuma I	1350-1320
	Arnuwanda II	1320-1318
	Muršili II	1318-1290
	Muwattalli II	1290-1273
	Muršili III	1273-1267
	Hattušili III	1267-1240
	Tudhaliya IV	1240-1220
	Kurunt(iy)a?	
	Arnuwanda III	1210-
	Šuppliluliuma II	-1200

Tablo 79: Hitit Kral Listesi (van den Hout 2013: Fig. 3).

Boğazköy/Hattuşa'da Hitit İmparatorluk Dönemine tarihlenen steller mevcuttur.

1 Numaralı Stel: Bu stel Yukarı Şehir'de 5 numaralı tapınak kutsal alanı sınırları içinde yer alan "**A Evi**"nde açığa çıkarılmıştır (Neve 1986a: 395-397, Abb. 29-30; 1986b: 235-236, Res. 17-19; 1987: 62, Abb. 15a, 16-18; 2001: 34-35, Abb. 26, Taf. 59e, 60-63). **"**A Evi", 10 x 12 m boyutlarında olup tek odalıdır (Neve 1986a: 391, Abb. 23-26; 2001: 32-35, Abb. 23). Doğu duvarının önünde, devrilmiş durumda ele geçen stelin yüzeyinde kabartma tekniğinde işlenen bir erkek tasviri mevcuttur (Şekil: 355-357) (Neve 2001: 35, Abb. 26, Taf. 59e, 60-63). Karşıdan bakış yönüne göre figür sağ tarafa yönlendirilmiştir. Baş, bacaklar ve ayakları profilden, gövdesi ise cepheden tasvir edilmiştir. Profilden gösterilen başı, vücuduna oranla yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Bu nedenle yarı plastik bir görünüme sahiptir. Figürün başında, birbirine paralel 4 sıralı boynuz olan konik bir başlık vardır. Başlığın başa oturma bölümü 3 kabartma şeritten meydana gelmektedir. Bu kabartma şeritlerin en alt sırasından, alnın üst bölümünden çıkan küçük bir boynuz yukarı doğru kıvrılmaktadır. Başlığın, kulağın önündeki bölümünde yanak koruyucu olması muhtemel kısmı küçük bir dikdörtgen şekil ile temsil edilmektedir. Figürün yüzü iki aşamalı, yüksek ve alçak kabartma olarak betimlenmiştir. Bu tarz bir betimleme sayesinde figüre yan taraftan, tam karşısına bakıyor görünümü verilmiştir. Dar alnı ile birleşen kavisli burnu iridir. Burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında kalın dudakları yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Dudaklar tam cepheden işlenmeye çalışıldığı için hafif gülümseyen bir görünüm sergilemektedir.

Burun ve üst dudak arası geniş tutulmuştur. Hafifçe içe çekik olan çenesi etli ve dardır. Alt dudak ve çene ayrımı bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Burun kökünden başlayan kabartma kaşı yay şeklindedir. İri badem biçimli göz üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun kemiğine dayanmaktadır. Gözün üst konturu kaş ile uyumlu olacak şekilde yay biçimli şekillendirilmiştir. Gözün beyazı kabartma işlenmiştir. Gözün betimlenme şekli karşıya bakıyor tarzdadır. Figürün yanağı dolgun olup biraz da aşağı doğru sarkmaktadır. İri kulağında detaylar betimlenmiştir. Kulağın tragusu öne doğru kabartmadır. Kulağında takılı olan iri halka küpe, kulak memesinin arkasında betimlenmiştir. Figürün çene hattı aşağı doğru verevdir. Hafif aşağı sarkık yanak ve verev çene hattı ile tombul yüzlü yaşlı bir erkek görünümü sağlanmaktadır. Boynu ince ve içbükeydir. Ensesi ise daha uzun ve dışarıya doğru dışbükeydir. Bu nedenle boynu, karşıdan bakış yönüne göre yay görünümüne sahiptir. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Figürün üzerinde, baldırlarının hemen aşağısında biten bir etek vardır. Etek uçları birbirine paralel iki kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır ve teğin arka ucu daha uzundur. Beli düz ve dar bir kemer ile sıkılmıştır. Kemer, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Kemerden sarkan şerit eteğin üzerinde, hafif verev olarak, iki kabartma şerit ile betimlenmiştir. İleri doğru uzattığı sol eli yumruk şeklinde kapalıdır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların üzerinde durmaktadır. Parmak ayrımları yivlerle sağlanmıştır. Sol elin üst tarafında Hitit Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Yazıtta *"Büyük Kral Dağ tu"* "*Büyük Kral Tudhaliya*" ibaresi okunmaktadır. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak vücuduna kapalı bir şekilde göğsü üzerine getirmiştir. Sağ eliyle vücuduna çapraz olarak tuttuğu bir mızrağı sapından kavramaktadır. Mızrağın ucu aşağı doğru bakmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Diğerlerinden uzun olan başparmak, mızrağın sapının arkasında betimlenmiştir. Parmak ayrımları yivlerle vurgulanmaktadır. Profilden gösterilen bacaklarda üst ve özellikle alt bacak kasları belirgindir. Diz kapakları işlenmiştir. Ayaklarına ucu kıvrık ayakkabılar giymektedir (Neve 1986a: 395-397, Abb. 29-30; 1986b: 235-236, Res. 17-19; 1987: 62; 1993b: 35-36; Darga 1992: 194-197, Res. 196-199; Neve 2001: 34-35, Abb. 26-27, Taf. 59e, 60-63; Schachner 2013: Fig. 6).

Figürün vücut proporsiyonlarına bakıldığı zaman, vücuduna göre yüksek kabartma betimlenen başı plastik görünümü verecek şekilde büyük işlenmiştir. Üst gövdesi, alt gövde ve bacaklar ile oranlandığı zaman daha büyük betimlenmiştir.

Darga (1992: 196-197) oldukça ince bir işçilikle tasvir edilen bu kral figürünün III. Tudhaliya (?) olduğunu; ancak başında boynuzlu başlık olması nedeniyle tanrılaşmış kral tasvirinin, III. Tudhaliya'nın (?) vefatından sonraki dönemde, IV. Tudhaliya tarafından yaptırıldığını öngörmektedir. Neve (2001: 34-35) "A Yapısı"nın bir kült yapısı işlevi gördüğünü ve stel yüzeyindeki kabartmanın da Büyük Kral Tudhaliya'ya ait olduğunu belirtmektedir. Büyük Kral Tudhaliya'nın kimliği ile ilgili olarak da stel yüzeyindeki kabartmanın IV. Tudhaliya (MÖ 1240-1220) Döneminde yapıldığını ve onun atası olan "Tanrılaşmış Büyük Kralı" gösterdiğini öngörmektedir (Neve: 1987: 63, 1993b: 35-36). Orthmann (2008: 27-29, Abb. 4) da, stel yüzeyindeki figürün bir tanrı başlığı ve kıyafetini taşıdığını belirtmektedir. Ona göre yazıtta Tudhaliya'nın adı geçmemektedir ve "A Evi"nin bir kült işlevi gördüğüne dair yeterli kanıt yoktur; fakat figürün, stilistik açıdan değerlendirmesini yaptığında söz konusu eserin IV. Tudhaliya zamanında yapılmış olabileceğini ifade etmektedir. Konu ile ilgili en son görüş bildiren Schachner (2019b: 154) de kralın tanrılara özgü boynuzlu bir başlık ile tasvir edilmiş olmasının söz konusu stelin Tudhaliya isimli bir kralın öldükten sonra onurlandırılması için hazırlanarak yapı içerisine yerleştirilmiş olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Stel yüzeyinde betimlenen figürün yüzünün yarısının tam cepheden görünüyor şekilde detaylarıyla işlenişi, başkent Hattuşa'da Kral Kapısı'ndaki figüre (Darga 1992: Fig. 127, 129) birebir benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte yüz işlenişindeki genel detaylar, Sfenksli Kapı'daki sfenksin yüzüne (Darga 1992: Res. 123-126) ve özellikle de Kayalıpınar yerleşimindeki "Kayalıpınar Tanrıça Kabartması"na benzemektedir (Müller Karpe ve Müller Karpe 2012: Fig. 4). "Kayalıpınar Tanrıça Kabartması" *in situ* durumda bulunduğu için tarihi belirgindir ve MÖ 15-14. yy'a aittir (Müller Karpe ve Müller Karpe 2012: 284-285, Fig. 4). Diğer yandan Hattuşa Kral Kapısı'ndaki kral figürünün elindeki baltanın taştan örneklerinin Ortaköy'de, Orta Hitit Döneminde bulunması, birbirine üslûp özellikleri ve ikonografik detaylar açısından benzeyen tüm bu tasvirlerin daha erken döneme tarihlenmesi gerektiği Schachner (2013: 539-540)

tarafından önerilmektedir. Steldeki figürün merkeze en uzak benzeri Afyonkarahisar iline bağlı Ahurhisar beldesinde bulunmuş olan "Ahurhisar bronz heykeli"dir. Belindeki kemer, eteği, yüzünün betimlenmesi açısından (İlaslı 1993: 301, 304, 307-308, Fig. 1-3, Pl. 55-58) paralellik göstermektedir. Heykel, her ne kadar İlaslı (1993: 301, 304, 307-308) tarafından MÖ 13. yy'a tarihlendirilmiş olsa da kökeninin daha erken olması imkân dahilindedir.

Diğer yandan, kralın kulağına takılı olan kalın halka küpenin benzerleri, Eski Hitit Dönemine ait Kabartmalı Kült Vazolarından birisi olan Bitik Vazosu'ndaki erkek figürlerinin kulaklarındaki küpelere (Darga 1992: Res. 37-38); Alacahöyük Sfenksli Kapı'da yer alan ortostatlarda betimlenen kral, tanrı ve diğer erkek figürlerinin kulaklarındaki küpelere (Darga 1992: Res. 132, 138-139, 143-144, 146); Hattuşa'da Yazılıkaya B Galerisi'nde 12 tanrının küpelerine; Konya ili Hatip Kaya Anıtı'ndaki kral figürünün küpesine (Özcan 2016a: Res. 115), Çağdın/Ahçaköy Steli'ndeki Fırtına Tanrısı'nın küpesine (Darga 1992: Res. 193) benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte sayılan örneklerdeki figürlerde küpeler kulak memesinden geçirilmiş gibi yukarıda işlenirken Tudhaliya Steli'ndeki figürde halka küpe daha aşağıda betimlenmiştir. Ayrıca Tudhaliya figüründe, vücuda çapraz duracak şekilde sağ elde tutulan ve uç kısmı aşağı doğru yönelik olan mızrağın betimlenme şekli Çağdın/Ahçaköy Steli'nde Fırtına Tanrısı'nın tuttuğu mızrak ile paralellik sağlamaktadır (Darga 1992: Res. 193). Her ne kadar detaylarda farkılıklar olsa da Hitit sanatında standartlaşmayı göstermesi açısından bu benzerlikler oldukça önem taşımaktadır.

Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde bizim kanaatimize göre de Tudhaliya Steli'nin MÖ 1240-1220 yılları arasında hüküm sürmüş olan IV. Tudhaliya zamanında değil, daha erken bir tarihte yapılmış olması imkân dahilindedir.

2 Numaralı Stel: Stel, Yukarı Şehirde, Bizans Dönemine ait bir kilise duvarında, ikincil malzeme olarak kullanıldığı yerde tespit edilmiştir (Neve 1984a: 139; 1984b: 336-337, Abb. 10; 1987: 57, Abb. 13; 1999: 71, Taf. 53d). Stelin ön yüzeyinde 4 satırdan oluşan ve *bustrophedon* şeklinde yazılmış Hitit Hiyeroglifi bir yazıt mevcuttur (Şekil: 358). Söz konusu stelin en üstteki bölümünde, kanatlı bir güneş kursu yer alır. Yazıtta

genealojisi görülen Kral Tudhaliya/Dağ Tanrısı adı, kralın koruyucu tanrısı *Šarruma/Dağ Tanrısı* ve onun kutsal hayvanı aslan/leopar protomları ile birlikte gösterilmektedir (Neve 1984a: 158; 1987: 57). Yazıtta aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Neve 1984a: 158; 1987: 57, Alp 2000: 171):

> " *Majeste Büyük Kral, Tabarna*[218] *Tudhaliya,*
> *Kahraman, Büyük Kral Hattuşili Oğlu,*
> *Kahraman, Büyük Kral Murşili'nin torunu, Tudhaliya,*
> *[Kahraman Büyük Kral Śuppiluliuma'nın torununun ç[ocuğu Tudhaliya]."*

Stelin alt bölümü kırık olduğu için yazıtın devamı yoktur (Neve 1984a: 158; 1987: 57). Neve'ye (1984a: 158; 1987: 57; 1999: 71) göre stelde adı geçen kral, koruyucu tanrısı yani Šarruma'nın da olduğu sembollerinden oluşan bir arma ile temsil edildiği için IV. Tudhaliya'dır. Adı geçen diğer kralların ise kronolojik sırayla verilecek olursa II. Tudhaliya, II. Murşili ve III. Hattuşili olabilecekleri öne sürülmektedir (Neve 1984a: 158; 1987: 57; 1999: 71; Darga 1992: 198).

3 Numaralı Stel: Stel, Büyükkale'de C Binası'nda, 1934 yılı kazısında, 2 numaralı odanın batı duvarının önünde, tabanın altında, bir çukurun içine gömülü olarak açığa çıkarılmıştır (Bittel ve Güterbock 1935: 68-70, Taf. 27; Neve 1971: 11, Abb: 1). Eşik taşı ya da taban döşemesi olarak ikincil kullanımı olduğu varsayılan stelin Frig Döneminde çukur içine gömüldüğü düşünülmektedir (Neve 1971: 11, Abb: 1; 1982: 114, Abb. 56c). Kireç taşından yapılmış olan stelin alt ve üst bölümleri kırık olması nedeniyle orijinal ölçüleri bilinmemektedir; ancak stel form olarak yukarı doğru daralmaktadır (Şekil: 359). Oldukça tahrip olmasına karşın stelin ön yüzeyinde Hitit Hiyeroglif yazısının olduğu belirlenmiştir. Yazıtta aşağıdaki ifadeler yazmaktadır (Bittel ve Güterbock 1935: 68-70, Taf. 27):

> *"Büyük Kral Tabarna Tudhaliya, Büyük Kral, Kahraman Hattuşili Oğlu, […]'in Torunu."*

Neve (1982: 114, Abb. 56c) ve Darga (1992: 198) stelin yüzeyinde IV. Tudhaliya'nın kartuşu olması nedeniyle, zaman bakımından yapım tarihinin IV. Tudhaliya Dönemine ait olabileceğini önermektedir.

---

[218] S. Alp (2000: 171), bu kelimeyi "*Labarna*" olarak yazmaktadır.

Stelin bulunduğu C Binası'nın da Hitit İmparatorluk Döneminde su kültüne hizmet eden küçük bir mabet olabileceği öngörülmektedir. Söz konusu stelin de bu yapının içinde ya da hemen dışında dikili olması gerektiği ifade edilmektedir (Neve 1982: 114).

4 Numaralı Stel: Stel, Büyükkale J Binası'nda, tabanın altında, bir çukurun içinde bulunmuştur. Kumtaşından yapılmıştır (Neve 1965: 12-13, Abb. 6; 1982: 67, Taf. 33c). Her iki yüzeyi de tahrip olan stel, form olarak C Binası'nda açığa çıkarılan IV. Tudhaliya'nın Steli'ne benzetilmektedir (Şekil: 360) (Neve 1982: 67, Taf. 33c). Söz konusu stelin orijinal konumundan alınarak ikincil kullanım olarak bu yapıya getirildiği ve kullanımından sonra çukur içine gömülmüş olduğu varsayılmaktadır (Neve 1982: 67).

5 Numaralı Stel: IV. Tudhaliya'ya ait olan stel (Bo 100/92), Nişantepe'nin kuzeyinde, bir saray kompleksinin girişindeki kapı odasının 3 m kuzeyinde, molozun içinde ele geçmiştir (Neve 1993a: 629, Abb. 8; 1994b: 294, Res. 4; 2018: 11-28,Taf. 17a). Kumtaşından yapılan stelin üst bölümü kırık olup, korunan ölçüleri 0,31 x 0,32 x 0,30 m'dir. Stelin ön yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi yazıt vardır (Şekil: 361). Bu yazıtta "*Büyük Kral Tudhaliya"* okunmuştur. Neve (1993a: 629; 1994b: 294) buradaki *aedicula*'ya göre bu kralın IV. Tudhaliya olabileceğini belirtmektedir. Bu satırın altında başka bir satırın da olması gerektiği ayırıcı kabartma hat nedeniyle anlaşılmaktadır (Neve 2018: 12). Neve (1993a: 629; 1994b: 294; 2018: 12), söz konusu saray kompleksinin de bu kral tarafından inşa ettirilmiş olduğunu öne sürmektedir.

6 Numaralı Stel: Stel, Büyükkale'de, güneybatı bastiyonunun alt kısmının doğusunda, potern ve büyük kapı girişinin olduğu bölümde yuvarlak planlı yapı içinde bulunmuştur (Şekil: 362) (Bittel 1955: 12-18, Abb. 3-4; 1957: Abb. 21; Neve 1982: 80-82, 154-156, Taf. 78-82, Beilage 49, 51, 58; Savaş 2006: 643, Res. 4-8). Podyum, rampa ve bir stel kaidesi bulunan yapı, geniş bir girişe sahip olup, üstü açık temenos duvarlıdır. Temenos duvarı kumtaşından düzenli taşlarla örülmüştür. Podyum üzerinden düşmüş durumda 3 adet kireç taşından blok mevcuttur (Şekil: 362). Bu bloklardan ikisinin yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi yazıt görülür (Şekil: 363) ve bunlar aynı eserin parçaları olmak üzere stel niteliğinde değerlendirilir. Her iki bloğun da sol üst köşelerinde bitmemiş durumda Hitit

Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Stellerden birisinin ön yüzeyindeki 2 satırdan oluşan yazıt *bustrophedon* şeklinde yazılmış; ancak tamamlanmamıştır. Birinci satırın 1/3'ü tamamlanmışken, ikinci satırın daha az bir bölümü yazılmıştır. Her iki satırı birbirinden kabartma bir hat ayırmaktadır. Yazının olduğu kısımlar haricinde kalan diğer bölümler işlenmeden bırakılmıştır. Söz konusu yazıtta "Büyük Kral İşareti" vardır; ancak herhangi bir kral adı yoktur (Bittel 1955: 16, Abb. 4, Neve 1982: 80-81, Abb. 32a.b; Savaş 2006: Res. 4). Bittel (1955: 13) yapıyı ve içerisinde bulunan steli II. Šuppiluliuma'nın son dönemlerine yani yak. MÖ 1200'lere tarihlendirmektedir. Buna dayanak olarak da stel yüzeyindeki "Büyük Kral İşareti"ndeki yatay çizginin olmamasını göstermektedir. Bittel'e (1955: 16-18) göre söz konusu yuvarlak planlı yapı kültsel ritüellerin yapıldığı dini bir yapıdır. Savaş (2006: 643) bu yapıyı *tarnu-yapısı* olarak önermektedir. Savaş'ın (2006: 642-643) tanımlamalarına göre:

> *"^{É}tarnu- = tarnu- yapısı kelimesinde ideogram É "ev" anlamını değil "duvar" anlamını vermektedir. Bu nedenle ^{É}tarnu-, "çevirme duvarı" ve "çevirme duvarıyla sınırlandırılmış yer" yani "çevrime duvarlı yapı" olarak tanımlanabilir. Tarnu- yapısının içerisinde Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın ḫuṷaši- taşı yer almaktadır ve burada kralın da katıldığı dini törenler, sayısı oldukça fazla olan tanrılar için gerçekleştirilmektedir. Şehrin bir noktasından tarnu- yapısına bir tören alayının yürümesi, AN.TAḪ.ŠUM bitkisi bayram takviminde belirttiği şekilde bu bayramın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır."*

7 Numaralı Stel Parçası: Stel parçası Boğazköy Büyükkaya'da Üst Plato'da bulunmuştur (Seeher 1997: 326-327, Abb. 10; 1998: 501, Res. 11-12). Ham maddesi granit olan stelin her iki yüzeyinde de Hitit Hiyeroglif yazısı vardır (Şekil: 364) (Seeher 1997: 326-327; 1998: 501). Stel parçasının sağ yüzeyinde tanımlanabilen bir işaret yoktur, sol yüzeyinde ise dört işaretten oluşan ve tamamı korunmuş bir cümle vardır ve *"…..] Tanrıyı (?) hoşnut etmek için (?) (?) verdim"* yazmaktadır (Seeher 1997: 326-327). Büyükkaya'da 1953 yılında yine granitten yapılmış bir stel parçası bulunmuştur (Şekil 365) (Otten 1955: 13, Abb. 1) Sheeher (1997: 327), söz konusu stel parçasının ham maddesinin granit olması, yazıttaki satır yüksekliği ve işaretlerin benzerlikleri nedeniyle, bu parçanın da aynı stele ait olabileceğini öngörmektedir.

8 Numaralı Stel: Söz konusu stel (BOĞAZKÖY 12) Boğazköy'de Aşağı Şehrin güney bölgesinde bir kaynak mağarasındaki (Quellgrotte) kazı çalışmaları esnasında, molozların içinde devrilmiş durumda açığa çıkarılmıştır (Bittel, Güterbock, Hauptmann vd. 1969: 31; Güterbock 1969: 31, 49, Abb. 13, Taf. 19a-c; Herbordt 2011: 140; Arroyo

2013: 185-194). Buluntu durumuna göre eserin orijinal konumunda mı ya da ikincil kullanım mı olduğu tespit edilememiştir (Bittel, Güterbock, Hauptmann vd. 1969: 31). (BO 687265/BOĞAZKÖY 12). Kalkerden yapılmış olan stel tepe kısmı yuvarlatılmış dikdörtgen biçimdedir (Şekil: 366). Taşın ön yüzeyi yazıt için düzeltilmiştir. Stel yüzeyindeki yazıt kazıma tekniğinde yazılmıştır. Eserin yüzeyinin üst ve sağ tarafı tahrip olmuştur, bu nedenle kazıma tekniğinde yazılmış olan işaretlerin derinlikleri kaybolmuş ve karakterleri net olarak çözülememiştir (Güterbock 1969: 49-52). Arroyo'ya (2013: 185-194) göre stel yüzeyinde yazının çizi tekniğiyle yazılmasının iki nedeni olmalıdır. Bunlardan ilki bir graffiti gibi hızlı yazılan önceden planlanmamış bir yazı olması, ikinci olasılık ise bir stelin yapımının ilk aşaması olup henüz taslak niteliğinde bitirilmemiş olmasıdır. Diğer stellerden farklı olarak *boustrophedon* tekniğinde olmayıp sağdan sola doğru yazılan metnin içeriği aşağıda sunulmaktadır (Arroyo 2013: 185-194):

> Üstte: "*kaynak La/i/uraḫa, Tanrı Nergal"*
> Altta: "*Išuwa'nın kralı üstüne koydu."*

Stel ile ilgili incelenen makalelerde bir kral adı ve tarihlendirme verilmemiştir; ancak Güterbock (1969: 50) stel yüzeyinde yukardan üçüncü işaret olan içi çizgili oval şeklin Šuppiluliuma isminin ideogramından bilindiğini belirtmektedir. Hawkins (2013: 114), stel yüzeyinde *"bilinmeyen bir Išuwa kralının Kılıç-Tanrısı'na yaptığı adağı kaydettiğini"* ifade etmektedir. Arroyo (2013: 185-194) ise III. Hattuşili ve Puduhepa'nın Kilušḫepa adlı kızının bir Išuva kralıyla evlendiğini ve stelin de bir hediyenin ön denemesi için hazırlanmış olabileceğini ileri sürmektedir.

Stelin yapıldığı dönem belirgin olmasa da kesin olan bir Išuwa kralı tarafından Tanrı Nergal'e adanmış olduğudur.

9 Numaralı Stel: Stel, Boğazköy Aşağı Şehirde 29 numaralı ev içinden açığa çıkarılmıştır (Neve 1977: 83). Söz konusu yapının doğusundaki girişten sonra 5 x 6 m boyutlarında, oda veya açık alan olarak yorumlanan bir bölüm mevcuttur. Bu oda ya da avlunun batı duvarınıın önünde, özel olarak döşenmiş bir alanda, kilden yapılmış trapez biçiminde bir stelin dikilmiş olduğu belirlenmiştir (Neve 1977: 83).

10 Numaralı Stel: Söz konusu stel, Yukarı Şehir'deki 2 Numaralı Oda'nın girişinin solunda, duvar örgüsü içindedir (Şekil: 367) (Neve 1989: 316-332; 1989-1990: 13; Hawkins 1990: 305; Neve 1993: 71-74, Abb. 204a, 213-214; 2018: 54-63; Hawkins 1995a: 19, Abb. 10). Bu stel, özgün yerinden 80 m uzaklıkta, Güney Kale'sinde, Frig Dönemine tarihlendirilen surun iç yüzünde, ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Neve 1989: 316-318, Abb. 40, 42, 58; 1990: 230, Res. 14).

Stelin ön yüzeyinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa dönük ve sol tarafa yürür pozisyonda bir insan figürü kabartma tekniğinde tasvir edilmiştir (Şekil: 367). Figürün baş, bacak ve ayaklar profilden, gövdesi cepheden gösterilmiştir. Başında, sıralı üç adet boynuzu olan sivri uçlu konik bir başlık vardır. Başlığın arka tarafında kalacak şekilde sivri bölümünden inen bir kabartma şerit görülmektedir. Profilden tasvir edilen yüzde, alınla birleşen iri burun, dudaklar ve içe çekik çene vurgulanmıştır. Figürün boynu oldukça kısa işlenmiştir. Baş neredeyse omuzlar üzerine oturtulmuş bir görünüm verilmiştir. Her iki omuz da yuvarlatılmıştır. Sağ kolunun üst kısmı sol koluna göre daha kalındır. Sol omzunda bir yay taşımaktadır ve sol eliyle omzuna astığı bu yayı kavramıştır. Diğer parmaklarının üstündeki sol başparmağı hatalı olarak yayın ön bölümünden görülmektedir. Normalde yayın arka kısmında kalması gerekmektedir. Öne uzattığı sağ eliyle ise yere dayamış olduğu, söğüt yaprağı şeklinde mızrağı ahşap sapından kavramaktadır. Stel bu kısımdan kırık olduğu için mızrağın bir bölümü ve sağ el görülememektedir. Mızrağın üst kısmının sağ tarafında Hitit Hiyeroglifli bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtta "*PURUS.FONS.MI MAGNUS.REX*" *"Büyük Kral Šuppiluliuma"* adı okunmaktadır (Neve 1989: 316; 1990: 230; Hawkins 1990: 305-315; 1995a: 19-20; Erbil ve Mouton 2012: 55). Figürün üzerine giydiği kısa eteğinin arka kısmı, ön taraftan hafifçe uzundur. Belinde, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmış, dar bir kemer takılıdır. Kemer beli sıktığı için üst gövdeye üçgen bir görünüm hâkimdir. Kemerine takılı olan bir hançer/kılıcın hilâl biçimli kabza bölümü figürün sağ dirseğinin altında betimlenmiştir ve hançer/kılıç vücudunun ön bölümünden geçmektedir. Kısa eteğin açıkta bıraktığı bacaklarda, üst ve alt bacak kasları belirgindir; özellikle alt bacak kasları şişkin betimlenmiştir. Arka tarafta duran sol ayağının ayak bileği öndeki sağ ayak bileğinden incedir. Ayaklarında ucu yukarı doğru kalkık olan ayakkabılar vardır. Sağ ayakkabı ucu öne doğru hafif eğimliyken sağ ayaktaki bölüm

daha düzdür (Neve 1989: 316; 1990: 230, Res. 14; 2018: 60, Taf. 71c; Darga 1992: 197-198, Res. 200-201).

2 Numaralı Oda içindeki yazıtta Hawkins'in (1995a: 22-23) çevirisine göre aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

"Hatti Güneşi (?) bütün ülke(leri) gücü altına al(dığı) zaman
Wiyaniwanta, Tamina, Maša, Lukka, Ikuna,
Benden önceki büyük krallardan daha yüce oldum.
Kahraman Büyük Kral Šuppiluliuma.
Bütün Tanrı(lar), Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Šauška [ ], Kılıç Tanrısı, Šapini (?)'nin Fırtına Tanrısı, Hatti'nin Tanrıları [ ] yardımcı oldular.
Güneş (?) onları (?) gücünün altına aldı.
Wiyaniwanta, Tamina, Maša, Lukka, İkuna,
'Prens-Adam'ın Hatti'nin sınırlarına kadar, Hatti Ülkesi'nden (aldığı) bütün ülkeleri Güneş (?) onun elinden aldı.
Kahraman Büyük Kral Šuppiluliuma, Hatti (için), bütün toprakları üzerinde inşaatlar yaptım.
[ ] şehri, [ ] şehri, [ ] ülkesi, [ ] şehri, [ ] şehri, Tihihasa şehri, Tarahna (?) onun üzerine inşa etti(m).
IUDEX².QUINQUE Dağını Güneş (?) buyruk altına aldı.
PUGNUS.PUGNUS
Büyük Kral Šuppiluliuma Güneş (?) buyruk altına aldı.
IUDEX².QUINQUE Dağı verdi (?).
'Prens Adam' IUDEX².QUINQUE Dağı'nı böyle Hatti PUGNUS.PUGNUS.
Tarhuntašša Kenti Ülkesini Güneş (?) buyruk altına aldı.
Daha önceki atalardan (büyük baba(lara)-büyük anne(lere)) hiçbirine [
Büyük Kral Šuppiluliuma, Güneş (?) buyruk altına aldı
'Prens Adam' Tarhuntašša Şehrini buyruk altına almıştı.
(Ben geri aldım).
(Ben) Tana Şehrini inşa ettim.
Tarhuntašša Şehrinde, [ ]ršama Şehrinde, [ ] Şehrinde (ben) tanrılara kurbanlar sundum.
Burada bu yıl kutsal bir yer altı (dünya) yolu inşa ettim."

Alp'in (2000: 170) yayınında da metin çevirisi aşağıda sunulmaktadır:

"Güneş (?) Hatti Ülkesi için bütün ülkeleri, Wiyanawanda'yı, Tumana'yı (?), Maša'yı, Luka'yı, Ikuna'yı yönetim altına aldığı zaman ..... eski büyük kralları (ben) yücelttim(??). Büyük Kral, Kahraman Šuppiluliuma. Bütün Tanrılar, Arinna'nın (?) Güneş Tanrıçası, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Ordu'nun Fırtına Tanrısı ..... Šauška, Kılıç Tanrısı, Šapinuwa'nın (?) Fırtına Tanrısı, Hatti'nin tanrıları yardım ettiler. Güneş (?) onları (?) yönetim altında aldı. Wiyanawanda, Tumana (?), Maša, Luka, Ikuna. "Kafa Adam"ın Hatti ülkesinden (aldığı) bütün ülkeleri Hatti'nin sınırlarına kadar ? Güneş (?) çekip aldı bunu (?). Kahraman Büyük Kral Šuppiluliuma (olarak) Hatti ülkesi (için) bütün ülkelerde inşaat yaptım ..... kenti, ... kenti, ... ülkesi, ... kenti, ... Kenti, Tihihaša kenti, tarahna (?) ..... sonra inşa ettim. .... Dağını Güneş (?) yönetimi altına aldı. Büyük Kral Šuppiluliuma Güneş (?) yönetimi altına aldı .... Dağı verdi (?). "Kafa Adam" ..... Dağını sonra Hatti'yi vur(du) ……. Tarhuntašša kenti ülkesini Güneş (?) yönetim altına aldı. (Onu) yendi. Eskiden ecdattan (büyük baba-büyük annelere?) hiçbirine ..... Büyük Kral Güneş (?) Šuppiluliuma yönetim altına aldı. "Kafa-Adam" Tarhuntašša kentini yönetim altına almıştı. (Ben onu geri) aldım. Tana kentini inşa ettim. Tarhuntašša kentinde, ...ršama kentinde, ... Kentinde tanrılara kurban verdim. Burada bu yıl kutsal bir yer altı yolu inşa ettim."

Yukarıda da belirtildiği üzere söz konusu stel yüzeyindeki tasvir bitirilmemiştir ve yazıtta sadece "*Büyük Kral Šuppiluliuma*" yazmaktadır. Eserin ait olduğu 2 Numaralı Oda'da yer alan yazıtlarda, Šuppiluliuma'nın Batı Anadolu'da yer alan *Wiyanawanda, Tamina, Lukka, Masa* ve *Ikuna'ya, Tarhuntašša* Bölgesi'ne yaptığı askeri seferler, idari önlemler ve tanrılarına yaptığı sunulardan bahsedilmektedir (Hawkins 1990: 308-310; 1995a: 19-57). Bu veriler ışığında araştırmacılar stel yüzeyindeki tasvirin I. Šuppiluliuma mı ya da II. Šuppiluliuma mı olduğu üzerine görüşler bildirmişlerdir. Darga (Darga 1992: 197) anılan stelin yüzeyindeki tanrılaştırılmış kralın, I. Šuppiluliuma'nın "ölü steli" olabileceğini ve söz konusu odanın I. Šuppiluliuma'nın "ölü kült" yeri olma ihtimalini öne sürmektedir.

Neve (1993b: 72-81) 2 Numaralı Oda'daki metinde, *"Tarhuntaşşa"* yer adının geçmesi ve kralın diğer askeri faaliyetlerine dayanarak söz konusu tasvirin II. Šuppiluliuma'ya (MÖ 1210-1200) ait olduğunu öngörmektedir. Hawkins (1990: 308-310; 1995a: 19-20) de yazıtta *Lukka*'ya,*"Tarhuntašša*"ya ve aynı yıl içinde başka yerlere yapılan askeri seferleri dayanak göstererek söz konusu yeri kesinlikle II. Šuppiluliuma'nın inşa ettirdiğini ve yazıtın da ona ait olduğunu bildirmektedir. Aynı zamanda kabartmanın da II. Šuppiluliuma olması gerektiğini ancak; I. Šuppluliuma'yı da tamamıyla reddetmediğini ifade etmektedir; çünkü söz konusu tasvirde Šuppiluliuma tanrılaşmış olarak boynuzlu başlığıyla tasvir edilmiştir. Bununla birlikte başının üzerinde güneş kursu ile bir kartuşun olmaması nedeniyle bu figürün yaşayan bir kralı değil, ölen bir kralı temsil etmiş olabileceği kaydedilerek söz konusu figürün I. Šuppiluliuma da olabileceğini ifade edilmektedir (Hawkins 1995a: 19-20). Kohlmeyer (1995: 2648) ise II. Šuppiluliuma tarafından yaptırılmış olan 2 Numaralı Oda'daki tasvirin, kralın yaşarken kendisinin yaptırmış olduğunu ileri sürmektedir. Woudhuizen (1996: 195-202) oda içindeki yazıtın II. Šuppiluliuma'nın saltanatı ile ilgili bilgiler verdiğini belirterek Kohlmeyer ile benzer görüş belirtmiş ve kabartmayı da II. Šuppiluliuma olarak tanımlamıştır. Orthmann (2008: 26-27, Abb. 3) söz konusu stel ile ilgili yaptığı araştırmasında, yazıtta Šuppiluliuma isminin okunduğunu ancak ismin geleneksel biçimde yazılmadığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Orthmann (2008: 26-27), eser yüzeyindeki tasvir ile ilgili yaptığı incelemesinde, söz konusu figürü Fraktin Anıtı'ndaki III. Hattuşili tasviri ile karşılaştırmıştır; ancak II. Šuppiluliuma son Hitit kralı olduğu

için Orhmann'a (2008: 26-27) göre kral öldükten sonra stelin yapılmış olması imkânsızdır. II. Šuppiluliuma'nın atalarının bir figürünü bu yapıya yerleştirmiş olmasını da mantıklı görmemektedir (Orthmann 2008: 26-27).

Stel yüzeyindeki figürün ileri uzattığı sağ elindeki mızrağı ucu yukarı gelecek şekilde zemine dayaması ve sol eliyle de sol omzuna asmış olduğu yayı tutması III. Murşili (Urhi-Tešup) (MÖ 1273-1267) Dönemine ait bir mühür baskısı yüzeyinde, bir çift boğanın çektiği kartal formunda bir arabaya binmiş olan Fırtına Tanrısı'nın arkasında ayakta duran ve "Koruyucu Tanrı" ^{D}LAMMA olarak yorumlanan figüre benzerlik göstermektedir (Dinçol ve Alparslan 2013: 403, Fig. 17). Glyptik sanatından başka, Ortaköy'de (Šapinuwa) D Binası'ndaki ortostat yüzeyinde yer alan tanrı figürüne (Süel ve Süel 2013: 185, Fig. 12; Kıymet 2016: Res. 66); Hitit Kaya Anıtlarında yer alan yerel kralların kabartmalarına paralellik göstermektedir. Bu kaya anıtları, Konya ili sınırları içerisindeki Hatip Kaya Anıtı (MÖ 13. yy) (Özcan 2016a: Res. 115), Kayseri ili İmamkulu/Şimşekkayası (MÖ 13. yy'ın ortaları) (Darga 1992: 179-181, Res. 183), Adana Ceyhan Nehri kıyısında yer alan Hemite (MÖ 13. yy) (Darga 1992: 182-183, Res. 184), Torosların güneye geçit sağladığı alandaki Hanyeri-Gezbel (MÖ 13. yy) (Darga 1992: 182-183, Res. 186) ve İzmir Kemalpaşa'da Karabel Anıtı'dır (MÖ 13. yy) (Darga 1993: 183, Res. 87). Bu silahlardan başka Šuppiluliuma figürünün belindeki kemerine takılı olan hançerin/kılıcın, gövdesinin ön tarafından geçmesi, Karabel Anıtı haricindeki diğer kaya anıtlarında yer alan figürlerin kemerlerinde takılı olan kılıçların konumları ile benzerdir.

Hattuşa'da bulunan bu stellerin haricinde, Schachner'in (2019b: 162, Res. 79) işaret ettiği üzere yazılı belgelerde *huwaši taşları*nın dikilmiş olduğu iki kutsal alandan bahsedilmektedir. Bunlardan birisinin Kızlarkayası olduğu düşünülmektedir; çünkü bu kayalığın üzerinde yer alan düzlükte, muhtemelen büyük stellerin dikilmiş olduğu, dikdörtgen formunda çok sayıda oyuk yer almaktadır. Bununla birlikte yazılı belgelerde yer alan ve Hattuşa'da bulunduğu kaydedilen ikinci kutsal alanın yeri henüz bulunamamıştır (Schachner 2019b: 162).

6. 3. 1. 3. Delihasanlı

Delihasanlı Steli, Çorum ili, Boğazkale ilçesi, Delihasanlı köyünde, bir evin duvarında ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Seeher, von Czichon ve Hawkins 1996: 356-359, Abb. 26a-b). Delihasanlı köyü, Boğazköy'ün yaklaşık 10 km güneybatısındadır (Seeher, von Czichon ve Hawkins 1996: 356-359; Herbordt 2011: 140). Stelin orijinalinde nerede yer almış olduğu bilinmemekle birlikte, Delihasanlı köyünün 2 km kuzeydoğusundaki Soğukpınar olarak adlandırılan yerden geldiği düşünülmektedir; söz konusu yerde aynı taş cinsine ait bloklar ve yerleşim kalıntıları tespit edilmiştir (Seeher, von Czichon ve Hawkins 1996: 356). Kumtaşından yapılmış olan stel iki parça halinde kırıktır (Şekil: 368). Seeher'e (Seeher, von Czichon ve Hawkins 1996: 358) göre, stelin sağ tarafında yer alan parça tepeden aşağı kısmına kadar tüm olarak korunmuştur; sol tarafta ise tepe kısmı kırık ve eksiktir. Stelin sol tarafının alt bölümü yüzeyi noksandır. Ön yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi yazıt vardır; ancak steldeki kırıklar nedeniyle bazı işaretler eksiktir. Söz konusu yazıt kazıma tekniğinde yazılmıştır. Yukarıda anlatılan Boğazköy stelleri ile karşılaştırıldığında form ve yüzeyindeki yazıt açısından daha kabadır (Seeher, von Czichon ve Hawkins 1996: 358). Stel yüzeyinde daha iyi korunan ikinci satır okunabilmiştir. Bu satırda *"Güneş, Büyük Kral, Labarna, Tudhaliya"* yazmaktadır. Hawkins'e göre (Seeher, von Czichon ve Hawkins 1996: 358-359), yazıtta IV. Tudhaliya'nın *aediculası* mevcut olduğu için bahsi geçen Büyük Kral IV. Tudhaliya olmalıdır. Hawkins 2006 yılında yayımlamış olduğu makalesinde yazıtla ilgili eklemeler yapmıştır (Hawkins 2006: 63-64, Fig. 13). Buna göre bir bölümü korunmuş olan en üstteki satırda *"bütün dağlar, her dağ"* yazılıdır. Bu yazının neyi ifade ettiği tam olarak açık olmamakla birlikte Tudhaliya'ya ait festival metinlerinde geçen *"Benim Güneşim Tudhaliya gezdiği / vurduğu / avcılık yaptığı bütün dağlar"* cümleyi dikkate alarak yaptığı tamamlamasında *"[Doğa Çevrenin Geyik Tanrısı] Tudhaliya'ya bütün dağlarda"* ifadesinin olması gerektiğini öngörmüştür. Hawkins metin üzerinde yaptığı tamamlamalar sonucunda Delihasanlı Steli'nn IV. Tudhaliya tarafından "Geyikli Tanrı" onuruna dikilmiş krali bir avla ilgili adak steli olduğunu ileri sürmektedir (Hawkins 2006: 63-64; 2013: 102-103).

6. 4. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE

İç Anadolu Bölgesi'nde Eskişehir, Yozgat, Sivas ve Konya illerinde GTÇ stelleri bulunmuştur.

6. 4. 1. Eskişehir

Yağrı Steli ile temsil edilmektedir.

6. 4. 1. 1. Yağrı

Yağrı Steli, Eskişehir ili, Günyüzü ilçesi Yağrı (Yağır/Yarre) köyünde tespit edilmiş ve yeri Crowfoot'a gösterilmiştir (Crowfoot 1899: 40-45, Fig. 4; Garstang 1910: 89, 164; Gelb 1939: 21). Stel andezitten yapılmıştır. Ön yüzeyinde bir yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 369). Stelin yüzeyindeki sahnede, karşılıklı oturan iki insan betimlenmektedir. İki figürün arasında ise konik ayaklı ve tablalı bir sunak bulunmaktadır. Sunağın üzerinde tünemiş bir/iki adet kuş görülmektedir. Bu sunağın sol tarafında yer alan figür, bezemesiz kübik bir iskemle veya koltukta oturmaktadır. Söz konusu figürün büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Korunduğu kadarıyla, uzun giysili figür, ucu kıvrık ayakkabı giymekte ve dikdörtgen bir tabure üzerine basmaktadır. Kollarından biri ileri doğru uzanmaktadır ve elinde olasılıkla bir kap tutar şekildedir. Sunağın sağ tarafında yer alan figür, "X" biçimli bacakları olan bir tabure ya da iskemlede oturmaktadır. Başında bir başlık vardır. Başlığın altından uzanan saçları omuz hizasında bitmektedir. İri burnu, badem biçimli gözü, içe basık çenesi belirtilmiştir. Kulağında halka biçimli bir küpe vardır. İleri doğru uzattığı sağ elinde bir kap, sol elinde ise üçgen biçimli bir nesne tutmaktadır. Sol elin duruş yönü hatalıdır; çünkü avuç içi izleyiciye dönüktür. Bu nedenle sol el sağ el görünümünde betimlenmiştir. Figür ayak bileklerine kadar gelen uzun elbiselidir. Cepheden tasvir edilen gövdede, omuzlarından beline kadar uzanan bir şal görülmektedir ve şalın uçları "V" şeklinde karın hizasında birleşmektedir. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar olup, karşısındaki figür gibi dikdörtgen biçimli bir tabure üzerine basmaktadır. Her iki figür arasında Hitit Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Garstang 1910: 164-165; Bossert 1942: 59, Res. 571; Bittel 1976a: 335; Res. 230; Darga 1992: 192-193, Res. 195; Emre 2002: 230, 490; Özcan 2012: 221-222, Lev. Ia, IIIa).

Garstang (1910: 164-165), stel yüzeyindeki sahneyi, ziyafet sahnesi olarak tanımlamaktadır. Bossert (1942: 59, Res. 571) bu sahneyi, adları belli olmayan tanrılar ziyafeti olarak yorumlarken, Bittel (1976a: 335, Res: 230) Garstang gibi sadece ziyafet sahnesi olarak tanımlamaktadır. Gonnet (1975: 21, Pl. XIX: 63) sahneyi krali ziyafet olarak değerlendirmektedir. Darga (1992: 192, Res. 195) ise söz konusu sahneyi bir yemek veya ölü yemeği şeklinde adlandırmakla birlikte, bunun bir Tanrılar Ziyafeti olduğuna işaret etmektedir.

Sağ taraftaki figürün elinin üzerindeki Hitit Hiyeroglifi yazıtta, korunduğu kadarıyla –*pa-tu* ibaresi okunmuştur (Özcan 2012: 224-226). Crawford (1899: 40-41) sahnedeki figürleri tanımlarken sağ taraftaki figürü kadın olarak yorumlamakta, soldakinin cinsiyeti belli olmaması nedeniyle de herhangi bir yorumda bulunmamaktadır. Yağrı Steli hakkında değerlendirme yapan Bonatz (2000: 32-33, Abb. 8) da sağ tarafta oturan figürün sol elinde muhtemelen bir iğ tuttuğunu ve başında da bir örtü olduğunu belirterek, söz konusu figürün kadın şeklinde yorumlanması gerektiğini ifade etmektedir. Yağrı Steli hakkında görüş bildiren Özcan (2012: 221-222), ana sahnedeki figürlerden sağ tarafta oturan figürü, uzun saçlı ve süslü uzun giysili bir kadın tasviri olarak yorumlarken, sol taraftaki figürün de erkek tasviri olduğunu belirtmektedir. Özcan'a (2012: 222) göre, sağ tarafta oturan figürün elindeki "Δ" işareti "sağlık, sihhât, iyilik" sembolüdür ve her iki figürün sağ ellerinde tuttukları kap "GAL" kabıdır; bunlara ek olarak iki figürün arasında bir sunağın da olması her ikisinin de tanrı olduklarını göstermektedir. Aynı araştırmacı tanrı olarak tanımladığı figürlerin kimlikleri ile ilgili yaptığı araştırmasında, Alaca Höyük'te Sfenksli Kapı ortostatlarından, tahtında oturan Fırtına Tanrısı (Darga 1992: 135, Res. 139) ve Yazılıkaya'da yer alan 65-66 numaralı figürlerin oluşturduğu sahne (Bittel ve Güterbock 1935: Taf. 23/2; Alexander 1986: 101-103, Pl. 48-49; Seeher 2011a: 85-86, Fig. 92-93) ile karşılaştırmalar yapmaktadır. Buna göre stelin sol tarafında oturan figürün Fırtına Tanrısı olduğunu, sağ tarafta oturan figürün ise eli üzerindeki Hitit Hiyeroglifinde yazan –*pa-tu* ibaresine göre Tanrıça *Hepat*'ı temsil ettiğini belirtmektedir (Özcan 2012: 222-226). Anılan araştırmacıya göre (Özcan 2012: 226-227), stel yüzeyinde *Teşup* ve *Hepat* tanrısal çiftinin tasvirleri yer almaktadır. Darga (1992: 192-193) söz konusu sahnedeki figürleri tanımlarken, Crawford, Bonatz ve

Özcan'ın görüşünün aksine, sağ tarafta oturan figürü erkek, sol tarafta oturan figürü ise kadın olarak tanımlamaktadır. Darga (1992: 192-193), stelin MÖ 14. yy veya biraz daha geç bir döneme ait olduğu öngörmektedir.

Hitit tasvirli sanat eserlerinde, iki tanrısal figürün karşılıklı olarak oturduğu en erken örnek Yazılıkaya A Galerisi'ndeki 65 ve 66 numaralı figürler oluşturmaktadır (Seeher 2011b: 85-86, Res. 92-93). Söz konusu tasvriler aşınmış olmakla birlikte stel ile aralarındaki benzerlikleri saptamak mümkün olmaktadır. Yağrı Steli'nde, izleyicinin bakış yönüne göre, sol tarafta oturan figürün koltuğu, Yazılıkaya 65-66 numralı figürlerinin oturduğu koltuklara benzemekle birlikte, sağ tarafta oturan figürün koltuğu, Tarsus Mührü olarak isimlendirilen çekiç başlı bir mührün yüzeylerinden birinde yer alan, elinde kuş tutan bir tanrı figürünün oturduğu çapraz bacaklı koltuğa benzerlik göstermektedir (Darga 1992: 71-72, Res. 49-50). Yağrı Steli'nde figürlerin ayak taburesine basmış olmaları Yazılıkaya figürleri ile paraleldir. Diğer yandan iki figür arasında yer alan ve üzerinde kuş bulunan sunak ya da masanın benzeri, günümüzde Boston Fine Arts Museum'da sergilenmekte olan ve üzerinde Tudhaliya (II. Tudhaliya?) isminin yazılı olduğu gümüşten yapılmış yumruk şeklindeki kabın boyun bölümündeki frizde, boğaların çektiği arabalı Fırtına Tanrısı ve ona libasyon sunusu yapan kral figürü arasında (B. Dinçol 2013: 590, Fig. 5a), Fraktin Kaya Anıtı'nda Tanrı ve Tanrıça figürlerinin önünde (Darga 1992: Res. 181-182) bulunmaktadır. Hitit tasvirli sanat eserlerinde bu tipte sunakların en erken örnekleri Eski Hitit Dönemine ait olan kabartmalı kült vazolarından İnandıktepe ve Hüseyindede A Vazoları'nda görmek mümkündür (Sipahi 2019: 206, Fig. 3).

6. 4. 2. Yozgat

Çalapverdi 3 ve Karga Stelleri bulunmuştur.

6. 4. 2. 1. Çalapverdi 3

Çalapverdi 3 Steli, Yozgat ili, Boğazlıyan ilçesi, Çalapverdi Beldesi'nin güneyinde yer alan Kaletepe Höyük'te 2009 yılında bulunmuştur (Taş ve Weeden 2010: 349, Fig. 1-3). Stelin höyükteki tam buluntu yeri bilinmemektedir. Söz konusu stel araştırmacıları tarafından, "Çalapverdi 3" Steli olarak adlandırılmaktadır (Taş ve Weeden 2010: 349).

Stel tepe kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru çok hafif daralan konik formdadır (Şekil: 370). Sadece ön yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi ile yazılmış bir yazıt mevcuttur. Metin, yüksek kabartma tekniğinde olup, üç satır uzunluğunda ve sağ üst köşeden başlayacak şekilde *boustrophedon* stilinde yazılmıştır. Üç satır, iki adet kabartma yatay çizgiyle birbirinden ayrılmaktadır. Stel yüzeyindeki yazıtın içeriği "*Prens Anaziti'nin adı belirlenememiş bir güneş tanrısına yaptığı adağın kaydını"* kapsamaktadır. Yazıt Prens Anaziti'ye ait olduğu için MÖ 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Taş ve Weeden 2010: 350-358).

6. 4. 2. 2. Karga

Karga Steli, Yozgat ili, Merkez ilçesine bağlı Karga köyünde 1928 yılında, Oriental Institute adına yüzey araştırması yapan F. H. Blackburn tarafından, bir evin duvarında ikincil kullanım bulunmuştur (von der Osten 1929: 139, Fig. 160, Gelb 1939: 33-34; Pl. LV.37). Stelin üst bölümü ve yan kısmı kırıktır (Şekil: 371); düzeltilmiş ön geniş yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi yazıt vardır (Gelb 1939: Pl. LV.37). Hawkins (2013: 117), stel yüzeyinde *"şehir ismi (kırık) ve bilinen bir Lahi, yani "saray oğlanı"nın ismini (çivi yazısı DUMU.É.GAL)"* içeren bir yazıt olduğunu bildirmektedir.

6. 4. 3. Sivas

Sivas ilinde Kuşaklı/Sarissa'nın kutsal alanlarından olan "Šuppitaššu Kutsal Alanı"nda ve Altınyayla'da stellerin varlığı belirlenmiştir.

6. 4. 3. 1. Kuşaklı/Sarissa

Kuşaklı/Sarissa, Sivas ili Altınyayla ilçesi, Başören köyünün 4 km kuzeydoğusundadır (A. Müller-Karpe 1997: 103; 1998: 93; A. Müller-Karpe ve V. Müller-Karpe 2013: 220). Kuşaklı/Sarissa, Altınyayla Vadisi'nin güney ucundaki bir burnun üzerine oturtulmuş Hititlerin kurduğu bir yerleşimdir. Bulunduğu coğrafi alan Hitit İmparatorluk Döneminde "Yukarı Ülke" olarak adlandırılmaktadır (A. Müller-Karpe 2003a: 437; 2013: 220; 2015: 83). Güney tarafından, yaklaşık 2000 m yüksekliğinde dağlar ile çevrelenmektedir ve yerleşmenin en yüksek noktası olan akropolü deniz seviyesinden 1650 m yüksekliğindedir (A. Müller-Karpe 2003a: 437; 2013: 220; 2015: 83).

1992 yılında A. Müller-Karpe başkanlığında yapılan yüzey araştırması neticesinde 1993 yılında kazı çalışmalarına başlanılmıştır (Müller-Karpe 1994: 259-262; 1999: 445).

Yapılan kazı çalışmaları neticesinde, Hitit İmparatorluk Dönemi (GTÇ), Erken Demir Devri, Geç Demir Devri'nin varlığı saptanmıştır (A. Müller-Karpe 1999: 448-449).

İlk yerleşmenin Eski Hitit Döneminde olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalara göre şehir, özellikle akropol bölümü önceden planlanmak suretiyle inşa edilmiştir. Sonrasında yeni sokaklar, caddeler ve binalar inşa edilmek suretiyle şehir geliştirilmiştir (A. Müller-Karpe 2003a: 437). A. Müller-Karpe'ye (2003a: 437; A. Müller-Karpe ve V. Müller-Karpe 2013: 225) göre Kuşaklı/Sarissa MÖ 16. yy'da yeni bir yerleşim olarak kurulmuştur.

İklim özellikleri açısından çok uygun olmayan bir alana yeni bir şehir kurulmasının nedeni olarak coğrafi özellikler etken gösterilmektedir (A. Müller-Karpe 2015: 83). Hititler Döneminde Sarissa Dağı olduğu öngörülen Kulmaç Dağı, Sarissa'nın hemen güneyindeki dağ sırasıdır. Söz konusu havzanın Yakın Doğu'da hidrolik açıdan Karadeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi olmak üzere üç deniz ile bağlantısı olan tek yer olduğu bildirilmektedir (A. Müller-Karpe 2015: 83). Kulmaç Dağı'nın kuzeyindeki tüm dereler ve çaylar Kızılırmağa (Marassanta/Halys) oradan da Karadeniz'e akmaktadır. Kulmaç Dağı'nın güneyindeki dere ve nehirlerin bir kısmı Fırat Nehri ile birleşmekte ve oradan Basra Körfezi'ne akmakta, diğer bir bölümü ise Seyhan Nehri ile birleşmekte ve oradan da Akdeniz'e akmaktadır (A. Müller-Karpe 2015: 83). A. Müller-Karpe'nin (2015: 83) bildirdiği üzere, böyle bir coğrafi konum Hititliler için oldukça önemlidir. Diğer yandan, nihayetinde üç denize akan bu sular dağlardan doğmaktadır ve Sarissa Dağı (Kulmaç Dağı) da Hititlilerin dağlar listesinde ikinci sırada yer alan önemli dağlarından birisidir. A. Müller-Karpe'nin (2015: 83) kaydettiği üzere Hitit dünyasında dağların önemi hem su kaynakları olması açısından hem de tahtın temellerini oluşturması açısından oldukça önem taşımaktadır. Aynı zamanda Sarissa, Hitit Kralı IV. Tudhaliya'nın avlanmaya geldiği bir yerdir (A. Müller-Karpe 2015: 83).

Şehir, sandık duvar tekniğinde inşa edilen ve 25 m aralıklı kulelerle desteklenen bir savunma suru ile çevrelenmektedir (A. Müller-Karpe 1999: 450). Savunma suru, ikişer kapı kuleleri ile desteklenmiş, dört adet şehir kapısına sahiptir. (Müller-Karpe 1999: 450; 2000: 312). A. Müller-Karpe'nin (2003a: 437) kaydettiği üzere, şehrin planı üzerinde güneybatı kapısı ile kuzeydoğu kapısı ve kuzeybatı kapısı ile güneydoğu kapısı çapraz bir hat ile birbirlerine bağlandıklarında kesişme noktalarında akropolün yükseldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla binaların yönü de bu hatta göre belirlenmiştir (Müller-Karpe 2003a: 437).

Şehir Orta Hitit Döneminin sonlarında, MÖ 14. yy'ın başlarında bir yağmalama ile birlikte işgal edilerek, ateşe verilmek suretiyle şiddetli bir yangın geçirmiştir (A. Müller-Karpe 2003a: 440-441). Bu olayların I. Šuppiluliuma'nın babası olan ve MÖ 14. yy'ın ilk yarısında hüküm sürmüş olan II. Tudhaliya zamanında olması gerektiği öngörülmektedir (A. Müller-Karpe 2003a: 440-441). Şehir daha sonra tekrar kurulmuştur. MÖ 1200'lerde yeniden bir yangın felaketi geçiren Hitit şehri, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü zamanında yıkılmıştır (A. Müller-Karpe ve V. Müller-Karpe 2013: 223).

6. 4. 3. 1. 1. Šuppitaššu Kutsal Alanı

"Šuppitaššu Kutsal Alanı", Kuşaklı/Sarissa'nın yaklaşık 2,5 km güneyinde, Kulmaç Dağları zirvesinde, Göl Gediği Mevkiinde yer alan ve pınarla ile beslenen yapay bir kaynak göleti kenarında yer almaktadır (Müller Karpe 1997: 118-20, 1998: 152-3, şek. 34, 1999: 82,6, Şek. 20, Ökse 1999: 86-91; 2009: 6).

Bu alanda 1998 yılında T. Ökse yönetiminde kazı çalışmaları yapılmıştır (Ökse 1999: 86; Müller-Karpe 2000: 312-313).

Gölet, 5 m genişliğinde, 1 m'lik eğiminde olan şev duvarına sahip olup, 150 m çapında bir *temenos* duvarı ile çevrelenmektedir (A. Müller-Karpe 1998: 152, Abb. 34; Ökse 1999: 86; 2009: 6). Benzer şekle sahip Hitit göletlerinden birisinin Gölpınar olduğu bildirilmektedir (Ökse 1999: 86). Akışının kuzey yönünde olduğu kaydedilen göletin

kuzey kenarında, kuzeye doğru uzanan bir kanal yer almaktadır ve bu kanalın iki yanı iri kireç taşı levhalarla örülmüştür (Ökse 2009: 6).

Kanal ile baraj duvarının kesiştiği bölgede, yan yana üç odadan oluşan küçük bir taş yapı açığa çıkarılmıştır (Ökse 2009: 6). Göletin batısındaki yükselti üzerindeki yapının Hitit tapınak planına sahip olduğu kaydedilmiştir. Bu yapının taş döşeli orta avlusunda iki adet kireç taşı blok bulunmuş ve bu taşlar *huvaşi* taşı olarak tanımlanmaktadır (Ökse 2009: 6).

Kuşaklı'da bulunan çivi yazılı metinlerde (Wilhelm 1997: 10) "*Dağ Tanrısı Kupit*" için düzenlenen iki bahar bayramı sırasında kralın Sarissa yakınındaki, Hava Tanrısı'nın "*huwaşi* taşları"na doğru, yukarı gittiği, Boğaköy'de ele geçen bir metinde "*huwaşi* taşları"nın kentten yüksekte yer alan "Şuppitaşşu Pınarı"nda yer aldığı anlatılmaktadır. Bu nedenle bu alanın "Şuppitaşşu Kutsal Alanı", yapının da "Hava Tanrısı Huwaşi Tapınağı" olabileceği öne sürülmektedir (Ökse 2009: 6).

Kuşaklı'da 1994 yılı kazı sezonunda, A Binası'ndaki arşiv odasında ele geçen çivi yazılı kil tablet parçalarından birisinde, "Šarišša Şehri"nde ilkbahar mevsiminde her yıl düzenli olarak kutlanan bayram törenlerine katılmak ve çeşitli kült faaliyetlerini yerine getirmek için, başkent Hattuşa'dan Büyük Kralın geldiği kaydedilmektedir. MÖ 13. yy'a tarihlendirilen, Hititçe metin aşağıda sunulmaktadır (A. Müller-Karpe 1999: 448; A. Müller-Karpe ve V. Müller-Karpe 2013: 220-221):

> *"Eğer Kral, ilkbaharda bayram yapmak için Šarišša'ya gittiğinde, Kral kente yaklaştığında, şehre gitmez, bilakis Kral yukarı yoldan giderek Fırtına Tanrısı'nın huwaši-taşlarıyla buluşur. Fırtına Tanrısı'nın huwaši- taşlarına….."*

Bir diğer tablette ise aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (A. Müller-Karpe ve V. Müller-Karpe 2013: 221):

> *"İkinci gün hava aydınladığında, Šarišša'da halentuwa-binasının sürgüsü açılır. Perde açılır. Kral banyo evine gider. Törenler için ihtişamlı kıyafetler giyer. Kral banyo evinden çiktığında iki saray uşağı onu karşılar ve bir koruması önden gider. Kral arabasına biner ve Fırtına Tanrısı'nın huwaši- taşlarına çıkar."*

Bu tabletlerdeki yazıların dışında bu alanın önemi ile ilgili olmak üzere Kuşaklı/Sarissa yerleşiminde ilk yapılan binalardan birisi olan Fırtına Tanrısı'nın Tapınağı/Büyük

Tapınağın (eski ismi C Binası) *Adytonu*'nun bu kutsal alana doğru yönlendirilmiş olduğu kaydedilmektedir. Tapınak, geometrik olarak kuzey eksenine 45º çevrilmiş ve şehrin planlaması da buna göre uygulanmıştır (Müller-Karpe 2013: 342).

6. 4. 3. 2. Altınyayla

Altınyayla Steli, Sivas ili Altınyayla ilçesinin güneydoğusunda, terk edilmiş bir mezarlıkta, ikincil mezar taşı olarak kullanıldığı yerde bulunmuştur. Stelin buluntu yeri Kuşaklı'ya 16 km uzaklıkta olması nedeniyle Kuşaklı'dan bu alana taşınmış olduğu varsayılmaktadır (A. Müller-Karpe 2003b: 313). Hitit İmparatorluk stelleri oldukça nadir buluntu grubunu oluşturduğu için söz konusu stel oldukça önem taşımaktadır. 1,86 m yüksekliğinde, 0,68 m genişliğinde ve alt kısımda 0,38 m kalınlığındadır. Uğradığı tahribatlar nedeniyle üstteki genişliği 0,58 m ve kalınlığı 0,36 m kalmıştır. Ağırlığı ise 1,2 tondur (Müller-Karpe 2003b: 313). Stelin yapıldığı ham madde açık yeşil-gri renkli gabro taşıdır ve bu taş da Altınyayla'nın 7 km batısında, Kaleköy köyünün yukarısında bulunmaktadır (A. Müller-Karpe 2003b: 313).

Uzun dikdörtgen bir forma sahip olan stelin, üst bölümü ve kenar kısımlarında kırıklar mevcuttur (Şekil: 372). Buluntunun geniş olan ön yüzeyi kabartma figürlerle donatılmıştır. Tasvirlerin kapladığı alan, 0,80 m yüksekliğinde ve 0,60 m genişliğindedir. Bununla birlikte hava şartları nedeniyle stelin yüzeyindeki kabartmalar aşınmıştır.

Stelin alt bölümünde geniş bir basma düzlemi kabartma olarak işlenmiştir (Şekil: 372-373). İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında, basma düzlemi üzerinde balık pulu motifi şeklinde tasvir edilen kayalık bir oluşum ya da bir dağ sırası mevcuttur. Bu oluşumun üstünde, başı sağa dönük, ayakta duran bir geyik tasviri ve bunun da üstünde başı, bacakları ve ayakları profilden, gövdesi ise cepheden tasvir edilmiş bir tanrı figürü betimlenmiştir. Geyiğin boynuzları cepheden, başı ve bedeni profilden gösterilmektedir. Geyik, çatal boynuzludur. Yüzü uzun ve incedir. Gözü badem şeklinde ve kabartma betimlenmiştir. Uzun tasvir edilen boynu geriye doğrudur ve oldukça zarif bir görünüme sahiptir. Göğsü öne doğru şişkindir. Sırtı hafif dışbükeydir. Adım atma pozisyonundaki bacaklarda, sol ön ve sol arka bacak ön tarafta,

sağ ön ve sağ arka bacak geridedir. Sağ ön bacağının mafsalları alev şeklinde tasvir edilmiştir. Sağ arka bacağında, baldırının üzerinde üç ya da dört yapraklı çiçek motifi belki de bacak mafsalını temsil etmektedir. Kuyruğu küçük ve aşağı doğru sivridir. Geyiğin toynakları, ayak bileklerinden birer yiv ile ayrılmaktadır (A. Müller-Karpe 2003b: 314-315; Abb. 1-2; Ehringhaus 2005: 80, Abb. 148).

Geyiğin üzerindeki ayakta duran tanrı figürünün başında, her ne kadar üst bölümü kırık olsa da konik biçimli bir başlık olduğu anlaşılmaktadır. Başlığın başa oturan bölümü kabartma bant ile belirginleştirilmiştir ve ön tarafta yay şeklinde yukarı doğru kıvrılan küçük bir boynuz bulunmaktadır. Gözü badem biçimlidir, burnu iri ve yanağı dolgundur. Ağız detayı belirgin değildir. Kulağı çok hafif verev olacak biçimde yerleştirilmiştir. Boynı kısa ve kalındır; ensesi Hitit İmparatorluk Dönemi tasvirlerinde görüldüğü üzere dışbükeydir, yani şişkin bir görünüm vermektedir. Sağ omzu yuvarlatılmış, sol omzu ise daha düz ve diğerine göre daha aşağıdadır. Belindeki dar kemeri üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır ve orta bölümü düzdür. Üzerinde kısa etek giyilidir. Eteğinin alt uçları kırlangıç uçuşu şeklinde kavisle sonlanmakta ve eteğin iki kenar ucu aşağı doğru inmektedir. (Hitit savaşçisi kiyafetlidir. Kıvrımlı etek ucu açıkça görülmektedir (Ehringhaus 2005: 80) Tanrı'nın açıkta kalan bacakları kaslı gösterilmiş olup ayaklarında ucu kıvrık ayakkabıları vardır. Öndeki sol ayağı ile geyiğin ensesine, arka taraftaki sağ ayağı ile geyiğin sağrısına basmaktadır. Figürün sol omzunda bir kuş oturmaktadır; sağ omzunda ise büyük bir yay asılıdır. Yayın kabzasını sol elle kavramakatadır ve yayın dikey kirişi stelin sol kenarıyla birleşmektedir. İleri doğru uzattığı sol elinin hizasında geyik boynuzu şeklinde hiyeroglif yer almaktadır (A. Müller-Karpe 2003b: 314-315; Abb. 1-2; Ehringhaus 2005: 81, Abb. 148). M. Karpe (2003b: 314-315) bu işaretin *ru* ya da *Kurunta* olarak okunması gerektiğini kaydederek söz konusu figürün "Tanrı *Kurunta*" olması gerektiğini bildirmektedir. Özcan (2016: 195), geyik boynuzu biçimli hiyeroglifi $CERVUS_x$ (L.102) olarak okumakta ve CERVUS'un da "koruyucu tanrı"nın simgesi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla geyik üzerinde ayakta duran tanrı tasvirinin ^{D}KAL.LÍL ya da ^{D}LAMMA (Kırların/Kırsal Bölgenin Koruyucu Tanrısı) ile eşitlenmesi gerektiğini kaydetmektedir (Özcan 2016b: 195). McMahon (1991: 44), yazılı metinlerde, Kırların Koruyucu Tanrısı'nın isminin ^{D}LAMMA.LÍL, ^{D}LAMMA.ṢĒRI ve

gimraš ^{D}LAMMA olarak yazıldığını belirtmektedir. Bu tanrı figüratif olarak geyik üzerinde ayakta duran erkek tanrı kimliğinde tarif edilmektedir (McMahon 1991: 44). Tanrı sağ eliyle omzuna astığı bir yayı kavrarken, sol eliyle ise bir kartal ve bir tavşan tutmaktadır, belinde de bir kılıç takılıdır (McMahon 1991: 44; Canby 2002: 161).

Tanrının karşısında, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağ tarafında, ayakta duran uzun bir erkek figürü yer almaktadır. Bu figür tanrıya doğru bakmaktadır ve ellerini yukarıya kaldırmış iki küçük demon tarafından taşınmaktadır. Bu haliyle karşısında, dağların üzerinde duran geyik ile aynı seviyededir. Yüzü ve başlık bölümü, gövdesi kısmen tahrip olan ikinci figürün kulağında halka şeklinde bir küpe seçilebilmektedir. Sol eliyle bir mızrak tutmaktadır. Bu figürün tahrip olmuş sağ elinin önünde, aşağıya doğru uzanan ince bir kabartma hat, A. Müller-Karpe (2003b: 313-314) tarafından libasyon sahnesi ile ilişkilendirilmektedir ve sunu yapılan kabın da gaga ağızlı bir testi olması gerektiği öngörülmektedir (A. Müller-Karpe 2003b: 313-314; Ehringhaus 2005: 81, Abb. 148). Kısmen tahrip olan gövdesinin üst bölümünde "V" şeklinde bir kabartmanın yer aldığı Müller-Karpe (2003b: 313-314) tarafından bildirilmektedir ve araştırmacıya göre "V" şeklindeki kabartmanın, üzerindeki kıyafetinin yaka kısmını ifade ettiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte bizim şahsi kanaatimiz "V" şeklinde bir kabartmanın olmadığı, beldeki kemere, kabzasının üst bölümü düz biten bir hançerin (?) sokulu olduğu yönündedir. Figürün gövdesinin alt bölümünde betimlenen eteği Hititlerde karakteristik olduğu üzere kırlangıç uçuşu şeklindedir. Bu özellik figürün karşısında gösterilen tanrıda da belirgindir. Hititlere özgü bacak ve ayakkabı modeli ile tipik bir Hititli fizyonomisi sunan ikinci figür ve karşısındaki tanrı figürü, sahne itibarıyla Hititlerin dünyasında karakteristik olan bir sunu sahnesini hatırlatmaktadır. Bu sahnede kral olması gereken figürün isminin yazılmamış olduğu da anlaşılmaktadır. Bu nedenle adı bilinmeyen bir kralın, Tanrı Kurunta onuruna libasyon yaptığı öne sürülmektedir (A. Müller-Karpe 2003b: 314-315; Abb. 1-2). Bu görüşe karşılık Hawkins (2006: 63) stelin, Sarissa'nın kutsal dağlarının "Geyik Tanrı"sı onuruna, IV. Tudhaliya tarafından diktirilmiş olduğunu bildirmektedir. Stel yüzeyindeki tasvirleride krali figür geyik üzerinde ayakta duran tanrı ile neredeyse aynı boyda tasvir edilmiştir.

Geyik üzerinde duran ve bir omzu üzerinde eğri silah, bir omzunda ya da elinde kuş ve tavşan olan Tanrı figürü, N. Özgüç (1965: 24-25) tarafından "Kırlarda Avcıları Koruyan Tanrı" ve "Av Tanrısı" olarak tanımlanmaktadır. Assur Kolonileri Döneminde geyik üzerinde duran tanrı figürü Kültepe Anadolu grubuna ait silindir mühür baskıları yüzeyinde [219] (N. Özgüç 1965: 37, Lev. VII.19, 41-42, Lev. XXI.64, Lev. XXII.65, Lev. XXIII.69, Lev. XXIII.70) ve Acemhöyük'ten ele geçen bir damga mühür baskısında (N. Özgüç 1977: 372, Lev. X.26) görülmektedir. Kültepe mühür baskılarındaki örneklerde (N. Özgüç 1965: Lev.VII.19, Lev. XXI.64, Lev. XXII.65, Lev. XXIII.69, ve Lev. XXIII.70) tanrı bir kızıl geyiğin üzerindedir ve omzunda bir yay asılı değil onun yerine eğri bir silah bulunmaktadır. Acemhöyük mühür baskısında geyiğin türü tam anlaşılamamakla birlikte, üzerinde duran tanrı Kültepe silindir mühür baskılarında olduğu gibi omzuna eğri bir silah dayamaktadır (N. Özgüç 1977: 372, Lev. X.26). N. Özgüç'e (1965: 25) göre bu Av Tanrısı/Geyikli Tanrı Assur Kolonileri Döneminden Hititlere geçen bir tanrıdır.

[219] Söz konusu mühür baskıları şunlardır. **Lev. VII.19:** Tanrılar Alayı: Sağrısında mızrak ve oklarla donanmış koni oturtulmuş boğanın üzerinde sağ elinde kadeh, sol omzunda gürz tutan, sağ ayağını boğanın başına, sol ayağını sırtına basan Hava Tanrısı; geyik üzerinde, sol omzunda eğri silah, sağ elinde tavşan tutan **Av Tanrısı**; oturan domuzun üzerinde duran, sol omzunda gürz, sağ elinde hançer tutan iki yüzlü Tanrı (Usmu); boğanın üzerinde sağ elindeki kadehi ağzına doğru götüren Tanrı (Hava Tanrısı). **Lev. XXI.64:** Tanrılar Alayı: Sırtında oklu koni bulunan boğa üstünde, sağ elinde ayaklı kadehle yuları, sol omzunda balta tutan Hava Tanrısı; aslan üzerinde olması gereken sağ elinde kadeh, sol omzunda balta tutan ve önünde antilop bulunan Savaş Tanrısı; geyik üstünde, sağ elinde kartal, sol elinde eğri silah tutan **Av Tanrısı;** boğa üstünde, sağ elinde kadeh ve yuları tutan, başlığı dik boynuzlu Hava Tanrısı; Savaş ve Hava Tanrılarının arasında hilâlli kurs. **Lev. XXII.65:** Tanrılar alayı: Geyik üzerinde, sağ elinde kartal tutan **Av Tanrısı**; boğa üzerinde, sol eliyle yuları tutan Hava Tanrısı; sırtında oklu koni bulunan boğanın üzerinde, sağ elinde yular tutan ve başı hizasında yağmur taneleriyle bulut bulunan Hava Tanrısı; aslan üzerinde Savaş Tanrısı. **Lev. XXIII.69:** İki sahneli mühür baskısıdır: Birinci sahne: Oturan, tahtının arkasında balık bulunan tanrıya gelen Koruyucu Tanrı. İkinci sahne: İçinde bizon-adam bulunan dört köşeli bir kaidenin üstündeki sırtı konili boğanın ve sağ elinde gürz, sol elinde bumerang tutan boğa üstündeki Hava Tanrısı'nın huzurunda: Geyik üstünde duran, sağ elinde kartalla tavşan, sol omzunda eğri silah tutan **Av Tanrısı.** Boğanın önünde dört nokta, boğa ayaklı sunak. **Lev. XXIII.70:** Tanrılar Alayı: Baş Tanrıça ve çevresi: Alttan birinci sıra köşeli bir cismin iki yanına oturmuş birer ceylan. İkinci sıra: Oturan, iki bizon-adam arasında aslan başlı kartal, bizonların sırtlarında birer dağ koyunu. Üçüncü sıra: Arka arkaya oturmuş iki aslan, onlara bakan iki sfenks. Dördüncü sıra: Aslanlar üstündeki tabloya yerleşmiş dağ koyununun sağrısına oturmuş sağ elinde kadeh, sol elinde kartal ve hydriadan çıkan kamışı tutan tanrıça; tanrıçanın önünde iki aslan başlı (?) kartal, arkasında kuşlar ve iki küçük tanrı; boğa üstünde duran, sağ elinde kadeh, solunda yular tutan Hava Tanrısı; önünde meyvelik-altar, arkasında küçük bir tanrı; yular üstünde ibrik getiren şahıs; sağ ayağını boğanın sağrısına, solunu bir dağ zirvesine basan, sağ elinde kadehle boğanın yularını, sol elinde dağdan çıkan nebatı tutan Hava Tanrısı; boğanın önünde bir ayı, üstüne aslan başlı kartal. Yuların üstünde çıplak kadın. Tanrılar alayının huzurunda: Sol elinde kartal, sağ omzunda eğri silah tutan **Av Tanrısı**; sağ ve sol elinde iri birer kap tutan bir tanrı. Kitabe: KIŠIB: Ga-lu-x.

Güterbock'un (1943: 290) bildirdiği üzere, Hitit heykel tasviri metinlerinden birisi olan, *Viyanavanta* şehrindeki tanrı heykeli tasvirinde "Kırların Koruyucu Tanrısı" aşağıdaki şekilde tarif edilmektedir (Güterbock'un 1943: 290; N. Özgüç 1965: 25):

> *"altından bir adam heykelciği, ayakta, Kurutauuant, sağ elinde altından bir yay, sol elinde altından bir kartal, altından bir tavşan, altından bir kılıç, yanında altından meyveler, Altından bir geyik üstüne ....."*

Metinden de anlaşılacağı üzere, Güterbock'un (1943: 290) da vurguladığı gibi, tanrının kutsal hayvanı geyiktir. Tanrının elindeki kartal ve tavşanın ise ya tanrının avda vurduğu hayvanlar ya da "kırların hayvanları" bir başka deyişle "Kırların Koruyucu Tanrısının" himaye etmiş olduğu bütün yabani hayvanlar olabileceği ileri sürülmektedir (Güterbock 1943: 290). Geyiğin bu tanrının kutsal hayvanı olduğununun ileri sürülmesinin bir başka kanıtı olarak da geyik şeklindeki bir *bibru* kabından bu tanrıya sunu yapılmış olması gösterilmeketdir (Güterbock 1943: 291). Eskiyapar'dan kabartmalı bir kap parçası üzerinde (A. Müller-Karpe 2003b: Abb.3:4); Yeniköy'den getirildiği bildirilen, steatitten yapılmış olan bir kabartma üzerinde, geyik üzerinde duran tanrı tasviri (MÖ 15/14. yy) mevcuttur. Bu sahnede tanrı bir alageyik[220] üzerinde durmaktadır. Sol omzuna ucu kıvrık silahı dayamakla birlikte ileri uzattığı sağ eli üzerinde ise bir kartal (?) durmaktadır (Arık 1937: 212, Şek. 2; Bossert 1942: 59, Abb. 570; Ehringhaus 2005: 83).

Geç Hitit Dönemi Malatya Arslantepe kabartmalarından Malatya A/9b numaralı ortostat yüzeyinde, kral karşısında geyik üzerinde duran tanrıya sıvı sunusu yapmaktadır. Tanrının üzerinde durduğu geyiğin cinsi kızılgeyiktir (?). Koruyucu tanrı sağ omzuna bir yay asmaktadır, sol eliyle ise hem ok (?) hem de geyiğin yularını kavramaktadır (Bossert 1942: Abb. 775). Karasu Kaya Kabartması'nda tanrı bir geyik üzerinde durmaktadır. Kaya kabartmasındaki geyik alageyik türündedir ve tanrı sol omzuna bir yay asarken ileri doğru uzattığı sağ eliyle ise bir mızrak kavramaktadır (Orthmann 1971: Taf. 14f) ve son olarak Hacıbebekli Steli'nde geyik üzerinde tanrı tasviri yer almaktadır (Orthmann 1971: Taf. 14a).

[220] Alacahöyük'ten ETÇ Dönemi mezarlarından ele geçen, madenden yapılmış standartlardaki geyikler ile geyik heykelleri kızıl geyik türünü temsil etmektedir (Arık 1937: Şek. 37, 40).

Kralın geyik üzerindeki tanrıya libasyon sunusunun olduğu konu, New York Metropolitan Müzesi Norbert Schimmel Koleksiyonu'nda yer alan ((Muscarella 1974: No: 123; Güterbock 1981: 1-5), MÖ 16. yy'nin sonlarına[221] tarihlenmesi gerektiği öngörülen (Darga 1992: 37, 39-40, Res. 16), gümüşten yapılmış geyik biçimli ritonun ağız kenarındaki frizde (Muscarella 1974: No: 123; Akurgal 1990: Fig. 25b-27; Ünal 2003: Res. 102; De Martino 2013: 412, Fig. 5) görülmektedir. Bu frizde Hitit Kralı, oturan ve geyik üzerinde ayakta duran tanrılara sıvı libasyonu yapmaktadır. "X" bacaklı, hayvan ayaklı sandalyede oturan uzun kıyafetli tanrı sol eli üzerinde bir atmaca tutarken sağ eliyle bir kabı ağzına doğru götürmektedir. Onun önünde geyiğin sırtında ayakta duran tanrı genç görünümlü betimlenmiştir. İleri doğru uzattığı sol elinin üzerinde bir atmaca tünemişken, yine ileri doğru uzattığı sağ elinde ucu kıvrık bir silah ya da asa taşımaktadır. Üzerinde kısa kollu yuvarlak yakalı bir bluz ve dizleri üzerinde biten yırtmaçlı bir etek vardır. Belinde, orta bölümünde iç içe iki daire şeklinde tokası olan ve iki ucu yay şeklinde sonlanan metalden olması gereken bir kemer takılıdır[222]. Her iki tanrı da ayaklarına ucu yukarı kıvrık ayakkabılar giymektedir (Darga 1992: 39, Res. 16; Canby 2002: Fig. 7). Geyikli Tanrı'nın üzerinde durduğu geyik büyük ihtimalle alageyik türündedir. Geyiğin önündeki kral elindeki testiyle geyiğin ön ayakları önündeki zemine sıvı sunusu yapmaktadır. Oturan tanrının arkasında, bir hayat ağacı, onun önünde ayaklarını altına almış oturan ya da uyuyan bir geyik, geyiğin başının üst bölümünde bir sadak, onun önünde deri ya da posttan yapılmış olan bir kalkan ya da tulum ve dikey duran iki mızrak yer almaktadır (Darga 1992: 39). Darga'nın (1992: 39) bildirdiği üzere, bu sayılan eşyalar Kırların Koruyucu Tanrısı ^{D}LAMA'nın kutsal kült eşyalarıdır. Geyiğin üzerindeki tarnının adı da Hitit Hiyeroglif işaretlere göre, L.103-^{D}LAMA/Kar yazmaktadır (Darga 1992: 39). Tüm bu verilerin ışığında geyik biçimli kap, kabın ağız kenarındaki frizde betimlenen geyik üzerindeki tanrı, kült simge ve

[221] Darga (1992: 40) ritonun tarihlendirilmesinde üç temel konuyu baz almaktadır. Bunlardan birincisi: Geyik ritonu üzerindeki Koruyucu Tanrının, anlatımcı bir biçimde kült töreni içerisinde tasvir edilmiş olmasına dikkat çekilmektedir. Genel biçem olarak da bu riton, rölyefli vazolara ve Eski Hitit Krallık Döneminin son evresine tarihlenen ve ortalarında mühür sahibinin adının ve ünvanlarının HH ile yazılı olan mühür betimlerine benzetilmesidir. İkincisi ritonun tek saplı formununun Eski Hitit Dönemi seremiklerine benziyor olmasıdır. Üçüncüsü ise "Tanrı Determinatifi'nin kullanılmamış olmasına dayanarak eserin MÖ 16. yy'ın sonlarına tarihlendirilmesi gerektiğini bildirmektedir. Bununla birlikte Akurgal (1990: Fig. 25b) gümüşten yapılmış geyik ritonunun MÖ 14. yy'a tarihlendiğini kaydetmektedir.

[222] Tanrının belindeki bu kemer, Doğantepe ve Boğazköy'den çıktığı bildirilen madenden yapılmış heykelelrin kıyafetlerini tamamlayan kemerlere benzerlik göstermektedir (Darga 1992: Res. 100, 101). Bununla birlikte tanrının eteği Boğazköy madeni heykeline birebir benzerlik göstermektedir (Darga 1992: Res. 101).

eşyaları, ağaç altında yer alan geyik figürü söz konusu tanrının ^{D}LAMA LÍL=Kırların/Savaş Alanlarının Koruyucu Tanrısı olarak yorumlanmaktadır (Darga 1992: 39).

Hitit İmparatorluk Dönemi yazılı belgelerinde Geyikli Tanrı ve geyiğe sunu yapılması aşağıdaki ifadelerle anlatılmaktadır:

Yazılı metinlerle ilgili olmak üzere özellikle AN.TAH.ŠUM Bayramı'nda geyik önemli bir yere sahiptir. Bayramın 32. ve 34. günlerinde *Piskurunuua* Dağı'nda geyiğe içki kurban edildiği bildirilmektedir (Erkut 2017b: 139). KUB XXV 18 II 1vd. metninde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Haas 1970: 65, Dip not: 4; Erkut 2017b: 139):

> *"Bir dansör kendi etrafında döner, geyiğin önünde durur. Bir saki altından bir Tapišana kabı ile geyiğe libasyon yapar."*

Erkut (2017b: 140), Alacahöyük'ü Arinna şehri ile özdeşleştirmek suretiyle, şehrin sfenksli kapı girişinde yer alan kabartmalarda AN.TAH.ŠUM Bayramı'nın anlatılmış olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte söz konusu kabartmalardaki geyik figürlerininin de önünde bulunan ve yemeye çalıştığı bitkilerin de AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bitkisi olması gerektiğini ifade etmektedir (Erkut 2017b: 140-141).

Šarišša şehrinde kralın Geyikli Tanrı'ya yapmış olduğu sunu aşağıdaki ifadeler ile anlatılmaktadır (Wilhelm 1997: 10-11, KUB XX 99 Öy. II 4-11; Özcan 2016b: 196):

> *"Kral içeriye huwaşi- taşının önüne gider. O iki kez reverans yapar, dizlerini kırar ama aşağı değil. Aşçı tuhueššar ile tekrar huvaşi- taşını temizler. Kral Geyik Tanrı ve Ala için kırmızı kalın ekmeği parçalar. O yarısını sağda tutar, O onu aynı (şekilde) sağ tarafa yerleştirir. Yarısı soldadır. Ancak onu (da) sol tarafa aşağı yerleştirir. O tarana- üzerine yarısını koymaz."*

Yukarıdaki metnin devamında ^{NA4}ZI.KIN/stele gerçekleştirilen libasyon anlatılmaktadır (Wilhelm 1997: 11-12, KUB XX 99 Öy. II 18-21; Özcan 2016b: 196-197):

> *"Onlar Geyik Tanrı'nın ^{NA4}ZI.KIN'ine yanlamasına ve Geyik Tanrı'nın ^{NA4}ZI.KIN'inin arkasına iki (parça) yerleştirir ve Šuppitaššu kaynağına bir tane yerleştirir. (O) ^{NA4}ZI.KIN'in arkasında iki kez tawal sunar."*

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere kral stele libasyon sunusu gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla Altınyayla Steli'nin de bayram ritüelleri esnasında bir

Hitit kralı tarafından ziyaret edilmek suretiyle libasyon yapılmış olması gerektiği öngörülmektedir (Özcan 2016b: 197).

Hitit sanatından çatal boynuzlu geyiklerin boyunlarının uzun betimlenmeleri, Eski Hitit Dönemine ait kabartmalı, pişmiş topraktan yapılmış olan vazolarda görülmektedir (Darga 1992: Res. 45). Bununla birlikte Altınyayla Steli'nde betimlenen geyik tasvirinde, geyiğin vücudunda, sağ ön bacak ve sağ arka bacak sağrısı üzerindeki çiçek[223] motifi üç yapraklı olacak biçimde yer almaktadır. Bu tarz betimlemenin aynısı Alacahöyük Sfenksli Kapı'nın batısında, girişin sol tarafında olmak üzere, temel üstünde yer alan ortostatlardaki, kral ve kraliçenin dua ettiği Fırtına Tanrısı'nın simgesi olan boğanın sol arka bacağının sağrısı üzerinde; ortostat dizisinin ikinci sırasındaki geyik avı sahnesindeki çatal boynuzlu geyik betimlemelerinin arka bacak sağrıları üzerinde görülmektedir (Darga 1992: Res. 151, 154). Fırtına Tanrısı'nın boğasının vücudu üzerindeki bitkisel bezemeler Muwatalli Dönemine ait mühürlerdeki bitksiel bezemelere benzetilmektedir (Darga 1992: 135). Av sahnesinde betimlenen hayvanlar ve bu hayvanlara diz çökerek ok atan avcılar canlı bir görünüm sergilemektedir ve üslûp açısından diğer kabartmalardan farklılık göstermektedir (Darga 1992: 147-148, Res. 151, 154). Darga (1992: 148) kabartmalarda görülen bu farklılıklar nedeniyle Alacahöyük ortostatlarının farklı ekollere sahip, farklı sanatçılar tarafından betimlenmiş olduklarını öngörmektedir. Hatta bu sanatçıların Kuzey Suriye ve Ege dünyasının sanatı etkisinde kalmış olduklarını da belirtmektedir (Darga 1992: 148). Diğer bir olasılık olarak da bu ortostatları yabancı sanatçıların yapmış olabilecekleri yönünde de görüş bildirilmektedir (Darga 1992: 148). Özellikle geyik figürlerinin tasvirinde, beden işlenişinde bitkisel detaylar dikkat çekicidir. Geyik betimlemelerinde arka bacağın sağrısı üzerindeki bitkisel motif laleye de benzetilmektedir ve bu figürün sadece Alacahöyük kabartmalarında yer aldığı ifade edilmektedir (Darga 1992: 149-150). Darga (1992: 149-150), hayvan vücutlarının işlenişindeki bu bitkisel özelliklerin Hurri etkisinde olması gerektiğini kaydetmektedir. Darga'nın kaydettiği üzere (1992: 149-150): "*Güterbock, hayvan adalelerindeki "lale" biçimli bitkisel motifin mühürlerde de varlığına dikkat çekerek bunun Hitit biçeminin bir özelliği olduğuna vurgu yapmaktadır*."

[223] Darga (1992: 147-148) bu motifi palmet ismiyle anmaktadır.

Darga (1992: 152), Alacahöyük ortostatlarındaki av sahnesinde yer alan hayvanların betimlenme tarzlarındaki özelliklerin, Ege külüründen alınan ve Kuzey Suriyeli sanatçılar tarafından Orta Anadolu'ya yansıtılan özellikler olduğu görüşündedir.

Altınyayla Steli'nde geyik tasvirinin betimlenme özellikleri dışında, diğer dikkat çeken bir özellik de tanrı ve libasyon yapan kralın giymiş oldukları eteklerdir. Altınyayla Steli'nde kırlangıç uçuşu şeklinde kavisle sonlanan eteğin iki yan alt uçlarındaki duruş, Alacahöyük ortostatlarındaki figürlerde karşılığını bulmaktadır. Batı kulesinin doğu cephesindeki köşe ortostatı üzerinde, aralarındaki yere saplanmış olan bir mızrağı ileri uzattıkları elleriyle tutan iki figürün etek biçimlerine benzemektedir. Doğu Kulesi'nin rampaya bakan tarafındaki, akrobatlar (?) olarak tanımlanan figürlerin giymiş oldukları etekler Altınyayla Steli'ndeki figürlerin kıyafetlerine benzerlik göstermektedir (Darga 1992: 142, Res. 140, 141, 143).

Bütün bu veriler ışığında Darga (1992: 142), Alacahöyük ortostalarındaki kompozisyon alanlarının iki frizli olması, frizlerin üst üste düzenlenmeleri, törenlerin evrelerinin öyküsel olarak anlatılması nedeniyle Eski Hitit Krallık Dönemi kabartmalı vazoları ile büyük ölçüde bir benzerliğin olduğuna dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Alacahöyük ortostatlarının tarihlendirilmesi için MÖ 14. hatta en üst sınır olarak da MÖ 15. yy'ı önermektedir.

Baltacıoğlu (1996: 282) tarafından, Alacahöyük sfenksli kapı ve kapının her iki yanında yer alan ortostatlar için II. Muwatalli zamanında, kralın başkenti Tarhuntašša'ya taşımadan önceki zaman dilimine verilmektedir. Hatta ortostatlardaki tasvirlerin yarım bırakılmış olmalarını da kralın başkenti taşıması ile ilişkilendirilmektedir.

Ehringhaus (2005: 80-81), stel yüzeyindeki tasvirin Schimmel Koleksiyonu'ndaki geyik ritonunda yer alan tasvirlerle benzerliğine dikkat çekmek suretiyle stelin de MÖ 15. yy'a tarihlendirilmesi gerektiğini bildirmektedir.

Schachner (2013: 538) de Hitit sanatının gelişimi üzerine yapmış olduğu araştırmasında, oldukça tartışmalı olan Alacahöyük kabartmalarının tarihlendirilmesi hususunda görüş

bildirmektedir. Schachner'e (2013: 538) göre, Kayalıpınar'da MÖ 15. yy'a yani Orta Hitit Dönemine tarihlendirilen bir tanrıça kabartmasının bulunmasıyla, Hitit sanat eserlerinin tarihlendimelerinde bir takım değişiklikler olması gerektiği ileri sürülmektedir; çünkü Kayalıpınar Kabartması *in-situ* durumda olduğu için kesin tarihlendirmesi yapılabilmektedir. Bu nedenle Alacahöyük ortostatlarını MÖ 15. yy'a hatta MÖ 16. yy'ın son dönemlerine tarihlendirilmesi gerektiğini bildirmektedir (Schachner 2013: 538).

6. 4. 4. Konya

Konya ili sınırları içerisinde Fasıllar Steli mevcuttur.

6. 4. 4. 1. Fasıllar

Fasıllar Steli, Konya ili Beyşehir ilçesi, Fasıllar köyü sınırları içinde, kayalık alanda yatar durumdadır (Şekil: 374) (Swoboda, Keil ve Knoll 1935: Abb. 5; Kohlmeyer 1983: 39). Stel ilk olarak 1884 yılında J. R. S. Sterret tarafından keşfedilmiştir (Kohlmeyer 1983: 39). Bittel (1976a: 336: Res. 264; 1976b: 24) ve Kohlmeyer (1983: 40) eserin tamamlanmamış olduğu kanısındadır. Arık (1956: 14-15, Res. 17-19) ise başka bir yere dikilmek üzere hazırlanan ve taş ocağında bırakılan buluntunun uzaktan görülecek şekilde bir yere dikilmek istendiğini ve bu yüzden de işlenen tarafların gayet incelikle tasvir edildiğini, eksik bırakılan yerlerinin ise özellikle bırakıldığını belirtmektedir.

Stelin ham maddesi trahittir (Kohlmeyer 1983: 39). Uzunluğu 8,30 m olup yaklaşık 70 ton ağırlığında olabileceği kaydedilmektedir (Erbil ve Ünlü 2017: 48). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış ve aşağı doğru genişleyen konik biçimlidir (Şekil: 374-376). Alt bölümünde, bir yere dikilmesini sağlayacak olan bir çıkıntı mevcuttur. Monolit bir bloğun ön geniş yüzeyinde yer alan kabartmalar, üç boyutlu izlenimi vermektedir. Bu görünümün elde edilebilmesi için stel yüzeyindeki figürler yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir (Swoboda, Keil ve Knoll 1935: 13-15, Abb. 5, 8-9; Kohlmeyer 1983: 39; Darga 1992: 193-194, Res. 194; Erbil 2014: 227-228, Res. 2). Stelin ön yüzeyine işlenen figürlerin tümü cepheden tasvir edilmiştir. Ana figürü, gövdesinin üst yarısı ve baş kısmı niş içerisinde gösterilen genç bir tanrı meydana getirmektedir (Lev. 79, Şek. 24a). Bu tanrı ileri doğru uzattığı sol ayağı ile kendisinden daha küçük boyutta işlenmiş,

sakallı bir Dağ Tanrısı'nın başı üzerine basmaktadır (Bossert 1942: Res. 565-566, 568-569; Kohlmeyer 1983: Fig. 14). Hamle yapar tarzda tasvir edilen genç tanrının başında, alın hizasına kadar inen, tepe kısmı hafif yuvarlatılmış, silindirik *paraboloit* biçiminde bir başlık bulunmaktadır. Başlığın ön tarafında, üst üste gösterilen 4 adet kübik kabartma, tanrısal boynuzları temsil etmektedir. Dolgun yanaklı olarak betimlenen yüzde, kaşlar, iri gözler, etli burun –günümüzde tahrip olmuş- ve kapalı ağız işlenmiş, ayrıca çenesi de dar tutulmuştur. Kulaklar yüze göre oldukça iri boyutludur. Sağ kolunu yukarı doğru kaldıran tanrının, yumruk yaptığı elinde başparmağı dik olarak gösterilmektedir. Tanrının ileri doğru uzatılan sol kolu dirsekten kıvrıktır. El detayı gösterilmemekle birlikte, ileri doğru çıkıntı yapan kübik bir anlatım söz konusudur. Sol elinin altından başlayan kabartma hat, aşağı doğru daralarak kavisli bir şekilde devam eder ve sol diz kapağı ile birleşerek son bulur. Tanrının omuzları belirgindir; aşağı doğru daralan gövdede beli incedir. Dizleri üzerinde biten kısa eteğinin üzerinden kalın bir bant aşağı doğru sarkmaktadır. Ayakkabılarının olması gerektiği bölümde kübik bir anlatım tercih edilmektedir ve ayak detayları işlenmemiştir (Swoboda, Keil ve Knoll 1935: 13-15, Abb. 5, 8-9; Bittel 1976a: 234; Kohlmeyer 1983: 39-40; Darga 1992: 193-194, Res. 194). Genç tanrının altında yer alan Dağ Tanrısı, sakallı olup, başında alın hizasında kabartma hatla sınırlanan bir başlık taşımaktadır (Lev. 79, Şek. 24a). Silindirik *paraboloit* biçimli başlık üzerinde genç tanrı da olduğu gibi, kabartma şeklinde gösterilen bir boynuz mevcutur; ancak burada boynuz tek olarak işlenmiştir. Kaşlar, iri yuvarlak biçimli gözler, burun –günümüzde tahrip olmuş- ve dudaklar işlenmiştir. Dağ Tanrısının kulakları, başındaki başlığın kenarlarından yukarı çıkacak şekilde iri betimlenmiştir. Ellerini sakalının üst bölümüne gelecek şekilde, ön tarafta kavuşturmaktadır. Tanrının küt kesilen sakalı, kavuşturulmuş ellerin altından 0,03 m aşağı doğru sarkmaktadır ve elbisesi uzundur. Dağ Tanrısının her iki tarafında, heykel görünümlü birer aslan vardır. Aslanların başları büyük boyutludur; her ikisinin de yüzleri tahrip olmakla birlikte, iri gözleri, burnun üzerindeki iki kabartma yuvarlak hat ve kalp biçimli kulakları belirgindir. Bunların göğüs kısımları öne doğru çıkıntılı olup ayakları kübiktir (Swoboda, Keil ve Knoll 1935: 14; Bossert 1942: 58-59, Res. 565-566, 568-569; Mellaart 1962: 111; Darga 1992: 193-194, Res. 194). Eserin arka yüzeyi düzdür.

Araştırmacılar (Swoboda, Keil ve Knoll 1935: 14) stel yüzeyindeki sahneyi, iki aslan arasındaki kahraman ve alttaki sakallı figür olarak tanımlamaktadırlar. Güterbock'un (1947: 51-52, Res. 8) söz konusu stel üzerindeki incelemelerine göre büyük figürün tanrı olması gerekmektedir. Orthmann (1964: 224, Taf. 24.2,3, 26-27), üstte duran figürün giydiği kıyafet ve boynuzlu başlığı nedeniyle bir tanrı tasvirinin işlenmiş olduğunu belirtmekte, ancak tanrının kimliği konusunda ayrıntılı bilgi vermemekte; buna karşılık figürlerin işleniş tarzı açısından Hitit İmparatorluk Dönemine tarihlenmesi gerektiği ileri sürmektedir. Bittel (1976a: 234, Res. 264, 1976b: 24), sahneyi aslanlar arasındaki Dağ Tanrısı üzerine basan Hava Tanrısı olarak yorumlamakla birlikte, stelin klasik Hitit tarzında yapılmış bir buluntu olduğunu vurgulamaktadır. Kohlmeyer (1983: 40) ise stel yüzeyinde Dağ Tanrısı üzerine basan Hava Tanrısı'nın ve bunun ailesinin söz konusu olabileceğine değinmektedir. Bunun yanı sıra stel yüzeyindeki Genç Tanrının başındaki silindirik *paraboloit* biçimindeki başlık ile *Şarkışla Tören Baltası* yüzeyinde yer alan Güneş Tanrısı'nın (Bittel 1976b: Abb. 7-10) ve Eflatun Pınar Havuzu'nda (Bittel 1976a: Abb. 257) oturan tanrı figürünün başındaki başlığın benzerliklerine değinmiştir (Kohlmeyer 1983: 40, Fig. 13-14). Genç Tanrı ve Dağ Tanrısının başlıkları, her ikisinin de kulaklarının iki yana açılacak şekilde abartılı büyük boyutta betimlenmesi ve Dağ Tanrısı'nın ellerini ön tarafta birleştirmesiyle, Boğazköy'den çıkan fildişiden yapılmış Dağ Tanrısı'na (Bittel 1976: Fig. 248; Darga 1992: 110, Res. 111) ve Eflatunpınar'da yer alan Dağ Tanrıları tasvirlerine benzerlik göstermesi açısından önem taşımaktadır. Darga'ya göre (1992: 110) Hattuşa'dan çıkan fildişinden Dağ Tanrısının başlığı Eski Babil stilinde yapılmıştır. Kohlmeyer (1983: 40-43), Fasıllar Steli yüzeyindeki figürlerin stilistik incelemelerinin yanı sıra IV. Tudhaliya'nın saltanatı dönemindeki askeri faaliyetlerine de değinmek suretiyle söz konusu stelin IV. Tudhaliya dönemine tarihlendirilebileceğini önermektedir. Darga'nın (1992: 194) görüşüne göre, stel üzerindeki genç tanrının *Šarruma* olması gerektiği ve buna dayanak olarak da Dağ Tanrısı ve aslanlarla birlikte işlenmiş olmasını göstermektedir. Darga (1992: 194) stelin bitirilmemiş olmasını ani gelen düşman saldırıları ile açıklamış ve stelin MÖ 13. yüzyılın sonlarına tarihlendirilebileceğini öngörmüştür. Fasıllar Steli ile ilgili son dönem araştırmaları yapan Erbil (2014: 227-230), Hitit İmparatorluğu başkentini Hattuşa'dan Tarhuntašša'ya taşıyan II. Muwatalli Dönemi (MÖ 1310-1282) siyasi ve dini olaylarını irdelemek gerektiğini belirtmektedir.

II. Muwatalli'nin başkenti, MÖ 1300-1290 zaman aralığında Tarhuntašša'ya taşımış olabileceği ileri sürülmektedir (Alparslan 2007: 169). Başkenti taşıma eylemini kardeşi II. Hattuşili'ye ait metinlerden anlamak mümkündür (Alparslan 2007: 96-97, 162-164):

CTH 81 numaralı metin:

"Kardeşim Muwatalli arkamdan geldi ve Anzila'yı
Tapigga'yı tahkim etti ve o geri gitti.
(ve bir daha) yakınıma gelmedi. Hatti Ülkesi'nin yaya ve atlı savaşçılarını
Hızla önünden yürüttü ve onları alıp götürdü.
Daha sonra Hatti'nin tanrılarını ve ölü ruhlarını yerlerinden aldı
ve onları Tarhuntašša'ya götürdü ve Tarhuntašša'yı tuttu(=orada yerleştirdi).
Durmitta ve Kuruštama'ya ise gitmedi.
Bu ülkelerde beni bıraktı
ve bana bu iskan edilmemiş ülkelerin yönetimini verdi:

Kardeşim Muwatalli, tanrısının sözüyle (=emriyle)
Aşağı Ülke'ye gittiğinde, Hattuša'yı terkettiğinde

Hatti'nin (tanrılarını) ve ölü ruhlarını aldı
Ve onları [ ] Ülke'ye götürdü.

Daha sonra Hatti'nin tanrılarını ve ölü ruhalrını yerlerinden aldı
Ve onları Tarhuntašša'ya götürdü ve Tarhuntašša'yı tuttu (=orada oturdu)".

CTH 85 numaralı metin:

"……. Kardeşim [ise] Hatti'nin tanrılarını ve Arinna'nın tanrılarını
(ve) Sedir tanrılarını aldı ve [onları] Tarhuntašša kentin[e]
Götürdü ve Tarhuntašša'yı büy[ük ye]r (=başkent=rezidenz) yaptı."

Bu dönem zarfında II. Muwatalli bütün konsantrasyonunu Tarhuntašša'ya taşınmaya adamıştır (Klengel 1999: 211-212). Başkentin Hattuşadan Tarhuntašša'ya taşıması bir anda gerçekleşmemiştir. Bu eylemin arkasında II. Muwatalli'nin yapmış olduğu ciddi bir hazırlık süreci bulunmaktadır. Yukarıdaki metinlerin gösterdiği üzere II. Muwatalli'nin tanrı heykelleri ve ölü ruhlarıyla birlikte taşınmış olmasının Tarhuntašša'nın geçici bir başkent değil kalıcı bir yerleşim yeri olarak seçildiği düşünülmektedir (Alparslan 2007: 167). Bu taşınma işlenmelerinden önce mutlaka Tarhuntašša'da yapılan hazırlıklarda krali yapılarla birlikte tapınak binalarının da inşa ettirilmiş olması gerekmektedir. Hattuşa'da II. Muwatalli'nin söz konusu icaratlerinin anlatılmış olduğu çivi yazılı belgeler ele geçmemiştir. Alparsan (2007: 170) bu durumu III. Hattuşili'nin ağabeyi II. Muwatalli'ye ait çivi yazılı belgelerini yok ettirmesi olarak

önerilmektedir. Durum her ne olursa olsun son zamanlarda keşfedilen ve *Tarhuntašša* olabileceği öngörülen Türkmenhöyük'te yapılacak olan kazılar gerçekleri gün yüzüne çıkarmaya adaydır.

Bu verilerden sonra tekrar Fasıllar Steli'ne döndüğümüz zaman stelin bulunduğu alanın ve yakın çevresinin siyasi anlamda oldukça önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Kanımızca da Fasıllar Steli'nde tasvir edilen Tanrı *Šarruma* olmalıdır. Bunun en büyük nedeni iki yanında aslanlarla betimlenmiş olmasıdır. *Šarruma*, IV. Tudhaliya'nın koruyucu tanrılığını üstlenmektedir. O zaman IV. Tudhaliya bu anıtı yaptırmaya başladıysa neden yarım bırakılmak zorunda kalınmıştır? Stelin tamamlanmamış olması siyasi nedenlere bağlanabileceği gibi taşıma problemini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Seeher'in (2013: 345) kaydettiği üzere, Hititler küçük taşların nakliyesi için, büyük masif ahşap tekerlekleri olan, iki ya da dört tekerlekli arabalar kullanmışlardır; ancak taşların ağırlıkları birkaç ton olduğu zaman bu arabaların dingilleri ağırlıkları taşımaya yetmemiştir. Dolayısıyla Fasıllar Steli'nin de boyutları itibarıyla taşınması oldukça zor olmalıdır. Belki sadece bu nedenle bile, götürüleceği yere ulaştırmanın imkânsızlığıyla, tamamlanmadan, en son sürüklendiği yerde bırakılmış olması da imkân dahilindedir.

Fasıllar Steli ve Eflatunpınar Anıtı karşılaştırıldığı zaman figürlerin betimlenmesinde görülen benzerlikler aynı ustanın ya da aynı okulun ürünleri olduğunu düşündürmektedir. Eflatunpınar Anıtı ile Fasıllar Steli arasında 27 km'lik bir mesafe bulunmaktadır (Yiğit 2016: 143; Yiğit ve Ünlü 2017: 49). Bu durumda kilit noktası Eflatunpınar Anıtını kimin yaptırmış olduğudur. Ne yazık ki Eflatunpınar Anıtı'nda dönemini net olarak belirleyebilecek bir yazıt bulunmamaktadır. Söz konusu anıt II. Muwatalli'nin başkenti Tarhuntašša'ya taşıdığı zamanlarda yapılmış ise Fasıllar Steli de yüksek ihtimal ile II. Muwatalli zamanında yaptırılmış olmalıdır. Bununla birlikte yine Konya ili sınırlarında yer alan ve taş bloklarındaki hiyeroglif yazıt nedeniyle Yalburt Yazıtı olarak isimlendirilen havuzun inşasının IV. Tudhaliya zamanına tarihlendirildiği anlaşılmaktadır; ancak Yalburt Yazıtı'nın yer aldığı havuzda herhangi bir tasvir bulunmamaktadır.

Bununla birlikte Darga (1992: 181), Hitit Sanatında Dağ Tanrısı tasvirlerinin en erken MÖ 13. yy'dan itibaren bilindiğini kaydetmektedir. Aynı araştırmacı Dağ tanrısı motifinin kökeninin Hurri-Mitanni Bölgesi olduğunu bildirmektedir (Darga 1992: 181). Hitit İmparatorluk Döneminde etkisini gösrtermeye başlayan Hurri Kültürü, III. Hattuşili ve Pudu Hepa zamanında etkisini daha da artırarak Hitit Panteonuna Dağ Tanrısı Kültü ve betimlemeleri de girmeye başlamıştır. Dağ Tanrıları arasında da en önemlisinin *Šarruma* olduğu ifade edilmektedir (Darga 1992: 181). Tüm bu verilere göre Fasıllar Steli'nin MÖ 13. yy'a tarihlendirilemsi gerektiği anlaşılmaktadır.

6. 5. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya ilinde GTÇ steli bulunmuştur.

6. 5. 1. Malatya

Atabey Köyü Steli ile temsil edilmektedir.

6. 5. 1. 1. Malatya-Atabey Köyü

Stel, Malatya ili, Atabey köyünden bulunmuştur (Ussishkin 1993: 635). Kireç taşından yapılmıştır, sağ taraftaki küçük bir kırık haricinde tümdür. Stel, tepe kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan konik bir forma sahiptir (Şekil: 377-378). Alt kısmında, bir yere dikilmesini sağlayacak olan bir çıkıntı mevcuttur. Her iki yüzeyi de işlenmiş olan stelin geniş olan ön yüzeyinde kabartma tasvirler mevcuttur; ancak hava koşulları nedeniyle tasvirlerin üst bölümleri tahrip olmuştur (Ussishkin 1993: 635, Lev. 122-123). Stelin alt bölümünde 0,36 cm yüksekliğinde bir bölüm boş bırakılarak basma düzlemi oluşturulmuştur. İşlenen konu bir tapınma sahnesidir. Basma düzleminin sağ kısmında, konik biçimli iki dağ üzerine basar şekilde bir tanrı tasviri mevcuttur, dağların zirve bölümü düz gösterilmiştir. Tanrı figürü sol tarafa doğru bakmaktadır. Figürün başı tahrip olmuştur; ancak konik biçimli bir başlık takmış olduğu seçilebilmektedir. Sağ kolunı hafif kıvırarak ileri doğru uzatmıştır, elinde bir şey olup olmadığı belirgin değildir. Sol eli tahrip olmakla birlikte yukarıya kaldırmış olduğu seçilebilmektedir ve elinde kavisli bir kılıç tutmaktadır. Sol kolunun altında kavisli bir kıvrım vardır. Tanrı figürünün belinde bir kılıç vardır ve söz konusu kılıç belinin iki tarafından da görülebilmektedir. Kısa bir etek giymiştir ve ayaklarında ucu kıvrık

ayakkabılar vardır (Ussishkin 1993: 635, Lev. 122-123). Tanrı figürünün karşısında yer alan tapan şahış dikdörtgen formda gösterilen bir dağ üzerine basmaktadır. Söz konusu dağ motifi tanrısının üzerine bastığı dağlardan daha yüksek gösterilmiştir. Tapan şahsın üst bölümü tamamen tahrip olduğu için kadın veya erkek mi olduğu belirlenememiştir. Tapan figür uzun bir elbise giymiştir. Sağ eliyle bir testi tutmaktadır. Söz konusu testiden akıttığı sıvıyı tanrı ile kendisinin arasında yer alan bir çömlek içerisine dökmektedir. Figürün ileri doğru uzattığı sol kolu dirsekten bükülmüş ve eli yukarı bakacak şekilde açık gösterilmiştir (Ussishkin 1993: 635, Lev. 122-123).

Ussishkin (1993: 636-637), stelin tarihlendirilmesi için Hitit İmparatorluk Dönemi ve Geç Hitit Dönemi kabartmalı eserleri ile karşılaştırmalar yapmıştır. Ussishkin'e (1993: 636) göre, stel yüzeyinde işlenen tanrı figürü Hava Tanrısı *Tarhun*'dur. Araştırmacı stel yüzeyindeki libasyon sahnesini MÖ 13. yüzyıla tarihlendirilen Fraktin Anıtı (Gelb 1939, Pl. XXXVIII; Bittel 1976a, Abb. 196, 198) ile karşılaştırmaktadır. Fraktin Anıtı'nda Büyük Kral III. Hattuşili ve Kraliçe Puduhepa, Hava Tanrısı ve Tanrıça *Hepat*'a tapınma pozunda sıvı libasyonu yapmaktadır (Emre 2012a: 131, Res. 1). Ussishkin (1993: 636), stel yüzeyindeki dağ tasvirleri için de Yazılıkaya ile karşılaştırmalar yapmıştır. Yazılıkaya'da A Galerisi'ndeki IV. Tudhaliya'nın (No: 64) üzerine bastığı dağlar, söz konusu stel yüzeyinde tanrının üzerinde bastığı dağlara benzemektedir. Stel yüzeyindeki tapan şahış figürünün üzerine bastığı dikdörtgen biçimli dağ tasviri de Yazılıkaya A Galerisi'ndeki Hububat Tanrısı *Kumarbi* (No: 40), Hatti'nin Fırtına Tanrısı (No: 41) Tanrıça *Hepat* (No: 43) ve *Šarruma*'nın (No: 44) aslanlarının bastığı dağlara benzerlik göstermektedir (Bittel 1976a: 239, 249; Alexander 1986: Pl. 23-25; Seeher 2011a: Fig. 23, 62, 86-88). Hitit İmparatorluk Döneminden sonra, Geç Hitit Dönemine tarihlendirilen Malatya Arslantepe Arslanlı Kapı kabartmalarıyla da karşılaştırmalar yapılmaktadır (Ussishkin 1993: 636-637). Söz konusu kabartmalarda literatürde *Sulumeli* olarak geçen Kral, Hava Tanrısı *Tarhun*'un önünde, elindeki testiden, kendisi ve tanrı arasında yer alan bir çömleğin içine sıvı libasyonu yapmaktadır (Delaporte 1940: Pl. XIX-XXIV; Bossert 1942: Abb. 770-772, 775, 777-779; Bittel 1976a: 276). Hawkins (1988: 103), Malatya Arslantepe Arslanlı Kapı kabartmalarında geçen *"Sulumeli"* adını reddeder ve kralın isminin *"PUGNUS-mili"* olduğunu belirterek MÖ 12. yüzyıla tarihlendirir. Yukarıda sunulan

değerlendirmelerin ışığında, Ussishkin (1993: 636-637), Atabey Köyü Steli'nde tasvir edilen sıvı libasyonu sahnesini bir yandan MÖ 12. yüzyıla tarihlendirilen Malatya Arslantepe Arslanlı Kapı kabartmalarındaki sıvı libasyonları sahnesine benzetirken, diğer yandan MÖ 13. yüzyıla tarihlendirilen Yazılıkaya ve Fraktin'deki sahnelerle bağlantılar kurmaktadır (Ussishkin 1993: 636-637). Bu veriler ışığında araştırmacı Atabey Köyü Steli'nin MÖ 13-12. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Ussishkin 1993. 637).

6. 6. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

Gaziantep ilinde GTÇ'na tarihlenen 1 adet stel bulunmaktadır.

6. 6. 1. Gaziantep

Çağdın/Ahçaköy (Akçaköy) Steli ile temsil edilmektedir.

6. 6. 1. 1. Çağdın/Ahçaköy (Akçaköy)

Çağdın/Ahçaköy (Akçaköy) Steli, 1931 yılında, Gaziantep ile Nizip arasında yer alan Çağdın (Akçaköy) köyü harman yerinde A. R. Yalman (Yalgın) tarafından bulunmuştur (Yalman 1939, Res. 1; Bossert 1942: 59; Güterbock 1947: 55; Yalman 1977: 507).

Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formdadır; alt bölümü ise silindir şeklinde öne doğru çıkıntı yapan bir kaide biçimindedir (Şekil: 379) (Yalgın 1939, Res. 1; Güterbock 1947: 55, Res. 13). Stelin ön geniş yüzeyinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sağ tarafa yönelendirilmiş ve sol profilden betimlenen bir tanrı figürü yer almaktadır (Şekil: 379-380). Başı ve bacakları profilden, üst gövdesi ise cepheden tasvir edilmiştir. Başında konik biçimli bir başlık ve bunun üzerinde, iki yan kenarda olmak üzere, 4 adet çift boynuz vardır. Başlığın başa oturan bölümü kabartma şerit bant ile konturlanmıştır. Figür dar alınlıdır. Alınla birleşen burnu iridir ve burun kanadı betimlenmiştir. Öne doğru hafif çıkık kapalı ağzında dudakları etlidir. İki dudak ayrımı yatay bir yiv ile sağlanmıştır. Kısa çenesi içe çekiktir. Burun kemiğine dayanan kabartma kaşı yay şeklindedir. Badem biçimli göz, üstten ve alta yiv ile sınırlandırılmıştır ve gözün beyazı dışarı doğru kabartmadır. Figürün yanağı dolgundur. İri kulağının üst yarısı başlığın üzerine doğru taşmıştır ve

kulağında halka şeklinde bir küpe takılıdır. Boynu çok kısa olmakla birlikte, uzun ensesi geleneksel Hitit İmparatorluk figürlerinde olduğu gibi dışbükeydir. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Cepheden tasvir edilen gövdesinde, "V" biçimli kabartma, elbisesinin yakasını ifade etmektedir. Yakadan yonca biçiminde kısa bir püskül sarkmaktadır. Dar kemerine sokulan kılıcının hilâl biçimli kabzası belinin solunda, uç kısmı ise sağında görülebilmektedir, gövde kısmı ise figürün arka tarafında kalmıştır. Kılıcın uç kısmında üçlü bir saçak yer alır. Baldırların altında biten kısa eteğinin alt uçları kırlangıç uçuşu şeklinde kabartma banttan meydana gelen bir kavisle sonlanmakta ve eteğin iki kenar ucu aşağı doğru inmektedir. Bu kabartma banda dayanan şua motifleri eteğin bezemesini oluşturmaktadır. Bu süslemenin dışında eteğin iki uç ve orta bölümünden sarkan üçlü püskül detayları görülmektedir. Figürün sol omzu ve sol kolu sağ taraftan daha iri tutulmuştur. Sağ kolunu dirsekten kıvıran figür, eliyle omzuna dayadığı bir mızrağı kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Baş ğparmak uzun betimlenmiştir. İnce parmak ayrımları derin yivlerle sağlanmıştır. Sol kolunu dirsekten hafifçe bükerek öne doğru uzatmaktadır ve eli yumruk şeklinde kapalıdır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer kapalı parmakların üzerinde olup onlardan daha uzundur. Parmak ayrımlatrı yivlerle sağlanmıştır. Sol elinin üstünde bir yazıt yer almaktadır. Kabartma tekniğinde işlenen yazıt Hitit Hiyeroglifidir. Bu yazıtta Fırtına/Hava Tanrısı'nın işareti, onun da altında yıldırım şeklinde iki işaret bulunmaktadır. Tanrı figürü olarak nitelendirilen bu figürün elinde tuttuğu üçgen biçimli işaret ülke anlamına gelmektedir (Bossert 1942: 59, Res. 567; Güterbock 1947: 55-56, Res. 13; Bittel 1976a: 334, Res. 207; Van Loon 1985: 16, 42, Lev. XIXb; Darga 1992: 191-192, Res. 193). Darga (1992: 192, Res. 193), bu yazıtın Tarhuntašša Şehri'nin Fırtına/Hava Tanrısı olduğunu öne sürmektedir. Hawkins de (2013: 117) yazıtta *"Tarhuntaššalı Tarhunza?"* yazdığını belirterek Darga'yı onaylamış olmaktadır. Tanrı figürü diz altına kadar tasvir edilmiştir. Söz konusu figürün dizlerinin hemen altından başlayacak şekilde öne doğru çıkıntı yapan kaide bölümü yer almaktadır (Güterbock 1947: 55-56, Res. 13). Van Loon (1985: 16, 42) Mızraklı Şimşek Fırtına Tanrısı olarak tanımladığı figürün Hitit İmparatorluk Dönemi stilinde tasvir edilmiş olduğunu belirterek eseri MÖ 1400-1200'e tarihlendirmiştir.

Tanrı figürünün yüz hatları, büyük kulağı ile halka küpesi ve ensesinin dışbükey olması Hiti İmparatorluk Dönemi kabartmaları, özellikle Yazılıkaya B Galerisi'nde yer alan oraklı 12 tanrı figüründe dikkati çekmektedir. Çağdın Steli İmparatorluk merkezinden bu kadar uzakta Gaziantep'te bulunmasıyla birlikte özgün konumu ile ilgili soru işaretlerine neden olmaktadır. Nihayetinde Tarhuntašša II. Muwatalli zamanında, günümüz Konya sınırlarında yer alan bir başkenttir. Bununla birlikte söz konusu Çağdın Steli yüzeyinde, Hitit İmparatorluk merkezinde görülen tasvirlerin üslûp özelliklerinin bulunması, sanat anlamında katı bir disiplinin olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu durum, dolaylı da olsa, Schachner'in (2012d: 536-537) de bildirdiği üzere merkezi iktidarın gücünün ve dolayısıyla sanat eserlerinin meydana getirilmesinde belli kurallar çerçevesinde hareket edildiğinin dolaylı da olsa kanıtı niteliğindedir.

6. 7. AKDENİZ BÖLGESİ İLİNDE

Akdeniz Bölgesi'nde Mersin ilinde bu döneme ait stel bulunmuştur.

6. 7. 1. Mersin

Mersin ilinde yer alan Kilise Tepe GTÇ sonlarına tarihlenen stelin bulunduğu tek yerleşimdir.

6. 7. 1. 1. Kilise Tepe

Kilise Tepe, Mersin ili, Mut ilçesi, Kışla köyü sınırları içinde yer almaktadır (Postgate ve Thomas 2007: 10). Höyük, 100 x 100 m ölçülerinde olup, kültür dolgusunun yüksekliği 8 m'dir (Postgate 1995: 420). Yerleşim Göksu Nehri üzerine yapılacak olan Kayraktepe Barajı'nın etki alanı içinde kalacaktır (Şerifoğlu, Postgate ve Jackson 2013: 55).

Kilise Tepe'nin ilk keşfi 1950'li yıllarda olmuştur. 1951-1954 yılları arasında J. Mellaart, gerek Konya Ovası ve gerekse Göksu Vadisi'nde yüzey araştırması yapmıştır. Yayın aşamasında yerleşimi Maltepe adıyla kayıt altına almıştır (Mellaart 1958: 315). 1965'te Göksu Vadisi'nde yüzey araştırması yapan D. H. French de Kilise Tepe'yi araştırmasına dahil etmiş ve o da söz konusu yerleşmeyi Mellaart gibi Maltepe adı altında yayımlamıştır (French 1965: 184-185). Kilise Tepe adı bölge sakinleri tarafından

kullanılmaktadır; ayrıca 1:25.000'lik haritalarda da bu adla kayıtlıdır (Postgate 1995: 420). Bu nedenlerden dolayı Postgate ve ekibi höyüğün adını Kilise Tepe olarak kullanmışlardır. Söz konusu tepede, 1994-1998, 2007-2012 yıllarında N. Postgate başkanlığında kazı çalışmaları yürütülmüştür (Postgate 1995: 419-432; Jackson ve Postgate 1999: 541-558; Postgate ve Thomas 2007: 3-8; Jackson, Postgate ve Şerifoğlu 2013: 5-20; 2014: 125-134).

Kilise Tepe kazılarından elde edilen verilere göre, eskiden yeniye doğru yerleşimin stratigrafisi aşağıda sunulmaktadır (Postgate 1997: 442-448; 1998: 215-218; Postgate ve Thomas 2007; Şerifoğlu 2012: 375-388; Jackson, Postgate ve Şerifoğlu: 2013: 5-10):

Tabaka	Dönem
V. Tabaka	ETÇ
IV. Tabaka	OTÇ
III. Tabaka	GTÇ
II. Tabaka	GTÇ, GTÇ en sonu ve Demir Çağı Başları
I. Tabaka	Demir Çağı, Hellenistik Dönem, Roma Dönemi, Bizans Dönemi

Tablo 80: Kilise Tepe Stratigrafisi (Jackson, Postgate ve Şerifoğlu: 2013: 5-10).

Kilise Tepe GTÇ için konum olarak oldukça önemli bir alanda yer almaktadır. Kazı çalışmaları sonucunda GTÇ tabakalarında bulunmuş olan malzeme grubu nedeniyle Hitit İmparatorluk Dönemi kültür sınırlarına dahil edilmektedir. Diğer yandan Kilise Tepe'nin yer aldığı alan siyasi açıdan Luvice konuşan insanların bulunduğu bir bölgedir. Ayrıca Kilise Tepe'nin Hattuşa'daki merkezi idareden çok Konya'ya yakın olması söz konusu yerleşimin Hattuşa'daki merkezi idareye mi bağlı olduğu ya da *Tarhıuntaşşa*'daki idari düzenin mi bir parçası olduğu henüz anlaşılamamıştır. Özellikle, Hitit İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki liman kenti Ura'ya konum olarak yakın olması gerektiği öngörüldüğünden siyasi bağlılıklarına karar vermenin güç olduğu da kaydedilmektedir (Postgate ve Stone 2018: 205-206). Bununla birlikte son dönemde tespit edilen ve kuvvetle muhtemel Tarhuntašša olduğu öngörülen Türkmen-Karahöyük'te yapılacak olan kazı çalışmaları bir çok konuyu açıklığa kavuşturacaktır.

Diğer yandan Kilise Tepe'nin nüfus yoğunluğu olarak "*Hurriler için çok batıda, Hititler içinse çok güneyde*" oldukları ifade edilmektedir (Postgate ve Stone 2018: 206). Bu nedenle hafirleri tarafından Luvili bir nüfusun ikamet ettiği yerleşim olarak kimliklendirilmektedir (Postgate ve Stone 2018: 206).

Kilise Tepe'de GTÇ'de iki kamusal yapının varlığı belirlenmiştir. Bunlardan ilki "Kuzeybatı Binası" diğeri ise Kuzeybatı Binası'nın ardılı olan "Stelli Bina"dır (Postgate ve Stone 2018: 206).

İlk inşa evresi ve birkaç on yıllık kullanım aşaması olan IIa/ve IIb tabakalarında 12 odalı olan "Stelli Bina", IIc evresinde ise küçük oda çiftleri yıkılmak suretiyle 10 odalı olarak kullanımına devam etmiştir (Şekil: 381). Hafirleri tarafından erken dönem yayınlarında kamu yapısı olarak yorumlanan bina (Postgate 1998: 215-216; Postgate ve Thomas 2007: 121, 137, Fig. 108, 492) daha sonra tapınak yapısı olarak isimlendirilmektedir (Postgate ve Stone 2018: 207). Son evresinde büyük bir yangınla son bulmuş olan "Stelli Yapı", 18 x 14 m ölçülerinde kareye yakın planlıdır. Binaya ismini veren stel, IIc tabakasının 3 numaralı odasında bulunmuştur (Şekil: 381-382) (Postgate ve Thomas 2007: 123-124, Fig. 100-101, 103-104). Söz konusu stel odanın güneydoğusunda açığa çıkarılmıştır. Eğimli olan oda, stelin olduğu bölüme doğru alçalmaktadır. Kumtaşından yapılmış olan stel yatay durumda ve şiddetli yangın nedeniyle 70 parçaya bölünmüş olarak tespit edilmiştir (Şekil: 382-383) (Postgate 1998: 215, Fig. 2; Postgate ve Thomas 2007: 126, Fig. 108). Stelin her tarafında ince kırmızı çizgilerle soluk bir desen ayırt edilebilmiştir; ancak kötü korunduğu için bu desenin içeriği seçilememiştir (Şekil: 383). Hafirlerinin bildirdiği üzere, özgün halinde dik durması gereken stelin, dikili olduğu yerde hiçbir iz kalmamıştır. Stelle odanın köşesi arasında çift kulplu bir tabak açığa çıkarılmıştır. Aynı köşede zeminde ve tabağa yakın alanda içinde mercimek de olan karbonlaşmış tohumlar bulunmuştur. Bu bölümde ayrıca bir adet de yılan kemiği tespit edilmiştir (Postgate 1998: 215; Postgate ve Thomas 2007: 126-128).

Stelli Bina'nın tüm yapım evrelerinde, stelin bulunduğu 3 numaralı odanın merkezi bölümünde bir ocak ile 0,35 x 0,91 m boyutlarında bir altar/sunak yer almaktadır

(Postgate ve Thomas 2007: 123-126, Fig. 100-101). Stelin bulunduğu IIc evresinde, güney duvarı yeniden inşa edilmiş ve duvarın güneydoğu köşesine 0,20 m uzunluğunda keçi boynuzu yerleştirilmiştir. Binanın 7 numaralı odasında, taban sıvasının altında sığ bir çukur içerisinde 70 tane koyun ve keçi ile 2 adet geyiğe ait aşık kemikleri (astragaller) 12 adet bakır çivi ile birlikte bulunmuştur. 1 numaralı odanın güney bölümünde yer alan bir platformun dikey yüzeyine, stelde olduğu gibi kırmız renk boya ile dikey "U" şeklinde iki şerit yapılmıştır (Postgate ve Thomas 2007: 122, Fig. 98, 132-133, Fig. 124). 8 ve 9 numaralı odalarda boncuklar, bakır aletler ve kaplumbağa kabukları tespit edilmiştir ve bu buluntular bina içerisinde, 3 numaralı odada gerçekleştirilen kültsel uygulamalarla/ritüellerle bağlantılı olarak görülmektedir (Jackson ve Postgate 2009: 212; Postgate ve Stone 2018: 215-216).

Söz konusu bina ritüel uygulamaları, idari işlerin yürütüldüğü ve depolamaların yapıldığı, Luvilere ait bir tapınak binası olarak yorumlanmaktadır (Postgate ve Stone 2018: 207).

"Stelli Bina" kazılardan elde edilen sonuçlara göre Hitit geleneksel seramik repertuarına sahip olan GTÇ'na ait III. tabakanın en son mimari katının üzerine inşa edilmiştir. "Stelli Bina" IIa evresinden itibaren mimaride ve sreamik repertuarında belirgin bir değişiklik söz konusudur. Dolayısıyla "Stelli Bina"nın inşa tarihi Hitit İmparatorluk Döneminin yıkılışından (MÖ 1190/1180) kısa bir süre öncesine ait olması gerektiği belirtilmiştir (Jackson ve Postgate 2009: 208-209).

"Stelli Bina" iki kere büyük yangın geçirmiştir. İkinci yangın, erken 12. yy (MÖ 1180/1170?)'a tarihlenmektedir (Jackson ve Postgate 2009: 208-209).

6. 8. DEĞERLENDİRME

GTÇ'de hem dikilitaş hem de stel geleneği görülmektedir. Dikilitaşlar Kuzeybatı Anadolu'da Troya'da mevcuttur. Steller ise Ege Bölgesi'nde Kıyı Ege bölümünde Karakuyu/Torbalı Steli, İç Ege Bölümü'nde Kocaoğuz Steli; Karadeniz Bölgesi'nde Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı Steli, Boğazköy Stelleri, Delihasanlı Steli; İç Anadolu Bölgesi'nde Yağrı, Çalapverdi 3, Karga, Kuşaklı/Sarissa, Altınyayla, Fasıllar Stelleri;

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya Atabeyköyü Steli; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çağdın/Ahçaköy Steli; Akdeniz Bölgesi'nde Kilise Tepe Steli ile temsil edilmektedir.

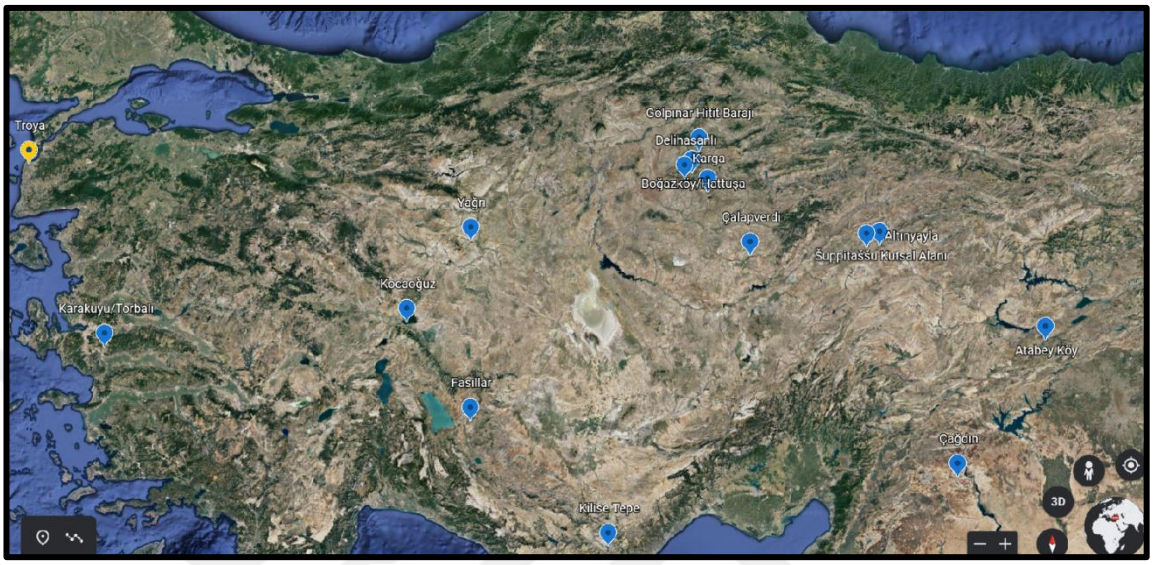

Harita 20: ● GTÇ Dikilitaş ve ● GTÇ Stellerin Buluntu Merkezleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

GTÇ dikilitaşları anikonik dikilitaş grubunda olup Troya yerleşimde temsilcileri mevcuttur.

Harita 21: GTÇ Anikonik Dikilitaşları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Troya dikilitaşları, toplam 15 adet olup, farklı formlar göstermektedir. Bunlar uzun ve kısa dikdörtgen, yamuk, elips formlu olup bir adedi de antropomorfik görünümlüdür.

Uzun ve kısa dikdörtgen formunda olanlar, yerleşimin yukarı şehrini çevreleyen savunma suru ile ilişkilidir.

Troya VI Kalesi'nde savunma surunun ana girişinin sol tarafında yer alan VIi kulesi önündeki 4 adet dikilitaş dikdörtgen biçimlidir ve iki kademeli kaideler üzerinde yükselmektedir. Bunların dışında surun diğer yan girişlerinde de dikilitaşların dikili olduğu görülmektedir. Günümüzde "Pillar House"un dış tarafının hemen köşesindeki elips formlu dikilitaş de bu binanın altında kalan, kalenin eski girişi ile ilişkilendirilmektedir. VIi kulesinin duvar örgüsü içinde yer alan dikdörtgen formlu dikilitaş ile Troya VIIb2 zamanına ait bir evin kapı açıklığını kapatan dikdörtgen formlu dikilitaşın özgün zamanlarında kapılarla bağlantıları olması gerekmektedir.

Kapılarda dikili olan dikilitaşların temsil ettiği varlıklar ya da tanrılar şehrin korumasını üstlenmiş görünmektedir. Özellikle VIi kulesi önünde, sura entegre edilen, kaidelerde dikili olanlar özgün hallerdeki boyutlarıyla şehre girecekler için bir gösteriş niteliği de taşımış olmalıdır. Büyük bir ihitamalle de bu dikilitaşlar önünde belirli zaman aralıklarında ritüellerin ya da bir takım törenlerin gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir. Direkt savunma suruna entegre edilmeseler de yine de savunma suru ile ilişkili olan dikilitaşların en erken örnekleri ETÇ'de Hacılar Büyük Höyük yerleşiminde görülmektedir; ancak iki şehir ve dönem arasındaki en büyük fark, Hacılar Büyük Höyük'te dikilitaşlar savunma surunun iç tarafında dikili durumdayken, Troya dikilitaşları Yukarı Şehrin savunma surunun dış tarafında yer almaktadır. Bu tip dikilitaşların savunma sistemine entegre edilerek surların dışına taşınmış olduğu kanıtlanmaktadır. Dolayısıyla Yukarı Şehre girmeden önce törenlerin ya da birtakım ritüellerin gerçekleştirilmekte olduğunu göstermesi ve dikilitaşların temsil ettiği ruhlar ya da tanrılar tarafından şehrin koruyuculuğunun yapılması açısından önem taşımaktadır.

Troya VI zamanında giriş kapıları haricinde şehrin içindeki yapılarla bağlantısı olan dikilitaşlar da bulunmaktadır. Anteli yapının girişinde yamuk formlu, içerisinde ise antropomorfik görünümlü bir dikilitaş mevcuttur. Antropomorfik görünümlü dikilitaşların benzerleri MÖ 3. binyılda Avrupa ve Kuzey Ege Adalarında mevcuttur.

Dönemi içerisinde ata kültü ile ilişkilendirilen antropomorfik görünümlü dikilitaşların Anteli Yapı içerisinde yer alması bu alanda gerçekleştirilmesi muhtemel olan ritüellerin bir göstergesidir. Dikilitaş ya burda ikincil olarak kullanılmıştır, ya da ETÇ geleneğinin form açısından bir devamına işaret etmektedir.

GTÇ stelleri iki ana grupta değerlendirilebilmektedir:
1) Anikonik steller ve **2)** İkonik stellerdir.

1) Anikonik Steller

Anikonik Steller de kendi içinde iki alt grupta değerlendirilebilir: **1a)** Yazıtsız **1b)** Yazıtlı anikonik stellerdir:

1a) Yazıtsız Anikonik Steller: Bu gruptaki steller, Boğazköy/Hattuşa'da, Sivas Kuşaklı "Šuppitaššu Kutsal Alanı"nda ve Kilise Tepe'de mevcuttur.

Harita 22: Yazıtsız Anikonik Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

Bu grupta değerlendirilen stellerin ilki Kilise Tepe'de, Luvilere ait olduğu öngörülen ve "Stelli Bina" olarak isimlendirilen tapınak yapısındakidir. Söz konusu binada açığa çıkarılan buluntular binanın depolama, yönetim ve aynı zamanda ritüellerin gerçekleştirildiği bir yapı olduğuna işaret etmektedir. "Stelli Bina"nın merkezi odalarından birisi olan 3 numaralı odada stel haricinde, odanın merkezi bölümünde bir

ocağın ve altarın olması da oda içerisinde gerçekleştirilen ritüel uygulamalarının bir kanıtını teşkil etmektedir.

Anikonik stellerin bir başka grubunu da "*huvaşi taşları"* olarak isimlendirilen steller meydana getirmektedir. Hitit yazılı metinlerinde varlığı kaydedilen bu steller şehir içinde olduğu kadar, genellikle şehrin dışında, açık hava kutsal alanı olarak görev yapan yerlerde mevcuttur. Şehir içinde, muhtemelen tapınaklara dikilmiş olan stellerin varlığı Boğazköy'de bulunmuş olan iki kaide ile kanıtlanmaktadır (Darga 1992: 189-190, Res. 191-192). Hattuşa Tapınak I'in yakınlarında bulunmuş olan iki kaideden birisinin yüzeyinde, bir erkek figürü bir elini dua jestinde yukarı doğru kaldırmış, karşısındaki *huvaşi* taşının önünde durmaktadır. Diğer kaide yüzeyinde ise bir kadın figürü iki elini birleştirerek yukarı kaldırmış, erkek figürüyle benzer şekilde *huvaşi taşının* önünde dua eder pozundadır. İki kaidenin yüzeyindeki yazıttan, erkeğin olduğu kaidedeki yazıt okunabilmiştir. Buna göre şu ifadeler yer almaktadır: "*Bu steli, Tabrammi, saray Kâhyası/Majordomus ..... yerleştirdi/koydu*" (Darga 1992: 192).

Şehir dışarısına dikilmiş olan *huvaşi taşlarına* en iyi örnek de "Šuppitaššu Kutsal Alanı"nda iki adet blok halinde anikonik stelin belirlenmiş olmasıdır. Bu *huvaşi taşları,* Hitit yazılı belgelerinde geçen kayıtların arkeolojik anlamda kanıtlarını meydana getirmektedir.

Tüm bu verilerin ışığında tek bir merkezle temsil edilen GTÇ dikilitaşı Troya'da mevcut olup söz konusu dikilitaşlar tamamıyla şehirle ilgilidir ve şehrin içinde tespit edilmişlerdir.

GTÇ'deki anikonik stellerin bölgeler arasında farklarına bakıldığı zaman Kilise Tepe'de açığa çıkarılan stel direkt olarak yerleşimin tapınak yapısında görülmektedir. Özel bir yapıda bulunması nedeniyle de direkt olarak bir tanrıyı temsil ediyor olmalıdır. Bununla birlikte Hitit İmparatorluk Döneminde *huvaşi taşları* olarak isimlendirilen gruptaki steller ya şehir içinde belirli yerlere konumlanmış açık alanlara ya da tapınaklara dikilmişlerdir. Bunlardan başka şehir dışında açık hava kutsal alanlarına dikilmiş olan stellerle de dini tören, ritüeller ya da festival kutlamalarının şehrin dışında, kutsal olarak

nitelendirilen belirli alanlarda gerçekleştirildiğinin görülmesi açısından önem göstermektedir.

1b) Yazıtlı Anikonik Steller: Yazıtlı anikonik stellerin Türkiye sınırları içerisinde en erken örnekleri GTÇ'de ortaya çıkmaktadır. Bu steller; Kocaoğuz Steli, Gölpınar Hitit Barajı Steli, Boğazköy'den IV. Tudhaliya Stelleri, Boğazköy Yuvarlak Planlı Yapı (*tarnu* yapısı) içerisindeki steller, Boğazköy Kaynak Mağarası Steli, Delihasanlı Steli, Çalapverdi 3 Steli ve Karga Steli'dir.

Harita 23: Yazıtlı Anikonik Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

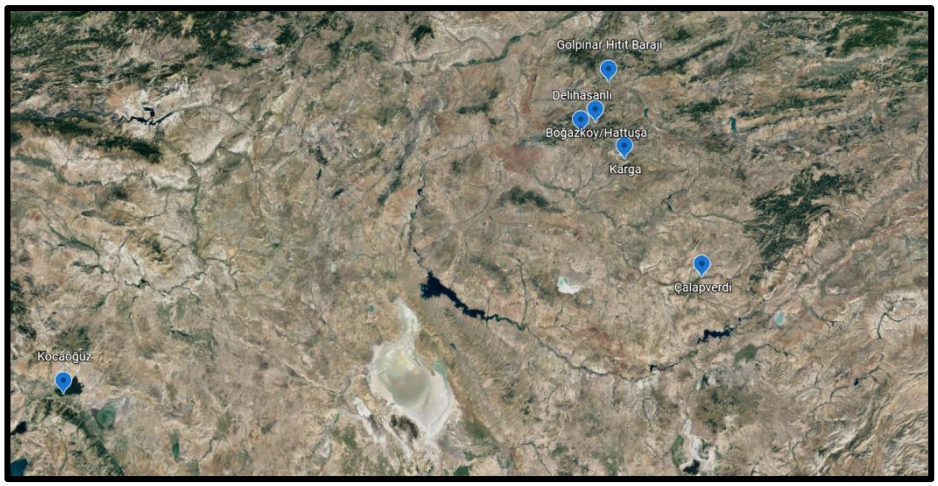

Harita 24: Yazıtlı Anikonik Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

Söz konusu steller üst bölümü kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen formlu, üst bölümü kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen konik formlu, blok halinde dikdörtgen formlu, blok şeklinde ve köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen formlu ve kenarları işlenmeden kaba haliyle bırakılmış dikdörtgen biçimli olmak üzere 5 tip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Stellerin yüzeyindeki yazıtlar Hitit Hiyeroglifi'dir ve aşağıdaki ifadelerle temsil edilmektedirler:

Kocaoğuz Steli: Bir prens tarafından Fırtına Tanrısı'na ithaf edilen bir zafer stelidir.
Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı Steli: Yüzeyinde Tanrıça Hepat'ın adı yazmaktadır ve olasılıkla Pudu Hepa tarafından barajı koruması adına dikilmiştir. Eğer bu stel gerçekten Pudu Hepa tarafından dikilmiş ise Hitit İmparatorlu Dönemi en erken stel olma özelliği taşımaktadır.
Boğazköy IV. Tuthalia Stelleri: Toplamda 3 adettir ve stellerin yüzeylerinde IV. Tudhaliya'nın *aediculas*ı bulunmakla birlikte soyu da kaydedilmiştir.
Boğazköy Yuvarlak Planlı Yapı (*tarnu* yapısı) İçerisindeki Steller: Bunlar oldukça tahrip olmuş durumdadır bu nedenle de yüzeylerindeki yazıt tam olarak okunamamıştır.
Boğazköy Kaynak Mağarası Steli: Stel yüzeyinde ismi bilinmeyen bir İşuwa kralının Kılıç Tanrısına yaptığı adak kaydı yer almaktadır.
Delihasanlı Steli: Yüzeyindeki yazıttan çıkan anlam, IV. Tudhaliya'nın Geyikli Tanrı onuruna diktirdiği yönündedir.
Çalapverdi 3 Steli: Prens Anaziti'nin ismi bilinmeyen bir güneş tanrısına yaptığı adağın kaydı bulunmaktadır.
Karga Steli: Bir saray oğlanının ismi yazmaktadır.

Tüm bu veriler ışığında anikonik yazıtlı ve anikonik yazıtsız stellerle birlikte Anadolu coğrafyasında görülen yenilikleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1) Şehrin tamamen dışında, yerleşimden uzaktaki bir alanda, ormanlık ya da koruluk bir alanda dikilen steller aracılığıyla, dini tören ve ritüellerin aşamaları öğrenilebilmektedir.

2) Şehir dışına dikilen steller ayrıca inanç geleneklerinin belirli bir sınır içerisinde gerçekleştirilmediği, surların dışında kutlamalar ve festivallerin yapıldığı alanları işaret etmesi açısından önem taşımaktadır.

3) Dolaylı da olsa stellerin işaret ettiği alanlarda yapılan kutlama ve festivaller aracılığıyla sağlam bir otoritenin varlığı anlaşılmaktadır.

4) Krallar otorite ve güçlerinin göstergesi olarak kendi ismini yazdırdıkları steller diktirmeye başlamışlardır.

5) Krallar kendi isimleriyle birlikte soylarının da isimlerini yazdırmaktadır.

6) Tanrı ya da Tanrıçalar doğrudan isimleriyle anılırlar.

7) İnanç sitemlerinde hangi tanrıların/tanrıçaların isimlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

8) Tanrı ve Tanrıça adına dikilen stellerle güçlü bir inanç sistemi vurgulanmaktadır.

9) Yazılı belgelerden kral ve kraliçelerin baş tanrıları bilindiği için, tanrı ya da tanrıça adına dikilmiş olan steller yardımıyla, bir yerin tarihlendirilmesinin yapılma olanağı sağlanmış olmaktadır.

10) GTÇ'de, Hitit İmparatorluk Döneminde tek bir krallık değil başka krallıkların da olduğu anlaşılmaktadır.

11) Stellerin yüzeyinde yer alan yazıtlar sayesinde hangi amaçlar doğrultusunda dikildikleri belirlenmektedir.

12) Steller üzerinde yer alan yazıtlar prenslerin isimlerinin de öğrenilmesini sağlamaktadır.

13) Stellerin yüzeyindeki yazıtlardan prenslerin de stel diktirme yetkilerine sahip oldukları görülmektedir.

14) Yazıtlardan saray yöneticilerinin de stel diktirme haklarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

2) İkonik Steller: Bu grupta yer alan steller, Karakuyu/Torbalı Steli, Boğazköy Tudhaliya Steli, Boğazköy Šuppiluliuma Steli, Yağrı Steli, Altınyayla Steli, Fasıllar Steli, Malatya Atabey Köyü Steli ve Çağdın Steli'dir.

Söz konusu stellerin bazılarının üst bölümleri kırık ve eksik olduğu için formları belirgin olmasa da bütün olarak korunan stellere göre, dikdörtgen kalın blok, uzun dikdörtgen, üst kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen konik, üst kısmı

yuvarlatılmış aşağı doğru daralan konik formlardadır. Bazılarının alt kısımlarında bir yere dikilmesini sağlayacak zıvanalar olduğu gibi, dikdörtgen blok şeklindekiler ait oldukları kutsal yapıların duvar örgüsü içerisine yerleştirilmek amacıyla düzenlenmişlerdir. Bunlar içerisinde Fasıllar Steli anıtsal boyutları ile GTÇ'deki tüm stellerden ayrılmaktadır.

Söz konusu ikonik stelleri, yüzeylerindeki tasvirleri açısından alt gruplara ayırarak değerlendirmek mümkündür:

2a) Tanrı Tasvirli, **2b)** Tanrı ve Tapan Şahıs/Libasyon sahneli, **2c)** Kral/Yönetici Tasvirli, **2d)** Yemek Sahneli'dir:

2a) Tanrı Tasvirli Steller: Tanrı tasvirlerinin olduğu steller de kendi içerisinde iki alt gruba ayrılmaktadır: **2a1)** Birden fazla tanrının betimlendiğ stel: Fasıllar Steli, **2a2)** Tek tanrının betimlendiği stel: Çağdın/Ahçaköy Steli'dir.

Harita 25: Tanrı Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).

2a1) Fasıllar Steli: Söz konusu stel yüzeyinde tüm figürlerin cepheden ve yüksek kabartma tekniğinde işlenmesi GTÇ'de bir ilki meydana getirmektedir. Stelde genç tanrı figürü bir dağ tanrısı ve iki yanındaki aslanların üzerinde ayakta durmaktadır. Günümüzde özgün halinde bir yamaçta bulunan ve işlenmesi yarım kalmış ve tamamlanmadan bırakılmış olan stel, Hitit İmparatorluk Dönemi ve tüm GTÇ stelleri içerisinde en anıtsal ve büyük boyutlu olan steldir.

2a2) Çağdın/Ahçaköy Steli: Bu stel yzüeyinde tek bir tanrı betimlenmesinin olduğu görülmektedir. Stel yüzeyinde tanrı figürünün yanı sıra *"Tarhuntaššalı Tarhunza"* yazıtının da olmasıyla hem tanrının kimliği belirlenmiş, hem de hangi şehrin tanrısı olduğu kaydedilmiştir. Hitit İmparatorluk Döneminde Fırtına Tanrısının adı öncelikle Tarhuna ve Hurri etkisiyle Teşup olmakla birlikte Luviler Tarhunza/Tarhunzas ismini kullanmışlardır (de Martino 2013: 410). Bununla birlikte söz konusu yazıtta, *Tarhunza* isimli Fırtına Tanrısının adı ilk defa, GTÇ'de bir stel yüzeyinde yer almaktadır.

2b) Tanrı ve Tapan Şahıs/Libasyon Sahneli Steller: Bu grupta 2 stel değerlendirilmektedir.

Harita 26: Tanrı ve Tapan Şahıs/Kral İkilisi (Tanrıya Libasyon Sahnesi) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

2b1) Altınyayla Steli ve **2b2)** Malatya Atabey Köyü Steli'dir. Altınyayla Steli'nde Geyikli Tanrı Kurunta'ya libasyon yapan kral tasviri yer alırken, Malatya Atabey Köyü Steli'nde ise dağların üzerine basan tanrıya elindeki testiyle libasyon yapan yönetici/kral figürü betimlenmiştir. Altınyayla Steli'nde geyiğin üzerine bastığı ve Atabey Köyü Steli'nde tanrının üzerinde durduğu dağ motifleri birbirine çok benzemektedir. Hitit İmparatorluk Dönemi Yazılıkaya A Galerisi'nde yer alan IV. Tudhaliya kabartmasında da kral aynı biçimde dağların üzerine basmaktadır (Seeher 2011b: Res. 86-87). Her ne kadar iki stel yüzeyinde aşınmalar olsa da her ikisinde de libasyon sahnelerinin olması ortak özellikleridir. Kral ve kraliçenin tanrı ve tanrıçaya sunu yapmasının tasvir edildiği en erken örneklerden birisi, Kayseri ili sınırlarında yer alan, Hitit Kaya Anıtı Fraktin'de

görülmektedir. Fıraktin Anıtı'nda III. Hattuşili Fırtına Tanrısı'na, eşi Pudu Hepa ise Tanrıça *Hepat'*a libasyon sunusu yapmaktadır (Darga 1992: 177-179, Res. 181-182). Yarım kalmış olan bu kaya anıtının IV. Tudhaliya zamanında babası ve annesi için yaptırılmaya başlandığı öngörüldüğü (Darga 1992: 179) için stellerin tarihlendirilmesi ile de paralellik oluşturmaktadır. Steller ile ilgili bizim kanaatimiz de her iki stelin de IV. Tudhaliya tarafından ya da onun zamanında hazırlatılmış olduğu yönündedir. Zira steller yüzeyindeki dağların betimlenmesi Yazılıkaya'da IV. Tudhaliya'nın üzerinde durduğu dağlara benzemektedir. Bu durum da sanatta bir standartlaşmanın olduğuna işaret etmektedir.

2c) Kral/Yönetici Tasvirli Steller: 2c1) Boğazköy'den Tudhaliya Steli, **2c2)** Boğazköy'den Šuppiluliuma Steli, **2c3)** Karakuyu/Torbalı Stelidir.

Harita 27: Kral/Yönetici Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

2c1) Boğazköy'den Tudhaliya Steli: Stel yüzeyinde betimlenen Tudhaliya'nın başı vücuduna oranla, öne çıkacak şekilde yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Yüzünde hem yüksek kabartma hem de alçak kabartma tekniği bir arada kullanılmıştır ve bu hali ile bir ilki göstermektedir. Bu kabartmanın benzerleri başkent Hattuşa'da Kral Kapısı figüründe, Sfenksli Kapıdaki sfenksin yüz betimlenmesinde; başkent sınırları dışında en doğuda Sivas ili sınırları içinde yer alan Kayalıpınar'daki "Kayalıpınar Tanrıça Kabartması"nda, en batıda Afyonkarahisar ilinde bulunan "Ahurhisar bronz heykelinde" görülmektedir. Birbirinden bu kadar uzaklıkta aynı üslûp özelliklerinin mevcut olması

merkezi otorite altında standartlaşmış bir tasvir sanatının olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Ayrıca boynuzlu başlığı nedeniyle tanrılaşmış olan bu kral figürü, üslûp özellikleri açısından ikonik steller içerisinde en erken örneği temsil etmektedir.

2c2) Boğazköy'den Šuppiluliuma Steli: Stel yüzeyinde betimlenen kral, Tudhaliya Steli'nde olduğu gibi boynuzlu başlığıyla tanrılaşmış bir kralı simgelemektedir. Kralın stel yüzeyindeki tasvirinde tüm silahlarını kuşanmış olarak tasvir edilmesi, onun savaşçı yönüne, boynuzlu başlık giymesi de, muhtemelen ölmüş ve tanrılaşmış bir krala işaret etmektedir. Stelde yer alan yazıta göre Šuppiluliuma isminde bir kralı gösteren figürün yüz detayları tam işlenmediği için yarım kalmış olma ihtimali yüksektir. Başındaki konik formlu başlığından sarkan şerit, OTÇ'ye tarihlenen Harput Steli'nde zaferi kazanan kral/yönetici figürünün başlığına benzemektedir. Bununla birlikte sağ eliyle yere dayadığı mızrağı tutması, sol eliyle de sol omzuna asmış olduğu yayı kavraması Hitit İmparatorluk Dönemine ait olan ve MÖ 13. yy'a tarihlenen kaya kabartmalarına paralellik göstermektedir. Bu kaya kabartmalarının Türkiye coğrafyasında geniş bir alana dağılım göstermeleri ile birlikte ortak bir betimleme anlayışının olması Hitit İmparatorluk Dönemindeki merkezileşmiş sanat anlayışı ile birlikte gücün ve otoritenin yansıtılmasına önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

2c3) Karakuyu/Torbalı Steli: Büyük bir bölümü kırılmış olmakla birlikte Hitit İmparatorluk Döneminde en batıda tespit edilmiş olan steli temsil etmesi açısından önem taşımaktadır. Stel yüzeyindeki figürün kıyafeti ve yere dayamış olduğu mızrağı ile Šuppiluliuma Steli ve yukarıda da bahsi geçen Hitit Kaya Anıtlarındaki yerel kral figürlerine paralellik göstermektedir.

2d) Tanrısal Çift/Yemek Sahnesi: Bu grup tek bir örnek olan Yağrı Steli ile temsil edilmektedir.

Harita 28: Tanrısal Çift/Yemek Sahnesi (Hazırlayan: Süheyla Zimmermann).

Yağrı Steli: Yüzeyinde yemek sahnesi olan ve tanrısal yemek olarak tanımlanan bir stelin Hitit İmparatorluk merkezinden uzakta, Eskişehir'de bulunmuş olması önemlidir. Bu stel ile birlikte GTÇ'de bir stel yüzeyinde ilk defa tanrıların yemek sahnesi teması karşımıza çıkmaktadır. Stel haricinde Yazılıkaya A Galerisi'nde 65 ve 66 numaralı kabartmalarda da stel yüzeyindeki figürlerde olduğu gibi karşılıklı oturan iki figür aralarında altar/masa olacak şekilde betimlenmişlerdir. Stel yüzeyindeki figürlerin yerleştirilmesi, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre tanrı figürünün sol, tanrıça figürünün ise sağ tarafta olması kuralına uygundur. Bununla birlikte Yağrı Steli'nde, sağ taraftaki figürün sol elinin yanlış betimlenmesi, GTÇ'de ilk defa bu stel yüzeyinde görülmektedir.

İkonik stellerle birlikte GTÇ'de görülen yenilikleri sıralamak mümkündür:

1) Hitit İmparatorluk Döneminde ilk defa tanrısal bir çift (?) karşılıklı otururken ve yemek sahnesinde bir stel yüzeyinde betimlenmiştir (Yağrı Steli).
2) İlk defa, tüm sahneyi teşkil eden iki kişinin karşılıklı yemek yeme sahnesi görülmektedir (Yağrı Steli).
3) Stel yüzeyinde ilk defa mobilya betimlemeleri yer almaktadır (Yağrı Steli).
4) Kral figürleri, ilk defa isimleriyle birlikte Hitit İmparatorluk Döneminde tasvir edilmiştir (Tudhaliya, Šuppiluliuma ve Karakuyu/Torbalı Stelleri).

5) Hitit İmparatorluk Dönemi kaya anıtlarında betimlenen yönetici/kral figürlerinin üslûp açısından benzerleri ilk defa steller yüzeyinde de tasvir edilmiştir (Karakuyu/Torbalı ve Šuppiluliuma Stelleri).
6) Kaya anıtlarındaki figürlerin işlenmesinde mevcut olan standartizasyonun stellerde de uygulamaya devam edildiği anlaşılmaktadır (Tüm steller).
7) Kral figürü ile birlikte yazılan ismi sayesinde, merkezi yönetimde yer alan kralın etki alanının boyutları öğrenilebilmektedir (Karakuyu/Torbalı, Tudhaliya ve Šuppiluliuma Stelleri).
8) Tanrılara sıvı libasyonu yapan kral ya da yönetici figürlerinin ilk defa stel yüzeyinde de mevcut olduğu belirlenmektedir (Altınyayla ve Atabeyköy Stelleri).
9) Tanrı karşısında libasyon yapan kral/yönetici ilk defa demonlar tarafından yüceltilmektedir (Altınyayla Steli).
10) Sıvı libasyonunun yapıldığı yerde bir kap olup olmaması sayesinde bir ritüelin nasıl gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Altınyayla ve Atabeyköy Steli).
11) Profilden betimlenen tasvirlerin yanı sıra bir stel yüzeyinde ilk defa figürlerin tamamen cepheden tasvir edildiği görülmektedir (Fasıllar Steli).
12) Aynı stel yüzeyinde hem tanrı tasviri hem de onu sembolize eden kutsal hayvanına yer verilmektedir (Altınyayla ve Fasıllar Stelleri).
13) Tanrı/Tanrıça tasvirlerinin yanında isimlerinin yer alması kimliklerini tanımamızı sağlamaktadır (Altınyayla, Yağrı ve Çağdın Steli).
14) Tanrı ve kent isimlerinin birlikte kullanılmasıyla, kentin baş tanrısı ve ismi öğrenilebilmektedir (Çağdın Steli).
15) Şehir isminin kullanılmasıyla birlikte, o yerleşimin lokalizasyonu anlaşılabilmektedir (Çağdın Steli).

Bütün bu verilerin ışığında GTÇ'de mevcut olan ikonik stellerin, Karakuyu/Torbalı Steli haricinde Hitit İmparatorluk Dönemi ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Karakuyu/Torbalı Steli, Boğazköy Tudhaliya Steli, Boğazköy Šuppiluliuma Steli, Yağrı Steli, Altınyayla Steli, Fasıllar Steli, Malatya Atabey Köyü Steli ve Çağdın Steli'nde, figürlerin tasvir edilmesinde görülen ortak ve birbirine çok benzeyen üslûp özellikleri nedeniyle, Hitit İmparatorluk Döneminde geniş bir coğrafyada, küçük farklarla da olsa standartlaşmış bir tasvir anlayışının olduğu görülmektedir. Bu sayede

de birbirinden farklı inanç ve kültürlere sahip olan halk gruplarının, ortak bir disiplin altında birleştirmesiyle, Hitit İmparatorluğu'na bağlı olan ortak bir aidiyet veya Schachner'in (2013: 536-537) vurguladığı üzere ortak bir kimlik altında birleştirme çabasının varlığı dikkati çekmektedir.

Hitit İmparatorluk Döneminde stel yapma ve dikmenin ana amacının kralların etki alanlarında kalan sahalarda kendi propagandalarını yapmalarını, yılın belirli zamanlarında kutlanan festivallerle birlikte, tanrılara yapılan sunularla, inanç gereği görevlerini yerine getirmiş olmalarını, yemek sahnesi ile birlikte tanrıların insanlar gibi yaşayabildiklerini yemek yeyip içebildiklerinin anlaşılmasını ve onlara belirli dönemlerde yemek ve içki sunuları yaparak memnuniyetlerini sağlama yoluna gitmelerini anlamaktayız. Bu sayede de yazılı belgelerde konuyla ilgili olarak kaydedilen bilgiler, steller yüzeyinde betimlenen sahnelerle de teyit edilebilmektedir.

7. BÖLÜM
GEÇ TUNÇ ÇAĞI SONU-DEMİR ÇAĞI BAŞLARI STELLERİ

Geç Tunç Çağı Sonu-Demir Çağı başlarına tarihlendirilen steller İç Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ve Akdeniz Bölgesi'nde görülmektedir.

7. 1. İÇ ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

İç Anadolu Bölgesi'nde Niğde ilinde stellerin varlığı belirlenmiştir.

7. 1. 1. Niğde

Niğde ilinde Tavşan Tepe 1 ve Tavşan Tepe 2 Stelleri bulunmuştur.

7. 1. 1. 1. Tavşan Tepe 1

Tavşan Tepe 1 Steli, 1980 yılında, Niğde ili, Bor ilçesi sınırlarında yer alan Tavşan Tepesi mevkiinde bulunmuştur (Çınaroğlu 1986: 326-327; Lev. 131, Res. 1). Stel iki parça halindedir (1986: 326-327). Eserin kaidesi 2006 yılında Lanaro tarafından yapılan araştırmada bulunmuştur (Lanaro 2015: 81, Fig. 5). Buluntunun geniş ön yüzeyinde ince bir basma düzlemi üzerinde çökmüş pozisyonda gösterilen bir aslanın sırtında yüksek arkalıklı sandalyede oturan Tanrıça tasvir edilmiştir (Şekil: 384-385). Aslanın başı yuvarlatılmış olup burnunun ucu küt sonlanmaktadır. Kükrer şekildeki ağzı açıktır ve kesici dişleri işlenmiştir. Su damlası biçimindeki gözü üstten ve alttan ince yiv ile konturlanmıştır. İki bıyığı birbirine paralel yiv ile vurgulanmaktadır. Boynu kısa olmakla birlikte ensesi uzundur. Başının üzerinden başlayan yelesi ensesi üzerinde ve sırt bölümünde de devam ederek kuyruk başlangısında sonlanmaktadır. Yele bölümü kabartma bir banttan çıkan birbirine paralel işlenmiş yivlerle gösterilmektedir. Karnı arkaya doğru incelmektedir. Göğüs bölümünde birbirine paralel 4-5 sıra nervür işlenmiştir. Gövdesinin ön bölümündeki birbirine oparalel verev yivler de kaburgalarını simgeliyor olmalıdır. Ön ve arka bacak mafsalları betimlenmiştir. Ön ve arka pençeleri de işlenmiştir. Arka bacağına paralel olarak dikey inen kuyruğun uç bölümü yukarı doğru kıvrılmaktadır. Tanrıça figürü, sandalyenin arkalık kısmına ve oturma bölümüne tam olarak yerleşmiştir ve arada boşluk kalmamıştır. Sol tarafa yönlendirilmiş olan Tanrıça, yüzeyi taramalarla bezeli bir tabure üzerine basmakta ve oturduğu sandalye de

kartal başlı bir karışık yaratık tarafından taşınmaktadır (Çınaroğlu 1986: 326-327; Lev. 131, Res. 1). Tanrıçanın yüz detayları belirgin olmamakla birlikte iri burnu ve ağzı seçilebilmektedir, saçları ensesinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Kısa kollu uzun elbisesinin etek kısmı pilelidir. Dirsekten kıvırarak ileri uzattığı sağ elinde bir başak[224] (?), göğsü üzerindeki sol elinde ise bir hançer (?) tutmaktadır. Tanrıça ayaklarına ucu kıvrık botlar giymektedir. Figürün dizlerinin önünde sunak benzeri bir nesne vardır. Başının ön tarafındaki boş alana ise küçük boyutlu, baş kısmı kırılmış tapan bir şahıs yerleştirilmiştir. Tanrıçaya doğru yönlendirilmiş olan bu figür etek kısmı üçgen desenleriyle süslü uzun bir elbise giymektedir. Figür sol elini yüzü hizasında tapınma pozunda kaldırmıştır, sağ eli ise karnı üzerindedir (Çınaroğlu 1986: 326; 1989: 3-4, Fig. III,1, Pl. IV-V, Lanaro 2015: 81-84, Fig. 6-9). Lanaro'ya göre (2015: 84) Tanrıça figürünün başının üzerinde kanatlı güneş kursu tasvir edilmiştir ancak tahribat nedeniyle küçük kalıntıları seçilebilmektedir.

Tavşantepesi Mevkiinde, birbirinden 2,75 m uzaklıkta iki kaidenin mevcut olduğu belirlenmiştir. Bu kaideler ana kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur (Çınaroğlu 1986: 327, Res. 1, Şek. 1,2). Tanrıçalı stelin alt bölümün ölçülerinin buradaki 1 numaralı kaideye uyduğu tespit edilmiştir. Kaidenin derinliği 0,50 m'dir (Çınaroğlu 1986: 327).

Eser Çınaroğlu (1986: 326-327) tarafından Tuwanuva bölgesi anıtlarına dahil edilerek MÖ 8. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Stel üzerinde son dönem çalışmaları yapan Lanaro (2015: 93) eserin MÖ 8. yy tarihlendirmesini kabul etmeyerek buluntunun MÖ 2. binyıl sonu ve 1. binyıl başı arasında bir döneme tarihlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Lanaro (2015: 84, 93) buluntu yüzeyinde tasvir edilen Tanrıça tasvirinin yerel Anadolu geleneği özellikleri taşıyan bir tahıl ve tarım tanrıçası olabileceğini öngörmektedir. Lanaro'ya (2015: 88-93) göre stel bir şehir merkezinde değil açık bir alana dikilmiştir bu alan da bir geçiş yolu olan Altunhisar Vadisi'dir.

[224] Çınaroğlu (1986: 326-327) tarafından asa (?) şeklinde tanımlanmıştır.

7. 1. 1. 2. Tavşan Tepe 2

Tavşantepe 2 Stel parçası, Niğde ili, Bor ilçesinde, Keşlik Vadisi'nin sonunda, Tavşan Tepesi'nden 6 km uzaklıkta, yol yapım çalışmaları esnasında bir kum kütlesinde bulunmuştur (Çınaroğlu 1989: 5-6; Lanaro 2015: 88). Parçanın ön yüzeyinde oturan bir aslanın sağrısı üzerinde yüzeyi taramalarla bezeli bir tabure üzerine basan figür[225] esere hâkim tasvirdir (Şekil: 386-387) (Çınaroğlu 1989: 5-6, Pl. VIII; Lanaro 2015: 89, Fig. 15-16). Bu figürün bir bacağının dizinden aşağı bölümü ile diğer ayağının uç kısmı korunmuştur. Korunan parçaya göre uç kısımları kıvrık botlar giymektedir. Bu figürün tam karşısında düşüyormuş gibi tasvir edilmiş olan bir insan tasviri mevcuttur. İkinci figürün göğsü üzerinde kabartma bir disk vardır ve belindeki kemer üçgen motiflerle bezenmiştir. İleri doğru uzattığı sol elinde asa ya da mızrak benzeri bir nesne tutmaktadır. İkinci figürün dirseğinin altı ve aslanın başı üzerindeki alana küçük boyutta bir at tasviri işlenmiştir (Çınaroğlu 1989: 5-6, Pl. VIII, Fig. III, 3; Lanaro 2015: 89, Fig. 15-16).

7. 2. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDE

Doğu Anadolu Bölgesin'de Hakkâri Stelleri ve Erzurum/Şenkaya Steli bu dönemi temsil etmektedir.

7. 2. 1. Hakkâri

Hakkâri ilinde şehrin adıyla tanımlanan steller mevcuttur.

7. 2. 1. 1. Hakkâri

Hakkâri Stelleri 1998 yılında, Hakkâri şehir merkezinde yer alan, Dağgöl Mahallesi Kaledibi mevkiinde, Orta Çağa ait Mir Kalesi'nin kuzeybatı tarafındaki, 90°'ye yakın diklikte olan kayalık etekleri önünde bulunmuştur (Sevin ve Özfırat 1998: 6; Sevin 2000: 47; 2001: 79; 2002: 43; Sevin, Özfırat ve Kavaklı 2001: 357, Res. 2-3; Sevin 2015: 27, Res. 24-25).

Malzemesi killi kireç taşı ve kalkernit olan, yerel taşlardan yapılmış stellerin toplam sayısı 13'tür (Sevin 2001: 79; Sevin, Özfırat ve Kavaklı 2001: 357; Sevin ve Özfırat

[225] Lanaro (2015: 89) tarafından tanrı olarak yorumlanmıştır

2001a: 501, Sevin 2005: 28). Yükseklikleri 0,70 - 3,10 m arasında, kalınlıkları ise 0,15-0,20 m arasında değişmektedir (Sevin 2001: 80; Sevin ve Özfırat 2001a: 503; 2001b: 13; Sevin, Özfırat ve Kavaklı 2001: 357; Sevin 2015: 28). Bunlar, kalenin bulunduğu dik kayanın 1 m kadar önüne, kabartmalı ön yüzeyleri batıya dönük şekilde yerleştirilmişlerdir (Sevin 2005: 23). Yüksekliği 3,10 m olan stel haricindeki diğer steller, bir yere dikilmelerini veya ayakta durmalarını sağlayacak donanımlara sahip değildir. Söz konusu stellerin bir kısmı özel olarak hazırlanmış düz bir zemine, bir kısmı ise kaba moloz taşlardan yapılmış 0,60-0,70 m yüksekliğindeki bir platformun üzerine, yan taraflarından küçük taşlar ile desteklenerek, yan yana kısmen de arka arkaya oturtularak dizilmişlerdir (Sevin 2001: 80; Sevin ve Özfırat 2001a: 503; Sevin 2005: 23, Res. 6-7, 11; 2015: 27, Res. 24-25). Ön sıradaki stellerden sonra, diğerleri farklı zamanlarda, platform ve dik kaya arasındaki boşluğa yan yana ve arka arkaya dizilmişlerdir (Sevin 2005: 25, Çizim: 3-5; 2015: 27).

Steller araştırmacısı tarafından 1-13 arasında numara verilerek adlandırılmışlardır (Sevin 2005: 30-66). Bunların ön yüzeyleri tasvirlerle bezenmiş, arka yüzeyleri ise işlenmeden bırakılmıştır (Sevin 2015: 28). Form ve yüzeylerinin işlenişi açısından değerlendirildiğinde, eldeki buluntuların farklı zaman ve ustalar tarafından yapıldıkları öngörülmektedir (Sevin 2005: 28). Sevin'in (2005: 28; 2015: 28) görüşüne göre, stellerin yüzeyindeki tasvirlerin işlenişi üç farklı tekniktedir: **1)** Kabartma tekniği, **2)** Kabartma-oyma tekniği, **3)** Çizgici tekniktir.

1) Kabartma Tekniğinde İşlenen Tasvirlerle Bezeli Steller: Bu stel grubu, 1-7 arasında numaralandırılmıştır (Şekil: 388-394) (Sevin 2005: 30-52, Res. 12-31). Bunlar, en erken döneme işaret etmekte ve kaliteli işçilik yansıtmaktadır (Sevin 2005: 28). Form olarak, üst kısımları geniş ve kavisli, aşağı doğu daralarak inen gövdeleri alt kısmında sivrilerek sonlanmaktadır (Sevin ve Özfırat 2001a: 503; Sevin 2005a: 28, Res. 12-31). Söz konusu stellerin ön yüzeyindeki ana motif, cepheden tasvir edilmiş bir erkek bedeninin üst bölümüdür. Bunların ortak özellikleri güçlü ve çıplak gövde ile betimlenmiş olmalarıdır (Sevin ve Özfırat 1998: 8; 2001a: 503, Res. 6-12). Ana figürlerin yüzlerinin tasvir edilişinde farklı özellikler dikkati çekmektedir. Bunlar, 1 ve 2 numaralı stellerde yuvarlak ve tombul görünümlü, 3 numaralıda yuvarlak yüzlü hafif

sivri çeneli, 4 numaralı örnekte oval ve tombul yüzlü, 5 numaralıda ince uzun yüzlü, 6 numaralı örnekte uzun ve hafif tombul yüzlü, 7 numaralıda ise hafifçe yuvarlak ve basık yüz olarak ön plana çıkmaktadır (Sevin 2005: 33, 36, 39, 42, 45, 49, 52, Res. 17-31). Hepsinde ortak özellik, alnın dar oluşu, kaşların hilâl biçimi ve ortadan birleşmesi, gözbebeklerin çukurlarının vurgulanmış olması ve bazı örneklerde bu oyukların beyaz renkli bir taş ile doldurulması karakteristiktir. Figürlerin kabartma betimlenmiş olan uzun burunları küt olarak sonlanmaktadır ve burun delikleri de kısmen belirgindir. Figürlerin kabartma betimlenen ağızları küçüktür. Üst ve alt dudak ayrımları yatay yivle belirginleştirilmiştir. Bazı örneklerde bu yatay yiv oluk halini aldığı için dudakları hafif aralık da görülebilmektedir. Ağızlarının her iki yanında, yay biçiminde yanak çizgileri işlenmiştir. Bütün örneklerde kulaklar küçük ve boyun kısımları ince tasvir edilmiştir. Figürlerin bazılarının başlarında bezeli başlıklar ve bazılarında da bezeli puşi benzeri örtüler dikkati çeker (Sevin 2005: 33, 36, 39, 42, 45, 49, 52, Res. 17-31). Figürlerin kolları birçok örnekte kaslı gösterilmiştir. Stel yüzeyindeki insan tasvirlerinde kollar vücutlarına birleşik olarak, dirsekten kıvrılmış ve göğüslerinin üzerine getirilmiştir ve elleriyle, deriden oldukları varsayılan kırba ya da tulum benzeri bir içki kabı tutmaktadır. Figürler sağ elleriyle kırbayı ağız kısmından tutarlarken, sol ellerini ise kabın gövdesi üzerine getirmişlerdir (Sevin ve Özfırat 1998: 8; 2001a: 504, Res. 6-12; Sevin 2005: 33, 36, 39, 42, 45, 49, 52). 1-4 ve 6-7 numaralı stellerin yüzeyindeki kapların bezemesiz oldukları anlaşılır. 5 numaralı stel yüzeyindeki kırba biçimli kabın üzerinde yay ve üçgen motiflerinden oluşan bezemeler yer almaktadır (Sevin 2005: Res. 17, 19, 21, 23, 25, 28, 30). Figürler bel kısımlarında üzeri bezemeli geniş kemer taşımakta ve bu kemere sağ taraftan takılan bir hançer eşlik etmektedir. Cinsiyet organları, üzeri kazıma bezemeli suspansuvar altına gizlenmektedir. Bu suspansuvarlar bele sarılan bir kayışa tutturulmuştur (Sevin ve Özfırat 2001a: 503-504, Res: 6-12). Stellerin yüzeyinde ana figürlerin haricinde belli bir kuralda yerleştirilmiş çok sayıda silah, insan, çadır ve hayvan figürleri mevcuttur (Sevin ve Özfırat 2001a: 504, Res: 6-12). Bahsi geçen silahlar dik duran bir mızrak, ucu kıvrık bir asa-çubuk, eğimli yerleştirilmiş bir balta, topuz, hançer, içbükey gövdeli madeni görünümlü yassı bir nesne, yay benzeri başka bir nesne ve ok benzeri ucu sivri diğer bir nesne şeklindedir. 1-7 numaralı stellerde, kural olarak dik duran mızrak ana figürlerin sağ tarafında yer almaktadır. 6 ve 7 numaralı steller haricinde diğer stellerde, balta tasviri figürlerin sol

omuzları üzerine gelecek şekilde eğimli yerleştirilmiştir. 6 numaralı stelde baltanın yerini bir topuz almış, 7 numaralı stelde ise balta tasviri ana figürün sağ tarafına, mızrağın yanına yerleştirilmiştir. İçbükey gövdeli, madeni görünümlü yassı nesne 1-5 numaralı stellerde ana figürün sol kolunun altında görülmekte, 6 numaralı stelde sol elin üst kısmına, 7 numaralı stelde ise sağ omuz üzerine gelecek biçimde konumlanmaktadır (Sevin ve Özfırat 2001a: Res: 6-12; Sevin 2005: Res. 17, 19, 21, 23, 25, 28, 30). Stellerin yüzeyinde 10 adet küçük insan figürü tasvir edilmiştir. Bunlardan 9 adedi erkek, bir adedi kadındır ve bunlar da ana figürde olduğu gibi çıplak betimlenmiştir (Sevin ve Özfırat 2001a: 504, Res: 6-12). Söz konusu stellerde göçebelik unsuruna vurgu yapan çadır motifleri de seçilebilmektedir. Çadırlar kubbemsi bir çatı konstrüksiyonuna sahip olup, üzerlerinde pencere tarzı açıklıklar belirtilmiştir. Bu çadırlar 3, 6-7 numaralı stellerin yüzeyinde ana figürün sağ veya sol omzunun üzerindeki boşluğa, 4 numaralı örnekte ise sağ dirseğinin altına yerleştirilmiştir (Sevin 2005: 40, 43, 50, 52, Res. 21, 23, 28, 30). Kabartma tekniğinde tasvir edilen stellerde boş kalan alanlar çeşitli hayvan figürleri ile doldurulmuştur. Bu figürler, leopar, dağ keçisi, geyik ve yılan tasvirlerinden oluşmaktadır (Sevin ve Özfırat 1998: 8; Sevin 2000: 48; Sevin ve Özfırat 2001a: 505; Sevin 2001: 80; Sevin 2005: Res. 17, 19, 21, 23, 25, 28, 30).

2) Kabartma-Oyma Tekniğinde İşlenen Tasvirlerle Bezeli Steller: Sevin (2005: 53, Res. 32-36) bu tekniği "geçiş stili" olarak değerlendirmektedir. Bu grupta tasvir edilen steller 8 ve 9 (Şekil: 395-396) numaraları ile adlandırılmaktadır (Sevin 2005: 54-57, Res. 32-36). Anılan grupta, kabartma tekniğinin yanı sıra, figürlerin yüzlerinin işlenişinde oyma tekniği de kullanılmıştır (Sevin 2005: 53). Bu teknikte, "kabartma tekniği"nde olduğu gibi ana motifi, cepheden tasvir edilmiş bir erkek bedeninin üst bölümü temsil etmektedir. Her iki stelde ana figürün ortak özelliği, güçlü ve çıplak gövde ile betimlenmiş olmalarıdır. Ana figürlerin yüzlerinin tasvir edilişinde farklı özellikler dikkat çekicidir. Söz konusu figürlerin oval yüzleri oyularak işlenmiştir, buna karşılık yüzün diğer bölümleri kabartma tekniğinde betimlenmiştir. Her iki ana figürde alın dar, kaşlar hilâl şeklinde, kabartma gözler yuvarlak biçimli, kabartma burunlar uzun ve küt bitimlidir. Küçük ağızlarında iki üst ve alt dudak arası yatay yiv ile belirginleştirilmektedir. 8 numaralı stelde iki dudak arası oluk şeklinde bir yiv ile

gösterildiği için dudaklar hafif aralık görülmektedir. Figürlerin yanak çizgileri iki yönde yay şeklindedir. Kulaklar ve boyun hatları ise verilmemiştir. Başlarında puşi benzeri bir örtü vardır. Figürler, kaslı betimlenmiş kollarını dirsekten kıvırmışlar ve göğüslerinin üzerinde elleriyle, gövdesi gösterilmemiş kırba ya da tulum benzeri bir kap tutmaktadırlar. Sağ elleriyle, kabın ağzını tutar şekilde betimlenen 8 numaralı stelde kabın ağzı küçük bir noktaya dönüşmüş; 9 numaralı stelde ise kabın ağzı kabarık bir halka şeklindedir. Her iki figürün sol elleri, gövdesi işlenmemiş kapların üzerindedir (Sevin 2005: 55-56, Res. 33-36). Figürlerin bellerinde ince ve dar kemer belirgin olup, kemerin üzerinde ne olduğu tam anlaşılamayan tokalı bir nesne yer almaktadır. Ayrıca bu kemere sağ taraftan takılan kabzalı bir hançer birinci grupta tanımlanan stellerde olduğu gibi eşlik etmektedir. Cinsiyet organları, üzeri kazıma bezeli suspansuvar altına gizlenmektedir. Bu suspansuvarlar bele sarılan bir kayışa tutturulmuştur (Sevin 2005: 55-56, Res. 33-36). Kabartma tekniğinde işlenmiş olan 1-7 numaralı stellerde olduğu gibi bu grubun figürlerinde de silah, alet ve çeşitli nesneler yer almaktadır. Bunlar balta, ucu kıvrık asa-çubuk, dikey duran mızrak, keser (?), içbükey gövdeli madeni görünümlü bir nesne ve bıçaktan oluşmaktadır. Bu stellerin kabartma tekniğinde yapılmış olanlardan farkı silahlarda belirginleşmektedir. Örneğin bu grupta dikey duran mızrak ile eğimli gösterilmiş balta tasvirleri zıt yönlere yerleştirilmiştir. Bu grup stellerde de göçebelik unsuruna vurgu yapan çadır motifleri mevcuttur. 8 numaralı stel yüzeyinde hafif sivri tepeli çatı konstrüksiyonu olan bir çadır yer almakta, 9 numaralı stelde ise kırıklar mevcut olduğundan çadır tasvirinin olup olmadığı bilinmemektedir (Sevin 2005: 54-57, Res. 33-36). Kabartma teknikte yapılan stellerden farklı olarak bu grubun stellerinde küçük insan ve hayvan tasvirlerine yer verilmemiştir.

3) Çizgici Teknikte İşlenen Tasvirlerle Bezeli Steller: Hakkâri Stelleri'nde üçüncü ve son grubu çizgici teknikte işlenmiş örnekler temsil etmektedir (Sevin 2005: 58). Bu teknikte tasvir edilen steller 10-13 (Şekil: 397-400) numara ile tanımlanmaktadır (Sevin 2005: 58-66). Üçüncü gruptaki steller form olarak diğer gruptakilerden ince-uzun biçimleriyle farklılaşmaktadır. Sevin (2005: 58), stellerin yüzeylerindeki bezemelerin kazıma çizgilerle yapılmış olduğunu belirtse de figürlerin yüz hatlarının işlenişinde oyma ve kabartma teknikleri de kullanılmıştır. Steller genel görünüm olarak kabadır; ancak diğerlerinde olduğu gibi ana motifi insan bedeninin üst bölümü oluşturmaktadır.

Sevin'e (2005: 58) göre, dört stelden ikisi ana figür olarak erkek tasviri içermekte, diğer ikisi ise kadın tasvirlerine aittir.

Erkek grubuna dahil edilen 10 ve 11 numaralı stellerde ana figürlerin yüzleri oyma tekniğinde oval olarak işlenmiştir. Aynı gruba dahil edilmesine rağmen 10 ve 11 numaralı stellerde figürlerin yüzlerinin işlenişinde farklılıklar mevcuttur. 10 numaralı stelde alın dar, kaşlar hilâl biçimli ve çatık, gözler içleri oyuk iki kabartı şeklindedir. 11 numaralı stelde ise alın ve kaşların gösterilmemesi, gözlerin iki yuvarlak delik şeklinde tasvir edilmesi 10 numaralı örnekten ayrılmasına neden olmuştur. Söz konusu bu farkların yanı sıra yüz işlenişlerinde ortak özellikler de mevcuttur. Bu ortak özelliklere göre, ana figürlerin burunları kabartma tekniğinde uzun ve küttür. Bunların burun delikleri gösterilmeye çalışılmış, ağızları küçük ve kapalı, yanak çizgileri yay biçiminde çenelerinin altında birleşmektedir. Kulaklar ve boyun işlenmemiştir. Başlarında puşiyi andıran bir örtü vardır. Ana figürlerin kolları dirsekten kıvrılmış ve göğüslerinin üzerinde elleriyle, gövdesi işlenmemiş kırba ya da tulum biçimli bir kap tutmaktadırlar. Sağ elleri kabın yalnızca küçük bir delik haline dönüşen ağız kısmındadır (Sevin 2005: 60-62, Res. 38-41). Figürlerin bellerinde bezeli dar kemer yer alır. Bu kemere kabzası figürün sağ tarafında olmak üzere bir hançer takılıdır. Cinsiyet organları, 10 numaralıda bezeli, 11 numaralıda ise bezemesiz birer suspansuvar altına gizlenmiştir. Bu suspansuvarlar bele sarılan bir kayışa tutturulmuştur (Sevin 2005: 60-62, Res. 38-41). Her iki figürün de sağ omuzları üzerinde bir balta, sol omuzları hizasında ise dikey duran birer mızrak yer almaktadır. 10 numaralı stelde betimlenen ana figürün karın bölümünde, aynı teknikte ve aynı özellikleri gösteren küçük bir insan figürü bulunmaktadır (Sevin 2005: 60, Res. 38-39). 11 numaralı stelde ana figürün sağ kolu altındaki boşluğa şematik bir çadır tasviri çizilmiştir (Sevin 2005: 62, Res. 40-41).

Sevin ve Özfırat (Sevin ve Özfırat 2001a: 505) tarafından kadın olarak nitelendirilen 12 ve 13 numaralı iki stel işçilik, aksesuar, ellerin durumu ve yüz hatları ile diğerlerinden farklılık göstermektedir. Her iki stelde de tümüyle çizgisel teknik hâkimdir. Bunlarda cinsiyet açıkça belirtilmemiştir. Ellerinde herhangi bir nesne tutmazlar ve silahsızdırlar (Sevin ve Özfırat 2001a: 505, Res. 17; Sevin 2005: 63-66, Res. 42-45). 12 numaralı stel kısmen kırık olmasına karşın korunan yüzeyinde sağ eli çenesine dokunan bir figür

belirgindir. 13 numaralı stelde yer alan figür ise boynunda sallantılı kolyesi ile tasvir edilmiştir. Bunun saçları açık ve uzundur. Kolları ince işlenmiştir. Elleri erkek tasvirlerinden farklı olarak bel kısmında durmaktadır. Üzerindeki eteğin uçları sıralı üçgenlerden oluşan bir bordürle bezenmiştir (Sevin ve Özfırat 2001a: 505; Sevin 2001: 80, Res. 8; 2005: 68-69, Res. 42-45).

Sevin'in (2002: 44) bildirdiği üzere, benzer figürlerin betimlenmiş olduğu steller İber Yarımdası'nda (Portekiz ve İspanya'da), Kuzey İtalya'da, Romanya'da, Ukrayna'da, Kırım'da, Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Azerbeycan'da, Ermenistan'da' Dağıstan'da, Kuzeybatı İran'da, Kuzey Irak'ta, Batı Moğolistan'da ve Çin'in Sincan-Uygur Bölgesi'nde olmak üzere çok geniş bir coğrafyada görülmektedir (Sevin 2015: 34-35).

Hakkâri Stelleri'nin tarihlendirilmesinde ve stellerin yüzeylerine işlenen figürlerin kimliklerinin tanımlanmalarında, ellerinde tuttukları kırba/tulum, maden külçeleri, çadır gibi eşyalar ile birlikte; balta, hançer ve mızrak gibi silah tipleri dayanak noktası oluşturmuştur (Sevin 2015: 31, 33).

1-5 numaralı stellerdeki figürlerin sol kolları altında tuttukları, içbükey formlu, çift ağızlı ve yüzeyinde damgası olan nesneler ile; 6-9 numaralı stellerdeki figürlerin kollarının yan bölümlerindeki içbükey formlu nesneler, 10 numaralı stelde ikinci küçük figürün iki elinde tuttuğu içbükey nesne ve 11 numaralı stelde ana figürün sol elinin önünde betimlenmiş olan ve daha küçük işlenen içbükey biçimli nesneler maden külçelerini temsil ediyor olmalılardır. Bu maden külçeleri steller yüzeyinde betimlenen çıplak figürlerin mesleklerini ya da yaptıkları işleri simgelemektedir (Sevin 2002: 74-78).

Stellerin tarihlendirilmesi hususunda önemli verilerden birisi olan baltaların, Orta Anadolu ve Kuzey Mezopotamya; hançerlerin ise Kuzeybatı İran-Güney Hazar kökenli olup, MÖ. 15. yy ortalarından 10. yy'lara kadar kullanılmış oldukları bildirilmektedir (Sevin 2002: 50). Sevin ve Özfırat stellerin MÖ 2. binyılın ortaları ve ikinci yarısı ile en geç MÖ 1. binin çok başlarına tarihlenmiş olabileceği bildirilmektedir (Sevin ve Özfırat 2001a: 508-513; 2001b: 19-23; 2015: 33). Stellerin, buluntu yerlerinin 19 m kuzeyinde

açığa çıkarılmış olan oda mezarla bağlantılı olduğu belirtilmektedir (Sevin 2015: 31). Bununla birlikte Hakkâri Stelleri yüzeyinde betimlenen figürlerin tanrı ya da tanrıçaları temsil etmediklerini kaydedilmekle birlikte (Sevin 2015: 31, 109), söz konusu stellerin yerel bir dağ hanedanlığının MÖ 1450 ile MÖ 1000 yılları arasında ölmüş atalarını anmak amacıyla yapılmış, ata kültü ile bağlantısı olan cenaze ritüelleri ile ilgili olması gerektiğini ifade edilmektedir (Sevin 2015: 31, 109; Özfırat 2018: 177).

Schachner (2018d: 29-31) de Hakkâri Stelleri'nin MÖ 14. yy ile 12. yy arasındaki bir zaman dilimine tarihlendirilmesi gerektiğini bildirerek, genel olarak MÖ 2. binyılın sonlarına atıfta bulunmaktadır.

7. 2. 2. Erzurum

Erzurum ili sınırları içerisinde Erzurum/Şenkaya Steli mevcuttur.

7. 2. 2. 1. Erzurum/Şenkaya

Erzurum/Şenkaya Steli, 2020 yılında, Erzurum ili, Şenkaya ilçesine bağlı Ormanlı köyünde, Aytaç Alver isimli bir vatandaşın ihbarı üzerine, bir tarlada otlar arasında bulunmuştur (Erzurum'da 2 bin 500 yıllık 'Taş Baba' heykeli bulundu - Son dakika haberleri (sozcu.com.tr) (Erişim Tarihi: 22.12.2021; Özgül 2020: 224). 1,23 m yüksekliğe sahip olan stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru daralan konik fromludur. Stel yüzeyinde bir insan figürünün belirli yerleri tamamen cepheden betimlenmiştir (Şekil: 401). Yüzü kalp formunda işlenen figürün yay biçimli kabartma kaşları yüzün sınırını meydana getirmektedir. Yüzün ortasındaki kabartma burnun uç bölümü küt kesilmiştir ve üst kısmı kaşlarla birleşmektedir. Gözleri iki kabartma düğmecik halindedir. Burnun altında betimlenen ağız, yatay oluk şeklinde bir yivden meydana gelmektedir. Kabartma betimlenen kollar yanak hizasından başlamaktadır. Sağ kolunu dirsekten hafif bükerek elini çenesinin altına doğru getirmiştir ve sağ eliyle konik formlu bir kabı dip bölümünden tutarak ağzına doğru yaklaştırmaktadır. Beş parmağı işlenen elin duruş yönü doğrudur. Parmak araları yivlerle sağlanmaktadır. Dirsekten kıvırdığı ve vücuduna yapışık olan sol kolunu karnı hizasına getirmiştir ve sol eli yaklaşık açık durumda karnı üzerinde durmaktadır. Beş parmağı da işlenen elin duruş yönü doğrudur ve parmak ayrımları yivlerle vurgulanmaktadır. Figürün belinde

dört kalın nervürlü kemer vardır. Figürün erkek olduğuna işaret edebilecek ne silah ne de Hakkâri Stelleri'ndeki erkek figürlerinin bellerinde görüldüğü üzere erkeklik organlarını koruyucu suspansuvar vardır.

Eser hakkında ilk yayını yapan Özgül (2020: 224), stelin yüzeyindeki figür nedeniyle eseri Hakkâri Stelleri, Oltu taş heykeli, Horasan taş heykeli ve İran Meşkinşehr taş heykelleri ile bağlantılı görmektedir (Özgül 2020: Foto V, VI, III, IV, VII).

Stel yüzeyindeki figürün yüzünün kalp şeklinde betimlenmesi, kabartma burnu ve düğme şeklindeki kabartma gözleriyle Hakkâri 8-12 numaralı stel ile paralellik göstermektedir. Bununla birlikte bahsi geçen tüm stellerdeki figürler erkektir ve silahlarıyla birlikte tasvir edilmişlerdir. Erzurum/Şenkaya Steli'ndeki figürün elinin duruşu en çok Hakkâri 3-4, 6-7, 10-12 numaralı stellerle ile paraleldir; ancak Hakkâri Stelleri'ndeki figürler, 12 numaralı stel yüzeyindeki figür haricinde, kırba ya da tulum biçimli kapları ağız bölümlerine yakın tutarken, Erzurum/Şenkaya Steli'ndeki figür konik formlu bir kap tutmaktadır (Özgül 2020: Foto V). Erzurum/Şenkaya Steli'ndeki figürün erkek cinsiyetinde betimlenmemesi, silahsız olması ve elinde tuttuğu kap nedeniyle bahsi geçen tüm stellerden ya da heykel olarak isimlendirilen eserlerden farklılık göstermektedir.

Erzurum/Şenkaya Steli'ndeki figürün ellerinin duruşu ve sağ elinde tuttuğu konik formlu kap, MÖ VII-V. yy'a tarihlendirilen İskit Heykeli'ndeki figüre (Belli 2003a: Res. 63) ve Kırgızistan'daki taş Balballar olarak isimlendirilen insan biçimli heykellerde yer alan figürlerin sağ ellerinde tutarak ağızlarına yaklaştırdıkları kaplara benzemektedir (Belli 2003a: Çiz. No: 16, 17, 22, 26, 29, 32, 39, 42, Res. 76, 83, 89). Bununla birlikte Erzurum Steli yüzeyindeki figürün işlenmesi açısından Kırgızistan'daki Balballara değil, Hakkâri Stelleri'ne daha yakın görünmektedir. Adı geçen taş heykeller ve balballar 6-13. yy'lar arasında Türk toplulukları tarafından oldukça yaygın kullanım görmüş olup, kült merkezleri ile kurgan mezarların üzerine dikilmişlerdir (Belli 2003a: 35).

Erzurum ilinde münferit, tekil bir buluntu olan stelin bir mezar ile bağlantısının olması gerekmektedir.

7. 3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLİNDE

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Batman'da bu döneme ait stel/steller tespit edilmiştir.

7. 3. 1. Batman

Batman ilinde Hanlı/Hanik Steli görülmektedir.

7. 3. 1. 1. Hanlı/Hanik

2002 yılında, Batman ili, Ilısu Baraj alanında yapılan yüzey araştırması kapsamında, G. Barın, E. Akın ve F. S. Şahin, Hanlı (Hanik) köyünde iki adet stel tespit etmişlerdir (Barın, Akın ve Şahin 2004: 131, Res. 14, 15). Söz konusu steller, Hanlı/Hanik köyünde bir köy camisinin merdivenlerinde basamak taşı olarak kullanılmıştır (Lev. 87). Bu taşların, caminin yakınlarındaki, harabe durumda olan bir Süryani kilisesinden getirilmiş olduğu köylüler tarafından belirtilmiştir (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun 2008: 94, 98, Res. 11; 2011: 949-950, Şek. 48). Stellerin orijinalinde nereden getirilmiş olduğu tespit edilememiştir (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun 2008: 120). Barın, Akın ve Şahin (2004: 131) iki ayrı stelin tanımlamasını yaparken; Erim - Özdoğan ve Sarıaltun (2008: 120; 2011: 986) basamaklarda üç adet taşın kullanıldığını ve üçünün de aynı stelin parçaları olduğunu öngörmektedir. Her iki stel de kırılmış oldukları için orijinal formları bilinmemektedir. Stellerden birisinin yüzeyinde ellerini kavuşturmuş bir erkek kabartması mevcut iken (Barın, Akın ve Şahin 2004: 131, Res. 14), diğerinin yüzeyinde ise yine kabartma tekniğinde yapılmış stilize insan, hayvan, bıçak ve çeşitli kap tasvirleri bulunmaktadır (Şekil: 402) (Barın, Akın ve Şahin 2004: 131, Res. 15). Araştırmacılar söz konusu stellerin yüzeyindeki tasvirleri Hakkâri Stellerine benzetmekte ve bu stelleri MÖ 2. binyıla tarihlendirmektedirler (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun 2008: 94; 2011: 949-950).

7. 4. DEĞERLENDİRME

Geç Tunç Çağı Sonu-Demir Çağı Başlarına ait olan zaman dilimi içerisinde mevcut olan steller İç Anadolu Bölgesi'nde Niğde ili sınırlarında yer alan Tavşan Tepe 1 ve

Tavşan Tepe 2 Stelleri; Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hakkâri ilindeki Hakkâri Stelleri, Erzurum ilinde Erzurum/Şenkaya Steli ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Batman ilinde Hanlı/Hanik Steli olarak saymak mümkündür.

Harita 29: Geç Tunç Çağı Sonu-Erken Demir Çağı Başı Evresi Steller, (Hazırlayan: Süheyala Gedik Zimmermann).

Bu döneme ait olan stellerin tümü ikonik steller grubundadır. Formları açısından Tavşantepe 1 Steli üst kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru düz inen konik formlu, Tavşan Tepe 2 Steli üst bölümü kırık olduğu için korunduğu kadarıyla dikdörtgen formlu; 13 adet stelden meydana gelen Hakkâri Stelleri grubu üst kısımları yuvarlatılmış ve aşağı doğru daralan konik formlu; Erzurum Steli, Hakkâri Stelleri'nde olduğu gibi üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru daralan konik formludur. Hanlı/Hanik Steli ise iki parça halinde kırık olduğu için formu anlaşılamamaktadır.

İkonik stelleri yüzeylerinde işlenen figürleri açısından 4 ana gruba ayırmak mümkündür: **1)** Tanrıça Tasvirli **2)** Tanrı Tasvirli, **3)** Çıplak Erkek Tasvirli Silahsız Betimlenen Erkek Figürü.

1) Tanrıça Tasvirli: Bu gruptaki stel Tavşanlı 1 Steli'dir. Stel yüzeyinde ana figürü, bir aslan üzerine yerleştirilmiş olan yüksek arkalıklı bir sandalyede oturan tanrıça figürü meydana getirmektedir. Sandalyenin bacakları arasına yerleştirilen bir karışık yaratık da yukarı kaldırdığı elleriyle sandalyenin oturma yerini taşımaktadır. Bir önceki dönem

olan GTÇ'de Yağrı Steli'nde Tanrıça *Hepat* çapraz bacaklı bir sandalyede otururken tasvir edilmişti. Bu dönemde ise bir stel yüzeyinde ilk defa yüksek arkalıklı ve dikey iki bacaklı sandalye modeli görülmektedir. Tavşanlı 1 Steli ile birlikte yine bir ilk olarak tanrıça figürünün sandalyesi hem bir aslanın üzerinde hem de kartal başlı bir karışık yaratık tarafından taşınırken ya da yüceltilirken betimlenmiştir. Tanrıçanın sandalyesi altında çökmüş durumdaki aslan kükrer pozisyonda betimlenmesiyle Hitit İmparatorluk Döneminin sakin duruşlu aslanlarından ayrılmaktadır. Tanrıçanın üzerindeki belinden aşağı bölümü dikey pileli olan elbisesi Hitit İmparatorluk Dönemi Yazılıkaya tanrıçalarının üzerlerindeki elbiselere benzerlik göstermektedir. Ayaklarındaki ucu kıvrık ayakkabılar da Hitit İmparatorluk Döneminin tipik ayakkabılarıdır. Tanrıçanın başının ön tarafında bir tapan şahsın betimlenmesi stel yüzeyinde bir ilki temsil etmektedir. Hitit İmparatorluk Döneminde Tanrıça önünde değil, Tanrının huzurunda kral figürünün libasyon yaptığı sahne yer almaktadır.

2) Tanrı Tasvirli: Söz konusu stel Tavşan Tepe 2 ile temsil edilmektedir. Bu stel yüzeyinde de büyük boyutlu bir aslan figürünün üzerinde olasılıkla sandalye ya da tahtta oturan ve erkek (?) figürü yer almaktadır. Stel kırık olduğu için figürler ve hareketleri tam anlaşılamamakla birlikte aslanın üst bölümünde tasvir edilen ikinci bir erkek figürü elindeki mızrak benzeri sopayı aslanın ensesine saplar bir görünümdedir. Bu tarzda, tanrı ya da tanrıçanın üzerinde betimlendiği aslana başka bir figürün saldırması günümüze kadar açığa çıkmış olan hiçbir stel yüzeyinde var olmayan bir durumdur. Bu da stelin orijinal olup olmadığını sorgulamamıza neden olmaktadır. Söz konusu stel üslûp özellikleri açısından Tavşan Tepe 1 Steli paralellik göstermektedir.

3) Silahlarla Donatılmış Çıplak Erkek Tasvirli: Bu grubu Hakkâri Stelleri temsil etmektedir. Bu figürlerin başlarında çeşitli formlarda ve nakışlı başlıklar vardır. 6 tanesinin yüzü yüksek kabartma tekniğinde neredeyse heykelvari betimlenirken 4 tanesinin yüzü burun haricinde oyularak şekillendirilmiştir. 1 tanesinde de yüzün konturu yiv ile gövdeden ayrılmıştır. 9 tanesinin kolu yüksek kabartma tekniğinde betimlenirken, 5 tanesi yivler ile konturlanmıştır. 11 tanesinin gözleri yuvarlak çukurluk halindedir ve korunan örneklere göre dolgu malzemesi ile doldurulmuştur. 2 tanesinin gözleri ise yuvarlak kabartmadır. Hepsi de bellerini çevreleyen kemer haricinde cinsel

organları bir suspansuvarla kapalı olacak şekilde çıplak betimlenmişlerdir. Bir örnekte suspansuvar görülmemektedir. Belki de figürün işlenmesi yarım kaldığı içindir. Kemerlerin yüzeyi, suspansuvarın takılı olduğu ip/kayış örgü ve suspansuvarlar bezemelidir. Stellerin yüzeyindeki tüm figürler ihtiyaçlarından fazla olacak şekilde birden fazla silahlarla donatılmıştır. Bu silahlar, hançer, mızrak/kargı, sap delikli balta, topuz, ucu eğri uzun saplı silah, ok ve yay şeklindedir. Hepsinde de hançerleri kemerlerine takılıdır ve kabza kısmı sağ taraftadır. Bu da her an ulaşabilecekleri yöne işaret etmektedir. Bir kollarının altında metal külçesi tutarken diğer elleriyle de ağızlarına yaklaştırdıkları bir kırba/tulumu ağızlarına doğru götürmektedirler. Metal külçeler iki örnekte kollarının atında değil boş alana işlenmiştir. Konar-göçer bir yaşamları oldukları, yanlarında betimlenen çadırlar sayesinde dolaylı da olsa anlaşılmaktadır. Bu figürlerin etraflarında tasvir edilen hayvanlar yaşamış oldukları pastoral çevre hakkında bilgi vermesi açısından önem taşımaktadır. Bu hayvan figürleri leopar, kızıl geyik, dağ keçisi, yılandır. Hayvanlar doğal ortamlarında nasılsa öyle betimlenmişlerdir. Hatta leopar figürlerinin kürklerinde beneklerine kadar detaylar verilmiştir. Kimi örneklerde leoparlar hayvanlara saldırır durumda gösterilirken bir örnekteki küçük erkek figürü bir leoparı kuyruğundan yakalayarak etkisiz hale getirmektedir. Steller yüzeyinde betimlenen figürler hep erkeği temsil ederken bir stel yüzeyinde küçük boyutta işlenen figürlerden birisi başının üzerinde kap taşıyan kadındır. O da erkeklerde olduğu gibi göğüsleri açıkta kalacak şekilde çıplak tasvir edilmiştir. Bir stel yüzeyinde ana figürün binici olduğuna işaret eden küçük figür at üstündedir.

13 adet stel yüzeyindeki figürler ile hayvan tasvirlerinin işlenişlerinde görülen farklılıklar hem farklı zamanlara işaret ettiği gibi birden fazla sanatçının da bu stelleri şekillendirmiş olduklarına işaret etmektedir.

Söz konusu steller yüzeyindeki figürlerin kim oldukları ile ilgili bir yorum yapabilmek için yaşamış oldukları coğrafyaya bakmakta fayda vardır. Doğu Anadolu Bölgesi zengin miktarda maden yataklarına sahip bir bölgedir (Tekin 2015: 263). Günümüz teknolojileri ile yapılan çalışmalarda özellikle Hakkâri ili maden yatakları açısından çok zengindir. MTA Kurumu'nun yapmış olduğu incelemelerde, titanyum, krom, çinko,

kurşun-çinko, bakır, mangan ve kükürt yataklarının olduğu anlaşılmaktadır (Kılıçer, Karadağ ve Çakay 2014: 15, Şek. 2, Tablo 9, 13; Koca 2020: 23-42). Yukarıda belirtildiği üzere steller yüzeyindeki figürlerle birlikte betimlenen maden külçeleri de çıplak betimlenen kişilerin maden ticaretinde aktif rol oynamış olabileceklerine, hatta maden ticaretini kontrolleri altında tuttuklarına dolaylı da olsa işaret etmektedir. Her ne kadar stellerin bulunduğu Hakkâri ilinde zengin maden yatakları bulunmuş olsa da sadece bu ille sınırlı kalmayıp, çevre kültür bölgeleri arasındaki maden alışverişinde de Hakkâri'de belli bir dönemde konar-göçer yaşam süren beylerin de katkı sağlamış olmaları imkân dahilindedir. Steller yüzeyinde betimlenen çadır tasvirleri de bu konar-göçer yaşam tarzlarına işaret ediyor görünmektedir.

Bu figürlerin çıplak ve çok sayıda silahla donanmış olarak betimlenmeleri onların ticaret yollarındaki zorlu yolculuklarına ve taşıdıkları malların değeri nedeniyle de savaşçı ve güçlü yönlerine vurgu yapıyor olabileceği gibi toplumsal statülerine de işaret etmiş olması gerektiği imkân dahilindedir.

Sevin (2015: 33) Hakkâri Stelleri'nin en yakın benzerlerinin Kuzey Karadeniz bozkırlarında, MÖ 3. binyıl boyunca kullanıldığını ifade etmek suretiyle kurgan türü mezarlarda tespit edilmiş olan antropomorfik stellerle bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir. Söz konusu stellerin mezarlarla bağlantılı olduğu görüşüne biz de katılmaktayız. Azerbaycan'da *in situ* durumda tespit edilen Dübendi Steli bir kurgan mezarın girişinde yer almaktadır (Schachner 2018d: 26, Res. 5) Söz konusu mezar MÖ 3. binyıl sonları ve erken 2. binyıla tarihlenmektedir (Schachner 2018d: 26). Bu da bize Hakkâri Stelleri'nin kullanım yerleri ile ilgili olmak üzere fikir vermektedir.

Sevin (2015: 27-47), yukarıda da belirtildiği üzere bu tipteki stellerin kaynağının Kuzey Karadeniz stepleri olduğunu bildirmekle birlikte, oradan Asya ve Avrupa'ya yayıldığını ifade etmektedir. Oysaki bizim kanaatimiz bu tipteki stellerin ana kaynağının İber Yarımadası'ndan başlamak suretiyle tüm Avrupa olduğu ve göçebe kavimler aracılığıyla Avrupa'nın kalan bölgeleri ile birlikte tüm Avrasya'ya yayıldığı yönündedir. Bu dağılımda kültürler arası farklılıklarla beraber figürlerin işlenişlerinde,

silahlı olup olmamaları yönünde temel ayrılıkların olduğu görülmektedir. En kaliteli ve özgün işçiliğe sahip grup ise Türkiye'deki Hakkâri Stelleri'dir.

Hakkâri Stelleri'nin İber Yarımadası'ndan Türkiye'nin doğusuna kadar olan seyrinde diğer figürlerden ayrılan en büyük özelliği başlarında başlıkların ya da örtülerin olması, diğeri ise Sevin'in (2015) de vurguladığı üzere ellerinde tulum/kırba ismi verilen ve olasılıkla deriden yapılmış olan içki kabı tutmalarıdır. Bununla birlikte içki kabını tutarlarken ellerinin duruş pozisyonu Avrupa'da görülen örneklerden tamamıyla ayrılmaktadır ve daha geç dönem İskit Stelleri'nde görülen figürler ile Avrasya steplerinde mevcut olan balballardaki figürlerin kap tutuşlarına paralellik göstermektedir. Diğer yandan cinsel organlarını kapatan suspansuvar MÖ 3. binyıla tarihlenen Avrupa'daki örneklerle olduğu kadar, MÖ 3. binyılın sonuna ait Dübendi Steli ve MÖ 2. binyıla (MÖ 18-15. yy) tarihlenen Astara Steli ile paralellik göstermektedir (Schachner 2018d: Res. 2, 4). Ayrıca figürlerin etrafında tasvir edilen uzun boynuzlu geyiklerin benzeri Astara Steli yüzeyinde de mevcuttur.

4) Silahsız Betimlenen Erkek Figürü: Bu gruptaki stel Erzurum/Şenkaya Steli ile temsil edilmektedir. Erzurum/Şenkaya Steli'nde Hakkâri Stelleri'nde mevcut olan suspansuvarın yerini dört sıra kalın nervürlü kemer almıştır. Bu da figürün belinde taktığı kemerin metalden olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Hakkâri Stelleri'ndeki figürlerin tuttukları tulum/kırbanın yerinde konik formlu bir kap yer almaktadır. Bununla birlikte ellerin duruşu 3 numaralı grupta yer alan çıplak figürlerde olduğu gibidir. Bu figürde prestij sembolü olarak algılanabilecek nesneler elinde tuttuğu kap ile belindeki kemerdir. Onun dışında herhangi bir silah veya takı ile tasvir edilmemiştir. Formu itibarıyla bir mezar steli olması gerektiğine işaret etmektedir. Hakkâri Stelleri yüzeyindeki figürlerin ellerinde tuttukları tulum yerine kap taşıması onu Hakkâri Stelleri'nden ziyade İskit Stelleri'ne daha çok yaklaştırmaktadır.

Türkiye coğrafyasında gerek Hakkâri gerekse Erzurum/Şenkaya Stelleri'nin en erken örnekleri Troya'da ve Helvacıköy-Höyücek'te münferit buluntular olarak ele geçmiştir. Grubun Anadolu'daki son örneği ise Hakkâri Stelleri ile temsil edilmektedir.

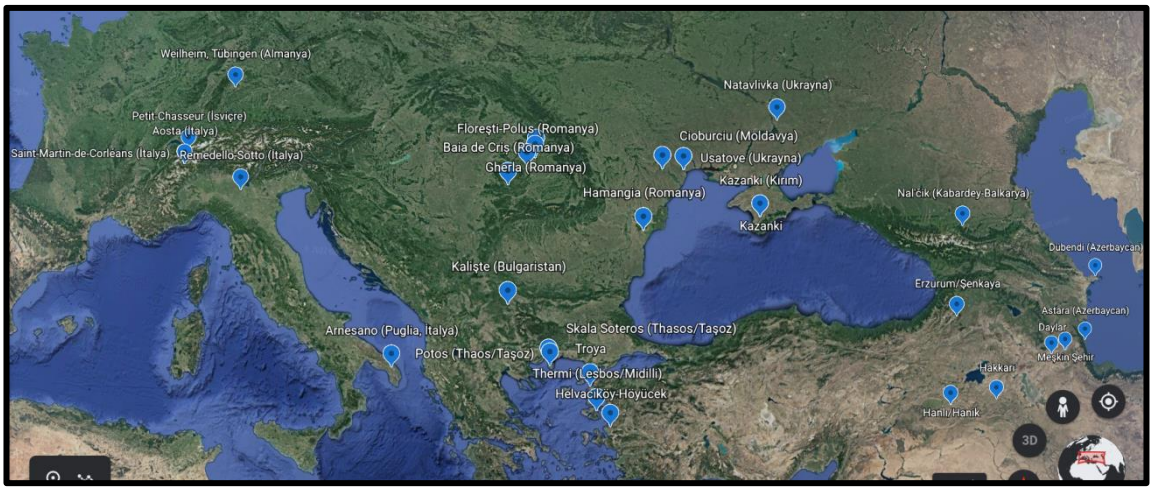

Harita 30: Hakkâri ve Erzurum/Şenkaya Stellerinin Benzerleri, Antropomorfik Stellerin En Erken Örnekleri ile Birlikte Dağılım Alanları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

8. BÖLÜM
DEMİR ÇAĞI

8. 1. GEÇ HİTİT DÖNEMİ

MÖ 13. yy'ın sonlarına doğru siyasi güç Hattuşa'daki merkezden Karkamış ve Tarhuntašša gibi krallıklara kaymıştır (Hawkins 2009: 164). Hattuşa'nın düşüşü ve Hitit İmparatorluğu'nun dağılması, yaklaşık olarak MÖ 1200-1180 arasında, ancak kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte gerçekleşmiştir (Hawkins 2009: 164). Hitit İmparatorluk sistemi ortadan kalkmıştır. Hititler İç Anadolu'daki eski merkezlerinden gitmişlerdir ve Hattuşa'nın çivi yazılı geleneği sona ermiştir (Hawkins 2009: 164). Bu dönemde Güneydoğu Anadolu Platosunda, Kilikya'da ve Kuzey Suriye'de bağımsız Geç Hitit Şehir Devletleri kurulmuştur (Hawkins 2009: 164). Bu yeni kurulan şehir devletleri, Hititlerin GTÇ krallığının bir takım kültürel geleneklerini korudukları için de "Geç Hitit" olarak isimlendirilmişlerdir. Ortak noktaları, hemen hemen tüm krallıklarda Luvi Hiyeroglifi ile yazılmış olan bir takım yazıtlar bırakmış olmalarıdır (Bryce 2012: 79-80). Bu dönem MÖ 12. yy'dan 8. yy sonuna kadar uzanmaktadır (Bryce 2012: 79). GTÇ'nin sonunda Anadolu'dan Suriye'ye Luvice konuşan çok sayıda insan göçü olmuştur ve bu göç ile gelenler Geç Hitit Krallıklarının oluşumunu sağlamışlardır. Yeni krallıkların sakinleri de yerli Suriyeliler, Luviler ve Aramiler dahil olmak üzere birçok etnik grubun bir karışımıdır. Luvice de bu krallıkların resmi dili olmuştur. Bununla birlikte Luvice'nin bu krallıklarda ne kadar yaygın konuşulduğu bilinmemektedir. Geç Hitit kralları, yerel toplumun seçkin kişileri tarafından, kamuya açık yerlerde yapılan anıtlarda yazı türü olarak Luvi Hiyeroglifi kullanmışlardır; ancak bu dilin, yöneticilerin kaçı tarafından konuşulabildiği ya da hangileri tarafından ilk dil olarak konuşulduğu bilinmemektedir (Bryce 2012: 80).

Geç Hitit Şehir Devletleri boyutları açısından büyük farklılıklar göstermektedir. Her bir kurulan şehir devletinin odak noktası, kraliyet koltuğunun bulunduğu bir idari merkezdir (Bryce 2012: 80). Yeni kurulan krallığın içinde, yazılı metinlerde şehir olarak tanımlanan bir dizi topluluk içermektedir ve Bryce'in (2012: 80) bildirdiğine göre bunların çoğu küçük köyler niteliğindedir. Bununla birlikte büyük krallıklar, merkezi kralın yaşadığı, kendi başkentlerine ek olarak bir ya da daha fazla büyük yerleşim ya da şehirden meydana gelmektedir. Bu şehirler de yerel bir yönetici tarafından

yönetilmektedir ve bu alt krallıklardaki yerel yöneticiler de ana krallığın başkentindeki kraliyet koltuğuna oturan kişiye tâbidir ve doğrudan onlara karşı sorumludur (Bryce 2012: 80). Bryce'a göre (2012: 81) yerel yöneticilerin, kendi bölgelerinin günlük işlerini yönetebilmeleri açısından makul derecede özgürlüklerine izin verilmiş olmalıdır.

Geç Hitit Şehir Devletleri hiçbir zaman birleşmemiştir. Bununla birlikte bu krallıklar bazı durumlarda ortak bir düşmana karşı askeri koalisyon oluşturmuşlardır (Bryce 2012: 81).

Bu şehir devletleri Hitit geleneklerini devam ettirmekle birlikte yukarıda da ifade edildiği üzere Luvi Hiyeroglif dilinde yazıtlar bırakmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 1000-700 yılları arasında varlıklarını sürdürmüştür (Hawkins 2009: 164). Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün bıraktığı iktidar boşluğunda Geç Hitit krallarının birçoğu kendi başlarına küçük imparatorluklar kurmaya çalışmış ve bu süreçte birbirleriyle de çatışmışlardır (Bryce 2016: 77).

Bu devletlerin en eski ve en önemlisi Karkamış Krallığıdır. Bu krallığın ilk resmi kralı da, son Hitit Genel valisinin oğlu olan Kuzi-Teşup'tur (Bryce 2012: 79). Günümüz Türkiye coğrafyası içerisinde tanımlamak gerekirse; İç Anadolu Bölgesi'nde Tabal Krallığı, Doğu Anadolu sınırları içerisinde Malatya'da Melid, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman'da Kummuh, Akdeniz Bölgesi sınırları içerisinde Kahramanmaraş'ta Gurgum ve Geç Dönem Ovalık Kilikyası'nda Adaniya'yı saymak mümkündür.

Bu krallıklar kendi dönemleri içerisinde, yukarıda da vurgulandığı üzere anıtsal eserler bırakmışlardır. Bunlar arasında steller önemli bir grubu oluşturmaktadır. Bu stellerin yüzeyleri bazen figüratif tasvirli, bazen sadece yazıtlı, kimi durumda ise hem figüratif tasvirli hem de yazıtlıdır.

Geç Hitit Döneminde stellerin yüzeyinde her zaman yöneticinin adı yazılmadığı için tarihlendirmeler stil kriğine göre de yapılabilmektedir. Bu dönemin stelleri üzerine

çalışmalar yapan Akurgal, Orthmann, Darga ve Hawkins Geç Hitit Dönemi sanatını alt gruplara ayırmışlardır:

Akurgal (1949: 139-143; 1990: 142-147) Geç Hitit Dönemi sanat stilini dört grup altında incelemektedir:

1) Geleneksel Geç Hitit Stili (Eski Geç Hitit): Hitit geleneği devam etmektedir (MÖ 1050-850);
2) Assur Etkisi Gösteren Geç Hitit Stili (Orta Geç Hitit): Assur stili etkileri (MÖ 850-800);
3) Assurlaşmış Geç Hitit Stili (Yeni Geç Hitit): Assurlaşmış Stil (MÖ 8 00/750-700);
4) Aramlaşmış ve Fenikeleşmiş Geç Hitit Stili: MÖ 8.'yy'ın sonu 7. yy'ın başıdır.

Orthmann (1971: 20), Geç Hitit Beylikleri olarak tanımladığı dönemi 3 ana bölüme ayırmaktadır:

1) Sph. I: Bağımsızlık Dönemi (MÖ 1200-950),
2) Sph. II: Assur Fethi Dönemi (MÖ 950-700),
3) Sph. III: Assur Hâkimiyetindeki Dönem (MÖ 700-600).

Hawkins (1991: 436) Orthmann'ın ayırmış olduğu stil gruplarını, tarihi verilerle karşılaştırmak suretiyle daha net tarihlendirmeler vermektedir:

a) Sph. I: MÖ 1000-950
b) Sph. II: MÖ 950-850
c) Sph. IIIa: MÖ 850-750
d) Sph. IIIb: MÖ 750-700.

Darga (1992: 224) ise Geç Hitit Sanatını dört stil evresine ayırmaktadır:
1) Geç Hitit Sanatı I: Geleneksel Hitit Biçemi (MÖ 1050-850);
2) Geç Hitit Sanatı II: Assur Etkisi Gösteren Geç Hitit Biçemi (MÖ 850-800);
3) Geç Hitit Sanatı IIIa: Assurlaşmış Geç Hitit Biçemi (MÖ 800/750-700);

4) Geç Hitit Sanatı IIIb: Aramileşmiş-Fenikeleşmiş Geç Hitit Biçemi (MÖ 800-8.'yy'ın sonu 7. yy'ın başı)'dir.

Geç Hitit Dönemi ile ilgili hazırladığımız bu çalışmada yer alan steller önce bölgeler ve bölgelerin içinde de bulundukları iller temel alınmak suretiyle sırasıyla anlatılmaktadır.

8. 1. 1. İç Anadolu Bölgesi İllerinde

İç Anadolu Bölgesi'nin stelleri, Geç Hitit Döneminde Tabal Ülkesi olarak isimlendirilen bölgeden gelmektedir. Tabal ismi, MÖ 1. binyıla ait Yeni Assur Krallarının yazılı belgelerine dayanmaktadır (Hawkins 2000: 425).

Tabal Ülkesi, Anadolu Platosunda, Kızılırmağın (Halys) güney kıvrımından, güneyde Toros Sıradağlarına, batıda Konya Ovası'na ve doğuda Anti-Toros Dağları'na kadar uzanmaktadır (Hawkins 2000: 425-426; Bryce 2012: 141).

Günümüz Türkiye coğrafyasında, Demir Çağı'nın Tabal Ülkesi; Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Niğde, Konya illerini kapsamaktadır. Bu yerler bağımsız krallar tarafından yönetilen şehir devletlerinin olduğu bir alandır (Hawkins 2000: 425). Aşağıda da detayları anlatılacağı üzere III. Şalmaneser'in askeri seferinin anlatıldığı yazıtlarda, Tabal Bölgesinde 24 adet kral olduğu kaydedilmektedir (Grayson 1996: 62-63, 67). Bununla birlikte yazılı belgelerde saptanan Tabal krallıkları; Kuzey Tabal, Tuwana (Tuhana, Assurca ismi), Atuna, Ishtu(a)nda, Shinuhtu, Hupishna'dır (Bryce 2012: 141-153).

Assur kaynaklarına göre, Tabal'ın doğusunda Melid ve Til-Garimmu; güneyinde Hilakku ve Que bulunmaktadır (Hawkins 2000: 425). Kuzeybatısında ise MÖ 8. yy'ın ortalarında, büyük bir güce ulaşmış olan Muşki toprakları yer almaktadır (Hawkins 2000: 425).

Hawkins (2000: 426), Demir Çağı'ndaki Tabal'ın, Hitit İmparatorluk Döneminde, batı tarafında Aşağı Ülke olarak isimlendirilen Tarhuntašša ile güney ve doğusunda Kizzuwatna arasında kalmış bir bölge olduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla, Hawkins

(2000: 426) bu bölge nüfusunun Luvi ve Hurrilerden meydana gelmesi gerektiğini öngörmektedir. Demir Çağı'na ait verilerden anlaşıldığı üzere, GTÇ sonunda Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla burada yaşayan Luvi-Hitit ya da özellikle Luvi nüfusu sağ çıkmıştır (Hawkins 2000: 426). Bryce (2012: 141) da bölgenin nüfusunun, GTÇ boyunca ve belki de MÖ erken 2. binyılda olduğu gibi, büyük olasılıkla, ağırlıklı olarak Luvi nüfusunu kapsadığını ifade etmektedir (Bryce 2012: 141).

MÖ 8. yy'ın sonlarında Tabal Ülkesi'ndeki şehir devletlerinde birleşmeler olmuştur (Hawkins 2000: 425). II. Sargon Döneminde *Bit-Burutaş* ismiyle tanımlanan yer, Kayseri ve Nevşehir illerinin büyük bölümünü kapsayan Tabal ve Tuwana (klasik adıyla Tyanit)'dır (Hawkins 2000: 425).

MÖ 1. binyılda Tabal Üllkesi Krallıkları ve yöneticileri aşağıda sunulmaktadır (Bryce 2012: 141):

KUZEY TABAL KRALLARI (Kayseri İli)	
KRAL İSİMLERİ	**TARİH (MÖ)**
?	?
I. Tuwatis (Assurca: Tuatti)	MÖ -837
Kikki (oğul)	MÖ 837-
II. Tuwatis "Büyük Kral" "Kahraman"	MÖ 8. yy'ın ortaları
Wasusarma (Assurca: Wassurme) "Büyük Kral" "Kahraman"	MÖ 740-730
Hulli	MÖ 730-726
Ambaris (Amris) (oğul)	MÖ 721-713

Tablo 81: Kuzey Tabal Kralları Listesi (Bryce 2012: 141).

TUWANA KRALLARI (Konya ve Niğde İlleri)	
KRAL İSİMLERİ	**TARİH (MÖ)**
?	?
I. (?) Warpalawas	MÖ erken 8. yy (?)
?	?
Saruwani	MÖ 8. yy'ın ilk yarısı (?)

"Yönetici" "Lord"	
?	?
I.Muwaharani "Yönetici" (Warpalawa'nın babası)	MÖ (?)-740
II (?) Warpalawas (Assurca: Urballa/Urballai/Urbal) "Kral" "Kahraman" "Yönetici"	MÖ 740-705
II.Muwaharanis "Kahraman" "Kral"	MÖ 8. yy'ın sonu-

Tablo 82: Tuwana Kralları Listesi (Bryce 2012: 141).

ATUNA KRALLARI (Nevşehir İli)	
KRAL İSİMLERİ	**TARİH (MÖ)**
?	?
Ushhitti	MÖ - 740-
?	?
(Ashwis(i))	MÖ 8. yy'ın 3. çeyreği
Kurtis (Assurca Kurti?) (oğul)	MÖ - 718-

Tablo 83: Atuna Kralları Listesi (Bryce 2012: 141).

IŞTU(A)NDA KRALLARI	
KRAL İSİMLERİ	**TARİH (MÖ)**
?	?
Tuhamme	MÖ 738-732

Tablo 84: İştu(a)nda Kralları Listesi (Bryce 2012: 141).

ŞİNUHTU KRALLARI (Aksaray İli)	
KRAL İSİMLERİ	**TARİH (MÖ)**
?	?
Kiyakiya (Assurca: Kiakki)	MÖ - 718

Tablo 85: Şinuhtu Kralları Listesi (Bryce 2012: 141).

HUPİŞNA KRALLARI	
KRAL İSİMLERİ	**TARİH (MÖ)**
?	?
Puhame	MÖ (?)- 837-(?)

U(i)rim(m)e	MÖ (?)- 740 –(?)
?	?

Tablo 86: Hupişna Kralları Listesi (Bryce 2012: 141).

Yeni Assur yazılı belgelerinde Tabal Ülkesi hakkında verilen tanımlamalardan aşağıdaki bilgilere ulaşılmaktadır:

III. Şalmaneser (MÖ 858-824) MÖ 830'larda Tabal'a bir sefer düzenlemiş olduğunu bildirmektedir.

III. Şalmaneser'in "Siyah Obelisk'i üzerindeki askeri seferlerinin anlatıldığı ve yaklaşık olarak MÖ 828 ya da 827 yılına tarihlenen, A.0.102.14 numaralı metninde aşağıdaki bilgiler yer almaktadır (Grayson 1996: 62-63, 67):

> *"104b-107a: Yirmi ikinci krallık yılımda, Fırat'ı yirmi ikinci kez geçtim ve* ***Tabal*** *topraklarına indim. O sırada Tabal diyarının* ***yirmi dört kralından*** *hediyeler aldım. Gümüş dağı Tunni Dağı'na (Toros) ve alabaster dağı Mulû Dağı'na yürüdüm.*
> *107b-110a: Yirmi üçüncü krallık yılımda Fırta'ı geçtim ve Melid'te Lala'nın savunma surlu (müstahkemli) şehri Uetas'ı ele geçirdim.* ***Tabal*** *diyarının kralları bana geldi ve ben onların haraçlarını aldım."*

Kalah'ta geç dönem duvarı içinde, ikincil kullanılmış, taştan yapılmış bir heykel üzerinde, III. Şalmaneser'in askeri seferleri kaydedilmiştir. MÖ 828 ya da 827 yılına tarihlenen A.0.102.16 numaralı metinde Tabal topraklarının bahsi geçmektedir (Grayson 1996: 72, 79):

> *"162'b-172'a: Yirmi ikinci krallık yılımda Fırat'ı yirmi ikinci kez geçtim ve Hatti topraklarının tüm krallarından haraç aldım. Hatti topraklarında (bölgesinde) ilerlerken [….]inzini Dağı'nı geçtim ve Melid ülkesi'nin halkından haraç aldım. Timur Dağı'nı geçtim ve* ***Tabalite****'de* ***Tuatti****'nin şehirlerine indim. Şehirleri yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Lordum Aššur'un müthiş görkemi* ***Tuatti****'yi alt etti ve hayatını kurtarmak için şehrinde hapsoldu. Onun kraliyet şehri* ***Artulu****'yu çevreledim. Oğlu* ***Kikki*** *savaşmaktan korktu ve bana boyun eğdi. Ondan haraç aldım.* ***Tabal****'ın* ***yirmi kralından*** *hediyeler aldım."*

Assur'da keşfedilen taştan bir heykel yüzeyinde, A.0.102.25 numaralı metinde III. Şalmaneser'in askeri seferlerinin anlatıldığı bölümlerde, kendisini anlatırken, Tabal'ın adı da yer almaktadır (Grayson 1996: 97-98):

> *"9b-20: Yukarı Deniz'den Aşağı Denize, Ḫatti, Luhutu, Damascus, Lübnan, Que,* ***Tabal*** *ve Melid toprakları fatihi; Dicle ve Fırta'ın kaynaklarını gören kişi."*

Assur'dan III. Şalmaneser'in bir krali heykeli yüzeyindeki, A.0.102.40 numaralı metinde kralın askeri seferlerinin anlatıldığı kısımda Tabal ismi bulunmaktadır (Grayson 1996: 117, 119):

> *"iii5b-8: Que ve **Tabal** topraklarına yürüdüm, o toprakları fethettim ve onları harabe tepelere çevirdim. Sapık (kötü huylu) düşman Katê'yi Kraliyet şehri Pahru'ya hapsettim. Benim görkemli parlaklığım onu alt etti. Kızını çeyiziyle Kalah'a taşıdım ve böylece bana teslim oldu."*

Bu veriler ışığında, Assur yazılı metinlerinde ilk defa Tabal topraklarının adı III. Şalmaneser yazıtlarından gelmektedir ve bu yazıtlarda ilk defa Tabal Ülkesi'nde (topraklarında), **Kral Tuatti** ve onun krali şehri **Artulu** ve Tuatti'nin oğlu **Kikki**'nin adı yer almaktadır.

Hawkins'in (2000: 427) bildirdiği üzere güzergâh karadan ve kuzeyden güneye doğru olmuştur. Kayseri yakınlarındaki kuzey Tabal'dan, Konya Ereğlisi yakınlarındaki güney Tabal'a geçmiştir. Sonrasında Kilikya Kapılarından, Que'den dönüşe geçtiği öngörülmektedir. Metinlerde adı geçen gümüş ve alabaster dağlarının Bolkarlar (Orta Toroslar) olması gerektiği bildirilmektedir (Hawkins 2000: 427). Çok sayıdaki Tabal kralının olması da şehir devletlerine bölünmüş olduğunu ifade etmektedir (Hawkins 2000: 427).

III. Tiglat-Pileser (MÖ 745-727) kendisine karşı ayaklanan Anadolu ittifakını etkisiz hale getirdikten sonra, yine Urartu'nun kışkırtmasıyla ayaklanan, kendi sınırındaki Urballu ayaklanmasını da bastırmıştır. III. Tiglat-Pileser bu isyan ile uğraş verirken MÖ 738'de, Azriya isminde bir kişi tarafından Kuzey Suriye kentleri ve Hama Krallığının bir bölümünü içeren yeni bir Assur karşıtı koalisyon oluşturulmuştur (Grayson 1991a: 75). III. Tiglat-Pileser bu koalisyonu da bastırdıktan sonra ittifaka katılmamış olan ülke ve krallardan haraç almıştır. Bu ülke ve krallarda yazılı belgesinde kaydedilmiştir. Tabal ülkesi ve kralı da bu ülkeler arasında yazmaktadır (Luckenbill 1926: 276, No: 772, 287, No: 801; Grayson 1991a: 75):

> "772: *…… Kummuh'un Kuştaşpi, Aram'ın Rasunnu (Rezin), Samerina'nın (Samaria)Menihimmu (Menahem), Tyre'li Hirummu (Hiram), Gubla'lı (Gebail) Sibitti-bi'li, Que'li Urikki, Karkamiş'lı Pisiris, Hamalı Eni-ilu, Samal'lı Panammû, Gurgum'lu Tarhulara, Melid'li Sulumal, Kaska'lı Dadi-*ilu, ***Tabal****'lı* ***Uassurme (Wassurme)****,* ***Tuna'lı (Atuna'lı) Ushhitti, Tuhanalı Urballai, İştundalı Tuhamme, Hubişna'lı Urimme,*** *Arap kraliçesi Zabibê: altın, gümüş, kurşun, demir, fil derisi, fildişi, renkli yün elbise (giysi), keten giysi, mavi ve mor yün, akçaağaç, şimşir, değerli krali hazineler, yağ (?), lambalar,*

mavi renk kanatları olan cennetin kanatlı kuşları, atlar, katırlar, sığırlar, koyunlar, develer, yavrularıyla birlikte dişi develer kabul ettim.

801*: …… Kummuh'un Kuştaşpi, Que'li Urik, Gubla'lı (Gebail) Sibitti-bi'li, ……. Hamalı Eni-ilu, Samal'lı Panammû, Gurgum'lu Tarhulara, Melid'li Sulumal, …… **Tabal'lı Uassurme (Wassurme)**, **Tunai'li (Atuna'lı) Ushhitti, Tuhanalı Urballa**……"*

Luckenbill'in (1926: 288, No: 802) MÖ 732 tarihini verdiği; ancak Grayson'un (1991a: 76) bilinmeyen bir tarih olarak ifade ettiği bir zamanda yine Toros Bölgesi'ndeki bir karışıklık ve kazandığı zaferden sonra, Taballı Wassurme, III. Tiglat-Pileser tarafından tahtından indirilerek yerine Hulli atanmıştır:

"802: ***Taballı Uasserme/Uassurme (Wassurme)*** *Assur'un başarısına kayıtsız kaldı ve karşıma çıkmadı. Benim resmi Rab-shaku …… gönderdim. Hiç kimsenin oğlu Hulli'yi onun tahtına oturttum. 10 talent altın, 1000 talent gümüş, atlar, ……. kabul ettim."*

Sargon (MÖ 721-705), Muşkili Mita'nın Geç Hitit Devletlerini etkilemesi ve onlarla işbirliği yapması nedeniyle Tabal'a direkt müdahalede bulunmuştur. Bu nedenle MÖ 718'de Şinuhtu'lu Kiakki'yi yeminlerini bozmak ve haraçlarını vermemekle suçlayarak onu, ailesini ve ordusunu Assur'a götürmüştür. Günümüz Aksaray ili sınırlarında yer alan Şinuhtu'yu, Atuna'lı (Tunna) Kurti'ye vermiştir (Grayson 1991a: 91; Hawkins 2000: 427). Söz konusu metin aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Luckenbill 1927: 91, No: 7):

*"Saltanatımın dördüncü yılında **Shinuhtu şehrinden Kiakki**, büyük tanrıların yeminini unuttu ve harç ödememeye karar verdi, elimi kaldırdım ve onun krali şehri **Shinuhtu**'yu bir fırtına gibi devirdim. Kendisi, savaşçıları, 7350 kişi, karısı, oğulları, kızları, birçok mülkü ile birlikte saray halkını ganimet olarak aldım. Onun krali şehri **Shinuhtu'yu Atunalı Mati'**ye[226] verdim ve onu önceki ödediğinden daha çok, atlar, katırlar, altın ve gümüş haracına bağladım".*

Sargon saltanatının dokuzuncu yılında yapmış olduğu askeri seferinde kaydedilen ifadeler (Luckenbill 1927: 11, No: 25):

"25: *O zaman, Hulli'ye **Hilakku** şehri ile birlikte kızımı verdim, bölgesini genişlettim. Ama bağlılığını koruyamayan bu ahmak, benim topraklarımı (bazılarını) ele geçiren **Tabal** Ülkesi'nin kralları, Urartu kralı Urša, Muški'li Mitayı, ……. gönderdi. Assur ordularını topladım ve **Tabal**'ı en uzak sınırına kadar tamamen yok ettim. **Bit-Buritiş** kralı **Ambaris**'i hanedanın çocuklarıyla, topraklarının önde gelen adamlarıyla birlikte, 100 at arabasıyla Assur'a götürdüm"*dür.

[226] Luckenbil 1927 yılındaki yayınıında kralı Atunalı Mati isminde kaydetmiş (1927: 4, No: 7, Grayson (1991a: 91) ve Hawkins (2000: 427) ise Atunalı Kuri ismini kullanmışlardır.

MÖ 713'te Ambaris'i Assur'a götürdükten sonra, Sargon Assurluları ve diğer halkları Tabal'a yerleştirmiştir. Hilakku ile birlikte Assur valisine bağlı bir vilayet olarak Bit-Burutaş'ı kurmuştur. Ambaris'in düşüşüyle birlikte Muşkili Mita ile ilişki halindeki Atuna'lı Kurti'de bağlılığını hatırlamak suretiyle Sargon'a elçi göndermiştir (Hawkins 2000: 427-428).

Bununla birlikte Sargon'un MÖ 705'te, Kimmerlere karşı Midas'ı desteklediği Tabal'daki savaşta öldüğü düşünülmektedir (Hawkins 2000: 428). Onun dışında Esarhaddon (MÖ 680-669) MÖ 679 yılında Tabal'daki Hubuşna'da Kimmerlerle savaşmıştır.

Esarhaddon zamanındaki kayıtlarda (Luckenbill 1927: 206, No: 516):

> *"516: Ve evi uzakta olan Kimmerli Teuşhpâ'yı, tüm birlikleriyle birlikte* ***Hubuşna ülkesinde*** *kılıçla kestim. Hilakku halkının boynunu ayaklar altına aldım."*

Assurbanipal'e (MÖ 668-631) ait bir yazıtta Tabal kralı Mugallu'yu anlatmaktadır (Luckenbill 1927:297, No: 781):

> "781: *Krallara, babalarıma (atalarıma) düşmanlık sözleriyle hitap eden,* ***Tabal Kralı Mugallu****, büyük bir çeyiz ile bir kızını, Ninive'ye cariyem olarak hizmet etmesi için getirdi ve ayaklarımı öptü.* ***Mugallu*** *yılda bir kez vergi olarak büyük atlar verdi."*

Assurbanipal'in yazıtlarında bahsi geçen Mugallu'dan Esarhaddon'un (MÖ 680-669) Melid Kralı olarak bahsettiği anlaşılmaktadır (Hawkins 2000: 428). Önce Melid sonra da Tabal kralı olarak ortaya çıkan Mugallu ismi nedeniyle Wäfler (1983: 191) ve Hawkins (2000: 428) bu iki krallığın bu isim adı altında birleşmiş olması gerektiğini öngörmektedirler. Mugallu ilk olarak MÖ 663 yılında Kimmer korkusu nedeniyle Assur'a teslim olmuş ve haraç olarak at göndermeye başlamıştır. MÖ 651 yılında da hâlâ Assur'a at göndermeye devam etmiştir (Hawkins 2000: 428). Daha sonra MÖ 640 yılında, babası gibi haracı devam ettiren oğlu […]Ussi kaçmış ve bir Kimmer lideri olan Dugdamme'ye (Lygdames) katılmıştır ve sonucunda Assur tarafından bunun cezasını görmüştür (Wäfler 1983: 191; Hawkins 2000: 428).

Bu noktadan sonra Tabal Assur kaynaklarında yer almamaya başlamıştır ve daha sonraki yüzyıllarda Kapadokya olarak kendi hanedanı adı altında tekrar ortaya çıkmıştır (Hawkins 2000: 428).

Yazılı belgelerdeki kayıtlarından sonra Tabal Ülkesi'nin sınırlarına dahil olduğu İç Anadolu Bölgesi stelleri, Kayseri, Nevşehir, Konya, Niğde ve Aksaray illerinde tespit edilmiştir.

8. 1. 1. 1. Kayseri

Kayseri ili, Geç Hitit Döneminde Kuzey Tabal Krallığı sınırlarında yer almaktadır ve günümüze kadar ulaşmış 9 adet stel tespit edilmiştir.

8. 1. 1. 1. 1. Çiftlik

Çiftlik Steli, 1933 yılında, Kayseri ili, Yeşilhisar ilçesine bağlı Çiftlik köyünde bir evde bulunmuştur. Stelin Çiftlik köye, 3 km uzaklıktaki Eğriköy (günümüzde Yeşilova) yakınlarındaki bir höyükten getirilmiş olduğu düşünülmektedir (Gelb 1939: 17, Pl. XXX-XXXIII; Hawkins 2000: 448, Pl. 248-249). Eser yarı silindirik biçimli olup alt kısmı kırıktır. Geniş olan ön yüzeyinde, izleyicin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş, ancak soluna dönük olan bir insan figürü yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir (Şekil: 403). Saçları ense hizasına kadar inen figürün yüzü tahrip olmuştur. Üzerinde kısa kollu uzun bir elbise vardır. Figür göğsüne doğru kıvırdığı sağ elinde bir asa tutmaktadır, yukarı kaldırdığı sol eliyle ise kendini göstermektedir (Orthmann 1971: 114, 115, Tav. 5e; Hawkins 2000: 448, Pl. 248-249). Hawkins (2000: 448), sol elin duruşunun *amu* kelimesinin portreleşmiş şekli olduğunu ve "ben" anlamına geldiğini belirtmektedir. Kabartma figürün başının hizasında yer alan yazıt tahrip olmuştur. Stelin yuvarlatılmış arka yüzeyinde 8 satırı korunan, *boustrophedon* şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Meriggi 1975: Tav. II; Hawkins 2000: 448-451).

Söz konusu yazıtta aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Hawkins 2000: 449):

> "*Ben Tu]wa[t]is'in hizmetkârı.*
> *Bu ..... Tuwatis inşa etti,*
> *[ve bu ...] ne (onun) babaları [inşa etti],*
> *[ne de] (onun) büyükbabaları inşa etti,*
> *(Ama) Tarhunzas'ın hizmetkârı Tuwatis inşa etti*
> *Burada [...] Tarhunzas'ın, Sarhuntas'ın ve Šarrumas'ın [...] verdi (?),*
> *Ama yukarıda URU(HI)HAS Tarhunzas var.*
> *Burada Tarhunzas ve Hebat oturuyor(lar).*
> *[ve burada] Ea ve Ku[baba] oturuyor(lar),*
> *ve burada Šarrumas ve Alasuwas oturuyor(lar).*
> *Tuwatis için (?) bütün tanrılar ...*

ve o .... yıllar için Tarhunzas'tan
ve .... o Tarhunzas'ın .... WASURALIS olsun,
ve ... [...]... o (ünvan?) olsun
Tuwatis için bu tanrılar da iyi niyetli olsun,
ve onlar yemek ve içmek için ve ona hayat versinler,
ve ona uzun günler,
bütün tanrılar onları ona versinler!
...] Tarhunzas [...
.....
.....
ve kendime kendim için ev inşa ettim ...."

Stel, II. Tuwatis'in adı bilinmeyen bir hizmetkârına ait inşa yazıtıdır. Eser Wasusarmas[227] (MÖ 740-730)'ın babası olarak tanınan Tuwatis'in saltanatı dönemine, yani MÖ 8. yy'ın ortalarına tarihlendirilmektedir (Orthmann 1971: 220, 481; Hawkins 2000: 448).

8. 1. 1. 1. 2. Sultanhan

Sultanhanı Höyüğü, Kayseri ilinin 50 km doğusundadır. A. Özçelik isimli bir vatandaş, 1939 yılında, tarlası sınırları içinde yer alan Sultanhanı Höyüğün etek kısmında yaptığı tesviye sırasında Sultanhan Steli (Sultanhan II yazıtı)'ni bulmuştur (Karamete 1949: 66, Res. 22-23; Özgüç 1971, Res. 160; Emre 2012c: 271, Res. 1). Stelin eksik parçalarının bir bölümü ise Sultanhan Höyük'te 1971 yılında, K. Emre tarafından yapılan kazı çalışmalarında, Erken Hellenistik Döneme ait bir duvarın yıkıntısında, ikincil kullanım olarak tespit edilmiştir (Emre 1973: 89-89, Lev. XIIa-c). Sultanhan I yazıtı olarak adlandırılan stelin kaidesi ise 1929 yılında, Kayseri-Sivas demiryolu yapım çalışmaları sırasında, stelin bulunmuş olduğu höyükten taş ve toprak çekimi sırasında tespit edilmiştir (Gelb 1939: 37-38, Pl. LXX-LXXI; Karamete 1949: 69, Res. 24-25; Özgüç 1971, 65, Res. 160).

Tümlenen parçaları ile birlikte, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, dikdörtgen biçimli stel bir kaide üzerinde durmaktadır (Şekil 404-405) Stelin tepe kısmı dahil olmak üzere 4 yüzeyi de yazıtlıdır. Altı satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt *boustrophedon* şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmıştır. Eserde eksik parçalar bulunmasına rağmen okuması yapılabilmiştir. Stelin dikdörtgen biçimli kaidesinin üst

[227] Yeni Assur kaynaklarında Wasusarmas'ın Adı "Uassurme" olarak geçmekte ve MÖ 738-730 yıllarına tarihlendirilmektedir (Hawkins ve Postgate 1988: 37-38).

yüzeyi ve yan yüzeyler de tamamen yazıtlıdır. Kaidenin üst yüzeyindeki yazıt 4 satır içermektedir. Bu eserde de eksik parçalar olmakla birlikte okuması yapılabilmiştir (Hawkins 2000: 463-472, Pl. 258-261).

Söz konusu yazıtta aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (Hawkins 2000: 465-467):

(stel yüzeyi)

"Ben Sarwatiwaras, PN]'nin oğlu, kahraman Wasusarmas'ın hizmetkârıyım.
üzüm bağlarının bu Tarhunzas'ı [şunu söyleyerek] koydum:
"Ona sonra bir sığır (ox) ve 9 aylık koyunlar koyacağız"
Ona sunduğumda,
o bütün iyilikle geldi,
ve (onun) ayağında buğday başakları tomurcuklandılar,
ve asma burda iyiydi
ve üzüm bağlarının Tarhunzas'ı […k]ral Wasusarmas'a büyük cesaret verdi,
ve onun için onun düşmanlarını ayaklar altına aldı.
Onu koyunca,
ve ülkede 2 koyun 80 (ölçü) arpa demekti,
ondan sonra burada ona bir TAWANI-kuşu sundum.
İşte Tarhunzas Wasusarmas'ın hizmetkârı Sarwatiwaras için bu yardımları yaptı,
ve WASUNATA (?) gökten çok (?) inecek,
ve buğday başakları ve de asma topraktan yükselecek.
Kim büyük olsa ve MASTITAYA- olsa
ve kim bu tanrıdan korkarsa
O da hakkını burada alsın.
Ama kim fazla yükselirse,
ya da onu yok sayarsa,
Tanrılar ona karşı kötülükle TARPI dursunlar
Tarhunzas bu üzüm bağlarını büyütsün,
ve asmalar büyüsün,
yaprakları çıkarsın,
ve 1000 (?) ölçü (şarap) yapsın,
ve onun için 9 sığır ve 100 ölçek şarap olsun.
Ama gelecekte daha büyüyecek (??),
ve onun için gelecekte bir aşar vergisi olsun,
ve senelik (kurban) olarak onun için 2 koyun olsun."

(kaide, yan yüzeyler)

"[A yüzeyi, kayıp ….]
[…]
B.
ve o oturduğu yerden kalksın,
C.
ve Harran'ın Ay Tanrısı ona boynuzunu koysun,
ve Kar(ka)mış'ın Kubabası arkasından saldırsın.
ATAHA-'nın tanrıları onu tamamen yesin,
D.
Göğün ve yeryüzünün tanrıları, erkek ve dişi!
Kim bundan sonra bu üzüm bağına karşı kötü bir şey söylerse,
ve … […]"

(stel, tepe kısmı)

"E. Tarhunzas onu hiçbir şekilde üzüm bağında içirtmesin.
Sarwatiwaras'a karşı [….
ya da herhangi birisi şehri tahrip etmeye kalkarsa,
ya da herhangi birisi ülkeyi tahrip etmeye kalkarsa,"

(kaide, üst yüzeyi)

"F.
ya da herhangi birisi asmayı (?) tahrip etmeye kalkarsa,
Biz krali otorite ile (onlardan) öç alırız,
hiç bir tahrip olmasın!
Kimse bu yer ….ed,
kimse hükmetmedi,
ama Sarwatiwaras Wasusarmas'ın yardımı ve iyiliği ile bunu tekrar yaptı.
O bu ARMA- arzu ediyorsa,
ya da bir ….. kadın kaçırıyorsa (?),
ya da o bir vali olsa,
ya da kral,
……
[Balta …]sı ile çarpsın […]."

Stel Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) vasalı Sarwatiwaras tarafından "*Bağların Tarhunzası*"na adanmıştır ve üzüm bağları için yapılan sunuyu içermektedir (Hawkins 2000: 465; Emre 2012c: 272).

8. 1. 1. 1. 3. Kululu 1

Kululu 1 Steli, 1935 yılında, Bünyan kaymakamı tarafından, Kayseri ili, Akkışla ilçesi, Alevkışla köyünde bir evde bulunmuştur, ancak bu eve Kululu'dan getirilmiştir (Karamete 1949: 71, Res. 26; Bossert 1956: 350; Hawkins 2000: 442, Pl. 244-245). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen formunda olan stel 2 parça halindedir ve restore edilmiştir (Şekil: 406). Arka yüzeyi düz bırakılan stelin, ön geniş yüzeyi ve dar yüzeylerinde 6 satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Bu yazıt, *boustrophedon* şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmıştır (Karamete 1949: 71-73; Hawkins 2000: 442). Söz konusu metin aşağıda sunulmaktadır.

"Ben Ruwas, Tuwatis'in hizmetkârı
Bu evler SAHIZI (?) (tarafından?) için yıkılmış
Onları inşa ettim
ve onları ev yaptım
Bir de ARATALI'nin Tarhunza'sına kurdum
Ve her sene ona bir öküz (ve) 3 koyun adayım
Kim bu evleri Tuwatis'ten istiyorsa
Ya da AMATA
Ya da LAHI(ZI) (?)
Ya da şarapların bağlarını
Kim olursa olsun
Onun için ARATALI'nın Tarhunzas … … yapsın onun ARATALI-!
Kubaba'nın HASAMI- köpeği, Tuwatis'in AMURA-'sı onun peşine düşsün

Onun HASAMI-PARATAMI- ve kendisini yesin
Ama bu tanrılar Tuwatis için iyi olsunlar,
Ve o (başka) birisine vermesin!
Ama ben Tuwatis'in adaletinde Tanrıların yanına gitsem de
Bu evler burada olsunlar."

Stel, evlerin inşa yazıtıdır ve II. Tuwatis'in hizmetkârı Ruwas'a adanmıştır (Hawkins 1989: 189; 2000: 443; Emre 2012b: 206). Yazıtta bahsi geçen Tuwatis, Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) babası olarak bilinmektedir. Bu nedenle stel MÖ 8. yy'ın ortalarına tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 443).

8. 1. 1. 1. 4. Kululu 2

Kululu 2 Steli, 1945 yılında, Bossert tarafından Kayseri ili, Akkışla ilçesi, Kululu köyünde bulunmuştur (Bossert 1956: 350; Hawkins 2000: 488). Eser tepe kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen biçimindedir (Şekil: 407). Dikine ortadan ikiye bölünmüş buluntu restore edilmiştir. Ön ve sağ yüzeyinde 4, sol yüzeyinde ise 2 satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır. Söz konusu yazıt *boustrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmıştır (Hawkins 2000: 487-490, Pl. 272).

Bu yazıttaki metin Hawkins (1980: 220-223; 2000: 488-490) tarafınan çevrilmiştir:

"Ben güneş tarafından kutsanmış prens Panunis.
Benim için çocuklarım burada mühürlenmiş (?) bir doküman (?) yaptılar.
Yatağımda yemek yiyerek (ve) içerek (?)
... Tanrı Santas'ın huzurunda öldüm.
Ve KAWARI'ler bana ZARUMATA- yaptılar,
(veya: ve KAWARI'ler benim için ZARUMATA yaptılar)
kim beni rahatsız ederse,
o büyük adam olsa da,
ya da [küçük?] adam olsa,
ya da herhangi bir adam olsa,
onun için Santas'ın marwainzi- tanrıları anıta saldırsınlar,
ve onun için onun evini mühürlesinler!"

Eser Panunis'in mezar stelidir (Hawkins 1980: 220-223; 2000: 488; Emre 2012b: 206). Stel Panuni'nin çocukları tarafından dikilmiştir. Kululu 2 Steli diğer Kululu Stelleri ile karşılaştırılmak suretiyle MÖ 8. yy'ın ortalarına tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 488).

8. 1. 1. 1. 5. Kululu 3

Kululu 3 Steli, 1967 yılında, T. Özgüç tarafından Kayseri ili, Akkışla ilçesi, Kululu köyünde yapılan yüzey araştırması sırasında, bir evin duvarında ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Mellink 1968: 135; Özgüç 1971: 59-60, Lev. XLVI). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen biçimdedir (Şekil: 408). Stelin ön geniş ve sol yüzeyinde 4 satır Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıt *boustrophedon* şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmştır (Hawkins 2000: 490-491, Pl. 273).

Bu yazıttaki metin (Hawkins 1989: 191; 2000: 490-491):

"Ben yönetici İlalis, kâtip (veya: Ben yöneticinin kâtibi).
Adaletim huzurunda [.....] ben .... Yaptım.
Çocuklarım bana ve[rdi] (?) ...
ve bana (?) [iy]i (?) ekmek [...
...] uzağa gittim,
Çocuklarım benim için bu steli diktiler.
Kim bu steli kaldırırsa,
...
..." dir.

Eser İlias'ın mezar stelidir ve çocukları tarafından dikilmiştir (Hawkins 1989: 191; 2000: 490-491; Emre 2012b: 206). Diğer Kululu stellerine benzediği için MÖ 8. yy'a tarihlendirilmiştir (Hawkins 2000: 490).

8. 1. 1. 1. 6. Kululu 4

Kululu 4 steli, 1983 yılında, M. Kalaç tarafından, Kayseri ili, Akkışla ilçesi, Kululu köyü sınırları içinde yer alan Kululu Höyüğü'nün batı yamacında bulunmuştur (Kalaç 1983: 168). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 409). Alt kısmı kırık ve kayıptır (Kalaç 1983: 168). Buluntunun tepe kısmı dahil olmak üzere dört yüzeyi de yazıtlıdır. Korunduğu kadarıyla 4 satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt *boustrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmıştır. Tepe kısmında stelin diğer yüzeylerindeki yazıttan bağımsız kısa bir yazıt vardır (Hawkins 2000: 445-447, Pl. 246-247). Eserin tüm yüzeylerindeki aşağıda verilmektedir (Hawkins 2000: 445-447):

"Ben güneş tarafından kutsanan yönetici Ruwas'tım.
Benim neslim (?) de güneş tarafından kutsandı (?).
Tanrılar benim zaman(lar?)ımı sevdi,
ve bana sevilen bir ruh verdiler.
Beylerim (ve) Labarna'nın (??) altında ruhumla ben ...,
ve beylerime iyi davrandım,
ve beni vali (?)yaptılar.

ve beylerin evinde ben bey idim.
benim için tanrılar WALIYAWA(N)TI- olarak koyulan sevilen ruh aldılar.
Beylerimie iyi davrandım,
ve bütün insanların babasıydım,
ve bütün iyilere saygı gösterdim.
ve benim için … … […,
ve hadımlarım için … […,

Tepe kısmı

"Ruwas'ın erkek kardeşinin oğlu Hulis bu steli dikti (koydu),
Ve o …"

Eser, Ruwas'ın mezar stelidir (Hawkins 1989: 190; 2000: 445; Emre 2012b: 206). Ruwas, Kululu 1 Steli'nde Tuvatis'in hizmetkârı olarak adlandırılmaktayken Kululu 4 Steli'nde vali olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla, her iki stelden de anlaşıldığı üzere Ruwas Tuvatis Döneminde Kululu çevresinde bölgenin valisi olarak hizmet etmiştir (Weeden 2010: 45-46). Hawkins (2000: 445)' e göre stel Tuwatis ya da sonraki saltanat dönemine ait olmalıdır (MÖ 750-740).

Kululu 4 Steli'nin ilk okumasını gerçekleştiren Kalaç, 16. cümleyi Hawkins'ten farklı okumuştur. Kalaç'a göre (1983: 168-170), 16. Cümlede *"PRAE-pa-wa L.416-TERRA-li-ia-ta – Daha önce (Ruwas) hazırlamıştı"* yazmaktadır. Kalaç (1983: 168-170), Ruwas'ın steli yazdırdığını fakat dikmeye fırsat bulamadığını veya steli diktiğini ancak başka bir olay nedeniyle yerinden kaldırıldığını düşünmektedir. Bu nedenle de Ruwas'ın ağabeyinin oğlu yani yeğeni Huli'nin steli yeniden diktirdiğini ve önceden boş bırakılan tepe kısmına da kendi metnini yazdırdığını öngörmektedir.

8. 1. 1. 1. 7. Kululu 5

Kululu 5 Steli, 1977 yılında, Kayseri Müzesi tarafından Kayseri ili, Akkışla ilçesi, Kululu köyünde yaşayan B. Şimşekli'den satın alınmıştır (Kalaç 1986: 359). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 410). Stelin ön geniş yüzeyi ve yan yüzeyleri Luvi Hiyeroglifi yazıtlıdır. Söz konusu yazıt 8 satır olup *bousrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmıştır (Kalaç 1986: 359- 366, Taf. I-III; Hawkins 485-487, Pl. 270-271).

Bu yazıttaki metin şöyledir (Hawkins 485-487):

"Harmana şehrindeki Tarhunzas, Hiputas, [Ea], Kubaba, Harranlı Sarmas, Alasuwas tanrıları,
Harranlı Ay Tanrısı, Güneş Tanrısı, …
…] evin-beyi bu evler […
Onları burada güneş tarafından kutsanmış prens Hulasayas'a verdiler.
(O) bu evleri ARA(NA) yapsa,
ve [….],
ya da […],
ya da o bir kral olsa,
ya da o bir kraliçe olsa
ya da büyük bir adam,
ya da [küçük?] bir adam
ya da o bir erkek olsa
ya da bir kadın olsa
Onun için bu tanrılar ölümcül gelsinler!
Onu çarpsınlar,
onun [ismini] yok etsinler,
ATAHA-'nın tanrıları kalbini tamamen yesinler!
ARMALI- onu yok etsin (?) …
Ama kim bu evlere
iyilikle baksa,
onun için bu tanrılar iyi olsunlar!
Ona [yemek] [versin]ler!
O … bunu …
bu tanrılar ona TARPA dursunlar!"

Stelin yüzeyindeki yazıtın içeriği evlerin inşası için bir doküman niteliğindedir ve inşa faaliyetlerini prens Hulasayas yapmıştır. Eser diğer Kululu yazıtlarıyla karşılaştırınca MÖ 8. yy'a tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 485; Emre 2012b: 206).

8. 1. 1. 1. 8. Kayseri Merkez

Stel, 1925 yılında, Levy tarafından Kayseri'de M. Gürel isimli bir şahsın evinin avlusunda bulunmuştur (Hrozný 1937: 386, Pl. LXVIII-LXX; Gelb 1939: 34, Pl. LVI-LVIII). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan konik biçimlidir ve alt kısmında kaide içine dikilmesini sağlayan bir çıkıntı vardır (Şekil: 411). Altı satırdan oluşan *boustrophedon* şeklinde ve kabartma tekniğinde yazılmış olan Luvi Hiyeroglifi yazıt stelin dört yüzeyini de sarmaktadır. Eserin geniş yüzeylerinden birisi tamamen tahrip olmuş ve bu bölüme geç dönemde Malta haçları işlenmiştir. Buluntunun diğer yüzeylerinde de kırık ve eksikler mevcuttur (Meriggi 1975: Tav. IV; Hawkins 2000: 472-475, Pl. 262-263).

Söz konusu metnin transkripti sunulmaktadır (Hawkins 2000: 473):

"[Ben PN_1, pN_2'nin oğl]u (?) Kahraman Wasusarmas'ın hizmetkârı.
Bölgenin (?) bu [tanrısı]

…] koyuyorum.
Kim […] evlere göz atarsa,
Ya da o […] şehir,
……
ya da ?
Tarhunzas [onu] baltasıyla çarpsın,
Onun için Maruwa-ean Nika[ruha]s […],
ve onun için […
ve onun için tahtlarından [kalksınlar (?)],
[ve] Kubaba [ona] arkadan saldırsın,
ve onu ATAHA-'nın tanrılar, …. (onların biri), yesin
…..
…..
…..
ve ona Harran'ın Ay Tanrısı TARPİ- (ile (?)) KİPURA-,
ve Rahip ona […],
ve onun için APITAPUTUWA PASAYA …!
Tuwatis [….] gitti,
ve bu kelimeyi telaffuz etti:
Bütün evlerin içerisi (?) […."
…"

Steli Wasusarmas'nın (MÖ 740-730) hizmetkârının, şehrin/evlerin korunması için bir tanrının temsili olarak diktirdiği anlaşılmaktadır. Eser yüzeyinde tahribatlar fazla olduğu için tanrının adı belirlenememiştir (Hawkins 2000: 472).

8. 1. 1. 1. 9. Eğrek

Eğrek Steli, Kayseri ili, Bünyan ilçesi, Eğrek (Ekrek-Agrak) (günümüzde Köprübaşı) köyünde yer alan Hıristiyan mezarlığında ikincil kullanım mezar taşı olarak bulunmuştur (Messerschmidt 1900: 26-27, Taf. XXXIA-B; Garstang 1910: 148, Pl. XLVI). Stel üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formdadır ve mezar taşı olarak kullanılacağı dönemde yeniden kesilerek yüzeyine haç ve rozet motifleri işlenmiştir (Şekil: 412) (Garstang 1910: 148). Kazıma tekniğinde yazılan Luvi Hiyeroglifi yazıtın bir satırı eserin ön yüzeyinin en alt bölümünde korunmuştur (Hawkins 2000: 492-493, Pl. 274).

Bu metinde yer alan ifadeler şudur (Hawkins 1989: 192-193, Pl. 43; 2000: 492-493):

"[Ben?] Tarhuzarmas'ın sevilen oğlu Tarhuwaris
Bu (adam) onun cesareti kendi için HASI- [yap]madı, kesinleşmiş olan,
[Ama onun babası (?)] [onun (?) için] yaptı."

Hawkins'e (2000: 492) göre stel, Tarhuwaris'in mezar taşıdır ve epigrafik verilere göre muhtemelen MÖ 8. yy'a tarihlenmektedir.

8. 1. 1. 2. Konya

Konya ili Geç Hitit Döneminde muhtemelen iki krallığı bünyesinde barındırmıştır. Bunlardan ilki son dönem araştırmalarında tespit edilen Kral Hartapu'nun Krallığı, diğeri ise Tuwana Krallığıdır. Konya sınırları içerisinde 2 adet stel tespit edilmiştir.

8. 1. 1. 2. 1. Türkmen Karahöyük

Türkmen Karahöyük, Konya ili Çumra ilçesi sınırlarında yer alan ve köyle aynı ismi taşıyan bir höyüktür (Osborne, Massa vd. 2020: 1). Günümüzde kurumuş olan Hotamış Gölü'nün kuzey kenarındaki höyük, Çarşamba Nehri tarafından oluşturulan alüvyon alanın doğu ucunda Geç Kuaterner göl çöküntüsü üzerinde konumlanmaktadır (Kuzucuoğlu vd. 2019: Fig. 17.3; Osborne, Massa vd. 2020: 1, 3). Konya Ovası'nın en büyük yerleşimlerinden birisi olan Türkmen Karahöyük kuzey-güney doğrultusunda oval biçimli olup, ova seviyesinden yüksekliği 35 m'dir. Yaklaşık 30 hektarlık bir alanı kaplamaktadır ve aşağı yerleşimin yanı sıra beş küçük uydu yerleşime de sahiptir (Massa vd. 2019: 168, Fig. 3, 13a; Osborne, Massa vd. 2020: 4, Fig. 2-3).

M. Massa ve C. Bachhuber tarafından yönetilen Konya Bölgesel Arkeolojik Araştırma Projesi (Krasp) kapsamında, 2017 ve 2018 yıllarında, 17/02 numarası verilerek araştırılan höyükte, Geç Kalkolitik, ETÇ, OTÇ, GTÇ, Demir Çağı, Hellenistik ve Roma Dönemlerinin varlığı tespit edilmiştir (Massa vd. 2019: 168, Table 2; Osborne, Massa vd. 2020: 1). ETÇ'de büyük bir yerleşim olması gerektiği düşünülen höyükte OTÇ'nin 30 hektarlık bir alanı kapsaması gerektiği öngörülmüştür. Yüzeyden toplanan çanak çömlek parçalarına göre yerleşimin Eski Assur Ticaret Koloni Döneminde yerleşime sahne olduğu belirlenmiştir. GTÇ'de 125 hektarlık bir alanı kaplaması gerektiği tespit edilen yerleşimin Hitit İmparatorluk Döneminde "Aşağı Ülke"nin en önemli şehirlerinden birisi olması gerektiği ve belki de başkent Tarḫuntašša ile ilişkilendirilebileceği ifade edilmektedir (Osborne, Massa vd. 2020: 21; Massa vd. 2020: 45-46, 65-66). GTÇ'den sonra Demir Çağı için de önemli bir yerleşim olması gerektiği öngörülen höyükte 2019 yılında detaylı bir araştırma yapılmaya karar verilmiştir. Aynı proje kapsamında, J. Osborne başkanlığında Türkmen-Karahöyük'te yoğunlaştırılmış detaylı bir yüzey araştırması yapılmıştır (Osborne, Massa vd. 2020: 1, 20).

Höyüğün doğu zirvesinin çevresi Geç Demir Çağı ya da daha sonraki bir döneme ait, 3-5 m genişliğinde bir savunma suru ile çevrilidir (Osborne, Massa vd. 2020: 4, 6).

Yapılan tüm incelemelerin neticesinde, Türkmen-Karahöyük'ün Tabal'ın batısında daha önceden bilinmeyen önemli bir Demir Çağı başkenti olması gerektiği saptanmıştır (Osborne, Massa vd. 2020: 1, 20-21; Massa vd. 2020: 45-46). Yerleşimin MÖ erken 1. binyılda "Büyük Kral Hartapu"nun krallık merkezi olduğu anlaşılmıştır. Bu kanıya varılmasının en büyük etkenlerinden bir tanesi de Hartapu'nun bizzat kendisinin yazdırmış olduğu ve 25.06.2019 tarihinde bulunmuş olan stel parçasıdır (Osborne, Massa vd. 2020: 1, 3, 20).

Silttaşı ya da çamurtaşından yapılmış olduğu öngörülen stel, yerel bir çiftçinin bildirmesi üzerine, aşağı şehrin doğu kıyısında, kuzey-güney doğrultusundaki modern bir sulama kanalının içinde bulunmuştur (Osborne, Massa vd. 2020: 20, Fig. 16). Stelin höyükteki özgün buluntu yerinin öğrenilebilmesi amacıyla köyde yaşayanlarla görüşmeler yapılmış olsa da bir sonuç elde edilememiştir (Osborne, Massa vd. 2020: 20).

Tamamlanmamış yarım bırakılmış olan stel 0,95 x 0,45 m ölçülere sahiptir. Stelin üst ve sağ kenarı düzeltilmeye çalışılmış olsa da sol kenar işlenmemiştir. Bu nedenle stelin nasıl bir formda yapılmaya çalışıldığı anlaşılamamıştır (Şekil 413-414). Alt kısımda yeni bir kırığın olduğu tespit edilmiş, ancak kırık bölüm bulunamamıştır. Stelin yüzeyindeki sığ çizgilerin sulama aktiviteleri esnasında oluştuğu, renk farkının ise, taşın bir bölümü su üzerindeyken diğer kısmın su altında kaldığı için oluşmuş olması gerektiği ifade edilmiştir (Osborne, Massa vd. 2020: 20, Fig. 17).

Stelin ön yüzeyinde üç satırdan oluşan Luvi hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Bu yazıtta üst sıranın bir bölümü kabartma tekniğinde yazılmış olsa da kalan kısım kazıma tekniğindedir (Osborne, Massa vd. 2020: 20, Fig. 17).

Bu metnin tercümesi aşağıdadır (Goedegebuure vd. 2020: 29-40):

> *"1. Muršili'nin oğlu, Kahraman, Büyük Kral Kartapu, Muška Ülkesi'ni fethettiği zaman,*
> *(alternatif: Muška Ülkesi'ni fetheden, Büyük Kral Kartapu, Kahraman, Muršili'nin oğlu),*

2. düşman (onun) (bölgeine indi),
3. (fakat) Gökyüzünün Fırtına Tanrısı ve bütün tanrılar, Büyük Kral Hartapu'ya, Majesteye, 13 kralı verdi.
4. Bir yıl içerisinde bu 13 kralı, onların silahları (=orduları) ve vahşi (yabani) yaratıkları ?? 10 tane kuvvetli duvarlı kalelerin otoritesi altına yerleştirdi.
5. Ve on(lar?), Onun Majestenin ..... şeflerin ....”

K/Hartapu ismi hem rölyef=Kartapu hem de kazıma tekniğinde=Hartapu olarak yazılmıştır. “Büyük Kral K/Hartapu” tarfından yazdırılmış olan bu yazıtta, genel olarak Frigya'ya atıfta bulunmak suretiyle, 13 kralla birlikte Muşki Kralı'nın yenilgisi anlatılmaktadır (Osborne, Massa vd. 2020: 20, Fig. 17).

Özellikle Tabal'dan gelen diğer hiyeroglif yazıtlarla paleografik özellikleri karşılaştırıldığı zaman, yazıtın MÖ 8. yy'ı, Orta Demir Çağı'nı, işaret etmekte olduğu belirtilmiştir (Goedegebuure vd. 2020: 29-41; Osborne, Massa vd. 2020: 20).

TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1 yazıtında yer alan jeopolitik bilgilerin tarihsel öneminin yanı sıra, Hartapu'nun 13 kral ve Muşki ile olan çatışmasının Türkmen Karahöyük yerleşimini bir kent merkezi olarak yorumlamak gerekliliğine işaret ettiği ileri sürülmektedir (Osborne, Massa vd. 2020: 20).

Sitenin neredeyse kesin olarak Hartapu'nun bir kraliyet ikametgâhı olduğu ve Tabal'da MÖ 8. yy boyunca ve hatta daha öncesinde de bir başkent olması gerektiği üzerinde durulmaktadır (Osborne, Massa vd. 2020: 20). Höyüğün büyüklüğünün bu görüşü desteklediği görüşü üzerinde durulmakla birlikte Hartapu'nun yazdırmış olduğu yazıtın da açığa çıkarılması bu görüşü daha da destekler bir nitelik kazandırmıştır (Osborne, Massa vd. 2020: 20). Diğer yandan stelin özgün buluntu yeri tespit edilememiş olsa da yerleşimde sadece bu stelin değil başka heykeltıraşlık eserlerle birlikte anıtsal bir mimarinin de olması gerektiği ön örülmüştür (Osborne, Massa vd. 2020: 20-21).

Yüzey araştırmalarından belirlenebildiği kadarıyla Geç Kalkolitik Dönemden itibaren yerleşime sahne olan merkez ETÇ'de bile büyük olaslıkla önemli bir yerleşime sahne olmuştur. OTÇ'ye kadar 30 hektarlık bir kasabadır ve seramikler ve küçük buluntular Sakarya Nehri'nden Kuzey Mezopotamya'ya uzanan Eski Assur Ticaret Kolonisi değişim ağına katılımına işaret etmektedir. Türkmen Karahöyük GTÇ'de en az 125

hektara kadar genişlemiştir, aşağı şehri ile birlikte en önemli şehirlerden birisi olmalıdır, özellikle Massa ve meslektaşları, toplanan seramiklerin Hitit görünümlü olmaları ve Demir Çağı yerleşimin desteklemesi açısından bulunması zor olan Hitit başkentlerinden Tarhuntašša olabileceğini düşünmektedirler. Her iki durumda da Türkmen Karahöyük GTÇ boyunca kuzey-orta Anadolu'nun büyük merkezlerine karşı Güney Anadolu'da karşı ağırlık olması gerektiği üzerinde durmaktadırlar (Osborne, Massa vd. 2020: 21).

Yapılmış olan tüm çalışmalar Türkmen Karahöyük'ün Anadolu'da daha önce bilinmeyen bir Demir Çağı başkenti olduğunu kanıtlamıştır. Tabal, sosyal örgütü bir yana, siyasal tarihi ve siyasi coğrafyası hakkında temel tarihi ve arkeolojik bilgilerin bile bulunamamasından dolayı akademisyenleri uzun süre hayal kırıklığına uğrattı. TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1 yazıtında Hartapu tarafından yenilgiye uğratılan 13 kral referansı, III. Şalmaneser'in 24 krala referansı gibi Yeni Assur yazıtları tarafından sunulan siyasi bağlılıkları değişken olan çok küçük krallıkların ve Tabal'dan Luvi Hiyeroglifi yazıtlardan, TOPADA yazıtında geçen 11 kralın varlığını onaylayan canlı bir tasvir görünümündedir. TISP'in sonuçları, bu krallıklardan bir başkent olarak Türkmen Karahöyük'te, haritada güvenli bir şekilde yerleştirilmesini sağlamaktadır. Dahası, bu şehir yeni ve geçici bir siyasi oluşumun gerekliliklerini karşılamak için yeniden tasarlanmış geleneksel küçük bir höyük değildir. Kuzeye bakıldığı zaman İç Anadolu Bölgesi'nde hiçbir Demir Çağı yerleşim alanı, MÖ 7. yy Kerkenes Dağ kurulana kadar, o kadar büyük değildir. Gordion bile 100 hektardan biraz daha küçüktür. TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1 MÖ 8. yy'a ait olabileceğine dair paleografik veriler doğru ise ve Muşka adı geçtiği için, II. Sargon yazırtlarında da Muşka terimi sürekli geçtiğinden dolayı Hartapu'nun Gordion'un meşhur MM tümülüsünün yapıldığı zaman, yani aşağı yukarı MÖ 740'larda hüküm sürmüş olabileceği öngörülmektedir (Osborne, Massa vd. 2020: 21-22). II. Sargon yazıtlarında geçen Mita ile Frigya'nın geç 8. yy'daki kral Mita'nın aynı yönetici olduğu belirtilmektedir (Osborne, Massa vd. 2020: 21-22).

8. 1. 1. 2. 2. İvriz 2

İvriz 2 Steli 1986 yılında, Konya ili, Ereğli ilçesi, İvriz köyünde, İvriz Anıtının 75 m ilerisinde bir sulama kanalı kazısında bulunmuştur. Eser bir stelin alt kısmıdır. Stelin ön

geniş yüzeyinde bir çerçeve içine alınmış ve geniş bir basma düzlemi üzerinde Fırtına Tanrısı tasviri vardır (Şekil: 415). İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa ilerleyen tanrı aslında soluna dönük olarak betimlenmiştir. Fırtına Tanrısı diz kapaklarını açıkta bırakan kısa etek giymektedir ve eteğin alt uçları kırlangıç uçuşu şeklindedir ve iki dış kenarı volütlüdür. Sol elinde olması muhtemel başak demetinin sapları dikey inerek sol ayağı üzerinde sonlanmaktadır. Figürün diz kapakları profilden betimlenmiş ve etrafı derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Alt bacak kasları vurgulanmıştır, özellikle öndeki sol bacak kası diğerine göre daha şişkindir. Her iki diz kapağı da profilden betimlenmiştir. Ayaklarında, ucu hafifçe yukarı kıvrık, taban ve topuk bölümü birbirine paralel ince nervürlü verev hatla belirlenmiş, yüksek konçlu ve konçların ön bölümde dil şeklinde kabartma olan, önden bağlamalı ve bağcıkları bileklerin üst kısmında iki sıra sarılmış ayakkabılar giyidir (Hawkins 2000: 526, Pl. 300).

Hawkins (2000: 300) stelin üst kısmındaki üç adat oyuğa göre iki ayrı parçanın birleştirilmiş olabileceğini öne sürmektedir. Stelin arka (C) ve sağ yan (D) yüzeyinde 7 satırı korunan, *bousrophedon* şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıtta, stelin yazarı tarafından yerel Fırtına Tanrısı'na yapılan sığır ve koyun sunusu yazmaktadır. Ayrıca bu yazıtta "*Kral Warpalawas*[228]*, babası (Muwaharanis) ve annesi*" ibareleri yazmaktadır. Yerel Fırtına Tanrısı, Tahıl ve Şarap Tanrısı da anılmaktadır. Bununla birlikte stel yerel Fırtına Tanrısı'na adanmıştır. İvriz 2 Steli Tuwana Kralı Warpalawas'ın hükümranlık dönemine (MÖ 738-710) yani MÖ geç 8. yy'a tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 526).

8. 1. 1. 3. Niğde

Niğde ili Geç Hitit Döneminde Tuwana Krallığı sınırlarında yer almaktadır. Niğde ilinde 7 adet stel bulunmaktadır.

8. 1. 1. 3. 1. Keşlik Yayla 1

Keşlik Yayla 1 Steli 1962 yılında, A. Tanık tarafından, Niğde ili, Bor ilçesinde, Keşlik köyünün Bayındır Yaylası'nda kuru bir dere yatağında bulunmuştur. Aynı yıl stel Niğde

[228] Yeni Assur yazılı kaynaklarında Warpalawas'ın adı "Urbala'a" olarak geçmekte ve MÖ 738-710 yıllarına tarihlendirilmektedir (Hawkins ve Postgate 1988: 32-33,35-39).

Müzesi'ne satın alma yolu ile getirilmiştir (Sezer 1977a: 133, Şek. 1, Lev. I; 1977b: 147). Stelin dikili olduğu yer, bulunduğu araziden 25 m, kadar yükseklikte doğal bir kayalık olan Tepe Ağılı Mevkii olması gerektiği ifade edilmiştir; çünkü andezitten bir kaya bloğunun üzerinde, stelin oturacağı yuvası bulunmuştur (Çınaroğlu 1986: 327, Lev. 133, Res. 1-2, Lev. 134, Res. 1-2).

Andezitten yapılmış olan stel, üst köşeleri yuvarlatılmış, aşağı doğru genişleyen konik biçimlidir, alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak çıkıntısı vardır (Şekil 416) (Sezer 1977b: Res. 3; Çınaroğlu 1986: 327). Sahne sol taraftan ince bir bant ile çerçevelenmiştir. Stelin ön geniş yüzeyinde bir basma düzlemi üzerinde Tanrı *Tarhunza*'nın kabartma tasviri mevcuttur. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilen tanrı aslında soluna dönük olarak gösterilmiştir. Baş profilden, gövdesi cepheden, bacakları ve ayakları profilden tasvir edilmiştir. Figürün başında, iki çift boynuzlu, tepe kısmı yuvarlatılmış konik bir başlık vardır. Yüzü tahrip olmuştur. Alnı dardır. Burun kökünden başlayan kabartma kaşı yay şeklindedir ve kulağa kadar uzatılmıştır. Kaşın uç kısmı hafif yukarı kalkıktır. İri gözü alttan ve üstten konturlanmıştır. Alt ve üst kontur köşelendirilmiştir. Gözün beyazı hafif dışarı çıkıktır. Burnu iri ve ağzı kapalıdır. Dudağının üstündeki ince bıyık sakala doğru uzanmaktadır. Yüzünün alt bölümü ve çenesini kaplayan sakalı üç sıra halinde kısa spirallerden meydana gelmektedir. Yanlardan hafifçe daralarak aşağı doğru inen sakalı sol göğsü üzerinde sonlanmaktadır. Kulağı oldukça tahrip olmakla birlikte dış konturu seçilebilmektedir ve kulak deliği betimlenmiştir. Tanrının başlığının altından çıkan kıvırcık saçları ensesine ensesinden itibaren dört sıra olup kabarıktır. Saç ve sakalının arasında ensesinin bir bölümü ve boynu görülebilmektedir. Figür, hafif "V" yakalı, kısa kollu bir gömlek giymektedir, belinde dar bir kemer vardır, dizleri üzerinde biten kısa eteğinin alt ucu kırlangıç uçuşu şeklindedir ve iki yan kenarı volütlüdür. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Sol omzu aşağı doğru durmaktadır. Tarhunza sağ kolunu dirsekten göğsüne doğru kıvırmıştır ve elinde üzüm salkımı tutmaktadır. Sağ dirseği oldukça sivridir, dirsekten itibaren kolu gerçekçi olmayan bir düzlükte betimlenmiştir ve elin betimlenmesinde bir beceriksizlik söz konusudur. Tanrı adeta üç parmaklı gösterilmektedir. Elinde tuttuğu üzümün bağlı olduğu asma dalı kemer hizasında arkaya doğru kavis yaparak aşağı doğru sarkmakta ve basma düzlemiyle birleşmektedir. Asma

dalının kemer hizasında kalan bölümünden de üzümler sarkmaktadır. Tanrı figürü sol kolunu dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırmıştır ve dirsekten itibaren kolu yuvarlatılmıştır. Bu elinde başak demeti tutmaktadır. Beş parmak da işlenmiştir ve elin tutuş şekli doğrudur; ancak tırnak detayları görülmemektedir. Başak demetinin sapları düz bir şekilde ayak hizasına kadar inmekte ve asma dalında olduğu gibi basma düzlemiyle birleşmektedir. Tarhunza'nın kısa eteğinin altından diz kapakları cepheden işlenmiştir. Diz kapağının arka bölümündeki çukurluklar birer yiv ile vurgulanmaktadır. Alt bacak kasları belirgindir. Ayaklarında, ucu hafifçe yukarı kıvrık, taban ve topuk bölümü birbirine paralel ince nervürlü verev hatlar ile gösterilmiş, yüksek konçlu, önden bağlamalı ve bağcıkları bileklerin üst kısmında iki sıra sarılmış ayakkabılar mevcuttur. Sol ayağında yüksek koncun ön bölümünde, sağ ayağındaki ayakkabının da arka bölümünde birer dil şeklinde çıkıntı görülmektedir (Sezer 1977a: 134; Çınaroğlu 1986: 326, Lev. 130, Res. 1; 1989: 2, Fig. II a-b, Pl. I).

Keşlik Yayla 1 Steli'nin arka ve yan yüzeyi kitabe için düzeltilip hazırlanmıştır, ancak tamamlanmadan bırakılmıştır (Sezer 1977: 134). Hawkins'e (2000: 531) göre figürün arka fonunda 9 (?) satırlık bir yazıt vardır ancak okunamamıştır.

R. D. Barnet'in (1953b: 81) bildirdiği üzere Frigler zamanında pınarlar, akarsular, kayalar arasında bir kült ve açık hava tapınım yeri olarak bir bağlantı bulunmaktadır. Bu alanlar açık hava tapınım yerleri olarak hizmet görmüştür. R. D. Barnet (1953b: 81) bu inançların Hitit Dönemine kadar geri gittiğini bildirmektedir. Frigler Hitit yerleşimlerini istila ettikleri için birçok alanda yerleşimlerini terk etmeyen Hititlilerle birlikte yaşadıklarından onların geleneklerinden de etkilenmiş olmaları gerektiğini ifade etmektedir.

Stel yüzeyindeki Tanrı figürünün sağ elinde üzüm salkımı, sol elinde uzun saplı başak demetiyle betimlenmesi onun Tarhunzas olduğunu göstermektedir. Tarhunzas'ın tasvir edilme tarzı, sağ elinde tuttuğu üzüm salkımı, sol elinde tuttuğu uzun saplı başak demetiyle birlikte yaklaşık MÖ 730'lara tarihlendirilen İvriz Kaya Anıtı'na benzerlik göstermektedir.

İvriz Anıtı'nda yer alan tanrının kimliği kaya yüzeyindeki yazıtta Hava Tanrısı olarak belirlenmektedir (Orthmann 1971: 241). Bossert (1942: 70), İvriz Kaya Anıtı'nda yer alan figürlerden sağ tarafta yer alan kral figürünün yazıta göre, III. Tiglat Pileser'in yazıtlarında "Urballa" ismiyle kaydettiği kral olduğunu bildirmekle birlikte, karşısında tapınma pozunda durduğu tanrının da ellerinde tuttuğu başak ve üzüm ile olan ilişkisi nedeniyle Bitki Tanrısı kimliğinde tanımlamaktadır (Bossert 1942: 70, No: 796).

Macqueen (1959: 178) de, *Tarhuis* olarak isimlendirilen Hava Tanrısı'nın elinde yıldırım demeti değil de üzüm salkımı ve bir demet mısır ya da buğday tuttuğunu bildirmektedir. Bu atributları nedeniyle söz konusu tanrı Fırtına Tanrısı ile değil, toprağın meyveleri ve sularıyla birlikte, toprağın verimiyle/bereketiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla elinde tuttuğu bu sembol nedeniyle de İvriz Anıtı'ndaki figür şimşek ya da yıldırım demetiyle temsil edilen Fırtına Tanrısı'ndan ziyade Hitit İmparatorluk Döneminin *Telipinu*'suna benzerlik göstermektedir (Macqueen 1959: 178). *Telipinu* bereket ile ilişkili olan bir tanrıdır. "*Bir Tanrının Kayboluşu*" isimli mitolojik hikâyede *Telipinu*'nun öfkeyle ayrılmasıyla birlikte dünya düzeni tersine dönmektedir. Bu ayrılış ile tanrı bolluk ve bereketi kendisiyle birlikte taşıdığı için ülkede hayat yok olmaktadır. Bununla birlikte *Telipinu*'nun bulunarak gelişiyle birlikte hayat normale dönerek ülkeye bolluk ve bereket geldiğine inanılmaktadır (De Martino 2013: 418-419).

Stel yüzeyindeki figürün saç işlenişi ve ayakkabılar Assur özellikleri göstermektedir. Bununla birlikte kıyafetin "V" yakası ve eteğin modeli Hitit İmparatorluk özellikleri yansıtmaktadır.

Keşlik Yayla 1 Steli'nin Tuvana Kralı Warpalawas (MÖ 738-710) tarafından diktirilmiş olduğu düşünülmektedir (Sezer 1977a: 134). Hawkins (2000: 531) de eseri MÖ geç 8. yy'a tarihlendirmektedir.

8. 1. 1. 3. 2. Bor 1

Bor 1 Steli, 2012 yılında, Niğde ili, Bor ilçesinde, Pınarbaşı Höyüğü'nün yakınlarında bir tarlada köylüler tarafından bulunmuştur (Ünal: 2015: 54).

Stel, üst kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru genişleyen konik formludur (Şekil: 417). Stelin ön ve arka yüzeyi işlenmiştir, sağ tarafta kırık ve eksikler mevcuttur. Buluntunun ön yüzeyine, bir çerçeve içinde ve ince bir basma düzlemi üzerinde Fırtına Tanrısı *Tarhunza* yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiştir. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş olan *Tarhunza*, soluna dönük tasvir edilmiştir. Tarhunza'nın başında arkaya doğru yatık tek boynuzlu bir serpuş vardır. Başlığın altından çıkan saçlar iki farklı desenden oluşmaktadır. Üst bölüm üç sıra halinde iç içe açı motiflerinden oluşmaktayken altındaki kabarık kısım altı sıra düğme biçiminde kabartmalardan meydana gelmektedir. Saç bu şekliyle ensesinde kabarık olacak biçimde görünmektedir. Tek sıra örülmüş uzun at kuyruğu saçı da sağ dirseğinin altından çıkmakta ve ucu volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Tanrı figürünün yüzü tahrip olmakla birlikte bazı detaylar seçilebilmektedir. Başlığın hemen altından başlayan alnı dardır. Burnu iri olmakla birlikte tahrip olmuştur. Kaşı kabartma şeklindedir. İri badem biçimli gözü alttan ve üstten konturlanmıştır. Ağzı kapalıdır. Dudağının üstündeki bıyık sakala doğru uzanmaktadır. Elmacık kemiği belirgindir. Dikey yerleştirilen kulağın üst bölümü serpuşun kenar bandına doğru taşmaktadır. Kulak kıvrımları işlenmiştir. Kulağın ön tarafından başlayan sakal elmacık kemiği açıkta olacak şekilde yüzünü ve çenesini kaplamaktadır. Spiral buklelerden oluşan sakal her iki yandan daralarak aşağı inmekte ve sol omzun biraz aşağısında sivrilerek sonlanmaktadır. Saç ve sakalın arasında güçlü boynu ve ensesi görülmektedir. Tanrının ensesi Hitit İmparatorluk Dönemi figürlerinde olduğu gibi dışarı doğru şişkindir. Omuzları yuvarlaktır. "V" yakalı, kısa kollu bir gömlek giymektedir. "V" yaka bölümü, alttan ve üstten sınırlanan kabartma şerit içerisinde bir sıra boncuk dizisiyle süslenmektedir. Yakadaki bu süsleme gömleğin kısa kollarının kenarlarında da mevcuttur. Gömleğin altına, diz kapakları üzerinde biten, etek ucu kırlangıç uçuşu şeklinde kavislendirilmiş yırtmaçlı bir etek giymektedir. Eteğin iki kenar ucu volütlüdür. Eteğin yırtmacı ve alt uçları bant şeklinde olacak biçimde, "V" yakada görülen süslemeyi taşımaktadır. Bu bantların kenarlarından da, yırtmaç kısmında uzun, etek uçlarında kısa olacak biçimde saçaklar sarkmaktadır. Tanrının beli enli bir kemerle sıkıştırılmıştır. Kemerin orta kısmından, dört sıra yatay şerit geçmektedir. *Tarhunza* sağ kolunu dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirmiştir. Kolunda iki sıra kalın pazubent takılıdır. Sağ bileğinde bilezik olması muhtemel bir kabartma görülmektedir ve bu eliyle yan yana sarkan iki üzüm salkımı tutmaktadır; elin

tutuş pozisyonu doğrudur ve parmaklar tek tek işlenmiştir. Üzümlerin bağlı olduğu asma çubuğu parmakları arasından yukarıya doğru kıvrılmakta ve bu çubuktan çıkan üzüm yaprakları tanrının göğsünü kaplamaktadır. Tanrının sağ elinde tuttuğu asma dalı kemer hizasında arkaya doğru kavis yaparak aşağı doğru sarkmakta ve basma düzlemiyle birleşmektedir. Tanrının dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sol kolunda iki sıra pazubent takılıdır ancak eli kırıktır. Bununla birlikte elinde tuttuğu, muhtemelen buğdayın, uzun sapları düz bir şeklide aşağı uzanarak basma düzlemine değmektedir. Tanrının diz kapakları cepheden ve yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiştir. Diz kapaklarının alt bölümü, özellikle sol taraftaki, derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Alt bacak kasları şişkinlik olarak gösterilmektedir. Ayaklarında ucu yukarı kıvrık önden bağcıklı, taban ve topuk bölümü birbirine paralel ince nervürlü verev hatla gösterilmiş, yüksek konçlu ayakkabılar vardır. Ayakkabıların bağcıkları altı sıra halinde bileğin üstünden sarılmıştır. Her iki ayağında da bilek kemikleri işlenmiştir. (Ünal 2015: 54-56).

Stelin geniş arka yüzeyindeki Luvi Hiyeroglifi yazıt tahribat sonucu neredeyse yok olmuştur; ancak dar olan sağ yüzeyde yazıtın küçük bir bölümü korunabilmiştir (Ünal 2015: 54, 57). Söz konusu yazıtta şu ifadeler okunabilmiştir:

"....Kral
.... alt kısım
....Tanrı ...."

Eserin yan tarafına alt alta olacak şeklide toplam 13 adet zıvana deliği açılmıştır. Ünal'a göre (2015: 55-57) bu zıvana delikleri geç dönemde steli parçalamak ya da taşımak için yapılmış olmalıdır.

Darga'nın (1992: 305-306) bildirdiği üzere Hitit İmparatorluk Döneminde Fırtına Tanrısı'nın babası (^{D}*Kumarbi/Dagan*) ve oğullarından *Telipinu*'nun bitkiler ve tahıl ürünleri ile ilişkisi bulunmaktadır. İvriz Kaya Kabartması'nda da tanrının elinde üzüm salkımları ve başak tutmasıyla da aynı zamanda bitkilerin tanrısı olduğu da bildirilmektedir (Darga 1992: 305).

Bor 1 Steli detaylarda farklılıklar olmak kaydıyla İvriz I Kaya Anıtı'na oldukça benzerlik göstermektedir (Darga 1992: Res. 294-295). İvriz I Kabartması'nda yerel

Fırtına Tanrısı *Tarhu*'nun karşısında tapınma pozunda, Tuvana Kralı Warpalawas tasvir edilmiştir (Darga 1992: 305-308, Res. 294-295). Tanrı ve kral figürü yüksek kabartma tekniğinde ve yuvarlak hatlarla betimlenmiştir. Tanrı üç sıra boynuzlu bir başlık giymektedir. İri burunludur. Burun kökünden başlayan yay biçimli kaçı kabartmadır. Badem biçimli iri gözü alttan ve üstten konturlanmıştır. Ağzı kapalıdır ve iki dudak derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Elmacık kemiği belirgindir. Kulağı dik olarak yerleştirilmiştir ve kulak kıvrımları ile kulak deliği işlenmiştir. Bıyık ve sakalı kısa spiral buklelerle betimlenmiştir. Kulağın önünden başlayan sakal elmacık kemiğini açıkta bırakacak şekilde yüzünü ve tüm çenesini kaplamaktadır. Çenenin altından itibaren her iki yandan daralan sakal spiral uzun buklelerle betimlenmiştir ve sol omzu üzerinde bukleler ile sonlanmaktadır. Tanrının başlığının altından çıkan saçları da uzun spiral bukleler şeklinde olup ensede kalınlaşmaktadır. Figürün boynu ve ensesi oldukça güçlü bir görüntü verecek şekilde kalın olarak betimlenmiştir ve ensesi dışa doğru şişkindir. Tanrının üzerinde, vücuduna yapışık olacak biçimde "V" yakalı, kısa kollu bir kıyafet vardır. Dizlerinin üzerinde biten etek uçları kırlangıç uçuşu biçimindedir ve iki kenarı birer volüt ile sona ermektedir. Tanrının belindeki bezemeli kemer Frig kemerlerine benzerlik göstermektedir. Ayaklarında ucu yukarı kıvrık, üstten bağcıklı ve bağcıkları ayak bileklerine sarılmış olan ayakkabılar vardır (Darga 1992: 305-306, Res. 294-295). Darga'nın (1992: 306) bildirdiği üzere Fırtına Tanrısı *Tarhu*'nun vücut yapısı, ellerin duruşu, yürüme pozisyonu ve üzerindeki kıyafetlerinin ayrıntıları açısından Hitit İmparatorluk Dönemi sanatının özelliklerini göstermektedir. Bununla birlikte üç sıra boynuzlu konik başlık, saç ve sakal betimlenmesindeki spiral bukleler, kaşların ve gözlerin yapısı, kemerli iri burun Arami biçeminin karakteristik özellikleri arasındadır (Darga 1992: 306). Hatta tanrının başındaki boynuzların düzenlenmesi de Arami Kralı Panamuva'nın yaptırmış olduğu *Hadad* Heykeli'ndeki tanrının başlığına paralellik göstermektedir (Darga 1992: 306, Niehr 2014: Fig. 6.2). İvriz I Kaya Anıtı'nda Fırtına Tanrısı'nın karşındaki Warpalawas'ın saltanat dönemi ve her iki figürün tasvir edilme özellikleri açısından MÖ 730'lara tarihlendirilmektedir.

Yukarıda özellikleri anlatılan İvriz I Kaya Anıtı'ndaki tanrı figürü ile Bor 1 Steli'ndeki tanrı figürünün sakal detayları, vücut proporsiyonları, üzerine giydiği kıyafet, sağ elde

tutulan üzüm salkımları ve asması ile sol elde tutulan ve uzun sapları olan buğday başaklarının tasvir edilişi açısından oldukça benzerlik göstermektedir.

Ünal (2015: 56-57), da Niğde sınırları içinde bulunan bu stelin Warpalawas (MÖ 738-710) Dönemine ait olduğunu belirtmektedir.

8. 1. 1. 3. 3. Niğde 2

Niğde 2 Steli, 1975 yılında, Niğde ilindeki 14. yy'a ait Çelebi Hüsamettin Bey Caminin (Dışarı Cami) restorasyon çalışmaları sırasında bulunmuştur. Eser ikincil olarak camide eşik taşı şeklinde kullanılmıştır (Kalaç 1979: 239). Kalaç (1979: 243) ve Çınaroğlu (1986: 325) stelin Niğde sınırları içinde yer alan Tepebağları Höyüğü'nden[229] çıkarılmış olduğunu öngörmektedir. Stel üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan konik formlu olup, iki parça halinde kırılmıştır (Şekil: 418) (Kalaç 1979, Lev. 137-140; Çınaroğlu 1986: Lev. 127, Res. 2a-b; Şahin 1999: Abb. 8).

Stelin ön geniş yüzeyinin belli bölümleri kabartma bant ile çerçeve içine alınmıştır: üst bölüm, sol kenar yarı yerine kadar ve sağ kenarda aşağı kadar. Sahnenin en üstünde, bir bölümü kabartma çerçevenin üzerine işlenmiş olan ve sahneyi ortalayan kanatlı güneş kursu yer almaktadır. Kanatlı güneş kursunun merkezinde, etrafı ince kabartma bant ile çerçevelenmiş bir daire mevcuttur. Dairenin her iki tarafında kursun göğüs bölümü kabartma düğmeler ile gösterilmektedir. Onun da her iki tarafındaki kanatlar üç kademeli tüylerden oluşmaktadır. Her bir tüy kabartma olarak betimlenmiştir. Bu nedenle üç bölümlü kanat, üç katlı bir görünüm sergilemektedir. Kursun göğsünün iki tarafındaki ilk kanatlar aşağı doğru uzamak suretiyle kuyruğu oluşturmaktadır; ancak bu bölümde kırıklıklar mevcuttur (Hawkins 2000: Pl. 301).

Kanatlı güneş kursunun altında, bir basma düzlemi üzerinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilen, ancak soluna dönük olan, Fırtına Tanrısı kabartma tekniğinde betimlenmiştir (Kalaç 1979: 240, Res. 137-140; Hawkins 2000: 432, Pl. 301). Kanatlı güneş kursuyla taçlandırılan tanrı figürünün başında iki çift boynuzlu, tepe

[229] Tepebağları Höyük'te Demir Çağı'na ait iskânın olduğu tespit edilmiştir. Tepebağları'nda yapılmış olan kazı çalışmalarında kale kapısına bu türden stellerin yerleştirilmiş olabileceği ileri sürülmüştür (Çınaroğlu 1986: 325).

kısmında pon pon şeklinde çıkıntısı olan bir başlık vardır. Başlığın alt kenarı üç sıra paralel kabartma şeritlerden meydana gelmektedir. Tanrının başlığının altından çıkan alın kısmındaki saç bukleleri kulaklarına kadar gösterilmektedir. Tanrının ensesindeki saçları ilk önce üç kat dalgalı sonrasında ise beş sıra halinde kıvırcık bukleler biçimindedir ve sağ omzu üzerinde sonlanmaktadır. Dar alından çıkan burun tahrip olmuştur. Su damlası şeklindeki gözü, üstten ve alttan yüksek kabartma şerit ile konturlanmıştır. Buruna dayalı olan göz pınarı yay şeklinde geniş yiv ile gösterilmiştir. Gözün diğer ucu kulağa yaklaşmaktadır. Gözün bu şekilde betimlenmesi karşıya bakıyor izlenimi vermektedir. Kabartma betimlenen kulak oldukça küçüktür. Kulak deliği ile birlikte tüm detayları işlenmiştir. Gözünün hemen altından başlayan ve yüzünü kaplayan sakalı üç sıra halinde boncuk dizisinden meydana gelmektedir. Çenesinin altından başlayan ve aşağı doğru daralan sakalın bölümü ise dört dikey lüle sırası biçimindedir ve sol omzuna yakın göğsünde sonlanmaktadır. Tanrının üzerinde, yuvarlak yakalı, kısa kollu ve dizlerine kadar inen düz bir elbise vardır. Elbisesinin yuvarlak yakası, kolların yenleri, iki sıra kabartma şerit arasında bir sıra boncuk dizisi şeklinde süslenmiştir. Elbisenin etek uçları ise üç sıra kabartma şeritten sonra dikey, dalgalı saçaklarla sonlandırılmıştır. Figürün belinde, kabartma işlenen enli bir kemer mevcuttur, kemerin üzerinden geçen paralel hat ön taraftan bir düğüm ile püskül şeklinde sarkmaktadır. Tanrı gövdesinin arkasında yukarı kaldırdığı sağ elinde üst kısmı kırılmış çift ağızlı bir balta, dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde ise alt kısmı püsküllü üç çatallı bir yıldırım demeti tutmaktadır. Sağ el tahrip olsa da sol elin duruş yönü doğrudur. Başparmak ön tarafta betimlenmiştir. Avuç içi verev bir yiv ile iki bölüme ayrılmıştır. Parmak ayrımları yivlerle vurgulanmıştır. Sol bileğinde iki ucu açık bir bilezik takılıdır. Profilden gösterilen bacaklarda kaslar belirgindir. Diz kapakları yandan betimlenmiştir; ortadaki elips şeklindeki kabartma, üstten ve alttan kalın kabartma şerit ile konturlanmıştır. Ayaklarında, ucu hafifçe yukarı kıvrık, taban ve topuk bölümü birbirine paralel ince nervürlü verev hatla betimlenmiş, yüksek konçlu, önden bağlamalı ve bağcıkları bileklerin üst kısmında sarılmış ayakkabılar giymektedir. Sol ayağındaki ayakkabı koncunun üst arka bölümünde, sağdaki ayakkabısında ise üst bölümünde dil şeklinde kabartma betimlenmiştir. Figürün sağ kolu altındaki boşluğa iki üzüm salkımı ve üç adet asma yaprağı işlenmiştir; ön tarafında ise beli hizasına gelecek

şekilde dik duran bir başak demeti mevcuttur (Çınaroğlu 1986: 324, Lev. 127, Res. 2a-b; 1989: 6-7, Pl. VII, 2, Fig. IV, 1; Hawkins 2000: 301).

Stelin sağ taraftaki dar yüzeyinde 4 satırlık kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt görülmektedir. Bu yazıtın çözümlenmiş hali aşağıdadır (Kalaç 1979: 240-243, Lev. 141-143; Hawkins 2000: 301-302).

> *"Bu Tarhunzas'ı Kahraman, Muwaharanis [yap]tı (?),Tarhunzas ve tanrılar tarafından sevilen Kral, Yönetici, Kahraman Warpalawas'ın oğlu,"*

Niğde 2 Steli, Muwaharanis tarafından Fırtına Tanrısı'na adanmıştır. Stelde yer alan yazıtta Muwaharanis babasının Warpalawas (MÖ 738-710) olduğunu belirtmektedir (Kalaç 1979: 243; Hawkins 2000: 527). Bu veriler ışında eser Hawkins (2000: 527) tarafından MÖ 8. yy'ın sonu 7. yy'ın başına tarihlendirilmektedir.

8. 1. 1. 3. 4. Bor 2

Bor 2[230] Steli Niğde ili, Bor ilçesinde 2 parça halinde, farklı zamanlarda bulunmuştur. Eserin üst kısmı 1850'li ya da 1860'lı yıllarda günümüzdeki adıyla Kemerhisar'da ("Eküz Hissar/Eküzli Hissar", seyyahlar tarafından verilen daha eski ismiyle "Kız Hisar" ya da "Kilise Hisar"), Hacı Ali'nin konağının temel kazısı esnasında bulunmuş olduğu bildirilmiştir (Ramsay ve Hogarth 1893: 78, 84, Pl. I, Fig. 1-3). 1882'de Ramsay tarafından keşfi yapılan parça satın alınmak suretiyle 23 Temmuz 1890 tarihinde Niğde'ye nakledilmiştir (Ramsay ve Hogarth 1893: 78, 84, Pl. I, Fig. 1-3). 1898 yılında ise İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ne taşınmıştır (Hawkins 2000: 519).

Stelin alt bölümü ise 1890 yılında, Hogarth tarafından Bor ilçesinde bir bahçe kuyusunda bulunmuştur. Satın alınmasına ve kopyasının çıkarılmasına izin verilmeyen eser tekrar kuyunun içine bırakılmıştır (Ramsay ve Hogarth 1893: 84). Hogarth'tan sonra, 1901 yılında, stel Belck tarafından yeniden görülmek istenmiş ve hâlâ kuyunun içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Durum Osman Hamdi Bey'e bildirilerek ve eserin su içerisinde zarar gördüğüne dikkat çekilerek İstanbul'a nakledilmesi istenmiştir (Belck 1901: 501). Stel 1905 yılında İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ne getirilmiştir (Hawkins 2000: 195).

---

[230] Eser Orthmann (1971: 114) tarafından Kemerhisar 1 Steli olarak tanıtılmıştır.

Stel, tepe kısmı sivri konik formda olup aşağı doğru genişlemektedir (Şekil: 419-420). İki parça halindeki eserin sol tarafı kırık ve eksiktir. Stelin ön yüzeyinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sol tarafa yönlendirilmiş, aslında sağına dönük betimlenen Kral Warpalawas'ın yüksek kabartma tekniğinde yapılmış tasviri bir basma düzlemi üzerindedir. Kral figürü tepe kısmı yuvarlatılmış takke biçimli bir başlık takmaktadır. Başlığın yüzeyi yatay paralel bantlarla süslüdür. Bu paralel bantların içi de, korunduğu kadarıyla, çapraz ve dikey çizgilerle süslenmiştir. Başlığın ön tarafının en üst kısmında yuvarlak bir mücevherin takılı olduğu görülmektedir. Badem şeklindeki iri gözünün etrafı konturlanmış ve bu şekli ile göz kapakları yapılmıştır. Yay şeklindeki kaşı kabartma olarak betimlenmiştir. Dar ve düz alınla birleşen iri burnu uzun ve kavislidir. Kapalı ve küçük ağzında dudakları etlidir. Sakalı sınırlandıran elmacık kemiği kalın bir yay şeklinde gösterilmiştir. Başlığın kenar kısmına taşan iri kulağında küpe (?) vardır. Bıyıksız yüzünde sakalı tüm çenesini kaplayarak kulağın önünden başlığın altına doğru uzanmaktadır. Yüz kısmında ve çenesini çevreleyen bölümde, üst kısmı küçük bukleler ve düğme şeklinde çıkıntılarla betimlenen sakalın aşağısı uzun spiral bukleler şeklinde öne doğru uzayarak verev bir hat ile boynun aşağısında sonlanmaktadır. Başlığın altından çıkan ve alnına dökülüp başını saran saçları ensesi üzerinde kabarık topuz şeklindedir. Bu topuzun başlığın hemen altından çıkan ve ense üzerindeki bölümü paralel iki sıra halinde balık kılçığı biçiminde ve devamında kıvırcık şeklinde kabarıktır. Warpalawas'ın kısa boynunda kolyesi vardır. Metal görünümlü kolye yatay ve dikey tarama panellerinden oluşmaktadır (Messerschmidt 1900: 29, Taf. XXXIIIA; Garstang 1910: 185-188, Pl. LVI; Orthmann 1971: 114, 145, 148-149, 151-153, 293, 351-352, Taf. 38a; Hawkins 2000: 518-521, Pl. 296).

İki elini de dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldıran Warpalawas, tapınma ya da dua eder pozdadır. Kral, kenarları kalın bant şeklinde biyeleri olan kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymektedir. Elbisenin yaklaşık diz kapaklarının alt kısmından itibaren etek kısmı çeşitli motiflerle şeritler halinde süslenmiştir. En üstteki bantta swastika motifi; ikinci bantta birbirini takip edecek biçimde, detaylarında farklar olmak üzere rozet ve swastika motifleri; üçüncü bantta, dört kolu yuvarlak düğmelerle sonlanan aralarında minyatür rozetler bulunan artı motifi, kenarları spiral şeklinde kıvrılmış ve boş kalan yerleri süslerle doldurulmuş çapraz motifi, dört kolu ok

biçiminde şekillendirilmiş ve araları yuvarlak motiflerle süslenmiş artı motifi; dördüncü bantta *swastika* motifi vardır. Son olarak eteğin kenarları saçaklarla süslenmiştir. Belinde enli, düz bir kuşak ve bu kuşağın da üzerinde metal görünümlü, üzeri motiflerle süslenmiş bir kemer bulunmaktadır. Elbisenin üzerinde uzun bir pelerin/şal vardır. Pelerinin etek kısmı da sırasıyla düz ve motifli bantlarla süslenmiştir. Birinci bant düzdür; ikinci bantta baklava dizisinin araları alt ve üstten yarım baklavalarla süslenmiştir; üçüncü bant düzdür; dördüncü bantta birbirini takip eden rozet ve içi içe karelerden oluşan motif vardır; beşinci bant düzdür; altıncı bantta baklava dizisi vardır; altıncı bant düzdür. Pelerinin etek kısmında üstte saçaklar ve bu saçakların altında da onlara bağlanmış düğümler mevcuttur (Messerschmidt 1906: 3-4, Taf. XXXIII; Garstang 1910: 185-188, Pl. LVI; Orthmann 1971: 114, 145, 148-149, 151-153, 293, 351-352, Taf. 38a; Hawkins 2000: 518-521, Pl. 296).

Warpalawas ayaklarına kıyafeti ile uyumlu, oldukça süslü, yüksek konçlu ayakkabılar giymektedir. Ucu yukarı kıvrık ayakkabının tabanı, köseleyi temsil edecek şeklide incecik kabartma şerit ile belirginleştirilmiştir. Topuk bölümü, verev yerleştirilmiş, iki kabartma bant şeklindedir. Ayakkabılar önden bağcıklıdır. Bağcıkların kenarı, bir dizi halinde, altı yapraklı minik rozet motifi ile konturlanmıştır. Rozet dizisini de sağ tarafından, kabarma paralel bir bant sınırlandırmaktadır. Bu kabartma bandın orta bölümü düz olup, iki kenarında, birer adet ince paralel şerit bulunmaktadır. Ayakkabının topuğun üstündeki bilek kısmında da üç sıra halinde, altı yapraklı rozet dizisi görülmektedir. Bu rozet sıraları birbirinden birer adet ince kabartma şerit ile ayrılmaktadır (Messerschmidt 1906: 3-4, Taf. XXXIII; Garstang 1910: 185-188, Pl. LVI; Orthmann 1971: 114, 145, 148-149, 151-153, 293, 351-352, Taf. 38a; Hawkins 2000: 518-521).

Stelin ön yüzeyinde, figürün başının üst kısmında, gövdesinin ön ve arka bölümü ile ayaklarının alt kısmında *boustrophedon* şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Sayce 1906a: 94, Fig. 1; Garstang 1910: 185-188, Pl. LVI; Hawkins 2000: 518-521, Pl. 296).

İlgili metin aşağıdadır (Meriggi 1975: Tav. I; Hawkins 2000: 520-521):

"Ben Warpalawas, Tuwana'nın kralı,
Yönetici, Kahraman [Yönetici (?) [Muwa-]ha[ranis(?)]'in oğlu.
Evin oğlu iken,
Kendim bu üzüm bağına diktim,
ve üzüm bağının bu Tarhunzasını [ben yaptım].
[Benim için] o iyi yürüyecek,
ve burada o yıl
benim için iyi [gelecek],
Benim için 100 ölçek ….
[100 ölçek (?)] şarap olsun.
Kral olduğum (?) yıl
[bu sene de düşmanları] ayaklarım altına koydu, Tarhunzas.
[…
ve Tarhunzas bana uzun günler versin!"

Stel yüzeyindeki Warpalawas tasviri ayrıntıdaki farkların dışında, saç, yüz, duruş ve kıyafet özellikleri açısından İvriz Kaya Kabartması'nda yer alan tasvirdeki kral figürüne oldukça benzerlik göstermektedir. İstanbul Şark Eserleri Müzesi'nde yer alan stelin restorasyon çalışmaları esnasında İvriz Kaya Kabartması örnek olarak alınmış ve hatta orijinalinde olup olmadığı bilinmediği halde kralın yakasına bir fibula yerleştirilmiştir (Muscarella 1967: 84, Pl. V, Fig. 6).

Orthmann (1971: 114, 145, 149, 151-153, 518) stel yüzeyindeki tasvirin yüz, saç, sakal işlenişi ve mücevherlerinde Assur sanatı etkilerinin görüldüğünü belirterek eseri Sph. III (MÖ700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Stel yüzeyindeki metnin okumasını yapan Hawkins (2000: 520) ise Warpalawas'ın hükümranlığı dönemine ait eseri MÖ 738-710 tarihlendirmektedir.

8. 1. 1. 3. 5. Andaval

Andaval Steli, 1890 yılında, Ramsay tarafından, Niğde ili Andaval (eski Andabalis/Andabilis, günümüzde Aktaş) köyünde bir kilisenin taban döşemesinde bulunmuştur (Ramsay ve Hogarth 1893: 84-85, Pl. I Fig. 4; Messerschmidt 1900: 27, Taf. XXXLC; Garstang 1910: 188-189; Gelb 1935: 17-18, Fig. 1; 1939: 22-23, Pl.II-III). Stel daire biçiminde kesilerek ikincil olarak kullanılmıştır. Eserin yüzeyinde korunduğu kadarıyla, kare şeklinde bir panel içinde kabartma tekniğinde bir insan başı yer almaktadır (Şekil: 421). İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sağ tarafa yönlendirilen, ancak soluna dönük olan, figürün uzun bukleli saçları ense hizasında helezon şeklinde kıvrılmaktadır. İnsan figürü dar alınlı, iri burunludur, gözü badem şeklinde çift konturla gösterilmiştir. Sakalsız yüzde saçın açıkta bıraktığı kulak

belirgindir. Yüzü hizasında kaldırdığı eli kendisini gösteririr tarzda jest yapmaktadır (Garstang 1910: 188-189; Orthmann 1971: 113; Hawkins 2000: 514, Pl. 291). Hawkins (2000: 514) elin duruşunun *amu* kelimesinin portreleşmiş şekli olduğunu ve ben anlamına geldiğini belirtmektedir. Stel yüzeyinde 4 satırı korunmuş olan Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır. Bu yazıt kazıma tekniğinde yazılmıştır (Hawkins 2000: 514-516).

Metnin transkripti (Hawkins 2000: 514-516):

"Ben yönetici [S]aru[w]anis, Nahitiya şehrinin beyiyim.
Ve ben .....
Ve (bunu?) ovalara doğru getirdiğim zaman (?)
(yaz) aylarında burada at sürüsünü otlatayım
ve bu benim (için) [....
...] ve Warpalawa [....] büyük yapar [...
....." dır.

Akurgal (1949: 23) stel yüzeyindeki yönetici tasvirinin kıvırcık saç işlenişinin Assur etkisi gösterdiğini ve bu nedenle eserin MÖ 8. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ussishkin (1967: 199) Akurgal'ın yaptığı tarihlendirmenin geç olduğunu ve figürün kıvırcık saç işlenişinin bir Geç Hitit modası olduğuna değinerek buluntunun daha erken bir tarihe yani MÖ 9. yy'ın ortalarına verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Stel yüzeyindeki yazıtın yeniden okumasını yapan Hawkins (2000: 515) ise yazıtın sahibinin Nahitiya (Niğde) beyi Saruwanis olduğunu belirtmektedir. Hawkins'e göre Saruwanis, Tuwana'nın (II.) Warpalawas'ından önce gelen bir yöneticidir ve bu nedenle stel MÖ erken 8. yy tarihlendirilmelidir.

8. 1. 1. 3. 6. Veliisa

Veliisa Steli, Niğde ilinde, Melendiz Dağı'nın doğu yamacında yer alan Veliisa köyünde bulunmuştur (Gelb 1939: 40, Pl. XCIV; Hawkins 2000: 529). Eser bir stelin alt kısmıdır. Buluntunun ön geniş yüzeyinde Luvi Hiyeroglifi bir yazıtın sağ bölümü korunmuştur (Şekil: 422) (Meriggi 1975: Tav. II; Hawkins 2000: 529, Pl. 303).

Söz konusu yazıtta geçen ifadeler (Hawkins 2000: 529):

"[Tarhun]zas (?) benim için iyi geldi,
ve benim için her şeyi iyi yaptı [... ..." dır.

Veliisa Steli yazıtın hiyeroglif şekillere göre Hawkins (2000: 529) tarafından MÖ geç 8. yy'a tarihlendirilmektedir.

8. 1. 1. 3. 7. Dikilitaş Mevkii

Stel, Niğde ili, Bor ilçesi, Keşlik köyünün Dikilitaş Mevkii'nde tespit edilmiştir. Eser ve basamaklı kaidesi kayalık alanın zirvesinde yer almaktadır (Çınaroğlu 1986: 329, Lev. 137, Res. 1-2; 1989: 2-3, Pl. III, 1-2). Her iki yüzeyi de düzeltilen stel Çınaroğlu'na (1986: 329) göre taslak halinde olup bitirilmemiştir (Şekil: 423-424). Stelin basamaklı kaidesinin kuzeybatı kısmında libasyon ya da çeşitli sunular için hazırlanmış oyuklar mevcuttur (Çınaroğlu 1986: 329; 1989: 2-3).

8. 1. 1. 4. Aksaray

Aksaray ili, Geç Hitit Döneminde Şinuhtu Krallığı sınırlarında yer almaktadır. Aksaray ilinde şehir ismiyle anılan 1 adet stel bulunmaktadır.

8. 1. 1. 4. 1. Aksaray

Stel, 1976 yılında, Aksaray'da bir iş hanının temel kazısı sırasında bulunmuştur. Bulunduğu alanda söve taşı olarak ikincil kullanıldığı tespit edilmiştir (Çınaroğlu 1986: 325, Lev. 128-129). Eser bir stelin alt kısmıdır. Ön yüzeyinde bir basma düzlemi üzerine basan Fırtına Tanrısı'nın alt tarafı korunmuştur (Şekil: 425). Figür, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönelik olup, aslında sol tarafına dönüktür. Kısa eteklidir, eteğin uç kısmında dikey hatlarla süslü bir bant vardır. Tanrı figürünün kısa eteğinin altında açıkta kalan bacak kasları belirgindir. Ayaklarında burun bölümü yuvarlatılmış, önden bağcıklı, yüksek konçlu ayakkabılar vardır. Ayakkabının taban köselesi incecik kabartma şerit ile gösterilmiştir. Topuk bölümü ile ayakkabı gövdesi verev kabartma hat ile sınırlandırılmaktadır. Bu verev hat burnun arkasında, ayakkabının yan bölümünde dikey bir hat ile sınırlandırılmıştır. Düz biten yüksek konçların alt kenarında, ayakkabının bağcıklarının bileğe sarılmış olduğu görülmektedir (Çınaroğlu 1986: 325; Hawkins 2000: 475-478; Pl. 264).

Stelin arka ve yan yüzeylerinde 5 satırı korunmuş, *boustrophedon* şeklinde, kabartma tekniğinde yazılmış bir yazıt mevcuttur, söz konusu yazıt Tanrının ayakları altındaki

satırda da devam ederek dördüncü yüzeydeki kısmı oluşturmaktadır (Çınaroğlu 1986: 325; Hawkins 2000: 475-478; Pl. 264).

Bu yazıtın transkripti (Hawkins 2000: 475-478):

"(Sadece izler var, net okunamamıştır.)
[…Tar]hunzas NISA'yı zenginleştirdi,
ve gökten ç[ok] indi,
ve topraktan çok çıktı,
ve bu yıllarda bir koyun için arpanın 30 ölçüsü vardı,
yağın (?) 20 ölçü […]dı
şarabın […] ölçü vardı
Adaletim yüzünden Tarhunzas' ve oradaki bütün tanrılara iyiydim,
ve büyük krallar [ve] kralların bütünü bu şehre hayran kaldılar.
ve bana bu görevi kim veriyor?
Tarhunzas benim dışımda kimseye vermedi,
ama Yönetici, Kral Kiyakiyas'a verdi

Ön Yüzey

"Atalazawas (?) bana […] idi,
ve [bana] bu … […,
…] Tarhunzas bunu geti[rdi]." dir.

Stel Kral Kiyakiyas'ın saltanatına ithaf edilmiştir (Hawkins 2000: 475). Çınaroğlu (1986: 325) ve Hawkins (2000: 475) Kiyakiyas'in, II. Sargon (MÖ 718) tarafından sürgün edilen Šinuhtu kralı Kiakki olduğunu düşünmektedirler. Bu veriler ışığında da stel MÖ 718 ya da biraz daha önceye tarihlendirilmektedir (Çınaroğlu 1986: 325; Hawkins 2000: 475).

8. 1. 1. 5. Nevşehir

Nevşehir ili, Geç Hitit Döneminde Atuna Krallığı sınırlarında yer almaktadır. Nevşehir ilinde iki adet stel tespit edilmiştir. Bunlardan birisi idol şeklindedir.

8. 1. 1. 5. 1. Bohça (Bahçeköy)

Stel, 1901 yılında Belck tarafından Nevşehir ili, Avanos ilçesi Bohça (günümüzde Bozca) köyü sınırlarında, Kızılırmak'a hâkim bir dağın tepesi yakınlarında bulunmuştur (Hawkins 2000: 478, Pl. 265). Eser üst kısımda köşeleri yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe genişleyen konik biçimlidir (Şekil: 426) (Messerschmidt 1906: 11-12, Taf. LI; Garstang 1910: 154-155; Hawkins 2000: 478). Stelin dört yüzeyinde de *boustrophedon*

şeklinde, kazıma tekniğinde yazılmış dört satırlık Luvi Hiyeroglifi bir yazıt mevcuttur (Garstang 1910: 155, XLVIII; Hawkins 2000: 478-480, Pl. 265).

Yazıtta, aşağıdaki ifadeler bulunmaktadır (Hawkins 2000: 479-480):

> *"Ben Kurtis, kahraman Ashwi(si)s'in oğlu, batı ve doğudan duyulmuş kral.*
> *Burada Tarhunzas'a iyi davranıyorum,*
> *O, bölgeleri ele geçirmem için izin veriyor;*
> *ve burada … Runtiyas'a iyi davranıyorum,*
> *burada bana SAMAYA (gibi?) yaratıkları (ya da SAMAYA yaratıkları) veriyor.*
> *ve benim babalarım ve büyükbabalarım olanlara*
> *gerçekten Tarhunzas hiç yardımcı olmuyor,*
> *Bana yardım ettiğinden dolayı,*
> *- bana bölgeleri ele geçirmeye izin veriyor.*
> *Babalarım ve büyükbabalarım ata binmek için gittiği zaman,*
> *Runtiyas gerçekten hiç yardım etmedi,*
> *Bana yardım ettiğinden dolayı,*
> *bu bölgede, bu yerde 100 ceylan yakaladığımdan dolayı …"*

Stel Kurtis adında bir kral tarafından diktirilmiş olup Fırtna Tanrısı Tarhunzas ve Geyik Tanrısı Runtiya'ya ithaf edilmiştir (Hawkins 1975: 139-140; 2000: 478). Hawkins'e göre (2000: 478) Kurtis, muhtemelen II. Sargon tarafından bahsedilmiş olan Atuna'nın Kurti'sidir ve bu nedenle MÖ 718-713 arasına tarihlendirilmektedir. Atuna Kralı Kurti'ye, yöneticici Kiakki'nin görevden alınmasından sonra Şinuhtu Ülkesi'nin yönetimi verilmiştir (Hawkins ve Postgate 1988: 37; Weeden 2010: 41).

8. 1. 1. 5. 2. Ovaören-Yassıhöyük

Yassıhöyük, Nevşehir ili, Gülşehir ilçesine bağlı Ovaören kasabasının 2,5 m güneyindedir. Höyük "Ovaören Arkeoloji Yerleşim Alanı" kapsamında "Topak Höyük" ve "Topak Höyük Teras Yerleşimi" adlı üç farklı birimle birlikte araştırılmaktadır. Ekecik Dağları'dan gelen su kaynakları sayesinde verimli Göstesin Ovası'nda yer alan Yassıhöyük, 500 x 350 x 15 m boyutlarındadır (Şenyurt 2010: 261; Şenyurt, Kamış ve Akçay 2014: 62; Akçay 2015: 47).

2007 yılında başlayan ve günümüzde de devam eden kazılar Y. Şenyurt yönetimindeki ekip tarafından gerçekleştirilmektedir (Şenyurt 2010: 261; Şenyurt vd. 2019: 251-262; Şenyurt vd. 2020: 487). Yapılan yüzey araştırmaları ve devamındaki kazı çalışmaları neticesinde höyükte ETÇ III, OTÇ, GTÇ (Hitit İmparatorluk Dönemi), Demir Çağı,

Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne ait bir tabakalanmanın varlığı tespit edilmiştir (Şenyurt 2010: 261; Şenyurt, Kamış ve Akçay 2014: 62-66; Şenyurt, Akçay ve Kamış 2014: 102; Şenyurt vd. 2019: 251-262; Şenyurt vd. 2020: 487).

Yassıhöyük'ün tabakalanması ve kronolojik tablosu aşağıdaki şekilde sunulmuştur (Şenyurt ve Akçay 2017: 573):

Dönem	Tabaka	Yaklaşık Tarih
Hellenistik-Roma	YH1	MÖ 330-MS 50
Geç Demir	YH2-3	MÖ 550-330
Orta Demir	YH4-6	MÖ 900-550
Erken Demir	YH7-8	MÖ 1180-900
Geç Tunç	YH9-12	MÖ 1530 (?)-1180

Tablo 87: Yassıhöyük Kronolojisi (Şenyurt ve Akçay 2017: 573).

Demir Çağı'nın ortalarında Tabal Ülkesi'nin önemli bir kenti olduğu belirtilen yerleşim yaklaşık 1250 m uzunluğundaki suruyla[231] 17 hektarlık bir alana yayılım göstermektedir (Şenyurt, Kamış ve Akçay 2014: 65; Şenyurt ve Akçay 2017: 572). 4-5 m kalınlığında ve 5 m yüksekliğinde bir taş örgüye sahip olan sur, en üst kısmında 3-4 m'ye ulaşan bir kerpiç örgü ile devam etmektedir (Şenyurt, Kamış ve Akçay 2014: 65; Şenyurt, Akçay ve Kamış 2014: 105-107; Akçay 2015: 47-48). Yerleşimin güneydoğu kesiminde şehre giriş kapısı yer almaktadır. Kapının her iki tarafında, kuzeybatı ve güneydoğu kuleleri, aralarında giriş koridoru ve sonrasında ikinci kapıya geçmeden önce sahanlık olarak adlandırılan kısım mevcuttur (Şenyurt, Akçay ve Kamış 2013: 24-26; 2014: 105-107; 2016: 117-118). 2012 yılı kazı sezonunda, güneydoğu kulesi ile ilişkili olduğu bildirilen bir alanda idol biçimli stel bulunmuştur (Akçay 2015: 48, Res. 2-3, Res. 5; Şenyurt vd. 2019: 255). Söz konusu stel araştırmacıları tarafından "yarı ikonik idol" olarak adlandırılmıştır (Akçay 2015: 48; Şenyurt vd. 2019: 255).

[231] Üç evreli olduğu belirtlenen savunma surunun en erken evresinin GTÇ'ye ait olduğu saptanmıştır. Bir başka deyişle yerleşim ilk defa, Hitit imparatorluk Döneminde, sandık duvar tekniğiyle inşa edilen bir savunma suru ile çevrelenmiştir (Şenyurt, Kamış ve Akçay 2014: 65; Akçay 2015: 48).

Beyaz renkli kireç taşından yapılmış olan stel şematik bir görünüme sahiptir. Baş, tepe kısma doğru genişleyen trapez biçimlidir (Şekil: 427). Başın her iki tarafında yüz sınırları belirlenmiştir. Bu şekli ile başında polos biçimli bir başlık takmışa benzemektedir. Göz, ağız, burun ve kulaklar tasvir edilmemiştir. Kollar her iki yanda birer üçgen çıkıntı şeklindedir. Aşağı doğru daralan üst gövde yaklaşık üçgen bir görünüm vermektedir. İnce belden sonra alt gövde dikdörtgen biçimini almaktadır (Akçay 2015: 48-49, Res. 5).

Akçay (2015: 48-53) özellikle Frig Döneminde görülen idol biçimli stellerle benzer olan eserin Frig ve Geç Hitit Krallıkları arasındaki ilişkiyi gösterdiğine değinmektedir.

Höyükte yapılan kazılarda herhangi bir yazılı belge tespit edilememesine rağmen Yassıhöyük'ün 3,5 km uzaklığındaki "Suvasa Yazıtı" ve Ovaören Kasabası'nda bir ev duvarında bulunan "Göstesin Yazıtı" sayesinde yerleşimin Geç Hitit Döneminde önemli bir merkez olması gerektiği öngörülmüştür (Akçay 2015: 48). Söz konusu yazıtta Wasusarma'nın[232] adının olabileceği öngörülmekle birlikte "Göstesin Yazıtı"nın Wasusarma veya vassallarından birisi tarafından yazılmış olabileceği düşünülmüştür (Şenyurt 2010: 262).

8. 1. 1. 6. Sivas

Sivas ilinde 1 adet stel bulunmaktadır.

8. 1. 1. 6. 1. Gemerek

Sivas ili, Gemerek ilçesi, Hacıyusuf köyüne bağlı Kasımbeyli Mezrası'ndan bulunan stel 2004 yılında Sivas Müzesi'ne getirilmiştir (Hawkins ve Akdoğan 2011: 313). Üç parça halindeki stelin tepe kısmı yoktur, yan taraflarında da eksik parçalar görülmektedir. Her iki yüzeyinde de kazıma tekniğinde yazılan Luvi Hiyeroglifi yazıt yer almaktadır. Bizans Döneminde ikincil olarak kullanılan stelin bir yüzeyi tıraşlanarak buraya Malta haçı kazınmıştır. Tahrip edilen bu yüzeyde sadece iki işaret korunmuştur (Şekil: 428) (Hawkins ve Akdoğan 2011: 313, 315).

[232] Wasusarma/Wassurme III. Tiglat Pleser'in çağdaşı olup, MÖ 738-729 yıllarında hüküm sürmüştür. Assur'a haracını vermediği için de tahtından indirildiği bildirilmiştir (Şenyurt 2010: 262).

MÖ 8. yy'a tarihlendirilen bir Tabal yazıtıdır (Hawkins ve Akdoğan 2011: 314).

İşlenen konu hayvan sunusu ve koruyucu lanettir (Hawkins ve Akdoğan 2011: 314). Kazıma tekniğinde yazılan yazıtın okunuşu aşağıda sunulmaktadır (Hawkins ve Akdoğan 2011: 313-314):

"D1) 1.)..... doğu]
2.) kim itiraz ederse(yarışırsa/mücadele ederse)....
D2-3) 1.) .....] dokuz koyun sunacaklar
2.ve onlar neden(sebep) olurlar .....
3.ve [.....] yiyip bitirmek (tüketmek) [....."

MÖ 8. yy'a tarihlendirilen bir Tabal yazıtı olduğu bildirilmiştir (Hawkins ve Akdoğan 2011: 314).

8. 1. 1. 7. Değerlendirme

İç Anadolu Bölgesi'nde toplam 22 adet stel bulunmuştur. Bunlardan 9'u Kayseri, 2'si Konya, 7'si Niğde, 1'i Aksaray, 2'si Nevşehir ve 1 adedi de Sivas'tadır.

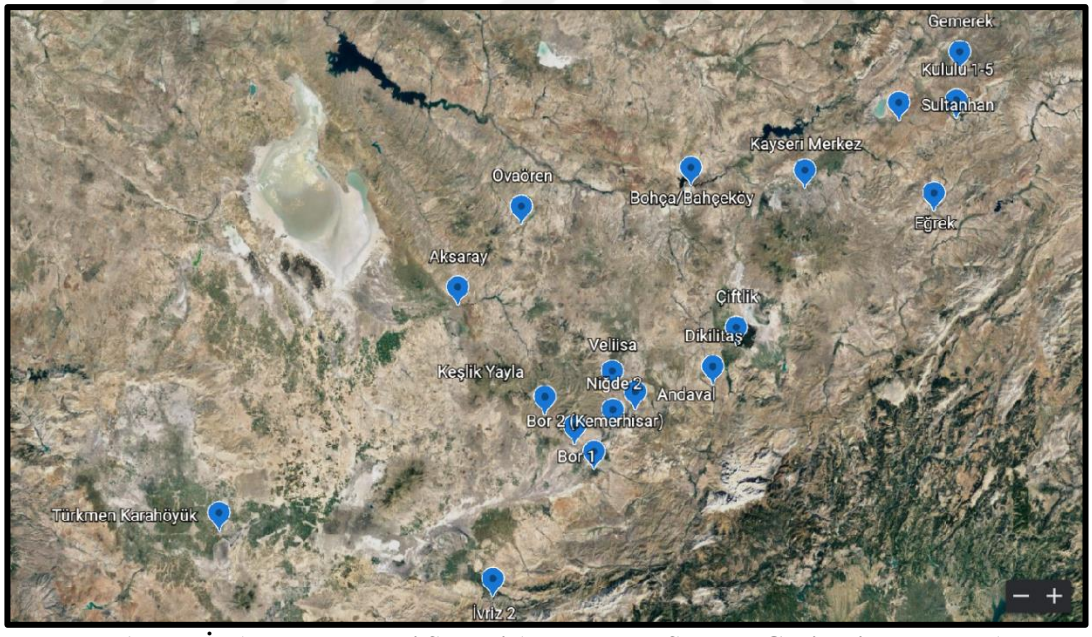

Harita 31: İç Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

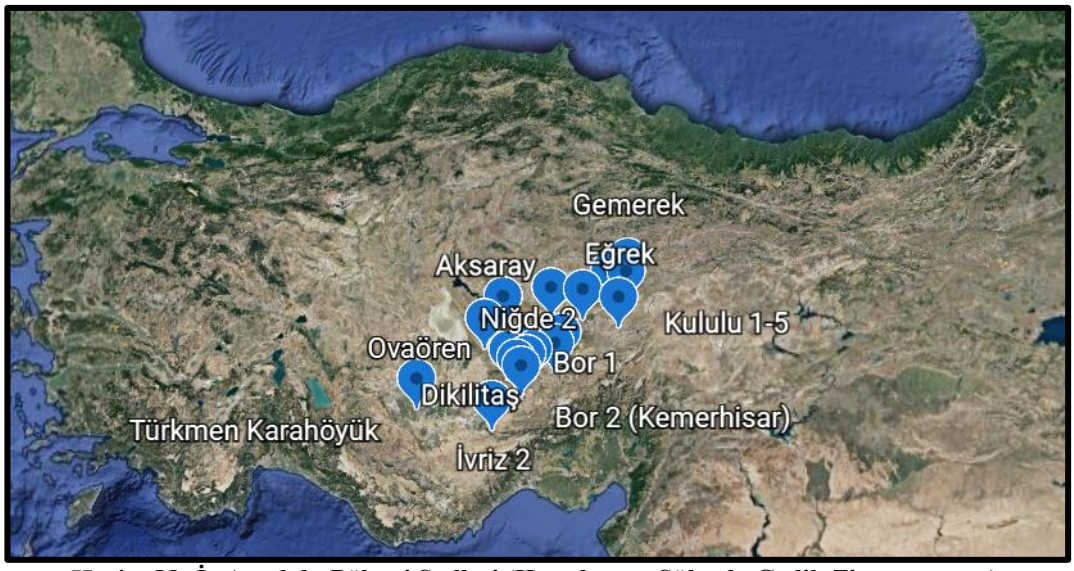

Harita 32: İç Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Söz konusu steller Tabal Bölgesi sınırlarında mevcut olan farklı yerel krallıklara aittir. Kuzey Tabal Krallığı sınırlarında yer alan Kayseri ilinden: Çiftlik, Sultanhan, Kululu 1, Kululu 2, Kululu 3, Kululu 4, Kululu 5, Kayseri Merkez ve Eğrek Steli olmak üzere 9 adet stel bulunmuştur. Son dönemde yapılan araştırmalara göre, Tabal Bölgesinin batısında, Konya ili Çumra ilçesi sınırlarında, Tarhuntašša Ülkesi ve onun soyundan gelenlerin egemen olduğu bir Geç Hitit Krallığı'nın başkenti keşfedilmiştir. Türkmen-Karahöyük olarak isimlendirilen bu yerleşimden Kral Hartapu'ya ait bir adet Luvi Hiyeroglifi yazıtlı stel parçası bulunmuştur. Tuwana Krallığı sınırlarında yer alan Konya ili İvriz köyünden İvriz 2 Steli; yine aynı krallık sınırlarında yer alan Niğde ilinden Keşlik Yayla 1, Bor 1, Bor 2, Niğde 2, Andaval, Veliisa ve Dikilitaş Mevkiinden bitirilmemiş bir stel olmak üzere 7 adet stelin varlığı belirlenmiştir. Şinuhtu Krallığı topraklarında yer alan Aksaray ilinden 1 adet; Atuna Krallığı topraklarında yer alan Nevşehir'den ise 1 adet Luvi Hiyeroglifi yazıtlı Bohça/Bahçeköy Steli ile 1 adet de idol şeklinde yarı ikonik stel ve Sivas ilinden 1 adet yazıtlı Gemerek Steli tespit edilmiştir.

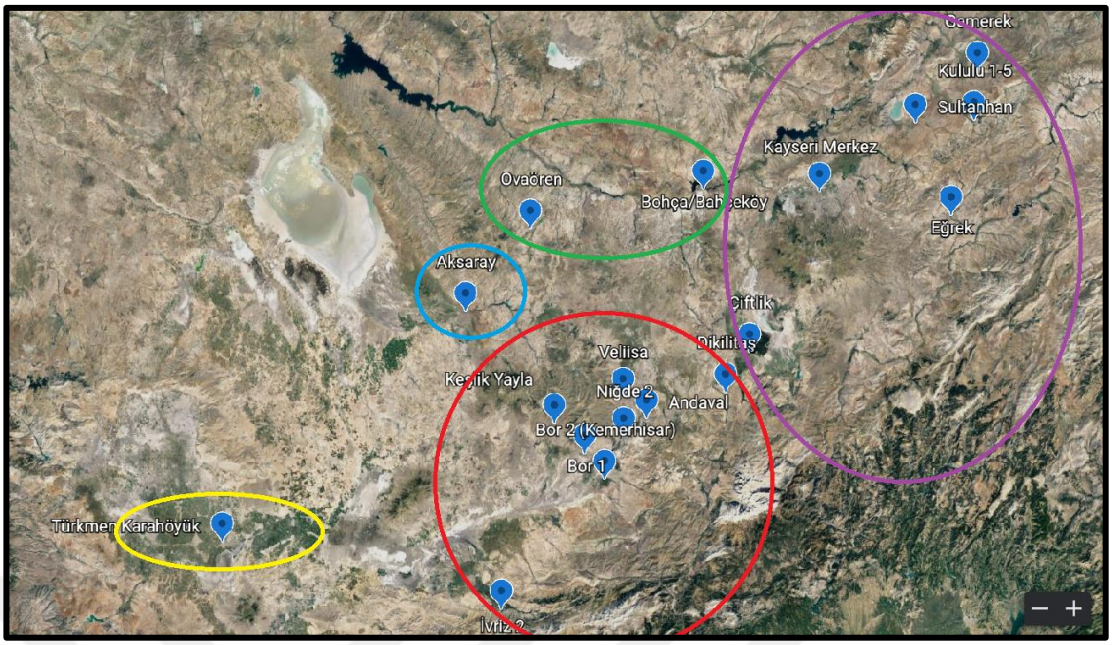

Harita 33: ● **K/Hartapu Krallığı;** ● **Şinuhtu Krallığı;** ● **Atuna Krallığı;** ● **Tuwana Krallığı;** ● **Kuzey Tabal Krallığı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).**

Bu steller **1)** anikonik, **2)** yarı ikonik ve **3)** ikonik olmak üzere 3 grup altında değerlendirilmektedir.

1) Anikonik Steller: Bu steller, yazıtsız ve yazıtlı olmak üzere 2 alt gruba ayrılmaktadır:

1a) Yazıtsız Anikonik Stel: Bu gurup tek bir örnek ile temsil edilmektedir. Stel, Niğde ilinde Keşlik Yaylası Mevkiinde kayalık bir alanda, ön bölümünde libasyon için açılmış oyukların olduğu yerde dikili durumdadır. Bu eser açık hava tapınım alanına işaret etmesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Hitit İmparatorluk Döneminde yerleşimlerin dışındaki kutsal olarak nitelendirilen açık alanlarda, *huvaşi taşları*nın olduğu yerde ritüel uygulamalarının yapıldığı bilinmektedir. Geç Hitit Döneminde de Dikilitaş Mevkiinde böyle bir stelin bulunmuş olması, açık hava tapınımına işaret etmesi ve dolayısıyla devam eden bir geleneği göstermesi açısından önem taşımaktadır.

1b) Yazıtlı Steller: Bu grupta yer alan steller Kayseri'de 8, Konya'da 1, Niğde'de 1, Nevşehir'de 1 ve Sivas'ta da 1 örnek ile temsil edilmektedir.

Bu steller, dikdörtgen biçimli tek bir örnek dışında, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik formdadır. Yüzeylerindeki yazıtlar açısından farklı işlevlerinin olduğu görülmektedir.

Kayseri'de yer alan yazıtlı steller, metinlerdeki konulara göre, dikilme amaçları açısından üç gruba ayrılmaktadır:

1bA) Yöneticiler tarafından tanrılara bereket için adanmış olan steller (Sultanhan, Kululu 1, Kayseri Merkez),
1bB) Şehrin inşa yazıtı olup aynı zamanda o yerleşimi koruması için tanrıya adanmış olan steller (Kululu 5),
1bC) Yöneticilerin/prenslerin mezar stelleri (Kululu 2, Kululu 3, Kululu 4, Eğrek)'dir.

Konya ilindeki yazıtlı stel kral Hartapu'nun zafer stelidir. Bizzat Hartapu tarafından hazırlatılmış olup, bir stel yüzeyinde ilk defa Muška Ülkesi'nin adı yazmaktadır.

Niğde ilindeki Veliisa Steli tanrıya adanmış bir steldir.

Bohça Steli bir yönetici tarafından hem Tanrı *Tarhunza* hem de Geyikli Tanrı *Runtiya*'ya adanmış olan bir steldir.

Gemerek Steli de tanrıya adanmış bir stel özelliği göstermektedir.

2) Yarı İkonik/İdol Formda Stel: Bu gruptaki stel 1 örnek ile temsil edilmektedir ve Nevşehir ilinde Ovaören'de bulunmuştur. Bu stel Geç Hitit Dönemi içerisinde yarı ikonik/idol formunda bulunan ilk ve tek örnektir. Türkiye sınırlarında, idol formunda olan steller Frig Dönemine ait stel grubunu oluşturmaktadır. Ovaören'de çalışmalar yapan Akçay (2015) söz konusu stelin komşular arasındaki etkileşim nedeniyle anikonik formda yapılmış olduğunu belirtmiş olsa da bizim kanaatimiz söz konusu stelin Frig Dönemine ait bir Frig Steli olduğu yönündedir.

3) İkonik Steller: Bu grupta yer alan steller, obelisk biçiminde şekillendirilmiş olan Bor 2 Steli haricinde, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen ya da düz inen konik formludur.

Steller yüzeylerinde betimlenen figürler açısından 2 alt gruba ayrılarak değerlendirilmektedir: **2a)** Tanrı Tasvirli, **2b)** Yönetici Tasvirli.

2a) Tanrı Tasvirli Steller: Tanrı figürlerinin yer aldığı steller, Konya ilinden İvriz 2; Niğde ilinden Keşlik Yayla 1, Bor 1 ve Niğde 2; Aksaray ilinden Aksaray Steli'dir. Bu stellerin yüzeyinde betimlenen Tanrı *Tarhunzas*'tır. Bunlar kendi içerisinde 3 farklı grup ile temsil edilmektedir.

2aA) İvriz 2, Keşlik Yayla 1 ve Bor 1 Stelleri figürlerin tasvir edilişindeki benzerlikler nedeniyle bir grubu olşturmaktadır. Bununla birlikte İvriz 2 Stelinin üst bölümü kırık ve eksiktir; ancak yine de paralellikler anlaşılabilmektedir. Keşlik Yayla 1 ve Bor 1 Stelleri üst kısımları yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen belirgin bir konik forma sahiptir; ancak İvriz 2 Steli'nde, diğer ikisinde olduğu gibi konik form çok belirgin değildir. Her 3 stelde de figürlerin betimlenmesi için bir niş oluşturulmuştur. Keşlik Yayla 1 Steli ile Bor 1 Steli'nde dar bir basma düzlemi varken, İvriz 2 Steli'nde basma düzlemi geniş tutulmuştur. 3 stelde de Tanrı *Tarhunzas,* izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş olarak tasvir edilmiştir. Her 3 figürün de kıyafet özelliklerinin aynı olduğu ancak detaylarda farklılaştığı görülmektedir. Keşlik Yayla 1 ve Bor 1 Stelleri'ndeki *Tarhunzas*'ın başlarında boynuzlu, konik biçimli bir başlık vardır. Gömlekleri kısa kolludur. Bellerinde birkaç sıralı nervür olan enli kemer takılıdır. 3 stelde de Tarhunzas uçları kırlangıç uçuşu şeklinde sonlanan ve diz kapakları üzerinde biten kısa etek giymektedir. Diz kapakları belirgin ve bacak kasları yumru şeklindedir. Bu stel grubunda Hitit İmparatorluk Dönemi etkisi belirgin olmakla birlikte saç ve sakallarının kıvırcık lüleler halinde işlenmesi ile Assur etkisini yansıtmaktadır. Bağcıkları ayak bileklerinin üzerinde bacaklarına sarılı, ucu hafif yukarı kalkık ayakkabıları Hitit İmparatorluk Döneminden farklı, daha çok Assur etkisini hissettiren yeni bir modayı bize yansıtmaktadır. İvriz 2 Steli de dahil olmak üzere ellerinde tuttukları atributları da birbirine benzemektedir. Tanrı *Tarhunzas* ileri uzattığı sol

elinde, sapları basma düzlemine kadar uzanan başak demeti; göğsü üzerine doğru getirdiği sağ elinde ise uzun sapları basma düzlemine kadar uzanan üzüm salkımları tutmaktadır. İvriz 2 Steli'nin üst bölümü kırık ve eksik olduğu için kesin bir şey söyleyemesek de, Keşlik Yayla 1 ve Bor 1 Stelleri'nde, Tanrı *Tarhunzas* tamamen silahsız olarak tasvir edilmiştir. Bu grubun genel özelliklerine baktığımızda, yukarıda da belirttiğimiz üzere detaylarda farklılıklar olmakla birlikte birbirine benzerlik göstermektedir. Bu da bize dönem içerisinde kalıplaşmış bir sanat anlayışı olmakla birlikte, farklı sanatçıların varlığına işaret etmektedir. 3 stelin de belirli bir ekolü benimseyen, ancak farklı sanatçıların ellerinden çıkmış oldukları anlaşılmaktadır.

2aB) Tanrı *Tarhunzas*'ın tasvir edildiği diğer grup tek bir stel olan Niğde 2 ile temsil edilmektedir. Stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru çok hafif daralan konik formludur. Stel yüzeyindeki figürün işlenmesinde en belirgin farklılıklar, tanrının başının üzerinde bir kanatlı güneş kursunun olması, tek bir parça elbise giymesi ve etek uçlarının düz bir hat ile ve saçaklarla sonlandırılması ve her iki elinde de silah taşımasıdır. İleri uzattığı sol elinde üçlü yıldırım demeti, yukarı kaldırdığı sağ elinde de balta savurmaktadır. Bu özellikleri ile stel yüzeyindeki figürde Assur etkileri çok daha belirgindir. Bununla birlikte ayaklarındaki ayakkabılar birinci gruptaki *Tarhunzas*'ın ayakkabıları ile benzerdir. Diğer yandan ilk grupta *Tarhunzas*'ın ellerinde tuttuğu uzun saplı başak demeti ile üzüm salkımı tanrının önünde ve arkasındaki boş alanlarda yerini almaktadır.

2aC) Üçüncü grup da ikinci grup gibi tek bir stel olan Aksaray Steli ile temsil edilmektedir. Diğerleri ile aynı şekilde sağ tarafa yönlendirilmiş olan tanrı figürü diz kapaklarının yukarısında, ucu saçaklı ve düz biten bir kıyafet giymektedir ve belinden kılıç sarkmaktadır.

İlk gruptaki İvriz 2, Keşlik Yayla 1 ve Bor 1 Steli Warpalawas'ın saltanatı döneminde dikilmiştir. Niğde 2 Steli Warpalawas'ın oğlu Muwaharanis zamanında dikildiği için diğerlerinden farklı stilleri bize yansıtmakla birlikte, babasının dönemine ait olan özellikleri de sürdürmektedir ki bunlarda, başak demeti ve üzüm salkımı tasvirleridir.

Üçüncü gruptaki Aksaray Steli ise Kral Kiyakiya tarafından diktirilmiş olup, yukarıda da belirtildiği üzere hem kıyafet hem de taşıdığı silah açısından tamamıyla farklıdır.

2b) Yönetici Tasvirli Steller: Yönetici figürlerinin yer aldığı steller, Kayseri ilinde Çiftlik; Niğde ilinde Bor 2 ve Andaval Stelleri'dir.

Çiftlik ve Andaval Stelleri'ndeki figürler "ben" işaretinin bir simgesi olarak bir ellerini yüzlerine doğru çevirip kendilerini işaret ederlerken, Bor 2 Steli'ndeki Warpalawas iki elini yukarı kaldırmak suretiyle dua etme jestinde betimlenmiştir ve bu tasvir edilme şekli ile İvriz Kaya Anıtı'nda Tanrı *Tarhunzas* karşısında dua ederkenki pozisyonunu yansıtmaktadır. Hali hazırda İvriz Kaya Anıtın'daki kral figürü ile Bor 2 Steli'ndeki figür neredeyse birbirinin aynısıdır ve bu iki eser de aynı sanatçı ya da aynı okul etkisinde olan sanatçılar tarafından yapılmış olmalıdır.

Kuzey Tabal Krallığı'ndaki Çiftlik Steli Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) babası II. Tuwatis (MÖ 8. yy)'in saltanatı dönemine; Tuwana Krallığındaki Bor 2 Steli ise Warpalawas'ın (MÖ 740-705) saltanatı dönemine aittir. Andaval Steli'de Wasusarmas'ın (MÖ 740-705) yöneticilerinden birisinin figürü olduğu için o da Wasusarmas Dönemine tarihlenmektedir. Andaval Steli'nde, işlenen erkek figürünün başının alt bölümünden itibaren stel kırık ve eksik olduğu için kıyafet detayları anlaşılamamakla birlikte Çiftlik Steli ve Bor 2 Steli yüzeyindeki figürler tamamen birbirinden farklılık göstermektedir. Çiftlik Steli'ndeki yönetici sade bir kıyafet giyerken, Warpalawas'a ait olan steldeki figür tamamıyla zengin bezemelerin olduğu bir kıyafet giymekle birlikte, başındaki şapkası, takıları ve ayakkabıları ile de bu zenginliği yansıtacak şekilde betimlenmiştir.

Tüm bu verilerle birlikte Geç Hitit Döneminde İç Anadolu Bölgesi stellerinin özellikleri:

1) Fırtına Tanrısı, *Tarhunza* olarak isimlendirilmektedir.
2) Tuwana Krallığı sınırlarında yer alan İvriz 2, Keşlik Yayla 1, Bor 1 Stelleri'nde Tanrı figürü küçük farklılarla beraber neredeyse birbirinin aynısı olacak şekilde tasvir

edilmiştir. Bu da Geç Hitit Döneminde, krallık sınırları içerisinde Tanrı *Tarhunza*'nın işlenmesinde bir standartlaşmanın olduğunu göstermektedir. Bu standartlaşmanın da Tuwana Kralı Warpalawas (MÖ 738-710) zamanında olduğu anlaşılmaktadır.

3) *Tarhunza* ilk defa, stel yüzeylerinde, bir elinde başak demeti, diğer elinde de üzüm salkımı ile tasvir edilmiştir. Demir Çağı öncesi GTÇ'de Çağdın Steli'nde *Tarhunza* bir elinde mızrak ve belinde kılıç ile betimlenmiştir.

4) Başak demetleri ve üzüm salkımları Fırtına Tanrısının bereket ile ilişkilendirilmesinde etkili olmuştur.

5) Tuwana Krallığı'ndaki Niğde 2 Steli'nde *Tarhunza* bir elinde yıldırım demeti diğer elinde ise balta ile betimlenmiş olsa da diğer *Tarhunza* figürlerinde olduğu gibi başak demeti ile üzüm salkımları stelin boş kalan bölümlerinde kendisine yer bulmuştur.

6) Tuwana Kralı Warpalawas zamanında, sanatta olan bir diğer standartlaşma da kendi tasvirlerinin yer aldığı İvriz Kaya Anıtı ile Bor 2 Steli'ndeki figürlerinin aynı ustanın elinden çıkmışçasına adeta birbirlerinin aynısı tasvir edilmeleridir. Ellerinin duruşu, şapkası, takıları, giydiği kıyafetleri tamamen aynıdır.

7) Warpalawas'ın kıyafetlerinde mevcut olan nakışlar, Friglerle temasa ve kültürel ilişkilere işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Frig süsleme ve nakışlarının bu kadar iyi bilinip, taşların üzerinde başarıyla işlenmesi bu figürleri yapan sanatçının Frigli olma ihtimalini de akla getirmektedir. Dolayısıyla, bu dönemde tamamen yeni tip bir kıyafet modası ile tanışma imkânımız olmuştur.

8) Figürlerin özellikle saç ve sakal işlenişlerinde, ayakkabı modellerinde Assur etkisinin görülmesi de dikkate değerdir. Bununla birlikte Warpalawas Dönemi Tanrı kıyafetlerinin etek uçlarının kırlangıç uçuşu şeklinde yapılması Hitit İmparatorluk Döneminin yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan Warpalawas'ın oğlu Muwarahanis zamanına ait Niğde 2 Steli'ndeki tanrı figürünün uzun kıyafetinde Assur etkisinin yansımaları kendisini göstermektedir. Ayrıca Kuzey Tabal Kralı, Wasusarma'nın (MÖ 740-730) babası Tuwatis'e (MÖ 8. yy'ın ortaları) ait Çiftlik Steli'ndeki figürün de elinde asa tutması Yeni Assur Dönemi kral figürleri betimlemelerinin bir özelliğidir.

9) İç Anadolu Bölgesi stellerinde tanrı ve yönetici figürlerinin dışında başka figürlere yer verilmemekle birlikte, stellerin yüzeyinde Hitit İmparatorluk Döneminde görülen tanrıça figürü ve libasyon sahnesinin olmaması da dikkat çekicidir.

KUZEY TABAL KRALLIĞI STELLERİ (Kayseri)				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Çiftlik Steli		*Tarhunzas, Sarhuntas, Sarrumas, URU(HI)HAS Tarhunzas, Hebat, Ea, Kubaba, Alasuwas*	Tuwatis	MÖ 8. yy'ın ortaları (Orthmann 1971: 220, 481; Hawkins 2000: 448).
Sultanhan		*Üzüm Bağlarının Tarhunzas'ı, Harran'ın Ay Tanrısı, Kar(ka)mış'ın Kubabası*	Sarwatiwaras, PN], Wasusarmas.	Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) vasalı Sarwatiwaras (Hawkins 2000: 465).
Kululu 1		*Tarhunzas, Kubaba*	Ruwas, Tuwatis	MÖ 8. yy'ın ortaları (Hawkins 2000: 443).
Kululu 2	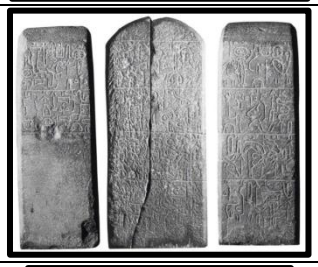	*Tanrı Santas*	Panunis	MÖ 8 yy'ın ortaları (Hawkins 2000: 488).
Kululu 3	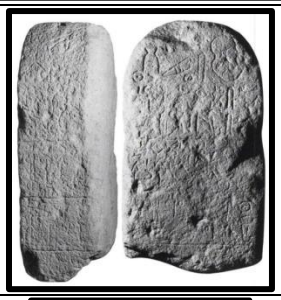		İlalis	MÖ 8 yy'ın ortaları (Hawkins 2000: 490).
Kululu 4			Ruwas, Hulis	(MÖ 750-740) (Hawkins 2000: 445).

Kululu 5		*Tarhunzas, Hiputas, [Ea], Kubaba, Harranlı Sarmas, Alasuwas tanrıları, Harranlı Ay Tanrısı, Güneş Tanrısı*	Hulasayas	MÖ 8. yy'a (Hawkins 2000: 485).
Kayseri Merkez		*Tarhunzas, Kubaba, Harran'ın Ay Tanrısı.*	PN_1, pN_2'nin oğl]u, Wasusarmas	MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 472).
Eğrek		*Tarhuzarmas*	Tarhuwaris	MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 492).

Tablo 88: Kuzey Tabal Krallığı (Kayseri) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

HARTAPU VE TUWANA KRALLIKLARI STELLERİ (Konya)				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Türkmen-Karahöyük		*Gökyüzünün Fırtına Tanrısı*	Muršili, Kartapu	MÖ 8. yy (Goedegebuure vd. 2020: 29-41; Osborne, Massa vd. 2020: 20).
İvriz 2	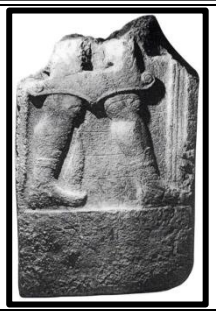		Warpalawas, Muwaharanis	MÖ 738-710, MÖ geç 8. yy (Hawkins 2000: 526). MÖ 740-705 (Bryce 2012: 141)

Tablo 89: Hartapu ve Tuwana Krallıkları (Konya) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TUWANA KRALLIĞI STELLERİ (Niğde)				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Keşlik Yayla 1				MÖ geç 8. Yy (Hawkins 2000: 531).
Bor1				Warpalawas Dönemi (MÖ 738-710) (Ünal 2015: 56-57).
Niğde 2		*Tarhunzas*	Muwaharanis, Warpalawas	MÖ 8. yy'ın sonu 7. yy'ın başı (Hawkins 2000: 527).
Bor 2		*Üzüm Bağının Tarhunzası*	Warpalawas, Muwaharanis	MÖ700-600 Orthmann (1971: 518). MÖ 738-710 (Hawkins 2000: 520).

Andaval			[S]aru[w]anis, Warpalawas	MÖ 8 . yy'ın ikinci yarısı (Akurgal 1949: 23). MÖ 9. yy'ın ortaları Ussishkin (1967: 199). MÖ erken 8. yy (Hawkins 2000: 515).
Veliisa		*Tarhunzas*		MÖ geç 8. yy (Hawkins 2000: 529).
Dikilitaş Mevkii				

Tablo 90: Tuwana Krallığı (Niğde) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

ŞİNUHTU KRALLIĞI STELİ (Aksaray)				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Aksaray		*Tarhunzas*	Kiyakiyas	MÖ 718 ya da biraz daha öncesi (Hawkins 2000: 475).

Tablo 91: Şinuhtu Krallığı (Aksaray) Steli (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

ATUNA KRALLIĞI STELLERİ (Nevşehir)				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Bohça		*Tarhunzas, Runtiyas.*	Kurtis, Ashwisis	MÖ 718-713 Hawkins 2000: 478).

Ovaören-Yassıhöyük				MÖ 8. yy (Kimmer İstilası Öncesi) (Akçay 2015: 53).

Tablo 92: Atuna Krallığı (Nevşehir) Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

SİVAS İLİ STELİ				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Gemerek				MÖ 8. yy (Hawkins ve Akdoğan 2011: 314).

Tablo 93: Sivas İlinden Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRI TASVİRLİ STELLER			
Stel Adı	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikler**
Keşlik Yayla 1 (Niğde/Tuwana Krallığı)		Warpalawas zamanına ait MÖ 738-710 (Sezer 1977a: 134) MÖ 8. yy'ın sonları Hawkins 2000: 531).	**Kıyafet:** Kırlangıç uçuşu bitimli kısa etek **Atribut:** Başak demeti **Silah:** -

Bor1 (Niğde/Tuwana Krallığı)		Warpalawas zamanına ait MÖ 738-710 (Ünal 2015: 56-57).	**Kıyafet:** Kırlangıç uçuşu bitimli kısa etek **Atribut:** Başak demeti **Silah:** -
İvriz 2 (Konya/Tuwana Krallığı)	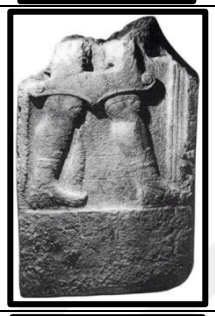	Warpalawas'ın Saltanatı MÖ 8. yy'ın sonu MÖ 738-710 (Hawkins 2000: 526). MÖ 740-705 (Bryce 2012: 141).	**Kıyafet:** Kırlangıç uçuşu bitimli kısa etek **Atribut:** Başak demeti **Silah:** -
Niğde 2 (Niğde/Tuwana Krallığı)		Muwaharanis zamanına aittir. MÖ 8. yy sonu-MÖ 7. yy başı (Hawkins 2000: 527).	**Kıyafet:** Düz bitimli uzun elbise **Atribut:** Güneş Kursu, Başak demeti, üzüm salkımı **Silah:**Yıldırım Demeti, balta
Aksaray (Aksaray/Şinuhtu Krallğı)		Kral Kiyakiyas MÖ 718 ya da biraz daha öncesi (Hawkins 2000: 475).	**Kıyafet:** Düz bitimli kısa etek **Atribut:** - **Silah:**kılıç

Tablo 94: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YÖNETİCİ TASVRİLİ STELLER			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikler**
Çiftlik Steli Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı		II. Tuwatis'in saltanatı Dönemi [Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) babası] II. Tuwatis'in hizmetkârının inşa steli. MÖ 8. yy'ın ortaları (Orthmann 1971: 220, 481; Hawkins 2000: 448).	**Kıyafet**:Kısa kollu uzun elbise **Atribut**:Asa **Silah:-**

Andaval Niğde/Tuwana Krallığı		Yönetici Saruwanis (I. Warpalawas zamanı) MÖ erken 8. yy (Hawkins 2000: 515; Bryce 2012: 141)	**Kıyafet:**- **Atribut**: - **Silah:**-
Bor 2 Niğde/Tuwana Krallığı		II. Warpalawas (Kral) MÖ 738-710 (Hawkins 2000: 520) MÖ 740-705 (Bryce 2012: 141)	**Kıyafet:** Nakışlı ve Mücevherli Başlık, Zengin Bezemeli Uzun Elbise ve Manto, Nakışlı Ucu Kıvrık Ayakkabı. **Atribut**: - **Silah:**-

Tablo 95: Yönetici Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YAZITLI STELLER			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Tema (Konu)**
Sultanhan Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı		Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) vasalı Sarwatiwaras (Hawkins 2000: 465).	Sarwatiwaras'ın Steli [Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) Hizmetkârı] Tanrı Tarhunzas'a adanan stel ve diğer tanrıların da adı vardır.
Kululu 1 Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı		MÖ 8. yy'ın ortaları (Hawkins 2000: 443).	II. Tuwatis'in [Wasusarmas'ın Babası] Hizmetkârı Ruwas'ın inşa yazıtıdır ve Tanrıya Adanmıştır.
Kululu 2 Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı	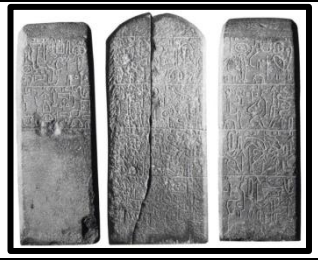	MÖ 8 yy'ın ortaları (Hawkins 2000: 488).	Panunis'in Mezar Steli

Kululu 3 Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı	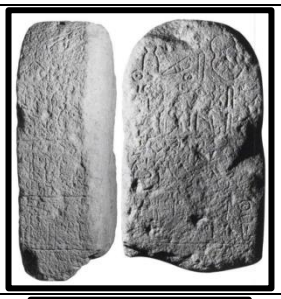	MÖ 8 yy'ın ortaları (Hawkins 2000: 490).	İlias'ın Mezar Steli
Kululu 4 Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı		(MÖ 750-740) (Hawkins 2000: 445).	Yönetici Ruwas'ın Mezar Steli
Kululu 5 Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı		MÖ 8. yy'a (Hawkins 2000: 485).	Prens Hulasayas'ın İnşa Yazıtı ve Tanrılara Adanan Stel
Kayseri Merkez Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı	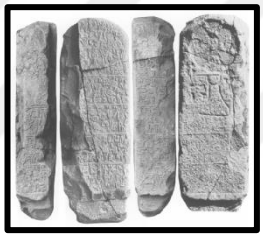	MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 472).	Wasusarmas'ın (MÖ 740-730) hizmetkârının şehri/evleri koruması için tanrıya adadığı steldir
Eğrek Kayseri/Kuzey Tabal Krallığı		MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 492).	Tarhuwaris'in Mezar Steli
Türkmen-Karahöyük Konya/Hartapu Krallığı		MÖ 8. yy (Goedegebuure vd. 2020: 29-41; Osborne, Massa vd. 2020: 20).	Hartapu'nun Zafer Steli
Veliisa Niğde/Tuwana Krallığı		MÖ geç 8. yy (Hawkins 2000: 529).	Tanrıya Adanan Stel

Bohça Nevşehir/Atuna Krallığı	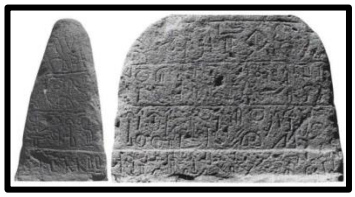	MÖ 718-713 Hawkins 2000: 478). MÖ 718 (Bryce 2012: 141).	T Kral Kurtis zamanına aittir Tarhunzas ve Geyikli Tanrı Runtiya'ya adanmış stel
Gemerek		MÖ 8. yy (Hawkins ve Akdoğan 2011: 314).	Tanrıya Adanan Stel

Tablo 96: Yüzeyinde Sadece Luvi Hiyertoglifi Yazıt Olan Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	İDOL ŞEKLİNDE STEL	
Ovaören-Yassıhöyük		MÖ 8. yy (Kimmer İstilası Öncesi) (Akçay 2015: 53).

Tablo 97: İdol Şeklinde Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

8. 1. 2. Doğu Anadolu Bölgesi İlinde

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Geç Hitit Dönemi stelleri sadece Malatya ilinden tespit edilmiştir. Bu steller toplamda 4 adettir.

8. 1. 2. 1. Malatya

Modern kullanımıyla Malatya, ismini neredeyse değiştirmeden koruyan illerden bir tanesidir ve bu isim "Melite"den gelmektedir (Hawkins 2000: 282). Malatya'da sistemli kazılar yapılmış olan Arslantepe yerleşiminde Geç Hitit Döneminin varlığı belirgin olmakla birlikte, arkeolojik kazı çalışmalarında, *in situ* durumda stel bulunmamıştır.

Malatya Arslantepe Geç Hitit Dönemi buluntuları ile çağdaş olmak üzere yazıtlı ve tasvirli steller ile kaya yazıtlarının varlığı belirlenmiştir (Hawkins 2000: 282). Malatya Ovası'nın dışında bahsi geçen eserlerin, Tohmas Su (KÖTÜKALE, İSPEKÇÜR, DARENDE, GÜRÜN), Kuru Çay (ŞIRZI) ve Elbistan Ovası'nda (IZGIN) tespit edilmesiyle krallığın genişleme ve etki alanını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır (Hawkins 2000: 283).

Şehrin en erken varlığının yazılı kaydına Orta Hitit Döneminde, Hititoloji literatüründe "Mita Metni" olarak tanımlanan bir tablette görmekteyiz (Hoffner 1976: 60). Bu tablette "*Isuwa topraklarının (ülkesinin) büyüklerini, Pahhuwa Ülkesi'ni, Zuhma Şehrini, ... [ülkesini], ve yemin altına alınan Maldiya Şehri*"nin kaydedildiği yer almaktadır (Hoffner 1976: 60; Hawkins 2000: 283). I. Adad-Nirari ve I. Şalmaneser (MÖ 1307-1245) zamanında şehir hem Assur hem de Hitit etkisi altındadır (Hawkins 2000: 283). Hawkins'in (Hawkins 2000: 283) de belirttiği üzere, IV. Tudhaliya'nın (MÖ 1240-1220) Assur Kralı Şalmaneser'e, Hititçe yazmış olduğu bir mektup taslağında (Otten 1968/69: 112-113, No. 10) "^{URU}*Ma-li-ti-ia-an*" olarak yazılmış olan şehir, hem Assur hem de Hitit Ülkesi'nin çıkarları arasında stratejik bir konumda yer almaktadır.

Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Malatya'da siyasi ve kültürel devamlılığın olduğu tespit edilmiştir (Hawkins 2000: 283). Malatyalı bir hanedanın iki kralı soylarının Karkamış Kralı Kuzi-Teşub'dan geldiğini (GÜRÜN, KÖTÜKALE ve İSPEKÇÜR yazıtları) bildirmektedir (Hawkins 2000: 283). I. Tiglat-Pileser kuzeye yaptığı askeri seferlerini anlattığı metinlerde iki kere Milidia şehrine gittiğini kaydettirmiştir (Grayson 1991b: 22-23, 43). Bunlardan birisi, kilden sekizgen prizmalar üzerindeki metindir. A.0.87.1 numaralı yazıtta, kuzeye yaptığı seferlerini anlattığı bölümde, "*Bu sefer sırasında Hanigalbat ülkesinin asi ve itaatsiz şehri Milidia'ya yürüdüm. Güçlü, savaşçı saldırımdan korktular bana teslim oldular ve onlara merhamet ettim. O şehre saldırmadım ama rehin aldım. Onlara kesintisiz yıllık haraç olarak bir Homer kurşun cevheri dayattım*" dır (Grayson 1991b: 7, 22-23, No: v33-34). Bunlardan ikincisi, A.0.87.4 numaralı yazıtında, kuzeye yaptığı askeri seferlerinin anlatıldığı bölümde, "*Büyük Hatti ülkesinin Milidia Şehri'ne yürüdüm. Allamuru'nun haracını*

aldım. Išua Ülkesinin Enzatu şehrini, ve Suhmu ülkesini fethettim. Mahkumları aralarından çıkardım ve ülkeme getirdim" dir (Grayson 1991b: 43, No: 31-33).

Önceki bölümlerde incelendiği üzere Elbistan Karahöyük Steli ve bu stel yüzeyindeki yazıt da devamlılığı göstermesi açısından önem taşımaktadır (Hawkins 2000: 283).

Malatya'daki MÖ 1. binyılın siyasi yapısını öğrenebilmek için Assur ve Urartu yazıtlarında haraç metinleri yardımcı olmaktadır; ancak söz konusu metinler MÖ 850-650 yıllarına ait dönem için bilgi vermektedir. Oysaki Malatya'daki yazıtlar MÖ 850'den daha önceki tarihe aittir. Bu nedenle, Assur ve Urartu yazıtlarındaki hanedanlar ile erken dönem hanedanları arasında bir korelasyon sağlamak mümkün olmamıştır (Hawkins 2000: 284). Yeni Assur kaynaklarında ülkenin adı Melid olarak yazılmaktadır (Hawkins 2000: 284). İlk olarak Geç Assur Kralı II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) kayıtlarında Melid adı yer almaktadır (Hawkins 2000: 284). III. Şalmaneser'in (MÖ 858-824) erken dönem askeri seferlerinin anlatıldığı A.0.102.2 numaralı metinde, haraç aldığı ülke ve krallarının adını sayarken "Melid Ülkesinden Lala" adı yazmaktadır. Yazıtta "*Fırat Nehrinin karşı kıyısındaki, Karkamışlı Sangara'dan, Kummuh'lu Kundašpu'dan, Bīt-Agūsi'nin adamı Aramu'dan,* ***Melid'li Lala'dan****, Bīt-Gabbari'nin adamı Ḫaiiānu'dan, Patineli Qalparuda'dan, Gurgumlu Qalparuda'dan: gümüş, altın, bronz ve bronz güveçler.*" kaydedilmiştir (Grayson 1996: 22-23). Yine III. Şalmaneser MÖ 843, MÖ 836 ve MÖ 835 yıllarındaki askeri seferlerinde, Melid'ten ve Melidli Lalla'dan haraç aldığını kaydetmektedir (Grayson 1996: 39, No. iii46-47, 42, 44, No.24b-40, 60-61, No. 9-20, 67, No. 107b-110a, 79, No: 162b-172a, No. 181b-194, 95, No.13b-19a, 98, No.9b-20, 105, No.27-34a).

III. Şalmaneser'den sonra Malatya üzerinde Urartu baskısı kurulmuştur (Hawkins 2000: 284-285). İlk olarak Urartu Kralı Menua (MÖ 810-786), Melitela'daki Hitit topraklarına ulaşarak ismi belirtilmeyen bir kraldan haraç aldığını kaydetmiştir (König 1967: HChl 25, II. 7-17). Menua ile başlayan hâkimiyet MÖ 743 yılına kadar sürmüştür (Hawkins 2000: 285). III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 745-727) Urartu-Arpad ittifakında yer alan Sulumal yönetimindeki Melid'i bozguna uğratmasıyla Assur baskısı yeniden gündeme gelmiştir (Hawkins 2000: 285). Melid'in ne kadar süre Assurluların hâkimiyeti altında

kaldığı bilinmemekle birlikte, MÖ 705'te Sargon'un ölümüyle birlikte hâkimiyetin sona ermiş olabileceği öngörülmektedir (Hawkins 2000: 285). Melid, MÖ 675'te bağımsız bir kral olan Mugallu'nun yönetimindedir ve Esarahaddon bu tarihte Melid'e yürüyerek yerel prens Mugallu'yu kuşatmıştır (Wäfler 1983: 187; Hawkins 2000: 285-286). Assurbanipal Döneminde (MÖ 669-627), MÖ 663'te muhtemelen aynı kral olduğu öngörülen Mugallu, Tabal kralı olarak ortaya çıkmış ve Melid'i Tabal krallığına eklemiştir (Hawkins 2000: 286). MÖ 660'larda, Kimmer istilasından korkan Mugallu önce Assur koruması altındaki Lidya ve Ḫilakku ile bir araya gelmiş sonrasında da Assurbanipal yönetimindeki Assur'a teslim olmuş, haraç vermeyi kabul etmiş ve kızını saraya göndermiştir (Wäfler 1983: 188; Hawkins 2000: 286). Mugallu'nun oğlu [….]-ussi ise Assur karşıtı bir ittifaka katılsa da sonra yeniden Assur'a teslim olmuş ve haraç ödemeye devam etmiştir (Cogan ve Tadmor 1977: 80; Wäfler 1983: 188).

Malatya kral listesi aşağıda sunulmaktadır (Hawkins 2000: 287):

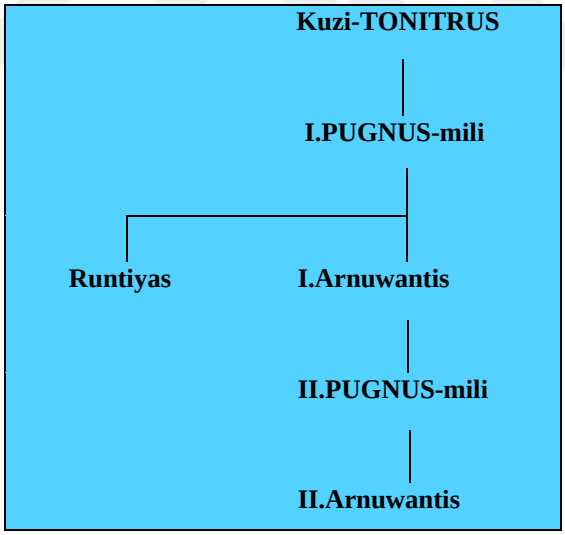

Tablo 98: Malatya (Melite, Melid, Milidiya) Şehir Devleti Kral Listesi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Geç Hitit Dönemine tarihlenen steller herhangi bir kazıdan değil, tekil buluntular olarak tespit edilmiştir.

Malatyalı yönetici hanedanları soylarını Hattuşa Hükümdarlarına kadar götürmek suretiyle hiyeroglif yazıtlarında Luvi dilinde meydana getirmişlerdir (Bryce 2012: 98-99; Yakubovich 2015a: 35).

8. 1. 2. 1. 1. Malatya B/4 (MALATYA 13)

Malatya B/4 Steli[233], 1942 yılında Malatya Arslantepe'den kaçak kazılarla açığa çıkarılmıştır (Hawkins 2000: 328). Kireç taşından yapılmış stel kenarları düzensiz şekillendirilmiş, aşağı doğru genişleyen konik formdadır. Stelin ön geniş yüzeyinde en üstte bir kanatlı güneş kursu ve onun altında hayvanlar üzerinde, yüzleri birbirine dönük olacak şekilde biri ayakta diğeri oturan tanrı ve tanrıça çifti tasvir edilmiştir (Şekil: 429) (Orthmann 1971: 360-361, Taf. 42f; Genge 1979: 175, 176-177, Abb. 42; Hawkins 1981: 169, Fig. 2(d); 2000: 328-329, Pl. 164).

Sahnenin en üst bölümünde, tasvir edildiği alanı kaplayan bir güneş kursu mevcuttur. Güneş kursunun merkezindeki diskin içinde ince yapraklara sahip rozet motifi bulunmaktadır. Diskin üstünde basık oval biçimli bir kabartma yer almaktadır. Oval kabartmanın yüzeyinde kırık ve eksiklikler mevcuttur. Bununla birlikte, bu oval şekil Hawkins (2000: 328) tarafından, net olmamakla birlikte DEUS (tanrı sembolü) şeklinde tanımlanmıştır. Merkezdeki rozetli diskin her iki yanından hathor saçları aşağı doğru inmektedir. Sağ ve sol tarafa açılan kanatlardan sağ taraftakinin uç bölümü kırık ve eksiktir, korunan sol bölüme göre, kanadın uç bölümü yukarı doğru kalkıktır. Her iki kanat da ikişer dikey yiv ile üç bölüme ayrılmaktadır. Kanat detayları kabartma olarak gösterilmekte ve yivlerle bölümlendirilmiştir (Hawkins 2000: Pl. 164).

Güneş kursunun altında, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında yatar vaziyette bir aslanın üzerinde, sağ tarafa yönelik ayakta duran Tanrı *Karhuha*'dır (Hawkins 1981: 169, Fig. 2-3; 2000: 328, Pl. 164). Üzerinde durduğu aslan da sağ tarafa yönlendirilmiştir. Yatar pozisyonda betimlendiği için ön ve arka ayakları ileri bükülmüş durumdadır. Başı kütlevidir. Kulağı kalp biçimindedir. Gözü, burun köküne de taşacak biçimde ileri bakacak durumda betimlenmiştir. Burnu kabartmadır. Hafif açık ağzında bir adet diş görülmektedir; ancak dilinin sarkıp sarkmadığı anlaşılamamaktadır. Başı

[233] Hawkins (2000: 328-329) aynı eseri "MALATYA 13 Steli" başlığı altında tanıtmaktadır.

boynundan verev bir yiv ile ayrılmaktadır. Boynu ve ensesinin üzeri gövdesine kadar yele ile kaplıdır. Yelenin her bir tüyü alev şeklinde işlenmiştir. Sırtı hafif içbükeydir. Karın kısmının altı belirgindir. Ön sağ ve arka sağ bacak mafsalları betimlenmiştir. Özellikle ön pençesi detaylı işlenmiştir. Kuyruk, arka saprısının önünden yukarıya doğru kıvrılmaktadır. Tanrı öndeki sol ayağı ile aslanın ensesine, arkadaki sağ ayağı ile sağrısı üzerine basmaktadır (Hawkins 2000: Pl. 164).

Ayakta duran tanrının başında üç çift boynuzlu ve tepe kısmı ponponlu konik biçimli bir başlık vardır. Başlığın yüzeyi tepeden başlayıp başa oturma yerinde sonlanan dikey kabartma bantlarla dilimlere ayrılmaktadır. Başlığın başa oturma bölümünde de kabartma bir bant görülmektedir. Tanrının alnı oldukça dardır. Hafif kavisli burun iridir ve burun kanadı işlenmiştir. Badem biçimli gözün üstünde kabartma kaş kulağa doğru uzanmaktadır. Göz alttan ve üstten ince bir hat ile konturlanmıştır. Gözün üst konturu neredeyse başlığın oturma yerine kadar uzanmaktadır. Göz bebeği dairesel betimlenmiştir ve o da göz yapısı gibi incecik konturlanmıştır. Ağzı kapalı ve dudakları etlidir. Dudaklar bir yivle ayrılmaktadır. Bıyığı yoktur. Dikey yerleştirilen iri kabartma kulağı çene hizasına kadar inmektedir. Kulak detayları, üst yay haricinde işlenmemiştir. Yaynağı dolgundur. Çenesi hafif geriye doğru çekiktir. Kulağının önünden başlayan, dikey şeritlerle dalgalandırılmış sakalı, çenesi ve yanağın aşağı bölümünü kaplayacak biçimde, yan yana kısa spiral bukleler halinde ve çenesinin altından itibaren dikey şeritlerle betimlenmekte ve her iki yandan daralarak göğsü üzerinde uçları bukleli olarak yaklaşık düz bir hat ile sonlanmaktadır. Boynu neredeyse yok gibidir, çenesi adeta omzu üzerine yerleştirilmiştir. Bununla birlikte ensesi sakalının arkasında görülebilmektedir. Başlığın altından çıkan at kuyruğu saçı beline kadar uzanmakta ve ucu helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Sol omzu yuvarlatılmış ve geniş, sağ omzu yok denecek kadar dar ve düzdür. Figür kısa kollu, kısa etekli bir tunik giymektedir, etek uçları iki kat kabartma kırlangıç uçuşu biçiminde[234] sonlanmaktadır (kavislidir). Bu kabartmalar eteğin iki yan kenarından hafifçe taşmaktadır. *Karhuha*'nın beli dar ve düz bir kemer ile sıkıştırılmıştır. Belindeki kemere, kabzası hilâl biçimli kılıç, gövdenin arkasından geçecek şekilde takılıdır. Kılıcın kabzası sol kolunun altında görülmekte olup, kabzadan püskül (?) sarkmakatdır. Tanrının her iki bacağı da kaslı betimlenmiştir.

[234] Bu tarzda etek uçlarını M. Darga (1992: 306) "kırlangıç uçuşu biçimli" olarak tanımlamaktadır. Biz de bu tarzda olan etek biçimlerini aynı tanımlamayı kullanmayı uygun görmekteyiz.

Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar giyilidir. Ayakkabıları ile aslanın üzerine bastığı bölümler arasında herhangi bir boşluk bulunmamaktadır. Karhuha dirsekten kıvırarak yüzü hizasına kaldırdığı sol elinde üç çatallı yıldırım demeti tutmaktadır, başının arka tarafına gelecek şekilde yukarı doğru kaldırdığı sağ elinde ise gövdesini çapraz geçen, ucu aşağı doğru bakan bir mızrak taşımaktadır. Mızrağı kavrayan elin duruş yönü yanlıştır. Sağ el, sol el gibi işlenmiş olup avuç içi izleyiciye dönüktür. Bununla birlikte parmaklar ayrı ayrı betimlenmiştir; başparmak kapalı olan dört parmağın üzerindedir; tırnak detayları seçilememektedir (Orthmann 1971: 96, 236, 240, 360-361, Taf. 42f; Hawkins 2000: 328, Pl. 164).

Sahnenin sağ tarafında, sola yönlendirilmiş ve ayakta duran bir geyik üzerindeki tahtta oturan Tanrıça *Kubaba*'dır (Akurgal 1949: 108; Orthmann 1971: 275; Hawkins 1981: 169, Fig. 2-3; 2000: 328, Pl. 164). Geyik figürü hareket halinde betimlenmiştir. Geyik tamamıyla profilden betimlendiği halde, boynuzları cepheden gösterilmiştir. Ağzı kapalıdır. Ağız ve burun hattı yüzünden yivle ayrılmaktadır. Tek kulağı sol boynuzunun altında, yaprak biçiminde ve geriye doğrudur. Kulak çukurluğu betimlenmiş ancak kulak deliği işlenmemiştir. Boynu kısadır. Başın hemen altından başlayan döşü ön sol bacağı hattında sınırlanmaktadır. Kısa ensesi içbükey gösterilmiştir. Sırtı hafif kavislidir. Ön sağ bacağı ileri adım atmaktayken, ön sol bacağı geridedir. Arka bacaklar tahrip olduğu halde üst kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla geyiğin hareketi ile uyumludur. Ön sol bacağı ve göğsü bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Geyiğin toynakları kırık olması nedeniyle seçilememektedir; ancak yapılmış olduğu bir takım izlerden anlaşılabilmektedir. Kısa kuyruğu sol kalçasına yapışık olarak aşağı doğru betimlenmiştir (Akurgal 1949: 108; Orthmann 1971: 96, 236, 240, 360-361, Taf. 42f; Hawkins 2000: 328, Pl. 164).

Geyiğin sırtına tanrıçanın oturduğu, orta yükseklikte arkalıklı, çapraz bacaklı, aslan pençeli sandalye yerleştirilmiştir. Sandalyenin ayakları dikdörtgen biçimli kaideler üzerinde durmaktadır. Tanrıça, arkalığı öne doğru eğik sandalyeye tam olarak oturmaktadır. Sırt bölümünde herhangi bir boşluk kalmamıştır. Oturma yerine de tam olarak yerleşmiştir. Tanrıçanın kalça ve bacaklarıyla, sandalyenin oturağı derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır, ancak sırt bölümünde bu şekilde derin yivli bir ayrım

görülmemektedir. Tanrıçanın yüzü sol tarafa doğru yönlendirilmiştir. Figürün başında yüksek bir polos vardır. Polosun yüzeyi üst üste dört sıradan oluşan, pul pul betimlenmiş dağ sıraları ile süslenmiştir. Alt kenarı da dalgalıdır. Polosun üstünde, sırtına doğru uzanan bir örtü vardır. Tanrıçanın omzunun üzerinde biten tek örgü saçının ucu helezon şeklinde kıvrılarak sonlanmaktadır. Alnı yok denecek kadar dardır. Kavisli burnu iridir. Kaşı kabartmadır. Gözü yaklaşık badem biçimli olup, gözün konturları yivle verilmiştir. Gözün dış ucu derin bir yiv şeklinde kulağa doğru uzatılmıştır. Göz bu biçimiyle izleyiciye karşıya doğru bakıyor izlenimi vermektedir. Kapalı ağzında dudaklar etlidir. Elmacık kemiği hafifçe belirgindir. Küçük çenesi içe çekiktir. Kulağıyla birleşen çene hattı yuvarlatılmıştır. Büyük kulağı dikey yerleştirilmiştir. Kulağın dış hatları kabartma kontur şeklindedir ve *tragus* olarak isimlendirilen bölümü de betimlenmiştir. Boynu neredeyse yoktur ve çenesi omza dayanmaktadır. Çene ve omuz derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Ensesi Hitit İmparatorluk Dönemi kabartmalarında olduğu gibi dışa doğru şişkindir. Figür uzun kollu, ayak bileklerine kadar uzanan, belden aşağı bölümü diyagonal yivlerle bezeli ve etek uçları saçaklı uzun bir elbise giymektedir. Polosun üzerinden geçip, sol kolunun küçük bir bölümünü kapatan ve belden aşağısı elbisede olduğu gibi diyagonal yivlerle bezenmiş olan örtü elbisenin etek uçlarına kadar uzanmaktadır. Belinde ince ve düz bir kemer takılıdır. Ayaklarında ucu yukarı kıvrık ayakkabılar giyilidir. Tanrıçanın ayaklarının altında üstü düz basık bir tabure yer almaktadır. Bu taburenin bacakları dışa doğru açılmaktadır. Tanrıça yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde bir ayna tutmaktadır; göğsü üzerindeki sol eli ise yumruk şeklindedir (Akurgal 1949: 108; Orthmann 1971: 96, 236, 240, 360-361, Taf. 42f; Hawkins 2000: 328, Pl. 164).

Eserin sol taraftaki dar yüzeyinde 20 işaretten, sağ taraftaki dar yüzeyinde ise 8 işaretten oluşan kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Meriggi ve Poetto 1980: 259-261, Tav. XXI-XXII; Hawkins 2000: 328). Söz konusu yazıtlar dikey olarak düzenlenmiştir. Stelin geniş ön yüzeyinde tanrı ve tanrıça figürlerinin alt kısmında olacak şekilde yer alan Hiyeroglif işaretler tahrip olmuştur sadece 4 adedinin izi görünmektedir (Hawkins 2000: 328). Buluntunun sol ve sağ yüzeyindeki yazıtın okunuşu (Hawkins 2000: 328):

Sol yüzey

"Bu (?) Geyik Tanrısı Karhuhas ....."

Sağ yüzey

"Kubaba: ama bu tanrı …"

Ön yüzey

"[birisi] [bu anıtı] (?) dikti." dir.

Stelin yüzeyinde Tanrı *Karhuha* ve Tanrıça *Kubaba* adı yazmaktadır. Tanrıça *Kubaba*'nın kökenine ulaşmak için ilk önce çeşitli yazılı belgelere bakmak gerekmektedir.

Tanrıça *Kubaba* ismi, MÖ 18. yy'dan itibaren, Karkamış'ın Kraliçesi olarak varlığını devam ettirmiş ve sonrasında, Hitit İmparatorluk zamanında da Hitit Panteonunda yerini almıştır (Gurney 1977: 6, 14, 17-18; Archi 2013: 15).

Hitit İmparatorluk Dönemi stellerini irdelerken belirttiğimiz üzere, MÖ 15. yy'dan ititbaren II. Tudhaliya ve Hurrili karısı Nikalmati ile birlikte Hurri kökenli tanrı ve tanrıçalar Hitit Panteonuna dahil olmaya başlamışlardır. Bu tanrılar arasında büyük tanrıça Hepat, onun annesi Allatum veya Allani ve Karkamış'ın Tanrıçası *Kubaba* sayılmaktadır (Gurney 1977: 14). Özellikle 13. yy'dan itibaren Puduhepa ile birlikte bu devamlılık en zirve noktasını oluşturmuştur (Gurney 1977: 6, 14, 17-18).

II. Murşili (MÖ 1318-1290) babası I. Šuppiluliuma'nın (MÖ 1350-1320) seferleri ve başarısını anlattığı kayıtta Tanrıça *Kubaba* inanışının Karkamış'ta mevcut olduğunu kaydetmektedir (Marchetti 2016: 51):

> "*Babam en sonunda Karkamış şehrini ele geçirdi. Yedi gün süren kuşatmadan sonra sekizinci gün savaştı ve aynı gün içinde korkunç bir savaşta kenti [ele geçirdi (?)]. Ve kenti ele geçirince –[babam] tanrılardan korktuğu için –üst kalede (tanrıça) [**Kubaba** (?)] ve (tanrı) Karhuna'nın [huzuruna (?)] kimsenin çıkmasına izin vermedi ve [tapınakların hiçbirine] yaklaşmadı….*"

II. Muwatalli'nin (MÖ 1290-1273) kendisine Büyük Kral olarak hitap ettiği büyük dua metninde Tanrıça *Kubaba*'nın ismi *"Ninive'nin IŠTAR'ı, lulaḫi tanrıları, Kubaba"* şeklinde anılmaktadır (Singer 1996: 11, 33).

Ḫišuwaš Festivali'nin anlatıldığı metinde tanrıların festivale hazırlanması bölümünde Tanrıça *Kubaba*'nın adı yer almaktadır (Dinçol 1989: 1, 4). Bu festival Kizzuwatna

kökenlidir. Kraliçe Puduhepa Hattuşa'daki üst düzey tablet yazarı Walwaziti'ye Kizzuwatna'dan kil tabletler aramasını söyleyince, kâtip de Ḫišuwaš Festivali'nin olduğu tabletlerden kopyalama yapmıştır (Dinçol 1989: 4-5). Söz konusu tablette festivale hazırlıkta *Kubaba* ismi aşağıdaki şekliyle anılmaktadır (A. Dinçol 1989: 12, 42):

> *"Tanrı Išḫara heykeli yıkanır ve ince yağ ile kutsanır (yağlanır). Giysileri için kırmızı bir elbise ve koyu kırmızı bir elbise alır. Daha sonra Tanrı Allani, Tanrı Nupatik bibita ve Tanrı Nupatik zalmana'nın heykelleri yıkanır ve yağlanır (kutsanır). Tanrı Allani'ye mavi bir elbise; Tanrı Nupatik bibita ise kırmızı kısa elbise ve işlemeli kısa tunik ile; Tanrı Adamma ve Tanrı* ***Kupapa*** *kırmızı kısa bir elbise; Tanrı U.GUR işlemeli kırmızı tunik ile giydiriyorsunuz."*

Hattuşa'da bulunmuş olan bir tablette, Hurri versiyonundan Hititçeye çevrilen "*Tanrı LAMA*'nın şarkısı" isimli bir Hurri mitosunda Tanrıça *Kubaba*'nın adı geçmektedir (Hoffner 1990: 9, 46-47). Söz konusu şarkıda *Tanrı LAMA, Šauška* ve onun kardeşi *Teşup*'a okuyla saldırmış, *Teşup*'un göklerden düşmesine neden olarak onun yerini almıştır. Bunun üzerine *Kubaba, LAMA* ile yaptığı konuşmada (Hoffner 1990: 46-47):

> *"İlk önce büyük tanrıları, yaşlıları, atalarını gördüm. Onlarla buluşmaya git ve boyun eğ."*

Taracha'nın (2009: 112) bildirdiği üzere, *Karḫuḫa* ve *Kubaba* birlikte Karkamış panteonunun başında durmaktadır. I. Šuppiluliuma (MÖ 1350-1320) zamanında *Karhuha*'nın ismi ^{D}LAMMA logogramı ile gösterilmiştir. MÖ 1. binyılın hiyeroglif yazıtlarında CERVUS işareti isminin yazımında görülmeye başlanmıştır (Taracha 2009: 112).

Gurney (1977: 6), Hitit İmparatorluk Döneminde Hattuşa'nın kendisine ait bir panteonu olduğunu da bildirmektedir. Bu panteonda ismini saydığı tanrılar arasında Kubaba da yerini almaktadır.

Stel yüzeyindeki tanrı figürünün başlığı, kıyafeti ve tanrıça Kubaba'nın tahtının üzerinde olduğu geyik figürü, Malatya Arslantepe'de A/9a[235] (Orthmann 1971: Taf. 41b) numaralı ortostattaki geyik üzerinde duran "Koruyucu Tanrı" figürüne benzemektedir (Orthmann 1971: 259-260, 353); ancak bu ortostatta tanrının direkt

[235] Orthmann'ın 1971 yılı yayınında söz konusu stel Malatya A/9a numarasıyla anlatılırken Taf. 41'de Malatya A/9b numarası verilerek bir karışıklığa neden olmaktadır; ancak biz esas olarak stelin anlatıldığı numarayı yani Malatya A/9a'yı esas olarak aldık (Orthmann 1971: 259-260, 353).

geyiğin üzerinde durması, geyik figüründeki detaylar ve tanrının sağ omzunda yay takılı olmasıyla ayrılmaktadır. Bu ortostat Malatya I stil grubuna verilmekte olup, Sph. II (?)'ye tarihlenmektedir (Orthmann 1971: 521).

Bunun yanı sıra, stel yüzeyindeki figürlerin tasvir edilişi, göz, çene, sakal işlenişi, figürlerin duruşu, kıyafet özellikleri ve detayların kazıma tekniğinde gösterilmesini temel alan Orthmann (1971: 96, 209, 236, 240, 522) eseri Malatya'nın I. stil grubunda değerlendirerek buluntuyu Sph. II'ye (MÖ 950-700) tarihlemektedir. Genge (1979: 177) ise Tanrı figürünün işlenişini kendi sınıflamasında A Grubuna dahil ederek steli MÖ 915/900'e tarihlemektedir.

8. 1. 2. 1. 2. Darende 1

Darende 1 Steli ilk tespit edildiğinde Sivas Gök Medrese'de sergilenmektedir (von der Osten 1933: 141, Fig. 132-133; Gelb 1939: 27-28, Pl. XXXIV-XXXV). Günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan stelin buluntu yeri ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Gelb, 1935 yılında stelin özgün buluntu yerini tespit etmek amacıyla Darende'ye gitmiştir (Gelb 1939: 27). Araştırmacıya, dönemin jandarma komutanı tarafından stelin modern Darende'nin 2 km batısındaki Eski Darende'de Ulu Cami'nin minarisinden sökülerek getirildiği belirtilmiştir ve minarede eserin çıkarıldığı yerdeki boşluk gösterilmiştir. Gelb, ikincil kullanım olarak minarede bulunduğu belirtilen stelin Eski Darende'de yer alan bir kaleden getirilmiş olabileceğini düşünmektedir (Gelb 1939: 27). Bossert (1956: 349-350) eserin bulunduğu yer ile ilgili araştırmalarında stelin özgün buluntu yerinin Eski Darende olamayacağını çünkü adı geçen yerde hiçbir Hitit eseri olmadığını belirtmektedir (Bossert 1956: 349-350). Bossert Darende'de yapmış olduğu tüm araştırmalara rağmen stelin özgün yerinin neresi olması gerektiğini tespit edememiş ve esere neden Darende Steli denildiğini anlamadığını ifade etmiştir (Bossert 1956: 349-350). Hawkins, 2000 yılındaki yayınında (Hawkins 2000: 304) minarede yer alan boşluğa stelin ölçülerinin uyamayacağını, Bossert'in (1956: 349) de belirttiği gibi Gelb'in (1939: 27) yukarıdaki bildiriminin şüpheli olduğunu ileri sürmektedir. Hawkins (2000: 304) söz konusu eserin Gürün, Kötükale ve İspekçür yazıtları ile bağlantısını dayanak göstererek özgün buluntu yerinin

Gürün ve Kötükale arasında Tohma Su yakınlarındaki Darende olabileceğini öngörmektedir.

Stel, üst kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formludur (Şekil: 430-431) (Hawkins 2000: 304, Pl. 145-146). Stelin ön geniş ve iki dar yüzeyinde üç figür kabartması, arka geniş yüzeyinde ise Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Stelde figürlerin olduğu üç yüzeyde de geniş bir basma düzlemi yer almaktadır (Orthmann 1971: 116, 353, Taf. 6a; Genge 1979: 178; Hawkins 2000: 304, Pl. 145-146).

Stelin ön geniş yüzeyinde Tanrıça *Hepat*, sol tarafa dönük olacak biçimde, yüksek arkalıklı, aslan (?)/kuş pençeli çapraz bacakları olan bir sandalye üzerinde otururken tasvir edilmektedir. Sandalyenin arkalığı dışa doğru kavislidir ve hafifçe dışarı doğru olan uç kısmı yuvarlatılmıştır. Tanrıçanın sırtı sandalyenin kavisli arkalığına tam oturmamaktadır, beli ile sırtlık arasında derin bir yiv bulunmaktadır. Bunun yanı sıra sandalyenin yukarı doğru eğimli yapılan oturma yerine tam olarak yerleşmektedir. Figürün yüz detayları aşınmış olmakla birlikte iri burnu, kapalı ve etli dudakları ile iri kulağı seçilebilmektedir. Boynu kısadır. Başında yüksek bir polos vardır, polosun altından geçen örtü sırtına doğru uzamaktadır. Tanrıçanın omzuları betimlenmemiştir ve kolları hemen boynunun altına bağlanmaktadır. Yuvarlak yakalı elbisesi uzundur, ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır ve bir tabure üzerine basmaktadır. Sol ayağı ileride, sağ ayağı biraz daha geridedir. *Hepat*, yukarı kaldırarak ağzına yaklaştırdığı sağ elinde bir kap tutmaktadır. Boynuna bağlanan kolunda, kolun üst bölümü yuvarlatılmışken, alt kol kısmı tamamıyla düz bir hatta sahiptir. Dirseğini sandalyenin arkalığına dayayarak ileri doğru uzattığı sol elinde ise bir *litus* (?)[236] vardır. Tanrıçanın ön tarafında üzerinde sunular olan küçük bir masa bulunmaktadır. Masanın formu taö belirgin değildir. Bunun bir altar ya da altar formuna benzeyen bir masa olabileceği öngörülmekle birlikte, üzerinde düz bir tablası olan ve ayakları aslan ayağı biçiminde kıvrılan masalara da benzerlik göstermesi imkân dahilindedir. Masanın üzerinde formları her ne kadar anlaşılamamış olsa da yiyeceklerin bulunduğu seçilebilmektedir. Figürün başının ön ve arka tarafında tanrıçanın kimliğini gösteren işaretler ve

[236] Orthmann (1971: 274, 276), bu elde tutulan nesnenin ayna olması gerektiğini belirtmektedir.

sandalyenin de arka tarafında şehrin işareti yer almaktadır (Bossert 1956: Abb. 4; Orthmann 1971: 274, 276, 360-361, Taf. 6a; Hawkins 2000: 304, Pl. 145-146).

Stelin dar olan sağ yüzeyinde Tanrı *Šarruma*'nın (*Šarruma*) tasviri mevcuttur (Orthmann 1971: 243, 353, 360-361, Taf. 6a; Hawkins 2000: 304, Pl. 145-146). Figür sol tarafa yönelik olup bir aslanın üzerinde ayakta durmaktadır. Aslan tamamen profilden betimlenmiştir. Burnu kabartmadır ve burun kırışıklığı verilmeye çalışılmıştır. Gözü hafif yuvarlatılmış kare formdadır. Kabartma şeklindeki göz beyazlığının ortasında irisi badem biçiminde çukurluktur. Ağzı açık ve kükrer pozundadır. Dişler alt ve üstten kabartma olarak vurgulanmıştır ve dilini ileri doğru uzatmaktadır. Güçlü ve kükreyen çenesi aşağı doğru yay şeklindedir ve kabartma hat ile betimlenmiştir. Başı profildendir yaprak biçimli kulağı hafif arkaya doğru yatıktır. Boynu olmamakla birlikte ensesi oldukça kısadır. Ensedeki yele tüyleri beline kadar, birbirine paralel yatay kabartmadır. Sırtı içbükeydir ve kaburgaları üç verev uzun yiv ile gösterilmektedir. Kuyruğu dalgalı bir hatla yukarı kalkıktır. Ön bacakları ile ileri doğru hamle yapmaktadır. Her iki bacağı derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Sol bacağının mafsalı derin bir yivle vurgulanmaktadır. Pençeleri işlenmeye çalışılsa da sol pençesi daha belirgindir ve parmakları dört kabartma şeklindedir. Pençe ve bacak ayrımı bir yiv ile belirlenmektedir. İleri doğru hamle halindeki arka bacakları da duruşa uygun olacak biçimde zıplamaya hazır görünmektedir. İki bacak derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Sol arka bacağın dikey gelen üst bölümü köşe yaparak alt bacak bölümü ile birleşmektedir. Dizinin önündeki kası açılı yay şeklinde bir yiv ile işaretlenmektedir. Ön bacaklarda olduğu gibi arka bacaklarda da pençeler işlenmektedir. Arka pençelerde parmak ayrımları kavisli yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sağ arka bacağı ve gövdesinin arasındaki boşluğa erkek cinsel organı işlenmiştir. Tanrı öndeki sağ ayağı ile aslanın başının üzerine, arkadaki sol ayağı ile ensesinin arka tarafına doğru basmaktadır. Öndeki sağ ayağı ve aslanın başı arasında ve sol ayağı ile ense arasında derin bir yiv görülmektedir. Sakalsız olarak tasvir edilen *Šarruma*'nın dar alnından sonra öne doğru çıkıntı yapan uzun ve iri bir burnu vardır. Kapalı ağzında etli dudaklar bir yiv ile ayrılmaktadır. Çenesi dar ve küçüktür. İri gözü baklava biçimlidir ve ön taraftaki ucu burun kökünün üzerine çıkmaktadır. Dikey olarak işlenen iri kulağı boynuna kadar uzanmaktadır. Kulağın kenarları kabartma bant biçimindedir, iç kısımdaki oyukluk da

vurgulanmaya çalışılmıştır. Dalgalı saçları başının ön ve arka tarafında helezon şeklinde kıvrılmakta, at kuyruğu şeklinde örülmüş saçı ise uzun bir şekilde aşağı doğru sarkarak kalçası hizasında dışarı doğru kıvrılmaktadır[237]. Boynu ince ve uzundur. Tanrının omuzları işlenmemiş, kollar direkt boynun altından başlatılmıştır. *Šarruma*'nın üzerinde kabartma bant şeklinde yuvarlak yakalı ve ayak bileklerine kadar inen uzun bir elbise vardır. Elbisenin etek bölümü çan şeklindedir ve arkaya doğru belirgin bir şekilde uzamaktadır. Eteğin ön kenarında ve alt uçlarında birer bant kenarları sınırlandırmaktadır. Bu bantların bitim yerlerinden de saçaklar sarkmaktadır. Bu saçaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmış dikdörtgen şekiller oluşturmaktadır. Belinde ön kısmında birleşme yeri olan ince ve düz bir kemer takılıdır. Figürün ayaklarında ucu abartılı bir biçimde kıvrık ayakkabılar görülmektedir. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ elinde, ağzına doğru yaklaştırdığı bir kap vardır ve kabın kenarı burun ucuna değmektedir. Sol elinde ise ön tarafına doğru uzattığı bir *litus* ya da asa tutmaktadır. Her iki kolunun alt tarafı da düz uzanmaktadır (Laroche 1963: 284, Fig. 8; Orthmann 1971: 234, 243, 353, 360-361; Hawkins 2000: 304). Tanrının arka tarafında, etek ve stel kenarı arasındaki boşlukta kimliğini gösteren "*Šarruma*" yazısı Luvi Hiyeroglifi olarak yüksek kabartma tekniğinde yazılmıştır. Figürün bütün detaylarını gösteren hatların derin yivlerle vurgulandığı görülmektedir (Orthmann 1971: 243, 360-361; Hawkins 2000: 304).

Eserin dar olan sol tarafında, sağ tarafa yönelik, tanrı ve tanrıçaya bakar durumda bir insan tasviri, kendisi gibi sağ tarafa yönelik bir aslanın üzerinde libasyon yaparken tasvir edilmiştir (Orthmann 1971: 287, 290-291, 353, Taf. 6a; Hawkins 2000: 304, Pl. 145-146). Aslan tamamen profilden betimlenmiştir. Burun hattı tam belirgin değildir ve başının üzeri, diğer aslan figürüne göre daha düzdür. Gözü badem biçimlidir. Diğer aslanda olduğu gibi ağzı açık ve kükrer pozundadır. Dişler alt ve üstten kabartmadır ve dilini dişlerinin arasından ileri doğru uzatmaktadır. Dilinin kökü bu aslanda daha belirgindir. Güçlü ve kükreyen çenesi aşağı doğru yay şeklindedir ve kabartma hat ile betimlenmektedir. Dikdörtgenimsi sağ kulağı iri ve arkaya doğru yatıktır. Boynu ve başı bir yiv ile birbirinden ayrılmakla birlikte kısa boyunludur. Başı ve ensesi aynı hat üstünde olup, sırtı biraz daha içbükey profilldir. Boynu olmamakla birlikte ensesi

[237] Šarruma'nın saç işlenişi oldukça farklı bir özellik göstermekle birlikte Orthmann (1971: 234) figürün başında bir başlığın olmadığını açıkça ifade etmektedir.

oldukça kısadır. Yelesi omzu üzerinde sonlanmaktadır. Aslanın sırt bölümü diğer aslandan daha az içbükeydir ve sırt tüyleri sırtı boyunca yivlerle gösterilmektedir. Kaburgaları üç verev kısa yiv ile betimlenmiştir. Kuyruğu düz bir hat ile bacaklarının arasından aşağı doğru inmektedir ve uç kısmında kısa bir püskülü vardır. Ön bacakları ile ileri doğru hamle yapmaktadır. Her iki bacağı derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Sağ bacağının gövdeye bağlantı yeri derin bir çizgiyle ayrıldığı için bacak mafsalı belirgin hale gelmiştir. Pençeleri işlenmeye çalışılsa da sağ pençesi daha belirgindir. Pençe ve bacak ayrımı bir yiv ile belirlenmektedir. İleri doğru hamle halindeki arka bacakları da duruşa uygun olacak biçimde zıplamaya hazır görünmektedir. İki bacak derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Sağ arka bacağının eklem yeri 90 derecelik bir açıyla kıvrılmaktadır. Sağ arka bacağı ve gövdesinin arasındaki boşluğa erkek cinsel organı işlenmiştir. Šarruma'nın üzerinde olan aslan ile karşılaştırıldığında bu aslan daha çok sinmiş olarak bir izlenim uyandırmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 6a; Hawkins 2000: Pl. 145-146).

Aslanın üzerindeki insan figürü sol ayağı ile aslanın başının bir bölümü ve ensesi üzerine, arkadaki sağ ayağı ile sağrısının üzerine basmaktadır. Aslanın üzerindeki figür yüz ve saç işlenişi ile giydiği kıyafet açısından *Šarruma* ile benzerlik göstermektedir; ancak detaylarda farklılıklar bulunmaktadır. Bu figürün at kuyruğu biçiminde uzanan saçları belinin üzerinden yukarı doğru kıvrılmaktadır. Alnı oldukça dardır, iri burnu aşağı doğru uzamaktadır. Kapalı ağzında etli dudakları bir çizgi ile birbirinden ayrılmaktadır. Badem biçimli gözü aşağı doğru yerleştirilmiştir. Yanağı diğer figüre göre biraz daha dolgundur. Kulağı ve yüz hattı birbirinden derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Kulağı, Šarruma'da olduğu gibi çok iri değilse de onun gibi aşağı doğru iniktir ve boynunda sonlanmaktadır. Çenesi daha etlidir. Boynu uzundur. Üzerinde kabartma bant şeklinde yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar inen uzun bir elbise vardır. Kısa kolun kenarı da bant şeklinde sonlanmaktadır. Elbisenin etek bölümü çan şeklindedir ve arkaya doğru uzamaktadır. Eteğin ön kenarında ve alt uçlarında birer bant kenarları sınırlandırmaktadır. Bu bantların bitim yerlerinden de saçaklar sarkmaktadır. Bu saçaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmış dikdörtgen şekiller oluşturmaktadır. Belinde ince ve düz bir kemer takılıdır. Belindeki kemere takılan kılıcın sadece kabza kısmı görülmektedir. Kemerin saçaklarla birleştiği ön-yan

kısmından kısa bir püskül sarkmaktadır. Figürün ayaklarında ucu abartılı bir biçimde kıvrık ayakkabılar görülmektedir. Sol elinde tuttuğu testi ile ayaklarının önünde duran çift kulplu yüksek kaideli çömlek içine sıvı sunusu yapmaktadır; bu sıvı kabartma hat ile kabın içine dökülme anı belirgin bir biçimde betimlenmektedir. Gövdesinin arka tarafında görünen, yukarı kaldırdığı sağ elinde ise çift ağızlı balta (ya da çekiç) tutmaktadır. Bu figürün yüzünün ön tarafında daire içinde bulunan kısa bir yazıt tasvirin Malatya kralı olduğunu göstermektedir ve yazıt buradan başlamaktadır (Hawkins 2000: 304).

Stelin arka geniş yüzeyindeki 10 satırlık Luvi Hiyeroglifi yazıt *boustrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmıştır ve tercümesi aşağıdadır (Hawkins 2000: 304-305):

"(Ben ?) Arnuwantis, Kral Arnuwantis'in torunu, PUGNUS-mili'nin oğlu, Malizi şehrinin bölge yöneticisi.
(-)tumani şehrine ……. yerleştirdim
ve ben bu steli tanrıya ithaf ettim."

(arka taraf)

"Şehrin Hepat'ına;

(sağ taraf)

"Šarruma."

Kral Arnuwantis muhtemelen henüz yaşarken Tanrıça *Hepat* ve Tanrı *Šarruma* adına steli dikmiştir; ancak burda ilginç olan kralın tanrı figürlerinde olduğu gibi kendisini bir hayvan, yani aslan üzerinde betimletmiş olmasıdır (Bossert 1952: 528). Burada Kralın kendisini tanrı ile özdeşleştirmiş olduğu görülmektedir (Bossert 1933-1934: 105-106, Abb. 7; 1952: 528). Darende Steli'nden başka İspekçür Steli'nde de kral libasyon sunusu yaparken bir hayvan-boğa üzerinde tasvir edilmiştir (Bossert 1952: 528). Bossert'in (1952: 528) belirttiği üzere, Kötükale yazıtında da Büyük kral Ḫilarundas tanrı determinatifi almıştır; ancak bu durumda kralın ölmüş olduğu kabul edilmiştir. Kızıldağ yazıtında da yazıtın sahibi ölmüş babasının adının önüne hava tanrısının terimini koymuştur (Bossert 1952: 528).

Stelin ön geniş yüzeyindeki Hepat figürü sahnede ortalanmıştır. Bununla birlikte önündeki masa yer darlığı nedeniyle stelin sol kenarına doğru sıkıştırılmıştır. MÖ 13. yy'da III. Hattuşili'nin eşi Pudu Hepa'yla birlikte Hurrili tanrılar devlet tanrısı

olmuşlardır. Özellikle onların yerel tanrıları olan Hava Tanrısı *Teşup* ve onun kraliçesi *Hebat*, onların oğlu *Šarruma* ve kızı *Allanzu* grup olarak dahil olmuşlardır (Güterbock 1943: 284; Gurney 1977: 17). Yazılıkaya'da kadınlar alayını başlatan *Hepat* bir aslan üzerinde ayakta durmaktadır ve aslanın yularını elinde tutmaktadır (Seeher 2011: Res. 61-62, 64). *Hepat* Yazılıkaya'daki sahnede tamamen profilden betimlenmiştir. Başında mazgal dişi şeklinde çıkıntıları olan yüksek bir polos takmaktadır. Bşlığın altından çıkan ve sırtından kemerine kadar sarkan uzun saçları tek örgülüdür. Üzerinde pileli ve ayak bileklerine kadar uzanan elbisesi giyilidir (Seeher 2011: 67). Darende Steli'nde de *Hepat* tamamıyla profilden betimlenmeye çalışılmış olsa da üst bedenin betimlenmesi profilden ve cepheden tasvir edilmemin arasında kalmış görünmektedir. Bir tanrıçanın bir taht ya da sandalyede oturduğu örnekler arasında yine Yazılıkaya'da A Odası'nda mevcut olan; ancak D Yarığı ile ilişkili olabileceği öngörülen çıkıntı üzerine ortada bir masa ya da altar ve karşısında tanrı ile birlikte betimlenmiştir (Seeher 2011: 85, Kabartma No: 65-66, Res. 92-93).

Akurgal (1949: 73, 100) stelin iki dar yüzeyinde betimlenen aslan tasvirlerinin stil kritiğini yaptığında onların orta Geç Hitit Stiline ait olması gerektiğini ifade etmektedir. Aslanların burunlarının alt kısmının çizilmesi, kulağın kalp şeklinde işlenmesi, açık ağızda dilin dışarı sarkması, kuyruklarının iki bacak arasına çekilmeyip bacaklarının arkasından aşağı sarkması ya da yukarı doğru betimlenmesi ile Geleneksel Anadolu Hitit özelliklerini yansıttığını belirtmektedir (Akurgal 1949: 73, 100). Bununla birlikte görünüm olarak zıplamaya hazır agrasif bir tavır sergilemeleri, kulakların işleniş tarzı, arka bacak kaslarının hafif de olsa gösterilmeye çalışılması ile az da olsa Assur özelliklerini yansıtmaktadır. Bu sebeplerden dolayı da Akurgal (1949: 73, 100) tarafından orta Geç Hitit Stil grubuna dahil edilmiştir.

Aslanın betimlenme stilinin yanı sıra, aslan üzerinde bir tanrının tasvir edilmesi, MÖ 2. binyıl, özellikle Hitit İmparatorluk sanatından iyi bilinen bir sahnedir. Yazılıkaya'da, A Odası'ndaki ana sahnede Nerik'in Hava Tanrısı'yla özdeşleştirilen, *Teşup* ve *Hepat*'ın oğlu *Šarruma/Šarrumma*, (Güterbock 1943: 284-285; Laroche 1963: 277; Orthmann 1971: 243) bir aslan/yaban kedisi üzerinde ayakta dururken betimlenmiştir (Seeher 2011: 64, 67, Kabartma no: 44, Res. 21, 45, 61-62). Yazılıkaya'daki *Šarruma*'nın

üzerinde betimlendiği hayvan ile Darende Steli'nde betimlenen aslanın tek ortak noktası kuyruklarının dik olmasıdır (Seeher 2011: 67; Res. 62); ancak Darende Steli'nde aslanın kuyruğu tam dik değil hafif dalgalıdır. Görüldüğü kadarıyla Hitit İmparatorluk Dönemi yıkılmasına rağmen *Šarruma* kültü devam etmiştir (Laroche 1963: 278).

Stelin sağ dar yüzeyindeki *Šarruma* ile sol dar yüzeyindeki figür karşılaştırıldığında birbirleri ile benzerliklerinin olmasının yanı sıra bir takım farklar ile de ayrılıklar göstermektedir. Her ikisinin de yüzü aşağı doğru durmaktadır. *Šarruma* sol dar yüzeyde sahnede ortalanmış; ancak diğer figür sol kenara daha yakındır. *Šarruma*'da yukarıda da belirtildiği üzere vücut detayları derin yivler ile birbirinden ayrılmaktayken diğer figürde derin yivler görülmemektedir. *Šarruma*'nın sırt çizgisi mevcut değilken diğer figür de sırt hattı betimlenmektedir. *Šarruma*'nın üst gövdesi uzun bacak boyu ise göğüs oranına göre daha kısadır. Sunu yapan figürde ise görünüm daha orantılı olup, üst gövde kısa alt bölüm yani bacaklar daha uzundur. *Šarruma*'nın üzerinde durduğu aslan hareket halini biraz daha yansıtmaktayken diğer figürde aslan daha durağan bir görünüm sergilemektedir.

Šarruma ve krali figürün saçları oldukça dikkat çekici görünmektedir. Bu saçın benzeri tam paraleli olmasa da –ön tarafta, yani alın üzerinde- yukarı doğru kıvrılan bukle açısından, Malatya Arslantepe'de bir ortostat yüzeyinde, PUGNUS-*mili*'nin karşısında bir aslan üzerinde ayakta duran tanrıya (*Šarruma*) sıvı sunu yaptığı sahnede tanrının saçına benzerlik göstermektedir. Ayrıca ortostat yüzeyinde tanrının üzerindeki kıyafet ve sol elinde litus ya da eğri asa tutmasıyla da karşılaştırma yapmak mümkün görünmektedir (Laroche 1963: Fig. 9; Hawkins 2000: MALATYA 7, Pl. 147c).

Stel yüzeyinde figürlerin özellikle iki yan taraftaki tanrı ve yönetici figürlerinin başları hafifçe yere doğru eğimlidir. Figürlerin dış hatları kapalı tasvir edilmiştir, özellikle Šarruma ve Hepat figürlerinde üst kollar tamamıyla gövdeye birleşiktir (Orthmann 1971: 116).

Orthmann (1971: 117), figürlerin duruşu ve bazı hatlarının Malatya 1 grubunu anımsattığını, yüz işlenişi açısından da Malatya II ile karşılaştırılabileceğini

belirtmektedir. Özellikle Malatya B/3'te çizimin kabalaşması Darende'deki benzer formlara yol açtığını belirtmektedir. Figürlerin dizilişi de Malatya D/1 ile karşılaştırılmaktadır. Bununla beraber Darende1 ile Malatya 1 arasında önemli kalite farkı bulunması da zamansal ilişkiyi zorlaştırmaktadır (Orthmann 1971: 117).

Darende Steli'nde kral ve Tanrı *Šarruma*'nın üzerindeki kıyafette, arka bölümün çan şeklinde olması ve ön tarafa göre daha uzun gösterilmesi Malatya ortostatlarında, Malatya A/3 (Orthmann 1971: Taf. 39d), Malatya A/5a (Orthmann 1971: Taf. 40b), Malatya A/9b (Orthmann 1971: Taf. 41b) ve Malatya A/11 (Orthmann 1971: Taf. 41f)'deki Kral PUGNUS-*mili*'nin giymiş olduğu kıyafet ile Malatya A/10 numaralı ortostatta (Orthmann 1971: Taf. 41c) PUGNUS-*mili* ve Tanrı *Šarruma*'nın giydiği kıyafetlerle benzerlik göstermektedir.

Yönetici figürün, sıvı sunusu yaptığı gaga ağzılı testi ve sıvının içine döküldüğü yuvarlatılmış gövdeli çift kulplu ve konik kaideli kabın benzerleri Malatya Arslantepe'deki kral ve kraliçenin içinden sıvıyı döktüğü testi ve içine sunu yapılan kaplar ile paralellik oluşturmaktadır. Bunlar, kralın tanrılar alayına sıvı sunusu yaptığı sahnede (Darga 1992: Fig. 233; Hawkins 2000: MALATYA 11, Pl. 151), PUGNUS-*mili*'nin arabasıyla gelen ve sonra arabasından inen Fırtına Tanrısı'na sıvı sunduğu sahnede (Hawkins 2000: MALATYA 8, Pl. 149), PUGNUS-*mili*'nin karşısında bir aslan üzerinde ayakta duran tanrıya (*Šarruma*) sıvı sunu yaptığı sahnede (Hawkins 2000: MALATYA 7, Pl. 147c), PUGNUS-*mili*'nin ayakta duran Fırtına Tanrısı'na sıvı sunusu yaptığı sahnede (Hawkins 2000: MALATYA 9-10) ve PUGNUS-*mili*'nin karısı veya kızı olduğu düşünülen prensesin karşısında duran *Šauška*'ya sıvı sunusu yaptığı sahnede mevcuttur (Hawkins 2000: MALATYA 6, Pl. 147b). Malatya Arslantepe'deki PUGNUS-*mili* ve karısı ya da kızının tasvir edildiği ortostatlar MÖ 11. veya erken 10. yy'a tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 306-307).

Orthmann (1971: 208, 361), stel yüzeyindeki yazıtta "*Sulumeli'nin oğlu, ...wadas'ın torunu*" ifadelerini kullanmaktadır ve ayrıca stel yüzeyinde Tanrıça *Hepat* ve *Šarruma*'nın adlarının yazılmış olduğunu belirtmektedir. Stel yüzeyindeki tasvirlerin işlenişini hiçbir Malatya stil grubuna dahil etmemekle birlikte eseri Sph. II (MÖ 950-

700)'ye tarihlendirmiştir. Hawkins'e göre (1974: 75-79; 2000: 305) ise stelin yazarı Malizi şehrinin yöneticisi, büyük torun (II.) Arnuwantis'tir[238] (PUGNUS-*mili*'nin oğlu) ve onun adı İspekçür Steli C yüzeyinde geçmektedir. Aynı araştırmacı yukarıda bilgileri sunulan Darende Steli'ni MÖ 11. yy ya da erken MÖ 10 yy'a tarihlendirmektedir (Hawkins 2000: 305).

8. 1. 2. 1. 3. Malatya D/1 (MALATYA 14)

Malatya D/1 Steli[239], 1967 yılında, Malatya ilinde Cumhuriyet Çarşısı'nda yol yapım çalışmaları sırasında bulunmuştur. Eserin *in situ* durumu bilinmemektedir (Hawkins 2000: 313). Stelin ön ve yan yüzeyinin bir bölümü korunmuştur, tepe kısmı ve alt bölümü kırıktır (Hawkins 2000: PL. 152).

Stelin ön geniş yüzeyinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş bir tanrı tasviri vardır (Şekil: 432-433). Figürün başında şapka yoktur, saçları alın ve ensesinde helezon şeklinde kıvrılmıştır. Sakalsız olan yüzünde dar bir alından sonra başlayan burun iri ve uzundur. Kapalı ağzında kalın dudakları yatay bir çizgiyle ayrılmaktadır. Burun kökünden başlayan ve kulağına doğru uzanan kaşı kabartmadır. Badem biçimli gözü alttan ve üstten konturlanmıştır. Yanağı dolgundur ve çenesi belirgindir. Yüz çizgisi yüze oval bir görünüm oluşturmaktadır. Kulağı oldukça iridir ve saçının üstüne doğru taşmıştır. Boynu incedir. Kıyafeti -yuvarlak yakalı ve kısa kolludur. Kabartma bant biçimindeki kol kenarları üst gövdenin iki tarafında uzanarak gövdeyi sınırlandırmaktadır. Bu şekliyle üçgen bir göğüs yapısına sahip görünmektedir. Beli dar ve bezemesiz bir kemer ile sıkıştırılmı ve ince bir bele kavuşmuştur. Karnından aşağı bölüm kırık ve eksiktir ancak kemerin altında kalçanın hafifçe dışa doğru genişlediği görülmektedir. Yuvarlatılmış omuzlar doğaldır ancak sağ omuz sol omza göre hafifçe yukarıdadır. Tanrı figürü sağ eliyle, sağ omzuna dayadığı bir topuz tutmaktadır; dirsekten kıvırdığı sol eli ise yüzünün hizasında dik durmakta olup selamlama pozundadır. Sol bileğinde bilezik benzeri bir bant mevcuttur. Yuvarlatılmış kol ve dirseklerde sağ kolda dirsekten aşağı bölüm sol kola göre daha incedir (Hawkins 2000: 313, Pl. 152). Figürün başının üzerinde bir kanatlı güneş kursu tasvir edilmiştir.

[238] Hawkins (1995b: 89) adı geçen (II.) Arnuwantis'in, I. Arnuwantis'in torunu, Kuzi-Tešup'un ise torunun torunu olduğunu belirtmektedir.
[239] Hawkins (2000: 313-314) aynı eseri "Malatya 14 Steli" başlığı altında tanıtmaktadır.

Kursun tanrının başının üzerine oturduğu bölümde, iki ucu içe doğru kıvrılmış yatay bir bant yer almaktadır. Güneş kursunun üzerinde hiyeroglif "güneş" işareti kırılmıştır. Kursun iki yana açılan kanatların uçları yukarı doğru kalkıktır. Her iki kanat da iki dikey bant ile iki bölüme ayrılmıştır ve bölümlerin içindeki tüyler dört sıra yatay kabartma bant biçimindedir (Hawkins 2000: 313, Pl. 152).

Stelin sağ taraftaki dar yüzeyinde bir bölümü korunmuş bir insan tasviri sol tarafa doğru yönlendirilmiştir. Bu figürün saçı tanrı figüründe olduğu gibi alın üzerinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır ve iç bölümü yivlerle dilimlere ayrılmıştır. Saçların altından başlayan alnı dardır. Sakalsız yüzünde, burnu iridir. Kapalı ağzında dudakları derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Gözü badem biçimli ve kabartma tekniğindedir. Hafifçe dolgun yanaklıdır. Çenesi belirgindir. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak yüzü hizasında yukarı kaldırmıştır ve eli selamlama pozundadır. Stelin sol taraftaki yan yüzeyi boştur (Darga 1992: 228, Res. 234; Hawkins 2000: 313, Pl. 152).

Eserin sağ tarafındaki insan tasvirinin başının üzerinde kabartma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Yazıtta beş işaret korunmuştur (Hawkins 2000: 313-314, Pl. 152).

"Güneş tanrısı: Güçlü (?) Kral PUGNUS-mili."

Tanrı tasvirinin olduğu yüzeyde, kanatlı güneş kursu, kursun tanrı figürünün hemen başının üzerine oturması ve tanrının saç biçimi, Malatya Arslantepe ortostatından Malatya A/6 (Orthmann 1971: Taf. 40a) numaralı ortostattaki tanrı figürüne benzerlik göstermekle birlikte kıyafet açısından ayrılmaktadır.

Orthmann (1971: 523) stel yüzeyindeki tasvirlerden başının üzerinde kanatlı güneş kursu olan figürü "Güneş Tanrısı" diğerini de yönetici olarak yorumlamaktadır. Buluntuyu Malatya'nın I. stil grubuna dahil eden Orthmann (1971: 96, 523), eserin Sph. II'ye (?) (MÖ 950-700) tarihlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Steli yazıt açısından yeniden değerlendiren Hawkins (2000: 314), stel yüzeyindeki yazıtta PUGNUS-*mili* ismi yazdığını belirtmektedir. Bu isimle anılan günümüze kadar iki Malatya kralı bilinmektedir (Hawkins 2000: 314). Bu krallardan birisi Kuzi-Tešub'un oğlu PUGNUS-

mili (I), diğeri ise Arnuwantis (I)'in oğlu PUGNUS-*mili* (II)'dir (Hawkins 2000: 287, 306). Bu verilerin ışığında Hawkins (2000: 287, 306, 314) söz konusu yazıtın MÖ 11. veya erken 10. yy'a tarihlendirimesi gerektiğini öngörmektedir.

8. 1. 2. 1. 4. İspekçür

İspekçür Steli, Malatya ili, Darende ilçesinin 20 km aşağısındaki Tohma Suyu'nun kuzey sekisinde dört parça halinde bulunmuştur (Hawkins 2000: 301, Pl. 142-144). Kırık parçaların birleştirilmesi ile onarılan stelin en üst bölüm ve tepe kısmında eksikler bulunmakla birlikte üst kısma doğru hafifçe daralan konik formda olduğu anlaşılmaktadır (Hawkins 2000: 301; Pl. 142-144). Dört yüzeyi de işlenmiş olan eserin 3 yüzeyinde kabartma tasvirler ve yazıt bulunmaktadır (Şekil: 434) (Gelb 1939: 30-31, Pl. XLIII-XLV; Orthmann 1971: 117; Genge 1979: 177-178; Hawkins 2000: 301).

A yüzeyi olarak tanımlana sol yüzeyinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sağ tarafa yönelik ve ayakta duran bir kadın tasviri mevcuttur. Başı profilden, sağ kolunun gösterilmesiyle cepheden, ancak kıyafet duruşuna göre profilden betimlenen figür, kapısı ve mazgalları özellikle betimlenmiş olan kulelerle desteklenmiş bir kent suru ve kulenin üzerinde durmaktadır. Kale kapısının yarısından az bir bölümü korunmuş olduğu halde, kapınıın iç içe iki kemer ve ortada düz bir hat oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kalenin duvar örgüsü de ayrı ayrı dikdörtgenler biçiminde gösterilmektedir. Kadın öndeki sağ ayağı ile bir kuleye, arkadaki sağ ayağı ile diğer kuleye basmaktadır. Figürün başında konik formda, tepe kısmı yuvarlatılmış, yüksek bir polos vardır. Polosun üzerinden geçip, kulağını açıkta bırakacak şekilde örtülmüş aşağı doğru uzanan, sağ kolunu ve vücudunun sağ tarafını örten, kenarları uzun saçaklı bir örtü vardır. Dar alnının üzerinde kulağının arkasına doğru uzanan bir kabartma bant görülmektedir. Alın ile birleşen burnu büyük ve uzundur. Burnun üst kısmında herhangi bir kavis yoktur, uç kısmı sivriltilmiş ve burun kanadı işlenmiştir. Dudakları hafifçe öne çıkıntı yapmaktadır ve iki dudak arası bir yiv ile ayrılmaktadır. Çok net anlaşılamasa da iri ve badem biçimli göz aşağı doğru durmakta olup üstten ve alttan konturlanmıştır. İri kabartma kulağı dikey yerleştirilmiştir ve kulak memesi aşağı doğru uzatılmıştır. Kulağın kenarları kabartma olarak işlenmiştir; ancak kulak deliği betimlenmemiştir. Çenesi küçük ve sivridir. Çene ve yüz konturu belirgindir. Boynu ince ve uzundur; ön

tarafta hafif içbükey olan boyun ensede hafif dışbükeydir. Bu durum da Hitit İmparatorluk Dönemi kabartmalarını andırmaktadır. Başından itibaren vücudunun bir bölümünü kapatan örtünün altında, yuvarlak yakalı, kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Elbisenin ön kısmı belden itibaren etek ucuna doğru verev kazıma çizgilerle süslenmiştir[240]. Uzun elbisenin üzerinde, kısa kollu uzun bir manto giyilidir. Mantonun her iki kenarı kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Sol taraftaki kabartma bantın kenarından kısa saçaklar sarkmaktadır. Söz konusu kıyafetin belden aşağı kısmından itibaren arka tarafı çan biçiminde uzamaktadır. Ağzına doğru kaldırdığı sol elinde bir içki kabı tutmaktadır. Yuvarlatılmış sol omuz aşağı doğru durmaktadır. Kolunun dirsekten sonraki kısmı ince betimlenmiştir. Dirsekten kıvırdığı sağ kolu başının üzerinden geçen örtünün/peçenin altında gizlenmekle birlikte dirsek kıvrımı örtünün altından belirgindir. Bununla birlikte herhangi bir omuz detayı betimlenmemiştir. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Orthmann 1971: 117; Hawkins 2000: 301, Pl. 143).

B yüzeyinde (ön taraf) sakalsız bir erkek tasviri sağ tarafa doğru yönelik olup ayakta durmaktadır. Figür üst üste beş sıra halindeki, pul pul betimlenen dağların üzerine basmaktadır. Figürün başının üst kısmı kırık ve eksiktir. Ensesi üzerinde birbirine paralel, kabartma eğik hatlarla bölümlenmiş saçlar daha sonra tek örgü şeklini alıp yine ense üzerinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Figürün büyük burnu uzun ve düz olup uç kısmı sivridir. Burnun üzerinde herhangi bir kavis yoktur ancak burun kanadı betimlenmiştir. Kabartma betimlenen gözü badem şeklinde olup hafif aşağı doğru meyillidir. Alltan ve üstten ince bir kabartma hat ile konturlanmıştır ve göz bebeği çukur olarak işlenmitir. Dudakları kapalıdır, çenesi küçük ve sivridir. Çene konturu oval bir yüzü belirleyecek biçimde işlenmiştir. Kulağı, tanrıça figüründe olduğu gibi dikey yerleştirilmiştir. Boynu kısadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Elbisenin üzerinde de yine kısa kollu uzun bir manto vardır. Mantonun sağ kenarı derin bir yiv ile sınırlandırılmaktadır. Kabartma bir bant ile sınırlandırılan sol kenarından ise birbirine paralel, dikdörtgen şeklinde uzun saçaklar sarkmaktadır. Figürün kıyafeti belden aşağı bölümünden itibaren arka tarafta hafif bir çan formu oluşturmaktadır. Figürün yuvarlatılmış sol omzu belirgindir; ancak sağ omzu daha dardır. Dirsekten

[240] Orthmann (1971: 117), kadın figürünün pileli bir elbise giymiş olduğunu kaydetmektedir.

kıvırdığı ve yüzüne doğru çevirdiği sol eliyle kendisini işaret etmektedir. Dirsekten bileğine kadar olan bölüm incedir. Sol elin başparmağı görülebiliyorken diğer parmak hatları aşınmıştır. Göğsü üzerine doğru getirdiği sağ eliyle bir *lituus* kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Diğer yandan *lituus*'un devamında, sol omuzda derin bir yiv vardır. Bunun mantonun omuz kenar hattı mı olduğu ya da amacı anlaşılamamaktadır. Sol kolun olduğu bölümde kırık ve eksiklikler olduğu için kolun bir bölümü, dirsek ve elin bir bölümü görülememektedir. Yine de sağ elin mevcut konumu, kolun duruş yönünden anlaşılabilmektedir. Figürün ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Orthmann 1971: 117; Hawkins 2000: 301, Pl. 143).

C yüzeyinde (sağ taraf) sol tarafa yönelik bir erkek figürü, yine aynı tarafa yönlendirilmiş olan bir boğanın üzerinde ayakta durmaktadır. Boğa, yatay bir kabartma olan bir basma düzlemi üzerindedir. Figür, ön taraftaki sağ ayağı ile boğanın ensesine, arkadaki sol ayağı ile boğanın sağrısına basmaktadır. Boğanın başı boynuna doğru çekilmiş olup, kıvrılmış ensesi, adım atma pozundaki sağ dizi ile birlikte genel görünüm olarak agresif ve güçlü bir tavır sergilemektedir. Profilden tasvir edilen boğanın boynuzları cephedendir ve karşılıklı duran yarım hilâl formundadır. Alnı kavislidir, kapalı ağzında dudakları arasındaki hat bir yiv ile belirginleştirilmektedir. Badem biçimli ve verev yerleştirilmiş olan gözü ağız konturunun kenarından başlamaktadır. Gözebeği yuvarlak kabartmadır ve düğme gibi durmaktadır. Kulağı yaprak biçimlidir ve dikey yerleştirilmiştir. Kulak çukurluğu belirgindir. Baş derin bir yiv ile boynundan ayrılmaktadır. Kavisli yani dışbükey duran ensesinde tüyler sırtına doğru uzanan kabartma hatlarla işlenmiştir. Ensesi ne kadar kıvrımlı gösterilmiş olsa da sırt çizgisi düzdür. Ense kökü ve sırtın başlangıç yeri geniş "V" biçimindedir. Karnı sıkı bir görünümdedir. Sağ ön bacağını dizinden bükerek öne doğru uzatmıştır ve toynağı ile yere basmaktadır. Dizinden aşağı bölümü incedir ve toynağa doğru tekrar bir kalınlaşma olmaktadır. Ayak bileği ve toynağı birbirinden ayıran bir yiv mevcut değildir ancak bu şekilde bir kalınlaşma görünüm olarak bilek ve toynak arasındaki ayrımı sağlamaktadır. Geride duran sol ön bacağında mafsalları belirgindir ve toynağıyla yere basmaktadır. Basma düzlemi ile toynağın arka bölümü arasında ince bir yiv bulunmaktadır. Toynak ve bileği ayıran bir yiv veya kabartma mevcut değildir. Hareket durumuna uygun olacak biçimde sağ arka ayak önde sol arka ayak ise arkada durmaktadır. Diz kapakları

işlenmiştir. Sol arka bacağın mafsalı belirgindir. Her iki ayağın toynakları da yere basmaktadır. Ön ayaklarda olduğu gibi arka ayaklarda da toynak ve bilekleri ayırıcı bir hat yoktur. Boğanın dört toynağında da arkadaki tırnak betimlenmiştir. Karın ve sağ arka bacak arasındaki boşluğa erkek cinsel organı yerleştirilmiştir. Kuyruğu bacaklarının arka tarafından aşağı uzanmaktadır, bu bölümde kırıklar olduğu için basma düzlemindeki yeri görülmemektedir (Hawkins 2000: Pl. 143). Boğanın üzerinde ayakta duran figürün saçları ayrı ayrı bukleler halinde olup başını çevreleyen bir diadem ya da taç ile sıkıştırılmıştır. Yüzü hafif yukarı doğru kalkıktır. Saçlarının bitim yerinden çıkan burnu iri ve uca doğru etlidir, hafif bir kavis mevcuttur. Yay biçiminde kabartma kaşı burun kökünden başlamaktadır. Gözü iri badem biçimlidir, göz pınarı burnuna dayanmaktadır ve göz bebeği çukurluk olarak betimlenmiştir. Kabarma olan iri kulağı çok hafif verev yerleştirilmiştir ve kulak çukurluğu işlenmiştir. Ağzı çok belirgin olmamakla birlikte dudağının üstünde bıyık yoktur. Kulağının önünden başlayan sakalı, çenesinin üstünden başlayıp boynundan aşağı doğru birbirine paralel dalgalı şeritlerle bölümlendirilmiştir ve ucu sağ kolu üzerinde sonlanmaktadır. Büyük bir bölümü sakalın altında gizlenen boynu orta yüksekliktedir. Yuvarlatılmış omuzlarda sağ omuz yukarıda sol omuz ise aşağıdadır. Üzerindeki kıyafet karşısındaki tanrı kıyafeti küçük farklılıklar dışında aynıdır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Belinde iki sıra kalın nervürlü kemer vardır. Elbisenin etek uçları, uzun dikdörtgen şeklinde saçaklara sahiptir. Bu saçaklardan karşısındaki tanrı figürünün kıyafetinde de olmalıdır; çünkü tanrının kıyafetinin bu bölümü kırık ve eksiktir. Uzun elbisenin üzerinde uzun bir manto giyilidir. Mantonun sol kenarı derin bir yiv ile sınırlandırılmaktadır. Kabartma bir bant ile sınırlandırılan sağ kenarı dikdörtgen biçiminde uzun saçaklıdır. Figürün kıyafeti belden aşağı bölümünden itibaren arka tarafta hafif bir çan formu oluşturmaktadır ve arka alt ucu uzatılmıştır. Arka taraftaki bu uzantı, tanrı kıyafetindekinden daha da belirgindir. Kral figürünün sağ kolu tamamen açıktadır. Aşağı doğru uzanan sağ elinde, ince kulbundan tuttuğu, gaga ağızlı testi ile ayaklarının önündeki bir çömleğin içine sıvı sunusu yapmaktadır. Testi; alçak gaga ağızlı, silindirik boyunlu, yuvarlak gövdeli, çan biçimli kaidelidir. Testinin boynu ve gövdesinin birleşme yeri verev kabartma hat ile betimlenmiştir. Sıvı sunusu yaptığı çömlek; çift kulplu, yuvarlatılmış gövdeli, konik kaidelidir. Testiden çömleğin içine akan sıvı yüksek kabartma şerit olarak betimlenmiştir. Figürün testiyi tuttuğu elinin duruş yönü doğrudur. Normalden uzun

işlenen başparmak kulbun üzerinde ve kulba paralel, diğer parmaklar ise kulbu içten kavrar durumda tasvir edilmiştir. Sağ kolun üst bölümü kalıken dirsekten aşağısı, bileğe doğru birden incelmektedir. Bu da kola orantısız bir görünüm sağlamaktadır. Figürün göğsüne doğru kıvırdığı sol kolu mantonun altında kalmaktadır; ancak dirsek ve kol hattı mantonun altından belli olmaktadır. Açıkta kalan sol eliyle ise bir *lituus* taşımaktadır. Bu figürün de ayaklarında diğer figürlerde olduğu gibi uçları abartılı bir şekilde kıvrık ayakkabılar vardır. Bu figür öndeki sağ ayağının tabanının yarısından itibaren ve topuk bölümüyle boğanın ensesine, arkadaki sol ayağı ile sırtı ve sağrısı üzerine basmaktadır (Orthmann 1971: 117, 287, 290, 353-354; Hawkins 2000: 301, Pl. 143; Aro 2010: 278, Lev. IIa).

Kral figürünün saçları tam benzemese de Malatya Arslantepe heykelini andırmaktadır (Delaporte 1940: Pl. XXIX-XXX). Tanrı ve tanıçaya yapılan libasyon sunusu Malatya Arslantepe kabartmalarında görülen sahnelerdendir (Delaporte Pl. XIX, XXI, XXII.1, XXIII-XXIV, XXIX-XXX; Orthmann 1971: Taf. 39d-e, 40a-b, d, 41b-c, f). Kralın giydiği kıyafet Malatya Arslantepe ortostatlarından, Malatya A/11'e (Orthmann 1971: Taf. 41f) neredeyse birebir benzemektedir. Onun dışında diğer Malatya Arslantepe kabartmalarındaki kral kıyafetlerini, kısa kollu elbise üzerine kısa kollu uzun manto giymesiyle andırmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 39d-e, 40a-b, d, 41b-c, f). İspekçür Steli'ndeki figürlerin ayaklarındaki ucu abartılı kıvrık ayakkabılar yukarıda bahsi geçen Arslantepe kabartmalarındaki figürlerin ayakkabılarıyla birebir benzemektedir. Özellikle kral figürün elbisesinin arka ucunun uzun olması Malatya Arslantepe kabartmalarında, Malatya A/3 (Orthmann 1971: Taf. 39d), Malatya A/4 (Orthmann 1971: Taf. 39e), Malatya A6 (Orthmann 1971: Taf. 40a), Malatya A/5a (Orthmann 1971: Taf. 40b), Malatya A9b (Orthmann 1971: Taf. 41b), Malatya A/10 (Orthmann 1971: Taf. 41c), Malatya A/11 (Orthmann 1971: Taf. 41f)'de yer alan kral figürlerinin kıyafeti ile paralellik göstermektedir. İspekçür Steli'nde sıvı sunusu yapılan testi ve içine sıvının dolduğu kap Malatya Arslantepe kabartmalarındaki ve Darende 1 Steli'ndeki (Orthmann 1971: Taf. 6a; Hawkins 2000: Pl. 145-146) testi ile çömleğin aynısıdır. Aradaki fark İspekçür Steli'nde sunulan sıvı dikey inerken, diğer kabartmalarda dalgalı olarak çömlek içine dolmaktadır (Delaporte 1940: Pl. XIX, XXI, XXIII-XXIV).

Stel yüzeyindeki Luvi Hiyeroglifi yazıt *boustrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmıştır (Hawkins 2000: 302-304):

B yüzeyi (parça C)

"(Ben ?) Kral Arnuwantis, Kahraman Kuzi-Teşub'un torunu, PUGNUS-mili'nin oğluyum, Malizi şehrinin bölge yöneticisiyim.
[….] ben [oturt]tum
ve …. dağları [koy]dum
…. Yaptım."

C yüzeyi (parça a)

"[…]
[….
Kral Arnuwantis torun (veya K[ral]ın torunu)"

A yüzeyi (parça c (üst))

"Arnu[wa]ntis'in [karısı …]"

(aşağı, + parça d)

"[Ar]nu[wantis….
Onlar …. koydu …. Tanrı [….
….] herhangi …..
ve bu bana […."

Stel yüzeyindeki figürler çok yüksek kabartma olarak betimlenmemişlerdir. Karşıdan bakışta düz bir görünümleri vardır. Detaylar çentik çizgilerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürler ana hatları ile kapalı bir görünümdedir. Kollar tam olarak hareketleri yansıtmamaktadır ve güçsüz betimlenmiştir (Orthmann 1971: 117).

Bossert (1952: 528), Malatya'da kralların tanrılaştırılmasının yaygın olduğunu bildirmektedir. Stel yüzeyinde boğa üzerinde duran ve yaşayan bir kralın kendisini tanrılaştırdığı Bossert (1952: 528) tarafından ifade edilmektedir.

Stel yüzeyindeki sahnede bir yöneticinin dağlar üzerinde duran tanrı ve kale üzerinde duran tanrıçaya (?) yaptığı libasyon tasvir edilmiştir (Orthmann 1971: 290-291, 352-353).

Geleneksel Geç Hitit Sanatında Hava Tanrısı figürleri tek başlarına tasvir edildikleri zaman sağ tarafa yönlendirilmektedir. Tanrı ve Tanrıça figürlerinin beraber betimlendiği ilahi çift sahnelerinde ise geleneksel olarak tanrı figürünün yeri hep sol tarafta buna

göre de tanrıça figürü ise karşısında olup sağ taraftadır. Bununla birlikte İspekçür figüründe tanrının sağ tarafta olması ve sola doğru yönlendirilmiş olmasıyla istisnai bir durum teşkil etmektedir (Akurgal 1949: 113).

Orthmann'ın (1971: 117) bildirdiği üzere, stel yüzeyindeki tasvirler Malatya I'e göre, baş ve yüzlerinin betimlenmesiyle daha gelişmiş bir üslûp göstermektedir. Bu nedenle Malatya III stil grubundaki eserlere daha yakın görülmektedir. Sağ yüzeydeki erkek figürünün saç işlenişi Malatya'da mevcut olan heykel başlarına benzerliğe sahiptir. Dolayısıyla İspekçür Steli'ni oyan heykeltraş Malatya III stil grubuna yönelmekle birlikte geleneksel üslûba da sadık kalmış; ancak ayrıntılarda gelişimleri takip etmiştir (Orthmann 1971: 117).

Stel yüzeyinde tanrıçanın üzerinde durduğu kalenin karşılaştırmalarını bulmak üzere Balawat Kapıları bronz kabartmaları incelenmiştir. III. Şalmaneser Dönemine ait olan bu rölyeflerde, Urartu Ülkesi'ne karşı yapılan askeri seferler ve kale fetihlerinde betimlenmesi yapılan kale tasvirlerininde kapıların kemerli olduğu görülmektedir. Özellikle Urartu Şehri'ne ait kale yapısında savunma suru kulelerle desteklenmektedir ve kulelerin üzerinde basamaklı mazgal betimlenmemesiyle stel yüzeyinde betimlenen kale tasvirine benzerlik göstermektedir (Birch ve Pinches 1882-1902: Pl. B1-B7; King 1915: Pl. III, VII-IX; Schachner 2007: Taf. 1, 21b, 22a, 40a). Her ne kadar III. Şalmaneser Dönemi stelin tarihlendirilmesi için geç bir dönem olsa da kalelerin giriş kapılarının kemerli yapılma geleneğinin varlığını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır.

Aro'ya (2010: 278) göre eser yüzeyinde tasvir edilen yönetici, ölerek tanrılaşmış olan büyükbabası ve onun eşine libasyon yapmaktadır. Steldeki yazıtta büyükbabanın adı *ku-zi*-TONITRUS olarak okunmaktadır (Hawkins 2000: 302). Bu kişi, Karkamış Kralı Talmi-Tešub'un oğlu Kuzi-Tešub'tur. Söz konusu yazıtta Arnuwantis kendisini Malizi (Malatya) yöneticisi olarak tanıtmakta ve PUGNUS-*mili*'nin oğlu, Kuzi-Tešup'un torunu olduğunu belirtmektedir (Hawkins 2000: 302). Hawkins'e göre (2000: 287, 302) söz konusu genalojide Arnuwantis, Kuzi-Tešup'tan sonra dördüncü jenerasyondur ve MÖ geç 11. yy veya 10. yy'a tarihlenmesi gerekmektedir.

8. 1. 2. 2. Değerlendirme

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Geç Hitit Dönemine ait steller Assur ve Urartu yazılı kaynaklarına göre Melid olarak geçen Malatya ilinde bulunmuştur. Bunlar toplamda 5 adet olup, Malatya B4 (MALATYA 13), Malatya D/1 (MALATYA 14), Darende 1 ve İspekçür Stelleri'dir.

Harita 34: Doğu Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

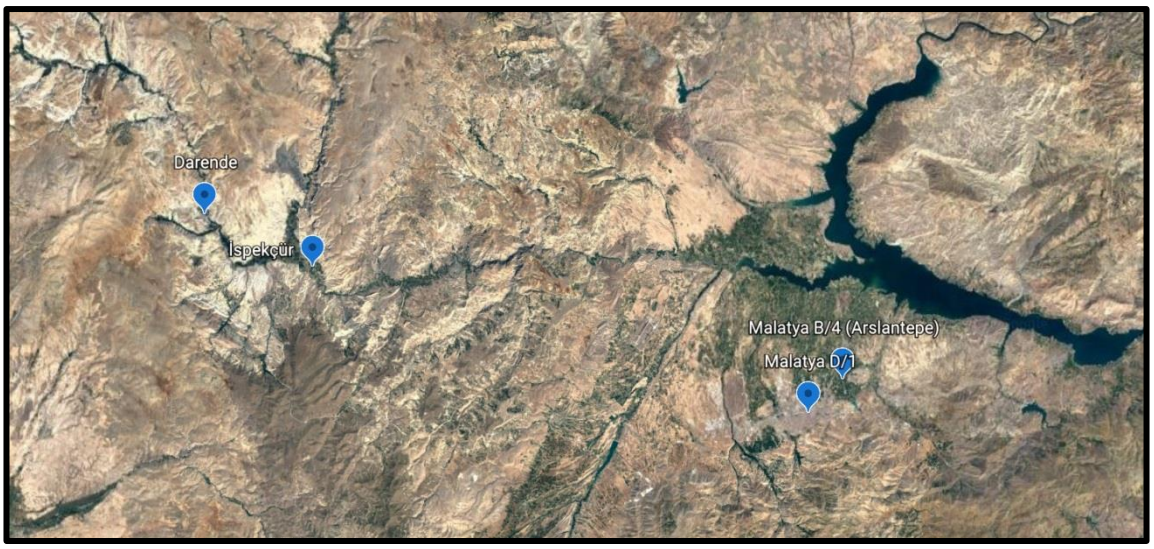

Harita 35: Doğu Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Malatya stellerinin hepsi ikonik stel grubuna girmektedir ve anikonik stel günümüze kadar tespit edilmemiştir. Söz konusu steller üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen konik formlu ve uzun dikdörtgen blok halindedir. İki stelde de taşın formuna bağlı kalmak kaydıyla üst kısım yuvarlatılmaya çalışılmış ve onlar da aşağı doğru genişleyen konik formludurlar.

Bu stel grubunda yer alan konular, **1)** Tanrısal çift, **2)** Tanrı ve yönetici/kral ve **3)** Libasyon sahnesidir.

1) Tanrısal Çift: Bu gruptaki stel Malatya B/4 (MALATYA 13) Steli ile temsil edilmektedir. Çökmüş bir aslan üzerinde ayakta duran mızraklı Tanrı *Karhuha,* onun karşısında, bir geyik üzerindeki tahtında/sandalyesinde oturan ise Tanrıça *Kubaba*'dır. Aslında geyik tanrının, aslan ise tanrıçanın kutsal hayvanlarıdır; ancak bu stel yüzeyinde ilk defa birbirlerinin kutsal hayvanları üzerinde betimlenmişlerdir. Tanrının izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin solunda, tanrıçanın ise sağında olması geleneksel olarak –istisnalar dışında- Hitit İmparatorluk Döneminden itibaren devam eden bir standartlaşmadır ve bu stel yüzeyinde de aynı kural uygulanmıştır. Söz konusu stel ile birlikte ilk defa, her ne kadar oturduğu sandalyesini taşımasa da, tanrıça figürünü kutsal hayvanı olan aslan ile birlikte bir stel yüzeyinde betimlenmiş olarak görmekteyiz. Tanrıçanın giydiği kıyafet Hitit İmparatorluk Döneminde Yazılıkaya'da Tanrıça *Hepat* ve kadınlar alayında yer alan tanrıçaların giydiği kıyafet ile aynıdır. Bununla birlikte başlık açısından farklılık göstermektedir; çünkü Yazılıkaya Kadınlar Alayındaki figürler mazgallı yüksek polos giymekte ve örtüleri polosun altından geçmektedir. Bununla birlikte Malatya B/4 Steli'nde tanrıçanın yüksek polosunun yüzeyi pullarla bezenmiş ve örtüsü de başlığın üzerinden geçmiştir. Diğer yandan tanrısal çift, steller yüzeyinde ilk defa Hitit İmparatorluk Dönemine tarihlenen Yağrı Steli'nde yemek sahnesinde tasvir edilmiştir. Malatya B/4 (MALATYA 13) Steli de her ne kadar Geç Hitit Dönemi için bir ilk olsa da, Hitit İmparatorluk Döneminden itibaren devam eden bir tanrısal çift sahnesidir. Ancak onlardan farklı olarak yemek sahnesinde değillerdir. Diğer yandan *Karhuha* figürü ve bu figürün elinde tuttuğu mızrağı Hitit İmparatorluk Dönemi Çağdın Steli'ndeki *Tarhunza*'nın işlenmesiyle paralellik göstermektedir; ancak burada *Karhuha* uzun tek örgü saçıyla betimlenmiştir.

2) Tanrı ve Yönetici/Kral: Tanrı ve yönetici figürlerinin beraber betimlendiği stel Malatya D/1 Steli'nde görülmektedir. Söz konusu stelde başının üzerinde güneş kursu ile betimlenen Güneş Tanrısı'nın karşısında kral/yönetici PUGNUS-*mili* (MÖ 11 ya da erken 10. yy), iki elini yukarı doğru kaldırmak suretiyle dua jestinde tasvir edilmiştir; ancak bu stelde farklı olan tanrı ve kralın stelin aynı yüzeyinde işlenmemiş olmalarıdır. Tanrı figürü, stelin geniş ön yüzeyinde, kral figürü ise dar olan yan yüzeyinde gösterilmektedir. Buna rağmen yine de iki figür bir şekilde karşılıklı bakmaktadır. Ellerini yukarı doğru dua jestinde kaldıran figürlerin olduğu steller İç Anadolu Bölgesi'nde Kral Warpalawas'ın (MÖ 740-705) tasvirinin olduğu Bor 2 Steli'nde görülmektedir. Bu durum da bize her ne kadar bölgeler arasında ve zaman açısından da farklılıklar olsa da tanrıya ibadet konusunda gerçekleştirilen jestlerin aynı olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

3) Libasyon Sahnesi: Libasyon sahnesinin olduğu steller 2 adettir. Bunlardan ilki Darende Steli diğeri ise İspekçur Steli'dir. Darende Steli'nde tanrı ve tanrıçaya yapılan libasyon sahnesi betimlenmişken, İspekçür Steli'nde ise tanrılaşmış olan atalara libasyon yapılmaktadır. Her iki stel de kral Arnuwantis'e aittir. Arnuwantis, Darende Steli yüzeyindeki yazıtta PUGNUS-*mili*'nin oğlu olduğunu bildirerek Malizi Şehri'nin yöneticisi olduğunu kaydettirmiştir. İspekçür Steli'nde de Arnuwantis, PUGNUS-mili'nin oğlu olduğunu bildirirken soylarını Kuzi-Teşup'a bağlamaktadır. İki stel yüzeyinde betimlenen krallar aynı kişidir, yani Malatya Şehri'nin yöneticisi II. Arnuwantis'tir. Bununla birlikte iki stelin tasvir edilmesinde üslûp farklılıklarının olduğu dikkati çekmektedir. Her iki stel yüzeyinde ortak olan her ikisinin de 3 yüzeyinin tasvirli olmasıdır. Bununla birlikte II. Arnuwantis, her iki stelde de aynı kıyafeti giyerken tasvir edilmiş ve aynı formdaki testilerle, aynı biçimdeki çift kulplu çömleklerin içine sıvı libasyonu yapmaktadır. Bu özelliklerin dışında, figürlerin saçlarının, yüzlerinin işlenmesinde ve vücut proporsiyonlarında tamamen farklılıklar söz konusudur. II. Arnuwantis, Darende Steli'nde, libasyon yaptığı tanrı *Šarruma* gibi bir aslan üzerinde ayakta dururken; İspekçür Steli'nde bir boğa üzerinde ayakta durmaktadır. Bu durum da kendisini ne kadar yücelttiğine işaret etmektedir. Diğer yandan Darende Steli küçük boyutlu ve konik formdayken, İspekçür Steli hem ebatları açısından daha büyüktür hem de yaklaşık olarak dikdörtgen biçiminde ve kütlevi bir

görünüme sahiptir. Aynı kral tarafından yaptırılan iki stel arasında, hem benzerliklerin hem de bu kadar farklılıkların olması her iki steli farklı sanatçıların ya da okulların temsil ettiği ekolleri benimseyenlerin hazırlamış olduklarını düşündürmektedir.

Tüm bu verilerle birlikte Geç Hitit Döneminde Doğu Anadolu Bölgesi stellerinin özellikleri:

1) Hitit İmparatorluk Döneminden sonra ilk defa bir tanrısal çift tasviri görülmektedir (Malatya B/4 Steli). Stel yüzeyindeki bu tasvirler genel kurala uygundur, yani tanrı figürü sol tarafta tanrıça figürü ise sağ tarafta tasvir edilmiştir.
2) Hitit İmparatorluk Dönemi tanrıçası Hepat ve oğlu Šarruma'nın bu dönemde de tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (Darende Steli).
3) Bir stel yüzeyinde tanrıça figürü otururken ilk defa bu dönemde görülmektedir (Malatya B/4 ve Darende Stelleri).
4) Stel yüzeylerinde, OTÇ'de Tilmen Höyük Steli'nden sonra ilk defa tanrı ve kral/yöneticinin aynı stel yüzeyinde tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar taşın farklı yönlerinde olsalar da yukarıda da bildirildiği üzere yüzleri birbirilerine dönüktür (Malatya D/1 Steli).
5) Hitit İmparatorluk Döneminden sonra tanrı, tanrıça ve tanrılaşmış atalara yapılan libasyon sahnesi ilk defa görülmektedir (Darende ve İspekçür Stelleri).

MALATYA STELLERİ				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Malatya D/1 (Malatya 14)		Güneş Tanrısı	PUGNUS-*mili*	MÖ 11 ya da erken 10. yy (Hawkins 2000: 387).
Darende		Hepat Šarruma	Arnuwantis	MÖ 11 ya da erken 10. yy (Hawkins 2000: 305).

İspekçür	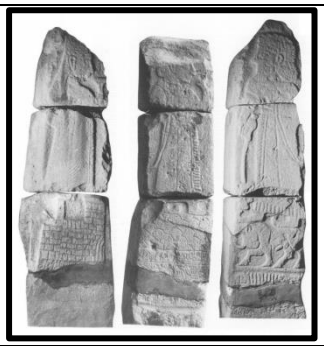		Arnuwantis	MÖ 11 ya da erken 10. yy (Hawkins 2000: 287).
Malatya B/4 (Malatya 13)		Geyik Tanrısı Karhuha ve Kubaba		MÖ 915/900 (Genge 1979: 177).

Tablo 99: Malatya Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRISAL ÇİFT				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikler**	
Malatya B/4 (Malatya 13)		MÖ 915/900 (Genge 1979: 177).	Tanrı **Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Kırlangıç Uçuşuy Bititmli Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, 3 çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Mızrak, Kılıç. **Hayvan:** Geyik	Tanrıça **Kıyafet:** Yüzeyi Bezemeli Polos Biçimli Başlık, Uzun Elbise, Başlığın Üzerinden Geçen Uzun Örtü, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Uzun Saplı Ayna. **Silah: -** **Hayvan:** Aslan

Tablo 100: Tanrısal Çiftin Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRI, TANRIÇA ve YÖNETİCİ ÜÇLÜSÜ					
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikler**		
			Tanrı	**Tanrıça**	**Yönetici**
Darende		MÖ 11 ya da erken 10. yy (Hawkins 2000: 305).	**Kıyafet:** Uçları Saçaklı Uzun Elbise. **Atribut:** Lituus / Asa, İçki Kabı. **Silah: -** **Hayvan:**	**Kıyafet:** Polos Başlık, Uzun Örtü, Uzun Elbise. **Atribut:** İçki Kabı, Lituus / Asa. **Silah:-**	**Kıyafet:** Uçları Saçaklı Uzun Elbise. **Atribut:** Testi, Çift Kulplu ve Kaideli Sunu Kabı. **Silah:** Kılıç

			Aslan	**Hayvan:** -	**Hayvan:** Aslan

Tablo 101: Tanrı, Tanrıça ve Yönetici Üçlüsünün Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRI ve YÖNETİCİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikler**	
			Tanrı	**Yönetici**
Malatya D/1 (Malatya 14)		MÖ 11 ya da erken 10. yy (Hawkins 2000: 387).	**Kıyafet:** Kısa Kollu Elbise. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu. **Silah:** Topuz. **Hayvan:** -	**Kıyafet:** Kısa Kollu elbise. **Atribut:** - **Silah:** - **Hayvan:** -

Tablo 102: Tanrı ve Yönetici İkilisinin Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRILAŞMIŞ ATALAR ve YÖNETİCİ					
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikler**		
			Tanrıçalaşmış Kraliçe	**Tanrılaşmış Kral**	**Yönetici**
İspekçür		MÖ 11 ya da erken 10. yy (Hawkins 2000: 287).	**Kıyefet:** Konik Başlık, uzun Elbise, Uzun Örtü, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** İçki Kabı. **Silah:** - **Hayvan:** -	**Kıyafet:** Uzun Elbise, Uzun Manto, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** *Lituus*. **Silah:** - **Hayvan:** -	**Kıyafet: Uzun Elbise, Uzun Manto, Ucu Kıvrık Ayakkabılar.** **Atribut:** Testi, Çift Kulplu ve Kaideli Sunu Kabı. **Atribut:** *Lituus*. **Silah:** - **Hayvan:** Boğa.

Tablo 103: Tanrılaşmış Atalar ve Yönetici Üçlüsünün Olduğu Stel ve Stilistik Özellikleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

8. 1. 3. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin stelleri Adıyaman, Şanlıurfa ve Gaziantep illerinden tespit edilmiştir.

8. 1. 3. 1. Adıyaman

Adıyaman ilinden 4 adet stel görülmektedir.

8. 1. 3. 1. 1. Adıyaman 2

Adıyamn 2 Steli 1969 yılında, F. K. Dörner ve J. D. Hawkins tarafından Adıyaman Halk Kütüphanesi'nde görülmüştür. Günümüzde Adıyaman Müzesi'nde sergilenmektedir (Hawkins 1970: 100; 2000: 351).

Stel üst kısmı yuvarlatılmış konik formdadır (Şekil: 435). Eserin alt bölümünde bir kaideye dikilmesini sağlayacak olan çıkıntı mevcuttur. Stelin ön yüzeyinde dikey tarama bezeli basma düzlemi üzerinde Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir (Orthmann 1971: 101, 551, Taf. 67g; Hawkins 2000: 351, Pl. 177-178).

Sahnenin en üst bölümünde, stelin tepe kısmının kavsine uyacak biçimde tasvir edilmiş kanatlı güneş kursu yer almaktadır. Güneş kursu oldukça aşınmış olmakla birlikte her iki yanda kanatların uç bölümlerinin aşağı doğru olduğu seçilebilmektedir. Kanatların alt kısmında, aşağı sarkması gereken volütler sadece aşağı sarkan volütler tam merkezi bölümde olmasa da, dairesel bir kabartma olarak betimlenmiştir (Orthmann 1971: Taf. 67g; Hawkins 2000: Pl. 177-178).

Kanatlı güneş kursunun altındaki figür sağ tarafa yönlendirilmiştir ve adım atma pozuyla ayakta durmaktadır. Başında, tepe kısmında pon ponu olan, çift sıra boynuzlu konik bir başlık vardır. Boynuzlar yay şeklinde kıvrılmaktadır ve arka taraftakiler başlık kenarına değmektedir. Konik başlığın başa oturan alt bölümünde üçlü kabartma bant betimlenmiştir. Alnından itibaren başlığın altından çıkan saçları kulağın önünde sonlanmaktadır. Tanrının yüzü tahrip olmuştur. Kabartma kaş yatay yerleştirilmiş "S" profile sahiptir ve uç kısmı hafifçe yukarı kıvrıktır. Kaş ile birleşen iri göz alttan konturlanmıştır. Kavisli alnı ile birleşen burnu oldukça muntazamdır. Ağzı tahrip

olmakla birlikte dudaklarının kapalı olduğu seçilebilmektedir. Dikey yerleştirilen ve başlığın kenarına hafifçe taşan kulağın detayları işlenmiştir. Kulağın dış konturu kabartma biçimindedir. Başlığın altından çıkarak kulağın önünden devam eden sakalı, elmacık kemiğini açıkta bırakmak suretiyle tüm çenesini ve yanağını kaplayarak aşağı doğru inmektedir. Uzun sakal kemerinin üzerinde uç bölümü yuvarlatılarak sonlanmaktadır. Fırtına Tanrısı'nın balık kılçığı tarzında örülmüş uzun saçı sırtından aşağı inmekte ve ucu helezon şeklinde sonlanmaktadır. Tanrının boynu yoktur ve ensesinin çok az bir bölümü görülmektedir. Bu nedenle baş direkt omuzlar üzerine oturtulmuş bir görünüme sahiptir ve çene sol omuz üzerine oturtulmuştur. Figürün yuvarlak yakalı, kısa kollu ve dizlerinin yukarısında, baldırlarının hemen aşağısında biten bir kıyafeti vardır. Kolların kenarları ince kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Eteğin alt uçları da kabartma bir bant ile sınırlandırılmıştır ve bu bant eteğin her iki kenarında hafifçe dışarı çıkıntı yaparak yuvarlatılmıştır. Beli, ortadaki daha kalın olmak üzere üç sıra kabartma bant olan bir kemer ile sıkıştırılmıştır ve kalça hafifçe dışarı çıkıktır. Kemere gövdenin arkasından geçecek şekilde bir kılıç takılmıştır. Uzun ve kalın kılıcın uç bölümü figürün sağ tarafında ve stelin kenarında sonlanmaktadır. Figürün sol tarafında olması gereken kabza ya betimlenmemiştir ya da sol dirseğin altındak etek kenarıyla birleşen çıkıntı kabzayı temsil etmektedir. Eğer görünen kabartma kılıcın kabzası ise doğrusal anlamda bir oransızlık söz konusudur. Adım atma pozisyonundaki bacakların birbirine olan mesafesi uzundur. Bacak kasları belirgin tasvir edilen figürün, diz kapağı cepheden betimlenmiştir. Figürün ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar görülmektedir ve arka tarafta duran sağ ayağının bilek kemiği de işlenmiştir. Tanrının sol omzu abartılı bir şekilde uzun ve şişkindir. Dirsekten kıvırarak ön tarafa uzattığı sol eli kırıktır –bu elinde yıldırım demeti tutuyor olmalıdır-, ya da yer kalmadığı için bu eli hiç işlenmemiştir. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ kolunda, omuz boyunla açılı bir şekilde birleşmektedir. Üst kol bölümü uzunken, muhtemelen yer sıkıntısı nedeniyle, dirsekten bileğe kadar olan alt kol bölümü kısa tutulmuştur. Bileğinde bir bilezik takılıdır. Sağ elinde orak biçimli eğri silay ya da bumerang (?) benzeri bir nesne savurmaktadır (Hawkins 1970: 105-106, Pl. XVIII, Fig. 7; Orthmann 1971: 101-102, 233; Hawkins 2000: 351, Pl. 177-178).

Eserin sağ taraftaki dar yüzeyinde 4 satır, kabartma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur ancak yazıtın büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Yazıtta okunabilen işaretlerde şunlar yazmaktadır (Hawkins 1970: 105-106, Pl. XVIII, Fig. 7; 2000: 351, Pl. 177-178):

"Bu Fı[rtına Tanrısını (?)] yaptı,
ve b[unlar (?) ...
Lakawanis (Lakawanis'li) [oy]du."

Adıyaman 2 Steli ya taşın cinsi ya da ustanın beceriksizliği nedeniyle bazı bölümleri kaba işlenmiştir ve vücut hatlarında oransızlık söz konusudur. Kanatlı güneş kursunun merkezi kısmındaki volütleri ile tanrının başlığının pon pon kısmı hizalı değildir. Tanrı figürünün belinden yukarı bölümü yüksek kabartma tekniğinde betimlenmişken kemerin aşağısından itibaren kabartma düzlemi daha alçalmaktadır. Figürün çenesi sol omzuna dayandırıldığı için karşıdan görünüm olarak hafifçe aşağı doğru durmaktadır. Tanrı tıknaz görünmektedir. Başı vücuduna oranla büyüktür. Aynı şekilde üst gövdesi alt gövdesine oranla daha iridir. Yine de sanatçı, hafif eğimli yerleştirilen baş, ileri uzattığı sol kol ve yukarı kaldırdığı sağ kol ile tanrıya hareket kazandırmayı başarmıştır.

Orthmann (1971: 102, 551) stelin yüzeyindeki tasvirin betimlenmesinde Malatya 1 grubu ile karşılaştırma yapmak suretiyle, eseri Sph. II'ye yani MÖ 950-700'e tarihlendirmektedir. Genge (1979: 180) eseri 1A grubuna (kıvırcık, lüle sakallı) dahil etmektedir ve buluntuyu MÖ 900/875'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 3. 1. 2. Adıyaman 1

Adıyaman 1 Steli 1969 yılında, F. K. Dörner ve J. D. Hawkins tarafından Adıyaman Halk Kütüphanesi'nde görülmüştür (Hawkins 1970: 100; 2000: 344). Eserin sol yarısı iki parça halinde korunmuştur, alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak olan dikdörtgen biçiminde çıkıntısı vardır. Stelin ön yüzeyinde -korunduğu kadarıyla- Fırtına Tanrısı, Tarhuis, bir boğa üzerinde durmaktadır (Şekil: 436) (Hawkins 1970: 100, Pl. XVV, Fig.5).

Stel yüzeyinde betimlenen figür ve üzerinde durduğu boğa sağ tarafa yönlendirilmiştir. Vücudunun ön bölümü kırık ve eksik olan boğanın korunan bölümden adım atar pozisyonda tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Boğanın sırt kısmı düzdür, diz kapaklarının

yukarısında, uyluk kemiklerinde volütler işlenmiştir ve bacaklarının arkasından sarkan kuyruğunun ucu püskül şeklindedir. Püsküller ince çizgilerle belirginleştirilmiştir (Orthmann 1971: 102, 233, Taf. 67f; Hawkins 2000: 344, Pl. 169-170).

Tanrının eteğinin ve kemerinin bir bölümü ile sağ ayağı korunmuştur. Figürün uzun at kuyruğu bir saça sahip olduğu beline uzanan kalıntıdan anlaşılmaktadır. Tanrı ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymektedir; beli düz ve geniş bir kemerle sıkıştırılmıştır ve kalçası belirginleştirilmiştir. Kemere, uç bölümü tanrının sağ tarafında kalan bir kılıç takılmıştır. Tanrının arka fonundaki boş alanlar rozet motifleriyle doldurulmuştur (Orthmann 1971: 102, Taf. 67f; Hawkins 2000: 344, Pl. 169-170).

Stelin arka ve sol taraftaki dar yüzeyinde kabartma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıtın 4 satırı korunmuştur. Metnin içeriği aşağıdaki şekildedir (Hawkins 2000: 344-345):

> *"…. Tarhunz]as (?) IRNILA için ileri durdu*
> *Bu göksel INILA-ean [Tarhunzas …*
> *ama kötülükten gelen kimse bu göksel IRNILA-ean Trahunzas silerse*
> *ya da o IMANI yapıyor*
> *ya da onu yerlerde alt üst ediyorsa*
> *ya da o ise […….*
> *……] onu / onlara […..],*
> *ve o / onları gökyüzü (ve) yeryüzüne bakarak onun ismini yok etsin."*

Hawkins (1970: 102) stel yüzeyinde Tanrının giydiği kıyafet ve boğanın işleniş tarzından güçlü Assur etkisi gösterdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte eserin diğer yüzeylerindeki yazıtın Boybeypınarı yazıtındaki saltanatla[241] aynı olabileceğini düşünerek buluntunun MÖ 805-773'e tarihlenebileceğini öngörmektedir (Hawkins 2000: 345). Orthmann da (1971: 102, 551, Taf. 67f) eserde tasvir edilen tanrının saçı, boğa figürünün detaylarında: dizlerinin betimlenmesindeki detaylar, uyluk kemiğinin üzerindeki volütler ve kuyruğun, Hitit heykeltraşlığındaki bacakların arasına sıkıştırılmasının aksine, Assur hayvan tasvirlerinde olduğu gibi, dikey olarak aşağı sarkmasıyla güçlü Assur etkisi yansıttığını düşünmektedir ve eseri Hawkins'ten biraz daha geçe yani Sph. III'e (MÖ 700-600) tarihlendirmektedir.

[241] Hawkins'e göre (2000: 336) Suppiluliumas saltanatı, Assur kaynaklarında (MÖ 805 ve 773) geçen Kummuh kralı *Ušpilulume* olmalıdır.

8. 1. 3. 1. 3. Ancuzköy 1

Ancuzköy 1 olarak isimlendirilen (Orthmann 1971: 101), stel parçası 1937 yılında, T. Goell tarafından, Adıyaman'ın Ancuzköy köyünde, bir kapı eşiği olarak kullanıldığı yerde bulunmuştur (Mellink 1960: 64).

Stelin geniş olan ön yüzeyinde sol tarafa yönlendirilmiş ve bir taht ya da sandalyede oturan kadın figürü tasvir edilmiştir (Şekil: 437). Taht ya da sandalyenin oturak bölümü, iki kabartma bant arası bir sıra halinde dairesel motiflerle bezelidir (Mellink 1960: 64, Pl. 12.7). Girginer (2018: 49, Şek. 9b), bu tipteki tahtların oturak bölümünün kamıştan yapılmış olduğunu ve bu tür tahtların Mezopotamya'da MÖ 3. binyıldan itibaren görüldüğünü kaydetmektedir. Eğer bu taht kamıştan yapıldıysa iki bant arasındaki dairesel dizinin kamışın uç kısımları olması gerekmektedir. Tahtta oturan figürün baş, gövde ve bacaklar olmak üzere büyük bir kısmı kırık ve eksiktir. Eserin korunan kısmında görüldüğü kadarıyla figür belinde altı sıra yatay kabartma şeritlerden[242] oluşan enli bir kemerin takılı olduğu bir kıyafet giymektedir. Başından geçmiş olduğu muhtemel, kenarları çift sıra süslü örtü sol kolunu gizleyerek ayak bileklerine doğru uzanmaktadır. Bu süslemelerin ilk sırası iki kabartma bant arasında bir sıra karelerden meydana gelmekteyken, kenar bölümünü oluşturan ikinci sırası uzun saçaklar şeklindedir. Figürün göğsü üzerinde kıvırdığı sol bileğinde, iç içe iki daireden oluşan rozetli bir bilezik vardır ve bu eliyle bir iğ tutmaktadır. Elin duruş şekli doğru olmakla birlikte başparmak diğer parmaklara göre uzun betimlenmiştir ve kapalı olan diğer dört parmak yivlerle birbirinden ayrılmıştır (Mellink 1960: 64, Pl. 12.7).

Stel yüzeyindeki kadın figürü, Malatya ve Karkamış'taki Kubaba figürleriyle karşılaştırılmak suretiyle, Mellink tarafından Tanrıça Kubaba olarak tanımlanmaktadır (Mellink 1960: 64). Bununla birlikte Orthmann (1971: 101, 479, Taf. 5g) figürü, sandalyede oturan bir kadın tasviri şeklinde tanımlamış ve kimliği hakkında güçlü veriler olmadığını belirtmiştir ve tarihlendirme olarak da Sph. II'ye (MÖ 950-700) ait olabileceğini öngörmüştür.

[242] Mellink (1960: 64) kemeri altı sıralı ipliklerden oluşan bir kemer olarak tanımlamaktadır.

8. 1. 3. 1. 4. Samsat 1

Samsat 1 Steli, 1883 yılında Humann ve Puchstein (1890: 182) tarafından, Adıyaman ili, Samsat ilçesi sınırlarında yer alan Samsat Höyük'te, Aşağı Şehir ve höyük arasındaki bir tarlada bulunmuştur (Human-Puschstein 1890: 182, Fig. 28-29, 184, 352, Lev. XLIX; Messerschmidt 1900: 14; Bossert 1959: 271, Tab. XLVII(4-5). Eser uzun süre buluntu yerinde kalmıştır (Messerschmidt 1900: 126-127, Taf. XVII; Garstang 1910: 130-131). 1969 yılında Adıyaman Yatılı İlkokul'un bahçesine getirilen eser sonraki yıllarda Adıyaman Müzesi'ne nakledilmiştir (Hawkins 2000: 352).

Stel tepe kısmı kırılmış olmakla birlikte uzun dikdörtgen bir forma sahiptir ve alt tarafında bir yere dikilmesini sağlayacak olan zıvanası mevcuttur. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyine sol tarafa yönlendirimiş bir kral tasvir edilmiştir (Şekil: 438) (Messerschmidt 1900: 15, Taf. XVII). Figürün başı ve üst gövdesi kayıptır, üzerinde ayaklarına kadar uzanan uzun elbise vardır. Elbise arka tarafta hafif kuyruk şeklinde uzanmaktadır ve etek kenarları saçaklıdır. Figürün ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır. Sol elinde *lituus* (ucu kıvrık asa) tutmaktadır (Orthamnn 1971: 101; Bonatz 2000: 32, Taf. VIII: C3; Hawkins 2000: 352, Pl. 179; Özgüç 2009: 55-56, F.g. 16). Eserin olası ikincil kullanımı esnasında ön yüzeyinin dikine kesilmesi nedeniyle kral figürü tahrip olmuştur (Messerschmidt 1900: 15; Orthmann 1971: 100; Hawkins 2000: 352).

Stelin iki yan dar yüzeyinde yaklaşık 9 satırı korunan ve kazıma tekniğinde yazılmış olan Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur, ancak tahribatın fazlalığı nedeniyle yazıt tam okunamamıştır. Seçilebilen işaretler şu ifadeleri içermektedir (Hawkins 2000: 352-353):

> *"... Torun ...*
> *veya Mukisa ülkesi ..."*

Stelin ikincil kullanımı sırasında yüzeyinde oluşturulan tahribatlar nedeniyle kesin tarihlendirme yapılması engellemiştir. Korunduğu kadarıyla eser üzerinde incelemeler yapan Orthmann (1971: 533) kesin olmamakla birlikte buluntunun Sph. II'ye dahil olabileceğini ve MÖ 950-700'e tarihlendirilebileceğini öngörmektedir. Bonatz ise buluntuyu (2000: 16) 1a[243] tipine dahil ederek MÖ yak. 850-725'e

[243] 1a Tipi: Ayakta duran tek erkek figürü.

tarihlendirilebileceğini ileri sürmektedir. Hawkins tarafından (2000: 352-353) değerlendirilen stel kesin olmamakla birlikte MÖ 9-8.yy'a tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 2. Şanlıurfa

Şanlıurfa ilinden 3 adet stel görülmektedir.

8. 1. 3. 2. 1. Yaylak

Yaylak Steli, Şanlıurfa ili, Bozova ilçesi, Yaylak mevkiinden bulunmuştur (Çambel 1951: 251).

İri gözenekli bazalttan yapılmış olan stel yaklaşık elips formunda bir görünüme sahiptir (Şekil: 439). Ön yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş bir tanrı tasviri vardır. Tanrı figürünün başı profilden, gövdesi ve kolları cepheden, alt gövdesi, bacaklar ve ayaklar profilden betimlenmiştir. Çok aşındığı için detaylar belirgin değildir. Konik biçimli bir başlık takmaktadır. Saçı sağ omzu üzerinde sonlanmaktadır. Uzun sakalı göğsünün sol tarafında sonlanmaktadır. Kısa boynun bir bölümü sakalın altından görülebilmektedir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu ve baldırlarında biten bir kıyafeti vardır. Belinde düz ve geniş bir kemer takılıdır. Sol omzu darken sağ omzu biraz daha geniştir. Her iki elini de dirsekten kıvırarak iki yana doğru açmıştır. Sol kolu gövdesine birleşiktir ve bu şekilde kapalı bir görünüm sergilemektedir. Yukarı kaldırdığı sol elinde iki çatallı bir nesne tutmaktadır. Bu nesne olasılıkla yıldırım demetidir. Sağ bileğinde iki bilezik (?) takılıdır, elinde ise olaslıkla bir baltayı uzun sapından kavramaktadır. Eteğin altından görünen baldırları kaslı betimlenmeye çalışılmıştır. Diz kapakları cepheden ve yumru şeklindedir ve alt bacak bölümü çok incedir. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır.

Oldukça aşınmış olan eserde tanrı figürünün tasvir edilişinde bir acemilik ve kabalık söz konusudur. Başı vücuduna göre, üst gövdesi ise alt gövdesine göre büyük betimlenmiştir. Bacaklar vücut yapısına göre oldukça incedir. Belinde kemer takılı olduğu halde hiçbir vücut kıvrımı belirli olmamaktadır. Bu acemice tasvir tarzı nedeniyle sahte olduğu izlenimi vermektedir; ancak ön yüzeyindeki yazıt okunduğunda eserin sahte olup olmadığı belirli olacaktır. Stel, Yağcı (1995: 380, No: III) tarafından MÖ 750-700'e tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 2. 2. Şekerli

Stel Şanlıurfa Müzesi'nin bahçesinde sergilenmektedir. Bazalttan yapılmış olan stel tepe kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralan konik formdadır (Poetto 2015: 181-183, Tav. 3).

Geniş ön yüzeyinde en üstte kanatlı bir güneş kursu ve onunda altında sağ tarafa yönlendirilmiş Fırtına Tanrısı tasviri mevcuttur (Şekil: 440) (Poetto 2015: 182, Tav. 3). Güneş kursunda her iki yana açılan kanatların üst kısımları yukarı doğru yükselmektedir. Merkezde yer alan diskin detayları belirgin değildir, bu nedenle bezeli olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Her iki yana açılan kanatlar orta kısmından dikey bir şerit ile iki bölüme ayrılmıştır. Diske bağlantısı olan ilk bölümde kanat tüyleri 6-7 sıra halinde yatay kabartma bantlarla betimlenmiştir. Her iki uçataki kısım ise 7'şer sıralı verev bantlarla tasvir edilmektedir. Kanat uçlarının yukarı doğru taramalarla gösterilmesi ona bir hareket kazandırmaktadır. Diskin hemen aşağısında ise iki yanda olmak üzere birer volüt betimlenmiştir (Poetto 2015: 182, Tav. 3).

Kanatlı güneş kursunun altındaki tanrı figürü başı profilden, gövdesi cepheden, bacakları ve ayakları profilden betimlenmiştir. Yüzü ve başlığının olduğu bölüm oldukça tahrip olmakla birlikte başında, tepe kısmı ponponlu, konik bir başlık olduğu görülmektedir. Başlığında, ön ve arkada 2 sıralı ikişer adet boynuz vardır. Boynuzlar hilâl şeklinde kıvrılmaktadır. Başlığın altından çıkan tek bir örgülü uzun saçı sağ kolunun altından devam ederek dirseğinin atında bir helezon ile sonlanmaktadır. Dar alnı ile birleşen burnu iridir. Gözü badem şeklindedir. Dalgalı sakalı aşağı doru hafif daralmakta, boynundan aşağıda dikdörtgen biçimini alarak göğüs üzerinde düz bir hat ile sonlanmaktadır. Boynu oldukça kısadır ve hatta baş direkt omuzların üzerine oturtulmuş gibi görünmektedir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu kalçasının altında biten tunik şeklinde bir kıyafet giymektedir. Etek uçları saçaklıdır. Dar ve düz bir kemer belini sıkıştırmaktadır. Kemere, vücudun ön tarafından geçecek biçimde hilâl kabzalı bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabzası sol tarafta ve sağ kolun üzerine doğruyken, uç kısmı sağ aşağı yöndedir. EteEteğin orta kısmından aşağı doğru inen kalın bant ya eteğin yırtmaç bölümü ya da kemerden sarkan bir şerittir. Profilden gösterilen bacaklarda hem baldırlar hem de alt bacak bölümü oldukça kaslı betimlenmiştir. Alt bacaklarda kaslar belirgin

şişkinlik şeklindedir. Özellikle arkada duran sağ bacakta diz kapağının yuvarlak bir şişkinlik olarak betimendiği dikkati çekmektedir. Ayaklarında uçları yukarı doğru kıvrılmış ayakkabılar vardır. Dirsekten kıvırmak suretiyle yukarı kaldırdığı sol elinde üçlü bir yıldırım demetini uzun sapından kavramaktadır. Yıldırım demetinin iki kenardaki uçları dalgalı, ortadaki uç ise düz işlenmiştir. Orta uzunluktaki sap ise stelin kenarında sonlanmaktadır. Sol elin yıldırım demetini tutuş poziyonu doğrudur ve parmaklar ayrı ayrı gösterilmektedir. Dirsekten hafif büktüğü sağ kolunu ise gövdesinin arkasında gösterilecek biçimde yukarı doğru kaldırmıştır. Bu eliyle de sap delikli çift ağızlı bir baltayı sap kısmından kavramaktadır. Elin baltayı kavrama pozisyonu her ne kadar doğru olsa da el, normal boyutlardan oldukça büyüktür. Başparmak ve diğer dört parmak da tasvir edilmiştir (Poetto 2015: 182, Tav. 3).

Genel görünüm olarak figür her ne kadar stel yüzeyinde ortalanmaya çalışılsa da sağ tarafa doğru biraz daha yakın konumlanmaktadır. Baş ve vücut ölçülerinin oranları uyumlu olsa da bacak kalınlığı vücut ölçüleri ile tam uyuşmamaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol omzu yuvarlak betimlenmiş bununla birlikte yukarı kaldırdığı sağ kolunda omuz düz olarak gösterilmiştir. Sol kol ince ancak sağ kol kalındır. Sol el vücut ölçüleri için orantılıyken sağ el oldukça büyük boyutlu tasvir edilmiştir.

Stelin yan ve arka yüzeylerinde oldukça aşınmış dıurumda, on satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Poetto 2015: 182, Tav. 3). Yazıt alçak kabartma tekniğinde yazılmış olup, çok tahrip olsa da şu bölümler okunabilmiştir (Poetto 2015: 182):

“DINGIRŚ-s(185346-211)
DINGIRW-hu-z[a](185398-291-3[87.2])”

Bu ifadelerde ilkinde Tanrı *Sas(s)a*, diğerinde ise Tanrı *Tarhunza* yazmakta olduğu belirtilmektedir. Diğer bölümlerin ise okunamadığı bildirilmiştir (Poetto 2015: 182).

Lorenz ise (2015: 125) “DINGIRSassa” adında bir tanrı isminin bilinmediğini belirterek yazıtındaki bu bölümün “sonbahar festivali” olarak okunması gerektiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte Boğazköy’de açığa çıkarılan bir metinde (KBo 62.29 Bo 2009/2+2007/1) “URUSa-as-sa” adında bir ülke adı okunmuştur (Wilhelm 2014: 9). Dolayısıyla Poetto (2016: 36) Tanrı isimlerinin yer ismi olarak da kullanıldığını ifade

ederek söz konusu yazıtta “sonbahar festivali” değil tanrı adının yazılmış olduğunu ileri sürmektedir.

Stel yüzeyindeki tasvir ise Poetto (2015: 182) tarafından, ikonografik açıdan Tel Ahmar 2, Babil 1 ve Borowski 3 Stelleri’ne benzetilmek suretiyle MÖ 10. yy’ın sonları/9. yy’ın başlarına tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 2. 3. Gölpınar

Gölpınar’dan 2 adet stel ele geçmiştir. Bunlardan bir tanesi Gölpınar 1 diğeri ise Gölpınar 2 olarak isimlendirilmiştir.

8. 1. 3. 2. 3. 1. Gölpınar 1

Stel Şanlıurfa ili, Merkez ilçesi Akziyaret bucağına bağlı Gölpınar köyünden bulunmuştur (Kulakoğlu 1999: 167; 1999-2000: 23; 2000: 2).

Stelin tepe kısmı kırık ve eksik olmakla birlikte yatay olarak da ortadan ikiye ayrılmıştır. Eser korunduğu kadarıyla dikdörtgen formdadır. Arka tarafı kabaca düzeltilmiş olup kavislidir. Ön taraftaki geniş yüzeyinde Fırtına Tanrısı, sağ tarafa yönlendirilmiş bir boğanın üzerine basar durumda tasvir edilmiştir (Şekil: 441) (Kulakoğlu 1999: 167, P. 1; 1999-2000: Res. 1; 2000: Res. 1).

Tanrı figürünün sırtına bastığı boğa tasviri geniş bir basma düzleminde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sağ tarafa doğru yürür pozdadır. Tanrının sol ayağı boğanın ensesinde, gerideki sağ ayağı ise sağrısı üzerindedir, ancak Tanrının ayak tabanları içbükey kavisli yapıldığından dolayı boğanın sırt çizgisi ve ayak tabanları arasında boşluk kalmıştır. Boğanın başı aşınmış olmakla birlikte yüzü profildendir ve cepheden gösterilen boynuzları belirgindir. Özellikle sol boynuz sağ boynuza göre uzun yapılmıştır. Sağ kulak boynuzun hemen altında yaprak şeklinde ve küçük boyuttadır. Yüzün dış konturu belirgindir. Boynu oldukça kısadır ve neredeyse başı hemen gövdesine tutturulmuş gibi tıknaz bir görünüm vermektedir. Sırtı içbükey kavislidir. Sağrısı üzerinde birbirine paralel kısa tarama çizgilerle sırt tüyleri gösterilmiştir. Hayvanın döş bölümü oldukça güçlü vurgulanmıştır. Karnı sıkı durmaktadır. Özellikle

sağ arka bacak kası vurgulanmıştır. Genel görünüm olarak yürür pozdadır. Ön sol ve arka sağ bacağı ileri adım atmaktayken, ön sağ ve arka sol bacağı geridir. Bu da adım atma durumunu başarılı bir şekilde yansıtmaktadır. Diz kapakları sivri çıkıntılarla betimlenmiştir. Arka bacakların tasvir edilişi başarılı yapılmışken ön bacaklarda aynı başarı görülememektedir. Toynakları bacaklarından bir yivle ayrılarak vurgulanmıştır. Boğanın uzun kuyruğu iki arka bacağı arasında uzanmakta ve basma düzlemi üzerinde sonlanmaktadır. Cinsel organı da kuyruk ve arka sağ bacak arasında betimlenmiştir (Kulakoğlu 1999: 167-168, P. 1).

Boğanın üzerindeki tanrı figürünün baş ve gövdesinin üst kısmı kırık ve kayıptır. Figür diz kapaklarının yukarısında biten, alt uçları saçaklı kısa bir etek giymektedir. Belindeki kemere gövdesinin önünden geçen bir kılıç takılmıştır. Her ne kadar kırık olsa da kabzasının sol tarafta olduğu kılıcın uç bölümünün figürün sağ tarafında olmasından anlaşılmaktadır. Dirsekten kıvırarak ileri doğru uzattığı sol elinin küçük bir kalıntısı kalmıştır. Bacakları kaslıdır özellikle sol alt bacak kası şişkin betimlenmitir. Ayaklarında uçları yukarı kalkık ayakkabılar vardır ve taban bölümleri içbükey kavislidir (Kulakoğlu 1999: 167, P. 1; 1999-2000: Res. 1; 2000: Res. 1).

Tanrı figürü boğanın üzerinde ayakta durduğu için Hava Tanrısı olarak tanımlanmaktadır (Kulakoğlu 1999: 168).

Direkt boğa üzerinde tasvir edilen Fırtına Tanrısı digürleri Assur Ticaret Kolonileri Dönemi Kültepe mühür baskılarında görülmektedir (N. Özgüç 1965: REs. IV.11a, VII.19-21, IX.26).

Tanrı figüründe kılıcın kabzasının sol tarafta, uç bölümünün de sağ tarafta olması Hitit İmparatorluk Dönemi ve Geç Hitit Dönemi eserlerinde görülmektedir.

Hitit İmparatorluk Dönemi Boğazköy/Hattuşa'da kral kapısında yer alan figürün belindeki hançerin kabzası sol tarafta ucu da sağ tarafta yani yürüme yönünde olmak üzere gösvdesinin ön-yan bölümünde tasvir edilmiştir (Genge 1979: Abb. 2 Nr. 2).

Aynı özellikler Geç Hitit Döneminde, Zincirli B/10 numaralı ortostattaki balyoz taşıyan figürün kılıç takma yönüne (Luschan 1902: Abb. 112; Orthmann 1971: Pl. 58a), B/14 numaralı ortostattaki Fırtına Tanrısı'nın kılıç takma yönüne (Luschan 1902: Taf. XLI; Orthmann 1971: Pl. 58d) benzemektedir. Kılıcın belin ön tarafında gösterilmesi ve muhtemelen kılıcın içine yerleştirildiği kının ucunun küt bitmesiyle Domuztepe'deki tanrı figürüne (MÖ 9./8. yy) benzemektedir (Çambel 1984: 160, 417, Res. 8, Bunnens 2006: Fig. 109). Bununla birlikte, her ne kadar gövdelerinin arkasından geçmiş olsa da kabzası sol yönde ve uç kısmı sağ tarafta kılıç takan figürler de mevcuttur. Bunlar Fırtına Tanrısı (Genge 1979: Abb. 15 Nr 2) ve savaşçı figürlerinde (Genge 1979: Abb. 34 Nr. 2) görülmektedir.

Tanrının üzerinde durduğu boğanın bacaklarının işlenişi Tell Halaf'tan Ba/1 numaralı av sahnesinin olduğu ortostattaki boğanın ayaklarına (Genge 1979: Abb. 13 Nr. 2; Orthmann 1971: Taf. 12a) benzemektedir. Boğanın kuyruğunun sol arka bacağı üzerinden geçerek iki arka bacağı arasından basma düzlemi üzerine değmesi Cekke (MÖ 8. yy'ın ortaları) (Genge 1979: Abb. 19 Nr. 2; Bunnens 2006: Fig. 78), Arslantaş (MÖ (8./7. yy) (Bunnens 2006: Fig. 122) ve Tell Halaf'tan Ba/1 numaralı ortostattaki (Orthmann 1971: Taf. 17a) boğa figürlerinin kuyruklarına paraleldir.

Tanrı figürün ve boğanın betimlenmesinde Hititli özellikler baskın görülmektedir. Özellikle tanrı figürünün ayağındaki ucu yukarı kıvrık ayakkabılar, boğanın boynuzlarının açık ve cepheden tasvir edilmesi ve kuyruğunun iki bacak arasından aşağı inmesi Hititli özellikleri yansıtmaktadır.

Kulakoğlu (1999: 168), boğa üzerinde duran Hava/Fırtına Tanrıları ile yaptığı karşılaştırmalar neticesinde (Til Barsib B, Cekke 1, Adıyaman 1, Arslantaş) Gölpınar 1 steli MÖ 9. yy'ın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 2. 3. 2. Gölpınar 2

Stel[244] Şanlıurfa ili, Akziyaret bucağı, Gölpınar köyünde bulunmuştur (Kulakoğlu 1999: 168). Bazalttan yapılmış olan stelin üst bölümünün büyük bir kısmı kırık ve eksiktir. Korunduğu kadarıyla tepe kısmı kavisli, köşeleri yuvarlatılmış ve aşağı doğru daralan konik formda olduğu anlaşılmaktadır (Kulakoğlu 1999: 168, Pl. 2). Stelin ön yüzeyinde geyik üzerinde ayakta duran "Koruyucu Tanrı", izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sağ tarafa doğru yönlendirilmiştir (Şekil: 442). Stelin arka yüzeyi ise kacaca düzeltilmiştir (Kulakoğlu 1999: 168).

Koruyucu Tanrı sol ayağı ile üzerinde durduğu geyiğin sırtının ön bölümüne basarken, arka taraftaki sağ ayağı ile sağrısı üzerine basmaktadır. Tanrının ayakkabı tabanları ile geyiğin sırtı arasında herhangi bir boşluk bulunmamaktadır. Geyik genel görünüm itibariyla hareket halinde olup, sağ tarafa doğru ilerlemektedir ve ince bir basma düzlemi üzerindedir. Boynuzları ve kulakları dışında tamamen profilden tasvir edilmiştir. Boynuzları bir büyük ve bir küçük olmak üzere iki dallıdır ve oldukça heybetli görünmektedir. Büyük çatalların uçları üç dilime ayrılmıştır[245]. Boynuzların baş ile birleşme yeri kabartma hatla başından ayrılmaktadır. Her iki kulağı da cephedendir; ancak sol kulağı diğerine göre daha da uzundur. Kulakların ortasındaki çukurluk birer geniş yiv ile gösterilmiştir. Sol kulağı ile boynuz kökü arasında bir yuvarlak kabartma mevcuttur. Burnu ince ve uzun betimlenmiştir ki bu da başına zarif bir görünüm vermektedir. Gözü elips biçiminde cephedendir ve sağ kulağının hemen altına gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Boynu ince ve uzundur, tüm ensesini yatay paralel çizgilerken oluşan ve bir bant şeklinde gösterilen tüyle kaplamaktadır. Göğsü öne doğru şişkindir. Vücudu ince ve uzundur, sırtı arkaya doğru hafifçe yükselmektedir. Sol ön ve sağ arka bacağı hareket halini gösterecek biçimde öne doğru adım atmaktayken sağ ön ve sol arka bacağı geridedir. Üst bacakları kaslıdır, özellikle sağ ön uyluğunun kas stilizasyonu yüksek kabartma bant ile vurgulanmaktadır. Sağ ön ve sağ arka bacaklarda görüldüğü üzere toynaklar itinali bir biçimde işlenmiştir. Arka bacaklarda dizler sivri çıkıntılarla gösterilmektedir. Toynaklar ve bacakları birer yiv

[244] Kulakoğlu (1999: 168-169) bu eseri ortostat olarak tanımlasa da şahsi kanaatimiz bu eserin bir stel olduğu yönündedir ve buluntu yeri nedeniyle şahsımız tarafından "Gölpınar 2" Steli olarak tanımlanmıştır.

[245] Geyiğin boynuz yapısına göre Alageyik olduğunu söylemek mümkündür.

ayırmaktadır ve sağ ön toynağı ile bacak çizgisi arasında bir yumruluk da dikkati çekmektedir. Küçük kuyruğu ve sağ arka bacağının hemen önünde erkek cinsel organı betimlenmiştir (Kulakoğlu 1999: 168-169, Pl. 2).

Tanrı figürünün baş bölümü kırık ve eksiktir. Yine de başı profilden, gövdesi cepheden, bacaklar ve ayaklar profilden tasvir edilmiştir. Korunduğu kadarıyla yüzünün sakalla kaplı olduğu görülmektedir. Göğsüne kadar inen ve düz bir hat ile sonlanan dikdörtgen biçimli sakal sıralı halde bukle dizilerinden oluşmaktadır. Sakalın altından boynu görünmese de ensesinin bir bölümü açıktadır. Başı neredeyse direkt yuvarlak omuzlarının üzerine oturtulmuştur. Yuvarlak yakalı kısa kollu bir bluz ve ön tarafta verev yırtmacı ya da katlama yeri olan, dizlerinin yukarısında biten kısa etek giymektedir. Etek uçları bir sıra halinde saçaklıdır. İnce beli, düz ve dar bir kemer ile sıkılmıştır. Kemere gövdenin ön tarafından olmak üzere hilâl kabzalı bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabza bölümü sol taraftayken uç kısmı sağ yönde betimlenmektedir. Tanrının bacakları kaslıdır, özellikle alt bacaklarda kaslar birer şişkinlikle vurgulanmaktadır. Arka tarafta duran sağ ayağın bilek kemiği yumru şeklinde işlenmiştir. Ayaklarında ucu yukarı kıvrık ayakkabılar giyilidir. Sol omzu oldukça yuvarlatılmıştır, sağ omuz bölgesi kırık olduğu halde daha düz betimlendiği anlaşılmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sol elinde bir yay tutmaktadır. Elin yayı tutma pozisyonu doğrudur ve parmaklar tek tek betimlenmiştir; ancak aşınma nedeniyle detaylar seçilememektedir. Gövdesine paralel olarak aşağı doğru sarkıttığı sağ elinde iki adet ok tutmaktadır. Bu elin de yayı kavrama pozisyonu doğrudur. Her iki elin bileğinde de birer bilezik mevcuttur; ancak bileziğin detayları anlaşılamamaktadır. Sağ kolunun da sol koluna göre daha kalın betimlenmiş olduğu anlaşılmaktadır (Kulakoğlu 1999: 168-169, Pl. 2).

Gölpınar 2 Steli kompozisyon olarak Geç Hitit Dönemi Karasu Kaya Kabartması'na (Hellenkemper ve Wagner 1977: 167-173, Pl. XXXIb-XXXIIa), Hacıbebekli Steli'ne (Hellenkemper ve Wagner 1977: Pl. XXXIIb) benzerlik göstermektedir.

Bu Geyikli Tanrı "*Runda/Runtiya*" yabani hayat ve avın koruyucu tanrısıdır (Laroche 1954: 99-117; Carruba 1968: 31-38; Hellenkemper ve Wagner 1977: 170). Geyik

üzerindeki Tanrı tasvirleri Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit Dönemi kaya kabartmaları ve stellerinden bilinmektedir (Hellenkemper ve Wagner 1977: 170) ve Geç Hitit Dönemin'de de "Koruyucu Tanrılar" grubuna dahil edilmektedir (Orthmann 1971: 258). Tanrının asıl kutsal hayvanı, üzerinde durduğu geyiktir. Geyik biçiminde *bibru* kapları ile bu tanrıya sunu yapılmaktadır (Güterbock 1943: 290-291). Geyik üzerinde betimlenen tanrı tasvirleri Malatya'da A/9b[246] numaralı ortostatta (Orthmann 1971: Taf. 41b), Alaca civarındaki Yeniköy'den steatitten minyatür bir stel[247] yüzeyinde (Arık 1937b: Şek. 2) ve Karasu'daki (Burney ve Lawson 1958: 218, Pl. XXXIVb; Hellenkemper ve Wagner 1977: 167-173, Pl. XXXIb-XXXIIa) tasvirlerle paralelliğe sahiptir.

Tanrının sol elinde tuttuğu yay form olarak Hacıbebekli Steli'ndeki tanrının yayına (Orthmann 1971: Taf. 14a), Karasu 1 kaya kabartmasındaki tanrının yayına (Orthmann 1971: 14f) benzemektedir.

Geyik figürünün yüz ve kulak işlenişi özellikle sol kulağın uzatılmış olması Karkamış'taki H/7 numaralı ortostatta yer alan geyik figürüne (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.58b; Orthmann 1971: Taf. 33e); boynuzlarının çatal işlenişi ve genel formu Karasu 1 kabartmasındaki geyik figürünün boynuzlarına (Burney ve Lawson 1958: Pl. XXXIVb; Hellenkemper ve Wagner 1977: Pl. XXXIb-XXXIIa), Karkamışta'ki E/1 numaralı ortostatta hayvanlar hâkimiyle gösterilen geyiğin boynuzuna (Hogarth 1914: Pl. B.10a; Orthmann 1971: Taf. 26a), Karkamış H/6 numaralı ortostatta geyik avı sahnesindeki geyiğin boynuzuna (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.59b; Orthmann 1971: Taf. 33d), Karkamış'taki H/7 numaralı ortostatta yer alan geyiğin boynuzuna (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.58b; Orthmann 1971: Taf. 33e), Zincirli'den A/8 numaralı ortostattaki av sahnesindeki geyiğin boynuzuna (Orthmann 1971: 56c); sağ ön kol adalesi, birebir olmasa da kasın etrafının konturlanmasıyla Zincirli'den B/11 (Luschan 1902: Taf. XLIVb; Orthmann 1971: Taf. 58b) ve B/24 (Luschan 1902: Taf. XLVa;

[246] Ortostat yüzeyinde geyik üzerinde ayaktaduran tanrıya kral tarafından sunu yapılmaktadır. Tanrı sol eliyle üzerinde durduğu geyiğin yuları ile birlikte yıldırım demeti tutarken, sağ eliyle de sağ omzuna asılı olan yayı tutmaktadur (Orthmann 1971: Taf. 41b). Orthmann (1971: 521), Malatya I stil grubundaki eseri Sph. II (?)'ye tarihlendirmektedir.

[247] Alaca yakınındaki Yeniköy'den Alacahöyük kazı ekibine getirilen steatit kabartma yüzeyinde, geyik üzerinde ayakta duran tanrı tasviri mevcuttur. Tanrı figürü ileri uzattığı sağ elinde bir kuş tutarken, sol eliyle sol omzuna dayadığı ucu kıvrık asayı kavramaktadır (Arık 1937b: 212, Şek. 2).

Orthmann 1971: Taf. 60b) numaralı ortostatlardaki aslanların, Zincirli'den bir boğa tasvirinin olduğu ortostattaki boğanın (Luschan 1902: Taf. XLIVa) adalesine, Karkamışta'ki E/1 numaralı ortostatta hayvanlar hâkimiyle gösterilen aslanın adalesine (Hogarth 1914: B.10a; Orthmann 1971: Taf. 26a), Karkamışta E/7 numaralı ortostatta antitetik tasvir edilmiş boğalardan sağdaki boğanın adalesine (Hogarth 1914: B.13b; Orthmann 1971: Taf. 27c), Karkamış H/9'da aslan ve geyik mücadelesinde aslan ve geyiğin adalelerine (Orthmann 1971: Taf. 33g) benzerlik göstermektedir.

Kulakoğlu (1999: 169-170) söz konusu stelin tarihlendirilmesinde, Orthmann'ın (1971: 484, 487) Karasu 1 Kabartması ve Hacıbebekli Steli'nde yapmış olduğu tarihlendirmeyi kaynak olarak almaktadır. Orthmann'a (1971: 487, 484) göre Karasu 1 Kabartması, Karkamış II/III stil grubunda olup Sph. II (MÖ 950-850) (Orthmann 1971: 487), Hacıbebekli Steli ise Sph. II ?'ye (Orthmann 1971: 484) tarihlendirilmelidir. Hellenkemper ve Wagner (1977: 171) Karasu 1 Kabartmasını MÖ 10 yy'ın başına tarihlendirmektedir. Dolayısıyla Hellenkemper ve Wagner daha dar bir tarihlendirme aralığı sunduğu için Kulakoğlu da Gölpınar 2 Steli'ni MÖ 10. yy'ın başlarına tarihlendirmektedir (Kulakoğlu 1999: 169-170).

8. 1. 3. 2. 4. Birecik 1

Stel Şanlıurfa ili, Birecik ilçesindeki Birecik Kalesi'nde bulunmuştur (Orthmann 1971: 45, 481). Eserin özgün yerinin Karkamış yakınlarındaki Menbidj (Karkamış ve Halep arasında) olduğu ve buluntu alanına ikincil kullanım olarak getirilmiş olabileceği belirtilmektedir (Orthmann 1971: 45, 481; Genge 1979: 97).

Stel üst kısmı düz, köşeleri yuvarlatılmış, aşağı doğru çok hafif daralarak inen dikdörtgen biçimlidir ve alt kısmında kaideye dikilmesini sağlayan zıvanası mevcuttur (Orthmann 1971: Taf. 5c). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, bir basma düzlemi üzerinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sol tarafa yönlendirilmiş ayakta duran bir tanrıça tasviri yer almaktadır (Şekil: 443) (Orthmann 1971: 274, 276, 360).

Sahnenin en üstünde kanatlı güneş kursu betimlenmiştir. Güneş kursunda her iki yana açılan kanatlar birbirine paralel yatay kabartma çizgilerle taranmıştır. Sol taraftaki kanat

iki bölümlüyken sağ taraftaki kanatta bu bölümleme yoktur. Güneş kursunun gövde bölümünün iki kenarından inen kabartma bantlar kuyruğun iki tarafında volüt oluşturmaktadır. Kuyruk tüyleri dört kısa bant şeklindedir ve derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 5c).

Kanatlı güneş kursunun altındaki tanrıçanın başı, bacakları ve ayakları profilden üst gövdesi ise cephedendir. Tanrıça, arka ve ön tarafta birer boynuzu olan basık silindirik bir polos takmaktadır. Polosun başa oturduğu kısmında ince bir kabartma şerit başlığı çevrelemektedir. Figürün düz ve dar alnı ile birleşen burnu uzundur ve burun kanadı işlenmiştir. Burun kökünden başlayan kabartma kaş kulağa doğru uzanmaktadır. İri ve badem şeklindeki gözü, alttan ve üstten konturlanmıştır ve gözün üst konturu yukarı doğru bir köşe meydana getirmektedir. Gözün ortasındaki göz bebeği badem şeklinde kabartma olarak betimlenmiştir. Dolgun yanaklıdır. Ağız detayı resimlerden seçilememektedir. Dikey yerleştirilen kulağın ayrıntıları betimlenmiştir. Çenesi içe çekiktir ve yüz konturu güçlüdür. Boynu çok kısadır ve baş omuzlara oturuyor gibi görünmektedir. Başlığın altından çıkan tek örgü saçı ensede helezon şeklinde yukarı doğru kıvrılmaktadır. Kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmakta ve eteğin uçları kare beiçimli saçakla sonlanmaktadır. Elbisenin kısa kolunun kenarların ince bir kabartma şeritle sınırlandırılmıştır. Elbisenin üzerinde, omuzları üzerinden geçen şeffaf manto ya da şal ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Kenarları ince bir şeritle çerçevelenen şeffaf şalın/mantonun altından kol detayları görülebilmektedir. Tanrıçanın belinde 6/7 sıra nervürlü enli bir kemer mevcuttur. Kemerin sadece bir bölümü görülebilmektedir, yan kısmı şalın altında gizlenmiştir. Bu durum şeffaf gösterilmeye çalışılan şalda bir çelişki oluşturmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde yuvarlak gövdeli bir aynayı uzun sapından kavramıştır. Sağ el gerçekçi bir üslûpta betimlenmiştir, tüm parmaklarda tırnak detayı belirgindir. Sağ bileğinde tek bir bilezik takılıdır. Dirsekten açılı bir şekilde kıvırarak göğsü üzerinde tuttuğu sol elinde iri bir narı sap kısmından kavramıştır. Narın taç kısmı uzundur. Sağ elin betimlenmesinde gösterilen başarı bu el için geçerli değildir. Elin tutuş pozisyonu doğru olsa da –avuç içi kendisine doğru bakmaktadır- başparmak narın ön tarafında betimlenmiş ve diğer parmaklar da birbirinden ayrık işlenmiştir. Bu da kavrama pozisyonuna uygun düşmemektedir. Tanrıçanın adım atma pozundaki ayaklarında ucu yukarı kalkık

ayakkabılar giyilidir (Orthmann 1971: 274, 276, 360, Taf. 5c; Darga 1992: 331). Tanrıça elinde tuttuğu ayna ve nar sembollerine dayanılarak *Kubaba* olarak tanımlanmaktadır (Orthmann 1971: 274; Darga 1992: 331).

Genel görüntüye bakıldığında kanatlı güneş kursu stel yüzeyinde tamamen ortalanmıştır. *Kubaba* tasviri de ortalanmaya çalışılmıştır; ancak yüzü hizasında yukarı doğru kaldırılan sağ kola yer açmak için baş biraz geride duracak biçimde betimlenmiştir. Bu nedenle başı kanatlı güneş kursunun kuyruk kısmından biraz daha geride durmaktadır. Omuzlar yuvarlatılmış ve tek bir hat üzerindedir. Bununla birlikte sağ kolun duruşu ve işlenişi sol kola ve vücut proporsiyonlarına göre daha iridir. Sağ ön kol kavisli ve yuvarlatılmış, bir nevi kaslı gösterilmeye çalışılmışken sol kolda herhangi bir kavislendirme çalışması görülmemektedir. Sol alt kol tamamen düz betimlenmiştir. Kavisli bir hatla işlenen omuzlarda sağ omuz sol omza göre daha kısadır. Hafif tıknaz yapıdaki tanrıçanın kalçası ve baldırı kavisli bir hatla dışarı doğru hafif bir çıkıntı yapmaktadır. Bu da izleyiciye beldeki kemerin sıkı bağlanmış hissini vermektedir; ancak vücudun ön tarafında bu durumun aksine hiçbir kıvrıma yer verilmemiştir (Genge 1979: Abb. 44).

Stel yüzeyindeki tanrıça tasvirinin yüz işlenişi, başındaki polosu, kıyafeti, uzuvlarındaki yuvarlaklıklar değerlendirildiğinde Orthmann (1971: 481) tarafından Karkamış'ın II/III. stil grubuna dahil edilerek Sph. II (MÖ 950-700) dönemine tarihlendirilmektedir. Genge (1979: 95, 97, 188-189), stel yüzeyindeki *Kubaba* tasvirinin Suhi-Katuwa stilinin etkisinde olduğunu belirtmekte ve steli MÖ 9. yy'ın ilk çeyreğine (en geç 2. çeyreğine) başka bir deyişle MÖ 900-875/850'e tarihlendirmektedir. Buna dayanak noktası olarak da Karkamış'ta "Tören Alayı Girişi" yakınında bulunan Katuwa tasvirinin olduğu ortostatı göstermektedir (Genge 1979: Fig. 26). Katuwa'nın göz işlenişi ve Birecik Steli'ndeki *Kubaba* figürünün göz işlenişi birebir aynıdır. Bunun dışında, vücut hatlarının işlenişinde özellikle yuvarlak omuzlar, elbise altından baldırın gösterilmesi ve alt kol kasının belirginleştirilmesi hussunda yakından benzerlik göstermektedirler. Orthmann (1971: 33-34) Katuwa'nın bu temsilini (Karkamış K/28) Sph. II Dönemi, Karkamış III. stil grubuna dahil etmektedir. Genge (1979: 97), bu Katuwa rölyefi ve Birecik Steli'ni aynı ustanın yapmış olabileceğini de ileri sürmüştür. Katuwa'nın

rölyefinin dışında Karkamış'ta "Heykelli Uzun Duvar" kabartmalarından olan, Orthmann'ın sınıflamasına göre Sph. II Dönemi ve Karkamış III. stil grubuna atfedilen Karkamış C/3 numaralı *Kubaba* rölyefinin (Orthmann 1971: 501-502) göz işlenişi de Birecik Steli'ne birebir benzemektedir. Ayrıca yüz işlenişindeki detaylar, boynuzlu silindirik başlık ve saç modeli diğer ilişki kurulacak özellikler arasındadır (Orthmann 1971: 501-502, Taf. 23b).

8. 1. 3. 3. Gaziantep

Gaziantep ili stelleri, Karkamış kazısından ve ayrıca çeşitli ilçe ve köylerden tekil buluntu olarak tespit edilmiştir.

8. 1. 3. 3. 1. Karkamış

Karkamış yerleşimi, Gaziantep ili, Karkamış ilçesi sınırlarındadır. Günümüz Türkiye-Suriye sınırını oluşturan tren yolu yerleşimi ikiye bölmüş, bir bölümü Türkiye sınırlarında Barak Köyü'nde diğer bölümü ise Suriye sınırında Cerablus'ta kalmıştır (Marchetti 2016b: 46). Karkamış, akropol, iç şehir ve dış şehir olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır (Woolley 1921: Plate: 3). Bu şekliyle yerleşim 90 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Bunun 55 hektarı Türkiye, 35 hektarı yani dış şehri ise Suriye topraklarında kalmaktadır (Marchetti 2013: 350).

Merkezde ilk kazı çalışması 1878-1881 yılları arasında P. Henderson tarafından sondaj niteliğinde yapılmıştır (Hogarth 1914: 8-9). İkinci dönem kazıları 1911-1914 arasında D. G. Hogarth, R. C. Thompson ve T. E. Lawrence'ın katılımıyla gerçekleşmiştir (Hogarth 1914: 8-9). 1920 yılında merkezde C. L. Woolley başkanlığında üçüncü dönem kazı çalışmaları yapılmıştır (Woolley 1921; Woolley ve Barnett 1952). Türkiye-Suriye sınırında yer alan yerleşmede mayın döşenmesi nedeniyle kazılar 2011 yılına kadar gerçekleştirilememiştir. 2011 yılında mayın temizleme çalışmalarının tamamlanması ile birlikte Karkamış'ta N. Marchetti başkanlığında dördüncü dönem kazı çalışmaları başlatılmış ve kazılar günümüzde de devam etmektedir (Marchetti 2013: 349; 2016c: 363).

Karkamış'ta günümüze kadar yapılmş olan araştırma ve kazı çalışmaları sonucunda akropoliste en erken yerleşimin MÖ 6. binlerde başladığı belirlenmiştir. ETÇ'de de yerleşime sahne olan merkez OTÇ'dan Demir Çağı'na kadar kesintisiz bir iskân göstermiştir. Bununla birlikte Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait kalıntıların da mevcut olduğu tespit edilmiştirr (Hogarth 1914; Woolley 1921; Woolley ve Barnett 1952; Marchetti 2016b: 48-55; 2016c: 364-368).

Karkamış, MÖ 2000'lerde, OTÇ'de tarih sahnesinde önemli bir yer edinmeye başlamıştır. MÖ 1800'lerde Karkamış Kralı Ablahanda'dır. Bu kral Halep gibi güçlü bir krallık ile ve Şamsiaddu ve Hammurabi gibi döneminin güçlü kralları arasında bağımsızlık mücadelesi vermek zorunda kalmıştır (Marchetti 2016b: 49).

Hitit İmparatorluk Döneminde, Karkamış Mitanni Devleti'nin Suriye kalesidir (M. Alparslan 2006: 43). I. Šuppiluliuma MÖ 14. yy'ın ikinci yarısında Karkamış'a bir sefer düzenlemiştir. Yedi gün boyunca kuşatılan şehir sekizinci günde fethedilmiştir. Bu fetihten sonra, I. Šuppiluliuma (MÖ 1350-1320) beş oğlundan birisi olan Piyaššili'yi Šarri-Kuššuh adıyla yaklaşık MÖ 1340'ta, Karkamış kralı olarak atamıştır. Bu sayede Kuzey Suriye'nin önemli kentlerinden birisi olan Karkamış, Hitit kontrolüne geçmiştir ve Suriye'yi Hitit İmparatoru adına yöneten Hitit genel valisinin (ve imparatorluk hanedanının prensinin) koltuğu olmuştur. Dolayısıyla Karkamış Kralı, Hitit İmparatorluğu'na bağlı genel vali görevini yerine getirmiştir (Hawkins 2000: 73; M. Alparslan 2006: 4; Schloen 2014: 35). II. Murşili'nin (MÖ 1318-1290) tuttuğu yıllıklarda, babası I. Šuppiluliuma'nın (MÖ 1350-1320) Karkamış'ı fethiyle ilgili tuttuğu kayıt aşağıda sunulmaktadır (Alp 2000: 97):

> *"Babam Karkemiš ülkesinde aşağıda olduğu sırada Lupakki'yi ve Tarhundazalma'yı Amka ülkesine gönderdi. Onlar gittiler, Amka ülkesine saldırdılar. Yakaladıkları sivil halkı, sığır(lar)ı ve koyun(lar)ı babamın önüne geri getirdiler. Mısırlılar Amka Ülkesi'ne saldırıyı işitince korktular. Ayrıca efendileri Niphururiyaš (= Tutankamon) öldüğünden dul (?) olan Mısır kraliçesi babama elçi gönderdi. Ona şöyle deddi: "Kocam öldü. Oğlum yoktur. Senin ise oğullarının çok olduğunu söylüyorlar. Eğer sen bana bir oğlunu verirsen, o kocam olabilir. Bir hizmetkârımı hiçbir zaman alıp onu koca yapmayacağım. Bundan çok korkarım." Babam bunu işitince büyükleri toplantıya çağırdı (ve şöyle dedi): "Böyle bir şey eskiden beri hiçbir zaman başımdan geçmedi." Bunun üzerine babam mabeyinci Hattušaziti'yi (şu sözlerle) Mısır'a gönderdi: "Sen git, kesin haberi (öğrenerek) bana geri getir! Belki beni aldatıyorlar. Belki efendilerinin oğlu vardır. Bana kesin ahberi sen geri getir!" Hattušaziti Mısır ülkesinden geri gelinceye kadar babam* sonunda ***Karkemiš*** *kentini yendi. Onu yedi gün boyunca kuşattı. Ona karşı sekizinci günde saldırıya geçti. Onu sekizinci günde korkunç bir savaşta bir günde [aldı]. Kenti yenince, babam tanrılara saygılı olduğundan Yukarı Kalede [Tanrıça* ***Kubaba****'nın] ve* ***koruyucu tanrının*** *[yakınına]*

kimseyi bırakmadı. [Tapınaklardan] hiçbirinin yakınına yaklaşmadı. O (onların önünde) eğildi. Tekrar [……] verdi. Aşağı şehri, sivil halkı, gümüşü, altını (ve) bronz aletleri ile birlikte kaldırdı ve onları Hattuša'ya getirdi. Oradan alıp saraya getirdiği kişilerin sayısı üç bin üç yüz otuz kişi idi.
Hattu[šašlıların alıp] getirdiği [kişilerin sayısı belli değildi]. Sonra oğlu Šari-Kušuh'a ***Karkemiš*** *ülkesini ve* ***Karkemiš****'in yönetimini verdi ve onu tek başına kral yap[tı].*
Karkemiš*'i dü[zene sokunca], Hatti ülkesine geri geldi. Hatti ülkesinde kışı [geçirdi]."*

Šarri-Kuššuh'un ölümünden sonra, Hanigalbat'ın önce I. Adad-nirari (MÖ 1307-1275) ve sonrasında kesin bir şekilde, I. Şalmaneser (MÖ 1274-1245) tarafından fethedilmesiyle birlikte Šuppiluliuma tarafından kurulmuş olan ve tampon bölge vazifesi gören Karkamış'ta Hitit Krallığı'nın kontrolü sona ermiş ve Karkamış ve ait olduğu bölge Assur gücüne maruz kalmıştır (Hawkins 2000: 73).

Šarri-Kuššuh'un soyu, babadan oğula geçmek üzere, Karkamış'ta en az beş kuşak boyunca devam etmiştir. En son neslin de Kuzi-Tešup olduğu ele geçen bir kraliyet mühründe, ön yüzeyde: "*Karkamış Ülkesinin Kralı Kuzi-Tešup*", arka yüzeyde: "*Karkamış ülkesinin kralı Talmi-Tešup'un oğlu*" yazısı ile anlaşılmaktadır. Kuzi-Tešup I. Suppiluliuma'nın büyük-büyük-büyük torunudur (Hawkins 1988: 99, 101; 2000: 73).

III. Ramses saltanatının 8. yılında, "Deniz Halkalarının Hareketi" nedeniyle yaklaşık MÖ 1190'larda Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte, Hatti, Qade (Kilikya), Karkamış, Arzawa ve Alasia'nın yok edildiğinin kaydını yapmıştır (Hawkins 2000: 73). Bununla birlikte, Hawkins (2000: 73), III. Ramses'in kayıtlarında Karkamış olarak adlandırılan yerin Suriye'de Hitit kontrolü altındaki bölgeler olduğunu kaydetmektedir. Görünen odur ki Hitit İmparatorluğu'nun MÖ 12. yy'ın başlarında yıkılmasına rağmen Kuzi-Tešup ve onun soyu bu çöküşten sağ çıkmıştır (Hawkins 2000: 73). Kuzi-Tešup'un adı Melid Krallığı'nın soyağacında, onun torunu olduğunu iddia eden iki kralın yazıtında "Büyük Kral, Karkamış'ın Kahramanı" olarak geçmektedir (Hawkins 1988: 101-102, Fig. 1; 2000: 73). Hitit İmparatorluğu çöktükten sonra Kuzi-Tešup, hayatta kalan en kıdemli kişi olmuş ve belki de bu nedenle, sadece Hitit İmparatorluğu'ndaki kralların sahip olduğu, "Büyük Kral" ünvanını kullanmıştır (Hawkins 2000: 73). Karkamış'ta Kuzi-Tešup'tan sonraki üç kral da bu ünvanı kullanmaya devam etmiştir (Hawkins 2000: 73). Karkamış Geç Hitit Döneminde bölgedeki en güçlü bağımsız krallıklardan biri haline gelmiş ve birçok Hitit geleneğini

sürdüren Luvice konuşan bir kraliyet hanedanı ile güçlü bir yerel krallığın başkenti olmuştur (Hawkins 2000: 73; Schloen 2014: 35).

Assur Kralı I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) MÖ 1100'lerde batıya yaptığı büyük seferi esnasında, Lübnan Dağı yolunda Fırat'ı geçerken, Hatti Ülkesinin Kralı İni-Tešup ile karşılaştığını bildirerek kendisinden ve ülkesinden haraç istediğini kaydetmektedir (Weidner 1957-1958: 344: 31-32; Hawkins 1974: 70; 2000: 73-74). Burada, I. Tiglat-Pileser'in İni-Tešup'a "Büyük Kral" değil "Hatti Kralı" olarak hitap etmesi önemlidir (Hawkins 1974: 70). İni-Tešup'un kendisinden önceki krallar gibi Hurri ismi taşıması da hanedanın devamlılığı olarak yorumlanmaktadır (Hawkins 1974: 70).

Fırat geçişinde ve ticaret yolları üzerinde olmasının büyük avantajını yaşayan Karkamış, Demir Çağı'nda güçlü ve zengin bir şehir devleti durumuna gelmiştir (I. J. Winter 1983: 177-197; Hawkins 2000: 74). Karkamış, Demir Çağı'nda, Fırat Nehri'nin doğusunda bir toprağa sahip değildir (Hawkins 2000: 74). Karkamış topraklarının kuzeyde Kummuh, batıda Bit-Agusi/Arpad, belkide kuzeybatıda Sam'al ve/veya Gurgum'a birleşik olduğu öngörülmektedir (Hawkins 2000: 74-75).

Assur kayıtlarında, I. Tiglat-Pileser'den sonra II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) MÖ 870'lerde Bit-Adini'den Fırat Nehri'ni geçerken Karkamış'a yaklaşmış ve "Hatti Kralı" Sangara (MÖ 870-848) ile karşılaşmıştır. Assur kralının kayıtlarında Karkamış'tan büyük bir haraç, özellikle gümüş, bronz ve demirden lüks eşyalar aldığını kaydetmektedir (Hawkins 2000: 75). Aynı kral MÖ 858'de III. Şalmaneser ile karşılaşmıştır (Hawkins 2000: 75). Til Barsip'i ele geçiren III. Şalmaneser Fırat geçişini kontrol altında tutmak amacıyla Kar-Şalmaneser isminde bir Assur üssü kurmuştur. III. Şalmaneser MÖ 859 ve 858 de tekrar Karkamış'a saldırmış ve Sangara ile olan savaşını Balawat Kapılarına işletmiştir (Hawkins 2000: 75).

Hawkins (2000: 75) Karkamış'ın Urartu etkisine girdiğine dair bir kanıtın bulunmadığını belirtmekle birlikte, III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 745-727) Urartu-Arpad ittifakı savaşında, MÖ 738'de haraç veren krallar listesinde Karkamışlı Pisiris'in adının sayıldığını bildirmektedir. III. Tiglat-Pileser'den sonra II. Sargon'un, (MÖ 721-705)

MÖ 717'de, Pisiris'i Muşkili Mita ile ittifak kurarak Assur'a karşı entrika yapmakla suçladığı ve onu Assur'a götürdüğü kayıtlar arasında mevcuttur (Gadd 1954: 179-183; Tadmor 1958a: 23; Hawkins 2000: 76). Nihayetinde Karkamış Assur egemenliği altına alınarak bir il haline getirilmiştir. Assur İmparatorluğu'nun sonraki yıllarında MÖ 691 ve 649'da valilerin onaylanmış oldukları görülmektedir. Assur İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Karkamış'ta Mısır'ın Assurluları desteklemesiyle son direnişler görülse de MÖ 605 yılında Nabukadnesar tarafından ele geçirilmiştir (Hawkins 2000: 75).

Karkamış'ın ve Hattuşa'nın ortak krali tablosu aşağıda verilmektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd 2014b: Tab. 1):

<table>
<tr><th colspan="5">HATTİ/HATTUŞA</th><th>KARKAMIŞ</th></tr>
<tr><td colspan="5">I.Šuppiluliuma (yak. 1355)</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="5">Arnuwanda II</td><td colspan="4">II. Muršili</td><td>Piyašili (Šarri-Kušuh)</td></tr>
<tr><td colspan="2">II. Muwatalli</td><td colspan="2">III. Hattušili</td><td>Šahurunuwa</td></tr>
<tr><td>III. Muršili (Urhi-Tešup)</td><td>Kurunta (Ulmi- Tešup)</td><td colspan="2">IV. Tudhaliya</td><td>Ini- Tešup</td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td><td>Arnuwanda III</td><td>Šuppiluliuma II</td><td>Talmi- Tešup</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>Kuzi- Tešup (c. 1200)</td></tr>
</table>

Tablo 104: Hattuşa ve Karkamış'ın Ortak Krali Tablosu (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014b: Tab. 1).

Karkamış'ın Kuzi-Tešup'tan sonraki krali tablosu (Hawkins ve Peker 2014: Tab. 1):

MÖ	KARKAMIŞ		MALATYA
1190	**Kuzi-Tešup**		
	(Kuzi-Tešup?'un oğlu ve 2 jenerasyon daha		PUGNUS-mili I (oğul) Runtiya ve Arnuwanti I (oğul) PUGNUS-mili II (oğul) Arnuwanti II (oğul)
1100	Ini- Tešup II (2 jenerasyon daha)		Allumaru CRUS+RA/I (Tara[?]) MONS.CORNU.CERVUS$_2$ oğul

			(=Wasuruntiya) Halpasulupi (oğul)
	Büyük Kral-Kral	**Yönetici-Bölge-Efendisi**	
	Sapaziti		
1000	Ura-Tarhunta (oğul)	Suhi I	Suwarimi
		Astuwalamanza (oğul)	Mariti (oğul)
	Tudhaliya (II. Suhi'nin kanuni Oğlu Ura-Tarhunta'nın Torunu)	Suhi II (oğul) Katuwa (oğul)	
900	1-2 jenerasyon daha		
	Sangara		Lali (-853)
	0-2 jenerasyon daha		
		Astiru(wa) I	
800		Yariri	
	Kamani	Sastura (Vizier)	Šahu
	Astiru II (?) (Sastura'nın oğlu)		Hilaruada (-760) (oğul)
	Pisiri (738-717)		Sulumal (-732)
			Gunzinanu
			Tarhunazi (-712)

Tablo 105: Karkamış ve Malatya'nın Ortak Krali Tablosu (Hawkins ve Peker 2014: Tab. 1).

Sangara Hanedanı (Marchetti ve Peker 2018: 97)**:**

Sangara
Isarwilamuwa-oğul
Kuwalanamuwa-oğul
Astiru(wa) I-oğul
Kamani-oğul

Tablo 106: Sangara Hanedanı Yöneticileri (Marchetti ve Peker 2018: 97).

Suhi Hanedanı (Marchetti ve Peker 2018: 97)**:**

Suhi I
Astuwalamanza-oğul
Suhi II-oğul
Katuwa-oğul
Suhi III-oğul[?]

Tablo 107: Suhi Hanedanı Yöneticileri (Marchetti ve Peker 2018: 97).

Karkamış'ta tespit edilen yazıtlar ışığı altında, MÖ 11. yy'dan 8. yy'a kadar yönetimde olan, Krallar, Ülke(Bölge) - Beyler(Lordlar) ve yöneticiler aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Marchetti ve Peker 2018: 98):

MÖ 1100	*Ini-Tešub II*	
	Piyasili II[?]	
	Tudhaliya I	
	Sapaziti	
MÖ 1000	**Ura-Tarhunza**	Suhi I
		Astuwalamanza
	Tudhaliya II	Suhi II
		Katuwa
MÖ 900		Suhi III
		Sangara
		Isarwilamuwa
MÖ 800		Kuwalanamuwa
	Astiru(wa) I	
	Kamani	Yariri
		Sastura
		Astiru II
		Pisiri (=Piyasili III[?])

Tablo 108: Karkamış Kral, Bey ve Yönetici Listesi (Marchetti ve Peker 2018: 98).

Karkamış'lı yönetici hanedanları soylarını Hattuşa hükümdarlarına kadar götürmek suretiyle hiyeroglif yazıtlarını Luvi dilinde meydana getirmişlerdir (Bryce 2012: 83-84; Yakubovich 2015a: 35).

Karkamışta erken ve son dönem kazılarından, MÖ 9-8. yy'a tarihlenen toplamda 13 adet stel açığa çıkarılmıştır:

8. 1. 3. 3. 1. 1. Karkamış Kubaba [(K/1) (A31)]

Karkamış *Kubaba* Steli bazalttan yapılmış olup, toplamda altı parça halinde bulunmuştur. Farklı zamanlarda bulunan bu parçalar, A, b1, b3, C, D ve E olmak üzere numaralandırılmıştır (Marchetti ve Peker 2018: 82). Orthmann (1971: 512) A Parçasını K/1[248] harf ve rakamı ile tanımlamaktadır.

Stelin en büyük bölümünü oluşturan A parçası, Değirmen Çayı'nın üzerindeki kuzey surlarının doğu ucuna bakan, akropolün batı yamacında, yüksek bir yerde bulunmuştur (Woolley ve Barnett 1952: 278-279, A. 31-32, 283, B.62.a; Marchetti ve Peker 2018: 82). A parçasının kabartmalı ön yüzeyi yukarı dönük olacak şekilde yatar durumda tespit edilmiştir (Orthmann 1971: 512; Hawkins 2000: 140). Hogarth'ın (1914: 4) bildirdiği üzere A numaralı stel parçasını ilk gören ve çizimini yapan A. Drummond'tur. 1876 yılında Karkamış'ı ziyaret eden G. Smith stelin hem ön yüzeyinin hem de arka

[248] Hawkins (2000: 140) eseri Karkamış A31 numarası ile tanıtmıştır.

yüzeyinin çizimini yapmıştır (Hogarth 1914: 4-5, Fig. 2-3). 1878 yılında Henderson tarafından bulunduğu alandan kaldırılan eser 1880 yılında İskenderun (Alexandretta) limanına, 1881 yılında da İngiltere'ye nakledilmiştir (Hogarth 1914: 8-10). Eser tepe kısmı kayıp bir şekilde British Museum'a ulaşmıştır. Bu parça British Museum'dadır. ME 125007 envanter numarası ile sergilenmektedir (Marchetti ve Peker 2018: 83).

Stelin b1-b3 numarası verilen 3 adet parçası British Museum'un ikinci dönem kazılarında, batı yamacında bulunmuştur (Woolley ve Barnett 1952: 278, A.30,b1-3; Hawkins 2000: 140, Pl. 41). B1 numaralı parça günümüzde Vatikan Müzesi'nde, b2 numaralı parça kayıp ve b3 numaralı parça Gaziantep Müzesi'ndedir (Marchetti ve Peker 2018: 85, Fig. 5-6).

C Numaralı parça stelin en üst bölümünü teşkil etmektedir. Söz konusu parça 2015 yılı kazı sezonunda yapılan bir ihbar üzerine, 250 km uzaklıktaki Afşin Elektrik'in bahçesinde bulunmuş ve ardından Gaziantep Müzesi'ne[249] teslim edilmiştir (Marchetti ve Peker 2018: 85-87, Fig. 7-9).

D ve E parçaları British Museum kazı evinde tespit edilmiştir ve bu parçaların Woolley'in yaptığı kazı döneminden kaldığı öngörülmüştür (Marchetti ve Peker 2018: 87).

Tüm parçalar ile birlikte değerlendirildiğinde stel, üst kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formdadır (Şekil: 444) (Peker ve Marchetti 2015: 26). Stelin ön yüzeyi tasvirli, arka yüzeyi ise kavisli ve yazıtlıdır (Woolley ve Barnett 1952: 278, Pl. A.31, 32, B.62a; Peker ve Marchetti 2015: 26). Bulunan tüm parçaların bir araya getirilmesiyle stel orijinalinde 2,30 m yüksekliğinde ve 0,74 m genişliğindedir. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyi *guilloche* motifi ve ortasındaki boşluklarda 8 yapraklı küçük

[249] Söz konusu parçanın ilk bulunma zamanı ve Gaziantep Müzesi'ne kadar olan yolculuğu aşağıdaki şekilde aktarılmaktadır: "*Akropolün eteğinde Tahu (Değirmen) Çay'a yuvarlanan parça 1978 yılında çocuklar tarafından bulundu. Bu haber üzerine Halef Yılmaz isimli bir vatandaş parçayı traktöre bağlanan bir zincir ile Karkamış'ın Eminlik (Eski adı Yunus köyü) mahallesindeki evine götürerek bahçesine dikti. H. Yılmaz, 1982 yılında askerlik vazifesini yerine getirirken söz konusu parça, Gaziantep Müzesi'ne götürüleceği ifade edilerek iki kişi tarafından çalınmış ve yapılan araştırma ve soruşturmalar neticesiz kalmıştır. Daha sonra eserin Kahramanmaraş ili Afşin ilçesinde yer alan Afşin Elektrik Üretim Anonim Şirketi'nin bahçesinde olduğu haberi gelmiş ve parça oradan alınmak suretiyle Gaziantep Müzesi'ne teslim edilmiştir"* (Marchetti ve Peker 2018: 85-87).

rozet bulunan bir bant ile çerçeve içine alınmıştır. Bu bant aynı zamanda stelin ön tarafına bir niş görünümü kazandırmaktadır. Tanrıça *Kubaba* bu nişin içerisinde, tamamen cepheden tasvir edilmek suretiyle ayakta durmaktadır (Orthmann 1971: 275, 276, 360, Taf. 34e; Hawkins 2000: 140, Pl. 40; Marchetti ve Peker 2018: 88-90, Fig. 16). *Kubaba*, yüksek kabartma tekniğinde tasvir edilmiştir. Basma düzleminin üst bölümü çerçevenin devamını teşkil eden *guilloche* deseniyken alt bölümü düzdür. Stel bu hali ile kendinden kaideli bir görünüm sergilemektedir. Tanrıçanın başında, mazgallı yüksek bir polos vardır. Mazgallı siperin üzerinde 3 basamaklı mazgallar/merlon'lar yer almaktadır. Mazgalların iç bölümünde, eş merkezli kare ve karelerin de üzerinde alt bölümleri açık iç içe 3 adet dikdörtgen kabartma mevcuttur. Polosun başa oturma yerinin üst bölümünde 8 yapraklı rozetlerden oluşan bir şerit görülmektedir. 3 adet rozetin birisi ortada diğer ikisi ise iki yandadır. Rozetlerin bağlantı yerlerini 4 sıra kabartma bant meydana getirmektedir. Başlığın altından çıkan kulaklar da kulak deliği dahil olmak üzere detaylar betimlenmiştir. Başın her iki yanında, başlıktaki rozetler ile kulaklar arasındaki boşlukta, öne doğru kıvrım yapan yay şeklinde birer kabartma seçilebilmektedir. Söz konusu kabartmaların boynuz çifti olması imkân dahilindedir. Belki de bu boynuzların sivri uçları tanrıçanın alnının ortasında birleşerek bir üçgen meydana getirmektedir. Genel görünüm olarak tanrıça oval ve zarif bir yüz yapısına sahiptir. Yüzündeki aşınmalar nedeniyle detaylar çok belirgin değildir. Göz çukurlarından anlaşıldığı kadarıyla badem biçimli gözlerin iç bölümü kakmalıdır; ancak bu kakmalar günümüze ulaşamamıştır. Her iki kulağın arkasından sarkan saçlar muhtemelen omuzlar üzerinde sonlanmaktadır. Polosun üzerinden ya da altından geçen ve kulakları açıkta bırakan örtü/çarşaf gövdenin arka kısmından devam ederek yaklaşık ayak bileklerine kadar uzanmaktadır (Woolley ve Barnett 1952: 278; Mellink 1983: 355, Taf. 71.2; Peker ve Marchetti 2015: 26; Marchetti ve Peker 2018: 88, Fig. 8-10). Tanrıça uzun kollu, dikey-ince pileli/pliseli, ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymektedir. Elbisenin yan tarafları daha uzundur. Dolayısıyla kavisli etek uçlarından ayak ve ayak parmakları görülebilmektedir (Orthmann 1971: 275, 276; Mellink 1983: 355; Hawkins 2000: 140). Elbise yüzeyindeki pileler/pliseler elbisenin uzun kollarının alt bölümünde de devam etmektedir. Alt kollar boyunca eğik bir şekilde şafaklanır ve kolların alt yüzeylerinde derinlemesine devam eder. Kolların üst bölümü ise omuzlardan başlamak suretiyle meander ya da rozet motifleriyle süslenmiştir (?). Uzun kolların

bilek bölümlerinde bir bant içerisinde olmak kaydıyla meander ya da rozet motiflerinden oluşan bir süsleme mevcuttur. Elbise, yoğun yatay yivli geniş bir kemer ile belde tutturulur. Kemere silahlar takılıdır. Figürün boynunda tüm göğsünü kaplayıp göbeğinin aşağısına kadar uzanan ve uçlarında pendantlar sallanan süslü bir *pektoral* mevcuttur. *Pektoral*in omuzlara denk gelen üst kısmında, birbirini takip edecek biçimde, öncelikle 8 sıradan oluşan dikdörtgen biçimli boncuk dizisi, onu takip eden bölümde her iki uçta 8 yapraklı birer rozet ve ortasında iki sıra dikdörtgen biçimli boncuk yer almaktadır. Bu şekliyle el hizasına kadar birbirini takip eden dört bölüm görülmektedir. *Pektoral*in, ellerin altından itibaren bel ve karın üzerindeki alt bölümü 4 sıra, dikdörtgen biçimli boncuk dizisinden oluşmaktadır ve bu dizinin son sırasında karından aşağı doğru 6 adet pendant asılıdır. Kolyenin orta kısmında, iki elin arasına gelecek biçimde, çift sıra boncukların tuttuğu dikey olarak monte edilmiş, 6 taç yapraklı bir süs bulunmaktadır. Tanrıça iki kolunu da dirsekten kıvırarak ellerini göğüs hizasında tutmaktadır. Sol elinde sap bölümü süslü bir ayna ve sağ elinde kısmen üçgen bir nesne (?) görülmektedir. Elbisenin üzerine ya bir manto giyilidir ya da başından itibaren devam eden bir örtü/çarşaf vardır. Giyilen mantonun/çarşafın/örtünün kenarları- özellikle tanrıçanın sol tarafında görüldüğü kadarıyla -meander ya da rozet benzeri süslemelerin olduğu bir bantla çevrelenmiştir (Woolley ve Barnett 1952: 278; Mellink 1983: 355, Taf. 71.2; Orthmann 1971: 275, 276; Hawkins 2000: 140).

Stelin kavisli arka yüzeyinde kabartma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Messerschmidt 1900: 10, Taf. XI; Peker ve Marchetti 2015: 26; Hawkins 1981: 155-157; 2000: 140-143). 2015 yılında stelin kayıp kısmınındaki yazıtın ön değerlendirmesi ile yazıtın eksik olan başlangıç bölümü tamamlanmıştır. Söz konusu satırlarda stelin yazarının *Ülke Beyi I. Astiru'nun oğlu, Karkamış ve Malatya kentlerinin Ülke Beyi [Kamani]* olduğu bilgisi verilmektedir. Kamani yazıtta babası *I. Astiru,* babasının büyükkabası *İsarwili-muwa* ve [babasının büyükbabasının babası] *Sangara*'dan (MÖ 9. yy'ın ikinci yarısı) bahsetmektedir (Peker ve Marchetti 2015: 26).

Yazıt toplamda yedi satırdan oluşmaktadır. Bununla birlikte, stelin British Museum'a gönderilen bölümündeki 5 satırlık metni Hawkins (1981: 155-157; 2000: 140-143) okumuştur:

"Kubaba'nın tapınağını [….] ben yaptım
Ben kendi heykelimi kendi önüme koydum
Pinatean'ın kalelerini Karkamış'ın hükümdarlığına verdim,
Ve ben (tekrar) harap edilmiş bölgelere [yerleştirt]tim (?).
Ben yönetici Kamanis Karkamış'ın Kraliçesi Kubaba için […] övülmüş (kutsal) alan ayarladım.
Krallar ve beyler ona dua etmek için içeri girecekler
[onun / benim] (?) için [bana / ona (?)] ilan (?) edecekler.
(Kim) bu kutsallığa karşı kötülükle gelirse,
Veya o birine geçerse
Yapsın ….,
ve Kamanis'in evi için iyi şeyler yapmıyorsa,
veya O bu sözleri dinlemiyorsa,
100 KISTARA'nın Kubaba'sı Ona karşı davacı olsun,
ve onun için yapsın] … […"

Stelin kayıp üst bölümünün bulunması ve parçaların birleştirilmesiyle birlikte stelin arka yüzeyindeki 7 satırlık yazıt yeniden okunmuştur ve tercümesi aşağıdadır (Marchetti ve Peker 2018: 94-96):

"[Ben Kamani, yönetici/ruler], Karkamış (ve) Melid şehirlerinin Ülke-Beyi, Astirunun oğlu, Ülke-Beyi, Isarwilamuwa'nın büyük torunu, Ülke-Beyi, Sangara'nın [büyük-büyük-torunu] […].
Ben, [Karhu]ha ve Kubaba'nın kıymetlisiydim/sevgilisiydim,
ve ardıllığımı/verasetimi bana verdiler,
ve benim için [….] babamın (ve) büyükbabamın ülkesine MI[TASARI-] yaptılar.
ve benim saltanatımda [….]bana lüks evi/evleri [… ….] yaptılar.
Kubaba'nın tapınağını [….] ben inşa ettim,
Heykelimi (önüne?) diktim.
Pinatean'ın kalelerini Karkamış'a gtabi tuttum,
ve ben (tekrar) harap edilmiş bölgelere [yerleştirt]tim (?).
Ben, yönetici, Kamani, Karkamış'ın Kraliçesi Kubaba için […] onurlu bir alan yaptım.
Krallar ve L356beyleri/lordları ona dua etmek için gelecekler ve onun için [….] [….] ile ilan edecekler.
(Kim) bu kutsallığa karşı kötülükle gelirse,
Veya nesilden nesile birine geçtiğinde,
her kim yüzeyine yazı yazmak için onu alırsa,
Ve Kamani'nin [….] ile [….] yapmazsa,
Veya O, bu emirleri dinlemezse,
100 KISTARA'nın Kubaba'sı Ona karşı davacı olsun,
ve onun için yapsın] … […"

Yukarıdaki metinde Kamanis kendi jenealojisini verdikten sonra saltanatı döneminde Tanrıça *Kubaba* için yaptırdığı tapınağı ve insanların uyması gereken kuralları anlatmaktadır (Hawkins 2000: 140-143; Peker ve Marchetti 2015: 26). Söz konusu yazıta ve parçaların buluntu durumuna göre *Kubaba*'nın tapınak alanının yaklaşık olarak akropolün batı bölümünde olması gerektiği öngörülmektedir (Marchetti ve Peker 2018: 89-90).

Karkamış'ta Heykelli Uzun Duvarda yer alan ortostatlarda figürlerin basma düzlemleri *guilloche* motifi ile betimlenmiş ve bu motif stelin çerçevesini oluşturan *guilloche* motifi ile benzerlik göstermektedir (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.37-B.46).

"Karkamış Kraliçesi" olarak anılan *Kubaba*'nın yerleşimdeki tasvirlerine bakıldığı zaman, II. Suhi Dönemine yani MÖ 10. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen "Heykelli Uzun Duvar" daki ortostatta, Katuwa'nın saltanatı dönemine MÖ 10. yy'ın sonuna tarihlenen "Alay Girişi"ndeki ortostatta görülmektedir (Marchetti ve Peker 2018: Fig. 17a-c). "Heykelli Uzun Duvar"daki ortostatta tasvir edilen *Kubaba* figürünün başındaki polos tek boynuzludur. Yüzeyi iki panele ayrılmıştır. Bu panellerin içlerinde, üst sırada düz mazgallar, onun altındaki bölümde ise 13 yapraklı rozetten oluşan süsleme vardır. Başlığın üzerinden geçen örtü polosun süslemelerini, tanrıçanın saçını açıkta bırakacak biçimde başlığın arkasından tanrıçanın sırtına doğru inmektedir. Bu tasvirde Kubaba sağ elinde bir nar tutmaktadır (Woolley ve Barnett 1952: 165, Pl. B.39a; Orthmann 1971: Karkamış C/3, Taf. 23b; Marchetti ve Peker 2018: Fig. 17b). Katuwa Dönemine tarihlenen "Alay Girişi"ndeki ortostatta betimlenen *Kubaba*, aslan üzerinde duran yüksek arkalıklı bir sandalyede oturmaktadır. Tanrıçanın başındaki yüksek polosunun üzerinden geçen örtü ya da çarşaf, hem başlığı hem de tanrıçanın kıyafetini büyük ölçüde kapatmaktadır. Bu tasvirde tanrıça sağ elinde bir ayna, sol elinde ise bir iğ (?) tutmaktadır (Orthmann 1971: Karkamış F/7b, Taf. 29f; Marchetti ve Peker 2018: Fig. 17c). Bu görünümleri ile *Kubaba* tasvirleri, Kubaba Steli yüzeyindeki *Kubaba* figürü ile tamamen farklılıklar göstermektedir. Bu özelliklerden ilki tanrıçanın polosunun en üst bölümünde üç basamaklı mazgalların olmasıdır. Başlıktaki üç basamaklı mazgalların benzerleri Zincirli kazılarında açığa çıkarılan ve "ev seramiği" grubuna dahil edilen bir objede görülmektedir (von Luschan ve Andrae 1943: 61, Taf. 31a-c). Kilden yapılmış olup üzeri sırlanan obje, boyutları açısından dekoratif amaçlı olduğu anlaşılmaktadır (von Luschan ve Andrae 1943: 61). Bununla birlikte Assur saraylarını süsleyen kabartmalarda yer aldığı üzere, kale duvarlarının duvar ve kule kenarlarında yer alan basamaklı mazgallar mimari unsurların bir parçası olarak dikkati çekmektedir. Söz konusu mazgallar, arkasında askerlerin saklanabilmesi için savunma amaçlı yapılmış olan eklentilerdir. Yeni Assur Dönemi krallarından II. Assrnasirpal (II. Aşşur-nasir-apli) (MÖ 883-859)'nin MÖ 865'te kutlamalarla açılışını yaptığı ve oğlu (III. Şalmaneser

(III. Şulmau-aşerid)'in (MÖ 858-824) saltanatı döneminde de eklemelerin devam ettiği, Kalhu'daki (Nimrud) Kuzeybatı Sarayı'nın Taht Odası'nın duvarlarında yer alan askeri sefer başarılarının temsil edildiği kabartmalarda, hem kendi askeri garnizonunu çevreleyen duvarlarda hem de istila etmiş oldukları kalelerin sur duvarlarında bu tipte mazgalların varlığı dikkat çekicidir (Sevin 2014: 25; Layard 1949: Pl. 13, 17, 30, 39). Yeni Assur Dönemindeki askeri seferlerin tasvir edildiği kabartmalarda yukarıda bahsi geçen mazgal tipi yaygın olarak kullanılmıştır. Sennacherib'in (MÖ 705-681) (II. Sargon'un oğlu) saltanat döneminde Ninive'de (Koyuncuk)'ta yaptırmış olduğu Kuzeybatı Sarayının duvarlarında, kralın askeri seferlerinin anlatıldığı kabartmalarda, hem Assur garnizonu hem de kuşatılan kalelerin sur duvarlarında üç basamaklı mazgalların olduğu görülmektedir (Paterson 1915: Pl. 8, 13, 38-41, 44-45, 49, 83-85, 101, 110-112; Barnett, Bleibtreu ve Turner 1998: Pl. 35, 49, 57, 81, 128-129, 133, 138, 142-143, 150, 158, 168-170, 182, 198, 201, 206-208, 226, 257, 334, 346-351, 359, 362, 374, 395, 401-402, 404, 410, 412, 456, 504). Bu üç basamaklı mazgallar Urartu Dönemi Adilcevaz'da açığa çıkarılmış olan ve II. Rusa (MÖ 685-645) Dönemine tarihlendirilen bir blok yüzeyindeki kale tasvirinde surların üst bölümünde de yer almaktadır (Çilingiroğlu 1997: 140, Çiz. 32).

III. Şalmaneser Dönemine ait Balawat Kapıları'ndaki bronz levhalarda, kralın Karkamış'a yaptığı askeri seferde, Karkamış Şehri'nin surlarının üst bölümünde basamaklı mazgallar olduğu görülebilmektedir (King 1915: PL. XXXIII).

Diğer yandan sadece Karkamış'a değil Urartu Ülkesi'ne, Fenike'ye, Kuzey Suriye'ye ve güney Babil'e yapılan seferlerde şehirlerin kulelerle desteklenen sur duvarlarının üzerinde basamaklı mazgalların olması da ayrıca kayda değerdir (King 1915: XXXVII, XLIV, XLIX-L, LXIII, LXV-LXVI, LXX, LXXIII, LXXV).

Dolayısıyla Assur'da MÖ 1. binyılda ve onun siyasi ve kültürel etkisi altına giren topraklarda hem mimaride hem de dekoratif olarak basamaklı mazgallar (siperler) görülmektedir (Garbini 1958: 85). Assur'dan fayanstan bir kabın boyun bölümünün süslemesinde basamaklı mazgallar mevcuttur (Frankfort 1954: Pl. 118c). Basamaklı mazgalların daha erken örneklerine bakarsak, Orta Assur Dönemine ait silindir mühür

yüzeylerinde dini yapı olması muhtemel binaların kule ve üst yapılarının kenarları basamaklı mazgallarla çevrelendiği görülmektedir (Frankfort 1954: Fig. 24A-B). Basamaklı mazgalların daha erken örnekleri incelendiği'nde, İndus Vadisi'nde ETÇ yerleşimlerinden olan ve MÖ ±3000'e tarihlenen Mundigak yerleşmesinde, açığa çıkarılan yapılardan birisinin cephesini kaplayan yarım sütun dizisinin üzerinde, kerpiçten yapılmış, üç basamaklı, orta bölümü boş bırakılmış siper (çazgal) açığa çıkarılmıştır (Casal 1954: 163-164, 168, Pl. IIA-B). İndus Vadisi'nin ETÇ'de, en büyük yerleşimlerinden birisi olan Mohenjo-Dara ve Harappa'da mühür yüzeylerinde basamaklı mazgal ya da siper motiflerinin kullanıldığı bilinmektedir (Garbini 1958: 89, Fig. 10). Susa'dan gelen ve yaklaşık MÖ 3. binyıl içine tarihlenen bir silindir mühür yüzeyinde birbirini takip eden iki basamaklı siper ya da mazgal benzeri desen mevcuttur (Pezard 1911: 125, Pl. I, no. 137; Garbini 1958: 89). Garbini (1958: 89), bu verilerin ışında "basamaklı mazgal" deseninin kökeninin İran Platosu olması gerektiğini öngörerek, MÖ 2. binyılın yarısında da Assur'a ulaşmış olması gerektiğini ileri sürmektedir. Söz konusu basamaklı mazgal (siper) MÖ 4. binyıla doğru İran Platosunda ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Elam mühür baskılarında yaklaşık MÖ 3.binde görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu tasvir MÖ 4. binyılda hem Hindistan hem de Mezopatmya'da yayılmıştır. Assur'a ulaşmasıyla birlikte kutsal bir sembol olarak doruk noktasına ulaştığı düşünülmektedir; çünkü kutsal yapıların en üst bölümü bu şekilde sonlandırılmıştır. Buna da en güzel örneği ziggurat yapıları oluşturmaktadır. Orta Assur Dönemine ait mühürlerde görüldüğü üzere tapınak yapılarınıın üst bölümlerinde ve altarlarda kullanılmıştır. Basamaklı mazgallar sadece Assur'da değil Assur hâkimiyetinin olduğu diğer bölgelerde de yayılmıştır. İran'da Persopolis'te de kutsal değerini korumuş olduğu görülmekle birlikte burada Yeni Assur Dönemi etkisinin ağırlığı olduğu yönünde de görüş bildirilmiştir (Garbini 1958: 89-90).

Bununla birlikte Yeni Assur Sanatında gerek sfenks gerekse tanrıça figürlerinin başlığı Karkamış *Kubaba*'sının başlığına herhangi bir benzerlik göstermemektedir. Tek olabilecek paralellik başlıkların yüzeylerine işlenmiş olan sekiz yapraklı rozet motifleri ve boynuzların öne doğru kıvrılmasıdır (Paterson 1915: Pl. 103). Tanrıçanın başlığının üzerindeki basamaklı mazgallar kule ve sur duvarını temsil etmektedir. Bu da, Yeni Assur Dönemi kabartmalı rölyeflerindeki kuşatma altındaki kule ve sur duvarlarına

benzerliği nedeniyle, en azından stelin yapıldığı dönemde, Karkamış Şehri'nin savunma surunun üst bölümünün bu şekilde olduğunu düşünmemize neden olmaktadır.

Karkamış kazılarında Büyük Merdiven'in ayakları altındaki geç trahribat tabakasında bazalttan bir heykel parçası bulunmuştur. Bu heykelde tahtında oturan bir tanrıçanın tasvir edilmiş olduğu öngörülmektedir (Woolley ve Barnett 1952: 240, Pl. B.64). Tanrıçanın üzerindeki kıyafet stel yüzeyinde betimlenen tanrıçanın kıyafetine neredeyse birebir olacak biçimde benzerlik göstermektedir. Woolley ve Barnett (1952: 240) kıyafetin üzerinde Assur'lu nakışların olduğuna ve hatta rozet motiflerine dikkat çekerek bunların tamamıyle Assur özellikleri gösterdiklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla söz konusu heykel parçası MÖ 650'ye tarihlendirilmektedir (Woolley ve Barnett 1952: 240). Söz konusu figür boynunda Kubaba Steli'ndeki figürün boynundaki *pektoral*in benzerini taşımaktadır. Diğer yandan stel yüzeyindeki *Kubaba*'nın elinde tutmuş olduğu volütlerle süslenmiş ayna da ortostat yüzeyindeki tasvirin elinde taşıdığı ayna ile benzerdir (Woolley ve Barnett 1952: 240, Pl. B.64b; Orthmann 1971: 275, 513, Karkamış K/6, Taf. 34f). Heykel benzeri kabartma tasvir Orthmann (1971: 275, 513) tarafından Karkamış V. stil grubuna dahil edilmiş olup Sph. III'e tarihlendirilmektedir (Orthmann 1971: 275, 513, Karkamış K/6, Taf. 34f).

Yine Orthmann (1971: 191, 275, 512) stel yüzeyindeki A31 numarası verilen yazıtın Kamanis Dönemine ait olduğunu; ancak ön yüzeydeki K/31 numaralı tasvirin farklı bir dönemde yapılmış olabileceğini vurgulamaktadır. Orthmann (1971: 512) stel yüzeyindeki tasvire göre eseri Karkamış'ın IV/V. stil grubuna dahil ederek Sph. III Dönemine (MÖ 700-600) tarihlendirmektedir. Buluntuyu yazıtı açısından değerlendiren Hawkins (2000: 141), metinde Kamanis'in saltanatı anlatıldığı için Karkamış tarihi konteksine göre steli MÖ 8. yy'ın ortalarına tarihlendirmektedir.

Mellink (1983: 355), stelin arka yüzeyinde yazıt olması nedeniyle, Kamanis tarafından yaptırılan eserin, tabanda serbest duran bir anıt olarak *Kubaba* Tapınağı'nın kült kabartması olması gerektiğini bildirmiştir.

Yakın zamanlarda stel yüzeyindeki yazıt ve tasvirin ikonografik incelemelerini yapan Marchetti ve Peker (2018: 81) eserin MÖ 790 yılında Karkamış Kralı Kumani tarafından Tanrıça *Kubaba*'ya ithaf edilmiş olduğunu bildirmektedir (Marchetti ve Peker 2018: 81).

8. 1. 3. 3. 1. 2. Karkamış A17b

A.17b Stel parçası, Karkamış'ta, "Aşağı Saray" alanında bir Roma Dönemi duvarının temelinde bulunmuştur (Woolley 1921: x, Pl. A.17b, b*; Woolley ve Barnett 1952: 175, Pl B.66a). Bazalttan yapılmış olan eser, bir bölümü korunan küçük bir stele aittir. Korunduğu kadarı ile tepe kısmı yuvarlatılmış dikdörtgen biçimlidir ve alt tarafında bir yere dikilmesini sağlayacak olan çıkıntısı mevcuttur (Woolley 1921: x, Pl. A.17b, b*; Hawkins 2000: 175, Pl. 60).

Stelin ön geniş yüzeyinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş iki figür tasvir edilmiştir (Şekil: 445) (Woolley 1921: x; Genge 1979: 154; Hawkins 2000: 175). Sağdaki büyük figürün sadece bir bölümü korunmuştur. Figür uzun bir elbise giymektedir ve belinde kralların taktığı ağ desenli enli bir kemer vardır. Kemerin sol yanına doğru kemer tokası da betimlenmiştir. Söz konusu figür arka tarafta gösterilen küçük boyutlu ikinci figürün sol elini sağ eli ile yukarı doğru kaldırmaktadır. Küçük boyutlu tasvir edilen figürün sadece baş ve sol kolu korunmuştur diğer kısımlar kırıktır. Söz konusu figür yukarı doğru kaldırılan elinde başak (?) benzeri bir nesne tutmaktadır (Woolley 1921: x, Pl. A.17b, b*; Woolley ve Barnett 1952: 175, Pl B.66a; Hawkins 2000: 175, Pl. 60).

Eserin arka ve sol taraftaki yüzeylerinde 3 satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır. Stelin tepe kısmnın da yazıtlı olduğu korunan sol kısımdan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıt kazıma tekniğinde *boustrophedon* şeklinde yazılmıştır (Woolley 1921: x; Woolley ve Barnett 1952: 175, Pl B.66a; Hawkins 2000: 175-176).

Stelin yüzeyinde yer alan metnin içeriği aşağıda verilmektedir (Hawkins 2000: 175-177):

> *"[(...?) A]za[t]iwaras, tanrının (?) yönetici-kölesi, [ülkenin] lordu(beyi) (?) Kamanis'in [hizmetkarı/torunu (?)].*
> *[...]*
> *O bu tanrıya tapsın*

(O) ona tapmayan ona karşı Tarhunzas kötülük saçsın,
ve o seneye […"

Yukarıdaki metne göre stel, Azatiwaras (?) tarafından Fırtına Tanrısı Tarhunzas'a ithaf edilmiştir (Hawkins 2000: 176).

Woolley ve Barnett (1952: 245) Kamanis Dönemine verdikleri stelin MÖ 800-750'ye tarihlendirilmesi gerektiğini bildirmektedirler.

Orthmann (1971: 39-40, 156, 191, 516) stel yüzeyinde sağ tarafta tasvir edilen figürün kemerindeki ağ deseninin Assurlu özellikler taşıdığını ifade ederek eseri Karkamış'ın V. stil grubuna dahil etmekte ve yazıtın dönemi ile ilgili olarak da Kamanis ya da sonrası bir döneme ait olabileceğini belirterek buluntuyu Sph. III (MÖ700-600) Dönemine tarihlemektedir. Eseri yazıtı açısından değerlendiren Hawkins (2000: 176) metnin içeriğinde stelin sahibinin kendisini Kamanis'in hizmetkarı/torunu olarak tanıttığı için buluntuyu Kamanis veya sonrası yani MÖ 8. yy'ın ortalarına tarihlendirmektedir.

8. 1. 3. 3. 1. 3. Karkamış A4b

A4b Steli Karkamış'ta, 1913 yılı kazılarında, Fırtına Tanrısı Tapınağı'nın avlusununun kuzey köşesinde, diğer bir deyişle *cella*nın güneydoğu ve 7 numaralı odanın güneybatı dış duvarlarının birleştiği köşede *in situ* durumda bulunmuştur (Hogarth 1914: 31; Woolley ve Barnett 1952: 167, Pl. 29).

Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış uzun dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 446-447) (Hogarth 1914: Pl. A4b). Eserin ön yüzeyinde, en üst kısımda, stelin tüm genişliğini kaplayan kanatlı güneş kursu vardır. Diskin ortasında, merkezi bölümünde düğme şeklinde çıkıntısı ve kolları arasında iki paralel kabartma hat bulunan haç motifi yer almaktadır. Haç motifi de iki kabartma bant ile betimlenmiştir. Diskin alt kenarı, iç içe geçmiş iki hilâl motifi şeklindeki gövde üzerine oturtulmuştur. Diskin iki yan kenarını ve hilâlin etrafını saran kabartma kısa tüyler gövdenin kalan bölümünü meydana getirmektedir. Gövdenin altından sarkan kısa kuyruk bölümü kabartma betimlenmiş olup yelpaze şeklinde açılmıştır ve iki uç volüt şeklinde içe doğru kıvrılmıştır. Her iki taraftaki uzatılmış kanatların her ikisi de tüylerden meydana gelen iki bölüm halinde

düzenlenmiştir. Her bölüm, tüyleri temsil eden 9-10 sıra, sırasıyla kısa ve uzun, dikdörtgen kabartma şekil içermektedir. Bu şekillller özellikle sağ tarafta kanadın kıvrımını vurgulayacak biçimde düzenlenmiştir. Sol taraftaki kanat daha düz hatlıdır (Hawkins 2000: Pl. 1).

Kanatlı güneş kursunun altında 8 satırdan oluşan kazıma tekniğinde ve *bousrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Hogarth 1914: 27-28, A4b, b*; Woolley ve Barnett 1952: 167, Pl. AB; Hawkins 2000: 80, Pl. 1). Söz konusu metin (Hawkins 1974: 71; 2000: 80-82):

> *"(Büyük Kral) Ura-Tarhunzas(Tarhundas[250]), Büyük Kral, Kahraman, Karkamış Ülkesinin Kralı, x-pa-zitis'in oğlu, Büyük Kral, Kahraman.*
> *Sura (?) ülkesinden ona karşı bir anlaşmazlık oldu*
> *ve birisi karşı ordu koydu.*
> *Güçlü Fırtına Tanrısı ve Kubaba Kral Ura-Tarhunzas'a büyük cesaret verdiler*
> *ve o, büyük cesaret sayesinde anlaşmazlığı çözdü.*
> *Bu steli Arnu… dikti*
> *yönetici Suhis'in oğlu Kubaba'nın rahibi."* dir.

Stel, Karkamış Büyük kralı Ura-Tarhunzas'ın zaferi anısına Suhi'nin oğlu Arnu… tarafından diktirilmiştir. Hawkins (2000: 80) gramer ve kelimeleri göz önünde tuttuğunda eserin Katuwas'dan 3 ya da 4 kuşak öncesine, yani MÖ 11. ya da 10. yy'a tarihlenebileceğini öngörmektedir. Bununla birlikte stelin olaylarla eş zamanlı olarak mı dikildiği yoksa daha sonra mı yapıldığı net değildir (Hawkins 2000: 80). Hawkins'e göre stel olaylarla aynı dönemde dikildi ise Katuwas'tan 3-4 kuşak önceye aittir. İlerleyen zamanlarda yapılan araştırmalarda stelin, I. Suhi'nin oğlu Astuwalamza'nın rahip olan bir kardeşi tarafından "Büyük Kralın Zaferi" adına dikilmiş olduğu da ileri sürülmüştür. Bu doğrultu da stel MÖ 10. yy'a tarihlendirilmiştir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014b: 128).

8. 1. 3. 3. 1. 4. I. Suhi

I.Suhi Steli, Marchetti tarafından Karkamış'ta yapılan yüzey araştırması esnasında, 1.Ekim.2011 tarihinde, Akropol'ün güneybatı yamacında bulunmuştur (Marchetti 2013: 354; Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 143, Tav. IV Photo 1). Araştırmacılar (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 143) eserin 1990'larda, akropolisteki kışla inşaatı sırasında,

[250] Hawkins 1974 (1974: 71) yılına ait makalesinde Büyük Kralın ismini Ura-Tarhundas olarak kaydetmekte 2000 yılına ait yayınında (Hawkins 2000: 80) ise Ura-Tarhunzas ismiyle kaydetmektedir.

buldozerle çıkarıldığını ve buluntu alanına taşındığını yüzeyindeki izlerden öngörmektedir. I. Suhi Steli'nin, akropolün kuzeybatı yamacından bulunan Kubaba Steli ile birlikte, *Kubaba* Mabet (Tapınak) Bölgesi'ne ait olduğu ileri sürülmektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 143).

Bazalttan yapılmış olan stel, tepe kısma doğru hafifçe daralan ince yapılı dikdörtgen biçimdedir (Şekil: 448). Tepe kısmı kırık ve eksiktir. Eserin ön yüzeyinde, en üstte, içinde çarpı motifi olan bir disk ve altında, kabartma tekniğinde tasvir edilmiş hilâl motifi vardır. Bu grubun altında stelin genişliğini kaplayan kanatlı güneş kursu betimlenmiştir. Kabartma bant ile konturlanmış diskin ortasında, merkezi bölümünde kabartma düğmecik olan, iç içe betimlenmiş iki adet dört kollu yıldız motifi işlenmiştir. Diskin alt kenarı, hilâl motifi şeklindeki gövde üzerine oturtulmuştur. Gövde, kuyruktan yatay kabartma bir bant ile ayrılmaktadır. Kuyruk tüyleri 10 adet dikey ve birbirine paralel kabartma şeklindeki ince dikdörtgenlerden meydana gelmektedir. Diskin iki tarafına uzanan kanatların uçları yukarıya doğru kalkıktır. Sağ taraftaki kanat oldukça tahrip olmuştur ve detaylar belirgin değildir. Sol taraftaki kanat dikey bir yiv ile iki bölüme ayrılmıştır. Her bölümdeki tüyler kanadın hareketine ve kıvrımına göre şekillendirilmiş uzun dikdörtgenlerden meydana gelmektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: Pl. 2,4):

Kanatlı güneş kursunun altında 8 satırdan oluşan, kazıma tekniğinde *bousrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 144, Fig. 1, Tav. V Photo 2-3). Stelin yüzeyindeki yazıtın transkripti (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 147-151):

> *"Büyük Kral Ura-Tarhunta, Büyük Kral, Kahraman, Karkamış Ülkesi'nin Kralı, Büyük Kral, Kahraman, Sapaziti'nin oğlu.*
> *Onun için Sura Ülkesi ile ilgili bir anlaşmazlık çıktı,*
> *Ve O orduya karşı çıktı,*
> *Kral Ura-Tarhunta'ya kuvvetli Fırtına Tanrısı ve Tanrıça Kubaba büyük cesaret [verdi],*
> *ve Onun içine BRACCHIUM-ruli koydular,*
> *ve o anlaşmazlığı çözdü.*
> *ve Kral Ura-Tarhunta'nın sevgili yoldaşı (?), Hükümdar, Karkamış Şehri'nin ülke Lordu Suhi bu steli dikti."*

Bu stel, Karkamış bölgesinin Büyük Kralı Ura/Tarhunta'nın zaferini kutlamak (anmak) adına Karkamış şehrinin yöneticisi I. Suhi tarafından diktirilmiştir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 147; 2014b: 128-129).

Stel yüzeyinde en üst bölümde yer alan güneş ve hilâl motifinin varlığı MÖ 2. binyıla tarihlenen ve Nevşehir Avanos ilçesinde ele geçen stelin anlatıldığı bölümde ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. III. Ur Döneminden itibaren üst üste yerleştirilen güneş ve ay sembolleri mevcuttur, ayrıca Ebla'dan ele geçen bir stel yüzeyinde de aynı tasvir görülmektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 144).

Günümüze kadar açığa çıkarılan veriler ışığında, Demir Çağı'nda, üzerinde bir güneş ve hilâl olan kanatlı güneş kursu Anadolu'da, yalnızca Karkamış kabartmalarından bilinmektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 144). Kanatlı güneş kursu Karkamış'ta Büyük Krallar için kullanılmış ve hiçbir yönetici, "Büyük Krallar" soyu sona erdiğinde bile bu sembolü kullanmamıştır (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 144). Karkamış'ta kanatlı güneş kursu, stellerin haricinde, Büyük Merdivenlerin yukarısında, "Kraliyet Kapısı"nın olduğu yerde, bazalttan bir parça yüzeyinde (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.36c) ve yeni döenm kazısında bir parça yüzeyinde tespit edilmiştir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: 144, Dip not: 7). Anadolu dışında, Demir Çağı'nda güneş ve hilâl sembolü Halep'ten, MÖ 10. yy'a tarihlendirilen Fırtına Tanrısı Tapınak alanındaki bir kabartmada (Orthmann 1971: Aleppo 1, Taf. 4c) ve Tell Afis'ten akropolisten geldiği öngörülen ve MÖ 8-7. yy'a tarihlendirilen bazalttan bir stel yüzeyinde (Mazzoni 8-9, Fig. 3) mevcuttur.

8. 1. 3. 3. 1. 5. Karkamış A16c

Stel, Karkamış'ta, Aşağı Saray yakınlarında yüzeyde bulunmuştur (Woolley 1921: ix, Pl. A.16c).

Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan ve muhtemelen konik formlu olması gereken stel, 3 ana parça ve küçük parçaçıklar şeklinde kırıktır (Şekil: 449). Eserin üst bölümü parçalar arasında en iyi korunandır (Woolley 1921: ix; Hawkins 2000: 82, Pl. 2).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, üst bölümde, merkezinde kabartma haç (?) olan bir güneş ve altında çift kabartma konturlu hilâl sembolü ve bu grubun alt kısımında ise stelin tüm genişliğini kaplayan kanatlı bir güneş kursu yer almaktadır (Woolley 1921: ix; Hawkins 2000: 82, Pl. 2). Kabartma bant ile konturlanan diskin merkezinde bir yıldız (?) ve yıldızın kolları arasında ikili kabartma hatlar bulunmaktadır. Diskin alt bölümü iki kanat arasındaki dar bir gövde üzerine oturmaktadır. Dar gövde bir şeritle iki yandan çevrelenmiştir. Yan bantların asılı uçları, her iki tarafta birer kıvrım oluşturmak suretiyle dışa doğru kıvrılarak birer volüt oluşturmaktadır. Bu volütlerin arasında, dar gövdenin altından sarkan tüyler birbirine paralel beş adet uzun dikdörtgenlerden oluşmaktadır. Diskin iki tarafında, iki yana açılan kanatlar gövdeyi sınırlayan kabartma şeridin devam ettirilmesiyle, kabartma hat ile sınırlandırılmıştır. Sağ tarafta kanadın olduğu bölüm tahrip olsa da sol taraftaki kanadın ucunun yukarı doğru kıvrık olduğu görülebilmektedir. Kanatlar tüylerden oluşan üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Her bölüm tüyleri temsil eden birbirine paralel kabartma dikdörtgenlerden meydana gelmektedir. Aşınma nedeniyle tüy sırası belirgin değildir; ancak tüyleri temsil eden kabartma şekiller kanadın kıvrımını vurgulayacak biçimde düzenlenmiştir (Hawkins 2000: Pl. 2).

Genel görünüm olarak kanatlı güneş kursu üst bölümündeki güneş ve hilâl sembolünden daha küçük görünmektedir.

Stelin ön yüzeyinde, kanatlı güneş kursunun altında ve sol taraftaki dar yüzeyinde kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Stelin sağ taraftaki dar yüzeyi tahrip olmuştur ve Hawkins'e göre (2000: 82) olasılıkla bu bölümde yazıt yoktur. Korunan yazıtta geçen ifadeler (Hawkins 2000: 82):

"Büyük Kral Tudhaliyas (?), Kahraman, Karkamış Bölgesinin Kralı ....."

Hawkins (2000: 82) okunan yazıya göre, stelin yazarının Tudhaliyas olması gerektiğini öngörmektedir (Hawkins 2000: 82). Yazarın adı Hitit İmparatorluk Dönemi Üslûbu'nda yazılmıştır (Hawkins 2000: 76). Bu Tudhaliyas'ın KELEKLİ Steli'nde adı geçen ve yönetici II. Suhi'nin çağdaşı olan Tudhaliyas olabileceği ifade edilmektedir (Hawkins 2000: 76-77, 82). Bununla birlikte Tudhaliyas'ın şeceresi bilinmemektedir; ancak

Suhi'nin oğlu Katuwa'nın, Karkamış'tan A11b+c numaralı yazıtında görüldüğü kadarıyla Ura-Tarhunzas'ın torunlarını sürgün ettiğinden bahsetmektedir. Bu da, Tudhaliyas'ın Ura-Tarhunzas'ın halefi hatta onun soyundan olabileceğini düşündürmektedir (Hawkins 2000: 76-77, A11b+c, 101-108; Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2014a: Dip Not 6). Dolayısıyla bu stelin Karkamış A4b Steli'nden daha eski olmaması gerektiğini bildirmek suretiyle eseri MÖ 11 ya da 10. yy'a tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 82).

Geç Hitit Döneminde "Büyük Kral" isimlendirmesinin dört adayı Karkamış'ın kralları (Kuzi-Tešup, x-pa-zitis, Ura-Tarhunzas ve Tudhaliyas) olarak görülmektedir (Hawkins 2000: 77). Beşinci de günümüz Malatya sınırlarındaki, POCULUM-PES.*67 Ülkesi'nin Fırtına Tanrısı'na adanmış olan Elbistan KARAHÖYÜK Steli'ndeki ülkeye barışçıl bir ziyaret yapan Büyük Kral'dır ki bu kralın Karkamış Büyük Kralı olmadığı düşünülmektedir (Hawkins 2000: 77).

8. 1. 3. 3. 1. 6. Karkamış A12

A12 Steli 1912 yılı kazılarında, Aşağı Saray alanında, B33 numaralı Büyük Aslanlı bloğun hemen önündeki merdivende, esere ait parçalar ise "Hilâni" yakınlarındaki çakıl taşı döşeli yolda bulunmuştur (Woolley 1921: vii, Pl. A12). Araştırmacılar stele ait parçaların kasıtlı kırıldığını ve buluntunun özgün yerinin "Herald's Duvarı" yakını olduğunu belirtmişlerdir (Woolley ve Barnett 1952: 176, 187, 273).

Eser büyük bir stele ait parçadır. Stelin dört yüzeyinde de 4 satırdan oluşan kabartma tekniğinde ve *bousrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Şekil: 450) (Hawkins 2000: 112-114, Pl. 22-23). Ön yüzeydeki bir saç örgüsü bantın altından başlamaktadır. Metnin içeriği aşağıdadır (Hawkins 2000: 113-114):

> *"Ben yönetici Katuwas, tanrılar tarafından sevilen, Karkamış'ın bölge yöneticisi, Suhis'in [oğlu] […,*
> *Bu tarlalara doğru babalarım ve büyükbabalarım yürümedi, ama Tarhunzas, Karhuhas ve Kubaba Tanrıları benim önümde yürüdüler ve şavaş arabaları [ordusu] içinde taşıdım*
> *[ve …..] aldım*
> *Nehir ülkesi ve Sapisi şehrini mahvettim*
> *Ve Awayana şehrinin duvarları / surları ….100 …. ile yıktım*
> *Tecrübe için bir / onlar bana ….. yaptı*
> *Ve […*
> *Doğruluğumla onun gözbebeğine girdim*
> *Ona canlı kurban (olarak) gittim*

Ona tecrübe, koruma ("kalkan") ve kazanç ("satış") için gittim
ve bunu onun önünde ... zorladım
Ve sefer tarafından övüldü
... Tanrıça Hepat [....."
Diğer kırıklar okunamıyor

Yukarıdaki metinde Katuwas'ın saltanatı yer aldığı için stel, Hawkins tarafından (2000: 113) MÖ 10. veya erken 9. yy'a tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 3. 1. 7. Karkamış A18j

A18j Steli, Hilâni alanında, "Water Gate"ten uzak olmayan bir alanda, Roma Dönemi tabakasının üst seviyesinde bulunmuştur (Woolley 1921: xi).

Bazalttan yapılmış olan stel konik formdadır, kendinden yuvarlak kaideye sahiptir (Şekil: 451). Buluntunun yüzeyinde, üst kısımdan başlayıp, dikey olmak üzere, sağa yani kaideye doğru devam eden, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Stelin tepe kısmına yakın alanda bazı işaretler yok olmuştur (Hawkins 2000: 195, Pl. 76). Eser yüzeyindeki yazıt (Hawkins 2000: 195-196):

"[Bu anıtı (?)] Kubaba'nın önünde Atatalas (?) dikti."

Tanrıça *Kubaba*'ya ithaf edilen stel, Hawkins (2000: 196) tarafından kesin olmamakla birlikte MÖ 9-8. yy arasına tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 3. 1. 8. Karkamış A18a

A.18a Steli, Karkamış'ta, Aşağı Saray Alanı'ndaki kazılarda bulunmuştur (Woolley 1921: x).

Eser konik formdadır ve alt kısmı kırılmıştır (Şekil: 452) (Woolley 1921: A.18a, a*; Hawkins 2000: Pl. 74.56). Buluntunun ön taraftaki geniş yüzeyinde 2 sırası korunan, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Hawkins 2000: 194):

"(Ben) yönetici Pisamitas
....."

Hawkins (2000: 194) eserin bir mezar taşı (?) olabileceğini ve kesin olmamakla birlikte MÖ 9-8. yy'a tarihlendirilebileceğini belirtmektedir.

8. 1. 3. 3. 1. 9. Karkamış A18h

A.18h Steli, Karkamış'ta, duvarların dışında, İstasyon yakınlarındaki bir Roma Dönemi evinin içinde bulunmuştur (Woolley 1921: xi, Pl. A.18h). Stel dikdörtgen blok şeklindedir. Eserin ön taraftaki yüzeyinin üst kısmında, öne doğru çıkıntı yapan bir bant ve bantın yüzeyinde, kabartma tekniğinde, 4 adet mazgal tasvir edilmiştir ancak bu kısım sonraki dönemlerde tahrip olmuştur (Şekil: 453) (Hawkins 2000: 180, Pl. 63). Stelin ön taraftaki yüzeyinde, kabartma bantın altında 1 sıra, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Woolley 1921: xi, Pl. A.18h, h*; Woolley ve Barnet 1952: Pl. AC; Hawkins 2000: 180). Eser Woolley tarafından (Woolley 1921: xi) *altar* şeklinde tanımlanmakla birlikte Hawkins (2000: 180) buluntunun bir mezar taşı olduğunu belirtmektedir. Buluntunun yüzeyindeki yazıtta şunlar yazmaktadır (Hawkins 1989: 193; 2000: 180-181):

> *"Bu stel güneş tarafından kutsanan Zitis için.*
> *Ben kendime zamanlarımı hatırlattım (?)*
> *ve WAWARAMIS'e gittim (ben öldüm?)*
> *O TARPI- için,*
> *ona karşı dururs a tanrılar davacı olsun."*

Yukarıdaki Luvi Hiyeroglifi yazıttan anlaşıldığı üzere eser Zitis'in mezar stelidir (Hawkins 2000: 180-181). Hawkins'e göre (2000: 180) Zitis Zahananis'in babasıdır. Eserin Tilsevet ve A5a Stelleri'nden erken olabileceği yani MÖ 8. yy'dan erken bir tarihe verilebileceği belirtilmektedir (Hawkins 2000: 180-181).

8. 1. 3. 3. 1. 10. Karkamış A5a

A.5a Steli, Karkamış'ta, akropoldeki "*Kubaba* Tapınağı"nı açığa çıkartmak amacıyla yapılan kazılarda, ikincil kullanım olarak, geç dönem tabakalarında bulunmuştur (Wooleey ve Barnett 1952: 213, Pl. 49, 50a). Dikdörtgen blok biçimli stelin ön taraftaki yüzeyinin üst kısmında, öne doğru çıkıntı yapan bir bant ve onun da yüzeyinde, kabartma tekniğinde, 4 mazgal tasvir edilmiştir (Şekil: 454) (Hawkins 2000: 181, Pl. 64-65). Söz konusu kabartma bantın altında 4 sıra, kazıma tekniğinde, *boustrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Hogarth 1914: 28, Pl. A5a, 5*; Hawkins

2000: 181). Buluntu Hogarth (1914: 28) tarafından *altar* şeklinde tanımlanmakla birlikte Hawkins (2000: 181), eserin bir mezar taşı olduğunu ifade etmektedir.

Stel yüzeyinde mevcut olan yazıt (Hawkins 2000: 182-184):

"Bu güneş tarafından kutsanan Zitis'in oğlu Zahananis'in steli.
Ben hayattayken,
Ben kesinlikle abim için …. yapmadım,
… bir de … parçalayarak yok etmedim.
Ve benim için babam ve annem TARPU<NA>LAHI için durdular,
ve benim için NAHUTİ, ARHA PU ettiler.
ve benim zamanlarım için [ben/onlar] hatırlatmadılar?
…. Ben kendimi burada hatırlattım.
Ve yemin ile … TARPUNALA'larım ondan sonra yeryüzünün(dünyanın) kutsal leydisi ve
…. Güneş önünde dursun.
Ve benim (için) o yüzden ….
Ve benim için ondan sonra TARPUNALI'larım faydalı (?) olsun.
Fakat [(O)] TARPI(WA) için [bu] stele karşı durursa,
onun için yeryüzünün (dünyanın) kutsal leydisi TARPIWA dursun,
ve [O] [Onun ….] için O …. yok etsin!"

Yukarıdaki Luvi Hiyeroglifi yazıta göre eser, Zitis'in oğlu Zahananis'in mezar stelidir ve Hawkins tarafından (2000: 182) MÖ 8. yy'a tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 3. 1. 11. Karkamış A5b

Karkamış 5b numaralı stelin buluntu yeri hakkında bilgi verilmemiştir. Özgün biçimi dikdörgen blok şeklinde olması gereken eser, Roma Döneminde mezar steli olarak kullanıldığı için bir bölümü kesilmiştir (Hogarth 1914: 28; Hawkins 2000: 185, Pl. 66). Stelin ön taraftaki yüzeyinin üst kısmında, öne doğru çıkıntı yapan bir bant ve onun da yüzeyinde, kabartma tekniğinde mazgal tasvir edilmiştir (Şekil: 455). Söz konusu bantın altında bir bölümü korunan 2 sıra, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Hawkins 2000: 185). Hogarth (1914: 28) eseri *altar* şeklinde tanımlamaktadır; ancak Hawkins (2000: 185) buluntunun bir mezar taşı olduğunu belirtmektedir.

Stel yüzeyindeki yazıtta korunduğu kadarıyla şunlar kaydedilmiştir (Hawkins 1989: 193; 2000: 185-186):

"Ben kendim Nunuras günlerime geçtim,
ve kendi zamanlarımı hatırlattım."

Söz konusu mezar steli benzer diğer örneklerle karşılaştırmak suretiyle Hawkins (2000: 185) tarafından MÖ 8. yy'a tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 3. 1. 12. Karkamış A4c

A4c Steli, Karkamış'ta, Aşağı Saray Alanı'nda, Fırtına Tanrısı Tapınağı'nın 3 numaralı odasında[251] bulunmuştur (Woolley ve Barnet 1952: 167). Eserin ön taraftaki yüzeyinin üst kısmında, öne doğru çıkıntı yapan bir bant ve bantın yüzeyinde, kabartma tekniğinde, 4 adet mazgal tasvir edilmiştir (Şekil: 456) (Hogarth 1914: Pl. A4c, c*; Woolley ve Barnet 1952: 167, Pl. 36; Hawkins 2000: 186, Pl. 67.49). Bu kabartma bantın altında 1 sıra, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Hogarth 1914: 28, Pl. A4c, c*; Hawkins 2000: 186). Buluntu Hogarth tarafından (1914: 28) *altar* şeklinde tanımlanmakla birlikte Hawkins (2000: 186) eserin bir mezar taşı olduğunu kaydetmektedir.

Stel yüzeyindeki yazıtta korunduğu kadarıyla geçen ifadeler (Hawkins 2000: 187):

> *"[Bu] stel (…. birisinin…)*
> *Ben kendime kendi zamanlarımı …. hatırlattım."*

Söz konusu eser mezar stelidir ve benzer diğer örneklerle karşılaştırmak suretiyle Hawkins tarafından (2000: 187) MÖ 8. yy'a tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 3. 1. 13. Yunus

Stel, 2010 yılında, Karkamış'ta, Yunus Mezarlığı'nın ana tepesinin güney sırtında, yol çalışması esnasında, bir Roma Dönemi oda mezarında ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Peker 2014: 189).

Stel dikdörtgen biçimlidir ve alt kısmında kırık vardır (Şekil: 457) (Peker 2014: 189, Tav. XVII-XVIII). Eserin ön taraftaki geniş yüzeyinde 2 satır, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Peker 2014: 189, Fig. 1, Tav. XVII-XVIII). Aşağıda, stelin yüzeyindeki yazıt sunulmaktadır (Peker 2014: 190-192):

---

[251] Woolley ve Barnet'in 1952 yılı yayınında 29 numaralı levhada 3 numaralı odada A4a Steli yazmaktadır (Woolley ve Barnet 1952: Pl. 29). Hogarth'ın 1914 yılı yayınında A4c Steli Fırtına Tanrısı Tapınak girişinin sol tarafındaki odada (Hogarth 1914: 28 devamındaki plan) Woolley'in 29 numaralı planda Altar yazan mekânında gösterilmiştir. Woolley'in Levha 36'daki (Woolley ve Barnet 1952: 167, Pl. 36) Fırtına Tanrısı Tapınağı resmine bakıldığı zaman stelin 3 numaralı odada yer aldığı görülmektedir.

"Bu, yorumcular, Tasa ve Sarpuwani'nin stelidir.
(Ve) onlar için, bu stel iyilik için yapılmıştır.
Ve bizim oğlanlarımızdan önce yorumcular tarafından libasyon yapıldı.
Her kim (bu stele) zarar vermek için ayağa kalkarsa (karşı durursa) Tanrı(lar) davacı olsun."

Yukarıda anlatımı yapılan mezar steli Peker tarafından (2014: 189) MÖ 8. yy'a tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 3. 2. Kelekli

Kelekli Steli, Gaziantep ili, Karkamış ilçesine bağlı Kelekli köyünün kuzeyinde, köye 10 dakikalık mesafedeki bir alanda bulunmuştur (Hawkins 2000: 92-93). Stel ile ilgili ilk bilgi veren Chapot'tur (1902: 192-193) ve stelin bulunduğu köyün, Fırat'ın sağ kıyısında, Birecik ve Jerablus arasında "Kelleklu Oğlu" isminde bir yerleşim olduğunu kaydetmiştir.

Stelin üst ve alt bölümleri kayıptır (Hawkins 2000: 92, Pl. 9). Korunduğu kadarıyla, kenarları hafifçe yuvarlatılan stelin aşağı doğru darldığı anlaşılmaktadır. Buluntunun ön tarataki geniş yüzeyinde, saç örgüsünden (*guilloche*) oluşan bir bant üzerinde karşılıklı duran iki figür tasvir edilmiştir (Şekil: 458) (Orthmann 1971: 44; Hawkins 2000: 92, Pl. 9).

Her iki figürün de omuzlarından üst kısmı, kolları da dahil olmak üzere kayıptır. Sol taraftaki figür, dilerinin yukarısında, baldırlarında biten kısa bir etek giymektedir. Belinde düz bir kemer takılıdır. Figürün bacak kasları belirgindir. Diz kapağı betimlenmiştir. Bacakları kaslı gösterilmiştir ve ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Hawkins 2000: 92). Bu figür Hawkins'e göre (2000: 92) Fırtına Tanrısı'dır. Fırtına Tanrısı'nın karşısındaki figür ayak bileklerine kadar uzanan, ön tarafı kısa arka tarafı daha uzun bir elbise giymektedir. Stel yüzeyindeki yazıttan yönetici olduğu anlaşılan figürün, sağ bacağı uzun elbisesinin altından dümdüz adeta gibi bir hat ile tasvir edilmiştir. ve ayaklarında ucu kıvrık botlar vardır. Bu figür Hawkins'e (2000: 92) göre bir yöneticiye ait tasvirdir.

Saç örügüsü bantın altında ve stelin iki dar yüzeyinde 4 satırdan oluşan kabartma tekniğinde ve *bousrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Hawkins 2000: 92). Metnin içeriği aşağıdadır (Hawkins 2000: 93).

> *"Ben yönetici Suhi, Karkamış ülkesinin bölge yöneticisi, Astuwatamanzas'ın […. oğ]lu (?).*
> *ve Kral Tudhaliyas sevgili kızımı (evlenerek) yanına alırsa ….,*
> *kendimi […"*

Orthmann (1971: 44, 517) steli, yüzeyindeki tasvirler açısından değerlendirdiğinde sol tarafta yer alan figürün bacak ve diz kapaklarının işlenişi açısından Karkamış'ın II/III. stil grubuna dahil ederek Sph. II Dönemine (MÖ 950-700) tarihlendirmektedir. Karkamış'ta basma düzlemini *guilloche* motifinin meydana getirdiği kabartmalar, Karkamış C/1-C/12, Karkamış C/14a (Orthmann 1971: Taf. 23d-e, Taf. 24a-f, Taf. 25a-c, d) ortostatlarında izlenebilmektedir. Söz konusu ortostatlarda yer alan tasvirler Karkamış III. stil grubu ve Sph. II Dönemine tarihlendirilmektedir. Karşılıklı duran figürlerin ayaklarındaki ucu kıvrık ayakkabılar da Karkamış III. stil grubuna dahil edilen, Karkamış C/1'deki Fırtına Tanrısı'nın (Orthmann 1971: Taf. 23d-e), Karkamış E/3'teki Fırtına Tanrısı'nın (Orthmann 1971: Taf. 26/b), Karkamış E/5'teki demonların (Orthmann 1971: Taf. 26/d), Karkamış E/12'deki Fırtına Tanrısı'nın (Orthmann 1971: Taf. 28d) ayakkabılarına benzerlik göstermektedir. Stel yüzeyindeki tasvirlerde dikkat çeken bir başka özellik tanrının karşısındaki yönetici figürün elbisesinin arka etek ucunun uzatılmış olmasıdır. Bu özellik Karkamış'ta kadınlar alayının olduğu Karkamış F/9-F10 (Orthmann 1971: Taf. 30a-b) ortostatlarında izlenmektedir; ancak onlar hem kadın kıyafetleridir hem de yönetici figüründeki etek kenarı kadar uzatılmamıştır. Yönetici figürlerinde, bazı tasvirlerde de tanrı figürlerinde giyilen uzun kıyafetlerin arka etek ucunun uzatılması Malatya kabartmalarındaki tasvirlere özgü görülmektedir (Orthmann 1971: Darende, Taf. 6a, Malatya A/3-A/4, TAf. 39d-e, Malatya A/6, Taf. 40a, Malatya A/5a, Taf. 40b, Malatya A/9b, Taf. 41b, Malatya A/10, Taf. 41c, Malatya A/11, Taf. 41f). Darende Steli Sph. II/III (Orthmann 1971: 44, 517), Malatya A/3-A/4, A/5a, A/6, A/9b, A/10-11'de yer alan tasvirler Sph. II ?'ye (Orthmann 1971: 520-522) tarihlendirilmektedir. Karkamış'ta bu tarz kıyafetlerin betimlenmemiş olması belki de Suhi'nin kişisel tercihi olabileceği gibi sanatçının kattığı bir yorum olma ihtimali de söz konusudur.

Stelin tarihlendirmesine döndüğümüzde, Orthmann'ın Kelekli Steli için vermiş olduğu tarih aralığı uzundur; çünkü stel yüzeyindeki yazıt yönetici Suhi'ye aittir. Bu nedenle bahsi geçen yazıta göre stel Hawkins (2000: 93) tarafından MÖ 10. yy'a tarihlendirmektedir.

8. 1. 3. 3. 3. Gürçay

2012 yılında Karkamış ekibine yapılan bir bildiri ile Gaziantep ili, Karkamış ilçesine bağlı Gürçay köyünde, Karkamış Barajı yakınlarında ve yöredeki mezarlıkta olmak üzere iki adet yazıtlı parça bulunmuştur. Söz konusu iki parça her ne kadar birleşmese de, bazaltın cinsi, stelin kalınlığı, yüzeylerindeki tasvir kalıntısının birbirine uyumu nedeniyle iki parçanın tek bir stele ait olduğu tespit edilmiştir. Parçalardan birisine KH.12.O.486, diğerine ise KH.12.O.487 numarası verilmiştir (Marchetti ve Peker 2014: 182).

Korunan iki parçaya göre stelin yan yüzeyleri özenli bir şekilde düzleştirilmişken arka yüzeyi kaba bir şekilde düzeltilmiştir (Marchetti ve Peker 2014: 183).

KH.12.O.486 numaralı birinci parçanın ön yüzeyinde yüksek kabartma tekniğinde tasvir edilen bir erkek figürünün sol omzu ve sol kolu görülmektedir (Şekil: 459). Figür kısa kollu bir tunik/elbise giymektedir ve sol kolunu dirsekten kıvırıp göğsüne doğru çevirmiştir. Sol eliyle omzuna takılı bir yayı tutmaktadır. Üst kolunda iki ucu açık olan bir pazubent [252] takılıdır. Pazubentin açık iki ucu karşılıklı durmamaktadır. Figürün bileğinde iki adet bilezik görülmektedir. Bileziklerin arka tarafında, bir ucu bileğe takılan ve birleşme bölümü kuş gagasına benzeyen aparata takılı ipin diğer ucu, üst kol bölümünde, torkun altında kolu sarmaktadır. Söz konusu aparat yay tuttuğu için kol koruyucusu olarak yorumlanmaktadır. Omza takılı yayın üst köşesi ve figürün omzu arasında birkaç hiyeroglif işaret korunmuştur (Marchetti ve Peker 2014: 183, Fig. 3).

İkinci parça, mezarlıktaki ikincil kullanım esnasında çekiçle düzleştirildiğ için kabartma tam seçilememektedir. Parçanın alt kısmında sadece bir dirsek ile bir elbisenin alt kısmı görülebilmektedir (Marchetti ve Peker 2014: 182-183, Tab. XV-XVI). İki parça

[252] Marchette ve Peker'in (2014: 183) yayınında söz konusu pazubent tork olarak kaydedilmiştir.

birleştirildiği zaman, her ne kadar ikinci parçadaki figürün kalıntısı düzleştirilmiş olsa da, naturalistik bir silüet ortaya çıkmaktadır. Bu durumda stelin orijinal genişliğinin 0,85 m, yüksekliğinin ise 2,10/2,20 m olabileceği öngörülmektedir (Marchetti ve Peker 2014: 183, Tab. XV, Photo: 2).

Korunan iki parçanın ölçülerine göre figürün nasıl durması gerektiği yönünde görüş bildirilmektedir. Korunan ikinci parçaya göre figürün sağ kolunun dirseği de tespit edilmiştir. Bununla birlikte dirsek ucunun göründüğü bölümdeki korunan alanın darlığı nedeniyle sağ kolun sol kola paralel olarak değil de dikey olabileceği yönünde görüş bildirilmektedir (Marchetti ve Peker 2014: 183).

Stel yüzeyindeki figür, omzuna takılı yay nedeniyle bir tanrı tasviri şeklinde tanımlanmaktadır (Marchetti ve Peker 2014: 183-184). Bununla birlikte kabartma figürün yönetici olabileceği de imkân dahilindedir.

Bu kabartma izlerinin yanı sıra stelde, eksikleri olsa da, 4 satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt korunmuştur (Marchetti ve Peker 2014: 183, Tab. XVI). Söz konusu yazıt kazıma tekniğinde ve *bousrephedon* şeklinde yazılmıştır (Marchetti ve Peker 2014: 184-185). Bu yazıtın içeriği (Marchetti ve Peker 2014: 184-187):

> *"…benim…*
> *…bozuyor / yok ediyor*
> *ve ona karşı Tarhunta*
> *ve T[anrıça Kubaba]*
> *davacı (şikayetçi) olsunlar!"* dır.

Stelin parçalarının bulunduğu alanın yakın çevresinde yapılan araştırmalar neticesine bir yerleşimin varlığı saptanamamıştır. Bu nedenle stelin Fırat Vadisi boyunca, kuzeyden Karkamış'a giden bir yolun kenarına dikilmiş olabileceği yönünde görüş bildirilmektedir (Marchetti ve Peker 2014: 184).

Stel yüzeyindeki figürün yüksek kabartma tekniğinde betimlenmesi, kolun işlenişindeki doğal üslûp özellikleri dikkate alınarak ve bunun yanı sıra stel yüzeyindeki Luvi Hiyeroglifininin yazım tekniğine göre eser, MÖ 8. yy'a veya biraz daha erkene tarihlendirilmektedir (Marchetti ve Peker 2014: 184-185).

8. 1. 3. 3. 4. Dülük Baba Tepesi

Antik Doliche kentinin yakınlarında, kutsal alanının yer aldığı Dülük Baba Tepesi, Gaziantep'in 10 km kuzeybatısında yer almaktadır (Bulgan vd.: 2003: 197-200).

Dülük Baba Tepesi'ndeki kutsal alanın ilk keşfinin 1907 yılında, Belçikalı araştırmacı Franz Cumont tarafından gerçekleştirildiği bildirilmektedir (Çobanoğlu vd. 2016: 90). Aynı araştımacının bu alanda tespit ettiği mimari kalıntıları Iuppiter Dolichenus Tapınağı ile bağdaştırdığı da kaydedilmiştir (Çobanoğlu vd. 2016: 90). Münster Üniversitesi'nin Kommagene Araştırmaları kapsamında, Küçük Asya Araştırma Merkezinin idaresinde, 1998 ve 2000 yıllarında Doliche Antik kentinde, akropolün eteğindeki Mitras kutsal alanında ilk araştırmalar yapılmıştır (Blömer ve Winter 2005: 195-196; E. Winter 2011: IX; 2015: 248-249). Bu alanın, Roma İmparatorluk Dönemindeki Mithras Kültü'nün Türkiye sınırlarındaki ender yerlerinden olduğunun keşfinden sonra arştırmalar Dülük Baba Tepesi'ne kaydırılmıştır. Dülük Baba Tepesi'nde, 2001 yılında geniş çaplı yüzey araştırmasıyla birlikte topografik ölçümler ve jeofizik çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Bulgan vd.: 2003: 197-200; Blömer ve Winter 2005: 196). Tüm bu araştırmalar neticesinde, Dülük Baba Tepesi'nde 2002 yılında başlatılan kazılar günümüzde de devam etmektedir (Güllüce vd. 2004: 29-40; Blömer ve Winter 2005: 196-209; E. Winter 2011: IX; Blömer vd. 2019: 651-670).

Yapılan araştırmalar neticesinde, Dülük Baba Tepesi'ndeki kutsal alanda Demir Çağı, Hellenistik-Roma Dönemi ve Orta Çağa ait bir tabakalanma mevcuttur (Blömer ve Winter 2013: 365).

Dülük Baba Tepesi Demir Çağı'ndan Hıristiyan Orta Çağa kadar kutsal bir yer olarak gelişmiş ve kült uygulamaları kesintisiz olarak izlenebilmiştir (E. Winter 2014: 3-16; Blömer ve Winter 2005: 210). Kazı çalışmaları sonucunda burada Orta Demir Döneminden itibaren bir kutsal alanın olduğu belirlenmiştir. Geç Demir Dönemine tarihlenen adak çukurlarında kült uygulamalarının varlığı kanıtlanmıştır. Demir Çağı'nda tapınım gören Fırtına Tanrısı Adad/Teşup'un Roma İmparatorluk Döneminde Jupiter Dolichenus kültüne dönüşümü tüm detaylarıyla ortaya konmuştur ve Dülük

Baba Tepesi'nin Jupiter Dolichenus'un merkez kutsal alanı olduğu tespit edilmiştir (Blömer ve Winter 2005: 210; Witer 2014: 1-16; Winter ve Blömer 2018: 9, 53).

Zirve Plâtosunun kutsal alanında yer alan Orta Çağ Mar Salomon (Kutsal Süleyman) Manastırı'nın dolgu tabakasında, 2011 yılında, büyük bir stel parçası tespit edilmiştir (Blömer ve Winter 2013: 364, Res. 5; Blömer ve Messerschmidt 2014: 23; Çobanoğlu, Blömer ve Winter 2016: 93). İnce taneli bazalttan yapılmış olan stelin korunan parçasına göre, biçim olarak arka yüzeyinin hafif yuvarlatılmış olduğu belirlenmiştir. Stelin ön yüzeyi tasvirlidir. Kavisli arka yüzeyi kabartma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıtlıdır ve yazıt "DÜLÜK BABA TEPESİ 1" olarak adlandırılmaktadır (Blömer ve Winter 2013: 364, Res. 5; Blömer ve Messerschmidt 2014: 23-24).

Stel kırık olduğu için özgün durumundan sadece sağ taraftaki bölümünün korunmuş olduğu ifade edilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 23). Ön yüzeyde bir kadın figürünün üst gövdesi, sol kolu, sol eli, sağ kolun bir bölümü ve boynu korunmuştur (Şekil: 460). Burada tasvir edilen, sol tarafa doğru yönlendirilmiş ayakta duran bir kadın figürüdür (Blömer ve Messerschmidt 2014: 23). Örgü şeklindeki saçı sol omzu üzerinden yukarı doğru kıvrılmaktadır. Saçın duruşu ve korunan bölümlere göre baş ve bacaklar profilden gövde ise cepheden tasvir edilmiştir. Boynunun küçük bir bölümü korunmuştur. Üzerinde yuvarlak yakalı kısa kollu bir elbise ve bu elbisenin de üzerinde kenarları süslü bir örtü ya da manto bulunmaktadır. Baş bölümü kırık olduğu için örtünün başın üzerinden mi ya da sadece omzu üzerinden mi aşağı doğru indiği anlaşılamamaktadır. Belindeki beş sıralı, yuvarlatılmış kabartma şeritlerden oluşan enli kemerin bir bölümü bu örtünün altında gizlenmektedir. Abartılı bir şekilde kaslı betimlenen omuzlarında sağ omuz sol omza göre daha yukarıda görünmektedir. Sol omuz aşağı doğru durmaktadır. Kollarının belirgin hatları örtünün altından görülecek biçimde tasvir edilmiştir. Sol kolunu dirsekten kıvırmak suretiyle göğsü üzerine getirmiştir. Yukarıya doğru kaldırdığı sol elinde yuvarlak bir nesne tutmaktadır. Elin duruş yönü doğru değildir. Sol el sağ el görünümünde betimlenmiştir. El ve parmakların işlenişi doğal görünüme uygun değildir. Parmak boğumları ve özellikle başparmağın tırnağı işlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte parmakların arasındaki açıklık fazla olduğu için bu durum ele şematik bir görünüm kazandırmaktadır (Blömer ve

Messerschmidt 2014: Taf. 7.1). Göğsü üzerindeki bu sol elinde bir iğ/ağırşak[253] tutmakta olduğu öngörülmektedir. Bileğinde ucu açık bilezik takılıdır (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24). Sağ kolunu ise hafif bir açı ile ileri doğru uzatmıştır (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24).

Dülük Baba Steli'ndeki figür, ayakta durması açısından Orthmann'ın yapmış olduğu sınıflandırmaya göre "Geç Hitit Sanatında Ana Kadın Tanrılar" grubuna (Orthmann 1971: 276-277) dahil edilerek Sph. II'ye ait olması gerektiği belirtilmiştir (Orthmann 1971: 276-277; Blömer ve Messerschmidt 2014: 23). Sola dönük duruşu, saç işlenişi ve ellerin pozisyonu açısından Birecik Steli'ne benzetilmektedir ve bu nedenle eksik kısımların tamamlaması Birecik Steli'ne uygun yapılmıştır (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24). Birecik Steli'ndeki tanrıça figürünün uzun elbise giymesinden dolayı bu figürün de elbisesinin ayak bileklerine kadar uzun olması gerektiği ifade edilmektedir. Saç işlenişi de anılan stelle benzerlik göstermekle birlikte Birecik Steli'nde saç, omzun yukarısından kıvrılmaktadır ve omza değmemektedir. Birecik Steli'ndeki tanrıçanın başında polos olduğu için her ne kadar bu stelde baş bölümü kırık ve eksik olsa da kadın figürünün bir polos takması gerektiği ileri sürülmüştür. Kırık olan sağ elinde de bir ayna tutmuş olabileceği ifade edilmiştir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24).

Dülük Baba Steli'nde korunan sol elin çok özensiz betimlenmesine karşın omuzların örtünün altından, kasları görünecek biçimde tasvir edilmesinin Orthmann'ın sınıflamasına göre Sph. II'den itibaren görülmeye başlandığı bildirilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24). Orthmann'ın bu Sph. II sınıflamasının da MÖ 9 yy'ın ortasında denk geldiği ifade edilmiştir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24). Dülük Baba Steli ise rölyefin stili ve arka yüzeyindeki yazıt açısından MÖ erken 9. yy'a tarihlendirilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 24).

Tanrıçanın kimliği açısından tasvir edilen figürün *Kubaba* olduğu belirtilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 25-27).

[253] Blömer ve Messerschmidt (2014: 24), elinde tutulan yuvarlak nesnenin üst kısmında sopa şeklinde bir çıkıntı olduğunu ve bu nedenle iğ olması gerektiğini bildirmektedir.

Stelin arka yüzeyinin yuvarlatılmış kısmına göre söz konusu eserin özgün halinde çok daha geniş olması gerektiği bildirilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 27). Buna göre tanrıçanın sol tarafında, yani baktığı yönde, bir başka figürün daha bulunabileceği ileri sürülmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 27). Bu görüşe göre stel yüzeyinde bir tanrı çift olması muhtemeldir. 2007 yılında Dülük Baba Türbesi'nde Roma Dönemine ait bir stel açığa çıkarılmıştır. Bu stelin tasvirli ön yüzeyinde ana sahneyi bir tanrı ve tanrıça çifti oluşturmaktadır (Blömer 2011: 69-72, Taf. 19). Söz konusu Roma Dönemi stelde sol tarafta *Iuna Regina* (Ana Tanrıça) bir geyik üzerinde ayakta dururken karşısındaki *Jupiter Dolichenus* (Fırtına Tanrısı) bir boğa üzerinde ayakta durmaktadır. Tanrı ve tanrıçanın tasvir üslûbu, vücut proporsiyonları, kıyafetleri ve atributları tamamen Geç Hitit Dönemi tanrı ve tanrıça figürleri ile çok yakından benzerlik göstermektedir (Blömer 2011: Taf. 19; Blömer ve Messerschmidt 2014: 28). İki stel arasındaki fark her iki tanrıçanın sol ellerinde tuttukları atributlardır. Dülük Baba Steli'nde tanrıça göğsü üzerindeki sol elinde bir iğ tutmaktayken, Roma Dönemi tanrıçası sol eliyle bir nar kavramaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi stelinde tanrıça karşısındaki partneri olan tanrıya doğru bakmaktadır. Her iki stel karşılaştırıldığında Roma İmparatorluk Döneminde Geç Hitit Döneminin tanrı ve tanrıça figürlerinin kopyalanmış olduğu ifade edilmektedir. Geç Dönem stelini yapan usta mutlaka Geç Hitit Dönemi eserinin özgün halini bilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 28). Dolayısıyla Dülük Baba Steli'ndeki tanrıçanın karşısında da, günümüzde kayıp olan bir tanrı figürünün olması gerektiği ileri sürülmüştür (Blömer ve Messerschmidt 2014: 28).

Stelin arka yüzeyindeki Luvi Hiyeroglifi yazıtta, korunduğu kadarıyla, "*İmmramuwas adlı bir avcının bu steli diktiği*"nin yazdığı bildirilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 29-30). Diğer yandan Poetto (2016: 38) stel yüzeyindeki yazıtta aşağıdaki ifadelerin olduğunu bildirmektedir:

> *"……. ve …… adı silinir*
> *…..ona karşı bu Tanrı Sas(s)a…."*

Stel diken ya da bir tanrı ya da tanrıçaya adayan kişiler, sosyo ekonomik anlamda hükümdar aile üyeleri ya da akrabaları olan kimselerdir. Hatta steli diken kişi bir rahip de olsa, siyasi kimliği ve gücü olan bireydir. Bu nedenle Dülük Baba Steli için de aynı

durumun geçerli olması gerektiği, steli diken kişinin siyasi anlamda güçlü bir yönü olması gerektiği hususunda vurgu yapılmıştır (Blömer ve Messerschmidt 2014: 30).

Stel yüzeyinde yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiş olan figürün tasvir edilmesinde çok kaliteli bir işçilik söz konusu değildir. Daha önce de belirtildiği gibi sol eldeki parmaklar oldukça şematizedir. Örtü altında görünen her iki omuz bölgesi ve kol kasları farklılık göstermekte olup doğal bir görünüme sahip değildir. Söz konusu üslûp özellikleri Blömer ve Messersschidt (2014: 25-26) tarafından, Orthmann'ın (1971: 148-150) Geç Hitit Sanatı üslûp özellikleriyle karşılaştırılmak suretiyle, stel yüzeyindeki figürün tasvir edilmesinde Sph. II etkilerinin olduğu belirtilmektedir. Stel yüzeyindeki yazıtın paleografik verilerinin de MÖ 9. yy'ı işaret etmesi dolayısıyla stel MÖ erken 9. yy'a tarihlendirilmektedir (Blömer ve Messerschmidt 2014: 30).

8. 1. 3. 3. 5. Körkün

Körkün Steli, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesine bağlı Körkün köyünden 2 km uzaklıktaki A. Gökboncuk'un üzümbağında tarla sürülürken bulunmuştur (Kalaç 1969: 164).

Stel dikdörtgen formdadır, ön yüzeyi düz arka yüzeyi ise kavislidir. Geniş olan ön yüzeyinde bir basma düzlemi üzerinde, sağ tarafa yönlendirilmiş Fırtına Tanrısı tasviri vardır (Şekil: 461) (Kalaç 1969: Abb. 1- 2; Orthmann 1971: 52, 235, 241, Taf. 38f). Başının üzerinde kanatlı güneş kursu ile tasvir edilen figür stelin sağ tarafına yakın bir şekilde yerleştirilmiştir (Orthnmann 1971: 52).

Sahnenin en üstündeki kanatlı güneş kursu, stelin ön yüzeyini ortalayacak biçimde yerleştirilmiştir. Üst bölümünde aşınma nedeniyle tahribatlar mevcuttur. Merkezi bölümde gövdeyi bir hilâl meydana getirmektedir. Hilâlin içine bir disk oturtulmuştur. Aşınmalar nedeniyle diskin içerisinde bezeme olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Hilâlin iki tarafından birbirine paralel, verev biçiminde aşağı doğru inen ve biri daha ince olmak üzere, çift kabartma bant kuşun trapez biçimli gövdesini meydana getirmektedir. Geniş olan kabartma bantın asılı durumdaki alt ucu dışa doğru kıvrılarak volüt şeklini meydana getirmektedir. Bu volütlerin arasında, gövdenin alt bölümüne asılı olacak biçimde şeklillendirilmiş kuyruk dokuz adet birbirine paralel dikddörtgen

şekillerden oluşmaktadır. Gövdenin her iki tarafına uzatılmış kanatların her biri derin bir hat ile iki bölüme ayrılmaktadır. İç kısımlardaki kanat bölümünde tahribatlar olduğu için birbirine paralel kabartma tekniğinde betimlenen ve uç kısmı yuvarlatılmış tüy sırasının 8-9 adet arasında olabileceği görülmektedir. İkinci bölümdeki tüyler de sekiz sıralı dikdörtgen biçiminden meydana gelmiş olup onlarında uçları yuvarlatılmıştır. Karşıdan bakıldığında sağ taraftaki kanat içbükey bir görünümde olup uç kısmı hafifçe yukarı doğru kalkıktır. Sol taraftaki kanatta ise dışbükey bir sivrileşmenin kanat kıvrımı dikkati çekmektedir ve üst kanat tüyü de bu şekle uydurulmuştur. Sol kanadın ucu da sağ kanat gibi hafifçe yukarı doğru sivrilmektedir (Hawkins 2000: Pl. 58-59).

Kanatlı güneş kursunun altında, stelin sağ tarafına yaklaştırılmış olan tanrı figürünün başı profilden, gövdesi cepheden, bacaklar ve ayakları profilden betimlenmiştir. Figür, iki çift boynuzlu konik bir başlık takmaktadır. Boynuzlar hilâl biçimlidir ve alt sıradakilerin ucu başlığa doğru belirgin biçimde kıvrılmaktadır. Başlığın tepe bölümünde konik bir ponpon bulunmaktadır ve ponponun tepe kısmı kanatlı güneş kursunun kuyruğu ile birleşmektedir. Tanrının dar alnı kavislidir. Burun ve ağız bölümü tahrip olsa da dudaklarının sıkıca kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Başlığın altıyla birleşik kalın kabartma kaşın alt ucu aşağı doğrudur. Burun kökünden başlayan göz iri badem biçimli olup, alt ve üstten derin bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Yanağı dolgun ve etli görülmektedir. Yanak ve ağız kavisli bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Kulağı yüz kontürünü meydana getirecek biçimde verev yerleştirilmiştir. Kulağın önünden ve başlığın üst kısımından başlayan sakal dolgun yanağı açıkta bırakmak suretiyle dar çenesin de kaplayarak aşağı doğru daralarak inmektedir. Yatay sıralar halinde kabartmalarla dalgalı bir görünüm verilen sakalın alt ucu buklelerle sonlansa da düz bir hattı yansımaktadır. Sakal nedeniyle boyun görünmese de orta yükseklikte bir enseye sahiptir. Başın ön tarafındaki görünüm sol omza direkt oturtulmuştur. Başlığın altından çıkan tek örgü saç aşağı doğru nmekte ve sağ kolu altında volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Tanrı figürü kısa kollu, kolun kenarları kabartma bantlı bir bluz ve yırtmaçlı kısa etek giymektedir. Eteğin yırtmaç bölümü kısa püsküllüdür. Alt ucu da aynı tarzda bir sıra kısa püsküle sahiptir. Beli enli ve düz bir kemer ile sıkıştırılmıştır. Düz kemer alttan ve üstten şift sıra kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Enli kemere kabzası sağ tarafta görülen uzun bir kılıç takılmaktadır. Bu kılıç tanrının gövdesinin arkasında

gösterilmektedir. Dirsekten kıvırarak ileri uzattığı sol elinde üç çatallı yıldırım demeti ve yıldırım demetinin altında da ters duran bir buğday/arpa başağını da kavramıştır. Yukarı doğru kaldırdığı sağ elinde, sap delikli, çift ağızlı bir balta savurmaktadır. Baltanın her iki ucu da balyoz benzeri kütlevi bir görünüme sahiptir. Sağ kolunda pazubent benzeri bir nesne dikkati çekmektedir. Yıldırım demeti ve başak tuttuğu sol kolunun omzu yuvarlatılmış ve hafif yukarıda dururken, sağ omuz diğerine göre daha aşağıdadır. Figürün bacakları kaslıdır. Yumru şeklinde ve çift kabartma bantlı diz kapakları profilden betimlenmekle birlikte yandan bakıldığı zaman sol diz kapağının görüntüsü cephedendir. Her iki diz kapağının altında derin bir oluk diz kapağından bacağın arka sınırına kadar, bacak boyunca, verev bir hat ile uzanmaktadır. Ayaklarında, üstten bağcıklı, arkası verev hatlarla desteklenmiş yüksek konçlu ayakkabılar[254] vardır. Sağ ayak bileğinde, yüksek koncun altından ayak bilek kemiği görülmektedir. Bu da yumuşak deriden bir ayakkabı giymiş olduğunu göstermektedir (Orthmann 1971: 52, 147, 235; Hawkins 2000: 171-172, Pl. 58-59). Stelin ön yüzeyinde, tanrı figürünün arka planında kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Stelin kavisli arka ve yan yüzeylerinde kazıma tekniğinde yazılmış $3^{1/2}$ satır Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Hawkins 2000: 171-172, Pl. 58-59).

Stelin yüzeyinde yer alan metnin içeriği (Hawkins 2000: 172-175):

> *"Ben Kazupis (?) Azinis'in oğlu.*
> *Ben kendimi 30 sene (için),*
> *(ve) yöneticinin tercih ettiği güvenilir kişiliğimi göz önünde tutarak, sonra hiçbir şekilde*
> *Kubaba ve Tarhunza'nın emriyle ..... yapmadı.*
> *Kral Astirus kendi için zanaat evleri yaptığı zaman,*
> *Ben burada bu Halabelili (Halep'li) Tarhunzas'ı oturttum.*

(arka yüzey)

> *Benim torunum (ve) büyük torunum benim için ... ... ordu tarafından övülen önüne çıktı.*
> *(O) bu tanrıya bir …… kanlı sunu versin*
> *Nanasis (ya da) çocuktan alan kişi ona karşı yer ve gök davacı olsun!*
> *Benim sevdiğim Karım (?) Nanasis, (bana?) kalpten bir çocuk verdi.*
> *(O) bu üzüm bağını ondan alırsa, Nanasis'ten, (veya) çocuktan, (veya) torundan, (ya da) büyük torundan ....."*

Stel yüzeyindeki Fırtına Tanrısı'nın başı güneş kursunun altında betimlenmek istendiği için gövdesine göre geride doğru durmaktadır. Boynundan itibaren vücudu ise stel yüzeyinin sağ tarafına doğru yerleştirildiği için genel görüntü olarak doğallıktan uzaktır. Tanrı, güçlü bir görünüme sahip olsa da başın geride gövdenin ise ön tarafta olması

[254] Orthman (1971: 52), yüksek konçlu ayakkabıları sandalet olarak tanımlanmaktadır.

dengesiz bir duruşa neden olmaktadır (Orthmann 1971: 52). Üst gövde vücudun alt kısmına göre daha dardır. Belin kemer ile sıkıştırılması üst gövdeye üçgen bir görünüm vermektedir. Bununla birlikte hafif bir kalça yuvarlaklığı izlenimi de uyandırmaktadır. Bacakları hareket halindedir. Tanrı figürünün uzuvları yuvarlatılmıştır ve genel duruşu ile güçlü bir görünüme sahiptir. Tanrı bitkisel sembol tutmakla birlikte hem yıldırım demeti hem de silah taşımaktadır. Sol elinde başak, sağ elinde balta tutması ile İslahiye 2 Steli'ne benzerlik gösterirken başak ile de İvriz 1.2. Kaya Kabartması'yla paralellik taşımaktadır (Orthmann 1971: 241). İvrizdeki tanrı, yazıtından da anlaşıldığı üzere Hava Tanrısıdır. Hava Tanrısı'nın bitki sembolleri ile birlikte betimlenmiş olması Macqueen (1959: 178) tarafınan "Telipinu benzeri figür" başka bir deyişle bereket getiren Hava Tanrısı olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte İvriz'deki Hava Tanrısı yağmur ile değil kaynak suyu ile ilgilidir ve betimlendiği kayanın olduğu yerdeki kaynak suyu da buna bir işarettir (Macqueen 1959: 178; Orthmann 1971: 241). Bor yazıtında "Bağın Hava Tanrısı"ndan söz edilmektedir (Orthmann 1971: 242). Körkün Steli'nde tanrının sol elinde başak ile birlikte yıldırım demeti tutmuş olması, onun kaynak suyundan ziyade yağmur ile ilişkilendirilebileceğini de göstermektedir.

Körkün Steli'nin yüzeyindeki yazıtta betimlenen figürün Halep'in Hava Tanrısı olduğu kaydedilmektedir (Orthmann 1971: 242, 244). Ayrıca bu örnek Halep'in Fırtına Tanrısı'nın yayılım alanını göstermesi açısından da önem taşımaktadır (Orthmann 1971: 244).

Figürün başlığı geleneksel Geç Hitit özellikleri yansıtmaktadır. Tek örgü saç, yırtmaçlı kısa etek de Hitit özellikleri göstermektedir. Bununla birlikte sakalın bukleler halinde betimlenmiş olması farklı özellliği yansıtmaktadır (Orthmann 1971: 52).

Orthmann (1971: 147, 242), eser yüzeyindeki tanrı figürünün betimlenme tarzının Karkamış'ın III. stil grubuna karşılık geldiğini bildirmektedir. Diğer yandan tanrının sakal işlenişi açısından da Sph. III Dönemine ait bir sınıflamaya ait olması gerektiğine işaret edilmektedir. Dolayısıyla stelin taşralı bir heykeltraşın elinden çıkmış olabileceği yönünde görüş bildirilerek eserin Karkamış III Dönemine ait olması gerektiği kaydedilmektedir (Orthmann 1971: 147). Bununla birlikte yukarıda dikkat çekilen tüm

verileri değerlediren Orthmann (1971: 551) steli Sph. II/III şeklinde geniş bir zaman aralığı vermektedir. Genge (1979: 179-180) Körkün Steli'nde tasvir edilen Fırtına Tanrısının 1B grubuna (spiral kıvırcık sakallı tanrılar) ait olduğunu belirtmekte ve yazıttaki "Astiru" ismine göre de eseri MÖ 825/800'e tarihlendirmektedir. Buluntunun yüzeyindeki yazıtı temel alarak değerlendiren Hawkins (2000: 172) de Astirus'un saltanatı döneminden bahsedildiği için steli MÖ 9. yy'ın sonlarına tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 3. 6. Aydınkaya

Stel, 1995 yılında, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesi, Aydınkaya köyünde yapılan inşaat faaliyetleri esnasında bulunarak Gaziantep Arkeoloji Müzesi'ne getirilmiştir (Balcıoğlu 1998: 95; Öğüt 2012: 425). Bazalttan yapılmış olan stel üst kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru daralan konik formludur (Şekil: 462) (Balcıoğlu 1998: 95). Alt kısmında bir yere sabitlenmesini sağlayan zıvana çıkıntısı mevcuttur (Balcıoğlu 1998: Res. 1, Şek. 1; Öğüt 2012: Abb. 2).

Stelin ön yüzeyi ince bir bant ile çerçevelenmesi ve kabartma şeklinde bir basma düzlemiyle niş görünümüne sahip olmuştur. Basma düzlemi üzerinde, ayakta duran Fırtına Tanrısı sağ tarafa doğru yönlendirilmiştir. Tahrip olan baş kısmı profilden, gövdesi cepheden bacakları yine profilden tasvir edilmiştir. Tepe kısmında yuvarlak çıkıntısı olan konik başlığı iki çift boynuzludur. Gözü tam seçilememekle birlikte burnu iridir. İnce dudaklar da burun gibi aşağı doğru işlenmiştir. Yüzünü kaplayan uzun sakalı, dikdörtgen biçiminde aşağı inmiş olup, göğsünde düz bir hatla sonlanmaktadır. Uzun bıyığının ucu yukarı doğru kıvrılmaktadır. Saç detayları belirgin olmamakla birlikte, uzun saçı sağ koltuğunun altından helezon şeklinde kıvrılmıştır. Kalın ve yüksek boyunludur. Yuvarlak yakalı kısa kollu bir bluz ve yırtmaçlı bir etek giymektedir. Etek dizlerin üzerinde bitmektedir. Eteğin kenar ucu kısa saçaklıdır. Düz ve enli bir kemer ile beli sıkılmıştır. Kemere, vücudunun arkasından geçen bir kılıç takılmıştır. Kılıcın uzun kabzası sağ tarafta, uç kısmı da sol tarafta işlenmiştir. Kabzanın uç kısmı köşeleri yuvarlatılmış dörtgen formludur. Dirsekten hafif kıvırarak ileri uzattığı sol elinde üç çatallı bir yıldırım demetinin uzun sap kısmından kavramaktadır. Dirsekten bükerek yukarı doğru kaldırdığı sağ kolu balta savurma hareketini göstermektedir. Sağ omzunun üzerinde, üst üste olacak biçimde iki yuvarlak ve en altta

bacak sembolü olması muhtemel işaretler mevcuttur[255]. Adım atar pozisyounundaki bacakları kaslıdır. Özellikle alt bacak kasları belirgindir. Arka bacağının diz kapağı işlenmiştir. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Öğüt 2012: 427-428, Abb. 2).

Genel görünüm olarak Fırtına Tanrısı figürü sahnenin orta bölümünde değil biraz daha sol tarafa yakın betimlenmiştir. Başı, vücut oranlarına göre büyük tasvir edilmiştir. Sol omzu sağ omzuna göre daha düşük seviyede olması ve adım atma pozu ile hareket halinde bir görünüm sağlanmıştır.

Tanrı figürü başlığı, saç işlenişi, sakalı, elinde üçlü yıldırım demeti tutmasıyla Körkün Steli'nde (Orthmann 1971: 38f) betimlenen Fırtına Tanrısına benzemekle birlikte Körkün Steli'ndeki figürün başı geriye doğru dururken Aydınkaya Steli'nde tasvir edilen tanrının başı öne doğru hafif eğiktir.

Tanrının kıyafeti, belindeki kemeri ve kemere takılıp gövdesinin arkasından geçen kılıcıyla, Kürtül (Orthmann 1971: Taf. 38e), Körkün (Orthmann 1971: 38f), Til Barsib B/1 (MÖ 895/865?) (Orthmann 1971: Taf. 53c), Til Barsib B/3 (Orthmann 1971: Taf. 53e; Genge 1979: 61, Abb. 17), Halep (Genge 1979: Abb. 18) Stelleri'ne benzerlik göstermektedir; ancak kılıçların kabzaları ve ölçüleri farklılık göstermektedir.

Tanrı figürünün elinde tuttuğu yıldırım demeti Cekke (Orthmann 1971: Taf. 5d), Til Barsib B/1 (Orthmann 1971: Taf. 53c) Stelleri'nde tanrının elinde tuttuğu yıldırım demetine benzerdir.

Balcıoğlu (1998: 96), Fırtına Tanrısı'nın başlık ve sakal işlenişinin Arami etkisinde olduğunu belirterek eseri MÖ 850 yılına tarihlendirmektedir. Öğüt ise (2012: 436), Fırtına Tanrısı'nın tasvir edilişinde çevre bölgelerden ele geçen stellerin de değerlendirilmesi suretiyle özellikle başlığı ve saç işlenişi açısından MÖ 10. yy'a tarihlendirmektedir (Öğüt 2012: 436).

[255] Balcıoğlu 1998 yılındaki yayınında bu işaretleri hiyeroglif yazısına benzetmiştir (Balcıoğlu 1998: 96). Öğüt ise bu işaretleri bir asanın ucundaki bezemeler olarak yorumlamıştır (Öğüt 2012: 427-428).

8. 1. 3. 3. 7. Asmacık (Til Halit)

Stel, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesi Asmacık köyünde (Eski Adı Til Halit) Halit Güvenç isimli bir şahsın evinde bulunmuştur (Hawkins 2000: 565). Eserin üst ve alt sol köşesi kırık ve eksiktir. Ön yüzeyinde geniş bir basma düzlemi üzerinde, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş ayakta duran Fırtına Tanrısı figürü yer almaktadır (Şekil: 463). Baş, bacaklar ve ayaklar profilden, üst gövde cepheden tasvir edilmiştir. Başın bir bölümü kırık olmasına rağmen göğsü üzerine inen sakal görülebilmektedir. Dalgalı saçları ensesi üzerinde kabarıktır. Diğer yandan sırtına doğru inen at kuyruğu sağ kolunun altında spiral şeklinde kıvrılmıştır. Boynu oldukça kısadır. Sol omzu geniş ve yuvarlatılmış sağ omzu ise dardır. Kısa kollu ve dizleri üzerinde biten bir elbise giymektedir. Kısa kolların kenarları kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Elbisenin etek ucunda da bir bant bulunmaktadır. Belindeki enli ve düz kemerde kabzası sağ tarafta ucu sol tarafta görünen bir kılıç takılıdır. Kılıcın kabzası hilâl şeklindedir. Sol kolunu dirsekten dik bir açıyla kıvırarak yukarı doğru kaldırmıştır ve elinde kancalı bir silah (?) tutmaktadır. Sağ kolunu gövdesi yukarı doğru kaldırmıştır. Duruş itibarıyla muhtemelen bir balta savurmaktadır (?). Adım atma pozisyonundaki bacaklarında alt ve üst kaslar betimlenmiştir. Sol bacak önde sağ bacak geridedir; ancak sağ bacağın büyük bir kısmı kırıktır. Korunan sol ayağına göre ucu yukarı kıvrık ayakkabılar giydiği anlaşılmaktadır (Hawkins 2000: 564-565, Pl. 322).

Stelin arka yüzeyinde, üst bölümde olmak üzere, kabartma tekniğinde yazılmış üç sıra Luvi Hiyeroglifi yazıt korunmuştur. Satırların arası kabartma bir bant ile ayrılmıştır. Yazıttaki ifadeler (Meriggi ve Poetto 1980: Tav. XXIX, Nr: 36; Hawkins 2000: 565):

> *"(O) kaçıran olan .....*
> *Ona doğru …… koyuyorlar, ve Ona ...."* dır.

Eser Hawkins tarafından MÖ 9. yy'a (?) tarihlendirilmiştir (Hawkins 2000: 565).

8. 1. 3. 3. 8. Tünp 1

Tünp 1 Steli 23.5.1965 tarihinde, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesi, Tünp (Yazılı) köyünde yaşayan M. Bozhüyük tarafından Gaziantep Müzesi'ne getirilmiştir (Hawkins 2000: 154). Bir bölümü kırık olan eserin sağ tarafı tamamen kırık ve kayıp olduğu için özgün biçimi bilinememektedir. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde bir bölümü korunmuş, 4

satırdan oluşan kazıma tekniğinde ve *bousrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Şekil: 464) (Hawkins 2000: 154, Pl. 45). Metnin içeriği aşağıdadır (Hawkins 2000: 155-156):

"…] O Santatiwaris'in oğlu […]aratalas (?)'tan toprak aldı /aldılar,
(diyorki): "taştan …. olan şeyleri çıkartıyoruz"
…] aşağıda dünya (yeryüzü) Ia-ean (?)dır,
ve yukarda gök Itawean (?)dır
(O) (bunu) TARPI- yaparsa ,
gümüşten bir MİNA ve bir MANASAHAN WASHA-dır.
Fakat bu işlerin içinde (?) olmayan kişi,
[…"

Yukarıdaki metne göre eser arazi satın alma dökümanıdır. Santatiwaris'in oğlu […]aratalas ile bir alıcı arasındaki kayıt işlemleridir. Alıcının ismi kayıptır (Hawkins 2000: 154). Metinde Kamanis'in saltanatı anlatıldığı için Karkamış tarihi konteksine göre stel, Hawkins (2000: 154) tarafından MÖ orta 8. yy'a (?) tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 3. 9. Tilsevet (Ekinveren)

Tilsevet (Ekinveren) Steli, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesine bağlı Tilsevet (Ekinveren) köyünde yaşan D. Yılmaz adlı şahıstan satın alınmıştır (Kalaç 1968: 315). Kalaç'ın Tilsevet (Ekinveren) köyüne yaptığı ziyarette eserin Roma Dönemi mezarlığından sökülerek köye getirildiği öğrenilmiştir. Stel, Roma Dönemine ait bir lahitin kenar taşı olarak kullanılmıştır. Araştırmacıya göre (Kalaç 1968: 315) buluntu, mevcut köyün de üzerine konumlandığı höyükten çıkarılmak suretiyle, söz konusu mezarlık alanında ikincil olarak kullanılmıştır. Dikdörtgen blok biçimli stelin ön taraftaki yüzeyinin üst kısmında, öne doğru çıkıntı yapan bantın yüzeyinde, kabartma tekniğinde, 3'er basamaklı mazgal tasvir edilmiştir (Şekil: 465) (Hawkins 2000: 178, Pl. 62). Stelin ön taraftaki yüzeyinde, kabartma bantın altından başlayan 3 sıra, kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Kalaç 1968: 315-316; Hawkins 2000: 178). Söz konusu yazıtta aşağıdaki ibareler yazmaktadır (Hawkins 1989: 193; 2000: 178-180):

"Bu steli Uwawas dikti (?)
Ben kendime (?) kadınlık dönemlerimi hatırlattım,
ve ben (erkekçe) söz verdim
fakat kadınca davrandım.
Bu steli çocuklarım benim iyiliğim için diktiler.
(O) bu stele karşı TARPI(WA) durursa,
(Ona) karşı tanrılar davacı olsun."

Uwawas'ın mezar steli olan bu eser Hawkins tarafından (2000: 178-179) MÖ 8. yy'a tarihlendirilmektedir.

8. 1. 3. 4. Kilis

Kilis ilinde 1 adet stel bulunmuştur.

8. 1. 3. 4. 1. Kilis/Göllüdağ

Kilis ili, Kaleceik ilçesi, Göllüdağ bölgesinden bulunan stel 1967 yılında Gaziantep Arkeoloji Müzesine getirilmiştir (Balcıoğlu 1998: 96).

Stel, üst kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formadadır. Sağ tarafa yönlendirilmiş bir hayvanın üzerinde ayakta duran tanrı da sağ tarafa yönlendirilmiştir (Şekil: 466). Kaba bir işçilik gösteren stelde tahribat olduğu için figürün detayları seçilemese de Fırtına Tanrısı tasviri olması gerektiği öngörülmüştür (Balcıoğlu 1998: 96, Res. 2, Şek. 2). Fırtına Tanrısı'nın başının ön ve arka tarafında birer rozet tasviri bulunmaktadır. Tanrının başı profilden, gövdesi cepheden, bacak ve ayakları yine profilden betimlenmiştir. Sakallı figürün yüz detayları seçilememektedir. Boynu ince ve uzundur. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi dizlerinin üzerinde sonlanmaktadır. Belinde ince ve düz bir kemer vardır. Kemere taktığı kılıç belinin arkasında kalmaktadır ve sağ kolunun aşağısında uç kısmı görülmektedir. Kılıcın kabzası işlenmemiştir. Sol kolunu hafif dirsekten kıvırarak ileri doğru uzatmıştır ve elinde yıldırım demeti tutmaktadır. Gövdesinin arkasından yukarı kaldırdığı sağ elinde sap delikli balta tutmaktadır (Balcıoğlu 1998: 96, Res. 2). Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır. Sol ayağı boğanın (?)[256] ensesine yakın sırt kısmına basmaktayken sağ ayağıyla da sağrısına basmaktadır. Boğanın detayları seçilememektedir.

Tanrının üzerindeki kıyafet belkide Halep Steli'ndeki (MÖ 910/880) (Genge 1979: Abb. 18) tanrı figürünün kıyafetine benzer yapılmaya çalışılmaıştır; ancak figürü oyan usta bu konuda çok yetenekli olmadığı anlaşılmaktadır. Kilis Steli'nde eteğin alt ucu içbükey bir görünüme sahiptir. Bu modelleme kasıtlı mı yapıldı ya da yeteneksiz bir elin ürünü mü bilinememektedir. Bununla birlikte Arslantaş Steli (MÖ 900/870) (Genge 1979: 98,

[256] Balcıoğlu bu hayvanın aslan (?) olması gerektiğini bildirmiştir (1998: 96).

Abb. 34) yüzeyinde betimlenen figürün içbükey etek ucu söz konusu steldeki figürün kıyafetini de andırmaktadır.

Tanrı figürünün başının iki yanındaki rozet motifi Til-Barsib Steli'nde (MÖ 750 civarı) (Genge 1979: 32, Abb. 115), aslan üzerinde tasvir edilne tanrının başlığı üzerindeki rozet motifini andırmaktadır.

Stel, Balcıoğlu tarafından (1998: 96) MÖ 1050-850'ye tarihlendirilmiştir.

8. 1. 3. 5. Değerlendirme

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde toplam 31 adet stelin varlığı belirlenmiştir. Bunlardan 4'ü Adıyaman'dan, 5'i Şanlıurfa'dan, 21'i Gaziantep'ten ve 1 adedi de Kilis'tendir. Gaziantep'ten bulunan stellerin 13'ü Karkamış arkeolojik kazılarında ele geçmiştir. Diğerleri ise çevre ilçe ve köylerden tekil buluntular şeklindedir.

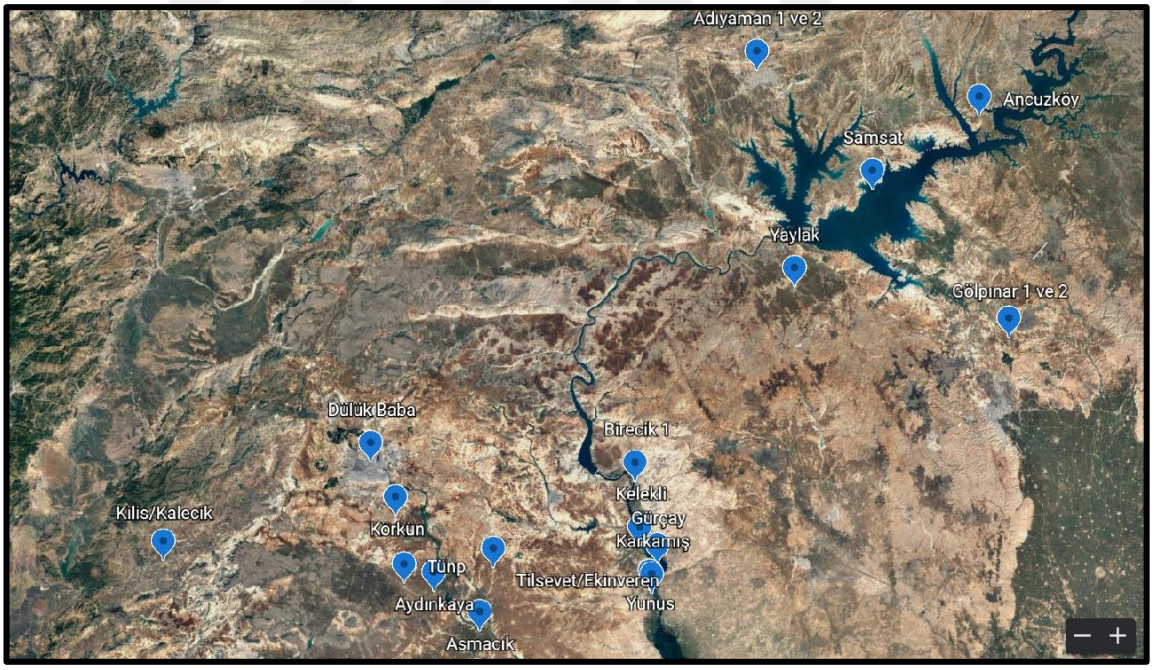

Harita 36: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Stelleri iki ana grupta değerlendirilmektedir: **1)** Anikonik Steller ve **2)** İkonik Stellerdir.

1) Anikonik Steller: Bu grupta yer alan stellerin tümü yazıtlı olmakla birlikte farklı formlara sahiptir. Üst kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru genişleyen konik formlu (Karkamış A4b, I. Suhi Steli, Karkamış A16c), blok halinde dikdörtgen formlu (Karkamış A12), kendisinden kaideli silindirik formlu (Karkamış A18j), üst kısmı düz, aşağı doğru genişleyen konik formlu (Karkamış A18a), üst kısmı mazgal ile sınırlandırılmış dikdörtgen formlu (Karkamış A18h, Karkamış A5a, Karkamış A5b, Karkamış A4c, Tilsevet), yanlardan üste doğru daralan dikdörtgen formlu (Yunus Steli), üst kısmı sivriltilmiş konik formlu (Tünp 1)'dur.

Söz konusu anikonik steller yüzeylerindeki yazıtların konusuna göre 3 grupta değerlendirilebilir:

1a) Kralların zaferleri adına tanrı ve tanrıçalar için dikilmiş zafer stelleri: Karkamış A4b, I. Suhi Steli, Karkamış A16c, Karkamış A12, Karkamış A18j Stelleri'dir. Bu stellerden Karkamış A4b, I. Suhi ve Karkamış A16c numaralı stellerde, en üst alanda kanatlı güneş kursu ve kanatlı güneş kursu üzerinde hilâl ve içi bezemeli disk sembolleri yer almaktadır.
1b) Mezar Stelleri: Karkamış A18a, Karkamış A18h, Karkamış A5a, Karkamış A5b, Karkamış A4c, Yunus ve Tilsevet Stelleri bu gruptadır. Karkamış A18a ve Yunus Steli haricinde olanların en üst kısımları mazgal şeklinde bezeme ile sınırlandırılmaktadır.
1c) Arazi satın alma kaydı: Tek bir örnek olan Tünp 1 Steli ile temsil edilmektedir.

2) İkonik Steller: Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen konik formlu, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru çok hafif genişleyen konik formlu, üstü düz köşeleri yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralan dikdörtgen formlu, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış (?) aşağı doğru düz inen dikdörtgen formludur. Bir tanesinin de elips biçiminde olduğu görülmektedir. Bazı stellerin aşağı kısımlarında bir yere dikilmelerini sağlayacak olan zıvanalar mevcuttur.

İkonik steller yüzeylerinde betimlenen tasvirler açısından 5 grupta değerlendirilir: **2a)** Tanrı Tasvirli, **2b)** Tanrıça Tasvirli, **2c)** Tanrı ve Kral Tasvirli, **2d)** Yönetici Tasvirli ve **2e)** Yönetici ve Yardımcısı ya da Halefi Sahnesidir.

2a) Tanrı Tasvirli Steller: Tanrı tasvirli steller iki alt gruba ayrılmaktadır. **2a1)** Ayakta tek başına duran tanrı tasvirleri, **2a2)** Bir hayvan üzerinde ayakta duran tanrı tasvirleridir.

2a1) Ayakta tek başına duran tanrı tasvirleri: Bu gruptaki steller *in situ* durumda değildir. Ya tarımsal faaliyetler esnasında ya da inşaat çalışmalarında bulunmuştur. Bununla birlikte söz konusu stellerden Körkün ve Şekerli'nin yüzeylerinde yazıt da vardır. Körkün Steli'nde tanrının ismi Halepli Tarhunzas olarak kaydedilmektedir. İmar faaliyetlerinin yanı sıra üzüm bağları ve tanrıya yapılması gereken kanlı sunuların kaydı yer almaktadır. Şekerli Stelin'de de Körkün Steli'nde olduğu gibi Tanrı Tarhunzas adı yazmaktadır. Bu steller *in situ* durumda bulunmamış olsalar da Körkün Steli'nin bir üzüm bağında ele geçmiş olması ve stel yüzeyindeki yazıtta da üzüm bağlarının kaydının yer alması büyük bir tesadüf müdür? Kanaatimizce söz konusu steller her ne kadar silahlarla donatılmış olsalar da bereket ile ilgili olmak üzere, açık alanlarda dikili olması gerekmektedir.

Bu gruptaki steller, tanrıların ellerinde tuttukları atributları açısından yine 3 alt gruba ayrılmaktadır:
2a1A: Sağ elinde orak benzeri silah tutan Fırtına Tanrısı (Adıyaman Steli),
2a1B: Sol elinde yıldırım demeti, sağ elinde çift ağızlı balta tutan Fırtına Tanrısı (Yaylak (?), Şekerli, Körkün, Aydınkaya Stelleri),
2a1C: Ellerinde tuttuğu atributları anlaşılamayan tanrı (Asmacık Steli) olarak saymak mümkündür.

2a1A grubundaki Adıyaman Steli her ne kadar sağ elinde orak benzeri bir atributla ayrılmış olsa da başlık, saç ve kıyafet işlenişleri açısından 2a1B grubunda yer alan figürlere benzerlik göstermektedir. Yaylak Steli, Şekerli, Körkün ve Aydınkaya Stelleri'nden tanrı figürünün kaba işlenişi açısından tamamen ayrılmaktadır. Aydınkaya ve Şekerli Stelleri birbirlerine çok benzemekle birlikte, Şekerli Steli'ndeki figürün başının üzerinde kanatlı güneş kursu varken, Aydınkaya Steli'nde kanatlı güneş kursu betimlenmemiştir. Ayrıca Aydınkaya Steli'ndeki tanrının beline taktığı kılıcın kabzası sol konunun altındayken, Şekerli Steli'nde ise tanrının sağ kolu altındadır. Körkün Steli

ise hem Aydınkaya hem de Şekerli Stelleri'ne benzemekle birlikte detaylarda farklılıklara sahiptir. En büyük farklarından birisi başının geriye doğru durmasıdır. Körkün ve Aydınkaya Stelleri Gaziantep Oğuzeli'nde bulunmuş olsalar da farklı sanatçıların elinden çıkmış oldukları çok belirgindir. Tüm steller içerisinde en ustalıkla işlenmiş olan Körkün Steli'dir.

2a2) Bir hayvan üzerinde ayakta duran tanrı tasvirleri 2 alt gruba ayrılmaktadır: **2a2A)** Boğa üzerinde ayakta duran tanrı ve **2a2B)** Geyik üzerinde ayakta duran tanrı tasviridir.

2a2A) Boğa Üzerinde Ayakta Duran Tanrı: Adıyaman 1, Gölpınar 1 ve Kilis Stellerinde mevcuttur. Her üç stelde de tanrıların kıyafetleri birbirinden tamamıyla farklılıklar göstermektedir. Ayrıca üzerlerinde durdukları boğa tasvirleri de tamamıyla farklı işlenmiştir. Bir stel yüzeyinde ilk defa Fırtına Tanrısı'nın direkt boğanın üzerinde tasvir edilmesi Geç Hitit Dönemi stellerinde mevcuttur. Daha önceki dönemlere ait stellerde bu tasvir örneğine rastlanmamıştır.

2a2B) Geyik Üzerinde Ayakta Duran Tanrı: Bu tasvir sadece Gölpınar 2 örneği ile temsil edilmektedir. Tanrı figürü üzerindeki kıyafeti ve beline taktığı kılıcın vücudunun önünden gösterilmesi ile boğa üzerinde duran tanrı figürün olduğu Gölpınar 1 Steli ile paralellik göstermektedir. Bu da her iki stelin aynı usta ya da aynı okulun benimsediği ekol tarafından yapılmış olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Geyik üzerinde duran tanrı figürü Hitit İmparatorluk Döneminden itibaren stel yüzeyinde (Altınyayla Steli) tasvir edilen bir figürdür. Geç Hitit Döneminde de ilk defa Gölpınar 2 Steli'nde görülmektedir. Altınyayla Steli'nde de tanrı sağ omzuna yay asmıştır ve sol omzu üzerinde bir kuş vardır. Gölpınar 2 Steli'nde ise tanrı sağ eliyle okları taşırken ileri uzattığı sol eliyle ise yayını kavramaktadır. Altınyayla Steli'nde tanrının belinde kılıç yokken Gölpınar 2 Steli'nde tanrının kemerinde, gövdesinin ön kısmında betimlenen bir kılıç takılıdır. Hitit İmparatorluğu Döneminde Geyikli Tanrı *Runtiya/Kurunta*'dır. Geç Hitit Döneminde Malatya B/4 Steli'nde geyikli tanrının ismi *Karhuha*'dır. Gölpınar 2 Steli'nde ise yazıt olmadığı için tanrının ismi bilinmemektedir.

2b) Tanrıça Tasvirli Steller: Steller yüzeyinde betimlenen tanrıça tasvirleri 2 grup altında değerlendirilmektedir: **2b1)** Ayakta duran Tanrıça ve **2b2)** Oturan tanrıça figürleridir.

2b1) Ayakta Duran Tanrıça: Bu grup, Birecik 1, Karkamış K/1 ve Dülük Baba Stelleriyle temsil edilmektedir. Söz konusu stellerin hiçbirisi *in situ* durumda ele geçmemiş olmakla birlikte Karkamış K/1 numaralı Kubaba Steli'nin yüzeyindeki yazıtta, Karkamış Şehri'nde inşa edilen bir tapınağın önüne dikilmiş olduğu yazmaktadır. Bu nedenle kanaatimiz, tanrıça stellerinin bir tapınak ile bağlantılı olması gerektiği yönündedir. Bununla birlikte 3 stel yüzeyindeki Tanrıça *Kubaba* figürleri birbirinden farklılık göstermektedir. En büyük farklardan birisi ise Karkamış K/1 numaralı stel yüzeyindeki tanrıçanın tamamen cepheden tasvir edilmiş olmasıdır. Cepheden tasvir edilen tanrı figürü Hitit İmparatorluk Dönemi Fasıllar Steli yüzeyinde mevcuttur; ancak ilk defa Geç Hitit Dönemi sanatında tanrıçanın cepheden tasvir edilmesi yeniliklerden birisidir. Tamamıyla cepheden tasvir edilen tanrıça figürleri Geç Hitit Döneminin değil Frig Dönemi stellerinin bir özelliğidir. Bu da kültürler arası ilişkileri yansıtması açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Bununla birlikte Birecik 1 Steli'nde tanrıçanın başının üzerinde kanatlı güneş kursu varken Karkamış Steli'nde yoktur. İki stel arasındaki tek ortak nokta figürlerin sağ ellerinde ayna tutuyor olmalarıdır; ancak Karkamış K/1 *Kubaba*'sının elinde tuttuğu aynanın sap bölümü süslüdür. Diğer yandan Birecik 1 ve Dülük Baba Stelleri yüzeyinde tasvir edilen tanrıçalar, başlarının profilden ve gövdelerinin cepheden işlenmesi, sol omuzları üzerinden kıvrılan tek örgü saçları, kısa kollu elbiseleri, bellerindeki 5 sıra nervürlü kemerleri ve sol ellerinde tuttukları nar ile daha çok benzerliğe sahiptir.

2b2) Oturan Tanrıça Figürü: Bu grup tek bir stel ile temsil edilmektedir ki o da Ancuzköy Steli'dir. Söz konusu stelde tanrıçanın baş ve ayak bölümleri kırık ve eksiktir. Figür ya kamıştan yapılmış ya da süslü bir sandalye üzerinde oturmaktadır. Başı ya da omuzları üzerinden geçip vücudunun bir bölümünü saran örtü ve örtünün kenarlarının iki sıra halinde süslü olmasıyla ayakta duran tanrıça figürlerinden ayrılmaktadır. Bununla birlikte belindeki 6 sıra nervürlü kemeri ve sol elinde tuttuğu iğ

ile Birecik 1 Steli'ndeki figürle benzerlik göstermektedir; ancak Birecik 1 Steli'nde figürün sol elinde tuttuğu nesne nar olarak tanımlanmış olsa da Ancuzköy Steli'ndeki nesne ile benzerliğinden dolayı iğ de olabileceği imkân dahilindedir.

2c) Tanrı ve Kral: Söz konusu tasvirler Kelekli Steli'nde mevcuttur ve tek örnekle temsil edilmektedir. Stel yüzeyinde tanrı ve yönetici figürlerinin karşılıklı ayakta durması açısından önem taşımaktadır. Bu tasvir anlayışı OTÇ'den itibaren devam eden bir geleneği yansıtmaktadır.

2d) Yönetici Figürü: Samsat 1 ve Gürçay Stelleri bu gruptadır. Bununla birlikte iki stel de oldukça tahrip olmuştur ve detaylar anlaşılamamaktadır.

2e) Yönetici ve Yardımcısı ya da Halefi: Karkamış A17b numaralı stel yüzeyinde yer almaktadır ve tek bir örnek mevcuttur. Bu stel yüzeyinde öndeki figürün belinde yer alan geniş kemer tamamen Assurlu özelliktedir. Yüzeyinde yer alan yazıttan anlaşıldığı kadarıyla stel, Tanrı *Tarhunzas*'a adanmıştır.

Bu dönem stellerinin özellikleri:

1) Geç Hitit Döneminde ilk defa *Tarhunza* bir boğa üzerinde ayakta dururken bu bölgede tasvir edilmiştir (Adıyaman 1, Gölpınar 1 ve Kilis Stelleri).

2) Stel yüzeyinde, geyik üzerinde betimlenen koruyucu tanrı figürü Hitit İmparatorluk Döneminden itibaren devam eden bir betimlemedir (Gölpınar 2 Steli).

3) Tanrı ve kral/yönetici figürlerinin karşılıklı ayakta durmaları OTÇ'den itibaren steller yüzeyinde görülen bir geleneği yansıtmaktadır (Kelekli Steli).

4) Tanrıça Kubaba ilk defa cepheden betimlenmiştir (Karkamış K/1 Steli).

5) İlk defa bir stel yüzeyinde yönetici ve arkasında yardımcısı ya da halefi ile betimlenmiştir (Karkamış A17b Steli).

6) Bu bölgenin stelleri yüzeyinde libasyon sahnesi mevcut değildir.

ADIYAMAN İLİ STELLERİ				
Stel	**Görsel**	**Tanrı İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Adıyaman 2		*Fırtına Tanrısı*	Lakawanis/ Lakavanisli	MÖ 950-700 (Orthmann 1971). MÖ 900/875 (Genge 1979).
Adıyaman 1		*Tarhunzas*		MÖ 805-773 (Hawkins 200: 345). MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 551).
Ancuzköy				MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 479).
Samsat 1	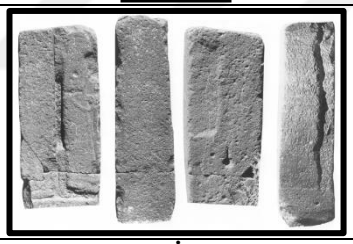			MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 533). MÖ 850-725 (Bonatz 2000: 16).

Tablo 109: Adıyaman İli Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

ŞANLIURFA İLİ STELLERİ			
Stel	**Görsel**	Tanrı İsmi	Tarih
Yaylak			MÖ 750-700 (Yağcı 1995: 380).

Şekerli		*Tanrı Sas(s)a* *Tanrı Tarhunza*	MÖ 10. yy sonları/9. yy başları (Poetto 2015: 182).
Gölpınar 1			MÖ 9. yy'ın İlk Çeyreği (Kulakoğlu 1999: 168).
Gölpınar 2			MÖ 10. yy'ın başları (Kulakoğlu 1999: 169-170).
Birecik 1			MÖ 950-700 Orthmann 1971: 481). MÖ 900-875/850 (Genge 1979: 188-189).

Tablo 110: Şanlıurfa İli Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

GAZİANTEP İLİ STELLERİ				
Stel	**Görsel**	**Tanrı / Tanrıça İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Karkamış K/1		*Kubaba*	Kamani	MÖ 790 (Marchetti ve Peker 2018: 81).

Karkamış A17b		*Tarhunzas*	Azatiwaras (Kamanis'in hizmetkârı/torunu)	MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 516). MÖ orta 8. yy (Hawkins 2000: 176).
KarkamışA4b		*Fırtına Tanrısı ve Tanrıça Kubaba*	Ura-Tarhunzas (Tarhundas) Steli diken: Arnu…. (Suhis'in oğlu)	MÖ 10. yy (Dinçol vd. 2014b: 128).
I.Suhi		*Fırtına Tanrısı ve Tanrıça Kubaba*	Ura-Tarhunzas Steli diken: Suhi	
Karkamış A16c			Tudhaliyas (?)	MÖ 11 ya da 10. yy (Hawkins 2000: 82).
Karkamış A12		*Tarhunzas, Karhuhas, Kubaba ve Hepat*	Katuwas (Suhis'in oğlu)	MÖ 10. ve erken 9. yy (Hawkins 2000: 113).
Karkamış A18j		*Kubaba*	Atatalas	MÖ 9-8. yy (Hawkins 2000: 196).
Karkamış A18a			Pisamitas	MÖ 9-8. yy (Hawkins 2000: 194).

Karkamış A18h			Zitis	MÖ 8. yy'dan erken (Hawkins 2000: 180-181).
Karkamış A5a			Zahananis (Zitits'in oğlu)	MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 182).
Karkamış A5b				MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 185).
Karkamış A4c				MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 187).
Yunus	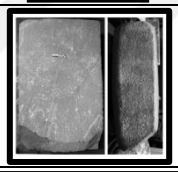		Tasa ve Sarpuwani	MÖ 8. yy (Peker 2014: 189).
Kellekli			Suhi (Astuwatamanzas'ın oğlu) Kral Tudhaliyas	MÖ 10. yy (Hawkins 2000: 93).
Gürçay	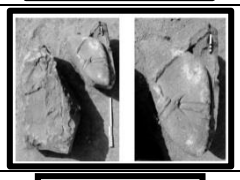	*Tarhunta Kubaba*		MÖ 8. yy ya da daha erken (Marchetti ve Peker 2014: 184-185).
Dülük Baba		*Tanrı Sas(s)a*		MÖ erken 9. yy (Blömer ve Messerschmidt 2014: 30).

Tünp 1	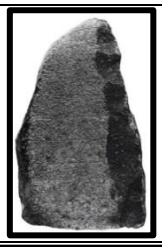		Santatiwaris'in oğlu [….aratalas	MÖ orta 8. yy (?) (Hawkins 2000: 154).
Tilsevet			Uwawas (Kadın İsmi)	MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 178-179).
Körkün		*Kubaba, Tarhunza, Halepli Tarhunza*	Kazupis (Azinis'in oğlu) Kral Astirus Nananis (Kazupis'in eşi)	MÖ 825/800 (Genge 1979: 179-180). MÖ 9. yy sonları (Hawkins 2000: 172).
Aydınkaya				MÖ 850 (Balcıoğlu 1998: 96). MÖ 10. yy (Öğüt 2012: 436).
Asmacık				MÖ 9. yy (?) (Hawkins 2000: 565).

Tablo 111: Gaziantep İli Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

KİLİS İLİ STELİ		
Kilis		MÖ 1050-850 (Balcıoğlu 1998: 96).

Tablo 112: Kilis İli Steli (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Adıyaman 2		MÖ 950-700 (Orthmann 1971) MÖ 900/875 (Genge 1979).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Kırlangıç Uçuşu Bitimli Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Eğri Silah (Orak). **Silah:** Kılıç
Yaylak		MÖ 750-700 (Yağcı 1995: 380).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Çift Ağızlı Balta ve üç çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** -
Şekerli		MÖ 10. yy sonları/9. yy başları (Poetto 2015: 182).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Tunik. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç
Aydınkaya		MÖ 850 (Balcıoğlu 1998: 96). MÖ 10. yy (Öğüt 2012: 436).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Bitimli ve Yırtmaçlı Kısa Etek, Ucu kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Balta (?), Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç.

Körkün		MÖ 825/800 (Genge 1979: 179-180). MÖ 9. yy sonları Hawkins 2000: 172).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Bitimli ve Yırtmaçlı Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç.
Asmacık		MÖ 9. yy (?) (Hawkins 2000: 565).	**Kıyafet:** Düz Bititmli Kısa Etek. **Atribut:** (?) **Silah:** Kılıç.

Tablo 113: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

BOĞA ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Kilis/ Göllüdağ	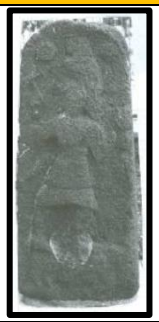	MÖ 1050-850 (Balcıoğlu 1998: 96).	**Kıyafet:** İç Bükey Bitimli Kısa Etek. **Atribut:** Balta, Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç. **Hayvan:** Boğa.
Gölpınar 1		MÖ 9. yy'ın ilk çeyreği (Kulakoğlu 1999: 168).	**Kıyafet:** Düz Bititmli Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut: (?).** **Silah:** Kılıç. **Hayvan:** Boğa.

Adıyaman 1		MÖ 805-773 (Hawkins 200: 345). MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 551).	**Kıyafet:** Düz Bitimli Uzun Elbise. **Atribut:** (?) **Silah:** Kılıç (?). **Hayvan:** Boğa.

Tablo 114: Boğa Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

GEYİK ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRÜ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Gölpınar 2		MÖ 10. yy'ın başları (Kulakoğlu 1999: 169-170).	**Kıyafet:** Düz Bititmli Yırtmaçlı Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Yay ve Oklar. **Silah:** Kılıç. **Hayvan:** Geyik.

Tablo 115: Geyik Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

AYAKTA DURAN TANRIÇA			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Birecik 1		MÖ 950-700 Orthmann 1971: 481). MÖ 900-875/850 (Genge 1979: 188-189).	**Kıyafet:** Boynuzlu Polos Biçimli Başlık, Uzun Elbise, Uzun Örtü, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut: Kanatlı Güneş Kursu, Uzun Saplı Ayna, Nar.** **Silah:** -
Dülük Baba		MÖ erken 9. yy (Blömer ve Messerschmidt 2014: 30).	**Kıyafet:** Kısa Kollu Elbise, Örtü. **Atribut: İğ (?)** **Silah:** -

Karkamış K/1 (Gaziantep)		MÖ 790 (Marchetti ve Peker 2018: 81).	**Kıyafet:** Boynuzlu Polos Başlık, Uzun Elbise, Uzun Örtü. **Atribut:** Uzun Sapı Süslü Ayna, Üçgen biçimli Nesne. **Silah:** -

Tablo 116: Tek Başına Ayakta Duran Tanrıça Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

OTURAN TANRIÇA			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Ancuzköy		MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 479).	**Kıyafet:** Uzun Elbise (?), Örtü. **Atribut:** Nar/İğ **Silah:** -

Tablo 117: Tek Başına Oturan Tanrıçaça Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRI ve YÖNETİCİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
			Tanrı	**Yönetici**
Kellekli		MÖ 10. yy (Hawkins 2000: 93).	**Kıyafet:** Düz Bitimli Kısa Etek, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** (?) **Silah:** (?)	**Kıyafet:** Verev Bitimli Uzun Elbise, Ucu Kıvrık Ayakkabı. **Atribut:** (?). **Silah:** (?).

Tablo 118: Karşılıklı Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YÖNETİCİ FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Samsat 1	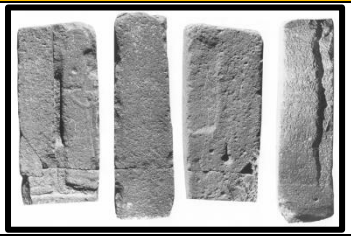	MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 533). MÖ 850-725 (Bonatz 2000: 16).	**Kıyafet:** Verev Bitimli Uzun Elbise. **Atribut:** *Lituus*. **Silah:** (?).

Gürçay	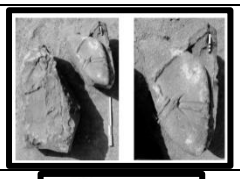	MÖ erken 9. yy (Blömer ve Messerschmidt 2014: 30).	**Kıyafet:** Kısa Kollu Kıyafet. **Atribut:** - **Silah:** Yay.
Karkamış A17b		MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 516). MÖ orta 8. yy (Hawkins 2000: 176).	**Kıyafet:** Uzun Elbise (?) **Atribut:** - **Silah:** -

Tablo 119: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Yönetici Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YAZITLI STELLER			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Tema**
KarkamışA4b		MÖ 10. yy (Dinçol vd. 2014b: 128).	Ura-Tarhunzas'ın zaferi anısına Suhi tarafından diktirilmiştir.
I.Suhi		MÖ 10. yy (?)	Ura-Tarhunzas'ın zaferi anısına Suhi tarafından diktirilmiştir.
Karkamış A16c		MÖ 11 ya da 10. yy (Hawkins 2000: 82).	
Karkamış A12		MÖ 10. ve erken 9. yy (Hawkins 2000: 113).	Katuwas'ın Zafer Steli
Karkamış A18j		MÖ 9-8. yy (Hawkins 2000: 196).	Tanrıça Kubaba'ya ithaf edilen stel.

Karkamış A18a		MÖ 9-8. yy (Hawkins 2000: 194).	Pisamitas'ın Mezar Steli (?)
Karkamış A18h		MÖ 8. yy'dan erken (Hawkins 2000: 180-181).	Zitis'in Mezar Steli.
Karkamış A5a		MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 182).	Zahananis'in Mezar Steli.
Karkamış A5b		MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 185).	Mezar Steli
Karkamış A4c		MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 187).	Mezar Steli
Tilsevet		MÖ 8. yy (Hawkins 2000: 178-179).	Uwawas'ın (?) Mezar Steli
Yunus	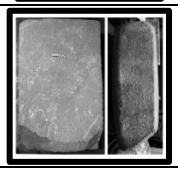	MÖ 8. yy (Peker 2014: 189).	Tasa ve Sarpuwani'nin Mezar Steli

Tünp 1	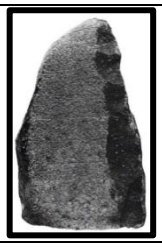	MÖ orta 8. yy (?) (Hawkins 2000: 154).	Arazi Satın Alma Kaydı.

Tablo 120: Luvi Hiyeroglifi Yazıtlı Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

8. 1. 4. Akdeniz Bölgesi İllerinde

Akdeniz Bölgesi'nde Kahramanmaraş, Adana ve Hatay illerinden stellerin varlığı tespit edilmiştir.

8. 1. 4. 1. Kahramanmaraş

Kahramanmaraş'ın Demir Çağı ile ilgili olmak üzere Assur yazılı metinlerinden ve yazıtlı stellerden bilgi edinmek mümkün olmuştur. Assur yazılı metinlerinde Gurgum bazen ülke, bazen de şehir olarak geçmektedir (Hawkins 2000: 249). Gurgum Ülkesi, doğuda Kummuh (Adıyaman), güneyde Sam'al (Zincirli), kuzeyinde, o dönemde Malatya Krallığının kontrolü altındaki Elbistan Ovası ve batı yönde Que ile çevrelenmiş bereketli bir ovadan ibarettir (Hawkins 2000: 249). Kahramanmaraş yazıtlarında 4 kralın isminin tespit edilmiş olduğu bildirilmektedir (Hawkins 2000: 249-250). Bunlar: Mutalli, Mutalli'nin oğlu (II.) Qalparunda, Palalam ve Palalam'ın oğlu (III.) Qalparunda'dır.

II. Assurnasirpal'in Nimrud'taki saraydan ele geçen stelinin yüzeyindeki yazıtta Gurmgumlu'ların adı geçmektedir (Wiseman 1952: 32). Kralın saltanatının ilk beş yılındaki (MÖ 884-879) askeri seferinin ve imar faaliyetlerinin anlatılmış olduğu yazıtta Gurgum adı fethedilen ülke olarak değil Kalḫu şehrinde inşa edilen sarayın açılışına davetli olan ve kutlamalara katılan elçilerin adında yazmaktadır (Wiseman 1952: 25, 32).

III. Şalmaneser döneminde Gurgum'lu Mutallu'dan ve Qalparuda'dan haraç aldığı Kurkh Steli'nde kaydedilmiştir. Söz konuş metnin ilgili bölümü aşağıda sunulmaktadır (Luckenbill 1926: 211-223, No: 594-611; Grayson 1996: 13-24, No. A.0.102.2):

"Paqaraḫubunu'dan hareket ederek Gurgumite'deki (Gurgum'daki) Mutallu'nun şehirlerine yaklaştım. Gurgumite'de (Gurgum'da) Mutallu'dan. Gümüş, altın, sığır (oxen), koyun, şarap (ve) onun kızını zengin çeyiziyle haraç olarak aldım.

……

"……. Patinean'da Qalparunda'dan üç talent altın, 100 talent gümüş, 300 talent bronz, 300 talent demir, 1000 bronz alçak kâse (casseroles / güveç), çok renkli desenli 1000 keten elbise, zengin çeyiziyle kızı, yirmi talent kırmızı mor yün, 500 sığır (oxen) ve 5000 koyun kabul ettim. Onu yıllık, bir talent gümüş, iki talent kırmızı mor yün (ve) 100 sedir kirişini haraç olarak vermeye zorladım ve düzenli olarak şehrim Aššur'da teslim alırım.

……
Saḫlala şehrinden hareket ettim ve Kār-Shalmeneser şehrine yaklaştım. Sel olan Fırat nehrini, (şişirilmiş) keçi derisinden sallarla ikinci kez geçtim. Fırat Nehri'nin kraşı bankında, Saguna Nehri üzerindeki Ana-Aššur-utēr-aṣbat, Ḫatti toprakları insanlarının Pitru olarak adlandırdığı şehir, şehri ve Fırat Nehri'nin karşı kıyısındaki krallardan haraç aldım; Carchemishite'de Sangara'dan, Kummuḫite'de Kundašpu'dan, Bīt-Agūsi'de Aramu'dan, Melidite'de Lalla'dan, Bīt-Gabbari'nin adamı Ḫaiiānu'dan, Patinean'da Qalparuda'dan, Gurgumite'de Qalparuda'dan: gümüş, altın, kalay, bronz (ve) bronz alçak kâse (casseroles / güveç)."

III. Adad-Nirari zamanına ait Pazarcık Steli'nde bir sınır taşında şu ifadeler bulunmaktadır (Donbaz 1990: 9-10):

".....Aynı yılda, Kummuh halkının kralı Ušpilulume ve Gurgum halkının kralı Palalam'ın oğlu Qalparuda arasında bu sınır taşı dikildi."

III. Tiglat-Pileser zamanında Gurgum, Kral Tarḫulara'nın yönetimi altında, assur'a karşı kurulan, Urartulu Sarduri ve Arpad'lı Mati'ilu önderliklerindeki, Urartu-Arpad ittifakının bir üyesi olmuştur (Hawkins 2000: 250). Gurgum Assur saldırısının ilk hedefi olmuştur, bunun üzerine kral Tarḫulara boyun eğmiş ve bunun sonucunda affedilerek haraca bağlanmıştır.

Nimrud'dan bulunan ve II. Sargon'a ait kilden bir prizma yüzeyindeki yazıtta Gurgum Ülkesi ve Marqasu Şehri adının geçtiği bölüm aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Gadd 1954: 183):

*".... **Meliddu**'nun şehrinin Tarḫunazi'si ve Marqasu'nun şehrinin Tarḫulara'sı, kargaşadan düzen getirdiğim krallığı ve bunların bütün geniş ülkelerine hükmetmeleri için onlara verdim: Yine de onlar, aptal, kötü adamlar, kalpleri benim onlara yaptığım iyilikleri anlamadı (fakat) **Muški kralı Mita**'ya Assur'a düşmanca sözler yolladılar ve hor gördüler. Kalbimdeki öfkeyle **Kammanu** ve **Gurgum** topraklarında Assur'un güçlü ordularını topladım. Onların çevrelerindeki yerleşimlerle birlikte fırtına gibi geniş bölgeleri kapladım. **Kammanu**'nun adamı Tarḫunazi, **Gurgum**'un adamı Tarḫulara, eşleri, oğullar ve kızları ile saraylarındaki hazineleri, altın, gümüş, mal ve mülkleri. Ülkelerinin ağır ganimetleriyle birlikte onları Assur'a taşıdım. Onların ülkelerine, ellerimle fethettiğim, doğudaki topraklarımda ikamet eden insanları, orada oturan yaylarla silahlanmış savaşçı askerler Sutaalıları, tekrar yerleştirdim. Subayımı vali olarak atadım. ……"*

Yaklaşık MÖ 711'den önceki bir zamanda Tarḫulara, oğlu Mutallu/Muttallu tarafından öldürülmüş ve tahtı ele geçirilmiştir (Gadd 1954: 185; Hawkins 2000: 250). Bunun üzerine II. Sargon saltanatının 11. yılı olan MÖ 711'de Gurgum'a bir sefer düzenlemiştir (Gadd 1954: 185; Tadmor 1958b: 92, 96, 99). Bu seferden sonra Mutallu'yu sınır dışı edilerek, Gurgum, Marqas/Marqasa adı ile Assur'un bir eyaleti haline getirilmiştir (Tadmor 1958b: 99; Hawkins 2000: 249-250). Hawkins'in (2000: 250) bildirdiğine göre Assur İmparatorluğu'nun sonuna kadar da Assur'un bir eyaleti olarak kalmaya devam etmiştir.

Gurgum ve Assur yöneticileri aşağıdaki şekilde sunulmuştur (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: Tablo):

<table>
<tr><th>GURGUM</th><th>ASSUR</th></tr>
<tr><td>Astuwaramanza
(1010)</td><td rowspan="2">II. Aššurrabi (1012-972)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">I.Muwattalli
(985)</td></tr>
<tr><td>II. Aššurrešiši (971-967)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">I.Larama
(960)</td><td rowspan="2">II. Tiglatpileser (967-935)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II. Aššurdan (935-912)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Muwizi
(935)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II.Adadnirari (911-891)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">I.Halparuntiya
(910)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II.Tukultininurta (891-884)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II.Muwattalli
Mutalli
(885)</td></tr>
<tr><td>II.Aššurnasirpal (883-859)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II.Halparuntiya
II. Qalparunda
(860)</td><td rowspan="3">III.Šalmaneser (858-824)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">II.Larama</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td rowspan="2">Palalam?
(835)</td><td>V. Šamšiadad (824-811)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">III.Adadnirari (811-783)</td></tr>
<tr><td>III. Halparuntiya
III.Qalparunda
(810)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Humamita</td><td rowspan="2">IV.Šalmaneser (783-773)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">III.Larama
(765)</td></tr>
<tr><td>III. Aššurdan (773-755)</td></tr>
<tr><td>V. Aššurnirari (755-745)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Tarhulara
(745)</td><td>III. Tiglatpileser (745-727)</td></tr>
<tr><td>V.Šalmaneser (727-722)</td></tr>
<tr><td>Mutallu
III.Muwattalli?
(711)</td><td>II. Sargon (722-705)</td></tr>
</table>

Tablo 121: Gurgum (Kahramanmaraş) ve Assur'un Ortak Krali Tablosu (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: Tablo).

Kahramanmaraş ilinden sadece bir adet stel arkeolojik kazıdan diğerleri ise tekil buluntu yerlerinden gelmiştir.

8. 1. 4. 1. 1. Kürtül

Stel Kahramanmaraş ilinin 27 km kuzeybatısında yer alan İsmailli köyünün 2 km güneydoğusundaki taşlık arazide, inşaat malzemesi için taş çıkarma işlemleri esnasında bulunmuştur. Stelin bulunmuş olduğu İsmailli köyünün tüm alanı ve kuzey bölgesi Kürtül olarak adlandırılmakatdır ve stel de literatüre bu isimle geçmiştir (Kalaç 1964: 280; Hawkins 2000: 271). Stel 1963 yılında Kahramanmaraş Müzesi'ne getirilmiştir (Kalaç 1964: 280:).

Bazalttan yapılmış olan stelin sadece üst bölümü korunmuştur. Korunan bölümüne göre üst kısmı yuvarlatılmış ve aşağı doğru genişleyen konik formdadır. Stelin tasvirli ön yüzeyi düz arka yüzeyi ise dışbükey olacak biçimde kavislidir (Şekil: 467) (Hawkins

2000: 271, Pl. 122-123). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde en üstte kanatlı güneş kursu vardır. Bu kursun altında sağ tarafa doğru yönlendirilen Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir (Kalaç 1964: 280, Pl. VIIA; Genge 1979: 179, Abb. 22; Hawkins 2000: 271).

Kanatlı güneş kursu sahneyi ortalamaktadır. Merkezi bölümdeki içi sade bırakılan disk alttan ve yanlardan ağzı açık "U" şeklinde kabartma bant ile çevrelenmektedir. Kabartma bantın alt bölümünden çıkan kuyruk tüyleri altı adet uzun dikdörtgen dilimlerinden meydana gelmektedir. Gövdeyi meydana getiren bu bölüm iki yandan yaprak biçimli kabartma ile sınırlandırılmaktadır. Bu kabartmaların kuyruk bölümünü sınırlandırdığı alt kesimleri dışa doğru kıvrılan volüt ile sonlanmaktadır. İki yana açılan kanatların üst sınırı düz, alt sınırı ise içe doğru kavislidir. Her iki kanadın da tüyleri betimlenmemiştir (Kalaç 1964: Pl. VIIA; Genge 1979: Abb. 22; Hawkins 2000: 271).

Tanrının başında tepe kısmı ponponlu, bir çift boynuzlu, alt kenarı kabartma bantlı, konik bir başlık vardır. Boynuzlar arka tarafta belirginken ön tarafta belirgin değildir. Ponponun etrafını saran kabartma banttan inen, çentiklerle bezeli şerit, başlığın kenarındaki kabartma bant ile birleşmektedir. Başlığın altından ince bir şerit halinde çıkan saç başını çevrelemektedir. Örgülü at kuyruğu saçı da ensesinden sırtına inmekte ve belinin hizasında, sağ kolunun altında, helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Tanrının burun bölümü tahrip olmuştur; ancak burun kanadının küçük bir bölümü görülebilmektedir. Burun kökünden başlayan yay biçimindeki kabartma kaşın yüzeyi çentiklidir. İri badem biçimli göz üstten ve alttan konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne oldukça yakındır bu nedenle karşıya bakan bir görünüme sahip olmuştur. Bıyıksızdır. Kapalı ağzında etli dudaklar yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Hafif dolgunlukta bir yanağı vardır. Büyük boyutlu kulağı dikey yerleştirilmiştir. Ayrıntılarıyla betimlenen kulağın üst kavis bölümü başlığın kenarlığı üzerine taşmaktadır ve kulak memesi aşağı doğru çekilmiştir. Kulağın önünde, başlığın altından çıkan saçı iki lüle halinde ve iki katlı olmak üzere kulağının önünde uzanmaktadır ve uçları helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Yanağını açıkta bırakıp, çenesinin altından aşağı inen spiral buklelerden meydana gelen, dikdörtgen biçimli sakalı dört katlıdır ve ucu göğsünde sonlanmaktadır. Ensesi görünürken boynu betimlenmemiştir. Sol omzu aşağı, sağ omzu ise yukarı doğru durmaktadır. Fırtına Tanrısı yuvarlak yakalı, kısa kollu bir

blüz giymektedir, kolların kenarları ince bant ile sınırlanmaktadır. Kısa olması muhtemel eteği yırtmaçlıdır. Aşağı doğru verev inen yırtmacın kenarında saçaklar asılıdır. Belini düz bir kemer sıkmaktadır. Kemer, üstten ve alttan çift sıralı ince şerit bant ile sınırlandırılmaktadır. Bu kemere kabzası sağ tarafta yer alan ve gövdesinin arkasından geçen bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabzası hilâl biçimlidir. Dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde üçlü bir yıldırım demeti tutmaktadır. Yıldırım demetinin kolları dalgalıdır. Sol bileğinde bir bilezik takılıdır. Elin duruş yönü doğrudur. Kapalı elde başparmak üstte betimlenmiş ve tüm parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Gövdesinin arkasında yukarı kaldırdığı sağ kolunda bir pazubent takılıdır. Bileğinde, iki ucu açık olan bir bilezik mevcuttur. Bileziğin açık uçları muhtemelen aslan başı şeklinde sonlanmaktadır. Yukarı kaldırdığı sağ elinde sap delikli çift ağızlı bir balta savurmaktadır. Baltanın sap bölümü eğridir. Elin baltayı tutuşundaki duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların üzerindedir ve kapalı parmaklar yivlerle ayrılmaktadır. Fırtına Tanrısı'nın her iki kolu özellikle dirsekleri yuvarlatılmıştır, sivri bir yapıya sahip değildir. Figürün baldırlarından aşağı bölümü kırık ve stel bu bölümden itibaren eksik olduğu için bacakların ne şekilde betimlenmiş olduğu bilinmemektedir (Orthmann 1971: 90, 235, 239, Taf. 38e; Hawkins 2000: 271, Pl. 122-123).

Stelin arka yüzeyinde 4 satırı korunan Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır. Bu yazıt kabartma tekniğinde ve *boustrophedon* şeklinde yazılmıştır (Hawkins 2000: 271, Pl. 122-123). Eser yüzeyindeki yazıtta metnin okunuşu (Hawkins 2000: 271-272):

"Ben Las, Laras'ın (?) (oğlu), Tarhunzas'ın hizmetkarı.
Tarhunzas gökten .... olacak,
ve benim için bu eve gelecek.
....
..... kendi gözlerimle gördüm.
Ve ben [...] ..... yaptım,
ve .... Güneş Tanrısı (?) ....
ve ben ..... Tarhunzas ....
..... gelecekte arpanın (?) 80 ölçüsünü sunacağım,
.... [...." dır.

Eser Las isimli bir kişi tarafından Tarhunzas'a ithaf edilmiştir (Hawkins 2000: 272).

Kanatlı güneş kursu Maraş B/5 (Orthmann 1971: Taf. 44e) numaralı steldeki güneş kursu ile benzerlik göstermektedir.

Fırtına Tanrısı figürünün yüz detaylarının işlenişinde Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) Steli'ndeki figürlerin gözlerinin betimlenmesiyle, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) numaralı steldeki figürün yüz işlenişi; kulak ve sakal detayıyla ise Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürü ile paralellik göstermektedir.

Stelle ilgili ilk tarihlendirme yapan Kalaç'tır (Kalaç 1964: 281). Kürtül Steli'ni hazırlatan Las isminin Cekke Steli'ndeki §17'de geçen "*Zarahanu şehrinden Las*" ile aynı kişi olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Cekke Steli'nde steli yaptıran *LORD-tiwaras* kendisinin Sasturas'ın sevgili hizmetkarı olduğunu belirtmektedir (Hawkins 2000: 143-144). Sasturas'ın da (III. Sarduri) MÖ 760-733'lerde hüküm sürdüğünü bildiren Kalaç (1964: 281), Kürtül Steli'nin de MÖ 760-733'lere tarihlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Kalaç 1964: 281). Orthmann (1971: 90, 519) Fırtına Tanrısı'nın yüksek kabartma tekniğinde işlenişi, gözü ve sakal işleniş özelliklerine göre eseri Maraş'ın III. (?) stil grubuna dahil ederek Sph. III Dönemine (MÖ 700-600) tarihlendirmektedir. Fırtına Tanrısı'nı 1B grubuna (spiral kıvırcık sakallı tanrılar) dahil eden Genge (1979: 180) eseri MÖ 860/820'ye tarihlendirmektedir. Steli yüzeyindeki yazıtla birlikte değerlendiren Hawkins (2000: 272) ise hiyeroglif işaretlerin şekilleri ve Fırtına Tanrısı tasvirinin özelliklerine dayanarak, buluntuyu MÖ geç 8. yy'a tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 2. Karaçay Köy

Stel Kahramanmaraş ili, Pazarcık ilçesi Karaçay köyünden bulunmuştur. Günümüzde Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Bunnens 2006: 111; Çifçi 2020: 125). Bazalttan yapılmış olan stelin sağ üst köşesinin olduğu bölüm kırık ve eksiktir. Tepe kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru daralan konik formlu olsa da iki yan kenarlar tam olarak düzeltilmemiştir (Bunnens 2006: Fig. 57).

Stelin ön yüzeyinde, merkezi alanda olacak biçimde, kanatlı güneş kursunun altında, sağ tarafa yönlendirilmiş bir boğanın üzerinde, ve aynı şekilde sağ tarafa yönlendirilmiş ayakta duran bir tanrı tasviri mevcuttur (Şekil: 468) (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: 125-126, Fig. 2-3).

Sahnenin en üst kımındaki kanatlı güneş kursunun sağ tarafı kırık ve eksiktir. Korunduğu kadarıyla kursun altında çift volüt bulunmaktadır ve kanat yatay hatlarla taranmıştır (Bunnens 2006: Fig. 57).

Tanrı figürünün üzerinde ayakta durduğu boğa sağ tarafa doğru hareket halindedir ve tamamıyla profilden betimlenmiştir. Tanrı, sol ayağı ile boğanın boynuz ve ensesine basarken geri taraftaki sağ ayağı ile sağrısı ve kuyruk çıkışına basmaktadır. Boğanın başı gerçekçi bir üslûpla işlenmekle birlikte vücuduna göre küçük boyuttadır. Uzun boynuzu ileri doğru çok hafif bir kavisle uzanmaktadır. Boynuzun altında perçemi mevcuttur. Tek kulağı boynuzun arkasındadır. İri gözü badem biçimlidir. Burnunun üzerindeki iki adet paralel çizgi ya burun kırışığıdır ya da ağzında bir gem takılıdır. Boynu gövdesine göre incedir. Ensesi hörgüçlüdür. Sırtı yukarı doğru kavislenerek sağrı kısmında daha düz sonlanmaktadır. Karnı çift dalgalı hatla betimlenmiştir. Dört bacağı da hareket halindedir; ancak ön bacaklar arka bacaklara göre daha özensiz işlenmiştir. Arka bacaklarda diz kapaklar sivri çıkıntılarla gösterilmiştir. Düz bir hatla ileri doğru uzanan kuyruk arka bacaklarının arkasından dik bir şekilde aşağı doğru inerek zeminde sonlanmaktadır. Genel görünüm olarak boğa figürü tanrı figüründen oldukça küçük boyuttadır ve tanrının ayakları altında ezilmiş görünümü sergilemektedir. Her ne kadar boğa olarak tanımlasak da cinsel organı işlenmemiştir (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: Fig. 2-3).

Güneş kursunun altındaki, boğanın üzerinde ayakta duran Tanrı figürünün baş, bacaklar ve ayakları profilden, gövdesi ve kolları cepheden betimlenmiştir. Figürün başında tepe kısmı iri ponponlu, boynuzlu, konik biçimli bir başlık vardır. Boynuzlar yay şeklinde kıvrılmaktadır. Başlığın ön tarafı tek boynuz, arka tarafı ise çift boynuzludur. Konik başlığın başa oturma bölümü bir bant ile sonlanmaktadır. Dar alın ile birleşen hafif kavisli burun iridir. Burun kökünden başlayan yay biçimli kaşın iç kısmı taramalarla belirginleştirilmiştir. İri badem biçimli göz alttan ve üstten çok ince konturlanmıştır. Gözün üst konturu yay biçimliyken alt konturda kısa düz bir hat görülmektedir. Dolgun yanakta elmacık kemiği vurgulanmıştır. Kulak kabartma ve dikey yerleştirilmiştir. Kulakta ince detaylar olmamakla birlikte; kulak memesi seçilebilmektedir. Çene hafif içe çekiktir. Bıyık işlenmemiştir. Elmacık kemiği dışarda kalacak biçimde, başlığın

altından başlayıp kulağın önünden aşağı doğru uzanan sakal tüm çeneyi kaplamakta ve altı dikey spiral bukle ile aşağı doğru inmektedir. Uçları bukleli olan sakal göğüs üzerinde sonlanmaktadır. Kalın boynu oldukça kısadır, sadece ensenin az bir bölümü görülebilmektedir. Bu nedenle baş direkt omuzlar üzerine oturtulmuş gibi bir görünüm sergilemektedir. Başlığın altından alnı üzerine dökülen saçı kulak arkasından devam ederek örgü şeklinde bir at kuyruğuna dönüşmektedir. Tek örgü ile betimlenen at kuyruğunun spiral biçimli ucu sağ kolunun altında, beli hizasında betimlenmiştir (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: 126, Fig. 2-3).

Kenarları biyeli kısa kollu kıyafeti diz kapaklarının üzerinde ve baldırının hemen alt kısmında olacak biçimde sonlanmaktadır. Yukarı doğru kavisli bir hat ile betimlenen etek kenarı birbirine paralel iki yatay çizgi arasında bir dizi saçaktan ya da püskülden oluşmaktadır. Elbiseyi hafifçe sıkıştıran kemer dar ve düzdür. Kemerin altından çıkan verev bir hat etek kenarında sonlanmaktadır. Beldeki kemere kabzası figürün sol tarafında kalacak biçimdi uzun bir kılıç takılıdır. Kabzanın ucu yuvarlaktır. Belin arkasından geçen kılıcın uc kısmı da çok hafif sivrilmektedir ve figürün sağ tarafında betimlenmiştir; ancak kabza ve uç kısmın doğrultusunda bir orantısızlık söz konusudur (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: Fig. 2-3).

Tanrı figürünün sol omzu şişkince olmakla birlikte daha düz işlenen sağ omzu ile düz bir hattadır. Sol kolunu yaklaşık 90 derecelik bir açıyla dirsekten bükerek yukarı doğru kaldırmaktadır. Sol üst kol, alt bölümde betimlenmiş ancak üst bölümde işlenmemiştir. Bu nedenle tanrının omzu ile dirsek içi direkt birleşmektedir ve dirsek köşelidir. Sol eli kırık ve eksik olduğu için nasıl sonlandığı ve muhtemel olarak elinde tutması gerektiği atributu görülememektedir. Ama Fırtına Tanrısı olduğu için bu elinde yıldırım demeti tutmuş olması gerektiği öngörülmektedir (Bunnens 2006: 111). Boyundan itibaren düz olarak başlayan sağ omuz dirsekten itibaren yaklaşık 45 derecelik bir açıyla bükülmek suretiyle yukarı doğru kaldırılmaktadır. Üst kol bölümü, üst kısımda oldukça kısa, alt bölümde ise daha uzun gösterilmektedir. Sağ dirsek sol dirseğe gösre daha sivridir. Sağ elinde çift ağızlı bir baltayı sapından kavramaktadır. Bu elde parmaklar arasındaki ayrım hattı ince yivlerle gösterilmektedir. Baş ve elin arasında yerleştirilen, ve alt ağız kenarı başlığın ponponu ile birleşen çift ağızlı baltanın sap kısmı kavisli betimlenmiştir.

Figürün her iki kolunun betimlenmesinde bir oransızlık söz konusudur. Omuz farklarının dışında, sol kolun dirsekten bileğe kadar olan bölümü sağ kola göre daha yuvarlak tasvir edilmiştir (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: Fig. 2-3).

Adım atma pozundaki bacaklarda kaslar betimlenmeye çalışılsa da görünüm olarak üst gövde ve kollara göre oldukça kalındır. Sol alt bacak kası diğerine göre daha belirgindir. Aynı şekilde sol diz kapak da sağ diz kapağa göre daha başarılı gösterilmiştir (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: Fig. 2-3).

Ayaklarında, burun kısmı kıvrımlı, altı düz, yan kenarları verev olarak ayağının arka kısmına doğru yükselen üstü bağcıklı ayakkabılar giymektedir. Tanrı ya ayakkabının içine konçlu çorap giymiş ve çorabın konç kısmı dört adet kazıma yivlerle vurgulanmıştır ya da bağcıklı ayakkabısının uzun bağcık bölümleri ayak bileklerine sarılmıştır (Bunnens 2006: Fig. 57; Çifçi 2020: 127, Fig. 2-3).

Karaçay Köy Steli'nde Fırtına Tanrısı bir boğanın sırtı üzerinde ayakta dururken tasvir edilmiştir. Benzer kompozisyonun olduğu steller Tell Ahmar/Qubbah (geç 10. Erken 9. yy) (Bunnens 2006:12, 53, Fig. 7-8), Tell Ahmar Stel B (MÖ geç 10. yy-erken 9. yy) (Bunnens 2006: 111, Fig. 56), Cekke (MÖ 8. yy'ın ortası) (Bunnens 2006: 119, Fig. 78), Adıyaman (MÖ 805-773) (Bunnens 2006: 119, Fig. 79), Gölpınar (MÖ 9. yy'ın ilk çeyreğinden önce) (Bunnens 2006: 135, Fig. 120), Till Halit (MÖ 9/8. yy) (Bunnens 2006: 134, Fig. 119), Arslan Taş (MÖ 8/7. yy) (Bunnens 2006: 135, Fig. 122) Stelleri'dir; ancak detaylarda bu stellerle arasında farklılıklar vardır. En önenli farklardan birisi Karaçay Köy Steli'nde boğa figürü Fırtına Tanrısı'nın boyutlarına göre oldukça küçük ebatta betimlenmiştir. En önemli belirleyici özelliklerden birisi de boğanın kuyruğunun bacaklarının arkasında düz bir şekilde aşağı inmesidir. Bu şeklilde kuyruğu düz olarak inen boğa tasviri Adıyaman Steli'nde mevcuttur. Bununla birlikte Adıyaman Steli'ndeki Fırtına Tanrısı ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymektedir.

Fırtına Tanrısı'nın ponponlu ve çift boynuzlu başlığının paralelleri Tell Ahmar B (Bunnens 2006: Fig. 56), Tell Ahmar A (Bunnens 2006: Fig. 58), Tell Ahmar C

(Bunnens 2006: 132, Fig. 110) Stelleri, Elie Borowski Koleksiyonundaki stel (MÖ geç 10-erken 9. yy) (Bunnens 2006: 112, Fig. 59), Körkün Steli (MÖ geç 9. yy) (Bunnens 2006: 113, Fig.63), Tell Ahmar/Qubbah (Bunnens 2006: Fig. 7-8) Steli'dir.

Yüz sakal ve saç betimlenmesi açısından en yakın benzerleri ponponlu başlıkta olduğu gibi Tell Ahmar B (Bunnens 2006: Fig. 56), Tell Ahmar A (Bunnens 2006: Fig. 58) Stelleri, Elie Borowski Koleksiyonındaki stel (Bunnens 2006: Fig. 59), Körkün Steli (Bunnens 2006: Fig.63), Tell Ahmar/Qubbah (Bunnens 2006: Fig. 7-8) Steli'dir; ancak Karaçay Köy Steli'nde tanrının başının hafif yukarı doğru olması, oldukça kısa betimlenen boynu ile hatta kafanın direkt omuzların üzerine oturuyormuş gibi tasvir edilmesiyle bu saydığımız stellerden ayrılmaktadır. Özellikle Karaçay Köy Steli'nde tanrının başının hafif yukarı doğru olması Körkün (Bunnens 2006: Fig. 63) ve Maraş (Bunnens 2006: Fig. 62) Stelleri'yle benzerlik göstermektedir.

Fırtına Tanrısı'nın proporsiyonları incelendiğinde üst gövde alt gövdenin boyutlarına göre oldukça kısa betimlenmiştir. Bu şekli ile Kürtül (MÖ geç 8. yy) (Bunnens 2006: 112, Fig. 60), Maraş (Bunnens 2006: Fig. 62), Körkün (Bunnens 2006: Fig. 63) Stelleri ile paraleldir. Kısa kollu elbise ve diz kapaklarının yukarısında biten yırtmaçlı eteğinin uçlarındaki dar saçaklar Maraş (Bunnens 2006: Fig. Fig. 62) Steli'ne yakından benzemektedir. Belindeki dar ve düz kemere takılan kılıcın kabzasının sağ yönde ve ucunun sol tarafta olması ve kabza ile ucunun gövdenin arkasından düz bir hat ile uzanmasıyla da Kürtül (Bunnens 2006: Fig. 60), Maraş (Bunnens 2006: Fig. 62) stelleri ile paraleldir.

Yukarı kaldırdığı sağ elindeki çift ağızlı balta, Kürtül, Maraş, Körkün Stelleri ile uymaktadır; ancak onlardan farklı olarak Karaçay Köy Steli'nde çift ağızlı baltanın sapı eğri betimlenmiştir.

Karaçay Köy Steli Bunnnes (2006: 111) tarafından MÖ 8. yy.'a tarihlendirilmektedir. Diğer yandan Çifçi (2020: 128) Karaçay Köy Steli için farklı bir tarihlendirme önermektedir. Çifçi (2020: 128) stel yüzeyindeki tasvirlerin ikonografik özellikleri açısından Tell Ahmar grubu stelleriyle benzerliklerine vurgu yaparak eserin daha erken

bir tarih, yani MÖ 9. yy' olması gerektiğine işaret etmektedir. Assur Kralı II. Sargon'un MÖ 711'deki istilasından sonra Maraş (Gurgum)'da krali ya da yerel yazıtların bulunmadığı bildirilmektedir (Çifçi 2020: 128). Bu nedenle stelin de Assur istilasından önceki bir zamana yani MÖ 9. yy'a ait olması gerektiği önerilmektedir (Çifçi 2020: 128).

8. 1. 4. 1. 3. Maraş B/5 (MARAŞ 11)

Maraş B/5 Steli[257], von der Osten tarafından, 1929 yılında, Kahramanmaraş'ta bulunmuştur (von der Osten 1930: 83, Fig. 87). Eser tepe kısmı yuvarlatılmış konik formludur, ön yüzeyi düz arka yüzeyi ise kavislidir (von der Osten 1930: Fig. 87; Hawkins 2000: 270, Pl. 120-121). Buluntu iki parça halindedir. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, kanatlı bir güneş kursunun altında, sağ tarafa yönlendirilmiş Fırtına Tanrısı tasviri mevcuttur (Şekil: 469) (Orthmann 1971: 88, 236, Taf. 44e; Hawkins 2000: 271).

Stelin yapıldığı taşın doğal formu nedeniyle kanatlı güneş kursu sahneyi tam ortalamamaktadır; biraz daha sağ tarafa yakındır. Merkezi bölümünde bezemesiz bir disk mevcuttur. Disk alttan ve yanlardan hilâl biçiminde kabartma bant ile çevrelenmektedir. Hilâlin alt bölümünden çıkan kuyruk tüyleri uzun dikdörtgen dilimlerinden meydana gelmektedir. Hilâlin üst uçlarından başlayıp, kuyruğu iki taraftan sınırlandıran kabartma bantın alt kesimleri dışa doğru kıvrılan volüt ile sonlanmaktadır. İki yana açılan kanatların uçları aşağı doğru sarkıktır. Kanat tüyleri ya aşınmadan belli olmamaktadır ya da tüyler hiç işlenmemiştir (Orthmann 1971: Taf. 44e).

Tanrı tepe kısmı ponponlu, iki sıralı çift boynuzlu konik bir başlık takmaktadır. Yay biçiminde kıvrılan boynuzlar başlığın arka tarafında belirgin ön tarafında ise aşınmadan dolayı zor görülmektedir. Figürün yüz detayları da tamamen aşınmıştır. Başı hafif geride durmaktadır. Sakalı göğsüne kadar inmektedir. At kuyruğu biçimli uzun saçı sağ kolunun altında, beli hizasına kadar inerek ucu volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Boynu tasvir edilmemiş; ancak ensesi görülebilmektedir. Fırtına Tanrısı kısa kollu, dizleri üzerinde biten kısa etekli bir kıyafet giymektedir ve belindeki kemere kabzası sağ

[257] Hawkins (2000: 270-271) eseri Maraş 11 numarası ile tanıtmıştır.

tarafta gösterilen ve gövdesinin arkasından geçen bir kılıç takılıdır. Kılıcın kabza bölümü kısayken uç bölümü fazla uzatılmıştır. Tanrının omuzları düz bir hatta olup, iki omuz başı da yuvarlatılmıştır. Dirsekten kıvırıp yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde üçlü yılıdırm demeti tutmaktadır. Yıldırım demetinin çatalları dalgalıdır. Yukarı kaldırdığı sağ eliyle ise çift ağızlı bir baltayı sapından kavramaktadır. Balta el ve başı arasında yerleştirilmiştir. Sol kol sağ kola göre daha kalındır ve dirseği daha sivri betimlenmiştir. Sağ kol sol koldan çok hafif daha yukarıdadır. Bacakları kaslı betimlenmiştir. Baldır ve alt bacağın ayrımı bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Öndeki sol bacak arkadaki sağ bacağa oranla daha kaslıdır. Tanrının ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Orthmann 1971: 236; Hawkins 2000: 271).

Stelin kavisli arka yüzeyinde kötü durumda korunmuş, 4 satırlık Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Bu yazıt kabartma tekniğinde ve *boustrophedon* şeklinde yazılmıştır. Metindeki yazıtın okunuşu aşağıdadır (Hawkins 2000: 271):

"…..
…
….] ve (?) büyük torun
Onun için Tarhunzas […
….
Bu stel (O) […
…. Tarhunzas […
….
… Ay Tanrısı Halpawasus […
…. Tarhunzas'a 3 yaşındaki koyun sunuyor,
onlar tanrıya […."

Sahnenin en üst bölümünde yer alan kanatlı güneş kursu Kürtül Steli'nde (Genge 1979: Abb. 22) yer alan güneş kursu ile benzerliğe sahiptir.

Eser yüzeyindeki Fırtına Tanrısı tasvirine göre stel Orthmann (1971: 524-525) tarafından Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600) Dönemine tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 4. Maraş B/4 (MARAŞ 5)

Maraş B/4[258] bir stelin alt kısmıdır (Hawkins 2000: 269, Lev. 118-119). Kahramanmaraş'ta bulunmuştur (Przeworski 1936: 33) Eserin korunan bölümünden aşağı doğru daralan konik formda olduğu anlaşılmaktadır. Alt kısımda bir yere

[258] Hawkins (2000: 269-270) eseri Maraş 5 numarası ile tanıtmıştır.

dikilmesini sağlayacak çıkıntısı mevcuttur (Şekil: 470). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, bir basma düzlemi üzerinde, sağ tarafa yönlendirilmiş Fırtına Tanrısı tasviri vardır; ancak tanrının sadece gövdesinin alt bölümü korunmuştur (Przeworski 1936: 33-34, Pl. VIII.1; Orthmann 1971: 88, 236, 524, Taf. 44d; Hawkins 2000: 269, Pl. 118-119). Tanrının uzun at kuyruğu biçimimindeki, ucu volüt şeklinde kıvrılan saçının bir bölümü korunmuştur. Sağ kolunu gövdesinin arkasında yukarı doğru kaldırmış olduğu seçilebilmektedir. Figür yırtmaçlı kısa etek giymektedir, yırtmaç kısmı bordürlüdür. Belinde dar bir kemer takılıdır. Yürüme pozisyonunda betimlenen tanrınıın sol bacağı önde, sağ bacağı ise geridedir. Öndeki sol bacağı diğerine göre daha kaslıdır. Sağ bacağı daha kütlevi işlenmiştir. Her iki bacağında da diz kapakları betimlenmiştir. Ön bacakta, alt ve st bacak ve alt bacak arasındaki ayrım vurgulanmıştır. Ayaklarında ucu hafifçe yukarı kıvrık ayakkabılar vardır. Fırtına Tanrısı figürünün arka fonunda ve basma düzlemi altındaki yüzey de dahil olmak üzere tüm yüzeyi Luvi Hiyeroglifi yazıtlıdır (Przeworski 1936: 33-34, Pl. VIII.1; Hawkins 2000: 269). Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Hawkins 2000: 270):

"…. şişman koyunlar yaksınlar (?),
ve gelecekte 9 sığır sunsunlar,
ve …. […….."

Yukarıdaki metinde tanrıya yapılacak sunular anlatılmaktadır (Hawkins 2000: 270). Orthmann (1971: 88, 524) eseri Fırtına Tanrısı'nın işlenişi açısından Maraş I/II stil grubuna dahil ederek Sph. II (?)'ye (MÖ 950-700?) tarihlendirmektedir. Hawkins (2000: 269) ise eser yüzeyindeki yazı özelliklerine göre steli MÖ 9. yy'a, daha muhtemel olarak da MÖ 9. yy'ın sonuna tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 5. Maraş

Stel Kahramanmaraş ili, Merkez ilçesine bağlı Yusuflar mahallesinde bir evin duvarında bulunmuş ve Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'ne getirilmiştir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 105). Üç parça halinde kırık durumda ele geçen stelin alt bölümü eksiktir. Stel tepe kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan konik formludur. Bruno ve Messerschmidt (1992: 105, Abb. 9-11) steli somun biçimli olarak tanımlamışlardır. Ön ve sol yan yüzeyi tasvirli, sağ ve arka yüzeyi boş bırakılan stel, Hellenistik Dönemde ikincil olarak kullanılmıştır (Bruno ve Messerschmidt 1992: 105).

Üç parçaya ayrılan stelin tasvirli yüzeylerinde de tahribatların olduğu görülmektedir (Bruno ve Messerschmidt 1992: Taf. 13).

Ön taraftaki geniş yüzey enli bir kenarlıkla çerçevelenmiştir. Bu çerçevenin içinde en üstte kanatlı bir güneş kursu mevcuttur (Şekil: 471). Oldukça yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Üst kısımdaki çerçeveye uygun olabilmesi için kursun kanatları aşağı doğru sarkık yapılmıştır ve bu nedenle güneş kursu yaklaşık yarım daire biçiminde bir görünüme sahip olmuştur. Kanat ve kuyruk bölümündeki tüyler kazıma çizgilerle işlenmiştir. Kuyruk ve kanatlar arasındaki bacaklar dalgalı hatlarla gösterilmiştir. Güneş kursunun üst kısmında bir uçları birleşmiş hilâl biçimli motif bulunmaktadır (Bruno ve Messerschmidt 1992: 105, 107, Textabb. 1, Taf. 13. Abb. 9 Nr.5).

Kanatlı güneş kursunun altında, sağ tarafa yönlendirilmiş Fırtına Tanrısı ayakta tasvir edilmiştir. Baş profilden, üst gövde cephedendir. Kırık olan bacak kısımlarının da profilden betimlenmiş olması gerekmektedir. Basık konik başlığının tepe kısmında bir ponpon ve ponponun da her iki yanında hilâl biçimli motifler vardır. Basık başlığın ön ve arka tarafında birer boynuz yer almaktadır. Başlığın her iki yan tarafında yukarı doğru ikişer çıkıntının olduğu görülmektedir[259]. Yüz detayları korunmamış figürün kulak hizasından başlayan sakalı boynun altına kadar çift yatay sıralı dalgalı hatlarla işlenmiştir. Uzun sakal, sol omuz üzerinde düz bir hatla sonlanmaktadır. Figürün ense kısmına uzanan saçları lüle şeklinde ve omuz ile temas halindedir. Tanrının saç örgüsü de sağ kolunun altında bir kıvrım ile gösterilmiştir. Uzun boynu, saç ve sakalı arasında görülebilmektedir. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi aşağı doğru trapez şeklinde genişlemektedir; ancak stelin alt bölümü kırık ve eksik olduğu için uzunluk anlaşılamamaktadır. Belinde dar ve düz bir kemer vardır. Tanrının sağ omzundan beline doğru verev inen kayışına ucu sivri, kabzası hilâl şeklinde olan bir kılıç takılmıştır. İleri uzatarak yaklaşık yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde üç çatallı bir yıldırım demeti tutmaktadır. Bu yıldırım demetinin alt ucu yuvarlak betimlenmiştir. Sağ elinde çift ağızlı sap delikli balta tutmaktadır. Baltanın kesici ağzı stelin sol tarafına dönüktür. Stelin çizimlerinde tanrının her iki bileğinde dar bir bileziğin olduğu görülmektedir.

[259] Bruno ve Messerschmidt (1992: Taf. 13) çizimlerinde boynuzlu olarak çizdikleri başlıkta, tepe kısmına yakın olacak biçimde her iki tarafa birer hilâl motifi de çizmişlerdir.

Parmak ayrımları belirgindir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 105, 107, Textabb. 1, Taf. 13. Abb. 9 Nr.5). Tanrının başının sağ üst kısmında aşağı doğru genişleyen bir disk mevcuttur. Bruno ve Messerschmidt (1992: 105,107, Textabb. 1, Taf. 13. Abb.9) bu diskin iç kısmında yarım bir insan figürünün olduğunu belirterek çizimde de bunu göstermişlerdir. Sağ tarafa yönlendirilen erkek büstü konik biçimli şapkalıdır. Sakallı olduğu bildirilen figür sağ elinde burnuna doğru bir çiçek tutmaktadır (Bruno ve Messerschmidt 1992: 105, 107). Bu figürün Ay Tanrısı'nı temsil ettiği ileri sürülmektedir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 105,107).

Stelin sol tarafındaki dar yüzeyinde ayakta duran bir erkek figürü betimlenmiştir (Şekil: 472). Figür sağ tarafa yönlendirilmiştir. Figürün yüzü tahrip olduğu için detaylar belirgin olmamakla birlikte sakalsız olduğu anlaşılabilmektedir. Figürün alnı öne doğru çıkıntılı olup çenesi belirgindir ve boynu da uzun işlenmiştir. Dalgalı saçları yaklaşık omuzları üzerine inmektedir. Bu saç şekli Bruno ve Messerschmidt (1992: 109) tarafından "merdiven saç modeli" olarak tanımlanmaktadır. Figür yuvarlak yakalı, kısa kollu ve uzun bir elbise giymektedir; ancak dizlerinden aşağı bölümü kırık ve eksiktir. Elbisenin arkasında, belden aşağı doğru dikey pileler işlenmiştir. Sol omuzdan başlayıp bele doğru çapraz uzanan ve sağ omzunu kapatan şalının kenarı bezemeli bordürlüdür. Belinde kemer olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Her iki kolu bel hizasında üst üste birleşmektedir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 108; Textabb. 2, Taf. 13. Abb.10). Bu figür Fırtına Tanrısı figürüne göre daha tıknaz betimlenmiştir. Bruno ve Messerschmidt (1992: 108) Yeni Assur tasvirli sanat eserleriyle yapmış olduğu karşılaştırmalarında söz konusu figürün "hadım" olarak adlandırılan yönetici ya da öğretmen olması gerektiğini bildirmektedir.

Eserin tarihlendirilmesi hususunda ön yüzeydeki Fırtına Tanrısı ve yan yüzeydeki "hadım" figürünün aynı dönemde yapılmış olduğu bildirilmektedir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 109). İkonografik özellikler açısından değerlendirildiğinde Fırtına Tanrısı'nın saç ve sakal işleniş özelliklerinin Geç Hitit Sanatında Orthmann'ın (1971: 151vd.) sınıflamasına göre Sph. IIIb'ye ait olması gerektiği ifade edilmektedir. Diğer yandan enseye yapışan dalgalı saçlarının Yeni Assur Sanatı özellikleri gösterdiği ve özellikle III. Tukulti'apilešara (MÖ 745-727) zamanına dayanan bir tarihlendirilme

yapılması gerektiği ileri sürülmektedir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 109). Bununla birlikte tanrının sağ kolu altından çıkan saç örgüsü de Geç Hitit Stellerindeki Fırtına Tanrıları ile benzerlik göstermektedir[260] (Bruno ve Messerschmidt 1992: 109-110). Stelin yan yüzeyindeki figüründe Yeni Assur Sanatındaki örneklere benzerliğine dikkat çekilmektedir (Bruno ve Messerschmidt 1992: 109, Taf. 21. Abb.1-2). Assur sanatı etkisiyle yapılan Geç Hitit Dönemi stelinde Assur etkisinin diğer bir kanıtı olarak da Fırtına Tanrısı'nın başının sağ tarafında yarım daire içindeki tanrı büstü olduğu ifade edilmiştir. Bu tarz tasvirler Geç Hitit sanat eserlerinden bilinmediği için tarihlendirme yönünde diğer bir dayanak noktasını oluşturmaktadır (Bruno ve Messerschmidt 1992: 110).

Bu Geç Hitit Dönemi steli, geç Hellenistik Dönemde "Zariwariš" tarafından, hem kabartması hem de Yunanca yazıt ile birlikte "dinleyen tanrıya" adanmıştır (Bruno ve Messerschmidt 1992: 110). Yazıtın okunuşu (Şahin 1991: 112, Taf. 13.Abb.8,11):

> *"Duaları işiten tanrıya Barnais oğlu strateg Zarieris (adak heykelini) bularak kendi ve Bakshos'un ..... selamaeti için dikti."*

Bu durum Fırtına Tanrısı tasvir ve kavramının Hellenistik Dönemdeki Dolichenus Kültüne (Zeus Dolichenus Kültü) Dönüşümü için oldukça önem taşımaktadır (Bruno ve Messerschmidt 1992: 110-114).

8. 1. 4. 1. 6. Hacıbebekli

Hacıbebekli Steli, 1911 yılında, Garstang ve Wilkin tarafından, Kahramanmaraş ili, Türkoğlu ilçesine bağlı Hacıbebekli köyündeki bir değirmende bulunmuştur (Garstang 1912: 126). Köyün adı o dönemde Hacı Bey Bekli köyü[261] olarak kayda geçmiştir (Garstang 1912: 126). Garstang (1912: 126) steli bulduğunda eserin özgün buluntu yerinin, köyün 1 km kuzeydoğusunda yer alan Çoban Höyük olması gerektiğini ve ikincil kullanım amacıyla oradan getirilmiş olabileceğini öngörmüştür. Von der Osten

[260] Sağ kol altından çıkan saç örgüsünün Geç Hitit Dönemi kabartma ve stellerinde yaygın kullanılmaktadır ve bu saçlar bazı kabartmalarda kemer seviyesine kadar inmektedir (Genge 1979: Abb. 15-18). Bruno ve Messerschmidt (1992: 110), Geç Hitit kabartmalarında Fırtına Tanrısı'nın tasvir edildiği şablonun bu steli betimleyen heykeltraş tarafından yanlış anlaşılarak, bu steldeki tanrının saç örgüsünü yani "Hitit kıvrımını" işlevini kaybetmiş bir kıvrım olarak sağ kol altına yerleştirdiğini ifade etmektedir. Bu da görüntü olarak bir tuhaflığa neden olmuştur (Bruno ve Messerschmidt 1992: 110).

[261] Garstang 1929 yılındaki yayınında köyün adını Hadji Bekli/Bekli Köy olarak kaydetmiştir (Garstang 1929: 307).

ise 1929 yılında yaptığı yüzey araştırmasında Hacıbebekli köyü (“Hadji Bekli”) yakınlarında adı geçen steli bir bataklıkta yatar durumda gördüğünü eserin tarifiyle birlikte anlatmaktadır (von der Osten 1930: 86, Fig. 88).

Eserin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olup, aşağı doğru hafifçe daralan konik formludur. Sağ kenarın aşağı kısmı ile tüm alt bölüm kırıktır. Stelin tasvirli ön yüzeyi düz, arka yüzeyi ise yuvarlatılmıştır (Şekil: 473) (Garstang 1912: Pl. XXIII; Hawkins 2000: 277, Pl. 129).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, kanatlı güneş kursunun altında sağ tarafa yönlendirilmiş ve bir hayvan üzerinde ayakta duran Koruyucu Tanrı tasviri mevcuttur (Garstang 1912: 127, Pl. XXIII; 1929: 307-308, Fig. 45; Orthmann 1971: 258, 484, Taf. 14a; Hellenkemper ve Wagner 1977: 170, Pl. XXXIIb).

Figürün başının üzerinde kanatlı güneş kursu sahneyi tam olarak ortalamaktadır. Yuvarlak kursun içinin rozet şeklinde olduğu korunan alt bölümünden anlaşılmaktadır. Su jetleri uçlarda yuvarlak sonlanmaktadır ve içi dairesel olarak çukurlaştırılmıştır. Diskin iki yanına açılan kanatlar ikişer dikey bant ile üç bölüme ayrılmış ve tüyleri yatay taramalarla tasvir edilmiştir. En üstteki kanat tüyleri de kanat hareketine uygun olacak biçimde şekillendirilmiştir (Garstang 1912: Pl. XXIII; 1929: Fig. 45; Orthmann 1971: Taf. 14a; Hellenkemper ve Wagner 1977: Pl. XXXIIb).

Tanrının üzerinde durduğu ve sağ tarafa yönlendirilmiş olan hayvanın büyük bölümü kırık olduğu halde, geyik olduğu anlaşılmaktadır (Orthmann 1971: 258) Geyiğin sırt bölümü içe doğru oldukça kavislidir. Geyiğin sivri boynuz ucunun bir kısmı tanrının eteğinin karşısında görülmekle birlikte baş bölümü tamamen kırık ve eksiktir. Bacakları da gövdesi gibi kırılmıştır. Bununla birlikte top şeklindeki minik kuyruğu tahribattan kurtulmuştur. Tanrı figürü, öndeki sol ayağı ile üzerinde durduğu geyiğin ensesi ve ön bacaklarının üstüne, arkada duran sağ ayağı ile hayvanın sağrısına basmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 14a)

Tanrının başında tepe kısmı ponponlu, her iki tarafta üç ya da dört çıkıntı şeklinde boynuzu olan konik başlıklıdır. Başa oturma kısmı ince bir kabartma bant şeklindedir. Figürün alnı oldukça dardır. Kabartma hatlı kaşı yay biçimindedir. Badem biçimli gözü üstten ve alttan konturla sınırlandırılmıştır. Burnu kırık olduğu için sadece uç kısmı görülmektedir ki kırıktan dolayı bu uç bölüm de sivrileşmiştir. Kapalı ağzında dudaklar incedir ve yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Dış konturları kabartma işlenen iri kulağı dikey yerleştirilmiştir. Elmacık kemiği çıkıktır. Kulağının önünden aşağı inen, elmacık kemiğini açıkta bırakıp tüm çenesini kaplayan sakal göğsü üzerinde ucu yuvarlatılarak sonlanmıştır. Yanağına denk gelen sakal bölümü yatay taramalarla işlenmektedir. Dalgalı sakalın altından boynu görülemesede ensesi orta yüksekliktedir. Konik başlığının altından çıkan örgü saçı ensesi üzerinde yukarı doğru kıvrılarak bir topuz oluşturmaktadır. Yuvarlatılmış sağ omzu yukarı doğru durmakta, verevli sol omzu ise aşağı doğru yönelmektedir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Kısa kollar ince kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Etek uçlarındaki enli saçakları da uzun dikdörtgen biçimli dilimlerden meydana gelmektedir. Elbise, belinde geniş ve düz bir kemerle sıkıştırılmıştır. Kemer alttan ve üstten birer yatay bantla konturlanmaktadır. Beldeki bu kemere, kabzası sağ tarafta olacak şekilde, tanrının gövdesinin arkasından geçen uzun bir kılıç takılıdır. Kılıcın kabzası hilâl biçimlidir ve aşağı doğru yönlendirilen uç bölümü oldukça uzundur. Dirsekten kıvırıp göğsü hizasına getirdiği sağ elinde omzuna astığı bir yayı kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Bununla birlikte başparmak diğer parmakların üzerinde ve oldukça uzun betimlenmiştir. Kapalı parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Belli bir açıyla dirsekten kıvırıp yukarı doğru kaldırdığı sol eliyle, arka ayaklarından kavrayıp aşağı doğru sarkıttığı toynaklı bir hayvan[262] tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Bununla birlikte başparmak normalden büyük işlenmiştir. İşaret parmağı derin bir yiv ile başparmaktan ayrılmıştır; ancak diğer parmakların ayrımları belli olmamaktadır. Tanrı hayvanı arka ayaklarının gövdeye birleştiği yere yakın bölümden tutmaktadır. Kuyruğu kısa görülen hayvanın gövdesi uzun betimlenmiştir. Ön bacakları birbirine birleşik olarak aşağı doğru durmaktadır. İki bacak derin bir yivle ayrılmaktadır. Toynaklarından bu hayvanın çift tırnaklı olduğu görülmektedir. Toynaklar bacaklardan ince bir yiv ile

[262] Tanrının sol elinde ayaklarından tutarak aşağı sarkıttığı hayvan tavşan olarak yorumlanmıştır (Garstang 1912:126-127; 1929: 308; Orthmann 1971: 258-261; Hellenkemper ve Wagner 1977: 172; Hawkins 2000: 277).

ayrılmaktadır. Bu hayvanın aşağı doğru sarkışı ve tanrının tutuş şekli onun ölmüş olduğu hissini uyandırmaktadır. Tanrının yayı kavrayan kolunda bilek bölümü hayvanı kavrayan kolun bileğine göre daha kalındır. Tanrı ucu kıvrık ayakkabılar ya da kısa botlar giymektedir (Garstang 1912: 127, Pl. XXIII; 1929: 307-308, Fig. 45; Bossert 1942: 72, Nr. 817; Orthmann 1971: 258-261; Hellenkemper ve Wagner 1977: 171-172, Pl. XXXIIb; Hawkins 2000: 277).

Stelin dar yüzeylerinden birinde kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur.

Hacıbebekli Steli'nde tanrının görünümü değerlendirildiğinde vücut proporsiyonları açısından bir oransızlık söz konusudur. Başı vücuduna oranla büyük boyutludur. Omuzların boyutlarında farklılıklar vardır. Bele takılan enli kemer olması gerektiği yerden daha aşağıda betimlendiği için üst gövde uzun bacak bölümü basık görünmektedir. Ayaklar ise baş ve vücut işlenişine göre küçük kalmıştır.

Geyik üzerinde ve omzunda yay asılı olan tanrılar "Runta" diğer adıyla "Geyikli Tanrı" olarak isimlendirilmektedir (Hellenkemper ve Wagner 1977: 171-172). Bu tanrı Hitit İmparatorluk Döneminden itibaren bilinen ve panteonda "Koruyucu Tanrı" olarak yerini alan bir tanrıdır (Hellenkemper ve Wagner 1977: 171). Garstang (1912: 126-127) steli ilk keşfettiğinde yaptığı incelemelerde Tanrı figürünün boğa olması muhtemel bir hayvan üzerinde durması nedeniyle bir tanrı olması gerektiğini ve elinde de ölmüş bir hayvanı ayaklarından sarkıttığı için "av tanrısı" olabileceğini belirtmiştir. Tanrı figürünün işleniş biçimi ve özellikle yüzün tasvir edilişinde iri burna da dikkat çekerek MÖ 9. yy'a ait olması gerektiğini belirtmektedir.

Malatya A/9b numaralı ortostat yüzeyinde geyik üzerinde duran tanrıya libasyon yapılmaktadır. Söz konusu tanrı Hacıbebekli Steli'nde olduğu gibi sağ omzuna asılı olan yayı sağ eli ile kavramaktadır; ancak sol eli ile herhangi bir hayvanı değil, üzerinde durduğu geyiğin yularını tutmaktadır ki bu özelliği ile Hacıbebekli Steli'nden ayrılmaktadır. Bunun dışında iki tanrınıın giymiş oldukları kıyafet de tamamen farklıdır (Orthmann 1971: Taf. 41b). Karasu Kaya Kabartması'nda geyik üzerinde tasvir edilen

tanrı Hacıbebekli Steli'nde olduğu gibi kanatlı bir güneş kursu vardır; ancak kursun detayları farklılık götermektedir. Diğer yandan Karasu Kaya Kabartması'ndaki tanrı da sol omzuna taktığı yayı kavraması ile benzerlik yönünü ortaya koymakla birlikte iki tanrı figürü tamamıyla farklı kıyafetler giymektedir (Orthmann 1971: Taf. 14f).

Hacıbebekli Steli'nde figürün betimlenmesinde yüksek kabartma tekniği kullanılmamıştır. Özellikle baş ve yüz işlenişinde kabartma yüksekliği oldukça düşüktür. Yüzün betimlenmesinde gözün kabartmasının yüksek olmaması, ağzın oldukça küçük betimlenmesi ve yanak ile yüzün ayrılma bölümünün çok belirgin olmaması nedeniyle eser Maraş resim sanatının erken evresi ile ilişkilendirilmektedir (Orthmann 1971: 90). Bu nedenle Orthmann (1971: 90, 484) Tanrı figürünün Maraş'ın I. stilindeki erkek tasvirlerine benzediğini belirtmekte ve eseri Sph. II (?) (MÖ 950-700) dönemine tarihlendirmektedir. Hawkins ise Koruyucu Tanrı'nın tasvir edilişini stilistik açıdan MÖ erken 9. yy'a tarihlendirmektedir (Hawkins 2000: 277).

8. 1. 4. 1. 7. Maraş 17

Stel, 25.11.2017 tarihinde, Kahramanmaraş ili, Onikişubat ilçesi, Pınarbaşı mahallesindeki (Sümbüllü Mevkii) yol yapım çalışmaları esnasında bulunmuştur (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59).

Bazalttan yapılmış olan stel, tepe kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralan konik formludur. Ön yüzeyi düz, arka yüzeyi ise yarı daireseldir. Stelin alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak olan dikme yeri mevcut olmakla birlikte büyük bir bölümü kırık ve eksiktir (Şekil: 474) (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59, Res. 1).

Stelin ön yüzeyinde izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sağ tarafa yönlendirilmiş bir erkek figürü, geniş bir basma düzleminde ayakta durmaktadır. Başı profilden, üst gövdesi cepheden, bacaklar ve ayakları yine profildendir. Yüz kısmındaki aşınmalar nedeniyle detaylar belirgin olmamakla birlikte sakalsız yüzünde sivri bir çenesinin olduğu görülebilmektedir. Şapkasız başında dalgalı saçları enseye yapışıktır. Boynu ince ve uzundur. Ayak bileklerine kadar uzanan elbisesinin etek uçlarında saçaklı bir bant bulunmaktadır. Saçaklar uzun dikdörtgen dilimlerden meydana gelmektedir. İnce

belinde düz bir kemer vardır. Bu kemere gövdesinin ön bölümünden geçecek şekilde uzun bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabzası sahnenin sağ tarafında, uzun uç bölümü ise sahnenin sol tarafına doğru uzanmaktadır. Figür ileri doğru dümdüz uzattığı sol eliyle büyük boyutlu bir yayı kavrarken, gövdesinin arkasından yukarı kaldırdığı eliyle de gerdiği yaydan ok atma pozunda tasvir edilmiştir. Adım atma pozundaki ayaklarında ucu yukarı kıvrık ayakkabılar vardır (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 57-59, Res. 1).

Stelin yarı dairesel olan arka yüzeyinde, kabartma teniğinde yazılan Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Bu yazıt 6 tam ve 1/4 satırdan oluşmaktadır. Satırlar ince bir kabartma bant ile birbirinden ayrılmaktadır (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 57-59, Res. 1).

Sağ kenardan başlayan yazıtın ilk okuması aşağıdaki şekilde yapılmış olmakla birlikte detaylı içeriğinin sonraki yayınlarda yapılacağı belirtilmiştir (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59):

> *"[Ben] Muwizi, (I.) Larama'nın oğlu, (I.) Muwattali'nin torunu, Astuwaramanza'nın torununun oğlu."*

Yazıtın içeriğinin bir yönetici olan Muwizi'nin Adana ve Hilika kentlerini de içeren icraatı olduğu belirtilmektedir (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 57-59). Araştırmacılara göre av sahnesinde temsil edilen figür yazıtın da sahibidir (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59). Tasvirin en yakın örneğinin Gürçay (Marchetti ve Peker 2014) ve Arslan Tash/Khadatu (Orthmann 1971: Pl. 4) Stelleri olduğu bildirilmiştir (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59). Orthmann'ın Sph. II Dönemine tarihlendirilmesi uygun bulunan figürün olduğu stel MÖ 10. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilmektedir (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59). Bu eserin aynı zamanda Karkamış'taki Katuwa eserleriyle de çağdaş olduğu ifade edilmektedir (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59).

Söz konusu stel yüzeyindeki figür, Maraş B/9 (Orthmann 1971: Taf. 45e) numaralı stel yüzeyindeki figürle benzerlik göstermektedir. Her iki figürün saç işlenişi, alınlarına takmış oldukları bant, sakalsız olmaları, üzerlerine giymiş oldukları kıyafet ve tuttukları

yay aynıdır. Bununla birlikte Maraş 17 numaralı steldeki figür yayı gerip ok atmaya hazırlanırken, Maraş B/9 numaralı steldeki figür bir yemek masasının önünde, bir eliyle yayını tutarken diğer eli gövdesine paralel olarak aşağı doğru uzanmaktadır; ancak bu elinde de bir ok vardır.

8. 1. 4. 1. 8. Maraş B/16 (MARAŞ 8; C1)

Maraş B/16 Steli[263] ilk olarak 1882 yılında, Adana yolu üzerindeki Maraş Mezarlığı'nda görülmüştür ve 1890 yılında H. Marden tarafından Metropolitan Müzesi'nde hediye olarak kaydedilmiştir (Ward 1899: 39; Messerschmidt 1900: 20; Orthmann 1971: Taf. 45h; Hawkins 2000: 252).

Stel dikdörtgen formdadır. Ön taraftaki geniş yüzeyinde sol tarafa yönlendirilmiş bir yönetici tasviri mevcuttur (Şekil: 475) (Messerschmidt 1900: 20, Taf. XXV; Orthmann 1971: 288, 291, Taf. 45h; Genge 1979: 23, Abb. 28; Hawkins 2000: 252, Pl. 106-107). Figürün başında ya takke biçiminde bir başlık vardır ya da baş bölümünde saç detayları işlenmemiştir. Ensesinden inen tek örgü saçı[264], sol omzun üzerinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Alnında, kulağının arkasında kaybolan bir bant takılıdır. Aşınmalar olmakla birlikte uzun betimlenen burnunun iri olduğu anlaşılmaktadır. Ağız bölümünde de aşınma çok fazladır. İri betimlenen göz, göz yaşı damlası biçimindedir. Göz pınarının olduğu bölüm yuvarlatılmış, kulağa doğru olan bölüm sivridir. Yiv ile belirginleştirilen gözün üst konturu köşelendirilmiştir. Elmacık kemiği çıkıktır. Dikey yerleştirilen kulağı sakalın üzerine binmektedir. Figür bıyıksızdır. Yanağı açıkta bırakan ancak çenesini kaplayan sakalı dört lüle halinde, daralarak aşağı doğru inmekte ve göğsünde sonlanmaktadır. Sakal ve yanak arası derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Figür, yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan yırtmaçlı[265] bir etek giymektedir. Yırtmaç bölümü birbirini paralel takip eden iki kabartma şerit ile vurgulanmıştır ve eteğin uçları da saçaklıdır. Saçaklar dikdörtgen biçimli dilimlerden meydana gelmektedir. Belinde kare şeklinde süsleri olan bir kemer takılıdır. Omuzları

[263] Hawkins (2000: 252-255) eseri Maraş 8 numarası ile, Bonatz (2000:16, 32) ise C1 numarası ile tanıtılmıştır.
[264] Orthamn (1971: 288) figürün şapkasız ya da düz bir şapkaya sahip olabileceğini belirtirken, Bonatz (2000: 32) saçlarının yüksek şapka şeklinde biçimlendirildiğini belirtmektedir.
[265] Bonatz (2000: 32) bu ayrıntının figürün beline takılı bir kılıç olabileceğini düşünmektedir. Bu görüş daha mantıklı görünmektedir.

yuvarlatılmıştır. İki omuz başı neredeyse aynı eksen üzerindedir. Sağ omzu diğerine oranla çok hafif yukarıda durmaktadır. Dirsekten kıvırarak ileri doğru uzattığı sağ elinde, yere dayadığı, konik başlı bir asa tutmaktadır. Asasın baş bölümü bemelidir. Elin duruş yönü doğrudur. Normalden uzun betimlenen başparmak asanın ve kapalı diğer dört parmağın üzerindedir. Parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırıp göğsüne doğru uzattığı sol eli ise yumruk şeklinde kapalıdır. Elin duruş yönü doğrudur. Bu elde de başparmak diğer parmakların üzerinde betimlenmiştir. Parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figür sol bileğinde iki adet bilezik takmaktadır. Figürün asayı tutan sağ kolu ve bileği, sol kol ve bileğine göre daha kalındır. Bununla birlikte sol üst kolun kası diğerine göre belirgindir. Vücudundan geride duran sol dirsek de sivri betimlenmiştir. Sağ dirsek de sivri olmakla birlikte diğerine göre daha az açılıdır. Figürün ayaklarında ucu abartılı bir biçimde yukarı kıvrık ayakkabılar vardır (Bonatz 2000: 32, Taf. VIII: C1; Orthmann 1971: 288, 291, Taf. 45h; Hawkins 2000: 252).

Yönetici figürünün arka fonunda ve kıyafeti üzerinde olmak üzere, tüm stel yüzeyini kaplayan, 7 satırlık Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıt kazıma tekniğinde ve *boustrophedon* şeklinde yazılmıştır. Yazıtın okunuşu (Hawkins 2000: 253-255):

"Ben Laramas, Astuwaramanzas'ın torunu, Muwatalis'in oğlu.
Benim Nehir ülkelerimin evleri [….] yandığı (?) zaman,
ve …. Nehir ülkesi Gurgum'u çökmüş (mahvolmuş) buldum.
Ben PIHA'ların (?) geçmesini sağladım,
ve ben …. [….] yaptım.
Şehir için ….. üzüm bağları (?) diktim.
Bir sürü buğday depolarını doldurdum,
Ve burada (?) …. tanrılar nehire doğru …. yaptım,
ve ben …. yaptım.
Ben HWIRUHATAZA (-)PUTI-ledim,
Bu kapı ….
(O) benim ismimi silerse,
eğer O kral ise
Krallığını teslim etsin,
fakat O ülke yöneticisi olan
gücünü teslim etsin,
ve …. Onun (?) kafası, evi, karısı, çocuğu [….."

Eserde Laramas'ın yaptığı işler anlatılmaktadır. Laramas, Muwatalis'in oğlu olan III. Halparuntiyas'tan[266] (MÖ 805) altı jenerasyon öncedir (Genge 1979: 23; Hawkins 2000: 252-253). Bu bilgiler ışığında stel Hawkins tarafından (2000: 252-253) yaklaşık MÖ 1000-950'ye tarihlendirilerek en erken örneklerden birisi olduğunu kaydetmektedir. Stel yüzeyindeki yönetici figüre göre değerlendirme yapan Bonatz (2000: 16), söz konusu yönetici figürü 1a[267] tipine dahil edilmiş olup yaklaşık MÖ 1000-925'e tarihlendirilmektedir. Genge tarafından (1979: 23, 41, 48-49, 58, 63-64) ise MÖ 950'ye tarihlendirilmektedir. Stel yüzeyindeki yönetici tasvirine göre buluntuyu Maraş'ın I-II. stil grubunda değerlendiren Orthmann (1971: 86, 204) eseri Sph. II (MÖ 950-700)'ye dahil etmektedir.

Stel yüzeyindeki yönetici figürün saç işlenişi Hacıbebekli Steli'nde Koruyucu Tanrının saç modeli ile aynıdır. Yüz işlenişi de Maraş B/9 (Orthmann 1971: Taf. 45e) numaralı stel yüzeyindeki figüre benzerlik göstermektedir (Orthmann 1971: 86). Maraş stel ve ortostatlarında (Maraş A/1, A/2, B/3, B/9, B/10, B/17, B/20, C/2, C/1, C/4, C/7D/5) betimlenen erkek figürleri, Maraş B/16 Steli'ndeki yönetici figürüyle yaklaşık aynı tarzda, yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan uzun etekli, kemerli kıyafet giymektedir; ancak Maraş B/16 stel yüzeyindeki yöneticinin kıyafeti uzun yırtmacı ve benzemeli kemeri ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Maraş dışında Karkamış K/28 (Orthmann 1971: Taf. 35g) numaralı ortostatta da bir yönetici figürü betimlenmiştir. Söz konusu figür de yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan elbiselidir. Elbisenin etek uçları saçaklıdır ve bir elinde konik başlı uzun bir asa taşımaktadır. K/28'deki yönetici figürü belinde bir kılıç taşırken Maraş B/16'daki yönetici figürü herhangi bir silah taşımamaktadır (Orthmann 1971: 291).

8. 1. 4. 1. 9. Maraş B/11 (C7)

Maraş B/11 Steli[268] Kahramanmaraş ilinden bulunmuştur (von der Osten 1930: 83, Fig. 83). Eser tepe kısmı yuvarlatılmış konik formludur ve kenarlarında kırıklar mevcuttur. Buluntunun ön taraftaki geniş yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş bir erkek figürü,

[266] (III.) Halparuntiyas ve babası Muwatalis, sırasıyla MÖ 853 ve MÖ 858'de III. Salmaneser tarafından bahsedilen Gurgumlu Qalparunda ve Mutalli ile özdeşleştirilmektedir (Hawkins 2000: 256).
[267] 1a Tipi: Ayakta duran tek erkek figürü.
[268] Bonatz (2000:17, 33) steli C7 numarası ile tanıtmıştır.

kalın bir basma düzlemi üzerinde ayakta durmaktadır (Şekil: 476) (von der Osten 1930: Fig. 83; Orthmann 1971: 525, Taf. 45c; Bonatz 2000: 33, Taf. IX: C7). Figürün başında bir başlık vardır, başlığın altından çıkan saçlar ensede helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Düz alnı ile birleşen burnu iridir, göz badem şeklinde olup yanağı dolgundur. Boynu betimlenmemiştir. Başı direkt omuzları üzerine oturmaktadır. Figürün baldırlarında biten elbisesi enli ve düz kemerlidir. Kemerinde hilâl biçimli kabzası figürün sağ tarafında gösterilen ve gövdesinin arkasından geçen bir kılıç takılıdır. Omuzları orantısızdır. Sol omzu sağ omzuna göre aşağıda betimlenmiştir ve sağ omuz daha kalındır. Sol elini yüzü hizasında kaldıran figür bir yay ve iki ok tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur; ancak diğerlerine göre uzun betimlenen başparmak kapalı olan diğer parmakları üzerinde durmaktadır. Parmakların ayrımı yivlerle sağlanmıştır. Sağ kolu gövdesine paralel, aşağı doğru uzanmaktadır. Sağ elinde parmak ve bilek koruyucu görülmektedir. Elin duruş yönü doğrudur ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün taşıdığı bu silahlardan başka sağ omzunun arkasında bir sadak betimlenmiştir. Bacakları kaslıdır; özellikle sağ alt bacak kası şişkinlik olarak işlenmiştir ve diz kapakları da vurgulanmıştır. Sol bacağın olduğu bölüm, diz kapağının altından itibaren kırık ve eksiktir. Bununla birlikte korunan sağ ayağa göre ucu çok hafif kalkık ayakkabılar giydiği anlaşılmaktadır (Bonatz 2000: 33; Orthmann 1971: Taf. 45c). Figürün saç işlenişi Maraş B/9 (Orthmann 1971: Taf. 45e), Maraş B/16 (Orthmann 1971: Taf. 45h) numaralı stellerdeki figürlerin saçlarına benzemektedir. Bununla birlikte bahsi geçen kabartmalardaki figürlerden farklı olarak kısa kıyafetlidir. Elinde ok ve yay taşıması ile de Maraş B/9 numaralı stel ile paralellik göstermektedir; ancak Maraş B/11 numaralı steldeki figür yay ve okları sol elinde taşırken Maraş B/9 Steli'ndeki figür yayı sol elinde, okları ise gövdesine paralel aşağı doğru uzanan sağ elinde tutmaktadır. Diğer yandan her iki stelde betimlenen figürlerin sağ ellerinin gövdelerine paralel aşağı doğru durması ortak özellikleri arasında saymak mümkündür. Yayı gerip ok kullanan bir figür Zincirli B/6 (Orthmann 1971: Taf. 57f) numaralı ortostatta mevcuttur. Zincirli'deki figür Maraş B/11 numaralı stel yüzeyindeki figür ve Maraş B/9 ve Maraş B/16'daki diğer iki figürden farklı olarak sağ dizine çökmüştür. Bu hareketi ile önündeki Zincirli B/7 (Orthmann 1971: Taf. 57g) ve Zincirli B/8 (Orthmann 1971: Taf. 57h) numaralı ortostattlarda yer alan erkek ve dişi geyiği hedef almış görünmektedir. Zincir B/16'daki figürün saç işlenişi, kıyafetinin baldırlarında bitmesi,

enli ve düz kemerine vücudunun arkasından geçecek şekilde bir kılıç takılı olması, kılıcın kabzasının sağ tarafta uç bölümünün sol tarafta betimlenmesi ile Maraş B/11 numaralı steldeki figüre benzerlik göstermektedir. Tüm bu ortak özellikler dayanarak Maraş B/11 numaralı stelde betimlenen figürün avcı olması gerekmektedir.

Orthman (1971: 525) steldeki sahneyi Maraş II/III stil grubuna dahil etmek suretiyle Sph. II/IIIa Dönemine vermiştir. Bonatz (2000: 17, 33) 1b[269] tipine dahil ettiği steli yak. MÖ 875-800'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 10. Pazarcık (C5)

Pazarcık Steli[270] Kahramanmaraş ili, Pazarcık ilçesinde bulunmuştur (Bonatz 2000: 17). Tepe kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan konik formlu olması muhtemel stelin alt bölümü kırık ve eksiktir. Eserin ön taraftaki geniş yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş bir erkek figürü yer almaktadır (Şekil: 477) (Bonatz 2000: 33, Taf. VIII: C5). Figürün saçları düz olup ensesinde kalın bir hatla sonlanmaktadır, alnında saçlarının da üzerinden geçen bir bant takılıdır. Yüzü tahrip olmuştur. Kaşı kabartmadır. Badem biçimli iri gözün üst konturu köşelidir; ancak aşınma nedeniyle alt konturu seçilememektedir. Dolgun yanaklıdır ve çene konturu köşelidir. Dikey yerleştirilmiş olan iri kulağının hatları seçilebilmektedir. Boynu kısadır. Omuzları yuvarlatılmıştır ve sol omzu sağ omzundan daha aşağıda durmaktadır. Yuvarlak yakalı elbisesi düz olarak aşağı inmektedir. Belinde dar ve düz bir kemer vardır, bu kemere yuvarlak (?) kabzası sahnenin sağ tarafında olacak şekilde, gövdesinin arkasından geçen bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabza bölümü oldukça kısadır. Sağ omzunun arkasında, içinde okları görülen bir sadak mevcuttur. Sağ kolunu dirsekten kıvrırakak göğsü üzerine getirmiştir. Bu bileğinde bir bilezik takılıdır ve elinde hançer (?) benzeri bir nesne tutmaktadır. Hançerin uç kısmı sol tarafta kabzası ise sağ tarafta elinin üst bölümündedir. Figür dirsekten kıvrırarak yukarıya doğru kaldırdığı sol eliyle sağ taraftaki büyük boyutlu bir yayı ve ipe bağlı bir kuşu tutuyor olmalıdır. Yayın başın ön tarafın agelen bölümü tahrip olmuş sadece izi belirgindir, yayın alt bölümü ise sol kolu altından baldırına doğru devam etmektedir. Yayın dış tarafında da kuşun bağlı olduğu ip sarkmaktadır (Bonatz 2000: 33, Taf. VIII: C5).

---

[269] 1b Tipi: Ayakta duran tek erkek figürlü yemek sahnesi.
[270] Bonatz (2000:17, 33) steli C5 numarası ile tanıtmıştır.

Stel yüzeyindeki betimlenen figür Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürüne saç işlenişi, yüz betimlenmesi, alnından geçen bant ve genel duruşu itibarıyla oldukça benzemektedir. Bu örneğin dışında, Pazarcık Steli'ndeki figürün saç işlenişi Karkamış kabartmalarındaki erkek figürlerin saçlarına benzerlik göstermektedir. Söz konusu figürler Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. Taf. 21c), Karkamış E/11 (Orthmann 1971: Taf. 28a), Karkamış F/5 (Orthmann 1971: Taf. 29c), Karkamış F/7a (Orthmann 1971: Taf. 29d), Karkamış F/13-16 (Orthmann 1971: Taf. 30e-h), Karkamış H/6 (Orthmann 1971: Taf. 33d) ortostatlarında yer almaktadır. Bununla birlikte Karkamış figürlerinin hepsi, Karkamış H/6 (Orthmann 1971: Taf. 33d) numaralı ortostattaki avcı figürü dışında sakallı tasvir edilmişlerdir. Bahsi geçen diğer Karkamış figürleri ise saraya omuzlarında geyik taşıyan muhtemelen görevli figürlerdir. Maraş B/12 (Orthmann 1971: Taf. 45b) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürü de sol eliyle bir kuşu ayaklarından kavramakla birlikte betimlenme açısından Pazarcık steli ile benzerliğe sahip değildir. Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı stel yüzeyinde erkek figürü bir kuşun ayaklarına bağlanan ipi tutmakla birlikte, bahsi geçen figür Pazarcık Steli'nden çok daha kaliteli tasvir edilmiştir. Sadece kuşun ayağına bağlı ipi tutması ile bir benzerliğe sahiptir. Sakçagözü A/7 numaralı ortostatta tasvir edilen erkek figürü bir kuşu ayaklarından kavramaktadır, ancak tasvir edilme açısından Pazarcık Steli'nden tamamen farklıdır. Sakçagözü A/7 numaralı ortostatta betimlenen figürün saç işlenişi, kıyafeti, taşıdığı silahları açısından yüksek rütbeli bir görevli olması gerekmektedir.

Eser Bonatz tarafından 1a[271] tipine dahil edilmekte ve yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir (Bonatz 2000: 17, 33).

8. 1. 4. 1. 11. Maraş C/7 (C9)

Maraş C/7 Steli'nin[272] Kahramanmaraş'tan olabileceğinin dışında buluntu yeri ile ilgili detaylı bilgi verilmemiştir (Bonatz 2000: 17).

[271] 1a Tipi: Ayakta duran tek erkek figürü.
[272] Bonatz (2000: 17, 33) steli C9 numarası ile tanıtmıştır.

Stel köşeleri yuvarlatılmış, karşıdan bakış yönüne göre sol kenarı kavisli, sağ kenarı düz betimlenmiş düzensiz formdadır ve kenarlarında kırıklıklar mevcuttur (Orthmann 1971: Taf. 47h; Bonatz 2000: Taf. IX. C9).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde dar bir basma düzlemi üzerinde, sol tarafa yönlendirilmiş ve ayakta duran bir erkek figürü betimlenmiştir (Şekil: 478) (Orthmann 1971: 87, 370, Taf. 47h; Bonatz 2000: 33, Taf. IX: C9). Figürün tepe kısmı üst üste iki sıra halindeki spiral bukleli saçları arkada spiral gibi dönerek ensesinde volüt oluşturmaktadır. Alnından geçen ve tüm başını saran kabartma şerit saçlarını sıkıştırmaktadır. Alnı bantın altında çok dar kalmıştır. Uzun ve iri burunludur, burun ucu aşağı doğrudur ve burun kanadı da işlenmiştir. Kapalı ağzında ince dudakları derin ve yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Burun kökünden başlayıp neredeyse kulağına kadar uzanan yay şeklindeki kaşı yüksek kabartma tasvir edilmiştir. Göz pınarı burun köküne doğru yaklaşan iri badem biçimli gözü, üstten ve alttan kabartma olarak konturlanmıştır. Gözün beyaz bölümü de dışarı doğru yüksek kabartmadır. Yanak ve dudakları eğimli bir yiv ile ayrılmaktadır. Küçük, hafif içe çekik çeneli olmakla birlikte, çene konturu köşelidir. Yüz hattı ve boyun derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Kabartma iri kulağı arkaya doğru çok hafif meyilli yerleştirilmiştir. Kulağın kepçesi saç bantının üzerine hafifçe taşmaktadır. Kulağın tüm kıvrımları, kulak deliği, tragusu, kulak memesi ayrıntılarıyla betimlenmiştir. Orta yükseklikteki boynu kavislendirilse de kalın ve kütlevi bir görünümü vardır. Ensesi de saçın ön tarafında görülmektedir. Figürün üzerinde yuvarlak/düz yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan, etek uçları saçaklı bir elbise görülmektedir. Saçak bölümü dar işlenmiştir. Düz bir banta asılı görünen saçaklar birbirini takip eden kısa dikdörtgenlerden oluşmaktadır. Belindeki kemeri sol kolunun altında desenlidir. Sağ omzu yuvarlatılmış, kısa ve aşağıda, daha köşeli olan sol omzu ise yukarıda betimlenmiştir. Sağ bileğinde düz bir bilezik takılıdır. Figür yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde bir yazı kalemi tutmaktadır. Kalemin konik bölümü yukarıda sivri olan kısmı ise aşağıdadır. Elin duruş yönü doğrudur. Büyük işlenen başparmak, kapalı diğer dört parmağın üzerindedir. Elin ayası verev derin bir yiv ile iki bölüm halinde betimlenmiştir. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırdığı sol kolu vücuduna yapışıktır ve göğsü hizasında tuttuğu sol elinde bir yazı kutusu

mevcuttur[273]. Elin duruş yönü doğrudur; ancak başparmak defterin arkasında olması gerekirken defterin ön tarafındadır ve diğer parmaklardan büyük işlenmiştir. Sol elin parmakları da derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Ayaklarına üst ve boyun kısmı bağcıklı ve arka bölümü yükseltilmiş, altı düz bot benzeri ayakkabılar giyilidir (Orthmann 1971: 87, 370, 379, 528, Taf. 47h; Darga 1992: 318; Bonatz 2000: 33).

Vücut proporsiyonlarına bakıldığı zamana bir orantısızlık söz konusudur. Başı gövdesine oranla büyük tasvir edilmiştir. Sağ omzu sol omzuna göre daha düşük durmaktadır. Sağ kol sol kola göre daha kalın, yuvarlatılmış ve gerçekçi üslûpta betimlenmiştir. Sağ el de sol ele göre daha büyük ve daha gerçekçi tasvir edilmiştir. Sol kol ve sol elin betimlenmesinde bir şematiklik göze çarpmaktadır. Genel görünüm olarak tıknaz bir yapıya sahiptir.

Maraş C/7 numaralı steldeki figürün saç işlenişi, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı steldeki kâtip figürünün ve Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f; Bonatz 2000: Taf. IX, No. C10)'teki elinde terazi olan figürün saç işlenişine birebir benzemektedir. Figürün elinde tuttuğu yazı kalemi Maraş C/5'teki (Orthmann 1971: Taf. 47f) figürün yazı kalemi ve Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) Steli'ndeki çocuğun elinde tuttuğu kalemin aynısıdır; sadece duruş yönlerinde farklılıklar mevcuttur. Sol eliyle kavradığı yazı kutusu ve tutuş şekli Maraş C/5'teki (Orthmann 1971: Taf. 47f) ve Maraş B/17'deki (Orthmann 1971: Taf. 46a) tasvirler ile aynıdır. Yüz işlenişi ve elbise de Maraş C/5'teki (Orthmann 1971: Taf. 47f) figür ile paralellik göstermektedir.

Orthmann (1971: 379) eserin bir mezar steli olabileceğini belirtmektedir. Stel yüzeyindeki erkek tasvirinde ellerin işlenişi Maraş'ın II. stil grubuna; bununla birlikte yüz ve saçın detaylı bir şekilde lülelerle tasvir edilmesi de Maraş'ın III. stil grubuna dahil edilmektedir. Bunların sonucu olarak da Orthmann (1971: 87, 87, 370, 379, 528) stelin Maraş'ın II/III. stil grubuna ait olduğunu belirterek eseri Sph. III (MÖ 700-600)

[273] Orthmann (1971: 366) stel yüzeyindeki sahnede her ne kadar yemek masası olmasa da stelin konusunun yemek sahnesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir.

dönemine tarihlendirmektedir. Bonatz (2000: 17, 33) ise steli 1c[274] tipinde değerlendirmekte ve yak. MÖ 875-800'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 12. Maraş D/5 (C10)

Maraş D/5 Steli'nin[275] Kahramanmaraş'tan olabileceğinin dışında buluntu yeri ile ilgili detaylı bilgi verilmemiştir (Bonatz 2000: 17).

Stel, tepe kısmı düz kesilmiş, aşağı doğru hafif daralan düzensiz dikdörtgen biçimlidir ve kenarlarında kırıklar mevcuttur. Eserin ön tarataki geniş yüzeyinde dar bir basma düzlemi üzerinde, sol tarafa yönlendirilmiş ve ayakta duran bir erkek tasviri vardır (Şekil: 479) (Orthmann 1971: 370, Taf. 48f, 74b; Bonatz 2000: 33, Taf. IX. C10). Figürün saçları başın üst kısmında üst üste iki sıra halinde spiral buklelerden oluşmaktadır. Üst ve alt sıradaki bukleler yaklaşık eşit uzunluktadır. Saçları arkada spiral gibi dönerek ensesinde volüt oluşturmaktadır. Dar alınlıdır. İri burnu kavislidir, burun ucu aşağı doğrudur ve burun kanadı işlenmiştir. Kapalı ağzında dudaklar belirgin olup yatay bir yiv ile biribirinden ayrılmaktadır. Kısa çeneli olmakla birlikte düz bir hat ile devam eden yüz çizgisi köşeli bir yüz yapısı ortaya koymaktadır. Burun kökünden başlayan yüksek kabartma şeklindeki kaşı yay biçimlidir ve ucu kulağa doğru uzanmaktadır. Cepheden betimlenen iri badem biçimli gözü, üstten ve alttan kabartma olarak konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne doğru yaklaşmaktadır. Gözün beyaz bölümü de dışarı doğru oldukça yüksek kabartmadır. Dikey yerleştirilen kulağı yüz hatlarına göre büyük boyutludur ve detayları betimlenmiştir. Kulağın dış kenarı çift kontur ile vurgulanmaktadır. Boynu kalındır ve kütlevi bir görüntüsü vardır. Figürün üzerinde düz yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan elbisesinin etek uçları saçaklıdır. Saçak bölümü dar işlenmiştir. Düz bir banta asılı görünen saçaklar birbirini takip eden kısa dikdörtgenlerden meydana gelmektedir. Belinde dar ve düz bir kemer takılıdır. Kemer alttan ve üstten dar bir kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Figürün sağ omzu eğik hatlı ve aşağıya doğru, sol omzu ise yuvarlatılmış ve yukarı doğru durmaktadır. Figür yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinin üç parmağı ile bir terazi tutmaktadır. Serçe parmağı neredeyse orta parmağının uzunluğunda işlenmiştir. Elin duruş yönü doğru olmakla birlikte boyut olarak büyüktür. Dirsekten kıvırdığı sol kolu

[274] 1c Tipi: Ayakta duran ve sola dönük tek erkek figürü.
[275] Bonatz (2000: 17, 33) steli C10 numarası ile tanıtmıştır.

taammıyla vücuduna yapışıktır ve elini göğsünün üzerine getirmiştir. Sol elinde katlanmış bir terazi tutmaktadır[276]. Elin duruş yönü doğrudur; ancak başparmak terazinin arkasında olması gerekirken önünde betimlenmiştir. Parmaklar yivlerle ayrılmaktadır ve bu eli de sağ elinde olduğu gibi vücut oranlarına göre büyük tasvir edilmiştir. Ayaklarında üst ve boyun bölümü bağcıklı olan, arkası yükseltilmiş, altı düz bot benzeri ayakkabılar mevcuttur (Orthmann 1971: 87, 370; Darga 1992: 318; Bonatz 2000: 33).

Stel yüzeyindeki figür genel görüntü olarak kısa ve tıknaz bir yapıya sahiptir. Başı gövdesine oranla büyüktür. Sol omzu sağ omzuna göre daha yukarıda ve diğerine göre daha geniş durmaktadır. Ellerde normalden daha büyük boyuttadır. Sağ elin teraziyi tutuşu gerçekçi betimlenmeye çalışılmıştır ve hatta bu görüntüsü ile hassas bir teraziyle tartım yaptığı izlenimi vermektedir; ancak parmaklar çok uzatılmıştır. Ayaklar da vücut oranlarına göre küçük işlenmiştir. Sol kolun vücuda yapışık durması kapalı bir görünüm ortaya koymaktadır.

Maraş D/5 numaralı steldeki figürün saç işlenişi, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı steldeki kâtip figürünün, Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h; Bonatz 2000: Taf. IX. C9)'deki elinde terazi olan figürün saç işlenişine birebir benzemektedir. Maraş D/5 ve Maraş C/7 numaralı stellerdeki figürlerin saçlarındaki tek fark D/5 numaralı figürün başında saç bantının olmamasıdır.

Orthmann (1971: 379) eserin bir mezar steli olabileceğini belirtmektedir ve buluntunun yüzeyindeki erkek tasvirinin ellerin işlenişinin Maraş C/7 Steli'nde olduğu gibi Maraş'ın II. stil grubuna; yüz ve saçın detaylı bir şekilde lülelerle tasvir edilmesini de Maraş'ın III. stil grubuna dahil etmektedir. Dolayısıyla Orthmann (1971: 87, 370, 379, 528).stelin Maraş'ın II/III. stil grubuna dahil olduğunu belirterek eseri Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Eser Bonatz 2000: 17) tarafından 1c[277] grubuna dahil edilmekte olup yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

[276] Orthmann (1971: 366) stel yüzeyindeki sahnede her ne kadar yemek masası olmasa da stelin konusunun yemek sahnesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir.
[277] 1c Tipi: Ayakta duran ve sola dönük tek erkek figürü.

8. 1. 4. 1. 13. Maraş C/6 (C68)

Maraş C/6 Steli[278] Kahramanmaraş yakınlarında bulunmuştur (Bonatz 2000: 23). Eser tepe kısmı yuvarlatılmış, aşağı doğru daralan konik formludur (Şekil: 480).

Stelin ön yüzeyindeki sahne kabartma bant ile çerçevelenmiş olup bir niş meydana getirilmiştir. Söz konusu sahne içerisinde karşılıklı olarak ayakta duran iki kadın figürü yer almaktadır. Kadınların arasında bir yemek masası yoktur (Şekil: 480) (Orthmann 1971: 370, Taf. 47g; Bonatz 2000: Taf. XXIII.C68). Sahnenin sol tarafında yer alan kadın figürü, sahnenin sağında yer alan, karşısındaki kadın figüründen büyük boyutta tasvir edilmiştir. Sol taraftaki kadın figürünün başında yarım daire şeklinde alçak bir başlık bulunmaktadır. Başlığın üzerinden geçen örtü, ayak bileklerine kadar uzanmakta ve vücudunun büyük bir bölümünü kapatmaktadır. Örtünün kenarları çift sıra kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Örtünün etek ucunda ise ince ve düz bir kabartma banta asılı saçaklar birbirini takip eden kısa dikdörtgenlerden meydana gelmektedir. Figürün yüzü, üst gövdesinin bir bölümü ve sol kolu açıktadır. Sağ eli açıkta kalacak biçimde, sağ kolu tamamen örtünün altında kalmaktadır ve dirseğin hattı görülebilmektedir. Figürün alnında ortasında rozet biçiminde süslemesi olan bir diadem takılıdır. Yüzünde aşınmalar çok fazladır. Burnu iridir. Yüksek kabartma betimlenen kaşı kulağına doğru uzanmaktadır. Gözü badem biçiminde olup, üstten ve alttan kabartma olarak konturlanmıştır. Kapalı ağzında etli dudaklar yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Çenesi hafif içe çekik ve küçüktür. Çene konturu yüzüne oval bir görünüm sağlamaktadır. Yüz hattı ve boyun derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Dikey yerleştirilen kulağı, başını saran diademin üzerine taşmaktadır. Kulağın detayları belirgindir ve bir küpe takmaktadır. Küpe iki parçalıdır. Kısa boynunda bir kolyenin olduğu görülmekle birlikte, kolye detayları belirgin değildir. Boynun sınırları aşınmıştır; ancak yine de zarif bir görünüm sağlamaktadır. Üzerinde kayık yakalı, uzun kollu bir elbise vardır. Elbisenin yakası ve uzun kolların üst bölümü geometrik desenlerle (nakışlanmıştır) bezelidir. Belinde beş sıra nervürlü enli bir kemer takılıdır. Figürün yuvarlatılmış sol omzu hafifçe yukarıya kalkıktır. Vücuduna yapışık olarak, dirseğinden büküp yukarı kaldırdığı sol elinde üzerinde yün ipliği sarılı bir iğ[279] vardır. Elin duruş yönü doğrdur. Başparmağı diğer parmaklarının üzerine kapanmıştır ve elin ayasında iğin ahşap sapı görülebilmektedir.

[278] Bonatz (2000: 23, 45) steli C68 numarası ile tanıtmıştır.
[279] Ortmann (1971: 370), kadının elinde tuttuğu nesnenin iğ ya da nar olması gerektiğini kaydetmektedir.

Sol bileğinde, menteşe bölümü izleyiciye dönük olan yivli kalın bir bilezik takılıdır. Örtünün altından açıkta kalan sağ eli göğsünün üzerine durmaktadır. Bu eliyle iğden uzanan ipi tutmaktadır. Kapalı elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların üzerinde betimlenmiştir ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kadın figürü ayaklarına bileğini açıkta bırakan, burun kısmı alttan uzanan deriyle desteklenen, ayak bileğine yakın kenarları şerit bant ile sınırlandırılan bir ayakkabı giymektedir (günümüzün yemeni ayakkabıları) (Orthmann 1971: 370, 375, 379, Taf. 47g; Darga 1992: 322-323, Res. 308; Bonatz 2000: 45, Taf. XXIII: C68).

Sahnenin sağ tarafında, büyük boyutlu tasvir edilen kadının karşısında, ona doğru bakacak şekilde daha kısa boylu bir kadın figürü betimlenmiştir. Bu kadın figürü, karşısındaki kadından daha yüksekteki bir basma düzlemine basmaktadır. Başındaki başlığın üzerinde, figürün alın bölümüne gelen kısımda, bir rozet motifi mevcuttur. Bu motif ya başını saran bir diadem, ya da başındaki başlığın süsdür. rozetlerle bezeli başlığın üzerinden geçen örtü ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Örtünün kenarı tek sıra kabartma şerit ile sınırlandırlırken alt ucunda ise kabartma şeride asılı saçaklar mevcuttur. Söz konusu saçaklar birbirini takip eden kısa dikdörtgen şekillerinden meydana gelmektedir. Figürün dar alnı ile birleşen burnu iri ve düzdür, burun kanadı betimlenniştir. Kapalı ağzında etli dudakları derin, yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Burun direğinin üzerine binen kabartma kaşı yay biçiminde olup bir ucu kulağına doğru uzanmaktadır. Kaşı gibi, göz pınarı burun direğinin üzerine binen gözü iri badem biçimlidir. Göz alt kısmından ince bir kabartma şerit ile sınırlandırılmışken, üst bölümünde kabartma sınır seçilememektedir. Elmacık kemiği çıkıntılıdır. Etli çene küçük olup hafif içe çekiktir. Çene kemiği köşelendirilmiştir. Kabartma betimlenen kulağı dikey yerleştirilmiş ve detayları da işlenmiştir. Bununla birlikte kulağında küpe olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Orta yükseklikte, kalın bir boyna sahiptir. Boyun ve çene konturu derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadr. Başının üzerinden geçen örtüsü, karşıdaki büyük kadın figüründe olduğu gibi vücudunun büyük bir bölümünü kapatmaktadır. Figürün yukarıda da tanımlandığı üzere yüzü, sağ kolu, üst gövdesinin bir bölümü açıkta olmakla birlikte sol kolu, bacakları tamamen örtünün altındadır; ancak kolun konturları örtünün altından betimlenmiştir. Yuvarlak yakalı elbisesi kısa kolludur. Belinde kemer olduğu görülebilmekle birlikte detaylar anlaşılamamaktadır.

Söz konusu kemer büyük olasılıkla karşısındaki kadın figüründe olduğu gibi nervürlü olması gerekmektedir. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ eli selamlama pzoundadır. Yumruk şeklinde kapalı elin duruş yönü doğrudur. Başparmağı diğer parmaklarının üzerindedir ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Elin avuç içi bölümü, kavisli, ince bir kabartma şerit ile ikiye ayrılmıştır. Dirsekten kıvırdığı sol kolu göğsüne yapışıktır. Örtünün altından çıkan ve açıkta duran sol eli ile çift iğ (?) tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak kapalı olan diğer parmakların üzerindedir ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Ayaklarına, bileğini açıkta bırakan, burun kısmı alttan uzanan deriyle desteklenen, ayak bileğine yakın kenarları şerit bant ile sınırlandırılan bir ayakkabı giymektedir. Sahnenin sağ üst köşesindeki boş alanda, bir kese ve yanında ters duran volütlü bir ayna tasviri görülmektedir[280] (Orthmann 1971: 370, 375, 379, Taf. 47g; Darga 1992: 322-323, Res. 308; Bonatz 2000: 45, Taf. XXIII: C68).

Sahnenin solunda büyük boyutlu betimlenen kadın figürünün takke biçimindeki başlığı, başlığın üzerinden geçen ve alın bölümüne denk gelen tek bir rozet süslemesi Maraş Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d)'deki, sahnenin sağında yer alan ve sandalyede oturan kadın figürüyle paraleldir. Figürün yaka kenarındaki ve elbise kolunun üst bölümündeki nakışlar Maraş B/18 (Orthmann 1971: Taf. 46c) numaralı stel yüzeyinde, büyük bir bölümü kırık olsa da yakası ve kolunun bir kısmı korunan kadın figürünün elbisesindeki nakışlara; Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stel yüzeyinde sandalyede oturan kadın figürünün elbise nakışına paralellik göstermektedir. Boynundaki kolye, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı steller yüzeyindeki kadınların kolyeleriyle benzerdir. Bileğindeki kelepçeli bilezik Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı steldeki kadının bileziğiyle paraleldir. Kulağındaki küpesi detaylarında farklılık olmakla birlikte Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı steller yüzeyindeki kadınların küpeleriyle paralellik sağlamaktadır. Sol elinde iğ tutması ve sağ eliyle iğden gelen ipi kavramasıyla Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) ve Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı steller yüzeyindeki kadın tasvirleriyle benzerlik göstermekle birlikte iğin tepe bölümünün nar meyvesi gibi

[280] Orthmann (1971: 366) stel yüzeyindeki sahnede her ne kadar yemek masası olmasa da stelin konusunun yemek sahnesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir.

açılmasıyla daha çok Maraş C59 numaralı steldeki iğ tasviri ile yakındır. Sahnenin sağ üst köşesindeki ayna tasviri, birebir olmasa da Malatya B/4'te (Orthmann 1971: Taf. 42f) Tanrıça *Kubaba*'nın elinde tuttuğu aynaya, Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a) numaralı stelde sahnenin sağında oturan kadın figürünün elinde tuttuğu aynaya, Maraş B/14 numaralı stelde sahnenin sağında oturan kadın figürünün elinde tuttuğu aynaya (Orthmann 1971: Taf. 45f) paralellik göstermektedir.

Bossert (1959: 277) stel yüzeyinde betimlenen kadın figürlerinden solda büyük boyutlu olanın Tanrıça *Kubaba*, sağ tarafta daha küçük boyutlu olan ve tapınma pozundaki kadının da bir kraliçe olabileceği yorumunu yapmaktadır. Bossert'e (1959: 277) göre soldaki kadın figürü elinde nar taşımaktadır. Bu görüşünün nedeni olarak da tepe bölümünde üç çatal olmasını göstermektedir (Bossert 1959: 277, Taf. 51, Abb. 15). Orthmann (1971: 379, Dip not: 57) ise Bossert'in bu görüşüne tamamıyla karşı çıkarak, tasvir edilen iki kadın figürünün bir aileyi temsil edip büyük boyutta betimlenenin anne ve diğerinin kızı olabileceğini kaydetmektedir.

Eser Orthmann (1971: 528) tarafından Maraş'ın II. stil grubuna dahil edilerek Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600) Dönemine; Darga tarafından (1992: 323) ise MÖ 8. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Steli 5.[281] tipe dahil eden Bonatz (2000: 23, 45) ise buluntunun MÖ 875-800'e tarihlendirilmesi gerektiğini öngörmektedir.

8. 1. 4. 1. 14. Maraş D/4 (MARAŞ 9; C65)

Maraş D/4[282] Steli'nin buluntu yeri hakkında herhangi bir bilgi yoktur; ancak Kahramanmaraş'tan gelmiş olabileceği öngörülmektedir (Bonatz 2000: 22). Eser uzun dikdörtgen biçimlidir.

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, geniş bir basma düzlemi üzerinde figürler tasvir edilmiştir. Basma düzlemi sağ tarafa doğru incelmektedir. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağ tarafında, dikey bacaklı bir tabure üzerinde, sol tarafa yönlendirilmiş olarak oturan kadın figürü, kucağında, ayakta duran bir erkek çocuğunu

[281] 5. Tip: Ayakta duran iki figür. Birisi diğerinden daha büyük boyutlu.
[282] Hawkins (2000: 274-275) eseri Maraş 9 numarası ile, Bonatz (2000:22, 42) tarafından ise C65 numarası ile tanıtılmıştır.

tutmaktadır (Şekil: 481) (Hawkins 2000: 274, Pl. 125). Dikey bacaklı taburenin tek kaydı mevcuttur. Oturma yerinin altındaki kabartma bant ve kayıt arası kafes şeklinde biçimlendirilmiştir. Oturma yeri ve bacakların birleşme bölümü bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Kadın figürünün başında basık bir başlık vardır. Basık başlığın üzerinden geçen örtü taburenin oturma bölümüne kadar uzanmakta ve o bölümde sonlanmaktadır. Örtünün kenarı bocuk şeklinde bordürlüdür. Başındaki basık başlığın arka kıvrımı örtünün altından belli olmaktadır. Alnında iki sıra birbirine paralel kabartma banttan meydana gelen diadem vardır. Burnu iridir ve burun kanadı işlenmiştir. Profilden betimlenen yay biçimli kabartma kaş burun kökünden başlayıp kulağında sonlanmaktadır. Cepheden tasvir edilen badem biçimli göz, kadının hafifçe yukarıya kalkan başına uyumlu olacak biçimde, hafif verev yerleştirilmiştir. Göz pınarı yukarıda, kulağa değen uç bölümü ise daha aşağıdadır. Üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözün beyazı da tasvire uygun olacak şekilde kabartmadır. Kapalı ağzında öne doğru çıkıntı yapan üst dudağı ince, alt dudağı ise kalındır. Dudakların arası dalgalı ve derin bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Burun ve ağız bölümü ile hafifçe tombul betimlenen yanağın arasında kavisli bir yiv bulunmaktadır. Çenesi etlidir, dudağın çene ile birleştiği yerde bir çukurluk vardır. Çene hattı köşeli betimlenmiştir. Kabartma kulağı, gözde olduğu gibi yukarı bakan başa uygun olarak hafifçe verev yerleştirilmiştir. Kulağın detayları betimlenmiştir. Boynu uzun ve kalındır. Çene hattı ve boynu derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Elbise kayık yakalıdır. Yaka kenarları birbirrine paralel iki sıra kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Elbisenin kısa kolları da yakada olduğu gibi kabartma şerit ile sonlandırılmıştır; ancak bu şerit sağ kolunda iki sıra, sol kolunda ise tek sıradır. Herhangi bir bezemesi olmayan düz elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin alt ucunda tek sıra kabartma şerit mevcuttur. Belindeki enli kemer beş sıra nervürlüdür. Kadın figürünün sağ kolu, kucağında tuttuğu erkek çocuğunun gövdesinin arkasından geçerek öne uzanan eli sağ baldırından kavrayacak şekilde çocuğun kalçasındadır. Açık betimlenen elin duruş yönü doğrudur. Eklem detayları tasvir edilen parmaklar, yivlerle birbirinden ayrılmaktadır ve tırnaklar da işlenmiştir. Hafifçe dirsekten kıvırdığı sol kolu da çocuğun bacağında açık şeklilde tasvir edilmiştir. Elin duruş yönü doğrudur. Diğer elde olduğu gibi parmaklar derin yivlerle ayrılmaktadır ve tırnaklar betimlenmiştir. Genel görünüm olarak tamamen profilden betimlenmeye çalışılan kadın figürünün sağ omzu yukarıda sol omzu ise

aşağıda betimlenmiştir. Sol omzun konturu başından geçen örtünün altından görülebilmektedir. Sağ kol sol kola oranla daha kalındır. Sağ el de sol ele göre daha büyük betimlenmiştir. Figürün ayaklarındaki ucu hafifçe yukarı kıvrık ayakkabılar görülmektedir (Orthmann 1971: 370, Taf. 48d; Darga 1992: 317, Res. 303, 303A; Hawkins 2000: 274, Pl. 125; Bonatz 2000: 22, 42, Taf. XXII).

Kadının dizleri üzerinde ayakta duran erkek çocuk kadına doğru yönlendirilmiş olmakla birlikte, kadına değil de karşıya doğru bakmaktadır. Çocuğun başında tepe kısmında, dört dilimli çıkıntısı olan konik formda bir başlık vardır. Başlığın yüzeyi dil biçiminde süslenmiştir. Başlığın başa oturan bölümü kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Başlığın altından çıkan saçları ensesinde birbirine paralel, dalgalı, ince kabartma şeritler halindedir, lüle şeklinde kıvrılan uçları ise sağ omuz üzerinde sonlanmaktadır. Kavisli burnu iridir ve burun kanadı işlenmiştir. Burun kemiğinin üzerine binen yay biçimli uzun kabartma kaşın ucu kulağa yakın olacak biçimde hafif yukarıya kalkık sonlanmaktadır. İri badem biçimli gözün göz pınarı da burun kemiğine binmiştir. Üstten ve alttan kabartma kontur ile çerçevelenen gözün beyaz bölümü dışa doğru kabartmadır. Kapalı ağzında etli dudaklar dalagalı yiv ile ayrılmkaktadır. Ağız ve çene birleşim yerinde bir çukurluk vardır. Çenesi etlidir. Çene konturu köşelidir. Tombul yanağında elmacık kemiği çıkıktır. Kabartma kulağı dikey yerleştirilmiştir. Tüm detayları işlenen kulağın üst yarısı küpelerle süslüdür ve kulak memesinde de küpe takılıdır. Çenesi ve kıs aboynu derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Boynunda uçları aslan başı (?) şeklinde bir kolye takılıdır. Üzerinde geniş “V” yakalı, kısa kollu ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise vardır. Üstten va alttan ince kabartma şerit ile sınırlandırılan “V” yaka iç içe geçmiş baklava motifleriyle süslüdür. Kolların kenarları ince kabartma şerit ile sınırılandırılmıştır. Etek uçları ise dikdörtgen biçimli kısa saçaklıdır. Saçaklar kabartma şeride asılıdır. Belinde, üst ve alt kenarı iki sıra kabartma şerit ile sınırlandırılan düz ve enli bir kemer takılıdır. Figür sol elini dirsekten kıvırarak yukarı doğru kaldırmıştır, bileğinde uçları aslan biçimli bir bilezik takılıdır ve elindeki kayış yukarıda duran bir kuşun ayağına bağlıdır. Elin duruş yönü doğrudur. Avuç kısmı derin bir yiv ile iki bölüme ayrılmıştır. Başparmak, kapalı durumdaki diğer parmakların üzerinde betimlenmiştir. Derin yivlerle birbirinden ayrılan parmakların eklemleri betimlenmiştir ve tırnakları da işlenmiştir. Kuşun ayağının bağlı olduğu kayışın ucu yuvarlak bir hat ile

sonlanmaktadır. Genel görünüm olarak kuş bu hat üzerinde tünemiş bir durum sergilemektedir. Kuşun gagası oldukça kısadır. Gözü dairesel bir yiv ile sınırlandırılmaktadır. Boynu orta yükseklikteddir. Kapalı kanadın üst ucu kalp şeklinde sonlanmaktadır. Tüyleri birbirine paralel kabartma şerit halindedir ve kapalı kanadın duruşuna uyumludur. Alt sıradaki kanat tüyünün altında bir sıra dikdörtgen biçimli dilimler işlenmiştir. Kuşun kuyruğu küt betimlenmiştir. Kuyruk tüylerinin detayları çok belirgin değildir. Bacakları birbirine paralel işlenmiştir. Pençelerin duruşu, ucu yuvarlak bitimli bir tüneğin üzerinde tünemiş olduğu izlenimi vermektedir. Kuşun altında, sağ taraftaki boşlukta, dikdörtgen biçimli, bir şeritle kapatılmış, menteşeli bir yazı kutusu mevcuttur. Figürün dirsekten kıvırarak göğsü hizasında tuttuğu sağ kolunda uçları aslan biçimli bir pazubent, bileğinde yine uçları aslan biçimli bir bilezik takılıdır, figür bu eliyle kalem tutmaktadır. Açık betimlenen elde, elin duruş yönü ve kalemi tutuş şekli doğrudur. Derin yivlerle birbirinde ayrılan parmakların eklem yerleri işlenmiştir ve tüm tırnaklar da betimlenmiştir. Erkek çocuğunun ayaklarında, giydiği kıyafeti tamamlayacak şekilde, nakışlı ve uçları kıvrık sandaletler vardır[283] (Orthmann 1971: 370, 375, Taf. 48d; Darga 1992: 317, Res. 303, 303A; Hawkins 2000: 274, Pl. 125; Bonatz 2000: 22, 42, Taf. XXII).

Figürün başının üzerinde kabartma tekniğinde ve Luvi Hiyeroglifi ile adı yazılıdır (Hawkins 2000: 274-275). Orthmann (1971: 376) bu yazının işlendiği yüzeyin daha derin olması nedeniyle, sonradan eklendiği ve bu nedenle de stel yüzeyindeki figürler ile ilişkili olmayacağını bildirmektedir. Bu ismin okunuşu (Hawkins 2000: 274-275):

> "TONITRUS-*hu-pi-ia-sa*: *Tarhupiyas'ın."*dır.

Kadın figürünün yüz işlenişi, başındaki başlığı, örtüsünün kenarındaki boncuk şeklindeki bordürü Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı stel yüzeyindeki kadın figürüne benzerlik göstermektedir. Kadın figürünün başlığının üzerinden geçen örtüsünün ayak bileklerine kadar uzanmayıp, oturduğu taburenin hizasında sonlanması Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyindeki sahnenin sağ tarafında oturan kadın ile paraleliğe sahiptir. Kayık yakalı elbisede, sadece yakanın biçimi Maraş C66 (Bonatz 2000: Taf. XXII.C66) numaralı stel yüzeyindeki kadının kıyafetine

[283] Orthmann (1971: 366) stel yüzeyindeki sahnede her ne kadar yemek masası olmasa da stelin konusunun yemek sahnesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir.

benzerdir. Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş B/18 (Orthmann 1971: Taf. 46c), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı steller yüzeyindeki kadınların karşılarındaki ya da yanlarındaki çocuğa sarılışları Maraş D/4 steli ile paralellik göstermektedir.

Çocuk figürünün yüz işlenişi Maraş B/18 (Orthmann 1971: Taf. 46c) numaralı stel yüzeyindeki erkek çocuğunun yüz betimlenmesi ile paraleldir. Saçları Karkamış'ta, Karkamış G/1 (Orthmann 1971: Taf. 31a) ve Karkamış G/2 (Orthmann 1971: Taf. 31b) numaralı ortostatlar yüzeyindeki silah taşıyan askerlerin saç işlenişlerine ve Karkamış G/6 (Orthmann 1971: Taf. 31f) numaralı oyun oynayan çocukların olduğu ortostatın alt registerinde karşılıklı otururak oyun oynayan figürlerin saçlarına benzerlik göstermektedir; ancak Karkamış ortostatlarındaki figürlerin başında şapkaları yoktur. Saçları alınlarından geçen bir bant ile sıkıştırılmıştır. Bununla birlikte Maraş steli yüzeyindeki çocuğun başlığının yüzeyindeki bezeme Karkamış ortostatlarındaki figürlerin saç bezemesine paralellik göstermektedir. Sağ elinde tutmuş olduğu kalem Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h) numaralı stellerdeki figürlerin kalemleri ile aynıdır. Çocuğun ayaklarındaki ayakkabılar Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürünün, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) Steli'ndeki erkek ve kadın figürlerinin, Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki erkek figürlerinin ayakkabılarına benzerdir. Çocuğun "V" yakası nakışlı elbisesinin birebir benzeri Geç Hitit kabartmalarında mevcut değilse de Maraş B/18 numaralı stel yüzeyinde yer alan erkek çocuğunun roba bölümü tamamen nakışlı elbisesi ile paraleldir.

Mezar steli olduğu düşünülen eserde figürlerin detaylı işlenişi, yüzlerindeki yumuşaklık ve estetik nedeniyle Maraş'ın IV. stil grubuna dahil edilerek Sph. III Dönemine (MÖ 700-600) tarihlendirilmektedir (Orthmann 1971: 87, 528). Genge (Genge 1979: 118-119) stel yüzeyindeki tasvirlerin proporsiyonlarındaki denge, erkek çocuğun omzunun natüralistik şekillendirilmesi ve figürlerin yüzlerindeki estetik çalışma nedeniyle stelin MÖ 9. yy'dan ziyade 8. yy'a tarihlenmesi gerektiğini belirterek eser için daha net bir tarihleme olan MÖ 790-770'i önermektedir. Akurgal (1988: 147) çocuğun saç

işlenişinde Assurlu özelliklerinin olduğunu dayanak göstererek steli MÖ 704-681'e tarihlendirmektedir. Darga (1992: 317) tarafından ise MÖ 8. yy'ın sonlarına tarihlendirilmektedir. Bonatz ise eseri 4.[284] Tipe dahil etmekte olup yak. MÖ 825-700'e tarihlendirmektedir (Bonatz 2000: 22, 42).

8. 1. 4. 1. 15. Maraş C66

C66 numaralı stelin Kahramanmaraş'tan olduğu öngörülmektedir (Bonatz 2000: 23). Eser kırık olmakla birlikte tepe kısmı yuvarlatılmış dörtgen biçimde olması gerektiği anlaşılmaktadır (Bonatz 2000: Taf. XXII.C66). Korunduğu kadarıyla, stel yüzeyindeki sahne kabartma bant ile çerçeve içine alınmıştır. Bir niş içerisinde birbirine bakan bir kadın ve at üzerinde bir erkek figürünün baş ve vücutlarının üst kısmı görünmektedir (Şekil: 482). İzleyicinin bakış yönüne göre, sağ taraftaki kadının, yarım daire şeklinde olması muhtemel başlığının üzerinden bir örtü geçmektedir. Kulağı kapatacak şekilde inen örtü figürün sol omzu ve kolunu da tamamen kapatmaktadır. Bununla birlikte sol omuz konturu örtünün altından belli olmaktadır. Başlığın alt kenarı ince kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Bu banttan çıkan ve alnına dökülen saçlar kısa spiral buklelerden meydana gelmektedir. Ayrıca kadının yanak kısmında da bir saç perçemi mevcuttur. Kulağının önünden çıkan bu perçem, "S" harfi şeklinde gösterilmektedir. Dar alın ile birleşen burnu oldukça muntazamdır ve burun kanadı da betimlenmiştir. Burun kökünden başlayan yay biçimli kabartma kaçın yüzeyi çentiklidir. Badem biçimli göz üstten ve alttan ince kabartma ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne doğru uzatılmıştır ama arka ucu normaldir. Hem gözünün beyazı hem de göz bebeği tasvir edilmiştir. Kapalı ağzında dudaklar etlidir ve ince yatay bir yiv ile hatları ayrılmaktadır. Dudak ve çenenin arasında bir çukurluk mevcuttur. Burun kanadından başlayan ve ağız kenarında sonlanan yay biçimli yiv ile yanak bu bölümlerden ayrılmaktadır. Çenesi etlidir. Çene kemiği hafif dışbükey profillidir. Boynu kısadır. Kayık yakalı elbisenin yaka kenarı kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Elbise dikey olukludur ve belinde yedi sıra nervürlü, enli bir kemer vardır. Göğsü hizasında kaldırdığı sol elinde konik bir içki kabını alttan kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Yivlerle ayrılan parmaklarda tırnaklar işlenmiştir. Başparmak ve diğer birbirine birleşik parmaklar arasındaki "V" biçimli boşluğa bardak oturtulmuştur. Dışa çekik ağızlı içki kabı aşağı doğru daralan

[284] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuklu tasvir.

yuvarlak gövdelidir. Sağ kolunu karşısındaki figürün arkasından geçecek biçimde uzatmaktadır ve muhtemelen sol eliyle omzuna sarılmıştır. İki figür arasında görülen elbisenin kolu verev oluklarla bezelidir (Bonatz 2000: 44, Taf. XXII: C66).

Kadın figürünün karşısındaki erkek figürü bir at üstünde tasvir edilmiştir. Dalgalı saçları ensesine inmektedir ve ensede saçın şekli birkaç bölüme ayrılmaktadır. Enseye yakın olan saçın bölümü, uçları spiral şeklinde kıvrılan dalgalı hatlardan meydana gelirken arka bölümü tamamen kıvırcıktır. Saçları başındaki enli bant ile sıkıştırılmıştır. Bantın altından çıkan ve alna dökülen saçlar iki sıra su dalgası biçimindedir. Erkek figürünün yüzü hafif cepheden tasvir edilmiştir. Yüzün sağ tarafı tam görünürken sol tarafının bir bölümü de betimlenmiştir. Burnu kırık olmakla birlikte burun kanadının işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Burun üzerinde birleşen yay biçimli kaşların yüzeyi kadın figüründe olduğu gibi çentiklerle bezelidir. Sol kaşı sağ kaşına göre yarım işlenmiştir. Üstten ve alttan konturlanan sağ gözü eşkenar dörtgen biçimlidir. Sol gözünün de yarısı aynı şekilde betimlenmiştir. Hem gözünün beyazı hem de göz bebeği kadın figüründe olduğu gibi tasvir edilmiştir. Burun kanadından başlayan verev yiv ağız kenarında sonlanmaktadır. Ağzı kapalıdır ve etli dudakları dalgalı bir yiv ile ayrılmaktadır. Alt dudağı ve çenesinin arasında bir çukurluk mevcuttur. Etli çenesi belirgin olup çene kemiği hafif dışbükey profillidir. Boynu uzundur ve başından aşağı bölümünde sadece sol omzunun bir bölümü görülebilmektedir. Yuvarlak yakalı ve uzun kollu bir elbise giymektedir. Elbisesinin yaka kenarı ve sol omzu içi taralı baklava desenleriyle nakışlandırılmıştır. İleri doğru uzattığı sol eliyle bindiği atın yularını tutmaktadır. Bileğinde bilezik takılıdır. Yular, başparmağı ve kapalı durumdaki diğer parmakların arasından geçmektedir. Elin duruş yönü doğrudur. Parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır ve elin eklem yerleri betimlenmiştir. Atın başı sağ profilden tasvir edilmiştir. Alnında kakülleri boncuk şeklinde gösterilmiş olup yelesi, başından itibaren tüm boyununda verev kabartmalarla işlenmiştir. Yaprak biçimli olup ucu sivriltilen sağ kulağı öne doğru durmaktadır. Kulak detayları betimlenmiştir. Gözü üstten ve alttan kabartma tekniğinde konturlanmıştır. Gözünün beyazı da kabartmadır. Burun deliği işlenmiştir. Kapalı ağzında dudaklar derin yiv ile ayrılmaktadır. Kulak hizasından başlayan ve ağızdaki geme doğru uzanan kayış rozetlidir. Benzer bir rozet burnun üstünde de yer almaktadır (Bonatz 2000: 44, Taf. XXII: C66).

Küçük figürde baş tasvir edilirken baş kısmında 1/3 oranında bir döndürülme olgusunun başladığı sezilmektedir. Surat tam profilden değil yüzün 1/3 oranında döndürüldüğünü kanıtlayan ikinci kaşın başlangıcı ve sol gözün bir bölümü görülebilmektedir. Bantın altındaki saçlar dalgalı gösterilmiş ve bu özelliği ile büyük figürden ayrılmıştır, Kaşlar ortak özelliği paylaşmaktadır. Göz pınarının öne uzatılması, yanak ve burun arasındaki hattın vurgulanmış olması, çene kemiklerinin de hafif dışbükey olması yine ortak özellikler arasında saymak mümkündür. Her iki figürün göz ifadeleri birbirine odaklandıkları ve bakıştıklarını göstermektedir ki bu da steli oyanın bir başarısıdır.

Kadın figürünün örtünün altından çıkan ve yanağında betimlenen saç buklesi Karkamış C/4 (Orthmann 1971: 24b) numaralı ortostat yüzeyindeki oturan kadın figürünün saç bukleri ile benzerdir. Ayrıca çarşafın kenarınını bir bordür ile sınırlandırılmaması ve başlık şekliyle de bahsi geçen ortostattaki kadın figürü ile paralellik göstermektedir.

Erkek figürünün yaka kenarı nakışlı elbisesi Maraş B/18 (Orthmann 1971: Taf. 46c) ve Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı stellerdeki erkek çocuklarının elbise desenleri ile paraleldir. Kaşının çentiklerle benzenmesi Zincirli J/2 (Orthmann 1971: Taf. 66b) numaralı stelde yer alan figürlerin kaş yapılarına benzerdir.

Söz konusu stel Bonatz tarafından (2000: 23, 42, 44) 4.[285] Tipe dahil edilmekte olup yak. MÖ 750-700'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 16. Maraş B/18 (C61)

Maraş B/18[286] numaralı stelin 1881 yılında, Kahramanmaraş'tan çıkarıldığı belirtilmektedir (Bonatz 2000: 22). Eserin büyük bir bölümü kırıktır (Bonatz 2000: Taf. XXI: C61).

Stelin tasvirli ön yüzeyinde karşılıklı oturan bir erkek ve kadın tasviri arasında bir erkek çocuk resmedilmiştir[287] (Şekil: 483) (Orthmann 1971: 368, Taf. 46c).

[285] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuklu tasvir.
[286] Bonatz (2000: 22, 42-43) steli C61 numarası ile tanıtmıştır.
[287] Stel yüzeyindeki sahne Orthmann (1971: 366) ve Bonatz (2000: 43) yemek sahnesi olarak tanımlanmıştır. Bonatz (2000: 43) stel yüzeyinde görünmeyen masanın muhtemelen stelin kırılan bölümünde olabileceğini ileri sürmektedir.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında yüksek arkalıklı, arkalık ucu dışa doğru kıvrılmış bir sandalyede oturan erkek figürü yer almaktadır. Bu figürün büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Korunduğu kadarıyla figürün kapalı ağzında kalın dudakları yatay ve derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Çenesini kaplayan sakal, beş dikey lüle halinde aşağı inmektedir. Çenesinin altından itibaren dikdörtgen formunda olan sakal göğsünde düz bir şekilde sonlanmakatdır. Muhtemelen düz yakalı olan kısa kollu elbisesi aşağı doğru uzundur. Kısa kolun kenarları yiv ile sınırlandırılmıştır. Belinde enli ve düz bir kemer takılıdır. Kemer üstten ve alttan, yatay ince kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Vücuduna yapışık olan sağ kolunu dirsekten bükerek göğsü üzerine uzatmaktadır. Sağ eliyle topuz başlı bir asayı topuz başınıın hemen altından kavramaktadır. Asanın topuz bölümü bir yiv ile süslenmiştir. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak arka tarafta betimlenmiştir ve diğer parmaklardan daha kalındır. Kapalı parmak araları derin yivlerle belirtilmiştir. Dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sol eliyle ise bir içki kabını, başparmak ve karşısında birleşik durumdaki iki parmağı arasında tutmaktadır. Verev duran içki kabının ağız kenarı geniş ve basık gövdelidir. Kabın dip bölümü ile avuç içi arasında boşluk görülmektedir (Orthmann 1971: 368, 373-374, Taf. 46c; Darga 1992: 319; Bonatz 2000: 42-43, Taf. XXI: C61).

Sandalyede oturan erkek figürünün önündeki erkek çocuğu kendisi gibi sağ tarafa yönlendirilmiştir. Çocuğun saçı üstte düz yivlerle gösterilmekte, enseye doğru lüleler halinde inmekte ve uçları spiraş şeklinde omuzda kıvrılmaktadır. Alnında üç adet rozetin olduğu bant takılıdır. Dar alınlıdır ve burnu hafif kavislidir. Kapalı ağzında dudakları etlidir. İki dudak arası yatay yiv ile ayrılmaktadır ve çocuk dudak yapısı itibarıyla hafif gülümser pozdadır. Kısa çenesi etlidir ve çene kemiği köşelidir. Burun kökünden başlayan ve kabartma tekniğinde işlenen yay biçimli kaşın ucu, kulağın önünden sarkan tek lüleye kadar uzanmaktadır. Badem şeklinde, kabartma betimlenen iri gözü üstten ve alttan kabartma kontur ile sınırlandırılmıştır. Yanağı dolgundur. İçe basık boynu oldukça kısadır. Çene kemiği ve boyun hattı derin ve geniş yiv ile ayrılmaktadır. Boynunda kolye vardır. Yuvarlak yakalı, uzun kollu elbise giymektedir. Elbisesinin yuvarlak yakası kabartma bant ile konturlanmıştır. Elbisenin üst kısmında, kollarında da devam eden geniş bir bant vardır. Bu bantın içi, kollarda da devam edecek şekilde baklava dizisi ve çeşitli desenlerle süslenmiştir. Uzun kolların kenarları da dört

sıra ince kabartma şerit ile sonlandırılmıştır. Figürün göğsünün olduğu bölümde, kabartma bantın hemen altında, iki adet yuvarlak kabartma mevcuttur. Dirsekten bükerek göğsü üzerine kıvırdığı sağ eli cepheden ve açık betimlenmiştir. Elin duruş yönü doğrudur. Açık elde parmak araları yivlerle belirginleştirilmiştir. Dirsekten kıvırıp yukarı kaldırdığı sol elinde ise bir nesne grubu tutmaktadır (Orthmann 1971: 86, 89, 368, 373-374, Taf. 46c; Darga 1992: 319; Bonatz 2000: 42-43, Taf. XXI: C61).

Bu nesne grubu oka benzemekle birlikte Darga (1992: 319) söz konusu nesneyi çıngırak olarak yorumlamaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak ön taraftan geçirilmiştir. Kapalı elde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır.

Her iki figürün karşısında oturan kadın figürünün büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Korunan kısımdan anlaşıldığı kadarıyla erkek çocuğunda olduğu gibi oldukça süslü bir elbise giymektedir ve belinde kalın nervürlerden oluşan enli bir kemer takılıdır. Bu figür ileri uzattığı sağ eliyle karşısındaki erkek çocuğuna omzundan sarılmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur ve kalın parmaklar yivlerle ayrılmaktadır. Çok az bir kısmı korunan ve göğsüne kıvırdığı sol eliyle ise iğ benzeri bir nesne tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur ve başparmak arkadan geçirilmiştir. Başparmak diğer parmaklara oranla kalın ve büyüktür. Parmakların arası yatay yivlerle gösterilmiştir (Orthmann 1971: 86, 89, 368, 373-374, Taf. 46c; Darga 1992: 319; Bonatz 2000: 42-43, Taf. XXI: C61).

Orthmann (1971: 368) küçük çocuğu erkek olarak tanımlarken; Darga (1992: 319) çocuğu kız cinsiyetinde tanımlamakta ve sol elinde tuttuğu nesnenin de çıngırak olduğunu belirtmektedir.

Kadın figürünün karşısındaki çocuğa omzundan sarılması Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) Steli'ndeki figürlerle benzerlik göstermektedir. Her ne kadar omzundan sarılmasa da ellerin betimlenme tarzı açısından Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) Steli'ndeki sarılma tarzı da paralellik göstermektedir.

Çocuğun ensesindeki saç lüleri Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf.48d) numaralı steldeki erkek çocuğunun ensesindeki lüleler ile paraleldir. Alnını saran rozetli bant Maraş C59

(Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı stelde ana figürün başında, C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stelde kadın figürünün başında görülmektedir. Boynundaki kolyesi C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı stelde ana figürün boynunda, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stelde kadın figürünün boynunda, Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) numaralı stelde büyük boyutlu kadın figürünün boynunda yer almaktadır. Çocuğun kıyafetinin roba bölümü ve kollarının desenli olması Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı stelde ana figürün kıyafetine benzemektedir.

Söz konusu eser yüzeyindeki tasvirlerin işlenişindeki ustalık, saçların tek tek uzun buklelerle gösterilmesi, özellikle göz bebeğinin karşısındakine bakar tarzda verilmesi, elbiselerdeki zarif süslemeler dikkate alınmak suretiyle Orthmann (1971: 87, 89, 368, 373-374, 526) tarafından Maraş'ın IV. stil grubuna dahil edilerek Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirilmektedir. Bonatz (2000: 22, 42-43) ise buluntuyu 4.[288] tipe dahil etmekte ve steli yak. MÖ 825-700'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 17. Maraş A/1 (C29)

Maraş A/1[289] Steli Kahramanmaraş yakınlarındaki bir bağdan (Yörükselim mahallesinde) bulunmuştur (Genge 1979: 113, 157; Bonatz 2000: 19). Bazalttan yapılmış olan stel, köşe kısımları yuvarlatılmış dikdörtgen biçimlidir (Orthmann 1971: 524, Taf. 43h; Bonatz 2000: Taf. XIII: C29). Ön taraftaki geniş yüzeyinde, yüksek bir basma düzlemi üzerinde, bir erkek ve bir kadından oluşan iki figür, yüksek kabartma tekniğinde, cepheden tasvir edilmiştir (Şekil: 484) (Darga 1992: 315, Res. 302). Bir kollarını birbirinin omzuna atarak sarılır tarzda betimlenen figürler yüksek arkalıklı, dikey bacaklı birer sandalyede oturmakta ve ikisi de ayrı ayrı birer ayak taburesi üzerine basmaktadır. Ayak taburesinin önünde yuvarlak delikler mevcuttur. Her iki figür de, özellikle baş bölümleri, yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiştir (Akurgal 1966: Abb. 26; Orthmann 1971: 89, Taf. 43h; Genge 1979: 113, Abb. 51; Darga 1992: 315, Res. 302).

Sahnenin sol tarafındaki erkek figürünün saçları buklelerle işlenmiştir ve dar alnında ince bir bant vardır. Burun tahrip olmasına rağmen ince yapıda olduğu anlaşılmaktadır

[288] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuk tasviri.
[289] Bonatz (2000: 19, 37) steli C29 numarası ile tanıtmıştır.

ve burun kanatları da işlenmiştir. Kaşları burun kemiğinin üst bölümünde, ortadan birleşen iki yay şeklindedir. Kaşların uçları hafifçe yukarı doğru kalkıktır. Badem biçimli gözler üstten ve alttan kabartma hat ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne doğru çekilmiştir. Gözün diğer ucu ise açıktır. Gözün beyazı da kabartma olup öne doğru çıkıntılıdır. Kenarları aşağı kıvrılan kapalı ağzında ince dudaklar yiv ile ayrılmaktadır. Bu görüntü erkek figürüne üzgün bir ifade vermektedir. Alt dudağı ve çene arasında yatay bir çukurluk mevcuttur. Her iki kulak da büyük tasvir edilmiştir ve kulakların üst yarıları saç bantının üzerine taşmaktadır. Kulak memeleri de hafifçe aşağı doğru çekiktir. Kulaklarının önünden spiral bukleler halinde başlayan sakalı dolgun yanaklarını açıkta bırakarak aşağı doğru inmekte ve çenenin iki yan tarafında kesilmektedir. Kesildiği bölümden itibaren sakal lüleler halinde aşağıya doğru sarkmaktadır. Çenenin üst bölümü açıkta kalmakla birlikte alt kısmında aşağı doğru devam eden tüyler dikey ve verev kabartma hatlar ile taranmıştır ve tüylerin aşağıdaki uçları spiral şeklinde kıvrılmaktadır. Bu sırayı izleyen ikinci ve üçüncü sıradaki sakal lüle şeklindedir ve uçları da kıvrılmıştır. Boynu oldukça kısadır ve başı direkt omuzların üzerine oturtulmuş görünümü vermektedir. Erkek figürünün yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerine doğru uzanmaktadır. Yuvarlak yakanın ve kısa kolların kenarları kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Elbisenin etek uçları dikdörtgen dilimlerinden meydana gelen uzun saçaklarla sonlanmaktadır. Belinde, üstten ve alttan yatay kabartma şerit ile sınırlandırılan enli ve düz bir kemer takılıdır. Kemerin altından çıkan önlüğü dizlerinden aşağı doğru inmektedir ve önlük uçları da ince dikdörtgen dililerinden meydanaa gelen saçaklarla sonlanmaktadır. Sol kolu ile eşinin omzunu sarmaktadır ve eli kadın figürünün sol omzundan aşağı doğru betimlenmiştir. Kadının omzundaki açık elin duruşu doğrudur. Parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır ve tırnaklar da işlenmiştir. Erkek figürü vücuduna yapışık olarak dirsekten kıvırdığı sağ kolunu göğsüne doğru getirmiştir ve bu eliyle bir üzüm salkımını sapından kavramıştır. Elin tutuş yönü doğrudur. Kapalı elde başparmak üsttedir. Yivlerle ayrılan parmaklarda eklem yerleri de betimlenmiştir. Yedi sıradan meydana gelen üzüm salkımının bir bölümü enli kemerin üzerine de taşmıştır. Bacakları ayrık betimlenmiştir ve küt bir görünümü vardır. Tabureye basan ayaklarında sandalet olan figürün başparmağından başlayan bağcıklı ip ayağın üstünden geçerek ayak bileğini çevreleyen ipe bağlanmaktadır. Tüm ayak parmakları açıktadır. Parmaklar derin yivlerle birbirinden

ayrılmaktadır ve ayak tırnakları da betimlenmiştir (Akurgal 1949: Taf. XLa-b; Orthmann 1971: 370, 376, Taf. 43h; Genge 1979: 113-114; Darga 1992: 315-316, Res. 302; Bonatz 2000: 37).

Karşıdan bakan izleyiciye göre sahnenin sağ tarafında tasvir edilen kadın figürünün başında fes biçiminde bir başlık vardır. Başlığın başa oturma bölümünün yukarısında, üstten ve alttan kabartma şerit ile sınırlandırılan bant içinde birbirini takip eden altı yapraklı rozet ve daire motifi yer almaktadır. Rozet ve daireler birbirinden dikey kabartma çizgilerle ayrılmaktadır. Başlığın altından çıkıp, alın bölümünde olan saçlar kısa dikey ve verev kabartma şeklindedir. Burnu tahrip olsa da muntazam yapıda olduğu görülebilmektedir. Burun kanatları betimlenmiştir. Burnun ortasındaki kıkırdaktan geçen halka biçiminde hızması vardır. Burun kemiğinin üzerinde birleşen, yay biçimli kabartma kaşların ucu yukarı doğru kavislendirilmiştir. İri gözleri badem biçimlidir. Üstten ve alttan kabartma hat ile konturlanmıştır. Göz pınarları burun köküne yakındır. Gözlerin diğer ucu kulağa doğru hafifçe çekilmiştir. Gözün beyazı da kabartma işlenmiştir. Kapalı ağızda dudaklar derin ve yatay yiv ile ayrılmaktadır. Dudakların her iki ucu da hafifçe aşağı doğru çekiktir. Bu duruş erkek figüründe olduğu gibi kadın figürüne de üzgün bir ifade vermektedir. Dudağı ile çenesi arasında yatay bir çukurluk vardır. Çenesi yuvarlak ve kısa olup, yüz hattı ovaldir. İki yana açılan kulakları iridir ve kulağın üst yarısı başlığın üstüne doğru taşmıştır. Kulağın üst yarısında üç farklı küpe takılıdır. Kulak memesinde ise üç yuvarlak sallantısı olan küpeler mevcuttur. Her iki kulağının da önünde, başlığın altından çıkan, alev biçiminde, uca doğru sivrilen birer tutam saç vardır. Boynu oldukça kısadır ve başı, erkek figüründe olduğu gibi, direkt omzuları üzerine oturtulmuş gibi görünmektedir. Yuvarlak yakalı kısa kollu elbisesi ayak bileklerine doğru uzanmaktadır. Eteğin uç bölümünün hemen yukarısından yatay bir kabartma şerit geçmektedir; ancak bu şeride saçaklar asılı değildir. Etek ucu düz bitmektedir. Belinde sıra nervürlü, enli bir kemer vardır ve kemerin üzerinde, merkezi bölümdeki dairenin üç yönünü saran ve dilimlerden meydana gelen süslemesi olan bir fibula takılıdır. Başlığın üzerinden geçip, kadının üst gövdesini saran, sağ kolunu açıkta bırakıp, sol kolunu gizleyen örtünün uçları alttan ve üstten olacak şekilde enli kemerin içine sokulmuştur. Sol kol her ne kadar örtünün altında kalsa da dirseğin ve kolun yuvarlak hattı işlenmiştir. Sağ kolu ile eşinin omzunu saran kadının eli erkek figürünün

sağ omzu üzerinde görünmektedir. Açık olan elin duruşu doğrudur. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır ve tırnaklar işlenmiştir. Dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirdiğ sol elinde, sap kısmının ayna ile birleştiği bölümde, üst üste çift volüt olan bir ayna tutmaktadır. Elin aynayı tutuş şekli ve yönü doğrudur. Başparmak aynanın sapının arkasında kalmaktadır. Sapı kavrayan kapalı elinde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Bacakları erkek figüründe olduğu gibi ayrık betimlenmiştir ve küt bir görünümü vardır. Tabureye basan ayaklarında, burun kısmı açıkta olan bir ayakkabı giyilidir. Ayakkabının üst bölümünde dil şeklinde bir kabartma süs mevcuttur; ancak ayakkabıdaki işlevi anlaşılamamaktadır. Kadının ayak bileklerinde 4 sıra halhal vardır (Akurgal 1949: Taf. XLa-b; Orthmann 1971: 370, 376, Taf. 43h; Genge 1979: 113-114; Darga 1992: 315-316, Res. 302; Bonatz 2000: 37).

Maraş A/1 Steli ile ilk defa bir ailenin cepheden betimlendiği görülmektedir. Erkeğin solda kadının ise sağda betimlenmiş olması genel tasvir kuralına uygundur. Birbirlerine sarılmaları karı koca olması gerektiğini göstermektedir. Giymiş oldukları kıyafetleri ve kadının takıları zengin bir aileye mensup olduklarını düşündürmektedir.

Maraş A/1 Steli'nde figürlerin cepheden tasvir edilmesi T. Halaf'taki mezar heykellerinde görülmektedir; ancak T. Halaf heykellerinde karı koca sarılmamakta sadece yan yana oturmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 13e). Erkek figürünün elinde üzüm salkımı tutması Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürünün elindeki üzüm salkımı ile paralellik oluşturmaktadır. Kadın figürünün başından geçen örtünün iki ucunun belindeki nervürlü enli kemere sokulması Maraş C/1 numaralı stel yüzeyinde kız çocuğunun örtüsüne benzerlik göstermektedir. Kadının hem kulağın dış bölümündeki küpeleri hem de kulak memesine takılan üç sallantılı küpe Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stel yüzeyindeki oturan kadının küpeleriyle benzerlik göstermektedir. Bunun yanı sıra kadının kulağında üç sallantısı olan küpe olması ile Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g), Maraş 19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) numaralı stelle benzerlik göstermektedir.

Kadının kemeri üzerinde bir fibulanın takılı olması Zincirli K/2 (Orthamnn 1971: Taf. 66d) numaralı stel yüzeyinde, kadının göğsü üzerinde bir fibulanın olması ile paralellik göstermektedir. Bu figürün elinde tuttuğu çift volütle bezeli Assur tipindeki (Darga 1992: 316) aynanın en yakın paraleli Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyinde ayakta duran kız çocuğunun elinde tuttuğu aynayla benzerdir. Bununla birlikte her ne kadar üst üste üç volütle süslenmiş ve bir kare ile sınırlandırılmamış olsa da anlayış olarak Karkamış K/6 (Orthmann 1971: Taf. 34f) numaralı ortostattaki figürün elindeki aynaya; ayna ve sapın birleşme yerindeki dikdörtgen biçimli çıkıntısıyla, volüt bölümü belli olmasa da Maraş B/14 numaralı stel yüzeyinde oturan kadın figürünün elinde tuttuğu aynaya paraleldir. Kadın figürünün ayak bileklerindeki halhallar, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyindeki iki kadın figürünün ayak bileklerindeki halhallara, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stel yüzeyindeki oturan kadın figürünün ayak bileğindeki halhallara benzerlik göstermektedir.

Akurgal (1949: 116) cepheden tasvir edilen çiftin ölmüş bir karı-koca olması gerektiğini bildirmektedir. Stel yüzeyindeki erkek figürünün saç ve sakal işlenişinin Arami özellikleri yansıttığını belirtmektedir. Bununla birlikte kadın figürünün kemerinde takılı olan fibula ile ilgili yaptığı değerlendirmede Geç Hitit Sanatında fibulanın MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında çıktığını belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında Akurgal'ın Geç Hitit sınıflamasında eser 3. Gruba yani "Yeni Geç Hitit Stiline (MÖ 730)" dahil olmaktadır (Akurgal 1949: 28, 35-36, 135)

Orthmann (1971: 366, 376) eser yüzeyindeki erkek figürünün bir üzüm, kadın figürünün ise bir ayna tutmasına işaret ederek her ne kadar eserde masa tasvir edilmemiş olsa da bu çiftin bir masanın karşısında oturuyor olabileceklerini öngörmekte ve bu buluntuyu yemek sahneli konuya dahil etmektedir. Orthmann (1971: 89) stel yüzeyindeki kaliteli işleniş tarzı, figürlerin kollarının vücuda orantılı bağlanış şekli, saç, sakal ve göz işlenişindeki detaylar nedeniyle eseri Maraş IV stil grubuna dahil ederek Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Orthmann (1971: 524)

Genge (1979: 114) kadın ve erkek figürünün saç ve başlıklarının işlenişi, yüz detayları, kadın figürünün elindeki volütlü aynanın işlenişi ve kıyafet özelliklerine göre eserin MÖ 9. yy'a tarihlenebileceğini öngörmektedir.

Darga (1992: 315), kadın ve erkek figürlerinin kıyafetlerinin Arami özellikleri taşımakta olduğunu ifade etmektedir. Kadının belindeki enli kemerin de metalden yapılmış olabileceği bildirilmektedir (Darga 1992: 315). Kadının başından geçen kısa örtünün uçlarının kemere sokulmuş olması da Maraş stellerinde gözlemlenen bir Arami-Hiti özelliği olduğu kaydedilmektedir (Darga 1992: 315). Hatta bu özelliğin daha sonra Frig eserlerine yansıtıldığı da ileri sürülen görüşler arasındadır (Darga 1992: 316). Darga (1992: 316) figürlerin işleniş tarzı ve özellikle kadın figürünün kemerinde takılı fibulanın esas alınması itibarıyla stelin MÖ 8. yy'ın son çeyreğine tarihlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Bonatz (2000: 19) stel yüzeyindeki tasvirlere göre eseri 2b[290] tipine dahil edip steli yak. MÖ 875-800'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 18. Maraş C59

C59 numaralı Stel Kahramanmaraş'ta Belediye Çarşısı kazısında bulunmuştur. Yurt dışına kaçırılmaya çalışılırken el konulduğu bildirilen stel günümüzde Antakya Müzesi'nde sergilenmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 203).

Koyu gri renkli bazalttan yapılmış olan stel blok halinde olup hafif trapezoit formdadır. Toplamda 0,76 m yüksekliğe sahiptir. Ön taraf, mazgalların altından itibaren 0,565 m, arka yüzey 0,52 m, yan yüzeyler ise 0,315 m genişliğe sahiptir. Stelin ön, arka ve iki yan yüzeyi olmak üzere dört tarafı da tasvirlidir ve tepe kısmında mazgallar vardır (Schachner ve Schachner 1996: 203; Bonatz 2000: Taf. XX. C59).

Stel genel görünüm olarak bir binayı ve içini temsil edecek şekilde hazırlanmıştır (Şekil: 485-487). Yapının çatısını temsil eden üst bölümü 0,7 m yüksekliğinde basamaklı mazgallarla çevrelenmiştir. Genel görünüm olarak, dört adet önde, dört adet

[290] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.

arkada, üçer adet olarak da yanlarda görülebilen, dört basamaklı ve toplamda on mazgallı siperlerle süslenmiştir. Köşe siperleri dört yandan da basamaklıdır. Ortadaki siperler ise iki yanlardan basamaklı olup ön ve arka tarafları düzdür. Bu mazgallar stelin tepe kısmında 0,365 x 0,165 x 0,345 x 0,165 m ölçülerinde düz bir alanı çevrelemektedir (Schachner ve Schachner 1996: 204, 207, Ab. 1a-d, Fig. 9).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, iç içe üç adet girinti mevcuttur. İlk girinti derin bir niş şeklindedir. Nişin tavanını meydana getiren bölümün üst kısmında yan yana, belirli aralıklarla betimlenmiş el motifi vardır. Eller beş parmaklı tasvir edişmiştirr. Beş parmak da yan yana birbirine bitişiktir ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Ellerin üzerindeki ikinci çerçeve, düz bant biçiminde, ön yüzeyin üç kenarını da çevrelemektedir. Onun da üstünde üçüncü çerçeve yer almaktadır. Üçüncü çerçeve de ikinci çerçevede olduğu gibi stelin üç kenarını da çevrelemektedir. Üçüncü çerçevenin tepe kısmında da yukarı da bahsi geçen basamaklı mazgallar bulunmaktadır (Schachner ve Schachner 1996: Ab. 1a-d, Fig. 9). En içteki nişin ana sahnesinin ortasında, 0,48 m yüksekliğinde ve cepheden tasvir edilen bir kadın figürü süslü, arkalıksız bir koltuk üzerinde oturmaktadır. Karşıdan bakış yönüne göre koltuğun sol tarafı kırık ve eksik olmakla birlikte iki yan kenarı yay şeklinde içe doğru kıvrıktır. Sağ taraftaki yay biçiminde kıvrım iki bölümlüdür. Koltuğun oturma yerinin döşemesi ağ desenlidir (Diyagonal karelidir) ve sağ tarafta içe doğru kıvrılma söz konusudur. Koltuğun alt kenarından yatay banta asılı durumda oval biçimli püsküller sarkmaktadır. Schachner ve Schachner (1996: 205), yayımlamış oldukları makalelerinde koltuğun bu bölümünün ahşap üzerine yapılan oyma olduğunu ifade etmektedirler. Koltuğun bir tanesi korunan, sütun formundaki bacağının ayak bölümü çan biçimlidir. Sahnenin ana kadın figürü koltuğa tamamen yerleşmiş durumda ve sağlam oturmaktadır (Schachner ve Schachner 1996: Abb. 1a).

Merkezi konumdaki kadın figürünün başı vücuduna oranla yüksek kabartma tekniğinde oyulmuştur. Figürün alın ve saç diplerinin birleşme yerinde, alnını saran bant, altı yapraklı rozet dizisinden meydana gelmektedir. Yedi tanesi görünür durumda olan bu rozetler ya başındaki başlığın kenarında yer almakta ya da başlıktan ayrı bir şerit

süslemeyi temsil etmektedir[291]. Rozetin altından çıkan spiral bukle halindeki saçları alnına dökülmektedir. Kısa bukleler derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kabartma yay biçimindeki kaşların ucu burun üzerinde birleşmektedir. İri badem biçimli gözler alttan ve üstten konturlanmıştır. Sağ göz diğerine göre daha beyzidir. Göz bebekleri kabartmadır. Elmacık kemikleri çıkıktır. Burun tahrip olmuştur. Kapalı ağzında, öne doğru çıkıntılı dudaklar alttan ve üstten yay biçiminde sınırlanmaktadır. Dudak aralığı yatay bir yiv ile belirginleştirilmektedir. Yüzüyle orantılı büyüklükteki kabartma kulaklar iki yana açıktır ve detaylar belirgindir. Her iki kulağında da, ince dikdörtgen kabartmaya asılı üç adet göz yaşı damlası şeklinde kabartmaların temsil ettiği birer küpe takılıdır. Kısa birer saç buklesi kulaklarının hemen önünde betimlenmiştir. Kadın figürü genel olarak oval bir yüz yapısına sahiptir. Boynu kısadır ve bir kolye takmaktadır. Kolyenin ortasında dikdörtgen biçimli bir süs mevcuttur. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Figürün başının üstünden geçen örtüsü/çarşafı sol omzunu ve sol kolunu tamamen açıkta bırakarak –sol bileğini tamamen gizleyerek-, sağ omzu ve sağ kolunun da çok az bir böümünü içeri alarak sırtından aşağı doğru inmektedir. Örtünün iki kenarında iç içe iki halkadan meydana gelen bir süsleme mevcuttur. Bu süsleme kabartma bant ile sınırlandırılmaktadır. Örtünün başın sol tarafına gelen bölümünde dikine ve birbirine paralel ince yivler de dikkat çekicidir. Bu yivlerin bezeme mi ya da başa örtüldüğü için oluşan kıvrım mı olduğu anlaşılamamaktadır. Örtünün sağ kenarı dizine doğru kıvrım yaparken, sol kenarı aşağı doğru sarkmaktadır ve ucunda bir püskül takılıdır. Kadın figürünün yuvarlak yakalı uzun kollu elbisesi ayak bileklerinin üzerinde sonlanmaktadır. Elbisenin yakası çentiklerle süslenmiştir. Roba bölümü ve uzun kolları da zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Bu bölümler iç içe karelerden meydana gelen desenlerle süslenmektedir. Elbisenin robadan aşağısı, diz kapaklarının aşağısına kadar düzdür, alt bölümü ise uzun saçaklarla süslenmektedir. Saçakların olduğu bölümde, üstte yatay bir banta asılı, çentiklerle birbirinden ayrılmış kare dizisinin altında, dikdörtgen biçimli uzun saçaklar ve hemen aşağısında ise etek uçlarını sınırılandıran iki kabartma bant yer almaktadır. Figürün belinde dört sıra nervürlü enli bir kemer takılıdır. Omuz genişliğine göre, bel bu kemerle hafifçe sıkıştırılmaktadır. Figür her iki elini de dizlerinin üzerine yerleştirimiştir. Sol dizinin üzerindeki sol elinde, konik formdaki ağırşağı da üst ve alt tarafta betimlenmiş olan ve sapında ip sarılmış bir iğ tutmaktadır.

[291] Schachner ve Sachachner (1996: 205) bu bantı, yedi rozetli bir taç olarak yorumlamaktadır.

İğ tutan sol el kapalıdır ve duruş yönü doğrudur. Başparmağın uç bölümü kapalı dört parmağın yukarısındadır. Kapalı elde parmaklar derin birer yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Sağ dizinin üzerindeki sağ elinde, beş parmak da açıktır. Elin aya bölümü karna doğru bakmaktadır. Duruş yönü doğru olan elde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün sol elindeki iğden uzanan ve başparmak ve işaret parmağı arasından geçen ip, figürün sağ tarafındaki kutuya uzanmaktadır. Sağ bileğinde üç sıra kaburgalı, kenet bölümü işlenmiş geniş bir bilezik takılıdır. Sol bileği örtünün altında gizlenmiş olduğu için bilezik işlenmemiştir. Figürün ayakları kırıktır bu nedenle ayak detayları görülememektedir. Figürün ayak bileklerinde ya beş tane halhal takılıdır ya da ayaklarındaki kalın çoraplar beş sıralı kaburga şeklinde görülmektedir (Bonatz 2000: 42, Taf. XX: C59).

Cepheden tasvir edilen bu ana figürün solunda ve sağında olmak üzere her iki tarafında, oldukça küçük boyutta betimlenmiş iki kadın figürü vardır. Her ikisi de oturan kadına yelpaze yapmaktadır.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre merkezdeki kadının sol tarafındaki kadın figürü 0,215 m yüksekliğindedir. Başı, alt gövdesi ve ayakları profilden, üst gövdesi ise cepheden tasvir edilmiştir. Figürün başından ayak bileklerine kadar uzanan ve belini açıkta bırakan bir örtüsü/çarşafı vardır. Başı tamamen kapatan örtü sağ kulağını açıkta bırakarak ensesinden sırtına doğru inmekte, sağ kolunu da içine alarak, sol kol ve üst gövde açıkta kalacak biçimde vücudunu sarmakta ve alt gövde ile bacaklarını da tamamen kapatmaktadır. Başında, örtünün altından çıkan kısa spiral bukleli saçları alnına dökülmektedir. Örtü ve spiral bukle sırası derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Saçlarla birleşen düz burun iridir ve burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında, dudaklar etlidir. Hafif içe çekik çene de etli işlenmiştir. Çene konturu yüz hattına köşeli bir görünüm sağlamaktadır. Badem biçimli göz üstten ve alttan konturlanmış ve bu şekli ile göz kapakları vurgulanmıştır. Gözün beyazı da badem biçiminde kabartma tasvir edilmiştir. Dikey yerleşitirilen kulağın detayları işlenmiştir. Kulak kepçesi üstte ion sütunu başlığı gibi volütlü kıvrılmaktadır ve kulak memesi uzatılmıştır. Kulak ve göz arasındaki boşluğa kısa bir spiral bukle yerleştirilmiştir. Boynu kısadır. Yuvarlak yakalı kısa kollu elbisesi belinde üç sıra nervürlü bir kemer ile

sıkıştırılmıştır. Sol kolu tamamen açıktadır. Dirsekten yaklaşık 45º'lik bir açıyla kıvırarak yukarı kaldırdığı sol elinde, üç noktadan bir çubuğa bağlanmış olan standart/dikdörtgen şekilli bir yelpaze tutmaktadır. Yelpazenin yüzeyi yatay yivlerle taralıdır. Bunun yanı sıra figürün yelpazenin sopasını kavradığı elin duruş yönü doğrudur. Beş parmak da kapalı ve doğru tutuşta betimlenmiştir ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sağ omzu ve sağ kolu örtünün altında kalmakla birlikte konturları belirgindir. Sağ bileği ve sağ eli açıktadır. Kemerin yukarısına gelecek şekilde üst gövdede tutulan elde parmaklar yumruk şeklinde kapalı gösterilmeye çalışılsa da, parmaklar gereğinden uzun işlenmiştir; bu da elin yumruk değil de, açık bir görünümde olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte yumruk yapılan elin duruş yönü doğrudur ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün profilden betimlenen ayaklarında muhtemelen kapalı ayakkabılar vardır, çünkü herhangi bir detay görülememektedir (Schachner ve Schachner 1996: 205, Abb. 1a).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre merkezdeki kadının sağ tarafındaki kadın figürü 0,222 m yüksekliğindedir. Bir basma düzlemindeki figür giysi ve tasarım olarak sol taraftaki figüre benzemekle birlikte detaylarda farklılıklar vardır. Başı, alt gövdesi ve ayakları profilden, üst gövdesi ise cepheden tasvir edilmiştir. Figürün başından ayak bileklerine kadar uzanan ve belini açıkta bırakan bir örtüsü/çarşafı vardır. Başı tamamen kapatan örtü sol kulağını açıkta bırakarak ensesinden sırtına doğru inmekte, sol kolunu da içine alarak, sağ kol ve üst gövde açıkta kalacak biçimde vücudunu sarmakta ve alt gövde ile bacaklarını da tamamen kapatmaktadır. Dar alınla birleşen burnu iridir ve burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında kalın dudakları derin bir yivle birbirinden ayrılmaktadır. İçe çekik çene etli betimlenmiştir. Elmacık kemiği belirgindir, bu da yüze dolgun bir görünüm sağlamaktadır. Çene konturu, yüz hattına köşeli bir görünüm kazandırmaktadır. Kabartma kaş burun kökünden aşağı doğru verev yerleştirilmiştir. Badem biçimli kabartma göz üstten ve alttan konturlanmış ve göz kapakları vurgulanmıştır. Gözün üst konturu açılıdır ve kaş ile birleşmektedir. İri kulağı dikey yerleştirilmiştir. Kulağın üst bölümü ion sütunu başlığı gibi volütlü kıvrılmaktadır ve kulak memesi uzatılmıştır. Diğer figürdeki kulağın önünde yer alan kısa saç buklesi bu

figürde yoktur. Boynu kısadır. Yuvarlak yakalı kısa kollu elbisesi belinde üç nervürlü[292] bir kemer ile sıkıştırılmıştır. Sağ kolu tamamen açıktadır. Dirsekten yaklaşık 45º'lik bir açıyla kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ elinde, yaprak şeklinde bir yelpazeyi sap bölümünden kavramaktadır. Yelpazenin sapını kavradığı elin duruş yönü doğrudur. Beş parmak da kapalı ve doğru tutuşta betimlenmiştir ve parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Sol omzu ve sol kolu örtünün altında kalmakla birlikte konturları belirgindir. Sol bileği ve sol eli açıktadır. Kemerin yukarısına gelecek şekilde üst gövdede tutulan elde parmaklar yumruk şeklinde kapalıdır. Başparmak normal duruşa göre uzun betimlenmiştir. Bununla birlikte elin duruş yönü doğrudur ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün profilden betimlenen ayaklarında, diğer küçük kadın figüründe olduğu gibi, muhtemelen kapalı ayakkabılar vardır, çünkü herhangi bir detay görülememektedir (Schachner ve Schachner 1996: 205-206, Abb. 1a).

Stelin diğer yüzeylerinde, sağ dar yüzey, arka yüzey ve sol dar yüzeyde olmak üzere, yürür poziyonda, toplam 5 kadın tasvir edilmiştir (Schachner ve Schachner 1996: 204, Abb. 1a, Taf. 1-2). Sağ tarafa yönlendirilen duruşlarına göre, saat yönü tersinde ana figüre doğru ilerlemektedirler (Schachner ve Schachner 1996: Abb. 1a, Taf. 1-2).

Sağ dar yüzeydeki figür, 0,455 m yüksekliğe sahiptir. Sağ tarafa yürür pozisyonundaki figürün başı, alt gövdesi ve bacakları profilden üst gövdesi ise cepheden tasvir edilmiştir. Başında takke biçimli bir başlık vardır. Başlığın üstünden geçip ayak bileklerine kadar uzanan ve karnını açıkta bırakan bir örtüsü/çarşafı mevcuttur. Kenarları ve alt etek ucu kabartma bant ile sınırlandırılan örtü, figürün sağ omzu, sağ kolunun ve sağ bileğinin tamamını sararken, sol kol ve üst gövdenin bir bölümünü açıkta bırakmaktadır. Başlığın altından çıkan ve alna dökülen saç sırası çentiklerle birbirinden ayrılmaktadır. Yuvarlatılmış dar alnı ile birleşen uzun burnu iridir ve uç bölümü yuvarlatılan burnun kanadı da kavisli olarak vurgulanmaktadır. Kapalı ağzında etli dudakları yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. İçe çekik çenesi öne doğru sivriltilmekle birlikte etli bir yapıdadır. Çene hattı köşelidir. Burun kökünden başlayan kaşı yay şeklinde kabartmadır. Kabartma tekniğinde işlenen göz badem biçimlidir. Üstten ve

[292] Bu terimin dışında, söz konusu kabartmalara kaburga terimi de kullanılmaktadır (Schachner ve Schachner 1996: 207).

alttan ince kabartma şerit ile konturlanan gözün, üst göz kapağı üçgen şeklindedir ve kaşa dayanmaktadır. Göz pınarı burun köküne dayanmaktadır. Elmacık kemiği çıkıntılıdır. Elmacık kemiği ve dudaklar bir kavis ile birbirinden ayrılmaktadır. Kulak kepçesinin büyük bölümü başından geçen örtünün altında kalmıştır ve sadece kulak memesi belirgindir. Kulağı ve gözünün arasındaki boşlukta spiral bir saç lülesi sarkmaktadır. Lülenin uç bölümü yanağına doğru uzamıştır. Boynu kısa ve kalındır. Başı neredeyse omuzları üzerine oturtulmuştur. Kulak memesinin altından itibaren ensesi verev bir yiv ile vurgulandığı için ense ve baştan geçen örtü arasında küçük bir boşluk görülebilmektedir. Yuvarlak yakalı ve düz elbisesi, belinden dört nervür sırasından meydana gelen bir kemer ile sıkıştırılmaktadır. Bu hali ile kalça oyuntusu görülmektedir. Her iki omzu da aşağı doğrudur. Dirsekten kıvırarak ileri uzattığı sol elini yumruk şeklinde kapatmaktadır. Dirsekten aşağı bölümü oldukça kısa betimlenmiştir. Yumruk şeklindeki elin duruş yönü doğrudur. Parmaklar ve elin ayası arasındaki derin yiv elini çok sıkı kapatmış olduğu izlenimi sunmaktadır ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmıştır. Örtünün altında kalan sağ kolunun hatları belirgindir. Sağ elini kemerisinin yukarısında, göğsünün üzerinde, parmaklar açık ve yukarı bakacak durumda tutmaktadır. Başparmak ve işaret parmağı arası açıktır. İşaret parmağına bitişik iki parmak daha açık olarak betimlenmiştir. Figürün serçe parmağı işlenmemiştir; ancak elin duruş yönü doğrudur. Ayaklarında kapalı ayakkabılar olması gerekmektedir; çünkü herhangi bir hat ya da ayakkabı detayı görülmemektedir (Schachner ve Schachner 1996: 207, Abb. 1d, Taf. 7-8). Figürün başı vücuduna oranla büyük betimlenmiştir.

Stelin arka geniş yüzeyinde, ayakta duran ve sağ tarafa doğru ilerleyen 3 kadın figürü mevcuttur. Bu üç kadın bir bütün oluşturmaktadır; çünkü öndeki hariç arkadaki iki kadının da sol kolu, öndekinin arkasında kaybolmaktadır. Üçü de benzer betimlenmekle birlikte öndekinin detaylarında farklılıklar vardır. En soldaki figür, 0,44 m yüksekliğinde; ortadaki figür, 0,45 m yüksekliğinde ve en sağda kalan figür ise 0,43 m yüksekliğindedir. Her üç figür de başlarında takke biçimli bir başlık takmaktadır. Başlıklarının üzerinden geçmek suretiyle, ayak bileklerine kadar uzanan ve karın bölümlerini açıkta bırakan bir örtü ve onun da içine yuvarlak yakalı, bezemesi olmayan bir elbise giymektedirler. Başlarından geçen örtülerinin kenarları ve alt etek uçları

kabartma bant ile sınırlandırılmaktadır. Sol omuz, sol kol, ve üst gövdelerinin büyük bir bölümü açıktayken, sağ omuz ve sağ kolları el bileklerine kadar çarşafın altında gizlenmektedir. Sağ kolların dirsekleri ve kol hatları çarşafın altından belli olmaktadır. Başlığın altından çıkan ve alna dökülen saçları ortadaki figürde kısa spiraller şeklindeyken, arkadaki figürde saçlar çentiklerle birbirinden ayrılmaktadır ve en öndeki kadında ise detaylar seçilememektedir. Genel olarak dar alınları ile birleşen uzun burunları iridir ve burun kanatları kavisle vurgulanmaktadır. Öndeki figürün burun kemiği biraz içbükey, ortadakinin kartal burnunu andırır biçimde hafif dışbükeyken, arkadaki figürün burnu öndeki iki kadın figürüne göre daha muntazam ve küçük yapıda betimlenmiştir. Kapalı ağızda küçük dudaklar etlidir. İçe çekik çeneleri de etli işlenmiştir. En öndeki figür köşeli bir çene yapısına sahiptir. Ortadaki figürün yüz hattı öndekine göre biraz daha köşeli tasvir edilmiştir. Arkadaki figürün çene hattı ise daha oval bir yapıya sahiptir. Burun köklerine yakın başlayan kaşları kabartma hat ile betimlenmiştir. Üstten ve alttan konturlanan sağ gözler badem biçimlidir. Arkadaki figürün üst göz kapağı üçgen biçimindedir ve kaşına değmektedir. Badem şeklindeki gözün beyaz bölümleri de kabartma betimlenmiştir. Arkadaki figürün gözünün beyaz kısmı daha büyükken, özellikle ortadaki figürün göz akı dar elips şeklindedir. Elmacık kemikleri çıkıntılıdır. Sağ kulaklar dikey yerleştirilmiştir ve tamamen açıktadır. Öndeki iki figürün kulak kepçeleri ion sütunu başlığı gibi volütlü kıvrılmaktayken arkadaki üçüncü figürün kulak kepçesi aşağı doğru verevdir. Öndeki figürün kulağı arkadaki iki figürün kulağına göre daha büyük yapıdadır ve kulağın üst yarısı, saç sırası ve başlığın üzerine taşmıştır. Üç figürün de kulakları ve gözleri arasındaki boşlukta spiral birer saç lülesi sarkmaktadır. Buklelerin uç ısmı göz hizasında sonlanmakta, aşağı doğru sarkmamaktadır. Üç kadının da boyunları kısa ve kalındır. Yuvarlak yakalı ve düz elbiseleri bellerinden dört kaburga sırasından meydana gelen bir kemer ile sıkıştırılmaktadır. Bununla birlikte öndeki ve arkadaki üçüncü figürün kemerinde kaburga şeklindeki bantlar daha geniş olduğu için kemerleri ortadaki figürün kemerine göre daha enli bir görünüme sahiptir. En öndeki figürün kıyafetinin etek bölümü çan şeklindedir. Ortadaki kadın figürünün eteğinin arka bölümü hafif verev şeklindedir ve ön bölümü düzdür. Arkadaki üçüncü figürün eteği ise dikdörtgen biçimine daha yakındır. Arkadaki iki figürün ileri uzattıkları sol kolları yaklaşık dirsekten itibaren birbirinin arkasında kalmış imajı verdiği için elleri betimlenmemiştir. Bununla birlikte

arkadaki iki figürün örtülerinin altından çıkan sağ elleri kemerlerinin yukarısında, sol kolları ve göğüsleri üzerine gelecek biçimde açık olarak tasvir edilmiştir. El ayaları gövdelerine baktığı için duruş yönleri doğrudur. Açık elde parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. En öndeki kadın figürünün sol kolu beimlenmemiş buna rağmen sol eli göğsünün önünde ileri doğru uzatılmıştır. Sağ kolunun üst kısmının bir bölümü çarşafın altından çıkmakta ve bu kolunu dirsekten kıvırarak ileri doğru uzatmaktadır. Sağ eli sol elinden aşağı durmaktadır. Her iki elinde de müzik aletleri tutmaktadır. Şekline göre bunların çalpara ya da zil olması muhtemel olan müzik aletleri başparmak ve kapatılan diğer dört parmak arasındaki boşluğa yerleştirilmiştir. Bu şekli ile müzik aletini tutuşu doğru tasvir edilmiştir. Kapalı parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. En öndeki kadın figürü bu görünümü ile tamamıyla profilden betimlenmeye çalışılmıştır. Buna karşın arkadaki iki kadının üst gövdeleri cepheden bir görünüme sahiptir. Üç kadının da profilden betimlenen bacaklar ve ayaklarında detaylar belirgin değildir. En öndeki figürün ayak bölümü ise kırık ve eksiktir (Schachner ve Schachner 1996: 206-207, Abb. 1c, Taf. 5-6).

Sol dar yüzeydeki ayakta duran kadın figürü de sağ tarafa yönlendirilmiştir. Figür tamamıyla profilden betimlenmeye çalışılmıştır; ancak belinden aşağı bölümü kırık ve eksiktir. Bu figür 0,255 m yüksekliğindedir. Kadının başında tepe bölümü yuvarlatılmış takke biçimli bir başlık vardır. Başlığın üstünden geçip aşağı doğru uzanan örtünün de diğer kadın figürlerindeki kıyafetlere benzer olması gerekmektedir. Korunduğu kadarıyla örtünün kenarının kabartma bant ile sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Başlığın altından çıkan ve alna dökülen saç sırası çentiklerle birbirinden ayrılmaktadır. Dar alnı ile birleşen uzun burnu iridir ve uç bölümü yuvarlatılan burnun kanadı da kavisle vurgulanmaktadır. Kapalı ağzında dudakları etlidir. İçe çekik çenesi öne doğru hafifçe sivriltilmekle birlikte etli bir yapıdadır. Çene hattı köşelidir. Burun kökünden başlayan kaşı yay şeklinde kabartmadır. Üstten ve alttan konturlanan gözü badem biçimlidir. Göz pınarı burun köküne dayanmaktadır. Elmacık kemiği çıkıntılıdır. Elmacık kemiği ve dudaklar bir kavis ile birbirinden ayrılmaktadır. Sağ kulak çok hafif verev yerleştirilmiştir ve tamamen açıktadır. Kulak üst yarısı ion sütunu başlığı gibi volütlü kıvrılmaktadır ve kulak memesi aşağı doğru hafifçe uzatılmıştır. Kulağı ve gözünün arasındaki boşlukta kalın bir spiral şeklinde saç lülesi sarkmaktadır. Boynu kısa ve

kalındır. Yuvarlak yakalı ve muhtemelen düz bir elbisesi vardır. Her iki kolunu da dirsekten 45º'lik bir açıyla kıvırarak yukarı doğru kaldırmaktadır. Sol kol hattı sağ kolunun altında betimlenmiştir. Bu nedenle figüre profilden duruyor görünümü kazandırılmıştır. Kadın figürü yukarı kaldırdığı ellerinde bir tef tutmaktadır (Schachner ve Schachner 1996: 206, Abb. 1b, Taf. 3-4). Schachner ve Schachner (1996: 206) söz konusu figürün tefi sol eliyle tutup sağ eliyle vurduğunu belirtmektedir. Bu tamamlamayı da Zincirli F/8a ve Zincirli F/7 numaralı kabartmalara (Orthmann 1971: Taf 63f-g) göre yaptıklarını ifade etmektedir. Figür bu bölümden itibaren kırık ve eksiktir.

Stel yüzeyinde tasvir edilen tüm kadınlar, oturan kadın haricinde, hepsi dört nervürlü bir kemerle bölünmüş basit bir elbise giymektedir. Bu elbisenin üzerinde ise bir örtü bulunmaktadır. Bu kıyafet Geç Hitit Döneminin tipik kadın kıyafetidir ve kökeni Eski Hitit Dönemine kadar uzanmaktadır. MÖ 2. binin ortalarında, Bitik Vazosu'nda da görüldüğü üzere, kadınlar kıyafetlerinin üzerine, yüzlerini açıkta bırakarak, başlarından itibaren tüm vücutlarını saran ve ayak bileklerine kadar uzanan bir örtü taşımaktadırlar (Akurgal 1949: 31-32; Özgüç 1958: Res. 1-2). Hitit İmparatorluk Döneminde bu tip kafın kıyafetleri "*kureššar*" olarak adlandırılmaktadır (Akurgal 1949: 32). "*kureššar*" Hitit metinlerinden anlaşıldığı üzere bir kadın kıyafeti olup baş da örtülmektedir. Aynı zamanda bu kıyafet sadece başı değil omuzlardan itibaren tüm vücudu bir pelerin gibi sarmaktadır. Dolayısıyla Hitit İmparatorluk Döneminde vücudu bu şekilde saran peçe ya da şal "*kureššar*" ismiyle özdeşleştirilmektedir (Goetze 1947: 178).

Stelin ön yüzeyindeki merkezi alanda oturan ana kadın figürü ise süslü bir elbise giymekte olup, başının üzerinden geçen örtüsünün kenarları da bezelidir. Geç Hitit Döneminde süslü kadın kıyafetleri oldukça nadirdir. Bunun gibi en azından elbisesinin roba bölümü süslü olan kadın kıyafeti Maraş B/18 numaralı stelde (Orthmann 1971: Taf. 46 c, 74a) görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu stelde kadın figüründe elbisenin sadece roba bölümü ve kolları bezemelidir. Diğer yandan merkezi kadın figürünün örtüsünün kenar bölümündeki süsleme, Susa'dan ele geçen, bitumenden yapılmış bir parça yüzeyinde tasvir edilen kadınıın omuzlarındaki şalın kenarlarında yer alan bordüre benzerlik göstermektedir. Elindeki iğden ip eğiren kadın figürünün olduğu

kabartma da Yeni Elam Dönemine, MÖ 8-7. yy'a tarihlendirilmektedir. Örtünün kenarındaki bordürün dışında, kadının elindeki iğ ve üzerine sarılı ipin olduğu tasvir de bizim stelimizdeki merkezi kadın figürünün elindeki iğe neredeyse birebir benzerdir. Detaylardaki benzerlik sadece iğ ile sınırlı değildir. Susa'dan ele geçen kabartmada, ana sahnedeki kadının arkasında standart şeklinde yelpaze tutan bir hizmetçi kadın tasviri bulunmaktadır. Bu kadının elinde tuttuğu yelpaze de Antakya Müzesi'nde bulunan steldeki sol taraftaki kadının tuttuğu yelpaze ile benzerdir. İki yelpaze arasındaki fark Susa'daki yelpazede yivlerin dikey taramalı olarak gösterilmesidir (Harper, Aruz ve Tallon 1992: 200, No: 141).

İki dar yüzey ve arka yüzeyde yer alan kadın figürlerinin tasvir edilmesi Geç Hitit Sanatı ikonografisi ile uyum içerisindedir (Schachner ve Schachner 1996: 208). Diğer yandan ön yüzeydeki merkezi kadın figürünün tasviri Geç Hitit Dönemi stel ve otostatlarıyla bağlantı sağlayan bir çok ayrıntı sunmaktadır. Kadının başlığı üzerindeki rozet motifi Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d), Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h) ve Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 42f) stelleri yüzeylerinde betimlenen kadın figürlerinin başlıklarındaki rozet motiflerine benzerlik göstermektedir. Bu tür takıların Assur ve Babil etkisi gösterdiği ifade edilmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 208). Merkezi kadın figürünün boynundaki kolye Maraş C/5 Steli'ndeki kadın figürün boynundaki kolye ile paralellik sağlamaktadır (Schachner ve Schachner 1996: 208). Kulaklarındaki küpeler ise *Badisches Landesmuseum Karlsruhe*'de yer alan ve doğudan gelen fildişi oymalar koleksiyonundaki, MÖ 1. binyıla tarihlendirilen ve fildişi panolarında yer alan "pencereki kadın" tasvirlerindeki figürlerin küpelerine benzerlik sağlamaktadır (Suter 1992: Abb. 4a-b; Schachner ve Schachner 1996: 208). Bu kadın figürleri de cepheden tasvir edilmiştir ve sadece başları görülmektedir (Suter 1992: 7, Abb. 1, 4a-b). Ayak bileklerindeki halhallar da Tell Halaf Bc/6 (Orthmann 1971: Taf. 13b) heykeli, Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d), Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 42f), Maraş C59 (Schachner ve Schachner 1996: Fig. 1) stellerindeki kadın figürlerinin ayaklarındaki halhallarla benzerliğe sahiptir. Ana sahnedeki kadın figürünün sol elinde iğ tutması, sağ elinde iğden gelen ipliği kavraması ve eğirilen ipin figürün, karşıdan bakana göre sol taraftaki bir kutunun içine dolması Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf.

42f) numaradaki steldeki kadın figürü ile benzerlik göstermektedir. Merkezi figürün bakan kişiye göre, sağ taraftaki yelpaze tutan kadın figürünün elindeki yaprak yelpazenin benzerleri Zincirli K/1 (Orthmann 1971: Taf. 66c) numaralı ortostatta, Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) Steli'nde, Karatepe B/19 (Orthmann 1971: Taf. 19d) numaralı ortostatta ve Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. 21c) numaralı ortostatta görülmektedir; ancak bahsi geçen kabartmalarda yelpazeyi tutanlar erkek figürleridir. İzleyicinin bakış yönüne göre merkezi kadın figürünün sol tarafındaki kadının elinde tuttuğu yelpazenin benzeri Geç Hitit Dönemi kabartmalarında mevcut değildir (Schachner ve Schachner 1996: 208). Bununla birlikte yukarıda bahsi geçtiği üzere Susa'dan ele geçen ip eğiren kadın figürünün arkasındaki hizmetlinin elinde küçük farklarla görülmektedir. Bunun dışında Yeni Assur Dönemi, MÖ 9. ve 8. yüzyıllara ait silindir mühürlerde (Moortgat 1966: No. 660-662-665, 667-668; Collon 1987: No: 338-339) mevcuttur.

Stelin ön yüzeyinde yer alan kadının oturduğu mobilyanın benzeri Geç Hitit Sanatında yoktur. MÖ 1. binyılda Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye sanatında mevcut olanlar çeşitli tiplerde arkalıklı sandalye/taht ya da taburelerdir. Mevcut steldeki yatak benzeri oturma mobilyası, iki parçadan oluşan sağ yan bölümün yukarıya doğru kavisli olması MÖ 1. binyıl Geç Hitit Sanatı mobilyalarından farklılık göstermektedir. Bununla birlikte oturma yerindeki döşeme de farklıdır (Schachner ve Schachner 1996: 209). Yeni Assur Sanatında ilk defa III. Tiglat-Pileser (MÖ 745-727) zamanında, Nimrud ortostatları yüzeyinde benzer yataklar tasvir edilmiştir. Bu yataklar, yukarıya doğu kavisli olan yan kısmı iki parçadan birleştirilmiş olarak betimlenmiştir. Söz konusu dinlenme yeri biçimi Yeni Assur Döneminde MÖ 8. yy'dan itibaren ortaya çıkmış ve Assurbanipal (MÖ 669-629/27) zamanına kadar devam etmiştir (Barnett 1976: Pl. LXIII-LXV). Stel yüzeyinde kadının oturduğu yatak benzeri koltuk da Assur örneklerine benzerlik göstermektedir (Schachner ve Schachner 1996: 209). Dinlenme sahnesine yatakta uzanan kralın karşısında oturan kraliçenin kulağındaki küpe de stel yüzeyindeki merkezi ana figürün kulağındaki küpeye benzerlik göstermektedir (Barnett 1976: Pl. LXV).

Stel yüzeyinde betimlenen figürlerin el hareketleri iki grupta incelenmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 209). Bunlardan ilki, ön yüzeydeki yelpaze veya yaprak tutan iki kadın figüründe, stelin arka yüzeyindeki ve sol yan yüzeyindeki müzik aleti tutan kadınlarda ve ön yüzeyde iğ tutan ana figürde olduğu gibi bir nesneyi tutan kadınlar ve ikinci olarak da açık gösterilen eldir. Başparmaklar genel olarak diğer parmaklardan büyük betimlenmiştir (Schachner ve Schachner 1996: 209).

Geç Hitit Sanatında bir nesneyi tutan el iki farklı biçimde betimlenmektedir. Bunların her ikisi de stel yüzeyinde tasvir edilen figürlerde görülmektedir. İlki, ileri doğru uzatılan el yumruk biçiminde sıkılıdır ve elinde tuttuğu nesneyi sıkıca kavrar. Başparmak diğer parmaklardan uzun gösterilmektedir (Akurgal 1949: XLIIa-b, XLIIIb). Bu örnekler stelin ön yüzeyinde yelpaze tutan kadın figürlerinde temsil edilmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 209, Abb. 1a). Diğeri ise işaret ve orta parmaklar paralel olarak birbirine birleşiktir ve başparmak ile bu parmaklar arasında bir açı meydana gelmektedir, söz konusu boşluğa da tutulan nesne yerleştirilmektedir (Maraş D/1: Orthmann 1971: Taf. 48a ve Maraş D/3 Steli: Orthmann 1971: Taf. 48e; Akurgal 1949: Taf. XXIIa, XLIa, XLIVa-b). Stelde arka yüzeyde çalpara tutan kadın figürünün eline çalparalar bu şekilde yerleştirilmiştir (Schachner ve Schachner 1996: 209, Abb. 1c).

Stelin sağ dar yüzeyinde betimlenen kadın figürü ileri doğru uzattığı sol elini yumruk şeklinde sıkmaktadır. Geç Hitit Sanatında genellikle ileri doğru uzatılan ve yumruk şeklinde sıkılan el ile bir nesne tutulmaktadır; ancak söz konusu figürün elinde herhangi bir obje mevcut değildir (Schachner ve Schachner 1996: 210). Bununla birlikte yüzü hizasında kaldırdığı elini yumruk şeklinde tutmak birtakım Geç Hitit Dönemi ortostat ve stel yüzeyindeki figürlerde görülebilmektedir. Karatepe A/12 (Orthmann 1971: Taf. 16e) ve Karatepe A/16-18 (Orthmann 1971: Taf. 16f) numaralı ortostatlarda erkek figürleri dirsekten hafifçe bükerek ileri doğru uzattıkları sol ellerini yumruk yapmaktadırlar. Karkamış F/1 (Orthmann 1971: Taf. 28e) ve Karkamış F/2 (Orthmann 1971: Taf. 28f) numaralı ortostatlarda askerler dirseklerinden bükmek suretiyle ileri uzattıkları ellerini yumruk şeklinde tutmaktadırlar. Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı stelde annesinin kucağındaki erkek çocuğu dirsekten bükerek yukarı

kaldırdığı sağ elini yumruk şeklinde kapatmaktadır. Yine Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) numaralı stelde ayakta duran kadın figürünün karşısındaki daha küçük boyuttaki kadın tasviri, dirsekten bükmek suretiyle yukarı kaldırdığı sağ elini yumruk şeklinde kapatmaktadır. Tüm bu tasvirlerde başparmak diğer parmaklardan uzun betimlenmiştir. Oysaki yüzün önünde kaldırılan elin işaret parmağının uzatılması bir Assur dua hareketidir ve *ubäna taräsu* olarak adlandırılmaktadır (Novák 2002: 152). Dolayısıyla, Schachner ve Schachner (1996: 210) elin yumruk şeklinde sıkılarak yukarı kaldırılması ancak işaret parmağı değilde başparmağın daha uzun olduğu örneklerde Assur tasvirlerindeki klasik *ubäna taräsu* hareketinin basite indirgenerek bu biçimde betimlenmiş olduğunu belirtmektedirler. Aynı araştımacılara göre bu steli de oyan sanatçı hareketin anlamını bilmeden onu basite indirgemek suretiyle sadecek sıkılı bir yumruk olarak betimlenmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 210).

Stel yüzeyinde üslûp özellikleri ön yüzeyde çok net görülebilmektedir. Yüksek kabartma tekniğinde betimlenen ön yüzeydeki ana figürde kıyafet detayları dışında takılar da küçük ayrıntılarına kadar betimlenmiştir (Schachner ve Schachner 1996: 210). Ana figür dışında ikincil figürlerde de yüz ve vücut detayları orantılı olarak betimlenmiş ve kıyafet detayları da işlenmiştir. Schachner ve Schachner (1996: 210)'a göre ön yüzeydeki ana figürün üslûp özellikleri Orthmann tarafından yapılan sınıflndırmaya göre "Maraş IV" üslûp özelliklerine dahilken, ana figürün etrafındaki ikincil durumda olan beş adet kadın tasvirinin betimlenmesinde "Maraş III" üslûp özelliklerinin etkin olduğu bildirilmektedir. Her iki üslûbun da aynı eser yüzeyinde görülüyor olmasının da bunun kronolojik bir fark ile değil niteliksel olarak açıklanması gerektiği kaydedilmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 210). Ana figürün oturduğu koltuğun, iki yanında yelpaze sallayan figürlerin ve elindeki yelpazelerin MÖ 8. yy'da Assur kültürünün tüm komşu kültürler üzerindeki genel etkisi olarak yorumlanmaktadır (Schachner ve Schachner 1996: 210-211). Diğer yandan figürlerin tasvir edilişindeki üslûp özellikleri ikonografi ve görünüm açısından da Arami etkisinde olduğu ifade edilmektedir (Schachner ve Schachner 1996: 211).

Söz konusu stelin form olarak tek bir benzeri vardır ki o da yine Kahramanmaraş'tan bulunan ve altar olarak yorumlanan Maraş B/24 numaralı eserdir (Garbini 1959: 206-

208, Fig. A1; Orthmann1971: 88, 527, Taf. 46g). Söz konusu eser Kahramanmaraş Kalesi'nin duvarında, yerden çok yüksek olmayan bir seviyede ikincil olarak kullanılmıştır (Garbini 1959: 206).

Schachner ve Schachner (1996: 211-212), stelde ana figürün cepheden tasvir edilmesini, Nimrud'dan ele geçen Yeni Assur Dönemi fildişi panellerdeki "penceredeki kadın" eserleriyle karşılaştırma yapmaktadırlar. Fildişi panellerde kadın figürleri basamaklı çerçeve içerisinde cepheden betimlenmişlerdir (Suter 1992: 7, Abb. 1, 4a-b, 4e-g, 7, 9, 11, 14; Schachner ve Schachner 1996: 211, Res. 3). Araştırmacılar steldeki ana kadın figürünün cepheden tasvir edilmesinde, bahsi geçen fildişi panolarından örnek alınmış olması gerektiğini öne sürmektedirler (Schachner ve Schachner 1996: 211-212).

Stelin ön cephesindeki, çerçevenin üstünü süsleyen ve belirli aralıklarla yapılmış el tasvirleri mevcuttur. Suriye Orta Fırat Bölgesinde, Tel Emar'dan (Meskene) açığa çıkarılmış olan, pişmiş topraktan yapılmış bir mimari modelde, stelde olduğu gibi el tasvirlerinin betimlendiği görülmektedir. Söz konusu model MÖ 14-13. yy'a tarihlendirilmektedir. Aynı dönemde, GTÇ'de, Tell Mumbaqa'dan da benzer modellerin varlığı tespit edilmiştir (Soldi 2017: 16, Fig. 12a-c).

Bu el tasvirlerinin kilden yapılmış ve yüzeyi sır ile kaplanmış örnekleri, MÖ 9-8. yy'lara tarihlendirilen, Yeni Assur başkentleri olan Assur, Nimrud, Korsabad, Ninive, Kar-Tikultu-Ninurta'daki saray ve mabet yapılarında, Musul bölgesinde iki yerleşimde, Anadolu sınırlarında Zincirli'de tespit edilmiştir (Guralnick 2008: 241-246, Fig. 1-7; Soldi 2017: 9, Fig. 1, 5-8, 10-11). Sırlı örneklerin dışında, yine kilden yapılmış olup, yüzeyinde herhangi bir kaplama olmayanlar da mevcuttur. 171 adet kilden yapılmış elin mevcut olduğu kaydedilmekle birlikte son dönem kazılarında bu sayıya otuz kadar örnek de ilave edilmektedir. Batıya doğru kuzeydoğu Suriye'nın Habur bölgesi'nde iki merkez daha dahil edilmektedir. Söz konusu kilden yapılmış eller şekil, yüzey işlenişi ve kronolojik açıdan birbirleriyle ilişki içerisindedirler (Soldi 2017: 9-11). Zincirli ve birkaç örnek dışında sırsızlardır. Biçim olarak dikdörtgen şeklinde bir kol parçası ve sıkılmış ya da yumruk yapılmış elden meydana gelmektedir. Elde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmış olup, başparmak da diğer parmakların uzunluğunda ve

onlara bitişik olacak şekilde işlenmiştir. El genel olarak koldan daha geniş ve yüksektir, arka yüzeyleri tamamen düzdür. Elin tersine kol daha kaba işlenmiştir ya da sırlanmadan kaba haliyle bırakılmıştır. Bunun nedeni de kolun zıvana işlevi nedeniyle tuğlaların arasındaki harca sokulmuş olması ve tek görünen bölümün de el olması gerektiği yönünde görüş bildirilmektedir (Soldi 2017: 9-11 Fig.1, 5-8). Bazı ellerde tırnakların da işlenmiş olduğu belirlenmmiştir. Kazılarda tespit edilen kilden yapılmış ellerin üçte birlik bir bölümünde parmaklarda ve elin bir tarafında yazıtın olduğu belirlenmiştir (Soldi 2017: 11, Fig. 6-8). Yazıtlı olan eller III. Şalmaneser'e (MÖ 858-824) ait bir örneğin dışında II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ile bağlantılıdır (Soldi 2017: 11). Yeni Assur Dönemi saray ve tapınak yapılarında tespit edilen ellerin kökeni ile ilgili olarak da görüş bildirilmektedir. En erken örneği Habur Bölgesi'ndeki Tel al-Hamidiya'da, Mitanni Dönemine tarihlendirilen saray yapısında, ikincil kullanım olduğu düşünülen yirmi sekiz adet kilden el bulunmuştur (Wäfler 2003: PhotoTaf. 4.1, 4.2, 5.1, 5.2; Soldi 2017: 17). Assur modellerine form olarak birebir benzemese de Tel al-Hamidiya'da bulunan ve MÖ 15. yy'a tarihlendirilen buluntular kil ellerin en erken örnekleri olarak kabul edilmektedir (Soldi 2017: 17).

Kilden ellerin kullanım amaçlarına bakıldığı zaman, ellerin çatı, çatı kirişleri ya da pencere kenarlarını desteklemesiyle ilgili sunulan görüşte, pişmiş kil statik olarak, el ve bilek arasındaki bölümden kolayca kırılabileceği için herhangi bir taşıma görevi görmesinin mümkün olamayacağı ifade edilmektedir (Soldi 2017: 14-15). Söz konusu objeler mimaride yapısal ögelerden ziyade ya dekoratif amaçlı ya da küçük nesneleri taşıma amacıyla yapılmış olması gerektiği öngörülmektedir (Soldi 2017: 14-15).

Yapı modellerindeki el betimlemeleri ile üç boyutlu olarak ele geçen kilden eller arasındaki ilişkiye bakıldığı zaman arada kronolojik ve coğrafi boşluk ortaya çıkmaktadır. Mimari modeller MÖ 15. ve 13 yy.'lar arasında Orta Fırat'ın Suriye Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bununla birlikte Habur Bölgesi'ndeki Tall al-Hamidiya'daki kilden el de MÖ 15. yy'a tarihlenmektedir (Soldi 2017: 17). Diğer yandan Tell Brak'ta da bir adet kilden yapılmış el bulunmuştur (Oates, Oates ve

McDonald 1997: 153, Fig. 178). "İştar'ın eli"[293] olarak yorumlanan kilden el, araştırmacıları tarafından Yeni Assur Dönemine tarihlendirilmiş olsa da Tel Brak'ta bu döneme ait olabilecek herhangi bir mimari tabakanın olduğu tespit edilememiştir (Oates, Oates ve McDonald 1997: 153-154). Bununla birlikte Tell Brak'ta kilden elin bulunduğu seviyeye dikkat çeken Soldi (2017: 17) bu tarz buluntuların saray ya da tapınak yapılarında olduğunu da ifade ederek söz konusu buluntunun Mitanni ya da Orta Assur dönemlerine tarihlenen bir resmi yapıya ait olabileceğini bildirmektedir.

Kilden el biçimlerinin ilk olarak Suriye'nin doğusunda daha sonra da Assur'da kullanılmaya başlandığı öngörülmektedir (Soldi 2017: 17, 19-20). Soldi'ye göre (2017: 19-20) Yakın Doğu mimarisinde, Suriye'nin Orta Fırat Nehri ve Kuzey Mezopotamya arasındaki bölgede, MÖ 2. binin son yüzyıllarında başlayan bir gelenek daha sonra MÖ 1. binyıl başlarında Assur'a ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar yayılmış ve hatta Kahramanmaraş'a kadar uzanmış olduğu görülmektedir.

Geç Hitit Dönemine ait basamak mazgallı ve tasvirli stellerin daha önce bilinen örneklerin ikisi de Kahramanmaraş'tan gelmektedir (Schachner ve Schachner 1997: 213).

Stel yüzeyinde herhangi bir yazıt olmadığı için tarihlendirilmesi hususunda Maraş'tan tespit edilen Geç Hitit Dönemi eserleri ile ve diğer Geç Hitit Sanatına ait örneklerle karşılaştırma yapmak gerekmektedir.

Schachner ve Schachner (1997: 217) stel ön yüzeyinde ana figürün üslûbunu Maraş IV stil grubu ile, diğer kadın figürlerini ise Maraş III stil grubu ile karşılaştırmaktadır (Orthmann 1971: 86-87). Bunlar da Sph. IIIa-b'ye karşılık gelmektedir (Orthmann 1971: 148). Bununla birlikte Orthmann (1971: 161) mutlak tarihlendirmede net veriler kullanmamaktadır. Bununla birlikte Hawkins (1991: 436) sanat tarihindeki gelişimi tarihsel olaylarla karşılaştırmakta ve Orthmann'ın Geç Hitit Sanat üslûpları için daha net tarihler vermektedir (Schachner ve Schachner 1997: 217). Dolayısıyla Hawkins

[293] Bazı yayınlarda "İştar'ın eli" olarak tanımlanmakla birlikte yüzeyindeki yazıtlarda ya da herhangi bir yazıtta bu ifadenin olmadığı bildirilmektedir (Black ve Green 1992: 102).

(1991: 436), Orthman'ın Sph. IIIa'yı MÖ 850-750'ye, Sph. IIIb'yi ise MÖ 750-700'e tarihlendirmektedir.

Schachner ve Schachner (1997: 217), stel yüzeyindeki figürlerin tasvir edilmesinde, özellikle ana figürün betimlenmesindeki kaliteli işçilik nedeniyle Maraş grubundaki diğer eserlerle de karşılaştımak suretiyle steli MÖ 8. yy'ın ortalarına tarihlendirmektedir.

Stel, Schachner ve Schachner (1997: 216) tarafından ölü kültüyle ilişkilendirilmektedir. Tamamıyla kadınların tasvirlerinden meydana gelen steldeki anlatıma göre bakıcının Gurgum Prenslik evi'nden bir kadın olması gerektiği ileri sürülmektedir (Schachner ve Schachner 1997: 216).

Eser Bonatz tarafından (2000: 22, 42) 3c[294] tipine dahil edilip yak. MÖ 800-725'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 19. Maraş B/9 (C55)

Stel Kahramanmaraş ilinde bir çeşmede bulunmuştur (Orthmann 1971: 525). Bazalttan yapılmış olan stel köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen formludur; ancak üst ve sol köşede kırıklar, alt bölümünde ise bir delik mevcuttur. Stelin ön geniş yüzeyinde bir yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 488). Masanın sol tarafında ayakta duran bir erkek tasviri mevcutken, sağ tarafındaki figür ne yazıkki sonradan düzleştirildiği için hiçbir detay belirgin değildir (Orthmann 1971: 85-86; 373-375, 525, Taf. 45e).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin solunda yer alan erkek figürü sağ tarafa yönlendirilmiş ve ayakta durmaktadır. Başı profilden, gövdesi cepheden ve ayakları yine profilden betimlenmiştir. Saçların detayı baş bölümünde belirgin olmasa da ensenin başlangıç yerinde spiral şeklinde kıvrıldığı görülmektedir. Alnında, başını saran bir diadem vardır. Düz alnı ile birleşen burnu oldukça iridir ve burun kanadı işlenmiştir. Kabartma tekniğinde betimlenen kaş yay formundadır. Gözyaşı damlası biçiminde gözü, üstten ve alttan derin yiv ile çerçevelenmektedir. Göz pınarı burnuna doğru uzatılmıştır. Kapalı ağzında dudaklar incedir. Çok küçük betimlenen çene içe çekiktir.

[294] 3c Tipi: Oturan kadın figürü ve etrafında birden fazla kadın hizmetçi.

Çene hattı köşeli işlenmiştir. Öne doğru çok hafif eğik olarak yerleştirilen kulağın dış konturu kabartma betimlenmiştir. İnce boynu yüksektir. Her iki omzu da aşağı doğru yuvarlak hatlıdır ve sol omzu çok hafifçe diğerine göre yukarıda durmaktadır. "V" yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine sonlanan uzun bir elbisesi vardır. Elbisenin "V" yakası kabartma bant şeklindedir. Elbisenin etek uçları uzun ve ince dikdörtgen dilimlerden meydana gelen saçaklarla sonlanmaktadır. Elbise belinden bir kemer ile sıkıştırmıştır. Kemerden uzun bir püskül figürün sağ bacağının üzerine doğru verev uzanmaktadır. Püsküle paralel olacak biçimde kınında yer alan bir hançer de kemerden sarkmış olarak betimlenmiştir. Dirsekten kıvırarak ileri doğru uzattığı sol elinde büyük bir yay tutmaktadır, ancak bu bölümde aşınmalar fazla olduğu için el detayları belirgin değildir. Sağ kolu gövdesine paralel aşağı doğru inmektedir. Dirsek bölümünden eline doğru olan alt kol kısmı içbükey kavislendirilmiştir. Bunun nedeni stel yüzeyine figürü sığdırma kaygısı olmalıdır; çünkü bu eliyle iki adet oku kavramaktadır. Elin duruş yönü doğru olmakla birlikte sağ parmağın okların üstünde yerleştirilmesi hatalıdır. Parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Sağ omzuna, sırtından yukarı doğru çıkan bir sadak asılıdır. Bu figürün ayaklarında ucu belirgin bir şekilde yukarı kıvrık olan ayakkabılar giyilidir. Ayakkabıların taban kısımları içbükeydir. Sol ayağının altındaki boşluğa köpek olarak yorumlanan bir hayvan sıkıştırılmıştır. Hayvanın detayları çok belirgin olmamakla birlikte, uzun boynunda yele olması muhtemel taramaların bulunması ve kuyruğunun saçaklı betimlenmesi bu figürün köpekten ziyade at olması gerektiğini düşündürmektedir. Erkek figürünün tam önünde çapraz bacaklı bir yemek masası vardır. Masanın ayak kısmı bir delikle tahrip edilmiş olsa da korunan tek ayaktan boğa toynağı şeklinde sonlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Masanın üzerinde yiyecek olduğu görülmekle birlikte detaylar seçilememektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere masanın sağ tarafındaki alan tamamen düzleştirildiği için herhangi bir figür görülememektedir; ancak kalan alanın geniş olması nedeniyle bu bölümde ikinci bir figürün olması gerektiği net olarak anlaşılmaktadır (Humann ve Puchstein 1890: 388, Taf. XLVII.3; Przeworski 1936: 44, Pl. X.5; Orthmann 1971: 85-86; 370, 373-375; Taf. 45e).

Figürün saç modeli Maraş B/11 (Orthmann 1971: Taf. 45c) numaralı steldeki avcı figürünün saçına benzemektedir. Koruyucu Tanrı figürleri haricinde ellerinde yay ve ok tutan figürlerin olduğu stel ve ortottatlar da mevcuttur. Karatepe A/3 (Orthmann 1971:

Taf. 15b) numaralı steldeki avcı figürü sol elinde yay ve sağ elinde ok tutmaktadır. Avcı olduğu anlaşılan figürün betimlenmesi tamemen farklı olsa da sağ omuzdaki sadak ve sağ elde tutulan yaylar ile benzerlik göstermektedir. Karkamış H/6 (Orthmann 1971: Taf. 33d) numaralı ortostatta bir avcı gerdiği yay ve okuyla önündeki geyiği avlamaktadır. Figür tamamen farklı betimlenmiş olsa da Karkamış'ta avcı tasvirini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Maraş B/11 (Orthmann 1971: Taf. 45c) numaralı steldeki figür sol elinde bir yay tutmaktadır ancak söz konusu figürü kısa elbise giymektedir. Zincirli A/7 (Orthmann 1971: Taf. 56b) numaralı ortostatta betimlenen avcı sa dizi üzerinde çökerek ok ve yayını önündeki hayvanlara doğru germektedir. Bu avcı da püsküllü bir etek giymekle birlikte eteği baldırlarında sonlanmaktadır. Maraş B/9 numaralı stel yüzeyindeki figürün uzun elbise giymesi onu diğer merkezlerde betimlenen avcı figürlerinden ayırmaktadır. Söz konusu figürün etek uçları saçaklı sonlanan uzun elbisesi, belindeki kemerden püskül sarkması ve hançerinin kemerinden sarkması ile Söğütlü Steli'ndeki (Orthmann 1971: taf. 52b) figürün techizatlarını hatırlatmaktadır; ancak Söğütlü Steli daha ince detaylar ile betimlenmiştir. Zincirli'de avcı olmayan birtakım figürlerin; Zincirli A/6 (Orthamnn 1971: Taf. 56a) numaralı ortostattaki figürlerin, Zincirli B/3 (Orthamnn 1971: Taf. Taf. 57c) numaralı steldeki figürün, Zincirli B/5 (Orthamnn 1971: Taf. 57e) numaralı ortostattaki figürün, Zincirli E/1 numaralı heykelin (Orthamnn 1971: Taf. 62c-d) uzun elbiselerindeki kemerlerinden bir adet uzun püskül sarkmaktadır.

Erkek figürünün işleniş tarzında, figürün uzun burnu ile birleşen düz alın, vücudun betimlenmesinde doğal bir görünüm, yani yuvarlak omuzlar ve ince belin detaylandırılması ve ayakların vücut oranlarına göre küçük boyutta tasvir edilmesi nedeniyle Orthmann (1971: 85-86; 373-375, 525) tarafından Maraş II stil grubuna dahil edilmekte ve Sph. II'ye tarihlendirilmektedir. Bonatz (21-22, 40-41) steli 3b stil grubuna dahil etmek suretiyle MÖ 950-875'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 20. Maraş B/10 (C56)

Maraş B/10[295] Steli Kahramanmaraş'tan olmakla birlikte günümüzde Tiflis Müzesi'nde sergilenmektedir (Przeworski ve Zakharov 1934: 222-224, Pl. XXVII.1; Bonatz 2000:

[295] Bonatz (2000: 22, 40-41) steli C56 numarası ile tanıtmıştır.

22). Eserde kırık ve eksikler mevcuttur, korunduğu kadarıyla düzensiz dikdörtgen şeklindedir (Bonatz 2000: Taf. XX: C56).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyine sağ tarafa yönlendirilmiş ve ayakta duran bir erkek figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 489) (Orthmann 1971: 370, Taf. 45d). Figürün dalgalı saçları başında verev taramalarla işlenmiştir. Enseye doğru inen dalgalı yivlerle tasvir edilen saçların uçları helezon şeklimde kıvrılmaktadır. Alından geçen düz kabartma bant saçlarını sıkmaktadır. Burnu iri ve uzundur. İri gözü badem biçimlidir ve etrafı derin yiv ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun kökününe binmiştir. Kapalı ağzında dudakları yiv ile ayrılmaktadır. İri kulağı hafif verev yerleştirilmiştir ve kulak memesi uzatılmıştır. Kulağın önünden başlayan spiral bukleli kıvırcık sakalı tüm yüzünü kaplamaktadır ve çenesinin hemen altında sonlanmaktadır. Boynu orta yükseklikte ve kalındır. Figürün gövdesi tamamıyla cepheden tasvir edilmiştir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu uzun elbiselidir, ancak dizlerden aşağısı kırıldığı için elbisenin tam uzunluğu bilinmemektedir. Belinde, üst ve alt bölümü ince kabartma şerit ile sınırlandırılan düz bir kemer vardır. İki omzundan geçen şerit bant kemeri üzerinde çapraz oluşturmaktadır. Bu şekilde oluşan askıya, gövdesinin önünde betimlenen kılıcı asılmıştır. Figürün her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Sağ omzu sol omzuna göre hafifçe daha yukarıda betimlenmiştir. Dirsekten dar bir açıyla bükerek yukarı doğru kaldırdığı sol eliyle üstte başak, onun altında da aşağı sarkan bir üzüm salkımını sapından kavramaktadır. Bileğinde bilezik olan elin duruş yönü doğrudur. Başparmak olması gerektiği gibi, tutulan başak ve üzüm salkımının arka tarafındadır. Kapalı duran elde parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Göğsüne kıvırdığı sağ eliyle kemerin üzerindeki çaprazdan geçen ve dikey yerleştirilmiş durumdaki bir kılıç ya da hançeri tutmaktadır. Duruş yönü doğru olan elin bileğinde bir bilezik vardır ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün kaldırdığı sol elinin karşısında dikey duran asa benzeri bir nesne vardır ve dizlerinin önündeki alana da üzeri yiyeceklerle donatılmış süslü ayaklara sahip bir yemek masası yerleştirilmiştir (Orthmann 1971: 370, 375-376, Taf. 45d; Bonatz 2000: 41, Taf. XX:.C56).

Tablası dikdörtgen biçimli olan masanın bacakları “S” profilldir. Masa yatay ve dikey kayıt desteklidir. Masanın tablasının üzerinde üst üste üç adet kayık biçimli pide ve en

üstte iki adet simit benzeri yiyecek vardır (Orthmann 1971: Taf. 45d; Bonatz 2000: Taf. XX:.C56).

Figürün elinde, üstte başak altta ise üzüm salkımı tutması Maraş stellerinden, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e)'e benzerlik göstermektedir.

Figürün omuzlarından geçip çapraz oluşturan kayışa asılı kılıç ya da kama örneği Söğütlü Steli'ndeki (Orthmann 1971: Taf. 52b) figürde vardır.

Bacakları "S" profilli, yatay ve dikey kayıt destekli yemek masaları, Maraş B/14 (Orthmann 1971: Taf. 45f) numaralı stel, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) numaralı stel, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stel ve Söğütlü Steli'nde (Orthmann 1971: Taf. 52b) görülmektedir.

Orthmann (1971: 87, 525) figürün gözünün işleniş şekli ve duruşundaki diklik nedeniyle Maraş II özelliklerine işaret etmekle birlikte eseri Maraş'ın II. ve III. stil tipleri arasına yerleştirmekte ve Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Bonatz (2000: 22, 40-41) tarafından ise 3b[296] tipine dahil edilmekte ve yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 21. Söğütlü 1 (C8)

Söğütlü 1[297] Steli Kahramanmaraş ili, Pazarcık ilçesi, Söğütlü köyünde bulunmuştur (Bonatz 2000: 17). Eserin üst kısmı kırık olmakla birlikte biçim olarak aşağı doğru daraldığı belirgindir (Orthmann 1971: Taf. 52b; Bonatz 2000: Taf. IX.C8).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde sol tarafa yönlendirilen ve ayakta duran bir erkek figürü ile yemek masasının yer aldığı yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 490). Figürün başı ve gövdesinin üst bölümü kırık ve eksiktir. İnce bir kabartma şeritten meydana gelen basma düzleminde duran figür ayak bileklerine kadar uzanan etek uçları dikdörtgen dilimlerden meydana gelen saçaklara sahip bir elbise giymektedir. Belinde,

[296] 3b Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Bir oturan bir ayakta duran figür.
[297] Bonatz (2000: 17, 33) steli C8 numarası ile tanıtmıştır.

üst ve alt kenarları kabartma şeritle sınırlandırılan düz bir kemer vardır. Kemerin alt bordüründen uzun bir püskül sarkmaktadır. Sağ kolunu dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı anlaşılmaktadır; bu eliyle de bir nesne tutmaktadır. Bu nesne bir okun arka kısmına[298] benzemektedir; ancak figürün sağ kolunun büyük bölümü kırık ve eksik olduğu için nesnenin tam yapısı tarif edilememektedir. Figür üst gövdesine yapışık olacak biçimde dirsekten bükerek göğsü üzerinde getirdiği sol eliyle, sol omzuna asılı olan yayı tutmaktadır. Elin duruş yönü ve yayı kavrayış şekli doğrudur. Başparmak yayın arkasından geçmiştir ve diğer kapalı dört parmaktan uzundur. Parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sol bileğinde ya bilezik şeklinde bir takı ya da ok ve yay kullanan figürlerde mevcut olan bilek koruyucu vardır. Figürün sol koluna yayın dışında, gövdesinin aşağısında sarkan kılıcın kabza bölümü ve kınının asılı olduğu kayış takılıdır. Kılıcın kabzası sahnenin solunda, aşağı doğru olan ucu ise sağ taraftadır. Kılıcın kınından, uzun birer püskül sarkmaktadır (Orthmann 1971: 369, Taf. 52b; Bonatz 2000: 33, Taf. IX: C8). Ayaklarında ucu hafif yukarı kıvrık, önden bağcıklı bot şeklinde ayakkabılar vardır. Figürün ayakları altındaki basma düzleminin altında, sol tarafa doğru koşar durumda ve sırtında yük olan bir at (?) tasvir edilmiştir. Tamamıyla profilden betimlenen atın sol kulağı öne doğru dikilmiştir. Burnu geniş ve düz olup burun deliği de işlenmiştir. Ağzı kapalıdır. Boynu kısa ve kalındır. Ensesinde yele tüyleri işlenmiştir. Gövdesi sırtında taşıdığı yüke uydurulacak biçimde uzun betimlenmiştir. Karnı arka bacaklarına doğru incelmektedir. Koşar durumda ileri doğru düz atılan ön iki bacağı arasında boşluk mevcuttur. Arka bacaklardan sol bacak düz sağ bacak ise kıvrılmıştır. Erkek figürünün arka kısmındaki boşluğa da verev yerleştirilmiş, köpeğe benzeyen bir hayvan tasvir edilmiştir. Köpek (?) tamamen profilden betimlenmiştir. Sol kulağı öne doğru dikilmiştir. Burnu uzun ve düzdür, ağzı hafif açıktır. Gözü yuvarlak betimlenmiştir. Boynu kısa ve kalındır. Sırtı düz, karnı hafif kavislidir. Verev yerleştirildiğinden dolayı atlamaya hazır bir görünüme sahiptir. Ön iki ve arka iki bacağı da betimlenmiştir. Ön iki bacağı ve arka iki bacağı arasında boşluk vardır. Karnının altında erkek cinsel organı işlenmiştir. Kuyruğu arka bacaklarının arkasında aşağı doğru inmektedir. Figürün ön tarafında üzerinde yiyecekler olan, bacakları ve ayakları süslü tasvir edilmiş bir masa mevcuttur (Orthmann 1971: 90, 369, 533, Taf. 52b; Darga: 1992: 313-314; Bonatz 2000: 17, 33, Taf. IX).

[298] Darga (1992: 313) bu nesneyi kısa asa (?)ya benzetmektedir. Hatta söz konusu figürün, Zincirli'nin hükümdar heykeline (Orthmann 1971: E/1, Taf. 62c-d) benzer olduğunu da kaydetmektedir.

Dikdörtgen biçimli tablası olan masanın bacakları köşeli "S" kıvrımlıdır. Masanın bacakları yatay ve dikey kayıt desteğe sahiptir. Masanın dışa doğru kıvrılan ayaklarının altında da ters duran "T" biçiminde destekler mevcuttur. Tablanın üzerinde üst üste duran üç adet kayık biçimli pide ve onlarında en üstünde yan yana dört adet simit şeklinde yiyecek bulunmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 52b; Bonatz 2000: Taf. IX).

Orthmann (1971: 533) figürün işleniş tarzı açısından eseri Maraş'ın II. stil grubuna dahil ederek steli Sph. III (?) (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Eser Darga (1992: 314) tarafından üslûp özellikleri açısından MÖ 9. yy'ın sonlarına; Bonatz (2000: 17, 33) tarafından 1b[299] tipine dahil edilmekte ve yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

Darga (1992: 313-314) stel yüzeyinde betimlenen erkek figürünün kıyafetinin Arami özellikleri gsöterdiğini bildirmek suretiyle stelin MÖ 9. yy'ın sonlarına tarihlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

8. 1. 4. 1. 22. Maraş D/1 (C13)

Maraş D/1[300] Steli Kahramanmaraş'tan bulunmuştur (Bonatz 2000: 17). Eserin tepe kısmında kırıklar vardır, alt bölümü ise tamamen eksiktir (Şekil: 491) (Orthmann 1971: 369, Taf. 48a; Bonatz 2000: Taf. X. C 13).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, alçak arkalık ucu dışa kıvrık, volütlü bir sandalyede oturan ve yüzü sağ tarafa dönük bir erkek figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir. Figürün saç işlenişi baş bölümünde belirgin değildir (Şekil: 491). İlk seçenek: kenarı kabartma bant ile sınırlandırılmış olan yarım daire şeklinde bir başlığı olması; ikinci seçenek ise alnından ve başından geçen bir bantın düz saçını sıkıştırmasıdır[301]. İster şapka kenarı isterse de diadem olsun söz konusu kabartma bant üstten ve alttan ince kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır ve iç kısmı muhtemelen bezemelidir. Saçın ensedeki bölümü spiral şeklinde iç içe geçmiş lülelerden meydana

[299] 1b Tipi: ayakta duran tek erkek figürlü yemek sahnesi.
[300] Bonatz (2000: 17, 35) steli C13 numarası ile tanıtmıştır.
[301] Orthamann (1971: 88), figürün saç modelini: "saç düzdür ve ensede bir tutam olarak toplanır" tanımlamasıyla tanıtmaktadır.

gelmektedir ve bu saçlar sağ omuz üzerinde sonlanmaktadır. Figürün başı geriye doğru durmaktadır. Alnı oldukça dardır. Muntazam burnu uzun ve düzdür, burun kanadı işlenmiştir. Burun kökünden başlayan kabartma yay biçimli sağ kaşın ortası yukarıya doğru hafif bir açı oluşturmaktadır. Sol kaşın ise çok minik bir kısmı betimlenmiştir. Figürün gözünde bir yapım hatası dikkati çekmektedir. Bu nedenle iki farklı biçimde bir görüntü sağlamaktadır. İlk formda, su damlası şeklindeki iri göz üstten ve alttan incecik bir kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun kemiğine bindirilmiştir. İkinci formda ise iri badem biçimli göz hafif verevli yerleştirilmiştir. Göz konturu üstten ve alttan yiv ile sağlanmıştır ve göz pınarı burun köküne yani yukarı doğru bindirilmiştir. Sıkıca kapalı ağzında ince dudakları bir yiv ile ayrılmaktadır. Yanağı dolgundur. Büyük kulağı verev yerleştirilmiştir ve kulak memesi aşağı doğru uzatılmıştır. Kulağının önünden başlayıp yanağının bir bölümünü ve çenesini kaplayan sakalı dikdörtgen biçimli olup kat kat spirallerden meydana gelmektedir. Sakalın alt ucu göğsü üzerinde sonlanmaktadır. Ensesinin az bir bölümü kulağının altında görülmektedir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesinin belinde düz bir kemer takılıdır. Kemer üstten ve alttan kabartma şerit bant ile sınırlandırılmıştır. Kısa kolların kenarları da kemer kenarında olduğu gibi ince şerit bant ile sınırlandırılmıştır. Kıyafetin kemerden aşağı bölümü kırık ve eksiktir. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Sol omzu sağ omzuna göre daha uzun ve geniştir. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde konik bir kap tutmaktadır. Alt bölümü sivri olan kap figürün "V" şeklinde açtığı elindeki boşluğa oturmaktadır. Söz konusu elde başparmak birbirine birleşik olarak açılan dört parmaktan "V" biçiminde ayrı durmaktadır. Konik kabın ayrı bir hattı yoktur. El ve kabın profili yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Açık parmaklar çok zarif işlenmiştir ve yivlerle birbirinden ayrılmıştır. Başparmakta tırnak betimlenmiştir. Gövdesine yapışık olan sağ kolu dirsekten bükülerek gövdesi üzerine getirilmiştir. Dirseğini sandalyenin volüt bölümüne dayamaktadır. Göğsü üzerinde duran sağ elinde bir asa tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak asanın arkasından geçirilmiştir ve kapalı diğer parmaklardan daha uzundur. Tüm parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Sol kol sağ koldan daha yuvarlak hatlı ve kalın betimlenmiştir. Sol el de sağ ele göre daha büyük boyutludur. Figürün önündeki yemek masası çapraz bacaklıdır. Bacakların üst bölümü dış taraftan inceltilerek bir açı meydana getirilmektedir ve bu bölüme de masanın tablası oturtulmuştur. Masanın bacak çıkıntıları düz tabladan daha yüksektir.

Tablanın üzerinde üç adet üst üste, altı düz kayık biçimli pideler vardır. En üstte ortada kaideli ayağı olan bir kupa ya da meyvelik tarzında bir kap vardır. Kabın her iki yanında da birer adet olmak üzere kabartma yapılmış yarım hilâl şeklinde yiyecekler bulunmaktadır (Orthmann 1971: 86, 88, 369, 373, 376, Taf. 48a; Bonatz 2000: 35).

Stel yüzeyinde betimlenen figürün saç, sakal ve kıyafetinin işlenişi ile Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g) numaralı steller yüzeyindeki erkek figürleri ile paraleldir. Saçının başın üzerinde düz olması ile Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stel yüzeyinde oturan erkek figürüne benzerliğe sahiptir. Figürün başının geriye doğru durması ile Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı stellerle paraleldir. Figürün elindeki konik bardağı tutuş şekli Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) ve Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı steller yüzeyindeki erkek figürleri ile birebir benzemektedir. Sağ kolunu dayadığı, alçak arkalıklı, ucu dışa kıvrık volütlü sandalye Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stel yüzeyindeki sandalyeye ve erkek figürünün aynı şekilde sağ dirseğini dayaması ile paraleldir.

Eser Orthmann (1971: 88, 528) tarafından Maraş'ın II. stil grubunda değerlendirilerek Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600) dönemine tarihlendirilmiştir. Stel, Bonatz (2000: 17, 35) tarafından 2a[302] tipine verilmekte olup, yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 23. Maraş C/4 (C12)

Maraş C/4[303] numaralı stelin Kahramanmaraş'tan çıkarıldığı öngörülmektedir (Bonatz 2000: 17). Eserin tepe kısmı kırıktır; ancak aşağı doğru daralan bir biçim gösterdiği belirgindir (Bonatz 2000: Taf. X: C12).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde yüzü sağ tarafa dönük, yüksek arkalıklı bir sandalyede oturan tek erkek figürünün yer aldığı yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 492) (Orthmann 1971: 368, Taf. 47e, 74e; Bonatz 2000: 17, Taf. X: C12). Yüksek arkalıklı sandalyenin sırt bölümü çok hafif dışa doğru eğiktir ve en üst bölümü oturan

[302] 2a Tipi: Yemek masasında oturan tek figür.
[303] Bonatz (2000: 17, 34-35) steli C12 numarası ile tanıtmıştır.

figürün omuz hizasında sonlanmaktadır. Sandalyenin oturma yeri oldukça dardır. Tek kayıtlı olan dikey bacakları, muhtemelen stel yüzeyine sığdırılabilmesi için aşağı doğru birbirine yaklaştırılmıştır. Girginer (2018: 74, Şek. 18b, Fig. XXIXb, Tip AIIb3) bu sandalyeyi "merdiven basamaklı taht" olarak tanımlamaktadır. Figür sandalyeye tam oturmuş ve sırtını tam dayamıştır; ancak sadece bel hizasında bir boşluk yaratılmıştır. Figürün başında yarım daire biçimli bir başlık vardır. Başlığın altından çıkan saçları ensesinde helezon şeklinde kıvrılarak bir topuz oluşturmaktadır. Düz alnı dardır, burun bölümü kırık olmakla birlikte uzun olduğu anlaşılmaktadır. Kapalı ağzında ince dudakları çok derin olmayan yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Hafif yay şeklini meydana getiren kabartma kaşın ucu kulağına kadar uzanmaktadır. Badem şeklindeki iri göz üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burna yaklaştırılmıştır ve gözün beyaz bölümü dışa doğru kabartmadır. İçe çekik çenesi küçüktür. Çene konturu köşelidir. Hafif eğimli yerleştirilen iri kulağı iç içe kıvrımlıdır ve kulak memesi uzatılmıştır. Boyun ve çene konturu derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Boynu kısa ve kalındır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerinde biten uçları kısa saçaklı bir elbise giymektedir. Kısa kolların kenarları ince kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Belinde üstten ve alttan kabartma şerit ile sınırlandırılmış düz bir kemer takılıdır. Omuzları yuvarlatılmıştır. Sol omzu sağ omza göre hafif aşağıda durmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde yukarı tarafta bir başak ve aşağı sarkan bir üzüm salkımını sapından kavramaktadır. Bileğinde bir bilezik takılıdır. Sol elin duruş yönü doğrudur; ancak başparmak arka tarafta olması gerekirken başağın ön tarafında betimlenmiştir. Korunduğu kadarıyla kapalı elde parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Gövdesine yapışık olan sağ kolunu dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirmiştir. Sağ eliyle ise elbisesinin üzerinde diyagonal şekilde gösterilen bir asa tutmaktadır. Asayı tutuş yönü doğrudur; ancak başparmak asanın arkasında gösterilmek istenmiştir. Başparmağın üzerinde asa çizgisini vererek, ön plana asayı, arka plana parmağı almaya çalışsa da çok başarılı olunamamıştır. Kapalı parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sol kol sağ kola oranla daha yuvarlak hatlı ve kalındır. Sağ kol ince betimlenmiştir. Sol kol ve elin tasvir edilmesinde doğallık söz konusuyken, sağ kol ve sağ el daha şematik işlenmiştir. Erkek figürünün ayaklarında uçları kıvrık, kenarları açık ve arkası yükselen ayakkabı tipi vardır. Figürün ön tarafında, dizi hizasında olacak şekilde, üzeri yiyeceklerle dolu bir masa yer almaktadır

(Orthmann 1971: 292, 373-376; Bonatz 2000: 34-35, Taf. X.C12). Tablası dikdörtgen biçimli olan masanın bacakları "S" profilldir. Dışa doğru kıvrılan kavisli ayaklarının altında küçük kaideler vardır. Masa yatay ve dikey kayıt desteklidir. Masanın tablasının üzerinde üst üste üç adet kayık biçimli pide ve en üstte iki adet simit benzeri yiyecek yerleştirilmiştir (Orthmann 1971: Taf. 47e ; Bonatz 2000: Taf. X.C12).

Figürün sol elinde, üstte başak altta ise üzüm salkımı tutması Maraş stellerinden, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d) ve Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ile benzerlik göstermektedir.

Bacakları "S" profilli, yatay ve dikey kayıt destekli yemek masaları, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d), Maraş B/14 (?) (Orthmann 1971: Taf. 45f), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) Stelleri ile üzerindeki yiyecekler açısından Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stele paraleldir. Maraş C/5 numaralı steldeki masanın ayakları dışa doğru kavisli değidir; ancak masanın tablası üzerindeki yiyecekler aynıdır.

Eser Orthmann tarafından (1971: 86, 527) Maraş'ın II. stil grubunda değerlendirilerek Sph. III (?) (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirilmiştir. Stel Bonatz (Bonatz 2000: 34-35) tarafından ise 2a[304] tipine dahil edilmekte ve yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 24. Maraş C19

C19 numaralı stel Kahramanmaraş'tandır (Bonatz 2000: 18). Stel düzensiz bir forma sahiptir. Tepe kısmı kavisli, aşağı doğru daraln bir forma sahip olamsı gerekmektedir; ancak alt kısım kırık ve eksik olduğu için düzensiz şeklinden dolayı tam formu anlaşılamamaktadır (Bonatz 2000: Taf. XI.C19).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde yüzü sağ tarafa bakan ve sandalyede oturan tek kadın figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 493) (Bonatz 2000: Taf. XI.C19). Figürün başındaki yarım daire şeklinde başlığın üzerinden geçen örtü sağ

[304] 2a Tipi: Yemek masasında oturan tek figür.

omzu ve sağ kolu tamamen saracak şekilde devam etmektedir. Başlığın ensedeki bitim yerinin oluşturduğu girinti örtünün altından belli olmaktadır. Örtünün kenarı kabartma bant ile sınırlandırımıştır. Başlığın üzerinden geçen kabartma rozetle süslü bantın rozet kısmı örtünün üzerine de taşmaktadır. Başlığın başa oturan bölümü ince kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Burun kökünün üzerine bindirilen kabartma kaş yay şeklindedir. Gözün üst konturu köşelendirilmiş alt konturu ise yay şeklindedir. Bu nedenle gözün üstü üçgen gibi bir görünümüe sahip olmuştur. Göz pınarı yukarı kalkık olup burun köküne doğru yaklaştırılmıştır. Gözünün beyaz bölümü kabartmadır. Kaş konturunun altından çıkan düz burun iridir; ancak bu bölüm kırık olduğu için detayları belirgin değildir. Küçük çeneli olup, çene kemiği köşeli bir forma sahiptir. Kabartma kulağı dikey yerleştirilmitir. Kıvrımları betimlenen kulağın üst bölümü başlığın ve örtünün üzerine taşmıştır. Kulağında üç sallantısı olan bir küpe takılıdır. Kadının çene konturu ve boynu yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Çok dar olan boyun ince bant görünümündedir ve ense bölümü de verev kısa bir bant ile boyna bağlanmaktadır. Bu şekli ile boyun kısmı tamamen şematik bir görünüm sergilemektedir. Elbisesi yuvarlak yakalı, kısa kollu ve uzun eteklidir. Yuvarlak yaka kabartma bant şeklindedir, omzu ve elbisenin kısa kolunun üzerinde birbirine paralel üç kabartma şerit vardır. Bir tanesi yuvarlak yakadan, diğeri de omzun başlangıcından sarkan iki püskül elbiseyi süslemektedir. Kısa kol kenarı ince kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Belinde dört adet kalın nervürlü kemer takılıdır. Sol kolu tamamen görünür durumdayken sağ kol başından inen örtünün altında gizlenmiştir. Açıkta olan sağ elini göğsü üzerinde yumruk şeklinde tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Üstte olan başparmak diğer parmakların üzerinde ve onlardan uzundur. Tüm parmaklar birbirinden yiv ile ayrılmaktadır. Dirsekten bükerek yukarı doğru kaldırdığı sol eliyle bir aynanın uzun sapından kavramaktadır. Aynanın yuvarlak gövdesi ve uzun sapının arasında dikdörtgen biçimli bir bölüm bulunmaktadır; ancak bu bölümde herhangi bir volüt bezemesi yoktur. Aynanı gövdesi ve avucunun altından çıkan sapının doğrultusu arasında oransızlık mevcuttur. Bununla birlikte elin aynanın sapını tutma yönü doğrudur. Başparmak diğer kapalı dört parmağın üzerindedir ve onlardan daha büyük boyuttadır. Elin iç kısmı verev bir yiv ile iki bölüme ayrılmştır. Kapalı elde parmaklar da yivlerle ayrılmış olup, parmak eklem yerleri ve tırnaklar betimlenmiştir. Figürün sol kol ve dizlerinin ön tarafında bir yemek masası yer almaktadır (Bonatz 2000: 35).

Söz konusu yemek masası çapraz bacaklıdır. Bacakların üst bölümü düz tabladan daha yüksektir ve masanın dikdörtgen biçimli tablası araya oturtulmuştur. Tablanın üzerinde üç adet üst üste kayık biçimli pide bulunmatadır (Bonatz 2000: Taf. XI.C19). Söz konusu masanın benzeri Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) numaralı stel yüzeyindeki masadır.

Kadın figürün başlığının üzerinden tek bir rozet geçmesi, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) numaralı steller yüzeyindeki kadın başlıklarında mevcuttur. Kadının kulağında üç sallantılı küpe Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g), Maraş C20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) numaralı stellerdeki kadın figürlerinin küpeleri ile paraleldir. Elbisesinin püsküllerle süslü olmasıyla, Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g), Maraş C20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) numaralı stellerdeki kadınların kıyafetlerindeki püsküllere benzerlik göstermektedir. Elbisenin etek bölümünün kemerin altından itibaren yivli olması Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı steller yüzeyindeki figürlerde vardır.

Eser Bonatz tarafından (2000: 18) 2a[305] tipine dahil edilmekte ve yak. MÖ 825-700'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 25. Maraş C20

C20 Steli'nin Kahramanmaraş'tan çıkmış olabileceği öngörülmektedir (Bonatz 2000: 18). Eserde kırıklar olduğu için özgün biçimi bilinmemektedir.

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde yüzü sağ tarafa bakan ve sandalyede (?) oturan bir kadın figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 494) (Bonatz 2000: Taf. XI.C20). Figürün baş kısmı, burnun üst bölümünden itbaren kırık ve eksiktir. Başından sarkan ve sağ omzu, sağ kolu ile vücudunun sağ yarasını kapatan örtünün kenarları bordürlüdür. Bu bordürden yaklaşık kare biçimli birbirini takip eden saçaklar

[305] 2a Tipi: Yemek masasında oturan tek figür.

sarkmaktadır. Kapalı ağzında kalın dudakları bir yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Elmacık kemiği çıkıktır. Çenesi güçlü betimlenmiş ve çene konturü köşelidir. Kulağında üç sallantılı küpe takılıdır; ancak kulağın sadece bu bölümü korunmuştur. Kısa boynu kalındır. Boynu ve çene hattı derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Boynunda orta bölümü dikdörtgen şeklinde kalınlaştırılmış süs olan bir kolye takılıdır. Kayık yakalı, kısa kollu, uzun etekli bir elbise giymektedir. Elbisenin kayık yakası ve kısa kolların kenarı nakışlıdır. Alttan ince bir kabartma şerit ile sınırlandırılan bordürün içi yaka bölümünde metoplara ayrılmış, üst üste dört kısarlı kısa kabartmalarala süslenirlen, kolun kenarı birbirini takip eden, düz ve ters duran kabartma "V" şeklinde bezenmiştir. Sol kolun iç kısmından büyük bir püskül sarkmaktadır. Püskülün uzun ipi yaka konturunu alttan sınırlandıran banta asılmıştır. Belinde beş kalın nervürlü kemer vardır. Kırık ve eksik olan sağ kolunun tamamen örtünün altında kaldığı anlaşılmaktadır. Açıkta kalan sağ eli, açık bir şekilde göğsünün üzerinde durmaktadır. Normal boyutlardan büyük betimlenmiş olan elin başparmağı da diğer parmaklardan büyüktür. El ile parmakların başlangıç yeri küçük yivlerle vurgulanmıştır. Ayrıca parmak boğumları ve tırnakları işlenmiştir. Açıkta olan ve dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sol elinde bir nesneyi sapından kavramaktadır; ancak bu bölüm tamamen kırık olduğu için ne tuttuğu anlaşılamamaktadır. Figürün ön tarafındaki yemek masasının sadece bir ayağının uç kısmı korunmuştur (Bonatz 2000: 35).

Kadının üç sallantılı küpesinin benzerleri, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g), Maraş C19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19) numaralı steller yüzeyindeki kadınların küpelerinde görülmektedir. Figürün boynundaki kolye Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) numaralı stel yüzeyindeki kadınların kolyesine paraleldir. Kıyafetinde kayık yakanın olması ve kısa kolun kenarının nakışla süslenmesi Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g), Maraş B/18 (Orthmann 1971: Taf. 46c), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) numaralı stellerde; nakışlı yakadan püsküllerin de sarkması Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g), Maraş C19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) numaralı stellerdeki kadınların kıyafetlerinde vardır.

Eser Bonatz tarafından (2000: 18, 35) 2a[306] tipine dahil edilip yak. MÖ 825-700'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 26. Maraş C69

C69 numaralı stelin Kahramanmaraş'tan çıktığı öngörülmektedir (Bonatz 2000: 23). Birkaç parça kırıklı olup tümlenen eser tepe kısmı yuvarlatılmış dikdörtgen formdadır (Bonatz 2000: Taf. XXIII: C69).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde karşılıklı ayakta duran bir kadın ve bir erkek figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 495). İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafındaki kadın figürünün başında yarım yuvarlak biçimli bir başlık vardır. Başlığın üzerinden geçen örtü sırtından aşağı doğru inmekte ve elbise eteğinin uçları hizasında sonlanmaktadır. Örtünün kenarları çentiklerle bezenmiştir. Alnının üstünde başındaki başlığın konturu vardır. Kaşı betimlenmemiştir. Başlığın altından çıkan burun hattı direkt düz olarak aşağı inmektedir; ancak bu bölümdeki kırıklar nedeniyle detaylar anlaşılamamaktadır. Yağmur damlası biçimindeki göz, üstten ve alttan ince kabartma ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun kökü üzerine taşmıştır. Elmacık kemiği yuvarlaktır. Yanak ve kulak arasındaki ters yay biçimli derin yiv ağız kenarına doğru devam etmektedir. Çene kemiği köşelidir. Kabartma betimlenen kulak dikey yerleştirilmiştir. Boynu kısa ve incedir. Boyun ve çene hattı derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Figürün üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan ve etek uçları ince dikdörtgen biçimli uzun saçaklarla sonlanmaktadır. Belinde kemer yoktur ve yaka detayı da belli değildir. Kadının sol omzu yuvarlatılmış ancak sağ omzu betimlenmemiştir. Dirsekten kıvırarak göğsünün üzerinde yukarı doğru verev getirdiği kolu düz betimlenmiştir. Boynun hemen aşağısında duran sağ elinde bir iğ tutmaktadır. Elin duruş yönü yanlıştır. Avuç kısmındaki yay şeklindeki yiv ile elin içi iki bölüme ayrılmıştır. Sağ el, sol el görünümünde betimlenmiştir; ancak başparmak tüm parmakların üzerindedir ve sağ el başparmağı görünümünde işlenmiştir. Elin duruşu ve tasvir edilmesi tamamen yanlıştır. Bu eliyle tuttuğu iğden sarkan ip bacaklarının önünde duran iki ayaklı kutunun içinde kaybolmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı elinde ne tuttuğu belli olmasa da duruşuna göre avucuna yerleştirilmiş bir içki kabı

[306] 2a Tipi: Yemek masasında oturan tek figür.

olmalıdır. Ayaklarında bot benzeri, hiçbir detayı belli olmayan ayakkabılar giyilidir. Kadın tasvirinin önünde bir yemek masası görülmektedir. Masanın üst bölümü büyük bir kadehin gövdesi biçimindedir. Alt bölümünden iki dikey destek vardır. Bu desteklerin altından da iki yana açılan bacaklar çıkmaktadır. Masanın ayakları dışbükey kıvrılmıştır. Masanın diğer tarafındaki, kadına doğru bakan erkek figürü kadından çok daha büyük boyda betimlenmiştir (Bonatz 2000: 45, Taf. XXIII.C69).

Erkek figürün saçları ense üzerinde kıvrılmaktadır. İnce bir kabartma bant alnı ve başını çevrelemektedir. Aşınma nedeniyle yüz detayları belirgin değildir. Kabartma işlenen kulağı dikey yerleştirilmiştir ve formu kadın kulağı ile aynıdır. Çene kemiği düz ve köşelidir. Kısa ve kalın boyunludur. Boyun ve çene hattı derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Ayak bileklerine kadar uzanan, uzun bir elbise giymektedir. Elbisenin etek uçları kadın figüründe olduğu gibi ince dikdörtgen biçimli uzun saçaklıdır. Belinde, üstten ve alttan kabartma bant ile sınırlandırılan enli ve düz bir kemer vardır. Kemerden uzun bir püskül sarkmaktadır. Kemere ayrıca dikey olarak bir hançer ve verev olarak kısa bir asa (?) sokulmuştur. Omuzları hafif köşelidir. Sağ omzu sol omzuna oranla daha aşağıda durmaktadır. Dirsekten bükerek yüzü hizasında kaldırdığı sağ eliyle ok benzeri bir nesne tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Avuç kısmındaki verev bir yiv elin içini iki kısma ayrımakatdır. Başparmak diğer parmakların üzerinde betimlenmiştir ve parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmakatdır. Sol kolunu dirsekten kıvırmış ve elini göğsü üzerinde getirmiştir. Bu eliyle sol omzuna aşmış olduğu büyük bir yayı kavramaktadır. Yayın iki ucu kartal başı şeklinde sonlanmaktadır. Sağ omzuna asılı olup çapraz takılan bir kayışın ucunda, vücudun ön kısmında sallanan, kınının içinde bir kılıç asılıdır. Kılıç kabzası sol, kının ucu sağ tarafta olmak üzere verev işlenmiştir. Kının ucu küt kesilmiştir. Kılıcın kabzası yuvarlatılmıştır. Kılıcın kına yerleştiği ağız kenarından, kemerde olduğu gibi uzun bir püskül sarkmaktadır. Ayaklarında ucu yukarı kalkık, ön taraftan bağlamalı bot şeklinde ayakkabılar giyilidir (Bonatz 2000: 45, Taf. XXIII.C69). Bonatz (2000: 45) üzerinde taşıdığı silahlarla bu figürün bir savaşçı olabileceğini düşünmektedir.

Söz konusu stelde erkek figürünün kıyafeti, üzerinde taşıdığı tüm silahları ile birlikte, çok küçük farklarla Söğütlü Steli'ne (Orthmann 1971: Taf. 52b) benzerlik göstermektedir.

Erkek figürünün saç işlenişi Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. 21c) numaralı ortostat yüzeyindeki erkek figürülerin saç işlenişine benzerdir. Ayrıca Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. 21c) numaralı ortostat yüzeyindeki müzisyenlerin kıyafeti, bellerindeki kemer ve kemerden sarkan uzun püskül Maraş C69 numaralı stel yüzeyindeki kıyafet ve kemer püskülü ile paraleldir. Figürün taşıdığı kılıcın omzuna asılı kayıştan sarkması birebir olmasa da, anlayış bakımından Karkamış G/1-G/5 (Orthmann 1971: Taf. 31a-d) ortostalarındaki asker ya da yüksek rütbeli kişiler ve prens figürünün kılıçları taşıma şekline benzemektedir. Bu figürün etek uçları saçaklı uzun elbisesi, belindeki püskül sarkan kemeriyle birlikte Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş C/1 (Orthamnn 1971: 47d) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürünün kıyafetinde, belindeki kemer ve sarkan uzun püskül Zincirli A/6 (Orthamnn 1971: 56a) numaralı ortostat yüzeyindeki figürlerde, boynundaki kayışa asılı kılıç ve kemerden sarkan uzun püskül Zincirli B/5 (Orthmann 1971: Taf. 57e) numaralı ortostat yüzeyindeki figürde, omuzdaki kayışa asılı kılıç Zincirli B/13a (Orthmann 1971: Taf. 58f) numaralı orostat yüzeyindeki asker figüründe, uzun püsküllü kemer Zincirli E/1 (Orthmann 1971: Taf. 62c-d) numaralı heykelin kemerinde mevcuttur.

Söz konusu eser Bonatz tarafından (2000: 23, 45) 5.[307] tipe dahil edilmiş olup yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 27. Maraş B/15 (C44)

Maraş B/15[308] numaralı stel Kahramanmaraş'ta bir evden ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Humann ve Puchstein 1890: 389, Taf. XLVII.5; Bonatz 2000: 20).

Stel, üst kısmı konik dikdörtgen formludur ve sol tarafı kırık ve eksiktir. Korunan bölüm de üç parça halinde kırılmış olsa da yapıştırılmak suretiyle birleştirilmiştir. Stelin

[307] 5. Tip: Ayakta duran 2 figür. Birisi diğerinden daha büyük boyutlu.
[308] Bonatz (2000: 20, 38) steli C44 numarası ile tanıtmıştır.

ön taraftaki geniş yüzeyinde üç figürlü bir yemek sahnesi görülmektedir (Şekil: 496) (Orthmann 1971: Taf. 45g; Bonatz 2000: Taf. XVII: C44).

İzleyicinin bakış yönüne yöre, sahnenin sol tarafında, ince bir basma düzlemi üzerinde, büyük boyutlu bir figür, sağ tarafa yönlendirilmiş olarak tasvir edilmiştir[309]; ancak figürün büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Söz konusu figürün sadece dizlerinden altı korunmuştur. Erkek olması muhtemel bu figür ayak bileklerine kadar uzanan, etek uçları boncuk şeklinde saçaklı uzun bir elbise giymektedir. Ayaklarında ucu kıvrık, kapalı, üst tarafta bağcıkları olan ayakkabılar mevcuttur. Elinde müzik aleti tutmakta olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Olasılıkla, saz görünümünde bir müzik aletinin uzun sap bölümü ile sapa bağlı olan yarı dairesel ip (?) görülebilmektedir. Bu figürün önünde bir yemek masası vardır (Humann ve Puchstein 1890: 389, Taf. XLVII.5; Orthmann 1971: 368, 374, Taf. 45g).

Çapraz bacakları hafif kavisli yemek masasının dikdörtgen biçimli bir tablası vardır. Tablanın üzerinde yan yana iki sıralı pideler mevcuttur. Sol taraftaki pidelerin üzerinde, başını geriye doğru çevirmiş bir ördek; sağ taraftaki pidelerin üzerinde de simit şeklinde yuvarlak biçimli yiyecekler betimlenmiştir (Humann ve Puchstein 1890: 389, Taf. XLVII.5; Orthmann 1971: Taf. 45g). Bu masanın diğer tarafında, kalın bir basma düzlemi üzerinde, yüzü oturan kişiye dönük, ayakta duran bir erkek figürü tasvir edilmiştir.

Karşısındaki figürden daha küçük betimlenen erkek figürünün saçları baş kısmında, iki sıra halinde, uçları helezon şeklinde içe kıvrılan lüle şeklindedir. Ensesinde birbirine paralel aşağı doğru dalgalı hatlarla inen saç sol omzu üzerinde sonlanmaktadır. Alnından geçen düz kabartma saç bantı başını da sararak saçlarını sıkıştırmaktadır. Dar alınlıdır. Muntazam görünen burnun uç bölümü kırık ve eksiktir. Kapalı ağzında etli kalın dudakları yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Burun kökünden başlayan yay biçimli kabartma kaş kulağa doğru uzanmakta ve uç bölümü hafifçe yukarı kıvrılmaktadır. Kaşın tüyleri çentiklerle betimlenmiştir. İri badem biçimli göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne doğru, hafifçe yukarı

[309] Orthmann (1971: 368, 373) söz konusu figürün erkek olduğunu ve oturduğunu kaydetmektedir.

kalkıktır ve gözün beyaz bölümü de kabartma betimlenmiştir. Etli çenesi belirgindir. Çene ve alt dudak derin yivle ayrılmıştır ve çene kemiği hafif köşelendirilmiştir. Dikey yerleştirilen kabartma kulak, alttan ve üstten İon sütun başlığı gibi kıvrılmaktadır ve kulağın üst yarısının bir bölümü saç bantının üzerine taşmaktadır. Kulağında, kadın figürlerinde olduğu gibi üç sallantılı küpesi vardır. Köşeli çene ve boyun derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Orta yükseklikleki boynu kalındır ve bant şeklinde bir kolyesi vardır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu bir bluz ve baldırlarında biten yırtmaçlı bir etek giymektedir. Bluzun yaka ve kol kenarları kabartma şerit bantla sınırlandırılmaktadır. Eteğin yırtmaç bölümü verev inen ve birleşik iki kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Etek uçlarında ise bordüre asılı dikdörtgen biçimli saçaklar mevcuttur. Belinde, üst ve alt kenarı, iki sıra kabartma bant ile sınırlandırılmış dar bir kemer takılıdır. Omuzları yuvarlatılmıştır ve sağ omzu sol omzuna göre aşağıda durmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı elinde konik gövdeli ve halka dipli bir içki kabı turmaktadır. İçki kabının yüzeyi üç sıra kabartma bezeklidir. Elin duruş yönü doğrudur. Avuç içi verev bir yiv ile iki bölümlü görülmektedir. Kap, başparmak ve birbirine birleşik diğer dört parmak arasındaki üçgen biçimli boşluğa oturtulmuştur. Başparmak diğer parmaklara oranla abartılı büyük betimlenmiştir. Başparmağında tırnak işlenmiştir. Bileğinde kalın bir bilezik takılıdır. Dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirdiğ sol eliyle bir palmiye yaprağını uzun sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak yaprağın sapının arkasından geçirilmiştir. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır Bununla birlikte kolun ince işlenmesine tezat oluşturacak biçimde el oldukça büyük boyutlu betimlenmiştir. Sol bileğinde de sağ bileğinde olduğu gibi kalın bir bilezik takılıdır. Bacak kasları belirgindir; özellikle alt bacak kasları şişkinlik olarak tasvir edilmiştir. Ayaklarında, parmaklarını açıkta bırakan bağcıklı sandaletler giyilidir. Ön taraftaki sağ ayağınıın üç parmağı, geride duran sol ayağının ise başparmağı betimlenmiştir. Sandaletin uzun bağcıkları da ayak bileklerine üç sıra oluşturacak şekilde sarılmıştır (Humann ve Puchstein 1890: 389, Taf. XLVII.5; Orthmann 1971: 368, 373-375, Taf. 45g).

Ana sahnenin altındaki alanda, ince bir basma düzlemi üzerinde, sağ tarafa ilerleyen sakalsız bir erkek figürü, sağ eliyle arkasından ilerleyen bir atın yular ipinden tutmaktadır, sol eliyle ise yere dayadığı bir mızrağı kavramaktadır. Erkek figürünün

başında, kenarı kabartma bant ile sınırlandırılan yarım daire şeklinde bir başlık vardır. Başlığın altından çıkan saçları ense üzerinde dışbükey kıvrılmak suretiyle bir topuz meydana getirmektedir. Dar alnından sonra başlayan kavisli burnu iridir; ancak burun ucu kırık ve eksiktir. Kapalı ağzında kalın dudakları yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Ağız kenarı ve yanak hattı arasındaki ayrım kavisli bir yiv ile belirginleştirilmiştir. İri gözü üstten ve alttan köşelendirilerek ince şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne yaklaştırılırken arka ucu ise kulağa doğru yaklaştırılmıştır. Kulağı iri ve kabartma olarak betimlenmiştir. Kulak detayları işlenmiştir. Kulağın üst yarısının bir bölümü kabartma bantın üzerine taşmaktadır. Alt dudak ve çenesi bir yivle ayrılmaktadır ve çene hattı düz inmektedir. Çene kemiği ise köşeli işlenmiştir. Boynu kısa ve kalındır. Çene hattı ve boyun derin yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi baldırlarında sonlanmaktadır. Omuzları yuvarlatılmıştır. Sol omuz sağ omuzdan yukarıda durmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sol eliyle, yere dayamış olduğu mızrağın soğa bölümünün üst kısmından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Avucun iç kısmı bir yiv ile ikiye ayrılmıştır. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirdiği sağ eliyle ise arkasından yürüyen atın yularını kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak yuların arkasında gösterilmiştir ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Adım atar durumdaki bacaklarda kaslar işlenmiştir. Özellikle, ön taraftaki sol bacak kasları daha belirgindir. Ayaklarında burun kısmı yukarı doğru katlanarak güçlendirilen bot benzeri ayakkabılar vardır. Bu figürün arkasından gelen at figürü de profilden betimlenmiştir. Alnı hafif içbükeydir. Burnu uzundur. Burun deliği, ağzı, çene altuı çukur, yanağı işlenmiştir. İri badem biçimli gözün konturları derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Göz pınarı aşağı doğru, arka ucu kulağa doğrudur. Yaprak biçimindeki kulağı geriye doğrudur. Atın çene hattı boynundan derin yiv ile ayrılmaktadır. Yuların atın başından geçen bölümü işlenmemiş sadece ağzında geçen kısmı betimlenmiştir. Atın ağız bölümü erkek figürünün sağ omzu üzerinde tasvir edilmiştir. Boynun duruşu diktir. Başın tepesi üzerindeki kâkülleri yukarı doğru kabarık işlenmiştir. Kaküllerin devamı şeklindeki yelesi ense bölümünde sonlanmaktadır. Çentiklerle betimlenen yele tüylerinin olduğu bölüm ve boynu arasında uzanan ince kabartma şerit mevcuttur. Gövdesi uzun tasvir edilmiştir. Sırt ve bel bölümü düzdür. Sağrısı ve kuyruğun başlangıç kısmı yukarı doğru kalkıktır. Karın arka bacaklara doğru

hafifçe incelmektedir. Atın bacaklarının tasvir edilmesinde harekete uydurmaya çalışılsa da bacakların ön ve arkada duruşları doğru baetimlenmemiştir. Sol ön ve sol arka bacağı önde; sağ ön ve sağ arka bacağı geridedir. Sol ön bacak diz kapaktan kıvrılmıştır. Diz kapak bölümü hafif köşelidir. Atın tırnağını ve incik arasındaki *bukağılık* kemiği olarak isimlendirilen bölüm, öne doğru bombeli kabartma bant şeklinde tasvir edilmiştir. Atın sağ kürek kemiği iç içe kabartma bantlar ile virgül şeklini meydana getirecek biçimde konturlandırılmıştır. Sağ bacak düz olarak aşağı inmektedir. Diz kapağı işlenmemiştir. Tırnak ve inciği arasındaki *bukağılık* kemiği bombeli kabartma bant ile şekillendirilmiştir. Sol arka bacak üst adelesi, diz kapağı işlenmiştir. Atın tırnağı ve inciği arasındaki bukağılık kabartma bant biçimindedir. Geride duran sağ arka bacağında kalça kıvrımı belirgindir. Arka diz kapağı sivri betimlenmiştir. Tırnak ve inciği arasındaki *bukağılık* kemiği bombeli kabartma bant şeklinde abartılı büyük olarak betimlenmiştir. Sol arka bacağın önünde erkeklik organı tasvir edilmiştir. Sağ arka bacağın arakasından aşağı inen kuyruğun uç bölümü uzun püsküllüdür (Humann ve Puchstein 1890: 389, Taf. XLVII.5; Orthmann 1971: 368, 373-375, Taf. 45g).

Ana sahnede sol taraftaki büyük boyutlu figürün uzun elbisesinin etek uçlarındaki düğme şeklindeki saçaklar ve ayakkabısı Maraş C21 numaralı stel yüzeyindeki erkek figürünün kıyafetine benzerlik göstermektedir (Bonatz 2000: Taf. XII.C21). Ayrıca elindeki saz benzeri müzik aleti Zincirli B/18 (Orthmann 1971: Taf. 59e) numaralı ortostat yüzeyindeki figürün elindeki müzik aletine benzemektedir.

Yemek masasının tablası Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. 21c) numaralı ortostattaki çapraz bacaklı masanın tablasına paraleldir.

Büyük boyutlu figürün karşısındaki ikinci figürün saçı Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d, 74d) numaralı stel yüzeyindeki figürün saçına; saçın baş bölümündeki spiral lüle şekli Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h), Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f) numaralı steller yüzeyindeki erkek figürlerinin saçlarına benzemektedir. Küpesi Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı steldeki kadın figürünün küpesi ile paraleldir. Yay biçimli kaşının uç bölümünün yukarı doğru kıvrılması Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf.

74d) numaralı steldeki oturan erkek figürünün, Maraş D/4'teki (Orthmann 1971: Taf. 48d) annesinin kucağındaki erkek çocuğunun kaşında görülmektedir. Bileziklerin benzeri Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı steldeki erkek çocuğun bileğinde vardır. Figürün kıyafeti Zincirli E/1 (Orthmann 1971: Taf. 62e) numaralı heykelin kaidesindeki aslanları tutan kahramanın kıyafeti ile paraleldir. Elindeki içki kabının başparmak ve diğer birleşik parmaklar arasındaki üçgen şeklindeki boşluğa yerleştirilmesi ve birleşik dört parmağın arkaya doğru yatık olması Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) Stelleri'ndeki figürlerde izlenmektedir.

Sahnenin en altındaki üçüncü figürün saçı Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e, 74c) numaralı stel yüzeyindeki figürün saçına benzemektedir. Atın ön kol kemiğinin betimlenmesi Karkamış H/9 (Orthmann 1971: Taf. 33g) numaralı ortostat yüzeyindeki hayvan figürlerinin ön kol kemiklerinin işlenişinde görülmektedir.

Humann ve Puchstein (1890: 389) stel yüzeyinde betimlenen sahnede, sol tarafta büyük boyutlu işlenen figürün tanrı, karşısındaki küçük boyutlu ikinci figürün tapan şahış ve altta at ile birlikte betimlenen üçüncü figürün ise tapan şahsın yardımcısı olduğunu ifade etmektedir. Orthmann (1971: 394, Dip. Not: 5) stel yüzeyindeki figürlere göre, sahnede, bir müzisyenin ana karakteri teşkil ettiğini ifade etmektedir.

Humann ve Puchstein (1890: 389) stelin Assur etkisi özelliklerini taşıdığını bildirerek Sargon (MÖ 721-705) öncesi dönemde yapılmış olması gerektiğini ileri sürmektedir. Orthmann (1971: 526) söz konusu eseri Maraş'ın II/III. stil grubuna dahil ederek Sph. II (?) (MÖ 950-700) Dönemine tarihlendirmektedir. Bonatz (2000: 20, 38) ise stel yüzeyindeki sahneyi 3a[310] stil grubunda değerlendirerek MÖ 875-800'e tarihlendirmektedir.

[310] 3a Tipi: İki ana figürlü yemek sahnesi. Yemek masasında oturan tek figür ve oturan kişiye yelpaze yapan ikinci figür.

8. 1. 4. 1. 28. Maraş B/17 (C42)

Maraş B/17[311] Steli Kahramanmaraş ili Yörükselim ilçesinde C62 numaralı stelle birlikte bulunmuştur (Bonatz 2000: 20). Yörükselim'de bulunduğu belirtilen stel daha sonra 1962 yılında Maraşta başka bir depoda yine C62 nolu stelle birlikte bulunmuştur. (Kalaç 1964: 183).

Stelin üst ve iki yan kenarında kırıklıklar ve eksiklikler mevcuttur. Kireç taşından yapılmış olan stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, geniş bir basma düzlemi üzerinde, bir yemek masasının önünde, yüksek arkalıklı sandalyede oturan bir erkek figürü ile arkasında ayakta duran başka bir erkek figürünün olduğu sahne yer almaktadır (Şekil: 497) (Kalaç 1964: 183, Pl. XB; Orthmann 1971: 368, Taf. 46a; Bonatz 2000: 20, 38, Taf. XVI: C 42).

Figürün oturduğu sandalyenin yüksek arkalığı geriye doğru meyillidir. Sandalyenin oturma yeri dardır. Dikey bacakları tek kayıtlıdır ve her iki bacağın arasındaki boşluk aşağı doğru daralmaktadır. Figür sandalyeye tam olarak oturmuştur ve sandalye ile arasında hiçbir boşluk yoktur. Figürün tepe kısmı üst üste iki sıra halindeki spiral bukleli saçları arkada spiral gibi dönerek ensesinde volüt oluşturmaktadır. Alnından geçen ve tüm başını saran kalın kabartma şerit saçlarını sıkıştırmaktadır. Alnı dardır. İri burnu kavislidir, burun ucu aşağı doğrudur ve burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında dudakları incedir ve iki dudak arası yatay bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Burun kökünden başlayıp kulağına doğru uzanan kabartma kaşı yay biçimlidir. İri badem biçimli gözü üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözünün beyazı da kabartmadır. Burna oldukça yaklaşan göz ve kaşın konturu birleşiktir. Hafifçe verev yerleştirilen iri kulağı kabartmadır ve kulak deliği de gösterilmeye çalışılarak detaylarıyla betimlenmiştir. Kulağın üst yarısı saç bantının üzerine taşmıştır ve kulak memesi de aşağı doğru uzatılmıştır. Elmacık kemiği hafif öne çıkıktır. Kulağın önünde tek spiralle aşağı inen saçlar sakal başlangıç hizasında sonlanmaktadır. Sakalı yanağını açıkta bırakarak tüm çenesini kaplamakta ve aşağı doğru dikdörtgen biçiminde inmektedir. İki sıralı spiral lülelerden meydana gelen sakalın alt uçları da bukleli sonlanmaktadır. Kısa boyunludur. Hafif geriye doğru duran kafası, ön tarafta adeta

[311] Bonatz (2000: 20, 38) steli C42 numarası ile tanıtmıştır.

omuzların üzerine yerleştirilmiş bir görünüme sahiptir. Yuvarlak yakalı kısa kollu uzun elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Etek uçları, kabartma bordüre asılı boncuk dizisi şeklindeki püsküllerle sonlanmaktadır. Belinde, üstten ve alttan yatay kabartma şerit ile sınırlandırılan düz bir kemeri vardır. Sağ omzu aşağı doğru verev betimlenmiş, sol omzu ise yuvarlatılmış olup daha yukarıda durmaktadır. Dirsekten kıvırıp yukarı doğru kaldırdığı sağ eliyle konik formda bir içki kabı tutmaktadır. Bu içki kabı, dışa çekik ağız kenarlı, ağız kenarı altı yatay kabartma şeritli ve gövdesi bir sıra yuvarlak kabartmadır. Söz konusu içki kabı başparmağı ve karşıda bitişik dört parmağı arasındaki konik boşluğa oturtulmuştur. Birbirine birleşik dört parmak geriye doğru hafif yatıktır. Elin duruş yönü doğrudur. Avuç içi verev bir yiv ile ikiye ayrılmıştır. Parmaklar da yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Normalden büyük betimlenen başparmağın tırnağı da parmağa uygun olacak biçimde geniş işlenmiştir. Sandalyenin sırtlık bölümüne ve gövdesine yapışık durumdaki sol kolunu da dirsekten bükerek gövdesi üzerine getirmektedir. Göğsü üzerinde duran sol eliyle yukarıda duran bir başağın sapı ile aşağı sarkan bir üzümün sapını kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak tuttuğu sapların arkasında kalmaktadır. Tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Diğer parmaklardan büyük betimlenen başparmağın tırnağı da parmağın boyutuna uygun olarak geniş işlenmiştir. Her iki bileğinde de birer bilezik takılıdır. Sağ bileğindeki bilezikte dikdörtgen biçimli bir kabartma süs dikkati çekmektedir. Yukarıya kaldırdığı sağ eli sol eline oranla büyük boyutlu betimlenmiştir. Aynı şekilde sağ kolu da sol koluna oranla daha kalın ve daha doğaldır. Sol kolun ve elin betimlenmesi diğerine göre şematiktir. Her iki dirseği de sivri sonlandırılmıştır. Ayaklarına, burun bölümü yukarı doğru katlanmış, topuk kısmı verev taramalarla destekli ve önden bağcıklı ayakkabılar giymektedir (Orthmann 1971: 87, 144, 368, 373-376; Bonatz 2000: 38; Darga 1992: 319, Res. 305).

Sandalyede oturan figürün önünde, üzerinde yiyecekler olan bir masa yer almaktadır. Masanın tablası dikdörtgen biçimlidir. Kavisli bacaklar yatay ve dikey birer kayıtla desteklenmektedir. Dikey yerleştirilen kaydın masanın tablasını desteklediği bölümü dikdörtgen biçimli kabartmadır. Masasının dışa kıvrık ayaklarının altında dikdörtgen biçimli küçük destekler vardır. Tablanın üzerinde üst üste üç adet kayık formunda pide

ve en üstte de yan yana üç adet simit benzeri yiyecek bulunmaktadır (Orthmann 1971: 87, 144, 368, 373-376; Bonatz 2000: 38; Darga 1992: 319, Res. 305).

Oturan figürün arka bölümünde, sandalyenin arkalık kısmının yarı yeri hizasındaki bir basma düzlemi üzerinde, ayakta duran ve yüzü oturan figüre dönük, küçük boyutlu bir erkek figürü tasvir edilmiştir. Başında, alt kenarı kabartma şerit bantlı, yarım daire biçiminde bir başlık vardır. Başlığın altından çıkan tek örgü saçı ensede spiral şeklinde kıvrılmaktadır. Kavisli iri burnunun ucu aşağı doğru kıvrıktır. Sıkı bir şekilde kapalı ağzında dudaklar yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Öne doğru sivri çenesi ve alt dudağı da bir yivle belirginleştirilmiştir. Çene kemiği köşelidir. Burun kökünden başlayıp kulağına kadar uzanan yay biçimli kaşı kabartmadır. İri badem biçimli göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözün beyazı da kabartmadır. Kulağı verev yerleştirilmiştir. Kulak deliği ve detyaları işlenmiştir. Kulağın üst yarısı şapkanın kenarına taşarken, kulak memesi aşağı doğru uzatılmıştır. Kısa ve kalın boyunludur. Örgü saçın önünde ensesi de betimlenmiştir. Köşeli çene ve boyun yatay bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Kafa, oturan erkek figüründe olduğu gibi hafif geriye doğru durmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymektedir. Elbisenin etek uçları düz sonlanmaktadır; ancak etek uçlarının biraz yukarısında ince kabartma bordür mevcuttur. Beli, enli ve düz bir kemer ile sıkılmıştır. Bu nedenle kalça oyuntusu belirgindir. Sağ omzu aşağı doğru verev dururken, sol omzu yuvarlatılmış olup diğerinden yukarıda durmaktadır. Dirsekten kıvırıp, gövdesine birleşik olacak şekilde yukarı doğru kaldırdığı sağ elinde yaprak şeklinde bir yelpazeyi sapından kavramaktadır. Yelpazenin üst bölümü kırık ve eksiktir. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer kapalı dört parmağın yukarısındadır ve tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Gövdesine birleşik olan sol kolu dirsekren kıvırarak göğsü üzerine getirmiştir. Sol eliyle, uzun dikdörtgen biçimli, muhtemelen yazı kutusu olan, nesneyi ortadan kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Aşınma nedeniyle parmak detayları çok belirgin olmasa da derin yivlerle birbirinden ayrılmış oldukları anlaşılmaktadır. Her iki dirseğinin bitişi de sivridir ve her iki bileğinde de bilezik takılıdır. Ayaklarında büyük figürde olduğu gibi, burun bölümü yukarı doğru katlanmıi topuğu verev hatlarla destekli, önden bağlamalı ayakkabılar giyildir.

Sandalyede oturan figürün oturduğu sandalye vücut ölçülerine göre küçük kalmıştır. Bununla birlikte figürün başı da vücuduna oranla büyük boyutlu tasvir edilmiştir.

Figürün üzerinde oturduğu sandalyenin benzeri, Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e) numaralı stel yüzeyinde vardır. Bu figürün başının geriye doğru durması A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) Steli'nde oturan erkek figüründe, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı steldeki ayakta duran erkek figüründe görülmektedir. Saçları Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) Steli'ndeki oturan erkek figürünün, Maraş C/5 numaralı steldeki erkek çocuğunun (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/7'deki (Orthmann 1971: Taf. 47h) kâtibin, D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f) numaralı steldeki terazi taşıyan figürün saç işlenişi ile paraleldir. Sakalın benzeri Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı stelde ayakta duran erkek figürünün sakalında görülmektedir. Figürün ileri uzattığı sağ elindeki içki kabını tutuş şeklinin paralelleri, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'deki ayakta duran erkek figüründe, Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'deki erkek figüründe; figürün sol elinde, üstte buğday başağı ve altta üzüm salkımı tutması, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d)'da, Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e)'te vardır. Bileğindeki bilezik Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e)'teki figürün bileğinde mevcuttur. Elbisesi ve belindeki kemeri Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'deki ayakta duran erkek figürünün elbisesine, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f)'teki ayakta duran erkek çocuğun kıyafetine, Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'teki kâtibin kıyafetine; ayaklarındaki ayakkabılar, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'de ayakta duran figüre, Söğütlü Steli'ndeki (Orthmann 1971: Taf. 52b) figürün ayakkabılarına benzemektedir.

Yemek Masası, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d)'daki yemek masası ve üzerindeki yiyeceklerle, Maraş B/14 (Orthmann 1971: Taf. 45f)'teki masayla, Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e)'teki yemek masası ve yiyeceklerle, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f)'teki masayla ve üzerindeki yiyeceklerle, Söğütlü Steli'ndeki (Orthmann 1971: Taf. 52b) yemek masası ve üzerindeki yiyeceklerle paraleldir.

Ayakta duran ikinci erkek figürün saçları Maraş B/16 (Orthmann 1971: Taf. 45h) numaralı steldeki yönetici figürün saçlarına benzerlik göstermektedir. Yukarı kaldırdığı

sağ elinde tuttuğu yaprak şeklindeki yelpazesi Maraş B/15 (Orthmann 1971: Taf. 45g) numaralı steldeki küçük boyutlu figürün elindeki yelpazeye; sol elinde tuttuğu nesne Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h) numaralı steldeki figürün elinde tuttuğu yazı kutusuna benzemektedir.

Orthmann (1971: 87, 373-376, 526) yemek masası önünde tek başına oturan figürün işleniş özelliklerine göre steli Maraş'ın III. stil grubuna dahil ederek eseri Sph. III (MÖ 700-600) dönemine tarihlendirmektedir. Stel yüzeyindeki sahneyi 3a[312] tipine dahil eden Bonatz (2000: 20, 38) ise buluntunun MÖ 825-700'e tarihlenmesi gerektiğini öngörmektedir.

8. 1. 4. 1. 29. Maraş B/12 (C54)

Stel Kahramanmaraş'ta Ulu Cami'nin minaresinde basamak taşı durumunda bulunmuştur; ancak sağ tarafındaki delik nedeniyle burdan önce de başka bir işlevde kullanışmış olduğu düşünülmüştür (Humann ve Puschstein 1890: 388, Taf. 47.4).

Bazalttan yapılmış olan stel köşeleri yuvarlatılmış dörtgen formludur (Humann ve Puschstein 1890: Taf. 47.4; Przeworski 1936: Taf. X.3; Orthmann 1971: 525-526, Taf. 45b; Bonatz 2000: Taf. XIX. C54).

Stelin ön geniş yüzeyinde bir masanın iki tarafından bir oturan bir de ayakta duran figürle yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 498) (Orthmann 1971: 367-368, 373, 375). Stelin yüzeyi oldukça aşındığı için figürlerin detayları belirgin değildir.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sahnenin sağ tarafındaki kadın, bir bölümü korunmuş olan bir sandalyede, sol tarafa yönlendirilmiş olarak oturmaktadır. Stel yüzeyindeki büyük bir delik kadının oturduğu sandalye dahil olmak üzere oturma yerini de tahrip etmiştir. Başında silindirik bir polos vardır. Polosun üzerinden bir örtünün geçmiş olduğu başlığın tepe kısmından seçilebilmektedir. Başı hafifçe geriye doğru durmaktadır. Boynu oldukça kısadır ve başı omuzların hemen üzerine oturtulmuş gibi görünmektedir. Sağ omzu hafif yukarda ve köşeli sol omzu ise yuvarlak hatlıdır. Kısa

[312] 3a Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Yemek masasında oturan tek figür ve oturan kişiye yelpaze yapan ikinci figür.

kollu ve uzun elbisesi ayak bileklerine doğru uzanmaktadır. Dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde, yuvarlak gövdeli bir aynayı sapından kavramıştır. Aynanın yuvarlak gövdesi ve sapı arasında dikdörtgen biçimli bir kabartma bulunmaktadır. Dirsekten bükerek beli hizasına getirdiği sol kolu ise başından itibaren gövdesinin bir bölümünü kapatan örtünün altındadır ve sadece eli açıkta bırakılmıştır. Bu elinde bir nesne tutup tutmadığı belirgin değildir (Humann ve Puschstein 1890: 388-389, Taf. 47.4; Orthmann 1971: 367-368, Taf. 45b; Bonatz 2000: 21, 40-41, Taf. XIX. C54).

Kadının hemen önünde dikdörtgen tablalı, çapraz bacaklı bir yemek masası vardır. Ayakları boğa toynağı (?) biçiminde sonlandırılmıştır. Masanın üzerinde yiyecekler mevcuttur. Bu yiyeceklerden yuvarlak halka şeklinde olanlar seçilebilmektedir (Humann ve Puschstein 1890: 388-389, Taf. 47.4; Orthmann 1971: 367-368, Taf. 45b; Bonatz 2000: 21, 40-41, Taf. XIX. C54).

Masanın diğer tarafında, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağ tarafında, oturan kadına doğru yönlendirilmiş ayakta duran bir erkek figürü tasvir edilmiştir[313]. Oldukça tahrip olmasına karşın kısa saçlarının ense üzerinde kıvrıldığı görülebilmektedir. Başı, kadın figüründe olduğu gibi hafifçe geriye doğru durmaktadır. Kısa boyunludur. Yine kadın figüründe olduğu gibi başı neredeyse hemen omzu üzerine oturtulmuş gibi görünmektedir. Omuzları yuvarlaktır. Üzerindeki kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde şahin olması muhtemel bir kuşu ayaklarından sıkıca kavramıştır. Sağ eliyle ise sağ omzuna asmış olduğu yayını tutmaktadır (Humann ve Puschstein 1890: 388-389, Taf. 47.4; Orthmann 1971: 367-368, 373, 375, Taf. 45b; Bonatz 2000: 21, 40-41, Taf. XIX. C54).

Kadının başındaki polos biçim olarak, Birecik 1 Steli'ndeki (Orthmann 1971: Taf. 5c) tanrıçanın başındaki polosa, Karkamış C/3 (Orthmann 1971: Taf. 23b) numaralı ortostat yüzeyindeki Kubaba'nın polosuna, Malatya B/4 (Orthmann 1971: Taf. 42f) numaralı steldeki Kubaba'nın polosuna, Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a) numaralı steldeki kadınların polosuna benzemektedir.

[313] Orthmann (1971: 375) bu figürün ekek çocuğu olduğunu bildirmektedir.

Erkek figürünün yay taşıması ve püsküllü uzun elbisesiyle, Maraş B/9 (Orthmann 1971: Taf. 45e) numaralı stel yüzeyindeki figüre; her ne kadar ayaklarından kavramasa da kuş tutması Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı stelle paraleldir.

Orthmann (1971: 373-375, 525-526) stel yüzeyindeki yemek sahnesini "B Grubu Geç Hitit Yemek Sahnesi" başlığında değerlendirmekle birlikte herhangi bir tarihlendirme yapmamıştır. Diğer yandan kadın ve karşısındaki figürün işlenişinde kuş tutan tasvirlerin çocuk olduğuna gönderme yaparak bu figürün de kadının çocuğu olabileceği yönünde görüş bildirmiştir (Orthmann 1971: 375). Bonatz (2000: 21, 40-41) stel yüzeyindeki tasvirleri 3b stil grubuna dahil etmekte ve MÖ 950-875'ye tarihlendirilmesi gerektiğini bildirmektedir.

8. 1. 4. 1. 30. Maraş B/14 (C53)

Maraş B/14[314] numaralı stel Kahramanmaraş'tandır (Bonatz 2000: 21).

Stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmaya çalışılsa da olasılıkla taşın orijinal formu nedeniyle eğimli sonlandırılmıştır. Aşağı doğru daralan konik formdaki stelin alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak çıkıntısı vardır (Orthmann 1971: Taf. 45f; Bonatz 2000: Taf. XIX: C53). Buluntunun ön taraftaki geniş yüzeyinde bir oturan bir de ayakta duran iki figürün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 499).

İzleyicin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında yer alan kadın figürü, alçak arkalıklı, bir ya da iki yatay kayıtlı, yüksek ve düz bacaklı bir sandalyede oturmaktadır. Sandalyenin oturma bölümü dar olmakla birlikte kadın sandalyeye tamamen yerleşmiştir. Figürün yarım yuvarlak başlığının üzerinden geçen örtüsü vücudunun sağ tarafını kısmen kapatarak aşağı inmekte ve etek uçları, elbisesinin eteğindeki bordürün hemen üstünde sandalyeye doğru bir kavis yaparak sonlanmaktadır. Örtünün kenarları kabartma şerit bant ile sınırlandırılmıştır. Yüz kısmındaki aşınmalar nedeni ile detaylar belirgin değildir. Çene kemiği köşelidir. Boynu kalın ve kısadır. Boyun ve çene hattı yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Düz yakalı, uzun kollu (?) elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Etek uçları dikdörtgen biçimli saçaklarla sonlanmaktadır. Belinde beş sıra kalın nervürlü bir kemer takılıdır. Sağ omzu ve sağ kolu taammen başınını

[314] Bonatz (2000: 21, 41) steli C53 numarası ile tanıtmıştır.

üzerinden geçen örtü tarafından kapatılmıştır. Açıkta kalan sağ eli kemerin hemen yukarısında, göğsünün üzerinde durmaktadır, ancak kırık ve aşınmalar nedeniyle detaylar belirgin değildir. Yüzü hizasında kaldırdığı sol eliyle bir aynanın sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların üzerindedir ve tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Aynanın yuvarlak bölümü ve sapının birleşim yeri arasında dikdörtgen biçimli bir kabartma mevcuttur. Ayaklarında ucu yukarıda katlanmış, topuk bölümü verev hatlarla desteklenmiş önden bağcıklı ayakkabılar giyilidir ve geniş bir tabure üzerine basmaktadır. Tabure, basma düzlemi üzerine oturtulmuştur. Oturan figürün önünde, üzeri yiyeceklerle donatılmış bir masaya yer verilmiştir (Orthmann 1971: 368, 373-375, Taf. 45f; Bonatz 2000: 41, Taf. XIX: C53).

Masa, dikdörtgen tablalı, kavisli bacaklıdır ve ayakları dışa doğru kıvrılmıştır. Bacaklar yatay, tabla ise dikey birer kayıt ile desteklenmektedir. Tablanın üzerinde, kayık biçimli üç adet pide bulunmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 45f; Bonatz 2000: Taf. XIX: C53).

Masanın diğer tarafında küçük boyutlu ve ayakta duran ikinci bir figür oturan kadına doğru bakmaktadır. Orthmann (1971: 368) bu figürün bir erkek olduğunu bildirmektedir; ancak aşınmadan dolayı çok net anlaşılamasa da kadın figürüne de benzemektedir. Masanın ayakları hizasındaki bir basma düzlemi üzerinde, sol tarafa yönlendirilmiş olan figürün yüzünde aşınmalar olduğu için detaylar belirgin değildir. Çene hattı köşelidir. Boynu kısa ve kalındır. Boyun ve çene hattı yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu uzun elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Kısa kolların kenarı ince bir şerit bant ile sınırlandırılmaktadır. Belinde, düz bir kemer takılıdır ve bu kemerden de muhtemelen uzun bir püskül sarkmaktadır. Sağ omzu aşağı doğru verev dururken sol omzu yuvarlatılmıştır. Yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinin, neredeyse parmak uçlarıyla bir içki kabı tutmaktadır. Başparmak ve diğer birleşik dört parmağın arasında “V” biçimli bir boşluk vardır. Birleşik dört parmak hafifçe geriye doğru yatıktır ve elde tutulan kap “V” şeklindeki boşluğa oturmamaktadır. İçki kabı, dışa çekik ağız kenarlı, konik gövdeli ve yuvarlak diplidir. Vücuduna yapışık bir şekilde dirsekten kıvırarak göğsünde tuttuğu sol elinde ise ok

benzeri nesneler vardır (Orthmann 1971: 368, 373-375, Taf. 45f; Bonatz 2000: 41, Taf. XIX: C53).

Sahnenin sağ tarafındaki küçük boyutlu figürün baş işlenişi ile birlikte, çene ve boynun sağ tarafındaki verev duran kabartma şerit, başa örtülen örtünün kenarı gibi görünse de, göğüs üzerinde tutulan sol kolun tamamen açıkta olması ve kemerinin de nervürlü olmayıp düz bırakılması, söz konusu figürün erkek olabileceğini düşündürmektedir.

Başın üzerinden geçen örtünün dizlerinin tamamını sarmayıp, figürün sağ tarafından direkt aşağıya iniyor olması Maraş B/7'deki (Orthmann 1971: Taf. 45a) kadın figürlerinin örtülerine, Maraş B/19'daki kadınların örtülerine (Orthmann 1971: Taf. 46d); elinde tuttuğu ayna Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a) numaralı stelde sağ tarafta oturan kadının tuttuğu aynaya, Maraş B/12'deki (Orthmann 1971: Taf. 45b) aynaya; oturan kadının ayaklarını bastığı tabure, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) Stelleri'ndeki taburelere benzerlik göstermektedir.

İki figür arasındaki yemek masasının paralelleri, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d)'da, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a)'de, Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e)'te, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f)'te ve Söğütlü Steli'nde (Orthmann 1971: Taf. 52b) vardır.

Eser Orthmann (1971: 526) tarafından Maraş'ın II. stil grubuna yerleştirilerek Sph. II/IIIa Dönemine (MÖ 950-700/700-600) tarihlendirilirken; Bonatz (2000: 21, 41) tarafından 3b[315] tipine dahil edilmekte ve yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 31. Maraş C/5 (C51)

Maraş C/5[316] Steli'nin Kahramanmaraş'tan olabileceği öngörülmektedir (Bonatz 2000: 21).

[315] 3b Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Bir oturan bir ayakta duran figür.
[316] Bonatz (2000: 21, 40-41) steli C51 numarası ile tanıtmıştır.

Stel, kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 500) (Orthmann 1971: Taf. 47f; Bonatz 2000: Taf. XVIII: C51). Ön taraftaki geniş yüzeyinde bir kadın ve ayakta duran bir erkek çocuğunun olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Orthmann 1971: Taf. 47f; Bonatz 2000: Taf. XVIII: C51).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafındaki kadın figürü alçak ve dik arkalıklı, dikey bacaklı, tek yatay kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Başında 8-9 yapraklı rozetlerle süslü bir başlık vardır. Başlığın alt kenarı kabartma şerit bant ile sınırlandırılmıştır. Başlığın üzerinden geçen örtü sağ kolu, gövdesinin bir bölümü ve dizleri açıkta kalacak şekilde vücudunu sarmaktadır. Örtünün kenarları, kabartma banta asılı kısa dikdörtgen biçimli saçaklarla sınırlandırılmıştır. Başlığın altından çıkan çentiklerle betimlenmiş kâkülleri alnını sarıp kulak hizasında sonlanmaktadır. Dar alınlı ve iri burunludur. Kavisli burun kanadı betimlenmiştir. Sıkı kapalı ağzında ince dudakları yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Kısa çenelidir. Çenesi ve alt dudağın arası derin, yatay bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Çene konturu köşelidir. Yay biçimli kabartma kaşı burun köküne yakın başlamaktadır. Badem biçimli gözü iri olup üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözünün beyazı da dışarı doğru çıkık kabartmadır. Dolgun yanaklıdır. Kabartma olarak şekillendirilen kulağı dikey yerleştirilmiştir ve detayları betimlenmiştir. Kulağın dış konturunu kaplayan çentikler küpeleri temsil etmektedir ve kulak memesinde de üç sallantısı olan ya da beş tomurcuklu bir küpe takılıdır. Kulağının önünde, başlığın altından çıkan spiral şeklinde kısa bir lüle sarkmaktadır. Boynu kısa ve kalındır. Çene hattı ve boynu derin ve geniş bir yiv ile ayrılmaktadır. Boynundaki kolyenin ön tarafında, merkezde silindir şeklinde boncuk ve iki yanda dairesel boncuk takılıdır. Kayık yakalı, uzun kollu elbisesinin etekleri de uzundur. Elbisenin yakası ve kolu benzemelidir. Bu bezeme, iki kenarı şerit bant ile sınırlandırılmış olan düz bant şeklindedir. Belinde altı nervürlü kemer takılıdır. Yukarıda duran sol omzu köşeli, daha aşağıda betimlenen sağ omzu ise örtünün altında yuvarlatılmıştır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sol elinde, üstünde yün ipliği sarılı olan bir iği alt bölümünden kavramaktadır. İğin iplik ayrımları kazıma çizgilerle betimlenmiştir. Elin duruş yönü doğrudur. Avucunun içinden geçen kavisli yiv elin içini ikiye ayırmaktadır. Başparmak diğer parmakların üzerinde ve daha kalın betimlenmiştir. Tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sağ kolunu dirsekten kıvırmak

suretiyle elini göğsü üzerinde açık olarak tutmaktadır. Kol hattı örtünün altında şematik olsa da betimlenmiştir ve dirseğini sandalyenin sırt ucuna dayamaktadır. Göğsü üzerinde açıkta duran sağ elinde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır ve bu eliyle iğden sarkan ipi çekmektedir. Dizlerinin üzerinden aşağı doğru uzanan ip nihayetinde figürün ön tarafında betimlenen kutuya dolarak bir çile meydana getirmektedir. Figürün ayaklarında, burun bölümü yukarıda katlanmış olan ayakkabılar vardır. Ayak bileklerinde de dört sıra halhal takılıdır ve ayakları kavisli yerleştirilmiş olan bir ayak taburesine basmaktadır. Kadın figürünün önünde üzeri yiyeceklerle dolu bir masa vardır (Akurgal 1949: Taf. 42a; Orthmann 1971: 87-88, 368-369, Taf. 47f; Darga 1992: 318-319, Res. 304; Bonatz 2000: 40-41, Taf. XVIII: C51).

Dikdörtgen biçiminde tablası olan masanın bacakları kavislidir. İki bacak arasında yatay bir kayıt ile tablayı alttan destekleyen dikey bir kayda sahiptir. Masanın tablası üzerinde üst üste üç adet kayık biçimli pide ve onların da üzerinde yan yana üç adet simit şeklinde yiyecek durmaktadır (Akurgal 1949: Taf. 42a; Orthmann 1971: Taf. 47f; Darga 1992: Res. 304; Bonatz 2000: Taf. XVIII: C51).

Masasının diğer tarafına, sol tarafa yönlendirilmiş ayakta duran bir erkek çocuk tasvir edilmiştir. Çocuğun iki sıra halindeki bukleli saçları alnından geçip başını saran kabartma şerit bant ile sınırlandırılmaktadır. Saçlar verev lüleler halinde inip ensesinde volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Figürün dar alnıyla birleşen uzun burnu iri ve kavislidir. Burun kanadı betimlenmiştir. Öne doğru çıkık ağzında ince dudakları yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Çenesi kısa ve sivridir. Çene ile alt dudak arasında bir çukurluk yapılmıştır. Bu da dudakların daha çok öne çıkık görünmesini sağlamaktadır. Çene konturu köşeli betimlenmiştir. Burun kökünden başlayan yay biçimli kabartma kaş kulağına kadar uzanmaktadır. İri ve badem şeklindeki göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözün beyaz bölümü öne doğru çıkıktır. Elmacık kemiği belirgindir. Ağız hattı yanaktan yay biçimli bir yiv ile ayrılmaktadır. Kabartma kulağı verev yerleştirilmiştir ve kulağın üst yayı saç bantının üzerine taşmaktadır. Boynu orta yükseklikte olup kalındır. Ensesi de betimlenmiştir. Boyun ve çene hattı derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerinde sonlanan uzun bir elbise giymektedir. Etek uçları kabartma banta asılı kısa dikdörtgen biçimli

saçak dizisi ile sonlanmaktadır. Belinde, üst ve alttan yatay kabartma bant ile sınırlandırılan düz bir kemer vardır. Sağ omzu aşağıya doğru verev hat ile betimlenirken, sol omzu yuvarlak tasvir edilmiştir. Sağ kolunu dirsekten bükerek elini yüzü hizasında kaldırmaktadır. Kolu ve eli diğer kol ve eline oranla daha büyük ve gerçekçi betimlenmiştir. Bu eliyle bir yazı kalemini kavramaktadır. Yazı kaleminin konik bölümü aşağıda, sivri kısmı yukarıda durmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer dört parmağın üzerindedir ve parmaklar birbirinden derin yivlerle ayrılmaktadır. Vücuduna yapışık olan sol kolunu dirsekten kıvırarak sol elini göğsü üzerine getirmiştir. Bu eliyle de bir yazı kutusu[317] tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur ancak kutuyu tutuş şekli yanlıştır; çünkü yazı kutusunu yarısından tuttuğu halde, tümünü kavramış gibi eli kapalı betimlenmiş, hem de başparmak arkada olması gerekirken ön tarafta ve diğer parmakların üzerinde tasvir edilmiştir. Bütün parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figür ayaklarına ucu yukarı bölümde katlanmış, topuk kısmı verev bir yiv ile gövdesinden ayrılmış ayakkabı giymektedir (Akurgal 1949: Taf. 42a; Orthmann 1971: 87, 368-369, 374-275, Taf. 47f; Darga 1992: 318-319, Res. 304; Bonatz 2000: 40-41, Taf. XVIII.C51).

Kadın figürünün başında olduğu gibi rozetlerle süslenmiş başlık, başlık formu aynı olmasa da Karkamış C/3 (Orthmann 1971: Taf. 23b) numaralı ortostatta Tanrıça *Kubaba* figürünün başındaki polosta, Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı stel yüzeyindeki kadın figürünün başlığında görülmektedir.

Kadının elinde tuttuğu iğ ve eğrilen ipin bir kutu içine dolması Antakya Müzesi'nde sergilenen Maraş Steli'ndeki sahneyle, her ne kadar detaylarda farklılık olsa da Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21), Maraş C50 (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50) numaralı steller yüzeyindeki sahneyle paralelken; kadının elindeki iğ de Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı stel yüzeyindeki kadın figürünün elindeki iğe benzemektedir. Bu figürün kulak kenarının çentiklerle gösterilmesi ve bunların muhtemelen küpeyi temsil etmesi Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyindeki oturan kadın figürünün

[317] Darga (1992: 318) yazı kutusunun içinde balmumu ya da papirüsten yaprakların bulunması gerektiğini ifade etmektedir.

kulağındaki çentiklere paraleldir. Ayrıca kulağındaki sallantılı küpesinin benzerleri, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C/20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20), Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59) numaralı steller yüzeyindeki kadın figürlerinde görülmektedir. Boynundaki kolye, Maraş C/20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) ve Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59)'daki kadın figürlerinin kolyesine paralellik sağlamaktadır. Elbisesinin yaka kenarı ve kolun süslü olması, her ne kadar nakış anlamında farklılıklar olsa da, Maraş B/18 (Orthmann 1971: Taf. 46c), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g), Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d), Maraş C/19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C/20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) ve Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) Stelleri'ndeki kadın figürlerinde mevcuttur. Ayak bileklerindeki halhalların benzerleri, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) ve Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59)'daki kadın figürlerinin ayak bileklerinde işlenmiştir.

Oturan kadının ayaklarını bastığı ayak taburesi, Karkamış L/2 (Orthmann 1971: Taf. 37g)'de, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h)'de, Maraş B/14 (Orthmann 1971: Taf. 45f)'te, Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d)'de görülmektedir.

Erkek çocuğunun saç işlenişinin benzerleri, Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki kâtibin saçlarında, Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f)'teki figürün saçlarında, Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21)'deki erkek figürünün saçlarında izlenmektedir. Çocuğun kıyafeti, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ve Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'deki figürlerin kıyafetine, Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki kâtibin kıyafetine, Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f)'teki figürün kıyafetine; erkek çocuğunun ayakkabıları Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a)'deki, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'deki erkek figürlerinin, Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki kâtibin, Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f)'teki figürün, Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21)'deki erkek figürünün ayakkabılarına paralellik sağlamaktadır. Bu figürün elinde tuttuğu yazı kalemi, Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki kâtibin elindeki kalemle, Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d)'teki çocuğun elindeki kalemle; erkek çocuğunun sol elinde tuttuğu yazı kutusu ise Maraş C/7

(Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki kâtibin elindeki yazı kutusuyla, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a)'deki küçük boyutlu figürün elinde tuttuğu yazı tahtasıyla ve tahtayı tutuş şekliyle paralelliğe sahiptir.

İki figür arasındaki masa ve yiyecekler, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf.45d), Maraş B/14 (Orthmann 1971: Taf.45f), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ve Söğütlü 1 (Orthmann 1971: Taf. 52b) Stelleri'ndeki masalarla benzemektedir. Her ne kadar masa tipi benzemese de üzerindeki yiyeceklerin aynı olması açısından Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) Steli'ne benzerlik göstermektedir.

Akurgal (1949: 29) erkek figürünü bir çocuk olarak tanımlamakla birlikte, saç işlenişinin Arami özellikler yansıttığını belirtmektedir. Stel yüzeyindeki tasvirler Akurgal'ın Geç Hitit Sanatı sınıflamasında 3. gruptaki "Yeni Geç Hitit Stil grubuna" dahil edilmek suretiyle MÖ 730'a tarihlendirilmektedir (Akurgal 1949: 29).

Orthmann (1971: 87, 528) söz konusu eserde yüzeyin işlenişi, erkek çocuğun kıvırcık saçlarının tek tek gösterilmesi ve yüzlerin tasvir ediliş özelliklerine dayanarak buluntuyu Maraş'ın III. stil grubuna dahil ederek steli Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Bonatz (2000: 21, 40-41) ise buluntuyu 3b[318] tipine dahil ederek yak. MÖ 825-700'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 32. Maraş C50

C50 numaralı Stelin Kahramanmaraş'tan çıkmış olabileceği öngörülmektedir (Bonatz 2000: 21).

Eser tepe kısmı hafif yuvarlatılmış, düzensiz dikdörtgen biçimli olmakla birlikte üç parçalı kırık halindedir ve sonradan birleştirilmiştir (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde yüksek arkalıklı sandalyede oturan bir erkek ile karşısında ayakta duran bir kadının olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 501) (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50).

[318] 3b Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Bir oturan bir ayakta duran figür.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, sahnenin sol tarafındaki erkek figürünün oturduğu sandalye yüksek arkalıklı ve dikey bacaklı olup yatay tek kayıtlıdır. Yüksek arkalık arkaya doğru hafif verev olacak şekilde durmaktadır. Sandalyenin oturma yeri dardır. Figür sandalyenin oturma yerine ve arkalık bölümüne tamamıyla yerleşerek oturmuştur ve sandalye ile erkek figürü arasında boşluk yoktur (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50).

Erkek figürünün başında yarım yuvarlak biçimli bir başlık vardır. Başlığın başa oturma yeri kalın şerit bant halindedir. Başlığın altından çıkan saç ense ve sağ omzu üzerinde volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Dar alın ile birleşen iri burunda burun kemiği düzdür ve burun kanadı betimlenmiştir. Sıkı kapalı ağzında ince dudaklar yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Burun ve ağız yüzün diğer yerlerine oranla yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiştir. Burun kökünden başlayan kabartma kaş yay formundadır. Göz iri ve badem biçimlidir. Göz pınarı burun kökünün üzerine binmektedir. İnce kabartma şerit ile üstten ve alttan konturlanan gözün beyazı da kabartma işlenmiştir. Yanak ve ağız kavisli bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Kabartma betimlenen iri kulağın üst yarısının bir bölümü başlığın üzerine taşmıştır ve kulağın detayları işlenmiştir. Başlığın altından çıkıp kulağın önünden devam eden saç, sakal şeklini alarak aşağı doğru inmektedir. Beş sıra halindeki, üç kaltlı spiral bukleli sakalı yanakta köşe yaparak, çeneyi de kaplamak suretiyle iki yandan daralarak aşağı inmekte ve uçları spiral lülelerle sonlanmaktadır. Figürün boynu sakal tarafından kapatılmaktadır ve ensesinin küçük bir bölümü işlenmiştir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Etek uçları saçaklı olmakla birlikte saçakların olduğu kısım aşınmıştır. Belinde, üstten ve alttan kabartma şerit bant ile sınırlandırılan düz ve dar bir kemer vardır. Figürün sağ omzu köşeli ve uzun, sol omzu yuvarlatılmış hatlı ve dardır. Vücuduna yapışık olarak dirsekten kıvırdığı sağ kolunu göğsü hizasına getirmektedir. Yumruk halindeki kapalı sağ eli göğsü üzerinde durmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların üzerinde betimlenmiştir. Tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırıp yukarı kaldırdığı sol elinde bir başağı sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların üzerinde betimlenmiş ve hepsi birbirinden derin yivlerle ayrılmaktadır. Avuç içi verev bir yiv ile ayrılmaya çalışılsa da elin betimlenmesinde bir beceriksizlik söz konusudur

(Bonatz 2000: 40, Taf. XVIII.C50). Ayakların olduğu bölüm kırık olduğu için tam belirgin olmamakla birlikte sol ayağın üzerindeki bağcık izleri bağcıklı bir ayakkabı giyindiğini düşündürmektedir (Bonatz 2000: Taf. XVIII: 50). Bu figürün önünde üzeri yiyeceklerle dolu çapraz bacaklı bir masa yer almaktadır (Bonatz 2000: 40, Taf. XVIII.C50).

Masa iki figür arasında dar bir alana sıkıştırılmıştır. Dikdörtgen biçimli bir tablaya sahiptir. Çapraz bacaklardan, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sol taraftaki bacak kavisli, sağ taraftaki bacak ise daha dikey bir görünüme sahiptir. Masanın tablası üzerinde üst üste duran altı adet kayık biçimli pide ve onun da üzerinde iki adet ay çöreği gibi yarım ay şeklinde yiyecek vardır. Masanın diğer tarafında, erkek figüründen küçük boyutta işlenmiş bir kadın sol tarafa dönük olacak şekilde ayakta tasvir edilmiştir (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50).

Kadın figürünün başında yarım yuvarlak bir başlık ve başlığın üzerinden geçen bir örtü vardır. Örtünün kenarı kare biçiminde saçaklarla sınırlandırılmıştır. Direkt başlığın altından çıkan burun kavisli ve iridir. Burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında etli dudaklar yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Alt dudak ve çene ayrımı yatay bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Çenesi kısadır ve çene kemiği köşelidir. Burun köküne yakın başlayan kabartma kaş yay biçimlidir. Göz pınarı hafifçe aşağı doğru duran badem biçimli göz karşıya doğru bakar durumda betimlenmeye çalışılmıştır. Göz üstten ve alttan kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözün beyaz bölümü de kabartmadır. Elmacık kemiği hafif belirgindir. Yanak ve ağız bir yiv ile ayrılmkala birlikte yüzün betimlenme tarzı üzgün bir ifade yansıtmaktadır. Verev yerleştirilen kabartma kulağın üst kenarı baş üzerindeki örtüye taşmıştır. Baş hafif yukarı doğru durur biçimde tasvir edilmiştir. Boynu kısa ve kalındır. Boyun ve köşeli yüz hattı derin ve geniş bir yiv ile ayrılmaktadır. Yuvarlak yakalı uzun kollu elbisesi ayak bileklerine kadar uzamakla birlikte figürün sol tarafı ve karın bölümündeki kırık ve eksiklerden dolayı etek uçlarındaki kare biçimli saçakların elbiseye mi ya da baştan geçen örtüye mi ait olduğu anlaşılamamaktadır. Belinde, en az beş kalın nervürlü, enli bir kemer takılıdır. Sağ omzu köşelidir. Dirsekten bükerek yukarı doğru kaldırdığı sağ elinde, konik biçimli bir kap tutmaktadır; ancak kabın olduğu bölüm tahrip olmuştur. Elin duruş yönü doğrudur.

Konik kap, başparmak ve kapalı diğer dört parmak arasındaki "V" biçimli konik boşluğa oturtulmuştur; ancak boşluğu tamamen kaplamamaktadır. Başparmağın karşısındaki parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sağ bileğinde bir bilezik takılıdır. Sol kolunun olduğu bölüm tamemen kırık ve eksik olmakla birlikte, sol elin göğüs üzerinde durması, kolunu dirsekten kıvırdığı izlenimi uyandırmaktadır. Bu eliyle bir iğ kavramakta olduğu da elin üzerinden başlayıp aşağı doğru uzanan ve erkek figürü ile kendisi arasına yerleştirilen bir kutuya dolan eğrilmiş yün ipin uzantısından anlaşılmaktadır. Korunduğu kadarıyla elin duruş yönü doğrudur. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kadın figürünün ayaklarında üstten bağcıklı ayakkabılar vardır (Bonatz 2000: 40, Taf. XVIII.C50).

Erkek figürünün oturduğu sandalyenin benzerleri, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e) numaralı steller yüzeyindeki sandalyelerde görülmektedir.

Erkek figürünün saç işlenişi, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h) ve Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f) Stelleri'ndeki figürlerin saçlarına paraleldir. Yüzündeki sakalın yanakta köşelendirilerek betimlenmesi Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürünün sakal yapısında mevcuttur. Bu figürün elinde sadece başak tutması, Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf.47c) numaralı stelde kendine yer bulmaktadır.

Kadının yukarı kaldırdığı sağ eliyle kadehi tutuş biçimi, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ve Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı steller yüzeyindeki erkek figürlerinin içki kabını kaldırma biçimine benzerlik göstermektedir. Kadının elindeki iğden çıkan yün ipliğin bir kutunun içine dolması, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) ve Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) numaralı stellerin yüzeyinde mevcuttur.

Kadın ve erkek figürlerinin ayaklarındaki ayakkabılar Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı steller yüzeyindeki figürlerin ayakkabılarına paraleldir.

Çapraz bacaklı masa tablasında pidelerin üzerinde yarım ay biçimli yiyeceklerin bulunmasıyla Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) numaralı stel yüzeyindeki masaya benzerlik göstermektedir.

Bu eser Bonatz (2000: 21, 40) tarafından 3b[319] tipine dahil edilmiş olup yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 33. Maraş B/7 (MARAŞ 2; C33)

Hawkins'in (2000: 273) bildirdiği üzere Maraş B/7[320] Steli ilk olarak 1880 yılında General Lundqvist tarafından görülmüş ve 1901 yılında Turaev tarafından rapor edilmiştir. Puchstein (Humann ve Puchstein 1890: 200) 1882 yılında steli Doktor Gework Efendinin evinde gördüğünü ve söz konusu kişinin eseri, sahibi olduğu üzüm bağında bulduğunu rapor etmiştir. Ancak bir sonraki yıl söz konusu stel Gework Efendinin daha yüksekte bulunan konağına taşınmak istendiyse de ulaşım zorluğu nedeniyle götürülememiş ve sokakta bırakılmıştır (Humann ve Puchstein 1890: 200, 386-387). Stel, aşağıya doğru daralan, kenarları düzensiz bırakılan, konik formdadır (Hawkins 2000: Pl. 124). Humann ve Puchstein (1890: 386-387), stelin ön yüzeyinin hafif kavisli olduğunu, arka yüzeyinin ise kaba işlendiğini bildirmektedir. Ön taraftaki geniş yüzeyinde karşılıklı oturan iki kadın figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 502) (Humann ve Puchstein 1890: 386-387, Taf. XLV.2; Orthmann 1971: 367, 373, Taf. 45a; Hawkins 2000: 273-274, Pl. 124).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında tasvir edilen kadın figürü, arkalığı dışa doğru hafif eğimli ve arkalık ucu dışa kıvrılmış, dikey bacaklı, yatay tek kayıtlı sandalyede oturmaktadır. Figür sandalyenin sırtlık bölümüne tam yerleşmemiştir ve sağ dirseğini sandalyenin sarkalık ucuna dayamaktadır. Ayaklı bir tabure üzerine

[319] 3b Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Bir oturan bir ayakta duran figür.
[320] Hawkins (2000: 273-274) eseri Maraş 2 numarası ile, Bonatz (2000:19, 37) tarafından ise C33 numarası ile tanıtılmıştır.

basan kadın figürünün başında, yüksek silindirik polos[321] vardır. Polosun üzerinden geçen örtü figürün sağ tarafını kapatarak ayak bileklerine kadar inmektedir. Örtünün kenarları dikdörtgen biçimli saçaklarla sınırlandırılmıştır. Polosun altından çıkan kâkül şeklindekiş saçları kulak hizasına kadar inmektedir. Başlığın altından çıkan tek bukle saçı alnının üzerinden volüt şeklinde kıvrılmaktadır ve saç buklesi çentiklerle bezenmiştir. Basık alınlıdır. Uzun burnun üst kısmı kabartma bir hat ile gösterilmektedir. Burun kanadı işlenmiştir. Sıkı kapalı olan küçük ağzında ince dudaklar ince bir yiv ile ayrılmaktadır. Ağız kenarı ve yanak arası derin ve kavisli bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Hafif içe çekik küçük çenesi etlidir. Ağız kenarından devam eden yiv çene ile alt dudak arasını da ayırmaktadır. Çene kemiği köşeli bir hatta sahiptir. Hafif verev yerleştirilmiş olan, iri badem biçimli gözü üstten ve alttan ince bir kabarma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne dayanmaktadır. Gözün beyaz bölümünün içinde diğer kenara dayalı olacak biçimde göz bebeği betimlenmiştir. Gözün üstünden geçen ve burun kökünden başlayan yay biçimli kabartma, gözün alt kenarından da daha ince bir kabartma ile devam etmektedir. Yüzeyi çentikli olan bu kabartmanın kaş mı ya da kirpik detayını mı göstermekte olduğu tam anlaşılamamaktadır. Yanağı hafif belirgindir. Kabartma kulağı verev yerleştirilmiştir. Kısa boynu içe basıktır. Çene kemiği ve boyun hattı derin ve geniş bir yiv ile ayrılmaktadır. Düz yakalı, uzun kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin etek uçları dikdörtgen biçimi saçaklıdır. Elbisenin yaka ve kol kenarı ince birer yiv ile belirginleştirilmiştir. Figürün belini 6-7 sıra kalın nervürlü bir kemer sıkmaktadır. Kemerin sıkı bağlanması sayesinde bel girintisi hem ön taraftan hem de örtünün altındaki arka taraftan belli olmaktadır. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Açıkta olan sol omzu diğerine göre daha geniştir. Kadın figürünün sağ omzu ve sağ kolu tamamıyla örtü altında gizlenmektedir. Oturduğu sandalyenin arkalık ucuna dayadığı sağ dirseği sivri betimlenmiştir. Sağ eli göğsünün üzerindedir. Bununla birlikte sandalyeye dayadığı dirseği ve elin duruş yeri aynı hatta uzanmamaktadır. Sağ eliyle bir iği[322] uzun sapından kavramaktadır (Humann ve Puchstein 1890: 386-387, Taf. XLV.2; Garstang 1929: 224, Fig. 18; Orthmann 1971: 85, 373, 367; Genge 1979: 98-99, Ab. 122; Darga 1992: 309-311; Hawkins 2000: 273, Pl. 124; Bonatz 2000: 19, 37, Taf. XIV:

[321] Garstang (1929: 225, Dip not: 3) yapmış olduğu araştırmalarında bu tipte başlığı Kahramanmaraş'ın güneyindeki Kurt Dağı'nda, Kartal beldesinde yaşayan Türkmen kadınların taktığını bildirmektedir.
[322] Genge (1979: 99) bu nesneyi nar olarak tanımlamaktadır.

C33). İğ yuvarlak betimlenmiştir; ancak bu yuvarlaklığın iğin yapısından mı ya da üzerinde sarılı ip nedeniyle mi olduğu belirgin değildir. Sağ elin duruş yönü hatalıdır. El, dış taraftan betimlenmesi gerekirken iç taraftan işlenmiştir; dolayısıyla avuç içi izleyiciye dönüktür. Sağ el, sol el olarak tasvir edilmiştir. Başparmak diğer parmakların üzerindedir. Tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sol eliyle konik bir içki kabı taşımaktadır. İçki kabı başparmak ve diğer kapalı parmaklar arasındaki konik biçimli boşluğa, arada hiçbir boşluk kalmadan yerleştirilmiştir. El ve kabın hattı derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Bununla birlikte sağ elde olduğu gibi sol elin de duruş yönü hatalıdır. Elin iç tarafını görmemiz gerekirken, izleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sol elin dış tarafını görmektedir. Dolayısıyla sol el, sağ el olarak betimlenmiştir. Parmak hatları yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün tabure üzerindeki ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır.

Kadın figürünün karşısında çapraz bacaklı, iç bikey ayakları toynak biçimli, dikdörtgen tablalı bir masa ter almaktadır. Masanın tablası üzerinde, üst üste üç adet, karşıdan görünüş kayık biçimli olan pide ve onun da üstünde, konik gövdeli ve konik kaideli bir kap bulunmaktadır (Garstang 1929: 224, Fig. 18; Genge 1979: 98-99, Ab. 122;).

Masanın diğer tarafında betimlenen ikinci kadın figürü, karşısındaki kadın ile yaklaşık ayna simetrisinde tasvir edilmiştir. Detaylarda farklılıklar vardır. Bu figür de arkalığı dışa doğru hafif eğimli ve arkalık ucu dışa kıvrılmış, dikey bacaklı, yatay tek kayıtlı sandalyede oturmaktadır. Sağ dirseğini sandalyenin arkalık ucuna dayayan figür ile sandalyenin sırtlık bölümü arasında boşluk bulunmaktadır. Bu figürün oturduğu sandalye, muhtemelen tasvir alanının daha geniş olması nedeniyle, daha yüksek betimlenmiştir. Kadının başında, yüksek silindirik bir polos vardır. Polosun üzerinden geçen örtüsü ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Örtünün kenarı, karın hizasında daha büyük olmak üzere, dikdörtgen saçaklarla sınırlandırılmaktadır. Polosun altından çıkan kâkül şeklindeki saçları kulak hizasında sonlanmaktadır. Başlığın altından çıkan tek bukle saçı figürün alnının üzerinde volüt şeklinde kıvrılmaktadır ve bu saç buklesi çentiklerle bezenmiştir. Karşısındaki figürden farklı olarak buklenin ortasında yuvarlak bir kabartma vardır. Basık alınlıdır. Uzun burnun üst kısmı kabartma bir hat ile betimlenmiş olsa da karşısındaki figürden daha az belirgindir. Burun kanadı işlenmiştir.

Sıkı kapalı olan küçük ağzında ince dudaklar ince bir yiv ile ayrılmaktadır. Ağız kenarı ve yanak arası ince bir kabartma şerit ile ayrılmaktadır. Bu ince kabartma şerit figürün alt dudağı ve içe çekik etli çenesini de birbirinden ayırmaktadır. Çene kemiği köşeli bir hatta sahiptir. İri, su damlası biçimindeki gözü hafif verev yerleştirilmiştir. Göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Gözün beyaz bölümü de ince kabartma şerit ile üstten ve alttan konturlanmıştır. En içte, göz bebeği de sağ taraftan ince kabartma şerit ile belirginleştirilmiştir. Gözün arka ucu, hem dış koturda hem de beyazını temsil eden iç konturda kulağa doğru uzatılmıştır. Kabartma betimlenmiş küçük kulağı dikey yerleştirilmiştir ve kulağın iki ucu İon sütun başlığı gibi volütlü kıvrılmaktadır. Kısa boynu, karşısındaki figürde olduğu gibi içe basıktır. Çene kemiği ve boyun hattı derin ve geniş bir yiv ile ayrılmaktadır. Elbisesi tamamıyla karşısındaki figür ile benzerliğe sahiptir. Düz yakalı, uzun kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin etek uçları dikdörtgen biçimi saçaklıdır. Elbisenin yaka ve kol kenarı ince birer yiv ile belirginleştirilmiştir. Figürün belini 5 sıra, iç içe geçmiş hilâl biçimi kalın nervürlü bir kemer sıkmaktadır. Kemerin sıkı bağlanması nedeniyle, karşısındaki figürde olduğu gibi, bel girintisi hem ön taraftan hem de örtünün altındaki arka taraftan belli olmaktadır. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Açıkta olan sağ omzu diğerine göre daha geniştir. Kadın figürünün sol omzu ve sol kolu tamamıyla örtü altında gizlenmektedir. Oturduğu sandalyenin arkalık ucuna dayadığı sol dirseği sivri betimlenmiştir. Sol eli göğsünün üzerindedir. Sandalyeye dayadığı dirseği ve elin duruş yeri aynı eksende uzanmamaktadır. Sol eliyle, karşısındaki figürde olduğu gibi, bir iği[323] uzun sapından kavramaktadır (Humann ve Puchstein 1890: 386-387, Taf. XLV.2; Orthmann 1971: 85, 373, 367; Genge 1979: 98-99, Ab. 122; Darga 1992: 309-311; Hawkins 2000: 273, Pl. 124; Bonatz 2000: 19, 37, Taf. XIV: C33). Bu iğ de yuvarlak betimlenmiştir ve bu yuvarlaklığın iğin yapısından mı ya da üzerinde sarılı ip nedeniyle mi olduğu belirgin değildir. Elin duruş yönü hatalıdır. Sol el olduğu için elin sırt bölümünü görmemiz gerekirken avuç içi kısmını görmekteyiz. Başka bir deyişle sol el, hatalı bir şekilde sağ el olarak betimlenmiştir. Başparmak diğer parmakların yukarısındadır ve tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kadın figürü dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ eliyle, sap kısmının üstü tek sıra volüt deseniyle süslü bir aynayı uzun sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur.

[323] Genge (1979: 99) bu nesneyi nar olarak tanımlamaktadır.

Başparmak diğer parmakların yukarısında betimlenmiştir ve tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün ayaklı tabure üzerindeki ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar giyilidir (Humann ve Puchstein 1890: 386-387, Taf. XLV.2; Garstang 1929: 224, Fig. 18; Orthmann 1971: 85, 373, 367; Darga 1992: 309-311; Hawkins 2000: 273, Pl. 124; Bonatz 2000: 19, 37, Taf. XIV: C33).

Stel yüzeyinde betimlenen her iki figür de detaylarda farklılık olmakla birlikte neredeyse ayna simetrisinde betimlenmiştir. Her iki figürün de başları hafifçe geriye doğru yatıktır. Özellikle sol taraftaki figürde daha belirgindir. Başlarının üzerinden geçen örtü ense oyuntusunu belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayaklar vücut ölçülerine gçre oldukça küçük boyutta betimlenmiştir.

Kadın figürlerinin başlarındaki silindirik yüksek polos form olarak, Birecik 1 Steli'nde (Orthmann 1971: Taf. 5c) Tanrıça *Kubaba*'nın başında; Karkamış C/3 (Orthmann 1971: Taf. 23b) numaralı ortostatta Tanrıça *Kubaba*'nın başında; Karkamış F/7b ortostatında Tanrıça *Kubaba*'nın başında; Karkamış F/8-F/12 (Orthmann 1971: Taf. 29g-30d) numaralı, "tören alayı girişi"ndeki ortostatlarda yer alan kadınların başlarında; Malatya A/7 (Orthmann 1971: Taf. 40d) numaralı ortostatta libasyon yapan kraliçenin başında; Malatya B/4 (Orthmann 1971: Taf. 42f) numaralı stel yüzeyindeki Tanrıça *Kubaba*'nın başında; Maraş B/12 (Orthmann 1971: Taf. 45b) numaralı stel yüzeyindeki kadın figürünün başında; Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d) numaralı stel yüzeyindeki kadın figürünün başında görülmektedir. Kadınların alınları üzerinde kıvrılan kaküllerin benzerleri Malatya A/10 (Orthmann 1971: Taf. 41c) numaralı ortostatta libasyon yapan kral ve karşısındaki tanrının saçlarında; Malatya A/11 (Orthmann 1971: Taf. 41f) numaralı ortostatta libasyon yapan kralın saçında; Malatya B/3 (Orthmann 1971: Taf. 42c) numaralı ortostattaki yemek sahnesinde yer alan erkek figürünün saçında; Malatya D/1 (Orthmann 1971: Taf. 43f) numaralı stel yüzeyinde betimlenen kral ve tanrının saçlarında mevcuttur.

Kadınların kıyafetleri, başlarının üzerinden geçen örtünün, vücudun sadece bir tarafını kapatarak ayak bileklerinde sonlanması Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) ve Maraş

B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d) numaralı steller yüzeyindeki kadın figürlerinin kıyafetlerine paraleldir.

Söz konusu figürlerin ellerinin tasvir edilişinde hatalı işleniş, Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stelde sol taraftaki erkek figürünün iki elinin de sol el olarak ve aynı stel yüzeyinde sağ taraftaki kadın figürünün iki elinin de sağ el olarak betimlenmesi ile; Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d) numaralı stel yüzeyinde kadın figürünün her iki elinin de sol el olarak betimlenmesiyle birebir aynıdır.

Kadınların birer ellerinde tuttukları yuvarlak iğler, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) Steli'nde ayakta duran kız çocuğunun elindeki iğ ile paralellik sağlamaktadır.

Stel yüzeyinde sol tarafta betimlenen kadın figürünün yukarı kaldırdığı elinde tuttuğu konik biçimli içki kabı ve bu kabı tutuş şekli, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) Stelleri'ndeki erkek figürlerinin konik formlu içki kabını tutuş şekline benzerlik göstermektedir.

Kadınların giydiği ayakkabılar ve ayakların küçük betimlenmesi Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stel yüzeyindeki figürlerin ayakkabıları ile aynıdır.

Her iki figürün de oturduğu sandalyeler genel biçim olarak Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i)'deki sandayelere benzemektedir. Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d)'daki sandalye, söz konusu stel yüzeyindeki sandalye ile birebir aynıdır. Figürlerin dirseklerini sandalyelerin arkalık ucuna dayamaları ve sandalyeye tam yerleşmeden oturmalarıyla da Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stel ile paraleldir. Her ne kadar Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d) numaralı stel yüzeyindeki kadın figürü dirseğini sandalyeye dayamasa da sandalyeye tam yerleşmeden oturması söz konusu stel yüzeyindeki figürlerin oturmaları ile benzerlik sağlamaktadır.

İki figür arasındaki çapraz bacaklı masanın ayaklarının toynak biçimininde sonlanması Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stel yüzeyindeki masada mevcuttur.

Masanın tablası üzerinde üst üste pidelerin olması ve pidelerin üzerindeki kap formunun benzerleri, Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) numaralı stellerde vardır.

Kadın figürlerinin ayaklarını bastıkları ayaklıklı taburelerin benzerleri Karkamış L/2 (Orthmann 1971: Taf. 37g) numaralı stel yüzeyinde, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h) numaralı stel yüzeyinde görülmektedir.

Her iki figürün başlarının arasındaki boşlukta kabartma tekniğinde ve *boustrophedon* şeklinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt vardır (Meriggi ve Poetto 1980: 256-258; Hawkins 2000: 273-274). Stel yüzeyindeki yazıt aşağıda sunulmakatdır (Hawkins 2000: 273-274).

> *"Ben Azinis'in karısı Tarhuntiwasatis,*
> *[kadın]ca (?) imajıma ithaf etmedim,*
> *fakat Azinis benim için iyilikle benim …. yaptı."*

Eser Azinis'in karısı Tarhuntiwastis'in mezar stelidir. Steli Azinis karısına ithaf etmiştir (Hawkins 2000: 273). Orthman (1971: 85, 138, 367, 525) stel yüzeyinde tasvir edilen kadın figürlerinde yüzlerin işlenişi[324], vücut hatları ve ayakların vücut oranlarına göre küçük gösterilmesini dikkate alarak eseri Maraş'ın I. stil grubuna dahil ederek Sph. II Dönemine (MÖ 950-700) tarihlendirmektedir. Genge (1979: 99), stelin tarihlendirilmesi hususunda Zincirli'de bir ortostat yüzeyinde tasvir edilen Tanrıça *Kubaba* (Genge 1979: Abb. 43) ve Karkamış "tören alayı girişinde"ki "Katuwa Kadınları" olarak tanımladığı figürler ile karşılaştırma yapmaktadır. "Katuwa Kadınları"nın yüz işlenişine göre daha kaba bir betimleme tarzı olduğunu ifade eden Genge (1979: 99), figürlerin yüz işlenişinde daha çok Zincirli *Kubaba*sı ile paralellik kurmaktadır. Kadın figürlerinin omuzların güçlü betimlenmesine karşılık ayakların çok küçük işlenmesinin de Luvi taşra üslûbuna işaret ettiğini bildiren Genge (1979: 99) stelin MÖ 900-875/850'ye tarihlendirmesi gerektiğini öngörmektedir (Genge 1979: 119). Darga (1992: 310-311) figürlerin tasvir edilmesinde, polos biçimli başlık takmaları, uzun giysileri ve yivli kemerleri gibi özelliklerinin Katuwa Dönemi eserlerine yakınlık gösterdiğini bildirmektedir. Dolayısıyla stel yüzeyindeki tasvirlerde Assur etkisindeki Hitit

[324] Figürlerde kafaların geniş olması, arkaya doğru giden bir alın, alınla birleşen ve tek bir çizgi oluşturan uzun burun, kulağa yaklaştırılmış gözler, içe çekik çenedir (Orthmann 1971: 85).

biçeminin varlığına dikkat çekmektedir. Özellikle kadınların alınları üzerinde kıvrılan saç buklesinin Malatya GSH II eserlerinde görüldüklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla Darga (1992: 311), stelin Maraş-Gurgum'da Arami etkisinin ağırlıklı olarak varlığını hissettirdiği MÖ 8. yy'dan önce, MÖ 850-800'lerde yapılmış olması gerektiğini ifade etmektedir. Hawkins (2000: 273) stel yüzeyinde tasvir edilen her iki kadın figürünün de Tarhuntiwastis olduğunu belirtmektedir; yazara göre muhtemelen sağ taraftaki yaşarkenki, sol taraftaki ise öldüğü zamanki durumunu temsil etmektedir. Stel yüzeyindeki yazıtın arkaik üslûpta olduğunu da bildiren Hawkins (2000: 273) eseri MÖ 9. yy'ın sonlarına tarihlendirmektedir. Stel yüzeyindeki tasvirlerle ile ilgili çalışma yapan Bonatz (2000: 19, 37) eseri 2b[325] stil grubunda değerlendirerek yak. MÖ 1000-875'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 34. MARAŞ 15

Stel parçasının keşfi ile ilgili detaylı bilgi olmamakla birlikte, Maraş Kalesi'nin eteklerinde yapılan inşaat kazısı esnasında bulunmuş olduğu kaydedilmektedir (Hawkins 2000: 281).

Korunan parça bir stelin üst bölümüdür. Stelin üst kısmı yuvarlatılmıştır. Ön taraftaki geniş yüzeyinde, sağ tarafa doğru yönlendirilmiş bir kadın tasviri yer almaktadır (Şekil: 503). Söz konusu figürün sadece baş ve sağ omzu korunmuştur (Hawkins 2000: Pl. 132).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında tasvir edilen kadın figürünün başında, yüksek silindirik polos vardır. Polosun üzerinden geçen örtü figürün sağ tarafını kapatmaktadır. Örtünün kenarları, kısa dikdörtgen biçimli saçaklarla konturlanmıştır. Polosun altından çıkan kâkül şeklindeki saçları kulağın arkasında, örtünün kenarında sonlanmaktadır. Başlığın altından çıkan tek bukle saçı alnının üzerinden volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Konturu alın üzerinden başlayan burnun üst bölümü kabartma bir hat ile betimlenmiştir. Burun kanadı çok az belirlidir. Ağzı sıkıca kapalıdır ve ince dudaklar yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Burun kanadından başlayan yay biçimli bir yiv ağız kenarını çevreleyerek çenesi ve alt dudağın ayrımını

[325] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.

vurgulamaktadır. Çene konturu ön taraftan düzdür. Çene kemiği ise köşeli bir hatta sahiptir. Burun kökünden başlayan kabartma kaş kulağa kadar uzanmakta ve kulağa yakın olan bölümdeki ucu yukarı doğru kıvrılmaktadır. İri, badem biçimli göz üstten ve alttan konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne yaklaştırılırken ucu açık betimlenmiştir. Gözün diğer ucu ise hafifçe uzatılmıştır. Kabartma kulağı dikey yerleştirilmiştir. Kulağın her iki ucu İon sütun başlığı şeklinde kıvrımlıdır. Kulağın *tragusu* da kabartma olarak işlenmiştir. Oldukça kısa olan boynunda kolye takılıdır. Üstten ve alttan birer kabartma şerit ile sınırlandırılan düz alanın içi dalgalı hat ile süslenmiştir. Figürün ense hattı örtünün altından belirgindir. Sağ kolu güçlü betimlenmiştir. Figür muhtemelen göğüs üzerinde tuttuğu sağ elinde iğ benzeri bir nesne taşımaktadır; çünkü figürün göğsü üzerindeki kalıntı iğe işaret etmektedir.

Söz konusu kadın figürü Maraş B/7 Orthmann 1971: Taf. 45a) numaralı steli ile benzerlik göstermekle birlikte dataylarda farklılıklar mevcuttur. Her ne kadar ince farklılıklar olsa da, stelin tarihlendirilmesi Maraş B/7 Steli ile aynı olmalıdır.

Figürün arka tarafında Luvi hiyeroglifi işaret korunmuştur. Korunan işaretler şu şekildedir (Hawkins 2000: 281):
"Bu [....."

8. 1. 4. 1. 35. Maraş B/19 (C64)

Maraş B/19[326] numaralı eserin Kahramanmaraş ilinden olduğu belirtilmekle birlikte detaylı bilgi verilmemiştir (Bonatz 2000: 22).

Stel köşeleri yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan yaklaşık konik formludur (Bonatz 2000: Taf. XXII: C64). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, sağ tarafa yönlendirilmiş, arkalıklı bir sandalyede oturan ve kucağında bir çocuk olan kadın figürünün yer aldığı yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 504) (Orthmann 1971: 368, Taf. 46d).

[326] Bonatz (2000: 22, 43) steli C64 numarası ile tanıtmıştır.

Kadın figürü alçak arkalıklı, arkalık ucu hafifçe dışa doğru kıvrılan, yatay tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Kadın sandalyenin oturma kısmına tam yerleşmişken, arkalık yeri ve sırtının arasında boşluk bulunmaktadır. Figürün başında yüksek ve silindirik bir polos vardır. Polosun altından geçen örtü, sağ omzunu, sağ kolunu gizleyerek ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Düz alınlıdır. Alın ile aynı hizadaki uzun burnun üst kısmı kabartma hat ile gösterilmiştir. Sıkı kapalı küçük ağzında dudaklar incedir. Aşağı doğru düz inen çenelidir. Çene kemiği köşelidir. Su damlası biçimli iri gözü hafif verev yerleştirilmiştir. Kabartma gözün konturu derin yiv ile belirginleştirilmiştir. İçe basık boynu çok kısa ve dardır. Düz yakalı elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Elbise kolunun uzunluğu herhangi bir hat olmadığı için anlaşılamamaktadır. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Kapalı olan sağ omuz açıktaki sol omza göre daha yukarıdadır. Örtünün altındaki sağ kol dirsekten bükülerek göğsüne doğru düz bir hat ile getirilmiştir. Dirsek ve kolunun belirli bölümü örtünün altından belli olmaktadır. Belinin hemen yukarısında yer alan açıktaki sağ eliyle bir aynanın uzun sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü yanlıştır ve sol el gibi, izleyiciye avuç içi dönük olarak betimlenmiştir. Başparmak diğer kapalı parmakların yukarısında ve onlardan daha uzundur. Tüm parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sol kolunu da dirsekten bükerek elini yukarı doğru kaldırmıştır. Bu eliyle de bir liri sol tarafından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak önde ve diğer parmaklardan uzun betimlenmiştir. Tüm parmakların ayrımı yivlerle belirginleştirilmiştir. Adın figürünün tuttuğu lir dört tellidir. Lirin üzerinde sol tarafa dönük büyük bir kuş[327] tasviri mevcuttur. Uzun gagalı kuşun gözü yuvarlak betimlenmiştir. Boynu orta yüksekliktedir. Kuşun kanatları baklava şeklinde kazıma çizgilerle gösterilmiştir. Bacakları kısadır ve ayakları ince yivlerle ayırt edilmiştir. Kadının kucağında, kendisine dönük olacak şekilde, arkalıksız bir puf üzerinde oturan küçük boyutta bir kız çocuğu betimlenmiştir. Kız çocuğu ayaklarıyla da kadının kucağına basmaktadır. Söz konusu küçük boyuttaki figür kadın figürüne neredeyse birebir benzemektedir. Başında polos biçimli silindirik bir başlık vardır. Başlığın üzerinden/altından geçen örtü ayak bileklerine doğru düz bi rşekild euzanmaktadır. Düz alnıyla birleşen aynı hat üzerindeki burnu iridir. Burun kanadı işlenmiştir. Kapalı ağzında, öne hafifçe çıkık duran dudaklar yatay yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. İçe çekik çenelidir ve çene kemiği köşelidir. Badem

[327] Bonatz (2000: 43) kuş tasvirinin şahin ya da kartal olabileceğini belirtmektedir.

şeklindeki göz verev yerleştirilmiştir. Gözün üzerindeki ince kabartma ya göz konturunu ya da kaşı temsil etmektedir. Boynu yok denecek kadar kısadır. Örtünün içindeki elbisesi de ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Ayakları oldukça küçük boyuttadır. Bu figürün sağ kolu dirsekten bükülerek kadın figürüne doğru yukarı kaldırılmıştır. Sol kolunun detayları belirgin değildir (Orthmann 1971: 368, 373-374, Taf. 46d; Darga 1992: 312; Bonatz 2000: 43, Taf. XXII.C64).

Kadın figürünün önünde çapraz bacaklı, ince dikdörtgen tablalı bir yemek masası bulunmaktadır. Masasının çapraz bacaklarının üst bölümü hafif kavislidir. Masa tablası üzerinde üst üste kayık formunda üç adet pide ve pidelerin de ortasında, yüksek konik kaideli bir kadeh yer almaktadır.

Kadın figürünün başındaki polos biçimli başlık, Karkamış F/7b (Orthmann 1971: Taf. 29f), Karkamış F/8-F/12 (Orthmann 1971: Taf. 29g-30d) ortostatlarındaki *Kubaba* ve kadın figürlerinin başlarındaki başlığa, Malatya B/4 (Orthmann 1971: Taf. 42f)'teki *Kubaba* figürünün başlığına, Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a)'deki kadın figürlerinin başlığına, Maraş B/12 (Orthmann 1971: Taf. 45b)'deki kadının başlığına benzemektedir. Başlığının üzerinden geçen örtüsünün ayak bileklerine doğru düz inişi, Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a) ve Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf. 47c)'deki kadınların örtüsüne benzerdir; fakat paralellik kurulan figürlerin örtüsünün kenarı bezemeliyken, Maraş B/19 numaralı steldeki kadının örtü kenarı bezemesizdir. Bu figürünün elinde tuttuğu aynanın paralelleri, Karkamış F/7b (Orthmann 1971: Taf. 29f) ortostatındaki *Kubaba* figürünün aynasında, Karkamış F/10 (Orthmann 1971: Taf. 30b) numaralı ortostatta arkadaki kadın figürünün taşıdığı aynada vardır.

Söz konusu kadın figürünün göğsü üzerinde duran sağ elinin yanlış betimlenmesi, Karkamış 7/b (Orthmann 1971: Taf. 29f) ortostatındaki *Kubaba* figüründe, Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) Steli'nde kadın ve erkek figürlerinin göğüsleri üzerindeki ellerinin yanlış betimlenmesinde, Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a) numaralı steldeki kadın figürlerinin göğüsleri üzerindeki ellerinde mevcuttur.

Kadın figürünün oturduğu sandalye ve oturuş şekli Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a)'deki sandalyelere; çapraz bacaklı yemek masası, üzerinde pideler ve onların da üzerinde çan biçimli kaideli kadehin olması, Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a)'de, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d)'de, Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'de yer almaktadır.

Orthmann (1971: 86, 526) eser yüzeyindeki tasvirlerin işlenişi, alınlarıyla birleşen uzun ve düz burunları, yüksek polos takmaları, uzun elbise giymeleri özelliklerini dikkate alarak buluntuyu Maraş'ın I. stil grubuna dahil ederek steli Sph. II (MÖ 950-700) Dönemine tarihlendirmektedir. Darga (1992: 312), söz konusu bu iki figürü anne ve kızı olarak yorumlamaktadır. Maraş I biçemini yansıttığını bildirdiği eseri GHS II evresine dahil etmektedir. Bonatz (2000: 22, 42-43) da buluntuyu 4.[328] tipe dahil etmek suretiyle yak. MÖ 950-875'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 36. Maraş A/2 (MARAŞ 12; C27)

Maraş A/2[329] Steli, Kahramanmaraş ili, Merkez ilçesine bağlı Yörükselim mahallesinde, M. Karahan isimli şahıs tarafından, bahçesindeki tarımsal faaliyetler esnasında bulunmuştur ve 1963 yılında müzeye getirilmiştir (Kalaç 1964: 282; Hawkins 2000: 275).

Stel kaba dikdörtgen formludur ve sağ üst köşesi kırık ve kayıptır. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, arkalıklı sandalyelerde karşılıklı oturan iki figürün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir. Stelin sol tarafındaki erkek figürü kadın tasvirine göre daha iyi korunmuştur (Şekil: 505) (Kalaç 1964: 282, Pl. IXA; Darga 1992: 311; Hawkins 2000: 275, Pl. 126; Bonatz 2000: Taf. XIII: C27).

İzleyicin karşıdan bakış yönüne göre sol taraftaki erkek figürü, alçak arkalıklı, arkalık ucu volütlü, dikey bacaklı ve tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Figür sandalyeye tam yerleşmemiş oturma bölümünün yarı yerinden itibaren oturmuştur ve sağ dirseğini

[328] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuk tasviri.
[329] Hawkins (2000: 275) eseri MARAŞ 12 numarası ile, Bonatz (2000:19, 36-37) tarafından ise C27 numarası ile tanıtılmıştır.

sandalyenin volütüne dayamaktadır. Figürün başında yarım yuvarlak bir başlık[330] vardır. Başa oturma yeri ince kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Başlığın altından çıkan saçları ensesinde volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Alnı yok denecek kadar dardır. İri ve uzun burnun üst bölümü kabartma hat ile belirginleştirilmiştir. Burun kanadı işlenmiştir. Sıkı kapalı ağzında dudaklar ince bir yiv ile ayrılmaktadır ve dudaklar öne doğru çıkıntılıdır. Burun kanadının altından başlayıp çenesinde devam eden kavisli yiv, ağız ile yanak ve çeneyi ayırmaktadır. Burun kökünden başlayan ve kabartma betimlenen kaş yay biçimlidir. Kaşta olduğu gibi burun kökünden başlayan su damlası biçimindeki göz üstten ve alttan ince bir kabartma şerit ile konturlanmıştır. Kabartma kulak hafif verev yerleştirilmiştir. Kulağın üst yarısı İon sütun başında olduğu gibi kıvrılmaktadır. Kulağın önünden başlayan saç sırası, çeneyi ve neredeyse tüm yüzü kaplayan sakal ile birleşmektedir. Aşağı doğru dikdörtgen biçiminde inip göğüs üzerinde sonlanan sakal çenesi hizasından itibaren üç sıralı katmandan oluşup, her biri verev yerleştirilne alev şeklindeki sakal tüylerinin ucu sola doğru kıvrılmaktadır. Figürün başı geriye doğru durmaktadır. Boynu ön taraftan sakalın altında kalsa da ensesi betimlenmiştir. Erkek figürü yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar uzanan uçları saçaklı bir elbise giymektedir. Kısa kolların kenarları ince kabartma şerit ile sınırlandırılmıştır. Belinde, üstten ve alttan kabartma şerit ile konturlanmış, dar ve düz bir kemer takılıdır. Kemerden çıkan uzun bir püskül aşağı doğru sarkmaktadır. Püskülün uçları tek tek işlenmiştir. Omuzları yuvarlatılmıştır. Bunun birlikte sağ omzu sol omzuna göre daha dar ve daha aşağıdadır. Figür, gövdesine yapışık haldeki sol kolunu dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirmiştir. Sol eliyle uzun bir asayı ucundan kavramaktadır. Elin duruş yönü hatalı görünmektedir. Sağ el sol el görünümünde betimlenmiştir. Başparmak kapalı diğer parmakların üzerindedir ve tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı doğru kaldırdığı sol elinde konik gövdeli bir içki kabı tutmaktadır. Kap, başparmak ve diğer kapalı parmaklar arsındaki konik biçimli boşluğa oturtulmuştur. Parmaklar ve içki kabı arası yiv ile belirginleştirilmiştir. Elin duruş yönü doğrudur ve kapalı parmaklar yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Sol kol sağ kola oranla daha gerçekçi bir üslûpta tasvir edilmiştir. Sağ kol ve bilek daha şematik bir görünümdedir. Figürün küçük betimlenen ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır ve

[330] Orthmann (1971: 85) figürün başında başlık olup olmadığının anlaşılamadığını belirtmektedir.

ayakları toynak biçimli bir ayak taburesi üzerine basmaktadır (Orthmann 1971: 85-86, 367, 373-374, Taf. 43i; Hawkins 2000: 275, Pl. 126).

Figürün önünde ayakları boğa toynağı biçiminde gösterilmiş çapraz bacaklı bir masa yer almaktadır. Masanın tablası dikdörtgen biçiminde ve kalındır. Bacakların tabla ile birleştiği yerde girintiler mevcuttur. Masa tablasının altındaki hat belki de masanın üzerine kısa saçaklı bir örtü serildiğini göstermektedir. Masa tablası üzerinde üst üste üç adet kayık biçimli pide ve onun da üzerinde başını geriye çevirmiş bir ördek figürü görülmektedir. Ördeğin başı yuvarlaktır. Badem biçimli göz üstten ve alttan konturlanmıştır. Göz pınarı gagaya yakındır. Gözün arka ucu açık bırakılmıştır. Ördeğin gagası uzun betimlenmiştir. Geriye doğru çevirdiği boynu uzundur. Baş ve boyun bir yiv ile ayrılmaktadır. Uzun gövdesi ve boynun ayrımı da yiv ile belirginleştirilmiştir (Orthmann 1971: Taf. 43i).

Masanın diğer tarafında, sol tarafa yönlendirilmiş olan kadın figürü de, erkek figüründe olduğu gibi arkalık ucu volütlü, dikey bacaklı ve tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Karşıdaki sandalyeden farkı arkalık bölümünün biraz daha yüksek olmasıdır. Figür sandalyeye tam yerleşmemiştir. Sandalyenin neredeyse ucunda oturur izlenimi vermektedir ve sol dirseğini sandalyenin volütüne dayamaktadır. Kadın figürünün baş kısmı kırıktır. Bu figürün başını örten ve sol kolunu gizleyen, kenarları saçaklı örtü ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Korunduğu kadarıyla alt dudak ve çenesi derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Çene konturu köşelidir. Boynu çok kısadır. Boyun ve çene kemiği arasındaki ayrım derin bir yiv ile sağlanmıştır. Figür, düz yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar uzanan, etek uçları dikdörtgen biçiminde kısa saçaklı bir elbise giymektedir. Kısa kolların kenarı ince şerit kabartma ile sınırlandırılmıştır. Kadının belinde beş sıra kalın nervürlü, geniş bir kemer takılıdır. Bu figürün dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sağ eli kırık olduğu için ne tuttuğu belirgin değildir[331]. Ancak elin altından görülen bir sap bölümü, tutulan nesnenin ayna olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Elin tutuş yönü doğrdur. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Sol el bileğinde ortasında yuvarlak kabartması olan bir bilezik takılıdır. Örtünün altında gizlenen ve göğsü hizasında tuttuğu sol elinde ise

[331] Hawkins (2000: 275) ve Bonatz (2000: 36) ayna tutuyor olabileceğini belirtmektedirler.

bir iğ vardır[332]. Ayaklarındaki ucu kıvrık ayakkabıların toğuk bölümü verev yivlerle taranmıştır ve ayakları toynak biçimli bir tabure üzerine basmaktadır (Orthmann 1971: 85, 367, 373-374, Taf. 43i; Hawkins 2000: 275, Pl. 126; Bonatz 2000: 36, Taf. XIII: C27).

Yemek sahnesinin alt bölümünde, sağ tarafa yürür tarzda tasvir edilen bir at benzeri bir hayvan görülmektedir (Orthmann 1971: 85, 367, 373-374; Hawkins 2000: 275). Tamamıyla profilden betimlenmiştir. Alnı dışbükeydir. Burnu uzundur. Burnun üst kısmı insan figürlerinde olduğu gibi kabartma hat ile gösterilmiştir. Burun deliği, ağzı, çene altı çukuru, yanağı işlenmiştir. Badem şeklindeki iri gözü üstten ve alttan kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı aşağı doğru, arka ucu kulağa doğrudur. Göz bebeği, göz pınarına yakın, kabartma işlenmiştir. Her iki kulağı da yaprak biçiminde ve dik betimlenmiştir. Atın çene hattı boynundan derin ve geniş bir yiv ile ayrılmaktadır. Boynu kısadır. Başının üstünde kâkül, boynunda ise yelesi betimlenmiştir. Kâküllerin devamı şeklindeki yelesi ense bölümünde sonlanmaktadır. Yele ve ense arası yiv ile belirginleştirilmiştir. Atın gövdesi ense bölümünden sağrısına doğru yükselmektedir. Bel kemiği kabartma hat ile betimlenmiştir. Karnı arkaya doğru daralmaktadır. Gövdesinde kaburgaları üç sıra halinde kabartma işlenmiştir. Hayvan yürüme pozisyonunda tasvir edildiği için sol ön bacak önde, sol arka bacak geride ve sağ ön bacak geride, sağ arka bacak önde tasvir edilmiştir. Atı betimleyen heykeltraş bu tasvir ile hayvanın nasıl yürüdüğünü bilmektedir. Sol ön bacak diz kapaktan kıvrılmıştır. Atın tırnağı ve bileği arası bir yiv ile ayrılmaktadır. Atın sağ kürek kemiği iç içe kabartma bantlar ile virgül şeklini meydana getirecek biçimde konturlandırılmıştır. Sağ bacak düz olarak aşağı inmektedir ve diz kapağı işlenmemiştir. Bu ayağında tırnak bölümünün olduğu yerde stel kırıktır. Sağ arka ve sol arka bacakların adaleleri güçlü betimlenmiştir. Harekete uygun olacak şekilde arka bacakların diz kapakları tasvir edilmiştir. Arka bacakların olduğu bölüm diz kapaklarından itibaren kırık ve eksiktir. Sağ arka bacağın önünde erkeklik organı işlenmiştir. Kuyruğu, sol arka bacağın arkasından aşağı inmektedir ve ucundaki püsküller de tek tek gösterilmiştir (Orthmann 1971: Taf. 43i).

[332] Orthmann (1971: 367) kadın figürünün yukarı kaldırdığı sağ elinde bir kap, göğsü üzerindeki sol elinde ise bir nar tuttuğunu belirtmektedir.

Erkek figürünün başı hizasındaki kabartma tekniğinde yazılan Luvi Hiyeroglifi yazıt tam korunamamıştır ve sadece aşağıdaki işaret okunmuştur (Hawkins 2000: 275):

"x-x-*sa*"

Erkek figürünün başının geriye doğru durması, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a)'de, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'de ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'de görülmektedir. Bu figürün başlığı ve saç işlenişi, Maraş B/16 (Orthmann 1971: Taf. 45h)'daki yönetici figüründe, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b)'deki figürde; sadece yarım yuvarlak başlığıyla Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'deki figüre benzemekle birlikte erkek figürünün yüz işlenişinde, burun ve dudak Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a) numaralı steldeki kadın figürünün burun ve dudak betimlenmesi ile aynıdır. Söz konusu figürün kıyafetinde kemerden uzun püskül sarkması Ain Arab 1 (Orthmann 1971: Taf. 4b) numaralı heykelde, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf.47d)'deki erkek figürünün kıyafetinde yer almaktadır. Konik formlu içki kabını tutuş şekli, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'deki figürlerde görülmektedir. Sağ elinde tuttuğu asa, Karaburçlu Steli'ndeki figürün elinde (Orthmann 1971: Taf. 14d) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) numaralı stel yüzeyindeki figürün elinde vardır.

Kadın figürünün kıyafeti, Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d) numaralı steldeki kadının kıyafetiyle, her ne kadar kenarında saçak olsa da benzerlik göstermektedir.

Her iki figürün de oturduğu sandalyelerin paralelleri, Karaburçlu Steli'nde (Orthmann 1971: Taf. 14d), Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d)'da ve D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'de mevcuttur.

Çapraz bacaklı masa üzerinde yiyecek olarak ördeğin olması Maraş B/15 (Orthmann 1971: Taf. 45g) numaralı stel yüzeyinde görülmektedir.

Orthmann (1971: 85-86, 524) stel yüzeyindeki tasvirlerin işlenişi, erkek figürün saç modeli, vücut oranları ve özellikle ayaklarının küçük gösterilmesine işaret ederek eseri Maraş'ın I. stil grubuna dahil etmekte ve Sph. II (MÖ 950-700) Dönemine

tarihlendirmektedir. Eser yüzeyindeki tasvirleri 2b[333] tipine dahil eden Bonatz (2000: 19), steli yak. MÖ 950-850'ye tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 37. Maraş B/8 (C23)

Maraş B/8[334] numaralı Stel 1880 yılında Kahramanmaraş'tan bulunmuştur (Bonatz 2000: 18). Köşeleri yuvarlatılmış üst bölümü düz olan stel dikdörtgenimsidir ve alt bölümü kırık ve eksiktir (Orthmann 1971: Taf. 44g; Bonatz 2000: Taf. XII.C23).

Stelin korunan bölümü de beş parça halinde kırık olup birleştirilmiştir. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde karşılıklı tasvir edilmiş bir kadın ve erkek figürü yer almaktadır; ancak figürlerin detayları tahrip olmuştur (Şekil: 506) (Orthmann 1971: 367, Taf. 44g; Bonatz 2000: 36).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sol tarafta betimlenne kadın figürünün başındaki ovalimsi başlığın[335] üzerinden geçen örtü aşağı doğru sarkmaktadır. Düz alınla birleşen burnu iridir. Badem biçimli gözü üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Çene kemiği köşelidir bu da sert bir ifade vermektedir. Boynu kısadır. Çene kemiği ve boyunu derin ve geniş yiv ile ayrılmaktadır. Figürün üzerindeki kayık yakalı elbisesi dirseklerine kadar uzanan kısa kolludur. Yaka kenarı ve omuz üzerinden kol kenarına kadar olan bölüm nakışlıdır; ancak süsleme net olarak seçilememektedir. Figürün sağ omzu ve kolu başı üzerinden uzanan örtünün altında gizlenmektedir. Açıkta olan sol omzu dar ve aşağı doğrudur. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sol elinde koniğe yakın biçimli içki kabı tutmaktadır. İçki kabı başparmağı ve işaret parmağı arasındaki, yaklaşık "U" şeklindeki boşluğa oturtulmuştur. Kabın ağız kenarı parmak uçları ile aynı hizadadır. Kap ve el derin bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır (Orthmann 1971: 367, 373-374; Bonatz 2000: 36, Taf. XII: C23).

Kadının karşısındaki erkek figürünün başında tepe kısmı yuvarlak başlık vardır; ancak başlığın kenarı ve ön taraftan adeta bir diadem takıyor gibi süslüdür. Başlığın altından

[333] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.
[334] Bonatz (2000: 18, 36) steli C23 numarası ile tanıtmıştır.
[335] Orthmann'a (1971: 86, 367) göre kadın başlık takmıyor, örtü direkt olarak başlıksız başının üzerine yerleştirilmiş.

çıkan saçları ensede, birbirine paralel uzanan kabartma hatlar halindedir ve uçları da spiral şeklinde kıvrılarak, sol omzu üzerinde kabarık bir görünüm sağlamaktadır. Geniş alnı hafif kavislidir. Burnu iri olmakla birlikte üst kısmı düzdür. Badem biçimli gözü üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne oturtulmuştur. Elmacık kemiği çıkıntılıdır ve dolgunca bir yüz ifadesi vardır. Yüzü açıkta bırakan sakalı dört lüle şeklindeki aşağı doğru verev olarak uzanmaktadır ve altı da verev kesilmiştir. Boynu görülmemekle birlikte ensesi sakal ve saçıarasında dik olarak betimlenmiştir. Başı ön taraftan direkt sağ omzu üzerine oturmuş izlenimi vermektedir. Korunduğu kadarıyla albisesi yuvarlak yakalı ve kısa kolludur. Yaka ve kolların kenarı, kalın kabartma şerit ile konturlanmıştır. Beli kalın ve düz bir kemer ile sıkılmıştır. Kemerin üst ve alt hattı elbiseden yatay yiv ile ayrılmaktadır. Belin kemer ile sıkılması üst gövdenin üçgen bir görünümde olmasını sağlamakatdır. Figürün her iki omzu da yuvarlatılmıştır. Sol omzu sağ omzuna oranla biraz daha yukarıda betimlenmiştir. Vücuduna yapışık olarak dirsekten kıvırdığı sol kolunu göğsü üzerine getirmektedir. Sol eliyle bir asasın ucundan kavramaktadır. Elin duruş yönü doğru olmakla birlikte, başparmak hatalı olarak asanı nön tarafında betimlenmiştir. Normalden büyük boyutta işlenen sol elde başparmak kapalı diğer dört parmağın yukarısındadır. Kapalı elde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır (Orthmann 1971: 367, 373-374; Bonatz 2000: 36, Taf. XII: C23). Asanın konik baş kısmı ile elin altından çıkan gövdesi aynı eksende uzanmamaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ elinde ise bir kap tutmakta olduğu Orthmann (1971: 367) tarafınan bildirilemektedir. Figürün sağ bileğinde kalın bir bilezik takılıdır Orthmann 1971: Taf. 44g; Bonatz 2000: Taf. XII.C23).

Mezar stellerinde kural olarak erkek sol tarafta kadın ise sağ tarafta tasvir edilmekteyken, bu stelde tam tersi bir yerleştirme söz konusudur. Aynı tarzda yerleştirme Maraş C 22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı stelde de mevcuttur.

Kadın figürünün başından itibaren vücudunun sağ bölümünü kapatan örtünün kenarında herhangi bir saçak ya da bordür olmaması, Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı steldeki örtü ile aynı olmasını sağlamaktadır. İçki kabını tutuş şekli ve parmaklar ile kabın ağız kenarının aynı hizada olması, Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf.

47c) ve Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) Stelelri'yle benzerlik göstermektedir. Kadın figürünün kayık yakalı elbisesindeki elbise yakası ve koluna doğru olan süsleme Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) ve Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) Stelleri'ndeki kadınların kıyafetlerinde vardır.

Erkek figürünün yarım yuvarlak başlığı C/22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22)'deki figürün başlığıyla; yine yarım yuvarlak başlık ve saçı Karkamış E/11 (Orthmann 1971: Taf. 28a) numaralı ortostatta iki figür arasında öldürülen erkek figüründe görülmektedir. Söz konusu figürün sakalının yüzünde köşelendirilmesi Maraş C/22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı stel yüzeyinde erkek figürünün sakalıyla paraleldir. Elinde asa tutmasıyla Karaburçlu 1 (Orthmann 1971: Taf. 14d), Maraş C 22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı stel ile benzerlik sağlamaktadır. Erkek figürünün yukarı kaldırdığı sağ bileğindeki bilezik Maraş C 22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı steldeki erkek figüründe mevcuttur.

Orthmannn (Orthmann 1971: 86, 90, 525) eser yüzeyindeki tasvirlerin işlenişinde dolgun yanak, kaşın yay şeklinde kabartma olarak betimlenmesi, göz kapağının göz bebeğinden ince bir çizgi ile ayrılması, kadın figürünün polos takmayıp (?) örtünün direkt başının üstüne yerleştirilmesi gibi özellikleri dikkate almak suretiyle buluntuyu Maraş'ın II. stil grubunda değerlendirerek steli Sph. III (?) (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmiştir. Eseri 2b[336] tipine dahil eden Bonatz (2000: 18, 36) ise buluntunun yak. MÖ 875-800'e tarihlendirildiğini belirtmektedir.

8. 1. 4. 1. 38. Maraş C22

C22 numaralı stelin Kahramanmaraş'tan olduğu öngörülmektedir (Bonatz 2000: 18). Stel tepe kısmı düzensiz şekillendirilen, aşağı doğru daralarak inen düzensiz konik formdadır (Bonatz 2000: Taf. XII.C22).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, üzerinde yiyecek olan çapraz bacaklı bir masanın iki tarafında, yüksek arkalıklı sandalyelerde, karşılıklı oturan bir kadın ve bir erkek figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 507) (Bonatz 2000: 36).

[336] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.

Karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında yer alan kadın figürü, arkalık kısmı hafif eğimli, yüksek arkalıklı, dikey bacaklı ve tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Figür sandalyeye tam olarak yerleşmiştir ve arada boşluk kalmamıştır. Muhtemelen yer darlığı nedeniyle sandalyenin bacakları trapez şeklinde birbirine yaklaştırılmıştır. Sol taraftaki kadın figürünün başındaki tepe kısmı yuvarlatılmış başlığın üzerinden geçen örtü sağ omzu ve sağ kolunu da kapatarak, diz kapağını açıkta bırakacak şekilde vücudunu sarmakta ve ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Örtünün kenarında herhangi bir bezeme yoktur. Başlığın kenarındaki kabartma bantın altından çıkan ve kulağının üzerinde sonlanan ince kabartma şerit ya diadem ya da figürün saçlarını temsil etmektedir. Alnı betimlenmemiştir. İri burnun üst bölümü kavislidir. Burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında etli dudakları kavisli bir yiv ile ayrılmaktadır. Çenesi ve alt dudak arası derin ve geniş bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Çene kemiği köşelidir. Direkt burun kökünden başlayan kabartma kaşı yay biçimlidir ve neredeyse kulağa yaklaşmaktadır. İri badem biçimli göz üstten ve alttan kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı, burun köküne oturtulmuş ve diğer ucu hafifçe uzatılmıştır. Gözün beyaz bölümü de kabartmadır. Dolgun yanaklıdır. Yanağı ve ağzı kavisli bir yiv ile ayrılmaktadır. Baş hafifçe yukarı doğru baktığı için, kulak da uygun olacak biçimde verev yerleştirilmiştir. Kabartma betimlenen kulağın detayları da işlenmiştir. Kulağın üst kısmı volütlüdür. İçe basık boynu kısa ve kalındır. Çene kemiği ve boyun hattı derin ve geniş yiv ile ayrılmaktadır. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi uzundur. Belinde beş sıra kalın nervürlü kemer vardır. Figürün örtünün altındaki sağ omzu kısa, açıkta olan sol omzu ise uzun ve yuvarlatılmıştır. İnce örtünün altında sağ kolunun hattı bileğine doğru uzanacak şekilde ince birer yiv ile gösterilmiştir. Dirsekten kıvrılan kol göğüs hizasına getirilmiştir. Göğsünün üzerinde, açıkta olan eliyle bir iği kavramaktadır. İğ oval biçimlidir. Elin duruş yönü doğru olmakla birlikte şematize ve kaba işlenmiştir. Dört parmak gösterilmiş, başparmak iğin arkasından geçiyor, serçe parmak ise alt kısma sıkıştırılmıştır. Dirsekten kıvırarak yüzü hizasına kadar yukarı kaldırdığı sol eliyle konik formda bir içki kabını kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. İçki kabı, başparmak ve işaret parmak arasındaki “V” şeklindeki boşluğa yerleştirilmiştir. Kabın ağız kenarı ve parmak uçkları aynı hizadadır. Avuç içine tam yerleşen kap ile el arasındaki sınır yiv ile belirginleştirilmiştir. Figürün vücut ölçülerine göre küçük betimlenen ayklarında uç kısmı yukarı katlanan, önden bağcıklı ayakkabılar vardır. Ayakkabıların topuk bölümü

verev yivlerle belirtilmiştir. Öndeki sol ayak ucu, erkek figürünün sağ ayağının arkasında kalmaktadır (Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C22).

Kadın figürünün karşısında, sahnenin sağ tarafında betimlenen erkek figürü de arkalık kısmı hafif eğimli, yüksek arkalıklı, dikey bacaklı ve tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Erkek figürü de kadın figürü gibi sandalyeye yerleşmiş olsa da bel kısmında, dirseğin altında, küçük bir üçgen oluşturacak biçimde boşluk vardır. Sandalyenin sırtlık kısmının en üstü düğme şeklinde yuvarlak bitişlidir. Figürün başındaki yarım yuvarlak başlığın alt kenarı kabartma bant ile sonlanmaktadır. Başlığın altından tek tek beş kabartma bant halinde inen saç telleri sol omzu üzerinden volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Figür dar alınlıdır. İri burnu kavislidir. Burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında etli dudakları bir yiv ile ayrılmaktadır. Dudaklar öne doğru hafif eğimlidir. Çenesi ve alt dudak hattı derin bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Burun kökünün dibinden başlayan yay biçimli kabartma kaşın ucu kulağa kadar uzatılmıştır. Badem biçimli göz üstten ve alttan ince kabartma şerit ile çerçevelenmiştir. Göz pınarının olduğu bölüm çukurlaştırılmış, gözün diğer ucu da kulağa doğru uzatılmıştır. Bu şekilde betimleme göze karşıya bakar görüntüsü vermektedir. Gözün beyaz bölümü de kabartma işlenmiştir. Yanak dolgundur. Ağız ve yanak yay biçimli yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Verev yerleştirilen kabartma işlenmiş kulağın üst yarısı volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Kulak deliği gösterilmeye çalışılmıştır. *Tragus* işlenmiş, kulak memesi de hafifçe uzatılmıştır. Başlığın altından çıkıp kulağın önünden devam eden saç parçası sakal ile birleşmektedir. Çeneyi ve yüzün bir bölümü kaplayan sakal, yanakta köşelendirilmiştir. Altı dikey sıralı, üç katmanlı spiral buklelerden oluşan sakal dikdörtgen şekilde göğse doğru inmektedir ve göğüs üzerinde uçları kıvrık olarak sonlanmaktadır. Güçlü ensesi yandan betimlenmiştir. Boynu görülmemektedir. Bu nedenle başı ön taraftan sağ omzu üzerine oturtulmuş görünümü sergilemektedir. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Etek uçları kısa saçakla sonlandırılan elbisenin yakası ve kısa kolların kenarı yivle belirginleştirilmiştir. Belinde, üstten ve alttan kabartma şerit ile sınırlandırılan enli ve düz bir kemer takılıdır. Omuzlar yuvarlatılmış ve aşağı doğrudur. Sol omzu sağa göre hafifçe aşağıda durmaktadır. Gövdesine birleşik olan sol kolunu dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirmiştir. Sol eliyle uzun bir asanın üst bölümünden kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur.

Başparmak asanın arkasında betimlenmiştir. Parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ eliye, üstte başak, altta da üzüm salkımı olacak şekilde her ikisinin de sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Avuç kısmı verev yiv ile ikiye ayrılmıştır. Tırnaklar işlenmiştir. Parmaklar derin yivlerle ayrılmaktadır. Sağ bilekte bilezik takılıdır. Sağ omuz, sağ kol ve sağ el, sol omuz, sol kol ve sol ele göre daha kalın ve daha gerçekçi betimlenmiştir. Sol kol ve sol el daha şematik görünümdedir. Ayaklarında burun kısmı yukarı katlanmış, önden bağlamalı, topuk bölümü verev taramalarla belirginleştirilmiş ayakkabılar vardır (Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C22).

Her iki figürün kolları ve dizleri arasındaki boşluğa çapraz bacaklı bir masa sığdırılmıştır. Yer darlığı nedeniyle masanın bacaklarının alt bölümü birleşik yapılmıştır. Tablası ince dikdörtgen şeklindedir. Masanın üzerinde üst üste, kayık biçimli dört adet pide mevcuttur. Pideler her iki taraftan kadın ve erkeğin kolları ile sınırlandırılmıştır (Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C22).

Genel görünüm olarak kadın figürü her ne kadar erkek figüründen küçük betimlense de basma düzlemi erkeğin bastığı zeminden daha yukarıdadır.

Kadın figürünün başının üzerinden geçen örtünün kenarlarında herhangi bir bordür ya da saçak olmaması Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g) numaralı stel yüzeyindeki kadının örtüsünde görülmektedir. Figürün başlığı, başlığın altından çıkan ve kulağa uzanan, paralel ince kabartma şeritler, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı steldeki kadın figürünün başında vardır. Kadının yukarı kaldırdığı içki kabının ağız kenarının parmak uçlarıyla aynı seviyede olması Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g)'de görülmektedir. Bu figürün elinde tuttuğu iğ Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) numaralı steldeki kadının elindeki iğe benzemektedir.

Erkek figürünün yarım yuvarlak başlığı Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e), Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) numaralı stellerdeki figürlerin başlığı ile paraleldir. Başlığın altından çıkan ve ensede kıvrılan saçı Maraş

B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h) ve Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f) Stelleri'nde görülmektedir. Söz konusu figürün yüzünde köşelendirilen sakalı Maraş B/8 (Orthmann 1971: Taf. 44g) numaralı steldeki erkek figürünün sakalı ile aynıdır. Elinde tuttuğu başak ve üzüm salkımı ile aynı elinin bileğinde bilezik olması Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d)'da, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a)'de, Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e)'te yer almaktadır. Erkek figürünün bir elinde asa tutması Karaburçlu (Orthmann 1971: Taf. 14d), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) Stelleri'nde mevcuttur.

Her iki figürün de ayaklarındaki ayakkabılar, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h), Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f) numaralı stellerdeki figürlerin ayaklarında, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stelde erkek figürünün ayağında görülmektedir.

Söz konusu figürlerin oturduğu sandalyelerin benzerleri, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b) ve Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e) Stelleri'nde yer almaktadır.

Eseri 2b[337] tipine dahil eden Bonatz (2000: 36) buluntunun yak. MÖ 875-800'e tarihlendirildiğini belirtmektedir.

8. 1. 4. 1. 39. Maraş C21

Stel Kahramanmaraş ili, Türkoğlu ilçesi, Minehöyük köyünde bir temel hafriyatında bulunmuştur (Darga 1992: 321).

Stel köşeleri yuvarlatılmış aşağı doğru daralan konik formdadır (Bonatz 2000: Taf. XII.C21). Ön taraftaki geniş yüzeyinde karşılıklı oturan bir erkek ve bir kadın figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 508).

[337] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.

Stele tam karşıdan bakıldığı zaman sahnenin sol tarafındaki erkek figürü, yüksek arkalıklı, arkalığı eğimli, dikey bacaklı, yatay ve dikey kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Sandalyenin arkalık ucu verev kesilmiştir ve bu bölüme başını koruyan şemsiyenin sapı yerleştirilmiştir. Erkek figürü sandalyeye yerleşmiş olmakla birlikte bel bölümünde, dirseğin altında, küçük bir üçgen oluşturacak şekilde boşluk görülmektedir. Figürün üç katlı spiral buklelerden meydana gelen saçları alından geçen ve tüm başını saran ince şerit bant ise sıkılmaktadır. Bantın altından çıkan dört sıra halindeki dalgalı saçları omuzda helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Dar alnı ile birleşen kemerli burnu iridir. Burun kanadı hafif vurgulsnmıştır. Küçük ağzı sıkı kapalıdır. Dudak ayrımı yatay bir yiv şeklindedir. Dudak üstten ve alttan yay şeklindedir. Kaşı kabartma ve kavislidir. Göz üstten ve alttan ince kabartma ile konturlu ve yüksek kabartmadır. Yüzü dolgundur. Dikey betimlenen kulağın uçları içe doğru kıvrıktır. Kulağın önünden geçen spiral şeklindeki saçı yanağın bir bölümünü açıkta bırakan sakalla birleşmektedir. Beş dikey sıralı lüle halinde uzanan sakalı yatayda üç katmanlıdır. Göğüs üzerinde sonlanan dikdörtgen biçimli sakalın her bir ucu spiral şeklinde kıvrılmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin etek uçları dikdörtgen biçimli saçaklıdır. Yaka ve kol kenarları derin yivlerle vurgulanmaktadır. Belindeki kemer üstten ve alttan kabartma şerit bant ile sınırlandırılmış olup verev betimlenmiştir. Omzuları yuvarlatılmıştır ve sağ omuz çok hafif aşağıda durmaktadır. Figürün sağ kolu dirsekten kıvrılarak göğsüne doğru verev uzanmaktadır. Kolunda açık uçları birbirinin üzerine binmiş olan bir pazubent vardır. Göğsü üzerinde tuttuğu sağ eliyle etek uçlarına doğru verev uzanan bir asayı kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Asa başının arkasında betimlenen başparmak diğer parmakların yukarısındadır ve tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sol eliyle, üstte buğday başağı, altta üzüm salkımının sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Avuç içindeki kısa bir yiv belirgindir. Başparmak diğer parmaklardan iridir. Kapalı tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Ayaklarında burun kısmı yukarıda katlanmış, topuk bölümü verev hatla belirginleştirilmiş, önden bağlamalı ayakkabılar vardır (Darga 1992: 321, Res. 306; Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C21).

Sahnenin sağ tarafında, erkek figürünün karşısında, yüzü ona dönük olacak şekilde bir kadın tasvir edilmiştir. Kadın, yüksek arkalıklı, dikey bacaklı, yatay tek kayıtlı bir

sandalyede oturmaktadır. Sandalyenin yaklaşık dik olan arkalığının uç kısmı verev kesilmiştir. Kadın figürü sandalyeye tam olarak yerleşmiştir ve arada hiç boşluk kalmamıştır. Erkek figürüne göre basma düzlemi daha yukarıda gösterilmektedir. Başında, oval bir başlık vardır. Başlığın arka bölümünde bir girinti betimlenmiştir ve başa oturan bölümü kabartma bant ile sınırlandırılmaktadır. Başlığın üzerinden geçen örtü, sağ omuz ve kolunu kapatarak dizlerini açıkta bıracak şekilde vücudunu sarmaktadır. Düz kabartma şeride tutturulmuş düğme şeklinde saçaklar ince örtünün kenarını sınırlandırmaktadır. Ayak bileklerinde sonlanan örtünün alt ucu ise kabartma şeride asılı dikdörtgen biçimli saçaklar ile sonlanmaktadır. Figürün alnı dardır, uzun burnu muntazam betimlenmiştir. Burun kanadı işlenmiştir. Kapalı ağzında üst ve alt dudak sınırı yatay bir yiv ile belirlenmektedir. Çenesi dardır. Alt dudak ve çene arasında yatay bir yiv görülmektedir. Çene kemiği köşeli betimlenmiştir. Yay biçimli kabartma kaşı alnından başlamaktadır. İri badem biçimli gözü verev yerleştirilmiştir. Yukarıda duran göz pınarı burun köküne bindirilmiştir. Kabartma işlenen göz üstten ve alttan ince kabartma şerit ile çerçevelendirilmiştir. Kulak betimlenmemiştir. Bu da kulağın örtünün altında gizlendiği izlenimi vermektedir. İçe basık boynu kısa ve kalındır. Çene kemiği ve boyun hattı derin ve geniş bir yiv ile belirlenmiştir. Kayık yakalı ve kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Kayık yaka omuz üzerinde de devam etmektedir ve yaka bölümü üstten ve alttan kabartma şerit ile sınırlandırılan bir banttan meydana gelmektedir. Yakadan aşağı doğru sarkan püskül sağ göğsünün üzerinde görünmektedir. Kısa kolun kenarı da geniş bir kabartma bant ile sınırlandırılmaktadır. Belinde altı sıra kalın nervürlü kemer vardır. Omuzlar yuvarlatılmıştır. Dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sağ elinde, dışa çekik ağızlı, ağız kenarı altı kabartma şerit bezeli konik bir içki kabı tutmaktadır. İçki kabı, başparmak ve karşısında sıkıca kapatılan dört parmak arasındaki "V" biçimli boşluğa yerleştirilmiştir. Elin duruş yönü doğrudur. Kap ve elin hattı ince bir yiv ile belirlenmiştir. Avuç içinde kısa, verev bir yiv görülmektedir. Kapalı dört parmakta, parmak hatları ince yivlerle ayrılmaktadır. Başparmak ve işaret parmağında tırnaklar işlenmiştir. Sağ bileğinde düz bir bilezik takılıdır. Sol kolunu dirsekten kıvırarak verev bir şekilde göğsüne doğru uzatmaktadır. Kolun hatları ve dirseği örtünün altından görülecek şekilde betimlenmiştir. Göğsünün üzerinde tuttuğu sol elinde oval biçimli bir iği sapından kavramaktadır. İğe sarılı olan ve ondan sarkan burgulu yün (?) ip, sağ dirseğinin altından aşağı doğru devam ederek, iki figürün dizleri

arasındaki kutu içerisinde, üstten görülecek biçimde çile oluşturmaktadır. Kutunun yüzeyi kabartma bantlarla süslenmiştir. Elin duruş yönü doğrudur. Tırnağı da işlenen başparmak sapın arkasında görülmektedir ve kapalı diğer parmaklardan daha büyük olup onların üstündedir. Tüm parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Yukarı kaldırılan sağ kol kalın ve yuvarlak hatta sahipken, göğüs üzerine getirilen sol kol, sağ kola oranla daha şematize ve düz hatlıdır. Kadının her iki ayak bileğinde dört kabartma nervürlü hal hal takılıdır. Ayaklarında ise karşısındaki erkek figüründe olduğu gibi, burun bölümü yukarıda katlanmış, topuğu verev hat ile belirginleştirilmiş, önden bağlamalı ayakkabılar giymektedir (Darga 1992: 321, Res. 306; Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C21).

Her iki figürün dizlerinin üstü ve kollarının arasındaki boşluğa, çaprak bacaklı, dikdörtgen tablalı, ayakları toynak biçiminde sonlanan küçük bir masa yerleştirilmiştir. Masanın tablası iki tarafta çapraz bacaklardan yanlara doğru biraz taşmaktadır. Masanın üzerinde, üst üste iki adet pide ve onun da üzerine yan yana dört adet simit biçimli yiyecek bulunmaktadır (Darga 1992: 321, Res. 306; Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C21).

Erkek ve kadın figürünün başlarının arasındaki boş alana soldan itibaren dört/altı (?) telli bir lir, sapının üst kısmı yaprak gibi süslenmiş olan bir ayna ve dikdörtgen şeklinde bir nesne[338] işlenmiştir (Darga 1992: 321, Res. 306; Bonatz 2000: 36, Taf. XII: C21).

Erkek figürünün saç işlenişi Ain al Arab'tan (MÖ 925-875) (Orthmann 1971: Taf. 4b; Bonatz 2000: Taf. I.A1) ele geçen erkek figürünün saç işlenişine, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h), Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f) Stelleri'ndeki erkek figürlerinin saçlarına benzemektedir. Figürün kıyafeti Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) Stelleri yüzeyindeki erkek figürlerinin kıyafetiyle birebir aynıdır. Söz konusu figürün yukarı kaldırdığı elinde buğday başağı ve üzüm salkımı tutması, Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e), Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf.

[338] Darga (1992: 321) dikdörtgen şeklindeki bu nesneyi bir deri kese ya da sadak olarak tanımlarken Bonatz (2000: 36) muhtemelen yazı aleti için kullanılacak bir kutu olarak tanıtmaktadır.

XII.C22) Stelleri'nde vardır; ancak diğer tasvirlerde figürlerin bileğinde bilezik varken söz konusu stel yüzeyindeki erkek figüründe yoktur. Bir eliyle asa tutması Ain al Arab'tan (MÖ 925-875, Bonatz 2000: 13) (Orthmann 1971: Taf. 4b; Bonatz 2000: 13, Taf. I.A1) erkek heykeline, Zincirli'den J Saray Yapısı'ndan ele geçen kral heykeline (MÖ 925-875, Bonatz 2000: 14) (Luschan 1911: Abb. 265; Darga 1992: Abb. 268; Bonatz 2000: 14, Taf. II.A6) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a), C/22 (Bonatz Taf. XII.C22) Steli'ne benzemektedir. Asa tuttuğu taraftaki kolunda yer alan pazubent, Ain al Arab'tan (MÖ 925-875, Bonatz 2000: 13) (Orthmann 1971: Taf. 4b; Bonatz 2000: 13, Taf. I.A1) ele geçen erkek figüründe, Zincirli'den J Saray Yapısı'ndan bulunan kral heykelinde (MÖ 925-875, Bonatz 2000: 14) (Luschan 1911: Abb. 265; Darga 1992: Abb. 268; Bonatz 2000: 14, Taf. II.A6) görülmektedir.

Kadın figürünün başlığının arka tarafta girinti yapması Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) Steli'ndeki oturan kadın figürünün başlık işlenişi ile Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) ve C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) Stelleri'ndeki kadın figürlerinin başlıklarına paraleldir. Kadının kayık yakalı elbisesi, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g), Maraş C19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) numaralı stellerinde mevcuttur. Kayık yakadan püskül sarkması Maraş C19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) numaralı stellerde betimlenen kadınların kıyafetlerinde vardır. Kadının başının üzerinden geçip vücudunu saran örtüsünün kenar ve etek bezemesi Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf.47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g) Stelleri'ndeki kadınlarda görülmektedir. Kadın figürünün yukarı kaldırdığı elinde konik içki bardağını tutuş şekli, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) Stelleri'ndeki erkek figürlerinin içki kaplarını tutuş şekline benzerlik sağlamaktadır. Bu figürün elindeki iğ, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı steller yüzeyindeki kadın figürlerinin elinde tuttuğu iğle form olarak paraleldir. İğden çıkan eğrilmiş ipin bir kutu içinde çile meydana getirmesi, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C50 (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50), Maraş C69 (Bonatz 2000: Taf. XXIII.C69) numaralı stellerde yer almaktadır. Kadın figürünün ayak bileklerindeki halhalların paralelleri, Maraş A/1

(Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C59 (Schachner ve Schachner 1996: Fig. 1) stellerindeki kadınların ayak bileklerinde görülmektedir.

Erkek ve kadın tasvirlerinin ayaklarındaki ayakkabılar, Maraş B/15 (Orthmann 1971: Taf. 45g), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h), Maraş D/5 (Orthmann 1971: Taf. 48f), Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) Stelleri yüzeyindeki figürlerin ayakkabıları ile paraleldir.

Figürlerin oturduğu yüksek arkalıklı sandalyeler Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) numaralı stel yüzeyindeki sandalyelerle benzerliğe sahiptir.

Masanın üzerindeki yiyecekler Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) Stelleri'ndeki masa üzerinde duran yiyeceklerle aynıdır.

Darga (1992: 321) stel yüzeyindeki tasvirlerle ilgili yaptığı değerlendirmede, erkek figürünün başının üzerindeki şemsiyenin ailenin soyluluğunu ve zenginliğini gösterdiğini belirtmektedir. Yine erkek figürünün saç işlenişinin Arami özellikler taşımış olduğuna işaret ederek Orthmann'ın (1971: 87) Maraş eserleri için yaptığı sınıflamada Maraş'ın III. stil grubuna girmesi gerektiğini belirterek steli MÖ 8. yy'ın sonlarına tarihlendirmektedir. Eseri 2b[339] tipine dahil eden Bonatz (2000: 36) ise buluntunun yak. MÖ 875-800'e tarihlendirildiğini belirtmektedir

8. 1. 4. 1. 40. Maraş C/2 (C25)

Maraş C/2[340] numaralı stelin Kahramanmaraş'tan olduğu düşünülmektedir (Bonatz 2000: 19). Esrin tepe kısmı kırık ve eksiktir (Bonatz 2000: Taf. XII.C25).

[339] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.
[340] Bonatz (2000: 19, 36) steli C25 numarası ile tanıtmıştır.

Buluntunun ön taraftaki geniş yüzeyinde bir kadın ve bir erkek figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 509) (Przeworski 1936: Pl. VIII.2; Orthmann 1971: Taf. 47c; Bonatz 2000: Taf. XII: C25). Eser yüzeyindeki tahribatlar nedeniyle tasvirlerin detayları belirsizdir.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında yer alan erkek figürü, orta yükseklikte arkalığı olan bir sandalyede öne eğik bir şekilde oturmaktadır. Bel kısmı ile sandalyenin arkalığı arasında boşluk vardır. Baş kısmı kırık olan figürün dalgalı saçları ense üzerinde kabarık durmaktadır. Kavisli burnu iridir, burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında ince dudaklar yatay yiv ile ayrılmaktadır. Üst dudağı öne doğru ahfif çıkık betimlenmiştir. Çenesini ve yüzünün bir bölümünü kaplayan sakal üç lüle halinde göğsüne doğru inmektedir. Ensesi betimlendiği halde boyun bölümü sakal tarafından kapatıldığı için başı ön taraftan direkt sol omzuna oturtulmuş görünümü vermektedir. Yaka kenarı yiv ile gösterilmiş yuvarlak yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerine doğru uzanmaktadır; ancak stel bu bölümden itibaren kırık ve eksik olduğu için elbisenin etek uçları görülememektedir. Kısa kolların kenarları kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır. Belinde düz ve enli bir kemer takılıdır. Kemer üstten ve alttan yatay yiv ile konturlanmıştır. Omuzları yuvarlatılmıştır. Hafif aşağıda betimlenen sağ omuz sol omza göre daha geniştir. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak verev bir duruşla göğsü üzerine getirmektedir. Göğsü üzerindeki sağ elinde diyagonal tuttuğu konik bir içki kabı vardır. Elin duruş yönü doğrudur. İçki kabı başparmak ile karşısında kapalı duran dört parmak arasındaki "V" biçimli boşluğa oturtulmuştur. Kabın ağız kenarı parmak hatları ile aynı seviyededir. Elin hattı ile konik kap derin yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Parmak ayrımları yivlele gösterilmiştir ve tırnaklar da işlenmiştir. Figür sol kolunu da dirsekten kıvırmak suretiyle yukarı kaldırmaktadır. Sol elinde bir başağı sapından kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak ön tarafta ve kapalı diğer dört parmağın üzerindedir. Parmak araları yivlerle vurgulanmıştır (Orthmann 1971: 368, Taf. 47c; Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C25).

Erkek figürünün önündeki masa ince dikdörtgen tablalı, çapraz bacaklı ve toynak bitişli ayaklıdır. Masanın tablası üzerinde kayık biçimli beş adet pide ve en üstte de bir koyun (keçi?) başı görülmektedir. Hayvanın başı sol tarafa doğru yönlendirilmiştir. Uzun

burnu, burun deliği, ağzı ve yanağı betimlenmiştir. Gözü yatay yiv biçimlidir ve bu haliyle gözüne kapalı görünümü vermektedir. Kulağı başının arkasında aşağı doğru durmaktadır (Orthmann 1971: 368, Taf. 47c; Bonatz 2000: Taf. XII.C25).

Masanın diğer tarafında yüzü erkek figürüne dönük olacak şekilde, bir sandalyede (?) oturuyor kadın figürü görülmektedir. Baş kısmı kırık ve eksiktir. Yüzünün bir bölümü korunmuştur. İri burnu kavislidir ve burun kanadı betimlenmiştir. Sıkı kapalı ağzında ince dudakların ayrımı yatay bir yiv ile gösterilmektedir. Etli çenesi ön taraftan düz inmektedir. Çene kemiği köşelidir. Yanağı dolgundur. İçe basık kısa boyunludur. Boyun ve çene ayrımı dern ve geniş yiv ile sağlanmaktadır. Yaka detayı çok belirgin olmayan elbisesi kısa kollu olup ayak bileklerine doğru uzanmaktadır. Belinde 8-9 sıra yatay nervürlü kalın bir kemer vardır. Başının üzerinden geçen örtüsü sol omzu ve sol kolunu kapatacak biçimde aşağı doğru inmektedir. Kenarı kısa saçaklarla sınırlandırılan örtü muhtemelen figürün vücudunu sarmamakta, direkt aşağıya doğru inmektedir. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak yukarı doğru kaldırmıştır. Sağ elinde konik gövdeli bir içki kabı tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Konik biçimli kap, başparmak ve karşısındaki kapalı duran dört parmak arasında oluşan "V" biçimli boşluğa yerleştirilmiştir. Kap ve elin hattı derin yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Kabın ağız kenarı parmak hziasını geçmemektedir. Örtünün altından çıkan ve göğsü üzerinde duran sol elinde iki adet iğ ya da iki adet haşhaş kapsülü[341] tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak arkadadır ve parmak araları yivlerle gösterilmiştir. Eldeki tek hata fazladan bir serçe parmağın betimlenmiş olmasıdır (Orthmann 1971: 87, 368, 373-374, Taf. 47c; Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C25).

Erkeğin sandalyeye oturuş biçimi ve sandalyesi Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stele benzerlik göstermektedir. Bu figürün sakal işlenişi Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı steldeki erkek figüründe görülmektedir. Bir elinde tuttuğu kap ve kabı tutuş şekli Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyindeki erkek figürü ile; diğer elinde ise sadece başak tutması ve üzüm olmaması ile de Maraş C24 (Bonatz 2000: Taf. XII.C24) ve Maraş C50 (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50) numaralı stellerdeki erkek figürleri ile paralellik göstermektedir.

[341] Orthmann (1971: 374), kadının elinde tuttuğu iki nesneyi haşhaş kapsülü olarak yorumlamaktadır.

Kadın figürünün başından geçen örtüsünün benzerleri, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d) numaralı stel yüzeyindeki oturan kadın figüründe, Maraş C24 (Bonatz 2000: Taf. XII.C24) numaralı steldeki kadın figüründe görülmektedir. Kadının sol elinde tuttuğu çift nesne Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C24 (Bontaz 2000: Taf. XII.C24), Örtülü (Bonatz 2000: Taf. XIII.C26) ve Zincirli B/3 (Orthmann 1971: Taf. 57c) Stelleri yüzeyindeki kadın figürlerinin ellerinde tuttuğu nesnelere benzerlik sağlamaktadır.

Stel yüzeyindeki tasvirlerin işleniş biçimlerine göre, özellikle erkek figüründe sakalın tek tek lüleler şeklinde olması, figürlerin yanaklarınıın tombul ve ağızlarının hafif açık gösterilmesi detaylarına dayanarak Orthmann (1971: 87, 373, 527) eseri Maraş'ın III. stil grubuna dahil ederek Sph. III (MÖ 700-600)'e tarihlendirilmektedir. Bonatz ise (2000: 19) buluntunun yüzeyindeki tasvirleri 2b[342] tipine dahil ederek eseri yak. MÖ 825-700'e tarihlendirmiştir.

8. 1. 4. 1. 41. Maraş C24

C24 numaralı stel Kahramanmaraş ili, şehir merkezinden bulunmuştur (Bonatz 2000: 18). Eser tepe kısmı yuvarlatılmış dörtgen formdadır ve sol tarafında kırıklar mevcuttur (Bonatz 2000: Taf. XII.C24).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde arkalıklı sandalyede karşılıklı oturan bir kadın ve bir erkek figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 510) (Bonatz 2000: 36, Taf. XII.C24). Bununla birlikte stel yüzeyindeki tasvirler ve detaylar oldukça aşınmıştır. Stel yüzeyindeki aşınma nedeniyle her iki figürdeki detaylar belirgin değildir.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafındaki erkek figürü, arkalıklı, yatay ve dikey kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Yüzü tamamen tahrip olmuştur. Saçı omzuna inmektedir. Dikdörtgen biçimli sakalı da muhtemelen göğsünde sonlanmaktadır. Uzun elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Dirsekten kıvırdığı sağ kolu göğsü üzerine getirilmiştir ve sağ elinde, muhtemelen, yayvan bir içki kabı tutmaktadır (Bonatz 2000: Taf. XII.C24).

[342] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.

Sahnenin sağ tarafında betimlenen kadın figürünün yüzü erkek figürüne bakmaktadır. Kadın figürü de arkalıklı, yatay ve dikey kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Yarım yuvarlak başlığının üzerinden geçen örtüsü, sol omuz, sol kolu kapatacak biçimde, dizlerini açıkta bırakarak vücudunu sarmaktadır. Örtünün kenarı bezelidir; ancak bunun bordür mü ya da kısa saçak mı olduğu anlaşılamamaktadır. Kavisli burnu iridir ve onun dışında herhangi bir yüz detayı belirgin değildir. Belindeki nervürlü kemerin iki sırası korunmuştur. Dirsekten kıvırdığı sol kolu örtünün altında gizlenmekle birlikte dirsek hattı belli olmaktadır. Göğsü üzerinde ki açıkta duran eliyle çift iğ benzeri iki nesne vardır. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ eliyle yayvan bir içki kabımı tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmağın karşısındaki parmaklar kapalıdır ve yayvan kap parmak uçlarına yerleştirilmiştir. İki figürün arasında, dizlerinin hemen aşağısındaki bölümde, iğden eğrilen ipliklerin içine dolduğu bir kutu (?) yer almaktadır (Bonatz 2000: Taf. XII.C24).

Erkek ve kadın figürünün arasında, dizlerinin üst kısmı ile ileri uzattıkları dirseklerinin altındaki boş alana bir yemek masası betimlenmiştir. Masanın tablası üzerinde, üst üste üç adet pide görülmektedir; ancak masanın detayları anlaşılamamaktadır (Bonatz 2000: 36, Taf. XII: C24).

Erkek figürünün yukarı kaldırdığı elinde sadece buğday başağı tutması ile Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf. 47c) ve Maraş C50 (Bonatz 2000: Taf. XVIII.C50) numaralı stellerdeki erkek figürleri ile benzerliğe sahiptir.

Kadın figürünün göğsü üzerine getirdiği sol elinde çift iğ tutması ile Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf. 47c), Zincirli B/3 (Orthmann 1971: Taf. 57c) ve Örtülü Steli (Bonatz 2000: Taf. XIII.C26) yüzeyindeki kadın figürlerinin ellerinde tuttuğu nesnelere paraleldir.

Eser yüzeyindeki tasvirleri 2b tipine dahil eden Bonatz (2000: 19, 36) steli yak. MÖ 825-700'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 42. Maraş D/3 (C34)

Maraş D/3[343] numaralı stel Kahramanmaraş'tan çıkmıştır (Bonatz 2000: 19). Eserin büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Stelin en azından üst bölümünün kabartma bant ile çerçeve içine alındığı görülmektedir (Şekil: 511). Korunan ön yüzeyinde, alçak arkalıklı, arkalık ucu dışa kıvrık, volütlü, muhtemelen dikey bacaklı bir sandalyede oturan kadın figürü yer almaktadır. Figür sandalyeye tam olarak yerleşmektedir ve sol dirseğini sandalyenin arkalık ucunun üstüne dayamaktadır. Sol tarafa yönlendirilmiş olarak oturan kadın muhtemelen bir yemek sahnesindedir. Yarım yuvarlak başlıklı figürün başlığın üzerinden geçen örtüsü, sol omzu ve sol kolunu kapatarak dizlerini açıkta bırakacak şekilde vücudunu sarmaktadır. Başın arka tarafında girinti yapan örtünün kenarı kabartma şerit halinde bir sıra bordür ve bu bordüre asılı, kısa dikdörtgen biçimli saçaklar ile sınırlandırılmaktadır. Figürün alnındaki üç sıralı kabartma şerit kulak hizasında sonlanmaktadır. Bu süsleme muhtemelen bir diademi temsil etmektedir. Kavisli burnu iridir ve burun kanadı betimlenmiştir. Burun deliğinin de işlenmiş olduğu görülmektedir. Küçük ve kapalı ağzında ince dudakların ayrımı yatay bir yiv ile vurgulanmaktadır. Dudaklar hafif dışa doğru çekiktir. Alt dudak ve çene yatay yiv ile ayrılmaktadır. Çenesi güçlü ve çene kemiği köşelidir. Burun kökünden başlayan kabartma kaşın ucu kıvrıktır. Su damlası biçimindeki göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Gözün pınarı burnun üstüne yaklaşmaktadır. Dolgun yanaklıdır. Dikey yerleştirilen kabartma kulağın üst yarısı volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Kulağın *tragus*u düğme şeklinde kabartma olarak betimlenmiştir. Basık boynu çok kısa ve dardır. Çene kemiği ve boyun, derin ve geniş bir yiv ile ayrılmaktadır. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi vardır. Belinde üç sıra kalın nervürlü kemer takılıdır. Açıkta kalan sağ omzunun yuvarlatılmış olduğu dikkat çekicidir. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ elinde, dışa çekik ağız kenarlı, gövdesi dikey kabartmalı konik bir içki kabı tutmaktadır. Korunduğu kadarıyla kap, parmakların ucuna yerleştirilmiştir. Sağ elin başparmağının oldukça kalın olduğu görülmektedir. Muhtemelen diğer dört parmak da birbirine yapışık olarak başparmağın karşısında durmaktadır. Örtünün altında kalan sol kolunu ise dirsekten kıvırarak verev pozisyonda göğsü üzerine getirmiştir. Göğsü üzerinde duran açıktaki sol el yumruk şeklinde kapalıdır. Duruş yönü doğru olan elde başparmak diğer parmakların üzerinde ve büyük boyutludur. Tüm parmaklar yivlerle

[343] Bonatz (2000: 19, 36) steli C34 numarası ile tanıtmıştır.

birbirinden ayrılmaktadır. Figürün önündeki masanın kavisli tek bacağı ve dikdörtgen tablasının bir bölümü korunmuştur. Masanın üzerinde üst üste üç pidenin olduğu kalıntılardan anlaşılmakla birlikte pidenin üzerinde başka yiyeceklerinin olup olmadığı anlaşılamamaktadır (Orthmann 1971: 86, 370, Taf. 48e; Bonatz 2000: Taf. XIV.C34).

Kadın figürünün başındaki şapkanın arka taraftaki girintisinin örtünün altından belli olması, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21), Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22), Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı steller yüzeyindeki figürlere benzemektedir. Alnının üzerindeki üç sıralı ince kabartma şeridin olduğu diadem ya da bandın paralelleri, Maraş B/20 (Orthmann 1971: Taf. 46b), Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22), Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı steller yüzeyindeki kadın figürlerinin alınlarında vardır. Kadın figürünün oturduğu alçak arkalıklı, arkalık ucu volütlü sandalye, Karaburçlu Steli (Orthmann 1971: Taf. 14d), Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48) Stelleri'ndeki figürlerin oturduğu sandalyelere benzemekle birlikte arada fark da vardır. Bu fark, Maraş D/3 Steli'nde kadın figürü sandalyeye tam olarak yerleşmişken, paralellik kurulan diğer sandalyelerde oturan figürler sandalyelere tam olarak yerlememişlerdir. Sırtları ve sandalyelerin arkalık bölümleri arasında boşluk kalmıştır.

Orthmann (1971: 375) ve Bonatz'a (2000: 36) göre tam bir yemek sahnesini içeren stelin sadece kadının olduğu bölüm korunmuştur. Eserin yüzeyinde tasvir edilen kadın figürünün işleniş tarzını Maraş'ın II. stil grubuna dahil eden Orthmann (1971: 86, 528) buluntuyu Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Stel yüzeyindeki tasvir Bonatz (2000: 19, 36) tarafından ise 2b[344] tipine dahil edilerek buluntu yak. MÖ 875-800'e tarihlendirilmiştir.

[344] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.

8. 1. 4. 1. 43. Maraş B/21 (C63)

Maraş B/21[345] numaralı eser Kahramanmaraş'tandır (Bonatz 2000: 22). Eserin büyük bir bölümü kırıktır (Przeworski 1936: Pl. X.1; Bonatz 2000: Taf. XXI: C63). Buluntunun korunan kısmında sol tarafa yönlendirilmiş, yüksek arkalıklı süslü bir sandalyede oturan kadın figürünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 512) (Orthmann 1971: 368, 373, Taf. 46f; Bonatz 2000: 43, Taf. XXI: C63).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağ tarafındaki kadın figürü, yüksek arkalıklı (?), dikey bacaklı, tek yatay kayıtlı sandalyede oturmaktadır. Sandalye, üç sıralı, muhtemelen hasır örgüsünü betimleyen bezeklidir. Yandan gösterilen sandalyenin oturma tablasının altında, üç tane, olasılıkla hasırın uçları görülmektedir. Kadın figürü sandalyeye tam olarak yerleşmektedir ve arada hiç boşluk kalmamıştır. Figürün baş kısmı kırık ve eksiktir ancak diğer stellerden bilindiği üzere figürün başı üzerinden geçen örtüsü, sol omzu, sol kolunu kapatarak aşağı inmekte, dizlerini açıkta bırakacak şekilde vücudunu sarmaktadır. Örtünün kenarı kısa, dikdörtgen biçimli saçaklarla sınırlandırılmaktadır. Belinde dört sıra kalın nervürlü kemer vardır. Figürün yukarı kaldırdığı sağ kolu kısa betimlenmiştir. İçe doğru kıvrık parmakları ile sadece sap kısmı korunmuş, muhtemelen bir ayna tutmaktadır. Örtünün altında kalan sol kolu el bileğinden itibaren işlenmiştir. Cepheden tasvir edilen el, açık olarak sol dizinde durmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Parmak araları derin yivlerle vurgulanmıştır ve parmak boğumları ile tırnaklar da betimlenmiştir (Orthmann 1971: 368, 373, Taf. 46f; Bonatz 2000: 43, Taf. XXI: C63).

Oturan figürün dizlerinin önünde kadına doğru yönlendirilmiş küçük boyutta bir erkek figürü tasvir edilmiştir. Saçları kısa ve dalgalıdır. Alnının üzerinden geçen ince kabartma bant başını sarmaktadır. Yüz hatları belirgin olmasa da kabartma kulağının dik olarak yerleştirildiği görülebilmektedir. Boynu betimlenmese de ensesi işlenmiştir. Başı ön taraftan direkt sol omzuna oturmuş izlenimi vermektedir. Oval görünümlü çene konturu derin kavisli yiv ile sağlanmıştır. Yuvarlak yakalı elbisesi uzun ve düzdür. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde bir kuşu bacaklarından kavramaktadır. Kuşun gagası oldukça uzundur. Başı yuvarlatılmıştır. Gözü yuvarlak çukurluk şeklinde

[345] Bonatz (2000: 22, 43) steli C63 numarası ile tanıtmıştır.

betimlenmiştir. Kuş uzun boyunludur. Gövdesinin alt sınırı betimlenmiştir. Bacaklar birbirine paralel iki kabartma hat ile vurgulanmıştır. Kuşun bu görünümü leylek ya da balıkçıl olma ihtimalini güçlendirmektedir. Erkek figürü dirsekten kıvırdığı sağ kolunu ileri doğru uzatarak, sağ elini oturan kadının bacağına cepheden gösterielecek biçimde koymuştur. Elin duruş yönü doğrudur. Parmak araları yivlerle betimlenmiştir. Küçük boyutlu erkek figürün başının üzerine gelecek şekilde üzerinde yiyecekler olan bir yemek masası işlenmiştir. Hafif kavisli bacakları olan masa, tek yatay kayıtlıdır. Masanın tablası oldukça ince betimlenmiştir ve üzerinde, korunduğu kadarıyla, üst üste üç adet pide görülmektedir (Orthmann 1971: 368, 373, Taf. 46f; Bonatz 2000: 43, Taf. XXI: C63).

Yukarıda tanımlanan eser Orthmann (1971: 373, 527) tarafından Maraş'ın III. stil grubunda değerlendirilerek Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirilmektedir. Stel Bonatz (2000: 22, 42-43) tarafından ise 4.[346] tipe dahil edilmiş olup yak. MÖ 825-700'e tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 1. 44. Maraş B/20 (C62)

Maraş B/20[347] numaralı stel Kahramanmaraş'ın Yörükselim ilçesinde, C42 numaralı stel ile birlikte bulunmuş olup, 1962 yılında Hasan Özgömeç adlı bir şahsın Sanayi sitesindeki deposunda ele geçirilerek müzeye nakledilmiştir (Kalaç 1964: 182-183; Bonatz 2000: 22).

Stel kaba dikdörtgen formdadır (Kalaç 1964: 182-183, Pl. XA; Bonatz 2000: Taf. XXI: C62). Ön tarafındaki geniş yüzeyinde bir yemek masasının iki tarafında kadın, erkek ve çocuktan oluşan üçlü bir ailenin olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 513) (Orthmann 1971: 368, Taf. 46b; Darga 1992: 313, Res. 300). Figürler yüksek kabartma tekniğinde işlenmiş olmakla birlikte, derin bir niş içerisinde tasvir edilmişlerdir.

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında betimlenen kadın figürü, dışa doğru eğime sahip yüksek arkalıklı, dikey bacaklı ve yatay tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Kadın figürü sandalyeye tam olarak yerleşmiştir. Başında

[346] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuk tasviri.
[347] Bonatz (2000: 22, 42-43) steli C62 numarası ile tanıtmıştır.

yarım yuvarlak bir başlık vardır[348]. Başlığın üzerinden geçen örtü, sağ omzu, sağ kolunu kapatarak dizlerini açıkta bırakmak suretiyle vücudunu sarmaktadır. Örtünün kenarı kısa dikdörtgen biçimli saçakla sınırlandırılmaktadır. Etek ucu ise kabartma bant şeklinde bordüre asılı kısa dikdörtgen biçimli saçaklar ile sonlanmaktadır. Kadının alnında, iki sıra nervürlü diadem benzeri bant vardır. İri burnu kavislidir. Burun kanadı betimlenmiştir. Sıkıca kapalı ağzında etli dudakları yatay yiv ile ayrılmaktadır. Üst dudak hattı dalgalıdır. Alt dudak ve çene ayrımı ise derin, yatay bir yiv ile sağlanmaktadır. Kısa ve etli çenesi vardır. Çene kemiği köşeli işlenmiştir. Burun kökünden başlayan kabartma kaş yay şeklindedir ve kulağa kadar uzanmaktadır. Diğer kaşında uç kısmı betimlenmiştir. Cepheden tasvir edilen göz badem şeklindedir. Kabartma göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun kemiğine dayanmaktadır. Elmacık kemiği hafif çıkıktır. Kabartma kulağı hafif verev yerleştirilmiştir. Kulağın üst yarısı alnından geçen vervürlü bantın üzerine taşmaktadır. Boynu kısa ve kalındır. Ensesi de betimlenmiştir. Çene kemiği ve boyun ile ensesi derin yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Düz yakalı elbisesi uzundur. Belinde üç sıra kalın nervürlü kemer takılıdır. Başından geçen örtünün altında kalan sağ omzu orantısız bir şekilde yukarıda betimlenmiştir. Sol omzu yuvarlatılmıştır. Sağ kolunu dirsekten bükerek göğsü üzerinde getirmiştir. Sağ eliyle bir iğ[349] kavramaktadır. Elin duruş yönü doğrudur; ancak başparmak önde betimlenmiştir. Tüm parmaklar yatay yivlerle ayrılmaktadır. Sol kolunu karşısında duran erkek çocuğunun beline sarmıştır ve eli çocuğun sol omzu üzerine durmaktadır. Elin duruş yönü doğru olmakla birlikte abartılı bir şekilde büyük tasvir edilmiştir. Parmaklar yatay ve derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kadın figürünün ayaklarında burun kısmı yukarıda katlanmış, topuk bölümü verev yiv ile belirtilmiş, önden bağlamalı ayakkabılar giymektedir (Kalaç 1964: 182-183, Pl. XA; Orthmann 1971: 368, Taf. 46b; Darga 1992: 313, Res. 300; Bonatz 2000: 43, Taf. XXI: C62).

Erkek çocuk, perspektifteki yanlışlık nedeniyle yemek masasına basar şekilde gösterilmiştir. Kısa boylu işlenen çocuğun başı profilden, gövdesi cepheden ve ayakları profilden betimlenmiştir. Çocuğun başı anneye dönük olarak tasvir edilmiştir. Başında tepe kısmı çıkıntılı konik bir başlık vardır. Başlığın alt kenarında bir sıra rozet motifi

[348] Orthmann (1971: 86) kadın figürünün başlıksız olduğunu belirtmektedir.
[349] Orthmann (1971: 368) kadının sağ elinde nar tuttuğunu ifade etmektedir.

görülmektedir. Başlığn altından geçip alnını ve başını saran çentikli bir bant mevcuttur. İri burnu kavislidir. Burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında dudaklar etlidir. İki dudak yatay yiv ile ayrılmaktadır. Üst dudak ve alt dudak hattı da yatay yivlerle belirginleştirilmiştir. Dar çenesi etlidir ve çene kemiği köşelidir. Burun kökünden başlayan kabartma kaşı yay biçimlidir. Cepheden tasvir edilen badem biçimli gözü üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Kabartma kulağı hafif verev şekillendirilmiştir. Kulak detayları, belki aşınma nedeniyle, belirgin değildir. Boynu kısa ve kalındır. Ensesi de tasvir edilmiştir. Ense ve kulak hattı yiv ile ayrılmaktadır. Çene kemiği ve boyun arası da derin ve geniş yiv ile gösterilmektedir. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin etek uçları yatay tek sıra kabartma hat ve bu hatta asılı kısa dikdörtgen biçimli saçaklarla sınırlandırılmaktadır. Beli dar bir kemerle sıkılmıştır. Düz kemer üstten kalın ve yatay bir kabartma bant ile sınırlandırılırken alt konturu yatay yiv ile belirlenmiştir. Dirsekten kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ eli saygı anlamında yumruk şeklindedir. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların yukarısında betimlenmiştir ve tüm parmak araları yivlerle belirginleştirilmiştir. Erkek çocuğunun sol kolu kadının sol eli altında görülmemektedir. Göğsü üzerinde tuttuğu sol eli de yumruk şeklindedir. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmakların yukarısında tasvir edilmiştir. Parmak ayrımları derin yivlerle sağlanmıştır. Ayaklarında burun kısmı yukarıda katlanmış, topuk bölümü verev yiv ile gösterilmiş, önden bağlamalı ayakkabılar vardır (Kalaç 1964: 182-183, Pl. XA; Orthmann 1971: 368, 373, Taf. 46b; Darga 1992: 313, Res. 300; Bonatz 2000: 43, Taf. XXI: C62).

Figürlerin arasındaki yemek masasının bacakları kavislidir. Dikdörtgen biçimli tablasının iki kenarı da hafif yukarı kalkıktır. Masanın üzerinde üst üste iki adet pide ve onun da üzerinde üç adet köfte (?) görülmektedir.

Yemek masasının diğer tarafına, yüzü ikili figüre dönük ve ayakta duran yetişkin bir erkek figürü tasvir edilmiştir. Figürün başında yarım yuvarlak bir başlık vardır ve hemen altından geçen kabartma şerit başını sarmaktadır. Başlığın altından çıkan kıvırcık saçı ensesinde kabarıklık meydana getirmektedir. İri burnunun üst kemiği alın ile aynı hattadır. Kapalı ağzında dudakları etlidir. Özellikle üst dudak oldukça kalın

betimlenmiştir. İki dudak arası dalgalı yiv ile ayrılmaktadır. Üst dudak ve burun ayrımı kavisli yiv ile sağlanmıştır. Alt dudak ve çene ayrımı da dalgalı yatay yiv ile belirtilmiştir. Burun kemiğine dayanan kabartma kaş yay biçimlidir. Kaşın burna yakın bölümü inceyken kulağa doğru kalınlaşmaktadır. Cepheden tasvir edilen iri badem şeklindeki göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Yanağı dolgundur. Kabartma kulağı hafif verev yerleştirilmiştir. Kulağın üst yarısı başlığın üzerine taşmaktadır. Çenenin altından başlayan sakal yüzün belirli bir kısmını kaplayarak, dört dikey ve üç katlı spiral buklelerden meydana gelmek suretiyle dikdörtgen şeklinde aşağı inmektedir. Boynu betimlenmemiştir; ancak ensesinin küçük bir bölümü işlenmiştir. Baş ön taraftan sağ omza oturtulmuştur. Düz yakalı kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Elbisenin kısa kolunun kenarı kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Etek uçları da ince kabartma banta asılı, yaklaşık kare şekilli saçaklar ile sonlanmaktadır. Figürün belinde, üsten ve alttan yatay kabartma bant ile sınırlandırılmış, düz ve dar bir kemer takılıdır. Yuvarlatılmış sağ omzu hafif yukarıdayken, daha düz ve uzun olan sol omzu ise daha aşağıda tasvir edilmiştir. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak yukarı doğru kaldırmaktadır. Sağ elinde, başparmak ve karşısındaki kapalı dört parmağın arasında yer alan “V” biçimindeki boşluğa konik formda içki kabı oturtulmuştur. Başparmak diğer parmaklara göre kalındır. Tüm parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Figürün elinde tuttuğu kap ile el hattı yiv ile ayrılmaktadır. Kabın ağız kenarında da tırnak bezemenin olduğu görülmektedir. Vücuduna kapalı olarak, dirsekten büktüğü sol kolunu göğsü üzerine uzatmaktadır. Göğüs üzerinde duran sol elinde de bir nense tutmakla birlikte nesnenin ne olduğu anlaşılamamaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak tutulan nesnenin arkasında betimlenmiştir. Kapalı parmaklar derin yatay yivler ile birbirinden ayrılmaktadır. Erkek figürü ayaklarına burun bölümü yukarıda katlanmış, topuk kısmı verev yiv ile belirlenmiş, önden bağlamalı ayakkabılar giymektedir (Kalaç 1964: 182-183, Pl. XA; Orthmann 1971: 86, 368, 373-375, 377, Taf. 46b; Darga 1992: 313, Res. 300; Bonatz 2000: 43, Taf. XXI: C62).

Erkek figürünün yarım yuvarlak başlığı ve saç işlenişinin benzerleri, Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i) numaralı stelde, Maraş B/3 (Orthmann 1971: Taf. 44c) numaralı ortostat yüzeyinde betimlenmiş olan figürde, Maraş B/8 numaralı stel

yüzeyindeki erkek figüründe (Orthmann 1971: Taf. 44g), Maraş C/4[350] (Orthmann 1971: Taf. 47e) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) numaralı stellerdeki figürlerde görülmektedir. Bu figürün yukarı kaldırdığı elinde konik içki kabını tutuş şekli, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ve Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a)'deki figürlerine benzemektedir.

Kadın figürünün başlığı, başından geçen örtüsü ve alnındaki üç nervürlü bant, Maraş D/3 (Orthmann 1971: Taf. 48e), Maraş C22 (Bonatz 2000: Taf. XII.C22) ve Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı stellerdeki kadın figürlerinde mevcuttur. Söz konusu figürün bir elini önündeki çocuğa sarması Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d)'de oturan kadının yanındaki kız çocuğunun omzuna elini atmasıyla, Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d)'te kadının çocuğuna sarılmasıyla paraleldir.

Ayaklarındaki ayakkabılar, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a)'deki erkek figürünün ayakkabılarına, Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) ve Maraş C/7 (Orthmann 1971: Taf. 47h)'deki figürlerin ayakkabılarına benzemektedir.

Bu eseri, yüzeyindeki figürlerin yüz, sakal ve saç işlenişleri açısından ve kıyafet özelliklerine göre Maraş'ın II. stil grubuna dahil eden Orthmann (1971: 86, 88-89, 526) buluntuyu Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Bonatz (2000: 22, 42-43) ise stel yüzeyindeki tasvirleri 4.[351] tipe dahil ederek eseri yak. MÖ 875-800'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 45. Maraş C/1 (C60)

Maraş C/1[352] numaralı stelin Kahramanmaraş'tan olduğu öngörülmektedir (Bonatz 2000: 22). Eser düzensiz dörtgen biçimlidir, sol alt köşesi tamamen kırıktır ve sağ tarafında da sonradan birleştirilen kırıklar mevcuttur (Bonatz 2000: Taf. XXI: C60).

[350] Söz konusu steldeki figürün başlığın altından çıkan saç işlenişi farklıdır (Orthmann 1971: Taf. 47e).
[351] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuk tasviri.
[352] Bonatz (2000: 22, 42) steli C60 numarası ile tanıtmıştır.

Ön taraftaki geniş yüzeyinde baba, anne ve kız çocuktan oluşan bir aile üçlüsünün olduğu yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 514) (Orthmann 1971: 368, Taf. 47d; Genge 1979: 92, 117, Abb.120).

İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sol tarafında, orta yükseklikte arkalıklı, arkalık bölümü dışa eğimli, dikey bacaklı ve tek kayıtlı sandalyede oturan bir erkek figürü yer almaktadır. Figür sandalyeye tam olarak yerleşmemiştir. Bel kısmı ile sandalyenin arkalığı arasında boşluk bulunmaktadır. Figürün üst kısmı, iki kat spiral buklelerden meydana gelen saçları alın üzerşnden geçen ve başını saran kabartma şerit bant ile sıkılmaktadır. Bantın altından çıkan dört dikey sıralı tel tel gösterilen saçları omuz üzerinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Dar alınlı olan figürün burnu kemerlidir ve üst kısmı da kabartma hat ile gösterilmiştir. Burun kanadı betimlenmiştir. Sıkıca kapalı ağzında dudakları dolgundur. İki dudak arası dalgalı yiv ile ayrılmaktadır. Üst dudak konturu geniş ve derin yiv ile belirlenmiştir. Alt dudak ve çene arası da kavisli bir yiv ile vurgulanmaktadır. Kaşı kabartma tekniğinde ve kavisli betimlenmiştir. Göz oldukça derin bir çukur içerisinde gösterilmektedir. Kabartma tekniğinde betimlenen göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Bu kontur çentiklerle süslenmiştir. Bu da olaslıkla kirpikleri temsil etmektedir. İkinci kaşın başlangıcı da işlenmiştir. Kabartma kulak büyüktür. Kulağın üst kısmı bantın üzerine taşmıştır. Kulak memesi aşağı doğru hafif uzatılan kulakta tragus da kabartma düğme şeklinde betimlenmiştir. Kulağın önünden inen spiral bukle halideki saç, figürün yanağının bir bölümünü ve çenesini sararak aşağı doğru inen sakal ile birleşmektedir. Üç katlı spiral bukleli sakal, çene altından itibaren iki taraftan daralarak, dikey üç sıra biçiminde göğüste sonlanmaktadır. Boynu işlenmemiş; ancak ensesi betimlenmiştir. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Yakası ve kol kenarları, kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Etek ucunda ise kabartma banta asılı dikdörtgen biçimli saçaklar yer almaktadır. belinde üstten ve alttan kabartma şerit bant ile sınırlandırılmış dar ve düz bir kemer vardır. Kemerde sağ taraftan bele takılan püskülün sık yivleri üstten gösterilmektedir. Uzun püskül de dizlerden aşağı doğru sarkmaktadır ve püskülü meydana getiren hatlar tek tek işlenmiştir. Figürün sol omzu yuvarlak ve yukarıda; sağ omuz ise düz ve daha aşağıdadır. Vücudunda yapışık olacak şekilde dirsekten kıvırdığı sağ kolunu göğsü üzerine verev getirmektedir. Göğsü üzerinde duran sağ eliyle de konik

bir içki kabını[353] tutmaktadır. Kap, figürün başparmağı ve karşısındaki kapalı duran iki parmağı arasındaki yaklaşık "V" şeklindeki boşluğa oturtulmuştur. El ile içki kabının ayrımı derin yiv ile sağlanmıştır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak ve karşısındaki iki parmakta eklem yerleri yukarı doğru kalkık olduğu için kabı sıkarak tuttuğunu göstermektedir. Parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır ve kabın ağzı parmakların arasında verev durmaktadır. Figürün tırnakları da betimlenmiştir. Dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sol elinde ise şematik betimlenmiş olan bir başak tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Önden geçirilen başparmak diğer kapalı parmakların yukarısındadır. Tüm parmaklar birbirinden derin yivlerle ayrılmaktadır. Figürün sağ kolu daha ince ve sol kol daha kalın olup yuvarlatılmıştır. Ayaklarında, burun kısmı yukarıda katlanmış, topuk bölümü birbirine paralel verev hatlarla belirginleştirilmiş, önden bağlamalı ayakkabılar vardır (Orthmann 1971: 368, 374, Taf. 47d; Genge 1979: 92, 117, Abb.120; Darga 1992: 319-321; Bonatz 2000: 42, Taf. XXI: C60).

Erkek figürünün dizlerinin önünde dikdörtgen tablalı, çapraz bacaklı, toynaklı ayaklı bir masa vardır. Masanın üzerinde, sağda ve solda iki dizi halinde, üst üste üçer adet pide var. Sağdaki pidelerin üzerinde üst üste iki adet ekmek dilimi mevcuttur. Ortada konik ayaklı, çan biçimli gövdeli bir kadeh, kadehin solunda da bir kuru bulunmaktadır (Orthmann 1971: 368, 374, Taf. 47d; Genge 1979: 92, 117, Abb.120; Darga 1992: 319-321; Bonatz 2000: 42, Taf. XXI: C60).

Masanın diğer tarafında bir kadın figürü orta yükseklikte arkalığı olan, arkalık bölümü dışa doğru eğimli, dikey bacaklı, yatay tek kayıtlı bir sandalyede oturmaktadır. Figür sandalyeye tam yerleşmemiştir. Sandalyenin arkalığı ve kadının sırtı arasında boşluk vardır. Başında yarım yuvarlak bir başlık bulunmaktadır. Başlığın üzerinden geçen ince örtü, sol omzu ve sol kolunu kapatarak düz bir şekilde sandalyenin oturma yerine inmektedir. Kenarları kısa dikdörtgen biçiminde saçaklı örtü ensede bir girinti oluşturmaktadır ve sol kolun hatları da örtünün altından görülebilmektedir. Figürün alnında, örtünün üzerinden geçen ve alın bölümünde güneş motifi olan bir bant ya da diadem bulunmaktadır. Alın ile birleşen burnu uzundur. Burnun üst kısmı kabartma hat ile belirlenmiştir ve burun kanadı işlenmiştir. Sıkı kapalı ağzı küçük olmakla birlikte

[353] Orthmann (1971: 368) söz konusu içki kabının tanımlanamayan bir nesne olduğunu belirtmektedir.

dudakları incedir. İki dudak arası yatay yiv ile gösterilmiştir. Üst dudak ve burun arası dalgalı yiv ile ayrılmıştır, alt dudak ve çene arası ise derin bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Dar çenesinin ucu hafif dışa çekiktir. Çene konturu köşelidir. Erkek figüründe olduğu gibi, kabartma tekniğinde betimlenen kaşı kavislidir. Gözü de erkek figüründe olduğu gibi oldukça derin bir çukur içerisinde betimlenmiştir. Kabartma tekniğinde işlenen göz, üstten ince kabartma şerit ile alttan ise yiv ile konturlanmıştır. Gözün alt konturu dışa doğru köşelendirilmiştir. Dolgun yanaklıdır. Kabartma tekniğinde betimlenen kulak hafif verevdir. Kulak detayları işlenniş ve kulak deliği gösterilmeye çalışılmıştır. Kulaktaki *tragus* da kabartma düğme şeklinde işlenmiştir. İçe basık bounu oldukça kısadır. Düz yakalı elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Elbisenin belden aşağı bölümü dikey pilelidir ve etek ucu yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Belinde altı (?) sıra nervürlü kalın kemer takılıdır. Bu figür sağ kolu ile önünde ayakta duran kız çocuğunun omzuna sarılmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Cepheden betimlenen elde parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Dirsekten göğsüne doğru kıvırdığı sol kolunun hatları örtünün altından belli olmaktadır ve elinde çift iğ[354] tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak arkadan geçmektedir ve diğer parmaklardan büyüktür. Tüm parmaklar yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kadının sağ kolu, önündeki kıza sarıldığı için, diğer koluna oranla oldukça uzundur. Kadının sağ ayağının ön bölümü, önünde duran kız çocuğunun geride duran sol ayağının arkasında kaybolmaktadır. Diğer ayağı ise tam görülmektedir ve ayaklarında burun bölümü yukarıda katlanmış, topuk kısmı birbirine paralel verev hatlarla belirginleştirilmiş, önden bağlamalı ayakkabılar mevcuttur (Orthmann 1971: 368, 374, Taf. 47d; Genge 1979: 92, 117, Abb.120; Darga 1992: 319-321; Bonatz 2000: 42, Taf. XXI: C60).

Sandalyede oturan kadın figürünün önündeki kız çocuğu ayakta durmaktadır. Kız çocuğunun kıyafeti anne tasvirinin kıyafetine benzemektedir. Başında yarım yuvarlak bir başlık vardır. Başlığın üzerinden geçen kenarları kısa saçaklı örtü iki uçtan beldeki kemerin altına sokulmuştur. Alnında kulağına kadar uzanan dilimlerden meydana gelen bezeme mevcuttur. Bu ya kız çocuğunun saçlarını temsil etmektedir; ya da başlığın kenarından sarkan süslemedir. Alnı ile birleşen burnu hafif kavislidir ve üst kısmı

[354] Orthmann (1971: 368) oturan kadın figürünün elinde çift haşhaş tuttuğunu belirtmektedir.

kabartma hat ile gösterilmiştir. Burun kanadı işlenmiştir. Kapalı ve küçük ağzında dudaklar incedir. Üst ve alt dudak ayrımı derin yatay bir yiv ile gösterilmektedir. Kısa çenesinin ucu dışa çekiktir. Çene kemiği köşelidir. Kaşı kabartma tekniğinde betimlenen kaşı erkek figüründe olduğu gibi kavislidir. Benzer şekilde göz oldukça derin bir çukur içerisinde betimlenmiştir. Kabartma tekniğinde tasvir edilen göz, üstten ve alttan ince kabartma şerit ile konturlanmıştır. Kabartma betimlenne kulağı oldukça iridir ve verev işlenmiştir. Kulağın detayları betimlenmiş, kulak memesi uzatılmıştır. *Tragus* kabartma düğmedir. Kulağında üç sallantılı küpe takılıdır. İçe basık boynu kısadır. Düz yakalı, kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Kol kenarları kabartma şeritlerle sınırlandırılmıştır. Elbisesinin belden aşağı bölümü dikey pileldir ve etek ucunda yatay yiv mevcuttur. Kız çocuğunun belinde beş sıra nervürlü kemer takılıdır. Yukarıda duran sağ omzu üzerinde kadının eli vardır. Sol omzu daha aşağıda ve yuvarlatılmıştır. Yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde çift volütlü ayna tutmaktadır ve bileğinde bilezik görülmektedir. Aynayı tutuş yönü ve şekli doğrudur. Başparmak önden geçirilmiştir ve diğer parmakların yukarısında durmaktadır. Avuç çizgisi kısa verev yiv ile gösterilmiştir. Kapalı parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Örtünün altından hatları belli olan sol kolu göğsü hizasında verev durmaktadır ve eliyle üzerinde ip sarılı bir iğ[355] tutmaktadır, iğden sarkan ip ayaklarının dibinde yer alan kenarları süslü kutu içindeki çileyle birleşmektedir. Kız çocuğunun sol elinin de duruş yönü ve şekli doğrudur. Başparmak iğn arkasında betimlenmiştir. Kapalı parmak araları yivlerle vurgulanmıştır. Figürün ayak bileklerinde üç çift halhal takılılıdır ve ayaklarında diğer iki figürde olduğu gibi burun kısmı yukarıda katlanmış, topuk bölümü verev hatlarla vurgulanmış, önden bağlamalı ayakkabılar vardır (Orthmann 1971: 144, 276, 368, 373-375, 377, Taf. 47d, 74d; Genge 1979: 92, 117, Abb.120; Darga 1992: 319-321, Res. 301; Bonatz 2000: 42, Taf. XXI: C60).

Bunların dışında erkek figürü ile kız çocuğunun elleri arasındaki boşluğa, yüzeyi yivle bezenmiş olan, aşağı doğru hafifçe genişleyen silindirik bir nesne[356] (?)yerleştirilmiştir. Bu nesnenin üst bölümünde bir ilmek vardır. Bu ilmeğin içinden geçen ipler her iki

[355] Orthmann (1971: 368) ayakta duran kız çocuğunun oturan kadın figüründe olduğu gibi elinde haşhaş tuttuğunu ileri sürmektedir.
[356] Genge (1979: 117), söz konusu bu nesnenin belki de ölü kültüyle alakalı olabileceğini bildirerek soru işaretli olarak merhem kabı olabileceği yorumunu yapmaktadır. Darga (1992) ise bu nesneyi Maraş stellerinde yaygın görülen deri kese (?) olarak tanımlamaktadır.

tarafa doğru uzatılmıştır (Orthmann 1971: 144, 276, 368, 373-375, 377, Taf. 47d, 74d; Genge 1979: 117, Abb.120; Darga 1992: 319-321, Res. 301; Bonatz 2000: 42, Taf. XXI: C60).

Erkek figürünün belindeki kemerden püskül sarkan kıyafeti, Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf. 47c) Stelleri'ndeki figürlerin kıyafetlerinde mevcuttur.

Kız çocuğunun başından geçen örtünün uçlarının kemerin içine sokulması Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h) numaralı steldeki kadının örtüsüne benzemektedir. Çocuğun kulağındaki üç sallantılı küpesi, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C/6 (Orthmann 1971: Taf. 47g), Maraş C19 (Bonatz 2000: Taf. XI.C19), Maraş C20 (Bonatz 2000: Taf. XI.C20) numaralı steller yüzeyindeki kadınların küpeleri ile benzerlikler taşımaktadır. Kız çocuğunun ayak bileklerine takılı halhallar, Tell Halaf Bc/6 (Orthmann 1971: Taf. 13b) heykeli, Maraş A/1 (Orthmann 1971: Taf. 43h), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C59 (Bonatz 2000: Taf. XX.C59), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII. C21), Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) Stelleri'ndeki kadın figürlerinin ayaklarındaki halhallarla benzerliğe sahiptir. Bu figürün elindeki iğden sarkan ipin kutu içine dolması, Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f), Maraş C21 (Bonatz 2000: Taf. XII.C21) ve Maraş C50 (Bonatz 2000: Taf. XVIII:C50) numaralı steller yüzeyinde mevcuttur.

Stel yüzeyinde betimlenen kadın ve kızının elbisesi Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı stel yüzeyindeki kadının elbisesiyle paralellik göstermektedir.

Akurgal (1949: 28-29, 32-33) stel yüzeyindeki tasvirlerde erkek figürünün saç ve sakal işlenişinin Arami özellikler gösterdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte kadın tasvirlerinde elbiselerin etek kısmının pilelerine de dikkat çekmektedir. Akurgal'a (1949: 32-33) göre pileli kıyafetler MÖ 8. yy'da Assurlaşmış ve Aramileşmiş sanat eserlerinde yeniden ortaya çıkmaktadır ve bu değerlendirmeler ışığında eser Akurgal'ın sınıflamasına göre "Geç Hitit Stiline" girmekte olup MÖ 730'lara tarihlenmektedir.

Akurgal daha geç olan yayınında (1966: 119) stelin Aramileşmiş Geç Hitit Üslûbuna dikkat çekerek MÖ 8. yy sonu 7. yy başına tarihlendirmektedir (Akurgal 1966: 119)..

Eser yüzeyindeki tasvirlerde figürlerin incelikle işlenmesi, kadın figürlerinde omuzların, kolların ve dirseklerin örtünün altından da zarif bir şekilde görülmesi, erkek figürde saç ve sakal işlenişinde tek tek şekillendirilen kıvırcık bukleler, saçın ensede ince tel tel gösterilmesi, ellerin daha incelikle işlenmesi gibi özelliklere dayanarak Orthmann (1971: 86-87, 144, 276, 368, 373-375, 377, 527) buluntuyu Maraş'ın III. stil grubunda değerlendirmiş ve steli Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmiştir.

Genge (1979: 117-118) erkek figürünün tasvir edilmesinde, saç ve sakal işlenişinin, kemerinden sarkan püskülün, kız çocuğunun kemerine sıkıştırılmış olan kısa örtüsünün, eğirilmiş ipin içine dolduğu yün kutunun MÖ 9. yy'ın ikinci yarısında görülen özellikler olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte kadın ve kız çocuğunun elbisesinin etek bölümünün dikey pileli olmasının ise daha geç dönem özelliği taşıdığını kaydetmektedir. Bu nedenle de stelin MÖ 800/775'e tarihlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Darga (1992: 320), stel yüzeyindeki tasvirlerde kız çocuğunun elinde tuttuğu aynanın, erkek figüründe ensede toplanan spiral topuzun ve yüz hatlarının güçlü Arami etkisi gösterdiğini belirtmektedir. Bonatz (2000: 22, 42) ise tasvirlerin işlenişine göre buluntuyu 4.[357] tipe dahil ederek yak. MÖ 825-700'e tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 1. 46. Elbistan Karahöyük

Elbistan Karahöyük, Kahramanmaraş ili, Elbistan ilçesi sınırlarında Karahöyük mahallesinde ve Hurman Çayı'nın kenarındadır. Ova seviyesinden 21 m yüksekliğe sahip höyük 450 x 300 m boyutlarındadır (Uysal ve Çifçi 2017: 35).

Elbistan Karahöyük'te ilk kazıların sondaj niteliğinde 1900'lü yılların başında Grothe tarafından yapıldığı bildirilmiştir (Grothe 1911; von der Osten 1930: 115). Höyüğün yamaçlarından tarlalarda kullanılmak üzere sürekli toprak çekilmesi nedeniyle

[357] 4. Tip: İki ya da tek figürlü yemek sahnesinde oturan kadın figürünün sarıldığı çocuk tasviri.

yerleşimde büyük tahribatlar meydana gelmiştir. Bu sebeple 1947 yılında T. Özgüç ve N. Özgüç tarafından kazı çalışması yapılmıştır (T. Özgüç 1948: 226-237; Özgüç ve Özgüç 1949). 2015 yılında Kahramanmaraş Müzesi başkanlığında ve B. Uysal danışmanlığında başlatılan kazılar günümüzde de devam etmektedir (Uysal ve Çifçi 2017: 35-46).

Yapılan çalışmalar sonucunda höyükte 6 tabakanın varlığı tespit edilmiştir. 1. Tabaka: Roma Dönemi, 2-5 Geç Hitit Dönemini içeren Demir Çağı ve 6. Tabaka Hitit İmparatorluk Dönemi sonlarıdır (T. Özgüç 1948: 230-231; Özgüç ve Özgüç 1949: 20-21, 34-36; Uysal ve Çifçi 2017: 36).

1947 yılı kazısında, ait olduğu tabakanın açık hava kutsal alanında *in situ* durumda, kaidesi ile birlikte dikili bir stel açığa çıkarılmıştır (Şekil: 515). Eserin ön yüzeyi doğu tarafına bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Ön tarafında sunuların yapılacağı libasyon esnasında kullanılan içi oyulmuş dikdörtgen biçimli bir taş bulunmaktadır (Şekil: 516) (T. Özgüç 1948: 231, Res. 10; Özgüç ve Özgüç 1949: 22-25, Lev. VIII-X; Woudhuizen 2003: 211).

Stel köşeleri yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen konik formdadır (Şekil: 517). Ön geniş ve iki dar yüzeyi Luvi Hiyeroglifi yazıtlıdır, arka yüzeyi ise işlenmeden bırakılmıştır (Özgüç ve Özgüç 1949: 22-25, Lev. XLIX-LI). Dokuz satırdan oluşan Luvi Hiyeroglifi yazıt *boustrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmıştır (Lev. 164b) (Güterbock 1949: 52-53; Hawkins 1993: 273-279; 2000: 288-295, Pl. 133-134).

Stelin üç yüzeyindeki yazıt da okunmuştur (Hawkins 1993: 273-279; 2000: 288-295; Woudhuizen 2003: 214-215):

A

*"Armananis Pithos adamlarının yöneticisi POCULUM-ti-*67 ülkesinin Fırtına tanrısına bu steli ithaf etti.*
*Büyük Kral, Ir-Tešub (Aritesup) POCULUM-ti-*67 ülkesine geldiği zaman*
ve bu şehri boş buldu (harabe olarak buldu),
ve tahta oturdu (veya: tahtı kurdu)
….. (ve herşeyi bolluk içinde yüceltti)
….. (o (3 değişik tipte asker binasını) duası ile yüceltti)
…. Aldı (oyulmuş kutsal alanda sonsuza dek adama adamıştır).

*…. yerleşti (?), (ve um-*514- mi-ti daha çok sevdi)*
*O (?)POCULUM-ti-*67 ülkesi evleri ve şehirlerini (askeri üslerini) daha iyi düzenledi,*
*POCULUM-ti-*67'nin (ülkesinin) Fırtına Tanrısına layık görüldüm (?) (iyi davrandım)*
ve ben kendimi tanrıya …… yaptım (?) (ve kendim için tanrıya tütsü sunuları yaptım)
*Benim için POCULUM-ti-*67 ülkesinin Fırtına Tanrısına her yerde ….. (?) ile tapınıldı, (sonsuza kadar tapınıldı),*
*ve benim ülkelerimde ben (?) şehirleri POCULUM-ti-*67 ülkesinin Fırtına Tanrısına verdim (adadım),*
(ve) ben (?) kurdum …., (sunu koydum)
…. Tanrı …. (?) benim evimden ben (?) kutladım …. (evimde yağmur tanrısına bir kurban sundum: 1 koyun, 1 kap şarap ve 1 ölçü tahıl.)"

Sağ taraf (B)

*"POCULUM-ti-*67 ülkesinde üç şehir Lukarma, HANTA-*piya (ve) Zu(wa)maka (custos-mala) yönetici tarafından bana veriliyor.*
*Ben *263 TANA-'dan *234 bir ev yaptım*
… ben …(?) yaptım
Aldım ….
Bana karşı herhangi bir anlaşmazlık olmasın,"

Sol taraf (C)

*"Kapılara (?) karşı *293 *469 olmasın! ((Karşıma) herhangi bir kapı, savaş arabası ve *469 olmasın)*
Herhangi bir kişi ya benim evim ya da benim şehrimi TARP- yapsın, (Ama herhangi kimsenin evim üzerinde ya da askeri evim üzerinde basarsa)
*ya da *293 *469 koysun,(ya da savaş arabası ve *469 karşıma çıkarsa)*
*Fırtına Tanrısı, POCULUM-ti-*67 ülkesinin savcısı olsun' (POCULUM-ti-*67 ülkesinin Fırtına Tanrısı ona kızsın)."*

Eserin bulunduğu alan Hitit İmparatorluk Dönemi ev kalıntılarının üzerini kaplamaktadır (Woudhuizen 2003: 211). Dikilitaşın ait olduğu tabakanın yapıları kendisinden 8-10 m uzaklıktadır. Bu nedenle dikili olduğu alan, törenlerin düzenlendiği, kurbanların ve sunuların yapıldığı açık hava kutsal alanı olarak tanımlanmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından kısa bir süre sonra dikilmiş olduğu, kullanımdan kalkınca da itinali bir şeklide özgün durumu korunarak gömüldüğü belirlenmiştir (Özgüç 1948: 231; Özgüç ve N. Özgüç 1949: 24-25). Yumuşak toprakla yapılan gömülme işlemi stelin korunmasında etkili olmuştur (Woudhuizen 2003: 211).

Stelin yüzeyindeki yazıt en eski Luvi Hiyeroglifi yazıtlardan birisidir (Simon 2013: 823).

Buluntunun yüzeyindeki yazıttan da anlaşıldığı üzere, stel Armananis tarafından yerel Fırtına Tanrısı'na ithaf edilmiştir (Hawkins 2000: 288-295; Woudhuizen 2003: 211-224). Hawkins (1995b: 89) ülkenin adı tam anlaşılamamakla birlikte Karahöyük'te muhtemelen bir kült merkezi olabileceğini öngörmektedir. Stelin ait olduğu meydan,

Hitit İmparatorluk Döneminin son yapı katının üzerine kurulmuştur. Bu nedenle buluntu 5. Tabakaya yani Hitit İmparatorluk Dönemi sonrası ilk tabakaya tarihlendirilmiştir (Özgüç ve Özgüç 1949: 24; Woudhuizen 2003: 211). Stel yüzeyindeki yazıtın ilk okumasını yapan Güterbock'a göre (1949: 52-53), eserin tarihlendirilmesi yazı karakterine göre yapılabilmektedir. Söz konusu yazı Geç Hitit Dönemi hiyerogliflerinden eskidir ancak Hitit İmparatorluk Dönemi kadar da eski değildir. Bu nedenle eser tahmini olarak MÖ 1200'den az sonrasına tarihlendirilmektedir (Güterbock 1949: 52-53). Güterbock gibi Nowicki (1981: 251-273) de stel yüzeyindeki yazı karakterine dikkati çekerek Hitit Hiyeroglifi yazısının gelişiminde önemli bir kaynak olduğunu belirterek eserin Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından kısa bir süre sonrasına tarihlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Hawkins de eser yüzeyindeki yazıtın, epikrafik olarak, Geç İmparatorluk Dönemi Hiyeroglifinden, IV. Tudhaliya'nın (EMİRGAZİ, YALBURT) ve II. Šuppiluliuma'nın (NİŞANTAŞ, BOĞAZKÖY-SÜDBURG) yazıtlarından daha gelişmiştir. Bu nedenle MÖ 1200'den biraz daha geç olması gerekmektedir; ancak özellikle Karkamış yazıtlarına göre daha arkaiktir. Bu nedenle tüm paleografik verilerine göre MÖ 12. yy'dan daha geç olmaması gerektiğini de belirtmektedir (Hawkins 1993: 279; 2000: 283, 289). Bu nedenle steli genel bir tarih olarak MÖ 12. yy'a tarihlendirmektedir (Hawkins 2000: 289). Woudhuizen (2003: 211-224) ise "Büyük Kral" ibaresini dikkate alarak Assur kralları ile karşılaştırma yapmak suretiyle buluntuyu, daha dar bir tarih olarak, MÖ 1150'ye tarihlendirmektedir.

Stel yüzeyindeki metinde *POCULUM-ti-*67* Ülkesi'ni ziyaret eden bir "Büyük Kral Ir-Tešub" adı geçmektedir. Stelde adı ve ünvanı geçen "Büyük Kral Ir-Tešub"un kimliği netliğe kavuşmamıştır. Metinden anlaşıldığı kadarıyla Elbistan'ın da beyi olan kral şehre yaptığı ziyaret sonrasında imar faaliyetleri yapılmasını istemiştir.

Hawkins (1993: 275-279); bu Büyük Kral'ın tahtının ne Elbistan'da ne de Malatya'da olmadığını belirtmiştir; çünkü bu bölgede hiçbir zaman bir Büyük Kral'dan bahsedilmemiştir. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Karkamış ve Tarhuntašša kralları boş olan "Büyük Kral" ünvanına sahip çıkmışlardır (Hawkins 1988: 99-108; 2000: 283).

Bununla birlikte yine Hawkins'in (1993: 275-279; 2000: 283) bildirdiği üzere Karahöyük Yazıtı'nın arkaik niteliği Malatya ve Karkamış yazıtlarından ziyade Karadağ-Kızıldağ'daki yazıtlara daha çok benzemektedir. Bu nedenle araştırmacı "Büyük Kral Ir-Tešub"un bir Anadolu Kralı olması gerektiğini öngörmüştür. Hatta bu kralın Kızıldağ-Karadağ, Burunkaya'nın Büyük Kralı Hartapu ile ilişkilendirerek onun soyundan gelmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Hawkins 1993: 275-279).

Simon (2013: 823-828), yapmış olduğu araştırmasında söz konusu Büyük Kralın kimliği ile ilgili çeşitli varsayımlarından sonra, "Ir-Tešub" yazımında belki de bir hata yapılmış olduğuna önemle vurgu yapmaktadır. Geç Hitit Krallarından sadece Karkamış'ta olanlar Tešub ismini kullanmışlardır. Eğer "Ir-Tešub" okuması doğru olsaydı Karkamışta "Inı-Tešub"'tan önce "Ir-Tešub" adında bir Büyük Kralın olması gerekiyordu. O nedenle Simon (2013: 823-828) Karahöyük Yazıtı'ndaki kralın, I. Tiglat-pileser'e haraç veren "Inı-Tešub" isimli Karkamış Kralı olduğunu öngörmüştür ve bu kralın hem Malatya'nın hem de Karkamış'ın Büyük Kralı olması gerektiğini bildirmiştir.

8. 1. 4. 1. 47. Izgın

Izgın Steli 1880 yılında, Kahramanmaraş ili Elbistan ilçesi Izgın köyü mezarlığında ikincil kullanım olarak H. Marden tarafından bulunmuştur (Messerschmidt 1900: 16-17). Söz konusu buluntu alanı Elbistan Karahöyük'ün 5 km güneybatısındadır (Messerschmidt 1900: 16-17; Hawkins 1993: 277). Stel 1897 yılında İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ne ulaştırılmıştır (Messerschmidt 1900: 16-17; Hawkins 2000: 314). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış uzun dikdörtgen biçimdedir (Şekil: 518) (Hawkins 2000: 314, Pl. 153-154, 160). Stelin dört yüzeyi de kabartma tekniğinde Luvi Hiyeroglifi yazıtlıdır. İki geniş yüzeyi B ve D, dar yan yüzeyleri ise A ve C olarak adlandırılmıştır (Hawkins 2000: 314). Stelde iki ayrı yazıt mevcuttur. A, B, ve C yüzeyi "Izgın 1" olarak tanımlanmakla birlikte 16 satırdan oluşan tek metinlik bir yazıt içermektedir; D yüzeyi ise "Izgın 2" olarak tanımlanmakta ve 20 satırdan oluşan ikinci bir metin içermektedir (Hawkins 2000: 314). A, B ve C yüzeylerinde her satır aynı hizadadır ancak D yüzeyinde satır hizası farklıdır. Stelin tüm yüzeylerinde tahribat izleri mevcuttur ve bazı işaretler tamamen silinmiştir.

Izgın 1 ve Izgın 2 yüzeyindeki yazıt aşağıda sunulmaktadır (Hawkins 2000: 315-318):

(IZGIN 1 (B+C+A))

"Ben kahraman Taras (?), Malizi'nin bölge yöneticisi
Babamdan kalan tahta oturduğum zaman
Tarhunzas benimleydi.
Babam[dan ve büyükbabamdan (?) kalan] ülkelerimde sınır üstüne sınır koydum,
ve nehir ülkelerinin üstüne nehir ülkeleri ekledim.
Taita (?) şehrini kurdum,
ve Malizilileri yerleştirdim,
Nehir insanlarını …. YALIYASA- kentlerinde yerleştirdim,
ve PİTHOS.GRYLLUS şehrinde benim otoritemle ….
…. […..
[…….] ekledim (?)
Ve Arnuwantis için kendimi […..
….. tanrılar ….
….] ve biz bir (-)WALI yöneticisi öngörelim (?)
ve hepsiyle birlikte […..
…..
…..
(C,14 … benim sınırlarım ….)
…
[….]bizim otoritemizle o / onlar [….],
ve ona Azamis'i bir hadım (?) köle olarak verdim (?)
Dokuz tanrı onları / (onu) sürekli yükselttiler
ve geyik için …. …."

(IZGIN 2 (D))

"[…..]
ve onları YALIYASA'nın kentlerinde yerleştirdi
O sınırları genişletti,
*Bir yanda …*286 şehrinin sınırlarını ekledi*
ve bu yanda Hiliki (?) şehrinin sınırlarını ekledi
ve ona …..
ve PITHOS.GRYLLUS şehri …."
…..
…..

II.14-15 okunamıyor

"[Onun] ismi [veya] imajı yöneticinin önüne getirilsin
ve Azamis bile – onun yöneticisi için ritüeller yapsın!
Ama [o] silen,
için Fırtına Tanrısı …."

Izgın Steli yukardaki metinde görüldüğü üzere bir zafer ve inşaa yazıtı içermektedir. Her iki yazıtta da Elbistan Ovası'nın Malatyalı bir yönetici tarafından ele geçirilmesi ve kolonizasyonu anlatılmaktadır (Hawkins 1993:278). Hawkins (2000: 315) eserin Malatya yazıtlarına benzediğini ifade etmekte ve steli MÖ 11-10. yy (?)'a tarihlendirmektedir.

8. 1. 4. 2. Osmaniye

Osmaniye'nin şehir olması ile birlikte Domuztepe yerleşimi bu şehir sınırlarına dahil edilmiştir ve bu şehir sınırlarında yer alan Domuztepe yerleşiminde 3 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 1. 4. 2. 1. Domuztepe

Domuztepe, Osmaniye ili Düziçi ilçesi Çerçioğlu köyü sınırlarında yer almaktadır[358]. Ceyhan Nehri'nin doğu yakasında ve nehirden 45 m yüksekliktedir. Yerleşim, konum itibarıyla Karatepe-Aslantaş'ın tam karşısında ve ormanlık alan içindedir. Yakınlarındaki Domuz Gölü nedeniyle bu ismi almıştır. Günümüzde Arslantaş Barajı'nın tam kıyısında olması nedeniyle yamaç kısımları su altında kalmıştır (Çambel ve Özyar 2003: 153).

Domuztepe'ye ilk ziyaret 1947 yılında Th. Bossert ve U. B. Alkım tarafından gerçekleştirilmiştir (Bossert ve Alkım 1947: 14; Alkım 1948: 248). Yerleşimde 1948-1951 yılları arasında U. B. Alkım yönetiminde sondaj şeklinde kazılar yapılmıştır (Alkım 1948: 24; 1950: 520-523). Arslantaş Barajı'ndan etkilenecek olması nedeniyle 1982 yılında H. Çambel tarafından araştırmalar yapılmıştır (Çambel 1983: 160). 1983-1984 yıllarında M. Özdoğan (Çambel ve Özdoğan 1984: 259-272), 1985-1990'da M. A. Işın ve son olarak 1991-2000 arasında J. E. Knudstad yönetiminde araştırmalar yapılmıştır.

Yüzey araştırmaları ve kurtarma kazılarının neticesinde yerleşimde Neolitik Çağ'dan Roma Dönemine kadar bir iskânın olduğu tespit edilmiştir (Alkım 1950: 520-523; 1952: 225-228; Çambel ve Özdoğan 1984: 259-267; Çambel ve Özyar 2003: 153).

8. 1. 4. 2. 1. 1. Domuztepe 3

1947 yılında Th. Bossert ve U. B. Alkım tarafından Domuztepe'ye yapılan ziyaret esnasında keşfedilmiştir (Alkım 1948: 248; 1950: 520-521). Bir stelin alt bölümüdür. Korunduğu kadarıyla dikdörtgen biçimlidir. Üst kısmı kayıp ve eksiktir. Roma döneminde ikincil olarak kullanılmıştır. Araştırmacılar her ne kadar eseri ortostat olarak

[358] Osmaniye il olmadan önce Adana ili Kadirli ilçesine bağlıydı.

tanımlamış olsalar da (Alkım 1950: 520-521), bu parçanın özgün durumunda stel olması gerektiği kanaatindeyiz.

Stelin ön yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş bir grifonun[359] üzerinde, yine sağ tarafa yönelik bir erkek figürü ayakta durmaktadır (Şekil: 519). Çökmüş pozisyonda oturan grifon, kartal başlı, aslan gövdelidir. Baş detayları her ne kadar belirgin olmasa da aşağı doğru kıvrımlanan gagası, badem biçiminde gözü ve arkaya doğru uzatılmış yaprak biçimli kulağı seçilebilmektedir. Başın arkasından çıkan ve ne olduğu tam anlaşılamayan üçgen biçimli bölüm belki de arka taraftaki ikinci kanadı temsil etmekteydi. Grifonun aslan biçimli ve ince yapılı gövdesi arkaya doğru yükselmiştir. Gövdesine paralel olarak uzanan kanadı üç bölümlüdür ve her bölümün içinde kanat tüyleri yatay ve birbirine paralel hatlarla taranmıştır. Yukarı kalkık dik kuyruğunun ucu, dış tarafa bakan kuş başı biçimindedir. Pençeleri oldukça uzun betimlenmiştir. Grifonun üzerinde ayakta duran erkek figürü ayak bileklerine doğru uzanan uzun bir elbise giymektedir. Korunduğu kadarıyla etek kenarı bir sıra bordürlüdür. Bu bordür, boncuk dizisinden oluşmaktadır. Ayaklarında, konç kısımları ayak bileklerine kadar uzanan bir ayakkabı giymiştir. Erkek figürünün sol ayağı baştan çıkan uzun üçgenin üzerine basmaktayken arka taraftaki sağ ayağı uzun kanadın uç ksıma doğru basmaktadır (Alkım 1950: 520-521, Lev. LXX, Res. 18-19). Grifonun üzerindeki erkek figürü tanrı olarak yorumlanmıştır (Alkım 1950: 520-521).

8. 1. 4. 2. 1. 2. Domuztepe 2

Domuztepe'deki 2 numaralı stel, 1982 yılında, yerleşiminin güney yamacında, anıtsal kapı aslanlarını göl alanı dışına çıkartmak amacıyla hazırlanmakta olan rampa çalışmaları esnasında bulunmuştur (Çambel 1983: 160, 417, Res. 8). Eser, tepe kısmı yuvarlatılmış konik formdadır. Arka yüzeyi kavisli olan stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir (Şekil: 520) (Çambel 1983: 160; Çambel ve Özyar 2003: 154-155, Taf. 227; Akman ve Çambel 2007: Res. 10). Tanrının başında boynuzlu bir başlık vardır. Kısa, kemerli bir tunik giymektedir, kemerinde bir kılıç takılıdır. Tanrı, gövdesinin arka tarafında yukarı kaldırdığı sağ elinde çift ağızlı bir balta tutmaktadır ve sol elini hafif yukarı kaldırarak ileri doğru uzatmıştır. Eser tanrının

[359] Alkım (1950: 520-521) grifonu insan başlı sfenks olarak tanımlamaktadır.

dizlerinden itibaren kırıktır (Çambel 1983: 160; Hawkins 2000: 71). Stel MÖ 9-8. yy'a tarihlendirilmektedir (Hawkins 2000: 71).

8. 1. 4. 2. 1. 3. Domuztepe 1

Domuztepe 1 Steli, Adana İli, Karatepe ilçesi Domuztepe yerleşiminde bulunmuştur. İki parça halinde olan ve birleştirilen stelin üst kısmı 1986 yılında güneydoğu yamaçta yapılan çalışmalarda, Roma Dönemine ait bir platformun güneyinde, kapı mil taşının yanında ele geçmiştir (Çambel, Işın ve Sadler 1988: 338-339, Res. 21-22); alt kımı ise 2003 yılı çalışmalarında bulunmuş ancak tam yeri belirtilmemiştir (Çambel 2005: 140). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik biçimlidir ancak en alt bölümü kırık ve eksiktir (Akman ve Çambel 2007: Res. 9). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, en üstte kanatlı güneş kursu ve bu kursun altında sağ tarafa yönlendirilmiş Tanrıça Kubaba'nın tasviri yer almaktadır (Şekil: 521). Tanrıçanın baş ve yüz kısmının aşınma nedeniyle tahrip olduğu görülmektedir. Figürün başının üzerinden geçen kenarları kabartma bantla süslü örtü sağ kolunu gizleyerek aşağı doğru inmektedir. Örtünün altındaki elbisenin belinde yivlerden oluşan enli bir kemer takılıdır ve bu kemerden iki kabartma bant aşağı doğru sarkmaktadır. Tanrıça yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde bir ayna tutmaktadır; sağ kolu örtü altında gizlenmekle birlikte yumruk şeklindeki eli göğsü üzerindedir (Çambel, Işın ve Sadler 1988: 338-340, Res. 21-22; Akman ve Çambel 2007: Res. 9).

8. 1. 4. 3. Adana

Adana ilinde, Adana Müzesi'nde 1 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 1. 4. 3. 1. Adana Müzesi

Stel 2012 yılında Adana Müzesi'ne getirilmiştir (Akdoğan 2013: 14). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafif daralarak inen konik biçimlidir (Şekil: 522) (Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 1).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş olan Fırtına Tanrısı *Tarhunza* tasviri mevcuttur (Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 1, Fig. 1-6). Tanrının başında tek boynuzlu konik biçimli bir başlık vardır, başlığın altından çıkan tek tek

şeritlerle gösterilmiş saçı sağ omzu üzerine kadar uzanmaktadır. Yüz kısmı aşındığı için detaylar belirgin değildir, ancak iri burnu, hafif açık ağzı seçilebilmektedir. Kulağında sallantılı bir küpesi vardır. Tek tek buklelerle gösterilen dikdörtgen sakalı göğsünde sonlanmaktadır. Figür kısa kollu ayak bileklerine kadar uzanan, kenarları saçaklı bir elbise giymektedir ve belinde enli düz bir kemer takılıdır. Sol elini yüzü hizasında kaldırmıştır, stel bu bölümde kırık olduğu için elinde ne tuttuğu belirgin olmamakla birlikte birtakım kalıntılardan basma düzlemine kadar uzanan bir başak demeti (?) tutuyor olmalıdır. Tanrı göğsüne doğru kıvırdığı sağ elinde üzüm salkımları tutmaktadır; üzüm salkımlarının bağlı olduğu asma dalı gövdesinin arkasından uzanarak basma düzlemine değmektedir. Figürün korunan sağ ayağında ucu yukarı kalkık sandalet vardır, sol ayağı korunmamıştır (Akdoğan 2013: 14; Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 1-2, Fig. 1-6). Stelin kavisli arka yüzeyinde 4 satırdan oluşan ve *boustrophedon* şeklinde ve kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (Akdoğan 2013: 14; Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 1-2, Fig. 6-13).

Stel yüzeyindeki metin ADANA 1 ismi verilmek suretiyle okunmuştur (Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 2-5):

> *"[Ben ……?] Ülke efendisi (lordu) Kamani'nin oğluyum*
> *Ben Atika, Karkamış Şehri'nin ülke efendisi (lordu) Kahraman Astiru'nun gönüllü hizmetçisiyim,*
> *Ben bu MAS(A)HUNALI Tarhunza'nın önünde,*
> *…. Onlar (?) ARAWA yaptılar.*
> *…. Tarhunza (için?) 100 tane koyun …*
> *….. ben diktim.*
> *Her kim bu tanrıya kötü niyetle yaklaşırsa,*
> *[veya] benim ismimi silerse*
> *Ona karşı bu MAS(A)HUNALI Tarhunza […] olsun."*

Yazıtta Fırtına Tanrısı'nın *"MAS(A)HUNALI"* olarak belirtilen ilahi vasfına ilk kez rastlanmaktadır. Bununla birlikte yazıtta Karkamışlı Kamani'nin oğlu Atika'nın da adına ilk defa rastlanmaktadır ve bu stelin Atika tarafından ön yüzünde bulunan *MAS(A)HUNALI* ilahi vasıflı Fırtına Tanrısı'na koruyucu lanet ile adanmıştır (Akdoğan 2013: 14).

Tanrı figürünün ayrıntıları Kamani'nin Cekke Steli'ndeki Fırtına Tanrısı'na benzetilmiştir (Hawkins 2000: Pl. 42; Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 2). Bununla

birlikte ellerinde tuttuğu asma ve arpa sapı da İvriz Kaya Anıtı'ndaki tanrının tuttukları ile paralellik göstermektedir (Darga 1992: 305; Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 2).

Eser Akdoğan (2013: 14; Hawkins, Tosun ve Akdoğan 2013: 2) tarafından MÖ geç 8. yüzyıla, Karkamışlı Kamani sonrası, Astiru II (?) hükümdarlığı zamanına tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 4. Hatay

Hatay ili sınırları içerisinde 3 adet stel ele geçmiştir.

8. 1. 4. 4. 1. Erzin

Erzin Steli 1987 yılında, O. Günay tarafından, Hatay ili, Erzin ilçesine bağlı Yurtlak mevkiinde yapılan tarımsal faaliyetler esnasında iki parça halinde bulunmuştur (Ensert, Görmüş ve Kara 2008: 34).

Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralan konik formludur ve alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak olan çıkıntısı vardır (Şekil: 523) (Ensert vd. 2008: 34, Fig. 1-3). Arka yüzeyi yarı dairesel (kavisli) olan stelin ön yüzeyi tasvirlerin işlenmesi için düzleştirilmiştir. Bir çerçeve içine alınan sahnede en üstte kanatlı güneş kursu tasvir edilmiştir, kursun altında sağ tarafa yönlendirilmiş Fırtına Tanrısı bir boğanın üzerinde ayakta durmaktadır. Boğa sağ tarafa yürür poziyondadır. Tanrının başında tepe kısmı çıkıntılı konik bir başlık vardır ve başlığın altından çıkan dalgalı saçları hem ensesinde bir topuz oluşturmakta hem de belinden aşağı doğru at kuyruğu şeklinde inmektedir. Dar alnı ile birleşen burnu iridir, gözü badem şeklindedir ve dalgalı sakalı sol omzu üzerinde sivrilerek sonlanmaktadır. Alnının hizasına gelecek şekilde ön tarafında bir hilâl tasvir edilmiştir. Kısa kollu, belinde kemer olan kısa etekli bir kıyafet giymektedir ve belindeki kemere uzun bir kılıç takılıdır. Kılıcın kabzası tanrının sağ tarafında olacak şekilde gövdesinin arkasında gösterilmiştir. Tanrının her iki bileğinde de birer bilezik görülmektedir. Yüzü hizasında kaldırdığı sol eliyle üç çatallı bir yıldırım demetiyle, yüzü kendisine dönük bir yılanın boynundan yakalamıştır. Söz konusu yılanın uzun gövdesi tanrının bacaklarının arkasından bir kavisle devam etmekte ve kemerine takılı kılıcın altında sonlanmaktadır.

Tanrı gövdesinin arkasında kaldırdığı sağ eliyle ise çift ağızlı bir balta savurmaktadır. Figürün ayaklarındaki ayakkabılar belirgin değildir. Tanrının üzerine bastığı boğa tüm detaylarıyla tasvir edilmiş olup yukarıda da belirtildiği üzere sağ tarafa doğru yürür şekildedir. Boynuzları cephedendir, ensesinde hörgücü vardır, erkeklik organı belirtilmiştir ve uzun kuyruğu bacaklarının arkasında basma düzlemine kadar uzanmaktadır (Ensert vd. 2008: 34-36, Fig. 1-3).

Stel üzerinde inceleme yapan araştırmacılara göre (Ensert, Görmüş ve Kara 2008: 42) stel yüzeyinde tasvir edilen figür tanrılaşmış bir krala aittir ve MÖ 9. yy'ın ikinci yarısından 8. yy sonuna kadar olan bir dönem içine tarihlendirilmektedir.

8. 1. 4. 4. 2. Arsuz 1 ve 2

Arsuz 1 ve 2 stelleri 2007 yılında Hatay ili, Arsuz ilçesi Uluçınar mahallesi sınırları içinde yer alan Türk Deniz Kuvvetleri Özel Eğitim Merkezi'nde, toprak seviyesinden 0,50 m aşağıda bulunmuştur. Askeri yöneticilerin araştırma izni vermemesi nedeniyle stellerin buluntu yeri konusunda detaylı bilgi yoktur (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 59). Bununla birlikte coğrafi anlamda stellerin buluntu yeri, Amanos sıradağlarının güney ucunun batısında ve Asi Nehri'nin ağzının kuzeyindeki kıyı şeridinde bir yer olmak üzere tarif edilmiştir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 59, Fig. 1, 3). Steller A1 ve A2 olarak adlandırılmıştır (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 59, Fig. 1, 3). Her iki stelin de ön yüzeyinde bir kralın elinden tutarak yücelten Fırtına Tanrısı figürü yer almaktadır ve arka yüzeylerindeki Luvi Hiyeroglifi yazıtlar da aşağı yukarı aynıdır.

Arsuz 1 Steli: Gri renkli gözenekli bazalttan yapılmış olan stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formdadır ve iki parça halinde bulunmuştur (Şekil: 524). Eserin ön yüzeyinde, üst bölümden başlamak üzere bir adet rozet, altında kanatlı güneş kursu ve kursun da altında bir rozet üzerine basan ve sağa tarafa yönlendirilmiş olan Fırtına Tanrısı ve kral olmak üzere toplamda beş adet tasvir mevcuttur (Dinçol vd. 2015: 68, Fig. 5-6).

En üstteki rozet motifinin konturları yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Merkezde altı yaprak ve onun etrafında daha büyük olmak üzere on bir adet yaprak bulunmaktadır (Dinçol vd. 2015: 70, Fig. 5-6).

Rozetin hemen aşağısındaki kanatlı güneş kursu stelin ön yüzeydeki genişliğini kaplamaktadır. Merkezi kesimdeki diskin içinde bir haç motifi onun da kolları arasında kabartma biçiminde noktalar mevcuttur. Diskin alt kenarından iki adet volüt sarkmaktadır. Her iki tarafta uzanan kanatlar merkezi kesimlerinden diyagonal bir bant ile iki kısma ayrılmışlardır. Kanat detayları, iç kesimdekinde beş ve dış kısımlardakinde ise altı kabartma çizgi ile işlenmiştir (Dinçol vd. 2015: 70, Fig. 5-6).

Stelin ortasına, bir basma düzlemi üzerine yerleştirilmiş olan palmet motifi vardır. Fırtına Tanrısı ve arkasındaki kral doğrudan bu palmet üzerinde durmaktadır. Merkezi konik biçimli bir gövdeden dört çift yaprak çıkmaktadır ve hepsi de yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Her yaprak, orta kısımdaki daha yüksek olmak üzere, üç çizgi ile işlenmiştir. İki çift yaprak gövdenin dibinde yukarı ve dışa doğru çıkarken diğer iki çift merkezi bölümde yer alan çiçeği korumak üzere gövdenin üst kısmından çıkmıştır. Dışa doğru açılan iki çift yaprağın uçlarındaki volüt kısmı dışa dönükken, merkezdeki çiçeği koruyan birer çift yaprağın uç kımısndaki volütler içe dönük olacak biçimde tasvir edilmiştir (Dinçol vd. 2015: 71, Fig. 5-6).

Fırtına Tanrısı sahnenin ana figürüdür ve sağa fönük olarak tasvir edilmiştir. Başı ve alt gövdesi profilden üst gövdesi ise cepheden betimlenmiştir. Tanrı üst kısmı ponponlu, konik biçimli bir başlık takmaktadır. Başlığın, başa oturan alt kenarı kabartma bir bant ile konturlanmıştır ve bu bant kulak üzerinde ve şakak kısmında kıvrımlıdır. Üstteki ponpondan inen bir şerit başlığın kenarındaki kabartma banta bağlanmaktadır. Başlığın ön ve arka tarafta olmak üzere iki sıralı boynuzları vardır. Bu boynuzlar yay şeklinde yukarı doğru kıvrılmaktadır. Başlığın yüzeyi ise dağ zirvelerine benzeyen küçük balık pulları deseniyle bezenmiştir. Başlığın altından çıkan, kalın örgülü saç boynuna paralel olacak biçimde aşağı inmekte ve sağ göğüs üzerinde helezon bir kıvrımla sonlanmaktadır. Burnu iri olup, uç kısmı hafif yukarı kalkıktır. Kapalı dudaklarında ağzı küçük işlenmiştir. Üst ve alt dudak arası derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Gözü badem

biçimli olup üstten ve alttan incebir kabartma şerit ile konturlanmıştır. Göz pınarı burun köküne dayandırılmıştır. Yanağı dolgundur. Tüm çeneyi ve boynu da kaplayan yaklaşık dikdörtgen biçimli sakal dört sıra buklelerden oluşmaktadır ve uç kısmı da buklelerle sonlandırılmıştır. Kulağının önünden inen saç yanaktan yukarı doğru çıkan sakalla birleşmektedir. Dikey olarak yerleştirilen ve üst bölümü hafifçe başlığın üzerine taşan kulağın kıvrımları kabartma olarak tasvir edilmiştir. Tanrı kısa kollu bir gömlek ve dizlerinin üzerine biten kısa bir etek giymektedir. Eteğin katlama ya da yırtmaç yeri saçaklı olup verev biçimlidir. Aynı şekilde eteğin alt ucu da saçaklı bir bant ile sınırlandırılmıştır. Tanrının beli enli bir kemerle sıkıştırılmıştır. Kemerin üstü, orta kısım boyunca uzanan birbirine paralel üç nervür ile süslenmiştir. Tanrı sol kolunu dirsekten bükmek suretiyle yüzü hizasında kaldırmaktadır. Bu eliyle üç çatallı bir yıldırım demetini tutmaktadır. Bu yıldırım demetinin alt kısmı düz sonlanmaktadır ve bu düz bölüme tutturulan uzun sopa ya da değnek tanrının ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Tanrı da bu yıldırım demetinin bağlı olduğu sopayı çatallara yakın bölümden kavramaktadır. İyi korunmuş olan iki parmağının üzerinde tırnaklar vurgulanmıştır. Tanrı dirsekten büküp yukarı doğru kaldırdığı sağ eliyle de arka tarafında betimlenen kralın bileğinden kavramaktadır. Daha iyi korunmuş olan bu sağ elin parmak uçlarında tüm tırnaklar işlenmiştir. Tanrının bacakları kalın ve güçlüdür, diz kapakları şişlik olarak betimlenmiştir. Ayak bilekleri ince olup, bilek kemikleri de işlenmiştir. Adım atma pozisyonundaki ayaklarında ucu yukarı doğru kıvrık ayakkabılar giyilidir (Dinçol vd. 2015: 70, Fig. 5-6).

Tanrının arkasındaki kral figürü Fırtına Tanrısı'ndan daha küçük boyutta betimlenmiştir. Saçları tepesinde küçük bukleler şeklindedir, kulağının arkasından birbirine paralel üç sıra halinde uzanan saçlar sağ omzu üzerinde yukarı doğru kıvrılmaktadır. Yüzü hafifçe yukarıya doğru bakmaktadır. Dar alnı ile birleşen burnu oldukça iridir. Cepheden işlenen sağ gözü iri ve badem biçimlidir, göz kapakları ince kabartma hat ile alt ve üstten gözü çerçevelemektedir. Gözün üstüne kaş yay şeklinde kabartma olarak işlenmiştir. Elmacık kemiği belirgindir. Kapalı ve etli dudaklarda ağız küçüktür. Kulağı saç ve sakal arasında kabartma detaylarla gösterilmiştir. Çenesini kaplayan kısa ve bukleli olan sakal kulağının önünde uzanan saç ile birleşmektedir. Boynu kısa ve açıktadır. Kral yuvarlak yakalı kısa kollu bir bluz ve dizlerinin üzerinde

biten, arka kısma doğru hafifçe uzayan bir etek giymektedir. Eteğin katlama yeri ya da yırtmaç bölümü, kemerin altından sağ bacak üzerine doğru verev uzanmaktadır ve hem etek kenarı hem de katlama yeri saçaklı betimlenmiştir. Belini sıkıştıran enli kemer düzdür. Kral sağ kolunu dirsekten kıvrılarak ileri doğru uzatmaktadır ve bu eliyle de bir üzüm salkımını sapından tutmaktadır. Kavrama pozundaki elinde uzun işlenen başparmağının ucunda tırnağı görülmektedir. Tanrı tarafından bileğinden kavranmak suretiyle yukarı doğru kaldırdığı sol elinde bir mısır başağını sapından tutmaktadır. Bu elinde parmak detayları seçilememekle birlikte bu kolun orantısız bir biçimde uzun betimlendiği gözlemlenmektedir. Kralın bacakları kalın ve kaslı betimlenmiştir. Diz kapakları şişlik biçiminde gösterilmiştir. İnce bileklidir ve ayak bilek kemikleri işlenmiştir. Ayaklarındaki sandaletlerden ayak parmakları dışarıda tasvir edilmiştir (Dinçol vd. 2015: 70-71, Fig. 5-6).

Eserin yan yüzeylerinden birinde, yazıtın üst kısmında, sağ dizi üzerine çökmüş durumda küçük bir figür tasvir edilmiştir. Figürün spiral bukleli saçı ensesinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Kıyafet detayları belirgin olmamakla birlikte belinde enli düz bir kemer takılıdır ve ayaklarına ucu yukarı kıvrık ayakkabılar giymiştir. Figür yüzü hizasında kaldırdığı sol eli ile kendisi işaret etmektedir, gövdesinin arkasındaki sağ eliyle ise sap kısmını yere dayadığı bir mızrak tutmaktadır (Dinçol vd. 2015: Fig. 1-2).

Arsuz 2 Steli: Stel üç parça halinde ele geçmiştir. Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru hafif genişleyen konik formdadır. Ön taraftaki geniş yüzeyinde, üst bölümden başlamak üzere kanatlı bir güneş kursu ve kursun altında sağ tarafa yönlendirilmiş bir boğa üzerine basan ve yine sağ tarafa yönlendirilmiş olan Fırtına Tanrısı ve kral olmak üzere toplam dört adet tasvir mevcuttur (Şekil: 525) (Dinçol vd. 2015: 71, Fig. 8-11).

Stelin en üst bölümdeki dar kısımda kabartma bant ile figürler bir niş içerisinde gösterilmeye çalışılmıştır; ancak yan kısımlarda herhangi bir çerçeve yapılmamıştır. Söz konusu bantın altındaki ve sahnenin başlangıcını oluşturan disk basit bir şekilde oyulmuştur. Bu disk alt kısımdan, iki kanat arasındaki trapezoid biçimli bir gövdenin üzerinde oturmaktadır. Bir kuşun göğsünü temsil edecek biçimde betimlenen bu gövde

üst ve altta tek kabartma bant ve her iki yanda ise çift kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Gövdenin iç kısmı yukarıya doğru küçülen ve dört sıra halinde olan küçük dairesel desenlerle doldurulmuştur. Gövdenin her iki yanındaki çift durumdaki kabartma bantların asılı duran alt uçları, her iki tarafta dışa doğru kıvrılmak suretiyle birer volüt oluşturmaktadır. Bu volütlerin arasında, gövdenin altında asılı duran ve bir kuşun kuyruğunu temsil edecek biçimde dört adet birbirine paralel dikdörtgen şekil mevcuttur. Her iki taraftaki uzatılmış kanatların her ikisi de, dikey yivlerle üç tüy bölümü halinde düzenlenmiştir. Söz konusu bu her bölüm beş ile sekiz arasında, uç kısımları hafifçe yuvarlatılmış yaklaşık dikdörtgen biçiminde şekillendirilmiş tüylerden oluşturulmuştur. Her iki kanadın da en dış tarafındaki, tüylerin uç kısımlarında yer alan yuvarlaklaştırma daha da belirginleştirilmiştir (Dinçol vd. 2015: 71, Fig. 8-9).

Fırtına Tanrısı ve arkasındaki kralı üzerinde taşıyan ve sağ tarafa yönlendirilmiş olan boğa 0,37 m yüksekliğinde bir basma düzlemi üzerinde yer almaktadır. Boğanın sağ ön ayağı ve sağ arka ayağı öne doğru adım atma pozuyla hareket halinde bir görünüme sahiptir. Başının aşağı doğru konumlandırılmış olması hem bu hareketine uyum sağlamış hem de boğaya güçlü bir görünüm kazandırmıştır. Boynuzu yere paralel uzanmaktadır ve sivri ucu yukarıya doğru kıvrımlıdır. Boynuzun kafadan çıktığı yer bir başka deyişle boynuzun kökü kabartma olarak betimlenmiştir. Başın arkasına doğru uzanan ve kabartma betimlenen kulak yaprak şeklindedir ve iç kısmı hafifçe oyuk gösterilmiştir. İri gözü su damlası biçimlidir ve beyaz kısmı da kabartma olarak işlenmiştir. Gözün etrafı ince ince kabartma şerit ile konturlanmıştır ve bu kontur arkaya doğru hafif uzatılmıştır. Gözün üzerinde yaprak biçimli üç adet motif bulunmaktadır. İri burnunda burun kemiği vurgulanmıştır ve burun deliği de kabartma olarak verilmiştir. Aşağı doğru duran ağzı hafifçe açılmaktadır ve ağzından uzanan çene hattı kısadır. Yanağı kabartma olarak işlenmiştir. Yanak ve ağız ile çene hattı derin bir oyuk ile vurgulanmaktadır. Boynu kısa ve kalın olup yüzünden ince bir yiv ile ayrılmaktadır. Boğanın ense ve sağrısı dışbükeyken sırt bölümü içbükey olacak şekilde işlenmiştir. Karnı kısa ve düz hatlıdır. Ön bacakları arka bacaklarına göre daha kısa betimlenmiştir ve bacaklar kıvrımlı çizgiler ile vücuttan ayrılmışlardır. Dizler, ön sol bacak haricinde birer şişkinlikle gösterilmiştir. Toynaklar birer çizgi ile bacaklardan ayrılmaktadır ve özellikle arka toynakların çift olduğu ortadan geçen bir yiv ile gösterilmektedir. Sağ ön

toynağı hafifçe kaldırıldığı için sağ omuz da yukarıya doğru kalkmıştır ve bu durum da boğaya güçlü bir görünüm sağlamaktadır. Testisi arka iki bacak arasında asılı durmaktadır, penisi ise sağ bacağının ön tarafında, karnın hemen altında ereksiyon halinde işlenmiştir. Tek bir kökten çıkan kuyruk sol arka bacağı üzerine doğru inerken iki paralel hatta ayrılmıştır ve iki arka bacak arasında bu iki hat birbirine dolanık ikişerli hatta dönüşmüş ve uç kısmı basma düzlemi üzerinde püsküllü bir görünüme ulaştırılmıştır. Sağ arka bacağın üst kısmında iki küçük kıvrım boğanın postunun kılları olarak değerlendirilmektedir (Dinçol vd. 2015: 73, Fig. 8-9).

Stel yüzeyindeki sahnenin ana figürü olan Fırtına Tanrısı boğanın üzerinde sağ tarafa yönlendirilmiştir. Tanrının öndeki sol bacağı boğanın boynuzlarına, arkadaki sağ bacağı ise sırtına basmaktadır. Baş ve bacaklar profilden, gövdenin üst bölümü ise cepheden tasvir edilmiştir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 71, Fig. 8-9). Tanrı, tepe kısmında ponpon olan ve başa oturan kısmı geniş bir kabartma bant ile sınırlandırılmş konik biçimli bir başlık takmaktadır. Başlığın başa oturan arka bölümü aşağı doğru hafif kavislidir. Ön ve arka tarafta olmak üzere iki sıralı boynuzları vardır. Bu boynuzlar yay şeklinde yukarı doğru kıvrılmaktadır. Başlığın yüzeyi dağ zirvelerine benzeyen küçük balık pulları motifi ile bezenmiştir. Başlığın altından çıkan saçlar, ortadaki kalın olmak üzere üç paralel kabartma bant şeklindedir ve enseye yapışık olarak aşağı inerek sağ omuz üzerinde spiral şeklinde kıvrılmaktadır. Spiral kısmın yüzeyinde yapılan enine çizgiler saçın örgülü olduğu izlenimi vermektedir. Tanrının dar ancak yuvarlatılmış alnı ile birleşen burnu iridir ve burun kanadı işlenmiştir. Hafif içeriye çekik ağzında dudaklar sıkıca kapatılmıştır. Üst ve alt dudak arası derin yiv ile belirginleştirilmiştir. Cepheden işlenmiş olan sağ göz iri ve badem biçimlidir. Göz üstten va alttan derin yiv ile konturlanmıştır ve göz pınarı burun köküne dayanmaktadır. Kabartma betimlenen kaş yay biçimlidir. Yanağı dolgun işlenmiştir ve açıktadır. Tanrının bıyıksız olan yüzünde sakal tüm çeneyi kaplamak suretiyle, uç kısma doru sivrilerek göğsünün sol tarafı üzerinde sonlanmaktadır. Başlığın altından çıkan minik buklelerle birleşen sakal kulağın ön kısmında iki paralel sıra halindedir; çenenin altındaki bölümü ise beş sıralı küçük buklelerden meydana gelmektedir. Sakal ve saç arasındaki kulak kabartma şeklindedir ve detaylarıyla betimlenen kulakta tragus düğmecik şeklinde betimlenmiştir. Tanrının orta yükseklikteki boynu, kulağın altında, sakal ve saç arasında

görülebilmektedir (Dinçol vd. 2015: 71, Fig. 8-11). Fırtına Tanrısı yuvarlak yakalı ve kısa kollu bir bluz giymektedir. Yaka ve kısa kolların kenarları yuvarlatılmış bir kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Belini sıkan enli bir kemer mevcuttur. Kemerin üzerindeki kalıntılardan, orta kısmından geçen çift sıra bir şeridin olduğu izlenimi uyanmaktadır. Diz kapaklarının üzerinde biten yırtmaçlı, kısa bir eteği vardır. Eteğin yırtmaç ya da katlama bölümü kemerin altından çıkıp sağ bacağı üzerinde biten kavisli bir bant şeklindedir. Kısa eteğin uçları önce kabartma bir şerit ile sınırlandırılmıştır. Bu kabartma şeritten de kısa dikdörtgenler şeklinde saçaklar sarkmaktadır. Tanrının sağ ve sol omzu yuvarlatılmıştır. Sol kolu dirsekten bükülmek suretiyle yaklaşık yüzü hizasında kaldırılmıştır. Bu kolun betimlenmesinde stel kenarına yakınlık nedeniyle oluşan bir tuhaflık söz konusudur. Kolun üst ve alt kısmı normal görünümden ince ve şekilsizdir ve bu nedenle dirsekte sivri bir çıkıntı yapmaktadır. Sol elinde bir direğe bağlı olan yıldırım demeti vardır ve bu yıldırım demetini bağlı olduğu direkten kavramıştır. Normal şartlarda üç çatallı betimlenen yıldırım demeti motifi stelin kenar bölümüne denk geldiği için sadece iki çatal ile gösterilmiştir. Bağlı olduğu ya da geçirildiği değnek de sağ ayağı üzerinde; ancak ayağına değmeden sonlanmaktadır. Direği kavradığı elinde beş parmağı da seçilebilmektedir; fakat tırnak detayları anlaşılamamaktadır. Tanrının sağ kolu da yaklaşık 45 derecelik açıyla bükülmüş ve gövdesinin arka kısmında yukarı doğru kaldırılmıştır. Bu eliyle arkasındaki kralın bileğinden kavramaktadır. Elinde beş parmak da işlenmiştir ve parmakları üzerinde tırnaklar da mevcuttur. Adım atma pozisyonundaki bacaklar kalın ve güçlüdür. Alt bacak kasları belirgindir. Her iki bacağında da diz kapakları işlenmiştir; ancak sol diz kapağı üstten ve alttan birer yiv ile vurgulanırken, sağ diz kapağı yuvarlak kabartma olarak işlenmiştir. Ayakları üstten görünür durumda betimlenmiştir. Beş ayak parmağı da tasvir edilmiş olup, özellikle başparmağın tırnakları özenle gösterilmiştir. Tanrının özellikle sağ ayağında, başparmağın üzerinden geçen kabartma bir halka, tanrının çıplak ayaklı değil de ayaklarını üstten açıkta bırakan bir sandalet giymiş olduğu izlenimi vermektedir (Dinçol vd. 2015: 71, Fig. 8-9).

Kral figürü Fırtna Tanrısı'nın tam arkasında olup ondan kısa boylu tasvir edilmiştir. Yüz ve başın tepe kısmı hasar gördüğü için detaylar belli değildir. Şakakta ve kulağın arka kısmında korunan bölümlere göre kısa buklelei saçlara sahip olduğu

anlaşılmaktadır hatta bu bukleler sağ omuz üzerinde yaklaşık topuz oluşturacak biçimde sonlanmaktadır. Yüzü hafifçe yukarı kalkıktır. Hafif verev yerleştirilen kulağı detaylı işlenmiştir. Görülebildiği kadarıyla kulağın ön tarafında saçla birleşen bukleli sakal aşağı doğru inerek tüm çeneyi kaplamaktadır. Çenesi ve saçı arasında kısa boynunun sadece ön konturu seçilebilmektedir. Burnun, ağzın ve çenenin sadece konturları görülebilmekle birlikte detaylar belirgin değildir (Dinçol vd. 2015: 71, Fig. 8-9). Kral, ayak bileklerine kadar uzanan, yuvarlak yakalı ve kısa kollu bir elbise giyinmektedir. Yuvarlak yaka kısmı bir kabartma şerit ile çevrelenmiştir ancak kollarda bu tarz bir şerit görülmemektedir. Geniş bir kemer beli sıkmaktadır. Kralın sağ omzu gerçekçi bir üslûpta yuvarlak betimlenmişken sol omzu yukarı doğru düz bir çizgiyle tasvir edilmiştir. Sağ kolu dirseğinden bükülmek suretiyle göğüs hizasından ileri doğru uzatılmıştır. Dirseği sivridir, ön kolu şişkinken alt kısmı içe doğru kavislidir. Bu eliyle aşağı doğru sarkan bir üzüm salkımını sapından kavramıştır. Kavrama pozundaki elin duruşu doğrudur ve başparmakta tırnak detayı da işlenmiştir. Tuttuğu üzüm salkımında sap o kadar uzundur ki üzümün taneleri bir filenin içinde aşağı doğru yığılmış görünümü uyandırmaktadır. Tanrı tarafından bileğinden tutulmak suretiyle yukarı doğru kaldırılan sol kolu normal şartlardan oldukça uzun betimlenmiştir. Dirsekten hafif bir açı yapan kolunda, alt kol bölümü oldukça incedir ve tanrının kolu ile yapışık durumda tasvir edilmiştir. Bu eliyle, başının üzeriyle paralel duran bir mısır başağı kavramıştı. Doğru tutuş pozisyonundaki elinde beş parmak da işlenmiştir ve her bir parmağın tırnak detayı da görülebilmektedir. Kralın her iki ayak bileğinde de, bilekte yer alan kemikler küçük kabartma şeklinde işlenmiştir. Figürün her iki ayağı da çıplaktır ve yukardan görünüşü betimlenmiştir. Ön taraftaki sol ayağı boğanın sırtının arka bölümüe basmaktayken, arka taraftaki sağ ayağının sadece parmak uçlarıyla boğanın sağrısına basar durumdadır. Ayağın tabanı ve topuk kısmı boşluktadır (Dinçol vd. 2015: 71, 73, Fig. 8-9, 11).

Her iki Arsuz Steli'ndeki ana figür, elinde yıldırım demeti tutan Fırtına Tanrısıdır. Her iki stel arasındaki farkları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1) Fırtına Tanrısı ve kral Arsuz 1'de bir palmet üzerinde; Arsuz 2'de ise boğanın üzerinde durmaktadır.

2) Arsuz 1 Steli'nde tanrının başlığı başın arka tarafına doğru uzamaktadır; Arsuz 2 Steli'nde ise böyle bir uzantı görülmemektedir.
3) Arsuz 1 Steli'nde betimlenen Fırtına Tanrısı'nın sakalı dağınık işlenmiştir ve boynu görünmemektedir; Arsuz 2 Steli'ndeki Fırtına Tanrısı'nın sakalı muntazam betimlenmiş olup, sakalın arkasında boynu da işlenmiştir.
4) Arsuz 1 Steli'nde tanrının elinde tutmuş olduğu yıldırım demeti 3 çatala sahipken; Arsuz 2 Steli'nde, muhtemelen yer darlığından, 2 çatallı betimlenmiştir.
5) Her iki stelde sahnenin en üst bölümünde yer alan kanatlı güneş kursları birbirinden farklı işlenmiştir.
6) Arsuz 1 Steli'nde kanatlı güneş kursunun üzerinde rozet motifi yer alırken; Arsuz 2 Steli'nde yoktur.
7) Arsuz 1 Steli'nde hem tanrı hem de arkasındaki kral, kısa kollu bir bluz ile diz kapaklarının üzerinde biten yırtmaçlı etek giymektedir. Arsuz 2 Steli'nde ise Fırtına Tanrısı kısa kollu bluz ile dizleri üzerinde biten yırtmaçlı kısa etek giyerken arkasındaki kral figürü ayak bileklerine kadar uzanan kısa kollu bir elbise giymektedir.
8) Arsuz 1 Steli'ndeki Fırtına Tanrısı'nın belinde yer alan kemerin orta bölümü yatay üç sıra nervürlüdür; ancak Arsuz 2 Steli'ndeki Fırtına Tanrısı'nın kemerinde bu nervürler yoktur.
9) Arsuz 1 Steli'nde Fırtına Tanrısı ucu kıvrık ayakkabılar giyerken Arsuz 2 Steli'ndeki Fırtına Tanrısı çıplak ayaklı betimlenmiştir. (Dinçol vd. 2015: 73-74, Fig. 5-6, 8-9).

Tüm bu farklarla birlikte anlaşılan odur ki her iki stel de farklı heykeltraşlar tarafından yapılmıştır; ancak her ikisinde de heykeltraşların alanı iyi kullanmadıkları dikkati çekmektedir: Arsuz 1 Steli'nde Fırtına Tanrısı figürünün oldukça büyük boyutla tasvir edilmesi arka tarafında yer alan kral için daha dar bir alanın kalmaasına neden olmuştur. Bu nedenle tanrı ve kral arasında yeteri kadar boşluk kalmamıştır. Kralın tanrı tarafından bileğinin kaldırılması için kolunu uzatması gerekmektedir. Bu durumda da gerçekçi olmayan ve anatomiye uymayan bir görüntü ortaya çıkmıştır. Arsuz 2 Steli'nde ise Fırtına Tanrısı ve kral figürlerinin düzenlenmesi daha başarılı gerçekleştirilmiştir; ancak bunda da tanrının kralın bileğini kavrayabilmesi için kol gereğinden fazla uzatılmıştır. Diğer bir durum ise tanrı figürünün sol eli stelin kenarına çok yaklaştırıldığından dolayı üç çatallı olamsı gereken yıldırım demetinin bir ucu

sığmadığı için iki çatallı olarak tasvir edilebilmiştir. Her iki stelin tüm bu karşılaştırıması değerlendirildiği zaman yukarıda da değinildiği üzere steller kendi üslûplarını stel yüzeyinde uygulayan farklı ustalar tarafından üretimin yapılmış olduğu dikkati çekmektedir (Dinçol vd. 2015: 74).

Stel yüzeyinde tasvir edilen figür ve motifler MÖ 2. binyıl ve daha sonraki dönemlerde Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da yaygın görülen tasvirlerdir (Dinçol vd. 2015: 74). Geç Hitit Döneminde, Geç Hitit kültür bölgesinde kanatlı kurs sadece Güneş Tanrısı'nı (Güterbock 1993: 225-226) değil, Hava Tanrısı, Fırtına Tanrısı, Ay Tanrısı ya da Geyikli Tanrı gibi göklerle ilişkisi olan ya da olmayan tanrıları da temsil etmiş ya da onlarla birlikte tasvir edilmiştir (Bunnens 2006: 70-73; Dinçol vd. 2015: 74). Bununla birlikte söz konusu kanatlı disk tek bir motif olarak değil çeşitli versiyonlarda karşımıza çıkmıştır. Hatta aynı dönemde üretilmiş olmalarına karşın, Arsuz 1 ve 2 Stelleri'nde de farklılıklar göstermektedir (Orthmann 1971: Taf. 5c: Birecik 1, Taf. 14a: Hacıbebekli, Taf. 14f: Karasu, Taf. 20d: Karkamış Aa74, Taf. 38e: Kürtül 1, Taf. 38f: Körkün, Taf. 38g: Meharde, Taf. 40a: Malatya A/6, Taf. 42f: Malatya B/4, Taf. 43f: Malatya D/1, Taf. 44e: Maraş B/5, Taf. 49a: Sakçagözü A/1; Dinçol vd. 2015: 74).

Arsuz 1 Steli'nde bezemeli disk kanatların ortasına yerleştirilmiştir (Dinçol vd. 2015: 74, Fig. 5). Bu steldeki kanatlı diskte, her iki taraftaki kanadın birer verev çizgi ile ikili bölüme ayrılmış olması MÖ 11-10.yy'a tarihlendirilmekte olan Malatya 14 numaralı stel parçasındaki diskin kanatlarına benzerlik göstermektedir (Hawkins 2000: 313-314, Pl. 152; (Dinçol vd. 2015: 74, Fig. 5). Bunun yanı sıra Karkamış'ta açığa çıkarılan bir mezardan ele geçen altından bir Güneş Tanrısı figüründe tanrının başının üzerinde yer alan kanatlı diskte, kanatların formu bve kanatların arasındaki noktalı haç motifli disk Arsuz 1 Steli'ndeki motif ile benzerlik göstermektedir (Woolley ve Barnet 1952: Pl. 64b.1; Dinçol vd. 2015: 74). Arsuz 2'deki disk kanatların oratsındaki bir kuşun göğsüne benzer bir bölümün üzerine oturtulmuştu. Benzer örnekler MÖ 10. ve 8. yy'lar arasındaki örneklere benzerlik göstermektedir. Bunlar arasında Tell Ahmar (Hawkins 2000: Pl. 99; Bunnens 2006: Fig. 58), Tell Ahmar/Qubbah (Bunnens 2006: Fig. 7-8, 10), Menbij (Bunnens 2006: Fig. 38), Till Barsip'ten (Orthmann 1971: Taf. 53c-e) stellerdeki kanatlı diskleri saymak mümkündür.

Arsuz 1 Steli'nde kanatlı disk üzerindeki rozet motifi bereket ile ilişkilendirilmiştir (Dinçol vd. 2015: 74). Yakın Doğu sanatında Tanrıça *İštar*'ın sembolü olarak tanımlanan (Black ve Green 1992: 108, 156) rozet motifi Anadolu ve Suriye'de tüm dönemler boyunca yaygın kullanılan motiflerden birisidir (Dinçol vd. 2015: 74). En erken örneklerden birisi Uruk yerleşiminde Uruk Dönemi sonunda görülmüştür. Assur Şehri'nde *İnanna/İštar* Tapınağı'nda çok sayıda ele geçmesiyle de Tanrıça *İštar* ile ilişkilendirilmiştir (Black ve Green 1992: 108, 156). Anadolu'da özellikle Hitit İmparatorluk Döneminde, değişik sayıdaki taç yaprakları ile Tabarna/Tavananna ve Hitit Kraliyet mühürlerinde tespit edilmiştir (Boehmer ve Güterbock 1987: 79-84, Taf. XXXI.250A, XXXII.252, XXXIII.257-258, 261; Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 74).

Geç Hitit Döneminde Fırtına Tanrısı tasvirlerinin çoğunluğu, tepe kısmı ponponlu bir başlık giymektedir. Bu başlıklarda çift boynuz ile betimlendiği gibi boynuz sayısının arttığı örnekler de mevcuttur (Orthmann 1971: TAf. 5b: Babylon 1, Taf. 14c: İslahiye 2, Taf. 20d: Karkamış Aa/4, Taf. 26b: Karkamış E/3, Taf. 38e: Kürtül 1, 38f: Körkün 1, Taf. 40b: Malatya A/5a, Taf. 41f: Malatya A/11, Taf. 53c-e: Til Barsib 1/1-3; Hawkins 2000: Pl. 58, 92-93, 99, 122, 150, 177; Bunnens 2006: Fig. 6-8; Dinçol vd. 2015: 74). Tepe kısmındaki yumrunun dışında form olarak Tel Ahmar, Tell Ahmar/Qubbah, Adıyaman 2 Stelleri'ndeki ve Karkamış'ta Haberciler Duvarı'ndaki Fırtına Tanrıları'nın başlığına benzemekle (Bunnens 2006: Fig. 58, 11, 40, 56, 58-59, 90) birlikte Arsuz Stelleri'ndeki tanrının başlığının yüzeyi bezemelidir. Söz konusu bezemenin Fırtına Tanrıları'nın başlıklarında karşılığı olmamakla birlikte Malatya 13 Steli'nde tanrıçanın polosunda bu tarz bir bezemenin olması dikkat çekicidir (Hawkins 2000: Pl. 164; Dinçol vd. 2015: 74).

Diğer yandan Arsuz 1 Steli'nde Fırtına Tanrısı arkasındaki kral ile birlikte bir palmet motifi üzerinde durmaktadır. Bu durum şimdiye kadar üniktir; ancak palmet motifi Geç Hitit Dönemi ortostatları yüzeyinde kullanılan bir tasviridir. Her ne kadar konsept açısından benzemese de palmet motiflerini, Karkamış Haberciler Duvarında E/7 numaralı ortostat yüzeyinde karşılıklı duran iki boğa arasında (Orthmann 1971: Taf. 27c); Karatepe ortostatlarından A/10'da kanatlı bir sfenksin önünde (Orthmann 1971:

Taf. 16b); Malatya'da C/3 numaralı ortostatta karşılıklı ayakta duran iki aslan başlı insan arasında (Orthmann 1971: Taf. 43e); Sakçagözü A/1 ve A/9 numaralı orostatlarda ayakta duran ve boynuzlu başlıklı iki erkek figürü arasında (Orthmann 1971: Taf. 49a ve 50c); Til Barsib'te A/8 numaralı ortostatta iki grifon arasında (Orthmann 1971: Taf. 53b) ve Nimrud'da S/6 numaralı ortostatta iki sfenks arasında (Orthmann 1971: Taf. 69e) görmek mümkündür. Palmet motifinin Fırtına Tanrısı ile birlikte tasvir edilmesi ve güçlü bir görünüme sahip olması nedeniyle Öztan (Dinçol vd. 2015: 74) tarafından bereket ile ilişkilendirilmektedir.

Her iki Arsuz Steli'nde de kral figürü Fırtına Tanrısı tarafından yukarı kaldırılan sol ellerinde bir başak taşımaktadır. Öztan (Dinçol vd. 2015: 74) bu motifi mısır başağı olarak yorumlamış olsa da şahsi kanaatimiz buğday ya da arpa başağına daha çok benzerlik göstermesidir.

Kral ileri doğru uzattığı sağ eliyle bir üzüm salkımı tutmaktadır. Bu tipte üzüm salkımlarını İvriz Kaya Anıtı'nda Fırtına Tanrısı'nın elinde ve Geç Hitit stelleri yüzeyinde görmek mümkündür (Dinçol vd. 2015: 74).

Stel yüzeyindeki figürleri detaylı inceledikten sonra figürlerle anlatılan genel konuya baktığımızda bir tanrının himayesindeki ya da tanrı tarafından himaye altına alınan bir kralın olması dikkat çekicidir. Kralların arkalarında bıraktıkları yazılı metinlerde çoğunluğu, kendilerinin tanrı ya da tanrılar tarafından seçilmiş kişi olduklarını ifade etmektedir (Dinçol vd. 2015: 75). Yazılı metinlerdeki bu anlatım görsel sanatlarda Hitit İmparatorluk Döneminde Yazılıkaya'da *Šarruma* tarafından himaye altında alınan IV. Tudhaliya tasvirinde görülmektedir. *Umarmungsiegel* olarak tanımlanan II. Muwatalli, III. Murşili ve IV. Tudhaliya'ya ait "kucaklama mühürleri" grubunda da bu tip sahneler mevcuttur. Sayı olarak bu örnekler sınırlı olsa da Tanrı tarafından himaye altına alınan kralları göstermesi açısından önem taşımaktadır (Dinçol vd. 2015: 75). Hitit İmparatorluk Döneminden sonra tanrının sarılmak suretiyle himayesi altına aldığı tasvirler mevcut değildir; ancak onun yerine Fırtına Tanrısı karşısında, onunla yüz yüze bakan kral figürleri görülmektedir (Dinçol vd. 2015: 75). MÖ 11. yy'a tarihlendirilen, Halep'teki "Fırtına Tanrısı Tapınağı"nda bir ortostat yüzeyinde Fırtına Tanrısı'nın

karşısında Kral "Taita" durmaktadır (Kohlmeyer 2009: 192,195). Geç Hitit Dönemi stellerinden Kelekli örneğinde de kralla karşılıklı duran tanrı tasviri dikkati çekmektedir (Hawkins 2000: 92, Pl. 9).

Stel yüzeyindeki metin ile tasvirler karşılaştırıldığında, betimsel anlatım ve yazı arasındaki ilişkinin uyumu dikkati çekmektedir. Fırtına Tanrısı kralın elini tutup kaldırmasıyla onun askeri zafer kazanmasını sağlamıştır. Tahıl Tanrısı ve Şarap Tanrısı'nın desteklerini de bir elinde üzüm salkımı tutması, Fırtına Tanrısı tarafından kaldırılan elinde ise tahıl başağı kaldırması ile ortaya koymaktadır (Dinçol vd. 2015: 75).

İki stel arasındaki farklılıklar stellerin farklı heykeltraşlar tarafından yapılmış olabileceğini göstermektedir (Dinçol vd. 2015: 74, Fig. 8-9).

Tasvirli özelliklerin yanı sıra, mevcut betimlemeleri konu anlamında tamamlamak üzere, her iki stelin de arka ve yan yüzeyleri yazıtlıdır. Arsuz 1 Steli'ndeki yazıt 9 satır, Arsuz 2 Steli yüzeyindeki yazıt ise 8 satır içermektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 59, Fig. 1-4). Kabartma tekniğinde yazılan Luvi Hiyeroglifi yazıt sağ üst köşeden başlayıp sola doğru ilerlemekte ve *boustrophedon* şeklinde devam etmektedir. Her iki stelde de kırıklar olmakla birlikte yazıt yaklaşık olarak aynı olduğu için her iki stelin birleştirilmesi ile okunması yapılabilmiştir (Dinçol vd. 2015: 63-68):

> *"Ben Suppiluliuma, kahraman, Walastanean/Walastinean Kralı, Kral Manana'nın oğlu.*
> *Ben babamın güç ve yöneticiliğini sürdürüyorum,*
> *ve ben kendimi ülkeye yerleştirdim.*
> *Başak Tanrısı ve Şarap Tanrısı beni destekledi.*
> *ve bir koyun için 20 (ölçü) ekmek bulundu, 1 koyun için 100 testi iyi şarap bulundu.*
> *Gücü aldığım zaman,*
> *Şehir karşıma çıktı,*
> *Fırtına Tanrısı bana el koydu*
> *ve kazandım,*
> *ve hemen / ilk defa yendim.*
> *Adana şehri / ülkesi (toprakları) 'beni kazığa bağladı'.*
> *ve yendim,*
> *bir de Hiyawa ülkesini bozguna uğrattım / Hiyawa ülkesine yönümü çevirdim,*[360]
> *yeteneklerimi şehrin önünde sergiledim …*
> *Ne babalarım,*

[360] Yakubovich (2015b: 58) söz konusu cümlenin çevrisini "*429 şehri/bölgesi beni silah altına aldı. Ayağa kalktım ve Hiyawa Ülkesi'ni de bozguna uğrattım" olarak yaparken, Oreshko (2015: 125) da "Hiyawa mızrakları/silahlarıyla bana karşı koydu/mızraklarını/silahlarını bana çevirdi" olarak kaydetmektedir.

ne büyükbabalarım bunu yaptı,
ama ben kendim yaptım.
Ben Suppiluliuma, Manana kralının oğlu, bu güçlü Fırtına Tanrısı (stelini) diktim.
Ama bu (Fırtına) Tanrısı (benim için) güçlü elini kaldırdı,
ve benim için o … (yaptı),
ve beni bütün kralların üstüne koydu.
Benden sonra kim bu tanrıyı benim için yerle bir ederse,
ya da bu ekmeği ondan alırsa,
onun için (onun) Başak Tanrısının 'mumyası'
ve onun için (onun) babası Şarap Tanrısı,
her zaman karşı çıksınlar[?],
Gök ve Yeryüzü (dünya) ona dava açsın,
Göğün Fırtına Tanrısı ondan davacı olsun,
O herkesin beyi (Lord)!
(A1: iyi) yazar Manana bunu yazdı (kazıdı-scribe)."

Stel yüzeyindeki yazıtta Suppiluliuma adlı bir kralın Adana Şehri/toprağı ve Kilikya Ovası'ndaki Hiyawa Ülkesi üzerindeki bir zaferini ya da onun tarafından iddia edildiği bildirilen bir zafer kaydedilmektedir (Bryce 2016: 68-69).

Suppiluliuma, daha önce adı başka hiçbir yerde geçmeyen "Manana" isimli bir kralın oğlu olduğunu kaydederek, kökeni MÖ 12. yy'a kadar giden, Walastin (eski okumalara göre=Walistin/Walistan/Palistin) Ülkesi'nin hükümdarı olduğunu belirtmektedir (Bryce 2016: 68).

Walastin Ülkesi, MÖ 9. yy'a ait Yeni Assur yazılı metinlerinde, etnik köken olarak "Pattina/Patinayya"; coğrafi terim olarak da "Unqi" terimiyle adlandırılmıştır. Unqi "alçak düzlük/ova" anlamındadır. Günümüzde bu bölgenin adı Amuk Ovası'dır. Assur kaynaklarında bahsi geçen Unqi, bir Geç Hitit Krallığı ile özdeşleştirilmektedir (Dinçol vd. 2015: 62-63; Bryce 2016: 68).

Arsuz metinlerinde geçen Walastin/Palastin[361] (Hawkins'in okumasına göre Walistin/Palistin) adının kökenine kadar gitmeye çalıştığımızda Hawkins (2009: 171), bu adın "Philistines" ismi verilen "Deniz Halkı" grubu ile bir bağlantısı olması gerektiğini belirtmektedir. Onların ismi ilk defa MÖ 12. yy'da III. Ramses'in Mısır kayıtlarında, "Deniz Halkları" saldırısında geçmektedir (Hawkins 2009: 171). Firavun III. Ramses'in Medinet Habu metinlerinde, belirsiz adalardan gelen, farklı etnik

[361] Tell Tayinat'ta yapılan kazılarda buluna iki adet Luvi Hiyeroglifi parçanın birleştirilmesi neticesinde, ülkenin adının doğru okumasının Walastin/Palastin olması gerektiği bildirilmiştir (Weeden 2015: 65-66).

gruplardan oluşan karmaşık bir koalisyonla savaştığını belirtmektedir. Bu koalisyonu oluşturan gruplar yollarına çıkan eyaletleri ezip geçmişler ve nihayetinde Amurru topraklarında kamp kurmuşlardır. Bir bölümü buraya yerleşirken diğer bir kısmının da güneye Mısır'a doğru inmiş olduğu bildirilmektedir (Kahn 2011: 1-2). Dolayısıyla GTÇ'nin Amurru Ülkesi'nin de Demir Çağı'nın Walastin/Palastin ile kabaca örtüşmüş olduğu ifade edilmektedir (Yakubovich 2015a: 38).

Yazılı metinler açısından bu ülkenin ve halkın yaşadıkları yer ile ilgili yapılan araştırmalarda, en eskisi, Halep sitadelinde açığa çıkarılan, MÖ 1200-1000 arasına tarihlenen, Fırtına Tanrısı'na ait tapınaktaki bir yazıttır (Hawkins 2009: 169). Bu yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Hawkins 2009: 169; 2011: 45, 51):

> *"Ben kral Taita, kahraman, Palastin-ean Ülkesi'nin (?) kralı.*
> *Benim lordum Halepli Fırtına Tanrısı için bu resme/imaja saygı gösterdim.*
> *Bu Halepli Fırtına Tanrısı beni ……. yaptı.*
> *(Bu) Tanrı kutlamak üzere bu mabede gelen*
> *Kral ise*
> *Bir öküz (ox) ve bir koyun kessin.*
> *Ya da bir …… kralın oğlu ise*
> *ya da bir ülkenin yöneticisi (lordu) ise*
> *ya da bir nehir ülkesinin yöneticisi (lordu) ise*
> *o da bir koyun kessin.*
> *Ya da bir aşağı seviyeden bir kişi ise*
> *o zaman ekmek olacak, libasyon olacak ve …."*

Bu yazıtta bahsi geçen, Taita saltanat sıralamasında I. Taita'dır. I. Taita tarafından MÖ 11. yy'dan 10. yy'a kadar yönetilen bir krallık olan *Palastin Ülkesi*'nin Amik'ten Halep'e belki de Karkamış'a (?) kadar genişliğe sahip olduğu öngörülmektedir. Dolayısıyla Fırtına Tanrısı Tapınağı'nın yeraldığı Halep'te hâkimiyet I. Taita'nın yönetimi altındadır (Hawkins 2011: 51; Dinçol vd. 2015: 62). Onun soyundan gelen II. Taita (I. Taita'nın halefi ya da torunu) yönetiminde ülkenin adı "*Walastin"* olarak yazılmıştır. II. Taita zamanında yükselişe geçen Walastin Ülkesi, MÖ 10. yy'ın başlarının en geç tarihinde, bir başka deyişle en erken Karkamış yazıtlarından belirgin bir fark ile daha erken bir tarihte, sınırlarını Hama'nın çevresine kadar yani güneye doğru genişletmiştir. Bunun en iyi kanıtı da Hama yakınlarındaki Meharde ve Sheizar'dan ele geçen ve Luvi hiyeroglifi yazıta da sahip olan iki steldir. Her iki stel de II. Taita dönemine aittir. Bu stellerde Taita'nın, *Palistin/WaDasatini* Ülkesi'nin kralı olduğu yazmaktadır (Hawkins 2009: 169-170; 2011: 51). *WaDasatini*, Luvi Hiyeroglifinde Amuq Ovası'nın adıdır. Dolayısıyla II. Taita'nın Amuq Ovası'ndaki taht

merkezi, sonraki dönemde, MÖ 9. yy'da, Unqi Ülkesi'nin krali şehri *Kinalua* olarak adlandırılacak olan Tell-Tayinat'tır (Hawkins 2009: 170; Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 62-63). Tell Tayinat'ta açığa çıkarılan "Bina 1" Dönemi kalıntıları (Binalar: XIII ve XIV) da II. Taita'nın saltanat dönemiyle temsil edilmektedir (Dinçol vd. 2015: 62-63).

Yukarıdaki verilerin ışığında, Hawkins'e (2009: 169-170; 2011: 35-53) göre, MÖ 1100-1000'e kadar, yani Erken Demir Çağı'nda, Amuq Ovası'nda güçlü bir Philistin kraliyeti görülmektedir. Güç merkezi Amuq Ovası'ndaki Tell Tayinat olan siyasi güç, dönemindeki Halep ve Hamayı'da kapsayan bir bölgeyi yönetmiştir. Amuq Ovası'ndaki bu Deniz Halkaları'nın gelişi de Geç Hellas IIIC çanak çömleği ile onaylanmaktadır (Hawkins 2009: 171; 2011: 35-53). Diğer yandan Janeway (2008: 127-128, 140-141) bölgede yaygın bir Miken IIIC seramik topluluğunun varlığını kabul etmekle birlikte, Güney Levant'tan Amuk Ovası'nda yaşayanları ve maddi kültürlerini toptan etkileyecek bir göçün olmadığını savunmaktadır. Araştırmacıya göre, söz konusu dönemde bu bölgeye, kökten değişikliğe sebep olmayan küçük Ege grupları gelmiş olmalıdır (Janeway 2008:, 140-141).

MÖ 10. yy'ın sonlarında I. Suppiluliuma tarafından yönetilen *Walastin Ülkesi* Kilikya'ya yani stel üzerindeki yazıta göre Adana şehri ve Hiyawa Ülkesi'ne karşı bir savaş yürütmüştür (Dinçol vd. 2015: 62-63). Onun soyundan olan II. Suppiluliuma'da III. Şalmaneser'in MÖ 858'de karşılaştığı Patienalı Sapalulme ile özdeşleştirilmektedir (Dinçol vd. 2015: 62-63).

I. Suppiluliuma'nın yazıtında fethettiğinden bahsettiği Adana Şehri ve Hiyawa Ülkesi'ne tekrar döndüğümüzde, arkeoloji literatüründe "Hiyawa" isminin geçtiği beş adet yazılı metin mevcuttur (Bryce 2016: 68). Kronolojik olarak bunlar aşağıda sıralanmaktadır:

1 ve 2 numara ile adlandırılan ve Akkadça yazılan metinler GTÇ'ye tarihlendirilmektedir (Bryce 2016: 68). Bunlardan ilki bir Hitit Kralı tarafından, ikincisi ise Penti-Šarruma isimli Hititli bir görevli/yetkili tarafından Ugarit'in son kralı olan

Ammurapi'ye yazılan mektuplardır. Her iki mektupta da Hitit kralının isminin olduğu kısım korunamamış olsa da Bryce (2016: 68) o kralın II. Suppiluliuma (MÖ 1207-?) olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu nedenle söz konusu mektuplar MÖ geç 13. yy/erken 12. yy'a tarihlendirilmiştir. Mektupta şunlar yazmaktadır (Bryce 2016: 68): *Birkaç mevzu ile uğraştıktan sonra yazarlar Ammurapi'ye kızıyorlar; çünkü PAD.MEŠ denilen bir malzeme grubunu gemiler ile "Hiyawa-adam" denilen bir kişiye göndermeyi beceremediler.* "Hiyawa-adam" isminin bahsi geçen her iki mektupta da yazdığı belirtilmiştir. Hatta Kralın yazdığı mektupta "Hiyawa-adamlar" yazmıştır ki bu "Hiyawa-adam" ın bir grubun lideri olması gerektiği ifade edilmiştir (Bryce 2016: 68). Bryce'ın (2016: 68) belirttiğine göre mektuplarda adı geçen bu kişiler o dönemde Güneybatı Anadolu'da yer alan Lukka topraklarında bulunmaktadır.

3 ve 4 ile numaralandırılmış olan ARSUZ metinlerinde Hiyawa isminin geçtiği cümle yukarıdaki metinde yer almaktadır. Bu metne göre "Hiyawa" olarak isimlendirilen topraklar Kilikya Ovası'ndadır (Bryce 2016: 68).

5 numaralı metin ÇİNEKÖY Yazıtıdır. Bu isimle adlandırılan yazıt Çineköy'de açığa çıkarılan Fırtına Tanrısı heykelinin kaidesindedir ve Luvice-Fenikece olmak üzere çift dille yazılmıştır (Hawkins 2009: 165; Bryce 2016: 69). Kaidedeki yazıt Luvice versiyonunda "Warikas"[362] (-wa/i+ra/i-i-ka) ve Fenikece versiyonunda "wryk" (w[ryk(s)]) isimli bir kral tarafından yazdırılmıştır. Bu kral, Yeni Assur metinlerinde, MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında Que[363] kralı olarak anılan Urikki'dir. Kral Warikas yazıtın Luvice versiyonunda Muk(a)sa, Fenike versiyonunda ise mpš'in karşılığı olan Mopsos'un soyundan geldiğini iddia etmektedir. Krallığına ise Luvi metninde "Hiyawa" ismiyle atıfta bulunmaktadır. "Hiyawa"da yaşayanlara Fenike dilinde

[362] Çineköy yazıtındaki Warika isimli kralın Karatepe yazıtındaki Awarikus' ile aynı kişi mi yoksa farklı yöneticiler mi olduğu yönünde farklı düşünceler mevcuttur. Bryce'a göre eğer Warika ve Awarikus isimli yöneticiler aynı kişi ve aynı ismin farklı versiyonlarda yazımı ise bu yönetici Assur Kralı III. Tiglat Pleser'in (MÖ 745-727) hükümdarlığının başından başlayıp II. Sargon'un krallığı Assur egemenliğine aldığı MÖ 713'e veya hemen sonrasında kadar devam eden bir sürede hüküm sürmüştür (Bryce 2016: 70). Simon (2014: 91-101) ve Yakubovich (2015a: 42) ise söz konusu kralların farklı yöneticiler olduğu yönünde görüş bildirmiştir, çünkü Awariku'nun Assur metinlerinde geçen adıyla Urikki ile özdeşleştirilemeyeceğini ifade etmektedir. Bryce'da (2016: 70), durum ne olursa oldun ister tek ister iki farklı kral olsun önemli olanın MÖ 8. yy'ın son yarısında Hiyawa/Que'de hüküm sürmüş olduklarını belirtmektedir.

[363] Assurca Que isminin Luvice Hiyawa adından gelmiş olduğu belirtilmektedir (Simon 2011: 263, Fig. 2; Yakubovich 2015a: 38-39).

“DDNYM” denmektedir ve genel olarak da Danuniler (Danunian) olarak seslendirilmektedirler (Hawkins 2009: 165-166; Yakubovich 2015a: 41-42; Bryce 2016: 69, 74).

ÇİNEKÖY çift dilli yazıtı KARATEPE 1 yazıtı ile bağlantılıdır. KARATEPE 1 yazıtı, modern Adana İli’nin 100 km kuzeydoğusundaki Toroslar Bölgesi’nde yer alan Karatepe yerleşiminde yer almaktadır. Fenike ve Luvice olmak üzere çift dille yazılmıştır (Bryce 2016: 69). Günümüzdeki ismi Karatepe olan bu yerleşim Azatiwas tarafından kurulmuş ve Azatiwataya ismini almıştır. Azatiwas efendisi olarak Awarikus (Fenikece “wrk”)’u anmaktadır. Yazıtın Luvi versiyonunda Awarikus’un krallığının adı Adanawa’dır ve Fenike versiyonunda sakinlerinin adı, Çineköy yazıtında olduğu gibi “dnnym” adını almıştır. ÇİNEKÖY ve KARATEPE 1 yazıtının arasındaki en önemli bağlantılardan birisi Muk(a)sas/mpš (Mopsos) isimli yerel kraliyet soyunu ataları olarak adlandırmalarıdır (Bryce 2016: 69). Her iki yazıt da MÖ 8. yy’ın son yarısına tarihlendirilmektedir (Bryce 2016: 70).

Arsuz Stelleri’nde bahsi geçen Hiyawa ismine tekrar döndüğümüz zaman, görünen odur ki hem Adana hem de Hiyawa adında yer isimleri mevcuttur. Bryce (2016: 74) Hiyawa’nın genel olarak Adana ismiyle adlandırılan bölgede, Tunç Çağı’nın sonunda ya da Demir Çağı’nın başlarında, Güneydoğu Anadolu’da yeni bir popülasyona ait bir yerleşime işaret edebileceği ileri sürülmektedir (Bryce 2016: 74). Bu öneri ile birlikte Hiyawa’nın Miken/Yunan kökenli bir yönetici Hanedanı’nın başlangıcına işaret ettiği öngörülmektedir (Bryce 2016: 74). Bu hipoteze destek olarak da ÇİNEKÖY Yazıtı’nda Warika’nın kendisini Mukasas’ın Hanedanı (Fenike metinde mpš yani Mopsos hanedanı) soyundan geldiğini belirtmesi gösterilmektedir. Aynı durum KARATEPE 1 yazıtı için de geçerlidir. Orada da Awarikus Mukasas/mpš Hanedanı’ndan olduğunu söylemektedir (Bryce 2016: 74).

Buna göre Hiyawa adının GTÇ Hitit metinlerinde onaylanan “Ahhiyawa” ile özdeşleştirilebileceği belirtilmektedir. “Ahhiyawa” Miken dünyasının Hititçe olan ismidir (Bryce 2016: 70,74). “Hiyawa”nın da, Ahhiyawa’nın aferezinin yani kısaltılmış formunun bir temsili olması gerektiği öngörülmektedir (Bryce 2016: 70). Bryce’a göre

(2016: 72) Hiyawa'nın aferezli Hiyawa'yı temsil ettiği kabul edilirse, ilk hece kaybı GTÇ sonunda gerçekleşmiş ve sonraki dönemlerde adın tek biçimi olacak şekilde hayatta kalmıştır. Buna destek Çineköy Yazıtında "Warika'nın söyledikleridir; çünkü Warika "Mukasas"ın soyundan geldiğini söylemektedir. Mukasas Fenikece versiyonda "mpš yani Mopsos"tur. KARATEPE 1 yazıtında da Azatiwata, otoriteyi Awarikus'tan aldığını ve Mukasas/ mpš Hanedanı'nın koruyucusu olduğunu söylemektedir. Ancak burada kanıt olarak gösterilen ÇİNEKÖY ve KARATEPE 1 çift dilli yazıtları MÖ 8. yy'ın son on yılına tarihlendirilmekteyken Arsuz 1 ve 2 stelleri MÖ 10. yy'ın sonlarına tarihlendirilmektedir (Hawkins 2009: 164; Dinçol vd. 2015: 76). Yukarıda da belirtildiği gibi, MÖ 8. yy'da Hiyawa ve Adana(wa) isimleri birbirlerinin yerine kullanılmış olsa da MÖ 10. yy'ın sonlarında durumun böyle olmadığı yazıtta her iki adın da ayrı ayrı kullanılmasından anlaşılmaktadır (Bryce 2012: 157-158; 2016: 75).

MÖ 10 yy'daki durum için Bryce (2016: 76) iki alternatif ileri sürmektedir. Bunların ilkinde Hiyawa denilen ülke Adana'ya ait toprakları içermemekteydi; ya da Yunan kökenli bir lider Adana topraklarının bir bölümünü ele geçirmiş ve orada kendilerine ait bir yönetici hanedan kurmuştur. Anadolu'nun güneydoğu kıyısında, her ne kadar Adana ve Hiyawa bir dönem siyasi olarak ayrı olsalar da daha sonra ikisi bir Hiyawa hükümdarlığı altında birleşmiş olmalılardır (Bryce 2016: 76). Bazı durumlarda da krallığın tümü için Hiyawa adını kullanmışlardır. Bununla birlikte Çineköy ve KARATEPE 1 çift dilli yazıtlarında görüldüğü üzere, en azından Luvi versiyonda geleneksel Adana ismi kullanılmaya devam etmiştir. Bu da her ne kadar yönetimsel olmasa da etnik ve kültürel anlamda Luvi varlığının gösterilmesi açısından önem taşımaktadır. Yakubovich'in (2015a: 44-50) bildirdiği üzere, Fenikece krallığın birinci dili olarak Hiyawalı yöneticiler tarafından kabul edilmiş olsa da Luvi dili hâlâ nüfusun çoğunluğunun dili olması nedeniyle ikincil olarak kullanılmaya devam etmiş olmalıdır. Bu nedenle MÖ 2. binyılın sonlarında bölgeye giren Filistler Hanedanı tarafından oluşturulan, Walastin Ülkesi'nin ilk kurucularından olan "Taita Hanedanı" tarafından benimsenen resmi dil Luvicedir. Bir krallığın resmi dili olarak Luvi dilini kullanmış olması hanedanın statüsünü meşrulaştırma açısından son derece önem taşımaktadır (Bryce 2016: 76-77). .

Yukarıda Hiyawa'nın konumuyla ilgili yapılan anlatımlardan sonra, göründüğü kadarıyla taht merkezi Tel Tayinat olan I. Suppiluliuma krallığının sınırlarını kuzeybatıya doğru genişletmek istemiştir (Bryce 2016: 78).

Bryce (2016: 77) şöyle bir konuya değinmiştir: Arsuz yazıtlarında kaydedildiği gibi, topraklarını genişletmek isteyen I. Suppiluliuma Adana Şehri'ni ve Hiyawa Ülkesi'ni gerçekten fethetmiş midir? Stellerin buluntu yerine çekilen dikka de, her ikisinin de varış noktasına taşınırken terk edilmiş olmalarıdır. Bryce'a göre her ikisi de birbirine çok benzeyen tasvirler ve neredeyse aynı yazıta sahip olan stellerin aynı yere dikilmiş olmaları mantık dışıdır. Diğer bir veri olarak da eğer fethedilen yerlere dikileceklerse de gerçekten bu topraklar ele geçirilmiş midir? Walistin Ülkesi kralı I. Suppiluliuma Adana ve Hiyawa Ülkesi'ndeki zaferlerini anmak ve propaganda yapmak amacıyla iki stel hazırlatmıştır. Birbirine çok benzeyen ve aynı yazıta sahip iki stel hazırlandığına göre bu stellerden birisi Adana Şehri'ne diğeri ise Hiyawa Ülkesine –ki bu dönemde eğer ikisi farklı yerle ise- dikilmesi amaçlanmış olmalıydı (Bryce 2016: 77). Ancak bu iki stelin yolda terk edilmiş olmaları Bryce'a (2016: 77) göre iki olasılığı göstermektedir: Buna göre ya I. Suppiluliuma stellerde bahsi geçen bölgeyi fethedemedi ve askeri seferi iptal edildi ya da kralın askeri seferi gerçekten başarılıydı; ancak fetihten sonra o bölgelerde yaşayan halk ayaklandı ve steller dikilemeden yeniden bağımsızlıklarına ulaştı. Her iki olasılığın da stellerin yolda terk edilmiş olmalarından sorumlu olabileceği öngörülmektedir (Bryce 2016: 77) .

Yukarıda tüm detaylarıyla kabartmaların tasvirsel özellikleriyle birlikte metin de ayrıntılarıyla irdelenmiştir. Arsuz Stelleri'ndeki figür ve motiflerin paralellerinin çoğunlukla MÖ 10. ve 9. yy'a tarihlendirildiği bildirilmektedir (Dinçol vd. 2015: 75). Yazıtların paleografik ve üslûp özellikleri dikkate alındığında MÖ 10. yy'ın sonlarına tarihlendirilen Karkamış yazıtlarına benzetilmektedir. Bu nedenlerden dolayı steller için en olası tarihin MÖ 10. yy'ın sonları olduğu ifade edilmektedir (Dinçol vd. 2015: 62, 75). Weeden (2018: 346-347) de, stellerin yüzeyindeki yazıtın Karkamış Ülke-Lordlarından Suhi ve Katuwa'nın yazıtları ile aynı üslûp özellikleri gösterdiğini kaydetmektedir. Diğer yandan Assurca Pattin olarak bilinen Walastin Ülkesi'nin başkenti olan Tell-Tayinat'ta, Walastin Ülkesi'ni yöneten *Suppiluliuma* isimli başka bir

kralın heykelinin de bulunması ile birlikte stellerin tarihsel nedenlerden dolayı da MÖ erken 9. yy'dan ziyade MÖ 10. yy'ın sonlarına tarihlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Weeden 2018: 347).

Bununla birlikte metinden anlaşıldığı kadarıyla Toros Dağları'nın güneyinde bir "*Tahıl Tanrısı*" (İyi Tanrı) bir de "*Şarap Tanrısı*"nın varlığı dikkat çekicidir (Weeden 2018: 349). Her iki tanrının da *Tarhunza*'nın garantisi altında olduğu belirtilmektedir (Weeden 2018: 349).

Dolayısıyla alçak ve yüzeyi bezemeli başlıklar ya da miğferler, üzüm salkımı ve çıplak ayakla betimleme (?) gibi daha geç dönemlere ait olan unsurların en erken örneklerinin Arsuz Stelleri olduğu da kaydedilmektedir (Dinçol, Dinçol, Hawkins vd. 2015: 75).

8. 1. 4. 5. Değerlendirme

Akdeniz Bölgesi'nde 54 adet stelin varlığı belirlenmiştir. Bunların 47'si Kahramanmaraş, 3'ü Osmaniye, 1'i Adana ve 3 tanesi de Hatay'dandır.

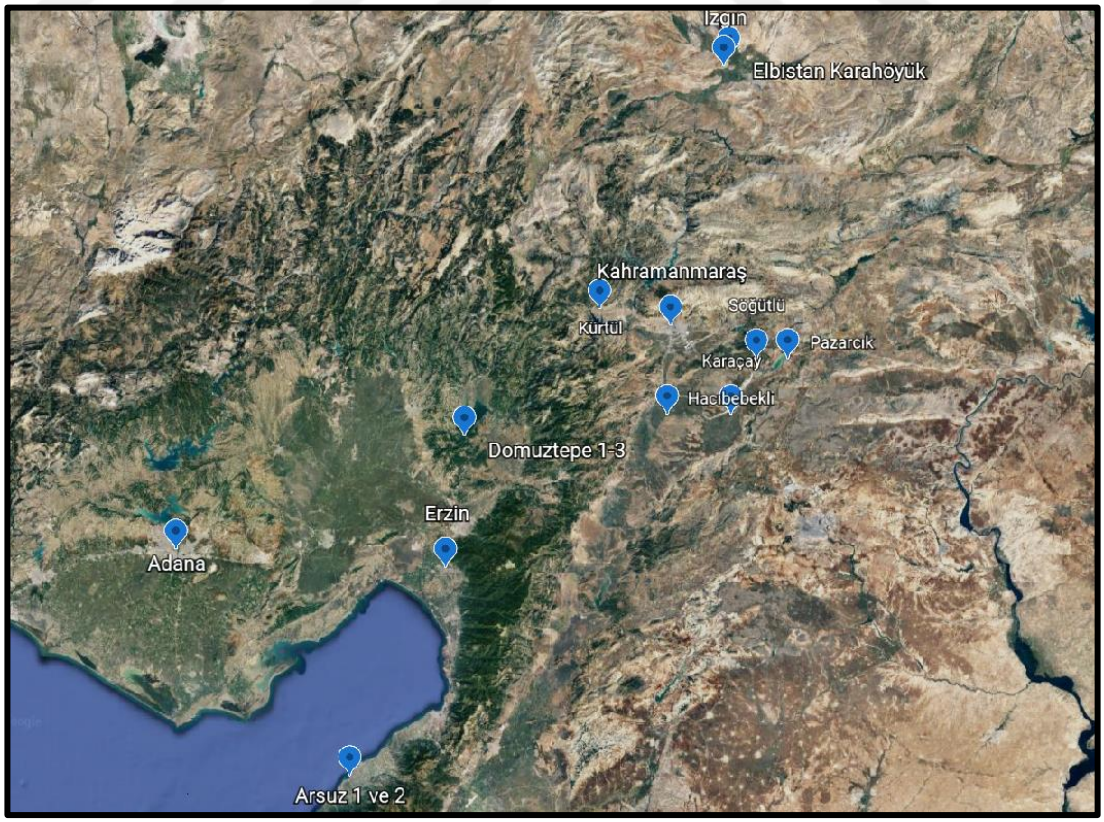

Harita 37: Akdeniz Bölgesi Stellerin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Bu bölgede mevcut olan steller iki ana grupta değerlendirilmektedir: **1)** Anikonik Steller ve **2)** İkonik Stellerdir.

1) Anikonik Steller: Bu gruptaki steller, Elbistan Karahöyük ile Izgın Stelleri'dir. Toplamda 2 tane olan bu steller yazıtlıdır. Elbistan Karahöyük Steli üst kısmı düz ve aşağı doğru genişleyen konik formdadır. Izgın Steli ise ince dikdörtgen formludur. Elbistan Karahöyük Steli Ir-Tešup'un Fırtına Tanrısı'na adadığı bir steldir. *İn situ* durumda tespit edilen stelin ön kısmında bir haznenin yer almış olması, tanrıya adanan stellerin önünde birtakım ritüellerin gerçekleştirilmiş olmasını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Diğer yazıtlı olan stel ise Izgın Stelidir. Söz konusu stel de Elbistan Karahöyük gibi hem kralın zaferinin anlatıldığı hem de Fırtına Tanrısı'na adanmış olan bir stel özelliği göstermektedir.

Elbistan Karahöyük Steli'nin *in situ* durumu sayesinde tanrılara adanan stellerin önünde ritüellerin gerçekleştirilmiş olduğu ve özellikle sıvı sunularının yapıldığı anlaşılmaktadır.

2) İkonik Steller: İkonik steller yüzeylerinde betimlenen figürler ve işlevleri açısından 5 ana grup halinde değerlendirilmektedir: **2a)** Tanrı Figürlü, **2b)**Tanrıça Figürlü, **2c)** Tanrı ve Yönetici, **2d)** Tek Başına Yönetici, **2e)** Mezar Stelleri: Mezar stelleri de 2 alt grup sergilemektedir: **2e1)** Yemek masasının olmadığı ve mesleklerin yansıtıldığı steller **2e2)** Yemek sahneli stellerdir.

2a) Tanrı Figürlü Steller: Bu stel grubu da **2a1)** Ayakta duran tanrılar, **2a2)** Hayvan üzerinde ayakta duran tanrılar ve **2a3)** Karışık yaratık üzerinde ayakta duran tanrılar olmak üzere ayrılmaktadır:

2a1) Ayakta Duran Tanrılar: Bu stellerinin hiç birisi *in situ* durumda tespit edilmemiştir ve buluntu yerleri belirgin değildir. Sadece Domuztepe 1 Steli'nin kazı alanından gelmiş olduğu kayıtlarda mevcut olmakla birlikte o da *in situ* durumda açığa çıkarılmamıştır. Maraş B/4 ve Adana Müzesi'ndeki steller yüzeyindeki yazıttan tanrının isminin *Tarhunzas* olduğu ve bu tanrılar için ritüeller gerçekleştirilerek sunular

yapıldığı ve bunun da öğütlendiği anlaşılmaktadır. Belki de bu ritüeller stellerin önünde yapılmaktadır. Bu sunular içinde şişman koyunlar yakılması, sığır kurban edilmesi kayıtlara geçmiştir. Bu gruptaki tanrı figürleri stil özellikleri, başlıkları, kıyafetleri ve ellerinde tuttukları atributları açısından 3 alt gruptadır:

2a1A) Sol ellerinde yıldırım demeti ve sağ ellerinde balta tutan tanrı figürleridir. Bu figürler, Kürtül, Maraş B/5 (MARAŞ 11) Stelleri'dir. Maraş B/5 (MARAŞ 11) numaralı steldeki tanrı figürü çok aşındığı için detaylar belirgin değildir; ancak yine de iki figürün benzerliği tartışılmazdır. Her iki stel yüzeyinde de sahnenin başlangıcında kanatlı güneş kursu yer almaktadır. Figürlerin ponponlu başlıkları, saç ve sakal işlenişleri, kıyafetleri, bellerindeki kemerler, kemere takılan ve vücutlarının arkasından geçen uzun kılıçları, kılıcın kabzasının sol kollarının altında işlenmesi, her iki ellerinin duruş pozisyonu ve ellerinde tuttukları atributları çok benzemektedir. Kanatlı güneş kurslarının işlenişinde, tanrıların birkaç sıralı lüleli sakallarında Assur özelliği görülürken, ponponlu başlıkları Arami etkisindedir. Ayrıca bellerine kadar uzanan, ucu helezon şeklinde kıvrılmış ve örgülü tek atkuyruğu saçları, ucu hafif yukarı kıvrık ayakkabıları Hitit İmparatorluk Dönemi sanatının özelliğidir. Steller yüzeyinde üç ekolün de karışımı yer almaktadır. Bu da her iki stelin de aynı ekolün ürünü olduğu ve aynı atölyeden çıkmış olduklarını bize göstermektedir. Detaylardaki ince farklılıklar ise sanatçı farkına işaret ediyor görünmektedir.

2a1B) Üst bölümü kırık olduğu için atributları belirli olmayan tanrı figürüdür ve Maraş B/4 (MARAŞ 5) numaralı stel yüzeyinde yer almaktadır. Söz konusu figürün kıyafet işlenişi ve beline kadar uzanıp ucu helezon şeklinde kıvrılan tek örgü saçı, ayaklarındaki ucu hafif yukarı kıvrık ayakkabıları Kürtül ve Maraş B/5 (Maraş 11) numaralı stellerdeki figürlere benzese de belinde kılıç takılı olmaması ve daha ince yapısı ile söz konusu stellerden ayrılmaktadır.

2a1C) Sol elinde tuttuğu nesne anlaşılamayan, sağ elinde balta tutan Fırtına Tanrısı figürüdür ve Domuztepe 2 Steli ile temsil edilmektedir. Stel yüzeyindeki tanrının duruşu Kürtül ve Maraş B/5 (Maraş 11) numaralı stellerindeki figürlere benziyor olsa da

daha basit betimlenmesi, kıyafet özellikleri, kılıcının gövdesinin önünden geçmesi ve kının formu açısından tamamen farklılığa sahiptir.

2a1D) Tamamıyla silahsız olup, sol elinde sapları yere kadar uzanan buğday başağı ve sağ elinde yine dalları yere kadar uzanan asma ve üzüm tutan tanrıdır. Bu figür Adana Müzesi'nde sergilenen ve aynı adla anılan stel yüzeyinde yer almaktadır. Söz konusu figür İç Anadolu Bölgesi'ndeki Tuwana Krallığı'nın bereket getiren Fırtına Tanrısı *Tarhunzas*'ı temsil etmektedir. Figürün başlığı, saç ve sakal işlenişi, küpeli kulağının iri olup kulak memesinin aşağı doğru sarkması Hitit İmparatorluk Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte kısa kollu, etek uçları saçaklı uzun elbisesi ve belindeki kemeri Assur özelliklerini göstermektedir. Bu stilde betimlenen stellerin olduğu Tuwana Krallığı sınırları dışındaki tek örneği temsil etmektedir. Bu da istek doğrultusunda, Tuwana Krallığı'ndan gelmiş olabilecek ve hem Hitit İmparatorluk Dönemi hem de Asssur sanatını iyi tanıyarak bu stil özelliklerini beraber kullanan bir sanatçının varlığına işaret ediyor görünmektedir; ya da dönemin modası doğrultusunda ve özel istekler üzerine siparişler yapan gezici sanatçıların olabileceğini de düşündürmektedir.

2a2) Hayvan Üzerinde Ayakta Duran Tanrılar: Bu gruptaki tanrılar **2a2A)** Boğa üzerinde ayakta duranlar ve **2a2B)** Geyik üzerinde ayakta duranlar olarak ayrılmaktadır.

2a2A) Boğa Üzerinde Ayakta Duran Tanrılar: Karaçay Köy ve Erzin Stelleri'nde mevcuttur. Her iki stel de *in situ* durumda değildir ve Erzin Steli bir tarlada bulunmuştur. İki stelin ortak özellikleri başlarının üzerinde kanatlı güneş kursu olması, her iki ellerinde tuttukları atributları ve üzerinde durdukları boğa figürleridir. Boğa figürlerinin işlenişleri haricinde tamamen farklı stil özellikleri göstermektedir; ancak boğaların üslûp özellikleri adeta aynı sanatçı elinden çıkmışa benzemektedir. Tanrıların başlığı ve saçları tamamen farklıdır. Karaçay Köy Steli'ndeki figürün stil özellikleri Kürtül ve Maraş B5 (Maraş 11) stellerindeki figürlerle neredeyse birebir oranında benzemektedir. Bu durum tüm bu tanrı figürlerini tasvir eden kişilerin aynı ekol çerçevesinde birleşmiş sanatçılar olabileceğini bize göstermektedir. Detaylardaki farklılıklar hem sanatçı farkına hem de arz talep ilişkisine işaret ediyor olmalıdır; çünkü

Erzin Steli'nde diğerlerinde olmayan başka bir özellik, söz konusu figürün yıldırım demeti tuttuğu elinde bir yılanı da başının altından kavramış olmasıdır.

2a2B) Geyik Üzerinde Ayakta Duran Tanrı: Bu figür Hacıbebekli Steli ile temsil edilmektedir. Stel yüzeyinde yazıt olmamakla birlikte, tanrının bir geyik üzerinde ayakta durması, bir omzuna astığı yayı ve ileri uzattığı elinde de bir hayvanı ayaklarından tutması onun kırların koruyucu tanrısı olduğunu göstermektedir. Bu tanrı da Hitit İmparatorluk Döneminden itibaren steller yüzeyinde betimlenen Tanrı Kurunta olması imkân dahilindedir.

2a3) Karışık Yaratık Üzerinde Ayakta Duran Tanrı: Domuztepe'den açığa çıkarılmış olan stel bu gruptadır. Grifon üzerinde tasvir edilen tanrı figürü bir ilki teşkil etmektedir, çünkü bu döneme, kadar bir stel yüzeyinde betimlenen hiçbir tanrı figürü karışık yaratık üzerinde işlenmemiştir. Sadece Tavşantepe Steli'nde bir tanrıçanın oturduğu sandalye/taht karışık yaratıklar tarafından taşınmaktadır.

2b) Tanrıça Figürlü Stel: Domuztepe'de bulunan Domuztepe 1 numaralı stel bu gruba girmektedir. Figürün başının üzerindeki alanda kanatlı güneş kursu olması ve elinde bir ayna tutması nedeniyle yüzeyinde yazıt olmasa da tanrıça olarak tanımlamamıza olanak sağlamaktadır.

2c) Tanrı ve Yönetici: Bu grupta yer alan steller üç alt gruptadır. **2c1)** Stelin farklı yüzeylerinde ayakta duran tanrı ve yönetici figürleri, **2c2)** Boğa üzerinde ayakta duran tanrı ve yönetici ve **2c3)** Palmet motifi üzerinde ayakta duran tanrı ve yönetici figürleridir.

2c1) Stelin Farklı Yüzeylerinde, Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Figürleri: Maraş Steli olarak isimlendirilen stel yüzeyinde betimlenmiştir. Stelin ön yüzeyindeki tanrı figürünün başının üzerinde yer alan kanatlı güneş kursu, tanrının saç ve sakal işlenişi Assurlu özellikler göstermektedir. Ayrıca stelin dar yüzeyinde bir Assur valisinin betimlenmiş olması söz konusu stelin Geç Hitit Döneminden ziyade Assur steli olarak değerlendirilmesini önermek istiyoruz.

2c2) Boğa Üzerinde Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici: Bu gruptaki Stel Arsuz 1 numarası ile adlandırılmaktadır.

2c3) Palmet Motifi Üzerinde Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici: Son gruptaki stel de Arsuz 2 olarak isimlendirilen stel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arsuz 1 ve Arsuz 2 Stelleri aynı kral tarafından yaptırılmıştır; ancak dikilecekleri yerin farklı olması nedeniyle söz konusu figürlerde de farklılıklar görülmektedir. Her iki stel yüzeyinde Fırtına Tanrısı'nın ya boğa ya da palmet üzerinde tasvir edilmesi steli yaptıran kişinin isteğini gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte tanrı figürlerindeki stil farklılıkları ise iki stel yüzeyindeki figürleri farklı sanatçıların işlemiş olduklarına işaret etmektedir. Her iki stelde de yönetici figürün elinin Fırtına Tanrısı tarafından tutularak yukarı kaldırılması onun himayesinde olduğunu vurgulaması açısından ayrıca önem arz etmektedir.

2d) Tek Başına Yönetici: Bu gruptaki stellerde yöneticiler tek başlarına tasvir edilmişlerdir. Maraş 17 ve Maraş B/16 (MARAŞ 8, C1) bu gruba örnektir. Maraş 17 numaralı stel yüzeyinde betimlenen yönetici tasviri ok ve yayını germiş bir şeklide belki de ava hazırlanırken işlenmiştir. Bununla birlikte Maraş B/16 (MARAŞ 8, C1) numaralı steldeki yönetici figürü geleneksel olmak üzere elindeki asayı yere dayamış olarak tasvir edilmiştir.

2e) Mezar Stelleri: Tümü Kahramanmaraş kökenli olan mezar stelleri de iki alt grupta değerlendirilir:
2e1) Yemek Masasının olmadığı ve mesleklerin de yansıtıldığı steller,
2e2) Yemek Sahnesi'dir.

2e1) Yemek Masasının Olmadığı ve Mesleklerin de Yansıtıldığı Steller: Bu grupta yer alan stellerde yemek masası betimlenmemiştir; ancak yine de dönemin geleneksel mezar stellerini yansıtmaktadır. Bazı figürlerin ellerinde tuttukları nesneler onların hangi meslek grubuna dahil olduklarını göstermektedir. Bunlar da 7 alt gruba ayrılmaktadır: **2e1A)** Tek erkek figürlü steller**, 2e1B)** Karşılıklı ayakta duran iki kadın**,**

2e1C) Oturan ve kucağında çocuk olan kadın**, 2e1D)** Kadın ve süvari **2e1E)** Karı-koca ve erkek çocuğun olduğu aile **2e1F)** Karı-kocanın yan yana otururken betimlendiği aile ve **2e1G)** Hizmetçileri ya da eşlikçileriyle birlikte tasvir edilen kadın.

2e1A) Tek Erkek Figürlü Steller: Bu grupta yer alan steller yüzeyinde tek bir erkek figürü betimlenmiştir ve ellerinde tuttukları nesnelerden bu kişilerin yaptıkları meslekler anlaşılabilmektedir. Bunlar, avcı ya da asker olması muhtemel figürlerin olduğu steller Maraş B/11 (C7) ve Pazarcık (C5)'tır. Kâtip figürü Maraş C/7 (C9)'de, hassas tartı işleriyle uğraşan ve kuyumculuk gibi değerli malzemelerin satışını yapıyor olabilecek kişi de Maraş D/5 (C10) numaralı stel yüzeyindedir.

2e1B) Karşılıklı Ayakta Duran İki Kadın: Söz konusu sahne Maraş C/6 (C68) yüzeyinde betimlenmiştir.

2e1C) Oturan ve Kucağında Çocuk Olan Kadın: Bu sahne Maraş D/4 (MARAŞ 9, C65) steli yüzeyinde yer almaktadır. Figürlerin giymiş oldukları kıyafet sosyal statüleriyle birlikte zengin bir aileye mensup olduklarını göstermektedir. Ayrıca çocuğun elinde tuttuğu kalem ve yazı kutusu da mesleğine gönderme yaparak, betimlenen erkek figürünün kâtip olduğuna işaret etmektedir.

2e1D) Kadın ve Süvari: Maraş C66 numaralı stel yüzeyinde atı üzerinde bir erkeğin ve ona sarılmış olan kadının betimlenmiş olması bu steli kadın ve süvari olarak isimlendirmemize neden olmaktadır. Stel yüzeyinde oldukça kaliteli bir işçiliğin olduğu görülmektedir. Erkek figürünün yüzünün işlenmesinde adeta cepheden görünüş betimlenmeye çalışılmıştır.

2e1E) Karı-Kocanın Olduğu Aile: Maraş A/1 (C29) numaralı stel ile temsil edilmektedir. Stel yüzeyinde iki figür de tamamıyla cepheden tasvir edilmiştir. Başları vücutlarına oranla yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir. Oldukça kaliteli bir tasvir sanatının uygulandığı görülmektedir. Erkek figürünün elinde tutmuş olduğu üzüm salkımı belki de bu kişinin mesleğine bir gönderme yapmaktadır. Kıyafetleri ve

özellikle kadın figürünün taktığı takılar nedeniyle varlıklı bir ailenin mezar steli olduğu anlaşılmaktadır.

2e1G) Hizmetçileri ya da Eşlikçileriyle Birlikte Tasvir Edilen Kadın: Maraş C59 numaralı blok şeklinde bir stel yüzeyindedir. Merkezi konumda olan ve hizmet alan kadın figürü tamamen cepheden işlenmiştir. İçinde betimlendiği yapının tavan süslemeleri, giydiği kıyafet ve takılarıyla zengin bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bloğun diğer yanlarında profilden betimlenen kadınlar ise merkezi bölümde yer alan figüre doğru hareket halinde olduklarını ortaya koymaktadır.

2e2) Yemek Sahnesi: Bu sahnenin yer aldığı steller de alt gruplar halinde değerlendirilmektedir:

2e2A) Yemek masası önünde tek başına ayakta duran erkek figürü: Maraş B/9 (55), Maraş B/10 (C56), Söğütlü 1 Steli yüzeyinde tasvir edilmiştir.
2e2B) Yemek masası önünde tek başına oturan erkek figürü: Maraş D/1 (C13), Maraş C/4 (C12) stelleridir.
2e2C) Yemek masası önünde tek başına oturan kadın figürü: Maraş C19, Maraş C20, Maraş D/3 (C24) numaralı steller yüzeyine betimlenmişlerdir.
2e2D) Yemek masasının iki yanında karşılıklı ayakta duran kadın ve erkek: Maraş C69 numaralı stel yüzeyinde yer almaktadır.
2e2E) Yemek masası önünde tek başına oturan erkek ve ayakta duran ve ona hizmet eden ikinci erkek figürü: Maraş B/15 (C44), Maraş B/17 (C42) stellerinde mevcuttur.
2e2F) Yemek masası önünde tek başına oturan kadın ve karşısında ayakta duran erkek figürü: Maraş B/12 (Maraş C54), Maraş B/14 (C53), Maraş C/5 (C51), Maraş B/21 (C63) numaralı stellerdir.
2e2G) Yemek masası önünde tek başına oturan erkek ve karşısında ayakta duran kadın figürü: Maraş C50 numaralı stel ile temsil edilmektedir.
2e2H) Yemek masasının iki tarafında karşılıklı oturan kadın figürleri: Maraş B/7 (MARAŞ 2, C33) stel yüzeyinde yer almaktadır. Stel yüzeyindeki kadınların kıyafetlerinde küçük farklar olsa da genel anlamda birbirleriyle benzeşmektedir. Bu nedenle masasın bir tarafında olan kişi hayattaki halini öbür tarafındaki kişi ise öldükten

sonraki zamanını temsil etmektedir. Maraş 15 numaralı stel yüzeyinde kadın figürünün kıyafeti ve stil özellikleri birebir oranında bu figürere benzediği için o da bu gruba dahil edilmiştir.

2e2I) Yemek masasının bir tarafında oturan kadın ve kucağındaki kız çocuğu: Maraş B/19 (C64) numaralı stel yüzeyinde betimlenmiştir.

2e2J) Yemek masasının iki tarafında karşılıklı oturan ve yüksek ihtimalle karı-kocayı simgeleyen sahne: Maraş A/2 (MARAŞ 12, C27), Maraş B/8 (C23), Maraş C22, Maraş C21, Maraş C/2 (C25), Maraş C24 numaralı stellerle temsil edilmektedirler.

2e2K) Yemek Masasının iki tarafında karı-koca ve çocuktan meydana gelen üç kişilik aile: Üç kişilik ailenin olduğu iki stel mevcuttur. Bunlar Maraş B/20 (C62) ve Maraş C/1 (C60) numaralı stellerdir. Bununla birlikte iki stel arasındaki fark Maraş B/20 (C62) numaralı stelde çocuk erkek cinsiyetinde ve kadının kucağında betimlenmişken, Maraş C/1 (C62) numaralı stel yüzeyinde çocuğun cinsiyeti kızdır ve annesi, önünde duran kıza sarılmaktadır.

Kahramanmaraş'ta mezar stellerinin hiçbirisi *in* situ durumda bulunmamıştır. Bu nedenle özgün yerleri bilinmemekle birlikte ya Zincirli Katumuwa Steli'nde olduğu gibi bir oda içerisine dikilmiş ya da bir mezarlık alanında mezarlarla ilişkili olmak üzere yerleştirilmiştir. Bizim kanaatimiz bu kadar çok sayıda olması ile birer odadan ziyade direkt olarak mezarlara dikilmiş olması yönündedir ya da Kahramanmaraş'ta çok büyük bir höyük tahrip olmuş bu steller de o höyükten gelmiştir. Mezar stelleri sayesinde, tasvir edilen figürlerin sosyal statüleri anlaşılmakla birlikte, o dönem moda olan kadın ve erkek kıyafetleri, başlıkları, takmış oldukları takıların neler olduğu, uğraş içerisinde oldukları meslekler anlaşılabilmektedir. Steller yüzeyindeki mobilyalar da kıyafetler gibi dönem modasını bize yansıtmaktadır. Ayrıca figürlerin betimlenmelerinde ilişkide olunan farklı kültürlerin yansımaları da kendisine yer edinmektedir.

KAHRAMANMARAŞ İLİ STELLER				
Stel	**Görsel**	**Tanrı/ Tanrıça İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Kürtül		*Tarhunzas*	Las (Laras'ın oğlu)	MÖ 760-733 (Kalaç 1964: 281). MÖ 860/820 (Genge 1979: 180). MÖ geç 8. yy (Hawkins 2000: 272).
Karaçay Köy				MÖ 8. yy (Bunnens 2006: 111). MÖ 9. yy (Çitçi 2020: 128).
Maraş B/5 (MARAŞ 11)		*Ay Tanrısı Halpawasus ve Tarhunzas*		Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600 (Orthmann 1971: 524-525).
Maraş B/4 (MARAŞ 5)	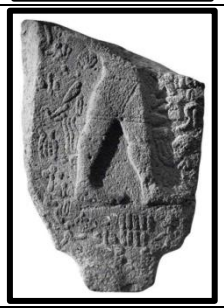			MÖ 9. yy (Hawkins 2000: 269).
Maraş				MÖ 745-727 (Bruno ve Messerschmidt 1992: 109).

Hacıbebekli				MÖ erken 9. yy (Hawkins 2000: 277).
Maraş 17			Muwizi (Larama'nın oğlu, Muwattali'nin torunu)	MÖ 10. yy'ın son çeyreği (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59).
Maraş B/16 (MARAŞ 8; C1)			Laramas, Astuwaramanzas'ın torunu, Muwatalis'in oğlu.	MÖ 1000-950 (Hawkins 2000: 252-253).
Maraş B/11 (C 7)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Pazarcık (C5)	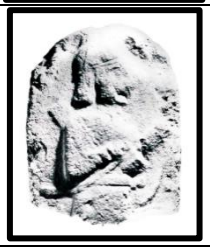			MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).

Maraş C/7 (C9)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Maraş D/5 (C10)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Maraş C/6 (C 68)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 23, 45).
Maraş D/4 (MARAŞ 9; C 65)	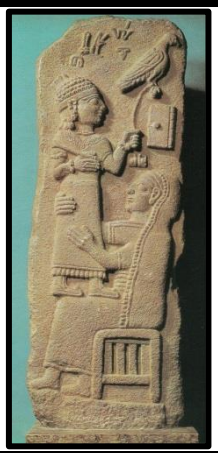			MÖ 790-770 (Genge 1979: 118-119). MÖ 704-681 (Akurgal 1988: 147). MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42) .

Maraş C 66				MÖ 750-700 (Bonatz 2000: 22).
Maraş B/18 (C 61)				MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş A/1 (C 29)				MÖ 8. yy'ın son çeyreği (Darga 1992: 316). MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 19).
Maraş C 59				MÖ 8. yy'ın ortaları (Schachner ve Schachner 1997: 217).
Maraş B/9 (C 55)				MÖ 950-875 Bonatz (21-22, 40-41).

Maraş B/10(C 56)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 22, 40-41).
SÖĞÜTLÜ1 STELİ (C8)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Maraş D/1 (C 13)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 35).
Maraş C/4 (C 12)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000:34-35).
Maraş C 19 Nolu stel	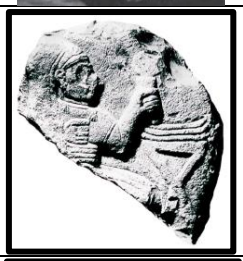			MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 18, 35).
Maraş C 20				MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 18, 35).

Maraş D/3 (C 34)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 19, 36).
Maraş C 69				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 23, 45).
Maraş B/15 (C 44)	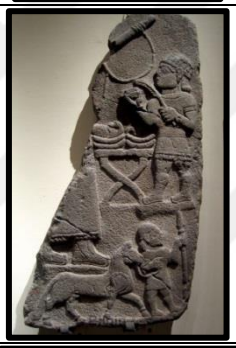			MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 20, 38).
Maraş B/17 (C 42)	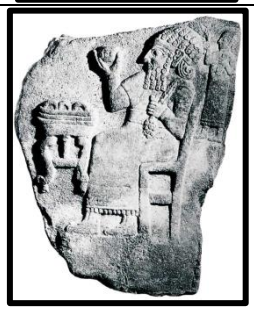			MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 20, 38).
Maraş B/12; C 54	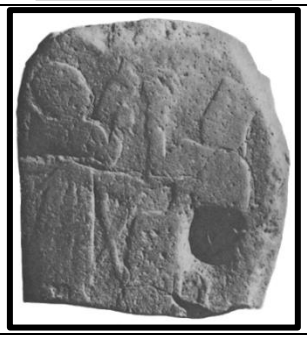			MÖ 950-875 (Bonatz 2000: 21, 40-41).

Maraş B/14 (C 53)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 21, 41).
Maraş C/5 (C 51)				MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 21, 40-41).
Maraş B/21 (C 63)				MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş C 50				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 21, 40).
Maraş B/7 (MARAŞ 2; C33)			Tarhuntiwasatis Azinis'in karısı	MÖ 1000-875 (Bonatz 2000: 19, 37). MÖ 9. yy Sonları (Hawkins 2000: 273).

MARAŞ 15	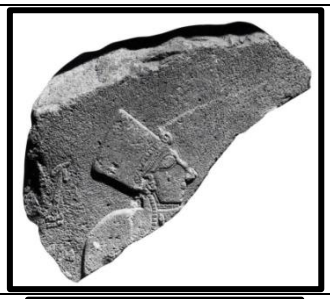			MÖ 9. yy Sonları (Hawkins 2000: 273).
Maraş B/19 (C 64)				MÖ 950-875 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş A/2 (MARAŞ 12; C27)				MÖ 950-850 (Bonatz 2000: 19).
Maraş B/8 (C23)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 18, 36).
Maraş C22				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 36).
Maraş C21				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 36).

Maraş C/2 (C25)	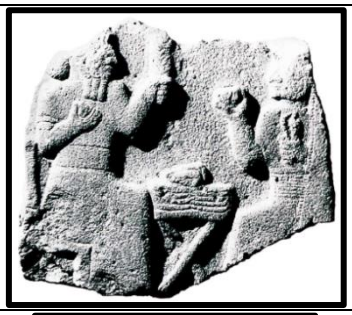			MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 19).
Maraş C 24				MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 19, 36).
Maraş B/20 (C 62)				MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş C/1 (C60)				MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42).
Elbistan Karahöyük		*Fırtına Tanrısı*	Armananis	MÖ 12. yy (Hawkins 2000: 289). MÖ 1150 (Woudhuizen 2003: 211-224).

IZGIN (1 ve 2)	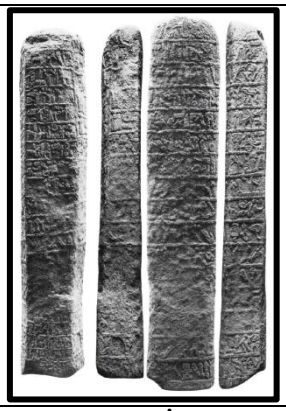	*Tarhunzas*	Taras (?)	MÖ 11-10. yy (?) Hawkins 2000: 315).

Tablo 122: Kahramanmaraş İli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

OSMANİYE İLİ STELLER				
Stel	**Görsel**	**Tanrı/ Tanrıça İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Domuztepe 3				
Domuztepe 2				MÖ 9-8. yy (Hawkins 2000: 71).
Domuztepe 1				

Tablo 123: Osmaniye İli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

ADANA İLİ STEL				
Stel	**Görsel**	**Tanrı/ Tanrıça İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Adana Müzesi		*Tarhunza*	Kamani, Atika (Kamani'nin oğlu), Astiru.	MÖ geç 8. yy (Akdoğan 2013: 14).

Tablo 124: Adana İli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

HATAY İLİ STELLER				
Stel	**Görsel**	**Tanrı/ Tanrıça İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Erzin	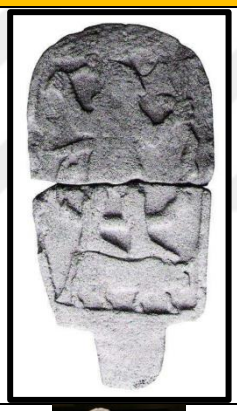			MÖ 9. yy'ın ikinci yarısından 8. yy sonuna kadar (Ensert vd. 2008: 42).
Arsıuz 1		*Fırtına Tanrısı Başak tanrısı Şarap Tanrısı*	Suppiluliuma	MÖ 10. yy'ın sonları (Weeden 2018: 347)

Arsuz 2		*Fırtına Tanrısı* *Başak tanrısı* *Şarap Tanrısı*	Suppiluliuma	MÖ 10. yy'ın sonları (Weeden 2018: 347)

Tablo 125: Hatay İli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Kürtül		MÖ 760-733 (Kalaç 1964: 281). MÖ 860/820 (Genge 1979: 180). MÖ geç 8. yy (Hawkins 2000: 272).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Yırtmaçlı kısa (?) Etek. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç.
Maraş B/5 (Maraş 11)		Sph. II/III (MÖ 950-700/700-600 (Orthmann 1971: 524-525).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Etek Ucu içe Eğimli, Yırtmaçlı kısa (?) Etek. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç.
Maraş B/4 (Maraş 5)		MÖ 9. yy (Hawkins 2000: 269).	**Kıyafet:** Yırtmaçlı ve Düz Bitimli Kısa Etek. **Atribut:** (?). **Silah:** -

Domuztepe 2		MÖ 9-8. yy (Hawkins 2000: 71).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Birimli Yırtmaçlı (?), Kısa Etek. **Atribut**: Çift Ağızlı Balta. **Silah:** Kılıç.
Adana Müzesi		MÖ geç 8. yy (Akdoğan 2013: 14).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Bitimli Uzun Elbise. **Atribut:** Uzun Saplı Başak Demeti, Üzüm Salkımları olan Uzun Asma. Silah: -

Tablo 126: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

BOĞA ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Karaçay Köy		MÖ 8. yy (Bunnens 2006: 111). MÖ 9. yy (Çitçi 2020: 128).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, içe Doğru eğimli Biten Kısa Etek, bağcıklı Ayakkabılar. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, Üç çatallı Yıldırım Demeti (?). **Silah:** Kılıç **Hayvan:** Boğa.
Erzin (Hatay)	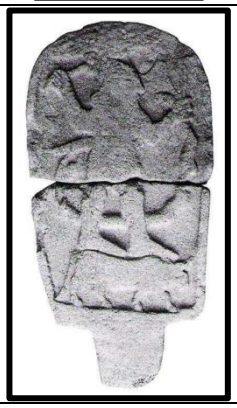	MÖ 9. yy'ın ikinci yarısından 8. yy sonuna kadar (Ensert vd. 2008: 42).	**Kıyafet:** Başlık, Kısa Etek. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç. **Hayvan:** Boğa ve Yılan.

Tablo 127: Boğa Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

GEYİK ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Hacıbebekli		MÖ erken 9. yy (Hawkins 2000: 277).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Bitimli Uzun Elbise, Ucu Kıvrık Ayakkabılar. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Yay, Ayaklarından Tutulan Hayvan. **Silah:** Kılıç. **Hayvan:** Geyik, Toynaklı Bir Hayvan.

Tablo 128: Geyik Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

SFENKS ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Domuztepe 3			**Kıyafet:** Düz Bitimli uzun Elbise. **Atribut:** Sfenks. **Silah:** - **Hayvan:** -

Tablo 129: Sfenks Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

AYAKTA DURAN TANRIÇA			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Domuztepe 1			**Kıyafet:** Uzun elbise, Uzun Örtü. **Atribut:**Kanatlı Güneş Kursu, Uzun Saplı Ayna. **Silah:** -

Tablo 130: Tek Başına Ayakta Duran Tanrıça Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRI ve YÖNETİCİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
			Tanrı	**Yönetici**
Maraş			**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Kısa Kollu Elbise. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Çift Ağızlı Balta, Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** Kılıç.	**Kıyafet:** Pileli uzun elbise. **Atribut:** - **Silah:** -

Tablo 131: Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

BOĞA ÜZERİNDE DURAN TANRI ve YÖNETİCİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
			Tanrı	**Yönetici**
Arsuz 2		MÖ 10. yy'ın sonları (Weeden 2018: 347).	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Bitimli, Yırtmaçlı Kısa Etek. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Uzun Saplı ve Üç çatallı Yıldırım Demeti. **Silah:** - **Hayvan:** Boğa.	**Kıyafet:**Düz Bitimli Uzun Elbise. **Atribut:** Başak ve Hurma / Üzüm Salkımı. **Silah:**- **Hayvan:** Boğa.

Tablo 132: Boğa Üzerinde Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

PALMET ÜZERİNDE DURAN TANRI ve YÖNETİCİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
			Tanrı	**Yönetici**
Arsıuz 1		MÖ 10. yy'ın sonları (Weeden 2018: 347)	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Düz Bitimli, Yırtmaçlı Kısa Etek. **Atribut:** Kanatlı Güneş Kursu, Uzun Saplı ve Üç çatallı Yıldırım Demeti. **Silah: -** **Bitki:** Palmet.	**Kıyafet:** Düz Bitimli, Yırtmaçlı Kısa Etek. **Atribut:** Başak ve Hurma / Üzüm Salkımı. **Silah:-** **Bitki:** Palmet.

Tablo 133: Palmet Üzerinde Ayakta Duran Tanrı ve Yönetici Tasvirli Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YÖNETİCİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Maraş 17		MÖ 10. yy'ın son çeyreği (Denizhanoğulları, Güriçin ve Peker 2018: 59).	**Kıyafet:** Düz Bitimli Uzun Etek. **Atribut: -** **Silah:** Ok, yay, Kılıç.
Maraş B/16 (Maraş 8; C1)		MÖ 1000-950 (Hawkins 2000: 252-253).	**Kıyafet:** Düz Bitimli Uzun Etek. **Atribut:** Uzun ve Düz Asa. **Silah:-**

Tablo 134: Tek Başına Ayakta Duran Yönetici Tasvirli Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

MEZAR STELLERİ (YEMEK SAHNESİ OLMAYAN)		
Stel	**Görsel**	**Tarih**
Maraş B/11 (C 7)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Pazarcık (C5)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Maraş C/7 (C9)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).
Maraş D/5 (C10)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).

Maraş C/6 (C 68)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 23, 45).
Maraş D/4 (MARAŞ 9; C 65)	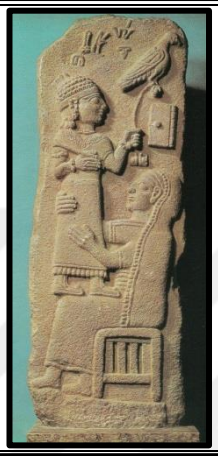	MÖ 790-770 (Genge 1979: 118-119). MÖ 704-681 (Akurgal 1988: 147). MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42) .
Maraş C 66		MÖ 750-700 (Bonatz 2000: 22).
Maraş B/18 (C 61)		MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş C 59		MÖ 8. yy'ın ortaları (Schachner ve Schachner 1997: 217).

Maraş A/1 (C 29)		MÖ 8. yy'ın son çeyreği (Darga 1992: 316). MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 19).

Tablo 135: Mezar Stelleri (Tekli, İkili ve Birden Fazla Figürün Tasvir Edildiği Yemek Sahnesi Olmayan Steller) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

MEZAR STELLERİ (YEMEK SAHNELİ)		
Stel	**Görsel**	**Tarih**
Maraş B/9 (C 55)		MÖ 950-875 Bonatz (21-22, 40-41).
Maraş B/10(C 56)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 22, 40-41).
SÖĞÜTLÜ1 STELİ (C8)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 33).

Maraş D/1 (C 13)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 17, 35).
Maraş C/4 (C 12)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000:34-35).
Maraş C 19 Nolu stel		MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 18, 35).
Maraş C 20		MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 18, 35).
Maraş D/3 (C 34)	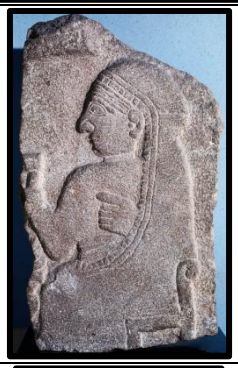	MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 19, 36).
Maraş C 69	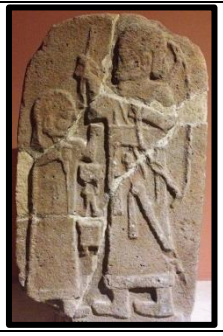	MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 23, 45).

Maraş B/15 (C 44)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 20, 38).
Maraş B/17 (C 42)	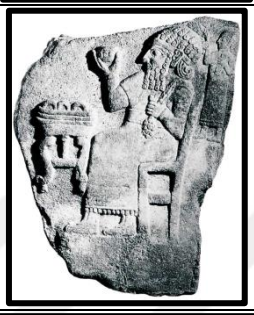	MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 20, 38).
Maraş B/12; C 54	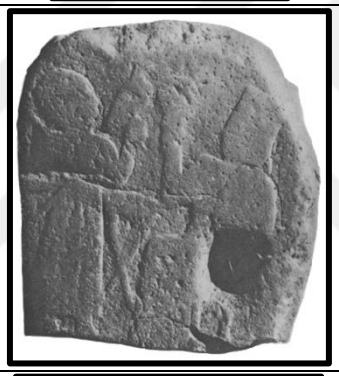	MÖ 950-875 (Bonatz 2000: 21, 40-41).
Maraş B/14 (C 53)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 21, 41).

Maraş C/5 (C 51)		MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 21, 40-41).
Maraş B/21 (C 63)	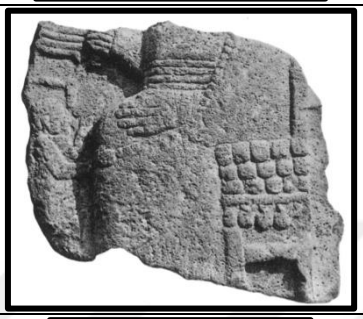	MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş C 50		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 21, 40).
Maraş B/7 (MARAŞ 2; C33)		MÖ 1000-875 (Bonatz 2000: 19, 37). MÖ 9. yy Sonları (Hawkins 2000: 273).
MARAŞ 15	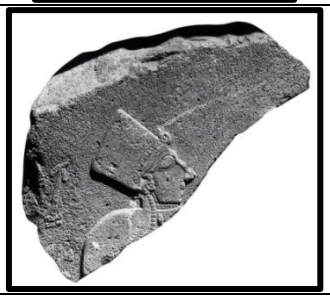	MÖ 9. yy Sonları (Hawkins 2000: 273).

Maraş B/19 (C 64)		MÖ 950-875 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş A/2 (MARAŞ 12; C27)		MÖ 950-850 (Bonatz 2000: 19).
Maraş B/8 (C23)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 18, 36).
Maraş C22		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 36).
Maraş C21		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 36).
Maraş C/2 (C25)	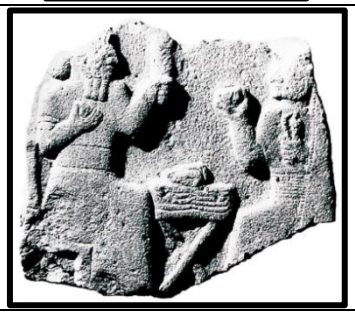	MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 19).

Maraş C 24		MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 19, 36).
Maraş B/20 (C 62)		MÖ 875-800 (Bonatz 2000: 22, 42-43).
Maraş C/1 (C60)		MÖ 825-700 (Bonatz 2000: 22, 42).

Tablo 136: Mezar Stelleri (Tekli, İkili ve Birden Fazla Figürün Tasvir Edildiği Yemek Sahneli Steller) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YAZITLI STELLER			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Tema**
Elbistan Karahöyük		MÖ 12. yy (Hawkins 2000: 289). MÖ 1150 (Woudhuizen 2003: 211-224).	Fırtına Tanrısına Adanmıştır.

IZGIN (1 ve 2)	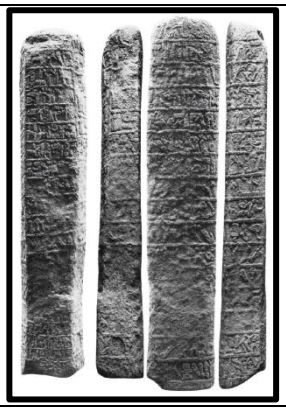	MÖ 11-10. yy (?) (Hawkins 2000: 315).	Zafer ve İnşaa Steli.

Tablo 137: Yazıtlı Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

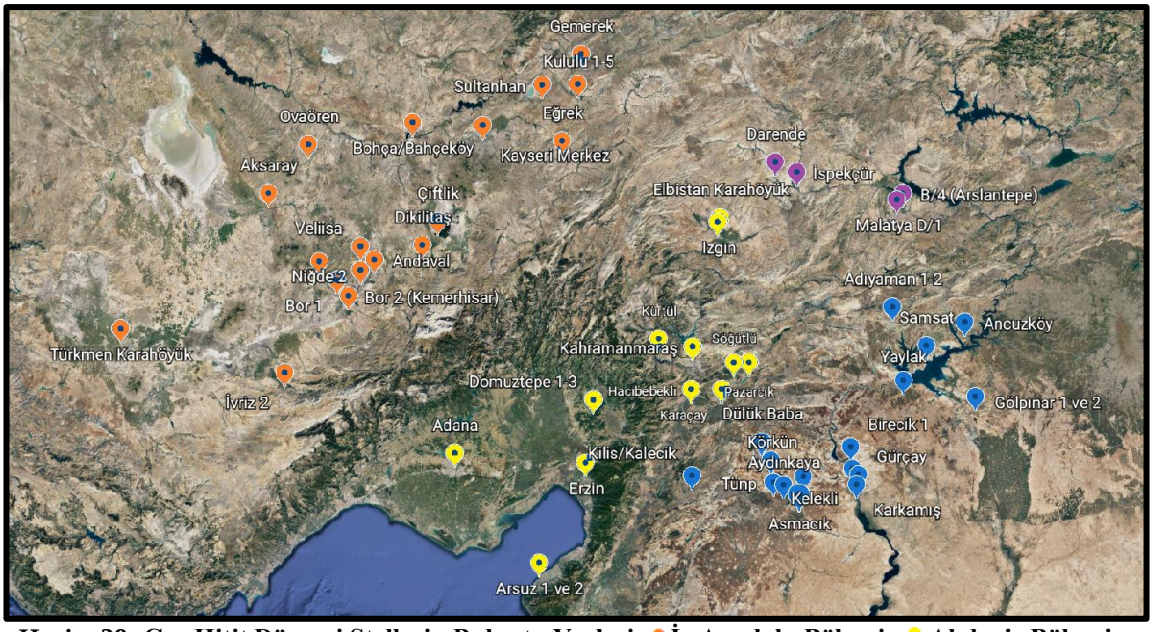

Harita 38: Geç Hitit Dönemi Stellerin Buluntu Yerleri; ● İç Anadolu Bölgesi; ● Akdeniz Bölgesi, ● Doğu Anadolu Bölgesi ve ● Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

8. 2. ARAMİ DÖNEMİ

Aramilerin kökenleri konusunda net bir bilgi olmamakla birlikte, daha çok Suriye Çölü'nün kenarından Suriye'ye, Kuzey Mezopotamya'ya, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'ya göç eden pastoral aşiret grupları olarak tanımlanmaktadır (Bryce 2012: 163). Aramice denilen Batı Semitik (Sami) dil[364] konuşan bu insanlar tarihi kayıtlarda ilk olarak I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) zamanında görülmüştür. I. Tiglat-Pileser, yazıtlarında Aramilere yirmi sekiz defa sefer yapmış olduğunu kaydetmiştir (Bryce 2012: 163). Assur'dan ele geçmiş olan, kilden sekizgen tabletlerin yüzeyinde, I. Tiglat-Pileser'in askeri seferlerinin anlatıldığı bölümlerde Aramilere yapılan seferler mevcuttur (Grayson 1991b: 7, 23, No. A.0.87.1):

> *"v44-63: Tanrım Aššur'un desteğiyle, savaş arabalarımı ve savaşçılarımı alıp çöle doğru yola koyuldum. aḫlamû[365]-Aramilere karşı yürüdüm. Tanrı Aššur'un düşmanları, lordum (efendim), Suḫu diyarının kenarından Hatti Ülkesi'nin Karkamış şehrine kadar tek bir günde yağmaladım. Onları katledip, ganimetlerini, mallarını-mülklerini, sayısız eşyalarını geri taşıdım. Lordum (Efendim), Tanrı Aššur'un silahlarından kaçan birliklerinin geri kalanı Fırat'ı geçti. Onlardan sonra Fırat'ı şişirilmiş keçi derisinden yapılmış sallar üzerinde geçtim, Bešri Dağı'nın eteğinde altı şehirlerini fethettim, yaktım, yerle bir ettim ve onları yok ettim ve ganimetlerini, mallarını eşyalarını şehrim Aššur'a getirdim."*

Yine I. Tiglat-Pileser'in askeri seferlerinin kayıtlı olduğu, Assur'dan kil tabletler yüzeyinde Arami seferi kaydedilmiştir (Grayson 1991b: 35, 37-38, No. A.0.87.3):

> *"29-35: aḫlamû-Aramilerin peşinde Fırat'ı [....]bir yılda iki kez geçerek Hatti Ülkesi'ne gittim. Yenilgilerini Lübnan Dağı eteklerinden, Amurru Ülkesi'nin (topraklarının) Tadmar Şehri'nden, Suhu Ülkesi'nin Anat'tan, Karnuniaš'tan Rapiqu'ya kadar getirdim. Ganimetlerini ve eşyalarını şehrim Aššur'a getirdim."*

Assur'daki saraydan I. Tiglat-Pileser'in A.0.87.4 numaralı yazıtında, askeri seferleri içerisinde Aramiye yaptığı yirmi sekizinci seferi de anlatılmaktadır (Grayson 1991b: 38, 43, No. A.0.87.4):

> *"34-36: aḫlamû-Aramilerin peşinde Fırat'ı yirmi sekiz kez, bir yılda iki kez geçtim. Yenilgilerini Karnuniaš'ın Rapiqu Şehri'ne kadar, Suhu Ülkesi'nin Anat, Amurru Ülkesi'nin Tadmar Şehri'nden getirdim. Ganimetlerini ve eşyalarını şehrim Aššur'a getirdim."*

---

[364] Aramice Sami dillerinin kuzeybatı kolundandır. İbranice ve Fenikece ile akrabadır. MS 7. yy'da yerini Arapça alana kadar Yakın Doğu'da kullanılan en yaygın dil olduğu bildirilmektedir (Kuhrt 2009: 15).

[365] Grayson (1991: 23) *aḫlamû* kelimesinin MÖ 12. yüzyıldan 9. yy'a kadar olan Assur krali yazıtlarda "göçebe, barbar" anlamına gelen bir kelime olduğunu bildirmektedir. Bryce (2012: 163) bu terimin Suriye ve Mezopotamya'daki göçebe, yarı göçebe kabile grupları için kullanıldığını bildirmektedir.

Her ne kadar I. Tiglat-Pileser Aramiler üzerine askeri seferler düzenlemiş olsa da, I. Tiglat-Pileser zamanına ait bir yazılı belgede Aramilerin Assur şehrine girerek şehri yağmaladıkları kaydedilmiştir (Tadmor 1958: 133-134; Kuhrt 2009: 18):

> *"[….ülkesinde kıtlık baş gösterdiği x yılında], insanlar birbirlerinin etlerini yediler, […]*
> *[….]…. Aramilerin çadırları*
> *[….] kurtulmak için yola düştüler,*
> *[….] Assur'u fethedip ele geçirdiler*
> *[Assurlular çıktı] canları(nı kurtarmak) için Kirruria Dağları'na*
> *[?kaçtılar]. Aramiler onların [altınlarını], gümüşlerini ve bütün mallarını aldılar.*
> *Marduk-nādin-aḫḫe (Karduniaş Kralı) sonsuza kadar ortadan kayboldu (öldü)., oğlu Marduk-šapik-zēri ba[basının evine] girdi, Marduk-nādin-aḫḫe 18 yıl hükmetmişti.*
> *[x yılında ….] Assur topraklarının hasadı, hepsi talan edildi*
> *[….] kalabalıktılar, [Aramilerin] çadırlarını bozdular,*
> *[Onlar ……] Ninive kalelerinin kenarlarını [işgal ettiler] akıntı yönündeki ülke [….]*
> *Aššur kralı, [….. Tiglat]-Pileser Kadmuḫi'ye gitti.*

Aramilerle ilgili Assur kayıtları I. Tiglat Pileser ve Aššur-bēl-kala'dan sonra II. Assurnasirpal'in askeri seferlerinin anlatıldığı krali yazıtlarda görülmektedir; ancak bu dönemde Aramiler Doğu Anadolu'da istilacılar olarak anılmaktadır (Grayson 1991b: 161, No. A.0.101.19):

> *"85b-97: Bīt-Zamāni'nin bir adamı olan Amme-ba'lī, soyluları isyan edip onu öldürdüler. Amme-ba'lī'nin intikamını almak için yürüdüm. Silahlarımın parlaklığı ve egemenliğimin dehşeti karşısında korkuya kapıldılar ve 40 koşumlu savaş arabası, askerler ve atlar için ekipman, 460 koşum takımı, eğitimli at, iki talent gümüş, iki talent altın, 100 talent kalay, 200 talent bronz, 300 talent demir, 1000 bronz güveç, 2000 bronz kap, kâseler, bronz kaplar, çok renkli süslemeli 1000 keten giysi, tabaklar, sandıklar, fildişi ve altınla dekore edilmiş sedirler, sarayının hazinesi, -ayrıca 2000 öküz, 5000 koyun, zengin çeyiziyle kız kardeşi ve zengin çeyizleriyle soyluların kızlarını kabul ettim (aldım). Suçlu adam Bur-Ramānu'yu yüzdüm ve derisini Sinabu Şehri'nin duvarına astım. Kardeşi Ilānu'yu şeyh pozisyonuna atadım. Ona yıllık vergi olarak, iki mina altın, on üç mina gümüş, 1000 koyun ve 2000 ölçek arpa verdim. Sinabu, Tīdu şehirlerini –benden önce gelen bir prens olan, Assur Kralı II. Şalmaneser'in Nairi topraklarının sınırında garnizon kurduğu ve* ***Aramilerin*** *zorla ele geçirdiği kaleler- yeniden ele geçirdim. Nairi topraklarında Assur kalelerini tutan ve* ***Aramilerin*** *bastırdığı terk edilmiş şehirlerine ve evlerine yerleştim. Onları huzurlu bir yere yerleştirdim. Bīt-Zamāni'nin bir adamı olan Amme-ba'lī'ye ait, 1500 askerini* ***aḫlamu-Aramilerden*** *söküp, onları Assur'a getirdim. Nairi topraklarının hasadını topladım ve onu Tusha, Damdammusa, Sinabu ve Tīdu şehirlerinde toprağımın (ülkemin) gıdası için depoladım."*

Bryce'ın (2012: 163) Aramiler hakkında çizmiş olduğu çerçeve, Demir Çağı'nın ilk iki yüzyılında, yalnızca topraklarından geçen gezgin grupları soymakla kalmayıp aynı zamanda şehirleri ele geçirip yağmalayan büyük çöl sakinlerinin oluşturduğu grup olduğudur. I. Tiglat-Pileser ve halefi Aššur-bēl-kala'dan sonra II. Assurnasirpal tarafından Aramilere karşı yukarıda anlatılan askeri seferler yürütülmüştür. Bu seferlerin nedeni büyük olasılıkla Assur topraklarına girilmesi suretiyle o bölge veya şehirlerin yağmalanmasıdır. Aramilerin göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzları, onların

yakalanmalarını güçleştirmiş ve yenilmez bir düşman haline getirmiştir (Bryce 2012: 163).

MÖ 2. binyılın sonunda birçok Arami grubu, özellikle Mezopotamya, Suriye ve Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde göçebelikten, daha yerleşik bir yaşam tarzını benimsemeye başlamışlardır. Bryce'a (2012: 163-164) göre bunun en önemli etkenlerinden birisi, buralardaki GTÇ krallıklarının çöküşüdür ve akabinde bir dizi küçük Arami Devleti ortaya çıkmıştır. Bu devletlerden en önemlileri: Bīt[366]-Zamani (günümüzde Diyarbakır bölgesi), Bīt-Bahiani (başkent: Guzana, günümüzde Habur nehrinin yukarısında Tell Halaf), Bīt-Adini (başkent: Til Barsip, günümüzde Karkamış'tan 20 km aşağıda Tell Ahmar), Bīt-Agusi (başkent: Arpad, günümüzde Halep'in kuzeyinde Tell Rifa'at), Şam, Hamat (günümüzde Asi boyundaki Hama), Nasibina (günümüzde Türkiye-Suriye sınırındaki Nusaybin) ve Sam'al'dır (Kuhrt 2009: 16; Bryce 2012: 164). Aramiler kalıcı bir siyasi ve askeri birliğe ulaşamamışlardır. Tehlike zamanlarında ortak düşmana karşı bağımsız devletler olarak birleşmişlerdir. Bununla birlikte kendilerine özgü bir kültür de geliştirmemişlerdir. Arami kültürü büyük ölçüde komşuları olan özellikle Geç Hitit, Assur ve Fenike Uygarlıkları'ndan gelen unsurların bir bileşimidir (Bryce 2012: 164).

8. 2. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlinde

Günümüz Anadolu sınırları içerisinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sadece Gaziantep'te Arami Devleti'nin varlığını görmekteyiz.

8. 2. 1. 1. Gaziantep

Gaziantep ilinde günümüzdeki ismi Zincirli Höyük olan, Sam'al Krallığı'nın bir Arami Devleti olduğu bildirilmektedir (Bryce 2012: 164).

8. 2. 1. 1. 1. Zincirli

Zincirli Höyük, Gaziantep ili, İslahiye ilçesinin 10 km kuzeyindedir. Amanos Sıradağları'nın (günümüzdeki adıyla Nur Dağları) doğu eteklerindedir. Zincirli kapladığı 40 hektarlık alan ile bir sitadel ve onu çevreleyen bir aşağı şehre sahiptir.

[366] Şehirlerin başında yer alan Bīt'in anlamı: …'nın evi'dir. Bu önek eyaletlerin kabile kökenini yansıtmaktadır (Bryce 2012: 164).

Sitadel ova seviyesinden 15-18 m, aşağı şehir ise 2 m yüksekliktedir (Schloen ve Fink 2009a: 205; Schloen ve Fink 2009b: 1; Schloen 2014: 27, 29).

Zincirli'de ilk kazılar 1888-1902 yılları arasında F. von Luschan başkanlığında gerçekleştirilmiştir (von Luschan ve Sachau 1893: II-IV; von Luschan ve Jacoby 1911). 2006 yılında J. D. Schloen yönetiminde ikinci dönem kazıları yeniden başlatılmıştır ve kazılar günümüzde de sürdürülmektedir (Schloen ve V. R. Herrmann 2016: 68; 2017: 173-186).

Zincirli'nin merkezinde ilk ve ikinci dönem yapılan kazı çalışmalarının sonunda ETÇ (yaklaşık MÖ 2500-2300), OTÇ (yaklaşık MÖ 2000-1600) ve Demir Çağı'na (yaklaşık MÖ 900-713) ait tabakaların varlığı tespit edilmiştir. Höyükte GTÇ (yaklaşık MÖ 1600-1200) ve Erken Demir Çağı'na (yaklaşık MÖ 1200-900) ait herhangi bir seramik kalıntısına rastlanmamıştır (Schloen ve Fink 2009a: 205; Schloen 2014: 29-38; Schloen ve V. R. Herrmann 2017: 173-186; V. R. Hermann ve Schloen 2018: 521-533).

MÖ 10. yy'ın sonlarında "Gabbār" isminde bir yönetici ya da kabile reisi, Bryce'ın (2012: 169) da belirttiği üzere, Amanos Dağları'nın (Nur Dağları) doğu yamacında küçük bir krallığın temelini atmıştır. Bu krallık Samice "kuzey" anlamına gelen Sam'al (ŚM'L)'dır. Diğer bir adı da Y'DY (Yādiya)'dır (Ussishkin 1970: 125; 1989: 488; Schloen 2014: 27-38; Yakubovich 2015a: 35).

Sam'al isminin Samice'de kuzey anlamına gelmesi nedeniyle Bryce (2012: 169), krallığın muhtemelen bir Arami kabilesinin kuzey kolunu yansıtmış olabileceğini bildirmektedir. İkinci isim olan Y'DH'nin seslendirmesi ve etnik kökeni bilinmemektedir. Bryce (2012: 169), Y'DY isminin kullanılmasını Sam'al nüfusunda, olasılıkla Luvi kökenli başka bir kabilenin var olması gerektiğine bağlamaktadır (Bryce 2012: 169).

Schloen ve Fink (2009: 9), Sam'al'da konuşulan dilin gerçekten Aramice olup olmadığı konuşunu tartışmaktadır. Amanos sıradağının doğu eteğinde, topografik açıdan izole bir ortamda konumlanan Sam'al'da konuşulup yazılan ve Aramice'nin Sam'al lehçesi

denilen dilin, OTÇ sırasında oraya getirilen Amorit lehçesinden türetilen Kuzeybatı Semitik dili olduğu bildirilmektedir (Schloen ve Fink 2009: 9; Schloen 2014: 35). Dolayısıyla devletin kurucusu Gabbar'ın göçebe bir Arami savaş ağası değil, Luvi boyunduruğunu atan, Sami dili konuşan ve yurttaşlarını iktidar konumuna getiren Amorit mirasının yerel bir sakini olabileceği düşünülmektedir (Schloen ve Fink 2009: 9; Schloen 2014: 35). Schloen (2014: 35)'in bildirdiği üzere Sam'al ismi Demir Çağı'ndan çok önce de kullanılmaktadır ve bu isim Amorit Dönemine ait bir Eski Assur metninde yer almaktadır. Dahası yukarı Mezopotamya'daki Arami güç merkezlerinden Zincirli'ye ulaşımın kolay olmadığı bildirilmektedir (Schloen ve Fink 2009: 9). Dolayısıyla, büyük bir Arami gücünün, Sam'al bölgesinde hüküm süren Luvi krallıklarının muhalefetiyle karşılaşmamasının mümkün olamayacağı da ifade edilmektedir (Schloen ve Fink 2009: 9). Schloen ve Fink (2009: 9) göre, ETÇ Sam'al, Gabbar'ın atalarının eviydi ve bu nedenle başkent olarak orayı seçti (Schloen ve Fink 2009: 9). Diğer yandan Barrakab'ın son yazıtında resmi dil olarak Aramice'nin kullanılmış olması, MÖ 8. yüzyılın ortasında, II. Panamuwa ve Barrakab zamanında bu değişimin olması gerektiği yönündedir (Schloen ve Fink 2009: 9). Schloen ve Fink (2009: 7), aynı zamanda, Y'DH'nin Luvice bir kelime olabileceğini ve "Yādiya" olarak okunabileceğini bildirmektedirler. Aynı araştırmacılar (Schloen ve Fink 2009: 7), bu şekilde telaffuzun doğru olduğu takdirde, Samili kurucu olan Gabbār'ın devralmış olduğu daha önceki Luvi yönetiminin adı olması gerektiği üzerinde durmaktadırlar.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Zincirli/Sam'al, MÖ 900'lerde, Sami krallık merkezi, yani başkent olmuştur (Ussishkin 1970: 125; 1989: 488; Schloen 2014: 27-38; Yakubovich 2015a: 35). Bu krallık yaklaşık MÖ 900-700 yılları arasında varlığını korumuştur (Schloen 2014: 27, 34; Yakubovich 2015a: 35). Schloen'in (2014: 35) bildirdiği üzere, Demir Çağı yöneticileri ister Arami isterse yerli Amoritler olsun bölgede sırasıyla Anadolu ve Suriye kökenli iki farklı etno-dilsel grup arasında bir güç değişiminin olduğu söz konusudur. MÖ 900'den sonra Sam'al'ı yöneten Semitik konuşan kraliyet hanedanı içinde, yazıtlarında her ne kadar Luvice kullanmasalar da, Luvice isimler taşıyan krallar da vardır (Schloen 2014: 35).

MÖ 9. yy Sam'al Krallarından Kilamuwa'nın en eski yazıtında krallığında iki nüfus grubunun mevcut olduğu kaydedilmiştir (Bryce 2012: 169). Bunlardan birisinin ismi Ba'ririm diğerinin ise Muškabim'dir. Yazıttaki ifadede:

> *"Şimdi, benim yerime oturan (hüküm süren) ve bu yazıtı bozan oğullarımdan kim olursa olsun, Muškabim Ba'ririm'i onurlandırmasın ve Ba'ririm Muškabim'i onurlandırmasın"* yazmaktadır.

Bryce (2012: 169), Muškabim'in, bölgedeki "eski yerleşik ve kısmen kentleşmiş Luvi sakinlerinin torunları olabileceğini bildirirken; Ba'ririm'in ise göçebe ya da yarı göçebe bir geçmişe sahip olan ve toprakta egemen hale gelen grup olması gerektiğini belirtmektedir. Yukarıdaki metinde de, Kilamuwa'nın yerine geçecek kişi eğer onun yazıtının şartlarını yerine getirmezse bu iki grup arasında düşmanlık meydana gelebileceğine dikkat çekilmiştir (Bryce 2012: 169).

Sam'al, doğusunda Karkamış, batısında Adanawa (Que), kuzeyinde Gurgum ve güneyinde Patin olmak üzere dört Geç Hitit yerleşmesi ile çevrelenmiştir (Bryce 2012: 169). Konumu ile ilgili olmak üzere Kilamuwa'nın "*Babamın evi güçlü kralların ortasındaydı ve her biri savaşmak için elini uzattı*" sözlerinin kayıtlı olduğu bir yazıtının varlığından bahsedilmektedir (Bryce 2012: 169-170).

Bryce (2012: 171) Sam'al kültürünün ağırlıklı olarak Arami karakterinde olduğunu bildirmekle birlikte, yazıtlarının yarısının Aramice yazıldığını da ifade etmektedir. Hatta bazı yazıtlarda Aramice'nin bir lehçesi olan Sam'al dili kullanılmıştır (Bryce 2012: 171). Bununla birlikte heykeltıraşlık eserlerinde Luvi ve Arami kültürel geleneklerinin bir harmanının yapılmış olduğuna dikkat çekilmektedir (Bryce 2012: 172).

Schloen (2014: 36) ise Sam'al krallığının ne Geç Hitit ne de Arami olmadığını ifade etmektedir. Schloen'in (2014: 35), özellikle belirttiği üzere Sam'al'ın Semitik konuşan ve Luvili olmayan kralları ve Kuzey Suriye'deki Sami dili konuşan diğer krallar da Geç Hitit ikonografisini ve mimarisini kullanmışlardır. Özellikle Sam'al'ın kralları Geç Hitit ikonografisini ve Luvi yönetimindeki Karkamış'ta kullanılan dekoratif stilleri benimsemişlerdir (Schloen 2014: 35). Dolayısıyla, şehre giriş sağlayan kapının ortostatlarının da kanıtladığı üzere, Hitit kültürel geleneğinin aynı kökene sahip

olmayan yöneticiler tarafından benimsendiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır (Bryce 2012: 172; Schloen 2014: 35).

Schloen'in (2014: 36) ifade ettiği üzere, Demir Çağı Sam'al'ı siyasi ve kültürel anlamda Geç Hitit Krallığı değildir ve komşu Geç Hitit krallıklarından politik olarak bağımsızdır. Bununla birlikte onların Geç Hitit ve özellikle Karkamış ikonografik tarzlarını benimsemiş olmaları, Geç Hitit krallıklarına olan bağlılıkları değil kendi siyasi otoritelerini desteklemek amaçlı olduğu vurgulanmaktadır (Schloen 2014: 36).

Zincirli bölgesinde çeşitli yerlerde Luvi Hiyeroglif yazıtlarının mevcut olması, Karasu Vadisi'nin Hitit İmparatorluğu Döneminde ve sonrasında, MÖ 1340'tan MÖ 900'lere yani Gabbār tarafından fethedilene kadar, Luvice konuşan yerel yöneticiler tarafından kontrol edildiğini göstermektedir (Schloen 2014: 35-36).

Assur yazılı kaynaklarında Sam'al hakkında ilk bilgi III. Şalmaneser yazıtlarından gelmektedir. III. Şalmaneser'in, MÖ 858'de, batıya yapmış olduğu askeri seferinde, bölgesindeki bir koalisyona katılan Sam'al kralı Hayyanu ile iki kere karşı karşıya gelmiştir. İlk çatışma Sam'al sınırında yer alan savunma surlu Lutibu kenti yakınlarında, ikinci çatışma ise Sam'al'ın güney komşusu olan Pattin topraklarında gerçekleşmiştir. III. Şalmaneser bu savaşlardan galip çıkmıştır ve Hayyanu ve onun da dahil olduğu koalisyon güçlerinden haraç almıştır (Bryce 2012: 172-173).

III. Şalmaneser'in yıllıklarının en eskisi olarak kabul edilen ve kalesindeki taştan bir levha yüzeyindeki yazıtta askeri seferlerini anlatmaktadır (Luckenbil 1926: 215, No: 599; Grayson 1996: 9-10, No: A.0.102.1):

> "53-64a: *Gurgum şehrinden hareket ettim, Lutibu'nun karşısındaki,* ***Hayyanu (Ḫaiiānu/Hâni)'nun krali şehri Sam'al'a yaklaştım. Sam'al'lı*** *Hayyanu (Ḫaiiānu/Hâni), Patine'li (Hattine'li) Sapalulme, Bīt-Adini'nin adamı [Aḫunu], (ve) [Karkamışlı] Sangara birbirlerine güveniyorlar ve savaşa hazırlanıyorlar. Savaşmak için bana saldırdılar. Önümden giden tanrısal (ilahi) standartın yüce kudreti (ve) Lordum (Efendim) Aššur'un bana verdiği şiddetli (ateşli) silahlarla onlarla savaştım ve onları yendim. Savaşan adamlarını kılıçla kestim, üzerlerine (sel olarak) yıkım yağdırdım, Tanrı Adad, vücutlarını hendeklere yığarken, geniş ovayı savaşçılarının cesetleriyle doldururken ve kanlarıyla dağı kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım. Onlardan çok sayıda savaş arabası ve at takımı aldım. Şehrinin önüne başlarıyla bir kule diktim ve şehirlerini yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Kendime devasa bir kraliyet heykeli yaptım ve üzerine kahramanca işlerim ve muzaffer eylemlerim hakkında yazdım. Amanos sıradağlarının eteğindeki Saluara Nehri'nin kaynağının önüne diktim.*

> 64b-80: *Amanos sıradağlarından ilerlerken Orontes Nehrini geçtim ve Patineli Sapalulme'nin müstahkem şehri Alisir (veya Alimus) şehrine yaklaştım. Sapalulme hayatını kurtarmak için silahlı kuvvetlerinin içine Bīt-Adini'nin adamı Aḫunu, Karkamışlı Sangara,* ***Sam'al'lı Hayyanu*** *(Ḫaiiānu/Hâni), Queli Katê, Ḫilukeli Piḫirim, Iasbuqeli Bur-Anete ve Iaḫaneli Adānu'yu kabul etti. Lordum Aššur'un emriyle bir araya getirilmiş güçlerini dağıttım. Şehri kuşattım, ele geçirdim ve onlardan çok sayıda savaş arabası ve at takımı gibi değerli ganimetler taşıdım. Kılıçla savaşçı 700 erkeği kestim. Bu savaşın ortasında Bur-Anete'yi ele geçirdim. Patine'nin büyük şehirlerini ele geçirdim. Batı Denizi olarak da adlandırılan, Amurru Ülkesi'nin (topraklarının) yukarı denizi kıyısındaki şehirleri, tufanın yarattığı yıkık tepeler gibi görünmeleri için ezdim. Deniz kıyısının geniş alanında zafer hakkıyla yürüdüm. Lordluğumun bir imajını (görüntüsünü) yaptım.*"

III. Şalmaneser zamanında Hayyanu'nun oğlu Kilamuwa döneminde Sam'al batı komşusu Que'nin tehditi altına girmiştir. Bu nedenle Kilamuwa, III. Şalmaneser'den yardım istemiştir. III. Şalmaneser MÖ 839'da Que (Adanawa) kralı Kate'ye karşı ilk askeri seferini gerçekleştirmiştir. Kilamuwa bu desteğin karşılığında III. Şalmaneser'e bağlılık sözü vermek suretiyle Assur'a bağımlı bir kral statüsüne gelmiştir (Bryce 2012: 172-173). Que'ye yapılan bu askeri sefer Şalmaneser'in bir heykeli üzerine yazılmıştır (Grayson 1996: 58, No: A.0.102.12):

> *"31b-36a: Yirminci krallık yılımda Fırat'ı yirmi birinci kez geçtim, Amanos sıradağlarını geçtim (ve)* ***Que'li Kate'nin*** *şehirlerine indim. Sayısız şehirleri yerle bir ettim, yıktım (ve) yaktım. Birçoğunu katlettim (ve) onlardan sayısız ganimet aldım. Onun haracını aldım (ve) onu Tanrı Adad'a verdim, hayatım için, günlerim uzun olabilir, yıllarca, düşmanlarımın yakılması için krallık tahtımın korunması için, tehlikeli düşmanlarımın yok edilmesi için (ve) bana karşı çıkan hükümdarları ayağıma bastırmak için."*

Kilamuwa ile birlikte Assur'a bağımlı bir hale gelen Sam'al'da, komşu krallıkların tehdidi bir süreliğine meydana gelmemiştir. Bu dönemde Sam'al zenginliğe kavuşmuştur. Kilamuwa'nın torunu I. Panamuwa kendisine ait "Hadad Yazıtı"nda savaş olmayan topraklarda tarımsal bir gelişme dönemine girerek bolluk ve bereket içinde yaşadıklarını kaydetmiştir (Bryce 2012: 173). Aynı yazıtta I. Panamuwa olası taht kavgaları endişelerini de dile getirerek alınması gereken önlemleri ifade etmiştir (Bryce 2012: 173):

> *"Evimden her kim* ***Y'dy'de****ki asayı ele geçirir ve tahtım oturur, ve benim yerime hüküm sürerse, kılıcını evime öfke ya da şiddet yüzünden uzatmasın; Ne öfkeyle ne de şiddet yüzünden elini kılıçla evime [ ] uzatmasın; o gazaptan veya [ ] yüzünden cinayet işlensin mi; Ve hiç kimse ne yayıyla, ne sözüyle, ne de emriyle ölüme mahkum edilemez. Ama erkek akrabası, erkek akrabalarının birisini veya akrabalarını veya kadın akrabalarının birisinin yok edilmesini planlasın. Ya da evimin herhangi bir üyesi yıkım planlarsa; o (kral) erkek akrabalarını toplasın ve onun ortasında dursun."*

I. Panamuva'nın kayda geçirdiği endişelerinde haklı olduğu kendisinden sonraki kralların yazıtlarından anlaşılmaktadır (Bryce 2012: 173). I. Panamuwa'nın torunu

olduğu düşünülen II. Panamuwa'nın yazıtında, I. Panamuwa'nın halefi olan Bar-Sur'un yetmiş kardeşiyle birlikte devrildiği ve öldürüldüğü yazmaktadır (Bryce 2012: 173). Bunun üzerine Bar-Sur'un oğlu II. Panamuwa kaçmış ve III. Tiglat-Pileser'e sığınmıştır. Bryce (2012: 174), bu ayaklanma ile ilgili olarak Sam'al'da, Assur yanlısı ve Assur karşıtı olmak üzere iki karşıt görüşlü grup olabileceğini öngörmektedir. Bu olaylar zinciri neticesinde III. Tiglat-Pileser, Sam'al'daki isyancılarla birlikte kendisine karşı oluşturulan koalisyona karşı geniş çaplı bir sefer düzenlemiştir ve sefer sonucunda isyancıların başı olduğu bildirilen Arpad (Bit-Agusi) Assur eyaleti haline getirilmiştir. II. Panamuwa da Sam'al tahtına yerleştirilmiştir (Bryce 2012: 174).

III. Tiglat-Pileser'in askeri zaferlerinin anlatıldığı yazıtlarda da Sam'al hakkında bilgi mevcuttur. III. Tiglat-Pileser'in saltanatının üçüncü yılındaki askeri seferinde Sam'al ve kralının adı kaydedilmiştir (Luckenbil 1926: 276, No. 702):

> *"772: Damunu (kabilesinin) Amlate'nin şehrinin 600 esirini, Dîr'in şehrinin 5400 esirini, Unki diyarının (ülkesinin), Kunalia, Huzarra, Tae, Tarmanazi, Kulmadara, Hatatirra ve Sagillu şehirlerine yerleştirdim. ……, ……..nin şehirlerine, Bît-Sangibuti ve Kutê'nin ……. esirlerini, 1200 Illilean, 6208 Nakkabean, Budean,……. deniz kenarında uzanan, Simirra, Arkâ, Usnû, Siannu, yerleştirdim. Tu'imme Bölgesi'nde, 588 Budean, Dunean, Ni-……, 352 Bilean, 554 Banatean, Nergal-ilu-ina-mâti'nin şehrinin 380 kişisini, 460 Sangillean, ….. x Illilean, Kûtean'ın ve Bît-Sangibutean 457 esirini yerleştirdim. Til-karme'de, 555 ……. Kûtean'ın ve Bît-Sangibutean yerleştirdim. Onları, Assur halkıyla bir saydım. Assurluların aidatlarını ve hizmetlerini üzerlerine yatırdım. Kummuh'lu Kuştaspi, Aramlı Rasunnu (Resin), Samerine'dan (Samaria) Menihimmu (Menahem), Tire'den Hirummu (Hiram), Gubla'lı Sibitti-bi'li (Gebail), Que'li Urikki, Karkamışlı Pisiris, Hamalı Eni-ilu, **Sam'al'ın Panammu**, Gurgum'un Tarhularası, Melid'in Sulumal, Kaska'nın Dadi-ilu, Taballı Uassurme, Tuna Uşhiti, Tuhanalı Urballai, İşhtunda Tuhamme, Hubişna Urimme, Arabistan kraliçesi Zabibê, -altın, gümüş, kurşun, demir, fil derisi, fildişi, renkli (yün) giysiler, keten giysiler, mavi ve mor yün, akçaağaç, şimşir, her türlü değerli kraliyet hazinesi, şişman (?) kuzular, mor renkte (boyanmış) yün, cennetin kanatlı kuşları, atlar, katırlar, sığırlar, koyunlar, develer, genç yavrularıyla birlikte dişi develer haraç olarak aldım."*

II.Panamuwa, III. Tiglat-Pileser yönetimindeki Assur himayesi altında vasal bir krallık durumundayken kuzey komşusu Gurgum'un bazı bölgelerini topraklarına eklemiş ve gerekli durumlarda III. Tiglat-Pileser ile birlikte savaşlara katılmıştır. MÖ 733-732 yılları arasında III. Tiglat-Pileser'in Şam kuşatması sırasında öldürülmüştür. Bunun üzerine Tiglat-Pileser, II. Panamuwa'nın oğlu Bar-Rakab'ı Sam'al tahtına yerleştirmiştir. Bar-Rakab da MÖ 713'teki ölümüne kadar babası gibi Assur'a olan sadakatini devam ettirmiştir. Bar-Rakab'ın saltanatı zamanında Sam'al'ın refah içerisinde olduğu yazıtlarına yansımıştır (Bryce 2012: 174):

"Ve babamın evinin kontrolünü elime aldım.
Ve onu herhangi bir güçlü kralın evinden daha iyi yaptım.
Ve erkek kardeşim krallar, evimin iyiliği olan her şeyi arzuladı."

Bununla birlikte Assur'da Sargon tahta geçmiştir ve olasılıkla Bar-Rakab öldüğünde veya hemen sonra, MÖ 713'te, Sam'al, vassal bir devletken Yeni Assur İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline gelmiştir (Schloen 2014: 27, 34). Bryce (2012: 174) bu geçiş sürecinin barışçıl olduğunu ifade etmektedir. Sam'al'ın Assur'a bağlı il haline getirilmesi batıya karşı uygulanan genel bir politikanın sonucu olduğu düşünülmektedir (Bryce 2012: 174).

MÖ 7. yy'da, Sam'al akroplünde bir yıkımın olduğu tespit edilmiştir. Bu yıkımın kesin tarihi bilinmemekle birlikte MÖ 675'te Assur Kralı Esarhaddon'un Melid'li Mugallu'ya yaptığı sefer sonucunda başarısız olması ve Mugallu'nun da bölgedeki yayılma politikasının bir sonucu olarak Sam'al'a saldırmış olma ihtimaline işaret edilmektedir (Bryce 2012: 175).

Kuruluşundan itibaren, Zincirli (Sam'al) kral ve yöneticileri (valileri) ile Yeni Assur Dönemi kral listesi aşağıdaki şekilde sunulmaktadır (Schloen 2014: 37, Tablo 1):

Zincirli (Sam'al/Y'DH)	**(MÖ)**	**Yeni Assur**	**(MÖ)**
Gabbār	920-880	Assurdan II	934-912
		Adadnirari II	911-891
		Tukulti-ninurta II	890-884
BNH/Bānihi	880-870	Assurnasirpal II	883-859
Ḥayyā(n)	870/860-850		
		Şalmaneser III	858-824
Ša'il	850-840		
Kulamuwa (Kilamuwa)	840/835-815/810		
?		Šamši-adad V	823-811
QRL/Qurila/Qarli	810-790	Adad-nirari III	810-783
Panamuwa I	790-750	Şalmaneser IV	782-773
		Ashur-dan III	772-755
Bar-Ṣūr ?	750	Ashur-nirari V	754-745

Hükümdarsız Dönem/Tahta hileyle geçen	750-745		
Panamuwa II (Katumuwa Stel)	743/740-733/732	Tiglat-pleser III	745-727
Barrākip	733/732-720/713		
		Şalmaneser V	726-722
?		Sargon II	722-705
Nabû-ahhe-ereš (Vali)	681	Sennacherib	705-681
?		Esarhaddon	680-669
Bēl-usāti (Vali)	?	Assurbanipal	668-627
?		Ashur-etel-ilani	627-623
		Sin-shar-ishkun	623-612
		Ashur-uballit II	611-609

Tablo 138: Zincirli ve Yeni Assur Dönemi Kral Listesi (Schloen 2014: 37, Tablo 1).

Zincirli'de yapılan kazı çalışmaları sonucunda 3 adet stelin varlığı tespit edilmiştir.

8. 2. 1. 1. 1. 1. Zincirli J/ 2 (C72)

Zincirli J/2 Steli[367], Zincirli Höyük'te Yukarı Şehirde, Hilâni II'nin güneybatı köşesindeki P1 nolu odadan iki parça halinde bulunmuştur (von Luschan 1911: 372). Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru daralan konik biçimlidir (Bonatz 2000: Taf. XXIII: C72).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, ince bir basma düzlemi üzerinde sağ tarafa doğru yürür pozisyonda iki erkek figürü[368] tasvir edilmiştir (Şekil: 526) (Orthmann 1971: 67, 292, Taf. 66b; Darga 1992: 277-278; Bonatz 2000: Taf. XXIII: C72). Figürlerin baş, bacak ve ayakları profilden üst gövdeleri ise cephedendir. Ön taraftaki büyük boyutlu figür tepe kısmı çıkıntılı konik biçimli bir başlık[369] takmaktadır. Başlığın arka yan

[367] Bonatz (2000: 23, 45-46, Taf. XXIII:C2) aynı eseri "C72 Steli" şeklinde adlandırmaktadır.
[368] Eser yüzeyindeki iki erkek tasviri Orthmann tarafından (1971: 292) yönetici figürleri olarak tanımlanırken; Darga (1992: 277-278) eseri "Kilamuva Steli" şeklinde adlandırmakta ve buluntunun yüzeyindeki erkek figürlerinin de Kral Kilamuva ve oğlu olabileceğini ifade etmektedir.
[369] Orthmann'a göre (1971: 67) söz konusu başlık tipi Assur kral şapkası ile Arami tiarası arasındaki geçiştir.

kenarından sağ omzuna doğru çift şerit sarkmaktadır. Başlığın altından çıkan kısa spiral bukle sıralarıyla betimlenmiş saçları ensesinde ve sağ omzu üzerinde kabarık bir helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Dar alnı ile birleşen burnu iri ve hafif kavislidir, burun kanadı ile birlikte burun deliği de işlenmiştir. Kavisli uzun kaşı balıksırtı biçiminde taranmıştır. İri badem biçimli gözü alttan ve üstten bir konturla çevrelenmiştir ve gözün arka bitiş kısmı sürme çekmiş gibi uzatılmıştır. Bu hat göz kapağı kırışığı olarak da değerlendirilmiştir (Orthmann 1971: 67). Bu konturun içerisinde göz badem biçiminde kabartma olarak betimlenmiştir ve göz bebeği yuvarlak, sığ bir çukurlukla vurgulanmıştır. Sıkıca kapalı ağzında dudakları incedir ve Hitit İmparatorluk Dönemi kabartmalarında görüldüğü üzere neredeyse cepheden betimlenmiştir. Ağız ve dolgun yanak, ağız kenarındaki bir kavisle birbirinden ayrılmıştır. Bıyıksız gösterilen figürün başlığın altından çıkan ve kulağı önünde kısa spiral buklelerle devam eden sakalı elmacık kemiğini açıkta bırakarak tüm çenesini kaplamaktadır. Çenesinin üzerinden itibaren üç sıra halindeki, kısa spiral buklelerden oluşan sakal aşağı doğru daralarak inmekte ve sol omzu ile göğsü arasında düz bir hatla sonlanmaktadır. Kulağı saç ve sakalının arasında çok hafif verev olarak yerleştirilmiştir. Kulak kıvrımları ve kulak deliği de işlenmiştir. Sakal ve saçı arasında görünen boynu uzundur. Üzerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise vardır. Elbisenin yuvarlak yakası kabartma şeritlidir. Eteğin alt ucunda, yatay bir kabartma şeritten sarkan, lades kemiğine benzer püsküllerin ucu etek kenarında sonlanmaktadır. Elbisenin üzerinden geçen ve bütün vücudunu diyagonal biçimde saran şalın kenarları saçaklıdır. Belindeki düz kemer bu şalın da üzerinden geçmektedir ve sıkıca bağlanan kemer beli ince göstermiş ve kalçasını belirginleştirmiştir. Figürün omuzları güçlü bir görünüme sahiptir ve yuvarlak hatla betimlenen kolları kaslıdır. Figürün kollarında açık ağzı üst üste gelen birer pazubent vardır. Her iki bileğine takılı olan bilezikler rozet motifi ile süslenmiştir. Sol kolu vücuduna paralel olacak şekilde aşağı doğru sarkmaktadır. Dirseğinin izleyiciye bakan iç kısmındaki çukurluk işlenmiştir. Bu sol eliyle bir lotüs çiçeğini uzun sap kısmından sıkıca kavramıştır ve kapalı parmak uçlarında tırnakları işlenmiştir. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırmıştır. İşaret parmağı garip bir şekilde uzatılmıştır. Başparmağı ve işaret parmağı dışındaki üç parmağı kapalıdır. Açık işaret parmağı ile ileriye doğru işaret etmektedir. Figürün ayaklarında burun kısmı desteklenmiş ve üst kısmı süslü/bağcıklı, ayak bileklerine uzanan

ayakkabılar vardır. Ayakkabıların topuk kısmı verev çizgilerle taranmıştır. Figürün ayak bileğinin kemiklerinin işlenmiş olması ayaklarında yumuşak malzemeden, belki de yumuşak deriden yapılmış olan ayakkabılar olduğu izlenimi vermektedir. Her iki ayağında da ayak bilek kemikleri betimlenmiştir (von Luschan 1911: 372-373, Taf. LXVI; Orthmann 1971: 67, 68, 289, 292, 351, Taf. 66b; Bonatz 2000: 45-46, Taf. XXIII: C72).

Bu figürün arkasında kendisinden daha küçük boyutta tasvir edilen ikinci erkek figürü yer almaktadır[370]. Bu figür, büyük boyutta tasvir edilmiş olan figürle yüz işlenişi, saç detayları, elbise, elbisenin üzerine sarılan kenarları saçaklı şal, beline takılan düz kemer ve üst kollarındaki pazubentler açısından birebir benzerdir. Farklılıkları şu şekilde sıralamak mümkündür. Söz konusu figürün başında şapkası yoktur. Açık başında kısa, kat kat spirallerden meydana gelen lüleli saçları ensesinde ve sağ omzu üzerinde toplanmıştır. Saçlarının bitimi ve alnı üzerinden geçen kabartma şerit bant tüm başını çevrelemektedir. Yay şeklinde kıvrılmış uzun kaşlarındaki balık kılçığı tarama daha az belirgindir; ancak gözlerin işlenişi diğer figürle aynıdır. Kavisli burun, burun kanadı ve ağzın betimlenmesinde benzerlik göstermektedir. Sakalsız yüzünde yanağı dolgundur, etli çenesi hafif içeri çekiktir ve boynu şişman gösterilmiştir. Kulak işlenişi diğer figürle benzer olmakla birlikte, farklı olarak kulak memesi daha kısa tutulmuş ve kulak deliği yapılmamıştır. Boynu öndeki figüre göre daha kısadır. Yukarıda da belirtildiği gibi elbise, şal ve kemer tamamen aynıyken, farklı olarak belindeki düz kemerden bir püskül dizisi sarkmaktadır ve bu püsküller üst üste dört adettir. Vücut proporsiyonu yönetici figürüyle aynıdır. Kemerin sıkı bağlanması nedeniyle bel incelmiştir. Kollar yuvarlak hatlı ve kaslıdır. Kemerin altından baldırın kıvrımı görülmektedir. Dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde, normalin dışında büyük boyutlu işlenen bir lotüs çiçeğini uzun sapından kavramıştır. Çiçeğin sapı ve kendisi dik durmaktadır. Kavrama pozundaki elinde başparmağının tırnağı betimlenmiştir. Diğer dört parmağının kapalı durumda olduğu başarılı bir şekilde gösterilmiştir. Vücuduna paralel gelecek biçimde aşağı doğru uzattığı sol eliyle yuvarlak gövdeli bir kabı (?) sepet kulbundan kavramaktadır. Belki de kabın tam yuvarlak görünmesinin sebebi üstünde kapağın olmasıdır; ancak resimden detaylar tam seçilememektedir. Avuç kısmı izleyiciye

[370] von Luschan (1911: 373-374) bu figürün hizmetçi ya da hadım olabileceğini belirtmektedir.

yönlendirilerek doğru bir tutuş sergileyen parmaklarında tüm tırnaklar işlenmiştir. Bunun yanı sıra dirseğin içi kısmındaki oyuntu da başarılı bir şekilde gösterilmiştir. Adım atar pozisyondaki ayaklarında diğer figürünkine benzeyen ayakkabılar vardır. Buradaki fark, ayak bileklerinde bağcıkların sarılarak üç sıra birbirine paralel çizgilerin oluşturulmasıdır. Farklı olarak ön taraftaki sol ayağında, ayak bilek kemiği betimlenmişken arka taraftaki sağ ayağında gösterilmemiştir (von Luschan 1911: 374, Taf. LXVI; Orthmann 1971: 67, 68, 289, 292, 351, Taf. 66b; Bonatz 2000: 45-46, Taf. XXIII: C72).

Ön taraftaki yönetici tasviri stel yüzeyinde ortalanmıştır. Bununla birlikte arka tarafındaki daha küçük boyutlu figür sol tarafa sıkıştırılmış izlenimi vermektedir. Yöneticinin başı vücuduna göre büyük boyutlu tasvir edilmişken arkadaki figürün daha orantılıdır. Görünüm olarak, kaslı bir sırt ve kollar, ince bel, kıvrımlı baldırlar güçlü iki figür olduğu izlenimi vermektedir. Yüz işlenişlerinde, kolların kaslı betimlenmesinde, eller ve tırnakların işlenişinde her bir detay gösterilmeye çalışılmıştır.

Her iki figürün de elinde tuttuğu lotüs çiçeğin benzeri, Nimrud'da Kuzeybatı Sarayı'nda V ve W odalarının arasındaki kapı girişinde bulunmuş olan ve tek bir esere ait olduğu öngörülen fildişinden paneller yüzeyinde, figürlerin ellerinde tespit edilmiştir (Barnett 1975: 171: Pl. III.C1, C.4). Kuzeybatı Sarayı Aššur-nasir-apli tarafından inşa ettirilerek dekore edilmiştir. Bununla birlikte kazılarda bulunan fildişi eserler de dahil olmak üzere ağırlıklı olarak buluntuların Sargon (MÖ 722-704) zamanına ait restorasyon döneminden olduğu bildirilmektedir. Araştırmacılar kazılarda bulunan fildişi eserlerin kökeninin ne olması gerektiği yönünde birtakım araştırmalar yapmışlardır. Fildişi işçilerinin pazarlarının dağılımı, Kuzey Suriye, Fırat Nehri'nin hemen doğusu, güneye doğru Fenike, Filistin ve Şam'dır. Assur yazılı belgelerine göre, MÖ 9. ve 7. yy'lar arasında Kuzey Suriye'de gelişmiş bir fildişi oymacılığı endüstrisi mevcuttur. Assurlular da bu değerli malzemelerin ya tedarikçisi olmuşlar ya da fethettikleri ülkelerden yağmalamışlardır. Kuzeybatı Sarayı'nda, kapı girişinde bulunan fildişi parçalardan iki adeti bizim için önem taşımaktadır. C1 numaralı panel yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş olan bir erkek figürü, ileri uzattığı sol eliyle, zemindeki çift volütlü bir ağaçtan yükselen lotüs çiçeğinin sapından kavramaktadır; yukarı kaldırdığı

sağ elini de lotüse dayamaktadır. Söz konusu figürün giydiği kıyafetinin temel özellikleri Mısır krallarının kıyafetlerine dayanmaktadır. Figürün saç işlenişi, başın ön tarafındaki *uraeus*, başın arkasından sarkan iki kurdele (şerit), törensel at kuyruğu, kolyesi, giydiği kısa eteği, ön taraftan düğümlü kuşağı, tamamen Mısır özellikleri yansıtmaktadır. Bununla birlikte bir bacağını açıkta bırakıp, diğer bacağında ayak bileğine kadar uzanan dış giysi Mısırlı özellikte olmayıp tamamıyla Suriye ve Assur tanrılarının giydiği kıyafete benzerlik göstermektedir. Söz konusu panellerin betimlenmesinde hem Mısır hem de Assurlu özellikler bir araya gelmektedir. C4 olarak numaralandırılan ikinci parçada da sol tarafa yönlendirilmiş olan figür C1deki figürle tamamıyla aynı özellikleri göstermektedir, tek farkı ise ayna simetrisinde betimlenmesidir (Barnett 1975: 171: Pl. III.C1, C.4). Sarayda bulunan bu eserlerin kökenleri ile ilgili net bir bilgi sağlanamamıştır belki de kralların seferleri sonucu yağmaladıkları ülkelerinden alınan eserler olabileceği yönünde de görüş bildirilmiştir. Söz konusu panellerinde dahil olduğu grupta birkaç parçanın arkasında Fenike alfabesine ait yazının varlığına da dikkat çekilmiştir ve fildişinden bu paneller MÖ 9. yy ya da erken 8. yy'a tarihlendirilmesi uygun görülmüştür (Barnett 1975: 133-135). Söz konusu eserlerin bulunduğu tabaka Sargon zamanına ait olduğuna göre eserler için en geç tarih olarak MÖ 8.yy'ın sonunu söylemek yerinde olacaktır. Bizim eserimiz yüzeyindeki lotüslerin de birebir benzerliği stelin oyulma zamanı için en geç 8. yy'ın sonunu söylemek mümkündür.

III. Şalmaneser'in garnizon yapısının odasında bulunan fildişinden panel yüzeyinde yüksek arkalıklı süslü bir sandalyede oturan kadın figürünün karşısında bir lotüs ağacı bulunmaktadır. Söz konusu kadın ileri uzattığı sağ eliyle çan ayaklı bir kadehe dokunurken, yukarı doğru kaldırdığı sol eliyle de ağaçtan meyve koparmaktadır. Lotüs ağacı olarak nitelendirebileceğimiz bu ağacın çiçeği stel yüzeyinde yer alan lotüs çiçeği ile benzerlik göstermektedir (Barnett 1975: 232, Pl. CXlV.Suppl.14). Bir garnizon yapısından ele geçtiği için bu eser muhtemelen savaş ganimeti olmalıdır ve en geç III. Şalmaneser Dönemine tarihlendirilmesi gerekmektedir.

von Luschan (1911: 372-373) stel yüzeyindeki figürün MÖ 9. yy'ın ortalarında yaşamış olan Kral Kalamu'nun rölyefi olduğunu belirtmektedir.

Akurgal (1966: 49-50, Fig. 10; 1990: 145) stel yüzeyindeki ana figürün Arami Kralı Kilamuwa (MÖ 832-810) olması gerektiğini kaydetmektedir. Kralın ensesindeki, buklelerden meydana gelmiş olan büyük ve diyagonal saç topuzunun Assur modasına uygun işlenmiş olduğunu ifade etmektedir. Araştırmacının belirttiği üzere stelin en erken II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) Dönemine ait olması gerekmektedir. Kralın başındaki başlık ise ne Assur ne de Hitit etkisi göstermektedir. Başlık tamamıyla Arami özelliklerini yansıtmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere saç ve sakal betimlenme tarzı Assur etkisi göstermekteyken, bıyıksız olarak tasvir edilmesi Hititli özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Burun detayı ise tamamıyla Semitik toplumlara özgü kavisli olarak işlenmiştir. Sol elinde tuttuğu lotüs tomurcuğu da bir egemenlik simgesi olması açısından ayrıca önem taşımaktadır (Akurgal 1990: 145). Akurgal (1966: 49) kralın arkasında küçük boyutlu ve başlıksız olarak betimlenmiş erkek figürünün de Kilamuwa'nın oğlu olması gerektiğini ifade etmektedir, bu figür de işleniş özellikleri açısından kral figürüne benzemekle birlikte sağ elinde egemenlik ve kraliyet sembolü olan lotüs çiçeği taşımaktadır.

Orthmann (1971: 289, 292, 351-352) da Akurgal gibi stel yüzeyindeki büyük boyutlu figürün bir yönetici olduğunu belirtmektedir. Orthmann (1971: 289, 351-352), tasvir edilen konunun da, öndeki yönetici figürün ellerinin duruş pozisyonuna göre, bir tapınma sahnesi olduğunu kaydetmektedir. Bu tapınma pozunda sadece bir el yukarı kaldırılarak işaret parmağı ileri doğru işaret etmektedir. Diğer yandan, tapınma konulu bir sahne olduğu halde yöneticinin karşısında herhangi bir tanrı tasviri ya da tanrıları temsil eden herhangi bir sembolün bulunmaması da dikkat çekicidir.

Yönetici ve arkasındaki figürün saç işlenişi, yönetici figürün sakal betimlenmesi Zincirli'nin III/IV stil grubuyla eşleştiği belirtilerek bu tasvir biçiminin Assur sanatının yerel sanata uyarlanmış şekli olduğu ifade edilmiştir (Orthmann 1971: 67). Yönetici figürün başındaki tiaranın da Assur kraliyet şapkası ve Arami tiarası arasında bir geçiş olabileceği ileri sürülmüştür (Orthmann 1971: 67). Yüz detaylarının incelikle işlenmesi ve kıyafet özellikleri açısından da Zincirli III/IV'ten daha eski ve Zincirli II'den daha yeni olması gerektiği belirtilerek stel Zincirli II ve III arası stil grubuna dahil edilmek suretiyle, Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirilmektedir (Orthmann 1971: 67-

68). Bonatz tarafından (2000: 23, 45-46) ise 5.[371] tipe dahil edilmiş olup yak. MÖ 825-730'a tarihlendirilmektedir.

Söz konusu stel yüzeyindeki figürün betimlenmesi ve giydiği kıyafet tamamıyla Zincirli E/2 numaralı ortostat (Orthmann 1971: 66-67, Taf. 63a) yüzeyinde yer alan Kral Kilamuwa (MÖ 840/835-815/810)'nın tasvirine benzemektedir. Kral Kilamuwa zamanında Sam'al Assur'un vasal bir devleti konumundadır. O dönemde Assur tahtında III. Şalmaneser (MÖ 858-824) bulunmaktadır. Dolayısıyla söz konusu stel, Kral Kilamuwa'nın saltanatı zamanına yani MÖ 840/835-815/810'a bir başka deyişle MÖ 9. yy'ın ikinci yarısı ve sonlarına tarihlendirilmesi gerekmektedir.

8. 2. 1. 1. 1. 2. Zincirli K/2 (C46)

Zincirli K/2 Steli[372] Zincirli Höyük'te Yukarı Şehirde, Hilâni I'in doğu duvarı yakınlarında bulunmuştur (von Luschan 1911: 325-326). von Luschan eseri bir mezar steli olarak değerlendirmekte ve özgün yerinin Hilâni I yakınlarındaki oda mezar olabileceğini öngörmektedir (von Luschan, Humann ve Koldewey 1898: 140-141; von Luschan ve Jacoby 1911: 325). Stelin dikme yeri daha sonradan Easrhaddon'un stelinin dikilmiş olduğu büyük taş ile kabaca eşleşmekte olduğunu bildiren von Luschan (1911: 325), Esarhaddon'un zafer steli dikileceği zaman söz konusu mezar stelinin devrildiği ve ait olması gerektiği oda mezarın da talan edilmiş olduğunu varsaymaktadır.

Bazalttan yapılmış olan stel dikdörtgen formludur ve alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak dikdörtgen biçimli bir çıkıntısı vardır (Şekil: 527) (von Luschan 1911: 325-326; Akurgal 1966: Abb. 13; Bonatz 2000: XVII: C46). Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, geniş bir basma düzlemi üzerinde, yemek sahnesi görülmektedir (von Luschan 1911: 325-326; Akurgal 1966: Abb. 13; Orthmann 1971: 373-376; Bonatz 2000: 39). (Lev. 114b).

Tasvirler üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış bir çerçeve içinde betimlenmiştir. Sahnenin en üst kısmında bir kanatlı güneş kursu vardır. İki yana açılan kanatlar üç dilimlidir ve içleri taranmıştır ve kursun iç kısmına sekiz yapraklı rozet motifi

[371] 5. Tip: ayakta duran iki figür, birisi diğerinden daha büyük boyutludur.
[372] Bonatz (2000: 23, 45-46, Taf. XVII:C46) aynı eseri "C46 Steli" şeklinde adlandırmaktadır.

işlenmiştir. von Luschan (von Luschan 1911: 327) kanatlı güneş kursunda diskin üzerinde çift kartal başı işlendiğini belirtmekte; Akurgal (1966: 51) ise palmetlerle süslenmiş bir kanatlı güneş kursu olduğunu ifade etmektedir.

Sahnenin sağ tarafında, yüksek ve hafif eğimli arkalığa sahip ve oturma yeri süslü bir sandalyede/tahtta oturan figür sol tarafa yönlendirilmiştir. Sandalyenin arkalık bölümünün uç kısmı sahne çerçevesinin üzerine taşmaktadır. Sandalye kolluklu ve dikey ayaklıdır. Oturma yerinin üç sıra halinde pullarla süslenmiş ve asılı püsküllerle bezenmiş[373] olduğu görülmektedir. Bu hali ile oturma yerinde bir örtünün serili olduğu izlenimi vermektedir. Oturan figür tepe kısmı çıkıntılı, dilimlere ayrılmış konik bir başlık takmaktadır ve başa oturan kenar kısmı kare dizisi ile süslenmiştir. Tepe kısımdaki çıkıntı steli çevreleyen kabartma bandın üzerine taşmıştır. Başlığın üzerinden geçen ve başı saran, altı yapraklı rozetlerle[374] bezeli kurdele, başının arkasından omzuna kadar inmektedir. Alnına dökülen saçlar bir dizi spiral şeklinde minik lülelerden oluşmaktadır. Kulağın ön tarafından ya minik bir lüle sarkmaktadır ya da kahkül şeklinde betimlenen saça minyatür çam kozalağı şeklinde bir süs takılmıştır. Başlığın altından çıkan ve kulağın arkasında gösterilen saçlar beş adet uzun spiral lülelerden oluşmaktadır ve ense üzerinde sonlanmaktadır (von Luschan 1911: 325-326, Abb. 236, Taf. LIV). Figürün hafif kavisli alnı ile birleşen burnu iri olmakla birlikte biçimlidir. Burun kanadı belirgin bir şekilde işlenmiştir. Kapalı ağzında dudaklar hafif etlidir. Gülümser tarzda betimlenmeye çalışılmıştır. Yay biçiminde uzun kaşı kabartma olarak işlenmiştir. İri ve badem şeklindeki göz alttan ve üstten konturlanmıştır. Bununla birlikte bu bölümdeki tahribatlar nedeniyle diğer detaylar belirgin değildir. Yanağı dolgundur ve çenesi belirgin olarak tasvir edilmiştir. Kıvrımlarıyla birlikte detaylı bir biçimde betimlenen kulakta, kulak deliği de işlenmiştir. Çenesinin hemen altında boynunun üst bölümü etli olarak betimlenmekle birlikte yüz çizgisi de yapılmıştır. Orta yükseklikteki boynunda oldukça süslü bir kolye takılıdır. Kolyenin üst kısmı çeşitli rozetlerle süslüyken alt bölümdeki daha dar olan sıra bir diz halinde yuvarlaklıklar

[373] von Luschan (1911: 326-327), oturma yerinde tarif edilen süslemeye sahip bir minder olduğunu belirtmekle birlikte şahsi kanaatimiz bu kısmın oturma yerien serilmiş olan süslü bir örtü olması gerektiği yönündedir.
[374] von Luschan (1911: 326) bu süslemeyi sekiz kollu yıldız olarak tarif etmektedir.

içermektedir[375]. Kolyenin betimlenme tarzından değerli bir madenden yapılmış olduğu izlenimi oluşmaktadır. Figürün üzerinde kısa kollu ve ayak bileklerine kadar uzanan elbisesi belinden itibaren dikey pilelidir ve eteğin alt ucu iç içe geçmiş "u" şekillerinden oluşan saçaklarla süslenmiştir. Figürün göğüsleri alttan derin yivlerle kabartma şeklinde gösterilmektedir. Göğsünün sol tarafında ise elbise üzerinde süslü bir fibula takılıdır. Dirsekten belli bir açıyla kıvırarak yukarı kaldırdığı sağ elinde bir kâse/fincan tutmaktadır. Kolu yuvarlak hatlı ve doğal görünümdedir. Eli gerçekçi üslûpta işlenmiş olsa da içki kabını tuttuğu işaret parmağı normal boyuttan fazlasıyla uzun betimlenmiştir. Diğer yandan elinde tuttuğu kaba destek verdiği başparmağının tırnağı ile kapalı olan üç parmağının tırnağı da işlenmiştir. Bileğinde, boynundaki kolyeye benzer süslü bir bileklik takmaktadır ve bileziğin birleşme tokası ince bir ayrıntı ile gösterilmiştir. Göğsüne paralel olacak biçimde ileri doğru uzattığı sol elinde ise sap kısmını oturduğu sandalyeye dayadığı bir lotüs çiçeği kavramaktadır. Bu elinde sadece başparmağının tırnağı işlenmiştir. Kavrama pozundaki elinde diğer dört parmağı kapalıdır. Bu bileğinde de dört sıra halkadan oluşan bir bilezik ya da bileklik vardır. Basit bir tabure üzerine basmaktadır. Taburenin ayakları arasındaki boşluk bölümü seyirciye doğru betimlenmiştir. Ayaklarında, ayak parmaklarını açıkta bırakan üstten bağlamalı ayakkabılar vardır. Ayakkabı içine giydiği çorapların konç bölümü dalgalı yivlerle bezenmiştir. Bu yivler sağ ayak bileğinde dört sol ayak bileğinde ise iki sıra halinde görülmektedir (von Luschan 1911: 325-326, Abb. 236, Taf. LIV; Akurgal 1966: 50-51, Abb. 13; Orthmann 1971: 369, 373-376, Taf. 66d; Darga 1992: 283-284, Res. 279; Bonatz 2000: 39, Taf. XVII: C46).

Oturan figürün karşısında üzeri yiyecek ve çeşitli kaplarla donatılmış çapraz bacaklı katlanan bir masa yer almaktadır, masanın tablası altında "T" şeklinde bir eklenti vardır ve ayakları boğa toynağı şeklindedir. Masanın her iki ayağı da kadın figüründe olduğu gibi "T" biçimli birer tabure ya da kaide üzerine yerleştirilmiştir. Masanın üzerinde sağ taraftan itibaren bir pyxis, kaideli bir kâse, onun yanında üzerinde, gözü, ağzı, pulları, kuyruğu tüm detaylarıyla işlenen bir balığın olduğu kaideli bir çanak ve son olarak üzerinde iç içe dört adet ekmek dizilerinin ve en üstte iki köftenin (?) konduğu çift

[375] von Luschan (1911: 326) bu ikinci sırayı inci dizisi olarak tarif etmektedir.

kaideli büyük boyutlu bir çanak mevcuttur[376] (von Luschan 1911: 326, Abb. 236, Taf. LIV; Akurgal 1966: 50-51, Abb. 13; Orthmann 1971: 369, 373-376, Taf. 66d; Darga 1992: 283-284, Res. 279; Bonatz 2000: 39, Taf. XVII: C46).

Masanın diğer tarafında yüzü oturan kadına dönük olacak şekilde ve ayakta duran kısa boylu bir erkek figürü betimlenmiştir. Figürün baş, vücut ve ayakları tamamen profilden olmakla birlikte adım atma pozundadır. Kısa dalgalı saçları başın üst kısmında birbirine paralel beş adet yatay dilimlere ayrılmıştır. Saçlar kulağının arkasında düzleşmiştir ve ensesi üzerinde helezon şeklinde kıvrılan bir hatla sonlanmıştır. Spiral şeklinde uzun bir lüle kulağının önünde sallanarak boyun çizgisinde sonlanmaktadır. Hafif kavisli alnı ile birleşen burnu iridir ve burun kanadı işlenmiştir. Burun kökü ile birleşen yay biçimindeki kalın kaşı kabartma hatla betimlenmiştir. İri gözü badem biçimlidir ve alttan ve üstten konturlanmıştır. Gözün üst konturu köşelendirilmiştir, alt kontur ise yay şeklindedir. Gözün arka bitiş kısmı bir yiv ile sürme çekmiş gibi uzatılmıştır. Göz bebeği sığ bir çukurlukla gösterilmiştir. Kapalı ağzında dudakları etlidir ve gülümser tarzdadır. Yanağı dolgundur. Belirgin çenesi hafifçe dışarı çıkıktır ve oval yüz çizgisi başarılı bir biçimde resmedilmiştir. Boynu kısa ve düz hatlıyken, ensesi uzun ve Hitit İmparatorluk Dönemi tasvirlerinde olduğu gibi dışbükey/kavisli işlenmiştir. Kısa kollu düz elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Vücut hatlarından sadece sağ omuz kıvrımı belirgindir. İleri doğru uzattığı sağ elindeki 3 tüylü yelpazeyi sandalye/tahtta oturan figüre doğru sallamaktadır. Kolu yuvarlak hatlı betimlenmiştir ve kavrama pozundaki eli doğru tutuşla işlenmiştir. Vücuduna paralel olarak aşağı doğru uzattığı sol eliyle bir bıçak ya da hançeri sap kısmından tutmaktadır. Doğru yönde betimlenen elinde orta parmağı normalden uzun betimlenmiştir. Görünüm olarak elindeki hançeri kabza kısmına takılı bir halkadan, orta ve yüzük parmağını geçirerek tutmuş izlenimi vermektedir. Figürün ayaklarında topuk kısmı verev taramalı ucu kıvrık ayakkabılar bulunmaktadır (Luschan 1911: 326, Abb. 236, Taf. 54; Akurgal 1966: 50-51, Abb. 13; Orthmann 1971: 369, 373-376, Taf. 66d; Darga 1992: 283-284, Res. 279; Bonatz 2000: 39, Taf. XVII.C46).

[376] von Luschan (1911: 326) masanın üzerindeki kapların dolorit ya da serpantinden yapılmış olan kapları temsil ettiklerini kaydetmektedir. Ayrıca kapların içindeki yiyeceklerinde balık haricinde, ekmek ve yumurtalar olduğunu ifade etmektedir (von Luschan 1911: 326).

Genel görünüm olarak güneş kursu, stel yüzeyinde başarılı bir biçimde ortalanmıştır ve altındaki figürler de dengeli bir biçimde yerleştirilmiştir. Oturan figür karşısındaki hizmetkâra göre oldukça büyük boyutta tasvir edilmiştir. Başı vücuduna oranla büyük işlenmekle birlikte ayakları baş ve gövde proporsiyonlarına göre oldukça küçüktür. Sırtını dayadığı sandalyenin arkalık kısmının dışa doğru eğimli olması ve figürün sol omzu ve sırtının bu arkalığa yaslanması, görüntü olarak rahat bir pozisyonda oturduğu izlenimi sağlamaktadır. Diğer yandan yuvarlatılmış kavisli omuzlarından sol omzu diğerinden daha yukarıda durmaktadır. Burada ters bir durum söz konusudur; çünkü normal şartlarda yukarı kaldırdığı sağ eline göre sağ omzu yukarıda durmalı ve sandalyenin koluna dayadığı ve çiçek tuttuğu sol koluna göre sol omzu daha aşağıda olması gerekirdi, ancak burada tam tersi olacak biçimde betimlenmiştir. Masanın diğer tarafındaki hizmetkârın da başı da vücut proporsiyonları ve özellikle ayaklarına göre büyük boyutta betimlenmiştir.

Stel yüzeyinde işlenen konunun bir ölüm yemeği olduğunu belirten von Luschan (1911: 326-327) sandalye ya da tahtta oturan figürü de başlığı, zengin takıları ve oturduğu taht nedeniye “Kraliçe” kimliğinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte giymiş olduğu kıyafetin de Barakab Dönemi erkek kıyafetlerine benzediğini de ayrıca ifade etmektedir (von Luschan 1911: 326).

Akurgal (1966: 50-51, Abb. 13; 1990: 145) stel yüzeyindeki tasvirlere göre, bir ölü yemeğinin gösterilmiş olduğunu belirtmektedir ve hizmetkârıyla birlikte bir Arami prensesinin ya da kraliçesinin betimlendiğini ifade etmektedir. Hatta betimlenen prensesin de bir kralın eşi olduğunu ileri sürmektedir. Buna dayanak noktası olarak da başlarının üzerinde palmetlerle süslenmiş bir kanatlı güneş kursunun olması ve kraliçenin elinde de bir lotüs çiçeği tutmasıdır. Bunların her ikisi de kraliyet onurunun simgeleridir (Akurgal 1966: 50-51, Abb. 13; 1990: 145).

Darga (1992: 283-284) da figürün kanatlı güneş kursuyla taçlandırılması ve elinde lotüs çiçeği tutmasını temel alarak tasvirin kraliçe ya da bir prensesi temsil ettiğini belirtmektedir.

Orthmann (1971: 373) ise tahtta oturan figürün cinsiyetinin ne olduğuna karar verilmesinin zor olduğu yönünde görüş bildirmektedir. Söz konusu figürün kanatlı güneş kursunun altında oturması ve elinde bir lotüs çiçeği taşıması nedeniyle önemli bir kişi olması gerektiği vurgulanmıştır. Uzun pileli eteği genellikle kadınlar giymektedir (örneğin Keller 1 ve Maraş C/1). Figürün sakalının olmaması bir ölçü olarak kabul edilmemiştir. Buna karşın saç modelinin erkeklerde görüldüğü ve kadınlarda saçların genellikle başlık ve çarşafın altında gizlenmiş olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle saç işlenişi açısından karşılaştırma yapılacak bir örnek belirlenememiştir. Diğer yandan bileziklerin erkekler tarafından takılmakta olduğu belirtilmiştir. En vurgulayıcı noktanın ise tek başına bir masada ayrı oturup, elinde içki kabı ve lotüs tutan benzer bir kadın figürünün olmadığına dikkat çekilerek bu figürün kesinlikle bir erkek olması gerektiği ifade edilmiştir (Orthmann 1971: 374-375).

Bonatz (2000: 39), söz konusu figürün başında çarşaf olmasa da kesinlikle bir kadını temsil ettiğini belirtmektedir. Bu görüşüne dayanak noktası olarak da figürün boynundaki süslü kolyenin, elbisesinin etek kısmının dikey pililerle süslenmesini göstermektedir. Sol tarafta fibulanın altındaki iki adet yivin de göğüsleri temsil ettiğini belirtmektedir (Bonatz 2000: 39).

Genge (1979: 117, 121, 166) de bu figürü Sam'al prensesi olarak yorumlamaktadır. Dikey pileli elbise giyen figürün ayaklarında topuk derisi ve ayak parmağı kapalı olan sandaletlerin giyili olduklarını da ifade etmektedir (Genge 1979: 117, 121, 166).

Kraliçe başında bir Arami başlığı taşımaktadır. Luschan'ın da belirttiği üzere zengin takılarla süslenmektedir ve Akurgal (1966: 50-51, Abb. 13; 1990: 145) bunların hepsinin de altın olması gerektiğini belirtmektedir. Kraliçenin elbisesinde belinden aşağı kısmın dikey pilelerle gösterilmesi, Barrakab'ın omuzlarındaki şalın dikey kıvrımlarını anımsatmaktadır (Akurgal 1966: Abb. 12a). Ayrıca göğsüne takılmış olan Frig fibulası özellikle MÖ 8. yy'ın son çeyreği ile MÖ 700'lerde yaygın bir moda unsuru olduğu ifade edilmektedir (Akurgal 1966: 51). Kraliçenin ensesinde sarkan bukleli saçlar ile Zincirli Hilâni II'den bir sfenksin saç işlenişine (Akurgal 1966: Fig. 11), Sakçagözü'nden bir hayat ağacının iki yanındaki antitetik pozdaki figürlerin saçları

ile (Akurgal 1966: Fig. Abb. 15a) ve Sakçagözü'nden erkek sfenksin saçları (Akurgal 1966: Fig. Abb. 15b) ile benzerlik göstermektedir. Kraliçenin karşısındaki figür de Arami özellikleri yansıtmaktadır; özellikle kraliçe figüründeki gibi kulağın işlenme detayları, kulağının önünden yanağına sarkan bir bukle saç Arami modasına uygundur (Akurgal 1990: 145). Akurgal'a göre Barrakab Dönemi eserleriyle aynı okulun ürünü olan bu eserde Hititli özellikler tamamen ortadan kalkmış ve yerini tamamıyla Arami özellikleri almıştır. Dolayısıyla Kraliçe ve hizmetçisi ile Barrakab tasvirlerinin benzerliği açısından stel MÖ 8. yy'ın son çeyreğine (MÖ 730'a) tarihlendirilmektedir (Akurgal 1966: 51).

Orthmann (1971: 65, 549) stel yüzeyindeki figürlerin tasvirlerinde yüzlerin yumuşak ve ince işçiliği ile hareketlerin daha belirgin olmasına ve oturan figürün Arami Tiarası biçimindeki başlık şeklinde dayanarak steli Zincirli'nin IV. stil grubuna dahil etmekte ve Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirmektedir. Genge (1979: 117, 121, 166) prenses olarak yorumladığı figürün üzerindeki dikey pileli elbisenin tarihlendirme için önemli bir kriter olduğunu ifade ederek, steli Barrakab Dönemine, yaklaşık MÖ 730'lara tarihlendirmektedir.

Darga (1992: 283-284), tasvirlerin işlenişinde, figürlerin yüz işlenişi, erkek figürünün kulağının önündeki spiral saç buklesi, kadın figürünün saç işlenişi, başlığı ve kıyafetinin Arami biçeminin egemen olduğunu belirterek eseri MÖ 715'lere tarihlendirmektedir.

Bonatz (2000: 21, 39) ise steli yüzeyinde işlenen konu açısından 3a[377] tipine dahil ederek yaklaşık MÖ 730-700'e tarihlendirilmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Yukarıda da kaydedildiği üzere, tüm araştırmacılar stel yüzeyindeki betimlemelerin Barrakab Dönemini (MÖ 733/732-720/713) temsil ettiğini ve MÖ 8. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilmesi gerektiğini bildirmektedir. Bununla birlikte Barrakab Dönemine ait olan sanat eserlerini incelediğimizde figürlerin tıknaz bir yapıda tasvir edilmiş oldukları anlaşılmaktadır; ancak stel yüzeyindeki figürler tıknaz bir görünüm sergilememekle birlikte oldukça zarif bir görünümde tasvir edilmişlerdir. O nedenle

[377] 3a Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Yemek masasında tek başına oturan bir figür ve oturan kişiye yelpaze yapan ikinci figür.

bizim şahsi kanaatimiz söz konusu stelin Barrab Döneminden önceki bir zamana, Kral Kilamuwa (MÖ 840/835-815/810) ile II. Panamuwa (743/740-733/732) arasındaki bir zamana ait olması gerektiği yönündedir.

8. 2. 1. 1. 1. 3. Katumuwa

Katumuwa Steli, Zincirli'de 2008 yılı kazılarında, aşağı şehrin kuzey kesiminde, Kompleks A'da, A/II evinin (güney binası) kuzeybatısındaki küçük odanın köşesinde dik durumda bulunmuştur (Şekil: 528). Stelin buluntu şekli *in situ*dur (V. R. Herrmann 2014a: 49-52, Fig. 5.4; Casana ve J. T. Herrmann 2010: 66). Ev normal bir konut görünümündeyken Katumuwa henüz hayattayken, ev yenilenmiş ve kısmen de olsa ölüm kültüyle ilgili olmak üzere özel amaçlı bir binaya dönüştürülmüştür[378] (V. R. Herrmann 2014a: 49). Stelin dikili olduğu yerin ön tarafında, düz taşlardan yapılmış bir döşeme, sağ tarafında taştan alçak bir seki, sol tarafında ise taştan bir kabın çan biçimli kaidesi yer almaktadır (V. R. Herrmann 2014a: 49-52, Fig. 5.5, Fig. C3g, 5.8).

Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik biçimlidir ve alt bölümündeki dikdörtgen formdaki zıvanası sayesinde kaideye sabitlenmiştir (Pardee 2009: 51). Arka yüzeyi kavisli olup düz bırakılmıştır; ön taraftaki geniş yüzeyinde, kalın bir basma düzlemi üzerinde ve üst bölümü kemer şeklinde olan bir çerçeve içerisinde yemek sahnesi yer almaktadır (Şekil: 529) (Struble ve V. R. Herrmann 2009: 16, Fig. 3-4; Bonatz 2014: 39-40, Fig. C1; V. R. Herrmann 2014: Fig. 1.3).

Sahnenin en üst merkezi kısmında, günümüzde tahrip olmuş kanatlı güneş kursu vardır. Eser yüzeyindeki diğer tasvirler bu kursun altındadır. Steldeki sahnenin izleyicinin sahneye bakış yönüne göre sol tarafında, yüksek ve düz arkalıklı, kolluklu, dikey bacaklı sandalyede/tahtta oturan ve sağ tarafa yönlendirilen bir erkek figürü mevcuttur. Sandalyenin yüksek arkalığının uç bölümü içeri doğru inceltilmiştir. Oturma yeri gösterilmediği için, seyircinin bakış yönüne göre figür, derin bir koltukta oturuyor izlenimi vermektedir. Figür, baş, üst gövde ve bacaklar dahil olmak üzere tamamen profilden betimlenmiştir. Bu figür tepe kısmı çıkıntılı, yüzeyinde diyagonal iki hat ile dilimli konik bir başlık takmaktadır. Başlığın tepe kısmındaki çıkıntısından küçük bir

[378] Mezopotamya kültüründe, ölen kişiler için hem cenaze törenlerin hem de gömü işleminden sonra uygulanan törenlerin yapılacağı yer aile evidir (V. R. Herrmann 2014a: 49).

püskül sarkmaktadır. Tepe bölümündeki çıkıntı ve ondan sarkan püskül sahnenin kenarındaki kabartma çerçeve bandın üzerine taşmıştır (Struble ve V. R. Herrmann 2009: 20, Fig. 3-4). Figürün geniş alnı ile birleşen burnu kavisli ve iridir, burun kanadı işlenmiştir. Burun kökünden başlayan yay şeklindeki uzun kaşı kabartma olarak betimlenmiş ve içi taranmıştır. Gözü badem biçiminde olup üstten ve alttan konturlanmıştır. Bu kontur göz pınarında kapalıyken arka uçta açık bırakılmıştır. Gözbebeği de badem biçiminde ve kabartma olarak işlenmiştir. Elmacık kemiği çıkıktır. Hafif aralık olan ağzında dudaklar belirgindir ve iki dudak derin bir yiv ile ayrılmıştır. Dudağın biçimi görünüm olarak Hitit İmparatorluk Dönemi kabartmalarını hatırlatmaktadır. Üst dudağın üzerindeki bıyık yanaktaki boncuk dizilerinden oluşan sakalla birleşmektedir. Kulağın önünden başlayan ve boncuk dizileri halinde devam eden sakal, elmacık kemiğini açıkta bırakmak suretiyle tüm çeneyi kaplayıp, aşağı doru hafif daralarak inmektedir. Göğsüne inmeden küt bir şekilde, spiral bukleleriyle sonlanan sakal üç sıra halinde boncuk, tarama ve bukle boncuk dizilerinden oluşmaktadır. Yanağa yakın bölüm ve kulağın ön kısmında bu boncuk bezemeler daha yoğundur. İri kulak başlığın üzerine de taşarak hafif verev yerleştirilmiştir. Kulağın kıvrımları, kulak memesi ve kulak deliği detaylarıyla betimlenmiştir. Başlığın altından herhangi bir saç lülesi çıkmamakla birlikte ense bölümünde, kulağın arkasından başlayan ve başlığın altından devam eden ince bir şerit vardır. Etli ve kuvvetli betimlenen ense temiz bir görünümdedir. Boynunun ön kısmı sakal tarafından kapatılmıştır. Bu görünüm kısa saç çizgisini temsil ediyor olmalıdır. Üzerinde hâkim/kısa dik yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan düz bir elbise görülmektedir. Elbisenin üzerinde, omuzlarını kapatıp sırtından aşağı inen kenarları saçaklarla süslenmiş şal mevcuttur. Kolları yuvarlak hatlarla gösterilmeye çalışılsa da sağ dirseği sol dirseğine göre köşeli bir hat ile betimlenmiştir. Yüzü hizasına kaldırdığı sağ elinde, dışa çekik ağız kenarlı, yüksek boyunlu, gövdesi 8 ince uzun dilimli bir içki kabı tutmaktadır. Bu kabı tutan baş ve işaret parmağı normalden uzun gösterilmiştir, kabın dip kısmı ileri doğru uzanan işaret parmağı üzerine oturtulmuştur. İşaret parmağı ve dik duran başparmağının tırnakları işlenmiştir. Diğer üç parmağı kapalı gösterilmiştir. İleri uzattığı sol elinde ise bir kozalağı (köknar, sedir ya da çam) ya da hurma salkımını[379] uzun dalından kavramıştır. Bu eli de doğru pozisyonda tutulmuştur.

[379] Bu nesnenin hurma salkımı olması, kozalak olmasından daha yüksek bir ihtimaldir; çünkü Yale Babil

Başparmağının ve kapalı durumdaki dört parmağında tırnaklar betimlenmiştir. Figürün ayaklarında süt bölümü bağcıklı ya da süslemeli (?), diğer bölümleri düz ayakkabılar giyilidir ve alçak bir tabure üzerine basmaktadır. Taburenin ayakları arasındaki boşluk bölümü seyirceye doğru betimlenmiştir (Struble ve V. R. Herrmann 2009: 22-26, Fig. 3-4; Bonatz 2014: 39-40).

Oturan figürün ön tarafında üzerinde yiyeceklerle dolu tabla kısmı kare biçiminde bir masa tasvir edilmiştir. Masa dikey bacaklıdır. Görünen iki bacağının tablayla birleşen kısımları Dor düzeninde sütun başları gibi süslenmiştir ve orta destek kısmında da yüksek çan ayaklı, silindirik gövdeli, kısa boyunlu, dışa çekik ağız kenarlı kaplara benzeyen bir süsleme vardır. Bu süsleme tablayı alttan desteklemektedir. Masanın üzerinde, sol taraftan itibaren kapaklı bir *pyxis*, ayaklı bir kap üzerinde başını geriye doğru çevirmiş bir ördek ve onun da yanında iç içe duran, kayık biçiminde 3 adet ekmek (bazlama) yığını ve ekmeklerin de üzerinde köfte ya da başka türden iki yiyecek vardır. Ekmekler direkt masanın üzerine konmuştur ve altında herhangi bir kap yoktur. Oturan figürün başının üzerinden itibaren masa hizasına kadar olan alanda 13 satırdan oluşan kabartma tekniğinde yazılmış Aramice'nin Sam'al lehçesindeki yazıt bulunmaktadır (Struble ve V. R. Herrmann 2009: 22-26, Fig. 3-4; Bonatz 2014: 39-40).

Stel yüzeyindeki yazıtta aşağıdaki ifadeler yazmaktadır (Pardee 2014: 45-48, Fig. 4.1):

> *"1.Ben Katumuwa, Panamuwa'nın hizmetçisi, hala hayattayken kendim için bu steli atadım (görevlendirdim).*
> *2.Sonsuz (ebedi) odaya (bsyr/d'lmy) yerleştirdim ve bu odada (syr/d) bir ziyafet düzenledim:*
> *3.Hadad Qarpatalli için bir boğa, NGD/R için bir koç,*
> *4.ŞWD/RN, Šamš için bir koç, bağların Hadad'ı için bir koç,*
> *5.Kubaba için bir koç ve bu stel içinde (olacak) "ruhum" için bir koç,*
> *6.Bundan sonra her kim, benim oğullarım*
> *7. ya da herhangi bir kimsenin oğulları bu odaya sahip olacaksa (hükmedecekse)*
> *8-10.her sene bu bağların en iyi kısmını (ürününü) sunu yapmak için alsın.*
> *10.O aynı zamanda*
> *11. benim "ruhuma" (yakın) (yukarıda bahsedilen) kesme yapsın*
> *12-13.ve benim için bir but paylaştırsın."*

Koleksiyonu'nda yer alan ve Akad Dönemine tarihlenen bir silindir mühür yüzeyinde meyveleri ile birlikte bir hurma ağacı tasviri mevcuttur. Aynı mühürde elinde içkisiyle oturan şahsa, ayakta duran bir figür hurma salkımı uzatmaktadır (Buchanan 1981: 178-179, No: 463). Katumuwa'nın da sol elinde tuttuğu bitki birebir olacak biçimde bu hurma salkımlarına benzerlik göstermektedir. Yine Yale Babil Koleksiyonu'nda III. Ur Dönemine ait silindir mühür yüzeylerinde, hurma ağacından sarkan hurma salkımı da aynı şekilde benzerlik göstermektedir (Buchanan 1981: 210-211, No: 550, 262-263, No: 682).

Stel, kendisini II. Panamuwa'nın hizmetkârı olarak tanıtan Katumuwa (Katamuwa / Katimuwa) tarafından yaptırılmıştır (Pardee 2009: 51-71; 2014: 45-48; Younger 2009: 159-179; Schloen 2014: 32; Schloen ve V. R. Herrmann 2016: 76) ve morg şapeli olarak tanımlanan küçük odaya dikilmiştir (Schloen ve Fink 2009: 10). Yazıtta her ne kadar bir ziyafetin düzenlenmiş olduğundan bahsedilse de stelin bulunduğu oda $11m^2$'dir ve tahminlere göre sadece on kişilik ayakta duran bir grubun sığabileceği kadar yer vardır (V.R. Herrmann 2014: 54). Bu nedenle oda içinde gerçekleşecek olan kurbanlar ve adak törenlerine sadece Katumuwa'nın en yakınlarının katılmış olması gerektiği öngörülmektedir (V.R. Herrmann 2014: 54). Diğer yandan yazıtın en başında vurgulanan ziyafetin odanın dışındaki alanda, A/II evi ve avlusunda olması gerekmektedir ve bu da Katumuwa henüz yaşarken gerçekleştirildiği için, odanın açılışında verilen ziyafete tüm akraba ve çevresinin davetli olması gerekmektedir (V.R. Herrmann 2014: 54).

Schloen ve Fink (2009: 11), Katumuwa'nın cesedinin yakılmış olabileceğini öngörmektedirler. Bu nedenle Katumuwa'nın ruhu, steldeki yazıtta da belirtildiği üzere-fiziksel olarak stelin içinde bulunacağına inanılmaktadır (Schloen ve Fink 2009: 11). Hatta yazıtta ruhu için bir koç kesilmesi ve adağın da ruhunun yakınında yapılması emredilmektedir ki, bundan da stelin, öldükten sonra Katumuwa'nın ruhunu taşıyacağı veya ruhunun ebedi istirahatgâhı olacağı anlaşılmaktadır (Schloen ve Fink 2009: 11). Batı Sami inanışında kişi öldükten sonra ruhu kemiklerinde kalmaktadır; ancak stelin gösterdiği kantılar bu inanışa ters düşmektedir (Schloen ve Fink 2009: 11). Ruhun içinden ve kemiklerden salınıvermesi Hiti-Luvi kremasyon gömüt geleneğine daha uygundur. Öldükten sonra bedenin yakılması ile birlikte ruh vücuttan salınıverecektir (Schloen ve Fink 2009: 11). Katumuwa soyundan gelenlerin de taş stel aracılığıyla kendisiyle ve tanrılarıyla dostlukları devam etmiş olacaktı (Schloen ve Fink 2009: 11).

MÖ 8. yy'ın ilk yarısında, Kral I. Panamuwa tarafından, Gerçin Tepe'sine dikilen bir Hadad Heykeli üzerine yazdırdığı yazıtta, ölümünden sonra ruhunun Fırtına Tanrısı Hadad ile yemek içmek istediğini ifade etmektedir (Schloen ve Fink 2009: 11 ve Panamuwa torununa ibadet etmesi konusuyla ilgili talimat vermektedir (Niehr 2014: 58):

> *"1: ben, mezarımda Hadad için bu heykeli diken Yādiya Kralı, Qarli'nin oğlu Panamuwa'yım.*
> *……*
> *14-15: ve odadaki heykelin yanına, Yādiya Kralı, Qarli'nin oğlu Panamuwa'nın nekropolisinde ve bu Hadad heykelini diktim.*
> *15-16: Oğullarımdan her kim [asa] yı tutup tahtıma otururs*a *ve iktidarı elinde tutup ve bu Hadad'a kurban yaparsa ….*
> *17-18: O zaman ona şöyle demesine izin verin: "Panamuwa'nın [ru]hu (nbš) seninle [yesin] ve Panamuwa'nın ruhu (nbš) seninle iç[sin]. Panamuwa'nın ruhunu (nbš) Hadad ile hatırlamaya devam etmesine izin verin."*

Metinden anlaşıldığı üzere, töreni idare edecek olan kişi, Panamuwa'nın ruhunu *Hadad* heykeli önünde, onun ruhu ile birlikte yemek yemeye ve içmeye davet etmektedir. Metinde geçen nbš/npš heykelin içerisinde yer alan ruhtur (Niehr 2014: 58).

Katumuwa stel yüzeyindeki yazıtta da KTMW, batı Semitik Tanrısı olan *Hadad*'a ve Luvi baş tanrıçası *Kubaba*'ya da atıfta bulunmak suretiyle ruhunun tanrılar ve tanrıça ile ziyafet çekeceğini dile getirmektedir (Schloen ve Fink 2009: 11). Katumuwa'nın Luvilerin bölgedeki siyasi kontrollerini kaybetmelerinden iki yüz yıl sonra yaşadığı halde, stelindeki yazıtta Luvi isim ve tanrılarını kullanmış olması onun atalarının geleneklerini unutmadığı şeklinde yorumlanmaktadır (Schloen 2014: 38). Hatta Luvili olmayan kişiler tarafından bu geleneklerin devam ettirilmiş olması da siyasi ve sosyal anlamda konumlarını güçlendirme amacıyla yapılmış olabileceklerini de düşündürmektedir (Schloen 2014: 38). Nihayetinde görkemli Hitit İmparatorluğu'nun bir devamı niteliğindeki Luvi isimleri ve uygulamalarının MÖ 9. yy'ın sonlarından itibaren yeniden ortaya çıkmış olması Sam'al'ın politik anlamda kabul edilebilir hale geldiğinin de göstergesi olabileceği yönünde görüş bildirilmektedir (Schloen 2014: 38).

Katumuwa'nın Zincirli'nin aşağı şehrinde, kişisel anma yerini yaptırarak buraya bir stel diktirmesi onun bu ayrıcalığa sahip olduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Katumuwa kraliyet üyesi olmasa da Zincirli'nin seçkin/elit sınıfına mensup bir kişidir. Stelin yüksek kalitede işlenmiş olması ve ayrıca Katumuwa'nın Zincirli/Sam'al kraliyet üyelerinin giymiş olduğu kıyafetlerin benzerleri taşıması bu ilişkiyi ispatlar niteliktedir. Özellikle tepe kısmı sivri çıkıntılı ve püsküllü, dilimlere ayrılan konik şapkası ve uzun elbisesi üzerindeki kenarları saçaklı şalı kraliyet üyelerinin ve bizzat kralın kıyafetlerini yansıtmaktadır (Schloen ve Fink 2009: 10; Bonatz 2016: 190). Bu kıyafetlerin benzerleri Zincirli'de, Hilâni III'te Kuzey Salonu'nda bizzat kralın betimlendiği,

Barrakab/Barrakib Dönemine ait Zincirli F/1a ortostatında (Luschan 1911: 346, Abb. 255, Taf. LX; Orthmann 1971: Taf. 63c), Hilâni III'ten Barrakab Dönemine ait Zincirli H/5-H/9 (Luschan 1911: Taf. LVIII-LIX; Orthmann 1971: Taf. 65b-d) ortostatlarında ve Barrakab Dönemine ait bina yazıtının da bulunduğu Zincirli K/1 (Luschan 1911: Taf. LXVII; Orthmann 1971: Taf. 66c) ortostatında mevcuttur.

Katamuwa'nın sağ elinde tuttuğu içki kabı *phiale* olarak tanımlanmıştır (Bonatz 2014: 41). Madeni buluntuların en güzel örneklerinden olan, gerek bronz gerekse de gümüşten ya da altın kaplama süslemeli gümüşten yapılmış olan *phiale*ler Demir Çağı'nda elitlerin sahip olabileceği lüks kaplardandır. Gümüşten yapılmış dilimli süslenmiş phialeye ait bir parça Zincirli'de bulunmuştur (von Luschan ve Andrea 1943: 117-118; Pl. 56). Bronzdan yapılmış dil ya da gözyaşı dilimleriyle süslenmiş örnekleri Gordion'da Frig Dönemine ait tümülüslerden[380] ele geçmiştir (Young 1981: Pl. 9, 44-45, 48-49, 68-70, 89; Sivas ve Tüfekçi Sivas 2007: 246). Lidya Dönemine ait gümüşten yapılmış dil biçiminde ya da gözyaşı şeklinde dilimlerle süslenmiş *phialeler*, derin phialeler ve çanaklar günümüzde Uşak Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Özgen ve Öztürk 1996: 87-111, 170-171). Antalya Elmalı-Bayındır Köyü'nde Karaburun II olarak adlandırılan tümülüsteki duvar resminde, kline üzerinde uzanan bir erkek figürünün, gövdesi hizasında tuttuğu sol eliyle "*Akamenit kabı*" olarak tanımlanan yivlerle süslenmiş *phiale* tutmakta ve karşısındaki hizmetkârlar ellerindeki kaplarla sunu yapmaktadırlar (Mellink 1971: 252-254, Fig. 24, 26; Mellink ve Lawrence Angel 1973: Fig. 6). Güçlü Pers ikonografik özellikleri gösteren ve yaklaşık MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirildiği bildirilen (Tiryaki 2016: 400) mezarda, erkek figürünün elindeki kap bire bir aynı olmasa da stel yüzeyindeki içki kabını andırmakta ve aynı işlev için kullanılmaktadır. Katumuwa'nın içki kabını tutarken aşırı uzatılmış işaret parmağının benzeri yine Zincirli'de görülmektedir. Zincirli K/11 numaralı ortostattaki figür ileri uzattığı sağ elinde aynı tipte bir kap tutmaktadır; ancak kabın yüzeyi düzdür herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Aynı figür sol eliyle de lotüs benzeri bir bitkiyi sapından kavramaktadır. Bu figürün bıyık ve sakal işlenişi ve korunduğu kadarıyla

[380] Bunlar P, MM ve W Tümülüsleridir. Midasın Tümülüsü olarak tanımlanan MM Tümülüsü ve çocuk mezarının olduğu P tümülüsünün yapılan radyocarbon ölçümlere göre yaklaşık MÖ 740'lı yıllara yani 8. yy'ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir (Sams 2005: 20; Rose 2017: 159). W tümülüsü ise yaklaşık MÖ 850'ye tarihlendirilmektedir (Rose 2017: 171).

burun betimlemesi de Katumuwa'ya benzerlik göstermektedir (Orthmann 1971: 550, Taf. 67d). Söz konusu eser Orthmann (1971: 550) tarafından Zincirli'nin III stil grubuna dahil edilmek suretiyle Sph. IIIb'ye tarihlendirilmektedir.

Katumuwa'nın ileri doğru uzattığı sol elinde bir çam kozalağı tutmakta olduğu bildirilmektedir (Struble ve V. R. Herrmann 2009: 22-26; Bonatz 2014: 39-40); ancak bizim şahsi kanaatimiz bunun uzun sapından tutulan üzüm salkımı olduğu yönündedir. Söz konusu tasvir İvriz kaya anıtında Tarhunza'nın sağ elinde tuttuğu üzüm salkımına benzemektedir (Orthmann 1971: 14e). Diğer yandan Maraş mezar stellerinden Maraş A/1'de tüccar olarak yorumlanan figür bir üzüm salkımını uzun sapından kavramaktadır (Orthmann 1971: Taf. 43h). Bundan başka yine Maraş mezar stellerinden Maraş B/10 (Orthmann 1971: Taf. 45d), Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) ve Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e) stellerinde tasvir edilen erkek figürleri ellerinde üzüm salkımını sapından kavrayarak tutmaktadır; ancak bu stellerde bir fark üzüm salkımı ile birlikte yukarı doğru duran buğday başağı tutmuş olmalarıdır. Katumuwa Steli'ndeki yazıtta sunu yapılacaklar listesi kaydedilirken "*her sene bu bağların en iyi kısmını (ürününü) sunu yapmak için alsın*" ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden Katumuwa'nın üzüm bağları sahibi de olduğu sonucu çıkabilmektedir. Bu nedenle sol elinde bir üzüm salkımı tutmakta olduğu da mantıklı görünmektedir.

Stel yüzeyindeki yazıta tekrar döndüğümüzde, yazıtta, Katumuwa'nın stel dikme ziyafeti anlatıldıktan sonra, anıtın dikili olduğu yerde kendi soyundan gelenlerin kendi "ruhu" için senelik yapmaları gereken sunularla ilgili talimatları içermektedir (Pardee 2009: 54, 62-63; 2014: 45-48; Schloen 2014: 32; Schloen ve V. R. Herrmann 2016: 76). Buna göre Katumuwa'nın kendisi henüz hayattayken yaptırmış olduğu bu stelin öldükten sonra içinde ruhunu taşıyacağı da anlaşılmaktadır.

Metinde Katumuwa, stelinin yerleştirildiği odaya kendisinden sonra sahip çıkacak ve sunumlar yapacak oğulları ya da bu işten sorumlu kişiler için yapmaları gerekenleri sıralamaktadır. Önasya Arkeolojisinde ölen kişinin öbür dünyada beslenmesine *kispum ritüeli* adı verilmektedir (Bontaz 2016: 184). *Kispum ritüeli*, düzenli olarak

gerçekleştirilen ölü sunumlarını şart koşmaktadır (Jonker 1995: 187-190; Bontaz 2016: 184).

Stel yüzeyindeki sahne düzenlenmesinde güneş kursu sahnede ortalanmıştır. Katumuwa ve masanın yerleri de oranlı bir dağılım göstermektedir. Diğer yandan Katumuwa'nın tasvir edilişinde başı vücut oranlarına göre büyük boyutluyken ayakları oldukça küçük betimlenmiştir. Genel görünüm olarak oturduğu tahta tamamen yerleşmiştir ve figürün sırtı ile tahtın arkalık kısmında herhangi bir boşluk bırakılmamıştır. Ellerin işlenişinde, avuç içlerinin baktıkları yön doğrudur; ancak sağ elde, içki kabını tuttuğu baş ve özellikle işaret parmağı abartılı bir biçimde uzatılmıştır.

II. Panamuwa dönemine ait olan eser MÖ 743/740-733/730'a tarihlendirilmektedir (Schloen 2014: 32). Stelin odada *in situ* bulunmuş olması ve yapılan araştırmalarda hiçbir insan kemiğine rastlanmaması odanın özel amaçlar için yani bir kült odası şeklinde düzenlenmiş olabileceğini düşündürmektedir (Schloen ve V. R. Herrmann 2016: 76).

8. 2. 1. 1. 2. Pancarlı 1

Stel 1929 yılında, Gaziantep ili, İslahiye ilçesi, Fevzipaşa beldesi sınırlarında yer alan Pancarlı Höyük'te, von der Osten tarafından yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Stelin, höyükte yapılan tarım faaliyetleri esnasında açığa çıkmış olduğu tespit edilmiştir (von der Osten 1930: 62, Fig. 63). Orthmann (1971: 77) söz konusu parçayı ortostat olarak tanımlamakla birlikte eserin direkt Zincirli'den bu alana taşınmış olabileceğini öngörmektedir.

Alt bölümü kırık ve eksik olan stelin dikdörtgen biçimli olduğu anlaşılabilmektedir. Buluntunun ön taraftaki geniş yüzeyinde kabartma tekniğinde betimlenmiş bir Tanrı (Koruyucu Tanrı) tasviri mevcuttur (Şekil: 530). Figür sağ tarafa yönlendirilmiştir. Baş ve bacakları profilden gövdesi ise cephedendir. Başında tepe kısmı yuvarlatılmış konik bir başlık vardır. Başlığın üst kısmına yakın, kenarları yükseltilmiş kabartma şerit, başlığı sıkıca sarmaktadır. Onun hemen altından saç örgüsü biçimindeki ikinci bir şerit de başlığı sıkıca sararak arka taraftan aşağı doğru inmekte ve ense hizasında büyük bir

helezon şeklinde dışa doğru kıvrılmaktadır. Başlığın neredeyse göze kadar başa oturan kısmı da kabartma şerit görünümündedir. Başlığın ön hattı ile birleşen alın oldukça dardır. Aynı hatta devam eden ve aşağı doğru uzayan düz burun iri betimlenmiştir. Yarım daire şeklinde bir kavis ile dolgun yanaktan ayrılan ağız küçük ve dudaklar etlidir. Burnun altındaki ağız da aşağı doğru betimlenmiştir. Ağzın altındaki etli ve küçük çene dışarı doğru çıkıntı yapmaktadır. Burun köküne doğru uzatılmış iri göz badem biçimlidir. Üstten konturlanan göz alttan yiv ile belirginleştirilmiştir. Başlığın altından çıkan sakalı, dolgun yanak ve etli çeneyi açıkta bırakmak suretiyle göğüs kafesine doğru inmektedir. Verev kabartmalar ile sakala dalgalı bir görünüm verilmeye çalışılmıştır. Dikdörtgen şeklini alan sakal düz bir hat ile sonlanmaktadır. Başlığın altında dikey yerleştirilne kabartma kulağın bir bölümü yanakta kabartma olarak, alt bölümü ise sakal üzerinde tasvir edilmiştir. Başlığın altından çıkan tek örgü saç, başın arkasına ve enseye tamamen birleşik durumda aşağı doğru düz bir hat ile inmekte ve yaklaşık beli hizasında sağ kolunun altında büyük bir helezon şeklinde dışa doğru kıvrılmaktadır. Boynu gösterilmemekle birlikte ensesinin bir bölümü sakalın arkasında betimlenmiştir. Bu görünümü ile figürün başı ön tarafta direkt omuzlarının üzerine oturtulmuş gibi görünmektedir (Orthmann 1971: 77, 151).

Üzerinde yuvarlak yakalı kısa kollu, etek uçları saçaklarla süslü bir tunik (kısa elbise) vardır. Tunik figürün kaslı baldırlarında sonlanmaktadır. Beli bir kemer ile sıkıştırılmıştır. Bele takılı olan geniş kemer üstten ve alttan kabartma şeritle ile sınırlandırılmaktadır. Kemerin alt kenarından büyük boyutlu bir püskül sarkmaktadır. Kemerine vücudunun arkasından geçecek şekilde uzun bir kılıç takılıdır. Kılıcın kabzası stelin sağ yönünde, uç bölümü ise sol taraftadır. Bununla birlikte kılıcın kabzası ve ucu aynı eksen üzerinde değildir. Tanrı her iki kolunu da iki tarafta yukarı doğru kaldırmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol eliyle bir aslanın[381] ayaklarından tutarak aşağı doğru sarkıtmaktadır. Baş aşağı duran aslanın başının büyük bir bölümü kırılmıştır; ancak iç içe kalp şeklinde betimlenen kulağı korunmuştur. Baş ve boynu kabartma bir bant ayırmaktadır. Ense kökünden başlayan yeleler, birbirine paralel dokuz

[381] Karkamış E/3 numaralı kabartma yüzeyinde de tanrı figürü sol eliyle arka ayağından tuttuğu aslana müdahale etmektedir ve yukarı kaldırdığı sağ eliyle de bir balta savurmaktadır (Orthmann 1971: 442, Taf. 26b). Yine Karkamış'tan K/9 numaralı ortostat yüzeyinde de muhtemelen bir tanrı figürü arka ayağından tuttuğu bir aslanı yukarı doğru kaldırmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 35e).

sıra kabartma dikdörtgen biçiminde betimlenmekte olup omuz hizasında sonlanmaktadır. Aslanın sağ bacağı, omzu gövdesinin üzerinde kabartma olarak, sol bacağı da sağ bacağının ön tarafında görülecek biçimde betimlenmiştir. Pençeleri yiv ile ayaklarından ayrılmaktadır. Sol pençesinde dört sağ pençesinde ise beş parmak mevcuttur. Sırtı içbükey kavislidir. Karnı ise dışarı doğru şişkindir. Arka sağ bacak mafsalı kabartma olarak betimlenmektedir. Kuyruğu bacaklarının arasından karnının altına doğru uzanmaktadır. Arka bacaklarından tutulduğu için başka detaylar belirgin değildir. Tanrı figürü yukarı kaldırdığı sağ eliyle ise çekiç, balyoz ya da çift ağızlı balta türü bir silahı savurmaktadır. Her ne kadar kırıklar olsa da sağ elinin üç parmağı görülebilmektedir ve silahın takılı olduğu sap bölümü elinin altından aşağı doğru devam etmektedir. Tanrının yaklaşık aynı hizadaki her iki omzu da şişkin betimlenmiştir. Kolları bileklerine doğru incelmektedir. Figürün üst bacak kasları oldukça belirgin işlenmiştir. Dizlerin dışa çıkık olacak biçimde kavisli betimlenmesiyle tanrıya hareket kazandırılmıştır. Stel, figürün dizlerinden itibaren kırık ve eksik olduğu için bacakların aşağı kısmı anlaşılamamaktadır[382] (von der Osten 1930: 62, Fig. 63; Orthmann 1971: 77-78, 151, 259, 260-261, 440, 442, Taf. 48h).

Orthmann (1971: 77) Pancarlı 1 Steli'ndeki tasvirin Zincirli 1 grubuyla ilişkilendirmektedir ve özellikle Zincirli A/3 (Orthmann 1971: Taf. 55a) ortostatındaki tasvir ile ilişki kurmaktadır. Kalçaların geniş çıkıntısı, uylukların kalınlaşması ve geniş betimlenmesi, omuzların köşeli de olsa şişkin çıkıntısı karakteristik özelliklerdir. Kollar esnek görünmekle birlikte omuzlara organik bir biçimde bağlanmamıştır (Orthmann 1971: 77). Kıyafetin detayları özellikle bele takılmış olan püsküllü geniş kemer ve etek uçlarının da püsküllerle ya da saçaklarla betimlenmiş olması Zindirli I grubuna daha yakınlık gösterdiğini ifade etmektedir.

Figürün yüz detayları Zincirli A/6 (Grup I) (Orthmann 1971: Taf. 56a) ve Zincirli B/5 (Grup II) (Orthmann 1971: Taf. 57e) ortostatlarındaki figürlerin yüzlerine benzemektedir (Orthmann 1971: 77). Sakalda bukleler betimlenmediği içn Assur sanatından etkilenmemiştir (Orthmann 1971: 151).

[382] von der Osten (1930: 62) tarafından bazalt bir bloğun ön tarafındaki tasvir olarak anlatılan figür yine aynı araştırmacı tarafından Zincirli ikinci stil grubuna dahil edilmiştir.

Stelin alt bölümü kırık olduğu için herhangi bir basma düzlemi üzerinde olup olmadığı belirgin değildir. Bununla birlikte Zincirli I grubundaki figürlere göre daha dikey eksende yerleştirilmiş olduğu bildirilmektedir (Orthmann 1971: 77).

Orthmann (1971: 77, 151, 529) tasvirin işlenişi açısından steli değerlendirdiğinde figürün yüz işlenişi, miğfer şeklindeki başlığı, duruşu ve kıyafet detayları açısından Zincirli'nin I. stil grubuna daha yakın olması gerektiğini ifade ederek Sph. I/II'ye tarihlendirmektedir.

8. 2. 1. 1. 3. İslahiye 2

İslahiye 2 Steli, 1940 yılında, İslahiye 1 Steli ile birlikte, Gaziantep ili, İslâhiye ilçesinin yukarısındaki Kazdağı'nın zirvesi yakınında, bir İslam mezarında ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Orthmann 1971: 486). İki parça halinde olan eser, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşa doğru hafif daralan konik formdadır.

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir (Şekil: 531) (Orthmann 1971: 234, 486, Taf. 14c; Genge 1979: 180). Sağ tarafa yönlendirilmiş olan tanrının başında iki sıra boynuzlu, tepe kısmı yuvarlatılmış konik bir başlık vardır. Başlığın neredeyse göze kadar başa oturan kısmı da kabartma şerit görünümündedir. Bu kabartma hattın uzantısı her iki yanda boynuz olarak kıvrılmaktadır. Tanrının dar alnı ile birleşen uzun burnu aşağı doğru düz inmektedir ve burun köprüsü yaklaşıküç boyutlu görünüm verecek biçimde yüksek kabartma olarak betimlenmiştir. Bu görünümü ile burun deliğinin varlığı hissiyatı uyanmaktadır ve burun köprüsü ile yüzün alt bölümü arasında sert bir açı meydana gelmektedir. Kapalı ağzı küçük ve dudaklar etlidir. Dudakların arasında açı şeklinde küçük bir yiv vardır. Dolgun yanak ve ağız yarım daire şeklinde bir yiv ile birbirinden ayrılmaktadır ve ağız aşağı doğru durmaktadır. İçe çekik küçük çene etlidir. İri göz badem biçimli olup alttan ve üstten birer yiv ile belirginleştirilmiştir. Kulağı diyagonal gösterilmiş (verev betimlenmiş), uçları ise içe doğru kıvrıktır. Kulağın önünden başlayan dalgalı hatlar ile betimlenmiş sakal dolgun yanağı ve küçük çeneyi açıkta bırakarak aşağı doğru inmekte ve göğsünün üst bölümünde düz bir hat ile sonlanmaktadır. Sakalının altından boynunun çok küçük bir bölümü görülmekte, ensesi ise saç ve sakal arasında daha uzun betimlenmektedir.

Bu görüntüsü ile sağ yandan başı direkt omuzlarına oturmuş bir izlenim sergilemektedir. Başlığın altından çıkan tek örgü şeklindeki uzun saçı, ensesine yapışık olacak biçimde aşağı doğru inmekte ve beli hizassında, sağ kolunun altında dışarı doğru helezon şeklinde kıvrılmaktadır. Yuvarlak yakalı kısa kollu bir tunik giymektedir. Tuniğin etek uçları düz bir bant ile şekillendirilmiştir. Beli enli bir kemer ile sıkıştırılmıştır. Düz kemer üstten ve alttan birer kabartma şerit ile sınırlandırılmaktadır ve alt kenardan büyük bir püskül sarkmaktadır. Kemerine vücudunun arkasından geçecek şekilde bir kılıç takılmıştır. Kılıcın hilâl şeklindeki kabzası stelin sağ tarafında, ucu ise sol tarafta görülmektedir. Kabza ve kılıcın gövdesi aynı eksen üzerindedir. Tanrı sol kolunu yaklaşık 45º'lik bir açıyla bükerek yukarı doğru kaldırmıştır. Dirseği hafifçe yuvarlatılmıştır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde bir adet başak (?) tutmaktadır. Elin başağı tutuş yönü doğrudur. Beş parmağı da betimlenmiş ve birbirinden yivlerle ayrılmıştır. Başparmak diğer parmakların üzerinde durmaktadır. Vücudunun arkasında kalan, yukarı kaldırdığı sağ eliyle bir baltayı uzun sapından tutmaktadır; ancak kolun büyük bölümü ve elin olduğu kısım kırık ve eksiktir. Baltanın keskin yüzü stelin dışına doğrudur ve sap geçirildiği kısım tanrının başlığına değmektedir. Sol omuz yuvarlatılmış olarak betimlenmişken sağ omuz dar ve düzdür. Bacaklarının olduğu bölümde kırık ve eksikler mevcut olmakla birlikte adım atma pozu net olarak belirgindir. Ön taraftaki sol bacak ile arkada duran sağ bacak birbirinden farklı betimlenmiştir. Sol bacak daha kassız ve yuvarlatılmış bir görünüme sahipken sağ bacakta kaslar vurgulanmıştır. Sağ bacağında diz kapağı hafifçe öne doğru sivriltilerek belirginleştirilmiştir. Sol diz kapağı daha yuvarlak olmalıdır. Yine özellikle sağ bacakta diz kapağın arkasındaki oyuntu derin bir yiv ile belirginleştirilmiş, sol bacakta ise daha az vurgulanmıştır. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar giyilidir (Orthmann 1971: 78, 234, 241, 486, Taf. 14c).

Stel yüzeyinde ortalanarak tasvir edilen Tanrı figürünün başı vücut oranlarına göre daha büyük betimlenmiştir. Söz konusu tasvir Zincirli dış kale kapısı ortostatlarındaki figürlere benzerlik göstermektedir (Orthmann 1971: 78). Pancarlı 1 steline de benzemekle birlikte kalçaları Pancarlı 1'deki gibi geniş değildir ve kolları vücuduna daha organik (doğal) bağlanmıştır. Bacakları da Zincirli A/2'deki gibi uzun değildir (Orthmann 1971: 78). Bununla birlikte kısa kıyafeti, belindeki kemer, kemerden sarkan

püskül, başlığının şekli, saç örgüsünün enseye direkt olarak yapışık olması ve aşağı indikten sonra beli hizasında ve sağ kolunun altında helezon şeklinde kıvrılması Pancarlı 1 figürüne benzemektedir.

Tanrı figürü yukarı kaldırdığı sol eli ile bir buğday başağı taşımaktadır. Körkün 1 anıtındaki Fırtına Tanrısı da sol elinde bir buğday taşımakla birlikte, İslahiye 2 Steli ile farklılık göstermektedir; çünkü Körkün Steli'nde tanrı aynı elinde yukarı doğru üçlü yıldırım demetini kavrarken tek buğday başağı, başı aşağı olacak biçimde, aşağı doğru sarkmaktadır (Orthmann 1971: 241). Bununla birlikte İslahiye 2 Steli'nde buğday başağının tepesinde bir yuvarlaklık mevcutken Körkün 1 Steli'ndeki buğday başağının tepe bölümü düz sonlanmaktadır.

Hitit İmparatorluk Döneminde Yazılıkaya'da elinin üst bölümünde başak olan Tanrı *Kumarbi* olarak tanımlanmaktadır. Betimlenme tarzı tamamen farklı olsa da başak burda önem taşımakla birlikte *Kumarbi*'nin silah taşımadığı görülmektedir (Seeher 2011: 64, Res. 62, No: 40).

Stel yüzeyindeki tasvir edilen tanrı figürünün, yüz, sakal vücut konturları ve kıyafet özellikleri açısından Zincirli'nin I. stil grubundan daha sonrasına ait olduğunu düşünen Orthmann (1971: 486) eserin muhtemelen Sph. II (MÖ 950-700) Dönemine ait olabileceğini belirtmektedir. Genge (1979: 180) stel yüzeyindeki Fırtına Tanrısı tasvirinin sakal işlenişi ve kıyafet özellikleri açısından kendi tipolojisinde 1A Grubuna (MÖ 915/870) dahil ederek eseri M Ö. 9. yy'ın başlarına tarihlendirmektedir.

8. 2. 1. 1. 4. İslahiye 1

Stel 1940 yılında, Gaziantep ili, İslahiye ilçesinin yukarısındaki Kazdağı'nın zirvesi yakınında bir İslam mezarında ikincil kullanım olarak bulunmuştur (Orthmann 1971: 486). Stel, üst kısmı yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe genişleyen konik formdadır (Şekil: 532). Bazalttan yapılmıştır (Orthmann 1971: 369, 376, Taf. 14b).

Stelin ön yüzeyinde yüksek arkalıklı bir sandalyede oturan kadın[383] figürü tasvir edilmiştir[384] (Orthmann 1971: 369, 376, Taf. 14b). Sandalyenin eğri ve yüksek arkalığının uç bölümü kadının başlığına değmektedir. Oturma yeri aşağı doğru eğimli olan sandalyenin görünen iki bacağı da kısa olup içbükey kıvrılmaktadır. Sağ tarafa yönlendirilmiş olan figürün başı ve alt gövdesi profilden, üst gövdesi ise cephedendir. Başında tepe kısmı yuvarlatılmış, basık, silindirik bir polos vardır. Polosun alt kenarında çift şerit kabartma hat mevcuttur. Dar alnı ile birleşen burnu aynı hatta görülmekte olup düz ve iridir; burun kanadı ve burun deliği betimlenmiştir. Burnun kanadının sol tarafında, burnun devamı gibi görünen küçük ağızda dudaklar kapalı ve etlidir. Elmacık kemiği hafif çıkıntılıdır. Yanak ve dudaklar birbirinden kavisli ve derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Dar ve aşağı doğru uzayan çene etlidir. Çenenin betimlenişi içe çekik bir görünüm vermektedir. Cepheden işlenen iri badem biçimi göz alttan ve üstten konturlanmıştır. Üst kontur, polos başlığın alt kenarıyla temas halindedir. Göz pınarına doğru gelen ve ucu kapalı olan kontur, gözün arka ucunda açık bırakılmıştır. Göz bebeği öne doğru kabartmadır ve göz konturundan bir yiv ile ayrılmaktadır. Kulağın olduğu bölüm kırık olmakla birlikte hafif dikey olarak yerleştirildiği anlaşılmaktadır. İri göz, burun ve kulak arasındaki genişliği kaplamaktadır. Figürün başlığının altından çıkan tek örgü saçı ensesi ile birleşik aşağı inmekte ve sağ omzuna temas etmeden kıvrılmaktadır. İnce ve uzun boynunda, üç sıralı bir kolye takılıdır. Yuvarlak yakalı ve kısa kollu elbisesi ayak bilekleri üzerinde sonlanmaktadır. Figürün belinde yivlerle birbirinden ayrılan dört sıra kabartma şeritlerden meydana gelen enli bir kemer takılıdır. Kemerin karnın ön ve belin yak kısmında taammıyla görünmesi başının üzerinden veya omuzların bir örtü geçmediğne işafret etmektedir. Figürün sol omzu sağ omzuna göre daha uzun ve yuvarlatılmıştır. Dirsekten bükerek 45ºlik açıyla yüzü hizasında kaldırdığı sol eliyle eğri bir asa (?) tutmaktadır. Elin asayı kavrayış pozisyonu ve yönü doğrudur; ancak başparmağı diğer parmaklara oranla daha büyük işlenmiştir. Tırnak detayları belirgin değildir. Sol el ile tuttulan asanın aşağı doğru kıvrılışı, başı aşağı sarkan bir yılan görüntüsü sağlamaktadır. Kadın figürünün gövdesinin üzerine kıvrılan sağ elinde

[383] Orthmann (1971: 369, 376) bu figürü bir yemek masasında oturan sakalsız erkek figürü şeklinde tanımlamıştır.
[384] Orthmann (1971: 366) stel yüzeyindeki sahnede her ne kadar yemek masası olmasa da stelin konusunun yemek sahnesi ile ilgili olabileceğini belirtmektedir.

çift iğ (?) benzeri bir nesne[385] vardır. Sağ elin tutuş yönü yanlıştır; çünkü sağ el sol el gibi betimlenmiştir. Aşınma nedeniyle parmak detayları çok iyi anlaşılamamaktadır; ancak başparmağın diğerlerine göre kalın ve uzun olduğu anlaşılmaktadır. Figürün ayaklarının olduğu bölüm kırık olduğu için ayakkabıları hakkında bilgi yoktur (Orthmann 1971: Taf. 14b).

Stel yüzeyindeki kadın figürünün betimlenmesinde yüzün ve gövdenin ön bölümününde derinlik verilmiştir. Bu sayede düz burunda burun kemiği de görülmektedir. Ayrıca karın üzerindeki kemerin betimlenmesinde derinlik duygusu vurgulanmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 14b).

Orthmann (1971: 369, 376) stel yüzeyindeki figürün önünde yemek masası olmasa da yemek sahneleriyle bağlantılı yorumlamakla birlikte, söz konusu figürün de sakalsız erkek olduğunu ifade etmektedir; ancak figürün belindeki yivli kemer Geç Hitit Sanatında kadın figürleri tarafından taşınmaktadır. Orthmann (1971: 529) eserin Sph. II (MÖ 950-700) Dönemine ait olabileceğini belirtmektedir.

8. 2. 1. 1. 5. Örtülü (C26)

Örtülü Steli[386] Gaziantep ili, İslahiye ilçesi, Örtülü köyünden bulunmuştur ve köy, Zincirli'nin 7 km güneydoğusundadır (Bonatz 2000: 19). Stel, tepe kısmı düz, dikdörtgen formda olmakla birlikte alt kısmı kırık ve eksiktir (Bonatz 2000: Taf. XIII.C26).

Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde bir yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 533). Sahnede bir erkek ve bir kadın yüksek arkalıklı sandalyelerde karşılıklı oturmaktadır. Steldeki sahnenin sol tarafındaki erkek figürünün dalgalı saçları ensesinde helezon şeklinde kıvrılmaktadır ve alnında saç örgüsü biçiminde bir bant vardır. Bantın hemen altından başlayan burun uzun ve iridir, burun kanadı betimlenmiştir. Ağzı belli olmamaktadır. Tam cepheden tasvir edilen göz badem biçimlidir. Gözü konturlayan kabartma iki uçta da kapalıdır. Elmacık kemiği belirgindir. İri ve kabartma kulağı dikey

[385] Orthmann (1971: 369, 376) figürün sağ elindeki nesneden bahsetmemiş, sadece "sağ eli göğsü üzerinde durmaktadır" şeklinde figürü tasvir etmiştir.
[386] Bonatz (2000: 19, 26) eseri C26 numarası ile tanıtmıştır.

yerleştirilmiştir. Kulağın önünden başlayıp yüzü açıkta bırakan sakalı üç kat halinde çeneden aşağı doğru diyagonal olarak sarkmaktadır. Boynu ve ensesi görülmemektedir. Yuvarlak hatlı her iki omzu da aşağı doğru durmaktadır. Kısa kollu bir elbise giyinmiş olan figürün belinde enli ve düz bir kemer vardır. Kemerin üst bölümü iki kabartma şerit ile sınırlandırışmıştır. Figür yüzü hizasında kaldırdığı sol eliyle bir içki kabı tutmaktadır. Kap, başparmak ve diğer parmaklar arasındaki boşluğa oturtulmuştur. Kabın ağız kenarı parmak sınırından taşmamaktadır. Diğer yandan başparmağın karşısında dört adet parmağın görünmesi gerekiyorken sadece iki parmak izlenmektedir. Figürü dirsekten kıvırarak göğsü üzerine getirdiği sağ eliyle ise eğri bir asa tutmaktadır. Elin asayı tutuş yönü doğrudur. Bununla birlikte beş parmak da yan yana betimleniş olup parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır (Bonatz 2000: 26; Taf. XIII.C26).

Erkek figürünün önünde üzeri yiyeceklerle donatılmış çapraz bacaklı ve ayağı dışa dönük boğa toynağı biçiminde olan bir masa vardır. Masanın üst tablası düz değil kayık biçimindedir. Bu tabla alttan elips biçimli bir desteğe sahiptir. Masanın üzerinde tablayla aynı formda, kayık biçiminde dört adet pide üst üste durmaktadır. Pidelerin de üzerinde iki adet yuvarlak biçimli köfte (?) vardır (Bonatz 2000: Taf. XIII.C26).

Yemek masasının sağ tarafında, yüzü erkek figürüne dönük olacak şekilde oturan kadın figürü betimlenmiştir. Bu figür tepe kısmı yuvarlatılmış bir başlık takmaktadır. Başlığın alt kenarı saç örgüsü biçimindedir. Başlığın altından çıkan saçı ensesinden örgü şeklinde inmekte ve sol omzu üzerinde helezon biçiminde kıvrılmaktadır. Başlığın alt kenarından direkt çıkan burun düz ve iridir. Badem biçimli göz tam cepheden betimlenmiştir. Gözün üst hattı köşelidir ve alttan ince bir hat ile konturlanmıştır. Küçük ağız ilei doğru çıkıntı yapmaktadır ve dudaklar ince bir yiv ile ayrılmaktadır. Çenesi burun uzantısına göre içe çekik görünmektedir. Kulağı aşınmış olmakla birlikte dkey yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çene konturu ovaldir. Boynu ince ve uzundur. Çene hattı ve boyun derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Boynunda iki sıralı kolye vardır. Omuzları aşağı doğrudur. Sol omzu yuvarlatılmış olmakla birlikte sağ omuz daha aşağıda durmaktadır. Kısa kollu bir elbise giyen kadın figürünün belinde yedi sıra nervürlü enli bir kemer takılıdır. Yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde bir aynayı

sapından kavramaktadır. Elin tutuş yönü doğrudur. Başparmak diğerlerine göre büyük işlenmiştir ve parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Dirsekten kıvırarak göğsü üzerindeki sol elinde ise iki iğ[387] tutmaktadır. Bu elin de duruş yönü doğrudur ve betimlenme biçimi karşısındaki erkek figürünün sağ eline benzerdir. Başparmak diğer dört parmaktan daha büyüktür ve parmaklar birbirinden derin yivlerle ayrılmaktadır (Bonatz 2000: 26, Taf. XIII.C26).

Stel yüzeyindeki yemek sahnesi, sol tarafta yer alan erkek figürü ve karşındaki kadın figürü Zincirli B/3 (Orthmann 1971: Taf. 57c) numaralı ortostat yüzeyindeki tasvirlere küçük farklarla benzerlik göstermektedir. Aradaki farklar erkek figüründe kemerden uzun bir püskülün sarkmasıdır; ancak Örtülü Steli'nde kırıklar olduğu için kemerden püskül sarkıp sarkmadığı anlaşılamamaktadır. Diğer yandan kadın figürü Örtülü Steli'nde yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde bir ayna tutarken Zincirli ortostatında betimlenen kadın figürü ağzına yaklaştırdığı bir içki kabı tutmaktadır.

Stel yüzeyindeki erkek figürünün yüz işlenişi Pancarlı 1 (Orthmann 1971: Taf. 48h) Steli'ndeki figüre benzerlik göstermektedir. Bu erkek figürünün yüz işlenişi, saçı, saçın üzerinden geçen bant, kıyafeti, belindeki kemer, sağ elinde tuttuğu asa ve asayı tutuş şekli, yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde tuttuğu içki kabı ve kabı tutuş şekli tamamıyla Zincirli A/6 (Orthmann 1971: Taf. 56a) numaralı ortostatta yer alan ve karşılıklı duran iki erkek figürüne birebir benzerlik göstermektedir. Aradaki fark Örtülü Steli'nde erkek figürü sakallı betimlenmişken Zincirli ortostatında yer alan erkek fgürlerinin sakalsız olmasıdır.

Örtülü Steli'ndeki kadın figürün yüz işlenişi ve saç şekli aynı zamanda Zincirli B/13b (Orthmann 1971: 58e) ortostatında tasvir edilen Tanrıça *Kubaba* figürüne benzerlik göstermektedir. Aynı zamanda stel yüzeyindeki kadının boynundaki çift sıralı kolye ile sağ elinde tuttuğu ayna da tanrıçanın sol elinde tuttuğu ayna ile birebir aynıdır (Genge 1979: Abb. 43). Zincirli'deki bu tanrıça figürü Genge (1979: 95) tarafından MÖ 900-870'e tarihlendirilmektedir.

[387] Kadın figürünün göğsü üzerindeki sol elinde tuttuğu iki iğ Bonatz (2000: 36) tarafından ok benzeri nesneler şeklinde tanımlanmıştır.

Eser yüzeyindeki tasvirleri Tip 2b[388]'ye dahil eden Bonatz (2000: 19, 36) steli yak. MÖ 900-800'e tarihlendirmektedir.

8. 2. 1. 1. 6. Ördekburnu

Ördekburnu Steli[389] Gaziantep ilinde, Zincirli'nin yaklaşık 18 km güneyinde, İslahiye'nin de 10 km güneyinde, Katranlıdağ ve Ördekburnu arasındaki, doğu tarafı Karasu tarafından sınırlandırılan, hafif eğimli arazide bulunmuştur (von Luschan 1911: 329; Lemaire ve Sass 2013: 57). von Luschan'ın (1911: 329) edindiği bilgiye göre stelin buluntu alanında mevsimlik göç yapan aileler steli keçe yapmak için taban taşı olarak kullanmışlar ve bu da çeşitli aşınmalara neden olmuştur. Stelin özgün durumunda bir mezar steli mi ya da bir morg odasına mı ait olduğu bilinmemekle birlikte, Lemaire ve Sass (2013: 129) eserin özgün yerinin Ördekburnu'nun 2 km uzağındaki Karapınar Höyük ya da Karapınar Mezarlık olması gerektiğini öngörmektedirler (Lemaire ve Sass 2013: 57).

Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış ve aşağı doğru daralan konik formdadır. Tepe kısmında ve sağ kenarında kırık ve eksiklikler mevcuttur. Buluntunun ön taraftaki geniş yüzeyinde, üst bölümde, kabartma bant ile çerçeve içerisine alınmış alanda, bir masanın iki tarafında, sağ tarafta oturan bir kadın ve karşısında, masanın diğer tarafında olmak üzere, ayakta duran bir erkek figürü tasvir edilmiştir[390] (Şekil: 534). Bu sahnenin alt kısmında ise Aramice yazılmış bir yazıt mevcuttur, ancak gerek tasvirlerin gerekse yazıtın aşınmış olduğu görülmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 57-136, Fig. 1). Ön geniş yüzeyin sağ tarafında yüksek arkalıklı sandalyede oturan ve bir tabure üzerine basan kadın figürü sol tarafa yönlendirilmektedir. Yüksek arkalıklı sandalyenin sırt bölümü dışa doğru hafif eğiktir. Oturma yeri düz olan sandalyenin uzun bacaklarının ortasındaki kabartma bant halinde destek kirişi bulunmaktadır. Kadın figürü sandalyeye bütünüyle yerleşmektedir. Baş, alt gövde ve ayakları profilden üst gövdesi ise cepheden betimlenmiştir. Figürün yüz detayları belirgin olmamakla birlikte alınla birleşen ve aynı

[388] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.
[389] Bonatz (2000: 21, 40) eseri C52 numarası ile tanıtmıştır.
[390] Orthmann (1971: 369, 374), sağ tarafta oturan figürü "muhtemelen kadın", sol taraftakini erkek olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte kadın olduğu düşünülen figürün başında örtü olmaması nedeniyle karar vermenin zor olabileceğini de kaydetmektedir. Lemaire ve Sass (2013: 68), oturan ve ayakta duran iki figürü de sakalsız erkekler olarak yorumlamaktadır.

hatta devam eden burnu iridir. Burnun altındaki çene içe çekik ve etlidir. Boynu yok denecek kadar kısadır ve bu nedenle başı direkt omuzlar üzerinde oturtulmuş görünümü vermektedir. Sağ omuz diğerine göre daha aşağıda durmaktadır. Üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise vardır. Yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde çift lotüs tutmaktadır. Sağ kolu kalın işlenmiştir ve görünüm olarak gariptir; çünkü kadının uyluk kemiğinden fırlamış gibi beceriksizce betimlenmiştir. Eldeki parmak detayları aşınmadan dolayı belirgin değildir. Gövdesinin üzerinde kıvrılan sol kolu diğerine göre ince ve düz bir hatla betimlenmiştir. Sol elinde çift iğ (?) ya da haşhaş tohum kapsülü (?) tutmaktadır. Sol elinde son üç parmağı seçilebilmektedir. Parmakların yivlerle birbirinden ayrılmış olduğu görülebilmektedir. Tabure üzerine basan ayaklarında, ayak bilekleri çok ince ve ayakları küçük tasvir edilmiştir. Ayakkabıları tam anlaşılamamaktadır (von Luschan 1911: 330, Abb. 239; Orthmann 1971: 369, 373-377, Taf. 48g; Darga 1992: 323, Res. 307; Lemaire ve Sass 2013: 68, 71, Fig. 1-2, 11-12).

Kadının dizleri hizasındaki boş alana, küçük boyutlu, düz tablalı, çapraz bacaklı bir yemek masası yerleştirilmiştir. Masanın ayakları aslan pençesi andırmakla birlikte net değildir (von Luschan 1911: 330, Abb. 239; Orthmann 1971: 369, 373-377, Taf. 48g; Darga 1992: 323, Res. 307; Lemaire ve Sass 2013: 68, 71, Fig. 1-2, 11-12). Masanın üzerinde iç içe duran ekmekler yer almaktadır. Kenarları aşındığı için çok belirgin olmamakla birlikte toplam kalınlık nedeniyle ekmeklerin üç adet olabileceği yorumlanmaktadır (Lemaire ve Sass 2013: 68).

Masanın diğer tarafında, yüzü oturan kadına dönük olacak şekilde, ayakta duran bir erkek tasvir edilmiştir. Erkek figürü oturan kadından daha büyük işlenmiştir. Başı ve ayakları profilden; üst ve alt gövdesi ise cepheden betimlenmiştir. Bu figürün yüzü tamamen aşınmış olmakla birlikte saçlarının ensede topuz olduğu seçilebilmektedir. Figürün alnı ile birleşen ve aynı hattaki burnu iridir. Çenesi içe çekiktir. İnce boynu oldukça kısadır ve büyük betimlenen baş direkt omuzlar üzerinde oturtulmuş görünüme sahiptir. Omuzları karşısındaki figüre göre yuvarlatılmıştır. Üzerinde kısa kollu ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise vardır, belinde enli düz bir kemer takılıdır ve bu

kemerden dizlerine doğru bir püskül[391] sarkmaktadır. Figürün, üst gövdesinin yaklaşık üçgen şekli ve kalça çıkıntısının betimlenmesi belindeki kemerin sıkı bağlandığına vurgu yapmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde bir lotüs[392] tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Başparmak diğer parmaklarının üzerindedir ve aşınma nedeniyle diğer parmakların detayları anlaşılamamaktadır. Gövdesinin üzerinde kıvrılan sağ elinde yuvarlak kısmı aşağıda olacak şekilde uzun saplı bir topuz[393] tutmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol kolu sağ koluna göre daha kalın betimlenmiştir. Sol kolu özellikle dirseğinden itibaren oldukça ince işlenmiştir. El ve parmak detayları anlaşılamamaktadır. Ayakkabıları tam anlaşılamamakla birlikte uç bölümünün sivri olduğu görülebilmektedir (von Luschan 1911: 330, Abb. 239; Orthmann 1971: 369, 373-377, Taf. 48g; Darga 1992: 323, Res. 307; Lemaire ve Sass 2013: 68, 71, Fig. 1-2, 11-12, 13).

Stelde tasvirlerin yapıldığı çerçevenin üst bölümünde bir kısmı korunan semboller yer almaktadır (Lemaire ve Sass 2013: 128).

Ördekburnu Steli'nin tasvirli kısmının, altında ve sol yan yüzeyinde olmak üzere toplam 10 satır Aramice yazıt vardır. Özgün halinde de kötü bir kalitede yazıldığı düşünülen yazıtın korunma durumu da kullanımı nedeniyle kötüdür. Söz konusu yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Lemaire ve Sass 2013: 76-136, Fig. 2, 12):

"1. Ben (?) [PN]
2 ..... benim oğullarım ... ve krallığında / verasetinde
3..... O bunun üzerinde ..... onaylanacak. Onu yaptır
4 ... kılıç yardımıyla ....is[im] için iyiliği yap. Ve benim oğullarım
5.... Rakib'il için tanrı / benim tanrım olsun
6. Aram'ın Kubabası için kabul edilebilir ve zarif / iyi yerleştirilmiş olsun. Ona sunular yaptır: Rakib'il için günde 2 koyun
7. ve Kubaba için günde 2 koyun
8.ve krali mezarlıkta [krallar için [dinlenme yerinde] benim için 2 koyun
9. ve O Piya-X'in adına iyi şeyler yapacak olan onun ruhu ..... yaptır."

[391] Lemaire ve Sass (2013: 68, 71) figürün kemerinden püskül sarkmadığını, görülen kısmın kemerin bir bölümü olduğunu belirtmektedir.
[392] Orthmann (1971: 375) ayakta duran erkek figürünün yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde lotüs tuttuğunu belirtmektedir.
[393] Orthmann (1971: 369), figürün elinde tuttuğu objeyi, "yuvarlak uçlu, uzun saplı, muhtemelen ağır bir sopa" olarak tanımlarken, Darga'da (1992: 323) Orthmann'ın fikrimne dahil olarak söz konusu nesnenin asa ya da topuz olması gerektiğini bildirmektedir. Bununla birlikte Bonatz (2000: 40) bu nesneyi kepçe şeklinde tanımlamaktadır. Lemaire ve Sass (2013: 68) da bu nesneyi topuz başı olarak yorumlamaktadır.

Genel görünüm olarak figürler ince yapılı olmakla birlikte kafaları vücut ölçülerine göre abartılı büyüktür (Orthmann 1971: 78). Bu nedenle Zincirli II grubundaki genç erkek figürlerine benzetilmektedir (Orthmann 1971: 78). Erkek figrünün bastığı zemin, kadının oturduğu sandalyeayakları ve taburenin olduğu seviyeden daha aşağıdadır. Sol taraftaki erkek figürünün kemerinden püskül sarkması Zincirli B/5 kabartmasındaki figüre benzerlik göstermektedir (Orthmann 1971: 78). Orthmann'ın (1971: 373), yemek sahnesi sınıflamasında B grubuna dahil ettiği, bir kadın ve bir erkekten oluşan yemek sahnesidir. Bu grupta, yaklaşık merkezi alanda bir yemek masası ve yemek masasının bir tarafında ya kadın ya da erkekten birisi otururken, masasın karşsısında kalan figür ayakta durmaktadır (Orthmann 1971: 373). Diğer yandan aynı araştırmacı oturan figürün kadın mı erkek mi olduğuna karar vermenin zor olduğunu da ifade etmektedir. Aşınmadan dolayı detaylar zor seçilmektedir. Başının açıkta olması erke olduğunu düşündürür, ancak elinde tuttuğu ve haşhaş tohumu kapsülüne benzettiği nesnelerin de kadınlar tarafından taşındığı da ayrıca belirtilmektedir (Orthmann 1971: 375). Orthmann (1971: 375, Taf. 7c) Tel Fredje 1 Steli'nde yemek masasının karşısında oturan ve net olarak kadın olduğu belirli olan figürün başında örtü olmadığına işaret etmektedir. Tel Fredje 1 Steli'ndeki kadın figüründen hareket etmek suretiyle Ördekburnu Steli'nde oturan figürün de kadın olabileceği yönünde daha net yorum yapılmaktadır (Orthmann 1971: 375). Ördekburnu Steli'nde ayakta duran kişinin belindeki kemerden bir püskülün sarkması, sol elinde bir lotüs taşıması ve diğer elinde de bir asa olması nedeniyle söz konusu kişinin yüksek rütbeye sahip bir insan olması gerektiği ifade edilmektedir (Orthmann 1971: 375). Bu örnek sayesinde oturan kişinin karşısında ayakta duran özellikle erkek figürünün her zaman hizmetçi olarak yorumlanmaması gerektiği, yüksek rütbeli bir kişi de olabileceği anlaşılmaktadır. Nihayetinde ayaktaki figürün oturan figüre hzimet ettiği veya tapındığına ilişkin herhangi bir durum söz konusu değildir (Orthmann 1971: 376). Yemek sahnesinde karşılıklı oturan kadın ve erkek figürün yerini bu tip stellerde ayakta duran erkek figürü almaktadır (Orthmann 1971: 377).

Darga (1992: 323) stel ile ilgili yapmış olduğu incelemelerinde oturan figürün kadın olduğunu bildirmektedir. Her iki figürün de ayaklarındaki ayakkabılar net seçilememekle birlikte Darga (1992: 323), erkek figürün ayağında sandaletler

bulunduğunu kaydetmektedir. Erkek figürünün giydiği kıyafet ve özellikle kemerinden sarkan uzun püskülü Zincirli İç Kale kapısında yer alan ortostatlardaki yönetici figürüne (Orthmann 1971: Taf. 57e) benzeten Darga (1992: 323) tasvirlerin betimlenmesinde Zincirli II biçem grubunu temsil eden rölyefleri hatırlattıklarını ifade etmektedir.

Stel yüzeyindeki her iki figürün de sakalsız erkekler oldukları yorumunu yapan Bonatz (2000: 116-117) tarafından oturan kişinin ölen bireyi, karşısında ayakta duranın ise yaşayan bireyi temsil ettiği bildirmektedir. Aynı araştırmacıya göre, ayakta duran kişi ölüler ya ada atalar kültü ritüelini gerçekleştirmektedir. Bu görevden sorumlu olanlar ise ölen kişinin çocukları, genellikle de oğullarıdır. İyi bir oğulun görevinin de bu sorumlulukları yerine getirmesi olduğu kaydedilmektedir (Bonatz 2000: 117).

Lemaire ve Sass (2013: 128-129), oturan figürün elinde taşıdıkları eğer iğ olarak kabul edilirse bu figürün kadın olması gerektiğini bildirmektedirler. Stel yüzeyindeki yazıtta da kraliyet nekropolünden bahsedildiği için oturan figürün ölen bir kraliçe ya da ana kraliçe olabileceği, karşısında ayakta duran erkeğin ise ya hayatta kalan eş ya da onun soyundan bir erkek olması gerektiği ifade edilmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 128-129). Bununla birlikte elinde topuz taşıyan erkeğin krali soydan olduğunu gösterebilecek herhangi bir sembol taşımamaktadır (Lemaire ve Sass 2013: 129). Diğer yandan stelin yüzeyindeki figürlerin tasvir edilişinde ve yazıtta kraliyet kökenli olduğunu gösterebilecek herhangi bir kalite söz konusu değildir. Her ne kadar yazıt kraliyete ait olabileceğini destekliyor olsa da diğer özellikler bir tezat teşkil etmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 129).

Steldeki yazıta göre Tanrı *Rakib'il* ve Tanrıça *Kubaba*'ya ve ölen kişiye ikişer koyun kurban edilerek sunu yapılacaktır (Lemaire ve Sass 2013: 129).

Yazıt ve tasvir incelendiğinde stelin ölü kültü ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtta da geçtiği üzere, tanrıya, tanrıçaya ve kraliyet nekropolünde sunu yapılması için talimat verilmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 128).

Stelde 9. satırda bahsi geçen kraliyet nekroplünün neresi olabileceği yönünde görüşlere bakmak faydalı olacaktır. Zincirli'nin 7 km kuzeydoğusunda yer alan Gerçin'in, Sam'al Krallığı için, en azından I. Panamuwa Döneminde, kraliyet nekroplü olarak hizmet etmiş olduğu ifade edilmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 129). Diğer yandan Gerçin ve Ördekburnu Steli'nin bulunduğu alan arasında 20 km'lik bir mesafe söz konusudur. Bu nedenle Ördekburnu Steli'nde bahsi geçen kraliyet nekroplü için daha yakın bir alana bakılması tercih edilmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 129). Ördekburnu'nun kuzey, kuzey ve kuzeybatısındaki, stelin buluntu alanına 2 km'lik mesafede olan Karapınar Höyük ya da Karapınar Mezarlık'ın stelin özgün buluntu yeri olabileceği düşünülmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 129). Hatta günümüzde ortada olan kalıntılara göre bir Osmanlı Mezarlığı olan Karapınar Mezarlığı'nda, mezar yeri kazılırken Ördekburnu Steli'nin de bulunmuş olabileceği ve İslam Mezarlığı'nda kullanılmaya uygun olmadığı için bir kenarda dururken Keçecilerin görüp taşıma ihtimali de olabileceği yönünde görüş bildirilmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 129-130).

Yukarıda tanıtımı yapılan eser von Luschan (von Luschan 1911: 330) tarafından MÖ 9. yy'a; Orthmann (1971: 529) Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine ait olduğunu belirtmektedir.

Stel yüzeyindeki tasvirlerin Zincirli'nin II. biçim grubuna dahil olması gerektiğini belirten ve yazıtın dışında hiçbir Arami özelliğini yansıtmadığı vurgulayan Darga (1992: 323) ise eseri MÖ 9. yy'ın sonu ile 8. yy'ın ortalarına doğru olan bir zaman dilimine tarihlendirmektedir.

Bonatz (2000: 40-41) stelin yüzeyindeki tasvirleri konu bakımından 3b[394] stil grubuna dahil ederek yak. MÖ 875-850'ye tarihlendirmektedir.

Stel yüzeyindeki yazıtta araştırma yapan Lemaire ve Sass (2013: 126), tüm harf şekillerinin MÖ 9. yy'ın sonuna tarihlenen Kilamuwa yazıtındakilerle paralel olduğu ve ve bu tipte harflerin MÖ 8. yy ortalarına tarihlenen *Hadad* yazıtında da tekrarlandığını bildirmektedir. Diğer yandan Batı Sami yazıtlarındaki bir takım harfler MÖ 9. yy'ın

[394] 3b Tipi: İki figürlü yemek sahnesi, bir oturan bir ayakta duran figür.

sonları ile MÖ 8. yy sonları arasında değişime uğramıştır (Lemaire ve Sass 2013: 126). Harflerdeki değişimler dikkate alındığı zaman Ördekburnu Steli'ndeki yazı şekillerinden altı tanesinin Kulamuwa ve Hadad yazıtlarına yakın olduğu ve ayrıca daha sonraki Zincirli muadillerinden de arkaik olduğu kaydedilmektedir. Dolayısıyla araştırmacılar tarafından Ördekburnu Steli'nin MÖ 820-760 arasında bir yerlere konumlanması gerektiği önerilmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 126, 130). Dolayısıyla stelin Kulamuwa zamanına ya da I. Panamuwa'nın babası olan bir halefine, muhtemelen "qrl" ya da günümüzde henüz belgelenmemiş olan bir selefi dönemine ait olabileceği bildirilmektedir. Stel yüzeyindeki oturan figüre göre de stelin muhtemelen, kraliyet ailesine mensup ölen bir kadına ait olması gerektiği öngörülmektedir (Lemaire ve Sass 2013: 131).

8. 2. 1. 1. 7. Keller (C47)

Keller Steli[395], Gaziantep ili, İslahiye ilçesi, Keller köyünden bulunmuştur. Eserin üst kısmı kırık ve eksik olmasına rağmen dörtgen olması muhtemeldir (Bonatz 2000: Taf. XVII: C47).

Korunduğu kadarıyla, stelin ön yüzeyindeki tasvirlerin iki yan kenardan ince bir kabartma bant ile sınırlandırıldığı görülmektedir (Şekil: 535). Sahnenin alt bölümünde geniş bir basma düzlemi mevcuttur. Düz olan basma düzlemi derin bir yiv ile iki banta ayrılmaktadır. Basma düzleminde orta bölüm yukarı doğru kalınlaştırılmıştır. Karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağ tarafında, yüksek arkalıklı, dikey bacaklı sandalyede oturan bir kadın ana figürü meydana getirmektedir. Sandalyenin arkalığı hafifçe arkaya doğru eğiktir. Uzun bacakları iki yatay kademe ile birbirine bağlanmaktadır. En üstteki oturma yerinin altındaki bölüm iki adet "X" deseni ile süslenmektedir ve sandalyenin ayakları çam kozalakları ile sonlanmaktadır. Kadın figürü sandalyenin oturma yerine tam olarak yerleşmemiştir ve sırtı da öne eğik olduğu için sandalyenin arkalık bölümü ve sırtı arasında boşluk kalmaktadır. Kadının baş tarafı ve gövdesinin üst bölümü kırıktır. Figürün ayak bileklerine kadar uzanan elbisesi baldırlarından itibaren dikey pilelidir ve eteğin alt ucu uzun dikdörtgen biçimli enli saçak ile sonlanmaktadır. Saçaklar ince bir kabartma banta asılıdır. Kadının üst gövdesini, kalöçalarını ve

[395] Bonatz (2000: 21, 38) eseri C47 numarası ile tanıtmıştır.

baldırlarını saran diyagonal iki kabartma hat üzerinde bir şal ya da örtü olması gerektiğini düşündürmektedir. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Orthmann 1971: 367, 374).

Kadın figürünün karşısında üzeri yiyeceklerle donatılmış çapraz bacaklı bir masa yer almaktadır. Masanın tablası eğiktir, Çapraz bacakların ortasından tablaya destek olan bir uzantı mevcuttur. Ayakları boğa toynağı biçimindedir. Masanın tablasının üzerinde iç içe duran kayık biçimli 3 adet pide vardır. Pidelerin üzerinde de 3 adet köfte olması muhtemel yiyecek durmaktadır

Masanın diğer tarafında yüzü oturan kadına dönük olacak şekilde ve ayakta duran küçük bir erkek figürü tasvir edilmiştir. Söz konusu figür ince kabartma bant halindeki bir basma düzlemi üzerine basmaktadır. Figürün baş kısmı aşındığı için detayları belirgin değildir; ancak saçların ensede bir kabarıklığa sahip olduğu görülebilmektedir. Diz kapaklarına kadar uzanan elbisesi düzdür. Dirsekten kıvrırarak ileri doğru uzattığı sol elindeki bayrak ya da standart biçimindeki yelpazeyi oturan kadın figürüne doğru sallamaktadır. Sağ kolu ise gövdesine paralel olacak biçimde aşağı doğru uzatılmıştır. Gövdesine yapışık olan elin duruş yönü doğrudur. Başparmak, diğer birbirine birtişik olan dört parmaktan ayrılmaktadır. Ayaklarındaki ayakkabıların detayları çok belirgin olmamakla birlikte olasılıkla yuvarlak burunlu ayakkabılar giymektedir (Orthmann 1971: 367, 375; Bonatz 2000: 39-40, Taf. XVII: C 47).

Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı stel yüzeyinde kadın figürünün giydiği belden aşağı bölümü dikey pileli kıyafet Keller Steli yüzeyindeki kadının kıyafetine benzerlik göstermektedir. Onun dışında Karatepe A/6 (Orthmann 1971: Taf. 15e), Karkamış K/1 (Orthmann 1971: Taf. 34e) numaralı ortostatlardaki kadın ve Tanrıça *Kubaba* figürlerinin giydiği kıyafet tamamıyla dikey pilelerle süslenmiştir.

Erkek hizmetçinin saç işlenişi, dizlerinde biten uzun, düz elbisesi, bir kolunu gövdesine paralel tutması ve elinde tuttuğu standart biçimindeki yelpaze Til Barsib B/6 (Orthmann 1971: Taf. 54e) numaralı stel yüzeyindeki tasvir ile paraleldir.

Sandalyenin ayaklarının çam kozalağı biçiminde sonlanması Zincirli F/1a'daki (Orthmann 1971: Taf. 63c) ve Til Barsib B/6 (Orthmann 1971: Taf. 54e)'daki süslü tahtın ayaklarına benzemektedir.

Stel yüzeyindeki masanın benzerleri Til Barsib B/6 (Orthmann 1971: Taf. 54e) ve Karaburçu (Orthmann 1971: Taf. 14d) Stelleri'ndeki masalardır. Onların dışında her ne kadar tablanın altında destek bölümü olmasa da, Zincirli B/3 (Orthmann 1971: Taf. 57c), Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d), Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. 21c), Malatya B/3 (Orthmann 1971: Taf. 42c), Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a), Maraş B/12 (Orthmann 1971: Taf. 45b), Maraş B/9 (Orthmann 1971: Taf. 45e), Maraş B/15 (Orthmann 1971: Taf. 45g), Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d), Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf. 47c), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a), Ördekburnu 1 (Orthmann 1971: Taf. 48g) ve Zincirli B/3 (Orthmann 1971: Taf. 57c)'teki kabartmalarda yer alan masalara benzerlik göstermektedir.

Eser yüzeyindeki tasvirler Orthmann (1971: 517-518) tarafından Zincirli'nin III/IV stil grubuna dahil edilerek Sph. III (MÖ 700-600) Dönemine tarihlendirilmektedir. Bonatz tarafından (2000: 21, 39) ise 3a[396] tipine dahil edilen eser yak. MÖ 730'a tarihlendirilmektedir.

8. 2. 1. 1. 8. Karaburçlu (C32)

Karaburçlu Steli[397], Gaziantep ili, Nurdağı ilçesi, Karaburçlu köyünün yukarısındaki ormanlık alanda, 1888 yılında, von Luschan tarafından bulunmuştur (Messerschmidt 1900: 132; von Luschan 1911: 328).

Stel, köşeleri yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralan kare formdadır. Alt bölümde, bir yere dikilmesini sağlayacak olan dikdörtgen şekilde çıkıntısı mevcuttur. Stel, sağ tarafındaki kırık nedeniyle iki parça halindedir ve sağ üst köşesi tamamen kırılmıştır.

[396] 3a Tipi: İki figürlü yemek sahnesi. Yemek masasında oturan tek figür ve oturan kişiye yelpaze yapan ikinci figür.
[397] Bonatz (2000: 19, 37) eseri C32 numarası ile tanıtmıştır.

Stelin geniş ön yüzeyinde, iki erkek figürünün[398] yer aldığı bir yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 536). Tüm figürler ince bir basma düzlemi üzerindedir (Garstang 1910: 99-101, 111; von Luschan 1911: 328, Abb. 237; Orthmann 1971: 367, 388, Taf. 14d; Hawkins 2000: 276, Pl. 127; Bonatz 2000: 37, Taf. XIV: C32).

Karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağ tarafındaki figür alçak arkalıklı, dikey bacaklı bir sandalyede oturmaktadır. Sandalyenin arkalık ucu dışa kıvrık, volütlüdür. Bacakları yatay bir kademe ile birbirine bağlanmaktadır. Sandalyede oturan figür tam olarak oturak bölümüne yerleşmemiştir. Arkalık ve figürün sırtı arasında boşluk bulunmaktadır. Bununla birlikte oturma yeri düzdür. Sandalyede oturan figürün başı kırıktır, ancak korunduğu kadarıyla saçlarının omzu üzerinde büyük bir topuz şeklinde toplandığı ya da ensede yukarı doğru kabarık betimlendiği görülebilmektedir. Yüzünün de büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Profilden betimlenen yüzünde, burun iridir, ağzı kapalıdır ve etli çenesi hafif dışa çekiktir[399]. Kalın boynu orta yüksekliktedir. Figür, yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymektedir, elbisenin alt ucu saçaklıdır ve belinde enli, düz bir kemer vardır. Elbisenin kısa kolların kenarları kabartma şerit bant ile sınırlandırılmaktadır. Etek uçlarında kısa saçaklar mevcuttur. Saçaklar kabartma şerit banta asılıdır. Her iki omzu da yuvarlatılmıştır ve sol omzu daha geniştir. Figür, dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sağ eliyle bir kap tutmaktadır. İçki kabı başparmak ve kapalı dört parmak arasındaki, yaklaşık "V" şeklindeki boşluğa oturtulmuştur. Başparmağının tırnağı betimlenmiştir ve sağ elin duruş yönü doğrudur. Dirsekten kıvırarak göğsü üzerine hetirdiği sol eliyle ise bir asa tutmaktadır. Sol el kırık olduğu için detaylar belirgin değildir. Sağ kol sol kola oranla daha kalın betimlenmiştir. Ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar olan figür stelin alt kısmındaki kabartma bant şeklindeki basma düzlemine basmaktadır. Figürün önünde bir yemek masası bulunmaktadır (Garstang 1910: 99-101, 111-112; von Luschan 1911: 328, Abb. 237; Orthmann 1971: 367, 373, 376, 388, Taf. 14d; Hawkins 2000: 276, Pl. 127).

[398] von Luschan (1911: 328) soldaki figürü kadın olarak tanımlamıştır; Orthmann ise (1971: 388) figürleri baba ve oğul şeklinde tanıtmaktadır.
[399] Orthmann (1971: 367), söz konusu figürün sakallı olduğunu kaydetmektedir.

Çapraz bacaklı masanın tablası düzdür. Masanın tablasının altında "T" biçmli bir çubuk görülmektedir ve ayakları içe doğru dönük boğa toynağı şeklinde sonlanmaktadır. Tablanın üstünde, kayık şeklinde iç içe duran beş adet pide vardır. Pidelerin de üzerinde iki adet konik biçimli, muhtemelen köfte olan yiyecekler mevcuttur (Garstang 1910: 99-101, 111-112; von Luschan 1911: 328, Abb. 237; Orthmann 1971: 367, 373, 376, 388, Taf. 14d; Hawkins 2000: 276, Pl. 127).

Yemek masasının sol tarafında, yüzü oturan figüre dönük, ikinci erkek figürü tasvir edilmiştir. Bu figür de alçak arkalıklı, dikey bacaklı bir sandalyede oturmaktadır. Arkalık ucu dışa kıvrık, volütlüdür. Sandalyenin bacakları yatay bir kademe ile birbirine bağlanmaktadır. Figürün kalça bölümü karşısındaki figüre göre daha çok sandalyeye yerleşmiştir; ancak oturma yeri ve sırt bölümünde boşluk kalmıştır. Sandalyenin oturma bölümü diğer sandalyeye oranla hafif eğik durmaktadır. Figürün başı, bacakları ve ayakları profilden, üst gövdesi cepheden betimlenmiştir. Bu figür sağdakine göre daha iyi korunmuştur. Figürün ensesinde toplanan küçük bir topuzu vardır. Sakalsız tasvir edilen figürün yüz detayları aşınmıştır. Kabartma kaşı burun kökünden başlayıp kulağına doğru eğik durmaktadır. Gözü badem biçimlidir. Burnu oldukça iridir. Burun kanadı betimlenmiştir. Dudakları kapalıdır. Çene konturu köşelidir. Kabartma kulağı dikey yerleştirilmiştir. Boynu kalın ve orta yüksekliktedir. Çene konturu ve boynu derin bir yiv ile ayrılmaktadır. Omuzları yuvarlatılmış ve aşağı doğrudur. Sol omuz diğer omza göre yukarıda durmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar uzanan, etek uçları saçaklı bir elbise giymektedir ve belinde enli, düz bir kemer takılıdır. Figürün dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde bir kap mevcuttur. Konik formlu kap, başparmağı ile birbirine bitişik durumdaki dört parmak arasında yer alan "V" biçimli çukurluğa yerleştirilmiştir. Her ne kadar aşınma olsa da elin duruş yönünün doğru olduğu anlaşılmaktadır. Dirsekten kıvırarak göğsü üzerinde tuttuğu sağ elinde ise aşağı doğru uzanan bir asa tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur ve dirseğini sandalyenin volüt bölümüne dayamıştır. Figürün yukarı kaldırdığı sol kolu sağ koluna göre daha kalın ve etlidir. Basma düzlemi üzerindeki ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır (Garstang 1910: 99-101, 111-112; von Luschan 1911: 328, Abb. 237; Orthmann 1971: 367, 373, 376, 388, Taf. 14d; Hawkins 2000: 276, Pl. 127). Eserin tepe kısmı ve yan yüzeylerinde kazıma tekniğinde yazılmış Luvi Hiyeroglifi yazıt mevcuttur (von

Luschan 1911: 328; Hawkins 2000: 276). Söz konusu yazıtta aşağıdaki işaretler okunabilmiştir (Hawkins 2000: 276):

"……
.....
.... Ben .... ile oturdum.
.... O /Onlar aşağı (?) inmesin."

Karaburçlu Steli'ndeki yemek masası birebir benzemese de çapraz bacaklar ve boğa toynağı biçimindeki ayaklarıyla en yakın benzeri Til Barsib B/6 (Orthmann 1971: Taf. 54e) ve Keller Stelleri'ndeki masadır. Onların dışında her ne kadar tablanın altında destek bölümü olmasa da, Karkamış Ab/4 (Orthmann 1971: Taf. 21c), Malatya B/3 (Orthmann 1971: Taf. 42c), Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş B/7 (Orthmann 1971: Taf. 45a), Maraş B/12 (Orthmann 1971: Taf. 45b), Maraş B/9 (Orthmann 1971: Taf. 45e), Maraş B/15 (Orthmann 1971: Taf. 45g), Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d), Maraş C/2 (Orthmann 1971: Taf. 47c), Maraş C/1 (Orthmann 1971: Taf. 47d), Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a), Ördekburnu 1 (Orthmann 1971: Taf. 48g), T. Rifa'at 1 (Orthmann 1971: Taf. 48i), Sakçagözü C/1 (Orthmann 1971: Taf. 51f), Zincirli B/3 (Orthmann 1971: Taf. 57c), Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d)'deki kabartmalarda yer alan masalarla paralelliğe sahiptir.

Stel yüzeyinde figürlerin oturduğu sandalyelerin birebir benzeri Maraş A/2 (Orthmann 1971: Taf. 43i), Maraş D/1 (Orthmann 1971: Taf. 48a) Stelleri'nde görülmektedir. Maraş A/2 numaralı stelde de sahnenin solundaki erkek figürü sağ dirseğini sandalyenin başlığına dayamaktadır. Tam birebir olmasa da sandalyenin başka bir benzeri Maraş B/19 (Orthmann 1971: Taf. 46d) numaralı stelde betimlenmiştir; ancak Maraş B/19 numaralı stelde sandalyenin arkalığının dışa kıvrımı volüt şeklinde değildir ve sandalyede bir kadın oturmaktadır.

Akurgal (1949: 124), Karaburçlu Steli'nde figürlerin işlenişinde Hititli özellikler olduğunu ve Hiyeroglif yazısı kullanılması nedeniyle de Hitit etkisinin gücünü vurgulamakla birlikte, söz konusu stelin bir mezar steli olması gerektiğini ifade ederek Arami etkisine vurgu yapmaktadır.

Karaburçlu Steli'nde figürlerin tasvir edilmesindeki stilistik özellikler Orthmann (1971: 76) tarafından Zincirli II stil grubuna benzetilmektedir. Her iki erkek figürü de gerek kıyafetler gerekse ellerinde tuttukları nesneler açısından neredeyse hiçbir fark göstermemektedir. Sahnenin sol tarafında betimlenen figürün iri badem biçimli gözü, oldukça büyük burnu açısından Zincirli B/3-B/6 (Orthmann 1971: Taf. 57c-f), B/10 (Orthmann 1971: Taf. 58a), Zincirli B/13a (Orthmann 1971: Taf. 58f) kabartmalarındaki figürler ile paralellik göstermektedir (Orthmann 1971: 76).

Karaburçlu Steli stilistik açıdan Orthmann (1971: 76, 487) tarafından Zincirli'nin II. stil grubuna ya da biraz daha öncesine dahil edilmekte olup Sph. II (MÖ 950-700)'ye tarihlendirilmektedir. Hawkins (2000: 276) eseri MÖ erken 9. yy'a tarihlendirmektedir. Bonatz (2000: 19, 37) tarafından da değerlendirilen eser ön yüzeyindeki tasvirlere göre 2b[400] tipine dahil edilmiş olup yak. MÖ 925-850'ye tarihlendirilmektedir.

8. 2. 1. 1. 9. Gözlühöyük

Gaziantep ili, Nurdağı ilçesi, Gözlühöyük köyünden 3 adet stel bulunmuştur. Bu steller aşağıda sıralanmaktadır.

8. 2. 1. 1. 9. 1. Gözlühöyük 1 (C30)

Gözlühöyük 1 Steli[401] Gaziantep ili, Nurdağı ilçesi Gözlühöyük köyünden bulunmuştur (Bonatz 2000: 19). Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralarak inen konik formludur. Stel, alt kısmında, bir yere dikilmesini sağlayacak dikdörtgen biçimli çıkıntıya sahiptir (Şekil: 537) (Bonatz 2000: XIII: C30). Stelin ön yüzeyindeki sahne kalın bir bant ile çerçeve içine alınmıştır. Niş görünümündeki söz konusu çerçeve içerisinde, en üstte kanatlı bir güneş kursu, onun da altında bir masanın iki yanında karşılıklı oturan birer erkek figürlü yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Bonatz 2000: 37, XIII: C30).

En üst sahnedeki kanatlı güneş kursu stelin ön yüzeyini yaklaşık olarak ortalamaktadır ve nişin kavsine göre biçimlendirilmiştir. Merkezi bölümde kabartma bant ile çerçevelenen diskin merkezinde sekiz yapraklı rozet mevcuttur. Diskin üst sınırına sekiz

[400] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.
[401] Bonatz (2000: 19, 37) eseri C30 numarası ile tanıtmıştır.

uzun dilimden meydana gelen yelpaze biçiminde kabartma eklenmiştir. Kuyruk tüylerini de on iki (?) adet kabartma dilim meydana getirmektedir. Diskin iki tarafına uzanan kanatların uçları aşağı doğru iniktir ve üst çizgisi stelin kemer şeklindeki niş hattı ile sınırlandırılmıştır. Sol taraftaki kanat eğimli bir tyiv ile iki bölüme ayrılmıştır ve her bölümdeki tüyler kanadın hareketine ve kıvrımına göre şekillendirilmiş uzun dikdörtgenlerden meydana gelmektedir. Bununla birlikte sağ taraftaki kanat bölümlendirilmemiştir ve kanat tüyleri on adet uzun dikdörtgen biçimli dilimlerden meydana gelmektedir (Bonatz 2000: XIII: C30).

Karşıdan bakış yönüne göre, sahnenin solunda yer alan erkek figürü yüksek arkalıklı, kol dayama yeri olan, dikey bacaklı sandalyede oturmaktadır. Sandalyenin arkalık bölümü sahneyi çevreleyen kabartma bantın üzerine taşmaması için yukarı doğru hafifçe inceltilmiştir. Dikey bacaklar yatay bir kabartma bant ile bağlanmaktadır. Oturma bölümü ve bacakların bağlantı yeri arası üç kabartma bant ile süslenmiştir. En üstteki kabartma bantı içi üç sıra kabartma dairelerden meydana gelmektedir ki bu şekli hasır görünümünü andırmaktadır. Ortadaki kabartma bantın içinde yatay bir sıra halinde "X" desenleri mevcuttur. En alttaki kabartma bant ise düz bırakılmıştır. Figür sandalyeye tamamen yerleşmiştir sadece figürün sırtı ile sandalyenin arkalık bölümünde boşluk bulunmaktadır. Erkek figürü tamamen profilden betimlenmeye çalışılmıştır. Kıvırcık saçları başının üzerinden ensesine doğru on iki dilimden meydana gelmektedir ve uçları ense üzerinde iki sıralı spiral buklelerle sonlanmaktadır. Alnı düzdür. İri burnunda burun kanadı betimlenmiştir. Kapalı ağzında dudaklar çok ince bir yiv ile ayrılmaktadır. Küçük çenesi hafif dışa çekiktir. Burun kökünden başlayan kabartma ve kalın kaşı yay biçimlidir. Sağ göz badem şeklinde betimlenmiş olup üstten ve alttan konturlanmıştır. Gözün üst konturlu çentiklerle betimlenmiştir. Kabartma kulağı arkaya doğru hafif meyilli yerleştirilmiştir. Kulak kıvrımları ve kulak deliği işlenmiştir. Elmacık kemiği belirgindir ve yüzü sakalsızdır. Çene konturu yuvarlatılmıştır. Boynu incedir. Çenesi ve boynunu ayıran hat belirgin değildir; bu da dolgun yanaklı bir görünüm sağlamaktadır. Yuvarlak yakalı, kol uzunluğu dirseklerde sonlanan ve ayak bileklerine kadar uzanan bezemesiz düz bir elbise giymektedir. İleri doğru uzattığı sol elinde bir çiçek ya da bir ağaç dalı tutmaktadır. Dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırdığı sağ elinde bir içki kabı vardır. Dışa çekik ağızlı, yuvarlak gövdeli,

yuvarlatılmış dipli kap işaret parmağı ve başparmak arasındaki boşluğa yerleştirilmiştir. Sağ elin duruş yönü doğrudur; ancak işaret parmağı fazla uzatılmıştır. Yanındaki iki parmak derin yivlerle birbirinden ayrılmıştır. Görünen parmak sayısına göre serçe parmağı işlenmemiştir. Görünen sağ ayağında ucu yukarı kalkık ayakkabı vardır ve bir tabure üzerine basmaktadır. Figürün önünde üzeri yiyeceklerle dolu çapraz bacaklı bir masa görülmektedir (Bonatz 2000: 37).

Masanın çapraz ayakları arasında yükselen, masanın düz tablasını alttan destekleyen, dikdörtgen biçiminde bir kayıt mevcuttur. Masanın ayakları boğa toynağı biçiminde sonlanmaktadır. Tablanın üzerinde bir örtü vardır ve örtünün ucu sağ taraftan aşağı sarkmaktadır. Tablanın üzerinde, sağ tarafta, üst üste üç adet kayık biçiminde pide, sol kenarda kutu biçiminde (?) bir kap vardır. İkisinin arasındaki nesne anlaşılamamaktadır. Masasın diğer tarafında yüzü soldaki figüre dönük ve birçok açıdan ilk figüre benzeyen ikinci erkek figürü, alçak arkalıklı bir sandalyede otururken tasvir edilmiştir (Bonatz 2000: Taf. XIII.C30).

Kol dayama yeri olan sandalyenin alçak sırtlık bölümünün dışa doğru eğik ucu steli çevreleyen kabartma banta dayanmaktadır. Sandalyenin dikey bacakları yatay iki kayıt ile birbirine bağlanmaktadır. Figür sandalyenin oturma yerine tam yerleşmekle birlikte kalçası ve sırtlığın başlangıç yeri arasında üçgen biçiminde küçük bir boşluk bulunmaktadır. Diğer yandan figürün sırtı alçak sırtlığa boşluk kalmayacak biçimde yaslanmaktadır. Bu figürün dalgalı saçları ensesinde bir kabarıklık oluşturmaktadır. Yüz hatları aşınmıştır. Geniş ve hafif kavisli alnıyla birleşen burnunun ucu sivridir. Ağzı kapalıdır ve çenesi hafif dışa doğru çekilmiştir. Gözünün hatları belirgin değildir. Elmacık kemiği çıkıktır. Yüzü dolgundur. Dikey yerleştirilen kulak iridir. Kulak deliği yukarıda işlenmiş ve kulak memesi aşağı doğru çekilmiştir. Kulak memesi ile birleşen çene konturu yüze oval bir görünüm sağlamaktadır. İnce boyunludur. Boyun ve çene yiv ile birbirinden ayrılmaktadır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan bezemesiz sade bir elbise giymektedir. Karşısındaki figür gibi tamamyla profilden betimlenmeye çalışılsa da kolların duruşu nedeniyle üst gövde az da olsa cepheden görülmektedir. Dirsekten kıvırarak ağzına doğru götürdüğü sağ elinde bir içki kabı tutmaktadır. Fazla uzatılan işaret parmağı ve normalden küçük işlenen başparmağı

arasına yerletirilen kap, dışa çekik ağızlı, yuvarlak gözdeli, yuvarlatılmış diplidir. Elin duruş yönü doğru betimlenmeye çalışılsa da işleniş tarzında bir beceriksizliğin olduğu dikkati çekmektedir. Yine dirsekten kıvırarak sağ kolunun altından ileri doğru uzattığı sol elinde ise yazma kalemi olması muhtemel iki adet nesne tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Sol elde bütün parmaklar işlenmiştir ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmıştır. Söz konusu figürün ayak bölümünde aşınmalar olduğu için ayakkabısı anlaşılamamaktadır (Bonatz 2000: 37; Taf. XIII.C30).

Steldeki sahnenin en üstünde mevcut olan kanatlı güneş kursu Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı ortostatta yer alan güneş kursu ile benzerlik taşımaktadır.

Stel yüzeyinde betimlenen sol taraftaki büyük boyutlu erkek figürünün saçları Malatya A/12 (Orthmann 1971: Taf. 41d-e) numaralı heykelin saçlarına benzerlik göstermektedir. Bu figürün oturduğu sandalye Karkamış L/1 Steli'ndeki kabartmada yer alan figürün oturduğu sandalyeye benzemektedir. Karkamış'taki figür de Gözlühöyük figüründe olduğu gibi bir tabure üzerine basmaktadır (Orthmann 1971: Taf. 37f).

Sahnenin sağındaki küçük boyutlu betimlenen figürün elinde tuttuğu nesneler Maraş C/15 (Orthmann 1971: Taf. 47f) numaralı stelde kadının karşısında ayakta duran erkek çocuğunun elindeki kaleme, Maraş C/17 (Orthmann 1971: Taf. 47h) numaralı stel yüzeyinde yer alan kâtibin elindeki kaleme ve Maraş D/4 (Orthmann 1971: Taf. 48d) numaralı stelde kadın figürünün kucağındaki erkek çocuğunun elinde tuttuğu kaleme ile benzerlik göstermektedir.

Her iki figürün elinde tutmuş olduğu içki kabı ve bu kabı tutuş biçimleri Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı stel yüzeyinde kadın figürünün elinde tuttuğu içki kabı ve tutuş şekline paraleldir. Her iki figürün elinde tuttuğu kap Zincirli K/11 (Orthmann 1971: Taf. 67d) numaralı ortostat yüzeyindeki erkek figürünün elinde tuttuğu kap ile benzemektedir. Söz konusu figürde de içki kabı başparmak ve işaret parmağı ile tutulmakla birlikte Zincirli örneğinde işaret parmağı düz olarak ileri doğru uzatılmaktadır. Kabın tutuş şekli ile ilgili olmak üzere aradaki fark budur.

Geç Hitit Döneminde yemek masalarının üzerinde örtü görülmemektedir. Hitit İmparatorluk Dönemi Fıraktin Anıtı'nda, altar üzerinde yer alan bir örtü, altarın bir tarafından aşağı doğru sarkmaktadır. Gözlühöyük 2 Steli'ndeki yemek masası tablanın altındaki destek bölümüyle birlikte Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı stel yüzeyinde kadın figürün karşısında yer alan masaya benzerlik göstermektedir.

Eser yüzeyindeki tasvirler Bonatz (2000: 19, 37) tarafından 2b tipine dahil edilmekte ve stel yak. MÖ 800-700'e tarihlendirilmektedir.

8. 2. 1. 1. 9. 2. Gözlühöyük 2 (C28)

Gözlühöyük 2 Steli[402] Gaziantep ili, Nurdağı ilçesi, Gözlühöyük köyünden bulunmuştur (Bonatz 2000: 19). Eser kırık olduğu için biçimi hakkında birşey söylemek mümkün değildir. Korunduğu kadarıyla stelin geniş olan ön yüzeyinde bir yemek sahnesi tasvir edilmiştir (Şekil: 538).

Sahnede bir kadın ve bir erkek sandalyelerde karşılıklı oturmakta, üçüncü bir erkek figürü ise sahneye sağ taraftan yaklaşmaktadır (Bonatz 2000: Taf. XIII.C28). Stelin sol tarafında yer alan ve kadın olması muhtemel figürün büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Bu figürün yüz detayı olarak sadece uzun burnu ve kapalı ağzı görülmektedir. Üzerinde uzun kollu bir elbise ve elbisenin de üzerinde kısa kollu bir manto ya da şal benzeri bir kıyafetin daha olduğu sol koldaki konturdan anlaşılmaktadır. Yüzü hizasında kaldırdığı sol elinde, yüzüne yaklaştırdığı dört meyveli bir dal tutmaktadır ve bileğinde yuvarlak kabartma bezemesi olan bir bilezik takılıdır. Sol elin duruş yönü doğrudur. Parmaklar uzundur ve çiçeğin sapını kavrar biçimde kapalıdır. Tırnaklar betimlenmiştir ve parmaklar birbirinden yivlerle ayrılmaktadır. Figür, sağ elini ise üzerinde yiyecekler dolu olan masaya doğru uzatmakta ve yüksek ayaklı bir kabı tutmaya çalışmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur. Parmaklar açık betimlenmiş ve birbirinden derin yivlerle ayrılmıştır. Sağ bileğinde de diğer bileğindekinin aynısı olan bir bilezik takılıdır. Bu figürün karşısında üzeri yiyeceklerle donatılmış yemek masası vardır. Yemek masasının bacakları "S" profillidir. Masanın bacakları yatay kayıt ile birbirine bağlanmaktadır. Bu yatay banttan çıkan boğumlu kayıt düz tablayı alttan desteklemektedir. Tablayla

[402] Bonatz (2000: 19, 36-37) eseri C28 numarası ile tanıtmıştır.

birleşen ayakların olduğu bölüm yılan ya da kuğu başı şeklinde süslenmiştir. Masanın tablasının üzerinde, ortaya yakın kısımda, ayaklı bir çukur kap, bu kabın içerisinde kayık biçimli üst üste altı adet ekmek vardır. Ekmek tabağının sağ tarafında kutu biçimli bir kap onun da sağında yüksek ayaklı bir meyvelik, onun da içinde dört bacaklı bir hayvan yiyecek olarak sunulmaktadır. Ekmek tabağının solunda, yukarıda da belirtildiği üzere, yüksek ayaklıklı bir meyvelik onun da içinde örden benzeri bir hayvan yer almaktadır. Ekmeklerin üzerindeki alanda büyük boyutlu bir lotüs çiçeği resmedilmiştir. Masanın diğer tarafında yüzü kadına dönük olacak şekilde erkek figürü alçak arkalıklı dikey bacaklı bir sandalyede oturmaktadır. Dikey bacaklar yatay bir kabartma bant ile bağlanmaktadır (Bonatz 2000: Taf. XIII.C28).

Masanın ve sahnenin sağ tarafında yer alan erkek figürü alçak arkalıklı, dikey bacaklı sandalyede, yüzü sol tarafa yönelik oturmaktadır. Sandalyenin bacakları yatay bir kayıt ile birbirine bağlanmaktadır. Sandalyenin oturma yerinin altından bir sıra püskül (?) sarkmaktadır. Erkek figürü sandalyeye tam olarak yerleşmiş ve arada boşluk kalmamıştır. Erkek figürü yüksek konik biçimli, üst bölümü dilimli ve yanaklıklı miğfer benzeri bir başlık takmaktadır. Başlığın ön tarafında bir yılan başı mevcuttur. Erkek figürü geniş alınlıdır. İri kartal burunludur ve burun kanadı betimlenmiştir. Ağzı kapalıdır ve özellikle üst dudak öne doğru çıkıktır. Etli dudakların arası bir yiv ile ayrılmaktadır. Burun kökünden başlayan yay biçimindeki kaş kabartma betimlenmiştir. Karşıya bakar tarzda işlenen iri badem biçimli göz üstten ve alttan konturlanmıştır. Elmacık kemiği öne doğru çıkıktır. Kulağının olduğu bölüm kırık ve eksiktir. Dudağın altından başlayıp dikdörtgen şeklinde aşağı doğru uzanan sakal 4-5 sıra spiral buklelerden meydana gelmektedir. Kısa kollu elbisesi muhtemelen ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Dizlerinden aşağıdaki kısımda, ince kabartma şeride asılı püskül sırası mevcuttur. Bu püsküller beş adettir. Figür sağ kolunu yüzü hizasında kaldırmıştır ve dirsek hattı köşelidir. Bileğinde iki ucu yılan/ejder şeklinde biten bilezik takılıdır. Sağ elinde hafif dışa çekik ağızlı, yüksek boyunlu, gövdesi altı adet elips şeklinde dilimli bir içki kabı tutmaktadır. Bu kap başparmağına dayalı olup ileri doğru düz bir şekilde uzanan işaret parmağı üzerine oturtulmuştur. Diğer üç parmak kapalıdır ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Kapalı olan üç parmağının ucunda tırnaklar da işlenmiştir. Elin içki kabını tutuş yönü doğrudur. Sağ kolu ve yüzü

arasındaki boşluğa bir lotüs çiçeği yerleştirilmiştir. Dizinin yakınından ileri doğru uzattığı sol kolu sağ koluna göre daha hareketsiz bir görünüme sahiptir ve kolunda pazubent (?) takılıdır. Sol elini, kadın figüründe olduğu gibi, masaya doğru uzatmaktadır; ancak elinin işlenişinde bir gariplik söz konusudur. Üstteki başparmak boğum bölümünden açı yapmaktadır ve tırnağı da büyük boyutlu betimlenmiştir. Diğer parmaklar kapalı gösterilmiştir. Bununla birlikte elin duruş yönü doğrudur. Sahnenin sağ kenarında, oturan erkek figüründen aşağı olacak şekilde küçük boyutta tasvir edilmiş üçüncü figür yer almaktadır ancak figürün büyük bölümü kırık ve eksiktir. Yüzü ana sahneye dönük olan bu figür adım atma pozunda betimlenmiştir. Üzerinde kısa kollu, dizlerinin üzerinde sonlanan bir elbise giymektedir. Sağ kolunu dirsekten bükerek yukarı doğru kaldırmaktadır ve bu eliyle bir ucu yukarı doğru devam eden ip benzeri bir nesneyi kavramaktadır. Başparmağı diğer dört parmağının üzerine kapanmıştır ve parmaklar derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur (Bonatz 2000: 36-37, Taf. XIII: C28).

Erkek figürünün dilimlere ayrılmış başlığı Zincirli F/1a (Orthmann 1971: Taf. 63c) numaralı ortostattaki, Zincirli F/9 (Orthmann 1971: Taf. 64c) numaralı ortostattaki, Zincirli H/5-9 (Orthmann 1971: Taf. 65b-65f) numaralı ortostatlarındaki erkek figürlerlerinin başlıklarına benzemektedir; ancak Gözlühöyük 3 Steli'ndeki figürün başlığında yer alan yılan tasviri bahsi geçen kabartmaların hiçbirinde mevcut değildir. Spiral buklelerden meydana gelen sakalı Zincirli J/2 (Orthmann 1971: Taf. 66b) numaralı steldeki figüre benzerlik göstermektedir. Bu figürün elinde tuttuğu içki kabı yaklaşık olarak Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a) numaralı stele benzemektedir. Söz konusu kabın işaret parmağı üzerine oturtulması Zincirli K/11 (Orthmann 1971: Taf. 67d) numaralı steldeki figürün içki kabını tutma şekli ile paralelliğe sahiptir. Söz konusu kabın benzerleri Lidya dönemine ait olan gümüşten yapılmış, dış yüzeyinde gözyaşı şeklinde kabartmalar olan kâselere paralellik sağlamaktadır (İ. Özgen ve Öztürk 1996: 97, no. 45).

Yemek sahnesindeki masa, Maraş B/17 (Orthmann 1971: Taf. 46a), Maraş C/4 (Orthmann 1971: Taf. 47e), Maraş C/5 (Orthmann 1971: Taf. 47f) stelleri yüzeyindeki masa tasvirleri ile benzemektedir.

Lotüs çiçekleri Zincirli J/2 (Orthmann 1971: Taf. 66b) numaralı steldeki figürlerin ellerinde tuttukları lotüse, Zincirli K/2 (Orthmann 1971: Taf. 66d) numaralı steldeki kadının elinde tuttuğu lotüse benzerlik göstermektedir.

Gözlühöyük 3 Steli yüzeyinde tasvir edilen konu Bonatz (2000: 19, 36-37) tarafından 2b[403] tipine dahil edilmiş olup eser MÖ 800-725'e tarihlendirilmektedir.

8. 2. 1. 1. 9. 3. Gözlühöyük 3

Stel, Gaziantep ili, Nurdağı ilçesi[404], Gözlühöyük/Gözlühüyük köyü yakınlarında bulunmuştur (http://www.hittitemonuments.com/gozluhoyuk/index-t.htm Erişim Tarihi: 09.03.2016).

Stel dikdörtgen biçimli blok formundadır (Şekil: 539) (Temizsoy vd. 1988: 39; Bunnens 2006: 114). Ön taraftaki geniş yüzeyinde, kabartma bant ile çerçeve içinen alınan sahnede, Fırtına Tanrısı sağ tarafa yönlendirilmiştir. Tanrı, çift boynuzlu, tepe bölümünde, uç kısmı huni şeklinde genişleyen çıkıntılı konik bir başlık takmaktadır. Boynuzlar ön tarafa doğru kıvrımlıdır ve ucu sivri sonlanmaktadır. Başlığın ön ve arka kenarı kabartma bant ile konturlanmaktadır. Bu kabartma şeritlerin üst kısımları volütlüdür. Bu şekliyle başlık "*atef crown*" olarak isimlendirilmektedir. Başlığın ön tarafındaki volütlü bantın alt uç bölümü bir yılan/*uraeus* motifiyle sonlanmaktadır. En tepedeki çıkıntının kenarından geçen püslül omzun arkasından aşağı doğru inerek ucu volüt şeklinde kıvrılmaktadır ve bu volütün ortasında da sekiz yapraklı rozet motifi mevcuttur. Başa oturan kenarlığın altından çıkan düz diadem tüm başı çevrelemektedir. Tanrının alnı kavislidir. Burnu da kavisli olup iridir. Burun kanadı ve burun deliği işlenmiştir. Burun kökünden başlayan kabartma kaş kavisli olup uç bölümü hafifçe yukarı doğru kıvrılmaktadır. Kaş konturuna uyumlu olacak biçimde betimlenen iri badem biçimli göz, kaştan derin bir oluk ile ayrılmaktadır. Göz kapakları alttan ve üstten ince kabartma şerit ile konturlanarak betimlenmiştir. Göz pınarı burun köküne yaklaşmaktadır. Göz kapakları içindeki gözün beyaz bölümü de elips şeklinde olup dışa doğru çıkıntılıdır. Gözün betimlenme tarzı tanrıya ileriye doğru bakma yetisi

[403] 2b Tipi: Yemek masasında karşılıklı oturan iki figür.
[404] Temizsoy (Temizsoy vd. 1988: 39) ve Bunnens (2006: 114) stelin İslahiye yakınlarında Gözlühüyük'ten bulunmuş olduğunu bildirmektedir.

kazandırmaktadır. Yanağı dolgundur ve elmacık kemiği çıkıktır. Kapalı ağzında dudaklar etlidir. İki dudak arası derin bir yiv ile belirginleştirilmiştir. Tanrı, aşağı doğru sarkık betimlenen dudak kenarıyla somurtan ciddi bir duruşa sahip olmuştur. Yanak ve ağız, burun kanat ucundan başlayıp sakalda sonlanan derin ve verev bir yiv ile ayrılmaktadır. Başlığın üzerine taşan kulak normal boyut ve konumda yerleştirilmiştir. Kulak detayları, özellikle kulak deliği işlenmiştir. Başlığın altından çıkıp kulağın önünden aşağı inen ve yanağı açıkta bırakan sakal çeneyi de kaplamak suretiyle aşağı doğru daralmakta ve sol omzun biraz aşağısında sonlanmaktadır. Kısa spiral lülelerden meydana gelen sakal yanak bölümünde dört, çenesinin altında da dört sıradan meydana gelmektedir. Bukle uçlarının meydana getirdiği katlar sakala katmanlı bir görünüm sağlamaktadır. Gözün bitimi ve kulak önündeki sakal bölümü arasında, başlığın altında yan yana iki spiral bukle sarkmaktadır. Başlığın altından başlayıp kulağın arkasında yan yana altı sıralı ve kısa buklelerden meydana gelen saç ense üzerinde bir kabartı görünümle sağ omzu üzerinde sonlanmaktadır. Kulak ve kaş arasında başlığın altından çıkan birbirine dikey paralel olan üç adet spiral bukle yer almaktadır. Sakalda olduğu gibi saç da toplamda beş sıradan meydana gelen spiral lüle katmanlarına sahiptir. Saç ve sakal arasında yüksek boynu dikkat çekmektedir (Temizsoy vd. 1988: Fig. 54; Bunnens 2006: Fig. 66).

Tanrı figürü yuvarlak yakalı, kısa kollu bir gömlek giymektedir. Gömleğin yakası ve kısa kolların kenarı yuvarlatılmış bir şerit ile sınırlandırılmaktadır. Şeffaf gömleğin altından göğüs kasları bir yay şeklinde bir oluk ile vurgulanmaktadır. Özellikle sol göğüs daha belirgindir. Dizlerin yukarısında biten kısa eteğin iki kenarında dışa doğru kıvrım yapan birer volüt bulunmaktadır. Etek alt ucu, iki sıra, sekiz yapraklı rozet dizisi ile süslenmiştir. Rozet dizileri alttan ve üstten olmak üzere kabartma şeritlerle birbirinden ayrılmaktadır. Tanrının belindeki enli düz kemerin üzerinden iç içe açılardan oluşan bir süslemeye sahip bir bölüm takılıdır. Bu bölümün devamındaki ip, beli sardıktan sonra kemerin altından aşağı doğru inmekte ve ucundan üç adet püskül sarkmaktadır. Bu kemerin altından geçerek eteğe verev gelen düz bir bant bulunmaktadır ve bu bantın kenarından uzun, ip şeklinde, saçaklar sarkmaktadır. Tanrının sol omzu aşağı doğru sağ omzu ise hafifçe yukarı doğru durmaktadır. Dirsekten yaklaşık 45º'lik açıyla kıvırarak ileri uzattığı sol eliyle üç çatallı bir yıldırım

demetini sapından kavramaktadır ve sapın ucundan başak benzeri bir püskül sarkmaktadır. Yıldırım demetinin üç çatalı da dalgalı bir görünüme sahiptir. Elin sapı kavrama yönü doğrudur. Bütün parmaklar betimlenerek derin yivlerle birbirinden ayrılmaktadır. Başparmak dahil olmak üzere tüm parmaklarda tırnaklar işlenmiştir. Gövdesinin arkasında yukarı kaldırdığı sağ eliyle ise bir çekiç başlı, sap delikli bir baltayı sapından tutarak savurmaktadır. Baltanın dış tarafa doğru betimlenen keskin ağız bölümü steli çerçeve içine alan kabartma bantın üzerine taşmıştır. Baltanın sapını kavrayan elin duruş yönü doğrudur. Sol elde olduğu gibi tüm parmaklar betimlenmiş olup derin yivlerle biribirinden ayrılmaktadır ve tüm tırnaklar da betimlenmiştir. Ayrıca, tanrının sağ bileğinde, sekiz yapraklı rozeti olan zarif bir bilezik takılıdır (Temizsoy vd. 1988: Fig. 54; Bunnens 2006: Fig. 66).

Tanrının hareket halindeki, adım atma pozunda gösterilmiş bacakları kaslı betimlenmiştir. Diz kapakları küçük yumrular şeklindedir ve profildendir. Tanrının ayaklarının olduğu bölümlerde tahribatlar mevcuttur. Özellikle sol ayağının olduğu bölüm tamamen aşınmıştır. Bu nedenle ayaklarına ne giyindiği tam belirgin olmamakla birlikte sağ ayağının altında görülen ince bir kabartma hat sandalet giyme ihtimalini yükseltmektedir (Temizsoy vd. 1988: Fig. 54; Bunnens 2006: Fig. 66).

Genel görünüm olarak tanrı figürü stelin merkezi alanına betimlenmiştir. Vücut proporsiyonları birbiriyle uyumludur. Tanrının uzuvları hareketi yansıtacak biçimde gerçekçi betimlenmiştir. Buna göre sol omzun aşağıda, sağ omzun ise harekete uygun olacak biçimde yukarıya doğru kaldırılması doğru bir tutuşu sergilemektedir. Orantılı betimlenen kasları ile güçlü bir görünümü vardır. Adım atma pozisyonu ve yukarı kaldırdığı ve ileri uzatttığı koluyla hareket halinde izlenimi sağlamaktadır.

Başlığındaki boynuzlar bir tanrı olduğunu, sol elindeki yıldırım demeti ve sağ elindeki balta ise bunun bir Fırtına Tanrısı figürü olduğunu göstermektedir.

Fırtına Tanrısı figürünün saç, sakal, yüz işlenişi, kıyafetin belindeki kemer Assur özellikleri taşımaktadır. Miğferinin ön kısmındaki *uraeus* ise Mısırlı özelliktedir (Bunnens 2006: 114).

Giysilerin kemerlerinde ağ desenlerinin olması Karkamış'ta "Kral Burcu" Kabartmalarında, Karkamış G/1, G/2, G/3 ve G/4 numaralı ortostatların yüzeyindeki figürlerin bellerinde (Orthmann 1971: Taf. 31a-d); "Kral Burcu"nda Yariris ve Kamanis'in olduğu Karkamış G/5 numaralı ortostatta, Kamanis'in belinde görülmektedir (Orthmann 1971: Taf. 31e; Darga 1992: Res. 272). Akurgal (1966: 128-129), Yariris'in de olduğu kabartmaları MÖ 730'lara tarihlendirmekle birlikte, özellikle kemer biçimleri açısından MÖ 8. yy'ın sonlarını (Sanherip Dönemi MÖ 704-681) önermektedir. Aynı araştırmacıya göre söz konusu kabartmalar Assur işgalinden sonra yapılmıştır. Orthman (1971: 35, 509-510), söz konusu kabartmaları Karkamış IV stil grubuna dahil ederek Sph. III'e tarihlendirmektedir. Darga (1992: 270), Kral Burcu'nda yer alan kabartmaları GHS IIIa'ya ait olmaları gerektiğini bildirmekle birlikte aynı dönemlerde Karkamış Krallığı'nın Mısır sanatından da etkilenmiş olduğunu kaydetmektedir. Özellikle Karkamış'ta, dış şehir evlerinden birisi olan "D Evi"nde I. Psammetik adını taşıyan bronz mühür yüzüğün ve Mısır Sais Dönemine ait skarabelerin bulunmuş olmasını da Mısır ve Karkamış Krallığı arasındaki ilişkilere bir dayanak olarak göstermektedir. Nihayetinde Gözlühöyük Steli'ndeki tanrı figürünün başlığındaki Mısırlı ögeler Darga'nın bu görüşlerini de destekler niteliktedir.

Tekrar Fırtına Tanrısı'nın belindeki kemerin özelliklerine döndüğümüz zaman, genel anlamda bu tarz kemerler Assur'da II. Sargon ve Sanherip dönemi kabartmalarında görülmektedir (Darga 1992: 268, Re. 275). Dur-Şarrukin Sarayı'ndaki Bit-Hilâni Yapısının duvar rölyefinde bir av sahnesini gerçekleştiren figürün belindeki kemer ağ desenli kemerlerin güzel bir örneğidir (Sevin 2019: Res. 166). Ağ deseninden başka mantık olarak aynı olup, bezemesi farklı bu tarz kemerler Sevin (2019: 62) tarafından çaprazlama takılmış iki şerit kayış olarak yorumlanmaktadır. Bahsi geçen kemer örneği III. Adad-Nirari (MÖ 810-783) Dönemine tarihlenen "Tell el-Rimah Steli"nde görülmektedir.

Stel MÖ 8/7. yy'a tarihlendirilmiştir (Temizsoy vd. 1988: 39; Bunnens 2006: 114).

8. 2. 2. Değerlendirme

Arami Dönemine ait olan 13 adet stelin varlığı belirlenmiştir. Bunlardan 3'ü Zincirli (Zincirli J/2 (C72), Zincirli K/2 ve Katumuwa Steli) kazılarında açığa çıkarılmıştır. Diğerleri ise tekil buluntu yerlerinden gelmektedir.

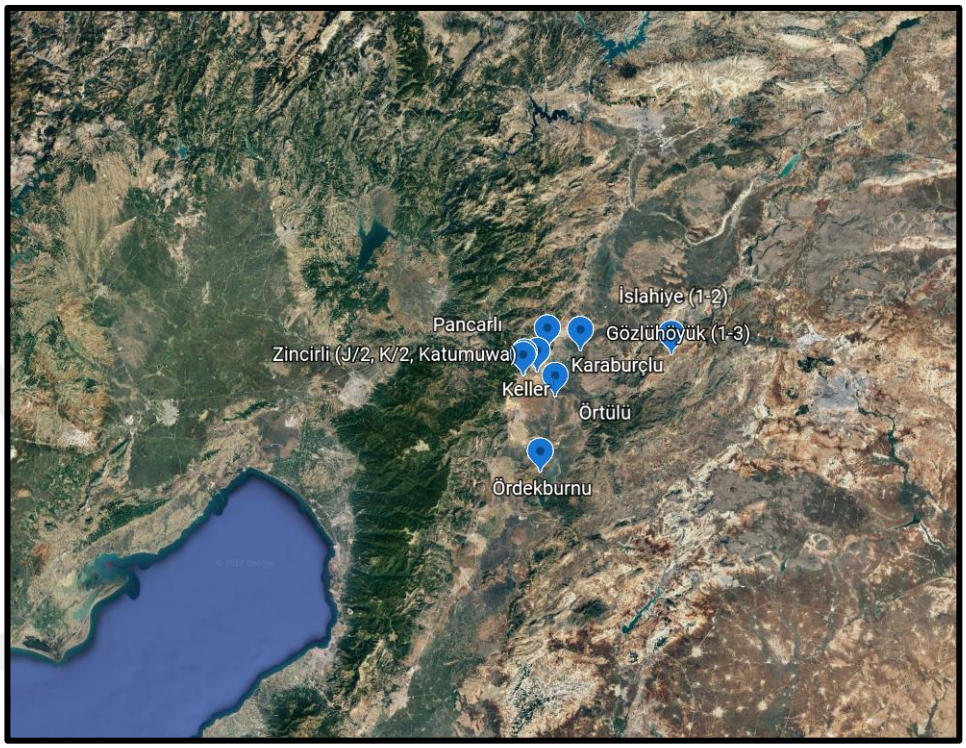

Harita 39: Arami Dönemi Stellerin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

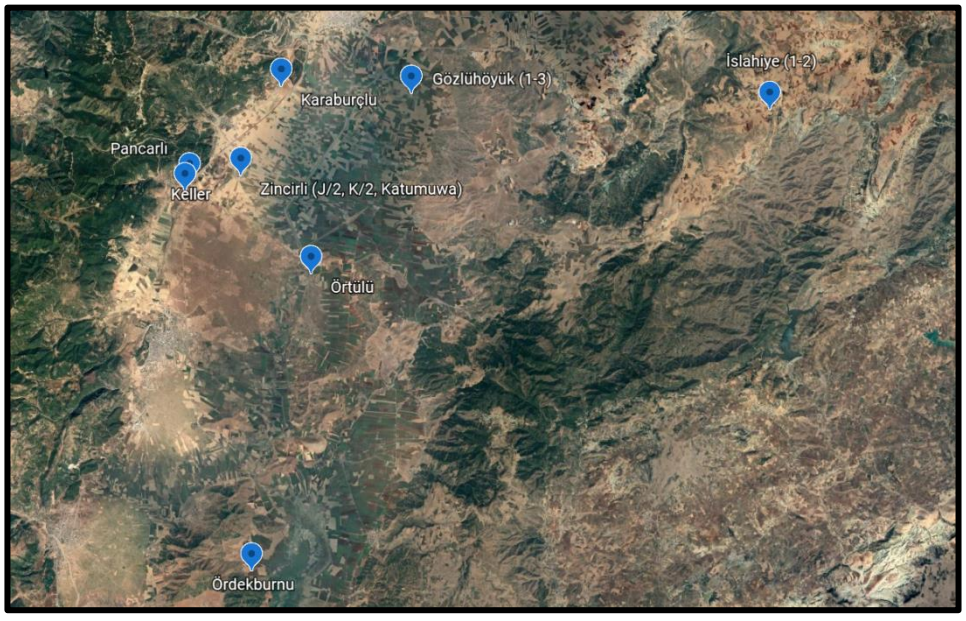

Harita 40: Arami Dönemi Stellerin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Söz konusu stellerin hepsi ikonik stelleri temsil etmektedir. Stellerin genel formları dikdörtgen blok, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru daralan konik, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru genişleyen konik formlardadır. Bazılarının alt kısımlarında bir yere dikilmelerine sağlayacak zıvanalar bulunmaktadır. Steller yüzeyindeki yazıt ise Aramicedir.

Zincirli kazılarında bulanan Zincirli J/2 (C72) ve Zincirli K/2 Stelleri özgün konumlarında yer almazken Katumuwa Steli'nin dikilmiş olduğu özel odada *in situ* durumda bulunması oldukça kayda değerdir. Steller içerisinde en erkeni olan Zincirli J/2 Steli Kral Kilamuwa zamanına ait olup söz konusu dönemde Arami Devleti III. Şalmaneser yönetiminde olan Assur İmparatorluğu'nun vasal bir devleti konumundadır. Assurla olan sıkı ilişkiler Aramilerin sanatlarına da yansımış, oldukça kaliteli işçilik gösteren stellerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Figürlerin tasvir edilmesinde Assur ve Geç Hitit Dönemi sanat anlayışıyla birlikte harmanlanan özgün eserleri ortaya çıkarmışlardır. Zincirli'de, Katumuwa Steli'nin açığa çıkarılmasıyla birlikte Zincirli J/2 (C72) ve Zincirli K/2 Stelleri'nin de aynı amaç için yapılmış olmalarının gerektiği anlaşılmaktadır. Katumuwa Steli'nin özel hazırlanan bir oda içerisinde dikili olması ve yüzeyinde yer alan yazıt ile birlikte, yazılı metinlerde geçen *kišpum ritüeli'*nin arkeolojik anlamda kanıtını oluşturmaktadır. Stel yüzeyindeki yazıt sayesinde, ölen kişinin oğlu ya da varisleri tarafından belirli zamanlarda uygulanacak ritüellerde tanrılar ve kendi ruhu için yapılacak adak ve sunumların listesi görülmektedir. Ayrıca stel yüzeyindeki yazıtta Katumuwa'nın ruhunun bu stelde olacağı kaydedilmiştir ki bu da mezar stellerinin yapılış amacının bediyete göç eden ruhun içinde yaşayacağı bir yapı konumunda olmasını göstermesi açısından önemlidir. Bu kişi için uygulanan anma ritüellerinde kendisiyle birlikte adı sayılan tanrılara da sunum yapılması gerektiği kaydedilmektedir.

Zincirli kazılarında bulunan stellerinin haricindeki 10 adet stel tekil buluntu yerlerinden ele geçmiştir. Yüzeylerinde betimlenen figürler açısından 3 ana grup halinde değerlendirilebilir: **1)** Tanrı Figürlü, **2)** Tanrıça Figürlü ve **3)** Yemek Sahneli Mezar Stelleri'dir.

1) Tanrı Figürlü: İslahiye 2, Pancarlı 1 ve Gözlühöyük 1 Stelleri yüzeyindeki tanrılar bu gruptadır ve hepsi de ayakta betimlenmiştir. Bununla birlikte ellerinde tuttukları atributlar açısından farklılıklar göstermektedir. **1a)** Sol eliyle başak sağ eliyle tek ağızlı balta tutan Fırtına Tanrısı İslahiye 2 Steli, **1b)** Sol eliyle bir aslanın arka ayaklarından ve sağ eliyle de balta tutan tanrı Pancarlı 1 Steli ve **1c)** Sol elinde yıldırım demeti, sağ elinde tek ağızlı balta tutan Fırtına Tanrısı Gözlühöyük 1 Steli yüzeyinde yer almaktadır.

İslahiye 2 ve Pancarlı 1 Stelleri'nde tanrının işlenmesindeki stil özellikleri, Arami etkisini güçlü bir şekilde yansıtmakta olup, başlık, bel hizasında kıvrılan tek örgü saç, kıyafet, bellerindeki enli kemer ve bu kemerden sarkan uzun püskül açısından birbirine benzemektedir ve olasılıkla Arami tasvirleri içerisinde en erken örnekleri temsil etmektedir. Çok sayıdaki ortak özellik aynı atölyede yapılmış olduklarına dayanak oluşturmaktadır. Bununla birlikte Gözlühöyük 1 Steli yüzeyindeki Fırtına Tanrısı figürü yukardaki stellerin yüzeyinde yer alan figürlerden tamamıyla farklı özelliklere sahiptir. Başlığı, saç ve sakallarının buklelerle işlenmesi, kıyafeti, belinde sarılı olan kemeri tamamıyla Assur özelliklerine sahiptir. Ayrıca başlığın ön tarafındaki yılan/*uraeus* figürü de Mısır etkilerini yansıtması açısından dikkate değerdir.

2) Tanrıça Figürlü: Bu grup sadece İslahiye 1 Steli ile temsil edilmektedir. Stel yüzeyinde yüksek arkalıklı sandalyede oturan tanrıçanın stil özellikleri İslahiye 1 ve Pancarlı Stelleri yüzeyindeki figürlerin işlenişlerine benzediği için aynı atölyenin ürünleri olmaları gerekmektedir. Bununla birlikte stelin *in situ* durumu bilinmediği için dikilmiş olduğu yer ile ilgili bilgimiz yoktur.

3) Mezar Stelleri: Bu steller yüzeyinde yemek sahnesi söz konusudur ve bunlar Örtülü, Ördekburnu, Karaburçlu, Keller, Gözlühöyük 2 ve Gözlühöyük 3 Stelleri ile ortaya konmaktadır. Bunlar da **3a)** Yemek masası önünde tek başına oturan kadın ve ayakta durup ona hizmet ya da eşlik eden erkek figürünün olduğu sahne ve **3b)** Yemek masasının iki tarafında karşılıklı oturan iki figürün olduğu sahneler olmak üzere 2 alt gruba ayrılmaktadır.

3a) Yemek masası önünde tek başına oturan kadın ve ayakta durup ona hizmet/eşlik eden erkek figürü Ördekburnu ve Keller Stellerinde mevcuttur. Her ne kadar konu aynı olsa da figürlerin ve mobilyaların tasvir edilişindeki stil özellikleri açısından iki stel tamamen farklıdır. Bu nedenle iki stel arasındaki zaman farkı ile birlikte kıyafet modasının değişikliğini de izlemek mümkün olmaktadır. Ördekburnu Steli yüzeyinde yer alan yazıttan krali mezarlıkta kendisi ve Aram'ın tanrıçası olan Kubaba ve diğer tanrılar için yapılacak sunuların direktifleri yer almaktadır. Bu yazıt bize Aramilerin bir krali mezarlığının olduğuna işaret etmesi ve onların da inançlarında Tanrıça K*ubaba*'nın olduğunu anlamamız açısından ayrıca önem taşımaktadır.

3b) Yemek masasının iki tarafında karşılıklı oturan iki figürün olduğu steller Örtülü, Karaburçlu ve Gözlühöyük 3 Stelleri'dir. Her 3 stelde de stil özellikleri açısından büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. Örtülü Steli Zincirli yerleşimi erken evre ortostatlarında mevcut olan figürlere üslûp özellikleri açısından benzediği için yaklaşık aynı dönemlerde ve aynı atölyede yapılmış olmaları imkân dahilindedir. Kadın figürünün bir elinde çift iğ ve diğer elinde ayna tutması, Kahramanmaraş Stellerinde olduğu gibi, tanrıçaların dışındaki kadınların da atributarla betimlendiklerini göstermektedir. Gözlühöyük 2 Steli'nde karşılıklı oturan kişilerin başlarının üzerinde kanatlı güneş kursunun varlığı Zincirli'de bulunan Zincirli K/2 Steli ile neredeyse birebir oranında benzerliğe sahiptir. Ayrıca iki stel yüzeyindeki sahnede oturan figürlerin bir ellerinde tuttukları kap formu, kabı tutuş şekli, saç modelleri ve mobilyalar da paralel özellikler göstermektedir. Gözlühöyük 3 Steli'nde erkek figürünün başında yer alan başlıktaki yılan figürü aynı yerden bulunmuş olan Fırtına Tanrısı'nın başlığına benzediği için aynı ekol tarafından hazırlanmış olduğuna işaret etmektedir.

GAZİANTEP İLİ STELLER				
Stel	**Görsel**	**Tanrı / Tanrıça İsmi**	**Şahıs İsmi**	**Tarih**
Zincirli J/2				MÖ 9. yy (von Luscan 1911: 372-373). MÖ 832-810 (Akurgal 1966: 49-50). MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 67-68). MÖ 825-730 (Bonatz 2000: 23, 45-46).
Zincirli K/2				MÖ 730 (Akurgal 1966: 51). MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 549). MÖ 730 Genge 1979: 117, 121, 166). MÖ 715 Darga 1992: 283-284). MÖ 730-700 (Bonatz 2000: 21, 39). MÖ 9. yy'ın sonu ile MÖ 8. yy'ın ikinci yarısının başları arasındaki bir zaman dilimi (Süheyla Gedik Zimmermann).
Katumuwa	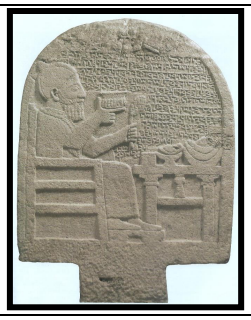	*Hadad Qarpatalli, bağların Hadad'ı, NGD/R, ŞWD/RN, Šamš, Kubaba*	Panamuwa, Katumuwa	MÖ 743/740-733/730 (Schloen 2014: 32).

Pancarlı 1				MÖ 12. yy ile 8. yy arasındaki bir zaman dilimi (Orthmann 1971: 529).
İslahiye 2				MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 486). MÖ 9. yy başı (Genge 1979: 180).
İslahiye 1				MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 529).
Ördekburnu		*Aram'ın Kubabası, Tanrı Rakib'il*		MÖ 9. yy (von Luschan 1911: 330). MÖ 9. yy'ın sonu ile MÖ 8. yy'ın ortaları (Darga 1992: 323). MÖ 875-850 (Bonatz 2000: 40-41). MÖ 820-760 (Lemaire ve Sass 2013: 126, 130).
Keller				MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 517-518). MÖ 730 (Bonatz 2000: 21, 39).
Karaburçlu				MÖ erken 9. yy (Hawkins 2000: 276). MÖ 925-850 (Bonatz 2000: 19, 37).

Örtülü				MÖ 900-870 (Genge 1979: 95). MÖ 900-800 (Bonatz 2000: 19, 36).
Gözlühöyük 1 (C30)				MÖ 800-700 (Bonatz 2000: 19, 37).
Gözlühöyük 2				MÖ 800-725 (Bonatz 2000: 19, 36-37).
Gözlühöyük 3				MÖ 8/7 yy (Temizsoy vd. 1988: 39) (Bunnens 2006: 114).

Tablo 139: Gaziantep İli Steller (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
İslahiye 2		MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 486). MÖ 9. yy başı (Genge 1979: 180)	**Kıyafet:** Boynuzlu Başlık, Baldırlarda sonlanan düz bitimli kısa etek, ucu kıvrık ayakkabılar. **Atribut:** Balta, Başak. **Silah:** Kılıç.
Pancarlı 1		MÖ 12. yy ile 8. yy arasındaki bir zaman dilimi (Orthmann 1971: 529).	**Kıyafet:** Spiral Süslü Başlık, Baldırlarda Sonlanan Düz Bitimli Kısa Etek. **Atribut:** Balta, Ayaklarından Aşağı Sallandırılan Hayvan. **Silah:** Kılıç.

Gözlühöyük 3		MÖ 8/7 yy (Temizsoy vd. 1988: 39) (Bunnens 2006: 114).	**Kıyafet:** Boynuzlu ve yılan/*uraeus*lu başlık, Kenarları Volütlü ve Düz bitimli Kısa Etek, ağ desenli kemer. **Atribut:** Balta ve Üç Çatallı Yıldırım Demeti. **Silah: -**

Tablo 140: Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

OTURAN TANRIÇA FİGÜRÜ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
İslahiye 1		MÖ 950-700 (Orthmann 1971: 529).	**Kıyafet:** Yarım Yuvarlak Başlık, Örtü (?), uzun elbise. **Atribut:** Çift iğ **Silah: -** **Hayvan:** Yılan (?)

Tablo 141: Tek Başına Oturan Tanrıça Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YÖNETİCİ VE YARDIMCISI YA DA HALEFİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
			Yönetici	**Yardımcı**
Zincirli J/2		MÖ 9. yy (von Luscan 1911: 372-373). MÖ 832-810 (Akurgal 1966: 49-50). MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 67-68). MÖ 825-730 (Bonatz 2000: 23, 45-46).	**Kıyafet:** tepe kısmı çıkıntılı konik biçimli bir başlık, Uzun Elbise, Şal, Bağcıklı Ayakkabı. **Atribut:** Lotüs Çiçeği. **Silah: -**	**Kıyafet:** tepe kısmı çıkıntılı konik biçimli bir başlık, Uzun Elbise, Şal, Bağcıklı Ayakkabı. **Atribut**: Lotüs Çiçeği, Sepet Kulplu Kap. **Silah: -**

Tablo 142: Yönetici ve Yardımcısı ya da Halefinin Olduğu Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

MEZAR STELLERİ (YEMEK SAHNELİ		
Stel	**Görsel**	**Tarih**
Katumuwa	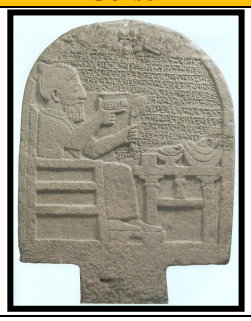	MÖ 743/740-733/730 (Schloen 2014: 32).
Ördekburnu		MÖ 9. yy (von Luschan 1911: 330). MÖ 9. yy'ın sonu ile MÖ 8. yy'ın ortaları (Darga 1992: 323). MÖ 875-850 (Bonatz 2000: 40-41). MÖ 820-760 (Lemaire ve Sass 2013: 126, 130).
Zincirli K/2		MÖ 730 (Akurgal 1966: 51). MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 549). MÖ 730 Genge 1979: 117, 121, 166). MÖ 715 Darga 1992: 283-284). MÖ 730-700 (Bonatz 2000: 21, 39). MÖ 9. yy'ın sonu ile MÖ 8. yy'ın ikinci yarısının başları arasındaki bir zaman dilimi (Süheyla Gedik

		Zimmermann).
Keller		MÖ 700-600 (Orthmann 1971: 517-518). MÖ 730 (Bonatz 2000: 21, 39).
Örtülü		MÖ 900-870 (Genge 1979: 95). MÖ 900-800 (Bonatz 2000: 19, 36).
Karaburçlu		MÖ erken 9. yy (Hawkins 2000: 276). MÖ 925-850 (Bonatz 2000: 19, 37).
Gözlühöyük 1 (C30)		MÖ 800-700 (Bonatz 2000: 19, 37).
Gözlühöyük 2		MÖ 800-725 (Bonatz 2000: 19, 36-37).

Tablo 143: Mezar Stelleri (Tekli, İkili ve Birden Fazla Figürün Tasvir Edildiği Yemek Sahneli Steller) (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

8. 3. FENİKE DÖNEMİ

Konu başlığında yer alan Fenike isminin kökenine bakmak gerekmektedir. Fenike adlandırması ilk olarak Yunanlılar tarafından kullanılmıştır (Bryce 2009: 555; 2012: 192). Demir Çağında bir bölge ve bu bölgeyi işgal etmiş olan halka verilen isimdir (Bryce 2009: 555) Fenike olarak adlandırılan bu bölge; Suriye-Filistin kıyılarının bir kısmı boyunca ve iç kesimlerde Lübnan içlerine ve Anti Lübnan sıradağ yamaçlarına kadar uzanmaktadır (Bryce 2009: 555; 2012: 192). Söz konusu isim Yunanca'da (Grekçe'de) "kızıl kırmızı" ya da "mor" anlamına gelen "*phoinix*"ten gelmektedir. Bryce'a göre (2009: 555) Fenikeliler olarak tanımlanan halkın saçlarının ve tenlerinin bakır renginde olmasından ya da bölgenin kıyı sularında bulunan *murex* kabuklu deniz hayvanlarından üretilen mor renkli boyadan ilham almış olmalılardır. Nitekim Fenikelilerin en önemli endüstrileri kereste ve mor rengini üretime dayanmaktadır (Bryce 2012: 192).

Diğer yandan, Bryce'a göre (2009: 555; 2012: 192) Fenikeliler, yukarıda sınırları yaklaşık olarak belirlenen kıyı bölgelerinde yaşayan GTÇ'deki Kenanilerin Demir Çağı'ndaki akrabalarıdır. Bununla birlikte ne zaman Fenikeliler olduklarını belirlemenin güç olduğu da kaydedilmektedir (Bryce 2012: 192). Şehir devletlerinden oluşan ve deniz ticaretiyle uğraşan Fenikelilerin en önemli şehirleri Sidon, Tyre ve Biblos'tur (Bryce 2009: 555; 2012: 192).

Günümüz Anadolu sınırları içerisinde Demir Çağında, Fenikelilerin iz bırakmış olduğu yerleşimlerden birisi Que (Adanawa, Hiyawa)'dir (Yakubovich 2015a: 35). Demir Çağı'nda Yeni Assur yazıtlarında Que olan isim, Geç Hitit kaynaklarındaki Luvice Hiyeroglif yazıtlarda Adanawa olarak geçmektedir (Bryce 2012: 154).

Adaniya ismi ilk olarak MÖ 15. yy'ın ortalarına tarihlenen "Telipinu Fermanı"nda yer almaktadır ve şu şekildedir (Akdoğan 2017: 6):

> *"Ülke ona düşmandı: H/Zagga, [Ma]tila, Galmiya,*
> ***Adaniya**, Arzawiya Ülkesi, Šallapa, Parduwata ve Ahhula.*
> *O askerleriyle nereye sefere gittiyse, onlar alışıldığı gibi iyi geri gelmediler."*

Telipinu Fermanı'nda Adaniyya ismi, Telipinu'dan önceki kral Ammuna'ya karşı ayaklanmış olan ülkelerin arasında sayılmaktadır (Bryce 2012: 154; Akdoğan 2017: 6).

Adana, MÖ 15. yy'ın ikinci yarısında Kizzuwatna Ülkesi'nin bir parçası haline gelmiştir (Bryce 2012: 154). Kizzuwatna Ülkesi'nin beş büyük şehrinde yapılan *(h)išuva* bayram ritüellerinde Adaniya adı da yer almaktadır. Bu bayramda şehrin yaşlıları, çeşitli tapınaklara ekmek ve koyun dağıtarak, bu kurban malzemeleri ile birlikte uzun bir yürüyüş yapmaktadırlar (Akdoğan 2017: 8). Diğer yandan I. Arnuvanda'nın yıllıklarında, kendisi henüz prensken, babası II. Tudhaliya ile birlikte savaştığı yerler arasında Adaniya adı da geçmektedir (Akdoğan 2017: 8). Nihayetinde MÖ 14. yy'ın erken dönemlerinde I/II. Tudhaliya tarafından Kizzuwatna ele geçirilerek tekrar Hitit kontrolü sağlanmıştır (Bryce 2012: 154). Boğazköy'den ele geçen, Mısır Firavunu II. Ramses'in III. Hattuşili'ye yazdığı bir mektupta Kizzuwatna'ya Mısır'da *Danuna* denmiş olduğu yer almaktadır (Akdoğan 2017: 18-19). Metnin içeriği Akdoğan'ın (2017: 19) makalesinde aşağıdaki şekilde özetlenmiştir:

> *"Danuna, KUR Tanuna "Tanuna Ülkesi" olarak geçer. Mektuba göre sabık kral Urhitešub amansız taht kavgaları sırasında amcası Hattuşili'ye yenilince, Hatti Ülkesi'ni bırakıp kaçmak zorunda kalmış ve Danuna olarak da anılan Kizzuwatna'da saklanmıştır. O sıralarda Urhitešub'un burada tutunmasına ve amcasına karşı koymasına imkân yoktu. Çünkü Kizzuwatna (Danuna), eşi Puduhepa'nın Kizzuwatnalı olmasının sağladığı olanaklar sebebiyle III. Hattuşili'nin sıkı kontrolü altında bulunmaktadır."*

Bununla birlikte Urhitešub'un Mısır'a kaçmış olduğu bildirilmektedir. Bunun da Mısır ile yapılan yazışmalarda ortaya konduğu ifade edilmektedir (Akdoğan 2017: 19). Diğer yandan yukarıda bahsedilen mektup ile paralel 3 mektubun daha varlığı kaydedilmektedir; ancak bu mektuplarda Danuna *Ülkesi* yerine Kizzuwatna yazılmıştır ki bu nedenle Danuna olarak adlandırılan Ülke ile Kizzuwatna Ülkesi eşitlenmiştir. Orada yaşayan ve *Dananos* olarak adlandırılan halkın da Kizzuwatna-Danuna'nın yerli halkı olduğu yönünde görüş bildirilmiştir (Akdoğan 2017: 19).

Bu metinden başka *Danuna* adı en eski olarak, MÖ 1380'lere tarihlenen ve Mısır'da bulunmuş olan bir Amarna Mektubu'nda okunmaktadır (Knudtzon 1915: 623-625: 151§50-55; Akdoğan 2017: 4). Mektup Tyros hükümdarı Abimilki tarafından Mısır Firavununa gönderilmiştir. Mektupta Abimilki çevresindeki ülkelerle ilgili olarak işbirlikçisi olduğu firavuna istihbarat bilgileri vermektedir (Akdoğan 2017: 4). Bu ülkeler arasında Danuna (Adana), Ugarit (Ras Şamra), Qitsu (Kadeş) ve Amurru yer almaktadır. Abimilki Danuna Ülkesi ile ilgili olarak, Danuna Kralı'nın öldüğünü ve

yerine kardeşinin tahta geçtiğini, ancak bu duruma rağmen ülkede bir kargaşanın söz konusu olmadığı bilgisini vermektedir (Akdoğan 2017: 4).

Diğer yandan Hitit İmparatorluğu'nun yıkıldığı, Anadolu ve Kuzey Suriye'nin tahrip edildiği MÖ 1200 yıllarında bilindiği üzere Deniz Kavimleri Göçü gerçeği mevcuttur (Goetze 1962: 48-49). Deniz Kavimleri Göçü her ne kadar Hitit İmparatorluğu'nun direkt yıkılmasına neden olmasa da etkileri büyük olmuştur. Söz konusu dönem ve Deniz Kavimleri ile ilgili bilgiler III. Ramses'in kayıtlarında yer almaktadır (Breasted 1906: 37-38§64, 48:§81, 49:§82, 201: §403). III. Ramses'in (MÖ 1184-1153) 8. saltanat yılına ait olan kayıtlarında Hatti (Ḫtᵊ), Qade (Ḳdy), Karkamış (Ḳ-rᵊ-ḳᵊ-m-šᵊ), Arzawa (ᵊ-rᵊ-ṭw) ve Alaşya (ᵊ-rᵊ-sᵊ)'nın çöküşünden bahsedilmektedir (Breasted 1906: 37-38§64, 48:§81, 49:§82, 201: §403; Edgerton ve Wilson 1936: 47-48: Pl. 44, 53: Pl.46). Anadolu'daki şehirlere saldıran ve devamında Mısır'a harekete geçen bu kavimler listesinde Denyen'ler (Dᵊ-y-n-yw-nᵊ) de bulunmaktadır (Breasted 1906: 37-38§64, 48:§81, 49:§82, 201: §403; Edgerton ve Wilson 1936: 47-48: Pl. 44, 53: Pl.46; Hawkins 2000: 39-40). Deniz Kavimlerinin listesinde *Dnyn* olarak geçen grubun Adana ile kesiştiği görülmektedir (Bryce 2012: 154). Şöyleki bu isme ünlü harf eklemesi ile *Denyen* olarak okunabileceği öngörülmüştür (Breasted 1906: 37-38§64, 48:§81, 49:§82, 201: §403; Edgerton ve Wilson 1936: 47-48: Pl. 44, 53: Pl.46). Bu *Denyenler*in de Kizzuwatna'ya dahil olan Adana'da yaşayan halk olabileceği belirtilmiştir (Bryce 2012: 154).

Denyen ya da Danuna olarak isimlendirilen halk ve Adanawa/Que'nin Demir Çağı tarihi hakkında iki önemli yazıttan bilgi elde edilmiştir. Bunlar Fenikece ve Luvice çift dilli yazıtları olan ÇİNEKÖY ve KARATEPE 1 yazıtlarıdır. Söz konusu yazıtlarda, Luvice versiyonda ülke adı Adanawa ya da Hiyawa'yken Fenikece versiyonunda Danunia'dır (Bryce 2012: 154).

Çift dilli yazıtlarda Fenikece kullanılıyordu; o zaman gerçekten de Adana'da Fenikeliler yaşamış mıydı? Yakubovich (2015a: 35), Geç Hitit Döneminde Adanawa/Que Ülkesi'nde iki etnik grubun birlikte yaşadığını ifade etmektedir. Peki bu etnik grup kimlerden oluşmaktadır?

Bu etnik gruplardan birisi, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Kilikya'da yaşayan ve Luvice konuşan yerli halktır (Bryce 2012: 153-154; Yakubovich 2010: 272-285; 2015: 35). Diğer etnik grup ise kökeni Yunanlılara dayanan insanlardır (Yakubovich 2015a: 35). Yakubovich'e (2015a: 36) göre Que prensliğinde yerli elitleri oluşturan grup Yunanlılardır. Bu Que'li yöneticiler de kökenlerini Mopsos sülalesine dayandırmaktadır (Yakubovich 2015a: 36). Hatta Queli yöneticilerin kendilerini Geç Hitit Beyliklerinin elitlerinden ayrı tutmak ve Yunan (Grek) soyundan geldiklerini ortaya koymak için Fenike Dilini benimsemiş oldukları ifade edilmiştir (Yakubovich 2015a: 35). Yunan göçü ile ilgili olarak en önemli verilerden birisi yöneticilerin soylarını MOPSUS Hanedanına dayandırıyor olmalarıdır (Yakubovich 2015a: 36).

Klasik Kaynaklarda geçen Moxos ile Mopsos'un aynı olduğu bildirilmektedir (Bryce 2016: 70,74). Mopsos Efsanevi bir Yunan kâhindir ve klasik kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

> "*Sonra Galleios Dağı'na ve bir Ion kenti olan Kolophon'a ve vaktiyle kehanet ocağının bulunduğu Apollon Klarios'un kutsal alanına gelinir. Kâhin Kalkhas'ın, Amphiaros'un oğlu Amphilokhos'la birlikte Troia dönüşü buraya yaya olarak geldikleri ve Klaros dolaylarında kendisinden daha üstin bir kâhin olan Teiresias kızı Manto'nun oğlu olan Mopsos'la karşılaştığı ve kederlerinden öldüğü anlatılmaktadır"* (Strabon XIV.1.27: 203). *"Heredot Pamphylia'lıların Amphilokhos ve Kalkhas tarafından önderlik edilen halkın soyundan olduğunu söyler. Bunlar karma bir topluluk olup onlara Troia'dan katılmıştı ve nbirçokları burada kalmış fakat bir kısmı da yeryüzünün birçok yerine dağılmıştı. Kallinos Kalkhas'ın Klaros'ta öldüğünü söyle; fakat Mopsos"un yönettiği halklar Tauros'un ötesine geçmişlerdi ve her ne kadar bazıları Pamphylia'da kaldıysa da, diğerlri Kilikya'ya, Suriye'ye ve hatta Fenikeye kadar dağılmışlardı"* (Strabon XIV.4.3: 252). *"Kydnos Irmağı'ndan sonra, daha önce sözünü ettiğim ve Kataonia'dan akan Pyramos Irmağı'na (Ceyhan Nehri) gelinir. Artemidoros'a göre buradan Soli'ye düz hat şeklindeki yolculuk beş yüz stadiondur. Amphilokhos ve Apollon'la Manto'nun oğlu olup hakkından pek çok mitos söylenmiş olan Mopsos tarafından bir tepeye kurulmuş olan Mallos da buraya yakındır. Gerçekten ben de bu mitoslardan Kalkhas'ın öyküsünde söz etmiş ev Kalkhas ve Mopsos arasındaki tanrısal güçleri üzerine yaptıkları çekişmeyi anlatmıştım. Bazı yazarlar, örneğin Sophokles bu kavgayi Kilikyaya aktarır ve o tarjik şairlerin âdetlerine uyarak Lykia'ya Karia, Troia'ya ve Lydia'ya da "Phrygia" dediği gibi Kilikyaya da Pamhylia der. Diğerleri arasından Sophokles bize Kalkhas'ın burada öldüğünü söyler. Fakat mitosa göre çekişme sadece tanrısal güçle ilgili olmayıp egemenliğini de içeriyordu; çünkü o şöyle anlatıyor: Mopsos ve Amphilokhos Troia'dan gelip Mallos'u (Ceyhan Irmağı'nın kıyısında) kuruyorlar ve Amphilokhos sonradan Argos'a gidiyor ve orada durumdan memnun kalmayarak Mallos'a geri dönüyor ve buradaki yönetimde bir pay isteyince Mopsos'la çatışarak bir düello yapıyor ve her ikisi de dövüşte ölüyorlar ve birbirlerini görmeyen yerlere gömülüyorlar. Bugün mezarları Pyramos Irmağı yakınında Magarsa (Ceyhan Irmağı yakınında bir kent dolaylarında görülebilir"* (Strabon XIV.5.16: 266-267).

Klasik metinlerden anlaşıldığı üzere "Mopsos" ismindeki efsanevi Yunan kâhini Troya Savaşı Döneminde yaşamış ve Kilikya'ya doğru olan Yunan göçü sonrasında güney

Anadoluda birkaç adet şehir kurmuştur (Bryce 2016: 70,74). Yakubovich (2015a: 36-38) filolojik araştırmaları neticesinde, "Mopsos/Mopsus" isminin ilk varlığının Anadolu kaynaklarından gelmiş olabileceğini bildirmekle birlikte, ÇİNEKÖY ve KARATEPE 1 yazıtlarında geçen "Mopsos/Mopsus" isminin linguistik değerlendirmesinin Yunan kökenli olduğunu savunmaktadır (Yakubovich 2015a: 36-37).

Bu öneri çanak çömlek grubu açısından da desteklenmektedir. Kilikya Ovası'nda MÖ 12. ve 11. yy'a tarihlenen Geç Hellas IIIc seramiği oldukça fazla sayıda görünürken geç Hellas IIIa-b çanak çömlek parçası az sayıda tespit edilmiştir (Seton-Williams 1954: 134-135, 154, 169; Mee 1978: 150; Bryce 2016: 74).

Mopsus Hanedanı ile ilgili bilgiler Fenikece ve Luvice yazılmış olan çift dilli yazıtlardan gelmektedir. Bunları da İncirli, ÇİNEKÖY, KARATEPE 1 yazıtları olarak saymak mümkündür. İncirli yazıtının yer aldığı stel aşağıdaki başlıkta anlatılacaktır. Burada ÇİNEKÖY VE KARATEPE 1 yazıtlarına detaylı olarak bakmak mümkündür.

ÇİNEKÖY yazıtı Çineköy'de açığa çıkarılan Fırtına Tanrısı heykelinin kaidesindedir ve Luvice-Fenikece olmak üzere çift dille yazılmıştır (Tekoğlu vd. 2000: 961, Fig. 1, 3, 7-19; Hawkins 2009: 165; Bryce 2016: 69). ÇİNEKÖY yazıtının ilk 7 satırı Yakubovich'in (2015a: 41) çevirisine göre şu şekildedir:

> ***"1.)Luvice:*** *Ben Tarhunt tarafından sevilen, Hiyawa Kralı, Muksa'nın torunu, X'in oğlu Warika'yım.*
> ***Fenikece:*** *Ben Baal'in kutsadığı, Adanalıların Kralı, Mopsos'un soyundan, X'in oğlu Warika'yım*
> ***2.Levice:*** *Ben Warika, Tarhunt ve babalarımın tanrıları tarafından, Hiyawa Ovası Ülkesi'nin evini genişlettim.*
> ***Fenikece:*** *Ben, Baal'in lütfu ve atalarımın tanrılarının lütfuyla Adana Ovası'nın Ülkesinin (diyarının) evini genişlettim.*
> ***3. ve 4.)Luvice:*** *At üstüne at yaptım ve ordunun üstüne ordu kurdum.*
> ***Fenikece:*** *Ve at üstüne at ve ordunun üstüne ordu yaptım.*
> ***5. ve 6.)Luvice:*** *Dahası, Assur kralı ve tüm Assur evleri benim için baba ve anne oldu, Hiyawa ile Assur tek ev oldu.*
> ***Fenikece:*** *Ve Assur Kralı ve Assur'un tüm evi benim için baba ve anne oldu ve Adanalılar ve Assurlular tek ev oldular.*
> ***7.)Luvice:*** *Dahası, kaleleri yıktım: doğuda …… 8 ve batıda 7 kale.*
> ***Fenikece:*** *Ve surlarla çevrili kaleler inşa ettim: gün doğumunda 8, gün batımında 7 ve toplamda 15 tane vardı."*

Kaidedeki yazıt Luvice versiyonunda "**Warikas**" (-wa/i+ra/i-i-ka) ve Fenikece versiyonunda "**wryk**" (w[ryk(s)]) isimli bir kral tarafından yazdırılmıştır. Bu kral, Yeni

Assur metinlerinde, MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında Que kralı olarak anılan **Urikki**'dir. Kral Warikas yazıtın Luvice versiyonunda **Muk(a)sa**, Fenike versiyonunda ise **mp**š'in karşılığı olan **Mopsos**'un soyundan geldiğini iddia etmektedir. Krallığına ise Luvi metninde "**Hiyawa**" ismiyle atıfta bulunmaktadır. "Hiyawa"da yaşayanlara Fenike dilinde "DDNYM" denmektedir ve genel olarak da Danuniler (Danunian) olarak seslendirilmektedirler (Hawkins 2009: 165-166; Yakubovich 2015a: 42; Bryce 2016: 69, 74).

ÇİNEKÖY çift dilli yazıtı KARATEPE 1 yazıtı ile bağlantılıdır. KARATEPE 1 yazıtı, modern Adana İli'nin 100 km kuzeydoğusundaki Toroslar Bölgesi'nde yer alan Karatepe yerleşiminde yer almaktadır. Fenike ve Luvice olmak üzere çift dille yazılmıştır (Bryce 2012: 156-157; 2016: 69). Günümüzdeki ismi Karatepe olan bu yerleşim Azatiwas tarafından kurulmuş ve Azatiwataya ismini almıştır. Adanawa Krallığı'nın kuzeydoğu ucundaki sınır kalelerinden birisidir (Bryce 2012: 157). Azatiwas efendisi olarak **Awarikus** (Fenikece "**wrk**")'u anmaktadır. Yazıtın Luvi versiyonunda Awarikus'un krallığının adı Adanawa'dır ve Fenike versiyonunda sakinlerinin adı, Çineköy yazıtında olduğu gibi "dnnym" adını almıştır. ÇİNEKÖY ve KARATEPE 1 yazıtının arasındaki en önemli bağlantılardan birisi Muk(a)sas/mpš (Mopsos) isimli yerel kraliyet soyunu ataları olarak adlandırmalarıdır (Bryce 2016: 69). Her iki yazıt da MÖ 8. yy'ın son yarısına tarihlendirilmektedir (Bryce 2016: 70).

Karatepe Kuzey Kapısı'ndaki çift dilli yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Ünal 2006: 73-74):

> *"Ben Fırtına Tanrısı'nın (Tarhunza, Ba'al) takdis ettiği, onun hizmetçisi, Danunalar Kralı Awarikku'nun desteklediği Azatiwata'yım. Fırtına Tanrısı beni Danunalar'a baba ve anne yaptı. Danunalar'a yaşam verdim, Adana Ovası topraklarını güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar genişlettim. Benim günlerimde Danunalar iyi şeylere hep bol miktarda sahip oldular. Ve ben Pahara'nın zahire (tahıl) depolarını doldurdum, Fırtına Tanrısı sayesinde atların, kalkanların ve orduların sayısını arttırdım. Kibirli olanı (?) kırdım ve ülkede mevcut olan kötülükleri söküp attım. Efendim evini iyilik içerisinde inşa ettim; efendimin ailesi için iyi olan tüm şeyleri yaptım. Onların, atalarının tahtında oturmalarını sağladım. Tüm krallarla barış tesis ettim. Adaletim, hikmet sahibi olmam ve iyiliğim yüzünden her kral beni kendi babası yerine koydu. Muksa (MPŠ) evine hizmet etmeyen kötü insanların ve çapulcuların bulunduğu tüm sınır toprakları üzerinde güçlü duvarlar yaptım ve ben Azatiwata onları ayaklarımın altına aldım. Danunalar barış içinde yaşayabilsinler diye, ben o yerlerde kaleler yaptım. Güneşin battığı yerlerde benden önceki kralların alamadıkları güçlü kaleleri (toprakları) fethettim. Onlara darbeler indirdim. Onları aşağı indirerek topraklarımın doğu taraflarına yerleştirdim; Danunalar'ı (da) oralara (boşalan yerlere) yerleştirdim. Saltanatım sırasında Fırtına Tanrısı sayesinde Danuna topraklarını batıda ve doğuda, daha önceleri insanların gitmekten korktukları,*

yollarından geçmeye çekindikleri yerlerde bile genişlettim; böylece benim günlerimde kadınlar bile ellerinde kirmanlarıyla oralarda yürüyebilirler. Benim günlerimde bolluk ve bereket ve iyi yaşam, barış içinde yerleşmiş bir Danuna ve Adana Ovası vardı. Ben bu müstahkem kenti kurdum ve ona Azatiwataya adını verdim. Fırtına Tanrısı ve Geyik Üzerindeki Tanrı, bana bu kenti kurmakla görevlendirdiler. Fırtına Tanrısı ve Geyik Tanrısı'nın lütfuyla onu bolluk ve bereketlilik içinde, yaşamı iyi ve huzur içinde yaşasın diye kurdum. O, Adana Ovası ve Muksa'nın evini korusun. Benim günlerimde Adana Ovası'nda bolluk ve bereket vardı. Benim günlerimde Danunalar için hiç karanlık (gece) yoktu. Bu müstahkem kenti ben kurdum ve onun içinde Fırtına Tanrısı'nı yerleştirdim. Her Irmak ülkesi, senede bir sığır, bir koyun ve bağ bozumunda bir koyun kesmek suretiyle onu onurlandırsın. Onlar Azatiwata'yı sağlık ve yaşam ile kutsasınlar ve onu diğer kralların üzerine hâkim kılsınlar. Kutsal Fırtına Tanrısı ve bu kalenin tanrıları ona, Azatiwata'ya uzun günler, çok yıllar, bolluk ve krallara karşı zafer bahşetsinler. Bu kale bir Tahıl ve Şarap Tanrısı olsun ve onun içinde oturan ahali koyun, sığır, Tahıl Tanrısı ve Şarap Tanrısı sahibi olsunlar. Onlar çok sayıda gebe kalsınlar, büyüsünler, Fırtına Tanrısı ve tanrılar tarafından Azatiwata ve Muksa evinin hizmetine verilsinler. Eğer krallardan biri veya erkekçe adı olan bir prens 'Azatiwata'nın adını bu kapıdan sileceğim ve kendi adımı kazıtacağım' derse veya bu kaleyi ele geçirmeye heveslenir ve Azatiwata'nın yaptırdığı kapıları tahrip ederse ve kapılara ben sahip olacağim, ben kendi hesabıma kendi adımı kazıtacağım derse veya hırsından ve kötülüğünden onları söküp atarsa, Göğün Fırtına Tanrısı, Göğün Güneş Tanrısı, Hikmet Tanrısı (Ea) ve tüm diğer tanrılar o krallığı, o kralın kendisini ve o adamı (yeryüzünden) silsinler. Bundan böyle Azatiwata'nın adı, Ay ve Güneşin adları nasıl duruyorlarsa, (öylece) ebediyyen dursun!"

Fenike versiyonda Adanawa Ülkesi "Danunia" olarak yazılmıştır. İkisi Luvice üçü Fenike dilinde yazılmış beş ayrı yazıttan oluşan anıt, yazı stili açısından MÖ 8. yy'ın sonuna tarihlendirilmektedir (Bryce 2012: 157).

Yukarıda da örnekleriyle görüldüğü üzere, Que'de yönetici sınıfın Yunanlı olmasına karşın çift dilli yazıtlar Fenikece ve Luvice'dir. Buna göre ana yazı dilinin hangisi olduğu yönünde araştırmalar yapılmıştır (Yakubovich 2015a: 36). Konu hakkında uzlaşılma olmayan farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden ilki Yakubovich'ten (2015a: 44-48) gelmektedir. Filolojik açıdan yapılan değerlendirmeler, cümlelerdeki fiil yüklem yapıları ve sıralaması, söz dizimleri açısından incelenmeleri neticesinde orijinal metinlerin Fenikeli kâtipler tarafından Fenikece yazıldığı ve tercümelerinin de Luvice yapıldığı şeklindedir (Yakubovich 2015a: 44-48). Dolayısıyla nüfusun çoğunluğu tarafından Luvice konuşulmuş olsa da Que/Hiyawa'da ana resmi dil Fenikecedir. Soylarını Mopsus Hanedanına dayandıran yöneticiler Yunanca yerine Fenikeceyi yazı dili olarak kullanmak suretiyle seçmişlerdir (Yakubovich 2015a: 48). Yakubovich'in (2015a: 35, 48-50) kaydettiği üzere bu Yunan kolonistlerince Fenike dilinin yazılı anlatım dili olarak kullanılması, Linear B yazısının unutulduğu bu dönemde Yunan alfabesinin oluşturulması yönünde atılmış olan ilk adımdır. Bu görüşe karşı çıkan Bryce (2016: 76-77) ise, Hiyawa'da kraliyet dili olarak Luvice'nin kullanılmış olduğunu

bildirmektedir. Buna neden olarak da siyasi ve pratik nedenleri göstermektedir; çünkü o dönemin yazıtları Luvice konuşan okur yazarlar tarafında meydana getirildiğini savunmaktadır. Diğer bir nedenin ise bölgenin köklü geleneklerini sürdürme arzusu olduğunu bildirmesidir (Bryce 2016: 76).

Anadolu sınırları içerisinde Fenike Dönemine ait olan stel Akdeniz Bölgesi'nde yer almaktadır.

8. 3. 1. Akdeniz Bölgesi İlinde

Akdeniz Bölgesi'nde Fenike Steli Kahramanmaraş'tan bulunmuştur.

8. 3. 1. 1. Kahramanmaraş

Kahramanmaraş'tan bulunan ve bir adet olan stel İncirli Steli olarak adlandırılmıştır.

8. 3. 1. 1. 1. İncirli

İncirli steli E. Carter'ın 1993 yılında, Kahramanmaraş İli'nde yaptığı yüzey araştırması esnasında, Pazarcık İlçesi'ne bağlı İncirli Köyü'nde, bir evin ön bahçesinde bulunmuştur (Carter 1995: 335). Söz konusu stelin buluntu yeri olarak, E. Carter'ın haritasında KM51 numarası verilen alandaki, tarım faaliyetleri için yapılan tesfiye işlemleri esnasında bulunarak getirildiği belirtilmiş olsa da özgün buluntu yerinin İncirli Köyü'nün 4 km kuzeyindeki Emirler olması gerektiğini öngörülmüştür (Carter 1995: 335).

Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafifçe daralan konik formlu olan stel bazalttan yapılmıştır. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre, ön taraftaki geniş yüzeyinde; sol üst köşede bir niş içerisinde tasvir edilmiş, sağ tarafa yönlendirilmiş ayakta duran krali bir figür mevcuttur (Şekil: 540). Her ne kadar tahrip olsa da başında, tepe kısmında sivri çıkıntısı olan bir tiaranın giyili olduğu seçilebilmektedir. Başlıktan çıkan şeritler sağ omzun arkasında sonlanmaktadır. Omzu üzerinde kıvrılan saçlarında bukleler tahrip olmuştur. Sakallı olduğu anlaşılan yüzünde detaylar belirgin olmamakla birlikte, profil çizgisi görülmektedir. Ayak bileklerine kadar uzanan kısa kollu elbisesinin etek kenarı saçaklıdır. Belinde bir kemer takılıdır ve kemerin sıkılmasıyla

vücut hatları yuvarlaklaştırılmıştır. Vücuduna dolanması muhtemel olan şalın üst gövdede izi mevcuttur. Dirsekten kıvırarak ileri doğru uzattığı sağ eliyle tepe kısmında bir amblem (?) olan asayı yere dayamaktadır. Kemeri hizasında ileri doğru uzattığı sol elinde lotüs çiçeği/topuz başı ya da bir kılıcı kabzasından tutmaktadır. Vücut proporsiyonlarına göre küçük betimlenen ayaklarındaki sandalet ya da botlar belirgin değildir. Öne doğru adım atma pozunda gösterilmeye çalışılsa da elbisenin etek kısmının arkaya doğru çan şeklinde bir açıyla betimlenmesi sağ bacağının geriye doğru durduğu izlenimi sunmaktadır (Carter 1995: 335; Kaufman 2007: Pl. III-IV; Swartz Dodd 2012: Fig. 2-4).

Stelin dört yüzeyi de yazıtlıdır ve dört yüzeyinde de Fenikece yazıt mevcuttur (Kaufman 2007: 8; Na'aman 2019: 79). Stelin ön yüzeyinde, krali tasvirin sağ tarafında ve bu tasvirin alt bölümünde Luvi Hiyeroglifi, sağ dar yüzeyinde Geç Assur çivi yazısı ve geri kalan bölümlerde tamamen Fenike yazıtı mevcuttur (Kaufman 2007: 8). Antik dönemde stelin yeniden kullanıldığını gösteren Grekçe/Yunanca yazıt, arka yüzeyin üst yarısındaki Fenikece yazıtın büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmuştur (Kaufman 2007: 8; Na'aman 2019: 79).

Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Kaufman 2007: 11-17):

Ön Yüzey

> *"Bu sınır bölgesi Assur Kralı, Puwal, Tiglat-Pileser'in Danunitlerin kralı ve hanedanı için bir hediyedir."*

Arka Yüzey

> *"Söz konusu olan sınır Assur Kralı Şamşi Adad günlerinden kalma, Assur'un Büyük Kralı, Puwal, Tiglat-Pileser'in tüm günlerine kadar Nehrin ötesinin ülkesi ve Kummuh arasında. Bu sınır bölgesi Gurgum Dağı ve benim vilayetim arasında, bu yeni olan sınır, bu Assur vilayeti sınırıyla buluşuyor, bu Turtanu'nun hanedanı bölgesinden geçerek Sinis Irmağını takip ederek (başlangıcından ya da takip ederek) taaa Urartu Dağı'na kadar."*

Yapan Kişi

> *"Ben Warikkus, Mopsos Hanedanı'nın Kralı, Assur Kralı Tiglat-Pileser'in hizmetkârı, Que Kralı, Mopsos Hanedanı'nın Kralı ve bütün Hitit Ülkesi'nden/Bölgesi'nden Lübnan'a kadar."*

Hikaye

(a.Ayaklanma ve vekil)

> *"Bütün Hitit Ülkesi'nde bir ayaklanma olmuştu ve Arpad Kralı, Hadad-Melek'in iyiliği için bir kurban sundu (Hadad için bir sağma kurbanı) ve [insan kurbanı] kesilmiş hayvan parçalarıyla telafi edildi, çünkü Arpad, Assur Kralı (yaşayan bir molkomor)'dan korktu. Zeki adam yükseldi (kalktı) ve zeki adam şöyle bir tavsiye verdi: Arpad ve Halep'in krallarının kurallarına göre bir insan kurban etme, ... korkma, bir yedek kurban et senin vilayetini yo[ketmesin]."*

(b. [Assur] Kralı, ihlal edilen antlaşma şartlarını sıralıyor)

Sol Yüzey

"…… işte vardı, çünkü bir yabancının emrini takip ederek isyan edecektin, beni aldatınca ve Danunit'in Kralının birliğinin anlaşmasını reddedince:
Arpad, bir hainin antlaşma ihlaline ihanet etti, Onun kızı ya da oğluna ölene kadar merhamet gösterince. Arpad'ın kralı Matiel oğlu veya oğlunun oğlu için, Onun etini kanını veya babasının kızı ……. yapmasın. Her bir kral, lanet ederse ya da hileci bir isyancı olursa, ……. Arpad tanrıya hakaret eder. Neden onu inkâr ediyorsun. O/Sen bir düşmansın. Arpad kralı için ……. Matiel kendi et ve kanı ve Onun bölgesi Danunitlerin kralına karşı ihanet etti, Arpad geldi ve sınırları sonuna kadar yok etti. Arpad'ı Assur gibi yargılayım. Onun oğlu olsun, ya da oğlunun oğlu olsun ya da eti ve kanının akrabası olsun ya da eti ve kanının kızı olsun. Oğlun için/İşte…… Danunitlerin kralı. Assur kralına karşı isyan ederse, onun oğlu üzerinde ….."

Arka Yüzey

"Kralın ailesine sakın verme ……"

(c.İsyancılara karşı savaşta bizim kahramanımızın yaptığı eylemler)

"……. Tiglat-Pileser, Pual; at ve at arabası için ….., kriz ….. , ……. , Arpad'ın Kralı Matiel ……. Tiglat Pileser, Pual, bize/ona karşı isyan ettiren ……. açılmış …… , …… , Assur Kralı ya da Que Kralı ya[da] …… , Assur Kralı benim/onun kraliyetini gördü ve verdi ….. at ve at arabası.
Ve Que'nin bütün sınır bölgelerinde ….. ve ben takip ettim ve öldürdüm ve ….. Šamaš ve Göklerin Lordu (Efendisi) ve dünyanın yaratıcısı El ve [diğer tanrı] kesmiş ….. Assur, Marduk ve ….. ağzından ….. ve ben onları yükledim/kestim (parçaladım) ve onları sundum ……. ben ….. onları yaptım, Danunitler ve ….. onların durduğu yerde ve yok etmişler."

(d. Bu bölgeyi kazanan kişinin yaptığı işler)

"Demir üretmek için kömür, çuval ve yapılması zorunlu şeyleri ona emrettim.
Sınırda bütün okçu ve süvariye bakacak bir vali atadım.
Sonra hazine ülkelerinden ve her mezar taşı yanından cevher çıkarttım ve halk için saklı bir yer, güçlü bir kaleye dönüştürdüm. Hatta bütün Hitit aileleri ve ….. tüm ailelerini ….. ve tüm Assur'un aileleri. Bütün ….. aileler ….."

Sağ Yüzey

(Lanetleme)

"….. Que Kralı .....[Ona karşı] herhangi Assur kralı ya da general[çağrılsın]: Nergal'in vebası; ve onun aile üyeleri tamamen yansınlar ve ülkesinin sakinleri ….."

Stel yüzeyindeki yazıt Danuna Kralı Awarikku'nun yazıtıdır. Yaklaşık MÖ 740'larda Arpad Kralı Matiel ile birlik olan Urartular III. Tiglat-pileser'e karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanmada isyancılarla taraf olmayan Que Ülkesi ödüllendirilmiştir. Que ülkesinin sınırlarını genişleten III. Tiglat-Pileser isyancılara karşı olan galibiyetinden sonra bu steli diktirmiştir (Kaufman 2007: 9).

Awariku (Awarikku, Warika, Urikki) ismi bu stelden başka ÇİNEKÖY ve KARATEPE 1'deki Fenikece/Luvice çift dilli yazıtları ile Assur yazıtlarından bilinmektedir, ancak farklı yazılış ve okunuşları mevcuttur. Assur yazıtlarındaki ismi Urikki'olarak geçen kralın adı ilk olarak III. Tiglat Pleser ve daha sonra II. Sargon Dönemi yazıtlarında yer

almaktadır. Oldukça uzun bir zaman dilimini kaplayan bir dönemde aynı ismin görülmesi söz konusu kralın aynı kişi olduğu durumda, Tuwana Kralı Warpalawas ile çağdaş ve onun gibi uzun süre hüküm süren bir yönetici olması gerektiği fikrini akla getirmiştir (Bryce 2012: 156).

8. 3. 2. Değerlendirme

Fenike Dönemine ait olmak üzere sadece 1 adet stel mevcuttur. Akdeniz Bölgesi, Kahramanmaraş ilinden bulunan stel, buluntu yeri nedeniyle İncirli Steli olarak isimlendirilmiştir.

Harita 41: Fenike Dönemi Stel Buluntu Yeri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Yukarıda tarihi gelişimleri detaylarıyla anlatılmış olan Fenikeliler'in kökenlerinin Mopsos Hanadanı'na dayandırılmış olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Stel yüzeyinde belirtildiği üzere Fenike Kralı Warikkus çağdaşı olan III. Tiglat-Pileser'in hizmetinde yer almaktadır. Stel yüzeyinde görülen krali figür de Assur Sanatı etkisinde ve Assur Kral tasvirlerine uygun olacak şekilde betimlenmiştir. Stel Assur'a karşı yapılan bir ayaklanmada Assur'un yanında yer alan Que kralını ödüllendirmek için bir sınır taşı olarak hazırlanmıştır.

Bununla birlikte stel yüzeyinde yer alan yazıta göre Arpad ve Halep krallarının insan kurban ettikleri anlaşılmaktadır ve Assur kralları bu insan kurbanı olayına tamamen

karşıdır. Bu nedenle de yenilen kral, Assur Kralından korkusu nedeniyle insan yerine hayvan kurban etmiştir. Bu olayı da İncirli Steli sayesinde öğreniyor olmamız dikkat çekicidir.

8. 4. FRİG / MUŞKİ DÖNEMİ

Frigler mi? Muşkiler mi? Demir Çağı'nda tarih sahnesine çıkan bu halka Geç Hitit, Assur ve Urartu yazılı kaynaklarında "Muşkiler" denirken, Antik Yunan kaynaklarında ise "Frigler" olarak adlandırılmışlardır (Berndt Ersöz 2012: 16). Bu uygarlığın Anadolu'da yayılım alanı, Marmara Bölgesi'nde: Bandırma ve İznik Gölü civarı; Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu kesiminde: Afyonkarahisar, Kütahya; İç Anadolu Bölgesi'nde: Yukarı Sakarya kesiminde olmak üzere: Eskişehir, Ankara; Orta Kızılırmak bölümünde: Çorum, Yozgat, Kırşehir, Nevşehir; Konya bölümünde: Niğde ve Konya; Karadeniz Bölgesi'nde: Samsun ve Tokat; Doğu Anadolu Bölgesi'nde: Elazığ; Akdeniz Bölgesi'nde: Antalya bölümünde: Burdur ve Elmalı Ovası; Adana bölümünde: Adana olarak saymak mümkündür.

Yazılı belgelerde Muşki kavmiyle ilgili en iyi ve kapsamlı bilgiler Geç Assur krallarına ve valilerine ait yazılı kaynaklardan gelmektedir. Assur belgelerine göre Muşkilerin tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerde farklı krallar tarafından yönetilen kavimler, ilerleyen zamanlarda tek bir kralın yönetimi altında birleşmişlerdir. İstilacı ve yayılmacı bir politika izleyen Muşkiler, tek kral yönetimi altına girdikleri zaman Assur'un Anadolu'da ciddi rakipleri durumuna gelmişlerdir. Bu dönem zarfında Geç Hitit yerel krallarını ve bazen de Urartuları kışkırtmak suretiyle Assur'a karşı koalisyonlar oluşturmuşlardır. Bu durumu en iyi anlatan yazılı belgeler aşağıda sunulmuştur:

Yukarıda bahsi geçen belgelerden Muşki adını ilk defa, MÖ 1114-1076 yılları arasında hüküm süren Assur Kralı I. Tiglat Pleser'in yıllıklarında (anallarında) görmekteyiz (Meesters 2012: 86). Söz konusu yazıt şu şekildedir (Grayson 1991: 14; Meesters 2012: 86):

> *"Tahttaki yükseliş yılımda: 50 yıl boyunca Alzu (Elazığ) ve Purulumzu topraklarında (ülkesinde) yaşayan, 5 kralın önderlik ettiği 20.000* ***Muški,*** *güçlerine dayanarak (güvenerek) Kadmuhu topraklarını fethetti –Kadmuhu topraklarının galibi, hiçbir kralın savaşta yenemeyeceği güçlü lordum Aššur'a haraç borçluydu- Tanrım, lordum (efendim), Aššur'un desteğiyle savaş arabamı ve ordumu hazırladım. Arka muhafızımı beklemedim ve Kašiyari Dağı'nın vahşi, engebeli arazisini geçtim. Kadmuhu Ülkesi'nde (topraklarında) 20.000 savaşçı ve 5 kralları ile savaştım. Onların yenilgisini getirdim. Bir Fırtına canavarı gibi savaşçılarının cesetlerini savaş meydanına ve kanlarını dağların oyuklarına ve ovalarına döktüm. Kafalarını kestim (ve) onları, şehirlerin etrafındaki tahıl yığınları gibi istifledim. Ganimetlerini mallarını, mülklerini saymadan ortaya çıkardım. Silahlarımdan kaçan (ve) bana kalan onları toprağımın insanları olarak kabul eden askerlerinin geri kalanını (6.000'ini) aldım…."*

Bu metne göre Muşkiler yaklaşık MÖ 1164 yılında Alzi (Elazığ dolayları) ve Purulumzu'da yaşamaya başlamışlardır. Bu da Hitit İmparatorluğu'nun yıkılış tarihi olarak kabul edilen yaklaşık MÖ 1180'e çok yakın bir zamandır (Meesters 2012: 86-87). I. Tiglat Pleser'in yıllığında beş kraldan bahsedilmesi, Muşkiler'in bu tarihlerde henüz merkezi bir yönetime sahip olmadıklarını göstermektedir (Meesters 2012: 86-87).

Aššur-bel-kala'nın (MÖ 1073-1056) Ninive Şehri'nde bulunan ancak, özgün durumunda Assur Şehri'nde dikili olması gerektiği öngörülen, "Kırık Obelisk"teki yazıtta Muşki adı geçmektedir (Grayson 1991: 99, 101):

> *"O yıl, Tammuz ayında **Muš[ku]** şehri [.....]"*

MÖ 890-884 yılları arasında hüküm süre II. Tukulti Ninurta'nın askeri seferini anlattığı kil tablet üzerindeki yazıda Muški adı şu şekildedir (Luckenbill 1926: 132; Grayson 1991: 177-178):

> *"[Mag]ar[is]u'dan hareket ettim, Gurētu şehrinde kamp kurdum, geceyi geçirdim. [Gurētu] şehrinden [hareket ettim] [Ta]bitu [şehrinde] kamp kurdum (ve) geceyi geçirdim. Tabitu'dan hareket ettim, [Kaḫat şehrinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim]. Kaḫat [şehrinden] hareket ettim Naṣipinu şehrinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. [Naṣipinu şejrinden hareket ettim] [Ḫu]zirina şehri[nde] kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Ḫuzirina'dan hareket ettim, [Tuk]ulti Ninurta'nın yeniden düzenlediği [..... şehrinde] kamp kurdum (ve) [geceyi geçirdim]. Dağların arasından [..... yaklaştım], zorlu arazilerden geçtim, yürüdüğüm **Mušku** ülkesinin (topraklarının) zorlu bir bölgesine [.....] yaklaştım. Dördüncü gün Pīr[u….] şehrinde ganimetlerini, mallarını, öküzlerini, [koyunlarını] aldım. Sayısız toplu katliam yaptım. Şehirlerini yaktım, bahçelerinin hasatlarını kestim, şehirlerini ellerinde tutmalarına izin verdim fakat onları vergi ve haraca bağladım ...."*

II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859), Kalah'taki Ninurta Tapınağı'nda yer alan yazıtta Muşki adının varlığı tespit edilmiştir (Grayson 1991: 191). Bu yazıt II. Assurnasirpal'in yıllıkları olarak isimlendirilmiş olsa da, çeşitli anlatımların bir arada olduğu bildirilmiştir (Grayson 1991: 191). Bu yazıtlarda Muşki adının geçtiği bölüm aşağıda sunulmaktadır (Luckenbill 1926: 144-146; Grayson 1991: 198):

> *"Ab ayının yirmidördüncü gününde, bu aynı soy ismiyle, Aššur, tanrıça İštar, büyük tanrılar ve lordlarım (efendilerimin) emriyle, Ninive Şehri'nden hareket ettim (ve) güçlü dağlar olan, Nipur ve Pasate dağlarının eteklerinde yer alan şehirlere yürüdüm. Atkun, Ushu, pilazi (ve) onların etrafındaki 20 şehri ele geçirdim (fethettim). Bir çoğunu katlettim (kılıçtan geçirdim), mahkumları (ve) sahip oldukları mal varlıklarını taşıdım (ve) şehirleri yaktım. Birlikler benim silahımdan kaçtıkları kadar aşağı geldiler (ve) bana teslim oldular. Onlara cesaret verdim.Nipur ve Pasate Dağlarının eteklerindeki şehirlerden hareket ederek Dicle'yi geçtim (ve) Katmuhu topraklarına yaklaştım. Katmuhu topraklarından ve **Muškulardan**, vergi (ve) haracını, bronz güveçler, öküzler, koyun ve şarap aldım."*

Til Barsip (Kar-Şalmaneser/Tell Ahmar)'teki yaklaşık 2m yüksekliğindeki arslan heykelleri üzerinde III. Adad Nirari (MÖ 810-783) zamanına tarihlenen bir yazıt vardır. Bu yazıtta Šamši-ilu adında bir komutanın Urartu kralı Argişti (Argištu)'ye karşı yapmış olduğu askeri seferinde Muşki adı geçmektedir (Grayson 1996: 235):

> *"[Šamši]-ilu, alan mareşali (komutanı), büyük müjdeci, tapınakların yöneticisi, geniş ordunun şefi, Hatti topraklarının, Guti topraklarının ve Namri topraklarının valisi, Batı Dağları'nın fatihi, O, boş (ıssız) […..] kuran,* ***Mušku*** *ve Urartu topraklarını yıkan (çökerten), halkını yağmalayan, Utû, Rubû, Hatfalu (ve) Labdudu topraklarını harap eden, onları yenen deviren: …."*

II. Sargon zamanına kadar olan yazılı belgelerde sadece Muşkiler terimi kullanılmıştır; ancak bu II. Sargon'un (MÖ 721-705) hüküm sürdüğü döneme geldiğimiz zaman artık Muşkili Mita adında bir kralın/yöneticinin varlığından bahsedilmeye başlanmıştır (Postgate 1973: 21-34; Meesters 2012: 87).

II. Sargon'un günümüz Anadolu sınırları içerisindeki en büyük faaliyetleri Mita'nın önderliğindeki Muşki'ye ve önce I. Rusa sonra ise II. Argişti yönetimindeki Urartu'ya karşı gerçekleşmiştir. III. Tiglat-Pileser'in yapmış olduğu seferler sonucunda Assur ve Muşkiler Toroslarda sınır komşusu haline gelmişlerdir. Muşkili Mita ve Sargon arasındaki savaş Assurlular lehine kazanımlarla sonuçlanmış ve en önemli başarı da nihayetinde Mita ile barış yapmıştır. Mita Assur ile açık savaşlardan ya da çatışmalardan her zaman kaçınmıştır. Bu nedenle çeşitli küçük devletlerle ittifak kurmuş ve onları da Assur'a karşı isyan etmeye teşvik etmiştir (Grayson 1991a: 90).

Muşkili Mita ve Sargon arasındaki mücadeleler ile ilgili yazılı metinler aşağıdaki şekilde sunulmuştur:

MÖ 717 yılında Karkamış Kralı Pisiris, Muşkili Mita ile koalisyon kurmak suretiyle Assur kralına karşı isyan etmiştir. Bu durum karşısında II. Sargon, Karkamış'a yürüyerek Pisiris'i tahtından indirmiş ve yerine Assurluları yerleştirmiştir. Bu durum Korsabad Sarayı duvarlarında ve Karkamış'ta bulunan bir kil tablette anlatılmıştır. Korsabad Sarayı'nın II numaralı odasındaki konuyu anlatan yazıtın bir bölümü aşağıdaki şekildedir (Luckenbill 1927:4; Marcesi 2019: 22):

> *"Krallığımın beşinci yılında, Karkamışlı Pisiris, büyük tanrıların yeminine karşı günah işledi ve* ***Muski ülkesinin kralı Mita'ya****, Assur'a düşman olduğunu kanıtlayan mesajlar gönderdi. Ellerimi lordum Assur'a yükselttim ve Pisiris ile ailesini zincirinden getirdim.*

Altın, gümüş, sarayının mallarıyla birlikte yanında duran suçlu Karkamışlılarla, mallarıyla birlikte ganimet olarak aldım. (Onları) Assur'a getirdim. 50 savaş arabası, 200 binici atı (ve) aralarında 3000 yaya askeri topladım ve kraliyet birliğime ekledim. Assur halkını Karkamış'a yerleştirdim ve üzerlerine lordum (efendim) Assur'un boyunduruğunu empoze ettim."

Korsabad Sarayı'nın XIV numaralı odasında bir takım değişikliklerle birlikte, aynı konunun geçtiği belirlenmiştir (Marcesi 2019: 23):

*"Krallığımın beşinci yılında, Karkamışlı Pisiris, büyük tanrılar tarafından onaylanan bağlılık yeminine ihanet etti ve **Muski ülkesinin kralı Mita'ya** Assur'a karşı düşmanca (sözler) yazdı. Onun klanı ile birlikte Pisiris'i demir prangalarla fırlattım. Sarayını açtım, onun hazinesini ve [11] talent rafine altınını, [21]00 talent gümüşünü, x tale]nt arḫu bakırını, kalayını, demirini, fil [dişlerini], mücevher[lerini .....], savaş teçhizatlarını ve [Kar]kamışlıları, onun yanında duranları varlıklarıyla birlikte ganimet gibi Assur'a getirdim. 40[+10 savaş arabası, 200 binici atı, ve 3000 yaya] askerini kraliyet birliğime ekledim. Karkamışa [Assurluları] y[erleştirdim] ve üzerlerine lordum (efendim) Assur'un boyunduruğunu empoze ettim."*

2015 yılında Karkamış'ta yapılan kazılar esnasında bulunan, pişmiş topraktan silindir şeklinde bir nesnenin yüzeyindeki yazıtta aynı konu şu şekilde anlatılmıştır (Marcesi 2019: 1, 6):

*"……[saltanatım boyunca] [kimse rakibim olamazdı] ve savaşa girip savaşırken hiçbir zaman (ben) muhalif bir güçle tanışmadım. Karkamışlı Pisiri, büyük tanrılar tarafından edinilen bağlılık yeminine karşı günah işledi ve defalarca arkadaşı **Musku Ülkesi'nin Kralı Mita'ya** hor gösteren (aşağılayıcı) (şeyler) yazdı. Elimi (dua ederek) Assur'a, lorduma (efendime) kaldırdım ve sonra Pisiri'yi klanının üyeleriyle birlikte (mahkum olarak dışarı çıkardım) ve Assur'a gösterdim. ……[405]"*

Sargon'un Pisiri'nin yerine Assurlu bir vali atamasıyla birlikte Karkamış'taki yerli yönetim sona ermiş ve sonunda bölgeye Assurlular yerleştirilmiştir (Grayson 1991a: 91).

MÖ 715'ten öneceki bir dönemde Muşkili Mita'nın güneye inerek Que ülkesinde fetihler yapmış, bunun üzerine II. Sargon Muşkiler üzerine yürüyerek Que ülkesinin kalelerini tekrar yönetimine almıştır. Konu ile ilgili Korsabad Sarayı'ndaki yıllıklarda şu ifadeler yer almaktadır (Luckenbill 1927: 7-8; Meesters 2012: 88):

*"Que Ülkesi'nden ..... onları mağlup ettim ..... ve .... Onları sahile getirdim ve kılıcımla irili ufaklı katlettim. **Muşki Kralı Mita,** Que Ülkesi'ndeki, Harrua, Ushnanis, Ab…. şehirlerini ele geçirmişti, o illeri aldım ve **Muşki kralı Mita'yı** mağlup ettim. Uzun zamandır işgal etmiş olduğu ve zorbalıkla yönetilen Harrura ve Ushnanis şehirlerine Que Kalesi'nde tekrar yönetimim altına aldım."*

[405] Söz konusu metnin devamında II. Sargon'un Karkamış şehrinde yaptığı imar ve inşaat faaliyetleri anlatılmıştır.

Muşkili Mita, Assurlular üzerinde sürekli bir baskı yapmıştır. Karkamışlı Pisiris'i kışkırttığı gibi, Geç Hitit şehir devletlerinden Tabal'daki kralları da Assur'a karşı kışkırtmıştır. Bunlardan ilki, Shinuhtu'lu Kiakki ile komplo kurarak merkezi zayıflatmaya çalışmıştır. Sargon saltanatının dördüncü yılında, MÖ 718'de Kiakki'ye karşı bir sefer başlatmış, onu yenmiş şehrini yağmalamış ve topraklarını Atunalı Kurti'ye[406] vermiştir. Konuyla ilgili metin Korsaabad'taki (Dur-Sharrukin) duvarda yazmaktadır ve aşağıda sunulmaktadır (Luckenbill 1927: 91, No: 7; Grayson 1991a: 91):

> *"Saltanatımın dördüncü yılında **Shinuhtu** şehrinden **Kiakk**i, büyük tanrıların yeminini unuttu ve harç ödememeye karar verdi, elimi kaldırdım ve onun krali şehri **Shinuhtu**'yu bir fırtına gibi devirdim. Kendisi, savaşçıları, 7350 kişi, karısı, oğulları, kızları, birçok mülkü ile birlikte saray halkını ganimet olarak aldım. Onun krali şehri Shinuhtu'yu **Atunalı Mati'**ye verdim ve onu önceki ödediğinden daha çok, atlar, katırlar, altın ve gümüş haracına bağladım."*

Muşki'li Mita daha sonra, Urartu ile Assur'a karşı ittifak kurmuştur ve Tabal'ın Bit-Burutaş'lı Ambaris'i de Assur'a karşı ortak ittifak olmak üzere ikna etmişlerdir (Grayson 1991a: 91; Meesters 2012: 88). Durumu öğrenen Sargon MÖ 713 yılında intikam almak üzere bir ordu göndermiş ve Ambaris ile birlikte ailesini de rehin almıştır. Sargon Anadolu cephesinin daha da güçlendirilmesi gerektiğini anlamıştır. Bu amaç ile Bit-Burutaş ve Hilakku'da surlar inşa ettirmiş, duvarlarını güçlendirmiştir. Oraya başka bölgelerden taşınan halkları yerleştirmiş ve kendi valilerini atayarak bölgeyi bir vilayet haline getirmiştir (Grayson 1991a: 91). Konu ile ilgili II. Sargon'a ait olan, krallığının on üçüncü yılındaki, "Sargon'un Prizması" olarak adlandırılan metinde aşağıdaki bilgilere ulaşılmaktadır (Luckenbill 1927: 27; Gadd 1954: 182-183; Meesters 2012: 88):

> *"Tabal'da Ambaris'i babası Hullu'nun tahtına yerleştirdim. Ona kızımı, babasının topraklarına ait olmayan Hilakku topraklarıyla birlikte verdim. Bu güvenilmez Ambaris, bölgemi almak için Urartulu Rusa'ya ve **Muşkili Mita'ya** bir elçi gönderdi. Ambaris'i ailesiyle, akrabalarıyla, babasının evinin tohumlarıyla ve ülkesinin soylularıyla, 100 arabasıyla birlikte Assur topraklarına getirdim. Tabal'da Assurlu'ların yerleştiğinden emin oldum,.... Bir yönetim kurulu ve bir vali atadım ve onları borçlu yaptım."*

Taballı Ambaris'te olduğu gibi, Atuna'lı Kurti'nin de, bir dönem Muşkili Mita ile işbirliği içinde olduğu, II. Sargon'un yıllıklarından anlaşılmaktadır (Luckenbill 1927: 111; Meesters 2012: 89):

---

[406] Luckenbil (1927: 4, No: 7) yayınında Atuna'lı Mati yazmaktadır.

> ***"Muşkili Mita'ya*** *güvenini veren Atunalı Kurti (Matti), Ambaris'in yenilgisini ve yağmalanmasını gördü ve kalbi sıçradı. Assurlu'ya [nazik? mesajını] vergi vermeyi teklif eden mesajını (bize) gönderdi."*

Muşki'li Mita Tabal Kralları ve Urartu ile işbirliklerinin yanı sıra Gurgum Krallarıyla da işbirliği içerisine girmiştir. II. Sargon'dan önceki dönemde Assur, Melid tahtına Tarhunazi isminde yeni bir kral oturtmuştur; fakat bu kral III. Tiglat-Pileser zamanında Assur'a haraç ödeyen bir devlet olan Gurgum'un kralı Tarkhulara ile birlikte Muşki kampına çekilmiştir. Bunun üzerine II. Sargon'un gerçekleştirdiği savaş sonucunda MÖ 712'de Melid, MÖ 711'de ise Gurgum'u ele geçirmiştir. Melid ele geçirildikten sonra kralı Tarhunazi Til-Garimmu'ya sığınmıştır; ancak Til-Garimmu'lular kapıları Assurlulara açmışlar ve isyankâr kral ailesi ve takipçileriyle birlikte Assur'a götürülmüştür. (Grayson 1991a: 92). II. Sargon tarafından bu bölgeler de bir vali ile vilayet olarak düzenlenmiş ve şehirler güçlendirilmiştir. Yeni garnizon kasabaları inşa edilerek içlerine Sutian okçuları yerleştirilmiştir. Bu süreçte Gurgum'da alınmıştır; ancak kralının, Tarhulara'nın oğlu Mutallu tarafından mı öldürüldüğü yoksa Assur'a mı götürülmüş olduğu belirgin değildir ve Melid Kummuh'lu Mutallu'ya verilmiştir (Grayson 1991a: 92). Konu ile ilgili Sargon'un metni Korsaabad Sarayı'nın duvarlarına yazılmıştır (Luckenbill 1927: 30-31, No: 60-61).

II. Sargon'un yaklaşık MÖ 707-706 yıllarında yapmış olduğu askeri seferlerinin anlatıldığı ve aynı zamanda rölyefinin de olduğu, İran'daki Tang-i Var kaya yazıtında da (Goff vd. 1969: 186; Frame 1999: 31-34, Fig. 1-18), Muşki topraklarına yapılan seferler anlatılmaktadır. Yazıtta konunun geçtiği bölüm aşağıda verilmiştir (Frame 1999: 40):

> *"….. Elam Ḫumbanigaš (Humban-nikaš)'ın ordusunu dağıttım. Karalla topraklarını, Šurda topraklarını, Median topraklarındaki Ḫarḫar şehrini, Kišesim şehrini ve Ellipi(…)] topraklarını yerle bir ettim.*
> ***Urartu*** *topraklarını harap ettim. Muṣaṣir şehrini ve Mannean topraklarını yağmaladım, Andia ve Zikirtu'nun topraklarını ve onları takip eden tüm yerleşimleri ….. ezdim.*
> *Amattu (Hamath) topraklarının, Karkamış şehrinin ve Kammanu topraklarının krallarını yendim, onların topraklarına yöneticiler yerleştirdim.*
> *Ashdod'un şehrini yağmaladım. Kralı İamani silahlarımdan korktu. O Meluḫḫa topraklarına kaçtı ve orada gizlice (tam anlamıyla: bir hırsız gibi) yaşadı.*
> *Meluḫḫa topraklarının kralı Šapataku' (Shebitku), tüm topraklarda gösterdiğim Aššur, Nabû ve Marduk tanrılarının kudretini duydu…..*
> *Iamani'nin ellerini kelepçeledi ve ….. onu benim huzuruma esir olarak getirdi.*
> *Tabāl, Kasku ve Ḫilakku topraklarının nüfuslarını azalttım,* ***Musku topraklarının kralı Metâ (Midas)****'a ait yerleşimleri aldım ve arazisinin boyutlarını küçülttüm.*

Rapiḫu şehrine Mısır ordusunun öncüsünü yendim ve boyunduruğuma teslim olmayan Ḫāzutu (Gaza) şehrinin kralını ganimet olarak saydım.
Batı Denizi'nin orasındaki ..... Iadnāna (Kıbrıs) topraklarının bir bölgesi olan Iā'nın toprağının yedi kralını bastırdım.
Dahası, şahsen (kelimenin tam anlamıyla: büyük ellerim), deniz kıyısında yer alan Babil üzerinde tanrıların iradesine karşı krallık yapan Chaldea topraklarının kralı Marduk-apla-iddina (Merodach-Baladan)'yı yendim.
Üstelik, Bīt-lakīn topraklarının hepsi .... belirledim ....
Dilmun Ülkesi'nin kralı, denizin ortasına bir balık gibi birliği ..... olan, kraliyet gücümü dudu ve bana tebrik hediyesi getirdi…
Silahlarımı yükselten büyük tanrılar, efendilerim, tarafından bana verilen güç ve kuvvetle, tüm düşmanlarımı kestim.
Batı Denizi'nin ortasında bulunan İadnāna'dan (Kıbrıs'tan) Mısır sınırına ve ***Musku Ülkesi'ne*** *kadar, Amurru'nun geniş ülkesi, Hatti Ülkesi'nin hepsini, Gutium Ülkesi'nin hepsini, uzak Medes'in toprakları Bikni Dağı tarafından, Ellipi toprakları ve Elam Ülkesi'nin sınırındaki Rāši topraklarını, Dicle Nehri'nin yanında yaşayan -Itu'u, Rubu'u, Ḫatallu, Labdudu, Ḫamrānu, Ubulu, Ru'ūa ve Li'tāu- Kabileleri, Surappu ve Uqnû Nehirleri yanında yaşayan –Gambūlu, Ḫindaru ve Puqūdu-Kabileleri, Iadburu topraklarının steplerindeki Suteanlar, olduğu kadar çok, Sam'āna şehrinden, Karduniaš'ın Elam sınırındaki Bubê ve Til Ḫumban şehirlerine kadar uçtan uca, tüm Chaldea ülkesi olan Bīt-Amukāni, Bīt-Dakkūri, Bīt-Šilāni ve Bīt-Sa'alli toprakları, olduğu kadar, deniz kıyısında, Dilmun topraklarına kadar olan Bīt-Iakīn Ülkesi'ne kadar herşeyi ben yönettim. Hadımlarımı üzerlerine vali olarak koydum ve onlara kraliyet boyunduruğumu dayattım. ……"*

MÖ 710'lu yıllarda, Assur'a ve II. Sargon'a bağlı olan Que'nin Assur Valisi, Mita'nın yönetimi altındaki Muşki topraklarına sınır baskınları düzenlemiştir. Yapılan bu başarılı baskınların sonucunda Muşki Kralı barış istemek zorunda kalmıştır. Bunun için Que Valisi aracılığıyla, o sırada Babil'de bulunmakta olan II. Sargon'a mesaj göndermiştir. Bunun üzerine II. Sargon valisine barışı kabul etmesi talimatını vermiştir. Ayrıca iyi niyet göstergesi olarak da Muşki tutsaklarını Mita'ya göndermesini ve sarayında bir Assur elçisi tutması talimatı vermiştir. Daha sonra resmi bir Muşki delegasyonu Babil'deki II. Sargon'a gitmiş ve iki güç arasında barış sağlanmıştır. Bu Assur ve Muşkiler arasındaki düşmanlıkların kapandığına işaret temektedir (Grayson 1991: 92). Assur'un Que valisinin Muşki topraklarına yaptığı saldırılar Korsabad Sarayı'ndaki yazıtta şu şekilde ifade edilmiştir (Luckenbill 1927: 36-37; Meesters 2012: 89):

"Que (Kilikya) Valisi, ***Muşkili Mita****'nın ve onun illerinden üçüne baskın düzenledi. Şehirlerini tahrip etti ve yaktı. O zamana kadar benim krali atalarıma hiç teslim olmamış olan* ***Muşkili Mita*** *habercilerini bana [….], (kendini tanıtmak için) vasal göndermiş ve vergi ödemeyi kabul ederek hediyeler getirtmiştir."*

Yukarıdaki anlaşma isteği ile birlikte Muşkili Mita'nın, Assur'un Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Kuzey Suriye'deki vasallarını ele geçirme ve kışkırtma döneminin sona erdiği ve Muşki'lilerin artık batıya doğru hareket ettikleri bildirilmiştir (Meesters 2012: 89-90). Bu konuda II. Sargon'un, (Que Valisi) Aššur-šarru-usur'a yazmış olduğu

mektubun konu ile ilgili önemli bir veri olduğu üzerine dikkat çekilmiştir (Postgate 1973: 21-34; Meesters 2012: 89-90). Nimrut'ta bulunan mektupta şu ifadeler yer almaktadır (Saggs 1958: 182-187, No: XXXIX; Postgate 1973: 21-34; Parpola 1987: 4-7; Meesters 2012: 90):

> *"Prensten Aššur-šarru-u[sur]'a söz: Ben iyiyim, Assur şehri de iyi, bu nedenle mutlu olabilirsiniz. Bana yazdıklarınla ilgili olarak: "Bana* ***Muşkili Mita[dan]*** *bir haberci geldi. Bana on dört Que'li erkek getirdi, onlardan Urik, Urartu'ya elçi olarak gönderilmişti". Bu çok güzel! Tanrım Aššur, Šamaš, Bel ve Nabû şimdi harekete geçti ve* ***Muşkiler (Mita)*** *savaşmadan bize söz verdi ve müttefik oldu! Bana yazdıklarınızla bağlantılı olarak: "Mesajımı kralımın izni olmadan* ***Muşkiye*** *göndermeyeceğim lordum" dedi. Şimdi size habercinizi* ***Muşkilerden*** *uzak tutmamanızı söylemek için yazıyorum. Nazikçe yazınız ve onun hakkındaki haberleri izlemeye devam ediniz.*
> *Bana yazdıklarınızla ilgili olarak: Bana kralımın lordumun gönderdiği mesajları ona da göndereyim mi? (onları) ona gönder, böylece kalbi bize yakın olur. 100 erkek var mı? Veya 10 tane? Ona bir mesaj gönder ve şöyle de: kralıma, lorduma bana gönderdiğin Que'li erkekleri (adamları) bana gönderdiğini yazdım ve o çok memnun oldu, cevap olarak [bana] şunları yazdı:* ***Muşkilerden*** *bir tanesini bile altımda tutmamam gerektiğini, fakat onların hepsini* ***Mita'ya,*** *lordumun, kralımın emriyle gönderdiğini yaz, ben bu adamları size göndereceğim.*
> *Bana yazdıklarınızla ilgili olarak: "Bir Urbal'a elçisi, bir* ***Muşki elçisiyle*** *beraber, huzuruma geldi" -gelmesine izin ver. Aššur, Šamaš, Bel ve Nabû söz verdi (ve) tüm bu krallar sakallarıyla sandallarımızı (ayakkabılarını) parlatacaklar.*
> *Bana yazdıklarınızla ilgili olarak: Kilar [benden] 4 bölgeyi [istedi], şöyle dedi: "(onları) bana ver" "Kilar'a bu 4 bölgeyi verdiğinizde o sizin eşitiniz olmayacak mı, ve valilikte kendin için ne yapacaksın?Ona şöyle söyleyin: Daha önce* ***Muşkilerden*** *korktunuz, (ama) şimdi* ***Muşkiler*** *bizimle barış yaptı, öyleyse neden korkuyosunuz? Şimdi kralımın, efendimin gölgesi altında ekmeklerinizi yiyin ve suyunuzu için ve mutlu olun.* ***Muşkiler*** *konusunda endişelenmeyin.*
> *Bana yazdıklarınızla ilgili olarak: "Urbal'a'nın bana Atuna ve Istuanda'nın adamlarının [……] dan Bit-Paruta'nın [(.....)] köylerine geldiğini ve ele geçirdiğini yazdı" kralım, lordum.. "şimdi* ***Muşkiler*** *bizimle barış yaptılar…. Tabal'ın tüm kralları gelecekte ne yapacak? Siz bu taraftan ve* ***Muşkiler*** *o taraftan onları sıkıştıracaksınız ve böylece yakında ipleri boyunlarına bağlayacak mısınız? Tanrılarım Aššur, Šamaš, Bel ve Nabû şimdi harekete geçti ve bu topraklar ayaklarımızın altında kalacak. Seçtiğiniz gibi hareket edin, sahip olduğunuz işi yapın ....."*

Yukarıdaki metinden de anlaşıldığı üzere, Muşkiler artık Assur ve vasalları için bir tehdit olmaktan çıkmışlar ve yönlerini batıya ve Tabal krallıklarına doğru çevirmişlerdir.

2019 yılında, Konya ili, Türkmen-Karahöyük'te J. Osborne, M. Massa, F. Şahin ve diğer ekip üyeleri tarafından yapılan yüzey araştırmaları esnasında bulunan Luvi Hiyeroglifiyle yazılmış stel parçasının yüzeyinde, Muşki adının yazılmış olduğu tespit edilmiştir (Goedegebuure 2020: 29-40).

Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen, söz konusu yazıt da genel olarak aşağıdaki şekliyle özetlenebilir: "*kendisini Büyük Kral olarak adlandıran Murşili oğlu Hartapu/Kartapu,* ***Muşki Ülkesini*** *fethettiğini belirtmektedir. Bunun sebebi olarak da, 13 kralın topraklarına inmiş olmasını göstermektedir*" (Goedegebuure vd. 2020: 29-40).

Muşkiler, Urartularla Assurlulara karşı zaman zaman koalisyon oluştursalar da, II. Rusa zamanında bir düşmanlık yaşanmıştır ve konu Adilcevaz (Kef Kalesi'nden)'ın 4 km batısında bulunan yazıta da aşağıdaki şekliyle yansıtılmıştır (Payne 2006: 282-283):

> *"….bu işler…. Argišti oğlu Rusa, Ziuquni Ülkesi'nin Haldi Şehri'ni yaptırdı. Argišti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkesinden kadınlar götürdüm. ….**Muški,** Hati ve Halitu ülkelerinden halk (?)…. Bu kale, ayrıca bu şehirleri ….. bu kaleye ekledim. Hiçbir zaman …. Bunların herhangisine (hiç kimse kötülük etmesin). Argišti oğlu Rusa der ki: Tanrı Haldi bana ….. sundu (?) Tanrı Haldi için bu güçlü işleri yaptım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, ülkelerin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Yukarıda detaylarıyla sunduğumuz tüm yazıtlar Muşkilerin Anadolu'daki varlıklarını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Bununla beraber ana konunun giriş cümlesini oluşturan Frigler mi? Muşkiler mi? sorusunun sorulmasına neden olan en önemli unsur Antik dönem Yunan kaynaklarında Frigler olarak adlandırılan Demir Çağı kavmi olmasıdır. Antik dönem Yunan kaynaklarında bu kavim hakkında verilen bilgiler aşağıda sunulmaktadır:

Antik dönem Yunan yazarlarından Homeros İlyada adlı eserinde Frigler'in Troya Savaşı'nda, Troyalı'larla müttefik olduğunu; Sangarios (günümüzdeki adıyla Sakarya) Nehri[407] kıyıları boyunca ve Askania/Askanye Gölü (İznik Gölü) çevresinde yaşadıklarını bildirmektedir (Homeros: II.860-865, III.184-190, III.400-401, X.431, XVIII.285-291, XXIV.545). Homeros, bağlık bahçelik yerlerde yaşayan, güzel atlara sahip ve dörtnala at süren bu halkı Frigler olarak anlatırken krallarının adının da *Mygdon* olduğunu belirtmekte; ancak bu halkın kendilerini ne adla çağırdıklarından bahsetmemektedir (Homeros: II.860-865, III.86, III.184-190, III.400-401, X.431, XVIII.285-291, XXIV.545).

[407] Sakarya Nehri Eskişehir ili Çifteler mevkiinden doğmaktadır. 824 km uzunluğundaki nehir, Eskişehir, Bilecik, Ankara ve Sakarya illerinden geçerek Karasu ilçesi sahilinden Karadeniz'e dökülmektedir.

Bir diğer Antik dönem Yunan yazarlarından Herodotos'un Pers Kralı Kserkses'in Hellas seferini anlattığı yazısında, Perslerin müttefiki olan Friglerin, Makedonyalılar'a komşu oldukları ve Avrupa'dan göç ettikleri bildirilmektedir. Avrupa'da yaşadıkları dönemde "Brig" olarak adlandırılan bu Trak kavminin Anadolu'da Frig adını aldıkları kaydedilmiştir (Herodot: VII.73). Herodot Troya Savaşı'na katılan Friglerin Askanios önderliğinde savaştığını ve yaşadıkları yerin de Asya'da Askanye (Askania[408]=İznik Gölü) olduğunu ifade etmiştir (Herodot: II.862-865).

Antik dönem coğrafyacısı Strabon, Thrak kökenli olduğunu belirttiği Friglerin, Gordios ve oğlu Midas zamanında, Dindymon Dağı yakınından akan, Sangarios Irmağı kıyılarında, yaşamış olduklarını kaydetmiştir (Strabon: XII.4.4, XII.5.3, XII.8.3). Strabon araştırmasında, Lidya'lı Ksanthos'un, "*Frigler'in Troya Savaşı'ndan sonra Scamandrius önderliğinde Avrupa'dan ve Pontus'un sol kıyısından geldikleri"* bilgisini de kaydetmiştir (Strabon: XIV.5.29).

Protohistorik ve Antik Dönem Yunan yazılı metinlerindeki veriler karşılaştırıldığında, kökeni Makedonya olan, Muşkiler ve Frigler olarak adlandırılan, iki farklı Hint-Avrupalı Thrak kavminin mevcut olduğu dikkati çekmektedir.

MÖ 1200 yıllarında Anadolu yoğun bir şekilde Hint-Avrupalı, Thrak kavimlerinin, göçlerine sahne olmuştur. Mellink'in (1965: 320) bildirdiğine göre MÖ 12. yüzyılda, Frigler, boğazları geçmek suretiyle Batı Anadolu ve Anadolu içlerine hareket ederlerken; aynı zamanlarda Muşkiler Kafkaslardan (?) giriş yaparak Dicle Vadisi'nde ortaya çıkmışlardır.

Burney (1980: 166), Assur Kralı I. Tiglat Pleser'in (MÖ 1114-1076) Kummuhu'yu (Commagene/Adıyaman) istilâsında adı geçen Alzu (Elazığ) ve Purulumzu/Purukuzzi'de 50 yıldır yaşayan halkı Muşkilerle ilişkilendirmektedir (Burney 1980: 166).

[408] Strabon'un bildirdiğine göre, Darius'un güvendiği tarihçilerden olan Karyanda'lı Skylaks, Askania Gölü'nün etrafında Friglerin ve Mysia'lıların yaşadığını belirtmiştir (Strabon: XII.4. 8).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Yukarı Fırat Havzası'nda, özellikle Malatya-Elazığ ve çevresindeki yerleşimlerde (Sevin 1991b: 87, 95; Sevin 1995: 27, 29, Res. 13.1-4, Res. 15; Coşkun 2018: 132, 134, Lev. 9.1-2; Lev. 14.2-5), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta Fırat Havzası (Birecik, Karkamış Baraj Alanları ve Sakçagözü Ovası'nda) ile Yukarı Dicle Vadisi'ndeki bazı yerleşimlerde (Tekin 2006: 155-157) GTÇ sonlarından itibaren Erken Demir Çağı'nda, elde ya da yavaş dönen çarkta yapılmış yeni bir seramik grubu ile karşılaşılmıştır. Bu kap repertuarının en karakteristik özelliği: çanaklarda ağız kenarı ile karın keskinlikleri arasının; çömleklerde ise ağız kenarıyla boyun arasının ya da omzun üzerinin birkaç sıra halinde yatay oluklarla/yivlerle bezenmiş olmasıdır (Sevin 1991b: 87, 95). Sevin (1991b: 96), bu yeni kap kacakların Kafkaslardan giriş yaptığı kabul edilen Muşkilerle bağlantılı olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu istilacı grup Geç Hitit beylerini sürekli Assur'a karşı kışkırtmış, Urartu'ya bazen düşmanlık yapsa da, kimi zaman onlarla birlik olarak Assur yerleşimlerine müdahalede bulunmuştur. MÖ 8. yüzyılda Fırat Havzasında yükselen bir siyasi güç olan Muşkiler, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Urartu ve Assur'un baskılarına dayanamayarak yönlerini batıya doğru çevirmişlerdir (Mellink 1965: 319; Sevin 1991b: 96).

Frigler olarak adlandırılan grubu mercek altına aldığımız zaman eldeki verilere göre bu Makedonyalı Thrak kavminin boğazları geçtikten sonra öncelikle Troya çevresini ele geçirdikleri sonrasında ise Askania (İznik Gölü) Gölü ve Sangarius (Sakarya) Nehri vadisi boyunca bir yayılım göstermiş oldukları ileri sürülmüştür (Tüfekçi Sivas 2007: 9-10). Daha sonra doğu ve güney yönleri boyunca ilerleyen bu kavim İç Anadolu Bölgesi'ndeki Polatlı'da Yassıhöyük'e kadar gelmişlerdir. Önceleri bir köy yaşantısına sahipken, MÖ 9. yy'ın başlarında bir beylik merkezi ve MÖ 9. yy'ın sonlarına doğru da, bir başkent konumuna ulaşmıştır (Tüfekçi Sivas 2007: 9-10). Frig Devleti'nin ilk kralı, başkente de adını veren Gordios olmuş, Gordios'tan sonra oğlu Midas MÖ 742 ya da 738'de Gordion tahtına geçmiştir (Tüfekçi Sivas 2007: 10).

Batıdaki Midas ismiyle birlikte, doğudaki "*Mita*" adı gündeme gelmektedir. Tüfekçi Sivas'ın bildirdiğine göre (2007: 10), Antik batı kaynaklarında adı "*Midas*", doğu kaynaklarında ise "*Muşkili Mita*" olarak anılan kral, MÖ 738-696/5 yılları arasında (MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında), Orta Anadolu Platosu'nda Gordion merkez olmak üzere,

batı kanadını Thrak kökenli Friglerin; doğu ve güney kanadını ise yine Thrak kökenli Muşkilerin oluşturduğu konfederatif bir devletin kralıdır. Bu ikili isimlendirme ile Batı dünyası krallığın Frigli yönünü tanırken, Geç Assur, Geç Hititi ve Urartular'dan oluşan doğu dünyası ise krallığın Muşkili yönünü tanımışlardır (Mellink 1965: 320).

Frig yazıtları incelendiği zaman, MÖ 8. yüzyılın son çeyreğinde, Midas ile birlikte, Eski Yunan alfabesine benzeyen bir Frig alfabesi kullanmış oldukları tespit edilmiştir (Mellink 1965: 322; Berndt Ersöz 2012a: 20). Söz konusu yazıtlar yaklaşık 300 metinden oluşmuştur. Bu yazıların okunabildiği, ancak iki dilli yazıtlar olmadığı için manâsının anlaşılamadığı bildirilmiştir (Berndt Ersöz 2012a: 19-20).

Frig kronolojisi aşağıda sunulmaktadır:

Akurgal Frig kültürünü dört safhaya ayırmıştır. Bu ayrımda Frig Devleti'nin kuruluşu ve yıkılışı, bu dönem içerisindeki seramik repertuarı ve bezemeler, sanat eserleri, kaya anıtları ve gömüt şekillerini dikkate almıştır. Bu sınıflandırma genel hatlarıyla aşağıdaki şekilde sunulmuştur (Akurgal 1955: 133. sayfada yer alan tablo):

Safha	**Tarih**	
1.Kültür safhası	MÖ 775-725	Sakarya Nehri kıyılarında ilk Frig şehirlerinin kurulması
2.Kültür safhası	MÖ 725-676	Gordion'da Frig İmparatorluğu'nun kurulması
3.Kültür safhası	MÖ 676-585	Kimmer İstilası ve krallığın küçük prensliklere bölünmesi
4.Kültür safhası	MÖ 585-500	Yerleşim odağının Midas Şehrine taşınması

Tablo 144: Frig Devleti Kronolojisi (Akurgal 1955: 133. sayfada yer alan tablo).

Prayon (Prayon 1987: 20-31, Abb. 2), Frig Kültürünü 3 ana safhaya ayırmıştır:

Dönem			**Tarih**
Erken Frig (FPI)	EP I EP II	yak. MÖ 900-800 yak. MÖ 800-750	yak. MÖ 9/8. yy

	EP III	yak. MÖ 750-700	
Orta Frig (MP)	MP I MP II MP III	yak. MÖ 700-600 yak. MÖ 600-550 yak. MÖ 550-490/80	yak. MÖ 7. ve 6. yy
Geç Frig (SP)		yak. MÖ 490/80	yak. 5.yy

Tablo 145: Frig Kültürü Kronolojisi (Prayon 1987: 20-31, Abb. 2).

Berndt Ersöz'ün (2006: 90; 2012a: 21) tarihlendirmesi de aşağıda sunulmaktadır:

Dönem	Tarih
Erken Demir Çağı/Proto-Frig Dönemi	yak. MÖ 1200-950
Erken Frig Dönemi[409]	MÖ 950-830/800
Orta Frig Dönemi[410]	MÖ 830/800-600/550
Geç Frig (Akhamenid Dönemi)	MÖ 550-330

Tablo 146: Frig Kronolojisi (Berndt Ersöz'ün 2006: 90; 2012a: 21).

Yukarıda tarihi coğrafyaları ve kimlikleri ortaya konan Friglere ait steller, Anadolu coğtafyası içinde bulunmuştur. Frig inanışında bazı stellerin Kybele'yi simgelediği belirtilmektedir (Işık 1999: 8, Res. 24).

8. 4. 1. İç Anadolu Bölgesi İllerinde

İç Anadolu Bölgesi'nde, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Yozgat ve Niğde İlleri'nde stellerin varlığı tespit edilmiştir.

8. 4. 1. 1. Eskişehir

Eskişehir ilinde bir adet stel bulunmuştur**.**

[409] Frig başkenti olan Gordion'da MÖ 9. yy'ın sonlarında büyük bir yeniden yapılaşma programı başlatılmıştır; ancak bu programın stadel höyüğünün büyük bir kısmını tahrip eden bir yangın felaketiyle kesintiye uğradığı bildirilmiştir. Radyokarbon ölçümlerine göre MÖ 800'e tarihlendirilen bu yangından önceki dönem Erken Frig Dönemi olarak tanımlanmıştır (Berndt Ersöz 2012: 25).

[410] Gordion'daki büyük yangın tahribatından Pers işgaline kadar geçen süre Orta Frig Dönemi şeklinde tanımlanmaktadır (Berndt Ersöz 2012: 25).

8. 4. 1. 1. 1. Eski Cami Höyük

Stel, Tamsü Polat ve ekibinin 2019 yılında gerçekleştirdiği yüzey araştırması esnasında, Eskişehir ili, Seyitgazi ilçesi, Gümüşbel köyünün 1 km güneydoğusunda yer alan Eski Cami Höyüğün (eski adıyla Hüsnüabad) güneydoğu eteğinde bulunmuştur (Polat vd. 2020: 46-47, Fig. 3). Eserin *in situ* durumda olmadığı belirtilmiştir (Polat vd. 2020: 47).

Höyükte yapılan yüzey araştırmaları neticesinde Kalkolitik, ETÇ 2-3 ve MÖ 8. yy'a tarihlenen Demir Çağı seramik parçalarının varlığı belirlenmiştir (Polat vd. 2020: 47).

Höyük yüzeyinden bulunan stel, tüf taşındandır. Yuvarlatılmış, idol şekli verilmiş büyük bir baş, oldukça dar omuzlar ve kısa bir gövdeden sonra, kendisinden bir kaide bölümüne sahiptir (Şekil: 541). Ön yüzeyinde kazıma çizgilerle şekillendirilmiş tasvirler mevcuttur. En üst kısımda, tek bir çizgi ile oluşturulan bant üstteki kemer bölümünü çevrelemektedir. Onun altında, çift kazıma çizgi ile yapılmış ve ortada birleşen iki kemer, iki adet nişi oluşturmaktadır. Her bir nişin altında büyük boyutlu birer adet idol biçimli tasvir ve ikisinin ortasında, nişlerin birleşim yerinde de daha küçük boyutlu idol biçimli üçüncü tasvir bulunmaktadır. Her üçünün de, pergelle çizilmişçesine düzgün yapılmış başları vardır. Başlarıyla birleşen gövdeleri oldukça uzundur. Omuz detayları işlenmemiştir. İki yan taraftaki idollerin uzun gövdeleri verev şeklinde iken, ortadaki idolün uzun gövdesi dik betimlenmiştir. İdol biçimli stelin kaide kısmının vurgulanması için yatay derin bir yiv açılmıştır (Polat vd. 2020: 47, Fig. 4-5).

İdol biçimli stelin bir podyum üzerine yerleştirilmiş olabileceği öngörülmüştür (Polat vd. 2020: 47).

Stel yüzeyindeki stilize betimlenmiş üç idolün, Frig dini ikonografisine göre Ana Tanrıça ve ona eşlik eden tanrılar olması gerektiği ifade edilmektedir (Polat vd. 2020: 51).

Frig bölgesinde idoller, yuvarlak bir baş ve dikdörtgen biçimli bir gövde ile temsil edilmektedir (Polat vd. 2020: 52). Kayaların cephelerinde, basamaklı altarlarda, veya steller yüzeyinde tasvir edilen tüm idoller tek bir vücut ya da ayrı vücutlarda iki ayrı baş

biçiminde betimlenmişlerdir. Bu durumda başlardan bir tanesi ana tanrıçayı temsil ediyorsa diğer baş ya da başlar kimleri simgelemektedir. Çift betimlenen idollerde herhangi bir cinsiyet unsurunun işlenmemiş olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla söz konusu çift idollerin kimleri simgelediği ile ilgili olmak üzere çeşitli araştırmacılar farklı görüşler beyan etmişlerdir. Nauman (1983: 99-100), bu tarz betimlenmelerde tanrıçanın iki kere tasvir edildiğini ileri sürmekteyken; Mellink (1993: 155), steller yüzeyindeki idollerden birisi tanrıçayı betimlerken diğerinin tanrıyı simgelediğini ifade etmektedir. Polat ve yayın ortaklarının (Polat vd. 2020: 55) ifade ettiği üzere, stel yüzeyinde yer alan başlardan birisi ana tanrıçayı temsil ediyorsa, aynı büyüklükteki diğer baş baba tanrıyı ve orta bölümde yer alan küçük baş da genç bir tanrıyı temsil ediyor olmalıdır. İleri sürülen bu fikir de, Yunan ve Roma panteonlarının *Kybele, Zeus* ve *Hermes* üçlüsünü hatırlatmaktadır (Polat vd. 2020: 55).

Bu veriler ışığında, Eski Cami Höyük'te bulunan stelin yüzeyinde yer alan tasvirlerde, büyük kafalarndan birisinin Ana Tanrıça *Matar*'a, diğerinin daha sonra *Zeus* Kültü ile özdeşleşen yerel bir Frig tanrısına ait olabileceği düşünülmektedir (Polat vd. 2020: 56). Ortada yer alan küçük başın da, Frig ikonografisinde tanrıçaya eşlik ederken tasvir edilen genç bir çoban tanrısını temsil ediyor olabileceği kaydedilmektedir (Polat vd. 2020: 56).

Stel yüzeyinde başların üst kısmındaki, yaklaşık üçgen şeklindeki boşlukta kazıma çizgilerle yapılmış bir satır ve idollerin uzun gövdelerinin altındaki boşluğa da, yukarıdaki gibi kazıma tekniğinde yazılmış üç satırlık bir yazı mevcuttur (Polat vd. 2020: 47).

İlk cümlede "*Atas*" yazısı okunmuştur (Polat vd. 2020: 47-48). "Atas"ın eski Frigçe de kişisel bir isim olması gerektiği düşünülmüştür (Polat vd. 2020: 47-49). Söz konusu yazıt şu şekilde okunmuştur: "*Atas. Benim anıtım bir sınır taşıdır*" (Polat vd. 2020: 63-64).

Söz konusu stelin özgün halinde olmasa da höyüğün doğu yamacında bulunduğu için işlevinin ne olabileceği hakkında aşağıdaki şekilde bir görüş beyan edilmiştir. Frig

Vadisi'nde görülmek üzere, basamaklı sunaklarla birlikte masif kayaya inşa edilen idoller genellikle yüksek platolarda, şehirlerin kalelerin girişlerinin yakınında, su kenarlarında, ve akan sulardan beslenen ovalara bakan yerden yüksek kayalıkların yüzeyine işlenmişlerdir. Bu nedenle de şehri koruyucu özelliklerinin olduğu üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla Eski Cami Höyük Steli'nin de şehri korumak için yapılmış olduğu ileri sürülmektedir (Polat vd. 2020: 56).

Stelin, Orta Frig Döneminin sonuna, dolayısıyla MÖ 8. yy'a tarihlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Polat vd. 2020: 58).

8. 4. 1. 2. Ankara

Ankara ili sınırları içerisinde beş adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 4. 1. 2. 1. Gordion

Stel, Ankara ili, Polatlı ilçesi, Gordion'da Sakarya Nehri'nin yatağından bulunmuştur. İki büyük parça halinde ele geçen bu eser, yerel kırmızımsı andezitten yapılmıştır. Yüksek kabartma tekniğinde işlenen stelde, dik duran ve cepheden tasvir edilen kadın figürü Tanrıça *Kybele*'yi betimlemektedir (Şekil: 542). Tanrıçanın evini simgeleyen tapınak görünümlü yapının ön cephesinde, üçgen alınlıklı olduğu anlaşılan yapı ön cepheden gösterilmiştir. Bunun üçgen alınlığı 1/3 oranında korunmuştur. Alınlığın alt kısmında yatay kirişin konturları belirgin, akroteri ise korunmamıştır. Sığ olarak betimlenen nişin çerçevesi dört bir yandan kırılmıştır. Sadece tanrıçanın başının üstündeki bir bölüm ile basma düzleminden bir kısım korunabilmiştir. Yatay korniş (geison) ile birlikte alınlığın tam ortasındaki sütunun küçük bir bölümü görülebilmektedir (Temizer 1959: 182; Bittel 1969, 72, Dip not. 4, 10; Mellink 1983: 349-351, 356, Taf. 70; Naumann 1983: 64-65, Kat. Nr. 19, Taf. 5,3; Prayon 1987: 37-39, 41, 52-53, 203, Taf. 5c, Kat. Nr. 15; Roller 1991: 129, Pl. IIIa).

Tanrıçanın başında yukarı doğru genişleyen yuvarlak bir polos vardır. Başlığın alt kısmında yatay bezemesiz bir bant görülür[411]. Bu bant polosun üzerinden bağlanan bir şerite de benzerlik göstermektedir. *Kybele*'nin başı ve yuvarlak yüzü alçak kabartma

[411] Mellink (1983: 349) bu bantı diadem olarak tanımlamıştır.

tekniğinde tasvir edildiği için detaylar çok belirgin değildir. Bununla birlikte dışa çıkık elmacık kemikleri ve dolgun yanaklar, geniş çene ve ağız seçilebilmektedir. Yuvarlak betimlenmiş gözlerinde göz bebekleri de işlenmiştir. Tanrıçanın saçları, başın iki yanında omuzlara kadar inmektedir. Polosun üstünden geçen ve bir şeritle bağlanan geniş baş örtüsü/çarşaf omuzlarını da sararak, sağ tarafta dirseğin altından itibaren 1,3 cm. genişliğinde bir bant şeklinde eteğin yanından aşağı doğru inmektedir. Sol tarafında, örtünün alt ucu kemerin içine sokulmuştur. Ön cephede örtünün kıvrımları, sol bacağın üzerinde olacak biçimde, verev olarak vurgulanmıştır. Yuvarlak yakalı, dikey pileli, uzun ve geniş kollu elbisesi, ayaklarını da kapatacak biçimde uzundur. Kolları üzerinde devam eden dikey pileler kol kıvrımı nedeniyle iç içe kavisler şeklinde bir görünüm oluşturmaktadır. Belinde enli ve düz bir kemer takılıdır. Tanrıçanın her iki kolu kıvrık ve göğüs hizasındadır. Diğerine göre daha yukarı kaldırdığı ve tamamen açık olan sağ elinde, basit bir kâse (*patera*) tutmaktadır. Bu elinde parmaklar belirgin değildir. Biraz daha aşağıda betimlenen sol elinde ise bir kuşu ayaklarından sıkıca kavramıştır[412]. Bu elin baş ve dört parmağı belirgindir. Sol tarafa dönük olan kuşun başı, badem biçimli gözü, gagası ve gövde konturu seçilebilmektedir. Tıknaz görünümlü tanrıçanın sol el bileğinde açık uçlu bir bileklik bulunmaktadır (Temizer 1959: 182; Akurgal 1961: Abb. 62; Bittel 1969, 72, Dip not. 4, 10; Mellink 1983: 349-351, 356, Taf. 70; Naumann 1983: 64-65, Kat. Nr. 19, Taf. 5,3; Prayon 1987: 37-39, 41, 52-53, 203, Taf. 5c, Kat. Nr. 15; Roller 2012: Fig. 2).

Tanrıçanın kıyafet özellikleri, yüksek polosu, uzun pileli elbisesi, bir ucu beldeki kemere takılan ve başı da örten çarşafı, Karkamış ve Malatya'daki Geç Hitit Dönemi tasvirli sanat eserlerindeki kadın ve tanrıçaların kıyafet özelliklerine benzerlik göstermektedir (Mellink 1983: 354). Mellink (1983: 354) tarafından *Kybele* tasvirli eserlerinde Geç Hitit katkısının varlığına işaret edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu araştırmacı Frig tasvirli sanat eserlerinde bağlantı ve ilişkilendirmede daha çok doğu etkilerinin olduğuna vurgu yapmıştır.

Aynı araştırmacı tanrıçanın tutmuş olduğu atributlara da dikkat çekmektedir (Mellink 1983: 351). Bu atributlardan ilki tanrıçanın sağ elinde tutmuş olduğu kaptır. Anadolu

[412] Bu kuş Mellink (1983: 351) tarafından şahin olarak yorumlanmıştır.

sanatında, tanrı ya da tanrıçaların bir kâse/çanak tutmaları ya da yüzleri hizasında kaldırmalarının, en erken örneklerinin Karum Kaniş II. tabakaya ait mühür baskıları üzerindeki kült sahneleriyle başladığı bildirilmektedir (Mellink 1983: 351). Mellink (1983: 351), bir tanrı ya da tanrıça tarafından tutulan kabın (çanak, kâse, kadeh, minyatür testi), ibadet edenler tarafından yapılacak olan libasyonun kabul edileceği anlamına geldiğini ifade etmektedir. İkinci atribut, sol eli ile ayaklarından kavranan yırtıcı kuş-şahin tasviridir. Hitit tanrıçaları ile karşılaştırma yapan Mellink (1983: 351), onların kuş ve av ile daha az ilgili olduklarını, kuş tasvirleri ile daha çok tanrıların betimlendiklerini vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra Hawkins (1970: 90) Luvi yazıtlarında (Boybeypınarı ve Ancoz parçası yüzeyinde = (GOD) *Ku*+BİRD bazen de (GOD)*Ku*+BİRD-*pa*-*pa* şeklinde), Tanrıça *Kubaba*'nın isminin ikinci işaretinin kuş hiyeroglifi olduğunu bildirmektedir. Bazen kuşun tanrıçanın ismini temsil ettiği de kaydedilmiştir (Hawkins 1970: 90). Her ne kadar Hitit ya da Geç Hitit tanrıçaları kuş ile tasvir edilmemiş olsa da, Gordion'da açığa çıkarılan çeşitli tasvirli eserlerde tanrıça figürü, Dağlık Frigya'daki *Kubeleya*'nın aksine, kuş ile tasvir edilmiştir. Dolayısıyla Mellink (1983: 353-354), bu atribut ile tasvirin, bölgesel özelliklerle ilgili olabileceğini kaydetmiştir.

Bununla beraber tanrıçanın kapısında tasvir edildiği mimari cephenin Frig megaron biçimli yapılarıyla ilişkili olduğu ve Gordion'da bu plana sahip binaların kazısının yapılmış olduğuna vurgu yapılmıştır (Mellink 1983: 356). Tasvirli sanat eserlerinde bu tür binaların geometrik süslemeleri, çerçeveli kapıları, akroterli üçgen çatıları eksiksiz kopya edilmiştir. Tüm bu veriler ışığında stel Mellink (1983: 359-360) tarafından MÖ geç 7. yy ya da erken 6. yy'a tarihlendirilmiştir.

Naumann (1983: 295, Kat. Nr. 19) *Kybele* tasvirlerinde Geç Hitit uygulamalarını kendilerine adapte ettiklerini belirterek eserin muhtemelen MÖ erken 6. yüzyıla ait olması gerektiğini öngörmüştür.

Prayon (1987: 53) tanrıçanın kıyafetindeki dikey pilelerin derin olmayan yüzeysel çizgilerle yapıldığna dikkat çekmektedir (Prayon 1987: 53). Prayon'un (1987: 53) bildirdiğine göre yüzeysel çizim tarzı Erken Frig III için karakteristik bir özelliktir;

ancak *Kybel*e tasvirini Ankara'da bulunmuş olan diğer örneklerle karşılaştırarak stelin Orta Frig III dönemine ait olması gerektiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla eseri MÖ 6. yy'ın ilk yarısına tarihlendirmektedir (Prayon 1987: 52-53, 73).

Işık (2012a[413]: 111), Gordion Steli'nde, *Kybele* tasvirinin betimlenmesinde tamamıyla kapalı, kütlevi ve hantal bir görünümün olduğunu belirtmektedir. Yüz işlenişinin yassı olması, yok denecek kadar kısa bir boyundan sonra başın gövdeyle birleşmesi ve düşük omuzların *Kybele* tasvirinde erken döneme işaret ettiğini ileri sürmektedir. Diğer yandan elbisedeki dikey pilelerin çizgisel olarak betimlenmesinin de erken evrenin bir özelliği olduğunu açıklamaktadır. Gordion *Kybele* tasviri ile Boğazköy kökenli olduğu bildirilen Salmanköy heykel başı arasında bir benzerlik kurmaktadır. Salmanköy başı MÖ 7. yy'ın erken evresine tarihlendirilmektedir (Işık 2012a: 111). Gordion *Kybele'*sinin de erken evre özellikleri taşıdığını belirten Işık (2012a: 111), stelin MÖ 7. yy'a ait olması gerektiğini öngörmektedir. Işık (2012a: 112) da Mellink (1983: 354) gibi Frig *Kybele* tasvirlerinin Geç Hitit etkisinde ortaya çıkmış olduğunu belirterek, Frig sanat eserinin İon heykeltarşlık eserlerini etkilemiş olduklarını kaydetmektedir.

Salmanköy heykel başının dışında Elmalı, Bayındır köyündeki "D" Tümülüsü'nde açığa çıkarılan, fildişinden yapılmış olan bir kadın ve çocuklarının olduğu heykelcik paralellik kurulan diğer bir eserdir. Fildişi heykelcikte polosun şekli, polosun üzerinden geçen çarşaf, bu çarşafın üzerine bağlanan şerit ve saç işlenişi neredeyse birebir oranda Gordion *Kybele* figürüne benzerlik göstermektedir (Işık 2012b: 144, Res. 109, 442-443). Bu eserde yüz ne kadar batılı ise kıyafet o kadar doğulu özellikler taşımaktadır (Işık 2012b: 144). Bahsi geçen eser MÖ 700 dolaylarına tarihlendirilmektedir ki bu tarih Işık'ın Gordion *Kybelesi* için önerdiği tarihle tutarlılık göstermektedir (Işık 2012b: 157).

8. 4. 1. 2. 2. Etlik

Stel, Ankara ili, Keçiören ilçesi, Etlik semtinde bulunmuştur. Sarımsı renkli kireç taşından yapılmış olan eser korunduğu kadarıyla dikdörtgen formludur; ancak eserin

[413] 2012 yılında Fahri Işık'ın makaleleri derlenerek Türkçe'ye çevrilmiştir. Alıntı yapılan makalenin orijinali: Işık, F. 1986: "Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik" Öjh, LVII: 42-108'dir.

yarıya yakını eksiktir. Ön taraftaki geniş yüzeyinde, tapınak görünümlü bir yapının ön cephesinde, niş içinde ayakta duran ana Tanrıça *Kybele* ve onun sağındaki pervazda bir demon tasvir edilmiştir (Şekil: 543). Tüm tasvirler yüksek kabartma tekniğindedir. Tapınağın çatı kısmında bir alınlık (tympanum) ve bu alınlığı biri yatay diğer ikisi eğimli olmak üzere kirişler çevrelemektedir. Alınlığın ortasında çatıyı destekleyen dikey bir sütun yer almaktadır. Soldaki eğimli kirişin üstünde büyük boyutlu bitkisel bir akroterle[414], üçgen alınlığın tepe kısmında boğa boynuzu biçiminde görünen bir akroter tasvir edilmiştir (Prayon 1987: 71-79, Kat. Nr. 27, Pl. 9b; Roller 2013: Res. 9).

Cepheden ve ayakta tasvir edilen ana tanrıça *Kybele* ince ve zarif görünümlüdür. Vücut ölçülerine göre tanrıçanın başı vücut oranlarına kıyasla büyük tasvir edilmiştir. Başındaki polosu yukarıya doğru hafifçe genişlemekte ve yatay kirişin üzerinde de devam etmektedir. Başlığın yüzeyi üç sıra halinde bezemelidir. En alttaki dil biçimli motiften oluşan yatay dizi dar alnına doğru inmektedir[415]. Yüzü uzun-oval biçimlidir. Gözler iri ve badem şeklindedir. Burun tahrip olmuştur. Kapalı ağızda ince dudaklar gülümser tarzdadır. Başın her iki yanında saçı enseye kadar inmektedir. Boynu ince ve uzundur. Tanrıçanın üzerinde dikey pileli uzun bir elbise vardır. Beline düz enli bir kemer takılıdır. Omuzların üstünden çıkan çarşaf sırt kısmından yere kadar uzanmaktadır. Çarşaf sol kalça üzerinden kıvrılarak, ucu ön taraftan enli kemere takılmıştır. Sol bacağı üzerine verev bir görüntü veren bu örtü görülebildiği kadarıyla alt alta yaylardan oluşmaktadır. Göğsü üzerinde kıvırdığı sağ elinde *patera* (bir kap) tutmaktadır. Sol kolun olduğu bölüm kırık olsa da, göğsüne doğru tuttuğu elinde bir kuş olduğu seçilebilmektedir (Naumann 1983: 65-66, Kat. Nr. 20, Taf. 5,4; Prayon 1987: 71-80, Kat. Nr. 27, Pl. 9b; Roller 2012: 210, Fig. 6; 2013: Res. 9).

Stelin sol tarafında, pervaz üzerinde, *Kybele*'ye dönük durumda olan bir demon (cin) tasvir edilmiştir. Sahnenin en üstünde kanatlı bir güneş kursu mevcuttur. Sağ kanat hafif bir açıyla yukarı doğru kıvrılırken, sol kanat daha düzdür. Kanatlar ve kuyruk üzerinde taramalar mevcuttur. Kurs bölümü öne doğru çıkıntılıdır. Geniş basma dzülemi üzerindeki demonun baş ve bacakları profilden, üst gövde ve kolları cepheden tasvir

[414] Prayon (1987: 72) buradaki akroterin büyük boyutlu omasının sebebinin boşluğu doldurma kaygısı olduğunu belirtmektedir.
[415] Dil biçimli bu dizi belki de ana tanrıçanın saçlarını temsil etmektedir.

edilmiştir. Başı aslan biçimindedir ve yukarı, güneş kursuna doğru, kaldırmıştır. Gözü badem biçimlidir, ağzı hafif açıktır, tek kulak gösterilmiştir. Boynu başına göre uzun betimlenmiştir. Ensesinde yelesi gösterilmiştir. İki kolunu güneş kursuna doğru kaldırmıştır. Açık elinde üç parmak vardır. Üst gövdesi zarif hatlarla betimlenmiştir. Beli incedir. Öne doğru adım attığı sol bacağını açıkta bırakan uzun bir etek giymiştir. Bu eteğin kalçadan aşağı kısmı dikey pilelidir. Açıkta kalan sol bacak kasları belirgindir. Adım atma ve kalçasının dışarıya doğru çıkık işlenmesi ona hareket halinde bir görünüm kazandırır. Bu şekli ile güneş kursunu taşıyor görünmektedir (Naumann 1983: 65-66, Kat. Nr. 20, Taf. 5,4; Prayon 1987: 65-66, 71-79, Kat. Nr. 27, Pl. 9b; Roller 2007: 142; 2013: Res. 9).

Frig kaya anıtları dikkate alındığında merkezi kesimde yer alan tanrıçanın her iki yönünde de aynı figürlerin yer almış olması beklenmektedir. Stelin sağ yanı 1/3 oranında eksik olmasına karşın sol taraftaki demonun simetriğinin de sağ tarafta işlenmiş olması ihtimal dahilindedir. Nauman (1983: 66) Geç Hitit Sanatında demonların çoğunlukla çiftler halinde ve simetrik olarajk tasvir edildiklerine dikkat çekerek söz konusu stelin de simetrisinde bir demon olması gerektiğini belirtmiştir. Prayon (1987: 41) konu ile ilgili Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki Aslankaya Kaya Anıtı'nda, *Kybele*'nin iki yanında ayakta duran aslanlara atıfta bulunarak, Nauman'ın görüşüne paralel olacak biçimde, Etlik Steli'nin özgün durumunda iki tane demon olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Naumann'a (1983: 67) göre *Kybele* tasvirindeki çarşaf takma tarzı bir Anadolu özelliğidir ve Frigler Geç Hitit Sanatından etkilenmiştir. Özellikle stel yüzeyindeki demon tasvirinde Hitit ve Geç Hitit etkisi vardır; ancak demonun küçük kafalı oluşu ve ince vücut tasarımı nedeniyle Frig hayvan tasvirlerine daha yakındır. Araştırmacı bu eseri MÖ erken 6. yüzyıla tarihlendirmektedir (Nauman 1983: 295).

Işık (2012a: 104, Res. 164), Etlik Steli'ndeki Kybele tasvirindeki kıyafetin, yüz ve saç işlenişinin Frig sanatını yansıttığını belirtmektedir. Özellikle yüksek polosu ve polosun üzerinden geçen çarşaf açısından Bahçelievler Steli ve Gordion'daki Stel'e benzetmektedir; ancak kıyafetin detayı yönünden birtakım farklılıklar vardır. Etlik

*Kybele'*sinin sol bacağı üzerindeki çarşafın dış kenarı diğer *Kybele* tasvirlerindeki gibi dikey değil de verev bir şekil göstermektedir. Diğer bir farklılığı ise sol eliyle tuttuğu kuş figürünün göğüs hizasında değil, kemerine doğru inmesidir. Işık (2012a: 105), tanrıçanın bu kıyafetini Karatepe ortostatlarında yer alan figürlerin giyim tarzına benzetmektedir. Bunların yanı sıra stelin sol tarafındaki güneş kursunu yücelten karışık yaratık tasvirinin de Doğulu düşünce tarzının bir yansıması olduğu üzerine dikkat çekilmiştir (Işık 2012a: 106-107).

Berndt Ersöz (2006: 117-118) Etlik Steli'nde aslan başlı demon tasvirinin Geç Hitit etkili bir tasvir olduğunu belirtmekle birlikte, kıyafet açısından en yakın benzerinin Eflatunpınar Anıtı'ndaki güneş kursunu yücelten demonlar olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra *Kybele*'nin elbisesinin üzerine örttüğü, bir ucu kemerine takılı çarşafın merkezi Frigya kıyafet özelliği olmadığını bildirmektedir. Diğer araştırmacıların da kaydettiği gibi, bu çarşaf tipi Geç Hitit tasvirli sanat eserlerindeki kadın tasvirlerini anımsatmaktadır. Geç Hitit Döneminde MÖ 700-600'lerde bu tarz kıyafetlerin olduğu vurgusu yapılarak stel yüzeyindeki Kybele tasvirini MÖ 700 civarına tarihlendirmektedir (Berndt Ersöz 2006: 118). En azından bu tarihlerde söz konusu kıyafet tarzının biliniyor olduğunu belirtmektedir. Bu kıyafet tarzının Doğu Yunanistan'a da Frigya'dan yayılmış olması gerektiğini de vurgulamaktadır (Berndt Ersöz 2006: 118).

Roller (2013: 77, Res. 9) ise söz konusu stelin MÖ 7. yy'a tarihlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

8. 4. 1. 2. 3. Bahçelievler

Stel, 1959 yılında Ankara ili, Çankaya ilçesine bağlı, Bahçelievler semtinde bir temel kazısı esnasında bulunmuştur[416]. Andezitten yapılmış olan eser Hellenistik Döneme ait bir mezarda inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır (Temizer 1959: 179-180; Naumann 1983: 62). Stelin tepe kısmı üçgen biçimde sivriltilmiş, konik formdadır. Ortadan ikiye

[416] Osman Buçukoğlu adında bir vatandaş, Ankara Bahçelievler 3. Caddenin 17. Sokak ile birleştiği yerdeki evinin hemen bitişiğindeki arsada, temel hafriyatı esnasında stelin açığa çıkarıldığını görerek durumu Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne bildirmiş ve gelen ekip tarafında eser müzeye nakledilmiştir (Temizer 1959: 179, Dip not: 2).

kırılmış olan eserin parçaları birleştirilmiştir. Ön taraftaki geniş yüzeyinde akroterli, alınlıklı, alçak eğik bir çatıya[417] sahip yapının[418] kapı olarak tanımlanan nişinin içerisinde Frig Tanrıçası *Matar*[419] (yaygın bilinen adıyla *Kybele*) ayakta ve cepheden işlenmiştir (Şekil: 544). Yüksek kabartma tekniğinde betimlenen figür ince ve uzun yapıdadır. Figürün boyu nişin tüm yüksekliğini kaplamaktadır; ancak nişin önünde çıkıntı yapmaz. Nişin yan kenarları düz bir kabartma bant şeklindedir. Basma düzlemini oluşturan yatay hat daha enli ve özensizdir. Yan kabartma bantların dışında kalan alanlar, kazıma, dikey meander motifleriyle sınırlandırılmıştır. Nişin tepe kısmı, bir sima, alınlık (*Tympanon*) üstünde karşılıklı yarım ay biçimli (ya da boğa boynuzu biçimli) akroterden ibarettir. Alınlıktan daha yüksek betimlenen akroterin sağ tarafı kırıktır. Alınlığın merkezi kısmında, çatıyı destekleyen basit bir sütuncuk yer alır. Bu sütunun orta kısmından yatay bir yiv geçmektedir (Temizer 1959: 179-180; Bittel 1969, 72, Dip not. 4, 10; Naumann 1983: 62-63, Kat. Nr. 18, Taf. 5,2; Prayon 1987: 52-53, 71-79, 204, Kat. Nr. 26, Taf. 9a).

Nişin içindeki *Kybele*, başında polos taşır. Yukarıya doğru genişleyen polosun yüzeyi tamamen bezemelidir. Ortada enli bir bant içerisinde baklava dizisi betimlenmiştir. Bu bantın aşağısında bir dizi halinde dil biçimli motif bulunmaktadır. *Kybele*'nin alın kısmında, ince ve düz bir kabartma şerit görülür. Oval ve zarif yüzün her iki tarafında, bukleler halinde inen saçlar ağız hizasına kadardır. Kaşlar yay şeklinde kabarıktır ve kısık gözler badem biçimlidir. Elmacık kemikleri çıkıktır. Tahrip olan burun seçilebilmektedir. Kapalı ve küçük ağızda dudaklar incedir. Hafif gülümser tarzdadır.

---

[417] Berndt Ersöz (2012b: 40) özellikle kaya anıtlarında cepheden gösterilen yapıların çatılarını iki gruba ayırmıştır. İlki alçak eğik çatıdır. Bu tarz çatının tepesinde akroter (alınlığın üzerine yerleştirilen süsler) bulunmaktadır. Çatının altında büyük direkler yer almaktadır. Bu türde çatıların olasılıkla kiremitli çatıları taklit etmiş oldukları bildirilmiştir. Bu gruba "Midas Anıtı" ve Midas Kenti'ndeki "Bitmemiş Anıt" gösterilmiştir. İkinci gruptaki çatı ise "Çin tipinde çatı" olarak tanımlanmıştır ve bu tip çatının yatay saçaklarının olduğu bildirilmiştir. Daha yüksek kırmalı bu çatılarda akroterler yoktur. Bu tip çatıya sahip örnekler "Mal Taş" ve "Bahşayiş Anıt"ları gösterilmiştir. Bu ayrıma göre stellerde tasvir edilen çatı tip ilk gruba girmektedir.

[418] Bu yapı genel olarak tapınak şeklinde tanımlansa da (Temizer 1959: 179-180; Bittel 1969: 72, Dip not. 4, 10; Prayon 1987: 52-53, 71-79, 204) Roller (2012: 23) bu yapıyı kral ya da elitlerin oturduğu saray olarak nitelendirmektedir .

[419] Roller'in belirttiğine göre (2012: 215), Tanrıçanın kimliği için de *Matar ya da Mother (yani Anne)*, sözcüğü genellikle bir sıfatla birlikte bulunduğu Paleo-Frigçe yazıtlarda teyit edilmiştir. Bu yazıtlar bazı durumlarda anıtlarda cephenin önünde kazılı olduğu gibi, kimi örneklerde ana cepheninin nişi içinde graffiti şeklinde görülmüştür. Bithynia ve Köhnüş Vadisi'nde birer yazıtta bulunan ve bir sıfat olduğu bildirilen "*Kybeleia*"'nın Frig dilinde "dağ" anlamına geldiği ve tanrıçanın Yunan ve Roma Dini'ndeki adı *Kybele*'nin kaynağı olduğu bildirilmiştir (Roller 1991: 129; 2004: 80-85; 2012: 215).

Çenesi güçlü betimlenmiştir. Boyun ince ve zariftir. Polosun altından çıkan ve başı örten çarşaf/örtü, tanrıçanın sırtından ayaklarına kadar uzanmaktadır. Geniş ve yuvarlak omuzlu, ince belli betimlenen Kybele, yuvarlak yakalı, kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Dikine pilelerle bezeli elbisesi basma düzlemine kadar uzanmakta ve ayakları da tamamen örtmektedir. Belinde enli bir kemer görülmektedir. Başının arkasından yere kadar uzanan çarşaf, sol kalçasının üzerinden kıvrılmak suretiyle bir ucu enli kemere takılmıştır. Belinin aşağısından, sol bacağın üzerinden yere kadar uzanan çarşafın bu bölümü yüksek kabartma tekniğinde işlenmiş, iç içe yarım ay biçimlidir. Figür her iki kolunu da dirsekten kıvırarak ellerini göğsü hizasında tutmuştur. Sağ dirsek diğerine göre daha aşağıdadır ve bileğinde iki adet bilezik takılıdır. Parmakları abartılı bir şekilde uzun gösterilmiştir. Başparmağı ve diğer parmakları arasında oluşan derin yive ufak bir gaga ağızlı testi oturtulmuştur[420]. Bu haliyle gaga ağızlı testiyi[421] kavrar görüntüsü vermektedir. Göğsü hizasındaki sol elinde ise bir yırtıcı kuşu (şahin) ayaklarından sıkıca tutmaktadır (Temizer 1959: 179-180; Akurgal 1961: 97-98, Abb. 60-61; Mellink 1983: 351, Taf. 71.1; Naumann 1983: 62-63, Kat. Nr. 18, Taf. 5,2; Prayon 1987: 46, 52-53, 71-79, 204, Kat. Nr. 26, Taf. 9a; Roller 2012: Fig. 5).

Kybele'nin, kapısında tasvir edildiği yapının benzerleri Dağlık Frigya Bölgesi'nde, kaya anıtlarının cephesinde (Haspels 1971: Midas Anıtı/Yazılı Kaya: Pl. 8-9, Midas Şehri'nde tamamlanmamış Anıt: Pl. 14-15, Arezastis Anıtı: Pl. 83-84, Mal Taş: Pl. 157-158, Burmeç Anıtı: Pl. 175), nişli kaya anıtlarında (Haspels 1971: Bakşeyiş: Pl. 124-125, Arslanlı Taş: Pl. 131-134), kayaya oyulmuş oda mezarların girişlerinde (Haspels 1971: Gerdek Kaya: 85-86, Kümbet: 96) ve içinde *Kybele* tasvirinin olduğu küçük ve büyük boyutlu nişli anıtlarda (Haspels 1971: Kumca Boğaz: Pl. 159, Büyük Kapı Kaya: Pl. 182-184, Küçük Kapı Kaya: Pl. 185, Arslan Kaya: Pl. 186-191) görülmektedir.

---

[420] Mellink'in (1983: 351) belirttiğine göre: *"Tanrı ya da tanrıça tarafından tutulan bir kâse ya da kadeh, ibadet edenler tarafından yapılacak libasyonun kabul edileceğini ifade eder, gerçeklikte sıvı libasyonu yapılsın ya da yapılmasın"*.

[421] Tanrıçanın bir kadeh ya da kap tutmasından ziyade gaga ağızlı testi ile gösterilmesi Mellink (1983: 351) tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: *Tanrıçanın sağ elinde gaga ağızlı bir testi tutması libasyonu kabul etmekten ziyade sunu yapmaya daha uygun görünmektedir. Ancak tasvirdeki testi/sürahi küçük boyutludur. Bu nedenle dökme bir kaptan ziyade bir içme kabı olarak da düşünülebilir. Gordion'da Arkaik bir duvar resminde, bir kişi küçük bir gaga ağızlı testiyi ağzına doğru götürmektedir. Bu testi kulbundan değil dip kısmından tututmuştur. Bahçelievler Steli'nde de tanrıça elindeki testiyi dip kısmından kavramaktadır.*

Stel yüzeyinde, nişin iki tarafında betimlenen meander motifi, Gordion'da MÖ 775'e tarihlendirilen, bir çocuk mezarından açığa çıkarılan ahşaptan bir taburedeki süslemelere (Sams 2007: 54), Gordion'da MÖ geç 6. yüzyıla tarihlenen "Mozaikli Bina"nın taban mozaiğindeki süslemede (Rose 2017: Fig. 21), Dağlık Frigya'daki Arslan Kaya Anıtı'nda eğimli kiriş yüzeyindeki meander motifine (Haspels 1971: Fig. 189, 523) benzemektedir. Akurgal (1955: 61; 1961: 86), Aslankaya Anıtı'ndaki antitetik tarzda betimlenen sfenkslerin uzun boyun ve oval yüz şekillerine göre Yunan Arkaik sanatının etkisinin olduğunu belirtmektedir. Bu tarz sfenks işlenişi, MÖ 6. yy'ın ilk yarısında görülmektedir. Bununla beraber nişin merkezinde iki arslanla birlikte tasvir edilen *Kybele* figürünün ise MÖ 6. yy ortalarından itibaren görülmeye başlandığını ifade ederek söz konusu anıtı MÖ 6. yy'ın ortalarına tarihlendirmektedir. Bahsi geçen meander motifinin dışında, Arslan Kaya Anıtı'ndaki (Haspels 1971: Fig. 186, 189-191, 523) beşik çatı ve tepesindeki akroter de stel yüzeyindeki çatının şekline benzerlik göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Akurgal (1961: 97), Bahçelievler Steli'ndeki tanrıça figürünü Boğazköy'deki *Kybele* heykeline benzetmektedir. Bu benzerliği, tanrıçanın bir niş içerisinde tasvir edilmesi, başında süslü bir polos olması, dikey pileli bir elbise giymesi ve manto olarak tanımladığı çarşafın, sol bacağı üzerindeki iç içe geçen kabartma yay şeklindeki görüntüsü açısından değerlendirmektedir. Akurgal (1961: 97-98), Frig sanatının Yunan heykeltıraşlık eserlerinden etkilenmiş olduğunu ve Frig örneklerinin Yunan modellerini kopyaladığını ileri sürmektedir. Araştırmacı her ne kadar Hitit kadınlarının elbise tasvirlerinde dikey pileli elbise giymiş olduklarını kabul etse de, *Kybele*'nin elbisesinin üzerindeki çarşafın, sol bacak üzerinde meydana getirdiği desenin, doğulu bir moda anlayışına uymadığını kaydetmektedir. Tanrıçanın üzerindeki kıyafetin Louvre Müzesi'nde sergilenen Kheramyes'in Tanrıça *Herası*'nı andırdığını ifade etmektedir. Kıyafet açısından Yunan heykeltıraşlık eserleriyle arasındaki en önemli farkın, Frig *Kybele* tasvirindeki çarşafın ceket gibi göğsü kaplamaması ve vücudun iki tarafından uzanmasını göstermektedir. Elbisenin yanı sıra tanrıçanın göğsünün önünde bir kuş taşımasının da doğulu ya da Frig sanatına özgü olmadığını ve bunun kaynağının Yunan sanatındaki kuş taşıyan tanrıçalarda aranması gerektiğini belirtmektedir (Akurgal 1961: 97-98). Bununla beraber Yunan tanrı ve kız heykellerinde göğüs önünde tutulan kuş bir

güvercindir. *Kybele*'nin bir yırtıcı kuş tutmasını da Frig dönüşümüne bağlı olabileceğini kaydetmektedir (Akurgal 1961: 98).

Işık (2012a[422]: 91), Akurgal'ın *Kybele* tasvirinde Yunan-İon etkisi olduğu ve Kheramyes'in Herası'nı andırdığı yönündeki görüşüne tamamen karşı çıkmaktadır. Benzerlik kurulan heykel ile tanrıçanın kıyafeti arasında temel farklılıklar mevcuttur ve şu şekilde sıralanmıştır: Örnek gösterilen heykelde kıyafet üç parçalıdır. Bunlar *khiton*, üst gövdeyi çapraz olarak saran şal ve bir çarşaftan oluşmaktadır. Bu kıyafet tarzı İon giysili kadın tasvirleri için klasikleşmiştir; ancak (Işık 2012a: Fig. 90, 166) *Kybele*'nin kıyafetinde çapraz şal mevcut değildir. Onun yerine başı ve omzu saran ve yukarda da ayrıntılı anlatılan şal görülmektedir. Diğer yandan Efes kazılarında açığa çıkarılan ve "*Efes Artemisi*" olarak adlandırılan tunçtan yapılmış olan figürün kıyafeti Bahçelievler *Kybele*'sinin giysisine, küçük farkların dışında, çok yakın benzerlik göstermektedir (Işık 2012a: 93, Res. 98). MÖ 7. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilen bu *Artemis* figürleri, *Kybele* tasvirinde olduğu gibi bir çarşaf dikkati çekmektedir. *Artemis* ve *Kybele* tasvirleri arasındaki temel fark; *Artemis* figürünün kollarının vücudunun her iki yanından, gövdeye paralel olacak şekilde düz olarak uzatılmasıdır. Bunun dışında Elmalı, Bayındır Köyü' "D" Tümülüsü'nden açığa çıkarılan gümüşten ve fildişinden tanrıça figürlerinin kıyafetleri, başlarındaki yüksek polosları ve çarşafları genel görünüm olarak Bahçelievler *Kybele*'sine benzerlik göstermektedir (Işık 2012a: Res. 103, 107).

Işık (2012a: 100-101) *Kybele*'nin giyim tarzının kökeninin Anadolu olduğunu belirtmektedir. Bu duruma dayanak noktası olarak da Midas Kenti'nden ele geçen bir kadın heykelinin korunan alt gövde parçasını göstermektedir (Işık 2012a: 101, Res. 169). Bu parçada, figürün kıyafeti dikine pilelerden oluşmaktadır ve eteğin kenar kısmı zincir şeklinde bir bordürle sınırlandırılmaktadır. Işık (2012a: 101), bu tarz betimlemenin İon atölyelerine yabancı olup, Doğulu özellik gösterdiğini belirtmektedir. Hatta Friglerin dokuma sanatını Doğu'dan öğrenip Batı'ya ulaştırdığını da kaydetmektedir (Işık 2012a: 101).

[422] 2012 yılında Fahri Işık'ın makaleleri derlenerek Türkçe'ye çevrilmiştir. Alıntı yapılan makalenin orijinali: Işık, F. 1986: "Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik" Öjh, LVII: 42-108'dir.

Kybele'nin her iki elini de göğsü hizasında tutması ve bir elinde kuş diğer elinde ise bir testi bulunması da Işık (2012a: 102) tarafından Doğulu özelliklere bağlanmaktadır. Naumann (1983: 62) da stelin tarihlendirmesi hususunda *Kybele*'nin kıyafeti açısından değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre tanrıçanın giyim tarzı tamamen Anadolulu özellikler taşımaktadır. Polosun üzerinden geçen çarşaf, bu çarşafın bir ucunun beldeki kemere takılması, diğer ucunun sırttan aşağı kadar inmesi, elbise üzerindeki dikey pileler, Geç Hitit kadın ve tanrıça kıyafetlerinin bir yansımasıdır. Bu nedenle *Kybele*'nin tasvir edilişinde Geç Hitit Sanatının güçlü etkilerine vurgu yaparak steli MÖ 6. yy'ın birinci yarısına tarihlendirmiştir (Naumann 1983: 62, 295, Kat. Nr. 18).

Prayon (1987: 73-74), *Kybele*'nin tasvirinde sadece elbise detaylarına bakmanın yanlış olacağını, tanrıçanın vücut özelliklerinin de değerlendirilerek, figüre bir bütün olarak bakılması gerektiğini belirtmektedir. Tanrıçanın genel görüntüsünde vücut tasarımının ince yapılmış olması açısından, etkileşimin doğuda değil batıda aranmasının ve özellikle Yunan-İon heykeltıraşlık eserleriyle karşılaştırmalar yapılmasının zorunluluğuna işaret etmektedir. Özellikle İonya *koreleri* ile Frig *Kybele* tasvirlerinin bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır (Prayon 1987: 73-74).

Bunun yanı sıra Prayon (1987: 78), tanrıça tasvirlerinde her iki elin göğüs üzerinde tutulmasıyla kapalı bir vücut konturunun yapılmaya çalışıldığını da belirtmektedir. Samos Heraion'unda açığa çıkarılmış ahşaptan bir heykel parçasındaki kapalı vücut konturu, ince bir görünüm ve başlık açısından Frig Stelleri'ndeki tasvirlerle ilişki kurulmaya çalışılmıştır (Prayon 1987: 75). Gordion Yassıhöyük kazısında bulunan fildişinden küçük bir heykelcikte görülen kapalı vücut yapısı, baş ve yüz işlenişi, yüksek polos ve kulakların arkasındaki saç lülesine göre Doğu Yunan etkisi gösteren heykelciğin Frig sanatındaki İon etkilerini göstermesi açısından önem taşıdığı belirtilmektedir. MÖ 6. yy'dan daha önce oluşmaya başlayan bu etkileşim Frigya'da özgün bir tasarım evrimi geçirmiş olduğu kaydedilmiştir (Prayon 1987: 79). Bu verilerle birlikte stel Prayon (1987: 78-79) tarafından MÖ 6. yy'ın ortalarına (Orta Frig II-III) tarihlendirilmiştir.

Işık (2012a: 115-116), *Kybele*'nin gülümser biçimde tasvir edilmesi ile ilgili de görüş bildirmiştir. Bu tarz bir betimlemenin Frig sanatında en erken örneği, MÖ 7. yy'ın başlarına tarihlendirilen, Salmanköy heykel başında görülmektedir (Işık 2012a: 115, Res. 175). Tasvirli sanat eserlerinde bu tarz bir gülümsemenin Anadolu'da en erken örnekleri Hitit İmparatorluk Dönemine ait sfenks betimi ile, Kral Kapısı'ndaki figürün yüzünde görülmektedir. Diğer yandan Geç Hitit Dönemine tarihlenen Malatya'daki kral heykelinde de bu tarz bir gülümsemenin olması dikkat çekicidir (Işık 2012a: Res. 89, 145-146). Işık (2012a: 117) bu tarz betimlemenin, Geç Hitit'ten Friglere ve onlardan da İon sanatına taşınmış olduğu görüşündedir.

Berndt Ersöz (2006: 117-118), Bahçelievler Steli'ndeki *Kybele* tasvirini ikonografik açıdan Etlik Steli ile birlikte değerlendirmektedir. Bunun sonuncunda da her iki stelin aynı dönemin, yani yaklaşık MÖ 700'lerin ürünü olduklarına dikkat çekmektedir.

Ankara'da açığa çıkarılan on adet rölyefli orthostatla[423] birlikte bu stel değerlendirildiğinde, andezitten yapılan bu eserlerin aynı atölyeden çıkmış olduğuna kanaat getirilmiştir (Naumann 1983: 63; Prayon 1987: 79). Güterbock (1974: 97-99) ve sonrasında, Naumann (1983: 63-64) ve Prayon (1987: 78-79) Ankara orthostatları ve *Kybele* Steli'nin, büyük bir Frig binasını, muhtemelen *Kybele* Kutsal Alanı'nda bir tapınak ya da bir saray yapısını içten ya da dıştan süslemiş olduğu öngörmektedir. Günümüze ulaşmamış olması nedeniyle, Ankaradaki yeri bilinmeyen bu yapı, kabartma orthostatları ve steli ile birlikte, Hellenistik Dönemde dağıtılarak, taşlarının spoli olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir (Prayon 1987: 78-79).

8. 4. 1. 2. 4. Sincan

Stel, Ankara ili Sincan ilçesi Tatlar mahallesinde (eskiden Tatlar köyü) bulunmuştur (Tüfekçi Sivas 2002: 338; Roller 2012: 226, Fig. 19). Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış aşağı doğru hafif daralan konik formludur (Şekil: 545). Ön yüzeyi tasvirlidir. En üst bölümde, tepe akroterinde ay (ya da boğa boynuzu) simgesi olan bir

[423] Ortostatlar yaklaşık 0,90-1,04 m yüksekliğinde ve 1,50 m uzunluğundadır. Bu ortostatların bir taşla bağlandığını gösteren farklı düzenlenmiş kelepçe delikleri mevcuttur. Yüzeylerine bir boğayla birlikte bir tanrıça, aslan, sfenks, boğa, at, grifon ve tahrip olmuş kanatlı hayvanlar betimlenmiştir (Naumann 1983: 63).

alınlık ve onun altında yarı ikonik ikiz idolller tasvir edilmiştir. İkiz idol denmesinin nedeni, iki başlı ve tek vücutlu olarak betimlenmeleridir. Bunların başları yuvarlaktır. Başlarının ortasında yay gibi birleşen saçların uçları, iki yanda spiral şeklinde kıvrılmıştır. Vücut hatları belirgin değildir. Roller'e göre (2012: 226) tapınak yapısı içinde betimlenen ikiz idoller, tanrı çiftini temsil etmektedir. Çiftlerden birinin baba, diğerinin ana tanrıça olması muhtemel görülmektedir.

Söz konusu stel Eskişehir'de bulunmuş olan Eski Cami Höyüğü Steli'yle benzerliğiyle dikkat çekmektedir.

8. 4. 1. 2. 5. Faharet Çeşme

Faharet Çeşme Steli, Ankara'nın 29 km güneybatısında, Faharet Çeşme olarak adlandırılan, baharda akan bir su kaynağına örülen çeşmenin duvarında ikincil olarak kullanılmıştır (von der Osten 1926: 59, Fig. 90, Plt. VB; Naumann 1983: 94, Taf. 9f; Tüfekçi Sivas 2002: 338). Andezitten olan bu parçanın özgün durumunda bir stele ait olması gerektiği yönünde görüş mevcuttur (Berndt Ersöz 2006: 56, Dip Not: 182). Korunduğu ve görülebildiği kadarıyla ön yüzeyde başları disk şeklinde ikiz idol mevcuttur (Şekil: 546). Bunların boyunları ince ve kısadır. Gövde dikdörtgen şeklindedir. Kolları ve bacakları betimlenmemiştir. Sağ taraftaki idolün gövdesinde dikey paralel çizgiler, sol taraftaki idolün gövdesinde ise kare şeklinde bir panel içinde swastika motifi ya da bir çerçeve içinde dört adet menderes kancası yer almaktadır (von der Osten 1926: 59, Fig. 90, Pl. VB; Naumann 1983: 94, Taf. 9f; Tüfekçi Sivas 2002: 338; Berndt Ersöz 2006: 118). Berndt Ersöz (2006: 58-59) Sincan Steli'nde olduğu gibi, bu idollerin de saçlı yapıldıkları kanaatindedir. von der Osten (1926: 59), Frig Dönemine tarihlendirdiği bu eserde, sağ taraftaki dikey pileli kıyafetli figürü *Kybele*, solundaki swastika desenli kıyafetli figürü ise *Attis* olarak tanımlamıştır. Tüfekçi Sivas (2002: 338), bu tarzdaki idol tasvirlerini *Kybele*'nin antropomorfik tasvirlerinin soyut olarak betimlenmesi şeklinde yorumlamaktadır.

Berndt Ersöz (2006: 118-119) stel parçasını tarihlendirmek için Frig kapları ve çeşitli objelerin yüzeyindeki swastika motifleriyle karşılaştırmalar yapmaktadır. Söz konusu motifin Demir Çağı'ndaki örneği Boğazköy'den ele geçen bir kap yüzeyindedir ve buna

göre Orta Frig I'den daha önce görülmemektedir. Diğer yandan "P" tümülüsünde bronz kemer ve ahşap paravanda ve "MM" tümülüsünde ahşaptan bir paravanda swastika motifi belirlenmiştir. Dolayısıyla bu stelin tarihlendirilmesi Berndt Ersöz (2006: 119) tarafından MÖ 8. yy olarak önerilmektedir. Aynı araştırmacı tarafından Sincan Steli ile Faharet Çeşme Steli'ndeki idollerin, *Kybele*'nin antropomorfik görünümünden önce kraliçe ve diğer tanrı ve tanrıçaları temsil ediyor olabileceği de öngörülmektedir (Berndt Ersöz: 119).

8. 4. 1. 3. Kayseri

Kayseri ilinde 1 adet stel bulunmuştur.

8. 4. 1. 3. 1. Beydeğirmen

Bu stel, Kayseri ili, Kocasinan ilçesine bağlı Beydeğirmen köyünde, tren istasyonunun 3 km uzağında bulunmuştur (Naumann 1983: 85). Tepe kısmı dışbükey görünümlü ve yaklaşık dikdörtgen formda olan eser kumtaşından yapılmıştır. Naumann (1983: 85-87) bu stelin tamamlanmamış olduğu görüşündedir. Stelin ön taraftaki geniş yüzeyinde, bir niş içerisinde, ayakta ve cepheden tasvir edişmiş bir kadın figürü yer almaktadır (Şekil: 547). Söz konusu figür Frig Tanrıçası *Kybele*'yi temsil etmektedir. Stilize bir görünüme sahip olan tanrıçanın başı, kabartma bantla belirlenmiş yaklaşık eşkenar dörtgen biçimlidir. Tanrıçanın alnı geniştir. Kaşları yay şeklinde, gözleri beyzi olup sağ gözü diğerinden daha yukarıda işlenmiştir. Burnu belirgin ve ağzı kapalıdır. Çenesi sivri betimlenmiştir. Başının her iki yanında kulakları seçilebilmektedir. Sivri başının üzerinde yuvarlak bir başlık yapılmaya çalışılmıştır. Boynu uzun ve kalındır. Gövdesi bacaklarına göre biraz daha uzun ve kütlevidir. Omuzları köşelidir. Göğüsleri iki yuvarlak çıkıntı olarak işlenmiştir. Gövdesine yapışık olan her iki kolu yaklaşık dik açı ile dirsekten gövdesi üzerinde kıvrılmıştır. Sağ kolu diğerine göre daha yukarıdadır. Sağ eli iki göğsünün arasındadır (Naumann 1983: 85-86, Taf. 8.2). Sağ elinde tuttuğu yuvarlak nesnenin nar olabileceği belirtilmiştir. Daha aşağıda, gövdesi üzerinde tuttuğu sol elinde iğ ya da *alabastron* olabileceği düşünülen bir nesneyi tutmaktadır. Gövde kısmında elbise ile ilgili bir detay dikkati çekmemektedir. Tanrıça bu görüntüsü ile ya çıplaktır, ya da elbisesi gövde kısmında pürüzsüzdür. Belinde kabartma şeklinde, enli bir kemer takılıdır. Naumann (1983: 86) bu enli kemerin iki örgüden oluştuğu konusuna

dikkat çekmektedir. Kemerin altında ayaklarını da kapatacak şekilde uzun olan eteği dikine pilelidir. Etek kısmı belinden itibaren aşağı doğru daralmaktadır (Naumann 1983: 86-87). Naumann (1983: 296, Kat. No. 26) steli MÖ 6. yy'a tarihlendirmektedir.
Işık (2012c: 211), iğli tanrıçalar hakkında yaptığı araştırmasında, iğin Anadolu Ana Tanrıçaları'nın simgelerinden birisi olduğunu vurgulayarak, Beydeğirmeni Steli'ndeki *Kybele* figürünün sol elinde tuttuğu nesnenin de iğ olduğunu bildirmektedir.

Stel yüzeyindeki *Kybele* tasvirinde göğüslerin çıkıntılarla gösterilmesi, elinde tuttuğu nar ve iğ/alabastron atribütlerine göre diğer *Kybele* figürlerinden ayrılmaktadır.

8. 4. 1. 4. Yozgat

Yozgat ilinde Kerkenes kazılarında stellerin varlığı belirlenmiştir.

8. 4. 1. 4. 1. Kerkenes

Kerkenes Dağı, Yozgat ili, Sorgun ilçesinde, Kapadokya Ovası'nın kuzey ucunda yer almaktadır (Summers ve Summers 2006: 72; 2007: 115). Deniz seviyesinden 1500 m yüksekliğindeki dağ, granit kayaçlardan oluşmaktadır (Summers ve Summers 2007: 115; 2012: 164; Draycott ve Summers 2008: 1). Kerkenes Dağı'ndaki yüksek sırtta geniş bir Demir Çağı yerleşimi yer almaktadır. Bu yerleşim yeri 2,5 x 1,5 km boyutlarındadır ve konum itibariyle doğal bir kavşak noktasındadır (Summers ve Summers 1996: 101; 2012: 164; Branting vd. 2018: 20). Karadeniz'i Akdeniz'le ve İran'ı batıyla bağlayan, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan yollara yakındır. Aynı zamanda Kapadokya düzlüğünün kuzey ucunu kontrol etmektedir (Summers ve Summers 1997: 335-336; 2012: 164; Summers 2018: 99-100).

Summers'ın bildirdiğine göre Kerkenes Dağı ve üzerindeki yerleşimin ilk tanıtımı 1926 yılında J. J. C. Anderson tarafından yapılmıştır (Summers ve Summers 2007: 115). Kerkenes Dağ'a 1926 yılında H. H. von der Osten'in bir ziyareti de olmuştur. Yakın civarda yaşayan köylülerin "Büyük Kale" olarak adlandırdıkları yerde Osten tarafından, 1926 ve 1927 yıllarında iki sezon yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. 1927 yılında, Osten'in ekibindeki F. H. Blackburn Kerkenes Dağ'da (Kevkenes Dağ) savunma suru ve kapılarıyla birlikte şehrin (Keykavus Kale) planını çıkartmıştır (Osten 1928: 83-92,

Fig. 3-4) E. Schmidt, Kerkenes Dağ'da, 11-18 Ağustos 1928 tarihleri arasında, 14 açmada test niteliğinde kazı çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmalar savunma surunun içinde, şehirde, surun dışındaki yamaçta ve şehrin batısındaki nekropolde yer alan 4 adet tümülüste gerçekleştirilmiştir (E. Schmidt 1928: 227-260, Fig. 4). Uzun yılların ardından, 1993'ten 2010 yılına kadar J. Summers yönetiminde jeofizik araştırma ve kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Summers 1995: 567-582; Summers vd. 2012: 535-558). Bir yıl ara verilen çalışmaların ardından kazılar 2012 ve 2013 yıllarında Yozgat Müzesi denetiminde yapılmıştır (Baran 2014: 76-92; Baran vd. 2015: 1-20). 2014 yılında S. Branting başkanlığında yürütülmeye başlayan kazı ve restorasyon çalışmaları aynı araştırmacı yönetiminde günümüzde de devam etmektedir (Branting vd. 2016: 1-12; 2019: 333-350).

Yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar neticesinde Kerkenes Dağ'ında, Demir Çağı, Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerine ait yerleşimin varlığı tespit edilmiştir[424] (Draycott ve Summers 2008: 2-3; Summers vd. 1996: 629; Özcan vd. 2000: 213-214; Summers vd. 1996: 629; 2002: 439, 442; G. Summers ve F. Summers 2011b: 16; Baran vd. 2015: 1-2).

Anadolu Platosu'nun en büyük Demir Çağı yerleşimi olan bu şehir, MÖ 7. yy'ın sonlarında kurulan ve MÖ 6. yy'ın ortalarında yıkılan ve dolayısıyla Geç Demir Çağı'na (MÖ 700/650-550/540) tarihlendirilmektedir (Kealhofer vd. 2010: 74; Summers vd. 2002: 441; Summers ve Summers 2005: 97; G. Summers ve F. Summers 2011b: 16; Branting vd. 2017: 179-180; Summers 2018: 114-115).

MÖ 1. binyılda, günümüz Türkiye coğrafyasına karşılık gelen büyük alanda, krallıklar arası karmaşanın hüküm sürdüğü bir zamanda, büyük bir grup Frigyalı insanın, batı Frigya'dan yola çıkarak Kızılırmak'ın doğusuna geçtiği ve Kerkenes Dağı'nda yeni bir krallığın yeni başkentini kurmuş oldukları bildirilmektedir (Summers ve Summers 2012: 162; Summers 2018: 113-114). Summers'a göre (2018: 113-115) bu insan grubu,

[424] Archi 2015 yılına ait yayınında (2015: 21-22), Kerkenes Dağı'nı, Zippalanda'nın (Uşaklı Höyük) Fırtına Tanrısı'nın oturduğu ve kutlamalarının yapıldığı Hitit Dağı "Daha" ile eşitlemek istese de Summers (2018: 103) Kerkenes'te yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında MÖ 2. binyılına ait hiçbir çanak çömlek ya da eser bulunmamasına dikkat çekerek, bu eşitlemeyi uygun görmemektedir.

kaçan ya da mülteci konumunda bir grup değildir ve göç tamamen, planlı ve organize olarak, yeni bir politika için yeni bir başkentin kurulmasına yöneliktir. Dolayısıyla, söz konusu başkent, tamamıyla Frig Kültürü'ne sahip, güçlü ve zengin insanlar tarafından kurulmuştur. Mimari düzenlemeleri, inançları, sanat ve zanaat anlayışları açısından Frigli özellikler taşımaktadır. Kazılarda açığa çıkarılan kumtaşı üzerine yazıtlar ve kaplar üzerindeki işaretler (grafitiler[425]) de tamamen eski Frig dilindedir (G. Summers ve F. Summers 2011b: 16; 2012: 162-164; Summers 2018: 104). Şehrin antik kaynaklarda adı geçen Pteria[426] olması gerektiği belirtilmektedir (Özcan vd. 2000: 213-214; Summers vd. 1996: 629; 2002: 439, 442; Summers 1997: 86; 2000: 58; G. Summers ve F. Summers 2011b: 16; 2012: 162-163; Summers 2018: 102, 113, 115).

Lidyalılar ve Persler arasında ezilen şehrin, MÖ 540'larda, Lidya Kralı Kroisos'un Pteria seferinde yıkılmış ve harap edilmiş olduğu düşünülmektedir (Summers vd. 2002: 441; Summers ve Summers 2005: 97; G. Summers ve F. Summers 2011b: 16; Summers 2018: 115).

Kerkenes'te Demir Çağı'na ait yerleşim, mevcut topografyadan olabildiğince yararlanmak suretiyle, dağın yamaç sırtlarına inşa edilen 7 km uzunluğunda ve 8 m yüksekliğinde bir savunma suru ile çevrelenmiştir. Kule ve payandalarla desteklenen, granit taşlarından inşa edilen surun, 7 adet güçlü kapı girişi mevcuttur (Summers ve Summers 1996: 99-122; 1997: 359; Summers 2000: Fig. 5; 2006a: 174, 181, Fig. 3, 7a). Bu girişlerden, güneydoğu yönündeki Kapadokya Kapısı (Cappadocia Gate) ve Saray Kompleksi'ne geçiş sağlayan Anıtsal Kapı'yla ilişkili stellerin varlığı tespit edilmiştir (Summers 2006a: 181; Summers ve Summers 2007: 119; Draycott ve Summers 2008: 3).

[425] Çanak çömlek üzerindeki grafitilerin, iktidardaki seçkinlerin değil genel halkın da Frig yazısını kullandığının işareti olduğu bildirilmiştir (Summers 2018: 104).

[426] G. Summers ve F. Sumers'ın 2011 (2011b: 16) yılındaki yayınlarına kadar antik adı Pteria olması gereken şehrin, Med Krallığının batıdaki başkenti olabileceği hakkında görüş bildirilmiştir. Buna sebep olarak da "Saray Kompleksi"nde yer alan "Dikmeli Kabul Salonu"nun İran mimari özelliklerine sahip olduğunu ve savunma sisteminin de batıya yabancı özellikler taşıdığını belirtmeleridir (Summers vd. 1998: 629; Summers vd. 1996: 629; 2002: 439, 442; Özcan vd. 2000: 213-214; Summers vd. 2002: 439-442; Summers ve Summers 2005: 97). Araştırmaların ilerlemesiyle billikte son dönem yayınlarında Kerkenes'in Friglerin ikinci başkenti olduğu öne sürülmüştür (Summers ve Summers 2012: 164).

8. 4. 1. 4. 1. 1. Kapadokya Kapısı

Kapadokya Kapısı (güneydoğu kapısı) Kerkenes'in 7 şehir kapsından iç avluya sahip olan tek kapısıdır. Kapı, taş döşeli dikdörtgen iç avluya açılan bir giriş ve iki ahşap bölme ile kapatıldığı bildirilen bir arka kısımdan meydana gelmektedir. Üç adeti ön tarafta (doğu, orta ve güney) iki adeti de (kuzey ve batı) arkada olmak üzere, beş adet kuleyle desteklenmiştir (Şekil: 548). Ön taraftaki doğu ve orta kulenin dış tarafında iki kule arasında olmak üzere bir niş yapılarak ikiz kule elde edilmiştir. Arka bölümde, iki kulenin arasında, hem ön kısımda hem de arka kısımda çift kanatlı ahşap kapıların mevcut olduğu belirlenmiştir (Summers vd. 1999: 10; 2000: 10, 2001: 340; Summers, Summers, Branting ve Yöney 2010: 74-78, Şek. 120-125; Draycott ve Summers 2008: 3; Summers, Summers, Branting ve Langis-Barsetti 2011: 33, Şek. 52, 62, 66).

Kapadokya Kapısı ile ilişkili iki adet stel/idol açığa çıkarılmıştır. Bu steller aşağıda sıralanmaktadır:

8. 4. 1. 4. 1. 1. 1. Anikonik

İlk stel, Orta Kule'nin kuzeybatı köşesine dayandırılmış durumda, iç avluda, hemen geçidin kenarında tespit edilmiştir (Şekil: 548). Granitten yapılmış olan stel form olarak yukarı doğru daralan dikdörtgen bir görünüme sahip olsa da, anikonik[427] olarak tanımlanmıştır (Şekil: 549-550). Stelin tabanın içine küçük boyutlu taşlarla sıkıştırılmış ve bu taşların yüzeyi çamurla sıvanmıştır. Ön kısmında yarım daire biçili bir çukur bulunmaktadır. Stelin tepe kısmının, işlenmesinden kaynaklı ya da gelen geçenlerin ellerinin değmesiyle cilalanmış olduğu bildirilmiştir (F. Summers ve G. Summers 2009: 6; G. Summers ve F. Summers 2009: 29, Fig. 40-42; 2011a: 386, Fig. 1, 4, 6a-b; 2012: 170; Summers, Summers, Branting ve Yöney 2010: 78, Şek. 125).

8. 4. 1. 4. 1. 1. 2. Yarı İkonik Stel/Basamaklı İdollü Altar/(Basamaklı Anıt ve Stel)

Kapadokya Kapısı'nın arka tarafında, iki kanatlı olarak belirlenen ahşap kapının hemen sağ tarafında ve kapıya yaslanmış durumda yarı ikonik stelli/idollü ve beş basamaklı bir anıt yerleştirilmiştir (Şekil: 551). Bu anıtın yüzü iç avluya bakmaktadır ve konum olarak

[427] G. Summers, biçimlendirilmemiş bu steli "anikonik stel" olarak isimlendirmektedir. (F. Summers ve G. Summers 2009: 6; G. Summers ve F. Summers 2009: 29).

da kuzey kulesinin güneybatı yüzündedir[428]. Stel oldukça yumuşak tebeşirimsi beyaz renkli kireç taşından yapılmıştır. Yangın nedeniyle oldukça tahrip olan eserin yüzeyinde çatlaklar ve çatlakların aralarında sıcaklık nedeniyle pembe renk oluşmuştur. Stelin arka yüzeyinin sabitlenmiş olması gereken taş bulunamamıştır. Stelin içine oturduğu ve yüzeyinde sığ bir oyuk bulunan en üst basamak da stel ile aynı malzeme olan tebeşirimsi taştandır. Onun da yüzeyinde yangın nedeniyle çatlamalar oluşmuştur. Alt kısımda devam eden basamaklar granitten olup kaba ve düzensizdir. Basamakların yüzeyinde de yanma izlerinin olduğu belirlenmiştir. Özgün halinde basamakların çamurla sıvanmış olduğu tespit edilmiştir (Summer 2006b: 648, Taf. 1a-c; Summers ve Summers 2006: 74; F. Summers ve G. Summers 2009: 6, Fig. 9; Summers, Summers, Branting ve Yöney 2010: 78, Şek. 121-123; G. Summeres ve F. Summers 2011a: 386, Fig. 7a-b). Üst basamağın genişliği 1,55 m, iki alt basamağın genişliği de maksimum 1,90 m'dir. Stelin sadece ön ve yan yüzeyleri işlenmiş, arka yüzeyi ise kaba bırakılmıştır (Şekil: 552). Gövdesinden ayrı moloz içinde bulunan baş kısmı yuvarlaktır. Baş kısmının çapının 0,45 m olduğu öngörülmüş olsa da, sadece 0,35 m'lik bir bölümü korunmuştur. Yüz detayları işlenmemiştir. Her iki omzundaki sembolize dalgalı saçlar sarmal yastık şeklinde sonlanmaktadır. Bunlar da yarım daire şeklinde görünmektedir. Omuz üzerinde baş ve iki yanda desteklerin arasındaki üçgen şeklinde oluşum, başın ayrıntısına dikkat çekmektedir. Yarım daire şekindeki destekler uçlarda 0,65 m, merkezde ise 0,55 m çapındadır. Bu destekler ön ve arka tarafta işlenmiştir (düzeltilmiştir). Gövdeyi oluşturan dikdörtgen kısım 0,47 m yüksekliğinde ve 0,54 m genişliğindedir. Ön tarafta, yanlarda 0,15m, alt tarafta ise 0,10m genişliğinde olan bant, gövdeyi iki yandan sınırlandırmaktadır[429]. Bu hali ile merkezde oluşan panel 0,27-0,39 m genişliğindedir (Summers, Summers, Stronach ve Branting 2003: 12, Fig. 16; Summers ve Summers 2005: 104, Şek. 8; Summers 2006b: 648-649, Taf. 1a-c; 2008: 481, Çizim: 4; Summers, Summers ve Branting 2006: 10, Şek. 9). Basamaklı Anıtta mevcut olan basamakların tırmanmak için değil, ritüel amaçlı olduğu bildirilmektedir (F. Summers ve G. Summers 2009: 15; G. Summers ve F. Summers 2011a: 386).

[428] Bu basamaklı anıt ve stelin konumunun, Boğazköy'de bulunan *Kybele* ve müzik aletli iki çocuk heykelinin bulunduğu konumla benzerlik gösterdiği bildirilmiştir (Summers ve Summers 2006: 74). Son Demir Çağı'nda, surla çevrili olan Büyükkale'nin doğu kapısının dışında küçük bir tapınma mekânı ve bir niş içerisinde bahsi geçen Kybele Heykeli'nin bulunduğu bildirilmiştir (Genz 2012: 88).

[429] Bu bantlar kol olarak tanımlanmıştır (Summers ve Summers 2012: 171).

Stelin ön yüzünün Kapadokya Kapısı'ndan giriş yapan yolculara dönük olacak biçimde, dış duvarlardan görülemeyecek ve yüksek duvarlar sayesinde de güneş ışığına maruz kalmayacak bir biçimde yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bilinen Frig geleneklerine uygun olan bu basamaklı anıt ve stelin, eski Yakın Doğu'da zaman zaman rastlandığı biçimde tanrı kültleriyle şehir girişi kapılarının ilişkilendirilmesini de anımsatmaktadır (Summers, Summers, Stronach ve Branting 2003: 12, Fig. 16).

Kapadokya Kapısı'nda yer alan iki stel de, avlu içinde ve kapıların hemen sağındadır (Summers, Summers, Branting ve Yöney 2010: 80).

Kapadokya Kapısı'nda, giriş yolunun güneydoğusundaki duvarda, kumtaşından bir blok üzerinde, yarı ikonik ve anikonik stellere benzer *graffiti* resimler çizilmiştir (Summers 2006b: 648, Taf. 2).

Araştırmacılar Kapadokya Kapısı'nda herhangi bir toplu ibadetin yapıldığına dair bir kanıt bulamadıklarını belirtmişlerdir (Summers, Summers, Branting ve Yöney 2010: 80). Kapadokya Kapısı'nın merkezi avlusuna yerleştirilen anikonik stel ve basamaklı idollü altarın merkezi avlunun içine girilmeden görülemeyeceği bildirilmiştir. Bu sebeple stellere yapılan ibadet ya da sunuların dışardan şehre girenler tarafından değilde, şehirden dışarıya çıkanlar tarafından yapılmış olması gerektiği yönünde görüş bildirilmiştir (Osborne ve Summers 2014: 301-302).

Bu basamaklı anıt ve üzerindeki yarı ikonik idol/stelin benzerleri "Dağlık Frigya Bölgesi'nde, Frig Kaya Anıtları'nda[430] görülmektedir. İlk olarak 19. yy'da W. M. Ramsay tarafından Midas Kenti'nde tespit edilmiştir (Ramsay 1882: 12). Ramsay (1882: 12) bu anıtları "Altar/Sunak" olarak adlandırmıştır. Araştırmalarında Dağlık Frigya Bölgesi'nde insan tasvirli kutsal kaya anıtlarının varlığına da dikkat çekerek bu anıtlardaki şematize edilmiş betimleme tarzının kasıtlı yapılmış olduğunu belirtmiştir. Basamaklarla yapılan çıkış nedeniyle burda bir hiyerarşinin olması gerektiğini

[430] Bu basamaklı anıtlar ve idoller, Gordion yakınındaki Dümre, Kütahya yakınındaki Fındık, Afyon ve Eskişehir arasındaki Dağlık Frigya Bölgesi, Köhnüş Vadisi ve Pessinus-Sivrihisar yakınında görülmektedir. Yarı ikonik idollerin bazısının tek başına bazılarının da ikili ve üçlü gruplar halinde tasvir edildikleri saptanmıştır (Haspels 1971: 73-111; Berndt Ersöz 2006; 2009: 12-13, Fig. 1; Roller 2012: 211, Fig. 7-8).

vurgulamıştır. Basamakların üst kısmındaki figürün Alacahöyük'teki (Euyuk) sfenkslerin saç tarzına benzeyen helezon şeklinde kıvrımlı olduğuna dikkat çekerek, anıtta yüzün kasıtlı olarak bu şekilde betimlendiğini bildirmiştir (Ramsay 1882: 12, Fig. 4-5). Aynı araştırmacı altarın yapımında Yunan mimarisinin etkileri olduğunu da vurgulamıştır (Ramsay 1882: 12-14). Basamaklı anıtın üst kısmında yer alan idolün "Matar Kubile"/ "Kybele"nin imajı olduğu görüşünde olan Ramsay, altarların şehri ve şehir duvarlarını, ayrıca kapıları kötülüklerden koruma amacıyla yapıldığı kanısındadır (Ramsay 1882: 14, 41-42; 1889: 167-174, Fig. 20-24).

Akurgal (1955: 96-98; 1961: 110-111), Ramsay'in basamakların sonundaki idol olarak belirttiği taşı ya da bölümü, *Kybele*'nin bir simgesi olarak, "*Baitylos/Kutsal Taş*", tanımlamasına tamamen karşıdır. Ona göre bu anıtlar basamaklarla çıkılan bir tahtı temsil etmektedir. Bu nedenle bir altar/sunak olarak değerlendirmenin yanlış olacağı kanaatindedir. Akurgal'a (1955: 96-98; 1961: 110-111) göre idol olarak tanımlanan kısım, sadece bir tahtın arka kısmını oluşturmaktadır ve bu nedenle bu anıtların "kaya taht" olarak tanımlanması gerekmektedir.

Dağlık Frigya Bölgesi'nde yüzey araştırması yapan Haspels, bu "Kaya Anıtları"nı "Altar olarak tanımlanan yapıtlar" başlığı altında gruplayarak, aynı zamanda "Basamaklı Altar" olarak da tanımlamıştır (Haspels 1971: 93-96). Bu altarlar alçak kayaların üst kısmına yapılmıştır. Altarların bir parçası olan, basamakların üst kısmındaki idollerin tepe kısmının biçimine ve sayılarına göre, bu anıtların farklı tiplerde oldukları belirtilmiştir (Haspels 1971: 93-96). Haspels (1971: 110-111) Dağlık Frigya'daki bu anıtların, Friglerin en büyük tanrıçası, Vahşi Hayvanların, Dağların Leydisi, Kybele ile ilintili olduğunu kaydetmiştir.

Frig Kaya Anıtları üzerine kapsamlı çalışmaları olan Tüfekçi Sivas da, Basamaklı İdollü Altarların" "*Matar Kubileya*" tapınımı için yapıldığını ve üst kısımdaki idolün de *Matar Kubeleya*'yı temsil ettiğini belirtmektedir (Tüfekçi Sivas 2002: 335-343). Tüfekçi Sivas 2002: 340) aynı zamanda Kaya Anıtları ve steller yüzeyinde tasvir edilmiş olan birden fazla idolün, tanrıçanın ikizi ya da yardımcıları olmayıp, aslında anadan türeyişin *Matar Kubileya*'nın farklı ilâhi güçlerinin bir simgesi olması

gerektiğini belirtmektedir. Bu düşünce çerçevesinde Tüfekçi Sivas (2002: 339-340), bu ilâhi güçleri, "*evrenin hâkimi, doğuran, doyuran ve koruyan Ana özellikleriyle ifade ederek tanrıçanın aynı gövdeyi paylaşan ikiz ya da çoklu idollerle tasvir edilişinin de büyüklüğünü ve gücünü pekiştirerek daha çok doyuracağını ve daha çok doğuracağını ifade ediyor olmalıdır"* şeklinde yorumlamaktadır. Bununla birlikte Basamaklı idollü altarların değişmez unsurlarından olan basamakların da sembolik olarak tanrının huzuruna çıkışı temsil ettiği yine aynı araştırmacı tarafından bildirilmiştir (Tüfekçi Sivas 2002: 339-340).

Konu ile ilgili görüş bildiren Berndt Ersöz (2012b: 38, 40), söz konusu eserlerin Frig Kaya Anıtları'nın en özgün örnekleri oldukları görüşündedir ve bunları "merdiven (basamaklı) anıtlar ve idol (tapınım heykelcikleri)" olarak tanımlamaktadır. Bu anıtlar genel olarak, 1-6 adet basamağa sahiptir. En üst basamak diğerlerine göre daha geniş yapılmış ve basamakların sonunda ya içi oyulmuş olan dikdörtgen, ya da yarım daire biçiminde bir disk bulunmaktadır (Berndt Ersöz 2012b: 40). Bernt Ersöz (2012a: 40-41) bu idol biçimli yarım dairelerin tanrıyı temsil ettiğini düşünmektedir. Aynı araştırmacı basamaklı anıt ve idoller hakkında aşağıdaki görüşü bildirmektedir (Berndt Ersöz 2012b: 40-41):

> *"Merdiven anıtlarında tanrılar genelde bir idol şeklinde temsil edilir. İdoller genellikle dikdörtgen bezemesiz bir gövdeye ve yuvarlak kafaya sahiptir. Bazen kafalarda saç örgüleri de görülmektedir. İdollerde herhangi bir ayırt edici özelliğin öne çıkmaması hangi tanrıların temsil edildiklerinin anlaşılmasını olanaksız hale getirir. İnsan şeklindeki tek Frig tanrısı ana tanrıçadır ama mutlaka başka tanrılar da olmalıdır. Ana tanrıçaya eşlik eden "daha üstün" bir erkek tanrının varlığına yönelik güçlü ipuçları vardır. Belki de Hitit Hava (Fırtına) Tanrısı ya da Yunan Tanrısı Zeus gibi büyük baba tanrılar Friglerde de vardı. Olasılıkla başka tanrılara da tapılmıştı. Basamaklı anıtların, taht gibi kayalara, gökyüzüne yakın yerlerde yapılması bunların Gökyüzü Tanrısı gibi bir varlığa adandıklarını düşündürür. Bu anıtlar olasılıkla Ana Tanrıça'dan çok, ondan daha "üstün olan" erkek tanrı ile ilgilidir. Ayrıca bazı durumlarda çift idol de bulunmuştur. Bunlar hem Ana Tanrıçayı hem de tanrıyı birlikte temsil ediyor olabilir."*

Stelin tarihlendirilmesi hususunda, Kerkenes'in Pteria'olduğu düşüncesiyle MÖ 6. yüzyılın ortaları öngörülmektedir (Summers 2006b: 650-652).)

8. 4. 1. 4. 1. 2. Saray Kompleksi ile Bağlantılı

Kapadokya Kapısı'nın batısında ve 280 m uzunluğunda "Saray Kompleksi" yer almaktadır. Doğu-batı yönünde gelişen ve kamusal binaları barındıran bu alan kuzey, güney ve batı yönlerinden bir duvarla çevrelenmiştir (Şekil: 553). Bu komplekse giriş,

yerleşimin son evresinde, genel tasarımı Kapadokya Kapısı'na benzeyen, anıtsal bir girişle sağlanmaktadır. Girişin iki tarafında anıtsal birer platform mevcuttur (Summers ve Summers 1999: 126-128; 2010: 38-39; 2012: 171). Giriş geçidindeki moloz içerisinde kumtaşından yapılmış omega biçimli yarı ikonik idollere ait parçalar bulunmuştur (Şekil: 553-554). Bir adeti tümlenebilen bu idollerin omega biçimli olduğu ve her iki yüzeyinin de işlendiği tespit edilmiştir. İşlenen yüzeyin bir tarafı dik, diğer yüzeyin ise hafif eğimli olduğu belirlenmiştir. Araştırmacılar söz konusu bu yarı ikonik idollerin sıralar halinde, dendanlar (mazgallar) gibi her iki yüksek platformun üzerine yerleştirilmiş olduklarını öngörmüşlerdir (Summers, Summers ve Branting 2006: 10, Fig. 13; Summers ve Summers 2008: 64; Summer 2018: 115). Eğimli olan yüzeyin doğu yöne, yani doğan güneşin ışınlarını yakalayacak biçimde yerleştirilmiş olabileceklerini ileri sürmüşlerdir (Summers, Summers ve Branting 2006: 10, Fig. 13; Summers ve Summers 2007: 121-124; 2012: 172-176). Geçirdiği büyük yangın nedeniyle oldukça tahrip olan idollerden yukarıda da bahsedildiği gibi sadece bir adeti tümlenebilmiştir. Omega şeklinde olan idolün her iki yüzeyi de işlenmiştir. 1 m çapında bir başa sahiptir. Yuvarlak yüzünde detaylar işlenmemiştir. Yüzün etrafını kalın bant şeklinde çerçeveleyen saçlar, omuz hizasında dalga şeklinde spiral oluşturarak sonlanmaktadır. İdol yüzeyinde "C" şeklinde taşçı işaretinin olduğu belirlenmiştir (Summers, Summers ve Branting 2006: 10, Fig. 13; Summers 2008: 482, Çiz. 7a-b; Summers ve Summers 2012: 2012: 172-176).

Bir düzinenin üzerinde idole ait olması gereken parçaların bulunduğu belirtilmekte ve bunların tanrıları temsil ettikleri düşünülmektedir. Bununla birlikte idollerin tek bir tanrının (muhtemelen Frig Tanrıçası *Matar*) çoklu temsili mi, ya da bir panteonun temsili mi oldukları hakkında kesin bir görüş bildirilememiştir (Summers ve Summers 20087: 124; 2012: 175-176). Daha önceki tarihli yayınlarda, Afyon-Eskişehir illerini kapsayan bölgede, aynı tarihlere ait kayalara oyulmuş cephelerdeki Frig eserlerine benzerlik gösterdikleri belirtilmiştir (Summers, Summers ve Branting 2006: 10; Summers 2008: 482).

Savunmadan ziyade bir ihtişamın sergilendiği düşünülen anıtsal girişten doğrudan Kabul Salonuna giden ve eğimli döşemeye sahip bir sokak mevcuttur. Söz konusu

girişte, yerleşimin son evresine ait, hem ön hem de arka tarafta, çift kanatlı kapıların olduğu anıtsal çerçevelerin varlığı saptanmıştır. Girişin ön tarafında döşeme içine gömülmüş olan her iki yanda birer kaide tespit edilmiştir. Kaidenin arka tarafında, ön yüzeyi Kabul Salonuna bakacak biçimde, bir libasyon çukurunun ön tarafında, granitten anikonik (şekillendirilmemiş) bir stel *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır. Her ne kadar kazısı yapılmamış olsa da, simetri açısından karşısında, yani güney tarafta bir stelin daha mevcut olduğu var sayılmıştır (Şekil: 553) (Summers ve Summers 2007: 121-124; 2008: 64, Fig. 19, 22; 2012: 173, Fig. 12; Draycott ve Summers 2008: 5).

Kapadokya Kapısı ve Saray Kompleksine ait anıtsal giriş arasında benzerliklerin olduğuna dikkat çekilmiştir: İkiz kuleler, taş kaplı şevler, taş zemin döşemeleri, çift kanatlı kapıları taşıyan anıtsal ahşap yapılar, ve kült taş idoller/stellerdir (Summers, Summers, Branting ve Yöney 2010: 80).

8. 4. 1. 5. Niğde

Niğde ili sınırları içerisinde bir adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 4. 1. 5. 1. Tyana'nın Siyah Taşları

Bir ya da birkaç stele ait olduğu bildirilen parçalar Niğde ili Bor ilçesine bağlı Kemerhisar (Kilisse Hissar/Tyana) kasabasında bulunmuştur (Garstang 1908: 12, Pl. 13; Çınaroğlu 1985: 5). İlk parçalar Garstang'ın bir araştırma gezisi esnasında, bir evin avlusunda tespit edilmiş ve bazalttan yapıldıkları için de "Tyana'nın Siyah Taşları" olarak adlandırılmıştır (Garstang 1908: 12, Pl. 13; Myres 1908: 13-16). Bir başka parça da 1982 yılında, yine Kemerhisar'da, yıkılmış bir evin temelinde ele geçmiştir (Çınaroğlu 1985: 5). Çınaroğlu (1985: 7) diğerlerinde olduğu gibi bazalttan olan bu parçanın, bir stelin orta kısmına ait olması gerektiğini düşünmüştür. Yine aynı araştırmacı, Mellink'in söz konusu parçanın, daha önce bulunmuş olan taşların üst kısmına ait olabileceğini ileri sürdüğünü belirtmiştir (Çınaroğlu 1985: 7).

Parçaların üç yüzeyi yazıtlıdır ve dördüncü yüzeyde tasvir olması gerektiği öngörülmektedir (Şekil: 555-556) (Berndt Ersöz 2012a: 27). Söz konusu yazıt Paleo-Frigçe'dir. T-02b numaralı parça üzerinde iki yerde Midas'ın adının korunduğu

belirlenmiştir (Varinlioğlu 1985: 8-11; Vassileva 1992: 1-3; 2008: 167-168; Berndt Ersöz 2012a: 27).

Yazıt ile ilgili detaylı bir çalışma yapan Varinlioğlu'nun (1985: 8-11) belirttiği üzere *"okur yazar olan Frigler"*in MÖ 8. yy'da çeşitli buluntular üzerindeki yazılarının *graffiti* niteliğinde olduğunu belirterek, stel parçaları yüzeyindeki yazıtların anıtsal yapılar üzerindeki daha düzgün yazılarla benzetmek suretiyle MÖ 8. yüzyıldan ziyade MÖ 6. yy'a ait olması gerektiğini belirtmiştir. Buna dayanak noktası olarak da "Midas" adının kraliyet adı olarak kullanıldığını göstermiştir.

Diğer araştırmacılar ise burda adı geçen Midas'ın Tabal'ın yerel hükümdarı Warpalawas (MÖ 738-710) ile çağdaş olan Midas olması gerektiğini belirtmişlerdir (Vassileva 2008: 167-168; Rose 2012: 13; Berndt Ersöz 2012a: 27). Stel parçalandığı için Warpalawas'ın adının geçip geçmediği saptanamamıştır; ancak Frig kralının adının geçtiği stelin Warpalawas'ın izninin olmadan dikilemeyeceği bildirilmiştir. Bu durumun da her iki kral arasında yakın ilişkinin olması gerektiği üzerinde durulmuştur (Berndt Ersöz 2012a: 27). İvriz kabartmasında Warpalawas'ın belindeki bronz kemer ve taktığı fibula Frig tipindedir ve bunların Midas'ın müttefikine verdiği hediyeler olması gerektiği öngörülmüştür (Rose 2017: 159, Dip not: 70). Diğer yandan Warpalawas'ın giydiği zengin süslemeli elbise ve üzerindeki pelerinin de Frig kökenli ya da Frigli tasarımcılardan esinlenilmiş kıyafetler olması gerektiği öngörülmüştür (Rose 2017: 159, dip not: 70).

Bu stelin dini mi ya da tarihsel bir belge mi olduğu tespit edilememiştir. Her iki kral arasındaki ilişki Assur metinlerinde araştırılmıştır. Bu metinlerinde Warpalawas ile Midas'ın elçilerinin MÖ 709'da haraç sunmak üzere Assur kralına gelmiş oldukları kaydedilmiştir (Berndt Ersöz 2012a: 27).

8. 4. 2. Karadeniz Bölgesi İlinde

Karadeniz Bölgesi'nde sadece Kastamonu ilinde stel bulunmuştur.

8. 4. 2. 1. Kastamonu

Kastamanonu ilinde 1 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 4. 2. 1. 1. Daday

Eser Kastamonu ili Daday ilçesinde bir alt yapı çalışmaları esnasında bulunmuştur. Mermerden yapılmış olan stel, yukarı doğru daralan konik formludur ve tepe kısmı düzdür (Şekil: 557). Stelin ön yüzeyinde derin bir niş içerisinde, cepheden ve ayakta duran Tanrıça Kybele tasvir edilmiştir. Nişin kenarları kabartma bant ile çevrelenmiştir. Tüm nişin içini kaplayan ve dışarı doğru çıkıntı yapan tanrıçanın başında alçak ancak geniş bir polos bulunmaktadır. Polosun altından geçen (?) ve başını örten çarşaf omuzları da sararak aşağı doğru inmeketdir. Alçak kabartma tekniğinde işlenen yüzünde gözleri kabartma şeklindedir. Burun yükseltisi iki kaşının arasından başlamaktadır. Ağzı küçük ve kapalıdır. Çenesi etli ve öne doru hafif çıkıntılıdır. Boynu kalındır. Omuzları dar ve yuvarlaktır. Gövdesinde elbise detayları seçilememekle birlikte, sadece boynun gövdeyle birleştiği yerde yuvarlak bir hat elbisenin yaka kısmına işaret etmektedir. Göğüsleri birer yuvarlak çıkıntı şeklindedir. Sağ kolu dirsekten yay şeklinde gövdeye doğru kıvrıktır. Açık eli iki göğsünün arasındadır. Sol kol dirsekten hafif kıvrık olup gövdeye verev gelecek biçimdedir. El belin aşağısında durmaktadır. Elbise üzerinde kemer seçilememektedir. Sekiz adet dikey pileden oluşan etek kısmı belin iki yanından hafif kabarık bir görünüm vererek ayakları da örtecek biçimde, uzun olarak tasvir edilmiştir (Naumann 1983: 84-85, 296, Kat. Nr. 25, Taf. 8.1; Arslan ve Metin 2004: 4). Eser Naumann (1983: 296, Kat. Nr. 25) tarafından MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

8. 4. 3. Değerlendirme

Frig Döneminde, Kerkenes'teki sayısı tam olarak belirlenemeyen omega şekilli stellerin haricinde, toplamda 14 adet stelin varlığı belirlenmiştir. İç Anadolu Bölgesi'nde, Eskişehir'de Eski Cami Höyük Steli; Ankara'da, Gordion, Etlik, Bahçelievler, Sincan, Faharet Çeşme Stelleri; Kayseri ilinde, Beydeğirmen Steli; Yozgat ilinde Kerkenes

Stelleri; Niğde ilinde Tyana'nın Siyah Taşları ve Karadeniz Bölgesi'nde Kastamonu'da Daday Stelidir.

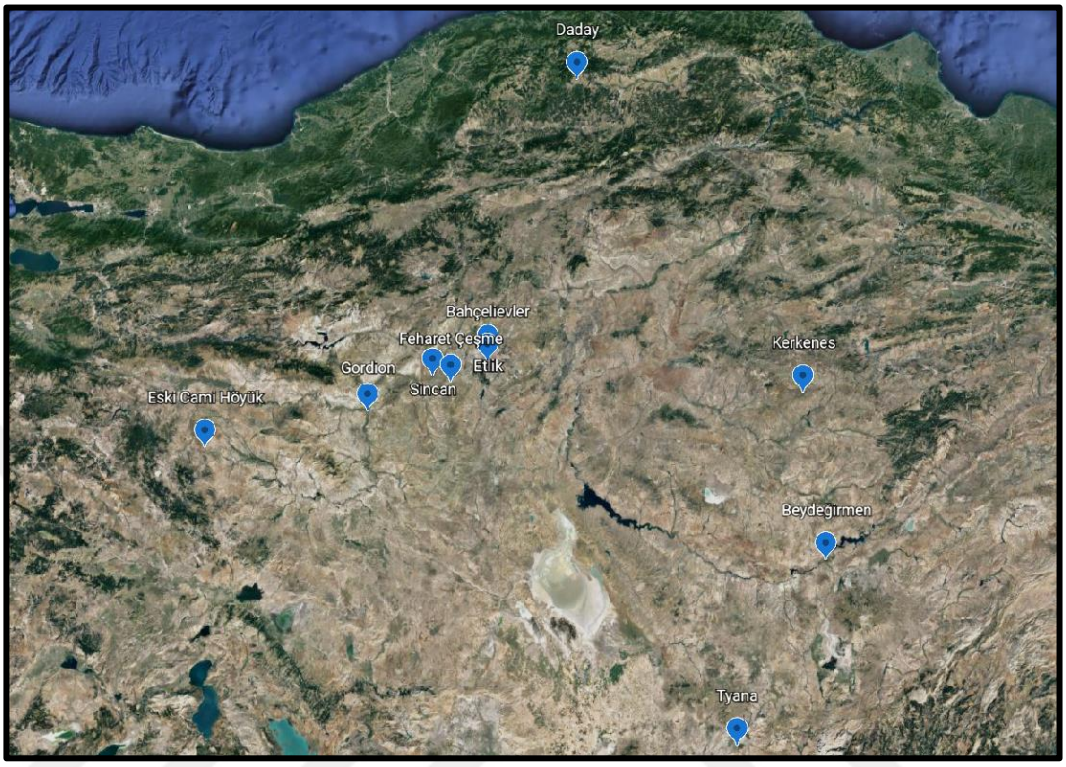

Harita 42: Frig Dönemi Stelleri (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Tüm bu steller iki ana grup altında değerlendirilir: **1)** Anikonik Steller, **2)** Yarı ikonik Steller ve **3)** İkonik Stellerdir.

1) Anikonik Steller: 1a) Kabaca Biçimlendirilmiş Stel ve **1b)** Yazıtlı Steldir.

1a) Kabaca Biçimlendirilmiş Stel: Bu grupta iki adet stelin varlığı belirlenmiştir. Bunlardan birisi Kerkenes'te Kapadokya Kapısı'nın iç avlusunda, kapı geçidinin kenarında dikili durumdadır. Stelin hemen ön tarafında bir çukurluğun olması şehre giriş ve çıkışlarda ya da belirli zamanlarda yapılması muhtemel ritüellerin varlığını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır.

Kabaca şekillendirilmiş olan diğer stel ise Kerkenes'teki "Saray Kompleksi" ile bağlantılıdır. Anıtsal Kapı'dan geçip kabul salonuna geçiş yolunda karşılıklı duran iki

adet anikonik stel mevcuttur. Bunlardan birisinin önünde çukurluğun bulunması libasyonla ilgili kültsel eylemlerin yapılmış olma ihtimaline dolaylı da olsa kanıt oluşturmaktadır.

1b) Yazıtlı Stel: Bu stelden bir adet, Niğde ilinde tespit edilmiş olup "Tyana'nın siyah taşları" olarak adlandırılmaktadır. Stel üzerindeki yazıt Frig dilindedir; ancak çözümlenmediği için sadece "*Muşkili Mita"* yazısı okunmuştur ki bu da Niğde'de ya da yakın çevrede Friglerin varlığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Peki bu "*Muşkili Mita"* kimdir. Mita ismi tüm krallara verilen bir isim mi ya da belirli bir şahıs adı mıdır? Varinlioğlu (1985: 8-11), stel yüzeyindeki yazıtın epigrafik özelliklerine vurgu yaparak eserin MÖ 6. yy'a tarihlendirilmesi gerektiğini bildirerek Mita isminin kraliyet adı olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan farklı araştırmacılar (Vassileva 2008: 167-168; Rose 2012: 13; Berndt Ersöz 2012a: 27) ise adı geçen *Mita*'nın Tuwana'nın yerel hükümdarı olan Warpalawas (MÖ 738-710) ile çağdaş olan kral olduğunu ifade etmektedir. Bu duruma delil olarak da İvriz Kaya Anıtında ve Kemerhisar Steli'nde, Warpalawas'ın üzerine giydiği kıyafetin ve taktığı fibulanın Frigli özellikler gösterdiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu kralın izni olmadan da topraklarında Muşkili Mita adının olduğu bir stelin dikilmesi mümkün görünmemektedir (Vassileva 2008: 167-168; Rose 2012: 13; Berndt Ersöz 2012a: 27). Biz de bu verileri dikkate alarak, Frig Stellerinin girişi bölümünde anlattığımız yazılı belgelerden yola çıkmak suretiyle ikinci grubun görüşlerine katılmaktayız.

2) Yarı ikonik Steller: Bu steller de iki alt gruna ayrılmaktadır: **2a)** İdol Şeklindeki Steller ve **2b)** Omega şeklindeki stellerdir.

2a) İdol Şeklindeki Steller: Bu grup da kendi içerisinde alt gruplarda değerlendirilir: **2a1)** Yüzeyinde tasvir olmayan idol şeklindeki steller ve **2a2)** Yüzeyinde şematik tasvirlerin bulunduğu idol şeklindeki stellerdir.

2a1) Yüzeyinde tasvir olmayan idol şeklindeki stel: Kerkenes'te Kapadokya Kapısı'nın girişinden sonra, arka tarafına doğru, iki kanatlı bir kapının hemen sağ tarafında, basamaklarla yükselen bir platform üzerinde dikili durumdadır. Konumu

nedeniyle hem Kapadokya Kapısı ve hem de geçiş yapılan bölümün kapısıyla ilişkili olduğu için önünde törenlerin yapıldığı, kendisine saygı gösterildiği ve yüksek ihtimal ile koruyucu özelliklerinin olduğu bir konumda yer almaktadır. Kerkenes kazılarında *in situ* durumda tespit edilen bu tipte idoller, Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar illerinin dahil olduğu Frig Vadisi'nde ve Midas Şehri'nde, basamaklarla ulaşılan kaya yüzeylerinde görülmesi (Berndt Ersöz 2006: Fig. 61-62, 65-66, 70-71, 79, 81-83, 85, 87) açısından önemlidir. Bu formun daha çok Anadolu'nun batısıyla alakalı olması gerektiği anlaşılmaktadır. Muşkilerin varlığının bildirilmiş olduğu Anadolu'nun doğu kesiminde bu tipte kaya oymaları ya da steller bulunamamıştır. Yozgat ili Kerkenes yerleşiminde bulunmuş olması da burdaki yerleşimin batıdan gelen grup tarafından kurulmuş olduğuna dolaylı da olsa kanıt oluşturmaktadır.

2a2) Yüzeyinde şematik tasvirlerin bulunduğu idol şeklindeki steller: Bu gruba dahil olan steller Eskişehir ilinde Eski Cami Höyük Steli, Ankara'dan Sincan Steli ve Faharet Çeşme Steli ile temsil edilmektedir. Eski Cami Höyük Steli yüzeyinde üçlü idoller yer alırken, Sincan ve Faharet Çeşme Stelleri yüzeylerinde ikili idollerin yer aldığı görülmektedir. Bu şekilde ikili idoller ya da üçlü idoller tanrısal ikili ya da tanrısal üçlü olabilecekleri üzerinde durulmaktadır. Ana Tanrıça Kybele kültünün bu kadar ön planda olduğu Frig Uygarlığında idol şeklinde betimlemelerin de öncelikle ana tanrıçayı simgelediği kanaatindeyiz. Bu gruptaki steller her ne kadar *in situ* durumda bulunmamış olsalar da Frig Vadisi ve Midas şehrinde mevcut olan benzerleri nedeniyle yerleştirildikleri alanı koruyucu özelliklere sahip olması ve dikildikleri yerlerde bir takım ritüellerin ve kültsel uygulamaların gerçekleştirilmesi imkân dahilindedir.

2b) Omega Şeklindeki Stel: Bu stel grubu, Kerkenes yerleşiminde, Kapadokya Kapısından geçilen ve "Saray Kompleksi"ne geçiş sağlayan diğer bir anıtsal kapı ile ilişkili olarak bulunmaktadır. Saray Kompleksine geçiş sağlayan anıtsal kapı savunma amacından ziyade bir tür ihtişamın vurgulandığı bölümdür. Kapıya ait olan platformlarda omega şeklinde stellerin dikilmiş olmaları bir tür tanrısal grubu simgelemekle birlikte ihtişamı vurgulamaya yönelik olarak da yapılmış olmalılardır. Nihayetinde Midas Şehri sınırlarında yer alan kayalık bir alanın yüzeyinde iki tanesi

diğerlerinden ayrı durmak kaydıyla yan yana 3 adet idollerin betimlenmiş olması bu görüşe dayanak noktası oluşturmaktadır.

3) İkonik Steller: Bu stel grubunun yüzeyinde Tanrıça *Kybele*'nin tasviri yer almaktadır. Frigler sadece ana tanrıçayı antropomorfik olarak betimlemişlerdir. Her ne kadar Frig yazısı tam olarak çözülememiş olsa da okunabilen birkaç yazıya göre tanrıçalarını *Matar Kubeleya* (Dağ Anası) olarak adlandırdıkları bilinmektedir. Dağlar ve kayaların onun evi olduğuna inanılmaktadır. Dağlık Frigya Bölgesinde, kayaların cephesinde, niş içerisinde kapıdan çıkar görünümde tasvir edilmiştir. Kaya anıtlarının dışında, *in situ* durumda bulunmasa da, stellerin yüzeyinde de ana tanrıçanın antropomorfik şekilli betimlendiği anlaşılmaktadır.

Daha önceki dönemlerde de bir niş içerisinde betimlenen tanrı ve kral tasvirleri olsa da ilk defa Frig Devrinde çok net bir biçimde bir tapınağın ön cephesinin tasvir edildiği görülmektedir. Beşik çatılı yapıda, çatının tepe kısmında boğa boynuzu ya da karşılıklı duran yay biçiminde tanımlanabilecek akroterlere sahiptir. *Kybele* bu yapının kapısında durmaktadır. Kapı, dikdörtgen niş biçiminde betimlenmiştir. Gordion Steli'nde bu kapının olduğu çerçeve bölümü kırık ve eksiktir. Etlik Steli'ndeki kapının çerçevesinde aslan başlı bir demon betimi yer almaktadır. Güneş kursunu yüceltir pozisyonda betimlenen demon *Kybele* tasvirinden daha estetik ve zarif bir görünüm sergilemektedir. Bu şekli ile Frig heykeltıraşlık atölyesinin Geç Hitit tasarımlarını kendi sanat anlayışları içinde harmanlamış olduklarını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Etlik Steli'nde de kapının dışındaki alan meander motifi ile iki yönden sınırlandırılmıştır. Bu tarz bir betimleme de Friglere özgü bir tasarımı göstermektedir.

Beydeğirmen ve Daday Stelleri'nde *Kybele* sade bir niş içerinde yer almaktadır.

Yukarıda anlatılan tüm stellerde, *Kybele* her zaman ayakta ve ve tamamen cepheden tasvir edilmiştir. Farklılıklar gösterse de başında her zaman bir polos vardır. Polosun üstünden ve bazı durumlarda omuzlarının üzerinden geçen çarşafı tanrıçanın sırt kısmından yere kadar uzanmaktadır. Örtünün bir ucu beldeki enli kemere takılmıştır.

Farklı özellikli olsa da daima ayaklarını da örtecek biçimde uzun elbiselidir. Tanrıçanın elbisesi Gordion, Etlik ve Bahçelievler Stelleri'nde dikine pilelidir. Beydeğirmen ve Daday Stelleri'nde ise sadece etek kısmı dikine pilelidir, üst gövde bölümü ise sadedir. *Kybele* elinde tanrısallığını ifade eden bir takım nesne yani atribütlerini tutmaktadır. Bunlar içki kabı, kuş, iğ ve nar'dır.

Günümüze kadar bilinen tüm *Kybele* figürlerinin ortak noktaları çok olmakla birlikte detaylarda birbirinden farklılıklar göstermektedir. MÖ 7. yy ile 6. yy arasında bir tarihlendirilme yapılmakta ve konu ile ilgili net bir görüş birliğine varılamamaktadır. Yine de en erken döneme tarihlendirilen Gordion Steli'dir. Daha sonraki örneklere göre daha tıknaz yapıda betimlenen figür, bu görüntüsü nedeniyle Geç Hitit stellerindeki betimlemelere daha çok benzemektedir. Gordion Steli'nin dışındaki diğer stellerde *Kybele* daha ince ve uzundur ve görünüm olarak daha çok Friglidir.

Kybele tasvirinde görülen bu farklılaşmalar farklı atölyelerde ya da farklı ustalar tarafından yapılmış olma ihtimalini de göz önüne sermektedir.

AYAKTA DURAN TANRIÇA KYBELE FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Gordion		MÖ erken 6. yy (naumann 1983: 295). MÖ 6. yy'ın İlk Yarısı (Prayon 1987: 53). MÖ 7. yy (Işık 2012a: 111).	**Kıyafet:** Polos Başlık, Ön Taraftan Kat Kat Kıvrımlı Uzun Örtü, Uzun Elbise. **Atribut:** Kuş ve Kâse.
Etlik		MÖ erken 6. yy (Naumann 1983: 67). MÖ 7. yy (Berndt Ersöz 2006: 118).	**Kıyafet:** Polos Başlık, Ön Taraftan Kat Kat Kıvrımlı Uzun Örtü, Uzun Elbise. **Atribut:** Kuş ve Kâse.

Bahçelievler		MÖ 6. yy'ın Birinci Yarısı (Naumann 1983: 67). MÖ 700'ler (Berndt Ersöz 2006: 117-118).	**Kıyafet:** Polos Başlık, Ön Taraftan Kat Kat Kıvrımlı Uzun Örtü, Uzun Elbise. **Atribut:** Kuş ve Gaga Ağızlı Testi.
Beydeğirmen		MÖ 6. yy (Naumann 1983: 67).	**Kıyafet:** Polos Başlık, Uzun Örtü (?), Uzun Elbise. **Atribut:** Nar (?), İğ ya da Alabastron.
Daday		MÖ 6. yy (Naumann 1983: 67).	**Kıyafet:** Polos Başlık, Uzun Örtü, Pileli Uzun Elbise. **Atribut:** -

Tablo 147: Ayakta Duran Tanrıça Kybele Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Yuvarlak ve yassı yüz	Uzun ve oval Yüz	Elmas Biçimli ve Konturlu Yüz	Kulak	Yuvarlak göz	İri Badem biçimli göz	Kısık Badem biçimli göz	Normal Dudak	Gülümseyen Dudak	"V" Şeklinde Gülümseyen Dudak	Yuvarlak ve Güçlü Çene	Sivri çene	Oval ve güçlü çene	Yukarı kalkık ve öne doğru çıkıntılı çene	Kısa Boyun	Uzun Boyun	Lüle Şeklinde Başın İki Yanındaki saçlar
Gordion	X				X			X			X				X		X

Etlik		X				X			X			X				X	X
Bahçelievler		X					X			X			X			X	X
Beydeğirmen			X	X		X		X				X				X	
Daday						X			X				X			X	

Tablo 148: Tanrıça Kybele'nin Baş, Yüz ve Boyun İşlenişi (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Düşük Omuzlar	Yuvarlak ve Zarif Omuzlar	Düz Hatlı Yuvarlak Bitişli Omuz	Düz Hatlı sivri Bitişli Omuz	Tıknaz Vücut	Aşağı Doğru İncelen Orantısız Vücut	Aşağı Doğru Daralan Zarif Vücut	Aşağı Kısmı Geniş Üst Gövde Kısmı Dar Vücut
Gordion	X				X			
Etlik	X					X		
Bahçelievler		X					X	
Beydeğirmen				X		X		
Daday			X					X

Tablo 149: Tanrıça Kybele'nin Vücut Yapısı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Gordion	Etlik	Bahçelievler	Beydeğirmen	Daday
Üst Kısma doğru Genişleyen Alçak ve şişkin Polos	X				
Üst Kısma Doğru Genişleyen, Alçak ve Silindirik Polos					X
Yüksek ve desenli Polos		X	X		
Yuvarlak Polos (?)				X	
Polos üzerinden geçen çarşaf	X			X (?)	X
Polosun Altından Geçen Çarşaf			X		
Omuz üzerinden geçen çarşaf		X			
Ucu Kemere takılı, sol bacak üstündeki çarşaf	X	X	X		
Dikey Pileli Uzun Kollu elbise	X				
Dikey Pileli Kısa kollu elbise		X ?	X		
Üst Kısmı Düz, etek Bölümü Dikey Pileli Elbise				X	X
Enli ve Düz Kemer	X	X	X	X	

Tablo 150: Tanrıça Kybele'nin Kıyafeti (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

	Kuş (Şahin?)	Çanak/Kâse	Minyatür Testi	Nar (?)	İğ/ Alabastron
Gordion	X	X			
Etlik	X	X			
Bahçelievler	X		X		
Beydeğirmen				X	X
Daday					

Tablo 151: Tanrıça Kybele'nin Atributları (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

YARI İKONİK FORMLU STELLER				
Stel	**Çift İdollü**	**Tek idollü**	**Omega Şeklinde**	**Tarih**
Eski Camii Höyük				MÖ 8. yy Sonu (Polat vd. 2020: 58).
Sincan	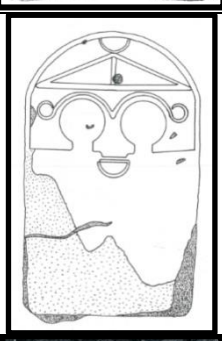			
Faharet Çeşme				MÖ 8. yy (Berndt Ersöz 2006: 119).
Kerkenes				MÖ 700/650-550/540, MÖ 7. yy sonu – 6. yy Ortaları (Summers 2018: 114-115).

Tablo 152: Yarı İkonik Formlu Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

8. 5. URARTU DÖNEMİ

Yaygın kullanımı ile Urartu Ülkesi, kendi kralları tarafından kullanılan ismiyle **Biainili** ya da **Nairi Ülkesi**, MÖ 830 dolaylarında ortaya çıkan ve merkezi yönetimi Van Gölü Havzası'ndaki başkent Tuşpa olmak üzere, Doğu Anadolu Bölgesi, Ermenistan ve kuzeybatı İran'da hüküm süren bir krallıktır (Pjotrowski 1969: 43-44; Köroğlu 2011: 16-17; Sagona ve Zimansky 2015: 281-282). Bu krallık, yukarıda bahsi geçemn bölgede, tepelik alanlarda yer alan kaleler ve etrafında yaşayan beyliklerin bir araya gelmesi sonucunda meydana gelmiştir (Çilingiroğlu 2011: 190).

Urartu Devleti MÖ 830'larda tarih sahnesine çıkmış olsa da başta coğrafi isim olarak Uruadri, Uratri ya da Uruatri tanımlamalarını, özellikle MÖ 13. yy'a tarihlenen Orta Assur ve MÖ 9. yy'dan itibaren Yeni Assur yazıtlarından görebilmektedir. "Uruadri" ismi ilk defa I. Şalmaneser'e (MÖ 1244-1208) ait bir metinde kullanılmıştır (Luckenbill 1926: 38-39; Grayson 1987: 183). I. Şalmaneser'in ilk askeri seferinin anlatıldığı metinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "*Kralllığımın ilk yıllarında **Uruadri/Uruatri bölgesi/ülkesi** bana karşı ayaklandı (benden uzaklaştı ve bana düşmanlık yaptı) ve ellerimi kaldırarak Assur'a ve büyük lordlarıma (efendilerime), benim lordlarıma (efendilerime) dua ettim, ordularımı/askerlerimi topladım ve güçlü/kudretli dağlarına karşı sefere çıkardım. Onların gücündeki sekiz ülkeyi –Himme, Uadkun, Bargun (ya da Mašgun), Salua, Halila, Luha/Lūhu, Nilipahri (ya da S/Zallipahri), Zingun bölgelerini (topraklarını) fethettim –**sekiz ülkeyi ve onların askerlerini** yendim. Onların **elli bir şehrini** ele geçirdim, yaktım, ganimet olarak mallarını ele geçirdim. Tüm Uruadri topraklarını üç gün boyunca Assur'un, lordumun ayaklarına boyun eğdirdim. Onların genç erkeklerini köle olarak (hizmet için) seçtim (?). Dağlık bölgeyi her zaman ödemeleri için ağır haraca bağladım*"

Orta Assur Dönemi Krallarından I. Tukulti-Ninurta'nın askeri seferlerini anlattığı yazıtlarında ilk defa Nairi toprakları adı geçmektedir. Metin şu şekildedir (Grayson 1987: 236):

> *"Daha önce, evrenin kralı, babam (I.) Şalmaneser döneminde, isyan etmiş ve haraç vermemiş olan Šubaru'nun tüm toprakları, Kašiari Dağı'nın tamamı, Alzu topraklarına kadar, tek bir komuta altında birleşmişti. Tanrı Aššur'a ve büyük tanrılara, lordlarıma (efendilerime) dua ettim ve Kašiari Dağı'na yürüdüm. Dizginli gibi Šubaru, Alzu ve onların müttefiki kralların topraklarını kontrol ettim. Purulimzu topraklarının büyük kült merkezini fethettim. Orada (yaşayanları) canlı olarak yaktım ve ordularının kalanlarını esir aldım. Alzu topraklarının kralı Eḫli-Tešub(p)'un dört güçlü başkentini ve Amadanu topraklarının altı asi şehrini fethettim. Onlardan aldığım esir (ve) malları (eşyaları) şehrim Aššur'a getirdim. Alzu topraklarının kralı Eḫli-Tešub(p) heybetimin karşısında korktu ve saray mensuplarını ve oğullarını alarak tüm arazisini terketti ve **Nairi'nin sınırına,** bilinmeyen bir ülkeye gitti. Şavaşımın şiddetinden korkarak savaşın ortasından kaçan ordularının kalanı, hayatlarını kurtarmak için kayalık dağlara koştu. Surlu (güçlendirilmiş) 180 şehrini yok ettim, tahrip ettim, yaktım ve harabe tepelerine çevirdim. Alzu, Amadanu, Nihanu,*

Alaia, Tepurzu ve Purulimzu topraklarını kendi topraklarıma ekledim. Onlardan rehinleler aldım, onları ayaklarımda bastırdım ve onlara angaryaları dayattım."

Aššur şehrinde bulunan ve I. Tukulti-Ninurta'nın askeri seferinin anlatıldığı kilden bir koninin yüzeyinde 40 adet Nairi kralının mevcut olduğu kaydedilmiştir. Metnin bu bölümü aşağıdaki şekildedir (Grayson 1987: 243):

"O her zaman Aššur'da ***Nairi topraklarının kırk kralının*** *ve* ***[Yukarı] Deniz*** *kıyısındaki toprakların [….] düzenli haracını aldı."*

Aššur şehrinde ele geçen ve yine I. Tukulti-Ninurta'nın askeri seferinin anlatılmış olduğu bir taş tablet üzerindeki bir bölümde, Nairi topraklarının kralı olduğu bahsi geçmektedir (Grayson 1987: 244):

"Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, Assur'un kralı, dört bucağın kralı, insanların güneşi (tanrısı), güçlü kral, Kardaniaš'ın kralı, Sumer ve Akkad'ın kralı, Yukarı (ve) Aşağı Denizlerin kralı, engin dağların ve ovaların kralı, Šubaru'nun, Qutu'nun topraklarının kralı, ***Nairi'nin tüm topraklarının kralı****, arzu ettiği zaferleri elde etmesine tanrıların yardım ettiği kral, şiddetli gücüyle dört bucağın kralı, Ben, Assur kralı ve evrenin kralı (I.) Adad-nārārī'nin oğlu, Assur kralı, evrenin kralı (I.) Şalmaneser'in oğlu:*

Egemenliğimin başlangıcında, saltanatımın başlangıcında, Qutu'nun topraklarını, Uqumanu'nun topraklarını, Elḫunia, Šarnida ve Meḫru topraklarını fethettim. Her yıl düzenli olarak şehrim Aššur'a topraklarının haraçlarını ve dağlarınıın ürünlerini aldım.

O zamanlarda, Papḫu'nun topraklarını, Katmuḫu, Buššu, Mummu, Alzu, Madanu, Niḫanu, Alaia, Tepurzu, Purulumzu (ve) Šubaru'nun tüm geniş topraklarını bir dizginle kontrol ettim. Krallarını, onların liderlerini ayaklarımın altında bastırdım ve onlara yükümlülükler dayadım. Son derece şiddetli gücümle, başka hiçbir kralın bilmediği yollarla geçilmez kayalık dağları geçtim. ***Nairi topraklarının 40 kralı,*** *silahlı çatışma için sert bir pozisyon aldı. Onlarla savaştım (ve) yenilgilerini getirdim. Kanlarının dağların mağaralarına ve vadilerine akmasına neden oldum. (Böylece) tüm toprakların lordu (efendisi) oldum ve onlara sonsuza dek haraç ve vergi yükümlülüğü getirdim."*

Kār-Tukulti-Ninurta şehrinde bulunan taştan bir tablet yüzeyinde I. Tukulti Ninurta'nın Hitit ve Nairi topraklarına yapmış olduğu sefer anlatılmaktadır (Grayson 1987: 271-272):

"Egemenliğimin başlangıcında (egemenliğimin tahtının başında), saltanatımın başlangıcında, Suriye'den (Fırat'ın ötesinden) 28.800 Hititli insanı (yerlerinden) söktüm ve (onları) topraklarıma götürdüm. Paphu ve Uqumanu'nun topraklarını Šarnida (ve) Mehru topraklarına kadar fethettim. Her yıl düzenli olarak toprakalrınıın haraçlarını ve dağlarının ürünlerini aldım. Bir dizginde gibi, Hatmuhu, Buššu, Alzu, Madanu, Niḫanu, Alaia, tepurzu, purulumzu (ve) geniş Šubaru topraklarını kontrol ettim. Krallarını, liderşlerini, ayaklarımın altında bastırdım ve onlara angaryalar dayattım. Son derece güçlü gücümle çoğunlukla başka hiçbir kralın bilmediği güçlü dağları (ve) zorlu sahaları, patikaları (yolları) geçtim. Bakır kazmalarla dağlarını kestim (ve) geçilmez patikalarını (yollarını) genişlettim. ***Nairi topraklarının 40 kralıyla savaştım*** *(ve) ordularının yenilgisini getirdim. (Böylece) tüm topraklarının lordu (efendisi) oldum.* ***Nairi topraklarının*** *aynı krallarının boyunlarına bronz kelepçeler taktım ve onları Ekur'a, büyük dağa, desteklediğim tapınağa, lordum (efendim) Aššur'un huzuruna getirdim. Cennetin (ve) yer*

altı dünyasının büyük tanrıları tarafından onlara yemin ettim ve onlardan haraç aldım ve sonsuza kadar vergiye bağladım."

Aššur şehrinde Tanrı Aššur'un tapınağında siyah bir taş yüzeyinde yer alan yazıtta Nairi ülkesine karşı kazanılan sefer yer almaktadır (Grayson 1987: 278-279):

*"Tanrı Aššur (beni) **[Nairi] topraklarına ve [Yukarı] Deniz kıyısındaki topraklara** gönderdiğinde, şiddetli savaşımla süpürdüm (ve) tüm **Nairi [topraklarını] ve Yukarı Denizin kıyısındaki** toprakları fethettim. (Böylece) **40 krallarının** efendisi oldum, onları ayaklarımın altında bastırdım ve onlara angaryalar dayattım."*

Orta Assur Dönemi krallarından I.Tukultı-Ninurta'dan sonra, I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) de Nairi topraklarına yapmış olduğu seferleri yazıtlarında anlatmaktadır. Bu yazıtlarının çoğunluğu kilden yapılmış olan sekizgen prizmaların yüzeyindedir (Grayson 1991: 20-22; Schachner 2018c: 117). Bu prizmalar yüzeyinde, Nairi ile ilgili olmak üzere aşağıdaki ifadeler yazmaktadır (Grayson 1991: 20-22, 25):

*"O zaman, lordum (efendim), tanrım Aššur'un yüce kudretiyle savaşçı tanrı Šamaš'ın kesin onayıyla (kehanet yoluyla), büyük tanrıların desteğiyle, düzgün bir şekilde yönettiğim dünyanın dört çeyreğiyle ve Tanrım Aššur'un, lordumun (efendimin) gücü sayesinde ne savaşta ne de çatışmada eşit hiçbir rakibim olmadan, boyun eğmeyi bilmeyen, uzaktaki krallara, batı tarafta **Yukarı Deniz kıyısındaki Nairi topraklarına** yürüdüm. Hiçbir kralın daha önce bilmediği engebeli yolları ve tehlikeli geçitleri, kapatılmış ve engellenmiş uzak bölgelerin yollarını zorladım. Elama, Amadānu, elḫiš, Šerabeli, Tarḫuna, Terkaḫuli, Kiṣra, Tarḫanabe, elula, Ḫaštarae, Šaḫišara, Ubera, Miliadruni, Šulianzi, Nubanāše ve Šeše dağları, toplamda 16 güçlü dağ, -arabamı düz arazilerde sürdüm ve engebeli arazileri bakır kazmalarla düzelttim. Dağlarda yetişen Urumu ağaçlarını kestim, böylece savaş arabalarımın ve ordumun geçişi için iyi köprüler inşa ettim ve Fırat'ı geçtim. Tummu topraklarının kralı, Tunubu topraklarının kralı, Tualu topraklarının kralı, Dardaru topraklarının kralı, Uzula topraklarının kralı, Unzamunu topraklarının kralı, Andiabu topraklarının kralı, Palidarnu topraklarının kralı, Adurginu topraklarının kralı, Kulibarzinu toprakalrının kralı, Šinibirnu topraklarının kralı, Ḫimua topraklarının kralı, Patieru topraklarının kralı, Uiram topraklarının kralı, Šururia topraklarının kralı, Abaenu topraklarının kralı, Adaenu topraklarının kralı, kirinu topraklarının kralı, Albaia topraklarının kralı, Ugina topraklarının kralı, Nazabia topraklarının kralı, Abarsiunu topraklarının kralı, Daiēnu topraklarının kralı, **Nairi topraklarının 23 kralının hepsi,** savaş arabalarını ve ordularını topraklarında birleştirdi (ve) savaş, çekişme ve mücadele için ilerledi. Şiddetli silahlarımın saldırısıyla onlara yaklaştım (ve) geniş ordularını Tanrı Adad'ın bir fırtınası gibi yok ettim. Savaşçıların ölülerini tahıl yığınları gibi açık alanlara, dağların ovalarına ve şehirlerin etrafına serdim. Savaşta, onların 120 savaş arabasını ekipmanlarıyla birlikte ele geçirdim ve **Nairi topraklarının 60 kralını**, onların içinde yardıma gelenler de vardı, **Yukarı Deniz'e** kadar kovaladım. Onların büyük kasabalarını fethettim (ve) ganimetlerini, eşyalarını ve mülklerini ortaya çıkardılar. Şehirlerini yaktım ve yerle bir ettim ve yıktım (ve) onları harabe tepelerine çevirdim. Atlarını, katırlarını (ve) eşeklerini –meralarındaki çiftlik hayvalarını- sayısız sürülerini geri getirdim. **Nairi topraklarının** tüm krallarını canlı yakaladım. O krallara merhamet ettim ve canlarını bağışladım. Tanrım Šamaš'ın, lordumun (efendimin), huzurunda bağlarından ve prangalarından çıkardım ve onlara büyük tanrılarım tarafından sonsuz bir vasallkı yemini ettirdim. Doğal kraliyet oğullarını rehin olarak aldım. Onları 1200 at ve 2000 sığır haraca zorladım. Topraklarına dönmelerine izin verdim".*

"Tanrım Aššur'a, lorduma (efendime) boyun eğmeyen Daiēnu topraklarının kralı Šeni'yi Aššur şehrime prangalı ve bağlı getirdim. Ona merhamet ettim ve büyük tanrıların

> *görkemini ilan etmek için şehrim Aššur'da canlı kalmasına izin verdim. (Böylece) Bütünüyle Nairi'nin geniş topraklarının efendisi oldum. Gerçekten tüm kralları bastırdım."*
> *……*
> *"**Toplamda 42 ülke ve yöneticilerini**, Aşağı Zap'ın karşı tarafından uzak dağlık bölgelerden Fırat'ın öbür tarafına kadar, Hatti halkı ve batıdaki Yukarı Deniz'e kadar fethettim –benim hükümdarlığımın başladığı seneden beşinci yıla kadar-. Onları bir otorite altında tuttum, onlardan rehin aldım (ve) onlara vergi ve haraç dayattım."*
> *……..*
> *"Tanrım (lordum) efendim Tanrı Adad'ın ḫamru-tapınağı- Tanrı Assur'un naip vekili Išme-Dagan'ın oğlu, Assur'un temsilcisi Šamši-Adad tarafından inşa edilmişti- harap ve ahrabeye dönmüştü. Onun taslağını çıkardım ve yukarıdan aşağıya pişmiş tuğla ile yeniden inşa ettim. Süsledim ve eskisinden daha güçlü hale getirdim. İçinde, tanrım, lordum (efendim) Adad'a saf kurbanlar sundum."*
> *"O zaman tanrım Aššur'un desteğiyle fethettiğim **Nairi topraklarının dağlarından** obsidiyen, ḫaltu-taşı ve hematiti taşıdım. (Onları) sonsuza dek tanrım Adad'ın ḫamru-tapınağı'na bıraktım."*

Aššur ve Ninive'den ele geçmiş olan kilden yapılmış tabletlerin yüzeylerindeki metinlerde Nairi'ye yapılan seferler şu şekilde anlatılmaktadır (Grayson 1991: 34):

> *"Tanrı Aššur'un desteğiyle, lordum, efendim, Tummu topraklarından Daiēnu topraklarına ve [natıdaki] **Yukarı denize kadar geniş Nairi topraklarını fethettim**, onların **30 kralını** bastırdım. Öküz gibi, burunlarından iplerle bağladım ve onları [Aššur] şehrime götürdüm. Onlardan rehineler aldım. Onlara haraç ve vergi yükü empoze ettim."*

Aššur şehrinden bulanan kilden tabletler yüzeyinde I. Tiglat-Pileser'in Nairi'ye yapmış olduğu askeri seferin bahsi geçmektedir (Grayson 1991: 35-7):

> *"[Tiglat]-Pileser, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı, dört bucağın da kralı, büyük tanrılar, efendileri, Aššur ve Ninurta'nın destekleriyle hareket eden cesur adam, (ve böylece) düşmanarını devirdi; evrenin kralı olan, Assur'un kralı, Aššur-rēša-iši'nin oğlu, evrenin kralı ve Assur'un kralı Mutakkil-Nusku'nun oğlu: Tanrım, lordum (efendim), Aššur'un emriyle Aşağı Zab'ın diğer tarafından batıdaki **Yukarı Deniz'e** kadar fethettim. Üç kez **Nairi topraklarına** yürüdüm (ve) Tummu topraklarından, Daiēnu, Himua ve Patieru topraklarına kadar geniş çaplı **Nairi topraklarını** fethettim. **Nairi topraklarının 30 kralını** bastırdım. Onlardan rehineler aldım, koşum takımlarıyla atlarını aldım (ve) onlara vergi ve haraç dayattım."*

Birkleyn (Birkilin) Mağaraları'ndan Dicle Tüneli'nde[431] , yani Dicle Nehri'nin doğu kolu olan Dibni (Birkleyn/Birkilin/Berkilin) Çayı'nın aktığı 1 numaralı mağarada[432], en

[431] Birkleyn Mağaraları'nın olduğu yer, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya arasında, Toros Dağları üzerinde geçit sağlayan yollardan birisidir. Söz konusu yol Dibni Çayı'ndan geçmektedir. Bu çay ve yolun birleştiği yerin yakınlarında, doğal bir tünel olan Birkleyn Mağarası (Dicle Tüneli) yer almaktadır (Schachner 2006: 367).

[432] Dicle Nehri'nin doğu kolu olan Dibni Çayı 1 numaralı mağara içinden geçerek akmaya devam etmektedir. Bu nedenle Birkleyn Mağarası (Dicle Tüneli), Assur Dönemi başta olmak üzere antik çağlarda Dicle Nehri'nin kaynağı olarak düşünülmüştür (Schachner 2006: 367; 2009: 273). Dibni Çayı bazı yayınlarda "Sebeneh Su" olarak isimlendirilmiş (Grayson 1991: 61; 1996: 92) ve Assur yazıtlarında adı geçen Subnat Nehri'nin modern adı olduğu belirtilmiştir (Hawkins 1969: 120; Grayson 1991: 61). Schachner'in (2009: 272) bildirdiğine göre bu tamamen yanlış bir aktarımdır; çünkü Subnat Nehri, Türkiye-Suriye arasındaki sınır bölgesinde yer alan Sufan Çayı ile eşleşmektedir.

eski Assur anıtı olarak tanımlanan I. Tiglat-Pileser'e ait kabartma ve yazıtta Nairi Ülkesi'ne yapılan sefer anlatılmaktadır (Russell 1984: 171, 175; 1985: 362; Grayson 1991: 61; Schachner 2006: 367-368; Radner 2009: 172-173, 177). Yaklaşık olarak MÖ 1104 ile 1097 yılları arasına tarihlendirilen ve "Dicle 1" numarası ile tanımlanan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Grayson 1991: 61; Schachner 2006: 367-368; Radner 2009: 172-173, 177):

> *"Efendilerim, büyük tanrılar Aššur, Šamaš (ve) Adad'ın desteğiyle, ben Tukulti-api-Ešarra (I. Tiglat-pileser), Assur'un kralı Aššur-rešši-išši'nin oğlu ve yine Assur'un kralı Mutakkil-nusku'nun oğlu, Amurru Ülkesi'nin büyük denizinin (=Akdeniz) ve* ***Nairi Ülkesi'nin büyük denizinin*** *(=Van Gölü) fatihi, üç kez* ***Nairi Ülkesi'ne*** *gittim."*

Orta Assur Dönemi krallarından Aššur-bēl-kala'nın (MÖ 1073-1056), Urartu topraklarına yapmış olduğu seferlerin anlatıldığı metinler mevcuttur. Kilden bir tablet üzerinde askeri seferi şu ifadelerle anlatılmaktadır (Grayson 1991: 89-92):

> *"Başlangıç senemde ve [kraliyet tahtına yükseldiğim saltanatımın ilk yılında], lordum (efendim) [Tanrı Aššur'un] yüce gücü ile, [önümde giden [….] ile, sağ elimde giden, Tanrı Ninurta'nın], [sol elimde giden Tanrı Ad]ad'ın savaşçı ruhuyla, savaş arabalarımı ve askerlerimi [topladım]. Arabalarım ve askerlerimin geçişi için uygun olmayan [….] zor yollar, geçilmez olan, gökyüzünün [kanatlı] kuşlarının bile geçemeyeceği engellerin (bariyerlerin) olduğu güzergâhlar, benden önce hiçbir kral veya prensin yürümediği engellerin olduğu [….] Ben o yolu seçtim. Ḫini[…] ve Iatkun dağları, [onların engebeli] yolları, [ve] zor [geçişleri], dağlarının teraslarında-bronz kazmalarla arabalarımın geçişleri için iyi bir yol açtım. Ben o dağların arasından yürüdüm. [….]ubdu (ve) Samanunu nehirlerini geçtim.* ***[Uruaṭri topraklarına girdim].***
> *Quqiaba, Amuraška, Dunaša[…], Eridun, İštaiaun, Ikkia, […], Susuku, Šallagidu, Tarraba, Zurzura, […], Ligunu, Iškutnu, Elida, Ištamnia, Ara[…], Arinum, Sasalḫia, Ḫaruru, […]siuru, Panirasu, Pani[…, Ḫi]rištu, Ulmiš, Nabala, […], Ḫippu, Ḫararia, Aparunu, […], Ziqunu, Ḫardia, Elaquš, […]alu, Iabliunu, […i]ltu, GEŠTIN-na, Mašgun (veya Bargun), […], Iabliunu, […] şehirleri, […]nin tüm şehirlerini, onların ganimet, mal varlıkları […], […] şehirleri [Ben yaktım ..,...], Ḫariia Nehrinin bankı üzerindeki, [….Köyleri, şehirleri [….] ile kapladım(örttüm)…"*

Orta Assur Döneminden sonra Yeni Assur Dönemi Kralları da Nairi topraklarına sefer yapmaya devam etmişlerdir. Bu seferler II. Adad-nārārī (MÖ 911-891) ile başlamaktadır. Assur Şehrinden ele geçen kilden bir tablet yüzeyinde II. Adad-nārārī'nin ananlı yer almaktadır. Tablet yüzeyinde Nairi topraklarına yapılan sefer de görülmektedir (Grayson 1991: 145, 148-149):

> *"Dördüncü kez* ***Nairi topraklarına*** *yürüdü ve Habḫu topraklarının iç kısımlarını, Naḫur ve Ašnaku şehirlerini fethetti; (O) aslında sürekli güçlü dağlardan geçiyordu; (O) Natbu toprakalrının şehirlerini fethetti; gerçektende, Ben, Alzu toprakalrını tamamen yok ettim (böylece) tufan tarafından oluşturulan yıkıntı tepelerine benzettim; Ben onlardan rehinler aldım (ve) onları vergi ve haraca bağladım; Ben aḫlamu-Aramilerinin askeri birliklerini yendim; Suḫu'nun haracını kabul ettim;"*

II. Tukulti Ninurta'nın çok iyi korunmuş ve yıllıklarının en geniş kapsamlı anlatımın olduğu kilden bir tablet yüzeyinde Nairi topraklarına yapılan sefer anlatılmaktadır (Grayson 1991: 169, 171):

> *"**Nairi topraklarının** dağlarına [girdim]. Sueia Dağı'nı geçtim. [Yönümü] değiştirdim (ve) **Nairi topraklarından** döndüğümde, Ki[…] şehrini […] yaktım. Oğullarını, kızlarını, eşlerini, sarayının malını mülkünü ve atlarını [yerlerinden söktüm] [ve onları şehrim Aššur'a getirdim].*
> *Lordum (efendim), Aššur'un desteğiyle onların tüm topraklarını korkumla ezdim. Amme-ba[ʻlī]'nin oğlu Bi[….] bana yazdı: "Bialasi ile ilgili olarak, ona karşı güçlerimi gönderdim. [Onu takip ettiler ve] O, Udu şehrinden Ša[….] şehrine gitti"*

II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) Kalah'taki Ninurta Tapınağı'nda yer alan krali yıllıkta Nairi topraklarına yapılan seferlere de yer verilmiştir (Grayson 1991: 191, 202-203, 209-212):

> *"Nirbu topraklarında ilerlerken Tušha şehrine yaklaştım. Tušha'yı tadilat için elime aldım. Eski duvarlarını temizledim, alanını çizdim, temel çukuruna ulaştım, muhteşem bir tarzda yukarıdan aşağıya yeni bir duvar inşa ettim. İçine krali ikametgâhım için bir saray inşa ettim. Kapılar yaptım ve onları kapı geçişlerine yerleştirdim (astım). Bu sarayı ben inşa ettim ve yukarıdan aşağıya tamamladım. Beyaz kalker içinde kendime ait bir görüntü yaptım ve bunun üzerine **Nairi topraklarında** gerçekleştirdiğim olağanüstü güç ve kahramanca eylemlerin övgüsünü yazdım. Tušha şehrine diktim. Anıtsal yazıtımı duvarına yazdım. Açlık ve kıtlık nedeniyle güçten düşen Subru ve diğer topraklara giden Assurluları geri getirdim. Onları Tušha şehrine yerleştirdim. Bu şehri kendim için aldım ve orada Nirbu topraklarından arpa ve saman depoladım. Silahlarımdan kaçan Nirbu topraklarının geri kalanı (sakinleri) bana geldi (ve) bana teslim edildi. Onları terk edilmiş şehirlerine ve evlerine yerleştirdim. Şehirlerine her zamankinden daha fazla vergi ve haraç uyguladım – atlar, katırlar, öküzler, koyunlar, şaraplar, bronz güveçler- ve angarya yükledim. Oğullarını rehin aldım.*
> *Tušha şehrindeyken Bīt-Zamāni'li bir adam olan Amme-ba'li'den, Ilī-ḫite'den, Šubru'dan, Nirdun toprakların(nın) Ṭupusu'nun oğlu Labṭuru'dan ve Ururmu topraklarının iç kısımlarından ve **Nairi topraklarının krallarından** vergi aldım, bunlar –arabalar, atlar, katırlar, gümüş, altın, bronz güveç, öküz, koyun ve şarap. **Nairi topraklarına** haraçlar empoze ettim.*
> ***Nairi topraklarından** döndüğümde, Kašiari Dağı'ndaki Nirbu toprakları isyan etti. Dokuz şehirlerine (ve) Išpilipria şehrine (ve) müstahkemli şehirlerine ve engebeli dağ sıralarına güvendiler. Yüce dağın içinde onları katlattim. Onların kanıyla dağı kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım ve geri kalanını dağın uçurumları yuttu. Onlardan esir aldım ve mallarını taşıdım. Savaşçılarının kafalarını kestim ve şehirlerinin önünde onlardan bir kule inşa ettim. Ergen erkek ve kız çocuklarını yaktım.*
> *…….*
> *Kašiari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez **Nairi topraklarına** indim. Kamp kurdum (ve) geceyi Šigišu şehrinde geçirdim. Šigišu şehrinden hareket ederek Ṭupusu'nun oğlu olan Labṭuru'nun müstahkemli şehri, Madara şehrine yaklaştım. Şehir çok güçlendirilmişti, dört duvarla çevriliydi. Şehri kuşattım. Kudretli silahlarım karşısında korktular ve onlardan, mal, mülk ve oğullarını rehin olarak aldım. Hayatlarını bağışladım. Onları haraç ve vergilere tabii tuttum. Şehri parçaladım (ve) yıktım (ve) harabe tepelerine çevirdim.*
> *Madara şehrinden hareket ettim **Tušha** şehrine girdim. Tušha şehrinde bir sarayı kutsadım. Tušha şehrinde, Nirdun topraklarından, -atlar, katırlar, bronz güveçler, bronz zırh, öküz, koyun (ve) şarabı haraç olarak kabul ettim. Ederek Ṭupusu'nun oğlu Labṭuru tarafından yönetilen, Kašiari Dağı'nın eteklerindeki güçlü garnizonları, 60 tane şehri yıktım, yerle bir ettim (ve) harabe tepelerine çevridim.*
> *Lordum (efendim) Aššur'un desteğiyle, Tušha şehrinden hareket ettim. Yanıma güçlü savaş arabaları, süvariler ve şiddetli birlikleri aldım. Bir sal köprüsü aracılığıyla Dicle'yi geçtim.*

Bütün gece seyahat ederken Dirru'nun müstahkemli şehri, Pitura şehrine yaklaştım. Şehir son derece zordu; iki duvarla çevriliydi, kalesi bir dağ zirvesi gibi yüksekti. Lordum (Efendim) Aššˈun yüce gücüyle, devasa birliklerimle, ateşli mücadelemle onlarla savaştım. İkinci gün, güneş doğmadan önce, yıkım tanrısı Adad gibi onlara karşı gürledim (gümbürdedim) (ve) üzerlerine alevler yağdırdım. Ana savaş birliklerim, bir Fırtına Kuşu gibi kuvvetle uçtu. Şehri fethettim. Savaş birliklerinin 800'ünü kılıçla düşürdüm (ve başlarını kestim). Hayatta kalan bir çok asker yakaladım. Geri kalanı yaktım. Onlardan değerli haraçlar aldım. Onun kapısının önünde başlardan ve canlı erkeklerden bir yığın yaptım. Kapılarının önünde 700 askeri kazığa oturttum. Tahrip ettim, yerle bir ettim (ve) şehri bir harabe tepelerine çevirdim. Ergen erkek ve kız çocuklarını yaktım.

Matnu Dağı geçidinin girişinde bulunan Kūkunu şehrini fethettim. Dövüşçü adamlarının 700'ünü kılıçla düşürdüm. Onlardan bir çok esir aldım. Dirru'nun 50 şehrini fethettim. Onları katlettim, onlardan mahkumları taşıdım ve hayatta olan 50 askerini yakaladım. Şehirleri yerle bir ettim, yok ettim (ve) yaktım. Onlara karşı lordumun yüce parlaklığımı saldım.

Pitura şehrinden hareket ederek Ḫabḫu topraklarının iç kısımlarındaki, Arbakku şehrine indim. Kraliyet parlaklığım karşısında korktular ve şehirlerini ve duvarlarını terk ettiler. Hayatlarını kurtarmak için güçlü bir dağ olan matnu Dağı'na tırmandılar. Onların peşinden gittim. Engebeli dağın içinde 1000 silahlı adam öldürdüm, dağları kanlarıyla kırmızıya boyadım ve dağın vadilerini cesetleriyle doldurdum. Canlı 200 asker yakaladım ve kollarını kestim. Onlardan 2000 esir aldım. Onlardan sayısız öküz ve koyunu geri getirdim. Arbakku şehrinin müstahkemli şehirleri, Iiaia (ve) Salaniba şehirlerini fethettim. Onlardan mahkumları taşıdım (ve) katliam yaptım. ***Nairi topraklarının*** *iyi müstahkem edilmiş 250 şehrini, yıktım, yerle bir ettim ve onları harabe tepelerine dönüştürdüm. Topraklarının hasadını topladım (ve) arpa ve samanı* ***Tušha*** *şehrine depoladım.*

……

Assurnasirpal, büyük kral, güçlü kral, Assur'un kralı, (II.) Tukulti Ninurta'nın oğlu, büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı, (II.) Adad-narari'nin oğlu, o da, büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralıydı; lordu (efendisi) Aššur'un desteğiyle hareket eden ve dört bucağın prensleri arasındaa rakibi olmayan cesur adam, Dicle'nin karşı kıyısından Lübnan Dağı'na ve Büyük Deniz'e, tüm Laqû topraklarına ve Rapiqu şehri de dahil Suḫu topraklarına boyun eğdiren kral. Subnat Nehri'nin kaynağından Nirbu topraklarının içlerine kadar fethetti. Kirruru Dağı'nın geçişlerinden, Gilzānu topraklarına kadar, Aşağı Zab'ın karşı kıyısından, akıntıya karşı Zaban topraklarından Til Bāri şehrine kadar, Tīl-ša-Abtāni şehrinden Tīl-ša-Zabdāni şehrine kadar ve Karduniaš'ın kaleleri olan Ḫirimu ve Ḫarrutu şehirlerini topraklarımın sınırları içine kattım. Sonunda ***Nairi'nin tüm geniş toprakları üzerinde*** *hâkimiyet kazandım."*

II. Assurnasirpal'in Kalah'taki Kuzeybatı Sarayında yer alan yazıtlarda hem Nairi hem de Urartu adı aynı zamanda kullanılmıştır. Bu metin aşağıdaki şekildedir (Grayson 1991: 224-225):

"Beni ismimle çağıran ve egemenliğimi yücelten Aššur, merhametsiz silahını silahlarıma yerleştirdiğinde Lullumu'nun geniş birliklerini kılıcımla düşürdüm. Destekçilerim olan tanrıla, Šamaš ve Adad'ın yardımlarıyla ***Nairi,*** *Ḫabḫu ve Šubaru ve Nirbu topraklarının birliklerine karşı, harap eden Tanrı Adad gibi gürledim. Dicle'nin kraşı kıyısından Lübnan Dağı'na ve Büyük Deniz'e, tüm Laqû toprakları (ve) Rapiqu şehri dahil olmak üzere Suḫu topraklarına iteat ettiren (boyun eğdiren) kral; Subnat Nehri kaynağından* ***Urarṭu topraklarına*** *kadar fethetti."*

II. Assurnasirpal'in Kalah'taki Ninurta Tapınağı'nda büyük bir taş levha yüzeyindeki yazıtta yukarıdaki paragrafın aynısı yazmakla birlikte, "*Subnat Nehri kaynağından*

Urartu toprakalrına kadar fethetti" ibaresinin yerine *"Subnat Nehri kaynağından Dicle kaynağına kadar fethetti"* yazmaktadır (Grayson 1991: 228, 230).

III. Şalmaneser'a (MÖ 858-824) ait birtakım yazıtlarda da Nairi topraklarına yapılmış olan seferler ve kazanılan zaferler anlatılmaktadır. Birkleyn Mağaralarında, I numaralı mağaranın içinde, II numaralı mağaranın dış tarafa doğru çıkıntı yapmış olan doğu duvarında Kralın tasviriyle birlikte yazıtları da yer almaktadır (Schachner 2006: 368-371).

I numaralı mağarada "Dicle 2" ve "Dicle 3" numaralı kitabeler mevcuttur. "Dicle 2" numaralı yazıt I. Tiglat-pileser'in tasvir ve yazıtının 5m sağ tarafında yer alırken, "Dicle 3" numaralı yazıt tünelin sonunda, Dibni Çayı'nın çıktığı yerde doğal bir platformun yukarı tarafına yazılmıştır (Schachner 2006: 368-369). Dicle 2'de şu ifadeler yazmaktadır (Schachner 2006: 368-369):

> *"Salmânu-ašared (III. Şalmaneser), büyük kral, güçlü kral, dört cihanın kralı, Assur'un kralı, tüm insanların kralı, yardımcıları büyük tanrılar Šamaš ve Adad'ın desteğiyle kudretle ilerleyen büyük (kral). Onlar (tanrılar) ona (krala) yüce dağları güneşin doğuşundan batışına kadar sundular. Düşmanlarının peşini bıramayan ve tufanın harap ettiği tepeler gibi, aşılamayan nehirlere ve dağlara ayak basan mert, merhametsiz kral. Assur'un kralı (II.) Aššur-nāsir-apli'nin (II. Assurnasirpal) oğlu, Assur'un kralı (II.) Tukultì-Ninurta'nın oğlu,* ***Nairi Ülkesi denizinden (=Van Gölü)*** *güneşin battığı büyük denize (=Akdeniz) hâkim fatihi.*
> *Hattu Ülkesi ve tüm toprakların, Melidu Ülkesi, Daiānu Ülkesi, Suhmu Ülkesi, Arsaškun Ülkesi,* ***Urartular'ın kral şehri Aramu****, Gilzānu Ülkesi, Hubuškia Ülkesi-Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına dek (olan bölge), Mazamua'nın (=Hazar Denizi) içlerindeki denizden Kaldu Ülkesi'nin denizine (=Basra Körfezi) dek (olan bölgeyi) ayaklarımın altına aldım.*
> *Babil'e gittim ve bir kurban sundum. Kaldu Ülkesi'ne indim, şehirlerini egemenliğim altına aldım ve vergilerini ve hediyerini kabul ettim. Şamlı Adda-idri ve Hamatlı Irhulenu on beş şehirle birlikte [denizin kıyısında bana karşı] ayaklandılar. Onlarla dört kez savaştım (ve sonlarını hazırladım)".*

I numaralı mağaraki "Dicle 3" numaralı yazıtta şunlar yer almaktadır (Schachner 2006: 369):

> *"Benim krallığımı seven, benim adımı yücelten büyük tanrılar Aššur, Bêl, Sîn, Šamaš, Adad, Ištar. Salmānu-ašared (III. Şalmaneser), dört cihanın kralı, Assur'un kralı, Aššur-nāsir-apli'nin (II. Assurnasirpal) oğlu, (II.) Tukultì-Ninurta'nın oğlu, Assur'un kralı,* ***Nairi Ülkesi denizinden (=Van Gölü)*** *güneşin battığı büyük denize (=Akdeniz) hâkim fatihi.*
> *Hatti Ülkesi'ni tümüyle fethettim. Enzu geçidine girdim. Suhmu, Dāianu (ve) Urartu Ülkeleri'ni tümüyle fethettim. Gilzanu Ülkesi'ne geçtim. Gilzanulular'ın vergilerini kabul ettim. Üç kez* ***Nairi Ülkesi'ne*** *gittim. Adımı Dicle'nin kaynağına yazdım".*

II numaralı nmağaranın dış tarafa doğru çıkıntı yapan doğu duvarında III. Şalmaneser'ın tasviri ile bu tasvirin sağ tarafında, "Dicle 4" ve "Dicle 5" numaralı kitabeler mevcuttur (Schachner 2006: 370-371).

Dicle 4 numaralı kitabede şunlar yazmaktadır (Schachner 2006: 371):

> *"Salmānu-ašared (III. Şalmaneser), büyük kral, güçlü kral, Assur'un kralı, dört cihanın kralı, tüm insanların kralı, büyük olan, Aššur'un büyük rahibi. Onlar (tanrılar) ona (krala) yüce dağları güneşin doğuşundan batışına kadar sundular. Düşmanlarının peşini bırakmayan ve tufanın harap bıraktığı tepeler gibi, aşılamayan nehirlere ve dağlara ayak basan mert merhametsiz kral. **Nairi Ülkesi Denizi'nden (=Van Gölü)** güneşin battığı büyük denize (=Akdeniz) hâkim fatihi.*
> *Hattu Ülkesi ve tüm topraklarını, Melidu Ülkesi, Dāianu, Suhmu Ülkesi, Arsaškun Şehri, **Urartular'ın kral şehri Aramu**, Hubuškia Ülkesi, **Urartu Ülkesi**-Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına dek (olan bölge), Mazamua'nın (=Hazar Gölü) içlerindeki denizden Kaldu Ülkesi'nin Denizine (=Basra Körfezi) dek (olan bölgeyi) ayaklarımın altına aldım.*
> *Babil'e gittim (ve) Babil, Borsippa (ve) Kutha'da kurbanlar sundum. Kaldu Ülkesi'ne indim, şehirlerini zaptettim ve Kaldu Ülkesi'nin, Dakkuru'nun oğlunun (ve) Ukānu'nun oğlunun (Bìt-Dakkuri ve Bìt-Ukānì'nin hükümdarları) vergilerini kabul ettim. (Tanrılara) hediye verdim.*
> *Şam Kralı Adad-idri Hattu Ülkesi'nin on iki kralı ile birlikte bana karşı ayaklandı. Onlarla dört kez savaştım ve sonlarını hazırladım. Savaş arabalarını ve savaş malzemelerini ellerinden aldım. Hayatlarını kurtarabilmek için kaçtılar."*

Dicle 5 numaralı kitabede şunlar yazmaktadır (Schachner 2006: 371):

> *"Benim krallığımı seven, dört cihanın hükümdarlığını, benim önderliğimi (ve) benim kudretli ismimi yücelten büyük tanrılar Aššur, Adad Sîn, Šamaš, Ištar.*
> *"Salmānu-ašared (III. Şalmaneser), tüm insanların kralı, prens, Aššur'un rahibi, güçlü kral, Assur'un kralı, Aššur-nāsir-apli'nin (II. Asurnasirpal) oğlu, dört cihanın kralı, Assur'un kralı, (II.) Tukultì-Ninurta'nın oğlu, ve yine dört cihanın kralı, Assur'un kralı, **Nairi Ülkesi'nin denizinden (=Van Gölü)** güneşin battığı büyük denizin (=Akdeniz) fatihi. Hatti Ülkesi'ni tümüyle fethettim. Enzu geçidine girdim. Suhmu, Dāianu, (ve) **Urartu Ülkelerini t**ümüyle fethettim. Gilzan Ülkesi'ne geçtim. İki kez Gilzanulular'ın vergilerini kabul ettim. Üç kez **Nairi Ülkesi'ne** gittim. Adımı Dicle'nin kaynağına yazdım."*

III. Şalmaneser'ın Garnizon binasında yer alan taştan bir levha yüzeyinde MÖ 856'nın başlarında yazılmış olduğu öngörülen yazıtında Nairi ve Urartu Ülkelerine yapılan seferler anlatılmaktadır (Grayson 1996: 7-9). Bu metnin bir bölümü aşağıdaki gibidir (Grayson 1996: 8-9):

> *"Aridu kentinden yola çıkarak, krallar olan babalarımdan hiç kimsenin geçmediği, uçları bir hançer gibi gökyüzüne dik olarak yükselen kudretli dağlarda, bakır kazmalarla parçalayıp patikalar yaparak zorlu yolları geçtim. Bu yollar üzerinden savaş arabalarımı ve askeri birliklerimi geçirerek Ḫubuškia şehrine yaklaştım. Ḫubuškia şehrini ve çevresindeki şehirleri yaktım. Ḫubuškia şehrinin kralı Kakia (Kāki) ve askeri birliklerinin geri kalanı silahlarım karşısında korktu ve (kale gibi) yüksek dağlara tırmandılar. Onlardan sonra dağlara tırmandım. Dağlarda kudretli savaşlar düzenledim ve onları mağlup ettim. Savaş arabalarını ve birliklerini dağlardan geri getirdim. Lordum (efendim) Aššur'un görkeminin korkusuyla ezildiler, aşağı geldiler ve bana teslim oldular. Onlardan atlarının takımlarını haraç olarak aldım.*

*Ḫubuškia şehrinden hareket ettim, **Urarṭian (Urartulu) Aramu'nun** müstahkemli (surlu) şehri, Sugunia şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, ele geçirdim, birçok insanını katlettim (ve) onlardan ganimet çıkardım. Şehrinin önüne başlarından iki kule diktim. Çevresindeki on dört şehri yaktım.*
*Sugunia şehrinden hareket ettim, **Nairi topraklarının denizine** indim. Silahlarımı denzide yıkadım ve tanrılarıma kurban sundum. O zaman kendimin bir imajını yaptım ve üzerine büyük lordum (efendim) Aššur'un övgülerini ve gücümün kahramanlıklarını yazdım. **Deniz kenarına diktim**. Denizden döndüğümde Gilzānu, Asû (Asua)'dan haraç kabul ettim: At koşum takımları (ve) iki hörgüçlü develer. Onları şehrim Assur'a getirdim."*

Assur Şehri'nde bulunan ve MÖ 842'ye tarihlendirilen bir kil tablet yüzeyinde III. Şalmaneser'in MÖ 843 yılında yapmış olduğu askeri sefer anlatılmaktadır. Bu metinde Urartu ve Nairi'ye yapılan seferler de bulunmaktadır (Grayson 1996: 32-39). Bu bölümler aşağıdaki şekildedir (Grayson 1996: 35, 37, 39, 41):

*"Üçüncü saltanat yılımda Bit-Adini adam Aḫunu, güçlü silahlarım karşısında korktu, kraliyet şehri Til-Barsip (Bursaip) kentini terk ett (ve) Fırat'ı geçti. Nineveh'ten hareket ettim, Fırat'ın karşı kıyısında olan, atam I. Tiglat-pileser'in kurmuş olduğu Til-Barsip ve Pitiru şehirlerini kendim aldım. Dönüşümde Alzu'nun geçişine girdim. Alzu'dan Suhme topraklarına, Suhme topraklarından Dāienu topraklarına, Dāienu topraklarından **Urartulu Aramu'nun krali şehri Aršaškun şehrine (yürüdüm)**. **Aramu** ordusunun gücüne güvendi ve bana karşı savaşmak ve mücadele etmek için sayısız süvarisini topladı. Onu yendim ve onu süvarilerinden ve askeri teçhizatından mahrum ettim. Hayatını kurtarmak için yalçın (engebeli) bir dağa tırmandı. Onlar (onun halkı) güçlü silahlarım karşısında korktular, şehirlerini terk ettiler ve yalçın (engebeli) bir dağa gittiler. **Kraliyet şehri Aršaškun'u** çevredeki şehirlerle birlikte ele geçirdim. Onu hesaplanamaz (sayısız) servetini ve mülkünü dışarı çıkardım, ve bu şehirleri yaktım, yıktım ve yerle bir ettim, Gilzānu topraklarından Ḫubuškia şehrine kadar bir sel gibi ortadan kaldırdım (yok ettim). Kirruru Dağı'nın geçidinden, Arbail şehrinden önce ortaya çıktım."*

…..

*Yedinci saltanat yılımda Tīl-abnī'li Ḫabinu'nun şehirlerine yürüdüm. Müstahkemli (surlu) şehri Tīl-abnī'yi çevresindeki şehirlerle birlikte ele geçirdim, ve yaktım. Tīl-abnī'den harketle Dicle'nin kaynağına, suyun çıktığı yere yürüdüm (ve) kurbanlar yaptım. Aššur'a iteat etmeyen şehirlerin sakinlerini kılıçtan geçirdim (ve) **Nairi topraklarından** haraç aldım."*

……

*"Beşinci saltanat yılımda **Nairi topraklarına** yürüdüm. Dicle'nin kaynağında, suyun çıktığı bir dağ uçurumunda heykelimi (yontumu) yarattım. Bunun üzerine gücümün ve kahramanca işlerimin övgülerini yazdım. (Sonra) Ṭunibunu Dağı'nın geçişine girdim ve Fırat'ın kaynağına kadar **Urartulu Aramu'nun** şehirlerini yaktım, ve yıktım, yerle bir ettim. Böylece Fırat'ın kaynağına yürüdüm tanrılarıma kurbanlar yaptım ve orada Aššur'un silahlarını yıkadım. Dāienu topraklarının kralı Asia bana gönderildi ve ondan atlarının haracını ve vergi kabul ettim. Kraliyet heykelimi şekillendirdim ve onun şehrinin içine diktim."*

……

*"**Nairi topraklarında Yukarı** ve Aşağı denizden Amanos sıradağlarına, batının büyük denizine kadar fatihi: Hatti topraklarının tümünde hâkimiyet kazandım.Dicle Nehri kaynağından Fırat nehri kaynağına kadar fethettim. Enzi topraklarından Suḫni (Su'unu) topraklarına, Suḫni topraklarından Melid topraklarına, Melid topraklarından Daiēnu topraklarına, Daiēnu topraklarından Arṣaškun şehrine, Arṣaškun şehrinden Gilzānu topraklarına, Gilzānu topraklarından Ḫubuškia şehrine kadar bir sel gibi yok ettim.*
Egemenlik kazandığım topraklarda ve dağlarda, her yere vali atadım ve onlara vergi, haraç ve angaryalar uyguladım."

Nimrud'da (Kalah) iki adet boğa heykelinin üzerindeki yazıtta III. Şalmaneser'in askeri seferleri ve bu seferlerde Nairi topraklarına karşı kazanılan zaferler anlatılmaktadır (Grayson 1996: 42). Bu bölümler aşağıdaki şekildedir (Grayson 1996: 42, 44, 47-48):

> *"**Nairi topraklarında** Yukarı ve Aşağı denizden Amanos sıradağlarına, batının büyük denizine kadar fatihi: Hatti topraklarının tümünde hâkimiyet kazandım.Dicle Nehri kaynağından Fırat nehri kaynağına kadar fethettim. Enzi topraklarından Suḫni (Su'unu) topraklarına, Suḫni topraklarından Melid topraklarına, Melid topraklarından Daiēnu topraklarına, Daiēnu topraklarından Arṣaškun şehrine, Arṣaškun şehrinden Gilzānu topraklarına, Gilzānu topraklarından Ḫubuškia şehrine, Namri toprakları(ndan) Marratu (acı) nehri olarak adlandırılan Chaldaea'nın denizine kadar bir sel gibi yok ettim."*
>
> *……*
>
> *"On beşinci saltanat yılımda Nairi topraklarına yürüdüm. Suyun çıktığı bir dağ uçurumunda, Dicle'nin kaynağında, kraliyet heykelimi yarattım. Bunun üzerine kahramanlığımın (ve) gücümün övgülerini yazdım. (Sonra) Ṭunibunu Dağı'nın geçidine girdim (ve) Fırat'ın kaynağına kadar, **Urartulu Aramu'nun şehirlerini** yerle bir ettim, yok ettim (ve) yaktım. (Böylece) Fırat'ın kaynağına yürüdüm, tanrılarıma kurbanlar yaptım ve orada Aššur'un silahlarını yıkadım. Daiēnu topraklarının kralı Asia'nın bana, onlardan vergi ve atların haracını vermesini kabul ettim. Kraliyet heykelimi yaptım ve (onu) şehrinin içine diktim."*

Kalah'ta bulunan ve III. Şalmaneser'e ait olan ve yaklaşık MÖ 827 yılına tarihlenmesi gerektiği öngörülen "Siyah Obelisk" yüzeyindeki yazıtın bir bölümünde Urartu topraklarına yapılan sefer ve bu seferde Urartu'lu Sarduri'nin yenilişi anlatılmaktadır (Grayson 1996: 62, 69). Bu bölüm şu şekildedir (Grayson 1996: 62, 69, 70-71):

> *"Yirmi yedinci saltanat yılımda savaş arabalarımı (ve) askerlerimi topladım. Emirlerimi verdim ve ordumu **Urartu'ya** götürmesi için geniş ordularımın şefi olan alan mareşali Daiiān-Aššur'u gönderdim. Bīt-Zamāni'ye gitti, Ammaš şehrinin geçişine girdi ve Arṣania Nehri'ni geçti. **Urartulu Sēduru** duyduğu zaman güçlü ordusunun kudretine inanarak mücadele ve savaşa girmek için saldırdı. Onunla savaştı, onu yendi (ve) geniş ovayı savaşçılarının cesetleriyle doldurdu."*
>
> *……..*
>
> *"Otuz birinci saltanat yılımda, ölümü Aššur ve tanrı Adad'tan önce ikinci kez attığımda: o sırada Kalah'ta ikamet ederken, geniş ordularımın şefi olan alan mareşali Daiiān-Aššur'a emir verdim ve askerlerimin ve kampımın başında gönderdim. Ḫubuškae'lı Datâ'nın şehirlerine yaklaştı ve ondan haraç aldı. Muṣaṣir topraklarının müstahkemli şehri Zapparia'ya yürüdü. Muṣaṣir halkına air kırk altı şehirle birlikte Zapparia'yı ele geçirdi. **Urartu topraklarının kalelerine** kadar yürüdü ve şehirlerinin ellisini yıktı, yok etti ve yaktı."*

Kalah'ta bulunan ve V. Šamši-Adad'a (MÖ 823-811) ait olan bir stelin yüzeyinde kralın yapmış olduğu askeri seferlerinden bir bölümde Nairi topraklarına yapılan seferler ve alınan ganimetler anlatılmaktadır (Grayson 1996: 180-181, 183-184). Bu bölüm şu şekildedir (Grayson 1996: 183-186):

> *"**Nairi topraklarına** gittiğim ilk askeri seferimde, **Nairi'nin tüm krallarından** haraç olarak at koşum takımları aldım. O zaman tüm Nairi topraklarına bir ağ gibi yayıldım. Assur Ülkesi, O, **Nairi topraklarının Paddira şehrinden** Kār-Shamaneser şehrine kadar, Karkamış'ın karşısında Akkad topraklarının sınırındaki Zaddi şehrinden Enzi topraklarına,*

Aridu şehrinden Subi topraklarına kadar –(bu alan) tanrılarım Šamaš, Adad (ve) Ištar'ın komutları ve bana olan destekleriyle, (sanki) ayak taburesi gibi ayaklarıma kapandılar.
İkinci askeri kampanyamda (seferimde), zeki ve savaşta deneyimli, akıllı bir adam olan hadım şef Mutarris-Aššur'a emirler verdim ve onu askeri kuvvetlerim ve kampımla (ordugâhımla) Nairi topraklarına gönderdim. O batı denizine kadar yürüdü. O, Meqdiara'nın oğlu Šarşina'nın 300 şehri ve Ušpina'nın (İšpuini) 200 şehri ile birlikte on bir müstahkemli şehrini zayıf düşürdü ve mağlup etti. Onlardan ganimet, mal, mülk, tanrıları, oğulları ve kızlarını taşıdı. Şehirlerini yerle bir etti, yok etti ve yaktı. Dönüşünde Sunbu topraklarının halkını yendi. ***Nairi topraklarının tüm krallarından*** *at koşum takımları haraç olarak aldı.*
Üçüncü askeri kampanyamda Zab nehrinin karşısına geçtim, Kullar Dağı'nı geçtim ve ***Nairi topraklarına*** *geçtim. Ḫubuškae'li Dadî'den, Meqdiara'nın oğlu Šarşina'dan ve Sunbu, Mannaea, Parsua ve Taurla'nın halkından haraç olarak at takımları aldım. Mēsu halkına gelince, lordum (efendim) Aššur'un dehşet verici görkemi onları korkuttu, güçlü silahlarımın ışığı (parlaklığı) karşısında korkudan şehirlerini terk ettiler ve engebeli (yalçın) bir dağa çıktılar. Gökyüzündeki bulutlar gibi uçan ve kanatlı hiçbir kuşun ulaşamadığı üç dağ zirvesinde güçlendirilmiş (takviye edilmiş) pozisyon aldılar, onları takip ettim ve bu dağ zirvelerini çevreledim. Bir günde onları bir kartal gibi aradım ve bir çoğunu katlettim. Dağdan sayısız ganimet, mal, mülk, öküz, eşek, koyun, at takımları ve iki hörgüçlü deeler indirdim. Onların çevresinde 500 şehri yerle bir ettim, yok ettim ve yaktım.*
Gizilbunda topraklarına yürüdüm ve Kinaki şehrini fethettim. Yerlebir ettim, tahrip ettim ve yaktım. Antimon dağını geçtim Sassiašu şehrinin Titamaškası'ndan Karsibuta şehrinin Kiara'dan at koşum takımlarını haraç olarak kabul ettim. Hükmümüm görkemiyle ve güçlü saldırımla tüm Gizilbunda topraklarını savaşta ezdi ve sayısız kentlerini terkettiler. Müstahkem şehirleri Uraš'a grdiler ve ben o şehri kuşattım, savaşçılarının kanıyla o şehrin meydanını kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım. Onların 6000'ini katlettim. Kralları Pirišāti'yi 1200 savaşçı adamıyla birlikte yakaladım. Onlardan sayısız ganimet, mal, mülk, öküz, koyun, at, gümüş ve altın kap kacaklar ve bronz parçaları taşıdım. Yerlebir ettim, yok ettim ve yaktım. Ṣibara şehrinin Bēl-āli'den haraç aldım. Devasa kraliyet heykelimi yaptım ve üzerine lordum (efendim) Aššur'un zaferini, kahramanca işlerimin övgülerini ve ***Nairi topraklarında elde ettişğim herşeyi yazdım****. (onu) Gizilbundalıların müstahkem şehri Ṣibara'da diktim.*
…….
O zaman beni destekleyen tanrılarAššur, Šamaš ve Adad komutasında (emriyle), Babarura topraklarında Sirašme, Ḫarmišanda şehrinde Amaḫar, Parsania topraklarında Zarišu, Ḫundura şehrinde Zarišu, Kipabarutaka topraklarında Sanašu, Uštašša topraklarında Ardarā, Kinuka topraklarında Šumā, Gingibira topraklarında Tātāi, Arima topraklarında Bisirain, Kibaruša topraklarında Parušta, Uila topraklarında Ašpaštatauk, Kingištilenzaḫa topraklarında Amamaš, Maṣirauša topraklarında Tarsiḫu, Luksa topraklarında Mamaniš, Dimama topraklarında Zanzar, Simguria topraklarında Sirāšu, Abdana topraklarında Gišta, Asatia topraklarında Adadānu, Ginḫuḫta topraklarında Ursi, Ginzina topraklarında Bāra, Kindutauša topraklarında Arua, Dagrūa topraklarında Kirnakuš, Zuzarura topraklarında Zabanu, Gingirda topraklarında Irtiṣati, Taurla topraklarında Barzuta, Nanituma topraklarında Šūa, Satiriā ve Artasirari, ***Nairi topraklarının tüm krallarına*** *sonsuza kadar at takımlarına haraç ve vergi koydum."*

Tell Ahmar (Kar-Şalmaneser) şehrinde açığa çıkarılan aslanlar yüzeyindeki III. Adad-nirari (MÖ 810-783) dönemine ait yazıtta Urartu'ya yapılan sefer ve Urartu kralı Argişti'nin adı geçmektedir (Grayson 1996: 231-233). Söz konusu metin şu şekildedir (Grayson 1996: 231-233):

"[Šamši]-ilu, alan mareşali, büyük müjdeci, tapınakların yöneticisi, büyük ordunun şefi, Ḫatti topraklarının, ve Guti topraklarının ve Namri topraklarının valisi, batıdaki dağların fatihi, [……] boş (atık) bırakan, Muşku ve Urartu topraklarını yıkan (deviren/çökerten), halklarını yağmalayan, Utû, Rubû, Ḫadalu topraklarını harap eden, onları yenen:

*O zamanda **Urartulu Argištu**, onun güçleri kalın bulut gibi çok büyüktü ve herhangi bir önceki kralla bağlantısı yoktu; O **(Argištu)** isyan etti ve Guti Ülkesi'nde insanlar topladı. Kuvvetleri savaş için sıraya dizdi ve ondan sonra bütün orduları savaş için dağlara gitti. Büyük lord, baba Aššur'un, yüce anne Esarra'nın, en baştaki tanrılar arasında önde gelen tanrıça Ninlil'in emrinde, Šamši-ilu, alan mareşali, büyük müjdeci, tapınakların yöneticisi, büyük ordunun şefi bu dağlara doğru büyük bir askeri kuvvet yerleştirdi. Davulların büyük gürültüsü ve hazır olan silahların sesleriyle birlikte korkunç bir fırtına gibi ileri koştu. Savaş arabalarına bağlı olan atları **Ona (Argištu'ya)** karşı Anzu-kuşu gibi uçurdu ve onu mağlup etti. **O (Argištu)** askerlerini terketti ve insanları dağıttı (ve) savaştan korkarak hırsız gibi kaçtı. O (Šamši-ilu) kampı ele geçirdi ve onun krali hazinesi (ve) onun ……"*

V. Assur-Narari (MÖ 754-745) ile ilgili olarak II. Sarduri'ye ait olan krali yazıtta bu kralın kendisine karşı yenilmiş olduğunun kaydedildiği bildirilmektedir (Grayson 1996: 246).

Nimrud'da (Kalah) yeniden inşa edilmiş olan merkezi sarayda III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 745-727) yıllıklarının yazılı olduğu bir taş levha yüeyinde Urartu Kralı Sarduri'nin adı geçmektedir (Luckenbil 1926: 268, 272-273). Metin şu şekildedir (Luckenbil 1926: 272-273):

"Üçüncü yıl
Saltanatımın [üçüncü yılında], [Urartulu Sarduri ……. İle] Mati'-ilu…… [Melidli Sulumal, Gurgumlu Tarhulara, Kummuhulu [Kushtashpi, birbilerinin gücüne [güvenerek] bana karşı ayaklandı. …… Lordum (efendim Aššur'un Gücü ve kuvvetine (güvenerek) onlarla mücadele ettim, ……. Onların büyük çoğunluğunu yığdım. Dağların boğazlarını ve uçurumlarını onların gövdeleriyle doldurdum. Onların savaş arabalarını, onların ……., onların sayısız ……. O katliamdan ve Sarduri'den aldım …… kendi ellerimle yakaladım. Onların mülkiyetleri ile beraber 72.950 insan ……..den, [Sarduri, hayatını kurtarmak için gece kaçtı ve ……. ülkenin sınırı Fırat'ın üzerindeki köprüye kadar onu takip ettim, daha fazla görülmedi. Ve yatağını …… onun krali arabasını, onun yüzükleriyle, boynuna (astığı) silindir mührünü, ……. krali arabasını, onların ……..,sayısız, …. Onun….., onun arabalarını, atlarını, katırlarını, ……., sayısız, erkek işçilerini taşıdım. ……"

Günümüzde British Museum'da sergilenen ve kökeni Nimrud olan, taştan bir levha yüzeyinde III. Tiglat-Pileser'in yazıtında Sarduri'ye karşı yapılan savaş anlatılmaktadır ve yazıt şu şekildedir (Luckenbil 1926: 280-281):

*"**Urartulu Sarduri** Mati'-ilu ile birlikte ittifak kurarak bana karşı ayaklandı. Kummuhi (Kommagene)'nin ilçeleri olan Kishtan ve Halpi'de onu yendim ve kampının tamamını aldım. Benim silahlarımın vahşetinden korktu ve hayatını kurtarabilmek için tek başına kaçtı. Onun şehri Turushpâ **(Tuşpa)**'da onu susturdum ve onun (şehrinin) kapılarının önünde birçok savaşçısını kılıçtan geçirdim. Benim krali imajımı **Turushpâ**'nın önüne yerleştirdim. **Urartu'nun geniş toprakları** boyunca, 80 (?) berû (çift saat-iki saat) mesafe, yukarıdan aşağısına (sınırına) zaferle (kahramanca) yürüdüm ve karşı çıkacak bir şey bulamadım. Ulluba topraklarını, Kashtiru, Parisu, Tashuha, Mantupa (?), **Sardaurri şehirleriyle** birlikte Nal Dağı'nın arkasındaki Urartu kaleleri olan Galânanal, Sikibsa, Asurdaî, Batutta, Lusia, ve Bisia (Kassia) şehirleri dahil bütünüyle, Assur sınırları içine dahil ettim. Ullaba'da bir şehir inla ettim ve adını Assur-ikîsha koydum. Benim memurumu vali olarak yerleştirdim. Enu, Sassu, Lubdu, Lukia, Shimirra, Ushurnu, uzurra (?),*

Auigash, Ubula şehirlerini Birdashu Dağı'na kadar, Rab-bi-lub yetkilisinin eyaletine ekledim. Güçlü Urartu Kaleleri olan, Kuta, Urra, Arana, Taba, Uallia şehirlerini Fırat Nehri sınırına kadar, bu, Kummuhi, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbissa, Harbisinna [Barbaz], Tasa, Enzi, Anganu, Benzu şehirlerinin sınırıdır, onun nehri Kallania'yı aldım ve Assur sınırına dahil ettim. Turtan ve Nairi Bölgeleri'ni ekledim."

MÖ 728 yılına tarihlenen ve Nimrud'dan ele geçen bir levha yüzeyinde III. Tiglat-pileser'in askeri seferi anlatılmakta ve burda da Urartulu Sarduri'nin adı geçmektedir (Luckenbil 1926: 291-292). Metin şu şekildedir (Luckenbil 1926: 291-292):

*"**Urartulu Sarduri**, Agussi'nin oğlu Mati'-ilu ile bir araya gelerek bana karşı ayaklandı. Kummuhu'nun ilçelerinden, Kishtan ve Halpi arasında onu yendim. Ondan tüm kampını aldım. Silahlarımın muhteşemliğinden korkmaya başladı ve hayatını kurtarmak için bir kısrağa bindi ve dik bir dağ olan Sibak Dağı'na doğru kaçtı, ve gece tırmanmaya başladı. **Urartulu Sarduri'yi** onun **Turushpâ** susturdum. Onun çok sayıda adamını şehrinin kapısı önünde öldürdüm. Krali imajımı yaptım ve **Turushpâ'**dan önce yerleştirdim. **Urartu'nun geniş toprakları** boyunca, 60 bêru (çift saat-iki saat), yukarıdan aşağısına (sınırına) zaferle (kahramanca) yürüdüm ve hiçbir direnişle karşılaşmadım."*

Yukarıda yer alan Assur metinlerinden Urartu Ülkesi hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmuştur.

Urartu Kralları listesi aşağıda sunulmaktadır (Salvini 2019: 71):

Assur Kralları	Assur Yazılı Belgeler	Urartu Kralları
III. Şalmaneser MÖ 859-824	Urartulu Ar®amu'yu anar (859,856,844 yılları)	(yazılı kaynak yok)
		(Yazılı kaynak yok)
III. Şalmaneser MÖ 832	Urartulu Seduri'yi anar	= Lutibri oğlu I. Sarduri 840-830
V.Şamşi-Adad MÖ 823-811	Uŝpina'yı anar 820 yılı	= Sarduri oğlu İşpuini 830-820
		İşpuini ve Minua Ortak Krallığı (820-810)
	(senkron yok)	İşpuini oğlu Minua (810-785/780
IV. Şalmaneser MÖ 781-772	Argiştu/i'yi anar 774 yılı	= Minua oğlu I. Argişti 785/780-756
V. Aşur-nirari MÖ 754-745	Urartu yıllığında geçer	Argişti oğlu II. Sarduri 756-730
III. Tiglat-pleser	Sarduri, Sarduarri'yi anar	= II. Sarduri

	743, 735 (?) yılları	
Sargon MÖ 721-705	Ursa/Rusa'yı anar 719-713	= Sarduri oğlu I. Rusa 730-713
	Argiştayı anar 709 yılı	= Rusa oğlu Argişti 713-?
Sennacherib MÖ 704-681	(senkron yok)	
Esarhaddon MÖ 681-669	Ursa'yı anar 673/672 yılı	= Argişti oğlu II. Rusa 7. yy'ın ilk yarısı
		Erimena (^{LÚ}aşuli?)
Asurbanipal MÖ 669-672	Rusa'yı anar 652 yılı	= Erimena oğlu III. Rusa
		III. Rusa oğlu Sarduri (^{LÚ}aşuli??)
Asurbanipal	Ištar/Issar-duri'yi anar 649/642 yılı	= Sarduri oğlu III. Sarduri

Tablo 152: Yeni Assur Kralları ile Urartu Krallarının Yazılı Belgeler Işığında Karşılaştırmalı Listeleri (Salvini 2019: 71).

Urartu Dönemi Stelleri, Türkiye siyasi sınırları içerisinde, sadece Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilmiştir. Bu dönem stellerinde figürlü bir anlatımın olmadığı görülmektedir. Stellerin yüzeyi ya yazıtlıdır ya da düz bırakılmıştır. Söz konusu yazıt Urartu Dilinde olup çivi yazısı ile yazılmıştır. Urartu Devleti çivi yazısını Assurlulardan almış olup I. Sarduri zamanına ait en erken yazıtlar Yeni Assur dilinde ve çivi yazısı olarak yazdırılmıştır. I. Sarduri'den sonra, devlerin egemenlik alanlarını genişlettiği yerlerde Assurluların da olmasıyla birlikte Assurca-Urartuca olmak üzere çift dilli bir yazı sistemi kullanılmıştır. En son olarak da tamamıyla Urratuca olan çivi yazısı Assurca'nın da yerini almıştır (Dinçol ve Dinçol 2011: 178-179).

8. 5. 1. Doğu Anadolu Bölgesi İllerinde

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzincan, Van, Ağrı, Bitlis, Muş, Tunceli ve Kars illerinde stellerin varlığı belirlenmiştir.

8. 5. 1. 1. Erzincan

Erzincan ilinde Altıntepe yerleşiminde stellerin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

8. 5. 1. 1. 1. Altıntepe

Altıntepe Kalesi, Erzincan il merkezinin yaklaşık 16 km kuzeydoğusunda, Üzümlü ilçesi sınırlarında yer almaktadır (Karaosmanoğlu, Can ve Korucu 2006: 183; Karaosmanoğlu ve Yılmaz 2012: 353). Erzincan Ovası'nın kuzeydoğusunda volkanik bir koni üzerinde konumlanan kalenin ova seviyesinden yüksekliği 60 m'dir (Özgüç 1961: 253; Karaosmanoğlu 2008: 69; Karaosmanoğlu ve Yılmaz 2012: 353).

Altıntepe'de ilk kazılar T. Özgüç tarafından 1959-1969'da gerçekleştirilmiştir (Özgüç 1961: 253-290; 1963: 51-57; 1966: 1-2). 34 yıl aradan sonra, 2003 yılında, M. Karaosmanoğlu yönetiminde başlatılan ikinci dönem kazıları günümüzde de devam ettirilmektedir (Karaosmanoğlu, Özkan, Öztürk vd. 2005: 127; Karaosmanoğlu 2009a: 353; Karaosmanoğlu, Korucu ve Yılmaz 2016: 129-146).

İlk ve ikinci dönem kazı çalışmaları sonucunda Altıntepe'de Tunç Çağları'ndan Orta Çağa kadar uzanan yerleşim izlerinin mevcut olduğu tespit edilmiştir (Özgüç 1961: 253; Karaosmanoğlu ve Korucu 2010: 137; Karaosmanoğlu ve Yılmaz 2012: 353; 2013: 275).

Urartu Döneminin önemli kalelerinden birisi olan Altıntepe'de, Açık Hava Tapınım alanında, dört adet stel tespit edilmiştir (Şekil: 558-560) (Özgüç 1963: 56-57; 1969: 28). Tapınım alanı, kalenin güneydoğu yamacında, ova seviyesinden 40 m yükseklikteki bir teras üzerindedir. Söz konusu alan 7,75 x 11,70 m iç ölçülere sahiptir (Özgüç 1969: 28; Karaosmanoğlu 2009b: 124; Karaosmanoğlu ve Yılmaz 2019: 618). Üstü açık olmakla birlikte etrafı 1,50 m yükseklikte taş duvarla çevrelenmiş ve bu duvarların üzeri de kerpiç ile örülmüştür. Kuzey duvarında bir niş olduğu belirtilmektedir (Özgüç 1969: 28). Adı geçen duvarın 1 m önünde olmak üzere yan yana dizilmiş, 0,70 x 1 m ölçülerinde dört adet taş kaide mevcuttur. İyi bir işçilik gösteren taş kaidelerin ortasında 0,40 x 0,20 x 0,20 m, dikdörtgen şeklinde, stellerin zıvanalarının oturacağı yuvalar vardır. Kaideler gibi andezitten yapılmış olan 4 adet stel kaidelerinden yıkılmış durumda açığa çıkarılmıştır. Zıvanalarından kırılarak ön tarafa doğru devrilen stellerden bir tanesinin gövdesi tüm durumdadır diğer üçü ise birkaç parçaya ayrılmıştır. Boyutları birbirinin aynı olan bu steller 2,30 x 0,50 x 0,32 m ölçülerindedir. Eserlerin tepe

kısımları kavislidir ve dört yüzeyi de pürüzsüz bir şekilde işlenmiştir. Yüzeylerinde herhangi bir tasvir yoktur. Stellerden birisinin önünde 0,50 m çapında bir sunak vardır. Orta kısmında 0,14 m çapında oyuk bulunan sunakta dışarıya akış sağlayacak bir delik mevcut değildir (Özgüç 1969: 28-33, Fig. 29-33, Lev. XXVI-XXVII; Karaosmanoğlu 2009b: 124-125, Res. 10; 2010: 22-23, Res. 10-11; 2011: 372). Yukarıda bahsi geçen tapınak alanının ikinci dönem kazılarında, kaçak kazılar ve yukarıdan gelen akıntılar nedeniyle tekrar yıkıldığı, kaide ve stellerin kırılarak dağıtıldığı ve toprak altına gömülmüş olduğu tespit edilmiştir (Karaosmanoğlu 2009b: 124-125, Res. 10; 2010: 22-23, Res. 10-11). Yapılan araştırmalar neticesinde sadece iki stel ve kaidesi tamamlanabilmiştir; diğer stel ve kaideler ise ilk bulundukları döneme göre eksiktir (Şekil: 560) (Karaosmanoğlu 2010: 22-23, Res. 10).

Altıntepe'deki açık hava tapınım alanı, aynı teras üzerinde yer alan 3 adet oda mezardan sadece bir duvar ile ayrılmaktadır. Konumu itibarıyle söz konusu alan ve steller ölü kültü ile ilişkilendirilmektedir (Özgüç 1963: 56-57; 1969: 28-33; Karaosmanoğlu 2009b: 124-125; 2010: 22-23; 2011: 372). Tapınım alanındaki törenler esnasında stellerin ön tarafında yer alan sunağın içine bir hayat ağacı yerleştirildiği[433] ve sunak içine sıvı sunusu ile ibadetin gerçekleştirilmiş olduğu öngörülmektedir (Özgüç 1963: 56-57; 1969: 33; Çevik 1997: 431-432; 1999: 335-367; Karaosmanoğlu 2009c: 79; 2011: 372). Çilingiroğlu (1998: 237) stellerin önünde ölü kültünün yanı sıra tanrılar için de ibadet yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Bu öngörü ile birlikte söz konusu stellerin Urartu Panteonu'ndan tanrı *Haldi, Teişeba, Şuini* ve *Hutuni* ya da baş tanrıça *Arubani*'yi temsil ettiği düşünülmektedir (Çilingiroğlu 1998: 237).

Açık hava tapınağının tarihlendirilmesinde, Urartu prens ya da prenseslerine ait olduğu öngörülen, üç adet oda mezarda ele geçen buluntulardan yararlanılmıştır (Özgüç 1969: 26). 1 nolu mezardan ele geçen tunçtan bir kabın üzerinde Hitit Hiyeroglifli yazıtta[434]

[433] Toprakkale'den bir silindir mühür yüzeyinde (Lehmann-Haupt 1906: 124, Fig. 54) ve Elazığ'dan ele geçen Urartu Dönemine ait eser yüzeyinde, kaidesi üzerinde yükselen üç adet stel / dikilitaş ve önündeki sunağın içinde de bir hayat ağacı bulunmaktadır (Çevik 1999: Lev. IIa ve IIb; Baştürk 2009: 133-136).

[434] Barnet ve Gökçe (1953: 124, 128), yüzeyinde Hitit Hiyeroglifi olan tunç kabın Urartulu değil Hititli olduğunu belirterek yazıtın kişisel bir isim olduğuna değinmşler ve söz konusu yazıtı da "*a-wa-ku-x-tu*" şeklinde okuyarak eseri MÖ geç 8. yy ya da erken 7. yy'a tarihlendirmişlerdir. Steinherr (1958: 99-101) ise yazıyı günümüzde görünmeyen bir işareti de ekleyerek "*a-wa-ri-ku-*(*tu*)" olarak okumuş ve ismin Karatepe yazıtlarında geçen "Urikki" olabileceğini belirtmiştir. 1974 yılındaki yayınında kap üzerindeki

Kilikya kıralı Urikki'nin (MÖ 740-732) adı okunmuştur (Steinher 1958: 99-101) ve bahsi geçen Urikki MÖ 740-732 yıllarında hüküm sürmüştür (Özgüç 1969: 26). 3 numaralı mezardan saptanan kitabelere göre söz konusu mezarlara gömülen kişiler II. Argišti'nin (MÖ 713-679) çağdaşıdır (Özgüç 1961: 260; Klein 1974: 92-93). Özgüç'e göre (1969: 26) 1. mezar, 3. mezardan daha eskidir. Genel duruma bakıldığında 1. ve 2. oda mezarlar, açık hava tapınağı ile aynı ya da yaklaşık bir dönemde inşa edilirken, kalan alana da 3. mezar yerleştirilmiştir. 3 mezarın 60 yıllık bir zamanı kapsamış olabileceği ve II. Sarduri (MÖ 760-733), I. Rusa (MÖ 732-714) ve II. Argišti (MÖ 713-679) dönemlerinde inşa edilmiş olabileceği öngörülmektedir (Özgüç 1969: 26).

8. 5. 1. 2. Van

Van ilinde yazıtsız steller Kalecik'te "Dikilitaş Tarlası" olarak isimlendirilen alanda belirlenmiştir.

8. 5. 1. 2. 1. Kalecik "Dikilitaş Tarlası"

"Dikilitaş Tarlası", Van ili, Merkez ilçesine bağlı Kalecik köyünün 1,5 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (Çavuşoğlu 2006: 72; Çavuşoğlu, Biber ve Başar 2009: 269). Başkent Tuşpa'nın 4 km kuzeyinde, doğu taraftaki Şahbağı Tepesi ile batıdaki Sığır Tepesi arasındaki düzlükte, dikilitaşlar, taş halkalar ve nekropolden oluşan bir kompleks yer almaktadır (Şekil: 561) (Çavuşoğlu 2006: 72; Çavuşoğlu, Biber ve Başar 2009: 269; Çavuşoğlu ve Biber 2008a: 189; 2012: 329, Fig. 1-3). Tüm mimari unsurlarla birlikte toplam alan, doğu-batı doğrultusunda 800 m, kuzey-güney doğrultusunda ise 300 m'dir. En doğu yönde dikilitaşlar, dikilitaşların hemen ön tarafında üç adet taş halka ve bu alanın batısında nekropol alanıyla bir taş halka daha bulunmaktadır. Oldukça muntazam bir şekilde örülmüş olan üç taş halka H-II, H-III ve H-IV olarak numaralandırılırken, dikilitaşların hemen kuzey bitişiğindeki H-I numarası ile tanımlanmıştır (Çavuşoğlu 2006: 72; Çavuşoğlu, Biber ve Başar 2009: 269-290).

---

yazıyı yeniden okuyan Klein (1974: 93) Hitit Hiyeroglifi yazıyı "*ś(a)-á-wí* PALACA 2 TU" "*Stadelin yöneticisine (ait) hacim 2 terusi*" şeklinde okuyarak bunun bir ölçü birirmi olduğunu belirtmektedir. Klein'e göre bu okuma şekli ile Steinherr'in çevirisinin bir geçerliliği kalmamıştır. Söz konusu yazıtta okunan "*śaui"* teriminin de tarihlendirme olarak II. Sarduri'nin yazıtlarında geçtiğini ileri sürmüştür.

Söz konusu komplekste 2004-2007 yılları arasında, Van Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda ve R. Çavuşoğlu bilimsel sorumluluğunda kurtarma kazıları yapılmıştır (Çavuşoğlu ve Biber 2008b: 31; Çavuşoğlu, Biber ve Başar 2009: 270; Çavuşoğlu ve Biber 2012: 329).

Doğu yöndeki Şahbağı Tepesi'nin eteklerinden itibaren eğimli bir arazide konumlanan dikilitaşların bulunduğu alan 39,50 x 40,50 m ölçülerinde, kareye yakın bir plana sahiptir. Bu alanın doğu kesimi deniz seviyesinden 1800 m yükseklikteyken batı kesimi 1801 m yüksekliktedir. Her iki uç arasında 1 m'lik bir kot farkının bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu alanda yapılan kazı ve elektronik ölçü aleti ile yapılan çalışmalar neticesinde kuzey-güney doğrultusunda 55, doğu-batı doğrultusunda ise 45 sıra halinde, toplamda 2475 adet monolit şeklinde dikilitaşın yerleştirilmiş olduğu belirlenmiştir (Şekil: 562-563) (Çavuşoğlu 2006: 73; Çavuşoğlu ve Biber 2006: 37; 2008b: 32; Çavuşoğlu, Biber ve Başar 2009: 277). Bu dikilitaşlardan 1826 adeti yerinde ve dikili durumdayken 649 tanesinin yerinin boş olduğu belirlenmiştir (Çavuşoğlu ve Biber 2008b: 32).

Bölgesel kireç taşından yapılmış olan ve kabaca dikdörtgen biçimde şekillendirilen monolitler 1-1,30 m ölçülerine sahiptir (Şekil: 564). Bu dikilitaşlar sabit bir şekilde ayakta durmaları için küçük taşlarla desteklenmişlerdir. Dikilitaşların oturtulduğu zemin 0,05 m kalınlığında sıkıştırılmış ve düzleştirilmiş oldukça sert bir toprak yapısına sahiptir Yaklaşık 0,50 m aralıklarla yerleştirilmişlerdir; ancak güney kısımda 11 ve 12. Sıraların arasında, 2 m genişliğinde bir bölüm sokak olarak yorumlanmıştır (Çavuşoğlu 2006: 73; Çavuşoğlu ve Biber 2005: 24; 2008a: 189, Res. 2; 2005: 24; 2012: 333, Fig. 14-15).

"Dikilitaş Tarlası"nda yapılan kazı çalışmalarında Urartu Dönemine ait çanak çömlek parçalarının varlığı söz konusu dikilitaşların bu döneme ait olduğunu göstermektedir (Çavuşoğlu ve Biber 2008b: 32).

Dikilitaşların batısındaki üç taş halka sırasıyla 13, 18 ve 30 m çaplarına sahiptir. En büyük halka ile dikilitaşların arasında geniş bir hendeğin varlığı belirlenmiştir. Söz

konusu alanın batı kesimindeki dördüncü taş halkanın ise 40 m çapında olduğu saptanmıştır. İç kısmında yapılmış olan kazı çalışmalarında yüksekliğinin 2,40m'ye ulaştığının anlaşılması haricinde işlevini gösterecek herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Sadece demirden yapılmış olan bir bıçak parçası ve birkaç adet Urartu Dönemine ait seramik gövde parçası ele geçmiştir (Çavuşoğlu 2006: 73; Çavuşoğlu ve Biber 2007: 37-38; 2012: 333).

Çavuşoğlu'nun (2006: 73) bildirdiği üzere Assur'un başkenti işlevi gören Kalat-Şergat yerleşiminde iki sıra halinde dikilmiş olan stellerin varlığı belirlenmiştir. Söz konusu stellerin yılları temsil ettikkeri bildirilmek suretiyle bir sırasının krallara diğer sırasınında yüksek rütbeli saray yöneticilerine ait olması gerektiği yönünde görüş bildirilmiştir.

Stellerin yanında bulunan taş halkalarla ilgili olarak da, benzerleri Avrupa Ülkelerinde buluan bu taş halkaların güneş kültü ile ilgili olmak üzere astronomik olaylarla bağlantılı olduğu ifade edilmektedir (Çavuşoğlu 2006: 74).

Dolayısıyla başkent Tuşpa'ya oldukça yakın olan bu alanın da göksel olayların izlenebileceği bir tür gözlem alanı olabileceği yönünde araştırmacıları tarafından görüş bildirilmektedir (Çavuşoğlu 2006: 75).

8. 5. 1. 2. 2. Karahan

Karahan köyü, Van ili, Muradiye ilçesi sınırlarında olup Van Gölü'nün kuzeydoğu ucundaki Bendimahi Çayı'nın göle döküldüğü alandadır (Dinçol ve Kavaklı 1978: 17; Lev. I; Salvini: 1993: 543; Payne 2006: 358). Karahan'da gerek köyde yaşayanlar tarafından gerekse uzmanlarca yapılan sondaj çalışmasında 8 adet stel ele geçmiştir. Söz konusu eserler buluntu sırasına göre 1-8 arası numaralandırılmıştır[435]. 1-4 arası grup bir tarlada gömülü olarak bulunmuştur. Toplu halde bulunmasının nedeninin 1976 yılında köylüler tarafından yakınlarda olması muhtemel bir Urartu yerleşiminden çıkarılarak antika pazarında satılmak üzere bir tarlaya gömülmüş olması şeklinde açıklanmıştır (Dinçol ve Kavaklı 1978: 17).

[435] Tez kapsamında Karahan Stelleri anlatılırken araştırmacıların buluntu sırasına göre verdiği numaralara sadık kalınacaktır.

Karahan 5-8 arası grup da köyde Hazine Mevkii olarak adlandırılan tarladaki bir tümsekten bulunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 27-28) .

8. 5. 1. 2. 2. 1. Karahan 2

Karahan 2 numaralı stel 1, 3 ve 4 numaralı stellerle birlikte tarlada bulunmuştur. Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olan stelin alt bölümü kırık ve eksiktir (Şekil: 565). Bazalttan yapılan eserin yüzeyinde 25 satır okunabilmiştir (Dinçol ve Kavaklı 1978: 15-18, No. 2, Lev. IV-V; Salvini 2001: 246; 2008: 112-113, No. CTU A2-9A, Res. 63) ve aşağıdaki sunulmaktadır:

> *"Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, Tanrı Haldi'ye, efendiye, Sarduri oğlu İšpuini büyük Haldi Şehri'nde Haldi kapıları inşa etti. Bunu Haldi (Şehri'nde) tanrı Ua'nın ṭeribišuzi (mızrağına) silahına adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İšpuini hem yeni bir kale inşa etti, hem yeni bir bağ kurdu. Bir burganani (tarlalar/otlak) ve yeni meyve bahçesi kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapıları tarafından ve tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İšpuini (ve) İšpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?) a'nuni olsun. Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, tanrı Haldi'ye, efendisine, Sarduri oğlu İšpuini Haldi Kapıları yaptırdı…"*

Stel yüzeyinden anlaşıldığı üzere, I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (MÖ 830-820) tarafından Tanrı *Haldi* ve Tanrı *Ua*'ya adanmış bir yapı stelidir. Yazıtta yeni inşa edilen bir şehir ile birlikte kurulan bağ ve bahçeler anlatılmaktadır.

8. 5. 1. 2. 2. 2. Karahan 8

8 numaralı stel Hazine Mevkii'ndeki tümsekte yapılan kazı çalışmalarında 6 ve 7 numaralı stellerle birlikte bulunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 24-26, No: 8, Lev. IX-X; Salvini 2001: 246). Bazalttan yapılmış olan stelin üst ve alt kısmı kırıktır ve yüzeyi de tahrip olmuştur (Şekil: 566) (Dinçol ve Kavaklı 1979: 24-26; Salvini 2008: 113-115, CTU A2-9B). Günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen stelin yüzeyindeki 32 satır yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 25-27):

> *"… şehrinde … Bunu Haldi Şehri'nde Tanrı Ua'nın (ṭeribi) silahına adadı. Orada, (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İšpuini hem yeni bir kale, hem de yeni bir şehir inşa etti. Yeni bir bağ kurdu. Bir otlak (tarlalar) ve yeni bir meyve bahçesi kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapıları tarafından, tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?) (e/a'anini) olsun."*
>
> *"Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, tanrı Haldi'ye, efendiye, Sarduri oğlu İšpuini, büyük Haldi Şehri'nde bir Haldi kapısı inşa etti. Bunu tanrı Ua'nın (ṭeribi silahına) adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İšpuini hem yeni bir kale hem de yeni bir*

şehir inşa etti. Yeni bir bağ kurdu, (bir otlak) tarlalar ve yeni bir meyve bahçesi de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından …"

Stelin korunan kısmındaki yazıttan anlaşıldığı üzere I. Sarduri oğlu İşpuini tarafından yaptırılan stel bir yapı yazıtı olup inşaat ve imar faaliyetleri anlatılmaktadır. Tanrı *Haldi*'ye adanan stelde Tanrı *Ua*'nın da adı geçmektedir.

8. 5. 1. 2. 2. 3. Karahan 1

Karahan 1 numaralı stel bazalttan yapılmış olup 2, 3 ve 4 numaralı eserlerle birlikte bulunmuştur. Alt kısmı kırık olan buluntunun üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmıştır (Şekil: 567). Stelin yüzeyinde 23 satırlık bir yazıt okunmuştur. Van Müzesi'nde sergilenmektedir (Dinçol ve Kavaklı 1978: 8-15, Lev. II-III; Salvini 1993: 544; Payne 2006: 47-49, no.3.2.3, Res. 15; Salvini 2008: 219-221, no. CTU A 5-28, Res. 140b).

Eserin yüzeyindeki yazıt şu şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1978: 8-15; Payne 2006: 47-49; Salvini 2008: 219-221):

"Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, Tanrı Haldi'ye, efendiye, (ben) Išpuini oğlu Menua büyük Arşuniuini şehrinde 'Haldi Kapısı' inşa ettim. Bunu, tanrı Ura'nın ṭeribišuzi (mızrağına) silahına adadım. Arşuniuini şehrinde hiçbir şey yapılmamıştı. Išpuini oğlu Menua hem yeni bir kale hem de yeni bir şehir inşa etti. Yeni bir bağ kurdu, bir otlak (ve) yeni bir meyva bahçesi kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi Kapısı tarafından ve tanrı Ura tarafından Sarduri oğlu İšpuini'ye ve İšpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve Tanrı Ura'nın bağışlayıcılığı (?) a'nuni olsun. [Tanrı Haldi'nin] kudreti sayesinde, [tanrı Haldi'ye,] efendiye …"

Söz konusu yazıt Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın ortak yazıtıdır ve inşaat ve imar faaliyetleri anlatılmaktadır (Payne 2006: 35, 47-49).

8. 5. 1. 2. 2. 4. Karahan 3

Bazalttan yapılmış olan Karahan 3 numaralı stel 1, 2 ve 4 numaralı stellerle birlikte nulunmuştur. Üst kısmı kemer şekline yuvarlatılan eserin ön ve arka yüzeyi yazıtlıdır (Şekil: 568). Bazalttan yapılmış olan stel günümüzde Van Müzesi'nde sergilenmektedir (Dinçol ve Kavaklı 1978: 19-23, Lev. VI-IX; Payne 2006: 87, no.5.2.22, Res. 35-36; Salvini 2008: 215-216, no. CTU A 5-24, Res. 138c-d).

Stel yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1978: 19-23; Payne 2006: 87; Salvini 2008: 215-216):

Ön yüz:

> *"Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, [tanrı] Haldi'ye, efendiye, İšpuini oğlu Menua bu steli adadı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, İšpuini oğlu Menua, kudretli [k]ral, büyük kral ve Biainili Ülkesi'nin kralı(dır)…."*

Arka yüz:

> *"Bu kanalı açtırdım. Bu şehri surlarla çevirttim. Adını "Menuaḫinili" koydum. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Ahaliyi sürüp getirdim ve oraya yerleştirdim. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim zarar verirse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa …"*

Tanrı *Haldi*'ye adanan stelde, yazıt Tanrı *Haldi* ve kendisinin yüceltilmesiyle başlamaktadır. Menua'nın imar faaliyetleri anlatılırken, inşa ettiği ve içine insanlar yerleştirdiği Menuaḫinili adlı şehir, şehri surlarla çevirmesi ve su ihtiyacı için açtırdığı kanallar anlatılmaktadır. Stel lanetleme kısmıyla sonlanmaktadır.

8. 5. 1. 2. 2. 5. Karahan 4

Karahan 4 numaralı stel bazalttan yapılmış olup 1, 2 ve 3 numaralı eserlerle birlikte bulunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1978: 23). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olan buluntunun alt bölümü kırıktır (Şekil: 569) ve günümüzde Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Bazalttan yapılan eserin yüzeyinde 21 satır okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1978: 23, Lev. X-XI; Salvini 2008: 253-254, no. CTU A 5-75, Res. 178).

Stel yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1978: 24, Payne 2006: 123, no.5.5.1; Salvini 2008: 254):

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, tanrı Haldi'ye, efendiye, İšpuini oğlu Menua bu steli adadı. İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır (efendisidir).*
>
> *Tanrı Haldi'nin kudretiyle, tanrı Haldi'ye, efendiye, İšpuini oğlu Menua …"*

Stel yüzeyindeki yazıt Menua'nın saltanatı zamanına aittir. Metinde ülkelerinin adının Biainili olarak yazması açısından önem taşımaktadır.

8. 5. 1. 2. 2. 6. Karahan 5 + Berkri

5 numaralı stelin orta ve alt kısmı korunmuştur. Eserin alt kısmı Van ilinin Muradiye (eski adıyla Berkri / Bargiri) ilçesinde bir Ermeni kilisesi olan S. Stefano (Surb Step'anos)'nun arka tarafında bir rahibin mezarında mezar taşı olarak kullanılmıştır. Eser günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir (Sayce 1906b: 634-635, No: 89;

Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no. 29, Tab. 16; Melikišvili 1960: 197-198, no: UKN 99; König 1967: 14, 83, no. Hchl 74, Taf. 49; Salvini 2008: 221-222, no. CTU A 5-30, Res. 142).

Stelin orta parçası köylüler tarafından Hazine Mevkii'ndeki tümsekte bulunmuş olup Dinçol ve Kavaklı tarafından satın alınarak Van Müzesi'ne nakledilmiştir (Dinçol ve Kavaklı 1979: 19, Lev. 4). Söz konusu parça Lehmann-Haupt tarafından ClCh 29 şeklinde numaralandırılmış olup Berkri (Muradiye) Steli olarak adlandırılmıştır (Salvini 1993: 543). Rekonstrüksiyonu yapılan eserin dikme kısmı dahil olmak üzere 2,60 m yüksekliğinde olabileceği öngörülmektedir (Şekil: 570) (Salvini 1993: 543-544, Fig. 1).

Karahan 5 numaralı stel aşağıdaki şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 19-22; Payne 2006: 49-51, no.3.2.4; Salvini 2008: 221-222):

Orta Parça:

> *"Tanrı Ua ve Haldi'nin ara'nisi tarafından Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. [Tanrı Haldi'nin ve Tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?) e'anuni olsun.] Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, Tanrı Haldi'ye, efendiye, İšpuini oğlu Minua büyük Arşuniuini şehrinde Haldi kapısı yaptırdı ve bunu Tanrı Ua'nın [silahına] mızrağına Arşuniuini şehrinde adadı. (Önceden) orada hiçbir şey yapılmamıştı. İšpuini oğlu Minua hem yeni bir kale hem de bir şehir yaptırdı. Yeni üzüm bağları kurdu ve tarlalar ve yeni meyve bahçeleri kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve Tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın."*

Alt parça arka yüz:

> *"İšpuini oğlu Minua der ki: tanrı Haldi'nin mükemmelliğine (?) bir yazıt yazdırdım; der ki: Arşuniuini şehrinde bir yazıt yazdırdım; der ki: Bu steller üzerinde bir yazıt yazdırdım. Her kim yıkarsa, her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini(ve bütün) dünyanın tanrıları, (onu ve) soyunu yer yüzünden yok etsinler."*

Söz konusu yazıt, Sarduri Oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menuanın ortak yazıtıdır ve imar faaliyetleri anlatılmaktadır. Tanrı *Haldi*'nin yanı sıra Tanrı *Ua*'nın da adı geçmektedir.

8. 5. 1. 2. 2. 7. Karahan 6

6 numaralı stel Hazine Mevkii'ndeki tümsekte yapılan kazı çalışmalarında 7 ve 8 numaralı stellerle birlikte bulunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 22). Bazalttan yapılmış olan esere ikincil kullanım için hazırlanma çalışmalarında iki taraftan yontularak "T" biçimi verilmiştir (Şekil: 571). Bununla birlikte belki bir haç kazınması için stelin üst kısımlarındaki yazılar da kazınarak yüzey düzeltilmiştir. Bu düzenleme işlemleri

yapılmış olamsına rağmen söz konusu kısmında çivi yazısının izleri seçilebilmiştir (Dinçol ve Kavaklı 1979: 22, Lev. 5-6; Salvini 2008: 254-255, Res. 179a).

Stelin yüzeyindeki yazıtın 11 satırı korunmuştur ve aşağıdaki şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 22-23; Payne 2006: 124-125, no.5.5.2):

> *"Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, yani "Ben yaptım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba (Fırtına Tanrısı), tanrı Šivini (Güneş Tanrısı) (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler. Bundan böyle, ne burada, ne de başka yerde (yani) her nereye götürülürse, barış içinde yaşamasın."*

İşpuini oğlu Menua tarafından yaptırılmış olan stelin okunabilen kısmında lanetleme yazısı yer almaktadır. Bu bölümde "başka biri ben yaptım derse" cümlesi geçtiği için stelin diğer bölümünde kralın inşa ettiği yerlerden bahsediliyor olmalıdır (Dinçol ve Kavaklı 1979: 23).

8. 5. 1. 2. 2. 8. Karahan 7

7 numaralı eser Hazine Mevkii'ndeki tümsekte yapılan kazı çalışmalarında 6 ve 8 numaralı stellerle birlikte bulunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 23-24). Bazalttan yapılmış olan buluntunun üst kısmı kırık olup oldukça tahrip olmuştur (Şekil: 572). Van Müzesi'nde sergilenmektedir (Dinçol ve Kavaklı 1979: 23-24, Lev. VII-VIII; Salvini 2008: 220-221, no. CTU A 5-29, Res. 141).

Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Dinçol ve Kavaklı 1979: 24; Salvini 2008: 221):

> *"… yeni bir kale, ye[ni bir şehir] inşa etti, yeni bir bağ, yeni bir burganani kurdu ve yeni bir meyve bahçesi kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve Tanrı Ura tarafından, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve Tanrı Ura'nın bağışlayıcılığı (?) arani olsun. Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, Efendi Haldi [….]"*

Söz konusu yazıt Sardurri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Menua'nın ortak saltanatı dönemine aittir ve imar faaliyetleri ile birlikte tarımsal faaliyetler anlatılmaktadır.

8. 5. 1. 2. 2. 9. Karahan 9

Günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen stel Van ili Muradiye ilçesine bağlı Karahan köyünde bulunmuştur (Sayce 1882: 534-535, No. XXVII; Sandalgian 1900: 300-301,

no: 83; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh 95; Melikišvili 1960: 202, 203, no. UKN 107; König 1967: 13, 81, no. Hchl 69, Taf. 47; Salvini 2008: 253, no. CTU A 5-74, Res. 177b). Bazalttan yapılan eser, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış şeklinde yuvarlatılmış konik biçimlidir (Şekil: 573) (Salvini 2008: 253).

Eser yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 128; Salvini 2008: 253):

> *"İšpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. (2x)"*

Stel yüzeyindeki yazıt Menua'nın saltanatı zamanına aittir.

8. 5. 1. 2. 2. 10. Karahan 10

Tepe kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış yuvarlatılmış konik biçimli olması muhtemel stel bazalttan yapılmıştır (Şekil: 574). İstanbul Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir (Salvni 2008: 257).

Eser yüzeyindeki yazıt Salvini (2008: 257, no. CTU A 5-80, Res. 182a) ve Melikišvili (1960: 195, no. UKN 95) tarafından Menua dönemine atfedilirken, König (1967: 5, no. Hchl 15, 58) ve Payne (2006: 147-148, no. 6.1.3) tarafından ise Menua ve oğlu Inušpua dönemine tarihlendirilmektedir.

Söz konusu yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 147-148; Salvini 2008: 257):

> *"İšpuini oğlu Minua bu steli tanrı Šivini'ye diktirdi. Tanrı Šivini tarafından, İšpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnušpua'ya yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin."*

Menua'nın Tanrı *Šivini* adına diktirdiği bir steldir.

8. 5. 1. 2. 2. 11. Karahan (?) 11

Buluntu yeri net olmayan eserin kendisi kayıptır ve sadece resim üzerinden çalışılmıştır (Salvini 1993: 543-548). Eser yüzeyindeki yazıtın Karahan 1 (CTU A 5-28) ve Karahan 8 (CTU A 2-9B) ile olan benzerliği nedeniyle buluntu yerinin Karahan olduğu öngörülmektedir (Salvini 2008: 222-223, no. CTU A 5-31).

Bu yazıtın okunuşu aşağıda sunulmaktadır **(**Salvini 2008: 222-223):

Ön Yüz:

> *"… diktirdim … Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve Tanrı Nalaini tarafından Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'ya … olsun. Hem Tanrı Haldi'nin hem de Tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?) … olsun."*
>
> *"Tanrı Haldi … Tanrı Haldi … İšpuini oğlu Minua, bir Haldi kapısı … Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Nalaini tarafından Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'ya … olsun. Hem Tanrı Haldi'nin hem de Tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?) … olsun."*

Arka Yüz:

> *"… bu stel evini (?) ben yaptırdım. İšpuini oğlu Minua der ki Tanrı Haldi'nin kusursuzluğuna bir yazıt yazdırdım. (o) der ki: Arsuniu şehrinde bir yazıt yazdırdım. Bu steller üzerinde bir yazıt yazdırdım. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teišaba, tanrı Šivini ve dünyanın (bütün) tanrıları onu ve ailesini yer yüzünden yok etsinler."*

Söz konusu stel Menua tarafından hazırlatılmış olup bir stel evinden bahsetmesiyle önem taşımaktadır. Metinde Tanrı *Haldi*'nin yanı sıra *Ua* ve *Nalaini*'nin de isimleri yer almaktadır.

8. 5. 1. 2. 3. Surp Pogos Kilisesi

Eser, Van ilinde, Ermeni Surb Pogos Kilisesi'nin duvarında, biri büyük olmak üzere iki adet stel parçasından oluşmaktadır (Sayce 1882: 550-555, No. XXXI; König 1967: 3, Hchl 6). Eserin ön ve arka yüzeyi yazıtlıdır (Şekil: 575). Stelin ön yüzeyinde büyük boyutlu bir Ermeni haçı vardır. Buluntu kilise duvarında kullanılmadan önce mezar taşı görevi yapmıştır. Haçın alt kısmındaki bölüme Ermenice yazıt kazınmıştır (Melikišvili 1960: 131-135, no: 20, Foto: 1 UKN 20; König 1967: 3, 38-39, Taf. 5; Salvini 2008: 131-134, Res. 77-78, CTU A 3-4; Lehmann-Haupt 1928-35, ClCh 13, Taf. IV-V).

Bazalttan yapılmış olan stelin her iki yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (König 1967: 38-39; Payne ve Ceylan 2003: 196; Payne 2006: 35-37, no. 3.1.2):

> *"Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Luša boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua Luša boyuna karşı sefere çıktılar. İšpuini güçlüydü ve Minua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'nın önünden gitti. (Onlar,) Luša ve Katarza boylarını püskürttüler … Anašie Şehri'ne doğru ve büyük Kuquru Şehri'ne doğru ilerlediler. Uiteruhi, Luša ve Katarza boylarına … Etiuhi*

Ülkesi'nin krallarından takviye birlikleri yardıma geldiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla Uiteruhi, Luša ve Katarza boylarına ve Etiuhi Ülkesi'nin krallarına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua sefere çıktılar, Uiteruhi, Luša ve Katarza boylarını ve Etiuhi Ülkesi'nin krallarının takviye birliklerini püskürttüler … Oradan Anaše Şehri'ne geldiler. X bin 720 erkek, X bin 670 kadın, X yüz 26 at, 13.540 büyükbaş hayvan, 20.785 … (2x)"

"Eğer kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse; tanrı Haldi, tanrı Teišeba ve tanrı Šivini (onu) bırakmasınlar. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde …"

Stel, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın ortak krallığı döneminde (MÖ yak. 820-810) Tanrı *Haldi* için diktirilmiştir. Eser yüzeyindeki yazıtta iki kralın Uiteruhu, Luša, Katarza boylarına; Anašie, Kuquru Şehrine ve Etiuhi Ülkesi'ne yaptıkları askeri seferleri, zaferleri ve taşıdıkları ganimetler anlatılmaktadır. Stel geleneksel olarak bir lanetleme metni ile sonlanmaktadır.

8. 5. 1. 2. 4. Kasımoğlu Steli /Güşnents

Kasımoğlu Steli Van il merkezinin 30 km kuzeyindeki Kasımoğlu köyündeki Surb Hovhannes (S. Giovanni) Ermeni kilisesinden bulunmuştur. Günümüzde Van Müzesi'nde olan eserin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmıştır ve alt bölümü kırık ve eksiktir. Buluntunun ön yüzeyinde bir Ermeni Haçı kazınmakla birlikte haçın etrafına da Ermeni harfleri yazılmıştır (Şekil: 576-577) (Melikišvili 1960: 135-136, No: UKN 21; König 1967: 3-4, 38-39, No: Hchl 6a; Salvini 2005b: 257-260, Fig. 1-2; 2008: 134-135, No. CTU A3-5, Res. 79-80). Eserin kilise duvarında kullanılmadan önce mezar taşı işlevi gördüğü belirtilmektedir (König 1967: 3-4).

Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne ve Ceylan 2003: 196; Payne 2006: 37, 358, no. 3.1.3; Salvini 2008: 134-135):

"Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Luša boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua Luša boyuna karşı sefere çıktılar. İšpuini güçlüydü ve Minua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'nın önünden gitti. Luša ve Katarza'yı [fethettiler] […] Anašie ve Maqurutar(z)a şehri kadar uzağa ulaştılar […]."

Stel, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın ortak krallığı döneminde (MÖ yak. 820-810) Tanrı *Haldi* için diktirilmiştir. Yazıtın korunan bölümünden anlaşıldığı üzere kralların Uiteruhu, Luša, Katarza boylarına, Anašie, Maqurutarza şehirlerine yaptıkları askeri seferleri ve zaferleri anlatılmaktadır. Eserin aşağı kısmında olması gereken lanetleme bölümü olasılıkla kırıklıktan dolayı eksiktir.

8. 5. 1. 2. 5. Karagündüz

Karagündüz'de 2 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 5. 1. 2. 5. 1. Karagündüz 1

Stel, Van li sınırlarında yer alan Ercek Gölü'nün doğu kıyısındaki Karagündüz köyünde bir Ermeni Kilisesi'nde eşik taşı olarak kullanıldığı yerde bulunmuştur (Lehmann-Haupt 1928-35, ClCh: No: 15, tab. 43-44; Melikišvili 1960: 138; König 1967: 4; Salvini 2008: 137). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olan büyük boyutlu stelin alt kısmı kırık eksiktir (Şekil: 578-579) (Hulin 1958: 237, no: 3; Melikišvili 1960: 138, No: UKN 24, Foto: 2-3; König 1967: 4, 40-41, Hchl No: 7, Taf. 7; Salvini 2008: 137, CTU A 3-9, Res. 84-87). Her iki yüzeyi de yazıtlı stelin ön yüzeyine Ermeni haçları kazınmıştır. İšpuini ve Minua'ya ait yazıt stel yüzeyinde tepeden 0,27 cm. sonra başlamaktadır ve ön ve arka yüzeyde aynı metin üç kere tekrarlanmıştır (Hulin 1958: 237; Salvini 2008: 137). Van Müzesi'nde yer almaktadır. Karagündüz Steli'nde aynı metin üç kere tekrarlanmıştır (Salvini 2001: 244).

Eser yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde çözümlenmiştir (Payne 2006: 38-41, no. 3.1.5; Salvini 2008: 139-140):

Ön Yüz:

> *"Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Paršua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İšpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'nın önünden gitti (?). (Onlar) Mešta, Qua, Šaritu ve Nigibi şehirlerini ve Paršua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan X bin 483 eşek, X bin 460 canlı adam, X on bin 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve, X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yola çıktı (?). Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua sefere çıktılar ve bunları götürdüler. Ne var ki (fethedilmiş) kaleleri geride bıraktıkları zaman ülkelere pay ettiklerini …"*

"Efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Paršua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İšpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası ve 9.174 süvari (vardı) …"

Arka Yüz:

"Efendi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Paršua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua, Mešta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İšpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü." "Orduda 106 savaş arabası ve 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'nın önünden gitti (?). (Onlar,) Mešta, Qua, Šaritu ve Nigibi şehirlerini ve Baršua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan … X bin 45(?)3 … X on bin 6.600 …, 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve ve X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yola çıktı.Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman ülkelere pay ettiklerini …"

Stel, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın ortak krallığı döneminde (MÖ yak. 820-810) Tanrı *Haldi*'ye adanmıştır. Eserin ön ve arka yüzü de yazıtlıdır. Yazıtın korunan bölümünden anlaşıldığı üzere kralların Mešta Ülkesi'nde Qua, Šaritu ve Nigibi şehirlerine, Paršua Ülkesi'nin şehirlerine yaptıkları askeri seferler, kazandıkları zaferler ve taşıdıkları ganimetler anlatılmaktadır. Arka yüzeyinde ön yüzeydeki yazıtın tekrarının haricinde Baršua ülkesi'nin şehirlerine yaptıkları askeri seferler, kazandıkları zaferler ve taşıdıkları ganimetler anlatılmaktadır. Stelin alt kısmı kırık olduğu için metnin devamı ve lanetleme bölümü eksiktir.

8. 5. 1. 2. 5. 2. Karagündüz 2

Stel Van Müzesi'nde sergilenmekte olup, Van ili sınırlarında yer alan Ercek Gölü'nün doğu kıyısındaki Karagündüz köyünden geldiği bildirilmektedir. Bazalttan yapılmış olan stelin alt kısmının bir bölümü korunmuştur (Şekil: 580) (Payne 2006: 129-130, no. 5.5.12; Salvini 2003: 222-223, Fig. 9; 2008: 261, no. CTU A 5-86, Res. 185).

Eser yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Hulin 1958: 243-244, no. 39; Melikišvili 1960: ek no. 5; König 1967: 166, no. Hchl 139; Payne 2006: 130; Salvini Salvini 2003: 222-223; 2008: 261):

"Menua der ki: Her kim bu steli tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben yaptım" derse, tanrı Haldi,

tanrı Teišeba, Tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar, onu ve ailesini güneş ışığından yoksun etsinler."

8. 5. 1. 2. 6. Salmanağa/Artsovaberd

Bu isimle anılan iki farklı stel bulunmaktadır.

8. 5. 1. 2. 6. 1. Artsovaberd 1 (Salmanağa 1/Tırmıklı)

Stel Van İli Erciş ilçesi'nin 11 km kuzeydoğusundaki Salmanağa[436] (Artsovaberd[437]) köyünde Artsovaberd adıyla anılan Kilise'nin[438] dış kapısında bir lento[439] olarak kullanılmış şekilde bulunmuştur. Üst kısmı kemer şeklnde yuvaraltılan steli uzun dikdörtgen formundadır (Şekil: 581) (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no: 48, tab. 25; Melikišvili 1960: 174-175, no. UKN 58; König 1967: 8, 68, no. Hchl 33, Taf. 31; Salvini 2003: 209, Fig. 1-2; Payne 2006: 85, no. 5.2.17; Salvini 2003: 209-218, Fig. 2, 6; 2008: 209, no. CTU A 5-17, Res. 133-134).

Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne ve Ceylan 2003: 200; Payne 2006: 85; Salvini 2008: 209-211):

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, efendi tanrı Haldi'ye, İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, (Ben) İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Minua der ki: Bu kanalı ülkede açtım. Onu Alia Şehri'nin yanındaki yöre için Tanrı Quera'nın Pınarı'ndan Dainalitini adlı güçlü ırmağa kadar götürdüm ... Minua hem bu kanalı açtı, hem de bir şehir yaptırdı."

Tanrı Haldi'ye adanan stelde, Minua'nın imar faaliyetleri anlatılırken, inşa ettiği şehir ya da şehirler ve şehirlere su götürmek için açtırmış olduğu kanallar anlatılmaktadır.

8. 5. 1. 2. 6. 2. Salmanağa 2

Stel Van ili Erciş ilçesinin 11 km kuzeydoğusunda, günümüzdeki adıyla Salmanağa (Artsovabert / Artswapert) köyündeki yine aynı adla anılan kilisenin iç kapısında bir lento olarak kullanılmış şekilde bulunmuştur. Stel, üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 582) (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no: 92, tab. 25; Melikišvili 1960: 200-201, no. UKN 104; König 1967: 13, 80, no. Hchl 66,

[436] Belli (1999a: 274) Salmanağa köyünü Tırmıklı köyü olarak yazmıştır.
[437] König (1967: 8) ve Belli (1999a: 274) Köyün eski adını Artswapert – Agasof şeklinde belirtmektedir.
[438] Belli (1999a: 274) Kilisenin adının Artswapert – Agasof / Tırmıklı Kilisesi olduğunu yazmaktadır.
[439] Belli (1999a: 274) eserin buluntu yeri olarak kilisenin nişini işaret etmektedir.

Taf. 46; Salvini 2003: 209, Fig. 1-2; Salvini 2003: 209-218, Fig. 2, 6; 2008: 258, no. CTU A 5-82, Res. 183).

Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 127, no.5.5.7, Salvini 2008: 258):

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Menua, bu steli tanrı Elipuri'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İšpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Söz konusu stel yüzeyindeki yazıta göre Menua'nın saltanatı zamanına aittir.

8. 5. 1. 2. 7. Keçikıran / Şebitu

Stel 2004 yılında Van ili Muradiye ilçesi Keçikıran köyünde[440] Kasım İlçiboğa isimli bir vatandaşın evinde bulunmuştur (Salvini 2005b: 262; 2008: 259). Stel üst ve alt kısmından kesildiği halde metin kısmı korunmuştur (Şekil: 583) (Salvini 2005b: 262, Fig. 9; 2008: 259-260, no. CTU A 5-84, Res. 184b). Arka yüzeyi pürüzsüz olan eserin yeniden ikincil kullanım izi görülmemiştir (Salvini 2005b: 262).

Buluntunun yüzeyindeki yazı aşağıdaki şekilde okunmuştur (Salvini 2005b: 262-263; 260):

> *"İšpuini oğlu Menua bu steli Tanrı Šebutu'ya diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle (ben) İšpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Tanrı *Şebitu*'nun adı bu stelden başka İšpuini ve Menua ortak yazıtı olan CTU A 3-1 Van'daki Meher Kapı yazıtı ile II. Sarduri'ye ait CTU A 10-6 numaralı İran Azerbeycanı'ndaki Mahmud Abad yazıtında görülmektedir (Salvini 2008: 125-129, 508-509, Res. 68-73, 321)

8. 5. 1. 2. 8. Berkri /Muradiye

Stel parçası, Van ili Muradiye ilçesinde bir kilisenin mezarlığında bulunmuştur (Şekil: 584) (Lehmann-Haupt 1928-35, ClCh: no. 47, Tab 54; Melikišvili 1960: 173, No. UKN

[440] Keçikıran köyünde bir Urartu Kalesi mevcuttur ve Keçikıran Kalesi adıyla anılmaktadır (Salvini 2005b: 262). Urartu Kalesi'ni ilk keşfeden Ch. Burney'dir (1957: 48-49, Fig. 9).

57; König 1967: 8, 68, No. Hchl 32, Taf. 30a; Salvini 2008: 109, No. CTU A 5-16, Res. 132b).

Parçanın yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde çözümlenmiştir (Payne 2006: 85, no.5.2.16; Salvini 2008: 209):

> *"... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben bu kanalı açtım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar (onu) yok etsinler ..."*

Menua'nın imar faaliyetlerinden kanal açma işleminin anlatıldığı stelidir. Metin Tanrı *Haldi* ve kendisinin yüceltilmesiyle başlar, yaptığı imar faaliyetiyle devam eder ve lanetleme kısmıyla da sonlanmaktadır.

8. 5. 1. 2. 9. Köşk / Güsak (Gjusak)

Stel Van ili Muradiye ilçesinde Köşk/Güsak köyünde aynı adla anılan kilisesinin duvarında bulumuştur (Şekil: 585) (Lehmann-Haupt 1928-35: no. ClCh 56, Tab. 19; Melikišvili 1960: 180-181, no. UKN 65; König 1967: 9, 72, no. Hchl 41, Taf. 35; Salvini 2001: 251; 2008: 224-225, no. CTU A 5-33, Res. 143a). Eserin günümüzde kayıp olduğu bildirilmektedir (Payne 2006: 94, no.5.3.10; Salvini 2008: 124-125):

Stel yüzeyindeki yazıt aşağı şekilde okunmuştur (Payne 2006: 94, no.5.3.10; Salvini 2008: 124-125):

> *İšpuini oğlu Minua bu yazıtı efendi Tanrı Haldi'ye diktirdi. Haldi kapısı yaptırdığı zaman (ayrıca) kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı (ve ona) "Haldi Şehri" adını verdi. Bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, adı "Minua Bağı"dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır.*
> *Minua der ki: Bağ ... olduğu (?) (olgunşatığı?) zaman tanrı Haldi'ye 1 boğa ve 3 koyun kurban olarak sunulsun ve hem Haldi kapısında hem de yazıtın önünde şarap sunulsun (?). yeni üzümler toplandığı (hasat edildiği) zaman, Haldi kapısı önünde bir tören Tanrı Haldi için ve stelin önünde bir tören Tanrıça 'Arubani için, bir tören tanrı Haldi için düzenlensin.*

Menua stel yüzeyindeki yazıtta inşaa ve imar faaliyetlerini anlatarak ülkelerinin adının Biainili olduğu da kaydetmektedir. Metinde ayrıca Tanrı *Haldi* ve Tanrıça *Arubani* için yapılacak törenlerle ilgili olmak üzere direktifler yer almaktadır.

8. 5. 1. 2. 10. Akdamar Adası

Bir stelin üst kısmına ait parçadır. Van ili Gevaş ilçesi Akdamar Adası'ndaki kilisenin avlusunda bulunmuştur. Buluntunun kilisenin yapımı zamanında buraya taşınmış olduğu düşünülmektedir. Söz konusu parça yuvarlak kesildiği için tahribata uğramıştır (Şekil: 586) (Sayce 1882: 537-538, no. XXIX A ve B; Sandalgian 1900: 18-19, No. 4; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no: 52, Taf. 56; Melikišvili 1960: 177-179, no. UKN 62; König 1967: 8, 67-68, no. Hchl 31; Payne 2006: 87, 353; Salvini 2008: 214-215, no. CTU A 5-23, Res. 138a-b).

Eser yüzeyindeki korunan yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 87, no.5.2.21; Salvini 2008: 214-215):

Ön Yüz:

> *"Efendi tanrı Haldi'ye İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İšpuini oğlu Minua …"*

Arka Yüz:

> *"… Aḫiunikani Şehri'nin önünde … Erinui Ülkesi'ne, Minuaḫinili Şehri'ne; Muna Irmağı'na kadar götürdüm. Aiduni Ülkesi'nin bölgesi boyunca (?) kanal açtım. Uišini Şehri'nin bölgesi boyunca (?) kanal açtım.*
> *Minua der ki …".*

Stelin, özgün halinde her iki yüzeyinin de yazıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Menua'nın Tanrı *Haldi* için steli diktirmiş olduğu ile yazıt başlamaktadır. Korunan kısımdan anlaşıldığı üzere Minua'nın imar faaliyetlerinden şehirlere su ulaştırmak için açtırmış olduğu kanallar anlatılmaktadır. Su taşınan yerler Aḫiunikani Şehri'nin önü..., Erinui Ülkesi, Minuaḫinili Şehri'dir. Kanal Aiduni Ülkesi ve Uišini Şehri boyunca devam eder. Steldeki lanetleme kısmı eksiktir.

8. 5. 1. 2. 11. Kurşun/Korşun/Kurşunlu Camisi

Kurşunlu Camisinden iki adet stelin bulunmuş olduğu görülmektedir.

8. 5. 1. 2. 11. 1. Kurşun/Korşun/Kurşunlu Camisi 1

Stel, Van ilinde yer alan Kurşunlu/Korşunlu Camisinin girişinde, döşeme taşı olarak kullnıldığı yerde bulunmuştur (Şekil: 587) (Sayce 1894: 706-708, no: 80; Sandalgian 1900: 299-300, no. 82; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh 83, Taf. LX; Melikišvili 1960:

194, no. UKN 93; König 1967: 5, 57, no. Hchl 13, Taf. 15; Salvini 2008: 251, no. CTU A 5-71, Res. 175b).

Eserin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Salvini 2008: 251):

> *"İšpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. İšpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnušpua için Haldi tarafından büyüklük verilsin. Haldi'ye, efendiye, İšpuini oğlu Minua bu steli diktirdi."*

8. 5. 1. 2. 11. 2. Kurşun/Korşun/Kurşunlu Camisi 2

Stel, Van İli'nde Kurşun (Korşun) Camisinden bulunmuştur (Lehmann-Haupt 1926: 142; 1928-35: no. ClCh 84, Abb 18; König 1967: 5, 58, no. Hchl 14 Taf. 15; Salvini 2008: 256). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen şeklinde olan stel bazalttan yapılmıştır (Şekil: 588). Urartuca yazıtın dışında ikincil kullanım esnasında yazıtın üst kısmına eski Ermenice bir yazıt, aşağı kısmına ise Ermeni haçı tasvir edilmiştir. Buluntunun alt bölümü kırık ve eksiktir. Günümüzde Tiflis Gürcü Müzesi'nde sergilenmektedir.

Stel yüzeyindeki yazıt Salvini (2008: 256-257, no. CTU A 5-79, Res. 181) ve Melikišvili (1960: 195, no. UKN 94) tarafından Menua Dönemine atfedilirken, König (1967: 5, 58, no. Hchl 14) ve Lehmann-Haupt (1926: 142) tarafından ise Menua ve oğlu Inušpua'nın ortak saltanatı dönemine tarihlendirilmektedir.

Yukarıda bahsi geçen yazıtın okuması aşağıdaki şekilde yapılmıştır (Salvini 2008: 256-257):

> *"İšpuini oğlu Menua Ḫuṭuini için bu steli diktirdi.Tanrı Ḫuṭuini tarafından İšpuini oğlu Menua ve Menua oğlu Inušpua'ya hayat, mutluluk ve büyüklük bahşedilsin."*

Stel, Menua tarafından Tanrı *Ḫuṭuini* onuruna diktirilmiştir.

8. 5. 1. 2. 12. Yedi Kilise

Yedi Kilise Manastırı (Varagavank/Varak Surp Haç Manastırı), Erek Dağı (Varag/Varak Dağı)'nın batı yamacında, Van iline bağlı, Yukarı Bakraçlı köyünde yer almaktadır (Payne 2006: 354). Manastır yedi ayrı kilise ve yapılardan oluşan bir komplekse sahip olduğu için Yedi Kilise Manastırı olarak adlandırılmıştır.

Bu alanda 2 adet stel bulunmuştur:

8. 5. 1. 2. 12. 1. Yedi Kilise 1 (Erek / Varag / Warrak / Varak)

Eser Yedi Kilise Manastırı'nda, bir kilise girişinin sağ duvarında ikincil kullanım durumda bulunmuştur (Schulz 1840: 316-317, No. XXIX; Sayce 1882: 532-533, No. XXVI(1); Sandalgian 1900: 303-304, No. 85; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no. 90; Hulin 1958: 237, no: 2; Melikišvili 1960: 199-200, UKN no. 102; König 1967: 13, 79-80, Hchl no. 64, Taf. 45; Salvini 2008: 252, no. CTU A 5-73, Res. 177a). Bazalttan yapılmış olan bir stelin üst parçasıdır (Şekil: 589). Üst kısmı düz olup korunduğu kadarıyla dikdörtgen biçimlidir. König (1967: Taf. 121: 64) yapmış olduğu tamamlama çalışmasında stelin üst kısmını yarım daire şeklinde yuvarlatılmış olarak tasvir etmiştir.

Eserin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 125-126, no.5.5.4; Salvini 2008: 252):

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Minua, bu steli efendi Tanrı Haldi'ye diktirdi. İšpuini oğlu Minua, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Söz konusu yazıtta ülke adının Biainili olarak kaydedilmesiyle önem taşımaktadır.

8. 5. 1. 2. 12. 2. Yedi Kilise 2

Stel ikincil kullanım durumda, Yedi Kilise Manastırı'nda, grişin sol tarafında küçük bir şapel içinde sunak taşını taşımaktadır (Şekil: 590) (Schulz 1840: 316, No. XXVII; Sayce 1882: 532-533, No. XXVI(2); Sandalgian 1900: 304-305, no: 86; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no. 91; Hulin 1958: 241-242, no: 19; Melikišvili 1960: 200, UKN no. 103; König 1967: 13, 80, Hchl no. 65, Taf. 45; Salvini 2008: 257-258, no. CTU A 5-81, Res. 182b).

Üst kısmı tahrip olan eser bazalttan yapılmıştır. Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 126, 5.5.6; Salvini 2008: 257-258):

> *"İšpuini oğlu Minua bu steli Tanrı Teišeba'ya diktirdi. İšpuini oğlu Minua, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır".*

Yedikilise 1 yazıtında olduğu gibi stel yüzeyindeki yazıtta ülke isminin Biainili olarak yazılması önemlidir.

8. 5. 1. 2. 13. Sihke / Bostaniçi

Stel, Van ili, Merkez ilçesine bağlı Bostaniçi (Sihke/Sikke/Sirka/Siğkeh) köyünde küçük bir kilisenin kapısının üst tarafında duvara örülmüş şekilde bulunmuştur. Eser bazalttan yapılmıştır. Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen biçimli stelin bir yüzeyine Ermeniler tarafından büyük bir çiçek motifi işlenmiştir (Şekil: 591) (Schulz 1840: 317-319, no: XXII; Sayce 1882: 535-536, no. 28; Sandalgian 1900: 55-56, no. 17; Lehmann 1904: 817-818; Lehmann-Haupt 1928-35: 164-166, no. ClCh 55 Taf. 57; Melikišvili 1960: 204, no. UKN 110; König 1967: 14, 83-84, no. Hchl 75, Taf. 50; Salvini 2008: 264, no. CTU A 5-91, Res. 188). Stel tahrip olan kiliseden Lehmann-Haupt tarafından Van Merkeze getirilmiştir ve günümüzde Tiflis Gürcü Müzesi'nde sergilenmektedir (Lehmann-Haupt 1926: 52-54).

İki yüzeyi de yazıtlı olan stel şu şekilde okunmuştur (Payne 2006: 131, no.5.5.16; Salvini 2008: 264):

Ön Yüz:

> *"Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İšpuini oğlu Menua der ki: Bu yerden Menua'nın bindiği Arşibini adlı at 22 basamak sıçradı."*

Arka Yüz:

> *"Minua der ki: Her kim bu steli yerinden sökerse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba (Tempesta) ve tanrı Šivini (Sole/Güneş Tanrısı) onu, ailesini ve soyunu güneş ışığından yoksun etsinler."*

Menua'nın diktirmiş olduğu stel yüzeyindeki yazıtta Tanrı *Haldi*'nin desteği sayesinde kendisini yüceltmesi anlatılmaktadır.

8. 5. 1. 2. 14. Surp (Surb) Sahak Kilisesi

Söz konusu kilisede Argišti dönemine ait iki adet stel parçası bulunmuştur (Salvini 2008: 325-332, CTU A 8-1, CTU A 8-2; Res. 196-198). Melikišvili (1960: 232-255, no UKN 128 A ve B) ve Payne (2006: 177-181) bu iki parçanın bir stelin üst ve alt kısmı olabileceği öne sürülmüşlerdir (Şekil: 592-595). Araştırmacılar her iki parçanın arasında bir parçanın daha olması gerektiğini öngörmektedir. Yüzeyindeki yazıta göre "Horhor Yıllığının" bir kopyası niteliğinde değerlendirilen eser I. Argišti'nin yıllığı şeklinde yorumlanmıştır (Melikišvili 1960: 255; Payne 2006: 177-178). König (1967: 15, 100-106, no. Hchl 81, Hchl 82) ve Salvini (2008: CTU A 8-1, CTU A 8-2) ise bu parçaları iki farklı stel olarak değerlendirmişlerdir. Eserlerden birisinin 4 yüzeyi yazıtlı iken

diğerinin iki yüzeyi yazıtlıdır (Salvini 2006: 66-72). Diğer araştırmacıların kaydettiği gibi eserin I. Argišti'nin tüm yıllığını içeren tek bir stele ait olduğu düşünüldüğünde stelin 5 m'lik bir yüksekliğe sahip olması gerektiği ve bunun da mümkün görünmediği Salvini (2006: 66-72) tarafından belirtilmektedir. Buluntuların yüzeyindeki yazıtların okuma sırasının da hatalı olduğunu bildiren araştırmacı Salvini (2006: 66-72) stellerin I. Argišti'nin "Horhor Yazıtı"ndan daha erken bir dönemde yazıldığını ve stellerin yüzeyindeki metin ile ünlü yıllık yazıtının tam kopya olmadığı, bazı bölümlerinde farklılıklara sahip olduğunu eserinde yayınlamıştır.

8. 5. 1. 2. 14. 1. Surp (Surb) Sahak Kilisesi 1

Stel, kilise duvarına yerleştirilmiş olarak bulunmuştur (Sayce 1882: 628-629, no. XLVI; 1888: 18; Sandalgian 1900: 128-131, no. 21; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no. 112 A1, tab. 26, A2 , tab. 27, A3 tab. 29, A4 tab 27; Melikišvili 1960: 232-241, no UKN 128 A; König 1967: 15, 100-103, no Hchl 81, Taf. 61-63; Salvini 2008: 325-329, no. CTU A 8-1, Res. 196). Üst kısmının yarım daire şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen formda olduğu anlaşılan stelin dört yüzeyi de yazıtlıdır (Şekil: 592-593). Eserin sağ taraftaki yüzeyine ikincil kullanım zamanında Ermeni haçları işlenmiştir.

Stel yüzeyindeki yazıtlar aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 177-181, no. 8.1.2; Salvini 2008: 325-329):

> *Ön Yüzey A3: CTU A 8-1 : Minua oğlu Argišti bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argišti, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Argišti der ki: Her kim bu steli tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, tahrip et!" derse veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar, onu ve aile(si)ni güneş ışığından yoksun etsinler … Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve Tanrı Haldi'nin buyruğuyla, Tanrı Haldi Minua oğlu Argišti'ye krallığı verdiği zaman, atalarının tahtına çıktı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Argišti der ki: [ ]unini ayaklandı. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve … Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde, yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin… ["*.

> *A1: CTU A 8-1 Sağ Taraf: Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauḫi Ülkesi(nin kralı) Uṭuburšini'yi yendi ve Abnulua (x-nula) Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önündde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Argišti der ki: Diauḫi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauḫi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. … ordum önünde göründü … Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım ["*.

Arka Yüzey A2: (CTU A 8-1) Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi ve Qiḫu (Qehu) Ülkesi'nin şehrini ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argišti der ki: Gölün kıyısında bulunan Qiḫu (Qehu) Ülkesi'nin şehrini ele geçirdim ve Alištu Şehri'ne kadar ilerledim. Kadın ve erkekler sürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Minua oğlu Argišti der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, Erbuni Şehri'ni yaptırdım. Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. (Oraya) Ḫatti ve Ṣupa(ni) Ülkeleri'nden 6600 savaşçı yerleştirdim (naklettim) (?). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uburdalhi'nin Kralı İs[ ]luburani'den Ülkesi'ni ele aldım …

A4: CTU A 8-1 Sol Taraf) Tanrı Haldi, kendi ilahı (?) … gönderdiği zaman, tanrılara … Šurili Ülkesi'ni güçlendirdiği zaman, tanrı Haldi için Argišti … Orada bir yazıt diktirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argišti der ki: Aynı yıl üçüncü kere savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini (ve) Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına, yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler: Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Urme Ülkesi'ni ele geçirdim ve ülkeyi harap ettim … kadar ilerledim.

Menua tahta çıkışında Tanrı *Haldi'*nin kendisini desteklediğini kaydettirerek krallığını üstün ve meşru bir zemine oturtmaktadır. Menua, Diauḫi, Abnulua (x-nula), Van Gölü kıyısındaki Qiḫu (Qehu) ve Uburda Ülkeleri ile Aliştu Şehri'ne karşı yaptığı askeri seferleri ve kazandığı zaferleri anlatırken; ayrıca Ḫatti ve Ṣupa(ni) Ülkeleri ile olan askeri koalisyonuna da yer vermektedir. Bununla birlikte söz konusu metinde yeni kurulan Erbuni Şehri ve imar faaliyetleri de mevcuttur.

8. 5. 1. 2. 14. 2. Surp (Surb) Sahak Kilisesi 2

Stel kilisenin sunağının altında bulunmuştur (Sayce 1882: 623-623, no. XLV; 1888: 17-18; 1890: 134-136; 1893: 29; Sandalgian 1900: 120-127, no. 20; Lehmann-Haupt 1928-35: 112 B2 ClCh no. B1, Tab. 26, B2 , Tab. 28 ; Melikišvili 1960: 232-241, no UKN 128 B; König 1967: 15, 103-106, no Hchl 82, Taf. 64-65; Salvini 2008: 325-329, no. CTU A 8-1, Res. 196). Bir stelin parçası olan eserin ön yüzeyine ikincil kullanım zamanında Ermeni haçları işlenmiştir ve bu haçlar yüzeydeki yazıtta tahribata neden olmuştur (Şekil: 594-595).

İki yüzeyi yazıtlı stel aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 177-181, no. 8.1.2; Salvini 2008: 325-329):

"B2: (CTU A 8-2 Ro) … (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba(Tempesta), Tanrı Šivini (Sole) ve Bianili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım … Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ve Aššur dağlarına kadar ilerledim. 6481 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 286 at, 2251 büyükbaş hayvan ve 8205 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Argišti der ki Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Argišti der ki: Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Buštu Ülkesi'ni de ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argišti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Buštu Ülkesi'ne sefere çıktım, Aškaia Vadisi'ni ele geçirdim, Ugišti Ülkesi'nin Šatiraraga Bölgesi'ni bıraktım ve Uušini Ülkesi'nin güney (?) tarafındaki dağlık Alaṭi Bölgesi'ne kadar ilerledim. Ülkeyi yaktım, şehirleri harap ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 7873 kişi (o= yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 290 at, 101 deve, 4909 büyükbaş hayvan ve 19550 küçükbaş hayvan da (sürüp çıkardım). Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordusunu yendi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti der ki: … Argištiḫinili Şehri'ni kurdum (Arasse) Irmağı'ndan 'Aza Ülkesi'ne kadar bir kanal açtım … Manaše köyünü (ḫašubi) ve Sira şehrini fethettim ….["

"B1: (CTU A 8-2 Vo) Bia[ ] Ülkesi'ne ve Huša Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Diaueḫi Ülkesi'nin krali şehri Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Ašqalaşi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki 3 ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi'ni, Ašqalaşi Ülkesi'ni ve Šašilu Şehri'nin ülkesini. 15181 delikanlı (?), 2734 erkek, 16004 kadın, 4426 at, 14478 büyükbaş hayvan ve 73770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım (?) ettirdim: Šaškieo, Ardarakieo, Balteo ve Qabilueo (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diaueo Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diaueo'li, Argišti'ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1000 deve, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı … Diaueo (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: … mina saf (?) altın 10000 mina bakır, … (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 3 deve, …"

"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onu) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Halid'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Tanrı Haldi önünden gitti. Argišti der ki: Diaueḫi (Ülkesi)nin (kralının) yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luša Ülkesi'ni, Katarza Ülkesi'ni, Eriaḫi Ülkesi'ni ve Gulutaḫi Ülkesi'ni ele geçirdim, Uiṭeruḫi Ülkesi'ni ele geirdim ve Apuni Ülkesi'ne kadar ilerledim. Luša Ülkesi'nin kralını hadım ettirdim. Igae Ülkesi'nin kralına boyun eğdirdim ve yerinde bıraktım. Argišti'ye haraç verdi […"

Bu stel I. Argišti'nin saltanatı zamanına aittir. Stel yüzeyindeki metne göre, I. Argišti askeri seferlerinde tanrıların destekleri sayesinde başarılar elde etmektedir. Mana, İrkiuni, Buštu, Uušini, Ugišti, Diaueḫi, Etiuni, Luša, Katarza, Eriaḫi, Gulutaḫi, Uiṭeruḫi ve Apuni Ülkeleri'ne yaptığı askeri seferlerle birlikte kazanmış olduğu zaferleri anlatmaktadır. Ayrıca Argištiḫinili Şehri'ni kurması ve imar faaliyetlerine de yer verilmektedir.

8. 5. 1. 2. 15. Analıkız Kutsal Alanı / Hazine Kapısı ve Surp Pogos Kilise'si

Analıkız Anıtı[441], Van Kalesi'nin kuzeydoğu yamacında, ova seviyesinden birkaç metre yükseklikteki kaya terasında yer almaktadır (Şekil: 596-597). Anıt, ana kayanın düzleştirilmesiyle hazırlanmış 0,40 x 015 m boyutlarında bir teras/platform ile arka tarafında, ana kayanın cephesine açılmış iki adet anıtsal niş ve bu nişlerin içlerine dikilmiş stellerden meydana gelmektedir (Salvini 1986: 38, Abb. 5, 16, 18; 2005c: 152; 2019: 64; Tarhan 2005: 123; Genç 2019: 231; Genç ve Konyar 2019: 1, Res. 1-2). Anıtsal nişlerin bulunduğu cephe, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 51 m, kuzey-güney doğrultusunda ise 13,50 m uzunluğundadır (Genç ve Konyar 2019: 4). Üst kısmı kemer (tonoz/ ya da apsidal) şeklinde olan nişlerden sol taraftaki diğerine göre biraz daha öndedir (Salvini 2006a: 158; Tarhan 2005: 123; 2011: 322, Fig. 20a-d; Genç 2019: 231; Genç ve Konyar 2019: 4, Res. 1-2, 6, 9). Teras kısmının nişlerle birleştiği alan boyunca uzanan sekiler ana kayadan şekillendirilmiştir. Bu sekiler 0,45-0,60 m yüksekliğinde ve 0,45-0,05 m genişliğindedir (Salvini 1986: Abb. 18; Genç ve Konyar 2019: 4, Res. 1, 7-9, 11, 22). Sağ taraftaki batı nişinin çıkıntı yapan köşesinde, ana kayadan şekillendirilmiş olan sekinin üzerinde iki stel yuvası mevcuttur. Bu kısıma küçük boyutlu iki stelin dikilmiş olabileceği öngörülmüştür (Tarhan 2005: 123, Res. 6.3; 2011: 324, Fig. 20). Sol taraftaki doğu nişinin solunda, yine ana kaya cephesine açılmış, yaklaşık 8,60 m uzunluğunda, 1,10-1,20 m yüksekliğinde ve 0,45-0,50 m derinliğinde oyuk yer almaktadır (Salvini 1096: Abb. 18; Genç ve Konyar 2019: 4, Res. 6). Sağ taraftaki nişin karşı tarafında platform ve sekiler mevcutken sol taraftaki nişin karşısında herhangi bir seki ya da platform yoktur (Genç ve Konyar 2019: 4, Res. 2, 8, 19, 22).

Sol taraftaki[442] doğu nişi, 6,15 x 2,60 x 2,15 m ölçülerindedir. Nişin ortasında, ana kayaya oyulmuş 1,45 x 1,45 m ölçüsünde, kare şeklinde bir yatak ve onun da ortasında yine ana kayaya oyulmuş, 0,70 x 0,45 m ölçülerinde ve 0,25 m derinliğinde bir stel yuvası bulunmaktadır (Şekil: 598-601) (Marr ve Orbeli 1922: Taf. III.2, XV.1, XVIII.1-

[441] Analıkız Anıtı bazı yayınlarda "Analı Kız Kutsal Alanı" (Çilingiroğlu 1998: 233-234; Belli 2003b: 65; Tarhan 2005: 123; 2011: 322-325) bazı yayınlarda ise "açık hava tapınağı" (Salvini 2006a: 72, 158) şeklinde de adlandırılmıştır.

[442] Genç (2019: 231) ve Salvini (2005c: 152) sol taraftaki nişi doğu yöndeki niş olarak adlandırmıştır.

2; Genç 2019: 231; Genç ve Konyar 2019: 4, Rs. 9-10). Yapılan kazı çalışmalarında *in situ* durumda stel bulunamamıştır.

Sağ taraftaki[443] batı nişi 8,10 x 2,60 x 2,56-2,24 m ölçülerindedir. Söz konusu nişin derinliği zeminden yukarıya doğru daralmaktadır ve bu nedenle geriye doğru eğimli işlenmiştir (Genç 2019: 231; Genç ve Konyar 2019: 4, Res. 2-3, 9, 11). Nişin içinde, kaidesinde dikili durumda bir stel Marr ve Orbelli'nin yaptığı kazılarda *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır (Şekil: 603-605) (Marr ve Orbeli 1922: Taf. VII, X; Lehmann-Haupt 1928-35: Taf. XXXIII.132A). Stelin dikili olduğu kaide 1,08 m yüksekliğinde, 1,56 m genişliğinde ve 1,56 m kalınlığındadır. Üzerine dikili olan stelin üst bölümü kırık ve eksiktir. Korunan ölçüleri 1 x 0,46 m'dir. Stelin dört yüzeyi de çivi yazısıyla yazılıdır (Salvini 1986: 39). Genç ve Konyar (2019: 7, Res. 16) stelin *in situ* durumundaki resimleri incelemişler ve stelin kaideye dikilmesini sağlayacak olan ayak kısmının eksikliğine dikkati çekmişlerdir. Resimlerden göründüğü kadarıyla kaideye dikilme kısmı eksik olan stel bir şekilde kaide üzerine oturtulmaya çalışılmıştır (Lehmann-Haupt 1928-35: Taf. XXXIII.132). Bu durumda bazalt kaide üzerindeki stelin Urartu Döneminde olduğu gibi *in situ* durumda olmadığı, yerinden düşen bu stelin bir şekilde, belki de Urartu Döneminde yeniden yerine yerleştirilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir (Genç ve Konyar 2019: 7). Söz konusu stelin Cumhuriyet Döneminde parçalara ayrıldığı tespit edilmiş ve kurtarılabilen parçalar Van Müzesi'ne nakledilmiştir. Stelin dikili olduğu kaide de stel gibi parçalanmıştır ve kaideye ait 3 parça günümüzde nişin önünde durmaktadır (Şekil: 607-609) (Marr ve Orbeli 1922; Genç ve Konyar 2019: 4, Res. 9, 11, 15-16). Kare formundaki kaide 1,56 x 1,54 m boyutlarındadır ve yüksekliği 1,09 m'dir. Stelin oturtulması için açılan yuva ise 0,56 x 0,45 m boyutlarında ve 0,60 m derinliğindedir (Genç ve Konyar 2019: 4-5).

Analıkız Anıtı halk arasında "Hazine Kapısı" olarak da adlandırılmıştır (Schulz 1840: 290; Layard 1853: 342; Salvini 2006a: 158; Tarhan 2011: 322).

1827 yılında bölgede araştırma yapan Schulz (1840: 289-290) bu iki nişi, tepe kısmı tonoz şeklinde işlenmiş mağara olarak tanımlayarak buradan "*Khazane-Kapoussi*"

[443] Genç (2019: 231) ve Salvini (2005c: 152) sağ taraftaki nişi batı yöndeki niş olarak isimlendirmiştir.

ismiyle bahsetmektedir. Keşfedildiğinde nişlerin yarı yerine kadar toprakla dolu olduğunu bildirirken sağ taraftaki nişin duvarının yazıtlı olduğu belirtilmektedir (Schulz 1840: 289-291). Girişin sol tarafındaki yazıtın 29 satır olduğuna işaret edilmiş ve yazıtın devamının toprak altında kaldığı kaydedilmiştir (Schulz 1840: 290). Bu yazının okunaklı ve oldukça kaliteli bir işçilikte yazıldığını belirten Schulz, söz konusu yazıtta hem kaya yüzeyinde oluşan doğal bir çatlak hem de Ermeniler tarafından işlenen haç ve yazılar nedeniyle tahribatlar olduğunu rapor etmiştir (Schulz 1840: 289-290; Salvini 2010d: Fig. 14). Bu nişteki yazıtların ilk kopyası da Schulz (1840: 292) tarafından çıkarılmıştır. Schulz (1840: 289-290) sol taraftaki nişin ise yazıtsız olduğunu belirtmektedir.

1849 yılında Layard Hazine Kapısı'na gelerek araştırmalar yapmıştır (Layard 1853: 342). Layard da nişlerden tonozlu mağaralar olarak bahsetmektedir. İlk mağarada[444] girişin sol tarafında Ermeniler tarafından bir kısmı tahrip edilen 29 satırlık bir çivi yazısı oluğunu belirtirken, Schulz'dan farklı olarak, kendisinin tabiriyle ikinci mağarada[445], girişte 17 satırlık bir yazıt olduğunu da söylemektedir[446] (Layard 1853: 342).

Lehmann-Haupt (1926: 29) "*Chazineh-kapyssy*" olarak adlandırdığı alanda tonozlu iki tane niş olduğunu belirtmektedir. Sağ taraftaki[447] bir bölümü toprakla dolu olan nişin yazıtlı sol taraftaki[448] nişin ise yazıtsız olduğunu rapor etmiştir. Bununla birlikte Urartu yazıtı olmayan sol taraftaki nişin sağ duvarında Hıristiyan haçı, sol duvarında ise Ermeni yazıtının olduğunu da belirtmiştir (Lehmann-Haupt 1926: 29-30).

Analıkız Anıtı/Hazine Kapısı'nda ilk kazılar 1916-1917 yıllarında N. J. Marr ve I. A. Orbeli tarafından gerçekleştirilmiştir (Marr ve Orbeli 1922). Marr ve Orbeli her iki niş ve önlerindeki alanda kazı çalışması yapmışlardır. Her iki nişi tamamen açığa çıkartmışlardır. Batı nişindeki stel kaidesiyle birlikte *in sitı* durumda ele geçirilmiştir.

[444] Layard sağ taraftaki nişi birinci mağara olarak tanımlanmıştır (Layard 1853: 342).
[445] Layard sol taraftaki nişi ikinci oda olarak tanımlanmıştır (Layard 1853: 342).
[446] Salvini (2005c: 152) de orijinalinde her iki nişin de yazıtlı olduğunu ancak sadece sağ taraftaki nişin yazıtının korunmuş olduğunu belirtmektedir.
[447] Lehmann-Haupt diğer araştırmacıların sağ taraftaki niş olarak belirttiğini yayınında sol tarataki niş şeklinde tarif etmiştir (Lehmann-Haupt 1926: 29).
[448] Lehmann-Haupt diğer araştırmacıların sol taraftaki niş olarak belirttiğini yayınında sağ tarataki niş şeklinde tarif etmiştir (Lehmann-Haupt 1926: 29).

Doğu taraftaki niş de tamamen temizlenmiştir. Bunlardan başka nişlerin önlerindeki teras kısmının bir bölümünü açığa çıkarılmıştır (Marr ve Orbeli 1922).

K. Lake 1938 yılında alanda Marr-Orbeli'nin bıraktığı yerden ikinci dönem kazı çalışmalarına başlamıştır (Lake 1940: 179-180). Lake (1940: 181-182) kazı çalışmalarına başladığı zaman Marr ve Orbelli'nin *in situ* olarak açığa çıkarttığı stel ve kaidesinin parçalara ayrıldığını belirlemiş ve stel parçalarını Van Arkeoloji Müzesi'ne gönderirken kaide parçalarını yerinde bırakmıştır. Marr ve Orbelli'nin temizlemeden buraktığı molozları kaldırmış ve nişlerin önündeki teras kısmını tamamen açığa çıkartmıştır. Lake (1940: 182) tamemen temzilediği nişleri de hücreler şeklinde tanımlayarak bunlara B[449] ve C[450] hücreleri adını vermiştir.

Lake'in yürüttüğü kazı çalışmalarında doğu nişinde bir stel bulunamamıştır; ancak daha önce de belirtildiği gibi, nişin tabanında stel kaidesinin olması gereken yerde kare şeklinde bir çukurluk[451] tespit edilmiştir (Lake 1940: 182). Salvini'nin bildirdiğine göre (2006a: 73) Orbeli, Surp Sahak Kilsesi'nde bu ölçülere uygun ve ortasında stelin oturacağı oyuk olan bir kaide bulmuştur. Yüzeyinde yazıt olmayan kaide yaklaşık 0,50 m yüksekliğindedir. Doğu nişinde olması muhtemel stel de Surp Pogos Kilisesi'nde bulunmuştur. Eser, adı geçen kilisenin yapımında ikincil olarak kullanılmıştır ve stelin alt bölümü eksiktir (Bachmann 1913: Tav. 27 ; Salvini 2006a: 73). Stelin söz konusu alana Analıkız Anıtı/Hazine Kapısı'ndan başka bir deyişle doğu nişinden taşınmış olabileceği öngörülmektedir (Salvini 2006a: 73). Bu öngörünün nedeni batı nişinin sol duvarına oyulan Ermeni Haçı ve altındaki 949 yılına tarihlenen Ermenice bir yazıttır (Salvini 2006a: 74; 2010d: Tav. IV.14).

Her iki nişin bulunduğu yerin "Hazine Kapısı" şeklinde adlandırılmasının nedeni yöre halkının bu alanla ilgili inancıdır. Schulz (1840: 291-292), Layard (1853: 342) ve Lehmann-Haupt (1926: 29) küçük farklarla da olsa burası hakkındaki inanışa değinmişlerdir. Yöre halkına göre:

> "*Mağaraların olduğu yerde, yer altında, cinler tarafından alevli kılıçlarla korunan demirden bir kapı vardır. Bu kapı her türlü zenginliklerle dolu geniş bir salonın girişini*

[449] Lake sağ taraftaki batı nişini C hücresi olarak tanımlamaktadır (Lake 1940: 182).
[450] Lake sol taraftaki doğu nişini B hücresi olarak tanımlamaktadır (Lake 1940: 182).
[451] Bu yuva 1,45 x 1,48 m 'dir (Salvini 2010: 345).

kapatmaktadır. Kapının girişini açacak sihirli sözlerin olduğu yazıt geceleri büyük bir yılan tarafından beklenmektedir. Gün ışığında görevi biten yılan mağaranın yakınlarındaki (sağındaki) bir deliğe çekilmektedir".

Bu inanışla birlikte yine Schulz (1840: 291-292), Layard (1853: 342) ve Lehmann-Haupt (1926: 29)'un belirttiğine göre bu alan Hıristiyan ve Müslümanlarca[452] kutsal kabul edilmektedir.

Lake'in (1940: 182-185) 1938 yılında yaptığı kazı çalışmalarında sağ taraftaki nişin doğusunda taştan bir seki tespit edilmiştir. Söz konusu sekinin üzerinde çok derin olmayan dört adet çukura sunuların yapılmış olabileceği öngörülmüştür (Lake 1940: 182). Kazılar sırasında ortaya çıkarılan ana kayadaki temel yuvaları ve yıkılan taş duvar kalıntılarına göre nişlerin önündeki düzleştirilmiş alanın dört yanınından duvar örülmek suretiyle kapatılmış olabileceği belirtilmektedir (Lake 1940: 182-184). Söz konusu duvarlarda iki inşaat evresi tespit edilmiştir. İlk evre nişlerin önündeki kayanın kesilerek düzleştirildiği dönemle çağdaştır. Bu evre ana kayaya açılmış sığ yuıvalara oturtulan iri taşlardan ibarettir. İkinci evrede ise temel ve temellerin bir bölümünde daha küçük ve daha özenli taşlar kullanılmıştır (Lake 1940: 184).

Lake (1940: 184) nişlerin önündeki alanın kapalı olabileceğini belirtmiş olsa da sonraki araştırmacılar burayı "açık hava kutsal alanı" olarak tanımlamışlardır. Bu konuya ilk değinen araştırmacı Lehmann-Haupt (1926: 29-30) olmuştur. Lehmann-Haupt (1926: 29-30) Nişlerin önündeki ana kayanın düzleştirilmesi ve buraya kanalların açılmasına dikkat çekmiştir[453]. İki kola ayrılan kanallardan birisinin kuzeydoğuya diğerinin ise doğuya doğru uzanarak iki kola ayrıldığını ifade etmiştir. Bu kanalların da kurban kanlarının akıtıldığı drenaj kanalları olduğunu belirtmiştir (Lehmann-Haupt 1926: 29-30). Takip eden sonraki dönem araştırmacıları da bu ifadeyi temel almak suretiyle bu kanallara kurban kanlarının akıtıldığı ya da sıvı libasyonun yapılmış olduğunu öngörmüşlerdir (Çilingiroğlu 1998: 233-234; 2011: 196-197; Tarhan 2011: 324).

[452] Schulz'un (1840: 290) araştırma yaptığı dönemde yazıtın kopyalarını çıkartmak istediğinde Müslüman kadınların gelerek nişe adak hediyeleri bırakmak istediklerini bildirmiştir. Lake (1940: 182) ve Tarhan'ın (2011: 325) belirttiğine göre kutsal olarak kabul edilen bu alandaki kanallarda kayan bekârların evlenecekleri yönünde inanç devam etmektedir. Tarhan'in (2011: 325) ayrıca belirttiğine göre bu kanallardan kayma ritüeli günümüzde özellikle Perşembe günleri gerçekleştirilmektedir.

[453] Bu kanallardan Lake de bahsetmektedir (Lake 1940: 1182). Bununla birlikte Lake bu kanalları 0,70 m derinliğinde ve 0,40 m eninde hendek olarak tanımlamıştır.

Genç (2019: 231-241), Hazine Kapısı alanını farklı bir açıdan değerlendirmektedir. Bu yerin "kutsal bir alan" niteliğinde tanımlanması ve "Hazine Kapısı" olarak adlandırmasının sebebinin Lehmann-Haupt'un (1926: 29-30) kanallarla ilgili tanımlaması ile Layard ve Schulz'un anlattığı hikâyeler olduğunu belirtmektedir. Aynı araştırmacı (Genç 2019: 235) kanallar konusuna da değinmiştir. Haupt'un iki kola ayrılarak doğuya doğru uzananın dediği kolun kanal olmadığını belirtmektedir. Kuzeydoğuya doğru uzanan kanal ise ana kayaya oyulmuş olup 30 m uzunluğundadır. Genişliği, başlangıç noktasından kuzeye doğru olmak üzere zeminde 0,20-0,55 m, yüzeyde ise 0,50-0,60 m arasındadır. Derinlği 0,50-0,70 m arasında olan kanalın üst kısımdan kısmen kapatılmış olabileceği belirtilmektedir (Genç 2019: 235-236; Fig. 5-6). Kurban kanlarının akıtılması için kullanıldığı düşünülmüş olan kanalın, alanı kuzeyden çevrelediği öngörülen duvarın dışında kalacağı için bir drenaj kanalı olduğu ve hatta sitadele ait olma ihtimali göz önünde bulundurulmaktadır (Genç 2019: 236). Önceki yayınların detaylı incelenmesi ve yerinde yapılan araştırmalarına göre Genç (2019: 238-239) iki evreli olmak üzere alanın taş duvarlarla çevrili va kapalı bir alan olma ihtimaline değinmektedir. Kayalık yamaçlardan bir ulaşımın olmadığı mekân direkt sitadelle ilişkilendirilmiştir (Genç 2019: 238-239).

Yukarıda nasıl bulundukları anlatılan Surp Pogos Kilise'si ve Analıkız/Hazine Kapısı'dan ele geçen stellerin Argišti oğlu Sarduri (II. Sarduri)'ye ait yıllık olduğu ve bu alanı II. Sarduri'nin[454] yaptırdığı belirtilmektedir (Salvini 2005c: 152; 2006a: 73; Çilingiroğlu 1998: 234).

Günümüzde tahrip edilmiş olan stelin parçaları Van Müzesi'nde, parçalanan kaide ise yerinde (nişin içinde) durmaktadır (Salvini 2012: 125, Abb 08.18, Abb 08.19).

[454] Genç ve Konyar'ın ortak yayınlarında (Genç ve Konyar 2019: 5), Surb Pogos Kilisesi'nde, kapı pervazı olarak kullanılan stel parçasının ve yine aynı kilisede bulunan ikici parçanın, batı nişinde yer alan stelin üst kısmı olduğu öngörülmektedir. Batı nişinde yer alan stelin üst kısmının Ortaçağ'da düzgün bir şekilde ikiye kesilmek suretiyle Kilisenin inşaatında devşirme malzeme olarak kullanıldığı ifade edilmiştir (Genç ve Konyar 2019: 5). Aynı yayında Genç ve Konyar 2019: 8-9), doğu nişi ve önündeki alan ile batı nişi ve önündeki alanın farklı zaman dilimlerinde yapılmış oldukları ileri sürülmüştür. Bu ifadenin devamında da Minua Döneminde doğu nişi ve önünün yapıldığı, I. Argişti ve II. Sarduri zamanında ise alanın doğuya doğru genişletilmesiyle, mevcut cephenin geriye doğru traşlanarak batı nişinin ve önündeki alanın yapılmış olduğu iddia edilmiştir (Genç ve Konyar 2019: 8-9).

Yıllık niteliğindeki yazıtları içeren Surp Pogos Kilise'si ve Analıkız/Hazine Kapısı Stellerinin okuma sırası aşağıdaki şekilde yapılmıştır (Salvini 2006a: 74-77):

A) Sol Taraftaki Nişin[455] Stel Parçaları

Hazine Kapısı'nın sol taraftaki nişine ait stelin ilk parçası Surp Pogos[456] (St. Peter) Kilisesi'nden ele geçmiştir (Schulz 1840: 290, no. XXXVIII, Sayce 1882: 632-635, no. XLVIII[457]; 1888: 18; 1893: 5; Sandalgian 1900: 233-238, no. 48; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no. 129, Taf. XXX-XXXI; Melikišvili 1960: 289-304, no UKN 156; König 1967: 19, 115-118, no Hchl 102, Taf. 76-77; Salvini 2008: 413-417, no CTU A 9-1, Res. 252-254a; 2010d: Fig. 6-8). Söz konusu parça stelin üst kısmına ait sol parçadır ve korunduğu kadarıyla mevcut eserin tepe kısmının yarım daire şeklinde yuvarlatılmış olduğu görülmektedir (Hulin 1958, 242, no. 22; Salvini 2008: Res. 252). Buluntunun korunan ölçüleri A: Yük. 0,94 m, Genişlik: 0,36 m, B: Yükseklik: 0,80 m, Genişlik: 0,36 m'dir (Salvini 2008: 414). Salvini 2009 yılında kilisede bulunan stelin sağ yarısını bulmuştur (Salvini 2010d: 348, Fig. 13). Stel Surp Pogos Kilisesi'nin olduğu yerde bir duvarın yakınlarında, kaçakçılar tarafından açılan bir çukurda tespit edilmiştir (Salvini 2010d: 348, Fig. 11-13; 2010e: 283, Fig. 6-7). Bachmann'ın (1913: Taf. 27) yayınında bu parçanın bir dönem Kilisede kapı pervazı işlevi gördüğü belirlenmiştir. Bu buluntuyla birlikte stelin Orta Çağda mimari unsurlarda kullanılmak üzere ortadan dikey olarak ikiye bölündüğü anlaşılmaktadır (Salvini 2010e: 283).

Surp Pogos Kilisesi'nde bulunan ilk stel parçasının yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 232-237, no. 9.1.2; Salvini 2008: 413-417):

Ön Yüz: (Ön yüzeyde büyük bir boşluk vardır)

> *"Argišti oğlu Sarduri bu steli efendi Tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Šurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Sarduri der ki: Bir ferman çıkardım: ... tanrı Haldi'ye bir koyun ve Sarduri'nin tanrısına bir koyun kurban edilsin."*

[455] Bu nişi Salvini (2005c) ve Bülent Genç, Doğu nişi olarak adlandırmışlardır.

[456] Schulz (1840: 290) ve (Sandalgian 1900: 233-238) Kilise'nin adını Surb Petros (Saint Pieerre/Pietro); Sayce (1882: 632-635) Surb Petros (Saint Peter) Kilisesi olarak adlandırırken; Melikišvili 1960: 289, König 1967: 19, Payne (2006: 232 ve Salvini 2008: 413 Surp Pogos/Surb Poğos (Saint Paolo) Kilisesi olarak tanımlamaktadır. Salvini'nin bildirdiğine göre (2010d: 347) bunun nedeni birbirine bağlı iki kilisenin olmasıdır ve bu iki kişilik kilise "Çift Kilise" olarak adlandırılmaktadır.

[457] Sayce söz konusu yayınında stel numarasını yanlışlıkla XLVIII olarak yazmış ancak sonraki yayınında bu hatayı düzeltmiştir (Sayce 1882: 632-635; 1888: 18).

"Sarduri der ki: Her kim bu steli atarsa, her kim saklarsa, her kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, yok et!" derse veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben yaptım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu ve ailesini ... güneş ışığından yoksun etsinler."

"Argišti oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği (ve ben) atalarıma ait olan tahta çıktığım zaman, tanrı Haldi bana hem ... hem savaş hem de ... sundu. Tanrı Haldi'nin kudretiyle aynı yıl ... savaşçılar ..."

Sağ yüz: (Sağ tarafın altına kadar eksik: Diğer başarıların anlatıldığı öngörülmektedir)

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Uelikuḫi Ülkesi'nin Kralı Murini'yu yendi, Tuliḫu Şehri'nin ülkesinin kralı Lueḫu oğlu Şinalibi'yi yendi ve Aššur Kralı Adadnirari'nin oğlu Aššurnirari'yi yendi. Arme Ülkesi'ni ele geçirdi (ve bu) ülkenin krali şehri Niḫiria'yı da ele geçirdi. Onları Argišti oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Uelikuḫi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve (bu) ülkeyi tamamen ele geçirdim. Bir gün içinde ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Krali şehir [ ]riuni ..."

Arka Yüz: (arka yüzün sonuna kadar eksik)

"…… Sarduri der ki (?): burdan Fırat tuišḫi idi. Hiçbir kral burda kamp kurmamıştı (?).(Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini ve Biainili'nin (bütün) tanrılara yalvardım. ali abadi beni dinlediler, onları yaptı (ben yol yaptım ve kamp kurdum) Tumiški şehrinin önünde kamp kurdum. . Haldi güçlüdür (?) onun mızrağı da güçlüdür, aynı günde [Miliția ...] şehrinin solunda olan köye doğru gittim. Sağ taraftaki Qala'ani ülkesi vergi vermeyi kabul etti, Zabša şehrinin çevresine kadar. Savaşta 50 tane arabaya el koyuldu, 39 surla çevrili yerenel koydum ya da yok ettim. Savaştan döndüm ve Ḫilaruada'nın krali şehri Sasini şehrini işgal ettim. Savaşta mülteciler (esirler) aldım, sığırları çiftlik hayvanları (?), erkekleri, kadınları oradan taşıdım, köyler ve surla çevrilmiş yerleri ateşe verdim ve yok ettim. Sarduri der ki: İşgal etmek sebebiyle Miliția şehrine doğru yola çıktım. Miliția'nın kralı Ḫilaruada benim önüme çıktı ve ayaklarıma sarıldı, vergi (haraç ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım…."

Sol yüz: (stelin sol yüzeyinin sonuna kadar eksik)

"... gittim ... sınırdan geri ittim..... parçaladım (?) ....ülkesi ... şehrini (?) ele geçirdim ... bir sınırdan gitti ... yıktım (?)Rihiša Ülkesine kadar ve .... Ülkesi.. Ḫura şehrine savaştan geldim ve Bi-x[x-x] şehrini fethettim. .. ülke ... yakıp yıktım. Bašateni'yi hadım ettim (?). Bir sürü (?) sığır (?) oradan götürdüm ve erkek ve kadınlar sürgün ettim. Orada bir yazıt diktirdim. 12.610 delikanlı, 1.829 erkek ve 7.751 kadın olmak üzere toplam 22.190 kişi götürdüm. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. (Ayrıca) 352 at, 5.747 büyükbaş hayvan ve 19.062 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Bu krala yeterli fakat savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler."

Salvini (2008: 417-418, no CTU A 9-2, Res. 254b-256), Van Müzesi'nde bulunan ve daha önce yayımlanmamış üçüncü stel parçasının sol taraftaki nişe ait stelin parçası olduğunu öngörmektedir. Parçanın ölçüleri Surp Pogos Kilisesi'nde bulunan parça ile uyumludur. Bu parçanın da dört yüzeyi yazıtlıdır ancak tahribattan dolayı metin bütünlüğü oluşturmamaktadır. Salvini yaptığı rekonstrüksiyonda bu parçanın bir yan

kenar olduğu ve sağ taraftaki nişin stelinde CTU A 9-3II ile karşılıklı geldiğini belirtmektedir (Salvini 2008: 417-418; 2010d: Fig. 6)

Yazıtın devamı Analıkız/Hazine Kapısı'nın batı nişinde yer almaktadır (Salvini: 2006: 76-77).

B) Batı Nişindeki yazıt ve Sağ taraftaki Nişin[458] Steli

Yukarıda da belirtildiği üzere sağ taraftaki nişin iç kısmı yazıtlıdır. Bu yazıtlar nişin iç kısmındaki sol duvarı üzerinde 29, cephesinde ise 13 satır içermektedir (Genç 2019: 233). Söz konusu nişte kaidesi ile birlikte bir stelin dikili olduğu belirlenmiştir (Lake 1940: 182; Schulz 1840: 290-294, no. XII; Sayce 1882: 635-642, no: XLIX; 1829: 297-336; XCIII-XCIX; Sandalgian 1900: 142-150, no. 27; Melikišvili 1960: 273-289, no. UKN 155; König 1967: 19, no. Hchl 103, Taf. 78-81; 119-130; Salvini 2008: 413-431, no: CTU A 9-3(I-VII), Res. 258-266; 2011: 91). Günümüzde parçalanmış durumda olan kaidenin 3 parçası yerinde durmaktadır. Ön yüzeyi yazıtlı buluntu 1,56 x 1,54 x 1,09 m ölçülerindedir. Stelin oturacağı yuva 0,56 x 0,45 x 0,60 m'dir. İlk bulunduğu dönemde kaide üzerinde yükselen ve sadece üst kısmı kırık ve eksik olan stel günümüzde defineciler tarafından tahrip edilmiş olup 6 büyük ve 22 kadar küçük parçaya bölünmüştür. Dört yüzeyi de yazıtlı olan eserin korunan bu parçaları Van Müzesi'nde durmaktadır (Lake 1940: 182; Payne 2006: 208-232, no. 9.1.1, Res. 93-98b; Salvini 2006a: 158-159; 2010d: 343-352, Fig. 2-4; Genç 2019: 233).

Nişin iç sol duvarı:

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argišti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür (?) ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. (Onu) güç kullanarak (savaşta) ele geçirdim. Bir gün içinde 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınları sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan (sığı) ve 32.100 küçükbaş hayvan (koyun) sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler."*

> *"Aynı yıl ikinci kere sefere çıktım: Etiuni Ülkesi'ne ve Liqiu Ülkesi'ne karşı. Abiasaini (boyunun) tahkimatlı krali şehir Edia'yı güç kullanarak (savaşta) ele geçirdim. İrkua (boyunun) tahkimatlı krali şehir İruiani'yı güç kullanarak (savaşta) ele geçirdim. Ueirdani*

[458] Bu nişi Salvini (Salvini 2005c) ve Genç (2019: 233) Batı nişi olarak adlandırmıştır.

(boyunun) tahkimatlı krali şehir İrduani'yı güç kullanarak (savaşta) ele geçirdim. Puini Şehri'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile, Sarduri'ye haraç vermesiyle hayatını bağışladım. Ülkedeki bu dört kaleyi ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 3.500 delikanlı, 15(?).000 kadın ve 4.000 savaşçı sürgün ettim. 8.525 büyükbaş hayvan (sığır) sürüp çıkardım ve 18.000 küçükbaş hayvan (koyun) da sürüp çıkardım."

"Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Urme Ülkesi'ne doğru yürüdüm. On bir kale yenip yerle bir ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. 1.100 delikanlı, 6.500 kadın, 2.000 savaşçı, 2.538 büyükbaş hayvan (sığır) ve 8.000 küçükbaş hayvan (koyun) götürdüm. Argišti oğlu Sarduri der ki: Üç ülkede bir yıl içinde böyle kahramanlıkları yaptım. Toplam 12.735 erkek ve 46.600 kadın götürdüm, 12.000 savaşçı sürgün ettim, 2.500 at sürüp çıkardım ve 23.335 büyükbaş hayvan (sığır) ve 58.100 küçükbaş hayvan (koyun) da sürüp çıkardım. Argišti oğlu Sarduri bu kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna bir yıl içinde yaptı".

Stelin Ön Yüzü: (başlangıç kısmı eksiktir)

"… Qulḫa Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huša Ülkesi'nin Kralı Hahani'yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim. Sarduri der ki: Aynı yıl ordular(ım) Abilianiḫi Ülkesi'ne karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. 2890 delikanlı, 3.496 canlı erkek, ve 6.408 kadın götürdüm. Toplam 9.904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 65 at, X bin 090 büyükbaş hayvan (sığır) ve 10.897 küçükbaş hayvan (koyun) sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım."

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Eriaḫi Ülkesi'nin kralını yendi. Abilianiḫi Ülkesi'ni ele geçirdi. Argišti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Eriaḫi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriaḫi Ülkesi'ni ele geçirdim. (Onu) bir gün içinde ele geçirdim. Baba(sı ve) büyük baba(sı)nın yaptırdıkları (ve Biainili) kralları hiç el koymasınlar diye gizli zengin depolar vardı. Tanrı Haldi'nin tanrısal büyüklüğüyle ben 250 gizli depoya el koydum. Erkek ve kadınlar esir ettim ve oradan bir sürü (?) sığır getirdim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Geri dönerken Abilianiḫi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Abilianiḫi'nin Kralı Murini geldi. Sarduri'nin ayaklarına sarıldı ve yere kapandı. Merhamet ettim, yerine yerleştirdim ve haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Argišti oğlu Sarduri der ki: Orada, bu kahramanlıkları, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. 7.150 kişi o yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 500 at, 8.560 büyükbaş hayvan (sığır) ve 25.170 küçükbaş hayvan (koyun) sürüp çıkardım. Bu krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman, savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım."

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Ruišia Ülkesi'nin Kralı Rašu'yu yendi ve Etiuḫi/ni Ülkesi'nin … kralı Diuşini'yi yendi. Argišti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Sarduri der ki … …… (son cümle çevrilememiştir ama cümlenin bu şekilde başlaması metnin devam ettiğini göstermektedir)"

Stelin Sağ Yüzü: (başlangıç kısmı eksiktir)

"… Argišti oğlu Sarduri der ki: Qulḫa Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi … Qulha Ülkesi'nin tahkimatlı krali şehri İldamuša'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha Ülkesi'nin (sadece) orada bulunan … adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür

hazırlattım. İldamuša Şehri'nde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim."

"Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Uiṭiruḫi Ülkesi'ne karşı. Üç vali çağırıldı. Üç yerde savaş açtım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ülkeyi kuşattım (?) ve ülkeyi tek bir gün içinde ele geçirdim ve tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Uraia Şehri'nde bir kale yaptırdım ve orada ... adamı bıraktım. Uiṭiruḫi Ülkesi'nin ... adamını oraya yerleştirdim. Sarduri der ki: Böyle kahramanlıklar yaptım. 8.100 delikanlı götürdüm ve 9.100 kadın sürgün ettim, toplam 17.200 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 1.500 at, 17.300 büyükbaş hayvan (sığır) ve 31.600 küçükbaş hayvan (koyun) sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım."

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Uidurietiuni Ülkesi'nde 4 kralı yendi. Arquqiuni boyunun kralı, Kamaniu boyunun kralı, Lueru boyunun kralı ... ... [Burada ..... (devamı çevrilememiştir)"

Stelin Arka Yüzü: (başlangıç kısmı eksiktir)

"... orayı ziyaret (?) et(me)di. Argišti oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı (Fırtına Tanrısı) Teišeba'ya tanrı (Güneş Tanrısı) Šivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına, yalvardım. Alauni'nin büyükklüğü sayesinde tanrılar bana kulak verdiler ve yol gösterdiler. Yola koyuldum ve Puluadi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. (Düşman ordusu) savaş için önüme geçti. (Onları) geri attım ve Libliuni Şehri'ne kadar kovaladım (?). Tahkimatlı krali şehir Libliuni'yi güç kullanarak ele geçirdim. Orada bir yazıt diktirdim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması (?) için orada kaleler yaptırdım. Ülkeyi benim ülkeme ekledim."

"Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Eriaḫi Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kaleler yaptırdım. Ülkeyi benim ülkeme ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım. Oradan 6.436 delikanlı aldım ve 15.553 kadın sürgün ettim, toplam 21.989 kişidir. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. (Ayrıca) 1.613 at, 115 deve, 16.529 büyükbaş hayvan (sığır) ve 37.685 küçükbaş hayvan (koyun) sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları bir yıl içinde tanrı Haldi'nin uğruna yaptım."

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Qumaḫa Ülkesi'ni ele geçirdi ve Argišti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Qumaḫa Ülkesi'nin Kralı Kuštašpili bağımsızdı (?). Hiçbir (Biainili?) kralı orayı ziyaret (?) etmemişti. Argišti oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı (Fırtına Tanrısı) Teišeba'ya, tanrı (Güneş Tanrısı) Šivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar (bana) kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Qumaḫa Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tahkimatlı krali şehir Uita'yı güç kullanarak ele geçirdim, göl (bölgesin)deki krali şehir Halpa'yı da ele geçirdim ve krali şehir Parala'yı aldım. O (Kuštašpili) huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) kaldırdım. Bana haraç verdi: 40 mina saf (?) altın, 800 mina gümüş, 3.000 giysi, 2.000 bronz kalkan ve 1.535 bakır kâse ..., (Sarduri) der ki: ....."

Stelin Sol Yüzü: (başlangıç kısmı eksiktir)

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, ... Ülkesi'ni ele geçirdi ve Argišti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.

Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Yola koyuldum ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ele geçirdim, şehirleri yakıp yerle bir ettim. Ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Tahkimatlı Darbani şehri'nin kalesini güç kullanarak ele geçirdim. ... adamları orada bıraktım ve ülkeyi benim ülkeme ekledim."

"Aynı yıl üçüncü kere savaşçılar yolladım: E[riaḫi?] Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdiler, şehirleri yakıp yerle bir ettiler ve ülkeyi tahrip ettiler. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettiler. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım. 3.225 delikanlı ve 4.928 kadın götürdüm, toplam 8.153 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 412 at, 6.665 büyükbaş hayvan ve 25.735 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Argišti oğlu Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Argišti oğlu Sarduri der ki ..." (bu noktadan metnin aşağısına geçiş cümlesi)"

Stelin Kaidesinin Ön Yüzü:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Argišti oğlu Sarduri der ki: ... savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkesinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teišeba'ya, tanrı Šivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar (bana) kulak verdiler. Sarduri der ki: Etiuni Ülkesi'ne doğru yola koyuldum. Etiuni Ülkesi'ne doğru çıktığım (?) zaman (?) Eriaḫi Bölgesi'nin güneyindeki (?) Quriani Ülkesi'ni ellemedim. İgani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. İgani Ülkesi'nin Krali Qapurini'yi yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Bir gün içinde 35 kale ve 200 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim."

"Sarduri der ki: Aynı yıl Puzuniai Ülkesi'ne, Alqaniai Şehri'ne ve Şudala Şehri'ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Geri dönüşümde Eriaḫi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Şehirleri yaktım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan geri döndüm ve İšteluani Ülkesi'ne, Qadiaini Ülkesi'ne, Apuni Ülkesi'ne ve Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım".

"Sarduri der ki: Ben ordular yolladım (?). Hiçbir valiyi çağırmadan (?) tek bir bölükle (?) Uelikuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uelikuni Ülkesi'ni ele geçirdim. Güç kullanarak 22 tahkimatlı kale ele geçirdim (ve bu) kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Sarduri der ki: Uelikuhi Ülkesi'nin Kralı Nidini huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) esir ettim ve haraç (ödemesi koşulu) ile, Sarduri'ye haraç vermesiyle, hayatımı bağışladım."

"Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Arquqi boyunun ülkesine karşı. Arquqi boyunun ülkesini, Adaḫu boyunun ülkesini, Lipru boyunun ülkesini, Ešumua boyunun ülkesini, Kamniu boyunun ülkesini, Qu'alba Ülkesi'ni, Uḫuni Ülkesi'ni ve Teria Ülkesi'ni ele geçirdim. Güç kullanarak 20 tahkimatlı kale ele geçirdim ve bir gün içinde 120 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Silahımın (?) önünden kaçan (?) ve Uškia Dağı'nı (?) ve Ḫamni Dağı'nı (?) işgal (?) eden o halkı çevirdim ve öldürdüm. Diğer kaçanları da tanrı Teišeba yaktı. Sarduri der ki: Savaşçılarıma, kendileri için, erkek ve kadınlar geri verdim. Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım. 10.000 erkek aldım, 4.600 canlı erkek ve 23.200 kadın sürgün ettim, toplam 37.800 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 3.500 at sürüp çıkardım, 40.353 büyükbaş hayvan (sığır) ve 214.700 küçükbaş hayvan (koyun) (sürüp çıkardım). Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım."

Nişin Cephesindeki, Stelin Arkasında Kalan Duvar:

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve atalarıma ait krallık tahtına çıktığım zaman, bu kurbanı (?) ...Šurili Ülkesi için(içinden); 92 savaş arabası, 3.600 atlı ve yaya 352.011 savaşçı -hem süvari hem de piyade- sunup yok ettim. Bu kurbanı (?) ordular için(içinden); 121 kişi, 10.408 at; 132 deve; 12.321 inek ve 9.036 boğa -toplam 21.357 büyükbaş hayvan; 35.467 küçükbaş hayvan; 2.114 savaş silahı; 1.332 yay; 47.970 ok; 1.022.133 kapi (ölçüsü) arpa; 111 aqarqi (hacmi) şarap; 86 aqarqi 7 terusi (hacmi) ... tereyağı ve 7.079 mina bakır sunup yok ettim. Her ne ... ise (onu) bertaraf ettim ... halkı için(içinden) 336 esşr yok ettim. Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Šurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Analıkız ve içindeki steller I. Argişti oğlu II. Sarduri'nin (MÖ 764-735) saltanatı dönemine aittir (Belli 2003b: 62; Tarhan 2003: 97). Sarduri'nin krallık yaptığı zaman içerisinde Urartu Devleti en parlak zamanlarından birisini yaşamıştır. Sarduri saltanatı zamanında yapmış olduğu faaliyetleri stellerin yüzeyine yazdırmıştır. Söz konusu yıllıkta özetle belirtilecek olursa:

> "*II. Sarduri'nin Kuzey Suriye ticaretini denetim altına aldığı, Kommagene kralı Kuştaşpi'den 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 2000 adet bronz kalkan ile birlikte 1535 adet kazanı haraç olarak almış odğu bildirilmiştir. Diğer yandan Malatya (Melid) kralı Hilaru'dan ise miktarı belirtilmeyen altın ve gümüş haraç olarak almıştır. "Arabalar Ülkesi" olarak tanımlanan Çoruh Vadisi ve yakın çevresindenki 121 beyden, 28 yıllık saltanatı boyunca 126 ton bakır haraç olarak aldığı*" kaydedilmektedir (Belli 2003b: 62).

8. 5. 1. 2. 16. Van (Aygistan)

Van ilinde bir evde bulunan eser bir stelin üst parçasıdır ve muhtemelen ikincil kullanımı esnasında yuvarlak bir biçimde kesilmiştir (Şekil: 611) (Payne 2006: 271; Salvini 2008: 509, no. CTU A 10-7, Res. 321). Günümüzde Tiflis Gürcü Müzesi'nde sergilenmektedir (König 1967: 24, 140-141, no. Hchl 120, Taf. 91; Salvini 2008: 509, no. CTU A 10-7, Res. 321).

Bu esere göre Lehmann-Haupt (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh 144, Taf. XLI) Keşiş Göl Stelini ve yapay gölü I. Rusa'ya tarihlendirmiştir (König 1967: 24).

Stel yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 271, no.10.2.2; Salvini 2008: 509):

> *"Sarduri oğlu Rusa, "Uedipri" adı verilen bu steli (adı olan bu steli) efendi tanrı Teišeba'ya yaşam için diktirdi (?). (Ben) Sarduri oğlu Rusa ..."*

Stel yüzeyindeki yazıt II. Sarduri'nin oğlu I. Rusa'ya aittir.

8. 5. 1. 2. 17. Çelebibağı

Çelebibağı Steli Van ili, Erciş ilçesi Çelebibağı mahallesi'nde[459], aynı adla anılan cami avlusunun döşemesine yerleştirilmiş şekilde ikincil/üçüncül kullanım olarak bulunmuştur (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh 148; Melikişvili 1960: 335, no. UKN 275; König 1967: 25, 155-156, no. Hchl 125, Taf. 91; Salvini 2010a: 151, Abb. 1-2). Betona gömülmüş olan eser büyük bir stelin üst bölümüdür. Stel üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış uzun dikdörtgen formludur (Şekil: 612). Buluntunun tepesine yakın üst kısmındaki yüzey Orta Çağda 0,46 m'lik bir pano açmak ve buraya haç işlenmiştir (Salvini 2010a: 151, Abb. 2, 6). Eserin arka yüzünü okumak amacıyla gömüldüğü yerden çıkarılmış ve 2009 yılında Van Müzesi'ne nakledilmiştir (Salvini 2008: 535, CTU A 11-1, Res. 324-325; 2010c: 120-129, Tab. XII-XX; Dan 2010: 70-71). Stel II. Argišti Dönemine tarihlendirilmektedir ve dağlık alanda bir yapay göl yapılmasını anlatmaktadır (Salvini 1979: 591).

Korunduğu kadarıyla eserin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 277-278, no. 11.2.1; Salvini 2008: 535-537; 2010a: 153-162; 2010c: 129):

Ön Yüz:

> *"Rusa oğlu Argišti bu steli efendi Tanrı Haldi'ye yaşamı için dikti. Tanrı Haldi tarafından Rusa oğlu Argišti'ye hediye (?), ekuše, güç (?), hayat, sevinç, büyüklük, aslan gibi güç, arani, (ve) güç verilsin. Efendi Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sağolsun, Haldi'nin hizmetkârı Rusa oğlu Argišti der ki: Efendi Haldi'nin koruması sağolsun, bana bu bütün gerçek yeri (?) verdi. Bana uešelaše uešigi ṭubarduni ubarduiali verdi, bana güçlü hükümdarlığı verdi ondan dolayı hükümdarlığın tahtına çıktım; benim elime hükümdarlığın asasını verdi, gerçek otorite (?) verdi, aluka uešiauali düşman ülkeler; Efendi Haldi savaşçı ruhu ve askeri cesaret verdi, bütün bölgenin (?) hükümdarlığını (?) verdi. Argišti der ki: Quria Dağı'nın karşısındaki NA$_4$.ANŠE şehir toprağı çoraktı, hiçbir şey yoktu, bağlar da yoktu, kanallar da yapılmamıştı; Haldi emrettiği anda, Haldi bana emir verdi; bu dağların üstünde Aşuaḫina barajı açtım (Airi Dağı, Göl); göle yakın olan bu dağlar Amuni Dağı, Buduani Dağı, Nagiliani Dağı, Šalatarni Dağı, Urae [Dağı]. Argišti der ki: (Önceden) hiçbir şey olmayan bu gölün yerinde … Hiçbir kanal olmayan o yerde … orada var idi …"*

Arka Yüz

> *"Tanrı Teišeba'ya bir şişman koyun ve iki koyun, tanrı [Šiuini]ye bir şişman koyun ve 2 koyun, [tanrıça 'Arubaini'ye] bir şişman (?) koyun (?) ve bir koyun, tanrılara (?)bir koyun, tanrılara / tanrıçalara (?)bir koyun, Argišti'nin tanrısına bir sığır, Argišti'nin tanrıçalarına / tanrısal hanımefendisine bir sığır, tanrı Ani[qu (?)]'ya bir sığır, gölün tanrılarına 4 koyun, tanrılara xx 4 koyun, tanrı …. bir koyun, tanrı Nalani'ye bir koyun, tanrı Quera'ya bir koyun, tanrı Ai[…. ye bir sığır, tanrılara 2 koyun, ……. 20 koyun buraya, bir sığır ve 7 koyun kurban edilsin, Qainaru ülkesinin alagisi, uilanini alagi, Fırtına Tanrısı Parma'ya teşekkürler, 4 ölçü hububat kapi, [xx]šili dağlarından 6 ṭirusi şarap sunulsun. Sular*

[459] Erciş ilçesine bağlı Çelebibağı mahallesi yayınlarda Çelebibağı köyü şeklinde geçmektedir (Payne 2006: 355).

azaldığı zaman bir şişman koyun ve bir koyun Haldi için kurban edilsin, Teišeba için bir koyun, Tanrı Šiuini için bir koyun, Tanrıça Arubaini için bir koyun, tanrılar (?) için bir koyun, tanrıçalar (?) için bir koyun Argišti'nin ilahi tanrısına bir koyun, Argišti'nin tanrısal hanımefendisi için bir koyun, tanrı Alaini'ye bir koyun tanrı Aniqu'ya bir koyun, tanrı U[…]ya [bir koyun]" [….]'a [bir koyun?], [tanrı Na]aini'ye, …"

Stel yüzeyindeki yazıtta Argišti'nin yaptığı imar faaliyetleri arasında baraj kurması ve bu barajdan da kanallar yardımıyla sular taşıtması oldukça önemlidir. Stelin arka yüzeyindeki metinde yer alan kurban Listesi, Keşiş Gölü Steli'ndeki kurban listesini hatırlatmaktadır. Buna göre de III. Rusa'nın büyük ölçüde Argišti'nin metnini kopyalamış olabileceği düşünülmektedir (Salvini 2010c: 128-129).

8. 5. 1. 2. 18. Topraklı (Haki / Hagi)

Van ili Erciş ilçesi sınırlarında yer alan Topraklı (Haki/Hagi) köyünden bulunmuştur. Eser günümüzde kayıptır ancak kalıbına göre üst kısmı yuvarlatılmış dikdörtgen biçimli ve büyük boyutlu olduğu anlaşılmaktadır (Şekil: 613) (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh 149 (Taf 39; Melikişvili 1960: 335-339, no. UKN 276; König 1967: 25, 151-155, no Hchl 124, taf. 96; Salvini 2008: 537-540, no. CTU A 11-2, Res. 326-377).

Stel yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Salvini 2008: 537-540):

Ön Yüzey:

"Rusa oğlu Argišti bu steli efendi tanrı Haldi'ye yaşam için diktirdi. Tanrılar bana merhamet (gösterdikleri ve) güç verdikleri (gibi), tanrı Haldi tarafından Rusa oğlu Argišti'ye iyilik (?) ile birlikte (?) mutluluk (?), yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin. Tanrı Haldi'nin ilahi büyüklüğüyle tanrı Haldi'nin hizmetçisi Rusa oğlu Argišti der ki: Tanrı Haldi'nin, bana hükümranlığı (?) geri verdiği (?) ve bana güçlü bir krallık verdiği ilahi gücüyle … krali tahtlara çıktım. Bana krali ağacı dikti …Šurili Ülkesi … Efendi tanrı Haldi bana … ve savaş sundu … Argišti der ki: NA_4 ANŠU-ni Şehri … Yer çoraktı, hiçbir şey, yoktu orada: Ne tarla, ne bağ, ne bahçe. Ne de kanal yapılmıştı orada. Tanrı Haldi'nin bana buyurduğu gibi … göl yaptım …"

Arka Yüzey:

"… orada şehir yaptım. Orada şehirler ele geçirdim (?) Artarapša Ülkesi'nin önünde, Argištihinili (Şehri'nde) … adamı yaptım. Rusa oğlu Argišti der ki: Bu kanal bu şehirlerin sulanması (?) için olsun … bu şehirler için … Gölden akan su olsun. Bu vadinin sulanması için olsun … Argišti der ki: Aliala (?) Şehri ırmağının suyu … Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Rusa oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, tanrı Haldi'nin hizmetçisi ve halkın sadık çobanıdır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle … savaştan korkmadı. Argišti der ki: Her kim bu steli buradan sökerse …"

Söz konusu yazıt I. Rusa'nın oğlu II. Argišti'nin saltanatı dönemine aittir ve kralın Tanrı *Haldi*'nin desteğiyle tahta çıkışı, askeri seferleri, imar faaliyetleri anlatılmaktadır.

8. 5. 1. 2. 19. Keşiş Göl

Keşiş Göl Barajı, Van il merkezinin 23 km doğusunda, deniz seviyesinden 2544 m'lik yükseltide Erek Dağları'nda yer alan bir baraj göletidir (Belli 1988: 314; Salvini 2007: Tab. V; 2012: Abb. 08.22). III. Rusa Döneminde[460] mevcut gölet baraja dönüştürülmüştür (Salvini 2002: 115-143; 2010b: 1020-1021). Arkeoloji literatüründe Keşiş Göl Barajı olarak adlandırılırken "Rusa Gölü" diğer bir adıdır[461] (Belli 1988: 314; 1993: 298; 1999b: 22). "Keşiş Göl Steli" olarak adlandırılan iki adet eser mevcuttur (Salvini 2008: 621-628, no. CTU A 14-1, CTU A 14-2, Es. 358-379; 2010b: 1020; 2011: Fig. 14). Söz konusu bu iki stelin Keşiş Gölü'nün yanına dikilmiş olduğu öngörülmektedir (Salvini 2012: 131, Abb. 08.22, 08.25).

8. 5. 1. 2. 19. 1. Keşiş Göl 1 (Gövelek + Berlin)

Bazalttan yapılmış olan stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvaraltılmış tepe kısmı dikdörtgen biçimindedir (Şekil: 614-617). Günümüzde üç parça halinde olup sanal ortamda tamamlaması yapılan eserin korunan parçaları farklı zamanlarda ve farklı alanlarda bulunmuştur (Salvini 2008: 621-625, no. CTU A 14-1, Res. 368-371, 379; 2010b: Fig. 9; 2012: 127-131, Abb. 08.20-08-23). C. F. Lehmann-Haupt'un belirttiğine göre (1910: 9-10; 1926: 40-41) stelin alt kısmı ilk olarak 1891 yılında W. Belck tarafından Keşiş Gölü yakınlarında görülmüştür. 1898 yılında bölgeye araştırma gezisine çıkan C. F. Lehmann-Haupt eseri yedi yıl önce W. Belck'in işaret ettiği yerde bulmuştur (Lehmann-Haupt 1926: 40-41). Bu alanda üst kısmı ve kaidesi olmadan korunan stelin iki parça halindeki bölümü yerde yatılı durumda tespit edilmiştir (Lehmann-Haupt 1926: 41).

Bu stelin üst bölümü 2002 yılında Keşiş Gölü'nden birkaç kilometre uzaklıktaki Gövelek Köyü'nde bir evde, ikinci küçük alt parçası da köyün içinde bulunmuştur

[460] Salvini'nin 2002 ve 2010 yılında yapmış olduğu yayınlarından önce Keşiş Göl Barajının II. Rusa Döneminde yapılmış olduğu ve yakınlarında bulunan stelin de aynı döneme tarihlendirildiği çeşitli yayınlarda belirtilmiştir (Belli 1988: 314; 1999b: 22; Salvini 2006a: 119).
[461] Keşiş Gölü günümüzde Turna Gölü şeklinde de adlandırılmaktadır (Elmacı 2010: 289-290).

(Salvini 2002: 115, Fig. 1-4; 2006b: 210, Fig. 3-4; 2012: 127-128, Abb. 08.20-08.21, 08.25). İlk bulunduğunda "Gövelek Steli" olarak adlandırılan bu eserin incelemeler sonucunda Keşiş Gölü 1 Steli'nin kayıp olan üst kısmı olduğu anlaşılmıştır (Salvini 2002: 115-143; 2006b: 210, Fig. 10; 2012: 127-128).

Üst kısmı (Gövelek Steli) Van Müzesinde yer alan stelin alt bölümü Berlin Pergamon Museum'dadır. Tümleme çalışmaları sonucunda eserin, zıvanası haricinde, yazıtlı kısmın toplam (Gövelek + Berlin) 3,60 m yüksekliğe sahip olduğu ve kaideleri ile birlikte yaklaşık 4 m'lik yükseklikte olması gerektiği öngörülmektedir (Salvini 2006b: 216, Fig. 10; 2007: 146-148, Abb. 2, Tab. III-IV). Keşiş Göl 1 Stelinin ön ve arka yüzeyi yazıtlıdır (Salvini 2011: Fig 14).

En eski araştırmalarda önce I. Rusa (Mö 730-713) (Melikişvili 1960: 331-333, no. 268; König 1967: 24, 141-144, no Hchl 121, Taf. 92) daha sonra da II. Rusa Dönemine (MÖ 7. yy'ın ikinci yarısı) tarihlendirilen (Sayce 1893: 18-22, no. LXXIX; 1894: 718-721; Sandalgian 1900: 179-183, no. 39; Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh 145, tab. 38; Payne 2006: 285-286) stelin aslında III. Rusa Erimenaḫi[462] dönemine ait inşa yazıtı olduğu tespit edilmiştir (Salvini 2002: 143; 2005a: 256; 2006b: 216-224; 2007: 146-162; 2008: 621-628, 2012: 131; Seidl 2012: 177-178).

Stel yüzeyindeki metnin çevirisi aşağıdaki şekilde yapılmıştır: (Salvini 2006b: 216-224):

Ön Yüzey :

> *"(1-3) Haldi'nin (Efendimin) yüceliğinden dolayı, ben Rusa, Erimena'nın oğlu, Haldi'nin kölesiyim. (4) Efendim Haldi'nin gücü sağolsun (5-7) bütün mekânlar gerçekten (?) bana verildi (?) ue šela še ueši(-)igi (8) o krallığın gücünü benimle paylaştığı (9-10) (krallığın) tahtında yükseldim. O bana, elime krallığın asasını verdi (? Lituus). O bana (11) gerçek ue*

[462] Seidl'e göre (2012: 178, 181), Rusa Erimenaḫi (Rusa Erimena) aynı zamanda Rusahinili olarak isimlendirilen Toprakkale'yi inşa eden kraldır. Aynı araştırmacıya göre Haldi Tapınağı ile birlikte Rusaḫinili şehrini, sulama kanallarıyla birlikte inşa etmesi MÖ 713 ve 709'a tarihlendirilmiştir. Bu fikrin dayanak noktası olarak da Keşil Göl 1 ve Keşiş Göl 2 Stelleri'ndeki yazıtı göstermiştir (Seidl 2012: 177-178) Bununla birlikte Salvini (2012: 132) bu görüşe daha ihtiyatla yaklaşmaktadır. Ursula Seidl'e kadar Rusaḫinili yani Toprakkale'nin inşaatı ve kurulması II. Rusa'ya tarihlendirilmektedir; çünkü Assur yazıtlarında adı geçen ve Rusa Erimena'nın olduğu düşünülen kralın Assurnasirpal (MÖ 668-627) iktidarıyla eşleştirmek suretiyle Rusā adının geçtiği yazıt MÖ 652'ye tarihlendirilmektedir. O zaman burda bir sorun oluşmaktadır; çünkü Seidl (2012: 181) Toprakkale'nin inşaat tarihini MÖ 713 ve 709 olarak vermiştir.

šela še verdi (12) bize düşman olan ülkeler bundan korkuyor (??) (13) Efendim Haldi bana (14-15) ḫuṭutuḫi, savaşçılığı (savaşta cesaret, savaşçının değeri) ve bütün alanın hükümdarlığını bahşetti. (16) Haldi'nin emriyle düşman alanına (17) ordu gibi bir şey getirdim (?). (18) Erimena'nın oğlu Rusa (19-20) der ki: Qilbani Dağı'nın (Erek Dağı) önünde ülke (?) çöl gibiydi, orada hiçbir şey yoktu (21) buğday tarlası bile yoktu, (22) üzüm bağı bile yoktu, (23-24) kanal bile kazılmamıştı. Haldi emri verdikten hemen sonra ben (25) orada büyük işler yaptım. (26) Rusa der ki: ... (27) adam Ura Dağı'na doğru abul ... (28) bu gölün olduğu yeri [gerçekten?] kazdım (29) boştu (?) orada hiçbir şey (30) buğday tarlası bile yoktu (31) .... orada [bir yol] vardı (32) tek bir kanal bile kazılmamıştı (33) orada çeşme yoktu, güçlü dağların etrafını çitle çevirdim (?) (35) ... orada sular (36) ……. (37) "Rusa Gölü" adını verdim. (38) Oradan çorak yer olan Rusaḫinili'ye kadar kanal açtım. (39-40) Aynı çöl gibi olan ülke Biainei….. ve (41) yabancılar gerçekten (?) idi ….. Rusa (42) der ki: Rusaḫinili'yi inşaa ettiğim (43) ve bu gölü yaptığım zaman (44) Ṭušpa şehrinden işçiler getirdim (45) onlar ….. ülkenin çevresini temizledi (?) (46) Rusaḫinili'nin önü ve şu anda bu gölün olduğu yer (ya da: bu göl, bu mekân) (47) daha önce gerçekten çöl idi (48-49) ….. bu gölü kazan işçiler ….. (50) …. tunç …. mekân / tespit edildi (?) (51) Rusa der ki: işte o yerde (52) üzüm bağları, korular, buğday tarlaları kurdum (53) büyük işler yaptım (55) bu göl Rusaḫinili'ye bereket/bolluk getirsin. (56-66: sadece birkaç parça hariç okunamıyor, okunabilen bu parçalar:) "Rusaḫinili'ye" ……. "gölün suları" …… "Alaini Irmağı'nın suları, Rusaḫinili'ye, Ṭušpa" ……. "Rusaḫinili'nin suları""

Arka Yüzey:

"(1) (Bir) kral ki (?) (2) …. Rusa der ki: Gerçekten (3) bir ritüel yarattım (ya da "ritüelik bir rehber"). (4) Gölden sular çıkınca (?) Haldi'ye bir bebek keçi keselim (5) ve Haldi'ye bir sığır ve 5 koyun. (6) Bir şişman koyun ve bir koyun Fırtına Tanrısı'na, bir şişman koyun ve bir koyun (7) Güneş Tanrısı'na, bir şişman koyun ve bir koyun Tanrıça Arubani'ye, (8) bir şişman koyun ve bir koyun tanrılara, bir şişman koyun ve bir koyun tanrıçalara, (9) Rusa'nın GI'si için bir sığır, (10) Rusa'nın tanrıçası (kutsal hanımefendi) için bir inek, (11) Tanrıça Aniqugi için bir inek, (12) gölün tanrıları için 3 koyun, bir şişman koyun ve bir koyun Tanrı Aššur'a, (13) bir şişman koyun ve bir koyun Nalaini'ye, bir şişman koyun ve bir koyun Quera'ya, (14) bir sığır ve bir koyun Ura'ya, (15) dağlar ve ovalar (?) için 3 koyun. İşte bu (yapacağın) kurban (16) sular yükseldiği ve taştığı zaman, (17) sular azalırsa (?) bir şişman koyun ve bir koyun Haldi'ye, (18) bir koyun Fırtına Tanrısı'na, bir koyun Güneş Tanrısı'na, bir koyun Tanrıça Arubani'ye, (19) bir koyun tanrılara, bir koyun tanrıçalara, bir koyun Rusa'nın GI'sine, bir koyun Rusa'nın tanrıçasına (kutsal hanımefendiye), (21) [bir koyun tanrı Ariqugi'ye, 3 koyun gölün tanrılarına], (22) [bir koyun tanrı Aššur'a, bir koyun] tanrı Nalaini'ye, (23) [bir koyun tanrı Qu]era'ya, bir koyun tanrı Ura'ya, (24) [bir koyun dağ]lar ve ovalar için (?) (25) [….] Rusaḫinili'ye (26) [….] Haldi'nin gücünden dolayı (27) ben [Ru]sa, Erimena'nın oğlu, güçlü kral (28) [Biainili ülkesinin] kralı, onun varlığına (29) Haldi ve Tanrılar ….. (30) [.] ….. her ikisi ki […. Her ikisi ….." (metin burda kırılmış ve çeviri ikiz yazıt olan Keşiş Göl 2 steli ile tamamlanmıştır)

(29-32) [Haldi] ve tanrılar tarafından hem dağlar hem ırmaklar yaratıldı. İnsanların çobanı, tanrılar ve [Hald]i'nin kölesi. (33-34) [Hald]i'nin emriyle savaştan hiç korkmadım. (35-39) Her kim derse: Ben bu [Gölü ?] yaptım, kim o steli (yok ederse), kim tahrip ederse, kim bozarsa, (40-42) kim steli (bu şeyleri) "ben yaptım" derse, kim bu şeyleri yaptıysa ve "git ve yok et" derse, (43-47) O kişi, Tanrı Haldi, Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı ve bütün tanrılar tarafından yok edilsin, O, onun [ismi], çocukları, [güneş (ışığı) altındaki] çocuklarının çocukları …. (47-49: çevrilemiyor)."

8. 5. 1. 2. 19. 2. Keşiş Göl 2 (Savacık)

Stel, 2006 yılında, Keşiş Gölü'nün 5,5 km güneyinde yer alan Savacık Köyü'nde, bir kanalizasyon çalışması esnasında bulunmuştur (Salvini 2006b: 211-212, Fig. 1, 11; 2008: 625-628, no. CTU A 14-2, Res. 372-379; 2012: 129-131, Abb. 08-24-08-25). İkincil durumdaki eserin define arayıcıları tarafından tahrip edildiği belirlenmiştir. Alt ve üst kısımlardaki kırıklara rağmen stelin uzun dikdörtgen formda olduğu anlaşılmaktadır (Şekil: 618). Alt bölümündeki dikme yerinin (zıvananın) de 0,28 m'lik kısmı korunmuştur. Eserin korunan yüksekliği 2,62 m'dir. Kaidesi bulunamayan stelin üç yüzeyi de yazıtlıdır (Salvini 2006b: 212-213, Fig. 11-30, 32; 2012: 129). Salvini tarafından yapılan incelemelerde buluntunun Keşiş Gölü 1 Steli'nin metin açısından kopyası olduğu anlaşılmış ve adı geçen steldeki metnin eksikleri bu stel sayesinde tamamlanmıştır (Salvini 2006b: 212-213; 2007: 146-162; 2012: 129, 131, Abb. 08.24-08.25). Günümüzde Van Müzesi'nde yer almaktadır. III. Rusa Erimenaḫi Dönemine ait inşa yazıtı niteliğindeki metnin çevirisi yukarıda Keşiş Göl 1'de yer almaktadır.

Her iki stel yüzeyindeki yazıtın ilk bölümlerinde III. Rusa Tanrı Haldi'nin desteğiyle tahta çıktığını anlatarak krallığını meşrulaştırmaktadır. Devam eden kısımlarda Keşiş Gölü'nü yaptırarak kanallar yardımıyla Alaini Irmağı'nın sularını, Rusaḫinili'ye ve Ṭušpa'ya taşıtması anlatılmaktadır. Ayrıca Tanrı *Haldi*'ye Fırtına Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na, Tanrıça *Arubani'*ye, Rusa'nın GI'sine, Rusa'nın tanrıçasına (kutsal hanımefendiye), Tanrıça *Aniqugi*'ye, Tanrı *Aššur*'a, *Nalaini*'ye, *Quera*'ya, *Ura*'ya, Tanrıça *Arubani*'ye, Tanrı *Ariqugi*'ye ve gölün tanrılarına yapılması gereken kurban ve sunular yer almaktadır.

8. 5. 1. 3. Ağrı

Ağrı ilinde 8 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 5. 1. 3. 1. Anzavurtepe (Kot Tepe)

Anzavurtepe[463] Ağrı ili, Patnos ilçesi sınırlarında yer almaktadır. Ova seviyesinden yaklaşık 300 m yüksekliktedir (Balkan 1960: 133). Söz konusu yerleşimin güney

[463] Anzavurtepe güncel haritalarda Kot Tepe adı ile geçmektedir (Uysal 2007: 6). Burney ve Lawson (1960: 192) ise yayınlarında merkezi tanıtırken Aznavurtepe adını kullanmışlardır.

bölümü askeri bölge olarak tahsis edilmiştir. 1990 yılında yapılan askeri çalışmalar esnasında 3 adet stel ve bir adet kaide açığa çıkarılmıştır (Uysal 2007: 5-6). Adı geçen stellerden iki tanesi Ağrı ilindeki Tümen Komutanlığı'na gönderilirken bir adeti, kaidesi ile birlikte, Tugay'ın askeri gazinosu önüne dikilmiştir (Şekil: 620) (Uysal 2007: 6).

Ham maddesi andezit ya da bazalt olan stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış uzun dikdörtgen biçimlidir. Ön ve arka yüzeyi bezemesiz olan eser düz bir şekilde işlenmiştir. Taşınma esnasında iki parça halinde kırılan buluntu demir çubuklarla birbirine bağlanmış ve boşluklar çimentoyla doldurulmuştur (Uysal 2007: 6-7, Res. 3-4). Söz konusu buluntu 4,16 x 0,69 x 0,35 m'lik ölçüsü ile günümüze kadar bulunmuş Urartu kült stelleri içinde boyut olarak en büyüğüdür (Uysal 2007: 14). Stelin dikildiği kaidenin yuvası da 0,69 x 0,35 x 0,40 m olup, ön kısmında kabartma şeklinde yuvarlak bir alan[464] bulunmaktadır (Uysal 2007: 7, 14, Res. 5-6).

Aznavurtepe'deki steller bilimsel kazıdan açığa çıkarılmadığı için tarihlendirilmeleri ve kullanım alanları konusunda karşılaştırmalar yapılmaktadır (Uysal 2007: 14). Balkan (1960: 141), Haldi Tapınağı'nda ele geçen yazıtlara göre Anzavurtepe'deki inşaat faaliyetlerinin ya İšpuini ve oğlu Minua'nın ortak hüküm sürdüğü (MÖ 815-806) devirde ya da Menua'nın tek başına iktidarda olduğu dönemde (MÖ 805-790) yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Uysal (2007: 14) da stellerin tarihlendirme olarak Haldi Tapınağı ile birlikte yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Eserlerin kullanım alanları için Yeşilalıç Kutsal Alanı[465] ve Altıntepe açık hava kutsal alanı ile ilişkiler kurmaktadır. Dolayısıyla stellerin bulunduğu bölgenin yukarda bahsi geçen merkezlerde olduğu gibi bir açık hava tapınım alanı olabileceğini öngörerek tarihlendirme konusunda Yeşilalıç ve Altıntepe arasında bir zaman dilimini işaret etmektedir (Uysal 2007: 14).

[464] Uysal (2007: 14) bu alana içlerinde sıvı ya da katı sunuların bulunduğu kapların yerleştirilmiş olabileceğini öngörmektedir.

[465] Yeşilalıç Urartu Kalesi ve kutsal alanı, Van İli, Özalp İlçe'si Yeşilalıç (eski Pagan) Köyü'nin 1 km. güneyindedir. Kalenin 100 m doğusundaki kayalığın eteklerinde yer alan kutsal alan güney tarafa yönlenmiştir. Söz konusu alanda merdivenlerle ulaşılan platformlu anıtsal bir niş ve nişin sol tarafında üç tanesi doğu - batı yönünde, üç tanesi ise kuzey – güney yönünde, üçlü olarak yan yana konumlanmış, toplamda 6 adet, stel yuvaları mevcuttur. Bu kale ve kutsal alan Yeşilalıç yazıtlarına göre İšpuini-Menua ortak krallığı dönemine tarihlendirilmiştir (Sevin ve Belli 1976-1977: 367-379).

8. 5. 1. 3. 2. Patnos (Karagündüz 2?)

Van Müzesi'nde sergilenen stelin buluntu yeri ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Payne (2006: 95, 145, Dip not 15)'in bildirdiğine göre: eserin kayıtlı olduğu müze envanterinde "*Van Kalesi'nin Analıkız Mevki" olduğu soru işaretiyle yazılmıştır. Bununla birlikte araştırmacıya söz konusu stelin eskiden Karagündüz Köyü*[466]*'nde bulunduğu"* bildirilmiştir. Salvini ise (2008: 216, no. CTU A 5-25) corpus niteliğinde yaptığı çalışmasında stelin buluntu yerinin Patnos[467] olabileceğini kaydetmiştir. Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılan stel uzun dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 621). Her iki yüzü de yazıtlıdır; ancak arka yüzeyinde ikincil kullanımı esnasında Ermeni haçı ve çeşitli figürler işlenmiştir. (König 1967: 165-166, no. Hchl 136, Taf. 110; Salvini 2008: 216).

Stelin yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Hulin 1958: 238-241, no. 17; Güterbock 1963: 271; König 1967: 165-166, no. Hchl 136; Payne 2006: 95-97, no. 5.3.14; Salvini 2008: 216-218, no. CTU A 2-25, Res. 139):

Ön yüz:

> *"İšpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Ayrıca bir Haldi kapısı yaptırdı ve kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. İšpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi ve kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. "Minuaḫinili" adını verdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, (ben) İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Arka Yüz:

> *"Minua der ki: Her kim bu yazıtı yıkarsa, her kim zarar verirse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim bu kanalı ben yaptım derse, Tanrı Haldi, onu güneş ışığından yoksun etsin …"*

Menua'nın Tanrı *Haldi*'ye adadığı stelde ön yüzeyde yazıt Tanrı *Haldi*'nin ve kensdisinin yüceltilmesiyle başlamaktadır. Yazıtın devamında Menuaḫinili kalesini yaptırması anlatılmaktadır. Arka yüzeyde lanetleme kısmına yer verilmiştir.

---

[466] Karagündüz köyü, Van ili merkez ilçesine bağlı, Ercek Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında bir köydür (Payne 2006: 358).

[467] Patnos, Ağrı iline bağlı bir ilçedir.

8. 5. 1. 3. 3. Kızılkaya

İki parça halindeki stel Ağrı ili Patnos ilçesinin 8 km güneyindeki Kızılkaya (günümüzde Yalçınkaya) köyünde bir kilisenin avlusunda bulunmuştur (Lehmann-Haupt 1928-35: no. ChCl 93, Abb 29, Taf. XXI; Melikišvili 1960: 201, no. UKN 105; König 1967: 13, 81, no. Hchl 67, Taf. 47; Dan 2010: 73). Metnin altında eski bir Ermeni yazıt, bir süsleme ve haç motifi bulunmaktadır. Stel 2008 yılında bir dinamitle patlatma nedeniyle kilise ile birlikte yok olmuştur (Salvini 2008: 255, CTU A 5-77, Res. 179[468]; Dan 2010: 73). Salvini'nin bildirdiğine göre, yaklaşık 4 metre boyunda olması gereken büyük stellerden birisidir (Salvini 2008: 255, no. CTU A 5-77). Dan'in (2010: 73, Res. 22) Kızılkaya Köyü'nde stelin parçalarını bulmak amacıyla yaptığı araştırmada söz konusu eserin özgün yerinin köyün yakınlarında kayadan oyulan merdivenle ulaşılan yapay bir terasın olabileceğini öne sürmektedir.

Eser yüzeyindeki yazıt (Şekil: 622) şu şekilde okunmuştur (Salvini 2008: 255-256):

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua, bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. İšpuini oğlu Menua, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

8. 5. 1. 3. 4. Astvacaşin (Astvadzašin / Methsovay-Vank)

Stel, Ağrı ili Patnos ilçesinin 32 km güneydoğusunda ve Erciş yolu üzerinde Astvacaşin (Astvadzaşin / Methsopay Vank)[469] manastırının kapı girişinde üst basamak taşı şeklinde ikincil kullanım olarak bulunmuştur (König 1967: 13, Payne 2006: 360; Salvini 2008: 259). Bazalttan yapılmış olan eserin tepe kısmının kemer şeklinde yuvarlatılmış olduğu kaydedilmiştir (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh no: 94, Taf. LXV; Melikišvili 1960: 201, no. UKN 106; König 1967: 13, 81, no. Hchl 68, Taf. 47; Salvini 2008: 259, CTU A 5-83, Res. 184a).

Stelin yüzeyindeki yazıt (Şekil: 623) aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 128, no. 5.5.9; Salvini 2008: 259):

> *"İšpuini oğlu Menua bu steli tanrı Haldi ve tanrı Quera'ya diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İšpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

---

[468] Söz konusu resimde görülen kalıp Tiflis'teki Gürcüstan Müzesi'nde çekilmiştir
[469] Manastırın günümüzdeki adı bulunamamıştır.

8. 5. 1. 3. 5. Bulutpınarı

Stel Ağrı ili Patnos ilçesinde Bulutpınarı (Cemalverdi) köyünde eski bir Ermeni mezarlığında mezar taşı olarak ikincil kullanımda bulunmuştur (Salvini 2008: 545-546, no. CTU A 11-8, Res. 335b-336; Çavuşoğlu, Işık ve Salvini 2010: 42, Fig. 4-12, Tab. II-VIII). Köyde yaşayanların bildirdiğine göre buluntunu üst kısmı, çivi yazılarının üstüne kazınan haçın bulunduğu bölüm, yine o köyde yaşayanlar tarafından kırılıp parçalanmıştır. Korunduğu kadarıyla üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olması muhtemel stel dikdörtgen formdadır, alt kısmında kaide yuvasına girmesini sağlayacak zıvana kısmı vardır (Şekil: 624) (Salvini 2008: 545-546, no. CTU A 11-8, Res. 335b-336; Çavuşoğlu, Işık ve Salvini 2010: 42-48).

Ön ve arka yüzeyi yazıtlı eser şu şekilde okunmuştur (Çavuşoğlu, Işık ve Salvini 2010: 47-48):

Ön Yüz:

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Rusa oğlu Argišti şöyle der: Arşiani (Murat Su) nehri üzerinde bu köprüyü (?) inşa ettim. Ona Argišti köprüsü adını verdim, Biainili'nin yolunu yaptım. (Ben) Rusa oğlu Argišti, Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı, Tušpa şehrinin kahramanı."*

Arka Yüz:

> *"Rusa oğlu Argišti şöyle der: kim bu yazıyı tahrip ederse, kim ona zarar verirse, bu şeyleri yapan her kim varsa, "git yok et derse" tanrım Haldi, Fırtına tanrısı, Güneş Tanrısı, onu güneş ışığından yoksun etsin."*

Stel yüzeyinde yer alan yazıta göre imar faaliyetleri içerisinde, her ne kadar günümüze kadar korunmamış olsa da, nehirler üzerine köprüler inşa edildiği anlaşılmaktadır.

8. 5. 1. 4. Bitlis

Bitlis ilinde bir adet stel bulunmuştur.

8. 5. 1. 4. 1. Kavuştuk

Günümüzde Adilcevaz Müzesi'nde sergilenen eser Bitlis ili sınırlarındaki Kavuştuk köyünde bulunmuştur (Ceylan ve Ceylan 2015: 1). I. Argišti (MÖ 786-764) dönemine tarihlendirilen buluntunun "T" biçimli baş kısmının bir yüzeyinde 10 satırlık yazıt mevcuttur (Ceylan ve Ceylan 2015: 1, 16-17). Söz konusu yazıt lanet metni niteliği

taşımaktadır (Ceylan ve Ceylan 2015: 1). Kitabenin çevirisi aşağıdaki şekilde yapılmıştır (Ceylan ve Ceylan 2015 3-5):

> *"(1)Minua oğlu Argišti (2) der ki: Her kim bu dikilitaşı yerinden (uzağa) atarsa, (3) her kim (onu) saklarsa, (4) her kim (bu) yazıtı tahrip ederse, her kim başkasına (5) bunu yaptırırsa, her kim başka bir şey (6) yazdırırsa (örneğin), "Ben yaptım", (7) Tanrı Haldi, Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı ve tüm tanrılar (8) onu (ve) aile(si)ni güneşin altında yok etsinler (yer yüzünden silsinler). (9) Xxx olmasın, xxx olmasın. (10) "Halk arasında hiçbir yerde yerleştirilmesinler"*

8. 5. 1. 5. Erzurum

Erzurum ilinde bir adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 5. 1. 5. 1. Zivin /Süngütaşı

Büyük bir stelin iki parçasıdır. Eser, Kars-Erzurum karayolunun 35. km'sinde, Erzurum il sınırındaki Zivin/Süngütaşı köyünde bulunmuştur. Stel günümüzde Tiflis Gürcü (Georgian) Müzesi'ndedir (Şekil: 625) (Melikišvili 1960: 159, no. UKN 37, Foto. 9-10; König 1967: 7, 63, No. Hchl 24, Taf. 23; Salvini 2008: 191, No. CTU A 5-4, Res. 118).

Stel yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 70, no. 5.1.8; Salvini 2008: 191-192):

> *"… Minua der ki: Šašiluni Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli, efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğünden dolayı şükürler olsun. Ben İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, [Biainili'nin kralı] Tušpa Şehri'nin kahramanı."*

> *"Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksen etsinler …"*

Stel İšpuini oğlu Menua tarafından (MÖ yak. 810-785/780) Tanrı *Haldi* için diktirilmiştir. Yazıtın korunan bölümünden anlaşıldığı üzere kralın Šašiluni Şehri'ni yaptığı seferlerle birlikte kazandığı zafer anlatılmaktadır. Olasılıkla stelin kırık olan üst bölümünde de diğer şehirlerle ilgili seferi anlatılıyor olmalıydı. Yazıtın sonunda metin, lanetleme kısmı ile son bulmaktadır.

8. 5. 1. 6. Muş

Van Gölü Havzası'nın batısında yer alan ve günümüzde Muş ili olarak isimlendirilen bölge, konumu itirarıyla Urartu Devleti'nin batı yayılımı için oldukça önemli stratejik

bir bölge konumundadır (Biber 2013: 79). Urartu Krallığı'nın en büyük ideallerinden birisi Yukarı Fırat Bölgesi'nde (Elazığ-Malatya Civarı) egemen olmaktır. Bu bağlamda da Muş ve çevresinin kontrol altında tutulması amaçları yönünde en önemli unsurlardan birisidir (Biber 2013: 79). Bu ilde dört adet stel tespit edilmştir.

8. 5. 1. 6. 1. Tirmet / Tırmet/ Alazlı / Trmerd / Trmit

Tirmet/Tırmet Steli 5 parça halinde kısmen korunmuştur (Şekil: 626-633). Stelin dört parçası farklı zamanlarda, Muş ili Tirmet (günümüzdeki adıyla Alazlı) köyünde (Sayce 1882: XXXVA, 568-570; 1888: 13; Sandalgian 1900: 38, no.9; Lehmann-Haupt 1926: 438; Lehmann-Haupt 1928-35: 63, no. 32B ve C Taf. 51 ve 24 (Parça B); Melikišvili 1960: 162, no. UKN 40 A, B, C, Foto. 8, 11-13; König 1967: 7, 65-66, no: Hchl 27+28; Salvini 2008: 193-195, CTU A 5-6; Biber 2016: 352-353), bir parçası ise Yıldızlar Mezrası'nda bulunmuştur (Biber 2016: 352-353). Tirmet Köyü, Muş il merkezinin 25,5 km doğusunda, Korkut ilçesinin de 6,2 km güneydoğusundadır. Yıldızlar Mezrası ise Muş ili, Korkut ilçesi, Karakale köyünün 7 km güneyindedir (Biber 2016: 352-353).

Bazalttan yapılmış olan stelin bulunan parçalara göre formunun, üst kısmının kemer şeklinde yuvarlatılmış uzun dikdörtgen biçimli olduğu anlaşılmaktadır (Şekil: 633) (Biber 2016: 351; 2018: Res. 244).

İlk bulunan parçalara göre bunların tek bir stele ait olduğunu tespit eden Lehmann-Haupt (Lehmann-Haupt 1928-35: 62) bu parçaları yukarıdan aşağıya doğru A, B ve C harfleriyle numaralandırmıştır. Biber, Muş İlinde yaptığı yüzey araştırması esnasında yeniden bulduğu ve bazı eksiklerini de tespit ettiği stelin parçalarını romen rakamları ile I'den V'e kadar numaralandırmıştır (Biber vd. 2015: 82-89, Fig. 1; Biber 2016: 351-353).

Stelin I numaralı en üst parçası Alazlı Camii'nin bahçesinde bulunmuştur (Biber 2016: 351, Res. 10; Biber vd. 2012: 87). Her iki yüzeyi de çivi yazıtlı olan parçanın ön yüzeyinde 11 satır, çok tahrip olmuş arka yüzeyinde ise 12 satırın olduğu seçilebilmiştir (Biber 2016: 351). Bu parçanın ilk olarak 2006 yılında, Muş'taki Ermeni anıtlarını inceleyen Samvel Karpetyan başkanlığındaki ekip tarafından fotoğraflanmış olduğu

kaydedilmiştir (Biber 2016: 351). Parça 2007-2008 yıllarında Prof. Dr. Aşot Piliposyan tarafından yeniden fotoğraflandığı ve 2010 yılında bir konferansta sunulduğu belirtilmiştir (Biber 2016: 351). Aynı eser 2008 yılında Salvini tarafından incelenmiş ve son olarak 2012 yılında Hanifi Biber tarafından tekrar değerlendirilmiştir (Biber 2016: 351).

II numaralı parçanın günümüzde, Alazlı köyünde, Fesih Yıldız adlı bir vatandaşın evinin bahçesinde olduğu bildirilmiştir (Biber 2016: 352, Res. 10). Bu parçanın ilk olarak Bayan Majewski'nin Tirmet köyünde yaptığı gezintide bulunmuş olduğu kaydedilmiştir (Lehmann-Haupt 1926: 438). Parçanın ön yüzeyinde çivi yazısının 28 satırlık bölümü kısmen korunmuştur (Lehmann-Haupt 1926: 438; Lehmann-Haupt 1928-35; 63, No. 32A; Melikišvili 1960: 162, no. UKN 40 A, B, C, Foto. 8, 11-13; König 1967: 7, 65-66, no: Hchl 27+28, Taf. 26-27a; Salvini 2008: 193-195, CTU A 5-6, Res. 120-121a; Biber vd. 2012: 87, Fig. 2, Tab. XXII)

III numara ile tanımlanan bölüm 2014 yılındaki yüzey araştırması esnasında Biber tarafından bulunmuştur (Biber vd. 2015: 83). Bu bölüm a ve b olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. IIIa parçası Alazlı (Tirmet) köyünde Mehmet Yıldız adlı bir vatandaşın evinin duvarında yapı taşı olarak kullanılmıştır. Bu parça 2012 yılında Biber (2016: 352, Res. 10) tarafından yapılan yüzey araştırması esnasında bulunmuştur (Biber vd. 2015: Tab. XLIII/2). Arka yüzeyi duvarın içinde kalmış olan parçanın ön yüzeyinde çivi yazısının 11 satırının korunmuş olduğu belirlenmiştir (Biber 2016: 352). IIIb olarak numaralandırılan parça, yine aynı vatandaşın evinin bahçesinde görülmüştür (Biber 2016: 352, Res. 10; Biber vd. 2015: Tab. XLVIII/3). Korunan parçanın ön yüzeyinde 15 satırın olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu parça IIIa parçasının sağ tarafını teşkil etmektedir (Biber 2016: 352).

IV numara olarak tanımlanan (Biber vd. 2015: 82, Fig. 1) parça ilk olarak, Van'daki İngiliz Konsolosluğu'nda görevli Yüzbaşı Emilius Clayton tarafından, Alazlı köyünde bir kilisenin mezarlığında, mezar taşı olarak bulunmuş ve kopyası çıkarılarak 1881 yılında British Museum'a gönderilmiştir (Sayce 1882: XXXVA, 568-570; 1888: 13; Sandalgian 1900: 38, no.9; Lehmann-Haupt 1928-35; no. 32B tab. 51 ve 24 (Parça B);

Melikišvili 1960: 162, no. UKN 40 A, B, C, Foto. 8, 11-13; König 1967: 7, 65-66, no: Hchl 27+28, Taf. 26-27a; Salvini 2008: 193-195, CTU A 5-6, Res. 120-121a). Uzun bir kayboluş döneminden sonra bu parça Korkut İlçesi, Karakale Köyü'nün 7 km güneyindeki Yıldızlar Mezrası'nda Mehmet Yıldız isimli bir vatandaşın bahçesinde bulunmuştur (Biber 2016: 352). Her iki yüzeyinde de, 11 satırı kalan çivi yazısının bir kısmı korunmuştur. Arka yüzeye dibek amaçlı kullanmak için 0,22 m çapında ve 0,21 m derinliğmde bir oyuk açılmıştır (Biber 2016: 352-353, Res. 10).

V numarası verilen parçanın ilk olarak Bayan Majewski tarafından II numaralı parça ile aynı zamanda bulunduğu belirtilmektedir (Lehmann-Haupt 1926: 438; Biber vd. 2015: Fig. 1). Bu parça Lehmann-Haupt tarafından C parçası olarak tanımlanmak suretiyle yayımlanmıştır (Lehmann-Haupt 1928-35; 62-63, no. 32 C).

Yeni tespit edilen parçalarla birlikte, korunduğu kadarıyla stel 73 satır Urartu çivi yazısına sahiptir. Yapılan araştırmalarda her satırın 0,04 m yüksekliğe sahip olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla toplam yükseklik 4,34 m olmaktadır (Biber vd. 2015: 89; Biber 2018: 206). Bununla birlikte stelin eksik olan parçalarına da dikkat çekilerek bu stelin yüksekliğinin 4,5 m'den yüksek olması gerektiği öngörülmektedir (Biber vd. 2015: 89; Biber 2018: 206). Bu boyut itibarıyla stel, Urartu stelleri içerisinde en büyük olandır (Biber vd. 2015: 89).

Tüm parçaların yüzeyindeki çivi yazısı, yeni bulunan parçalarla birlikte aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 72, no.5.1.10; Salvini 2008: 193-195; Biber vd. 2012: 87-88, 91-93; 2015: 87):

Ön Yüzey:

I Numaralı Parça:

"(1-5) İšpuini oğlu Minua, bu steli Lord (efendi) Tanrı Ḫaldi için dikti. (6-7) Tanrı Ḫaldi, onun mızrak ucuyla bir askeri sefere çıktı. (8-11) O [Urme] ülkesinin alanında bulunan Tirtimi şehrine hükmetti, Urme [ülkesine hükmetti?]. (12) [xxx]"

II Numaralı Parça (A Parçası)

"(13) [….] (14) Alaue (şehri), (15) Urmeuḫi [ülkesine] doğru [….], (16) Alaue (şehri) (17) reddettim, (18-19) Urša şehrini tahrip ettim (yok ettim) [….], (20) Bu bölgeyi işgal ettim. (21) Urme(uḫi) ülkesinden (22-23) Ai[….] ülkesini inşa ettim (yarattım) (?), (24) [….] ülkelere (25) […..] doğru geldim. (26-34) [….] (35) U[….] şehri. (36) Urme Ülkesine, gittim (37-39) Tarparaka şehri ve Erimani şehrini fethettim [….(40)….]…."

III Numaralı Parça
"(41) […….?] (42-43) 9544 insan, (44) onlardan bazılarını öldürdüm, (45) bazılarını canlı sürgün ettim, (46) onlardan erkek olanları, (47) ordulara verdim. (48-49) Evellallah, Ḫaldi'nin gücü sağolsun, (50) Minua der ki; (51-52) Urme Ülkesi'ne doğru yürüdüm, (53) Urme [ülkesini fethettim] (54) […….?]"

IV Numaralı Parça (B Parçası)
"(55) […] (56) […] (57) [x+] 400 şehri (=yerleşik köyleri) yok ettim (58-59) kaleleri yaktım, (60) Qulmeri şehrine geldim (?) (61) kuşattım (62) bir kale inşa ettim, (63) köle yaptım, (64) bu yeri canlandırdım, (65-66) ülkeyi vergi ödemi için zorladım."

V numaralı Parça (C Parçası)
"….. kopardım…."

Arka Yüzey:

I Numaralı Parça:
"(1)[…….] –u […..] (2)[…..] Minua (?) (3-4) […….] (5)….. askeri sefere çıktı (Genelde Haldi için söylenmektedir)*(6) […….] […….] (7) Urme Ülkesi'ni fethettim (8)[x]adiisi şehri ya da ülkesi (?) […] (9) [x]šálini şehri (bölgesi)* (i-šá-la-a-ni şehri/ülkesi olabileceği düşünülmüştür) *(10) 400 şehir (?)(11) …. kuşattım (?)….. (12) […….]"*

IV numaralı Parça (B Parçası)
"Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, yani "Ben yaptım" derse, yoksun etsinler, tanrı Haldi, tanrı Teišeba,"

V numaralı Parça (C Parçası)
"Tanrı Šivini, (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından …."

Urartu çivi yazılı metnin giriş bölümünde belirtildiği üzere stel Menua (MÖ yak. 810-785/780) tarafından diktirilmiştir. Menuanın askeri seferleri ve bu seferler sonucundaki galibiyetinin anlatıldığı yazıtta bahsi geçen Urme Ülkesi Muş Ovası ile özdeşleştirilmektedir. Muş Ovası'nın kuzeyini takip ederek, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan ve yaklaşık 2000 m yüksekliğindeki Otluk Dağları'nın Urme Bölgesi'nin kuzey sınırını oluşturduğu öngörülmektedir (Biber vd. 2012: 93). Otluk Dağları Muş Ovası ve kuzeyindeki Patnos, Malazgirt ve Bulanık ovalarını birbirinden ayırmaktadır. Muş Ovası ve Bulanık-Malazgirt arasındaki, günümüzdeki adıyla, Karakale Vadisi Urartu askeri seferleri için önemli bir doğal geçiş rotasıdır. Menua'nın da Muş Ovası'na bu vadiden geçerek girdiği öngörülmektedir. Eğer bu düşünce doğru ise Menua'nın ilk girdiği köyün Tirmet köyü olması gerekmektedir. Tirmet, Muş Ovası'na giriş kapısı konumundadır. Stel yüzeyindeki yazıtta da ilk fethedilen şehirlerden birisi olarak ^{URU}*ṭirṭimi* adı yer almaktadır. Tirtimi şehrinden sonra yine Urme (Urmeuḫi) Ülkesi'nde yer alan Uršani Şehri'ne, Tarpakarani Şehri'ne, Erimani Şehri'ne

karşı yapılan askeri seferlerle birlikte kazanlılan zafer anlatılmaktadır (Biber vd. 2012: 93-95).

Menua, Urme Bölgesi içerisinde saydığı şehirlerden başka, 400 şehri daha yok ettiğini ve bunların arasında Qulmeri ve İšalini şehirleri olduğunu da bildirmektedir. Daha güneyde olan Qulmeri şehrinin Batman Çayı'nın doğusundaki Grē Migro yerleşimi olduğu belirtilmektedir (Biber vd. 2012: 94). İšalini şehri de Minua yıllıklarında geçen ^{URU}*i-šá-a-la-ni* olması gerektiği belirtilerek bu şehir *izalla/išalla* ile eşleştirilmiştir. İzalla'nın ise Sufan akarsuyunun Nusaybin ve İdil arasında kalan kaynağına yakın olması gerektiği ileri sürülmektedir (Biber vd. 2012: 94-95; 2015: 84). Stelin dikildiği tarih net olmasa da askeri seferin MÖ 800 ve sonrasında olması gerektiği öngörülmektedir (Biber vd. 2012: 95). Stelin boyutları askeri harekatın önemini vurgulamaktadır. Menua bu steli diktirirken yapmış olduğu zaferlerini yüceltmiştir (Biber vd. 2015: 89).

8. 5. 1. 6. 2. Muş

Muştan bir stelin alt parçasıdır. Eserin dört yüzeyi de yazıtlıdır (Şekil: 634). Günümüzde Tiflis Müzesi'nde sergilenmektedir (Melikišvili 1960: 165-167, no. UKN 41; König 1967: 7, 64-65, no. Hchl 26, Taf. 25; Salvini 2008: 195-196, no. CTU A 5-7, Res. 121b).

Ön Yüz:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: …"

Sağ yüz:

" …haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Bir stel diktirdim. Qulmeri Şehri'ni …dört ülkeyi, oradan …"

Arka Yüz:

"… Atauni Şehri, Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Urme Ülkesi'ni ele geçirdim. Bu steli diktirdim. Arḫi ülkesi üzerine …"

Sol yüzü:

" … Tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar, onu ve aile(si)ni günei ışığından yoksun etsinler."

Dört yüzeyi de yazıtlı olan stelde korunan bölümlerden anlaşıldığı üzere eser Menua tarafından (MÖ yak. 810-785/780) diktirilmiştir. Stelde Menua'nın Urme Ülkesi'ne, Arḫi Ülkesi'ne, Atauni şehrine karşı yaptığı askeri sefer ve zaferleri anlatılmaktadır. Metnin sonunda Menua'nın lanetleme kısmıyla bitmektedir. Tanrı *Haldi*'nin yanı sıra, *Teišeba*'nın ve *Šivini*'nin de adı geçmektedir.

8. 5. 1. 6. 3. Koçaklar (Marmos / Marmus)

Bir stelin alt parçasıdır, Muş ili Malazgirt ilçesi Koçaklar köyünde bulunmuştur (Lehmann-Haupt 1928-35: ClCh: no.51, tab. 54; Melikišvili 1960: 176: no. UKN 61; König 1967: 8, 70-71, no. Hchl 37 ve 38, Taf. 33; Payne 2006: 359; Salvini 2008: 213-214, no. CTU A 5-22, Res. 137).

Stel yüzeyindeki yazıt (Şekil: 635) aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 86, no. 5.2.20; Salvini 2008: 213-214):

Ön Yüz:

> *"… Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır."*

Arka Yüz:

> *"Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben bu kanalı açtım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler …"*

Metnin korunan kısmından steli Menua'nın Tanrı *Haldi*'ye diktirdiği anlaşılmakla birlikte yazıt bir lanetleme bölümüyle sonlanmaktadır.

8. 5. 1. 6. 4. Hotanlı (Hotanlu / Hotaplu)

Lehmann-Haupt stelin Malazgirt'in güneybatısında, at sırtında 4 saat uzaklıktaki Chotanlu'dan bulunduğunu bildirmiştir (Lehmann-Haupt 1928-35: no. 50). Lehmann-Haupt'un verilerini baz alan diğer araştırmacılar da eserin Muş ili Malazgirt ilçesinin güneybatısında Hotanlı köyünde ele geçmiş olduğunu belirtmişlerdir (Melikišvili 1960: 176, no. UKN 60; König 1967: 8, 69-70, no. Hchl 35, Taf. 32; Payne 2006: 357, no.5.2.19; Salvini 2008: 213, CTU A5-21). Bir stelin üst kısmına ait parçanın yüzeyinde haç motifi olduğu üst parçası olduğu bildirilmiştir (Payne 2006: 86). Günümüzde kayıp

olan eserin bugün isimlendirilen Hotanlı'dan bulunmamış olabileceğini de Salvini belirtmektedir (Salvini 2008: 213).

Stelin yüzeyindeki yazıt şu şekilde okunmuştur (Payne 2006: 86):

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Minua der ki: (Bu) Kanalı Menizaia Şehri'ne kadar açtım. Adı "Minua Kanalı"dır. Uqu'ani Şehri'ne ve Zuguḫe, İrnuni ve Abasini şehirlerine çok faydalı oldu."*

Menua'ya ait olan yazıtta kurulan şehirlere su taşınması amacıyla yapılmış olan sulama kanalları anlatılmaktadır.

8. 5. 1. 7. Tunceli

Tunceli ilinde bir adet stel bulunmuştur.

8. 5. 1. 7. 1. Palın (Palin)/Bağın (Balin)

Bazalttan yapılmış bir stelin iki parçasıdır (Şekil: 636). Parçalardan büyük olan Elazığ-Tunceli arasında Mazgirt ilçesine 35 km uzaklıktaki Palin (Bağın/Balin) kilisesinde bulunmuştur ve günümüzde Elazığ Müzesi'nde sergilenmektedir (Sandalgian 1900: 229-231, no: 46A; Lehmann-Haupt 1928-35: 65, no. ClCh 65, no. 33A, B, res.10; Salvini 2008: 197, no. CTU A 5-8, Res. 122 a-b). Diğer parça Tunceli ili Mazgirt ilçe sınırındaki Dedebağ köyünde yer alan Palin/Bağın Kalesi (Kızılkale)'nin duvarındadır (Sandalgian 1900: 229-231, No: 46A; Melikišvili 1960: 167-168, No. UKN 42; König 1967: 14, 82, No. Hchl 73, Taf. 48; Salvini 2008: 197, No. CTU A 5-8, Res. 122 a-b).

Parçalar yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Payne 2006: 76, no. 5.1.14; Salvini 2008: 197-198):

Parça A ön yüz:

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Minua bu steli efendi Tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, (Ben) İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua der ki: Oraya vali (olarak) Titia'yı atadım. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle …"*

Parça A Arka yüz:

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, (Ben) İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Oraya Titia'yı vali olarak atadım. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir*

başkasına bunları yaptırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler …"

Parça B:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Minua bu steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi."

Menua Döneminde Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartular tarafından bir eyalete dönüştürülmüş olduğu düşünülmektedir. Bu duruma kanıt olarak da Bağın Steli gösterilmektedir (Işık 2018: 75). Stel, Menua tarafından Tanrı *Haldi* onuruna diktirilmiştir. Eserin ön ve arka yüzeyi yazıtlıdır. Her iki yüzeyde de metin Tanrı *Haldi* ve kendisinin yüceltilmesiyle başlar. Ön yüzeyinde Menua bir askeri seferinden bahsetmek suretiyle zafer kazandığını ve o yerde atamış olduğu validen bahsetmektedir. Metin lanetleme bölümüyle sonlanır. Yazıtta Tanrı *Haldi*'nin yanı sıra, *Teišeba*'nın ve *Šivini*'nin de adı geçmektedir.

8. 5. 1. 8. Kars

Kars ilinde bir adet stelin varlığı tespit edilmiştir.

8. 5. 1. 8. 1. Sarıkamış

Stel 1878 yılında Kars ili Sarıkamış ilçesinden 5 km uzaklıkta yer alan dağlık alanda bulunmuştur. Eser günümüzzde Tiflis Gürcü Müzesindedir. (Sayce 1894: 711-713: no. LXXXIV; Sandalgian 1900: 132-135, no. 23; Salvini 2008: 346, no. CTU A 8-6, Res. 220). Stelin üst ve alt bölümleri kırık ve eksiktir (Şekil: 637) (Salvini 2008: 346).

Stel yüzeyindeki yazıt aşağıdaki şekilde çözümlenmiştir (Payne 2006: 182, no.8.1.4; Salvini 2008: 346-347):

"… Ahuriani Şehri'ni, Aštu Şehri'nin (?) bölgesini ele geçirdim. … tahıl deposu (?) tüm (?) Aštuhinili Şehri için … Etiuni Ülkesi'ni (?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler … Argišti der ki: Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler … püskürttüm. Qa[ ] Şehri'ne kadar … kovaladım … orada … yüz … 20 … yüz … yaktım. X yüz 50 … kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Argišti der ki: Her kim bu steli tahrip ederse veya kim suç işlerse, Tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler …"

Stel yüzeyindeki yazıtta Argišti'nin askeri seferleri ile kazanmış olduğu zafer kaydedilmiştir.

8. 5. 2. Değerlendirme

Urartu Dönemine ait toplamda 54[470] adet stelin değerlendirmesi yapılmıştır. Stellerin hepsi Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Bu steller Erzincan'da 4, Van'da, Kalecik mevkiindeki 2475 monolitin haricinde, 35, Ağrı'da 7, Bitlis'te 1, Muş'ta 4, Tunceli'de 1 ve Kars'ta da 1 adettir. Söz konusu steller, Altıntepe'dekiler haricinde *in situ* durumda değil inşaat malzemeleri olarak taşındıkları alanlarda bulunmuştur.

Urartu Dönemine ait tüm steller anikoniktir ve hiçbirisinin yüzeyinde figürlü bir anlatım yer almamaktadır. Bununla birlikte anikonik steller **1)** Yazıtsız ve **2)** Yazıtlı olmak üzere iki ana grupta değerlendirilmektedir. Her iki gruptaki stellerin ortak özellikleri aynı formda biçimlendirilmiş olmalarıdır. Steller üst kısımları kemer şeklinde yuvarlatılmış uzun ya da kısa konik ve dikdörtgen formdadır.

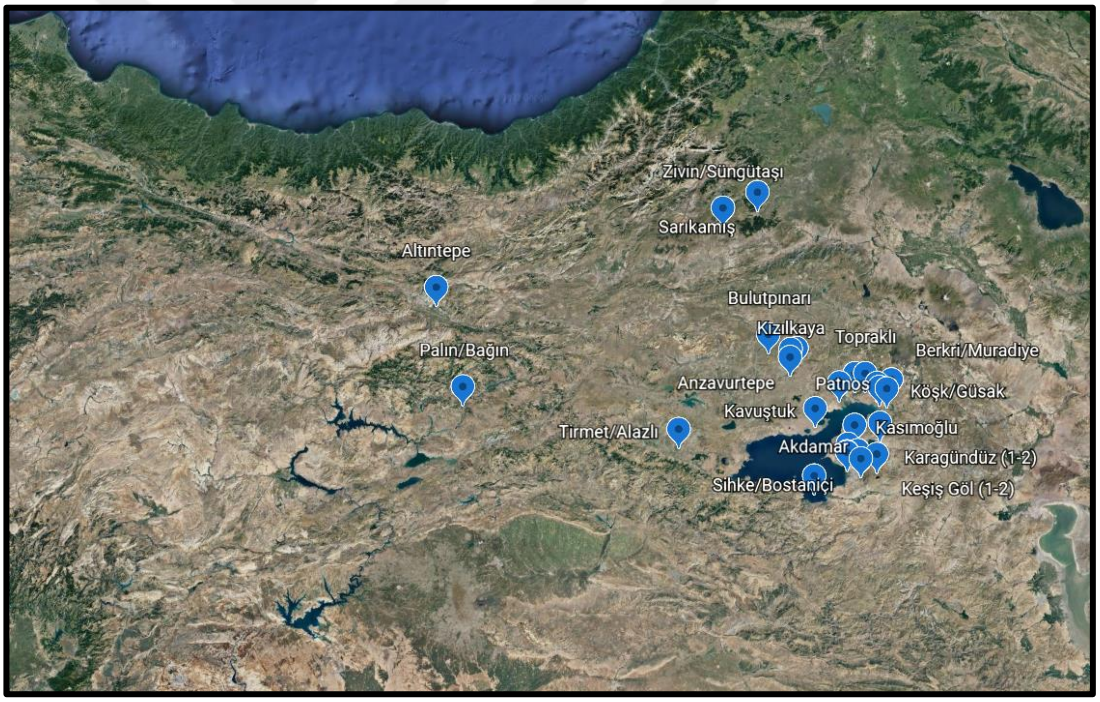

Harita 43: Urartu Dönemi Stelleri Dağılımı (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

[470] Türkiye sınırlarında ele geçen Urartu Dönemi stelleri daha fazla sayıda olmakla birlikte, kırıkları nedeniyle yüzeylerindeki metin kısmının az bir bölümü korunmuştur. Bu nedenle de konu olarak bir bütünlüğe sahip olmayan steller tez çalışması dışında bırakılmıştır.

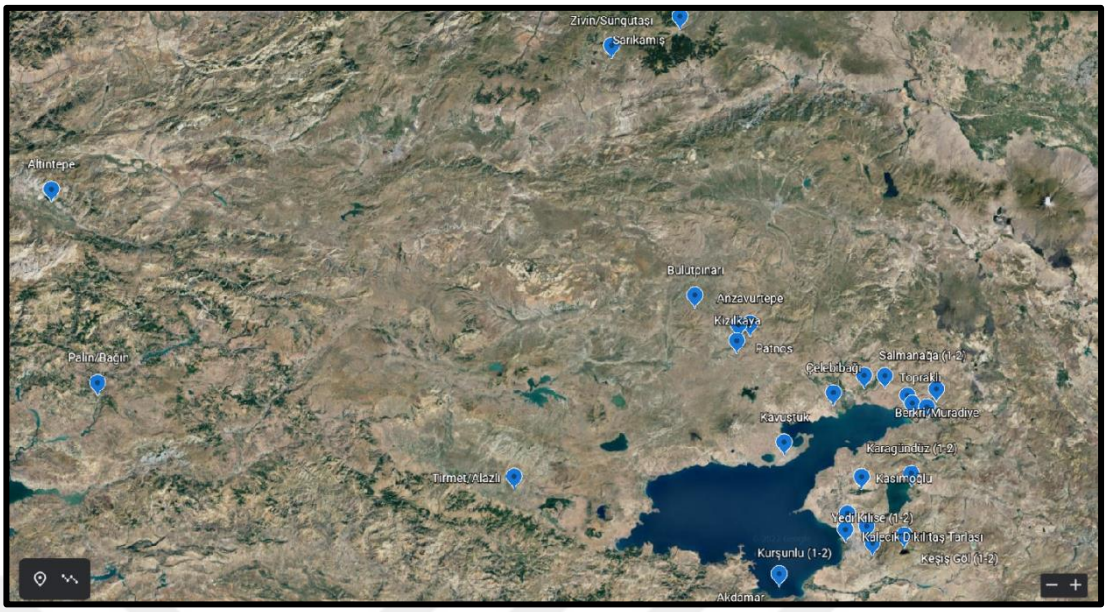

Harita 44: Urartu Dönemi Stelleri Dağılımı (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

1) Yazıtsız Anikonik Steller: Bu steller, Anzavurtepe (Kot Tepe), Altıntepe Açık Hava Kutsal Alanı ve Kalecik mevkiinde bulunmuştur. Altıntepe açık hava kutsal alanında tespit edilen steller *in situ* durumda oldukları için işlevleri hususunda bilgi edinebilmemiz sağlanmıştır. Söz konusu steller yan yana olmak üzere birer kaide üzerine dikilmişlerdir ve bir tanesinin önünde yer alan taştan yapılmış bir sunağın olmasıyla da belirli zamanlarda burda gerçekleştirilmiş olan dini tören ya da ritüellere dolaylı da olsa işaret etmektedir.

Kalecik Mevkiinde bulunmuş olan steller ise toplamda 2475 adet olup monolit şeklindedir ve belli bir nizam doğrultusunda dikilmişlerdir. Bu stellerin tam işlevleri anlaşılamasa da çevre kültür bölgeleriyle yapılan karşılaştırmalar neticesinde astronomik faaliyetlerin takibi için dikilmiş oldukları ileri sürülmektedir. Biz de şu ana kadar yapılan çalışmalar ve açıklamalar hususunda araştırmacıların görüşlerine katılmak suretiyle bir şekilde takvim yapısını yansıtmış olmaları düşüncelerine katılmaktayız.

2) Yazıtlı Anikonik Steller: Stellerin yüzeyindeki yazıt Urartuca çivi yazısıdır. Stellerin en erkeni I. Sarduri (MÖ 840-830) oğlu İšpuini (MÖ 830-820) zamanına aittir. Onu devam etmek kaydıyla diğer steller, Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Menua (MÖ 820-810) ortak krallığı; İšpuini oğlu Menua (MÖ 810-785/780); İšpuini oğlu

Menua ve Menua oğlu İnušpua ortak krallığı; Menua oğlu I. Argišti (MÖ 785/780-756); I. Argišti oğlu II. Sarduri (MÖ 756-730); II. Sarduri oğlu I. Rusa (MÖ 730-713); I. Rusa'nın oğlu II. Argišti (MÖ 713-?), Erimena'nın oğlu III. Rusa zamanına aittir. Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda II. Rusa zamanına ait stelin varlığı tespit edilememiştir.

Hemen hemen tüm steller öncelikli olarak Urartuların baş tanrısı *Haldi*'ye adanmış ve yazıtlarda ilk cümleler onunla başlamaktadır. *Haldi* Kültü ilk olarak I. Sarduri oğlu İšpuini (MÖ 830-820) zamanında görülmektedir. Geniş bir coğrafyada, farklı beyliklerin bir araya gelmesiyle meydana gelmiş olan Urartu Devleti'nde krallığı bir arada tutmanın en etkili yollarından birisi ortak bir dini inancın benimsenmesi yolundan geçmektedir. Bu doğrultuda I. Sarduri'nin oğlu İšpuini zamanında ulusal bir tanrı olarak *Haldi*'nin ortaya çıktığı çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır (Salvini 2011: 86; Salvini 2011: 86; Grekyan 2015: 388). I. Sarduri oğlu İšpuini öncesinde hiçbir yazıtta Tanrı *Haldi*'nin ismi yer almamaktadır (Salvini 2011: 86). *Haldi*'nin Urartu Devleti'nin kuruluşunun temelini oluşturan topluluklarda yerel bir tanrı olmadığı, yönetici seçkinlerin tanrısı olduğu yönünde de görüş bildirilmektedir (Grekyan 2015: 388). Ailesi olmayan bu tanrı dağlarla ilişkili olup, kayalardan doğmuştur (Grekyan 2015: 391-392). *Haldi'*nin steller yüzeyinde herhangi bir tasviri bulunmamakla birlikte atributları hem steller yüzeyindeki metinlerden hem de diğer tasvirli sanat eserleri yüzeyindeki betimlenmelerinden anlaşılmaktadır. *Haldi*'nin atributları "kanatlı disk, boş savaş arabası ve silahları"dır. *Haldi*'nin verimlilik, savaş, ölüm, tanrıları diriltme özellikleri vardır. Kültü kutsal ağaç "hayat ağacı" ile yakından ilgilidir (Grekyan 2015: 392).

İšpuini tarafından baş tanrı ilan edilen *Haldi*'nin dışında Urartu panteonu, Hava Tanrısı *Teişeba* (Hurri Tanrısı *Teşup*) ve Güneş Tanrısı *Şiuini*'den meydana gelmiş olan tanrısal üçlü tarafından yönetilmektedir (Salvini 2011: 86-87).

Steller yüzeyinde yer alan yazıtlar, konuları bakımında kralların hüküm sürdüğü zamanlara göre aşağıdaki şekilde sunulmaktadır:

I. Sarduri oğlu İšpuini (MÖ 830-820): Söz konusu steller yüzeyinde inşa faaliyetleri anlatılmaktadır; ancak detaylar verilmemektedir. İšpuini zamanına ait steller çoğunlukla *Haldi*'ye adanırken Tanrı *Ua* adına adanmış olan stellerin de varlığı da dikkat çekicidir.

I. Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Menua ortak krallığı (MÖ 820-810): Kralların askeri seferlere çıkışı, ordularındaki asker sayıları, ülkeleri fethedişleri, kazandıkları zaferler sonucunda elde ettikleri ganimetlerin listesi yazmaktadır.

İšpuini oğlu Menua (MÖ 810-785/780): Farklı steller yüzeylerinde Menua'nın yapmış olduğu inşa ve imar faaliyetleri ve askeri zaferleri anlatılmaktadır; ancak yazıtların çoğunluğu imar faaliyeteri ile ilgilidir. Steller yüzeyinde, Menua şehirler inşa ettiğini, bu şehirlerin yakınında göletler yaparak bu göletlerden, su kaynaklarından ve ayrıca ırmaklardan kanallar yardımıyla şehre su taşıttığını ve bu sayede de şehrin etrafında bağlar ve bahçeler kurduğunu anlatmaktadır. Menua zamanına ait olan steller çoğunlukla *Haldi* onuruna dikilirken, *Elipuri, Teišeba, Šebuti* ve *Ḫutuini* adına da dikilmiş olanlar da mevcuttur. Ayrıca bu kralın stellerin son bölümüne yazdırdığı lanetleme metinlerinde Tanrı Haldi ile birlikte, Tanrı *Teišeba* (Fırtına Tanrısı), Tanrı *Šivini* (Güneş Tanrısı), ve Tanrı *Nanaini*'nin de isimleri geçmektedir. Meua bir yazıtında da ele geçirdiği şehre zafer stelini diktirdiğini bildirmektedir.

İšpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnušpua ortak krallığı: Bu döneme ait Tanrı *Šivini* adına adanmış stel mevcuttur.

Menua oğlu I. Argišti (MÖ 785/780-756): Bu kral zamanına ait olan stellerde kralın askeri seferlere çıkışı, ordusunda yer alan askerlerin sayısı, kazandığı zaferler ve bu zaferlerin sonucunda taşıdığı ganimetler sayılarıyla birlikte anlatılmaktadır. Argišti, zafer kazanmış olduğu ülkelerde kralların haraç ödemeyi kabul etmeleriyle onların canlarını bağışladığını anlatırken Assurlularla karşılaştırdığımızda yaptırdığı en büyük vahşet, hadım ettirdiği bir kraldan bahsetmesidir.

I. Argišti oğlu II. Sarduri (MÖ 756-730): Steller yüzeyinde askeri seferlere çıktığını, bu seferler sonucu zaferler kazandığını, şehirleri ele geçirirken kaleleri yakıp yıktığını

ve yerle bir ettiğini kaydetmektedir. Bu zaferleri sonucunda o şehirlerde yaşayan insanları sürgün ettirmiş, bazılarını öldürdüğü kimisini canlı olarak esir aldığını bildirmektedir. Aynı zamanda şehrilerden taşıdığı ganimetlerin de kaydını sayılarla birlikte tutmaktadır. Ele geçirdiği bazı ülkelerde yeniden kaleler inşa etmek suretiyle bu şekilde sınırlarını genişletmektedir. Sarduri sefer düzenlediği şehir ve kralların isimlerini de yazdırmak suretiyle çağdaşı olan ülkeler ve krallarını da öğrenme imkânımız olmaktadır.

II. Sarduri oğlu I. Rusa (MÖ 730-713): I. Rusa zamanına ait Tanrı *Teišeba* adına dikilen steller mevcuttur.

I. Rusa'nın oğlu II. Argišti (MÖ 713-?): II. Argišti'nin stelleri yüzeyinde, yaptırdığı inşaat ve imar faaliyetleri anlatılmaktadır. Kral şehirler kurduğu, bu şehirler için yapay göletler yaptırdığı, bu göletlerin olduğu yerden itibaren kurduğu şehirlere kanallar açtırarak su taşıdığı ve bu sayede de şehirlerin etrafında bağlar bahçeler kurmuş olduğunu kaydettirmektedir. Bir stel yüzeyinde Aršiani Nehri (Murat Suyu) üzerinde köprü inşa ederek yolar yaptırdığını anlatmaktadır. Aynı zamanda söz konusu steller yüzeyinde tanrıları hoşnut etmek için adanacak olan kurbanların da tam bir listesini kaydettirmiştir.

Erimena'nın oğlu III. Rusa: Bu kral zamanına ait olan stel yaptırmış olduğu bir yapay gölete aittir. Stel yüzeyinde inşa ve imar faaliyetleri anlatılmaktadır. Bu kral da kale inşa ettirmiş ve bu kalenin su ihtiyacı için yapay bir göl yaptırarak kanallar yardımıyla bu gölden şehre sular taşıtmıştır. Bu sayede de şehrin etrafında bağlar bahçeler yapmıştır. Yapay göletin suyunun azalmaması ve bu yüzden de kurumaması için tanrıların hoşnut edilmesi gerektiği ve onlar için yapılacak adakların tam bir listesini hazırlatmıştır.

Tüm bu verilerden görüldüğü üzere yazıtlı steller ilk olarak Baş Tanrı *Haldi*'ye adanmaktadır. *Haldi* kralların askeri seferlerinde mızrağıyla orduların önünden giderek onlara zafer kazandırmaktadır. Ayrıca steller yüzeyinde diğer tanrı ve tanrıçaların da isimlerinin yazılması suretiyle krallar güçlerini tanrılardan almış olduklarını

belirtmektedir. Diğer yandan krallar imar faaliyetlerine de oldukça önem vermektedir. Kaleleri kayalıklar üzerinde yer alan şehirlerde, inşa ettikleri baraj ve göllerde biriken ırmak sularını kanallar yardımıyla şehirlere nasıl taşımış oldukları detaylı olarak anlatılmaktadır. Urartu kralları askeri seferlerinde ve sonrasında kazandıkları zaferlerde sürgünlerden, öldürdükleri ya da canlı olarak aldıkları esirlerden bahsetse de –I. Argišti haricinde- hiçbir zaman Assurlular da olduğu gibi bir vahşet diliyle bunu yazıtlarına yansıtmamışlardır.

8. 6. YENİ ASSUR DÖNEMİ

Yeni Assur Dönemi stelleri Kralların adı altında ayrılamamıştır; çünkü bir stel iki farklı kral tarafından da kullanıldığı için böyle bir ayrım olduğunda kendi içinde tekrara düşülecektir. Bu nedenle Yeni Assur Dönemi Stelleri, Geç Hitit Dönemi Stelleri'nde olduğu gibi önce bölgeler sonra da iller bazında değerlendirilmiştir.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıktığı ve hüküm sürdüğü dönem MÖ 934-610 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem zarfında İmparatorluk, Yakın Doğu'da bir çok alana seferler düzenlemek suretiyle hem imparatorluğunun sınırlarını genişletmiş hem de MÖ 1. binyıl devletleri üzerinde baskı kurmuştur. Aynı zamanda büyük kervan yollarını da denetimleri altına almışlardır (Kuhrt 2009: 123). Assur İmparatorluğu'nun dönem şartları içerisnde süper güç haline gelmesi iki süreç zarfında meydana gelmiştir. Bunlardan ilki MÖ 934-745 yılları arasındaki zamanı kapsamaktadır. Bu zaman zarfında, Orta Assur Döneminde (MÖ 1300-1100) hâkimiyetleri alanında olan Yukarı Mezopotamya'daki haklarını yeniden kazanmışlardır. Diğeri ise MÖ 745'ten MÖ 610'a kadar olan dönemdir. Bu süreç içerisinde Assur İmparatorluğu oldukça genişlemiş ve Basra Körfezi'nden günümüz Türkiye sınırları içerisinde yer alan Kommagene'ye kadar topraklara hâkim olmak suretiyle bu alanları doğrudan yönetilen eyaletler haline getirmiştir.

Yeni Assur Dönemi Kral Listesi (Schachner 2007: 289):

YILLAR (MÖ)	KRALLAR
966-935	Tiglat-pileser II
934-912	Assur-dan II
911-891	Adad-nirari II
890-884	Tukulti-Ninurta II
883-859	Assurnasirpal II
858-824	Şalmaneser III
823-811	Šamši-Adad V
810-783	Adad-nirari III
782-773	Şalmaneser IV
772-755	Assur-dan III
745-727	Tiglatpileser III

727-722	Şalmaneser V
722-705	Sargon II
705-681	Sanherib
681-669	Asarhaddon
669-627	Assurbanipal
627-625?	Assur-etel-ilani
623-612	Sin-Šar-iškun
612-609	Assur-uballit I

Tablo 153: Yeni Assur Dönemi Kral Listesi (Schachner 2007: 289).

Yeni Assur etkilerini Anadolu'da bulunmuş olan Yeni Assur Dönemi Stelleri ile görmek mümkündür. Söz konusu steller Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nde tespit edilmişlerdir.

8. 6. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şırnak, Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa ve Kilis stellerin bulunduğu şehirlerdir.

8. 6. 1. 1. Şırnak

Şırnak ilinde 2 adet stel bulunmaktadır.

8. 6. 1. 1. 1. Babil

Günümüzde Adana Müzesi'nde korunan ve üç parça halindeki Babil Steli, 1899 yılı Mart ayında, Lehmann-Haupt tarafından Şırnak ili, Cizre ilçesi Babil (Kebeli / Şahin) köyündeki[471] bir evde ve köyün yakınındaki bir su kaynağında, akışı sağlamak için kullanılan taşlar şeklinde bulunmuştur (Lehmann-Haupt 1906: 20; 1910: 29, 365). Suyun içindeki parça, ölçümleri ve incelemelerinin yapılması için suyun içinden kenara doğru çıkarılmış ancak ertesi yıl tekrar gidildiğinde su ile kaplı olduğu görülmüştür (Lehmann-Haupt 1906: 20; 1910: 29, 365). Parçaların kopyalarını çıkaran Lehmann-Haupt 3 parçanın da aynı stele ait olduğunu tespit etmiştir (Lehmann-Haupt 1906:19).

[471]Lehmann-Haupt (1906; 1910) stelin bulunduğu köyün bir Assur yerleşimi üzerinde olduğunu belirtmektedir.

Bazalttan yapılmış olan stelin bulunan parçalarına göre üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olduğu anlaşılmakla birlikte konik formda olması gerekmektedir. Stelin kenarları bant şeklinde yükseltilmiştir (Şekil: 638-639). Stelin ön yüzeyinde sağ tarafa yönlendirilmiş ayakta duran, yüksek kabartma tekniğinde işlenmiş bir kral tasviri ve yazıt mevcuttur. Figürün baş ve gövdesi profilden tasvir edilmiştir. Kral başına tepesinde sivri çıkıntısı olan krali başlık takmıştır. Başlıktan sarkan, uçları saçaklı, iki şerit biri uzun diğeri daha kısa olmak üzere sırtından aşağı inmektedir. Başlığın altından çıkan dalgalı saçları omzunda spiral bukleler halinde kabarmaktadır. Dikdörtgen formunda sakalı göğsünde sonlandırılmaktadır. Boynunda beyzi şeklinde küçük halkalardan oluşan bir kolye mevcuttur. Kral kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Elbisesinin üzerinde sağ kolunu açıkta bırakacak şekilde tüm vücudunu saran kenarları saçaklı şal vardır. Şal ve elbisesinin üzerinden geçen düz ve ince kemer belini sıkmaktadır. Kral tüm bu kıyafetiyle tören giysisi içinde tasvir edilmiştir. Elbisenin alt kısmından itibaren kırık olduğu için ayakları görülmemektedir. Sağ kolunu dirsekten kıvırmak suretiyle göğüs hizasında kaldırmıştır ve büyük bölümü kırık olan tanrı sembollerine saygı pozundadır. Bel hizasında ileri uzattığı sol eliyle tuttuğu asanın ise kalıntıları görülmektedir. Stelin arka yüzeyi düzeltilmiş ve tasvirsizdir (Lehmann-Haupt 1906: 19-22; 1910: 29, 365-368; Hawkins 1969: 111-120, Plate X, Fig. 1-2; Köroğlu 2018a: 168-169, Fig. 4a-4b).

Stelin ön yüzeyinde, kral figürünün önünde ve arkasında olmak üzere Assur yazıtı mevcuttur. Yazıt kralın omuz hizasından başlamakta ve aşağı doğru inmektedir; ancak kralın kıyafeti üzerinde herhangi bir yazı işlenmemiştir (Lehmann-Haupt 1906: 19-22; 1910: 29, 365-368; Hawkins 1969: 114-119, Fig. 2; Köroğlu 2018a: 169, Fig. 4a).

Eser yüzeyindeki yazıtın ilk tarihlendirme denemesini yapan Lehmann-Haupt kral figürünün III. Assurnasirpal[472] olduğunu öngörmektedir (Lehmann-Haupt 1906: 19-22; 1910: 29, 365-368). Bununla birlikte sonraki yıllarda yapılan okumalarda kralın II.

[472] Lehmann-Haupt yayınlarında krali yazıtta adı geçenin III. Assurnasirpal olduğunu belirtmiş olsa da kralın saltanat tarihini MÖ 885-860 olarak vermektedir. Bu tarih de II. Assurnasirpal'in saltanat tarihine yakındır.

Assurnasirpal (MÖ 883-859) olduğu belirtilmiştir[473] (Hawkins 1969: 114-119; Börker-Klähn 1982: 181; Köroğlu 2018a: 168). Börker-Klähn (1982: 181) da II. Assurnasirpal'e ait olan bu steli kralın 2. saltanat yılına, yani MÖ 882'ye tarihlendirmektedir ki aynı araştırmacı kralın saltanat başlangıç tarihini MÖ 884 olarak düşünmektedir.

Yazıt, Hawkins (1969: 114-119) ve Grayson (1991b: 263-264) tarafından okunmuştur:

"Ey Assur , büyük lord (Efendi), bütün büyük tanrıların kralı;
Anu, İgigi ve Anunnaki'nin kralı, ülkelerin efendisi (lordu;)
Enlil, tanrıların adil babası, yapıcı;
Ea, Apsu'nun kralı, kaderleri emreden;
Sin, akıllı olan (hikmetli olan), tacın kralı, parlayan bir şekilde yükselmiş olan;
Adad, güçlü (kuvvetli) olan, muhteşem olan, bolluğun efendisi (lordu);
Šamaš, yeryüzü ve cennetin hâkimi (yargıcı), her şeye yön veren;
Marduk, tanrıların hikmet sahibi, emirlerin efendisi (lordu);
Ninurta, İgigi ve Anunnaki'nin savaşçısı, çok güçlü tanrı;
Nergal, soylu olan, savaşın kralı; Nusku, lekesiz asa taşıyan,
sağ duyulu tanrı; Ninlil, Enlil'in eşi,
tanrıların anası; İštar, yeryüzü ve cennetin önde geleni,
cesareti ideali yerine getiren; Büyük Tanrılar, kaderleri emredenler
ve benim krallığımı büyüten.
Assurnasirpal uyanık davranan prens,
büyük tanrılardan korkan, vahşi ejderha,
şehirleri ve dağları tamamen fetheden, efendilerin (lordların) kralı,
asilerin etrafını kaplayan, görkemle taçlanan,
savaştan korkmayan; yükselmiş kahraman, acımasız olan,
karşı tarafları titreten; bütün prenslerin kralı; efendilerin efendisi (lordların lordu),
çoban, kralların kralı, dikkatli olan, uyanık olan cin çıkartan, yiğit Ninurta tarafından çağrılan;
Büyük Tanrıların silahı, intikamcı, adil bir şekilde yardım eden tanrılar
Assur ve Šamaš'ın himayesi altında adil olarak yürüyen kral,
İsyancı hükümdarları ve düşmanların prenslerini kamış çalılığı gibi kesen,
Onların bütün ülkelerine diz çöktüren;
Büyük Tanrılar için sunular getiren;
Meşru prens, ülkenin mabetlerinin, ritüellerinin (ayinlerinin) hazırlanmasına (sıralanmasına) sürekli çalışandır;
yeryüzü ve cennetin Büyük Tanrıları, onun ellerinin işleri ve sunuların verilişlerini seviyorlar,
mabetlerin içerisindeki rahipliği sonsuza kadar kurdular; onların vahşi silahlarını hükümdarlığı için hediye olark verdiler,
o silahların zenginliği ve hükümdarlığın yücelttiği ve onun hükümdarlığının gölgesini dört köşenin kralları onun için yükselttiler
Assur'un düşmanları tamamen karşı çıkan yüksek ve alçak,
onun üstünde vergi ve haraç koydu; Assur'un düşmanlarını fetheden,
güçlü kral, Assur Ülkesi'nin kralı, Tukulti-Ninurta'nın oğlu, Assur'un rahibi, bütün ondan nefret eden, katleden ve ona karşı çıkanların ölü vücutlarını kazık üstüne koyan,
Adad-nirari'nin torunu, Büyük Tanrıların valisi (yöneticisi), ona direnenlerin çöküşünü gerçekleştiren

[473] Yukarıda da belirtildiği gibi Lehmann-Haupt (1906: 19-22) yayınında kral figürünü III. Assurnasirpal olarak değerlendirmiştir; ancak Hawkins 1969 yılında yapmış olduğu yayınında (1969: 114) Lehmann-Haupt'un yazıttaki kral adının II. Assurnasirpal'e tarihlendirdiğini belirterek hata yapmıştır;

ve herşeye hâkim olan; Assur-dan'ın torunu (soyundan),
kült merkezleri açan ve tapınakları kuran; o zamanda
Büyük Tanrıların sözünde benim lordluğum (efendiliğim) ve hükümdarlığım ilerledi.
Kralım, lordum (efendiyim), onurluyum, güçlüyüm, önemliyim, övülenim, en öncekiyim,
kahramanım, savaşçıyım, aslanım, erkeğim,
Assurnasirpal, güçlü kral, Ninurta ve Assur'un rahibi, Sin tarafından adlandırılan,
Anu'nun favorisi, Adad tarafından sevilen, ben tanrıların şampiyonuyum;
Ben düşmanların ülkelerini düşüren acımasız silahım;
güçlü (kuvvetli) kral ...."

II. Assurnasirpal (MÖ 883-859)'in hükümdarlığının olduğu dönem Mezopotamya tarihinin en önemli zamanlarından birisidir (Grayson 1991b: 189). II. Assurnasirpal tahtta kaldığı süre boyunca askeri seferler düzenlemiş ve bunları da kayıt altına almıştır. Kralın en büyük başarılarından birisi de Kalah'ı (günümüzde Nimrud) en önemli başkentlerden birisi haline getirmesidir (Grayson 1991b: 189). II. Assurnasirpal'in yıllık (annal) niteliğindeki yazıtlarının büyük bir bölümü Kalah'taki saray ve tapınaklardan ele geçmiştir (Grayson 1991b: 189). Kralın Kalah'ta Ninurta Tapınağı'nda yıllık niteliğindeki yazıtında, ikinci askeri seferinin anlatıldığı kısımda: "*Babalarım, Assur'un kralları, (I.) Tiglat Pleser ve (II.) Tukulti Ninurta Subnat/Šubnat Nehri'nin kaynağı'na stellerini (imajlarını) diktiler. Ben de benim krali görünümümü yanlarına yerleştirdim*" yazmaktadır (Luckenbill 1926: 138, 145-146, No: 445; Kessler 1980: 31-32; Grayson 1991b: 163, 191, 200-201, No. A.0.101.1: i99b-101a). Söz konusu yazıttan yola çıkılarak Subnat/Šubnat Nehri'nin kaynağı hakkında görüşler bildirilmektedir. Konu ile ilgili olarak Subnat/Šubnat Nehri günümüzdeki Sebeneh/Sufan Çayı ile özdeşleştirilmektedir. Bu çayın kaynağı Babil (Kebeli) köyünün kuzeydoğusundadır ve Tur Abdin (Kašiiari Dağı)'in doğusundan akarak Habur yakınlarında Dicle Nehri ile birleşmektedir (Lehmann-Haupt 1906: 19-22, 56; Hawkins 1969: 119-120; Kessler 1980: 31, 34-35; Liverani 1992: 34, Fig. 3; Parker 2001: 162-163; Kozbe 2006: 299). Dolayısıyla Lehmann-Haupt (1906: 19-22, 56) ve Hawkins (1969: 119-120) Babil Steli'ni yukarıda bahsi geçen Subnat Nehri kaynağına dikilen Subnat Steli ile özdeşleştirmek suretiyle II. Assurnasirpal'in ikinci askeri seferi yılında dikilmiş olduğunu ileri sürmektedir. Hawkins (1969: 120) bu veriler doğrultusunda stelin kralın ünvanını taşıyan eserlerden en eskisi olabileceğini öngörmektedir. Kessler (1980: 33-34) Subnat/Šubnat Nehri kaynağına dikilmiş olduğu öngörülen bu eserin bir sınır taşı niteliği taşımadığını belirtmektedir.

Stelin metin kısmında Assur tanrıları sıralanarak yüceltilmekte ve Assurnasirpal'in ünvanlarıyla birlikte tanrıların desteğiyle tahta çıktığı belirtilmektedir.

Köroğlu (2018a: 169) stel yüzeyinde yer alan tasvirin işleniş özelliğine göre kral figürünün "Saray Üslûbu"na yakın teknikte yapıldığını ifade etmektedir.

8. 6. 1. 1. 2. İdil 2

Günümüzde Mardin Müzesi'nde sergilenen stelin Tur Abdin (günümüzdeki adı: Mardin Eşiği; Assur yazılı kaynaklarında: Kašiyari)'in doğu/güneydoğusundan, Şırnak ili, İdil ilçesinden gelmiş olabileceği bildirilmektedir (Schachner 2012c: 598, 609). Gri renkte ince taneli bazalttan yapılmış olan stel, inşaat faaliyetlerinde kullanılmak amacıyla parçalanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle stelde büyük boyutta tahribatlar mevcuttur (Schachner 2012c: 598, Abb. 3,11).

Korunduğu kadarıyla, dikdörtgen biçimli blok şeklindeki stelin dört yüzeyi ve tepe kısmı işlenmiştir. Ön ve arka geniş yüzeyleri tasvirli, yan dar yüzeyleri ise tasvirsizdir (Şekil: 640-643) (Schachner 2012c: 598).

Ön geniş yüzey:

Ön geniş yüzey her taraftan darbe aldığı ve parçalanmaya çalışıldığı için tasvirlerde eksiklikler ve aşınmalar mevcuttur. Eserin en üst kısmında olması gereken bir sıra halindeki niş dizisi yok olmuştur. Ana sahnenin merkezinde, karşılıklı birbirine bakar durumda iki figür mevcuttur. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre sahnenin sağındaki figür bir boğanın üzerinde ayakta durmaktadır, sahnenin sol tarafındaki figür ise zemine basmaktadır. Boğa ve üzerinde duran tanrı sol tarafa yönlendirilmiştir. Bacaklarından itibaren kırık olan ve adım atar durumda olması gereken boğa figürü[474] oldukça ince bir işçiliğe sahiptir. Boğa figürü tamamıyla profilden tasvir edilmiştir. Tek işlenen boynuz yukarı doğru kavis yaparak sivri bir uçla sonlanmaktadır. Gözü, burnu, ağzı ve kulağı belirgindir. Yelesi dalgalı hatlarla işlenmiştir. Boynu kısa ve kalındır. Vücut kasları belirgindir (Schachner 2012c: Abb. 4-5). Schachner (2012c: 600, Abb. 5) boğanın boynu, ensesi ve göğüs kısmında zincir şeklinde mücevher benzeri bir süslemenin

[474] Schachner (2012c: 599), boğanın bacaklarının vücudunun altında bükülmüş olduğu yorumunu yapmıştır.

olduğunu ve ayrıca boğanın sırt kısmında bir örtünün bulunduğunu ifade etmektedir ve bunu çizim ile göstermektedir. Boğanın sırtındaki örtünün üzerinde, sağ ayağı boğanın ensesinde sol ayağı ise sağrısında olan Fırtına Tanrısı sol tarafa bakmaktadır. Tanrı figürünün yüz detayları aşınma nedeniyle çok belirgin olmamakla birlikte, dalgalı uzun sakalı göğsü üzerinde düz bir hatla sonlanmaktadır. Başında, tepe kısmında kare şeklinde çıkıntısı olan silindir biçimli tiara vardır[475]. Saçların çok az bir kısmı ense üzerinde görülmektedir. Başlığın altından çıkan ve saçların üzerinden geçen kalın şerit sırtından aşağı doğru devam ederek sol dirseğine yakın sonlanmaktadır. Sakal ve saç arasında ince boyun görülebilmektedir. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan elbise giymektedir. Elbisenin etek kısmı bant şeklinde saçaklıdır ve kısa kolun kenarı kabartma bant ile çevrelenmiştir. Belindeki kemere bir hançer takılıdır. Hançerin kuş başı şeklindeki kabzasının ucu aşağı doğru bakmaktadır. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak gileri doğru kaldırmaktadır; ancak tahribat nedeniyle elinde ne tuttuğu ya da yaptığı jest anlaşılamamaktadır. Karnı üzerinde tuttuğu sol elinde ise vücuduna verev duran uzun bir asa tutmaktadır. Ayaklarında muhtemelen sandalet giyilidir (Schachner 2012c: 600, Abb. 4-6). Tanrının başlığının üzerinde, Schachner'e (2012c: 600-601) göre başlığıyla birleşik dairesel bir sembol vardır. Kenarları kabartma bantla çevrili dairenin içinde sol tarafa yönlendirilmiş, ayakta duran küçük bir erkek figürü mevcuttur. Her ne kadar tahrip olsa da ileri uzattığı sağ elinde bir yıldırım demeti tuttuğu anlaşılmaktadır. Sol kolunu vücudunun arkasında kaldırmıştır (Schachner 2012c: 600-601, Abb. 4-6). Söz konusu başlık ve büyük figürün üzerinde durduğu boğa nedeniyle ana figür Fırtına Tanrısı *Adad* olarak yorumlanmaktadır (Schachner 2012c: 601).

Fırtına Tanrısı'nın başı hizasında 4 tanrısal sembol daha vardır. Bunlardan üçü başının ön tarafında, sonuncusu ise başının arka tarafındadır. Başın hizasındaki ilk figür basamaklı küreğe benzer bir semboldür. Bu sembol Tanrı *Marduk*'un ya da *Assur*'un sembolü olarak yorumlanmaktadır (Schachner 2012c: 601). İkincisi *Šamaš*'ın kanatlı güneş kursudur, en sondaki üçüncü sembol tahrip olduğu için ne olduğu anlaşılamamaktadır. Tanrının başının arka tarafındaki boşlukta, tepe kısmı çıkıntılı,

[475] Bu tipte başlığın III. Tiglat-Pleser'den (MÖ 744-727) itibaren tanrıları temsil ettiği bildirilmiştir (Schachner 2012c: 600).

boynuzlu konik başlık vardır ve bu da Tanrı *Assur*'u temsil etmektedir (Schachner 2012c: 601, Abb. 4-6).

Fırtına Tanrısı'nın karşısında, ayakta duran ve tanrının omzuna kadar ulaşabilen bir erkek figürü mevcuttur. Tanrıya doğru, sağ tarafa, yönlendirilen figür oldukça tahrip olmuştur. Sakalsız yüzünde güçlü bir çene konturu vardır. Kulağı açıkta gösterilmiştir. Dalgalı uzun saçları enseden aşağı inerek omuz hizasında sonlanmaktadır. Boynu ince ve uzundur. Yuvarlak yakalı uzun elbisesi muhtemelen ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Vücudunu saran saçaklı bir şal düz elbisesinin üzerinden geçmektedir. Sağ kolunu dirsekten kıvırarak yüzü hizasında kaldırmaktadır; ancak tahribat nedeniyle elinde ne olduğu ya da dua pozu anlaşılamamaktadır. Sol elini beli hizasından uzatmıştır ve sadece avuç içi görülebilmektedir (Schachner 2012c: 602, Abb. 4-5, 8). Bu elinin olduğu bölüm de kırık olduğu için elinde ne olduğu anlaşılamamakla birlikte çiçek benzeri bir iz de seçilebilmektedir (Schachner 2012c: Abb. 4-5, 8).

Schachner (2012c: 602) bu figürün kıyafetinin oldukça önem taşıdığını kaydetmektedir. II. Assurnasirpal Döneminden itibaren üst düzey saray yetkilileri, kâtipler, rahipler ve diğer memurlar bu tipte kıyafet giymektedir (Schachner 2012c: 602). Tasvir edilen figürün sakalsız olması ve elbise detaylarına dayanılarak söz konusu figürün bir kral ya da veliaht prens olamayacağı bildirilmektedir (Schachner 2012c: 602). Schachner'e (2012c: 602) göre söz konusu figür Fırtına Tanrısı *Adad*'a tapan bir hadım, yüksek rütbeli bir saray görevlisi ya da il (taşra) memuru olmalıdır. Tanrının karşısında sağ elini yüzü hizasında kaldırmış olmasını da *ubana tarāṣu* olarak yorumlanmaktadır (Schachner 2012c: 602).

Arka Yüzey:

Oldukça tahrip olan arka yüzeyin, korunduğu kadarıyla yatay bir bant ile iki registere ayrıldığı görülmektedir. Bu registerlerin dışında, stelin en üst kısmında bir sıra halinde nişler betimlenmiştir (Schachner 2012c: Abb. 9-11).

Üst registerde toplam 5 kişi tasvir edilmiştir ve hepsi ayırıcı bantın üzerindedir. Bu figürlerden ikisi oturmakta, üçü ise ayakta durmaktadır. Oturan figürlerin önlerinde

birer masa vardır. Üçüncü masa da her ikisinin arasındaki, yaklaşık stelin merkezi bölümünde yer almaktadır (Schachner 2012c: 603, Abb. 9-11). Stelin sol tarafındaki figür, arkalıksız bir tahtta[476], sağ tarafa yönelik durumda oturmaktadır. Ayakları çam kozalağı biçiminde olan tahtın oturma yerinin arka köşesinde aşağı doğru bakan hayvan protomu vardır[477]. Bu protom muhtemelen bir boğa başıdır. Tahtta oturan figürün özellikle başı olmak üzere beden kısmında da büyük tahribatlar mevcuttur. Figürün yüz detayları tamamen kaybolmuştur. Üst gövdesi düz olan, ve belden aşağısında saçaklar görülen uzun elbise muhtemelen ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Bir elini yüzü hizasında kaldırmış gibi görünmektedir. Kimliği anlaşılamayan figür bir ayak taburesine basmaktadır. Bu ayak taburesi de tahrip olduğu için detaylar anlaşılamamaktadır (Schachner 2012c: Abb. 9-11). Oturan figürün önünde, muhtemelen üzerinde yiyecekler olan bir masa bulunmaktadır. Masanın diğer tarafında, yüzü soldaki oturan figüre dönük olan ayakta duran bir figür tasvir edilmiştir. Başı ve bacakları profilden, üst gövdesi cephedendir. Dalgalı saçları omuz hizasında sonlanmaktadır. Yüz detayları tahrip olmakla birlikte belirgin bir çene konturu vardır. Boynu ince ve uzundur. Yuvarlak yakalı elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Elbisenin üzerinden geçen şal bel ve hemen aşağısını sarmaktadır. Sağ elini masaya doğru uzatan figürün sol eli de gövdesinden ileri doğru uzatılmıştır. Ayaklarının olduğu bölüm tahrip olmuştur. Bu figürün hemen arkasında üzerinde 3 adet kap bulunan bir masa yer almaktadır. Masanın ayakları yuvarlak sonlanmaktadır; üzerinde bulunan kaplardan en soldaki silindirik boyunlu konik biçimli kadeli bir çömleğe benzemektedir. Diğer ikisinin ise formu tam anlaşılamamaktadır. Masanın sağ tarafında ayakta duran erkek figürü de sola dönüktür. Bu figürün başında, tepe kısmında çıkıntısı olan miğfer benzeri bir başlık vardır. Uzun sakalı göğsü üzerinde sonlanmaktadır. Bu figür diz kapaklarının hemen aşağısında sonlanan uzun bir elbise giymektedir. Elbisenin etek kısmında görülen bant muhtemelen saçaklıdır. Eteğin uçları önden arkaya doğru uzamaktadır ve bu nedenle ön kısım arka kısımdan daha kısa görünmektedir. Nispeten ince belinde bant şeklinde bir kemer mevcuttur. İleri doğru uzattığı her iki eliyle bir nesne tutar gibi görünmektedir. Bu nesne de üzeri yiyecekle dolu küçük bir masaya benzemektedir. Eğer figür bu nesneyi tutmuyor ve biz perspektif açısından bu şekilde görüyorsak belki de sağ tarafında küçük

[476] Söz konusu taht Zincirli'de kral Barrakap'ın oturduğu tahta benzemektedir (Girginer 2018: Fig. Ib).
[477] Tahttaki bu hayvan protomu Zincirli'de kral Barrakap'ın tahtındakine benzemektedir (Girginer 2018: Fig. Ib).

bir masa durmaktadır. Ayaklarında uzun botlar giyilidir. Elbisenin altından ve botları üzerinden görünen bacaklar kaslı betimlenmiştir. Bu figürün arkasındaki kişi sahnenin sağ tarafına yönelmiş olarak tasvir edilmiştir; bir başka deyişle yüzü sahnenin sağına doğru oturan figüre bakmaktadır. Bu hali ile 2 yardımcı figür sırt sırta durmaktadır. Bu figürün betimlenme tarzı da ayakta duran ilk figüre benzemektedir. İlk figürden farklı olarak sağ elini biraz daha yüzü hizasında kaldırmaktadır. Sol eli ise beli hizasında ileri doğru uzatılmıştır. Sağ taraftaki ikinci oturan figür ilk figüre göre daha iyi korunsada bu figürün oturduğu arkalıksız taht daha sade görünmektedir ve ayaklarının altında tabure yoktur. Sağ tarafa yönlendirilmiş olan bu figürün omuz üzerinde biten kabarık saçları muhtemelen dalgalıdır. Elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır ve belinde bir kemer var gibi görünmektedir. Ayak ucuyla yere basarken ayak tabanı yerden yukarıda işlenmiştir. Yüzü hizasında kaldırdığı ve ağzına doğru götürdüğü sağ elinde bir çanak tutmaktadır. Sol elini de dizlerinin üzerine paralel koymuş olduğu seçilebilmektedir. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere önünde bir masa vardır, ancak çok az bir bölümü görebildiği için detaylar belirgin değildir (Schachner 2012c: Abb. 9-11). Stelin büyüklüğü dikkate alındığında masanın diğer tarafında da bir figürün olması gerekmekteği ifade edilmektedir (Schachner 2012c: 604-605).

Alt register üste göre çok fazla tahrip olmuştur ve büyük ölçüde kopmalar mevcuttur. Anlaşılabildiği kadarıyla 5 adet figür yer almaktadır. Stelin sol tarafında, sadece bacak kısımları korunabilmiş bir masanın iki tarafında birer figür yüzleri birbirine dönük olacak biçimde ayakta durmaktadır (Schachner 2012c: Abb. 9,11). Sol taraftaki figür ayak bileklerine kadar gelen uzun bir elbise giymektedir. Karşısındaki figür tam korunamamış olsa da diğeriyle aynı kıyafet içinde olduğu ileri sürülmüştür (Schachner 2012c: 605). Masanın üzerinde ne olduğu kırıklardan dolayı anlaşılamamaktadır. Bu figürlerin arkasındaki üçüncü figür sağ tarafa doğru yönlendirildiği için yeni bir sahnenin başlamış olması gerektiği ileri sürülmüştür (Schachner 2012c: 605). Ortadaki en uzun figür yukarı doğru kaldırdığı sol eliyle yelpaze benzeri bir nesne tutmaktadır (Schachner 2012c: Abb. 9, 11). Bunun dışında diğer figürlerin ne yaptıkları anlaşılamamaktadır. Eksik ve anlaşılamayan bu bölümde ya müzisyenlerin olduğu ya da bir hayvan olabileceği öngörülmektedir (Schachner 2012c: 605-606).

Stelin ön yüzeyinde betimlenen tanrının duruşu, başlığın altından çıkıp omzunun arkasından aşağı inen şerit benzeri kabartma, asasını tutuşu III. Şalmaneser'in Birkleyn Çayı'ndaki (Köroğlu 2018: Fig. 14b) tasvirine benzerlik göstermektedir.

Tanrının karşısında tapınma pozunda olan figürlü sahneler İstanbul Şark Eserleri Müzesi'ndeki Yeni Assur Dönemine ait bir stel (Börker-Klähn 1982: 209, Abb. 205) ve Irak Müzesi'ndeki bir kabartma (Börker-Klähn 1982: 211, Abb. 207-210) yüzeyinde görülebilmektedir. Her iki eser de Sanherib (MÖ 705-681) Dönemine tarihlenmektedir (Börker-Klähn 1982: 209, 211).

Tanrının başının her iki yanında yer alan tanrısal sembolleri Türkiye sınırları içerisinde, III. Şalmaneser (MÖ 858-824) ve II. Sargon (MÖ 721-705) Dönemlerine ait Eğin Kabartması'nda (Börker-Klähn 1982: 192-193, Abb. 154a); İstanbul Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenen ve III. Adadnirari'ye (MÖ 810-783) tarihlenen bir parça yüzeyinde (Börker-Klähn 1982: 196, Abb. 163) ve Irak Müzesi'nde sergilenen ve Adadnirari Dönemine ait bir başka stel (Börker-Klähn 1982: 196-197, Abb. 164) yüzeyinde görülmektedir. III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727) zamanında *Marduk*'un kürek şeklindeki sembolünün her iki yanına püskül yerleştirilmeye başlanmıştır (Bartl 1999-2001). Dolayısıyla bu kabartmanın III. Tiglat Pleser'den önceki bir zaman dilimine ait olması gerekmektedir.

Yemek sahneleri Geç Hitit Döneminde ölü yemeği ve ölü kültü ile ilişkilendirilmektedir. İdil 2 Steli'nin arka yüzeyinde iki register halinde bir yemek sahnesinin tasvir edilmiş olduğu görülmektedir. Bu tahtta oturan iki figür ve onlara hizmet eden kişiler ana konuyu oluşturmaktadır. Figürlerin tasvir edilişi ve konu irdelendiğinde farklı ikonografik gelenek ve üslûpların bir arada kullanıldığı dikkati çekmektedir (Schachner 2012c: 606). Arka yüzeydeki yemek sahnesini konu olarak Geç Hitit Dönemi mezar stellerinin konusu ile ilişkilendirmek mümkündür; ancak onlarda yemek sahnesi ile birlikte bir tanrıya tapınma sahnesi yer almamaktadır. İdil 2 Steli'nde taht üzerinde oturan figür olasılıkla ölen kişiyi temsil etmektedir (Schachner 2012c: 608). Stelin ön ve arka yüzeyinde betimlenen figürler Assur geleneği ve stilinde tasvir edilmiştir (Schachner 2012c: 607). Oturan ve hizmet eden insanların ve tanrının saç

modelleri, kıyafetleri, tanrının başlığı, boğanın takıları, mobilyaların tasarımı Assur sanatının üslûp özelliklerini yansıtmaktadır (Schachner 2012c: 607). Stelin ön yüzeyinde sakalsız olarak betimlenen figür Assur saraylarındaki yüksek rütbeli kişiler ve saray mensuplarının tasvirlerine benzemektedir (Schachner 2012c: 608). Tanrının başının ön ve arkasındaki semboller de Assur geleneğinin bir özelliğidir (Schachner 2012c: 606-607).

Söz konusu stelde Geç Hitit ve Assur özelliklerinin bir arada sunulması, Assur hizmetinde olmakla birlikte yerel geleneklerine bağlı bir kişi tarafından bu stelin yaptırılmış olması gerektiği yorumunun yapılmasına neden olmaktadır (Schachner 2012c: 608). Bununla birlikte söz konusu stelin bölgede yerel elitlerin varlığına işaret ederek, stel yaptırma imtiyazına sahip bir yerel yöneticinin varlığının kanıtı olduğu da öngörülmektedir (Schachner 2012c: 608-609). Benzer şekilde Urfa Müzesi'nde sergilenen ve Urfa orthostatı[478] olarak isimlendirlen bir eserin yüzeyinde de yemek sahnesi betimlenmiştir (Schachner ve Bucak 2004: 659-665, Çiz 1-2; 2005: Fig. 1-5). Söz konusu ortostatta da İdil 2 Steli'nde olduğu gibi Geç Hitit ve Assur sanatının bir arada kullanıldığı belirlenmiştir (Schachner ve Bucak 2004: 659-666). Bu ortostat 7. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Schachner ve Bucak 2005: 157). Bu tip eserler Assur kültürünün hâkimiyeti altındaki bölgede hâlâ Geç Hitit Dönemi geleneğinin yaşatıldığını göstermesi açısından oldukça önem taşımaktadır (Schachner ve Bucak 2004: 665).

İdil 2 Steli'nin ölüler ve ata kültü bağlamında kullanılan bir stel olduğu yorumu yapılmıştır (Schachner 2012c: 611). MÖ 7. yüzyıla ait Assur yazılı belgeleri içinde bir mahkeme kaydına ait çivi yazılı belgede, Tur Abdin'de yerel bir yönetici olduğundan bahsedilmektedir (Kataja 1987: 66-67; Radner 2006: 286). Dolayısıyla söz konusu stelin, Assur hâkimiyetinin olduğu bir bölgede, yerel bir yönetici tarafından Assur stilinde ancak yerel konuların işlenmesiyle yapılmış bir eser olduğu ifade edilmektedir. Bu stel yüksek mevkiden bir kişinin ölü kültü ve atası için yapılmış olan bir yapıda, serbest duracak biçimde kullanılmış olması gerektiği de öngörülmektedir (Schachner 2012c: 610-612).

[478] 1999 yılında Urfa Müzesi'ne satın alma yoluyla gelen eserin, Şanlıurfa'nın güneyinde Tell Kazane ve Harran arasındaki bölgelen bulunmuş olabileceği öngörülmüştür (Schachner ve Bucak 2004: 659).

8. 6. 1. 2. Diyarbakır

Diyarbakır ilinde 2 adet stel mevcuttur.

8. 6. 1. 2. 1. Kurkh Stelleri

Arkeoloji literatüründe "Kurkh Monolitleri" olarak da adlandırılan steller, İngiltere başkonsolosu J. G. Taylor'ın 1861 yılında Diyarbakır'da yaptığı araştırma gezisinde, günümüzdeki adı Üçtepe (eski adı Kurk/Kerh/Assurca Tīdu) olan höyükte bulunmuştur (Taylor 1865: 22-23; Kessler 1980: 117-120; Grayson 1991b: 256; Liverani 1992: 39; Harmanşah 2012: 60). Üçtepe Höyüğü Diyarbakır ili Bismil ilçesine bağlı Üçtepe köyü sınırlarında ve Dicle Nehri'nin sağ tarafındadır (Taylor 1865: 22; Liverani 1992: 39, Fig. 6; Köroğlu 1998: 1; 2018b: 324).

8. 6. 1. 2. 1. 1. II. Assurnasirpal

II. Assurnasirpal'e tarihlendirilen stel höyüğün kuzeybatı yamacında döküntülerin altında bulunmuştur (Taylor 1865: 22-23; Luckenbill 1926: 177-182, no: 496-502). Kireç taşından yapılmış olan eser üst bölümü kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen biçimlidir (Şekil: 644) (Köroğlu 2018a: 169, Fig. 5a-5b). Stelin kenarları ince bantlarla çerçevelenmiştir. Alt kısımdaki bant geniş bir basma düzlemi oluşturmaktadır. Çerçeve içine yerleştirilen kral tasviri alçak kabartma tekniğinde işlenmiş olup, sol tarafa yönlendirilmiştir. Baş ve ayaklar profilden gövde ise cepheden tasvir edilmiştir. Başı tahrip edilmiş olsa da sivri tepelikli krali başlık takmaktadır (Köroğlu 2018a: 169, Fig. 5a-5b; Börker-Klähn 1982: No: 135). Saçlar omuzlarda olup kontur şeklinde korunmuştur. Başlıktan sarkan, uçları püsküllü iki şerit saçları üzerinden sırtına doğru inmektedir. Dalgalı, uç kısımları helezon şeklinde kıvrılmış iki hatlı sakal sağ omzu ve göğsü üzerinde sonlanmıştır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan etek kısımları saçaklı bir elbise giymektedir. Elbisenin üzerinde, sağ kolu açıkta bırakan sol kolu ise el bileğine kadar tamamen kapatan ve tüm vücudu saran kenarları saçaklı/püsküllü cüppe benzeri krali kıyafet vardır. Belindeki kemere iki hançer/kama (?) takılmıştır. Kral, sağ kolunu dirsekten kıvırarak yukarı kaldırmış ve yumruk şeklinde bir parmağını ileri uzattığı eliyle başı hizasındaki tanrısal sembollere saygı pozundadır. Dirsekten kıvırarak göğsü hizasında uzattığı sol eliyle vücuduna çapraz olacak şekilde,

uç kısmı püsküllü, topuz başlı krali asasını tutmaktadır. Ayaklarına üst kısmı açık ve süslü, yanları kapalı krali sandaletler giymektedir.

Kralın başı hizasındaki tanrı sembolleri, sol taraftan sağa doğru olacak şekilde Fırtına Tanrısı'nın iki çatallı yıldırım sembolü, Tanrıça *İštar*'ın sekiz kollu yıldızı, Güneş Tanrısı *Šamaš*'ın kanatlı güneş kursu, Tanrı *Assur*'un boynuzlu başlığı, Tanrı *Sin*'in hilâli'dir (Börker-Klähn 1982: 181-182, No: 135; Köroğlu 2018a: 169-170).

Köroğlu'na göre (2018a: 170) II. Assurnasirpal'in tasvirinin olduğu stel saray üslûbunda tasvir edilmiştir.

Stelin ön yüzeyinde kralın omuz hizasından başlayıp diz altına kadar devam eden yazıt mevcuttur. Söz konusu yazıt kralın kıyafetinde etek kısmının yarısında ve stelin arka yüzeyinde de devam etmektedir (Börker-Klähn 1982: 182, no. 135; Köroğlu 2018a: 170).

Söz konusu yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Luckenbill 1926: 177-182, no: 496-502; Grayson 1991b: 257-262, No. A.0.101.19):

> *"Aššur, Tanrı Adad, Tanrı Sin, ve Tanrı Šamaš, Tanrıça İštar, askerlerimin başında giden büyük tanrılar;*
>
> *Assurnasirpal, büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı, O Tanrı Šamaš ve Aššur'un desteğiyle hareket eder, büyük tanrılar, efendilerim (lordlarım), dünyanın dört köşesinin prensleri arasında rakipsiz, dikkatli (özenli/nazik/kibar) prens (hükümdar), tüm prenslerin bastırıcısı (boyun eğdiren), savaşta korkusuz, vahşi ejderha, O isyancıların güçlerini kıran, güçlü gišginû, prenslere boyun eğdiren, ona iteat ettiren, güçlü akan sel, çatışmada rakipsiz, muhteşem, … […] kralların kralı, efendilerin efendisi (lordların lordu), O, savaşta ayağa kaldıran [ve] çatışmada kuvvetiyle prensleri boyun eğmeye zorlayan, O, bütün halkları yöneten, güçlü kral, O, düşmanların surlarını yok eden, dünyanın dört köşesinin kralı, tüm insanların güneşi;*
>
> *savaşçıların boyunlarını kesen ve ona iteatsizleri katleden (II.) Tukulti Ninurta'nın oğlu; şehirler kuran (II.) Adad Nirari'nin torunu:*
>
> *Efendi Aššur beni ismimle çağırdığı zaman ve egemenliğimi yüce kıldığında, bana talimat verdi ve bana **Nairi** topraklarına yürümek için ikinci kez komuta etti; Sivan ayının ilk günü, Šailīma-damqa'nin yönetiminde askerlerimi ve savaş arabalarımı topladım. Dicle'yi geçtim. Yolumun üzerindeki Kadišḫaru topraklarında Kalše şehri (ve) Limalê (şehri)'ne yürüdüm. …… Apqu şehrine girdim. Apqu'dan ayrıldım. Ḫatti'deki Malḫina şehrinden önce kızgın (kavisli çekilmiş) yayımla beş aslan öldürdüm. Katmuḫu topraklarına girdim. Tīl-uli şehrindeki bir sarayı kutsadım. Tīl-uli'de Katmuḫu topraklarından haraç aldım. Katmuḫu topraklarından hareket ettim, Ištarāte toprakların girişine girdim. Kamp kurdum (ve) geceyi Kibaku şehrinde geçirdim. Kibaku'dan sığır (oxen), koyun, şarap ve alçak kâselerden (casseroles/güveç) haraç aldım. Kibaku'dan hareket ederek, Matiatu şehrine*

yaklaştım. Matiatu'yu banliyöleriyle birlikte fethettim. 2800 savaşçısını kılıçla kestim ve onlardan birçok esir aldım. Silahlarımdan kaçmış olan askerler bana teslim oldular (ve) onları şehrilerine yerleştirdim. Onlara katı haraç, vergi ve işçi yükümlülükleri getirdim. Kendime ait bir imge yaptım (ve) üzerine güçlü zaferlerimi yazdım. (Onu) Matiatu'ya diktim.

Maşula şehrinin güçlü bir kalesi olan Bunnu(…) şehrini ve çevredeki iki şehri ele geçirdim. 300 savaşçısını kılıçla kestim, onlardan esirler aldım (ve) şehirlerini yaktım. Matiatu şehrinden harekete geçtim, Zazabuḫa şehrinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Ḫabḫu topraklarından sığır(oxen), koyun, şarap, alçak kâseler (casseroles / güveç), bir bronz küvet, çanaklar ve bronz zırh vergi aldım. Zazabuḫa şehrinden harekete geçtim, Irsia şehrinde kamp kurdum ve geceyi orada geçirdim. Šūra şehrinden [sığır(oxen)], koyun, şarap ve alçak kâseler (casseroles / güveç) vergi olarak aldım ve Irsia'yı yaktım. Irsia'dan hareket ettim. Kašiiari Dağı'nda kamp kurup geceyi geçirdim. Madaranzu (ve) çevredeki iki şehri fethettim. Onları katlettim, (60) esir aldım ve şehirleri yaktım. Kašiiari Dağı güçlü bir dağ ve engebeli arazi olduğu için benim savaş arabalarım ve askerlerim için uygun değildi, altı gün boyunca, demir baltalarımla dağı kestim ve bakır kazmalarla yol açtım. (Böylece) arabalı askeri birliklerimi ileri götürmeyi başardım. Kašiiari Dağı'ndaki yolumun üzerindeki topraklardan sığır(oxen), koyun ve şarap aldım.

Kašiiari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez ***Nairi*** *topraklarına indim. Šigišu şehrinde kamp kurdum ve geceyi orada geçirdim. Šig[išu]'dan hareket ettiğimde Ṭupusu'nun oğlu Labṭuru'nun surla çevrili şehri Madara'ya yaklaştım. Şehir surla iyice güçlendirilmişti; dört duvarla çevriliydi. Ben şehri kuşattım. Güçlü silahlarım karşısında korktular ve onlardan mal, mülk ve oğullarını rehin [aldım]. Onların canlarını bağışladım fakat onları vergiye, haraca ve köleliğe zorladım. Şehri yerlebir ederek tahrip ettim ve yıkık tepelere dönüştürdüm.*

Madara şehri üzerinden ilerledim, Tušha şehrine girdim. Tušha'da bir saray kutsadım. Nirdun topraklarından atlar, katırlar, alçak kâseler (casseroles / güveç), zırh, sığır (oxen), koyun ve şarapla, Tušha'dan vergi ve haraç aldım. Ṭupusu'nun oğlu Labṭuru tarafından yönetilen, Kašiiari Dağı'nın eteklerinde 60 tane iyi korunmuş şehri yerle bir ederek tahrip ettim ve yıkık tepelere dönüştürdüm.

Efendim (lordum) Aššur'un desteğiyle Tušha şehrinden ayrıldım. Benimle güçlü savaş arabaları, süvari ve çılgın (deli) askeri birlikleri aldım. Dicle Nehrini sallanan bir köprü vasıtasıyla geçtim. Bütün gece seyahat ederek, Dirru'nun surlu (tahkimli) şehri, Pitura şehrine yaklaştım. Şehir son derece zorluydu; iki duvarla çevrelenmişti, sitadelbir dağ zirvesi gibi yüksekti. Efendim (lordum) Aššur'un yüce gücü ile, güçlü askeri birliklerimle ve benim şiddetli (ateşli) savaşımla onlarla savaştım. İkinci gün, güneşin doğuşundan önce, onlara, Yıkım Tanrısı Adad gibi karşı koydum ve üzerlerine alevler (şimşekler) yağdırdım. Muharebe birlikleri ile ve kuvvetle, onlara karşı Fırtına kuşu gibi uçtular. Ben şehri fethettim. Savaş birliklerinin 800'ünü kılıçla öldürdüm ve kafalarını kestim. Hayatta olan birçok asker yakaladım. Geri kalanları yaktım, onlardan haraç aldım. Onların kapısının önüne başlar ve yaşayan erkekler için kazıkla diktim. Kapılarının önünde 700 askeri kazığa oturttum. Şehri yıktım ve yerlebir ettim ve yıkık tepelere dönüştürdüm. Ergen erkek çocuklarını bir sunu gibi yaktım.

Matnu Dağı geçidinin girişinde yer alan Kūkunu şehrini fethettim. Onların dövüşçü adamlarının 700'ünü kılıçla kestim. Onlardan birçok esir taşıdım. Dirru'nun 40 şehrini fethettim. Onları katlettim, onlardan esir taşıdım ve hayatta kalan 40 askeri yakaladım. Şehirleri yaktım, yıktım, yerle bir ettim. Efendimin görkemini (ışığını) onlara karşı saldım.

Pidara şehrinden hareket ettim, Ḫabḫu topraklarında bulunan Arbakku şehrine indim. Onlar yüzümdeki krali görkemden (ışıktan) korktular ve iyi tahkim edilmiş şehirlerini terk ettiler. Hayatlarını kurtarmak için güçlü bir dağ olan Matnu Dağı'na tırmandılar. Arkalarından gittim. Engebeli dağda, silahlı adamlarının 1000'ini aldım, kanlarıyla dağı kırmızıya boyadımve dağın geçitlerini onların ölüleriyle sel gibi doldurdum. Yaşayan 200

askeri yakaladım ve kollarını kestim. Onlardan 2000 esir taşıdım. Onlardan sayısız sığır (oxen), ve koyun getirdim. İiaia ve Salaniba kentlerini, Arbakku topraklarının müstahkem şehirlerini fethettim. Katliam yaptım ve onlardan esir aldım. Nairi topraklarının iyi korunan 250 şehrini yıktım, yerle bir ettim ve şehirleri yıkık tepelere dönüştürdüm. Onların topraklarında ürünlerini hasat ettim ve Tušha şehrine saman ve arpa depoladım.

Bit-Zamāni'den bir adam, Amme-balī'nin soylular isyan gerçekleştirdiler ve onu öldürdüler. Amme-balī'nin intikamını almak için yürüdüm. Silahlarımın parlaklığından ve benim hâkimiyetimden ötürü korktular ve 40 koşulu savaş arabası, atlar ve askerler için ekipmanlar, 460 eğitimli koşum atı, 2 talent gümüş, 2 talent altın, 100 talent kalay, 200 talent bronz, 300 talent demir, 100 bronz alçak kâse (casseroles / güveç), 200 bronz kap, çanaklar, bronz konteynırlar (depo kapları), 1000 adet renkli boyalı süslü keten giysi, kaplar, sandıklar, altın ve fildişi oymalı divanlar (mobilyalar), sarayın hazinesi, -ayrıca 2000 sığır (oxen), 5000 koyun, zengin çeyiziyle onun (kralın) kız kardeşi ve zengin çeyizleriyle soyluların kızlarını aldım. Suçlu adam Bur-Ramānu'nun derisini yüzdüm ve Sinabu şehrinin duvarının üstünden derisini astım. Kardeşi İlānu'yu vali olarak atadım. Yıllık vergi olarak 2 mina altın, on üç mina gümüş, 1000 koyun ve 2000 ölçü arpa vermesini buyurdum. Benden önceki Assur kralı Şalmaneser'in ***Nairi*** *topraklarının sınırlarında garnizon yaptığı ve Aramilerin zorla aldığı kaleler olan Sinabu ve Tīdu şehirlerini yeniden ele geçirdim. Aramileri bastırdım ve Nairi topraklarındaki Assur kalelerine, evlere ve terkedilmiş şehirlere Assurluları yeniden yerleştirdim. Onları huzurlu bir yere yerleştirdim. Ben Bit-Zamāni'nin adamının Amme-balī'ye ait olan aḫlamu-Aramcı 1500 asker organize ettim ve Assur'a götürdüm. Nairi topraklarının hasadını aldım ve benim memleketimin gıda ihtiyacı için Tušha, Damdammusa, Sinabu ve Tīdu şehrilerinde depoladım.*

Nirdum, Luluta topraklarını, Dirra şehrini, Aggunu, Ulliba, Arbakkuve Nirbu topraklarını fethettim. Oranın yerleşimcilerini katlettim, onlardan esir götürdüm ve oraları yıktım, yerlebir ettim, onların şehirlerini yıkık tepelere dönüştürdüm. Nairi topraklarına feodal vazifeler, görevler ve işçiler üslettim. Kendi seçtiğim yöneticilerden birini görevlendirdim. Hizmete girdiler. Silahlarımın ve benim egemenliğimin müthiş dehşeti olan Nairi topraklarını serbest bıraktım. Ben Damdammusa şehinde Šubrû topraklarının, gümüş, altın, bronz, kalay, demir, zırh, alçak kâse (casseroles / güveç), sığır (oxen), koyun ve atlarını haraç aldım.

Nairi topraklarından döndüğümde, Hanigalbat topraklarının Šūra şehrini fethettim. Dövüş adamlarının 900'ünü kılıçla kestim; onlardan 2000 mahkum götürdüm. Šūra'yı kendim için aldım."

Söz konusu metin tanrılar ve başta II. Assurnasirpal olmak üzere onun soyundaki krali isimlerin yüceltilmesiyle başlamaktadır. Bu bölümden sonra da II. Assurnasirpal'in beşinci askeri seferi anlatılmaktadır (Grayson 1991b: 256; Kessler 1980: 117-118; Liverani 1992: 39). Söz konusu metinde inşaa faaliyetleri, tanrılara yakarış ya da lanetleme kısmı yoktur (Grayson 1991b: 257). Stelin yüzeyindeki yazıtın okumasını yapan Grayson (1991b: 257), yazıyı yazan kişinin bazı yerlerde düzeltmeler yapmaya çalıştığı yazım hatalarının olduğunu belirtmektedir. Bu tespitin neticesinde de söz konusu steldeki yazıtın biraz acele yazılmış olduğu ileri sürülmektedir; çünkü söz konusu sefer Kalah'taki Ninurta Tapınağın'da tüm detaylarıyla anlatılmıştır (Grayson 1991b: 191, no. A. 0. 101.1, 257).

8. 6. 1. 2. 1. 2. III. Şalmaneser

III. Şalmaneser'e tarihlendirilen stel höyüğün kuzeybatısında, zirveye yakın bir yerde Hellenistik Dönem surunun[479] dışında bulunmuştur (Taylor 1865: 22-23). Bu stel diğerine göre daha iyi korunmuştur.

Kireç taşından yapılmış olan stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış dikdörtgen formludur (Şekil: 645). Buluntunun kenarları yükseltilerek bant şeklinde çerçevelenmiştir. Alt kısımda geniş bir basma düzlemi oluşturulmuştur. Çerçeve içine yerleştirilen kral tasviri diğer örnekte de olduğu gibi sol tarafa yönlendirilmiştir, söz konusu figür alçak kabartma tekniğinde işlenmiştir. Baş ve ayaklar profilden gövde ise cepheden tasvir edilmiştir. Başında sivri çıkıntısı olan krali bir başlık takmaktadır. Başlığın üzerinden geçip alnın üstüne yerleştirilen diademden uçları püsküllü iki şerit sarkmakta ve bu şeritler bel hizasında sonlanmaktadır (Börker-Klähn 1982: 187, No: 148; Köroğlu 2018a: 170-171, Fig. 6a-6b). Sıralı buklelerle gösterilen uzun sakal kenarları dikdörtgen biçimde olacak şekilde göğüste sonlanmaktadır. Dalgalı ve uçları bukleli saçlar omzuna kadar inmiştir. Sol kulağında, bir küpe vardır, küpenin aşt ucuna takılan sarkacı üç yapraklıdır. Boynunda ise elbisesinin üzerinden sarkan ve üzerinde tanrı sembollerinin takılı olduğu bir kolyesi vardır. Yuvarlak yakalı, kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan etek kısımları saçaklı (püsküllü) bir elbise giymektedir. Elbisenin üzerinde, sağ kolunu açıkta bırakan sol kolunu ise el bileğine kadar tamamen kapatan ve kenarlarıyla belin alt kısmında diyagonal şeklinde püskülleri olan bir cüppe giyilidir. Belinde tüm kıyafetin üstünden geçen ince bir kemer takılıdır. Kral sağ kolunu dirsekten kıvırarak ileri uzatmış ve yumruk şeklindeki eli başı hizasındaki tanrısal sembollere saygı pozundadır. Dirsekten kıvırarak göğsü hizasında uzattığı sol eliyle vücuduna çapraz olacak şekilde, uç kısmı püsküllü, topuz başlı krali asasını tutmaktadır. Ayaklarına üst kısmı şerit bantlı, yanları kapalı krali sandaletler giymektedir. Kralın başı hizasındaki tanrı sembolleri, sol taraftan sağa doğru olacak şekilde Tanrı *Sin*'in hilâli, Fırtına Tanrısı'nın iki çatallı yıldırım sembolü, Tanrı *Assur*'un boynuzlu başlığı, Tanrıça *İštar*'ın sekiz kollu yıldızı, yedi noktalı tanrısal sembol, Güneş Tanrısı *Šamaš*'ın kanatlı güneş kursudur (Börker-Klähn 1982: 187, No: 148; Köroğlu 2018a: 170-171).

[479] Söz konusu Hellenistik Dönem suru Stellerle çağdaş Yeni Assur tabakasının hemen üzerindedir (Köroğlu 2018a: 325).

Köroğlu'na göre (2018a: 171) III. Şalmaneser tasvirinin olduğu stel saray üslûbunda tasvir edilmiştir. Bunun da sefere gidilirken yanlarında götürülen sanatçılar tarafından yapılmış olduğu öngörülmektedir (Köroğlu 2018a: 171).

Stelin ön yüzeyinde figürün omzu altından başlayan yazıt kralın elbisesini de kaplayacak şekilde arka yüzde de devam etmektedir (Köroğlu 2018a: 171).

Söz konusu yazıt aşağıdaki şekilde okunmuştur (Luckenbill 1926: 211-223, No: 594-611; Grayson 1996: 13-24, No. A.0.102.2):
(i1-51a):

"Tanrı Aššur, büyük efendi (lord), tüm büyük tanrıların kralı; Tanrı Anu, Igigu ve Anunnaku tanrılarının kralı, toprakların efendisi (lordu); Tanrı Enlil, tanrıların babası, kaderi yazan, cennetin ve yer altı dünyasının düzenleyicisi; Tanrı Ea, bilge olan, apsu'nun kralı, yetenekli aletlerin yaratıcısı; Tanrı Sîn, cennetin ve yer altı dünyasının ışığı, asil olan; Tanrı Šamaš, dört bir köşenin yargıcı, insanlığı yönlendiren; Tanrıça İštar, savaş ve mücadele hanımı, savaş oyunları hanımı; Büyük tanrılar; hâkimiyetimi, egemenliği, gücü ve liderliğimi çok iyi hale getirenler, benim için onurlu ismimi (ve) tüm lordlar (efendiler) üzerindeki yüce komutanlığımı zengin bir şekilde kurduranlar;

Şalmaneser, bütün insanların (halkların) kralı, prens, Aššur'un naip yardımcısı, güçlü kral, Assur'un kralı; dört bir köşenin (bucağın) kralı, bütün insanların güneşi (tanrı), tüm toprakların hükümdarı, Tanrıların arzu ettiği kral, Tanrı Enlil'in seçtiği, Aššur'un güveniyle atanan, özenli (kibar) prens, çok uzak ve zorlu (engebeli/yalçın/çetin) bölgeleri gördü, tüm dağlık bölgelerde, dağ zirvelerine yürüdü ve dört bir köşenin (bucağın) ganimet ve vergi alıcısı, aşağı ve yukarı yolları açan, sıkıntılı olan dört bir yanla mücadele eden, vahşi savaşçı topraklarına inip onları temelinden sarsan, güçlü erkek, Tanrı Aššur ve Tanrı Šamaš'ın desteğiyle hareket eden, tanrıların müttefiki ve dağların ve denizlerin zor yollarıyla ilerlemeye devam eden, dört bir köşeye (bucağa) ait arazilerin muhteşem toprakları arasında hiçbir rakibi olmayan;

(II.) Assurnasirpal'in oğlu, O, Tanrı Enlil'in atadığı, Aššur'un naip-yardımcısı, tanrıları memnun eden, onların rahibi, ayaklarının altındaki tüm toprakları bastıran, tüm düşmanları öldüren ve bir sel gibi imha eden (II.) Tukulti Ninurta'nın dölü (çocuğu):

Büyük lord (efendi) Aššur kutsal gözleriyle (ve) kalbiyle beni seçtiğinde Assur'un çobanlığı için bana ismini verdi, asileri kesmem için bana güçlü bir silah verdi, beni yüce bir taçla taçlandırdı (ve) sert bir şekilde bana hâkimiyeti uygulamak ve Aššur'a uymayan tüm toprakları bastırmak için bana emir verdi.

O zamanlar, benim ilk yılımda ve ben bir kraliyet tahtına asil bir şekilde yükseldikten sonra, savaş arabalarımı ve askeri birliklerimi topladım. Simesi topraklarına girdim (ve), Ninnu'nun tahkimatlı (surla çevrili) şehri, Aridu şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, ele geçirdim, (insanların) çoğunu kılıçtan geçirdim (katlettim) (ve) onlardan ganimetleri taşıdım. Şehrin önünde başlarındanbir kule diktim (ve) onların ergen erkek ve kız çocuklarını yaktım. Ben aynı şehirde, Aridu'da ikamet ederken, Ḫargu, Ḫarmasa, Simesi, Simerra, Sirišu (ve) Ulmānu, dağların/düzlüklerin halklarından haraç aldım: at takımları, sığır (oxen), koyun (ve) şarap.

Aridu şehrinden hareket ettim, gökyüzüne doğru bir hançer ucu gibi dik olarak yükselen sarp dağlarda bakır kazmalarla yollar açtım. Savaş arabalarımı ve askeri birliklerimi bu

açtığım yollardan Ḫubuškia şehrine yaklaştırdım. Ḫubuškia şehrini çevredeki 100 şehirle birlikte yaktım. ***Nairi*** *topraklarının kralı Kakia ve askerlerinin geri kalanı silahlarımın parıltısı karşısında korkmuş ve engebeli dağlara (sığınmak için) çekilmiştir. Onlardan sonra dağlara tırmandım. Dağlarda güçlü savaşlar yaptım (ve) onları yendim. Dağlardan savaş arabalarını, askeri birlikleri (ve) atların koşum takımlarını geri getirdim. Efendim (lordum), Aššur'un ışığının korkusuyla boğulmuş, bana teslim oldular. Onlara haraç ve vergi empoze ettim.*

Ḫubuškia şehrinden hareket ettim, Urartulu Aramu'nun tahkimatlı (savunma surlu) şehri, Sugunia şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, ele geçirdim, onların halkının çoğunu kılıçtan geçirdim (katlettim) (ve) onlardan ganimetleri taşıdım. Şehrinin önünde başlarından bir kule diktim. Onların çevresindeki on dört şehri yaktım.

Sugunia'dan hareket ederek Nairi'nin denizine indim. Silahlarımı denizde yıkadım ve tanrılarıma kurban sundum. O zaman kendi imajımı yaptım (ve) büyük lordum (efendim), benim efendim (lordum) ve gücümün cesareti Aššur'a övgüler yazdım. Onu deniz kenarında diktim. Denizden döndüğümde Ašu ve Gilzānean'dan haraç aldım: atlar, sığır (oxen), koyun, şarap (ve) iki hörgüçlü iki deve aldım ve şehrim Aššur'a getirdim.

Iyyar ayının on üçüncü gününde Nineveh'ten ayrıldım, Dicle'yi karşıdan karşıya geçtim, Ḫasamu ve Diḫnunu dağlarını aştım (ve) Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'ya ait La'la'tu şehrine yaklaştım. Efendim (lordum) Aššur'un görkeminnin korkusuyla boğulanlar hayatlarını kurtarmak için suyun kaynağına doğru / yükseklere kaçtılar. Şehri yerle bir ettim, tahrip ettim (ve) yaktım. La'la'tu'dan harekete geçtim, Bīt-Adini'nin adamı olan, Aḫunu'nun müstahkemli şehri Tīl-Barsip'e yaklaştım. askerleri Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'nun askerleri, askeri güçlerine güvenerek çatışma ve savaş yapmak için agresif bir şekilde ilerledi. Efendilerim (lordlarım) Aššur ve büyük tanrıların desteğiyle, onunla savaştım ve onu mağlup ettim. Onu şehrine hapsettim. Tīl-Barsip'ten harekete geçtim, Bīt-Adini'nin adamı olan, Aḫunu'ya ait Burmar'ina şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, onu ele geçirdim (ve) onların dövüş adamlarının 300'ünü kılıçla öldürdüm. Şehrinin önünde başlarından bir kule diktim. İlerlemem sırasında, Tilabnīan'da, Ḫapinu'dan, Sarugean'da, Gaunu'dan, Immeriaean'da, Giri-Adad'dan: gümüş, altın, sığır (oxen), koyun (ve) şarap haraç aldım.

Burmar'ina'dan hareket ettim, Fırat'ı (şişirilmiş) keçi derisinden sallarla geçtim. Kummuhite'de, Qatazili'den: gümüş, altın, sığır (oxen), koyun (ve) şarabı haraç aldım. Ben (o zaman) Fırat'ın karşı kıyısında bulunan Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'ya ait şehirlerden biri olan Paqaraḫubunu şehrine yaklaştım. Onun topraklarını yendim (ve) şehri harap (ıssız) hale getirdim. Onun askeri birlikleriyle şavaştım, savaşçılarının 1300'ünü kılıçla öldürerek ölüleriyle geniş ovayı doldurdum.

Paqaraḫubunu'dan hareket ederek Gurgumite'deki (Gurgum'daki) Mutallu'nun şehirlerine yaklaştım. Gurgumite'de (Gurgum'da) Mutallu'dan. Gümüş, altın, sığır (oxen), koyun, şarap (ve) onun kızını zengin çeyiziyle haraç olarak aldım.

Gurgum şehrinden hareket ettim, Sam'alite'de, Ḫaiianu'nun müstahkemli şehri Lutibu şehrine yaklaştım. Sam'alite'de, Ḫaiianu, Patinean'da, Sapalulme, Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu, (ve) Carchemishite'de, Sangara, birbirlerine güvendiler ve savaşa hazırlandılar. Savaşmak için bana saldırdılar. İlahi olanın gücü kudretiyle, efendim (lordum) Aššur'un önceden bana verdiği sert silahlarla onları mağlup ettim. Onların savaşçılarını kılıçla kestim, yağmur yağdığında Adad'ın yaptığı sel gibi, onları imha ederek hendeklere onların bedenlerini yığdım, geniş ovayı onların savaşçılarının ölüleriyle doldurdum (ve) onların kanıyla kırmızı yün gibi dağın rengini boyadım. Onların çok sayıdaki atlarını ekipmanları ve savaş arabalarıyla onlardan aldım. Şehirlerinin önünde başlardan bir kule diktim (ve) şehirlerini yaktım, yıktım, imha ettim. O zaman büyük tanrıların büyüklüğüne şükrettim (ve) gelecek kuşaklar için Aššur ve Tanrı Šamaš'ın kahramanlığıyla açıkladığım, kendimin devasa bir kraliyet heykelini yaptırarak onun üzerine başarılı eylemlerim ve kahramanca

işlerim hakkında yazı yazdım. (Onu) Amanos sıradağlarının dibinde, Saluara Nehri'nin kaynağından önce diktim."

i51b-ii10a

"Amanos sıradağlarından hareket ettim, Orontes Nehri'ni geçtim (ve) Patinean'da, Sapalulme'nin tahkimatlı şehri Alişir (Alimuš)'a yaklaştım. Patinean'da, Sapalulme hayatını kurtarmak için, silahlı güçlerine, Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'yu, Carchemishite'de, Sangara'yı, Sam'alite'de, Hariānu'yu, Quean'da, Katê (Katea)'yı Ḫilukea'da, Piḫirim'i, lasbuqean'da, Bur-Anate'yi, (ve) Iaḫanean'da Adānu'yu kabul etti. Efendim (lordum)'in kudreti sayesinde onların birleşmiş güçlerini dağıttım. Şehri kuşattım, (onu) ele geçirdim (ve) onlardan kıymetli ganimetler, sayısız savaş arabası (ve) koşum takımlarıyla atlar elde ettim. Dövüşçülerinin 700'ünü kılıçla öldürdüm. Bu savaşın ortasında, Lasbuqean'da Bur-Anate'yi ele geçirdim. Patinean'ın büyük şehirlerini ele geçirdim. Amurru topraklarının yukarı deniz kıyısındaki şehirleri, aynı zamanda batı denizi olarak da adlandırılan, yağmurun meydana getirdiği sel gibi kapladım. Deniz kıyısındaki krallardan haraç aldım. Deniz kıyısındaki geniş alanda zafere doğru yürüdüm. Adımı ölümsüzleştirmek için, lordumun imgesini deniz kenarına diktim. Amanos sıradağlarına tırmandım, sedir ve ardıç ağaçlarından kirişler kestim. Anum-ḫirbe'nin imajının dikili olduğu, Atalur Dağı'na yürüdüm ve onun imgesinin yanına kendi imgemi diktim.

Denizden uzaklaşırken, Patinean'a ait, Taiia, Ḫazazu, Nulia (ve) Butāmu şehirlerini ele geçirdim. Onların 2800 savaşçısını kılıçtan geçirdim (ve) 14.600 esir taşıdım. Bīt-Agūsi'nin adamı, Aramu'dan: gümüş, altın, sığır (oxen), koyun, şarap (ve) bir altın (ve) gümüş yatak haraç aldım.

Iyyar ayının on üçüncü gününde, kendi ismimin soyuyla, Nineveh'ten ayrıldım, Dicle'yi karşıdan karşıya geçtim, Ḫasamu ve Diḫnunu dağlarını aştım (ve) Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'nun tahkimatlı şehri Tīl-Barsip (Bursip)'e yaklaştım. Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu askerlerinin gücüne güvenerek bana saldırdı. Onu yendim (ve) onu [onun şehrine] mahkum ettim.

Tīl-Barsip (Bursip)'ten hareket ettim, Fırat'ı (şişirilmiş) keçi derisinden sallarla geçtim. Ben Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'ya ait altı tahkimatlı şehri, [....]gā, Sūrunu, Paripa, Tīl-Bašerē (ve) Dabigu'yu kuşattım (ve) (onları) ele geçirdim. Onların (halkının) çoğunu katlettim (ve) onlardan ganimet taşıdım. Onların çevresinde 200 şehri, yıktım, yaktım ve ortadan kaldırdım.

Dabigu şehrinden hareket ettim, Carchemishite'de, Sangara'nın tahkimatlı şehri, Sazabû şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, ele geçirdim, onların (halkının) çoğunu katlettim (ve) onlardan ganimet taşıdım. Onun çevresindeki şehirleri yıktım, yaktım ve yok ettim. H[atti] topraklarının tüm kralları benim güçlü silahlarımın ve bana gönderilen fırtınalı saldırının ışığı karşısında korktular. Patinean'da Qalparunda'dan üç talent altın, 100 talent gümüş, 300 talent bronz, 300 talent demir, 1000 bronz alçak kâse (casseroles / güveç), çok renkli desenli 1000 keten elbise, zengin çeyiziyle kızı, yirmi talent kırmızı mor yün, 500 sığır (oxen) ve 5000 koyun kabul ettim. Onu yıllık, bir talent gümüş, iki talent kırmızı mor yün (ve) 100 sedir kirişini haraç olarak vermeye zorladım ve düzenli olarak şehrim Aššur'da teslim alırım.

Amanos sıradağlarının dibindeki, Bīt-Gabbari'nin adamı, Ḫaiiānu'dan, [N] talent gümüş, doksan talent bronz, doksan talent demir, çok renkli desenli 300 keten elbise, 300 sığır (oxen), 3000 koyun, 200 sedir ağacı kirişi, [N]+2 homer sedir ağacı reçinesi, (ve) zengin çeyiziyle kızını kabul ettim. Onu on mina gümüş, 100 sedir kirişi ve bir homer sedir ağacı reçinesi haraç vermeye zorladım ve yıllık olarak şehrim, Aššur'da teslim alırım.

Iyyar ayının on üçüncü gününde, Aššur-bēla-ka'nin ismi soyuyla Nineve'den ayrıldım, Dicle'yi karşıdan karşıya geçtim, Ḫasamu ve Diḫnunu dağlarını aştım (ve) Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu'nun tahkimatlı şehri Tīl-Barsip'e yaklaştım ve (onu) ele geçirdim. Bīt-Adini'nin adamı olan, Aḫunu silahlarımın ışıltısı ve fırtınalı saldırı karşısında, hayatını kurtarmak için sel olan Fırat Nehri'ni geçti. O fazla bilinmeyen (yabancı) topraklara geçti.

Büyük efendi (lord), benim efendim (lordum), Aššur'un buyruğuyla Tīl-Barsip, Alligu, [Nappigu], (ve) Rugulitu'yu kraliyet şehirleri olarak ele geçirdim. Saraylara, kraliyet konutlarım olarak Assurluları yerleştirdim. Tīl-Barsip'i Kār-Shalmaneser, Nappigu'yu Līta-Aššur, Alligu'yu Aṣbat-lā-kunu ve Rugulitu'yu Qibīt-[Aššur] olarak yeniden adlandırdım.

Fırat'ın karşı kıyısında, Sagura Irmağı üzerindeki (Ana)- Aššur-utēraṣbat şehri, o zamanlar, Hatti toprakları insanları tarafından Pitru olarak adlandırılan şehir ve Fırat Nehri'nin bu tarafı üzerindeki Mutkīnu şehri –Assur Kralı (II.) Aššur-rabi zamanında Arami kralından bu iki şehir zorla alınmıştı, atam prens (I.) Tiglat Pleser benden önce şehri yeniden kurmuştu, ben bu şehirleri restore ettim. Oralara Assurluları yerleştirdim. Kār-Shalmaneser şehrinde ikamet ederken, deniz kıyısı krallarından ve Fırat Nehri üzerindeki krallardan: gümüş, altın, kalay, bronz, bronz (ve) demir alçak kâse (casseroles / güveç), sığır (oxen), koyun, çok renkli desenli keten elbiseler ve keten giysiler haraç aldım.

Kār-Shalmaneser şehrinden hareket ettim, [Ḫa]sumu Dağı'ndan geçtim (ve) Bīt-Zamāni'nin topraklarına indim. Bīt-Zamāni topraklarında ilerlerken, Namdānu (ve) Menḫisu Dağlarını geçtim. Hançer ucu gibi gökyüzüne dik olarak yükselen engebeli dağlarda bakır kazmalarla engelleri parçalayarak yol açtım. Bu yollardan savaş arabalarımı ve askeri birliklerimi ilerlettim ve Išua topraklarındaki Enzite topraklarına iniş yaptım. Enzite topraklarını fethettim, onların şehirlerini yıktım, yerle bir ettim ve yaktım (ve) onların hesaplanamaz ganimetlerini, servetlerini ve mal-mülklerini taşıdım. Kendimin devasa krali bir heykelini yaptım (ve) bunun üzerine beyük efendi (lord), benim efendim (lordum) Aššur'un övgülerini ve benim zaferlerimi yazdım. Onu ēqu bölgesinde, Saluria aşağı şehrine diktim.

Enzite topraklarından hareket ettim, Arṣania Irmağı'ndan karşıya geçtim ve Suḫme topraklarına yaklaştım. Tahkimatlı şehir, Uaštal şehrini ele geçirdim (ve) bütün Suḫme topraklarını yerle bir ettim, yıktım (ve) yaktım. Şehir yöneticisi Sūa'yı yakaladım. Suḫme topraklarından ilerledim, Daiēnu topraklarına indim. Daiēnu (şehrinin)'nun bütün topraklarını ele geçirdim, onların şehirlerini yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Onları esir aldım, servetlerini ve zengin varlıklarını aldım.

Daiēnu topraklarından hareket ettim, **Urartulu** *Aramu (Arramu)'nun krali şehri Arṣašku şehrine yaklaştım. Urartulu Aramu (Arramu) güçlü silahlarımın ve fırtınalı saldırnın ışığı karşısında korkmuş, şehrini terk etmiş (ve) Adduru Dağı'na tırmanmıştı. Arkasından dağa çıktım (ve) dağda kuvvetli bir savaşla savaştım, 3400 dövüşçüsünü kılıçla öldürdüm, tanrı Adad'ın seli gibi onları imha ettim, (ve) onların kanlarıyla dağı kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım. Onun kampını ele geçirdim ve dağdan onun savaş arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, yük hayvanlarını, esirleri (ve) zengin mallarını geri getirdim. Aramu (Arramu) hayatını kurtarmak için engebeli bir dağa tırmandı. Onun şehirlerini vahşi bir boğa gibi güçlü erkekliğimle çiğnedim (ve) harap ettim. Arṣašku şehrini çevresindeki şehirlerle birlikte yıktım, tahrip ettim (ve) yaktım. Kapısının önünde başlardan bir kule diktim; asillerin başlarını kazıklara geçirdim, diğerlerini kazıkların etrafına yaydım. Arṣašku şehrinden hareket ettim, [Eritia] Dağı'na çıktım. Kendimin devasa krali bir heykelini yaptım (ve) bunun üzerine, benim efendim (lordum) Aššur'un övgülerini ve Urartu topraklarındaki başarılarımı zaferlerimi yazdım. Heykeli Eritia Dağı'na diktim.*

Eritia Dağı'ndan hareket ettim, Aramalū [şehrine] yaklaştım (ve) etrafındaki şehirlerle birlikte tahrip ettim, yıktım ve yaktım. Aramalū şehrinden hareket ettim. Zanziuna şehrine [yaklaştım]. [Za]nziuna şehrinin kralı [….]ute, benimle savaşmaktan korkarak bana teslim oldu. Ona merhamet ettim (ve onu bağışladım). Ondan at takımlarını, sığır (oxen) (ve) koyun teslim aldım. Ona merhamet ettim (ve onu bağışladım). Dönüşümde NAiri topraklarının denizine indim, denizde Aššur'un ateşli silahlarını yıkadım (ve) adak yaptım. Ben, kendim devasa bir kraliyet heykelimi yaptım, üzerine, büyük efendi (lord), benim efendim (lordum), Aššur'un övgülerini, kahraman eylemlerimi (ve) zaferlerimi yazdım (ve) onu deniz kenarına diktim.

Denizden hareket ettim, Gilzānu topraklarına yaklaştım. Gilzānu topraklarının kralı Asāu ve onun erkek kardeşi ve oğulları ile beraber benimle buluşmaya geldi ve bana teslim oldu. Ondan çok sayıda [savaş arabaları], at takımları, sığır (oxen), koyun, şarap (ve) çift hörgüçlü yedi deve kabul ettim. Kendimin devasa bir kraliyet heykelini yaptım, (ve) bunun üzerine, büyük efendi (lord), benim efendim (lordum), Aššur'un övgülerini ve Nairi topraklarında kazandığım zaferlerimi yazdım. Heykelimi, onun şehrinde, tapınağının içine diktim.

Gilzānu topraklarından hareket ettim, Ḫubuškia topraklarının kralı, Kāki'nin tahkimatlı şehri, Šilaia şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, onu ele geçirdim, (ve) onların çoğunu katlettim. Onlardan 3000 esir, sığır (oxen), koyun, atlar, katırlar, (ve) eşekleri şehrim Aššur'a getirdim. Enzite topraklarına girdim ve Arbail'den önce Kirru[ri] Dağı'nın geçidine çıktım.

Bīt-Adini'nin adamı, Aḫunu, o, benim babamın krallığı gününden beri güçlü savaşırdı: saltanatımın başında, ismimin soyuyla, neneveh'ten hareket ettim (ve) onun tahkimatlı şehri, Tīl-Barsip (Bursip)'i kuşattım. Savaşçılarımla onun etrafını sardım (ve) ona karşı savaştım. Bahçelerini kestim ve üzerlerine ateşli oklar yağdırdım. Silahlarımın parıltısı ve efendimin (lordumun) görkemi karşısında korktu, şehrini terk etti (ve) hayatını kurtarmak için Fırat Nehri'ni geçti. İkinci yılda, Aššur-būnāiia-uṣur soyuyla, onun peşinden gittim. O, Fırat Nehri kıyısında, bir bulutun cennetten sarktığı gibi, Sītamrat Dağı'nın zirvesine kale yapmıştı. Büyük efendi (lord), benim efendim (lordum), benden önde giden, Aššur'un emriyle ve ilahi gücüyle Sītamrat Dağı'na yaklaştım, babalarım, kralların hiçbiri daha önce yaklaşmamıştı. Üç gün boyunca dağı keşfetti. Cesur kalbi savaş için can attı. Ayağa kalktı ve dağın kontrolünü ele geçirdi. Aḫunu, birliklerinin gücüne güvenerek bana karşı savaş çığlığı attı. Efendim (lordum), Aššur'un sert silahlarıyla onlara karşı geldim ve onları yendim. Savaşçılarının başını kestim (ve) savaşan adamlarıonın kanlarıyla dağı kırmızıya boyadım. Onun (erkeklerin) kalabalıkları dağ uçurumundan düşrü. Onun şehrine karşı güçlü bir savaş yürüttüm. Efendim (lordum), Aššur'un parlaklığından korktular, onları ezdi (ve) bana teslim oldular. Askeri birlikleriyle, Aḫunu'yu, savaş arabalarını, süvarileri (ve) ölçünün ötesinde zengin saray mülkünü aldım. Fırat'ı (metinde Dicle) geçtim ve benim şehrim Aššur'a getirdim. Onları topraklarımın insanları olaerak kabul ettim.

Aynı yıl Mazamua topraklarına yürüdüm. Bunais geçidine girdim (ve) Nikdēme (ve) Nikdêra şehirlerine yaklaştım. Güçlü silahlarımın ışığı (ve) acımasız saldırım karşısında korktular (ve) denizde sazlıkların içine girdiler. Onların peşinden (şişirilmiş) keçi derisinden sallarla gittim ve denizin ortasında güçlü bir savaş başlattım. Onları yendim (ve) onların kanıyla denizi kırmızı yün gibi boyadım.

Iyyar ayının ön dördüncü gününde, Dariãn-Aššur'un soyunda (eponisinde), Nineveh'ten ayrıldım, Dicle'yi geçtim (ve) Baliḫ Nehri üzerindeki Giammu'nun şehirlerine yaklaştım. Onlar, efendimin (lordumun) korkusuzluğundan (ve) silahlarımın parıltısından (ışığından) korktular ve kendi silahlarıyla efendileri Giammu'yu öldürdüler. Saḫlala ve Tīl-ša-turaḫi şehirlerine girdim. Sarayları içine tanrılarımı koydum ve onların saraylarında kutlama yaptım. Depolama alanlarını açtım (ve) hazinesini gördüm. Şehrim, Aššur'a, mallarını, mülklerini ve servetlerini taşıdım.

Saḫlala şehrinden hareket ettim ve Kãr-Shalmeneser şehrine yaklaştım. Sel olan Fırat nehrini, (şişirilmiş) keçi derisinden sallarla ikinci kez geçtim. Fırat Nehri'nin kraşı bankında, Saguna Nehri üzerindeki Ana-Aššur-utēr-aṣbat, Ḫatti toprakları insanlarının Pitru olarak adlandırdığı şehir, şehri ve Fırat Nehri'nin karşı kıyısındaki krallardan haraç aldım; Carchemishite'de Sangara'dan, Kummuḫite'de Kundašpu'dan, Bīt-Agūsi'de Aramu'dan, Melidite'de Lalla'dan, Bīt-Gabbari'nin adamı Ḫaiiānu'dan, Patinean'da Qalparuda'dan, Gurgumite'de Qalparuda'dan: gümüş, altın, kalay, bronz (ve) bronz alçak kâse (casseroles / güveç).

Fırat'tan hareket ettim, Aleppo (Ḫalman)'ya yaklaştım. Benimle savaşmaktan korktular ve bana teslim oldular. Gümüş ve altın haraçlarını kabul ettim ve Aleppo'nun tanrısı Adad'ın önünde tanrıya sundum. Aleppo'dan (Ḫalman) hareket ettim, Ḫamatite'de Irḫulenu'nun şehirlerine yaklaştım. Onun, Adennu, Pargâ ve Arganâ krali şehirlerini ele geçirdim. Onun saray varlıklarını (ve) mal mülklerini, esirleri aldım ve saraylarını yaktım.

Arganâ şehrinden hareket ettim, Qarqar şehrine yaklaştım. Onun krali şehri, Qarqar şehrini yıktım, tahrip ettim ve yaktım. On iki kraldan oluşan bir müttefik oluşturuldu: 1200 savaş arabası, 1200 süvari (ve) 20.000 asker, Damascene'de Hadad-ezer (Adadidri)'in; 700 savaş arabası, 700 süvari (ve) 10.000 asker Ḫamatite'den Irḫulēnu'nun; 2000 savaş arabası (ve) 10.000 asker Israelite (Sir'alaia)'de Ahab (Aḫabbu)'ın; 500 asker Byblos'un; 1000 asker Mısır2ın; 10 savaş arabası (ve) 10.000 asker Irqanatu topraklarının; 2000 asker Arvad şehriin Matinu-ba'al'in; 200 asker Usanātu topraklarının; 30 savaş arabası (ve) [N]000 süvari Šianu topraklarının Adunu-ba'al'in; 1000 deve Arabs'ın Gindubu'nun; [N]yüz süvari Ammonite'de Bīt-Ruhubi'nin adamı Ba'asa'nın. Bana karşı saldırdılar ve savaştılar. Efendim (lordum) Aššur''un bana verdiği yüce güçle ve güçlü silahlar la, ilahi kudreti ve önümden gitmesi sayesinde onlarla savaştım. Onları Qarqar şehrinden Gilzau şehrine kadar yendim. Adad'ın yaptığı sel gibi üzerlerine yağdım ve onların dövüş adamlarıyla 14.000 süvarisini kılıçtan geçirdim. Onların, kılıçtan geçirdiğim süvarilerinin cesetleriyle geniş ovayı doldurdum. Her yere kanlarını akıttım. Ova, onların inanılmaz sayıdaki vücutlarının uzanması için çok küçüktü; onların hepsinin gömülmesi için alan yeterli değildi. Orontes Nehrinde onların bedenleriyle köprü gibi bir set yaptım. Bu savaşın ortasında, onların savaş arabaları, süvari ve at takımlarını aldım."

III. Şalmaneser (MÖ 858-824) de babası II. Assurnasirpal gibi uzak bölgelere askeri seferler düzenlemiştir. Bunlar arasında Urartu ve Fırat boyunca batı cephesinde askeri faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Assur, Kalah (Nimrut) ve Ninive'de büyük ölçekli imar faaliyetleri gerçekleştirmiş ve bu saltanat faaliyetlerini de krali yazıtlarla ebedileştirmiştir. III. Şalmaneser'e ait yazıtlardan birisi de yukarda anlatılan steldir. Eser yüzeyindeki yazıt tanrıların yüceltilmesinin ardından kraliyet isimleri ve genelojisi ile başlamaktadır. Devamında askeri seferleri kronolojik bir sırayla anlatılmıştır: MÖ 859 yılında kuzeye karşı Hubuşkia, Nairi ve Urartu'ya; MÖ 858'de batıya karşı Bit-Adini, Til Barsip ve Fırat'ın karşısındaki eyaletlerin koalisyonu ve Amanos'a tırmanış; MÖ 857 yılında batı ve Yukarı Fırat'ın karşı kıyısında mücadele; MÖ 856'da Yukarı Fırat'ın karşı kıyısına (batıya) ve daha sonra kuzeye "Nairi Denizi'ne" karşı; MÖ 855 yılında tekrar Yukarı Fırat'ın karşı kıyısına (batıya) karşı; MÖ 854 yılındaki Kašiiari Dağı'na karşı yapılan savaş atlanmıştır ve stel MÖ 853 yılında Karkar Savaşı'nın anlatımı ile sonlanmaktadır. Bu nedenle eserin bu tarihlerde dikilmiş olabileceği öngörülmektedir (Grayson 1996: 11-12).

Stel yüzeyindeki yazıt birden sonlanmaktadır. Metnin sonunda II. Assurnasirpal steline benzer şekilde inşaa faaliyetleri, tanrılara yakarış ya da lanetleme kısmı yoktur (Grayson 1996: 11). Metnin MÖ 853 yılında Karkar Savaşı'nın anlatımı ile sonlanması nedeniyle

eserin MÖ 853'ün sonlarında veya MÖ 852 yılında dikilmiş olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte stel yüzeyindeki yazıtta birtakım yazım hatalarının olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle stelin dikilmesinin aceleye getirilmiş olabileceği öngörülmektedir (Grayson 1996: 11).

8. 6. 1. 3. Gaziantep

Gaziantep'te 2 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 6. 1. 3. 1. Turlu

Stel, Gaziantep ili, Nizip ilçesi sınırlarında yer alan Turlu köyünde aynı adla anılan höyükte 2003 yılında bulunmuştur (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 177-178). Eser günümüzde Gaziantep Müzesi'nde sergilenmektedir (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 178).

Stel üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış ve iki yandan aşağı doğru düz inen konik formludur (Şekil: 646). Tasvirli ön yüzeyi ince şerit şeklinde kabartma bantla çerçevelenmiştir. Stelin arka yüzeyi yuvarlatılmış olup yazıtlıdır (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 178, Tab. XII-XIII).

Eserin ön yüzeyinde bir boğa üzerinde ayakta duran tanrı tasviri vardır. Boğa ve tanrı figürü sağ tarafa yönlendirilmiştir. Boğanın çift boynuzu, kulağı, boyun ve sırtı seçilebilmekle birlikte aşağı kısmı kırık ve eksiktir. Tasvir alanından dışarı doğru çıkıntı yapan boynuzlar yukarı doğru kıvrılarak uçları sivriltilmiştir. Boğanın kulağındaki tüyler ince nervürlerle belirginleştirilmiştir. Kulaklarının arkasından başlayan yelesi boynunda aşağı doğru inmekte ve ensesinde sonlanmaktadır. Boğanın çene hattı da boynundan bir kabartma hat ile ayrılmaktadır. Tanrının baş ve bacakları profilden, üst gövdesi ise cepheden tasvir edilmiştir. Figürün başında basık silindirik bir başlık vardır. Başlığın üstü dilimler halinde bezemelidir[480] ve ucu yukarı kıvrık çift hatlı, çift boynuzludur. Tanrının başlığının üzerinde alt kısmı çift volütlü, 14 dilimli disk şeklinde bir rozet bulunmaktadır. Başlığın altından çıkan saçları alnı üzerinde dilimlerle işlenmiştir. Ensesini kapatan saçlar sağ omzu üzerinde kabarık bir şekilde sonlanmaktadır. Başlığın altından çıkan kısım 4 sıra nervürlüdür ve onun altında 6 sıra

[480] Sevin (2019: 109) bu bezemeleri tüyler olarak yorumlamaktadır.

halinde spiral bukleler halinde işlenmiştir. 4 sıra kabartma aynı zamanda başlığın bir bölümü gibi de durmaktadır. Alnı yuvarlatılmış olup burnu muntazam hatlıdır. Burun kökünden başlayan yay şeklinde kabartma kaşı kulağa kadar uzanmaktadır. Yandan görünüşü ile betimlenmeye çalışılan göz üstten ve alttan kabartma kontur ile çerçevelenmiştir. Dudakları kapalıdır ve iki dudak arası yatay bir yiv ile ayrılmaktadır. Yanağının bir bölümü ve çenesini kaplayan sakalı yanlardan daralarak göğsüne kadar uzanan dikdörtgen formludur ve çenesinin hizasında boncuk dizileri şeklinde işlenirken çenesinin altında uzunan bölüm 3 sıralı uzun siral bukleler halindedir. Saç ve sakalı arasında uzun boynu görünmektedir. Tanrı, "v" yakalı, kısa kollu, diz kapakları üzerinde biten, uçları kalı ve dilimli saçaklı bir elbise giymektedir. Belinde 3 sıra kalın nervürlü kemer taklılıdır. Elbisesinin üzerinde, sol omzundan geçen, sağ omuz ve kolu ile ileri uzattığı sol bacağını açıkta bırakan, önden yırtmaçlı uzun bir kıyafet giymiştir. Ayak bileğine kadar uzanan bu kıyafet kat kat saçaklıdır. Ayağında sandalet giyilidir. Açıkta kalan bacağı kaslı gösterilmiştir. Kaslar birbirine paralel horizontal yivlerle belirginleştirilmiştir. Her iki el bileğinde de bilezikler takılıdır. Sağ bileğindeki çift kalın nervürlü, sol bileğindeki ise rozetlidir. Dirsekten kıvırıp ileri uzattığı sağ elinde üçlü yıldırım demeti tutmaktadır. Elin duruş yönü doğrudur ve başparmak yıldırım demetinin arkasında kalmıştır. Gövdesine paralel aşağı doğru uzattığı sol elinde de üç çatallı bir nesne vardır. Sağ omzunda sadak takılıdır. Sadağın içinde oklar görülmektedir. Sadağın kapağından üçlü bir püskül aşağı doğru sarkmaktadır. Sol omzunda yayı asılıdır. Yayın uç kısmı dairesel bir kabzartma ile betimlenmiştir. Belindeki kemerine vücudunun arkasından geçen bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabzası figürün sağ tarafında neredeyse aşağı doğru sarkmaktadır. Kılıcın tutma yerinde el koruyucu kısmın da işlenmiş olduğu görülmektedir. Başının ön kısmındaki alanda kanatlı güneş kursu vardır. Kursta iki aşağı iki yukarıda olmak üzere çapraz şekilde ışın görülmektedir (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 178, Tab. XII-XIII).

Stelin yarı dairesel arka yüzeyinde 6 sıralı çivi yazısı mevcuttur. Söz konusu yazının okunuşu aşağıdadır (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 178-180):

> *"Adad için yeryüzü ve yer altı kanal suyunun kontrolcüsü, büyük efendiye (lorda), onun efendisine (lorduna) Bēl-iddin hayatını korumak için o resmi koydu ve ithaf etti."*

Balcıoğlu ve Mayer'e (2006: 178) göre, stel yüzeyindeki figürün elinde tuttuğu yıldırım demeti ve üzerinde durduğu boğa nedeniyle Fırtına (Hava) Tanrısı olduğu ve Assur karakterinde tasvir edildiği belirtilmektedir. Bununla beraber yüzeyindeki yazıtın ise taşra tarzında olduğuna dikkat çekilmiştir. Wicke'ye göre (2015: 582-583), stel yüzeyindeki figürün boğa üzerinde tasvir edilmesi Anadolu Hava Tanrısı'nın geleneksel görüntüsüdür. Bununla beraber özellikle başlık ve kıyafet açısından güçlü Assur karakteri gösteriyor. Balcıoğlu ve Mayer'in belirttiği gibi yazı ise taşralı özelliktedir. Bu bağlamda Wicke'ye (2015: 582-583) göre stel yüzeyindeki figür Assur Saray stili taklidi gibi görünmektedir.

Adad figürünün, kıyafetleri açısından farklar olsa da, yakın benzeri Arslantaş'tan açığa çıkmış olup Paris Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir (Börker-Klähn 1982: 225, Nr. 250). Ancak Arslantaş Steli yüzeyinde Tanrı *Adad* boğası ile birlikte aktif olarak hareket halinde tasvir edilirken Turlu Steli'ndeki figür durağandır.

Eserin yazıtında kullanılan GÁ-ma işareti[481] nedeniyle II. Sargon Döneminde, Bēl-iddin adında bir yönetici tarafından tanrıya adanmış olabileceği öngörülmektedir (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 181).

Bununla birlikte Sevin'in (2019: 109) bildirdiği üzere tanrının omzunda asılı olan sadaktaki püsküllü kapağın en erken örnekleri III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727) Döneminde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca stel yüzeyindeki yazıtta kral isminin olmaması nedeniyle de söz konusu stelin kral dışında yöneticiler tarafından yaptırılmış olabileceği öngörülmektedir. Özellikle MÖ 9. yy'ın sonundan III. Tiglat-pileser'in tahta çıkış zamanına kadar olan süreçte Assurlu yöneticilerin kendi adlarına steller diktirmiş oldukları da ifade edilmektedir. Tanrı *Adad* figürü de saray stilinde değil taşra üslûbunda işlenmiştir (Sevin 2019: 110).

[481] Söz konusu işaretin II. Sargon zamanından itibaren kullanıldığı belirtilmektedir (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 181)

8. 6. 1. 3. 2. Zincirli (Esarhaddon)

Arami prensliklerinden birinin başkenti durumunda olan Zincirli (Sam'al) MÖ 8. yy'ın ortalarında kadar bağımsızlığını korumuş olmakla birlikte, II. Panamuwa zamanından itibaren Assur'un vasalı konumuna gelmiştir (Sevin 1991a: 99).

Stel Zincirli (Sam'al)'de akropolisin dış şehir kapısının (kapı D) içindeki küçük kapı odasında, kaidesinin yanında *in-situ* durumda bulunmuştur (Şekil: 647) (von Luschan 1893: 11; Koldewey 1898: 122-127, Abb. 31, Taf. XIII; Pottier 1921: 114-115; Luckenbill 1927: 224, no: 573; Leichty 2011: 181, No: 98, Fig. 5). 1888 yılında kazı çalışmaları esnasında bulunan bu stelin, altı adet büyük ve birkaç tane de küçük parçalar halinde olduğu tespit edilmiştir. Araştımacıların edindiği bilgiye göre 1 m yüksekliğindeki yanık ve küllü bir molozun altında bulunmuştur. Yangın nedeniyle tahrip olan odanın önce tavanı, sonra duvarın bir kısmı, en son olarak da stel çökmüştür. Tasvirli yüzeyi üzerine düşen ve bu şekilde korunan eserde figür tahribatının az olduğu belirlenmiştir (von Luschan 1893: 11-13; Humann 1898: 92). Berlinde bir araya getirilen parçalar sonucunda stel tümlenmiştir (von Luschan 1893: 13, Taf. I-III). Eserin kaidesine gelince, 1,11 m yüksekliğinde masif bir taştır ve *in-situ* durumda tespit edilmiştir. Kaidenin üst kısmında, stelin çıkıntısının oturacağı bir oyuk ile ön tarafında 0,49 x 0,36 x 0,05-0,06 m boyutlarında ikinci bir oyuğun olduğu ifade edilmiştir. Bu ikinci çukurluğun, ibadet esnasında dökülecek sıvı için bir su kabı görevini yerine getirmiş olabileceği öngörülmüştür (Börker-Klähn 1982: 213; Porter 2003: 70).

Doleritten yapılmış olan stel 3,18 m yükseklikte, kaideye oturma çıkıntısı ile toplam 3,46 m yüksekliğe ulaşmaktadır, 1,35 m genişlikte, kalınlığı ise 0,50-0,62 m arasındadır (Börker-Klähn 1982: 213, Fig. 219). Bu ölçüleri ile bilinen örneklerin en büyüğüdür (von Luschan 1893: 14, Taf. I-III).

Stel üst kısmı kemer şeklinde yuvaraltılmış konik formludur (Şekil: 648-651). Bir bantla çerçeve içine alınmış ön yüzeyde Assur Kralı Esarhaddon (Aşşur-aha-iddin)[482] iki esir ile tasvir edilmiştir. Kral figürü sağ tarafa yönlendirilmiş olup dik durumdadır ve sol ayağı öndedir. Baş, gövde ve ayaklar profildendir. Tepe kısmı çıkıntılı polos benzeri

[482] Bu isim Aššur bana bir kardeş verdi anlamındadır (Sevin 1991a: 172).

bir başlık[483] takmaktadır. Başlığın yüzeyinde üç sıra bant ve bantların içinde de iç içe daire motifleri vardır. Tepe kısımdaki çıkıntı da da bir sıra bantın olduğu görülmektedir. Başlığın arkasından çıkan şerit beline kadar inmekte ve püsküllе sonlanmaktadır. Göz badem şeklinde iridir. Kaşı kabartma olarak verilmiştir. Burnu iridir ve kanadı açıktır. Kapalı ağızda dudaklar etlidir, iri gösterilen kulağında üç çıkıntılı nar şeklinde küpe takılıdır. Alnında, başlığın altından çıkan saçları bir sıra dalgalı, küçük yassı kabartılar şeklindedir. Omuzlarına dökülen uzun saçları ensede yatay dalgalarla gösterilirken omuzlarında dikey spiral örgüler şeklinde yedi bant halindedir. Üst dudak açıkta olup bıyıksızken, ağız kenarında aşağı doğru sarkar şekilde bıyık uzantısı yapılmıştır. Alt dudağın altındaki tüyler küçük bukleler halinde düzenlenmiştir. Kulağın önünde yanaklardan başlayan sakal göğüs üzerinde düz bir hatla biterek dikdörtgen form oluşturmaktadır. Göğsüne inen uzun sakalı yanaklarda iri bukleler şeklinde aşağı doğru sarkmakta ve altı düz kesilmektedir. Uzun sakal yatay hatlarla bölümlere ayrılmıştır. Elbisesi kısa kollu olup ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin etekleri uçları püsküllü saçaklara sahiptir. Kralın üzerinde, sağ omzundanda geçen kenarları saçaklı şal bedene üç sıra sarılmıştır ve belde halat şeklinde bir kuşak takılıdır. Bu halat şekli sağ kolun altına doğru uzanmaktadır. Ayaklarında burun kısmı kapalı ve üst kısmı bantlarla süslü bir ayakkabı giyilidir. Ayakkabının yan kenarları da ince bir sıra halinde süslüdür. Ayak bileklerindeki kemikler belirgindir. Sol ayağı ileri doğru iken sağ ayağı geridedir. Yüzü hizasında kaldırdığı sağ eli, karşısındaki sembolleri selamlar pozundadır. Kolunda pazubent[484] takılıdır. Alt kol kasları vurgulanmıştır. Yumruk şeklindeki kapalı elinde uzun konik şekilde bir nesne[485] tutmaktadır. Başparmağı, işaret ve orta parmağı arasında gösterilmiştir. İşaret parmağının tırnak detayı işlenmiştir. Bileğinde iç içe yuvarlak desenli halkaların birleşmesiyle oluşan bir bilezik takılıdır. Halkaların birleşme yerleri çıkıntılıdır. Göğsü hizasında ileri doğru uzattığı sol el bileğinde de diğer bilekte olan bileziğin aynısı takılıdır. Elinde, tepe kısmında üste doğru küçülen dört adet silindirik dilimler olan, elips şeklinde topuzlu asa tutmaktadır. Kısa asanın elbiseye değen ucu

[483] von Luschan (1893: 15) Assur krallarının altın ya da gümüşten yapılmış olması muhtemel "kron" ya da "tiara" adı verilen başlıklar taktığını belirtmektedir. Zincirli Steli'nde ise kral figürünün yüksek koni biçiminde keçeden yapılmış bir başlık taktığını onun üzerinin de sarık gibi sarıldığını belirtmektedir. Üzeri desenli olan sarığın bir ucu gevşek bir şekilde bırakılıp sırtına kadar indiğine de ayrıca dikkat çekilmiştir. Söz konusu desenlerin dokumanın bir parçası olabileceği ya da metal aksamlar olup eklenmiş olabileceği konusunda fikir beyan edilmiştir.

[484] von Luschan (1893: 16) söz konusu takıyı kısa kolun kenar süsü olarak ifade etmektedir.

[485] von Luschan (1893: 16) tarafından bu nesne iki farklı şekilde yorumlanmıştır. İlkinde konik bir kap tutmuş olabileceği belirtilirken, ikinci ihtimal de bir çiçek demeti olabileceği şeklindedir.

çıkıntılarla süslenmiştir. Sol el tırnakları belirgindir. Kralın ayakları hizasında yukarı kaldırdıkları elleriyle yakarma (yalvarma) pozunda iki erkek figürü krala dönük yani sol tarafa yönlendirilmiş durumdadır. Her ikisi de kraldan oldukça küçük, neredeyse cüce boyda tasvir edilmiştir. Ön tarafta, arkadakine göre daha küçük gösterilen figür diz çökerken arkasındaki ayakta durmaktadır (von Luschan 1893: 14- 17, Fig. 4, Pl. I; Pottier 1921: 114-115, Fig. 110; Köroğlu 2018a: 174, Fig. 8a-b). Diz çöken figürün Mısır'ın Nubyalı prensi[486], ayakta duranın ise Sidon'un isyankar kralı Abdi-Milkutti[487] olduğu öngörülmektedir[488] (Porter 2003: 59, Pl. 16). Öndeki figürün el ve ayak bileklerinde halka takılıdır. Başında yanaklıklı bir miğfer, miğferin alın kısmında da Uraeus-yılan figürü vardır. Gözü badem şeklindedir, kabartma şeklindeki kaş belirgindir. Burnu iridir kanadı açık gösterilmiştir. Kapalı ağızda dudaklar dolgundur. Dudak üzerinde bıyık benzeri bir çıkıntı vardır. Uzun kollu elbisesi diz hizasında sonlanmaktadır.[489] Alt bacak kası işlenmiş olup ayağı çıplaktır. Diz çöken figürün arkasındaki erkek figürü ayaktadır. El bileklerinde halka takılıdır. Serpuş biçimli başlık giymiştir. Gözü badem şeklindedir. Burnu iridir. Bıyıklı ve sakallı gösterilmiştir. Ağzı kapalıdır. Başlığın altından sakal üzerine gelecek şekilde küçük bir kulak işlenmiştir. Düz saçları kalın ensesinde sonlanmaktadır. Kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadar inmektedir. Alt kol kası belirgindir ve ayağı çıplaktır. Her iki figüründe ağız ya da burunlarından takılmış halkadan uzanan iplerin diğer ucu kralın asa tuttuğu elinde birkaç halka oluşturacak şekilde tutuludur (von Luschan 1893: 14- 17, Fig. 4, Taf. I; Ataç 2006: 76-78, Fig. 13; Köroğlu 2018a: 174, Fig. 8a-b).

Kralın başlığı ve yüzünün ön tarafına gelecek şekilde toplamda 12 adet olmak üzere tanrısal semboller mevcuttur. Birinci grupta, kralın başlığının ve alnının ön tarafındaki bölümde üst üste iki bant halindeki frizde 4 adet tanrı resmi vardır. Dört tanrı da sol tarafa –Esarhaddon'a doğru- yönlendirilmiştir. Sıralama sol taraftan başlamaktadır. En soldaki tanrı sola doğru yürüyen bir hayvan üzerinde dik durmaktadır. Bu figür

[486] British Museum'da Assurbanipal'in yıllıklarının yazılı olduğu koleksiyondaki tablet parçalarında babası Esarhaddon'un Mısır seferinde, Mısır ve Etiyopya Kralı'nın adı Tirkahah olarak geçmektedir (Budge 1880: 109-113).
[487] British Museum'da yer alan bir tablet parçasında Esarhaddon'un seferinin anlatıldığı bir parçada krala karşı ayaklanan Sidon kralının adı Abdi-Milkutti'dir (Budge 1880: 33-41).
[488] Luckenbill (1927: 224-227, No: 573-581) araştırmasında diz çöken figürün Tirhakah ya da onun esir alınan oğlu Ushanahuru; ayaktaki figürün ise Tyre kralı Ba'alu olabileceğini öne sürmektedir.
[489] Porter (2003: 75-76) figürün çıplak başlığının haricinde çıplak resmedilmiş olduğunu belirtmektedir.

tepesinde sivri çıkıntısı olan ve yukarı doğru genişleyen polos biçimli bir başlık takmaktadır. Uzun saçlı ve sakallıdır. Ayak bileklerine kadar inen uzun bir elbise giymiştir. Aşağı sarkan sol elinde ucu kıvrık asa (ya da orak) tutarken ileri uzattığı sağ elinde bir disk ya da halka tutmaktadır. Üzerinde durduğu hayvanın başı keçiye benzemektedir. Alnında konik biçimli tek boynuzu vardır. Arka bacakları kartal pençesi şeklindedir. Yükselen alev şeklindeki kuyruğunun ucu yılan ya da kuş başı biçiminde sonlanmaktadır. *Chimeira* tipindeki hayvanın arkasında ikinci bir hayvanın sol ön bacağı görünmektedir. İkinci figürün bir tanrıça olduğu öngörülmektedir. Figür sol tarafa doğru ilerleyen bir aslanın taşıdığı yüksek arkalıklı sade bir taht üzerinde oturmaktadır. Tahtın sırt arka kısmında 5 adet yuvarlak disk ya da yıldız bulunmaktadır. Figür diğer tanrıda olduğu gibi sivri çıkıntılı polos biçimli bir başlık takmaktadır. Elbisesi ayak bileklerine kadar uzanmaktadır. Ayakları aslanın ensesinde duran bir tabure üzerine basmaktadır. Sağ eli hafifçe yüzüne doğru kaldırılmıştır, ileri doğru uzattığı sol elinde düz bir disk ya da bir halka tutmaktadır. Alt frizde tasvir edilen üçüncü tanrı birinci tanrı ile aynı hayvan üzerinde dik durur vaziyettedir. Hayvan burda da sol tarafa doğru ilerle durumdadır. Bu hayvan figürünün diğerinden farkı konik boynuzunun iki tane olma ihtimalidir. Tanrının polos biçimli başlığında çıkıntı yoktur. Uzun saç ve sakallıdır. Elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Sağ elini tanrıça figüründe olduğu gibi yüzü hizasında hafifçe kaldırmıştır. Sol elini ileri doğru uzatmıştır ve her iki eli de boştur. Dördüncü tanrı sol tarafa doğru ilerleyen bir yabani boğa üzerinde ayakta durmaktadır. Boğanın boynuzu ve tek kulağı belirtilmiştir ve kuyruğu bacaklarının arkasında aşağı doğru inmektedir. Tanrının başında polos biçimli bir başlık vardır. Uzun saç ve sakallıdır. Uzun elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Sol elini gövdesinin arkasında kalacak biçimde yukarı doğru kaldırmıştır. İleri uzattığı sağ elinde aşağı ve yukarı devam eden çift yıldırım demeti tutmaktadır. İkinci grupta, iki bantlı tanrı dizisinin sağ tarafına gelecek şekilde üst üste yerleştirilen semboller vardır. En üstte bir hilâl–yukarı doğru açık ama yine de ayın tam yuvarlak olduğu anlaşılmaktadır-, altında kanatlı bir güneş kursu, onun da altında güneş/yıldız[490] sembolüdür (von Luschan 1893: 17-19, Fig. 4, Taf. I; Pottier 1921: 115, Fig. 110; Köroğlu 2018a: 174-175, Fig. 8a-b). Bu grubun son sembolü, en solda, kralın başlığının üstüne gelecek şekilde 7 yuvarlak noktadan oluşan yıldız ya da gezegen

[490] Söz konusu sembolü von Luschan (1893: 19) güneş olarak tanımlarken Börker-Klähn (1982: 213) yıldız olduğunu belirtmiştir.

olarak tanımlanmakla birlikte, Sebittu'yu (Yedileri) temsil ettiği kaydedilen işarettir (Börker-Klähn 1982: 213; Köroğlu 2018a: 175). Kralın yukarı kalkık sağ eli önündeki üçüncü ve son grupta ise tek bir kaide üzerinde dört tanrı sembolü vardır. En soldan itibaren Tanrı *Marduk, Nabu, Ea* ve *Nergal*'in sembolleridir (von Luschan 1893: 17-19, Fig. 4, Taf. I; Köroğlu 2018a: 174-175, Fig. 8a-b).

Stelin ön yüzeyinde Kralın beli hizasından, figürlerin üzerini de kaplayacak şekilde başlayan çivi yazısı basma düzleminden sonra eserin arka tarafında tüm yüzeyi kaplamaktadır (Köroğlu 2018a: Fig. 8a).

Stelin sağ ve sol dar kenarlarında ayakta duran birer erkek figürü mevcuttur. Aynı tarzda tasvir edilen figürlerde detaylarda birkaç farklılıklar söz konusudur. Sol dar taraftaki figür sağa doğru yönlendirilmiştir. Dalgalı saçlar omuz üzerinde spiral buklelerle sonlanmaktadır. Alnındaki üçgen sıralardan oluşan diademin bant şeklindeki uzantısı beline kadar inmektedir. Alın kısmında diademin altından çıkan perçemleri küçük yassı kabartmalar halindedir. Omuzlarına inen uzun saçları ensede yatay dalgalarla belirtilmişken omuzlarında dikey spiral örgüler şeklinde yedi bant görünümündedir. Bıyıklı ve sakallıdır. Dudağının kenarından bıyık aşağı doğru sarkmaktadır. Alt dudağın altındaki tüyleri küçük bukleler şeklindedir. Kulağın önünde yanaklardan başlayan sakal göğüs üzerinde düz bir hatla biterek dikdörtgen şekil oluşturmaktadır. Göğsüne inen uzun sakalı yanaklarda iri bukleler şeklinde iken aşağı doğru birbirine yakın spiral bukleler halindedir. Uzun sakal yatay hatlarla bölümlere ayrılmıştır ve uç kısım spiral bukle halinde sonlandırılmıştır. İri kulağı küpelidir. Ucunda koza benzeri bir sallantısı olan küpe yuvarlak bir halkaya takılıdır. Gözü badem şeklindedir. Kaşı yay şeklinde kabartma halindedir. Burnu iri ve burun kanadı vurgulanmıştır. Yuvarlak yakalı kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin eteğinin arka kısmında Babil saray kıyafeti özelliği olan dikine pileler, etek kenarındaki püsküllü saçakların olduğu bölümde sonlanmaktadır. Ayaklarında sandaletler vardır. Elleri göğsü önünde kavuşturulmuştur ve sağ el bileğinde Esarhaddon'un taktığı bileziğin aynısı vardır. Birbirine kavuşturduğu ellerin işlenişinde hata yapılmıştır. Saray kıyafeti içinde tasvir edilen figürün başında diadem olması

nedeniyle prens olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu figürün de Babil Prensi[491] Šamaššumukin olduğu belirtilmiştir (Börker-Klähn 1982: 213, Fig. 219; Porter 2004: 265-266; Ataç 2006: 76-78, Fig. 13; Pottier 1921: Fig. 111; Köroğlu 2018a: 175, Fig. 8c).

Stelin sağ dar yüzeyindeki figür sol tarafa doğru yönlendirilmiştir. Sağ ayağı ileri adım atar pozundadır. Diğer dar kenardaki figürle aynı tarzda işlenmiş ve aynı kıyafeti giymiştir. Farklardan ilki başına taktığı diademdir. Sırtından beline doğru inen bir banta sahip olan diadem, bir dizi iç içe yuvarlak dairelerle süslü olmasıdır. Bu deseni ile Esarhaddon'un başlığındaki süslemelere benzemektedir. İkinci fark aynı tarzda elbisesinin üzerine sol omzunu açıkta bırakan ve sağ omzundan itibaren vücudunu üç kat halinde dolanan saçaklı bir şalı elbisesinin üzerine sarmıştır. Üçüncü fark ise ayağındaki sandalette fazla sayıda bantın olmasıdır. Bu figürün de Assur Prensi[492] Assurbanipal olduğu belirtilmiştir (von Luschan 1893: 17-19, Taf. III, Börker-Klähn 1982: 213, Fig. 219; Porter 2004: 265-266; Ataç 2006: 76-78, Fig. 13; Köroğlu 2018a: 175, Fig. 8c).

Genel görüntü olarak bakıldığında Assur tahtının veliahtı, Babil tahtı veliahtına göre başındaki bant, kıyafet ve ayakkabı açısından Esarhaddon'a daha çok benzerlik göstermektedir.

Stel yüzeyindeki yazıtın ilk okuması E. Sachau tarafından yapılmış olmakla birlikte son dönem araştırması aşağıdadır (Sachau 1893: 55-84; Luckenbill 1927: 224-227; No: 574-581; Leichty 2011: 181-186, No: 98):

> *"Tanrı Aššur, tanrıların babası, O rahiplik hizmetimi seven; Tanrı Anu, güçlü, önde gelen, ismimle çağıran; Tanrı Enlil, yüce efendi (lord), saltanatımı onaylayan; Tanrı Ea, bilge olan, herşeyden haberi olan, kaderime karar veren; Tanrı Sîn, ışık saçan (parlayan)*

[491] Börker-Klähn (1982: 213) bu figürü Babil kralı olarak tanımlamaktadır. Köroğlu ise (2018: 175) saray kıyafeti içindeki figürün krali başlık yerine prens olduklarını simgeleyen bant takmış olduğunu belirterek Babil prensi olarak tanımlanmaktadır. Porter (2003: 59, 73-75) söz konusu figürün Eserhaddon'un ölümünden sonra Babil'e atanacak olan veliaht prens olduğunu belirtmektedir.

[492] Börker-Klähn (1982: 213) bu figürü Assur kralı olarak tanımlamaktadır. Nevling Porter (2004: 266) ise bu figürün Esarhaddon'dan sonra Assur tahtına oturacak olan veliaht prens Assubanipal olduğunu belirtmektedir. Assurbanipal'in kıyafeti başındaki diadem haricinde Esarhaddon'a daha çok benzemektedir. Köroğlu (2018: 175) da yukarıdaki dip notta belirtildiği gibi figürün krali başlık yerine bant takması nedeniyle Assur prensi olarak tanımlamaktadır.

Nannar, benim için olumlu işaretler yapan; Tanrı Šamaš, cennet ve öbür dünyanın (cehennemin) yargıcı, benim için kararlar veren; Tanrı Adad, dehşetli (korkutucu) efendi (lord), askerlerimi başarılı yapan; Tanrı Marduk, O Igīgū'nun çatısı ve Anunnakū tanrıları, krallığımı büyük yapan; Tanrıça İštar, savaş ve mücadelenin hanımefendisi (leydisi), benim tarafımda olan; Sebitti, cesur tanrılar, düşmanlarımı deviren; (ve) büyük tanrılar, hepsi, kralın kaderine karar verenler, (ve) galip gelmesini sağlayanlar, onların favorisi,

en sevdikleri, Eserhaddon, büyük kral, güçlü kral, Assur'un kralı, Babil'in yöneticisi (valisi), Sumer ve Akkad'ın kralı, Karduniaš (Babylonia)'nın kralı, hepsinin (kralı); Aşağı Mısır'ın, Yukarı Mısır'ın ve Kush'un krallarının kralı; O büyük tanrılarasaygı duyan (tapan), görkemli [ejderha], Tanrı Aššur, Šamaš, Nabu ve Marduk'un sevgilisi, kralların kralı, acımasız, küstah (saygısız) olanları kasıp kavuran, gör[kemli] giyinen, savaşta korkusuz, mükemmel savaşçı, mücadelede merhametsiz, yüce prens, yöneticilerin burunlarındaki ipleri tutan kişi, öfkeli aslan, babasının öcünü (intikamını) alan, onu yaratan; kral, onun yardımcıları Aššur, Šamaš, Nabu ve Marduk'un yardımıyla kral olan, özgürce yürüdü ve dileklerine kavuştu- o tüm iteatsizlerin hepsini kırdı ve asi yöneticileri bataklıktaki bir saz gibi ayaklarının altında çiğnedi.

Büyük tanrılara erzak sağlayan, tanrı ve tanrıçalara nasıl tapılacağını bilen kişi .... [....] ....; Tanrı Aššur'un tapınağını [yeniden inşa eden], onun süslemelerini tamamlayan, Esagil ve Babil'i yeniden inşa eden, törenleri düzenleyen kişi ve yağmalanmış topraklardan tanrıları Aššur şehrindeki yerlerine geri getiren, ta[pınakta] tanrıların sevdikleri yiyecekleri onlara sunan ve sonsuza kadar rahip hizmeti edecek kişi;

Acımasız, silahlarını lütfuna hediye olarak verdiler; efendilerin (lordların) efendisi (lordu), Tanrı Marduk dört bucağın (köşenin) krallarından daha büyük bir kral yaptı, toprakları yapan, hepsi, ayaklarına kapandılar (ve) onlara haraç ve ödeme empoze eden; düşmanlarını fetheden (ve) düşmanlarını yok eden; geçitlerde sel olan ve kızgın aslan gibi cesaretli davranan –şehre gelmeden önce ve ayrıldığı zaman söylenen. Onun şiddetli savaşının saldırısı ateşli bir alev, canlı bir ateştir.

Dünyanın ve Assur'un kralı, Sennacherib'in oğlu; dünyanın ve Assur'un kralı, Babil'in yöneticisi (valisi), Sumer ve Akkad'ın kralı, (II.) Sargon'un torunu; Assur krallığının kurucusu ve asıl kaynağı Baltil (Aššur) olan Adasi'nin oğlu, Bēl-bāni'nin ebedi sırasının kraliyet soyundan gelen-

Büyük tanrılar Aššur, Šamaš, Nabu ve Marduk'un emriyle lordluk bana düştü. Ben kudretliyim, ben yüceyim, ben lordum, ben onurluyum (gururluyum), ben güçlüyüm, ben önemliyim, ben muhteşemim (ve) kralların hepsiyle eşit değilim. Aššur, Nabu ve Marduk tanrıları tarafından seçilmiş, tanrı Sin tarafından çağrıldı, Tanrı Anû'nun favorisi, kraliçenin sevgilisi – herşeyin tanrıçası, Tanrıça İštar – (ve) düşman topraklarını titreten acımasız silah, ben. Bir kral, mücadele ve savaş uzmanı, düşmanlarının yerleşmelerini katleden, düşmanlarını öldüren, düşmanlarını yok eden kişi, asilere başeğdiren kişi, (ve) dünyanın tüm insanlarını (halklarını) yöneten kişi –

Aššur, Šamaš, Nabu ve Marduk tanrıları, sözleri değiştirilemeyen, benim yüce lordlarım (efendilerim), kaderimi rakipsiz bir krallık olarak hükmettiler. Rahiplik hizmetimi seven tanrıça İštar ellerime asilerin katili güçlü bir yay (ve) kuvvetli bir ok koydu; dileğimi yerine getirmeme izin verdi ve şüphesiz kralların hepsinin ayağımda eğilmesini sağladı.

Büyük efendi (lord) tanrı Aššur, benim muhteşem işlerimi insanlara açıklamak isterken benim krallığımı en muhteşem yaptı ve benim adımı dünyanın dört bir köşesinin en muhteşemi yaptı, düşmanlarımı vurmak için, ve bütün günah işleyen, haksızlık yapan ülkeleri yağmalamak için veya tanrı Aššur'u yok sayanlar ve Assur'un topraklarını büyütmek için benim ellerimle korkuç asa taşıttı. Tanrı Aššur ve büyük tanrılar, efendilerim (lordlarım), uzak yollar boyunca ilerlememi emrettikten sonra, sarp dağlardan (ve) sürekli susuz olan büyük kum tepelerini güvenli bir şekilde (ve) iyi ruhlarla yürüdüm.

Mısır Kush Kralı Taharqa'ya gelince, büyük bir ilahtan lanetlenmiş olanlar, Išḫupri şehrinden Memphis'e, onun krali şehrine, on beş gün süren bir yürüyüşten sonra, her gün durmadan onu ciddi bir şekilde yendim. Üstelik, kendisi ile ilgili olarak, onu kurtulmanın imkânsız olduğu yaralarla beş kez vurdum, ve kraliyet şehri Memphis kentine gelince, yarım gün içinde, mayınlarla, deliklerle, merdivenlerle kuşattım, fethettim, yıktım, tahrip ettim ve ateşle yaktım.

Onun karısını, asillerinin eşlerini, Ušanaḫuru, onun taç prensini ve geri kalan oğullarını ve kızlarını sayısız eşyalarını, servetini, atlarını, sığırlarını (oxen) ve koyunlarını ve keçilerini Assur'a taşıdım. Mısır'da Kush'un köklerini kopardım. Beni övmek için orada tek bir insan bırakmadım. Mısır'da her şeyden önce, yeni krallar, valiler, komutanlar, gümrük memurları, mütevelli ve gözetmenler atadım. Tanrı Aššur ve büyük tanrılara, efendilerime (lordlarıma) daimi olarak satukku ve ginû adaklarını kabul ettim. Onlardan kesintisiz, yıllık olarak, lordlarıma haraç ve ödeme yapmalarını empoze ettim.

Benim ismim yazılı bir stel yaptırmıştım ve üzerine efendim (lordum) Tanrı Aššur'un kahramanlığı, şöhretini, Efendim (lordum) Tanrı Aššur'un yardımıyla galibiyet ve zaferlerimi yazdırdım. Bütün düşmanlarımın hayranlığı için her zaman hazırladım.
Kim bu steli yerinden alıp uzaklaştırırsa, yazılı ismimi silerse ve kendi ismini yazarsa, onu kirletirse, suya atarsa, ateşle yakarsa ya da görülemeyeceği bir yere koyarsa, savaş ve mücadele hanfendisi (leydisi) Tanrıça İštar, onu bir erkekten bir kadına dönüştürsün ve düşmanının ayaklarında oturtsun. Gelecekte bir yönetici benim adım yazılı bu stele bakabilir, önünde duruken yüksek sesle okur, kutsal yağ sürer, bir sunu yapar ve efendim (lordum) Tanrı Aššur'un ismini över."

Ussishkin'in (1989: 488-489, Fig. 6), bildirdiğine göre, halka açık anıtlarda, geleneksel bir yer olan kaleye doğru giden kapı girişlerine steller dikilmektedir. Zincirli'deki stelin konumu da bu görüşü desteklemektedir. Eserin yüzeyindeki yazıtta soyunun tanımıyla birlikte, Eserhaddon'un kahramanlıkları ve seferleri anlatılmaktadır. Eserin MÖ 671 yılında Mısır'a yapılan başarılı seferin ardından Eserhaddon tarafından oydurulmuş olduğu öngörülmektedir (Porter 2003: 59; Leichty 2011: 181). Merkezi sahnede Assur kralının iki esirle birlikte gösterilmesi Assur'un gücünün ve yenilmez otoritesinin propagandasını yapar şekildedir. Stelin iki dar yanında veliaht prenslerin olması da Esarhaddon'un ölümünden sonra da Assur egemenliğinin devam edeceğine işaret etmektedir (Porter 2003: 59; Ataç 2006: 76-78, Fig. 13; Leichty 2011: 181).

von Luschan (1893: 12) eser yüzeyindeki yazıtta kralın Mısır'a yapmış olduğu askeri seferinin anlatıldığını ifade etmektedir. Stel Porter'a göre (2003: 60-61) Assur propagandası yapmak amacıyla dikilmiştir. Stelin dikildiği dönemde Assur'un eyaleti durumunda olan Zincirli'de eserin yüzeyindeki figürlerde Assur özelliklerinin yanı sıra güçlü yerel özellikler de görülmektedir. Kral figürü Assur özellikleri yansıtırken yan yüzeylerde tasvir edilen veliaht prenslerin vücut proporsiyonları Sam'al'a uyacak

şekilde uyarlanmıştır. Başları büyük oyulan prenslerin gövdeleri tıknaz işlenmiştir (Porter 2003: 74-75).

8. 6. 1. 4. Şanlıurfa

Şanlıurfa ilinde 8 adet stelin varlığı belirlenmiştir.

8. 6. 1. 4. 1. Ali Gör

Ali Gör Steli, Şanlıurfa ili, Suruç ilçesi, Ali Gör köyünden bulunmuştur (Çambel 1951: 250-251). Bazalttan yapılmış olan stel üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru hafifçe daralan konik formludur (Şekil: 652). Alt kısmında bir yere dikilmesini sağlayacak zıvananın küçük bir bölümü korunmuştur. Eser Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenmektedir (Börker-Klähn 1982: 221)

Stelin ön yüzeyinde yüksek kabartma tekniğinde betimlenmiş Tanrı, bir ejder üzerinde ayakta durmaktadır. İzleyicinin karşıdan bakış yönüne göre her iki figür de sağ tarafa yönlendirilmiştir. Tanrı ve kanatlı ejder tamamen profilden tasvir edilmiştir. Tanrı Başında aşağı doğru daralan konik bir başlık vardır ve üst kısmı dilimlerle sınırlanmaktadır. Tanrının yüzü tamamen aşınmış olsa da düzgün hatlı burnun gölgesi görülebilmektedir. Ağzı kapalıdır. Bıyıklı ve sakallıdır. Göğse doğru inen sakal tam küt olmasa da, profilden duruşa uygun olacak şekilde, hafifçe öne doğru sivrilerek sonlanmaktadır. Şapkanın altından çıkan saçları ense üzerinde dikey dalgalı hatlarla olmakla birlikte omuz üzerinde kabararak hafifçe yukarı doğru kıvrılmaktadır. Saçların altından çıkan şerit ya da at kuyruğu sırtın şeklini alarak kıvrılmış ve bel hizasında sonlanmıştır. Saç ve sakal arasında boyun oldukça uzundur. Yuvarlak yakalı kısa kollu elbise ayaklarını da gizleyecek biçimde üzerinde durduğu ejderin kanatları hziasında sonlanmaktadır. Elbisenin üzeri dikey ve kare şeklinde hatlarla bezelidir Beli düz bir kemerle sıkıştırılmıştır. Belindeki kemere kabzası sol kolunun altından çıkan ve gövdesinin arkasından geçen bir kılıç takılmıştır. Kılıcın kabzası yuvarlak biçimlidir. Beli hizasında ileri doğru uzattığı sol elinde yuvarlak başlı bir topuzu sapın başlangıç yerinden kavramaktadır. Gövdesi hizasında aşağı doğru inen ve dirsekten hafifçe kıvırarak ileri doğru uzattığı sağ elinde ucu kanca şeklinde kıvrık bir silah taşımaktadır. Sol bileği kütlevi bir görünüme sahipken, sağ kolu yuvarlak hatlı ve kaslı

betimlenmiştir. Her iki bileğinde de bilezik vardır. Sol omzuna taktığı büyük boyutlu yayın bir bölümü gövdesinin ön kısmında görülmektedir. Yayın uç kısımları kuş başlıdır. Ensesine ve sırtına basarak ayakta durduğu ejder çökmüş durumdadır. Profilden betimlenen başında uzun boynuzu hafifçe yukarı doğru uzanmaktadır. Alnı çıkıntılıdır. Gözü yuvarlak ve oyuk biçimlidir. Ağzı açık gösterilmiştir. Boynu kısadır. Ejderin vücudu kaslıdır. Ön ayağı ileri doğruyken arka ayağı altına doğru katlanmıştır. Uzun kanadı sağrısından hafifçe dışarı doğru taşmıştır. Kanadın tüyleri yatay kabartma çizgilerle belirginleştirilmiştir. Tanrının ön kısmında Harran'ın Ay Tanrısı Sin'in sembolü vardır. Dikey bir direk yuvarlak bir hatla sonlanmakta ve ucunda bir hilâl yer almaktadır. Hilâlin altında direğin iki yanında olmak üzere püsküller sarkılıdır. Tanrının başının heen önünd kanatlı güneş kursu işlenmiştir (Börker-Klähn 1982: 221-222; Fig. 240a-240b).

Tanrı genel görünüm olarak Halep Müzesi'nden bir stel parçası (Börker-Klähn 1982: 222, No. 240), *British Museum*'daki bir stel (Börker-Klähn 1982: 222, No. 242), Berlin *Vorderasiatik* Müzesinden bir stel (Börker-Klähn 1982: 223, Nr: 243), Paris Lovre müzesinden iki stele (Börker-Klähn 1982: 225-226, Nr. 250, 252) benzemektedir; ancak hepsinden de kıyafet açısından farklıdır; çünkü bahsi geçen stellerde tanrı kısa kollu ve dizlerinin üzerinde biten bir elbise giymekte ve elbisenin üzerinden şal ya da manto sarkmaktadır. Her ne kadar başlık ve genel görünüm benzese de Ali Gör Steli yüzeyindeki tanrı bir ejder üzerindedir ve yay taşımaktadır.

8. 6. 1. 4. 2. Anaz

Anaz Steli, Şanlıurfa ilinin yaklaşık 25 km doğusundaki Anaz köyünde bulunmuştur (Pognon 1907: 106; Börker-Klähn 1982: 219-220). Günümüzde Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen eser bazalttan yapılmıştır (Börker-Klähn 1982: 219-220, No. 233; Sevin 2019: 108, Res. 129). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış olan stel aşağı doğru hafifçe daralmaktadır; ancak alt bölüm kırık ve eksik olduğu için tam formu bilinmemektedir (Şekil: 653-654). Stelin ön yüzeyi kabartma bantla çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin içinde sol tarafa yönlendirilmiş bir erkek figürü yer almaktadır. Sakalsız tasvir edilen figürün dikey hatlarla ensesine inen saçlar üç bölümlü olduğu için dalgalı görünmektedir. Saçlar omuz üzerinde yukarı doğru kıvrılarak

kabarık bukleler oluşturmaktadır. Alnından itibaren tüm başını saran dört sıra yivli bir diadem takılıdır. Yuvarlak alınlıdır. Aşınmış olsa da burnunun uzun ve düz hatlı olduğu anlaşılmaktadır. Ağzın olduğu bölüm hafif içe çekiktir; ancak aşınma nedeniyle detaylar anlaşılamamaktadır. İri badem biçimli gözü neredeyse kulağına kadar ulaşmaktadır. Göz konturunun içinde gözün beyazınıın olduğu bölüm kabartma haliyle anlaşılmaktadır. Göz bebeği baklava şeklinde etrafı derin çizilerek betimlenmiştir. Kabartma yay şeklindeki kaş da burun ve ağız gibi aşınmıştır. Yanağı dolgundur. Çenesi etli betimlenmiş ve çene çizgisi yuvarlatılmıştır, bu da yüzüne tombul bir görünüm vermiştir. İri kulağı detaylarıyla betimlenmiştir. Uzun boyunludur, dalgalı inen saçlar ense çizgisine yapışmış olup, omzunda diyagonal buklelerle sonlanmaktadır. Saç ve ense arasında boşluk bırakılmamıştır. Yuvarlak yakalı kısa kollu ve muhtemelen uzun olan bir elbise giymektedir. Yakası kabartma bant şeklindedir. Elbisenin kısa kolunun kenarları meander benzeri şeritlidir. Sol omuz ve sırtını tamamen kapatan ve sağ kolunu açıkta bırakan şalın bant şeklindeki kenarlarının uç bölümü uzun saçaklıdır. Bu şalı yüksek rütbeli görevliler giymektedir. Sağ kolunu yüzü hizasında kaldırmıştır, yumruk yaptığı elinde işaret parmağı ileriyi işaret eder şekilde saygı pozundadır. Sol kolu ise dirsekten kırvrılmış olup, eli sağ kolunun dirseği hizasındadır ya da sağ dirseğini tutmaktadır. Bu kolda şalın altından başlayıp bileğe doğru uzanan ve kolu tam ortalayan bir kabartı belki de kol kasını vurgulamaktadır. Uzun olması muhtemel elbisenin alt kısmı kırık olduğu için detaylar belirgin değildir (Unger 1932: Taf. 14; Börker-Klähn 1982: 219-220, No. 233; Köroğlu 2018: 173-174; Sevin 2019: 108-109).

Meissner'e (1908: 123-124) göre stel Assur'un taşra sanatının bir örneğidir. Köroğlu (2018: 174) ve Börker-Klähn (1982: 219-220) göre Assur eyaletlerinde III. Şalmaneser (MÖ 858-824) ve III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) arasındaki bir döneme (MÖ 780-745?) tarihlendirilmesi gerekmektedir. Bu yargılarının nedeni iki kral arasındaki zaman diliminde yaşayan karışıklık nedeniyle eyalet valilerinin kendi adlarıyla stel diktirmiş olmalarıdır (Köroğlu 2016: 10; 2018: 174; Börker-Klähn 1982: 219-220).

Sevin (2019: 108-109), yüksek rütbeli görevlinin kıyafetinde uzun kolun kenarının bezemeli olmasının III. Tiglat-pileser zamanındaki kabartmalarda çok sık görüldüğünü bildirmektedir. Diğer yandan söz konusu figür Muzeşip-Şamaş'ın saç modelinin de III.

Tiglat-pileser döneminin erken zamanlarına ya da MÖ 9. yy'ın sonları ile 8. yy'ın ilk yarısı arasındaki karışık döneme işaret edebileceğini ifade etmektedir.

Eserin arka yüzeyindeki yazıta göre de tasvirde yer alan kişinin *Duru* kenti yöneticilerinden *Muşezip-Şamaş* olduğu belirtilmiştir (Köroğlu 2018: 173-174).

Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Meissner 1920: 135):

> *"Muşezip-Şamaş, Dûru'nun valisi, onun şeklini, ruhunun yaşamı için, günlerinin süresi için, yıllarının uzunluğu için, Onun beyi Adad için, sonsuzluğu için dikti."*

8. 6. 1. 4. 3. Aşağı Yarımca

Stel, Şanlıurfa ili Harran ilçesinin 4 km uzaklığında modern adıyla Aşağı Yarımca köyü sınırlarında yer alan höyükte bulunmuştur (Lloyd ve Brice 1951: 80). Lloyd ve Brice'ın belirttiğine göre (1951: 80), 1949 yılında bulunan stelin olduğu yerde Anadolu Medeniyetleri Müzesi adına Nuri Gökçe bir sondaj çalışması yapmış ve Yeni Assur Dönemine ait büyük bir taş yapının kalıntılarını tespit etmiştir (Lloyd ve Brice 1951: 80).

Koyu gri bazalttan yapılmış olan stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik formludur (Şekil: 655). Ön yüzeydeki tasvir, bant şeklinde bir kabartma ile çerçeve içine alınmıştır. Stelin ön yüzeyinde iki basamaklı bir kaide üzerinde Ay Tanrısı *Sin*'in sembolü yer almaktadır. Bir hilâl ve diskten oluşan sembol bir sopa üzerinde dikilidir ve sopanın sembolle birleşim yerinde, iki yanda olmak üzere birer püskül sarkmaktadır (Gadd 1951: 108-109, Pl. X, 3; Gonnet-Bağana 1967: 178, Fig. 7; Börker-Klähn 1982: 210, no. 206).

Eser yüzeyindeki çivi yazısı 16 satırdan oluşmaktadır. Hava koşulları ya da başka bozucu etkenler nedeniyle yazıtın oldukça aşınmış olduğu ve zor okunduğu belirtilmektedir (Gadd 1951: 109-110). Bozulma nedeniyle steli kimin yaptırmış olduğu belirgin değildir. Eser yüzeyinde Tanrı *Sin* iki kez ve Harran şehri net okunabilmiştir, çok belirsiz olmakla birlikte Sanherip'in adının yazılı olduğu da ileri sürülmektedir (Gadd 1951: 110; Börker-Klähn 1982: 210).

8. 6. 1. 4. 4. Sultantepe

Sultantepe Höyüğü Şanlıurfa ilinden 16 km uzaklıkta olup, Merkez ilçesine bağlı Sultantepe köyündedir. Höyük, yaklaşık 520 m çapı ve ova seviyesinden 42 m yüksekliği ile bölgede yer alan en büyük höyüktür (Çelik 2008: 28-29; Kozbe 2018: 352, Fig. 1).

Sultantepe'de ilk kazılar 1951-52 yıllarında, Türk ve İngiliz işbirliğinde, Seton Lloyd ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi[493] Müdürü Nuri Gökçe tarafından gerçekleştirilmiştir (Lloyd ve Gökçe 1953). Bu kazılardan 60 yıl sonra, 2011 yılında, Gülriz Kozbe başkanlığında höyükte yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Höyükte Kalkolitik Çağ, Demir Çağı, Hellenistik ve Roma Döneminin olduğu bildirilmiştir (Lloyd ve Gökçe 1953: 27-47; Lloyd 1954: 101-110; Çelik 2008: 28-29). Kozbe ise yaptığı intensif yüzey araştırmasının neticesinde höyükte yerleşimin Neolitik Çağda başlayıp İslami Dönem'e kadar kesintisiz devam etmiş olabileceğini öngörmektedir (Kozbe 2018: 361-362).

Sultantepe Höyüğü, akropolünde açığa çıkarılan çivi yazılı tabletleri ile birlikte yerleşimin kapladığı alan ve yapıları açısından Yeni Assur İmparatorluğu'nun en önemli merkezlerinden birisidir (Kozbe 2018: 352).

MÖ 648'den daha sonraki tarihlerde höyük yüzeyinde ilk yapım evresine ait yapıların üzeri kırmızımsı kerpiç tuğla ile tesviye edilerek kamu yapılarının inşası için hazırlanmıştır. Anıtsal bir kapıyla girilen akropolde mimari unsurlar bir temenos duvarı ile çevrelenmiştir. Ana konumuzu oluşturan stel de, höyüğün akropol kısmında, M alanında, kamu yapısı olarak adlandırılan ve 3 odası (M2, 3 ve 5) kısmen açığa çıkarılan, bir binanın[494] batı tarafında (M1 alanında)[495] 2 parça halinde bulunmuştur (Şekil: 656-657) (Lloyd ve Gökçe 1953: 27-47, Fig. 4, 6, Pl. IV, 1). Bahsi geçen binanın

[493] Sultantepe Kazısı'nın yapıldığı dönemde müzenin Adı Hitit Müzesi'dir (Lloyd ve Gökçe 1953).

[494] Höyüğün en yüksek noktasındaki binanın büyük bir kısmı erozyon nedeniyle akmıştır. Bina kerpiç tuğladan yapılan bir platform üzerinde yükseltilmiştir. İki kullanım evresi olan yapının odalarının (M3 ve M5) eski tabanı içine kireç parçalarının karıştırılarak kıvam kazandırıldığı bir toprak tabanken son evresinde büyük boylu işlenmiş kireç taşı bloklarla kaplanmıştır. Binanın batı ve güneyindeki alan (M1 alanı) küçük taşlarla döşenmiştir ve güneyine yakın bir yere de yağmur suları için drenaj kanalının açıldığı tespit edilmiştir (Lloyd ve Gökçe 1953: 38-41).

[495] Stelin bulunduğu yeri Lloyd ve Gökçe (1953:) M1 alanı olarak tanımlarken, Kozbe (2018: 357) M alanının M1 numaralı odası şeklinde adlandırmıştır.

M5 numaralı odasının batı duvarında bir bozulma[496] meydana gelmiş ve bu kısım taş yığınlarıyla rastgele doldurulmuştur. Söz konusu taş yığınının 1 m kadar kuzeyinde, bu yığına dahil olduğu öngörülen stel, M1 adı verilen alanda, yatık durumda ele geçmiştir. İkincil olarak kullanıldığı yerde bulunan stelin orijinalinde dikili olduğu yer belirgin değildir (Lloyd ve Gökçe 1953: 27-47, Fig. 4, 6, Pl. IV: 1).

Orta bölümü eksik olan stelin üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik formludur (Lloyd ve Gökçe 1953: 39-40, Fig. 6, Pl. IV, 1). Ön yüzeyinde "*Harran'ın Sin*'i" (Ay Tanrısı *Sin*) kabartma tekniğinde işlenmiştir. Söz konusu tasvir kabartma bant ile çerçeve içine alınmıştır. İki basamaklı bir kaide üzerindeki sopada hilâl ve disk semboli vardır. Kırık olmakla birlikte ufak bir kalıntıdan hilâlin altında iki taraftan püsküllerin sarkılı olduğu dikkat çekicidir (Lloyd ve Gökçe 1953: 40, Fig. 6; Börker-Klähn 1982: No. 230).

Yukarıda da belirtildiği üzere akropolde iki yapım evresi söz konusudur. Stelin bu yapım evrelerinden ikincisine ait bir tapınağa dikili olması gerektiği üzerinde durulmuştur. İlk yapım evresi ile ilgili olarak C2 yapısında ele geçen iki adet tablet üzerindeki sözleşme metni değerlendirilmiştir. Buna göre metinlerde *limmu* adlarından bu seviye MÖ 684 (Kullania'nın yöneticisi Mannu-zirni) ve MÖ 674 (Barhalzi'nin yöneticisi Sharru-nûri)'e tarihlendirilmiştir (Gurney 1952: 26; Finkelstein 1957: 137). Bununla birlikte M1 alanında bulunan stelin ikinci yapım evresine ait bir tapınakta dikili olması gerektiği vurgulanmıştı. Bu seviyenin tarihlendirilmesi için de M2 numaralı odanın buluntuları[497] dikkate alınmıştır. Diğer yandan aynı odada bulunan tek tablet üzerindeki metin de stelin ait olduğu yer hakkında fikir vermektedir. Bir ekonomik metni içeren tablette rutin tapınak sunuları sayılırken "*Sin'e kurban edilmek üzere şehre getirilen buzağı*'dan" bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu seviyede *Sin*'e ait bir tapınağın olma ihtimali üzerinde durulmuştur (Gurney 1952: 35; Lloyd ve Gökçe

[496] Odanın batı duvarnın yangından zarar gördüğü tespit edilmiştir. Ancak yangın yapı kullanımdan çıktıktan yani bir nevi harabe olduktan sonra gerçekleşmiştir (Lloyd ve Gökçe 1953: 39-40).

[497] M2 numaralı odada bir kadına ait kişisel eşyalra arasında yer alan: altın ve lapis lazuliden yapılmış ancak tamamen dağılmasına rağmen Mısır'lı sanatçılar tarafından yapıldığı anlaşılan nesneler, fildişinden altın kakmalı minyatür bir tanrıça başı, hayvan figürü parçası, Ay Tanrısı Sin'in sembolünün olduğu damga ve silindir mühürler, içinde frit boncukların olduğu bir kese (?), cam boncuklar, renkli çakıl, deniz kabukları, minyatür taş, alabastır, fayans ve camdan yapılmış kaplardır (Barnett 1953a: 48-51; Lloyd ve Gökçe 1953: 39-40; Lloyd 1954: 104-109).

1953: 41-43; Finkelstein 1957: 137). Aynı zamanda ekonomik belgede adı geçen *limmu*lar: Mušallim-Aššur, Aššur-gimilli-tirra, Ilbab-eriba, Sin-šarra-uşur ve Bél-lû-dâri'nin MÖ 648'den sonra görev yapmış oldukları bilinmektedir (Streck 1916: CDLXI-CDLXV; Gurney 1953: 21-25; Finkelstein 1957: 137). Diğer yandan tablet dışındaki buluntuların toplamı da değerlendirildiğinde bu seviye ve ait olduğu stelin MÖ 648'den daha geç bir tarih olması gerektiği bildirilmiştir (Gurney 1952: 35; Lloyd ve Gökçe 1953: 41-43; Finkelstein 1957: 137). Börker-Klähn (1982: 218) da zamanı daha daraltarak eserin Assurbanipal Dönemine (MÖ 648-610) tarihlendirildiğini bildirmiştir.

8. 6. 1. 4. 5. Kap 1

Günümüzde Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenen eserin Şanlıurfa ili Merkez ilçesine bağlı Kap köyünde, Sultantepe adı verilen bir höyüğün güneydoğusundan bulunduğu belirtilmiştir (Kulakoğlu 2006: 516). Kulakoğlu (2006: 516) tarafından stelin buluntu yeri olarak kaydedilen alandaki yüzey araştırmasında, bahsi geçen yerdeki höyüğün sulama kanalları inşaası esnasında tamamıyla tahrip edilmiş olduğu tespit edilmiştir.

Stel üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış, aşağı doğru daralan konik formludur (Şekil: 658) (Kulakoğlu 2006: Fig. 13[498]). Ön yüzeydeki sahne kabartma bant ile çerçeve içine alınmıştır. Sağ tarafa yönlendirilmiş ayakta duran bir erkek figürü yüksek kabartma tekniğinde stelin merkezine gelecek şekilde tasvir edilmiştir. Figürün ensede iki bantla toplanan saçları tepede üç dilimli bukle halindeyken ense kısmında iri kabartmalarla gösterilen kıvırcık şeklindedir. Kulağı iridir. Kaşı kabartma yay şeklinde, gözü badem biçimlidir. Kapalı ağzında dudakları incedir. Sobradan eklenmiş hissi veren burun iri ve yukarı kalkıktır. Dudağın üstünde bıyık benzeri detay kulağına kadar uzanmaktadır. Göğsüne inen sakalı bukleli olup bölümlere ayrılmıştır. Kısa kollu uzun bir elbise giymektedir. Belinde üç sıra yivli kemer takılıdır. Elbisesinin üzerinde kenarları saçaklı bir kıyafet giyilidir. Kol kenarları ve eteklerindeki saçaklar kısa gösterilmişken beli hizasındaki saçaklar uzundur ve düz bir hatla sonlanmıştır. Dirsekten kıvırarak ağız hizasında yukarı kaldırdığı sağ elinde konik biçimli bir kap tutmaktadır. Kolunda bir pazubent ve bileğinde bilezik takılıdır. Aşağı doğru indirdiği sol eli yumruk şeklinde

[498] Kulakoğlu eserle ilgili yayının metin kısmında steli Fig. 12 olarak kaydetmiştir; ancak Figür 12'de Kap 2 Steli'nin resmi mevcuttur.

kapalıdır. Bu bileğinde de diğer bilekte olduğu gibi bilezik takılıdır ve ayaklarında sandalet giyilidir (Kulakoğlu 2006: 516, Fig. 13).

Stel yüzeyindeki figürün üzerindeki saçaklı kıyafet onun yüksek rütbeli bir şahıs olduğunu göstermektedir (Kulakoğlu 2006: 516). Assur Üslûbu'nda tasvir edilmeye çalışılan eser yerel bir sanatçı tarafından yapılmış olmalıdır. Genel görüntü olarak büyük kafalı ve tıknaz vücutludur.

8. 6. 1. 4. 6. Kap 2

Söz konusu stel yukarıda anlatılan Kap 1 Steli ile birlikte bulunmuştur (Kulakoğlu 2006: 516). Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik formludur (Şekil: 659) (Kulakoğlu 2006: 516, Fig. 12[499]). Eserin üst ve alt kısmında kırıklar mevcuttur. Ön yüzeydeki sahne ince bir kabartma bant ile çerçeve içine alınmıştır. Tahribat nedeniyle detaylar tam belirgin olmamakla birlikte bu çerçeve içinde karşılıklı ayakta duran iki erkek figürü tasvir edilmiştir. İzleyicinin bakış yönüne göre, sol taraftaki figür sağ taraftakinden biraz daha büyük boyuttadır. Sol taraftaki sakallı figürün dalgalı saçları omzunda sonlanmaktadır. Kısa kollu elbisesi ayak bileklerine kadardır. Elbisenin etek uçları saçaklıdır ve belinde bir kemerin olduğu görülebilmektedir. Elbisenin üzerinde bel kısmını açıkta bırakan saçaklı bir şal vücudunu sarmaktadır. Ayaklarında sandalet giyilidir. Aşağı doğru uzattığı sol eli yumruk şeklindedir, dirsekten kıvırıp ağız hizasında kaldırdığı elinde konik biçimli bir kap tutmaktadır. Her iki el bileğinde de bilezik takılıdır. Karşısındaki sakalsız figürün dalgalı saçları omuzlarına inmektedir. Kısa kollu elbisesi ayak bileklerinde sonlanmaktadır. Elbisenin etek kısmında, ön kısmı kısa arka taraf biraz daha uzundur. Dirsekten kıvırıp yukarı kaldırdığı sağ elinde karşısındaki figüre yelpaze tutmaktadır, aşağı doğru uzattığı sol eli ise yumruk şeklindedir. Ayakları çıplak verilen figürde ayak bileklerinde ikişer adet hal hal takılıdır. Sağ üst kol kası ve elbisesinin altından kalça çıkıntısı verilmiştir (Kulakoğlu 2006: Fig. 12).

[499] Kulakoğlu eserle ilgili yayının metin kısmında steli Fig. 13 olarak kaydetmiştir; ancak Figür 13'te Kap 1 Stelinin resmi mevcuttur.

Kap 1 Steli'ne benzerlik gösteren eserde kıyafet ve duruşlar esas alınarak bakıldığı zaman yüksek rütbeli bir şahıs ve hizmetlisinin tasvir edildiği anlaşılmaktadır (Kulakoğlu 2006: 516, Fig. 12).

8. 6. 1. 4. 7. Çıkrık 1

Çıkrık 1 Steli, Şanlıurfa ili, Viranşehir ilçesi Çıkrık köyünde bulunmuştur (Kulakoğlu 2006: 516). Söz konusu eser bir stelin alt kısmıdır, üst bölümü kayıptır (Şekil: 660). Buluntunun yüzeyi de oldukça tahribata uğramıştır. Sağ ve alt kısmı çerçeve içine alınmış sahnede sağ tarafa yönlendirilmiş bir figürün belden aşağısı görülmektedir. Tasvirin sırt yani arka kısmı stelin sol kenarına dayandırılmıştır. Figür diz kapaklarının biraz altında biten kısa bir kıyafet giymektedir (Kulakoğlu 2006: 516, Fig. 10).

8. 6. 1. 4. 8. Çıkrık 2

Çıkrık 2 Steli, Çıkrık 1 Steli'nde olduğu gibi, Şanlıurfa ili, Viranşehir ilçesi Çıkrık köyünde bulunmuştur (Kulakoğlu 2006: 516). Söz konusu buluntu bir stelin üst bölümüdür, alt kısmı kayıptır. Buluntunun yüzeyi de oldukça tahribata uğramıştır (Şekil: 661). Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış stel olasılıkla konik formludur. Bir bant ile çerçeve içine alınmış sahnede bir direk üzerinde hilâl ve hilâlin altından iki tarafa sarkan iri püsküller görülebilmektedir. Tasvir Tanrı *Sin*'in sembolüdür (Kulakoğlu 2006: 516, Fig. 9). Kulakoğlu'na göre (2006: 516) Çıkrık köyünde bulunan söz konusu steller Tanrı Sin'e adanmış bir kutsal alanı işaret etmektedir.

8. 6. 1. 5. Kilis

Kilis ilinde 1 adet stel bulunmaktadır.

8. 6. 1. 5. 1. Göktaş (Göktaşköyü)

Kilis[500] ili Merkez ilçesine bağlı Göktaşköyü (Göktaçköyü) sınırlarında yer alan bir kiliseden çıkan stel günümüzde Gaziantep Müzesi'nde sergilenmektedir (Börker-Klähn 1982: 223, No. 244c; Keel 1994: 141). İki parça halinde olan eser müzede birleştirilmiştir. Üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik formludur (Şekil: 662). Ön yüzeyinde stelin merkezine gelecek şekilde üç basamaklı bir kaide üzerinde

[500] 1995 yılında Kilis il olunca daha önce Gaziantep sınırlarında olarak belirtilen Göktaşköyü günümüzde Kilis ili sınırlarında yer almaktadır.

yükselen Tanrı Sin'in sembolü, bir direk üstünde hilâl sembolü ve altında direğin iki yanında olacak şekilde püsküller yer almaktadır. Stelin yüzeyi oldukça tahrip olmuştur; ancak sembolün iki tarafında birer erkek tasviri mevcuttur. Her ikisi de kaidenin üçüncü (en üstteki) basamağı hizasındadır ve bir ayakları basamağın üzerine denk gelmektedir. Başları hafif yukarı bakmaktadır. Saçlarındaki dalgalar seçilebilmektedir. Her ikisi de ayak bileklerinde sonlanan uzun elbise giymektedir. Sağdaki figür sol elini tapınma pozunda yukarı doğru kaldırırken sağ elinde tuttuğu asayı yere dayamaktadır. Sol taraftaki figür de tam belirgin olmamakla birlikte bir elini tapınma pozunda kaldırmış olduğu izlerden seçilebilmektedir. Eserin arka kısmı yarı daireseldir ve yüzeyinde tasvir ya da yazıt yoktur (Börker-Klähn 1982: 223, no: 244c; Keel 1994: 141, 182, No. 8=Abb. 8). Köroğlu (2018: 177) stelin ön yüzeyinde tasvir edilen figürlerden birisinin kral diğerinin ise eyalet valisi olabileceğini öngörmektedir. Keel (1994: 141)'de eserin 8/7. yy'a tarihlenebileceğini ileri sürmektedir.

8. 6. 2. Akdeniz Bölgesi İllerinde

Akdeniz Bölgesi'nde Kahramanmaraş ve Hatay'da Yeni Assur Dönemi stellerinin varlığı tespit edilmiştir.

8. 6. 2. 1. Kahramanmaraş

Kahramanmaraş'taki Yeni Assur Dönemi steli tek örnek ile temsil edilmektedir.

8. 6. 2. 1. 1. Pazarcık

Pazarcık Steli, Kahramanmaraş ili, Pazarcık ilçesi Kızkapanlı köyünde Pazarcık Barajının inşaatı esnasında bulunmuştur (Donbaz 1990: 5; Grayson 1996: 203-204, No: A.0.104.3, 239-240, No: A.0.105.1). Bazalttan yapılmıştır (Donbaz 1990: 5).

Eser üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış yuvarlatılmış konik biçimlidir (Şekil: 663). Ön yüzeyinde Ay Tanrısı Sin'in yüksek kabartma tekniğinde tasvir edilen sembolü vardır. Müzede bir kaide içine yerleştirildiği için en alt kısmı anlaşılamayan stelde merkezde, hafif sağa doğru eğimli yerleştirilen direk üzerinde bir hilâl ve hilâlin de ortasında dolunay tasvir edilmiştir (Donbaz 1990: Fig. 7-9). Stelin ön yüzeyinde hilâlin altından başlayan yazıt stelin tüm yüzeyini kaplamaktadır. Aynı şekilde stelin arka

yüzeyi de aynı hizadan başlamak üzere tamamen yazıtlıdır (Donbaz 1990: Fig. 9-13). Stelin yan yüzeylerine de işaretlerin taşmış olduğu görülmektedir (Donbaz 1990: Fig. 13-16).

Stel yüzeyindeki yazıt şu şekilde okunmuştur (Donbaz 1990: 9-10):

Ön Yüzey:

"Assur'un Kralı Adad-nērārī'nin sınır taşı,
Assur Kralı Šamšī-Adad'ın oğlu,
ve Assur Kralı Šamšī-Adad'ın saray-kadını Sammu-rāmat[501]*,*
Assur'un kralı, güçlü kral, Adad-nērārī'nin annesi
Dört köşenin (bucağın) kralı Shalmaneser'in gelini (oğlunun karısı),
Kummuh halkının kralı Ušpilulume, Assur'un kralı Adad-Nērārī'ye (ve) saray-kadını Sammu-rāmat'ı Fırat'ın karşısına geçmeye zorlarken onlarla
Ben hendek savaşı yaptım, -Arpad(da) şehrinin Adramu'nun oğlu Ataršumki ile birlikte olan 8 kralla birlikte Paqirahubuna şehrinde savaştım. Onlardan kamplarını aldım. Hayatlarını kurtarmak için dağıldılar.
Aynı yılda, Kummuh halkının kralı Ušpilulume ve Gurgum halkının kralı Palalam'ın oğlu Qalparuda arasında bu sınır taşı dikildi.
Her kim, Ušpilulume'nin, oğullarının, torunlarının elinden (onu) almaya (cesaret) ederse:
Aššur, Marduk, Adad, Sin ve Šamaš tanrıları, davalarında onlara destek olmasınlar.
Benim tanrım Aššur ve Harran'da yaşayan Sin nefret etsin."

Arka yüzey:

"Shalmaneser, güçlü kral, Assur'un kralı
Adad-nērārī'nin oğlu, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı
Šamšī-Adad, dörk köşenin kralı:
Başkomutan Šamšī-ilu Damaskus'a doğu yürürken,
Damaskus'un adamı Hadiyani'den haraç –gümüş, altın, bakır, kralın yatağı, kralın kanepesi, kocaman çeyiziyle birlikte kızı, sarayın sayısız malını- aldım.
(Damaskus'tan) dönerken bu sınır taşını Kummuh halkının kralı Ušpilulume'ye verdim.
Her kim, Ušpilulume'nin, oğullarının, torunlarının elinden (onu) almaya cesaret ederse;
Aššur, Marduk, Adad, Sin ve Šamaš
Onun davasında destek olmasınlar;
Onun yakarışlarını dinlemesinler;
ve onun ülkesini hızla tuğla gibi parçalasınlar.
O kişi artık krala danışmanlık yapmasın.
Benim tanrım Aššur (ve) Harran'da oturan Sin'in laneti üzerine olsun."

Zaccagnini (1993: 53-70) yapmış olduğu çalışmasında stelin arka yüzeyindeki 18-19. satırlar için farklı bir çeviriyi önermiştir:

"Ve onun ülkesi hızla bir tuğla boyutuna kadar küçülsün.
Hiçbir şekilde hakiki kral üzerinde krallık yapmasın."

Galil'in de belirttiği gibi (Galil 1992: 58), Pazarcık Steli, Assur İmparatorluğu'nun batıdaki vassal krallarının durumu ve Assurla ilişkilerine işaret etmesi açısından

[501] Yazıtta V. Šamši-Adad'ın (MÖ 823-811) karısı ve Adad-nerari'nin annesi Sammuramat/Šammuramat' (Semiramis)'in adı geçmektedir (Taşyürek 1975: 180; Weippert 1992: 42-43). Bu durumda Adad-nerari belli bir yaşa gelene kadar annesinin vesayetinde olduğ belirtilmektedir (Weippert 1992: 42-43).

oldukça önemlidir. Yazıttan da anlaşıldığına göre bölge üzerindeki Assur egemenliği önemlidir. Burada vassal kralların arasındaki bir toprak çatışması ve bu çatışmanın bir sonuca bağlanması durumu anlatılmaktadır. Söz konusu yazıt, ilk olarak III. Adad-nirari (MÖ 810-783) döneminde yazılmış ve daha sonra IV. Şalmaneser (MÖ 782-773) zamanında ekleme yapılmıştır. III. Adad-nirari, Gurgum ve Kummuh arasındaki toprak anlaşmazlığında, Gurgum Kralı Qalparuda'ya karşı her zaman kendisinin en sadık vasalı olan Kummuh kralı Ušpilulume[502] tarafında olmuştur. Bu anlaşmazlığın çözümlenmesinde görülen durum sadakati ödüllendirerek karşı çıkanları cezalandırmadır. Olayın neticesinde Pazarcık iki vasal krallık arasında sınır ilan edilerek söz konusu stelin sınır taşı olarak dikilmesidir (Hawkins 1974: 80; Donbaz 1990: 9-10; Galil 1992: 58; Grayson 1996: 203-204, No: A.0.104.3, 239-240, No: A.0.105.1).

Diğer yandan stel yüzeyinde Sammu-rāmat'ın da Fırat'ı geçmesiyle eser yaklaşık MÖ 805 yılına tarihlendirilmektedir (Taşyürek 1975: 180; Börker-Klähn 1982: 197).

Stelin arka yüzeyinde Şalmaneser'in yazıtında sınır taşının tekrar Kummuh kralı Ušpilulume'ye verilerek güvence altına alınması III. Adad-nirari'den sonra bir karışıklığın çıktığını ve IV. Şalmaneser tarafından da yaklaşık MÖ 773'te düzeltildiğini göstermektedir (Hawkins 1974: 80; Taşyürek 1975: 180; Börker-Klähn 1982: 197).

Ušpilulume adının iki kral zamanında da geçmiş olması, bu kralın her iki Assur kralı döneminde de vassal kral olarak görev yaptığını göstermektedir.

8. 6. 2. 2. Hatay

Hatay ilinde 1 adet stel mevcuttur.

8. 6. 2. 2. 1. Antakya

Antakya Steli, 1968 yılında, Antakya-Samandağ karayolunun sol tarafında, Tavla köyünde, Asi Nehri yakınlarında, açık bir vadi olduğu belirtilen bahçelik-bağlık bir alanda, bir vatandaşın su kuyusu açma çalışmaları esnasında bulunmuştur (Donbaz 1990: 5; Grayson 1996: 203-204, No: A.0.104.2). Eser özgün yerinde değildir.

[502] Hawkins'in (1974: 80) belirttiğine göre Ušpilulume adı hanedan isimlerinde Šuppiluliuma adına karşılık gelmektedir. İsim belgelerde çizi yazısıyla yazıldığı zaman Ušpilulume şeklinde kullanılmaktadır.

Araştırmacıya göre bu ağırlıkta bir buluntunun çok uzaklara taşınamayacağından orijinal yerinin yakınlarda olması gerektiği öngörülmektedir (Donbaz 1990: 5).

Stelin üst kısmı tamamıyla krık ve eksiktir. Ayrıca sol kenarında da kırıklar mevcuttur (Şekil: 664). Bazalttan yapılmış olan eserin diğer steller göz önüne alındığında üst kısmı kemer şeklinde yuvarlatılmış konik formda olabileceğini söylememiz mümkündür. Stelin ön yüzeyinde, üst bölüm tasvirlere ayrılmışken aşağısında yazıt yer almaktadır. Tasvirler bir çerçeve içerisine alınmıştır. Merkezi kısımda Harran'ın Sin'i'nin sembolü ve iki yanında birer erkek figürü mevcuttur. Bu figürlerin baş kısımları kırık ve eksiktir. Harran'ın Sin'i'nin sembolü üç kademeli bir kaide üzerine dikilmiş bir direk ile iki yanından sarkan uzun püsküller halinde korunmuştur. Direğin en üstünde bir hilâl sembolünün de olması gerekmektedir; ancak bu bölüm kırık ve eksiktir. Her iki tarafında birer erkek figürü yüzleri sembole bakacak şekilde ayakta durmaktadır. Sağdaki figür sakallı olup boyut açısından soldaki figürden biraz daha büyük işlenmiştir. Üzerlerinde kısa kollu, ayak bileklerine kadar uzanan, etek uçları enli saçaklı olan bir elbise vardır. Elbiselerinin üzerine saçaklı şallarını sarmışlardır. Her ikisi de sağ kollarını dirsekten bükerek selamlama pozunda kaldırmışlardır. Sol kollarının pozisyonu tam seçilememektedir. Sağdaki figürün yukarı kaldırdığı kolunda pazubent takılıdır. Ayaklarında sandalet giyilidir. Stelin ön yüzeyinde, figürlerin elbise eteklerinden başlayan çivi yazısı yüzeyi kaplamaktadır. Stelin düz işlenen arka yüzeyinin de tamamen çivi yazısıyla kaplı olduğu görülmektedir (Donbaz 1990, Fig. 3-6).

Stel yüzeyindeki figürlerden sağdakinin kral, sol taraftaki sakalsız figürün ise yazıtta adı geçen hadım saray görevlisi Şamşi-ilu olabileceği öngörülmektedir (Köroğlu 2018: 177).

Stel yüzeyindeki yazıt şu şekilde çözümlenmiştir (Donbaz 1990: 7):

> *"Adad-nērārī büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı,*
> *Šamši-Adad'ın oğlu, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı,*
> *Shalmaneser'in oğlu, dört köşenin kralı.*
> *Assur'un kralı Adad-nērārī (ve) başkomutanı Šamšī-İlu, Adramu'nun oğlu Ataršumki ve Hama bölgesinin Zakur'u arasında resmileşmiş sınır:*
> *Nahlasi'nin şehri bütün tarlalarla, bahçelerle [ve] yerleşmelerle birlikte Ataršumki'nin (mülküdür). Orontes Nehri'ni aralarında böldüler. Bu nehir sınırdır.*

Assur kralı Adad-nērārī (ve) başkomutanı Šamšī-İlu, Adramu'nun oğlu Ataršumki'ye oğullarına ve onun sonraki torunlarına onu serbest ve açık bir şekilde vermişti. Onun şehri ve şehrinin bölgeleri, onun ülkesinin sınırına kadar net olarak düzenlediler.
Aššur'un adına, Adad'ın adına, Ber'in adına ve Assurlu Illil, Assurlu [Mulliss]u ve Harran'da oturan Sin'in adına Assur[un] büyük tanrıları adına:
Her kim ondan sonra o stelin üzerindeki kurallar hakkında kötü konuşursa ve bu sınırı Ataršumki, oğulları ve torunlarının elinden alır; ve yazılı adı yok eder (ve) başka bir isim yazarsa:
Aššur, Adad ve Ber, Harran'da oturan Sin, bu stel üzerinde isimleri kaydedilmiş olanlar, Assur'un büyük tanrıları, onun yakarışlarını dinlemesinler."

Stel yüzeyindeki yazıttan anlaşıldığına göre III. Adad-nirari Döneminde (MÖ 810-783), Assur İmparatorluğu'nun vassal krallarından, Arpad kralı Ataršumki ve Hamath kralı Zakkur arasındaki toprak anlaşmazlığının çözümlenmesidir. Bu anlaşmazlığın çözümlenmesinde III. Adad-nirari ve onun eyalet valisi (başkomutanı) Şamşi-ilu tarafından Asi (Orontes) nehri sınır kabul edilmiştir. Burada Assur kralının Arpad kralı tarafında olduğu gözlemlenmektedir. Bunun nedeni de Assur'a karşı olan Suriye-Hitit koalisyonunu kırmaktır (Millard ve Tadmor 1973: 59; Galil 1992: 59; Grayson 1996: 203-204, No: A.0.104.2; Koroğlu 2018: 177).

Eser yüzeyinde iki figürün tasviri yukarıda anlatılmıştır. Bahsi geçen tasvirlerden sakalsız olan figürün steli yaptıran hadım görevli Şamşi-ilu olma ihtimali üzerinde durulmaktadır (Taşyürek 1975: 180; Köroğlu 2018: 177). Taşyürek'in (1975: 180) belirttiğine göre Şamşi-ilu bu şeklilde anıt yaptıran az sayıdaki validen birisidir.

Söz konusu tasvirlerin eyalet üslûbuyla, muhtemelen yerel bir sanatçı tarafından yapılmış olabileceği öngörülmektedir (Köroğlu 2018: 177).

8. 6. 3. Değerlendirme

Yeni Assur Dönemine ait toplam 18 adet stelin varlığı belirlenmiştir. Bunlardan 16 adeti Güneydoğu Anadolu, 2 tanesi de Akdeniz Bölgesi sınırlarındadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Şırnak'ta Babil ve İdil 2 Stelleri; Diyarbakır'da Kurkh Stelleri (II. Assurnasirpal ve III. Şalmaneser); Gaziantep'te Turlu, Zincirli Stelleri, Şanlıurfa'da Ali Gör, Anaz, Aşağı Yarımca, Sultantepe, Kap 1, Kap 2 ve Çıkrık Stelleri; Kilis'te Göktaşköyü Steli; Akdeniz Bölgesi'nde Kahramanmaraş'ta Pazarcık Steli ve Hatay'da Antakya Steli'dir.

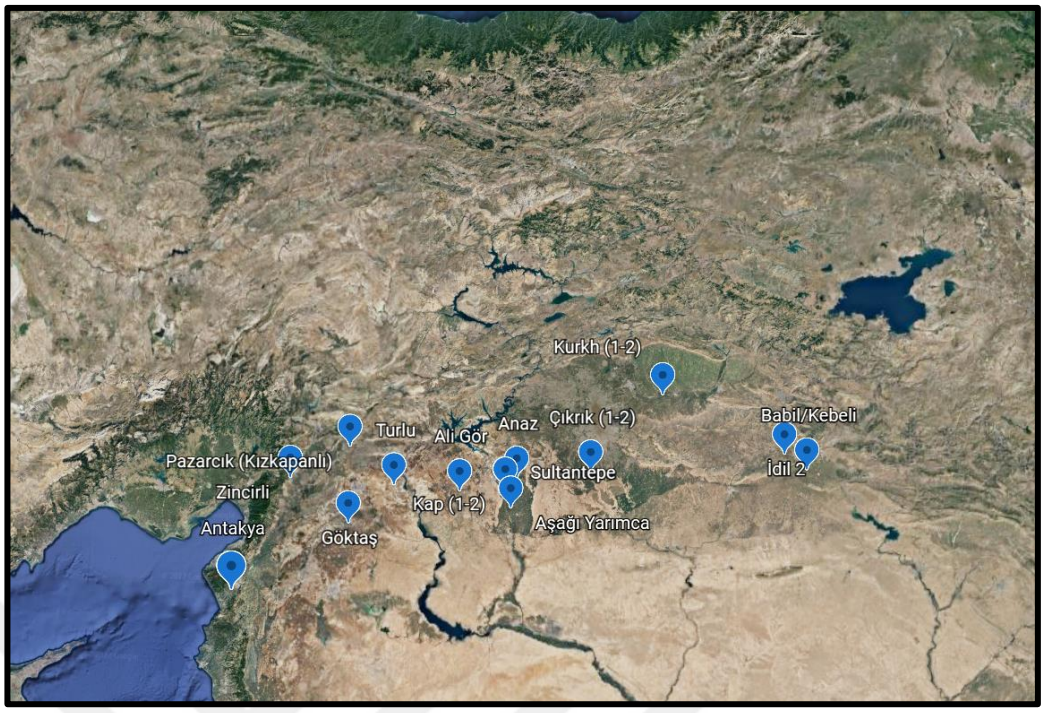

Harita 45: Yeni Assur Dönemi Stelleri'nin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Harita 46: Yeni Assur Dönemi Stelleri'nin Dağılımı (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

Yeni Assur Dönemi stellerinin hepsi de ikonik stel grubuna girmektedir. Söz konusu tasvirleri 7 gruba ayırmak mümkündür. **1)** Tanrı Tasvirli, **2)** Kral Tasvirli, **3)** Tanrı ve Vali Tasvirli, **4)** Vali Tasvirli, **5)** Vali ve Yardımcısı, **6)** Vali ve Yardımcısı Tanrı Sin sembolünün iki tarafında ve **7)** Tanrı Sin Sembollü Stellerdir.

1) Tanrı Tasvirli: Bunlar **1a)** Boğa üzerinde ayakta duran tanrı (Turlu Steli), **1b)** Ejder üzerinde ayakta duran Tanrı (Ali Gör Steli)'dır.

Turlu Steli yüzeyinde yer alan yazıta göre söz konusu figür Tanrı *Adad*'tır. Her iki stel yüzeyinde tasvir edilen tanrı figürleri birbirilerinin çok benzeri olmakla birlikte, üzerlerinde yer aldıkları hayvanların farklı olması ve detaylar nedeniyle ayrılmaktadır. Her iki tanrı da tamamen silahlı olarak betimlenmişlerdir. Turlu Steli'ndeki tanrı, her iki elinde de yıldırım demeti tutmaktadır; ancak sağ elindeki yıldırım demeti çift taraflıdır. Figürün omzunda sadak asılıdır ve belinde kılıç vardır. Başlığının önündeki alana kanatlı güneş kursu betimlenmiştir. Ali Gör Steli'nde ise tanrı bir eliyle kanca biçimli bir silah tutarken diğer elinde topuzlu kısa bir asa tutmaktadır. Omzunda yay asılıdır ve belinde kılıç takılıdır. Turlu ve Ali Gör Stelleri'nde tanrının belinde takılı olan kılıçların yönleri farklıdır. Ali Gör Steli'nde tanrının önündeki boş alana Harran'ın Sin'i sembolü işlenmişken, Turlu Steli'nde yoktur. Bununla birlikte her iki stelde de tanrının başının önündeki yere küçük birer kanatlı güneş kursu işlenmiştir. Ali Gör Steli'ndeki güneş kursu adeta sıkıştırılmış gibi küçük betimlenmiştir. Genel görünüm olarak iki stel de aynı okulun ekolünü yansıtıyor görünmektedir; ancak muhtemelen stelleri yaptıranların özel tercihleri nedeniyle detaylarda farklılık yoluna gidilmiştir. Figürlerin tasvir edilişindeki kalite açısından Assurlu sanatçılardan ziyade yerli ustalar tarafından işlenmiş olarak görülmektedir.

2) Kral Tasvirli: Kral Tasvirli stellerin yüzeyinde hem kral figürleri betimlenirken hem de krali yazıtlar yer almaktadır. Bu steller:
2a) Babil Steli (II. Assurnasirpal),
2b) Kurkh Stelleri, **2b1)** (II. Assurnasirpal), **2b2)** III. Şalmaneser,
2c) Esarhaddon Steli'dir.

Söz konusu steller yüzeyinde betimlenen kral figürleri ince bir işçilik göstermekle birlikte dönemlerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu stellerin yüzeylerindeki figürlerin işlenme kaliteleri onların Assurlu sanatçılar ellerinden çıkmış olduklarını göstermektedir. Bu nedenle kralların askeri seferleri esnasında mutlaka yanlarında taşçı ustalarını ve sanatçılarını da beraberlerinde taşımış olmaları gerekmektedir; çünkü Assur sanatının standartlaşmış üslûbunda işlenmişlerdir.

Söz konusu steller yüzeyinde yer alan yazıtlar sayesinde de krallar ve icraatleri hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır. Bu steller yüzeyinde yer alan yazıtlarla ilgili olmak üzere aşağıdaki değerlendirmeyi yapmak mümkün olmaktadır:

1A) Steller yüzeyinde yer alan yazıtlarda kralların askeri seferleri ve sonrasında kazanılan zaferleri anlatılmaktadır.

1B) Yazıtlarda öncelikle kralların baş tanrısı ve arkasından diğer tanrıların isimleri sıralanmaktadır.

1C) Tanrı isimleriyle birlikte kral kendi gücünü anlatan bir giriş yaparak, kral olmasında tanrıların kendisini desteklemiş olduğu kaydedilmektedir ve bu şekilde krallıklarını tanrıların da desteklemiş olduğu meşru ve güçlü bir zemine dayandırmaktadır.

1D) Yapmış oldukları askeri seferlerinde baş tanrıları kendilerinin önünde yürüyerek her zaman onları desteklemekte ve zafer kazanmalarını sağlayarak yenilmezlik bağışlamaktadır.

1E) Steller yüzeyindeki yazıtlar sayesinde kralların hangi bölgelere ve ülkelere seferler düzenlemiş oldukları kaydedilmektedir.

1F) Bölge, dağ, deniz, göl, ırmak ve su kaynakları isimleri sayesinde yerleşimlerin lokalizasyonlarının nerede oldukları anlaşılmakla birlikte o dönemdeki isimleri de öğrenilebilmektedir.

1G) Ülke ve kral isimlerinin yazılmasıyla sefer düzenleyen kral zamanındaki çağdaş ülkeler ve yönetimde yer alan kralların isimleri öğrenilebilmekte ve bu da tarihlendirilmelerin yapılabilmesine yardımcı olmaktadır.

1H) Şehirlerin lokalizasyonu tarif edilirken etraflarındaki surların, kalelerin ve sarayların da kaydedilmesiyle yerleşim planları hakkında bilgi edinilmektedir.

1I) Kendisine düşman olan ve bir şekilde isyan eden krallıkların birleştikleri ve bir konfederasyon oluşturdukları anlatılarak bu sayede yerel krallıkların isimleri öğrenilmekle birlikte dönem içerisinde küçük krallıkların ya da beyliklerin olduğu bir yönetim şeklinin varlığı anlaşılmaktadır.

1J) Seferleri esnasında Dicle Nehri'ni asma köprülerle Fırat Nehrini'de keçi derilerinden yaptıkları sallarla geçtiklerini kaydederek, nehir geçişleri ile ilgili bilgiler verilmektedir.

1K) Askeri orduların engebeli yerlerden, dağlardan geçerken, savaş arabaları ve kendileri için yollar inşa etmiş oldukları belirtilmektedir.

1L) Ordularında yer alan savaş arabalarının ve askerlerin sayılarını vermek suretiyle ne kadar güçlü bir askeri sisteme sahip olduklarını kanıtlamaktadırlar.

1M) Sefer düzenledikleri ve yendikleri şehirleri, yakıp yıkarak harabeye çevirdikleri, kapılarının önünde, yenilen askerilerin kılıçla kesilmiş kafalarından kuleler yaptıkları, askerleri kazıklara oturttukları, kollarını kestikleri ifade edilerek vahşetlerini göstermekte ve bu şekilde de korku sağlamaktadırlar.

1N) Savaşı kazandıkları ülkelerde, taht sırasında olan prensleri, kralın eşi ve kızlarını, saraylarda yaşayan soyluların eşlerini, kız çocuklarını ganimet olarak ülkelerine taşımış oldukları ifade edilmektedir.

1O) İstila ettikleri yerleri eyalet haline getirmeleri ve oralara kendi seçtikleri valileri atamaları ve yerli halkı sürgün ederek yerine Assurluları yerleştirmiş oldukları ifade edilmektedir.

1P) Hâkimiyetleri altına aldıkları şehirlerin surları içine ya da kapı önlerine; önemli geçitlere, ırmakların kaynaklarına, göl ve deniz kenarlarına, yüzeylerinde askeri başarılarının anlatıldığı ve kendi betimlemelerinin olduğu devasa büyüklükte heykellerini ve stellerini hazırlatarak dikmiş oldukları belirtilmektedir. Anadolu'da bulunmuş olan bu steller de yazıtlardaki bu bölümlerin arkeolojik anlamda kanıtları olmaktadır.

1R) Kralların askeri seferlere çıktıkları ayları ve günleri kayıt altına almaları belli bir takvim sistemlerinin varlığını göstermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır.

1R) Ülkelerine taşıdıkları ganimetleri sayarlarken kesmiş oldukları kerestelerin isimlerini vermek suretiyle (sedir ve ardıç ağaçları) ekonomik değeri olan ağaçları öğrenme imkânımız olmakla birlikte yetiştikleri alanların da nereleri olduğu bu sayede belgelenmektedir.

1S) Krallar, askeri seferleri esnasında aynı zamanda av seferlerine de çıkmaktadır ve avlamış oldukları aslanların sayısından övgüyle bahsetmektedir. Dolayısıyla biz de bahsi geçen dönemde Anadolu'da yaşamış olan hayvanları öğrenmemiz açısından önem sağlamaktadır.

1T) Yaptıkları avların dışında ganimet olarak götürmüş oldukları hayvanların listesi de yukardaki sonuca benzer şekilde faunayı öğrenmemize katkı sağlamaktadır.

3) Tanrı ve Vali Tasvirli: Bu grup tek bir örnek ile temsil edilmektedir ki o da İdil 2 Steli'dir. Blok halindeki stelin bir yüzeyinde boğa üzerindeki tanrıya tapınma pozunda işlenen vali figürü vardır. Arka taraftaki yüzeyinde ise bir ziyafet ya da kutlama sahnesi yer almaktadır. Stel yüzeyinde betimlenen valinin kıyafeti geleneksel Assur valilerinin giydiği kıyafettir. Bu nedenle de stel dikme yetkisine sahip, eyaletlerden birisinin yöneticisi olması imkân dahilindedir. Bununla birlikte tasvirlerin işlenme tarzı, Assur üslûbunun yerel ustalarca uygulanmasını yansıtmaktadır.

4) Vali Tasvirli: Anaz ve Kap 1 Stelleri ile temsil edilmektedir. Her iki stel yüzeyinde de vali figürleri tek olarak betimlenmişlerdir. Genel olarak kıyafetleri geleneksel Assur vali kıyafetleri olsa da Anaz Steli yüzeyindeki vali figürünün betimlenme tarzı İdil 2 yüzeyinde yer alan figüre benzerlik göstermektedir.

5) Vali ve Yardımcısı: Kap 2 Steli yüzeyinde mevcuttur. Kap 1 ve Kap 2 Stelleri yüzeyinde işlenen vali figürleri neredeyse birbirinin aynısıdır. Bu nedenle aynı usta elinden çıkmış olabileceği gibi aynı okulu temsil eden atölyede üretilmiş olması gerekmektedir.

6) Harran'ın Sin'i Sembolünün İki Yanında Kral ve Vali (Yönetici): Göktaşköyü ve Antakya Stelleri yüzeyinde yer almaktadır. Her iki stel yüzeyinde de figürlerin iki ellerini sembole doğru kaldırması benzerlik göstermektedir. Göktaşköyü Steli Kilis'te, Antakya Steli de isminden de anlaşılacağı üzere Antakya'da ele geçmiştir. Antakya Steli yüzeyinde tasvirlerin haricinde III. Adad-Nirari'ye ait olan yazıtta yer aldığı üzere bir sınır taşıdır ve iki bölge arasındaki sınırı belirlemektedir. Dolayısıyla, Kilis ve Antakya illeri birbirinden çok uzuk olmayan iki şehirdir. Günümüz Antakya-Kilis arası yaklaşık 148 km mesafededir. Bu nedenle söz konusu her iki stelin de sınırları belirleyici özellikleri olduğu için aynı yönetime ait olması gerekebileceği gibi, bu steller iki bölgenin de ortak kullandığı bir atölyede üretilmiş olmalıdır.

7) Harran'ın Sin'i Sembolü: Aşağı Yarımca Sin Steli, Sultantepe Sin Steli, Çıkrık 2 Steli (?) ve Pazarcık Steli olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağı Yarımca, Sultantepe ve Çıkrık 2 Stelleri Şanlıurfa'dan bulunmuştur. Pazarcık Steli ise Kahramanmaraş'tan ele

geçmiştir. Aşağı Yarımca, Sultantepe, ve Çıkrık 2 Stelleri'nde, Harran'ın Sin'inin simgesi kademeli bir kaide üzerinde yükselmektedir ve hilâl sembolünün iki tarafından püskül sarkmaktadır. Bu sembol *Harran'ın Sin'i*'ne aittir. Yeni Assur Döneminde *Harran'ın Sin'i* kültünün oldukça ön planda olması dikkat çekicidir ve bu stellerin Şanlıurfa'da ele geçmiş olmaları bu duruma kanıt oluşturmaktadır.

Ayrıca Parzarcık Steli'nde "*Harran'ın Sin'i'*nde" geleneksel olarak görülen püsküller olmamakla birlikte, sembol basamaklı kaide üzerinde yükselmemektedir. Yüzeyindeki yazıttan anlaşıldığı üzere bu stel bir sınır taşı görevi görmektedir ve sınır için de Tanrı Assur, Marduk, Adad, Sin, Şamaş ve Harran'da oturan Sin'in tanık oldukları kaydedilmiştir. Steli yazdıran III. Adad-Nirari Assur ve *Harranlı Sin'i* kaydederken benim tanrılarım olarak yazdırmıştır. Bu da *Harranlı Sin* kültünün Assur kralları arasındaki önemini vurgulaması açısından kayda değerdir.

BOĞA ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRÜ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Turlu		**III. Tiglat-Pileser MÖ 745-727 (Sevin 2019: 109-110).** **II. Sargon (MÖ 721-705) zamanı, yönetici Bēl-iddin (Balcıoğlu ve Mayer 2006: 181).**	**Kıyafet:** Rozetli ve Boyunuzlu Başlık, Düz Bitimli Kısa Elbise, Kat Kat Şal, Sandaletler. **Atribut:** Üç Çatallı Yıldırım Demeti, Kanatlı Güneş Kursu. **Silah:** Kılıç, Yay, Sadak ve Oklar. **Hayvan:** Boğa.

Tablo 154: Boğa Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

EJDER ÜZERİNDE AYAKTA DURAN TANRI FİGÜRÜ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Ali Gör			**Kıyafet:** Rozetli ve Boyunuzlu Başlık, Düz Bitimli Uzun Elbise. **Atribut:** Topuz Başlı Kısa Asa, Ucu Kancalı Obje, Harran'ın Sin'i Sembolü ve kanatlı Güneş Kursu. **Silah:** Kılıç, Yay, **Hayvan:** Ejder.

Tablo 155: Ejder Üzerinde Tek Başına Ayakta Duran Tanrı Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

KRAL FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Babil Steli		II. Assurnasirpal MÖ 884 Börker Klähn 1982: 181.	**Kıyafet:** Sivri Çıkıntılı Başlık, Başlık Üzerinden Geçen Şerit, Uzun Elbise, Kat Kat Sarılı Şal. **Atribut:-** **Silah: -**
Kurkh		II. Assurnasirpal MÖ 883-859	**Kıyafet:** Sivri Çıkıntılı Başlık, Başlık Üzerinden Geçen Şerit, Uzun Elbise, Kat Kat Sarılı Şal, Sandalet. **Atribut: Topuz Başlı Uzun Asa.** **Silah: -**
Kurkh		III. Şalmaneser MÖ 858-824	**Kıyafet:** Sivri Çıkıntılı Başlık, Başlık Üzerinden Geçen Şerit, Uzun Elbise, Kat Kat Sarılı Şal, Sandalet. **Atribut: Topuz Başlı Uzun Asa.** **Silah: -**
Zincirli		Esarhaddon MÖ 680-669	**Kıyafet:** Sivri Çıkıntılı Süslü Başlık, Başlık Üzerinden Geçen Şerit, Uzun Elbise, Kat Kat Sarılı Şal, Bağcıklı Ayakkabı. **Atribut: Topuz Başlı Uzun Asa, Külah şeklinde Nesne.** **Silah: -**

Tablo 156: Kral Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

TANRI ve VALİ (YÖNETİCİ) FİGÜRLERİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
İdil 2		MÖ 7. yy'ın İkinci Yarısı (Schachner ve Bucak 659-666).	**Tanrı**	**Yönetici**
			Kıyafet: Tepesi Amblemli Polos Başlık, Düz bitimli Uzun Elbise. **Atribut:** Uzun Asa. **Silah:** Hançer (?) **Hayvan:** Boğa.	**Kıyafet:** Düz bitimli Uzun elbise, Kenarları Saçaklı Şal. **Atribut:** İçki Kabı **Silah:-**

Tablo 157: Tanrı ve Vali (Yönetici) Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

VALİ (YÖNETİCİ) FİGÜRLERİ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Anaz		III. Şalmaneser (MÖ 858-824) ve III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727) Arasındaki Bir Zaman (Sevin 2019: 109).	**Kıyafet:** Saç Bantı, Kol Kenarı Bezemeli Uzun Elbise (?) ve Kenarları Saçaklı Şal. **Atribut:-** **Silah: -**
Kap 1			**Kıyafet:** Düz bitimli Uzun elbise, Kenarları Saçaklı Şal, Sandalet. **Atribut:** İçki Kabı **Silah: -**

Tablo 158: Vali (Yönetici) Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

VALİ (YÖNETİCİ) ve YARDIMCISI (HALEFİ) FİGÜRLERİ				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
Kap 2			**Yönetici**	**Yardımcısı (Halefi)**
			Kıyafet: Düz bitimli Uzun elbise, Kenarları Saçaklı Şal, Sandalet. **Atribut:** İçki Kabı **Silah: -**	**Kıyafet:** Düz bitimli Uzun elbise, Kenarları Saçaklı Şal, Sandalet ya da Çıplak Ayak. **Atribut: -** **Silah: -**

Tablo 159: Vali (Yönetici) ve Yardımcısı (Halefi) Figürlü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

HARRAN'IN SİN'İ, KRAL ve VALİ (YÖNETİCİ)				
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**	
Göktaş Köyü		MÖ 8/7. yy (Keel 1994: 141).	**Harran'ın Sin'i**	**Yönetici Figürleri**
			İki Basamaklı Kaide Üzerinde Direk, Direğin Tepesinde Hilâl ve Hilâl'in İki Yanında Uzun Püsküller.	**Kıyafet:** Düz Bitimli Uzun Elbise **Atribut:** - **Silah:** -
Antakya			İki Basamaklı Kaide Üzerinde Direk, Direğin İki Yanında Uzun Püsküller.	**Kıyafet:** Düz bitimli Uzun Elbise, Kenarları Kat Kat Saçaklı Şal, Sandalet. **Atribut:** - **Silah:** -

Tablo 160: Harran'ın Sin'i, Kral ve Vali (Yönetici) Figürlü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

HARRAN'IN SİN'İ SEMBOLLÜ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Aşağı Yarımca	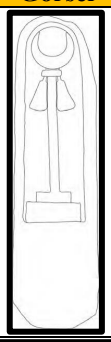		İki Basamaklı Kaide Üzerinde Direk, Direğin Tepesinde Hilâl ve Hilâl'in İki Yanında Uzun Püsküller.
Sultantepe	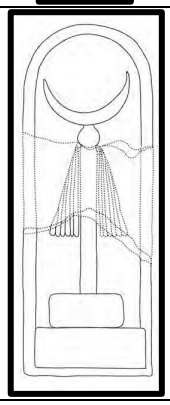	MÖ 648 Sonrası (Gurney 1952: 35; Lloyd ve Gökçe 1953: 41-43). Assurbanipal (MÖ 668-631) (Börker Klähn 1982: 218).	İki Basamaklı Kaide Üzerinde Direk, Direğin Tepesinde Hilâl ve Hilâl'in İki Yanında Uzun Püsküller.

Çıkrık 2			Direğin Tepe Kısmında Hilâl ve İki Yanında Püsküller

Tablo 161: Harran'ın Sin'i Sembollü Steller (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

SİN SEMBOLLÜ			
Stel	**Görsel**	**Tarih**	**Stilistik Özellikleri**
Pazarcık		MÖ 805 ve MÖ 773 (IV. Şalmaneser Zamanı) (Taşyürek 1975: 180; Börker Klähn 1982: 197).	Direk ve Tepesinde Hilâl Sembolü.

Tablo 162: Sin Sembollü Stel (Hazırlayan: Süheyla Gedik Zimmermann).

SONUÇ

"Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller" başlıklı bu doktora tez çalışmasının ana amacı, Türkiye Trakyası ve adalar hariç olmak üzere, günümüz Türkiye sınırları içerisinde bulunmuş olan tüm dikilitaş ve stellerin ÇÇÖN Dönemden Demir Çağı sonuna kadar kronolojik bir sıra çerçevesinde tanımlanması ve değerlendirmesine dayanmaktadır.

Bu kronolojik çerçevede ana başlıklar coğrafi bölgeler, şehirler ve her şehirde yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmaları ve tekil buluntu yerleri olarak düzenlenmiştir.

Bu coğrafyadaki dikilitaş ve stel dikme geleneğinin kökeni nedir? Bunlar bir anda mı ortaya çıktılar? Yapımlarına bir anda mı karar verildi? Dikilitaş ve steller belirli bir gelişim süreci izledi mi? Bu sorulara cevap vermek için tezin ön bölümlerinde sunulan materyal ve her bölümün sonunda verilen değerlendirmeler ışığında ulaşılan sonuçlar paylaşılmaktadır.

Epipaleolitik Dönemin göçebe ve yarı göçebe yaşayan insan grupları, MÖ 10. binlerde, yaklaşık eş zamanlı olarak kalıcı yerleşimlerde yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. ÇÇÖN Dönem olarak isimlendirilen bu zaman içerisinde besin ekonomileri avcılık ve toplayıcılık/hasat esasına dayanan bu insan toplulukları, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, iki farklı alanda gruplaşmıştır. Yerleşim alanları olarak Dicle Vadisi'nde, akarsuyun kollarının yakınlarındaki sulak alanları, Fırat Havzası'nda ise bereketli Harran Ovası'nın etrafındaki, ovaya hâkim yüksek kireç taşı platoları seçmişlerdir.

İnsan gruplarının barış ve huzur içerisinde bir arada yaşayabilmeleri karşılıklı güven esasına dayanmakla birlikte ortak ideolojilerinin ve onları bir arada tutan alışkanlık ve inançlarının da olmasını gerektirir. Bu sayede insanların belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelerek topluluk oluşturmaları mümkün olabilmektedir. Kalıcı yerleşimler kurmadan önce de bir arada yaşayan topluluklar belirli bir kültür seviyesine gelmişlerdir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, yılın her mevsiminde yaşayacakları, geçici olmayan yerleşimleri kuran topluluklar, seçmiş oldukları yaşam alanlarında domestik konutların yanı sıra, ortak kullanımlarına hizmet edecek özel yapılar da inşa etmişlerdir. Bu özel yapılar plan özellikleri, tek mekânlı olmaları, duvarlarının yapım teknikleri, mekân içlerinde duvarlara birleşik payandaları, serbest duran payeleri, duvar ya da duvarları boyunca devam eden sekileri, duvarlardaki nişleri ve sıvı geçirmeyen tabanları ile domestik konutlardan ayrılmaktadır. Söz konusu yapılar farklı mimari özellikleri dışında güçlü sembolik unsurlarla da zenginleştirilmiş ve bu unsurlar içindeki en önemli grup tezimizin başlığında yer alan dikilitaşlardır.

ÇÇÖN Dönemde dikilitaşlar belirli yapıların içlerinde ve tek bir örnekte yerleşimin meydanında olmak üzere birden ortaya çıkmaya başlamıştır. Günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda Türkiye sınırları içerisinde henüz bir öncülleri bulunmamakla birlikte, belki de bu öncüller Göbekli Tepe, Karahantepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla ve Gre Fılla gibi arkeoloji camiasına çok yeni kazandırılmış olanlardır.

Dikilitaşlar için malzeme olarak sadece kireç taşı kullanıldığı görülmektedir. Kireç taşı işlenmesi açısından kolay ve yumuşak bir malzemedir ve bu da şekillendirilmelerinde bir avantaj sağlamaktadır. Neden taşı kullanmış oldukları sorusuna verilecek en kesin yanıt ise taşın dayanıklı olmasıdır. Diğer yandan taşın bir ruh olarak algılanması Anadolu'da çok yaygın bir etnografik uygulamadır. Ülkemizin sınırları içinde taştan önce ahşabın da kullanılmış olma ihtimalini önermekle birlikte, bunların günümüze kadar sağlam kalmamış olduğu fikrindeyiz.

Dikilitaşlar ait oldukları yapıları yerleşimlerin domestik konutlarından ayırmakta ve mekânlar içerisinde yanlarında bulunan objelerle birlikte binalara ‹özel yapı› niteliği kazandırmaktadır. Bahsi geçen bu binalar kimi merkezlerde yerleşimin belirli bir alanında, domestik konutlardan tamamen farklı bir yere inşa edilirken, bazı yerleşmelerde de etrafındaki domestik yapıların merkezinde konumlanmaktadır.

Dicle Vadisi'ndeki Boncuklu Tarla ve Gre Fılla'da dikilitaşlı özel yapılar etraflarındaki domestik konutların merkezi alanlarındadır. Özellikle Gre Fılla'da üç farklı özel yapının

etrafında gruplanan domestik binalar yerleşim birimlerini meydana getirmektedir. Hasankeyf Höyük'te de dikilitaşlı özel yapının etrafı domestik konutlar ile çevrelenmektedir ve böylece özel yapı merkezi konumda yer almaktadır. Gusir Höyük'te dar alanlarda çalışılmış olması nedeniyle alt seviyelerde özel yapıların domestik konutlar ile ilişkisi saptanamasa da, en üst seviyede dikilitaşlı özel yapının domestik konutların merkezi konumunda yer aldığı anlaşılmaktadır. Çayönü yerleşmesinde ise dikilitaşlı özel yapılar her zaman yerleşmenin doğu alanında belirli yerlere inşa edilmiştir. Aynı yerleşmedeki dikilitaşlı Toprak Meydan da, özel yapılar gibi merkezin doğu bölümündedir.

Fırat Vadisi'ndeki dikilitaşlı özel yapıların yerleşmelerin belirli alanlarında konumlandıkları görülmekle birlikte, etrafı domestik yapılarla çevrili olanlar da mevcuttur. Göbekli Tepe'deki arkeolojik kazı çalışmaları yerleşmenin özel yapılarına yoğunlaştığı için domestik yapılara olan mesafeleri paylaşılmamıştır; ancak yine de domestik konutlardan bir teras duvarı ile ayrıldıkları ve belirli alanlara inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Karahantepe'de ise dikilitaşlı merkezi yapı kompleksi etrafını çevreleyen domestik konutlar ile birlikte bir bütünlük oluşturmaktadır.

ÇÇÖNB evresinde ilk defa dikilitaşlı meydan Çayönü yerleşiminde görülmektedir. Diğer yerleşimlerle karşılaştırıldığında Çayönü sahip olduğu meydan özelliğinden dolayı kendine has bir özellik sunmaktadır. Fırat Havzası'nda ise bir meydan olgusundan söz etmek şimdilik mümkün görünmemektedir.

Gerek Dicle Vadisi'nde gerekse Fırat Havzası'nda dikilitaşların kabaca şekillendirilerek taş ocaklarından çıkarılması, son hallerinin verilmesi, dikilecekleri yerlere taşınmasında organize bir iş gücüne ihtiyaç duyulacağı gibi, bu işleri organize edecek, topluluk içerisinde sözü dinlenen birey ya da bireylerin de olması beklenmektedir. Bu denli ağır bir iş yükünün gerçekleştirilebilmesi için bunun önceden planlanması ve faaliyet sırasında da işin paylaşılması gerekmektedir.

Özel yapıların mekânları içlerindeki dikilitaşlar formları, boyutları, yüzeylerinin işlenişleri ve tasvirlerle bezenmeleri açısından Dicle Vadisi ve Fırat Havzası'nda birbirinden farklı özellikler göstermektedir.

Dicle Vadisi dikilitaşları genel olarak uzun dikdörtgen biçimli, bazılarının kenarları belirgin bir şekilde yuvarlatılarak şekillendirilmiş, kimisinin kenarları düzeltilmeden bırakılmış, nadir olarak üst bölümü sivriltilmiş dikdörtgen formda ve iki örnekte de eşkenar dörtgen şeklindedir. Fırat Havzası dikilitaşları ise, Dicle Vadisi'ndekilere göre daha anıtsal boyutlardadır ve çoğunluğu "T" biçimli olmak üzere, az sayıda ters "L" formunda örnekle temsil edilir. Ayrıca *fallus* biçimli olanlar da mevcuttur. Her iki bölgede de ham madde olarak kireç taşı kullanılmış olmakla birlikte, dikilitaşların formları açısından farklı gelenekler belirginleşmektedir. Bu farklar dikkate alındığında Fırat Havzası'ndaki dikilitaşlar için daha fazla emek harcandığı, görselliğe önem verildiği, ayrıca büyük boyutlu taşları şekillendirme hususunda sanat kabiliyetinin de daha üstün olduğu izlenmektedir.

Fırat Havzası'ndaki T biçimli dikilitaşlar yüzeylerindeki kabartma ve kazıma tekniğinde yapılmış olan tasvirlerle birlikte güçlü bir sembolik anlatıma sahiptir. Aynı havzada bezemelerin yoğunluğu ve çeşitliliği ÇÇÖNA ve ÇÇÖNB evrelerinde farklılıklar göstermektedir. ÇÇÖNA evresinde dikilitaşların yüzeylerinde çoğunluğu yabani hayvanlardan oluşan zengin bir tasvir anlayışı hâkimken, ÇÇÖNB evresinde hayvan tasvirlerinin sayılarında azalma olmuş yüzeyler çoğunlukla düz bırakılmıştır. Ayrıca ÇÇÖNA ve ÇÇÖNB evrelerinde T biçimli dikilitaşların boyutlarında da farklılıklar söz konusu olup, ÇÇÖNB evresinde bir önceki evrenin anıtsallığı görülmemektedir.

Dikilitaşların yüzeylerinin tasvirlerle işlenmiş olması ince yetenekleri olan sanatçıların varlığına işaret etmektedir. Sanatçı ya da sanatçılar doğada gördükleri hayvanları, müthiş bir gözlemle tüm detaylarına kadar gerçekçi üslûpla taşın üzerine tasvir etmişlerdir. Doğada yaşantısını sürdüren hemen hemen her tür hayvan dikilitaşların yüzeylerinde figür olarak yerini almıştır. Bunlar, dört ayaklılar: boğa, tilki, ayı, yaban domuzu, leopar/aslan, ceylan, yabani eşek, tavşan; kanatlılar: akbaba, turna, ibis, toy kuşu, leylek, karaleylek ve ördek; sürüngenler: yılan, kırkayak; böcekler: akrep,

örümcek ve altı ayaklı örümcek benzeri hayvandır. Bu sayılan hayvanların yanı sıra dikilitaşlar yüzeyinde *bukranion,* H ve C'lerden meydana gelen soyut semboller ile bitkisel motifler ve insan figürleri de tasvir edilmiştir. Bu betimlemelerin detaylarından anlaşıldığı üzere bir yerleşimde birden fazla sanatçı olabileceği gibi, bazı figürlerin tasvir edilmesindeki stil özelliklerinden usta ve çırak ilişkisi içerisinde çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Kimi figürler çok kaliteli bir işçilik gösterirken, aynı yapı içerisinde başka bir dikilitaş yüzeyindeki aynı türe ait figür aynı kalite ya da ustalığa sahip değildir.

Dicle Vadisi dikilitaşlarının yüzeyleri tasvirsizdir; yalnızca Çayönü yerleşmesinde Toprak Meydan'da dikili olanların birinde boya kalıntıları vardır. Bu da dikilitaşların kimilerinin boya ile bezenmiş olabileceklerine işaret etmektedir. Bu bölgedeki dikilitaşların yüzeyinde herhangi bir kabartma ya da kazıma tasvir olmaması, onların bu işleri yapacak sanatçıları olmadığı anlamına gelmemelidir; çünkü söz konusu bölgedeki ÇÇÖN Dönem yerleşmelerinde açığa çıkan yüzeyleri bezenmiş taş kaplar, taş üzerine taş kakmaların yapıldığı eserler, ham maddesi taş ya da kemik olan tasvirli plakalar, gerek bakırdan, gerekse kemik ve taştan şekillendirilmiş boncuklar vardır. Bu kültür bölgesindeki dikilitaşların yüzeyinde Fırat Havzası'ndakiler gibi tasvirlerin olmaması, ya dikilitaşların yüzeylerini günümüze kadar ulaşmayan boya ya da kilden bir malzeme ile bezediklerini ya da sadece düz ve tasvirsiz bırakıldıklarını düşündürmektedir. Bu durumun da sanatçı eksikliğinden, beceriksizlikten ya da düşsel dünyalarının zayıflığından değil bir tercih meselesi olması gerektiğini önermekteyiz.

Diğer yandan Göbekli Tepe'de dikilitaş yüzeylerindeki öyküsel anlatımı Dicle Vadisi'nde görmüyor olsak da, özellikle Gre Fılla'da, dikilitaşlarla birlikte mekân içerisinde bulunmuş olan yaban domuzu heykelleri, *fallus*lar, yüzeyinde insan yüzü kabartması olan yüksek ayaklı çanakların da varlığı burada da bir öyküsel anlatımın olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Dikkat çekilecek hususlardan birisi Gre Fılla'daki yaban domuzu heykellerinin, Göbekli Tepe III. tabakaya ait yaban domuzu heykellerine neredeyse birebir benzerlik göstermesidir. Bu da taleplere göre, istenilen yerlere giden ve mobil gezen sanatçıların da olabileceğini düşündürmektedir.

Söz konusu dikilitaşlar neyi ve kimi temsil etmektedir? ÇÇÖN Dönemde yazı olmadığından bu dikilitaşların anlamlarını işleniş biçimlerinden ve yüzeylerindeki tasvirlerden anlamaya çalışmaktayız. Dicle Vadisi dikilitaşları yüzeylerinde hiçbir tasvir olmadığı için bu konuda bize ipucu vermemektedir; ancak Fırat Havzası dikilitaşlarının yüzeyindeki bezemeler bu konuda görüş bildirmemizde etkili olabilmektedir. Fırat Havzası dikilitaşları yüzeyinde gerek ÇÇÖNA ve gerekse ÇÇÖNB evrelerinde insan kollarının eller ve parmaklarla birlikte tasvir edilmiş olması, bellerine sarılan kemer ve kemerden sarkarak cinsel organların olması gerektiği yeri kapatan peştamal benzeri tilki postu kabartması, bu dikilitaşların antropomorfik özellikler taşıdığını göstermektedir. Peki bu tasvir edilen figürler kimdir? Bu soruya verilecek cevap da tahminin ötesine geçmemekle birlikte, yaşadıkları zamanda saygınlık mertebesine yükselmiş ataların ya da insanların yüzlerini dahi işlemekten kaçınmış oldukları, ancak kollar ve eller işleyerek yine de onlara insansı özellikler verdikleri doğaüstü varlıkların temsilleri olabilirler.

Tez kapsamında cevabını aradığımız diğer bir soru, dikilitaşların olduğu özel yapılar ve meydanın nasıl bir amaca hizmet etmiş olduğudur. Gerek Dicle Vadisi gerekse Fırat Havzası'nda mekân içlerinde dikilitaşların olduğu özel yapılar çukur ya da yarı çukur tabanlı, yuvarlak, oval ya da ilerleyen aşamalarında dörtgen planlı yapılardır. Bunların hepsinin tek mekânlı oldukları anlaşılmaktadır. Yüzey toprağı düzleminden aşağıda kalan, çukur tabanlı bu yapılara girişin çoğunlukla damlarından ya da duvarlarındaki dar geçitlerden yapıldığı arkeolojik kayıtlarda yerini almıştır. Bu binalar içerisinde bir takım ritüellerin gerçekleştirildiği ve toplantıların yapılmış olduğuna işaret eden mekân içerisinde oturma sekileri inşa edilmesi, tabanların ana kayadan şekillendirilmekle birlikte kimisinde taş kaplamanın, bazılarında da *terrazo* tabanın uygulanması, dikilitaşların önlerindeki alanlara veya mekân içerisinde belirli yerlere taştan oyularak yapılmış ve bazı örneklerde ortasında delik bulunan sunu haznelerinin ya da tabakların yerleştirilmesi, toplu olarak hayvan iskeletlerinin bulunması kanıt oluşturur niteliktedir. Bununla birlikte özellikle Göbekli Tepe örneğinden yola çıktığımızda yapı içlerinde çok fazla hareketin sergilenebileceği ritüellerin yapılmış olması olası görülmemektedir; zira Göbekli Tepe özel yapılarında, mekânların orta alanındaki büyük boyutlu T biçimli dikilitaşlar ile birlikte bu dikilitaşların yerleştirildiği büyük boyutlu kaideler hareket

alanını kısıtlamaktadır. Bu nedenle özel yapı içlerinde nasıl bir tören yapılıyorsa dikilitaşların huzurunda belirli sunularla birlikte gerçekleştiriliyor olmalıdır, ya da dikilitaşların şahitliğinde sekilere oturulmak suretiyle toplantıların yapılıyor olması gerekmektedir.

Bu yapılar içerisinde sadece tek bir eylemin olmadığı ve yapıların birden fazla amaca hizmet etmiş olması gerektiğini düşünmekteyiz. Özellikle Göbekli Tepe D yapısındaki bir dikilitaşın yüzeyinde yer alan başsız insan figürü bu fikrimizin gelişmesine neden olmaktadır. Belki bu yapılar belirli zamanlarda ikincil cenaze törenleri hazırlıklarına hizmet etmektedir. Ölen birey etlerinden ve yumuşak dokularından arındırılmak için bu yapılar içinde, belki sekiler üzerinde bekletilmiş olabileceği gibi, ikincil cenaze töreni ritüellerinin de bu yapılarda gerçekleştirilmiş olması gerektiğini önermekteyiz. Göbekli Tepe'deki eş zamanlı olan özel yapıların birisi bu törenler için kullanılırken başkalarının içerisinde de diğer ritüellerin ya da toplantıların yapılıyor olabileceğini öngörmekteyiz. Dicle Vadisi yerleşmelerinden Çayönü'ndeki Kafataslı Yapı bu amaçlar için inşa edilmiş ölüler evi olduğunu göstermesi açısından bizim önerimize bir nevi dayanak oluşturmaktadır. Kafataslı Yapı'da da seki içerisine yan yana dikilmiş iki adet dikilitaşın varlığı bu işlemlerin dikilitaşların huzurunda yapıldıklarını göstermektedir.

Dikilitaş anlamında iki farklı kültür bölgesine işaret etmiş olsak da iki bölge arasında ilişkilerin olduğunu dikilitaşlı özel yapılarda görmek mümkündür. Fırat Havzası kültür bölgesinde yer alan Nevali Çori'de özel yapının plan ve T biçimli dikilitaşları, ait olduğu bölgenin özelliklerini yansıtırken, bu binanın domestik konutlardan ayrı olacak şekilde yerleşmenin en batı tarafına inşa edilmesiyle, Çayönü'ndeki özel yapıların merkezin en doğu bölümünde olması paralelliğine sahiptir. Ayrıca Nevali Çori ÇÇÖNB domestik konutları Çayönü ızgara planlı mimarisi ile benzerlik taşımaktadır. Gre Fılla özel yapısında bulunan insan figürünün birebir benzerleri de Fırat Havzası'nda görülmektedir. Bunlar da iki bölgede farklı gruplaşmalar olsa da, yine de birbirleriyle bilgi paylaşımında bulunduklarını ve karşılıklı alışveriş içerisinde olduklarını düşündürmektedir.

ÇÇÖNB'nin sonlarından itibaren hem Dicle Vadisi'nde hem de Fırat Havzası'nda dikilitaş geleneğinin ortadan kalkmış olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Çayönü ÇÇÖNC evresinde, zaman içerisinde birbirleri üzerine yeniden inşa edilen özel yapıların içindeki dikilitaşlar yerini mekân içerisindeki kısa duvarlara bırakmış ve dönem sonunda bunlar da ortadan kalkmıştır.

ÇÇÖN Dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde dikilitaşlar nasıl bir anda ortaya çıktılarsa kapanışları da aynı şekilde olmuştur.

MÖ 8. binyıldan, ÇÇÖNB evresinden itibaren başlayan hayvan evcilleştirilmesi ve tarımsal denemeler, MÖ 7. binyılda bir başka deyişle ÇÇN Dönemden itibaren yerleşik bir geçim ekonomisi haline dönüşmüştür. ÇÇN Dönem dikilitaşı Türkiye'nin diğer ucunda, Kıyı Ege Bölgesi'nde Ege Gübre yerleşiminde ortaya çıkana kadar susmuştur. Ege Gübre'de yüksekliği 1 m'ye bile ulaşmayan dikilitaş söğüt yaprağı biçimindedir ve yerleşimin meydanında dikili durumdadır. Bu da bir arada, toplu halde yapılan ritüellere, kolektif hareketlere işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Ancak ne yazık ki ÇÇN Dönem dikilitaş geleneği tek merkezle sınırlı kalmaktadır.

Çok geniş Türkiye coğrafyasında ÇÇN Dönem dikilitaş geleneğinin sadece Ege Gübre'de olması şaşırtıcı bir durumdur. ÇÇÖN Dönemde kendi içerisinde bir çöküş yaşandığı için ÇÇN Dönemde, önceki zamanların ihtişamlı yapılarını ve dikilitaşlarını beklemek çok olası görünmemektedir. Tüm ÇÇN Dönem için tek bir örneğin bulunmasıyla ilgili olmak üzere 4 olasılık sunmak mümkündür. Bunlardan ilki, tarım ve hayvancılık geçim ekonomisinde ön planda olduğu için insanların tüm verimli zamanlarını bu uğraşa vermek zorunda kalmalarıdır. Bu nedenle belki de domestik konutlarından ayrı olarak özel yapılar inşa edilememiş ve anıtsal boyutlarda dikilitaşlar yapmaya fırsatları olmamıştır. İkinci olasılık bunun bir tercih meselesi olduğudur. Dönem insanları Çatalhöyük örneğinde olduğu gibi, ayrı ‹özel yapılar› inşa etmemiş onun yerine evlerinin bir bölümünü ya da bir odasını tapınma ya da ritüeller için tahsis etmişlerdir. Bu nedenle de belki kolektif ritüellerden daha içlerine kapanık ailesel törenlere indirgenen bir ritüel anlayışı egemen olmuştur. Ayrıca Çatalhöyük yerleşmesindeki duvar resimleri, kilden yapılan leopar kabartmaları, mekânlar içerisine

yerleştirilen ve yüzeyi kille kaplanan koyun ve sığır kafataslarıyla birlikte dizi halinde sığır boynuzlarının sekilere yerleştirilmesi spiritüel dünyalarında farklı geleneklerinin olabileceğini bize işaret etmektedir. Üçüncü olasılık Ege Gübre'de bulunan dikilitaşın aslında bir dikilitaş olmadığıdır. Ancak kazıcıları tarafından yüzeylerinin işlem gördüğü ve dikme yerinin olduğu belirtilmesi nedeniyle görüşümüz bu taşın dikilitaş olması gerektiği yönündedir. Dördüncü olasılık ise dikilitaşların kazı çalışmalarında normal taş muamelesi görmüş olabileceğidir.

Neolitik Çağ'ın ardından Kalkolitik Çağ'da herhangi bir dikilitaş geleneğinin varlığı belirlenmemiştir. Bununla birlikte Kuruçay yerleşmesinde, kilden şekillendirilen stellerin ‹tapınak› olarak isimlendirilen özel yapılar ve domestik konutlarda olduğu arkeoloji dünyasına sunulmuştur. Ancak biz Kuruçay'daki stel olarak kaydedilen verileri tamamen reddetmemekle birlikte konuya temkinli yaklaşmaktayız. Zira bu steller Kuruçay'da, ocaklarla bağlantılı olarak görülmektedir. Bizim kanaatimiz ocakların arkasına yapılmış dikdörtgen formdaki kilden bölümlerin, stelden ziyade, o dönemde konutların içerisinde yer alan ocaklardan çıkacak ateşin yangın çıkarmasını önlemek amacıyla ocağın arkasına yapılmış bölümler olabilecekleri yönündedir. Bu çağda neden dikilitaş ya da stel geleneği yoktur sorusuna kesin yanıt vermek zordur. Diğer yandan bu çağ insanlarının güçlü bir spiritüel dünyalarının olduğu yerleşmelerden ele geçen kilden şekillendirilmiş figürinlerden, taştan yapılmış çeşitli formlardaki idollerden ve çanak çömlek yüzeyindeki zengin bezemelerden anlaşılmaktadır. Hatta en erken örnekleri ÇÇÖNA evresinden itibaren görülen *bukranion*ların kaplar üzerine boyanmış olduğu ya da Çatalhöyük ana tanrıça benzeri figürlerin ve boğaların kabartma olarak kaplara aplike edilmiş olmaları dikkat çekici bir durumdur. Bu da söz konusu çağ içerisinde insanların inanç dünyalarında farklı yollar izlemiş olabileceklerine işaret etmektedir.

ETÇ'de hem kilden şekillendirilen steller hem de ham maddesi taş olan dikilitaşlar tarih sahnesinde yerlerini almaktadır. Kuruçay ve Beycesultan olmak üzere iki yerleşmede kilden şekillendirilen steller mevcuttur.

Kuruçay yerleşmesinde altar olarak değerlendirilen kalıntı, ocak olarak kullanılan bir platform ve arka tarafında kerpiç toprağından dikdörtgen şeklinde stel olarak yorumlanan bir bölümden meydana gelmektedir. Tek bir örnekle temsil edilen buluntu herhangi bir mimari ile bağlantılı değildir ve bize Kuruçay'daki Kalkolitik Çağ'ın ocaklarını hatırlatmaktadır. Kayıtlara stel olarak geçen geleneği tamamen reddetmemekle birlikte; Kalkolitik Çağ'da olduğu gibi söz konusu eklentinin mekân içerisini olası yangından koruduğuna inanmaktayız.

Beysesultan'da ise kilden şekillendirilen stellerin varlığı ETÇ I ve II Dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Stellerin mevcut olduğu mekânların iç düzenlemeleri ve yanlarındaki buluntular ait olduğu yapı içerisinde ritüellerin gerçekleştirilmiş olduğuna işaret etmektedir; ancak Türkiye sınırları içerisinde tek yerleşimle temsil edilmektedir. Kilden şekillendirilen bu stellerin Kuruçay'ı dahil etmediğimizde bir öncülü ve sonrası yoktur; sadece Beycesultan'da ETÇ'de görülmüş sonrada başka hiçbir yerleşim ya da dönemde rastlanmamıştır.

ETÇ'de Türkiye sınırları içerisinde ham maddesi taş olan steller ilk defa görülmeye başlamaktadır. Bunlar Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki tek bir örnek dışında, kuzeybatı ve batı Ege sahil kesimi ile sınırlı kalmaktadır. Söz konusu steller, Troya, Helvacıköy-Höyücek, Liman Tepe ve Pir Hüseyin Stelleridir. ETÇ stellerinin hiçbirisi *in situ* durumda tespit edilmemiştir. Bu nedenle ait oldukları yapılar ve işlevleri ile ilgili olmak üzere çevre kültürlerindeki benzerleriyle karşılaştırma yaparak yorum yapmak mümkün olabilmektedir.

Kuzeybatı ve Batı Ege sahil kesimindeki stellerin yakın benzerleri, İspanya'dan Ukrayna'ya kadar ve Kuzey Ege Adaları da dahil olmak üzere geniş bir alanda görülmektedir. Avrupa kronolojisine göre Geç Neolitik Dönem ve Kalkolitik Çağ'a tarihlenen benzer steller yüzeyindeki insan figürleri yanlarında betimlenen silahları, kıyafetleri ve takılarıyla birlikte güç ve prestiji sembolize etmektedir ki bu da dönemin yüksek statü ile birlikte yönetici ve elitlerine işaret etmektedir. Söz konusu stellerin bir kısmı ikincil kullanılsa da bir bölümünün mezar stelleri işlevi gördükleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de ikincil kullanım durumda açığa çıkarılmış olan

Troya'daki örneklerle birlikte Helvacıköy-Höyücek Stelleri'nin de mezar stelleri olabileceklerini önermek istiyoruz. Buna göre Türkiye'deki örneklerle Avrupa'daki benzerlerinin birbirinden bağımsız ya da paralel olarak mı gelişim gösterdiği sorusuna verilecek cevabın bir tesadüf olamayacağı yönündedir. Bu ortak tasvir anlayışı kara ya da deniz yolu ile bölgeler arasında küresel bir etkileşime işaret ediyor gibi görünmektedir. Bu etkileşim mutlaka direkt olarak en batıdaki İber Yarımadası ile kuzeybatı ve batı Ege kıyısı arasında olmamıştır. Bölgeden bölgeye taşınması suretiyle ortak bir kültür dili ya da moda geliştirilmiş olması beklenmektedir. Nihayetinde Türkiye'nin sahil kesimindeki bahsi geçen merkezler deniz ile ilişkileri olan, sosyo-ekonomik anlamda ETÇ'nin önemli yerleşmeleri durumundadır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere benzer 3 stel de *in situ* durumda bulunmamış olsalar da Troya ve Helvacıköy-Höyücek Stellerinin söz konusu merkezlerde yaşayan, yönetimde olmasalar da sosyal statü anlamında güçlü ve zengin olan kişilerin dönem modasına uyarak yaptırmış oldukları mezar stelleri olması gerektiğini düşünmekteyiz. Liman Tepe ile ilgili olmak üzere de öncesi ve sonrası olmayan bu stelin yüzeyinde yer alan güneş tasviri nedeniyle kısa süreli de olsa inanç ile ilgili bir buluntu olması yönünde görüşümüz yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte münferit olarak kalan 4 stele göre, Anadolu'da bu moda kısa sürmüş ve görünen odur ki sadece ETÇ I Dönemi ile sınırlı kalmıştır. Bu steller bir dönem sonra kullanımdan kalkmış ve ikincil olarak yapı malzemesi şeklinde kullanılmışlardır.

Diyarbakır'daki Pir Hüseyin Steli'nin yüzeyinde betimlenen Naramsin'in ünlü bir Akkad kralı olması nedeniyle kökeninin Türkiye toprakları değil Mezopotamya olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu stelin buluntu yeri yazılı metinlerde de bahsi geçtiği üzere Naramsin'in bölgeye yapmış olduğu sefer ve başarısına işaret etmektedir. Stel yüzeyindeki yazıt faklı araştırmacılar tarafından farklı okunmuştur. Kimisine göre bir zafer steli kimisine göre de tapınak inşası sonrası dikilmiş olan bir steldir. Naramsin'in zafer stelleri ve kaya anıtlarında olduğu gibi askeri kıyafetler içerisinde olmaması bize bu stelin bir zafer steli değil, bulunduğu alana inşa ettirmiş olduğu muhtemel bir tapınak yapısına diktirttiği stel olabileceğini akla getirmektedir. Naramsin'in ardında bıraktığı eserlerden de anlaşıldığı üzere sanatta bir standartlaşmanın olması dikkat çekicidir. Pir Hüseyin Stelinin üslûp özellikleri

açısından diğer eserlere benzemesi nedeniyle Mezopotamyalı sanatçılar tarafından betimlenmiş olması gerektiğini düşünmekteyiz. Olasılıkla Naramsin sefere gittiği zamanlarda yanında sanatçılarını da götürmüştür ve zaferleri sonrası da uygun bulduğu yere stelini hazırlatıp diktirtmiştir. Söz konusu stel gerek kalite, gerekse yazı ve ilk defa bir kralın tasvir edilmesiyle Türkiye'de ünik bir eser sayılmaktadır.

ETÇ'deki bu stellerin yanı sıra dikilitaş geleneğinin varlığı da önemlidir. Ancak bu dikilitaşlar Küllüoba ve Hacılar Büyük Höyük yerleşimleri dışında başka hiçbir yerde görülmemektedir. Söz konusu yerleşmelerde Küllüoba'da şehrin Yukarı Yerleşimi ile bağlantılı olup, Hacılar Büyük Höyük'te de şehir surlarının hemen içerisinde kendilerine yer edinmiştir. Bu dikilitaşların hiç birisi özel yapılarda açığa çıkmamış olmakla birlikte sadece Hacılar Büyük Höyük'teki bir örnek arka duvarı surun bir bölümünü meydana getiren megaron planlı bir yapıda görülmüştür; ancak binanın işlevi anlaşılamamıştır.

Küllüoba ve Hacılar Büyük Höyük dikilitaşlarının direkt bir öncülünün olduğu belirlenememiştir; ancak yine de insanların sosyal hafızalarında bir yerlerde bu gelenek kalmış olmalıdır ki ETÇ'nin güçlü şehirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Dikilitaşlar dikilmiş oldukları yerlerde ritüel uygulamalarının olması gerektiğine işaret etmektedir. Diğer türlü bu taşları dikmelerinin anlamı kalmazdı. Bu nedenle söz konusu yerleşmelerde gerek yönetici, elit nüfusun yaşadığı Yukarı Şehrin avlularında gerekse de hemen surun içerisindeki alanda ya da bir mekânın içinde dikilmiş olmaları bu dikilitaşların dini anlamda yerleri olması gerektiğine işaret etmektedir. Diğer yandan farklı merkezlerde bulunsalar da hiçbirisinin yüzeyinde herhangi bir tasvir yer almamaktadır ve kabaca şekillendirilmiştir.

OTÇ'de da Ege ve İç Anadolu Bölgesi'nde dikilitaş geleneği karşımıza çıkmakla birlikte ETÇ'de mevcut olan kilden şekillendirilen steller tamamen ortadan kalkmış ve yerini bütünüyle ham maddesi taş olan stellere bırakmıştır.

Bu çağda İç Anadolu Bölgesi'nde Ilıca'da ilk defa *in situ* durumda olmak üzere, ekstramural mezarlıkta mezarların yerini işaret eden, kaba şekillendirilmiş dikilitaşlar

görülmeye başlanmıştır. Belki de bu dikilitaşların yanlarında anma törenleriyle bağlantılı ritüeller de gerçekleştirilmiştir.

Diğer yandan Beycesultan'da saray yapısı ile Kültepe'de domestik konutlarla bağlantılı dikilitaşların varlığı önemlidir. Beycesultan'daki kabaca şekillendirilmiş ve yan yana dikilmiş olan dikilitaşlar Küllüoba ve Hacılar Büyük Höyük yerleşmelerindeki dikilitaşları hatırlatmaktadır ve kanaatimize göre aynı geleneğin bir devamıdır. Beycesultan'daki dikilitaşların da yüzeyinde herhangi bir tasvir bulunmamaktadır. Söz konusu yerleşim konum itibarıyla Hacılar Büyük Höyük ve Küllüoba arasında bir yere denk gelmektedir ki bu durum da ortak sosyal hafızaya işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Diğer yandan Beycesultan'da ETÇ'de dikilitaşların olmaması düşündürücüdür; ancak bunun sebebi belki de kazılar sırasında dar bir alanda çalışılmış olmasıdır. Önümüzdeki yıllarda ETÇ tabakalarında daha kapsamlı yapılacak olan kazılar sonucunda OTÇ Beycesultan dikilitaşlarının öncülerinin de yerleşmede bulunabileceği kanaatindeyiz.

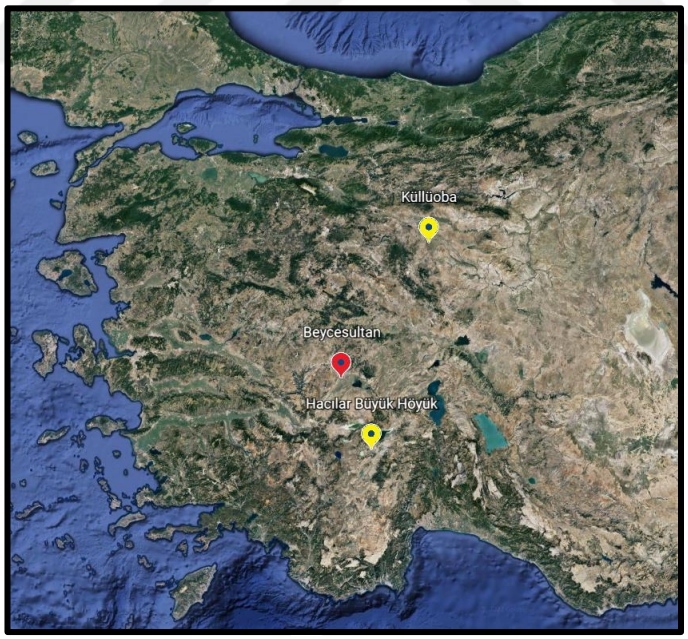

Harita 47: ● ETÇ Anikonik Dikilitaşları; ● OTÇ Anikonik Dikilitaşları (Hazırlayan Süheyla Gedik Zimmermann).

Kültepe Kaniş Karumu'nda domestik konutlarda yer alan dikilitaşlar da anikonik olmakla birlikte bilinçli ve özenli bir işçilik sergilemektedir. Bunlar yerli Anadolu

yerleşimcilerinin değil Kuzey Suriye ya da Mezopotamya'dan gelen tüccarların konutlarında görülmektedir. Bu durum da yerli Anadolu halkları ile kökeni Anadolu dışında olan tüccarların arasında bir inanç farkına işaret etmektedir. Zira Kültepe'deki anikonik dikilitaşların Türkiye sınırları içerisinde bir öncülü yoktur.

OTÇ'de ham maddesi taş olan steller de geniş Türkiye coğrafyasında münferit buluntular olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, Avanos-Akarca Steli, Harput Steli, Tilmen Höyük ve Oylum Höyük Stelleri'dir. Söz konusu stellerden sadece Tilmen Höyük Steli bir zamanlar dikili olduğu mabet içerisinde bulunmuştur. Karşısında bir yönetici (?) ile betimlenen Fırtına Tanrısı için yapılmış olan bir tapınağın varlığını anlamamız dönem için önemli bir özelliktir. Oylum Höyük'teki stel ikincil olarak bir duvar örgüsünde kullanıldığından ait olduğu yapı ya da dikilmiş olduğu yer ile ilgili bilgi sahibi değiliz; ancak yüzeyindeki *İştar* ya da Tanrı *Yam* figürü ile bir ilki teşkil etmektedir. Bununla birlikte Avanos-Akarca Steli'nin kökeni Türkiye toprakları değildir; çünkü yüzeyinde Ebla kralının tasviri yer almaktadır. Harput Steli'nin de *in situ* durumu bilinmese de yüzeyindeki tasvirler açısından Babilli özellikler sergilemektedir ve buluntu yeri nedeniyle bir fetihten sonra dikilmiş olabileceğini bize düşündürmektedir.

Dolayısıyla bu stellerle birlikte ilk defa insan suretinde betimlenen tanrı ve tanrıçalar karşımıza çıkmaktadır. Onların atributları sayesinde kimliklerini de öğrenme imkânımız bulunmaktadır. Bununla birlikte Ebla'dan taşınmış olması muhtemel bir stelin yüzeyinde de Ebla kralının tasvirini görmemiz başka ülkedeki bir kralın nasıl betimlendiğini ve hangi mitolojik sahneleri stellerin yüzeyine yansıttıklarını bize göstermektedir. Her ne kadar Tilmen Höyük'te Fırtına Tanrısı karşısında yönetici olması muhtemel bir kişi ile tasvir edilmiş olsa da Avanos-Akarca Steli'nde olduğu gibi Tilmen Höyük'ün kralı diye yorum yapabileceğimiz özellikleri henüz tanımlamamız mümkün olmamaktadır.

GTÇ'de Troya'da dikilitaş geleneğinin son örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Yukarı Şehirde bulunan bu dikilitaşların çoğunluğu sura entegre edildiği için daha çok şehrin ve yöneticinin korunmasına yöneliktir. Bunlar anikonik olup yüzeylerinde işlevlerini

yansıtacak bir tasvir olmasa da şehri koruması için dikilmiş olan taşlar olduğuna işaret etmektedir ve olasılıkla da tanrıları simgelemektedir. Söz konusu dikilitaşlar Küllüoba ve Hacılar Büyük Höyük ETÇ dikilitaşları ile Beycesultan OTÇ dikilitaşlarını hatırlatmakla birlikte taşların kaba bırakılmadan tamamıyla işlenmiş olmaları ile onlardan ayrılmaktadır. Ancak anikonik olmaları hepsinin ortak özellikleridir.

GTÇ'de Hitit İmparatorluğu yazılı belgelerinde geçen *huvaşi taşları*nın örnekleri Šuppitaššu kutsal alanında bulunmuştur. Yazılı metinlerde bazen tanrıların yaşadığı yer bir başka deyişle evleri olarak kaydedilen bu taşlar kimi durumda da direkt tanrıların temsilcileridir. Söz konusu yazılı belgelerde diğer anikonik dikilitaşların işlevlerine işaret etmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Hitit İmparatorluk Döneminde şehir surları ile bağlantılı dikilitaş ya da steller dikilmemiştir. İmparatorluğun başkenti Hattuşa'da bu görevleri Yukarı Şehrin anıtsal kemerli kapılarında girişlerin iki yanındaki aslan ve sfenks biçimli heykeltıraşlık eserleri ile Yerkapı'daki kral tasviri almaktadır. Hitit kralları bu düzenleme ile güçlerini ilan etmekte ve Yukarı Şehir içindeki tapınak mahallesi ve su havuzlarını da simgesel anlamda koruma altına almaktadır. Ayrıca Yukarı Şehir'de tapınak mahallesinde ataları temsil eden, ölmüş ve tanrılaşmış kralların stelleri ilk defa görülmektedir. Söz konusu steller bir yere dikilmek üzere değil kutsal yapılar içerisinde duvarların içine yerleştirilmek üzere hazırlanmıştır. Bu sayede Hitit Kralları atalarını yüceltmekte ve belirli zamanlarda bu stellerin yer aldığı dini yapılarda stellerin huzurunda atalarını anma ritüelleri yapmış olmalılardır. Bu işlevdeki stellerin Boğazköy/Hattuşa'dan başka paraleli mevcut değildir. Anılan stellerde kralların figürleri ile birlikte isimlerinin de olması kimlikleri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır.

Hitit İmparatorluk çekirdek bölgesi sınırlarında yer alan Sivas ve yakınlarındaki Malatya'dan libasyon sahneli stellerin olması dikkat çekicidir. İlk defa steller yüzeyinde krallar tarafından tanrılara yapılan libasyon konusu işlenmiştir. Bu durumu bir nevi propaganda olarak değerlendirmek mümkündür. Bin tanrılı dini anlayışı benimseyen Hitit krallarının bu stelleri olasılıkla açık alanlara diktirmeleri tanrılara karşı görevlerini yerine getirmekle birlikte farklı gruplar arasında ortak bir din anlayışını da görseller aracılığıyla pekiştirmek olmalıdır.

Hitit çekirdek bölgesi dışında yüzeyinde yönetici figürün olduğu tek stel Karakuyu/Torbalı Steli'dir. Bu buluntunun yüzeyindeki yazıtta "Tarkasnava Ülkesi büyük kralının Mira Ülkesi'ni aldığı" yazısı tartışmalıdır. Önemli bir eserdir; zira yüzeyindeki tasvir Hitit Kaya Anıtları'nda yer alan yönetici figürlerine benzemektedir.

GTÇ'de ilk defa yüzeylerinde sadece yazıtlar olan steller ortaya çıkmıştır. Bunlar Kocaoğuz Steli haricinde Kızılırmak Havzası içerisinde Hitit İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesinde yer almaktadır. Yüzeylerindeki yazıt Hitit Hiyeroglifidir.

GTÇ'den Demir Çağına geçiş evresinde Türkiye sınırları içinde siyasi anlamda büyük değişiklikler olmuştur. Bu durum beraberinde stel geleneğini de etkilemiştir. Tavşantepe 1 ve Tavşantepe 2 olmak üzere 2 stel dışında bu geçiş evresi için hiçbir stel bilinmemektedir. Kanaatimize göre Tavşantepe'deki her iki stel de özgün olmayıp sonradan yapılan başarısız kopyalar olarak değerlendirilmektedir. Zira Tavşantepe 2 Steli'nde tanrının üzerinde durduğu aslana doğru mızrakla hamle yapan bir erkek figürü vardır ki bu dinsel anlayışa tamamen zıt bir durumdur.

Buna karşın Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hakkâri'de, Erzurum'da ve Batman'da silahlarla donanmış ya da sadece elinde içki kabı ile betimlenmiş çıplak erkek figürlü steller ön plana çıkmaktadır. Bunların hepsinin çevre kültür bölgelerle yapılan karşılaştırmalar neticesinde mezar stelleri olması gerektiği ve küresel anlamda ticari ve kültürel ilişkilere ışık tutması anlamında ayrıca önem taşımaktadır.

Hitit İmparatorluğu'nun çökmesi ile birlikte ardından gelen Demir Çağı'nda ortaya çıkan şehir devletleri ile birlikte Frig ve Urartu Kralları, ayrıca Anadolu'ya seferler düzenleyen Yeni Assur krallarının etki alanlarını steller yardımıyla öğrenme imkânımız bulunmaktadır. Bu çağda stellerin açığa çıktığı alanlar sayesinde yazılı belgelerde geçen coğrafi bölgeler arkeolojik kalıntılarla da perçinleşmektedir.

Geç Hitit Döneminde İç Anadolu Bölgesi'nde Kuzey Tabal, Tuwana, Atuna, Şinuhtu ve Hartapu Krallıkları; Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Melid Krallığı; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Karkamış ve etki alanındaki beylikler, Akdeniz Bölgesi'nde Gurgum ve

Adaniya ile etki alanlarındaki beyliklere ait stellerin varlığı belirlenmiştir. Bunların yazıtlı ve tasvirli örnekleri mevcuttur. Tasvirlerinde kendi yerel krallıklarına özgü stil özellikleri görülmekle birlikte komşu şehir devletleri ve bazı durumlarda etki alanlarına girdikleri Yeni Assur Sanatı özellikleri de mevcuttur. Sanatsal anlamda bir harmanlamanın olduğunu da belirtmekte fayda vardır. Bunların dikili oldukları yerler hakkında ne yazık ki bilgilerimiz kısıtlıdır; çünkü hemen hemen hiçbirisi *in situ* durumda tespit edilememiştir. Bununla birlikte yüzeylerinde yer alan yazıtlar sayesinde tanrı ve tanrıçalar için yapılan tapınakların içlerine, tapınakların kapı önlerine ya da bağ ve bahçelere dikilmiş olmaları beklenmektedir. Mezar stelleri de hazırlanan bir odaya ya da mezarlık alanlarına dikilmiş olmaları gerekmektedir ki bunu da yüzeylerinde yer alan yazıtlardan anlamamız mümkün olmaktadır.

Demir Çağı Devletlerinden birisi olan Aramilere ait stellerde mezar steli olarak hazırlananların bir oda içerisinde yerleştirildikleri ve bu steller içerisinde ölen kişinin ruhunun yaşamış olduğu, onun evi yerine geçtiği yüzeyindeki yazıttan anlaşılmaktadır. Bu da diğer mezar stellerinin işlevi ile ilgili yorum yapmamıza olanak sağlamaktadır. Anladığımız kadarıyla steller tasvirleri yapılan figürlerin yaşadıkları evler konumundadır. İster tanrı, tanrıça, isterse de şahıslara ait steller olsun bunlar o figürlerin evleridir. Bazen de dikildikleri yerlerde o tanrının varlığını temsil etmektedir.

Frig Stelleri birkaç farklı formda görülmektedir. Bunlar yarı ikonik, anikonik ve ikonik olmak üzere ayrılmaktadır. Yarı ikonik ve anikonik stelleri Kerkenes'te olduğu üzere şehrin girişleri ile ilişkilidir ve hatta yarı ikonik stellerin olduğu yere basamaklarla ulaşılmaktadır. Şehrin kapılarıyla ilişkili olan dikilitaşlar yukarıda da belirtildiği üzere ETÇ'den itibaren devam eden bir kültürün yansımaları olmalıdır. Geleneksel olarak bunlar da diğerlerinde olduğu gibi anikoniktir ve yüzeylerinde herhangi bir tasvir yer almamaktadır.

Bununla birlikte Frig Dönemi ikonik stellerinde sadece *Kybele*'nin tasviri mevcuttur. *Kybele* kaya anıtlarında olduğu gibi tüm stellerinde cepheden tasvir edilmiştir. Cepheden tasvir edilen tanrı ya da tanrıçaların en erken örneği GTÇ Fasıllar Steli'nde görülürken, Karkamış'taki *Kubaba*'nın tapınağı önüne dikilen *Kubaba* Steli'nde de

tanrıça tamamen cepheden betimlenmiştir. *Kubaba* ve *Kybele*'nin cepheden betimlenmiş olması kültürel etkileşimlerin bir sonucu olması gerektiği kanaatindeyiz. *Kybele*'nin olduğu stellerin hiçbirisi *in situ* durumda tespit edilmemiştir. Ancak benzerleriyle ilişki kurduğumuzda söz konusu stellerin tapınak yapıları ile ilişkili olmaları gerektiğini önermek mümkündür. Friglere ait stellerin yayılım alanları başkentleri olan Gordion yakınlarında kümelenmektedir. Bu grubu Kerkenes Stelleri bozmaktadır ki zaten Kerkenes de doğuya doğru giden bir grup tarafından kurulmuş yeni bir Frig şehridir.

Urartu Dönemi stelleri sadece yazıtlı olmakla birlikte form açısından Geç Hitit ve Yeni Assur Dönemi stellerinden etkilenmiştir; ancak tanrıları simgeleyen stellerin yüzeyi boş bırakılırken diğer steller tamamen yazıtlıdır ve hiçbir figüratif tasvire yer verilmemiştir. Urartu kralları farklı beylikleri bir çatı altında toplayabilmek için dini koşulları kullanmışlar ve öncesi olmayan yeni bir tanrı olan *Haldi* kültünü ilan ederek bu baş tanrının ismi altında ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Urartuların da çok tanrılı bir dini anlayışlarının olduğunu steller yüzeyindeki yazıtlarda farklı tanrı ve tanrıça isimlerinin olmasından anlamaktayız. Urartular stel anlamında bir yenilik getirmemişlerdir. Mevcut olan stel formlarını kullanmışlardır.

Yeni Assur Dönemi stellerinde valilerin hazırlatmış oldukları stellerin dışında tanrı figürlerini görmemekteyiz. Tüm stellerin yüzeyinde kral tasvirleri ile birlikte yazıtlar yer almaktadır. Yeni Assur kralları kendi saraylarının duvarlarına, heykeller üzerine ya da kilden hazırlattıkları prizmalara kaydettirdikleri yazıtlarda askeri seferlerini ve başarılarını anlatmaktadırlar. Bu yazıtlarında kuzeye Yukarı Denize, Dicle Nehri kaynağına ve batıdaki Büyük Denize yani Akdeniz'e kadar seferlerini anlatırken Nairi Ülkesi krallarıyla, Hattilerle, Muşki krallarıyla savaşmalarından ve zaferlerinden bahsetmektedir. Bu seferlerde amaçları ülke topraklarını kuzeye ve batıya genişletmek, kuzeyde Van Gölü ve batıda Akdeniz'e kadar hâkim olmaktır. Buralara düzenledikleri seferlerden sonra da kalıcılıklarını korumak için kendilerine karşı koalisyon oluşturan Nairi, Hatti olarak bahsettikleri Geç Hitit kralları ve Muşkiler'le de sürekli mücadele halindedir. Ayrıca diğer önemli isteklerinden birisi Dicle Nehri kaynağının olduğu yeri de fethetmektir ki bunda da bir dönem başarılı olduklarını Dicle Nehri kaynağına yakın

bir mağaradaki tasvirlerinin ve yazıtlarının olmasından anlamaktayız. Hatta fethettikleri yerlere devasa heykelleriyle birlikte yazıtlı stellerini de diktirmiş oldukları kendi çivi yazılı metinlerde yer bulmaktadır. Dolayısıyla Türkiye sınırları içerisinde bulunan Yeni Assur Dönemi krali stelleri seferlerindeki başarılarının kanıtını teşkil etmektedir. Ayrıca fethettikleri yerlere diktirttikleri steller onların propagandalarını da yapmaktadır. Yeni Assur Dönemi stellerinin buluntu yerlerini izlediğimizde, doğu-batı doğrultusunda bir hattın belirginleştiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Yeni Assur krallarının fethettikleri bölgelere atadıkları valiler tarafından stel yüzeyinlerine kendi tasvirleri ile birlikte Fırtına Tanrısı figürlerini betimletmişlerdir. Bu da stel diktirtme imtiyazına sahip olan valilerin yerel ustalara hazırlattıkları stellere işaret etmesi açısından önemlidir.

Diğer yandan Harran Ay Tanrısı Sin'in kült merkezi olması nedeniyle Assurlular için çok önemli bir yere sahiptir. ‹*Harran'ın Sin'i*› Yeni Assur metinleri ve antlaşmalarında şahit olarak gösterilen tanrılardan birisidir. Bu nedenle *Harran Sin'i'*ni temsil eden atributların olduğu stellerin bulunması da, Yeni Assur etki alanlarını bize göstermektedir.

Sonuç olarak ÇÇÖN Dönemde birden bire ortaya çıkan dikilitaş geleneği kimi zamanda tamamen susmuş ve ÇÇN Dönemde tek bir örnekle temsil edilmiştir. Dikiltaşlar ETÇ'de yerleşmelerin Yukarı Şehirleri ya da surlarına yakın olarak yerleştirilmiştir. OTÇ'de ya saray yapısıyla ilişkili ya da domestik konutlarda ev kültü ile alakalı olarak görülmektedir. Tanrısal anlam taşımaları nedeniyle ETÇ ve OTÇ dikilitaşları birbirlerinden etkilenmişlerdir. Dikilitaşlar OTÇ sonunda yerlerini tamamen stellere bırakmıştır.

Stellerin en erken örnekleri ETÇ'de öncülleri olmadan ortaya çıkmıştır. Bu durum deniz aşırı ticaret ile Güneydoğu Anadolu'da olmak üzere kazanılan zafer sonucunun bir göstergesidir. OTÇ stelleri yerel özelliklerde olmayıp komşu kültür bölgeleriyle ilişkiler sonucunda kendilerini göstermiştir. Bununla birlikte GTÇ'na geldiğimizde sayı anlamında stellerde bir artış olmaktadır. Bunların form olarak birbirlerinden

etkilenmeleri OTÇ'de Kuzey Suriye ve Mezopotamya Kültürü etkili steller aracılığıyla olmuştur. GTÇ'de bu stellere form olarak benzeyen üst kısmı kemer biçiminde yuvarlatılmış, aşağı doğru daralan ya da genişleyen konik formlar ana biçimi meydana getirmekle birlikte blok halinde ya da dikdörtgen formda şekillendirilenler de karşımıza çıkmaktadır. GTÇ sonu ve Demir Çağı başında Türkiye içerisinde, Doğu Anadolu Bölgesi haricinde stel geleneği yeniden susmuştur ki bu durum Demir Çağı'na kadar devam etmiştir. Demir Çağında da yukarıda da belirttiğimiz üzere hem eski formların devamı niteliğinde olan steller olduğu gibi, Friglerde görüldüğü üzere tamamen yeni biçimli yarı ikonik idol şeklinde steller de ortaya çıkmıştır. Yüzeylerindeki tasvirler açısından da yerel özelliklerin yanı sıra birbirleriyle olan ilişkileri sayesinde ortak noktalarda buluşmuşlardır.

Bu tez çalışmasında elde edilen kazanımlar hem bölgesel hem de zamansal farkların belirginleştiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye sınırları içerisinde en erkene tarihlenen dikilitaşlar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ÇÇÖN Dönemde başlamaktadır. Bunların yoğunlaştığı bölge Güneydoğu Anadolu'dur ve sanatsal değeri zirveye ulaşan örneklerin ÇÇÖNA evresine denk düştüğü sonucuna varılmaktadır. Bu tür örneklerin son kullanım dönemi ÇÇÖNB evresine işaret etmektedir.

ÇÇN Dönemde Batı Anadolu kıyısında şimdilik tek merkezle sınırlı kalan Ege Gübre'deki bezemesiz dikilitaş örneği bu tür buluntuların Batı Anadolu'da da bulunabileceğine ilk kanıt oluşturmaktadır. Bölge bazında bugün için tek örnek olması, önümüzdeki yıllarda bunların çoğalmayacağı anlamına gelmediği gibi, en azından dikilitaşların kullanımının Batı Anadolu kıyılarında da bilindiğine tanıklık etmektedir.

Eldeki veriler ışığında Anadolu genelinde ham maddesi taş olan bezemeli veya bezemesiz dikilitaşların olmaması şimdilik bir boşluk yaratmaktadır. Ancak önümüzdeki yıllarda bu dönemle ilintili herhangi bir arkeolojik yerleşim yeri kazıldığında çağa yönelik herhangi bir dikilitaş bulunduğu takdirde Neolitik ve ETÇ arasındaki zaman diliminin boşluğunu doldurmak mümkün olabilecektir.

ETÇ'de bezemesiz dikilitaşların İç Batı Anadolu ve Göller Yöresi'nde mevcut olması Neolitik'ten beri bilinen bir geleneğin bu her iki bölgeye de aktarıldığı anlamına gelmektedir. Bu durum da çok şaşırtıcı sayılmamaktadır; zira Batı Anadolu anılan iki bölgeye de komşudur.

OTÇ'ye gelindiğinde bezemesiz dikilitaşların Batı Anadolu'da bilinmemesine karşın, İç Batı ve İç Anadolu'da bu geleneğin sürdürüldüğüne işaret eden güvenilir buluntular mevcuttur. Bu durumun aksine bu tür buluntuların OTÇ'de Türkiye'nin hem batısında hem de doğusunda rastlanılmamış olması, buna karşılık Orta Anadolu'dan bilinmesi belki de Mezopotamya'dan gelen tüccarların etkisine bağlanabilir.

GTÇ'de kuzeybatı Anadolu'da bir merkezle (Troya) çok sınırlı kalan bezemesiz dikilitaşların kullanılmış olması geleneği daha çok surları, giriş kapılarını ve kenti koruyan Tanrı Appaliunaš kültü ile ilişkilendirilmekte, bu durum da çalkantılı bir dönemde yerleşimcilerin düşüncelerinde tanrının şehirlerini koruma olgusuna inandıklarını akla getirmektedir.

Steller bağlamında düşünüldüğünde kilden yapılmış örnekler ETÇ'de Batı Anadolu'da tek bir merkezde saptanmış olmasına karşın diğer bölgelerde bu tür buluntular henüz elde edilmemiştir.

Aynı dönem için ham maddesi taş olan stellerin en erken örnekleri Batı Anadolu kıyı yerleşmelerinden Troya'da ve kısmen iç bölgede kalan Helvacıköy-Höyücek'te ayrıca Güneydoğu Anadolu'da Pir Hüseyin'de sınırlı sayıda kalmaktadır. Bu örnekler arasında Liman Tepe buluntusu güneş benzeri tasviri ile diğer merkezlerin insan figürü örneklerinden ayrıcalıklı görünmektedir. Böyle istisnai bir durum Troya'nın antropomorfik steli için de geçerlidir. Anadolu'nun diğer bölgelerinde pek çok ETÇ'ye ait merkezlerin bilinmesi ve bazılarının da kazılmış olması ve tasvirli ya da tasvirsiz stellerin bugüne değin bilinmemesi, ölü gömme âdetlerine stel kavramının henüz yerleşmemiş olmasına bağlanabilir.

OTÇ'ye işaret eden dönemde stel yapma geleneği, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde tanrı/tanrıça, yönetici, asker ve hizmetli figürlerin steller üzerine yansıtılmasıyla, dini inançların sürdürüldüğü, siyasi gücün kendini hissettirdiği, ordunun varlığı ve insanlar arasında statü farklarının belirginleştiği anlamına gelmektedir. Anadolu'nun geri kalan bölgelerinden sadece Batı ve İç Anadolu'da tasvirsiz dikilitaş geleneği hâkim olmasına karşın, Anadolu Yarımadası'nın diğer bölgelerinde stel geleneği yoktur. Bunun nedenini verilerin yokluğuna, insan topluluklarının dini inanç bağlamında dış etkilere kapalı kalmalarına ya da kendi anlayışları dışına taşmamalarıyla ilişkilendirmek çok iddialı bir görüş olmasa gerektir.

Ardılı dönemde (GTÇ) stel yapma geleneğinde bir yenilik olarak karşımıza çıkan yazıtlı steller sadece yazı içermeleri açısından dönem için getirilen bir değişikliğin kanıtıdır. Bu tür steller Anadolu topraklarında Afyonkarahisar ve Kızılırmak kavsi içinde sınırlı kalmaktadır. Bunların dağılımları coğrafi olarak Hitit İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalması nedeniyle bu tür örneklerin Hititler tarafından uygulamaya konulduğunu düşündürmektedir.

Yine bu çağda yazıtlarıyla kimlikleri anlaşılan kral figürlerinin ortaya çıktığı steller hem Batı Anadolu'da hem de Hitit çekirdek bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Karakuyu/Torbalı'daki stel her ne kadar içerdiği yazı itibarıyla bilim insanları arasında "Büyük Kral" ve "Mira" sözcükleri konusunda tartışmalı olsa da, stelin varlığı Hitit İmparatorluğu'nun çöküşe geçmeden hemen öncesinde, Batı Anadolu'daki siyasi durumu ve hiyeroglif yazı kullanımını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

GTÇ sonu-Demir Çağı başı evresine ait olan Kilise Tepe Steli'nde geniş yüzeyin kenarında boya izlerinin olması, dönem itibarıyla bir yeniliğe gidildiğini ortaya koymaktadır. Bu durumun öncülü ve sonrasının olmaması, yeni bir denemeye girişildiği ancak bunun sürdürülmediği yönündedir.

Aynı çağın ürünlerinden olan Hakkâri Stelleri bambaşka bir tasvir anlayışının başlangıcına ışık tutmaktadır. Konu çeşitliliği açısından zengin bir kompozisyon sunan

bu merkezin stelleri farklı fizyonomik özellikleri yansıtan insan ve silah tipleriyle Anadolu'da dağ kavimlerinin de varlığına dolaylı da olsa kanıt teşkil etmektedir.

Demir Çağına geldiğimizde Türkiye coğrafyasında farklı isimler altında yaşayan insan topluluklarının kurdukları devletlerde bölgesel farklar keskin hatlarla birbirinden ayrılmaktadır.

Geç Hitit Döneminin şehir devletlerinde yeni coğrafi bölgelere insanların göç etmesi nedeniyle doğal olarak onların komşuları ile olan etkileşimleri sonucunda, eski geleneklerine yeni etkilerin de katılmasıyla stel yapma âdetlerinde kozmopolit bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durum da onların konservatif bir tutum içinde olmadıklarını, yabancı etkilere de açık kaldıklarını destekler niteliktedir.

Gaziantep merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde karşımıza çıkan Aramilerin mezar stellerinde işlenen konular, Geç Hitit şehir devletlerinin stellerine günlük yaşamın bir parçası olarak yemek sahneli konularla girmektedir. Arami stellerinin üzerinde betimlenen figürlerde gözlenen yeni tip kostüm, Demir Çağı'nın tasvirli sanatına çeşitlilik kazandırmaktadır.

Tek bir örnek ile temsil edilen Kahramanmaraş'taki Fenike Steli'nde betimlenen kral figürünün, Yeni Assur kral kıyafeti benzeri ile stele yansıtılması ve aynı stel yüzeyindeki yazıtın içeriği nedeniyle, savaş sırasında tarafsız kalan krala bir imtiyaz tanındığı olayını gündeme taşımaktadır.

Orta Anadolu Bölgesi ağırlıklı olmak üzere Friglerin yaşadıkları sahalardan gelen steller alışılagelmiş örneklerin dışında, idol şeklinde de tasarlanarak bir çeşitlendirmeye gidildiği anlaşılmaktadır. Frig stellerinde daima ana tanrıçaya odaklanılmakta ve bir istisna olan stelde, ana tanrıçaya karışık bir yaratık da eşlik etmektedir. Genel anlamda onların stellerinde ana tanrıça değiştirilemez bir figür olarak kalmaktadır. Tyana'nın siyah taşları olarak adlandırılan iki parça halindeki Frig stelinde sadece yazıya yer verilmesi ve bu yazının da okunabilen "Midas" sözcüğü, stelin aidiyetinin Friglere mâl edilmesine kesinlik kazandırmaktadır.

Doğu Anadolu'nun sert coğrafi koşullarında hüküm süren Urartular sık sık Yeni Assurlularla mücadele içinde olmaları nedeniyle bilmedikleri stel geleneğini onlardan öğrenerek kendi icraatları ile ilgili konuları, kazandıkları zaferleri vahşet sahneleri olmaksızın yerel yapımlarına yansıtmışlardır.

Anavatanları Türkiye sınırları dışında kalan Yeni Assurlular Anadolu topraklarına yapmış oldukları askeri seferler ve kazandıkları zaferler sonucunda ele geçirdikleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı Demir Çağ merkezlerinde diktirttikleri steller ile Anadolu coğrafyasında kısa süreler de olsa egemenliklerine kanıt teşkil etmektedir. Onların stellerindeki yazıtlarda konu olan mübadele ile halkların yer değiştirmesi ve vahşet olaylarının aktarılması, Yeni Assur Dönemi özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuların stellerin yüzeyine kaydettirilmiş olması, bir anlamda yerel kralların üzerinde korku egemenliğinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Dikilitaşların ve stellerin en erken dönemden Demir Çağı sonuna kadar geçirmiş oldukları serüven, gerek bölgesel gerekse zamansal açıdan çeşitlilik göstermekle birlikte, Anadolu coğrafyasında yaşayan insan topluluklarının tanıklık ettikleri çok renkli bir mozaik tablosunun ötesinde, Türkiye topraklarının taşınır kültür varlıkları anlamında zenginliğini tartışmasız kılmakta ve tarihi belge niteliğinde olan dikilitaşların ve stellerin önümüzdeki kuşaklara aktarılması sorumluluğunu da yüklemektedir.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKÇA

HERODOT

Tarih, (Çeviren: Burcu Uzunoğlu), Panama Yayınları, Ankara,

HOMEROS

İlyada, (Çeviren: Azra Erhat ve A. Kadir), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

STRABON

Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV (Çeviren: Adnan PEKMAN) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

KUTSAL KİTAPLAR

KİTABI MUKADDES/TEVRAT (Tora, Neviim, Ketuwim)

Kutsal Kitap, Eski Antlaşma (Tevrat, Zebur), Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2011.

MODERN KAYNAKÇA

ABAY, E.

2011 "Tarihöncesi Çağlarda Ege Bölgesi ve Beycesultan Kazıları" FİLİZ ÖZDEM (Ed.) *Denizli, Tanrıların Kutsadığı Vadi,* s: 9-19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2012 "Beycesultan" ALTAN ÇİLİNGİROĞLU, ZEYNEP MERCANGÖZ ve GÜRCAN POLAT (Eds.) *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları,* Ege Üniversitesi, s: 39-64, Arkadaş Matbaacılık Ltd. Şti, İzmir.

ABAY, E. ve DEDEOĞLU, F.

2009/1 "Beycesultan 2007-2008 Yılları Kazı Çalışmaları Ön Raporu" *Arkeoloji Dergisi*, XIII: 53-79.

2012 "Beycesultan 2007-2010 Yılları Kazı Çalışmaları Raporu" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4: 303-330, Ankara.

2014 "Beycesultan 2012 Yılları Kazı Çalışmaları Raporu" *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 386-397, Muğla.

2016 "Beycesultan 2013-2014 Yılı Kazı Çalışmaları" *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 183-198, Ankara.

ABAY, E., DEDEOĞLU KONAKÇI, F., ÜNAR, A., ERGÜN, G., YILMAZ, F. ve TEMUR, Y. B.

2017 "Beycesultan Höyüğü 2015 Yılı Çalışmaları" *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 273-286, Ankara.

ABAY, E., DEDEOĞLU, F., ERGÜN, G. ve ÇAKAR, Ş.

2018 "Beycesultan Höyüğü 2016 Yılı Çalışmaları" *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 507-521, Bursa.

ABAY, E., DEDEOĞLU, F., ERGÜN, G., ÇAKAR, Ş. ve ÜNAR, A.

2019 "Beycesultan Höyüğü 2017 Yılı Kazı Çalışmaları" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 65-84, Ankara.

AKÇAY, A.

2015 "Ovaören-Yassıhöyük'ten Bir Yarı İkonik İdol" *Arkeoloji ve Sanat/Journal of Archaeology & Art*, 149: 47-54.

AKDOĞAN, R.

2013 "Adana Müzesi'nde Luwi Hiyeroglif Yazıtlı Stel" *Aktüel Arkeoloji*, 35: Eylül-Ekim: 14.

2017 "Hititler Döneminde URU Adaniya" *Archiv Anatolicum (ArAn)*, 11.1: 1-28.

AKKERMANS, P. M. M. ve SCHWARTZ, G. M.

2003 *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000-300 BC)*, Cambridge University Press, Cambridge.

AKMAN, M. ve ÇAMBEL, H.

2007 "Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 2005 Yılı Çalışmaları" *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 1-8, Ankara.

AKURGAL, E.

1949 *Spaethethitische Bildkunst*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayımları No: 60, Arkeoloji Enstitüsü No: 4, Pulhan Matbaası, İstanbul.

1950 "Bayraklı Kazısı Ön Rapor" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII(1): 1-49.

1955 *Phrygische Kunst*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayımları No: 95, Arkeoloji Enstitüsü No: 5, Ankara.

1961 *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*, Walter de Gruyter & Co., Berlin.

1966 *Orient und Okzident: Die Geburt Der Griechischen Kunst*. Kunst Der Welt. Ihre Geschichtlichen, Soziologischen und Religiösen Grundlagen, Holle Verlag Baden, Baden.

1990 *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar Sanayi ve Ticaret A.Ş, İstanbul.

AKYURT, İ. M.

1998 *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 49, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ALEXANDER, R. L.

1986 *The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya*, New York: University of Delaware Press, London and Associated University Presses, Toronto.

ALGAZE, G., BREUNINGER, R., LIGHTFOOT, C. ve ROSENBERG, M.

1991 "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissare Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", *Anatolica*, XVII: 175-240.

ALKIM, U. B.

1948 "Haberler: Karatepe" *Belleten*, XII/45: 241-255.

1950 "Üçüncü Mevsim Karatepe Çalışmaları: Kazı ve Geziler" *Belleten*, XIV/56: 517-541.

1952 "Domuztepe Kazılarının Arkeolojik Sonuçları" *Belleten*, XVI/62: 225-250.

1960 "1959 İslahiye Bölgesi Araştırmaları, Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Sondajı" *Türk Arkeoloji Dergisi*, X(1): 7-9.

1962 "Tilmen Höyük Çalışmaları (1958-1960)" *Belleten*, XXVI/103: 447-499.

1968 "İslahiye Bölgesi Çalışmaları (1968)" *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII(1): 39-42.

ALP, S.

2000 *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar*. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 140, Asır Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul.

ALPARSLAN, M.

2007 *II. Muvatalli ve Dönemi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Hititoloji Bilim Dalı, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul.

ALTINBİLEK-ALGÜL, Ç.

2013 "The Lithic Assemblages of Gusir Höyük (Turkey): the Preliminary Results" FERRAN BORREAL, JUAN JOSÉ IBÁÑEZ, MIQUEL MOLIST (Eds.) *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East, 7th Conference on PPN Chipped and Ground Stone Industries of the Fertile Crescent*, s: 289-297, Universitat Autònoma de Barcelona Servei du Publications, Bellaterra (Barcelona), Spain.

AMIET, P.

1980 *La Glyptique Mésopotamienne Archaïque*, CNRS, Paris.

ARCHI, A.

2013 The West Hurrian Pantheon and Its Background" BILLIE JEAN COLLINS ve PIOTR MICHALOWSKI (Eds.) *Beyond Hatti, A Tribute to Gary Beckman*, s. 1-22, Lockwood Press, Atlanta.

2015 "Hittite Religious Landscapes" ANACLETO D'AGOSTINO, VALENTINA ORSI ve GIULIA TORRI (Eds.) *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014*, s: 11-25, Firenze University Press, Firenze.

ARCHI, A., PECORELLA, P. E. ve SALVINI, M.

1971 *Gaziantep e la sua regione: Uno Studio Storica e Topografico Degli Insediamenti Preclassici,* Roma.

ARIK, R. O.

1937 "Alaca-Höyük Hafriyatının İlk Neticeleri/Les Premiers Résultats Des Fouilles D'Alacahöyük" *Belleten,* I/1: 210-234.

ARKEOHABER

2015 "1,2 Milyon Yıllık 'Denizli Adamı'" *Aktüel Arkeoloji*, 45: 10.

ARIK, R. O.

1937a *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı. 1935'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından V. Seri-No: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1937b "Alaca-höyük Hafriyatının İlk Neticeleri/Le Premiers Résultats Des Fouilles D'Alacahöyük" *Belleten,* 1/1: 210-234.

1956 *Ankara-Konya, Eskişehir-Yazılıkaya Gezileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından V. Seri-No. 13, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ARO, S.

2010 "Sanat ve Mimari" H. CRAIG MELCHERT (Ed.) *Luviler, Anadolu'nun Gizemli Halkı*, (Çeviren: B. BAYSAL ve Ç. ÇİDAMLI), Kalkedon Yayınları, İstanbul.

ARROYO, A.

2013 "A New Reading for BOĞAZKÖY 12" *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG),* 145: 185-194.

ARSLAN, M. ve METİN, M.

2004 "Yeni Bir Kybele Heykeli" *Anadolu/Anatolia*, 6: 1-10.

ASLAN, R.

2020 "2018 Yılı Troya Kazı Sonuçları" *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4: 69-80, Ankara.

ASMUS, R.

1911 *Das Leben des Philosophen Isidoros von Damaskios aus Damaskos*, Der Philosophischen Bibliothek Band 125, Verlag von Felix Meiner, Leipzig.

ATAÇ, M. A.

2006 "Visual Formula and Meaning in Neo-Assyrian Relief Sculpture" *The Art Bulletin*, 88(1): 69-101.

AY – ŞAFAK, F.

2014 "Oylum Höyük Kazılarında Ele Geçen Bir Geç Tunç Çağı Steli / A Late Bronze Age Stelae from Oylum Höyük Excavations" ATİLLA ENGİN, BARBARA HELWING ve BORA UYSAL (Eds.) *Armizzi Engin Özgen'e Armağan / Studies in Honor of Engin Özgen,* s: 29-35, Asitan Kitap, Ankara.

AYTEK, A. İ.

2017 "Paleolitik Dönem Anadolu Fosil İnsan Buluntuları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 34: 19-30.

BACHMANN, W.

1913 *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Hinrichs'sche, Leipzig.

BAKIR, G.

1983 “Urla/Klazomenai Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları Raporu” *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 63-68, Ankara.

BAKIR, G. ve ANLAĞAN, Ç.

1980 “Klazomenai Kurtarma Kazıları” *2. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 87-90, Ankara.

BALCIOĞLU, B.

1998 “Gaziantep Arkeoloji Müzesi’ndeki Bazı Geç Hitit Stelleri Hakkında” *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yıllığı*, s: 95-102.

BALCIOĞLU, B. ve MAYER, W. R.

2006 “Eine neuassyrische Votivstele aus Turlu Höyük” *Orientalia,* 75(3): 177-181.

BALKAN, K.

1960 “Ein Urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier Entdeckte Inschriften / Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri ” *Anadolu / Anatolia,* 5: 99-158.

BALTACIOĞLU, H.

1996 “Alaca Höyük Sfenksli Kapı Heykeltraşlık Eserlerinin Tarihlendirilmesi” *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı*: 274-294.

BARAN, A.

2014 “Kerkenes (Sorgun-Yozgat) Kazı Çalışmaları 2012” *35. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 76-92, Muğla.

BARAN, A., DİRLİK, N. ve KENDİRCİ, R.

2015 “Kerkenes (Sorgun-Yozgat) Kazı Çalışmalarası 2013” *36. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 1-20, Ankara.

BARIN, G., AKIN, E. ve ŞAHİN, F. S.

2004 "Ilısu Klâsik Yüzey Araştırmaları 2002" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 127-138, Ankara.

BARJAMOVIC, G., HERTEL, T. ve LARSEN, M. T.

2012 *Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. Nederlands Insttut Voor Het Nabje Oosten, Leiden.

BARJAMOVIC, G. ve LARSEN, M. T.

2008 "An Old Assyrian Incantation against the Evil Eye" *Altorientalische Forschungen*, 35: 144-155.

BARNETT, R. D.

1953a "Assyrian Object from Room M2" *Anatolian Studies*, 3: 48-51.

1953b "The Phrygian Rock Façades and the Hittite Monuments" *Bibliotheca Orientalis*, X: 78-82.

1975 *A Catalogue of The Nimrud Ivories with Other Examples of Ancient Near Eastern Ivories in the Brtitish Museum*, British Museum Publications, London.

1976 *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal At Nineveh (668-627 B.C.)*, The Trustees of the British Museum, London.

BARNETT, R. D. ve GÖKÇE, N.

1953 "The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe, Near Erzincan" *Anatolian Studies*, 3: 121-129.

BARNETT, R. D., BLEIBTREU, A. ve TURNER, G.

1998 *Sculptrures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, British Museum Press, London.

BARRELET, M. T.

1952 "A Propos d'une Plaquette trouvée a Mari (AO. 18962)" *Syria*, 29.3/4: 285-293.

1959 "Sculptures Mésopotamiennes de l'époque d'Akkad" *Syria*, 36.1/2: 20-37.

BARTL, P. V.

1999-2001 "Zum Felsrelief von Eğil" *State Archives of Assyria Bulletin*, XIII: 27-37.

BAŞTÜRK, M. B.

2009 "Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine" HALUK SAĞLAMTİMUR, EŞREF ABAY, FULYA DEDEOĞLU, MÜCELLA ERDALKIRAN, MAHMUT BİLGE BAŞTÜRK ve ERİM KONAKÇI (Eds.) *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A life Dedicated to Urartu On The Shores Of the Upper Sea*, s: 133-150, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BAUDISSIN, W. W. G.

1911 *Adonis und Esmun. Eine Unterschung Zur Geschichte Des Glaubens An Auferstehungsgötter Und An Heilgötter*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.

BAUMGARTEN, A. I.

1981 *The Phoenician History of Philo of Byblos: A Commentary*, E. J. Brill, Leiden.

BECKER, J., CLARE, L., DIETRİCH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., MERBACH, A., NOTTROFF, J., PANT, S., PETERS, J. PÖLLATH, N. ve SCHMIDT, K.

2014 "Göbekli Tepe: The First 20 Years" *Göbekli Tepe-Newsletter 2014*: 1-26.

BECKER, N., DIETRICH, O., GÖTZELT, T., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., NOTROFF, J. ve SCHMIDT, K.

2012 "Materialien zur deutung der zentralen Pfeilerpaare des Göbekli Tepe und weiterer Orte des Obermesopotamischen Frühneolithikums" *Zeitschrift für Orient-Archäologie*, 5: 14-43.

BELCK, W.

1901 "Forschungsreise in Klein-Asien" *Zeitschrift für Ethnologie*, 33: 445-548.

BELFER-COHEN, A.

1991 "Art Items from Layer B, Hayonim Cave: A Ccase Study of Art in a Natufian Context" OFER BAR-YOSEF ve FRANCOIS R. VALLA (Eds.) *The Natufian Culture in the Levant*, International Monograph in Prehistory: Archaeological Series 1, s: 569-588, Ann Arbor.

BELLİ, O.

1988 "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması" *6. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s: 313-331, Ankara.

1993 "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması" *10. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s: 297-310, Ankara.

1999a "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması" *16. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 267-292, Ankara.

1999b "Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian" *Anatolian Studies,* 49: 11-26.

2003a *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller/Stone BAlbals and Statues in Human Form in Kirghizistan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2003b "Urartu Krallığının Tarihsel Gelişimi / Historical Development of the Kingdom of Urartu" FİLİZ ÖZDEM (Ed.) *Urartu: Savaş ve Estetik / Urartu: War and Aesthetics,* s: 45-74, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BENEDICHT, P.

1980 "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması" HALET ÇAMBEL ve ROBERT J. BRAIDWOOD (Eds.) *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi, Prehistoric Research in Southeastern Anatolia I. The Joint İstanbul Chicago Universities,* s. 107-149 (İng. 151-191), İÜEFY: 2589, İÜEF Basımevi, İstanbul.

BERNDT ERSÖZ, S.

2006 *Phrygians Rock-Cut, Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Culture and History of the Ancient Near East, Vol. 25, Koninklijke Brill NV, Leiden.

2009 "Sacred Space in Iron Age Phrygia" CHARLES GATES, JACQUES MORIN ve THOMAS ZIMMERMANN (Eds.) *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions,* BAR International Series 2034, s: 11-19, Hadrian Books Limited, Oxford.

2012a "Frig Krallığı: Kökenleri, Tarihi ve Politik Gelişimi / The Phrygian Kingdom: Origins, History and Political Development" TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS ve HAKAN SİVAS (Eds.) *Frigler, Midas'ın*

Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians, In the Land of Midas, In the Shadow of Mountains, s. 16-41, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2012b "Kaya Anıtları, Matar'ın Tapınakları" NECMİ KARUL (Ed.) *Son Tunç Çağı'ndan Hellenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası 2, Arkeo Atlas,* 2012/01: 36-41, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul.

BIÇAKÇI, E.

1998 "An Essay on the Chronology of the Pre-Pottery Neolithic Settlements of the East-Taurus Region (Turkey), with the Building Remains and the 14C Dater" GÜVEN ARSEBÜK, MACHTELD J. MELLINK ve WULF SCHIRMER (Eds.) *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel / Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar,* s: 137-150, Ege Yayınları, İstanbul.

2001 *"Çayönü Tepesi" Untersuchungen zu den Bauten und Siedlungsmustern der akeramisch-neolithischen Subphasen 5 und 6"* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Institut für Baugeschichte der Universität Karlsruhe, Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte, 21, Karlsruhe.

2009 "Neolitik Dönemde Anadolu ve Trakya'da Malzeme ve Mimarlık" *Mimarlıkta Malzeme, Üç Aylık Mimarlık ve Yapı Malzemeleri Dergisi*, 12: 35-50, TMMOB Mimarlık Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Yayınları, İstanbul.

BINDER, D.

2008 "Technologie Lithique Et Comportement Social Dans Le PPN De Çayönü Tepesi (Turquie): Un aperçu à travers l'analyse des matières premières" *Paléorient*, 34(1): 5-21.

BIRCH, W. de Gray ve PINCHES, T. G.

1882-1902 *The Bronze Ornaments of the Palace Gates of Balawat (Shalmaneser II. B.C. 859-825),* Great Russel Street Bloomsbury, W.C, London.

BIRGIT B., SCHICKERT, H. ve JABLONKA, P.

2004 *Resimlerle Troya* (Çeviren Akın Kanat), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

BITELLI, G., BITELLI, M., BOSCHI, F., MARCHETTI, N., ROSSI, P. ve VITTUARI, L.

2009 "An Integrated Approach for the Use of GPS and GPR in Archaeological Sites: A Case-Study at Tilmen Höyük in Southeastern Turkey" *OCNUS,* 17: 89-100.

BITTLEL, K.

1955 "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1954" *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (M.D.O.G.),* 88: 3-32.

1957 "Untersuchungen auf Büyükkale" *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (M.D.O.G.),* 89: 25-38.

1969 "Kopf einer Altphrygischen Statue von Salmanköy, unweit von Boğazköy" KURT BITTEL, HANS G. GÜTERCOCK, HARALD HAUPTMANN, HARTMUTKÜHNE, PETER NEVE ve WULF SCHIRMER (Eds.) *Boğazköy IV: Funde aus den Grabungen 1967 und 1968,* s. 69-72, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

1970 *Hattusha. The Capital of the Hittites*, Oxford University Press, New York.

1976a *Die Hethiter: Die Kunst Anatoliens Vom Ende Des 3. Bis Zum Anfang Des 1. Jahrtausends Vor Christus*, Verlag C. H. Beck, Münih.

1976b *Beitrag zur Kenntnis Hethitischer Bildkunst*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

BITTEL, K. ve GÜTERBOCK, H. G.

1935 *Boğazköy I: Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, Walter de Gruyter U. Co., Berlin.

BITTEL, K. ve NAUMANN, R.

1938 *Boğazköy II: Neue Untersuchungen Hethitischer Architectur*, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, Berlin.

BITTEL, K., NAUMANN, R., BERAN, T., HACHMANN, R. ve KURTH, G.

1957 *Boğazköy III: Funde aus den Grabungen 1952-1955*, Ausgrabungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft und Des Deutschen Archäologischen Instituts, Verlag Gebr. Mann, Berlin.

BITTEL, K., GÜTERBOCK, H. G., HAUPTMANN, H., KÜHNE, H., NEVE, P. ve SCHIRMER, W.

1969 *Boğazköy IV: Funde aus den Grabungen 1967 und 1968*, Ausgrabungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft und Des Deutschen Archäologischen Instituts, Abhadlungen Der Deutschen Orientgesellschaft Nr. 14, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

BİBER, H.

2013 "Muş-Bulanık'ta Demir Çağı Merkezleri" OĞUZ TEKİN, MUSTAFA, H. SAYAR ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Tarhan Armağanı: M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, s: 79-99, Ege Yayınları, İstanbul.

2016 "2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 2: 335-360, Ankara.

2018 *Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2009-2014*, Hiperlink Yayınları, Birlik Ofset, İstanbul.

BİBER, H., IŞIK, K. ve ERDOĞAN, S.

2012 "A New Urartian Stele Fragment from Alazlı/Tirmet (Province of Muş)" ARAMAZD/AJNES (Armenian Journal of Near Eastern Studies), VII.1: 86-98.

2015 "The Story of Tirmet Stele: Reconstruction of Tirmet Stele in the Light of New Stele Fragments" ARAMAZD/AJNES (Armenian Journal of Near Eastern Studies), IX.2: 82-91.

BLACK, J. ve GREEN, A.

1992 *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary*, The British Museum Press, London.

BLEGEN, C.W.

1937 "Excavation At Troy, 1937" *American Journal of Archaeology* 41(4): 553-597.

BLEGEN, C. W., CASKEY, J. L., RAWSON, M. ve SPERLING, J.

1950 *Troy. General Introduction. The First and Second Settlements, Vol.* I, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

BLEGEN, C. W., CASKEY, J. L. ve RAWSON, M.

1951 *Troy. The Third, Fourth and Fifth Settlements, Vol. II*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

1953 *Troy. The Sixth Settlement. Volume III*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

BLÖMER, M.

2011 "Die Stele von Doliche" ENGELBERT WINTER (Ed.) *Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und Archäologische Untersuchungen in Kommagene*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, s. 69-104, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

BLÖMER, M. ve MESSERSCHMIDT, W.

2014 "Das fragment Einer Syro-Hethitischenn Votivstele Vom Dülük Baba Tepesi: Die Ikonographie" ENGELBERT WINTER (Ed.) *Kult und Herrschaft am Euphrates: Dolichener und Kommagenische Forschungen VI*, Asia Minor Studien Band 73, s. 23-32, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

BLÖMER, M. ve WINTER, E.

2005 "Doliche und das Heiligtum des Iupiter Dolichenus auf dem Dülük Baba Tepesi: 1. Vorbericht (2001-2003), *Istanbuler Mitteilungen*, 55: 187-210.

2013 "2011 Yılında Gaziantep'teki Dülük Baba Tepesi'nde Kazı Çalışmaları" *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 361-368, Çorum.

BLÖMER, M., ÇOBANOĞLU, D. ve WINTER, E.

2019 "207 Yılı Doliche Kazı Sezonu" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 651-670, Ankara.

BOEHMER, R. M. ve GÜTERBOCK, H. G.

1987 *Glyptik Aus Dem Stadtgebiet Von Boğazköy. Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

BONATZ, D.

2000 *Das Syro-Hethitische Grabdenkmal: Untersuchungen zur Entstehung Einer Neuen Bildgattung in der Eisenzeit im Nordsyrisch-Südostanatolischen Raum*, Verlag Philip Von Zabern, Mainz.

2014 "Katumuwa's Banquet Scene" VIRGINIA RIMMER HERRMANN ve J. DAVID SCHLOEN (Eds.) *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, s. 39-44, Oriental Institute Museum Publication 37, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

2016 "Syro-Hittite Funerary Monuments Revisted" CATHERINE M. DRAYCOTT ve MARIA STAMATOPOULOU (Eds.) *Dining and Death: Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary Bonquet' in Ancient Art, Burial Belief*, Colloquia Antiqua 16, s: 173-194, Peeters, Leuven, Paris.

BOSSERT, H. Th.

1933-1934 "Das Hethitische Pantheon (Forsetzung)" *Archiv für Orientforschung (AfO)*, 9: 105-118.

1942 *Altanatolien*, Ernst Wasmuth G. M. B. H., Berlin.

1952 "Das H-H Wort Für "Malstein"" *Belleten*, XVI/64: 495-545.

1956 "Die Späthethitische Stele aus Darende" *Archiv für Orientforschung (AfO)*, 17: 347-353.

1959 "Reisebericht aus Anatolien" *Orientalia*, 28(3): 271-291.

BOSTANCI, E. Y.

1963 “Human Fossil Remains in Beldibi andBelbaşı Rock Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 1: 17-36.

1971 “Homo Sapiens Çevlikiyensis in the Canal and Big Caves of Çevlik Near Samandağ of the Province of Antakya on the Mediterranean Coast of Anatolia” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 6: 29-56.

BÖRKER-KLÄHN, J.

1982 *Altvorderasiatische Bildstelen und Vergleichbare Felsreliefs*, Baghdader Forschungen Band: 4, Philipp von Zabern, Mainz.

BRAIDWOOD, R. J., ÇAMBEL, H, REDMANN, C. L. ve WATSON, P.J.

1971 “Beginning of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey: Çayönü Tepesi, 1978-1979” *Proceedings of the National Academy of Science*, 68(6): 1236-1240.

BRAIDWOOD, R. J., ÇAMBEL, H. ve SCHIRMER, W.

1981 “Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey: Çayönü Tepesi, 1978-1979” *Journal of Field Archaeology*, 8(3): 249-258.

BRANTING, S., BALTALI-TIRPAN, S., LEHNER, J., YÖNEY, N., PENACHO, S., ÖZARSLAN, Y. ve LANGIS-BARSETTI, D.

2016 “Kerkenes 2014” *37. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 1-12, Ankara.

BRANTING, S., BALTALI-TIRPAN, S., LEHNER, J., LANGIS-BARSETTI, D., KALAYCI, T., ÖZARSLAN, Y., YÖNEY, N., ASİLİSKENDER, B., GRAFF, S. R., PROCTOR, L. ve PAULSEN, P.

2019 “Kerkenes 2017” *40. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 3: 333-350, Ankara.

BRANTING, S., BALTALI-TIRPAN, S., LEHNER, J. W, ÖZARSLAN, Y., LANGIS-BARSETTI, D., KALAYCI, T., BATURAYOĞLU YÖNEY, N., GRAFF, S. R. ve PROCTOR, L.

2017 "Kerkenes 2015" *38. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 179-190, Ankara.

BRANTING, S., LEHNER, J., BALTALI-TIRPAN, S., LANGIS-BARSETTI, D., KALAYCI, T., ÖZARSLAN, Y., YÖNEY, N., ASİLİSKENDER, B., Mac MARSTON, J., GRAFF, S. R., PROCTOR, L. SIVER, N., AVCIL, S. WAZNY, T. ve ÇAKIRLAR ODDENS, C.

2018 "Kerkenes Haberleri 2016-2017" *Kerkenes Project,* Depatrment of Anthropology, University of Central Florida.

BREASTED, J. H.

1906 *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest, Collected Edited and Transleted with Commentary Vol. IV, The Twenty to teh Twenty-Sixth Dynasties*, The University Chicago Press, Chicago, Illinois.

BRUNET, M., GUY, F., PILBEAM, D., MACKAYE, H. T., LIKIUS, A., AHAUNTA, D., BEAUVILAIN, A., BLONDEL, C., BOCHERENS, H., BOISSERIE, J. R., DE BONIS, L., COPPENS, Y., DEJAX, J., DENYS, C., DURINGER, P., EISENMANN, V., FANONE, G., FRONTY, P., GERAADS, D., LEHMANN, T., LIHOREAU, F., LOUCHART, A., MAHAMAT, A., MERCERON, G., MOUCHELIN, G., OTERO, O., COMPOMANES, P. P., DE LEON, M. P., RAGE, J. C., SAPANET, M., SCHUSTER, M., SUDRE, J., TASSY, P., VALENTIN, X., VIGNAUD, P., VIRIOT, L., ZAZZO, A. ve ZOLLIKOFER, C.

2002 "A New Hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa" *Nature*, 418: 145-151.

BRYCE, T. R.

2009 *The Routledge Handbook of the peoples and places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, Routledge, Abington.

2012 *The Worl of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, New York.

2016 "The Land of Hiyawa (Que) Revisited" *Anatolian Studies*, 66: 67-79.

BUCHANAN, B.

1971 "A Snake Goddess and Her Companions a Problem in tteh Iconography of the Early Second Millennium B.C" *Iraq*, 33(1): 1-18.

1981 *Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection*, Yale University Press, New Haven, London.

BUDGE, A. E.

1880 *The History of Esarhaddon (son of Sennacherib) King of Assyria, B.C. 681-668*, Cambridge University Press, London.

BUENO RAMIREZ, P.

1992 "Les Plaques Décorées Alentéjaines: Approche De Leur Étude Et Analyse" *L'Anthropologie*, 2-3: 573-604.

BUENO RAMIREZ, P. ve de BALBÍN BEHRMANN, R.

2006 "Between power and mythology. Evidence of social inequality and hierarchisation in Iberan megalithic art" PEDRO DÍAZ-DEL-RÍO VE LEONARDO GARCÍA SANJUÁN (Eds.) *Social Inequality in Iberian Late Prehistory*, BAR International Series 1525, s: 37-52, Oxford.

BUENO RAMIREZ, P., de BALBÍN BEHRMANN, R., ROCHA, L. ve OLIVEIRA, J.

2015 "Anthropomorphic Images As Origins of Ancestor's "Caves". The Stele-Menhir of Anto Do Telhal, Arraiolos. Evora. Portugal" LEONOR ROCHA, PRIMITIVA BUENO-RAMIREZ ve GERTRUDES BRANCO (Eds.) *Death as Archaeology of Transition: Thoughts and Materials,* Papers from the II International Conference of transition Archaeology: Death Archaeology 29th April-1st May 2013, BAR International Series 2708, s: 83-94, Oxford.

BULGAN, F., SCHÜTTE-MAISCHATZ, A. ve WINTER, E.

2003 "Forshungen in Doliche 2001" *24. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 197-208, Ankara.

BUNNENS, G.

2006 *A New Luwian Stele and the Cult of the Storm-God at Til Barsib-Masuwari. Publications de la Mission Archéologique de l'Université de Liège en Syrie, Tell Ahmar II*, Peeters, Louvain, Paris, Dudley.

van BUREN, E. D.

1934 "The God Ningizzida" *Iraq,* 1(1): 60-89.

1935-1936 "Entwined Serpents" *Archive für Orientfürschung (AfO),* 10: 53-65.

BURNEY, C. A.

1957 "Urartian Fortressess and Towns in the Van Region" *Anatolian Studies,* 7: 37-53.

1980 "Aspects of the Excavations in the Altınova Elazığ" *Anatolian Studies,* 30: 157-167.

BURNEY, C. A. ve LAWSON, G. R. J.

1958 "Urartian Relief at Adilcevaz on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik" *Anatolian Studies,* VIII: 211-218.

1960 "Measured Plans of Urartian Fortresses" *Anatolian Studies,* 10: 177-196.

BURUNO, J. ve MESSERSCHMIDT, W.

1992 "Eine (Provinzial-) Assyrische Stele Für Jupiter Dolichenus" *Epigraphica Anatolica,* 19: 105-114.

BUSACCA, G.

2017 "Places of Encounter: Relational Ontologies, Animal Depiction and Ritual Performance at Göbekli Tepe" *Cambridge Archaeological Journal*, 27(2): 313-330.

CAMARÓS, E., MÜNZEL, S. C., CUETO, M., RIVALS, F. ve CONARD, N. J.

2016 "The evolution of paleolithic hominin-carnivore interaction written in teeth: Stories from the Swabian Jura" *Journal of Archaeological Science*, 6: 798-809.

CANBOLAT, S., CANBOLAT, K, YETİŞİR, S., SERBES, E., ÇETİNKAYA, A. ve BEŞİKÇİ, B.

2020 "Gre Filla (Ambar I)" *41. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: *302*-304, Ankara.

CANBY, J. V.

2002 "Falconry (Hawking) in Hittite Lands" *Journal of Near Eastern Studies,* 61(3): 161-201.

CARBOUD, P.

2011 "Stèles anthropomorphes et mégalithisme le site de Sion-Petit-Chasseur (Valais-Suisse)" *L'Archéo-Théma*, 12: 14-15.

CARRUBA, O.

1968 "Anatolico Runda" SMEA *(Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 5: 31-41.

CARTER, E.

1995 "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24.9.1993 to 11.11.1993" *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XII: 331-342, Ankara.

CASAL, J. M.

1954 "Quatre Campagnes de fouilles à Mundigak 1951-1954" *Arts Asiatiques*, 1(3): 163-178.

CASANA, J. ve HERRMANN, J. T.

2010 "Settlement History and Urban Planning at Zincirli Höyük, Southern Turkey" *Journal of Mediterranean Archaeology*, 23.1: 55-80.

CASINI, S.

2015 "The Valtellina and Valcamonica Statue-Menhirs: Their Characters, Chronology and Contexts" SVEND HANSEN ve VYACHESLAV I. MOLODIN (Eds.) *The Bronze Age Art.* Proceedings of International Symposium, April 15-19, 2013, Stralsund, Germany, s: 94-114, Novosibirsk, Berlin.

CASINI, S., de MARINIS, R. C. ve FOSSATI, A.

2014 "Aspetti simbolici dello stile IIIA in Valcamonica e Valtellina: ipotesi interpretative" RAFFAELE CARLO DE MARINIS (Ed.) *Le Manifestazioni Del Sacro E L'età Del Rame. Nella Regione Alpina E Nella Pianura Padana: Studi in memoria di Angelo Rampinelli Rota*, s: 147-166, Euroteam-1.

CASTEL, C.

2011 "Al-Rawda et Le Culte De Perres Dressées En Syrie À L'âge Du Bronze" TARA STEIMER-HERBET (Ed.) *Pierres levées, stèles anthropomorphes et dolmens/Standing Stones, Anthropomorphic Stelae and Dolmens,* BAR International Series 2317, s: 69-88, Hadrian Books Ltd., Oxford.

CEYLAN, A. ve CEYLAN, N.

2015 "Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirmesi / Inscription and Analysis of Kavuştuk" *Bengü: Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1: 1-18.

CHANTRE, E.

1898 *Mission en Cappadoce*, Paris.

CHAPOT, V.

1902 "Antiquités de la Syrie du Nord" *Bulletin de correspondance hellénique*, 26: 161-208.

CHARPIN, D.

2012 "Les Vivants Et Leurs Morts Dans La Mésopotamie Paléo-Babylonienne: L'Apport Des Textes D'Archives" JEAN-MARIE DURAND, THOMAS RÖMER ve JÜRG HUTZLI (Eds.) *Les Vivants et leurs morts: Actes du colleque organisé par le Collége de France, Paris, les 14-15 avril,* 2010, Orbis Biblicus et Orientalis 257, s: 19-32, Academic Press Fribourg, Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen.

CLARE, L.

2017 "Göbekli Tepe (Çanak Çömleksiz Neolitik A İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B: M.Ö. 9600-8200)" NECMİ KARUL, GÜLRİZ KOZBE ve A. YAVUZKIR (Eds.) *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,* T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s: 28-32, Tasarım Pr., Şanlıurfa.

2020 “Göbekli Tepe, Turkey: A brief summary of research at a new World Heritage Site (2015-2019)” ***e****-Forshungsberichte des DAI 2020 (2)*: 81-88.

CLARE, L., DIETRICH, O. ve NOTROFF, J.

2015 “Göbekli Tepe, Türkei” ***e****-Forshungsberichte des DAI 2015 (3)*: 149-151.

CLARE, L., KINZEL, M., SÖNMEZ, D. ve ULUDAĞ, C.

2019 “Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar” *Mimarlık,* 405(Ocak-Şubat): 14-18, (Çeviren: Sera Yelözer).

COGAN, M. ve TADMOR, H.

1977 “Gyges and Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission” *Orientalia*, 46(1): 65-85.

COLLON, D.

1982a *The Alalakh Cylinder Seals. A New Catalogue of the Actual Seals Excavated by Sir Leonard Woolley at Tell Atchana, and from Neighbouring Sites on the Syrian-Turkish Border*, BAR International Series 132, Oxford.

1982b “Some Bucket Handles” *Iraq*, 44(1): 95-101.

1987 *First Impressions Cylinder Seals in the Ancient Near East*, British Museum Publications, London.

COOK, A. B.

1940 *Zeus: A Study in Ancient Religion*, Vol. III, Cambridge at the University Press, London.

CORBOUD, P.

2009 *Les Stèles Anthropomorphes De La Nécropole Néolithique Du Petit-Chasseur À Sion (Valais, Suisse).*Société Valdôtaine de Préhistoire et d'Archéologie, Aoste.

COŞKUN, N.

2018 "Keban Projesi: Ağın Hoşrik Mevki ve Kalecikler Kurtarma Kazılarına Yeni Bir Bakış" *Anadolu Araştırmaları*, 21: 124-153.

CROWFOOT, J. W.

1899 "Exploration in Galatia cis Halym" *The Journal of Hellenic Studies*, 19: 34-134, 318.

ÇAMBEL, H.

1951 "Archäologischer Bericht aus Anatolien" *Orientalia*, 20(2): 236-251.

1983 "Karatepe-Aslantaş, Aslantaş Barajı Göl Alanı ve 1982 Dönemi Çalışmaları" *5. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 153-161, 413-417, Ankara.

2005 "Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 2003 Yılı Çalışmaları" *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 139-142, Ankara.

ÇAMBEL, H. ve BRAIDWOOD, R. J.

1980a "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış" HALET ÇAMBEL ve ROBERT J. BRAIDWOOD (Eds.) *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi*, *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia I. The Joint İstanbul Chicago Universities*, s: 1-64, İÜEFY: 2589, İÜEF Basımevi, İstanbul.

1980b "Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları" *2. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 121-125, Ankara.

1983 "Çayönü Tepesi: Schritte zu neuen Lebensweiesn" von RAINER M. BOEHMER ve HARALD HAUPTMANN (Eds.) *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift Für Kurt Bittel*, s: 155-166, Verlag Philip Von zabern, Mainz am Rhein.

ÇAMBEL, H., ve ÖZDOĞAN, M.

1984 "1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 259-272, Ankara.

ÇAMBEL, H. ve ÖZYAR, A.

2003 *Karatepe-Aslantaş, Azatiwataya. Die Bildwerke*, Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz Am Rhein.

ÇAMBEL, H., BRAIDWOOD, R. J. ve ÖZDOĞAN, M.

1983 "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları" *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 9-24, Ankara.

ÇAMBEL, H., BRAIDWOOD, R. J., ÖZDOĞAN, M. ve SCHIRMER, W.

1985 "1984 Yılı Çayönü Kazısı" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 37-46, Ankara.

1986 "1985 Yılı Çayönü Kazısı" *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 51-66, Ankara.

1987 "1986 Yılı Çayönü Kazısı" *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 39-64, Ankara.

1988 “1987 Yılı Çayönü Kazısı” *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 37-56, Ankara.

1990 “1988 Yılı Çayönü Kazıları” *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 59-80, Ankara.

ÇAMBEL, H., IŞIN, M. A. ve SADLER, S.

1988 “Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1986 ve 1987 Yılları Çalışmaları” *10. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 339-352, Ankara.

ÇAVUŞOĞLU, R.

2006 “Urartu’nun Yeni Bir Yüzü; Kalecik’teki Astronomik Yapılar” *Dünyada Van*, 24: 71-75.

ÇAVUŞOĞLU, R., ve BİBER, H.

2005 “Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü” *Arkeoloji ve Sanat*, 120: 17-28

2006 “Van Kalecik Nekropolü Kazısı Çalışmaları-2005” *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler*, 22: 37-39.

2007 “Van Kalecik Urartu Nekropolü Kazısı Çalışmaları-2006” *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler*, 24: 36-38.

2008a “Van Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme” ELİF GENÇ ve DUYGU ÇELİK (Eds.) *Aykut Çınaroğlu’na Armağan / Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, s: 189-212, Ekici Form Ofset, Ankara.

2008b “Van-Kalecik Urartu Nekropolü ve Dikilitaşlar Kazı Çalışmaları-2007” *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler*, 26: 31-32.

2012 "A Mysterious Archaeological Site in the Vicinity of the Urartian Capital Tuşpa: Van/Kalecik" *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan,* 44: 329-342.

ÇAVUŞOĞLU, R., BİBER, H. ve BAŞAR, F.

2009 "2004-2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları" *30. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 269-290, Ankara.

ÇAVUŞOĞLU, R., IŞIK, K. ve SALVINI, M.

2010 "New Urartian Inscriptions from East Turkey" *Orientalia*, 79(1): 36-54.

ÇELİK, B.

2000 "A New Early-Neolithic Settlement. Karahan Tepe" *Neo-Lithics* 2-3/00: 6-8.

2004 "A New Early Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Hamzan Tepe" *Neo-Lithics,* 2/04: 3-5.

2006a "A New Lower Paleolithic Open Air Station and Early Neolithic Settlement: Hamzan Tepe" ARMAĞAN ERKANAL-ÖKTÜ, ENGİN ÖZGEN, SEVİNÇ GÜNEL, A. TUBA ÖKSE, HALİME HÜRYILMAZ, HALİL TEKİN, NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN, BORA UYSAL, F. AYŞE KARADUMAN, ATİLLA ENGİN, REINHILD SPIEβ, AYŞEGÜL AYKURT, RIZA TUNCEL, ULAŞ DENİZ ve ASH RENNIE (Eds.) *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması* / *Studies in Honor of Hayat Erkanal, Cultural Reflections,* s: 222-224, Homer Kitabevi, İstanbul.

2006b "Sefer Tepe: A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southeastern Turkey" *Neo-Lithics,* 1/06: 23-25.

2007 Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar – Yeni Bulgular*, s: 164-178, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2008 *Arkeolojide Urfa (Arkeolojik Araştırmalar Işığında Urfa)*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

2010 "Hamzan Tepe in the Light of New Finds" *Documenta Praehistorica*, XXXVII: 257-268.

2011 "Karahan Tepe: A New Cultural Centre in the Urfa Area in Turkey" *Documenta Praehistorica,* XXXVIII: 241-253.

2014a "Differences and Similarities Between the Settlements in Şanlıurfa Region Where "T" Shaped Pillars are Discovered / Şanlıurfa Bölgesinde "T" Şeklinde Dikmetaş Bulunan Yerleşimlerin Farklılık ve Benzerlikleri" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 17: 9-24.

2014b "Şanlıurfa-Yenimahalle Höyüğü in the Light of Novel C14 Analysis" ATİLLA ENGİN, BARBARA HELWING ve BORA UYSAL (Eds.) *Armizzi Engin Özgen'e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen*, s: 101-107, Asitan Kitap, Ankara.

2015a "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi, Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması 2013" *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 311-328.

2015b "Göbekli Tepe Yalnız Değil" A*ktüel Arkeoloji*, 46: 90-97.

2015c "New Neolithic Cult Centres and Domestic Settlements in the Light of Urfa Region Surveys" *Documenta Praehistorica,* XLII: 353-364.

2016a "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi, Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması 2013" *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 409-426.

2016b "A Small-scale Cult Centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi" *Documenta Praehistorica,* XLIII: 421-428.

2019 "Neolitik Dönem Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi" *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43: 24-38.

2020 "A New Cult Centre: Harbetsuvan Tepesi" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi (Journal of Archaeology & Art)*, 164: 21-26.

ÇELİK, B. ve ULUDAĞ, C.

2020 "2017 ve 2018 Yılı Harbetsuvan Tepesi Kazı ve Temizlik Çalışmaları" *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cil 1: 337-356, Ankara.

ÇELİK, B., GÜLER, M. ve GÜLER, G.

2011 "Türkiye'nin Güneydoğu'sunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe" *Anadolu/Anatolia,* 37: 225-236.

ÇELİK, D.

2008 "Alaca Höyük Hitit Barajı" ELİF GENÇ ve DUYGU ÇELİK (Eds.) *Aykut Çınaroğlu'na Armağan / Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, s: 87-104, Ekici Form Ofset, Ankara.

ÇEVİK, N.

1997 "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar" *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXXI: 419-459.

1999 “Hayat Ağacı’nın Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi” *Anadolu Araştırmaları*, XV: 335-367.

ÇINAROĞLU, A.

1985 “Eine Neuer Scwarzen Stein Aus Tyana” *Epigraphica Anatolica*, 5: 5-7.

1986 “M.Ö. I. Binde Keşlik Yaylası ve Civarı” *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt I: 323-332, Levha: 127-139.

1989 *New Iron Age Discoveries Around Niğde*, Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını No. 2, Dönmez Offset, Ankara.

ÇINAROĞLU, A. ve ÇELİK, D.

2008 “2006 Yılı Alaca Höyük Kazısı” *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 525-536, Ankara.

2009 “Alaca Höyük 2007 Yılı Kazısı” *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 91-104, Ankara.

2010 *Atatürk & Alaca Höyük*, Ekici Form Ofset, Ankara.

2013 “Alaca Höyük” MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 196-205, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÇINAROĞLU, A. ve GENÇ, E.

2005 “2003 Yılı Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları” *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 265-276, Ankara.

ÇİFÇİ, A.

2020 "Karaçay/Pazarcık Fırtına Tanrısı Steli/The Karaçay/Pazarcık Stele of Storm God" *Anadolu Araştırmaları/Anatolian Research*, 23: 123-134.

ÇİFTÇİ, Y.

2021 *Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi*, T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van.

ÇİFTÇİ, Y., ÖZKAN, K. ve KODAŞ, E.

2021 "Boncuklu Tarla Güneydoğu Alanı Çanak-Çömleksiz Neolitik A Evresi Mimarisi ve "Nemrik Kültürü" Sorunsalı" *TUJANES (Aras Türkiye Eski Yakındoğu Araştırmaları Dergisi / Turkish Journal of Ancient Near Eastern Studies)*, 3: 54-70.

ÇİLİNGİROĞLU, A.

1998 "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri" GÜVEN ARSEBÜK, MACHTELD J. MELLINK ve WULF SCHIRMER (Eds.) *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel / Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, s: 229-239, Ege Yayınları, İstanbul.

2011 "Urartu Dini/Urartu Religion" KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in the East*, s: 188-201, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÇİLİNGİROĞLU, Ç.

2012 *The Neolithic Pottery of Ulucak in Aegean Turkey: Organization of production, Interregional Comparisons and Relative Chronology*, BAR International Series 2426, Oxford.

ÇOBANOĞLU, D., BLÖMER, M. ve WINTER, E.

2016 "Doliche ve Dülük Baba Tepesi, Iuppiter Dolichenus'un Anavatanı" *Aktüel Arkeoloji*, 50: 88-99.

DAN, R.

2010 "Ricerche Sui Siti Urartei Della Provinca Di Van E Dintorni" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 52: 49-97.

DARGA, A. M.

1969 "Hitit Metinlerinde Geçen ^{NA4}ZI.KIN=^{NA4}ḫuwaši Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma" *Belleten*, Cilt: XXXIII, Sayı: 132: 493-504.

1992 *Hitit Sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 56, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul.

DEDEOĞLU, F.

2010 *Neolitik Çağdan Erken Tunç Çağ Sonuna Kadar Yukarı Menderes Havzası: Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Süreç*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

2014 "Yukarı Menderes Havzası Bölgesel Yerleşim Analizi: Erken Tunç Çağı'nda Sosyo-ekonomik Örgütlenmedeki Değişim ve Dönüşüm Süreçleri" ÖZLEM ÇEVİK ve BURÇİN ERDOĞU (Eds.) *Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi,* Tematik Arkeoloji Serisi 1, s: 19-42, Ege Yayınları, İstanbul.

2016 "A Study on Chalices from Beycesultan: Their Function, social Meaning and Cultural Interactions" *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 16(2): 13-32.

DEDEOĞLU, F. ve ABAY, E.

2014 Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Layer" *Arkeoloji Dergisi (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları),* XIX: 1-39.

DELAPORTE, L.

1940 *Malatya Arslantepe: La Porte Des Lions, Fascicule I,* De Boccard, Paris.

DEMİR, B.

2017 "2016 Yılı Harput Nevruz Ormanları Kurtarma Kazısı ve Harput Kabartması" *26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*: 45-60, Ankara.

DENİZHANOĞULLARI, A., GÜRİÇİN, M. ve PEKER, H.

2018 "Kahramanmaraş'tan Hiyeroglif Luvice Yeni Bir Stel: Maraş 17 / A New Hieroglypic Luwian Stele from Kahramanmaraş: Maraş 17" *Türkiye Billimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR),* 22: 57-61.

DERİN, Z., AY, F. ve CAYMAZ, T.

2009 "İzmir'in Prehistorik Yerleşimi-Yeşilova Höyüğü 2005-2006 Yılı Çalışmaları" *Arkeoloji Dergisi,* XIII: 7-58.

DIETRICH, L., MEISLER, J., DIETRICH, O., NOTROFF, J., KIEP, J., HEEB, J., BEUGER, A. ve SCHÜTT, B.

2019 "Cereal Processing at Early Neolithic Göbekli Tepe, Southeastern Turkey" *PLoS ONE,* 14(5): 1-34.

DIETRICH, O.

2011 "Radiocarbon Dating the First Temples of Mankind. Comments on ^{14}C-Dates from Göbekli Tepe" *Zeitschrift für Orient-Archäologie,* 4: 13-25.

DIETRICH, O. ve SCHMIDT, K.

2010 "A Radiocarbon Date from the Wall Plaster of Enclosure D of Göbekli Tepe" *Neo-Lithics* 2/10: 82-83.

DIETRICH, O., NOTROFF, J. ve DIETRICH, L.

2018 "Behind the Mask: Early Neolithic Miniature Mask (and one larger-than- life example) from Göbekli Tepe (and beyond)" *The Ancient Near East Today Current News About the Ancient Past*, Vol. VI (9): 1-10, (https://www.researchgate.net/publication/327739996 Erişim Tarihi: 02.05.2019)

DIETRICH, O., NOTROFF, J. ve SCHMIDT, K.

2014 "Recent Research 2013/14: Insights into a new enclosure at Göbekli Tepe" *Newsletter August 2014*: 5-7.

2015 "Göbekli Tepe. Ein exzeptioneller Fundplatz des frühesten Neolithikums auf dem Weg zum Weltkulturerbe / Göbekli Tepe. Dünya Kültür Mirasına Girme Yolunda Olağandışı Bir Erken Neolitik Buluntu Yeri" ÜNSAL YALÇIN ve HANS-DIETER BIENERT (Eds.) *Anatolien-Brücke der Kulturen / Kültürlerin Köprüsü Anadolu*, Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst Und Kultur Im Bergbau, Beiheft 27: 91-109, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, Bonn.

2017 "Feasting, Social Complexity, and the Emergence of the Early Neolithic of Upper Mesopotamia: A View from Göbekli Tepe" RICHARD J. CHACON ve RUBÉN G. MENDOZA (Eds.) *Feast Famine or Fighting? Multiple pathways to Social Complexity*, s: 91-132, Springer, Switzerland.

DIETRICH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., NOTROFF, J. ve SCHMIDT, K.

2013 "Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbekli Tepe. State of Research and New Data" *Neo-Lithics* 1/13: 36-41.

2014 “Göbekli Tepe, Türkei. Die Arbeiten der Jahre 2012 und 2013” *e-Forschungsc Berichte Des Deutschen Archäologischen Instituts (eDAI-F)* (Erişim Tarihi: 5.07.2019), 1: 131-135.

DIETRICH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., KÜRKÇÜOĞLU, C., NOTROFF, J., ve SCHMIDT, K.

2012 “Göbekli Tepe, Dünyanın En Eski Anıtı, İnsanlığın İlk Tapınağı. Önce Kutsal Alanlar Sonra Kentler Kuruldu” *Aktüel Arkeoloji*, Mayıs – Haziran 27: 60-77.

2013 “Göbekli Tepe: A Stairway to the Circle of Boars” *Actual Archaeology Magazine, Anatolia,* 5: 30-31.

2014 “Göbekli Tepe. Preliminary Report on the 2012 and 2013 Excavation Seasons” *Neo-Lithics* 1/14: 11-17.

DIETRICH, O., HEUN, M., NOTROFF, J., SCHMIDT, K. ve ZARNKOW, M.

2012 “The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities. New Evidence from Göbekli Tepe, south-eastern Turkey” *Antiquity,* 86: 674-695.

DIETRICH, O., NOTROFF, J., CLARE, L., HÜBNER, C., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., ve SCHMIDT, K.

2016 “Göbekli Tepe, Anlage H. Ein Vorbericht beim Ausgrabungsstand von 2014” ÜNSAL YALÇIN (Ed.) *Anatolian Metal VII*. Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst Und Kultur Im Bergbau, Beiheft 31: 53-70, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, Bonn.

Di PAOLO, S.

2006 “The Relief Art of Northern Syria in the Middle Bronze Age: The Alsdorf Stele and Some Sculptures from Karkamış” FRANCESCA BAFFI, RITA DOLCE, STEFANIA MAZZONİ, FRANCES

PINNOCK (Eds.) *Ina Kibrāt Erbetti. Studi di Archeologia Orientale Dedicati A Paolo Matthiae*, s: 139-172, Università La Sapienza, Roma.

DİNÇOL, A. M.

1989 "Ein Hurro-Hethitisches Festritual: (Ḫ)išuwaš" *Belleten*, LIII/206: 1-50.

DİNÇOL, A. ve ALPARSLAN, M.

2013 "Hitit Mühürcülüğü (Gliptik) / Hittite Glyptic" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, s: 392-404, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DİNÇOL, A. ve DİNÇOL, B.

2008 "Neue Hieroglyphische Dokumente aus Alaca Höyük" *Colloquium Anatolicum /Anadolu Sohbetleri*, VII: 167-175.

2011 "Urartu Yazısı ve Dili/Urartian Writing and Language" KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in the East*, s: 172-185, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DİNÇOL, A., DİNÇOL, B., HAWKINS, J. D., MARCHETTI, N. ve PEKER, H.

2014a "A Stele by Suhi I from Karkemish" *Orientalia*, 83(2): 143-153.

2014b "A New Stele from Karkemish: At the Origins of the Suhi –Katuwa Dynasty" NICOLÒ MARCHETTİ (Ed.) *Karkamish: An Ancient Capital on tje Euphrates*, Alma Mater Studiorum, Università Di Bologna Dipartimen to Di Storia Culture Civiltà, s: 127-131, Ante Quem.

DİNÇOL, A., DİNÇOL, B., HAWKINS, J. D., PEKER, H., ve ÖZTAN, A.

2015 "Two New Inscribed Storm-god Stelae from Arsuz (İskenderun): ARSUZ 1 and 2" *Anatolian Studies,* 65: 59-77.

DİNÇOL, A. M. ve KAVAKLI, E.

1978 *Van Gölü'nde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die Neuen Urartaeischen Inschriften Aus Der Umgebung Von Van.* (Anadolu Araştırmaları, Ek Yayın 1 / Jahrbuch Für Kleinasiatische Forschung, Beiheft 1), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

1979 "Karahan Köyü'nde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı" *Anadolu Araştırmaları*, VI: 17-32.

DİNÇOL, B.

2013 "Hititlerde Müzik ve Dans/Music and Dance Among the Hittites" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, s: 582-595, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DOĞER, E.

1995 "Helvacıköy-Höyücek'de Bulunmuş Kazıma Figürlü Bir Stel" *Arkeoloji Dergisi,* III: 51-59, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

DONBAZ, V.

1990 "The Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums" *Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project (ARRIM)*, 8: 5-24.

DÖRPFELD, W.

1894 *Troja 1893. Bericht Die Im Jahre 1893 in Troja Veranstalteten Ausgrabungen.* Leibzig.

1902 *Troja und Ilion. Ergebnisse Der Ausgrabungen In Den Vorhistorischen und Historischen Schichten Von Ilion 1870-1894*, Beck&Barth, Athen.

DRAYCOTT, C. ve SUMMERS, G.D.

2008 *Sculpture and Incriptions from the Monumental Entrance to the Palatial Complex at Kerkenes Dağ, Turkey*, Kerkenes Special Studies 1, Oriental Institute Publication, Volume 135, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.

DURAND, M.

1988 *Archives é pistolaires de Mari, I/1*, Recherche sur les civilisations, Paris.

DURU, R.

1982 "Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1980 Çalışma Raporu" *Anadolu Araştırmaları*, VIII: 1-38.

1983 "Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1982 Çalışma Raporu" *Anadolu Araştırmaları*, IX: 81-89.

1985 "Kuruçay Höyüğü Kazıları 1983 Çalışma Raporu" *Belleten*, XLIX/195: 595-606.

1994 *Kuruçay Höyük I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sa. 44, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1996 *Kuruçay Höyük II. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sa. 44[a], Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2004 "Tilmen Höyük, Kazı, Onarım ve Çevre Düzenlenmesi Projesi" 2002 Yılı Çalışma Raporu" *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 289-296, Ankara.

2013 *Tilmen Höyük Kazıları I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2016 *'Tarım'dan 'Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8000 - MÖ 2000)*, Kutlu & Avcı Ltd. Şti., Antalya.

DÜRING, B. S.

2008 "Sub-floor burials at Çatalhöyük: Exploring relations between the dead, houses, and the living" JOAQUIN Mª CÓRDOBA, MIQUEL MOLIST, Mª CARMEN PÉREZ, ISABEL RUBIO ve SERGIO MARTÍNEZ (Eds.) *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Madrid, April 3-8 2006*. Actas del V Congreso International de Arqueología del Oriente Próximo Antiguo, Vol. III, s: 603-620, UAM, Madrid.

2016 *Küçük Asya'nın Tarihöncesi: Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, (Çeviren: Azer KESKİN), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

EASTON, D. F.

1991 "Troy Before Schliemann" *Studia Troica*, 1: 111-129.

EDGERTON, W., F. ve WILSON, H. A.

1936 *Historical Records of Ramses III: The Text in Medinet Nabu, Volumes I and II. Translated with Explonatory Netes*. The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

EFE, T.

1995 “1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları” *12. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 245-266, Ankara.

1997 “1995 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları” *14. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 215-232.

1998 “Seyitgazi / Küllüoba 1996 Yılı Kazısı” *19. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 151-172, Ankara.

1999 “Küllüoba 1997 Yılı Kazısı” *20. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 165-182, Ankara.

2000 “Küllüoba 1998 Yılı Kazısı” *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 117-128, Ankara.

2001 “Küllüoba 1999 Yılı Kazısı” *22. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 105-118, Ankara.

2002 “Küllüoba 2000 Yılı Kazısı” *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 315-326, Ankara.

2003 “Küllüoba 2001 Yılı Kazı Çalışmaları” *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 461-466, Ankara.

2004a “Küllüoba Kazısı 2002 Yılı Çalışmaları” *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 19-28, Ankara.

2004b “Kültür Gruplarından Krallıklara, Batı Anadolu’nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili” *Collquium Anatolicum*, III: 15-29.

2006 "Küllüoba 2006 Yılı Kazı Çalışmalarına Ait Rapor" http://kulluobakazisi.bilecik.edu.tr/Dosya/Arsiv/2006%20rapor.pdf (Erişim Tarihi: 08.05.2015), s: 1-33.

2007a "Küllüoba 2005 Yılı Kazı Çalışmaları" *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 71-90, Ankara.

2007b "Küllüoba 2007 Yılı Kazı Çalışmalarına Ait Rapor" http://kulluobakazisi.bilecik.edu.tr/Dosya/Arsiv/k%C3%BCll%C3%BCoba%202007%20i%C3%BC%20rapor.pdf (Erişim Tarihi: 08.05.2015), s: 1-31.

EFE, T. ve AY-EFE, D. Ş. M.

2001 "Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Genel Değerlendirmesi" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 4: 43-78.

EFE, T. ve FİDAN, E.

2008 "Complex Two in the Early Bronze II Upper Town of Küllüoba Near Eskişehir" *Anatolica*, 34: 67-102.

EFE, T., FİDAN, E., SARI, D. ve TÜRKTEKİ, M.

2012 "Küllüoba 2010 Yılı Kazı Çalışmaları" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 485-500, Ankara.

2013 "Küllüoba 2011 Yılı Kazı Çalışmaları" *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 195-200, Çorum.

2015 "Küllüoba Kazıları 2013" *36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 573-576, Ankara.

EFE T. ve TÜRKTEKİ, M.

2005 "The Stratigraphy and Pottery of the Period Transitional Into the Middle Bronze Age at Küllüoba (Seyitgazi, Eskişehir), *Anatolia Antiqua*, XIII: 119-144.

EFE T., TÜRKTEKİ, M., FİDAN, E. ve SARI, D.

2014 "Küllüoba Kazıları 2012" *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 290-295, Muğla.

EFE T., TÜRKTEKİ, M., FİDAN, E., SARI, D. ve TÜRKTEKİ, S.

2016 "Küllüoba Kazıları 2014" *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 233-242, Ankara.

EFE T., TÜRKTEKİ, M., FİDAN, ŞAHİN, F., TÜRKTEKİ, S. ve SARI, D.

2019 "Küllüoba Kazısı 2018 Yılı Sonuçları" *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4: 317-330, Ankara.

EHRINGHAUS, H.

2005 *Götter Herrscher Inschriften: Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz.

EISEN, G. A.

1940 *Ancient Oriental Cylinder And Other Seals with A Description of the Collection of Mrs. William H. Moore*, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. XLVII, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

ELMACI, S.

2010 "Çevreci Barajlara Geçmişten Bir Örnek: Turna (Keşiş) Gölü" *Doğu Coğrafya Dergisi*, 24: 289-300.

EMRE, K.

1973 “Sultanhanı Höyüğünde 1971-1972 Yıllarında Yapılan Kazılar” *Anadolu (Anatolia),* XV: 87-138.

1978 *Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı / A Hittite Cemetery Near Afyon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI. Dizi - Sa. 22, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1993 “The Hittite Dam of Karakuyu” H. I. H. PRINCE TAKAHITO MIKASA (Ed.) *Essays on Anatolian Archaeology*, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in japan Vol. VII, s: 1-42, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.

2002 “Felsreliefs, Stelen, Orthostaten. Groβlastik als Monumentale Form Staatlicher und Religiöser Repräsentation / Kaya Kabartmaları, Steller, Orthostatlar. Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi” Kunst - und Ausstellungshalle der Bundesrepubliz Deutschland (Ed.) D*ie Hethiter und Ihr Reich. Das Volk Der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu. 1000 Tanrılı Halk*, s: 218-233 / 487-492, Bonn.

2012a “Fraktin Kabartması Yanındaki Prehistorik Ev” ORHAN BİNGÖL, ALİYE ÖZTAN ve HARUN TAŞKIRAN (Eds.) *Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 – 2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anı – Armağan Serisi Ek Dizi III. 2. *Anadolu/Anatolia*, s: 131-134, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

2012b “Kululu (1967)” ORHAN BİNGÖL, ALİYE ÖZTAN ve HARUN TAŞKIRAN (Eds.) *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Dergisi, Anı-Armağan Serisi Ek Dizi III. 2. *Anadolu /Anatolia,* s: 203-206, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

2012c "Sultanhanı Höyüğü (1971-72)" ORHAN BİNGÖL, ALİYE ÖZTAN ve HARUN TAŞKIRAN (Eds.) *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 – 2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anı-Armağan Serisi Ek Dizi III. 2. *Anadolu/Anatolia,* s: 271-272, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

EMRE, K. ve ÇINAROĞLU, A.

1993 "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık-Kastamonu" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan / Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s: 675-713, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ENGİN, A., ÖZGEN, E., BOZKURT, A., BOZKURT, D. ve ÖZER, A.

2019 Oylum Höyük 2017" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 271-292, Ankara.

ENSERT, H. K., GÖRMÜŞ, A. ve KARA, D.

2008 "Erzin Steli" *Adalya,* XI: 34-48.

ERBİL, Y. H.

2014 "Fasıllar Anıtı ve Çevresi Yüzey Araştırması" NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN, AYŞEGÜL AYKURT, NEYİR KOLONKAYA-BOSTANCI ve YİĞİT H. ERBİL (Eds.) *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış, Armağan Erkanal'a Armağan/Some Observations on Anatolian Cultures, Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, s. 227-234, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

ERBİL, Y. ve MOUTON, A.

2012 "Water in Ancient Anatolian Religions: An Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence" *Journal of Near Eastern Studies,* 71(1): 53-74.

ERBİL, Y. H. ve ÜNLÜ, E.

2017 "Fasıllar Anıtı ve Çevresi Geç Tunç Çağı Seramik Buluntuları" *Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Faculty of Letters,* 34(2): 47-60.

ERDOĞU, B. ve ÇEVİK, Ö.

2015 "Batı Anadolu Kronolojisi ve Teminolojisi: Sorunlar ve Öneriler" *Anadolu Prehistorya Aarştırmaları Dergisi/Journal of Anatolian Prehistoric Research (APAD),* 1: 29-45.

ERİM-ÖZDOĞAN, A.

2007 "Çayönü" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular,* s: 57-98, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2011 "Çayönü" MEHMET ÖZDOĞAN, NEZİH BAŞGELEN, PETER KUNIHOLM (Eds.) *The Neolitic in Turkey, New Excavation and New Research, The Tigris Basin,* s: 185-269, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2012 "Çayönü: Avcı Toplayıcılar" *Aktüel Arkeoloji*, 27: 108-117.

2019 "Çayönü: Uzun Süreli Yerleşikliği Seçen Avcı-Toplayıcı Bir Topluluğun Tarımcı-Besicilikten Tekrar Yarı-Göçebeliğe Dönüşü" *Aktüel Arkeoloji*, 69: 80-87.

2021 "Prof. Dr. Aslı Erim Özdoğan – Çayönü Tepesi; Dünü, Bugünü ve Yarını" *Arkeoloji Haber*, https://www.youtube.com/watch?v=gfxd77CO09c (Erişim Tarihi: 16.02.2022).

ERİM-ÖZDOĞAN, A. ve SARIALTUN, S.

2008 "Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi Kültür Envanteri" *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 1st. International Symposium on the History and Culture of Batman and Its Vicinity*, Bildiriler I, s: 94-126.

2011 "Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresi Kültür Envanteri" NUMAN TUNA ve OWEN DOONAN (Eds.) *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları. Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2002*, Cilt II, s: 945-1146, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Ankara.

ERİM-ÖZDOĞAN, A. ve YALMAN, N.

2004 "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak Çömlek: Çayönü Çanak Çömleksiz Ve Çanak Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinde Bir Yorum, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, VII: 67-92, Ankara.

ERKANAL, A.

1993 *Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VI, Dizi-Say. 42, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1995 "Bir Kült Kabı Üzerine Düşünceler I" *Belleten*, LIX/226: 593-605.

ERKANAL, A. ve ERKANAL, H.

1983 "Vorbericht Über Die Grabungen 1979 im Prähistorischen Klazomenai/Liman Tepe" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1): 163-183.

ERKANAL, H. ve HÜRYILMAZ, H.

1993 "1992 Liman Tepe Kazıları" *15. Kazı Sonuçları Toplamtısı*, Cilt 1: 361-371, Ankara.

ERKANAL, H.

2008 "Liman Tepe: New Light on Prehistoric Aegean Cultures" HAYAT ERKANAL, HARALD HAUPTMAN, VASILF ŞAHOĞLU ve RIZA TUNCEL (Eds.) *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the EBA, Urla-İzmir (Turkey) October 13th-19th, 1997*, s: 179-190, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

ERKANAL, H., ŞAHOĞLU, V. ve TUĞCU, İ.

2020 "Liman Tepe Kara ve Su Altı Kazıları" *İzmir Araştırmaları Dergisi/Journal of Izmir Studies*, 12: 41-60.

ERKANAL, H., AYKURT, A., BOYÜKULUSOY, K., TUĞCU, İ. ve ŞAHOĞLU, V.

2018 "Liman Tepe 2016 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları" *39. Kazı Sonuçları Toplamtısı*, Cilt 1: 431-452, Bursa.

ERKANAL, H., AYKURT, A., BOYÜKULUSOY, K., TUĞCU, İ., KOUKA, U., REINFELD, M., BOYCE, J. I., RIDDICK, N. ve ŞAHOĞLU, V.

2020 "Liman Tepe 2018 Yılı Kara ve Su Altı Kazıları" *41. Kazı Sonuçları Toplamtısı*, Cilt 2: 417-440, Ankara.

ERKUT, S.

1990 "Hititçe ^{GIŠ}*gazziduri*- Üzerine Bir Araştırma" *XI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1: 137-142.

2017a "Hitit Çağı'nın Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri" GÜLGÜNEY MASALCI-ŞAHİN, FATMA SEVİNÇ-ERBAŞI ve ÖZLEM SİR-GAVAZ (Eds.) *Dr. E. Sedat Erkut Toplu Eserleri. Ölümünün Birinci Yıl Anısına,* s: 24-33, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

2017b "Hititler'de AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme" GÜLGÜNEY MASALCI-ŞAHİN, FATMA SEVİNÇ-ERBAŞI ve ÖZLEM SİR-GAVAZ (Eds.) *Dr. E. Sedat Erkut Toplu Eserleri. Ölümünün Birinci Yıl Anısına,* s: 135-142, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

EVANS, A. J.

1901 *The Mycenaean Tree and Pillar Cult: Its Mediterranean Relations with Illustrations from Recent Cretan Finds,* Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street, London.

1921 *The Palace of Minos at Knossos, Vol. I:The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street, London.

1930 *The Palace of Minos at Knossos, Vol. III:The Great Transitional Age in the Northern and Eastern Sections of the Palace,* Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street, London.

FAHRENZ, von V.

1993 "Der Antike Agyieus" *Jahbrbuch Des Deutschen Archäologischen Instituts,* 108: 123- 196.

FİDAN, E.

2011 *Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarisinin Batı Anadolu ve Ege Dünyası İçerisindeki Yeri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

2012 "Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarisi" *MASROP/E-Dergi (Mimarlar, Arkeologlar, Sanat Tarihçiler ve Restoratörler Ortak Platformu)*, 7: 1-44.

2014 "Küllüoba İlk Tunç Çağı Mimarlığı'nda Taş Kullanımı ve Taş Yataklarının Araştırılması" *29. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 18-28, Muğla.

2015 "Batı Anadolu'da Sosyal Sınıf Farklarının Ortaya Çıklışı: Aşağı ve Yukarı Yerleşme Sistemi" ADNAN BAYSAL (Ed.) *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, s: 175-184, Ege Yayınları, İstanbul.

2018 "Early Buildings for the Elites in Western Anatolia: Reflections of Ruling Class on Architecture" ÜNSAL YALÇIN (Ed.) *Anatolian Metal VIII*, Eliten-Handwerk-Prestigegüter, Beiheft 39: 69-76, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, Bonn.

FİDAN, E., SARI, D. ve TÜRKTEKİ, M.

2015 "An Overview of the Western Anatolian Early Bronze Age" *European Journal of Archaeology*, 18(1): 60-89.

TÜKTEKİ, M., SARI, D., ŞAHİN, F., TÜKTEKİ, S. ve TUNA, Y.

2021 "Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti: Küllüoba, Genel Değerlendirme ve 2020 Yılı Çalışmaları" *LYCUS Dergisi*, 3: 105-128.

FINKELSTEIN, J. J.

1957 "Assyrian Contract from Sultantepe" *Anatolian Studies*, 7: 137-145.

FRAME, G.

1999 "The Inscription of Sargon II at Tang-i Var" *Orientalia*, 68(1): 31-57.

FRANKFORT, H.

1935 *Oriental Institute Discoveries in Iraq 1933/34: Fourth Preliminary Report of the Iraq Expedition*, The Oriental Institute of the University of Chicago Oriental Institute Communications, No: 19, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1954 *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, London.

1955 *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region*, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. LXXXII, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

FRAYNE, D.

1993 *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods/Volume 2, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London.

FRENCH, D. H.

1965 "Prehistoric Sites in the Göksu Valley" *Anatolian Studies*, 15: 177-201.

GADD, C. J.

1951 "Note on The Stele of Aşağı Yarımca" *Anatolian Studies*, 1: 108-110.

1954 "Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud" *Iraq*, 16(2): 173-201.

GALIL, G.

1992 "Conflicts Between Assyrian Vassals" *State Archives of Assyria Bulletin (SAAB)*, VI(1): 55-63.

GARBINI, G.

1958 "The Stepped Pinnacle in Ancient Near East" *East and West*, 9(1/2): 85-91.

1959 "A New Altar from Marash" *Orientalia*, 28(2): 206-208.

GARSTANG, J.

1908 "Notes on an Journay through Asia Minor" *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology*, 1: 1-12.

1910 *The Land of The Hittites. An Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of The Hittite Monuments.* Constable & Company, London.

1912 "A New Royal Hittite Monument from Near Marash in Northern Syria" *University of Liverpool Annals of Arhaeology and Anthropology (LAAA)*, IV: 126-127.

1929 *The Hittite Empire*, Constable and Company Ltd., London.

GARSTANG, J. ve GURNEY, O. R.

1959 *The Geography of the Hittite Empire*. Occassional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara No: 5, London.

GEBEL, H. G.

1984 *Das Akeramische Neolithikum Vorderasiens, Subsistenzformen und Siedlungweisen. Tabellarische Material und Befundpräsentattion zu Fundorten desProtoneolithikums und des Akeramischen Neolithikums.* Beiheft zum Tübingen Atlas der Vorderen Orients (TAVO), Reihe B, Band 52, Ludwig Reichert, Wiesbaden.

GEBEL, H. G. K.

2014 "Territoriality in Early Near Eastern Sedentism dedicated to Abu Shaher" *Neo-Lithics*, 2/14: 23-44.

GELB, I. J.

1935 *Hittite Hieroglyphs II*, The Oriental Institute of the University of Chicago Studies in Ancient Oriental Civilization, No: 14, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1939 *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Oriental Institute Publications XLV, The University of Chicago Press, Chicago.

GEDİK, S.

1996 *Oylum Höyük Mühürleri*, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Lisans Tezi).

GENÇ, B.

2019 "From Khazene Kapoussi/Hazine Kapısı to Analıkız: Rethinking a Place at Van Citadel" PAVEL, S. AVETISYAN, ROBERTO DAN ve YERVAND H. GREKYAN (Eds.) *Over the Mountains and far away. Studies in Near Eastern History and Archaeology. Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday*, s: 231-241, Archaeopress Archaeology, Oxford.

GENÇ, B. ve KONYAR, E.

2019 "Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisine Dair Bir Değerlendirme/Tushpa/Van Fortress Analıkız Structure: An Evaluation of Function and Chronology" *Anadolu Araştırmaları / Anatolian Research*, 22: 1-24.

GENÇ, E. ve YANAR, U.

2019 "An Old Syrian Period Stele from Avanos-Akarca, Anatolia" OLBA, XXVII: 61-96.

GENGE, von H.

1979 *Nordsyrisch-südanatolische Reliefs, Eine archäologisc-historische Untersuchung Datierung und Bestimmung*, Munksgaard, Kobenhavn.

GENZ, H.

2012 "Boğazköy, Terk Edilmeyen Kent" NECMİ KARUL (Ed.) *Son Tunç Çağı'ndan Hellenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası 2*, *Arkeo Atlas,* 2012/01: 84-89, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul.

GIBSON, J. C. L.

2004 *Canaanite Myths and Legends*, T&T Clark Ltd., London, New York.

GİRGİNER, K. S.

2018 *Geç Hitit Dönemi Tasvir Sanatında Mobilyalar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

GOEDEGEBUURE, P., van den HOUT, T., OSBORNE, J., MASSA, M., BACHHUBER, C. ve ŞAHİN, F.

2020 "TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1: A New Hieroglyphic Luwian Inscription from Great King Hartapu, Son of Mursili, Conqueror of Phrygia" *Anatolian Studies*, 70: 29-43.

GOETZE, A.

1947 "The Priestly Dress of the Hittite King" *Journal of Cuneiform Studies*, 1(2): 176-185.

1957 *Kleinasien*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

1962 “Cilicians” *Journal of Cuneiform Studies (JCS)*, 16(2): 48-58.

GOFF, C., BERGHE, L. V., HOLE, F., NICOL, M. B., WRIGHT, H. T., NEGAHBAN, E. O., BURNEY, C. A., DYSON, R. H., WHITE MUSCARELLA, O., VOIGHT, M. M., TOSI, M., WHITEHOUSE, D., STEVE, M.J., LAMBERG-KARLOVSKY, C. C., KEARTON, R. R. B., KLEISS, W., SOLECKI, R. S., WERTIME, T. A., GOTCH, P. ve HUFF, D.

1969 “Survey of Excavations in Iran, 1967-8” *Iran*, 7: 169-193.

GONNET, H.

1975 *Catalogue Des Documents Royaux Hittites Du IIe Millénaire Avant J.-C.*, Centre National De La Recherche Scientifique, Paris.

GONNET-BAĞANA, H.

1967 “Arkeolojik Belgelere Göre Eti Güneş Kursları / Le Disque Solaire Hittite D’Après Les Documents Archéologiques Introduction” *Anadolu / Anatolia*, 11: 161-196.

GORING-MORRIS, A. N. ve BELFER-COHEN, A.

2002 “Symbolic Behavior from the Epipalaeolithic and Early Neolithic of the Near East: Preliminary Observations on Continuity and Change” HANS GEORG K. GEBEL, BO DAHL HERMANSEN ve CHARLOTT HOFFMANN JENSEN (Eds.) *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic*, s: 67-79, ex oriente, Berlin.

GRAESSER, C. F.

1972 “Standing Stones in Ancient Palestine” *The Biblical Archaeologist*, 35(2): 34-63.

GRALNICK, E.

2008 “Assyrian Clay Hands from Khorsabad” *Journal of Near Eastern Studies*, 67(4): 241-246.

GRAYSON, A. K.

1987 *Assyrian Rulers of the Third ans Second Millennia BC (to 1115 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 1*, University of Toronto Press, Canada, London.

1991a Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon II (744-705 B.C.)" JOHN BOARDMAN, I. E. S. EDWARDS, E. SOLLBERGER ve N. G. L. HAMMOND (Eds.) *The Cambridge Ancient Histroy, Vol. 3, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eight to the Sixth Centuries B.C.*, s: 71-102, Cambridge University Press, Cambridge.

1991b *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 2*, University of Toronto Press, Canada, London.

1996 *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 3*, University of Toronto Press, Canada, London.

GREKYAN, Y.

2015 "The Gods Aššur and Ḫaldi in the Mountains" MEHMET IŞIKLI ve BİROL GÜVEN (Eds.) *International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures: Proceedings* I, s: 388-402, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.

GRESKY, J., HAELM, J., ve CLARE, L.

2017 "Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult" *Science Advances*, 3(6): 1-10.

GROTHE, H. G.

1911 *Meine Vorderasien-Expedition 1906-1907, Bd. I: Die Fachwissenschaftlichen Ergebnisse,* Leipzig.

GURNEY, O. R.

1952 "The Sultantepe Tablets: A Preliminary Note" *Anatolian Studies,* 2: 25-35.

1953 "The Sultantepe Tablets" *Anatolian Studies*, 3: 15-25.

1977 *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford University Press, Oxford.

GÜLEÇ, E. ve AÇIKKOL, A.

2002 "Hatay'da Bir Erken Üst Paleolitik Yerleşimi: Üçağızlı Mağarası" *Bilim ve Ütopya*, 93: 65-67.

GÜLEÇ, E., ÖZER, İ, SAĞIR, M. ve KUHN, S.

2007 "Early Upper paleolithic Human dental Remains from Ucagizli Cave (Hatay, Turkey)" *American Journal of physical Anthropology*, 132(S44): 122.

GÜLEÇ, E., ÖZER, İ, SAĞIR, M., BAYKARA, İ., ŞAHİN, S., ERKMAN, A. C. ve AÇIKKOL YILDIRIM, A.

2014 "İlk Modern İnsanlar Anadolu'da: Üçağızlı Mağarası" AYNUR ÖZFIRAT ve ÇİLEM UYGUN (Eds.) *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 21-24 Mayıs 2013 Antakya, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü*, s: 17-28, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya.

GÜLER, M. ve ÇELİK, B.

2015 "Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları" *Belgü (Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi)*, 1: 75-102.

GÜLER G., ÇELİK, B. ve GÜLER, M.

2013 "New Pre-Pottery Neolithic Sites and Cult Centeres in the Urfa Region" *Documenta Praehistorica,* XL: 297-303.

GÜLER M., ÇELİK, B. ve GÜLER, G.

2012 "Viranşehir İlçesinde Yeni Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmeleri" *Anadolu / Anatolia,* 38: 157-180.

GÜLLÜCE, H., SCHÜTTE-MAISCHATZ, A. ve WINTER, E.

2004 "Forshungen in Doliche 2002" *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 29-40, Ankara.

GÜNBATTI, C.

1997 "Kültepe'de Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet" *Archivum Anatolicum,* 3: 131-155.

2017 *Kültepe-Kaniş. Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Tarih Dizisi, Orka Matbaacılık, Kayseri.

GÜTERBOCK, H. G.

1938 "Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200" *Zeitschrift für Assyriologie (ZA)*, 44: 45-149.

1943 "Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları/Hethitische Götterdarstellungen und Götternamen" *Belleten*, VII/26: 272-317.

1947 "Eski ve Yeni Eti Abideleri" *Halil EDHEM Hâtıra Kitabı, Cilt 1,* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII, Seri No: 5, s: 48-70, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1949 “Kitabeli Dikilitaş” TAHSİN ÖZGÜÇ ve NİMET ÖZGÜÇ (Eds.) *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947 / Ausgrabungen In Karahöyük Bericht Über Die Im Auftrage Der Türkischen Geschichts Komission Im 1947 Durchgeführten Ausgrabungen*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri-No: 7, s: 52-53, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1960 “An Outline of the Hittite AN.TAḪ.ŠUM Festival” Journal of Near Eastern Studies, 19(2): 80-89.

1963 “Urartian Inscriptions in the Museum of Van” *Journal of Near Eastern Studies*, 22(4): 268-272.

1964 “Sargon of Akkad Mentioned by Ḫattušili I of Ḫatti” *Journal of Cuneiform Studies*, 18(1): 1-6.

1969 “Hieroglyphische Inschriften” KURT BITTEL, HANS G. GÜTERBOCK, HARALD HAUPTMANN, HARTMUT KÜHNE, PETER NEVE ve WULF SCHIRMER (Eds.) *Boğazköy IV, Funde aus den Grabungen 1967 und 1968,* s: 49- 53, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

1974 “Kleine Beiträge zum Verständnis der Ankara-Reliefs” *Baghdader Mitteilungen*, 7: 97-99.

1981 “A Note on the Frieze of the Stag Rython in the Schimmel Collection” *Anadolu/Anatolia*, 22: 1-5.

1986 “Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite History” MACHTELD J. MELLINK (Ed.) *Troy and the Trojan War, A Symposium Held at Bryn Mawr College October 1984*, s: 33-44, Bryn Mawr.

1993 “Sungod or King” MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç’e Armağan / Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s. 225-226, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

HAAS, V.

1970 *Der Kult von Nerik: Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.

HANSEN, D. P.

1963 “New Volite Plaques from Nippur” *Journal of Near Eastern Studies*, 22(3): 145-166.

HANSEN, S.

2013 “Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium” STEFAN BURMEISTER, SVEND HANSEN, MICHAEL KUNST ve NILS MÜLLER-SCHEEβEL (Eds.) *Metal matters: Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity*, s: 137-167, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westrf.

HARMANŞAH, Ö.

2012 “Beyond Aššur: New Cities and the Assyrian Politics of Landscape” *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR),* 365: 53-77.

HARPER, O., ARUZ J. ve TALLON, F.

1992 *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, The Metropolitan Museum of Art, New York,

HASPOLAT, Y. K.

2013 "Kısa Diyarbakır Tarihi" KENAN HASPOLAT, BEKİR BÜKÜN, HALİS ÖZER, AHMET AKAYDIN ve İREM HASPOLAT (Eds.) *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1: Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans,* s: 4-205, Uzman Matbaacılık ve Ciltleme, İstanbul.

HAUPTMANN, H.

1991/92 "Nevali Çori. Eine Siedlung des Akeramischen Neolithikums am mittleren Euphrat" *Nürnberger Blätter Zur Arhäologie*, 8: 15-33.

1993 "Ein Kultgebäude in Nevali Çori" MARCELLA FRANGIPANE, HARALD HAUPTMANN, MARIO LIVERANI, P. MATTHIAE ve MACHTELD MELLINK (Eds.) *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* s: 37-69, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche dell'Antichita Università di Roma "La Sapienza", Roma.

1999 "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem" *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, s: 117-154, Ankara.

2002 "Upper Mesopotamia in its Regional Context During the Early Neolithic" FRÉDERIC GÉRARD ve LAURENS THISSEN (Eds.) *The Neolithic of Central Anatolia Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millennia cal. BC.* s: 263-271, Ege Yayınları, İstanbul.

2003 "Eine Frühneolithische Kultfigur Aus Urfa" MEHMET ÖZDOĞAN, HARALD HAUPTMANN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Köyden Kente Yakındoğu'da İlk Yerleşimler. Ufuk Esin'e Armağan / From Village to Cities Early Villages in the Near East. Studies Presented to Ufuk Esin. Cilt 2,* s: 623-636, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2007a "Nevali Çori ve Urfa Bölgesi'nde Neolitik Dönem" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar – Yeni Bulgular*, s: 131-164, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2007b "Nevali Çori" *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*, s: 97-98, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2011 "The Urfa Region" MEHMET ÖZDOĞAN, NEZİH BAŞGELEN, PETER KUNIHOLM (Eds.) *The Neolitic in Turkey, New Excavation and New Research, The Euphrates*, s: 85-138, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2012 "Nevali Çori: Avcı Toplayıcıdan Yerleşik Yaşama" *Aktüel Arkeoloji*, 27: 96-106.

HAUPTMANN, H. ve ÖZDOĞAN, M.

2007 "Anadolu'da Neolitik Devrim" Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe / Karlsruhe Baden Eyalet Müzesi (Ed.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien, Die Ältesten Monumente der Menschheit / 12000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, Groβe Landesausstellung Baden-Württemberg 2007 im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe (20.1.-17.6.2007), Karlsruhe Sarayı Baden Eyalet Müzesi'nde Baden-Württemberg Büyük Eyalet Sergisi 2007, (20.1.-17.6.2007), s: 404-410, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.

HAUPTMANN, H. ve SCHMIDT, K.

2007a "12000 Yıl Önce Anadolu, Erken Neolitik Dönem Yontuları" Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe / Karlsruhe

Baden Eyalet Müzesi (Ed.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien, Die Ältesten Monumente der Menschheit / 12000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, s: 430-439, Groβe Landesausstellung Baden-Württemberg 2007 im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe (20.1.-17.6.2007), Karlsruhe Sarayı Baden Eyalet Müzesi'nde Baden-Württemberg Büyük Eyalet Sergisi 2007, (20.1.-17.6.2007), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.

2007b "12000 Yıl Önce Anadolu Erken Neolitik Dönem Yontuları" *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*, s: 21-32, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HAWKINS, J. D.

1969 "The Babil Stele of Assurnasirpal" *Anatolian Studies*, 19: 111-120.

1970 "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene" *Anatolian Studies*, 20: 69-110.

1974 "Assyrians and Hittites" *Iraq*, XXXVI: 67-83.

1975 "The Negatives in Hieroglyphic Luwian" *Anatolian Studies*, 25: 119-156.

1980 "Late Hittite Funerary Monuments" BENDT ALSTER (Ed.) *Death in Mesopotamia, Papers Read at the XXVI, Rencontre Assyriologique Internationale, Mesopotamia, 8:* 213-225, Copenhagen Studies in Assyriology, Copenhagen.

1981 "Kubaba at Karkamıš and Elsewhere" *Anatolian Studies*, 31: 147-176.

1988 "Kuzi – Tešub and the "Great Kings" of Karkamiš" *Anatolian Studies*, 38: 99-108.

1989 "More Late Hittite Funerary Monuments" KUTLU EMRE, MACHTELD MELLINK, BARTHEL HROUDA ve NİMET ÖZGÜÇ (Eds.) *Anatolia and The Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç / Tahsin Özgüç'e Armağan,* s: 189-197, Pl. 42-44, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1990 "The New Inscription from the Südburg of Boğazköy-Ḫattuša" *Archäologischer Anzeiger*, Cilt 1: 305-314.

1991 "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia" JOHN BOARDMAN, I. E. S. EDWARDS, N. G. L. HAMMOND ve E. SOLLBERGER (Eds.) *The Cambridge Ancient History,* III.1, s: 372-441, Cambridge University Press, Cambridge.

1993 "The Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan / Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s. 273-279, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1995a *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg)*, Studien zu den Boğazköy-Texten. Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Beiheft 3, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

1995b "The Political Geography of North Syria and South East Anatolia in the Neo-Assyrian Period" MARIO LIVERANI (Ed.) Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità Quaderni di Geografica Storica, 5, s: 87-101, Roma.

2000 *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Inscriptions of the Iron Age, Vol. I, Part 1-3*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.

2006 "Tudḫaliya The Hunter" TH. P. J. VAN DEN HOUT ve C. H. VAN ZOEST (Eds.) *The Life and Times of Ḫattušili III and Tutḫaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. De Roos, 12-13 December 2003, Leiden*, s. 49-76, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden.

2009 "Cilicia" *Near Eastern Archaeology*, 72(4): 164-173.

2011 "The Inscriptions of the Aleppo Temple" *Anatolian Studies*, 61: 35-54.

2013 "Hitit Hiyeroglifleri ve Luwice/Hittite Hieroglyphs and Luwian" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites, An Anatolian Empire*, s: 96-117, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HAWKINS, J. D. ve AKDOĞAN, R.

2011 "A Stele from Gemerek/Gemerek'de Bulunan Bir Stel" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 14: 313-316, Ankara.

HAWKINS, D. ve PEKER

2014 "Karkemish in the Iron Age" NICOLÒ MARCHETTİ (Ed.) *Karkamish: An Ancient Capital on tje Euphrates*, Alma Mater Studiorum, Università Di Bologna Dipartimen to Di Storia Culture Civiltà, s: 107-110, Ante Quem.

HAWKINS, J. D. ve POSTGATE, J. N.

1988 "Tirubute from Tabal" *State Archives of Assyria Bulletin (SAAB)*, II(1): 31-40.

HAWKINS, J. D., TOSUN, K., ve AKDOĞAN, R.

2013 "A New Hieroglyphic Luwian Stele in Adana Museum" *Höyük*, 6: 1-6.

HEFFRON, Y.

2016 "Stone Stelae and Religious Space at Kültepe-Kaneš" *Anatolian Studies*, 66: 23-42.

HELBAEK, H.

1961 "Late Bronze Age and Byzantine Crops at Beycesultan in Anatolia" *Anatolian Studies*, 11: 77-97.

HELLENKEMPER, H. ve WAGNER, J.

1977 "The God on the Stag: A LAte Hittite Rock-Relief on the River Karasu" *Anatolian Studies*, 27: 167-173.

HERBORDT, S.

2011 "Stele B. II. Bei den Hethitern. Archäologisch" *Reallexikon der Assyriologie (RIA)*, 13(1/2): 138-140.

HERRMANN, V. R.

2014a "The Katumuwa's Stele in Archaeological Context" VIRGINIA RIMMER HERRMANN ve J. DAVID SCHLOEN (Eds.) *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, s: 49-56, Oriental Institute Museum Publication 37, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

2014b "Introduction: The Katumuwa Stele and the Commemoration of the Dead in the Ancient Middle East" VIRGINIA RIMMER HERRMANN ve J. DAVID SCHLOEN (Eds.) *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, s: 17-23, Oriental Institute Museum Publication 37, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

HERRMANN, V. R. ve SCHLOEN, J. D.

2014 *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, Oriental Institute Museum Publication 37, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

2018 "Zincirli Höyük, Ancient Sam'al: A Preliminary Report on the 2015 Excavation Season" BARBARA HOREJS, CHRISTOPH SCHWOLL, VERA MÜLLER, MARTA LUCIANI, MARKUS RITTER, MATTIA GRUDETTI, RODERICK B. SALISBURY, FELIX HÖFLMAYER ve TERESA BÜRGE (Eds.) *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 25-29 April 2016, Vienna*, s: 521-533, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

HERSHOVITZ, I., WEBER, G. W., QUAM, R., DUVAL, M., GRÜN, R., KINSLEY, L., AYALON, A., BAR-MATTHEWS, M., VALLADAS, H., MERCIER, N., ARSUAGA, J. L., MARTINÓN-TORRES, M., BERMÚDEZ de CASTRO, J. M., FORNAI, C., MARTÍN-FRANCÉS, L., SARIG, R., MAY, H., KRENN, V. A., SLON, V., RODRIGEZ, L., GARCÍA, R., LORENZO, C., CARRETERO, J. M., FRUMKIN, A., SHAHACK-GROSS, R., BAR-YOSEF MAYER, D. E., CUI, Y., WU, X., PELED, M., GROMAN-YAROSLAVSKI, I., WEISSBROD, L., YESHURUN, R., TSATSKIN, A., ZAIDNER, Y., WEINSTEIN-EVRON, M.

2018 "The Earliest Modern Humans Outside Africa" *Science*, 359: 456-459.

HEUZEY, L.

1902 *Cataloque des Antiquités Chaldéennes. Sculpture et Gravure A La Pointe*, Librairies-Imprimerie Réunies, Paris.

HILPRECHT, H. V.

1896a *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series A. Cuneiform Texts: Vol. I, Part II,* MacCalla & Company Incorporated, Philadelphia.

1896b "Explorations in Babylonia" HERMAN V. HILPRECHT (Ed.) *Recent Research in Bible Land*, s: 43-94, John D. Wattles, Philadelphia.

HIRSCH, H.

1963 "Die Inschriften der Könige von Agade" *Archiv für Orientforschung*, 20: 1-82.

HODDER, I.

2007 "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, s. 313-330, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2011 "Comment" *Current Anthropologygy*, 52(5): 645-646.

2014 *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü*, (Çeviren: Dilek ŞENDİL),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HODDER, I. ve MESKELL, L.

2011 "A "Curious and Sometimes a Trifle Macabre Artistry": Some Aspects of Symbolism in Neolithic Turkey" *Current Anthropology*, 52(2): 235-263.

HOGARTH, D. G.

1914 *Carchemish, Report on the Excavations at Djerabis on Behalf of the British Museum, Part I, Introductory*, The Trustees of the British Museum, Oxford University Press, London.

HOFFNER, H. A.

1976 "A Join to the Hittite Mita Text" *Journal of Cuneiform Studies"* 28(1): 60-62.

1990 *Hittite Myths*, Scholars Press, Atlanta, Georgia.

HONGO, H., MEADOW, R. H., ÖKSÜZ, B. ve İLGEZDİ, G.

2004 "Animal Explotation at Çayönü Tepesi, Southeastern Anatolia" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, VII: 107-119, Ankara.

van den HOUT, T. P. J.

2013 Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi/A Short History of the Hittite Kingdom and Empire" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 22-45, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HROZNÝ, B.

1937 *Les Inscriptions Hittites Hieroglyphiques, Livrasion III*, Praha.

HROZNY, F.

1927 "Rapport préliminaire sur les Fouilles Tchécoslovaques du Kültepe (1925)" *Syria*, 8: 1-12.

HULIN, P.

1958 "Urartian Stones in the Van Museum" *Anatolian Studies*, 8: 235-244.

HUMANN, C.

1898 "Bericht Über Die Erste Ausgrabung von Sendjirli 1888" Felix von LUSCHAN, Carl HUMANN ve Robert KOLDEWEY (Eds.) *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. II: Ausgrabungsbericht und Architectur,* Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XII., s: 88-102, W. Spemann, Berlin.

HUMANN, C. ve PUCHSTEIN, O.

1890 *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Ausgeführt im Auftragder Kgl.: Preussischen Akademie der Wissenschaften,* Verlag von Dietrich Reimer, Berlin.

HUTTER, M.

1993 "Kultstelen und Baityloi" BERND JANOWSKI, KLAUS KOCH ve GERNOT WILHELM (Eds.) *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament,* Internationales Symposion Hamburg 17.-21. März 1990, Orbis Biblicus et Orientalis 129, s: 87-108, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck Ruprecht, Göttingen.

HÜSER, A.

2007 *Kuşaklı – Sarissa 3: Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung,* Verlag Marie Liedorf GmbH, Rahden / Westf.

IŞIK, F.

2012a "Phryg Erken Kybele Resimlerinin Ortaya Çıkışı ve İon Yontusuna Etkisi" FAHRİ IŞIK (Ed.) *Uygarlık Anadolu'da Doğdu,* s: 89-119, Ege Yayınları İstanbul.

2012b "Elmalı D-Tümülüsü Yontucukları: Anadolu'da Yeni Hitit ve Phryg Yontu Biçimlerinin İyonlaşması" FAHRİ IŞIK (Ed.) *Uygarlık Anadolu'da Doğdu,* s: 139-158, Ege Yayınları, İstanbul.

2012c "İğli Tanrıça: Phryg Kenar Bölgesi'nden Kybele Betimlemelerinin Yorumu ve Biçemi" FAHRİ IŞIK (Ed.) *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, s: 203-212, Ege Yayınları, İstanbul.

IŞIK, F., ATICI, M. ve TEKOĞLU, R.

2011 "Die Nachhethitische Königsstele von Karakuyu beim Karabel-Pass. Zur Kulturellen Kontinuität vom Bronzezeitlichen Mira zum Eisenzeitlichen Ioina" *Asia Minor Studien,* 6: 1-34.

2012 "Karabel Geçidi Yakınındaki Karakuyu'dan Hitit Sonrası Kral Dikmetaşı. Tunç Çağı Mira'sından Demir Çağı İonia'sına Uzanan Kültürel Süreklilik" FAHRİ IŞIK (Ed.) *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, s: 23-59, Ege Yayınları, İstanbul.

IŞIK, K.

2018 "Urartular Dönemi'nde Bingöl ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Lokalizasyon Önerileri" *Bingöl Üniversitesi, Bingöl Araştırmaları Dergisi, Arkeoloji Özel Sayısı,* 4(2): 69-82.

ITAHASHI, Y., MIYAKE, Y., MAEDA, O. , KONDO, O., HONGO, H., VAN NEER, W., CHIKARAISHI, Y., OHKOUCHI, N. ve YONEDA, M.

2017 "Preference for Fish in a Neolithic Hunter-Gatherer Community of the Upper Tigris, Elucidated by Amino Acid $\delta^{15}N$ Analysis" *Journal of Archaeological Science*, 82: 40-49.

İLASLI, A.

1993 "A Hittite Statue Found in the Area of Ahurhisar" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan/Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s: 301-308, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İPEK, B. ve ÇİFTÇİ, Y.

2020 "Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Mimarisi ve Köy-Mekan Organizasyonu" *Mukaddime*, 11(1): 212-234.

JACKSON, M. P. C. ve POSTGATE, J. N.

1999 "Kilise Tepe 1997: A Summary of the Principal Results" *20. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 541-558, Ankara.

2009 "Excavations Kilise Tepe 2007" *30. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 3: 207-232, Ankara.

JACKSON, M. P. C., POSTGATE, J. N. ve ŞERİFOĞLU, T. E.

2013 "Kilise Tepe 2011 Yılı Kazıları" *34. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 5-20, Çorum.

2014 "2012 Yılı Kilisetepe Projesi" *35. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 125-135, Muğla.

JANEWAY, B.

2008 "The Nature and Extent of Aegean Contact at Tell Ta'yinat and Vicinity in the Early Iron Age: Evidence of the Sea Peoples?" XXVII-XXVIII (2006-2007): 123-146.

JONKER, G.

1995 *The Topography of Remembrance: The Dead, Tradition and Collective Memory in Mesopotamia*. Studies in the History of Religions, Vol. LXVIII, E. J. Brill, Leiden.

KABUKCU, C., ASOUTİ, E., PÖLLATH, N., PETERS, J. ve KARUL, N.

2021 "Pathways to plant domestication in Southeast Anatolia based on new data from aceramic Neolithic Gusir Höyük" *Scientific Reports*, 11: 1-14.

KAHN, D.

2011 "The Campaign of Ramsesses III Against Philistia" *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, 3.4: 1-11.

KALAÇ, M.

1964 "Eine Wettergott-stele und Drei Reliefs im Museum zu Maraş" *Jaabericht Van Het Vooraziatisch-Egyptish Genootschap Ex Oriente Lux (JEOL)*, 18: 280-283.

1968 "Hiyeroglif Araştırmaları" *Belleten*, XXXII/127: 315-330.

1969 "Die Wettergott-Stele Mıt Hieroglyphen Aus Körkün" *Athenaeum*, XLVII: 164-167.

1979 "Niğde'de Bulunan Bir Hava Tanrısı Steli" *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 1: 239-243, Levha: 135-144.

1983 "Kayseri Müzesinde Bulunan Kululu (XII) Steli" *Anadolu Araştırmaları*, IX: 167-171.

1986 "Die Stele Aus Kululu (XIII)" *Anadolu Araştırmaları*, X: 359-366.

KARAOSMANOĞLU, M.

2008 "Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları" BİROL CAN ve MEHMET IŞIKLI (Eds.) *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, s: 69-84, Graphis Matbaa, İstanbul.

2009a "İkinci Dönem Kazıları Işığında Altıntepe Apadanası" HALUK SAĞLAMTİMUR, EŞREF ABAY, ZAFER DERİN, AYLİN Ü. ERDEM, ATİLLA BATMAZ, FULYA DEDEOĞLU, MÜCELLA ERDALKIRAN, MAHMUT BİLGE BAŞTÜRK ve ERİM KONAKÇI (Eds.) *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, s: 353-360, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2009b "Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 119-138, Ankara.

2009c "Anadolu Uygarlıkları, Altıntepe" *Aktüel Arkeoloji*, 11: 71-79.

2010 "Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 17-34, Ankara.

2011 "Erzincan Altıntepe Kalesi/Erzincan Altıntepe Fortress" KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in the East*, s: 366-373, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KARAOSMANOĞLU, M. ve KORUCU, H.

2010 The Apadana of Altıntepe in the Light of the Second Season Excavations" ALTAN ÇİLİNGİROĞLU ve ANTONIO SAGONA (Eds.) *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colleqium Held at Edirne, 19-24 April* 2010, Anatolian Near Eastern Studies Supplement (ANES): *39*, s: 131-148, Paris.

KARAOSMANOĞLU, M. ve YILMAZ, M. A.

2012 "Altıntepe Urartu Kalesi Kanalizasyon Sistemi" BİLAL SÖĞÜT (Ed.) *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı / From Stratonikeia to Lagina Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan*, s: 353-366, Ege Yayınları, İstanbul.

2013 "Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar / The Reflections from Altıntepe Fortressto Present Day" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt 6, Sayı: 25: 275-282.

2019 "Altıntepe 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 617-632, Ankara.

KARAOSMANOĞLU, M., CAN, B. ve KORUCU, H.

2006 "Altıntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *27. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 183-190, Ankara.

KARAOSMANOĞLU, M., KORUCU, H. ve YILMAZ, M. A.

2016 "Altıntepe Urartu Kalesi 2014 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 129-146, Ankara.

KARAOSMANOĞLU, M., ÖZKAN, H., ÖZTÜRK, N., CAN, B. ve KORUCU, H.

2005 "Altıntepe Kazısı 2003" *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 127-138, Ankara.

KARAMETE, K.

1949 "Kayseri Müzesinde Eti Hiyeroglifini Havi İki Yeni Yazıt" *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V: 66-75.

KARTAL, M.

2009 *Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar, Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-Paleolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KARUL, N.

2011 Gusir Höyük" MEHMET ÖZDOĞAN, NEZİH BAŞGELEN ve PETER KUNIHOLM (Eds.) *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, The Tigris Basin*, s: 1-17, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2013a "Gusir Höyük / Siirt, Yerleşik Avcılar" *Arkeoatlas Dergisi*, 8: 22-29.

2013b "Dicle'nin Kıyısında Eski Dünyanın İlk Köyleri: Yerleşik Avcılar" *Atlas Dergisi*, 240: 82-96.

2017 *Aktopraklık: Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy*, Ege Yayınları, İstanbul.

2018 "Gusir Höyük: Yukarı Dicle'de İlk Yerleşik Avcılar / Gusir Höyük: The Early Sedentary Hunters At Upper Tigris" *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları / Batman Museum The Ilısu Dam Hes Project Excavations*, s: 1-23, Batman Müzesi Yayınları, Batman.

2019 "Son Avcılar. İlk Yerleşikler" *Aktüel Arkeoloji*, 69: 34-43.

2020 "The Beginning of the Neolithic in Southern Anatolia: Upper Tigris Basin" *Documenta Praehistorica*, XLVII: 76-95.

2021a "Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe/Karahantepe Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Gömülü Yapıları" *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 82: 21-31.

2021b "Röportaj-Prof. Dr. Necmi Karul (Karahantepe Kazı Başkanı)" *arkeoloji haber* https://www.youtube.com/watch?v=4McaL_6B594 (Erişim Tarihi: 10.02.2022).

2022 "Göbeklitepe ve Karahantepe Kazıları" *Rehber Akademisi* *https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU&t=2s* (Erişim Tarihi 08.02.2022).

KATAJA, L.

1987 "A Neo-Assyrian Document on Two Cases of River Ordeal" *State Archives of Assyria Bulletin (SAAB)*, I(2): 65-68.

KAUFMAN, S. A.

2007 "The Phoenician Inscription of the İncirli Trilingual: A Tentative Reconstruction and Translation" *MAARAV*, 14(2): 7-26.

KEALHOFER, L., GRAVE, P., MARSCH, B., STEADMAN, S., GORNY, R. L. ve SUMMERS, G. D.

2010 "Patterns of Iron Age Interaction in Central Anatolia: three Sites in Yozgat Province" *Anatolian Studies*, 60: 71-92.

KEEL, O.

1994 *Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina / Israel, Band IV*, Orbis Biblicus et Orientalis 135, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

KESSLER, K.

1980 *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens, nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr.*, Beihefte Zum Tübinger Atlas Des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 26, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden.

KLENGEL, H.

1999 *Geschichte Des Hethitischen Reiches*, Brill, Leiden, Boston, Köln.

KUHRT, A.

2009 *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, (Çeviren: Dilek ŞENDİL), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

KILIÇER, A., KARADAĞ, Ş. ve ÇAKAY, M. E.

2014 *Madencilik ve Enerji 3: TRB2 Bölgesi Mevcut Durum Analizi 2014*, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKKA).

KINAL, F.

1981 "Kara Tanrıça Olarak Kybele" *IX. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1: 235-244.

KING, L. W.

1910 *A History of Sumer and Akkad*, William Clowers and Sons Ltd., London.

1912 *Babylonian Boundary-Stones and memorial tablets in the British Museum*, Oxford Üniversity Press, London.

1915 *Bronze Reliefs from The Gates of Shalmaneser King of Assyria B.C. 860-825*, The Trustees, London.

KINZEL, M. ve CLARE, L.

2020 "Monumental-compared to what? A perspective from Göbekli Tepe" ANNE BIRGITTE GEBAUER, LASSE SØRENSEN, ANNE TEATHER ve ANTONIO CARLOS VALERA (Eds.), *Monumentalising Life in the Neolithic: Narratives of Change and Continuity*, s: 29-48, Oxbow/book, Oxford, Philadelphia.

KIYMET, K.

2016 "Ortaköy Kabartması" TURGUT YİĞİT (Ed.) *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, s: 93-95, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

KLEIN, J. J.

1974 "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altıntepe" *Anatolian Studies*, 24: 77-94.

KLINKOTT, M.

2004 "Die Wehrmauern von Troia VI – Bauaufnahme und Auswertung" *Studia Troica,* 14: 33-85.

KLINKOTT, M. ve BECKS, R.

2001 "Surlar, Kuleler ve Kapılar. Troia VI ve VII Yerleşim Katındaki Surların Yapım Tarzı ve Tasarımı" *Düş ve Gerçek*, s: 407-414, Homer Kitabevi, İstanbul.

KNITTER, D., BRAUN, R., CLARE, L., NYKAMP, M. ve SCHÜTT, B.

2019 "Göbekli Tepe: A Brief Description of the Environmental Development in the Surroundings of the UNESCO World Heritage Site" *Land*, 8, 72: 1-16.

KNUDTZON, J. A.

1915 *Die El-Amarna-Tafeln: Mit Einleitung und Erläuterungen*. J. C. Hinrichs'SCHE Buchhandlung, Leipzig.

KOCA, M.

2020 *Hakkâri İlinde Maden Zenginleştirilmesine Yönelik Teknoloji Kullanım Alt yapısının İncelenmesi Fizibilite Raporu*, TC Hakkari Valiliği, DAKKA Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, T.C. Sanayi ve Teknoloji bakanlığı, Hakkari İl Müdürlüğü.

KODAŞ, E.

2013 "Jerf-el Ahmar EA 30 Binası ve Yakındoğu'da PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönenmine Ait Kamu Binaları" *TÜBA-AR*, 16: 9-19.

2018a "Boncuklu Tarla. Un nouveau site du Néolithique précéramique en Anatolie Orientale" *Actualités Scientifiques Découverte Récente*, 115(3): 601-605.

2018b "Yukarı Dicle'de Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler" *Arkeoloji ve Sanat*, 157-158: VII-XIX.

2019 "Un Nouveau Site du Néolithique Précéramique dans la Vallée du Haut Tigre: Resultats Préliminaires de Boncuklu Tarla" *Neo-Lithics*, 19: 3-15.

2020 "Boncuklu Tarla: Stelli Bina" *Aktüel Arkeoloji*, 73: 22-27.

2021 "Communal Architecture at Boncuklu Tarla, Mardin Province, Turkey" *Near Eastern Archaeology*, 84(2): 159-165.

2022 "Doç. Dr. Ergül Kodaş-Boncuklu Tarla Kazıları: Neolitikleşme Süreci Üzerine Yeni Veriler Yeni Yorumlar" *arkeolojihaber*, https://www.youtube.com/watch?v=T78mK4QZmOc (Erişim Tarihi: 6.03.2022).

KODAŞ, E. ve ERDOĞAN, N.

2019 "Boncuklu Tarla 2017 Yılı Kazıları" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 693-710, Ankara.

KODAŞ, E., GENÇ, B., LABEDAN-KODAŞ, C., İPEK, B., ve ERDOĞAN, N.

2019 "Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Grup Figürlü Kemik Plak" *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 4(1): 1-6.

KODAŞ, E., YELÖZER, S., ÇİFTÇİ, Y., ve BAYSAL, E. L.

2022 "Symbolisim in Action: Techno-Typology, Function, and Human-Artefact Dynamics in Figured/Non-Figured Bone Plaques from Pre-Pottery Neolithic Boncuklu Tarla, Turkey" *Journal of Anthropological Archaeology,* 65: 1-14.

KOHLMEYER, K.

1983 "Felsbilder der Hethitischen Großreichszeit" *Acta Praehistorica et Archaeologica,* 15: 7-153.

1995 "Anatolian Architectural Decorations, Statuary, and Stelae" JACK M. SASSON (Ed.) *Civilizations of the Ancient Near East*, Volume IV, s: 2639-2660, New York.

2009 "The Temple of the Storm God in Aleppo During the Late Bronze and Early Iron Age" *Near Eastern Archaeology*, 72(4): 190-202.

KOLDEWEY, R.

1898 "Die Architektur von Senschirli" Felix von LUSCHAN, Carl HUMANN ve Robert KOLDEWEY (Eds.) *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. II: Ausgrabungsbericht und Architectur*, Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XII., s: 103-200, W. Spemann, Berlin.

KORFMANN, M.

1989 "1988 Troia Çalışmaları" *11. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 283-304, Ankara.

1993 "Ein Hinweist auf Kriegerische Zeiten in dem Späten Abschnitt der Epoche von Troia VI" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan/Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s: 361-370, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1996 "Troia-Ausgrabungen 1995" *Studia Troica*, 6: 1-64.

1997a "Troia 1995 Kazıları" *18. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 213-230, Ankara.

1997b "Troia-Ausgrabungen 1996" *Studia Troica*, 7: 1-71.

1998a "Stelen vor den Toren Troias Apaliunas-Apollon in Truisa / Wilusa?" GÜVEN ARSEBÜK, MACHTELD J. MELLINK ve WULF SCHIRMER (Eds.) *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel / Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, s. 471-488, Ege Yayınları, İstanbul.

1998b "1996 Troia Kazı Sonuçları" *19. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 427-456, Ankara.

2001a "Tarih Öncesi Yerleşim Yeri, Hisarlık Tepesi, En Alttan Üste Doğru Troia'nın On Kenti" *Düş ve Gerçek*, s: 347-354, Homer Kitabevi, İstanbul.

2001b "Yüksek Troia Kültürü (Troia VI ve VIIa). Bir Anadolu Kültürü" *Düş ve Gerçek*, s: 395-406, Homer Kitabevi, İstanbul.

2002 "2000 Yılı Troia Kazı Sonuçları" *23. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 1-10, Ankara.

2003a "Homeros'un Mirası, Erken Tunç Çağı" *Arkeo Atlas*, 2: 130-137.

2003b "2001 Yılı Troia / Wilusa Kazı Sonuçları" *24. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 113-124, Ankara.

2003c "Die Arbeiten in Troia/Wilusa 2002. Work at Troia/Wilusa in 2002" *Studia Troica,* 13: 2-25.

2004a "2002 Yılı Troia Kazı Sonuçları" *25. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 77-86, Ankara.

2004b "Die Arbeiten in Troia/Wilusa 2003. Work at Troia/Wilusa in 2003" *Studia Troica,* 14: 3-31.

2005 "2004 Yılı Troia Kazı Sonuçları" *27. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 161-174, Ankara.

2006 "Troia Archäologie eines Siedlungshüges und Seiner Landshaft" MANFRED O. KORFMANN (Ed.) *Troia: Archäologie eines Siedlungshüges und Seiner Lanschaft*, s: 1-12, Zabern, Mainz.

KOROŠEC, V.

1963 "The Warfare of the Hittites-from the Legal Point of Wiew" *Iraq*, 25(2): 159-166.

KOUKOULI-CHRYSANTHAKI, C.

2004 "Anthropomorphic Stelae from Greece" *Notizie Archaeologische Bergomensi*, 12: 85-123.

KOUKOULI-CHRYSANTHAKI, C. ve PAPADOPOULOS, S.

2016 "The Island of Thasos from the Neolithic to the Early Bronze Age. Excavation data and Absolute Dates" ZOĪ TSIRTSONI (Ed.) *The Human Face of Radiocarbon: Reassesing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC.*, Travoux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée Book 69, s: 339-358, MOM Edition, Lyon.

KOZBE, G.

2006 "Şırnak İli, Cizre-Silopi Ovası 2004 Yılı Yüzey Araştırması" *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 293-307.

2018 "Sultantepe Höyüğü: Tüm Gizemini Koruyan Assur Şehri / Sultantepe Mound: An Assyrian City Shrouded in Mystery" KEMALETTİN KÖROĞLU ve SELİM FERRUH ADALI (Eds.) *Assurlular, Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians, Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus,* s: 352-363, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KÖKSAL-SCHMIDT, Ç. ve SCHMIDT, K.

2010 "The Göbekli Tepe "Totem Pole". A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey)" *Neo-Lithics,* 1/10: 74-76.

KÖKTEN, İ. K.

1946 "Türk Tarih Kurumu "Genel Kurulu"nun Yıllık Toplantısı" *Belleten,* X: 221-230.

1947 "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" *Belleten,* XI/43: 431-472.

KÖNİG, F. W.

1967 *Handbuch der chaldischen Inschriften,* Archiv für Orientforschung, herausgegeben von Ernst Weidner (AfO), Beiheft 8, Biblio-Verlag, Osnabrück.

KÖROĞLU, K.

1998 *Üçtepe I. Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır / Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Atatürk Kültür,

Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Dizi-Sayı 45, Türk Tarih Kuurumu Basımevi, Ankara.

2005 "The Northern Border of the Urartian Kingdom" ALTAN ÇİLİNGİROĞLU ve G. DARBYSHIRE (Eds.) *Anatolian Iron Ages V. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001,* s: 99-106, British Institute of Archaeology at Ankara, London.

2011 Urartu: Krallık ve Aşiretler/Urartu: The Kingdom and Tribes" KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in the East,* s: 12-53, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2016 "Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları" *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* 41: 8-12.

2018a "Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları / Neo Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia" KEMALETTİN KÖROĞLU ve SELİM FERRUH ADALI (Eds.) *Assurlular, Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians, Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus,* s: 162-207, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2018b "Üçtepe" KEMALETTİN KÖROĞLU ve SELİM FERRUH ADALI (Eds.) *Assurlular, Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians, Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, s: 324-339, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KROMER, B. ve SCHMIDT, K.

1998 "Two Radiocarbon Dates from Göbekli Tepe, South Eastern Turkey" *Neo-Lithics* 3/98: 8-9.

KUHN, S. L., STINER, M. C. ve GÜLEÇ, E.

1999 "Initial Upper Paleolithic in South-Central Turkey and Its Regional Context: A Priliminary Report" *Antiquity*, 73(281): 505-517.

KUHN, S. L., STINER, M. C., GÜLEÇ, E., ÖZER, İ., YILMAZ, H., BAYKARA, İ., AÇIKKOL, A., GOLDENBERG, P., MOLINA, K. M., ÜNAY, E. ve SUATA-ALPASLAN, F.

2009 "The Early Upper Paleolithic Occupations at Üçağızlı Cave (Hatay-Turkey)" *Journal of Human Evolution*, 56: 87-113.

KULAKOĞLU, F.

1999 "Late Hittite Sculptures from the Şanlıurfa Region" H. I. H. PRINCE TAKAHITO MIKASA (Ed.) *Essays on Ancient Anatolia, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, XI: 167-182, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.

1999-2000 "Şanlıurfa'da Keşfedilen Geç Hitit Dönemi Heykeltıraşlık Eserleri" *İdol*, 3-4: 23-27.

2000 "Şanlıurfa M. Ö. I. Bin Merkezleri Yüzey Araştırması" 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2: 1-10, Ankara.

2001 "Şanlıurfa M. Ö. I. Bin Merkezleri Yüzey Araştırması" 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2: 57-66, Ankara.

2006 "Some Neo Assyrian Sculptures from Şanlıurfa Province (Upper Balikh)" ARMAĞAN ERKANAL-ÖKTÜ, ENGİN ÖZGEN, SEVİNÇ GÜNEL, A. TUBA ÖKSE, HALİME HÜRYILMAZ, HALİL TEKİN, NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN, BORA UYSAL, F. AYŞE KARADUMAN, ATİLLA ENGİN, REINHILD SPIEβ, AYŞEGÜL AYKURT, RIZA TUNCEL, ULAŞ DENİZ ve ASH RENNIE (Eds.) *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin*

Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal, Cultural Reflections, s: 515-522, Homer Kitabevi, İstanbul.

2011 "Kültepe - Kaneš: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau" SHARON R. STEADMAN ve GREGORY McMAHON (Eds.) *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10.000-323 B.C.E,* s: 1012-1030, Oxford University Press, Oxford.

2012 "Kültepe – Kaniş (1948 – 2005, 2006-)" ORHAN BİNGÖL, ALİYE ÖZTAN ve HARUN TAŞKIRAN (Eds.) *Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 – 2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anı – Armağan Serisi Ek Dizi III. 2. *Anadolu / Anatolia*, s: 207-218, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

2015 "Current Research at Kültepe" FİKRİ KULAKOĞLU ve CÉCILE MICHEL (Eds.) *Proceedings of the 1st Kültepe International Meeting Kültepe, 19-23 September, 2013, Studies Dedicates To Kutlu Emre, Kültepe International Meetings 1 (KIM 1), SUBARTU*, XXXV: 9-21, Brepols Publishers, Tumhout, Belçika.

2017 "Early Bronze Age Monumental Structures at Kültepe" FİKRİ KULAKOĞLU ve GOJKO BARJAMOVIC (Eds.) *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting Kültepe, 26-30 July 2015, Studies Dedicates To Klaas Veenhof, Kültepe International Meetings 2 (KIM 2), SUBARTU*, XXXIX: 217-226, Brepols Publishers, Tumhout, Belçika.

KURAPKAT, D.

2012 "A Roof Under One's Feet: Early Neolithic Roof Constructions at Göbekli Tepe, Southeastern Turkey" *Culture, Technology and Society*, 3: 157-165.

2015a *Frühneolithische Sondergebäude auf dem Göbekli Tepe in Obermesopotamien und vergleichbare Bauten in Vorderasien*, Band 1/3: Text, Technischen Universität Berlin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Berlin.

2015b *Frühneolithische Sondergebäude auf dem Göbekli Tepe in Obermesopotamien und vergleichbare Bauten in Vorderasien*, Band 2/3: Abbildungen und Katalog, Technischen Universität Berlin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Berlin.

KUZUCUOĞLU, C.

2019 "Geomorphological Landscapes in the Konya Plain and Surroundings" CATHERINE KUZUCUOĞLU, ATTİLA ÇİNER ve NİZAMETTİN KAZANCI (Eds.) *Landscapes and Landforms of Turkey*, s: 353-368, Springer Nature Switzerland.

LAKE, K.

1940 "Van'da Yapılan Hafriyat (1938)" *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, IV: 179-191.

LANARO, A.

2015 "A Goddess Among Storm-Gods. The Stele of Tavşantepe and the Landscape Monuments of Southern Cappadocia" *Anatolian Studies*, 65: 79-96.

LANDSBERGER, B., ve BALKAN, K

1950 "Asur Kralı İrišum'un Kültepe'de 1948'de Bulunan Kitabesi" *Belleten,* XIV/54: 171-268.

LAROCHE, E.

1954 "Études Sur Les Hiéroglyphes Hittites" *Syria,* 31(1/2): 99-117.

1963 "Le dieu Anatolien Sarrumma" *Syria*, 40(3/4): 277-302.

LATACZ, J.

2002 "Vilusa (Vilios / Troia). Kuzeybatı Anadolu'da Hititler'e Bağlı Bir Devletin Merkezi" Kunst - und Ausstellungshalle der Bundesrepubliz Deutschland (Ed.) D*ie Hethiter und Ihr Reich. Das Volk Der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu. 1000 Tanrılı Halk,* s: 478-481, Bonn.

LAYARD, A. H.

1849 *The Monuments of Nineveh*, John Murray, Albemarle Street, London.

1853 *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert: Being the Result of a Second Expedition*, Harper & Brothers, Publisher, New York.

LE MORT, F., ERİM-ÖZDOĞAN, A., YILMAZ, Y. ve ÖZBEK, M.

2000 "Feu et archéoanthropologie au Proche Orient (épipaléolithique-néolithique): Le lien avec les pratiques funéraires. Données nouvelles de Çayönü (Turquie), *Paléorient*, 26(2): 37-50.

LEHMANN, C. F.

1904 "Zwei Unveröffentlichte Chaldische Inschriften" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft (ZDMG)*, 58(4): 815-852.

LEHMANN-HAUPT, C. F.

1906 *Material zur Älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Weidmaussche Buchhandlung, Berlin.

1910 *Armenien Einst und Jeitzt: Reisen und Forschungend, Eister Band: Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta*, B. Behr's Verlag, Berlin.

1926 *Armenien Einst und Jeitzt: Reisen und Forschungend, Zweiter Band: Auf chaldischer und griechischer Spur im Türkischen Ostarmenien in Nordassyrien und vom großen Zab zum Schwarzen Meer Erste Hälfte 1, Das Türkische Ost-Armenien-In Nord Assyrien*, B. Behr's Verlag / Friedrich Fedderson, Berlin ve Leipzig.

1928-35 *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Band 1&2, Berlin.

LEICHTY, E.

2011 *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 B.C.), The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

LEMAIRE, A. ve SASS, B.

2013 "The Mortuary Stele with Sam'alian Inscription from Ördekburnu near Zincirli" *American Schools for Oriental Research (BASOR)*, 369: 57-136.

LEONE, L.

2000 "L'Ideologia Delle Statue-Menhir E Statue-Stele in Puglia" FEDERICO MAILLAND (Ed.) *Dei Nella Pietra: Arte e Concettualità Delle Statue Stele*, s: 119-145, Giancarlo Mascher, Milano.

LEWY, J.

1947 "Naram-Sin's Campaign to Anatolia in The Light of The Geographical Data of The Kültepe Texts" *Halil EDHEM Hâtıra Kitabı, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII, Seri No: 5*, s: 11-18, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

LIVERANI, M.

1992 *Studies On The Annals Of Ashurnasirpal II 2: Topographical Analysis*, Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità Quaderni di Geografica Storica, 4, Roma.

LLOYD, S.

1954 "Sultantepe: Part II. Post-Assyrian Pottery and Small Objects Found by the Anglo-Turkish Joint Expedition, 1952" *Anatolian Studies*, 4: 101-110.

1972 *Beycesultan, Vol. III, Part I. Late Bronze Age Architecture*, London.

LLOYD, S. ve BRICE, W.

1951 "Harran" *Anatolian Studies*, 1: 77-111.

LLOYD, S. ve GÖKÇE, N.

1953 "Sultantepe: Anglo-Turkish Joint Excavation, 1952" *Anatolian Studies*, 3: 27-47.

LLOYD, S. ve MELLAART, J.

1955 "Beycesultan Excavations: First Preliminary Report" *Anatolian Studies*, V: 39-92.

1956 "Beycesultan Excavations: Second Preliminary Report, 1955" *Anatolian Studies*, VI: 101-135.

1958 "Beycesultan Excavations: Fourth Preliminary Report, 1957" *Anatolian Studies*, VIII: 93-125.

1962 *Beycesultan, Vol. I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London.

1965 *Beycesultan, Vol. II. Middle Bronze Age Architecture and Pottery*, London.

LOCHER, G. W.

1932 *The Serpent in Kuwakiutl Religion. A Study in Primitive Culture*, Late E. J. Ltd., Leyden.

van LOON, M. N.

1985 *Anatolia In The Second Millennium B.C.*, Institute Of Religious Iconography State University Groningen, Iconography of Religions XV, 12, E. J. Brill, Leiden.

LÓPEZ-RUIZ, C.

2012 *Tanrılar Doğduklarında: Yunan Kozmogonileri ve Yakındoğu* (Çeviren: Hamide KOYUKAN), İthaki Yayınları, İstanbul.

LORENZ, J.

2015 "Rituale für des Groβe Meer und das tarmana-Meer" ANDREAS MÜLLER-KARPE, ELIZABETH RIEKEN ve WALTER SOMMERFELD (Eds.) *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich seines 100. Geburstaqs*, Studien Zu Den Boğazköy Texten. Herausgegeben von der Komission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Band 58, s: 113-131, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

LÖSCH, S., GRUPE, G. ve PETERS, J.

2006 "Stable Isotopes and Dietary Adaptations in Humans and Animals at Pre-Pottery Neolithic Nevali Çori, Southeast Anatolia" *American Journal of Physical Anthropology*, 131: 181-193.

LUBBOCK, J.

1865 *Pre-historic Times as Illustrated by Ancient Remains*, Cambridge University Press, New York.

LUCKENBILL, D. D.

1926 *Ancient Records of Assyria and Babylonia Vol. I: Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1927 *Ancient Records of Assyria and Babylonia Vol. II: Historical Records of Assyria from Sargon to the End*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

von LUSCHAN, F.

1893 "Monolith Des Asarhaddon" Felix von LUSCHAN ve Eduard SACHAU (Eds.) *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. I: Einleitung und Inschriften*, Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XI, s. 11-54, W. Spemann, Berlin.

1902 *Ausgrabungen in Sendschirli III.* Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen Heft III, Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin.

1911 *Ausgrabungen in Sendschirli IV.* Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen Heft XIV, Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin.

von LUSCHAN, F. ve ANDRAE, W.

1943 *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. V: Die Kleifunde von Sendschirli*, Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XV, Verlag Von Valter Du Gruyter & Co, Berlin.

von LUSCHAN, F., HUMANN, C. ve KOLDEWEY, R.

1898 *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. II: Ausgrabungsbericht und Architectur*, Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XII. W. Spemann, Berlin.

von LUSCHAN, F. ve SACHAU, E.

1893 *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. I: Einleitung und Inschriften*, Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XI. Spemann, Berlin.

MAEDA, O.

2018 "Lithic Analysis and the Transition to the Neolithic in the Upper Tigris Valley: Recent Excavations at Hasankeyf Höyük" *Antiquity*, 92 (361): 56-73.

MACQUEEN, J. G.

1959 "Hattian Mythology and Hittite Monarchy" *Anatolian Studies*, 9: 171-188.

MAEDA, O., HONGO, H. ve TANNO, K. I.

2016 "Hasankeyf, Yerleşik Bir Köyde Avcı Toplayıcı Yaşam" A*ktüel Arkeoloji*, 53: 40-47.

MARCHESI, G.

2019 "A New Historical Inscription of Sargon II from Karkemish" *Journal of Near Eastern Studies*, 78(1): 1-24.

MARCHETTI, N.

2006a "Middle Bronze Age Public Architecture at Tilmen Höyük and the Architectural Tradition of Old Syrian Palaces" FRANCESSA BAFFI, RITA DOLCE, STEFANIA MAZZONI ve FRANCES PINNOCK (Eds.) *Ina Kıbrāt Erbetti. Studio di Archeologia Orientale Dedicati a Paolo Matthiae*, s: 275-308, Università degli Stıdi di Roma La Sapienza, Roma.

2006b "New Results on Middle Bronze Age Urbanism in South-Eastern Anatolia: The 2004 Campaign at Tilmen Höyük" *Colloquium Anatolicum / Anadolu Sohbetleri*, V: 199-212.

2007a "A Late Old Syrian Stela From Temple M At Tilmen Höyük" GÜLSÜN UMURTAK, ŞEVKET DÖNMEZ ve ASLIHAN YURTSEVER (Eds.) *Refik Duru'ya Armağan / Studies in Honour of Refik Duru*, s: 153-167, Ege Yayınları, İstanbul.

2007b "The 2005 Joint Turkish-Italian Excavations at Tilmen Höyük" *28. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 355-364, Ankara.

2009 "The 2007 Joint Turkish – Italian Excavations at Tilmen Höyük" *30. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 3: 387-398, Ankara.

2013 "The 2011 Joint Turkish – Italian Excavations at Karkemish" *34. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 349-364, Çorum.

2016a "Tilmen Höyük" *Aktüel Arkeoloji*, 50: 56-63.

2016b "Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın Kapısı, Karkamış" *Aktüel Arkeoloji*, 50: 44-55.

2016c "The 2014 Joint Turkish – Italian Excavations at Karkemish" *37. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 3: 363-380, Ankara.

MARCHETTI, N. ve PEKER, H.

2014 "A Stele from Gürçay near Karkemish" *Orientalia*, 83/2: 182-188.

2018 "The Stele of Kubaba by Kamani and the Kings of Karkemish in the 9th Century BC" *Zeitschrift für Assyriologie*, 108(1): 81-99.

MARR, N. J. ve ORBELI, I. A.

1922 *Archeologiceskaja ekspedicija 1916 goda v Van. Raskopki dvuch nis na Vanskoj skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj nisi*. Russkoe Archeologiöskoe Obscestvo, St. Petersburg.

De MARTINO, S.

2013 "Din ve Mitoloji/Religion and Mythology" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s. 410-429, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

MASSA, M., BACHHUBER, C., ŞAHİN, F., BOSTANCI-KOLANKAYA, N. ve TUNA, Y.

2019 "The Konya Regional Archaeological Survey Project" *Anatolica*, XLV: 159-180.

MASSA, M., BACHHUBER, C., ŞAHİN, F., ERPEHLİVAN, H., OSBORNE, J. ve LAURICELLA, A. J.

2020 "A Landscape-Oriented Approach to Urbanisation and Early State Formation on the Konya and Karaman Plains, Turkey" *Anatolian Studies*, 70: 45-75.

MATTHIAE, P.

1989 *Ebla. Un Imperio Ritrovato*, Giulio Einaudi, Torino.

1992 "Some Notes on the Old Syrian Iconography of the God Yam" DIEDERIK J. W. MEIJER (Ed.) *Natural Phenomena, Their Meaning, Depiction and Description in the Ancient Near East*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 152, Proceedings of the Colloquium, Amsterdam 6-8 July 1989, s: 169-192, Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo.

1993 A Stele Fragment of Hadad from Ebla" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan / Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s. 389-397, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2007 "About the God Rashap's Old Syrian Iconography" GÜLSÜN UMURTAK, ŞEVKET DÖNMEZ ve ASLIHAN YURTSEVER (Eds.) *Refik Duru'ya Armağan / Studies in Honour of Refik Duru*, s: 187-198, Ege Yayınları, İstanbul.

2011a *Fouilles À Tell Mardikh-Ébla en 2009-2010: Les Débuts De L'Exploration De La Citadelle Paléosyrienne*, Diffusion De Boccard, Paris.

2011b "The Gods and Rapi'uma of Yamkhad An Interpretation of a Rare Old Syrian Cylinder Seal" BLEDA S. DÜRING, ARNE WOSSINK ve PETER M. M. G. AKKERMANS (Eds.) *Correlates of Complexity. Essays in Archaeology and Assyriology Dedicated to Diederik J. W. Meijer in Honour of his 65th Birthday*, s: 161-176, Nederland Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden.

2012 L'Archéologie Du Culte: Les Ancêtres Royaux Dans La Documentation Archéologique D'Ébla Et Les Témoignages Textuels

D'Ougarit" *Comptes Rendus Des Séances De L'Académie Des Inscriptions Et Belles-Lettres (CRAI)*, 156(2): 951-992.

2014a "Muliebris Imago: reines, Princesses et Prêtresses à Ebla" LIONEL MARTI (Ed.) *La Famille Dans le Proche-Orient Ancien: Rélatiés, Symbolismes, et Images*, Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6-9.July.2009, s: 207-226, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, Indiana.

2014b Notes et Études Éblaïtes, I: Le Semeion De Hiéropolis Dans L'Ébla Paléosyrienne" *Revue d'assyriologie et d'archéologie Orientale*, 108: 93-120.

2015a "Another Old Syrian Cylinder with Rashap's Iconography" PAOLO MATTHIAE (Ed.) *Studia Eblaitica, Studies on the Archaeology, History, and Philology of Ancient Syria*, s: 210-212, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

2015b "The Royal Ancestor's Cult in Northern Levant between Early and Late Bronze Age: Continuity and Problems from Ebla to Ugarit" *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises (BAAL): Hors-Série,* X: 5-32.

2016 "Quelques notes sur les de'esses se dévoilant et les divinités ailées dans la glyptique paléosyrienne" JULIE PATRIER, PHILIPPE QUENET ve PASCAL BUTTERLIN (Eds.) *Mille et une empreintes un Alsacien en orient. Mélanges en l'honneur du 65e anniversaire de Dominique Beyer*, SUBARTU XXXVI, s: 279-207, Brepols, Turnhout.

McMAHON, G.

1991 *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities,* Assyriological Studies No. 25, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, Illinois.

MAZZONI, S.

2008 *The Italian Excavations of Tell Afis (Syria): from chiefdom to an Aramaean state*. University of Pisa, Edizioni ETS, Pisa.

2016 "Storm-Gods at Tell Afis and a Syro-Hittite Seal" (Eds.) JULIE PATRIER, PHILIPPE QUENET ve PASCAL BUTTERLIN, *Mille et une empreintes Un Alsacien en Orient, Mélanges en l'honneur du 65e anniversaire de Dominique Beyer*, SUBARTU XXXVI: 299-318, Brepols, Turnhout.

MEE, C.

1978 "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second millennium" *Anatolian Studies*, 28(4): 121-156.

MEESTERS, R.

2012 "Muski, Phrygiërs en Köning Midas" *Tetradio,* 21: 85-104.

MEISSNER, B.

1908 "Die assyrische Stele von Anaz" *Orientalistische Literaturzeitung*, 11(5): 123-124.

1920 *Babylonien und Assyrien*, Kulturgeschichtliche Bibliothek, Carl Winters Iniversitätsbuchhandlung, Heidelberg.

MEIJER, D.

2010 "Connection Between Sippar and Syria?" *Iraq*, 72: 201-204.

MELIKIŠVILI, G. A.

1960 *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.

MELLAART, J.

1954 "Preliminary Report on A Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey" *Anatolian Studies,* IV: 175-240.

1958 "Second Millennium Pottery from the Konya Plain and Neighbourhood" *Belleten,* XXII/87: 311-345.

1961 "Excavation at Hacılar: Fourth Preliminary Report, 1960" *Anatolian Studies,* XI: 39-75.

1962 "The Late Bronze Age Monuments of Eflatun Pınar and Fasıllar Near Beyşehir" *Anatolian Studies,* XII: 111-117.

1970 "The Second Millennium Chronology of Beycesultan" *Anatolian Studies,* XX: 55-67.

MELLAART, J. ve MURRAY, A.

1995 *Beycesultan, Vol. III, Part II: Late Bronze Age and Phrygian Pottery, and Middle and Late Bronze Age Small Objects*, Occasional Publications No: 12, The British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara.

MELLINK, M. J.

1956 "Archaeology in Asia Minor" *American Jorunal of Archaeology*, 60/4: 369-384.

1960 "Archaeology in Asia Minor" *American Jorunal of Archaeology*, 64/1: 57-69.

1965 "Mita, Mushki and Phrygians" *Helmuth Theodor Bossert'in Hatırasına Armağan, Anadolu Araştırmaları,* II, Sayı: 1-2: 317-325.

1968 "Archaeology in Asia Minor" *American Journal of Archaeology*, 72/2: 125-147.

1971 "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1970" *American Journal of Archaeology*, 75(3): 245-255.

1983 "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion" R. M. BOEHMER VE H. HAUPTMANN (Eds.) *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift Für Kurt Bittel,* s: 349-360, Taf. 70-73, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz Am Rhein.

MELLINK, M. J. ve LAWRENCE ANGEL, L

1973 "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1972" *American Journal of Archaeology*, 77(3): 293-307.

MERIGGI, P.

1975 *Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Tavole-2ª E 3ª Serie*, Roma, Edizioni Dell'Ateneo.

MERIGGI, P. ve POETTO, M.

1980 "Contributi allo studio delle iscrizioni in luvio geroglifico" *Orientalia*, 49(3): 252-267.

MESSERSCHMIDT, L.

1900 *Corpus Inscriptionum Hettiticarum,* Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 5/4, Berlin.

1906 *Corpus Inscriptionum Hettiticarum, Zweiter Nachtrag*, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 11/5, Berlin.

MEYER, E

1906 *Sumerier und Semiten in Babylonien*. Verlag Der Königl. Akademie Der Wissenschaften, Berlin.

MICHEL, C.

2014 "Considerations on the Assyrian Settlement at Kanesh" LEVENT ATİCİ, FİKRİ KULAKOĞLU, GOJKO BARJAMOVIC ve ANDREW FAIRBAIRN (Eds.) *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and ıntegrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, s: 69-84, Lockwood Press, Atlanta.

MICHEL, P. M. Z.

2011 "De Deux Pierres Levées À Mari Au IIIe Millénaire: Attestations Archéologiques Et Pratiques Religieuses (Syrie)" TARA STEIMER-HERBET (Ed.) *Pierres levées, stèles anthropomorphes et dolmens/Standing Stones, Anthropomorphic Stelae and Dolmens*, BAR International Series 2317,s: 103-112, Hadrian Books Ltd., Oxford.

MILLARD, A. R. ve TADMOR, H

1973 "Adad-nirari III in Syria" *Iraq*, 35(1): 57-64.

MİYAKE, Y.

2013 "Hasankeyf Höyük / Batman, Dicle'nin İlk Köyü" *Arkeoatlas Dergisi*, 8: 40-47.

2016 "Hasankeyf Höyük. Dicle Havzası'nın İlk Yerleşik Köyü" A*ktüel Arkeoloji*, 53: 28-39.

2017 "Archaeological Studies on Early Sedentary Settlements in Southwest Asia" https://kaken.nii.ac.jp/ja/file/KAKENHI-PROJECT-24251013/24251013seika.pdf (Erişim Tarihi: 27.02.2022).

MİYAKE, Y., MAEDA, O., TANNO, K., HONGO, H. ve GÜNDEM, C. Y.

2012 "New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia" *Neo-Lithics* 1/12: 3-7.

MOETZ, F. K. ve ÇELİK, B.

2012 "T Shaped Pillar Sites in the Landscape Around Urfa" *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE Vol. 7) Vol. 1: Mega-cities & Mega-sites. The Archaeology of Consumtion & Disposal Landscape, Transport Communication*, s: 695-709, Harrassowits Verlag, Wiesbaden.

MOORTGAT, A.

1966 *Vorderasiatische Rollsiegel*, Verlag Gebr. Mann, Berlin.

MORSCH, M. G. F.

2002 "Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Çori" H. G. K. GEBEL, B. DAHL HERMANSEN ve C. HOFFMANN JENSEN (Eds.) *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic.* Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 8, s: 145-162, Ex Oriente, Berlin.

LE MORT, F., ERİM-ÖZDOĞAN, A., ÖZBEK, M. ve YILMAZ Y.

2000 "Feu Et Archéoanthropologie Au Proche-Orient (Épipaléolithique Et Néolithique). Le Lien Avec Les Pratiques Funéraires. Données Nouvelles De Çayönü (Turquie), *Paléorient*, 26(2): 37-50.

MUSCARELLA, O. W

1967 "Fibulae Represented on Sculpture" *Journal of Near Eastern Studies*, 26: 82-86.

1974 *Ancient Art: The Norbert Schimmel Collection*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz.

MUŞKARA, Ü. ve AYDIN, M.

2022 "Elemental Analysis of Pre-Pottery Neolithic B Copper Finds from Gre Fılla" *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 22(1): 1-14.

MÜLLER-KARPE, A.

1994 "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması" *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 259-264, Ankara.

1997 "Untersuchungen in Kuşaklı 1996" *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG)*, 129: 103-142.

1998 "Untersuchungen in Kuşaklı 1997" *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG)*, 130: 93-174.

1999 "Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 445-466, Ankara.

2000 "Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor" *21. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 309-320, Ankara.

2003a "1999-2001 yıllarında Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar" *24. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 437-448, Ankara.

2003b "Die Stele von Altınyayla-Ein Neues Relief Der Hethitischen Groβreichszeit" MEHMET ÖZDOĞAN, HARALD HAUPTMANN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Köyden Kente Yakındoğu'da İlk Yerleşimler. Ufuk Esin'e Armağan / From Village to Cities Early Villages in the Near East. Studies Presented to Ufuk Esin, Cilt 1*, s: 313-319, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2013 “Einige Archäologische Sowie Archäoastronomische Aspekte Hethitischer Sakralbauten” KAI KANIUTH, ANNE LÖHNERT, JARED L. MILLER, ADELHEID OTTO, MICHAEL ROAF ve WALTHER SALLABERGER (Eds.) *Tempel im Alten Orient*, 7. Internationales Colloquim der Deutschen Orient-Gesellschaft 11.-13. Oktober 2009, s: 335-354, München, Colloquim der Deutschen Orient-Gesellschaft, Band 7, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

2015 “Planning a Sacred Landscape Examples from Sarissa and Ḫattusa” ANACLETO D’AGOSTINO, VALENTINA ORSI ve GIULIA TORRI (eds.) *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians*, Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014, s: 83-92, Frienze University Press, Italy.

MÜLLER-KARPE, A. ve V. MÜLLER-KARPE

2013 “Kuşaklı-Šarišša” MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 220, 225, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

MÜLLER-KARPE, V. ve MÜLLER-KARPE, A.

2013 “Kayalıpınar” MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 282-287, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

MÜLLER-NEUHOF, B.

2006 “An EPPNB Human Sculpture from Tell Sheikh Hassan” *Neo-Lithic*, 2/06: 32-37.

MYRES, J. L.

1908 “Midas beyond the Halys: A Further Note on the Black Stone from Tyana” *Annals of Archaeology and Anthropology*, 1: 13-16.

NAAB, J. P. ve UNGER, E.

1934 *Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi, Die Entdeckung Der Stele Des Naram-Sin in Pır Hüseyin, İstanbul Asarıatika Müzeleri Neşriyatı XII*, Resimli Ay Matbaası ve Ebüzziya Matbaası, İstanbul.

NA'AMAN, N

2019 "The İncirli Stela and Tiglath-pileser III's Operations on the Gurgum-Que Border" *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires (N.A.B.U),* 2019.2: 79-82.

NAUMANN, F.

1983 *Die Ikonographie Der Kybele In Der Phrygischen und Der Griechischen Kunst,* Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 28, Verlag ernst Wasmuth, Tübingen.

NEGBI, O.

1976 *Canaanite Gods in Metal. An Archaeological Study of Ancient Syro-Palestian Figurines,* Tel Aviv University, Tel Aviv.

NEVE, P.

1965 "Die Grabungen auf Büyükkale im Jahre 1962" *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (M.D.O.G.),* 95: 6-34.

1971 "Regenkult-Anlagen in Boğazköy – Hattuša" *Istanbuler Mitteilungen,* 5: 7-49.

1977 "Bericht Über Die Ausgrabungen in Boğazköy 1975" *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXIV(2): 79-90.

1982 *Boğazköy Hattuşa 12: Büyükkale Die Bauwerke, Grabungen 1954-1966,* Gebr. Mann Verlag, Berlin.

1984a "Boğazköy-Hattuşa 1983 Kazı Çalışmaları" *6. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 137-180, Ankara.

1984b "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1983" *Archäologischer Anzeiger*: 329-381.

1986a "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1985" *Archäologischer Anzeiger*: 365-406.

1986b "Boğazköy-Hattuşa 1985 Kazı Mevsimi Sonuçları" *8. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 233-252, Ankara.

1987 "Boğazköy-Hattuša. Ergebnisse der Ausgrabungen in der Oberstadt" *Anatolica*, XIV: 41-88.

1989 "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1988" *Archäologischer Anzeiger*: 271-331.

1989-1990 "Boğazköy – Hattuša. New Results of the Excavations in the Upper City" *Anatolica*, XVI: 7-20.

1990 "Boğazköy-Hattuşa 1988 Kazı Mevsimi Sonuçları" *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 229-246, Ankara.

1993a "Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattuša 1992" *Archäologischer Anzeiger*: 621-652.

1993b *Ḫattuša – Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in Der Hauptststadt Der Hethiter*, Zabern, Mainz am Rhein.

1994a "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1993" *Archäologischer Anzeiger*: 289-323.

1994b Boğazköy-Hattuşa 1992 Kazı ve Onarım Çalışmaları Sonuçları" *15. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 293-308, Ankara.

1999 *Die Oberstadt von Ḫattuša: Die Bauwerke I: Die Bebauung im Zentralen Tempelviertel*, Deutsches Arhäologisches Institut, Boğazköy-Ḫattuša Ergebnisse der Ausgrabungen XVI, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

2001 *Die Oberstadt von Ḫattuša: Die Bauwerke II: Die Bauwerke II. Die Bastion Des Sphinxtores und die Tempelviertel Am Königs – und Löwentor*, Deutsches Arhäologisches Institut, Boğazköy-Ḫattuša Ergebnisse der Ausgrabungen XVII, Verlag Philipp von Zabern, Mainz.

2018 *Die Oberstadt von Ḫattuša: Die Bauwerke III: Die Bebauung im südlichen Vorfeld von Büyükkale. Nişantepe-Südburg-Ostplateau (Grabungen 1988-1993)*, (İnci Bayburtluoğlu, J. D. Hawkins ve Jürgen Seeher'in katkılarıyla), Deutsches Arhäologisches Institut, Boğazköy-Ḫattuša Ergebnisse der Ausgrabungen 20, De Gruyter, Berlin.

NIEHR, H.

2014 "The Katumuwa Stele in the Context of Royal Mortuary Cult At Sam'al" VIRGINIA RIMMER HERRMANN ve J. DAVID SCHLOEN (Eds.) *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, s: 57-60, Oriental Institute Museum Publication 37, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

NISSEN, H. J.

2004 *Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*, (Çeviren: Z. Zühre İLKGELEN), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

NOTROFF, J., DIETRICH, O. ve SCHMIDT, K.

2014 "Building Monuments, Creating Communities. Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe" JAMES F. OSBORNE (Ed.) *Approaching Monumentality In Archaeology, IEMA Proceedings, Vol. 3*, s: 83-105, State University of New York Press, Albany.

NOTROFF, J., DIETRICH, O., PETERS, J., PÖLLATH, N. ve KÖKSAL - SCHMIDT, Ç.

2015 "Dünyanın En Eski Tapınım Alanı ve Besin Üretiminin Başlangıcı, Göbekli Tepe Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri" *Aktüel Arkeoloji (Göbekli Tepe Özel Sayısı)*, 46: 52-69.

NOTROFF, J., DIETRICH, O., DIETRICH, L., TVETMARKEN, C. L., KINZEL, M., SCHLINDWEIN, J., SÖNMEZ, D. ve CLARE, L.

2017 "More Than a Vulture: A Responce to Sweatman and Tsikritsis" *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17(2): 57-74.

NOVÁK, M.

2002 "Akkulturation von Aramäern und Luwiern und der Austausch von ikonographischen Konzepten in der späthethitischen Kunst" HARMUT BLUM, BETTINA FAIST, PETER PFÄLZNER ve ANNE WITTKE (Eds.) *Brückenland Anatolien?: Ursachen, Extensität und Modi des Kulturaustausches zwischen Anatolien und seinen Nachbarn*, s: 147-171, Attempto, Tübingen.

NOWICKI, H.

1981 "Bemerkungen Zur hier.-luw. Inschrift von Karahöyük – Elbistan" *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung"* 95(2): 251-273.

OATES, D., OATES, J. ve McDONALD, H.

1997 *Excavation at Tell Brak. Vol 1: The Mitanni and Babylonian Periods*, British School of Archaeology in Irak, London.

OATES, J. A. H.

1998 *Lime and Limestone: Chemistry and Technology Production an Uses*, Wiley-Vch, Weinheim.

ORESHKO, R.

2013 "Hieroglyphic Inscriptions of Western Anatolia: Long Arm of The Empire or Vernacular Tradition(s)?" ALICE MOUTON, IAN RUTHERFORD ve ILYA YAKUBOVICH (Eds.) *Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and The Aegean*, Culture and History of the Ancient Near East, ISSN 1566-2055, Vol. 64, s: 345-420, Koninglijke Brill, NV, Leiden, The Netherlands.

2015 "Once again on the reading of Hieroglyphic Luwian sign *429: the evidence of the newly published ARSUZ inscriptions" *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires (N.A.B.U)*, 2015(3): 123-125.

2020 "Batı Anadolu Hiyeroglif Yazıtları: Hitit İmparatorluğu'nun Uzaklara Erişen Kolları mı Yoksa Yerel Dil Gelenekleri mi?" ALICE MOUTON, IAN RUTHERFORD ve ILYA YAKUBOVICH (Eds.) *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Cilt II: Luviler ve Batı Anadolu'nun Luvik Grupları*, s: 75-170, (Çeviren: İdem ERMAN ve Murat EYRİK), Kalkedon Yayınları, İstanbul.

ORTHMANN, W.

1964 "Hethitische Götterbilder" KURT BITTEL, ERNST HEINRICH, BARTHEL HROUDA ve WOLFRAM NAGEL (Eds.) *Vorderasiatische Archäologie, Studien und Aufsätze Anton Moortgat zum Fünfundsechzigsten Geburtstag Gewidmet Von Kollegen, Freunden und Schülern*, s: 221-229, Verlag Geber, Mann, Berlin.

1965 "Ausgrabungen in Ilıca 1963-1964" *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIII-1: 107-113.

1967 *Das Gräberfeld Bei Ilıca*, Wiesbaden.

1971 *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn.

2008 "Die Ausgrabungen Der Letzten 50 Jahre in Hattuša und die Geschichte Der Hethitischen Kunst" von GERNOT WILHELM (Ed.) *Ḫattuša – Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients. 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient – Gesellschaft 22.-24. März 2006, Würzburg. Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft, Band 6*: 15-33, Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

OSBORNE, J. F. ve SUMMERS, G. D.

2014 "Visibility Graph Analysis and Monumentality in the Iron Age City at Kerkenes in Central Turkey" *Journal of Field Archaeology*, 39(3): 292-309.

OSBORNE, J. F., MASSA, M., ŞAHİN, F., ERPEHLİVAN, H. ve BACHHUBER, C.

2020 "The City of Hartapu: results of the Türkmen-Karahöyük Intensive Survey Project" *Anatolian Studies*, 70: 1-27.

von der OSTEN, H. H.

1928 "An Unnoticed Ancient Metropolis of Asia Minor" *Geographical Review*, 18(1): 83-92.

1929 *Explorations in Hittite Asia Minor 1927-28*, Oriental Institute Communications (OIC) No: 6, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1930 *Explorations in Hittite Asia Minor 1929*, Oriental Institute Communications (OIC) No: 8, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1933 *Discoveries in Anatolia 1930-1931*, The Oriental Institute Communications (OIC) No: 14, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1934 *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell*, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. XXII, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

1936 *Ancient Oriental Seals in the Collection Mrs. Agnes Baldwin Brett*, , The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. XXXVII, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

OTTEN, H.

1955 "Inschriftliche Funde der Ausgrabung in Boğazköy 1953" *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (M.D.O.G.)*, 87: 13-25.

1968/69 "Die Tontafelfunde von 1967" *Archive für Orientforschung*, 22: 111-113.

OZAN, A.

2012 *Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün Değerlendirilmesi* (yayımlanmamış doktora tesi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

2015 “Ege Gübre Yerleşimi Bağlamında Kıyı Ege’de Neolitik Açğ Yerleşimlerinin Yer Seçimi ve Yerleşme Tiplerinin Değerlendirilmesi” CELAL ŞİMŞEK, BAHADIR DUMAN ve ERİM KONAKÇI (Eds.) Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan/Essays in Honour of Mustafa Büyükkolancı, s: 459-470, Ege Yayınları, İstanbul.

OZAN, A. ve SAĞLAMTİMUR, H.

2020 “Ege Gübre Yerleşimi Neolitik Çağ Yapılarında Görülen Sembolik Uygulamalar” *Anadolu Prehistorya Aarştırmaları Dergisi/Journal of Anatolian Prehistoric Research (APAD)*, 6: 1-18.

ÖĞÜT, B.

2012 “Ein Sturmhott-Stele Aus Aydınkaya/Gaziantep” HEATHER D. BAKER, KAI KANIUTH ve ADELHEID OTTO (Eds.) *Stories of Long Ago: Festschrift Fur Michael D. Roof*, Alter Orient und Altes Testament, Band 397, s: 425-439, Ugarit Verlag, Münster.

ÖKSE, A. T.

1998 “Grabungen Am Quellteich Šuppitaššu”*Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG)*, 131: 86-91.

2009 “Hitit Kaya Tapınakları ve Kaya Cephelerinin İşlevleri” *KOÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2009/2: 3-21.

2020a “Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi” *OLBA*, XXVIII: 1-34.

2020b “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Keşfedilen Neolitik Çağ Höyükleri” *Aktüel Arkeoloji*, 73: 28-31.

2022a "New Neolithic Settlements in the Upper Tigris Region: Gre Filla and Kendale Hecala" *onlineNEOLITHIC LECTURE-16*, https://www.onlineolithic.com/tuba-okse (Erişim Tarihi: 2.03.2022).

2022b "Gre Fılla ve Kendale Hecala: Yukarı Dicle Havzasında Yeni Neolitik Çağ Yerleşimleri" *arkeolojihaber https://www.youtube.com/watch?v=oeA8OMguYR0&t=414s* (Erişim Tarihi: 11.3.2022).

ÖKSE, A. T., GÖRMÜŞ, A. ve ATAY, E.

2010 "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2008 Yüzey Araştırması" *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 333-350, Ankara.

ÖKSE, A. T., KONAK, A. ve YURT, V.

2020 "Ambar Barajı – Ambar Höyük, Gre Filla ve Kendale Hecala – 2018 Kurtarma Kazıları" *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 299-314, Ankara.

ÖKSE, A. T., TAŞKIRAN, H., KARTAL, M., GÖRMÜŞ, A., ATAY, E. Ve ERDOĞAN, N.

2014 "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2012 Yılı Kazıları" *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 102-112, Muğla.

ÖZCAN, A.

2012 "Yağrı Steli" TURGUT YİĞİT, MEHMET ALİ KAYA ve AYŞEN SİNA (Eds.) *Ömer Çapar'a Armağan*, s: 222-229, Hel Yayınları, Ankara.

2016a "Hatip Kabartması" TURGUT YİĞİT (Ed.) *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, s: 146-148, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

2016b "Altınyayla Steli" TURGUT YİĞİT (Ed.) *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları,* s: 194-197, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

ÖZCAN, M., SUMMERS, G. D. ve SUMMERS, M. E. F.

2000 "1998 Yılı Kerkenes Dağı Projesi" *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 211-228, Ankara.

ÖZDOĞAN, A.

1994 *Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri (Küçük Buluntuların Yardımıyla)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

2007 "Çayönü" *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı/Neolitik Dönem*, s: 89-91, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

2021 "Prof. Dr. Aslı Erim Özdoğan- Çayönü Tepesi: Dünü, Bugünü, Yarını" *Arkeoloji Haber* https://www.youtube.com/watch?v=gfxd77CO09c (Erişim Tarihi: 18.02.2022).

ÖZDOĞAN, E. ve KARUL, N.

2020 "Neolitik Terimin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Araştırmaların Dünü-Bugünü" *Arkeoloji ve Sanat,* 163 (Ocak-Nisan): 1-28.

ÖZDOĞAN, M.

1995 "Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirisel Bir Değerlendirme" ARMAĞAN ERKANAL, HAYAT ERKANAL, HALİME HÜRYILMAZ, A. TUBA ÖKSE, NAZLI ÇINARDALI, SEVİNÇ GÜNEL, HALİL TEKİN, BORA UYSAL ve DERYA YALCIKLI (Eds.) *İ. Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı/In*

Memoriam İ. Metin Akyurt, Bahattin Devam: Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerine İncelemeler/Studies for Ancient Near Eastern Cultures, s: 267-280, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2006 "Yeni Veriler Işığında Anadolu Mimarisinin Dünya Mimarisine Katkıları" FEHİMAN YURTTAŞ (Ed.) *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık Sempozyumu/UIA 2005 XXII. Dünya Mimarlık Kongresi, TMMOB Mimarlar Odası Büyükkent Şubesi*, s: 145-1162, İstanbul.

2007 "Neolititk Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları" NEZİH BAŞGELEN (Ed.) *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, s: 9-20, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A. Ş., İstanbul.

2010 "Transition From the Round Plan to Rectangular-Reconsidering the Evidence of Çayönü" DRAGOŞ GHEORGHIU (Ed.) *Neoltihic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation*, s: 29-34, BAR International Series 2097, Hadrian Books Ltd. Oxford.

2014 "Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10.500-2000 BCE)" COLIN RENFREW ve PAUL G. BAHN (Eds.) *The Cambridge World Prehistory Vol. 3: West and Central Asia and Europe*, s: 1508-1544, Cambridge University Press, New York.

2015 "Göbekli Tepe'yi Anlamak, Göbekli Tepe'nin Uygarlık Tarihi İçindeki Yeri" *Aktüel Arkeoloji*, 46: 38-51.

2018a "Humanization of Buildings. The Neolithic Ritüel of Burying the Sacred" *ORIGINI*, XLI (2018-1): 7-24.

2018b "Defining the Presence of an Elite Social Class in Prehistory" ÜNSAL YALÇIN (Ed.) *Anatolian Metal VIII: Eliten-Hadwerk-Prestigegüter*, Der Anschnitt, Beiheft 39: 28-42, Bochum.

2022 "Prof. Dr. Mehmet Özdoğan Anlattı: Anadolu'da Neolitik'in Yolculuğu" *Arkeoatlas*, 2022(01): 10-25.

ÖZDOĞAN, M. ve ÖZDOĞAN, A.

1989 "Çayönü: A Conspectus of Recent Work" *Palèorient*, 15(1): 65-74.

1993 "Pre Halafian Pottery of Southeastern Anatolia with Special Reference to the Çayönü Sequence" MARCELLA FRANGIPANE, HARALD HAUPTMANN, MARIO LIVERANI, P. MATTHIAE ve MACHTELD MELLINK (Eds.) *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* s: 87-103, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche dell'Antichita Università di Roma "La Sapienza", Roma.

1998 "Building of Cult and the Cult of Buildings GÜVEN ARSEBÜK, MACHTELD J. MELLINK ve WULF SCHIRMER (Eds.) *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel / Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, s: 581-593, Ege Yayınları, İstanbul.

ÖZDOĞAN, M., ÖZDOĞAN, A. ve DAVIS, M.

1991 "1989 Yılı Çayönü Kazıları" *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 71-86, Ankara.

ÖZDOĞAN, M., ÖZDOĞAN, A., CANEVA, I., DAVIS, M. ve KOYUNLU, A.

1992 "1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları" *13. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 97-126, Ankara.

ÖZDOĞAN, M., ÖZDOĞAN, A., BAR-YOSEF, D. ve VAN ZEIST, W.

1994 "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme" *15. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 103-122, Ankara.

ÖZFIRAT, A.

2018 "The Early Iron Age Cemeteries of the Lake Van Basin: An Overview of Burial Tradition of Pre-Urartians/Van Gölü Havzası Erken Demir Çağı Mezarlıkları: Pre-Urartu Dönemi Gömü Anlayışının Bir Değerlendirmesi" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 2018 Özel Sayı: 149-186.

ÖZGEN, E.

1986 "Gaziantep Kilis Bölgesi Höyük Yüzey Araştırmaları: Oylum Höyük" *4. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 239-248.

1988 "Oylum Höyük 1987" *10. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 95-102, Ankara.

1993 "An Early Bronze Age Burial at Oylum Höyük Near Kilis" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan/Aspect Of Art And Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies In Honor of Nimet Özgüç*, s: 467-472, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ÖZGEN, E., ENGİN, A., UYSAL, B., ENSERT, K. ve AY ŞAFAK, F.

2012 "Oylum Höyük 2010" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 497-518, Ankara.

ÖZGEN, E., HELWING, B. ve TEKİN, H.

1997 "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük" *Istanbuler Mitteilungen*, 47: 39-270.

ÖZGEN, İ. ve ÖZTÜRK, J.

1996 *Heritage Recovered. The Lydian Treasure*, Ana Basım AŞ., İstanbul.

ÖZGÜÇ, N.

1965 *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri, No: 22, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1966 "Afyonkarahisar, Kayseri ve Malatya Çevresinden Derlenmiş Olan Mühürler" *Anadolu/Anatolia,* X: 155-178.

1977 "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları" *Belleten,* XLI/162: 357-381.

1980 "Seal Impression from the Palaces at Acemhöyük" EDITH PORADA (Ed.) *Ancient Art in Seals, Essays by Pierre Amiet, Nimet Özgüç, and John Boardman,* s: 61-99, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

2006 *Kültepe-Kaniš/Neša: Yerli Peruwa ve Aššur-ımittī'nin Oğlu Asssur'lu Tüccar Uṣur-ša-Ištar'ın Arşivlerine Ait Kil Zarfların Mühür Baskıları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sayı 50, Mattek Matbaacılık, Ankara.

2009 *Samsat, Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahna, Hahhum, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sayı-1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2015 *Acemhöyük-Burušhaddum I: Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar/Cylinder Seals and Bullae with Cylinder Seal Impressions,*

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sayı: 7, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖZGÜÇ, T.

1948 "Haberler: Elbistan Ovası'ndaki Tetkik Gezileri ve Karahöyük Kazısı" *Belleten,* XII/45: 226-237.

1950 Tahsin *Kültepe Kazısı Raporu 1948 / Ausgrabungen in Kültepe 1948*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından V. Seri-No.10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1954 "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar" *Belleten,* XVIII/71: 357-390).

1958 "Bitik Vazosu" *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih. Coğrafya Fakültesi Dergisi,* XVI(1-2): 1-18.

1959 *Kültepe-Kaniš I. Assur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar / New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies.* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri, Sa.19, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1961 "Altıntepe Kazıları" *Belleten,* XXV/98: 253-290.

1963 "Altıntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri" *Anadolu / Anatolia,* 7: 51-57.

1966 *Altıntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri / Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri-No: 24, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1969 *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler / Tombs, Storehouse and Ivories*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri-No: 27, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1971 *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı / Kültepe and Its Vicinity in The Iron Age*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri-No. 29, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1986 *Kültepe-Kaniş II: Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar/New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East.* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sa.41, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1994 "A Cult vessel Discovered at Kanish" PETER CALMEYER, KARL HECKER, LIANE JAKOP-ROST ve C. B. F. WALKER (Eds.) *Beiträge zur Altorientalischen Archäologie und Altertumskunde. Festschrift für Barthel Hrouda zum 65. Geburstag,* s: 221-227, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

1999 *Kültepe-Kaniš: Neša Sarayları ve Mabetleri/The Palaces and Temples of Kültepe-Kaniš/Neša*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sa.46, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2005 *Kültepe. Kaniš / Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÖZGÜÇ, T. ve ÖZGÜÇ, N.

1949 *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947 / Ausgrabungen In Karahöyük Bericht Über Die Im Auftrage Der Türkischen Geschichts Komission Im 1947 Durchgeführten*

Ausgrabungen, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri-No: 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1953 *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949 / Ausgrabungen In Kültepe, Über Die Im Auftrage Der Türkischen Historischen Gesellschaft, 1949 Durchgeführten Ausgrabungen,* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri-No: 12, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ÖZGÜL, O.

2020 "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzlerine Ait Yeni Bulgular" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 65: 219-245.

ÖZKAYA, V. ve SAN, O.

2007 "Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, s: 21-36, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZSAİT, M.

1976-1977 "Pisidya Bölgesi'nde Yeni Prehistorik İskân Yerleri I" *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976-1977): 71-162.

PARDEE, D.

2009 "The New Aramaic Inscription from Zincirli" *Bulletin of the American School of Oriental Research*, 356: 51-71.

2014 "The Katumuwa Inscription" VIRGINIA RIMMER HERRMANN ve J. DAVID SCHLOEN (Eds.) *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, s: 45-48, Oriental Institute

Museum Publication 37, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

PARKER, B. J.

2001 *The Mechanics of Empire. The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics.* The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.

PARPOLA, S.

1987 *The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West. State Archives of Assyria, Vol. 1*, Helsinki University Press, Helsinki.

PARROT, A.

1948 *Tello,* Albin Michel, Paris.

1954 "Le fouilles de Mari. Neuvième Campagne (automne 1953)" *Syria*, 31(3-4): 151-171.

1967 *Les Temples D'Ishtarat Et De Ninni-Zaza*, Mission Archéologique de MariVol. III, Bibliothèque Archéologique et Historique Tome LXXXVI, Librairie Orientaliste Paul Geuthner 12, Rue Vavin, Paris.

PATERSON, A.

1915 *Assyrian Sculptures Palace of Sinacherib,* Martinus Nijhoff, The Hague, Holland.

PAULUS, S.

2017 "The Babylonian Kudurru Inscriptions and Their legal and Sociohistorical Implications" ALEXA BARTELMUS ve KATJA STERNITZKE (Eds.) *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites 1.*

The proceedings of the Symposium Held in Münich 30 June to 2 July 2011, s: 229-244, De Gruyter, Boston/Berlin.

PAYNE, M. R.

2006 *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PAYNE, M. R. ve CEYLAN, A.

2003 "A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat" *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, 45(2): 191-201.

PEASNALL, B. L.

2004 "2002 Diyarbakır Small Streams Archaeological Survey" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 29-44, Ankara.

PEKER, H.

2014 "A Funerary Stele from YUNUS (Karkemish)" *Orientalia*, 83(2): 189-193.

PEKER, H. ve MARCHETTI, N.

2015 "Tanrıça Kubaba'nın Kayıp Yüzü" *Aktüel Arkeoloji*, 48: 26.

PERNICKA, E. ve ASLAN, R.

2012 "2010 Yılı Troia Kazı Sonuçları" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 505-520, Ankara.

PETERS, J. ve SCHMIDT, K.

2004 "Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, Southeast Turkey: a Preliminary Assessment", *Anthropolozoologica*, 39(1): 179-218.

PETERS, J., von den DRIESCH, A., PÖLLATH, N. ve SCHMIDT, K.

2005 "Birds in the Megalithic Art of pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, Southeast Turkey" GISELA GRUPE ve JORIS PETERS (Eds.) *Feathers, Grit and Symbolism: Birds and Humans in the Ancient Old and New Worlds, Proceedings of the 5th Meeting of the ICAZ Bird Working Group in Munich (26.7.-28.7.2004), Documenta Archaeobiologiae, Bd. 3, Yearbook of the State Collection of Anthropology and Palaeonatomy,* s: 223-234, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.

PEZARD, M.

1911 "Complément A L'Étude sur Les Intailles Susiennes" J. De MORGAN (Ed.) *Délégation En Perse, Mémories, Tome XII, Recherches Archéologiques*, s: 123-141, Ernest Leroux, Paris.

PIESKER, K.

2014 "Göbekli Tepe-Bauforschung in den Anlagen C und E in den Jahren 2010-2012" *Zeitschrift für Orient-Archäologie*, 7: 14-55.

PINNOCK, F.

1992 "Una Riconsiderazione Della Stele di Hama 6B599" Contribitue Materiali di Archeologia Orientale (*CMAO),* IV: 101-121.

1994 "Considerations on the "Banquet Theme" in the Figurative and of Mesopotamia and Syria" LUCIO MILANO (Ed.) *Drinking in Ancient Society: History and Culture of Drinks in the Ancient Near East*, s: 15-26, Pl: I-IX, Papers of a Symposium Held in Rome, May.17-19.1990 (History of The Ancient Near East/Studies VI, Sargon srl, Padova.

2004 "Change and Continuity of Art in Syria Viewed from Ebla" JAN-WAALKE MEYER ve WALTER SOMMERFELD (Eds.) *2000 V. CHR. Politische, Wirtschaftliche und Kulturelle Entwicklung Im*

Zeichen Einer Jahrtausendwende, 3. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 4.-7. April 2000 in Frankfurt/Main und Marburg/Lahn, s: 87-118, Deutsche Orient-Gesellschaft, Berlin.

2006 "Paying Homage to the King protocol and Ritual in Old Syrian Art" FRANCESCA BAFFI, RITA DOLCE, STEFANIA MAZZONİ, FRANCES PINNOCK (Eds.) *Ina Kibrāt Erbetti. Studi di Archeologia Orientale Dedicati A Paolo Matthiae*, s: 487-510, Università La Sapienza, Roma.

2007 "Motivi orientali nell'arte occidentale: le ragioni di una trasmissione" ARTURO CALZONA, ROBERTO CAMPARI ve MASSIMO MUSSINI (Eds.) *Immagine e Ideologia: Studi in Onore di Arturo Carlo Quintavalle*, s: 9-20, Electa, Milano.

2012 "Some Gublite Artifact Possbly Made at Ebla" *Syria*, 89: 85-100.

2016 "Memoria Dell'acqua, Memoria Degli Antenati: Aree Di Culto A Cielo Aperto In Alta Siria" PAOLO MATTHIAE (Ed.) *L'Archeologia Del Sacro E l'archeologia Del Culto* (Roma, 8-11.Ottobre 2013), Academia Nazionale Dei Lincei, Atti Dei Convegni Lincei 304, s: 257-293, Bardi Edizioni, Roma.

PJOTROWSKI, B. B.

1969 *Urartu*, Nagel Verlag, München, Genf, Paris.

POETTO, M.

2015 "^{DINGIR}Sassa" ANDREAS MÜLLER-KARPE, ELIZABETH RIEKEN ve WALTER SOMMERFELD (Eds.) *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich seines 100. Geburstaqs*, Studien Zu Den Boğazköy Texten. Herausgegeben von der Komission für den Alten

Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Band 58, s: 181-187, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

2016 "Yet Again ^{DINGIR}Sassa" *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires (N.A.B.U)*, 2016(1): 35-40.

POGNON, H.

1907 *Inscriptions Sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la Région de Mossoul*, Paris.

PORADA, E.

1948 *Corpus of Ancient Near Eastern seals in North American Collections Vol. I. The Collection of the Pierpoint Morgan Library*, The Bollingen Series XIV, Pantheon, Washington D.C.

1974/1977 "Die Siegelzylinder-Abrollung auf der Amarna-Tafel BM 29841 im Britischen Museum" *Archiv für Orientforschung*, 25: 132-142.

PORTER, B. N.

2003 *Trees, King and Politics: Studies in Assyrian Iconography*. Orbis Biblicus et Orientalia 197, Academic Press Fribourg, Göttingen.

2004 "Ritual and Politics in Assyria: Neo Assyrian Kanephoric Stelai for Babylonia" *Hesperia Supplements*, 33: 259-274.

POSTGATE, J. N.

1973 "Assyrian Text and Fragments" *Iraq*, 35(1): 13-36.

1995 "Kilise Tepe 1994: A Summary of the Principal Results" *17. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 419-432, Ankara.

1997 "Kilise Tepe 1995, A Summary of the Principal Results" *18. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 441-456, Ankara.

1998 "Kilise Tepe 1995: A Summary of the Principal Results" *19. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 209-226, Ankara.

POSTGATE, N. ve STONE, A.

2018 "Luvi Tapınağı? Kilise Tepe'deki Stel Yapı" ALICE MOUTON, IAN RUTHERFORD ve ILYA YAKUBOVICH (Eds.) *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Cilt I: Luvi Kimlikleri*, s: 205-226, (Çeviren: Kıyal ERESEN), Kalkedon Yayınları, İstanbul.

POSTGATE, N. ve THOMAS, D.

2007 *Excavations at Kilise Tepe, 1994-98: from Bronze Age to Byzantine in western Cilicia.* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, London: British Institute at Ankara.

POTTIER, E.

1921 "L'Art Hittite: V. Zendjirli" *Syria*, 2(2): 96-119.

PRAYON, F.

1987 *Phrygische Plastik*, Tübinger Studien Zur Archäologie und Kunstgeschichte Band 7, Ernst Wahmuth Verlag, Tübingen.

PRITCHARD, J. B.

1969 *Ancient Near Eastern Texts. Relating to the Old Testament*. Third Edition with Supplement, Princeton University Press. Princeton, New Jersey.

PRZEWORSKI, S.

1936 "Notes D'Archéologie Syrienne Et Hittite III, Quelques Nouveaux Monuments de Marash" *Syria,* 17(1): 32-44.

PRZEWORSKI, S. ve ZAKHAROW, A. A.

1934 "Antiquités de Marash a Moscou et a Tiflis" *Syria,* 15(3): 222-225.

PUCHSTEIN, O.

1912 *Boghasköi. Die Bauwerke*, WVDOG 19, Leipzig.

RADNER, K.

2006 "How to Reach the Upper Tigris: The Route Through Ṭūr'Abdīn" *State Archives of Assyria Bulletin (SAAB),* XV: 273-305.

2009 "Die Assyrischen Königsinschriften An Der Tigrisgrotte" ANDREAS SCHACHNER (Ed.) *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archäeologische Forshungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel*, İstanbuler Forschungen 51, s: 172-202, Ernst Wastmuth Verlag, Tübingen.

RAMSAY, W. M.

1882 "Studies in Asia Minor" *The Journal of Hellenic Studies,* 3: 1-68.

1889 "A Study of Phrygian Art (Continued)" *The Journal of Hellenic Studies,* 10: 147-189.

RAMSAY, W. M. ve HOGARTH, D. G.

1893 "Pre-Hellenic Monuments of Cappadocia" *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'archéologie Égyptiennes et Assyriennes*, XIV: 74-94.

READE, J.

2009 "Fez, Diadem, Turban, Chaplet: Power-Dressing at the Assyrian Court" MIKKO LUUKKO, SAANA SVÄRD ve RAIJA MATTILA (Eds.) *Of God(s) Trees, Kings and Scholars, Neo Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, Studia orientalia, Vol. 106, s: 239-264, Finnish Oriental Society, Helsinki.

RIGG, Jr., H. A.

1937 "A Note on the Names Armânum and Urartu" *Journal of the American Oriental Society*, 57(4): 416-418.

RODD, J.

2009 "People of Stone: Stelae, Personhood, and Society in Prehistoric Europe" *Journal of Archaeological Method and Theory*, 16(3): 162-183.

ROLLER, L. E.

1991 "The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult" *The Journal of Hellenic Studies*, 111: 128-143.

2007 "Frig Dini ve Kült Uygulamaları/Phrygian Religion and Cult Practice" HAKAN SİVAS ve TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS (Eds.) *Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians*, s: 141-147, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

2012 "Frig Dini ve Kült Uygulamaları/Phrygian Religion and Cult Practice" TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS ve HAKAN SİVAS (Eds.) *Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians, In the Land of Midas, In the Shadow of Mountains*, s: 202-231, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2013 *Ana Tanrıçanın İzinde, Anadolu Kybele Kültü*, (Çeviren: Betül AVUNÇ) Alfa Yayınları, İstanbul.

ROSE, C. B.

2012 "Introduction: The Archaeology of Phrygian Gordion" C. BRIAN ROSE (Ed.) *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas, Gordion Special Studies VII, Museum Monography 136*, s: 1-19, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Press, Philadelphia.

2017 "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015" *American Journal of Archaeology*, 121(1): 135-178.

ROSENBERG, M.

2007a "Hallan Çemi" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, s: 1-8, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2007b "Demirköy" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, s: 9-12, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

RUSSELL, H. F.

1984 "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources" *Anatolian Studies*, 34: 171-201.

1985 "Assyrian Monuments at the Tigris Tunnel" *3. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 361-363, Ankara.

RUSSELL, N.

2012 "Hunting Sacrifice at Neolithic Çatalhöyük" ANNE M. PORTER ve GLENN M. SCHWARTZ (Eds.) *Sacred Killing. The Archaeology of*

Sacrifice in the Ancient Near East, s: 79-96, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.

SACHAU, E.

1893 "Die Inschrift Des Königs Panammû Von Šam/al" Felix von LUSCHAN ve Eduard SACHAU (Eds.) *Ausgrabungen in Sendschirli Vol. I: Einleitung und Inschriften*, Mitteheilungen aus den Orientalischen Sammlungen XI, s: 55-84, W. Spemann, Berlin.

SAGGS, H. W. F.

1958 "The Nimrud Letters 1952: Part IV" *Iraq*, 20(2): 182-212.

SAGONA, A. ve ZIMANSKY, P.

2015 *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri, M.Ö. 1.000.000-550*, (Çeviri Kurulu: N. BAŞGELEN, S. İ. BELİK, M. PAYNE ve H. TAŞKIRAN), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SAĞLAMTİMUR, H.

2007 "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar – Yeni Bulgular*, s: 373-376, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2011 "Environmental Factors in the Neolithic Settlement of Ege Gübre" RAIKO KRAUß (Ed.) *Beginnings-New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, s: 77-82, Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf.

2012 "The Neolithic Settlement of Ege Gübre" MEHMET ÖZDOĞAN, NEZİH BAŞGELEN, PETER KUNIHOLM (Eds.) *The Neolitic in Turkey, New Excavation and New Research, Western Turkey*, s: *197-225*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SAĞLAMTİMUR, H. ve OZAN, A.

2012 "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi" ALTAN ÇİLİNGİROĞLU, ZEYNEP MERCANGÖZ ve GÜRCAN POLAT (Eds.) *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları,* Ege Üniversitesi, s: 223-241, Arkadaş Matbaacılık Ltd. Şti, İzmir.

2013 "Ege Gübre Neolitik Yerleşiminin Paleocoğrafya Özellikleri ve Gelişimi" ERTUĞ ÖNER (Ed.) *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan,* s: 587-597, Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 181, Bornova.

2021 "Batı Anadolu'da Neolitik Bir Kıyı Yerleşimi: Ege Gübre" *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 13: 63-78).

SALVINI, M.

1979 "Una "Bilingue" Assiro-Urartae" ONOFRIO CARRUBA (Ed.) *Mediterranea Piero MERIGGI dicata,* s: 575-593, Pavia.

1986 "Tušpa, die Hauptstadt von Urartu" VOLKERT HAAS (Ed.) *Das Reich Urartu: Ein Altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Konstanzer Altorientalische Symposien Band I, s: 31-44, Universitätsverlag Konstanz GMBH, Konstanz.

1993 "Reflection About the Urartian Shrines of the Stelae" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan, Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, s: 543-548, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2001 "About A New Corpus of Urartian Inscriptions" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici),* 43(2): 241-267.

2002 "Una Stele Di Rusa III Erimenaḫi Dalla Zona Di Van" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 44/1: 115-143.

2003 "Collazioni E Ricostruzioni Di Testi Urartei Nella Zona Di Van" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 45(2): 209-223.

2005a "Urartu. La Scoperta Di Due Iscrizoni Rupestri in Iran E in Turchia" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 47: 241-256.

2005b "Studi Preparatorî Per Il "Corpus Dei Testi Urartei" (CTU). Recierche Del 2004 E 2005 In Turchia Orientale" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 47: 257-272.

2005c "Some Considerations on Van Kalesi" ALTAN ÇİLİNGİROĞLU ve G. DARBYSHIRE (Eds.) *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloqium held at Van, 6-10 August 2001*, British Institute at Ankara, Monograph 31, s: 145-155, British Institute at Ankara, 10 Carlton House Terrace, London.

2006a *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çeviren: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2006b "Le Due Stele Di Rusa Erimenaḫi Dal Keşiş Göl" *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, 48: 209-272.

2007 "Argišti, Rusa, Erimena, Rusa und Die Löwenschwänze: Eine Urartäische Palastgeschichte Des VII. Jh. V. Chr." *Armenian Journal of Near Eastern Studies (AJNES)*, II: 146-162.

2008 *Corpus Dei Testi Urartei (Vol. I-III)*, CNR Instituto Di Studi Sulle Civiltà Dell'Egeo E Del Vicino Oriente, Roma.

2010a "Die Stele Argišti's II. Aus Çelebibağı Bei Erciş. Kollationen und Ergänzungen" *Hethitica*, XVI: 151-174.

2010b "Les deux stèles de Rusa III, fils d'Erimena, provenant du Keşiş Göl" I. KOGAN, N. KOSLOVA, S. LOESOV ve S. TISHCHENKO (Eds.) *Babel und Bibel 4, Annual of Ancient Near Eastern, Old Testament and Semitic Studies, Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale Vol. 1, Part. 1, Language in the Ancient Near East*, s: 1015-1040, The Russian State University for the Humanities by Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.

2010c "L'atra Faccia Della Stele. Van, Luglio 2009" *Orientalia*, 79(2): 120-129.

2010d "Contributo Alla Ricostruzione Del Monumento Epigrafica Degli Annali Di Sarduri II, Re D'Urartu" M. G. BİGA ve M. LIVERANI (Eds.) *ana turri gimilli studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J. da amici e allievi, Vicino Oriente-Quaderno V*, s: 343-352, Università Degli Studi Di Roma "La Sapienza", Roma.

2010e "Nuove Iscrizioni Urartee E Collozioni" *SMEA (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)*, 52: 279-287.

2011 "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış/An Overview of Urartian History" KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in The East*, s: 74-101, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2012 "Das Corpus Der Urartäischen Inschriften" S. KROLL, C. GRUBER, U. HELWAG, M. ROAF ve P. ZIMANSKY (Eds.) *Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Münich 12-14 October*, Acta Iranica 51, s: 114-134, Peeters, Belgium.

2019 “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış” KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu’da Değişim*, s: 50-73, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

SAMS, G. K.

2005 “Gordion: Exploration Over a Century” LISA KEALHOFER (Ed.) *The Archaeology of King Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion*, s: 10-21, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

2007 “Gordion ve Frigler/Gordion and the Phrygians” HAKAN SİVAS ve TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS (Eds.) *Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians*, s: 49-58, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

SANDALGIAN, J.

1900 *Les Inscriptions Cunéiformes Urartiques: Transcrites Avec Une Triple Traduction Interlinéaire en Arménien Classique, En Latin et en Française, Suivies D’un Glossaire et D’une Grammaire*, Venise.

SAVAŞ, S. Ö.

2006 “Fırtına Tanrısının Yumruğu” Yumruk Biçimli Gümüş Hitit Kabı” ARMAĞAN ERKANAL-ÖKTÜ, ENGİN ÖZGEN, SEVİNÇ GÜNEL, A. TUBA ÖKSE, HALİME HÜRYILMAZ, HALİL TEKİN, NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN, BORA UYSAL, F. AYŞE KARADUMAN, ATİLLA ENGİN, REINHILD SPIEβ, AYŞEGÜL AYKURT, RIZA TUNCEL, ULAŞ DENİZ ve ASH RENNIE (Eds.) *Hayat Erkanal’a Armağan, Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal, Cultural Reflections*, s: 635-652, Homer Kitabevi, İstanbul.

SAYCE, A. H.

1882 "The Cuneiform Inscriptions of Van" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 14(3): 377-732.

1888 "The Cuneiform Inscriptions of Van, 3" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 20(1): 1-48.

1890 "Monolith Inscription of Argištis King of Van" *Record of the Past*, 4: 134-136.

1893 "The Cuneiform Inscriptions of Van, Part IV" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 25(1): 1-40.

1894 "The Cuneiform Inscriptions of Van, Part V" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 26(4): 691-732.

1906a "Unpublished Hittite Inscriptions in the Museum at Constantinople" *Proceedings of the Society for Biblical Archaeology (PSBA)*, 28: 91-95.

1906b "The Cuneiform Inscriptions of Van, Part 7" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 38(3): 611-653.

1929 "Some New Vannic Inscriptions" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 61(2): 297-336.

SCHACHNER, A.

2006 "Birkleyn Mağaraları (Dicle Tüneli) Yüzey Araştırması, 2004" *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 367-384, Ankara.

2009 *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archäeologische Forshungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten*

Tigris-Tunnel, İstanbuler Forschungen 51, Ernst Wastmuth Verlag, Tübingen.

2010 "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2011" *Archäologischer Anzeiger*: 161-221.

2011 "Hattuşa. Kayalardan Şekillendirilmiş Şehir" *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*: 111-136, Çorum.

2012a "Hititler Öncesi Anadolu" *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*: 83-102, Çorum.

2012b "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2011" *Archäologischer Anzeiger*: 85-137.

2012c "Assyriens herrschaft im Norden – Eine Stele aus İdil im südöstlichen Tur Abdin" HEATHER D. BAKER, KAI KANIUTH ve ADELHEID OTTO (Eds.) *Stories of Long Ago: Festschrift Fur Michael D. Roof,* Alter Orient und Altes Testament, Band 397, s: 595-614, Ugarit Verlag, Münster.

2013 "Hitit Sanatının Gelişimi ve Toplumsal İşlevlerine Dair/On the Development of Hittite Art and its Social Functions" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 534-563, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2015 "Boğazköy-Hattuša: Rüblick und Perspektiven/Boğazköy-Hattuša: Geçmişe Bir Bakış ve Perspektifler" ÜNSAL YALÇIN ve HANS-DIETER BIENERT (Eds.) *Anatolien-Brücke der Kulturen/Kültürlerin Köprüsü Anadolu,* Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst und Kultur Im

Bergbau, Beiheft 27: 217-230, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, Bonn.

2017 "Die Rolle der hethitischen Hauptstadt Hattuša für die Transformation des hethitischen Reichs) ANDREAS SCHACHNER (Ed). *Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.?, BYZAS* 23, s: 219-238, Ege Yayınları, İstanbul.

2018a "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2017" *Archäologischer Anzeiger*: 1-72.

2018b "Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki Hattuş / The City of Hattuš during the Old Assyrian Trade Colonies Period" KEMALETTİN KÖROĞLU ve SELİM FERRUH ADALI (Eds.) *Assurlular, Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians, Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, s: 84-107, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2018c "Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları/The Anatolian Interests of the Middle Assyrian Kings" KEMALETTİN KÖROĞLU ve SELİM FERRUH ADALI (Eds.) *Assurlular, Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians, Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, s: 108-125, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2018d "Azerbaycan Astara Müzesi'ndeki Bir Stel Örneğinde M.Ö. 2. Binde Hazar Denizi ile Van Gölü ArasındakiYontu Sanatı" *Azerbaijan Archaeology*, 21(2): 23-52.

2019a "2017 Yılı Boğazköy-Hattuşa'da Kazı ve Restorasyon Çalışmaları" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 179-200.

2019b *Hattuša: Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde* (Çeviren: Işıl R. IŞIKLIKAYA-LAUBSCHER), Homer Kitabevi, İstanbul.

SCHACHNER, A. ve BUCAK, E.

2004 "Geç Hitit ya da Geç Assur? Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde Yeni Bir Ortostat" TANER KORKUT (Ed.) *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan: Anadolu'da Doğdu/Festschrift für Fahri Işık*, s: 659-670, Ege Yayınları, İstanbul.

2005 "Neo Assyrian or Neo Hittite? An Orthostat in Şanlıurfa Archaeological Museum" ALTAN ÇİLİNGİROĞLU ve GARETH DARBYSHIRE (Eds.) *Anatolian Iron Age 5*, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 Agust 2001, BIAA Monograph 31, s: 157-166, British Institute at Ankara, London.

SCHACHNER, A. ve SEEHER, J.

2016 *Ausgrabungen und Forschungen in der Weslichen Oberstadt von Ḫattuša I*, Deutsches Arhäologisches Institut, Boğazköy-Ḫattuša Ergebnisse der Ausgrabungen 24, De Gruyter, Berlin.

SCHACHNER, Ş. ve SCHACHNER, A.

1996 "Eine Späthethitische Grabstele Aus Maraş im Museum von Antakya" *Anatolica*, XXII: 203-226.

SCHACHNER, A. ve WITTENBERG, H.

2012 "Hattuşa'daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi" *3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*: 5-22, Çorum.

SCHAEFFER, C.

1938 "Les Fouilles De Ras Shamra – Ugarit. Neuvième Campagne (Printemps 1937)", *Syria*, XIX: 25-255.

SCHEIL, V.

1893 “Inscription de Naram-sin” *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l’archéologie Égyptiennes et Assyriennes (RT)*, XV: 62-64.

SCHEYHING, N.

2018 “Fossiling the Holy Aniconic Standing Stones of the Near East” *Archaeologica Hereditas*, 13: 95-112.

SCHIRMER, W.

1983 “Drei Bauten des Çayönü Tepesi” von RAINER M. BOEHMER ve HARALD HAUPTMANN (Eds.) *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift Für Kurt Bittel*, s. 463-476, Verlag Philip Von zabern, Mainz am Rhein.

1986-88 “Çayönü Tepesi-Beobachtungen zu Architektur und Totenkult in einer neolithischen Siedlung in Südostanatolien” *Nürnberger Blätter Zur Arhäologie*, 3/4: 44-50.

1990 “Some Aspects of Building at the ‘Aceramic Neolithic’ Settlement of Çayönü Tepesi” *World Archaeology*, 21(3): 363-387.

SCHLIEMANN, H.

1884 *Troja. Results of the Latest research and Discoveries on the Site of Homer’s Troy*, London.

SCHLOEN, J. D.

2014 “The City of Katumuwa: The Iron Age Kingdom of Sam’al and the Excavation of Zincirli” VIRGINIA RIMMER HERRMANN ve J. DAVID SCHLOEN (Eds.) *In Remembrance of Me, Feasting With the Dead In the Ancient Middle East*, Oriental Institute Museum

Publication 37, s: 27-38, The Oriental Institute of the University of Chicago, Corporate Graphics, North Mankato, Minnesota.

SCHLOEN, D. ve FINK, A. S.

2009a "Searching for Ancient Sam'al: New Excavations at Zincirli in Turkey" *Near Eastern Archaeology*, 72(4): 203-219.

2009b "New Excavations at Zincirli Höyük in Turkey (Ancient Sam'al) and the Discovery of an Inscribed Mortuary Stele" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)*, 356: 1-13.

SCHLOEN, D. ve HERRMANN, V. R.

2016 "Assur ve Hitit Arasında Güç ve Kültür, Zincirli Höyük, Sam'al Krallığı" *Aktüel Arkeoloji*, 50: 64-77.

2017 "Zincirli Höyük Excavations 2015" *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 3: 173-186, Ankara.

SCHMIDT, E. F.

1929 "Test Excavations in the City on Kerkenes Dagh" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, XLV(4): 221-274.

SCHMIDT, K.

1995 "Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe" *Neo-Lithics* 2/95: 9-10.

1996 "The Urfa Project 1996" *Neo-Lithics* 2/96: 2-3.

1997 "Snakes, Lions and Other Animals: The Urfa-Project 1997" *Neo-Lithics* 3/97: 8-9.

1997/98 “Stier, Fuchs und Kranich” Der Göbekli Tepe bei Şanlıurfa und die Bilder welt des obermesopotamischen Frühneolithikum” *Nürnberger Blätter Zur Arhäologie*, 14: 155-170.

1998a “Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens” *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG)*, 130: 17-49.

1998b “Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe” *Neo-Lithics* 2/98: 1-5.

1999a “Frühe Tier-und Menschenbilder vom Göbekli Tepe – Kampagnen 1995-98. Ein kommertierter Katalog der Groβplastik und der Reliefs.” *Istanbuler Mitteilungen*, 49: 5-22.

1999b “Boars; Ducks and Foxes: The Urfa Project 99” *Neo-Lithics* 3/99: 12-15.

2000a “Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995- 1999 Excavations.” *Paleorient*, 26(1): 45-54.

2000b Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East-Göbekli Tepe ve Ön Asya Kaya Resim Sanatı” *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR),* III: 1-14, Ankara.

2000c “Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt” Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli tepe und am Gürcütepe 1995-1999” *Istanbuler Mitteilungen*, 50: 5-42.

2001 “Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views” *Neo-Lithics*, 1/01: 9-11.

2002a "Göbekli Tepe Southeastern Turkey. The Seventh Campaign, 2001" *Neo-Lithics* 1/02: 23-25.

2002b "The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)-Impressions from an Enigmatic Site" *Neo-Lithics* 2/02: 8-13.

2003 "The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)" *Neo-Lithics* 2/03: 3-8.

2004 "Frühneolithische Zeichen vom Göbekli Tepe – İlk Neolitik Göbekli Tepe" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR),* VII: 93-105.

2005 "'Ritüel Centers' and the Neolithisation of Upper Mesopotamia" *Neo-Lithics* 2/05: 13-21.

2006a "Göbekli Tepe Excavations 2004" *27. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 2: 343-352, Ankara.

2006b "Animal and Headless Man at Göbekli Tepe" *Neo-Lithics* 2/06: 38-40.

2006c "Göbekli Tepe" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR),* 9: 149-150, 158.

2007a "Göbekli Tepe Excavations 2005" *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 2: 97-110, Ankara.

2007b *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı, Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2007c "Göbekli Tepe" MEHMET ÖZDOĞAN ve NEZİH BAŞGELEN (Eds.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı,*

Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular, s. 115-130, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2007d "Göbekli Tepe: Yuvarlak Yapılar ve Kabartmalar" *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı/Neolitik Dönem,* s. 33-44, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

2007e "Göbekli Tepe" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR),* 10: 123-125, 140.

2008a "Göbekli Tepe 2006 Yılı Kazısı" *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 2: 417-428, Ankara.

2008b "Göbekli Tepe – Enclosure C" *Neo-Lithics* 2/08: 27-32.

2008c "Die steinzeitlichen Heiligtümer am Göbekli Tepe" *Colloquium Anatolicum / Anadolu Sohbetleri*, VII: 59-85.

2008d "Die Zähnefletschenden Raubtiere Des Göbekli Tepe" DOMINIK BONATZ, RAINER M. CZICHON ve F. JANOSCHA KREPPNER (Eds.) *Fundstellen: Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne,* s: 61-69, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

2009a "Göbekli Tepe Kazısı 2007 Yılı Raporu" *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 3: 163-182, Ankara.

2009b "Göbekli Tepe-eine apokalyptische Bilderwelt aus der Steinzeit" *Antike Welt*, 40(4): 45-52.

2009c "Göbekli Tepe" *Jahresbericht des Deutschen Archäologischen Instituts 2008, Archäologischer Anzeiger,* 193-195.

2010a "Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu" *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 1: 241-264, Ankara.

2010b "Göbekli Tepe – The Stone Age Sanctuaries New Results of Ongoing Excavations with a Special Focus on Sculptures and High Reliefs" *Documenta Praehistorica,* XXXVII: 239-256.

2010c "Göbekli Tepe-der Tell als Erinnerungsort" SVEND HANSEN (Ed.) *Leben auf dem Tell als soziale Praxis,* Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.-27.February 2007, Eurasien-Abteilung Des Deutschen Arhäologischen Instituts, Kolloquien zur Vor-und Frühgeschichte Bant 14, s: 13-24, Dr. Rudolf Habelt GmbH., Bonn.

2011a "Göbekli Tepe" MEHMET ÖZDOĞAN, NEZİH BAŞGELEN, PETER KUNIHOLM (Eds.) *The Neolitic in Turkey, New Excavation and New Research, The Euphrates*, s: 41-83, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2011b "Göbekli Tepe 2009 Yılı Raporu" *32. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt. 2: 209-224, Ankara.

2011c "Göbekli Tepe: A Neolithic Site in Southeastern Anatolia" SHARON R. STEADMAN ve GREGORY McMAHON (Eds.) *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,10.000-323 B.C.E,* s. 917-933, Oxford University Press, New York.

2012 "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 3: 319-340, Ankara.

2013a "Göbekli Tepe Kazısı 2011 Yılı Raporu" *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 79-90, Çorum.

2013b "Adler und Schlange:" Großbilder" des Göbekli Tepe und ihre Rezeption" ÜNSAL YALÇIN (Ed.) *Anatolian Metal VI*, Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst Und Kultur Im Bergbau, Beiheft 25: 145-152, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, Bonn.

2014 "Göbekli Tepe Kazısı 2012 Yılı Raporu" *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 328-338, Muğla.

SCHMIDT, K. ve KÖKSAL-SCHMIDT, Ç.

2014 "Like a Carpet of Snakes – Towards an Iconography of the PPN in Upper Mesopotamia" BILL FINLAYSON ve CHERYL MAKAREWICZ (Eds.) *Settlement, Survey, and Stone. Essays on Near Eastern Prehistory in Honour of Garry Rollefson*, s: 73-77, ex oriente, Berlin.

SCHMIDT, K. ve TERBERGER, T.

2011 "Erderwärmung als "Motor" der Neolithischen Revolution?" *Archäologie in Deutschland*, 5: 32-35.

SCHOOP, U. D.

2005 "Early Chalcolithic in North-Central Anatolia: The Evidence from Boğazköy-Büyükkaya / Kuzey-orta Anadolu'da İlk Kalkolitik Çağ Verileri: Boğazköy-Büyükkaya Verileri" *Türkiye Billimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR),* VIII: 15-37.

SCHOOP, U. D. ve SEEHER, J.

2006 "Absulute Chronologie in Boğazköy-Ḫattuša: Das Potential der Radiokarbondaten" DIRK PAUL MIELKE, ULF-DIETRICH SCHOOP ve JÜRGEN SEEHER (Eds.) *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie Structuring and Dating in Hittite Archaeology, BYZAS 4*: 53-76, Ege Yayınları, İstanbul.

SCHULZ, F. E.

1840 “Memorie: Sur le lac de Van et ses environs, par M. Fr. Ed. Schulz (Envoyé à Paris le 8 Juin 1828)” *Journal Asiatique*, 9(3): 257-323.

SEEHER, J.

1992 “Die Kleinasiatischen Marmorstatuetten vom Typ Kiliya” *Archäologischer Anzeiger*: 153-170.

1997 “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1996” *Archäologischer Anzeiger*: 317-341.

1998 “Boğazköy - Hattuşa 1996 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları” *19. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 497-514, Ankara.

1999a “Boğazköy - Hattuşa 1997 Yılı Çalışmaları” *20. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 417-432, Ankara.

1999b “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1998 und Ein Neuer Topographischer Plan Des Stadgeländes” *Archäologischer Anzeiger*: 317-344.

2000a “Boğazköy - Hattuşa 1998 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları” *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 299-308, Ankara.

2000b “Hattuşa/Boğazköy’ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bir Bakış. Neue Aspekte der Besiedlungsgeclichte von Hattuša/Boğazköy: Die Grabung auf Büyükkaya” *Türkiye Billimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 3: 15-34.

2002 “Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devletinin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu” Kunst - und Ausstellungshalle der Bundesrepubliz Deutschland (Ed.) D*ie Hethiter und Ihr Reich. Das*

Volk Der 1000 Götter/Hititler ve Hitit İmparatorluğu. 1000 Tanrılı Halk, s: 461-463, Bonn.

2004 "Hattuşa. Hititlerin Başkenti" *Arkeoatlas*, 3: 62-69.

2006a "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2005" *Archäologischer Anzeiger*: 171-182.

2006b "Chronology in Ḫattuša: New Approaches to an Old Problem" DIRK PAUL MIELKE, ULF-DIETRICH SCHOOP ve JÜRGEN SEEHER (Eds.) *Structurierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie / Structuring and Dating in Hittite Archaeology, Internationaler Workshop İstanbul, 26-27. Nowember 2004*, *BYZAS* 4, s. 197-213, Ege Yayınları, İstanbul.

2011a *Gods Carved in Stone: The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*, Ege Yayınları, İstanbul.

2011b *Taşa Yontulu Tanrılar: Hitit Kaya Tapınağı, Yazılıkaya,* Ege Yayınları, İstanbul.

2013 "Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 338-353, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2018 *Büyükkaya II: Bauwerke und Befunde der Grabungskampagnen 1952-1955 und 1993-1998*, Deutsches Arhäologisches Institut, Boğazköy-Ḫattuša Ergebnisse der Ausgrabungen 27, De Gruyter, Berlin.

SEEHER, J., von CZICHON, R. M. ve HAWKINS, J. D.

1996 “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1995” *Archäologischer Anzeiger*: 333-362.

SEIDL, U.

2012 “Rusa Son of Erimena, Rusa Son of Argıšti, and Rusahinili/Toprakkale” S. KROLL, C. GRUBER, U. HELWAG, M. ROAF ve P. ZIMANSKY (Eds.) *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Münich 12-14 October*, Acta Iranica 51, s: 177-181, Peeters, Belgium.

SETON-WILLIAMS, M. V.

1954 “Cilician Surbey” *Anatolian Studies*, 4: 121-174.

SEVİN, V.

1991a *Yeni Assur Sanatı I, Mimarlık*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sa. 38, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1991b “The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians” *Anatolian Studies*, 41: 87-97.

1995 *İmikuşağı I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi VI-Sa. 47, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

2000 “Mystery Stelae” *Archaeology*, 53(4): 46-51.

2001 “Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri/The Hakkari Stelae. A Nomadic Impact on the River Zap” *Türkiye Billimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 4: 79-88.

2002 “Hakkari Stellerinin Tarihi” *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt: 43-52.

2005 *Hakkâri Taşları, Çıplak Savaşçıların Gizemleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2015 *Hakkâri Taşları II, Gizemin Peşinde*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi-Sayı: 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

2019 *Yeni Assur Sanatı II: Resim*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 38[a2], Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SEVİN, V. ve BELLİ, O.

1976-1977 "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi" *Anadolu Araştırmaları*, IV-V: 367-393.

SEVİN, V. ve ÖZFIRAT, A.

1998 "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık Hakkari Stelleri: Hubuşkia Prensleri" *Arkeoloji ve Sanat*, 87: 6-9.

2001a "Hakkari Stelleri. Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar. İlk Not" *Belleten*, LXV/243: 501-518.

2001b "Die Stelen Aus Hakkari: Steppennomaden in Vorderasien" *Istanbuler Mitteilungen*, 51: 11-26.

SEVİN, V., ÖZFIRAT, A. ve KAVAKLI, E.

2001 "1997-1999 Hakkari Kazıları" *22. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 355-368, Ankara.

SEZER, V.

1977a "Keşlik Steli" *Anadolu (Anatolia)*, XVIII (1974): 133-136.

1977b "Bor-Keşlik Steli" *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXIV(2): 147-151.

SICKER-AKMAN, M.

2007 *Çayönü Tepesi. Untersuchungen zu den sogenannten Grillplanbauten der akeramisch-neolithischen Subphase 2*, Institut für Baugeschichte der Universität Karlsruhe, Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte, 22, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karlsruhe.

SIMON, Z.

2011 "The Identification of Qode: Reconsidering the Evidence" JANA MYNÁŘOVÁ (Ed.). *Egypt and the Near East: the Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Bronze Age, prague, September 1-3, 2010*, s: 249-270, Charles University Press, Prague.

2013 "Wer war Groβkönig I(a)+ra/i-TONITRUS der KARAHÖYÜK-Inschrift ?" I. FELIU, J. KLOP, A. MILLET ALBÀ ve J. SANMARTÍN (Eds.) *Time and History in the Ancient Near East,* proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010, s: 823-832, Elsenbrauns Inc., Winona Lake, Indiana.

2014 "Awarikus und Warikas: Zwei Könige von Hiyawa" *Zeitschrift für Assyriologie*, 104(1): 91-103.

SINGER, I.

1989 "The *ḫuwaši* of the Storm-God in Ḫattuša" *IX. Türk Tarih Kongresi*, Cilt I: 245-254.

1996 *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm God of Lightning (CTH 381).* American School of Oriental Research, Scholars Press, Atlanta, Georgia.

SİPAHİ, T.

1995 "Kültepe'den Sepet Kulplu Madeni Bir Kap" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 377*, XXXVII(1-2): 711-718.

2012 "Karakuyu Hitit Barajı (1988-89)" ORHAN BİNGÖL, ALİYE ÖZTAN ve HARUN TAŞKIRAN (Eds.) *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 – 2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anı-Armağan Serisi Ek Dizi III. 2. *Anadolu /Anatolia*, s: 175-178, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

2019 "Anadolu'dan Bir Hitit Kült Sahnesinin Akdenzi Kültür Coğrafyasındaki Yeri" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi*, I(4): 205-226.

SİVAS, H. ve TÜFEKÇİ SİVAS, T.

2007 *Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

SLIMAK, L., ZANOLLI, C., HIGHAM, T., FROUIN, M., SCHWENNINGER, J. L., ARNOLD, L. J., DEMURO, M., DOUKA, K., MERCIER, N., GUÉRIN, G., VALLADAS, H., YVORNA, P., GIRAUD, Y., SEGUIN-ORLANDO, A., ORLANDO, L., LEWIS, J. E., MUTH, X., CAMUS, H., VANDEVELDE, S., BUCKLEY, M., MALLOL, C., STRINGER, C. ve METZ, L.

2022 "Modern Human Incursion Into Neanderthal Territories 54.000 Years ago at Mandrin, France" *Science Anvances*, 8: 1-16.

SOLDI, S.

2017 ""Assyrian Clay Hands" in the Architecture of the Ancient Near East" *Metropolitan Museum Journal*, 52: 8-23.

SOYSAL, O.

2015 "Akkad Kralları Sargon ve Naramsin'in Anadolu Seferleri Konusunda Bazı Ayrıntılar" İRFAN ALBAYRAK, HAKAN EROL ve MURAT ÇAYIR (Eds.) *Cahit Günbattı'ya Armağan/Studies in Honour of Cahit* Günbattı, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Sumeroloji Anabilim Dalı Yayınları No: 417, s: 253-262, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

2017 "Sargon, Nūr-Dagal/n ve Purušḫanda" SÜLEYMAN ÖZKAN, HALİME HÜRYILMAZ ve ATİLLA TÜRKER (Eds.) *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde: Aliye Öztan'a Armağan/From Samosata to Acemhöyük Trailing the Ancient Civilization: Studies Presented to Honour of Aliye Öztan*, s: 217-229, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.

2020 "Boğazköy Kaynakları Işığında Akkad Kralları ile İlgili Edebî-Tarihî Metinler Hakkında Görüşler" *Colloquium* Anatolicum, 19: 101-120.

STEINHERR, F.

1958 "Die Urartäischen Bronzen von Altıntepe" *Anadolu/Anatolia,* 3: 97-102.

STORDEUR, D. ve ABBÉS, F.

2002 "Du PPNA au PPNB: mise en lumiére d'une phase de transition àJerf el Ahmar (Syrie)", *Bulletin de la Société préhistorique française*, 99(3): 563-595.

STRECK, M.

1916 *Assurbanipal und Die Letzten Assyrischen Könige Bis Zum Untergange Niniveh's,* J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.

STRUBLE, J. ve HERRMANN, V. R.

2009 "An Eternal Feast at Sam'al: The New Iron Age Mortuary Stele from Zincirli in Context" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)*, 356: 15-49.

SUMMERS, G. D.

1995 "Kerkenes Dağ 1993" *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 567-582, Ankara.

1997 "The Identification of the Iron Age City on Kerkenes Dağ in Central Anatolia" *Journal of Near Eastern Studies*, 56(2): 81-94.

2000 "The Median Empire Reconsidered: A View from Kerkenes Dağ" *Anatolian Studies*, 50: 55-73.

2006a "Aspects of Material Culture at the Iron Age Capital on the Kerkenes Dağ in Central Anatolia" *Ancient Near Eastern Studies (ANES)*, 43: 164-202.

2006b "Phrygian Expansion to the East. Evidence of Cult from Kerkenes Dağ" *Baghdader Mitteilungen*, 37: 647-656.

2008 "Kerkenes 2006" *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 477-488, Ankara.

2018 "Phrygians East of the Red River: Phrygianisation, Migration and Desertion" *Anatolian Studies*, 68: 99-118.

SUMMERS, G. D. ve SUMMERS, M. E. F.

1999 "Kerkenes Dağ 1997" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 121-152, Ankara.

2005 "Kerkenes Dağı Projesi 2003" *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1.: 97-110, Ankara.

2006 "Kerkenes Dağı, Zirvenin Hâkimleri" *Arkeo Atlas*, 5: 70-81.

2007 "Kerkenes Dağ" HAKAN SİVAS ve TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS (Eds.) *Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians*, s: 115-126, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

2008 "A Preliminary Interpretation of Remote Sensing and Selective Excavation at the Palatial Complex, Kerkenes" *Anatolia Antiqua*, 16: 53-76.

2009 "Kerkenes Projesi 2009 Sezonu Ön Raporu" http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/01reports/pdf/09kerkreporttrdj (Erişim Tarihi: 17.10.2019).

2010 "Kerkenes 2007" *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 37-50, Ankara.

2011a "Kerkenes 2009" *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 381-402, Ankara.

2011b *Kerkenes Haberler/News*, 14: 1-16, ODTÜ Yayınları, Ankara.

2012 "Kerkenes Dağ" TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS ve HAKAN SİVAS (Eds.) *Firgler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians, In the Land of Midas, In the Shadow of Mountains*, s: 162-181, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

SUMMERS, G. D., BRANTING, S., BALTALI-TIRPAN, S., BATUROĞLU-YÖNEY, N. ve LEHNER, J.

2012 "Kerkenes 2010" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4: 535-558, Ankara.

SUMMERS, G. D., ÖZCAN, M., BRANTING, DUSINBERRE, E. R. ve SUMMERS, M. E. F.

1998 "Kerkenes Dağı 1996" *19. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 627-660, Ankara.

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F. ve BRANTING, S.

2008 *Kerkenes Haberler/News*, 9: 1-15, ODTÜ Yayınları, Ankara.

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F., BRANTING, S. ve YÖNEY, N.

2010 "Kerkenes Projesi 2010 Sezonu Ön Raporu" http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/01reports/pdf/10kerkreptr (Erişim Tarihi: 17.10.2019).

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F., BRANTING, S. ve LANGIS-BARSETTI, D.

2011 "Kerkenes Projesi 2011 Sezonu Ön Raporu" http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/01reports/pdf/11kerkreptr.pdf (Erişim Tarihi: 18.10.2019).

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F., ÖZCAN, M. ve STRONACH, D.

2001 "Kerkenes Dağı Projesi 1999" *22. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 327-348, Ankara.

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F. ve STRONACH, D.

2003 "Kerkenes Dağı Projesi 2001" *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 449-460, Ankara.

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F., STRONACH, D. ve BRANTING, S.

2003 *Kerkenes Haberler/News*, 6: 1-15, ODTÜ Yayınları, Ankara.

SUMMERS, G. D., SUMMERS, M. E. F., STRONACH, D. ve ÖZCAN, M.

1999 *Kerkenes Haberler/News*, 2: 1-15, ODTÜ Yayınları, Ankara.

2000 *Kerkenes Haberler/News*, 3: 1-15, ODTÜ Yayınları, Ankara.

2002 "Kerkenes Dağı Projesi 2000" *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 439-448, Ankara.

SUMMERS, M. E. F. ve SUMMERS, G. D.

1996 "Kerkenes Dağ 1994" *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 99-122, Ankara.

1997 "Kerkenes Dağ 1995" *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 359-374, Ankara.

2009 *Kerkenes Haberler/News*, 12: 1-16, ODTÜ Yayınları, Ankara.

SUTER, C. E.

1992 "Die Frau am Fenster in der orientalischen Elfenbein-Schnitzkunst des frühen 1. Jahrtausends v. Chr" *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, 29: 7-28.

SÜEL, A. ve SÜEL, M.

2013 "Šapinuwa: Hitit Devleti'nin Başka Bir Başkenti/ Šapinuwa: Another Capital City of Hittite State" MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN ve METİN ALPARSLAN (Eds.) *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites: An Anatolian Empire*, s: 178-193, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

SWARTZ DODD, L.

2012 "Squeezing Blood from a Stone: The Archaeological Context of the Incirli Inscription" MARILYN J. LUNDBERG, STEVEN FINE ve

WAYNE T. PITARD (Eds.) *Puzzling Out the Past. Studies in Northwest Semitic Languages and Literatures in Honor of Bruce Zuckerman*, CHANE 55, s. 213-233, Brill, Leiden, Boston.

SWOBODA, H., KEIL, J. ve KNOLL, F.

1935 *Denkmäler aus Lykaonien Pamphylien und Isaurien*, Verlag Rudolf M. Rohrer, Brünn, Prag, Leibzig, Wien.

ŞAHİN, S.

1991: "Forschungen in Kommagene I" *Epigraphica Anatolica*, 18: 99-118.

1999 "Neue Beobachtungen Zum Felsrelief von İvriz/Konya. Nicht in den Krieg, Sondern Zur Ernte: der Gott mit der Sichel" *Anatolian Studies*, 49: 165-176.

ŞAHİN, S. ve TAKAOĞLU, R.

2003 "A Hieroglyphic Stele from Afyon Archaeological Museum" *Estratto da Athenaeum-Studi di Letteratura e Storia dell' Antichità, Pubblicati sotto gli auspici dell' Università di Pavia*, XCI / II: 540-545.

ŞAHOĞLU, V.

2004 "Interregional Contacts Around the Aegean During the Early Bronze Age: New Evidence from izmir Region" *Anadolu / Anatolia*, 27: 97-120.

2021 "Batı Anadolu Sahil Kesimi: Karmaşık Sosyal Toplum Yapısının Gelişimi ve İlk Kentlerin Kuruluşu" *Aktüel Arkeoloji*, 78: 52-59.

ŞENYURT, S. Y.

2010 "Ovaören-Göstesin Geç Hitit/Luwi Hiyeroglifi Yazıtı" ŞEVKET DÖNMEZ (Ed.) *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar, DUB.SAR*

É.DUB.BA.A (Tablet Arşivinin Kâtibi)/Studies Presented in Honour of Veysel Donbaz, s: 261-268, Ege Yayınları, İstanbul.

ŞENYURT, S. Y. ve AKÇAY, A.

2017 "Ovaören 2015-2016 Yılı Kazıları" *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 571-586, Bursa.

ŞENYURT, S. Y., AKÇAY, A. ve KAMIŞ, Y.

2013 "Nevşehir-Ovaören Kazısı 2012" *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 36: 24-26.

2014 "Ovaören 2013 Yılı Kazıları" *36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 101-120, Ankara.

2016 "Ovaören 2014 Yılı Kazıları" *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 111-128, Ankara.

ŞENYURT, S. Y., AKÇAY, A., AKLAN, İ., CEVHER, M. ve KARA, S.

2020 "Ovaören 2018 Yılı Kazı Çalışmaları" *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4: 487-504.

ŞENYURT, S. Y., AKÇAY, A., CEVHER, M., AKLAN, İ. ve KARA, S.

2019 "Ovaören 2017 Yılı Kazıları" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 251-270, Ankara.

ŞENYURT, S. Y., KAMIŞ, Y. ve AKÇAY, A.

2014 "Ovaören 2012 Yılı Kazıları" *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2: 62-80, Muğla.

ŞENYÜREK, M. S., ŞENYÜREK, E., GÜLTEKİN, H. ve DÖNMEZ, A.

1950 "Larissa Civarı'nda Höyücek'de Yapılan Sondaj" *Belleten*, 14/55: 487-504.

ŞERİFOĞLU, T. E.

2012 "Kilise Tepe Erken Tunç Çağı Çalışmaları" *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 375-388, Ankara.

ŞERİFOĞLU, T. E., POSTGATE, J. N. ve JACKSON, M. P. C.

2013 "Kilise Tepe Arkeoloji Projesi: 2011 ve 2012 Sezonu Çalışmaları / Kilise Tepe Archaeological Project: 2011 and 2012 Campaigns" *ANMED, Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, 11: 55-61.

TADMOR, H.

1958 "The Campaign of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study" *Journal of Cuneiform Studies*, 12(1): 22-40.

TAMSÜ POLAT, R., POLAT, Y. ve LUBOTSKY, A.

2020 "An Idol-Shaped Stele with an Old Phrygian Inscription in the Territory of Nakoleia" *GEPHYRA (Doğu Akdeniz Bölgesi Eskiçağ Tarihi ve Kültürlerini Araştırma Dergisi)*, 19: 45-67.

TARACHA, P.

2009 *Religions of Second Millennnium Anatolia,* Dresdner Beiträge zur Hethitologie 27, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

TARHAN, M. T.

2003 Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi / The Urartu Capital Tushpa: Van Citadel" FİLİZ ÖZDEM (Ed.) *Urartu: Savaş ve Estetik / Urartu: War and Aesthetics*, s. 85-102, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

2005 "Uç Kale: Çavuştepe-Sarduriḫinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı'" *Anadolu Araştırmaları*, 18(2): 115-136.

2011 "Başkent Tuşpa/The Capital City Tushpa" KEMALETTİN KÖROĞLU ve ERKAN KONYAR (Eds.) *Urartu: Doğu'da Değişim /*

Transformation in the East, s: 288-335, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TAŞ, İ. ve WEEDEN, M.

2010 "A Stele of Prince Anaziti in the Yozgat Museum" *Journal of the American Oriental Society*, 130(3): 349-360.

TAŞKIRAN, H. ve KARTAL, M.

2010 "2008 Yılı Ilısu Baraj Gövdesi Alanı Yüzey Araştırması" *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3: 233-244, Ankara.

TAŞYÜREK, O. A.

1975 "New Assyrian Rock Reliefs in Turkey" *Anatolian Studies*, 25: 169-180.

TADMOR, H.

1958a "Historical Implications of the Correct Rendering of Akkadian dâku" *Journal of Near Eastern Studies*, 17(2): 129-141.

1958b "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study (Conclusion)" *Journal of Cuneiform Studies*, 12(3): 77-100.

TAYLOR, J. G.

1865 "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood" *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35: 21-58.

TEISSIER, B.

1993 "The Ruler with the Peaked Cap and Other Syrian Iconography on Glyptic in the Early Second Millennium B.C." MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet*

Özgüç'e Armağan/Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç, s: 601-612, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1994 *Sealing and Seals on Text from Kültepe Karum Level 2*. Uitgaven Van Het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, LXX, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, Leiden.

TEKİN, H.

2006 "Yatay Oluklu Bezemeli Bir Seramik Grubunun Ele Geçtiği Yeni Bir Merkez: Hakemi Use" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1): 151-172.

2015 *Eski Anadolu Madenciliği: Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

2017 *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

TEKOĞLU, R., LEMAIRE, A., İPEK, İ. ve TOSUN, A. K.

2000 "La Bilingue Royale Louvito-Phénicienne de Çineköy" *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Letters*, 144.3: 961-1007.

TEMİZER, R.

1959 "Ankara'da Bulunan Kybele Kabartması" *Anadolu/Anatolia*, 5: 179-187.

TEMİZSOY, İ, GÜLLÜCE, H., ALHAN H. ve BULGAN, F.

1988 *Gaziantep Müzeleri*, Dönmez Ofset Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara.

TEXIER, C.

1839 *Description de L'Asie Mineure I*, Lib. Freres, Paris.

TINE, S. ve TRAVERSO, A.

2004 "Çakmaklı Tepe: An Ancient Neolithic Village in the Aegean Coastland of Northwestern Turkey" IVAN JADIN ve ANNE HAUZEUR (Eds.) *The Neolithic in the Near East and Europe. The Copper Age in the Near East and Europe*, s: 53-57, BAR International Series 1303, Oxford.

TİRYAKİ, S. G.

2016 "Milyas Boyalı Mezar Odaları: Kızılbel, Müğren ve Karaburun II/The Painted Tomb Chambers of Milyas: Kızılbel, Müğren and Karaburun II" NİHAT TEKDEMİR, ERKAN DÜNDAR ve HAVVA İŞKAN (Eds.) *Lukka'dan Lykia'ya-Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia. The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, s: 388-401, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TORREY, E. F.

2018 *Beynin Evrimi ve Tanrıların Ortaya Çıkışı, İlk İnsanlar ve Dinlerin Kökeni*, (Çeviren: Erkan Aktaş), Paloma Yayınları, İstanbul.

TURAN, Ç.

2010 *Akarca Köyü (Hatay Kireçtaşlarınuın Hammadde Özelliklerinin Belirlenmesi ve Kalsinasyon Davranışının İncelenmesi*, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Maden Mühendisliği Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Adana.

TÜFEKÇİ SİVAS, T.

2002 "Ana Tanrıça / Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları üzerine Yeni Gözlemler" *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 3: 335-353.

2007 "Frigler ve Frig Uygarlığı/Phrygians and the Phrygian Civilisation" HAKAN SİVAS ve TACİSER TÜFEKÇİ SİVAS (Eds.) *Friglerin Gizemli Uygarlığı / The Mysterious Civilization of the Phrygians*, s: 9-14, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

TÜMER, H.

2018 "Doğu Toros Petroglifleri: Tırşin Yaylası ve Çevresi" *Anadolu Araştırmaları*, 21: 21-41.

TÜRKTEKİ, M.

2012 "Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı" *MASROP/E-Dergi (Mimarlar, Arkeologlar, Sanat Tarihçiler ve Restoratörler Ortak Platformu)*, 7: 45-111.

ULUÇAM, A.

2008-2009 *Hasankeyf Tarihi ve Arkeoloji Sit alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi, 2008-2009 Çalışmaları,* GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

20015 "Hasankeyf Kazılarında Göbeklitepe'den Eski Dini Alan Bulundu" http://arkeofili.com/?p=5100, (ErişimTarihi: 24.06.2015).

ULUÇAM, A. ve MIYAKE, Y.

2018 "Hasankeyf Höyük Kazıları/Excavations at Hasankeyf Höyük, Southeast Anatolia" *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları/Batman Museum The Ilısu Dam Hes Project Excavations*, s: 25-54, Batman Müzesi Yayınları, Batman.

UMURTAK, G.

2013 "Some Comments on a Few Intriguing Seals Found in the EBA Settlements at Hacılar Büyük Höyük and a Seal from Burdur Museum" *ADALYA*, XVI: 49-59.

2015 “Hacılar Büyük Höyük İlk Tunç Çağı I Yerleşmesi’nde Bulunmuş Olan bir Grup Mühür Üzerine Gözlemler” HÜSEYİN METİN, B. AYÇA POLAT BECKS, RALF BECKS ve MURAT FIRAT (Eds.) *Pisidia Yazıları. Hacı Ali ekinci Armağanı/ Pisidian Essays in Honour of Hacı Ali Ekinci,* s: 147-156, Ege Yayınları, İstanbul.

2016 “Hacılar Büyük Höyük” *Ayrıntı (Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi),* 38: 7-10.

2020 “Some Remarks on the Early Bronze Age I Defence System at Hacılar Büyük Höyük (Burdur, Turkey)” *Bulgarian Journal of Archaeology,* 10(1): 33-54.

2021 “Evidence of Daily Life Inside the EBA I Defence System at Hacılar Büyük Höyük (Burdur-Turkey)” *Bulgarian Journal of Archaeology,* 11(1): 33-57.

UMURTAK, G. ve DURU, R.

2012a “Hacılar Büyük Höyük 2011 Yılı Kazıları” *ANMED (Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri/News Bulletin on Archaeology from Mediterranean Anatolia),* 10: 21-26.

2012b “Hacılar’ın İkinci Höyüğünde Çalışmalara Başlandı: Hacılar Büyük Höyük Kazısı 2011” *Müze,* 5: 44-48.

2013 “Yeniden Hacılar, Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2011-2012” *Arkeoloji ve Sanat / Journal of Archaeology & Art,* 142: 1-22.

2014 “Hacılar Büyük Höyük Kazıları” *Arkeoloji ve Sanat / Journal of Archaeology & Art,* 145: 1-20.

2016 "Hacılar Büyük Höyük-2014" *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 147-158, Ankara.

2017a "Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2016" *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 411-420, Bursa.

2017b "Hacılar Büyük Höyük Kazıları-2016/Excavation of Hacılar Büyük Höyük in 2016" *ANMED (Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri / News Bulletin on Archaeology from Mediterranean Anatolia)*, 15: 27-35.

UNGER, E.

1932 "Anaz" *Reallexikon der Assyriologie*, 1: 106.

USSISHKIN, D.

1967 "On the Date of the Neo-Hittite Reliefs from Andaval" *Anadolu/Anatolia*, 11: 197-202.

1970 "The Syro-Hittite Ritual Burial Of Monuments" Journal of Near Eastern Studies (*JNES)*, 29: 124-128.

1989 "The Erection of Royal Monuments in City-Gates" KUTLU EMRE, MACHTELD MELLINK, BARTHEL HROUDA ve NİMET ÖZGÜÇ (Eds.) *Anatolia and The Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç / Tahsin Özgüç'e Armağan*, s: 485-496, Pl. 42-44, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

1993 "A Hittite Stele From Atabey Köyü Near Malatya" MACHTELD J. MELLINK, EDITH PORADA ve TAHSİN ÖZGÜÇ (Eds.) *Nimet Özgüç'e Armağan / Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, s: 635-637, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

UYANIK, M.

1968a "Türkiye'nin Güney-doğusunda Prehistorik Araştırmalar" *Belleten*, XXXII/125: 93-95.

1968b "Van-Hakkâri Sınırında Tirişin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Kolloquium" *Belleten,* XXXII/125: 97-103.

UYSAL, B.

2007 "Patnos'ta Açığa Çıkarılan Urartu Stelleri" *Belleten,* LXXI/260: 5-18.

UYSAL, B. ve ÇİFÇİ, A.

2017 "Elbistan Karahöyük Kazısı 2015" *38. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 2: 35-46, Ankara.

2019 "Elbistan Karahöyük Kazısı 2017" *40. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt 1: 397-410, Ankara.

ÜNAL, A.

2003 *Hititler Devrinde Anadolu*, Kitap 2, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2015 "Yeni Bir Geç Hitit Steli ve Hiyeroglif Yazıt" *Aktüel Arkeoloji,* 45: Mayıs-Haziran: 54-57.

VARİNLİOĞLU, E.

1985 "Eine Neue Altphrygische Inschrift Aus Tyana" *Epigraphica Anatolica,* 5: 8-11.

VASSILEVA, M.

1992 "Notes on the "Black Stones" From Tyana" *Epigraphica Anatolica,* 19: 1-3.

2008 "King Midas in Southeastern Anatolia" BILLIE JEAN COLLINS, MARY R. BACHVAROVA ve IAN C. RUTHERFORD (Eds.) *Anatolian Interfuces: Hittites, Greeks and Their Neighbours*, s. 165-171, Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17-19.2004, Emory University in Atlanta, Georgia, Oxbow Books, Georgia.

VIERZIG, A.

2020 "Anthropomorphic Stelae of the 4th and 3rd Millennia Between the Caucasus and the Atlantic Ocean" *Proceedings of the Prehistoric Society*, 86: 111-137.

WARD, W. H.

1899 "The Hittite Gods in Hittite Art" *American Journal of Archaeology*, 3(1): 1-39.

1910 *The Seal Cylinders of Western Asia*, The Carnegie Institıtions of Washington Publication No: 100, J. B. Lippincott Company, Philadelphia.

WATKINS, T.

1992 "Pushing Back the Frontiers of Mesopotamian Prehistory" *The Biblical Archaeologist*, 55(4): 176-181.

1995 *Qermez Dere, Tel Afar: Third Interim Report*, Project Paper No: 14, Department of Archaeology The Universitiy of Edinburg, Edinburg.

2007 "Anadolu'nun Doğal Çevresi. İklim, Çevre ve Kaynakların Bileşkesi" Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe / Karlsruhe Baden Eyalet Müzesi (Ed.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien, Die Ältesten Monumente der Menschheit / 12000 Yıl Önce Anadolu,*

İnsanlığın En Eski Anıtları, s. 411-418, Groβe Landesausstellung Baden-Württemberg 2007 im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe (20.1.-17.6.2007), Karlsruhe Sarayı Baden Eyalet Müzesi'nde Baden-Württemberg Büyük Eyalet Sergisi 2007 (20.1.-17.6.2007).

2015 "Göbekli Tepe'yi Kim İnşa Etti?" *Aktüel Arkeoloji*, 46, Temmuz-Ağustos: 70-79.

WATKINS, T., BAIRD, D. ve BETTS, A.

1989 "Qermez Dere and the Early Aceramic Neolithic of N. Iraq" *Paléorient*, 15(1): 19-24.

WATKINS, T., BETTS, A., DOBNEY, K. ve NESBITT, M.

1995 "Qermez Dere, Tel Afar, North Iraq: Third Interim Report" TREVOR WATKINS (Ed.*) Qermez Dere, Tel Afar: Third Interim Report*, s: 1-9, Project Paper No: 14, Department of Archaeology The Universitiy of Edinburg, Edinburg.

WÄFLER, M.

1983 "Zu Status und Lage von Tabāl" *Orientalia*, 52(1): 181-193.

2003 *Tall al-Ḥamidiya 4: Vorbericht 1988-2001*, Orbis Biblicus et Orientalis 23, Academic Press Fribourg, Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen.

WEEDEN, M.

2010 "Tuwati and Wasusarma: Imitating The Behaviour of Assyria" *Iraq*, 72: 39-61.

2013 "After the Hittites: The Kingdoms of Karkamish and Palistin in Northern Syria" *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London (BICS)*, 56(2): 1-20.

2015 "The Land of Walastin at Tell Tayinat" *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires (N.A.B.U)*, 2015.2: 65-66.

2018 "The Good God, the Wine-god and the Storm-god of the Vineyard" *Die Welt des Orients*, 48(2): 330-356.

WEIDNER, E.

1957-1958 "Die Feldzüge und Bauten Tiglatpilesers I" *Archive für Oriendforschung*, 18: 342-360.

WEIPPERT, M.

1995 "Die Feldzüge Adadnararis III. nach Syrien Voraussetzungen, Verlauf, Folgen" *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (ZDPV)*, 108(1): 42-67.

WENNING, R.

2001 "The Betyls Petra" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 324: 79-95.

WICKE, D.

2015 "Assyrian or Assyrianized Reflections on the Impact of Assyrian Art in Southern Anatolia" ROBERT ROLLINGER ve ERIK van DONGEN (eds.) *Mesopotamia in the Ancient World: Impact, Continuities, Parallels, Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project held in Obergurgl, Austria, November 4-8, 2013, Melammu Symposia 7*, s: 561-602, Münster: Ugarit, Verlag.

WIGGERMANN, F. A. M.

1997 "Transtigridian Snake Gods" I. L. FINKEL ve M. J. GELLER (Eds.) *Sumerian Gods and Their Representations*, Cuneiform Monographs 7, s: 33-55, STYX Publications, Gröningen.

WILHELM, G.

1997 *Keilschriftexte: Faszikel 1. Keilschrifttexte aus Gebäude a (Kusaklı-Sarissa),* Verlag Marie Leidorf, Rahden.

2014 *Keilschrifttexte aus Boghazköi 62: Texte aus den Grabungen 2002-2013 und Texte aus dem Bezirk des Grossen Tempels XIII*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

WILLIAMS, P. R.

1969 *A Commentary to Philo Byblius' Phoenician History*, University of Southern California, Ph.D., 1968, Language and Literature, Classical, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Los Angeles, California.

WINTER, E.

2011 *Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und Archäologische Untersuchungen in Kommagene*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

2014 *Kult und Herrschaft am Euphrates: Dolichener und Kommagenische Forschungen VI*, Asia Minor Studien Band 73, s: 1-16, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

2015 "Die Forschungsstelle Asia Minor in Kommagene und Doliche (1938-2014)/Küçük Asya Araştırmaları Birimi'nin Kommagene ve Doliche'de Çalışmaları (1938-2014)" ÜNSAL YALÇIN ve HANS-DIETER BIENERT (Eds.) *Anatolien-Brücke der Kulturen / Kültürlerin Köprüsü Anadolu*, Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst

Und Kultur Im Bergbau, Beiheft 27: 247-262, Deutsches Bergbau-Museum, Bochum, Bonn.

WINTER, E. ve BLÖMER, M.

2018 *Doliche*, T.C. Gaziantep Valiliği, İl Kültür Müdürlüğü, Gaziantep Müzesi Müdürlüğü.

WINTER, I. J.

1983 "Carchemish ša kišad puratti" *Anatolian Studies*, 33: 177-197.

1985 "After the Battle is Over: The "Stele of the Vultures" and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East" *Studies in the History of Art*, 16: 11-32.

WISEMAN, D. J.

1952 "A New Stela of Aššur-naṣir-pal II" *Iraq*, 14(1): 22-44.

WOOLLEY, C. L.

1921 *Carchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part II, The Town Defences*, The Trustees of the British Museum, London.

WOOLLEY, L. ve BARNETT, R. D.

1952 *Carchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part III, the Excavations in the Inner Town and the Hittite Inscriptions*, The Trustees of the British Museum, London.

WOUDHUIZEN, F. C.

1996 "Luwian Hieroglyphic Monumental Rock and Stone Inscriptions from the Hittite Empire Period" *TALANTA*, XXVI-XXVII 1994-1995: 153-217.

2003 "The Luwian Hieroglyphic Inscription on the Stele from Karahöyük-Elbistan" *Ancient West & East*, 2/2: 211-224.

YAKAR, J.

1974 "The Twin Shrines of Beycesultan" *Anatolian Studies*, XXIV: 151-161.

1985 *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age. Part: i.*, BAR International Series 268/1, Oxford.

YAKUBOVICH, I.

2010 *Sociolinguistics of the Luwian Language*. Brill, Leiden.

2015a "Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia" *Anatolian Studies*, 65: 35-53.

2015b "Adana or Ahhiyawa? Reply to the Addendum by J. D. Hawkins" *Anatolian Studies*, 65: 56-58.

YALMAN (YALGIN), A. R.

1939 *Cenupta Türkmen Oymakları, Kısım V*, Türk Sözü Basımevi, Adana.

1977 *Cenupta Türkmen Oymakları II*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 256, Kültür Eserleri: 14, Ankara.

YILMAZ, Y.

2010 *Neolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Bilim Dalı ve Bordeaux 1 Üniversitesi Çevre Bilim Doktora Okulu Biyolojik Antropoloji Laboratuvarı (CNRS UMR 5199), İstanbul.

YARTAH, T.

2004 "Tell 'Abr 3, un village du néolithique précéramique (PPNA) Sur le Moyen Euphrate. Premiére approche" *Paléorient*, 30(2): 141-158.

2005 "Les bâtiments communautaires de Tell 'Abr 3 (PPNA, Syrie)" *Neo-Lithics*, 1/05: 3-8.

2013a *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique à Tell 'Abr 3 - Syrie du Nord. Données nouvelles et nouvelles réflexions sur L'horizon PPNA au nord du Levant 10 000-9 000 BP*, Vol. I - Texte, L'université Lumiéere – Lyon 2. Faculté de Géographie, Historie, Historie de l'Art et Tourisme. Docteur De L'université Lumiéere – Lyon 2. Languege, historie et civilisations des mondes anciens, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

2013b *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique à Tell 'Abr 3 - Syrie du Nord. Données nouvelles et nouvelles réflexions sur L'horizon PPNA au nord du Levant 10 000-9 000 BP*, Vol. II - Figures, L'université Lumiéere – Lyon 2. Faculté de Géographie, Historie, Historie de l'Art et Tourisme. Docteur De L'université Lumiéere – Lyon 2. Languege, historie et civilisations des mondes anciens, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

YİĞİT, T.

2000 "Tabal" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40(3-4): 177-189.

2016 "Fasıllar Anıtı" TURGUT YİĞİT (Ed.) *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, s: 143-146, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

YOUNG, R. S.

1981 *The Gordion Excavations Final Reports Volume I: Three Great Early Tumuli*, University Museum Monography 43, The University Museum, University of Pennsylvania, Fisher-Harrison Durham, North Carolina, USA.

YOUNGER, K. L.

2009 "Two Epigraphic Notes on the New Katumuwa Inscription from Zincirli" *MAARAV*, 16(2): 159-179.

ZACCAGNINI, C.

1983 "Patterns of Mobility Among Ancient Near Eastern Craftsmen" *Journal of Near Eastern Studies*, 42(4): 245-264.

1993 "Notes on the Pazarcık Stela" *State Archives of Assyria Bulletin (SAAB)*, VII/1: 53-72.

ŞEKİLLER

Şekil 1: Gusir Höyük, Ana Kazı Alanı Yapı Katları (Karul 2020: Fig. 4).

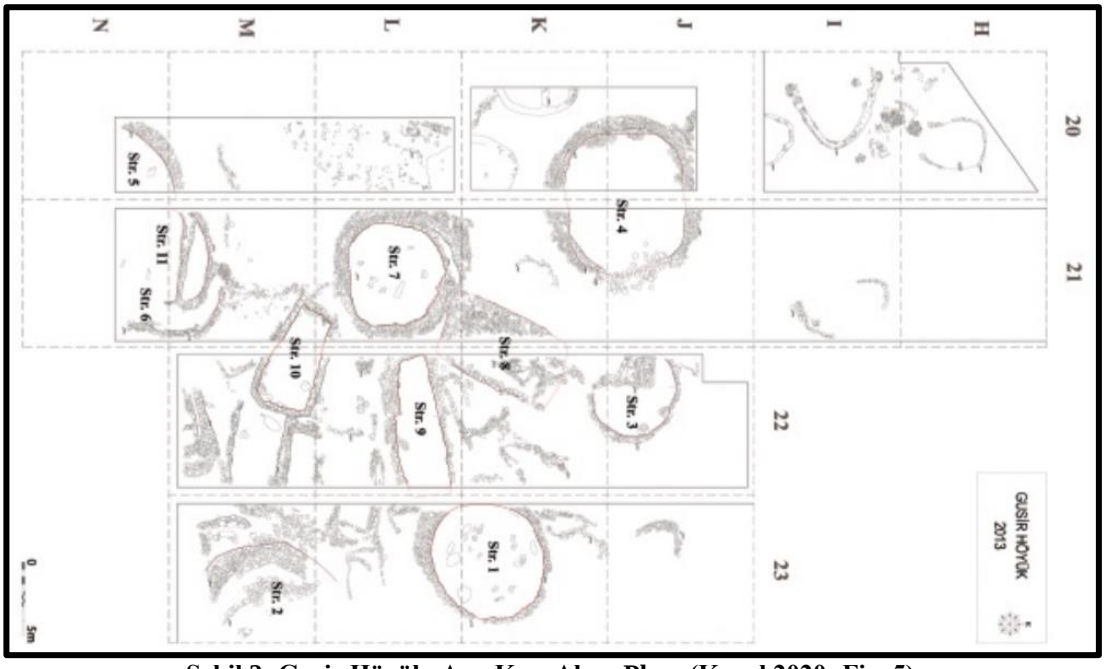

Şekil 2: Gusir Höyük, Ana Kazı Alanı Planı (Karul 2020: Fig. 5).

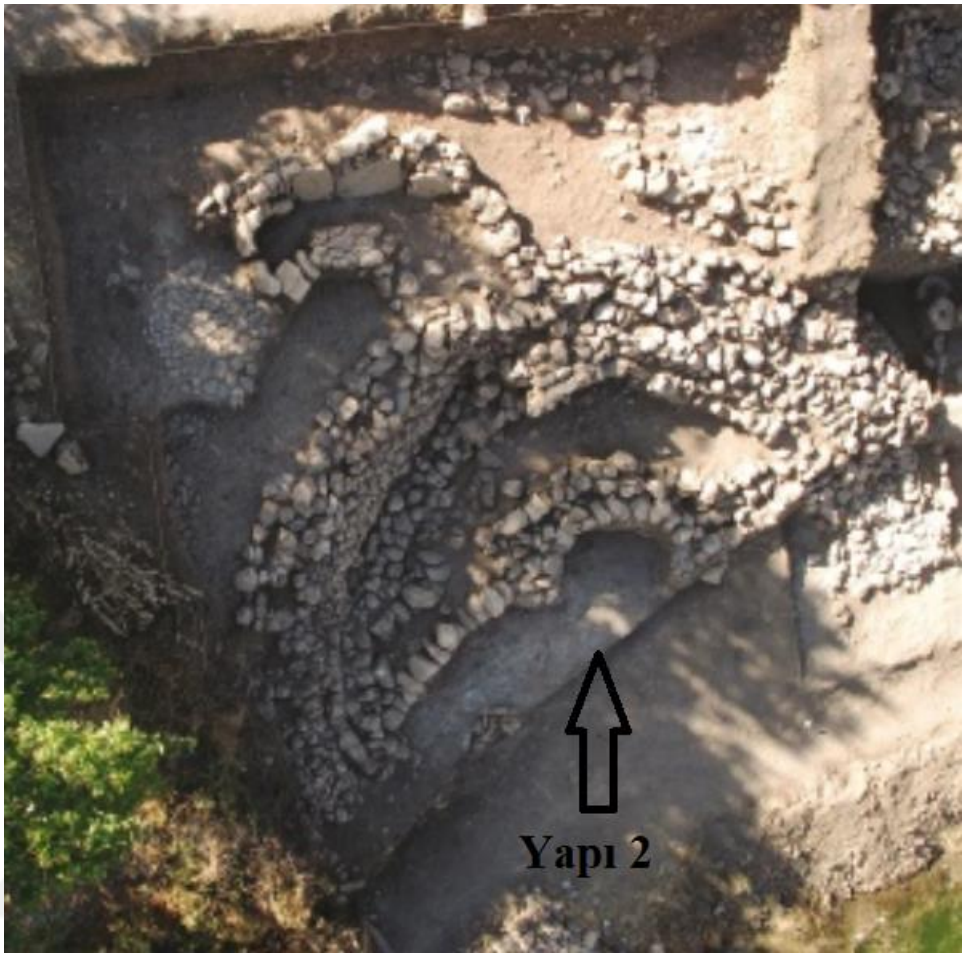

Şekil 3: Gusir Höyük 2 Numaralı Yapı (Karul 2020: Fig. 7'den Tarafımca Düzenlendi).

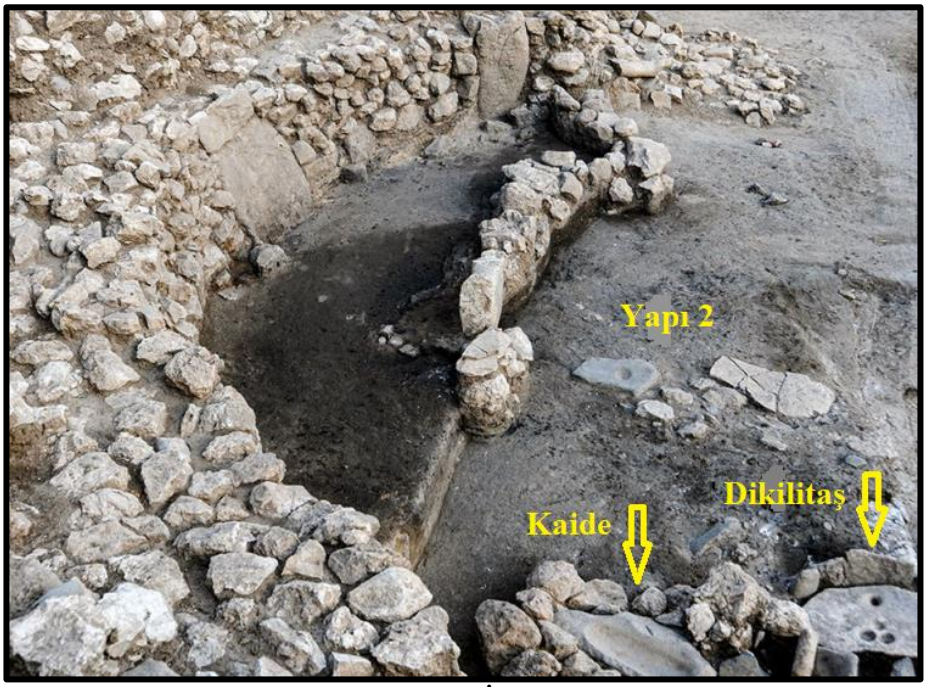

Şekil 4: Gusir Höyük, 2 Numaralı Yapı ve Mekân İçerisinde Dikilitaş ve Kaidesi (Kabukçu 2021: Fig. 2'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 5: Gusir Höyük, Çukur Tabanlı, 3 Numaralı Yapı, Mekânın Yaklaşık Merkezi Bölümünde Yer Alan Dikilitaş ve Duvar Kenarlarında Çatıyı Taşıyacak Direk Yerleri (Karul 2020: Fig. 8).

Şekil 6: Gusir Höyük 4 Numaralı Yapı (Karul 2020: Fig. 9).

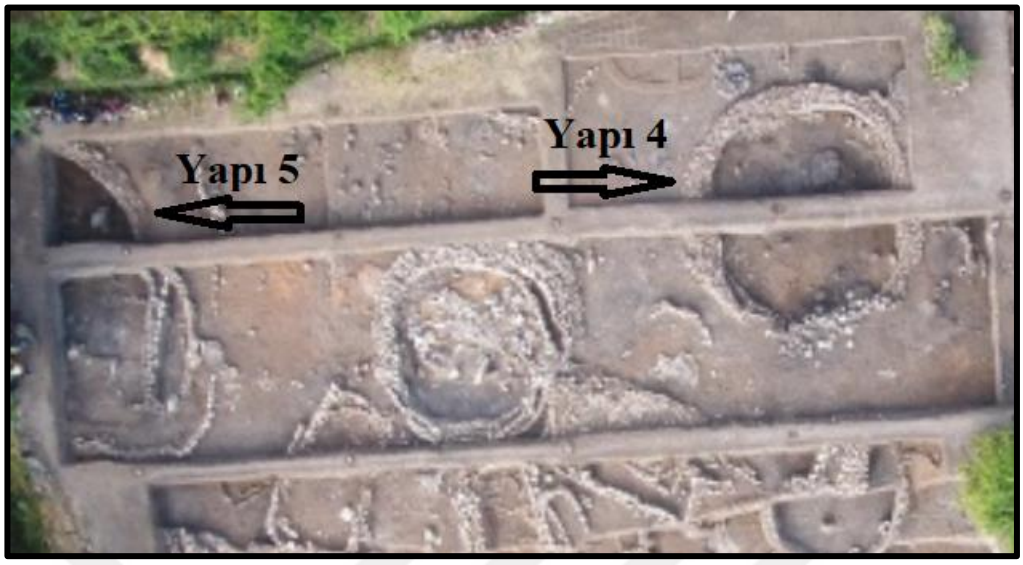

Şekil 7: Gusir Höyük, Dikilitaşlı 5 Numaralı Yapı ve Çağdaşı 4 Numaralı Yapı (Karul 2020: Fig. 4'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 8: Gusir Höyük, 5 Numaralı Yapı İçerisinde, Kilden Kaide Üzerindeki Dikilitaş (Karul 2020: Fig. 10).

Şekil 9: Gusir Höyük Ana Kazı Alanı, En Üst Evredeki 7 Numaralı Merkezi Yapı ve Ait Olduğu Yapı Kompleksi (Karul 2020: Fig. 11).

.

Şekil 10: Gusir Höyük, 7 Numaralı Merkezi Yapı, Mekân İçinde Dört Adet Dikilitaş, Seki ve Taş Teknenin Görüldüğü Fotoğraf Detayı (Karul 2018: Fig. 5).

Şekil 11: Gusir Höyük, Dörtgen Planlı Çukur Tabanlı Yapı, Köşe Dönüşleri Hafif Yuvarlatılmış, Mekânlardan Birisinin Köşesinde Dikili Durumdaki Dikilitaş (Karul 2020: Fig. 13'ten Tarafımca Düzenlendi).

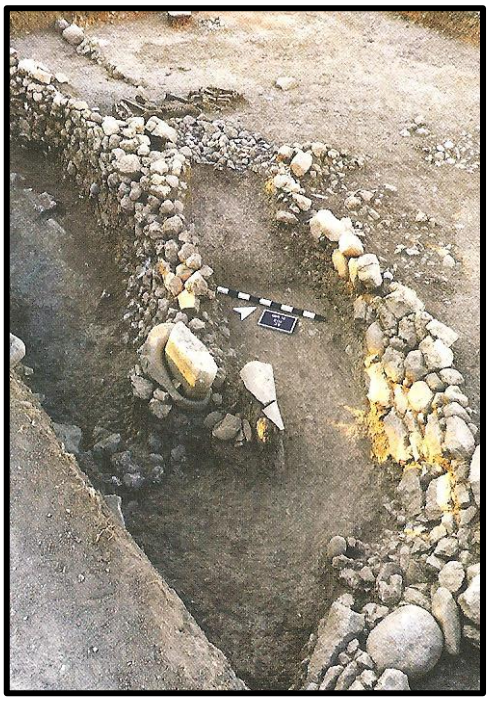

Şekil 12: Gusir Höyük'te Çukur Tabanlı Yapıya Giriş Sağlayan Rampa ve Rampa ile Mekân Arasındaki Yuva İçerisine Oturtulan Dikilitaş (Karul 2017: Fig. 29).

Şekil 13: Gusir Höyük, Dörtgen Planlı **Mimari ve Sığlaşmış Yapı Çukuru, Mekân İçindeki Dikilitaşlar (Karul 2020, Fig. 14'ten Tarafımca Düzenlendi).**

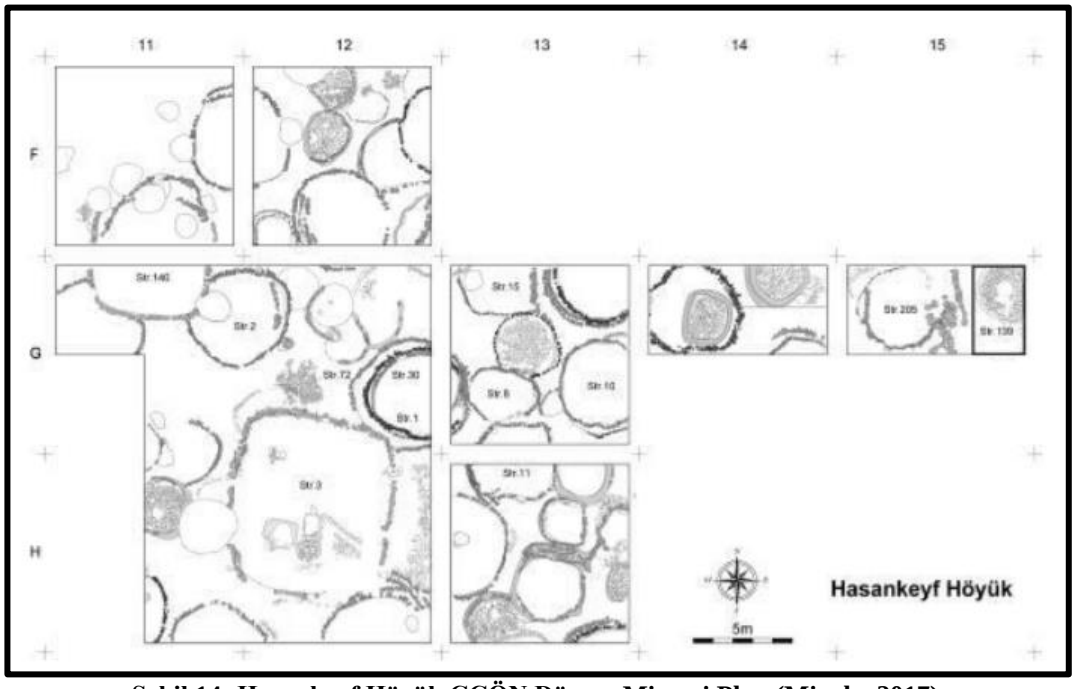

Şekil 14: Hasankeyf Höyük ÇÇÖN Dönem Mimari Plan (Miyake 2017).

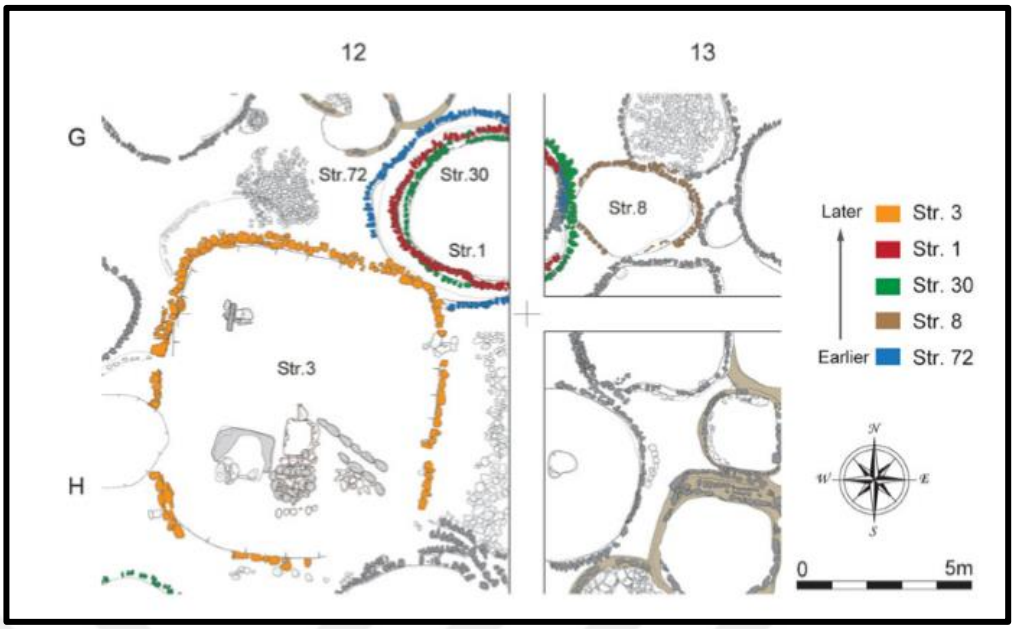

Şekil 15: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapı'nın Detay Çizimi (Maeda 2018: Fig. 2).

Şekil 16: Hasankeyf Höyük'te 3 Numaralı Merkezi Yapıda Dikilitaşın Kırılarak Taban Altına Gömüldüğü Üst Yapı Evresi (Miyake 2016).

Şekil 17: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapı ve Dikilitaşın Açığa Çıktığı En Alt Taban Seviyesi (Uluçam ve Miyake 2018: Şek. 2).

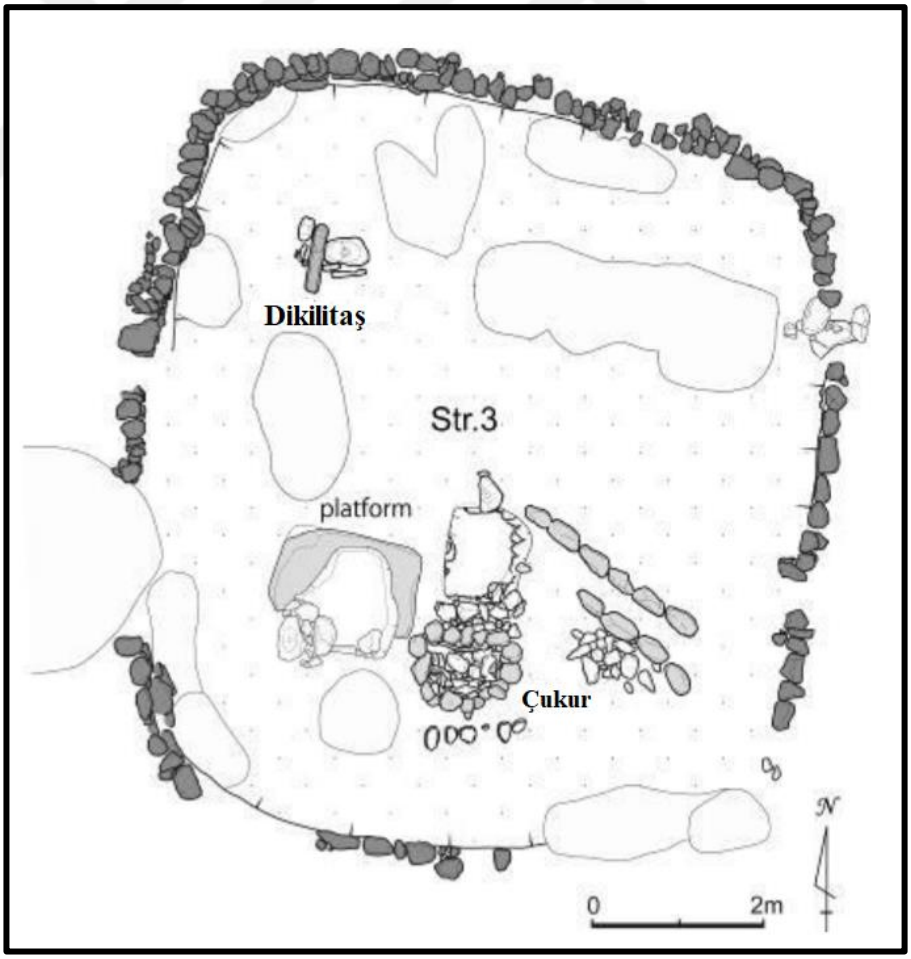

Şekil 18: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapı ve Dikilitaşı (Miyake 2017).

Şekil 19: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapıdaki Dikilitaş (Miyake 2016).

Şekil 20: Hasankeyf Höyük, 3 Numaralı Merkezi Yapıdaki Dikilitaş ve Önündeki Delikli Kap http://arkeofili.com/hasankeyf-hoyukte-neler-oluyor/ **(Erişim Tarihi 8.05.2019).**

Şekil 21: Boncuklu Tarla, Google Earth'ten https://earth.google.com/web/search/Boncuklu+Tarla/@37.52928884,41.83413616,461.76567229a,755.26692152d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCXynDsjxEUNAEcz6_Bm7vEFAGSG5KlV-lUVAIfcg8P0pIUJA, Tarafımca Düzenlendi.

Şekil 22: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Dikilitaşlar, ÇÇÖNA2 Evresi (Kodaş 2022).

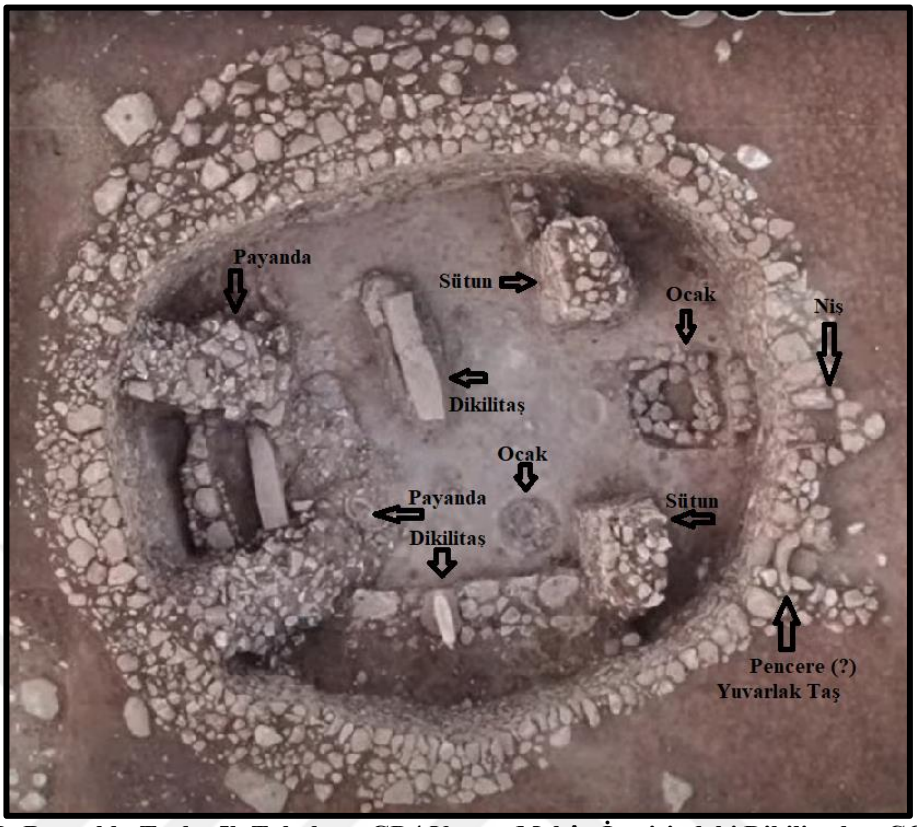

Şekil 23: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Dikilitaşlar, ÇÇÖNA2 Evresi (Kodaş 2022'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 24: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Sekiye Yerleştirilen Dikilitaşın Detayı (Kodaş 2022).

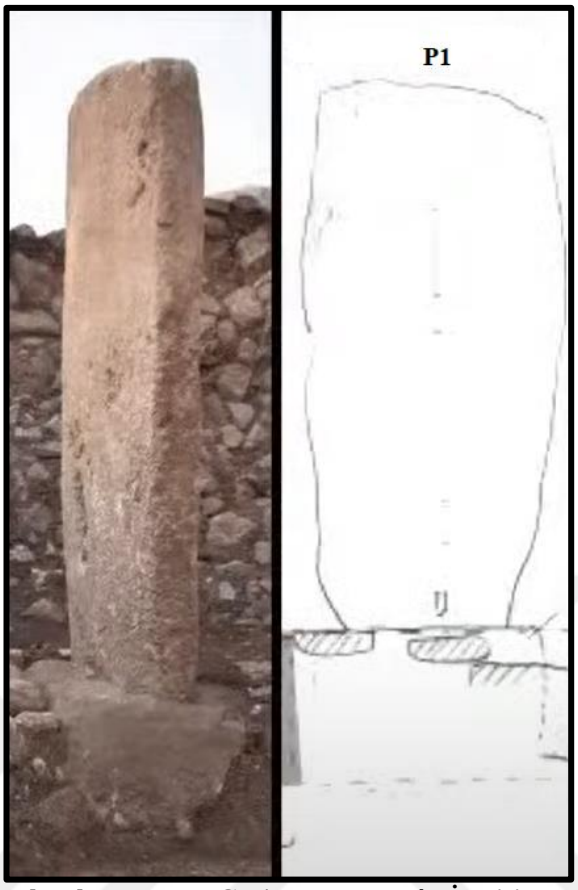

Şekil 25: Boncuklu Tarla, 5b Tabakası, GD4 Yapısı, Mekân İçerisindeki Sekiye Yerleştirilen Dikilitaşın Detayı (Kodaş 2022).

Şekil 26: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, "Stelli Yapı" Olarak İsimlendirilen 1 Numaralı Özel Yapı ve Etrafındaki Domestik Yapılar (Çiftçi 2021: Res. 8).

Şekil 27: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, "Stelli Yapı" (İpek ve Çiftçi 2020: Ek: 7).

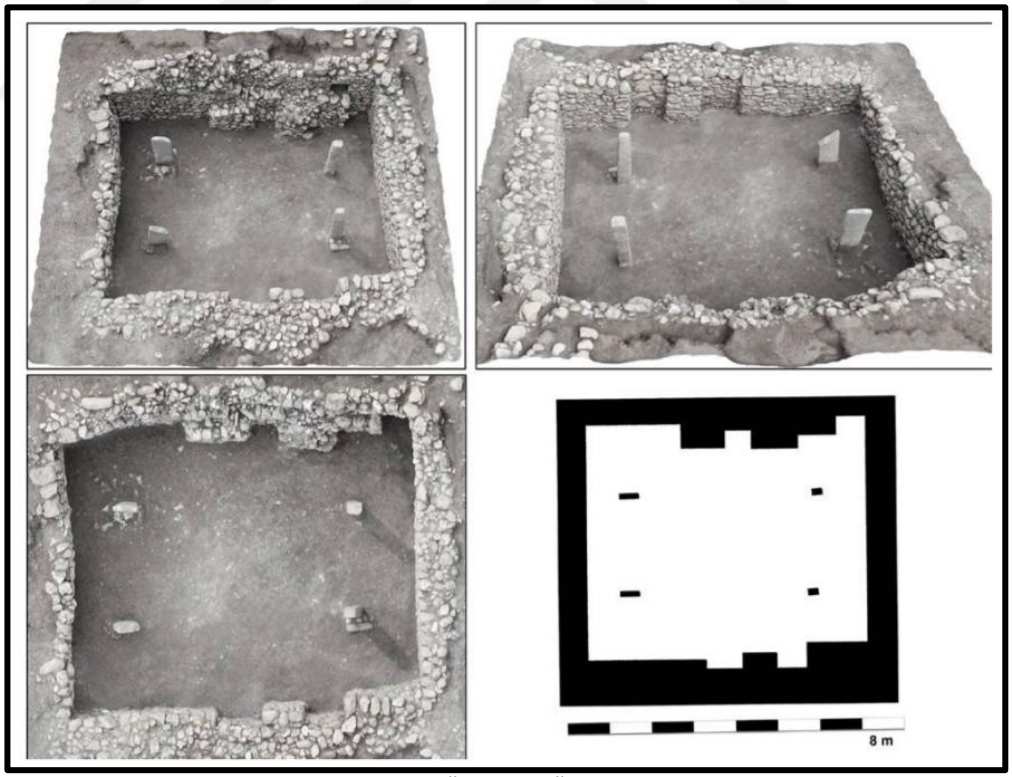

Şekil 28: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Evresi, 1 Numaralı "Stelli Yapı" (Kodaş 2021: Fig. 5).

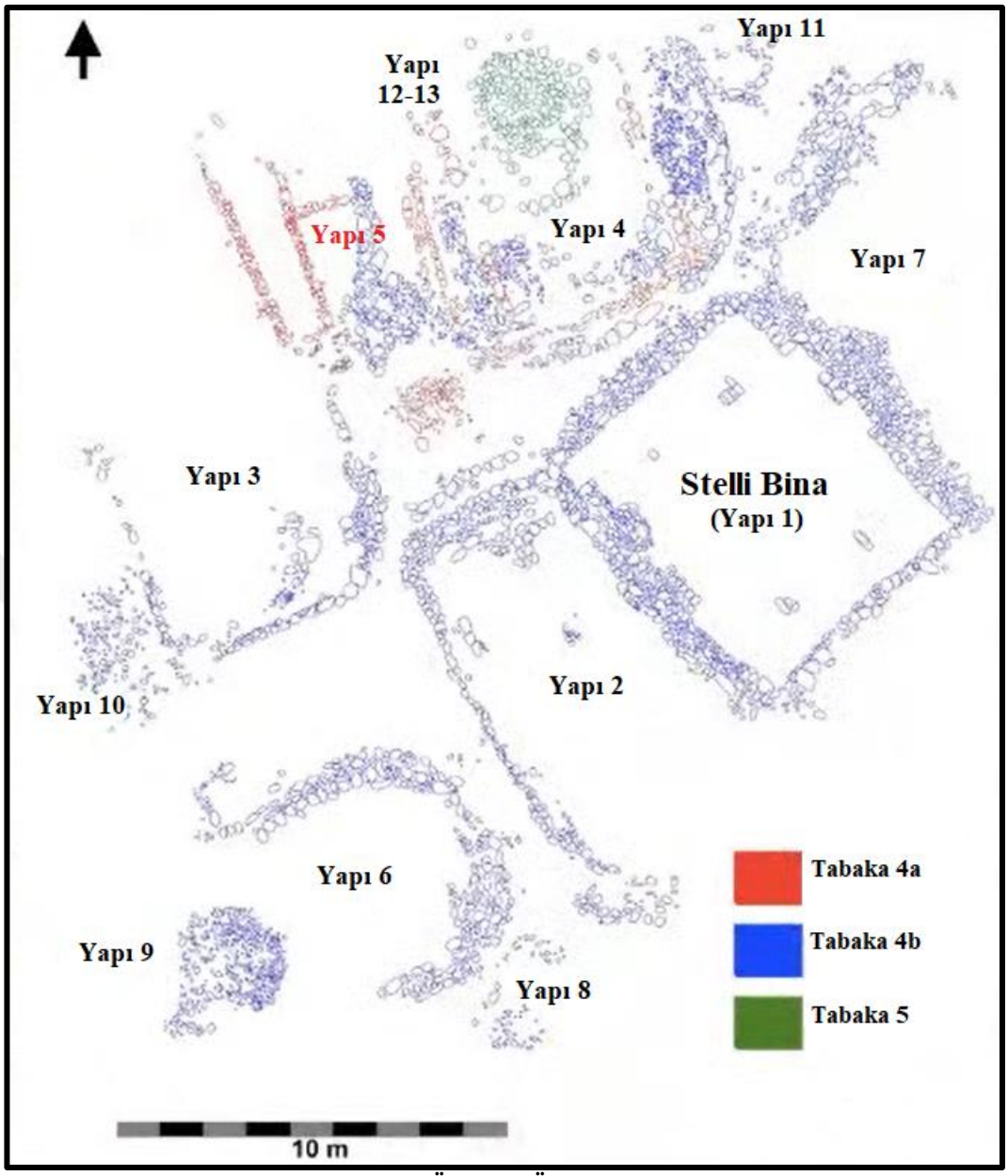

Şekil 29: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Evresi, 1 Numaralı "Stelli Yapı" ve Etrafındaki Domestik Konutlar (Kodaş 2021: Fig. 3'ten Tarafımca Düzenlendi).

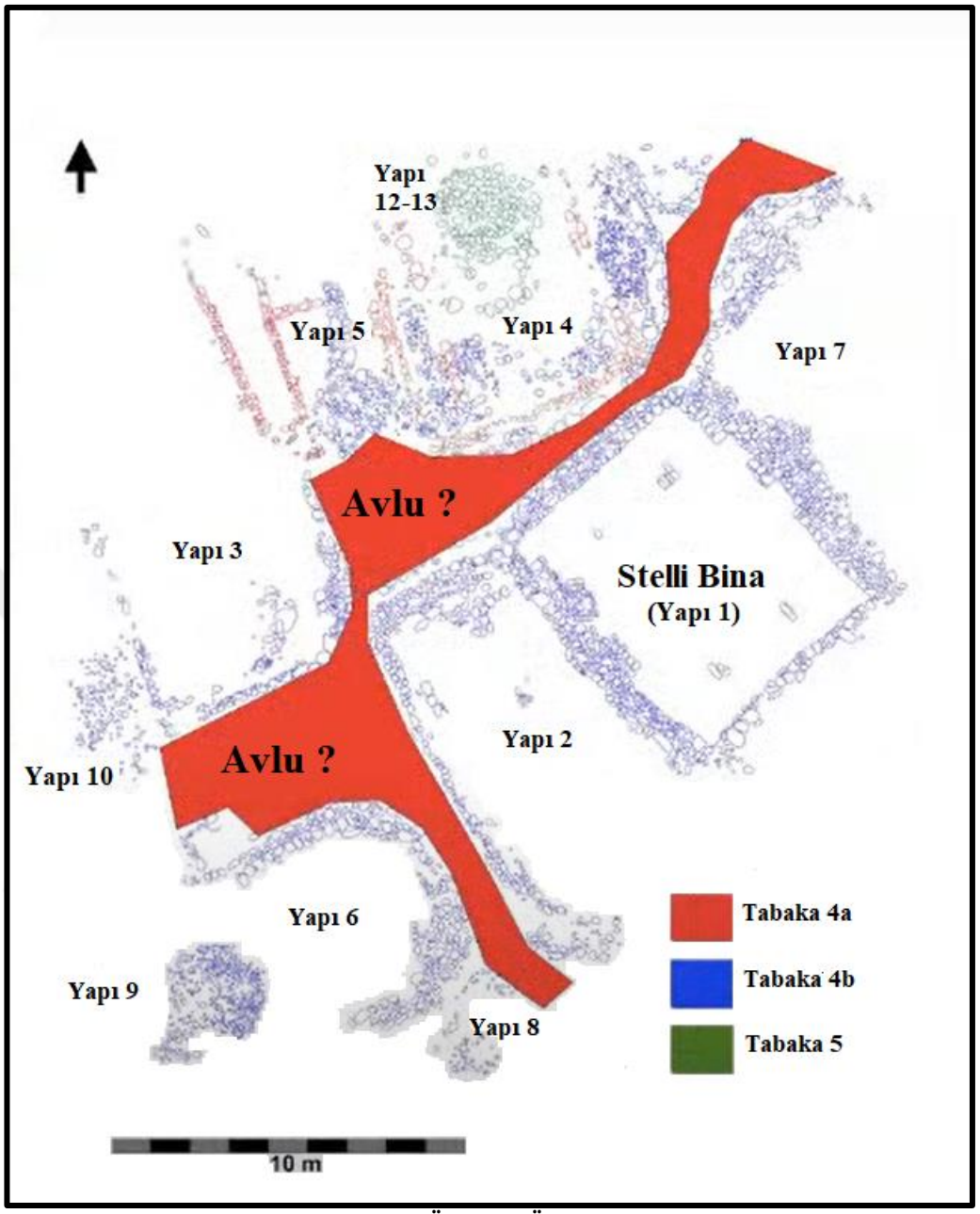

Şekil 30: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, ÇÇÖNA-ÇÇÖNB Geçiş Evresi, 1 Numaralı "Stelli Yapı", Etrafındaki Domestik Konutlar, Binalar Arasındaki Avlu ve Geçitleri Gösteren Kırmızı İle Boyanmış Alan (Kodaş 2022'den Tarafımca Düzenlendi).

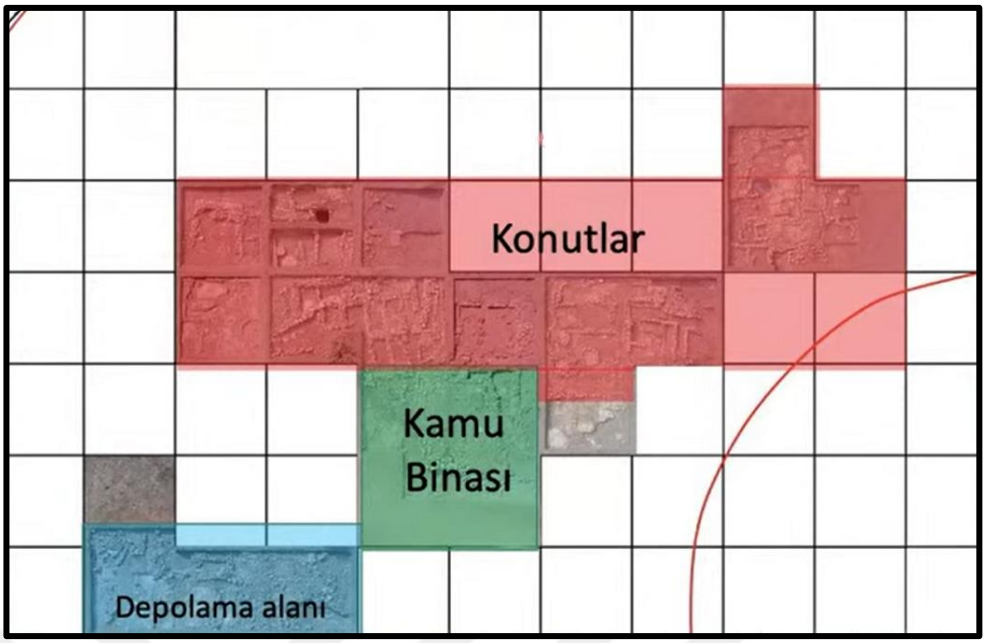

Şekil 31: Boncuklu Tarla, Kamu Binası Olarak Gösterilen *Terrazo* Yapısı, Batısında Domestik Konutlar ve Doğu ve Güneydoğusunda Depolama Alanları (Kodaş 2022).

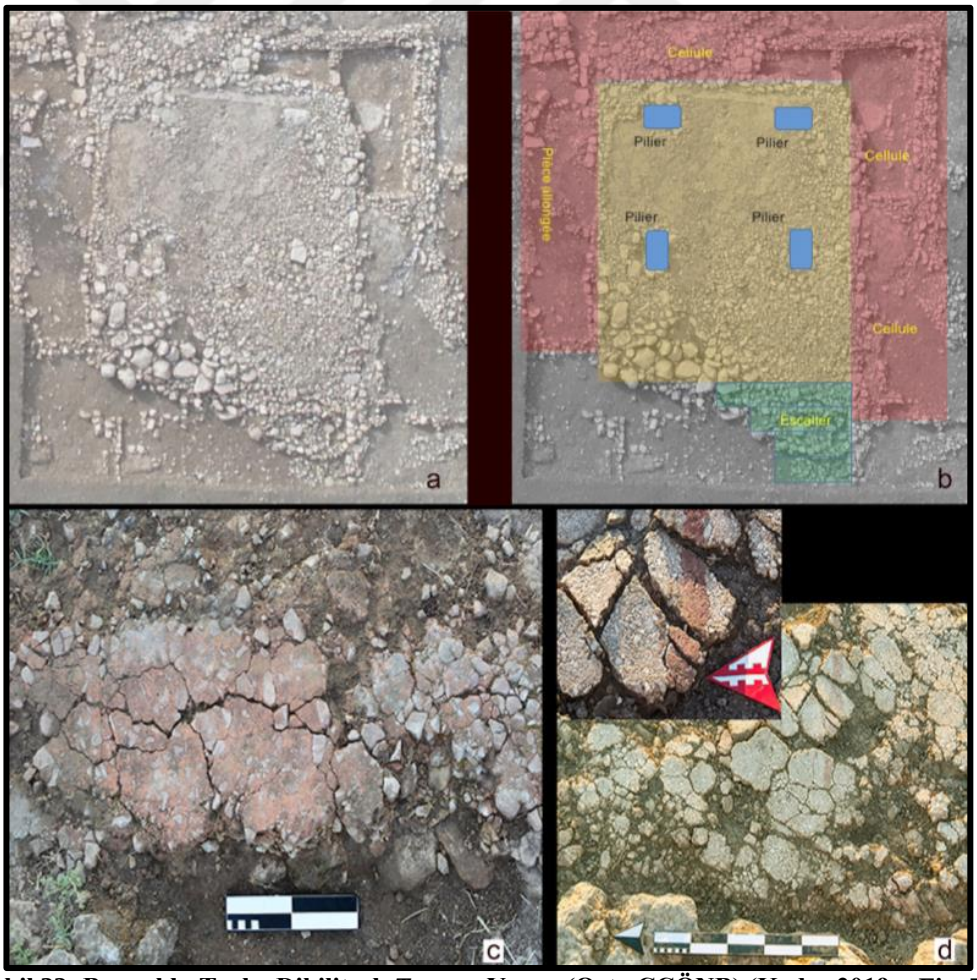

Şekil 32: Boncuklu Tarla, Dikilitaşlı *Terrazo* Yapısı (Orta ÇÇÖNB) (Kodaş 2019a: Fig. 5).

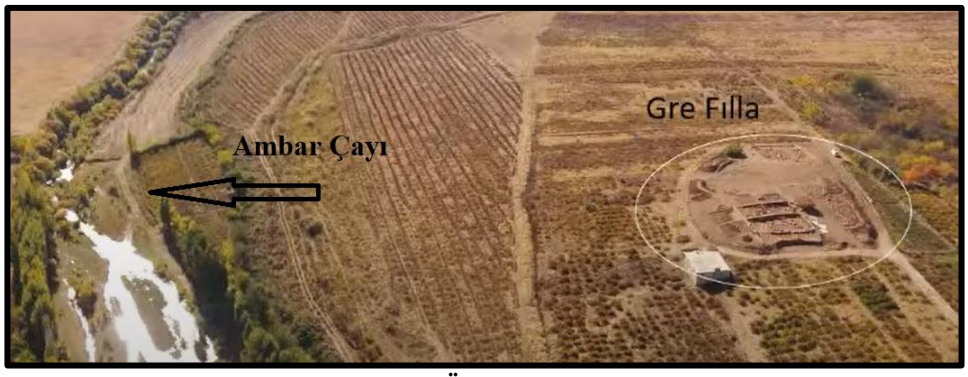

Şekil 33: Gre Fılla'nın Konumu (Ökse 2022b'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 34: Gre Fılla, ÇÇÖN Dönem Kazı Alanı (Ökse 2022b).

Şekil 35: Gre Fılla, ÇÇÖN Dönem Kazı Alanı (Ökse 2022b).

Şekil 36: Gre Fılla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 7, 8 ve 15 Numaralı Özel Yapılar (Ökse 2022a'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 37: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, 7 Numaralı Özel Yapı ve İki Paye Arasında Dikilmiş Olan Dikilitaş (Ökse 2022a).

Şekil 38: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı (Ökse 2022b).

Şekil 39: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı (Ökse 2022a).

Şekil 40: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı (Ökse 2022a).

Şekil 41: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı (Ökse 2022a).

Şekil 42: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı, Mekân içerisinde Doğu Alanı, Doğu Platform ve Üzerinde Yer Alan Kireçtaşından Objeler ve Taban Üzerindeki Yüksek Ayaklı Altarlar (Ökse 2022b'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 43: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı, Doğu Platform ve Üzerinde Yer Alan Kireçtaşından Objeler (Ökse 2022b).

Şekil 44: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı, Platform ve Seki Arasındaki Ortası Delikli Çukur Altar (Ökse 2022a).

Şekil 45: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapı Çatı Örtüsü (Ökse 2022a).

Şekil 46: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 15 Numaralı Özel Yapının Gömülmesi (Ökse 2022b).

Şekil 47: Gre Filla, Kuzey Kazı Alanı, ÇÇÖNB Evresi, 8 Numaralı Özel Yapı (Ökse 2022b'den Tarafımca Düzenlendi).

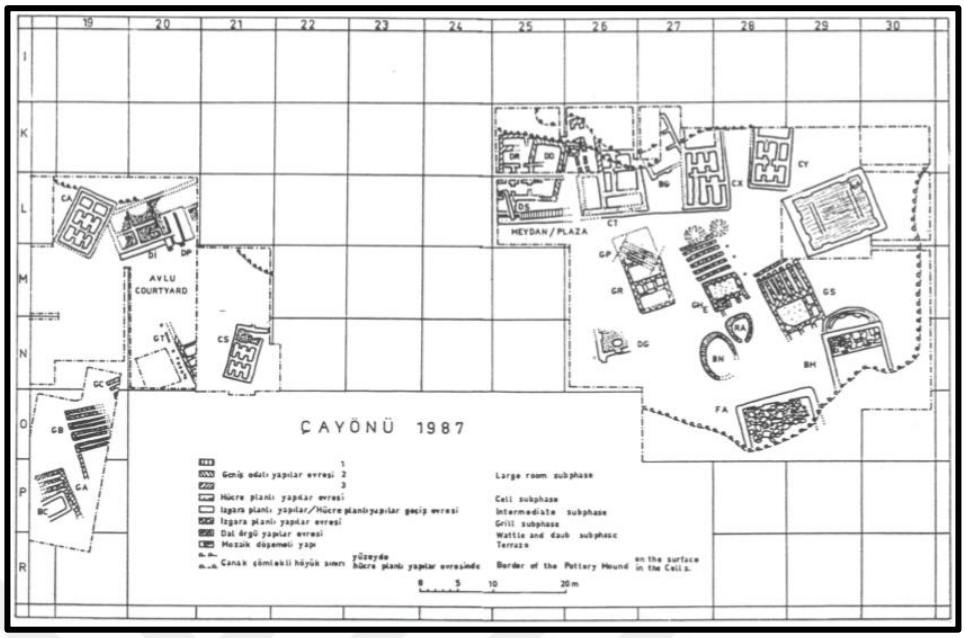

Şekil 48: Çayönü Yerleşiminde Saltaşı Döşemeli Yapı, Kafataslı Yapı ve Terrazo Yapısı'nın Konumları (M. Özdoğan ve A. Özdoğan 1989: Fig. 1).

Şekil 49: Çayönü Hava Fotoğrafı, Dicle'nin Kolu Boğazçay ve Sebep Olduğu Erozyon (Braidwood, Çambel, ve Schirmer 1981: Figür: 2).

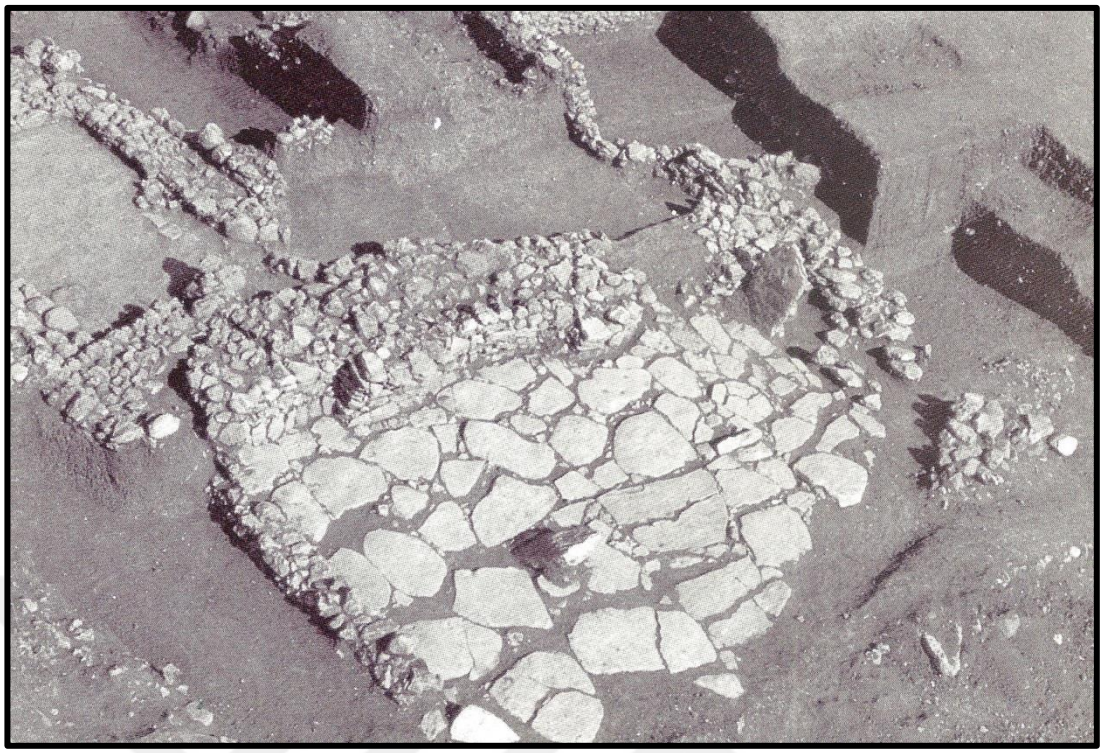

Şekil 50: Çayönü, Saltaşı Döşemeli Yapı, Güney Yönden Görünümü (Schirmer 1983: Taf. 97.2).

Şekil 51: Çayönü Saltaşı Döşemeli Yapı'nın Günümüzdeki Durumu (Erim-Özdoğan 2021).

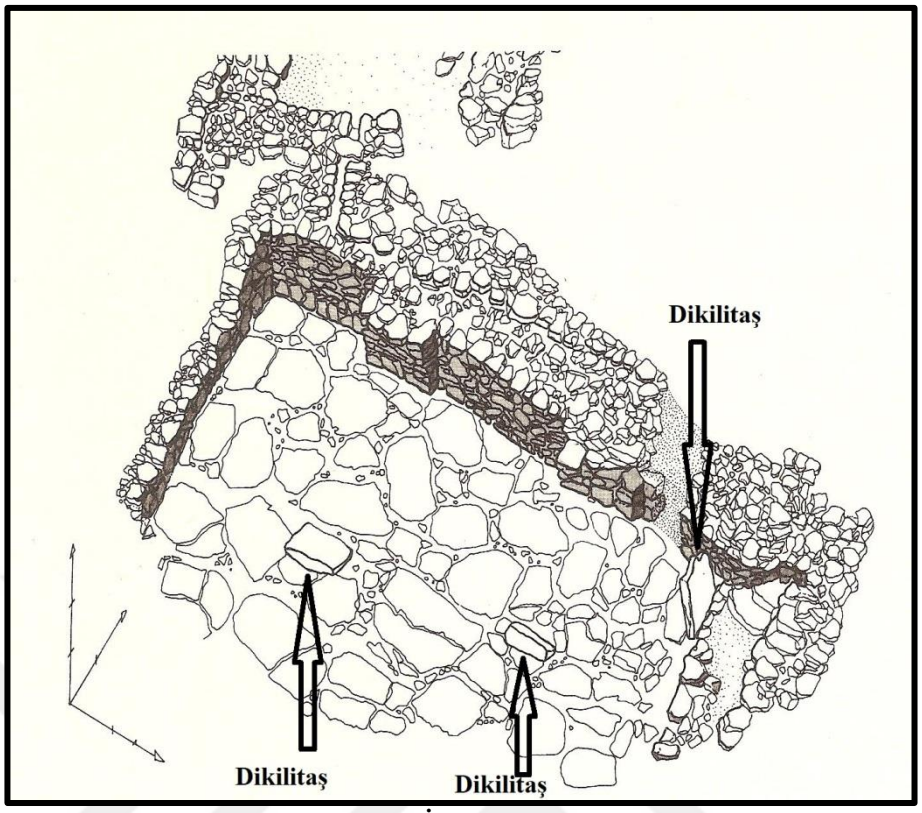

Şekil 52: Çayönü, Saltaşı Döşemeli Yapı, İsometrik Taş Plan (Schirmer 1983: Abb. 8'den Tarafımca Düzenlendi).

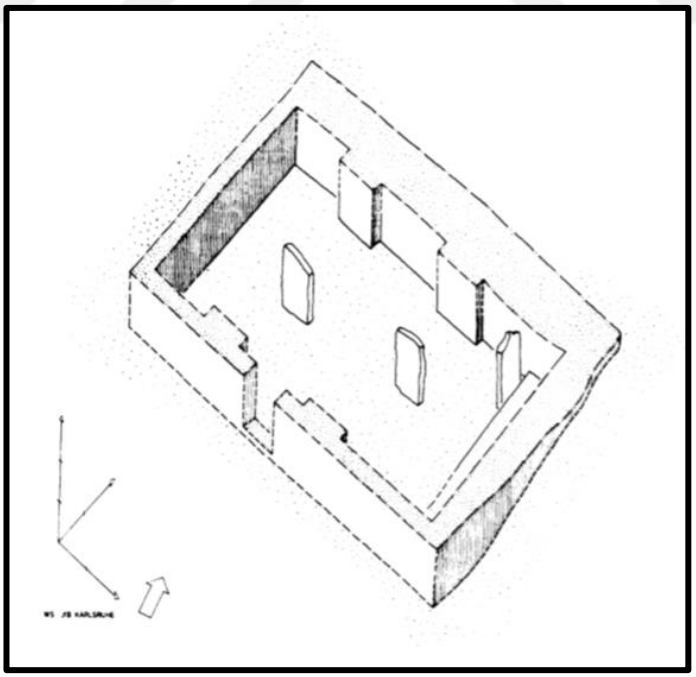

Şekil 53: Çayönü, Saltaşı Döşemeli Yapı, Canlandırma (Schirmer 1990: Fig. 11).

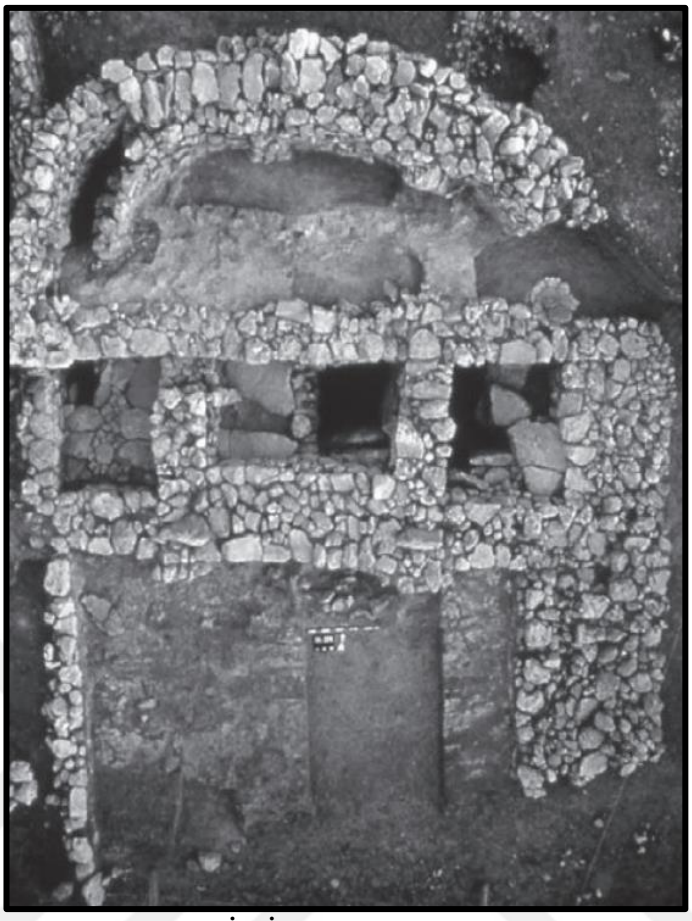

Şekil 54: Çayönü, Kafataslı Yapı'nın İki İnşaat Evresi: Söbe Planlı Yapı ve Dörtgen Planlı Yapı (Özdoğan 2014: Fig. 3.9).

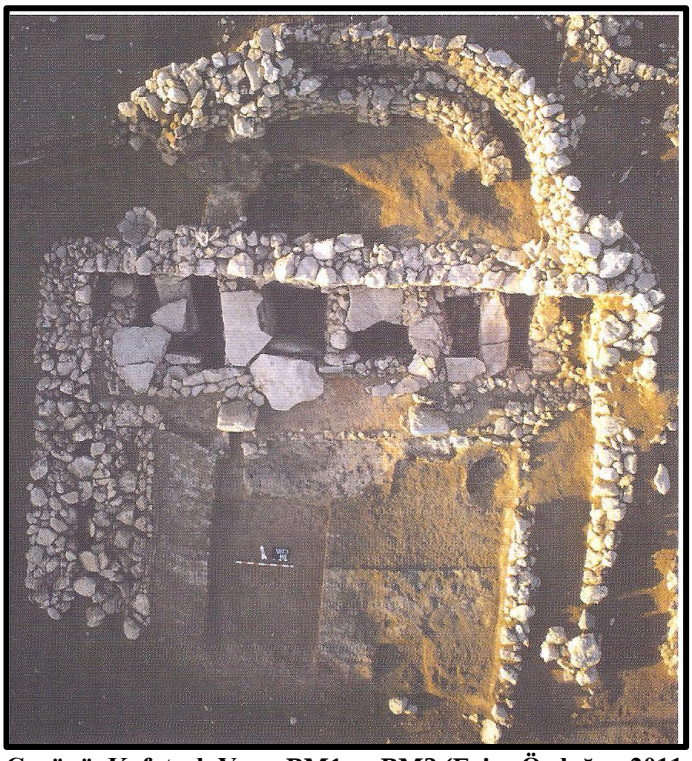

Şekil 55: Çayönü, Kafataslı Yapı, BM1 ve BM2 (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 21).

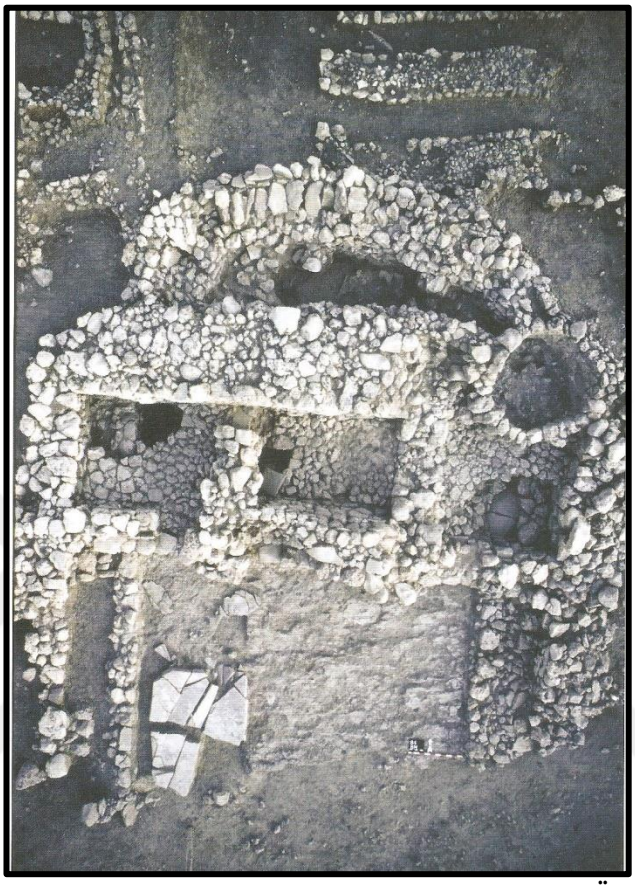

Şekil 56: Çayönü, Kafataslı Yapı, BM2a ve Arkasındaki BM1a-b (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 27).

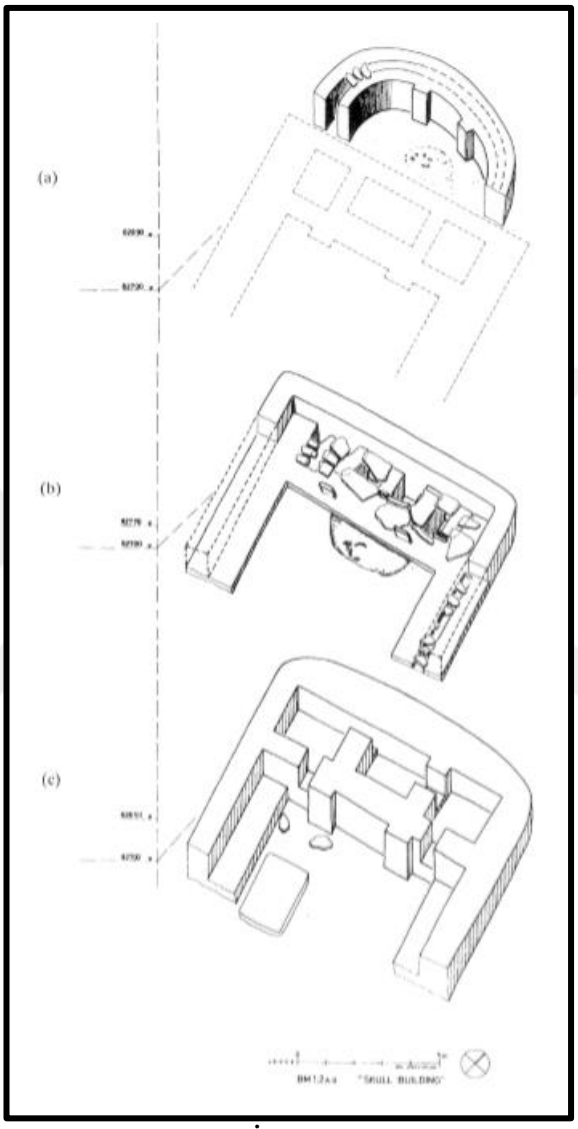

Şekil 57: Çayönü, Kafataslı Yapı İnşaat Evreleri (Schirmer 1990: Fig. 12).

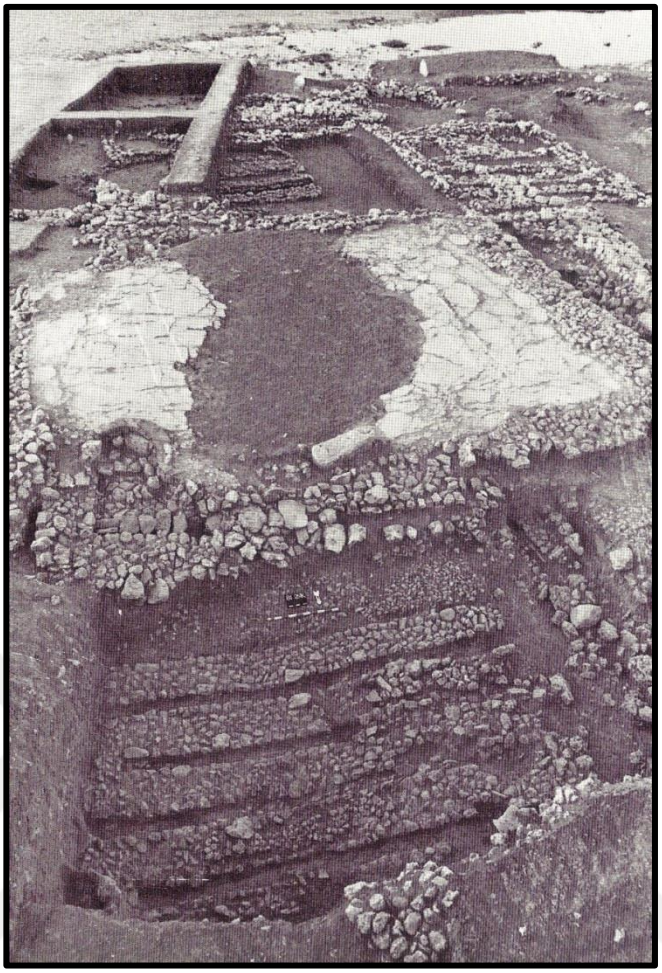

Şekil 58: Çayönü, *Terrazo* Yapısı (Çambel ve Braidwood 1983: Taf. 28.1).

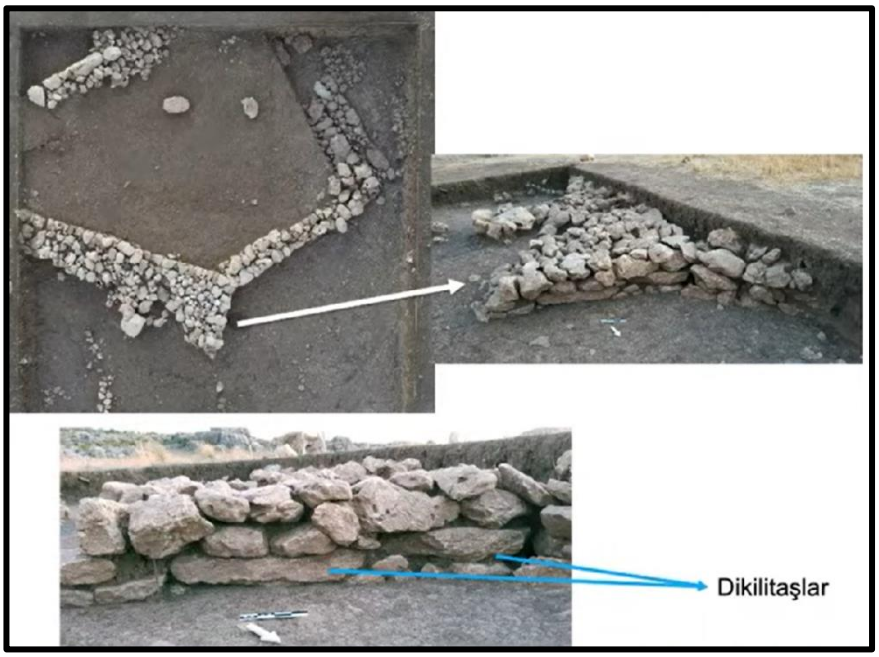

Şekil 59: Çayönü, *Terrazo* Yapısı'nın Batı Tarafında Yer Alan ve Bir Duvarı İçerisine Kırılmış Dikilitaşların Yerleştirildiği "Özel Yapı" (Erim-Özdoğan 2021).

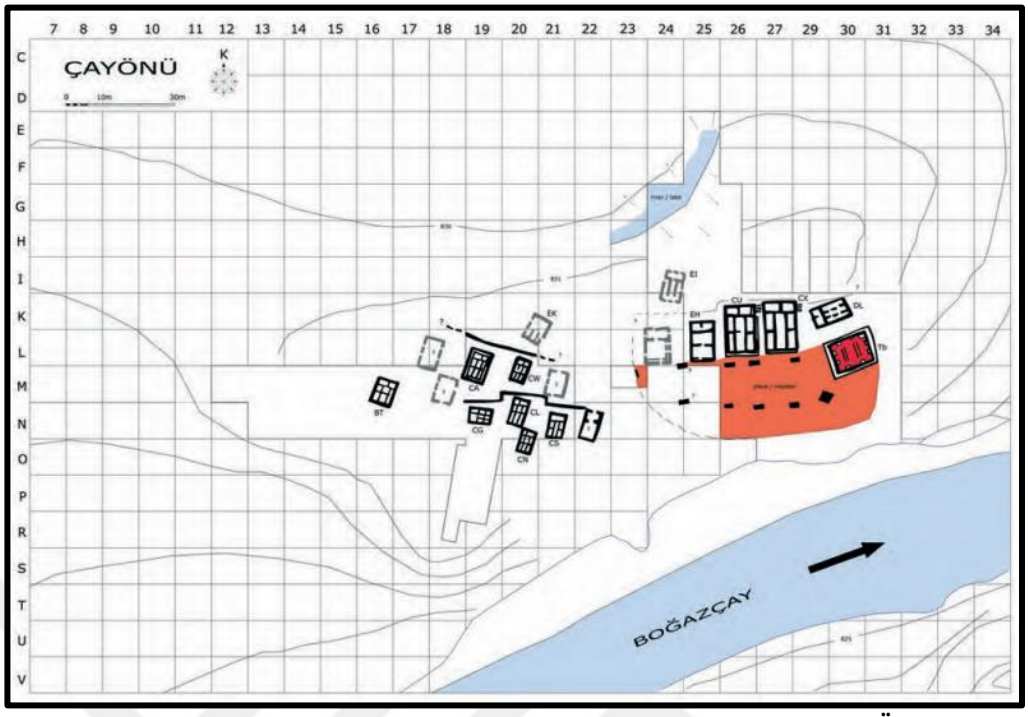

Şekil 60: Çayönü, Hücre Planlı Yapılar Evresi, Toprak Meydan ve Dikilitaşlar (Özdoğan 2018b: Fig. 3).

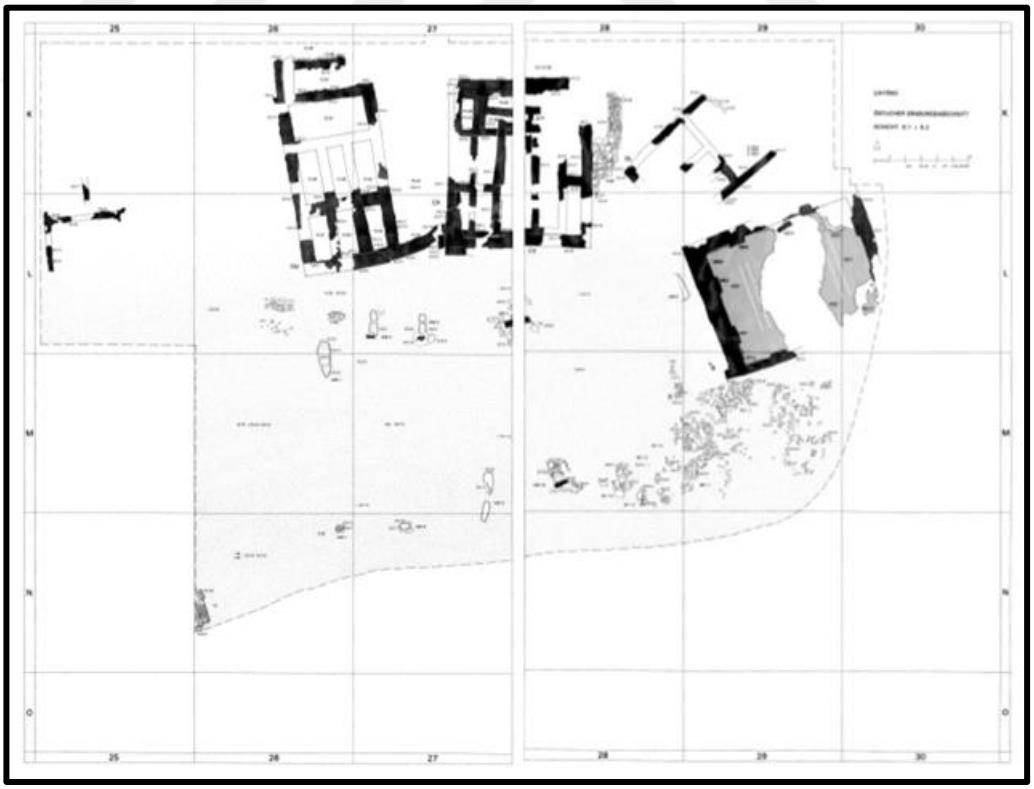

Şekil 61: Çayönü, Hücre Planlı Yapılar Evresi, Hücre Planlı Evler, Terrazo Yapısı, Toprak Meydan ve Dikilitaşları (Bıçakçı 2001: Abb. 68).

Şekil 62: Çayönü, Toprak Meydan, Dikili Olan ve Sonradan Gömülen Dikilitaş (Özdoğan 2018: Fig. 4).

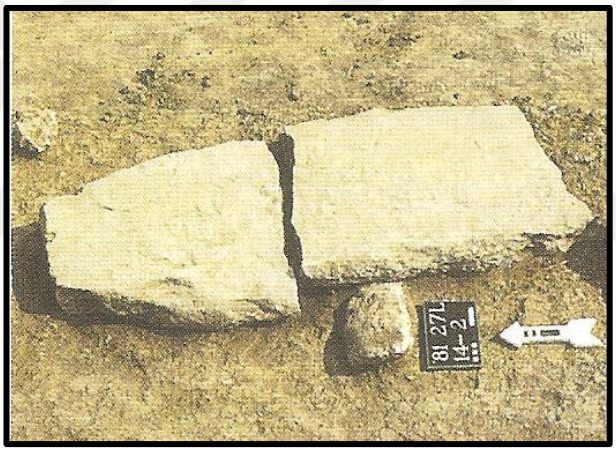

Şekil 63: Çayönü, Toprak Meydan, Dikili Olan ve Sonradan Gömülen Dikilitaş (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 46).

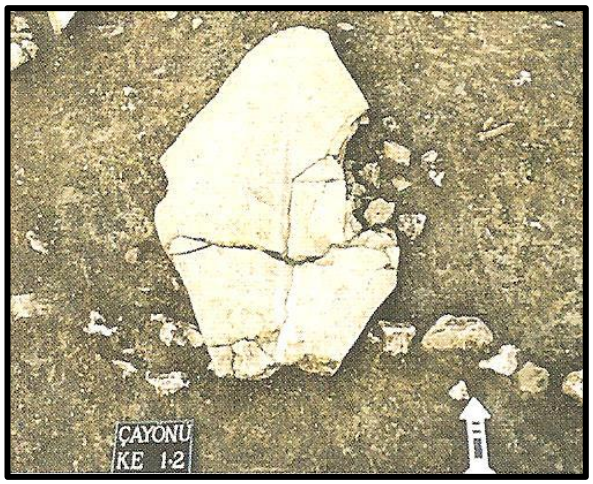

Şekil 64: Çayönü, Toprak Meydan, Dikili Olan ve Sonradan Gömülen Oluklu Taş (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 45).

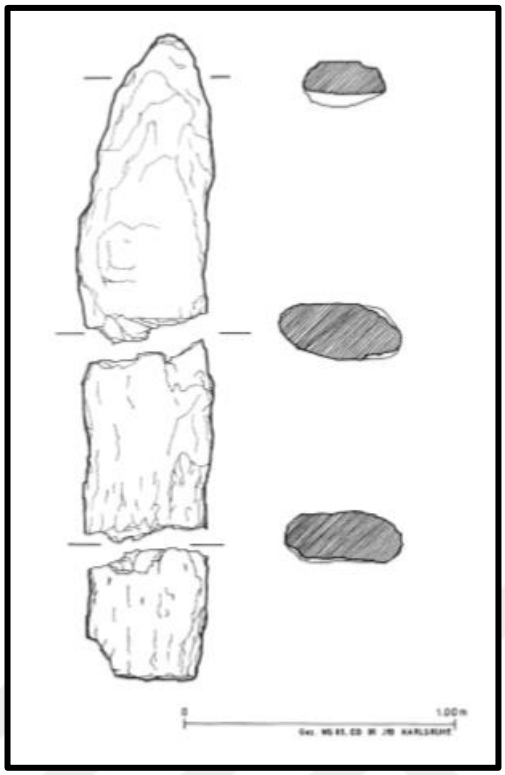

Şekil 65: Çayönü, Toprak Meydan "ASS 1" Numaralı Dikilitaş (Bıçakçı 2001: Abb. 66).

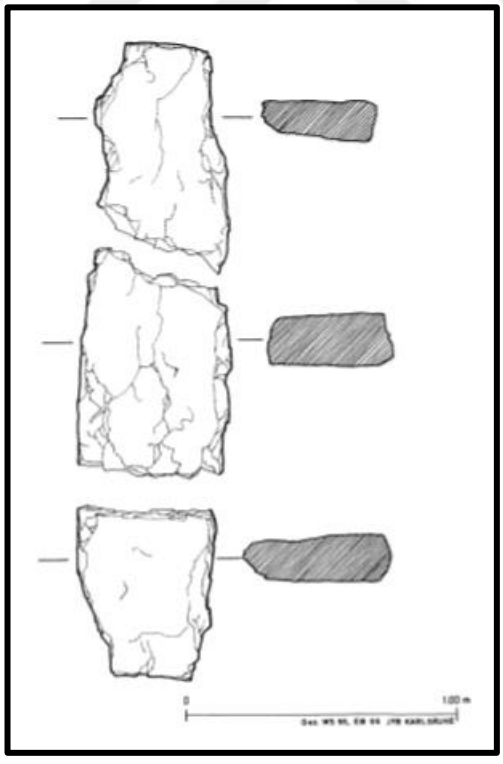

Şekil 66: Çayönü, Toprak Meydan "ASS 2" Numaralı Dikilitaş (Bıçakçı 2001: Abb. 67).

Şekil 67: Göbekli Tepe Kazı Alanları Görüntüsü (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: Fig. 1).

Şekil 68: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A, B, C ve D Yapıları (L. Dietrich 2019: Fig. 1).

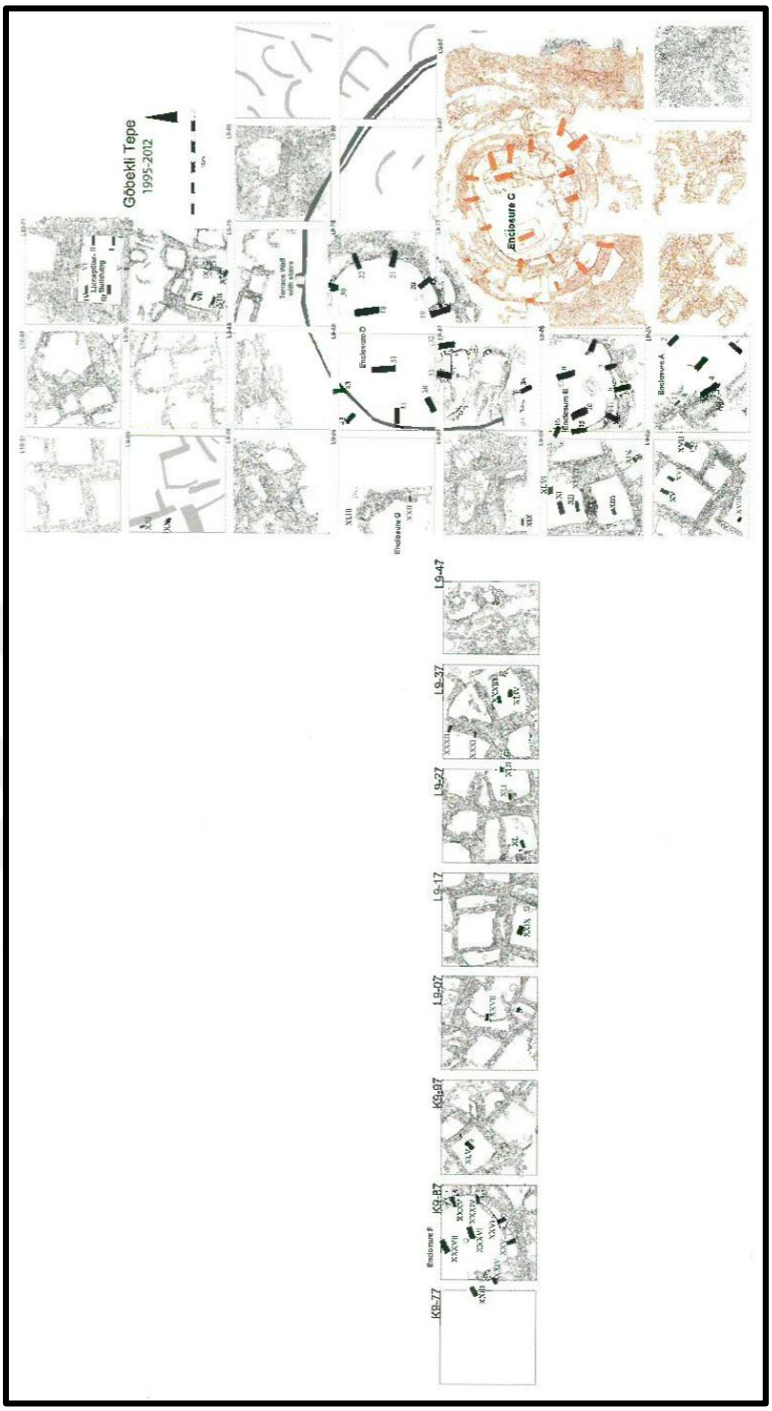

Şekil 69: Göbekli Tepe Planı (Piesker 2014: Abb. 1).

Şekil 70: Göbekli Tepe, III. ve II. Tabaka Mimarisi Genel Görünüm (Schmidt 2010c: Abb. 2).

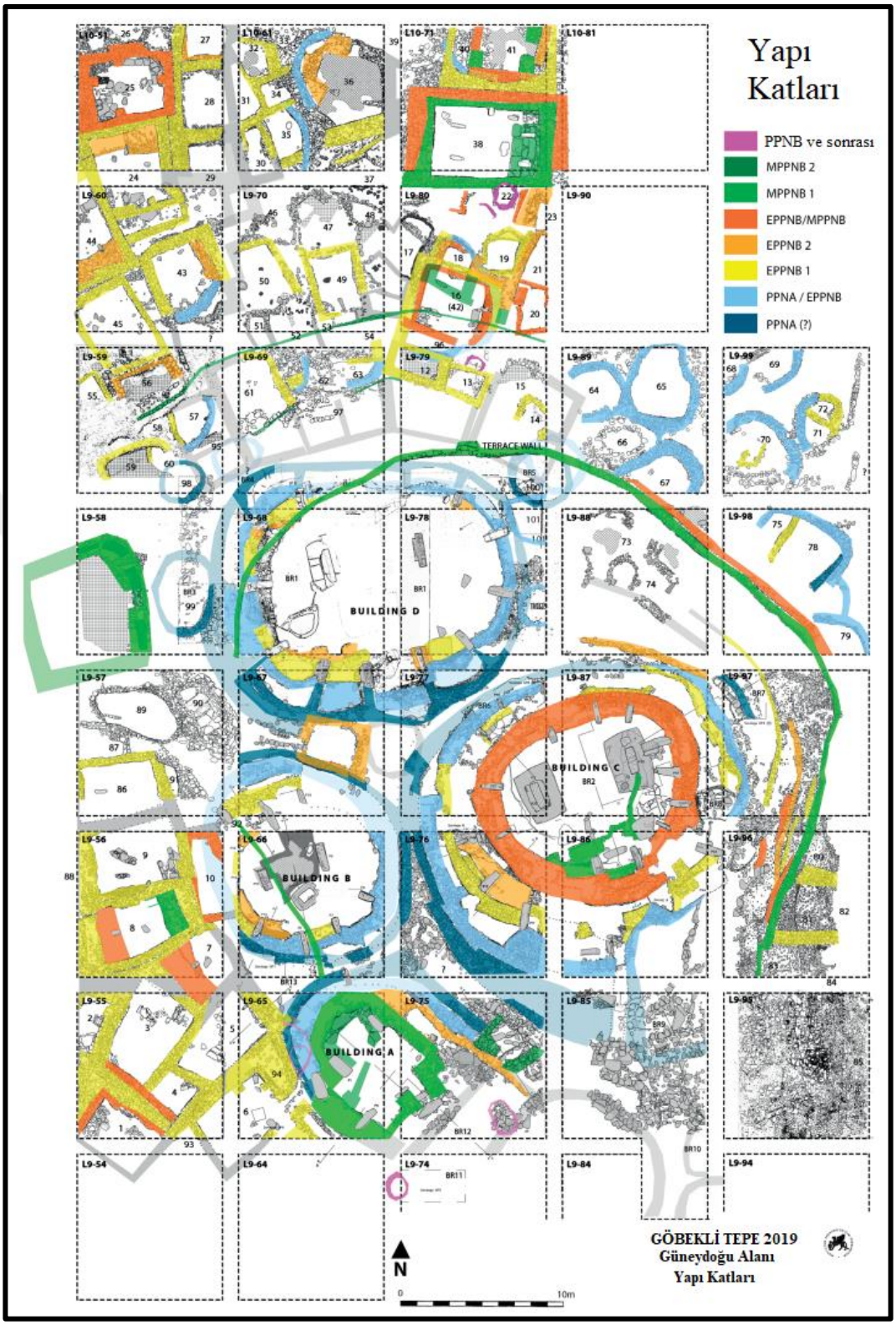

Şekil 71: Göbekli Tepe, Tüm Yapı Katları ile Birlikte Planı (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.2).

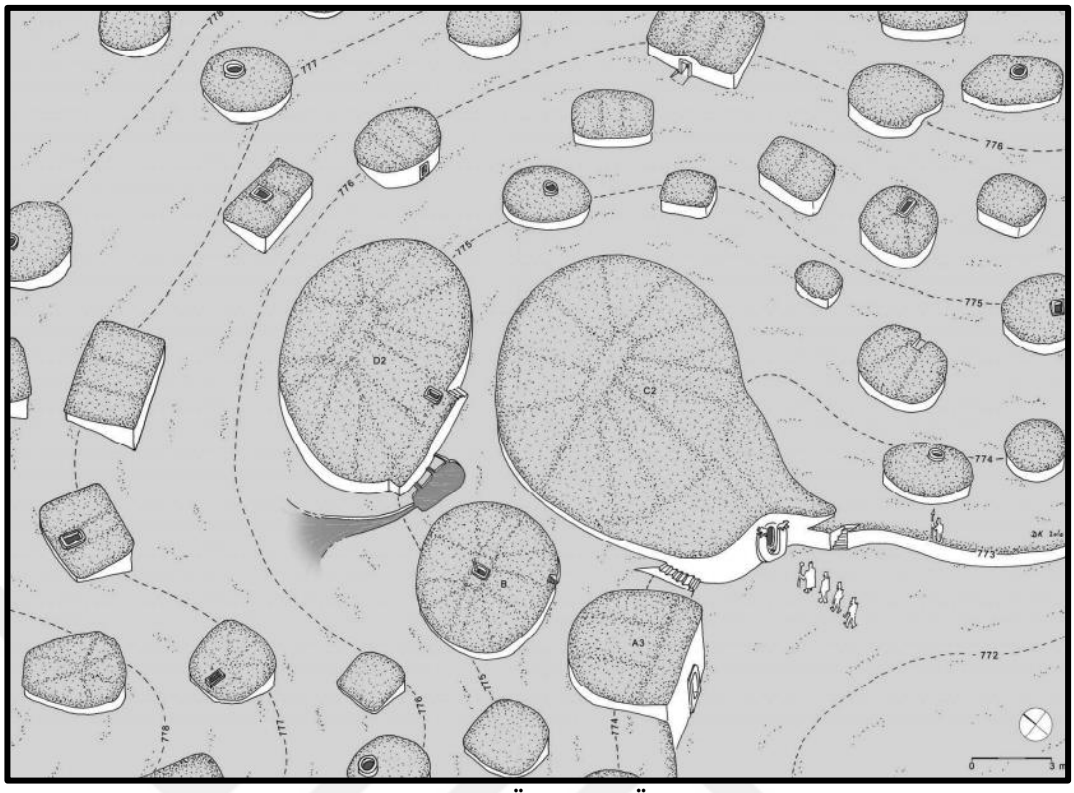

Şekil 72: Göbekli Tepe, III. Tabaka, ÇÇÖNA/EÇÇÖNB (Kurapkat 2015b: Abb. 247).

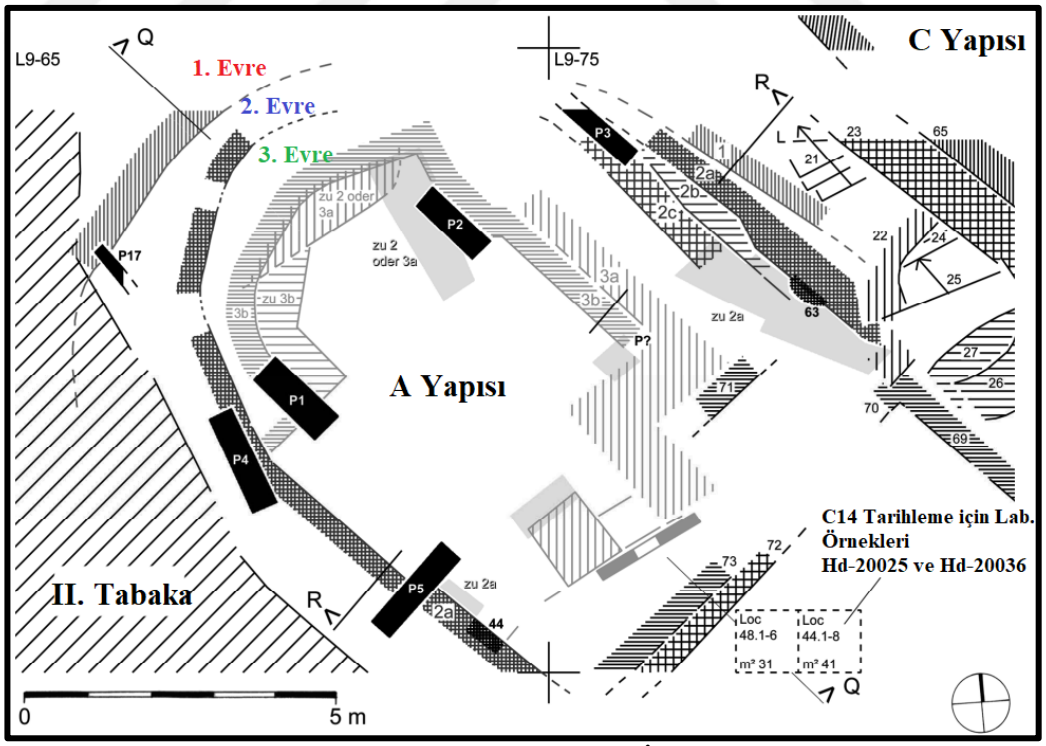

Şekil 73: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, A1, A2 ve A3 İnşaat Evreleri (Kurapkat 2015b: Abb. 72'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 74: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı Genel Görünümü (Schmidt 1999a: Abb. 1).

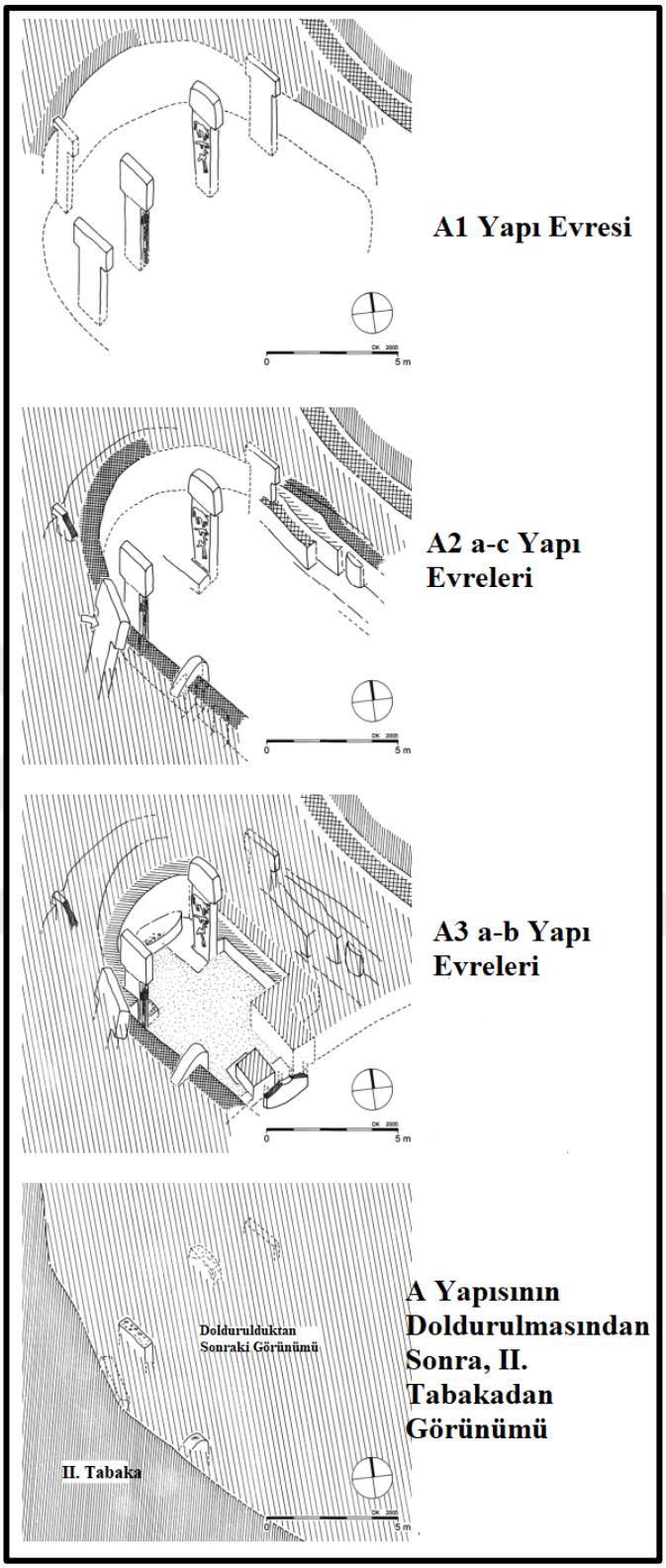

Şekil 75: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, A1, A2 ve A3 İnşaat Evreleri (Kurapkat 2015b: Abb. 74'ten Tarafımca Düzenlendi).

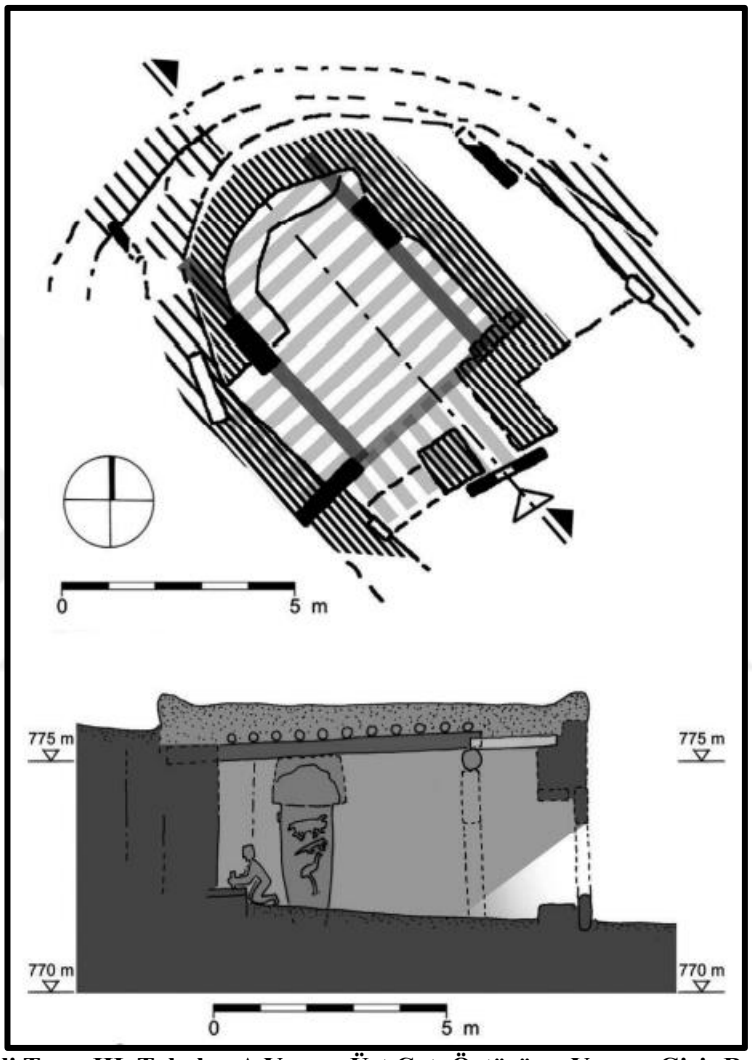

Şekil 76: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, Üst Çatı Örtüsü ve Yapıya Giriş Rekonstrüksiyonu (Kurapkat 2015b: Abb. 237).

Şekil 77: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P1 Numaralı Merkezi Dikilitaş Geniş Yan Yüzeyi (Sol Taraf) (Dietrich, Heun vd. 2012: Fig. 10a).

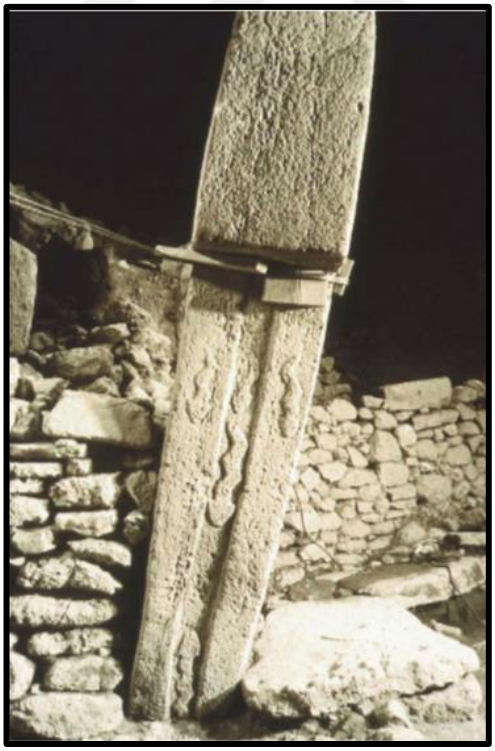

Şekil 78: **Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P1 Numaralı Merkezi Dikilitaş Ön Dar Yüzey (Dietrich, Heun vd. 2012: Fig. 10b).**

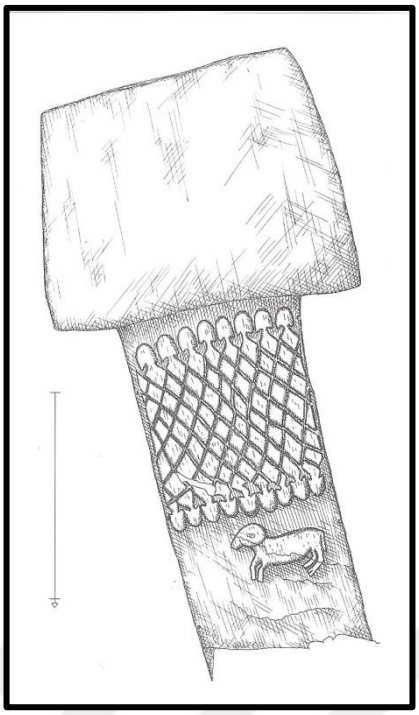

Şekil 79: **Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P5 Numaralı Dikilitaş Geniş Yüzeyi (Schmidt 1998a: Abb. 14).**

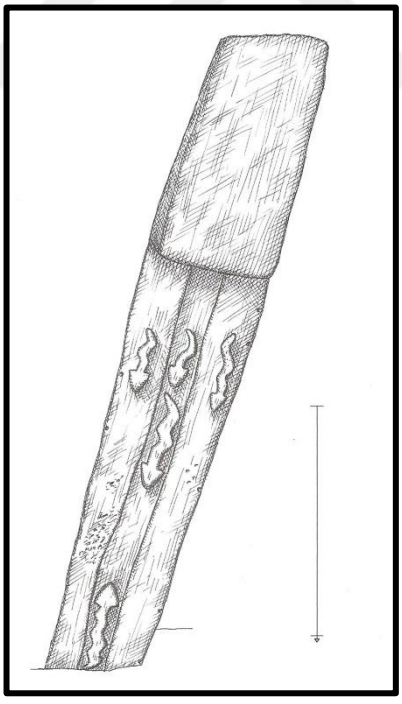

Şekil 80: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P5 Numaralı Dikilitaş Ön Dar Yüzeyi (Schmidt 1998a: Abb. 13).

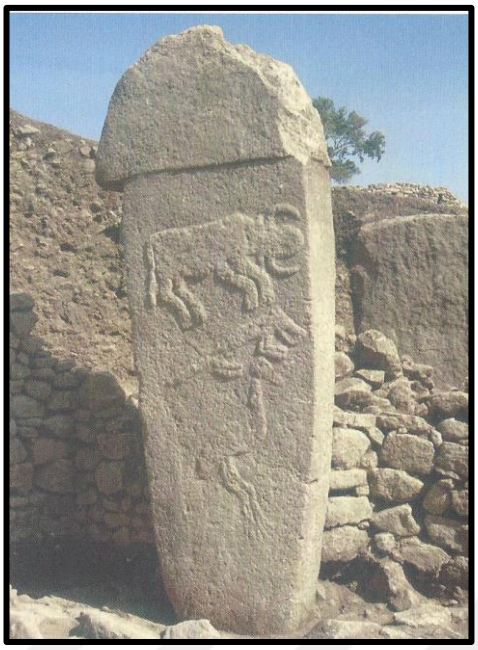

Şekil 81: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P2 Numaralı Merkezi Dikilitaş Geniş Yüzeyi (Schmidt 2007b: Res. 44).

Şekil 82: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P2 Numaralı Merkezi Dikilitaş Arka Dar Yüzeyi (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 12).

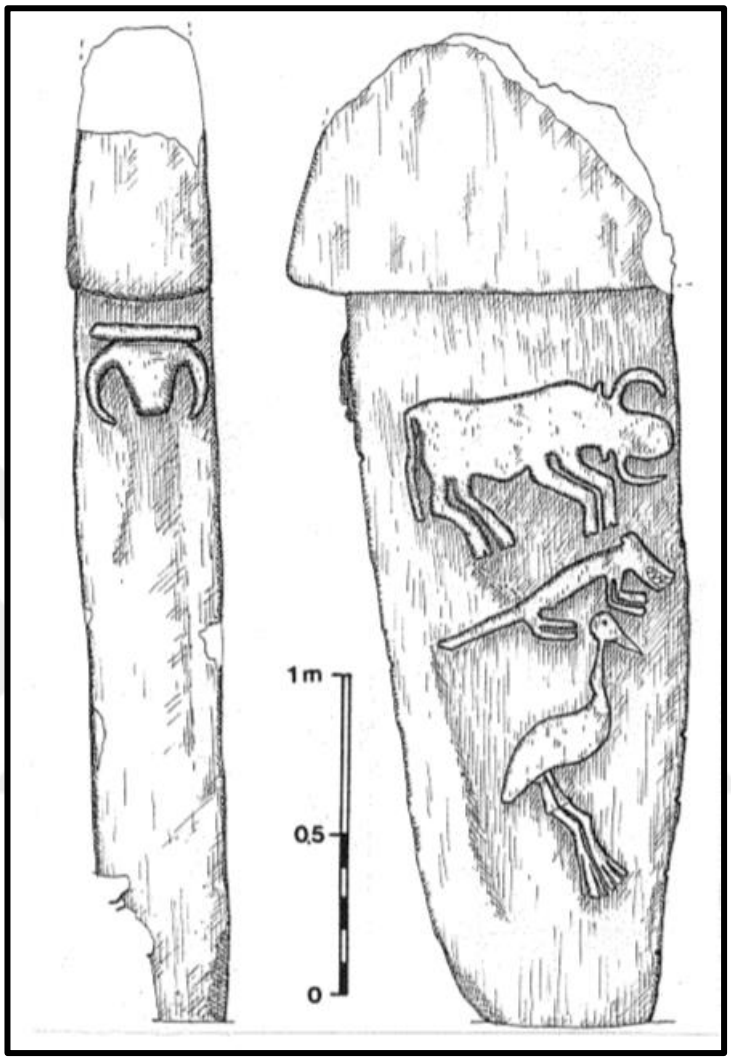

Şekil 83: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı, P2 Numaralı Merkezi Dikilitaş Ön Dar ve Geniş Yan Yüzeyi (Schmidt 1997: Fig. 1).

Şekil 84: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı P5 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 1998a: Abb. 12).

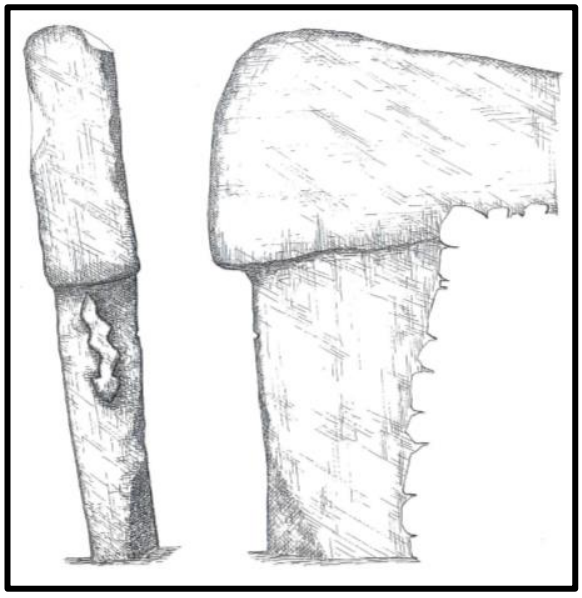

Şekil 85: Göbekli Tepe, III. Tabaka, A Yapısı P5 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 1997/98: Abb. 14).

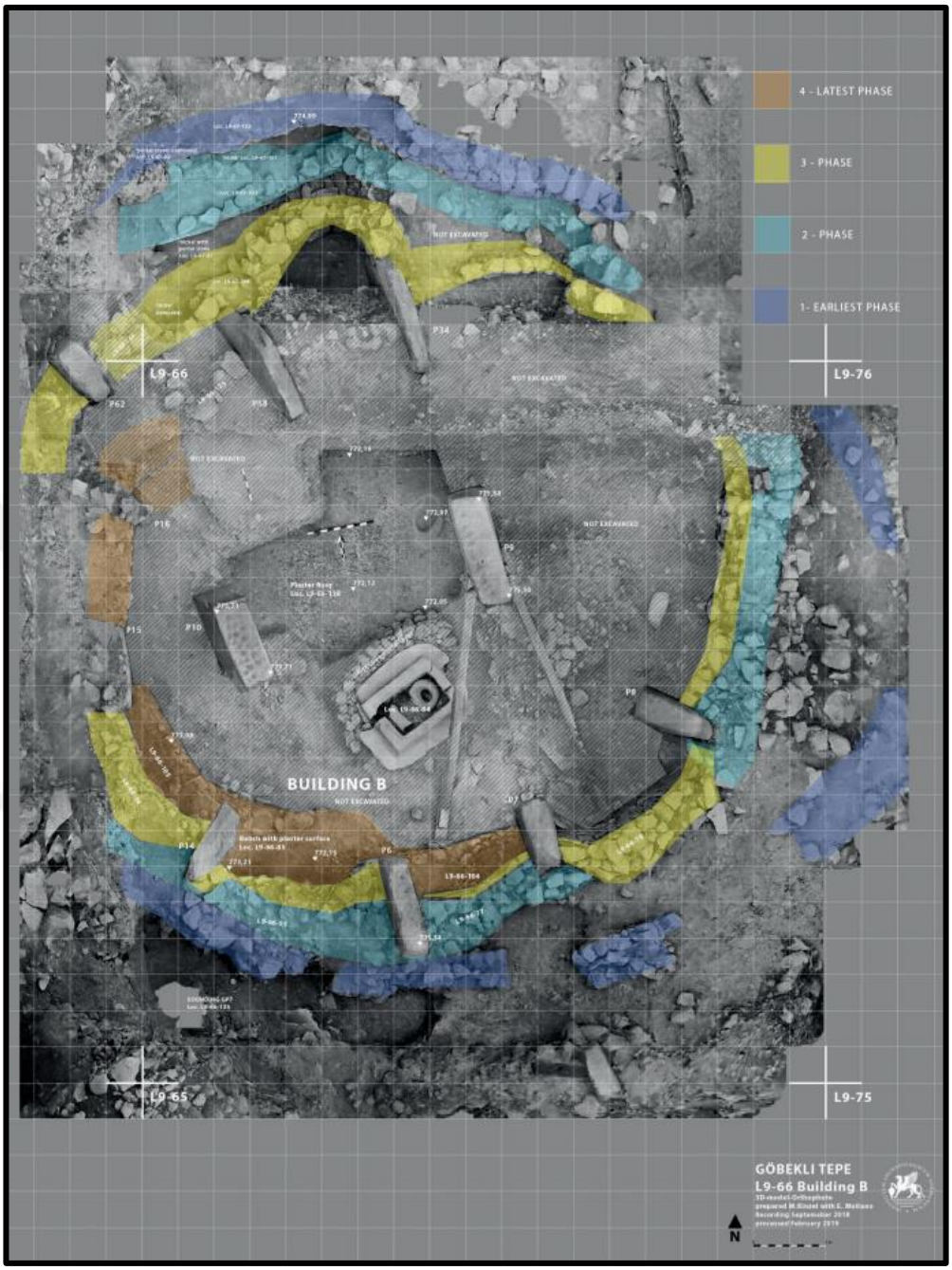

Şekil 86: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.5).

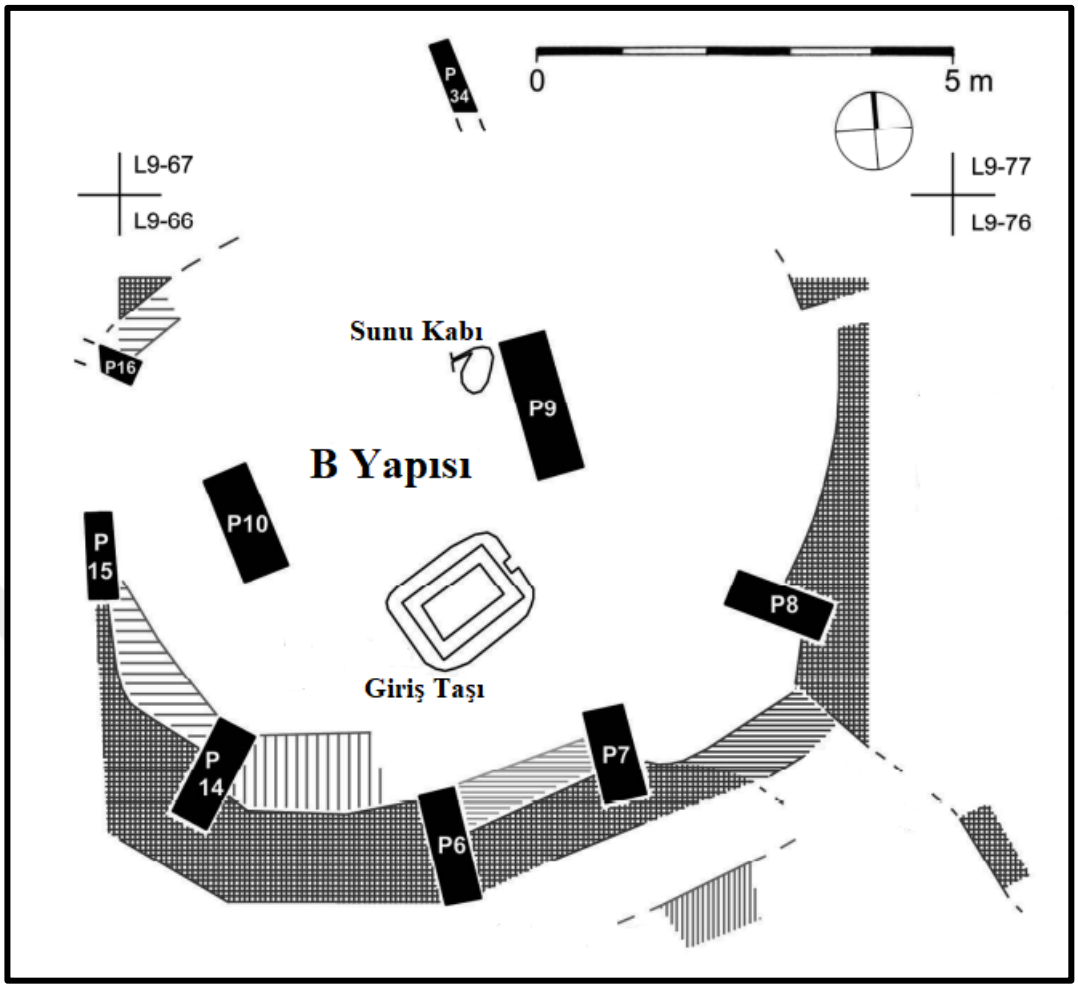

Şekil 87: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı (Kurapkat 2015b: Abb. 89'dan Tarafımca Düzenlendi).

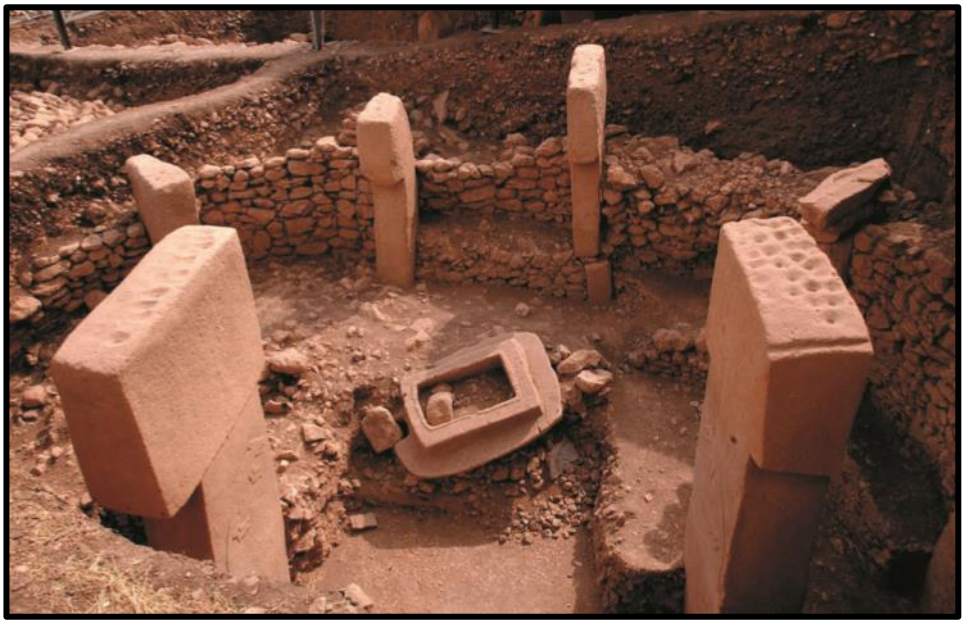

Şekil 88: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı Genel Görüntüsü (Schmidt 2010b: Fig. 23).

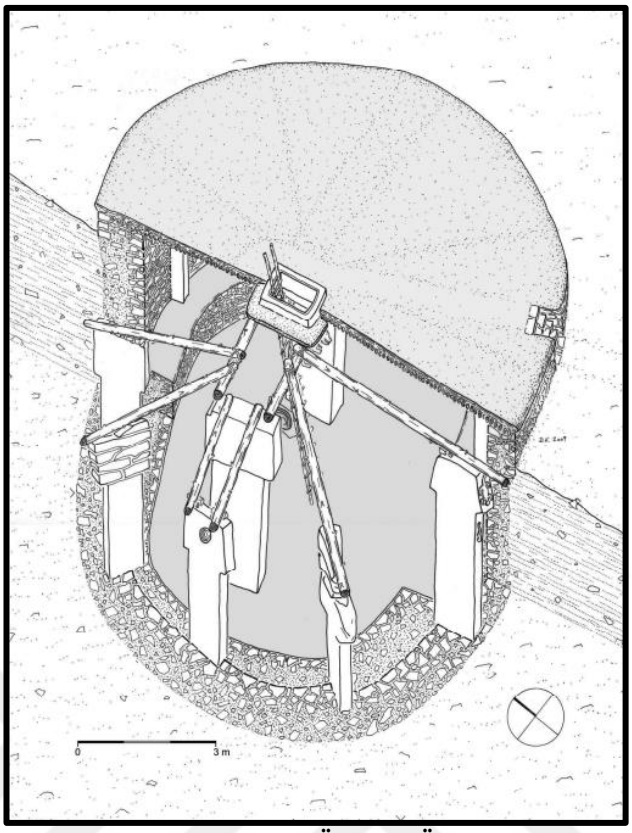

Şekil 89: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, Üst Çatı Örtüsü Rekonstrüksiyonu (Kurapkat 2015b: Abb. 235).

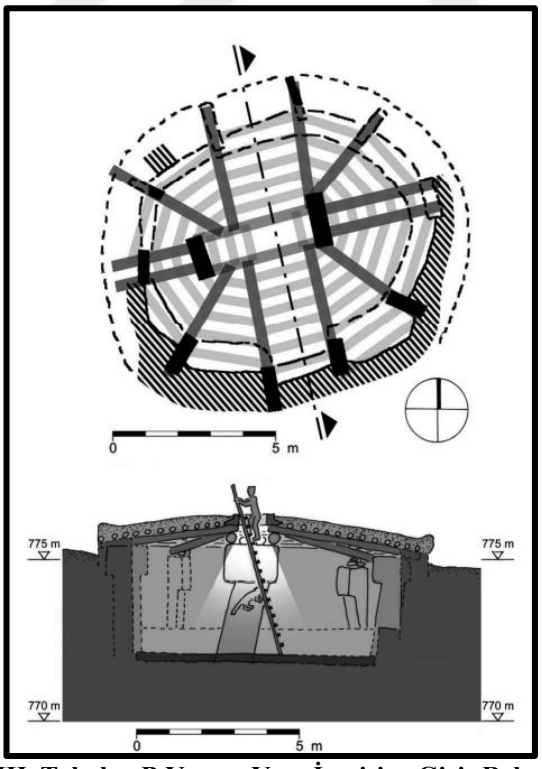

Şekil 90: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, Yapı İçerisine Giriş Rekonstrüksiyonu (Kurapkat 2015b: Abb. 238).

Şekil 91: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı, Çevre Duvarlarında Yer Alan Nişler –Farklı İnşaat Evreleri- (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.8).

Şekil 92: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P9 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Becker vd. 2012: Abb. 14).

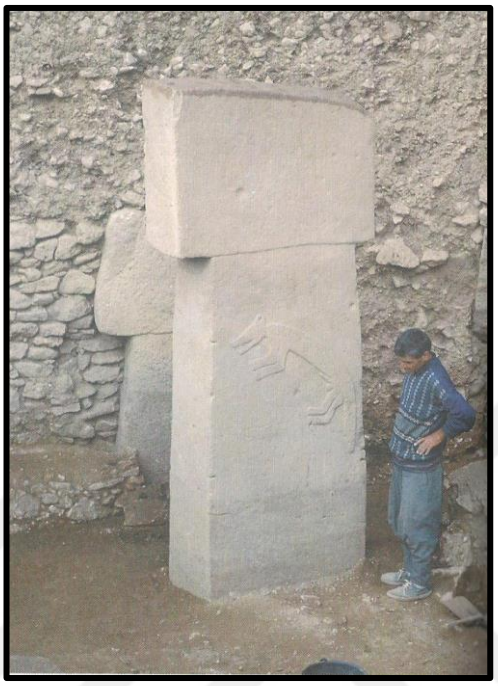

Şekil 93: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P10 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Schmidt 2007b: Res. 52).

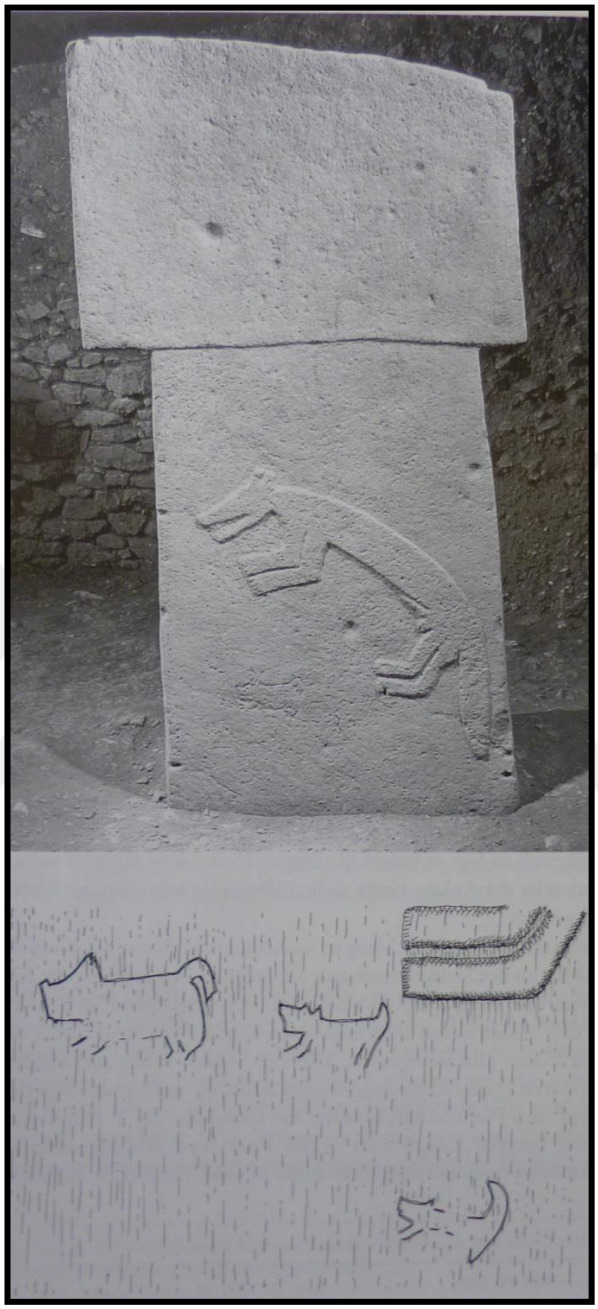

Şekil 94: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P10 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Schmidt 2000c: Abb 10a-b).

Şekil 95: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P6 Numaralı Dikilitaş, Önden Görünüş (Kurapkat 2015b: Abb. 82).

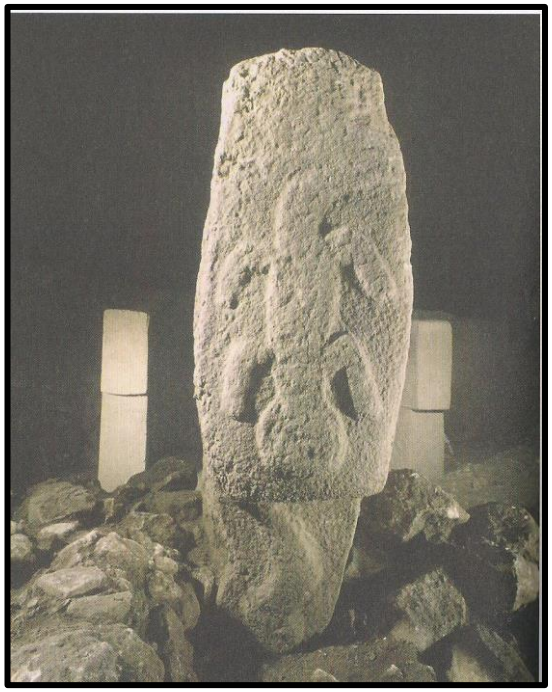

Şekil 96: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P6 Numaralı Dikilitaş, Arka Yüzey (Schmidt 2007b: Res. 54)

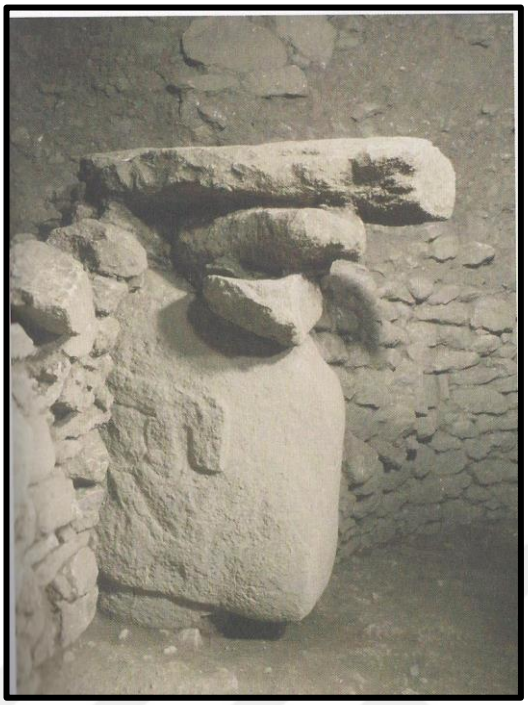

Şekil 97: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P14 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2007b: Res. 53).

Şekil 98: Göbekli Tepe, III. Tabaka, B Yapısı P58 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2013: Resim. 9).

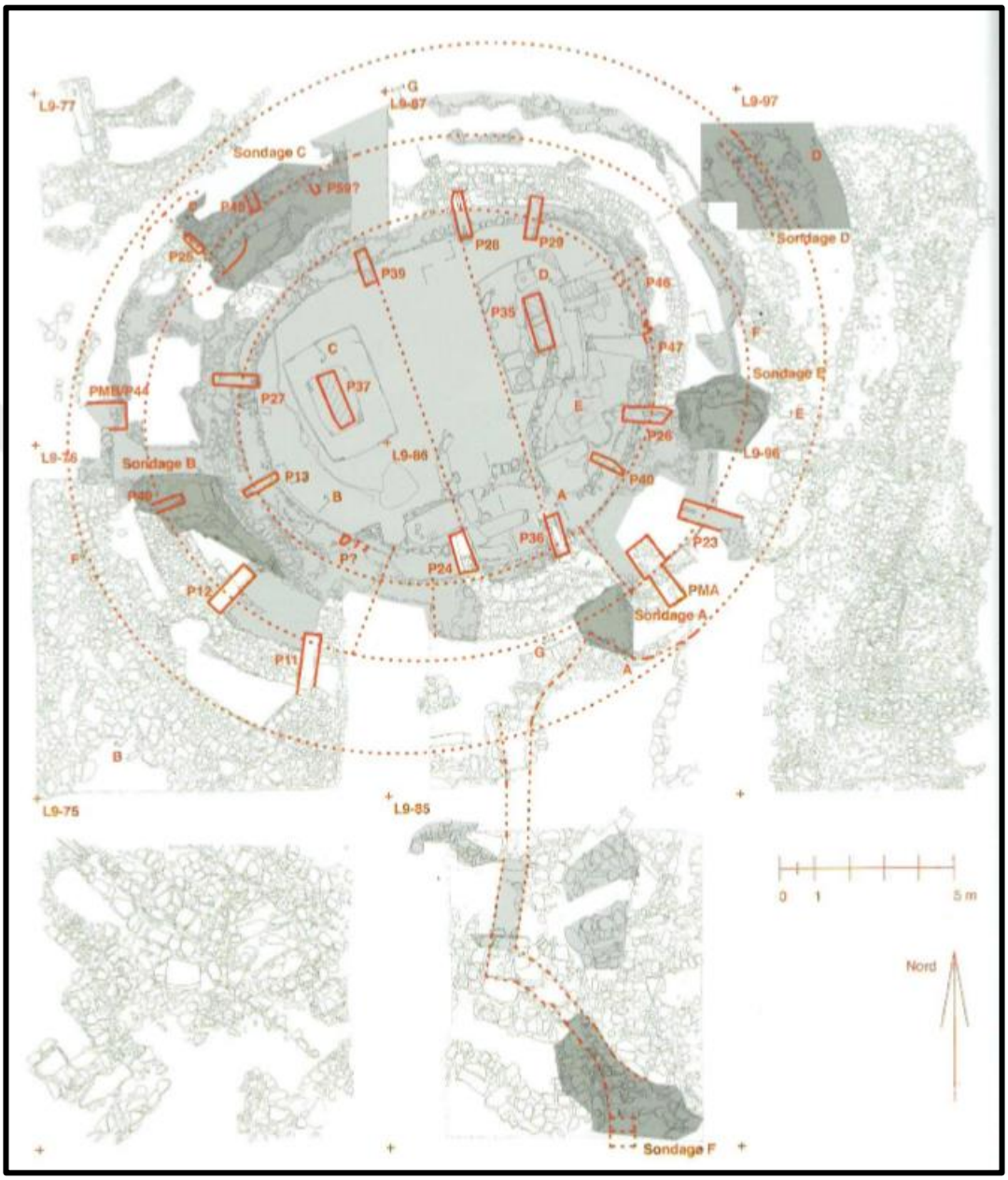

Şekil 99: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Genel Görünüm (Piesker 2014: Abb. 3).

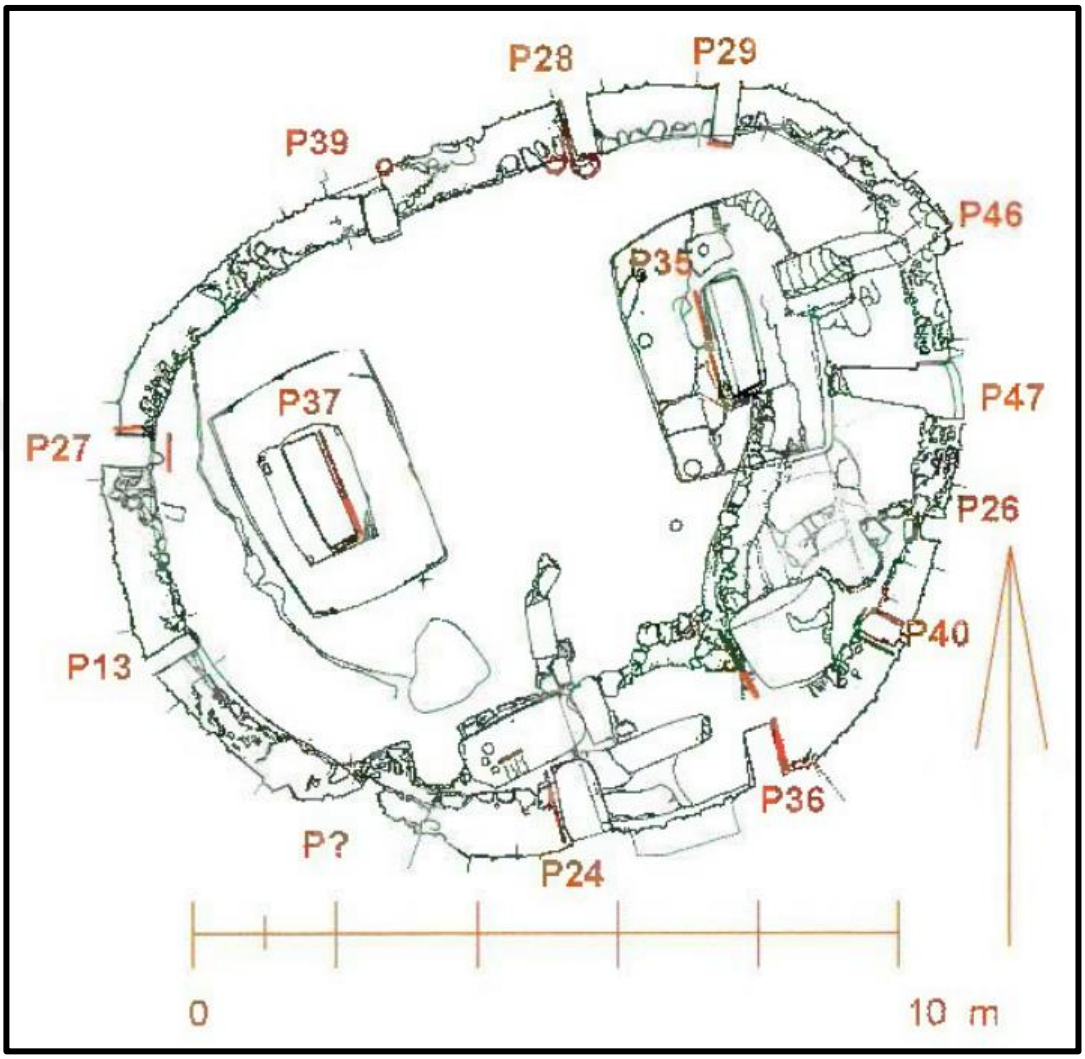

Şekil 100: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı (Piesker 2014: Abb. 14).

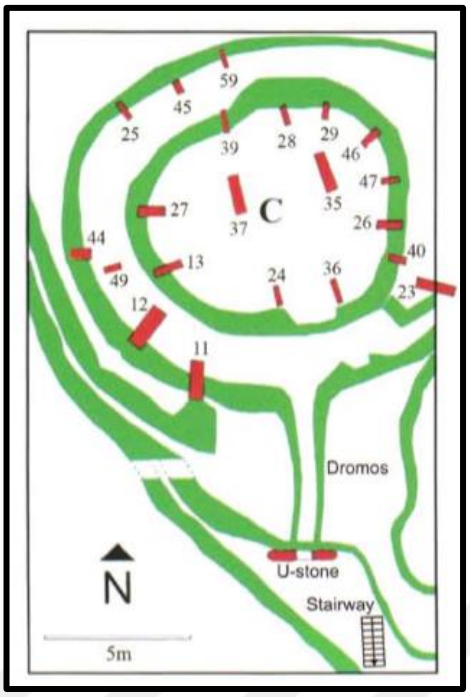

Şekil 101: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Merdivenler ve Dromoslu Giriş (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2013: 30).

Şekil 102: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Plan ve Merdivenleri (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2014: Fig. 3).

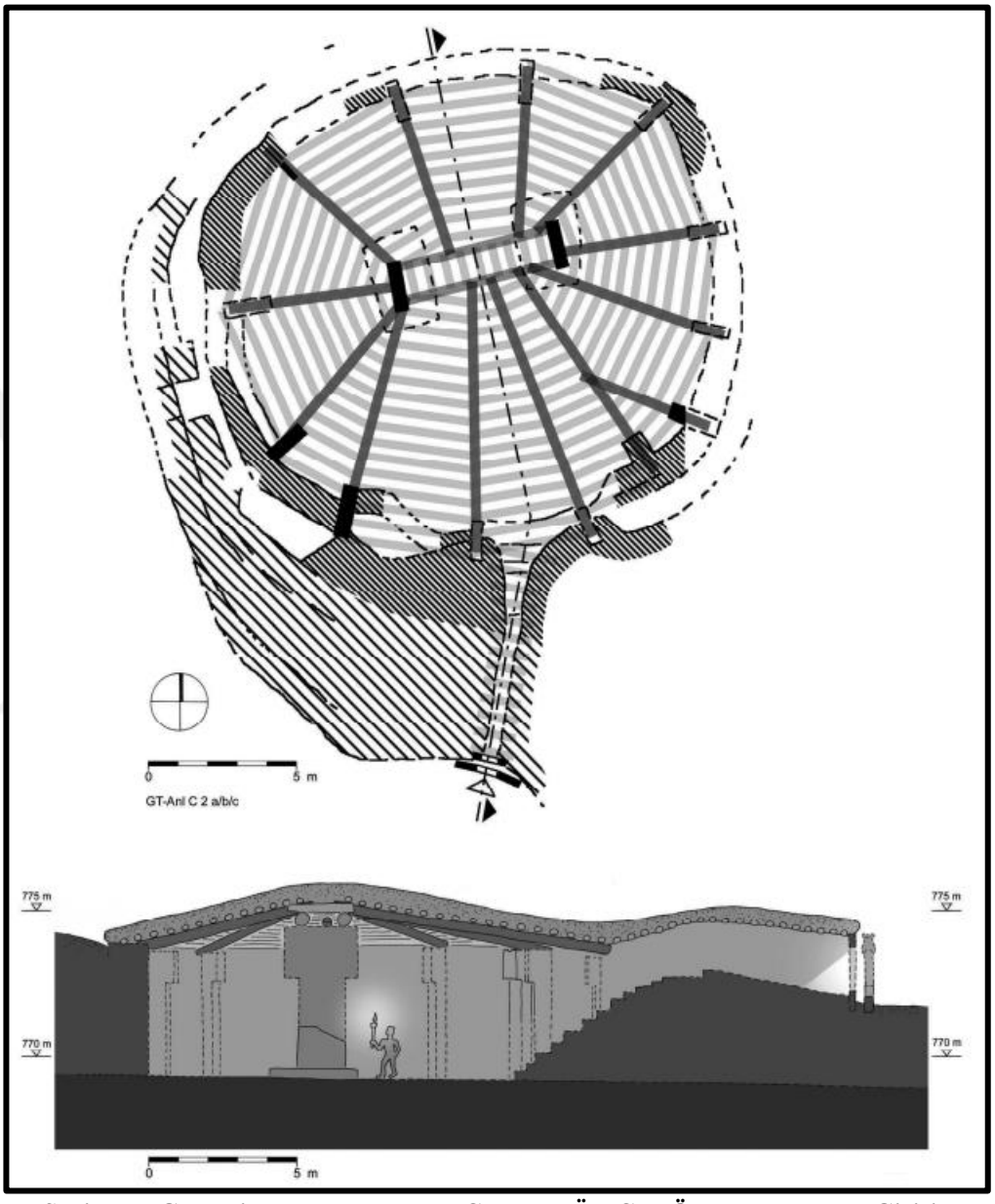

Şekil 103: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, Üst Çatı Örtüsü ve Yapıya Girişin Rekonstrüksiyonu (Kurapkat 2015b: Abb. 240).

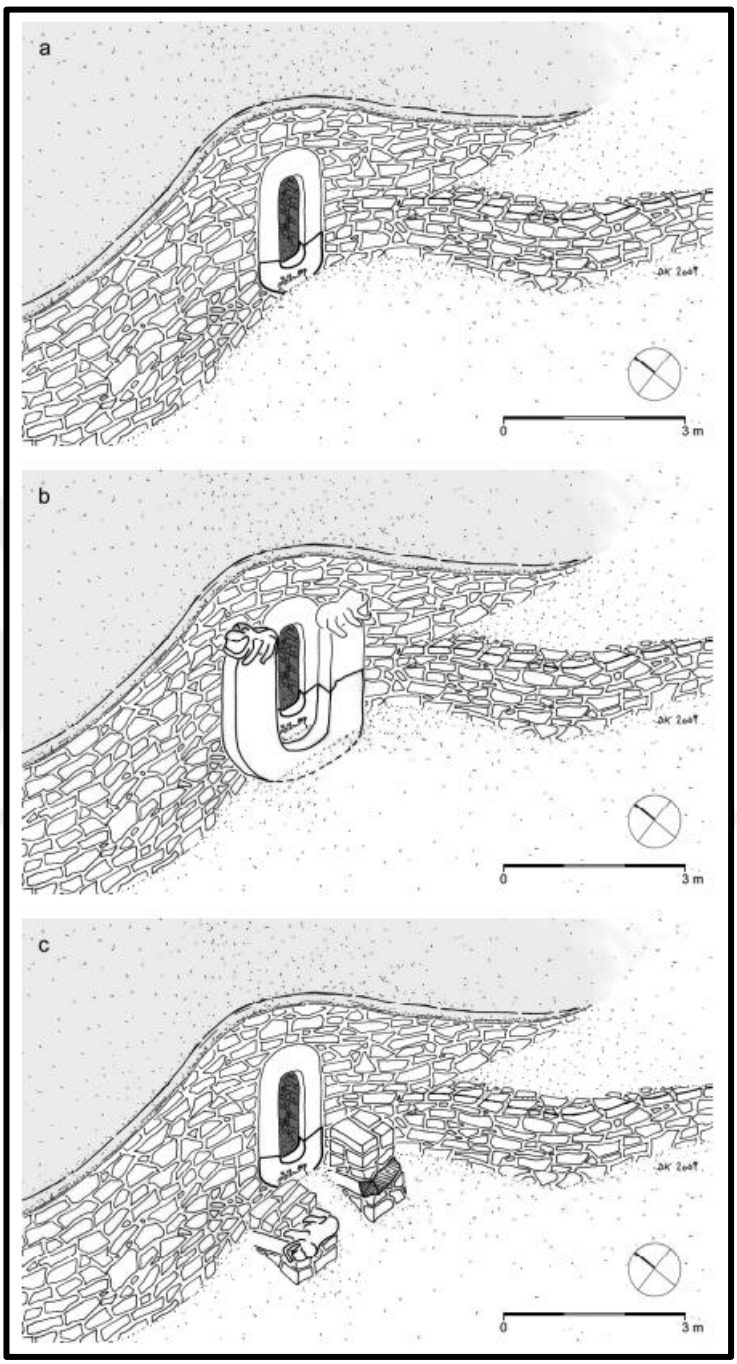

Şekil 104: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, Çok Evreli Girişin Rekonstrüksiyonu, a) Duvar Örgüsü İçine Yerleştirilmiş Monolitik Kapı Pervazı, b) Girişin Hemen Önüne Yerleştirilmiş Üst Bölümünde Hayvan Protomalrı Olan "U" Şeklindeki Yekpare Bir Geçit Yolunun Eklenmesi, c) "U" Şeklindeki Giriş Taşının Devrilmesinden Sonra Girişin Geçici Olarak Hazırlanması (Kurapkat 2015b: Abb. 168a-c).

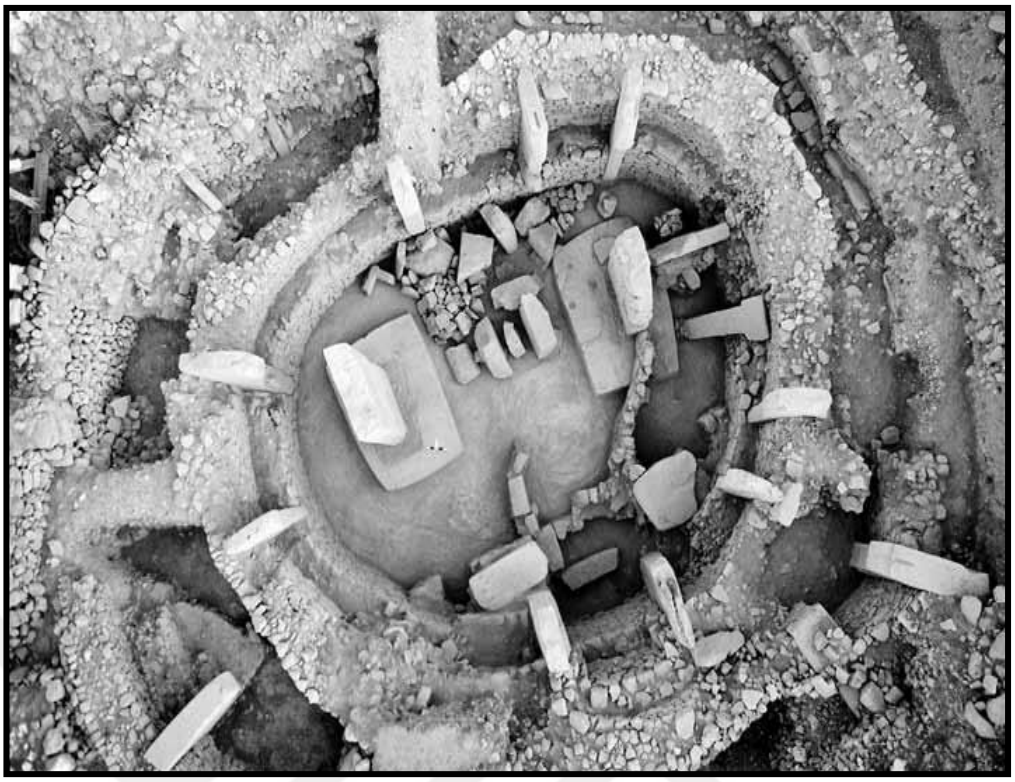

Şekil 105: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı Genel Görünüm (Becker vd. 2012: Abb. 5).

Şekil 106: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, P37 Numaralı ve Karşısındaki P35 Numaralı Merkezi Dikilitaş Çifti https://medyaveiletisim.kulup.tau.edu.tr/gobeklitepe-nerede-hikayesi-tarihi/ **(Erişim Tarihi: 01.04.2022).**

Şekil 107: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P35 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Piesker 2014: Abb. 7).

Şekil 108: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P37 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Piesker 2014: Abb. 6).

Şekil 109: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P37 Numaralı Merkezi Dikilitaşın Kaidesi (Schmidt 2011b: Res. 2).

Şekil 110: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P37 Numaralı Merkezi Dikilitaşın Kaidesi (Schmidt 2011b: Res. 3).

Şekil 111: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P37 Numaralı Merkezi Dikilitaş, Geniş Yüzeydeki Tilki Figürü https://medyaveiletisim.kulup.tau.edu.tr/gobeklitepe-nerede-hikayesi-tarihi/ **(Erişim Tarihi: 01.04.2022).**

Şekil 112: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P36 Numaralı Dikilitaş ve Doğusundaki A35 Numaralı Yırtıcı Hayvan Protomu (Schmidt 2008d: Abb. 3).

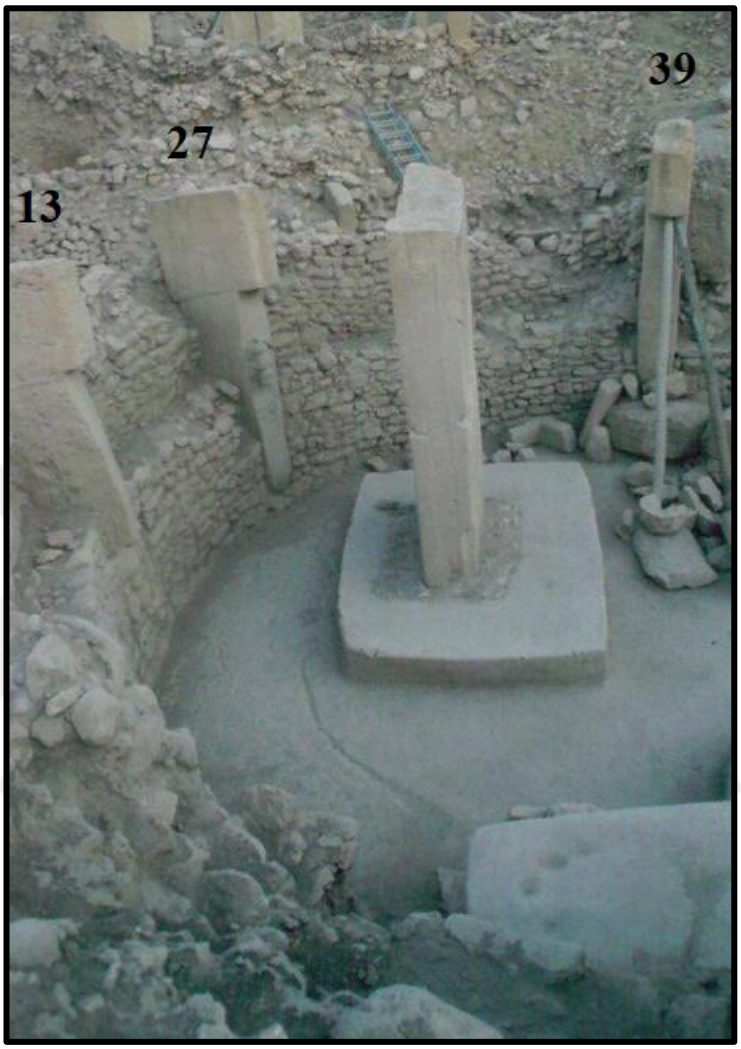

Şekil 113: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, P37 Numaralı Merkezi Dikilitaşın Arkasındaki P13, P27 ve P39 Numaralı Dikilitaşlar (Piesker 2014: Abb. 6).

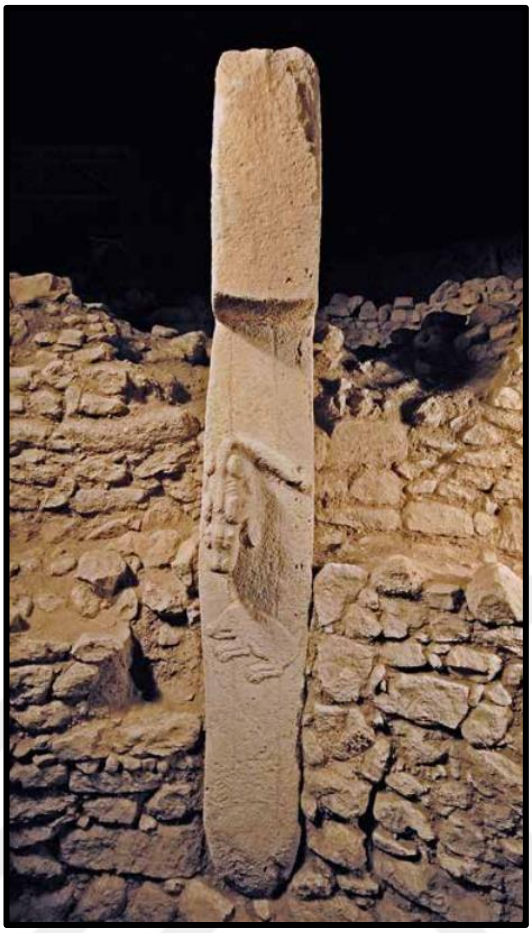

Şekil 114: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P27 Numaralı Dikilitaş (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: Abb. 7).

Şekil 115: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P27 Numaralı Dikilitaş Detay (Schmidt 2008b: Fig 4 ve Schmidt 2009b: Abb. 5).

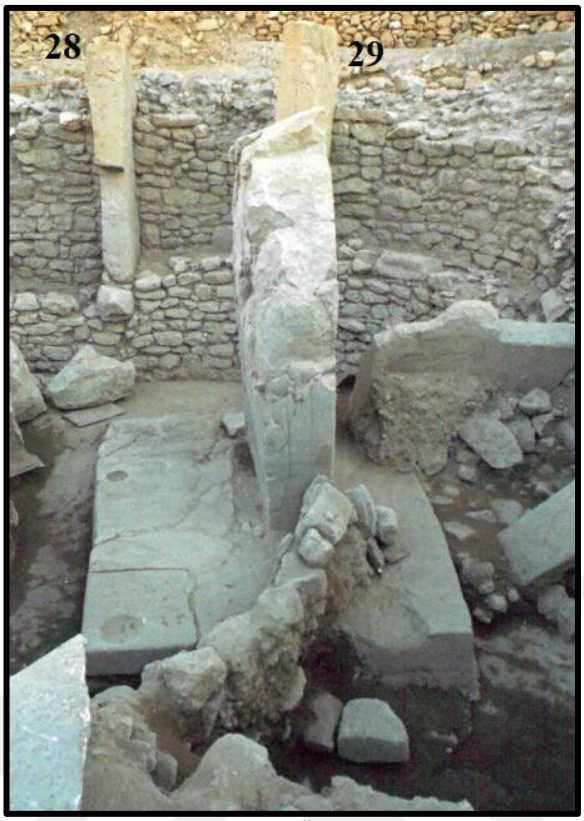

Şekil 116: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı, Ön Tarafta P35 Numaralı Merkezi Dikilitaş ve Arka Tarafındaki P28 ve P29 Numaralı Dikilitaşlar (Piesker 2014: Abb. 7).

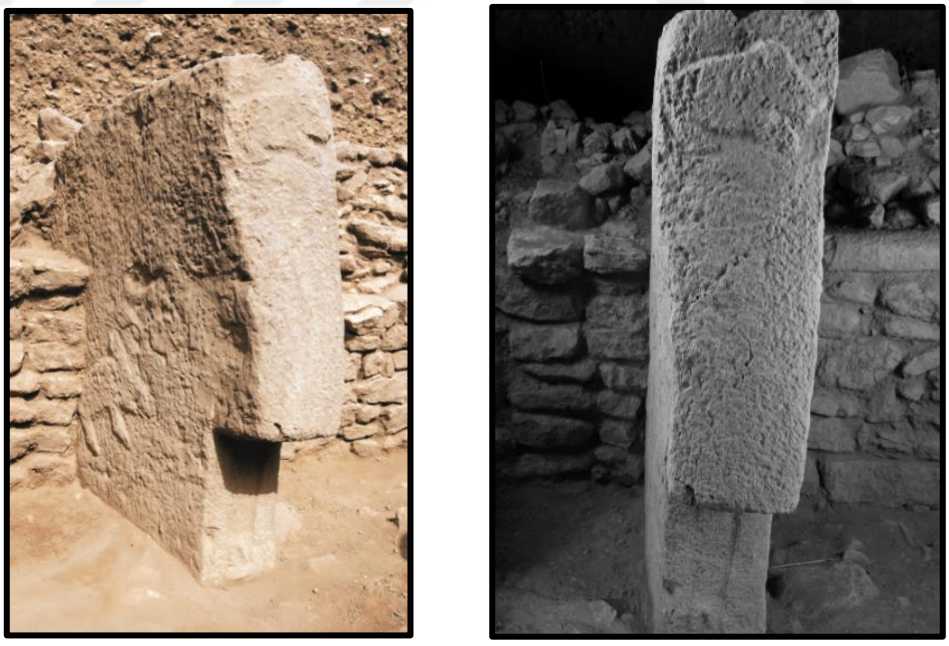

a **b**

Şekil 117: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaş (Peters ve Schmidt 2004: Fig.14 ve Schmidt 2003: Fig. 6).

Şekil 118: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2008b: Fig 5).

Şekil 119: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P26 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2003: Fig 5).

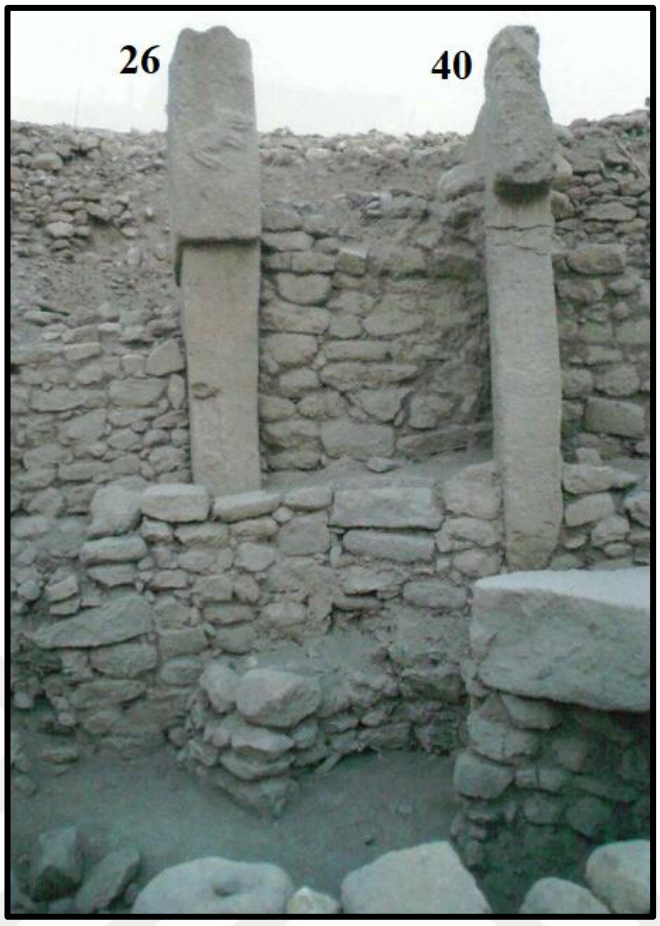

Şekil 120: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P26 ve P40 Numaralı Dikilitaşlar (Piesker 2014: Abb. 10).

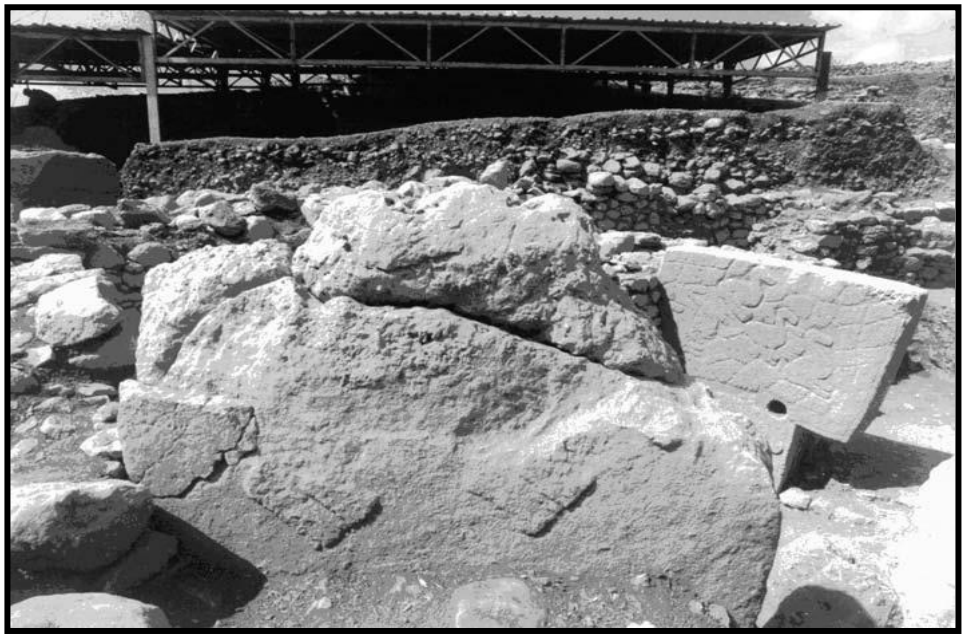

Şekil 121: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P11 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2008a: Res. 7).

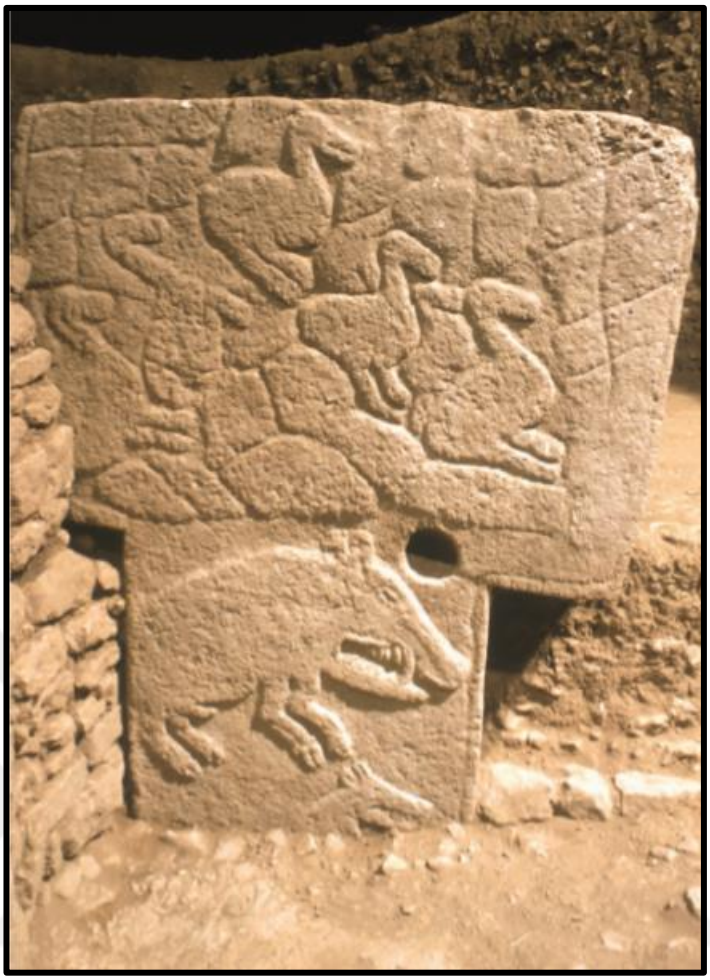

Şekil 122: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P12 Numaralı Dikilitaş (Peters ve Schmidt 2004: Fig 13).

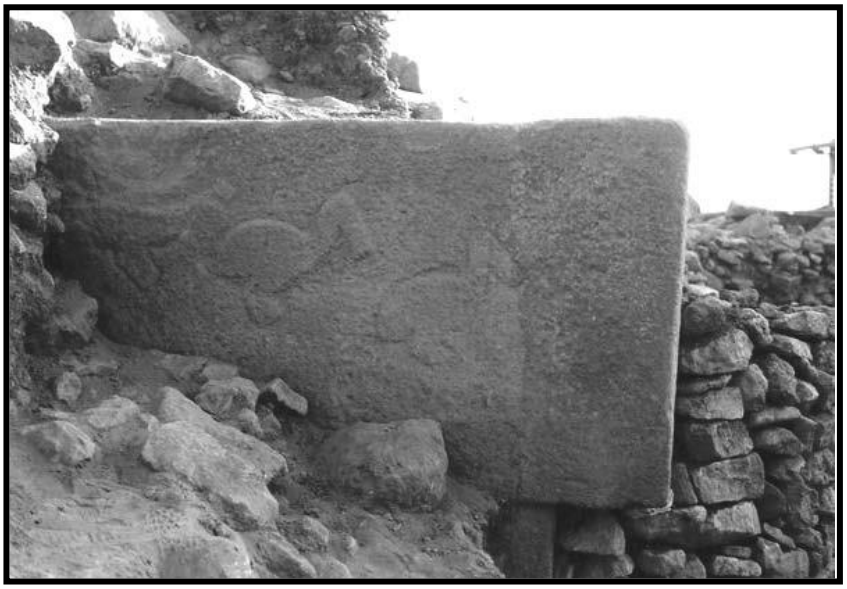

Şekil 123: Göbekli Tepe, III. Tabaka, C Yapısı P23 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2007a: Res. 8).

Şekil 124: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı Genel Görünüm (Becker vd. 2012: Abb. 6).

Şekil 125: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Dietrich, Heun vd. 2012: Fig. 8).

Şekil 126: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Dikilitaşın Kaide Detayı (Schmidt 2013: Res. 2).

Şekil 127: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P18 Numaralı Merkezi Dikilitaş http://arkeofili.com/gobeklitepe-hakkinda-bilinmeyenler-dr-lee-clare-roportaji/ **Lee Clare Röportajı (Erişim Tarihi 8.05.2019).**

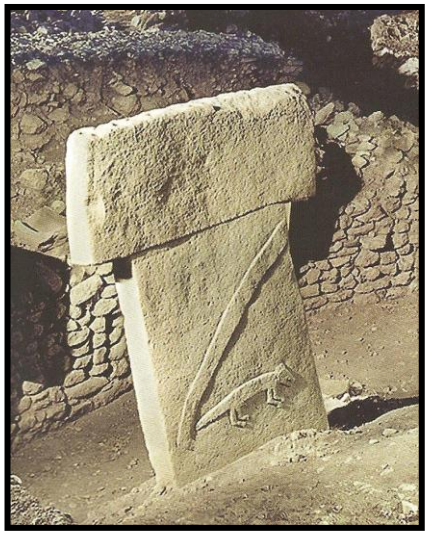

Şekil 128: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Merkezi Dikilitaş ve Kol Kıvrımındaki Tilki Detayı (Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2012: 62-63).

Şekil 129: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Dikilitaş ve Boyun Kısmındaki Kabartma Detayı (Schmidt 2011a: Fig. 32; Dietrich vd. 2014: Fig. C).

Şekil 130: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P18 Numaralı Dikilitaş Kemer Detayı, Kemer Tokası ve Ellerin Duruşu (Watkins 2015: 73 ve Schmidt 2011a: Fig. 33).

Şekil 131: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P31 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: Abb. 9).

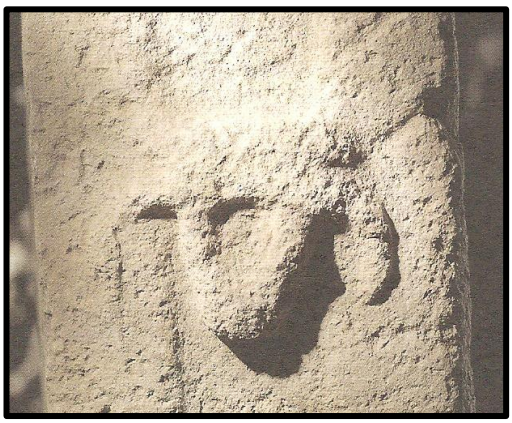

Şekil 132: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P31 Numaralı Merkezi Dikilitaş ve Boyun Kısmındaki *Bukranion* (Schmidt 2011a: Fig. 36).

Şekil 133: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P31 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 20).

Şekil 134: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P19 Numaralı Dikilitaş (Sağ Tarafta) (Schmidt 2007b: Res. 82).

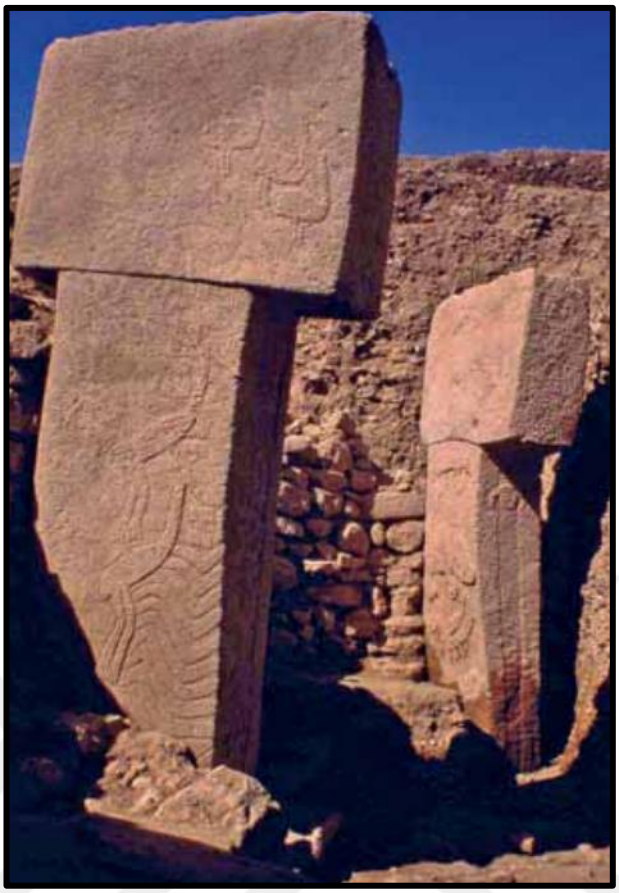

Şekil 135: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P33 (Soldaki) ve P38 (Sağdaki) Numaralı Dikilitaşlar (Schmidt 2013b: Abb. 1).

Şekil 136: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P33 Numaralı Dikilitaşta Turnaların Detayı (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 9).

Şekil 137: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Sol Geniş Yüzeyi (Schmidt 2004: Abb.5).

Şekil 138: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Ön Dar Yüzeyi (Schmidt 2004: Abb.6).

a **b**

Şekil 139: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaşın Ön Dar Yüzeyinin Aşağı Bölümü a) (Schmidt 2004: Abb.7), b) (Schmidt 2006: Fig. 6).

Şekil 140: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P38 Numaralı Dikilitaş Geniş Yüzey (Schmidt 2013b: Abb.3).

Şekil 141: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P38 Numaralı Dikilitaş, Ön Dar Yüzey (Schmidt 2013b: Abb.1).

Şekil 142: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı, P42 Numaralı Dikilitaş Önden Görüntüsü (Göbekli Tepe, Newsletter 2014).

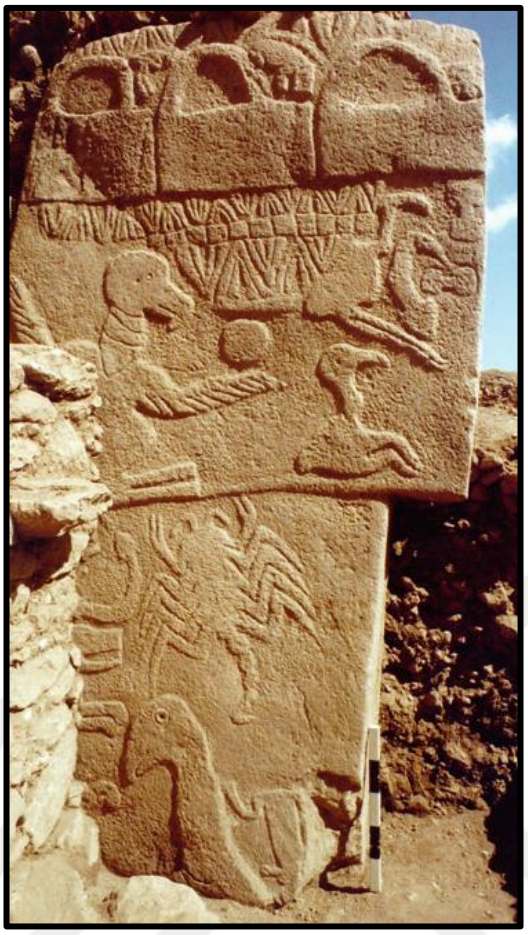

Şekil 143: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P43 Numaralı Dikilitaş, Geniş Yan Yüzey (Dietrich vd. 2017: Fig. 5.18).

Şekil 144: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P43 Numaralı Dikilitaş Alın Kısmı (Notroff vd. 2017: Fig. 2).

Şekil 145: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P43 Numaralı Dikilitaş Başın Arka Kısmı (Notroff vd. 2017: Fig. 2).

Şekil 146: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı Dikilitaş Parçası (On İkinci Dikilitaş?) (Schmidt 2012: Res. 5).

Şekil 147: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P30 Numaralı Dikilitaş Yandan ve Önden Görünüş (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 7, 11).

Şekil 148: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P22 Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2003: Fig. 4).

Şekil 149: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P22 Numaralı Dikilitaş Ön Dar Yüzey (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 10).

Şekil 150: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P21 Numaralı Dikilitaş Sol Taraf, Geniş Yüzey (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 21).

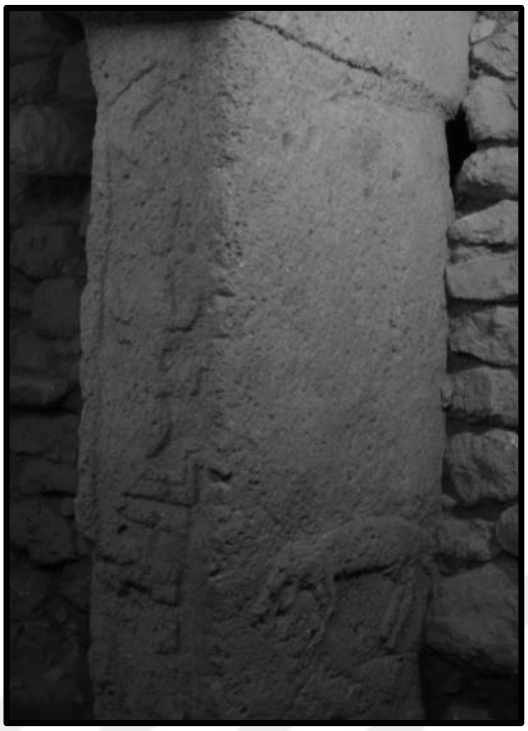

Şekil 151: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P20 Numaralı Dikilitaş Sol Geniş Yüzey ve Ön Dar Yüzey (Schmidt 2003: Fig. 2).

Şekil 152: Göbekli Tepe, III. Tabaka, D Yapısı P20 Numaralı Dikilitaş Ön Dar Yüzey (Peters ve Schmidt 2004: Fig. 8).

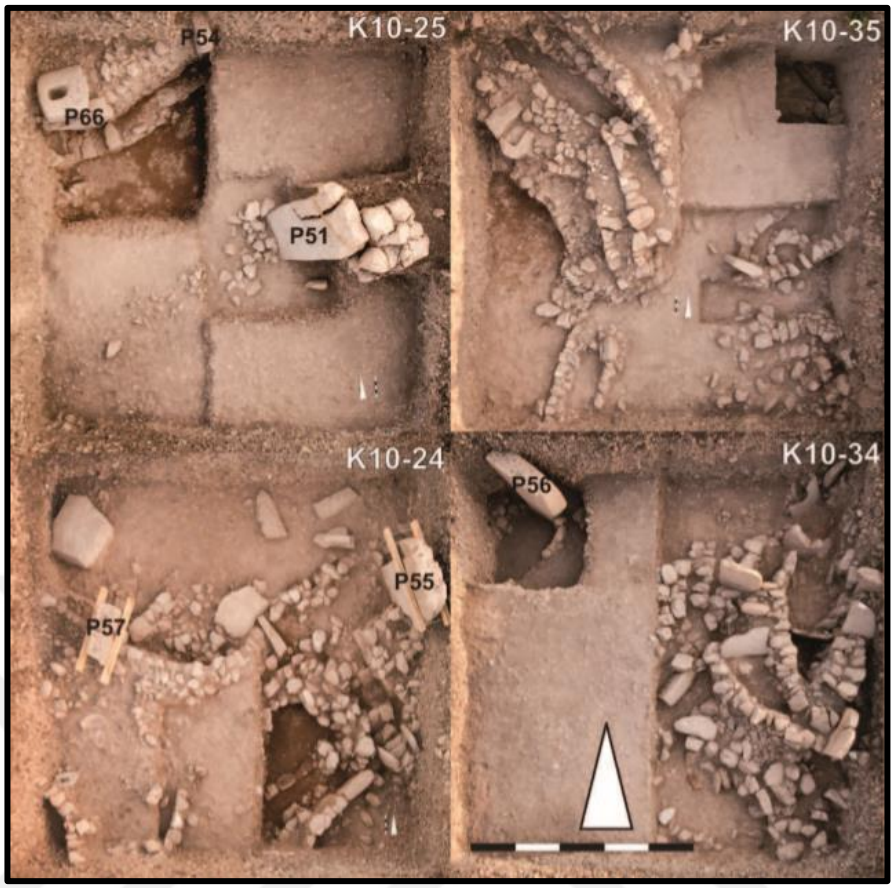

Şekil 153: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı (Dietrich vd. 2016: Abb. 6).

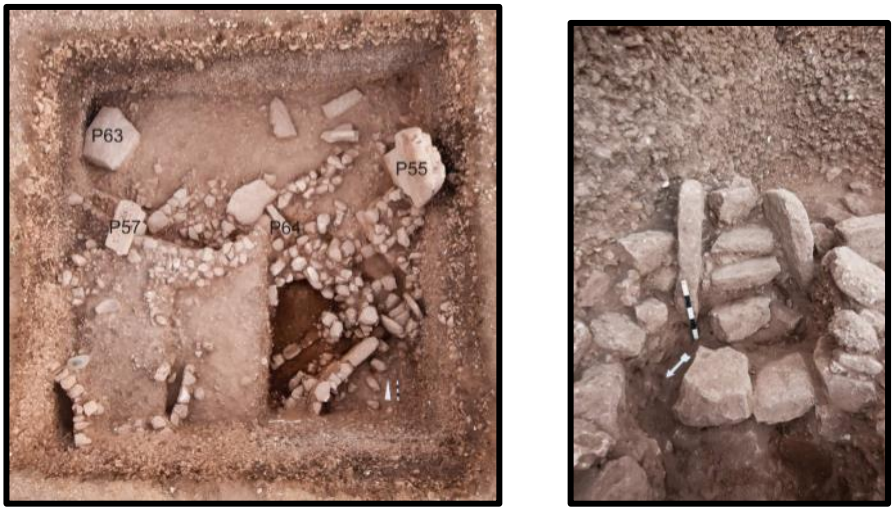

a **b**

Şekil 154: Göbekli Tepe, H Yapısı P63 Numaralı Merkezi Dikilitaş ve Yapıya İniş Sağlaması Muhtemel Basamaklar (a) Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu vd. 2014: Fig. 6 ve b) Dietrich, Köksal-Schmidt vd. 2014: Abb. 14).

Şekil 155: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P51 Numaralı Merkezi Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 7).

Şekil 156: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P55 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 9).

Şekil 157: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P64 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 12).

Şekil 158: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P57 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 11).

Şekil 159:Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P57 Numaralı Dikilitaş Detayı (Becker vd. 2014: 6).

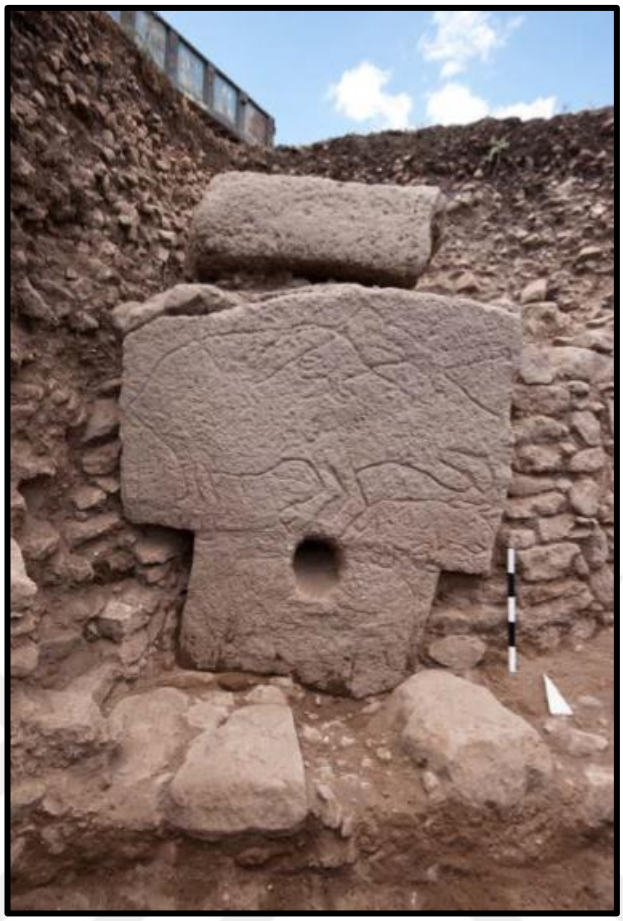

Şekil 160: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P66 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 13).

Şekil 161: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P54 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 8).

Şekil 162: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P69 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 14).

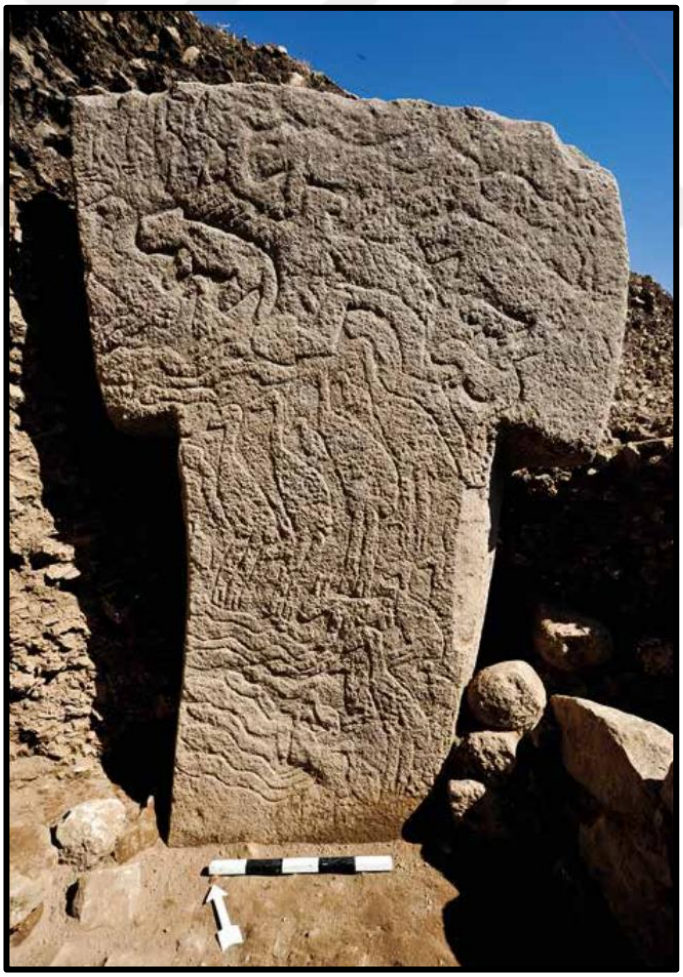

Şekil 163: Göbekli Tepe, III. tabaka, H Yapısı, P56 Numaralı Dikilitaş Geniş Yan Yüzey (Dietrich, Notroff ve Schmidt 2015: Abb. 12).

Şekil 164: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı P56 Numaralı Dikilitaş (Dietrich vd. 2016: Abb. 10).

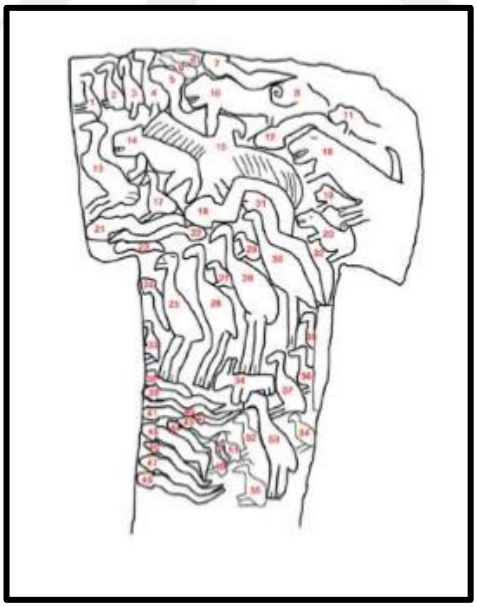

Şekil 165: Göbekli Tepe, III. Tabaka, H Yapısı, P56 Numaralı Dikilitaş Çizim (Dietrich vd. 2016: Abb. 10).

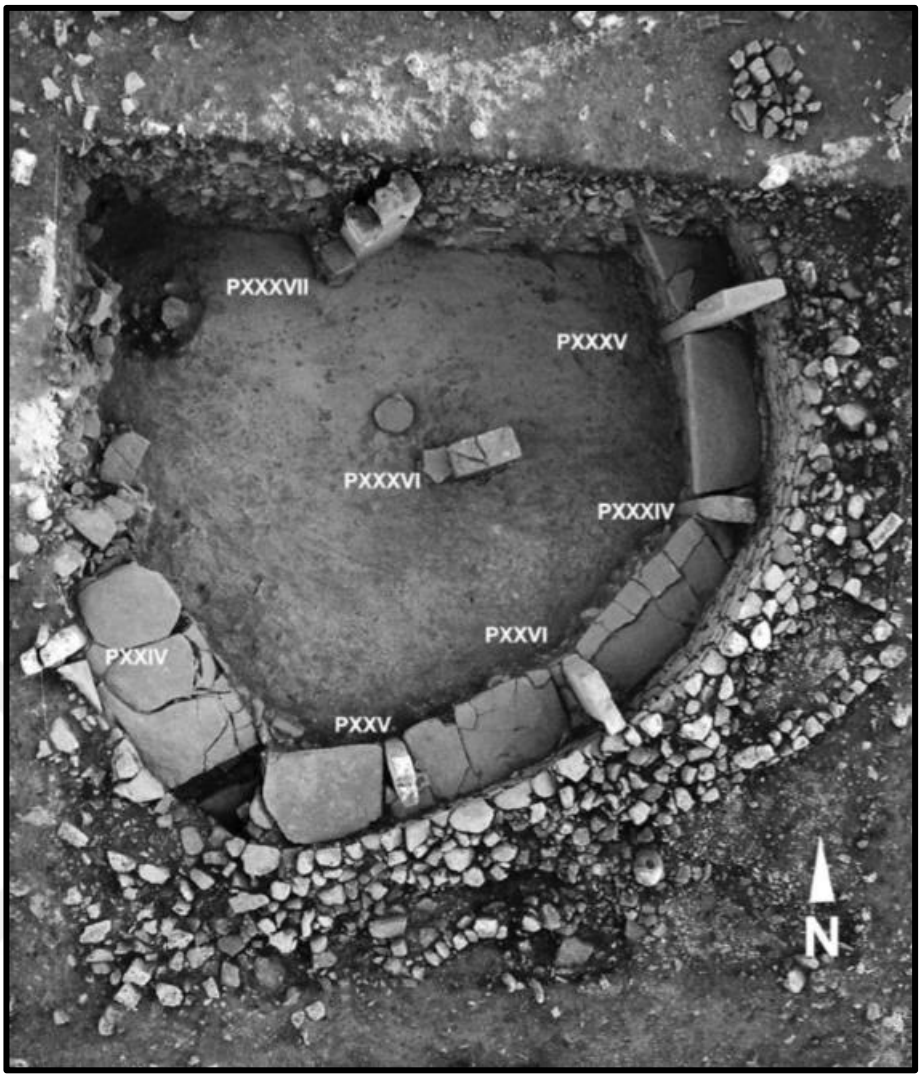

Şekil 166: Göbekli Tepe, III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş, F Yapısı (Schmidt 2008c: Abb. 10).

Şekil 167:Göbekli Tepe, III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş, F Yapısı, PXXV Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2009a: Res. 4).

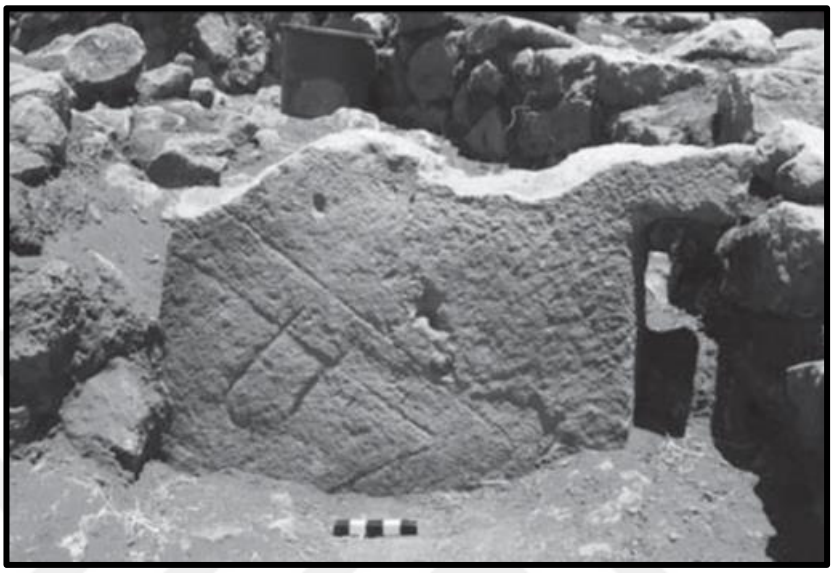

Şekil 168:Göbekli Tepe, III. Tabakadan II. Tabakaya Geçiş, F Yapısı, PXXVI Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2009a: Res. 3).

Şekil 169: Göbekli Tepe, II. Tabaka Köşeli Yapıları (Kurapkat 2015b: Abb. 13'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 170: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı (Oda 38) (Kurapkat 2015b: Abb. 26).

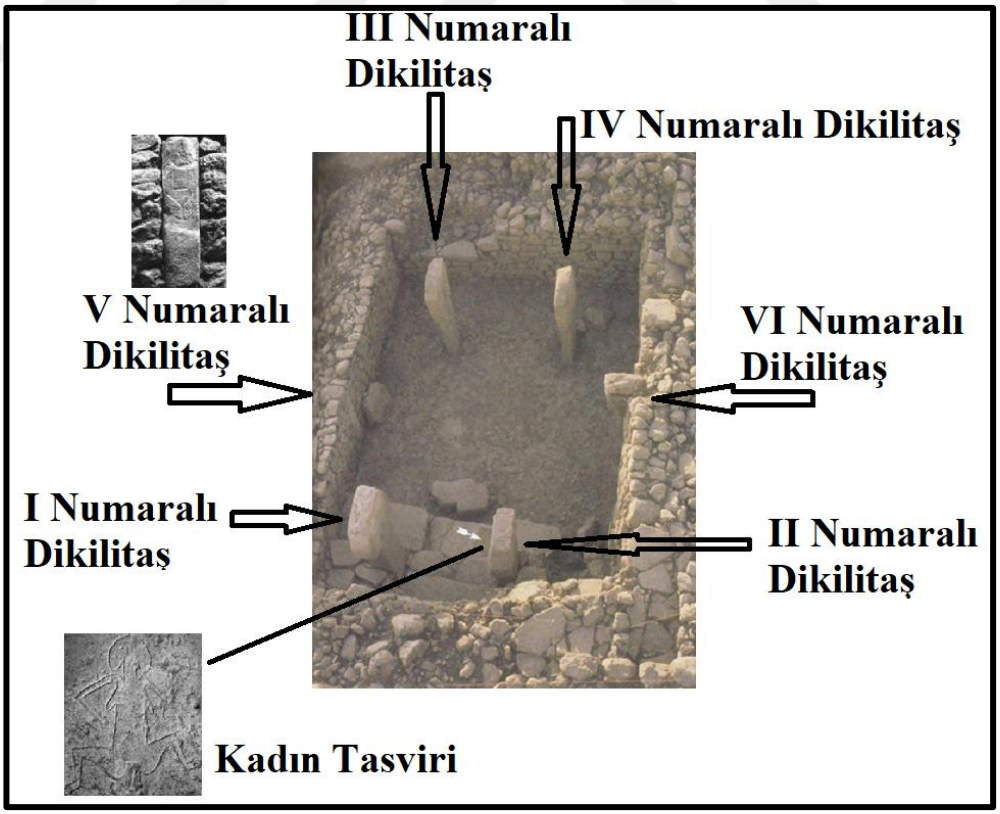

Şekil 171: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı (Dietrich vd. 2016: Abb. 3'ten Tarafımca Düzenlendi).

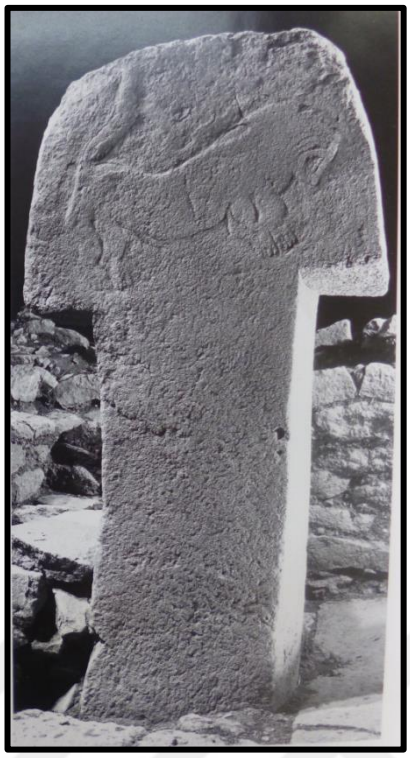

Şekil 172: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, PI Numaralı Dikilitaş (Schmidt 1999a: Taf. 8.2).

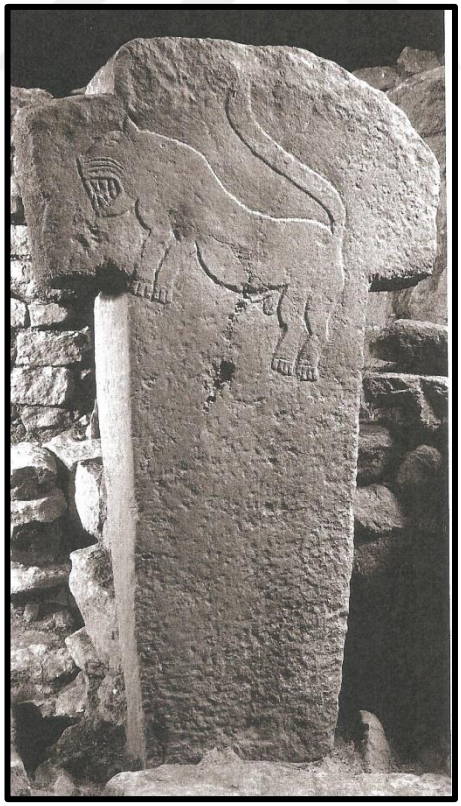

Şekil 173: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, PII Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2007d: 35).

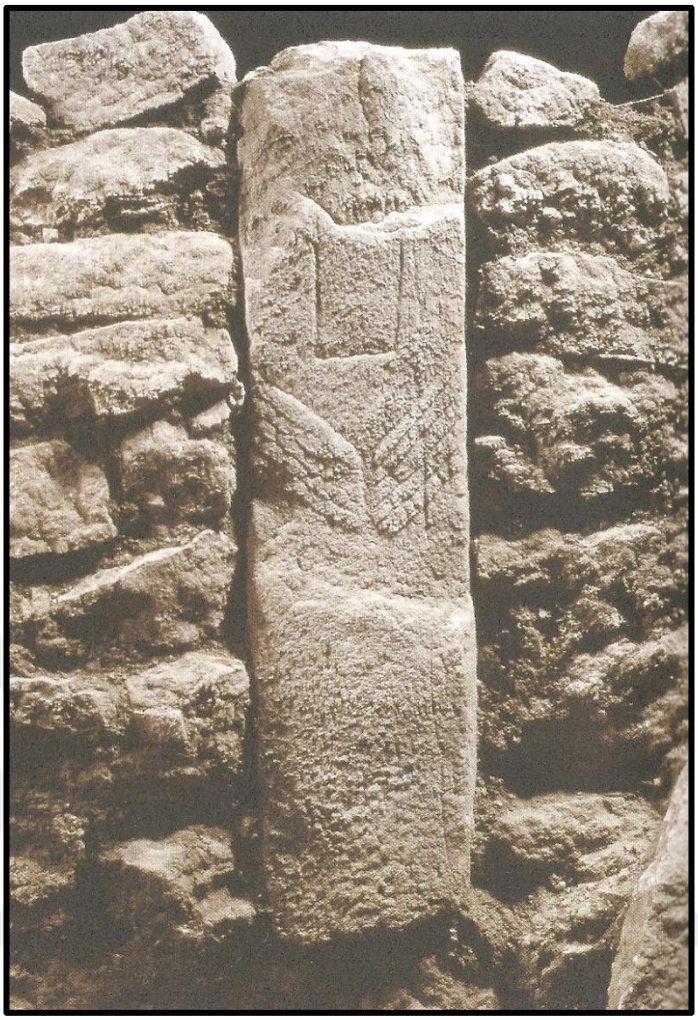

Şekil 174: Göbekli Tepe, II. Tabaka, Aslanlı Dikilitaş Yapısı, Güney Duvarında Yer Alan PV Numaralı Dikilitaş (Schmidt 2007b: Res. 101).

Şekil 175: Göbekli Tepe, II. Tabakaya Ait L10-71 (Aslanlı Dikilitaş Yapısı), L9-80 ve L9-60 Açmalarındaki Dikdörtgen ya da Kare Planlı Yapılar ve Mekân İçlerindeki T Biçimli Dikilitaşları (Becker vd. 2012: Abb. 2).

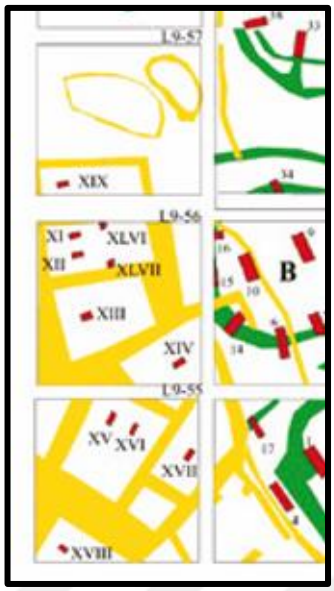

Şekil 176: Göbekli Tepe, II. Tabakaya Ait L9-56 ve L9-55 Açmalarındaki Dikdörtgen Planlı Yapılar ve Mekân İçlerindeki T Biçimli Dikilitaşları (Becker vd. 2012: Abb. 2).

Şekil 177: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, 9 Numaralı Yapı (Kurapkat 2015b: Abb. 40).

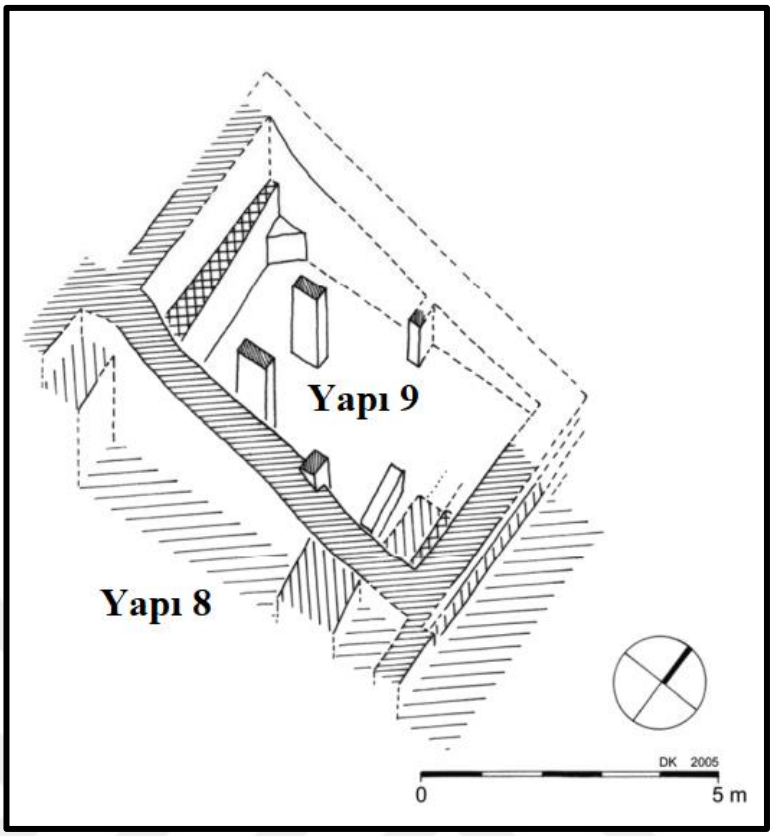

Şekil 178: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, 9 Numaralı Yapı (Kurapkat 2015a: Abb. 35).

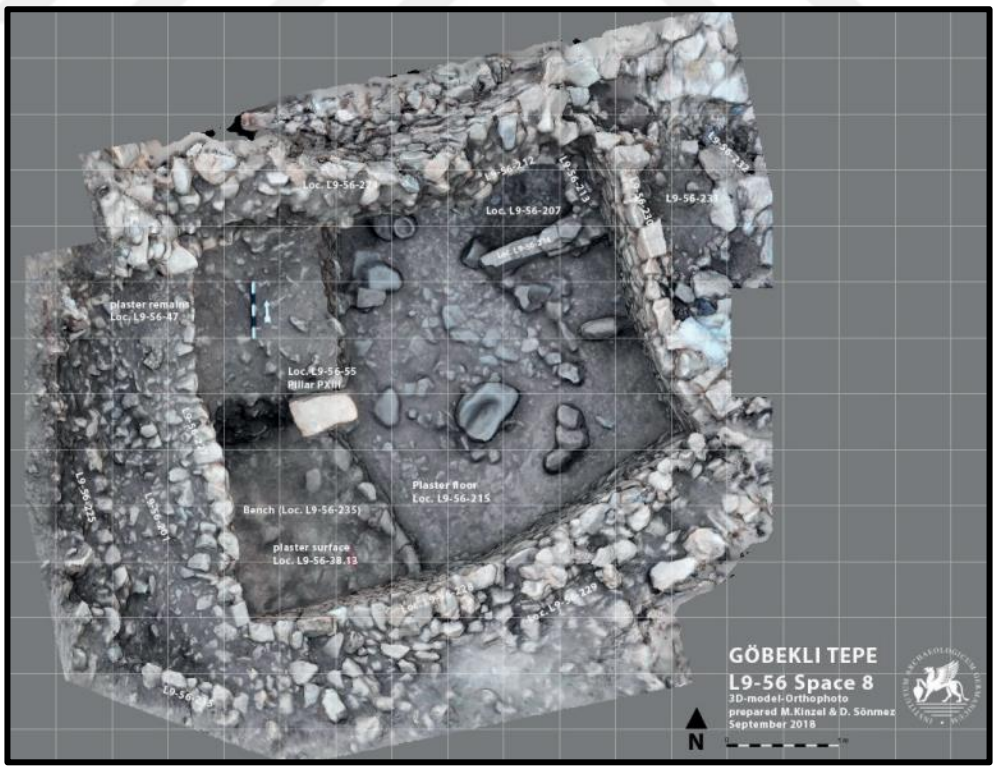

Şekil 179: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, PXIII Numaralı Dikilitaşın Bulunduğu 8 Numaralı Yapı (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.4a).

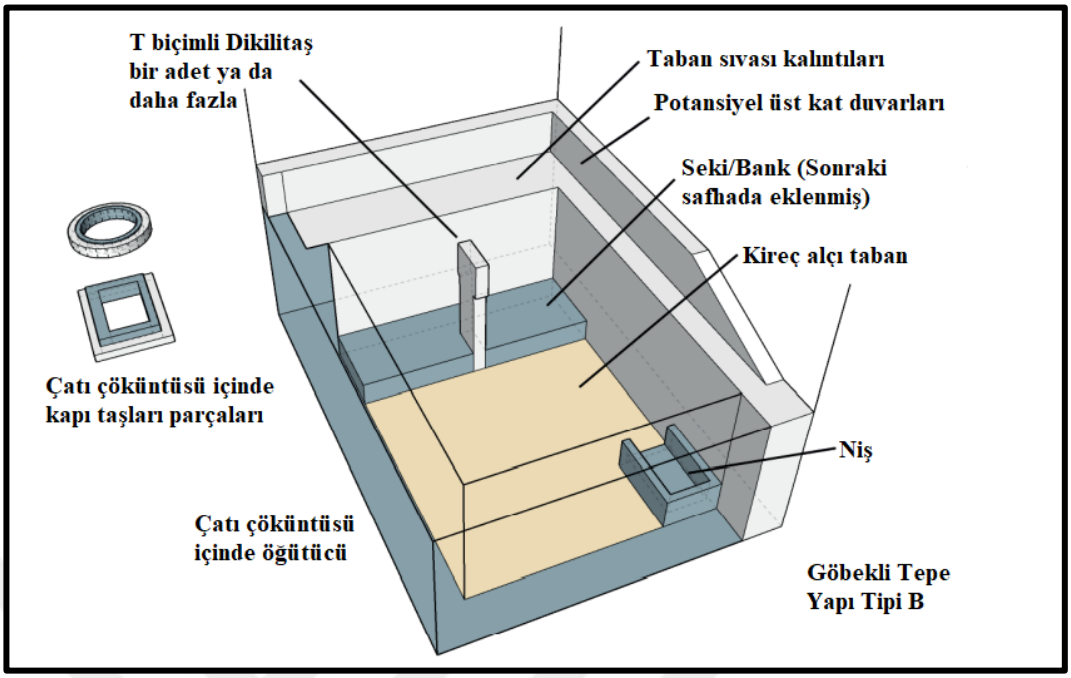

Şekil 180: Göbekli Tepe, II. Tabaka, L9-56 Açması, PXIII Numaralı Dikilitaşın Bulunduğu 8 Numaralı Yapı (Kinzel ve Clare 2020: Fig. 3.4b).

Şekil 181: Göbekli Tepe II. Tabaka, L9-56 Açması; RA (A Mekânı) ve RC Yapısı (C Mekânı) (Schmidt 2000c: Abb. 13b).

Şekil 182:Göbekli Tepe II. Tabaka, Kırık Bir Dikilitaş Yüzeyindeki Akbaba Tasviri (Schmidt 2014: Res. 4).

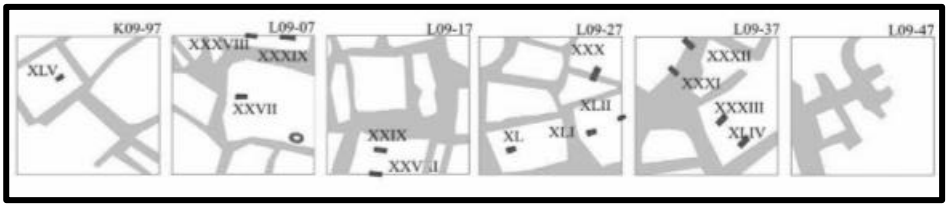

Şekil 183:Göbekli Tepe, Güneybatı Alanı, II. Tabaka Yapıları ve Dikilitaşlar (Schmidt 2010a: Res. 2).

Şekil 184: Göbekli Tepe II. Tabaka, L9-17 Açması ve Dikilitaşlar (Schmidt 2010a: Res. 5).

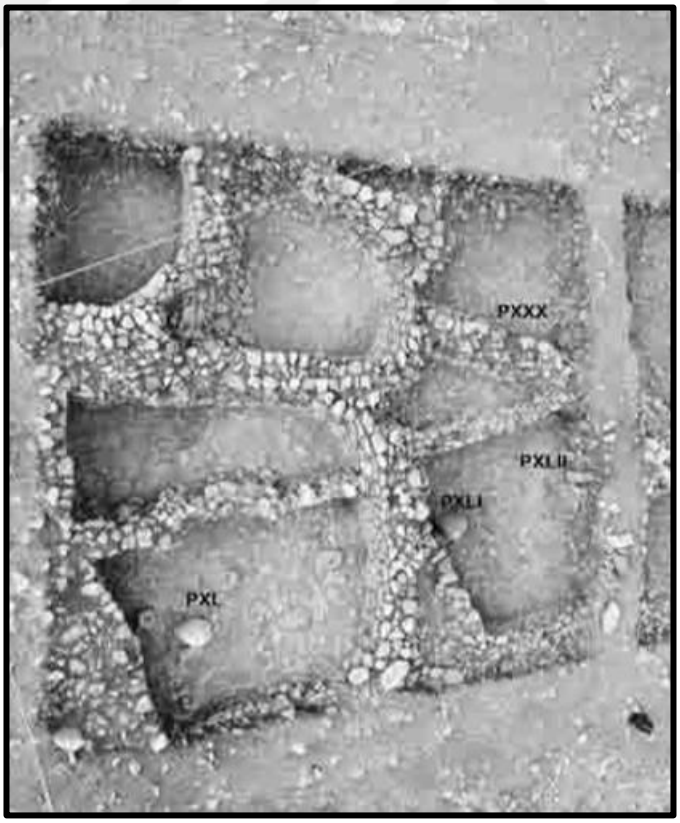

Şekil 185: Göbekli Tepe II. Tabaka, L9-27 Açması ve Dikilitaşlar (Schmidt 2010a: Res. 6).

Şekil 186: Göbekli Tepe Totem Direği (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: Fig. 1).

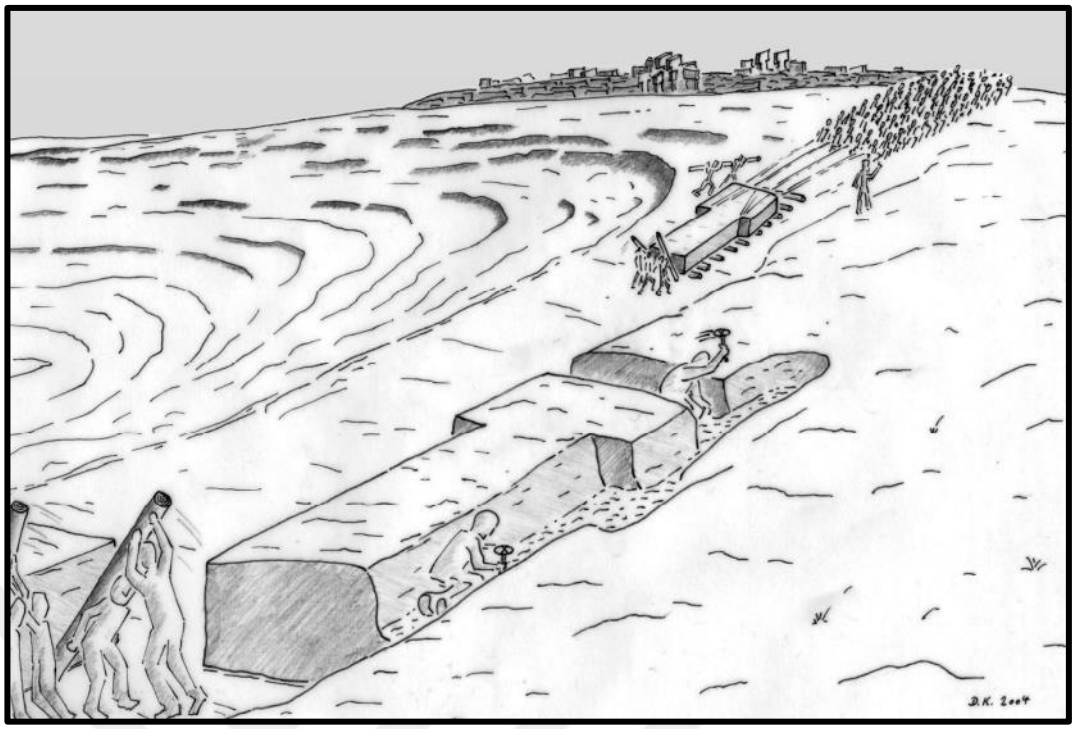

Şekil 187: Taş Ocağından Çıkarılan Dikilitaşların Taşınması (Kurapkat 2015b: Abb. 24).

Şekil 188: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi,
(https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 189: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi,
(https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 190: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AA Yapısı,
https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 191: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 192: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 193: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 194: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

Şekil 195: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AD Yapısı, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 196: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, Ait Oşduğu Tabakası Belirtilmeyen T Biçimli Dikilitaş, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 197: Karahantepe AA ve AB Yapıları ile AD Yapısının Bir Bölümü (Karul 2021: Fig. 5).

Şekil: 198: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AB Yapısı,
(https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 199: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AB Yapısı, Batıdan Görünüş (Karul 2021: Fig. 6).

Şekil 200: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, AB Yapısı, https://www.youtube.com/watch?v=avcyMG0LJwk, 29.Eylül.2021 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 8.02.2022).

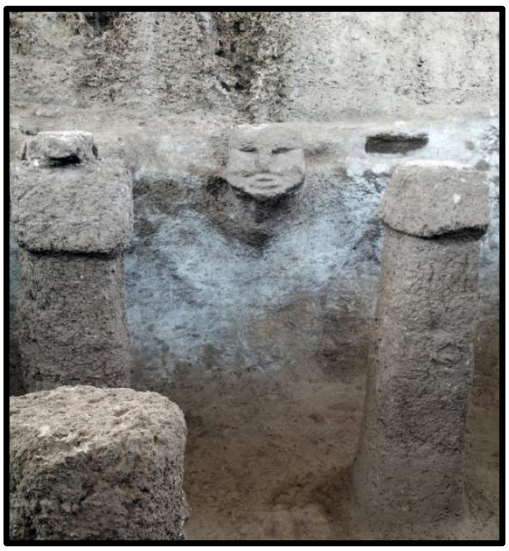

Şekil 201: Karahantepe, AB Yapısı, Ana Kayadan Şekillendirilen *fallus* Biçimli Dikilitaşlar ve Batı Duvarda, Ana Kayadan Biçimlendirilen Erkek Başı (Karul 2021: Fig. 7).

Şekil 202: Karahantepe, ÇÇÖNA Evresi Yapı Kompleksi, Etrafındaki Çağdaş Yapı Katları ve ÇÇÖNB Evresi Dörtgen Planlı Yapılar, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 203: Karahantepe, ÇÇÖNB Evresi, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 204: Karahantepe, ÇÇÖNB Evresi, (https://www.youtube.com/watch?v=B26DTbIpdaU, 28 Ocak 2022 Canlı Yayın, Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Şekil 205: Karahantepe, Kaçak Kazılardan Çıkan Dikilitaş (Çelik 2015a: Res. 11).

Şekil 206: Karahantepe, Kaçak Kazılardan Çıkan Dikilitaş (Çelik 2011: Fig. 8 ve 9).

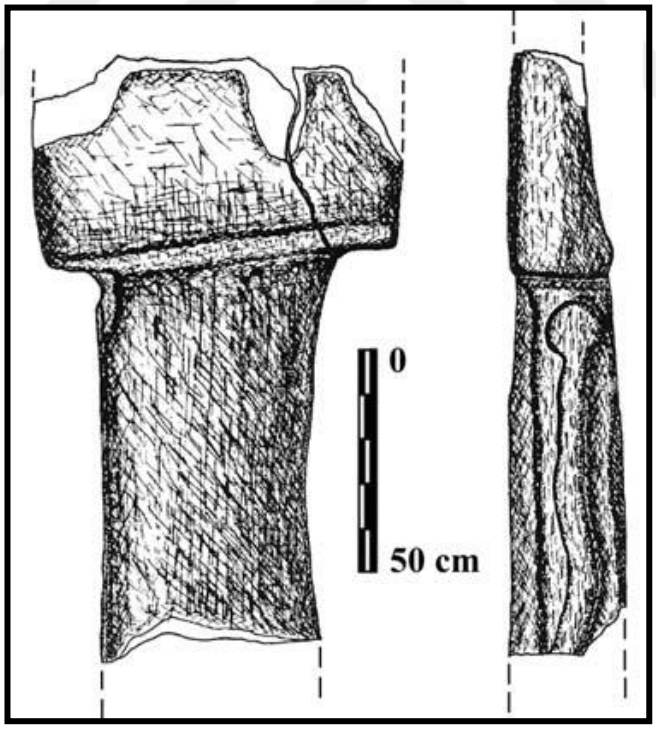

Şekil 207: Karahantepe, Kaçak Kazılardan Çıkan Dikilitaş (Çelik 2011: Fig. 10).

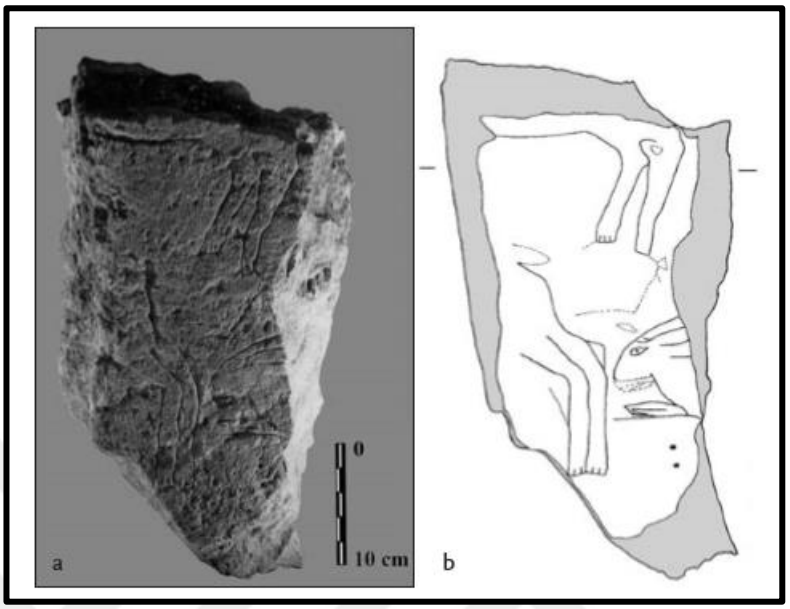

Şekil 208: Karahantepe, Kaçak Kazılardan Çıkan Dikilitaş Parçası (Çelik 2011: Fig. 12).

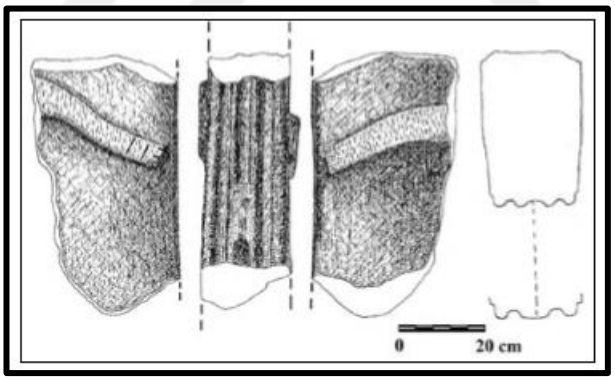

Şekil 209: Karahantepe, Kaçak Kazılardan Çıkan Dikilitaş Parçası (Çelik 2011: Fig. 14).

Şekil 210: Sayburç "Özel Yapı"
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili **(Erişim Tarihi: 21.11.2021).**

Şekil 211: Sayburç "Özel Yapı" ve Tasvirler
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili **(Erişim Tarihi: 21.11.2021)**

Şekil 212: Sayburç "Özel Yapı" ve Tasvirler
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili **(Erişim Tarihi: 21.11.2021).**

Şekil 213: Sayburç "Özel Yapı" Merkezi Erkek Figürü Detayı
Şanlıurfa Sayburç'ta 'Leoparlı İnsan' Sahnesi Bulundu - Arkeofili **(Erişim Tarihi: 21.11.2021).**

Şekil 214: Sayburç, "Özel Yapı"nın 70 m Güneyindeki İkinci Kazı Alanında Açığa Çıkarılan Yapılar ve T biçimli Dikilitaşları.

Şekil 215: Harbetsuvan Tepesi (Çelik 2020: Kapak Fotoğrafı).

Şekil 216: Harbetsuvan Tepesi Yuvarlak Planlı Yapının Temel Kalıntısı (Çelik 2016b: Fig. 5).

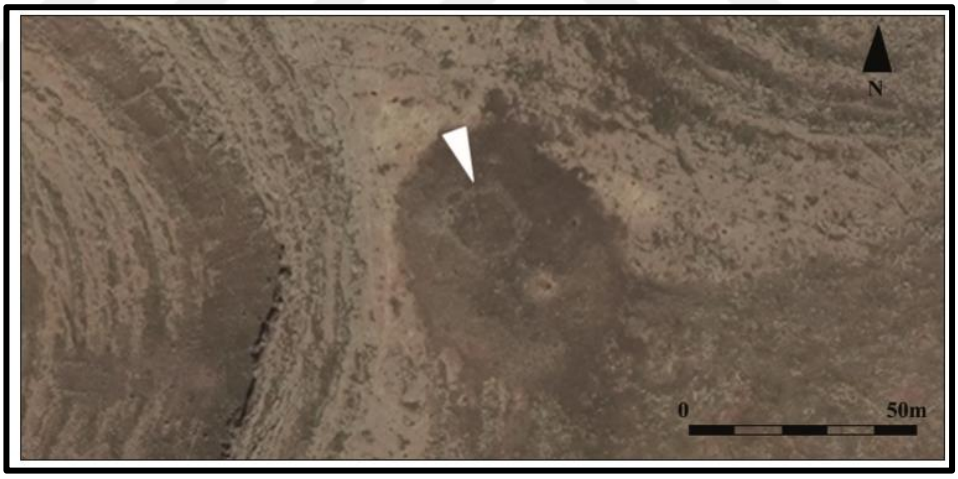

Şekil 217: Harbetsuvan Tepesi Yuvarlak Planlı Yapının Havadan Görüntüsü (Çelik 2016b: Fig. 6).

Şekil 218: Harbetsuvan Tepesi K4 Açması Havadan Görünümü, Mekânlar, Dikilitaşlar ve Taş Seki (Çelik 2019: Res. 10).

Şekil 219: Harbetsuvan Tepesi K4 Açması, Yarısı Duvar İçinde Yer Alan Dikilitaş (Çelik 2019: Res. 13).

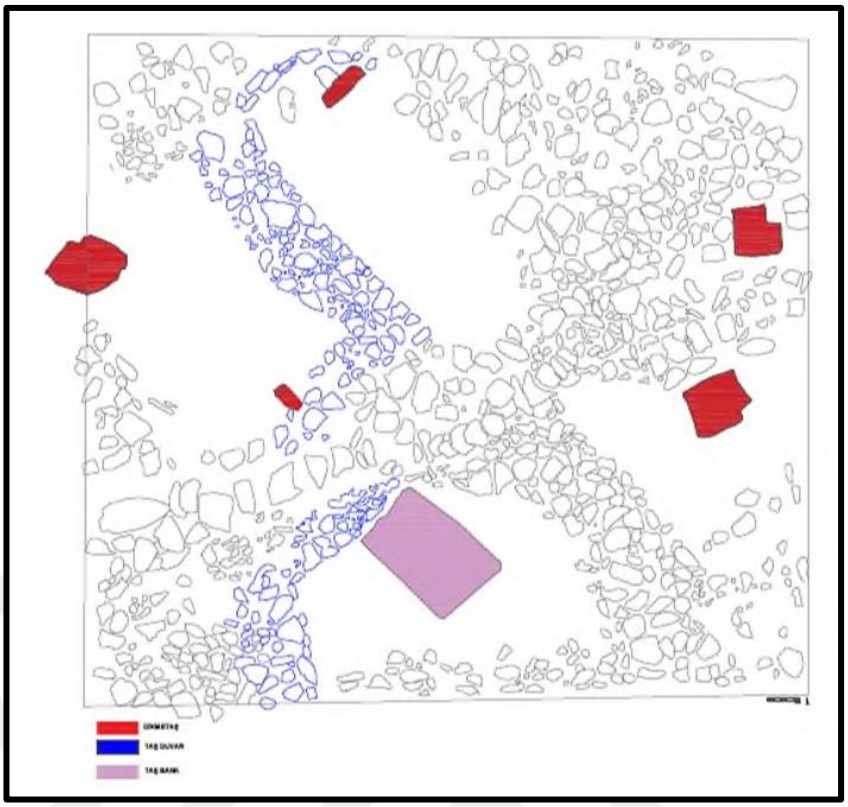

Şekil 220: Harbetsuvan Tepesi K4 Açması Mekânlar, Dikilitaşlar ve Taş Bank (Çelik 2019: Res. 11).

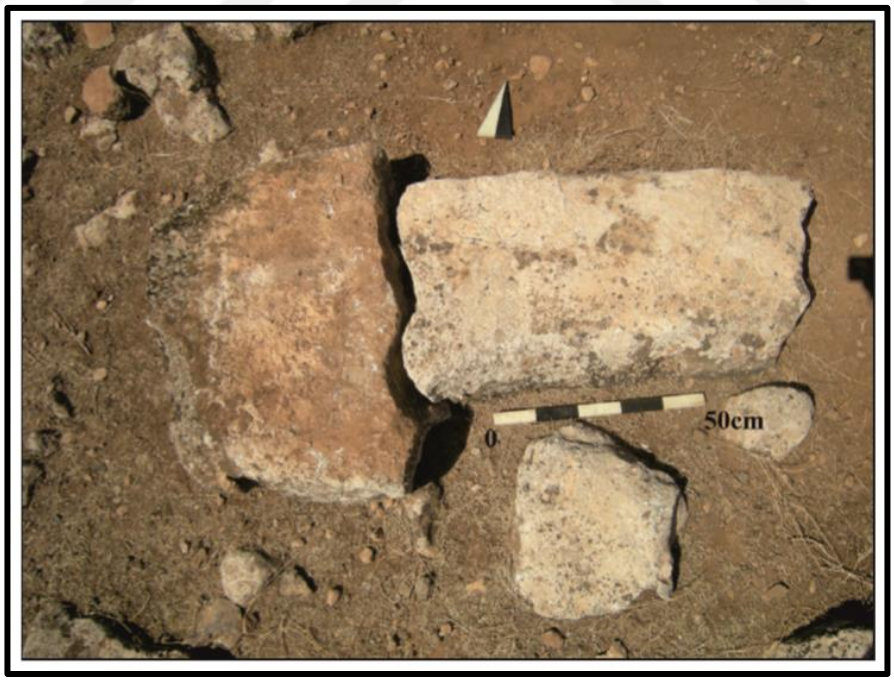

Şekil 221: Harbetsuvan Tepesi (Çakmak Harabesi) T Biçimli Dikilitaş (Çelik 2016b: Fig.4).

Şekil 222: Harbetsuvan Tepesi, K11 Açmasından T biçimli Dikilitaş (Çelik 2019: Res. 3).

Şekil 223: **Harbetsuvan Tepesi, K11 Açması, Bir Köşesi Açığa Çıkarılan Yapı ve Merkezinde (?) Yer Alan Dikilitaş (Çelik 2019: Res. 5).**

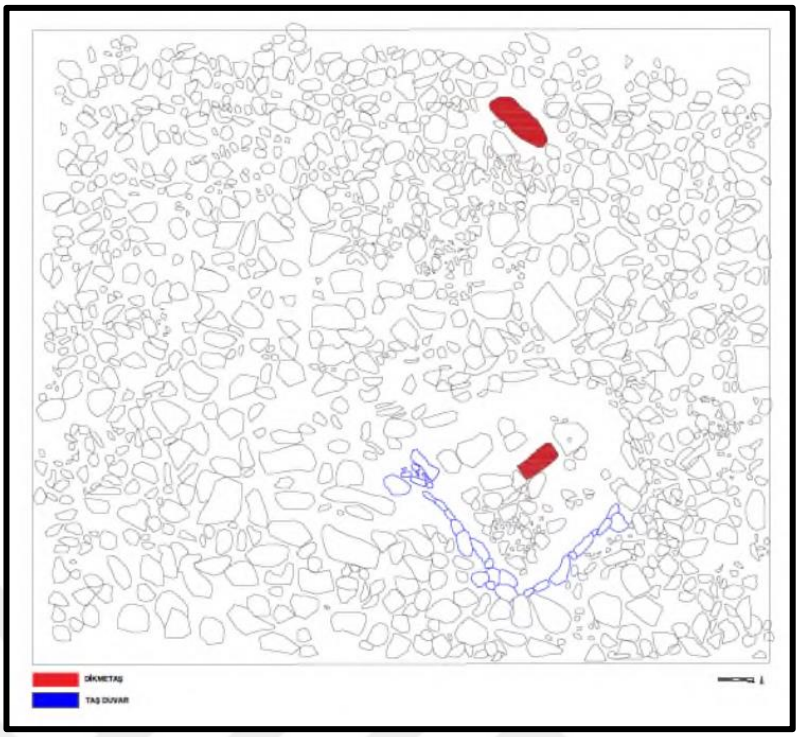

Şekil 224: Harbetsuvan Tepesi, K11 Açması, Bir Köşesi Açığa Çıkarılan Yapı ve Merkezinde (?) Yer Alan Dikilitaş (Çelik 2019: Res. 4).

Şekil 225: Harbetsuvan Tepesi, K7 Açması Havadan Görünüm ve *in situ* Durumdaki Dikilitaşlar (Çelik 2019: Res. 7).

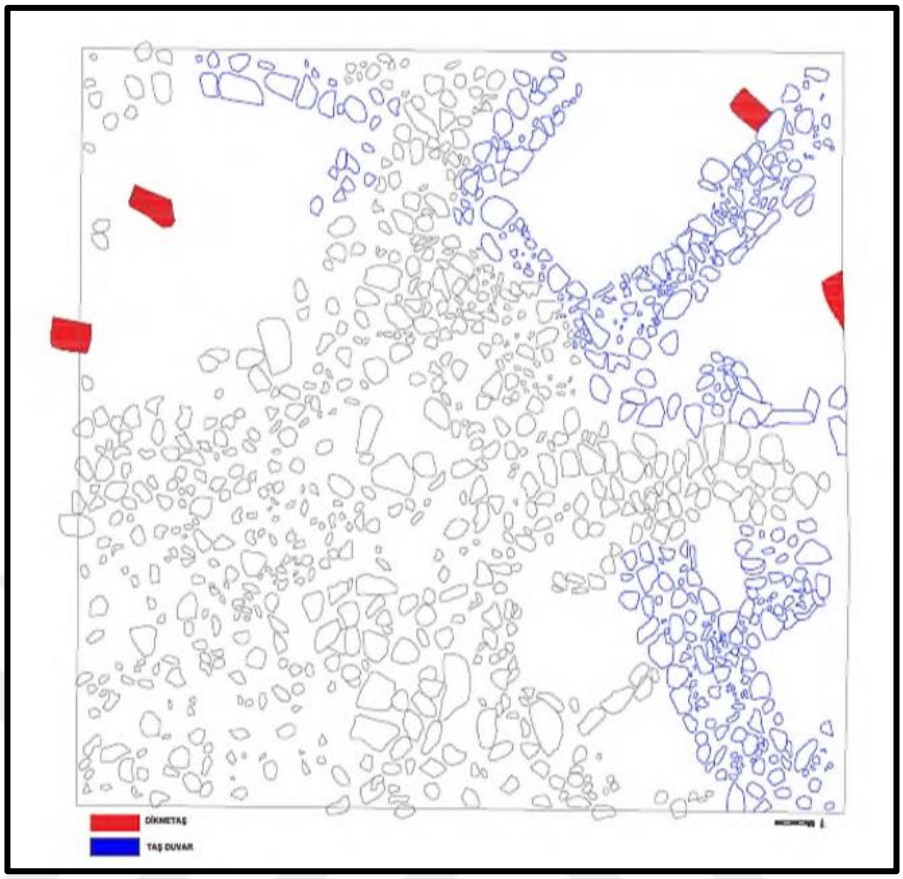

Şekil 226: Harbetsuvan Tepesi, K7 Duvarlar ve *in situ* Durumdaki Dikilitaşlar (Çelik 2019: Res. 8).

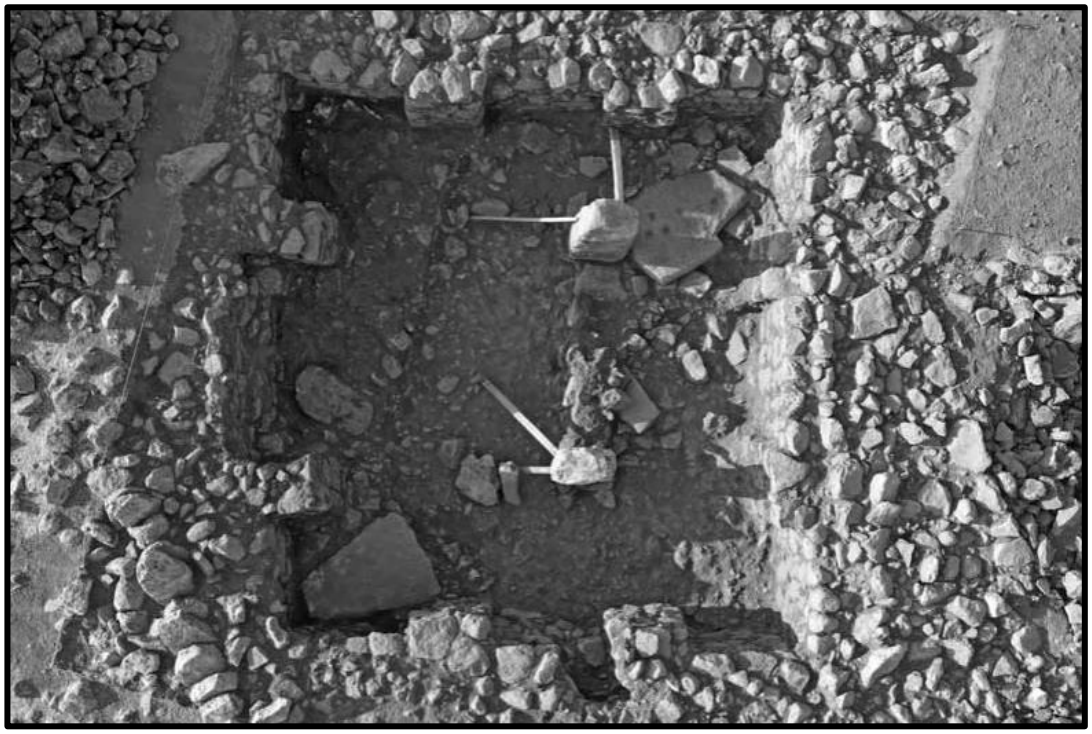

Şekil 227: Harbetsuvan Tepesi, Payandalı, Dikilitaşlı Dörtgen Planlı Yapı (Çelik 2020: Res. 5).

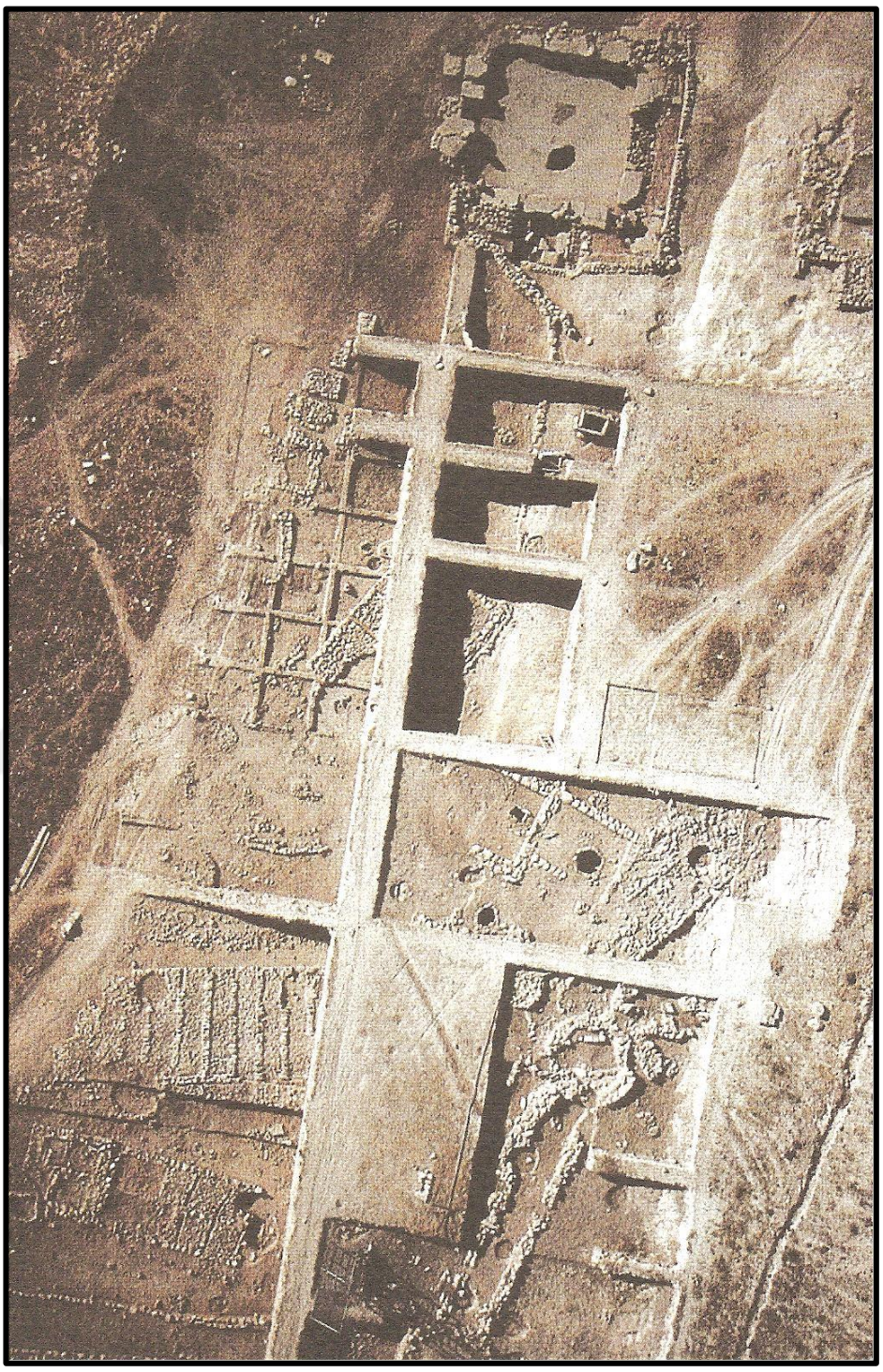

Şekil 228: Nevali Çori Kült Yapısının Yerleşimdeki Konumu (Hauptmann 2011: Fig. 1).

Şekil 229: Nevali Çori, Kült Yapısı II (Hauptmann 1993: Abb.6).

Şekil 230: Nevali Çori, Kült Yapısı II (Hauptmann 1993: Abb.7).

Şekil 231: Nevali Çori, Kült Yapısı II (Hauptmann 1993: Abb.8).

a

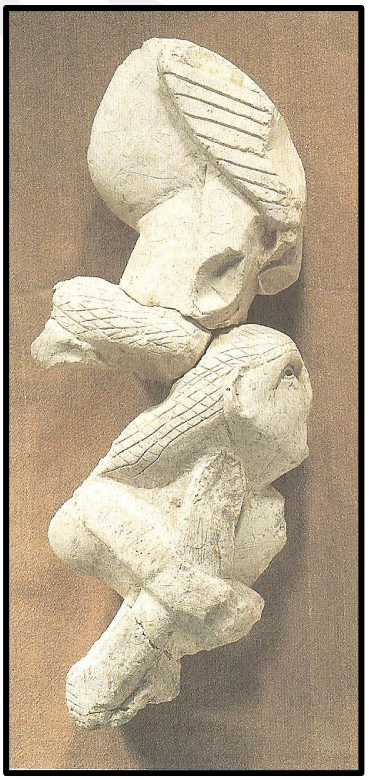

b

Şekil 232: Nevali Çori Totem Direği (a: Schmidt 2010b: Fig. 16; ve b: Hauptmann 2011: Fig. 24b).

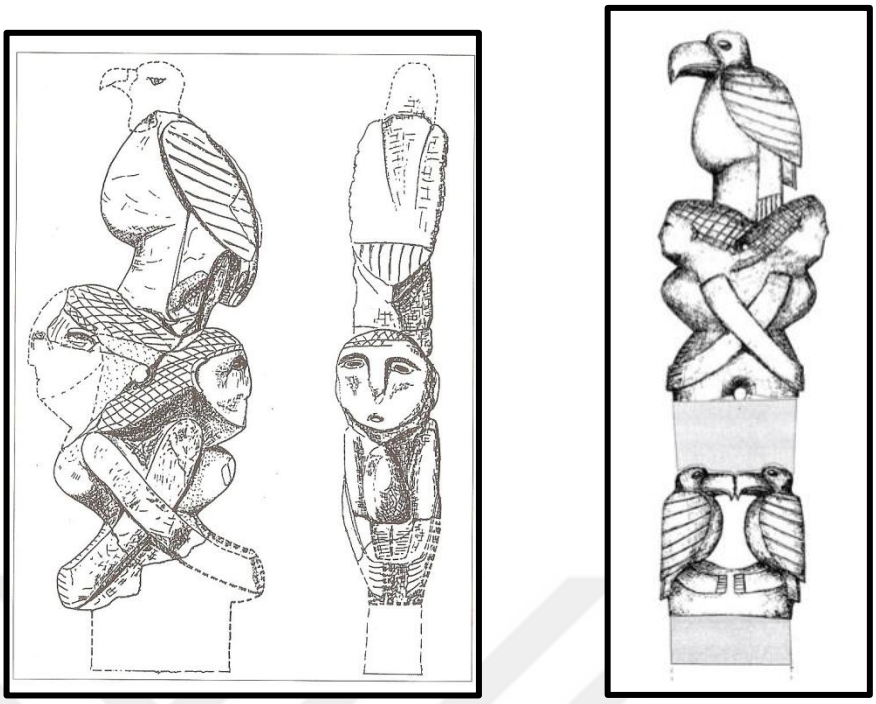

a b

Şekil 233: Nevali Çori, Totem Direği (a:Hauptmann 2011: Fig. 24a ve b:Schmidt 2010b: Fig. 17).

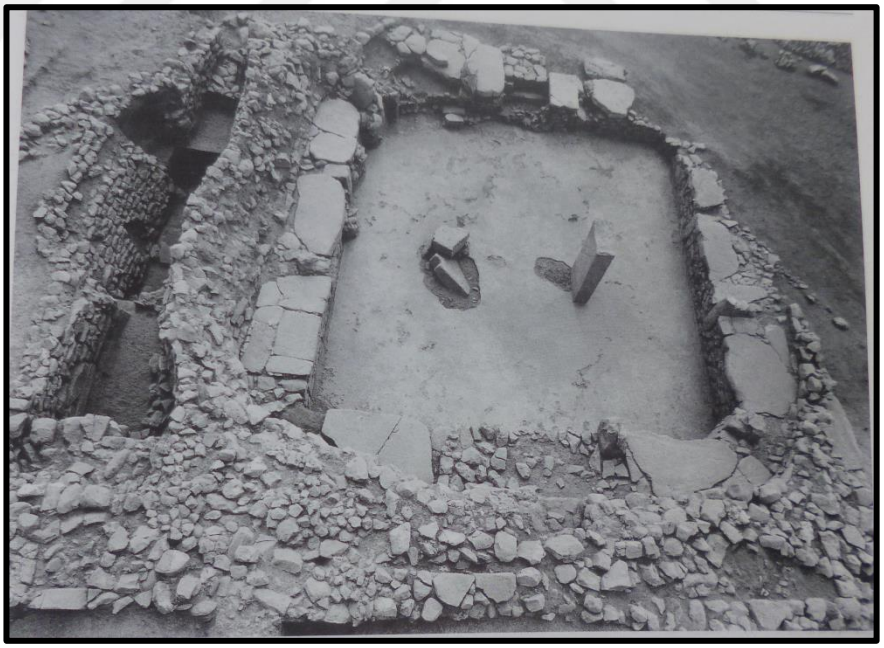

Şekil 234: Nevali Çori, Kült Yapısı III (Hauptmann 1993: Abb.11).

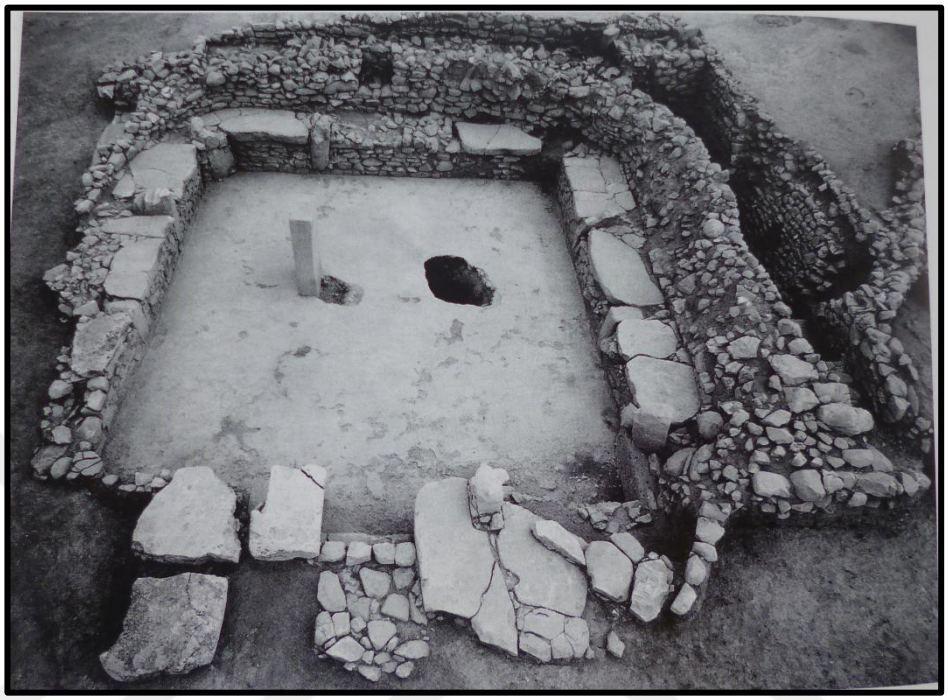

Şekil 235: Nevali Çori, Kült Yapısı III (Hauptmann 1993: Abb.10).

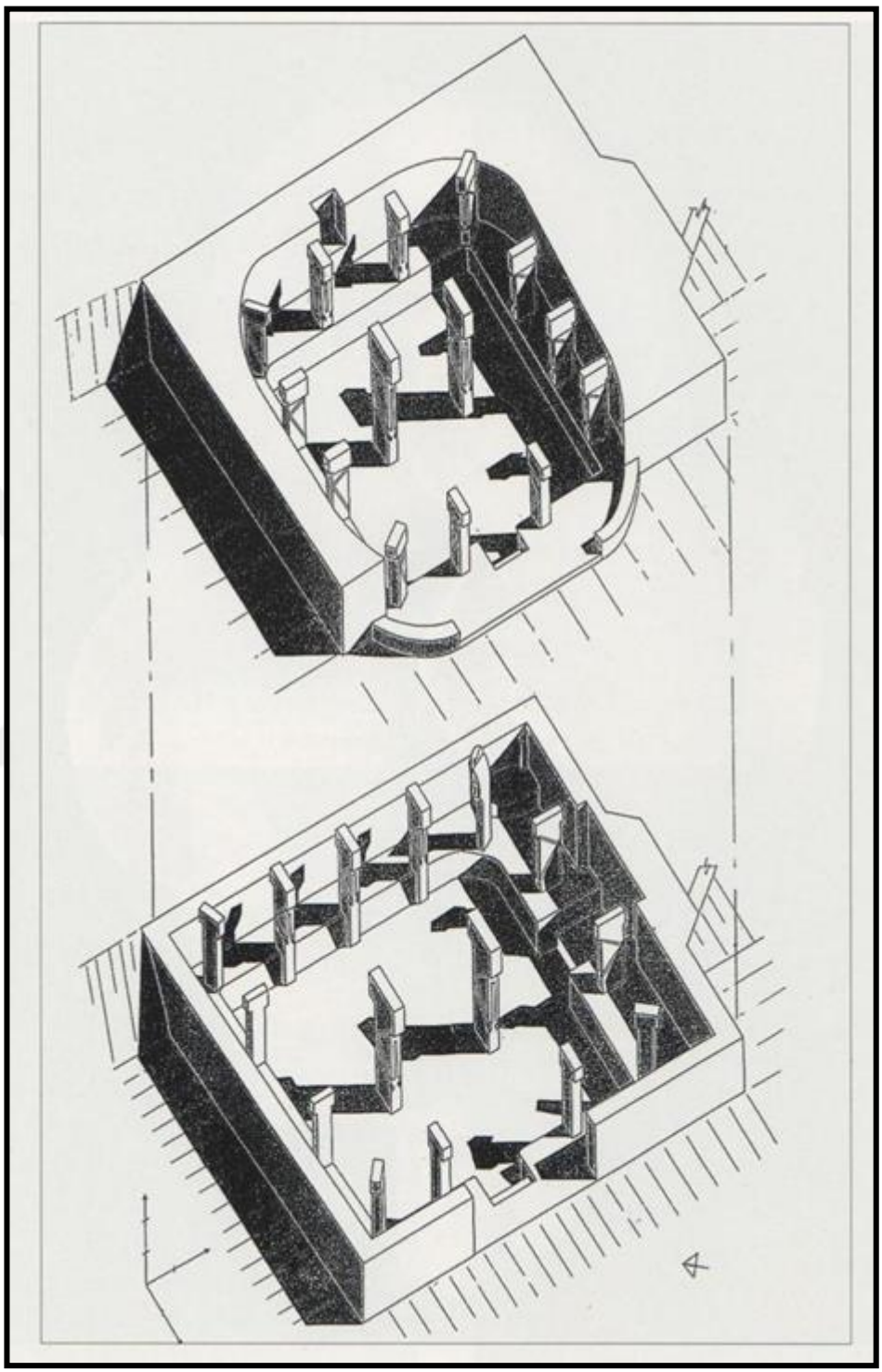

Şekil 236: Nevali Çori, Kült Yapısı III ve II (Hauptmann 2011: Fig. 10).

Şekil 237: Nevali Çori, III Nolu Kült Yapısı, T biçimli Merkezi Dikilitaş (Hauptmann 1991-1992: Abb. 21).

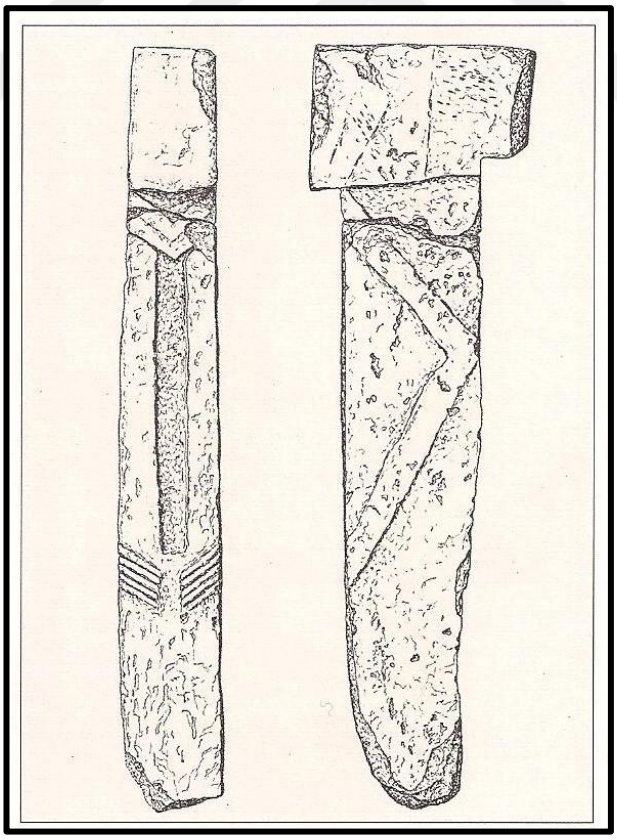

Şekil 238: Nevali Çori, III Nolu Kült Yapısı, T biçimli Merkezi Dikilitaş (Hauptmann 2011: Fig. 37).

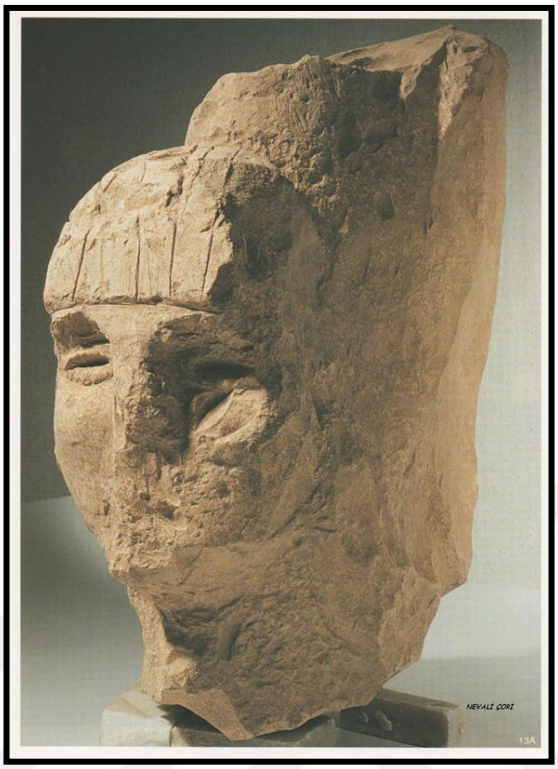

Şekil 239: Nevali Çori, Başını Bir Kuşun Kavramış Olduğu Totem Direği (Hauptmann 2011: Fig. 14a/b).

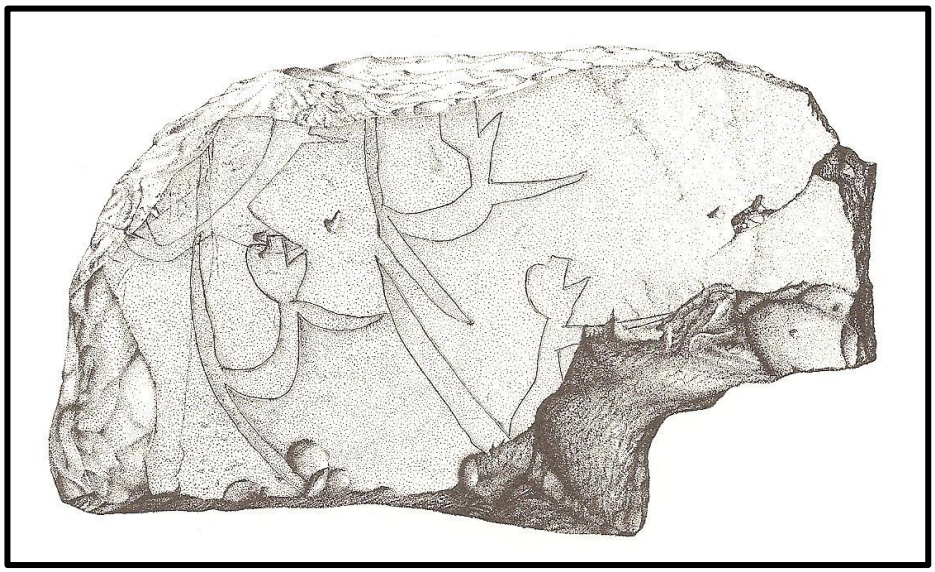

Şekil 240: Nevali Çori, Yüzeyi Kazıma Bezemeli Dikilitaş Parçası (?) (Hauptmann 2011: Fig. 23).

Şekil 241: Şanlıurfa-Yenimahalle Höyüğü'ne Ait Olduğu Düşünülen Dikilitaş Parçası (Moetz ve Çelik 2012: Fig. 7).

Şekil 242: Sefer Tepe T biçimli Dikilitaş (Güler, M. vd. 2012: Fig. 9).

Şekil 243: Sefer Tepe Kazısı T Biçimli Dikilitaşlar
Sefertepe Projesi (@sefertepeproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları **(Erişim Tarihi: 21.11.2021).**

Şekil 244: Sefer Tepe Kazısı T Biçimli Dikilitaşlar
Sefertepe Projesi (@sefertepeproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları **(Erişim Tarihi: 21.11.2021)**

Şekil 245: Sefer Tepe Kazısı T Biçimli Dikilitaşlar
Sefertepe Projesi (@sefertepeproject) • Instagram fotoğrafları ve videoları **(Erişim Tarihi: 21.11.2021).**

Şekil 246: Kurt Tepesi'nden T Biçimli Dikilitaş (Çelik 2014: Fig. 5).

Şekil 247: Kurt Tepesi'nden T Biçimli Dikilitaşın Detay Resmi (Çelik 2014: Fig. 5).

Şekil 248: Kurt Tepesi'ne Ait, Kösecik Köyünden Bulunan T Biçimli Dikilitaşlar (Çelik 2014: Fig. 4).

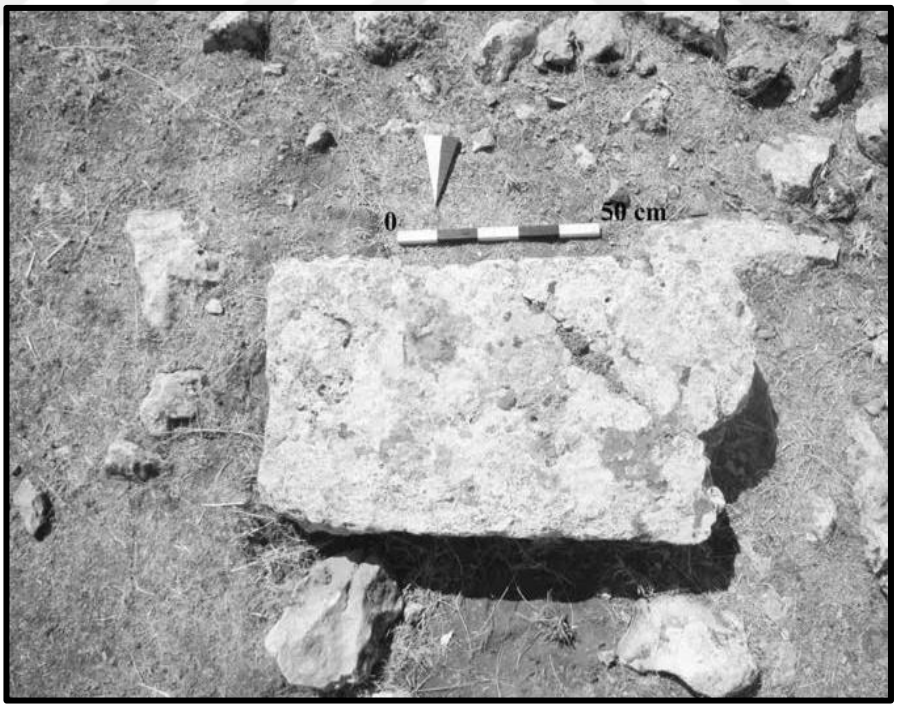

Şekil 249: Besta Faki Mevkii, Dikilitaş Gövdesi (Çelik 2016: Res. 11).

Şekil 250: Hamzan Tepe Dikilitaş (Çelik 2014: Fig. 10).

Şekil 251: Taşlı Tepe Dikilitaş (Çelik 2014: 15).

Şekil 252: Kocanizam Tepe, T biçimli Dikilitaşın Gövde Parçası (Güler, M. vd. 2012: Fig. 6).

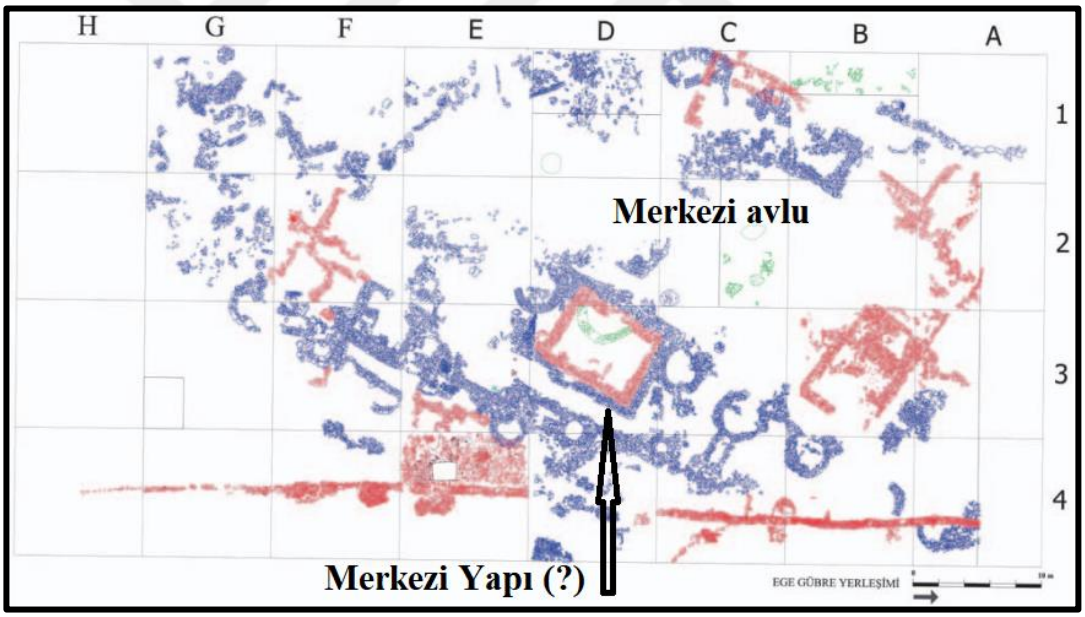

Şekil 253: Ege Gübre Yerleşim Planı (Sağlamtimur 2011: Fig.3).

Şekil 254: Ege Gübre, Merkezi Yapının Hemen Güneyindeki Dikilitaş (Ozan ve Sağlamtimur 2020: Fig. 6a).

Şekil 255: Ege Gübre Dikilitaş (Ozan ve Sağlamtimur 2020: Fig. 6b).

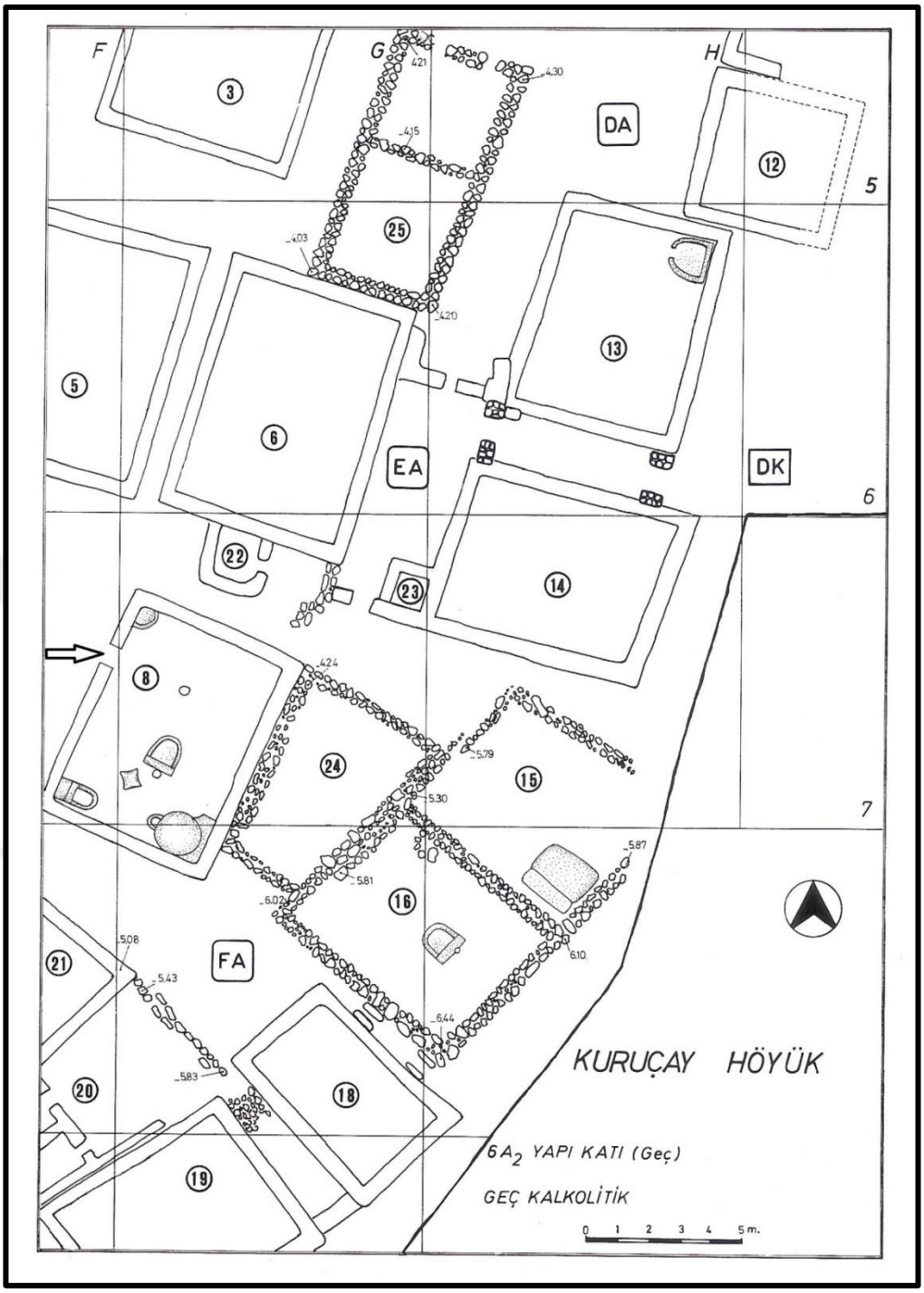

Şekil 256: Kuruçay 6A2 Katının Tapınağı (8. Yapı) (Duru 1996: Lev. 33).

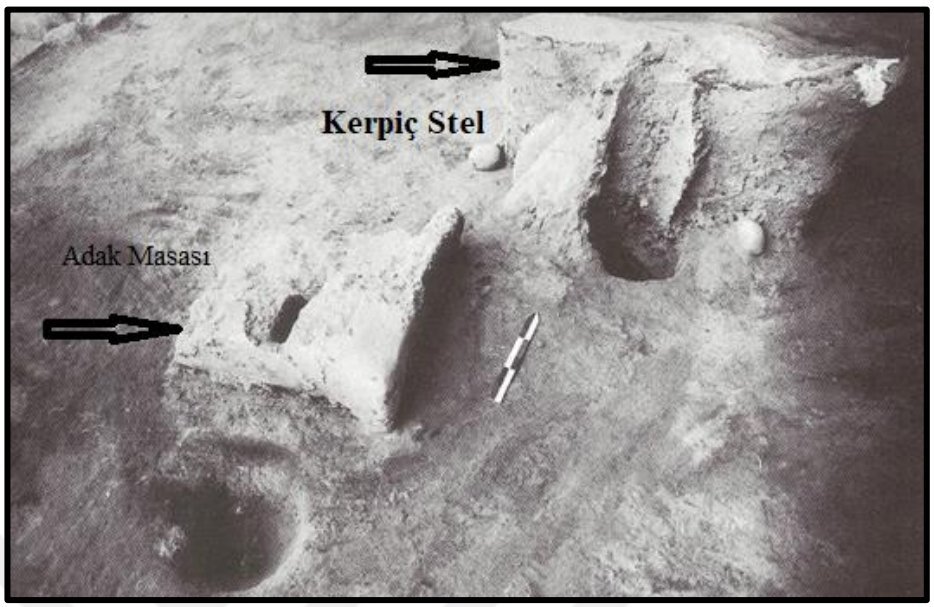

Şekil 257: Kuruçay 6A Katının Tapınağı (8. Yapı) Orta Bölüm, Adak Masası ve Kerpiçten Stel (Duru 1996: Lev. 14.1).

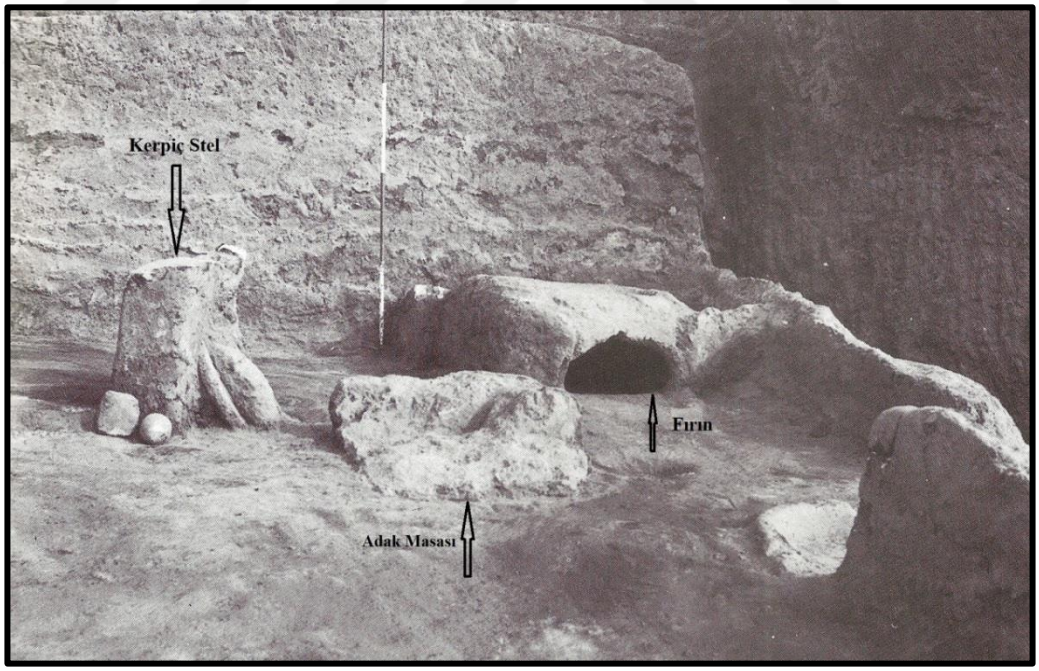

Şekil 258: Kuruçay 6A Katının Tapınağı (8. Yapı) Kerpiç Stelin Yandan Görünümü (Duru 1996: Lev. 14.2).

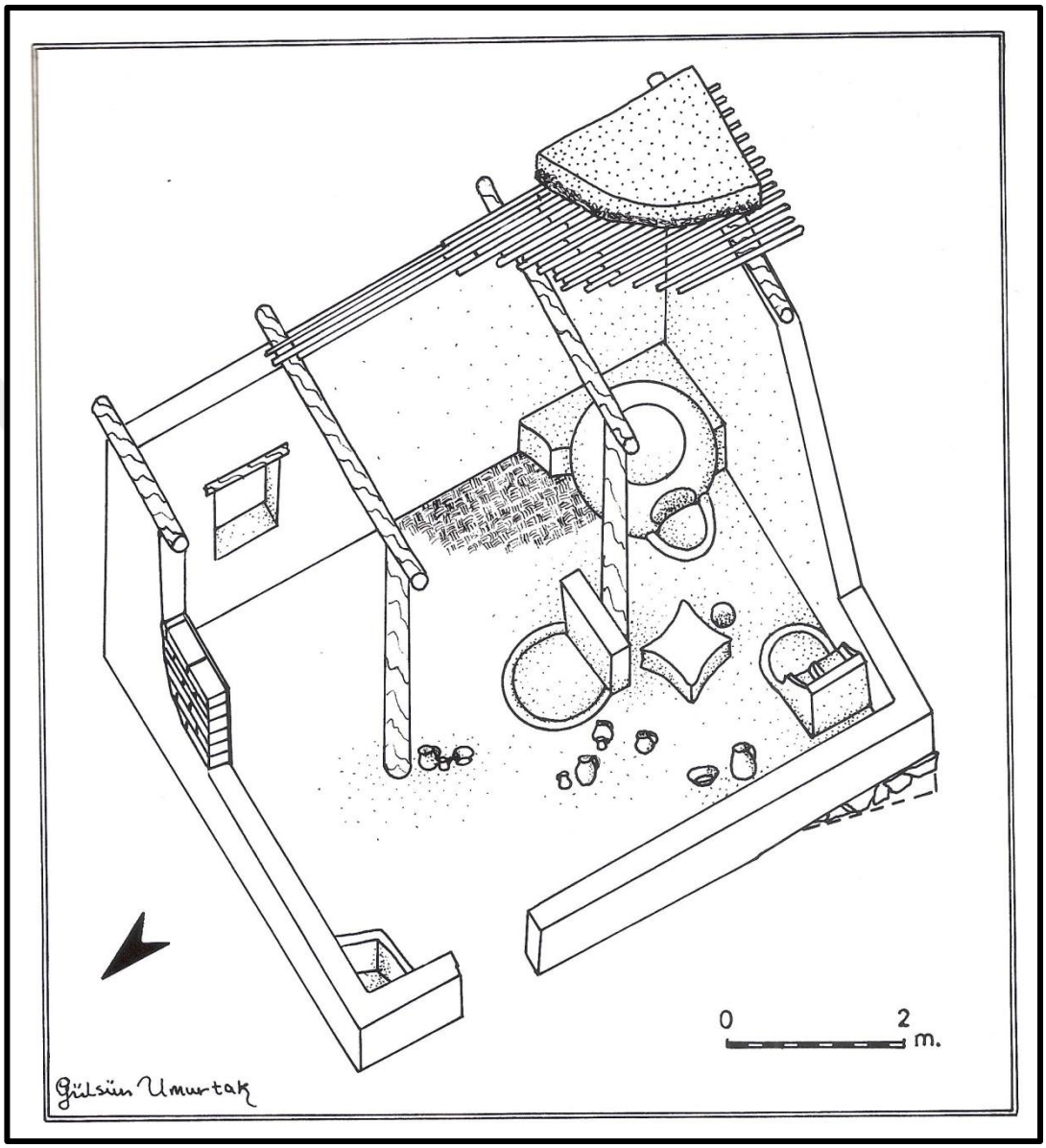

Şekil 259: Kuruçay 6A Tapınağı'nın Aksonometrik Restitüsyon Denemesi (8. Yapı), (Duru 1996: Lev. 43).

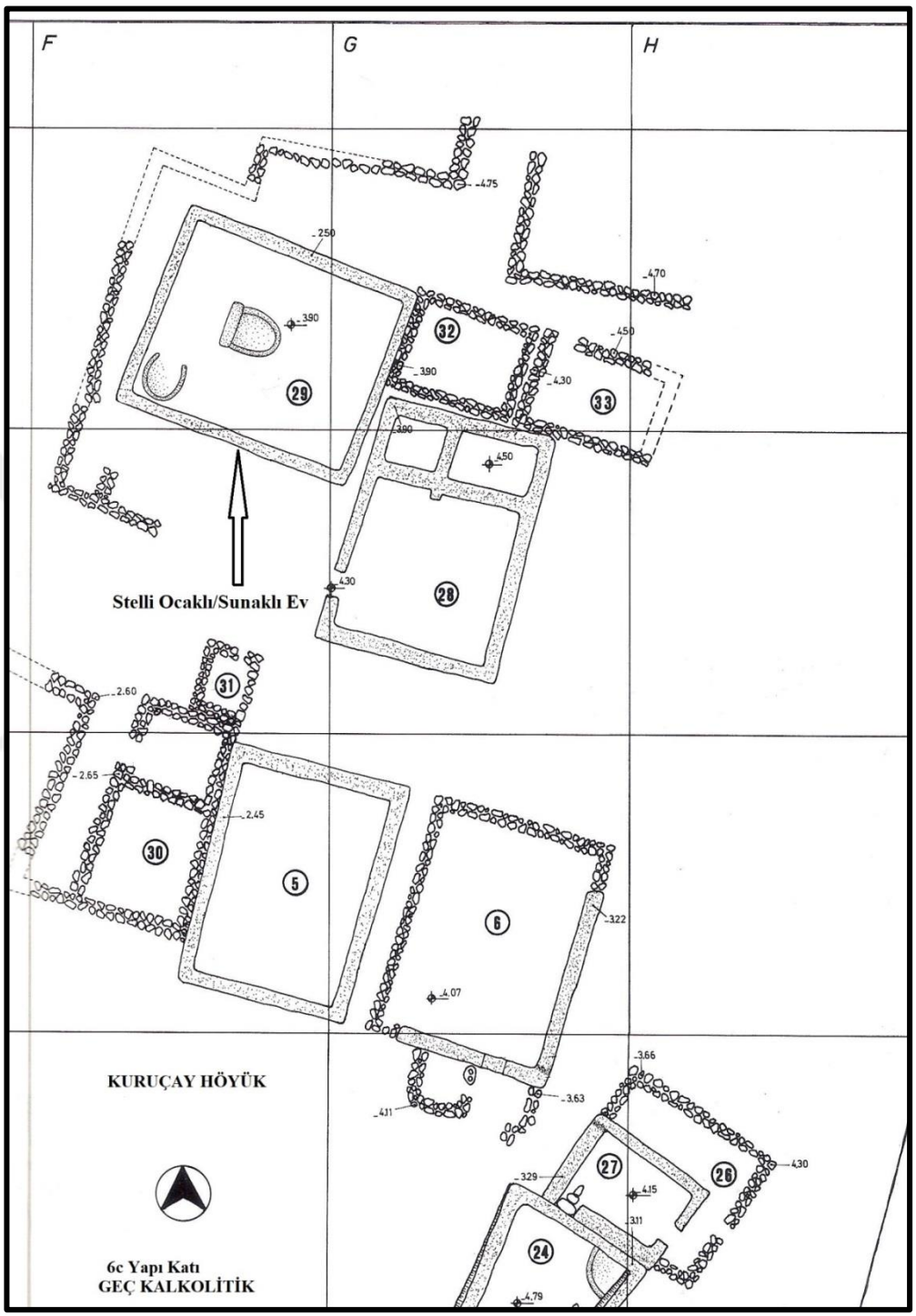

Şekil 260: Kuruçay 6. Tabaka, 6c Evresi, 29 Numaralı Ev ve Stelli Ocak/Sunak (Duru 1996: Lev. 35).

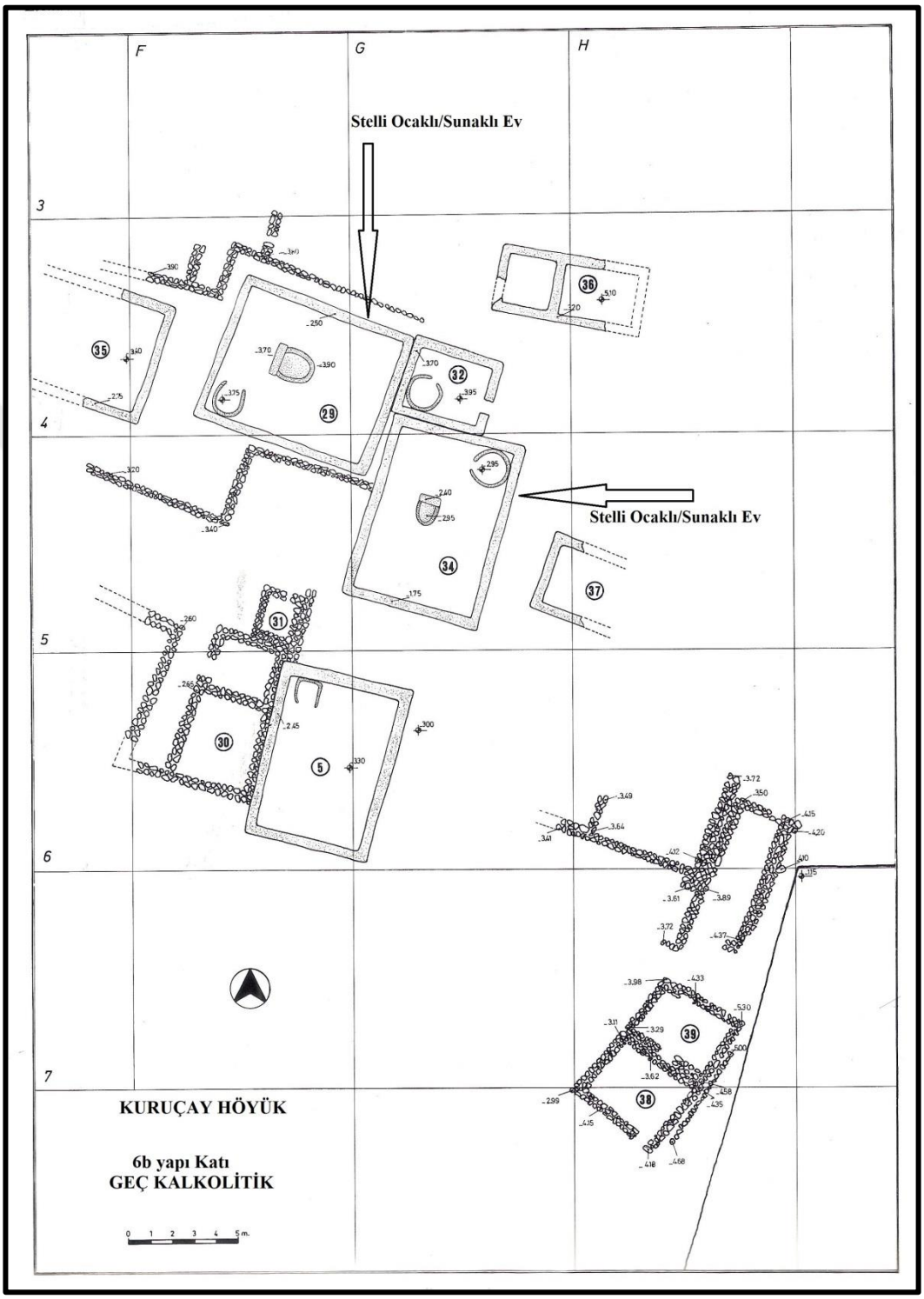

Şekil 261: Kuruçay 6. Tabaka, 6b Evresi, 29 ve 34 Numaralı Evler ve Stelli Ocak/Sunaklar (Duru 1996: Lev. 36).

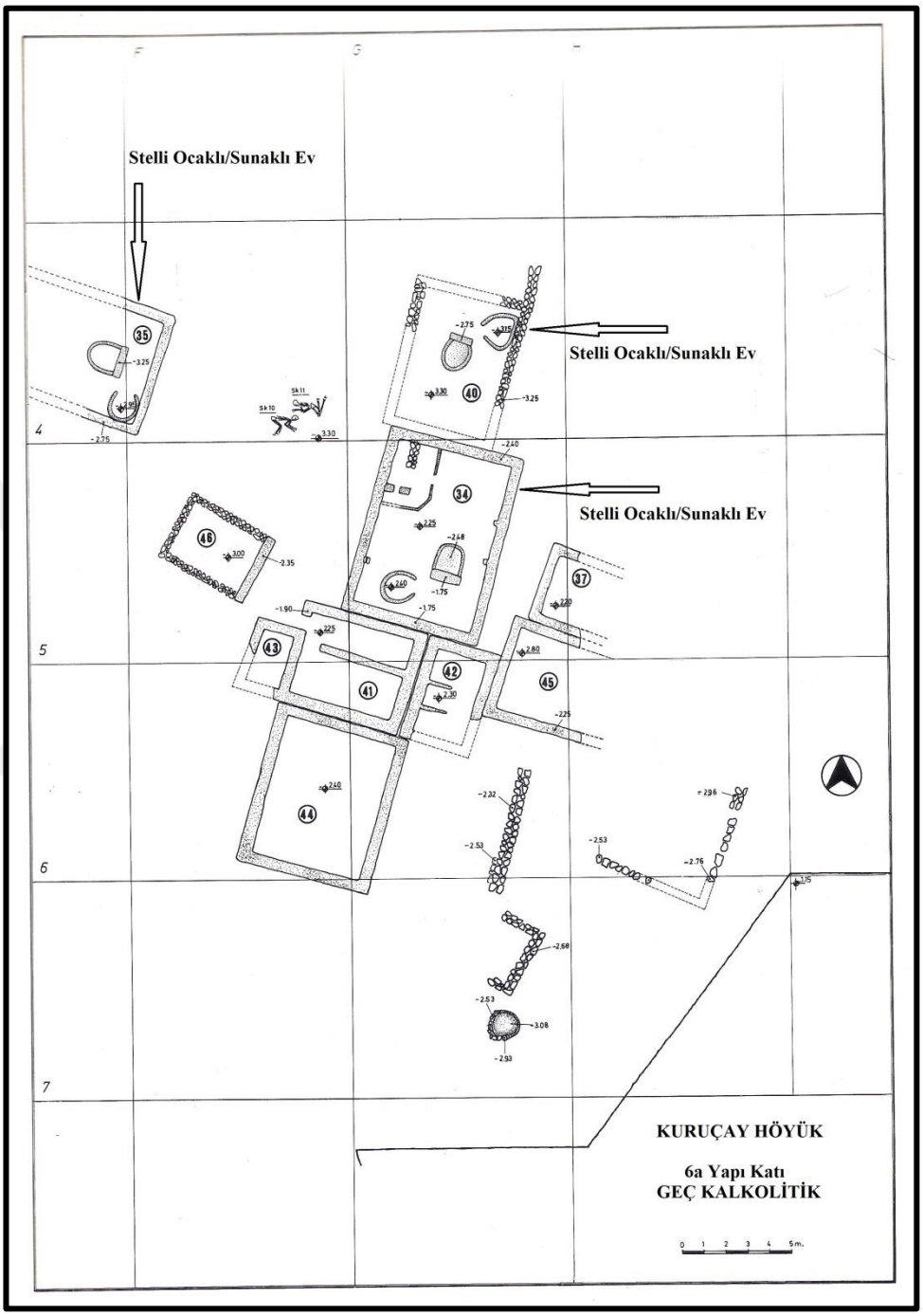

Şekil 262: Kuruçay 6. Tabaka, 6a Evresi, 34, 35 ve 40 Numaralı Evler ve Stelli Ocak/Sunaklar (Duru 1996: Lev. 37).

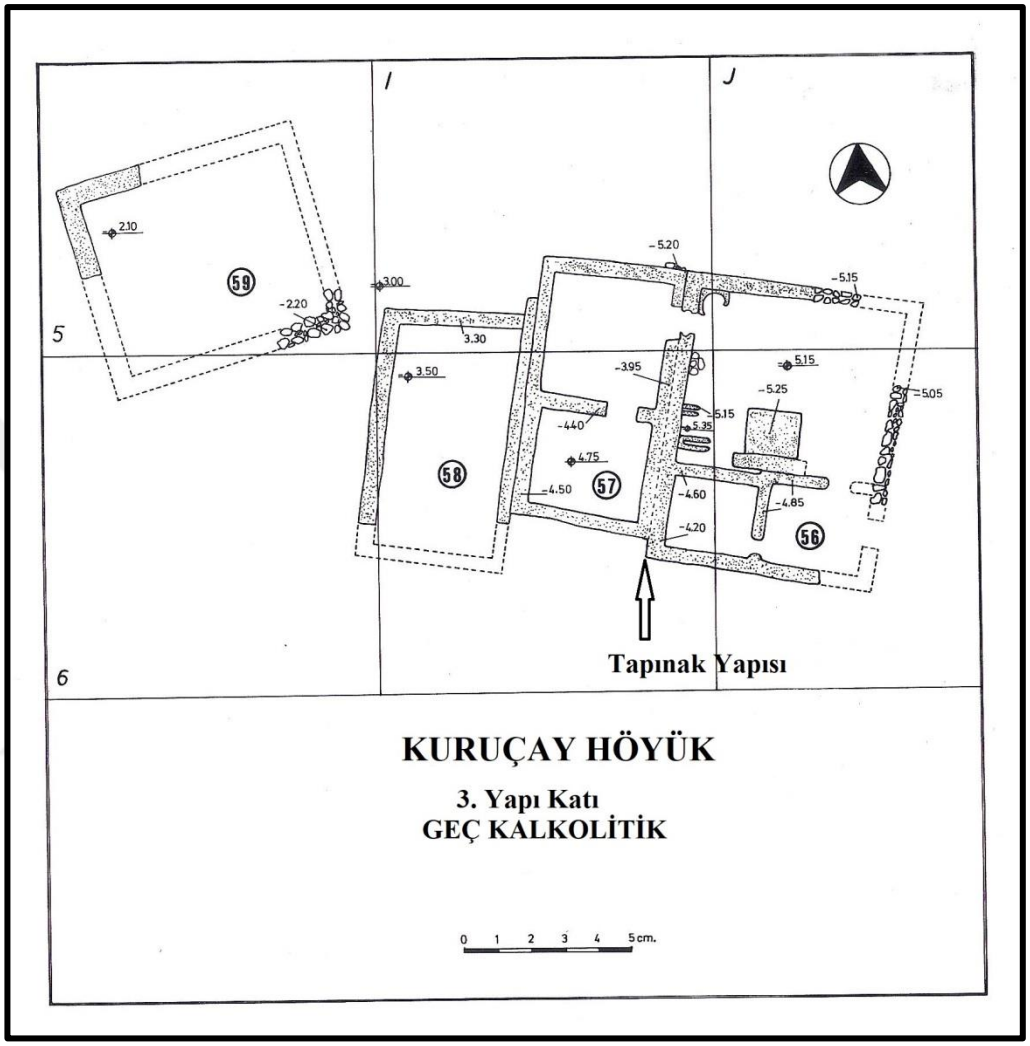

Şekil 263: Kuruçay 3. Yapı Katı Planı ve Stelli/Ocaklı Tapınak Yapısı (Duru 1996: Lev. 40).

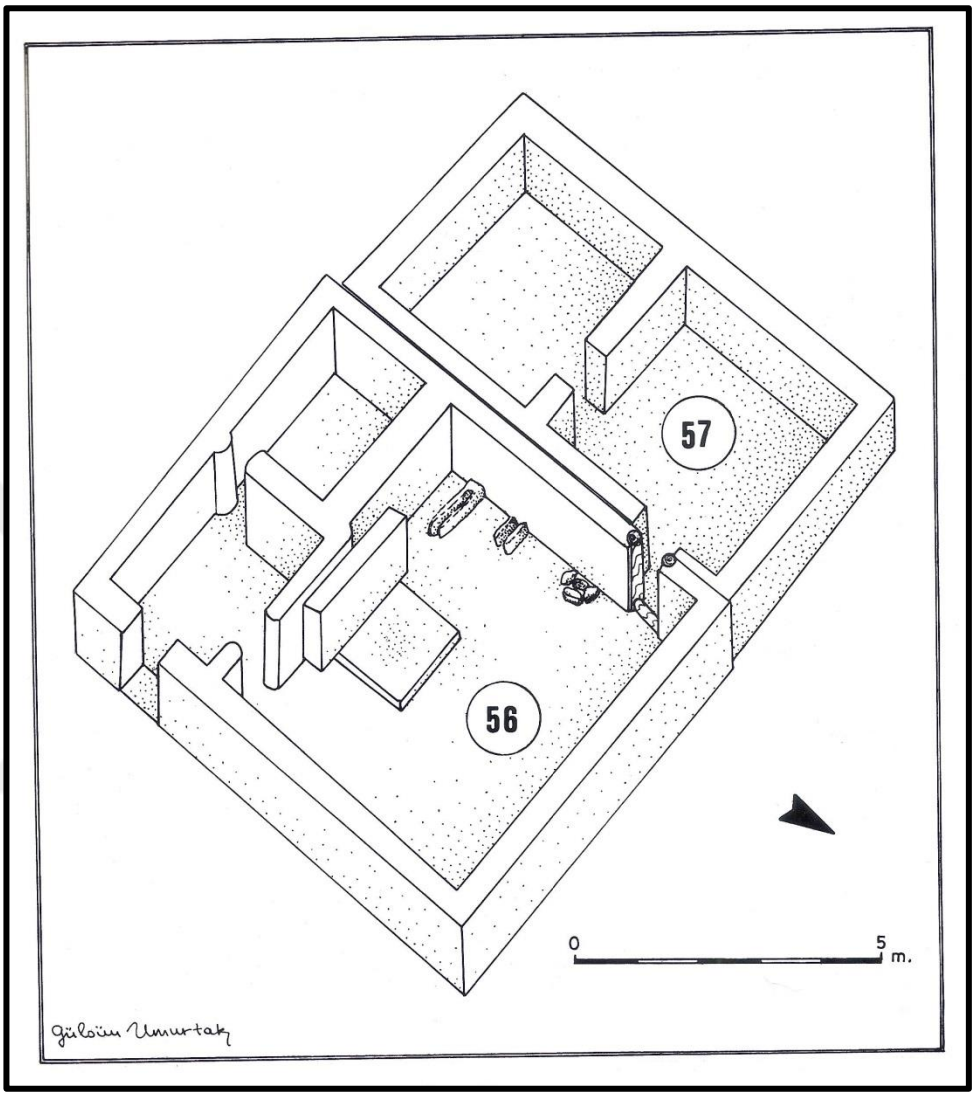

Şekil 264: Kuruçay 3. Yapı katı Tapınağı'nın Aksonometrik Restitüsyon Denemesi (Duru 1996: Lev. 45).

Şekil 265: Troya II Dönemi FN Girişinde Devşirme Malzeme Olarak Kullanılan 1 Numaralı Stel Parçası (Aslan 2020: Res. 5).

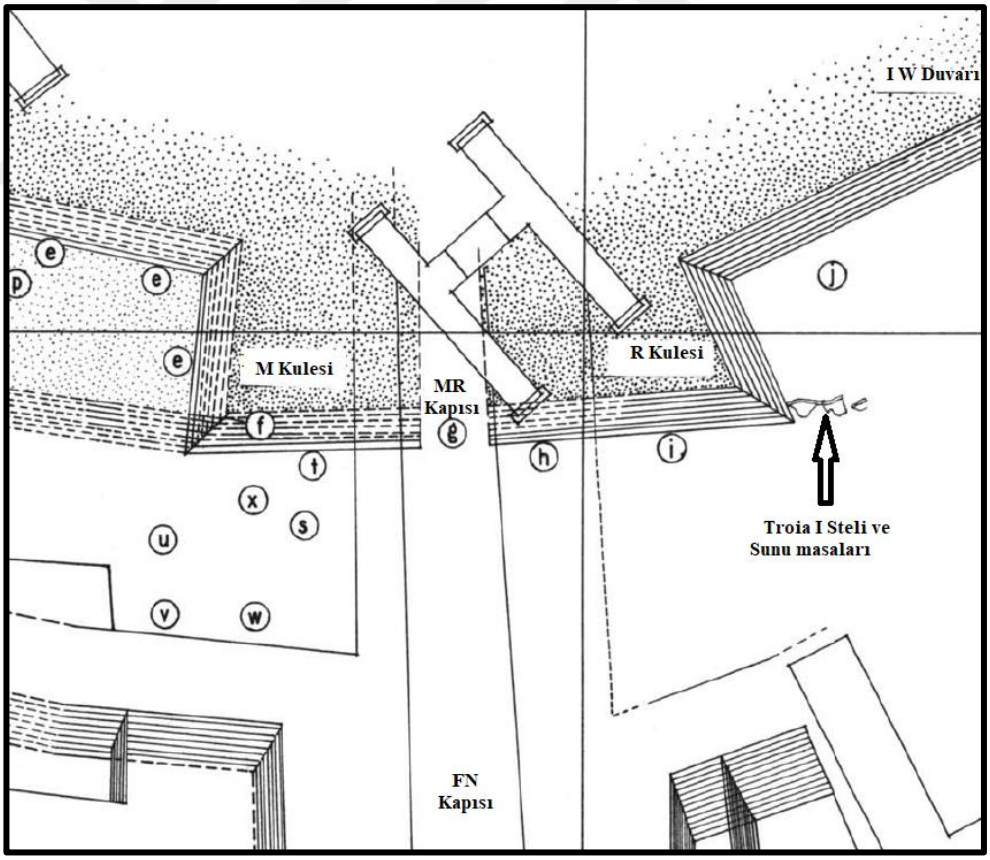

Şekil 266: Troia I'e Ait ETÇ Stelinin Buluntu Alanı (Blegen vd. 1950: Fig. 436).

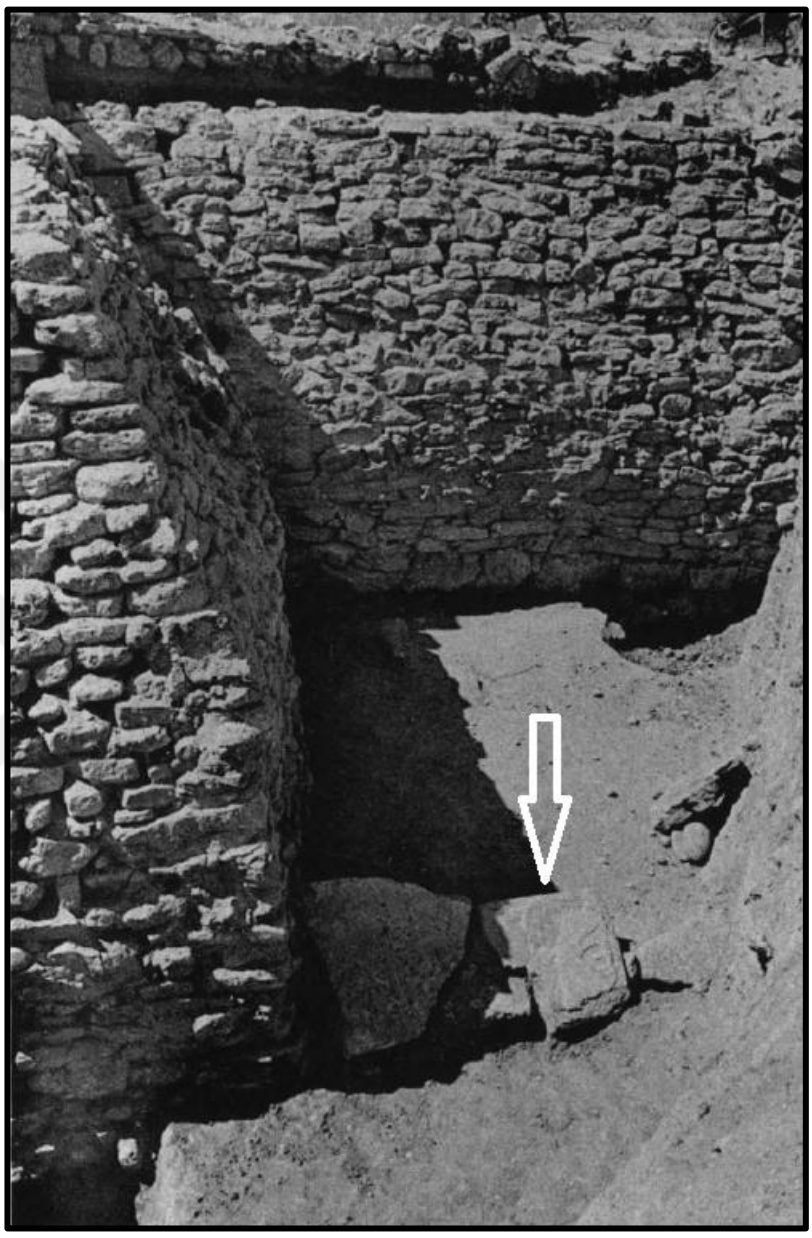

Şekil 267: Troia I, IW Duvarı ve R Kulesi ile Stel ve Sunu Masalarının (?) *in situ* Durumu (Blegen vd. 1950: Fig. 186).

Şekil 268: Troia I ETÇ Stel (Blegen vd. 1950: Fig. 190).

Şekil 269: Troia VI'da Ev 630'un Merkezi Odasının Doğu Duvarında İkincil Kullanılan Troia I Steli, *in situ* Durumda (Blegen vd. 1953: Fig. 107).

Şekil 270: Troia ETÇ Stel (Blegen vd. 1953: Fig. 108).

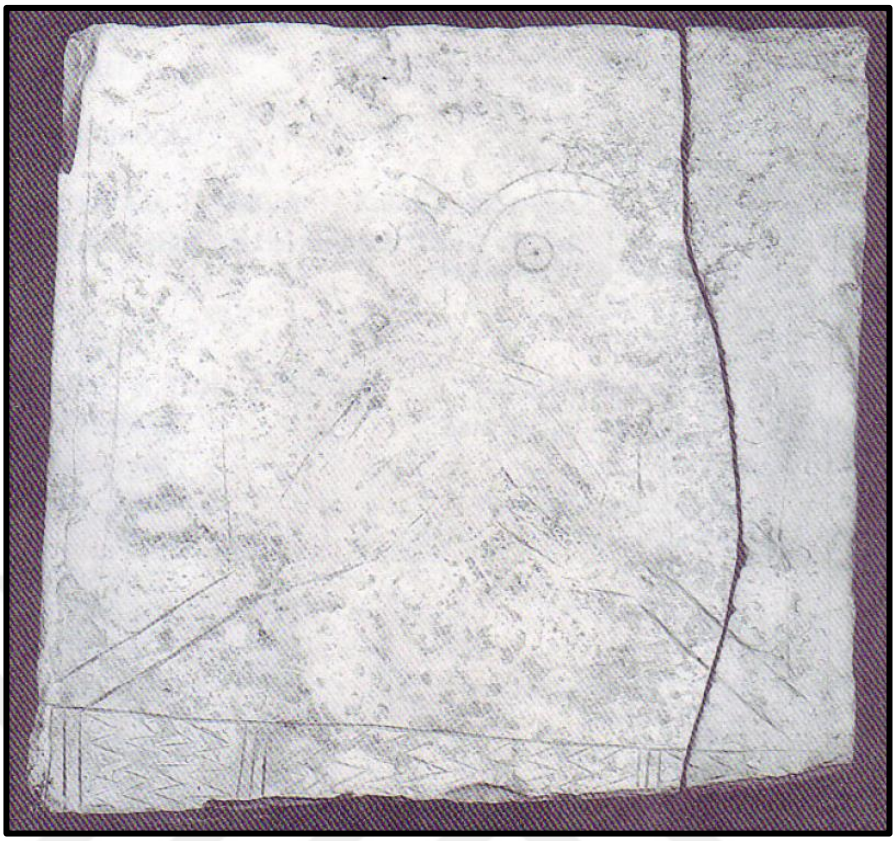

Şekil 271: Helvacıköy-Höyücek Stel (Doğer 1995: Fig. 2).

Şekil 272: Helvacıköy-Höyücek Stel (Doğer 1995: Fig. 1).

Şekil 273: Liman Tepe, V.2. Mimari Tabakasında Bulunan Stel (ETÇ II) (H. Erkanal vd. 2018: Res. 5).

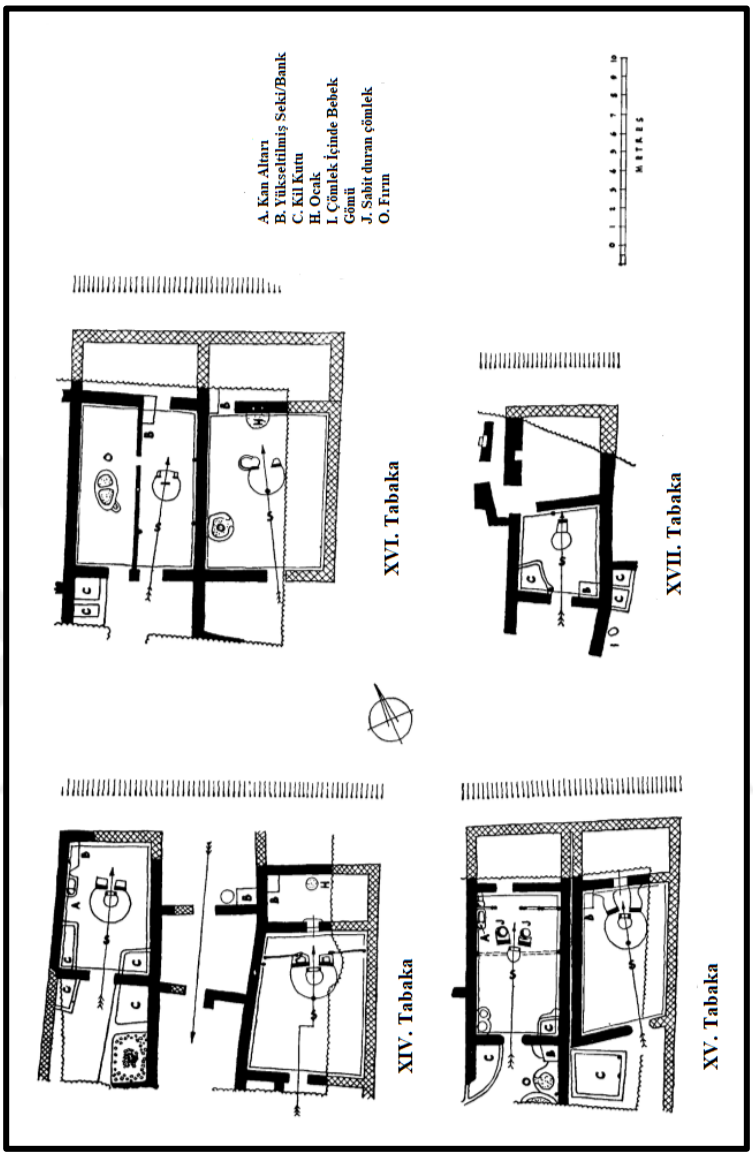

Şekil 274: Beycesultan "SX" Sondajı, ETÇ I Tapınak ve Steller (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 8).

Şekil 275: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ I, XVII. Tabaka Tapınak Yapısı (1 Numaralı Mekân) ve Bir Bölümü Korunan Kilden Stel (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. VIa).

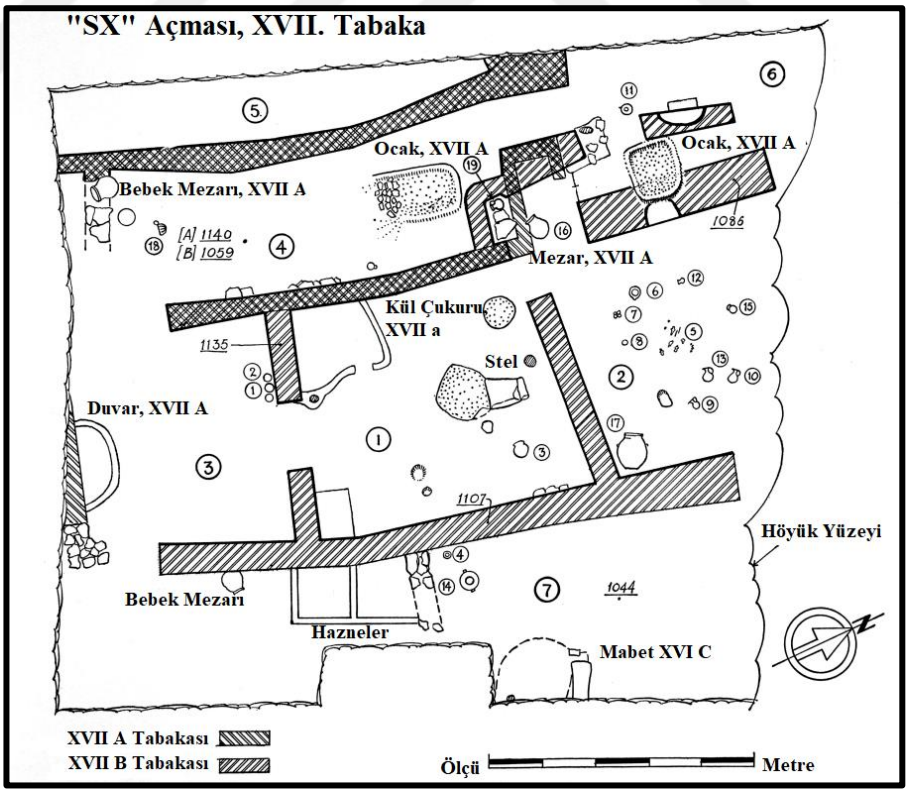

Şekil 276: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ I, XVII. Tabaka Mabet Yapısı, ve Mekân İçindeki Stel Parçası (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 9'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 277: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XVI. Tabaka, A (Sol Tarafta) ve B (Sağ Tarafta) Mabetleri (Lloyd ve Mellaart 1962: Plate VIIa).

Şekil: 278: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XVI. Tabaka, A Mabedi (Altar: Kilden İkiz Steller ve Önündeki Kilden Yapılan Boynuz Çifti) (Lloyd ve Mellaart 1962: Plate VIIc).

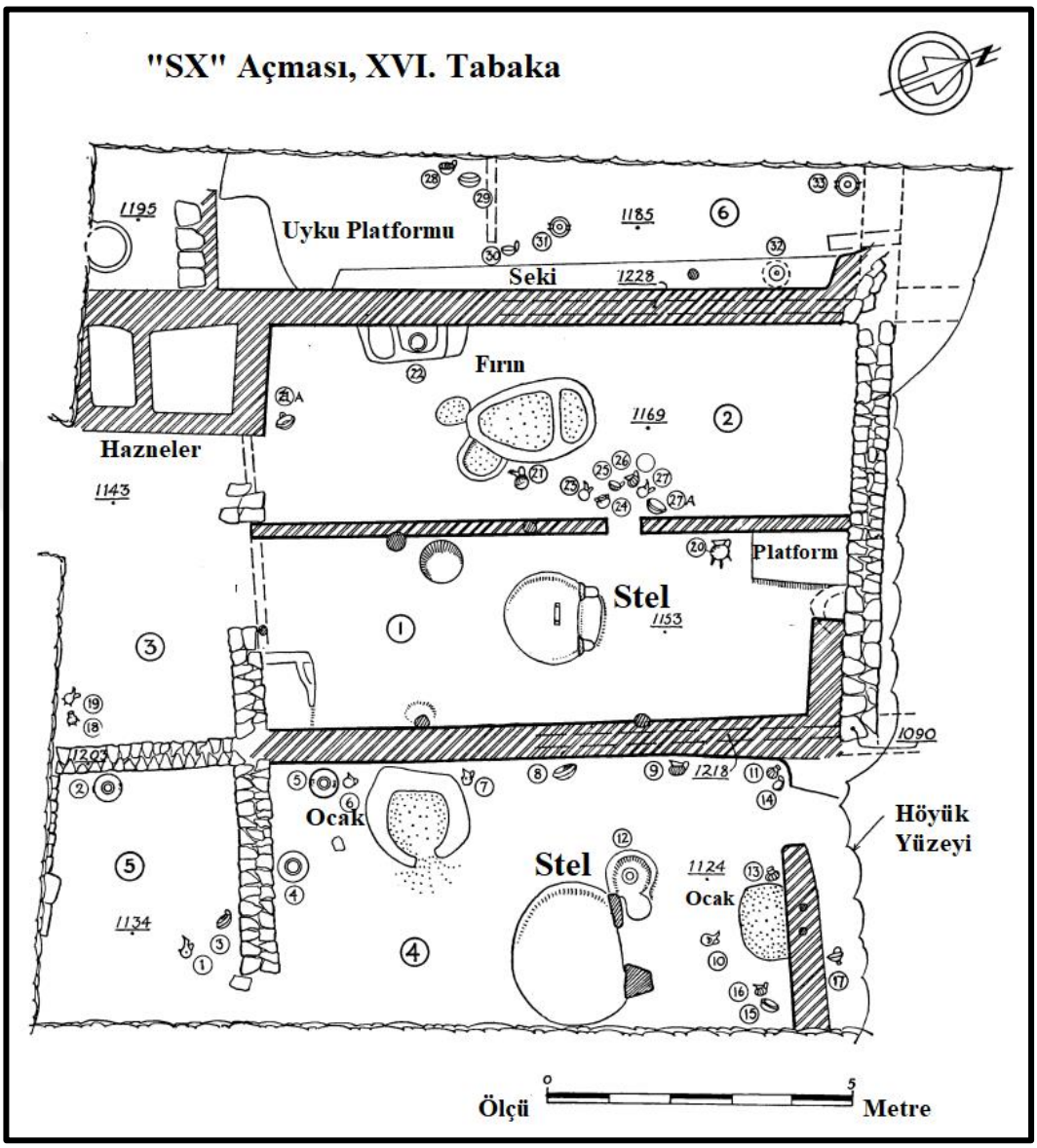

Şekil 279: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XVI. Tabaka, A (1 ve 2 Numaralar) ve B (4 Numara) Mabetleri (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 10'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 280: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XV. Tabaka, A (1 Numaralı) ve B (3 Numaralı) Mabetleri, (Sağ Üst Seviyede XIV. Tabakanın B Mabedi de Korunmuş) (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. VIIIa).

Şekil 281: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. VIIIc).

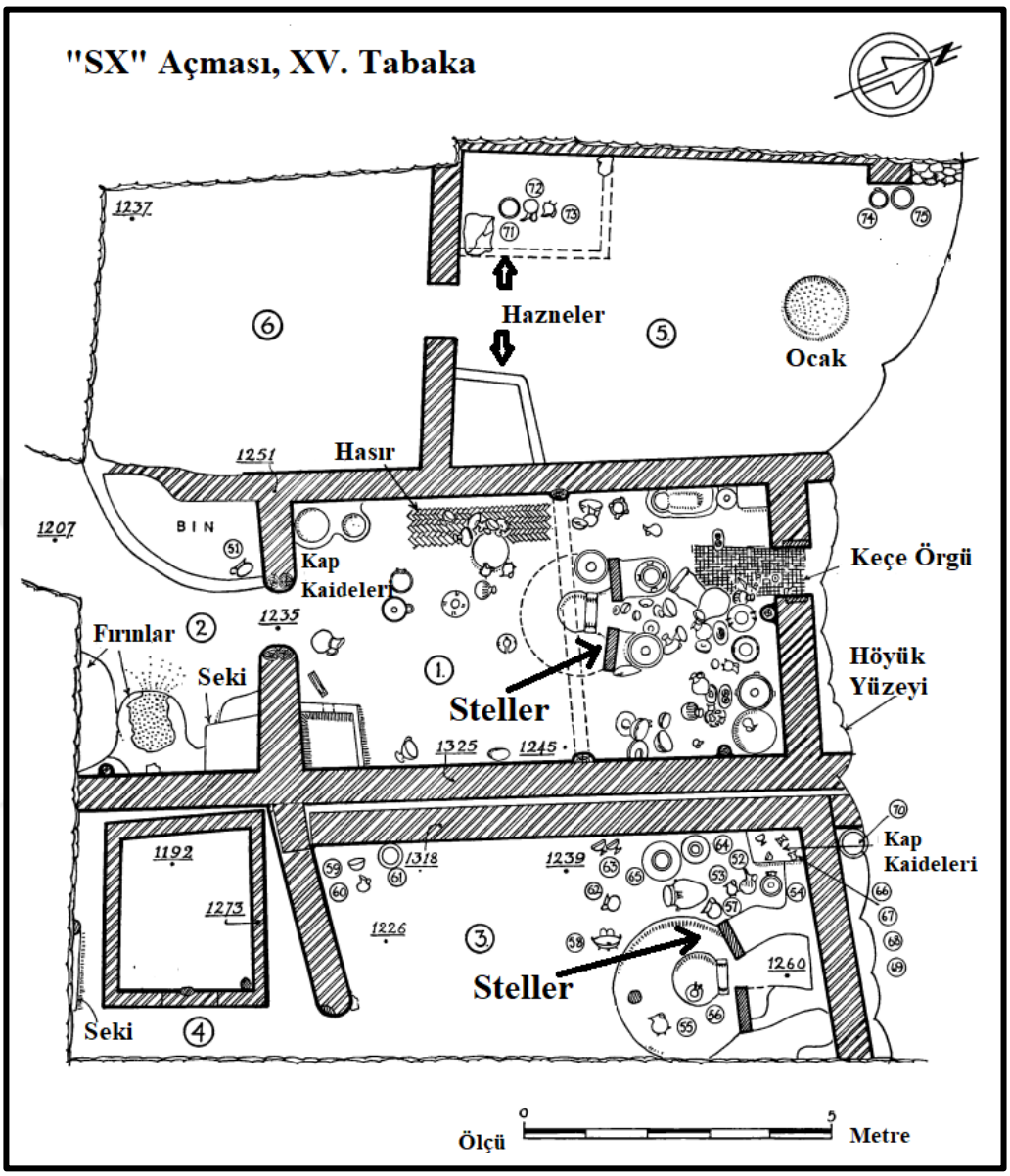

Şekil 282: Beycesultan "SX" Açması, ETÇ II, XV. Tabaka, A (1 Numaralı) ve B (3 Numaralı) Mabetleri (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 13'ten Tarafımca Düzenlendi).

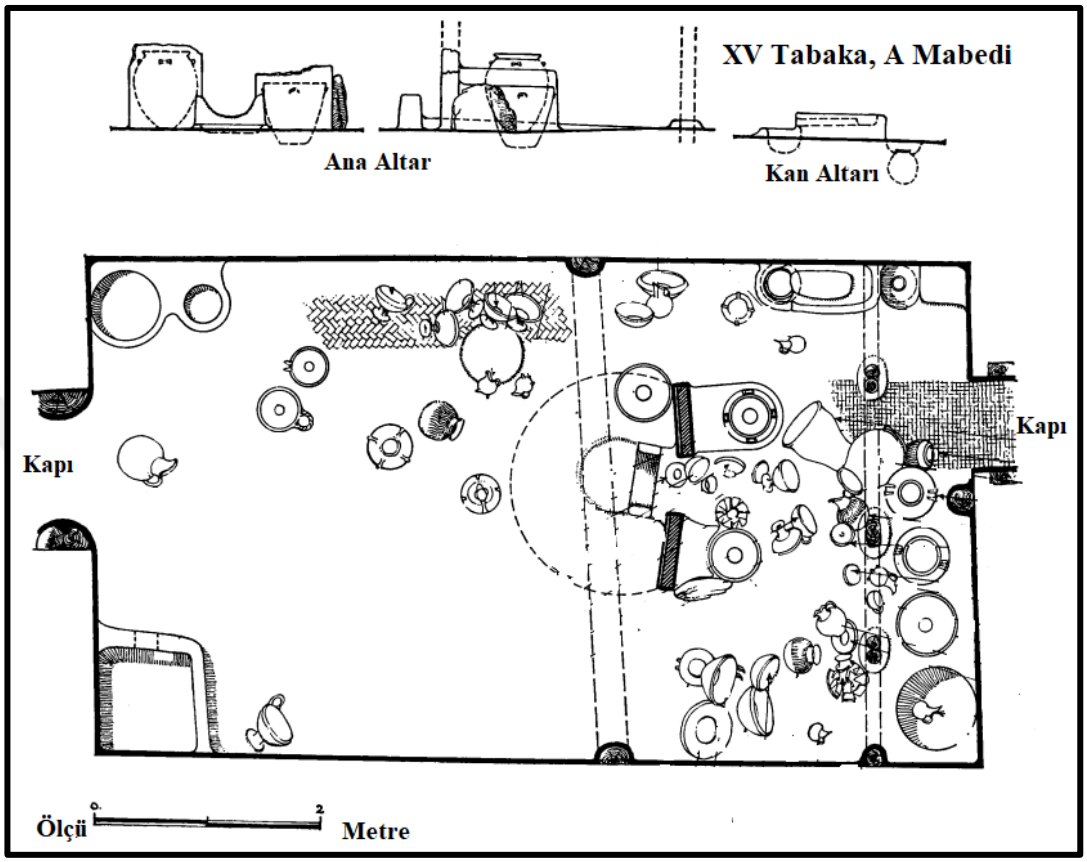

Şekil 283: Beycesultan ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 14'ten Tarafımca Düzenlendi).

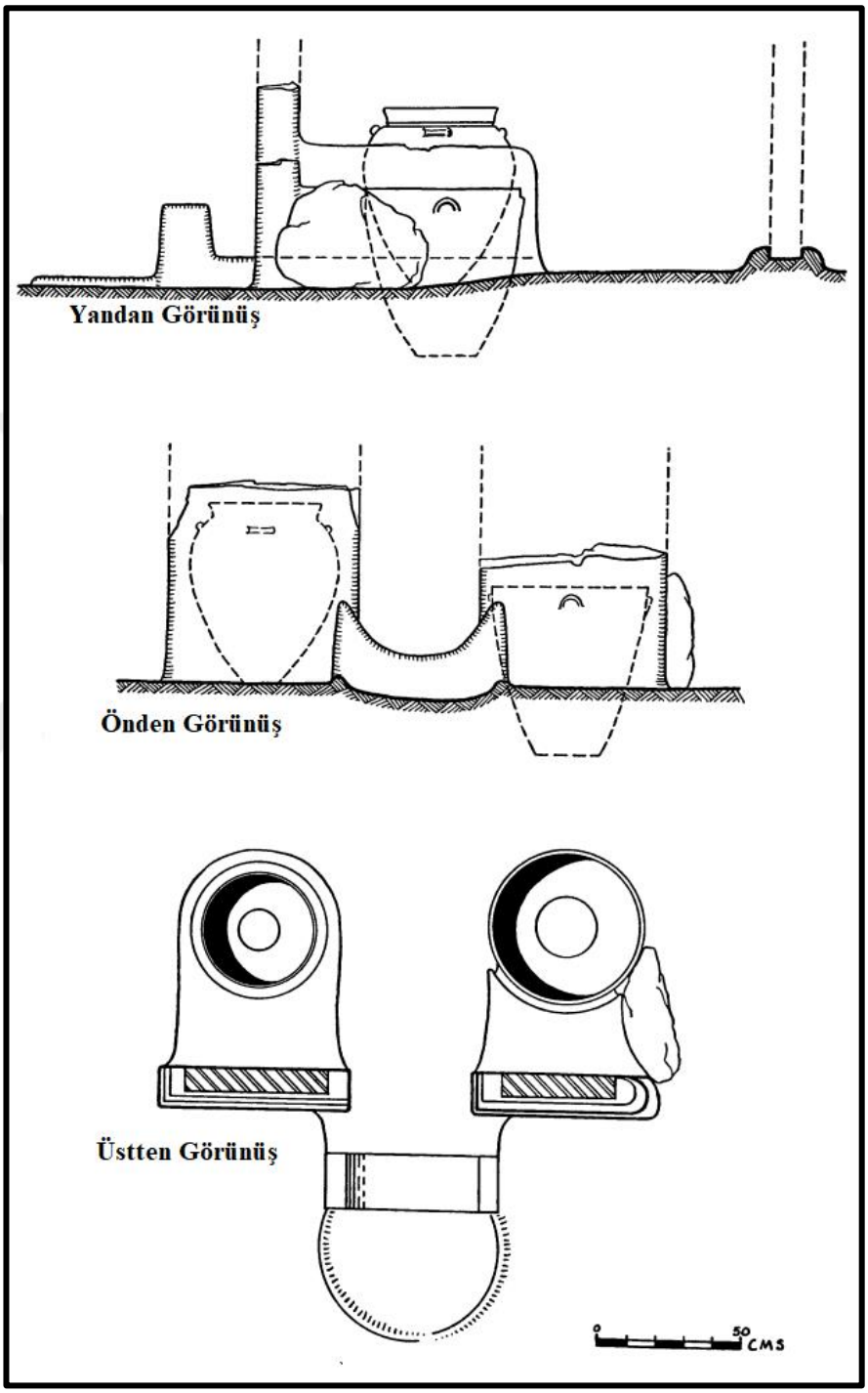

Şekil 284: Beycesultan ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi Stelli Altar (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 15'ten Tarafımca Düzenlendi).

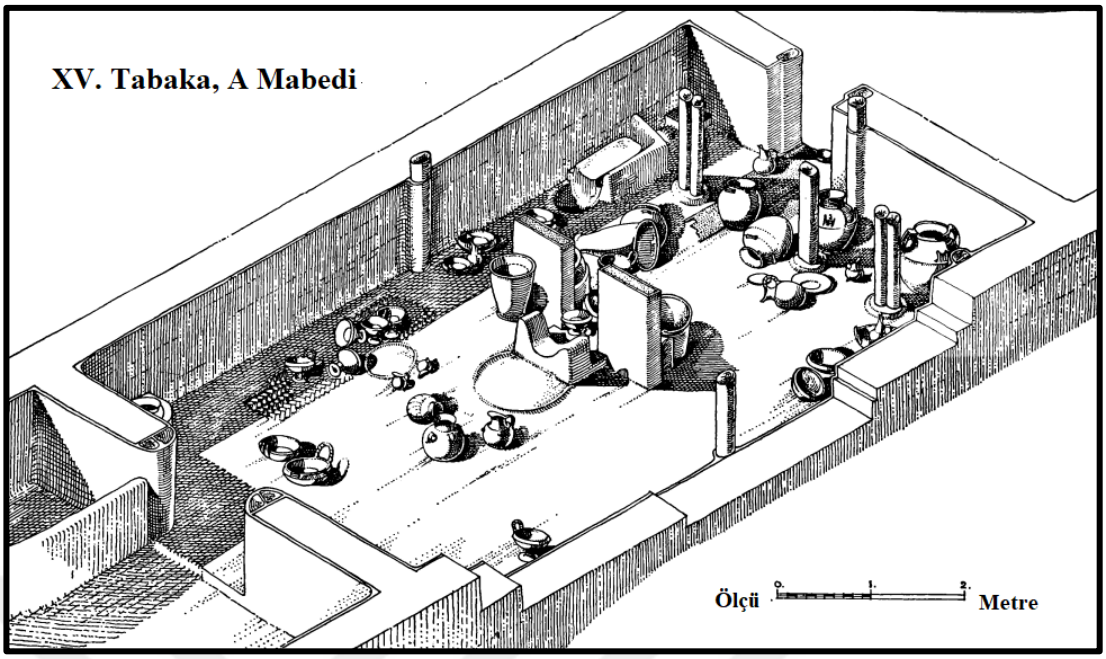

Şekil 285: Beycesultan ETÇ II, XV. Tabaka, A Mabedi Canlandırma (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 16).

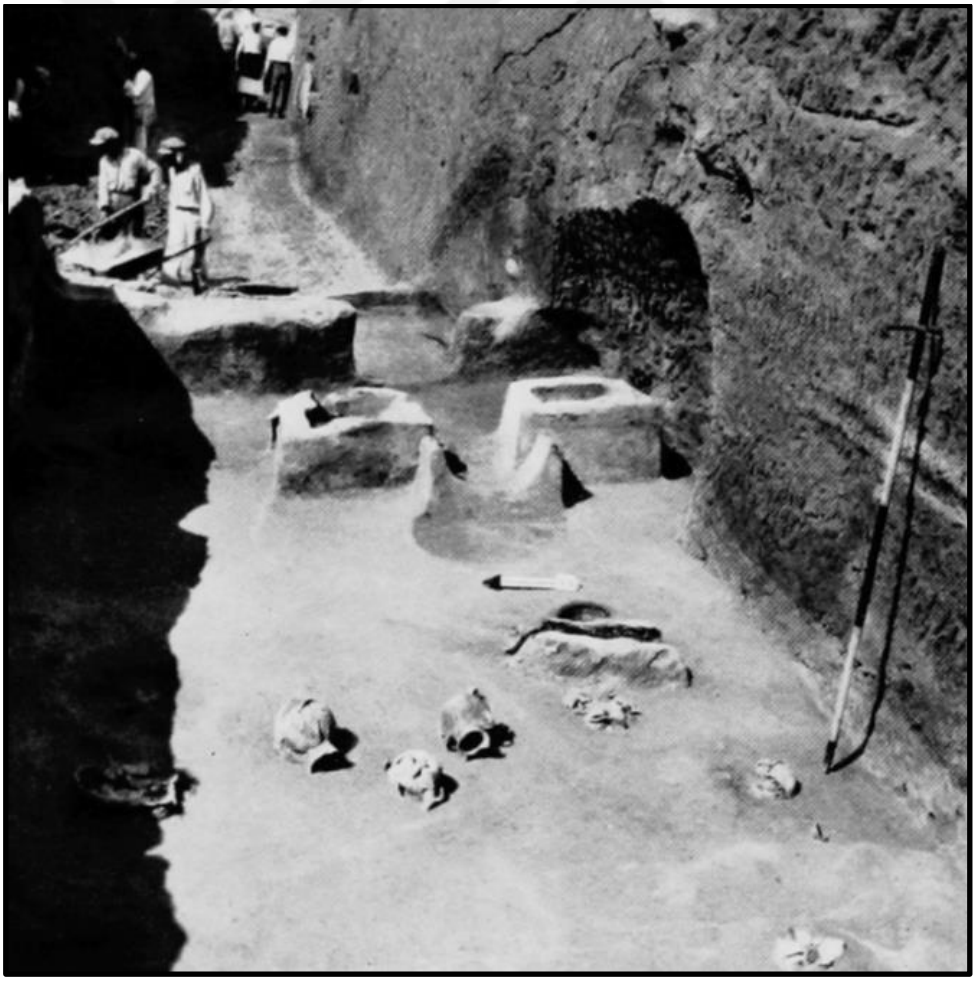

Şekil 286: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka, B (1 Numaralı Mekân) Mabedi (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. Xb).

Şekil 287: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka, B (1 Numaralı Mekân) Mabedi (Altar) (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. Xa).

Şekil 288: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka, B (1 Numaralı Mekân) Mabedi (Altar Arka Tarafından Görünüş) (Lloyd ve Mellaart 1962: Pl. XIa).

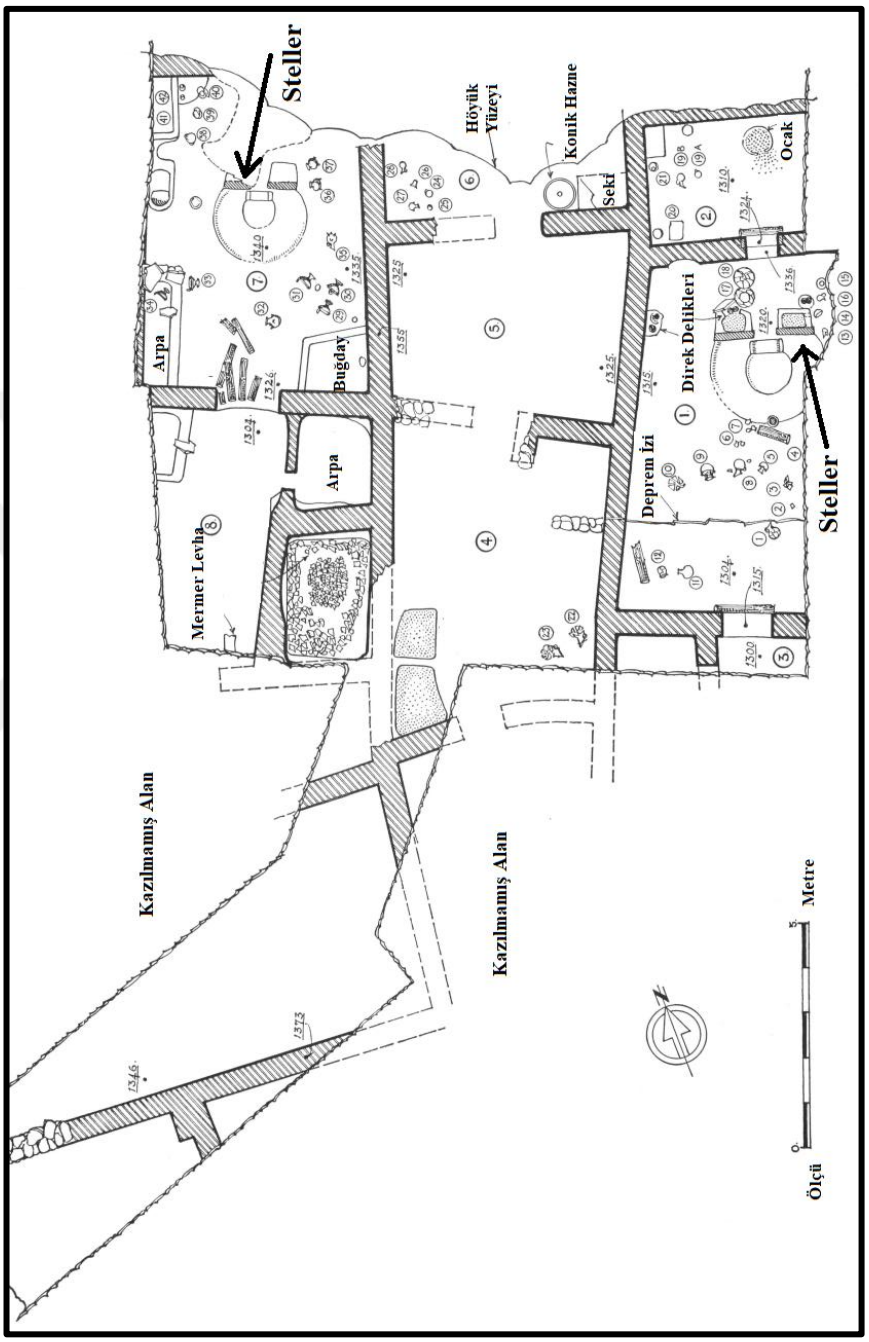

Şekil 289: Beycesultan "S" ve "SX" Açması, ETÇ II, XIV. Tabaka, A (7 Numaralı-Sol taraf) ve B (1-3 Numaralı-Sağ Taraf) Mabetleri (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 17'den Tarafımca Düzenlendi).

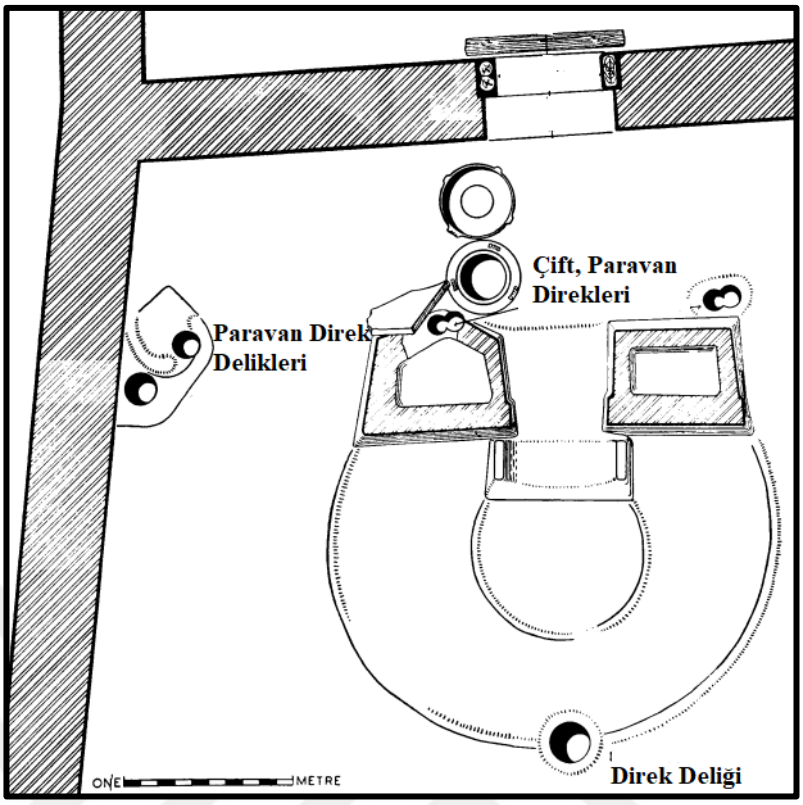

Şekil 290: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka ve B Mabedi Altarı (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 19).

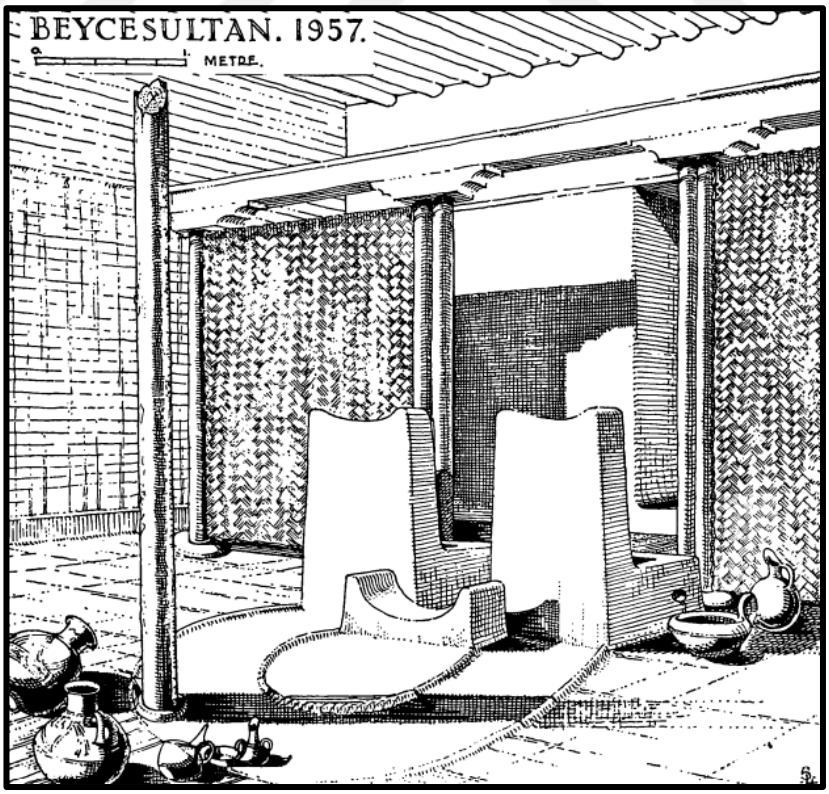

Şekil 291: Beycesultan ETÇ II, XIV. Tabaka ve B Tapınağı Canlandırma (Lloyd ve Mellaart 1962: Fig. 20).

Şekil 292: Küllüoba ETÇ II Yerleşimi (Fidan 2018: Fig. 4).

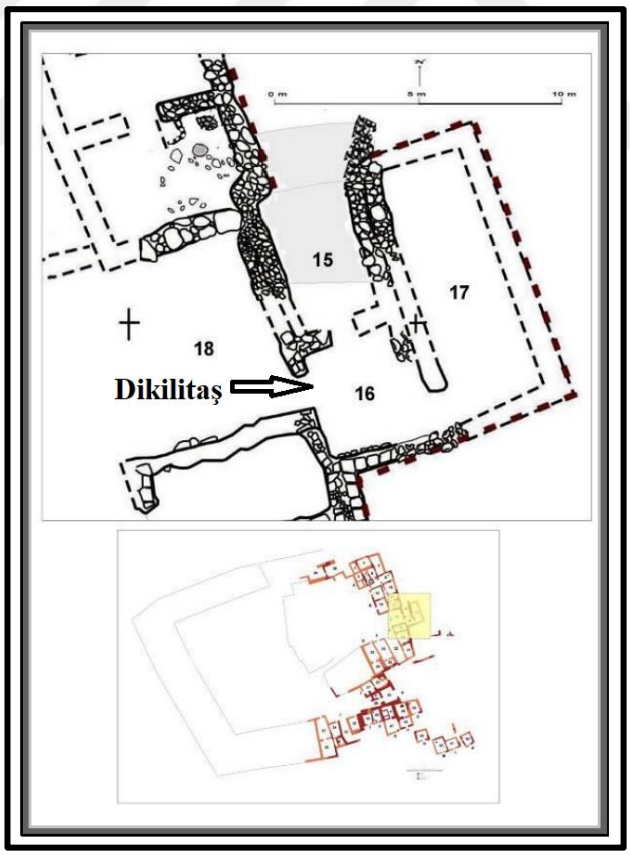

Şekil 293: Küllüoba Doğu Kapısı Giriş Detayı (ETÇ II'nin Erken Evresi) (Fidan 2011: Çizim 9'dan Tarafımca Düzenlenmiştir).

Şekil 294: Küllüoba ETÇ II, Doğu Kapısı ve Merkezi Avlu Arasındaki Giriş Odasında Yer Alan Dikilitaş, (AF 18 Açması) (Efe ve Ay-Efe 2001: Res.18).

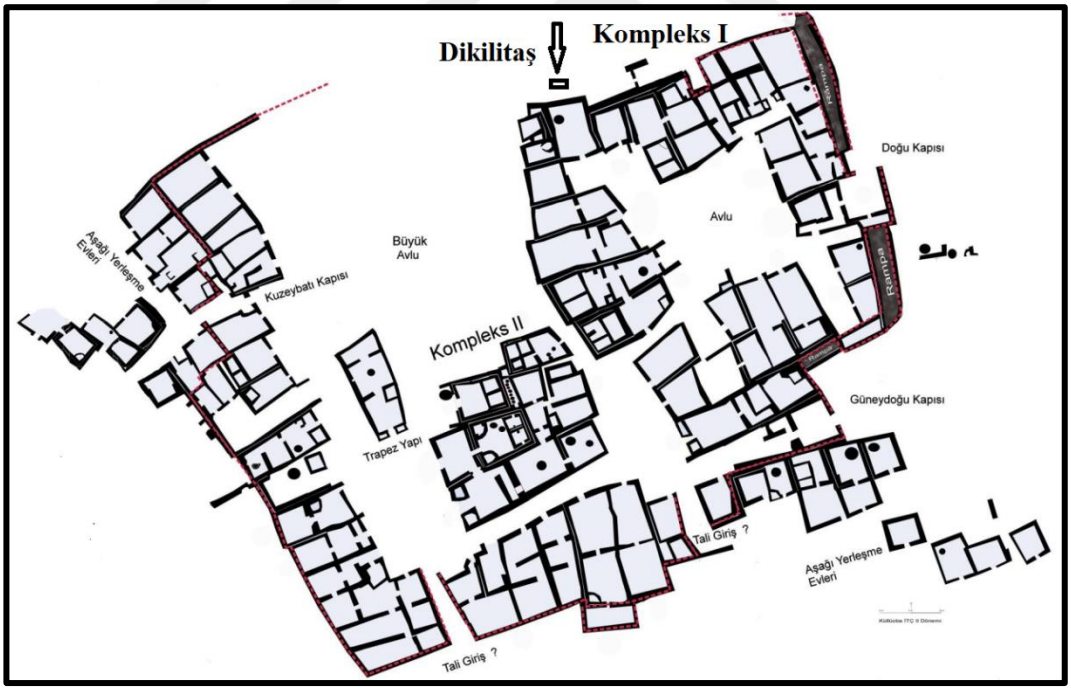

Şekil: 295: Küllüoba ETÇ II Yerleşimi (ETÇ II Sonu ve ETÇ III Başı) (Fidan 2012: Res. 21'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 296: Küllüoba ETÇ II, Sur Dışında, C Yapısı Yakınlarında Yer Alan Dikilitaş (Efe 2007b: Res. 5).

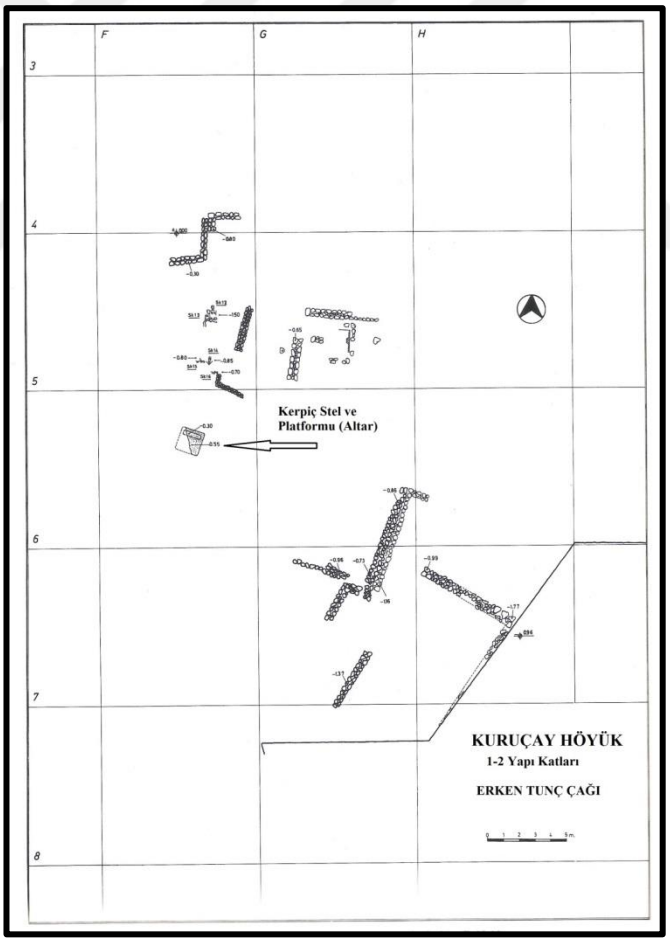

Şekil 297: Kuruçay Höyük Stel, ETÇ, Kerpiç Stel ve Platformu (Altar) (Duru 1996: Lev. 48'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil: 298: Hacılar Büyük Höyük (Google Earth'ten Tarafımca Düzenlendi. Erişim Tarihi: 8.4.2022).

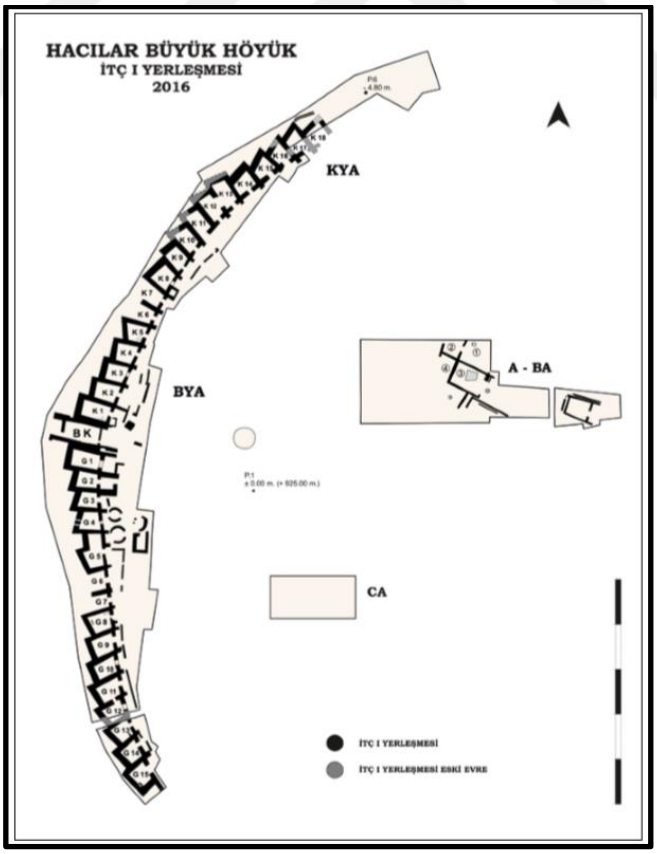

Şekil 299: Hacılar Büyük Höyük ETÇ I Yerleşimi (Umurtak ve Duru 2017b: Plan 1).

Şekil 300: İçinde Dikilitaş olan G8 Kazamatı ile G9 ve G10 Numaralı Kazamatlar (Umurtak 2021: Fig. 19).

Şekil 301: G8 Numaralı Kazamat ve İçindeki Dikilitaş (Umurtak 2021: Fig. 6).

Şekil 302: Hacılar Büyük Höyük Kazamatlı Savunma Suru (ETÇ I) ve Dikilitaşlar (Umurtak 2020: Fig. 9).

Şekil 303: Hacılar Büyük Höyük Dikilitaşlar Detay (Umurtak ve Duru 2014: Res. 9).

Şekil 304: Pir Hüseyin Steli (Barrelet 1959: Fig. 6).

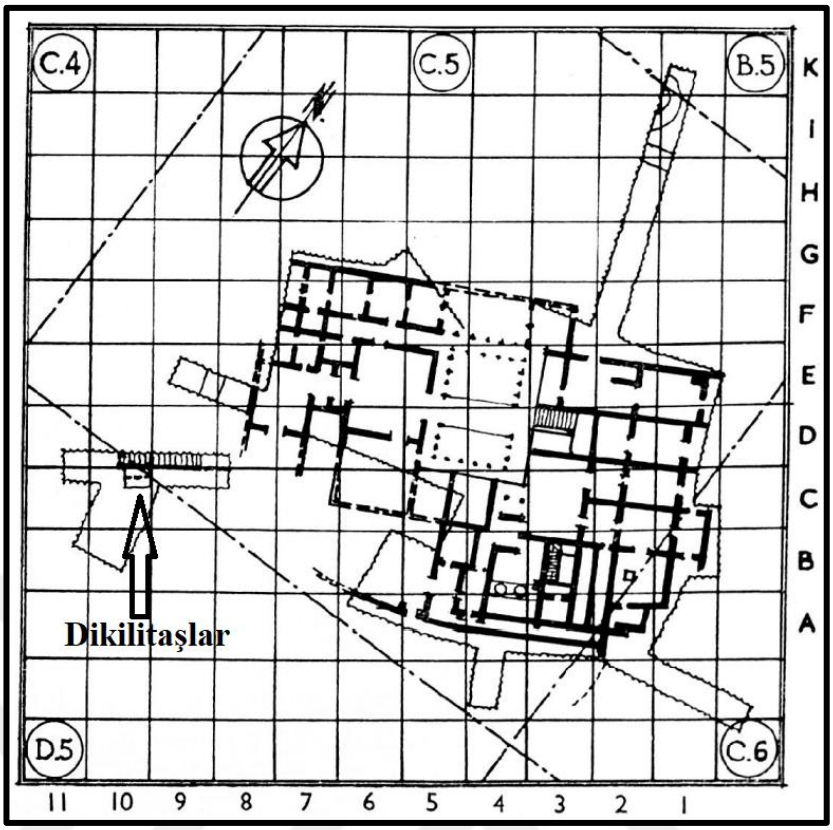

Şekil 305: Beycesultan, OTÇ, Yanık Saray (Lloyd ve Mellaart 1965: Fig. A.2'den Tarafımca Düzenlendi).

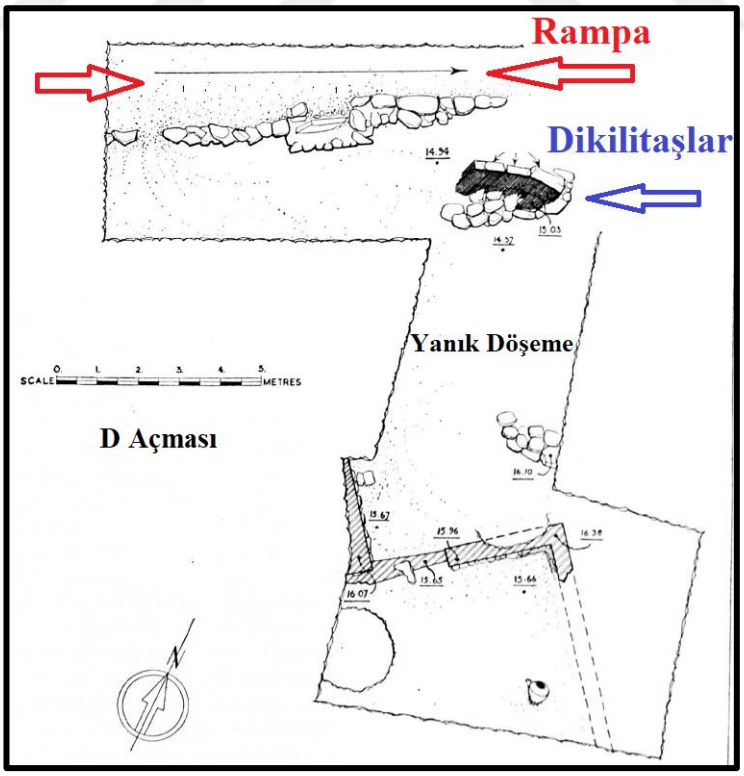

Şekil 306: Beycesultan, D Açması, OTÇ Dikilitaşlar (Lloyd ve Mellaart 1965: Fig. A.12'den Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 307: Figür: Beycesultan, OTÇ Dikilitaşlar (Lloyd ve Me llaart 1956: Pl. Xb).

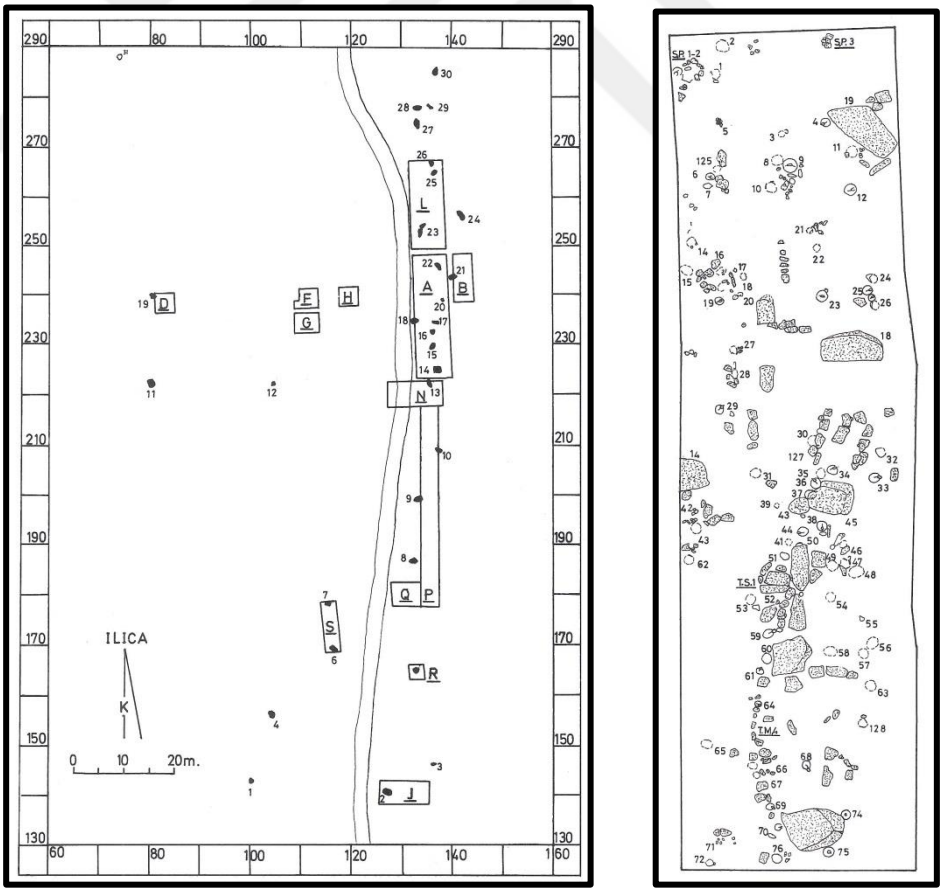

Şekil 308: Ilıca Mezarlığı, Dikilitaşlı Mezarlar (Akyurt 1998: Şekil 50-51).

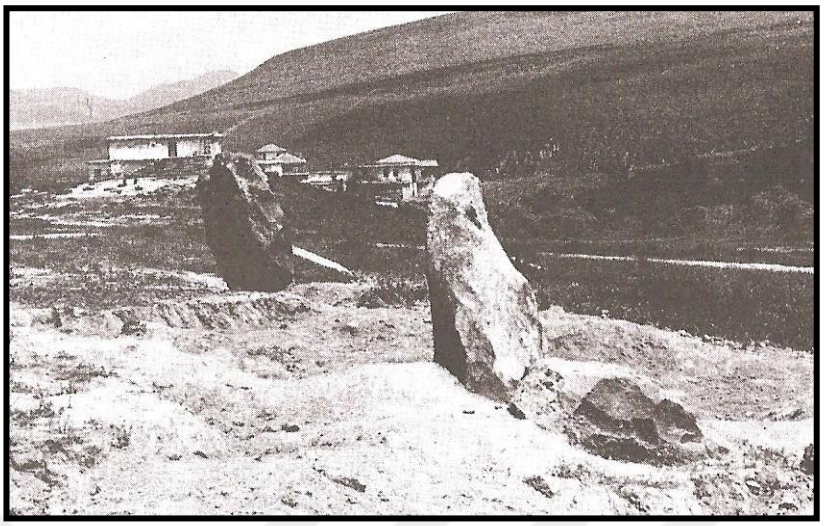

Şekil 309: Ilıca Mezarlığı 25 ve 26 Numaralı Dikilitaşlar (Orthmann 1967: Taf. 8d).

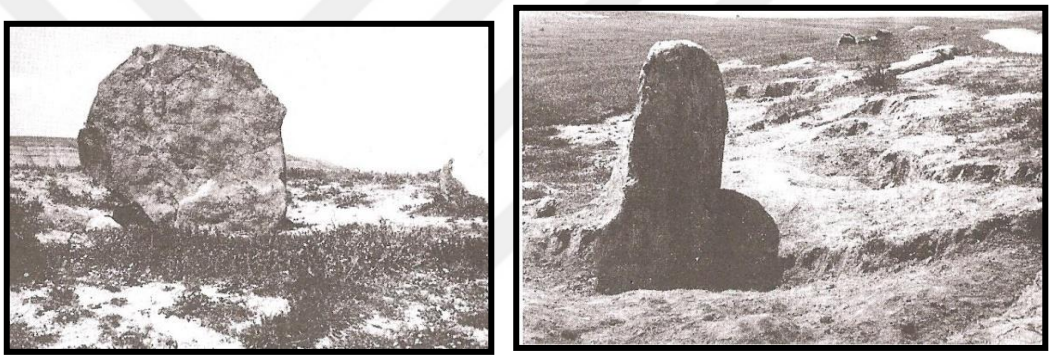

Şekil 310: Ilıca Mezarlığı 25 ve 26 Numaralı Dikilitaşlar (Orthmann 1967: Taf. 8c ve 8b).

Şekil 311: Kültepe Ib Yapı Katı, 1 Numaralı Dikilitaş (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. I.2).

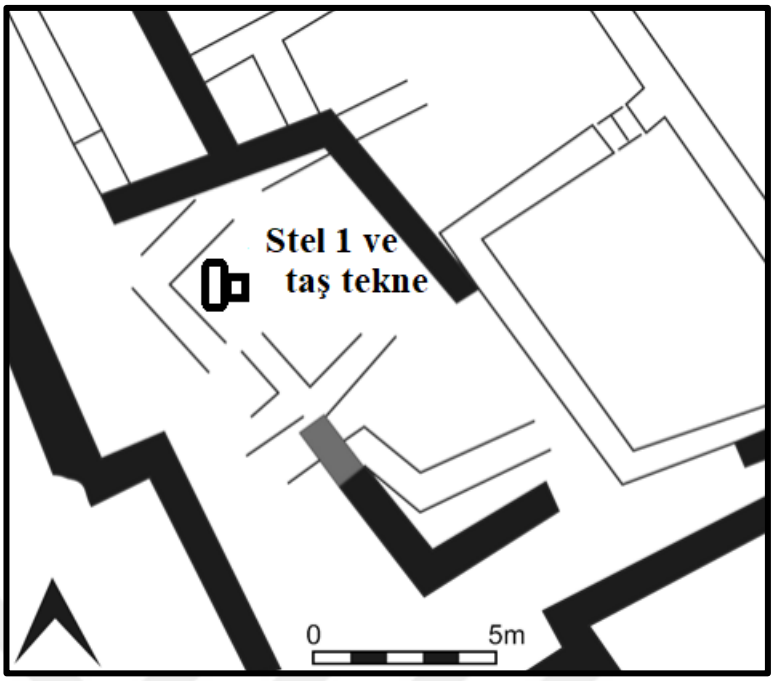

Şekil 312: Kültepe Ib Yapı Katı Stel 1 ve Buluntu Yeri (Heffron 2016: Fig. 3'ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 313: Kültepe Ib Yapı Katı, 1 Numaralı Dikilitaş (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. VII.25).

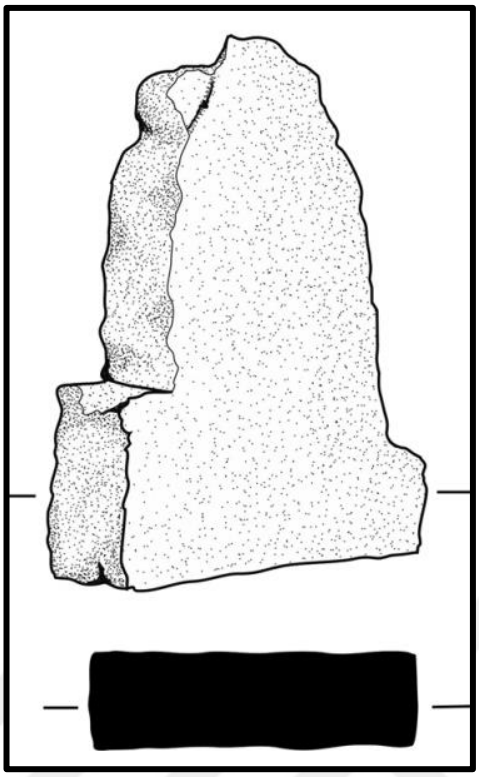

Şekil 314: Kültepe Ib Yapı Katı, 1 Numaralı Dikilitaşın Çizimi (Heffron 2016: Fig. 2).

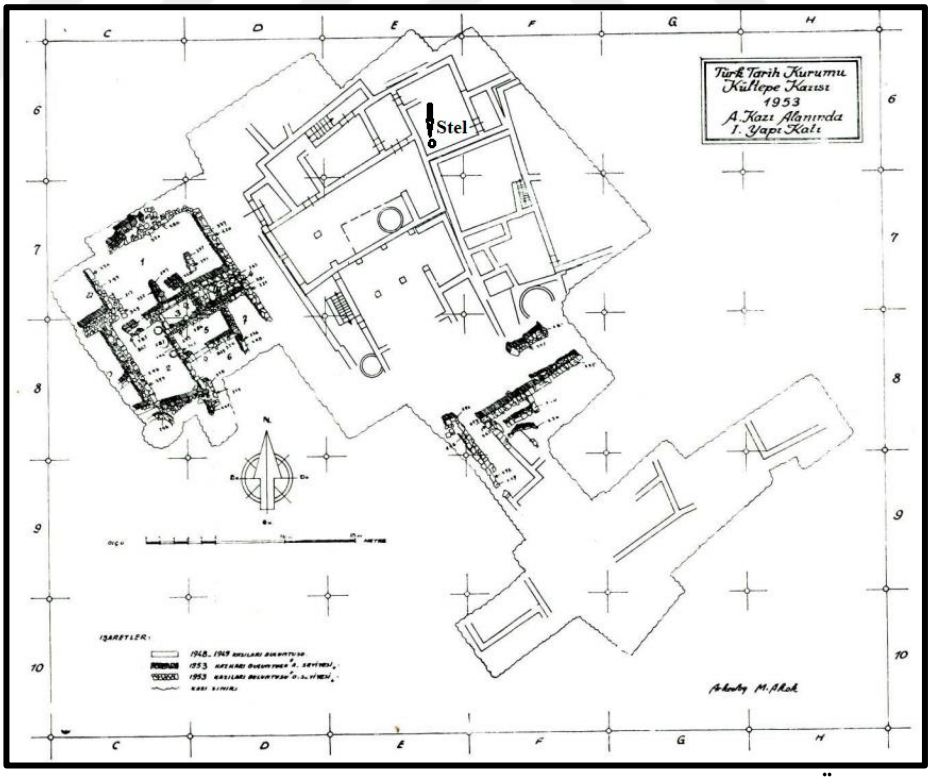

Şekil 315: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaş ve Açığa Çıktığı Yapı (T. Özgüç 1954: Plan 2).

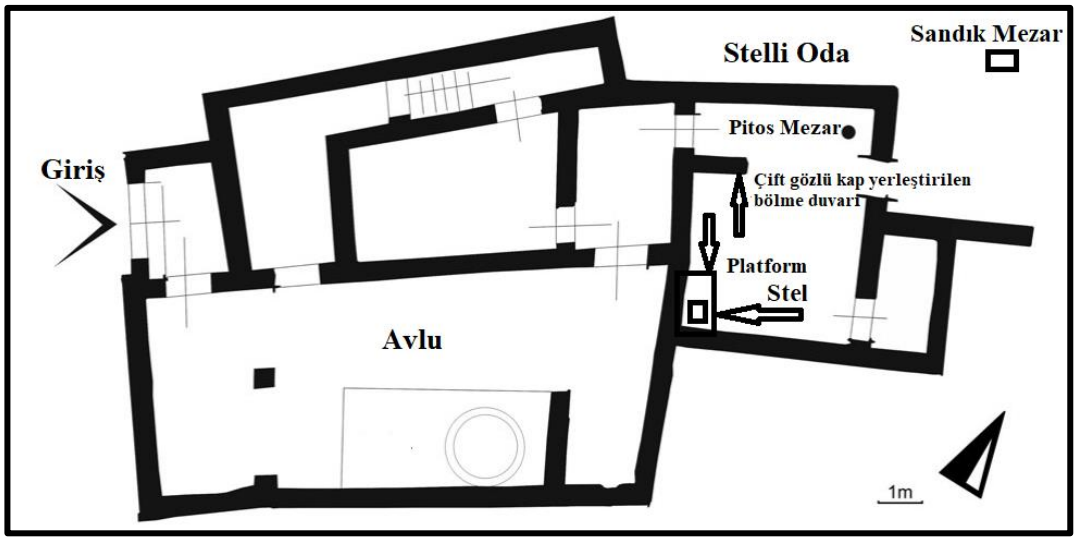

Şekil 316: Kültepe Ib Yapı Katı 2 Numaralı Dikilitaş ve Ait olduğu Yapı (Heffron 2016: Fig. 5'Ten Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 317: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaş (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. VII.22).

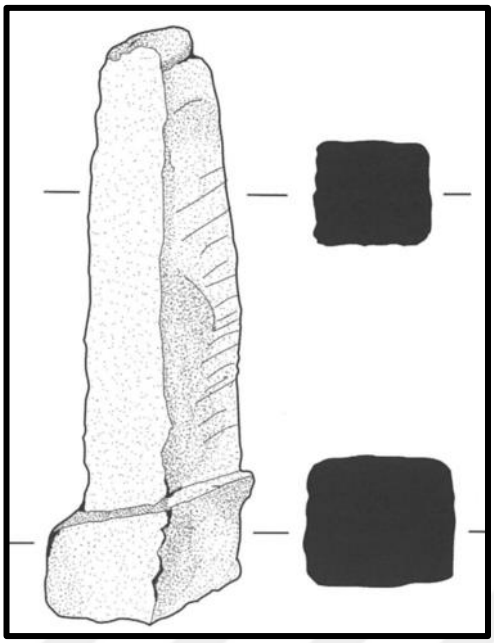

Şekil 318: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaş (Heffron 1016: Fig. 4).

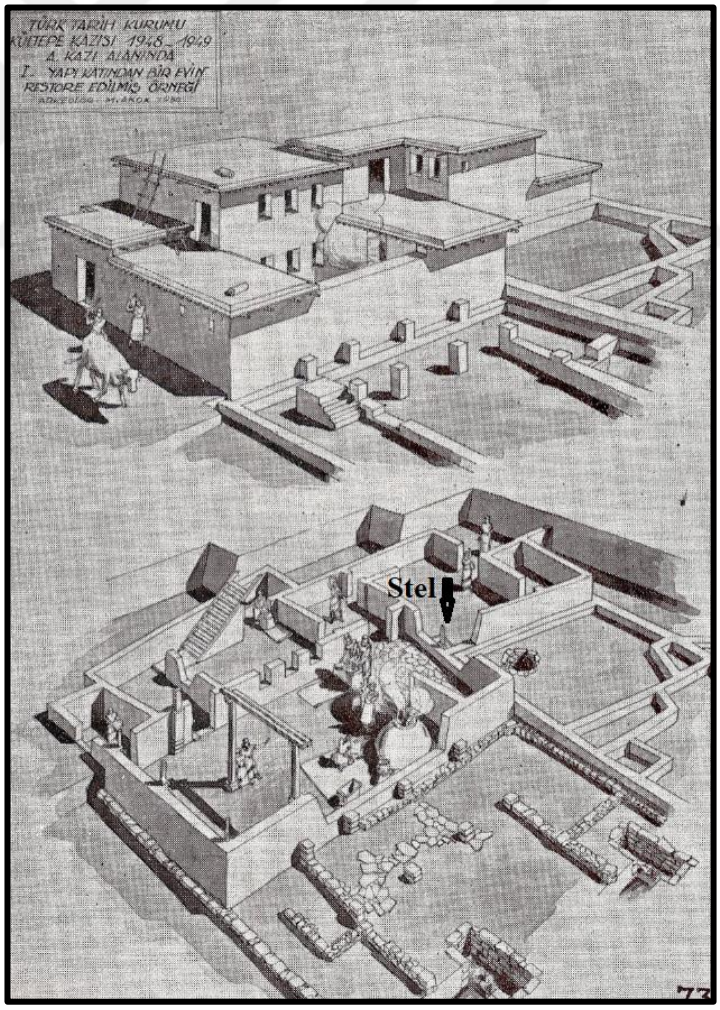

Şekil 319: Kültepe Ib Yapı Katı, 2 Numaralı Dikilitaşın Açığa Çıktığı Yapının Canlandırılması (Özgüç ve Özgüç 1953: Lev. XX.73).

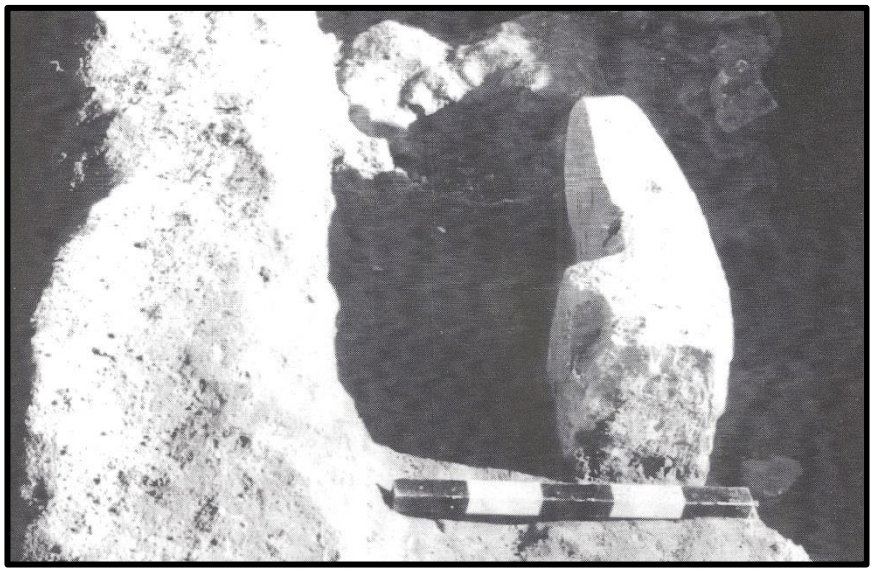

Şekil 320: Kültepe Ia Yapı Katı, 3 Numaralı Dikilitaş (T. Özgüç 1994: Taf. XXIII, Fig.a).

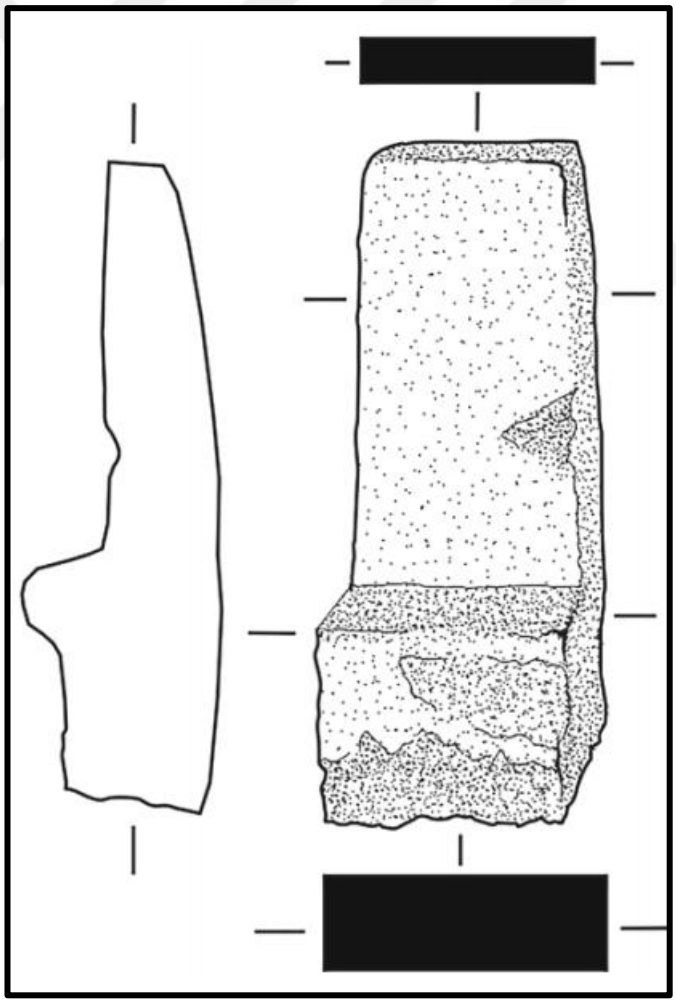

Şekil 321: Kültepe Ia Yapı Katı, 3 Numaralı Dikilitaş Çizimi (Heffron 2016: Fig. 7)

Şekil 322: Kültepe 4 ve 5 numaralı Dikilitaşlar (T. Özgüç 1986: Lev. 57.2).

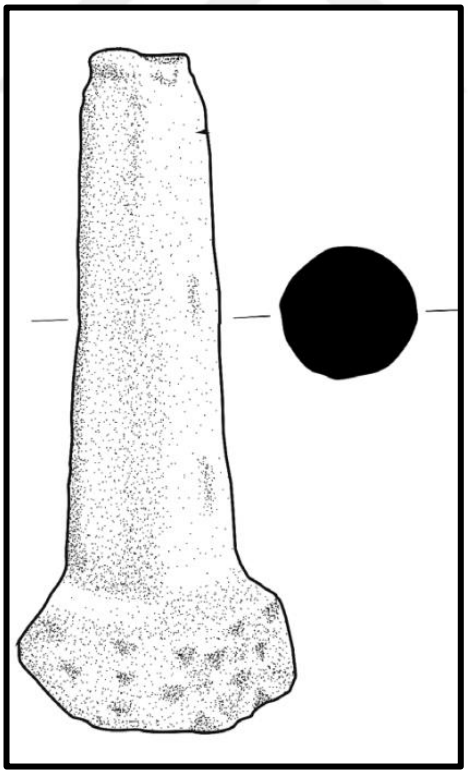

Şekil 323: Kültepe 5 Numaralı Dikilitaşın Çizimi (Heffron 2016: Fig. 9).

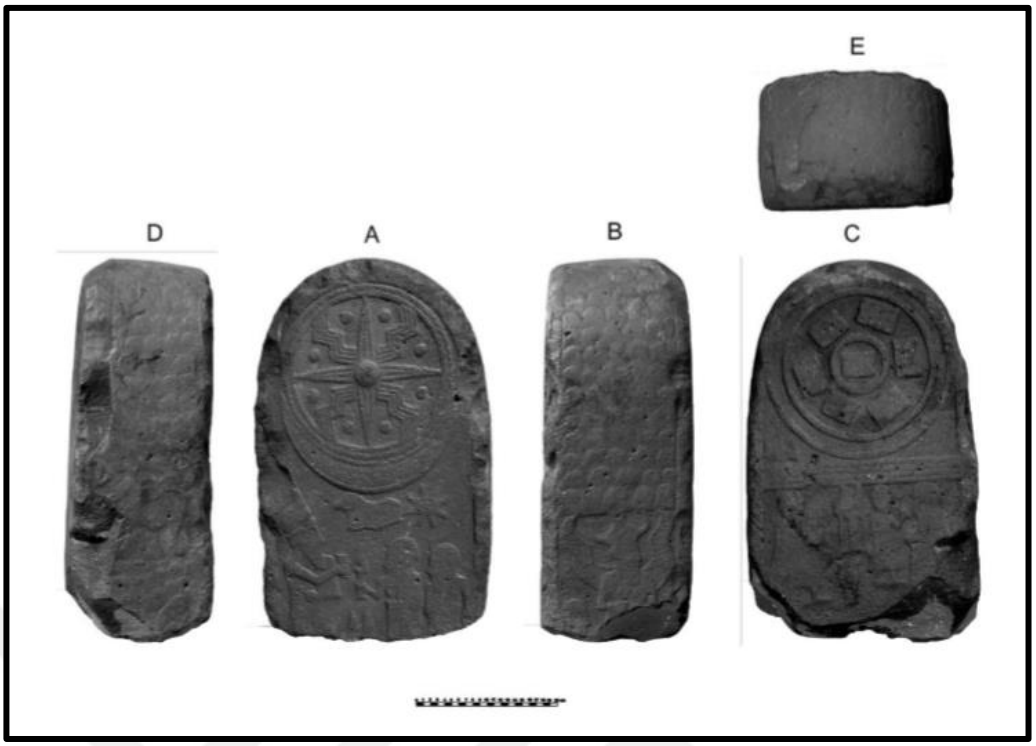

Şekil 324: Avanos-Akarca Steli (Genç ve Yanar 2019: Fig. 4a).

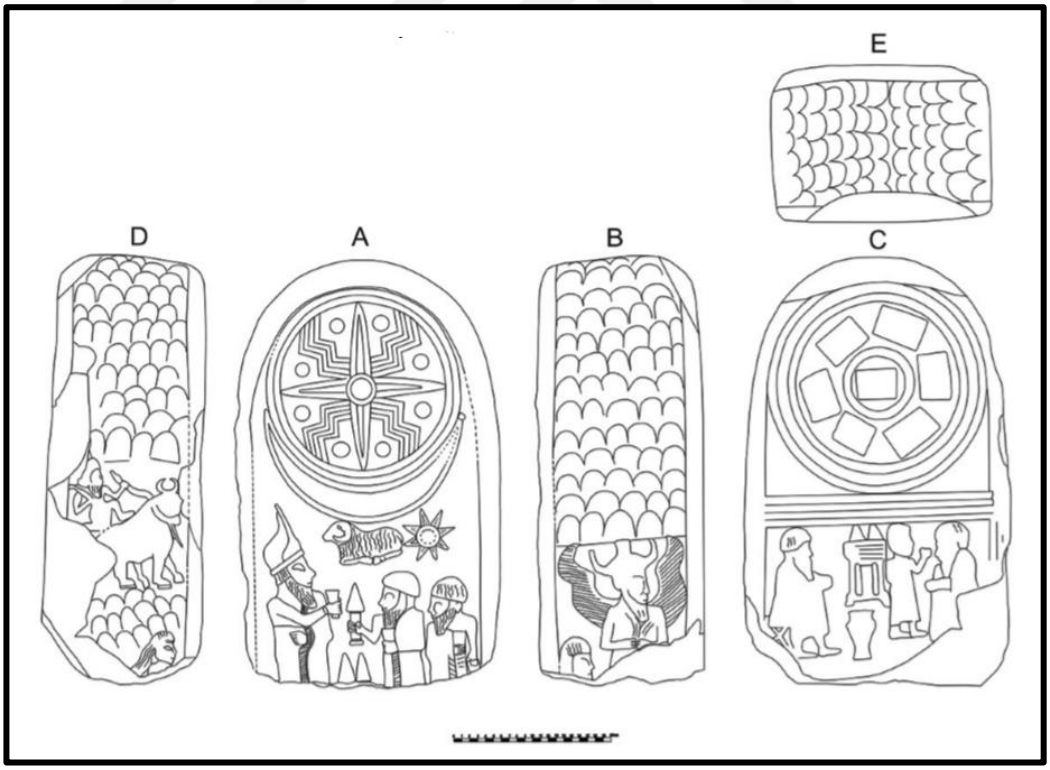

Şekil 325: Avanos-Akarca Steli Çizimi (Genç ve Yanar 2019: Fig. 4).

Şekil 326: Tilmen Höyük Stel, Ön Yüzey (Marchetti 2007a: Fig. 9).

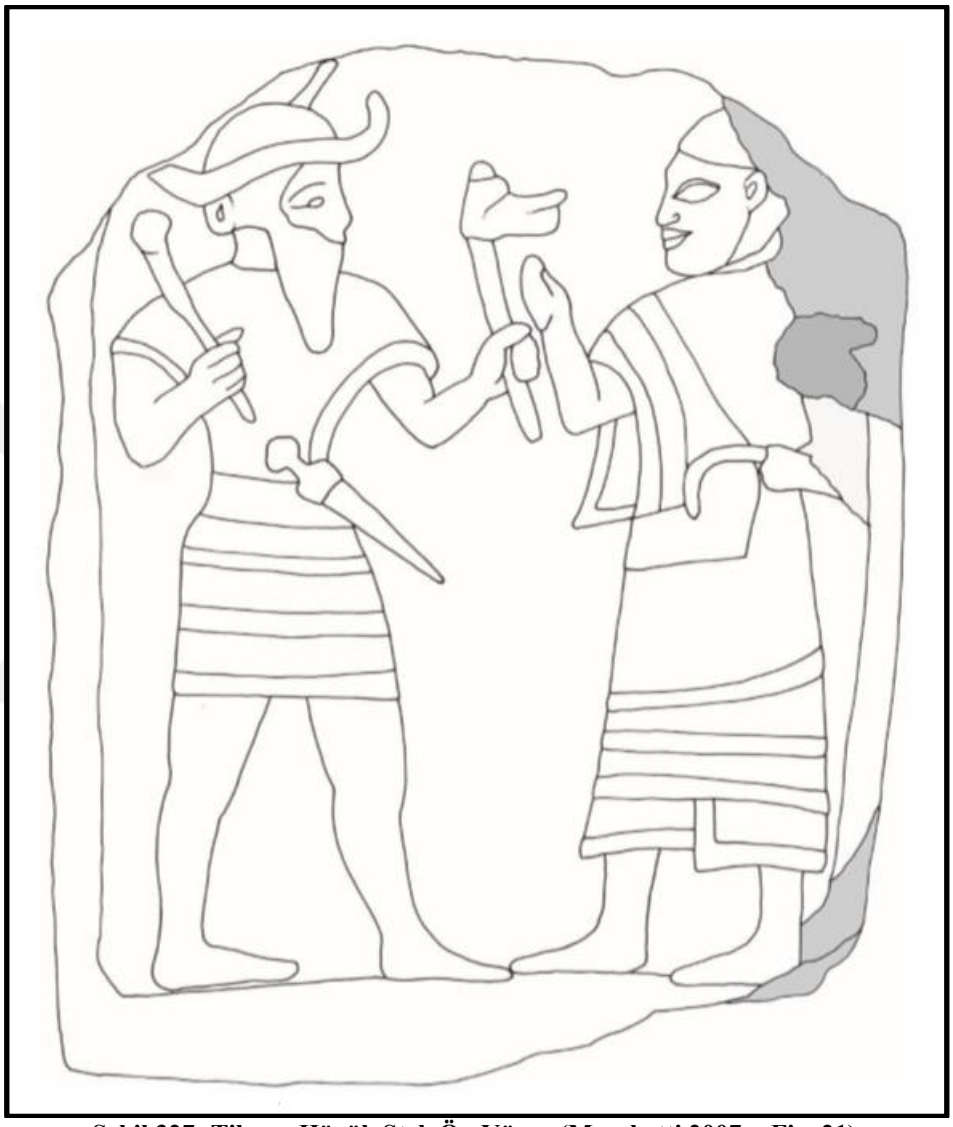

Şekil 327: Tilmen Höyük Stel, Ön Yüzey (Marchetti 2007a: Fig. 21).

Şekil 328: Oylum Höyük OTÇ Stel (Özgen, Helwing ve Tekin 1997: Abb 9).

Şekil 329: Harput Steli (Demir, Abay ve Sevin 2016: Res. 3).

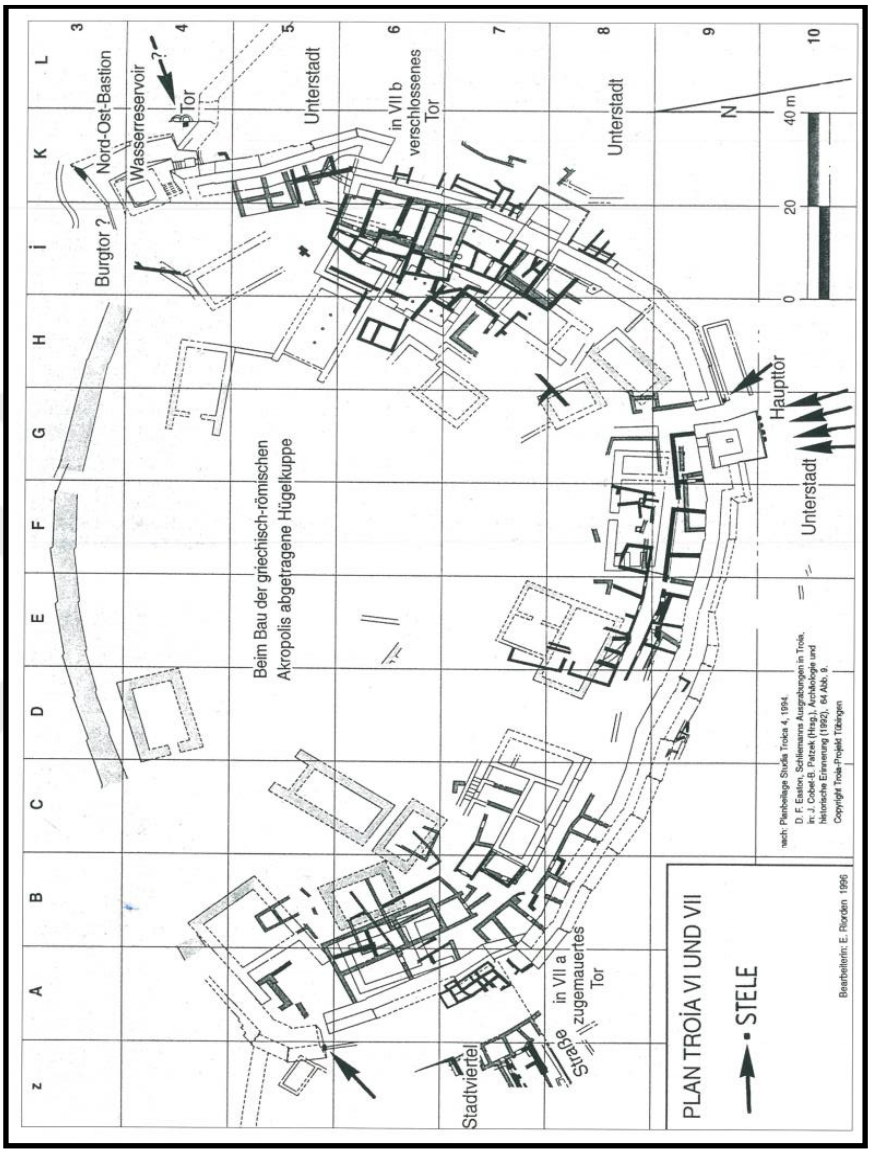

Şekil 330: Troya Savunma Suru İle İlişkili Steller (Korfmann 1998a: Abb. 1).

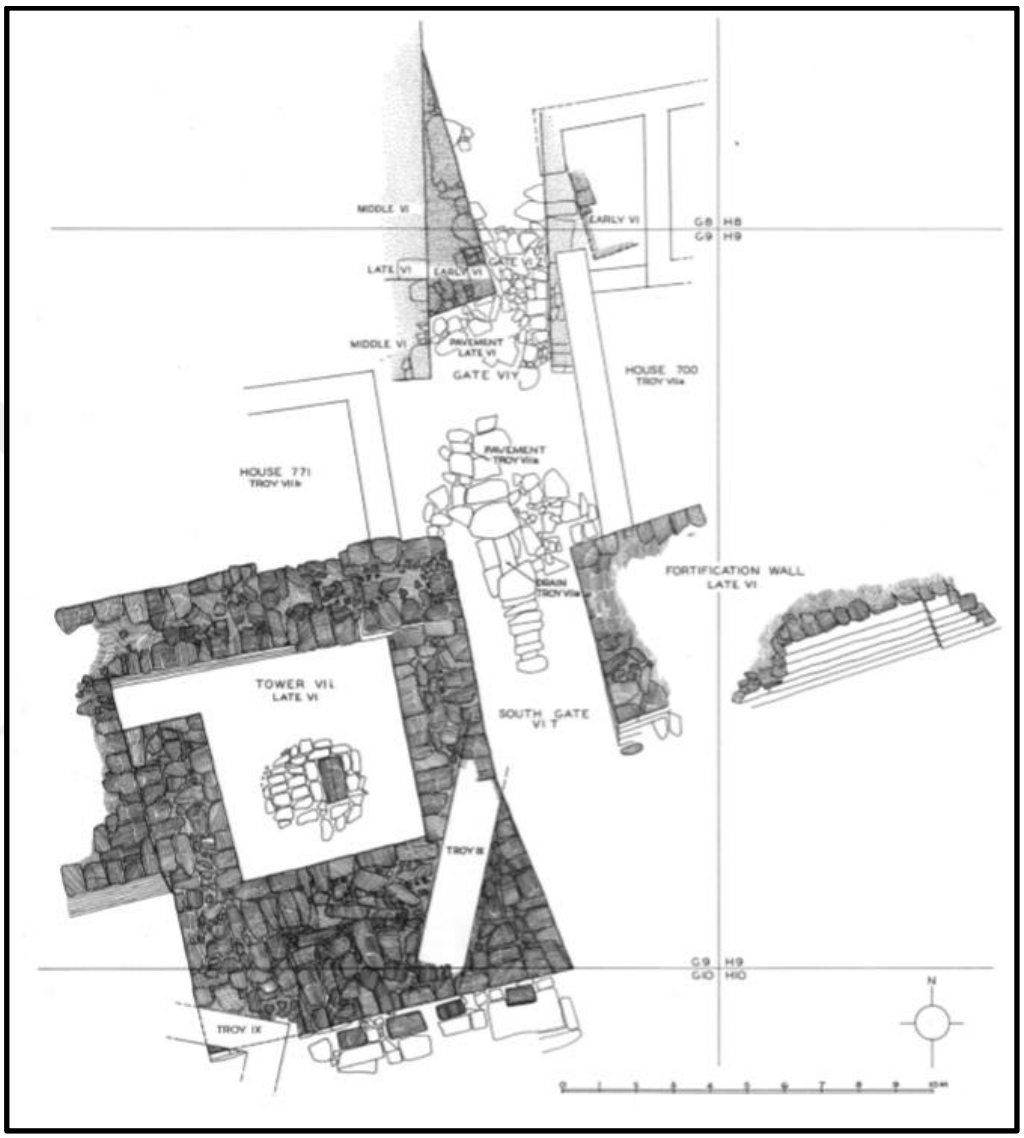

Şekil 331: Troya Kule Önündeki Steller (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 452).

Şekil 332: Troya VIi Kulesi Önünde 1-4 Numaralı Steller (Kişisel Arşiv).

Şekil 333: Troya VIi Kulesi Önünde 1-4 Numaralı Steller (Kişisel Arşiv).

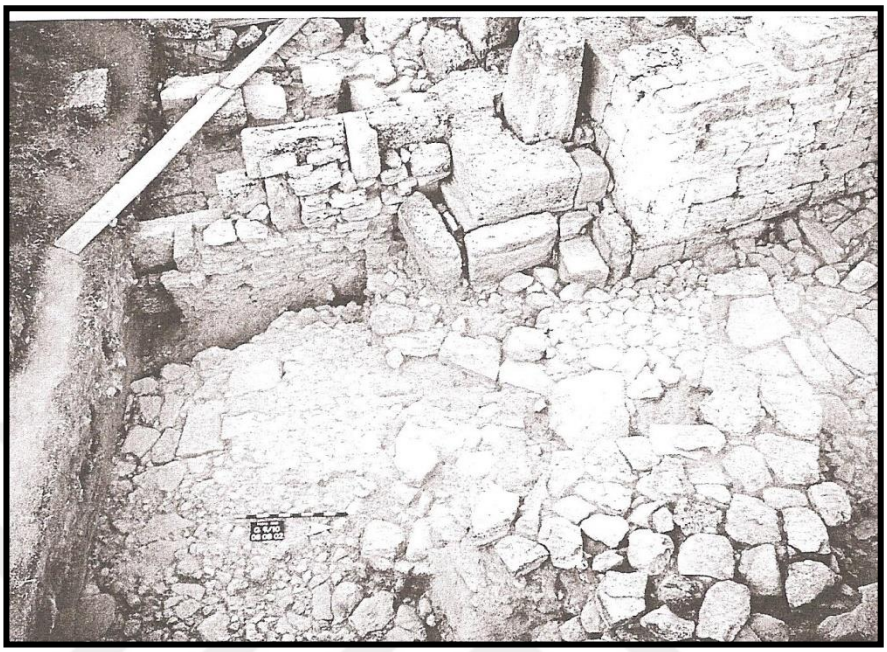

Şekil 334: Troya VIi Kulesinin Güneydoğu Köşesinde Dikey Olarak Yerleştirilmiş 5 Numaralı Stel (Korffmann 1998a: Abb. 4).

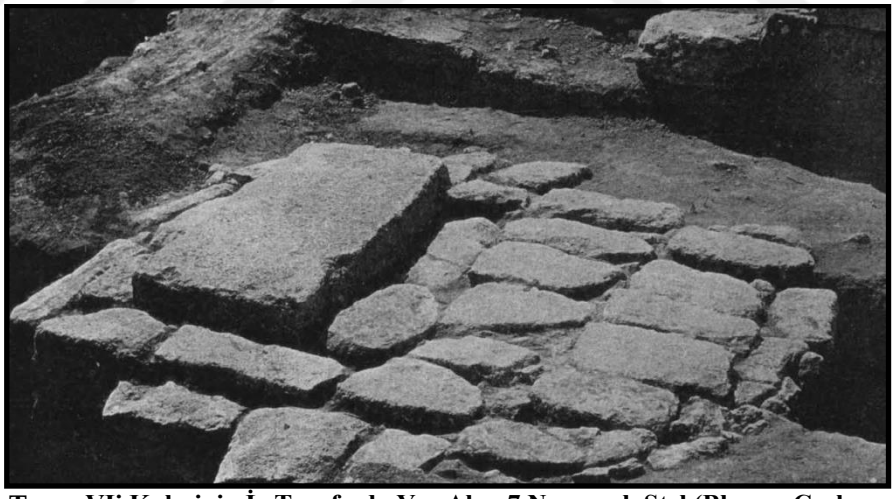

Şekil 335: Troya VIi Kulesinin İç Tarafında Yer Alan 7 Numaralı Stel (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 55).

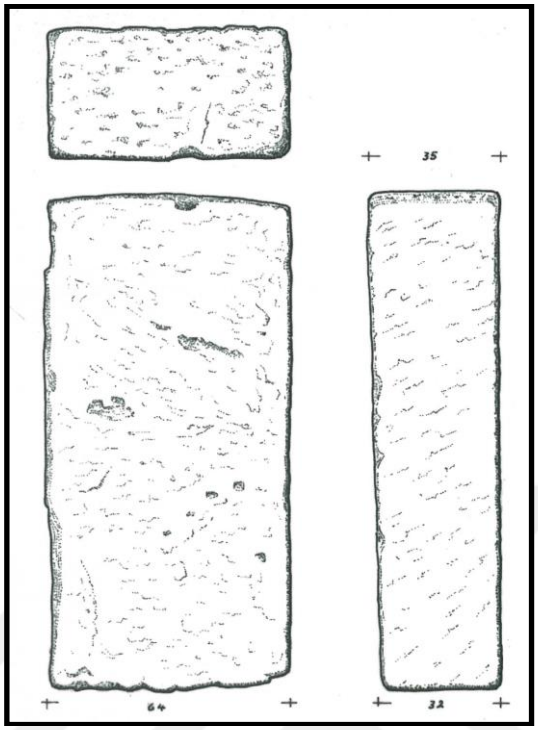

Şekil 336: Troya VIi Kulesinin İç Tarafında Yer Alan 7 Numaralı Stelin Çizimi (Korfmann 1998a: Abb. 14).

Şekil 337: Troya VI T Girişinin Sağında, Giriş Köşesi ile Anteli Ev Arasındaki 8 Numaralı Dikilitaş (Korfmann 1998a: Abb. 6).

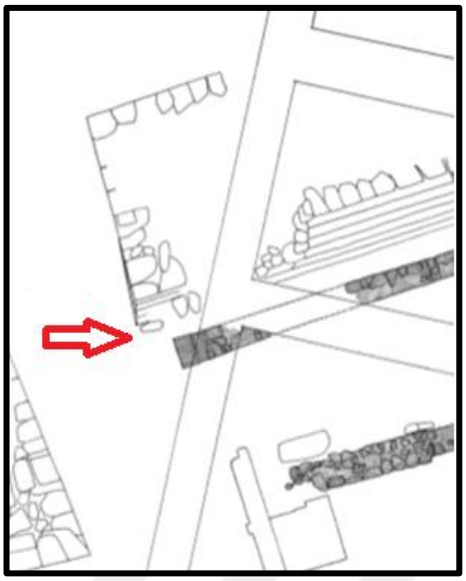

Şekil 338: Troya VI T Girişinin Sağında, Giriş Köşesi ile Anteli Ev Arasındaki 8 Numaralı Dikilitaş (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 471).

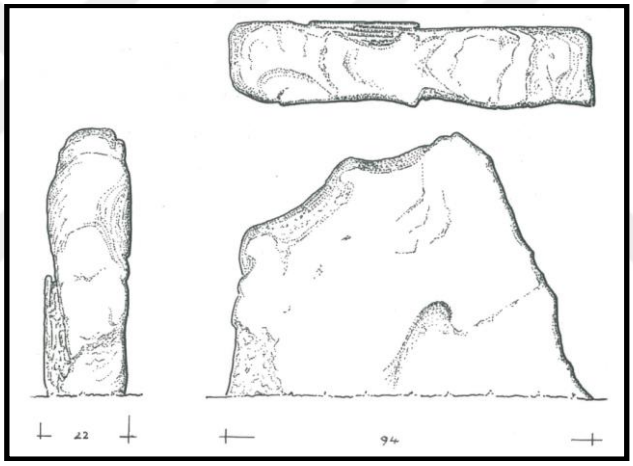

Şekil 339: Troya VI T Girişinin Sağında, Giriş Köşesi ile Anteli Ev Arasındaki 8 Numaralı Dikilitaşın Çizimi, (Korfmann 1998a: Abb. 7).

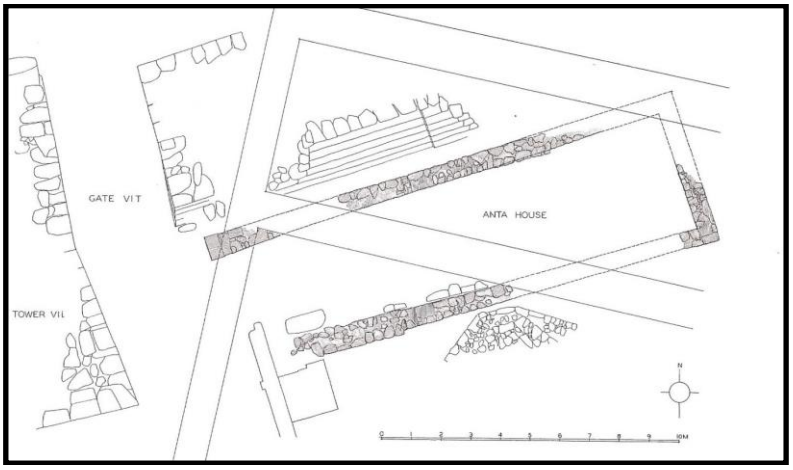

Şekil 340: Troya VI Anteli Ev İçindeki 9 Numaralı Dikilitaş (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 471).

Şekil 341: Troya VI Anteli Ev İçindeki 9 Numaralı Dikilitaş (Korfmann 1998a: Abb. 8).

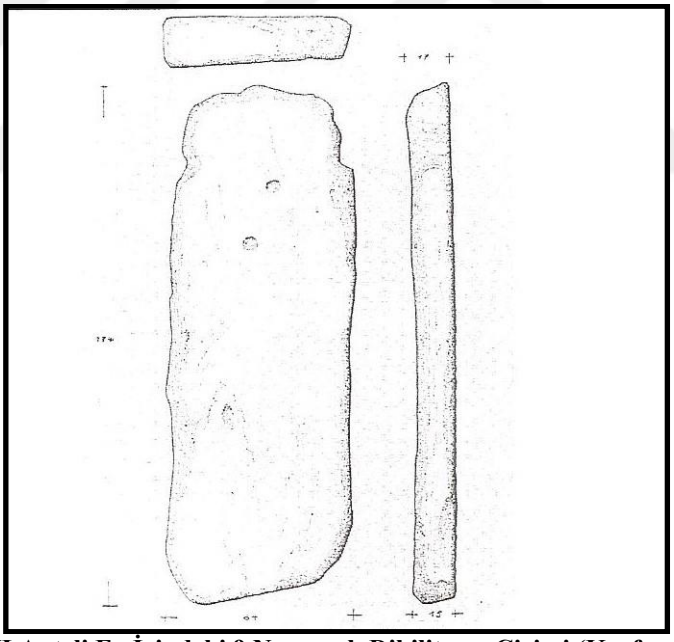

Şekil 342: Troya VI Anteli Ev İçindeki 9 Numaralı Dikilitaşın Çizimi (Korfmann 1998a: Abb. 9).

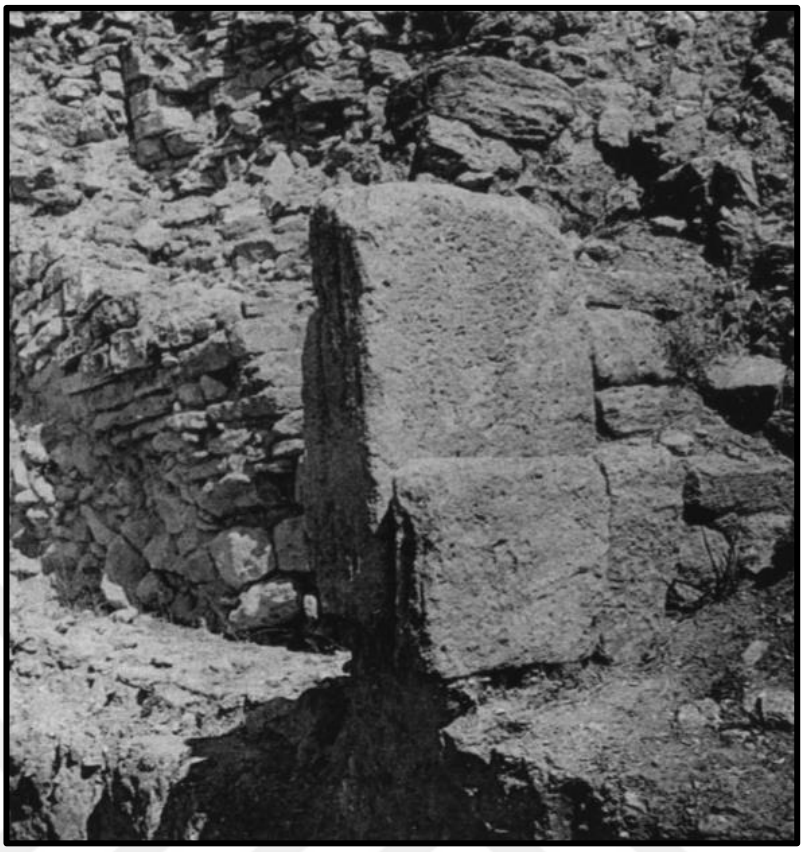

Şekil 343: Troya VI V / Batı Kapısı Yanındaki 10 Numaralı Dikilitaş (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 74).

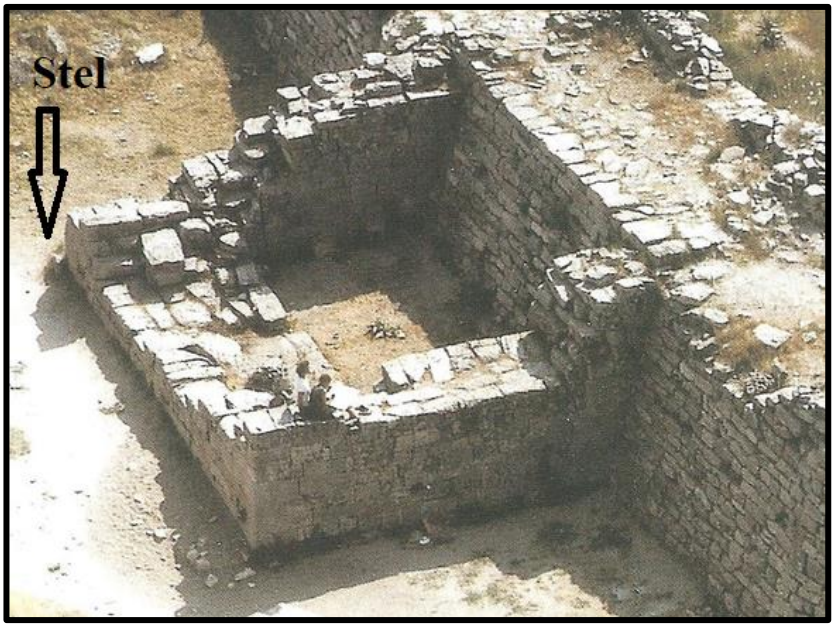

Şekil 344: Troya VIh kulesinin Güney Köşesindeki 12 Numaralı Dikilitaş (Klinkot ve Becks 2001: Fig. 466).

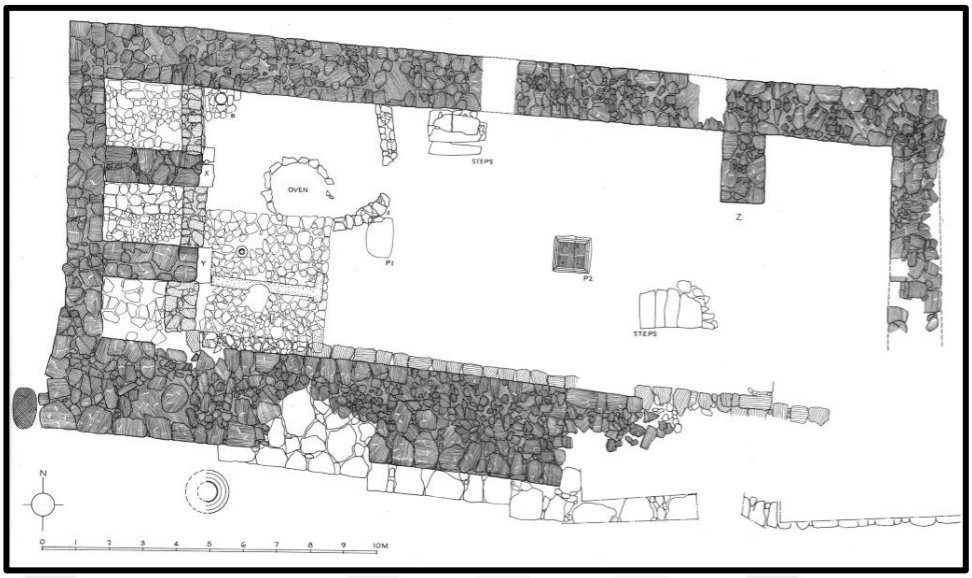

Şekil 345: Troya "Pillar House"un Dış Tarafında, Güneybatı Köşesinde Yer Alan 14 Numaralı Dikilitaş (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 465).

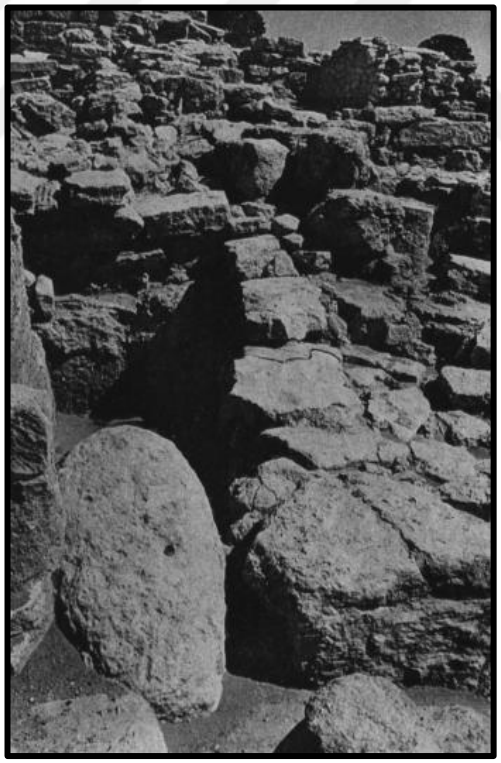

Şekil 346: Troya "Pillar House"un Dış Tarafında, Güneybatı Köşesinde Yer Alan 14 Numaralı Dikilitaş (Blegen, Caskey ve Rawson 1953: Fig. 127).

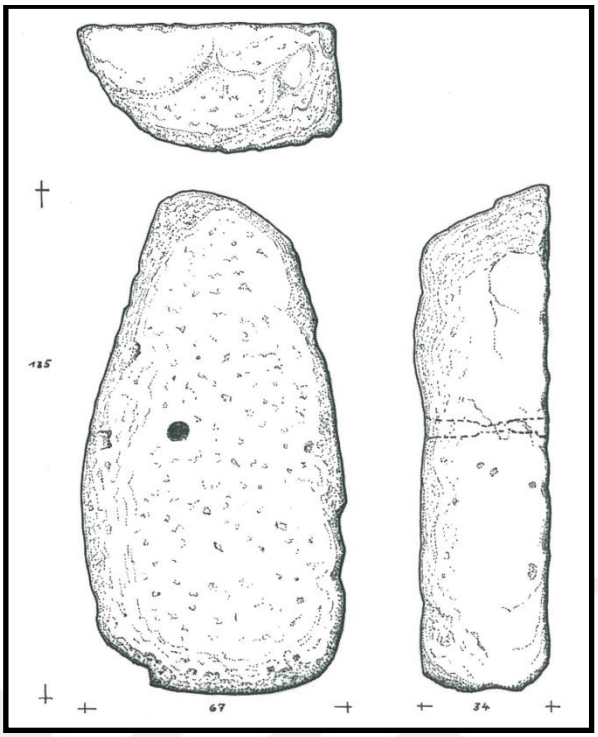

Şekil 347: Troya "Pillar House"un Dış Tarafında, Güneybatı Köşesinde Yer Alan 14 Numaralı Dikilitaşın Çizimi (Korfmann 1998a: Abb. 16).

Şekil 348: Troya VIIb2'de İnşa Edilen Bir Evin Pencerisini Kapatan Troia VI /VIIa Dönemi 15 Numaralı Dikilitaş (Korfmann 1998a: Abb. 17).

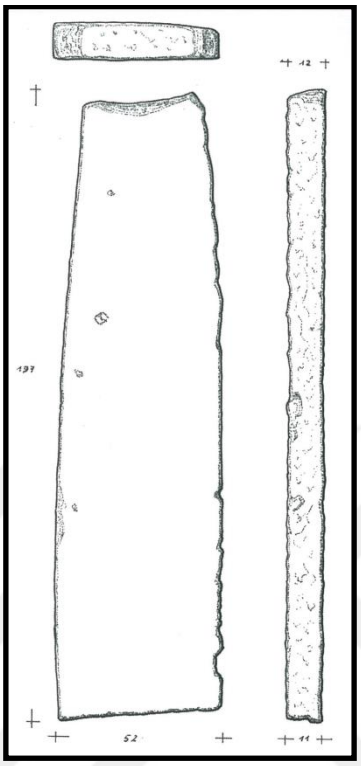

Şekil 349: Troya VIIb2'de İnşa Edilen Bir Evin Pencerisini Kapatan Troia VI /VIIa Dönemi 15 Numaralı Dikilitaşın Çizimi (Korfmann 1998a: Abb. 18).

Şekil 350: Karakuyu / Torbalı Stel Parçası, Ön ve Yan Yüzeyler (Işık ve Atıcı 2012: Res. 8-9).

Şekil 351: Karakuyu / Torbalı Stel Parçasının Yazıtlı Dar Yüzeyi (Oreshko 2013:Fig. 12).

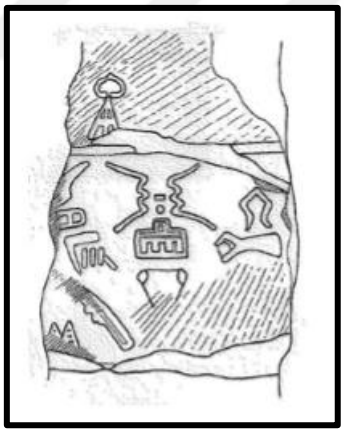

a

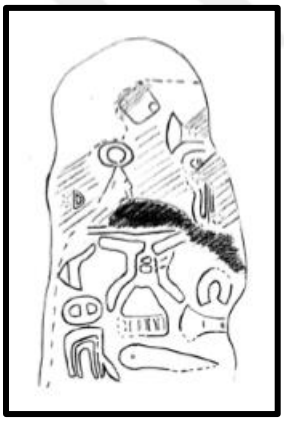

b

Şekil 352: Karakuyu / Torbalı Stel Parçasının Yazıtlı Dar Yüzeyin Çizimleri, a) Işık, Atıcı ve Tekoğlu 2011: Taf. 4; b) Oreshko 2013: Fig. 13).

Şekil 353: Kocaoğuz Steli (Şahin ve Takaoğlu 2003: Fig. 4).

Şekil 354: Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı Stel Parçası (Dinçol ve Dinçol 2008: Abb. 4a).

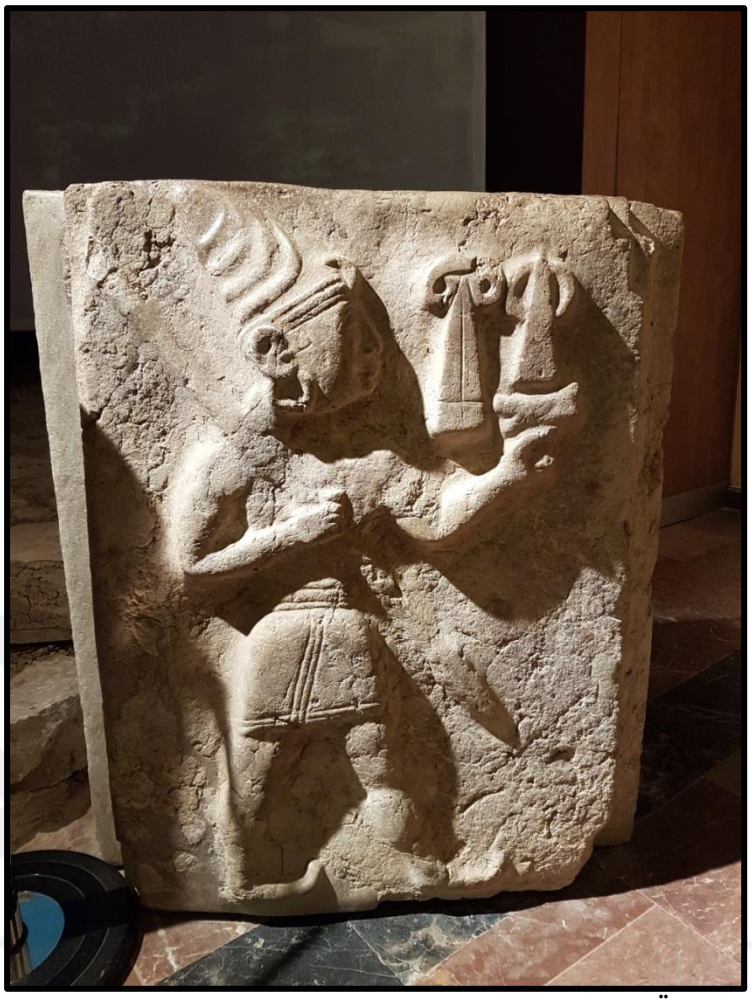

Şekil 355: Boğazköy / Hattuşa, "A Evi"ndeki 1 Numaralı Tudhaliya Steli Önden Görünüş (Kişisel Arşiv).

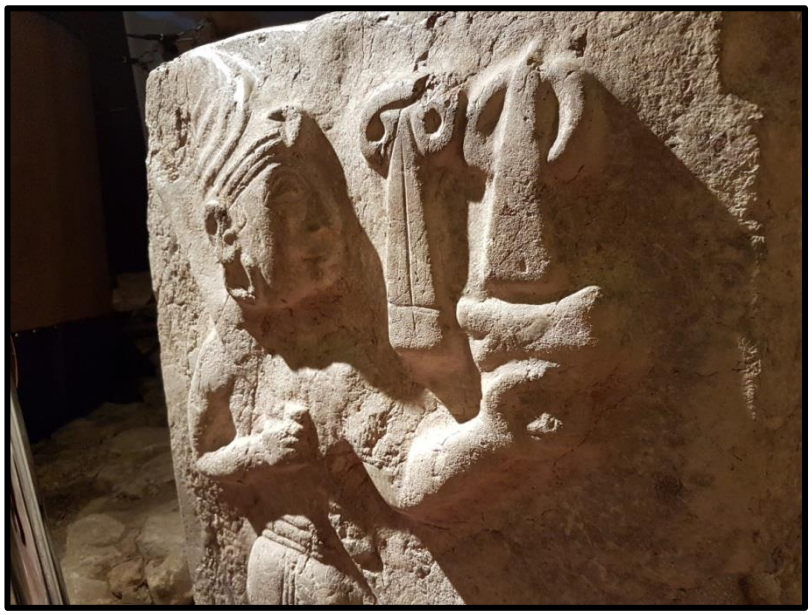

Şekil 356: Boğazköy / Hattuşa, "A Evi"ndeki 1 Numaralı Tudhaliya Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 357: Boğazköy / Hattuşa, "A Evi"ndeki 1 Numaralı Tudhaliya Steli Önden Görünüş (Neve 1987: Abb. 17).

Şekil 358: Boğazköy / Hattuşa, Yukarı Şehir Bizans Kilisesi'nden 2 Numaralı IV. Tudhaliya Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 359: Boğazköy/ Hattuşa, Büyükkale, C binasındaki 3 Numaralı IV. Tudhaliya Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 360: Boğazköy/ Hattuşa, Büyükkale, J Binası'ndan 4 Numaralı Stel (?) (Neve 1965: Abb. 6).

Şekil 361: Boğazköy / Hattuşa, Nişantepe'nin Kuzeyinde Saray Molozundan 5 Numaralı IV. Tudhaliya Steli (Neve 1993: Abb. 8).

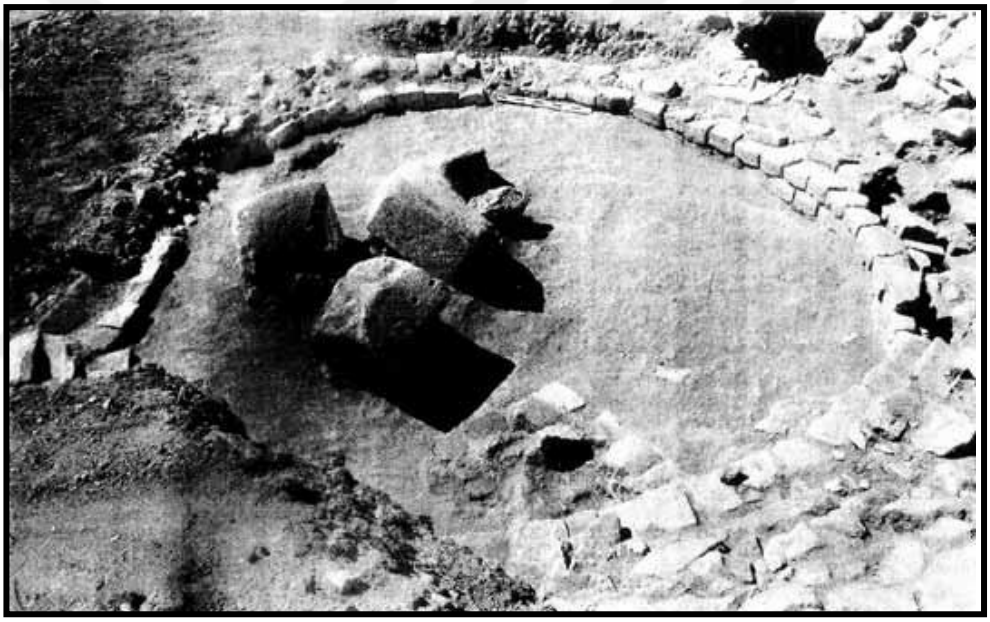

Şekil 362: Boğazköy / Hattuşa, Büyükkale Yuvarlak Planlı Yapı ve Steller (Savaş 2006: Res. 5).

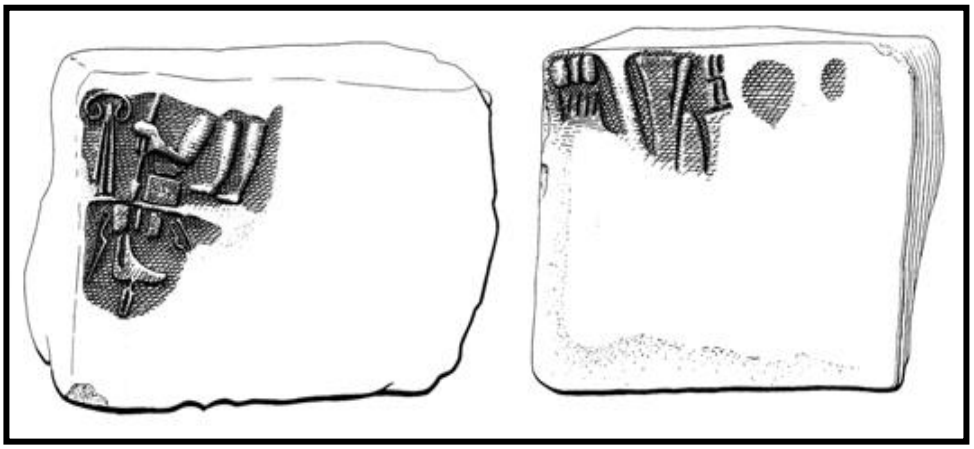

Şekil: 363: Boğazköy / Hattuşa, Büyükkale Yuvarlak Planlı Yapıdan 6 Numaralı Stel Parçaları (Savaş 2006: Res. 4).

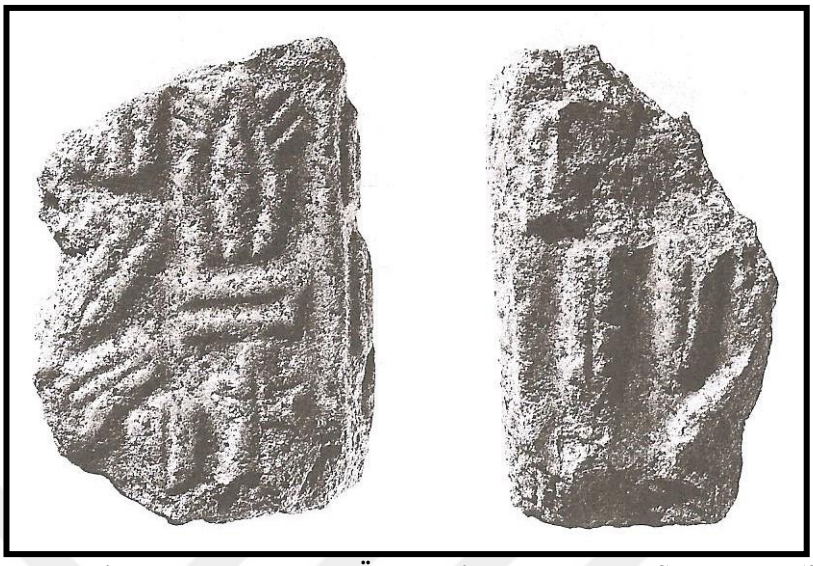

Şekil 364: Boğazköy / Hattuşa, Büyükkaya Üst Plato'dan 7 Numaralı Stel Parçası (Seeher 1997: Abb. 10).

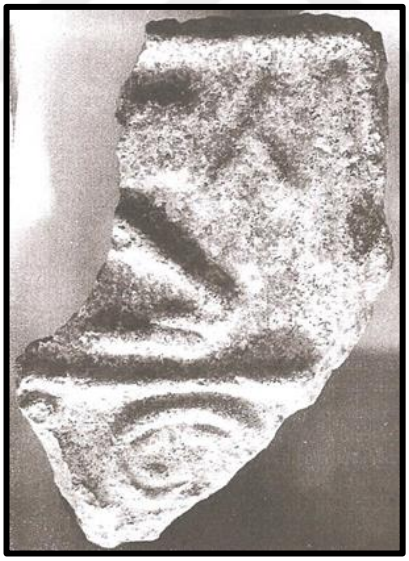

Şekil 365: Boğazköy / Hattuşa, Büyükkaya'dan Stel Parçası, 7 Numaralı Stelin Diğer Parçası (Otten 1955: Abb. 1).

Şekil 366: Boğazköy / Hattuşa, Güney Alanı Kanaldan Bulunan 8 Numaralı Stel (Kişisel Arşiv).

Şekil 367: Boğazköy / Hattuşa, 2 Nolu Oda ve Šuppiluliuma Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 368: Delihasanlı Steli (Kişisel Arşiv).

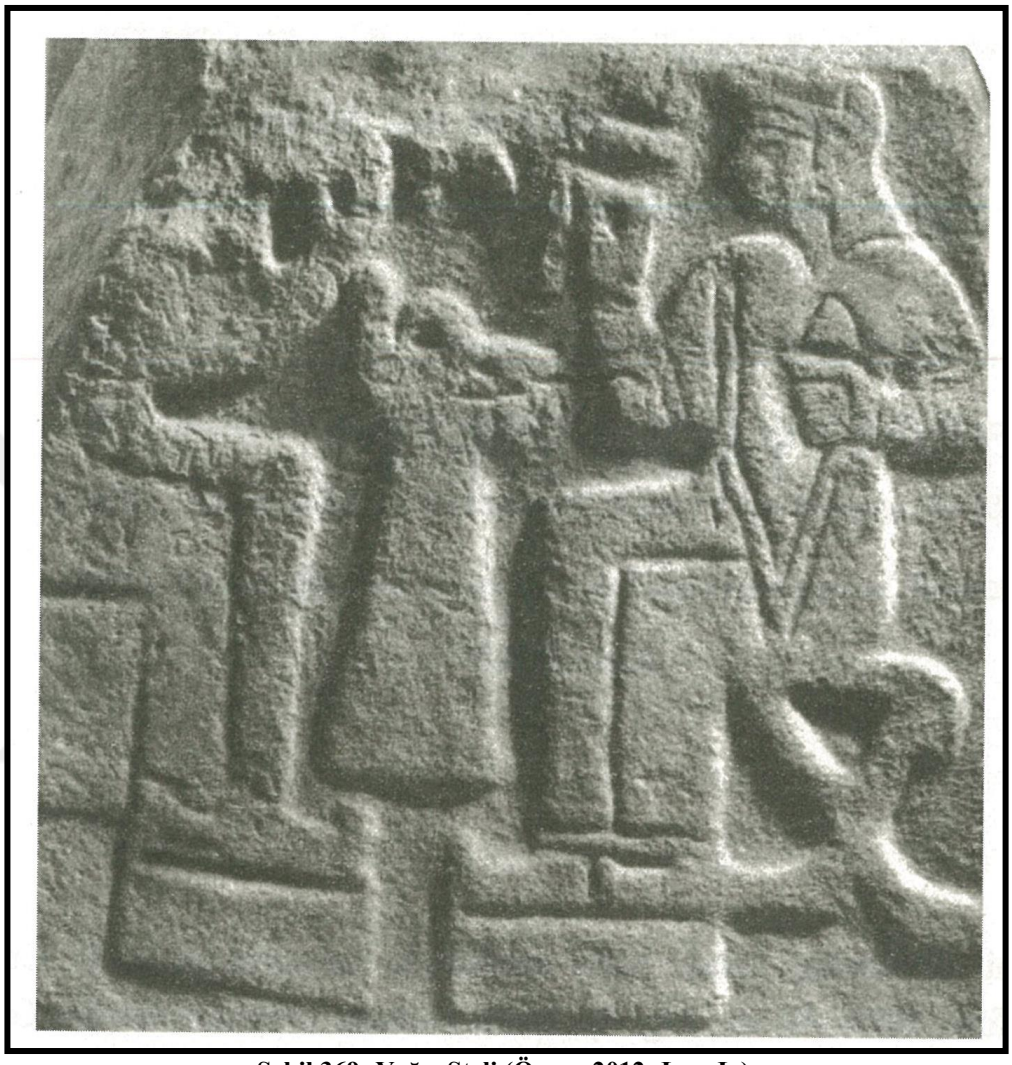

Şekil 369: Yağrı Steli (Özcan 2012: Lev. Ia).

Şekil 370: Çalapverdi 3 Steli (Taş ve Weeden 2010: 349, Fig. 3).

Şekil 371: Karga Steli, Önden Görünüş (Gelb 1939: 33-34; Pl. LV.37).

Şekil 372: Sivas Altınyayla Steli (Kişisel Arşiv).

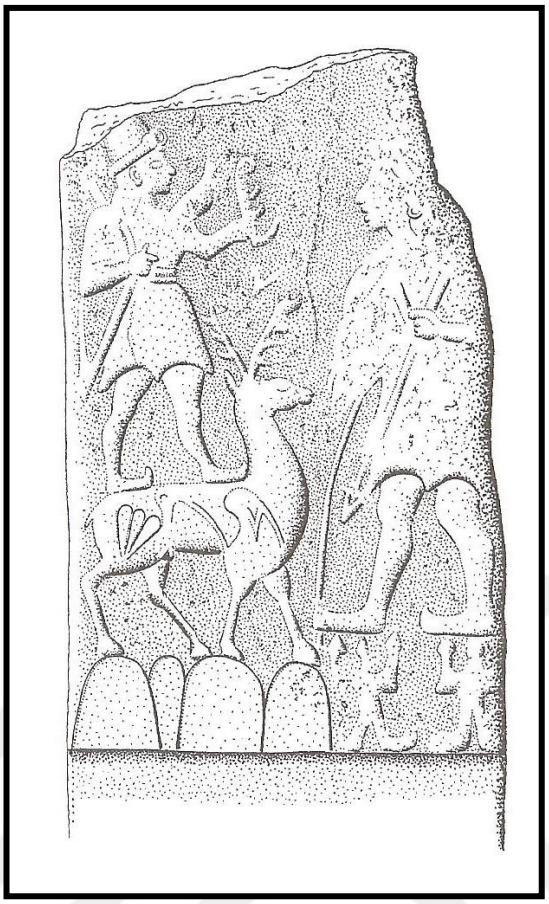

Şekil 373: Sivas Altınyayla Steli Çizimi (Müller-Karpe 2003: Abb. 2).

Şekil 374: Fasıllar Steli (Kişisel Arşiv).

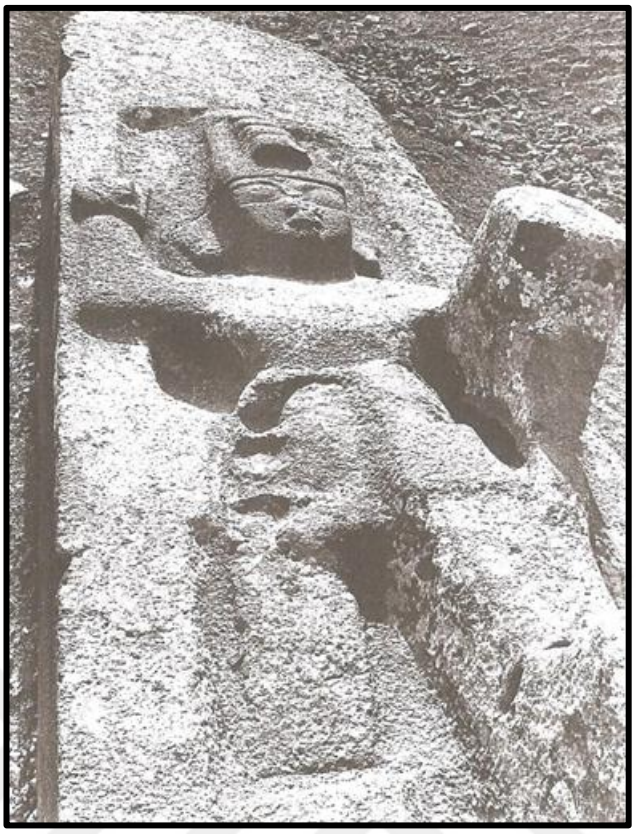

Şekil 375: Fasıllar Steli, Tanrı Figürünün Detayı (Kohlmeyer 1983: Taf. 17).

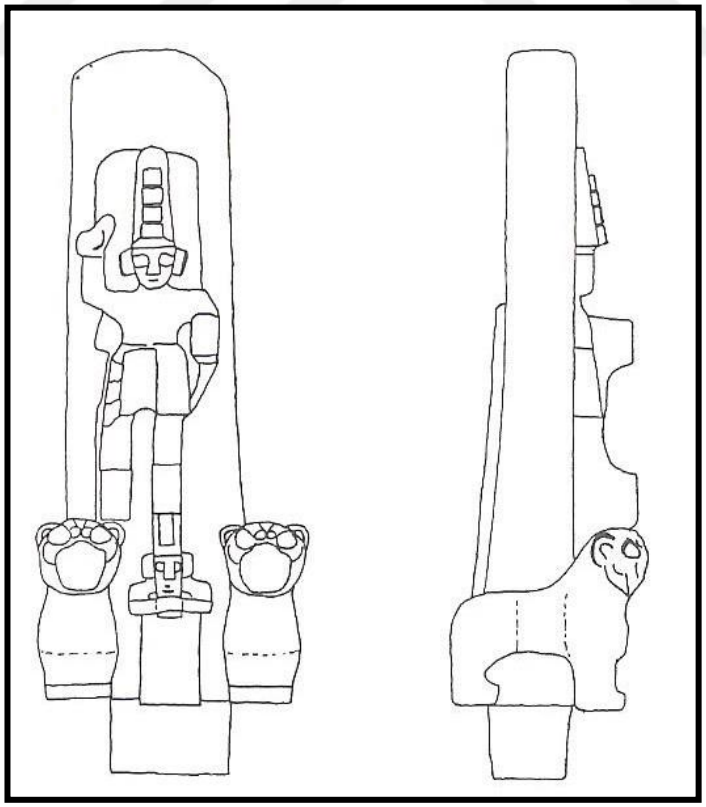

Şekil 376: Fasıllar Steli (Kohlmeyer 1983: Fig. 14).

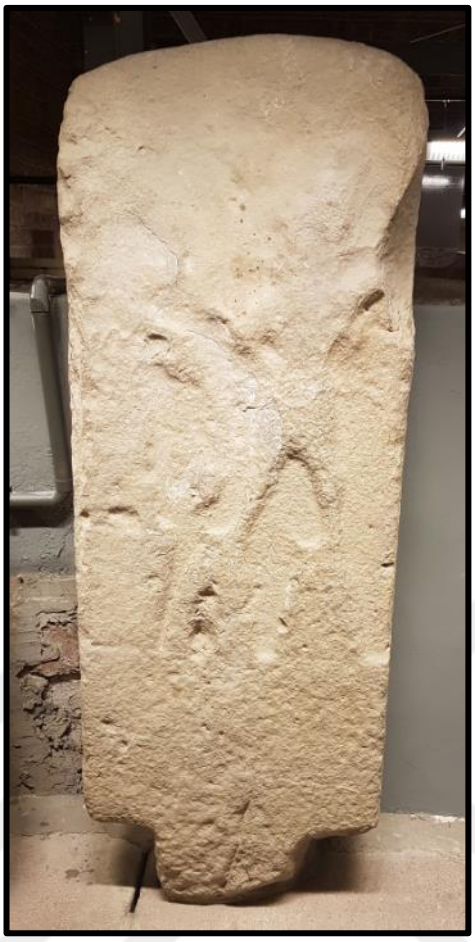

Şekil 377: Atabey Köy Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 378: Atabey Köy Steli (Ussishkin 1993: Lev. 122-123).

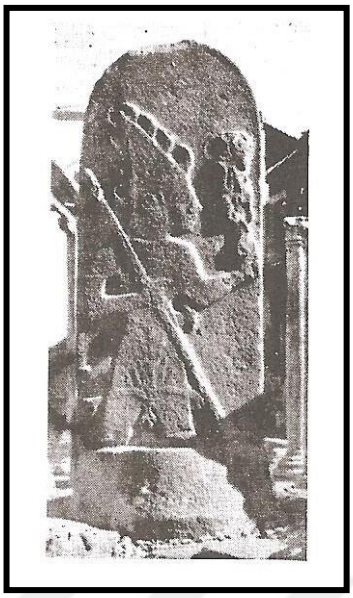

Şekil 379: Çağdın /Ahçaköy Steli (Güterbock 1947: Res. 13).

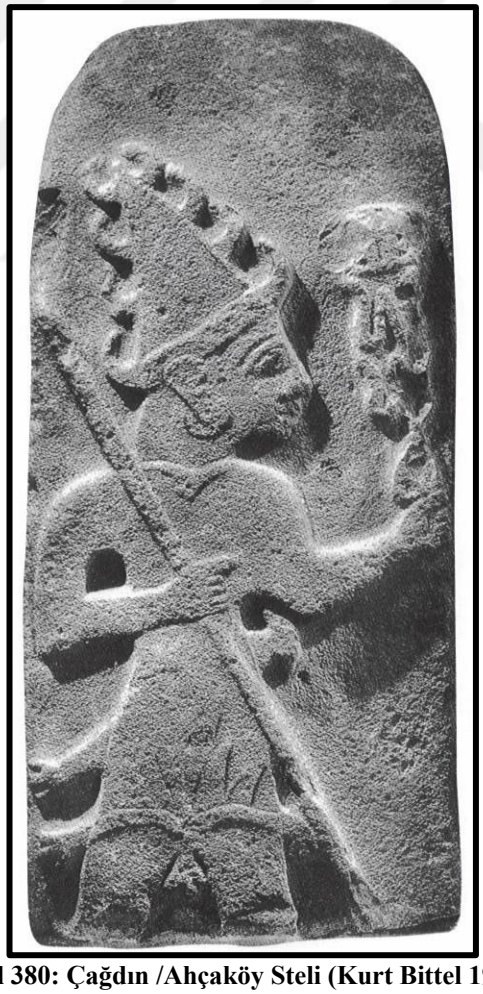

Şekil 380: Çağdın /Ahçaköy Steli (Kurt Bittel 1976).

Şekil 381: Kilise Tepe, Stelli Bina (Postgate ve Thomas 2007: Fig. 492).

Şekil 382: Kilise Tepe, Stelli Bina, 3 Numaralı Oda, *in situ* Durumdaki Stel (Postgate ve Thomas 2007: Fig. 108).

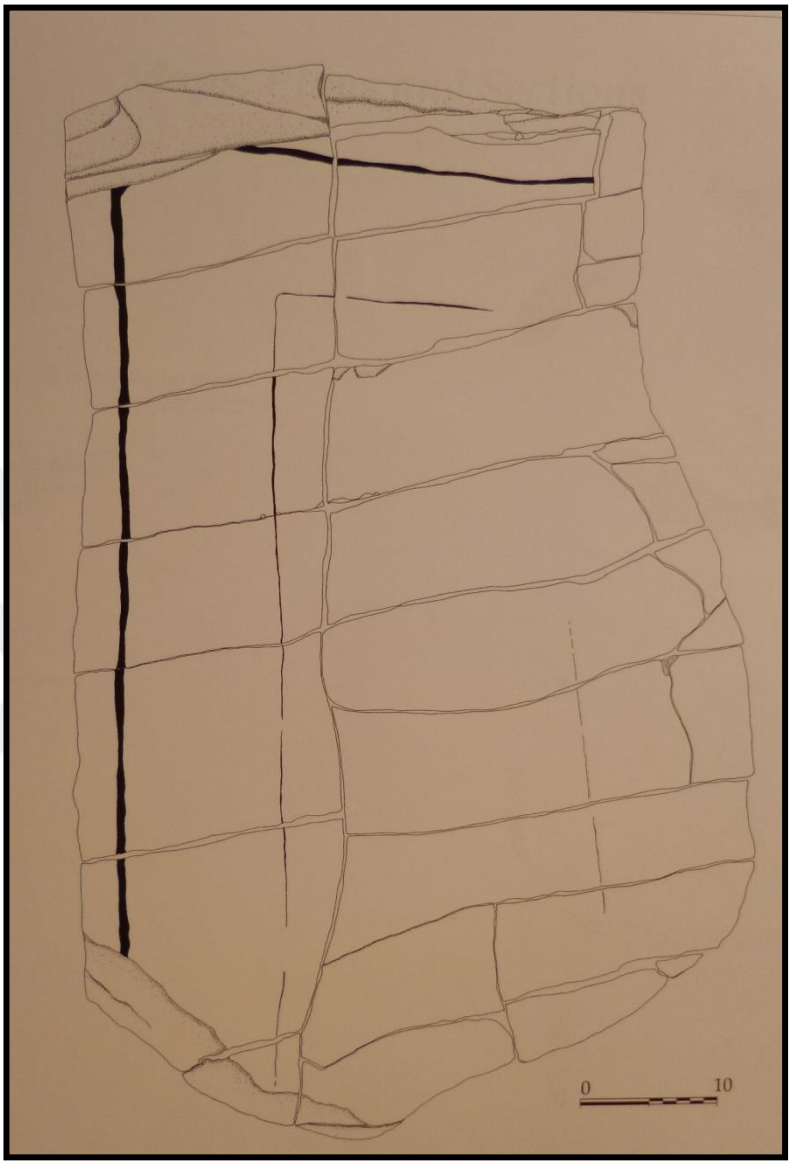

Şekil 383: Kilise Tepe Stel (Postgate ve Thomas 2007: Fig. 469).

Şekil 384: Tavşantepe 1 Steli (Lanaro 2015: Fig. 6).

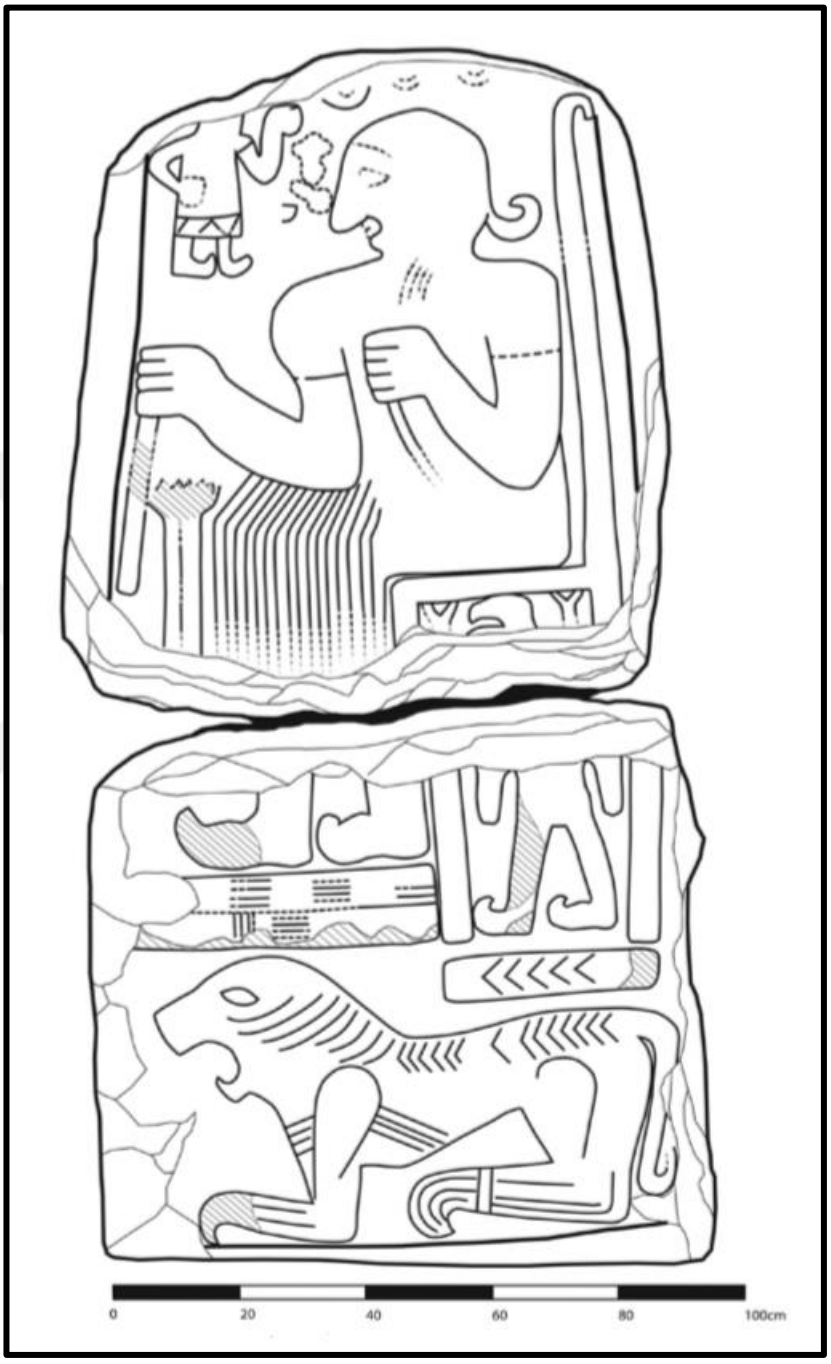

Şekil 385: Tavşantepe 1 Steli Çizimi (Lanaro 2015: Fig. 7).

Şekil 386: Tavşantepe 2 Steli (Lanaro 2015: Fig. 15).

Şekil: 387: Tavşantepe 2 Steli Çizimi (Lanaro 2015: Fig. 16).

Şekil 388: 1 Numaralı Hakkâri Steli
Sevin 2005: Res. 17

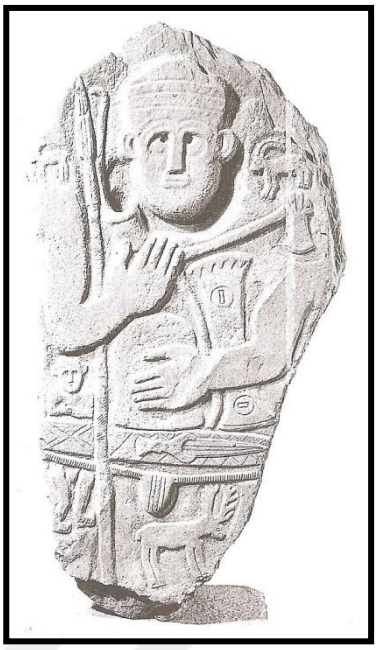

Şekil 389: 2 Numaralı Hakkâri Steli
Sevin 2005: Res. 19

Şekil 390: 3 Numaralı Hakkâri Steli
(Sevin 2005: Res. 21).

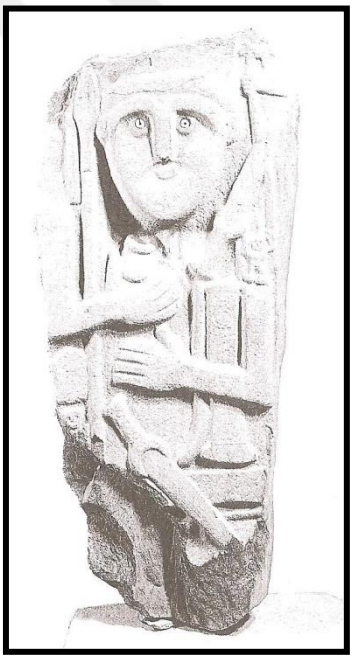

Şekil 391: 4 Numaralı Hakkâri Steli
(Sevin 2005: Res. 23).

Şekil 392: 5 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 25).

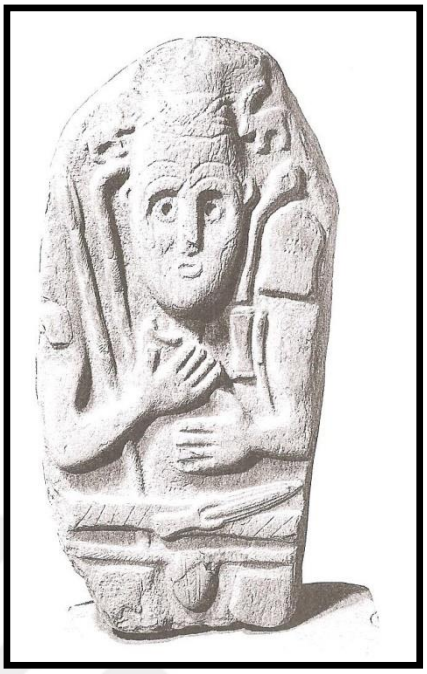

Şekil 393: 6 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 28).

Şekil: 394: 7 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 30).

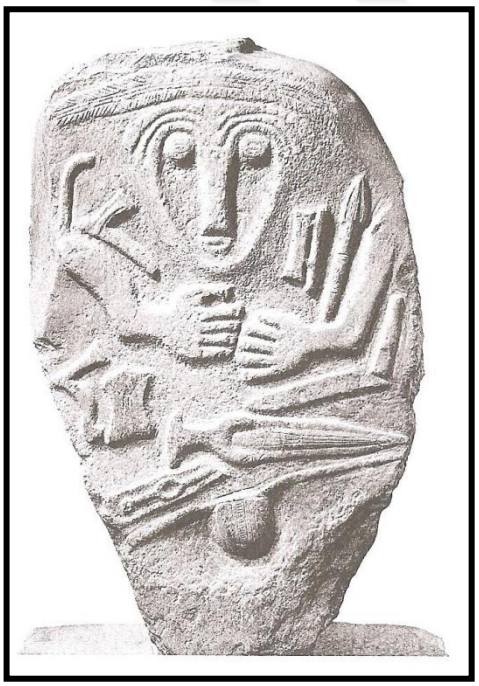

Şekil 395: 8 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 33).

Şekil 396: 9 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 35).

Şekil 397: 10 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 38).

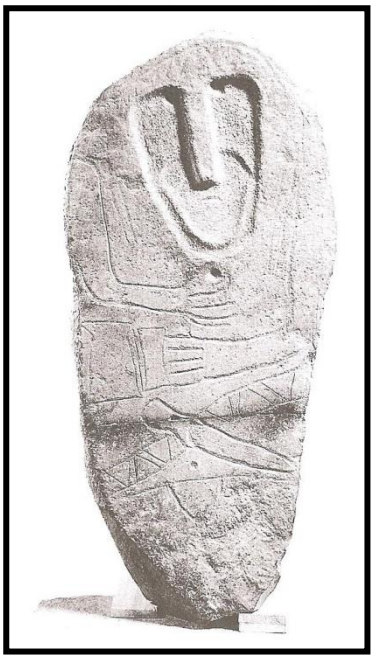

Şekil 398: 11 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 40).

Şekil 399: 12 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 42).

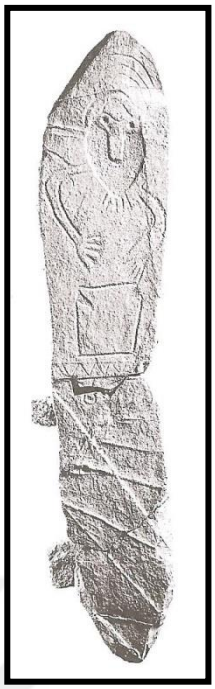

Şekil 400: 13 Numaralı Hakkâri Steli (Sevin 2005: Res. 45).

Şekil 401: Erzurum / Şenkaya Steli
Erzurum'da 2 bin 500 yıllık 'Taş Baba' heykeli bulundu - Son dakika haberleri (sozcu.com.tr) **(Erişim Tarihi 22.12.2021).**

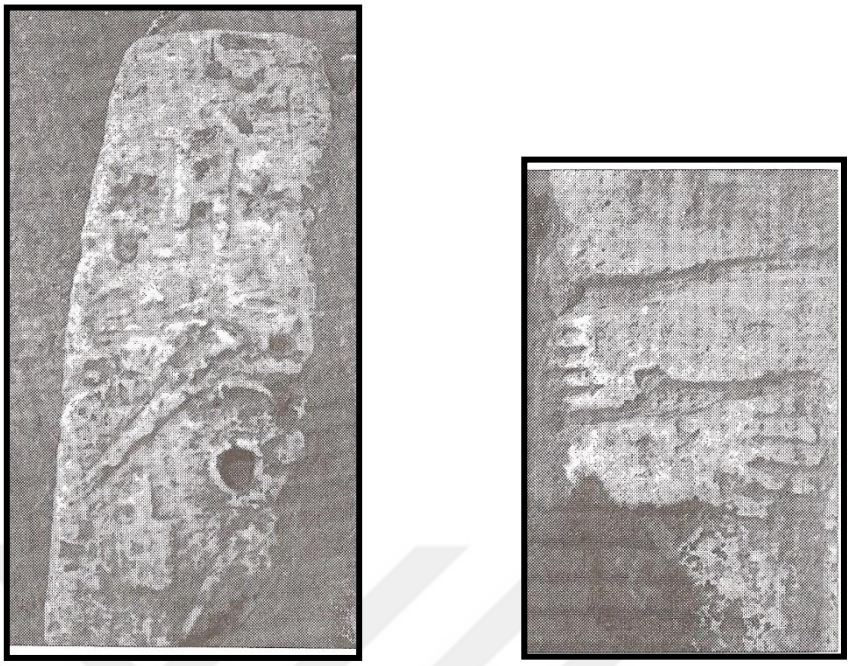

Şekil 402: Hanik Stelleri (Barın, Akın ve Şahin 2004: 131, Res. 15 ve Res. 14).

Şekil 403: Çiftlik Steli (Gelb 1939: Pl. XXX.17).

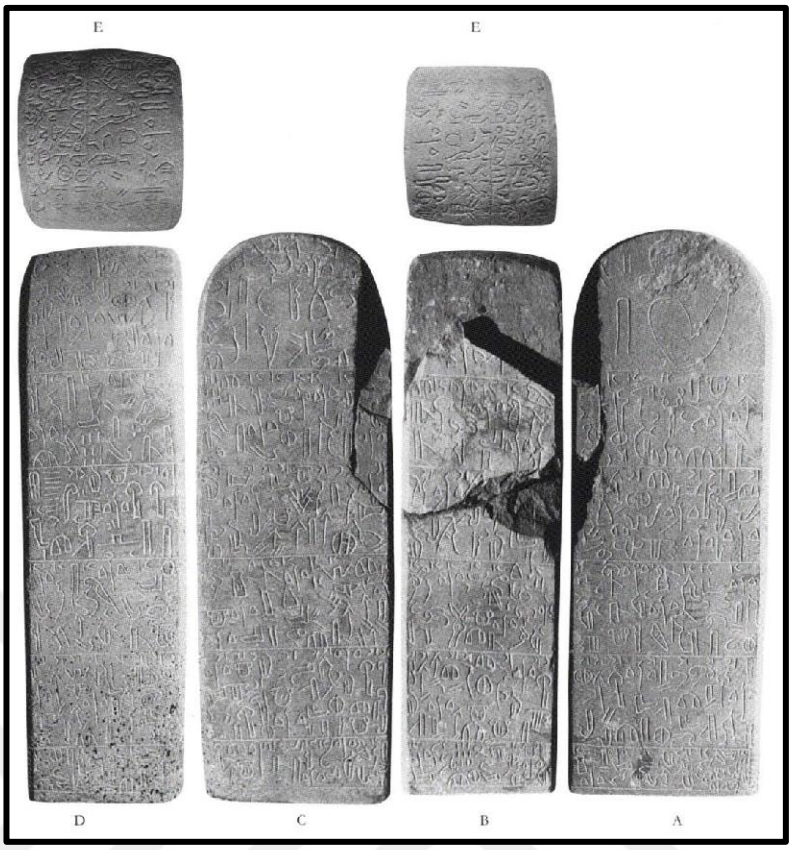

Şekil 404: Sultanhan Steli (Hawkins 2000: Pl. 258).

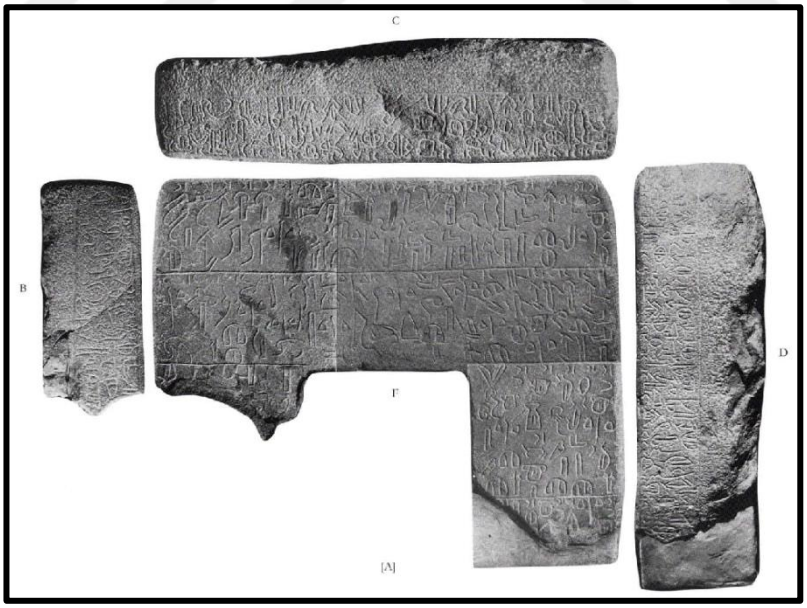

Şekil 405: Sultanhan Steli'nin Kaidesi (Hawkins 2000: Pl. 259).

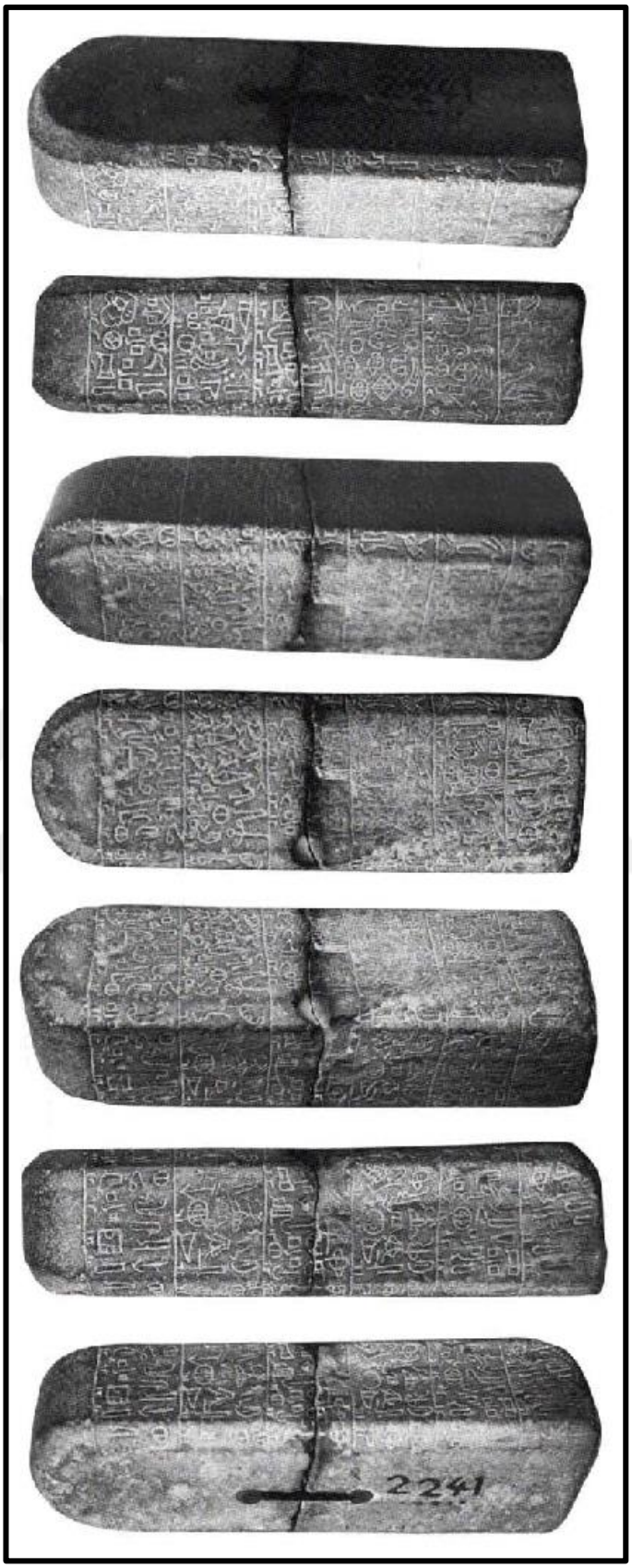

Şekil 406: Kululu 1 Steli (Hawkins 2000: Pl. 244).

Şekil 407: Kululu 2 Steli (Hawkins 2000: Pl. 272).

Şekil 408: Kululu 3 Steli (Hawkins 2000: Pl. 273).

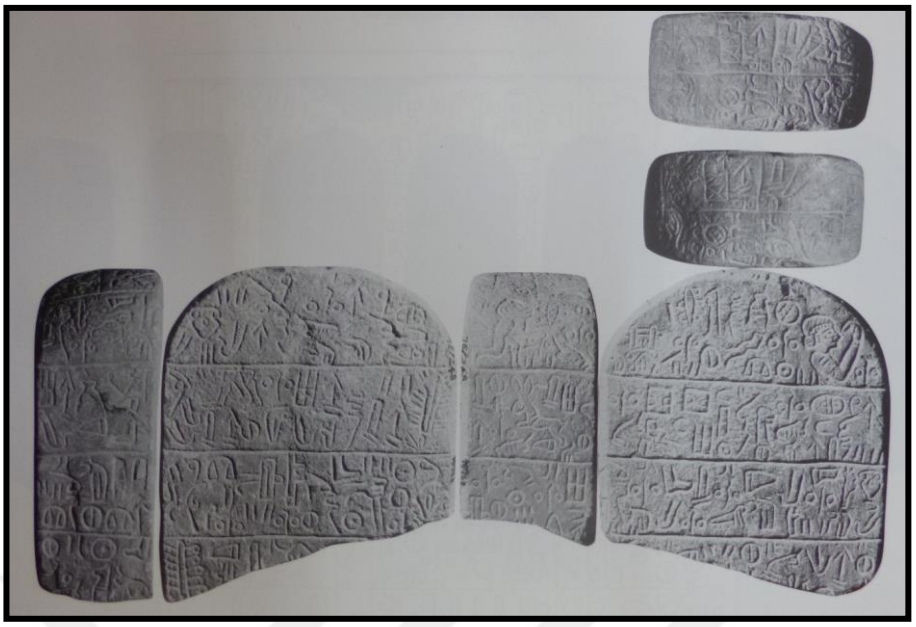

Şekil 409: Kululu 4 Steli (Hawkins 2000: Pl. 246).

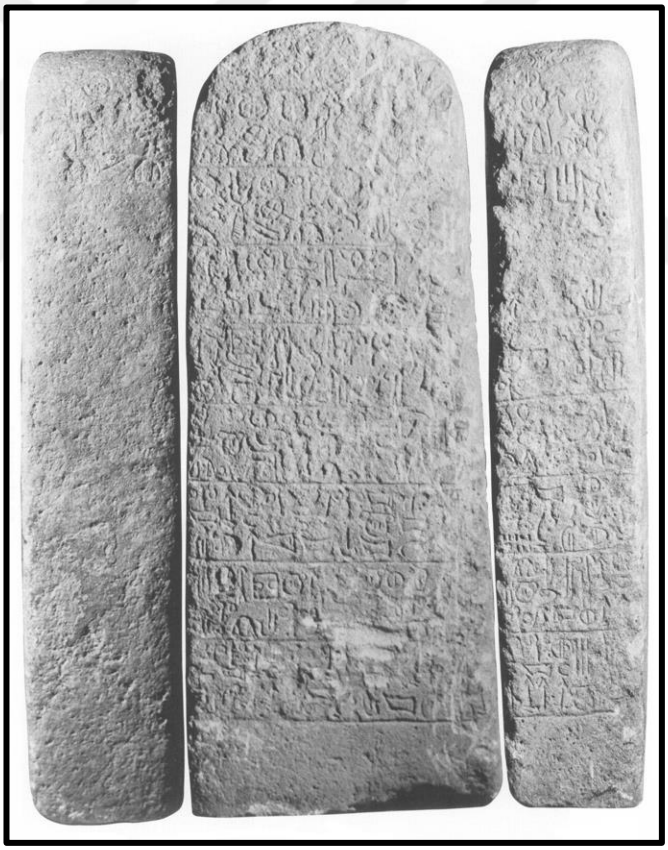

Şekil 410: Kululu 5 Steli (Hawkins 2000: Pl. 270).

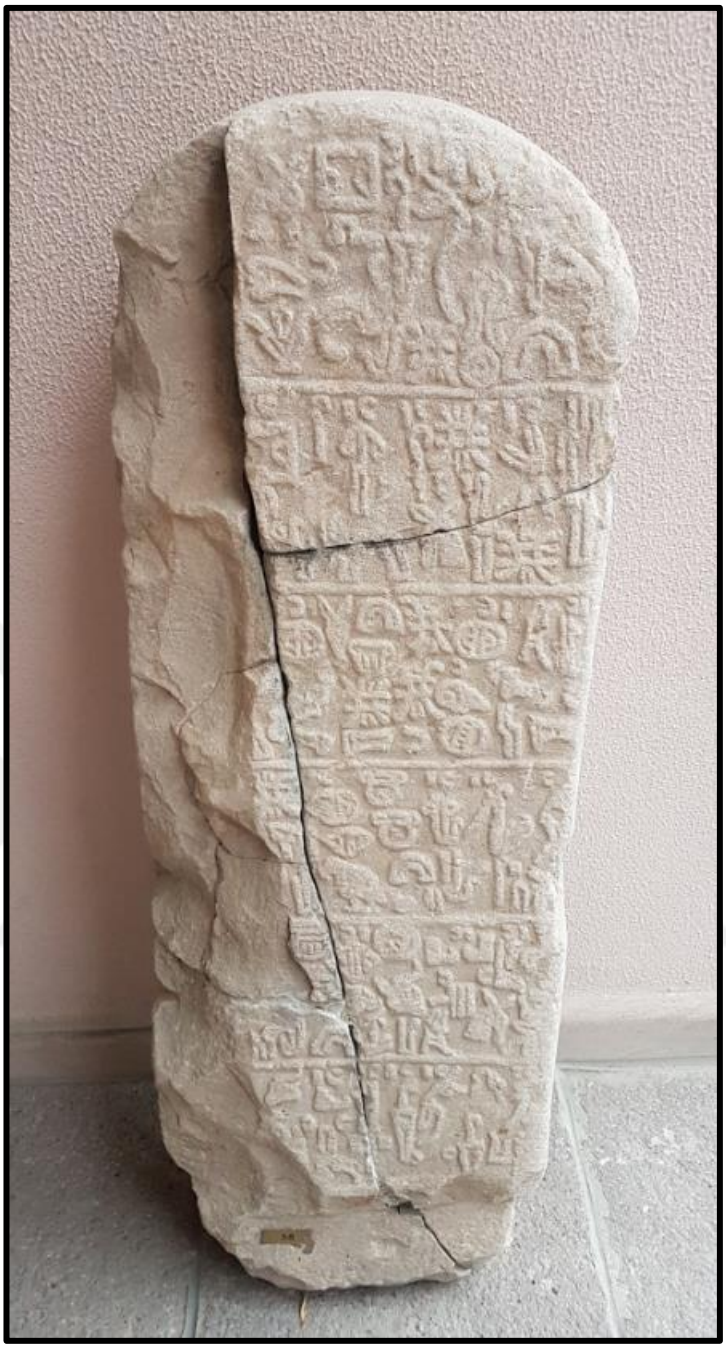

Şekil 411: Kayseri Merkez Stel (Kişisel Arşiv).

Şekil 412: Eğrek Stel (Hawkins 2000: Pl. 274).

Şekil 413: Türkmen-Karahöyük 1 Steli (Osborne, Massa vd. 2020: Fig. 17a).

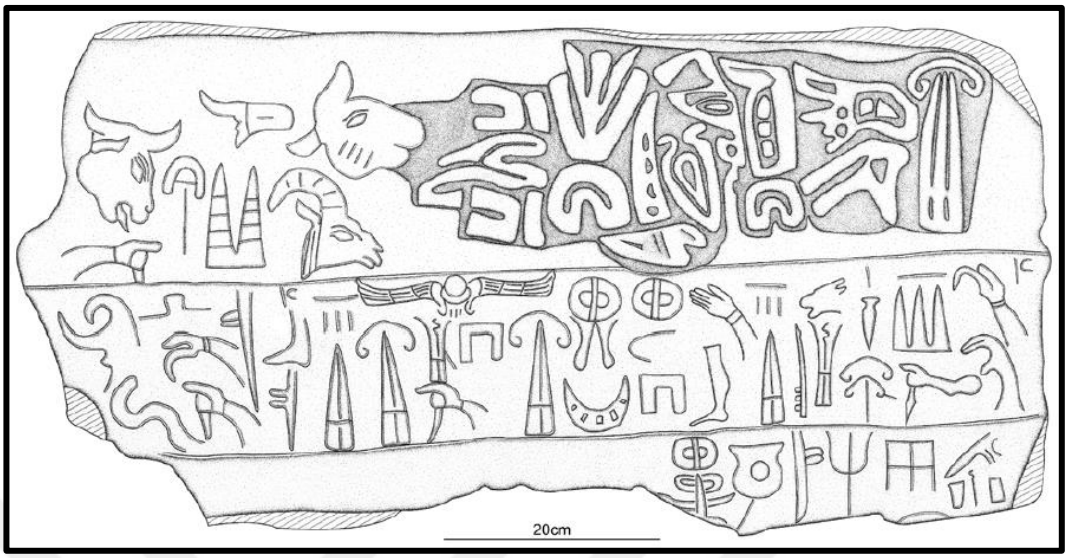

Şekil 414: Türkmen-Karahöyük 1 Steli Çizimi (Goedegebuure vd. 2020: Fig. 1).

Şekil 415: İvriz 2 Steli (Hawkins 2000: Pl. 300).

Şekil 416: Keşlik Yayla 1 Steli (Hawkins 2000: Pl. 305).

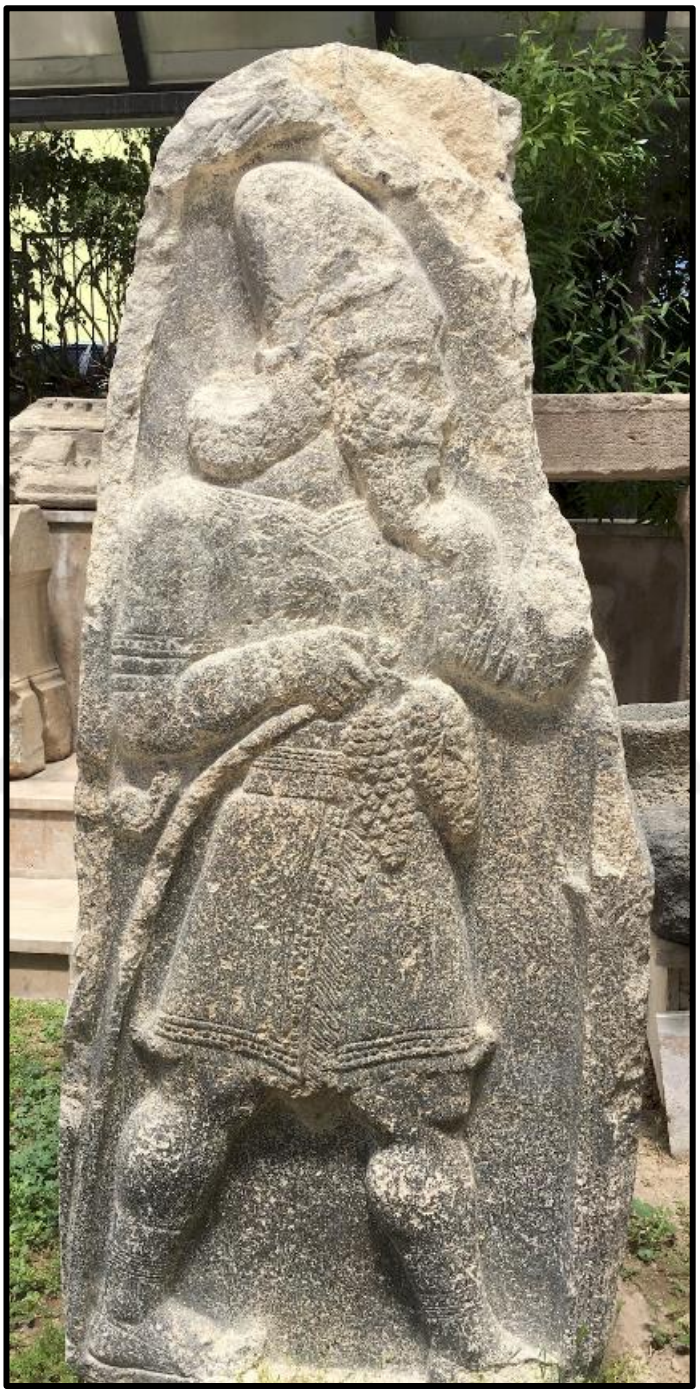

Şekil 417: Bor 1 Steli
https://www.hittitemonuments.com/bor/bor07.jpg **(Erişim Tarihi: 9.03.2020).**

Şekil 418: Niğde 2 Steli (Şahin 1999: Abb. 8).

Şekil 419: Bor 2 Steli (Muscarella 1967: Pl. V, Fig. 6).

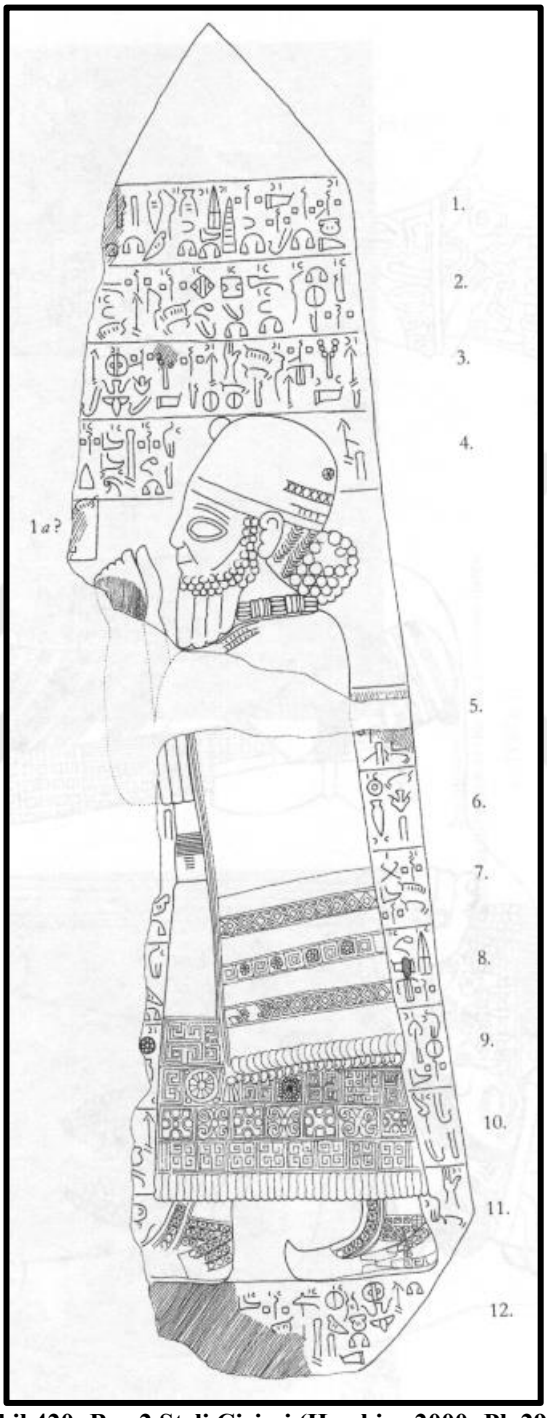

Şekil 420: Bor 2 Steli Çizimi (Hawkins 2000: Pl. 296).

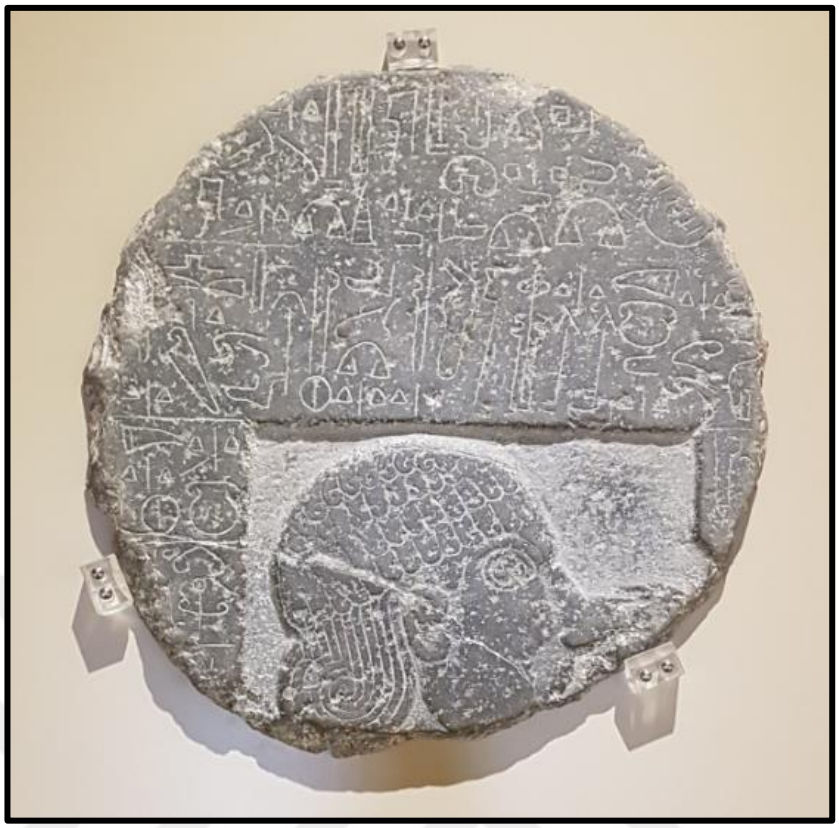

Şekil 421: Andaval Steli (Kişisel Arşiv).

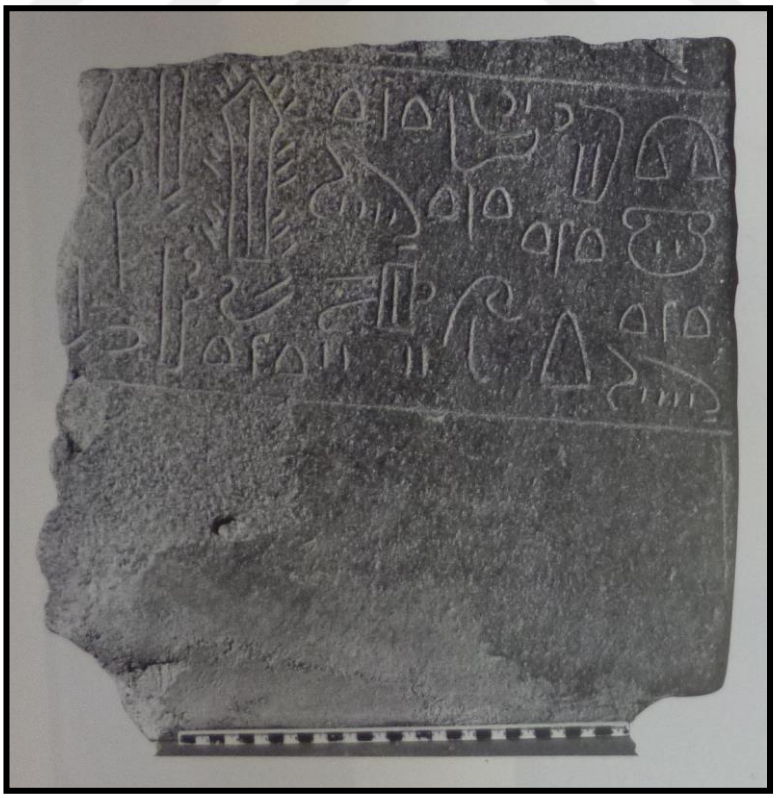

Şekil 422: Veliisa Steli (Hawkins 2000: Pl. 303).

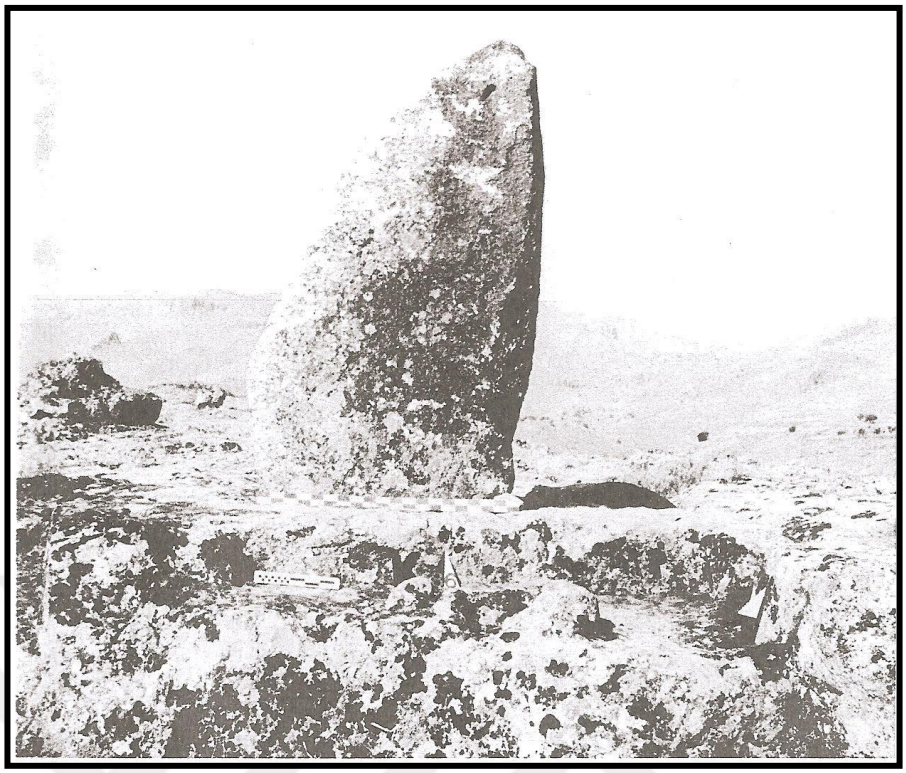

Şekil 423: Dikilitaş Mevkii Stel (Çınaroğlu 1989: Pl. III.1).

Şekil 424: Dikilitaş Mevkii Stel (Çınaroğlu 1989: Pl. III.3 ve Pl. III.2).

Şekil 425: Aksaray Steli (Hawkins 2000: PL. 264).

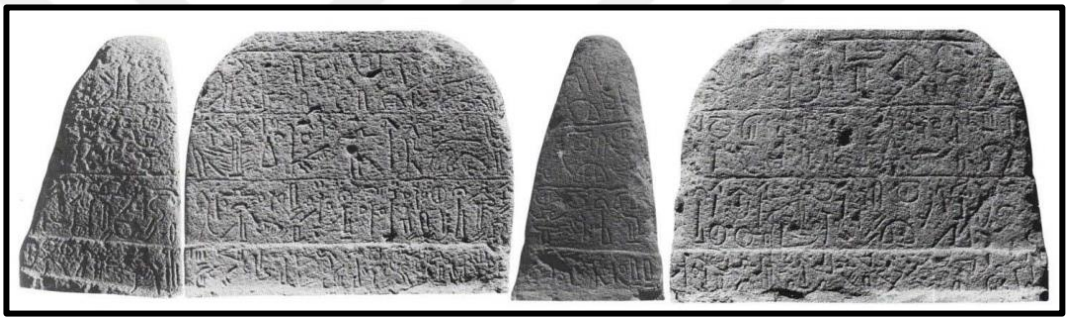

Şekil 426: Bohça (Bahçeköy) Steli (Hawkins 2000: Pl. 265).

Şekil 427: Nevşehir Ovaören Stel (Akçay 2015: Res. 5).

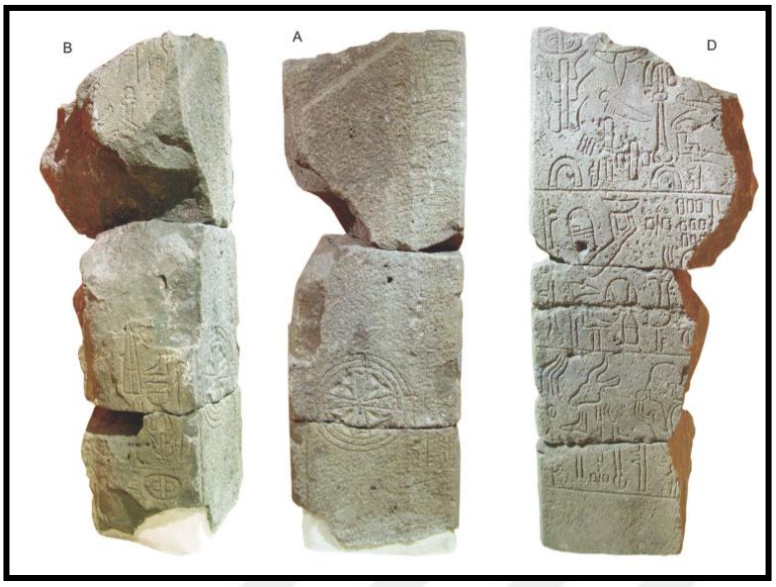

Şekil 428: Gemerek Stel (Hawkins ve Akdoğan 2011: 315).

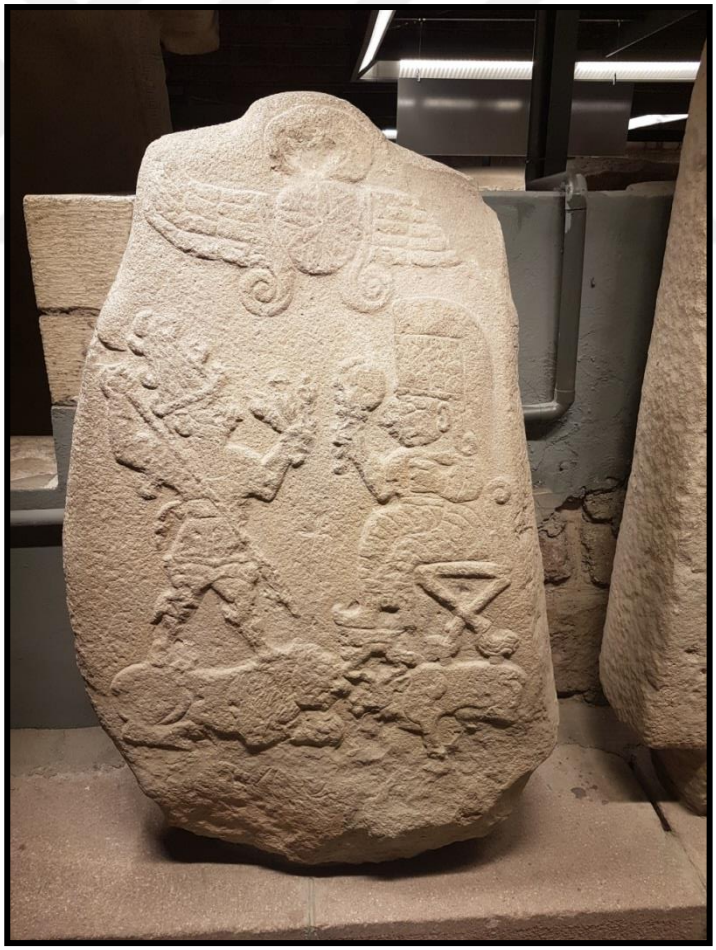

Şekil 429: Malatya B/4 (MALATYA 13) (Kişisel Arşiv).

Şekil 430: Darende Steli (Hawkins 2000: Pl. 145).

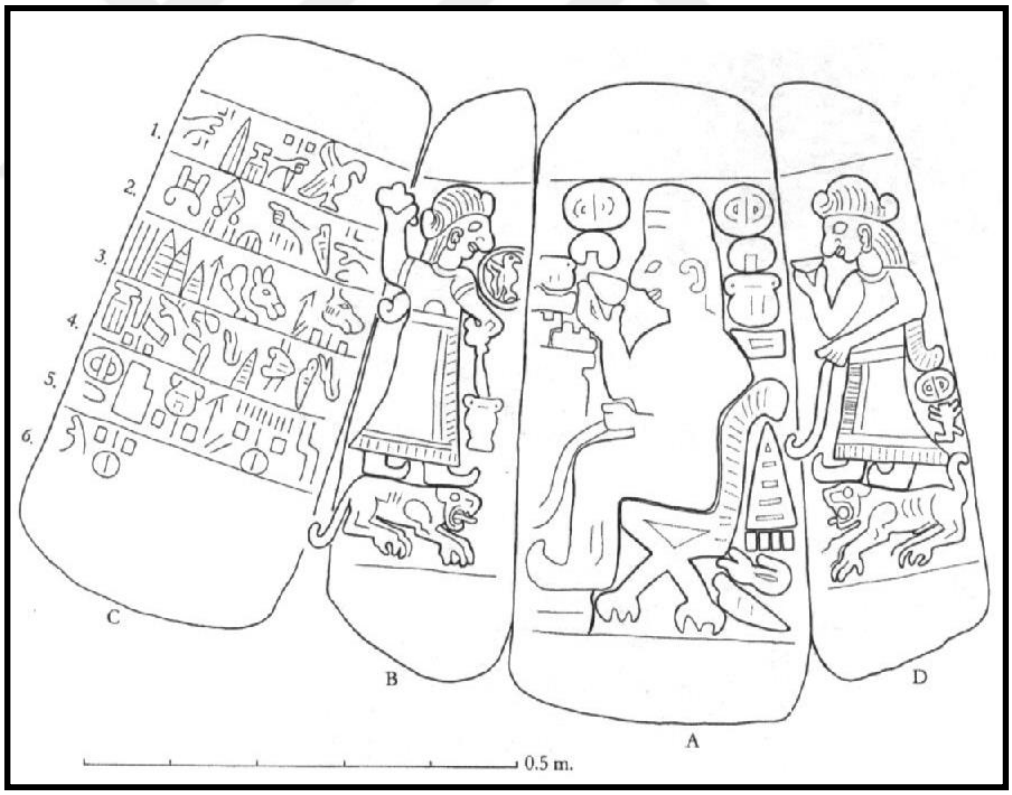

Şekil 431: Darende Steli Çizimi (Hawkins 2000: Pl. 146).

Şekil 432: Malatya D/1 (MALATYA 14) Steli (Hawkins 2000: Pl. 152).

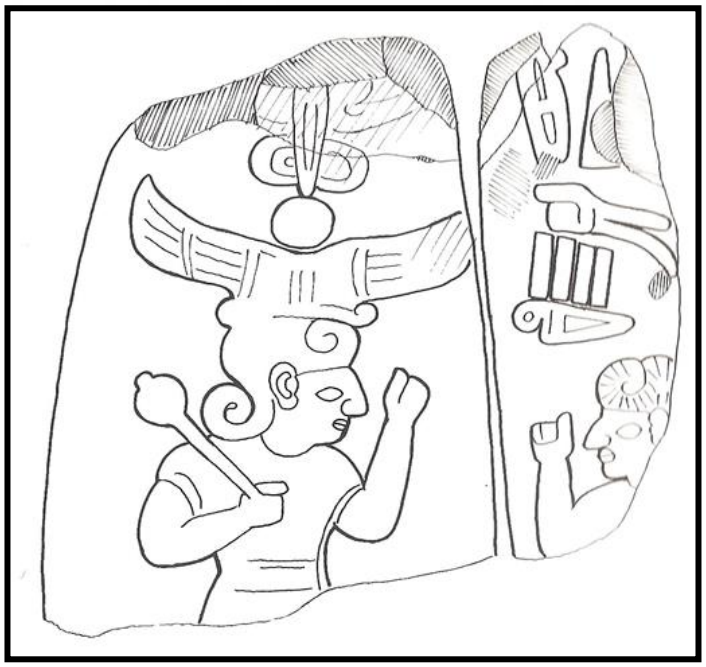

Şekil 433: Malatya D/1 (MALATYA 14) Steli Çizimi (Hawkins 2000: Pl. 152).

Şekil 434: İspekçür Steli (Hawkins 2000: Pl. 143).

Şekil 435: Adıyaman 2 Steli (Hawkins 2000: Pl. 177).

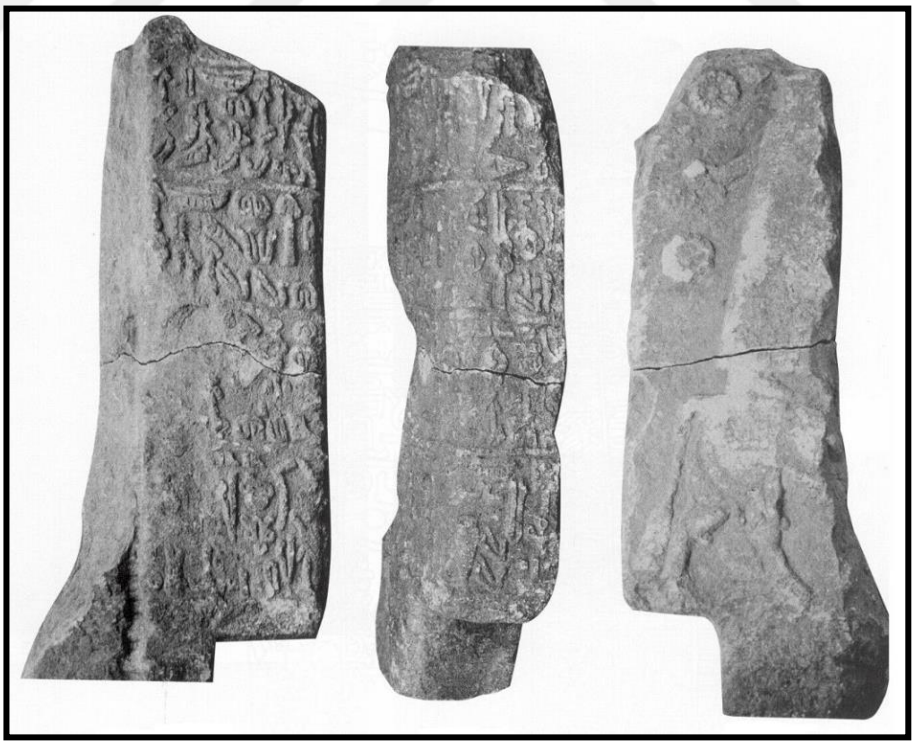

Şekil 436: Adıyaman 1 Steli (Hawkins 2000: Pl. 169).

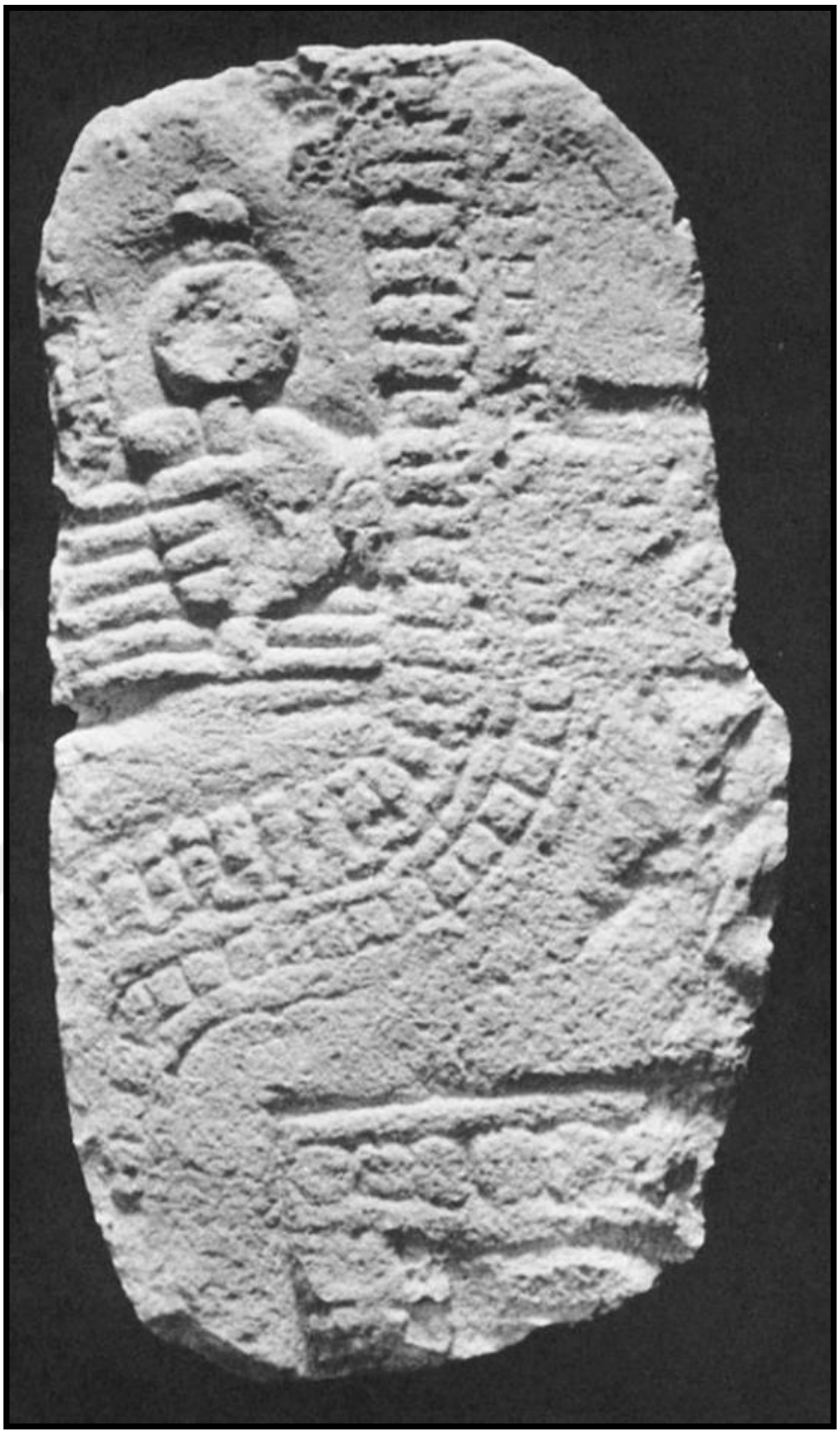

Şekil 437: Ancuzköy Steli (Mellink 1960: Pl. 12: 7).

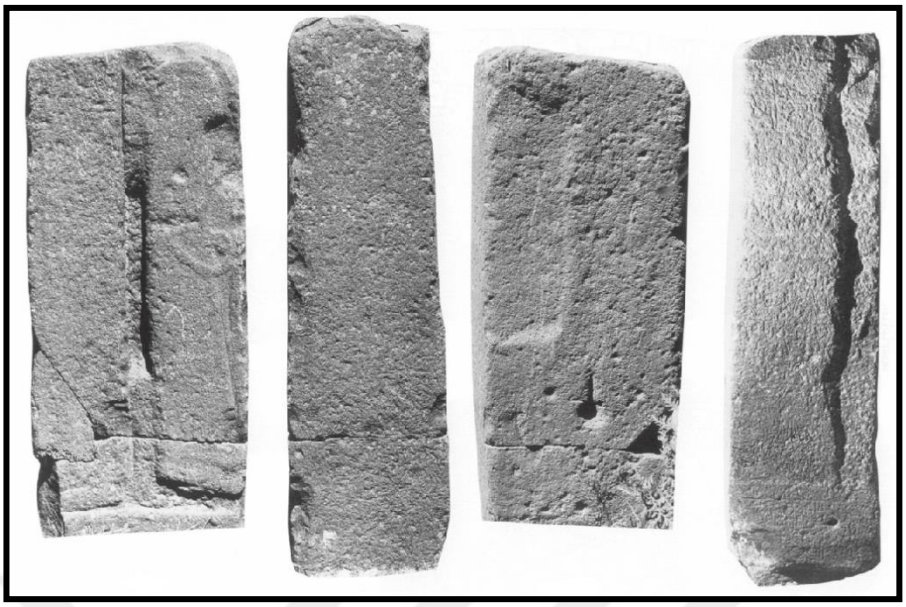

Şekil 438: Samsat 1 Steli (Hawkins 2000: Pl. 179).

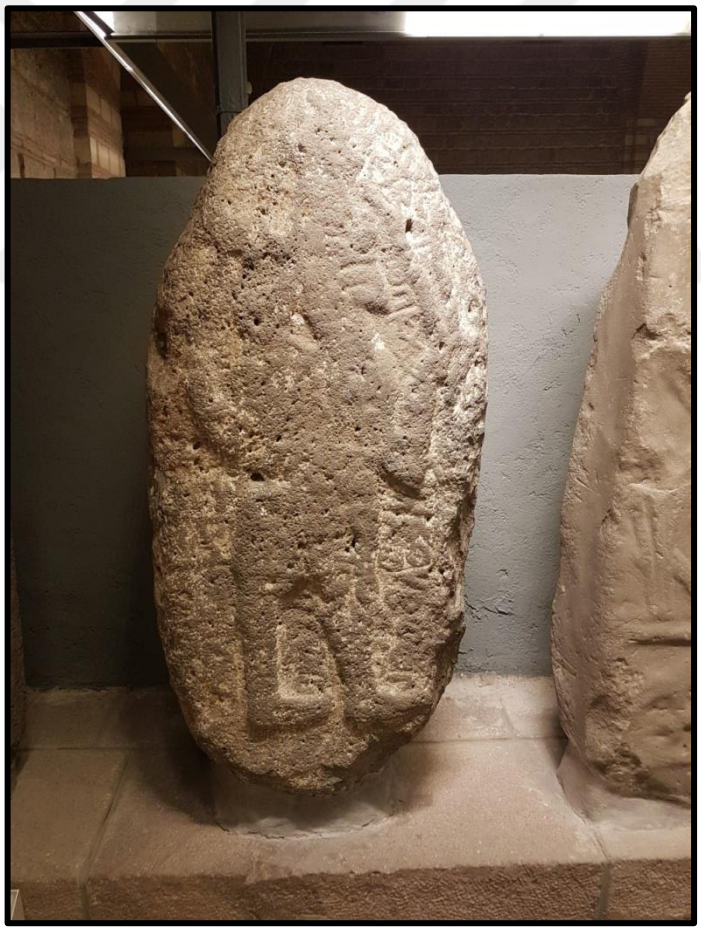

Şekil 439: Yaylak Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 440: Şekerli Steli (Poetto 2015: Tav. 3).

Şekil 441: Urfa Gölpınar 1 Steli (Kulakoğlu 1999: Pl. 1).

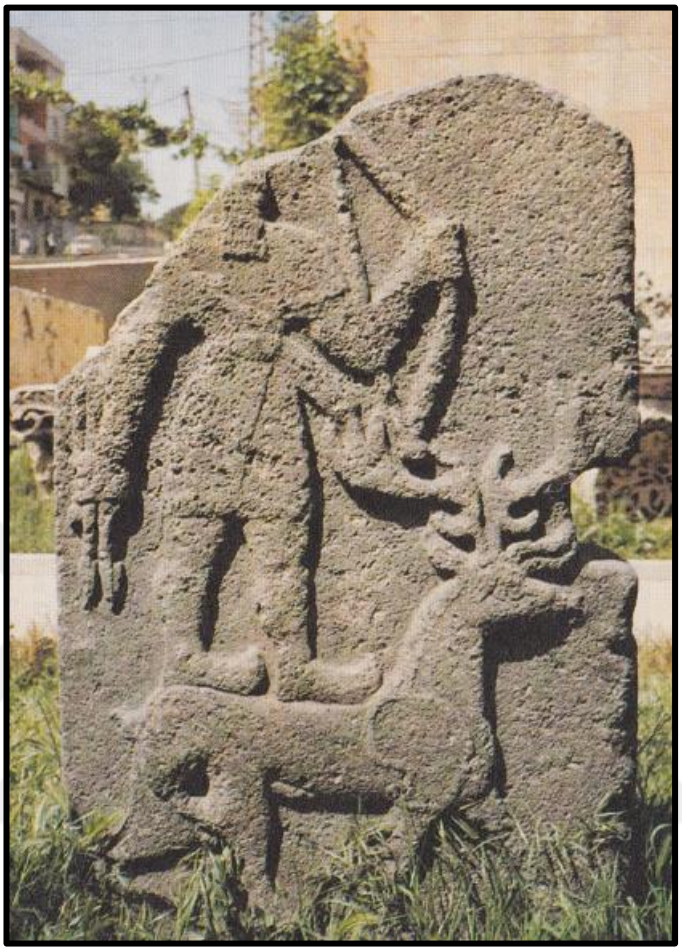

Şekil 442: Urfa Gölpınar 1 Steli (Kulakoğlu 1999: Pl. 2).

Şekil 443: Birecik 1 Steli (Bryce 2012: Fig. 8).

Şekil 444: Karkamış K/1 Steli (Marchetti ve Peker 2018: Fig. 16).

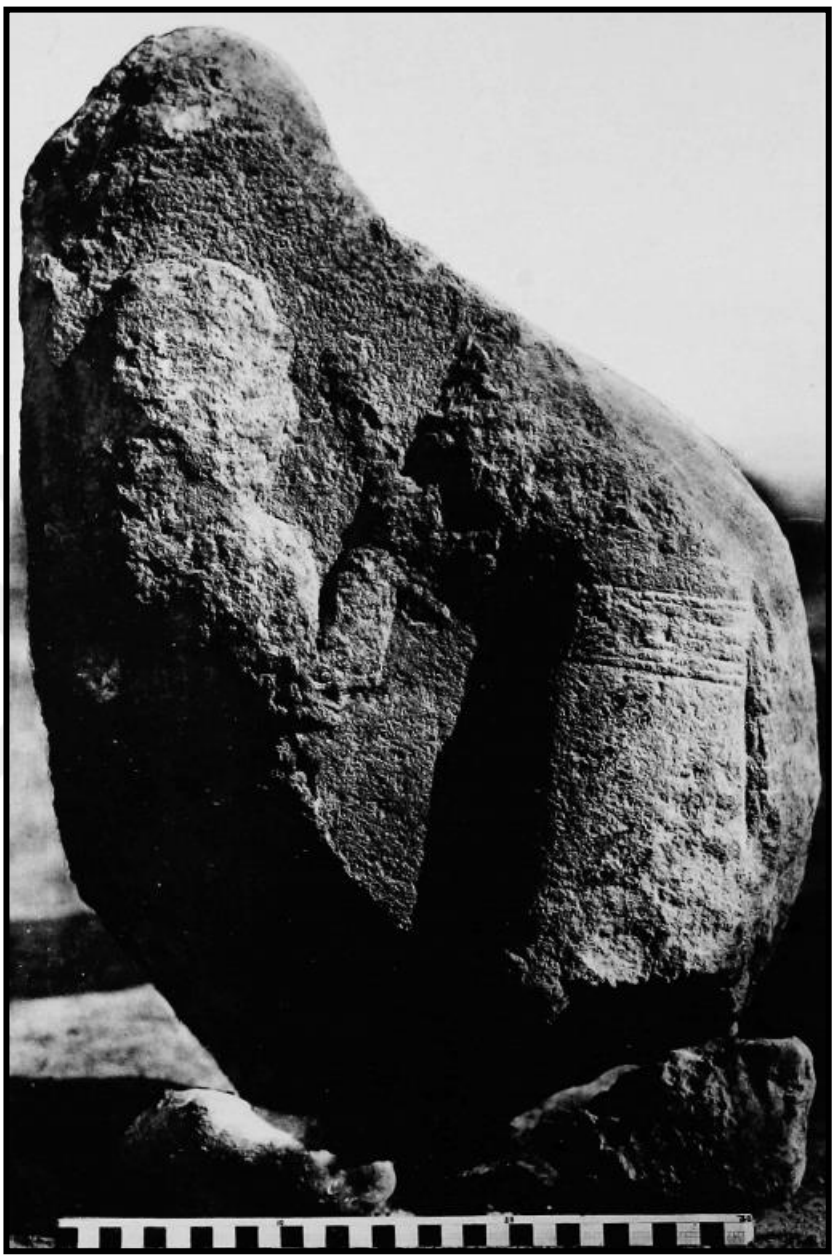

Şekil 445: Karkamış A17b Steli (Woolley ve Barnett 1952: Pl. B.66a).

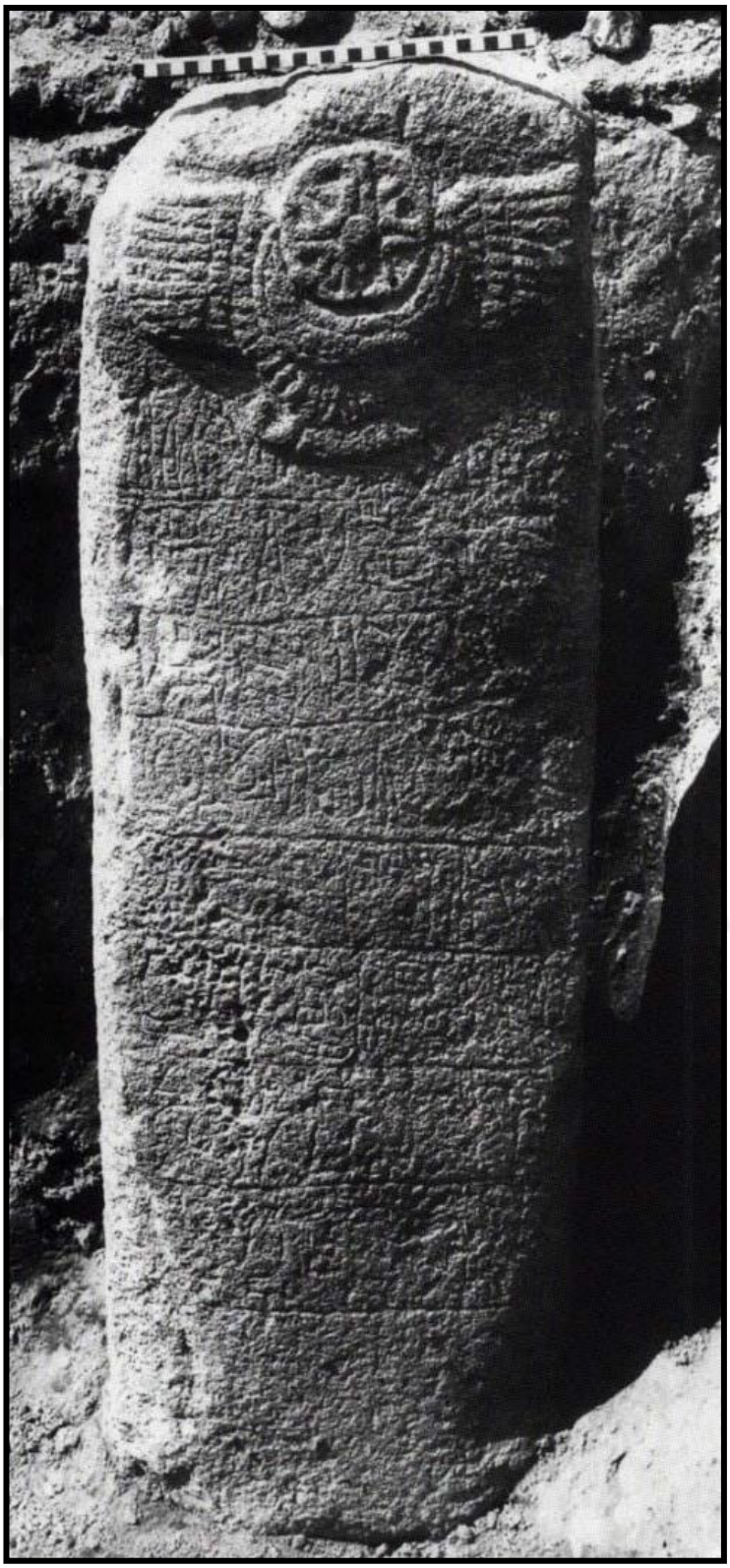

Şekil 446: Karkamış A4b Steli Buluntu Durumu (Hawkins 2000: Pl. 1).

Şekil 447: Karkamış A4b Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 448: Karkamış I. Suhi'nin Steli (Dinçol vd. 2014a: Fig. 2-3).

Şekil 449: Karkamış A16c Steli (Kişisel Arşiv).

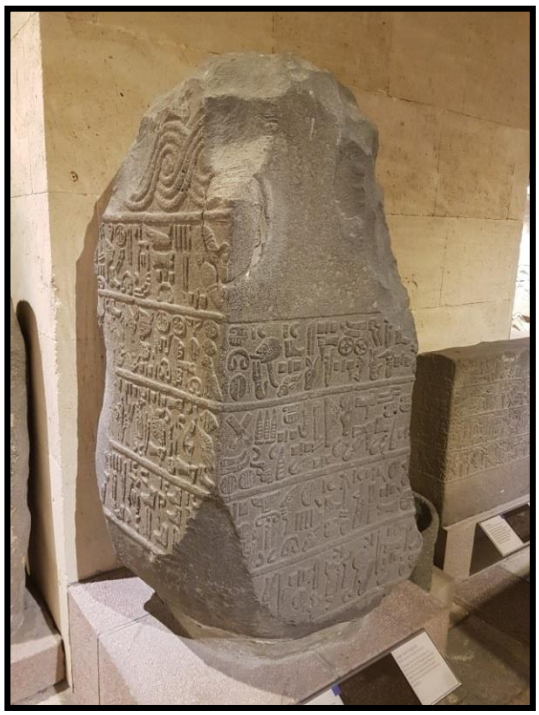

Şekil 450: Karkamış A12 Steli (Kişisel Arşiv).

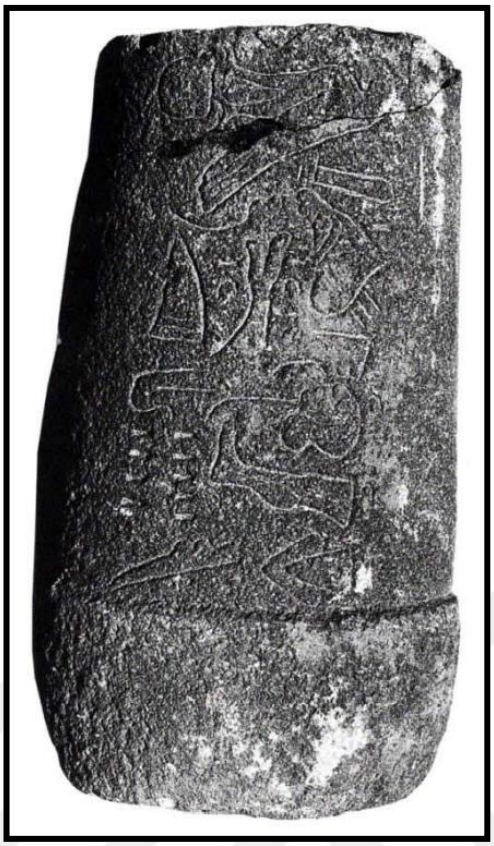

Şekil 451: Karkamış A18j Steli (Hawkins 2000: Pl.76).

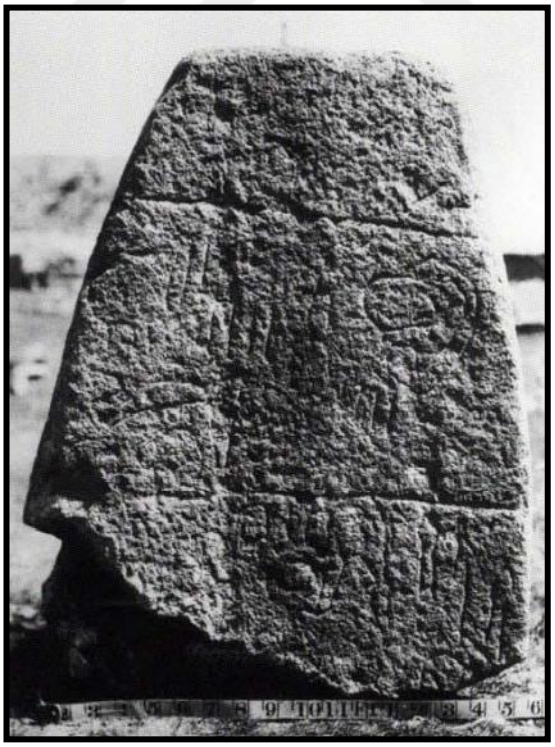

Şekil 452: Karkamış A18a Steli (Hawkins 2000: Pl. 74.56).

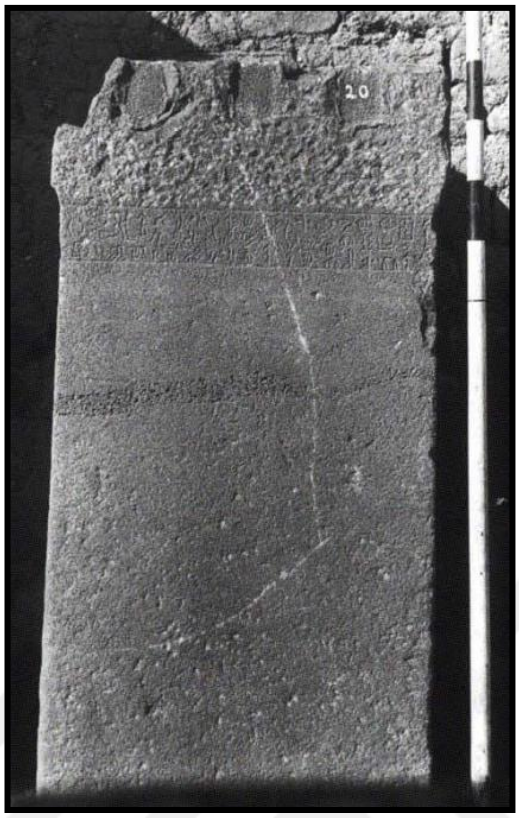

Şekil 453: Karkamış A18h Steli (Hawkins 2000: Pl. 63).

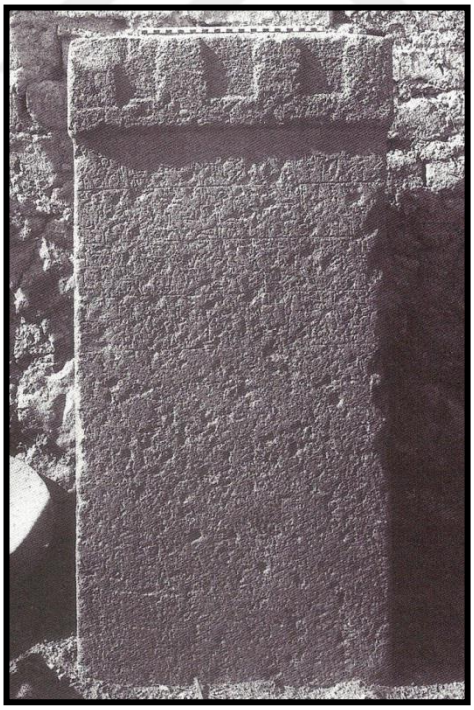

Şekil 454: Karkamış A5a Steli (Hawkins 2000: Pl. 64).

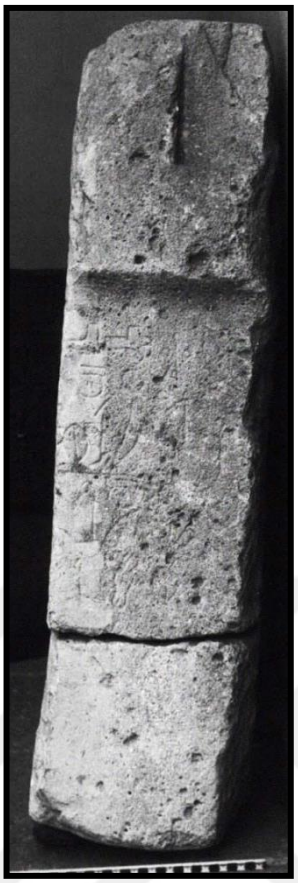

Şekil 455: Karkamış A5b Steli (Hawkins 2000: Pl. 66).

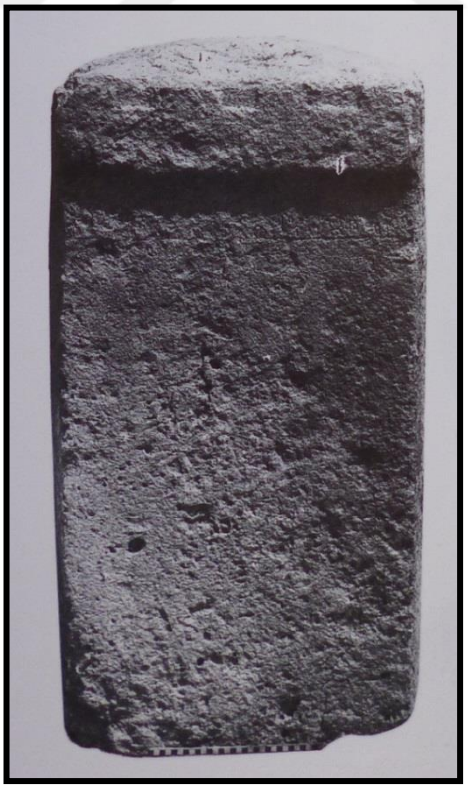

Şekil 456: Karkamış A4c Steli (Hawkins 2000: Pl. 67.49).

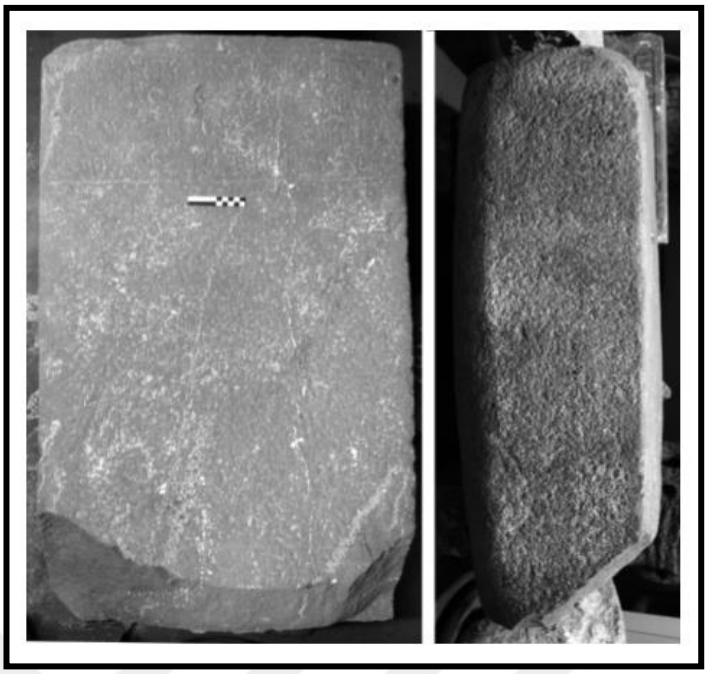

Şekil 457: Yunus Steli Steli (Peker 2014: Tav. XVII.2).

Şekil 458: Kelekli Steli (Kişisel Arşiv).

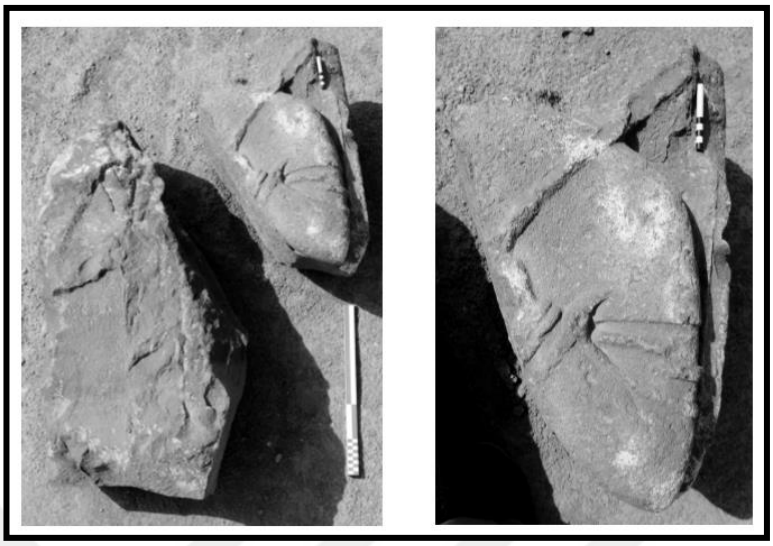

Şekil 459: Gürçay Steli (Marchetti ve Peker 2014: Tab. XV.2-3).

Şekil 460: Dülük Baba Steli (Blömer ve Winter 2013: Res. 5).

Şekil 461: Körkün Steli (Orthmann 1971: Abb. 38f).

Şekil 462: Aydınkaya Steli (Öğüt 2012: Abb. 2).

Şekil 463: Asmacık Steli (Hawkins 2000: Pl. 322).

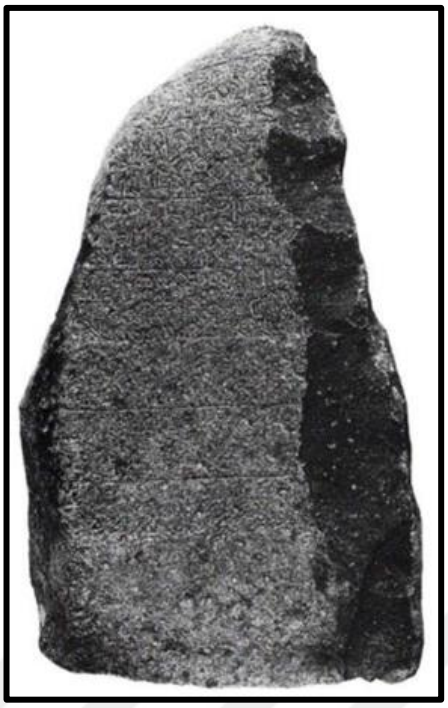

Şekil 464: Tünp 1 Steli (Hawkins 2000: 45).

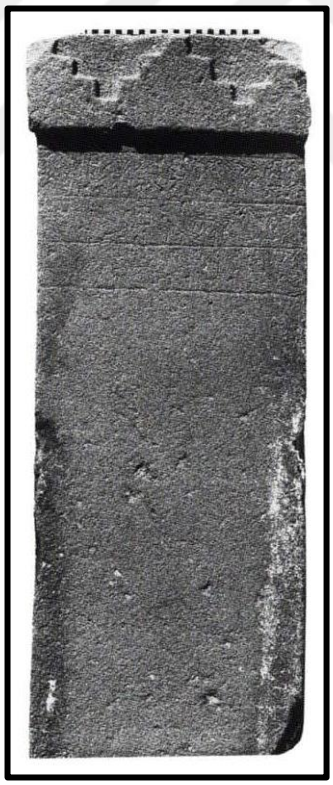

Şekil 465: Tilsevet Steli (Hawkins 2000: Pl. 62).

Şekil 466: Kilis / Göllüdağ Steli (Balcıoğlu 1998: Res. 2).

Şekil 467: Kürtül Steli (Genge 1979: Abb. 22).

Şekil 468: Karaçay Steli (Çifçi 2020: Fig. 2).

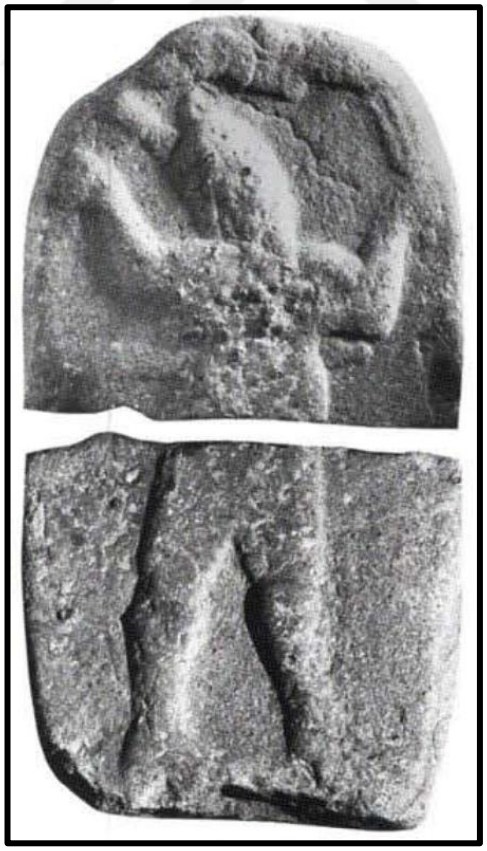

Şekil 469: Maraş B/5 (Maraş 11) Steli (Hawkins 2000: Pl. 121).

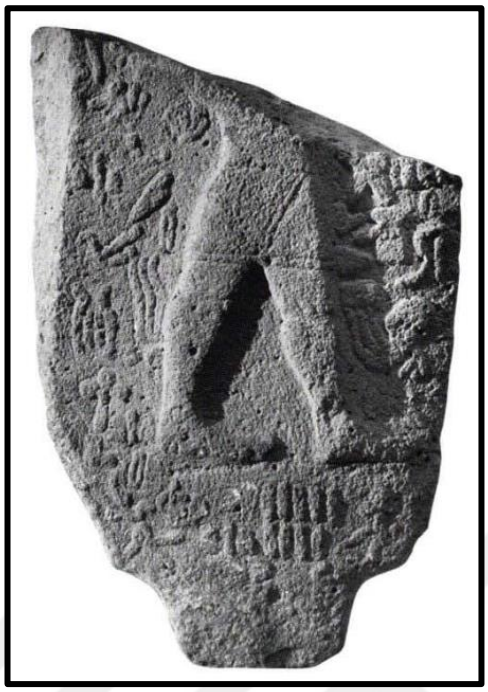

Şekil 470: Maraş B/4 (Maraş 5) Steli (Hawkins 2000: Pl. 118).

Şekil 471: Maraş Steli (Bruno ve Messerschmidt 1992: Abb. 9).

Şekil 472: Maraş Steli (Bruno ve Messerschmidt 1992: Abb. 10).

Şekil 473: Hacıbebekli Steli (Hellenkemper ve Wagner 1977: Pl. XXXIIb).

Şekil 474: Maraş 17 Steli (Denizhanoğulları vd. 2018: Res. 1).

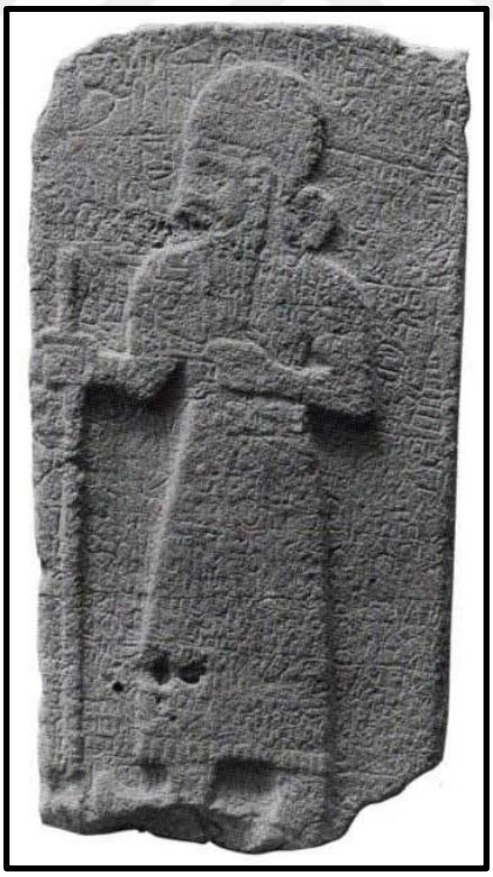

Şekil 475: Maraş B/16 Steli (Hawkins 2000: Pl. 106d).

Şekil 476: Maraş B11 (C7) Steli (Bonatz 2000: Taf. IX.C7).

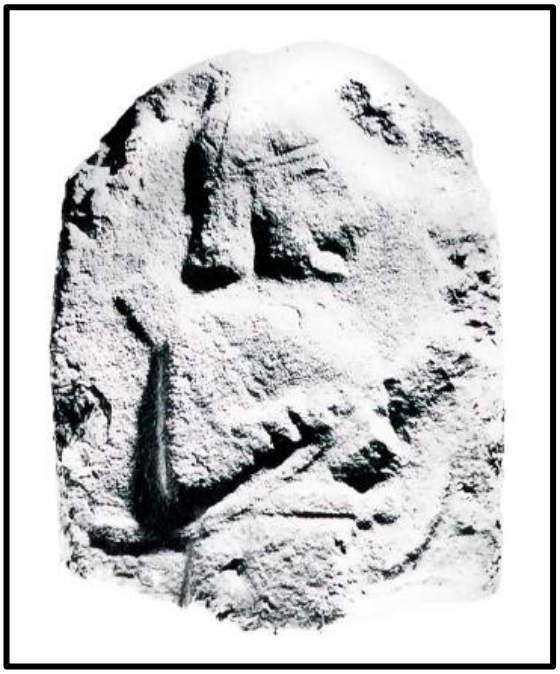

Şekil 477: Maraş Pazarcık (C5) Steli (Bonatz 2000: Taf. VIII.C5).

Şekil 478: Maraş C/7 (C9) Steli (Orthmann 1971: Taf. 47.C/7).

Şekil 479: Maraş D/5 (C10) Steli (Bonatz 2000: Taf. IX.C10).

Şekil 480: Maraş C/6 (C68) Steli
https://www.hittitemonuments.com/maras/maras11-t.htm **(Erişim Tarihi 18.09.2020).**

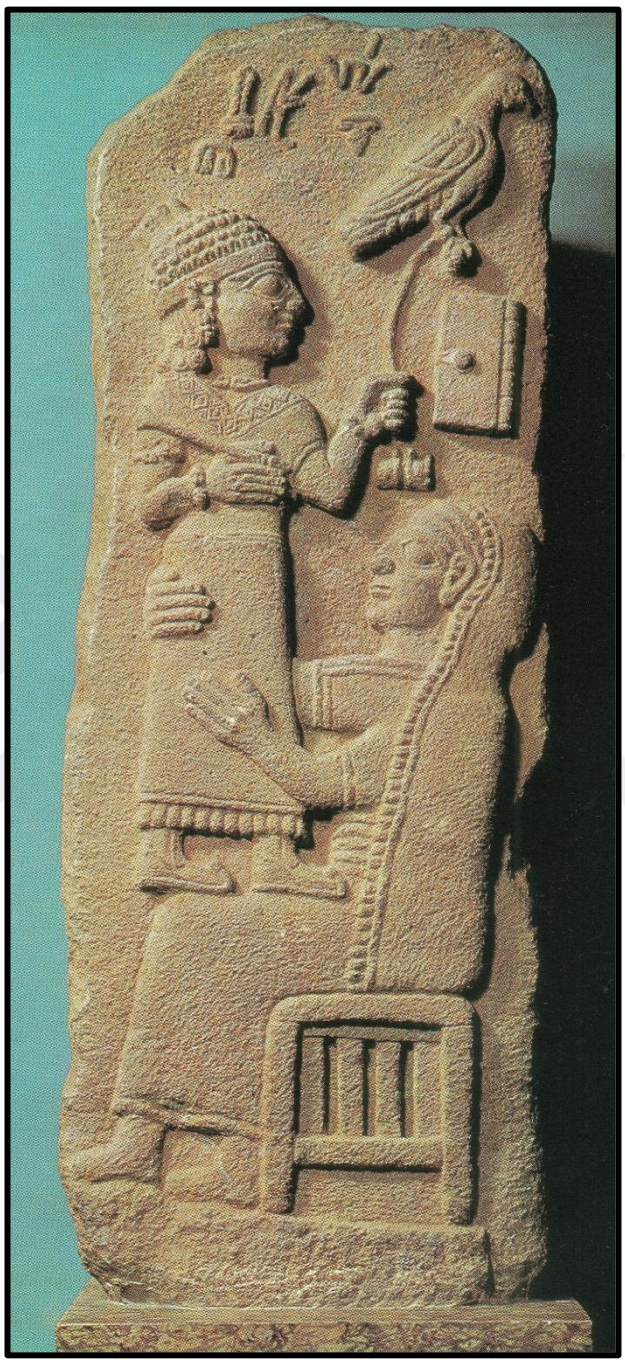

Şekil 481: Maraş D/4 (MARAŞ 9; C 65) Steli (Akurgal 1966: Abb. 29).

Şekil 482: Maraş C66 Steli
https://www.hittitemonuments.com/maras/maras36.jpg **(Erişim Tarihi: 18.09.2020).**

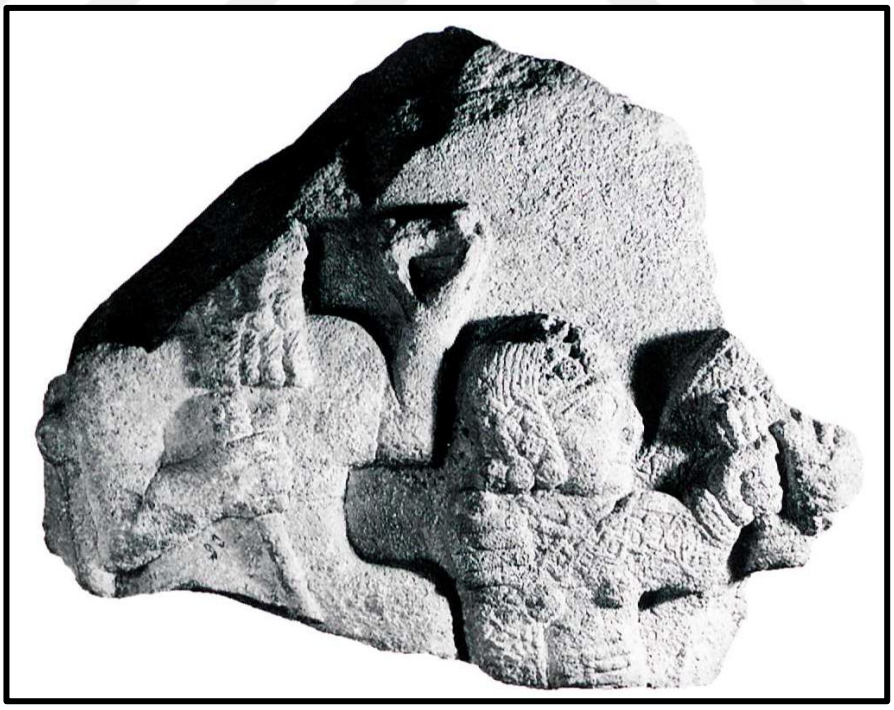

Şekil 483: Maraş B/18 (C 61) Steli (Bonatz 2000: Taf. XXI: C61).

Şekil 484: Maraş A/1 (C29) Steli (Akurgal 1966: Abb. 26).

Şekil 485: Maraş C 59 Steli (Schachner ve Schachner 1996: Fig. 1).

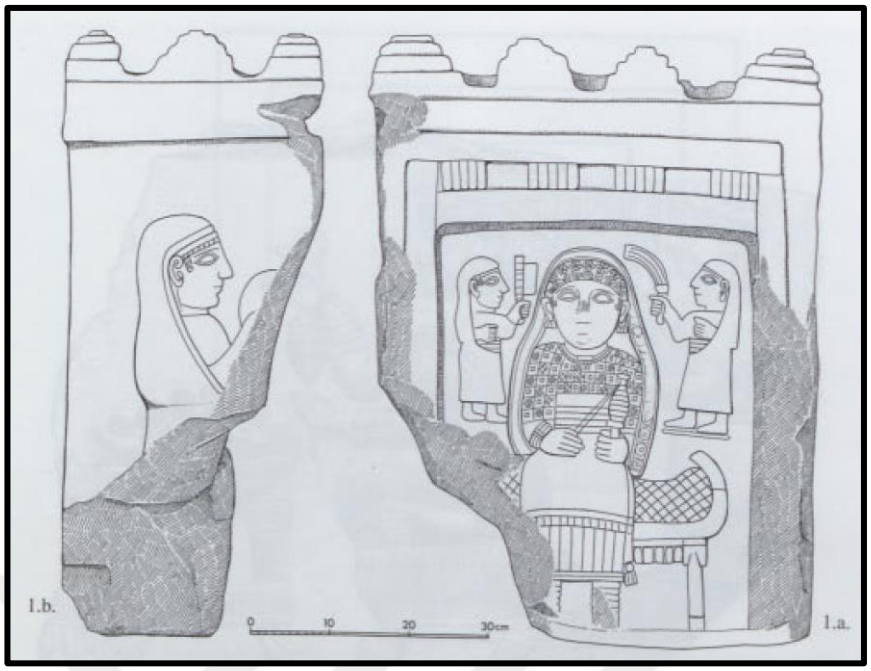

Şekil 486: Maraş C 59 Steli (Schachner ve Schachner 1996: Abb. 1a ve 1b).

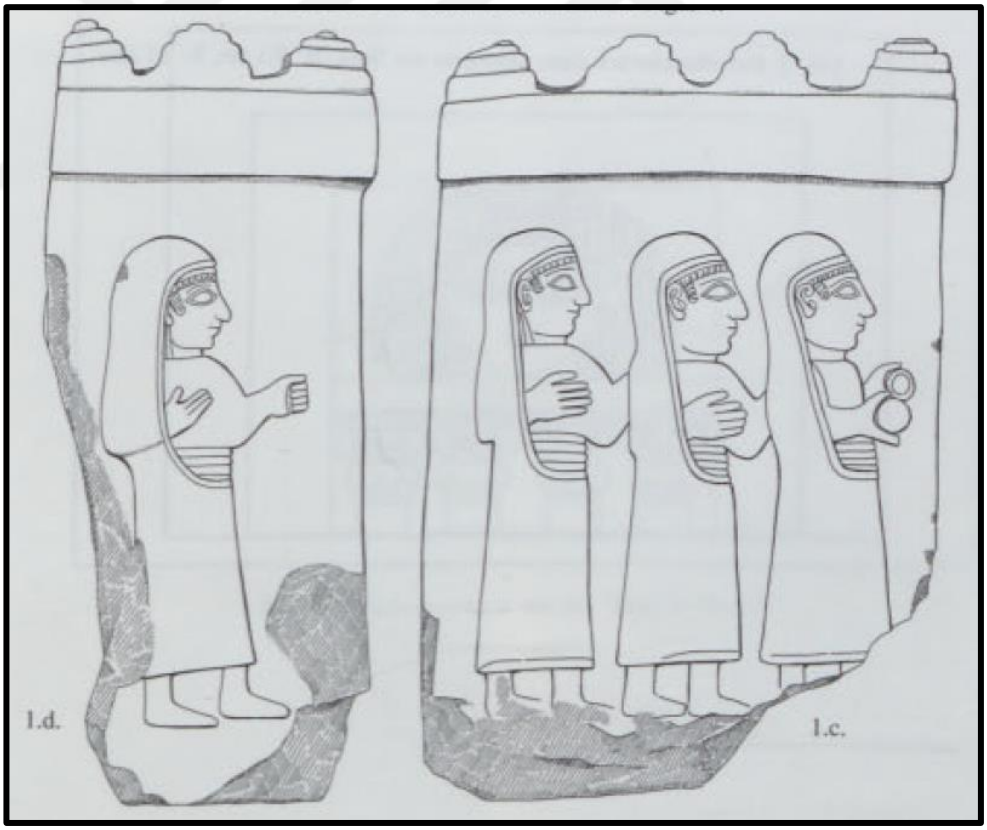

Şekil 487: Maraş C 59 Steli (Schachner ve Schachner 1996: Abb. 1c ve 1d).

Şekil 488: Maraş B/9 (C55) Steli (Orthmann 1971: Taf. 45e).

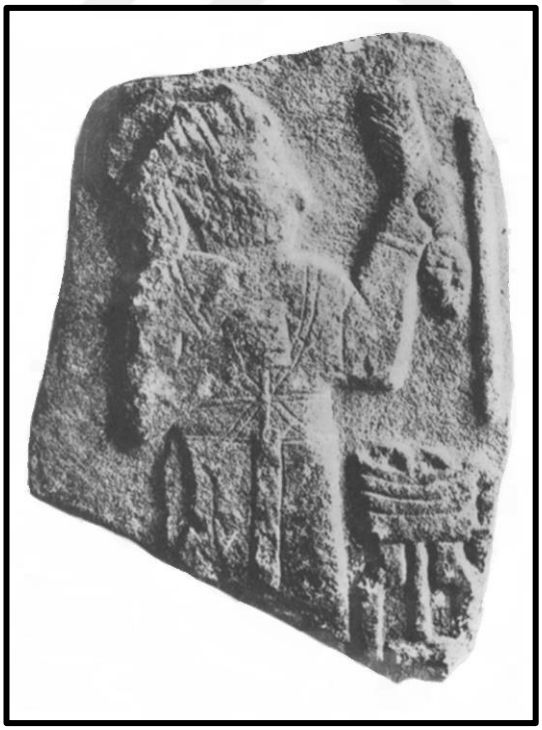

Şekil 489: Maraş B/10 (C56) Steli (Przeworski ve Zakharov 1934: Pl. XXVII.1).

Şekil 490: Maraş Söğütlü 1 (C8) Steli
https://www.hittitemonuments.com/sogutlu/sogutlu01.jpg **(Erişim Tarihi: 21.09.2020).**

Şekil 491: Maraş D/1 (C13) Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 492: Maraş C4 (C12) Steli (Orthmann 1971: Taf. 47e).

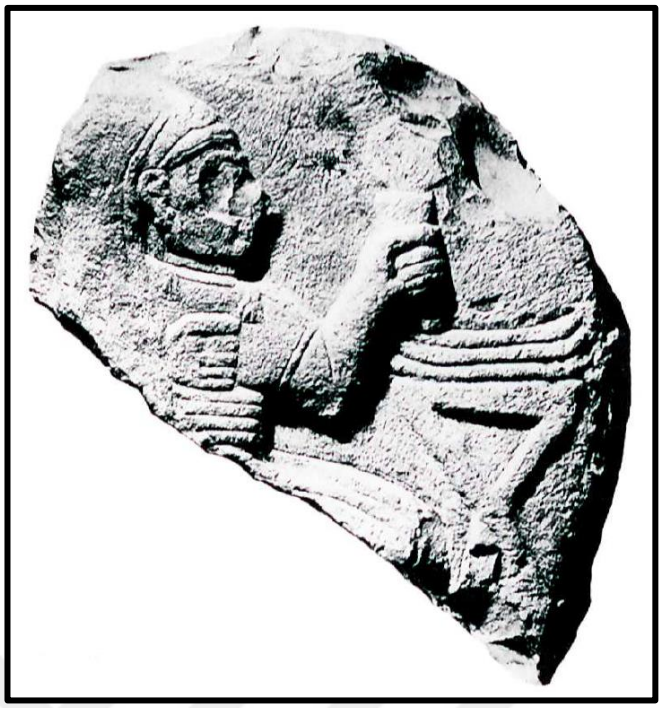

Şekil 493: Maraş C19 Steli (Bonatz 2000: Taf. XI.C19).

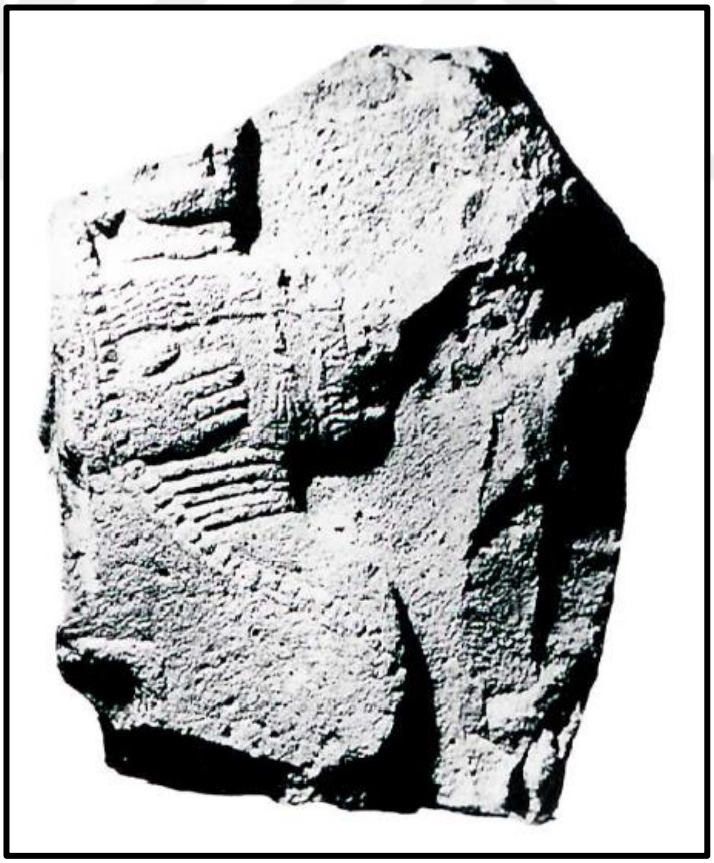

Şekil 494: Maraş C20 Steli (Bonatz 2000: Taf XI. C20).

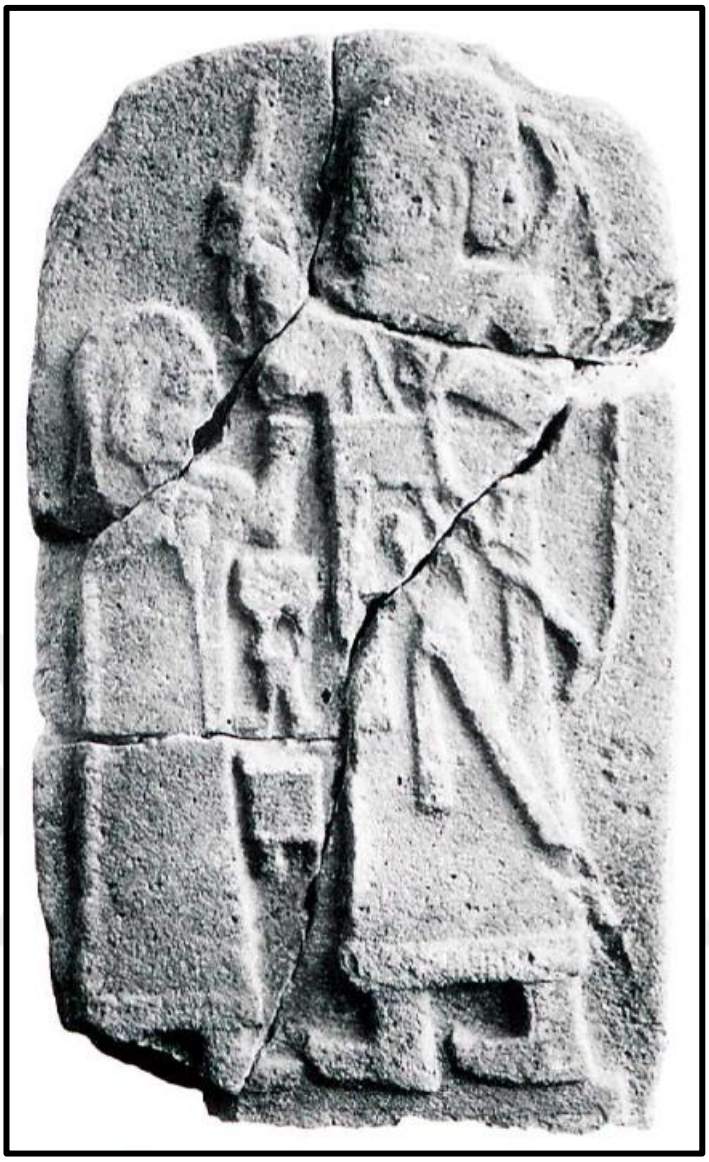

Şekil 495: Maraş C69 Steli (Bonatz 2000: Taf. XXIII: C69).

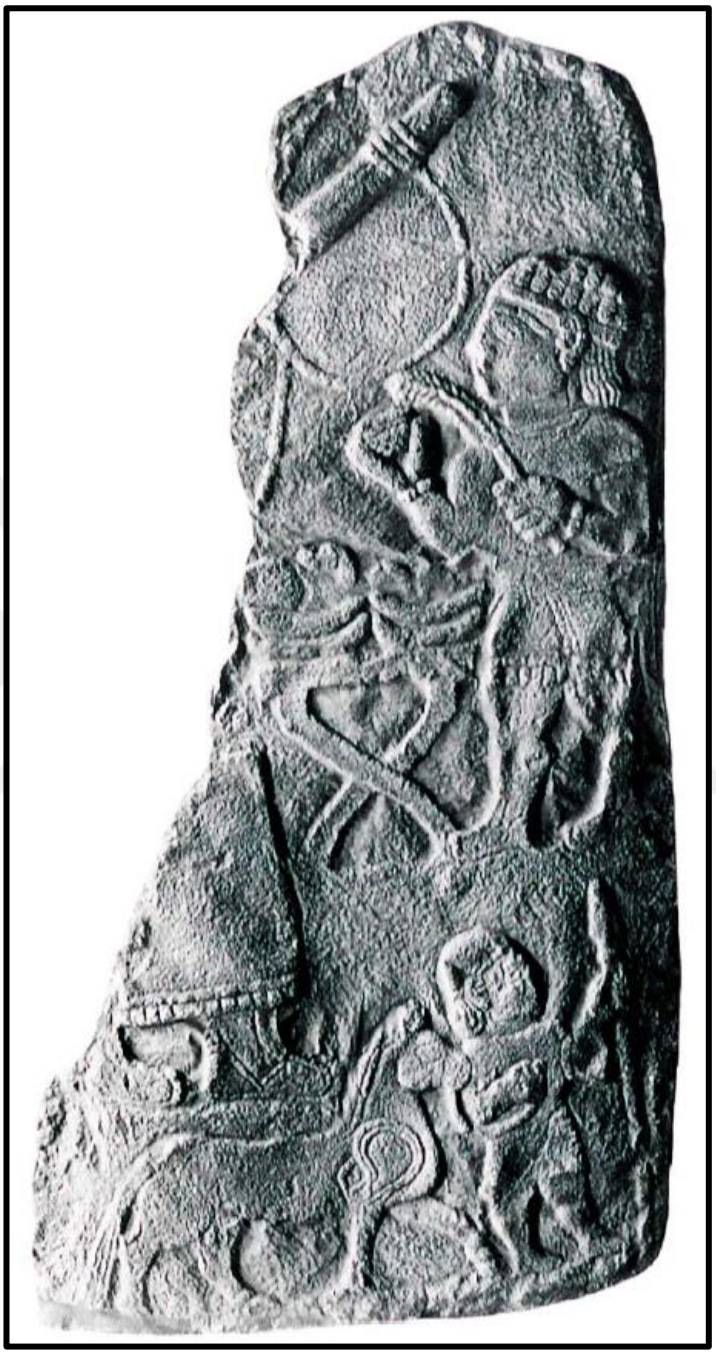

Şekil 496: Maraş B/15 (C44) Steli (Bonatz 2000: Taf. XVII: C44).

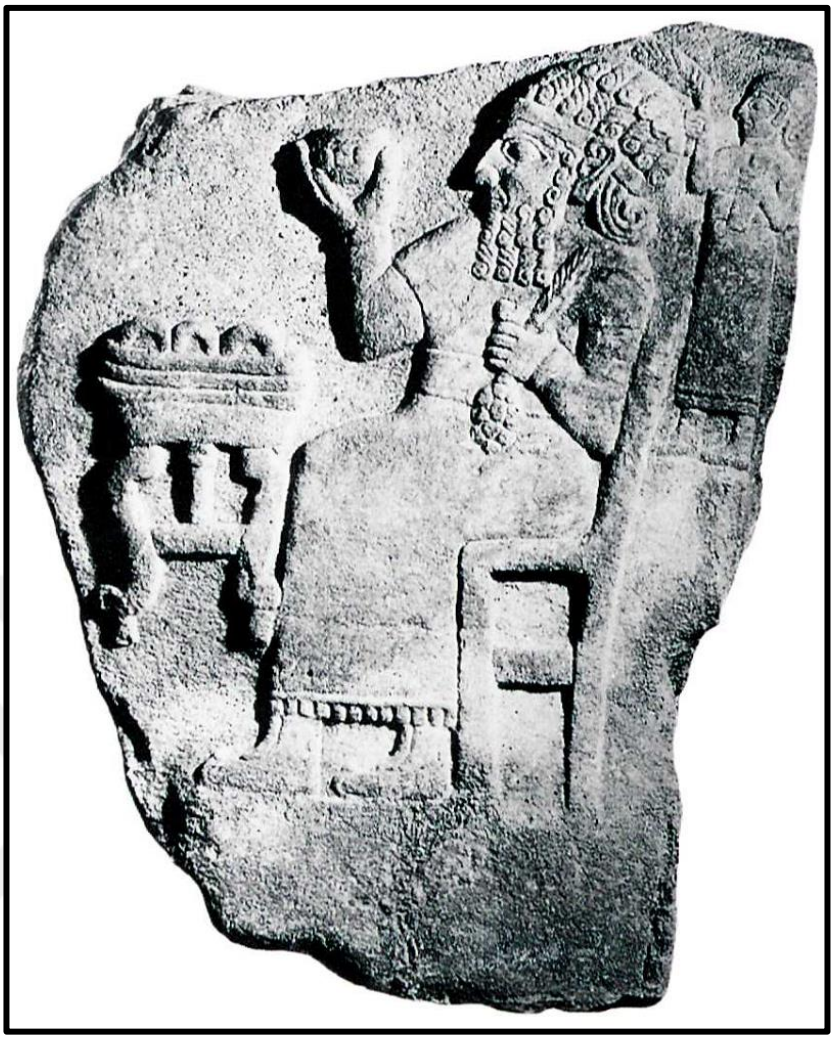

Şekil 497: Maraş B/17 (C 42) Steli (Bonatz 2000: Taf. XVI: C42).

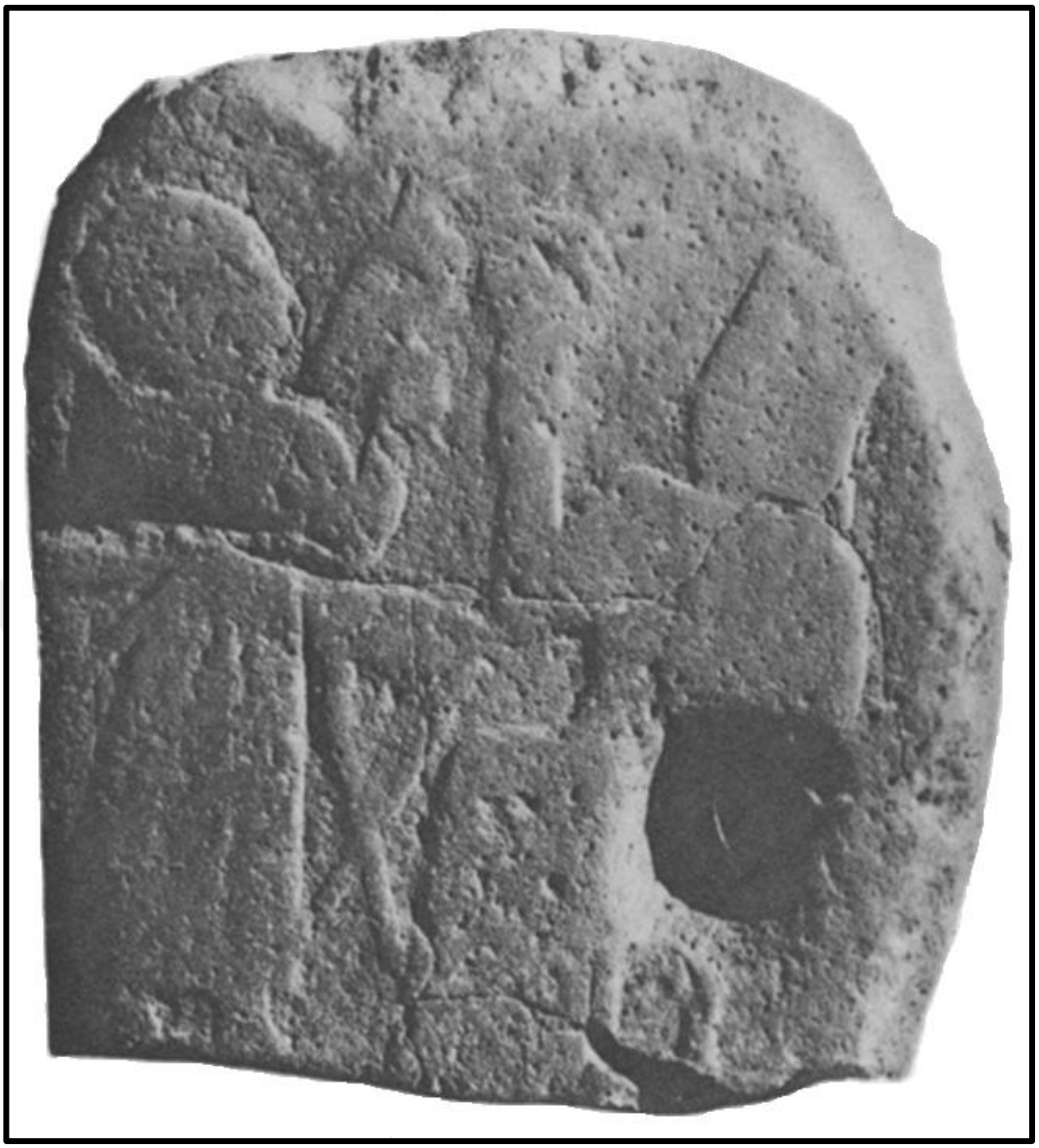

Şekil 498: Maraş B/12 (C 54) Steli (Przeworski 1936: Taf. X.3).

Şekil 499: Maraş B/14 (C53) Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 500: Maraş C/5 (C 51) Steli (Orthmann 1971: Taf. 47f).

Şekil 501: Maraş C50 Steli (Bonatz 2000: Taf. XVIII: 50).

Şekil 502: Maraş B/7 (MARAŞ 2; C33) Steli (Hawkins 2000: Pl. 124).

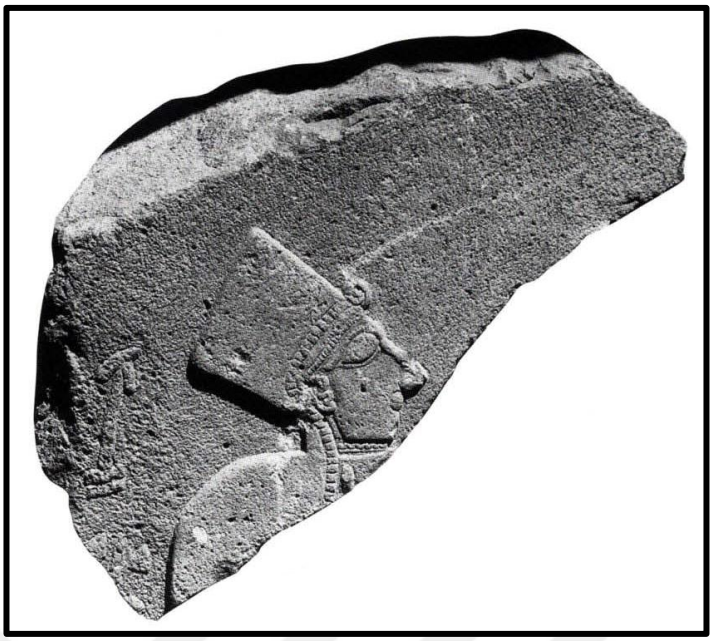

Şekil 503: Maraş 15 Steli (Hawkins 2000: Pl. 132).

Şekil 504: Maraş B/19 (C64) Steli (Orthmann 1971: Taf. 46d).

Şekil 505: Maraş A/2 (MARAŞ 12; C27) Steli (Orthmann 1971: Taf. 43i).

Şekil 506: Maraş B/8 (C23) Steli (Orthmann 1971: Taf. 44g).

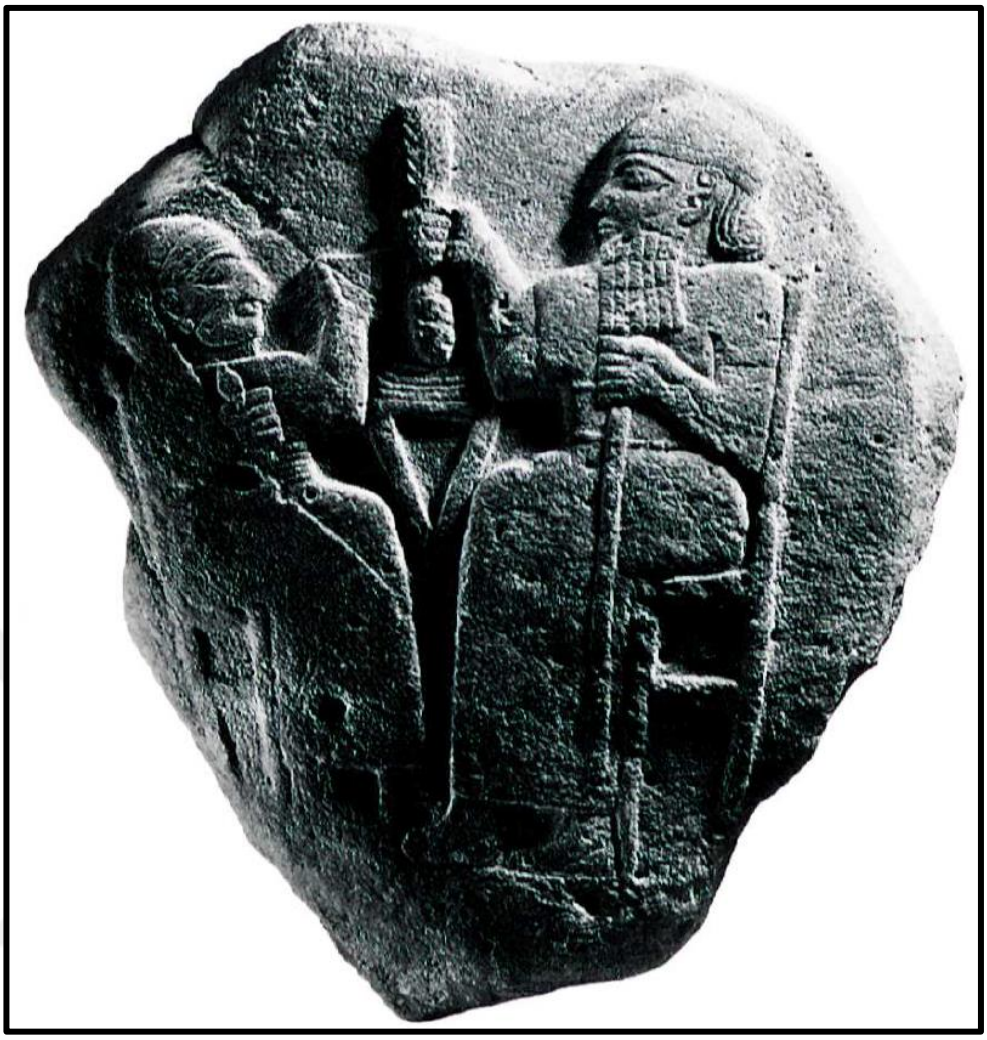

Şekil 507: Maraş C22 Steli (Bonatz 2000: Taf. XII: C22).

Şekil 508: Maraş C21 Steli (Bonatz 2000: Taf. XII.C21).

Şekil 509: Maraş C/2 (C25) Steli (Orthmann 1971: Taf. 47c).

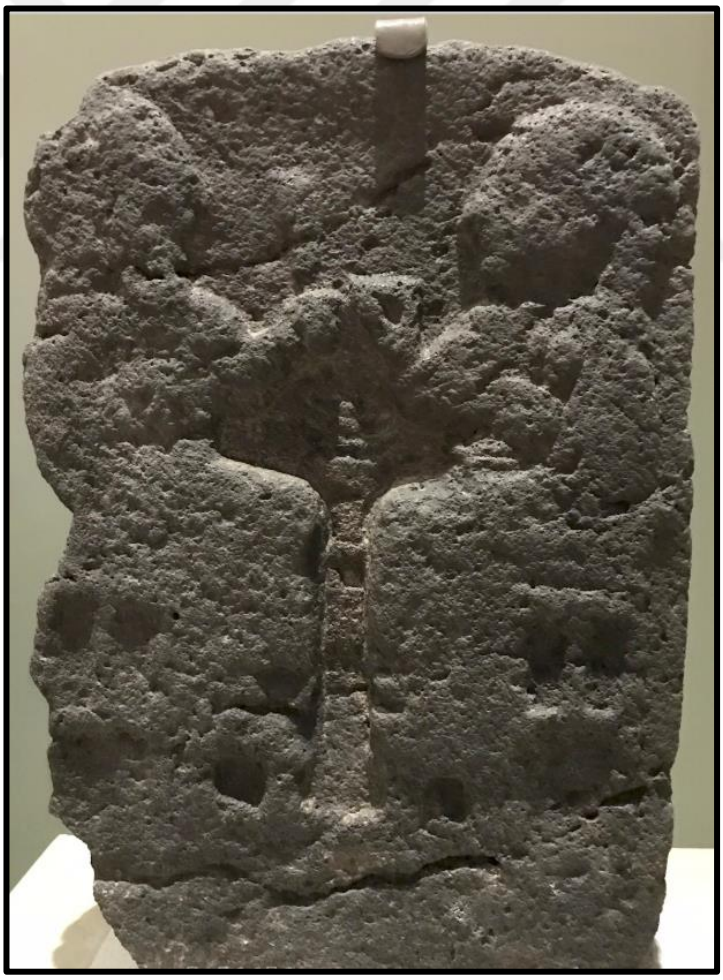

Şekil 510: Maraş C24 Steli
https://www.hittitemonuments.com/maras/maras68.jpg (Erişim Tarihi: 18.09.2021).

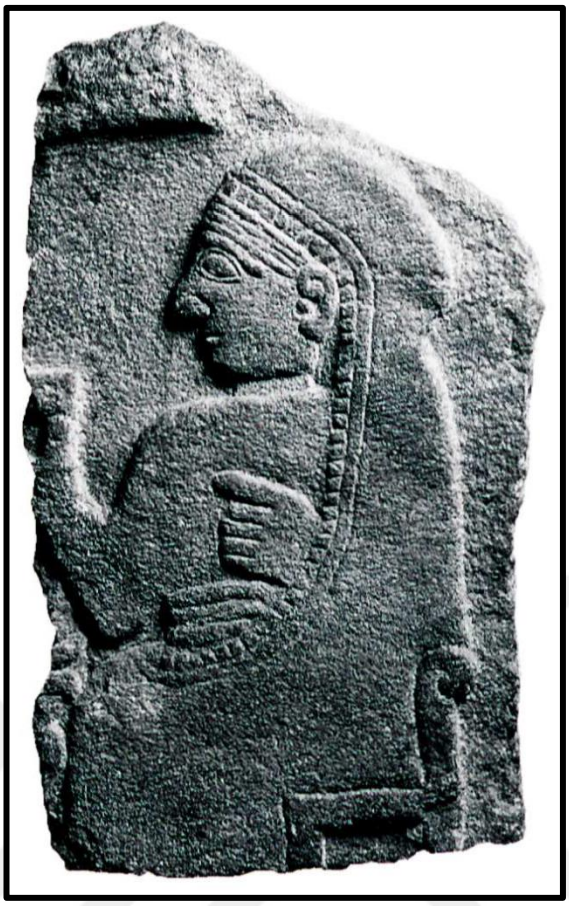

Şekil 511: Maraş D/3 (C34) Steli (Bonatz 2000: Taf. XIV: C34).

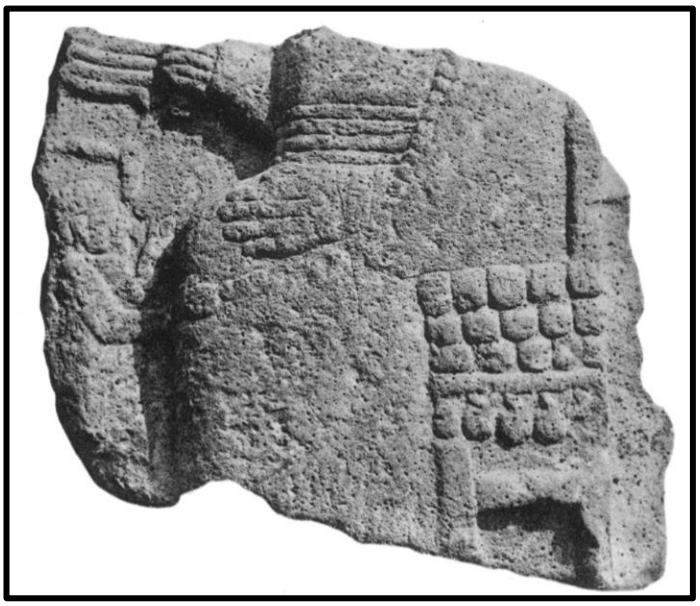

Şekil 512: Maraş B/21 (C63) Steli (Przeworski 1936: Pl. X.1).

Şekil 513: Maraş B/20 (C62) Steli (Orthmann 1971: Taf. 46b).

Şekil 514: Maraş C/1 (C60) Steli (Orthmann 1971: 368, Taf. 47d).

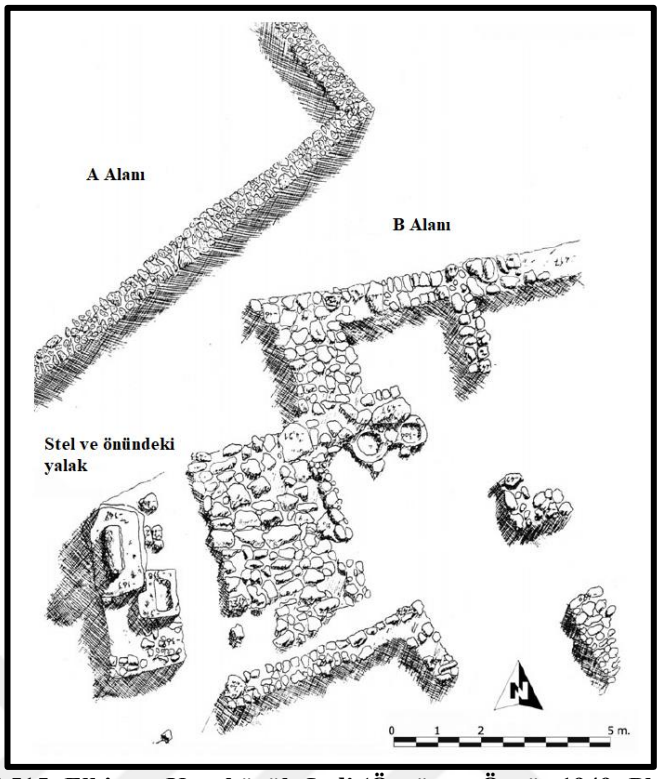

Şekil 515: Elbistan Karahöyük Steli (Özgüç ve Özgüç 1949: Plan 4).

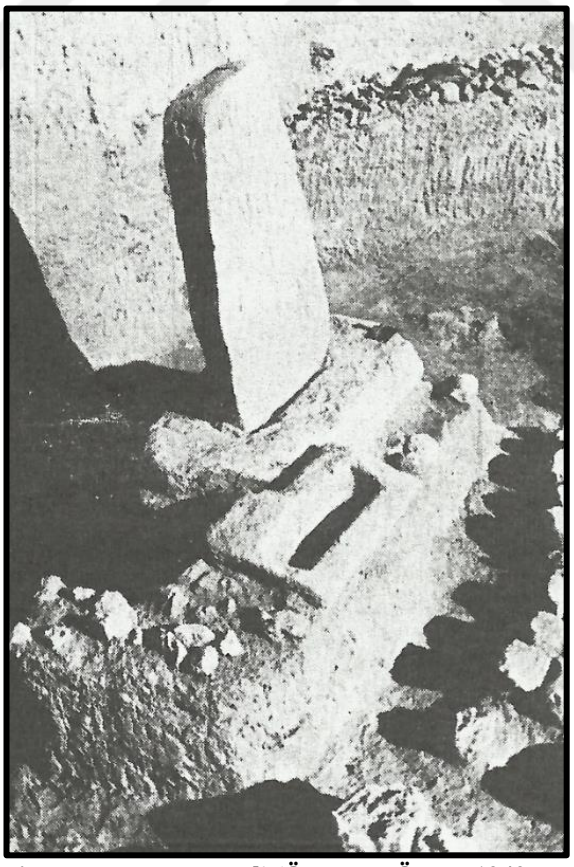

Şekil 516: Elbistan Karahöyük Steli (Özgüç ve Özgüç 1949: Lev. X. Res. 2).

Şekil 517: Elbistan Karahöyük Steli (Hawkins 2000: Pl. 133).

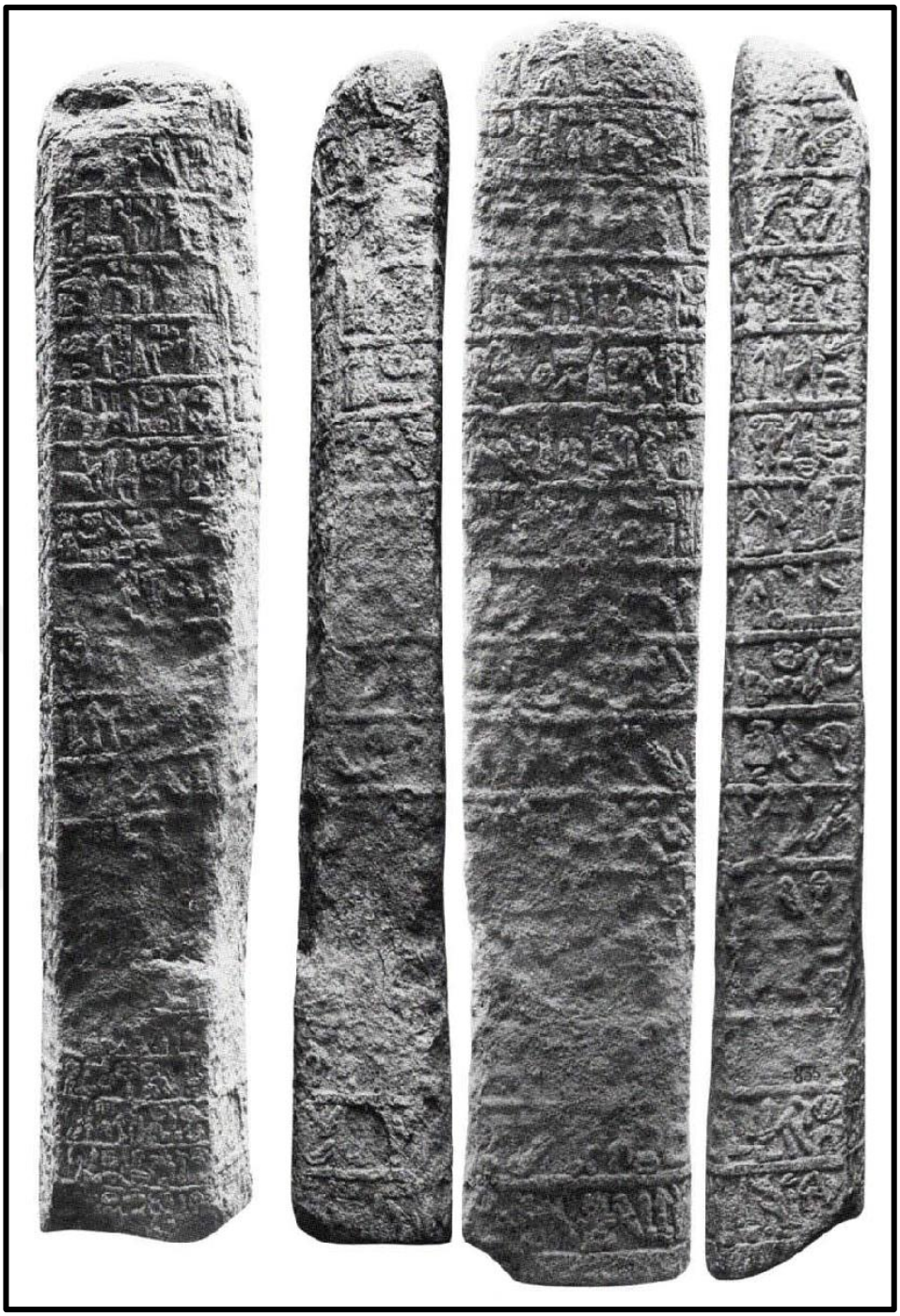

Şekil 518: İzgın Steli (Hawkins 2000: Pl. 153).

Şekil 519: Domuztepe 3 Steli (Alkım 1950: LXX. Res. 18).

Şekil 520: Domuztepe 2 Steli (Akman ve Çambel 2007: Res. 10).

Şekil 521: Domuztepe 1 Steli (Akman ve Çambel 2007: Res. 9).

Şekil 522: Adana Müzesi Steli (Hawkins vd. 2013: Fig. 1).

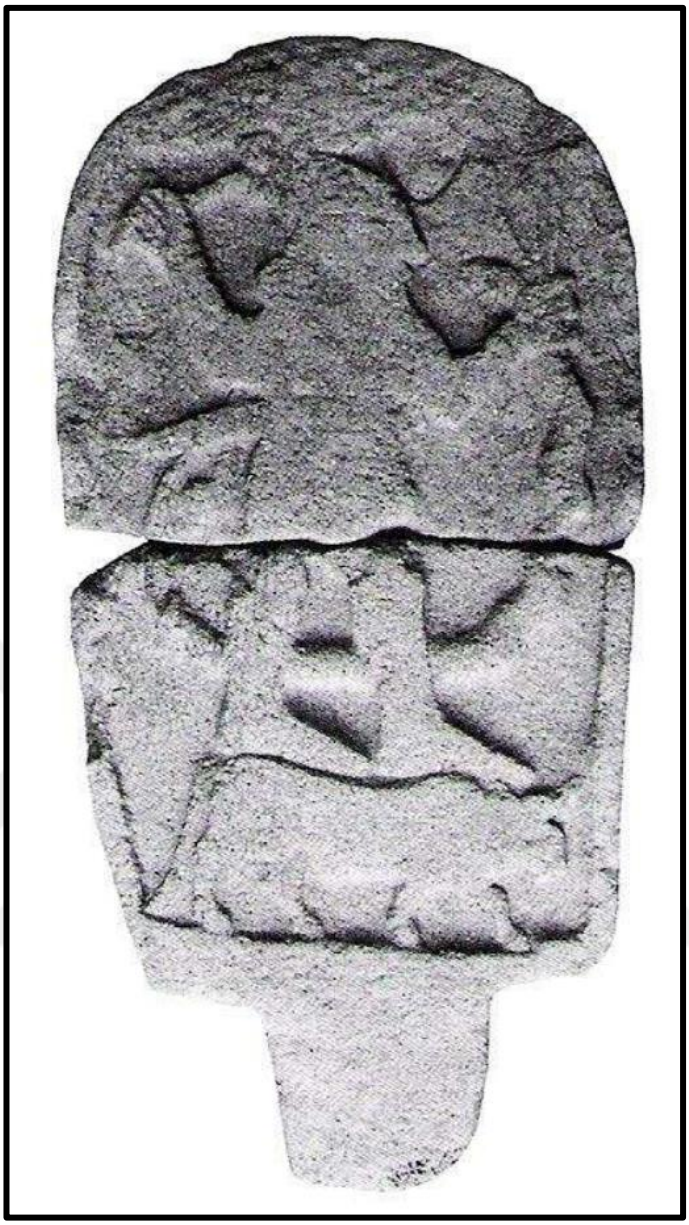

Şekil 523: Erzin Steli (Ensert vd. 2008: Fig. 1).

Şekil 524: Arsuz 1 Steli (Dinçol vd. 2015: Fig. 1).

Şekil 525: Arsuz 2 Steli (Dinçol vd. 2015: Fig. 3).

Şekil 526: Zincirli J/2 Steli (Orthmann 1971: Taf. 66b).

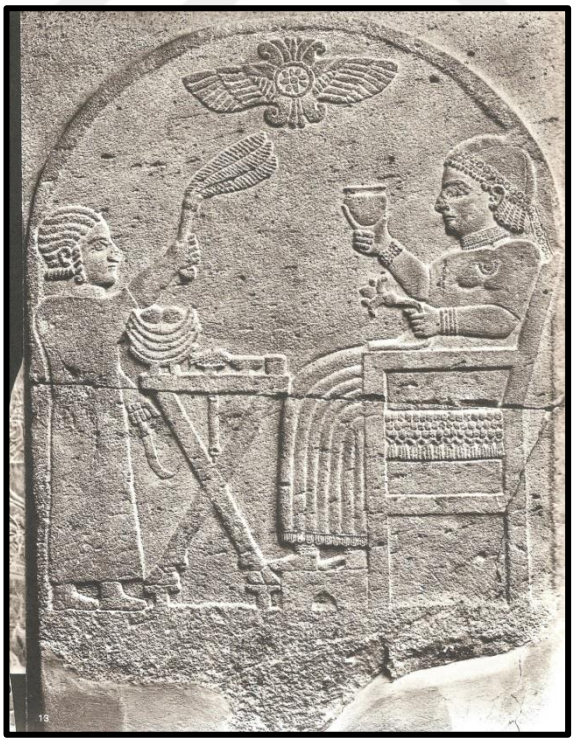

Şekil 527: Zincirli K/2 Steli (Akurgal 1966: Abb. 13).

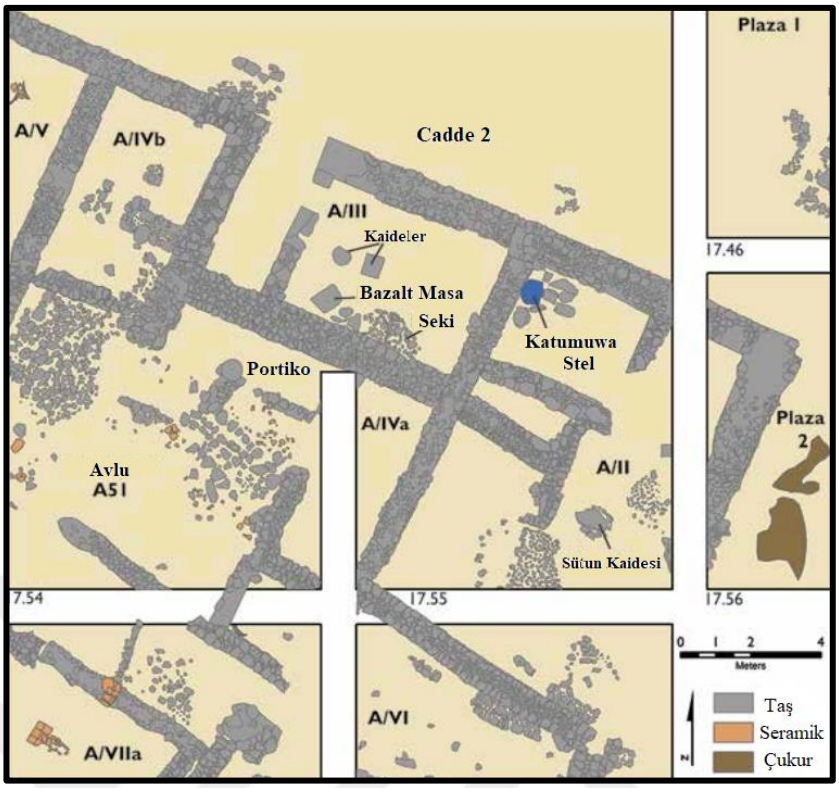

Şekil 528: Katumuwa Steli'nin Açığa Çıktığı A/II Numaralı Bina ve Ait Olduğu Oda (V. R. Herrmann 2014a: Fig. 5.2'den Tarafımca Düzenlendi).

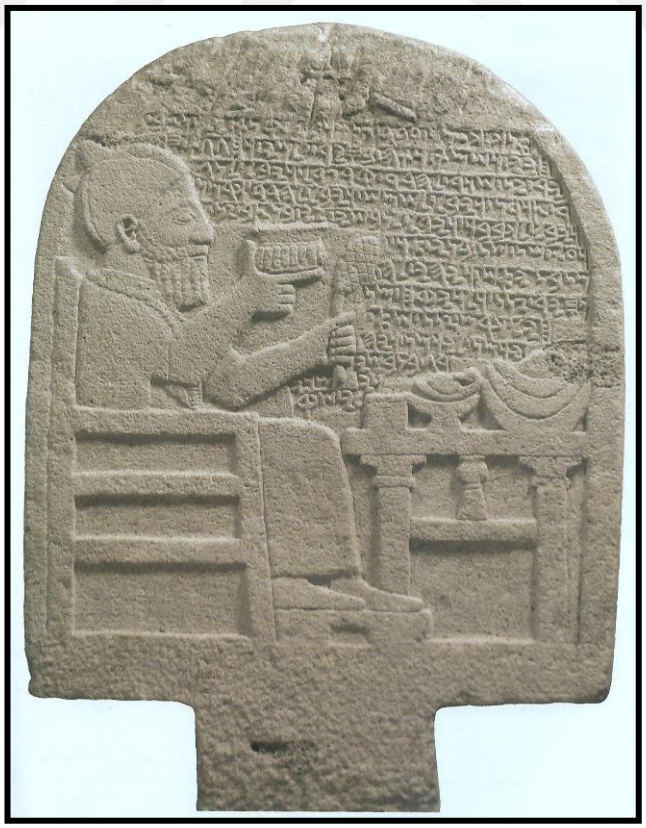

Şekil 529: Katumuwa Steli (Struble ve V. R. Herrmann 2009: Fig. 3).

Şekil 530: Pancarlı 1 Steli (Orthmann 1971: Taf. 48h).

Şekil 531: İslahiye 2 Steli (Orthmann 1971: Taf. 14c).

Şekil 532: İslahiye 1 Steli (Orthmann 1971: Taf. 14b).

Şekil 533: Örtülü Steli (Bonatz 2000: Taf. XIII.C26).

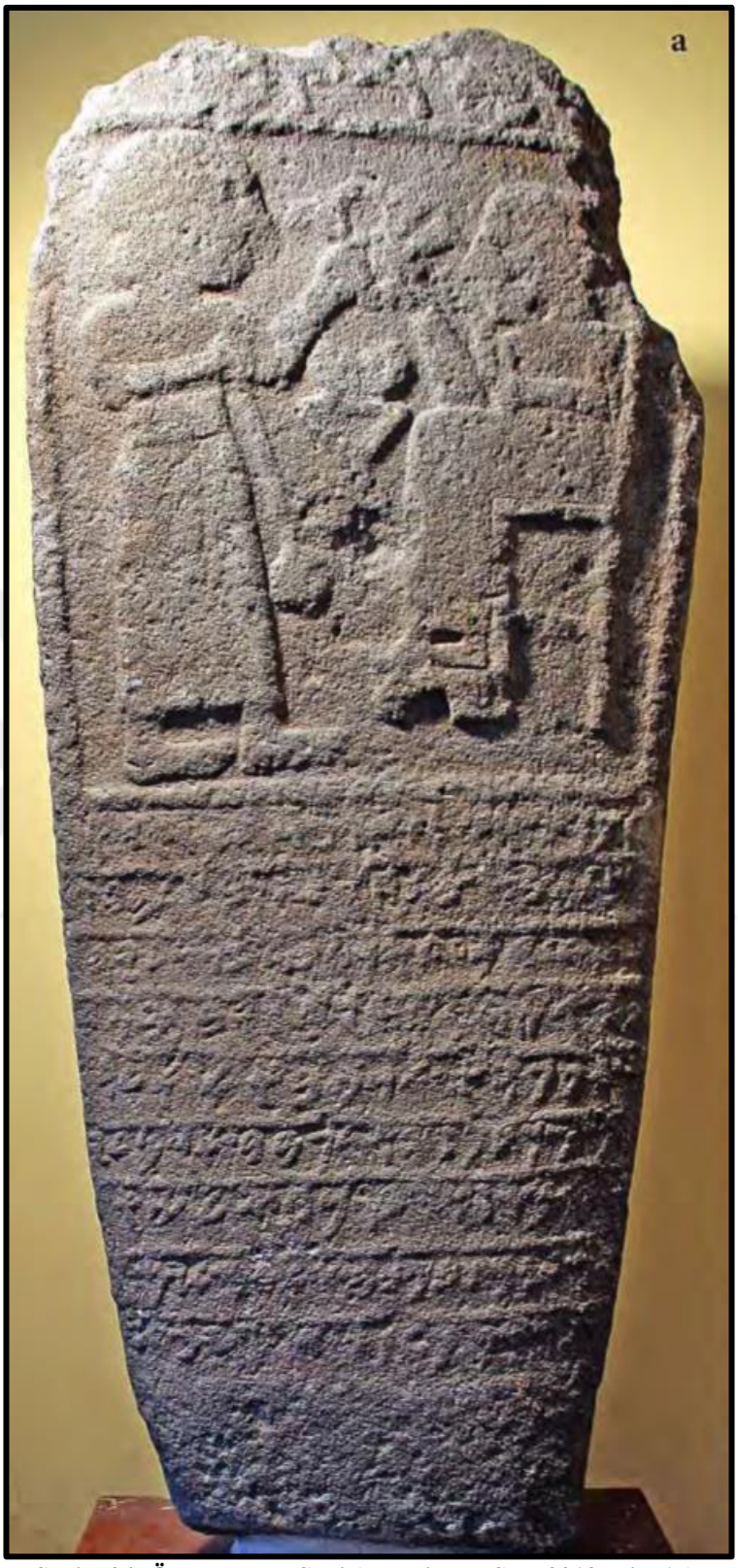

Şekil 534: Ördekburnu Steli (Lemaire ve Sass 2013: Fig. 1a).

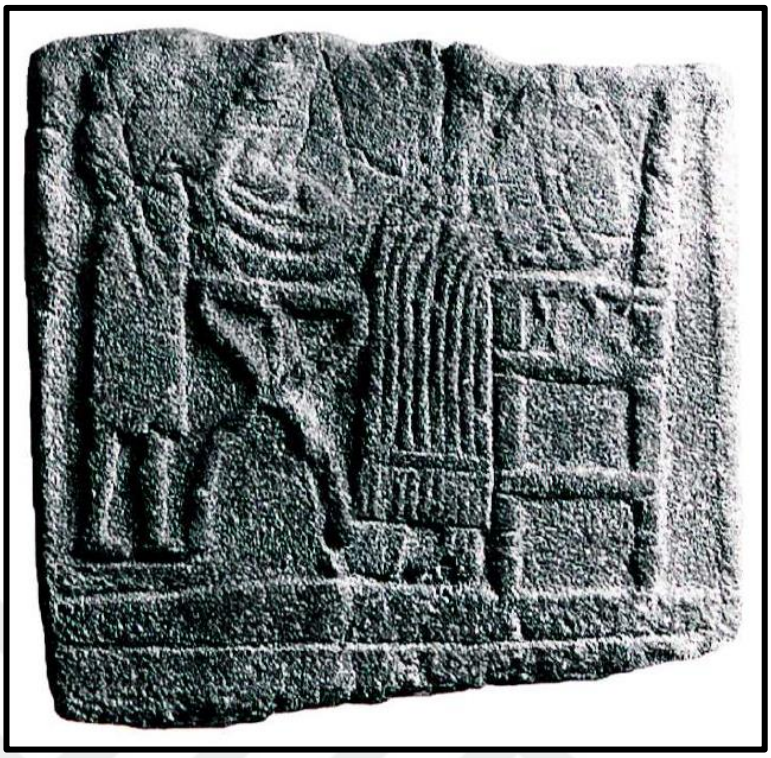

Şekil 535: Keller Steli (Bonatz 2000: Taf. XVII: C47).

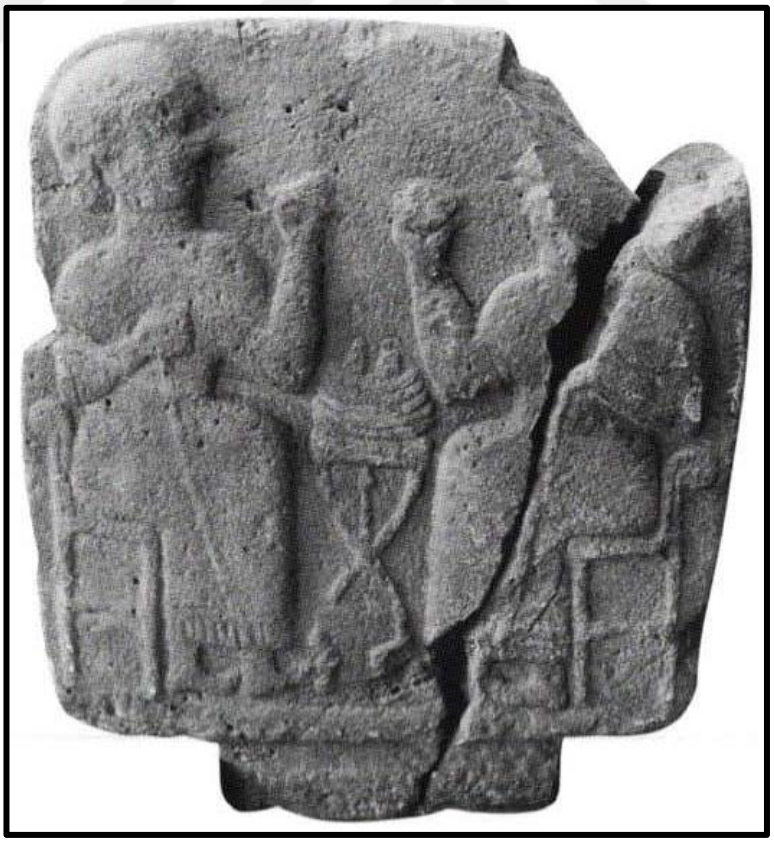

Şekil 536: Karaburçlu Steli (Hawkins 2000: Pl. 127).

Şekil 537: Gözlühöyük 1 Steli (Bonatz 2000: Taf. XIII.C30).

Şekil 538: Gözlühöyük 2 Steli
https://www.hittitemonuments.com/gozluhoyuk/gozluhoyuk03.jpg (Erişim Tarihi: 22.10.2021).

Şekil 539: Gözlühöyük 3 Steli
https://www.hittitemonuments.com/gozluhoyuk/gozluhoyuk01.jpg **(Erişim Tarihi: 14.03.2020).**

Şekil 540: İncirli Steli (Kaufmann 2007: Pl. III).

Şekil 541: Eski Cami Höyük'ten Yarı İkonik, İdol Biçimli Stel (Polat vd. 2020: Fig. 4).

Şekil 542: Gordion Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 543: Etlik Steli (Roller 2013: Res. 9).

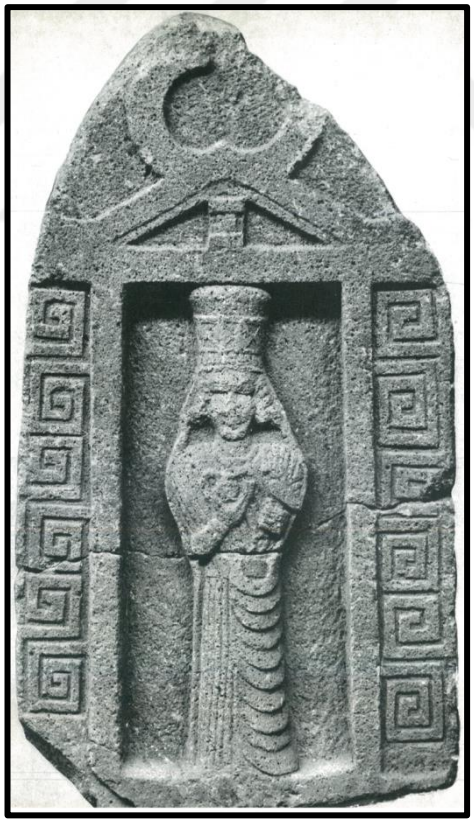

Şekil 544: Bahçelievler Steli (Akurgal 1961: Abb. 60).

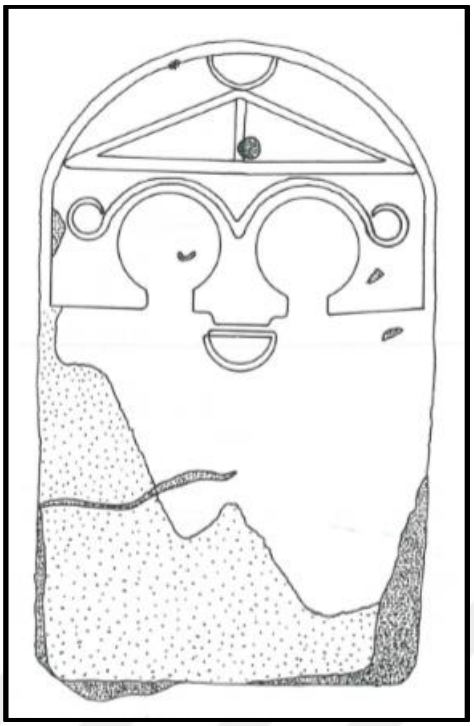

Şekil 545: Sincan Steli (Berndt Ersöz 2006: Fig. 115).

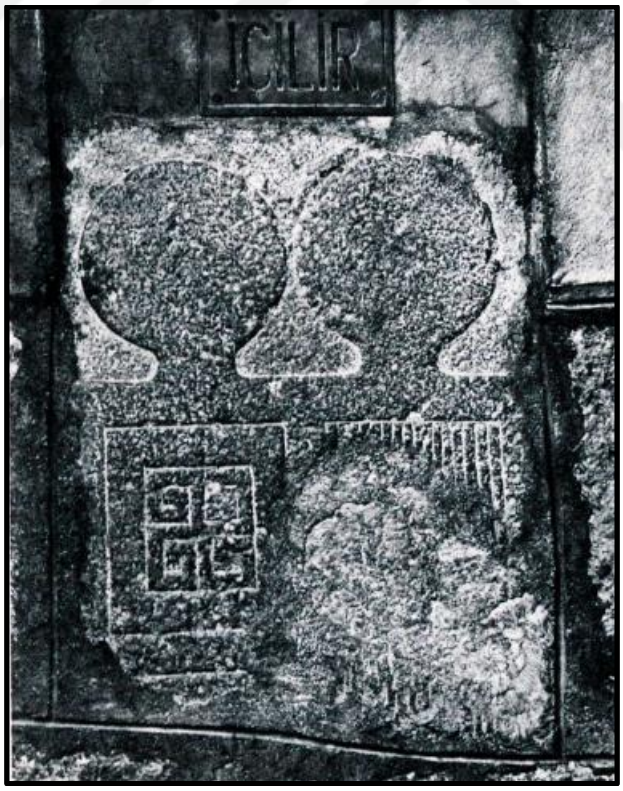

Şekil 546: Faharet Çeşme Steli (Prayon Kat. Nr. 47, Lev. 15c).

Şekil 547: Beydeğirmen Steli (Naumann 1983: Taf. 8.2).

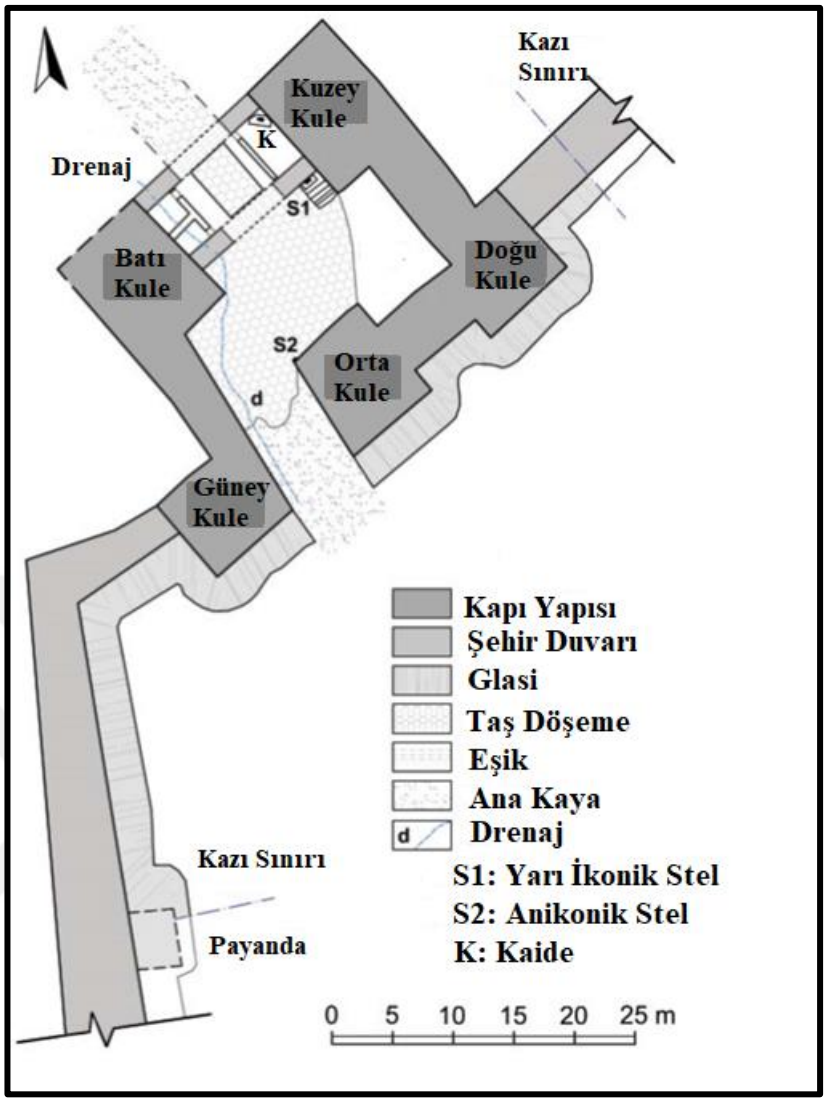

Şekil 548: Kerkenes Kapadokya Kapısı (G. Summers ve F. Summers 2011b: Fig. 10'dan Tarafımca Düzenlendi).

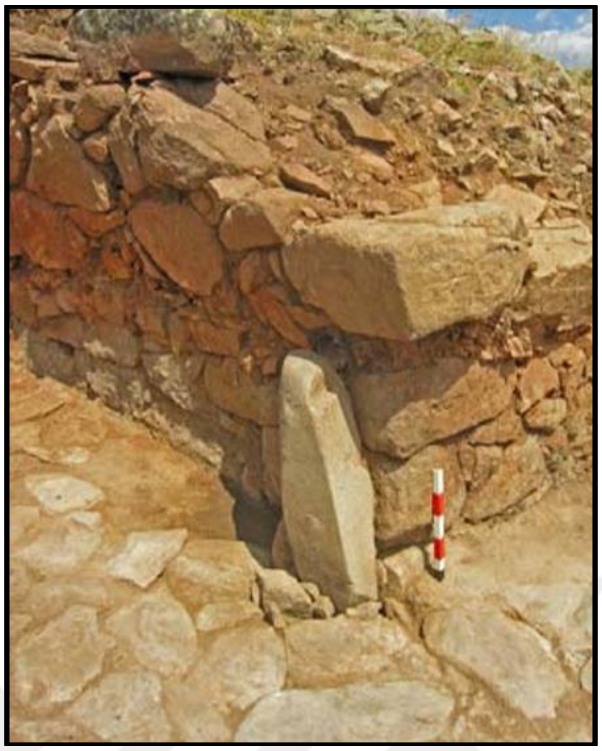

Şekil 549: Kerkenes Kapadokya Kapısı Anikonik Stel (Summers ve Summers 2009: Şek.42a).

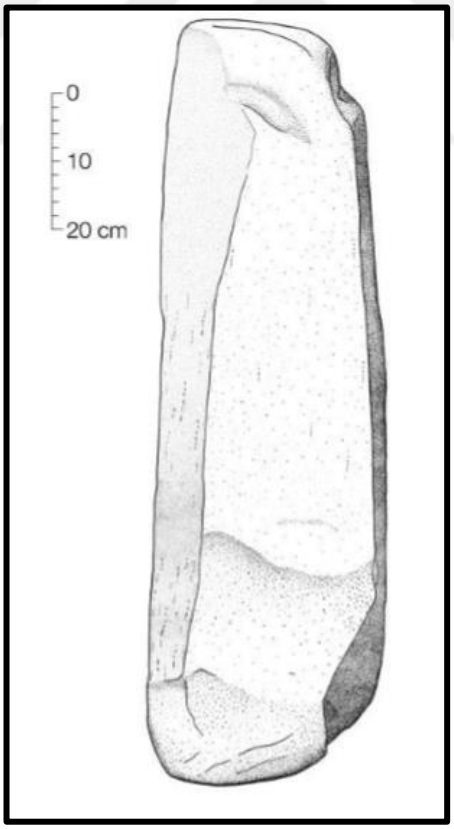

Şekil 550: Kerkenes Kapadokya Kapısı Anikonik Stel Çizimi (Osborne ve Summers 2014: Fig. 5b).

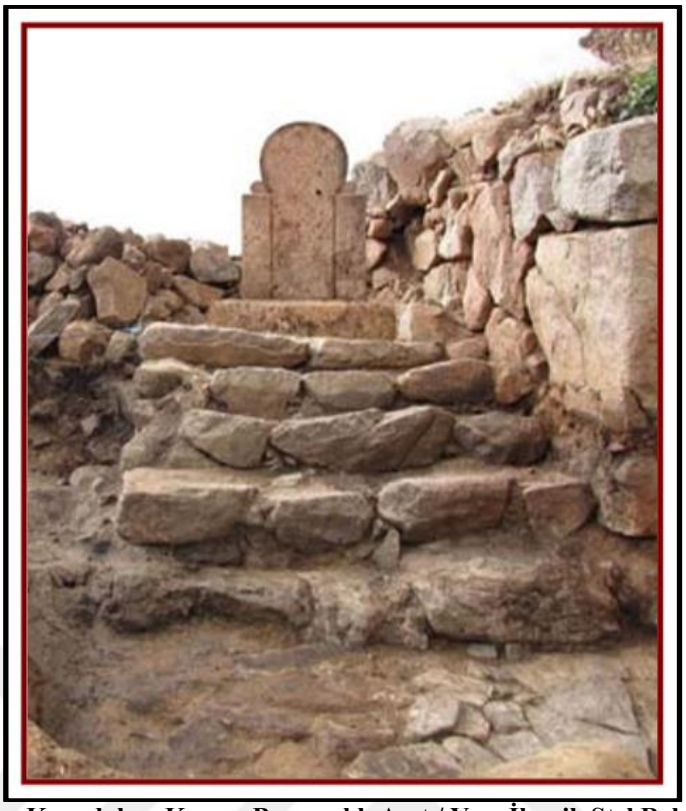

Şekil 551: Kerkenes Kapadokya Kapısı, Basamaklı Anıt / Yarı İkonik Stel Rekonstrüksiyonu (G. Summers ve F. Summers 2009: Şek. 43b).

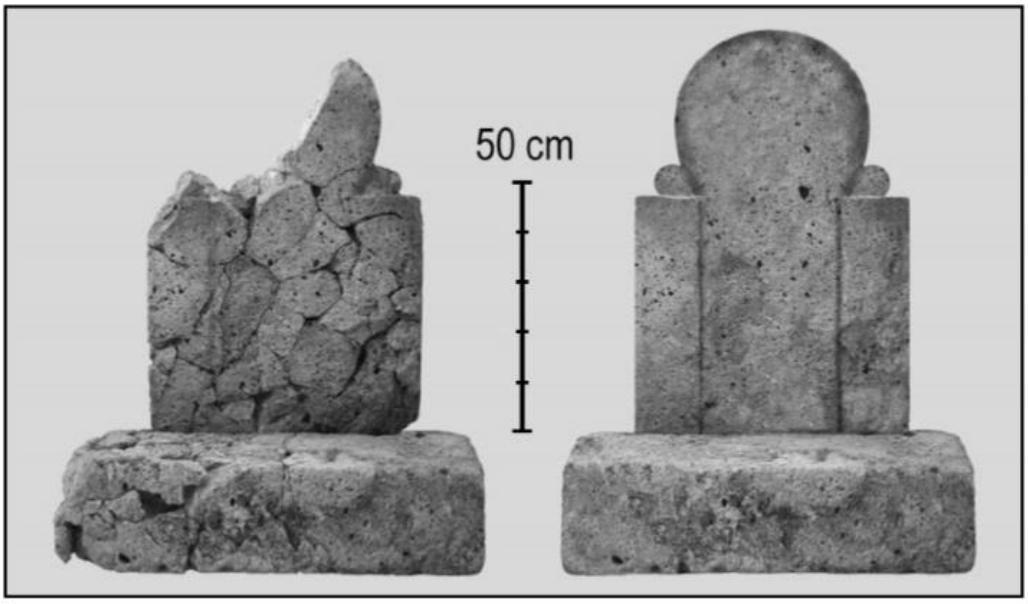

Şekil 552: Kerkenes Basamaklı Anıt / Yarı İkonik Stel ve Rekonstrüksiyonu (Summers 2008: Çizim 4).

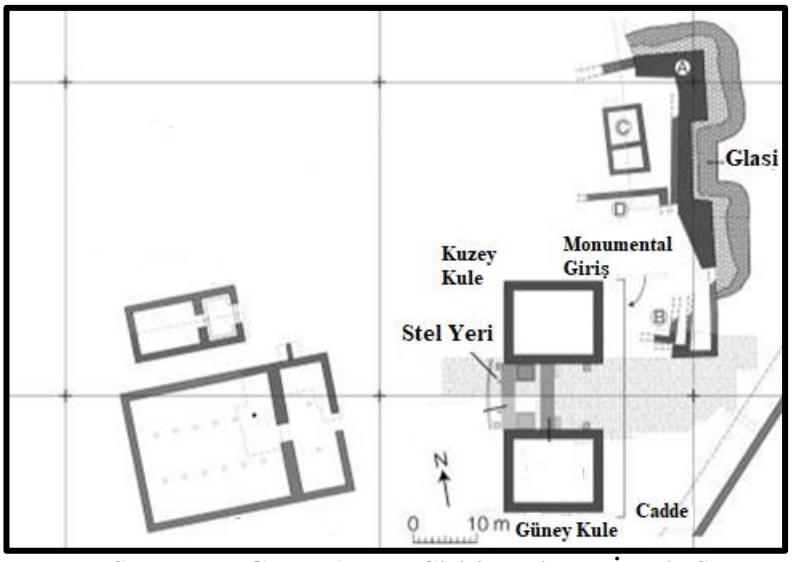

Şekil 553: Kerkenes Saray Yapı Grubu Anıtsal Girişindeki Yarı İkonik Steller ve Anikonik Stellerin Buluntu Yerleri (Osborne ve Summers 2014: Fig. 6'dan Tarafımca Düzenlendi).

Şekil 554: Kerkenes Saray Yapı Grubu Anıtsal Girişindeki Omega Biçimli Yarı İkonik Stel (Summers vd. 2012: Res. 11).

Şekil 555: Tyana'nın Siyah Taşları (Garstang 1908: Pl. XIII Fig. 1).

Şekil 556: Tyana'nın Siyah Taşları (Garstang 1908: Pl. XIII Fig. 2).

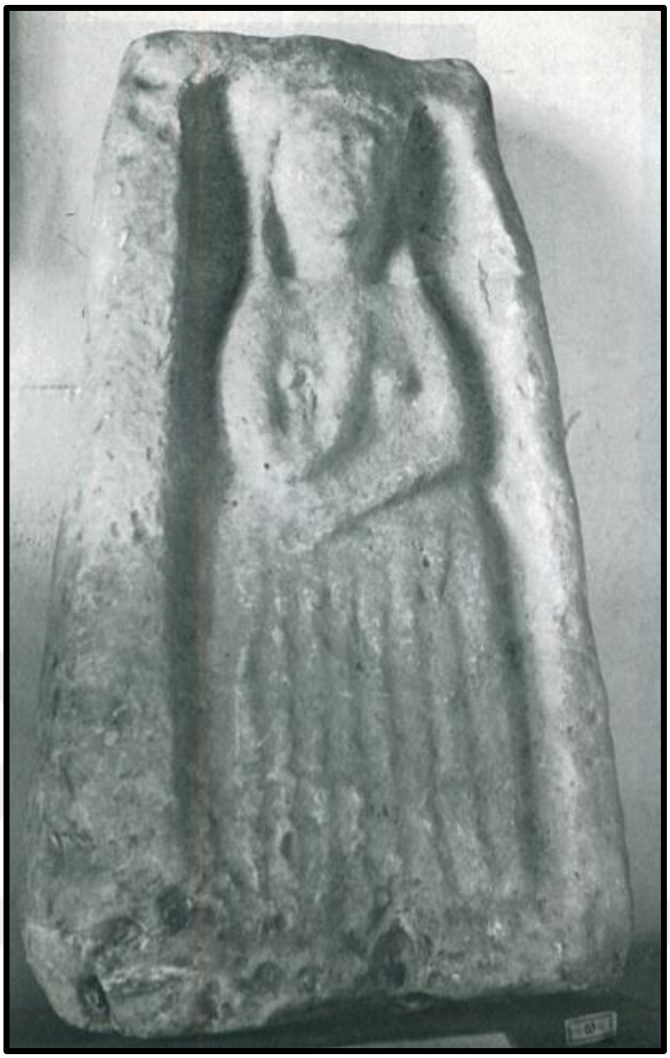

Şekil 557: Daday Steli (Naumann 1983: Taf. 8.1).

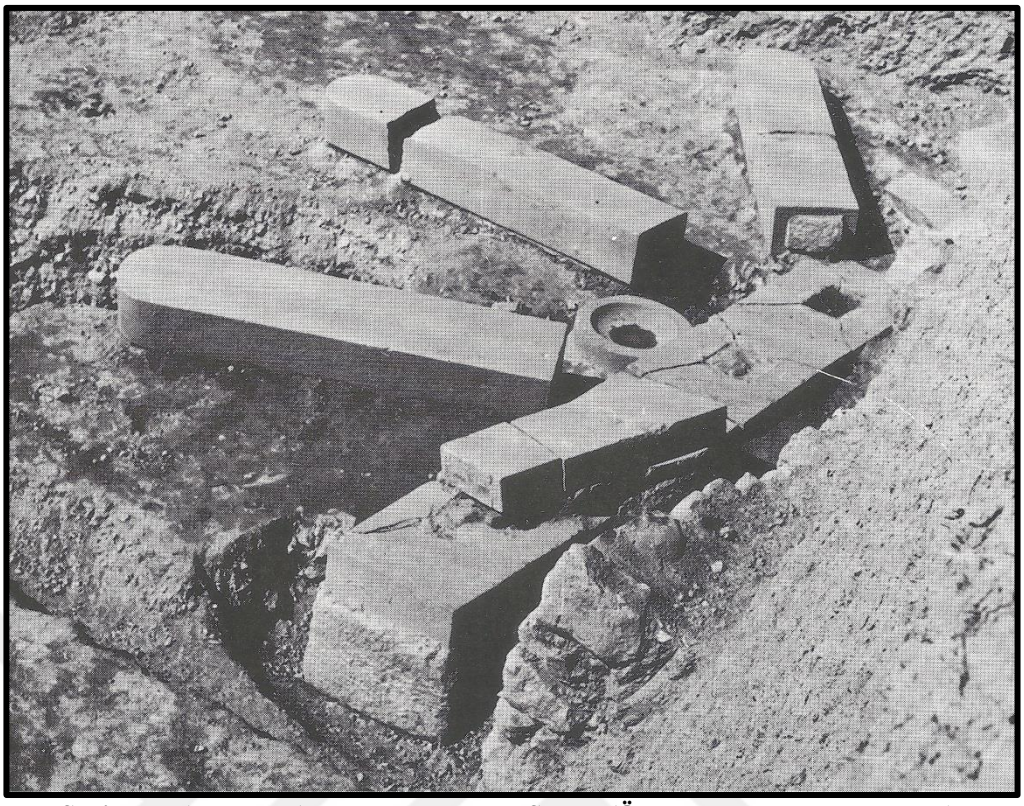

Şekil 558: Altıntepe Açık Hava Tapınağı Steller (Özgüç, T. 1969: Lev. XXVI.1).

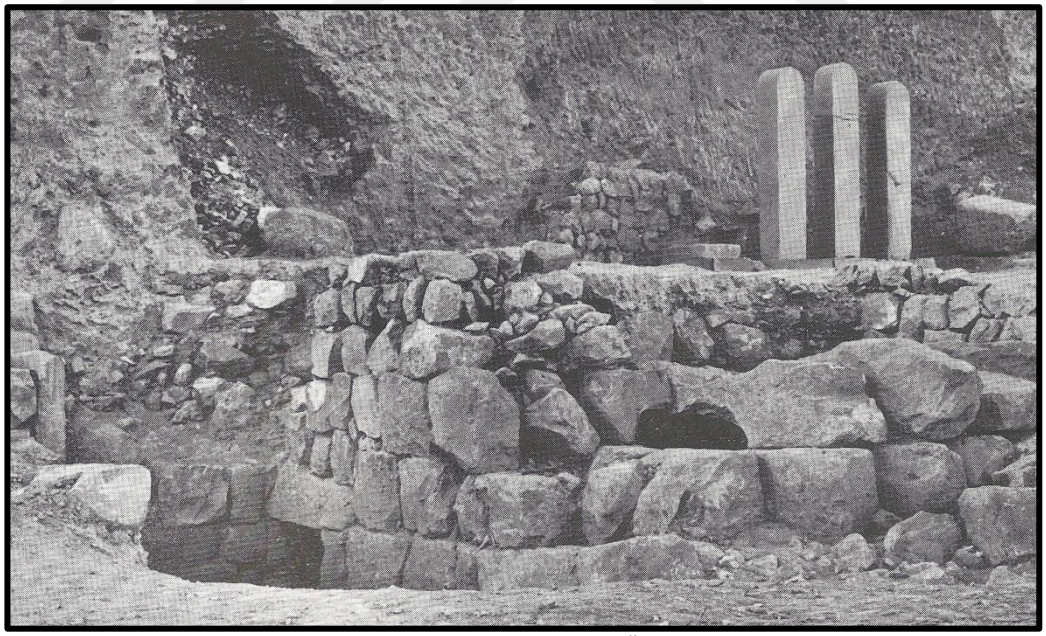

Şekil 559: Altıntepe Açık Hava Tapınağı Steller (Özgüç, T. 1969: Lev. XXVII.2).

Şekil 560: Altıntepe Açık Hava Tapınağı Stellerden Geriye Kalanlar, Steller Yerinde Tahrip Edilmiş (Karaosmanoğlu 2010: Res. 10).

Şekil 561: Kalecik "Dikilitaş Tarlası" ve Taş Halkalar (Çavuşoğlu ve Biber 2012: Fig. 2).

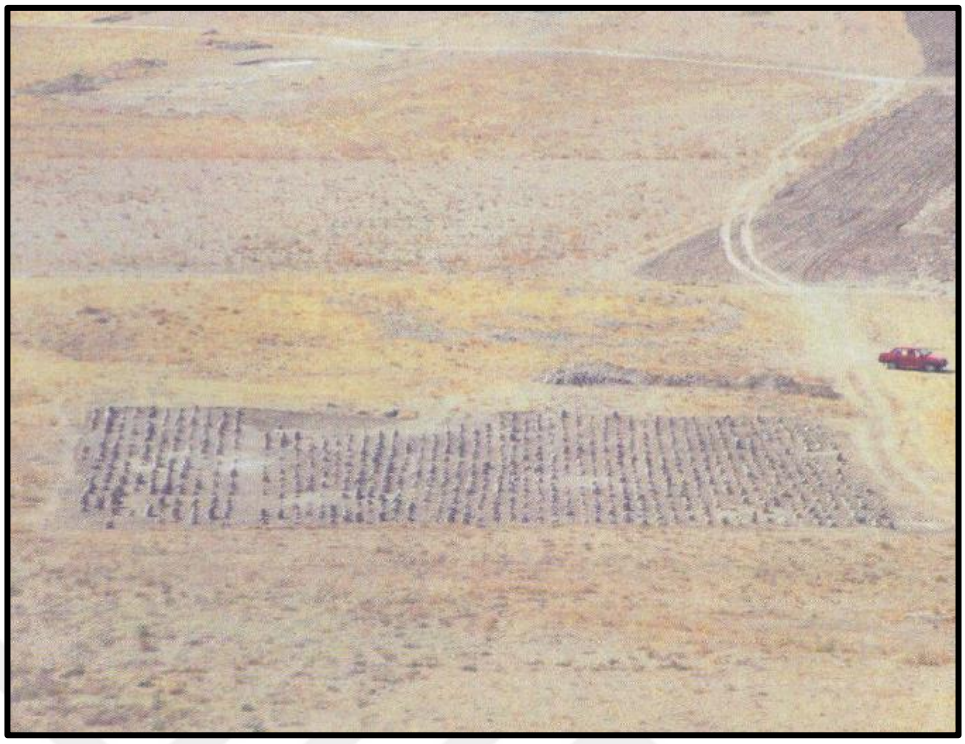

Şekil 562: Kalecik "Dikilitaş Tarlası" (Çavuşoğlu ve Biber 2008a: Res. 2).

Şekil 563: Kalecik "Dikilitaş Tarlası" (Çavuşoğlu 2006: 72).

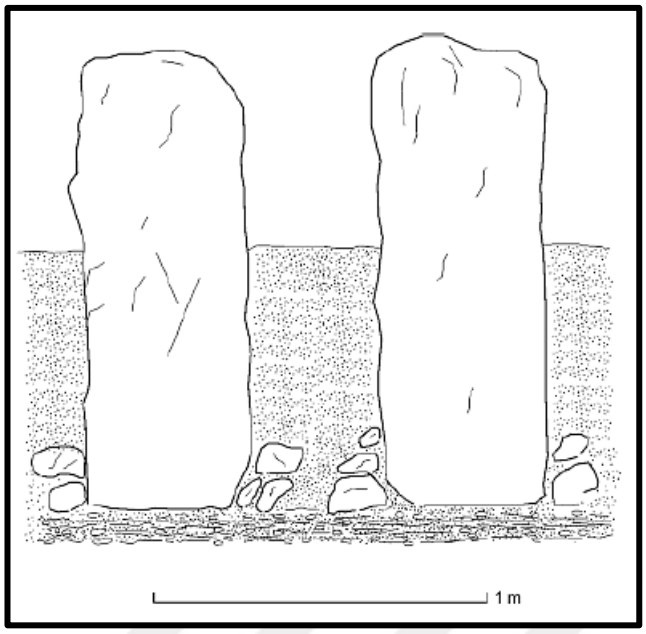

Şekil 564: Kalecik Dikilitaş Çizimleri (Çavuşoğlu ve Biber 2012: Fig. 16).

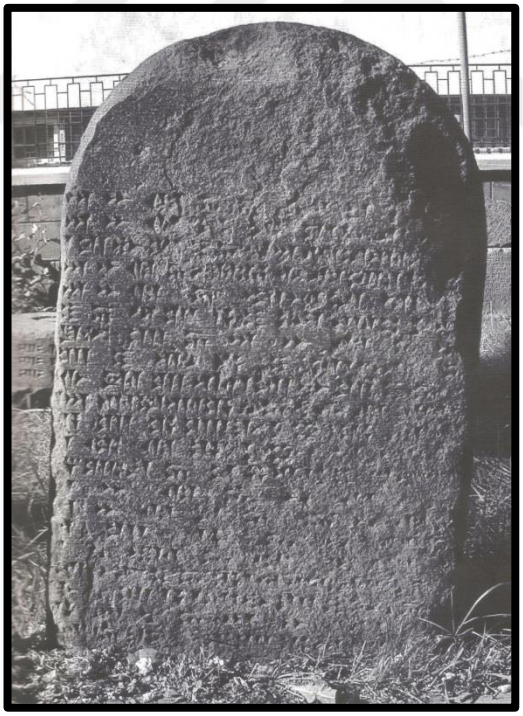

Şekil 565: Karahan 2 Steli (Salvini 2008: CTU A2-9A, Res. 63)

.

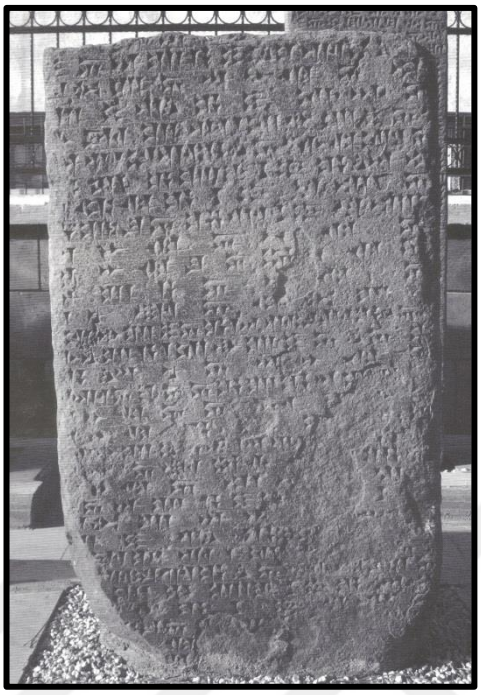

Şekil 566: Karahan 8 Steli (Salvini 2008: CTU A2-9B, Res. 64).

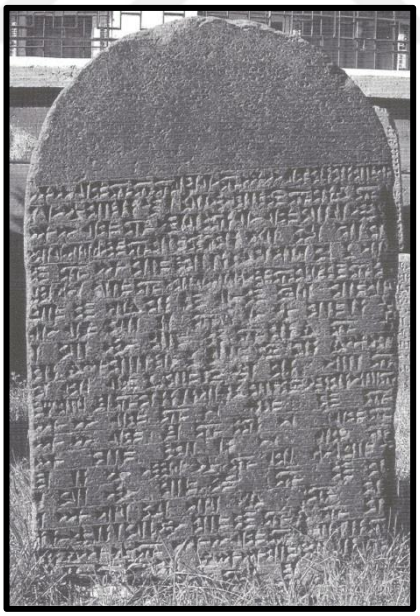

Şekil 567: Karahan 1 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-28, Res. 140b).

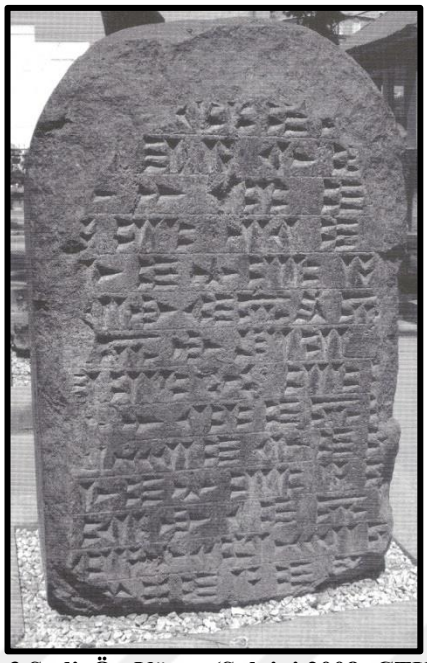

Şekil 568: Karahan 3 Steli, Ön Yüzey (Salvini 2008: CTU A 5-24, Res. 138c).

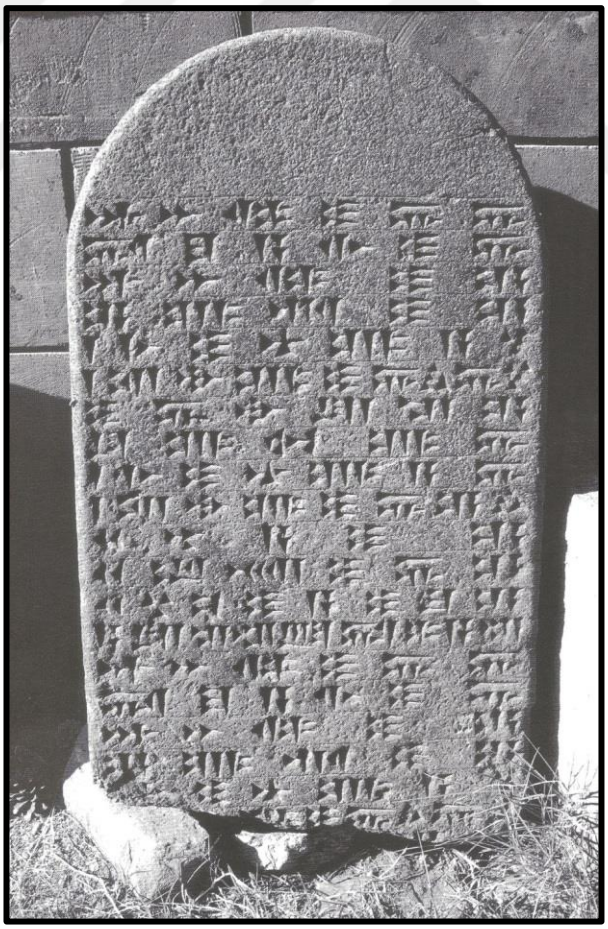

Şekil 569: Karahan 4 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-75, Res. 178).

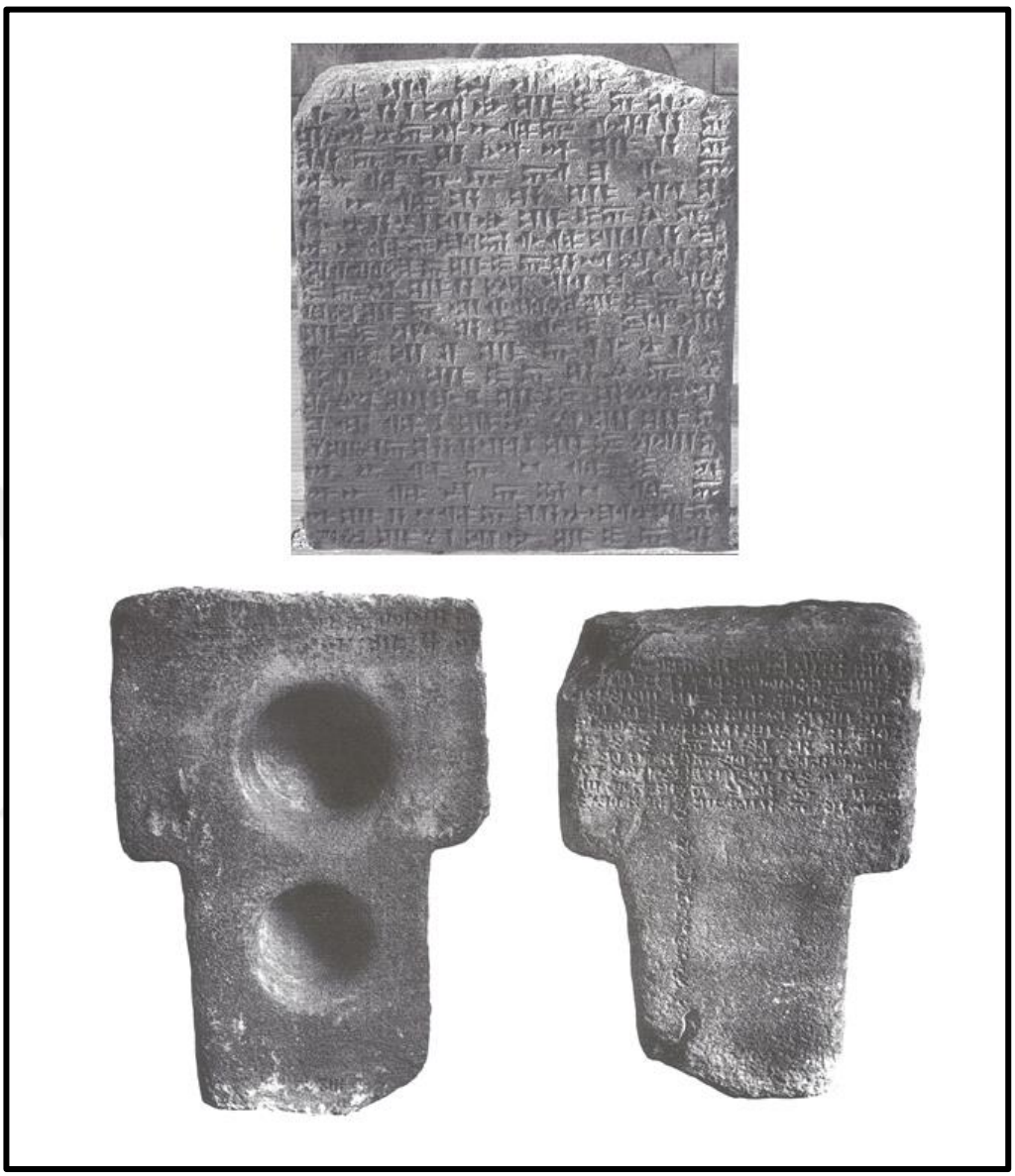

Şekil 570: Karahan 5 + Berkri Steli, Stelin Orta ve Alt Parçası (Salvini 2008: CTU A 5-30, Res. 142).

Şekil 571: Karahan 6 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-76, Res. 179a).

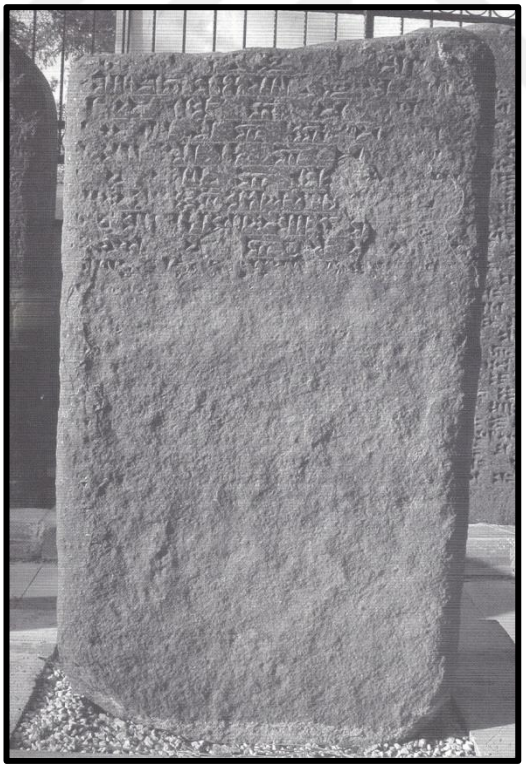

Şekil 572: Karahan 7 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-29, Res. 141).

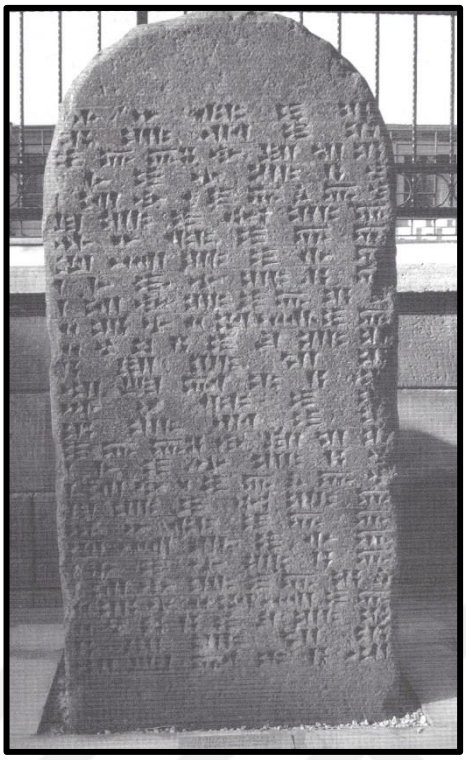

Şekil 573: Karahan 9 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-74, Res. 177b).

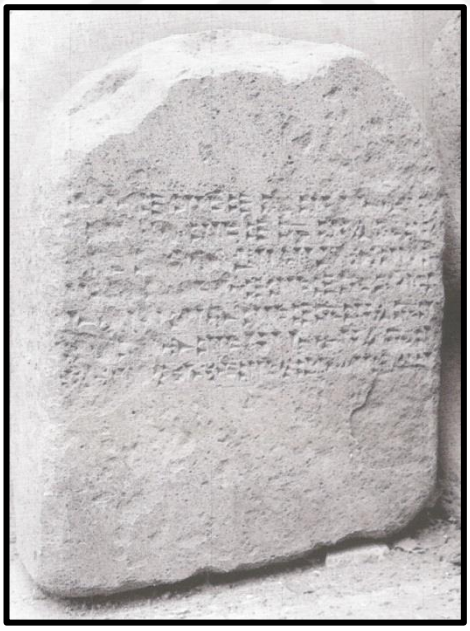

Şekil 574: Karahan 10 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-80, Res. 182a).

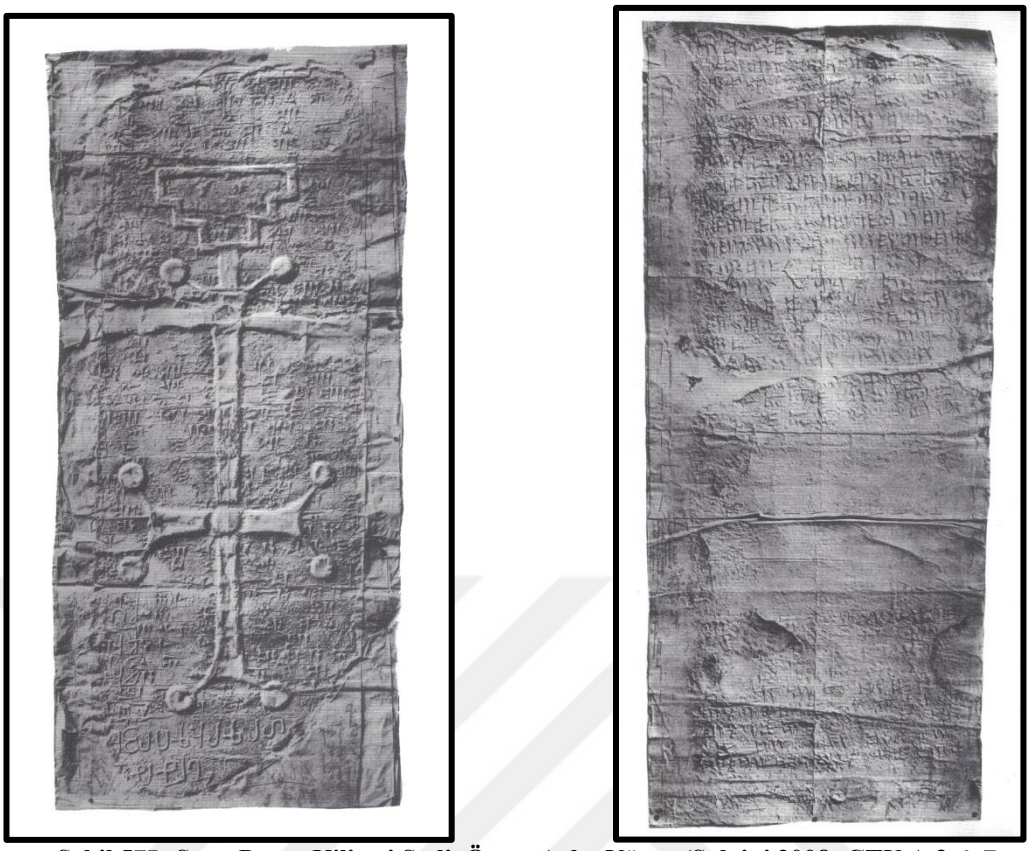

Şekil 575: Surp Pogos Kilisesi Steli, Ön ve Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 3-4, Res. 77).

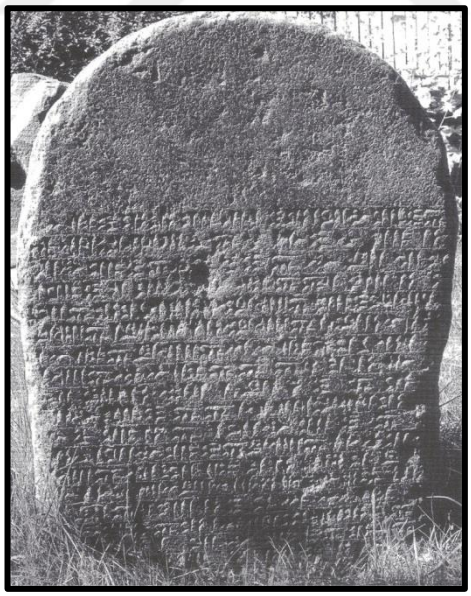

Şekil 576: Kasımoğlu / Güşnents Steli, Ön Yüzey (Salvini 2008: CTU A 3-5, Res. 79a).

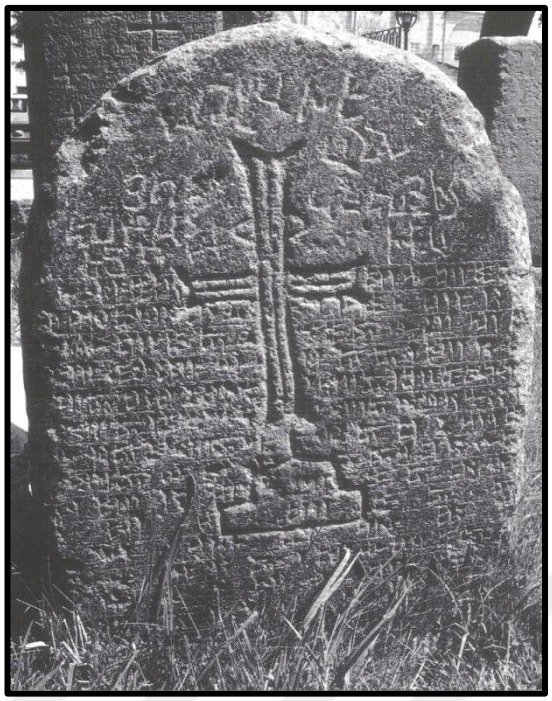

Şekil 577: Kasımoğlu / Güşnents Steli, Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 3-5, Res. 79b).

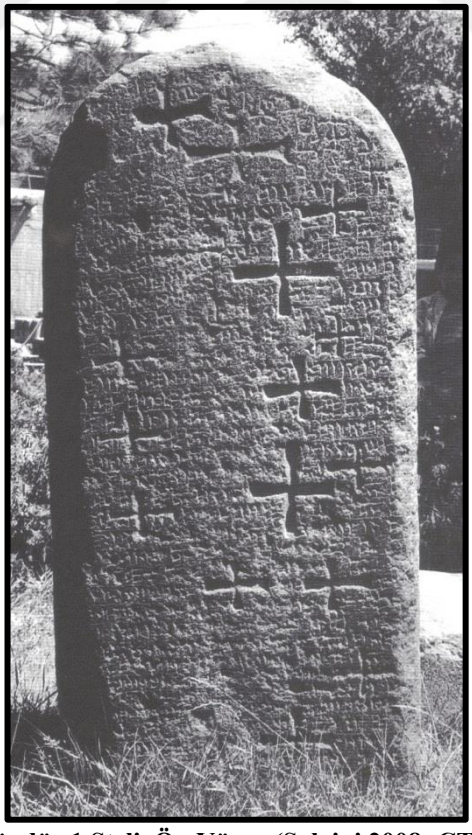

Şekil 578: Karagündüz 1 Steli, Ön Yüzey (Salvini 2008: CTU A 3-9, Res. 84).

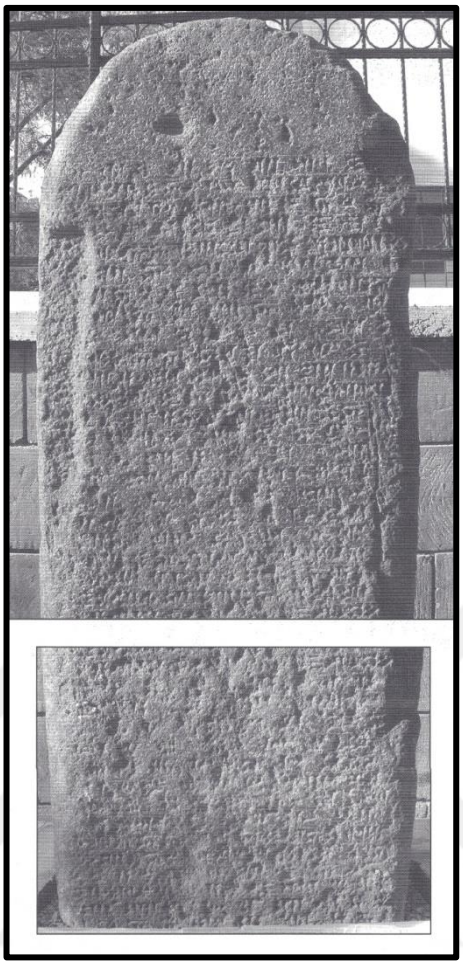

Şekil 579: Karagündüz 1 Steli, ArkaYüzey (Salvini 2008: CTU A 3-9, Res. 85).

Şekil 580: Karagündüz 2 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-86, Res. 185c).

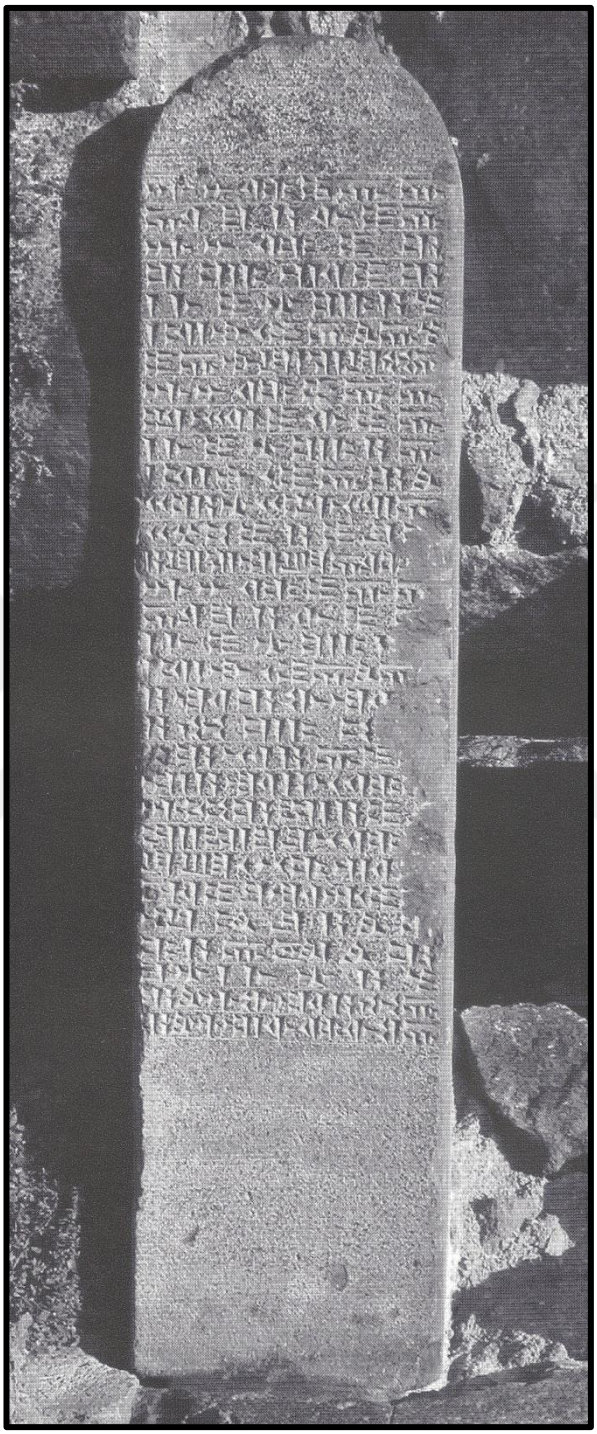

Şekil 581: Artsovaberd 1 / Salmanağa 1 / Tırmıklı Steli (Salvini 2008: CTU A 5-17, Res. 133).

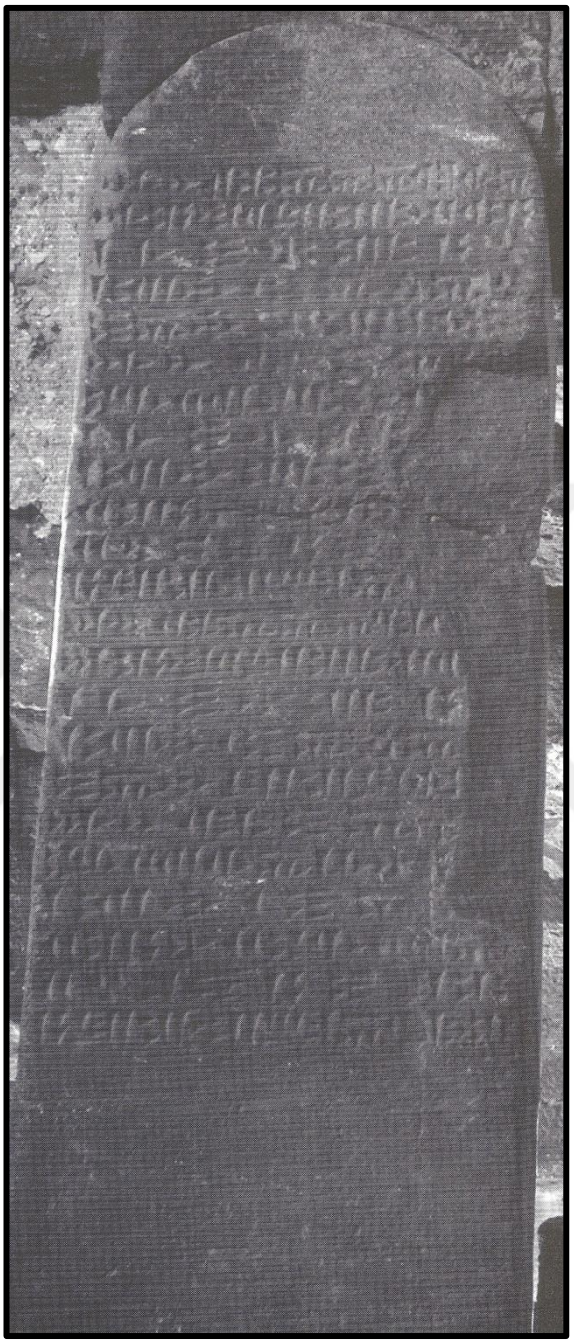

Şekil 582: Salmanağa 2 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-82, Res. 183).

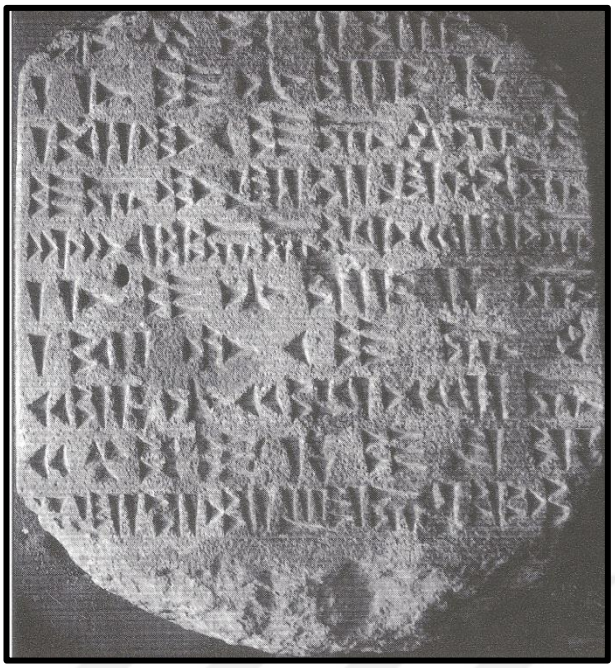

Şekil 583: Keçikıran / Şebitu Steli (Salvini 2008: CTU A 5-84, Res. 184b).

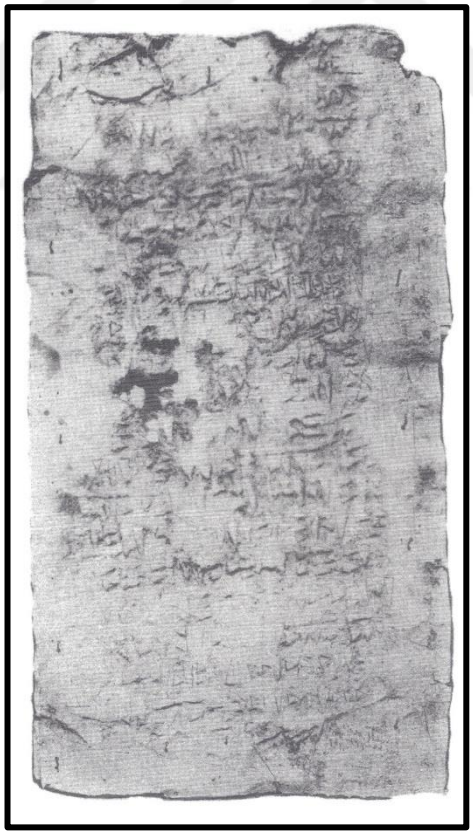

Şekil 584: Berkri / Muradiye Steli (Salvini 2008: CTU A 5-16, Res. 132b).

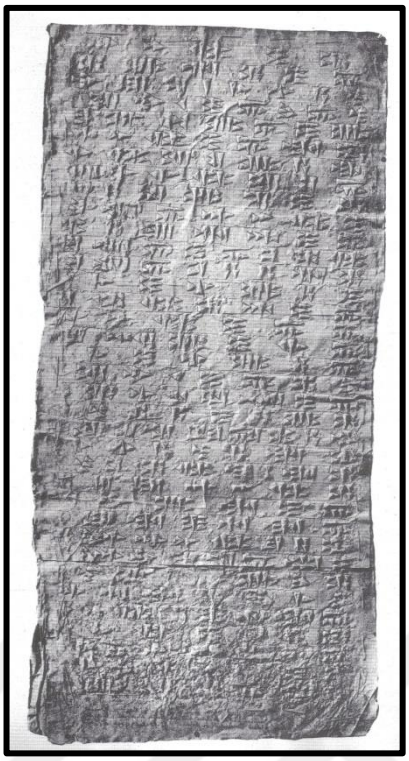

Şekil 585: Köşk / Güsak Steli (Salvini 2008: CTU A 5-33, Res. 143).

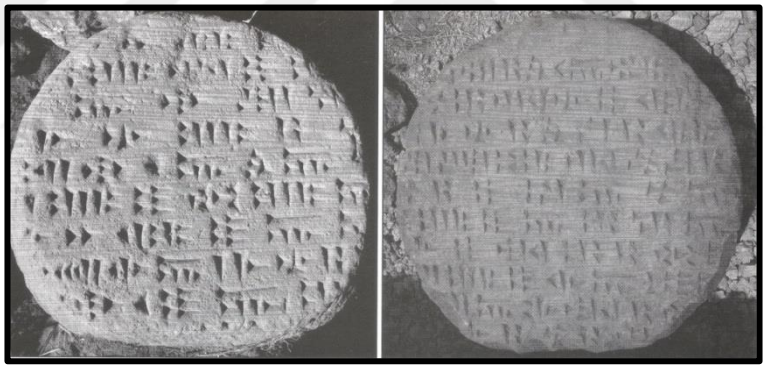

Şekil 586: Akdamar Adası Steli (Salvini 2008: CTU A 5-23, Res. 138a-b).

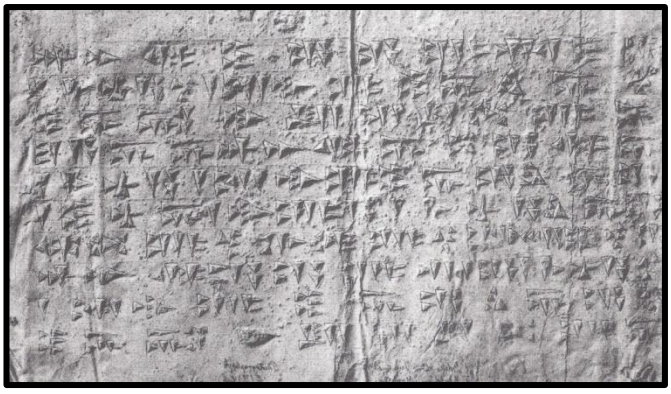

Şekil 587: Kurşunlu Camii 1 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-71, Res. 175b).

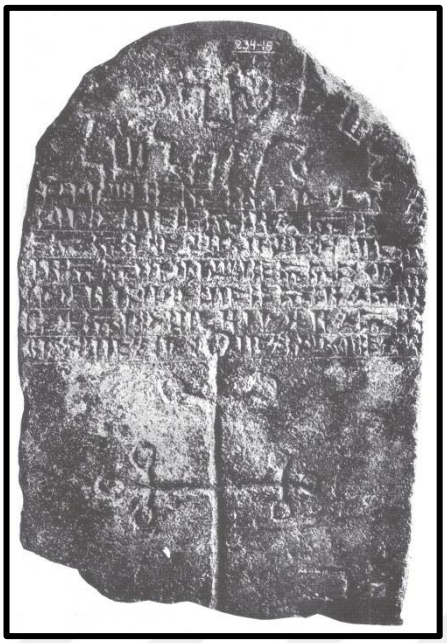

Şekil 588: Kurşunlu Camii 2 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-79, Res. 181).

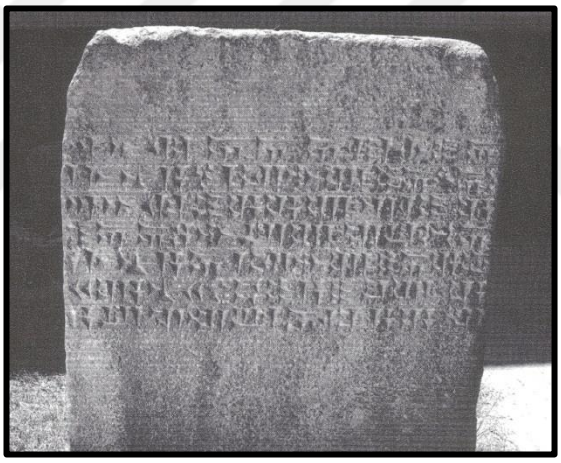

Şekil 589: Yedi Kilise 1 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-73, Res. 177a).

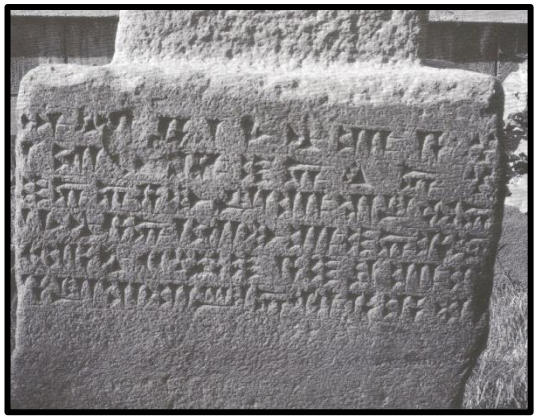

Şekil 590: Yedi Kilise 2 Steli (Salvini 2008: CTU A 5-81, Res. 182b).

Şekil 591: Sihke / Bostaniçi Steli, Ön ve Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 5-91, Res. 188).

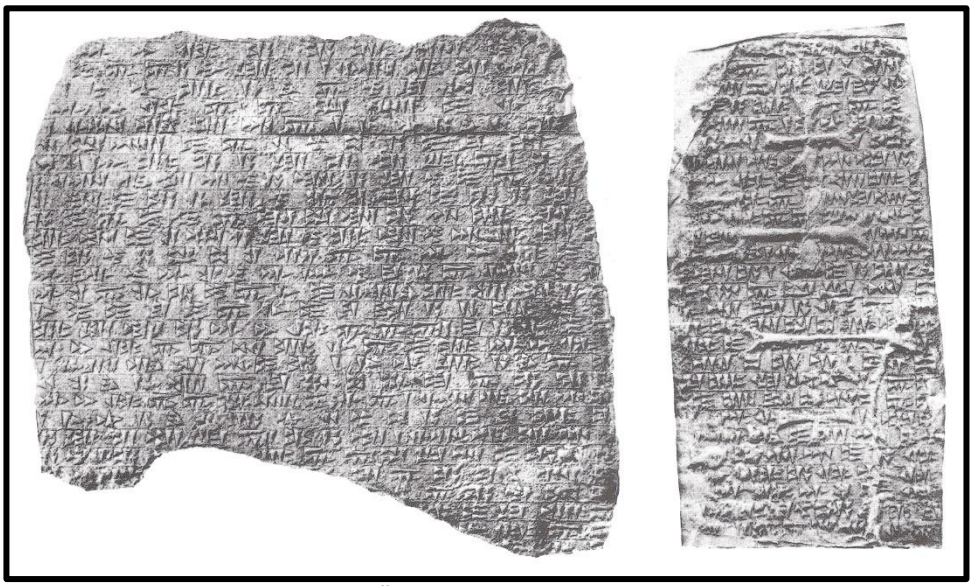

Şekil 592: Surb Sahak Kilisesi 1 Steli, Ön ve Yan Yüzey (Salvini 2008: CTU A 8-1, Res. 196a-b).

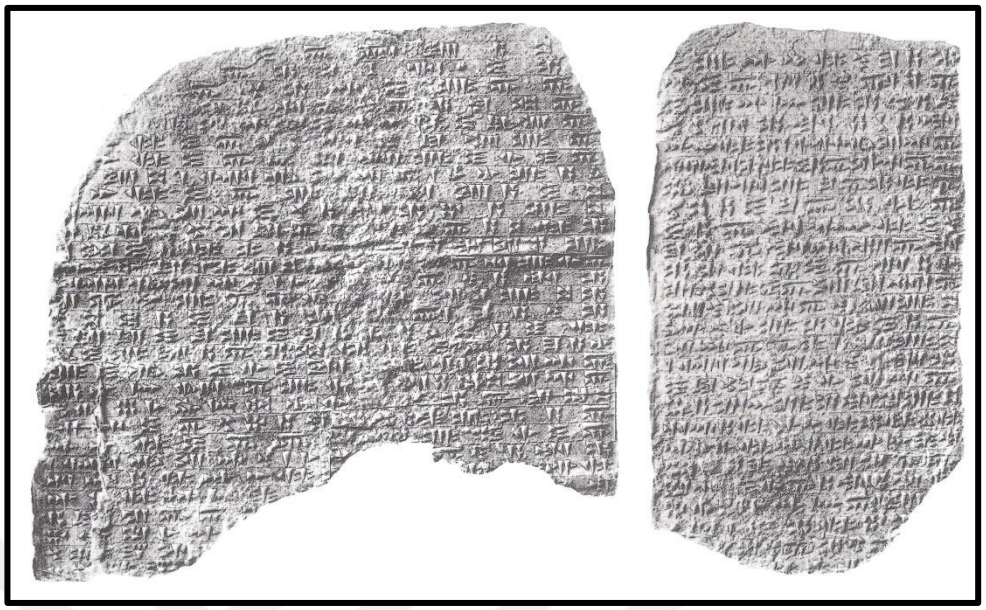

Şekil 593: Surb Sahak Kilisesi 1 Steli, Arka ve Yan Yüzey (Salvini 2008: CTU A 8-1, Res. 196c-d).

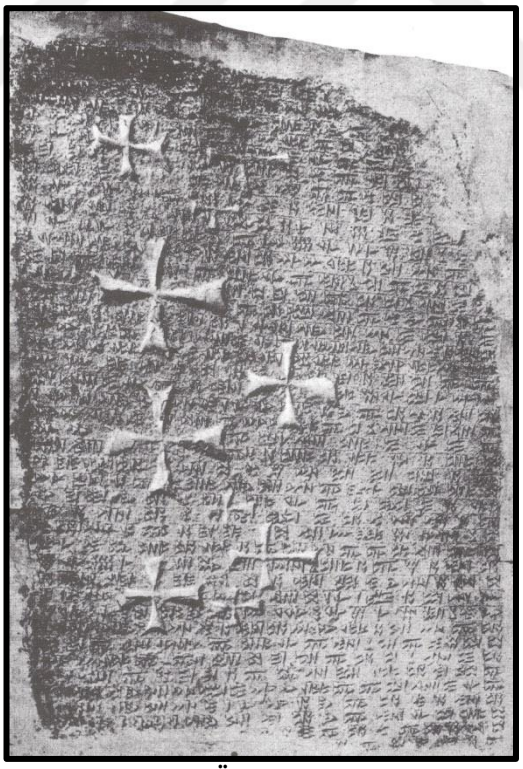

Şekil 594: Surb Sahak Kilisesi 2 Steli, Ön Yüzey (Salvini 2008: CTU A 8-2, Res. 197).

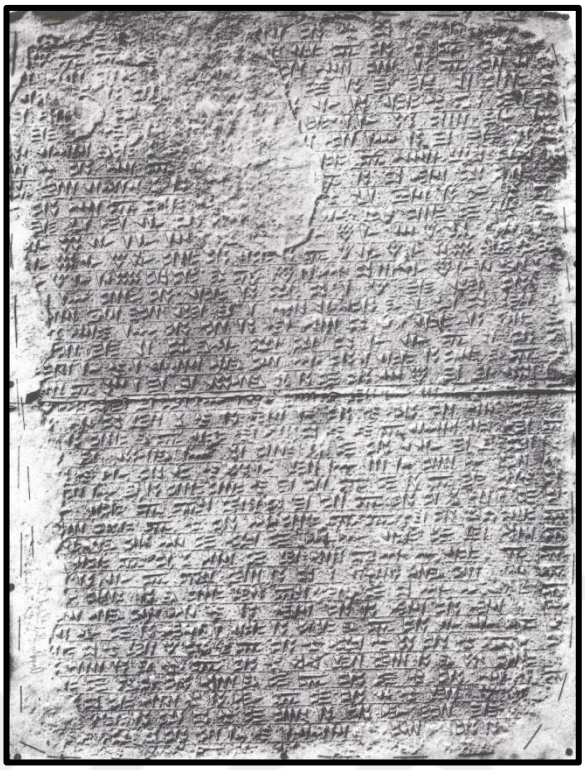

Şekil 595: Surb Sahak Kilisesi 2 Steli, ArkaYüzey (Salvini 2008: CTU A 8-2, Res. 198).

Şekil 596: Analıkız Kutsal Alanı Kuzey Yönden Genel Görünüm (Genç ve Konyar 2019: Res. 2).

Şekil 597: Analıkız Kutsal Alanı Doğu ve Batı Nişler (Genç ve Konyar 2019: Res. 9).

Şekil 598: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş, Stel Yuvası (Genç ve Konyar 2019: Res. 10).

Şekil 599: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş, Muhtemel Stel (Salvini 2010d: Tav. II.6).

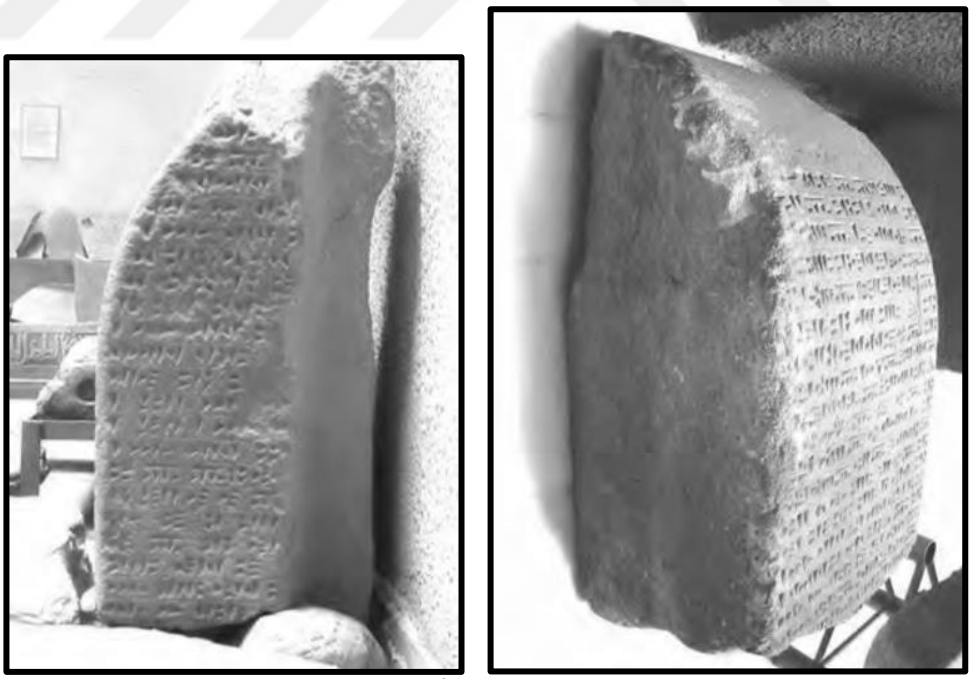

Şekil 600: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş İçindeki CTU A9-1 Numaralı Stelin Sol Kısmı Van Müzesi'nde Sergilenmesi) (Salvini 2010d: Fig. 7-8).

Şekil 601: Analıkız Kutsal Alanı Doğu Niş İçindeki CTU A9-1 Numaralı Stelin Sağ Kısmı (Van Müzesi'nde Sergilenmesi) (Genç ve Konyar 2019: Res. 17).

Şekil 602: Analıkız Kutsal Alanı, Doğu Nişin Doğu Duvarındaki Ermenice Yazıt (949 Yılı) (Marr-Orbeli 1922: Taf. XVII.1).

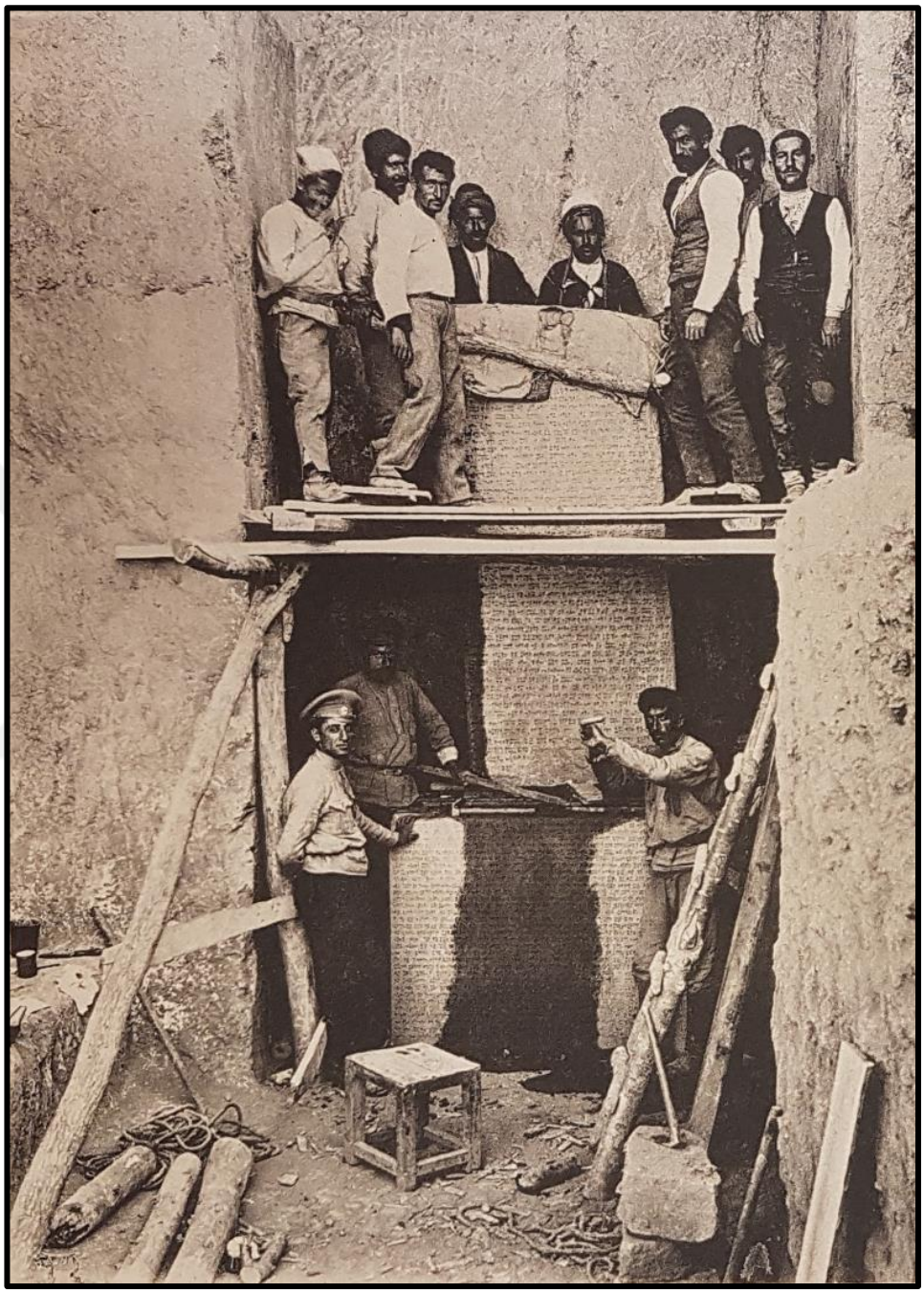

Şekil 603: Analıkız Kutsal Alanı, Batı Nişi Kazısı, *in situ* Durumdaki Stel ve Kaidesi (Marr-Orbeli 1922: Taf. IX.1).

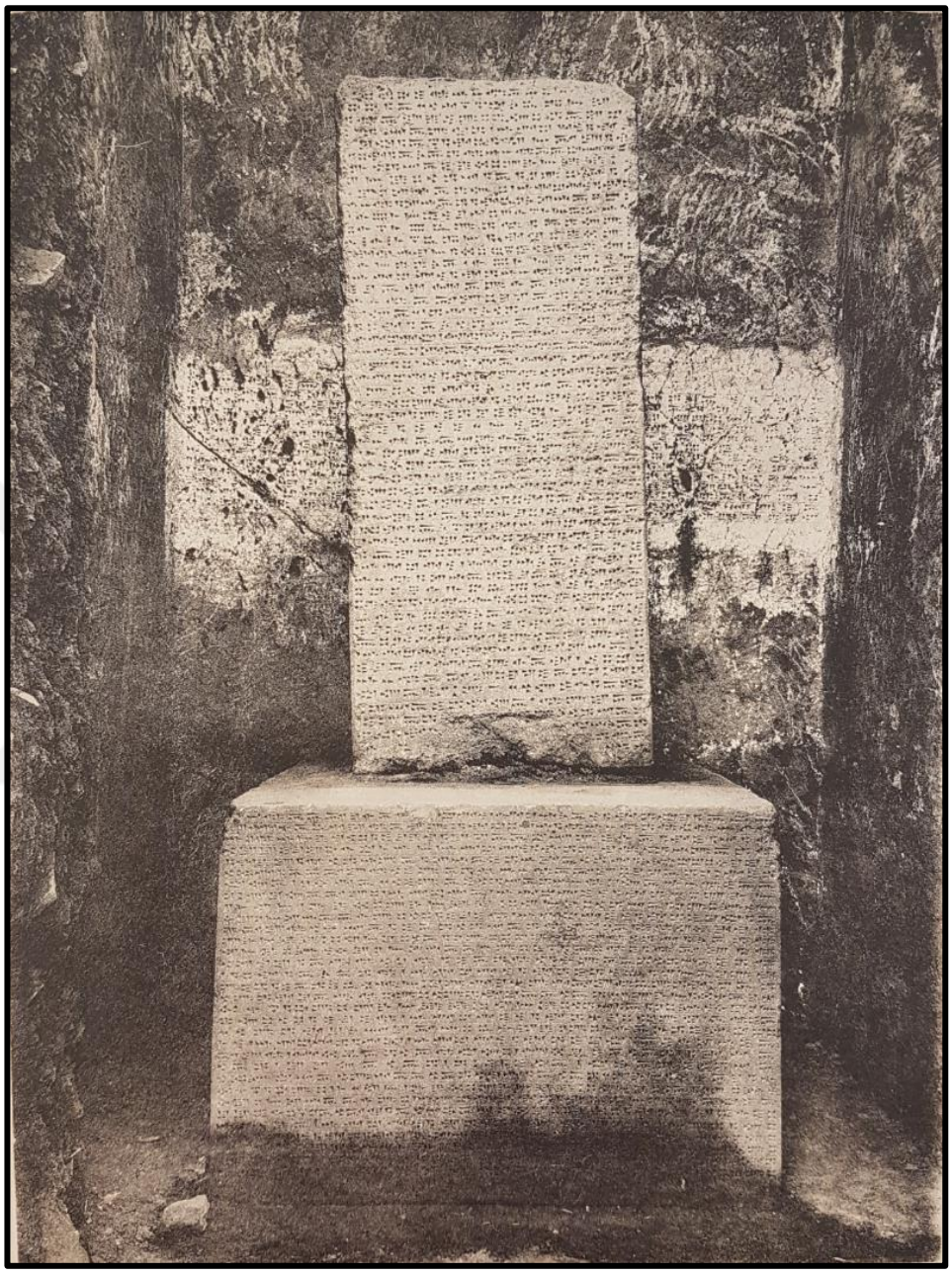

Şekil 604: Analıkız Kutsal Alanı, Batı Nişi Kazısı, *in situ* Durumdaki Stel ve Kaidesi (Marr ve Orbeli 1922: Taf. X).

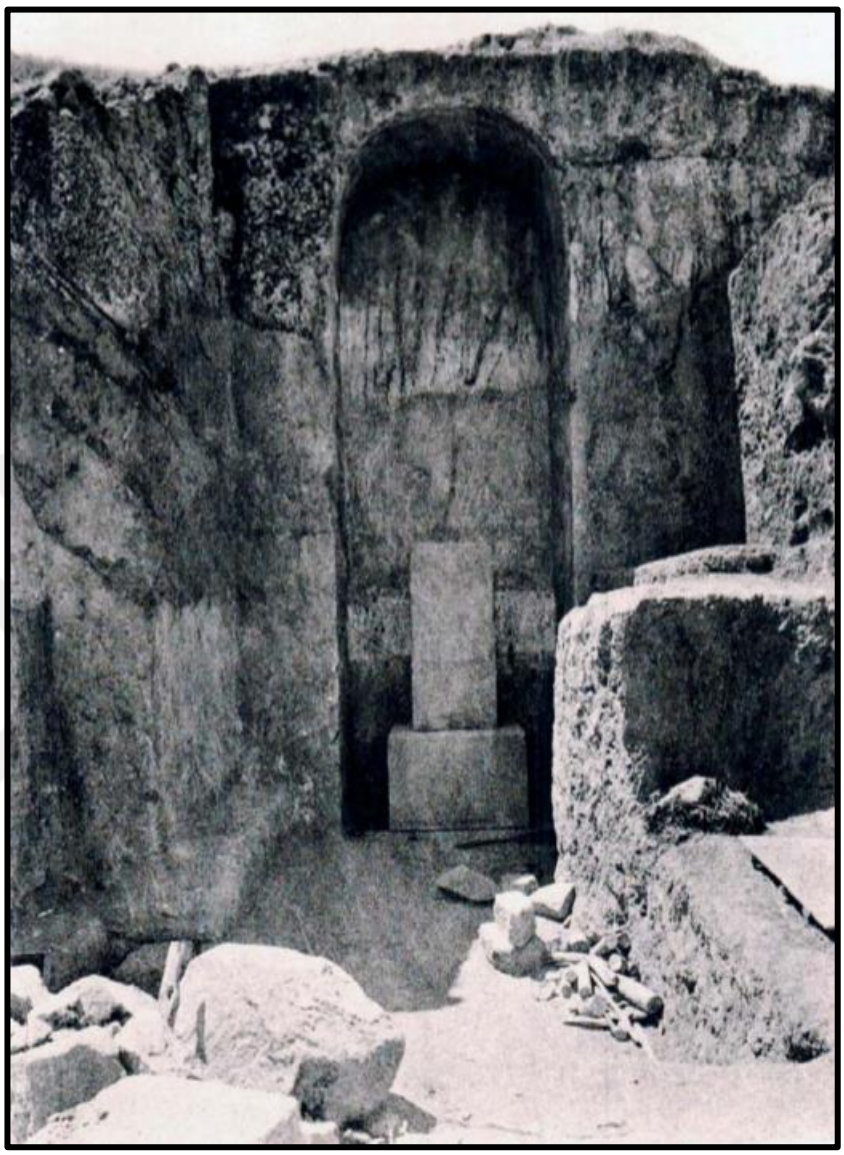

Şekil 605: Analıkız Kutsal Alanı, Batı Nişi Stel ve Stel Kaidesi (Marr-Orbeli 1922: Taf. IX.2).

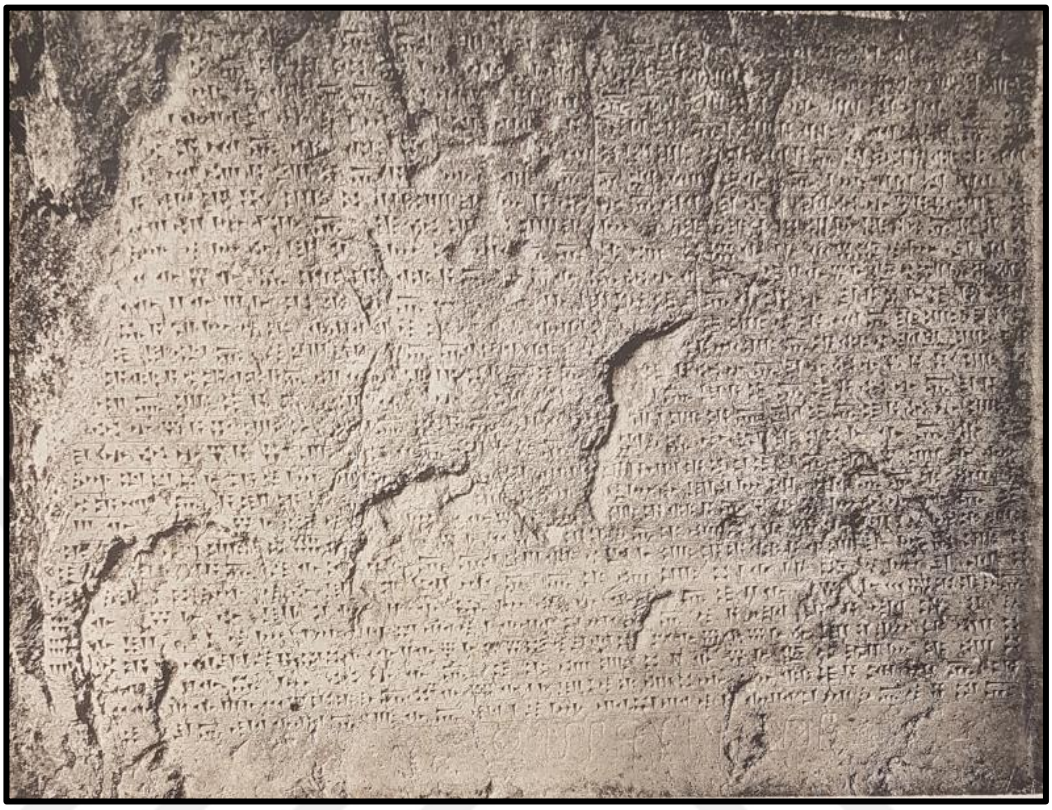

Şekil 606: Analıkız Anıtı, Batı Nişin Doğu Duvarı (Marr-Orbeli 1922: Taf. XIV).

Şekil 607: Analıkız Kutsal Alanı, Batı Nişi Günümüzdeki Görünümü (Genç ve Konyar 2019: Res. 11).

Şekil 608: Analıkız Kutsal Alanı, Batı Niş Önündeki Stel Kaidesinin Günümüzdeki Durumu (Genç ve Konyar 2019: Res. 15).

Şekil 609: Analıkız Kutsal Alanı Batı Nişindeki stelin Van Müzesi'ndeki Durumu (Salvini 2010d: Tav. 1.1).

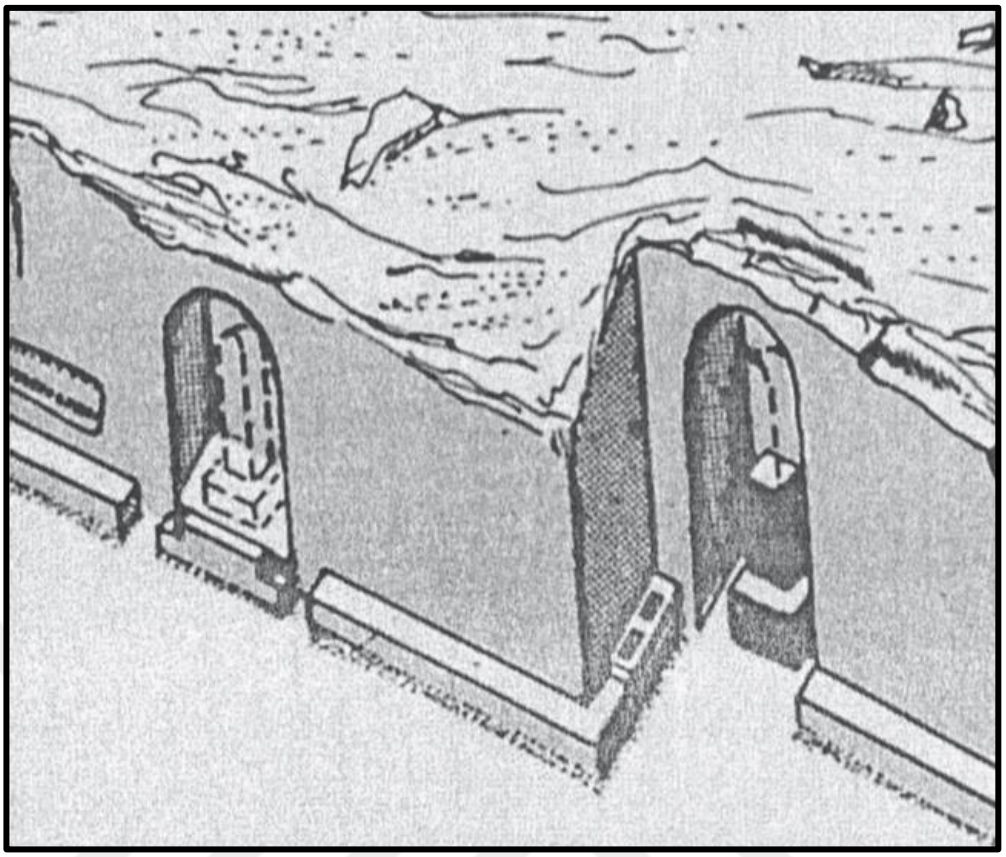

Şekil 610: Analıkız Kutsal Alanı Çizimi (Tarhan 2005: Res. 6.3).

Şekil 611: Van Aygistan Steli (Salvini 2008: CTU A 10-7, Res. 321b).

Şekil 612: Çelebibağı Steli (Salvini 2008: CTU A 11-1, Res. 324a).

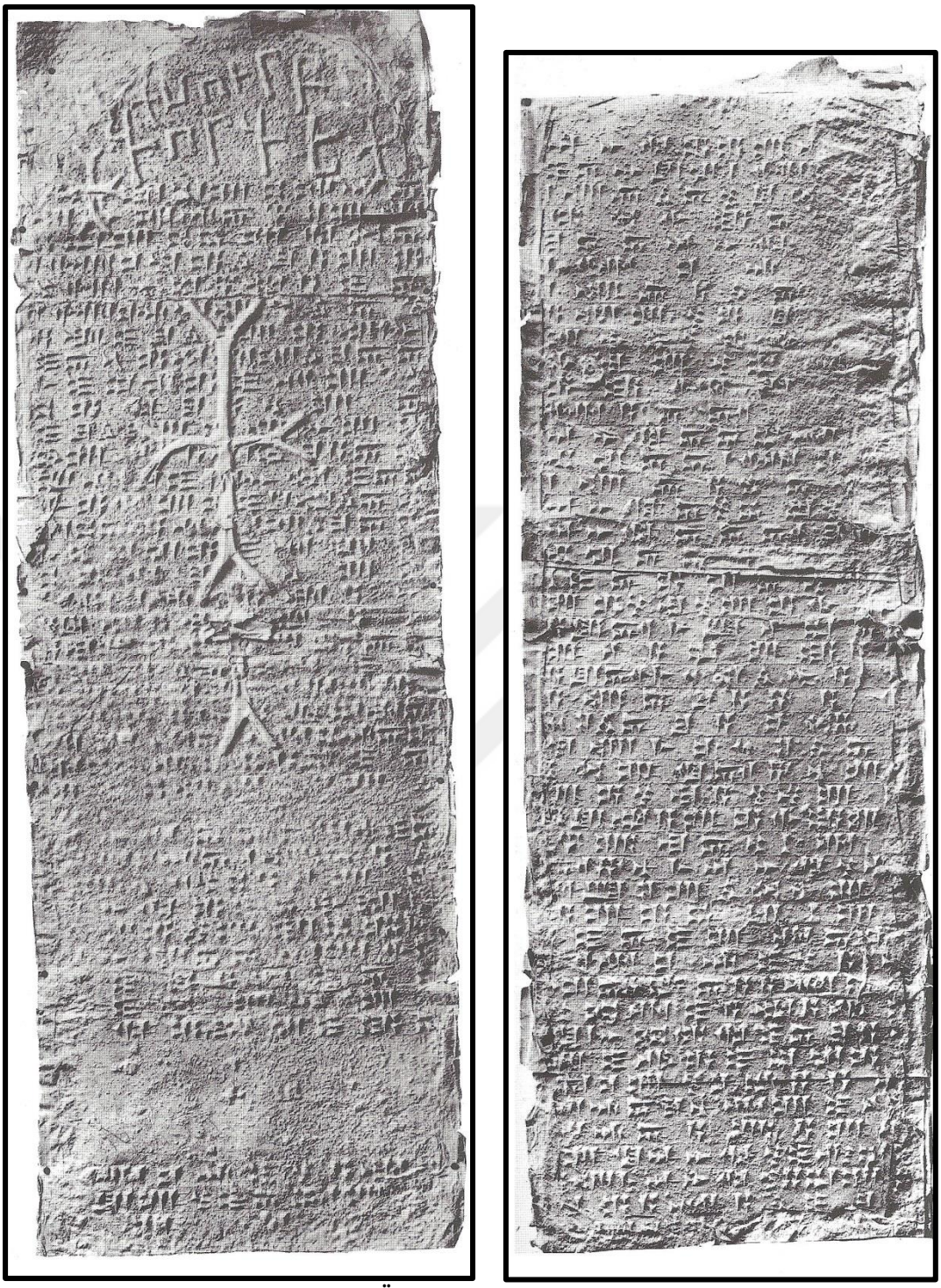

Şekil 613: Topraklı (Haki / Hagi) Steli, Ön ve Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 11-2, Res. 326 ve 327).

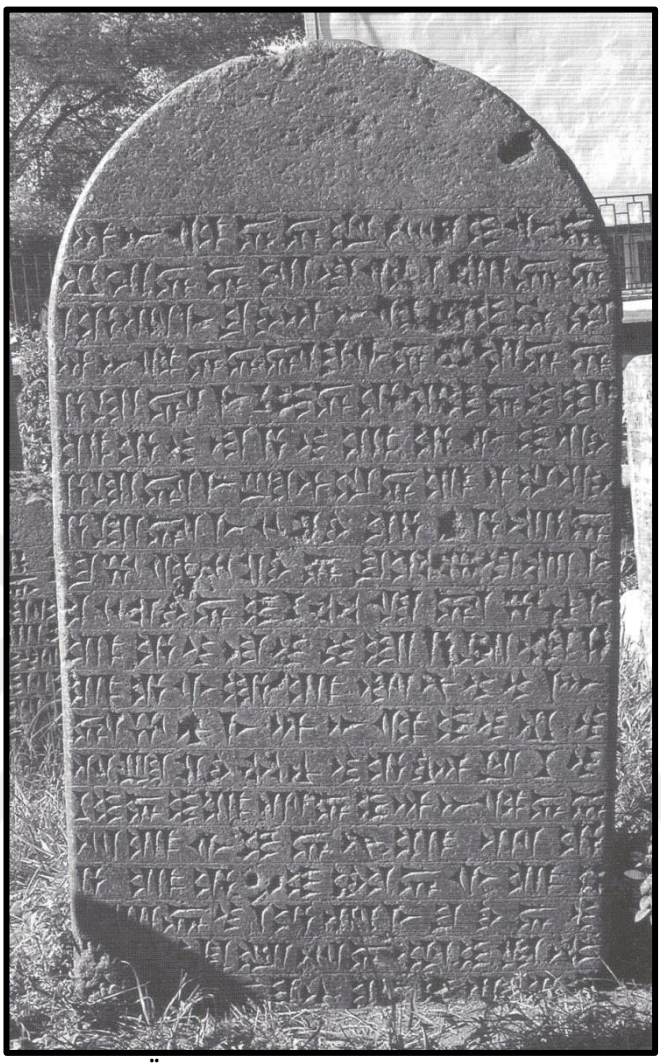

Şekil 614: Keşiş Göl 1 Steli'nin Üst Bölümü, Gövelek Steli (Salvini 2008: CTU A 14-1, Res. 368).

Şekil 615: Keşiş Göl 1 Steli'nin Orta Bölümünden Parça, Gövelek Steli, Ön Yüzey (Salvini 2008: CTU A 14-1, Res. 370a).

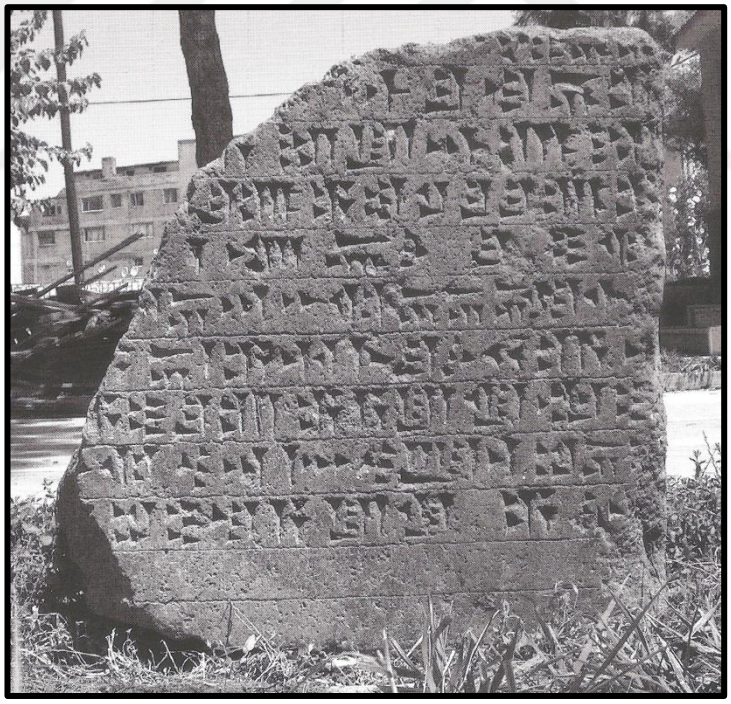

Şekil 616: Keşiş Göl 1 Steli'nin Orta Bölümünden Parça, Gövelek Steli, Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 14-1, Res. 370b).

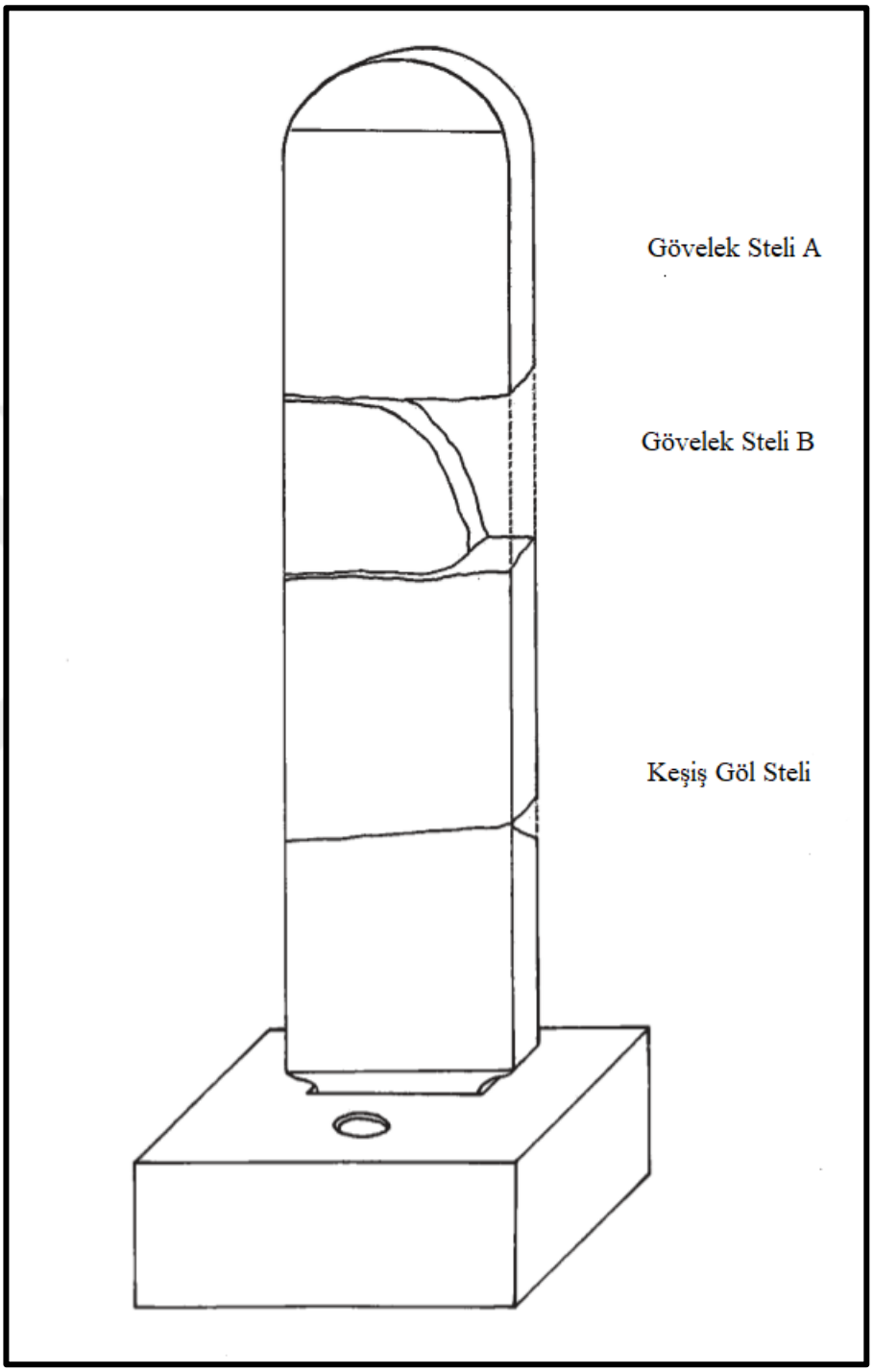

Şekil 617: Keşiş Göl 1 Steli (Salvini 2007: Abb. 2).

Şekil 618: Keşiş Göl 2 (Savacık Steli) (Ön Yüzey) (Salvini 2008: CTU A 14-2, Res. 372a).

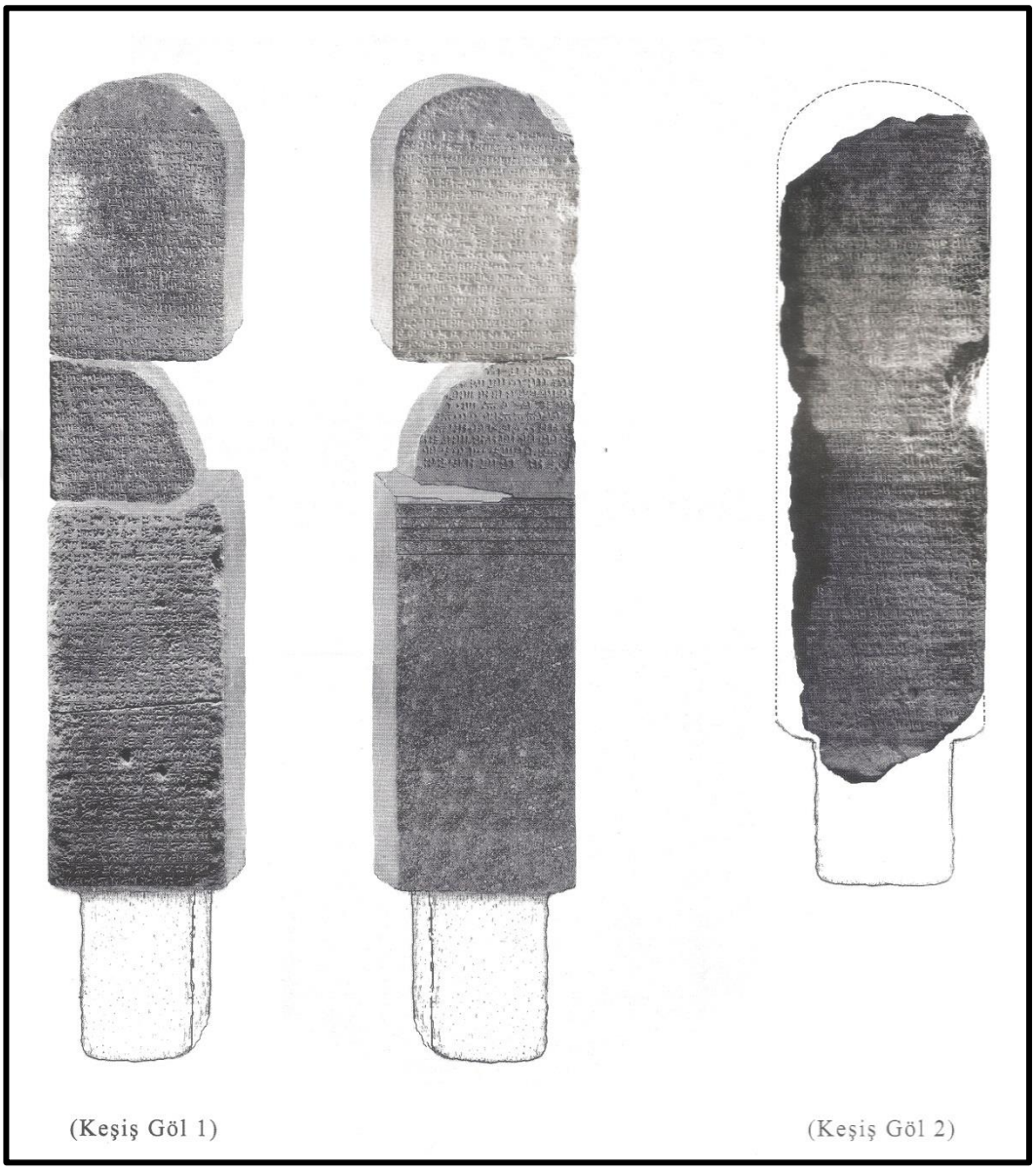

Şekil 619: Keşiş Göl 1 ve Keşiş Göl 2 (Savacık Steli) (Salvini 2008: CTU A 14-1 ve CTU A 14-2, Res. 379).

Şekil 620: Anzavurtepe / Kot Tepe Steli (Uysal 2007).

Şekil 621: Patnos Steli, Ön ve Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 5-25, Res. 139).

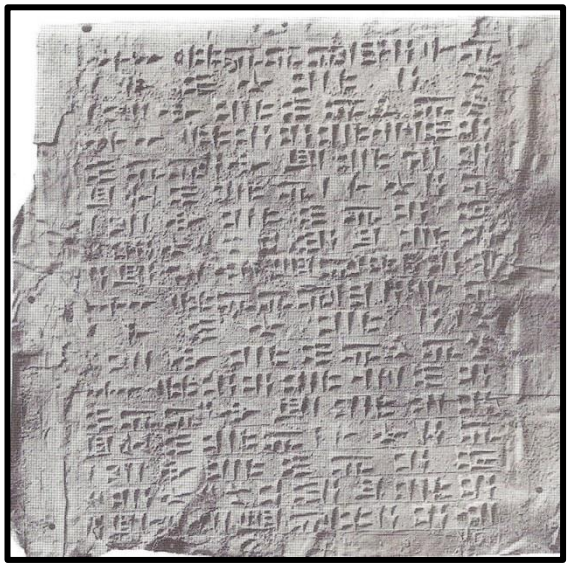

Şekil 622: Kızılkaya Steli Baskısı (Salvini 2008: CTU A 5-77, Res. 179b).

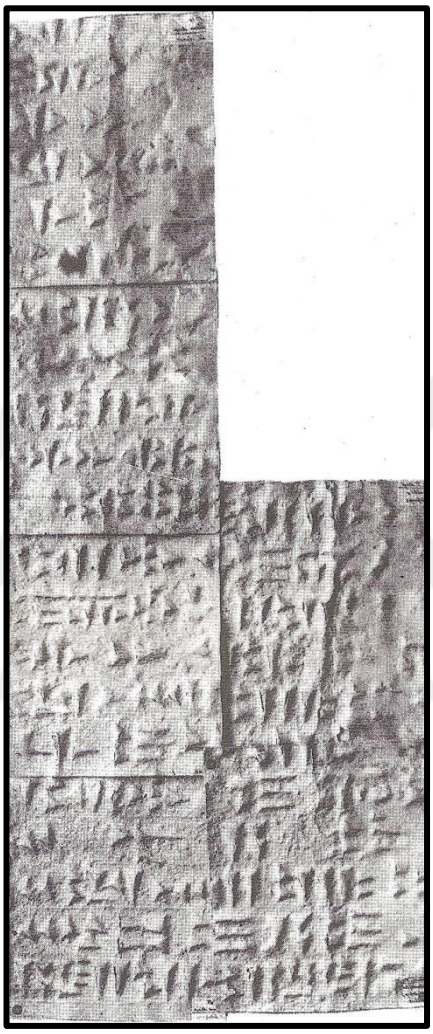

Şekil 623: Astvacaşin Stel (Salvini 2008: CTU A 5-83, Res. 184a).

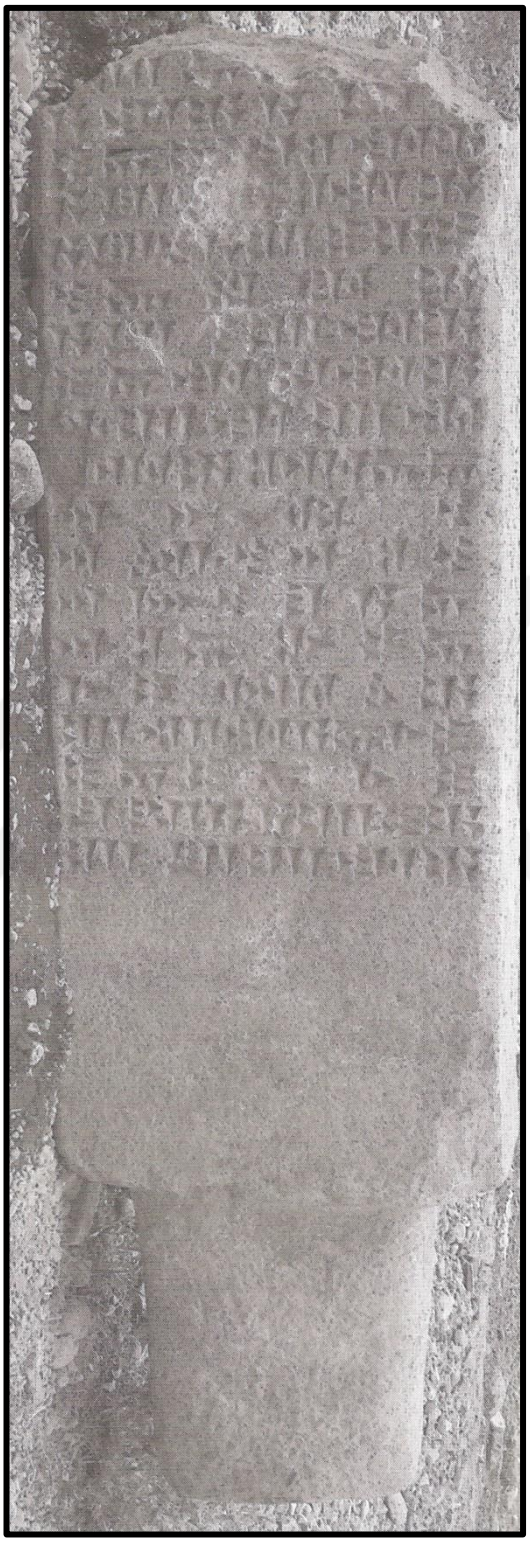

Şekil 624: Bulutpınarı Stel (Salvini 2008: CTU A 11-8, Res. 336b).

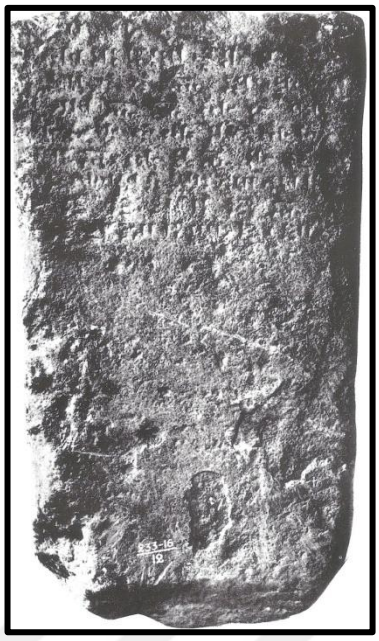

Şekil 625: Zivin/Süngütaşı Steli, Alt Parça (Salvini 2008: CTU A 5-4, Res. 118b).

Şekil 626: Tirmet Steli, I Numaralı Parça Ön ve Arka Yüzey (Biber vd. 2015: Tab. XLVII.2 ve 3).

Şekil 627: Tirmet Steli, II Numaralı Parça (Biber vd. 2015: Tab. XLVII.4).

Şekil 628: Tirmet Steli, IIIa ve IIIb Numaralı Parçalar (Biber vd. 2015: Tab. XLVIII.2-3).

Şekil 629: Tirmet Steli, IIIb Parçasının Arka Yüzeyi (Biber 2018: Res. 243).

Şekil 630: Tirmet Steli, IV Numaralı Parça Ön ve Arka Yüzey (Biber vd. 2015: Tab. XLVIII.1 ve Tab. XLVII.5).

Şekil 631: Tirmet Steli, I Numaralı Parçanın Ön Yüzeyi (Biber vd. 2015: Tab. XLII/2).

Şekil 632: Tirmet Steli, I Numaralı Parçanın Arka Yüzeyi (Biber vd. 2015: Tab. XLII/3).

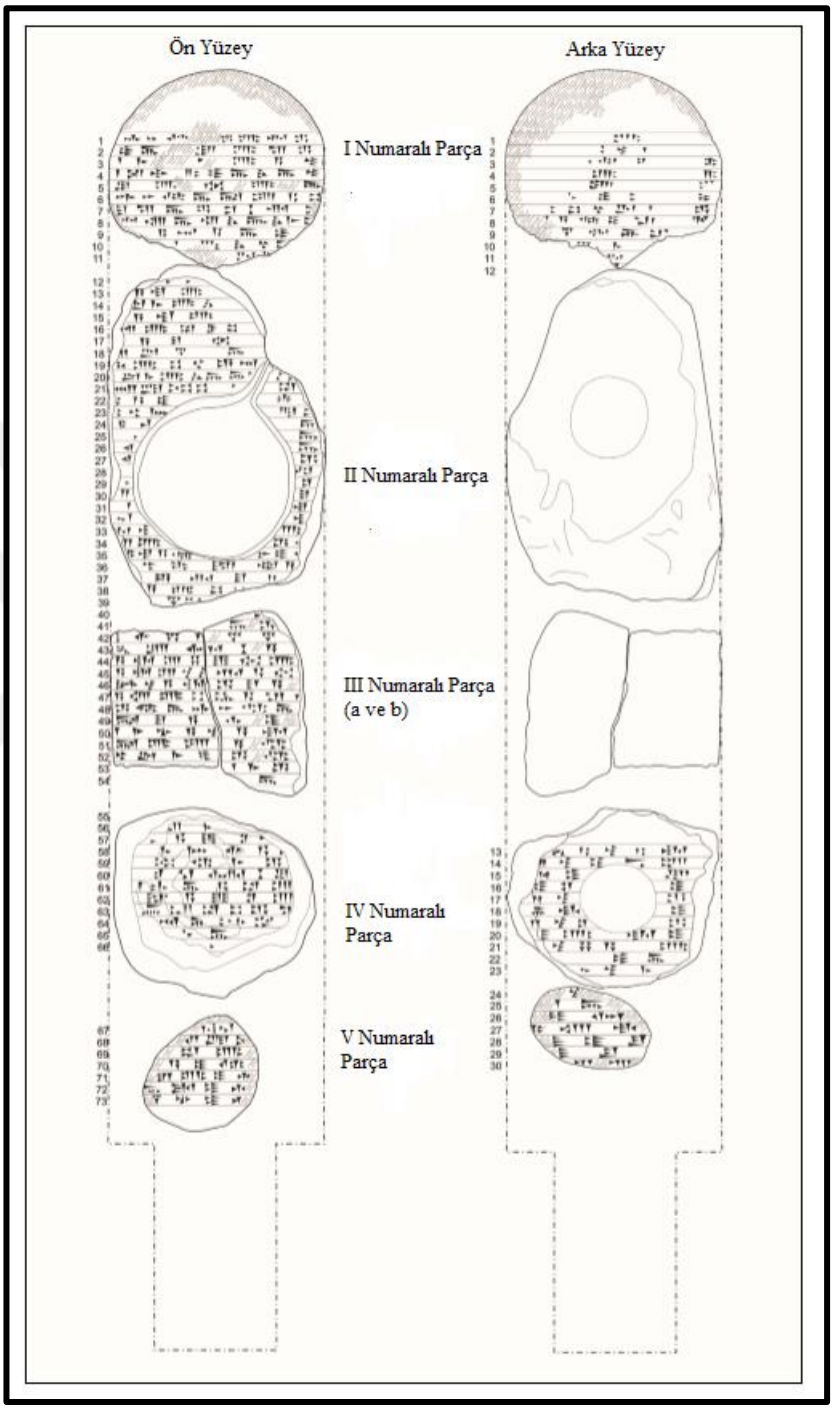

Şekil 633: Tirmet Steli Restitüsyon Denemesi (Biber vd. 2015: Fig. 1).

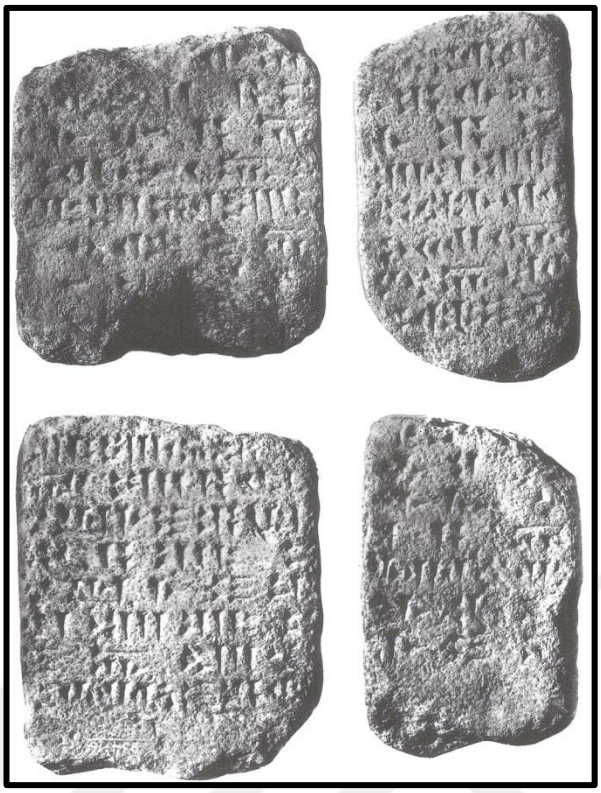

Şekil 634: Muş Steli (Salvini 2008: CTU A 5-7, Res. 121b).

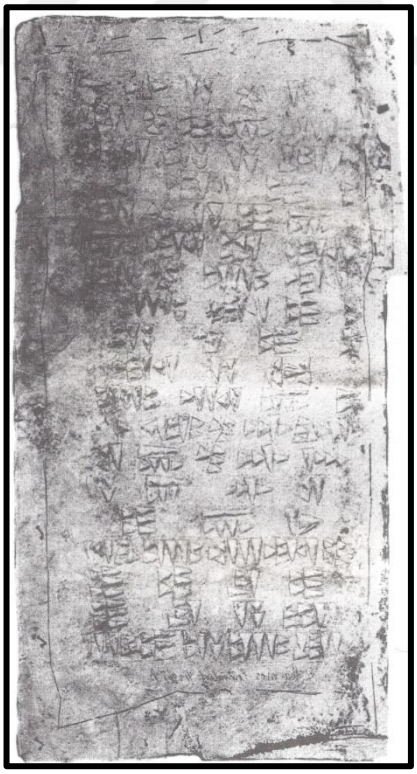

Şekil 635: Koçaklar Steli Baskısı (Salvini 2008: CTU A 5-22, Res. 137).

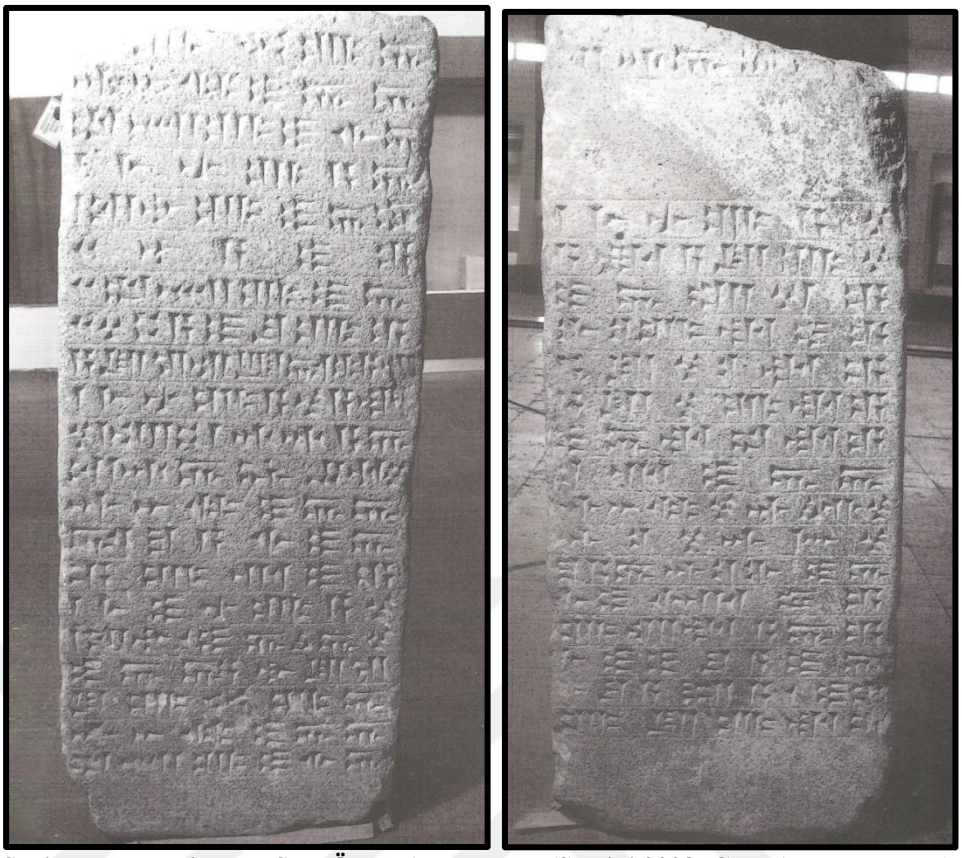

Şekil 636: Palın / Bağın Stel, Ön ve Arka Yüzey (Salvini 2008: CTU A 5-8, Res. 122).

Şekil 637: Sarıkamış Steli (Salvini 2008: CTU A 8-6, Res. 220).

Şekil 638: Babil Steli (Köroğlu 2018a: Fig. 4a).

Şekil 639: Babil Steli Çizimi (Köroğlu 2018a: Fig. 4b).

Şekil 640: İdil 2 Steli (Schachner 2012c: Abb. 4).

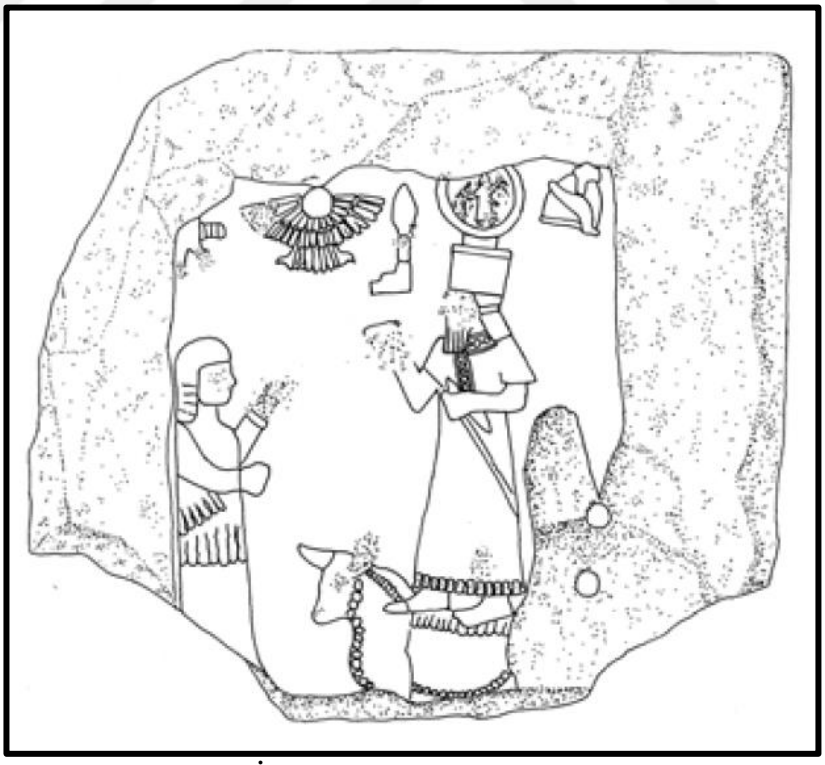

Şekil 641: İdil 2 Steli (Schachner 2012c: Abb. 5).

Şekil 642: İdil 2 Steli (Schachner 2012c: Abb. 9).

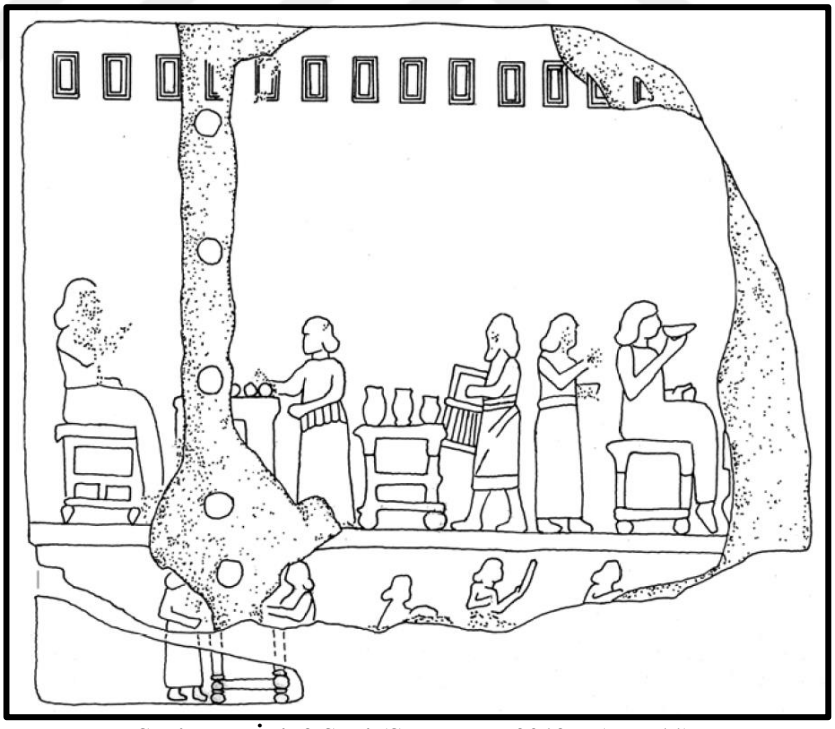

Şekil 643: İdil 2 Steli (Schachner 2012c: Abb. 11).

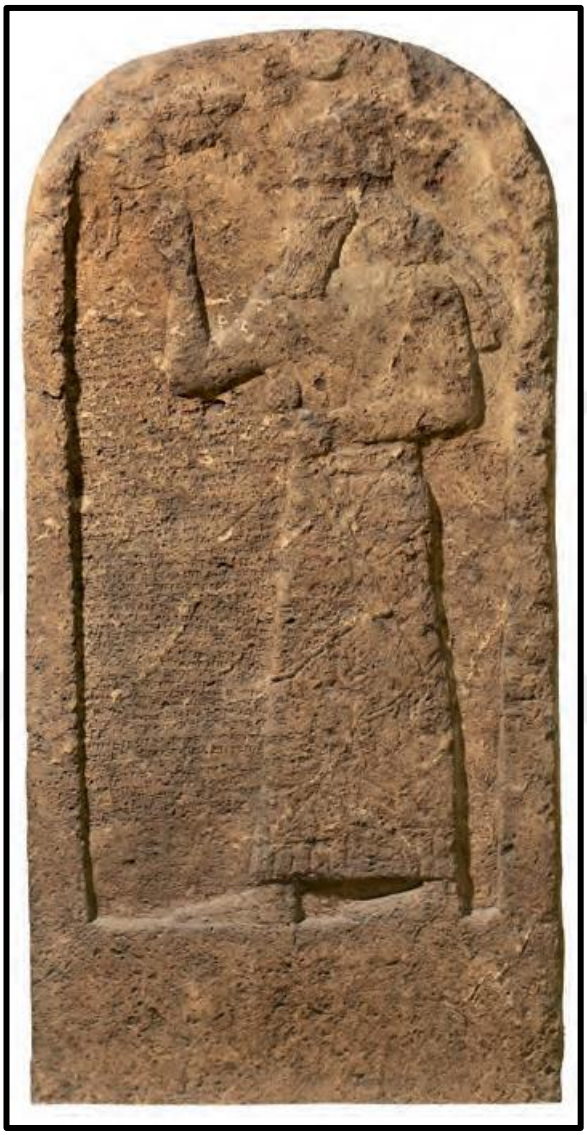

Şekil 644: Kurkh Stelleri'nden II. Assurnasirpal Steli (Köroğlu 2018a: Fig. 5a).

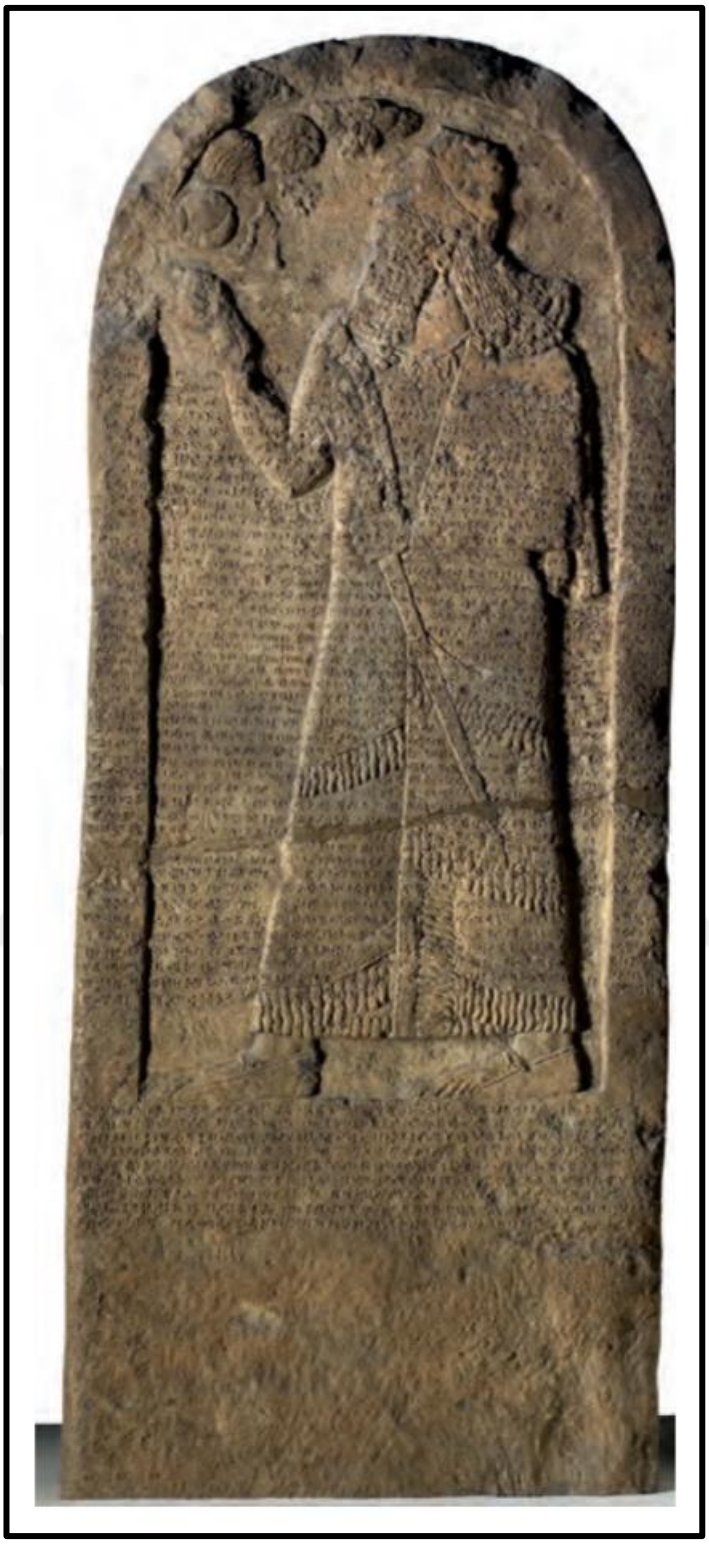

Şekil 645: Kurkh Stelleri'nden III. Şalmaneser Steli (Köroğlu 2018a: Fig. 6a).

Şekil 646: Turlu Steli (Köroğlu 2018a: Fig. 7a).

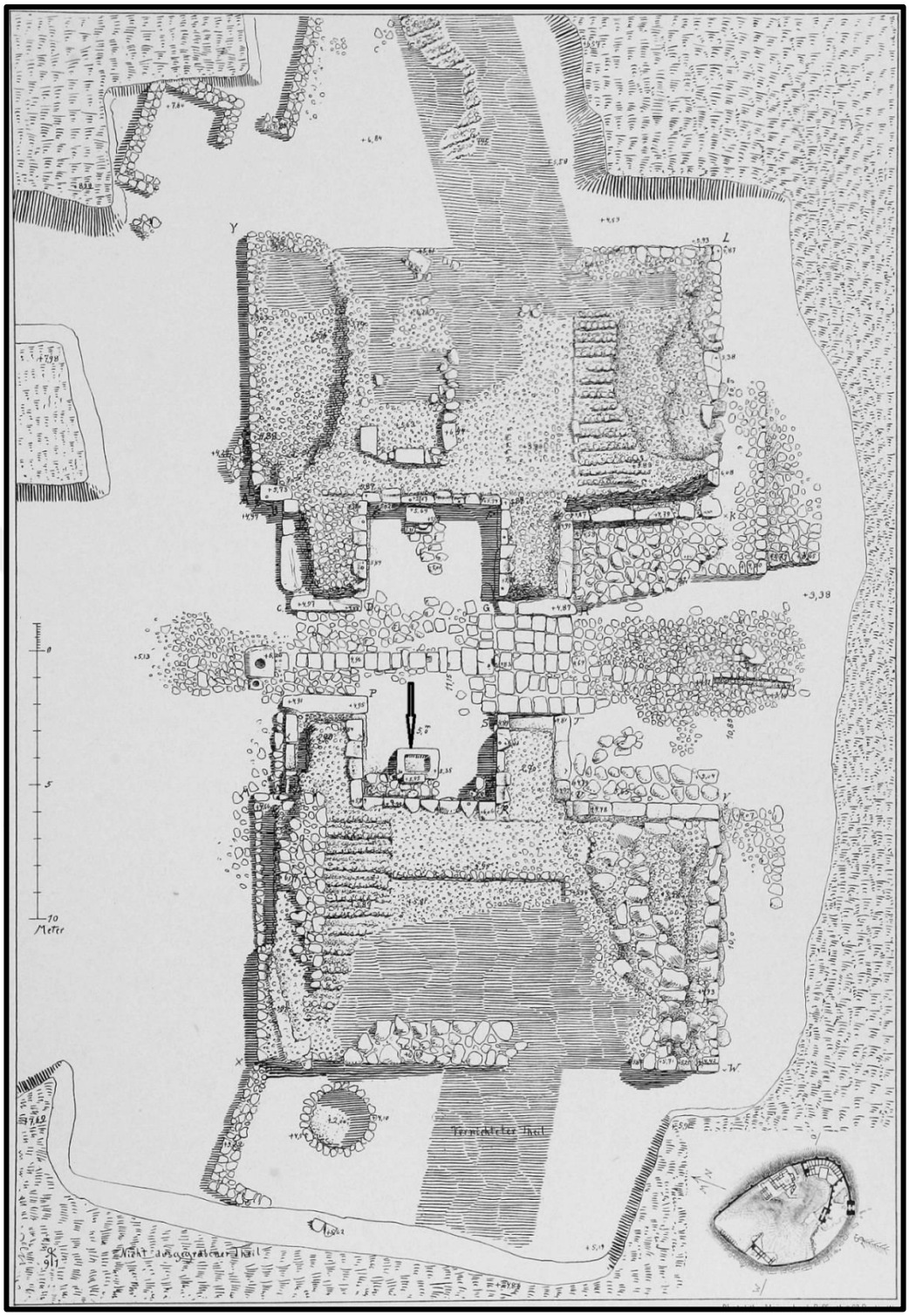

Şekil 647: Zincirli / Eserhaddon Steli'nin Buluntu Yeri (Koldewey 1898: Taf. XIII).

Şekil 648: Zincirli / Eserhaddon Steli (Kişisel Arşiv).

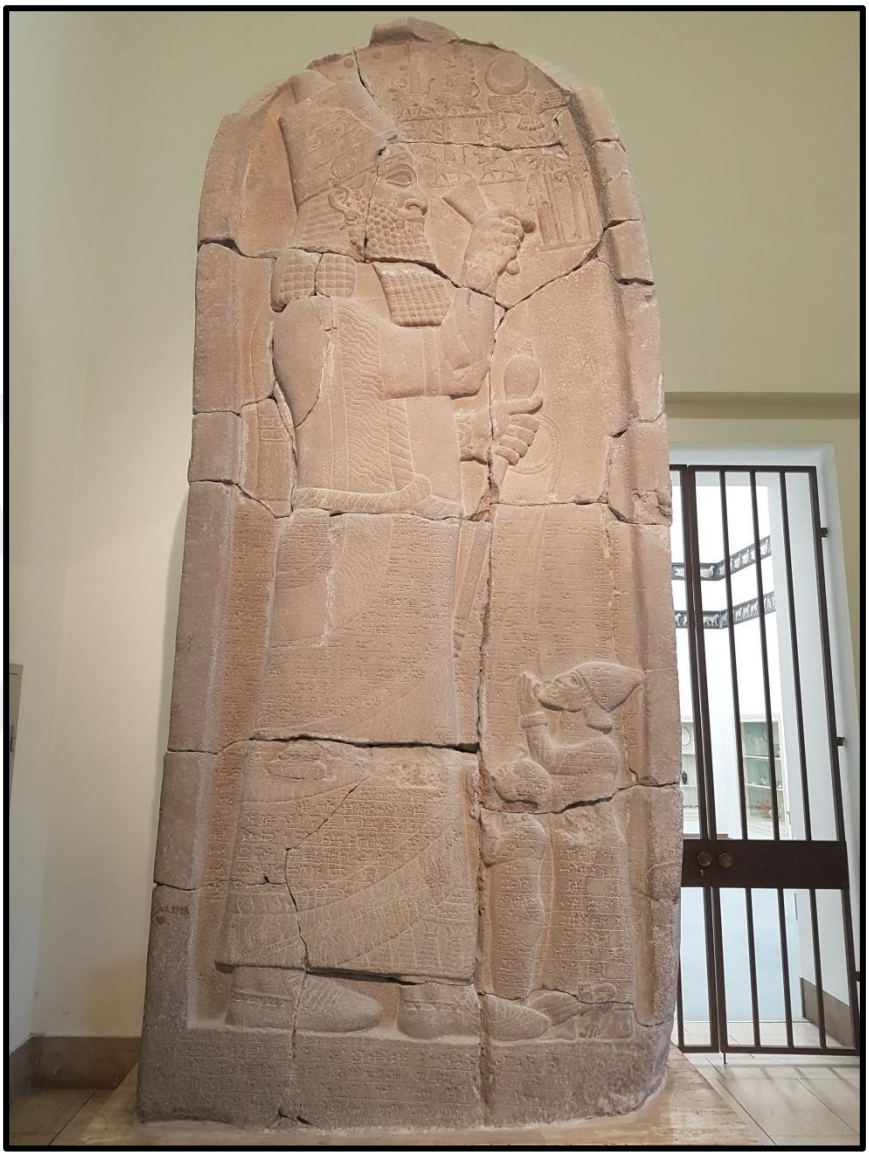

Şekil 649: Zincirli / Eserhaddon Steli (Kişisel Arşiv).

Şekil 650: Zincirli / Eserhaddon Steli, Yan Dar Yüzey (Kişisel Arşiv).

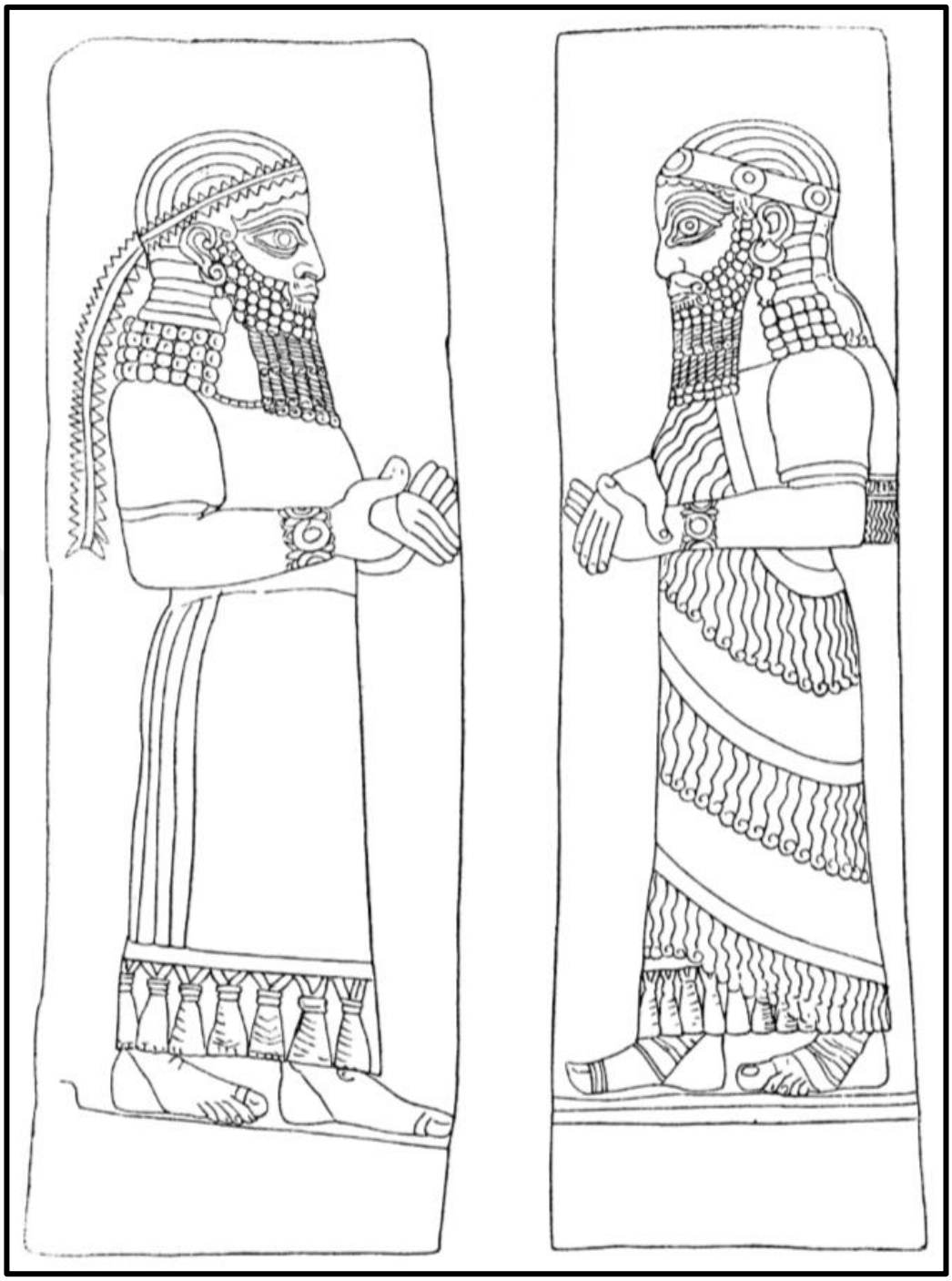

Şekil 651: Zincirli / Eserhaddon Steli, Yan Dar Yüzeyler Çizimi (Pottier: Fig. 111).

Şekil 652: Ali Gör Steli (Kişisel Arşiv).

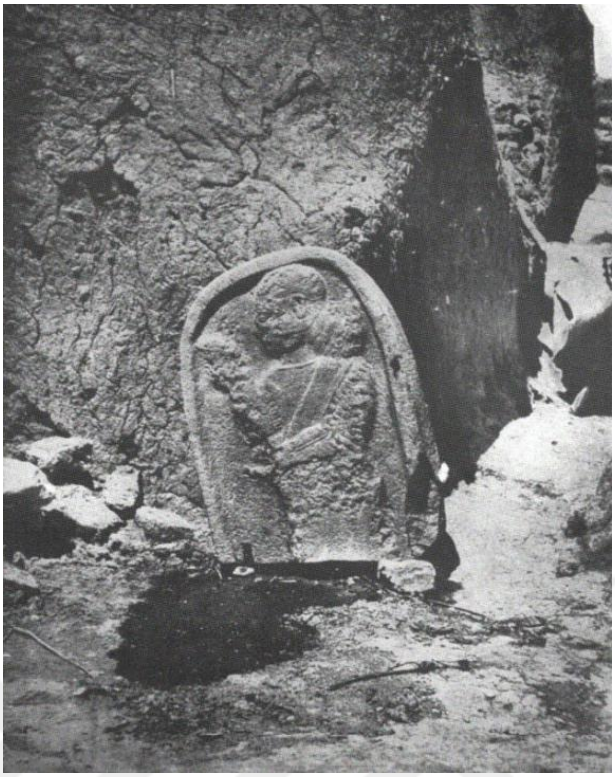

Şekil 653: Anaz Steli (Unger 1932: Taf. 14).

Şekil 654: Anaz Steli (Kişisel Arşiv).

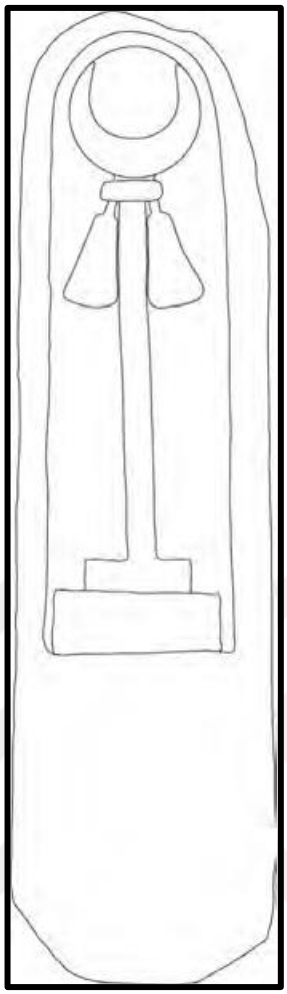

Şekil 655: Aşağı Yarımca Sin Steli (Köroğlu 2018a: Fig. 9).

Şekil 656: Sultantepe Sin Steli (Lloyd ve Gökçe 1953: Plate IV: 1).

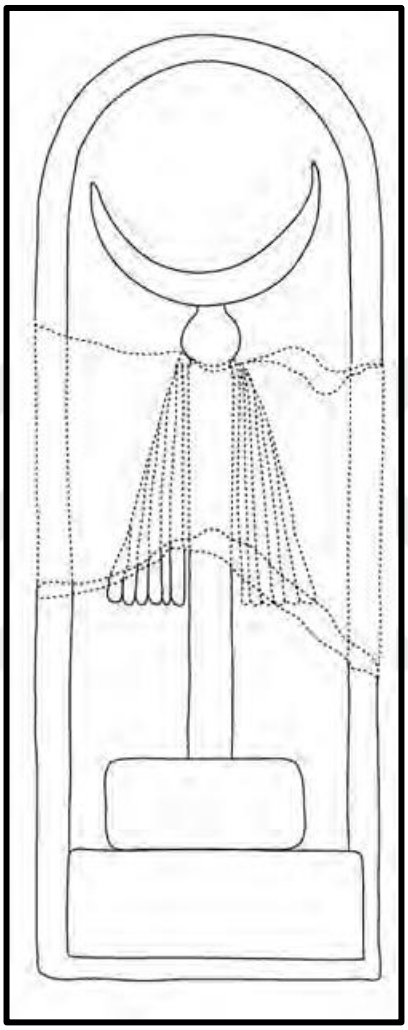

Şekil 657: Sultantepe Sin Steli (Köroğlu 2018a: Fig. 10).

Şekil 658: Kap 1 Steli (Kulakoğlu 2006: Fig. 13).

Şekil 659: Kap 2 Steli (Kulakoğlu 2006: Fig. 12).

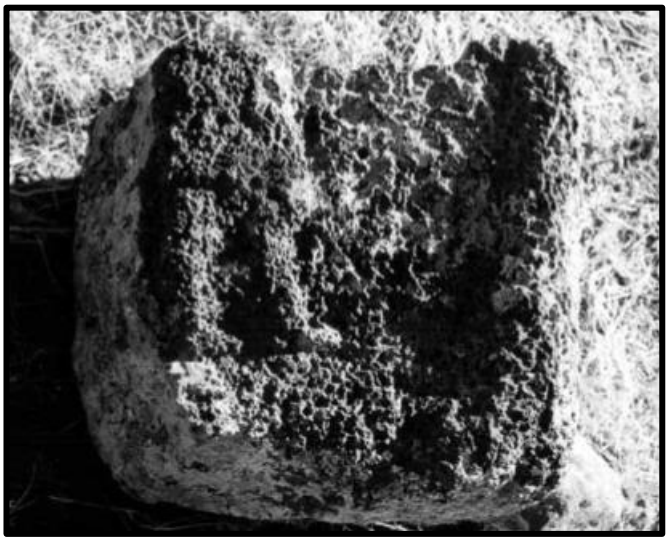

Şekil 660: Çıkrık 1 Steli (Kulakoğlu 2006: Fig. 10).

Şekil 661: Çıkrık 2 Steli (Kulakoğlu 2006: Fig. 9).

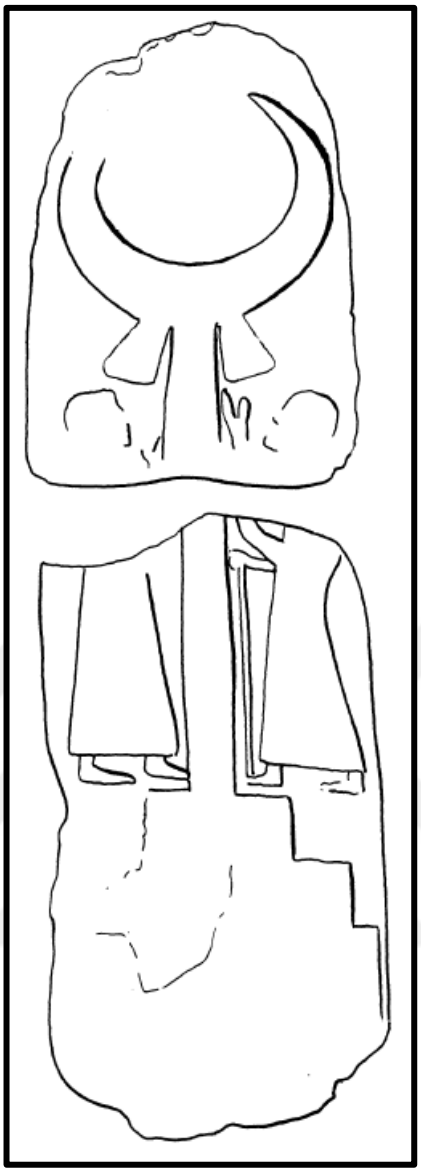

Şekil 662: Göktaşköyü (Göktaçköyü) Steli (Keel 1994: 182, No. 8).

Şekil 663: Pazarcık Steli (Harmanşah 2019: Fig. 6).

Şekil 664: Antakya Steli (Donbaz 1990: Fig. 3).

Ek 1. ORİJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/07/2022

Tez Başlığı : Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 616 sayfalık kısmına ilişkin, 20/05/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
2- ☒ Kaynakça hariç
3- ☐ Alıntılar hariç
4- ☒ Alıntılar dâhil
5- ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Süheyla Zimmermann
Öğrenci No:	N17243771
Anabilim Dalı:	Arkeoloji
Programı:	Doktora
Statüsü:	☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Date: 20/05/2020

Thesis Title : Standing Stones and Steles from the Pre-Pottery Neolithic to the End of Iron Age

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 20/05/2020 for the total of ....616.... pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is ..5.... %.

Filtering options applied:

1. ☒ Approval and Decleration sections excluded
2. ☒ Bibliography/Works Cited excluded
3. ☐ Quotes excluded
4. ☒ Quotes included
5. ☐ Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname:	Süheyla Zimmermann
Student No:	N17243771
Department:	Archaeology
Program:	Ph.D.
Status:	☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

(Title, Name Surname, Signature)

Ek 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 22/04/2022

Tez Başlığı: Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'den Demir Çağı Sonuna Kadar Dikilitaşlar ve Steller

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Süheyla Zimmermann
Öğrenci No:	N17243771
Anabilim Dalı:	Arkeoloji
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Date: 22/04/2022

Thesis Title: Standing Stones and Steles from the Pre-Pottery Neolithic to the End of Iron Age

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname:	Süheyla Zimmermann
Student No:	N17243771
Department:	Archaeology
Program:	Ph.D.
Status:	☐ MA ☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

(Title, Name Surname, Signature)